

EXCHANGE

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ім. Ф. ВОВКА

Antropologia richnik kabiny

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ

1927

1-4
1927-30

EXCHANGE
SEP 19 1931

КИЇВ—1928

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ

1927

ANTHROPOLOGIE

ANNUAIRE DU LABORATOIRE

1927

КИЇВ — 1928 — KYÏV

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечно-кatalogів на шри-
мачу введено в „Літописі Україн-
ського Друку“ та „Картковому репер-
туарі“ Української Книжкової Палати.

Доволяється випустити в світ
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. Аг. Кримський.

EXCHANGE
LIBRARY

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“.
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 1866—1200

U. R. S. R.

25. 19 28p.

Académie des Sciences Ukraïnienne
Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk.
Kyïv, 14 Boulevard de T. Chevtchenko.

911
2/29

Messieurs et chers Collegues,

En Vous informant que par l'entremise du bureau d'échange de l'Académie des Sciences Ukraïnienne sont envoyées à Votre adresse les publications suivantes: 1. *Антропологія*,
2. *Томський Кабінет Антропології та біології*
3. *М. Рудинський: Матеріали до вивчення неолітичної доби епохи р. Ворскла*.

Laboratoire d'Anthropologie se flatte de l'espoir, Messieurs, qu'à son tour Vous ne refuserez point d'envoyer à la Bibliothèque du Laboratoire Vos éditions, parues les dernières années, et dans la suite voudrez bien établir un échange régulier d'éditions nouvellement parues.

Veillez bien, Messieurs, confirmer le reçu de nos éditions et nous faire savoir si Vous consentez à un échange régulier de publications à l'adresse suivante: U. R. S. R. (Ukraine). Kyïv, Poste Centrale, Boîte 23, Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences Ukraïnienne.

Veillez agréer, Messieurs, nos salutations sincères.

A. NOSSOV,

Directeur du Laboratoire d'Anthropologie.

M. ROUDYNSKY,

Directeur de la section d'archéologie préhistorique.

̄95832

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Випускаючи в люди перший випуск річника свого „Антропологія“, Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка УАН розглядає його поки що як щорічне видання, яке, переважно, подаватиме матеріали в галузів спеціальної антропології та передісторії, опрацьовані протягом року в Кабінеті.

Однак, Кабінет аж ніяк не хоче звужувати рямців свого річника. Сторінки „Антропології“ широко розгорнуто для всіх тих, хто працює в царині антропологічних дисциплін, звичайно, в міру тих можливостей, в яких перебував видавнича справа УАН.

Кабінет сподівається, що ті можливості покращають, і що згодом його „Антропологія“, виконуючи основне завдання — публікувати свої матеріали, — перетвориться в орган, який приєднає до себе всіх дослідників УСРР в галузі антропології, і тим з більшим успіхом сприятиме розвитку антропологічної науки, основи якої поклав на Україні незабутній Федір Кіндратович Вовк.

ФЕДІР ВОВК

**В И Р О Б И
ПЕРЕДМІКЕНСЬКОГО ТИПУ
В НЕОЛІТИЧНИХ СТАНОВИЩАХ
НА УКРАЇНІ**

Кілька попередніх зауважень.

В історії вивчення неолітичної культури мальованої кераміки Ф. К. Вовк посідає одно з визначних місць, як перший з європейських учених, що звів до купи результати дослідження її на Сході Європи й спитиувався синтезувати їх, висловивши певні думки що до призначення її глиняних споруд і висунувши теорію її східного у нас походження ¹⁾).

З його доповіді на міжнародньому конгресі р. 1900 в Парижі—*L'industrie présumée dans les stations néolithiques de l'Ukraine*—було видруковано тільки резюме ²⁾).

Доповідь, поширену описом знаходок на Україні, Галичині, Буковині й Румунії, було розпочато друком в „Матеріалах до укр.-руської етнології“ Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, що виходили за його редакцією. Видруковано було тільки перший розділ праці: А. Географічне положінне становищ і їх загальний огляд ³⁾).

На жаль, друкування цієї, так широко обкресленої розвідки на тому й спинилося.

Ми не маємо відомостей, чи було її остаточно виготовано до друку взагалі.

Розбираючи науковий архів покійного Ф. К., що переховується в Кабінеті його імені УАН, ми знайшли кілька невеликих тек в матеріалами до цієї монографії, у вигляді зарисовок і нотаток з друкованих джерел, фотографій та зарисовок окремих знаходок та збірок, які переховуються

¹⁾ Про це иноді забувають. Як що виявлення культури мальованої кераміки т. зв. дунайсько-балканського-трипільського кола справедливо зв'язують з іменами Осовського (Галичина), Діаманді (Румунія), Тейтча (Семигородщина) й Хвойка (Україна), то несправедливо її вивчення приписувати самим німцям, як це робить, приміром, С. Schuchhardt. Після вгаданих вище Осовського, Хвойка і Тейтча, що їх характеризує він, як дилетантів, Schuchhardt називає Е. ф. Штерна, Губерта-Шмідта, д-ра Трегера й себе, кажучи що їм, мовляв, завдячує археологія твердо встановлені підвалини до вивчення цієї культури (*Alteuropa*, 2-te aufl. Berlin 1926, s. 155). Певне, за браком відповідного обізнання, поминуто ті українські ймення, що без них говорити про виявлення й вивчення трипільської культури не доводиться. Це ймення В. Антоновича (його розкопи в травні р. 1892 біля Крилячок на Поділлі), М. Біляшівського та В. Доманицького (їх розкопи р. 1900 в Колодистому) й Ф. Вовка, найперше (його підсумки р. 1900).

²⁾ *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques. Compte-rendu de la XII session, Paris 1900*. P. 1902, pp. 401—404.

³⁾ *Хв. Вовк. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. (Відчит на міжнародньому археологічному Конгресі 1900 р. у Парижі). Матеріали до укр.-руської етнології. Т. VI. Львів 1905. Стр. 1—27 і мапа знаходок.*

по музеях Києва, Львова, Букурешту, Відня й Будапешту, окремих матеріалів, що їх надіслали Ф. К. В. Хвойка, М. Біляшівський, К. Антонович-Мельник, А. Спіци та інші, й підготований до друку рукопис українською мовою, присвячений описові глиняних будов культури мальованої кераміки й частини їхнього інвентаря.

Рукопис, на 28 сторінках формату зошиту (28-у сторінку записано тільки до половини), не являє собою викінченого розділу статті. Ілюстративний матеріал, підібраний до нього, ширший ніж згаданий текст. Його ілюструють 14 окремих рисунків, дві таблиці фотографій в розкопів М. Біляшівського в с. Колодистому (табл. I й II) й наготовлена до друку таблиця понаклеюваних відбитків з кліш, що їх зроблено з фотографій та зарисовок кам'яних, кістяних та мідяних речей ⁴⁾. Тимчасом в архіві переходиться ще сім таблиць з відбитками кліш з фотографій кераміки (табл. IV—VII, IX—XI), що їх помічено рукою Ф. К. Ці таблиці не подають статуеток, хоч у теках переходиться чимала кількість фотографій в різних колекцій. Та й не міг-же, справді, Ф. К. не говорити за них у своїй монографії про „передмікенські вироби“ ⁵⁾.

Тим то є підстави думати, що її не було викінчено. Брульонів до згаданого рукопису немає, отже питання про текст до зазначених таблиць IV—XI лишається нерозв'язаним.

Таким чином рукопис цей являє собою тільки фрагмент задуманої праці.

Він уривається на висновках про мідяні вироби, саме перед описом кераміки, що її мали ілюстровати згадані таблиці.

Отже, ми не маємо ні тих висновків — може найцікавіших для нас — до яких прийшов був Ф. К., вивчаючи трипільську кераміку, яку студіював він з особливою увагою, притягаючи до праці багатий порівняльний матеріал ⁶⁾, ані глибшого угрунтування його думок про походження трипільської культури на Україні та шляхи її просування до нас.

Однак й цей фрагмент праці небіжчикової, в великою вкладкою до вивчення трипільської культури. Не тим тільки, що він підбиває підсумки певного періоду дослідів, укладаючи здобутки по відповідних розділах за строгою системою, точно визначаючи певні категорії знаходок й одкидаючи всякі передчасні й ненаукові здогади про їх призначення (пор. „ножі“, а надто хвойкові „серпи“), а й тим також, що він подає нам і деякі цілком нові матеріали, невідомі досі, й у першу чергу, матеріали другого видатного дослідника трипільської культури — М. Т. Біляшівського, що відійшов од нас без відповідного визнання його великих заслуг у справі вивчення її пам'яток.

⁴⁾ Таблицю довелося перерисувати з огляду на невірність деяких одбитків.

⁵⁾ Кабінет Антропології вважав за свій обов'язок подати — в дальшому — де які з тих матеріалів на сторінках своїх друків. Ред.

⁶⁾ В архіві зберігаються теки з написами: „Трипольская культура. Форма“, „Церамика. Форма сосудов. Орнаментация. До порівняння“, „До порівняння“. Остання в матеріалами в розкопів Pimpelli, Vincent'a в Палестині, зарисовками японських знаходок, нотатками в Радіського, Шантра, Моргане й інших.

Отож, друкуючи цей другий розділ монографії про „вироби передмікенського типу“, ми вважали за доцільне додати до нього ще кілька документів до історії дослідів М. Т. Біляшівського у Колодистому й тої ролі, яку відіграв у них Ф. К.

Ці документи, з одного боку, ще рельєфніше вирісують постать Ф. К. з його вимогами до польового досліду, як і до опрацювання його здобутків, ⁷⁾ а з другого, виявляють перед нами допитливого, уважливого та обережного в дослідях М. Т., що в своїх розкопах уживав зовсім іншої, ніж В. В. Хвойка методи, і в своїх висновках приходив до інших, аніж він, тверджень ⁸⁾.

В архівних матеріалах, що стосуються до розвідки про вироби передмікенського типу, збереглися три листи М. Т. до Ф. К. (з 12 та 21 липня р. 1900 та з 31 грудня р. 1902) і листівка, позначена $\frac{26/XI}{9/XII}$ 1903. Хоч усі вони трактують справу про вивчення трипільських пам'яток і стосуються до написання статті Ф. К., ми подаємо з них тільки два перші, що торкаються розкопів у Колодистому. Лист р. 1902 — найкоротший з усіх — наводячи деякі одміни до креслення в листі з 12/VII 1900 й даних у літопису та стверджуючи думку про призначення колодистівської „площадки“ („площадка — проста, усе у неї ясно — це долівка“), є відповіддю на підтримку окремого від „Київської Старини“ видання „Археологической Лѣтописи“, яку виявив був Ф. К. Листівка р. 1903, що супроводила пакунок з кількома помальованими черепками, які одібрав для Ф. К. В. В. Хвойка, цікава тим, що дає відповідь на два важливі для Ф. К. запитання — про знахідки обсидіанових виробів та умови знахідки бронзової сокирки: „Обсидіану ніде не було знайдено... Топорик знайдено у Верем'ї в порушеній ранішій площадці, а не in situ“ (підкреслення М. Т.).

Ось ці листи ⁹⁾.

12/VII/00.

Високоповажний Добродію.

Недавно вернувся з розкопок. Послав Вам фотографії з „площадки“, тепер даю коротенький зміст розкопок — може вспію — вишаю те, що буде друкуватися в Літописі.

Площадки на горі (на схилку) над р. Колодистим, котрий тут впадає у Тікич (Гнилий). Землі зверху $1\frac{1}{2}$ метра, завдовж — 12 м., ширина $4\frac{1}{2}$ — 5 м.

Вся поверхність, плитки і груз, дуже добре випалена, меж ними — черепки, цілі горщики, камні з одною зглаженою поверхністю, одна кремінна стрілка Δ .

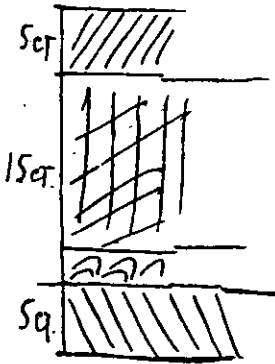
Слій грузу і плиток — 20-30 стм., під ним — смазка („чірїнь“, як казали робітники), в місцях А, В і С під грузом і плитками — уступи. Уступ А нижче від В на 22 стм., а В нижче С на 15 стм.

⁷⁾ Ф. Волковъ. По поводу нашихъ неолитическихъ находокъ съ керамикой до-микенскаго типа. Археол. Лѣтоп. Южной Россіи. 1900, стр. 131—141.

⁸⁾ Н. Бѣляшевскій. Раскопки на мѣстѣ неолитическаго поселенія съ керамикой домикенскаго типа у с. Колодистаго, Звенигородскаго уѣзда Кіевской губ. Арх. Лѣт. Южной Россіи. 1900, стр. 148—155.

⁹⁾ Мова оригіналу.

Поверхність площадки дуже порушена (це зробили гризуни, котрі рили під площадкою свої нори), там де заховалась непорушеною, пласти шлі так:

„Площадка“ — це долівка хати. Перш вона була тільки змазана глиною і пороблені уступі (бо поверхність має „наклон“), потім положено колоте дерево і гилля — це ще під знаком запитання — далі пласт глини (на котрій дерево і дало отпечатки), дуже добре обпалений, але глина перемішана як небудь.

На самому версі — пласт добре перемішаної глини, в котрої, після обпалу, як потріскалась, то і поробились плитки.

Посуда — більш як 20 горщиків, мисок, двойників; лежала на поверсі і в слою, але ніколи її не було там, де слії порушень, для чого можна напевне сказати, що уся посуда була на поверсі, і тільки потім попала в середину пласта.

Посуда — крашена і некрашена, дуже доброго виробу і (тільки кілька черепків) поганого, як на дюнних і других неолітичних станціях.

Знайдено кілька дрібних палених і не палених кісточок, фаланга вола і *Urio pictorum*.

На тім і кінчаю. Збираюсь в дорогу, завтра вранці їду на хутір.

Ваш М. Біляшевський.

21/VII/00.

Високоповажний Хведір Кондратьевич!

Дуже прикро, що з фотографіями вийшла така іоказія — але я й так би прислав Вам другі, бо ті зроблені на спіх, тим більш, що як Ви кажете, вони здадуться для Матеріялів...

На жаль, не маю тепер часу — учора повернувся з хутора (у мене всть хуторець під Княжою горою), а сьогодні мушу їхати у Глухів, де пробуду з тиждень, та тут, окрім стрілки, нема й річей, добутих на розкопках — Доманицький вишле їх через тиждень.

Не знаю, чи встигну зробити усе для Вас до Парижського з'їзду — зараз після Глухова треба їхати в Черкаський та Канівський повіті здіяти фотографії з старих церковів та інших будівль — маю тільки один місяць зовсім вільний...

Ви мабуть вже одібрали коректуру моєї замітки для Літописи.

Там знайдете одвіти на де-які з Ваших питань, протеж мушу додати:

1) Горшки і т. н. знаходились в пласті, де всі три пласти були перемішані.

2) Зверх „площадки“ чи долівки, як можна було замітити, не було нічого, що відносилось би до стін і покрівлі.

3) Перепалені кістки знаходились як зверху, так і у порушеному пласті; в горшках, котрі відняті цілими, нічого не було; кісточки так малі, що

мабуть зовсім не можна буде дізнатись чиї вони. (Два останні речення Ф. К. підкреслив синім олівцем. М. Р.).

4) Добре випалені тільки пласти плиток і грузу, „чирінь“ - же дуже слабо і то тільки місцями. Я добре роздивлявся на плитки — випал нерівномірний — зверху ліпший, низше — трохи слабший; випалювали мабуть розкладаючи зверху огонь — та инакше і не могло бути (знову синім олівцем одкреслено на берегах листа й підкреслено останню фразу. М. Р.).

Дуже буду радий допомогти Вам в справі „площадок“, жаль тільки, що тепер час такий — треба літати.

В. М. Доманицький був оце кілька днів у мене на хуторі і ми з ним лавили на горах: знайшли сліди існування „площадок“ на горах між с.с. Пекарями і Хмільною. Торік я знайшов такі ж сліди на горі (берег Росі) коло села Конончі (це зараз за Хмільною) — як би час — трохи копнув би і там, та може таки й копну.

Поки що немає часу зробити фотографію стрілки — оце вона — такої форми і завбільшки.

Дуже радий, що моя розкопка стала Вам у пригоді, проте ж і вона усього не виявила, треба б ще розкопати кілька долівок. В. М. Доманицький поїхав оце до дому (Імп. Комісія дала йому грошей), та боюсь, щоб він не звернув з наміченої Вами дороги, та щоб не погнався за горшками. Коло Колодистого копан і С. — перекопан поперек кілька площадок рівчаками, одну розкопан трохи ширше і на мій погляд зробив не те, що треба.

Будьте ласкаві напишіть (як швидко) пару слів Доманицькому (м. Тальное, Кіевск. губ. с. Колодисте) — накажіть, щоб копан як слід.

Ваш М. Біляшевський.

Досить глянути на додані до праці Ф. К. фотографії з розкопів М. Т. Біляшівського у Колодистому, щоб уявити собі все величезне значення його „долівки“, якої не повторилося в пізніших численних розкопках на Гуманщині.

Це справді була долівка тої житлової (?) споруди, яку ми знаємо тепер з кількох уже знаходок її модельок, що їх описано, як моделі „селища на палях“ (Erazm Majewski) або „хатки“ (В. Козловська).

Попереджаючи оті пізніші знахідки модельок Маріуса Гімнера з Попудні (1911) та В. Є. Козловської с Сушківки (1916), вона повершає їх своїм значенням, бо ця ж „долівка“ й була одним з тих оригіналів, з яких ті модельки ліплено.

М. Т. мав усі дані до твердження про те, що його „площадка“ в Колодистому є „долівка хати“.

„Модельок“ тоді ніхто не знав.

Коли б вони були перед очима Ф. К., навряд чи він став би перекопувати М. Т. в тому, що розкопану „площадку“ треба вастосувати до „кладовищ до заховування ури з попелом мерців“ (стор. 48).

Коли б ці модельки знав М. Т., напевне, він сказав би про свою до-
лівку більше. Мабуть, говорив би він і за „піч“, руїни якої було виявлено
в тому кутку долівки, де вміщують її й згадані модельки, — у правому
од входу до „хатки“ кутку біля порога (табл. II, фот. 4), що його так
само відзначають модельки з Попудні та Сушківки¹⁰⁾

Можливо, що й саме тлумачення тих модельок було б зовсім інше, і
„hutte“ та „aige“ Е. Мавєвського дістали б належне освітлення, так само,
як і „жертвник“ В. Коваловської¹¹⁾.

А може, з огляду на відсутність вказівок на „стіни й покрівлю“ і
саму „піч без виводу“ та її „припічок“ витлумачено було б інакше.
Аджеж, М. Т. Біляшівський виявив її черинь під купами битого череп'я,
серед якого траплявся й цілий посуд (пор. фотогр. 2 і опис Ф. К.
на стор. 19).

Чи так чи інак, розкопки М. Біляшівського в Колодистому являють
собою чи не найбільше досягнення в справі дослідження глинних споруд
трипільської культури, зафіксованого першорядними документами.

Ці документи надають друкованій нижче праці Ф. К. виняткової ваги.

Не зважаючи на двадцять років, що пролинули з дня, коли її напи-
сано, й велику кількість нових даних, розвідка покійного Ф. К. ли-
шається першою й єдиною поки що працею зведеного характеру, що
трактує ті ділянки питання і спиняє думку наїтих його сторонах, яким до
цього часу не приділялося належної уваги.

Дарма, що де-які з висловлених у ній тверджень доведеться залишити,
а де-які розділи поповнити новими матеріалами, — вона не губить своєї
свіжості для нашого дослідчого „сьогодня“ і стає за новий стимул до
дальших, заглиблених дослідів у тих напрямках і в тих широких машта-
бах, як їх накреслив був перед собою небіжчик.

М. Р.

¹⁰⁾ Erasme de Majewski. Habitation humaine (enclos) sur pilotis de la fin du néolithique (Reproduction plastique préhistorique). Bull. et Mém. de la Société d'Anthropologie de Paris. 1913, p. 229, fig. 2. Валерія Коваловська. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині. Збірник „Трипільська культура на Україні“. Вип. I. Київ 1926, стор. 52 і мал. 1.

¹¹⁾ E de Majewski l. c. p. 228. В. Коваловська l. c. стор. 52. Пор. також В. Коваловська. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківка, Уманського повіту, на Київщині. Зеп. істор. та філ. секції Укр. Наук. Тов. в Києві, кн. XVII, стор. 61.

В. БУДОВА Й ХАРАКТЕР СТАНОВИЩ¹⁾.

До висвітлення складу і характеру археологічної верстви з передмікенськими знахідками могли-б найбільше придатися докладно зроблені плани й переріви кожної окремої копанки, які становлять собою одну з найперших умов наукового розкопування.

Однак-ж, як ми мали вже нагоду говорити про це в одній з наших досить давніх вже заміток (Кіев. Стар 1900 Июль—Август, стр. 240), таких планів і перерізів на протязі дуже довгого часу, особливо на російській Україні, роблено майже зовсім не було, й через те усі наші відо-

¹⁾ Див. Матеріали до укр. р. етнології. Т. VI. На протязі часу, який пройшов між друкуванням цих двох частин нашої розвідки, випало чимало нового матеріалу. Вийшла нова праця д. Хвойки „Раскопки 1901 года в области трипольской культуры“, Кіев. 1904 (відб. з „Зап. Р. Отд. И. Рус. Археолог. Общ.“ т. V, вып. 2), далеко докладніша, ніж попередні, особливо з погляду більш наукового оброблення. Катеринославський Археол. З'їзд 1905 р. приніс нову розвідку проф. ф. Штерна про передмікенські знахідки в Басарабії; д. Хвойка зробив нові дуже цікаві розвідки в Крутобороднях на Поділлі. У західній літературі з'явилось теж кілька нових праць, таких, як проф. Кайндля, д. Рашреллі та інші. Нарешті й авторові самому привелося оглянути дуже цікаві збірки Музею у Будапешті, мікенські й троянські збірки в берлінському музеї für Völkerkunde, а найголовніше роздивитися своїми очима копанки передмікенського становища у Шанинцях на Буковині, адобутки д. Хвойки в Музеї старовини й мистецтва в Києві, приватну збірку незабутнього В. Б. Антоновича, у якій знайшлося кілька надзвичайно коштовних речей передмікенського типу, адобутих від кількох вже років на Поділлі й досі ще не описаних. Окрім того, в Музеї И. Александра III й особливо в Антропологічному Музеї ІІ Академії Наук у Петербурзі авторові пощастило знайти цілі збірки передмікенських виробів з середньої Азії й почасти з Кавказу. Користуючись тими новими матеріалами, ми найперше зробимо кілька додатків до першого уступу нашої праці про географічне положення знахідок, які й просимо читальників завести до нашої мапи, розміщеної в VI т. „Матеріалів“:

До стор. 13. № XIV.

XIV bis. Знахідки коло м. Ржищева (у поріччі Дніпра).

Копанки зроблені були улітку 1901 р. в 25 місцях. Д. Хвойка детально описав 8 найбільше цікавих розвідок (Раскопки 1901—1904 гг.).

1) Ситуація: під нижньою терасою підвищення перерізаного маленьким допливом Дніпра і почасти спадаючого від Ржищева до сел Щучинки й Балайки.

2) Склад: під верствою горішнього перегною 30—40 стм. завтовшки знаходилась порушена земля, змішана з шматками обнесеної глинки, яка заповняла собою не глибоку (35—60 стм.) чотирикутну, або продовгуюато-круглу яму; більш або менш посеред неї значаючо була друга глибока яма (1 м 20—1 м 80), на дні якої була більш або менш велика верства посуду, черепків посуду, випаленої глинки, черепашок, звірячих кісток, риб'ячої луска й майже завжди складені з каменю, або зроблені з глини черепі з слідами

мости про характер передмікенських знахідок були цілком недокладними й далеко не вистачали за для того, щоб сказати що-небудь рішуче про їх будову.

Д. Ч. В. Хвойка, описуючи свої копанки під назвою „площадок“, подавав, правда, де-які малюнки їх, тільки-ж малюнки ті у найкращому разі були звичайними образками викопаних ям, у яких на дні, наче на столі, можна бачити порозставлювані горщики й т. и., і які ані кришечки не могли дати відповіді на запитання: що-ж таке, нарешті, були ті „площадки“? Не багато краще було з цього боку й у Галичині, де окрім Готфр. Оссовського те-ж ніхто не подавав ні планів, ні перерізів своїх копанок, те-ж що давав Оссовський було занадто схематичне, щоб йому можна було

вогню. Очевидячки, це були землянки з ямою, на дні якої зроблений був черинь за-для вогню.

3) Кістки домашньої худоби—кіські, волячі, свинячі, овечі; оленячі й лосячі роги.

4) Кам'яні вироби: відщепки, скребачки, камінці до швигалки, виглаблене каміння до розтирання зерна і т. и.

5) Вироби з рогів і кісток:—сокирки з лосячого й оленячого рогу, загострені роги, костяні швайки, костяні лопаточки до вигладжування посуду й т. и.

6) Череп'яні вироби: уламки грубого посуду, черепки тонкого посуду, мальованого і з витисненими візерунками, два з малюнками людини, пряслиці, статуєтки жіночі й авірячі.

До стор. 13, № XVII.

XVII bis. Знахідки коло с. Конончі Черкас. пов. (у порічч. Дніпра).

Археологічну верству було знайдено в двох місцях і розкопано канавами. Описав Д. Хвойка. (Раскоп. 1901 г. ст. 20).

1) Ситуація: на підвищенні лівого берега р. Роск, недалеко від допливу до неї р. Росави.

2) Склад: у одному місці яма до двох метр. глибини, з підлогою з випаленої глини на дні; навкруги цієї ями друга яма, глибока тільки на 1 м 45, яка й була долівкою справжньої землянки; у другому місці на глибині 80 см. точок випаленої глини й на ньому подавлені землею горщики з перепаленими чоловічими кістками.

3) Кістки: кіські, бичачі, один ведмежий зуб, оленячі роги. Перепалені чоловічі кістки.

4) Вироби з рогів і кісток: сокирки з оленячого й лосячого рогу, костяне начиння до гладження посуду.

5) Череп'яні вироби: черепки посуду з орнаментом почасти витисненим, почасти мальованим; уламки статуєток.

До стор. 14 № XIX.

Знахідки коло села Колодистого, на що їх зробили були 1900 р. д. д. А. Спіци і В. Доманицький. Описані в „Известиях И. Рус. Археолог. Общ. 1904 г.“.

1) Ситуація на спаді підвищення до річки.

2) Склад. (На цьому уступ уривається. М. Р.).

XIX bis. Знахідки коло села Старої Будн. Звенигород. повіту, в бас. р. Гн. Тикича. Зробив д. М. К. Якимович (див. Отчет И. Археолог. Комиссии за 1906 г. СПб. 1909 ст. 106—108).

1) Ситуація—знизу підвищення і на версі його. Розкопано 3 точки, знахідки у 2-х.

2) Склад: Під чорною землею дві верстви: перша обмазка з глини з солом'ю й половиною од 5-ти до 15 см. завтовшки; друга — з „кирпичної“ глини 4 см. завтовшки. Посередині першого точка під обмазкою — широка яма (2-м × 2-м) у якій щось із 30 розбитих і подавлених горщиків, статуєтка, обпалені кістки, половинка кам'яного начиння; у другому під верствою запеченої глини (1—6 см.) така-ж яма з 26 горщиками й 31 мискою й т. и.

йняти віри. Нарешті, тільки 1904 р. у опису своїх дослідів 1901 р. д. Хвойка (Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры СПб. 1904 г.) написав, що „в міру дальших розкопів і систематичного досліду „площадок“, питання про їх будову й розклад помалу стали вияснюватись сами собою, і нарешті він міг уже „орієнтуватись у здобутих розкопуванням фактах“.

Отже, на погляд Г. Хвойки, усі пророблені ним копанки, можна поділити на дві головних групи: 1) останки осель чи землянки і 2) точки („площадки“), які, на його думку, мають бути забутками похоронної будови або взагалі „місцями ритуального характеру“.

Не маючи — поки-що більше певних дослідів, ми мусимо прийняти цей поділ будови наших знахідок передмікенської культури, тим більше, що,

- 3) Кам'яні вироби—кремінні стрілки.
- 4) Вироби з оленього рогу—начиння.
- 5) Череп'яні вироби: черепки й цілі горщики й миски—мальовані.

XIX ter. Знахідки коло села Крутобородивець, Летичівського пов. Зробив їх д. Хвойка 1907 року. Ще не описаві (окрім звісток у „Извѣст. Черниг. Археол. С'єзда“).

- 1) Ситуація: на підвищенні.
- 2) Склад: у двох копанках—точки, в одній—землянка.
- 3) Кам'яні вироби: кам'яні долотця, вернотерки, костяне начиння.
- 4) Череп'яні вироби: великі горщики, мисочки, гладішкки і т. в. розмальовані вверху і в середині, деякі з білою барвою і з малюнками ків і оленя. Статуетки жіночі й звірячі.

XIX quart. Знахідки в селі Криничках, Балтського пов., на Поділлі. Попереду зробив їх д. Зборовський, якому траплялась вдовж провалля до-не-де мальовані черепки й статуетки. Р. 1892 проф. В. Б. Антонович 11, 18 і 19 травня розкопав археологічну верству в 4-х місцях на протязі 150 сажнів; кожна копанка була 4—8 сажнів завдовжки і 3—5 сажнів завширшки. Усіх розвідок він не описав, і результати їх подаються тут на підставі Ласкаво дорученої авторові копії щоденника й за оповіданням небіжчика В. Б. Антоновича.

- 1) Ситуація: на південному спуску водорозділу поріччя р. Кодими з р. Савранкою на краю провалля, яке висувається на східно-південну стор. до р. Кодими.
- 2) Склад: на глибині 0 м 70—1 м 20 здивувалася скрізь верства черепків з червоної випаленої глини (найближче місце, де її знаходять, є село Каменовата).
- 3) Кам'яні вироби: кремінний відбивок, половинна кремінної сокири, і два серця, завірені при робленні дірок у кам'яних молотках. Усе те було знайдено нище археологічної верстви.
- 4) Череп'яні вироби й троє невеличких мисочок (з яких одна на 4-х ніжках), розмальованих чорним по червоному тлу, значне число мальованих черепків, по яких видно, що посуд був різної більщини (де-які з черепків великих горщиків до 3-х стм. завтовшки) з плоскватим дном, з закраїнами або гострими без завороту, або широко повагинаними, в вухами попротякуваними у товщі стінок горщиків (а не наскрізь) і дуже вузькими, так що можна крізь їх просунути хіба яку мотувочку. Окрім черепків, знайдено ще 4 глиняних сидячих статуеток (en rondes bosses), череп'яний осличник, щось подібне до череп'яного-ж коритця.

До стор. 25. п. XLII.

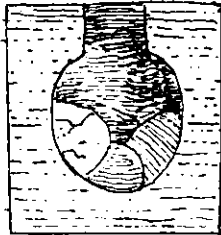
XLII bis. Знахідки у Н. Городнику коло Радовець.

Описав проф. Каїндль. Forschungen auf Gräberfelde v. Unterhorodnik-Präditu nd in der prähistorischen Ansiedelung von Szipenitz. Jahrbuch der K. Zentral-Kommission f. Erforsch. und Erhalt. d. Kunst und h. Denkmale. N. F. I Bd. 1903 s. s. 98—114. Дуже коротко.

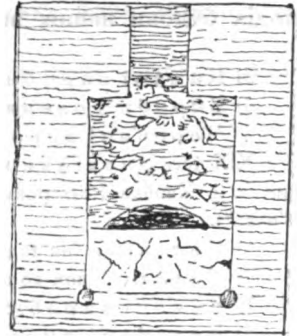
як побачимо далі, він нарешті відповідає майже всім спостереженням, які можна зробити на підставі опису копанок. Дуже можливо, що дальші розкопки дадуть підстави до встановлення ще яких нових типів будівлі, тільки-ж ті нові типи, мабуть, будуть не більш, як відмінами цих 2-х загальних категорій. Поки що роздивимось, скільки можливо при теперішньому матеріалі, що вони являють собою з тектонічного погляду.

а) Землянки. З усіх більше докладно описаних в д. Хвойка копанок найбільше звичайний і найбільше первісний характер має копанка під літ. а²⁾, як своєю формою на зразок продовгуватого казана з досить вузькою вхідною шиею, так і не дуже великими розмірами (1 м 60 завдовжки і 1 м 15 у глибину). Вона цілком подібна до типових *fonds de saunes*,

Мал. 1.

які здібуються в неолітичній добі по всій західній Європі. За більше типову для передмікенської культури, здається, треба вважати копанку № 10 (у д. Хвойки мал. 11, у нас мал. 1): у землі зроблено було чотирьохкутне виглиблення (а) у 3 м 20 завдовжки і 2 м 60 завширшки, яке було долівкою зем-

Мал. 2.

лянки; у долівці цій посередині була викопана еліпсоїдальна яма (b) у 1 м 90 довга і у 1 м 30 глибока; на дні її зроблений був кам'яний черинь (c) за для огнища, а саме дно піднімалось до виходу вузькою у порівнянні (60 см) й не дуже довгою (80 см) шиею. Ця землянка, окрім, може, розмірів ями, зовсім подібна до такої-ж неолітичної, зробленої за-для життя, ями у Чехії, описаної в *Zeitschrift für Ethnologie* і наведеної в книзі *Sophus'a Müller'a*³⁾. Дуже звичайні в таких знахідках шматки запеченої глини з слідами хмизу й дерев'яних кілків показують, що навкруги долівки по стінках першого виглиблення був колись плетінь, обмазаний глиною, а зверху землянка, мабуть, була вкрита дерев'яними латами та соломною, або очеретом, себ-то не дуже відрізнялася од таких неолітичних землянок, які знайшов д. Хвойка на Кирилівській вул. у Києві й описав у 1 томі нашого видання⁴⁾, те-ж з ямами і черинями за для вогнища або й горнами до випалювання посуду, а також і од теперішніх землянок, у яких і досі живуть люде багато по де-яких сторонах, особливо-ж у Середній Азії й на північ від неї⁵⁾. Ще ближчою до такого типу існуючих тепер землянок буде землянка, що її розкопав д. Хвойка й описав під ч. 12 (мал. 12, а у нас мал. 2). Вона відзначається

²⁾ Хвойка, Розкопки 1901 г., стор. 19, мал. 13.

³⁾ S. Müller, *L'Europe prehistorique* p. 27, fig. 18.

⁴⁾ Матер. до україно-руськ. етнології I, стор. 14 й 19.

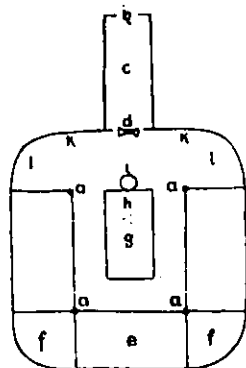
⁵⁾ Cf. Шренк. Обь в породцахъ Амурскаго края. СПб. 1899. II, стр. 12.

од землянки № 10 трохи більшими розмірами (4 м 30 завдовжки, 3 м 75 завширшки: довжина шпї 1 м. 30, довжина ями 2 м 70, широкість 1 м 60 і глибина 1 м 80), а найбільше тим, що яма у неї була те-ж чотирьох-кутня, а черинь за для огнища був великий і займав цілу третину задньої частини її. Інші землянки, що їх розкопав д. Хвойка, являються тільки відмінами, або поліпшеннями цього основного типу житла передмікенської доби на Україні.

У них яма або була зроблена під одною з стінок копанки, так що огнище приходилось не посередині землянки, а коло одного з її боків, залишаючи більше просторони за-для житла (земл. № 3, мал. 8; № 8, мал. 10), або хоч і була посередині, то мала по обидва боки по ходу насторонь з окремим за-для кожного вогнищем (коп. 7; мал. 10), а посередині щось подібне до земляного стола, який і досі можна бачити у де-яких гіляцьких юртах (мал. 3)⁶⁾.

Такими-ж загальними рисами відзначаються і де-які з знахідок, що їх описав д. Хвойка раніше. Так, наприкл., коло с. Халеп'я він знайшов підземну камеру (1 м 75 завдовжки, 1 м 45 завширшки і 2 м 65 завглибшки) з чотирьма боковими стінами й долівкою з обпаленої глини; у північно-західній стіні був прохід з чоловіка заввишки, а од того проходу було зроблено до поверху землі чотири досить високих виступи на вразок сходів⁷⁾. Не може бути ніякого сумніву, що це усе були справжні землянки, більш або менш однакової будови, в яких жили люде і які мають у собі багато аналогічного з землянками інших народів.

Одначе між такими землянками, що їх описали д. Хвойка та інші дослідники, ми вбачаємо кілька таких, які відзначаються особливо великим числом знайденого посуду й інших керамічних виробів, а до того в де-яких були знайдені сліди глиняної-ж будови, що дуже нагадують горна до випалу череп'яних речей. У Верем'ї, наприкл., була розкопана землянка, де, окрім великого числа готового посуду, знайшлися у двох горщиках фарби — чорна й блідо-рожева, які, видно, й ішли до розмальовування глиняних виробів⁸⁾. У другій копанці в с. Халеп'ї знайдена була глиняна підлога, вкрита самею, у якій, на простороні щось одного кв. метра, лежало аж 22 глиняних грузків от ткацького варстату⁹⁾. У с. Жуковцях, те-ж у руїнах якоїсь будови з випаленими глиняними стінками

Мал. 3.
План гіляцької підземної юрти.

a) підпоря-стоши; b) вхід;
c) шльий прохід; d) двері;
e) лави; f) кутки без лав;
g) камінь для казана; h) огнище; i) вода; k) передні стіни; l) передні кутки.

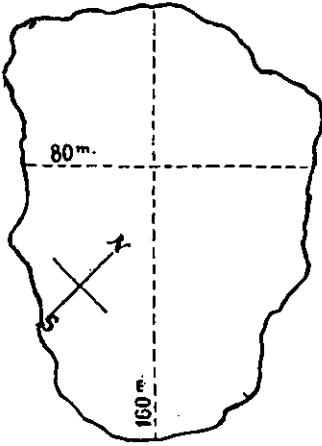
⁶⁾ Шренк op. cit. 11, ст. 14.

⁷⁾ Хвойка. Каменний век Среднего Приднепровья (отг. изъ I тома Трудов XI Арх. С'ада), стор. 37. Окрім цієї, яку безперечно треба вважати за руїну землянки, ми залічуємо до того-ж типу копанки, що їх описав д. Хвойка на стор. 29, 33, 39, 46, 47, 54, 55, 56 і у книжці „Раскопки 1901 г.“—на стор. 12, 20 і 21.

⁸⁾ Хвойка. Камен. в'к., стор. 44.

⁹⁾ Ів. стор. 39.

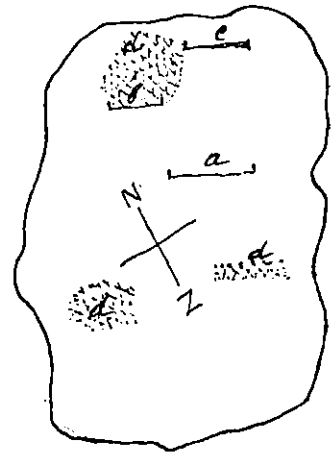
знайшлося щось 80 горщиків і мисок, у одній з яких було до половини накладено річних черепашок (*Unio*), які, як побачимо далі, окрім їжі, теж ішли до виробу грубого начиння; тут-ж було плесковате каміння в тов-качами, мабуть, до перетирання тих черепашок (мушлів)¹⁰). Д. Спіцин у одній копанці в с. Колодистому знайшов щось 90 глиняних грузків¹¹). Ми могли-б, не довго шукаючи, знайти в описах самого д. Хвойки ще цілу низку подібних фактів¹²), які до-казують, що де-які з землянок правили мабуть і за ганчарні майстерні (*ateliers*), де вироблявся й випалювався посуд та інші глиняні вироби.

Мал. 4.

Переходячи тепер до так званих „точків“, глиняних площадок, знов таки приходиться жалкувати за дуже невеликим числом планів і перерізів копанок, які-б скільки-небудь могли придатися нам до висвітлення питання, що-ж таке нарешті тії точки? Що-до планів знахідок, то ми їх маємо зовсім не багато: один (мал. 4) при статті д. Бутцуряну про знахідки у Кукутені, другий (мал. 5), що його зробив д. Дома-

ницький у Колодистому, й третій Готфр. Оссовського — знахідок у Золотому Більчі, якого ми не подаємо, бо цілу просторонь архелогічної верстви розкопати він не міг, частина-ж її знаходиться у печері (Вертеба)¹³). Сі плани, а разом з ними й свідства усіх авторів, які розкопували знахідки передмікенського типу на Україні, виявляють, здається, що, мабуть, ні одна з них не мала у плані цілком ясно визначеної геометричної форми, але всі вони, або принаймні велика їх більшість, становили собою більш або менш продовгувато-чотирьокутну просторонь. Це факт сам по собі вже дуже цікавий. Д. М. Біляшевський думає, що ця не-вирівність обводу „точків“ залежить од знищення країв будівель на протязі часу, мені-ж здається, що це могло бути скоріше від самого способу будування, про який ми знаємо одначе не дуже багато.

Мал. 5.

а) перший приступок; б) другий приступок; в) третій приступок; г) сліди обмазки.

¹⁰) Ів., стор. 35.

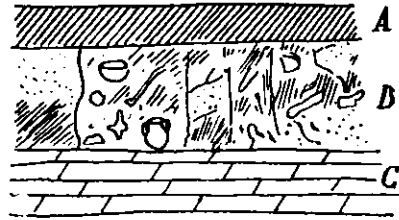
¹¹) Спіцинь. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого. „Изв. И. Р. Археол. Общ. 1904, стр. 15“.

¹²) Дяв., напр., стор. 42, 50, 51, 52, 53.

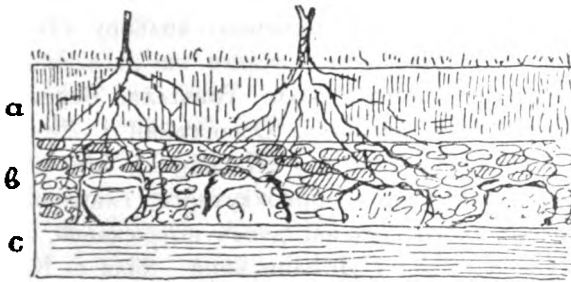
¹³) Пізніше д. Спіцин видав ще два плани розкопів—свій і Доманицького—в Колодистому, але, на великий жаль, без перерізів Див. ст. Спіцин а. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого, стор. 15, рис. 6, і стор. 18, рис. 10.

знахідок, то й тут наш матеріал не дає багато докладного й навіть, гірш того, — носить на собі іноді дуже помітні знаки суб'єктивних поглядів авторів.

Першим хронологічно був перекрій, поданий д. Бутцуряну (мал. 6), на якому літерою *A* означено поверховну верству чорної орної землі, літ. *B* археологічну верству, переповнену попелом, вугіллям, череп'ям помальованого посуду, шматками випаленої глини, глиняними статуетками то що, нарешті, літ. *C* вапнястий ґрунт чи, як у нас кажуть, „материк“. У верстві *B* (археологічній) не помітно ніякої стратифікації, усе перемішано, так як і у більшій частині наших „точків“ по опису усіх авторів. Другий з поданих досі перерізів зроблений був Готфр. Оссовським у Васильківцях (мал. 7)¹⁴). Тут під поверховною верствою чорної землі (*a*) була археологічна верства (*b*), в якій зверху видно було верхню частину точка „з плиток“ випаленої до червоного кольору глини, не однакової міри й форми, а далі були купи черепків од подавлених землею горщиків, оточених шматками череп'я й куснями обпаленої глини, з кам'яними й череп'яними виробами і т. и.;

Мал. 6.

Мал. 7.

у непошкоджених землею горщиках знаходивсь попіл і, як каже Оссовський, принаймні по одному куснику перепалених чоловічих кісток; уся-ж культурна верства лежала на просто вирівненому ґрунті.

Другий, дуже подібний переріз Оссовський подає з своїх розвідок у Золотому Більчі¹⁵). На цих перерізах, досить схематичних, ми вже з першого погляду знаходимо виразний характер кладовища, тоді як у других знахідках дослідники не бачили нічого виразного, а якусь мішанину, яка давала де-кому з них, наприклад, д. Кайндлеві привід вважати знахідки у Шипинцях за якісь смітники, за ями, куди скидалося усе непотрібне (*Wegwurf*)¹⁶). Пізніше проф. Кайндль знаходив у тих же Шипинцях вже й більш або менш непорушену верству запеченої глини од 12 до 15 см. завтовшки¹⁷). Року 1904 я сам мав нагоду бути у Шипинцях

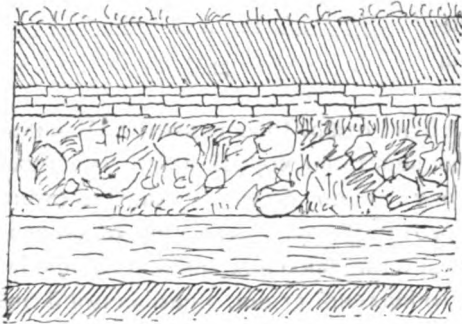
¹⁴) G. Ossowski, Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicyi w roku 1889. Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej, t. XIV. s. 53, fig. 5.

¹⁵) Sprawozdanie trzecie. Zbiór Wiadom. t. XVI. str. 71—72.

¹⁶) Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission, I, 1903.

¹⁷) K a i n d l, Præhistorisches aus den Bukowina (Jahrb. der K. K. Zentral-Commission 1904, II, s. 27 u. folg.).

і, дякуючи ласці тамешнього вчителя народної школи д. Арійчука, міг обдивитись свіжо зроблені копанки на ґрунті барона Костіна (Emmanuel Ritter v. Kostin), де ми разом з д. Арійчуком і уложили схематичний переріз тих копанок (мал. 8), на якому літ. *А* означає зверхню чорну землю (57 стм. завтовшки), літ. *В* — верству начервоно випаленої глини (10—20 стм.) у стані дуже великого розпаду (кришилася під пальцями), літ. *С* — археологічну верству з черепками посуду й іншими знахідками (35—40 стм. завтовшки) і літ. *Д* підвалину з вигладженої глини, яка буває не скрізь і лежить вже просто на жовтій глині (лессі). Перечитуючи й порівнюючи оповідання д.д. Хвойки, Біляшевського, Доманицького, Гада-

Мал. 8.

чека, Деметрикевича й інш, ми бачимо, що майже скрізь усі оці дослідники знаходили більш-менш одне й те-ж саме: під зверхньою чорною землею — верству запеченої глини, яка складалася або з нагромадженого без ніякого ладу печиння (Хвойка в оселі Світославського в Києві, Гадачек — коло Филипковець, Деметрикевич — коло Зеленчі) або з „плиток“ випаленої до червоного кольору глини припадкової форми, які нагадували щось подібне до цегляного помосту (Хвойка — коло Трипілля, Верем'я й т. д., Оссовський — у Васильківцях і у Вигнанці, Оссовський і Деметрикевич — у Золотому Більчі, Кайндль і Вовк — у Шипинцях), або на решті з більш або менш цільного, звичайно чотирьохкутного, глиняного точка (Хвойка — на Довжку), по́верх якого дуже нагадував потрісканий, де увігнутий, а де випнутий лід (Біляшевський і Доманицький — біля с. Колодистого). Усі оці відміни зверхньої глиняної верстви копанок, як бачимо, становлять собою тільки різні ступні натурального розпаду колись то суцільного помосту чи точка з більш або менш добре випаленої глини, який на протязі довгого часу од води, од ваги землі, що на ньому лежала, од осідання долішньої верстви, що під ним була, іноді од коріння дерев, од нор різної звірини і т. и. — помалу вгинався, тріскався, розколювався на кусники подібні до поламаної цегли, а нарешті розмокав ще більше, розпадався на шматки й потроху змішувався з верхньою землею і з тим, що було під ним, в одну археологічну верству, яку описував д. Кайндль і яку довелося бачити у де-яких копанках і мені самому у Шипинцях на Буковині.

Розглянемо тепер склад і характер цієї зверхньої верстви наших точків. Усі дослідники, яким доводилось мати діло з куснями її більш або менш цілими, одноголосно свідчать, також як свідчать і уламки її, що переходять по музеях, — що вона складалася з випаленої глини, причому зверху, звичайно вигладжена її сторона, завше була випалена до

ясно червоного кольору ¹⁸⁾, спідня — нерівна й часто з відтисненнями лози чи очерету ¹⁹⁾, а іноді драниць і дерев'яних кілків, була сіро-жовтувата й випалена далеко слабше. Отже, як цілком слушно каже у своїй розвідці проф. Кайндль ²⁰⁾, це можна зрозуміти тільки припустивши, що на землю або на зроблену з хмизу чи очерету або драниць підлогу було накладено досить грубий шар замішаної з водою глини (часом з домішкою полови або соломи), вирівняно (а іноді й вимазано якою фарбою) її поверх, а зверху накладено дерева чи иншого топлива й розведено дуже великий вогонь, яким той шар глини й пропікався наскрізь, зверху, розуміється, сільніше, ніж знизу. Іноді він був остільки добре випалений, що, як каже д. Хвойка, його ледве можна було розбивати залізною плешнею ²¹⁾.

Такою виявляється нам будова зверхньої верстви точків чи „площадок“ д. Хвойки, яка й дала їм цю назву. Іноді, й навіть досить часто, у одній і тій же копанці під першою знаходилось ще 2, 3, 4, а то й більше таких верстов. У таких копанках, де зверхня верства зовсім розсипалась, між уламками її, а де коли навіть і по над ними, звичайно-ж під ними, починали попадатись черепки посуду, попіл, перепалені кістки, де-коли невеличкі глиняні статуетки, оброблені кремінці, начиння з кости або з рогу і т. и. Там, де зверхня верства не була дуже порушена, — під нею, або коли верстов випаленої глини було кілька, то проміж ними, окрім попелу, уламків посуду й иншого, здибувались також або подавлені або, хоч і досить рідко, й зовсім цілі урни, в яких заховувався ще попіл і шматочки перепалених людських кісток.

Де-коли урни ті були поприкривані другими ширшими горщиками й дуже часто були обкладені навкруги грудками випаленої глини. У Трипіллі, наприкл., у посудині, обкладеній грудками печиння, знайдена була велика урна до половини повна перепалених чоловічих кісток; там же таки в трьох точках було знайдено у кожному по одній цілій урні, в яких те-ж були перепалені людські кістки. Така-ж урна з кістками була знайдена у Щербанівці ²²⁾. У Верем'ї, в оселі Якова Клена, під шматками печиння на глибині 40 см. була знайдена урна з двома ушками, вставлена в другу більшу посудину; окрім обгорілої сокирки з оленього рогу, який був між двома горщиками, в урні знаходились грудки випаленої глини й кілька куснів перепалених людських кісток ²³⁾. Д. Спіцин у верстві попелу в одній копанці в с. Колодистому знайшов „огромний уже распавшийся сосуд, наполненный пережженными костями человек“ ²⁴⁾. Коло села Зеленчі Теробовельського повіту проф. Деметрикевич спостеріг, що в де-яких місцях цієї верстви черепки й кусні випаленої глини були так

¹⁸⁾ С п и ц и н ь, Раскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодистаго, стр. 21.

¹⁹⁾ Х в о й к а, Каменный вѣкъ сред. Приднепровья, стр. 46, 57.

²⁰⁾ К а й н д л ь, Op. cit. loc. cit.

²¹⁾ Х в о й к а, Камен. вѣкъ, стр. 35.

²²⁾ Х в о й к а, Кам. вѣкъ, стр. 59.

²³⁾ I b i d, стр. 52.

²⁴⁾ С п и ц и н ь, Раск. глин. площ. у с. Колодистаго, стр. 25.

дивно уложені, що між ними залишалися пусті просторони, в яких знаходилися цілі, або не дуже пошкоджені горщики²⁵). У с. Коноччі д. Хвойка в одній „площадці“ на глибині 80 см. знайшов трояк роздавлених землею горщиків і перепалені людські кістки, між якими кілька куснів черепа²⁶). Ще ясніше такий склад і похоронний характер „точків“ видно на трохи схематичному перерізі копанок Готфр. Оссовського у Васильківцях (мал. 7), де урни стояли неначе в гніздах, складених з грудок печиння й уламків посуду. Як бачимо, оця справжня „археологічна верства“, захищена зверху верствою випаленої глини, й становила собою найголовнішу частину цілої будівлі точків. У ній містилося те, за для чого очевидно робилася вся будова, — себ-то горщики чи похоронні урни з попелом і недогорілими кістками спалених мерців. Урни ставлялись іноді просто в землю²⁷), деколи на вирівняну підлогу. По де-яких копанках ця підлога чи „смавка“ зроблена була з замішаної з водою глини, потім висušена й зверху помазана ще білою або червоною фарбою²⁸). Де-коли ця підлога, або черинь не лежить рівно, а йде приступцями, особливо тоді, як уся будівля зроблена на спадистому ґрунті, як це ми бачимо у копанці Біляшевського й Доманицького біля с. Колодистого²⁹) (мал. 9).

Іноді-ж просто підлогу робили товщою відповідно до спаду землі, як було, наприклад, у тому-ж Колодистому (Спицин. Ор. cit. стр. 37).

Таким робом виходить, що вся будова точків складалася з трьох головніших елементів: 1) зверхньої верстви чи точка з випаленої глини, 2) середньої верстви — похоронної в урнах, яка де-коли складена з кількох верстов, переділених точками, такими як зверхній, і 3) підлоги, чи спіднього точка, або чериня з невипаленої, а тільки вирівняної й часом пофарбованої глини. Такий склад похоронної будівлі наших неолі-

²⁵) Dr. W. Demetrykiewicz. Poszukiwania archeologiczne w pow. Trembowelskim. Materiały antropologiczno-archeologiczne IV, str. 101, pass. IV, str. 101, pass.

²⁶) Хвойка, Раскопки 1901 года, стр. 22.

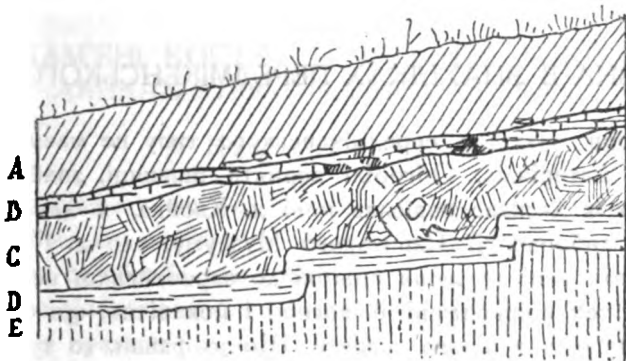
²⁷) Хвойка, Каменный векъ, стр. 52.

²⁸) Ibid. стр. 51, 52, 54.

²⁹) Бѣляшевскій, Археологическая летопись Юж. Россіи (Киев. Стар., июль и август, стр. 148 pass). У цій статті шановний автор без ніякого сумніву має всі три верстви своєї копанки за підлоги (ріжних часів) одного і того-ж давнього житла, вважаючи, здається, більш усього на те, що культурна верства була усього 30—40 см. завтовшки і не звернувши досить уваги на 20 горщиків, або зовсім цілх або подавлених, ріжного виробу, які вряд чи могли-б бути замуrowані в підлозі як-небудь przypadково. Щоб уникнути непорозуміння, він припускає, що весь посуд знаходився колись понад зверхньою верствою точка, а потім опинився у середині й навіть у спідніх верствах через те, що ріжні звірятка робили собі нори, й у ті нори могли просовуватися горщики. Сподіваємось, що тепер, через 10 літ після того, як це писалося, шановний автор погодився з нашими висновками й не буде встоювати за свої перші догадки. Далеко обережніше зробив д. Спицин, казучи, що „вопне допустимо, что площадки вовсе не имели прикрывающа... й далі: „маленькая площадка с деликатным полом и с лишними громоздкими сооружениями не могла никоим образом служить жилищем“, хоч і він нарешті йде на здогадку, міркуючи, що „она (площадка) назначалась для каких-то временных обрядовых действий“ й т. и. (Спицынъ А. А. Раскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодистого, стр. 40).

тичних осель з виробами передмікенського типу досить докладно вивчається при розгляданні чотирьох фотографій д.д. Біляшевського й Доманицького, зроблених при досліді точків коло с. Колодистого, досі ще не виданих і дуже ласкаво нам надісланих, які ми подаємо тут, складаючи нашим шановним землякам найщирішу подяку. Перша з цих фотографій (табл. 1, мал. 1) показує нам поверх зверхнього точка такий, яким він виявивсь після зняття орної землі й, як бачимо, він хоч і не дуже рівний і добре вже пошкоджений, а все таки цілий. Краї й кути точка не ясно визначені, хоч чотирикутний його план досить видний; на поверху можна бачити кілька уламків черепків, які в свій час пристали до глини та так

Мал. 9.

і зостались. Друга фотографія (табл. 1, мал. 2) дає нам той же точок вже розкопаний з одного кінця: зверхня верства випаленої глини вже знята й видно поверх другої верстви; зверху можна бачити побите череп'я, а в розрізі, між двома застромленими в землю лопатками, придивившись можна розгледіти ліворуч один менший, на половину цілий горщик, а праворуч — другий, великий, який розпався вже на череп'я й схилився до долу, але череп'я ще держаться купи; далі в ліву руку видно перший приступок підлоги, зовсім вже обчищений од землі. На третій фотографії (табл. 2, мал. 3) видно вже й другий приступок підлоги, не зовсім ще розчищений, а на четвертій (табл. 2, мал. 4) видно вже всі три приступки, з яких другий, по обміру розкопувачів, вище од першого на 22 см., а третій вище од другого на 15 см.

На підставі цих фотографій і перекрою, що його надіслав мені д. Біляшевський, а також його статті, мені здається можливим накреслити схематичний переріз його копанки, який ми подаємо на мал. 9 і який відповідає цілком нашій загальній схемі реконструкції „точків“ чи „площадок“.

Таким побитом, ми приходимо до необхідности встановити три роди будови наших українських глиняних будівель з нахідками передмікенського типу, в залежності од їх призначення: землянок — задля життя, ганчарень задля виробу посуду й кладовищ задля заховування урн з попелом мерців. Перші два роди змішуються між собою, нічим не відзна-

чаючись один від одного, окрім хіба числа знайдених глиняних виробів та іноді особливої форми печами, як воно є нарешті й тепер, коли ганчарські майстерні майже завше містяться в хаті ганчара. На великий жаль, ми далеко не завше можемо, читаючи оповідання д.д. археологів, сказати достеменно, до якого з цих трьох родів треба прилічувати ту чи другу знахідку... Це залежить і од стану, в якому знаходиться будівля, і од способу та вміння розкопування. Не можна при цій нагоді не пригадати, що й про знаходи Шлімана в Трої можлива була суперечка — чи вважати забутки цього міста за руїни будівлі, як казав Шліман і багато інших, чи за порушене кладовище, як доводив Boetticher³⁰).

С. ФАВНА В ЗНАХІДКАХ ПЕРЕДМІКЕНСЬКОГО ТИПУ.

Задля флори знахідок передмікенського типу не маємо в літературі майже ніяких матеріалів. Обгорілі зернята пшениці, знайдені у де-яких з копанок, що їх ласкаво надіслав мені д. Хвойка, я давав на розгляд до ботанічної лабораторії Паризького Музеуму, але д. Рено, роздивившись їх, одповів мені, що вони подібні до європейської неолітичної пшениці, тільки-ж так пошкоджені й вогнем і механічно, що більше докладного за них не можна нічого сказати. Що-до фавни, то тут матеріал далеко більший, тільки знов таки за вірність визначення його ми ручитися не можемо, не знаючи ні де, ні ким те визначення було зроблено. Покладаючись таким робом на шан. авторів, ми можемо подати тут тільки те, що можна було вибрати з їх описів.

Unio pictorum { Були знайдені в дуже великому числі в ба-
Anodonta cygnaea { гатьох копанках.

Helix — у двох копанках³¹).

Pisces — риб'ячі кістки досить часто.

Testudo було знайдено в 7 копанках³²).

Canis famil. " " " 1-й³³).

Ursus arctos " " " 1³⁴).

Cervus alces " " " 2³⁵).

Cervus elaphus " " " 6³⁶).

Capra ibex " " " 3³⁷).

Bos taurus " " " 5³⁸).

Ovis aries " " " 4³⁹).

Equus caballus " " " 8⁴⁰).

³⁰) Див. l'Anthropologie, 1890, p. 367—368. ³¹) Хвойка, Кам. в'єкъ, стр. 52, Спицци, op. cit., стр. 17. ³²) Хвойка, op. cit., стр. 32, 33, 40, 42, 45, 54, 57. ³³) Спицци, op. cit., стр. 27. ³⁴) Хвойка, op. cit. ³⁵) Ibid., 37, 42. ³⁶) Ibid., стр. 37, 39, 42, 54, Раск. 1901 г., стр. 13, 21. ³⁷) Хвойка, Кам. в'єкъ, стр. 42, 57; Спицци, op. cit., 27. ³⁸) Хвойка, Кам. в'єкъ, стр. 39, 42, 57; Ibid. Раскоп. 1901 г., стр. 12; Спицци, op. cit., 27. ³⁹) Хвойка, Кам. в., стр. 49, 55, 57; Ibid. Раск. 1901 г., стр. 12. ⁴⁰) Хвойка, Кам. в., стр. 34, 36, 55, 57, 58, 59; Ibid. Раск. 1901 г., стр. 12, 22.

Camelus	„	„	„	1 ⁴¹⁾ .
Sus scrofa ferus	„	„	„	6 ⁴²⁾ .
Sus scr. domest.	„	„	„	2 ⁴³⁾ .

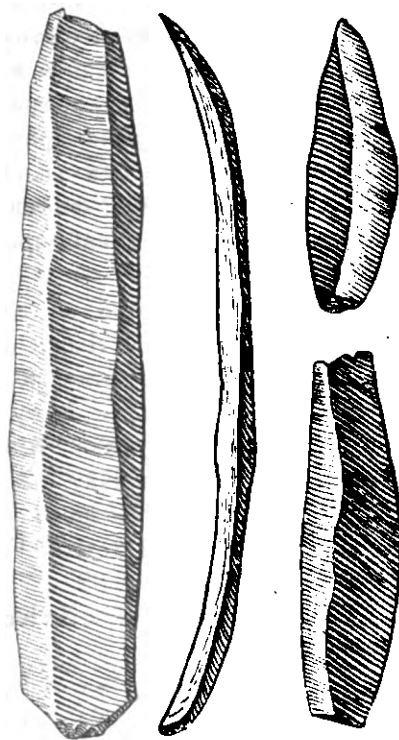
Як бачимо з цього реєстру, скойки (Unio, Anodonta), яких тепер на Україні ніхто не їсть, займали досить поважне місце в поживі населення наших землянок і точків. Чимало вживалися також і черепахи. З звірини-ж, мабуть, найбільш воно жилося кіньським м'ясом, потім оленьчим, воловим і кабанячим. Дуже цікава і, як побачимо далі, може дуже визначна присутність у нас кісток верблюда. Взагалі, дика звірина вживалася не менш як свійська.

Д. ВИРОБИ КАМ'ЯНІ, КОСТЯНІ Й МЕТАЛЕВІ, ЗНАЙДЕНІ В ЗЕМЛЯНКАХ І ПОХОРОННИХ ТОЧКАХ.

1. Кам'яні вироби.

а) Скалки (lames), як і скрізь по неолітичних становищах, становлять собою найбільшу частину знайдених кремінних виробів. Де-коли й просто відщепки од оброблення кременю, де-коли нарешне відбиті довгенькі скалки, які могли добре правити ва ніж (через що мало свідомі російські археологи звичайно й звуть їх ножами), або (найбільше) йти як матеріал до виробу дрібніших речей, таких як скребачки, пилки, стрілки, то-що. В наших становищах передмікенського характеру такі скалки здібуються в дуже великому числі⁴⁴⁾, іноді коротенькі (40—45 мм., мал. 10 а, в), іноді-ж дуже довгі, (112—190 мм.), дуже часто трохи криві що залежить завше не од хотіння того, хто їх робив, а од складу самого кременю.

Де-коли такі скалки знаходяться в обставинах, які показують, що їх нароблено було цілий запас, і вони переховувались дуже обережно. Так, коло с. Халеп'я д. Хвойка знайшов біля краю одного з точків глиняний горщик, у якому було до 150 кремінних скалок⁴⁵⁾, у більшій частині дуже довгих (мал. 10 с, д), які

Мал. 10.

⁴¹⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 51. ⁴²⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 31, 33, 42, 57; Спицын, op. cit., стр. 27. ⁴³⁾ Хвойка, Раск. 1901 г., стр. 12; Спицын, op. cit., стр. 27. ⁴⁴⁾ Хвойка, Кам. в., век, стр. 30, 31, 33, 34, 37, 52, 57, 58. Id. Раскоп. 1901 г., стр. 14. ⁴⁵⁾ Ibid. Кам. в., стр. 39.

він вважає за серпи, хоч з серпами вони й формою нічого спільного не мають. Дуже часто скалки попадалися й на дні точків і землянок. На Таборищі в одному місці було знайдено більше 20 скалок, скребачок, стрілок то що ⁴⁶⁾; в оселі Світославського на Кирилівській вул. у Києві на дні одної землянки знайшлося аж 54 кремінних начиння, в більшій частині те-ж скалок. Про нуклеуси д. Хвойка цілком не згадує, в Галичині-ж їх анаходив Г. Оссовський у Золотому Більчі ⁴⁷⁾, а у Румунії (Кукутені) д. Beldiceanu ⁴⁸⁾.

б) Скалки ретушовані (*lames retouchées*) од 70 до 100 мм. завдовжки здивувались у далеко меншому числі, ніж звичайні скалки, одначе-ж знайдені були й на Україні ⁴⁹⁾, й у Галичині, які переховуються в Музеї Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (табл. III, рис. 1—3). Де-які з них виразно підходять під тип пилаки ⁵⁰⁾, хоч д. де-Морган має коротенькі защерблені скалки такого типу за озброю серпів ⁵¹⁾, а де-які, особливо товщі, як № 3, нагадують форми, які один з новіших етнологів д. Sargauw, з Копенгагена, вважає за кремінні кресала за для здобування вогню з піриту ⁵²⁾. Д. Спіцин те-ж подає малюнки двох дуже гарно ретушованих скалок в копанок коло с. Колодистого ⁵³⁾.

с) Скребачки (*grattoirs*) по всіх знахідках були дуже численні ⁵⁴⁾. Вони мають звичайну неолітичну форму, більш або менш округлу або листувату, як можна бачити на малюнках д. Хвойки й д. Спіцина ⁵⁵⁾. На нашому малюнку 11-му можна бачити форми трьох скребачок, що їх знайшов д. Хвойка, з Музею Древностей и Искусств у Києві. Невеличка скребачка *a*) (№ 2233) має тільки 42 мм. довжини, більша *b*) (№ 2256), 38 × 35 мм. округленої форми, а третя *c*) (№ 2277) 55 мм. довж. становить собою дуже гарний зразок бокової скребачки з викотом (*grattoir latéral à coche*).

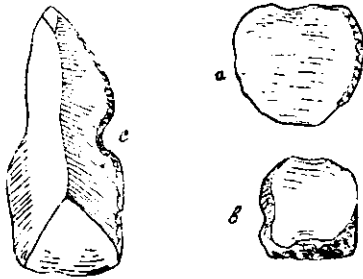
д) Списи — мабуть не вживались. Про знахідку усього одної кремінної спиці до спису тільки розказував д. Хвойці власник ґрунту д. Світославський ⁵⁶⁾, а чи була вона з передмікенської доби, годі дізнатися.

е) Стрілки — коли й були, то не дуже численні. Д. Хвойка згадує про них тільки три рази ⁵⁷⁾, а тая, малюнок якої подає д. Спіцин ⁵⁸⁾, більше нагадує скребачку ніж стрілку, та й про стрілки з наверненням на бік гострим кінцем ми щось нічого не чували, бо така стрілка, нарешті, не могла-б як слід і летіти. Г. Оссовський знайшов одну стрілку в точку коло Васильківців.

ф) Полірованих сокирок те-ж здивувалось не дуже багато. У

⁴⁶⁾ Ibid., стр. 57. ⁴⁷⁾ Mat. до укр. етн. т. VI, стор. 20. ⁴⁸⁾ Ibid., стр. 25. ⁴⁹⁾ Хвойка, Раск. 1901 г. Табл. II, маа. 20, 24. ⁵⁰⁾ Cf. G. et A. de Mortillet. Musée Préhist. № 394. ⁵¹⁾ J. de Morgan, G. Jequier et G. Lampre. Recherches archéolog. Fouilles à Suse. t. I, p. 193, fig. 404—406. ⁵²⁾ G. Sargauw. Le feu et son emploi dans le Nord de l'Europe. Gand. 1907. Extr. des Annales de XX congrès archéol. et histor. de Belgique. t. I, p. 20. ⁵³⁾ Спіцин, op. cit., стр. 29, fig 29 і стр. 34, fig 36. ⁵⁴⁾ Хвойка, Кам. вк., стр. 31, 32, 34, 46, 47, 52, 57, 58, 60 etc. ⁵⁵⁾ Хвойка, Раскоп. 1901 г. Табл. II, фиг. 23 і 25; Спіцин, op. cit., стр. 29, fig. 27. ⁵⁶⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 31. ⁵⁷⁾ Ibid., op. cit., стр. 30, 31, 32. ⁵⁸⁾ Спіцин, op. cit., стр. 29, fig. 27.

д. Хвойки згадується тільки три знахідки⁵⁹⁾, при чому варто звернуть увагу на те, що одна з знайдених сокирок була з лупця (швферу), а останні двоє кременні. Сокир же з якого чужоземного, східнього або південного каменю, або гранітових зовсім не було знайдено. В Галичині вони, здається, адібувались частіше: д. Гадачек знайшов їх і кременні долотця коло Борішковець, Коваччини, Філіпковець і на полі Ганчарясі; д. Деметрикевич знайшов сокирку з м'якого каменю коло Зеленчі, Оссовський — у Золотому Білчі, ф. Штерн у Басарабії, д.д. Аріячук і Кайндль у Шипинцях і Балдичану в Кукутені⁶⁰⁾.

Мал. 11.

г) Камінці до швигалки чи пращі (pierres de fronde) — знаходив д. Хвойка кілька разів⁶¹⁾.

h) Кам'яна головка до булави (casse-tête), яку знайшов д. Хвойка у Верем'ї⁶²⁾, має вигляд чужоземний (середньовізитський).

і) Зернотерки (meules) — з одного каменя більшого (meule dormante), на який клали зерно, й другого меншого (meule mobile), яким його давили й перетирали — знаходились трохи не скрізь і цитуються у д. Хвойки дуже часто⁶³⁾; мабуть, це було необхідне начиння в кожній землянці, і його клали навіть коло похоронних урн. Дуже можливо, що воно вживалося теж для перетирання скоячих черепашок, які домішували до глини за для роблення грубого посуду.

Мал. 12.

к) Кам'яні пряслиці (fusaïoles) — попадалися досить рідко, бо найбільш вживалися череп'яні, про які казатимемо далі.

II. Костяні й рогові вироби.

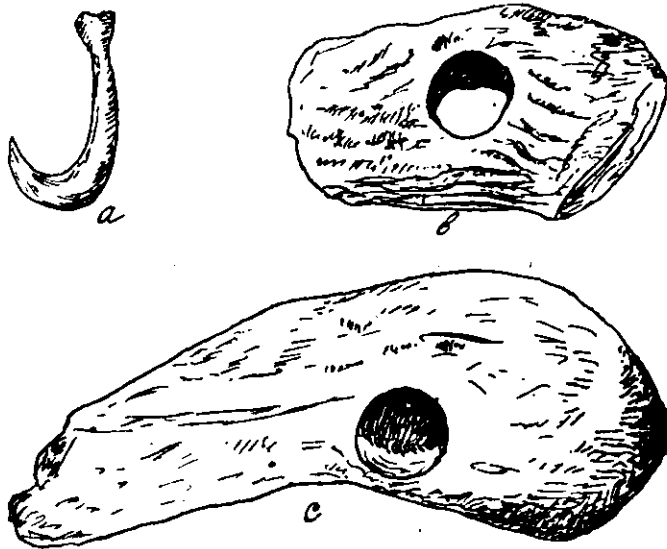
а) Протички (perçoirs) застругані й загострені великі кістки згадуються в розвідках д. Хвойки та інших авторів досить часто⁶⁴⁾; на зразок подаємо малюнки одної з Київського Музею Древи. и Икс., на 130 мм. зовдовшки (мал. 12, а) й другої, що її знайшов проф. Кайндль у Шипинцях — мал. 12, в.⁶⁵⁾. Окрім того, у д. Хвойки згадується ще „кость обделанная в виде кинжала“⁶⁶⁾.

в) шила — знайшов д. Хвойка в Халеп'ї⁶⁷⁾ й коло Ржищева⁶⁸⁾.

с) Сокирки — найбільше з оленячого або лосячого рогу, де-які на

⁵⁹⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 42—47. ⁶⁰⁾ Матер. до укр. етнол. VI, стр. 16—18, 20, 22, 24, 25. ⁶¹⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 37, 43, 44, 47, 60; Раскоп. 1901 г., стр. 14. ⁶²⁾ Ibid., стр. 44. ⁶³⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 33, 35, 43 (5 шт.), 46, 47, 48, 51, 57. ⁶⁴⁾ ib. стор. 32, 57. ⁶⁵⁾ Кайндль, op. cit., стр. 23, fig. 18. ⁶⁶⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 37. ⁶⁷⁾ ib, стр. 42. ⁶⁸⁾ Хвойка, Раск. 1901 г., стр. 18.

зразок звичайних кам'яних сокир, де-які з провірченими дірками, невеликого розміру (мал. 13 в — 12,5 стм. довжини; с — 20 стм.), не досить зручно зроблені й у більшій частині дуже віпсовані роботою. Здибувались у дуже великому числі⁶⁹⁾, тимчасом як кам'яних сокирок було вовсім не

Мал. 13.

багато. Цікаво пригадати, що у давнішому неоліті, в знахідках на Кирилівській вул. у Києві, ми бачимо те-ж саме, з тією хіба різницею, що там сокирки з досячих і оленячих рогів⁷⁰⁾ були виключно прості, без дірок задля топорища.

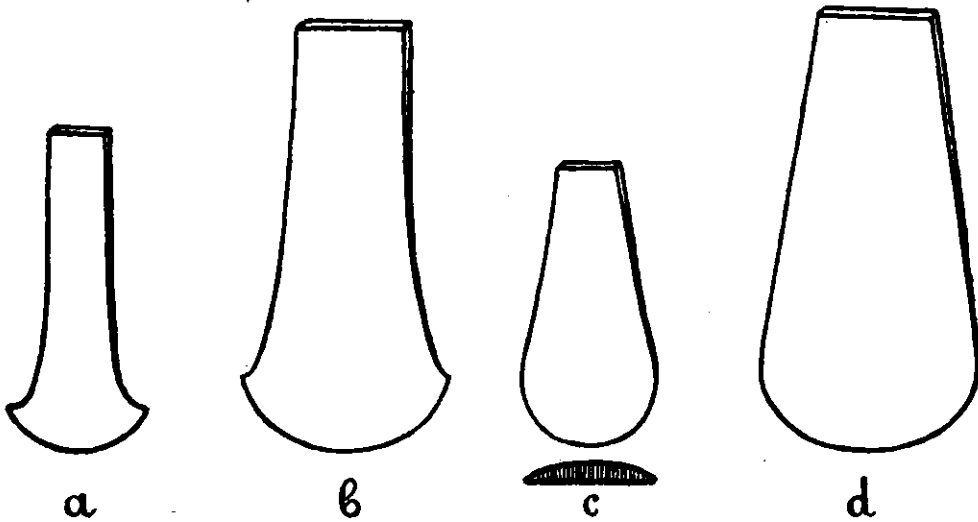
д) Лощилки (lissoirs) відзначаються своїм плесковатим і вилощеним ширшим кінцем і зроблені в більшій частині з розколотої вздовж і вигладженої довгої кости. На мал. 7 і 8 (Табл. III) ми подаємо дві таких лощилки з Золотого Більча в Галичині, обидві з Музею Наукового Тов. ім. Шевченка у Львові.

III. Металеві вироби.

а) Сокирки. Д. Хвойка знайшов три сокирки „з чистої міді“ як він каже, у Верем'ї та одну в Трипіллі⁷¹⁾ й описав їх у своїй статті в „Трудах XI Археологич. С'їзда“; окрім того знайшов він ще три таких же сокирки у Щербанівці, досі ще, скільки мені відомо, не описаних. Перша з сокирок, знайдених у Верем'ї (Табл. III мал. 6), які я бачив і зміряв у Києві, має завдовжки 85,5 мм., в ширині вгорі 20 мм. і знизу в найширшому кінці 48 мм., товщини — вгорі 12 мм. Друга сокирка з Верем'я (Табл. III, мал. 4), в довжину має 85 мм., у вузькому кінці 23 мм., і в

⁶⁹⁾ Хвойка, Кам. в., стр. 37, 42, 47, 52, 57; Раскопки 1901 г., стр. 14, 15, 16, 17, 18, 21, Табл. IV. ⁷⁰⁾ Матер. до укр. етнол. т. I, стор. 17, 18. ⁷¹⁾ Хвойка, Кам. в. Труды XI Арх. с. в Кшевѣ, стр. 789 і 893, табл. XXI №№ 5, 7, 8 і 10.

ширину знизу 47 мм. Третя (малюнок 14,а) — довга на 84,5 мм., широка в горішньому кінці на 13 мм. і в широкому знизу на 31 мм., товщини у вузькому кінці 5 мм. Сокирка знайдена у Трипіллі (Табл. III, мал. 5), трохи більша ніж попередні, має 107 мм. завтовшки скрізь. Усі вони

Мал. 14.

з одного боку зовсім плесковаті, а з другого трохи опуклі й відливалися видно у формі не з двох, а тільки з одної половинки. Сокирки, знайдені пізніше (1905 року) в Щербанівці, трохи більші, але тієї-ж форми, що й Верем'ївські. Перша з них (мал. 14, в), на 104 мм. довга, на 25 мм. широка у верхньому кінці і на 46, мм. у нижньому має товщини 14 мм. у верхньому кінці і 13,5 мм. посередині, а далі до гострого краю помалу тоншає; одна сторона пласка, а друга трохи опукла, важить 498 гр. Друга Щербанівська сокирка (малюнок 14 с) у довжину має тільки 72 мм., в ширину у верхньому кінці 11 мм., а в нижньому 30,5 мм.; товщина у верхньому кінці 6 мм, важить 100 гр. Нарешті, 3 сокирка (мал. 14, d) має 134 мм. довжини, 25,5 ширини у верхньому кінці й 51 мм. у нижньому; товщина у верхній частині 11,5. Аналізу всіх останніх трьох сокирок зробив, як казав д. Хвойка, проф. Сігізм. Мисливець і всі вони були визнані за суто мідяні, без усякої домішки олова.

Як бачимо, всі ці сокирки, майже зовсім однакові формою, способом роблення й мабуть хемічним складом, відрізняються одна від одної хіба тільки великістю й вагою. Типом вони безперечно належать до тих форм, які Г. і А. де Мортільє вважали або за виливки (lingots) або в усякому разі за форми пізніших часів і одсували їх навіть до гальштатської доби, се-б то вже до початку заліза ⁷²⁾. Такий погляд на сокирки, які знайшов д. Хвойка, здається, досить відповідає й цілком виключному положенню їх серед безсумнівно неолітичної культури й тим обставинам, у яких вони

⁷²⁾ G. et A de Mortillet, Musée préhistorique, Pl. XCVIII.

були знайдені. З чотирьох сокирок, які описав д. Хвойка (про три сокирки з Щербанівки не маємо ніяких звісток), дві були знайдені поза межами точків, а саме — між точками ⁷³⁾, одна поруч з чоловічим черепом, що само по собі вже вказує на пізніше поховання, а про четверту в д. Хвойки говориться не досить докладно ⁷⁴⁾. Таким робом, в чимало такого, що може нахилити нас до думок про цілком випадкову присутність металевих сокирок у знахідках передмікенського типу на Україні, тим більше, що нігде досі ні на Україні російській, ні в Галичині чи Буковині, ні навіть і по інших знахідках по-за Україною найменшого сліду металевих виробів майже цілком не було, окрім хіба, як побачимо далі, південно-східних знаходок, таких як Троя або о-в Кипр, або зовсім західних, як Моравія, де передмікенський тип вже цілком вироджується і вже наближається до новішої культури.

Однак-ж, дивлячись на це питання з широкого погляду, ми мусимо, мабуть, прийти до зовсім інших висновків. Найперше, ще 1888 року, де-які з найвидатніших європейських учених, а найбільше брати Siret, на підставі своїх розвідок у південній Іспанії, почали вже висловлювати сумніви про безумовну справедливість теорії G. de Mortillet що-до класифікації бронзових сокирок і, визнаючи її загальну вартість, доводили, що так звані плесковаті сокирки (*haches plates*), у більшій частині мідяні, розширені на гострому кінці, знаходяться по всіх землях і що їх треба вважати за перший ступінь у еволюції, яка переробила їх потім у сокирки з простими бережками (*haches à bords droits*), з п'яткою (*h. à talon*), з крильцями (*h. à ailerons*) і з маточиною (*h. à douille*) ⁷⁵⁾. Мортільє не згоджувався з цим, покликаючись найбільше на те, що плесковаті сокирки трапляються тільки в півнішій добі.

Рівночасно і на початку дев'ятих років ішли в Єгипті розвідки Фіндерса Петрі ⁷⁶⁾ і Ж. де Моргана ⁷⁷⁾, які познаходили там плесковаті мідяні сокирки дуже давньої доби, разом з неолітичним начинням ⁷⁸⁾. Такі-ж сокирки були знайдені й на о-ві Кипрі й у Гіссарлику, у верствах передмікенської доби, потім знайшли їх і в Італії, то що. На підставі усіх цих і багатьох інших нових фактів данський вчений Софус Мюллер спостеріг, нарешті, що всю європейську передісторичну культуру треба розглядати не инакше, як у зв'язку з азійською, єгипетською й південно-європейськими — грецькою та італійською, й довів безперечно, що й з хронологічного боку доби північної й середньоевропейської передісторичної культури цілком не можна вважати за рівночасні з такими-ж добами в південній Європі та в Азії й Африці, що східня культура посувалася на захід і північ почасти, і тоді, як у Середній Європі панував ще неоліт, у південній вже починалося користування металевим начинням,

⁷³⁾ Хвойка, Кам. в. (Труды XI Арх. С'ѣзда), стр. 783 и 793. ⁷⁴⁾ *ibid.* Стр. 783.
⁷⁵⁾ H. et L. Siret. Les premiers âges du metal dans le Sud-Est de l'Espagne. Revue des questions scientifiques. Bruxelles. 1888, p. 47. ⁷⁶⁾ Flinders Petrie, Illahun, Kahun and Gurab, 1886—1890. ⁷⁷⁾ J. de Morgan, Recherches sur les origines de l' Egypte. 1896—97. ⁷⁸⁾ *Ibid.* t. I, p. 203.

занесеним з Азії. Що-до плесковатих мідяних сокирок, то він у найновішій своїй праці ⁷⁹⁾ доводить, що вони разом з трьохкутними кинджалами й швайками з'являються в південній Європі ще за неолітичної, або як кажуть італійські вчені, енеолітичної, доби, й саме — передмікенської.

Отже, дивлячись з цього погляду, не можна вважати передмікенську давнину мідяних сокирок з Верем'я, Трипілля й Щербанівки за сумнівну й треба згодитись з тим, що, не порушуючи ані кришечки неолітичного характеру наших знахідок, це мідяне начиння, мабуть, заходило вже в ту пору до нашої країни; воно було в нас ще дуже незвичайне і, не дійшовши ще до Галичини й Румунії, заносилось до нас безперечно зі сходу, про що свідчать між иншим і кістки верблюда, які знайшов д. Хвойка в тому-ж таки Верем'ї.

QUELQUES REMARQUES SUR LES „PRODUITS DU TYPE PRE-MYCENIEN DANS LES STATIONS NEOLITHIQUES DE L'UKRAINE“

de Th. Volkov (Th. Vovk).

Parmi les savants adonnés à l'étude de la civilisation néolithique de la céramique peinte, feu Th. Volkov occupe une place remarquable, comme le premier des savants européens qui fit la revue de tous les matériaux concernant les recherches et fouilles des stations de cette civilisation en Europe orientale et tâcha d'en donner une synthèse; il avança la théorie de l'origine orientale de cette civilisation en Ukraine et fit quelques conjectures sur la destination des ses constructions en argile.

Le résumé de son rapport au Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique à Paris fut publié dans le compte-rendu du Congrès.

Ce rapport, élargi par les descriptions de tous les dépôts de civilisation en Ukraine, Galicie, Bukovine et Roumanie, parut à Lemberg en 1905 dans les „Matériaux d'Ethnologie ruthéno-ukrainienne“ de la Société scientifique de T. Chevchenko, dont Th. Vovk était le rédacteur.

C'est à regretter que seulement la 1-re partie de cet ouvrage — la revue des trouvailles — fut publiée.

Nous ne savons pas si cette oeuvre aux conceptions si vastes fut jamais achevée.

Dans les Archives du Laboratoire d'Anthropologie et d'Ethnologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences Ukrainienne nous avons trouvé le manuscrit de la seconde partie de cette ouvrage. Il contient la description des constructions en argile de la civilisation trypilienne, des restes de la faune et de la flore et des produits en os, en pierre, en métal, s'y rattachant. Ce manuscrit s'interrompt à la description de la céramique, de ses formes et de son ornementation, ce que témoignent les inscriptions des cartons contenant les matériaux recueillis par le feu auteur.

En publiant ce fragment de la monographie de Th. Vovk nous soulignons sa valeur exceptionnelle pour nos études.

⁷⁹⁾ Sophus Müller. L'Europe préhistorique trad. p. Philippot. P. 1907.

Ce n'est pas seulement parce que cette monographie représente le seul et unique ouvrage, comprenant toute une certaine période de recherches, l'analyse de leurs résultats et différentes conclusions de ce savant éminent, pas seulement à cause des observations d'un intérêt profond qui y abondent et des indications sur les méthodes des recherches et de la description des trouvailles, mais aussi parce que, malgré un intervalle de vingt ans depuis qu'elle a été écrite, cette monographie met au jour les documents jusqu'ici inédits, se rapportant aux recherches d'un autre éminent savant ukrainien très regretté M. Biliachivsky, à v. Kolodysté dans le départ. de Houmane en 1900.

Ces documents ont une valeur hors ligne (Pl. I et II).

En insérant les lettres de M. Biliachivsky à Th. Vovk, se rapportant aux fouilles à Kolodysté, la rédaction souligne que la „plostchadka“ (construction en terre cuite) découverte par M. Biliachivsky est le monument unique des constructions en argile cuite trypilliennes, dont les modèles en argile ont été trouvés bien plus tard par Marius Gimner en 1911 à Popoudnia et par Valérie Kozlovska en 1916 à Souchkivka. Personne ne connaissait ces modèles alors que M. Biliachivsky pratiquait les fouilles et Th. Vovk écrivait son oeuvre¹⁾. M. Biliachivsky affirmait que sa „plostchadka“ était un fond de cabane. Th. Vovk le contestait et s'appuyant sur les autres indications voulait convaincre M. Biliachivsky que sa „plostchadka“, ainsi que la plupart des autres monuments découverts, il faut traiter comme construction destinée à l'ensevelissement des urnes funéraires.

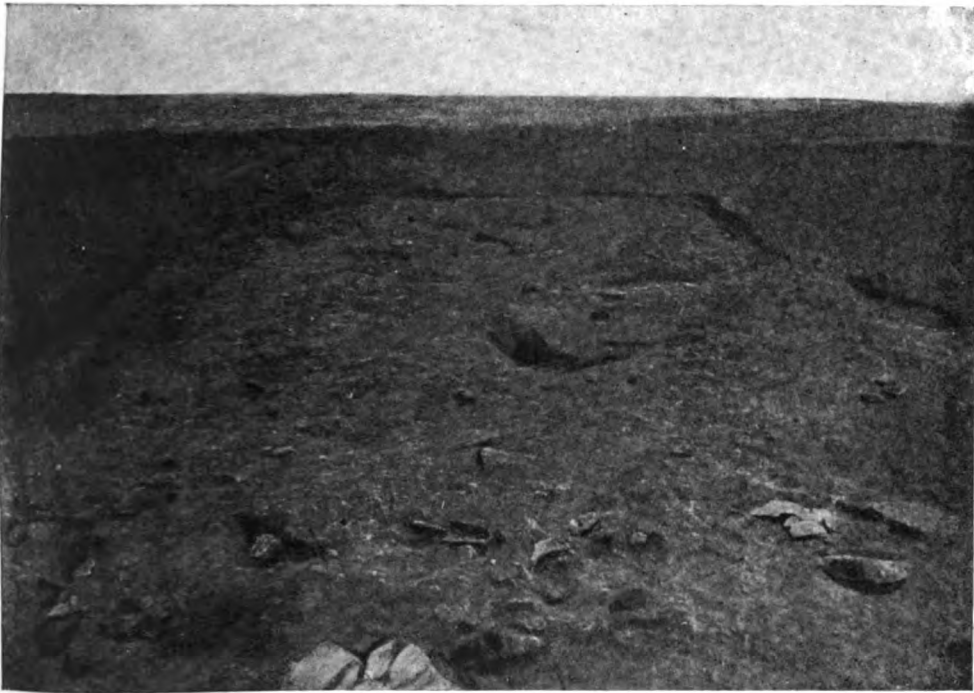
Si M. Biliachivsky avait connu les modèles mentionnés plus haut, il aurait pu reconnaître dans les ruines de la construction, déblayées en un coin de sa „plostchadka“, la base de ce „poêle“ (V. Kozlovska) ou bien de la „hutte“ (E. Majewski) que ces modèles y placent et dire beaucoup plus sur son „plancher“. Peut-être que l'explication des constructions trypilliennes dans leurs différentes parties, que nous montrent les modèles en argile du départ. de Houmane, ainsi que leur interprétation, eussent été tout à fait autres, surtout si l'on tient compte du manque de traces des murs signalé déjà par M. Biliachivsky dans sa „plostchadka“.

C'est à regretter que la trouvaille de M. Biliachivsky ne se fut point répétée dans les fouilles suivantes au départ. d'Houmane.

D'autant plus d'importance acquiert sa publication.

Le fragment publié de l'ouvrage de Th. Vovk va servir de nouveau stimulant aux explorations suivantes des monuments de la civilisation trypillienne menées avec le plus grand soin.

¹⁾ La première publication de E. de Majewski „Habitation humaine (enclos) sur pilotis de la fin du néolithique“ parut dans les Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, 1913, p. 226. Cf. Valérie Kozlovska. „Emplacements de la vie préhistorique de la civilisation trypillienne près du v. Souchkivka. „La civilisation trypillienne en Ukraine“ Kyïv 1926 p. 43 sv.

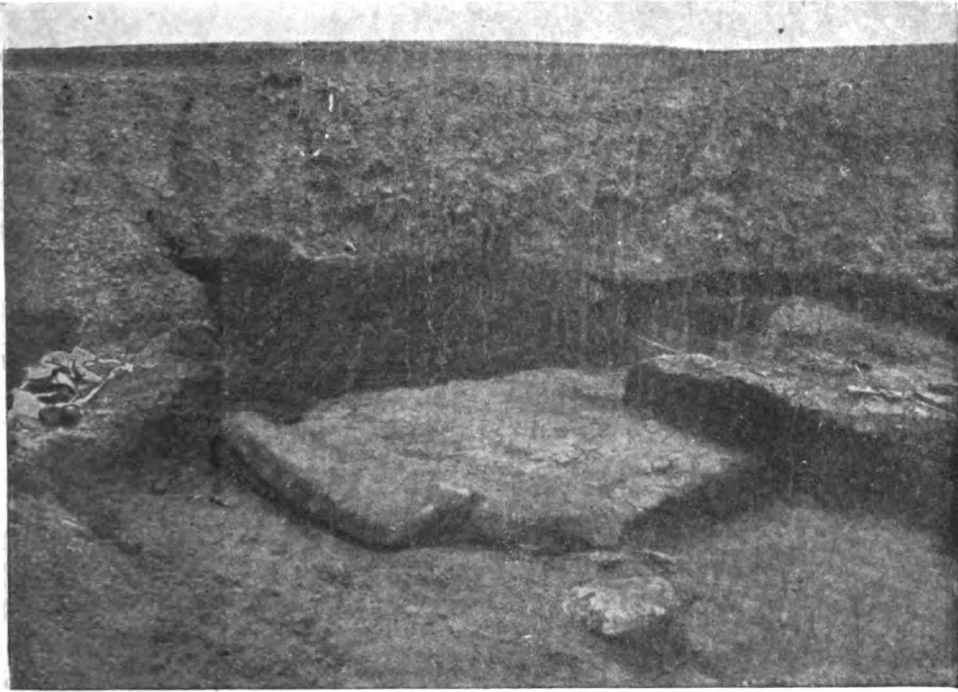

1. Розкопки М. Біяшівського в с. Колодистому р. 1900. Фот. 1.

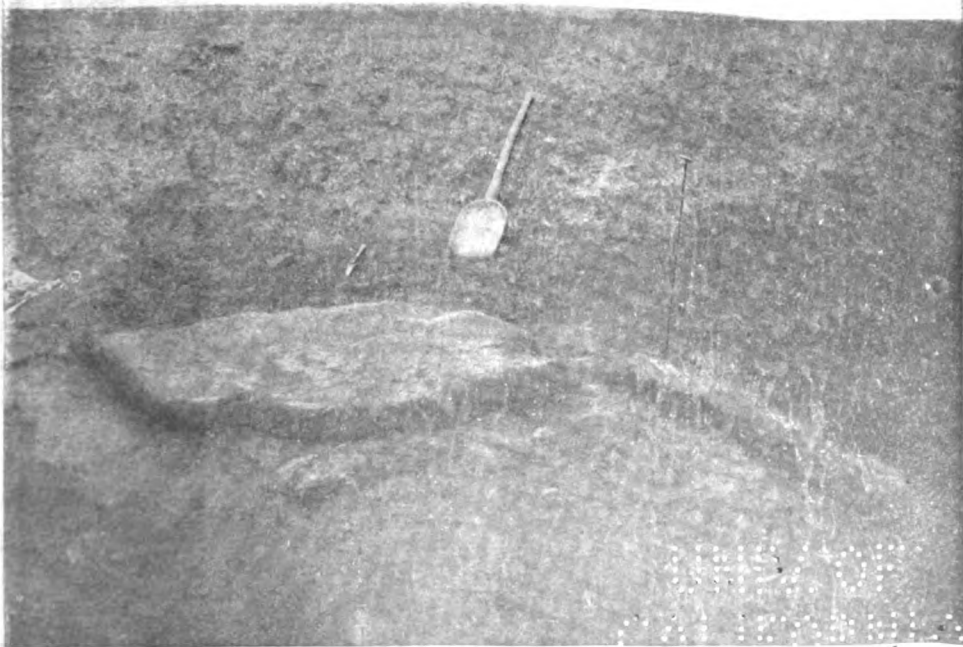

2. Розкопки М. Біяшівського в с. Колодистому р. 1900. Фот. 2.

၇၀ မိဂ္ဂ
အိဂ္ဂတိယ

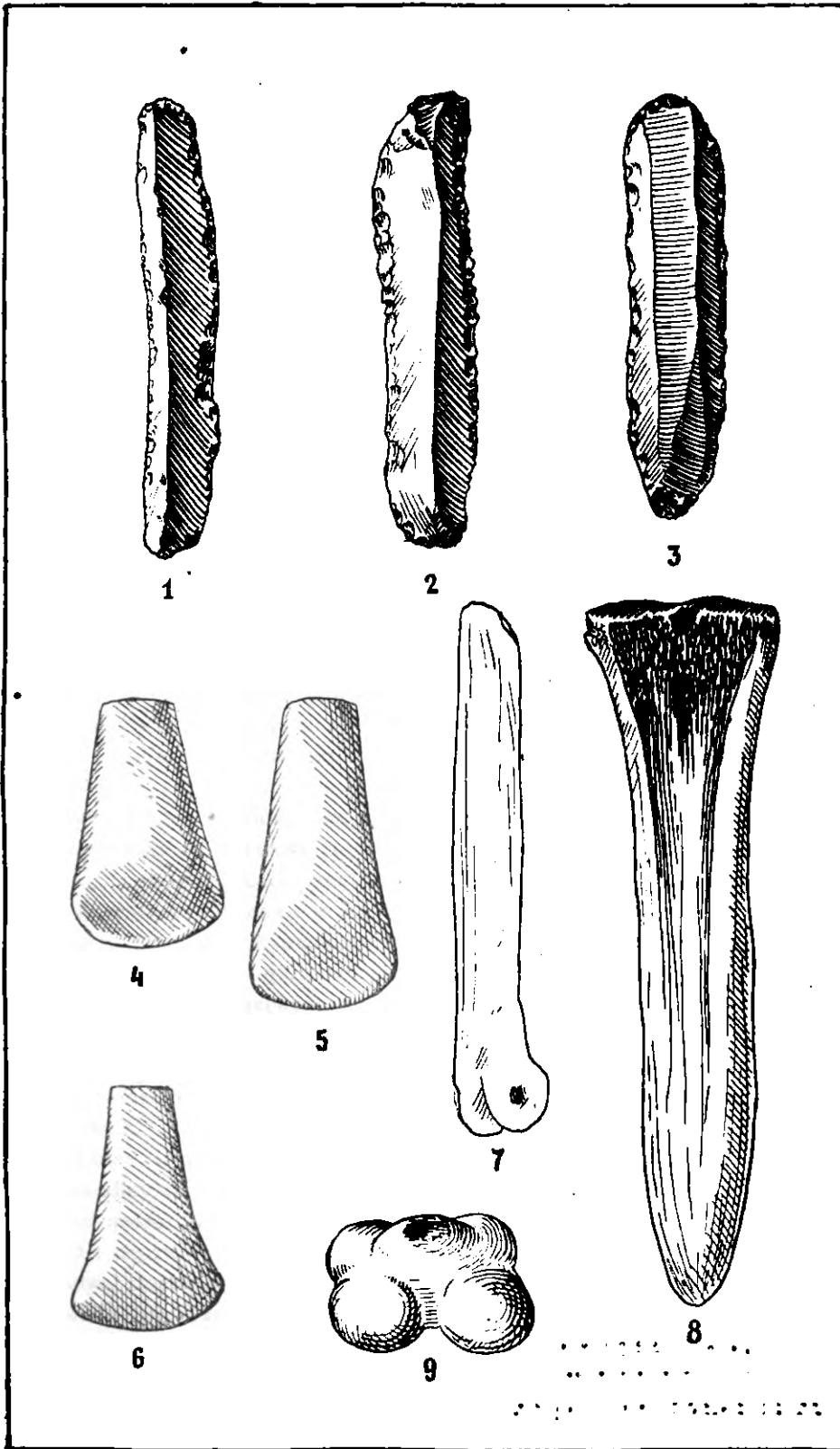

3. Ровкопи М. Біяшівського в с. Колодистому р. 1900. Фот. 3.

4. Ровкопи М. Біяшівського в с. Колодистому р. 1900. Фот. 4.

TO VIBU
ABROTUAO

70 7171
AIBSOLIAO

Матеріяли до антропології України.

Українці Кубани.

Для вивчення українського народу в цілому з антропологічного боку притягає до себе великий інтерес українське населення Кубанської країни. Ця група українського народу, а саме так звані „чорноморські козаки“, рештки Запорізької Січи, ще року 1792 подіями історії була відірвана від основної своєї батьківщини й оселена десь далеко на території тоді ніким не залюдненій, в районі Чорноморського та Озовського узбережжя. Поповнившись згодом численними виселенцями селянських груп, переважно з лівобережної України, поширившись потім позадвож р. Кубани, та переважно по правому боці її в глибину країни, живучи там в новому оточенні, серед нових політичних, історичних, географічних та економічно-культурних умов життя, — ця група українського народу змогла до наших днів зберегти свої національні характерні з культурного погляду риси.

Будучи з одного боку нащадками Запорозжців, а з другого — нащадками справжніх селянських груп українського народу, ізольована географічно від основної маси українського народу, вона повинна зберегти в собі й якісь стародавні, можливо, й основні антропологічні риси. В той самий час, довгорічні й різноманітні стосунки Кубанців (так ми далі скорочено називатимемо цю частину українського народу) з різними гірськими, переважно, черкеськими та іншими племенами Кавказу, також з колонізаційними елементами різних національних угруповань, — не кажучи вже за інші причини, можливо спричинили деякі зміни їх основного антропологічного типу. Але це, звичайно, не зменшує нашого інтересу до Кубанців.

Бурхливе історичне минуле пережила за стародавніх часів Кубань. Тут промайнула сила різних народів найрізноманітніших культур. Ще задовго до нашої доби, як відомо, тут жили кімерійці, яких ще до VI в. витіснили скити та сармати; тоді з'являються тут грецькі колонії, а згодом панує Боспорське царство, яке з половини I в. перед нашою ерою заступають римські володіння; після великої мандрівки народів щезають скити й сармати, з'являються такі народи, як готи, гуни, алани, мадьяри, печеніги, хозари т. н., в останніх найдовше зупиняються тут хозари (II — XI в. нашої ери), яких заступають половці; потім країна підпадає

під вплив відомого Батиевого руху. Пізніше тут бачимо вже генуезців, з XV в. турків і з XVI в. зав'язуються вже більш-менш інтенсивні зносини з Україною та Росією, які продовжувалися аж до цілковитого приєднання всієї території Кавказу. З цього часу кол. Росія запроваджує настирливу систему колонізації країни українськими та великоруськими елементами.

Цей коротенький екскурс в історію ми зробили, щоб відзначити ту складну картину народів, що перебували на тій території, в який доводиться орієнтуватися антропологам, розшукуючи характерні расові ознаки у яких-небудь сучасних народів, розшукуючи антропологічні елементи, що могли так чи инакше вплинути на утворення сучасного типу того народу. Отже, з цього погляду українським елементам на Кубані, може, пощастило й більше, жили вони весь час більш-менш суцільною компактною масою, так, очевидно, за деякими, може, винятками, живуть вони й нині, а це вже дає деяку можливість предбачити більший ступінь збереження в них їхніх основних антропологічних рис. Проте, досліджено Кубанців з антропологічного погляду досі дуже мало.

Беручи під увагу все зазначене вище, тим більший до себе інтерес викликають Кубанці, як певна компактна група українського народу, що перебуває в ізольованому до деякої міри від основної маси свого народу стані. Що ж вона являє собою з антропологічного погляду, оскільки вона зберігає в собі свої основні расові ознаки й як вплинули чужі елементи на неї, на її антропологічний більш-менш сучасний тип?

Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка УАН здобув в своє розпорядження, за ласкавим дозволом Кабінету Антропології Ленінградського Університету, матеріали антропометричних pomірів Кубанців, що їх перевів ще за перших років світової війни нині покійний учень проф. Вовка т. Пахлов. Матеріали ці досі не опубліковано.

Шануючи пам'ять покійного Пахлова, нижче ми й подаємо ці матеріали, опрацьовані Кабінетом Антропології ім. проф. Вовка за нашою участю, як матеріал до антропологічного вивчення українського народу.

Антропологічні дослідження Пахлова стосуються української частини населення Кубанської країни, а саме частини тих станців (куренів), які колись, на початку свого переселення заснували там „Чорноморці“, характерні запорізькі назви яких зберігаються, як побачимо нижче, й донині, а також виселенці з Чернігівщини, Полтавщини то-що. Досліджено було з Єйського відділу Кубанської країни 164 чоловіка (±) та з Кавказького відділу 92 (±), пересічно по 20 чоловіка на станцію. Така одноманітність що до кількості досліджених суб'єктів в кожній станиці, правда, хоч й не дуже велика, дає взагалі змогу робити більш-менш правдиві висновки що до справжнього антропологічного типу населення кожної станиці. Звичайно, що до останнього, то тут треба мати на увазі деякі поправки, які стосуватимуться тих станиць, де Пахлов дослідив невеличку, порівняльно, кількість суб'єктів.

Далі розглядатимемо дане населення за зазначеними відділами, а в разі потреби, й по станицях, для чого вимірні дані подаються нижче в таблицях докладно розміщені по станицях.

Антропологічні виміри й дослідя велися згідно з Міжнародньою Угодою, складеною в Монако та Женеві р.р. 1906, 1912, але, очевидно, в деяких випадках автор дослідів припускав відхилення, виходячи з незовсім зрозумілих нам міркувань; це в відповідних місцях ми зазначитимемо.

Соціяльним станом та професією досліджені суб'єкти, як зазначив автор дослідів, належать в обох відділах до козаків-хліборобів, з них тільки в 6 випадках є різниця в професії, а саме це є писарі, що з походження належать до тих же козаків-хліборобів.

Табл. 1.

Українці Кубани	Число змі- ряних Nombre	В і к Â g e									
		по 20		21—30		31—40		41—50		51 і б.	
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
Єйський відділ . . .	164	—	—	62	38	83	51	19	11	—	—
Кавказський відділ .	92	—	—	38	41	47	51	7	8	—	—
Разом . . .	256	—	—	100	39	130	51	26	10	—	—

Дані дослідів в обох зазначених вище відділах Кубани переведено було виключно над дорослими суб'єктами; так, як це видно з табл. 1, до 20 років жадного суб'єкта не було досліджено, суб'єктів віку 21—30 р. досліджено 39%, віку 31—40, 51% і найменше (10%) досліджено суб'єктів віку 41—50, старіших від 50 років теж нікого не досліджувалося. Як бачимо, більшість досліджених припала на найкращий з погляду антропометричних дослідів вік у житті людини.

Табл. 2.

Українці Кубани	Число змі- ряних Nombre	Уклад Constitution					
		1		2		3	
		Число	%	Число	%	Число	%
Єйський відділ							
Стан. Гуманська	26	6	23	18	69	2	8
„ Канівська	20	4	20	15	75	1	5
„ Кудівська	20	9	45	9	45	2	10
„ Стародереляківська	21	6	29	15	71	—	—
„ Старолеуцївська	20	4	20	16	80	—	—
„ Старомінська	24	5	21	19	79	—	—
„ Стародербинівська	25	5	20	19	76	1	4
„ Шкуринська	8	—	—	8	100	—	—
Разом	164	39	24	119	72	6	4

Загальний уклад (constitution) досліджених Кубанців подаємо в табл. 2. Кавказький відділ, за спостереженнями Пахлова, відзначається цілковитою відсутністю суб'єктів з міцним („3“) укладом, значна більшість там (85%) середнього укладу й невелика порівняльно кількість (15%), слабосилних

Українці Кубані	Число змі- яних Nombre	Уклад Constitution					
		1		2		3	
		Число	%	Число	%	Число	%
Кавказький відділ.							
Стан. Батуринська	20	4	20	16	80	—	—
„ Брюховецька	20	2	10	18	90	—	—
„ Іркліївська	17	5	29	12	71	—	—
„ Переяславська	20	2	10	18	90	—	—
„ Тимошівська	15	1	7	14	93	—	—
Разом	92	14	15	78	85	—	—
Разом в обох відділів	256	53	21	197	77	6	2

суб'єктів („1“). Що до Єйського відділу, то тут також значна більшість (72%) середньосилних, більший ніж у Кавказькому відділі відсоток (24%) слабосилних, і, крім того, зустрічаються в кількох станицях суб'єкти міцного укладу, правда лише разом в невеличкому (4) відсотку. Станиця Кушівська відрізняється ще тим, що там найгустіше констатовано слабосилних суб'єктів.

Отже, за визначенням Пахлова, Кубанці обох цих відділів здебільшого (77%) середньої комплекції з ухилом до слабосилости (21%) при дуже рідких випадках (2%) міцного укладу, та й то це трапляється, як вже зазначено, лише в Єйському відділі.

Гільченко¹⁾, дослідивши 61 суб'єктів Кубанців з різних відділів по 1—2 на населений пункт, прийшов до зовсім протилежних висновків що до комплекції Кубанців. За його даними, з міцним укладом 68,8% (рачу-ючи в тому числі 8,2% атлетів), в середнім — 31,2% і жадного суб'єкта не відзначено з слабим укладом. Таку велику різницю в даних Пахлова і Гільченка можна пояснити з одного боку різницею в індивідуальному визначенні ступеня комплекції обох дослідників, а з другого боку тим, що, як зазначає й сам Гільченко, він досліджував спеціально „подібраний матеріал, найздоровіші та найміцніші суб'єкти“, а проте автор зазначає, що „в масі населення Кубанської країни являється більшим на зріст та міцнішим, ніж населення України“. Пахлов же спеціально не добирив ма-теріялу, він досліджував звичайне населення, яке взагалі є з одного боку нащадками може й добірної комплекції представників Запоріжжя, а з дру-гого — нащадками звичайного селянського населення лівобережної Укра-

¹⁾ Гільченко, Н. В. Матеріали для антропології Кавказа. Кубанские казаки. „Труды Антропологического отдела Об-ва Любит. Ест., Антроп. и Этн.“, т. XVIII, в. II, Москва 1895. Стр. 3, 4.

їни, що переселилося свого часу на Кубань. Через те й загальний уклад сучасного населення Кубани, цілком зрозуміло, не може бути таким, який подав Гільченко на своєму добірному матеріалі, правдивіше він відповідатиме тому, що відзначив Пахлов.

Табл. 3.

Українці Кубани	Число змі- ряних Nombre	Колір волосся Couleur des cheveux						Колір очей Couleur des yeux					
		Білявий Blonde		Русявий Châtain		Темний Brunne		Ясний Claire		Мішаний Mêlängés		Темний Foncée	
		Чис.	%	Чис.	%	Чис.	%	Чис.	%	Чис.	%	Чис.	%
Бійський відділ.													
Ст. Гуманська . . .	26	—	—	10	39	16	61	—	—	10	39	16	61
„ Канівська . . .	20	—	—	13	65	7	35	—	—	13	65	7	35
„ Кушівська . . .	20	—	—	16	80	4	20	—	—	16	80	4	20
„ Стародеревлянків.	21	—	—	12	57	9	43	—	—	12	57	9	43
„ Старолеуцівська.	20	—	—	14	70	6	30	—	—	14	70	6	30
„ Старомінська . .	24	—	—	15	62	9	38	—	—	15	62	9	38
„ Старощербинів. .	25	—	—	18	72	7	28	—	—	18	72	7	28
„ Шкуринська . . .	8	—	—	6	75	2	25	—	—	6	75	2	25
Разом . . .	164	—	—	104	63,4	60	36,6	—	—	104	63,4	60	36,6
Кавказький відділ.													
Ст. Батуринська . .	20	—	—	13	65	7	35	—	—	13	65	7	35
„ Брюховецька . .	20	—	—	18	90	2	10	—	—	18	90	2	10
„ Іркліївська . . .	17	—	—	14	82	3	18	—	—	14	82	3	18
„ Переяславська . .	20	—	—	14	70	6	30	—	—	14	70	6	30
„ Тимошівська . . .	15	—	—	9	60	6	40	—	—	9	60	6	40
Разом . . .	92	—	—	68	73,9	24	26,1	—	—	68	73,9	24	26,1
Разом з обох від.	256	—	—	172	67,2	84	32,8	—	—	172	67,2	84	32,8

Коли розглядаємо табл. 3, де подано дані, що до цього розділу антропологічних ознак Кубанців за Пахловим, нас перш за все несподівано вражає той факт, що суб'єктів із світлою пігментацією (біляве волосся та ясні очі), згідно з прийнятою спрощеною класифікацією типів пігментації, Пахлов жадного не зазначив. Що це визначає? Чи дійсно Пахлов такого явища у Кубанців не спостерігав? Чи, може, спеціально тут подобрано якісь одноманітні своєю пігментацією суб'єкти? Розглядаючи уважно цю таблицю, бачимо, що автор темну пігментацію волосся та очей, яка взагалі легко впадає в очі при визначенні кольору пігментації, яскраво відзначав у суб'єктів своїх дослідів. Світлу ж пігментацію, власне біляве волосся та ясні очі, яку взагалі далеко складніше буває точно визначити при тих численніх найрізноманітніших відтінках так її самої, як і тих кольорів пігментації, що їх прийнято визначати терміном „русьяве“ волосся та „мішані“ очі, і що їх більш-менш точно визначити можна

лише при певній практиці, тренівці в дослідах, очевидно автор дослідів, мабуть щоб не впасти в помилку, з'єднав з розділами класифікації: „русьявий“ та „мішаний“, і через те в нього того, що розуміється під суто світлою пігментацією Кубанців, яка дійсно існує таки, наче-б зовсім не зустрічається. В дійсності, правдивість останнього в даному разі важко припустити вже через те, що, як відомо, українській нарід не позбавлений поруч з темним і білявого волосся і ясних очей; Кубанці, дарма що вони змішалися з чужими етнічними групами, більш-менш темної пігментації, все-ж, хоч і в невеличкій кількості, але залишали-б у собі ознаки суто світлої пігментації, як один з елементів тої основної сучасної антропологічної групи, від якої вони походять. Ствердження цього знайдемо нижче у інших авторів, що також досліджували Кубанців. Якогось спеціального добору Пахловим темнішої пігментації елементів неможна передбачати, так у дослідах чи намірах Пахлова (для того досліджено, порівняльно, велику кількість суб'єктів), як і взагалі специфічного добору серед груп українського населення, що свого часу переселилося на Кубань.

Друге, що вражає при розгляді табл. 3, це те, що Пахлов у всіх суб'єктів дослідженої ним групи Кубанців відзначив одиоманітний характер загальної пігментації, тоб-то, коли волосся русьві чи темні, то й очі відповідно зазначено мішані чи темні, і через те відсотки поширення якогось кольору пігментації, скажемо волосся, цілком однакові з поширенням такої-ж пігментації очей і навпаки,—це у всіх ним досліджених і навіть у кожного суб'єкта зокрема. Таке явище в дослідах Пахлова вказує скоріше на певну механізацію у визначенні кольорів пігментації, ніж на уважну наукову методу в роботі.

Беручи на увагу обидва констатовані тут прикрі явища в даних Пахлова, ми мусимо поставитися до них з деякою обережністю, приймаючи їх, т. м., умовно.

Переходячи до огляду даних по суті та до спроби зробити якісь з них висновки, і в той самий час не маючи змоги зупинитися докладно й з певністю окремо на пігментації волосся та очей Кубанців за Пахловим з причини, вище зазначеної,—ми, розглядаючи табл. 3 в цілому, безперечно можемо констатувати лише те, що темна пігментація волосся та очей, кажучи взагалі, розповсюджена приблизно у $\frac{1}{3}$ досліджених Кубанців, решта припадає на світлішу пігментацію: чи то, т. з., „мішану“—чи суто світлу. Друге, що можна відзначити це те, що темної пігментації елементів констатовано більше в Єйському, ніж Кавказькому відділі, хоч різниця поміж ними й не дуже велика. Нарешті, можна помітити з цих даних, що лише в одній станиці Гуманській Єйського відділу відсоток темних більший ніж світліших, але, можливо, це є випадкове явище, бо в інших всіх станицях бачимо зовсім протилежне, хоча й співвідношення обох типів пігментації в них досить різноманітні.

Звернемося до других дослідників, у яких знаходимо дані що до кольору волосся та очей.

Проф. Ф. Вовк та Л. Чикаленко²⁾, відзначають у досліджених ними 40 Кубанців значну більшість (82,5%) темноволосих, 15% — руських та 2,5% — білявих; що до кольору очей, то вони одмічають у Кубанців темнооких 45% (значно менше ніж темноволосих), мішаних очей 35% і ясних досить великий відсоток (20%).

Гільченко³⁾ подає дані, що стосуються 217 Кубанців, класифікуючи кольори волосся лише на дві групи: темноволосих — 55,3% і світловолосих — 47,7%, тоб-то темноволосих суб'єктів тут одмічено теж найбільше — це одне, а друге, за дослідями Гільченка, видно, що серед цих 47,7% є не тільки ті, що їх ми називаємо „руськими“, але є й суто біляві суб'єкти, яких за наведеною автором пояснювальною табличкою в усякому разі є не менш, як 3,2%.

Колір очей Кубанців за Гільченком виявляється в такому вигляді: темних — 42,8%, світлооких — 57,2%. Безперечно, серед цих 57,2% світлооких є суб'єкти з суто „ясними“ очима, бо хоч автор і не подає докладнішого розподілу рівних відтінків світлооких, проте з самого тексту, напр., видно, що у 14,7% автор зустрів, як він зве, „великі“ очі, які здебільшого бувають світліших відтінків, і між ними у 4 суб'єктів блакитні очі; можливо, що поміж суб'єктами, яких досліджував Гільченко та яких він зачисляє до світлооких, знайдуться ще суб'єкти з суто „ясними“ очима за тою класифікацією, що її додержуємося ми.

Отже, за даними Вовка з Чикаленком та Гільченка в усякому разі можна констатувати, що Кубанці здебільшого є темноволосі та темнооки, що серед них чимало є руських і з „мішаними“ очима, а також зустрічаються суб'єкти з білявими волоссями і з ясними очима.

Дані Пахлова що до кольору волосся та очей наче-б суперечать наведеним даним інших дослідників, як це ми вище бачили. Таку розбіжність можна пояснити з одного боку тими причинами, за які ми вже говорили, а з другого — деякими можливими помилками, що їх припускав Пахлов у своїх дослідях, не віддавши цьому питанню належної уваги. Цим автор дослідів позбавив цінності свій матеріал в частині пігментації волосся та очей, а тому і в частині співвідношення пігментації з показником голови та зросту Кубанців (про це мова буде далі) і ці його дані не можуть, на нашу думку, дати певного й правдивого матеріалу для висновків, що до характеру та походження пігментації волосся та очей сучасних Кубанців.

З р і с т.

В табл. 4 подаються дані що до зросту Кубанців, яких досліджував Пахлов, обох зазначених відділів, окремо в кожного й разом.

У Євському відділі пересічний зріст Кубанців 1687 мм., при мінімумі 1502 й максимумі 1863, себ-то пересічно вони є вищі від середнього зросту, розуміючи тут прийняту класифікацію розмірів зросту. Індивідуальні

²⁾ Волков Ф. Антропологические особенности украинского народа. „Украинск. народ в его прошлом и настоящем“. Т. II. Петр. 1916. Ст. 444.

³⁾ Гильченко, Н. В. Ст. 5, 6, 8.

хитання зросту, як бачимо, дуже великі, аж в межах 361 мм. поміж мінімумом і максимумом. Найбільше (40,8%) серед них високорослих суб'єк-

Табл. 4.

Українці Кубани	Число змірян. Nombre	Абсолютні числа Chiffres absolus		Малий Petite taille jusqu'à 1599		Нижче- серед. Au-des- sous de la moyenne 1600-1649		Вищесе- ред. Au-dessus de la mo- yenne 1650-1699		Високий Grande taille au- dessus de 1700	
		min.— max.	перес. moyen.	N	%	N	%	N	%	N	%
Єйський відділ											
Ст. Гуманська . . .	26	1502—1796	1677	2	8	8	30	6	23	10	39
„ Канівська	20	1640—1807	1722	—	—	1	5	7	35	12	60
„ Кушівська	20	1631—1863	1707	—	—	3	15	5	25	12	60
„ Стародеревлянк.	21	1591—1837	1680	2	10	7	33	4	19	8	38
„ Старолеуцивська.	20	1562—1760	1652	3	15	5	25	9	45	3	15
„ Старомінська . .	24	1575—1804	1674	2	8	3	13	11	46	8	33
„ Старощербинів .	25	1575—1860	1697	2	8	4	16	9	36	10	40
„ Шкуринська . . .	8	1642—1772	1694	—	—	1	13	3	37	4	50
Разом	164	1502—1863	1687	11	6,7	32	19,5	54	33,0	67	40,8
Кавказький відділ.											
Ст. Батурицька . .	20	1573—1780	1681	1	5	4	20	7	35	8	40
„ Брюховецька . .	20	1600—1760	1678	—	—	5	25	8	40	7	35
„ Іркліївська . . .	17	1566—1812	1675	1	6	5	29	5	29	6	35
„ Переяславська .	20	1612—1781	1694	—	—	3	15	6	30	11	55
„ Тимошівська . .	15	1555—1760	1687	2	13	2	13	3	20	8	54
Разом	92	1555—1812	1683	4	4,3	19	20,7	29	31,5	40	43,5
Разом з обох від.	256	1502—1863	1686	15	5,9	51	19,9	83	32,4	107	41,8

тів, далі (32,9%) йдуть вищі від середнього зросту, потім (19,5%) нижчі від середнього й, нарешті, (6,8%) мало суб'єктів низького зросту.

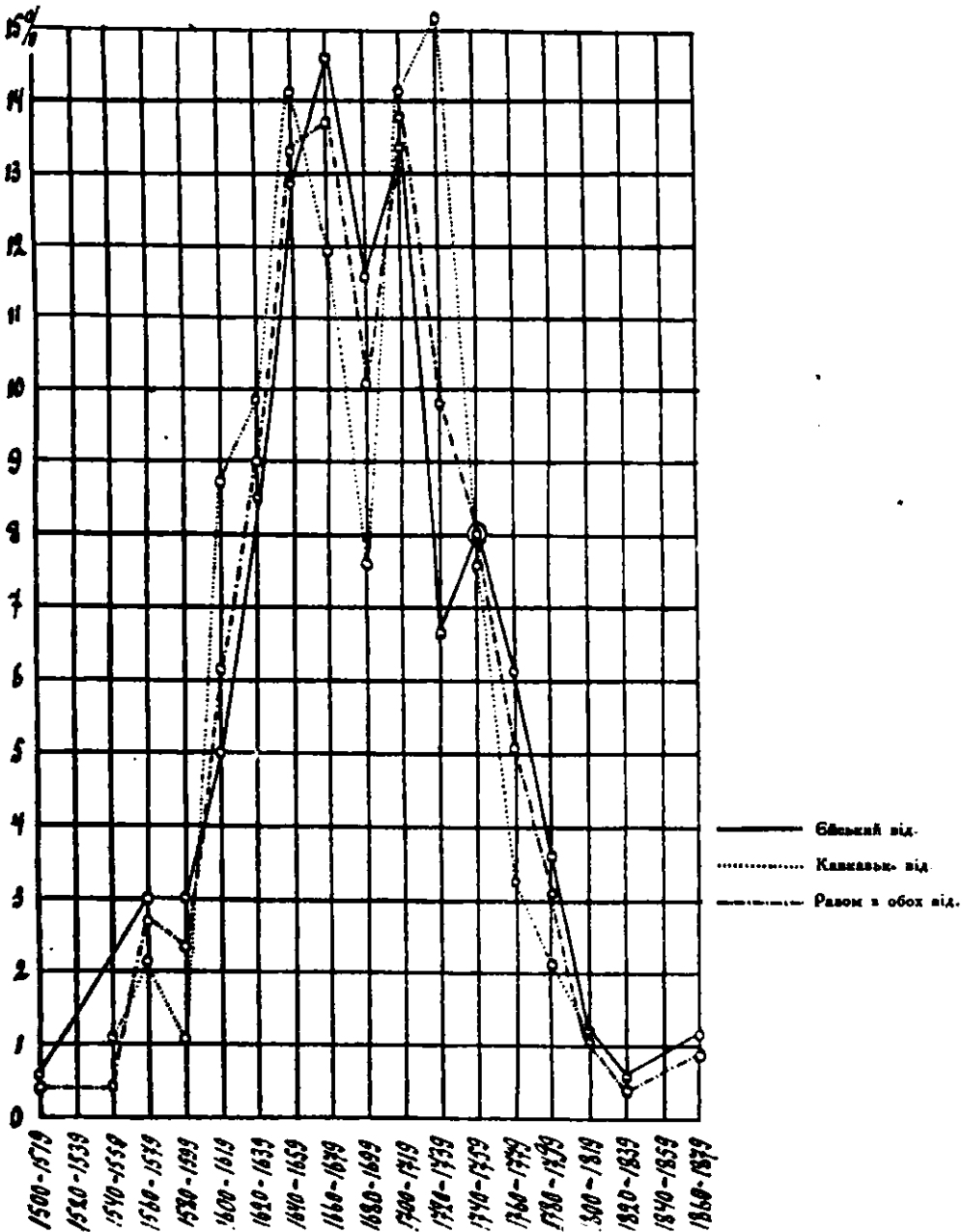
Розглядаючи зріст по окремих станицях Єйського відділу, бачимо, що в двох станицях (Канівська та Кушівська) пересічний зріст виявлено високий, а малорослих суб'єктів в цих станицях зовсім не зустрінuto; в інших станицях цього відділу пересічний зріст є вищий від середнього при невеликому порівняльно відсотковій малорослих і більшому ніж у ст. Канівській та Кушівській (разом з малим зростом) відсотковій суб'єктів низького чи взагалі нижчого за середній зросту. Отже, в п'ятох досліджених станицях Єйського відділу елементи низькорослості порівнюючи з ст. Канівською, Кушівською і почасти Шкуринською, виявлено яскравіше.

У відділі Кавказькому пересічний зріст трохи менший од пересічного зросту Єйського відділу, а саме 1683 мм, при меншій також різниці в скрайніх індивідуальних хитаннях—257 мм. Найбільше (43,5%) серед них є також високорослих, далі в подібному співвідношенні йдуть суб'єкти вищі за середній, нижчі за середній і малого зросту. Що до окремих станиць

цього відділу, то пересічний вірст майже однаковий у всіх з цілковитою відсутністю малорослих суб'єктів по Брюховецькій та Переяславській ста-

Діагр. I.

нцях, і більшу тенденцію до низькорослості можна помітити в станціях Батуринській, Брюховецькій та Іркліївській.

Пересічний вірст усієї дослідженої групи Кубанців (256 суб.) в 1686 мм., при 5,9% малого зросту і 41,8% високого.

Розподіливши індивідуальний зріст на групи з різницею в 20 мм. кожно, що виображено біноміальними кривими діаграми 1 для кожного відділу та в цілому для всіх Кубанців, яких досліджував Пахлов, бачимо, що криві ці для обох відділів при амплітуді їх хитань від 1502—1863 дають кожна по 2 верховини: одну в межах високого зросту, другу — в межах вище від середнього, пересічний же зріст знаходиться поміж ними. Це каже за те, що цифра пересічного зросту не відповідає більшості суб'єктів даного населення, й що Кубанці очевидно складаються з двох головних складових частин: одна середньо-росла із зростом 1660—1679, яка цілком відповідає загально українській, бо пересічний зріст українців взагалі, за проф. Вовком, — 1673 мм ⁴⁾; друга частина явно високоросла, це мабуть і є, головним чином, нащадки добірних запорозьких елементів. Останнє, можливо, ще залежить від змішування українських елементів з жінками різних кавказьких племен, що припускає й проф. Вовк (ст. 440).

Пересічний зріст Кубанців, за Вовком та Чикаленком, ⁵⁾, — 1709 — при 62,7% високорослих, 30% вищих від середнього зросту, 5% нижчих від середнього й 2,3% малого; за Гільченком пересічний зріст їх ⁶⁾ 1701 при 49,1% високорослих, 32,8% вищих від середнього, 14,8% нижчих від середнього й 3,3% малого. Порівнюючи дані цих дослідників з вищенаведеними даними Пахлова, на перший погляд бачимо наче б видиму суперечність: пересічний зріст групи Кубанців Гільченка та Вовка значно більший, зріст Кубанців за ними є високий, в більшим, ніж за Пахловим відсотком високорослих, особливо, рівняючи з даними Вовка. В дійсності це цілком зрозуміло, коли взяти на увагу добірність матеріялу, що маємо у Гільченка, як це ми вище зазначали; таку-ж добірність матеріялу доводиться припустити, очевидно, і в дослідях Вовка та Чикаленка. Проф. Анучин за військовими матеріялами, подає пересічний зріст Кубанців 1666 мм. ⁷⁾ Таке пониження цифри пересічного зросту Кубанців за проф. Анучиним, порівнюючи з даними не тільки Вовка та Гільченка, але й з даними Пахлова, пояснюється, можливо, крім вищезгаданої добірности матеріялу в перших дослідників, ще й тою відомою неточністю антропометричних вимірів військових установ, яку завжди, користуючись подібними матеріялами, треба мати на увазі. Матеріяли Пахлова, що ми тут їх розглядаємо, очевидно стосуються Кубанців взагалі, без спеціального суб'єктивного добору (це ми вже зазначали), й тому вони дають правдивішу картину зросту взагалі тогочасного населення. Останнє, звичайно не зменшує цінности даних Вовка та Гільченка, але користуючись ними, треба пам'ятати, що вони стосуються більш-менш добірних елементів населення, а не Кубанців взагалі. Тому, коли розглядати Кубанців у цілому, то дані Пахлова (з пересічним зростом 1686 мм) дадуть правдивіше уявлення що до їх зросту, й треба визнати, що пересічний зріст

⁴⁾ Волков, Ф. ст. 440. ⁵⁾ Волков, Ф. ст. 444. ⁶⁾ Гильченко, Н. ст. 15, 16.

⁷⁾ Анучин, Д. Н. О географическом распределении роста мужского населения России по данным всеобщей воинской повинности за 10 лет 1874—1883. („Зап. Географич. Об-ва по отд. Статист.“ т. VII, в. 1, 1889. СПб)

Кубанців взагалі безперечно буде нижчий од тих, що наведено у Вовка та Гільченка, і зачислити їх треба не до високорослих, а до, т. в., вищого за середній зросту з великими домішками високорослих суб'єктів і незначними порівняльно домішками низькорослих елементів.

Табл. 5.

Українці Кубани	З р і с т T a i l l e							
	Малій 1599		Нижчесеред. 1600—1649		Вищесередн. 1650—1699		Високий 1700....	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Світлий тип	—	—	—	—	—	—	—	—
Мішаний „	8	3.1	35	13.7	55	21.5	74	29.0
Темний „	7	2.7	16	6.2	28	10.9	33	12.9

В табл. 5 ми подаємо співвідношення поміж зростом і кольором волосся та очей. Пам'ятаючи наші зауваження що до способу, яким визначав Пахлов колір волосся та очей Кубанців, по цій таблиці можемо констатувати з одного боку, що за його дослідями у всіх категоріях зросту світлої пігментації типу зустрінуто зовсім не було, ⁸⁾ мішаного типу скрізь більше, ніж темного; з другого боку мішаний, як і темний типи зустрічаються частіше серед суб'єктів вищих на зріст і найчастіше зустрічаються у суто високорослих. Від глибших висновків що до співвідношення пігментації до зросту ми примушені утриматися з причин вже згаданих.

Показчик голови.

Розглянемо табл. 6. Кубанці Єйського і Кавказького відділів за Пахловим в пересічних даних не дають якоїсь яскраво виявленої антропологічної різниці що до показника та діаметрів голови. Показник голови одного (пересічно) 82, 55, другого—82, 10; Діаметр подовжний 188 і 189; діаметр поперечний—155 і 155. Як бачимо, обидві ці групи Кубанців з цього погляду є ідентичні. Тому, кажучи про пересічний показник голови наших Кубанців взагалі, сміливо можемо брати наведену в таблиці загальну пересічну показника цифру—82, 39 при діаметрі подовжному—188 і діаметрі поперечному—155, тоб-то вони є суббрахікефали.

Що до % поширення різних типів кефалії у Кубанців обох відділів, то вони майже однакові: найбільше суббрахікефалів, потім брахікефалів, далі йдуть мезокефали й, нарешті, доліхокефали, при чому, очевидно, нечисленні довгоголові елементи трохи більше розповсюджені в Кавказькому, ніж у Єйському відділі. Брахікефальні елементи разом з мезокефальними частіше зустрічаються в Кушівській, Канівській, Стародер'янківській, Шкуринській, а також у Переяславській (Кавказ. в.) станицях. В інших станицях ясніше виступають елементи довгоголові, особливо це помітно в станицях Старолеуцивській, Старощербинівській та

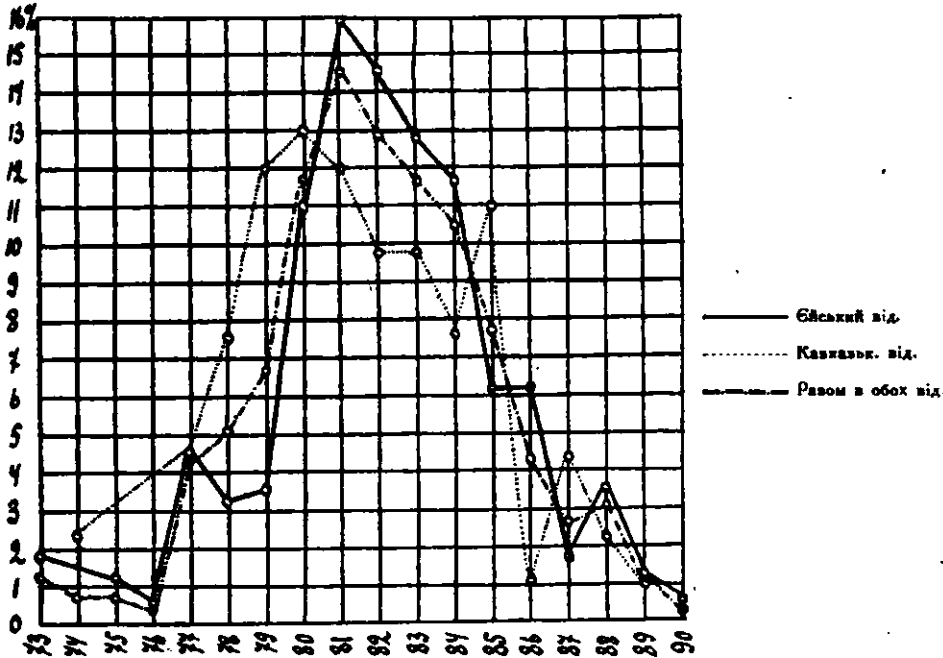
⁸⁾ В дійсності в цим погодитися дуже важко, коли не припускати якогось навмисного добору суб'єктів; мабуть доведеться припустити тут, що ми вже й завначали вище, не досить точно визначення дослідником характеру пігментації.

Т а б л. 6.

Україні Кубани	Число змрянних Nombre	Діаметр подов- жий Diam. anteroposter.		Діаметр попе- речний Diam. transvers		Показник голови Indice céphalique		Dolichoceph. (до 75,00)		Cyaolichoceph. (75,00—77,77)		Mesoceph. (77,78—80,00)		Cyparikoceph. (80,01—83,23)		Brachyceph. (83,24—...)	
		min.—max.	перес. моусп.	min.—max.	перес. моусп.	min.—max.	перес. моусп.	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Бійський відділ																	
Ст. Гуманська	26	181—200	189	146—170	156	77,00—88,52	82,32	—	—	2	8	3	11	12	46	9	35
" Каліська	20	182—202	188	148—172	157	78,72—89,01	83,00	—	—	—	—	1	5	10	50	9	45
" Куцівська	20	178—198	191	149—168	158	77,78—88,76	82,81	—	—	—	—	4	20	8	40	8	40
" Стародеревлянків	21	172—199	186	146—162	154	78,31—88,27	82,35	—	—	—	—	3	14	10	48	8	38
" Старолудівська	20	177—198	183	138—163	153	79,40—89,26	81,55	2	10	3	15	—	—	9	45	6	30
" Староміська	24	172—197	185	148—164	154	77,08—90,11	83,25	—	—	1	4	2	8	9	38	12	50
" Стародербинівська	25	174—201	190	145—165	156	78,63—88,04	82,16	1	4	2	8	1	4	13	52	8	32
" Шкуринська	8	185—196	190	153—160	156	79,08—85,95	81,56	—	—	—	—	1	12	5	63	2	25
Разом	164	172—202	188	138—172	155	78,63—90,11	82,55	3	1,9	8	4,9	15	9,1	76	46,3	62	37,8
Кавказький відділ																	
Ст. Батуринська	20	179—202	190	147—165	155	77,39—88,27	81,49	—	—	1	5	7	35	9	45	3	15
" Брюховецька	29	179—198	188	145—160	154	77,27—85,95	81,67	—	—	1	5	4	20	10	50	5	25
" Іркліська	17	178—196	188	148—162	156	77,72—87,57	82,74	—	—	1	6	4	24	4	23	8	47
" Перелазівська	20	178—202	188	146—166	157	78,81—89,33	83,37	—	—	—	—	3	15	8	40	9	45
" Тимошівська	15	180—199	188	144—162	152	74,49—87,10	80,67	2	13	1	7	2	13	6	40	4	27
Разом	92	178—202	189	144—166	155	74,49—89,33	82,10	2	2,1	4	4,3	20	21,8	37	40,2	29	31,6
Разом з обох від.	256	172—202	188	138—172	155	78,68—90,11	82,39	5	2,0	12	4,7	35	13,6	113	44,1	91	35,6

Тимопівській. Отже, Кубанці здебільшого, будучи суббрахікефалами з пересічним показником 82,39, мають в своєму складі досить велику кількість (35,6%) чистих брахікефалів, а в той самий час мають помітну домішку й елементів довгоголових.

Діагр. II.

Біноміальні криві індивідуальних показників голови Кубанців по обох відділах окремо та вкупі (Діагр. II) дають максимальні верховини в межах 80—81 показників голови, себ-то найбільше зустрічається серед дослідженої групи в обох відділах суббрахікефалів з зазначеним показником. Крім того, в Кавказькому відділі досить яскраво виявляється наявність другої верховини, що стосується показника—85; це говорить за те, що дана група Кубанців зберігає в собі в досить значній кількості елементи суто брахікефальні, переважно, по цьому відділу, тоді, як по Єйському такого не помічається: там маємо рівномірне падання кривої, тоб-то кількості суто брахікефалів в міру збільшення абсолютного показника, доходячи врешті по всіх кривих до окремих індивідуальних випадків. Що до розповсюдження довгоголових елементів, то тут хоч і немає певної картини їх розповсюдження, але в протилежність брахікефальним елементам, як вище це зазначалося, вони, можна помітити, поширені більше в Єйському відділі.

Порівнюючи дані Пахлова що до показника голови з даними інших дослідників, маємо за

Вовком і Чикаленком ⁹⁾	 82,6	доліжк.	2,50%	мезок.	20,0%	субр.	22,50%	брах.	55,00%
Гильченком ¹⁰⁾	 82,1	"	9,8	"	21,3	"	24,6	"	44,2
Пахловим	 82,4	"	6,7	"	13,6	"	44,1	"	35,6

⁹⁾ Волков, Ф. стр. 444. ¹⁰⁾ Гильченко, Н. стр. 25.

Пересічний показник голови групи Кубанців, що тут описується, майже аналогічний з вищенаведеними показниками інших дослідників; різниця помічається у відсотковому розпоширенні різних категорій кефалії а саме: за Пахловим Кубанці менш брахікефальні і значно більше між ними суббрахікефалів, ніж за Вовком з Чикаленком, також і за Гільченком. Точну причину такої різниці в даному разі з'ясувати неможна; можливо її треба шукати до деякої міри в спеціальному доборі об'єктів для дослідів. Відомо, вище це зазначено, що Гільченко досліджував спеціально подобраних суб'єктів; те саме, ми вже передбачали можливо, було і в дослідях Вовка з Чикаленком; у Пахлова такого добору, очевидно, не було: у нього подано дані, що стосуються звичайнісінького українського населення Кубани. Не маючи докладніших відомостей про те, який саме матеріал досліджували Вовк з Чикаленком, ми позбавлені змоги поглибити питання що до причин зазначеної різниці в даних поширення категорій кефалії Кубанців, а також і саме питання про походження такої великої брахікефалії у Кубанців за Вовком.

У всякому разі на підставі даних Пахлова, Вовка з Чикаленком та Гільченка можемо констатувати, що Кубанці будучи за пересічним показником суббрахікефалами, мають в собі багато елементів чистої брахікефалії та невеличку кількість доліхокефалії.

Перейдемо до з'ясування співвідношення показника голови з пігментацією волосся й очей та зі зростом зокрема, а також і з цими ознаками разом за Пахловим по обох відділах Кубані. ¹¹⁾

Табл. 7.

Показник голови Ind. céphalique	Nombre	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
Світлий тип	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мішаний „	172	3	2	2	—	7	5	13	22	27	17	22	18	13	7	3	8	2	1
Темний „	84	—	—	—	1	4	8	4	8	10	16	8	9	7	4	4	—	1	—

На табл. 7 розглянемо співвідношення показника голови й пігментації в абсолютних числах. Тут бачимо, що „темний тип“ Кубанців здебільшого суббрахікефальний і брахікефальний; доліхокефалів серед цього типу зовсім нема, крім кількох суб'єктів судоліхокефалів. Серед „мішаного типу“ значна більшість теж суббрахікефалів і брахікефалів, зустрічаються й су і доліхокефали. Звідси дозволяємо собі предбачати у Кубанців основний темний тип б. м. короткоголовий, а довгоголові елементи, що, очевидно, є другою складовою частиною сучасних Кубанців, не зберігають своєї чистої пігментації типу й увійшли до складу названого вище „мішаного типу“.

Що до співвідношення показника голови та зросту Кубанців, бачимо (табл. 8), що більшість Кубанців вищесереднього зросту, яких досліджу-

¹¹⁾ Тут треба пам'ятати ті застереження, що ми вище робили, кажучи за спосіб, яким відзначав Пахлов на своїх антропометричних картках колір волосся та очей. .

Табл. 8.

Показник го- лови Ind. céphalique.	З р і с т T a i l l e														Разом суб'єктів.					
	1500—1519	1520—1539	1540—1559	1560—1579	1580—1599	1600—1619	1620—1639	1640—1659	1660—1679	1680—1699	1700—1719	1720—1739	1740—1759	1760—1779		1780—1799	1800—1819	1820—1839	1840—1859	1860—1879
73	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3
74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2
75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	2
76	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
77	1	—	—	—	—	1	1	2	—	2	2	2	1	—	—	—	—	—	—	12
78	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	2	1	3	1	2	—	—	—	—	12
79	—	—	—	1	—	2	2	4	2	1	1	4	—	—	—	—	—	—	—	17
80	—	—	—	1	2	3	1	—	4	7	3	2	3	3	—	—	—	—	1	30
81	—	—	1	2	—	3	4	7	3	3	5	1	3	1	3	1	—	—	—	37
82	—	—	—	1	1	2	7	3	4	2	5	6	2	—	—	—	—	—	—	33
83	—	—	—	1	1	3	1	5	4	—	5	5	2	2	—	—	1	—	—	30
84	—	—	—	—	—	2	4	2	6	1	5	—	3	2	2	—	—	—	—	27
85	—	—	—	1	—	—	2	2	3	2	3	2	1	3	1	1	—	—	1	22
86	—	—	—	—	—	—	1	1	1	3	1	1	1	—	—	1	—	—	—	9
87	—	—	—	—	1	—	1	1	1	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	7
88	—	—	—	—	—	1	—	3	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
89	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
90	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом.	1	—	1	7	6	17	24	34	35	25	34	24	20	13	9	3	1	—	2	

вав Пахлов, належить здебільшого до суббрахікефалів та до початку справжніх брахікефалів, що високорослі елементи здебільшого теж є су-та брахікефали; елементи ж більш доліхокефальні, це, очевидно, є ті чужі, за які ми вже згадували, розглядаючи попередню таблицю; вони переважно вищесереднього та високого зросту.

Табл. 9.

Українці Кубани	Число зміряних Nombre	Показник голови Indice céphalique										Пігментація Pigmentation					
		Доліхоке- фали Dolichocéph.		Судоліхокефали Sous-dolicho- céph.		Мезокефали Mesaticéph.		Суббрахікефали Sous-brachi- céph.		Брахікефали Brachicéph.		Світлий		Мішаний		Темний	
		N	0/0	N	0/0	N	0/0	N	0/0	N	0/0	N	0/0	N	0/0	N	0/0
Малий зріст (до 1599)	15	—	—	1	0,4	1	0,4	9	3,5	4	1,6	—	—	8	3,1	7	2,7
Нижчесередній (1600—1649)	51	—	—	1	0,4	7	2,7	24	9,4	19	7,6	—	—	35	13,7	16	6,2
Вищесередній (1650—1699)	83	3	1,2	6	2,3	10	3,9	31	12,1	33	13,0	—	—	55	21,5	28	10,9
Високий . . . (1700....)	107	2	0,8	4	1,6	17	6,6	49	19,1	35	13,7	—	—	74	28,9	33	13,0
Разом	256	5	2,0	12	4,7	35	13,7	113	44,0	91	35,6	—	—	172	67,2	84	32,8

Розглянемо ще табл. 9 — співвідношення показчика голови, зросту й пігментації разом. Суб'єкти малого зросту серед Кубанців є темного та мішаного типів, здебільшого вони суббрахікефали й брахікефали, довгоголових між ними зустрічається мало. На нижчесередній віріст припадає більшість мішаного й половина, приблизно, темного типу; здебільшого вони теж, як і попередні, суто брахікефали; довгоголовість взагалі, як і у попередніх, зустрічається рідко. Що до суб'єктів вищесереднього зросту, то в них, приблизно, таке саме співвідношення даних трьох ознак, як і у суб'єктів нижчесереднього зросту, з тою лише відмінню, що серед них справжніх короткоголових найбільше і найчастіше між ними зустрічаються довгоголові елементи. Високорослі суб'єкти, зберігаючи за собою той самий характер пігментації, як і інші групи по зросту (темного типу, приблизно, на половину менше, ніж мішаного), знов мають більшість суббрахікефалів з поширенням довгоголовости в трохи меншому відсотку, ніж попередня група.

Отже, розглядаючи співвідношення трьох вищегаданих ознак, можемо констатувати за матеріалами Пахлова, що сучасні Кубанці, яскраво зберігаючи в собі, може, й основний темний елемент, близькі до короткоголових та високорослих, але в той самий час являються досить рівноманітного характеру з антропологічного погляду населенням; крім того,

Табл. 10.

Українці Кубани	Число зміряних Nombre	Високість черепа Haut du crâne		Показник висок. Ind. de haut.	Наймен. шир. чола Diam. front. minim.		Показник чола Ind. frontal.
		min. — max.	перес. moyen.		min — max.	перес. moyen.	
Біський відділ							
Ст. Гуманська	26	110—138	126,6	66,9	102—117	109,8	70,4
„ Канівська	20	123—140	129,6	68,8	100—128	111,4	71,1
„ Куцівська	20	120—140	128,5	67,4	105—123	112,4	71,5
„ Стародеревлянків . .	21	120—135	126,1	67,6	110—118	108,4	69,4
„ Старолеуцівська . . .	20	120—135	127,1	67,5	104—122	111,6	72,6
„ Староміська	24	116—134	125,1	67,5	98—115	107,0	69,4
„ Старощербинівська . .	25	116—134	126,9	66,9	102—117	109,8	70,4
„ Шкуринська	8	120—130	124,4	65,3	106—120	111,7	71,4
Разом	164	110—140	126,9	67,4	98—128	110,0	70,6
Кавказький відділ.							
Ст. Батуринська	20	110—131	127,4	66,9	104—114	108,7	70,1
„ Брюховецька	20	121—130	126,0	66,9	106—120	110,5	71,4
„ Іркліївська	17	115—135	124,1	65,9	106—120	113,0	72,1
„ Переяславська	20	123—140	128,1	68,2	105—116	110,9	70,8
„ Тимошівська	15	117—137	125,8	67,0	99—113	105,8	69,5
Разом	92	110—140	126,4	67,0	99—120	109,9	70,8
Разом з обох від.	256	110—140	126,7	67,2	98—128	109,9	70,7

очевидно, „чужі“ елементи здебільшого бувають „мішаного“ типу що до пігментації, більше довгоголові, ніж основні, й високого або близького до високого зросту.

Високість голови.

При незначній порівняльній амплітуді індивідуальних хитань високости черепа (110 — 140) Кубанців, пересічна його високість є 126,7 (табл. 10), а показник високости черепа — 67,2, при чому різниці в цих ознаках по між відділами Кубани, що ми їх тут розглядаємо, майже немає. Кубанці високістю черепа, належать до низькоголових (хамекефалів). Низькоголовість їх яскраво виявлена не лише в пересічних даних в таблиці, але й в індивідуальних та пересічних даних кожної окремої станиці.

За Вовком та Чикаленком¹²⁾ висотний показник голови Кубанців трохи більший (71,4), аніж за даними, що ми їх розглядаємо, але й у такому разі Кубанці належать до тої самої категорії низькоголових, тільки з деяким ухилом до більш високоголових. Дані за Гільченком¹³⁾ стверджують дані Пахлова й наші висновки що до цього: тут маємо пересічну високість черепа 125,5, висотний показник 67,1 при 85,3⁰/₀ низькоголових, 12,2⁰/₀ середньоголових і 2,4⁰/₀ високоголових.

Широкість чола.

Найменша широкість чола в обох відділах (Табл. 10) теж різниці не дає, пересічно вона є 109,9; тоб-то Кубанці належать до категорії середньочолих, при чому найбільш широкочолних зустрічається, г. ч., в Куцівській та Іркліївській станицях. Пересічний показник чола (70,7), теж майже не дає різниці по відділах, а навіть і по станицях (хіба тільки крім вище згаданих двох станиць). Це все вказує на те, що Кубанців треба за дослідями Пахлова зачислити до середньоширокочолних з деяким ухилом до широкочолних.

За Гільченком¹⁴⁾ найменша широкість чола Кубанців 106 і показник чола 69,9, тоб-то менше, ніж наведені нами, і автор зачисляє їх до категорії з малими розмірами абсолютної та відносної найменшої широкости чола. Причину такої різниці можна вбачати, як це зазначає й сам автор, в тому, що він досліджував молодших, аніж Пахлов, суб'єктів.

Високість і широкість лиця.

Розглядаючи дані, що стосуються діаметру вилиць (широкости лиця) та високости чоло-підборідної (високости лиця), бачимо (табл. 11), що наші Кубанці належать до категорії більш-менш широколицих (144,3), при чому суб'єкти Єйського відділу більш широколиці, аніж Кавказького. Що-ж до високости чоло-підборідної, то вона однакова в обох відділах (136,1 і 136,2). За пересічним показником анатомічного лиця (ind. facial) 105,7. Кубанці, при малесенькій різниці поміж відділами, належать за

¹²⁾ Волков, Ф. стр. 444. ¹³⁾ Гильченко, Н. стр. 28, 29. ¹⁴⁾ Гильченко, Н. стр. 30.

прийнятою класифікацією до середньолицих, але з помітним ухилом до широколицих.

Відповідних даних у Гільченка та Вовка з Чикаленком не знаходимо.

Табл. 11.

Українці Кубани	Число ви- ривих Nombre	Діаметр вилиць Diam. bizygomatique		Високість чоло-під- порідна H. ophrio-ment.		Показчик лиця Ind. facial.
		min.—max.	перес. моуен.	min.—max.	перес. моуен.	
Єйський відділ						
Стан. Гуманська	26	135—156	145,5	123—150	137,0	106,8
„ Канівська	20	138—164	148,2	125—162	135,3	105,1
„ Куцівська	20	138—154	148,0	129—154	137,8	106,1
„ Стародеревлянківська	21	135—150	142,9	127—142	132,4	107,8
„ Старолеуцівська	20	135—156	144,6	126—154	136,7	105,9
„ Староміська	24	136—156	142,8	124—147	136,2	105,0
„ Староцербинівська	25	138—154	145,5	126—149	137,7	105,7
„ Шкуринська	8	141—150	145,3	132—151	140,0	103,5
Разом	164	135—164	144,8	123—162	136,1	105,9
Кавказький відділ						
Стан. Батуринська	20	134—150	143,0	124—149	135,3	105,9
„ Брюховецька	20	134—152	143,0	128—147	136,4	104,8
„ Іркліївська	17	134—158	144,1	124—152	137,6	104,8
„ Переяславська	20	134—155	144,0	122—148	136,8	105,4
„ Тимошівська	15	135—152	143,6	124—145	134,4	107,0
Разом	92	134—158	143,4	122—152	136,2	105,5
Разом в обох відділах	256	134—164	144,3	122—162	136,1	105,7

Загальна високість цілого обличчя Кубанців (од межі, де починається волосся до нижнього краю підборіддя), як бачимо з табл. 12, е, порівняльно, немала, особливо в Єйському відділі. По відсотковому розподілу за прийнятою класифікацією значна більшість (61,3%) Кубанців є „середньої“ високости обличчя (170—185), приблизно половина (30,9%) попередньої є „великої“ (186 і б.) і 7,8% „малої“ (до 170), при чому, остання частіше поширена в Кавказькому відділі, за що ми вже згадували. Пересічний же показник обличчя (Ind. visage) Кубанців — 79,7; різниці тут поміж відділами майже нема. Що до відсоткового розподілу показників обличчя різних категорій, то, приблизно, половина всіх досліджених належить до мезопровопів, трохи менше до хамепровопів (широковидих) і дуже рідко до лентопровопів (з довгим обличчям), останнє буває лише в Кавказькому відділі.

Отже, дану групу Кубанців за цією ознакою можна схарактеризувати, як групу з середнім анатомічним лицем (Ind. facial), здебільшого і з середнім загальним обличчям (Ind. visage), але в той самий час і з дуже великим, (порівняльно) ухилом до хамепровопів (широковидих).

Табл. 12.

Українці Кубани	Число зміряних Nombre	Загальна високість обличчя Haut. du visage						Показник обличчя Ind visage	‰ ‰ ₁₀			
		min.-max.	Пересічно Moyen	‰ ‰			Лептопрозопи (до 70)		Мезопрозопи (до 80)	Мезопрозопи Мезопрозопи	Хампрозопи (80-91 і 6.) Chamaeprosop.	
				Мала (до 170) Petit	Середня (до 185) Moyenne	Велика (186 и 6.) Grande						
Біський відділ												
Ст. Гуманська . .	28	170—202	188.0	11.5	46.2	42.3	79.6	—	57.7	42.3		
„ Канівська . .	20	171—217	188.1	—	65.0	35.0	80.0	—	45.0	55.0		
„ Кушівська . .	20	171—196	179.5	—	80.0	20.0	81.4	—	40.0	60.0		
„ Стародерев- лянківська . .	21	170—202	179.1	14.3	71.4	14.3	79.9	—	47.6	52.4		
„ Старолеушів- ська	20	164—203	180.7	5.0	75.0	20.0	80.1	—	50.0	50.0		
„ Старомінська.	24	171—207	188.2	—	62.5	37.5	78.1	—	66.7	33.3		
„ Старощербин- івська	25	165—199	184.2	—	52.0	48.0	79.5	—	64.0	36.0		
„ Шкуринська .	8	175—198	187.1	—	50.0	50.0	77.8	—	62.5	37.5		
Разом	164	164—217	182.2	4.3	62.8	32.9	79.6	—	54.3	45.7		
Кавказький відділ												
Ст. Батуринська .	20	163—193	178.7	10.0	65.0	25.0	80.1	—	50.0	50.0		
„ Брюховецька .	20	169—203	182.7	5.0	75.0	20.0	78.3	5.0	65.0	30.0		
„ Ірклійська . .	17	168—197	180.3	11.8	58.8	29.4	80.1	5.9	47.1	47.1		
„ Переяславська	20	162—198	178.8	25.0	35.0	40.0	80.7	—	45.0	55.0		
„ Тимашівська .	15	165—191	179.7	20.0	60.0	20.0	80.1	—	46.7	53.3		
Разом	92	162—203	180.1	14.1	58.7	27.2	79.8	2.2	51.1	46.7		
Разом з обох від.	256	162—217	181.5	7.8	61.3	30.9	79.7	0.8	53.1	46.1		

За Гільченком¹⁵⁾, у Кубанців, яких він досліджував, пересічна загальна високість обличчя 176,8 з показником обличчя (Ind. visage) 79,6, тобто високість ця менша від наведеної вище, а показник майже такий самий. Автор, користуючись іншими способами розподілів на категорії високости обличчя, зачисляє свою групу Кубанців до коротковидих (78,7‰). Але розподіляючи індивідуальні дані з дослідів Гільченка за класифікацією, якою користуємося ми, бачимо, що Кубанці Гільченка мають: 16,4‰ малу загальну високість обличчя, 64‰ — середню й 19,6‰ — велику, тобто здебільшого вони, беручи на увагу і Ind. visage за цю класифікацією, теж, як і у Пахлова, належать до мезопрозовів з малим відсотком лептопрозовів і певним ухилом до широковидих (хампрозовів). Т. ч., дані Гільченка в основі не суперечать з даними Пахлова та нашими висновками що до нього.

¹⁵⁾ Гильченко, Н. стр. 34, 46.

Діаметр вилиць Кубанців за Гільченком пересічно — 108,55, тоб-то значно менший, ніж у Кубанців за Пахловим, але таку різницю можливо, мабуть, пояснити різними способами вимірювання діаметру вилиць.

Табл. 13.

Українці Кубани	Число змі- ряних Nombre	Виставання вилиць Saillie des pommettes							
		0		1		2		3	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Біський відділ									
Ст. Гуманська	26	--	--	26	100	--	--	--	--
„ Канівська	20	--	--	20	100	--	--	--	--
„ Кузівська	20	--	--	20	100	--	--	--	--
„ Стародоревлянків	21	--	--	21	100	--	--	--	--
„ Старолеуцівська	20	--	--	20	100	--	--	--	--
„ Старомінська	24	--	--	24	100	--	--	--	--
„ Старощербинівська	25	--	--	25	100	--	--	--	--
„ Шкуринська	8	--	--	8	100	--	--	--	--
Разом	164	--	--	164	100	--	--	--	--
Кавказький відділ									
Ст. Батурицька	20	1	5	19	95	--	--	--	--
„ Брюховецька	20	--	--	20	100	--	--	--	--
„ Ірклійська	17	--	--	17	100	--	--	--	--
„ Переяславська	20	--	--	20	100	--	--	--	--
„ Тимошівська	15	--	--	15	100	--	--	--	--
Разом	92	1	1,09	91	98,91	--	--	--	--
Разом з обох від.	256	1	0,39	255	99,61	--	--	--	--

Розглядаючи анатомічне лице та обличчя Кубанців, слід би зупинитися на ступені виставання вилиць у них, але, як бачимо з табл. 13, усіх Кубанців, яких досліджував Пахлов, він відзначив „1“, тоб-то з незначним виставанням вилиць і тільки одного суб'єкта зачислив до категорії „0“, ще меншої. Не припускаючи можливості, особливо серед сучасних народів Європи, такої абсолютної одноманітності взагалі в будь-якій антропологічній ознаці, ми залишаємо під сумнівом ці наведені з дослідів Пахлова дані, й тому, не маючи, на нашу думку, точніших даних, утримуємося від висновків що до цієї ознаки Кубанців.

Гільченко, не даючи цифрового матеріалу, що до виставання вилиць, так описує вилиці Кубанців¹⁶⁾: вилиці Кубанські козаки мають мало розвинуті, вони не виступають наперед і не широко розставлені. Лише у небагатьох виростки вилиць були широко розставлені й у половини з них, крім того, помітно випиналися наперед. Це свідчить за те, що в дослідях Пахлова, можливо, дійсно трапилася помилка в визначенні

¹⁶⁾ Гільченко, Н. стр. 13.

ступеня виставання вилиць, за що ми й згадували, бо, хоч Гільченко й зазначає, що вилиці Кубанців взагалі, очевидно, мало вистають, тоб-то відповідають умовному знакові „1“, але трапляються й інші ступені їх виставання, тоб-то одноманітності, як за Пахловим, він у цьому в Кубанців не припускає.

Розмір і форма носа.

Табл. 14.

Українці Кубани	Число зміряних Nombre	Високість носа H. nasio-saus- nasali		Широкість носа Largeur du nez		Показник носа Ind. nasale	0/0 0/0		
		min.-max.	Пересіч. Moyen.	min.-max.	Пересіч. Moyen.		Лепторини (до 70) Leptorhiniens	Мезорини (до 85) Mesorhiniens	Платірини (85, і 6.) Platyrhiniens
Єйський відділ									
Ст. Гуманська	26	41—60	52.2	27—41	35.4	68.1	69.2	30.8	—
„ Канівська	20	48—61	52.8	33—44	35.9	68.2	70.0	30.0	—
„ Куцівська	20	46—60	51.8	31—40	34.4	66.8	80.0	20.0	—
„ Стародеревлянків . .	21	46—57	52.3	30—40	34.7	66.4	76.2	23.8	—
„ Старолеуцівська . .	20	50—57	52.3	26—40	33.7	64.7	80.0	20.0	—
„ Старомінська	24	45—57	51.8	30—41	33.9	63.0	75.0	25.0	—
„ Старощербинівська .	25	46—60	52.9	30—43	34.6	64.9	68.0	28.0	4.0
„ Шкуринська	8	50—60	53.7	31—40	35.7	66.9	62.5	37.5	—
Разом	164	41—61	52.4	26—44	34.7	66.0	73.2	26.2	0.6
Кавказький відділ									
Ст. Батуринська	20	44—58	51.0	31—40	35.0	68.9	60.0	35.0	5.0
„ Брюховецька	20	47—60	52.6	32—39	34.1	63.6	80.0	20.0	—
„ Іркліївська	17	46—60	52.3	32—37	33.6	64.7	82.0	18.0	—
„ Переяславська	20	46—60	52.1	30—38	34.6	66.6	75.0	25.0	—
„ Тимошівська	15	47—60	51.6	31—43	35.5	69.1	47.0	53.0	—
Разом	92	44—60	52.0	30—43	34.6	66.5	69.6	29.3	1.1
Разом з обох від.	256	41—61	52.2	26—44	34.7	66.2	71.9	27.3	0.8

За прийнятою класифікацією (табл. 14) при майже однаковій пересічній високості й широкості носа Кубанців по Єйському та Кавказькому відділах (52,4 — 52,0 і 34,7 — 34,6), також і при дуже близькому й пересічному показникові носа для обох цих відділів (66,0 — 66,5), їх треба зачислити до лепторинів (вузьконосих), яких взагалі виявлено в Єйському 73,2% і в Кавказькому відділі 69,6%, тоб-то Кубанці Єйські трохи більш вузьконоси, ніж Кавказькі, тому, зрозуміло, й відповідний показник носа їх абсолютним числом своїм трохи відрізняється від Кавказького. Що до, т. в., платіринів (широконосих), то таких зовсім немає, крім поодиноких випадків, як це й видно з таблиці. Мезоринів (середньоносих) серед Кубанців зустрічається щось із третина. Разом, за даними Пахлова,

Кубанці пересічно мають: високість носа 52,2, широкість — 34,7 і показчик носа—66,2, при 71,9⁰/₀ лепторинів, 27,3⁰/₀ мезоринів і лише 0,8⁰/₀ платіринів.

Що до ступеня висування носа та його профіля, то тут у автора дослідів те й друге у всіх суб'єктів обох відділів помічено знаком „1“. Безперечно, це викликає сумнів, оскільки правдиво визначено ці ознаки, бо неможна ж припустити, щоб така, порівняльно, велика група, як у даному разі — 256 Кубанців, мала б однакове у всіх окремих суб'єктів, а саме невзначне виставання носа (це взагалі й визначається знаком „1“) і однаковий профіль носа, що його визначив Пахлов невиразним знаком „1“ (в такий спосіб не прийнято визначати профіль носа). Тому, можна вважати, що так виставання, як і профіль носа Кубанців після дослідів Пахлова залишаються зовсім не виявленими.

Звернімося до даних, що торкаються носа, у інших дослідників. За Гільченком¹⁷⁾, Кубанці мають ніс „великого розміру, спинка носа пряма й тонка, ніс різко відмежований від щок“. Крім того, Гільченко відзначає у Кубанців носи увігнуті (таких менше, ніж прямих) та один випадок „орлиного“ носа. Цифрових даних, які стосуються профіля та висування носа в праці Гільченка, крім вище у нас наведеного, не знаходимо; тому й порівняти такі дані обох цих дослідників Кубанців не можемо.

Показчик носа Кубанців за Гільченком¹⁸⁾ 69,6, при 44,26⁰/₀ лепторинів 49,18⁰/₀, мезоринів і 6,55⁰/₀ платіринів, тоб-то ніс Кубанців за цими даними трохи коротший за ніс Кубанців Пахлова, і через те менше серед них лепторинів — довгоносих, але, кажучи взагалі, з тих й других даних видно, що носи Кубанців пересічно більше вузькі й довгі, ніж короткі й широкі.

Але наведена тут характеристика рівноманітного профіля носа Кубанців, яку подає Гільченко, стверджує нашу думку про неможливість дані Пахлова, що суперечать даним Гільченка, визнати за правдиві.

Порівнюючи дані Вовка та Чикаленка¹⁹⁾ з даними Пахлова та Гільченка, бачимо, що Кубанці їх мають показчик носа 62,3, менший, ніж у тих дослідників, і носи їх ще довші й вузьчі; але, кажучи взагалі, це зовсім по суті не суперечить тому, що ми бачили у Пахлова та Гільченка. Профіль носа Вовк з Чикаленком у Кубанців відзначають такий: вигнутий — 32,5⁰/₀, прямий — 62,5⁰/₀ і увігнутий — 5⁰/₀; тоб-то здебільшого ніс у них буває прямий. Це ж саме відзначає й Гільченко.

Отже з усіх матеріалів, що ми їх тут торкнулися, видно, що Кубанці взагалі здебільшого мають носи довгі, вузькі й прямі, що в серед них чимало суб'єктів середньоносих і суб'єктів з вигнутими й увігнутими носами, широконосих же зустрічається, очевидно, мало.

Губи.

В табл. 15 наведено дані, що до губ та рота Кубанців. Пересічні дані для обох відділів такі: високість країв губ 12,9, широкість рота 52,4, показчик губ 24,4, тоб-то губи не дуже високі, широкість рота.

¹⁷⁾ Гільченко, Н. стр. 13. ¹⁸⁾ Гільченко, Н. стр. 39, 40. ¹⁹⁾ Волков, Ф. стр. 444.

приблизно, середня й показчик губ, порівняльно, невеликий. Помітної різниці в цій ознаці по відділах не помічається, хіба лише по окремих станціях, але в даному випадку це великої ваги не може мати.

Табл. 15.

Українці Кубани	Число зміряних Nombre	P i t L a b o u c h e				Показчик губ Ind. buccal
		Високість країв губ H. de rebords des levres		Широкість рота Largeur de la bouche		
		min. — max.	перес. moyen.	min. — max.	перес. moyen.	
Єйський відділ						
Ст. Гуманська	26	10 — 20	14.1	47—60	55.3	25.7
„ Канівська	20	11 — 18	13.6	48—62	53.2	25.7
„ Кудівська	20	9—17	12.8	47—59	53.3	24.0
„ Стародеремлянківська	21	10—21	12.9	48—60	52.3	23.6
„ Старолеуцивська	20	10—17	12.3	47—61	51.4	23.9
„ Старонішська	24	10—17	13.6	47—60	51.7	26.3
„ Стародербинівська	25	10—16	12.2	43—58	50.6	24.3
„ Шкуринська	8	9—14	11.6	53—56	54.2	21.4
Разом	164	9—21	13.0	43—62	52.6	24.7
Кавказький відділ						
Ст. Батуринська	20	9—16	12.0	48—59	52.5	22.9
„ Брюховецька	20	10—17	12.4	47—55	50.0	24.8
„ Іркліївська	17	8—16	13.2	46—57	52.4	24.2
„ Переліславська	20	9—17	12.8	48—58	52.7	24.0
„ Тимошівська	15	10—22	13.7	43—57	52.4	21.4
Разом	92	8—22	12.7	43—59	52.0	24.0
Разом з обох відділів.	256	8—22	12.9	43—62	52.4	24.4

Губи Кубанців за Гільченком²⁰⁾ здебільшого середнього розміру, частіше тонкі, або незначної товщини, товсті губи зустрічаються рідко; рот, звичайно, малий, рідко середнього розміру, і великий рот зустрічається як виняток, при чому широкість рота у них (48,9), навіть менша за ту, що ми навели в таблиці. Ці дані стверджують наші висновки, що до матеріалів Пахлова.

Помірів губ та рота в матеріалах Вовка з Чикаленком, що ми тут цитуємо, немає.

Високість носо-губна.

Дані що до високости носо-губної подаємо в табл. 16. Пересічний розмір її 73,5, при індивідуальних читаннях 51—84. Високість носо-губна Кубанців Єйського та Кавказького відділів мало чим відрізняється одна від одної, де-яка різниця в цьому по окремих станціях хоч і є, але вона,

²⁰⁾ Гільченко, Н. стр. 14, 47.

порівняльно, не така значна, щоб по ній можна було відзначити серед цих Кубанців якись антропологічні групування.

Табл. 16.

Українці Кубани	Число змі- рених Nombre	Високість носо- губна H. nasio Buccale	
		мін.—мак.	перес. моуен.
Єйський відділ			
Стан. Гуманська	26	64—84	74.5
„ Княвська	20	63—84	74.0
„ Кушівська	20	65—81	72.9
„ Стародеревлянківська	21	51—83	72.2
„ Старолеушівська	20	68—82	73.3
„ Старомінська	24	65—80	72.4
„ Старощербинівська	25	70—80	74.9
„ Шкуринська	8	71—80	75.7
Разом	164	51—84	73.6
Кавказький відділ			
Стан. Батуринська	20	64—81	72.2
„ Брюховецька	20	66—80	72.6
„ Ірклійська	17	65—81	74.1
„ Перяславська	20	65—81	73.3
„ Шкуринська	15	70—82	73.7
Разом	92	64—82	73.2
Разом з обох відділів	256	51—84	73.5

Розміри спідньої щелепи.

Спідньощелепний діаметр Кубанців в середній розміром (табл. 17) пересічно 113,7, при індивідуальних, порівняльно, значних хитаннях (95—136). Цей діаметр досить різноманітний своєю величиною, але пересічно в обох відділах майже однаковий. Стосунок діаметру спідньощелепного до діаметру вилиць пересічно в 78,7.

Пересічний спідньощелепний діаметр Кубанців за Гільченком ²¹⁾—109,0, тоб-то менший за той діаметр, що ми тут подали; можливо, що така різниця залежить від різниці в способах вимірів, якого вживали обидва дослідники, якого ж саме, вони докладно не зазначають. Відзначимо лише, що такого малого діаметру жадна станиця за Пахловим не має, хоч дослідив він досить велику групу Кубанців.

Стосунок спідньощелепного діаметру до діаметру вилиць Кубанців за Гільченком теж дає іншу величину, а саме 100,4, тоб-то виходить, що у Кубанців обидва ці діаметри однакові. Цього, гадаємо, неможна віднести

²¹⁾ Гільченко, Н. стр. 44, 45.

до всіх Кубанців, бо значно більші матеріали Пахлова дають інші і при тому одноманітніші дані що до такого стосунку цих діаметрів, де пересічно він є 78,7.

Табл. 17.

Українці Кубани	Число змі- рених Nombre	Діаметр спідньоще- лечний Diam. bigoniaque		При діамет. владць=100 Diam. bizy- gamat.=100
		min.—max.	перес. moyen.	
Біський відділ				
Стан. Гуманська	26	100—127	113,2	77,8
„ Канівська	20	100—132	114,0	78,0
„ Кущівська	20	100—132	114,1	78,1
„ Стародеревлянська	21	101—125	112,0	78,4
„ Старолеушівська . . .	20	102—130	114,2	78,6
„ Староміська	24	95—124	111,9	78,4
„ Старощербинівська . .	25	102—129	115,4	79,6
„ Шкуринська	8	110—136	116,0	79,8
Разом	164	95—136	113,7	78,5
Кавказький відділ				
Стан. Батуринська	20	102—124	114,0	79,9
„ Бреховецька	20	100—132	113,0	79,1
„ Ірклітська	17	104—124	114,0	78,8
„ Перяславська	20	100—125	115,0	79,8
„ Тимошівська	15	102—120	113,0	78,7
Разом	92	100—132	113,8	79,3
Разом в обох відділах . .	256	95—136	113,7	78,7

Отвір очей.

Кубанці мають пересічно для обох відділів внутрішній діаметр кутів очей 31,7 (табл. 18), зовнішній — 87,2 при очному отворі 27,8. Тут слід зазначити, що пересічні дані цих ознак по окремих відділах майже однакові, різниці не помічається, в невеличкі різниці лише по окремих станіцях, але вони в даному разі ваги не мають. Що до форми прорізу очей та „монгольського віка“, то Пахлов цих ознак зовсім не одмічав, а тому невідомо, чи спостерігалися вони у Кубанців, чи ні.

У Гільченка ми не знаходимо даних що до діаметрів кутів очей та очного отвору, тому порівняти його Кубанців з Кубанцями Пахлова не можемо. Гільченко подає здебільшого описово ці дані, а не цифрові, які засновані на точних вимірах: лише міжочне віддалення (в нас це внутрішній діаметр кутів очей) він визначає в 32,8,²³⁾ тоб-то лише трохи більше такого — у Кубанців Пахлова. Гільченко вважає, що Кубанці²⁴⁾

²³⁾ Гільченко, Н. стр. 40. ²⁴⁾ Гільченко, Н. стр. 8.

здебільшого (85,3⁰/₀) мають „середнього розміру“ очі, а у 14,7⁰/₀ — „великі“ очі, але така номенклатура даної ознаки мало зрозуміла й не дає справжнього уявлення про саму ознаку, тому даних Гільченка не можна

Табл. 18.

Українці Кубани	Число зміряних Nombre	Очі Les yeux				Отвор очей Long. de l'ouverture palpébrale
		Внутрішн. діам. кутів очей Diam. triangulaire int.		Зовнішн. діам. кутів очей Diam. triangulaire ext.		
		min.—max.	перес. moyen.	min.—max.	перес. moyen.	
Біський відділ						
Стан. Гуманська	26	27—40	32.3	81—98	87.8	27.7
„ Казівська	20	30—43	33.0	80—97	87.7	27.4
„ Кудівська	20	27—36	31.3	81—95	88.9	28.7
„ Стародеревлянківська . .	21	25—35	31.5	80—91	85.6	27.9
„ Старолуцківська	20	27—36	31.3	82—95	87.4	28.6
„ Староміська	24	28—35	30.8	70—91	84.7	27.0
„ Стародербинівська	25	27—38	31.6	78—91	86.2	27.3
„ Шкуринська	8	30—25	32.7	90—99	92.0	29.6
Разом	164	25—43	31.7	70—99	87.0	27.7
Кавказький відділ						
Стан. Батуринська	20	29—35	31.9	81—92	87.3	27.6
„ Брюховецька	20	27—36	31.9	82—95	87.3	27.4
„ Ірклівська	17	27—37	31.6	80—95	89.0	28.7
„ Переліславська	20	28—38	31.9	74—95	87.3	27.7
„ Тимошівська	15	26—33	31.0	80—91	86.6	27.8
Разом	92	26—38	31.7	74—95	87.5	27.8
Разом з обох відділів	256	25—43	31.7	70—99	87.2	27.8

порівняти з даними Пахлова. Варто тут зазначити спостереження Гільченка що до прорізу очей у Кубанців: майже у всіх проріз очей має „поземний напрямок з невеличкими ухилами, не справляючи на дослідника враження косого напрямку“, каже автор ²⁴⁾, останній зустрів він лише у одного суб'єкта“, Монгольське віко — Гільченко зустрів лише у п'ятьох суб'єктів з 61, яких він досліджував. Це ми тут навели не для порівняння з матеріалами Пахлова, за відсутністю таких у нього, а лише з метою скупити в цій нашій праці головніші антропологічні дані за іншими авторами. Щоб полегчити загальну характеристику Кубанців з антропологічного боку,

У проф. Вовка даних що до очей не знаходимо зовсім.

Вуха.

Розглянемо розміри вуха, малу та велику його осі, також і довжину хрящового вуха. З табл. 19 бачимо, що в розмірах вуха помітної різниці

²⁴⁾ Гільченко, Н. стр. 8.

Табл. 19.

Україні Кубани	Велика мось вуза Grand axe de l'oreille				Мала мось вуза Petit axe de l'oreille				Довж. хрищового вуза			
	Min.—max.	Лорестн. Moyen.	Висновок обличчя H. de visage = 100	Зріст = 100 Taille = 100	Min.—max.	Лорестн. Moyen.	Висновок обличчя H. de visage = 100	Зріст = 100 Taille = 100	Ind. de l'oreille	Число вимірювань Nombre	Min.—max.	Лорестн. Moyen.
Біський відділ												
Стан. Гуманська	56—80	65.3	36.9	3.9	30—40	34.8	18.9	2.1	23.1	26	45—57	51.4
" Каліська	58—74	64.8	35.4	3.7	29—40	34.9	19.1	2.0	54.2	20	40—56	49.5
" Кушівська	58—70	64.1	35.8	3.7	31—39	34.3	19.1	2.0	53.5	20	40—54	48.4
" Стародерезинківська	54—74	61.6	34.4	3.7	30—38	33.8	18.9	2.0	54.9	21	42—55	48.0
" Старолеушівська	53—70	63.6	35.2	3.8	30—40	34.2	18.9	2.0	53.8	20	43—57	49.4
" Староміська	57—74	63.1	34.5	3.8	30—38	34.0	18.5	2.1	54.0	24	41—57	49.1
" Стародербнівська	57—76	63.8	34.7	3.8	31—40	34.0	18.6	2.0	53.4	17	45—58	50.5
" Шкуринська	60—70	64.2	34.4	3.8	30—38	35.5	18.1	2.0	52.7	8	44—53	48.1
Разом	53—80	63.8	35.3	3.8	29—40	34.3	18.8	2.0	53.8	156	40—58	49.5
Кавказький відділ												
Стан. Батуринська	56—73	64.6	36.2	3.8	31—38	34.7	19.4	2.1	53.7	20	42—54	48.6
" Брюховецька	56—69	62.1	34.0	3.7	31—38	33.6	18.5	2.0	54.3	20	43—53	48.0
" Ірхлівська	54—67	61.9	34.4	3.7	27—37	33.1	18.4	2.0	53.5	17	45—54	49.2
" Переяславська	54—76	62.5	35.0	3.7	31—40	35.1	20.0	2.1	56.5	20	41—56	49.0
" Тимошівська	56—70	63.1	35.2	3.7	31—39	34.5	19.3	2.0	54.6	—	—	—
Разом	54—76	62.9	35.0	3.7	27—40	34.2	19.1	2.0	54.6	77	41—56	48.7
Разом з обох відділів	53—80	63.5	35.2	3.8	27—40	34.3	18.9	2.0	54.1	233	40—58	49.2

у Кубанців обох відділів майже немає, вона така незначна, що можна її ігнорувати. Дана група Кубанців має пересічно велику вісь вуха — 63,5, при 35,2 що до високости обличчя і 3,8 що до зросту Кубанців; мала вісь вуха — 34,3, при 18,9 і 2,0 що до високости обличчя та зросту. Фізіономічний показник вуха (стосунок малої осі до великої) пересічно є 54,1, при незначній різниці їх по обох відділах, яка не перешкоджає зачислити Кубанців Пахлова до одної класифікаційної групи²⁶⁾, а саме до середньовуких. Довжина хрящового вуха (табл. 19) є 49,2, при чому по Кавказькому відділу вона трохи менша ніж по Єйському.

Взагалі ж, якихось варіаційних груп по вуховій ознаці за даними Пахлова ми, як і по інших багатьох вищевроглянутих ознаках, не спостерегаємо, цілком же природні індивідуальні хитання великої ваги тут не матимуть; тому Кубанців, яких досліджував Пахлов, можна і в даній антропологічній ознаці вважати за б. м. ідентичне населення.

Гільченко²⁶⁾ наводить, що у Кубанців існує різниця в довжині (за термінологією, що ми вживаємо, — великої осі вуха) поміж правим і лівим вухом, так: праве вухо пересічно 60,7, ліве — 58,0. Чи існує різниця і у тих суб'єктів що їх досліджував Пахлов, нам не відомо; автор цього не відзначив. Що ж до самої довжини вуха, або великої осі, то вона у Кубанців за Пахловим більша, ніж за Гільченком.

Проф. Вовк в праці, що ми цитуємо, даних про вухо Кубанців не подає.

Верхні кінцівки.

Пересічна довжина верхньої кінцівки Кубанців — 742 (табл. 20), а стосунок її до зросту 44,0. Довжина плеча 330 мм, а проти зросту 19,5. Довжину верхньої кінцівки Кубанців треба вважати за середню (класифікація проф. Івановського²⁷⁾). Різниця в цих ознаках поміж відділами, порівняльно, невеличка: по Кавказькому відділу верхня кінцівка як і плече, трохи коротші за такі самі Єйського відділу.

Кятиць руки Пахлов не досліджував, через те ми тут і не можемо подати даних про всі сегменти верхньої кінцівки.

Про нижні кінцівки, бюст, тулуб, скелію та деякі інші антропологічні ознаки Кубанців нічого сказати не можемо, бо відповідних даних Пахлов не подає.

Розглянувши вище всі антропологічні ознаки за матеріалами Пахлова, разом з відповідними матеріалами Гільченка та проф. Вовка з Чикаленком, можемо зробити таку характеристику антропологічного типу даної групи українського населення Кубані. Кубанці адебільшого середнього укладу з деяким ухилом до слабосилости, але серед них є чимало суб'єктів і з дуже міцним укладом; перші, можливо, треба гадати, це — нащадки тої колонізаційної групи українського народу, що належить до

²⁶⁾ Воробьев, В. В. Нарушное ухо человека, („Труды Антропол. Отд. Об-ва Люб. Е. А. Э.“ т. XX, стр. 77, Москва 1901. ²⁶⁾ Гильченко, Н. стр. 48. ²⁷⁾ Ивановский, А. Об антропологическом составе населения России. „Труды Антропологического Отд. Об-ва Люб. Ест., Антроп. и Этн.“ т. XXII. Москва 1904.

звичайних виселених переважно з лівобережної України селянських груп, а останні нащадки Чорноморських козаків (Гільченко, Вовк з Чикаленком). Колір волосся та очей за даними Пахлова, що ми їх тут розглянули, встановити точно важко, але, очевидно, „мішаний“ тип серед Кубанців зустрічається досить часто, при чому є чимало й темного типу, а також

Табл. 20.

Українці Кубані	Верхня кінцівка Extremités super.				П л е ч е Femur			
	Число змі- рених Nombre	Min.-max.	Пересіч. Moyp.	При зрості =100 Taille=100	Число змі- рених Nombre	Min.-max.	Пересіч. Moyp.	При зрості =100 Taille=100
Біський відділ								
Ст. Гуманська	28	651—801	741	44.1	26	243—428	331	19.7
„ Капівська	20	695—829	758	44.0	20	292—446	340	19.7
„ Кудівська	20	682—835	749	43.9	20	285—380	336	19.7
„ Стародеревлянківська	20	618—789	729	43.2	20	194—362	321	19.0
„ Старолеуцківська . . .	20	657—817	742	44.8	20	269—362	326	19.7
„ Староміська	24	675—791	737	44.0	24	287—353	329	19.6
„ Старощербинівська . .	25	689—836	752	44.3	17	300—431	338	20.0
„ Шкуринська	8	725—793	752	44.4	8	275—353	328	19.4
Разом	163	618—836	744	44.1	155	194—446	331	19.6
Кавказький відділ								
Ст. Батуринська	20	675—789	742	44.1	20	295—364	331	19.7
„ Брюховецька	20	676—806	736	43.9	20	286—368	326	19.4
„ Ірклівська	17	668—821	741	44.2	17	290—368	329	19.6
„ Переяславська	20	678—785	733	43.4	20	291—361	322	19.0
„ Шкуринська	15	671—771	741	43.9	—	—	—	—
Разом	92	668—821	738	43.9	77	286—368	327	19.4
Разом з обох відділів.	255	618—836	742	44.0	232	194—446	330	19.5

і є й світлий тип, який зустрічається найрідше. Темний тип, як і міцний уклад тіла зустрічається, мабуть, у нащадків Чорноморських козаків. Зросту Кубанці в масі своїй здебільшого вище середнього, але з великими домішками (теж мабуть з Чорноморських козаків) високорослих є й низькорослі. За показником голови Кубанці здебільшого суббрахікефали з великими домішками суто брахікефалів, останнє може стосуватися тих добірних елементів, частину яких досліджували Гільченко та, може, й Вовк з Чикаленком, і які походять, треба гадати, від Чорноморських козаків; трапляються й довгоголові елементи. Кубанці здебільшого низькоголові (хамекефали), з середнім чолом; за показником анатомічного лща (ind. facial) являються середньолицими з помітним ухилом до широколицих, а за показником обличчя (ind. visage) мезопропопи, теж з помітним ухилом до широколицих (хамепропопів); вузький і, порівняльно,

довгий ніс, можливо здебільшого з прямим профілем; губи більш-менш тонкі, широкість рота середня; середніх розмірів і вухо, також середньої довжини й верхні кінцівки.

Підсумовуючи все вище сказане, зупинимось ще на загальному порівнянні Кубанців за даними Пахлова з вищевизначеними даними Вовка з Чикаленком та Гільченка, а також Кубанців взагалі з загально українським типом (за цифровими даними Вовка²⁸). Тут ми мусимо торкнутися лише тих ознак, дані про які наводять ці дослідники (табл. 21). Колір волосся Кубанців здебільшого темний, правда, за Пахловим відзначено лише 32,8% при 67,2% русьвого; але, беручи під увагу, з одного боку, раніш вказане у нас що до можливості такого співвідношення, а з другого те, що за цитованими дослідниками скрізь він здебільшого темний, такий же пересічно є він і у всіх українців взагалі, мабуть не помилуємося коли припустимо, що більшість, або близько до того, Кубанців, як українців взагалі, темноволоса.

Табл. 21.

	Кубанці			Українці взагалі	
	Вовк та Чикаленко	Гільченко	Пахлов	Вовк	Талько-Гринцевич
Колір волосся:					
темний	82.5%	55.3%	32.8%	Здебільш.	68.6%
русьвий	15.0%	} 47.7%	67.2%	темний	} 31.4%
білий	2.5%		—	—	
Колір очей:					
темний	45.0%	42.8%	32.8%	Здебільш.	59.7%?
мішаний	35.0%	} 57.2%	67.2%	темний	25.4%?
ясний	20.0%		—	—	—
Зріст	1709	1701	1688	1673	1667
Показчик голови	82.6	82.1	82.4	83.4	83.2
Висотний показчик черепа.	71.4	67.1	67.2	71.3	—
Показчик лиця	103.7	—	105.7	102.7	—
Показчик носа	62.3	69.6	66.2	70.9	—

²⁸ У відповідних місцях візьмемо на увагу й деякі дані загально-українські за Талько-Гринцевичем (Физическая характеристика украинского народа): колір волосся—68,6% темних, 31,4% світлих; колір очей: „світло-серо-голубе (41,9%), на остальнім цвета с оттенками приходится 58,1%. Вообщє светлых глав 59,7%, темных 25,4%“. (як бачимо досить невірний характер пігментації очей у українців взагалі за цитованим автором); пересічний зріст 1667 мм; показчик голови 83,2.

Колір очей досить різноманітний, і можна припустити, що Кубанці здебільшого не являються темноокими, як це доводить проф. Вовк, хоч вони зустрічаються й досить часто, та навряд чи можна українців взагалі вважати разом з проф. Вовком за населення у всій своїй масі майже однаково темнооке²⁹); докладніші матеріали та аналізи з'ясують це питання ясніше.

Пересічний зріст Кубанців ні в якому разі, очевидно, не можна вважати за високий. Численніші, аніж у Вовка та Гільченка матеріали кажуть нам за те, що вони пересічно вище середнього зросту в порівняльно великим відсотком високорослих і дуже близькі до пересічного зросту загально українського.

За показником голови дані про Кубанців Пахлова не суперечать даним інших дослідників, що ж до порівняння з загально українським, то, як це стверджує й проф. Вовк, Кубанці в дійсності пересічно трохи меншої брахікефалії.

Висотний показник черепа Кубанців за Пахловим менший, ніж за такими ж даними інших дослідників, але все ж скрізь він перебуває в межах низькоголовости.

Дані показника лиця свідчать за те, що хоч між ними й є невеличка різниця, але вона не порушує висновку проф. Вовка про те, що Кубанці є пересічно вузьколиці, тільки за даними Пахлова взагалі вузьколиці Кубанці мають в той самий час лице і трохи ширше, ніж за іншими даними, в тім числі й за даними загально українськими.

Нарешті, спільні дані маємо про показник носа. Скрізь Кубанці вузьконосі, такі ж і українці взагалі, тільки ступінь вузьконосости у них трохи відрізняється від загально української в бік збільшення.

Таким чином, за даними, які ми тут могли порівняти, Кубанці, на нашу думку, відрізняються від характеристики антропологічного типу українців (Вовк) лише кольором очей в бік слабшої у них пігментації; а що до того, що в цій характеристиці українці названі „високоголовими“, а ми зачисляємо їх до „низькоголових“, то суперечности тут власне немає, бо з показником високости черепа нижче 72 (а даному разі всі наведені в таблиці показники менше 72) ми, за певною класифікацією³⁰), зачисляємо до низькоголових.

Цікавого питання про „однородність“ антропологічного типу українського народу, яку доводить проф. Вовк, і яку вже зачеплено в літературі³¹),

²⁹) Волков, Ф. ст. 436.

³⁰) Ивановский, А. А. Об антропологическом составе населения России. „Труды Антропологического Отд. Об-ва Любит. Е. А. и Э.“—т. XXII. Москва 1904.

³¹) Анучин, Д. Н. К. антропологии украинцев (Ф. К. Волков. Антропологические особенности украинского народа. Ст. в II т. изд. „Украинский народ“. Петроград. 1916). „Русский Антропологический Журнал“ № 1, 2. Москва. 1918.

Раковський І. і Рудежко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу. Львів, 1927.

ми мали вже нагоду торкнутися³²⁾, завваживши, що це питання ще не зовсім з'ясовано. В даному разі на Кубанцях бачимо теж наявність в них різноманітних елементів змішування пігментації, зросту, покажчика голови т. и., які можуть дати матеріали для иншого твердження що до „однородности“ типу українського народу. Докладніше опрацювання антропологічного матеріалу українців взагалі і окремих його частин розв'яже, треба сподіватися, це питання остаточно.

Літературні джерела, якими автор користувався.

Анучин, Д. Н. К антропологии украинцев (Ө. К. Волков, антропологические особенности украинского народа. Ст. в II т. изд. „Украинский народ“, Петроград. 1916)— „Русский Антропологический Журнал“ 1, 2. 1918.

Анучин, Д. Н. О географическом распределении роста мужского населения России (по данным о всеобщей воинской повинности за 1874—1883 гг.) СПб. 1889.

Багалей, Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. Т. I. 1889.

Грушевский, М. История украинского народа. „Украинский народ в его прошлом и настоящем“, т. I. Петроград. 1914.

Вовк, Федір. Антропометричні дослідя українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. „Матеріали до українсько-руської етнології“, т. X. Львів. 1908.

Волков, Ө. Антропологические особенности украинского народа.—„Украинский народ в его прошлом и настоящем“, т. II. Петроград. 1916.

Гильчевский, Н. В. Материалы для антропологии Кавказа. Кубанские Казаки.— „Труды Антропологического Отдела Об-ва Любит. Ест. Антроп. и Этногр.“ т. XVIII. Москва. 1895.

Ивановский, А. А. Об антропологическом составе населения России.— „Труды Антропологического Отдела Об-ва Любит. Ест. Антроп. и Этногр.“ т. XXII. Москва. 1904.

„Краткие исторические сведения о Северном Кавказе“.

Носов, Ан. Матеріали до антропології України. Українці Поділля.— „Етнографічний Вісник“, кн. 5, видан. Укр. Академії Наук. Київ. 1927.

Попко, Иван. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту и службе. СПб. 1858.

Раковський І і Руденко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу (Збірн. Матем.—Природ.—Лік. Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXVI. Львів, 1927.

Rudnyckij St. d-r. Ukraina. Land und Volk. Wien. 1916.

Селиванов, А. О. „Кубанская область.“— „Энциклоп. Словарь“ изд. Брокгауза и Ефрона.

Талько-Грицевич, Ю. Д. Финическая характеристика украинского народа. (Предварительное сообщение).—Протоколы заседаний Русского Антропологического Общества за 1890—1891 гг. СПб. 1892.

³²⁾ Носов, Ан. Матеріали до антропології України. Українці Поділля. „Етнограф. Вісник“, кн. 5, вид. У. А. Н. Київ, 1927.

ETUDE ANTHROPOLOGIQUE SUR LES KOUBANIENS.

A. NOSSOV.

Dans cet article l'auteur expose les données des études anthropométriques des Ukrainiens, habitants de Kouban (ancienne Région des Cosaques de Kouban, maintenant Province caucasienne septentrionale de R. S. F. S. R.) faites par M. Pakhlov à l'arrondissement de Jeisk (164 sujets) et à l'arrond. Caucasiens (92 sujets).

Position sociale des sujets: cosaques-agriculteurs, de 21-50 ans, pour la plupart de 31-40 ans.

Caractéristique anthropologique générale des habitants de Kouban étudiés:

Constitution moyenne, quelques-uns tendent à la faiblesse, pourtant assez de sujets ont une constitution solide.

Couleur des cheveux et des yeux: le type mélangé prédomine, assez de sujets appartiennent au type brun, rarement type blond.

La plus grande partie forment les sujets d'une taille plus que moyenne (1686) avec grand nombre de personnes de haute taille; il s'en rencontre aussi de petite taille.

Indice céphalique — 82,39; les brachycéphales se rencontrent assez souvent, les dolichocéphales sont rares.

Les Koubaniens étudiés sont pour la plupart — chamaécéphales; le front de dimension moyenne.

Indice facial 105,7, indice visage 79,7 (chamaeprosopes 46,1% méso-prosopes 53,1%, leptoprosopes 0,8%).

Indice nasal 66,2 (Leptorhiniens — 71,9% mésorhiniens 27,3%, platyrhiniens 0,8%).

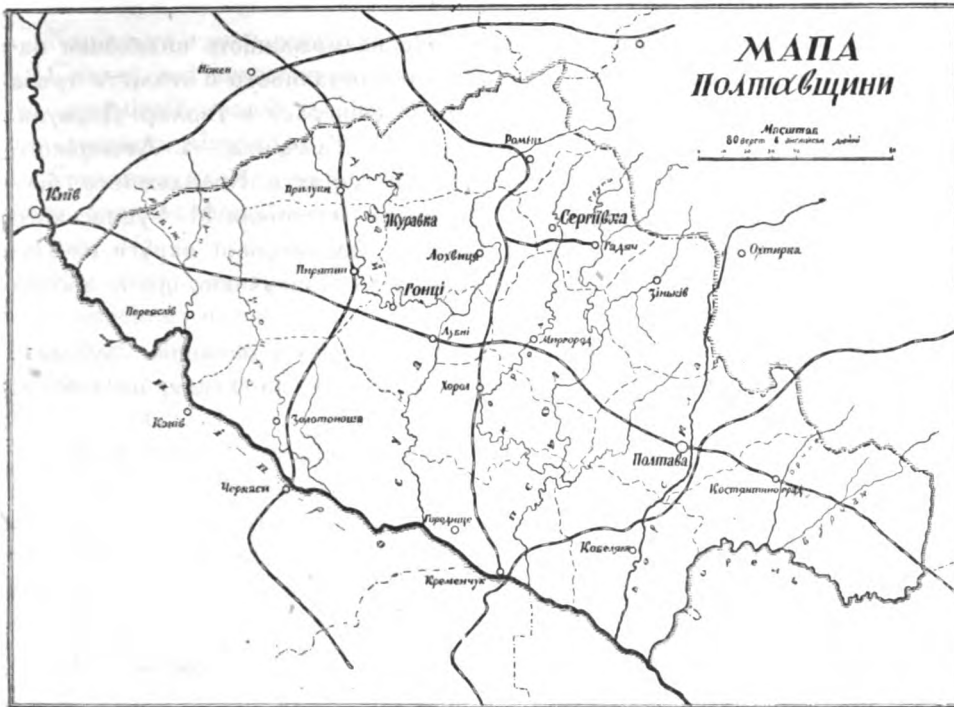
Les lèvres sont plus ou moins fines, la bouche moyenne. Indice de l'oreille 54,1; extrémités supermoyennes.

Se basant sur les données de Pakhlov, comparées à celles d'autres auteurs (Th. Vovk, Tchikalenko, Hiltchenko), l'on peut définir le type des Koubaniens d'une telle manière:

Couleur des cheveux est pour la plupart brune, couleur des yeux différente. Taille dépassant la moyenne avec beaucoup de sujets de haute taille, il y en a pourtant de petite taille. D'après l'indice céphalique — la plus grande partie forment les sous-brachycéphales; il y a aussi un grand nombre de brachycéphales, ainsi qu'il se rencontre des dolichocéphales; des chamaecéphales; des leptorhiniens.

Les Koubaniens ne diffèrent point du type général ukrainien, démontré par Th. Vovk, que par la couleur des yeux d'une pigmentation plus faible.

Мапа Полтавщини. Більшим шрифтом (Журавка, Гонці, Сергіївка, Полтава) позначено пункти виявлення палеолітичних решток.

Михайло Рудницький та Андрій Вороний

З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині.

Поza відомими українськими палеолітичними стаціями у Гонцях, Києві, Мізині й Городку та окремими пунктами виявлення палеолітичних решток, що відомі в літературі ¹⁾, останніми рокам на мапі України відзначено, кілька нових пунктів, що подають цікаві матеріали до вивчення українського палеоліту, які з одного боку говорять про невідомі до цього часу горішньо-палеолітичні форми, а з другого — стверджують виявлені давніше знахідки

¹⁾ Окрім давнішої літератури, див. В. Щербаківський. Ровкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. (Попереднє повідомлення). Записки Українського Наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Випуск I. Полтава 1919. Стор. 61—78. V. Ścербakiwskyj. Eine paleolitische Station in Hontsi (Ukraina). Die Eiszeit. 1926, s. 106—116. Перелік українських палеолітичних знахідок із використанням українських публікацій останніх літ. M. C. Burkitt. Archeological Work in Ukrain by Professor Scerbakivskyi. The Antiquaries Journal. July 1925 (Vol. V, № 3, p. 273—277). Евтим Сіциньський. Нариси з історії Поділля. К. 1927, стор. 31—33. Палеолітичні знахідки в Поділля. Ludwik Sawicki. Stanowiska młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu. Ziemia, 1927, № 3 та № 4. Палеолітичні стації в Городку, що їх одкрив був Т. Штейнгель. Ludwik Sawicki. Materiały do znajomości prehistorji Rosii. Przegląd archeologiczny. t. III. Poznań 1927, str. 81—110.

Поминаючи окремі знахідки та вкавівки на можливість виявлення палеолітичних стацій, за найвизначніші здобутки останнього п'ятиліття треба вважати, по перше, знахідку П. Ефіменка (Ленінград) в гирлі р. Деркула, доплавку Донця на Луганщині²⁾, знахідку С. Гамченка—І. Левицького (Волинський Науково-Дослідний Музей) в околицях с. Колодяжного, біля сплаву р.р. Тюхтерівки та Случі на Волині³⁾, матеріали М. Рудинського в околиць Врублевців, Студениці й Бакоти Кам'янецької округи на Поділлі⁴⁾ й останню знахідку біля м. Журавки на Прилучччві, що її зробив А. Вороний.

Вивчаючи другу терасу лівого берега р. Удаю в околицях Журавки, А. Вороний відкрив на урвищі берега, в кар'єрі на глину, на глибині

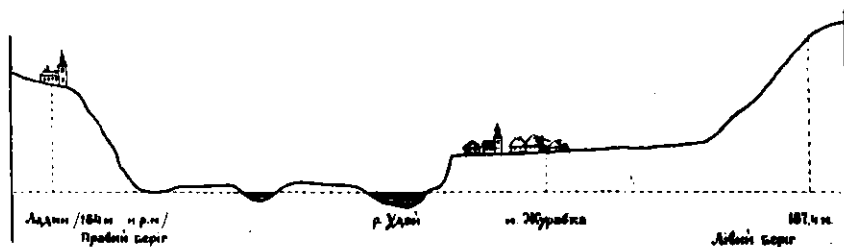

Рис. 1. Розріз долини Удавої між Ладиним та Журавкою.

3.80 м., під грубим шаром лесу над шаром піскуватого суглинку зеленкуватої барви, рештки виробництва з кременю та фрагменти дрібних кісток.

6/IX 1927, надсилаючи до Геологічного Кабінету Академії повідомлення про знахідку, у супроводі відповідного геологічного розрізу, А. Вороний просив відрядити на огляд місця знахідки співробітників УАН. Це повідомлення було ласкаво передано авторові цих рядків, що з першою ж можливістю виїхав до м. Журавки разом із співробітницею Кабінету ім. Ф. Вовка, М. Мушкет.

М. Журавка, на відстані 25 кілометрів од м. Прилук, розкинулося на лівому березі р. Удаю, забудовуючи другу терасу, що круто вривається до широкої долини ріки, яка творить тут сильно вигнуті петлі й затоки.

Загальне уявлення того, який профіль мають Удавві береги біля Журавки, подає вищенаведений перекрій, який беремо з праці І. Видрина⁵⁾.

Місце знахідки лежить у NO околиці містечка, на „Заріччі“ в ур. Низ, на відстані 120—125 метрів од в'їзду до Журавки з боку Прилук—Ладину, в узбіччі другої тераси проти садіб селян Степаненків.

²⁾ П. П. Ефіменко. Пам'ятки Мустієрської культури на Сході Європи. Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія. К. 1927, стор. 294—297.

³⁾ З приводу знахідки в с. Колодяжному (Короткий витяг з подання І. Левицького). Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. К. 1925, стор. 35—39.

⁴⁾ Лаштуються до друку в одній з ближчих публікацій Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка.

⁵⁾ Матеріали къ оцѣнкѣ земель Подтавской губерніи. Піяртинскій уѣздъ. Отчетъ Подтавскому Губернскому Земству, составленный И. П. Видринимъ. СПб. 1892, стр. 14, № 1.

Кар'єр на глину зруйнував це узбіччя на протязі щось із 100 метрів.

Селяне, які вивозили звідси глину на висипання греблі, розповідають, що „кремінці“ траплялися їм доволі часто, але вони нічого не говорять про знахідки кісток ⁶⁾.

Геологічні нашарування в цьому місці виявляє профіль, наведений на рис. 2⁷⁾.

У долішній частині поверху II, безпосередньо над поверхом III, і було виявлено ті кремінці й фрагменти кісток, що про їх повідомляв А. Вороний.

Усе ж перший огляд місця знахідки не давав певности в тому, що культурні рештки належать саме цьому горизонтові, бо урвище тераси було зруйновано тут не тільки кар'єром, а й розливом дощових вод, які витворили в його стінці характеристичний для наших ярів водорий та й закрасили його в темний кольор горішніх шарів.

До того ж, оглядаючи вище-згаданий горизонт, який цілком виразно вирисовується в стінці урвища, ми не нашли в ньому жодних вказівок на те, що „культурний шар“ у вигляді кремінного грузу й кісток знати й далі від того місця, де А. Вороний зробив свої перші знахідки.

З огляду на те, що всі ці знахідки походили з маленької просторони (яких $\frac{1}{4}$ кв. м.), і саме з місця, закрашеного черноземлею, застосування їх до межі II—III поверхів треба було перевірити.

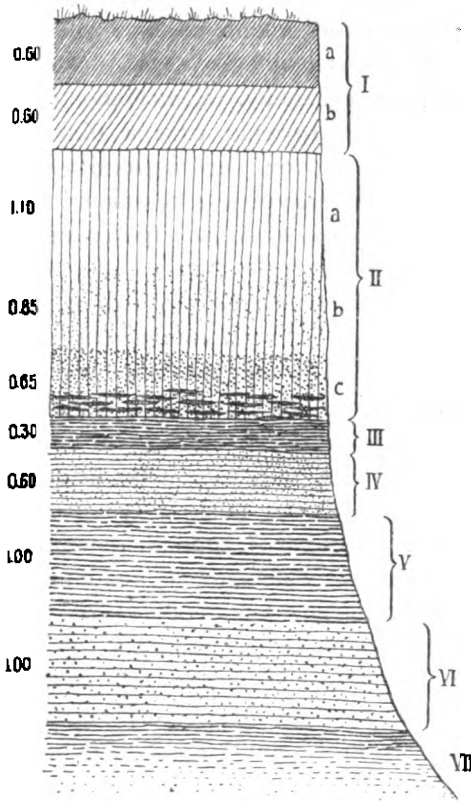

Рис. 2. Профіль урвища другої тераси ур. Ніза на Заріччі в м. Журавці.

I.—Груба черноземля 1.20 а) горішній поверх 0.60. б) долішній поверх 0.60. II. Лес. Десь із 2.60 а) горішній поверх лесу, збагачений на карбонати, що колається стовпами; груб щось 1.10, б) піскуватіший суглинок, лес 0.85. с) лесуватий, дуже піскуватий суглинок, з хвилястими проверстками піску, від 0.010 до 0.025, щось із 0.65; в самому низу цього поверху, в цих проверстках, на межі з поверхом III, залгають культурні рештки. III. Зеленкуватий, піскуватий суглинок, грубий на 03.0 набл. IV. Верстуватий дрібнозернистий пісок—0.60. V. Зеленкуватий, піскуватіший на поверх III, суглинок з тонкими численними проверстками піску—1.00. VI. Жовтуватий середньозернистий пісок—1.00. VII. Зеленкуватий піскуватий суглинок, що ледве показується під об-сувами берега.

⁶⁾ Кістки мамутові знаходили в середині 90-х р. при земляних роботах на тій самій терасі трохи нижче, на відстані якого кілометра од нашої знахідки, в садібі Г. К. Могиляського. Одні ікол з тих знахідок переходяться у власника. За словами селян, кремінці подібуються й вище місця знахідки в урвищах другої тераси, саме при згаданому в'їзді до містечка. Цікаву вказівку на знахідки мамутових кісток з тої ж таки тераси маємо з с. Діхтярів, що лежить на 15—17 кілометрів вище, в садібі ткацької майстерні, де впадає в Удай р. Лісогор (повідомлення вчителя Іваницького). ⁷⁾ Визначення нашарувань другої тераси в місці знахідки, що їх звазки привезено до Кабінету Антропології, скорегував В. І. Крокос, якому складаємо нашу подяку.

Це, з одного боку, а з другого — потреба охоронити місце знахідки до систематичних розкопів од дальшого руйнування водою, і змусило нас зробити зачистку стінки згаданої виглибини, так само як і відвернути відповідним чином воду на поверхні тераси.

Зроблений викоп обійняв усього 1.5 кв. м.

На розчищеній поверхні, безпосередньо над шаром зеленкуватого піскуватого суглинку, відзначено чотирнадцять окремих точок залягання кремінних остружків, скалок, більших одлупків, кількох виробів та дрібних уламочків кісток, що справді, як це слушно зазначав А. Вороний, почасти були занурені в горизонті III.

Здебільша, знахідки траплялися по одинці, іноді вони купчилися по кілька штук.

Фрагменти кісток, які можна було визначити, належать *Marmota ba-bac Müll*⁸⁾. Усіх уламків кісток—23.

Кількість кремінців, здобутих у Журавці, дорівнює 524. Вони складаються: з дрібненьких (від 0.005 до 0.010, зрідка до 0.020 упод.) остружків (381), з більших відлупків коротких та широких (103), великих и грубих відлупків, типу наведених на табл. з NN 12, 15—17, 21 (20), нуклеїв (2), відщепків різних (13), ретушованих об'єктів (6). Поза тим — один відлупок кварцитової породи червоної барви.

Кремінь, уживаний у виробництві, двох гатунків — гірший, густосірої породи в ясних краплинах (а), і кращий прозорий, рівного темно-брунатного кольору (б). Здебільша, кремінь укритий блакитною патиною або виявляє ознаки початкової патинізації. Проте сильніше патинізовано кремінь другого гатунку. Поміж иншим, з наведених на таблиці речей, з кременю а зроблено NN 2, 6, 9, 12, 15 та 19. Інші зразки — з кращої породи.

Серед знярядь та їхніх уламків спиняє увагу, найсамперед, прегарний зразок цілої *lame de saphir* (рис. 3), круто стесаної по лівому краю (впод. 0.038; найб. шир. 0.013; найб. груб. 0.003).

З инших виробів на нашій таблиці наведено: уламок дрібно-зретушованого по правому краю тоненького (найб. груб. 0.0015) відщепка (рис. 2) й три скалочки з ретушшю країв (рис. 4 та 5) та скісною ретушшю горішньої кінця (рис. 6). Серед них вирізняється, певною мірою, уламок грубішої (на 0.004) *lame*, круто ретушованої по краю (рис. 1).

Варт одзначити наявність одлупків трикутного перекрою з побитим середнім рубом (рис. 18) і добрий нуклеус (рис. 20-а, 20-б).

Журавські палеолітичні рештки мають першорядне наукове значення, і не тим тільки, що вони належать сточищу Удаю, де було виявлено першу з наших палеолітичних стацій Гонцівську, вік якої все ще не розгадано.

Вага їх полягає в геологічних умовах, серед яких їх знайдено, що дають тверді підстави до майбутнього їх визначення, майбутнього — тому,

⁸⁾ Визначення І. Г. Підплечка, співробітника Геологічного Кабінету УАН, якого просимо прийняти вислів нашої подяки.

що ці геологічні умови ще не вистудіювано, і долина Удаєва ще дожидається свого дослідника-геолога.

Більше говорити про Журавську знахідку не доводиться, хоч і які спокусливі припущення вона викликає.

Для того, сподіваємося, прийде свій час.

Кабінет Антропології ім. Вовка у співробітництві з Геологічним Кабінетом УАН та Укргеолкомом ставить досліди у Журавці за перше завдання своєї дослідчої роботи р. 1928.

A PROPOS DE LA TROUVAILLE DE JOURAVKA (DÉPART. DE PRYLOUKA ANC. GOUV. DE POLTAVA).

MICHEL ROUDYNSKY ET ANDRÉ VORONY.

Quelques intéressantes trouvailles faites ces dernières années sur le territoire de l'Ukraine vont augmenter nos notions du paléolithique ukrainien. Une des plus importantes entre elles est celle de Jouravka.

En explorant la seconde terrasse de la rive gauche du fleuve Oudaï au bassin duquel appartient la station paléolithique renommée de Hontzi, aux environs du v. Jouravka, dans la berge de la rivière, sous une forte couche de loëss, à une profondeur de 3^m80, A. Vorony découvrit tout un amas d'objets d'industrie en silex, ainsi que de menus fragments d'os d'animaux.

A. Vorony informa l'Académie des Sciences Ukrainienne de cette trouvaille en y envoyant aussi le coupe géologique s'y rattachant.

L'excursion de M. Roudynsky entreprise pour vérifier cette découverte établit le gisement de restes préhistoriques in situ dans la partie inférieure de l'étage II.

Les mesures nécessaires prévenant la destruction de cet endroit par les eaux de pluie ont été prises.

Les nouveaux matériaux, pour la plupart des objets en silex parmi lesquels se trouvent quelques tout à fait typiques (voir Pl. I, fig. 1—6, 18, 20), complètent les trouvailles de A. Vorony.

Les fragments d'os d'animaux, qui peuvent être déterminés, appartiennent à l'espèce de *Marmota babac*.

Le silex pour la plupart est d'une haute qualité, couleur gris-foncé, apparemment importé. Quelques-uns des objets recueillis conservent des restes d'écorce des rognons utilisés à Jouravka. Tous les objets sans exception portent les traces d'une patinisation bleuâtre.

Certes les matériaux recueillis ne nous permettent pas encore de définir l'âge paléolithique de cette trouvaille, cependant le caractère général de

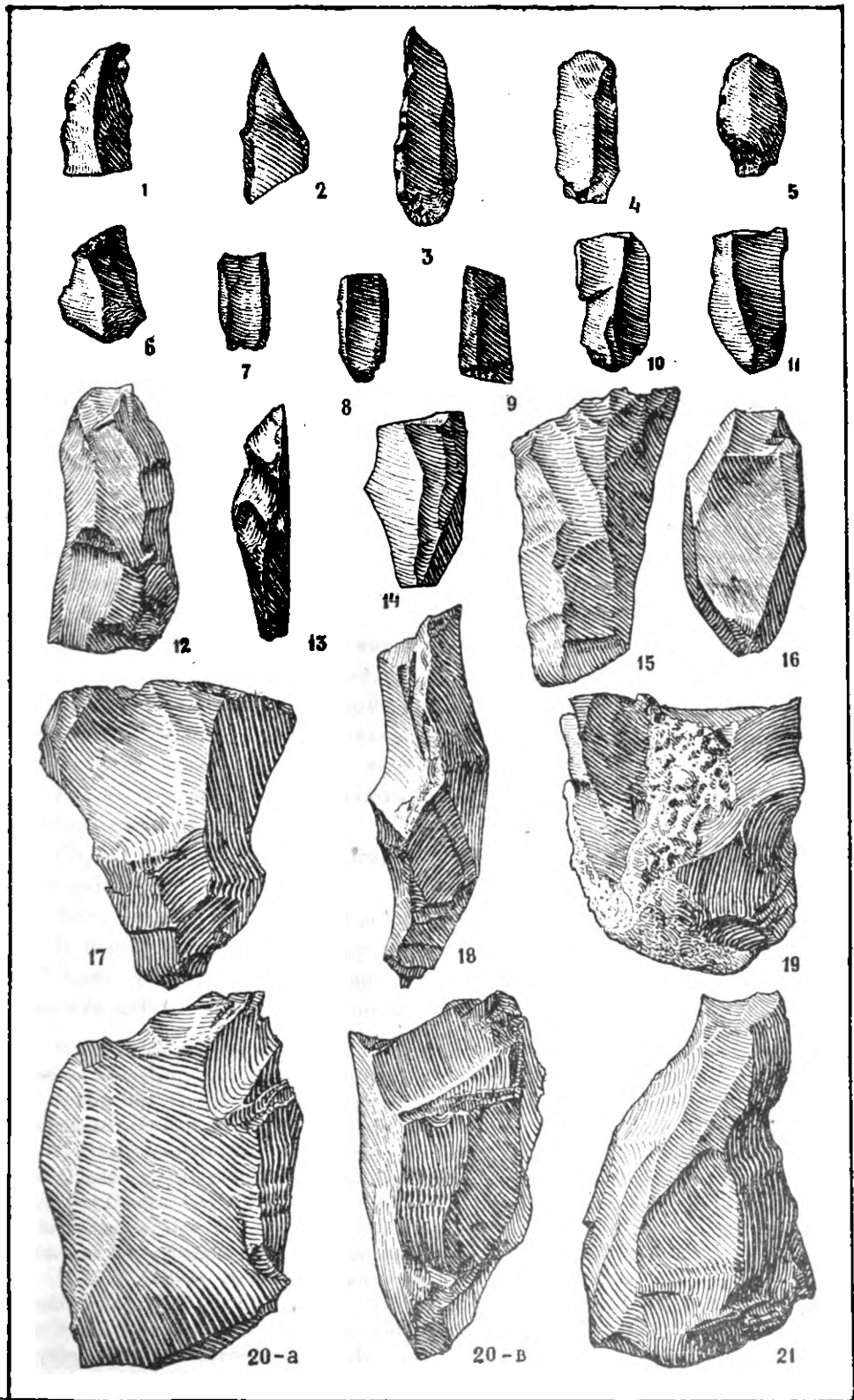
l'industrie lithique dénote le même paléolithique supérieur de l'Europe orientale qu'on voit aux stations paléolithiques ukrainiennes.

Les trouvailles de Jouravka attirent notre attention, parce qu'elles ont été faites dans des conditions géologiques permettant d'établir leur âge avec plus ou moins de précision.

La Section d'Archéologie préhistorique du Laboratoire de Th. Volkov et le Comité Géologique Ukrainien mettent les explorations à Jouravka au rang des travaux les plus pressants de la saison 1928.

Кремінна індустрія в стації біля м. Журавки. 1/5.

До питання про культури „мезолітичної доби“ на Україні.

Вивчення переходової між палеолітом та неолітом доби привернуло увагу дослідників порівнюючи недавно.

Фактично минає тільки третій десяток років після того, як остаточно залишено дискусії про так зв. hiatus, а тріада кампівенійців передпослала неолітичній добі Робенгавзена неолітичну культуру оббиваного кременю Кампіньї¹⁾.

Досліди данських учених виявили світанкову — в розумінні неоліту — культуру Маглемозе й установили її місце в неолітичній культурі півночі²⁾, а досліди на південному заході визначили місце Фер-де-Тарденуа, яку, своєю чергою, було ув'язано з верхньо-палеолітичною євр-африканською культурою, означеною як Капсієн³⁾.

Всі ці досягнення припадають уже на перші, ба навіть десяти роки нашого століття.

Період, що обіймає вищезгадані культури, здебільша, визначається, як „мезоліт“⁴⁾.

Але, де-далі то ясніше стає, що це визначення не може задовольнити.

В цьому визначенні все ще чути відгомін давніх суперечок про hiatus.

Адже, той протяг часу, що обіймає вищезгадані культури, не може творити собою чогось одрубного, чогось подібного до того, що відріз-

¹⁾ Ph. Salmon, d'Ault de Mesnil et Capitan. Le Campignien. Fouille d'un fond de cabane au Campigny. Commune Blangy sur Bresle. (Seine-Inférieure) R. E. A. 1898, p. 365. A. de Mortillet. Campigny et Campignien (і дискусії) в Bull. S. A. P. 1899 p. 36—62. Carl Rademacher. Frühneolithikum und Belgisches „Chelléen“. Präh. Zeitschr. 1912, s. 236

²⁾ Georg Sarauw. Maglemose. Präh. Zeitschr. 1914, s. 1 fg. та Vorkommen, Untersuchung und Gliederung des Frühneolithikums. Sonderabdruck aus dem Beiheft zum Korrespondenzblatt der Deutsch. Gesel. für Anthr., Ethnol. und Urgesch. Braunschweig 1912, s. 4. Pop. K. Friis Johansen. Une station du plus ancien âge de la pierre dans la tourbière Svaerdborg. Mémoires de la Société royale des antiquaires du Nord. 1918—1919, pp. 24—359.

³⁾ Dr F. Gobert. Note préliminaire sur l'évolution de Captien та Recherches sur le Captien. Rull. S. P. F. 1910 p. 453 i 595 sq. J. de Morgan, Dr Capitan, P. Boudy. Etude sur les stations préhistoriques du sud Tunisien. R. E. A. 1910—1911. L. Coutil. Tardenoisien. Captien, Getulien, Ibéro-Maurusien etc. Congrès International d'Anthrop. et d'Archéol. préh. C.-r. de la XIV session. Genève. 1913, p. 301 sq.

⁴⁾ J de Morgan. L'Humanité préhistorique P. 1924, p. 78.

няло було старі визначення: „палеоліт або період оббиваного каменю“ та „неоліт або період каменю шліхованого“. Не творить він собою й чогось суцільного, об'єднаного якимись спільними культурними рисами. Він обіймає собою ті стадії передісторичного розвитку, в яких вмирали старі палеолітичні форми й народжувалася нова неолітична культура, коли відбувався той процес виникання нових місцевих культур та утворення численніших осередків нових побутових форм, що характеризує вже й кінець палеолітичного періоду.

Тому розвиткові не можна поставити різко окреслених меж.

Отож, не маючи, так би мовити, загальної ознаки, що дозволяла-б одмежувати цей протяг часу в окремий період, його можна розглядати тільки як переходову добу, в якій треба розпізнати певні культурні етапи. Ці етапи цілковито ще не визначено. В кожному разі, вже й тепер доводиться говорити за дві форми цього переходового часу: одну, що обіймає культури повільного вмирання палеолітичних традицій (культури епіпалеолітичні), й другу, що відзначає перші кроки нової культури неолітичної (культури пранеолітичні й ранньо-неолітичні).

Очевидно, що де-які фази тої й иншої культурної форми — синхронічні. В процесі глибших студій з'ясовуватимуться, а почасти вже й тепер з'ясовуються, ті різні, певне, шляхи, якими йшли були зазначені культури, й ті точки, в яких вони стикалися, й епіпалеолітичні культури, в стислому цього слова розумінні, треба буде зв'язати з південним заходом, так само, як пранеолітичні культури зо сходом та північчю.

Вивчення цієї переходнової доби останніми роками надзвичайно поступило наперед не тільки на романському південь-заході Європи та на її півночі в країнах скандинавських; великих досягнень у цій сфері дійшла так само наука польська.

В межах Союзу, і зокрема на Україні, досягнення в галузі вивчення епіпалеолітичних, пранеолітичних та ранньо-неолітичних культур ще не визначилися, дарма що за останні десять років зібрано величезні нові матеріали ⁵⁾.

На жаль, у цій ділянці нашої науки аж надто мало працівників, і тому ці матеріали ще мало кому відомі.

Тим то всі закордонні дослідники, що їм доводилося в своїх останніх працях говорити за старовинності українські, або поминали питання про

⁵⁾ Полтавщина. Знахідки з околиць Полтави, с. Брусї, м. Шияки (Колекції—в Полтавському Державному Музеї). Харківщина. Матеріали з кол. Озюмського й Куп'янського повітів (Колекції—в Харківському археологічному Музеї та Озюмському Музеї). Чернігівщина. Знахідки в межах кол. Остерського, Конотіського, Чернігівського, Глухівського повітів по музеях Остерському, Конотіському, Чернігівському, й Глухівському. Матеріали з кол. Новгород-Сіверського повіту (часово, для обробки, у Відділі Антропології та Передісторії Кабінету ім. Вовка). Волинь. Знахідки з узбережжя р. Жерев та з околиць Коростеня (Збірки Волинського Науково-Дослідчого Музею в Житомирі та Коростенського Музею). Поділля. Матеріали з Наддністрянщини, з околиць Студениці-Бакоти-Ушиці (часово, для обробки, у Відділі Антропології та Передісторії Кабінету ім. Ф. Вовка).

„мезолітичну добу“ на Україні зовсім, або ж допускалися, сказати, певних недоглядів, ба навіть і не завше угрунтованих вказівок ⁶⁾).

Це знов же спричинилося й того, що перша спроба звести до купи ті відомості, які стосуються вивчення культури геометричних виробів у межах Союзу, а насамперед України, не може нас задовольнити, бо вона не обіймає всієї різноманітності її індустріяльних форм та її місцевих одмін, що їх виявили були на Україні дослідн останніх десятиліть ⁷⁾).

Для нас цілком ясно, що перше, ніж говорити за український „мезоліт“, треба опрацювати й видати цілу низку численних та різноманітних знахідок з окремих пунктів України, з індустрією епіпалеолітичною, пранеолітичною та ранньо-неолітичною. Тільки після цього можна буде розподілити їх по певних культурних районах і певних індустріяльних фазах, так, як це зроблено, наприклад, із культурою Тарденуази в останніх працях французьких палеонтологів. Додержуючи цієї умови, що без неї не можливі будь які висновки, ми хочемо подати тут опис знахідок з двох різних пунктів України, що стосуються різних культурних фаз переходової доби.

Матеріал, який подаємо нижче, здобуто збиранням на поверхні, й розкопами його не potwierджено. Отож і подаємо його тільки як матеріал до дальших студій у напрямі вивчення надзвичайно рясних і різноманітних виявів „мезолітичної доби“ на Україні.

І. Станція біля м. Охтирки на Харківщині.

Станцію відкрито р. 1916 на високій дюні другої тераси лівого берега р. Охтирки, допливу Ворсклового, за два кілометри на захід од міста, в кутку, що його творять долини цих двох зупливних річок (див. мапу).

Узбережжя — напів закріплені дюни, що складаються з дрібно-зернистого ясно-жовтавого піску з прошарками глини густо-жовтої барви, що виявляються на поверхні пісків у вигляді більших чи менших островків негрубої глиняної кори.

Роздимини, по яких зібрано поданий нижче матеріал, являють собою дві невеликі виглибини витягнуто-округлих контурів, мірою 6 м. × 5 м. й 5 × 3 м., що одна одну продовжують. Ці роздимини обіймають мало не

⁶⁾ Dr J. Ailio в своїй праці „Die fragen der Russischen Steinzeit“ (Helsingfors 1922), поминаючи де-які „мезолітичні“ збірки київських (кол. Університетського, Миського та Київської Духовної Академії) та Харківського Музеїв (Колекції К. Антонович-Мельник, В. Гошкевича, о. Спесивцева), востосовує до „мезоліту“ мої знахідки з під х. Буймерівки в моїй колекції в Харківському Музеї (стор. 6).

Український „мезоліт“ поминає у своїй праці Д-р М. Ebert („Südrußland im Altertum“, Bonn-Leipzig 1921, s. 27). Nils Aberg в своїй праці Die nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während die jüngere Steinzeit (Uppsala 1918, I), не використовує українських джерел. Dr T. Arne тільки згадує про українські „мезолітичні“ знахідки в Osteuropa och Nordbalkan Förhistoria (Stockholm, 1926).

⁷⁾ П. Е. Ф. Я. м. е. н. к. Малые кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранне-неолитического возраста. Русский Антропологический Журнал, т. 13. Вып. 3—4. М. 1924, стр. 211 sv.

всю поверхню невисоких пісчаних кучугур, трохи зміцнених по боках кволою пісковою рослинністю, що лежать на віддалі 60 метрів од краю тераси. За межами їх жодних вкавівок на знахідки не трапилося, й, таким чином, площа стації зовсім невелика.

Матеріал, зібраний на її поверхні, складається виключно з кремінних та кременецевих виробів і решток виробництва так зв. мікролітичного вигляду, без усякої домішки пізніших культур. Знахідки не численні. Разом піднято тут лише кілька сот зразків виробництва та готових речей (колекція до опису складається з 554 об'єктів).

Мікролітичну індустрію Охтирської стації характеризують оці риси, що, певною мірою, вирізняють її з поміж інших відомих нам українських стацій її віку.

Перше — це вживання у виробництві кам'яного знаряддя двох пород: місцевої ясно-сірої кремениці й імпортованого кременю. Із загальної кількості піднятих на стації виробів та покиди, кременецеві вироби й скалки складають 58,4 відсотків.

Кремениця (кремніастий пісковець з третинних покладів, поширений у середній Надворсклянщині) походить, певне, з тих самих родовищ, що постачали матеріал і майстрам пізніших неолітичних становищ над Ворсклом у межах кол. Охтирського повіту.

Кремій, уживаний у виробництві під Охтиркою, однаково доброї якості найрізноманітніших барв, (мало не чорний — зрідка; ясно-жовтавий прозорий — у численних зразках; густо-жовтий, не прозорий — зрідка; густо-сірий прозорий — найзвичайніше; ясний прозорий і білий — в кількох зразках), не патинізований. Тільки в окремих випадках, переважно, на кремені сірої барви знати початкову патинізацію, здебільша, на одному з боків; з усієї кількості кремінних об'єктів трапилося тільки 4—5 зразків засполової блакитнавої патинізації кремінних відлупків.

У нас немає підстав говорити за те, що до кремениці охтирські майстри звернулися за браком кремінних запасів, як це було знати на неолітичній стації під Хухрою⁸⁾: Уживання в техніці Тарденаузіена різних кам'яних пород відоме⁹⁾. Проте не можна не підкреслити, що мало не всі відлупки з кременю мають бути застосовані до тих чи інших серій знарядь. Окрім відщепків не ретушованих, на всіх сливе кремінних відлупках знати сліди ретуши чи дальшої обробки їх у знаряддя (97,6% всіх об'єктів).

Друга характеристична риса літичного матеріалу з-під Охтирки — справжня мініатюрність виробів і найдрібніша ретуш, що її в багатьох випадках дається розпізнати тільки через збільшувальне скло.

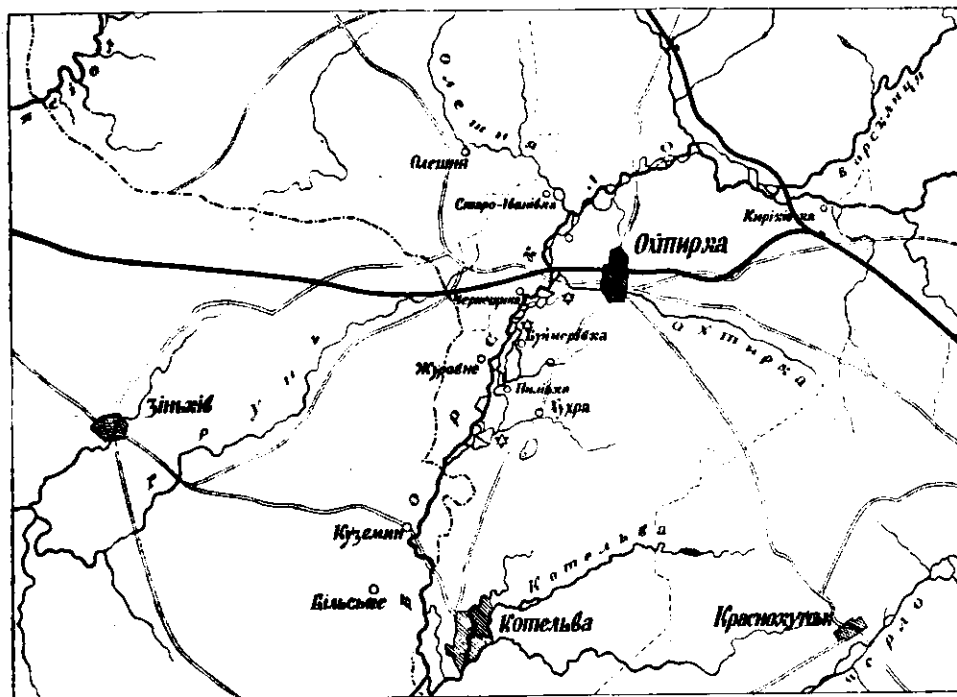
І насамкінець, третя риса — це різноманітність форм інвентаря стації, що не так просто вкладається у певно визначені категорії приладь.

⁸⁾ М. Рудинський. Кварцитові вироби в інвентарі пізньо-неолітичних стацій України. Збірник на пошану акад. Д. Багалія. К. 1927, стор. 267.

⁹⁾ Octobon. La question tardenoisienne. Bull. de la S. P. F. 1922, p. 231.

Інвентар. Нуклеї й приладдя до обробки мало не зовсім відсутні. Можна назвати тільки один нуклеус (табл. II, 57) та два відтискувачі (compresseurs), наведені на табл. II, 58, 59, зроблені з грубих відлупків що мають розчавлені в роботі краї; надто стосується це відтискувача з № 59, що його краї затупилися й потріскалися.

Відщепки, як звичайно, складають найчисленнішу групу. Здебільша, вони побиті. Найціліші з кремінних відщепків, наведені на табл. I, 1—3, дають уявлення про тип. Більші від них становлять виняток. Є менші, до кур-

Мапа Ворсклового узбережжя в межах Охтирщини. Позначено стації біля м. Охтирки, х. Буймерівки та сл. Хухри.

йовно малих скалочок на 0.020 уподовж при найб. широчині в 0.003. Разом піднято щось із 30 більш-менш ціліших кремінних відщепків та 55 уламків.

Характеристичну ознаку навмисного розлому відщепка, з типовими ознаками розлому з боку спицьки (пор. табл. I, 29 і 31), знати лише на кількох зразках. Вартий усякої уваги той факт, що довгі уламки, з обома поодламуваними кінцями (типу низьких прямокутників) складають малий відсоток (12%), а уламків з кінцем одламанним навскіс (типу трапеції) можна назвати тільки 2—3 (5% максимум).

Кременицевих відщепків та їх уламків піднято більше. Не переходячи вдовж міри кремінних відщепків (пор. табл. IV, 92—99), вони бувають ширші за типові кремінні й, звичайно, грубші за них. Якість породи не ставила замірам майстра великої перешкоди, бо загальний характер індустрії не вимагав від нього великого відщепка, який так важко зробити

з кремениці. Свого часу ми зазначали, що у виробництві з Надворсклянської кремениці добре давалося відколювати тільки малі відщепки¹⁰⁾.

Кременицевих відщепків не поламаних піднято тільки 6 (найбільшого з цілих наведено на табл. IV з № 92). Більших уламків зібрано 44, менших — 195. Скісний полом знати тільки на кількох побитих відщепках, що зберігають свій кінець з горбовинкою відбивання. Трапецеві контури в уламках кременицевих відщепків трапляються як найрідший виняток.

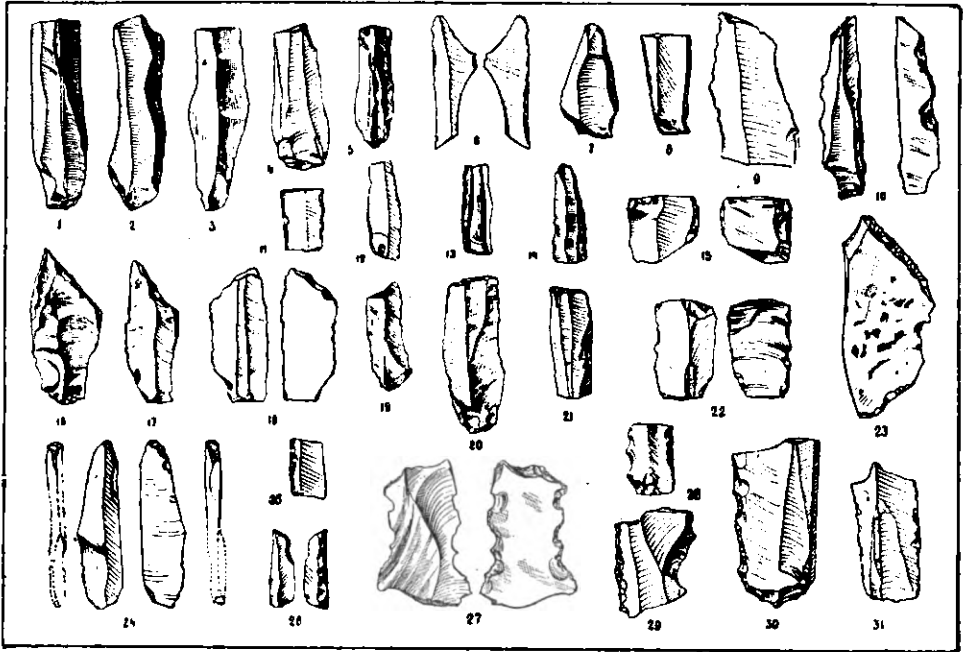

Табл. I. Стая біля Охтирки. 1/1.

Треба додати, що — як цілковита протилежність кременійній індустрії — ретушовані вироби з кремениці трапляються дуже зрідка. Окрім названих нижче виробів, піднято лише кілька уламків ретушованих речей з кремениці. Зразки їх подано на табл. III з № 68 і IV з №№ 91, 93 та 99.

Речі зроблені з відщепків. „Індустрію поламаною відщепка“ визначають і досить таки численні речі, пороблені з відщепків, дарма що вони не складають в інвентарі стації абсолютної більшості.

На першому плані треба поставити відщепки й скалки з заретушованим краєм або з підретушованими дільницями одного з країв, іноді всього на протязі яких 5—7 міліметрів (табл. I, 4—10, 12). Ретуш надзвичайно дрібна; на багатьох зразках можна побачити її тільки під збільшувальним шклом. З цього боку викликають подив дві дрібно підретушовані тоненькі скалки-відщепки (табл. I, 6 і 9), що максимум їхньої глибини не переходять за 0,0015. Не можна доміслитись, які потреби могли завдовольнити ці тендитні „приладдя“, так ретельно попідправлювані по краю і з безперечними слідами уживання в роботі.

¹⁰⁾ М. Рудинський. Назв. пр. Стор. 269 й Табл. I.

Маленькі відщепочки з стесаним краєм показано в уламках (табл. I, 13, 14, 25). А в тім два перші дозволяють уявити собі їх розміри. № 13, стесаний і по базі, що творить із затупленим краєм мало не прямий кут являє собою зразок тих обрубаних відщепочків, що властиві мікролітичній індустрії південного сходу України. На північному заході, здається, поширено було другу форму цих вістрів, де стесаний край і база творять кут тупий. Ретуш цих відщепків перпендикулярна до площі боків. Її знати тільки з боку спинки. Зі споду, завдяки доконаності ретушування, її не

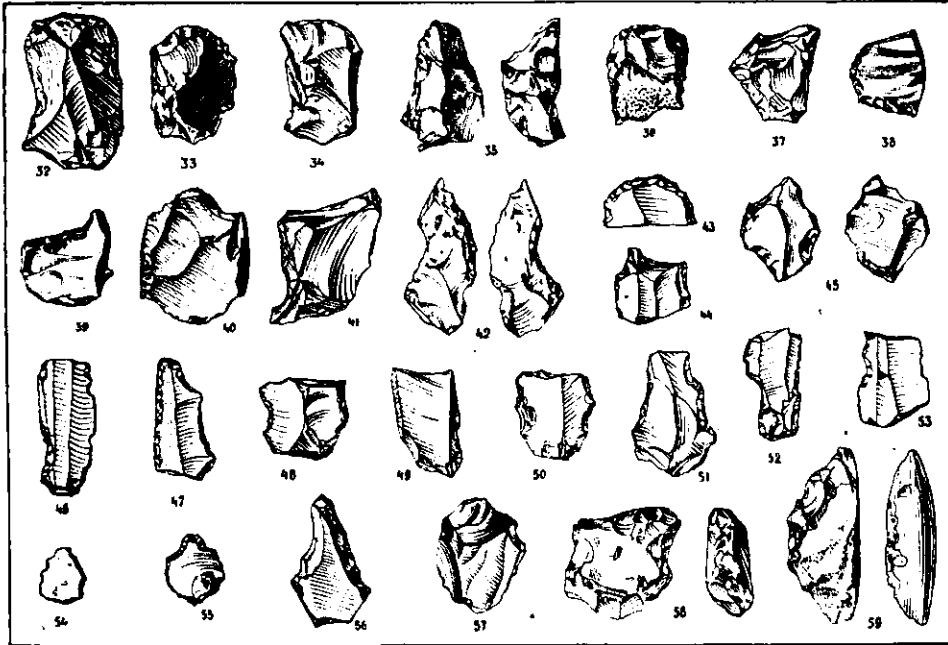

Табл. II. Стація біля Охтирки. 1/1.

можна вгадати. Відщепки з засполовою ретушшю обох країв трапляються, як виявляють (табл. I, № 11).

Так звані *lames retailées en biais* — відщепки заретушовані навскіс — репрезентує кілька зразків (табл. I, 16, 17, 19, 20, 21). Хоча маємо серед них два типові примірники з гострокутнім верхнім кінцем (№ 16 і 17), останні з наведених на таблиці зразків від цього типу одходять. Надто стосується це речей в №№ 20 та 21 — з більш-менш рівним верхнім кінцем, які знов же промовляють за прямокутні фігури.

З покарбованих відщепків вирізняється приладдя з глибоко врізаними карбовинами по обох краях та увігнутістю на верхньому кінці (табл. I, № 27), як і відщепок з кремениці з трьома глибокими й добре заретушованими карбовинами по правому краю (табл. III, № 68).

Заслугує на увагу приладдя з маленького відщепка темного кременю, ретушоване *en biseau* на верхньому кінці (табл. I, № 24) й мініатюрне знаряддя з скалочки, стесаної з одного краю й дуже старанно заретушованої на кінці в кутову проколку (табл. I, № 16). Поза цими зна-

рядями, що їх пороблено з відщепків, лишаються нечисленні загалом речі, які краще розглядати в іншому, відповіднішому до їх призначення, оточенні кремінних та кременицевих виробів.

Скребачки й приладдя з карбовинами. Із загального числа приладь до шкрябання, скребачок, що їх можна вастосувати до певних категорій, трапилося дуже небагато. Скребачок на кінці відщепків не піднято. Наведені на табл. II з №№ 32 — 34, 36, 38, 43 скребачки з півциркульним робочим кінцем чи краєм, пороблено з грубших коротких і широких відлупків. Заслугує на всяку увагу висока на 0.010 скребачка—

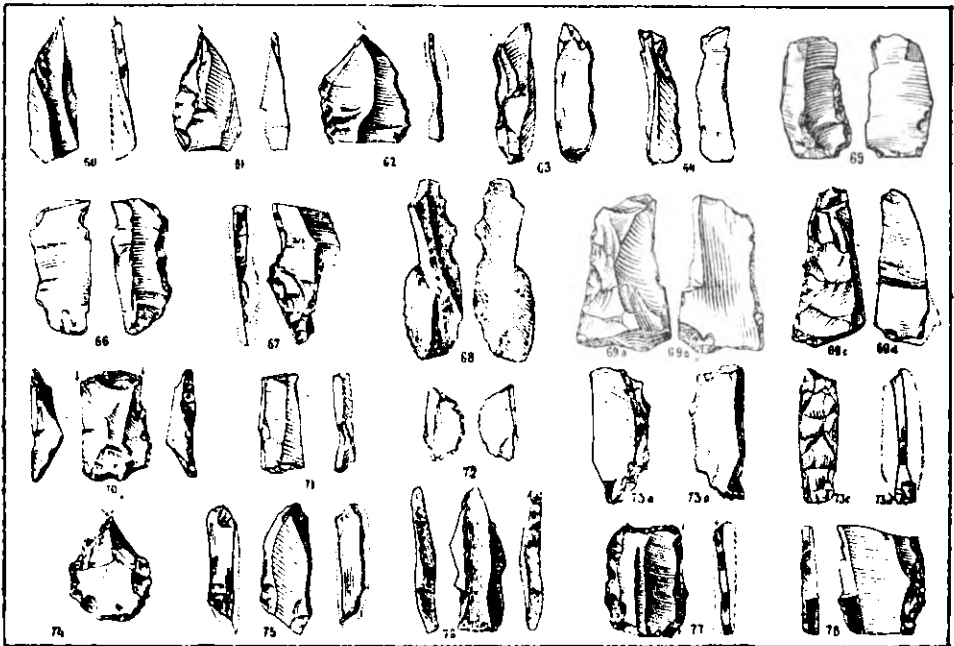

Табл. III. Стація біля Охтирки. 1/1.

типу *bec de canard*—чи не найгрубше з усіх піднятих на стації приладь, ба навіть покидьок виробництва (табл. II, 35).

Взагалі, вигнутість робочого краю для охтирської індустрії не типова. Зрідка він буває рівний (пор. гострокутню скребачку на табл. II з № 37 та скалку з № 56), а здебільша — увігнутий. Увігнуті скребачки (табл. II, №№ 39 — 41, 44) й ціла низка скалок та відлупків з більшими й меншими карбовинами по краях красномовно свідчать за перевагу увігнутих форм (табл. II, 45 — 52).

Різці. Різці становлять в інвентарі охтирської стації добре виявлену і з усіх боків цікаву групу (табл. III).

Знов же, як і по інших категоріях приладь, різці з відщепків, хоч і добре репрезентовані, не складають більшості. Це, переважно, кутові різці (№№ 64 — 67, 78), що иноді зберігають сліди підгострювання їх (*avivage*), як це видно на № 65, а надто на № 78¹¹⁾.

¹¹⁾ Пор. Bourlon. *Essai de classification des burins, leurs modes d'avivage*. R. E. A. 1911, p. 272 sq.

Ми наводимо на таблиці два різаки звичайні з кремінного (№ 63) та кременицевого (№ 76) відщепків.

Усіх різаків на відщепках та їх уламків зібрано 14. Інші різці, числом 17, мають інше походження: їх вироблено з тоненьких скалок або грубших чи тонших відлупків.

На перше місце ми б поставили різці з №№ 60—62, що творять відрубну підгрупу й промовляють за певний—новий—тип інструменту. Їх зроблено з коротких і широких у базі кремінних скалок. Робочий край

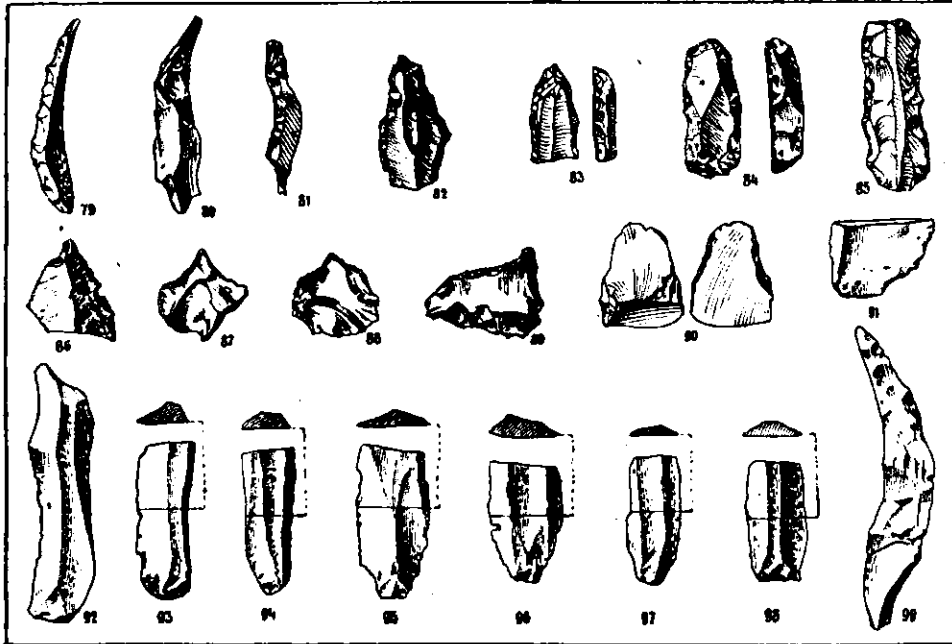

Табл. IV. Стая біля Охтирки. $\frac{1}{1}$.

різаків—правий в усіх трьох примірниках—зроблено розрахованим *coup de burin*, що мав на меті створити руб приблизно на $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ довжини правого краю. В двох перших зразках відповідну частину лівого краю заретушовано дрібно; третій ретушовано в нижній частині краю з робочим рубом.

Не менш цікаві й три різці—скребачки. Перший—№ 70—з відлупку білого непрозорого кременю, що був заретушований по всіх 4-х сторонах, має дві робочі грані з обох боків верхньої частини знаряддя; другий (№ 74) являє собою комбінацію звичайного різака й скребачки (темний кремень); найбільшої варте уваги—останнє в цій серії знаряддя—з № 77, зроблене з брунатового прозорого кременю, в якому комбінується скребачку, надавичайно дрібно заретушовану кутову проколку (під лівий край) і різак в краю (праворуч); утворений двома *coups de burin*.

З інших форм, що їх наведено на нашій таблиці, відзначимо, по-перше, різак звичайний, зроблений з грубого відлупка ясного кременю (№ 75), що його робочий кінець попідправляювано кількома дрібними відколупин-

ками (див. його профілі), а тоді кутовий різак з грубезного, як на техніку охтирської стації, відлупка, добре пооббиваного з країв (№ 69 а, b, c, d).

Насамкінець, увагу спинають два різакі з краю, різні мірою та однакові формою, зазначені з №№ 72 й 73 а, b, c, d. Їх робочий край утворено двома *cours de burin*; горішній кінець у більшого сколотий, у меншого — ретушований¹²⁾.

Інше знаряддя. В інвентарі охтирської стації ми можемо назвати тільки одне вістря та його уламок (табл. IV, №№ 82 й 83) з грубих скалок темного кременю, добре загострені на кінці й оброблені по краях сильною крутою ретушшю.

Добірну серію знарядь складають мініатюрні проколки, числом 5, середні (№№ 86 — 88) та кутова (№ 89), дуже старанно оброблені дрібною ретушшю, з вістрями, що їх добре підкреслено увігнутістю рамен (№ 87).

Слід одзначити: знаряддя скребачкового гатунку, пооббиване по всьому околі й потім попідправляване по краях найдрібнішою ретушшю (табл. IV № 84), і грубий відщепок з густо-жовтавого не прозорого кременю, круто заретушований так само по всьому околі (табл. IV, № 85).

Не можна не спинитися на дійсно мікроскопічних виробих, що їх наведено на табл. II з №№ 54 та 55, призначення яких лишається поза межами можливости до з'ясування. Зроблені з дрібних відлупочків кременю ясної барви, вони дуже добре заретушовані (на рисунках показано їх спідній бік). Паралелі до них знаходимо в тих дрібніших виробих з маленьких кремінних зерен наметневого походження, які ми відзначали були у знахідках по-над Ворсклом і Пслем та над Дніпром у межах Полтавщини¹³⁾.

Трапеції. В інвентарі охтирської стації немає жодної типової трапеції. На таб. IV з № 90 ми подаємо маленьке транше (*du type tardenoisien*), зроблене з уламка нижньої частини грубого на 0,004 відщепка з чорного кременю. На табл. II з № 53 наведено трапецію з ясного кременю без патини, добре ретушовану по одному рамені (на рис. горішньому); друге рамено ретушовано десь на $\frac{3}{5}$ його довжини, після чого знати незайману розломову грань.

Третій доказ того, що „трапеція“ в нашій індустрії не була чужою, маємо в знарядді з № 18 (табл. I), яке ми навмисне вмістили серед відщепків з кінцем ретушованим навскіс. Власне, це є довга й нивька трапеція, зроблена з доброго відщепка, заретушованого вгорі навскоси. Після того з лівого боку було вироблено глибоку карбовину й відщепок переламано¹⁴⁾.

При всьому бажанні відшукати серед відщепкових фрагментів інші

¹²⁾ Пор. F. Mascaraux. La grotte Saint-Michel d'Arudy. Basses Pyrénées R. E. A. 1900. p. 363, fig. 2, NN 7 i 9.

¹³⁾ М. Рудинський. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла, Стація в ур. Біла Гора. К. 1926, стор. 8 і табл. I, рис. 26.

¹⁴⁾ Пор. L. Siret. La taille des trapèzes tardenoisien. Revue anthropologique. 1924, pp. 115 sv.

вказівки на трапецію, ми можемо вибрати тільки 2—3 сумнівні уламки трапецевої форми з непевними слідами ретушування.

Такий вигляд мають ті форми, що їх виявлено на стації під Охтиркою. Ми маємо в ній цікавого репрезентанта тої епіпалеолітичної культури, яку визначають, як Тарденуазіан, та яку, на нашу думку, краще визначити, як „культуру поламаного відщепка й геометричних форм“.

В різних формах її виявлено в багатьох пунктах, отже найясніше виявляються її сліди по південно-західних країнах Європи й насамперед по країнах, близьких до Середземномор'я. Південне походження її— поза сумнівами. Шляхи просування її на заході Європи більше-менше виявлено. Цього не можна сказати про європейський схід. В наших відомостях що до цієї культури, лишаються величезні лакуни, які обіймають обширні простори Близького Сходу й південно-східні околиці Чорного моря (Малозавізьке узбережжя, Кавказ та південно-східні губернії кол. Росії).

Що до Криму й України, то ми маємо, хоч і не рівномірно зібрані, але більші матеріали. Старі й новіші знахідки з південного Криму, знахідки з околиць Херсону, найбагатші збірки, що походять із східної України, із сточища р. Донця та його допливів, а почасти і з лівих допливів Дніпрових¹⁵⁾, об'єднані певними провідними формами й матеріалом для виробу знарядь, надзвичайно рельєфно виявляють поширення цієї культури в нас і стверджують її південне в нас походження.

Звичайно, наші відомості далеко не повні, не тільки в розумінні територіяльному, а й індустріальному найперше, поминаючи вже геологічні підвалини знаходок.

Наш огляд матеріалу з охтирської стації виявляє певну одмінність індустрії, як що рівняти її до найближчих сусідніх стацій на Білій Горі під Полтавою та в сточищі р. Донця, хоч подає і деякі вказівки на культурний зв'язок із ними (пор. відщепки заретушовані навскіс і трапеції, а почасти й кутові різакі).

Проте у нас немає ще даних для певнішого її визначення.

Що являє собою охтирська стація? Місцеву індустріальну форму з впливами донецького осередку „культури поламаного відщепка й геометричних форм“ чи певну фазу її розвитку?

Це питання, які можна тільки поставити. Та, звичайно, їх треба ставити, сподіваючись на відповідь у дослідях ближчих років.

¹⁵⁾ Р. Ворскло—стації в ур. Біла Гора під Полтавою, біля Макухівки та знахідки між р.р. Святиківкою та Коломаком. Р. Псьол—околиці м. Шипаків на Миргородщині. (див. М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського Музею). Сточище р. Сейма—стація біля с. Воргола в колекції Глухівського Музею на Чернігівщині.

II. Надсмачанська стація XIV на Новгород-Сіверщині.

Поширюючи передісторичні розшуки на півночі Чернігівщини, р. 1925 авторові пощастило відкрити надзвичайно багатий на неолітичні знахідки район в околицях м. Новгород-Сіверського (Новгородка), що має своїм центром узбережжя маленької річечки Смячки, правого допливу Десни, в трикутнику між с.с. Смяч, Мамекин, Ленькова, Лісконоги.

Екскурсії р.р. 1925—27 постачали величезний матеріал, що й досі лишається не виданим¹⁶⁾. Не сама кількість матеріалу й відсутність відповідних умов для скорішого опрацювання їх подиктували це затримання з публікацією Смячанських здобутків, що мають виїняткове для наших передісторичних дослідів значення. Одною із серйозних перешкод на тому шляху стає, з одного боку, різноманітність знаходок, а з другого, все ще незаспокоєне бажання поповнити назбирані матеріали й потвердити попередні враження новими спостереженнями.

Переважну більшість знаходок р. 1925 складала вироби ранньо-неолітичні. На тому загальному тлі, так добре визначеному типовими знаряддями Кампінієнійської фази, з одного боку, нашаровувалися вироби пізніших неолітичних діб, а з другого, неясно окресленими плямами проступали культури епіпалеолітичні та раніші форми з фази передкампінієнійської¹⁷⁾.

Більше даних постачила третя подорож на Смячку р. 1926, коли пощастило підтвердити спостереження попереднього року¹⁸⁾.

Четверта подорож на Смячку цього року, що ставила за мету закінчити збирання матеріалів з поверхні й намітити місця майбутніх розкопів, переконує в тому, що на перегоні між селом Лісконогами та с. Мамекиним даліше вибирування з поверхні яких-небудь нових даних не подасть.

Готуючи до друку публікацію про Смячку, в усій комплікованій різноманітності її літичного матеріалу, автор вважає за доцільне подати тут опис здобутків з одного виробничого пункту на смячанському узбережжі—XIV—, що на ньому виявлено чисту культуру з виробами найстарішого вигляду.

Оббігаючи південну похилість Рогівсько-Лісконозької дільниці горючого берега р. Десни, що в горішніх верствах складається з валунових суглинків та пісків, нижче Мамекина (біля вальні Демченкової), Смячка тече широкою дельтуватою долиною, на яку наступають дюнні витвори лівого берега, особливо розвинуті при її вливанні в Десну.

Невичерпані запаси кременю з крейдяних відслонень в околицях Рогівки¹⁹⁾, а почасти й понад Смячкою, та інші вигоди положення цієї дільниці Смячанського узбережжя створили з нього місцевість, що її мало

¹⁶⁾ М. Рудинський. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. „Коротке звітлення за археологічні досліді р. 1925“. ВУАК. К. 1926, стор. 13—26. „Смячка“. Коротке звітлення за р. 1926. ВУАК. К. 1927, стор. 118—122.

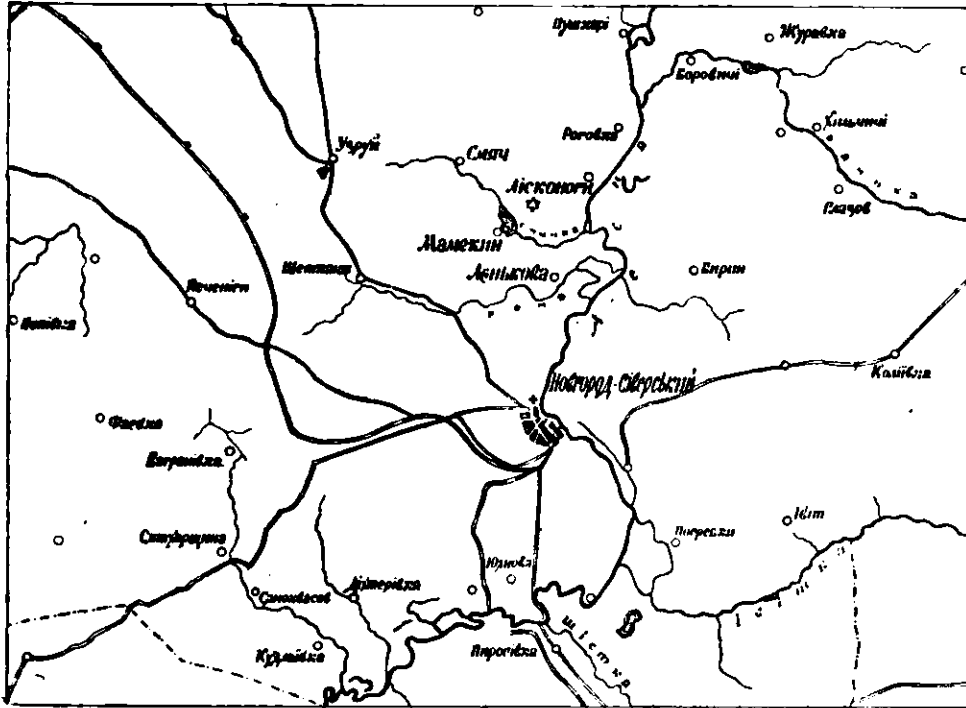
¹⁷⁾ Пор. L. Capitan. La Préhistoire. 2-me éd. P. 1925, p. 68—9.

¹⁸⁾ Додовідь на зборах ВУАК'у 28, XII. р. 1925.

¹⁹⁾ П. Армашевский. Геологический очерк Черниговской губернии. К. 1883, стор. 90.

не поспіть всипано рештками культур, які розвивалися тут і заступали одна одну з плинном кам'яної доби²⁰⁾.

А в тім сліді людської діяльності трапляються по ній більше-менше окресленими оазами, сказати, окремими індустріальними гніздами, що їх відзначено між Лісконогами-Смячем-Мамекиним щось із 20. Найрясніше трапилося знаходок по дюнных ділянцях Смячанського узбережжя недалеко Десни (п.п. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XVII), власне, в долині річки та понад озерами, що залишилися серед пісків, як сліди діяль-

Мапа околиць м. Новгород-Сіверського на Чернігівщині.

Повзначено тільки стацію XIV—одну з загального числа вісімнадцяти, що їх виявлено в районі сіл Смяч, Мамекін, Лісконоги.

ности Десни та Смячки. Рясні знахідки трапляються й далі понад берегом річки у бік до с. Мамекина, здебільша по горбах з валунових покладів. Це — пункти XII, XIII та XVIII. А втім, перелічені пункти являють собою конгломерати культурних решток, в яких надзвичайно важко зорієнтуватися, не порівнявши здобутків з іншими знахідками, чистішими, що їх відзначено трохи далі від берега Смячки, власне, вже на горбовому плато. До пунктів на плато треба зачислити „гнізда“ XI, XIV, XV та XVI.

²⁰⁾ Культурні кам'яної доби, від найстаріших форм, заступали одна одну включно до доби міді. Підчас екскурсії р. 1926 автор підняв на п. 12-му незвичайно цікаву мідяну річ — серп найдавнішого взірця. На прохання проф. В. Данилевича цей серп і кілька зразків кераміки, разом із правом публікації, автор передав до Музею І. Н. О. Див. нижче: проф. В. Данилевич. Цікавий серп.

З них — XI, XV та XVI-й пункти виявляють кампінієнські форми, а п. XIV-й — культуру епіпалеолітичного гатунку.

Загальне тло Надсмячанських знаходок творить індустрія призматичних та грубо-відлупкових форм ²¹⁾. Пункт XIV-й подає иншу картину.

Перше, що характеризує кремінну індустрію з цього пункту, це абсолютна перевага відщепкових форм. Серед них вироби з відлупків иншого походження складають незрівняну меншість.

Друга характеристична риса інвентаря з п. XIV-го — це невелике чи-

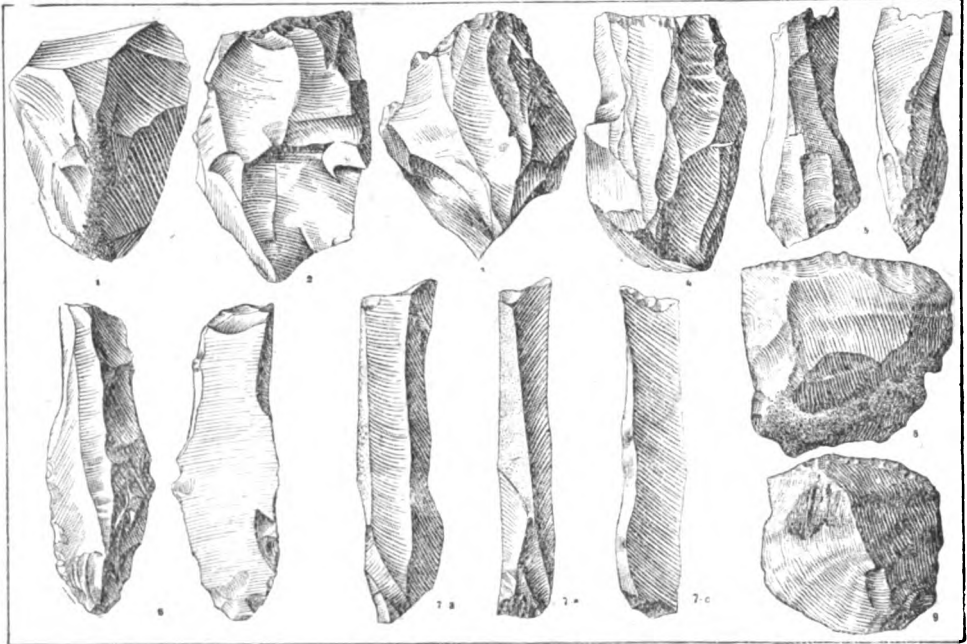

Табл. V. Смячка п. XIV. ²/₃.

сло категорій кремінних виробів, що їх репрезентують добірні серії знарядь типових і сталих форм (табл. VII, VIII, IX). У збірці матеріялу з цього пункту є лише кілька речей, що промовляють за культуру Кампінієнську (див. підняте тут коротке транше, що його наведено на табл. IX за № 59), отже вони не можуть перекласти застосуванню п. XIV-го до давніших часів.

Насамкінець, зовнішній вигляд цієї індустрії вирізняється патинізованим (блакитнава патина) кременем (що є наслідком лежання його на глинястому ґрунті) і вживанням у виробництві, поряд із типовим для Смячанських знахідок темно-сірим кременем у крапочках (а), кращого смугастого кременю ясно-сірої барви (б) й рівного кременю густо-сірого кольору (с).

²¹⁾ Пор. характеристику знаходок у Звідо́мленні ВУАКу за р. 1925, стор. 6 та за р. 1926, стор. 119.

Знахідки походять з невеликої просторони горючого плато й трапляються на поверхні, переважно по узліссі соснової посадки, на протяжі 50—70 метрів в напрямі NNO—SEE (у бік до Смячки). Глибше в піскуватіших покладах, що підстеляють горішній негрубий шар глинястих утворів, вони не трапляються. Відстань пункту від Смячки щось із 600 метрів.

Інвентар.

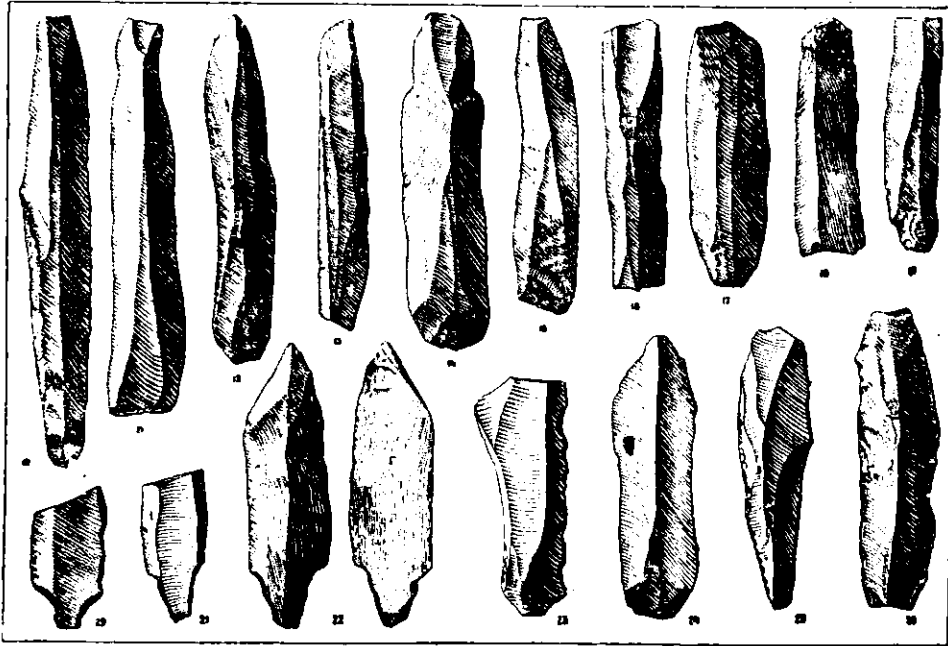

Табл. VI. Смячка п. XIV. $\frac{2}{3}$.

Рештки виробництва, зібрані на п. XIV, нечисленні. Як що не зараховувати до них відщепкових уламків, яких піднято тут 235, кількість їх дорівнює всього кільком десяткам зразків (нулеїв — 10, більших безформових кавалків кременю — 19, менших щось із 40); до цього числа не долічуються: 4 бокові одколи, 4 одколи „трикутні в перекрої з розчавленим середнім рубом“ (пор. табл. IX рис. 60) і п'ять скалок од *coup de burin* (одну з них наведено на табл. VIII рис. 55).

Нуклеї й нуклеюваті кавалки — невеликі (вподовж макс. 0.050) й не відповідають головній масі знаходок — відщепкам, що мають середню міру в 0.060, а иноді досягають розмірів у 0.085—0.090.

Піднято кілька зразків нуклеїв, що їх перероблено в *rabots*. Біля площинки відбивання, стесаної під кутом до боків кавалка, знати сліди повідколюваних дрібних скалочок та відколупинок, що перетворюють один

кінець, ба навіть обидва кінці в знаряддя до шкрябання (див. табл. V рис. 2-4)²²⁾.

Цілих і трохи пошкоджених відщепків піднято 39 зразків (табл. VI, рис. 10—19). Вони складають надзвичайно виразну серію, яка яскраво свідчить за високу майстерність відколювати довгі й вузькі відщепки. Не можна не спинити уваги на тому, що здебільша вони мають високу спинку й трикутній, а не трапецевий перекрій (пор. рис. 24, 26—31);

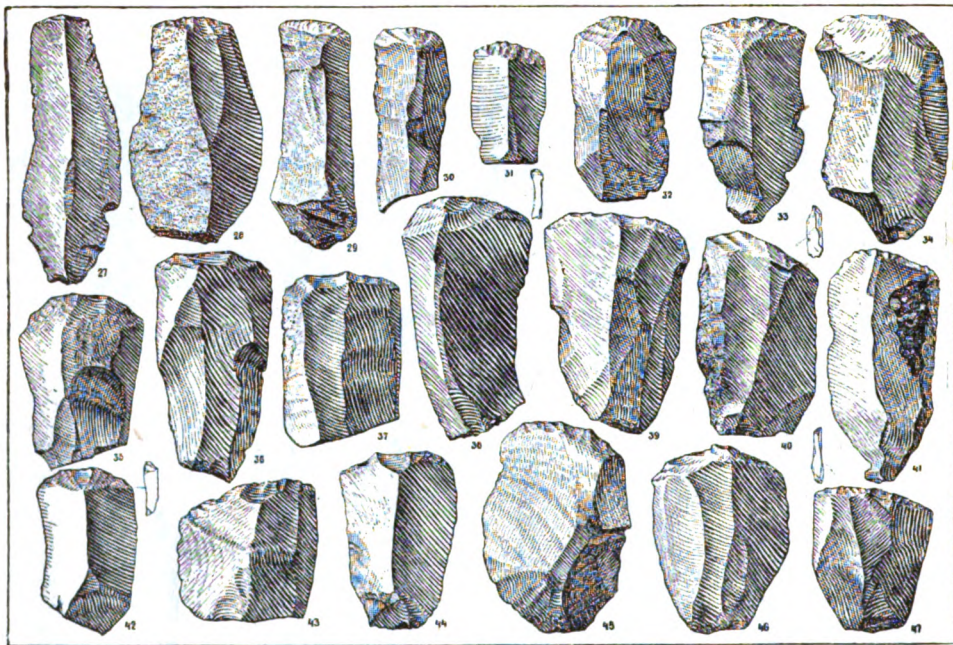

Табл. VII. Смячка п. XIV. 2/3.

поміж ними ми тільки де-не-де подибуємо зразки тоненьких двонервюрових відщепків з трапецевим перекроєм.

Заретушовані відщепки—не численні (чотири зразки). Їх наведено на табл. VI-й в №№ 24—26. Що до техніки ретуши, поміж ними особливо рельєфно вирізняється відщепок з карбовинами, наведений на табл. V-й в № 26²³⁾.

Відщепок з № 23—круто ретушований по правому краю, являє собою єдиний зразок зазубленого знаряддя.

Дуже добре репрезентовані відщепки, оброблені на кінці в скребачки (табл. VII, рис. 27—31), а іноді й ретушовані з одного краю (рис. 27

²²⁾ Пор. L. Bardon, J. et A. Bouyssonie. La grotte de la Font-Robert. Bull. de la société scientifique, historique et archéologique de la Corrèze, t. XXX, 3-me livraison. Brive 1908, p. 320, fig. 3.

²³⁾ Пор. Girod et Massenat. Les stations de l'âge du pierre dans les vallées de la Vézère et de la Corrèze. D-r P. Girod. Stations solutréennes et aurignaciennes. P. 1906. Pl. XXXI, fig. 9 (Logerie Haute).

та 30). Варті уваги дві зарубки коло бази першого відщепка-скребачки, симетрично вироблені з певною метою.

Таблиця VII виявляє усталену форму скребачки. Зразки цього типу зібрано в кількості 30 примірників. 27 з них зроблено з коротких і широких відлупків різної товщини або з відщепкових уламків (рис. 31, 37, 43) і підправлено тільки на робочому кінці. Ретуш, здебільша, висока, надто в скребачках з грубих відлупків (рис. 36, 38), мало не перпендикулярна до спіднього боку. Тільки три скребачки становлять одмінну групу. Це --

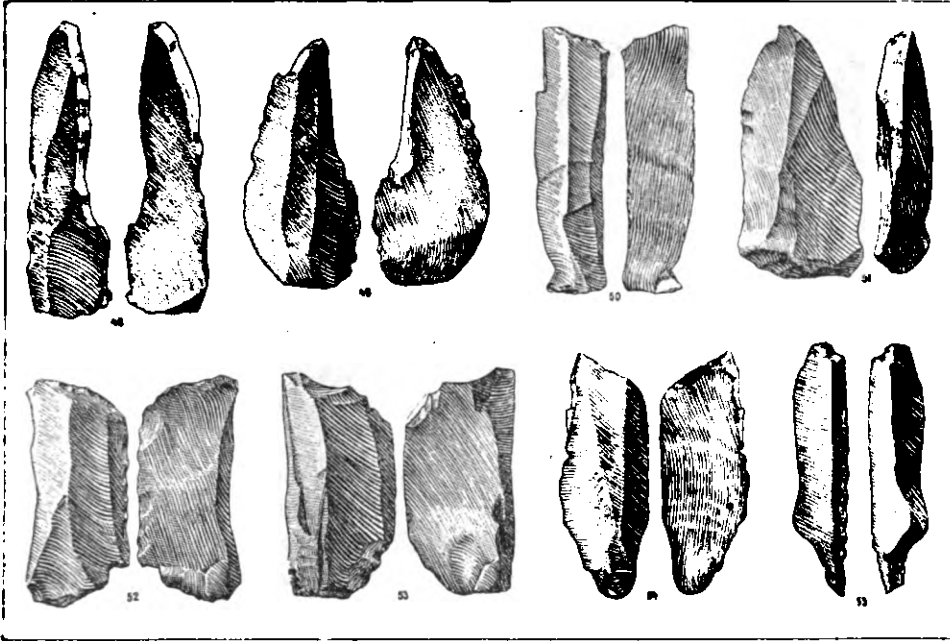

Табл. VIII. Смячка п. XIV. $\frac{2}{3}$.

скребачки, зроблені з широких і тонких відлупків округло чотирикутної форми, що з них одну підправлено на кшталт скребачок попередньої серії (табл. V, рис. 9), другу ретушовано з двох країв, що творять прямий кут, і заокруглено ретушню в правого боку (табл. V, рис. 8), а третя являє собою комбіноване знаряддя з вигнутою (долі) й увігнутою (вгорі) скребачками та різакком у правому куті (табл. IX, рис. 56, а, б, с).

Повертаючись до скребачок першої категорії, треба відзначити, що робочий край не завжди творить правильно вигнуту лінію, як це показує більшість зразків, наведених на таблиці VII-й (десять). Іноді ця вигнутість наближається до прямої лінії, як у скребачках з номерами 36, 37, 39 (вісім зразків), а іноді, обхоплюючи робочий кінець, ретуш пороблено навскіс, здебільша, до правого краю скребачки (п'ять зразків, табл. VII, рис. 40, 47), зрідка до лівого (два зразки, рис. 43).

Різці, зібрані в кількості 18 примірників, типами поділяються так: різаків звичайних — чотири, кутових — сім, різаків з краю — три, комбінованих — два, полідричних — два.

Звичайні різакі (b. ordinaires), здебільша, зроблено з грубих відлупків (найм. grubинь 0.005), сколотих двома сильними coups de burin мало не на всю довжину країв, аж до бази, що надає різаківі трикутної форми²⁴).

Тільки один з них (табл. VIII, рис. 48) зроблено з довгого (0.058) й грубого відщепка, заретушованого більше як наполовину лівого краю.

Всі три різакі з краю (b. latéraux) з лівим робочим краєм, два з них з так зв. кінцевою ретушшю (à retouche terminale convexe рис. 52 та

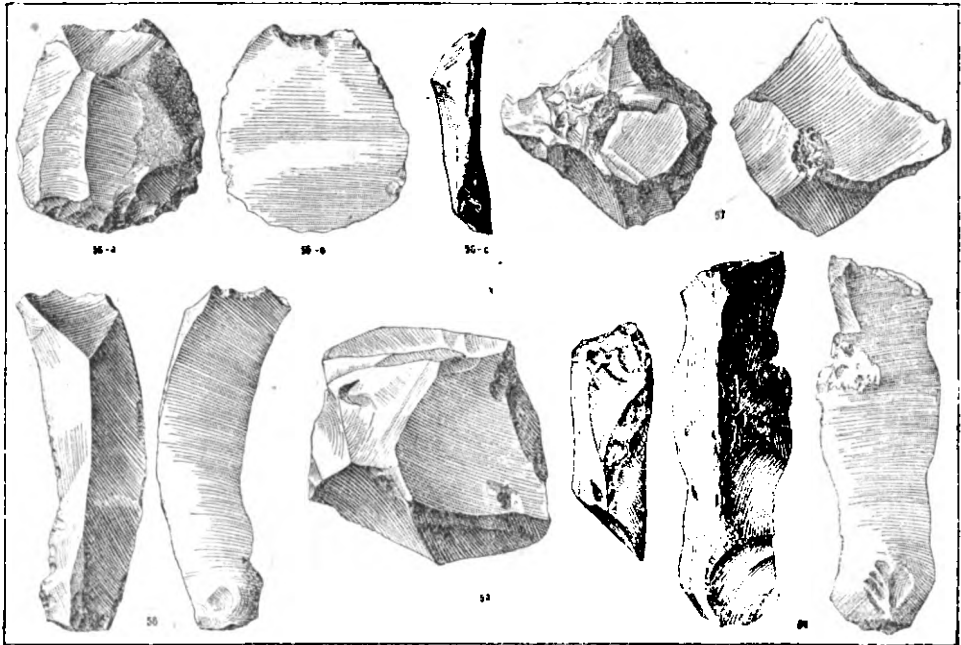

Табл. IX. Смячка п. XIV. 23.

à retouche terminale concave — рис. 53), один без неї. Надзвичайно гарний зразок різця з краю маємо в екземплярі з № 7 а, b, с (табл. V): власне, він подвійний: боковий, правий, з увігнутою кінцевою ретушшю вгорі й полігональний — долі. Розміри його — 0.067×0.015 (вгорі) при найбільшій grubині (долі) в 0.010.

Кутові різці зроблено або з грубих відлупків (найгрубший мав розміри — $0.074 \times 0.042 \times 0.016$ макс.) або з відщепків, де-коли тоненьких (табл. VIII, рис. 50 та 54) із скісною кінцевою ретушшю (à retouche terminale oblique). Іноді цієї ретуши немає зовсім.

Цікавий зразок кутового різака подаємо на таблиці IX-й з № 58. Його зроблено з грубого відщепка неправильних контурів з ширшим горішнім кінцем, трохи ретушованого по правому краю, що його сколото

²⁴) L. Bardon, J. et A. Bouyssonie. Monographie de la grotte de Noailles. (Corrèze) Bull. de la Soc. scientifique, historique et archéologique de la Corrèze, t. XXVII. Brive, 1905, p. 83, fig. 9, № 7.

в правому кутку на одну третину довжини; вгорі його оброблено кількома карбовинами, з яких заціліли дві.

Окрім вищезгаданого знаряддя (скребачки з різакон на табл. IX рис. 56), на пункті XIV-му піднято тільки один зразок типового різакон-скребачки (табл. VIII, рис. 51).

Полієдричні різакон наведено на табл. V-й, рис. 5 та 6. Одного з них сильно зужито в роботі (а може й обернуто для иншої мети); його добре оброблено з обох боків. Паралелі до другого маємо в інвентарі з гроти Lacoste²⁵⁾.

З иншого знаряддя, піднятого на пункті XIV, назвемо, по-перше, єдину проколку з грубого відлупка темно-сірого крапчастого кременю, круто оббивану на увігнутих раменах (табл. IX, рис. 57), що близько нагадує проколку з гроти Le Noailles²⁶⁾, а потім одне ціле вістря та два уламки типових *pointes à soie*, наведені на табл. VI-й, рис. 20—22²⁷⁾

Як бачимо, списаний вище інвентар рельєфно виявляє горішньо-палеолітичні риси індустрії з пункту XIV-го і в'яжеться з культурою ренової доби з департаменту Коррези у Франції в її Font-Robert-овому вияві²⁸⁾.

Ближчі територіяльно паралелі до індустрії з пункту XIV-го ми знаходимо в польській епіпалеолітичній культурі, яку визначено в „Хвалибоговицьку“ (Леон Козловський) або „Свидерську“ (Стефан Круковський), та рештки якої підстеляють тарденуазієнські й инші місцеві епіпалеолітичні індустрії²⁹⁾.

Поки що виразних паралелів до пункту XIV-го з инших знахідок українських ми назвати не можемо.

Поза всяким сумнівом, їх ближчого часу буде знайдено.

²⁵⁾ L. Bardon, J. et A. Bouyssonie. La grotte Lacoste. R. E. A. 1910, fig. 8, № 6, 6—bis.

²⁶⁾ L. Bardon, J. et A. Bouyssonie, Op. cit. p. 78, fig. 8, № 2.

²⁷⁾ Особливо близькі паралелі маємо у вістря з гроти La Mairie à Teyat (Dordogne). R. E. A. 1908, p. 202, fig. 82, № 19.

²⁸⁾ Пор. окрім названих праць, J. Déchelette. Manuel I, p. 181.

²⁹⁾ Leon Kozłowski. Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej. Lwów — Warszawa. 1923, str. 131—133. L. Kozłowski. L'époque mésolithique en Pologne. L'Anthropologie 1926, pp. 52—56. Ludwik Sawicki. Uwagi o stanowisku wydmowem „Górki“ w Swidrach Wielkich. Odbitka z „Wiadomości Archeologicznych“ t. VIII. 1923. str. 5.

SUR LA QUESTION DU „MÉSOLITHIQUE“ EN UKRAINE.

MICHEL ROUDYNSKY.

La définition „mésolithique“, qui reflète toutes les anciennes discussions concernant le hiatus, selon l'auteur, est peu satisfaisante pour les conceptions modernes de la période ou les formes paléolithiques commencent à disparaître peu à peu pour faire place à une nouvelle civilisation néolithique.

L'auteur indique que ces dix dernières années beaucoup de matériaux, servant à l'étude des industries épipaléolithiques et néolithiques anciennes, ont été recueillis en Ukraine.

Cependant ces matériaux ne sont pas encore étudiés ni publiés, ce qui est la cause des lacunes, qui sont à constater dans les dernières revues des antiquités ukrainiennes faites par des savants européens.

C'est bien aussi à cause de cela que le premier essai d'une revue générale de trouvailles du type tardenoisien, faites dans les limites de la Russie et de l'Ukraine, d'un savant russe (M. P. Efimenko), ne peut pas nous satisfaire, car cette revue ne comprend point toute la variété des formes et des différentes manifestations de cette industrie, découvertes sur le territoire de l'Ukraine.

Certainement une telle revue doit s'appuyer sur tout un nombre de monographies traitant des trouvailles séparées.

C'est pourquoi l'auteur publie les matériaux d'industrie épipaléolithique de deux stations et les décrit le plus complètement possible.

1. La station près du v. Okhtyrka.

La station près de la v. Okhtyrka (anc. gouv. de Kharkiv) située sur les dunes de la rive gauche de la rivière Okhtyrka (affluent de Vorsklo), a été découverte en 1916; elle présente un facies extrêmement intéressant de cette „industrie de lame cassée et de formes géométriques“ désignée comme le tardenoisien, qui apparaît en Ukraine d'une manière si brillante au cours moyen de la rivière Donetz, notamment au départ. Isioum (gouvern. de Kharkiv).

Quelques objets ramassés sur cette station montrent clairement la similitude avec l'industrie tardenoisienne évoluée du bassin de Donetz (Pl. I, 10, 13, 18; Pl. III, 63—65).

Mais pourtant son industrie lithique offre des traits qui la distinguent des stations voisines la faisant considérer comme un point à part.

Premièrement elle se fait remarquer par ses instruments ultra-micro-lithiques dont nous n'avons point d'analogie dans les stations connues du même caractère.

Secondement elle se distingue par ses matériaux industriels: 58,4% de tous les objets recueillis sur la station se composent d'éclats, de lames et de quelques pièces retouchées en grès local de couleur gris clair. Les instruments formant la plus grande partie des autres trouvailles sont faits en silex de différentes nuances; la plupart des objets ne sont pas patinés.

Et enfin, comme troisième trait caractéristique de cette station, on doit noter une grande variété de formes.

Les lames et les instruments fabriqués avec ne forment pas la plus grande partie de l'inventaire de la station. Les objets faits d'éclats de différentes formes et épaisseur abondent. Les grattoirs sur bout de lame sont rares. Il y a beaucoup d'objets divers à coche. Les burins sont nombreux (voir pl. III); parmi eux se font remarquer des burins de forme spéciale (Pl. III, 60—62) et des instruments combinant un grattoir et deux burins latéraux (Pl. III, 70) et un grattoir, perçoir et burin latéral (Pl. III, 77).

Le manque de trapèzes typiques (excepté N° 18 pl. I, N° 33 pl. II et N° 90 pl. IV),] qui forment un groupe des plus importants dans l'inventaire des stations appartenant aux phases avancées de l'industrie tardenoisienne, porte l'auteur à croire que la station d'Okhtyrka appartient à une phase des plus reculées. Mais il n'est pas possible de l'affirmer catégoriquement avant d'avoir étudié à fond les stations tardenoisiennes en Ukraine.

2. La station Smiatchanienne XIV.

Durant ses quelques excursions au nord du départ. de Tchernihiv, aux environs du v. Novhorod-Siversky, le long de la rivière Smiatchka, affluent de la Desna, l'auteur découvrit sur le fond général de trouvailles de l'industrie campignienne et du néolithique récent une industrie épipaléolithique dont le type le plus pur ne fut trouvé que dans une des nombreuses stations de la localité en question, désigné par l'auteur comme point XIV.

Comme le montrent les planches ci-jointes, l'inventaire de cette station consiste en un petit nombre de groupes d'instruments aux formes typiques, bien marqués, en silex de différentes couleurs à patine blanche-bleuâtre

Les lames longues pour la plupart à section triangulaire, les lames—grattoirs, une série de grattoirs homogènes sur bout de lame épaisse (seulement trois exemplaires du nombre général 30 sont faits d'éclats minces et larges), une série de burins de différentes formes caractérisent cette industrie.

Tout l'ensemble—la lame pl. V, N 30 y comprise, grattoirs - rabots, faits de nuclei et les pointes à soie—dénote l'industrie qui rappelle celle de la grotte Font-Robert ainsi que d'autres endroits s'y rattachant.

Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині.

Підчас моїх літніх археологічних розвідок р. р. 1926 і 1927-го у сточищі р. Донця на Луганщині, — мені пощастило зібрати по дюнах на бережжях річок цього сточища (Айдара, Ковсуга, Євсуга, Деркула, Лугани, Вільхової) велику кількість мікролітичної індустрії.

Ця кремінна індустрія по дюнах була розкидана на площі улоговини вивування, здебільшого в поодиноких примірниках.

На одній лише дюні я знайшов велике скупчення такої індустрії.

Пункти Луганщини в названому сточищі, де знайдено кремінну мікролітичну індустрію, були такі: околиці с. с. Айдара, Петрівки, хуторів — Рогалика, Кондрашівки, Теплого, Юганівки, станиць — Луганської та Митякинської.

Із зазначених пунктів найбільше такої індустрії дали околиці с. с. Айдара й Петрівки.

В цьому останньому пункті й знаходилась дюна, що відзначалась, як осередок великого скупчення такої індустрії. Вона має назву „Кондрюцької“.

Спочатку я віддам увагу цій дюні, а потім скажу про зібрану тут мікролітичну індустрію.

Кондрюцька дюна являє собою високу, подовгасту, орієнтовану з SO на NE, довгу на 230 метрів кучугуру піску, що лежить за 1 верству на SO від с. Петрівки на березі р. Ковсуга.

Кремінна мікролітична індустрія скупчувалась на ній на величеській порівняльній площі, 19 метрів завдовжки й 5 метрів завширшки, що лежала в горішній частині цієї дюни на височині 2¹/₂ метрів над її підшовою.

Цю дюну я зазначеними роками досліджував двічі.

За першим і за другим разом, підчас моїх на ній дослідів, на ній зібрано силу кремінного матеріалу мікролітичної індустрії, більшу частину якої складають робочі відщепки. Останніх багато також у кремінному матеріалі подібної індустрії, зібраному на інших дюнових пунктах сточища р. Донця на Луганщині.

Року 1927-го на Кондрюцькій дюні, в районі зазначеної площадки, я прокопав дві траншеї, щоб відшукати в її надрах залягання мікролітичної

індустрії *in situ*. Копали за шарами. У тих траншеях зарисувалася й їх стратиграфія, яка з'ясувала будову дюни з таких піскових шарів, що йдуть у глибінь:

Зверху лежить пісковий ясносірого кольору, міцністю 0,18, сучасний шар, що його місцями зміцнює рослинність. Під ним іде твердо-пісковий, з домішкою вугілля, чорного кольору шар міцністю 0,50, що лежить по-над пісковим же шаром коричневого кольору міцністю в 0,28. Під цим останнім лежить пісковий шар ясно-жовтого кольору, міцністю 0,53, що межує з пісковим шаром білястого кольору, який становить основу дюни.

У чорному твердо-пісковому шарі знайдено багато фрагментів од тваринних кісток, череп'я чорноглиняного й червоноглиняного стародавнього посуду, шматочки вугілля та инше, що де-коли траплялося і в інших шарах, які залягають під ним. Шар цей простягається через усю дюну, місцями він обголений і дуже зруйнований. Раніш у ньому знаходили, крім згаданого, фрагменти бронзових і залізних стародавніх виробів.

Року 1925-го, підчас моїх археологічних дослідів, на цій дюні знайдено на SO схилі її, на глибині 0,16, поховання на лівому боці скороченого кістяка; збереглося воно слабо.

Кремінну мікролітичну індустрію знайдено в розглянутих шарах дюни з глибини 0,36 у цільному чорному шарі. Вище її не було, а глибше вона знаходилася, в різній кількості, поміж згаданими культурно-побутовими рештками різних часів, аж до шару білястого кольору, давши їх щось із 115 примірників, між якими є відщепки, різні вироби й нуклеї.

Крім того, близько 800 примірників такої індустрії, як не лічити маси робочих відщепків, зібрано було за два згадані рази на поверхні схилів цієї дюни, що йдуть від зазначеної площадки до підшви.

Отже, наслідки розкопін траншей являють картину порушеного залягання, *in situ*, мікролітичної індустрії; але кількість здобутого в них кремінного її матеріялу, разом з кремінним матеріялом, здобутим на поверхні самої дюни, свідчить про те, що ця мікролітична індустрія належала, видимо, колишній великій майстерні становиська.

Звертаючись до зібраної кремінної мікролітичної індустрії, я спочатку розгляну ту, що належить до пункту Кондрюцької дюни, а потім індустрію, що належить решті названих дюнових пунктів, і спинюся лише на характерніших зразках першої й других.

Кремінна мікролітична індустрія Кондрюцької дюни.

Кремінну мікролітичну індустрію Кондрюцької дюни репрезентують такі вироби: один одбивач (*percuteur*), ножеподібні платівки (*lames de couteaux*), гратуари (*grattoirs*), скребачки (*racloirs*), геометричні наконечники (*silex de formes géométriques*), проколки (*perçoirs*) й безліч нуклеїв (*nuclei*). Поміж цими виробами багато фрагментарних і сильно патинованих. Колір кремінної індустрії такий: буруватий, сірий і ясно-сіроблакитнавий.

Одбивач (*percuteur*). Одбивача знайдено одного. Форма його куляста, 0,035 завширшки та 0,025 заввишки. Він являє собою кремінну гулю, оббиту навколо.

Ножеподібні платівки (*lames de couteaux*). Що-до форми між ножеподібними платівками домінують прості, а й криві. Першу групу збільшують фрагментарні примірники. Чільна поверхня їх двохсхильна або трьохсхильна. Горішній край в деяких заокруглено (рис. 5—16 табл. I та рис. 17, 18 табл. II). Є примірники з затупленими дрібною ретушню бічними краями (*lame à tranchant rabattu*). Довжина їх варіює від 0,020 до 0,054 й широчинь від 0,003 до 0,023.

Проколки (*perçoirs*). Проколоч знайдено кілька примірників. Вони мають різноманітну форму: два примірники серпоподібної форми (рис. 20, 21 табл. II) та один примірник трикутної (рис. 22 табл. II), змайстровані з кремінних платівок; потім є шилоподібної форми, змайстровані з кремінних платівок; потім є шилоподібної форми, змайстровані з кремінних кривих скалок.

На одному з таких примірників загострений кінець підправлено крутою ретушню (рис. 19 табл. II).

Довжина проколок — 0,015 — 0,053.

Гратуари (*grattoirs*). Є один гратуар форми кривої платівки з дрібною ретушню на горішньому вузькому заокругленому кінці (рис. 25 табл. II) та два гратуари форми заокругленої товстої платівки, дрібно-ретушованої на півколі (рис. 26, 27 табл. II). Помітно, що всі три примірники змайстровано з випадкових кремінних скалок. Довжина їх від 0,025 до 0,050.

Геометричні наконечники (*silex de formes géométriques*). Геометричні наконечники в знахідках мікролітичної індустрії Кондрюцької дюни складають дуже невеликий відсоток — усього 0,8%. Формою вони здебільшого трапецеподібні (рис. 15, 31, 32, 33, 34, 35, 36 табл. III) і один сегментоподібний (рис. 37 табл. III). У перших передня поверхня має два або кілька схилів, бічні краї затуплено дрібною ретушню. Заввишки вони від 0,010 — 0,018 і завдовжки по основі 0,007 — 0,018. Сегментоподібні наконечники з двома краями прямообрізними й третім краєм дугастим, дрібно ретушованим. Височинь їх до 0,020.

Скребачки (*graloirs*). Скребачок знайдено два примірники. Один примірник має форму овальної платівки з колодочкою, змайстрований з кривої скалки (рис. 29 табл. II), другий примірник у формі *graloir en creux*. Обидві скребачки підправлено ретушню: першу — з одного бічного краю, другу — з горішнього краю.

Нуклеї — (*nuclei*). Нуклеїв знайдено 23 примірники. Вони мають дві форми — конусоподібну й циліндричну. Перших є 17 примірників, других — 6. Завдовжки вони від 0,017 — 0,059, при діаметрі їх ударної площинки від 0,010 — 0,025. Бічну поверхню їх облямовують навкруги жолобчасті фасетки, а ударну площину вкривають сліди одбивача.

Мікролітична індустрія інших дюнових пунктів.

Кремінна мікролітична індустрія інших згаданих дюнових пунктів у сточищі р. Донця на Луганщині дала такі вироби: ножеподібні платівки з безліччю фрагментарних зразків (*lames de couteaux*), проколки (*perçoirs*), скребачки (*racloirs*), різак (*burin*), геометричні наконечники (*silex de formes géométriques*) і з ними нуклеї (*nuclei*). Деякі з виробів мають сліди обкачування. Колір кременю індустрії такий: вохрявий, сірий, бурий і ясно-сірий.

Ножеподібні платівки (*lames de couteaux*). Ножеподібних платівок, як і на Кондрюцькій дюні, зібрано досить багато. Деякі з них мають на одному бічному краї ретуш, що затуплює їх. Височінь їх варіює від 0,005 до 0,055.

Проколки (*perçoirs*). Більшиною знайдені проколки являють різноманітні зразки, а саме від дуже маленьких (0,012 — рис. 23, 24 табл. II) до великих (0,055). Усі вони мають платівчастий вигляд.

Скребачки (*racloirs*). Скребачки знайдено трьох форм: півкруглої форми (рис. 47 табл. III), сегментоподібної (рис. 46 табл. III) та форми *racloir en creux* (рис. 45 табл. III). Перші на дугових краях, а останній на завубні мають дрібну ретуш. Заввишки вони від 0,010 до 0,020.

Різак (*burin*). Різаків знайдено лише два примірники звичайної форми — (*burin ordinaire*). Заввишки вони 0,020.

Геометричні наконечники (*Silex de formes géométriques*). На описуваних дюнових пунктах цих виробів мікролітичної індустрії знайдено далеко більше, ніж їх знайшли на пунктах Кондрюцької дюни.

Поміж ними переважає форма трапецеподібна (рис. 38, 39, 40, 41, 42, 43 табл. III), потім є наконечники форми сегментоподібної й трикутної форми. Заввишки геометричні наконечники від 0,008 до 0,020.

Деякі з трапецеподібних наконечників мають гарно вигнутий горішній затуплений край (рис. 40, 42, 43 табл. III). Затупленість їхніх бічних країв оброблено або дрібною ретушшю, або гладеньким берегом.

Наконечники сегментоподібні мають прямі краї — обрізані, а дугасті з дрібною ретушшю.

Наконечники трикутні мають коло верху дрібну ретуш, що їх затуплює.

Нуклеї (*nuclei*). Нуклеїв знайдено близько 50 примірників. Формою вони конусоподібні, призматичні й дископодібні. Височінь їх від 0,015 до 0,055.

Висновок.

Отже, описана кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині, а саме на Кондрюцькій дюні, на дюнах околиць: с. с. Айдара, Петрівки, хуторів: Рогалика, Кондрашівки, Теплового, Юганівки; станиць: Луганської та Мятякинської, дає, як ми бачили, вироби різноманітних форм, між якими домінують ножеподібні платівки — *lames de couteaux*. Більшість останніх це фрагменти або примірники міні-

ятюрні, великих — до 0,055 — небагато. Геометричні наконечники в цій індустрії складають дуже невеликий відсоток. В їхніх формах переважає форма трапецоподібна. Взагалі ця індустрія відзначається перевагою виробів надто мініатюрних, наприклад, розміром від 0,005 до 0,010. Нуклеї знайдені в її кремінному матеріалі, так само мініатюрні. Нарешті, у великій масі її сильно патинізовано й обкатано.

Порівнюючи цю кремінну мікролітичну індустрію в такою самою індустрією, раніш відкритою на певних пунктах території С. Р. С. Р., спостерігаємо в її výroбах цілковиту подібність. Вона, особливо своїми формами геометричних наконечників, цілком відповідає формам таких виробів типової мікролітичної індустрії в класичних становиськах Західньої Європи. Тому її слід застосувати до часів вищезгаданої кремінної індустрії, тоб-то до найдавнішого обрїю неолітичної доби, а може, до часів окремої, як гадає проф. Городцов, цілком самостійної мікролітичної культурної стадії.

ЛІТЕРАТУРА.

1. П. П. Ефименко. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранне-неолитического возраста. Русский Антрополог. Журнал, т. 13, вып. 3—4.
2. В. А. Городцов. Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1913 — 1923. Журнал „Древний Мир“ № 1.
3. М. Рудинський. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. Коротке звітання [ВУАК'у] за археологічні досліді 1925 р.
4. Г. Осборн. Человек древне-каменного века.
5. М. Рудинський. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Київ, 1926.
6. Н. Сибишев. Древности Изюмщины. Вып. I. Альбом рисунков.
7. S. Loktichouchev. Les traces d'âge de la pierre dans le bassin du Donetz moyen, partie de sud-est de Russie. Доповідь Паризькому Міжнародньому Інститутові — передісторичній секції — 1926 р.
8. L. Siret. La taille des trapèzes tardenoisien.—Revue anthropologique. T. XXXIV. Mars — avril. 1924.
9. Doct. de Saint-Périer. Le burin tardenoisien. Revue Anthropologique. T. XXXII. Septembre — octobre. 1922.
10. J. Déchelette. Manuel d'archéologie I. Archéologie préhistorique.
11. В. А. Городцов. Первобытная Археология.
12. В. А. Городцов. Археология, т. I. 1925.

L'INDUSTRIE MICROLITHIQUE DANS LE BASSIN DU DONETZ MOYEN.

SERGE LOKTUCHEV.

Au cours de mes recherches archéologiques pendant les étés de 1926 et 1927 dans le bassin de la rivière Donetz, district de Louhansk, je recueillis sur les bords de quelques fleuves de ce bassin (Aïdar, Kovsouh, Evsouh, Derkoul, Louhan et Olkhovaia) une grande quantité d'objets en silex de l'industrie microlithique.

C'étaient pour la plupart des exemplaires isolés.

Seulement sur une dune, la dune Kondrutzkaia, j'ai recueilli une grande quantité de pareils objets.

La dune Kondrutzkaia a l'aspect d'un monticule, orientée du NE au SO, de 230 mètres de longueur. Elle est située au bord de la rivière Kovsouh.

J'ai exploré cette dune deux fois, en 1926 et en 1927. Toutes les deux fois j'ai recueilli beaucoup de matériaux, se rapportant à l'industrie microlithique. En 1927 pour expliquer leur gisement in situ au fond de cette dune, je creusai deux tranchées. Les fouilles ne l'expliquèrent pas. Elles montrèrent que les couches formant la dune contenaient des matériaux archéologiques apparemment mêlés, appartenant aux différentes époques, auxquels se sont joignés aussi ceux de l'industrie microlithique, évidemment à cause de leur fréquent déplacement par le vent.

Mais pourtant ces objets d'industrie microlithique, trouvés sur cette dune en grande quantité conjoints aux déchets, nucléi et de percuteurs nombreux indiquent qu'ils appartenaient à quelque grand atelier.

L'industrie microlithique de la dune Kondrutzkaia et d'autres points de dunes mentionnées se compose d'objets suivants: lames de couteaux, racloirs, grattoirs, perçoirs, silex de formes géométriques et burins.

Les lames de couteaux prédominent. Les burins sont rares. Les silex de formes géométriques sont le plus souvent en forme du trapèze.

Les dimensions des objets recueillis varient; ainsi les lames de couteaux sont de 0,005 — 0,055, les perçoirs: 0,012 — 0,055, les grattoirs: 0,025 — 0,050, les racloirs: 0,010 — 0,040, les silex de formes géométriques: 0,008 — 0,020, les burins: 0,020, les nucléi: 0,015 — 0,059, les percuteurs — 0,025.

La couleur de silex est brune, grise, couleur d'ocre et gris-clair bleuâtre.

En général les objets de cette industrie se font remarquer par la prédominance de menus objets dont beaucoup sont fortement patinés.

En comparant cette industrie microlithique avec la même industrie découverte plus tôt sur différents points du territoire de SSSR, on voit qu'elles se ressemblent beaucoup.

Elle correspond aussi — surtout ses silex de formes géométriques — aux objets pareils de l'industrie microlithique des stations classiques de l'Europe occidentale.

C'est pour cela qu'il faut la considérer comme appartenant à une époque néolithique des plus reculées ou à la période de la civilisation microlithique indépendante.

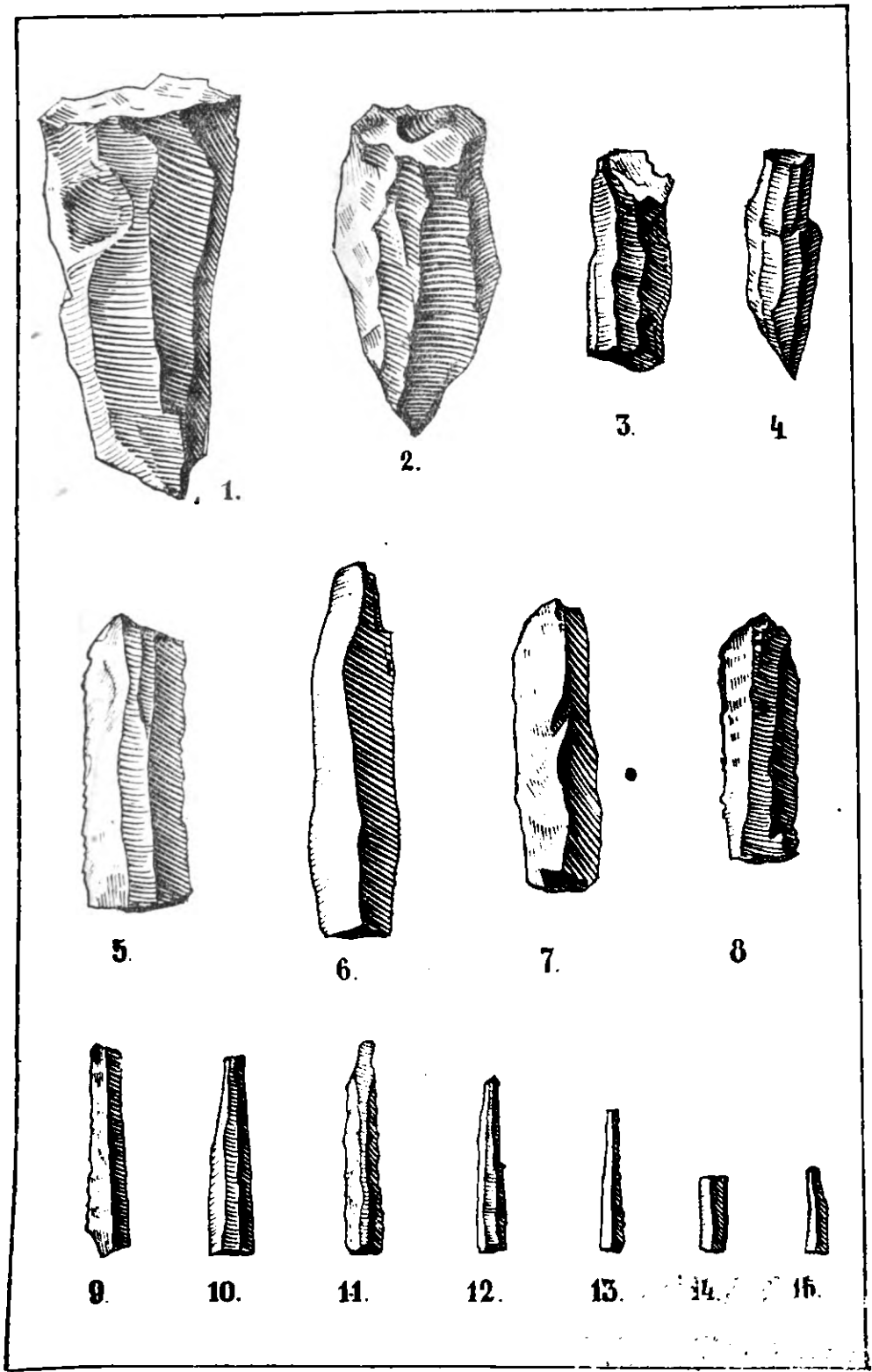

Табл. I. Мікролітична індустрія з Луганини 1/1.

70 YHUU
AIBSOFLIAC

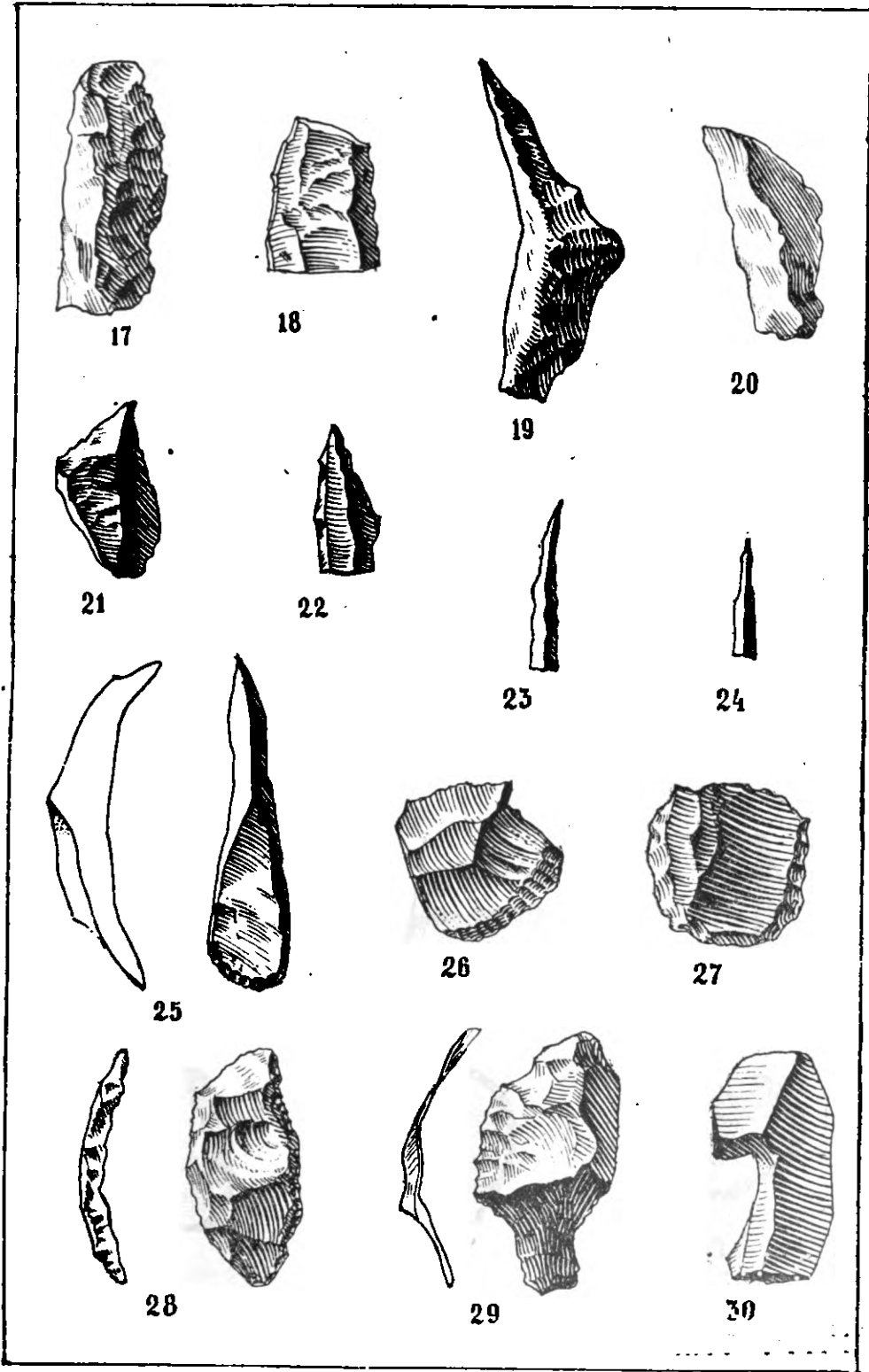

Табл. II. Мікролітична індустрія в Луганщині 1/1.

၇၀ မိနစ်
အိမ်မှာ

15.

31.

32.

33

34

35.

36

37

38.

39

40

41.

42

43

44.

45.

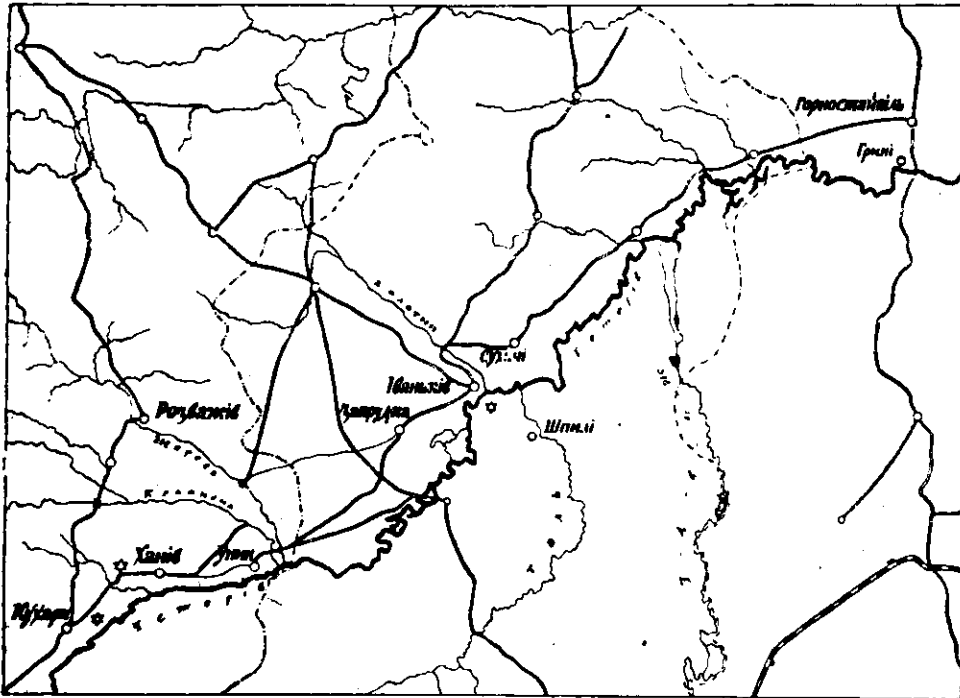
46

47.

Табл. III. Мікролітична індустрія в Луганщині 1/1.

TO VINU
ABRO'LLAO

Мапа узбережжя Тетерівського в межах кол. Радомиського повіту, що його оглянуто року 1927.

МАРІЯ МУШКЕТ.

Передісторичні розшуки в північній Київщині.

(Узбережжя р. Тетерева).

Потреба в дальших передісторичних розшуках в північній частині Київщини відчувалася досить гостро, бо місцевість цю майже не досліджено. Тимчасом досліди М. Якимовича р.р. 1896 та 1901, що охопили невелику ворівнюючу частину долиньної течії Прип'яти, Вужу та Тетерева, дали дуже цікаві зразки виробів мікролітичної індустрії. Останнім пунктом по Тетереву, до якого дійшов М. Якимович, було село Грині.

З другого боку, Київське Полісся своїм географічним положенням мусять стати ланкою, що зв'яже собою неолітичні стації та майстерні північної та західньої Чернігівщини, які відкрито останніми роками, з Волинськими неолітичними стаціями, відкритими в дослідках В. Антоновича й К. Мельник. Установити цей зв'язок, чи хоч заповнити цю прогалину між двома районами рясних неолітичних знахідок, є одно з чергових завдань Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка УАН.

З доручення Кабінету в серпні місяці р. 1927 я мала перевести передісторичні розшуки по над р. Тетереви за маршрутом: с.с. Горностайпіль — Іванків — Кухарі, Радомишль, Коростишів, з метою оглянути узбережжя

Тетерева в межах кол. Радомиського повіту. На жаль, поставлене завдання, за браком потрібних коштів, не можна було виконати й екскурсію доведлось припинити оглядом околиць с. Кухарів.

Розшуки переведено, головним чином, на лівому березі р. Тетерева. Тільки біля м. Іванкова їх перенесено було на правий берег річки. Узбережжя оглянуто на віддалі щось із 80 кілометрів.

Ця місцевість до останнього часу лишалася по за межами передісторичних розшуків. Тільки р. 1914 М. Рудинський перевів тут невелику розвідку в околицях м. Іванкова, яка дала збірку виробів мікролітичної індустрії¹⁾.

В межах моїх розшуків р. Тетерев протікає широкою долиною, щось 1,5--2.0 кілометри завширшки, вкритою болотами та луками, з піщаними по ній „островами“. Знахідки, здебільша, траплялися по над долиною ріки, тоб-то на більш-менш високих піскових горбах, а иноді і в самій долині річки по отих піскових утворах.

Кремінні знахідки можна застосувати до двох культур: 1) з мікролітичними виробами, що їх виявлено майже на всій пройденій простороні, та що найяскравіше виявляються в околицях м. Іванкова, та 2) до ранньонеолітичного типу—біля с. Ханива. Кремінь, з якого виробляли начиння, валуновий, місцевий, наметневого походження, якості недоброї й різного кольору (темно-сірий, ясно-сірий, сірий плямуватий, жовтавий, рожевий та інші). Від недоброї якості кременю, певне, залежить і те, що речі, здебільшого, якісь неаграбні. Керамічні вироби трапилися тільки в невеликих уламках. Це фрагменти посуду, робленого без ганчарського круга, з погано відмуленої глини з великою домішкою дрібних та грубших зерен кварцу та інших мінералів, властивих пісковій смузі, як, наприклад, польового скаленцю. Випал керамічних уламків не однаковий; в краще випалені фрагменти, в випалені гірше, а часом і майже зовсім не обпалені. Отже поділити їх на певні групи дуже важко. В орнаментіці бачимо варіації штапованих типів пізнішої доби. Трапляються яравки наліплюваної орнаментіції, але загалом вони нечисленні.

По тих загальних зауваженнях, перейдемо до огляду знахонок з окремих пунктів пройденого узбережжя, почавши від знахонок в околицях с. Кухарів униз за течією.

с. Кухарі.

Ур. Піщаники—довга смуга пісків у долині річки, що тягнеться з півдня на північ. Знахідки трапилися тільки в одному місці, на SO від села, недалеко глибокого овера, що зветься „Ямою“. Кремінних уламків піднято досить багато, отже вони мало виравні, бо, здебільшого, обточені. З більш-менш вартих уваги можна назвати відщепок сірого, непроворого

¹⁾ Речі переходуються в археологічному Відділі Полтавського Державного Музею. На жаль, я не мала можливості оглянути цю колекцію.

з жовтавими плямами кременю, із збитою горбовинкою відбивання (Впод. 0.053, найб. ш. 0.021, площ. відбивання 0.006).

Керамічних уламків не багато. Вони досить добре обпалені. Мають виразну домішку кварцу, не орнаментовані, окрім одного з шнуровим орнаментом по вінцю. Як і кремінні уламки, вони зазнали діяння води і, здебільша, обточені.

Ур. Суха річка.

Лежить на схід від села в напрямку до с. Ханива, вдовж горбів, на яких розкинулося с. Кухарі. Виявлена тут стація не багата на кремінні знахідки. Трапилося всього де-кілька уламків, маленьких відщепків та скалок з слідами ретуші. Що ж до керамічних виробів, то їх тут дуже багато. Всі вони здебільшого червонувато-жовті на кольор. Вивчаючи цю кераміку, ми можемо констатувати, що старші типи, орнаменту ямкового та гребінчастого на 4—5 зубків, належать кераміці з домішкою дрібного піску з лусткою та крихкою структурою уламків.

Кераміка з домішкою великих зерен здебільша не орнаментована, а иноді оздоблена рівнобіжними смугами одтягнутого по глині інструменту, або витисками штампів пізнішого типу. По за тим піднято уламки посуду краще випаленого й зробленого з компактнішої глиняної маси, орнаментовані круглими зрідка попробованими зі споду ямками, що зверху по вінцю утворюють горбочок, та іншими типами штампованого орнаменту. Серед інших уламків спиняють увагу два фрагменти жовтавої барви, що нагадують просту кераміку із домішкою товчених мушлів у знахідках трипільської культури. По самому бережку вінця один з них має невеликі карбовинки, до яких перпендикулярно йдуть відтиски не дуже виразних пружків. В матеріалі помітно домішку дрібного піску.

Другий уламок, без жодного орнаменту, зроблений з глини з домішкою товчених мушлів, яка так часто трапляється в кераміці трипільської культури. Піднято також два уламки наскрізь дірчатих посудин. По за всім іншим піднято ще маленький шматочок бронзу (?)

Ур. Підстав.

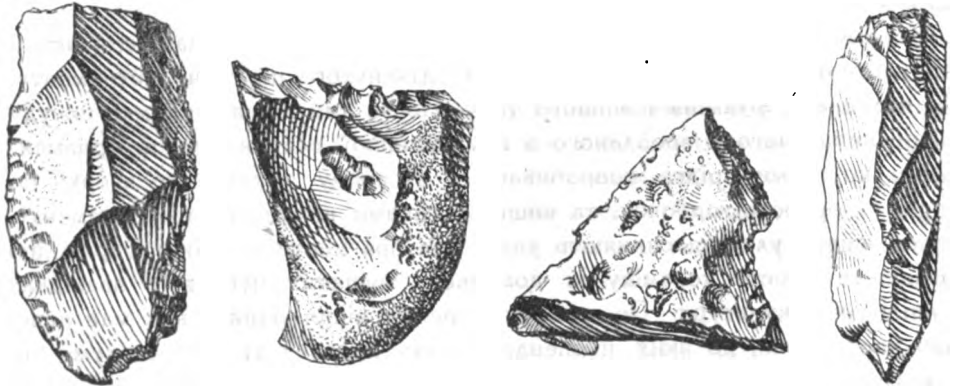
Лежить в тому ж напрямку, що й попереднє урочище, мало не поруч із попереднім. Серед уламків кременю трапився тільки один уламок відщепка правильної форми, з сіро-рожевого кременю, майже поспіль відкритого патиною; лівий край його підретушовано, мало не на всю довжину, правий незаймано гострий. (Впод. 0.032 найб. ш. 0.011).

Керамічні уламки не так численні й бідніші на варіації орнаменту, ніж на Сухій річці.

с. Ханив.

Ур. Хомут. Зараз же за селом, недалеко мосту через річку Радчу (не позначену на мапі), на правому її березі, громадаються великі

піщані горби, що тягнуться аж до лісу Будища, відкіля й бере свій початок р. Радча. Кременні знахідки зроблено з кременю того ж місцевого наметневого походження. Де-які з них почали вкриватися патиною, більшість же має вилиск, що попереджує собою патину. Як порівняти їх з знахідками на інших стаціях в цій місцевості, то вони вражають своїми великими розмірами, незграбними формами та неправильними контурами, що не даються до опису й точного визначення. Загальний характер їх подібний до ранньо-неолітичних знаходок з північної Чернігівщини по над р. Смячкою. Більш-менш виразних виробів з кременю піднято не багато. По-між ними можна відзначити відщепок з сірого плямуватого кременю, напів вкритого патиною, що має сліди повторного оббиття на лівому краї. (Впод. 0.069, найб. ш. 0.035, рис. 1), потім незграбні нуклеюваті кавалки та річ неправильних контурів, що з боку спинки суспіль вкрита корою, а з одного краю має сліди повторного оббиття й могла правити за яесь приладдя до шкрябання (рис. 2—4).

Мал. 1—4. Зразки кременіних виробів з стації біля с. Ханево. $\frac{2}{3}$.

Керамічні уламки трапилися в незначній кількості. Що до виробу, то вони того ж таки тетерівського типу. В кінці села, в напрямку на с. Унин біля шкіряного заводу, по всій великій площі розкинутих тут пісків трапляються фрагменти не орнаментованого посуду та в невеликій кількості уламки маленьких відщепків та скалочок мікролітичної індустрії.

с. Запрудки. По дорозі з с. Унина по над маленькою р. Любшею тягнуться великі піщані кучугури, на яких зрідка подибуються уламки кеоаміки звичайного типу, без орнаменту.

м. Іванків.

Ур. Бураків. Біля містечка Іванкова р. Тетерів протікає по під лівим високим берегом. Від правого берега відокремлює її широке болото та луки. В напрямку на с. Каленинці, не доходячи кінця довгої греблі в мостом, лежить невисока дюна. На ній і виявлено найбільшу з усіх стацій, які мені пощастило занотувати на згаданій ділянці Тетеревого узбережжя.

Знахідки головним чином зосереджувалися на невисокому горбочку та на північний захід од нього у віддаленні 25—30 метрів; на другому пісковому горбі та й по всій площі, мірою щось із 150 кв. метрів, трапляються тільки поодинокі знахідки.

Кремій, уживаний у виробництві на стації, наметневого походження, невисокої якості і різних кольорів. Всього піднято тут уламків без слідів обробки й відщепків без ретуши 510; виробів та ретушованих уламків піднято 57.

Інвентар. Трапився лише один нуклеус конічної форми в темного в сірих плямах кременю (Впод. 0.020 при висоті площинки перекрою в 0.016. Табл. рис. 21). Окрім нього, піднято ще один нетиповий нуклеюватий кавалок.

Одбивачів не знайдено.

Відщепки. Відщепки визначаються своїми невеликими розмірами та недокінченістю форми, що її подиктувала, певне, якість кременю. Цілих відщепків піднято всього 10 штук. Способом одбивання належать вони до подовгуватих і вузьких; лише зрідка трапляються ширші. Найбільші мають впод. 0.047, найменші всього 0.018. Всі вони, за невеликим винятком, мають трикутний перекрій. Горбовинка відбивання здебільша мало виразна і має малий діаметр від 0,003—0,004. Відщепки в інвентарі стації займають перше місце. Більш-менш цілих піднято 30 штук, дрібніших уламків 45 (табл. рис. 1—6).

Відщепки ретушовані. В цій групі так само є кілька цілих знарядь. Складається вона з невеликих окремих серій. До першої серії належать три уламки (трапецові в перекрої), з притупленим повільною скісною ретушшю верхнім кінцем. (Табл. рис. 10, 11). Другу серію складають три відщепки з частковою ретушшю січних країв. Відщепок ясно-сірого непрозорого кременю, що має ретуш карбовинками на всю довжину лівого краю та часткову ретуш на лівому краї. (Впод. 0,033, найб. ш. 0,012, площ. відбивання 0,001, grubinь трикутного перекрою 0.002). З спіднього боку виразна горбовинка відбивання (діам. 0,005), трохи стесана. (Табл. рис. 8). Відщепок темного непрозорого кременю з частковою ретушшю на лівому краї та ретушшю карбовинками на правому. (Впод. 0,029; найб. ш. 0,015; grubinь трапецового перекрою 0,002. Табл. рис. 7). Нарешті, на особливу увагу заслуговують два відщепки з обрубаним перпендикулярною ретушшю до спіднього боку правим краєм. Один з них цілий (табл. рис. 12). Кремій непрозорий, жовтаво-рожевого тону; крім ретуши на правому краї, є ретельна ретуш і на нижньому його кінці; кут цих двох боків має $96,5^\circ$. (Впод. 0,030; найб. ш. 0,005). Другий відщепок з сірого непрозорого кременю (верхній край у нього одбито); ретуш правого краю ще більш стрімка, ніж на першому відщепку; окрім ретуши на правому краї, є також виразна ретуш на нижньому й лівому краї. Кут у цьому відщепку тупіший, ніж в першому, має 100° . (Впод. 0,021; найб. ш. 0,006. Табл. рис. 14).

Скребачки. Скребачок піднято всього кілька штук. Сюди не зараховано досить численних відлупків та скалок з ретушшо, що могли правити за ці знаряддя. Що до форм, їх можна поділити на кілька типів. До першого типу належать дві скребачки на кінці відщепка. Одна, з темного кременю розширюється до робочого кінця (Впод. 0,032; широч. робочого кінця 0,020); друга з сірого непрозорого кременю, підретушована ще й по правому краю (Впод. 0,021; широч. роб. кінця 0,010. Табл. рис. 13, 17). Другий тип становлять скребачки з коротких та досить грубих відлупків, ретушованих півколом по робочому кінці. Розміри їх такі: одна має впод. 0,022 при найб. ш. 0,022, мало не чотирьохкутником формою, друга має впод. 0,014 при найб. ш. 0,025. (Табл. рис. 18). Піднято тільки одну скребачку майже округлої форми, підретушовану по всьому околу, окрім лівого краю, що зберігає кору. (Впод. 0,021; найб. ш. 0,018; грубінь 0,006. Табл. рис. 20). Останній тип становлять бокові скребачки, зроблені з досить грубих відлупків.

Інші знаряддя. Серед виробів на Іваньківській стації знайдено тільки одно вістря. Зроблено його з відщепка ясно-жовтого прозорого кременю. Форма його цілком примітивна. Вгорі немає жодних слідів обробки. Ретушовано тільки в базі, так правий край біля бази частково підретушовано карбовинками зверху й зісподу; лівий край біля бази підретушовано тільки в боку спинки. (Впод. 0,041; найб. ш. 0,010; база 0,005. Табл. рис. 15).

Єдиний в колекції різак, — на кінці відщепка — (сіро-темного кременю, не скрізь однакового тону). Правий край має гранчастий відкол, що доходить до половини цього краю, верхній край підретушовано. (Впод. 0,022; база 0,011, грубінь 0,002. Табл. рис. 9).

Виразних знарядь типу проколок, можна сказати, бракує. До них тільки можна застосувати річ з грубого відлупка, жилкувато-жовтого непрозорого кременю, більш-менш виразно заретушованого з одного краю й підретушованого з другого краю верхнього кінця. (Впод. 0,023; найб. ш. 0,012; найб. грубінь 0,009. Табл. рис. 16). Сюди ж можна зачислити маленьку скалочку загострену дрібною ретушшо. (Табл. рис. 19).

Геометричні кремінці. Геометричних кремінців піднято не багато, всього сім штук. Бажання підібрати для них кремінць кращої якості непомітно. Здебільшого робили їх з кремінних випадкової форми відщепків, й навіть із скалок. Що до форми їх, то домінує трапеція різних контурів і трапецеподібна фігура. Треба, однак, відзначити, що правильні контури геометричних кремінців подібуються рідко. Більшу частину складають трапецеподібні знаряддя, височінь яких майже рівна базі, а часом і більша за неї, зроблені з уламків відщепків трапецевого перекрою. Височінь їх: від 0,011 — 12 при базі 0,010 — 15. (Табл. рис. 22, 23, 24, 27). Піднято один примірник у формі майже прямокутного трикутника. (Табл. рис. 26), зроблений з скалочки жилкувато-жовтого кременю. (Вис. 0,014, при базі 0,015). Окремо стоїть геометричний кремінєць ясно-сірого непрозорого кременю в формі високої неправильної

трапеції. (Вис. 0,022 при базі 0,012. Табл. рис. 25). Ретушовано ці кремінці майже перпендикулярною ретушшю до спіднього боку; здебільша ретуш видко тільки збоку спинки. Січні краї рівні, не мають ретуши, а тільки маленькі вищербинки, можливо, випадкові. Приладь з кременю інших типів більше не занотовано.

Кераміка. Що до керамічних уламків, то їх трапилося дуже мало. Це та сама Тетерівська кераміка півньонеолітичного вигляду, без орнаменту.

Ур. Дігтярське.

Лежить праворуч греблі, проти ур. Бураків, на тому самому рівні, як і що-йно згадане урочище. Кремінні знахідки нечисленні. Піднято де-кілька невеликих відщепків та їх уламків, серед яких звертають більшу на себе увагу два відщепки з заокругленими ретушшю верхніми кінцями (Впод. 0,027—26; шир. 0,014—20) та маленький відщепочок, верхній край якого притуплено повільною скісною ретушшю. Окрім цього, трапилося де-кілька підретушованих скалок і досить велика кількість скалок без ретуши. Жодних ознак кераміки не спостережено.

Ур. Городки.

Просто за греблею, обіймає великі піщані кучугури з перевалами, що тягнуться по під сосновим бором в напрямку на с. Калениці. Знахідки зосереджуються на невисокій дюні, недалеко пристани. Кремінних знаходок тут більше ніж на що-йно згаданому урочищі. Піднято відщепки та їх уламки, кілька нуклеїв, силу різних скалок. Керамічних виробів звичайного по Тетерівських стаціях типу — досить багато, орнаментованих уламків, як рівняти, обмаль.

Фрагменти цієї кераміки зібрано і в самому м. Іванкові по над яром Злодієвки, як і на „поповій землі“, що лежить на правому березі р. Болотянки.

С. Сукачі.

Поміж пісковими горбами лівого берега річечки Болотянки, недалеко від цвинтаря зрідка подибуються кремінні скалочки та уламки посуду, що мають відмінні від попередніх знаходок риси. Поперше, вони вражають своєю грубиною. Пересічна грубінь стінок посуду 0,013—14. По-друге, вони одрізняються й своєю орнаментациєю. Особливо стосується це до вінців, що дають кілька варіантів:

А) вінця трохи вигнуті наверх з глибокими круглими ямками під ними,

В) майже прямі вінця без орнаменту,

С) вінця з наліпним орнаментом, що часом із споду мають круглу ямку. Що ж до випадку й домішки керамічних уламків, то вона того-ж Тетерівського типу.

С. Грині.

Ур. Морозова Гора. По великих піскових кучугарах за селом, біля самої р. Тетерева, з кременіних виробів піднято тільки уламок стрілочки серцеподібної форми з увігнутою базою. Керамічних уламків багато, хоча здебільшого без орнаменту. В орнаменті знати перевагу наліплюваних мотивів. Разом з ними піднято заржавіле залізне вістря на спис.

До яких же висновків приводить нас цей опис знаходок з узбережжя Тетерева між с.с. Кухарі та Грині?

Насамперед у згаданій місцевості відклалися культурні рештки різних діб, від часів кам'яного періоду й до доби заліза. Правда, що знахідки північних діб репрезентовано в наших матеріалах, переважно, керамікою й до того в таких уламках, що не дають можливості сказати про них щось певніше.

Найвиразнішу групу знаходок становлять кременіні вироби.

Цілком ясно, що кременіні знахідки аж ніяких не можна зв'язати з більшістю керамічних виробів, піднятих по Тетеревських стаціях.

Ці кременіні вироби, хоч і не такі ясні, всеж дозволяють говорити про окремі фази розвитку кам'яної доби, доповнюючи ті відомості, що їх зібрано в Тетерева раніше.

З цього боку найвиразнішу картину подає Бураківська під Іванковим стація, де зібрано б. м. повний асортимент речей, типових для мезолітичної культури з геометричними формами північно-західного типу. Рівняючи їх до найближчих сусідів — знаходок з дюнових стацій, які одкрив М. Якимович, бачимо, що багатьма рисами вони аналогічні. В описові своїх знаходок М. Якимович зовсім не згадує про різак, що повинні траплятися в інвентарі стацій цієї культури. Про те і в знаходках р. 1927 відзначено тільки один примірник цих знарядь.

Не можна не згадати, що екскурсія р. 1927 не виявила виразних слідів пізньо-неолітичної культури з шліхованими знаряддями.

Окрім уламка трикутного вістря на стрілу й кераміки, що має подібність до знаходок М. Якимовича з побережжів р.р. Ужа, Прип'яти й Тетерева, інших яскраво неолітичних речей не знайдено.

Цілком окремо стоять знахідки біля с. Ханева, що певною мірою, нагадують надсмячанські знахідки з Новгород-Сіверщини, і говорять про рання-неолітичну стадію.

Таким чином, розшуки р. 1927 понад Тетеревом подали де-які нові матеріали, і це не може не викликати бажання поширити їх далі і, не

тільки у сточищі цієї ріки, а й по сусідніх до неї, що зв'язують кол. Радомиський пов. в Овруччиною, яка уславилася своїми неолітичними знахідками.

ЛІТЕРАТУРА.

Якимович М. К. Дюнные стоянки неолитической эпохи в Радомысльском уезде Киевской губернии. (Археологическая Летопись Южной России).

Беляшевский Н. Ф. Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах реки Западного Буга в среднем его течении (Труды XI Археологического Съезда).

Рудинський М. Я. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стаття в ур. Біла Гора під Полтавою. Київ, р. 1925, видання УАН.

Ефименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранне неолитического возраста. Русский Антроп. Журнал т. 13, вып. 3-4. М. — 1924.

Majewski E. Powiat Stopnicki pod względem przedhistorycznym. (Światowit. Tom III — 1901.

Szukiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiatach Lidzkim i Trockim (gub. Wilienska) Światowit. Tom IV — 1902.

Рудинський М. Я. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині (Коротке повідомлення ВУАК'у за р. 1925).

Рудинський М. Я. Смячка (Коротке повідомлення ВУАК'у за р. 1926).

RECHERCHES PREHISTORIQUES AU NORD DU DEPARTEMENT DE KYIV.

(Bassin de la rivière Tétérev, district de Radomysl).

MARIE MOUCHKETTE.

L'auteur donne un rapport de ses recherches préhistoriques au nord du départ. de Kyiv, au mois d'août 1927, le long de la r. Tétérev, qui était étudiée dans son cours inférieur à la fin du siècle passé par M. Iakymovytsch.

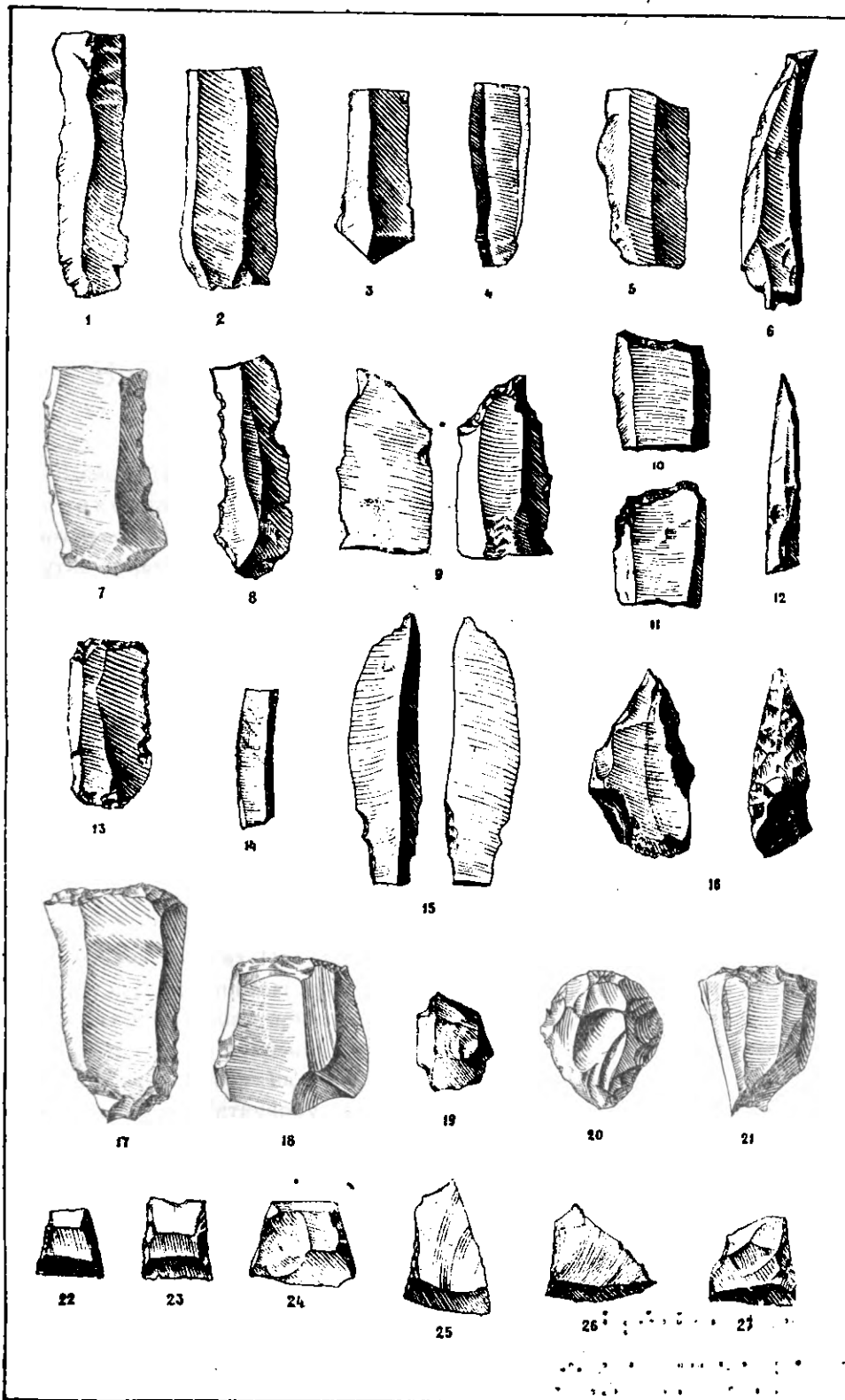
Sur la rive gauche du Tétérev, à une étendue d'environ 80 klm. sont signalés quelques stations, se rapportant à différentes époques préhistoriques.

L'auteur tient pour les résultats les plus intéressants de son excursion la découverte de deux stations: 1) la station avec une industrie de formes géométriques, près du vil. Iwankové sur la riv. Tétérev et 2) la station avec produits du néolithique ancien près de Khanévo, sur la riv. Radtcha.

L'inventaire de la première station, comme on peut le voir d'après les dessins de la planche ci-jointe, se compose d'instruments typiques, connus par les trouvailles précédentes provenant du départ. de Kyiv (Iakymovytsch) du bassin du Boug d'Ouest (Biliachivsky) et d'autres.

La station près de Khanévo fournit des produits en silex, inconnus jusqu'à nos jours, pouvant être rapprochés par le caractère général de leur industrie des trouvailles de la partie Nord-Est du gouv. de Tchernihiv. (v. fig. 1—4). La station de Khanévo est la première station du néolithique ancien sur le territoire du gouv. de Kyiv.

Кремінна індустрія з стації біля с. Іванкова. 1/11.

70 VIBU
AIRBORNE

Зразки первісного мистецтва на межі пустель Гобі.

Підчас моїх кількарічних мандрівок вкупі з дружиною мою А. М. Різниченко по далекій Зайсанській країні, що межує з Джунгарією та Монголією, мені довелося спіткати в полудневому підгір'ї Алтаю своєрідні забутки культури первісної людини, фіксовані на скелях.

Перше, ніж оповісти про знайдені забутки, я мушу сказати кілька слів про загальні природні умовини тієї країни.

Треба зазначити, що це країна надзвичайно різких контрастів; велика амплітуда коливань температури дня і ночі, дуже спекотливе літо й сувора зима з морозами до 40 ступенів, і навіть більше, це ознаки суто континентального підсоння взагалі зайсанського високорівня. Досить зазначити, що тут в де-яких місцях чудово культивуються при умові зрошення баштани, але овочеві дерева розвиваються з великими труднощами¹⁾.

Присутність на південній та північній скраїні високорівня великих гір з віковичними снігами ще більше заглиблює контрасти: від гарячих піскових та солончакових пустель, які являють собою скраїні відноги великої Середне-Азійської пустелі — Гобі, через тирсовий степ і через лісову зону, яка на узгір'ях Полудневого Алтаю часто приймає цілковиту подобу „тайги“, через альпійські луки ми швидко і несподівано можемо опинитися в суворих обставинах прильодовикової „тундри“.

Алтай, що могутньою, дуже складною фалдово-диз'юнктивною огорою здіймається над північною межею Зайсанщини, і у флористичному, та в фауністичному відношенні дає приклади дивних сполучень. Тут, в одних і тих самих місцевостях збігаються до купи представники типів арктичних і типів субтропічних.

Так, наприклад, Алтай вважається за межу розповсюдження мешканця тундр суворої Півночі — рена або північного оленя. (*Rangifer tarandus*), який в недавні часи зустрічався до берегів р. Катуні. З другого боку, тигр (*Felis tigris*) ще на початку XIX століття виводився в комишевих та очеретяних нетрях коло озера Нор-Зайсана й заходив

¹⁾ Відомо, що в Східній Європі північна межа розповсюдження баштанів проходить, наприклад, через Чернігівщину, а овочевих дерев — через Ленінградську округу.

у Алтайські гори до Бухтарминської долини й навіть далі на північ та, цілком можливо, колись полював тут за північним оленем. Так само двоохорбий верблюд (*Camelus bactrianus*), цей представник субтропічних пустель, має за північну межу свого розповсюдження Алтай. Він зустрічається тепер у кочовницьких народів калмиків в південно-східному Алтаї та у кіргізів у Полудневому Алтаї. Річ певна, що дикий двоохорбий верблюд не в занадто давні, порівнюючи, часи водився в Зайсанщині. Принаймні він зустрічається й тепер в пустелях на південь від гір Мус-тау, що підносяться на південній межі цього краю.

З інших звірів, які живуть тепер у горах, що оточують Зайсанський край, нам треба ще згадати марала (*Cervus canadensis asiaticus* або *Cervus elaphus Maral*), що є відміною благородного оленя, гірського козла (*Capra sibirica*), архара (*Ovis ammon* або *Ovis Argali*), бурого ведведя (*Ursus arctos*); в степах і пустелях цього та сумежного краю водяться кулан (*Asinus hemionus*), дикий кінь (*Equus Przewalski*).

Полудневий Алтай, безпосереднє зв'язаний орографічно й тектонічно з Сибірським Алтаєм, але в флористичному відношенні належить до Туркестану, хоч і має в собі ще багато північних форм.

Корінними тубольцями краю тепер є кіргізи, народ тюркської відноги, що перебуває в стадії типової скотарської, кочовницької культури, захованню якої тут сприяють природні умовини дозвільних гірських пасовищ та півпустель і пустель, звичайно мало придатних до хліборобства без особливих складних пристосувань, що вимагають високо розвинутої техніки. В підгірській смузі, що характеризується не рідко лесовими ґрунтами, де є змога безпосереднього використання води гірських річок, кіргізи провадять і хліборобство, яке у них набуло тут рисів чудного сполучення інтенсивної іригаційної культури з дуже примітивними знаряддями й екстенсивними засобами її провадження. Але хліборобство у кіргізів є тільки підсобним засобом до життя поруч з головним — скотарством.

Крім кіргізів, в краю зрідка подибуються осілі селітьби російських, „казаков“, що почали засновуватися тут в ХІХ столітті. А останні десятиріччя перед великою світовою війною край став місцем форсованої української колонізації в тих небагатьох місцевостях, виключно підгірської смуги, що були найпридатнішими до хліборобства¹⁾.

По той бік кордону Зайсанщини, крім кіргізького населення, живуть також кочовницькі, скотарські племена — торгоути, джунгари, урянхайці — калмицького роду. Калмицькі-ж племена розповсюджені й на північ та північний схід від Полудневого Алтаю.

Місцевість, де мені трапилося знайти зразки первісного образотворчого мистецтва, лежить в північній частині краю, в південно-західному підгір'ї Полудневого Алтаю в урочищі „Кари-кстау“, по долині правого допливу „Курчума“ — річки „Дженишке“, яка збігає на південні схили

¹⁾ Такі колонізаційні угруповання після Революції значно змінилися.

Наримського кряжу і входить до складу системи Іртиша, близько виходу долини цієї річки в гір на підгірську рівнину.

Щоб реальніше уявити обставини, в яких перебувають знайдені забутки, я ще зупинюся зосібна на де-яких природніх рисах тої місцевости.

Маленька гірська річка „Дженишке“ в долішній частині своїй, нижче кіргізьких зимовників тече в досить поширеній (метрів до 600—800) долині, оточеній невеличкими горами із спадистими, каменястими схилами, зодягненими розрідженою степовою рослинністю такого складу: *Festuca ovina* sp., *Artemisia maritima* cop., *Spiraea hypericifolia* sp., *Caragana pugnata* sp.; по скелях: *Hyssopus officinalis* sp., *Ephedra vulgaris* sp. та інші.

Гори ці складаються з зеленкуватих, дуже міцних лусткових порфіритових туфів, або туфових лупаків. Порода дуже метаморфізована й розбита розколинами на більш менш рівні окремонності. Скелі, які часто зустрічаються по берегах долини, мають утворені по розколинах окремонностей великі, рівні поверхні (див. табл. V, B і табл. VI), то похилі, то простопадні, вкриті, мов поливою, блискучою чорною, або чорнобурою скоринкою пустельного засмалення.

Долина має виразно окреслені дві тераси. На другій терасі розвинена змішана флора, при перевазі одначе солончакових з такими представниками, як *Plantago maritima* cop., *Artemisia maritima* cop., *Lasiagrostis splendens* sp. та інші. На першій терасі спостерігаємо солонкувату луку з *Euphorbia songarica* і *Centaurea glastifolia*. Тут вже трапляються дерева *Populus laurifolia*, а коло водотоки — чагарі кущової *Salix*.

Річка тече значними закрутами, не дуже швидко, з тихим журкотом на перекатах серед досить стрімких, часто простопадних, але низьких берегів ($\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ саж.) по річищу, вкритому небуйним туфовим ріняком, де-інде зернястим піском.

Де-далі до низу долини все ширшає й набуває степового характеру, лука поволі зникає, її заступають звичайні представники солонкуватостепової півпустелі; невеличкі гори змінюються дрібними горбами з дуже похилим, каменястим узбіччям.

Праворуч і ліворуч тут виведено із Дженишке по два арики.

Далі в водотоці річки води уже зовсім нема. Сухий водоток завалено дрібним і середнім ріняком. Тільки де-не-де зустрічаються калюжі стоячої води (нетечи).

В гляжах берегів водотоку, які ближче до долини Курчума сягають місцями до 2-х сажнів заввишки, відслонюється не дуже грубий верствовааний ринь звичайного алювіяльного походження.

Праворуч і ліворуч від річища розгортається рівнина з невеличким похилом на південь, вся зайнята аж по саму долину Курчума перелогами та борознами й прослідами ариків. Грунтом цієї рівнини є жовтуватий сухий, шпаристий, лесуватий суглинок.

Утворені самою природою зручні поверхні вищезгаданих туфових скель „Дженишке“ немов би сами напрошуються до покриття їх худож-

німи фресками чи барельєфами, що не могло не спокусити й первісних мистців того краю.

І от на великих рівних площинах тих скель, нижче кіргівських зимовників, головним чином на правому боці долини, на протязі понад 1 кілометр знаходиться багато рисунків, які своїм характером належать до витворів первісної культури. Метода виображень — гравірування. Рисунки ритовані (гравіровані) на гладенькій поверхні скель, видимо, якимсь загостреним камінним знаряддям або гострим камінцем, твердішим, ніж та порода, в якій складаються самі скелі, наприклад, кварцем, жили якого часто прорізують тут основну породу.

Рисунки являють собою виображення диких звірів, рідше людей і сцени полювання, в виїмкових випадках рослини, мають примітивно-архаїчні ознаки, але вигляд їх цілком реалістичний, при чому питомі особливості й загальні риси та форми звірів, також рухи їх скоплені нерідко досить влучно й свідчать про цілковите наочне здебільша уявлення та захоплення предметом малювання з боку мистця.

В Зайсайнському краю відоме з літератури ще одно місце, де було знайдено первісні рисунки на скелях. Але то було досить давно, і відомості про них у нас дуже мізерні. Це — гори Дулан-Кара, що знаходяться від нашої місцевості на „Дженишке“ кілометрів 38—42 на південний схід; з „Землевѣдѣнія Азій“ Карла Ріттера (т. III, СПб., 1860, стор. 30) ми довідуємося, що тут „Мейєр відкрив на одній простопадній скелі багато ледве на півлінії заглиблених, ритованих, виображень звірів; з них половина була знищена часом. Інші, що добре збереглися, показували виразні зариси лося, кам'яного барана, кілька виображень звірів з закрученими рогами, либонь архарів (*Ovis argali*). Мейєр упевнився, що ці виображення в жаднім разі не були ділом сучасних кіргівців, але належать давнині, подібно пописаним скелям на Єнісеї“.

Аналогічні-ж рисунки на скелях Кентей і Хангай сфотографував П. К. Козлов підчас своєї останньої Монгольської експедиції, й мені довелося бачити їх на діяпозитивах, якими славнозвісний мандрівник ілюстрував свою доповідь 23-го лютого 1927 року в Києві.

Переглянемо побіжно занотовані в нас рисунки на скелях долини р. „Дженишке“, які почасті ми викопіювали в записну книжку від руки, почасті ж сфотографували.

Рисунок 1 (Табл. I) являє собою азійську відміну благородного оленя або марала. Загальну форму постати звіра передано, можна навіть сказати, мистецьки, життєво, відповідно до дійсності з характерною шляхетною поставою голови й шиї, з питомими для цього звіра, пишно розвиненими, розхлистими рогами. По за всім тим рисунок має певні ознаки примітивності.

Майже такої самої художньої вартости рис. 2 виображає північного оленя, або рена, також з відповідною йому поставою, відмінною від марала, з характерною ознакою нижньої розсохи рогів, що занадто видається в цього звіра наперед. Слід зазначити, що загальну форму рогів в даному

разі схоплено невдало й це може свідчити про те, що мистець не так часто зустрів рена.

Рис. 3 подає бика з могутнє розвиненим карком. Рисунок цілком натуралістичний, але досить невграбний.

Рис. 4а (Табл. II) є виображенням двох гірських козлів з вільно накресленими пластичними формами й рухами, з характерно загнутими рогами.

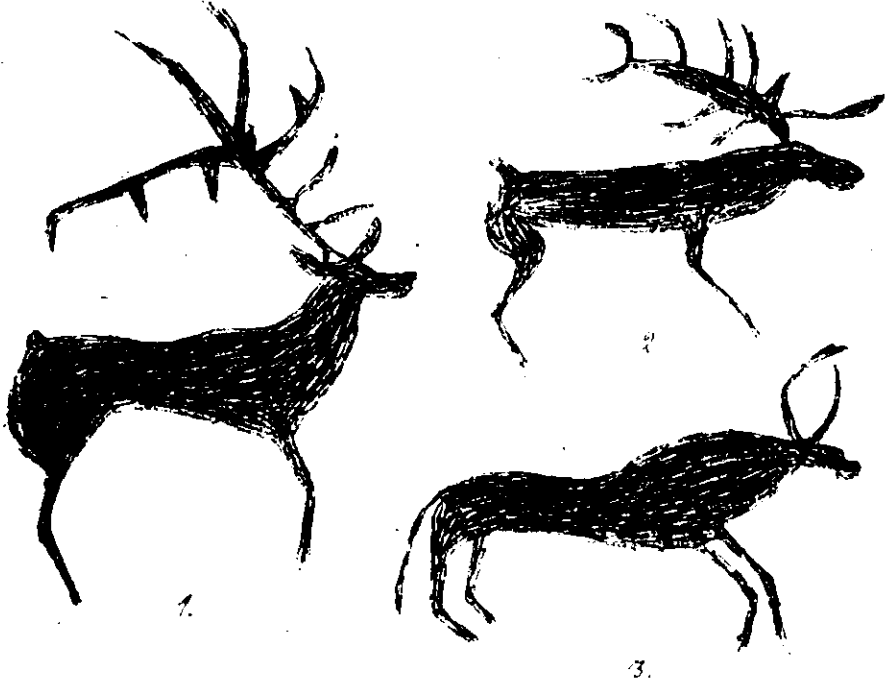

Табл. I.

На рис. 4b подано молодого гірського козла. Цей рисунок менше вдалий, ніж попередній, визначається помітною дерев'яністю форм.

Рис. 5а є двохгорбий верблюд. Загальну постать цього звіря й характерні ознаки його форм схоплено влучно, але черево занадто зменшено.

Рис. 5b — того ж звіря треба вважати за цілком невдалий; його можна пізнати тільки по двох горбах.

Рис. 6 являє собою, мабуть, ведмедя. Цей рисунок відрізняється від решти тим, що в той час, коли всі в середині цілком заштриховані, його зроблено тільки одним контуром. Крім того, він має ще одну відзнаку, за яку скажемо нижче. Між иншим, рисунок ведмедя на скелях „Дженішке“ нагадує вирізьблений на камені теж у контурі рисунок печер-

ного ведмедя¹⁾, що його наводить Брейль із печери Комбарель у Франції, який належить до новішої палеолітичної доби. Тільки наш рисунок примітивніший: на ньому не зазначено очей, вух, намалювано тільки т дві ноги (передню й задню), що звернені безпосередньо до глядача, і, взагалі, всю фігуру не так характерно схоплено.

Рис. 7 являє собою собаку. Фігуру її змалювано незграбно, якось дерев'яно, але досить характерно і, як майже всі рисунки, які ми спостерігали, цілком натуралістично.

Табл. II.

Рис. 8 (Табл. III) подає сцену полювання: в середині — дерев'яно зарисований архар з дуже характерною для цього звіря формою крутих, спірально загнутих рогів; спереду і ззаду примітивно змалювані фігури людей, що полюють на нього. Задній мисливець влучає в архара в сагайдака.

Рисунки 9а і 9б, в яких не трудно впізнати диких коней, мають занадто ескізний невикінчений характер і теж визначаються в деякій мірі дерев'яністю форм.

Рис. 10 — повна експресії й руху сцена полювання, виображає момент, коли мисливець схопив за горло якогось звіра, можливо молодого коня чи лоша.

Рис. 11 ми вагаємось з певністю визначити. Може, це є виображення дикого осла або ослика.

Рис. 13 є обрис дерева — молодій ялинки або смереки.

¹⁾ Г. Обермайер. „Допсторический Человек“ Перевод с немецк. П. Шмидта, СПб. Стор. 281.

На таблицях IV і V маємо сфотографований автентичний вигляд виображень на скелях „Дженишке“. Тут подібуються більш-менш аналогічні до вищевведених рисунки переважно маралів та гірських козлів.

На долішній частині каменя окремої таблиці V виображено сцену полювання: посередині — марал, ззаду його праворуч — маленьке оленя, за ним слідком женеться, очевидно, собака; спереду марала накреслено ще три фігури звірів, які не мають жадних характерних ознак, крім зросту, (яких, можливо, навіть слід би вважати за собак); по краях усієї

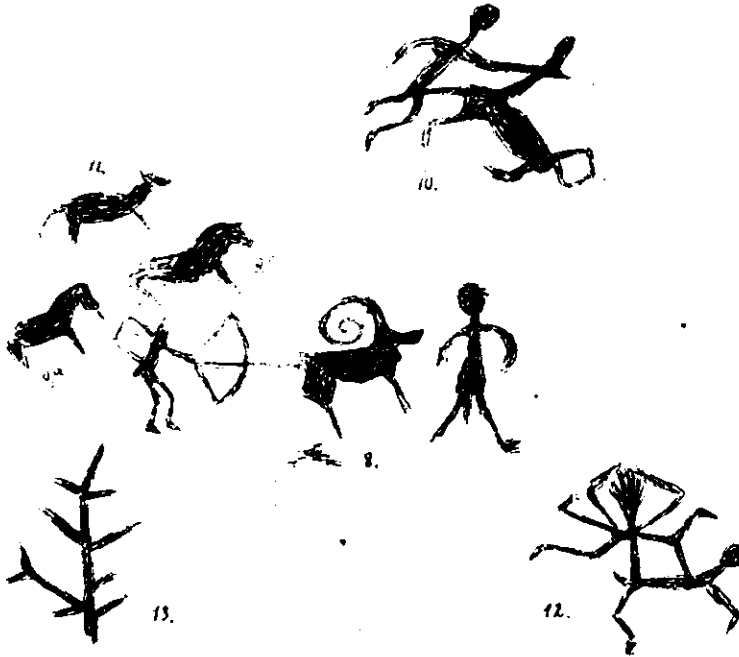

Табл. III.

(Зменшено до $\frac{1}{24}$ дійсного розміру скелі в рисунках).

сцени справа й зліва виображено по одному мисливцю, що змальовані в момент стрілянини з сагайдака, або кидання списа чи якого іншого знаряддя.

В самій лівій частині каменя виображено гірських козлів. Інші рисунки на цьому камені мало виравні і являють собою, видимо, всякі сробри та початки риткування (гравірування).

Над горішньою частиною каменя, розбитого рівними розколинами на досить правильні окремності, видно кущик *Hyssopus officinalis*, заввишки близько 40 см., який може правити за мірило для рисунків.

На таблиці IV — в долішній половині ми бачимо знову марала й двох гірських козлів.

Серед рисунків на скелях „Дженишке“ крім того трапляються фігури, значення яких докладно неможливо з'ясувати. Напр.: р і с. 12, таблиці III може, являє сцену людської боротьби. Рисунок в центральній частині таблиці IV, що являє 2 концентричних півкола, може є виображенням людського житла.

Загальним характером зовнішнього вигляду й темами, або предметом змалювання рисунки на скелях „Дженишке“ являють собою силвети профілів у виключній більшості копитових, трав'яних тварин. Ви-

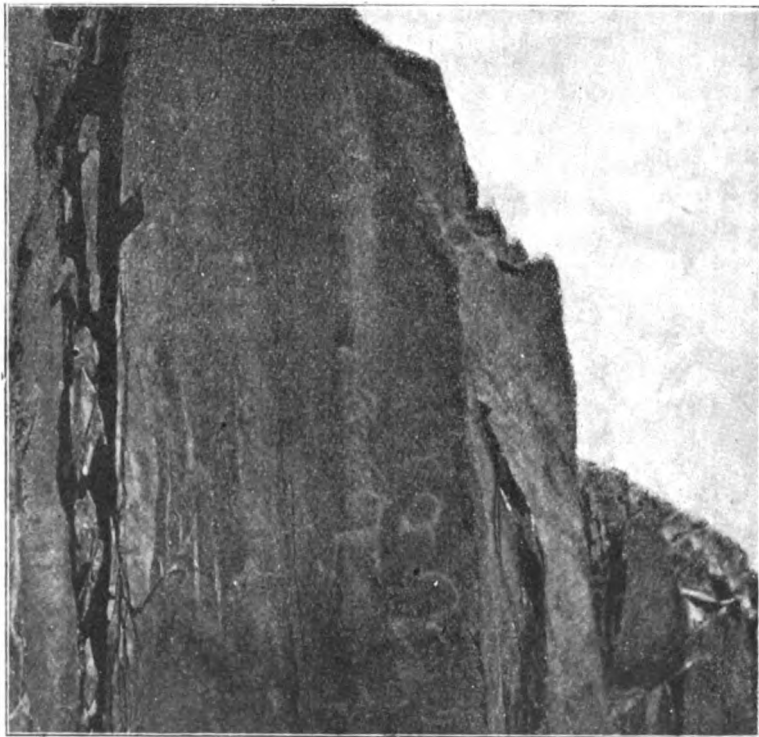

Табл. IV.

(Зменшено до $\frac{1}{24}$ дійсного розміру скелі з рисунками).

димо, навколо цих звірів та їх здобування кружляли всі думки первісної людини відповідної культурної доби Зайсанщини.

Рисунки хижих звірів (р і с. 6), а так-само рослин (р і с. 13) подібаються дуже рідко. Силвети переважно повернуті зліва направо. Поверхні скель орієнтовані при тому здебільша на південний схід.

Не дуже часто зустрічаються зв'язані між собою групи (р і с. 4а) або сцени полювання (р і с. 8, 10, на таблиці III, або на окремій таблиці V).

Рисунки людей трапляються тільки в сценах полювання й треба визнати, що вони взагалі своїм виконанням стоять нижче, ніж рисунки звірів.

З перегляду рисунків бачимо, що на них подано змішану фавну

пустелі або півпустелі (почасти субтропічної), степу, гір і навіть тундри, що відповідає сучасному складові фауни даного краю або його недалекої, порівнюючи, доісторичної минувшини. З цього можемо зробити той висновок, що підсоння тієї доби, коли первісні мистці Зайсанщини розрисовували скелі на „Дженишке“, не відрізнялося помітно від сучасного.

Коли звернемося до загального розгляду і оцінки знайдених рисунків, то переконаємося, що всі вони мають певні ознаки виразно виявленої примітивності: деталів не зазначається; очей, волосся немає; також здебільша немає і вух; кінці ніг (копита чи лапи) не існують, за винятком одного випадку, а саме: на рисунку 6-му на таблиці II, що являє ведмедя, де кінці лап накреслено. При змалюванні звірів, за рідкими винятками, нарисовано тільки дві ноги: передня і задня, ті що обернені до глядача.

Рисунки взагалі, здебільша, не дуже яграбні, багато з них визначається дерев'яністю форм, але пропорційність частин і взаємовідносин у групах більш-менш поправна, за винятком де-яких фігур звірів, на яких черево змальовано дуже зменшеним (особливо: рис. 5a і 5b).

Не вважаючи на те де-які рисунки впадають в око надзвичайною виразністю форм і рухів (рис. 1, 2, 4a, 5a, 10).

Крім того, характерною ознакою рисунків на скелях „Дженишке“, які ми спостерігали, є їх природність: гармонією у взаємовідносинах частин тіла, також у рухах і розпологом речей вони цілком реалістичні й натуралістичні. Жадних ознак умовності чи стилізації, тим більше символізації, нам не трапилося в них помітити.

На підставі досліджених у нас рисунків ми можемо зробити висновок, що народ, якому вони належать, перебував в стані первісної культури; засоби до життя здобував мисливством, до того користувався такими знаряддями, як сагайдак і стріли; скотарства й хліборобства не провадив і тварин свійських ще не мав, за виїмком, може, собаки.

Повстає дуже цікаве питання: до якої саме стадії первісної культури й до якого часу геологічного можна було б застосувати ці рисунки? Ми з певністю можемо посвідчити тільки, що ніхто з сучасних тубольців краю подібних рисунків не утворює. Але цілком безпосередніх даних, щоб судити про ту чи іншу давність і належність образотворчого мистецтва на скелях „Дженишке“ до того чи іншого культурного періоду, у нас нема. Коли-ж спробуємо звернутися до аналогій і до психологічної аналізи підстав розглянутого первісного мистецтва, то, може, нам і пощастить з'ясувати де-які припущення, що дадуть змогу наблизитися до розв'язання питання. Відомо, що з сучасних, так званих диких народів, які перебувають в стані первісної культури, майже немає таких, що їх рисунки визначалися-б цілковитою реальністю й не мали б у собі ознак умовності та стилізації, або не являли-б собою певних символів чи не відігравали-б ролю тотемів. Виїмок хіба до недавнього часу становили племена найнижчого ступеня культури сучасного людства — буш-

мени¹⁾ та ескімоси²⁾. Рисунки їх підіймаються до такого рівня художнього реалізму, до якого ніколи не доходять у своїх виображеннях більшість сучасних, теж, первісних, але більш розвинених народів.

На підставі своїх численних дослідів над дитячими рисунками сучасних, так званих, цивілізованих народів, М. Ферворн переконався, що ці рисунки теж не відзначаються реалізмом, а завше мають ознаки умовности; це він пояснює тим, що на дитячих рисунках виображається не сама річ як така, а лише абстрактне уявлення або ідея її.

Таким чином, на підставі подібности що до реалізму виображень ми можемо рівняти наші рисунки до рисунків тих сучасних, первісних племен, які стоять на найнижчому рівні культури.

Коли спробуємо пошукати аналогій в доісторичному минулому культурних стадій людности західної Європи, то ознаки, найбільше подібні до ознак первісних виображень на скелях „Дженишке“, мабуть, доведеться констатувати в образотворчому мистецтві палеоліту, що було, й зараз є, предметом пильного студіювання багатьох учених, і в цей час являється в такій досконалій мірі дослідженням. І справді, ось яку характеристику змісту та де яких інших сторін цього мистецтва ми знаходимо у Г. Обермайера³⁾.

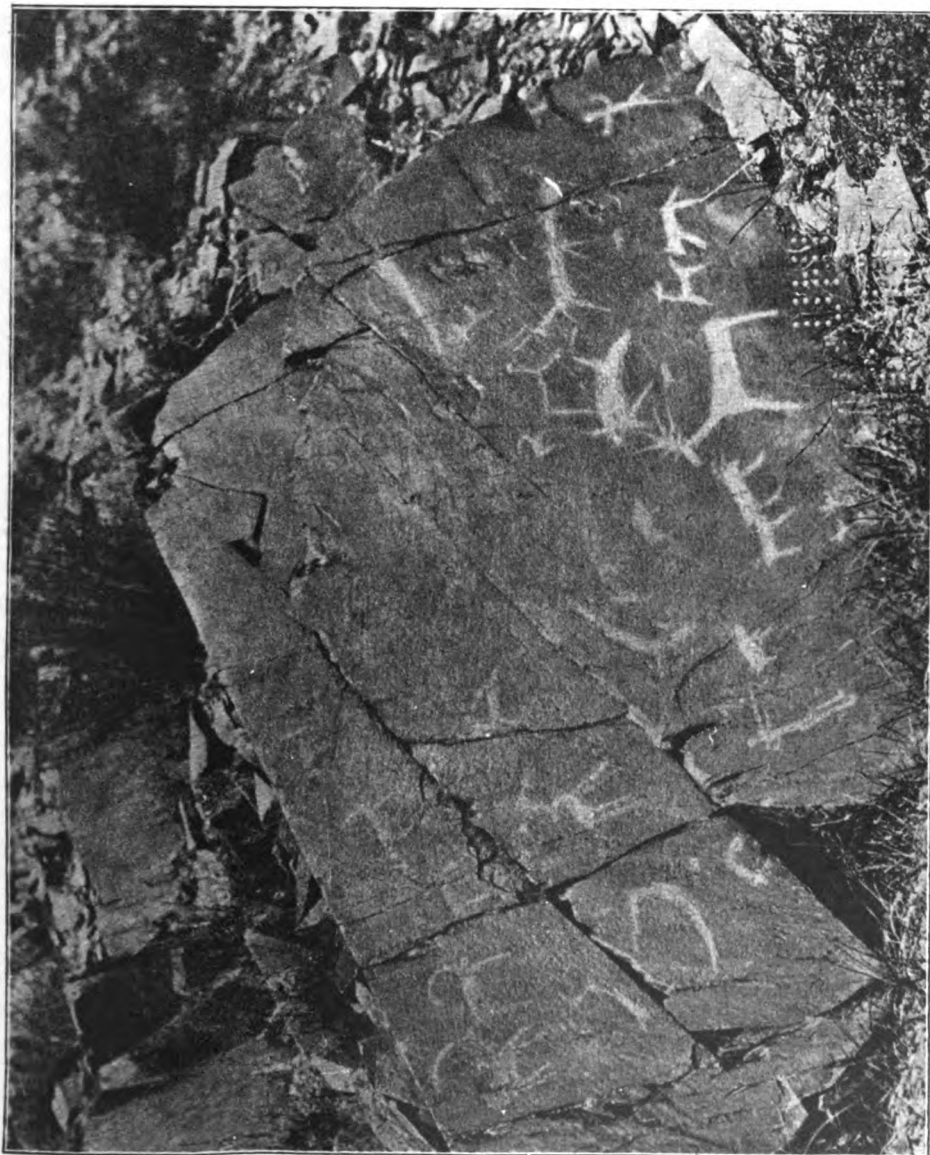
На стінах печер південно-західної Європи виображені „мамут, сибірський носорожець, печерний лев, печерний ведмідь, дикі коні, дикі бики і перш за все зубри, благородний олень і рен, ланя, гірський козел та близькі до нього представники жуйних (можливо сайгаки), дикий осел, дикий кабан, вовк“ (Стор. 287). „Особливо часто виображаються звірі, що є за мету полювання, рідше зустрічаються ті, що менш істотні з економічного погляду, і зовсім рідко трапляються звірі, небезпечні для людини, хижаки, яких забивали лишень задля самоохорони“ (Стор. 269). Виображення людей трапляються значно рідше, ніж тварин. При тому ці виображення „звичайно мало вдалі й не можуть йти в порівняння з рисунками тварин з боку досконалости й достотности виконання“ (Стор. 263). „Рисунки рослин дуже рідкі“ (Стор. 265). Мусимо тут же підкреслити твердження Г. Обермайера, який каже, що „виображення рослин четвертичного періоду тим більше гідні уваги, що сучасні первісні народности ніколи не утворюють їх“ (Стор. 265). Далі Г. Обермайер зауважає: „можна вважати за правило, що четвертичні виображення тварин являють собою поодичні виображення“ (Стор. 266).

Майже все, що тут скавано звагалі про рисунки палеолітичної доби

¹⁾ „Бушмени належать без сумніву до найпервісніших племен людського роду... Всі їх думки і вся їх воля перейняті одним: мисливством“. М. Н. Ферворн „К психології первобитного искусства“. (Речи в статьи. М. 1910). Стор. 190.

²⁾ Ескімоси Північної Америки „до самого останнього часу знаходилися на стадії кам'яного віку, і їх зброя та знаряддя цілковитою своєю аналогією з такими ж четвертичними мисливцями за ренами, дають вельми коштовні висновки, що до давніх часів нашого краю“. Г. Обермайер „Доисторический Человек“ СПб. 1913. Стор. 292.

³⁾ Г. Обермайер. Ibid.

Табл. V. Первісні рисунки на саклах „Дженишке”.
Зменшено до $\frac{1}{14}$ дійсного розміру скелі в рисунках.

3030

західної Європи, можна з успіхом прикласти й до наших зразків¹⁾. От хіба що до зв'язаних між собою групових виображень та сцен, то серед рисунків на скелях „Дженишке“ вони не в такі вже виймовкі. Але і в даному разі ми можемо знайти аналогію з палеоліту західної Європи: року 1911 було відкрито багато знахідок зразків первісного мистецтва в середній та в південній Іспанії. В східній провінції первісного мистецтва цього краю (Когул, Калапата, Альбарацян, Альпера) знайдено, крім виображень звірів, численні виображення людей і не тільки окремих осіб, але й цілі групи та сцени. Між иншим, там є „фігури мисливців, які переслідують з сагайдаками та списами в руках оленів і диких биків“²⁾. На думку Г. Обермайера, всі новознайдені провінції первісного мистецтва Іспанії „безперечно належать до четвертичного періоду, а саме — до новішого палеолітичного часу“³⁾. Таким чином, і в сфері групових виображень ми знаходимо де-які подібності рисунків з „Дженишке“ до палеоліту Заходу.

З другого боку, коли поглянемо на реалістичну методу виображень на скелях „Дженишке“, то побачимо, що і з цього погляду вони стоять у згоді з реалізмом малюнків палеолітичної доби: на мистецьких витворах тої доби, як свідчить М. Ферворн, „речі виображалися майже завше цілком реалістично“. В иншому місці він каже, що „в образотворчому мистецтві палеолітичного віку нас вражає особливо надзвичайний реалізм“⁴⁾.

Торкаючись образотворчого мистецтва палеоліту не можна не зазначити однієї надзвичайної риси цього мистецтва. Всі фахівці історії мистецтва й доісторичної культури одноставно констатують надзвичайно високий, на перший погляд, стан образотворчого мистецтва палеолітичної людини особливо для періоду найвищого розцвіту його за Мадленської доби, що надто впадає в очі, коли порівняти його з відповідними зразками мистецтва вищих післяпалеолітичних культур.

„Хоч культура неолітичної епохи“, каже Л. Нідерле „далеко перевищила своєю складністю давнішу палеолітичну, проте в цій останній ми знаходимо один бік, якого й пізніше в неоліті навіть ще довго по тому не було досягнуто в такій же мірі; ми маємо на увазі графічне мистецтво, різьбярство, скульптуру“⁵⁾.

За словами Карталяка „малярство четвертичного періоду всіма сторонами досягло величю розв'язку й не має собі рівного в сучасних народностей“.

П. Гнедич вважає, наприклад, що нарис мамута Мадленської доби з розкопів південної Франції „незрівняно вищий од північних єгипетських рисунків і позбавлений всякої умовности та педантизму“⁶⁾.

¹⁾ Звичайна річ, ми кажемо це не в тому розумінні, що всіх вищезазначених звірів можна знайти й серед рисунків на скелях „Дженишке“. ²⁾ Обермайер. Ibid. Стор. 505. ³⁾ Ibid. Стор. 506. ⁴⁾ М. Ферворн. „Зачатки искусства“. (Речи и статьи. М. 1910). Стор. 267 і стор. 281. ⁵⁾ Д-р Любор Нідерле, „Человечество в доисторические времена“. Перев. с чешск. Э. К. Волкова. СПб. 1898. Стор. 170. ⁶⁾ П. П. Гнедич. „История искусства“. СПб. 1897. Стор. X.

Коли порівняти мистецькі витвори четвертичного періоду (палеоліту), як каже Г. Обермайер, „з пізнішими витворами доісторичного та початку історичного часу в західній Європі, то повстає колосальна суперечність і цілковита невідповідність. Ці останні з часу неолітичного періоду являють собою витвори мистецтва культурних народностей, які виникли на зовсім іншому культурному ґрунті, на якому справжнє природне мистецтво взагалі не мало би змоги розвиватися“¹⁾.

М. Ферворн за допомогою психологічної аналізи влучно з'ясовує ту дивну на око суперечність і невідповідність. Він каже, що реалістичні, відповідні природі рисунки з'являються, як наслідок віддання різьбою чи кресленням безпосередніх зміслових, оптичних сприймань або вражіннь, що виображення речей такими, якими вони існують в природі, є процесом найпростішим в образотворчому мистецтві.

Тому на найнижчих відомих нам стадіях культури, коли людина жила найбільше безпосередніми вражіннями, коли складні розуми не затемнювали зміслових сприймань з обсягу природи, первісні мистці могли утворювати тільки цілком реальні виображення речей, які захоплювали їхню увагу. Мистецтво таких стадій є фізіо-пластичним, тоб-то таким, що безпосереднє відповідає природі. Цим пояснюється досконалість реалістичних виображень мисливців палеолітичної доби. „Думка про звіря“ каже М. Ферворн, за яким з напруженою увагою стежив мисливець, якого гарячково пантрував і, нарешті, з тремтячим серцем забив, жива в ньому, і через те силою звичайної психологічної конечности картина ця повинна відбитися на розважанні різьбярством та ритунанням (гравіруванням) на кості забитого звіря, з'їденого коло багаття. В цьому криється зародок усякого образотворчого мистецтва“²⁾. Тим часом, умовність рисунків, а тим паче стилізація й символізація є вже продуктом складніших асоціативних комбінацій окремих уявлень і міркувань. І з цього погляду нереальні схематизовані або стилізовані рисунки післяпалеолітичних стадій культури в порівнанні з реалістичними й досконало виконаними рисунками палеоліту являють собою, безумовно, вищий ступінь в еволюції первісного мистецтва. Образотворче мистецтво цих стадій захоплюється малюванням не самих речей, якими вони є в природі, а уявлень про речі, виображенням ідей; воно є ідео-пластичним.

За основний закон початкового розвитку мистецтва М. Ферворн вважає такий: „Первісне мистецтво має тим більше фізіо-пластичний характер, чим сильніше зміслові сприйняття й тим більше ідео-пластичний, чим яскравіше виявляється творчість уяви, що абстрагує, теоретизує життя“³⁾. До суто фізіо-пластичного образотворчого мистецтва належить тільки мистецтво палеолітичної доби та ще деяких виняткових сучасних племен (бушмени, ескимоси), що перебувають на найнижчому рівні первісної куль-

¹⁾ Г. Обермайер. Ibid. Стр. 291.

²⁾ М. Ферворн. „Зачатки искусства“. Стр. 280.

³⁾ М. Ферворн. „К психологии первобытного искусства“. Стр. 196.

тури. Мистецтво неоліту та пізніших культурних стадій, також мистецтво переважної більшості сучасних первісних народів треба зачислити до ідео-пластичного. Так само рисунки дітей сучасних цивілізованих народів мають цілком ідео-пластичний характер.

Отже, коли приглянемося до первісних рисунків на скелях долини р. „Дженишке“, то мусимо залічити їх у всякому разі до категорії фізіо-пластичного мистецтва. Таким чином з цього боку вони дуже наближуються до палеолітичного мистецтва. На підставі певних ознак архаїчного примітивізму наших рисунків ми навіть можемо йти далі й відшукати аналогії до них у розділах палеоліту західної Європи. Ось як Г. Обермайер характеризує першу фазу новішої палеолітичної доби, яка охоплює собою ориньяцьку й солютрейську епохи: „З цієї фази в нашому розпорядженні в лише силуети, що відтворюють звірів у вигляді найпримітивніших профілів, тоб-то, відтворюється лишень та передня чи задня нога звіря, що обернута безпосередне до глядача; зариси цих виображень здебільшого невправні так само, як і пропорційні взаємовідносини частин; їх подробиці, наприклад: копита, волосся і т. и., звичайно зовсім не відтворені“¹⁾. Як бачимо, цю характеристику майже цілком можна прикласти й до рисунків на скелях „Дженишке“.

Одна лише поважна обставина перешкоджає паралелізувати ті рисунки з рисунками першої фази новішого палеоліту. На скелях „Дженишке“ подібуються, як ми зазначили вище, виображення собак. Тим часом відомо, що собака, як найдавніше з усіх освоєна звірина, починає зустрічатися лише на світанку неоліту в так званих „кухонних купах“ (Köchenmöddinger) Данії. Правда в недавні часи знайдено останки свійської собаки кінця палеоліту у відкладах Англії, що встосовуються до Азильської епохи.

У всякому разі мусимо визнати, що, коли шукати аналогій з доісторії західної Європи, то зразки образотворчого мистецтва скель „Дженишке“ найбільше погоджуються з відповідними зразками новіших розділів палеолітичної доби. За їх давність говорить і те, що „найдавніші, відомі нам культури“, як стверджує М. Ферворн, „це — культури мисливські“, й що „людина залишилась виключно мисливцем аж до кінця палеолітичної доби“²⁾.

Ці зразки без сумніву треба зачислити до цілком окремої Зайсанської провінції, одної з давніших тут епох первісного мистецтва; до цієї провінції, дуже можливо, доведеться прилучити й первісні рисунки в горах Дулан-Кара, теж на Зайсанщині, за які ми згадували раніше.

З Єнісейськими первісними рисунками наші зразки на скелях „Дженишке“ не мають нічого спільного. Місце знаходження Зайсанських рисунків („Дженишке“ і „Дулан-Кара“) віддалено від Єнісея на 600—700 кілометрів. Воно відгороджене від системи Єнісея велетенськими склад-

1) Г. Обермайер. Ibid Стор. 277.

2) М. Ферворн. „Зачатки искусства“. Стор. 242.

ними громами Алтаю та Саян. Крім того, відомий дослідник Єнісейських рисунків І. Т. Савенков свідчить, що петрогліфи та інші давні забутки образотворчого мистецтва на Єнісеї належать „до кінця переходової від каменя до міді епохи й навіть до кінця залізної“¹⁾.

Щоб встановити геологічну давнину Зайсанських первісних рисунків на „Дженишке“ й „Дулан-Кара“ в нашому розпорядженні нема цілком безпосередніх даних. Але, коли пригадаємо склад фавни рисунків і порівняємо її з сучасною фавною того краю, то прийдемо до висновку, що умовини підсоння з доби первісних рисунків „Дженишке“ і „Дулан-Кара“ були майже однакові з сучасними. Отже, можна гадати, що той нарід, мистці якого розрисовували Зайсанські скелі, жив тоді, коли снігова межа на околишніх високих горах була вже, приблизно, в сучасному її стані. Для де-якого-ж орієнтування в часі можна навести відомі вказівки на те що в Кіргізькому краю, до якого залічується і Зайсанщина за кілька віків (2—5) до Р. Х. жив народ, який залишив численні послідки свого перебування там, от як: славнозвісні „чудські копальні“, могили і т. и., і який перейшов стадії культури бронзової й залізної. Беручи це на увагу: неолітичну, а тим паче палеолітичну, культури Зайсанщини ми мусимо віднести, звичайна річ, ще до незрівняно давнішого часу.

ECHANTILLONS DE L'ART PRIMITIF AUX CONFINS DES DÉSERTS DE L'ASIE CENTRALE.

WOLDEMAR RIZNYTCHENKO.

La contrée ou je viens de faire quelques excursions et ou j'ai rencontré, entre autres, quelques échantillons de l'art plastique primitif, se trouve non loin de la limite des grands déserts de l'Asie Centrale, qui portent le nom commun de Gobi et qui touchent dans quelques endroits la pays de Zaïssan.

Cette contrée se distingue par le climat extrêmement continental et les contrastes frappants de sa nature: la présence à sa périphérie de hautes montagnes couvertes de neige par places y contribue encore davantage. Ce caractère de la contrée sa fait sentir sur la flore et la faune du pays. Ainsi, l'Altaï méridional qui s'élève par un massif énorme et compliqué au sud du plateau de Zaïssan, présente la frontière occidentale du *Camelus bactrianus* d'un coté, et de l'autre — du *Rangifer tarandus*, que l'on a rencontré tout récemment dans l'Altaï jusqu'aux bords de la rivière Katoune. Le *Felis tigris* habitait encore au commencement du XIX siècle les joncs du lac de Nor-Zaïssan et faisait probablement la chasse au renne pendant ses migrations estivales dans l'Altaï.

Dans les montagnes qui entourent le pays de Zaïssan se rencontrent maintenant: le *Cervus canadensis asiaticus*, la *Capra sibirica*, l'*Ovis ammon*,

¹⁾ И. Т. Савенков. „О древних памятниках изобразительного искусства на Енисее“. Сравнительные археолого-этнографические очерки. Труды XIV Археологического Съезда в Чернигове. 1898. Москва. 1910. Том I. Стр. 57.

l'*Ursus arctos* etc. Les steppes et les déserts de ce pays et des contrées limitrophes sont habités par l'*Asinus hemionus* et l'*Equus Przewalskii*. Le *Camelus bactrianus* sauvage se rencontre à présent dans les déserts au sud des monts Mous-Taou, qui s'élèvent au sud du pays de Zaïssan. Les indigènes de ce pays sont maintenant les Kirguises nomades qui s'occupent principalement de l'élevage du bétail. En outre on y voit parfois des villages de kosaques russes; enfin, tout récemment on a pu rencontrer des colonies d'ukraïniens dans quelques localités, bonnes au labourage. Au delà de la limite du pays de Zaïssan habitent, outre les kirguises, d'autres peuples nomades, également éleveurs de bétail: les torgooutes, les djoungares, les ouriankaïs, tous de la race kalmouque. Les tribus de kalmouks sont répandues au nord et au nord-est de l'Altaï du midi. L'endroit où j'ai trouvé les dessins primitifs se trouve dans la partie occidentale du pays de Zaïssan, au sud-ouest de l'Altaï méridional, à l'endroit, nommé „Kari-kstaou“, dans la vallée de Djénichké, affluent droit de la rivière Kourtchoume. Cet affluent traverse les pentes méridionales des monts Narime et fait partie du système du fleuve Irliche. Non loin de l'endroit, où le lit de cette rivière descend dans la plaine, nous rencontrons ces dessins sur de grandes surfaces unies, tantôt abruptes, tantôt en pente, de rochers riverains, principalement du côté droit de la vallée. Ces rochers sont composés de tufs porphyrisés et de schistes tufiers extrêmement métamorphisés.

Toutes les figures sont gravées. Pour la plupart les figures sont détachées, mais on rencontre aussi des groupes et des scènes. La patine des rochers avait été éloignée avant la gravure. Les dessins représentent les animaux sauvages, plus rarement l'homme et les scènes de chasse; les plantes font de rares exceptions. Les images ont des marques sûres de l'art primitif et archaïque, mais elles ont en même temps le caractère entièrement réalistique et naturalistique, avec cela les particularités typiques et les formes générales des animaux, ainsi que leurs mouvements, sont saisis parfois très bien.

Nous y trouvons les animaux suivants: des *Cervus canadensis asiaticus*, des rennes, un *Bos*, des *Capra sibirica*, des *Ovis ammon*, des *Camelus bactrianus*, des chevaux, des chiens, un ours, une esquisse de jeune arbre (sapin). Les scènes de chasse représentent des hommes, quelquefois avec des carquois, qui font la chasse aux animaux nommés plus haut. L'image de bêtes fauves (ours) se rencontre rarement. Pour la plupart ce sont les images d'animaux herbivores en silhouette et au profil. Les images d'hommes qui ne se rencontrent que dans les scènes de chasse sont, en général, inférieures du côté technique à celles d'animaux. En examinant ces gravures, nous voyons qu'elles représentent la faune mélangée du désert, de la steppe, des montagnes et même de la tundra ¹⁾. Cela correspond à la faune actuelle du pays et témoigne que le climat de l'époque où les artistes primitifs ont vécu, ne différait guère, de celui de l'époque actuelle. Les détails manquent dans ces gravures: on ne voit ni yeux, ni cheveux; presque

¹⁾ Plaine marécageuse de l'extrême nord.

jamais d'oreilles; le bas des jambes n'est guère représenté non plus. Ce ne sont que les deux jambes, une de devant et une de derrière, tournées du côté du spectateur, qui sont tracées. Bien des figures se distinguent par leur rigidité. On ne peut remarquer aucune trace de stylisation et de conventionnalité dans le dessin. En se basant sur les marques mentionnées plus haut, il faut reconnaître que les gravures trouvées sur les rochers de „Djénichké“ ne peuvent être assimilées qu' à celles des races primitives contemporaines, qui se trouvent sur le degré le plus bas de la civilisation. Quant à l'époque préhistorique de l'Europe occidentale, on y voit les images semblables dans l'art paléolithique.

Selon leur caractère général, les échantillons de l'art plastique des rochers de „Djénichké“ doivent être rangés dans la catégorie de l'art physio-plastique.

Les marques sûres du primitivisme archaïque nous permettraient de mettre en parallèle nos échantillons avec ceux de la première phase (époque d'Aurignac et de Solutré) de la période paléolithique la plus récente. Mais la présence parmi nos dessins de l'image du chien nous force de nous abstenir de l'affirmation catégorique de ce fait.

Les dessins des rochers de „Djénichké“ doivent être considérés comme appartenant à l'art primitif très ancien et spécial pour le pays de Zaissan. C'est à cette même province qu'il faut rattacher les dessins primitifs analogues, trouvés dans les monts Doulankara et qui ont été signalés par C. A. Meyer à la première moitié du XIX siècle.

Il est douteux que nos dessins aient quelque chose de commun avec ceux du Yénisséï; la localité de notre découverte se trouve à la distance de 600 — 700 kilomètres du Yénisséï et en est séparée par les massifs de l'Altaï et des Saïans, à part cela, l'explorateur, Y. T. Savenkov, témoigne que les pétroglyphes et les autres restes de l'art plastique du Yénisséï appartiennent à la fin de l'âge transitoire entre la pierre et le cuivre et même à l'âge du fer.

Ce qui concerne l'antiquité géologique des dessins du Zaissan, nous pouvons constater, en nous basant sur l'étude du climat, que le peuple auquel cet art a appartenu, a vécu non pas à l'époque postglacière, mais à l'époque actuelle, c'est à dire, quand la limite des neiges éternelles sur les montagnes avoisinantes était la même que de nos jours.

Петрогліфи з долини р. Орхон (Монголія).

Року 1913 мені довелося брати участь в одній експедиції, яку організував відомий знавець Монголії покійний Д. Є. Ухтомський. Метою експедиції було дослідити р. Орхон, правий доплив р. Селенги, з боку придатності цієї річки до судоплавства та використання її для торговельних та інших зносин колишньої Росії з Монголією; другою метою було перевести антропологічні та етнографічні дослідження монголів.

Ідучи на моторовому катері р. Селенгою від м. Верхнеудинського, а потім р. Орхоном вгору, біля т. з. „хинського перевозу“, експедиція зупинилася, щоб одвідати відомий буддійський монастир „Амур-Бейсхлен-Хид“ (півн.-захід від „хинського перевозу“) та побувати там на святкуванні великого надзвичайно у монголів популярного релігійного свята „Цан“.

Не зупиняючись на цьому святі, також взагалі на різних здобутках експедиції, ми мавмо тут подати лише кілька матеріалів, що до т. з. „петрогліфів“ Монголії, висічених на скелях та каменях фігур, тварин та різних знаків, які належать до часів передісторичних.

В археологічній літературі чимало знаходимо відомостей про петрогліфи, особливо Америки (Каліфорнія, Перу, Мексика), Африки й Західньої Європи (Франція, Іспанія т. и.) часів палеоліту, переважно діб ориньяцької, салютрейської та мадленської, а також пізніших часів неоліту й, навіть, ще пізніших, не кажучи вже за аналогічні висічені малюнки з нашої ери таких народів, як бушмени.

Зі Сходу знайдено й опубліковано чимало прекрасних знахідок петрогліфів з долини р. Енісея (неоліт пізній, а то й пізніше)¹⁾, порівняльно невелику збірку їх з долини р. Орхон²⁾, дещо знайшов відомий мандрівник П. Козлов на „Дулан-Кара“³⁾ й дуже цікаві петрогліфи з Алтаю⁴⁾, які автор застосовує до палеоліту.

¹⁾ Савенков, И. „О древних памятниках изобразительного искусства на Енисее“. Труды XIV Археологического Съезда в Чернигове 1908 г., т. I, Москва. 1910.

²⁾ Радлов, В. В. Труды Орхонской экспедиции. Атлас Древностей Монголии. СПб. 1892. Табл. IV, LXXII.

³⁾ Узято з прилюдної доповіді П. Козлова в Києві р. 1927.

⁴⁾ Рівниченко В. Зразки первісного мистецтва на межі пустель Гобі.

До цих відомостей про петрогліфи ми й маємо приєднати з метою фіксувати межі їх розповсюдження ще невеличку групу їх з долини р. Орхон (Монголія).

В районі „хинського перевозу“, за який вгадувалося вище, де по лівому боці р. Орхон широко розкинулось рівне плато, що його з північної сторони облямовують в напрямку Заходу на Схід вузькі пасма горбовини, верстов за 6—7 від Орхону на південний захід на одному з цих пасм горбовини ми й зустрінули зразки петрогліфів на окремих каменях. В цьому місці горбовина являє собою силу начеб накиданого каміння розміром від великих скиб до малесеньких шматків. На самому верхів'ї цієї кучугури каміння знаходиться „обо“ чи „амбон“; це, спеціальне спорудження з каменю та гилок дерев, взагалі зустрічається дуже часто на рівнині Монголії на різних горбовинках й призначено для молитви подорожніх буддистів. Очевидно значення такого „обо“ має й те місце цього ж верхів'я, де покладено рукою, видимо, сучасної людини великого каменя з камінцями зверху та різними речами біля нього; це „обо“ збудовано поблизу першого (мал. 1).

На підгір'ї південного схилу цього ж таки місця горбовини знаходяться „керексури“ — могильні спорудження, які з поверхні викладено, як звичайно в Монголії, невеличкими камінцями в один рядок, колами, квадратами та прямокутниками с купкою каміння в центрі.

Це все дає підставу гадати, що дане місце з давніх і до теперішніх часів мало й має релігійне значення, як якийсь святе місце. Теж саме стверджували й місцеві тубільці, підкреслюючи його значення, особливо для стародавніх часів, але точніше вказати для яких саме, вони не могли.

Разом в даному місці знайдено близько 30 місць на каменях з ритованими рисунками; в й написи (по тибетському „номом“), цитати з буддійських законів то-що.

Не маючи під рукою точних естампажів та промірів, ми примушені описати петрогліфи, що нас цікавлять, тільки за фотографіями, що збереглися в нас, в загальних рисах, не претендуючи на вичерпне наукове їх дослідження, сподіваючись, що це зроблять Ленінградські вчені, на випадок, коли ці матеріали в тому вигляді, в якому їх було свого часу зібрано, збереглися там ⁵⁾.

Отже, наш дослід треба розглядати, як попереднє опублікування частини цих цікавих матеріалів, які безперечно кидають світло на рівень культури, художню творчість і побут людности давніших часів в території сучасної Монголії.

Перейдемо до опису тих рисунків, що ми маємо. Усі ці рисунки зроб-

⁵⁾ На превеликий жаль, в нашому розпорядженні є лише кілька з тих фотографій. Решта фотографій, естампажів та уламків каміння з рисунками, що пощастило цілком одколоти, переховувалася у Д. Ухтомського; чи передані вони, як це свого часу й предбачалося, до Руського Музею в Ленінграді, де вони тепер знаходяться й чи збереглися взагалі (частина збірок експедиції, за нашими відомостями, загинула в Ленінграді за бурхливих часів Революції) — нам невідомо.

лено на гладенькій поверхні каменя в більшій частині з західного та південного боку, як лежить камінь. Деякі з них збереглися дуже добре, інші видно тільки, як контури рисунків, значно покриті пустельною, в даному випадкові скоріше степовою, поливою, і через те вони не досить яскраво для ока виявлені; спосіб виображення — риткування (гравірування).

Фіг. 2. Група тварин, подібна до одного північного оленя й двох, розміщених під ним, маленьких, може, оленят (виявлено не яскраво).

Фіг. 3 — в виображенням якоїсь складної комбінації, чи може й певної композиції в розміщенні й виображенні тварин та якихось знаків. Тут маємо: в правого боку вгорі яскраво виображених двох благородних оленів; унизу з правого ж боку — прекрасно виображену тварину, подібну до безрогої дикої кози, звичайно, коли не вважати за роги ту закручену частину рисунка, що наче одходить від голови тваринки вгору, загинаючись потім аж до спини. Останнє разом з рисунком, який перекреслює його впоперек, скидається на стилізоване виображення людини з Єнісейських збірок Савенкова, за які ми вже згадували, але правдивості цього, звичайно, обстоювати не можна, через невиразність самого рисунка.

З лівого боку каменя внизу виображена в досить майстерній позі з піднятими передніми ногами якась тонка висока тварина, може й з рогами, за які до деякої міри, може, й можна визнати ті рисунки, що їх розміщено над згаданою твариною вгорі, але виображено в дуже стилізованому вигляді й, очевидно, виконано взагалі досить невиразно.

Нарешті, в центрі каменя маємо виразні роги, очевидно, благородного оленя, начеб з головою, тулубом і ногами слабо виявленими; ці частини тіла, як тільки це дійсно вони, якось незрозумілі й почасти з'єднані з тою елегантною твариною цього ж таки каменя, за яку ми вже згадували. Можливо, що мистець мав виобразити тут в профіль двох благородних оленів з дуже виразно розвиненими рогами, які в досить красивій формі високо підіймаються вгору над тулубом тварин: вони займають центральне місце всього рисунка, з додатком означених вище поодиноких тварин, кожної в профіль з малюнком чотирьох ніг. Решту даного рисунка — різні фігури, риси то-що зрозуміти з нашого примірника фотографії неможливо.

Фіг. 4. Досить виразне виображення профіля архара — гірського козла (*Capra sibirica*) з сильно закрученими рогами; з лівого боку помітно частини якогось фігурного виображення.

Фіг. 5. Лівий рисунок подає двох архарів (*Capra sibirica*) у позі, як вони стрибають, з фігуркою під одним з них, трохи подібною до виображень людини, які знаходимо в збірках Савенкова й Рівниченка.

Рисунок другий дає виразно виконаного в спокійній позі гірського козла й біля нього мало виразні рисунки двох якихось, очевидно, безрогих тварин а може й таких же козлів.

Фіг. 6. Дві рівнобіжно розміщені якись тварини, подібні чи до вовка, собаки, чи може й до лисиці; вони виразно відмінні від вище-

описаних, мають довгий тулуб, коротки ноги, довгий хвіст і досить помітно виявлені чи роги, чи вуха.

Фіг. 7. Якась мало зрозуміла тварина з довгою шиєю, рідкими, чи довгими вухами, короткими ногами, очевидно, з бажанням виобразити чотири ноги (стилізовано), а на спині чи то горб, чи то, може, якийсь не-виразний натяк на людину.

Фіг. 8. Цей малюнок своїм змістом, безперечно, є твором пізнішим, ніж попередні. Маємо профіль коня в прекрасно виображеному рухові, чотири його ноги ясно видно; на коні сидить верховець в гостроверхій шапці, подібній до загально монгольської, ліва рука вігнута кільцем, упирається в боки, права рука простягнута наперед з якоюсь піднятою вгору річчю (можливо, це є відоме вотивне виображення лука). На жаль, малюнок цей на фотографії не дає повного справжнього уявлення всіх своїх деталей: видимо, щось було виображено вище голови коня, але, чи не дуже реалістично виконав його майстер, чи може, воно не зберіглося, як слід, від часу, чи може й фотографія не віддала потрібних деталей.

Малюнок, що його розглядаємо, своєю композицією, експресією руху коня, позою людини є аналогічним (хоч в тих деталях, що більш менш виразно виявлені, є й деякі відмінні) до одного з двох подібних виображень в Єнісейській збірці Савенкова⁶⁾. Подібні досить реалістичні виображення верхівця на коні в даному трактуванні, на підставі тих матеріалів, що їх досі опубліковано, очевидно є явище досить рідке.

Як бачимо, подані тут петрогліфи з долини р. Орхон є поодинокими виображеннями здебільша окремих фігур тварин, або груп тварин, без певної композиції малюнків. Композиції малюнків групових виображень зустрічаються в петрогліфах палеоліту, але частіше за тої доби вони бувають у вигляді поодиноких виображень; це ми бачимо на опублікованих численних матеріалах, це стверджує й Морган за Carthailhas'ом⁷⁾. Характерною рисою подібних гравюр ранішнього палеоліту є примітивність, хоча й з помітною реалістичністю контурів, форм, рідко профіль тварин виображено з чотирма ногами, здебільша вони двоногі, — типу гравюр grotte de Pair-non-Pair (Gironde)⁸⁾. За мадленської доби реалістичність яскравіше виявляється деталізацією окремих форм та частин тіла тварин; тут вже чотири ноги в виображенні тварин є явищем звичайним (грот Мерії, — деп. Дордоні, Франція—за Капітаном і Брейлем, або з печери Альтамирської, Еспанія—за Брейлем)⁹⁾. Ще за пізніших часів (неоліт) виявляється той і той з вище зазначених способів виображення, також більше виявляється й змішаність фавністичних форм, наприклад, відомі гравюри в Сахарі¹⁰⁾.

⁶⁾ Ibid. Табл. VIII. Уйбат, Кизиль-Кайя та Ташоба, Чаа-тас.

⁷⁾ Морган, Жак. Доисторическое человечество. Москва — Ленінград. 1926. Ст. 199.

⁸⁾ Déchelette, I. Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine. I. Paris. 1908. Ст. 248.

⁹⁾ Осборн, Г. Человек древнего каменного века. Ленінград. 1924. Ст. 314, 321.

¹⁰⁾ Boule, M. Les hommes fossiles, Éléments de paléontologie humaine. Paris. 1923. Ст. 396.

Розглядаючи подані тут рисунки, бачимо примітивність художньої техніки, без деталізування форм, профіля тварин або тільки з 2 ногами, або й з 4 ногами; усі вони не дають цілком закінченої форми, мають сліди умовности, стилізації, а може й символізації (ф. 3, 8). Останнього в ранньому та пізньому палеоліті майже не зустрічається, там більше виступає природність виображень, реальність форм, контурів чи то тіл тварин.

Характер фавни в нашому досліді виявлено яскраво мішаний: північний та благородний олені, *Carpa sibirica*, потім тварини, як ми бачили, не досить яскраво виявлені (ф. 6, 7), нарешті кінь з верхівцем (ф. 8); це свідчить за те, що ці виображення, можливо, належать різним додам.

Коли взяти це все на увагу, проаналізувати й порівняти наші матеріали з відомими в літературі, виникає думка, що ми маємо в них безперечно цікаві утвори передісторичної людини, але різних часів, що, очевидно, скоріше належать до часів пізніших, не раніше кінця палеоліту, а то й ще пізніше.

Таким чином, дане місце долини р. Орхон, зберігаючи й до наших днів значення святого місця, за це каже наявність там сучасного „обо“, приваблювало до себе увагу з давніших часів, маючи в собі сліди людської художньої творчости, певних побутових явищ і релігійних відчужань. Точніше датування поданих нами петрогліфів, ми залишаємо на далі, як це вже й зазначалося, тут же дозволяємо собі висловити тільки попередні міркування, що до часу їх походження, маючи в своєму розпорядженні такі скромні для докладнішого наукового вистудіювання дані, як лише фотографічні знімки, що ми ними керувалися.

Закінчуючи цю коротку інформацію, що до петрогліфів Монголії, вважаємо за потрібне відзначити ще кілька пунктів того-ж району, описаного вище, де тій же самій експедиції пощастило бачити й зафіксувати подібні-ж вияви людиною різних часів художніх і здебільша релігійних відчужань, які вона переносила на скелі, каміння то-що, а також і інші пам'ятники старовини.

Не маючи в себе (з тої-ж вищезазначеної причини) докладніших даних що до цього, обмежимося тільки фіксацією місцевостей, що нас в даному випадкові цікавлять.

На південь від Амур-Бейсклен-Хид, по дорозі до Хинського перевозу, біля р. Ібен-Гоол знаходиться т. з. „Бичихт-Чолу“ („писаний камінь“), на якому різнокольоровою фарбою зроблено виображення Будди, там же є і різні рисунки (гравірування) подібні до тих, що ми тут подали, але досконаліше виконані й кращої збережености.

Йдучи за вказівками місцевих людей з метою розшукати „писані каміні“ чи щось подібне, на правому березі р. Орхон, приблизно в районі того-ж Ібен-Гоолу, ми зафіксували на скелях рештки написів червоно-жовтою фарбою досить кепської збережености, мабуть колись змиті водою.

Там же поблизу є рештки городища (?) з валом навкруги, дуже засипаного землею та порослого травою. Багато в народніх оповідань про

те, що в ньому знайдено якісь срібні речі; які саме й де вони, звичайно, ніхто вказати не міг.

Ці пам'ятки старовини й культури, що ми додатково тут подаємо, безперечно належать вже пізнішим часам, але, користуючись нагодою, вважаємо за потрібне подати відомості за них для відомих майбутніх дослідників.

Археологічних пам'яток, взагалі пам'яток культури з стародавніх часів у Монголії, цієї якоїсь загадкової країни, знаходиться величезна кількість, так на поверхні землі, як і в її надрах (досліди експедиції П. Козлова), вони приносять науці дивовижні, надзвичайної наукової вартости матеріали, відкривають нові проблеми, щоб пізнати їх по ходженню й виявити взаємні впливи елементів культури різних народів за різні часи. Тому, коли нам пощастило цим нашим поданням зафіксувати для дальших дослідів деякі матеріали що до окремих таких елементів культури з території сучасної Монголії, але з часів давно-давно минулих, ми відчуємо певне з цієї коротенької розвідки задоволення.

LES PETROGLIPES D'ORKHON (MONGOLIE).

ANATOLE NOSSOV.

En 1913 l'auteur prit part à une excursion scientifique en Mongolie. Dans le bassin de la rivière Orkhon (Mongolie Septentrionale) près du „Col Chinois“ sur la rive gauche, à 6 — 7 km. du fleuve Orkhon, s'étend une colline, bordant le côté septentrional d'un plateau, se déroulant au large.

Là sur les pierres amoncelées en amas on eut la chance de trouver des pétroglyphes.

La partie supérieure d'un de ces amas présente une construction spéciale, faite de pierres et de branches; c'est le ci-dit „abo“, se rencontrant souvent en Mongolie et servant de lieu de prières aux voyageurs bouddhistes. (Fig. 1).

Au pied de la pente méridionale de cette colline se trouvent les „kexures“ (constructions funéraires); ils témoignent que cette endroit servait au culte dès les temps les plus reculés et même maintenant il conserve sa valeur religieuse.

Sur toute la construction de pierre nous découvrimes près de 30 surfaces remplies de gravures; outre les gravures il y avait aussi des inscriptions en langue tibétaine, des citations extraites de lois bouddhistes etc.

Ce sont les photographies et les dessins faits pendant l'excursion dont nous nous servons pour décrire une partie des pétroglyphes découverts.

Les gravures ont été faites sur les parties occidentale et méridionale de la construction. Quelques unes d'elles se sont très bien conservées, d'autres n'offrent que de faibles contours.

Fig. 2. Groupe d'animaux, ressemblants au renne, et au dessous d'eux de petits rennes, probablement les petits.

Fig. 3. Composition compliquée: divers animaux et signes sont représentés. Du côté droit deux cerfs, et en bas des animaux pareils à des chèvres sauvages, sans cornes; au dessus des animaux un dessin, ressemblant aux mêmes représentations de l'homme qui se trouvent aux collections de Savenko de la région d'Yenisseisk; en bas au côté gauche — on ne sait quel animal haut et mince, les jambes du devant levées, les cornes stylisées; au milieu de cette composition se voient nettement les cornes du cerf. La plupart des animaux sont représentés en profil avec tous leurs quatre pieds. Les autres représentations sont d'un contour indécis.

Fig. 4. Représentation distincte d'une *Capra sibirica* aux cornes fortement courbées en profil et avec deux jambes.

Fig. 5. a) Dessin du côté gauche — deux *Capra sibirica* galopant (en profil et avec deux jambes); en dessous une figure ressemblant à un homme. b) Dessin net, — une *Capra sibirica* dans une pose tranquille; deux animaux sans cornes.

Fig. 6. Deux animaux; leur pose exprime le mouvement (en profil avec 4 jambes); les animaux, rappelant un peu le renard, le chien ou le loup, ont un corps étrange, les jambes courtes, un queue longue et les traces des oreilles ou peut-être des cornes.

Fig. 7. C'est la représentation d'un animal au long cou, aux petites cornes (ou longues oreilles?), les quatre jambes sont stylisées, une bosse sur le dos.

Fig. 8. Ce dessin est d'origine postérieure; le cheval galopant (en profil) est très bien représenté; le cavalier en bonnet pointu, d'un type mongol, s'appuie de la main gauche sur le côté, et de sa main droite étendue tient un objet quelconque — peut-être que c'est la figure votive d'un arc. Malheureusement les détails de ce dessin ne sont pas nets.

Cette figure se rapproche par le sujet, le mouvement expressif du cheval et la pose du cavalier, des figures analogiques de la collection de Savenko.

De pareilles figures d'un cavalier à cheval se rencontrent assez rarement.

Ainsi les pétroglyphes décrits apparaissent en toute leur masse comme des groupes d'animaux ou bien comme des animaux isolés. La composition fait défaut dans les gravures.

On sait que les dessins avec des figures en groupes, dans lesquels se fait sentir la composition, se rencontrent au paléolithique; pourtant dans l'art paléolithique dominant les représentations isolées. (Morgan, Carthailhac). Les figures de pareilles gravures du paléolithique se distinguent par leur genre primitif, quoique parfois les contours des animaux, représentés en profil avec 4 ou le plus souvent 2 jambes, se font remarquer par leur réalisme. (Type des gravures de la grotte Pair-nor-Pair, Gironde).

Le réalisme apparaît plus nettement à l'époque de la Madeleine, dans la détalisation des animaux aussi que dans la représentation complète de leurs formes.

L'époque postérieure (néolithique) se distingue par une grande variété de procédés d'art et de représentations fauniques (Gravures de Sahara).

Quant aux pétroglyphes, trouvés à l'Orkhone, ils peuvent être caractérisés comme très primitifs; dans les gravures la détalisation des formes et des profils d'animaux fait défaut; ils sont parfois représentés avec 4 parfois avec 2 jambes. On ne sent pas que les gravures soient achevées; elles sont conventionnelles, stylisées, presque symboliques.

La variété et la différence des formes représentées sur les gravures d'Orkhon, démontrent qu'elles furent gravées à des époques différentes.

La localité visitée par nous, située sur une colline du bassin d'Orkhon attire l'attention depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. L'antiquité nous a laissé ses traces en fait de pétroglyphes, la population contemporaine, conservant le caractère religieux de cet endroit, y a construit des „abo“ et des „kerexures“ (édifices religieux et monuments funéraires).

L'homme préhistorique nous a laissé ses monuments d'art dans lesquels se reflètent ses moeurs et ses sentiments religieux. Mais pour le présent nous nous abstenons de donner une date précise aux monuments que nous avons décrits, ne nous basant que sur nos notes et photographies. Cependant il faut croire qu'on ne peut pas rapporter ces pétroglyphes aux temps plus reculés que le néolithique.

Fig. 1.

Fig. 2.

TO VINO
ABSOLUT

Fig. 4

Fig. 3.

2
3
4
5
6
7
8
9

Fig. 5.

Fig. 6.

TO THE
AIRBORNE

Fig. 7.

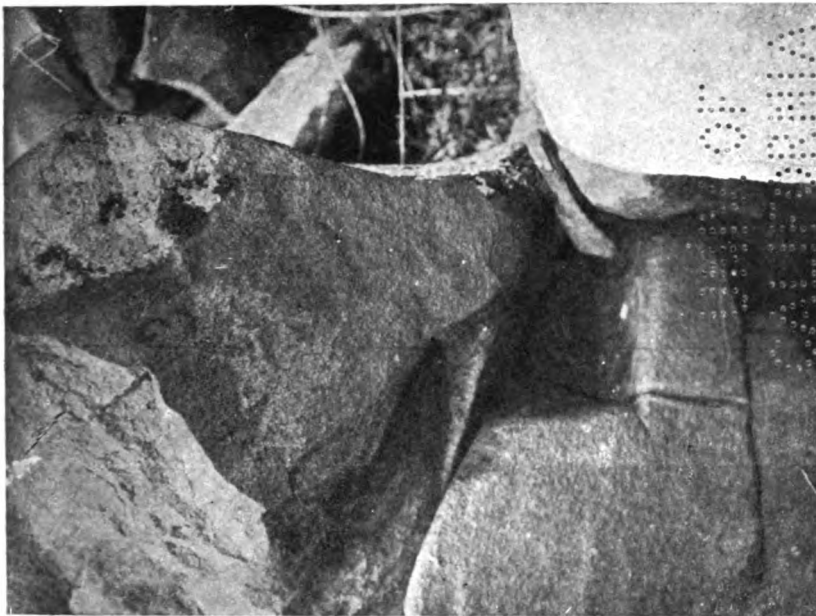
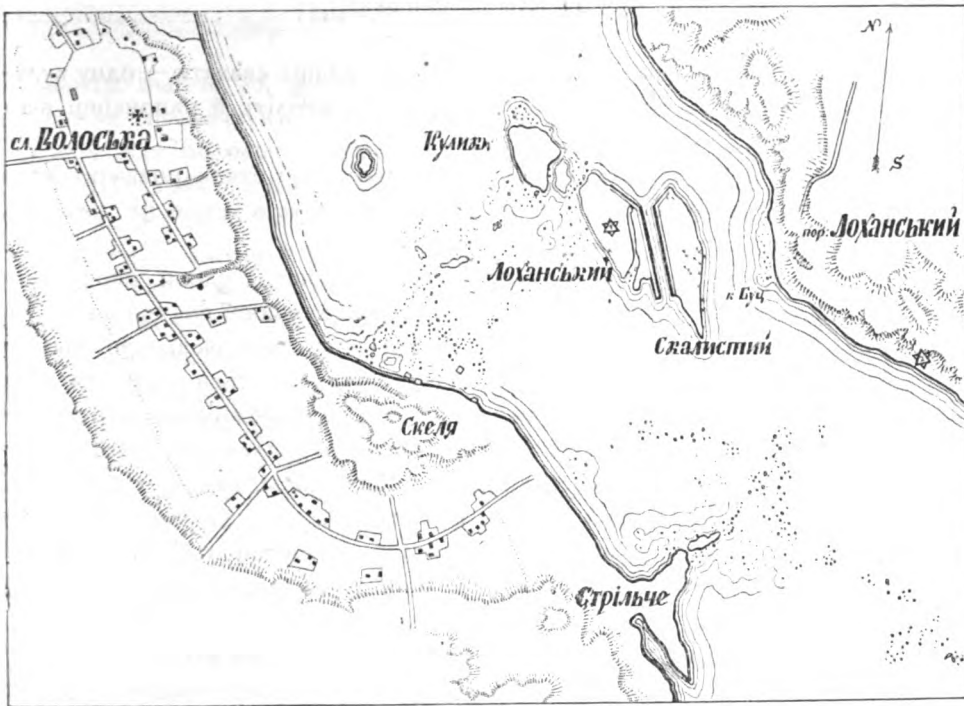

Fig. 8.

2000

Мапа Лоханського острова та його околиць.
 Позначено стадії на Лоханському острові I (1) та нижче Лоханського порогу (2);
 × позначено шліхувадла.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.

Пам'ятки Лоханського острова.

Вже сама природа Надпоріжжя, з його скелястими узбережжями, що в багатьох місцях утворюють природні сховища під скелями та печери й доставляють різноманітний матеріал для виробу кам'яного знаряддя; з його численними островами, що високо здіймають над водою свої неприступні скелясті „голови“ й витягуються в довгі, затишні, піскові „прохвостя“; з його порогами, заборами й окремим камінням, що творять численні „бистри“, ці найспожиточніші місця для рибальства, — говорить за те, що вигоди місцевості не могли не бути використані, як-найширше, саме за доби рибальства.

Це перше враження від природи місцевості, потверджене тими передісторичними матеріалами, які зібрано з Надпоріжжя давніше, відразу ж набуває характеру переконання, бо раз-у-раз знаходить нові докази у рясних знахідках, що трапляються мало не на кожному кроці.

Однак, не можна не відзначити, що, як і більшість попередніх матеріалів, так і ті знахідки, що їх вивезла була в Надпоріжжя експедиція Укрнауки (4—12/VI—1927 р.), найвиразніше виявляють усе ж тільки одну

добу передісторичної минувшини країни, або — краще сказати — одну культуру, що буйно цвіла тут за доби розвиненого неоліту й наприкінці неолітичного періоду.

Який район вона обіймає, звідки починається, які етапи розвитку вона проходить і в які хронологічні межі вона вкладається — все це питання, що з відповіддю на них доводиться зачекати.

Поки що можна сказати з певністю тільки одно: її сліди, іноді надзвичайно виразні (як, наприклад, стації з купами кухонної покиди на о. Пороховому або на „Стільчому“ біля с. Волоської), такі рясні, що відсутність їх у тому чи іншому пункті надбережжя хочеться пояснити або недостатністю дослідів, або ж тими змінами в надбережній смузі островів та узбережжя Дніпрового, які сталися в наслідок діяльності ріки.

Неперше завдання, що його висуває перед дослідниками у Надпоріжжі навіть побіжне ознайомлення з його пам'ятками, це — вивчити саме цю культуру, таку багату на забутки, розшукати усі можливі її вияви, всі її форми, звичайно, різноманітніші й численніші за відомі нам стації та майстерні.

До цього часу за найвиразніший вияв цієї культури ми маємо „Стрільче“ біля Волоської, з його стацією й майстернею кам'яних виробів, що за доби свердленого справила була справжнім atelier, мабуть, з виробництвом на збут.

Тому пильніший огляд околиць Волоської з погляду передісторичного автор поставив собі за перше завдання своїх сьогорічних розшуків у Надпоріжжі.

Стимулом до цього було знов же й те, що, підчас праці так зв. Запорозької експедиції Укрнауки, 5/VI—1927 р. авторові пощастило відкрити на камінні Лоханського острову (проти с. Волоської) кілька нових пам'яток, які, на його думку, стоять у зв'язку із зазначеною культурою кінця неолітичної доби й у значнішій частині належать до категорії пристроїв для полірування каменю: штучні виглибини різних форм, виточені на поверхні каміння¹⁾.

Ближче ознайомлення з пам'ятками „Стрільчого“ та його околиць протягом липня місяця р. 1927 одразу подало чималі матеріали, почасти відмінні од зібраних тут раніше, почасти й цілком нові. Знахідки у Волоській, стація на лівому березі Дніпровому, трохи нижче Лохану, й нарешті, численні пам'ятки Лоханського острова ще виразніше висувають значення околиць Волоської для українських передісторичних студій і підкреслюють потребу систематичного їх вивчення.

Відкладаючи опис Лоханської стації й інших знахідок з околиць Волоської до слушного часу, цю розвідку автор вважав за потрібне присвятити пам'яткам Лоханського острова, що заслуговують на як-найсерйознішу увагу й вимагають спеціальних дослідів, дослідів до того ж невід-

¹⁾ Після того експедиція відзначила їх у багатьох місцях — і по Дніпрових островах і по надбережному камінні правого берега. Дальші розшуки авторові, у липні місяці року поточного, виявляв їх знов у околицях Ненастця та біля с. Військової.

кладних. Відомо бо, що Лоханський острів, як і значніша частина Стрільчого, не говорячи вже за окреме каміння цієї дільниці Дніпрової й обидві забори біля Волоської, назавше зникнуть під водою року 1931.

Лоханський острів — на висоті Волоської забори — перерізаний „канавою“ на дві половини, являє собою витягнутий з *NO* на *SE* низький, порівнюючи, гранітовий масив, напів занесений піском, який утворює довге „прохвостя“ з косою, що малої води сягає аж до першого каміння другої забори (між Стрільчим — на правому березі та с. Сергіївкою — на лівому).

Північно-західній край правої (у бік до Волоської) частини острова (Лоханський острів I) виразної „голови“ не має. Власне, нагромадження каміння в голові цієї частини, замуленої піском і вкритої лозою, це є продовження Волоської забори. Висока скеляста „голова“ острова, що розтинає Дніпрову течію, яка, з одного боку біжить у канаву, а з другого, падає через поріг Лохан, знаходиться на лівій його частині (острів Скалистий, Лоханський острів II). У цій частині Лоханського острова суцільні виходи породи та менше каміння — окрім голови — висуваються з піщового покрову на 115—125 м. нижче, мало не посередині острова. Приблизно на тій таки висоті і по-над берегом, саме проти першої лави порога, з води виступають окремі, вигладжені рікою камені. Після невеликої смуги піщаного берега, трохи далі, вже на „прохвості“ власне, знов же над самою водою, лежать мальовничі групи каміння, що його мие й обточує безупинна хвиля Лоханова.

Більшість пам'яток Лоханського острова, що їх описові присвячено ці рядки, виявлено по тих окремих каміннях, переважно, надбережних. Із загальної кількості каменів з поробленими на них виглибинами різних категорій і різного, певне, призначення (20), в голові острова відзначено тільки два камені, серед острова — шість, а по-надбережжю — дванадцять. З них на Лоханському острові I виявлено лише один камінь; інші — на Лоханському острові II.

Процеси вивітрювання й діяльність води спричиняють найхимерніші зміни у поверхні гранітових порід. Різноманітні щілини, поверховні й глибокі, розколинні, іноді привалені зверху величезними брилами зруйнованої скелі, виміті водою гроти, обточені боки, нарешті, всякі заглибини на поверхні скелі й каміння, часом більш-менш правильних контурів, що в їх застоюється вода, раз-у-раз спокушають дослідника і спиняють на хвилинку його думку, скеровану на розшуки слідів людської діяльності. Та ця зупинка мислі триває дуже короткий час. Пильніший огляд, здебільша, одразу перековує в природньому походженні того чи іншого явища.

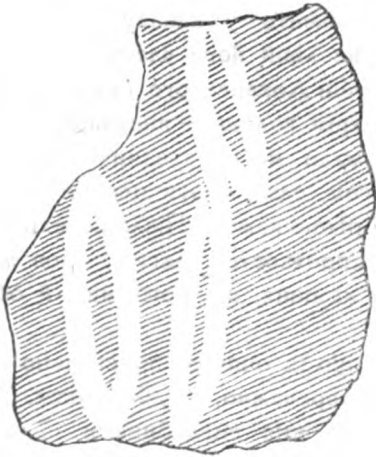
Тим то на загальному тлі отих численних наслідків невтомної діяльності природи, надзвичайно рельєфно виступають, часом ніби подібні до них, та зовсім інші сліди, в яких виразно можна читати результати впертої руки людини — заглибини, витерті на камінні умисне.

Перша, характеристична ознака таких слідів на камінні Надпоріжжя є те, що трапляються вони тільки по горизонтальних чи близьких до них площинах породи. Друга полягає в тому, що знаходяться вони тільки

в певних місцях, назручніших для тимчасового чи постійного перебування людини, здебільша, біля самої води. Та найголовніше те, що такі сліди належать до певних категорій, мають цілком сталі форми й навіть мало відмінюються в своїх розмірах.

Виявлені на Лоханських островах штучні виглибини, витерті в гранітовій породі, можна поділити, відповідно до процесів, які їх створили, на три основні категорії.

Категорія А. Субовальні та круглі виглибини невеликого діаметру (найбільш. 0,54) й різної глибини, здебільша, з мало помітним, а іноді виразним, відповідно до довгочасності процесу, круглим чи субовальним горбком посередині, що втворилися в наслідок тертя по колі.

Мал. 1. Камінь II. Набл. 1:14.

Категорія В. Дугоподібні (б. м. значного радіусу) рівчаки, здебільша по двох, в формі стулених клішнів, більш-менш глибокі і тому завше з виразним сочкоподібним горбком між ними, що втворилися в процесі тертя по дузі.

Категорія С. Круглі й глибокі заглибини малого діаметру, що втворилися в процесі тертя вглиб.

Поза цими категоріями лишається кілька зразків одмінних контурів чи переходової форми і пришліховані площинки, іноді ледве помітно виглиблені, що їх одзначено — за єдиним винятком — по каміннях, на яких виявлено й інші зразки.

Цілком зрозуміло, що повної, абсолютної тотожності форми й розмірів занотованих виглибин немає й не може бути. Вони варіюються й мірою й глибиною. Коля-б навіть припустити, що певну кількість однакових зразків утворено однією рукою, довгочасність процесу тертя, твердість породи й інші чинники повинні були внести в них відповідні одміни.

Ці відміни виявляє їх опис, який треба почати списом пам'яток центральної частини Лоханського Острова II, бо, з одного боку, тут їх і збереглося найбільше, а з другого, тут їх і було знайдено вперше¹⁾.

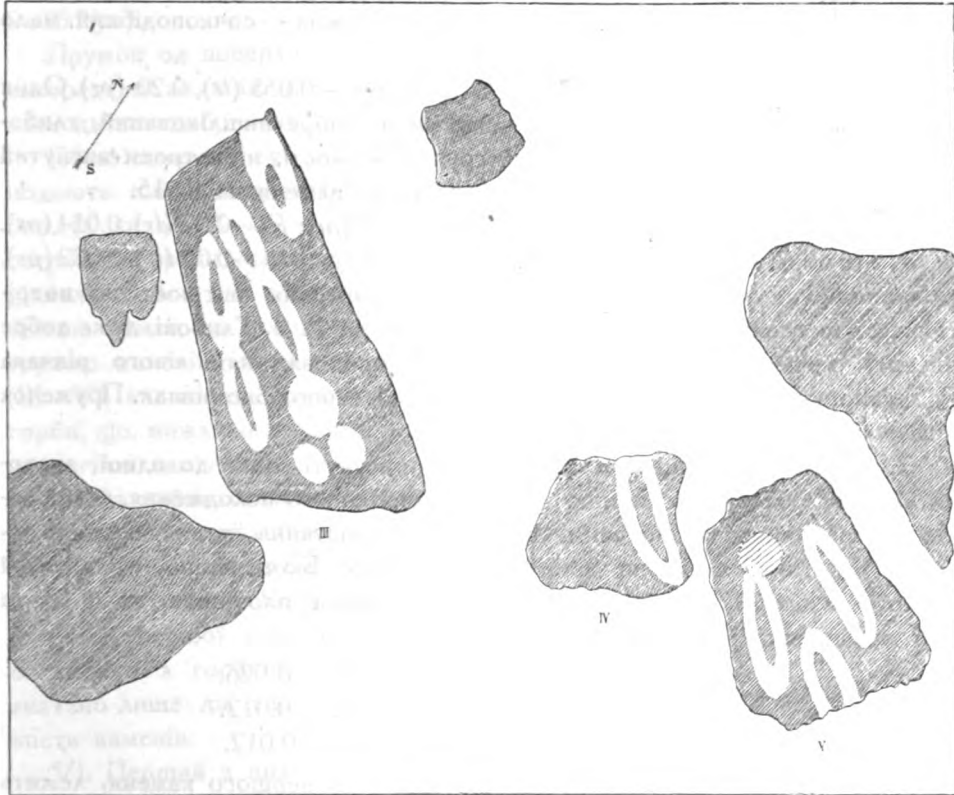
Мало не в центрі острову, в улоговині, вкритій молодою лозою, на віддаленні 200 м. од „голови“ й на 40 м. од берега Лохану, одзначено два камені з рівною поверхнею, що виступають з піску на 0.15—0.18.

I. Перший з них, мало не чотирикутної форми, розмірами 0.75 (*N—S*) на 0.68, має посередині, а власне ближче до північного краю, добре ви-

¹⁾ Щоб скоротити опис, автор удиватиме таких скорочень: Рівчак — *R* (rainure). Клішнюваті рівчаки (по двох) — *P* (pincettes); в їх правий рівчак — *R*₁, лівий — *R*₂. Довжина, широчінь, глибочінь — *ln*, *lr*, *pr*. Округла виглибина — *C* (cuvette). Діаметр по лінії *N-S* — *D*₁; по лінії *E-O* — *D*₂.

терту площинку неправильно овальної форми, мірою 0.62 ($E-O$) на 0.26 (O) та 0.40 (E). Невелику виглибину на вигладженій площинці відзначено мало не в центрі її.

II. Другий камінь, на 4 м. в бік $S-E$ од нього, мірою 1.15×0.85 , трохи похилений на північ, з трьома парами рівчаків, що формою нагадують клішні. Одну пару, крайню до південно-західнього-краю, вироблено

Мал. 2. Група каменів III—V з численними виглибинами. Набл. 1:40.

окроме; дві інші залилися в фігуру, подібну до вісімки (мал. 1). Розміри клішнів такі:

P.1 0.68 (ln), 0.22 (lr); R_1 —0.07 (lr), 0.02 (pr); R_2 —0.08 (lr), 0.015 (pr).

P.2 0.65 " 0.15 " R_1 —0.07 " 0.01 " ; R_2 —0.06 " 0.010 "

P.3 0.50 " 0.19 " R_1 —0.09 " 0.08 " ; R_2 —0.07 " 0.008 "

Поверхня рівчаків звітрена.

На 30 м. од цих каменів, через вісь острову в бік $S-E$, знаходиться друга група з трьох каменів з рівною поверхнею: одного великого (більший руб—2.25) та двох менших, на яких виявлено численні клішні, овальні виглибини та пришліховані площинки (мал. 2).

III. Перший, з майже рівною поверхнею, зорієнтований по лінії $NO-SE$, розмірами 0.75 (NO), 2.25 (NE), 1.10 (SE) та 1.90 (SO), що підноситься над піском на 0.63—0.62 (північно-західній край) та 0.43 й 0.53

(точки південно-східнього краю), має п'ять пар клішнюватих рівчаків, що з них чотири творять вісімкоподібні фігури, а одна стоїть окреме, та три овальні виглябини. Їхні розміри:

Р. 1 (4). 0.75 (*ln*), 0.24 (*lr*); R_1 —0.08 (*lr*), 0.010 (*pr*); R_2 —0.07 (*lr*), 0.012 (*pr*). Рівчаки добре вишліховані, та вивітрюються. Сочкоподібний пружечок між клішнями — нижче поверхні каменя на 0.009.

Р. 2 (5). 0.56 (*ln*), 0.24 (*lr*); R_1 —0.07 (*lr*), 0.011 (*pr*); R_2 —0.06 (*lr*), 0.005 (*pr*). Є поперечні щілини, поверхня звітрюється. Пружок — сочкоподібний, мало не в рівень з поверхнею каменя.

Р. 3 (6). 0.65 (*ln*) 0.21-2 (*lr*); R (обидва) — 0.055 (*lr*), 0.20 (*pr*). Один з найкращих зразків цього роду, незвичайно добре вишліхований, глибокий, довгий при найменшій в усій групі широкості, ніби трохи вигнутий в бік *SO*. Сочкоподібний пружок нижче рівня каменя на 0.015.

Р. 4 (7). 0.73 (*ln*), 0.24 (*lr*); R_1 —0.05 (*lr*), 0.013 (*pr*); R_2 —0.07 (*lr*), 0.014 (*pr*).

Р. 5 (8). 0.65 (*ln*), 0.23 (*lr*); R_1 —0.06 (*lr*), 0.023 (*pr*); R_2 —0.07 (*lr*), 0.022 (*pr*). Сочкоподібний з добре вигнутими боками. Поверхня звітрюється; потріскався. Прегарний зразок, може ще кращий за Р. 3. Глибокі, дуже добре витерті рівчаки. Правий рівчак Р. 4 в продовженням лівого рівчака Р. 5; утворюють разом один довгий вигнутий есоподібно рівчак. Пружечок нижче поверхні на 0.009.

Зливаючися з кінцем Р. 3, щільно присунуті одна до одної, знаходяться три овальні заглибини, мабуть, природнього походження, без горбків посередині, та з виразними слідами використання їх для якихось потреб, бо стінки заглибин добре вишліховано. Біля першої (більшої) й другої — в бік *SE* — добре вигладжена притерта площинка на 0.10 та 0.07 завширшки. Розміри заглибин такі:

С. 1. D_1 — 0.37; D_2 — 0.30. $Pr.$ — 0.026.

С. 2. D_1 — 0.28; D_2 — 0.20. $Pr.$ — 0.012.

С. 3. D_1 — 0.26; D_2 — 0.16. $Pr.$ — 0.012.

IV. У віддалі одного метру на *E*, через вісь першого каменя, лежить невеликий (0.98×1.05), трапекуватий в плані, камінь, трохи похилений в бік 0, що підноситься над рівнем піску з боку *NE* на 0.26—0.28, а з боку *SO* лише на 0.07. Із східнього боку на ньому витерто пару рівчаків, сполучених в точці *SE*, трохи одмінної від типових клішнів форми. Правий рівчак сливе прямий, лівий — вигнутий у бік 0. Їхні розміри: впод. — 0.74; найб. шир. — 0.26. R_1 — 0.07 (*lr*), 0.010 (*pr*). R_2 — 0.06 (*lr*), 0.012 (*pr*). Височінь пружка посередині в рівень, ба навіть трохи вища за лівий берег R_2 . Гарний зразок добре вигладжений. *NO* кінець пружка не зовсім виразний.

V. Безпосередньо біля нього — третій плоский камінь цієї групи, зорієнтований по лінії *NO* — *SE*, розмірами 1.40×0.83 (*NO*) та 1.05 (*SE*), на жаль, надбитий на південно-східньому кінці, що підноситься над рівнем піску на 0.50—0.55. На ньому збереглися дві цілі клішні й кругляста притерта площинка. Ровлом знищив частину третьої пари клішнюватих рівчаків.

Розміри клішнів такі:

Р. 1 (9). 0.81 (*ln*), 0.22—3 (*lr*). R_1 —0.06 (*lr*), 0.014 (*pr*). R_2 —0.06 (*lr*), 0.017 (*pr*).

Сочкоподібний пружок нижче поверхні каменя на 0.005. Один з дуже добрих зразків.

Р. 2 (10). 0.77 (*ln*), 0.20 (*lr*) R_1 —0.08 (*lr*), 0.009 (*pr*). R_2 —0.09 (*lr*) 0.012 (*pr*).

Пружок нижче рівня на 0.007.

Р. 3 (11). Розбиті. L_n —? L_r —0.265. R_1 —0.13 (*lr*), 0.023 (*pr*). R_2 —0.12 (*lr*), 0.025 (*pr*).

Пружок од поверхні на 0.007. Дуже добре вигладжений зразок. Безпосередньо за північним кінцем Р. 2, доходячи до лівого рівчака Р. 1, знаходиться добре витерта площинка, мірою 0.28—0.30 (D_1) на 0.24 (D_2).

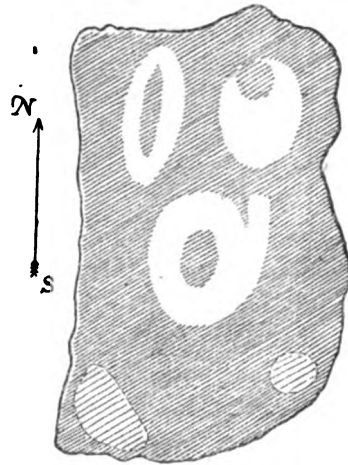
По-за списаним тут камінням, що, як знати, подають, кінець-кінцем тільки один тип виглибин (з категорії В), в центральній частині острова не трапилося інших пам'яток, що нас цікавлять. А втім рудитися за те, що їх тут більше немає, не можна. Зразу ж за другою групою каменів із клішнюватими рівчаками (III—V), на південь, зносяться високі піскові горби, що, можливо, ховають під собою й інші аналогічні пам'ятки.

Третя найчисленніша група каменів з витертими на них виглибинами рівних форм купчяться по-над берегом порога, саме проти першої його лави. Вона достачає, переважно пам'ятки першої категорії: круглі й овальні виглибини з горбком посередині; в ній одзначено лише дві пари клішнюватих рівчаків. Основну групу творять одні шість каменів.

VI. Перший з них (приблизно на 188—190 м. од голови острова й лише в двох метрах од води)—плоский камінь з добре обтертими боками, що виходить з піску всього на 0.20 м., трохи похилився з О на Е. Вісь каменя—по лінії N—S. На його поверхні одзначено три штучно витерті заглибини та дві пришліховані площинки (мал. 3).

Р. (12). L_n —0.53. L_r —0.24. R_1 —0.07 (*lr*), 0.015 (*pr*). R_2 —0.08 (*lr*), 0.020 (*pr*) Клішнюваті рівчаки щільно зсунуті (закриті) й таким чином творять витягнуту сочкоподібну фігуру. Поверхні рівчаків звітрено, в NE-ній ділянці каменя виточено округлу виглибину (№ 4), мірою 0.42 (D_1) на 0.30 (D_2), з мало виразним горбком, що майже збігається з північним боком заглибини. Глибочинь—0.039. Поверхня звітрена. Краще збереглися західній та південно-західній боки.

Сливе посередині каменя виточено велику заглибину (№ 5) розмірами 0.51 (D_1) на 0.41 (D_2), з малопомітним овальним горбком посередині (D_1 —0.10; D_2 —0.16) й рівчаком витертим по дотичній з боку Е, мірою 0.24 (*ln*), 0.08 (*lr*) на 0.010 (*pr*). Глибочинь круглястої заглибини—0.039 (Е)

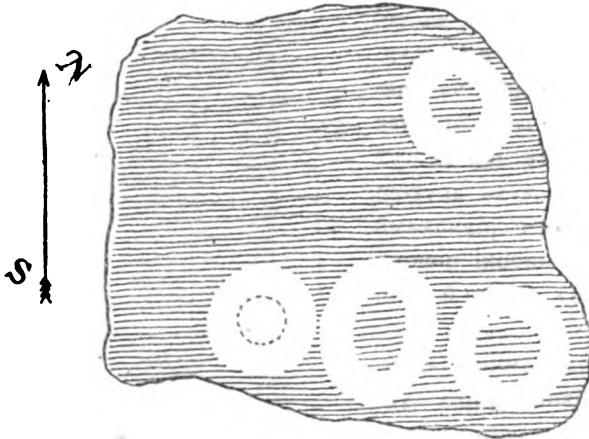

Мал. 3. Камінь VI. Набл. 1 : 27.

та 0.032 (0), в центрі (до горбовинки) — 0.029. Поверхню заглибини вигладжено краще, ніж у попередній; сліди шліхування збереглися по всій поверхні.

У південно-західньому краї каменя, заповнюючи його гострокутній виступ, вишліхувано площинку—влогвинку неправильної яйцюватої форми, мірою 0.36 на 0.23; глибочінь її — 0.008. Насамкінець, на східньому краї каменя обрисованого кривою, знаходиться ще одна витерта площинка, знов же неправильних контурів, розмірами 0.17 на 0.15.

VII—VIII. Лише на 1 м. од попереднього, в бік *SO*, в піску стремить частина каменя, сильно підмитого водою й засипаного піском (обернутого

Мал. 4. Камінь IX. Набл. 1:23.

рівною поверхнею на схід під кутом на 30—35°) з парою клішнюватих рівчаків,¹⁾ а на віддалі 3,5 м. од каменя VI, в бік *SE* звисав з берега, під кутом в 75°, підмитий водою й напівсхований під нею (обернутий на *N*) камінь з круглою виглибиною (№ 6). D —0.335. Глибочінь — 0.022; горбовинка — нижче країв виглибини на 0.009. Поверхню сильно звірено.

IX. На 12 м. нижче каменя VI (через вісь острова), на 2 м. од берега в воді лежить плоский, здається, камінь неправильно чотирикутних контурів, зорівитований боками на сторони світу; грубіший до берега, він трохи похилився у бік *N* (мал. 4).

Поверхня його майже рівна. На ній виточено чотири круглястих заглибини, одну в *NE*-ному куті, а три в ряд по-під краєм південням. Їх дуже добре вишліхувано, й збереглися вони на прочуд гарно. Їх розміри такі:

С. 1. (7). D_1 —0.30; D_2 —0.29. Добре вишліхувана, мало не кругла. Горбовинка звітрилася. Глибочінь — 0.013-12.

С. 2. (8). D_1 —0.44; D_2 —0.30. Овальна. Добре шліхувана. Глибочінь — 0.017. Горбовинка посередні підноситься на 0.005.

С. 3. (9). D_1 —0.335; D_2 —0.345. Глибочінь — 0.022. Горбовинка вивразна, висока, мало не рівень з висотою крис.

С. 4. (10) D_1 —0.32; D_2 —0.305. Глибочінь — 0.016. Горбовинка мало не в рівень з крисами.

В цілому цей камінь являє собою одну з найкращих пам'яток Лоханського острова з категорії I.

X. Біля каменя IX, напів укрита водою, висувається з піску частина довгастого каменя, що лежить рівнобіжно до лінії берега в напрямі *N—S*.

¹⁾ Обмірів не зроблено, з огляду на те, що камінь засипано піском.

Поверхня його нерівна, горбувата. В ньому вироблено глибоку овальну виглибину (попсовану щілинами, отже добре вигладжену), розмірами $0.31 (D_1)$ на $0.26 (D_2)$ і в 0.022 завглибшки, з виразною овальною горбовинкою, що підноситься на 0.012 (№ 11); трохи далі за нею, в бік S — друга напів звітрена виглибина (№ 12), кругла з діаметром у 0.26 (набл.).

XI. Просто цього каменя, в березі, обернутий на схід під кутом на 45° , звисає камінь з величенькою круглою виглибиною (№ 13) $D_1 — 0.36$; $D_2 — 0.35$; $Pr. — 0.027$. Виразна й висока горбовинка має 0.017 височини.

XII. Трохи осторонь цієї численної групи камення з круглими виглибинами, у віддалі 13 м. од першого каменя (VI) й на 10 м. од води, саме проти каменя, з чотирма круглими виглибинами (IX), в напрямі $NNE — SOO$ з піску виступає камінь витягнутої форми (сірий граніт) розмірами $1.10 \times 0.45 (NE)$ та $0.55 (SO)$, з поверхнею, що складається з двох частин різної височини над рівнем піску: меншої (південно-східній край), нерівної приблизні розміри 0.43×0.50 , яка підноситься над піском на 0.35 , та більшої (край південно-західній) рівної, що з боку O засипана піском у рівень з поверхнею, а з південного й східнього боків підноситься над рівнем піску лише на кілька сантиметрів.

В цій частині поверхні каменя вироблено дуже добре шліховану круглясту виглибину (№ 14), мірою $0.41 (D_1)$ — на $0.36 (D_2)$, при глибині в точках N та $S — 0.015$ та 0.008 , а в точках O і $E — 0.022$ та 0.021 . Горбовинка нижче точок O та E на 0.008 . Виглибину виточено ідеально. Поза крисами її немає пришліхованих площин, як це трапляється раз-у-раз в інших примірниках. Натомість, торкаючись південно-західньої частини її крис, щільно присунуто до неї майже не виглиблену круглясту заглибину (№ 15), мірою $0.23 (D_1)$ на $0.27 (D_2)$. Криси ще не позначилися, глибочінь рівчака є мінімальною (всього 0.007). Поверхню вигладжено ідеально. А в тім вона не вишліхована, а шаршава, що пояснює, здається, якість породи (дрібно-зернистий сірий граніт).

XIII. На південний схід од попереднього каменя, на 7 м. од берега в піску лежить побитий камінь (червоनावий граніт), на якому заціліла половина широкої ($D_2 — 0.40$) виглибини, глибокої в точці O на 0.034 , а в точці E на 0.027 (№ 16). У південній частині вона не має заглибини. Горбовинка широка й невиразна. Поверхню виглибини звітрено.

XIV. Мало не проти попереднього, в порозі лежить найбільший з усіх камнів, що на них виявлено було штучні заглибини, з добре вигладженими водою боками, який має глибокі розколинні й щілини, що поділили його поверхню на п'ять окремих частин. Вісь каменя проходила по лінії $E — O$, тоб-то впоперек течії, що певною мірою й спричинилося до того, що він так потріскався. Цьому допомагала й нерівність його поверхні. Дільниці A та B — високі й горбуваті; інші мають більш-менш рівну поверхню, (трохи похилу в бік S). На ньому виточено 11 субовальних та круглих виглибин, здебільша, глибоких (мал. 5).

Виглибини пороблено на рівних площинах дільниць B, D та F . На великій простороні дільниці A ми знаходимо одним одну заглибину. Розміри їх такі:

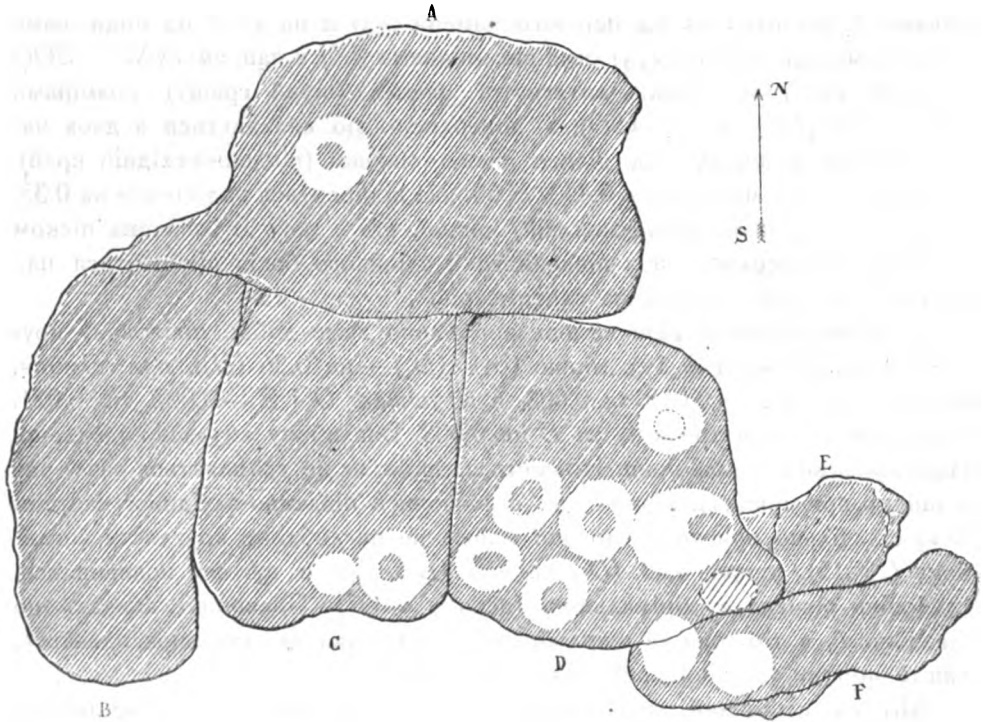
Дільниця А.

С. 1. (17). D_1 — 0.33; D_2 — 0.31. Pr . тах. (в південному краї) — 0.027. Горбовинка 0.01 заввишки. Добрий зразок.

Дільниця С.

С. 2. (18). D_1 — 0.19; D_2 — 0.17. Pr . 0.21. Неглибока виглибинка, без горбовинки.

С. 3. (19). D_1 — 0.30; D_2 — 0.28. Pr (S) — 0.55. Pr (N) — 0.053. Горбовинка невисока, нижче країв на 0.05. Ця виглибина злилася крисами

Мал. 5. Камінь XIV. 1:24.

з попередньою. Добре виглиблена. Поверхня звітрилася, хоча заціліли добре шліховані місця. План горизонтальний. Рівчачок майже рівний, і тому горбовинка має правильну форму.

Дільниця D.

С. 4. (20). D_1 — 0.24; D_2 — 0.27. Pr — 0.021. Горбок — 0.004 заввишки. План трохи похилий в бік N. Поверхня вишліхована дуже добре, хоча починає звітруватись. Горбовинка мало виразна.

С. 5. (21). D_1 (NE—SO) — 0.31-2; D_2 — 0.26-6. Pr . тах. (SO) — 0.03. Горбовинка висока на 0.012. План горизонтальний. Добре вигладжена. З північного краю попсована щілинами й тому не дається до точного визначення розмірів.

С. 6. (22). D_1 — 0.32; D_2 — 0.30(?). Сильне звітрилася. План трохи похилий на E.

С. 7. (23). D_1 — 0.36; D_2 — 0.42-1. Злилася крисами й попередньою. Сильне виглиблена (в точці N — 0.06, в точці S — 0.055). План горизонтальний. Горбовинка під краєм E мало не зливається з крисами. Її височінь — 0.011. Поверхня звітрена.

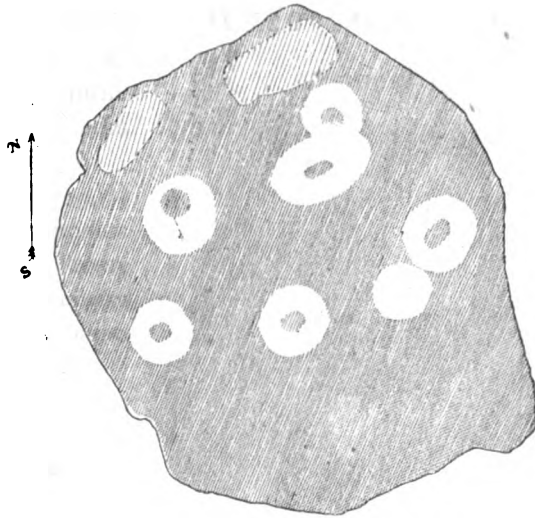
С. 8. (24). D_1 — 0.23; D_2 — 0.27. Сильне звітралася, й тому глибочінь не можна встановити. По крисах заціліли добре вишліховані місця. План трохи похилий на S .

С. 9. (25). D_1 — 0.30; D_2 — 0.26. $Pr.$ (N) — 0.027; $Pr.$ (S) — 0.034. Горбовинка висока на 0.009. Дуже добрий зразок глибокої виглибини. Рівчачок майже рівної широчини. План горизонтальний.

Округла притерта площинка (surface polie) з незначною заглибиною, мірою 0.17 (D_1) на 0.22 (D_2).

Дільниця F .

С. 10. (26). D_1 — 0.27; D_2 — 0.34. $Pr.$ (в точці S) — 0.046; $Pr.$ (в точці E) — 0.031. Дуже добре вигладжений субовальний зразок. На жаль, попсований щілинами, що не дають можливості поробити всі потрібні виміри. Горбовинка ближче до краю E . Вона незначна, всього 0.005—6 заввишки. Поверхня виглибини звітралася.

Мал. 6. Камінь XV. Набл. 1:18.

С. 11. (27). D_1 — 0.25; D_2 — 0.25-6. $Pr.$ (в чотирьох точках N, E, S, O) 0.033, 0.019, 0.021, 0.016. Горбовинка виразна й висока, виразніша з північно-східного боку, нижче лінії $N-S$ на 0.011 тоб-то $h. \max.$ 0.022 (N) — 0.008 (S). Дуже добрий зразок круглої виглибини, на жаль, попсований т. зв. „словом“, що перетинає один з країв. Поверхня звітралася. План — горизонтальний.

Цей камінь закінчує групу пам'яток, що їх виявлено в центральній частині Лоханського острова II. Ще три камені, на яких одзначено круглі й овальні заглибини, належать прохвостю.

XV. Великий камінь, мірою 2.50 на 1.05, на 175 метрів у бік N од крайніх каменів на прохвості, з добре обточеними водою боками й просторою більш-менш рівною поверхнею. На ньому виявлено численні круглясті виглибини та добре вишліховані площини (мал. 6).

З північного краю знаходяться дві пришліховані площини, розмірами 0.45×0.15 (O) — 0.20 (E) та 0.60 на 0.23 (O) й 0.30 (E), а на центральній дільниці поверхні — 7 круглястих виглибин.

Їх розміри такі:

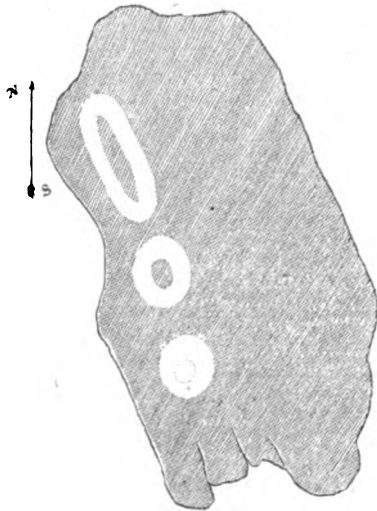
С. 1. (28). D_1 — 0.40; D_2 — 0.39. $Pr.$ (в точках N, E, S, O) — 0.025, 0.019,

0.037, 0.015. Горбовинка з північного краю, невиразна, в точці *S* — 0.013 заввишки. Прегарний зразок. Дуже добре зберігся західний бік, що зливається з пришліхованою поверхнею каменя. Південний край виглибини попований, бо пришліховані місця повідлуплювалися.

С. 2. (29). D_1 — 33; (набл.); D_2 — 0.54; (набл.). *Pr. max.* (в точці *E*) — 0.046. Горбовинка висока на 0.005, розмірами 0.013×0.009 . Добре вигладжена. На жаль, великі шматки шліхованої поверхні боків повідколювалися.

С. 3. (30). D_1 — 0.22; (набл.); D_2 — 0.34. *Pr. max.* (в точці *E*) — 0.016. Горбовинка незначна. Виглибину зруйновано процесом відколювання породи. Вишліхувана добре.

С. 4. (31). D_1 — 0.33; D_2 — 0.33. *Pr.* — 0.013. Горбовинка 0.006 заввишки. Зовсім кругла, з добре шліхованими боками, хоча місцями є відколупини. Горбовинка звітрилася остаточно.

Мал. 7. Камінь XVI. Набл. 1:40.

С. 5. (32). D_1 — 0.36; D_2 — 0.35. *Pr.* (*N*) — 0.024, *Pr.* (*S*) — 0.011. Поверхня звітрилася, лишилися тільки невеликі клаптики шліхованої поверхні. Мабуть, була глибока, бо горбовинка, хоч і сильно звітрена, підноситься в точці *N* на 0.016.

С. 6. (33). D_1 — 0.32; D_2 — 0.39. *Pr.* — 0.039. Зацілілі тільки клапти добре шліхованої поверхні (бік *E*). Горбовинка звітрилася, але ж її знати.

С. 7. (34). D_1 — 0.36; D_2 — 0.38. *Pr. max.* (*S*) — 0.036. Горбовинка овальна з *SO* на *NE*, розмірами 0.16 на 0.11, зовсім невисока (0.002). Цікавий зразок глибокої

круглястої виглибини. На жаль, боки повідколювалися, а через середину виглибини йде щілина.

XVI. На 60 метрів у південний бік од попереднього, рівнобіжно до течії, в порозі (на 3,5 од берега), лежить підмитий водою й похилений на 0, довгастий камінь, довгий на 2.75. На його правому боці, нахиленому в бік 0 під кутом в 45° , вироблено три штучні виглибини: одну еліптичну та дві круглясті (мал. 7).

Розміри еліптичної фігури такі:

Lp — 0.70. Lr — 0.24. Набл. шир. пружка посередині — 0.095. Його довжина — 0.36 (південний кінець звітривсь). Розміри рівчаків: R_1 — 0.08 (*lr*), 0.033 (*pr*); R_2 — 0.07 (*lr*), 0.025 (*pr*). Горбок нижче поверхні каменя на 0.020, тоб-то в точці *O* — 0.005, а в точці *E* — 0.013. Єдиний дуже гарний зразок довгастої й глибоко витертої виглибини.

Розміри круглястих виглибин такі:

С. 1. (35). D_1 — 0.33; D_2 — 0.31. *Pr.* (в точці *O*) — 0.024, *Pr.* (в точці *E*) — 0.014. Горбовинка висока на 0.008. Через середину йде щілина. Поверхня звітрилася.

С. 2. (36). $D_1 = 0.31$; $D_2 = 0.30$. Pr (в точці O) — 0.023, Pr . (в точці E) — 0.019. Горбовинка невиразна, найбільша височінь 0.003 — 4. Поверхня звітрена.

XVII. Насамкінець, на п'ять метрів нижче, близько берега, а всею у воді, лежить довгаста відколина великого каменя, розмірами 1.75×0.70 , з рівною поверхнею в 1.05×0.70 . На ній виточено дві круглясті виглибини й вишліховано площинку.

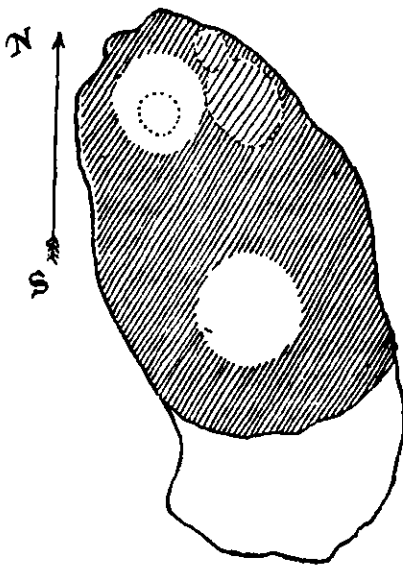
С. 1. (37). $R_1 = 0.28$; $R_2 = 0.29$. Глибочінь — 0.02 (SO) та 0.018 (NE). Височінь горбовинки мало не рівень із крисами. Один з найкращих на острові зразків.

С. 2. (38). $R_1 = 0.27$, $R_2 = 0.23$. Pr . (в точці E) — 0.008, Pr . (в точці O) — 0.015. Горбовинка невиразна. Найбільша височінь — 0.007. З лівого боку цієї виглибини вишліховано площинку-заглибнику, що має вповодж 0.35, а впоперек 0.17, з ледве помітними зародками двох горбовинок (мал. 8).

XVIII. Цю серію пам'яток треба закінчити описом єдиного каменя з добре виглибленою та ідеально вишліхованою площиною, що його виявлено на Лоханському острові I. В момент виявлення його (10/VII—1927 р.) камінь був напів закритий водою. Він лежить мало не посередині правого берега острова, трохи нижче останніх каменів, зв'язаних з Волоською заборою. Підмитий водою він трохи похилився у бік O . Його поверхня рівна. Під лівий край у ньому виточено видовжену заглибину, неправильних контурів, довгу на 0.62 при найб. шир. у 0.24. На ній можна розпізнати дві окремі виглибини — коротшу — (0.35), вужчу й глибшу (під західній край) та ширшу й не так глибоку (під край східній), більш довгу (0.62).

Цілоком відокремлено стоять дві пам'ятки, що їх виявлено на скелях „голови“ Лоханського острова II.

XIX. На більш-менш відокремленій скелі правій частини гранітового масиву „голови“ (в бік до порога), трохи нижчій за північніші од неї виступи породи, виявлено глибоку „чашку“ малого діаметру, з добре вишліхованими стінками. Краї „чашки“ зруйновано процесами звітрювання породи. Цілі збереглися північний та північно-східній краї. Решта країв „поцербилася“. Глибина чашки 0.31. Горішня частина стінок шаршава, звітрена, нижча — на висоті 0.15 від дна — дуже добре вишліхована. Переміри отвору: 0.34 (D_1) та 0.34 — 5 (D_2). Трохи глибше, в рівень із південно-західнім обрізом чашки, діаметр рівний 0.28. Перекрій чашки являє собою викруглено-конічну фігуру.

Мал. 8. Камінь XVII. Набл. 1:30.

XX. На 7 м. від скелі з глибокою чашкою в бік O , на зовсім рівному довгастому камені неправильних контурів, мірою 1.50 на 0.65 (O) та 0.45 (E), зорієнтованому з SO на NE , в NE -ному кутку підчас дослідів запорозької експедиції Укрнауки, 5/VI, 1927 — відзначено було глибоченьку, як на діаметр, субовальну заглибину, можливо природнього походження, отже з безперечними слідами вигладжування її поверхні. Її розміри такі: D_1 — 0.21. D_2 — 0.15 — 16. $Pr.$ — 0.037.

Підсумовуючи кількість виявлених по Лоханських островах штучних виглибин і поділяючи їх на зазначені вище категорії: круглястих чи овальних заглибин (A), клішнюватих рівчаків (B) та глибоких чашок (C), маємо такі цифри: A — 38, B — 12, C — 2.

До цього числа не зараховані: нетипові або-ж одмінні од подвійних рівчаків-клішнів рівчакі на каменях IV та VII, еліптична фігура на камені XVI й виглиблена площинка, витягнутої форми на острові I-му.

Таким чином, загальне число штучних виглибин на камінні Лоханських островів дорівнює 55. Звичайно, кількість пам'яток цього роду на Лоханських островах більша. Авторіві не пощастило бачити їх усі. По-за тим, що де-які з каменів із заглибинами засипано піском (пор. вище, а надто камені VII та XIII), де-які з каменів лежали під водою, й тому їх не можна було описати. Від'їжджаючи з Волоської 3/VIII, автор не міг поробити відповідних перемірів на великому плоскому камені в порозі, що лежить поруч каменя IX, на якому, після очищення його поверхні від водоростей, він виявив одинадцять округлих виглибин із горбками посередині.

Наш — мимоволі довгий — опис, кінець кінцем, приводить нас до таких узагальнень, що до виглибин з категорії A та B .

A . Круглясті й овальні виглибини (як що з загального числа їх одкинути зразки 1, 2, 3 і 5, які, здається, повстали з природніх заглибин) мають такі переміри:

D_1 (33 заміряні зразки).	D_2 (32 заміряні зразки).
до 0.20 — 1	до 0.20 — 1
0.21 — 0.25 — 5	0.21 — 0.25 — 1
0.26 — 0.30 — 7	0.26 — 0.30 — 14
0.31 — 0.35 — 12	0.31 — 0.35 — 9
0.36 — 0.40 — 5	0.36 — 0.40 — 5
0.41 — 0.45 — 3	0.41 — 0.45 — 1
0.46 — 0.50 — 0	0.46 — 0.50 — 0
понад 0.50 — 0	понад 0.50 — 1
33	32

Таким чином, пересічні розміри круглястих виглибин 0.21 — 0.40, а найбільше число зразків має розміри між 0.26 і 0.35.

Рг. (тридцять заміряних зразків)

до 0.015	—	3
0.016 — 0.020	—	4
0.021 — 0.025	—	9
0.026 — 0.030	—	3
0.031 — 0.035	—	3
0.036 — 0.040	—	4
0.041 — 0.045	—	0
0.046 — 0.050	—	2
0.051 — 0.055	—	1
0.056 — 0.060	—	1

30

Отже, глибочинь круглястих виглибин, загалом, не велика. Вищенаведена таблиця не дає, як знати, підстав для інших узагальнень та висновків. Треба одзначити, що глибина круглястих виглибин не стоїть у зв'язку з їх діаметром, і малі мірою заглибини бувають іноді глибокі (№№ 25, 26, 27 а надто 19).

Те саме треба сказати й про горбовини круглястих та овальних виглибин. Рельєфність їх і розміри не залежать од діаметру круглястих виглибин та їх глибини.

В. Що до клішнюватих рівчаків, то різні вздовж (макс. 0.81, мінім. 0.50) вони мають більш-менш однакову широчинь: між 0.22 і 0.24 (8 з 12-ти). Широчинь клішнів не переходить за міру 0.24, що її відзначено в чотирьох зразках з дванадцяти. Цікаво, що дві найдовші клішні мають широчинь меншу (*P.* 9, а надто *P.* 10, довгий на 0.77, яка має завширшки всього 0.20). Це пояснює природа підойми, за допомогою якої ті виглибини пороблено: випростана рука совгалася по дузі більшого радіусу, аніж рука, затримана у русі на всю довжину й дужче зігнута в лікті.

Усі рівчаки — і клішнюваті і по-під стінками круглясто-овальних виглибин — мають дно викруглене, а не гострокутне.

Не менш цікаві спостереження над широчинню рівчаків та їх глибиною. Широчинь рівчаків варіюються від 0.05 до 0.09. На 24 зразки тільки два ширші (*P.* 11). Дуже рідко трапляється, щоб в одній парі клішнюватих рівчаків широчинь їх була зовсім однакова (тільки *P.* 6 та *P.* 9). В десяти примірниках вона різниться на 1 — 2 сантиметри.

Це саме можна сказати й за глибочинь парних рівчаків. Однакову глибочинь маємо тільки в трьох клішнях. Різниця між правим та лівими рівчачками — невелика (макс. 0.006, а здебільша менша), а в тім на цьому слід спинитися й покомбінувати клішнюваті рівчаки по кількох позначках:

3 пари рівчаків (*P.*) вузчий є глибший:

<i>P.</i> 1. R_1 —0.07 (<i>lr</i>) та 0.020 (ρr)
<i>P.</i> 4. R_2 —0.07 " " 0.012 "
<i>P.</i> 8. R_1 —0.06 " " 0.023 "
<i>P.</i> 11. R_2 —0.12 " " 0.025 "

З пари рівчаків (P) ширший є глибший:

$P. 5. R_1 - 0.07$ (lr) та 0.011 (ρr)

$P. 7. R_2 - 0.07$ „ „ 0.014 „

$P. 10. R_2 - 0.09$ „ „ 0.012 „

$P. 12. R_2 - 0.08$ „ „ 0.020 „

Клішні мають однакову широчінь та глибину їх рівчаків — $P. 6$.

Клішні мають однакову широчінь та різну глибину рівчаків — $P. 9$ (широкі на 0.06 вони різняться глибиною на 0.003).

Клішні мають різну широчінь однакових завглибши рівчаків — $P. 2$ та $P. 3$ (широчінь різняться на 0.01 в $P. 2$ і на 0.02 в $P. 3$).

Комбинуючи їх за іншою ознакою, а саме який з двох рівчаків є глибший, не зважаючи на його широчінь, маємо такі дані:

R_1 — глибші у 3 примірниках ($P. 1, P. 5, P. 8$), а R_2 — глибший у 6 примірниках ($P. 4, P. 7, P. 9, P. 10, P. 11, P. 12$).

На підставі вивчення штучних виглибин на камінні Лоханських островів ми можемо дійти до таких висновків:

1. Ці виглибини виточено тільки на камінні з рівною поверхнею, або, краще сказати, тільки по рівних горизонтальних площинах каменів. Теперішню похилість рівних площин, по яких виявлено ці виглибини, пояснює діяння ріки. Ріка лишила незрушеними з місця тільки родиму скелю та найбільше каміння, що висувається з піску (на поверхні острова чи з річного дна) в меншій своїй частині. Не згадуючи про скелі й каміння „голови“ острову, фактично, таких нерушених каменів можна назвати тільки два: XIV та XV.

У кожному разі, з численних зразків штучних виглибин на камінні не траплялося й одного прикладу виточування їх на прямовисних або похилих площинах.

2. Виточені штучно заглибини одзначені на 96.5% по невисоких каменях, які лежать на низькій частині островів, що заливаються підчас поводи, на піску, біля самої води, ба навіть у порозі.

3. Зручне положення каменя використовувалося повною мірою. Виглибини різних форм вкривають не тільки зовсім рівні площини; іноді їх виточувано й на горбуватій площинці горизонтальній (наприклад $C. 1$ каменя X, або $C. 1$ та $C. 8$ каменя XIV).

4. Штучні виглибини зрідка трапляються по одинці. Здебільша, на одному камені їх буває декілька; поодинокі зразки відзначено тільки по невеликих мірою каменях, що належать до певної групи каміння з численними зразками.

5. За малим винятком (камені III, VI), по окремих каменях чи їх групах відзначено виглибини якоїсь одної категорії.

6. Розміщення їх по поверхні каменя подиктовано більшою чи меншою придатністю площини, а не якимись іншими міркуваннями. Немає й одного прикладу, коли-б ці виглибини було розміщено в певному порядку, якимись геометричними фігурами, то-що.

7. Глибше вивчення їх переконає нас у тому, що виточувано їх без огляду на результати тертя, без бажання надати виглибині певної форми, певних розмірів, навіть без самого бажання їх виточити. Їх створив процес якоїсь упертої й довгої роботи.

Можливо, що тільки глибока чашка на секлі голови Лоханського острова II (XIX) є виняток з усіх 55 вразків, і її було вироблено з певною метою.

8. І насамкінець, виявлені пам'ятки — пороблені на низькому камінні, що лежить серед піску, біля води, чи в самій воді на пісковому дні — з добре вишлихованими боками, голосно промовляють за те, що їх утворено в процесі шліхування, яке не можна мислити без уживання піску й води.

Це так би мовити, загальні висновки що до Лоханських пам'яток, без огляду на їх форми, розміри, комбінації.

Що до розмірів Лоханських штучних виглибин, їх довжини, широчини, глибини та способів їх виточування, наші спостереження зводяться до цього:

1. Розміри круглястих виглибин ввагалі невеликі. Хоч їх діаметр варіюється від 0.20 до 0.45, це все-ж не дозволяє говорити за більшу чи меншу руку. Діаметр виглибини в такій само мірі могла подиктувати довжина ліктьової кістки, як і маніра згинати руку. Сильніше зігнута в лікті рука мусіла зменшувати діаметр. В кожному разі, з огляду на малий діаметр багатьох круглястих виглибин, не виключена думка й про те, що їх могли витерти невеликі (жіночі чи молодечі) руки. Цікаво, що круглясті виглибини тільки в одному випадку (С 5, який, на нашу думку, повстав із природньої заглибини, і наближається, власне, до т. зв. *bassin*) переходить міру ганчарних мисок, яку ми знаємо з дослідів українського ганчарства¹⁾. Аналогія напрошується сама собою, адже й ганчарна миска — і саме середньої міри зв'язана з процесами розтирання, тертя, й її міру подиктували цілком певні вимоги.

2. Розміри клішнюватих рівчаків (більшість їх переходить міру в 0.60), на перший погляд, ніби промовляють за більшу руку. А в тім нормальна чоловіча рука, працюючи (від себе) у випростаному положенні, описує дугу із хордою в 0.70—0.75. Ми вже говорили вище про те, що довжину клішні не можна пояснювати тільки довжиною руки. Слід зазначити, що одну з трьох найменших клішнів (Р. 12) виявлено в тій групі каміння, що вкрите круглястими й круглясто-овальними виглибинами, се-то в тій групі пам'яток, що повстали в наслідок иншого способу тертя.

3. Не однаково глибину клішнюватих рівчаків, як і рівчаків круглястих виглибин, треба пояснити силою притиску твердої речі, що нею було

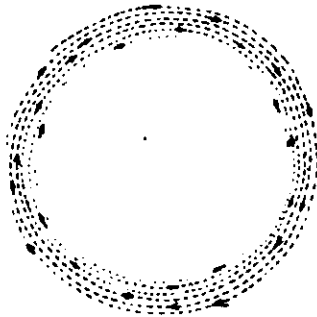
¹⁾ Пор. И. Зарѣдкій. Гончарный промыселъ въ Полтавской губерніи. П. 1894, стор. 90. Найбільші миски — одиначки чи одинарки — мають од 0.355 до 0.445. Друга категорія — двойняків чи двойників — од 0.289 до 0.312. Третя — тройняк чи тройник — од 0.245 до 0.267. Інші — четверняк та п'ятерик — менші; діаметр максимум — 0.156.

озброєно руку виробників наших заглибин. Це стоїть у зв'язку з тим, в якому положенні сидів майстер, на який рівчак (правий чи лівий) сильніше натискала його рука, або-ж яку саме руку було озброєно (ліву чи праву).

4. Самий процес тертя на камені, що як наслідок його лишилися круглясто овальні виглибини та клішні, провадивсь двома способами:

а) Для клішнюватих рівчаків, здебільша, по дугах, не' сполучених на одному кінці, а иноді й злитих у сочкоподібну фігуру (мал. 9).

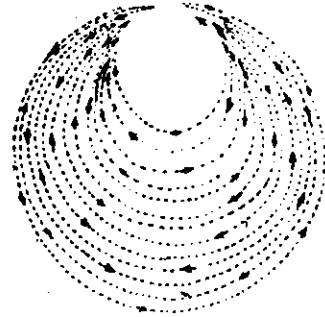
б) Для круглясто-овальних виглибин — по колу чи овалу (мал. 10), а

Мал. 10.

Мал. 9.

Мал. 11.

иноді двома способами — по колу чи овалу і в той спосіб тертя, що виробив клішнюваті рівчаки (мал. 10).

В таких випадках круглий чи овальний горбок утворювався не в центрі виглибини, а ближче до крис, иноді заливаючися з поверхнею площини каменя, на якому її виточувано.

Серед зазначених зразків є один дуже цікавий зразок — одиний — що утворився в наслідок двох різних процесів: тертя по колу і тертя по прямій. Це круглясто-овальна виглибина на камені VI, що біля неї — по дотичній лінії, — витерто широченький рівчак. Ця цікава форма виглибини могла повстати двома способами: або-ж, перериваючи роботу, стомлена рука майстрова виривалася була с того кола, по якому вона човгала, й кінець-кінцем виглибила той рівчачок, або-ж, бажаючи змінити рух, вона кидала роботу по колу і починала тертя по прямій.

Цілоком зрозуміло, що перша думка, яка з'являється від побіжного навіть огляду Лоханських пам'яток, а надто в оточенні Стрільчого, в його майстернею свердленого кам'яного знаряддя, Волоської „Скелі“, стації шліхованого справилля нижче Лохана й окремих знахідок на поверхні Лоханських островів, прямує до культури пізнього неоліту й мегалітичної доби Західної Європи та їх численних пам'яток, виточених на камені: маленьких чашок, овальних виглибин, рівчаків, різних позначок, химерних фігур нерозгаданого призначення, гравюр на камені й т. инше.

На підставі вищеподаних спостережень, у автора не лишається жодних сумнівів, що в штучних виглибинах Лоханських островів ми маємо над-

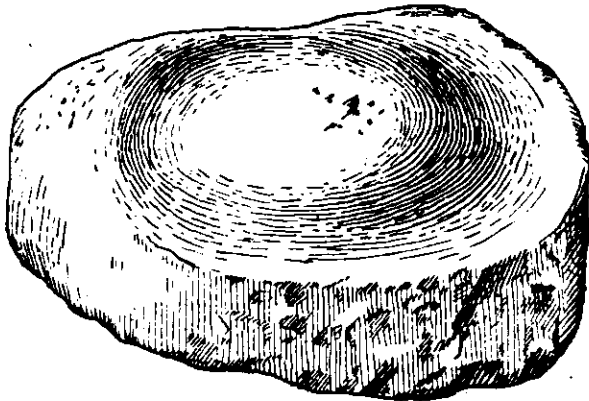
звичайно цікаві зразки так званих *polissoirs fixes*, або — як ми пропонували б їх визначити — шліхувалів чи шліхувадлів для полірування кам'яного приладдя пізньо-неолітичної доби (1).

Та, з огляду на те, що пам'ятки цього роду цілком невідомі в нашій, передісторії, ми повинні навести тут відповідні паралелі до лоханських пам'яток в аналогічних пам'яток пізнього неоліту по інших країнах.

Пам'ятки цієї культури найкраще вивчено у Франції, де описові їх присвячено невчисленні монографії й праці зведеного характеру.

На тій підставі автор и заводить до свого опису ті французькі означення виглибин, що їх уживається в літературі: *gainures* — для вузьких довгастих виглибин і *cuvettes* — для яйцюватих, овальних та круглих ²⁾.

Ці рівчаки різної довжини й округло-овальні виглибини різного діаметру, так само, як і пришліховані площинки (*surfaces planes, surfaces polies, plages de polissage*), обов'язкові на *polissoirs fixes*, тоб то великих непорушних каменях, на яких полірувалися кам'яні вироби неолітичні ³⁾.

Мал. 12. Schleifsteinplatte з Hatunluoma. 1:6. За Ailio.

Здебільша, *gainures et cuvettes* трапляються на одному камені разом, при чому кількість цих двох категорій виглибин не однакова: *gainures* — більше, *cuvettes* — менше. Трапляються шліхувадла з самими *gainures* чи самими *cuvettes*. Іноді шліхувадло має ще виглибину, яку розглядають як резервуар для запасу води, потрібної для шліхування ⁴⁾.

Форму *gainure* і *cuvette*, як це твердо встановлено, пояснює процес шліхування кам'яних виробів (головним чином, кам'яних сокирок), або краще мовити, етапи цього процесу. *Cuvette* є наслідок обробки боків знаряддя, *gainure* — його обуза й лева. От чому *gainures* поділяється на дві відміни: *gainure en U* — з округлим дном — для шліхування обуза, та *gainure en V* — з дном конічним — для шліхування лева ⁵⁾.

Французькі полісуари відзначено, переважно, на камінних пісковикових породах (*grès*), хоча відомі й полісуари на гранітових породах ⁶⁾.

Основна різниця між типовими *gainures* та *cuvettes* французьких полісуарів і нашими рівчаками й виглибинами полягає в тому, поперше, що *gainures* виточено, здебільша, по прямій лінії, а не по дугах і надто по дугах сполучених у клішнюваті фігури, а по-друге в тому, що *cuvettes*, здебільша, мають витягнуто-овальну форму. Круглі виглибини трапляються значно рідше ⁷⁾.

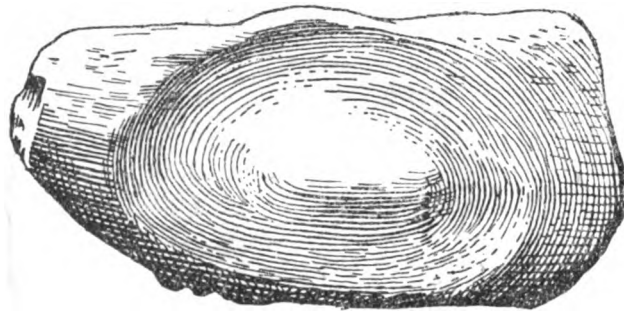
Надзвичайно цікаву групу підково-подібних чи круглястих виглибин, що належать до пізньої доби французького неоліту, становлять „гравюри“.

що їх визначають, за народнім означенням, як *sabots d'equidé, sabots de cheval, pieds de boeuf*.

По-за всяким сумнівом, серед пам'яток цього роду, а надто витертих на гранітових породах, певна кількість має бути поставлена як паралель до круглястих Лоханських виглибин із горбовинками посередині⁸⁾.

Цікавіші зразки шліхувалів подає неолітична культура Скандинавської півночі, а надто Фінляндії — цієї справжньої країни гранітів⁹⁾.

Фінляндські пізньо-неолітичні селища доставили велику кількість *polissoirs fixes*, вироблених з пісковикових пород, кварциту, граніту, ба навіть діабазу.

Мал. 13. Schleiſteinplatte з Esbo. 1:6. За Aarne Europæus.

Що правда, фінляндські шліхувалла одмінні від типових *polissoirs fixes* тим, що вони являють собою не непо-рушний камінь у стислому розумінні слова („родимий камінь“, „родима скеля“, „камінь“), а більшу чи меншу кам'яну плитку, висічену з кам'яної породи й перене-

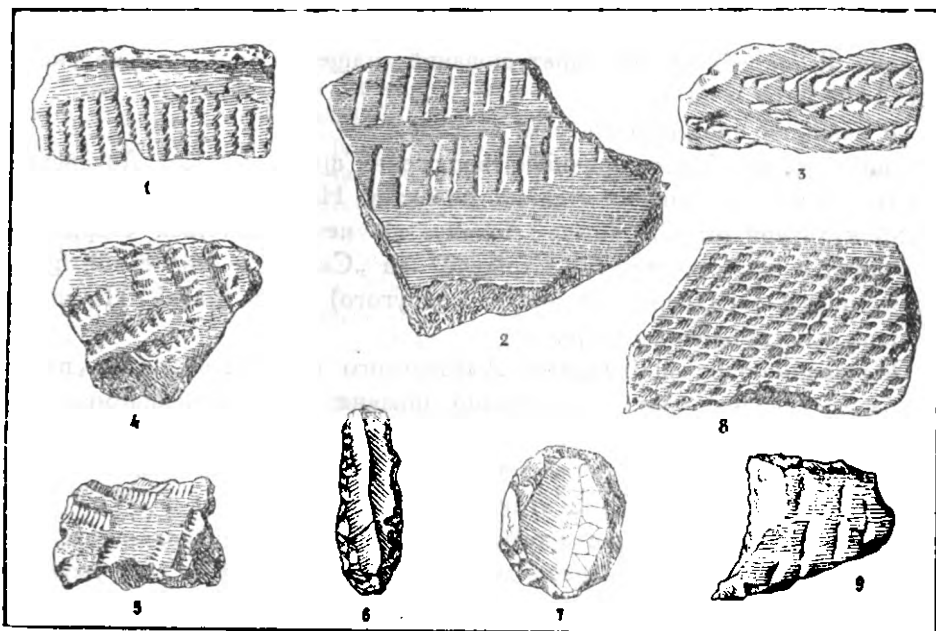
сєну до селища¹⁰⁾. Тому й визначається їх слушно, як *Schleiſteinplatten*. Та головне полягає не в тому. Найцікавіше для нас те, що виглибини, які пороблено на них в процесі шліхування, мають повну паралель у Лоханських пам'ятках, як це знати з наведених рисунків 12 й 13¹¹⁾.

Ми не можемо не навести тут цікавого уступу з праці Д-ра J. Ailio, що списує нам ці виглибини, які, на думку дослідникову, становлять пізнішу фазу в розвитку техніки шліхування і виявляють східні (Оло-нецькі) впливи:

„Am häufigsten sind die Schleiſteinplatten kreuzartig vertieft abgenutzt, sodass sie in der Mitte und an den Rändern am höchsten geblieben sind (Abb. 49; II. T. 7:28); der zu schleiſende Gegenstand ist also in einem Kreis auf der Platte vorwärtsgescholen worden. Diese Art des Schleiſens bedeutet gegenüber dem früheren; mit vor-und rückwärtsgehender Bewegung ausgeführten Verfahren einen Fortschritt, denn die fortlaufende Bewegung ermüdet natürlicherweise die Hand weniger, und Kraftaufwand ist nach einer längeren Ruhepause besonders effektiv in den Augenblick, wo der zu schleiſende Gegenstand von dem Schleiſer weg gedreht wird“ (J. Ailio. Wohnplatzfunde, I, s. 54).

У нас немає поки що підстав для твердження про те, що довгасті рівчачки клішніюваті й круглі виглибини Лоханського острова належать до двох фаз розвитку шліхувальної техніки. Одначе, думка Д-ра J. Ailio заслуговує на всяку увагу, а надто, як згадати, що камені з клішніюватими рівчачками належать центральній частині острова, тимчасом як каміння з круглястими виглибинами виявлено по над самим берегом ріки, ба навіть у порозі.

На Лоханському острові відкрито певні групи каменів, на яких лишилися самі клішніюваті виглибини (камені I—II, камені III—V), й численне каміння з самими круглими чи овальними виглибинами з горбками посередині. Ніби на межі цих двох категорій каміння, стоїть камінь VII, на якому виточено сочкоподібну фігуру й ваглибину з горбком під один край, що — як ми вазначили вище — міг утворитися в наслідок того процесу тертя, якого вживано було на клішніюватих рівчаках.

Мал. 14. Кераміка в Лоханського острова I. Ретушований відщепок і кругла скребачка з Лоханського острова II.

Чи не маємо ми тут і справді слідів того переходового етапу, що кинув перший процес (праця впововж, по дузі) та перейшов до другого (по овалу, по колу)?

Цікаво відзначити, що більшість пам'яток полірування каменю у Надпоріжжі належать саме до цієї категорії — округлих чи овальних виглибин. Підчас праці експедиції Укрнауки було відзначено тільки один полісуар із довгастим рівчаком, типу gainure en V. Другий зразок цього типу відкрив автор цих рядків в околицях скелі Манастирка біля Нена-світця 18/VII 1927¹²).

Ми говорили вже, що неолітичні знахідки з Надпоріжжя в більшості належать до кінця неолітичного періоду й переходової доби.

На зв'язок Лоханських пам'яток з цією культурою вказують ті знахідки кераміки й кремінних виробів, що їх зроблено на Лоханських островах.

Авторові розшуки по островах у липні місяці, насамперед, виявили сліди стадії на Лоханському острові I, звідки походять зразки кераміки, наведені на рис. 14 в №№ 1—5, 8—9. На Лоханському острові II знай-

дено в різних пунктах кілька типових фрагментів кераміки, нерівномірно випалених, заштрихованих зі споду гребінчастим штампом, без орнаменту.

Та найцікавішу знахідку зроблено підчас висікання круглясто овальної виглибини з каменя XII, яку приставлено Кабінету імені Ф. Вовка. Для того, щоб відколоти південнозахідню частину каменя, довелося його обкопати. На глибині 0.40, у компактному шарі сирого крупно-вернястого піску з домішкою дрібних обточених водою камінчиків, що підстелює собою верхній шар дрібнішого піску, було знайдено кілька черепків такого самого типу, як і згадані вище уламки кераміки з острова II, скребачку та заретушований відщепок, що їх наведено на мал. 14 в №№ 6 та 7.

Ці знахідки промовляють самі за себе.

Звичайно, всякі категоричніші твердження що до зв'язку Лоханських пам'яток з тою чи іншою стадією розвитку Надпорізької пізньо-неолітичної культури (стація нижче Лохану, де не трапляється свердених знаряддів, з одного боку, й „Стрільче“ та „Скеля“ у Волоській, що їх характеризує свердене справиля, з другого) — передчасні. Це справа дальших і поглиблених студій.

Поданий опис шліхувадлів Лоханського острова є тільки перша спроба до вивчення цих надзвичайно цікавих і цілком невідомих досі пам'яток пізнього Надпорізького неоліту.

Автор уважав за свій обов'язок подати її до уваги спеціалістів, як і до уваги органів охорони пам'яток старовини й мистецтва в УСРР.

Він матиме себе за щасливого, коли ці пам'ятки виїняткового значення, яким погрожує небезпека знищення, буде врятовано для науки, й відзначені тут групи шліхувадлів та окреме каміння із виглибинами — за прикладом європейської передісторії — буде перенесено на подвір'я Дніпропетрівського музею та до його виставочних заль, так само, як і до інших музеїв археологічних.

25/XI — 1927 року.

ПРИМІТКИ.

¹⁾ Література в J. Déchelette. Manuel d'archéologie préhistorique I, p. 525—528 (до р. 1908). Після того численні монографії в L'Homme préhistorique, Bulletin de la Société Préhistorique de France, а також в Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris до р. 1917, коли з'явилася стаття A. Devoir'a з критикою висновків M. Baudouin'a (B. M. S. A. P. 1917 з. 165 sv.), і M. Baudouin припинив друкувати в B. M. S. A. P. свої монографії.

²⁾ Пор. дискусії з приводу питання про cupules в Bull. de la S. P. F., 1910, p. 149.

³⁾ G. et A. de Mortillet. Le Préhistorique. 2-me éd. P. 1885, p. 534. J. Déchelette, I. p. 524. На заль, в загальноприсутній літературі фігурують одні й ті самі зарисовки цих пам'яток. Поданий в Musée préhistorique G. et A. de Mortillet (2-me éd. 1903) polissoir fixe з Behencourt (pl. L, 541), передруковано в Manuel des recherches préhistoriques S. P. F. (P. 1906, p. 256) і повторено в В. Городцова (Первобытная археология М. 1908, табл. IX, 5 і знову в Археология М. 1923, стр. 341, рис. 63). Polissoir з Villemaure (Aube), що його подає Déchelette (Manuel I, 525, fig. 188), повторений в J. de Morgan (L'Humanité préhistorique. P. 1924, p. 150, fig. 78). Див. також в Manuel des recherches préhisto-

riques photographii mułavis s polissoir в Brélaudière, передруковані з монографії Baudouin „Le polissoir ou pierre à rainures de la Brélaudière à l'Aigillon sur-Vie (Vendée) B. M. S. A. P. 1902, p. 182 sv.

⁴) Pop. Jousset de Bellesme. Monuments de l'époque carnacéenne au Perche. Congrès préh. de France. C.-r. de la 2-me session. Vanne. P. 1907, p. 423, fig. 5 et 6. A. Doigneau. Polissoir de la Pierre aux Prêtres à Noisy-sur-École (Seine et Marne). B. S. P. F. 1914, p. 228, fig. 2.

⁵) Déchelette, Manuel I, p. 524. Див. зауваження Atgier в дискусіях з приводу подання M. Baudouin про polissoir s Brélaudière. B. M. S. A. P. 1902, p. 200 — 201. Armond Viré. Moulage de polissoir néolithique de la vallée de Lunain. B. S. A. P. 1893, p. 351. Floro ж. Nouvelles trouvailles préhistoriques dans la vallée du Lunain. B. S. A. P. 1897, p. 263.

⁶) G. de Mortillet. Le Préhistorique. 2-me éd. P. 1885, p. 535.

⁷) Pop. A. Ponchon. Les polissoirs de la Somme. H. P. 1907, l. 273 та рис. 70 і 72.

⁸) A. Cousset et M. Baudouin. Découverte de gravures de sabot d'équidés sur Rocher, au Pas du Roi, à Saint-Just, près Marenes (Charente-Inférieure). Congrès préh. de France. C.-r. de le VI-me session. Tours. P. 1912, p. 572, sv. Мулажі на рис. 2, стор. 575, а надто — A. Desforges. Les gravures pédiiformes de la pierre de Saint-Martin, à Millay (Nièvres). B. S. P. F. 1915, p. 445 sv.; Felix Voulot. Sur deux mégalithes vosgiens et sur les signes gravés sur les roches. B. S. A. P. 1880, p. 333 sv.; N. Gabillot. Les „Ponnes“ de la Verrie (Vendée). H. P. 1907, p. 118 sv. „La plus grande cuvette mesure 60 cm. de diamètre; son fond, plat, uni, semble avoir été usé par une pierre dure dont le frottement circulaire a produit, tout autour, un sillon concave et laissé, à l'orifice, un rebord saillant légèrement arrondi“ (p. 119).

⁹) J. J. A. Worsaae. Nordiske Oldsager i det Kongelige Museum i Kjøbenhavn. 1859. Стор. 12, № 35. Slibesteen for Flintkiler. Шліхувало з більшим діаметром на 0.54 (набл.). O. Montelius. Antiquités suédoises. Stockholm 1873, стор. 2, № 6 — пісківцева плита з вицідженою виглибною і № 7 — велике шліхувало з сьома рівчачками, широкими на 0.08 макс. O. Montelius. Kulturgeschichte Schwedens. Leipzig 1906, s. 36, fig. 60. Шліхувало до полірування сожир. K. Kjellmark. En stenalderns boplats i Järvallen vid Limhamn. Antiquarisk Tidskrift för Sverige XVII: 3 (1904), стор. 80 — 81 та fig. 26.

На малю, автор не мав до свого розпорядження інших праць шведських учених і з окрема праць проф. Almgren'a, присвячених вивченню неолітичних культур півночі.

J. Ailio. Die steinzeitlicher Wohnplatzfunde in Finland. Helsingfors 1909, I — II. Aarne Europæus. Fornfynd från Kyrklätt och Esbo socknar. Finska Forumnesförmeninges Tidskrift XXXIII, s. 207 i taf. XII, 4.

¹⁰) J. Ailio. Назв. пр. I, s. 53 fig. Abb. 49 (Laihia), II, s. 11 (Alkkula), 29 (Iisalmi) 94 (Kortesjärvi), 96 (Köylio), 125 (Oravainen), 157 (Pörtom), 243 (Wirohlanti), 247 (Ylane) i Taf. 3, № 6 та Taf. 7, № 28.

¹¹) На малю, ми не маємо точних вимірів фінляндських круглих та овальних виглибін з горбком посередині. Набравні переміри на поданих Schleifsteinplatten рівні 0.360 (кругласта) й 0.275 (овальна).

¹²) Підчас праці Запорозької експедиції О. С. Федоровський зарисовав усі штучні виглибини на плоскому камені скелі „Манастирко“, що стремить над „Пеком“ Ненаситського порогу, (Див. Т. J. Arne. Det stora Svitiod. Stockholm 1917, pag. 39, fig. 1. „Rufstein“ vid Nenasytjetsfallet); позатим автор одначив численні пришліховані площини по камнях і скелях у північ-східній околиці Манастирка. Авторіві ескурсії до Ненаситця протягом місяця линия відзначила такі пам'ятки:

В SO околицях скелі „Манастирко“.

А. Група надбережного каміння за Манастирком, зразу ж за головною масою каміння скелі.

Тут відзначено п'ять каменів із штучними виглибинами різних форм та пришліхованими площинками.

Найближчі пам'ятки виявлено на першому з них, що лежить просто над водою в напрямі N — S (2.65 упод., 1.35 упод.). Це дві пари клішноватих рівчачків, виточені одна

біля одної, у північному, вузкому кінці каменя. Розміри їх такі. Р. I. 0.75 (*ln*), 0.23 (*lr*); prof. max. 0.019 (широчинь рівчаків не дається виміряти, бо клішні вляють собою сильно витерту виглибину, середній пруг якої славе непомітний). Р. II. 0.59 (*ln*), 0.31 (*lr*). Глиб. 0.031. $R_1 = 0.09$ (*lr*), $R_2 = 0.11$ (*lr*). Дуже добре вишлікований зразок, чи не найкращий з усіх, які довелося бачити, і дуже глибокий.

Серед інших заслуговує на увагу: овальна виглибина на камені, що лежить на південь од попереднього у відстані одного метру (єдина штучна на ньому виглибина), мірою 0.56 (D_1) на 0.38 (D_2) у 0.029 завгл., та глибока ринна — рівчак, довга на 0.85 при найб. шир. на 0.25 й глибока на 0.028, витерта на плоскому камені, що ледві видається з землі, у віддаленні двох метрів од першого каменя в напрямі *NO*.

Трохи далі на південь і захід од згаданої групи, на відстані 20 метрів од берега, саме проти великого каменя в воді (найбільшого з усіх, після нагромодження каміння коло Монастирка) в землі виступає напівзамурований великий плоский камінь, що розтріскався на чотири окремі ділянки. На ньому виявлено 9 штучних виглибин найрівноманітніших форм. Пам'ятка заслуговує на окрему монографію. Серед виглибин визначаються; 1) кругла, мірою 0.35 (D_1) на 0.33 (D_2), виглибина, у 0.030 завгл., дуже добре вишлікувана; чудово вишлікувана *cuvette*, мірою 0.75 на 0.26, глибока на 0.056 (єдиний зразок з усіх поки що виявлених пам'яток), а надто 3) пара рівчаків: правий вигнутіший *el U*, мірою 0.55 (*ln*), — лівий, мало не рівний, *el V*, мірою на 0.61; дуже добре вишліковані, із сильно згладженим середнім пружком; інші поміри: $R_1 = 0.08$ (*lr*) та 0.020 (*pr*); $R_2 = 0.07$ (*lr*) та 0.021 (*pr*).

Зазначені пам'ятки виявлено 18 — VII, 1927.

В. Каміння біля млина на Фалевському каналі біля Ненаситця.

Мало не проти входу до млина, на великому плоскому камені відзначено дві круглясті виглибини: одну подовгуватішу — мірою 0.40 (D_1 , набл.) на 0.56 (наблизно, рахуючи разом з притертою площинкою) й другу — круглішу, менших розмірів, попосовану процесом вітрювання граніту.

Поверхню каменю біля виглибин місцями пришліковано, і це заважає точнішому вимірюванню. На камені відзначено й інші пришліковані площинки, що на одній з них знати зародок круглястої виглибини. Пам'ятки виявлено 25/VII, 1927.

Див. фотогр. № 8 на табл. IV.

С. Скелі біля с. Військової.

Саме проти останньої хати с. Військової (з бік до Ненаситця), в напрямі *NE — SO*, по над берегом простяглися невисокі скелі, з більш-менш рівною поверхнею.

I. На найбільшій з них — чільній — скелі виявлено три круглясті виглибини, що їх виточено по прямій лінії, яка проходить через вісь скелі (відстань крайніх щось із 52 — 53 м.).

С. I. $D = 0.37 - 38$. Глиб. 0.04. Висота горбовинки 0.015. Чудовий примірник, трохи пошкоджений відколінною породою.

С. II. $D_1 = 0.57$. $D_2 = 0.36$. Завглибшки — 0.037. Висота горбка щось 0.01.

С. III. $D = 0.27$. Зовсім неглибока, поверховна.

II. Другу групу з чотирьох круглястих виглибин виявлено на камені, що лежить над водою на південь і схід од попереднього. Серед них одна (С. I.) заслуговує на особливу увагу.

Процес тертя, що створив цю круглу виглибину ($D = 0.35$), уживав двох способів: по колу, звичайно, і по коротких дугах в межах півкола. В наслідок того поверхня круглястої виглибини складається з двох частин у формі півмісяців: *NE* в радіусом на 0.20 — 21 і *SO* на 0.15. Це впливання двох способів тертя спричинилося й до того, що глибочинь цих ділянок виглибини неоднакова. Перша — глибока на 0.031, друга — тільки на 0.02. Горбовинка — пружок, що проходить між ними в напрямі *NO — SE*, неправильної форми і не дається до точніших вимірів. По біля *NE* та *E* країв виглибини — зашлікована поверхня, широка на 0.15 — 0.17.

С. II. $D = 0.27 - 28$. Глиб. — 0.022. Горбовинка невисока, в напрямі *NO — SE*. Поверхня вітрилася.

С. III. $D = 0.42$. Глиб. — 0.017. Горбовинка мало виразна. Дуже вітрилася.

С. IV. $D_1 = 0.34$, $D_2 = 0.4?$. Глиб. під західній край — 0.03². Так само вітрилася.

Ціла група дуже ефектовна. Ці виглибини треба було б висікти разом.

III. На камені, що лежить на захід від першої із агаданих вище скель, мало не проти крайньої з трьох відзначених на ній виглибин, занотовано пришілювану площинку — виглибину, що правда мілку, в діаметром на 0.47.

IV. Насамкінець, на окремому плоскому камені, що лежить на 18 — 19 мм. на південь од каменю II і в двох метрах од ріки, виявлено чудовий зразок круглої виглибини, мірою 0.37 (D) на 0.40 (D_1). Поверхня каменя підвищується в його північному кінці. Проте найглибша точка виглибини лежить саме в точці N (0.022). Горбовинка мало не кругла. Височинь її 0.012 — 0.010

Пам'ятки виявлено 24/VII, 1927.

MONUMENTS DE L'ILE LOKHAN.

MICHEL ROUDYNSKY.

La construction de la station électrique „Dniprelstan“ à Kytchkas, à un niveau plus bas que celui des rapides du Dnieper et le débordement des eaux qui en sera la suite en 1931, lorsque une étendue de près de 100 kil. sera inondée, poussa le Comité archéologique de l'Académie des Sciences Ukrainienne à concentrer toute son attention sur ce point du territoire ukrainien et avancer les explorations archéologiques aux rapides.

Pendant les travaux de l'expédition archéologique organisée par la Direction des Institutions Scientifiques d'Ukraine 4—12/VI, 1927 l'auteur eut la chance de découvrir sur l'île Lokhan à 20 kil. en aval d'Iekaterinoslav, maintenant Dnipropetrovsk, en face du v. Volosska, des monuments extrêmement intéressants, se rapportant à l'époque préhistorique; ce sont des cavités artificielles creusées dans le granit, notamment sur les pierres de la rive gauche.

Pendant les recherches suivantes l'expédition signala des monuments analogiques sur d'autres endroits de la rive, surtout sur les rives des nombreuses îles.

Attribuant à ces monuments un intérêt tout à fait exceptionnel, car jusqu' à ces temps ils n'avaient pas été connus de l'archéologie ukrainienne, l'auteur entreprit une excursion spéciale au v. Volosska, renommé par son atelier d'instruments néolithiques polis situé sur un rocher ci-dit „Striltché“.

Ses recherches aux environs de Volosska eurent pour résultat la découverte d'une intéressante station datant de la même époque que les haches polies, mais non percées, et la découverte de nombreux monuments sur l'île Lokhan et aux environs de la cataracte „Nienassytietz“.

Les monuments découverts pour la plupart se rapportent à la catégorie des cuvettes et rainures creusées sur les surfaces unies de blocs de granit bas et plats, qui se trouvent dans la partie basse de l'île près de l'eau et même dans l'eau.

En tout sur l'île Lokhan il a été découvert 20 pierres aux nombreuses rainures, cuvettes et surfaces polies.

Pour juger de l'abondance des trouvailles on n'a qu'à noter que les rainures et cuvettes de différentes formes sont constatées en nombre 55.

Les monuments peuvent être répartis d'après leurs formes en deux groupes principaux: 1) Polissoirs fixes à rainures, creusées par paires, en forme de pincette, par le procédé de frottement en arc; 2) polissoirs fixes à cuvettes, creusées par le procédé de frottement en rond, laissant au milieu de la cuvette une bosse ressortant nettement (voir fig. 9 et 10).

Quelques polissoirs représentent une forme de transition, ayant à leur surface les cavités de deux catégories. L'étude détaillée des polissoirs de l'île Lokhan suggère à l'auteur diverses conclusions intéressantes sur la dimension des rainures et cuvettes, leur profondeur etc.

Les polissoirs de l'île Lokhan n'ont point l'analogie exacte dans les monuments du néolithique français, quoique comme le pense l'auteur ces analoges peuvent être établies avec les „gravures“ d'explorateurs français, qui ont été décrites comme sabots d'équidé, pas de cheval etc., surtout avec celles creusées sur blocs de granit.

Les polissoirs des pays scandinaves, y compris la Finlande, ont beaucoup plus de similitude avec les nôtres.

Comme ceux de Lokhan ils appartiennent dans la plupart à la catégorie des polissoirs à cuvettes rondes ou ovales,—résultat du frottement en rond (fig. 12 et 13).

Leur différence de ceux de Lockhan, prise strictement, consiste en ce qu'ils ne présentent point des polissoirs fixes typiques, mais plutôt ont l'air de dalles relativement pas grandes, transportées à la station; c'est pourquoi on les appelle justement Schleifsteinplatten.

L'auteur trouve que c'est très urgent pour la science de conserver les monuments décrits et il propose, prenant l'exemple de la préhistoire européenne, de transporter des groupes de polissoirs de l'île Lokhan dans l'enclos du Musée d'Iekaterinoslav. Comme c'est impossible de transporter tous les polissoirs découverts, il serait à souhaiter que des exemplaires séparés de cuvettes et de rainures fussent détachés de la pierre et transportés dans les salles du Musée.

Фот. 1. Лоханський острів. Шліхувздо II.

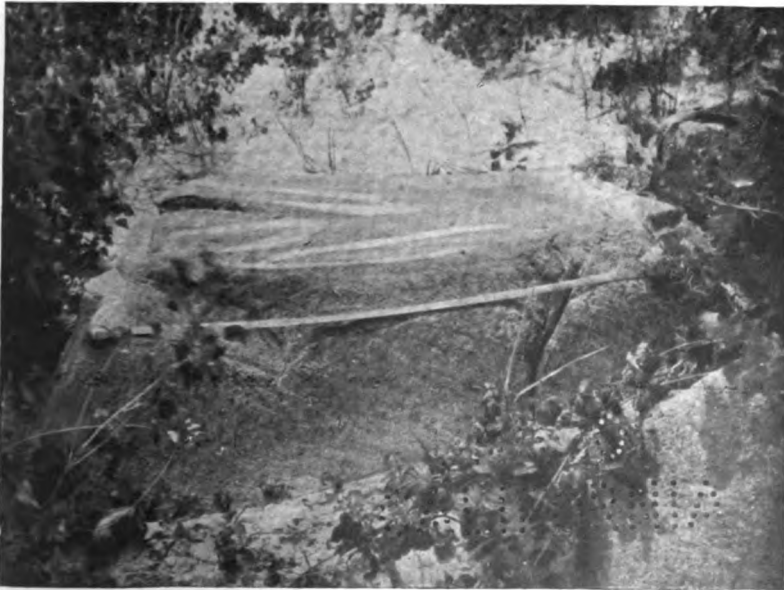
Фот. 2. Лоханський острів. Шліхувздо III.

Фот. К. В. Моценка.

TO VINDU
AIRSOFT

Фот. 3. Лоханський острів. Шліхувало IV.

Фот. 4. Лоханський острів. Шліхувало V.

Фот. К. В. Моценка.

TO VIEW
ABSOLUTE

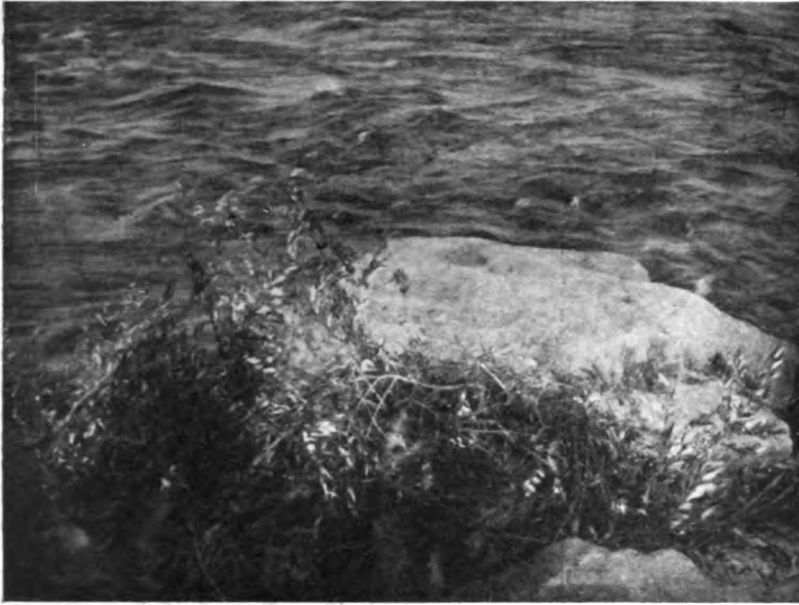
Фот. 5. Лоханський острів. Шліхувadlo IX.

Фот. 6. Лоханський острів. Шліхувadlo XIV.

Фот. К. В. Моценка.

TO VNU
ABRORILAO

Фот. 7. Лозанський острів. Шліхувadlo XV.

Фот. 8. Шліхувadlo в околицях Монастирка біля Ненаєтця.

Фот. К. В. Моценка.

TO THE
ASSOCIATION

Цікавий серп.

Улітку 1926 р. М. Я. Рудинський перевів досліди передісторичної стадії, розташованої на лівому боці річки Смячки, недалеко від с. Мамекина, Новгород-Сіверської округи (був. Новгород-Сіверський повіт). Крім дуже типової кераміки (табл. II, мал. 1—13) та різного знаряддя, він знайшов там мідяний серп (табл. I, мал. 7). Серп кутий. У довжину він має 12 сантим., тим часом як найбільша його широкість досягає 3,4 сантим. З боку держака їден його край вигнутий на штиб гачка. Загострено лише його угнутий бік, тим часом як вигнутий бік залишено тупим. Поверхня серпа укрита чудовою блідозеленою патиною¹⁾.

Загострення угнутого боку в нашому знарядді цілком доводить те, що воно мусило бути серпом. Але розв'язання справи про призначення цього знаряддя не усував всіх тих наукових труднощів, що воно викликає. Досить продивитися в літературі чи в музейних збірках, щоб добачити те, що цей серп займає цілком виключне місце серед усіх відомих науці серпів²⁾. Аналогій до нього не можна вказати серед металевих серпів.

¹⁾ Зазначаю відразу ті скорочення в посилках, що я їх вживаю в дальшому викладі: I. Н. О. — Археологічний Музей І. Н. О. (був. Університету); І. М. — Історичний Музей ім. Шевченка в Києві; Tallgren — А. М. Tallgren, *La Pontide Préscythique après l'introduction des métaux*. Helsinki. 1926. Решту посилкок роблю без скорочень. Цікаво зазначити те, що Г. ф. Мергарт (*Gero v. Merhart, Bronzezeit am Jenissei*. Wien. 1926) жадним словом не згадує про серпи, хоча проф. А. М. Таллгрєн вказує навіть типи сибірських серпів (див. нот. 2).

²⁾ І. М., ч. ч. 7434 (Дніпрянські пороги), 16987 та 16988 (см. Биків, був. Ковелець пов.), 17012 (с. Камінське, був. Катеринос. губ.) і т. ин.; І. Н. О., ч. 37 (с. Обухівка, був. Новомосков. пов. Катеринос. губ.) і т. ин.; Tallgren, fig. 80—83, 89, 95—97, 107 та ст. 148, 150, 154, 158, 160, 162, 166 та 190; А. М. Tallgren, *L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale*. Helsinki, 1919, ст. 55, 65 та 121; А. М. Tallgren, *Trouvailles isolées sibériennes préhistoriques au Musée National de Finlande*. Helsinki, 1919, ст. 11—12 та таб. II, мал. 8; Древности Приднепровья, I, таб. IX, мал. 5а та 5б; N. de Bouché-Chov, *Antiquités de la Russie Orientale*. М. 1902, т. I, табл. VII, мал. 1—4; С. Н. Замiatини, *Очерки по доистории Воронежского края*. Воронеж. 1922, ст. 15, мал. 8; *Encyclopédie Bonasse-Lebel, table-Age de bronze*, № 149, 182 та 183; Державний Херсонський Історико-Археологічний Музей. Літопис Музею. Випуск 8. Херсон. 1927, ст. 9 та ст. 10, мал. 9; В. Данилевич, *Археологічна минувшина Київщини*. К. 1925, ст. 74, таб. III, мал. 5; Д-р Мориз Гєррес, *Первобытная культура*. Ч. II. Рига, 1914, ст. 93, мал. 28. Alfred Arndt, *Oberschlesische Vor- und Frühgeschichte in volkstümlicher Darstellung*. Dortmund. 1925, таб. 5, мал. 45.

До цього серпа не можна наблизити ані Tallgren'a, мал. 83,2 ані його-ж мал. 95 (4-й та 7-й серпи від лівого боку), ані його-ж мал. 96,1, ані серпа, виданого Буличовим ³⁾, бо серпи у Tallgren'a, мал. 95, становлять лише відміну звичайних вузьких серпів, серп-же Буличова та решта згаданих серпів Tallgren'a являють собою різні відміни серпів широкого типу. Тимчасом смячківський серп швидче може бути визнаний через Tallgren, мал. 95 (6-й серп од лівого боку) за окремий ступінь у розвитку серпів вузького типу. В кожному разі згаданий зараз серп Tallgren'a буде з усіх серпів найближчий до смячківського серпа. Але він не має держака. Крім того, він завкругленіший від нашого серпа. Ще далі стоїть од нього сибірський серп, виданий проф. А. М. Тальгреном ⁴⁾. Безперечно, техніка держака в І. М., ч.ч. 16987 та 16988, та-ж сама, що й у смячківському серпі. Але вони належать вже до типових вузьких серпів, хоча й менш завкруглених од пізніших серпів цього типу. В порівнянні-ж до нашого серпа вони значно завкругленіші. Не вважаючи на те, за-для культурно-історичного визначення смячківського серпа вони мають величезну вагу, бо походять із знаходок, що належать до Трипільської культури. Отже, серед металевих серпів не можна знайти цілковитої аналогії до нашого серпа. Пошукаймо її десь инде.

Проф. А. М. Тальгрен, видаючи кремінний серп (мал. 107,1), каже, що „досить певне в те, що вживання серпів на степу відсувається до початків металевої культури. Великі кремінні серпи з Волини, мабуть, неолітичні. Але я не насмілююся визначити, чи вони являють собою наслідування металевим серпам, чи навпаки. Серпи, подібні до серпів з Хтетківського скарбу, мабуть, стоять у генетичному звязку з ними. Безперечно, я не бажаю твердити те про всі речі, але їхній тип можна навязати до кам'яних прототипів. Отже якраз через тую причину треба визнати за можливе те, що металевий серп повстав на степу й відтіля перейшов до угорських бронзових культур“ ⁵⁾. На мою думку, шановний автор у цих словах накреслив цілком правдивий шлях до розв'язання справи про смячківський серп. Безперечно, він не розглянув детально того питання, хоча такий розгляд допоміг-би йому в його дослідях над металевими серпами. В кожному разі підемо тим шляхом та спробуємо зробити де-що в цій справі.

Виданий проф. А. М. Тальгреном (мал. 107,1) кремінний серп, безперечно, становить цілком випадковий примірник. Ба навіть для степової України ми знаємо ліпші зразки серпів. В кожному разі через нього не можна дійти просто навіть до смячківського серпа, не кажучи вже про інші металеві серпи, видані А. М. Тальгреном та іншими вченими ⁶⁾. Для того треба пошукати інших ступенів з серпового розвитку та їх вже рівняти до металевих серпів. Але заслуга А. М. Тальгрена не ви-

³⁾ Boulitchov, Antiquités, таб. VII, мал. 4.

⁴⁾ Tallgren, Trouvailles, таб. II, мал. 8.

⁵⁾ Tallgren, ст. 193.

⁶⁾ Див. нотатку 2.

кликає жадного сумніву, бо він перший розплутав справу з цим кам'яним знаряддям, визначивши його мету, як серпа. Досі ми, українські вчені, лише заплутували справу про нього, менуючи його то кривою пилою, то кривим ножом, то навіть чингалом⁷⁾. По-друге, проф. А. М. Тальгрєн перший висунув думку про українське походження певних серпових типів та про вплив, з цього боку, українських металевих типів на угорські бронзові культури, а не навпаки, як думали раніш⁸⁾. Але шановний автор не навів жадних доводів на користь своїх дуже гарних гадок. Як вже зазначив д-р М. Гернес, „неолітична доба становить час розквіту в обробці каменю“⁹⁾. Завдяки тому, неолітичні майстри чудово наслідували металеві речі, коли вони брали їх за взірць для своїх кам'яних виробів. Через те в розвитку кам'яних речей обов'язково виникне певний вистриб. Нічого такого не бачити в розвитку кам'яних серпів на Україні (див. таблицю III). Справді, д-р Г. Вільке цілком влучно звернув увагу на одне знаряддя, відоме від магдаленської доби до пізніх неолітичних часів. Маю на увазі кременне сегментувате знаряддя, мета якого залишалася не з'ясована в науці до розвідки д-ра Вільке¹⁰⁾. Як він довів, ції сегментуваті знаряддя відігравали також ролю серпів, при чому він наближає цілком правильно ції невеличкі знаряддя до таких-же знарядь великого розміру та до серпів, які він менує ще кривими ножами¹¹⁾. Справді, досить подивитися на мою табл. I, мал. 1—5, щоб зрозуміти цілковиту правильність такої думки. Але в нас такі сегментуваті знаряддя були мало розповсюжені. Так досконалі примірники, як І. Н. О., ч. 487 (з с. Корчівки, бувш. Житомир. пов.) становлять безперечні винятки. Це знаряддя досить рано почало еволюціонувати, як доводять те Кирилівські печери (І. Н. О., ч. 16,—табл. I, мал. 3), в напрямі кривого знаряддя, спочатку через нерівність двох його кінців. Далі, як свідчать І. Н. О., Гришинці (табл. I, мал. 4), їден кінець загинається, й в І. Н. О., ч. 2392 (с. Буца, був. Дубен. пов.—табл. I, мал. 5) зовсім наближає знаряддя до серпів найзвичайнішого, не дуже кривого, типу¹²⁾. Цей тип став найтиповішим для знач-

⁷⁾ Каталог выставки XI Археологического Съезда в Киеве. К. 1899, ст. 17, 36, 37 і т. ин.; Пособие к курсу русских древностей. К. 1913, ст. 66; В. Данилович, Археологічна мнжувшина Київщини. К. 1925, ст. 18, ст. 19, табл. I, мал. 1, ст. 24—25; порів. Dr. Georg Wilke, Spiral-Meander-Keramik und Gefässmalerei Hellenen und Thraker, Würzburg, 1911, стор. 36.

⁸⁾ Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum. Bonn und Leipzig. 1921; В. Данилович, Археологічна мнжувшина Київщини, ст. 75.

⁹⁾ Д-р Моріц Гернес, Первобытная культура. Ч. II. Рига. 1914, ст. 88; порів. тамо-ж, ст. 15, 44—45, 99. Поміж иншим асиметрично прикорочені кам'яні серпи відомі й у Польщі (Пособие к курсу рус. древностей, ст. 66; Музей Еразма Маевського в Варшаві). Очевидчки, вони запозичені з України. Але чуже, очевидночки, не удосконалювалося навіть тоді, коли техніка иншого знаряддя була гарна.

¹⁰⁾ Georg Wilke, Südwesteuropäische Megalithkultur und ihre Beziehungen zum Orient. Würzburg. 1912, ст. 90, мал. 82а та б; Dr. Georg Wilke, Kulturbeziehungen zwischen Indien, Orient und Europa. Leipzig. 1923, ст. 16, мал. 18.

¹¹⁾ Georg Wilke, S.-w.-europäische. Megalithkultur, ст. 91—92.

¹²⁾ І. Н. О., ч.ч. 2633, 2634 та 2637. Херсон. Музей, Літопис, вип. 8, ст. 13, мал. 14; Tallgren, мал. 107, 1.

ної частини України, особливо для Степової України. Але на Західній Наддніпрянщині він стає згодом що часу кривіший, досягаючи апогею в серпах Галичини (Музей Еразма Маєвського, в Варшаві). До того Біло-

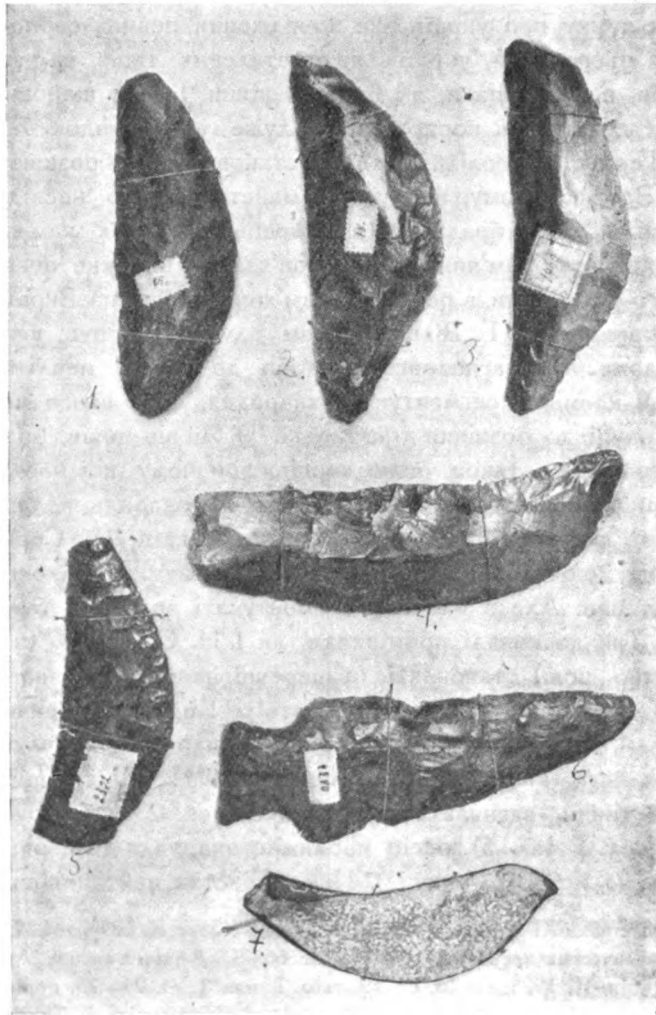

Табл. I.

- 1—7—Кремінні знаряддя.
3—5—Кремінні серпи.
6—Кремінний шп., з с. Голуб, бул. Луцьк. пов.
7—Мідяний серп.

Пояснення на таблиці III до мал. 1—5 та 7.

Мірло—2, 1 : 6.

грудівська культура блискуче використовує для виробу серпів також кварцит (І. М., Білогрудівка, розкопи 1927 р.)^{12а}). Ось такий був розвиток (табл. III) кам'яних серпів на Україні.

^{12а}) Коротке повідомлення за 1926 рік. К. 1927, ст. 79, таб. XVI¹ мал. 3. Тип найближчий до металевих серпів.

Коли ваяти українські металеві серпи, становище стає гірше (табл. III). Тим часом як у розвитку кам'яних серпів не можна зазначити жадної перерви (табл. III), металеві серпи виразно стрибають од смячківського серпа до Tallgren'a, мал. 95. Тай у Tallgren'a, мал. 95, різні примірники дуже відрізняються одні від одних. Згоджуючися цілком з шановним автором що до їхньої залежності від кам'яних прототипів, я не можу визначити для всіх якогось одного прототипу. Залежно від їхніх заокругленості та широкості доводиться рівняти їх до різних кам'яних серпів. Тим часом навіть трапецюваті держакі галицьких серпів не становять якогось вистрибу, бо такі само держакі ми стріваємо вже в безперечно неолітичних знарядь на Україні (табл. I, мал. 6—I. Н. О., ч. 2280, с. Голуб, був. Луцьк. пов.)¹³⁾. Але ції галицькі серпи якраз подають чималу аналогію до металевих серпів з часів Трипільської культури (I. M., ч.ч. 16987 та 16988, ст. Биків, був. Козелец. пов.). Отже, безперервність у розвитку кам'яних серпів на Україні, з одного боку, та виразна стрибуватість у розвитку металевих серпів на Україні, на мою думку, примушують відкинути кожду гадку про можливість наслідування кам'яними серпами металевих прототипів. Навпаки, ця річ яскраво доводить те, що кам'яні серпи були за прототипи для найстарших металевих серпів до часів Трипільської культури включно. Молодші металеві серпи вже розвинулися від цих старших металевих серпів цілком генетично, хоча для Tallgren'a, мал. 80 та 81, на мою думку, з огляду на їхню винятковість на Україні та дуже численні західні аналогії¹⁴⁾, можна припустити або чужоземне походження, або, в ліпшому разі, чужоземний вплив. Широкі-ж серпи, з огляду на їхню розповсюдженість на сході Європи¹⁵⁾, доводиться визнати за культурне запозичення зі сходу. На користь цієї гадки вказує й їхня винятковість на Україні. До того, серед українських кам'яних серпів для них нема прототипів, їхні-ж гачки примушують віднести їх вже до справжньої спигової культури. Таким чином для вирішення справи про смячківський серп вони не мають жадної ваги.

Переглядаючи кам'яні серпи, легко добачити те, що серпи з с. Гришинців (I. Н. О. табл. I, мал. 4) та ще більше з с. Буці (I. Н. О., ч. 2392—табл. I, мал. 5) стоять ближче від інших усіх серпів до смячківського серпа. Але ції серпи належать ще до чистого неоліту. Навпаки, Білогрудівські серпи стоять дуже далеко від нашого серпа. Але Білогрудівка дала вже гісерницькі матриці, себто її культуру, хоча в останньому її ступені треба віднести вже до енеоліту¹⁶⁾. Таким чином наш серп, наслідуючи ще неолітичні прототипи, мусить бути старший від Білогрудівських серпів. Але його матеріал примушує віднести також його до енеолітичної культури. Так само й кераміка, що супроводить його, теж свід-

¹³⁾ Цікаву аналогію до цього знаряддя подає Бутмір. Wilke, Spiral-Mäander-Keramik, ст. 34, мал. 34—38.

¹⁴⁾ I. Н. О.; Encyclopédie Bonasse-Lebel, № 182 і т. ин.

¹⁵⁾ Boulitchov, Antiquités, т. I, таб. VII, мал. 1—4; Tallgren, L'époque, I, с.

¹⁶⁾ Коротке звідомлення за археологічні дослідн. 1925, ст. 76—77 та ст. 74, таб. XVIII.

чить за приналежність його до часів енеолітичної культури (табл. II). Насамперед, у ній звертає на себе увагу гребінцева орнаментация (табл. II, мал. 1—3 та 6). Проф. А. М. Тальґрен застосовує гребінцеву кераміку

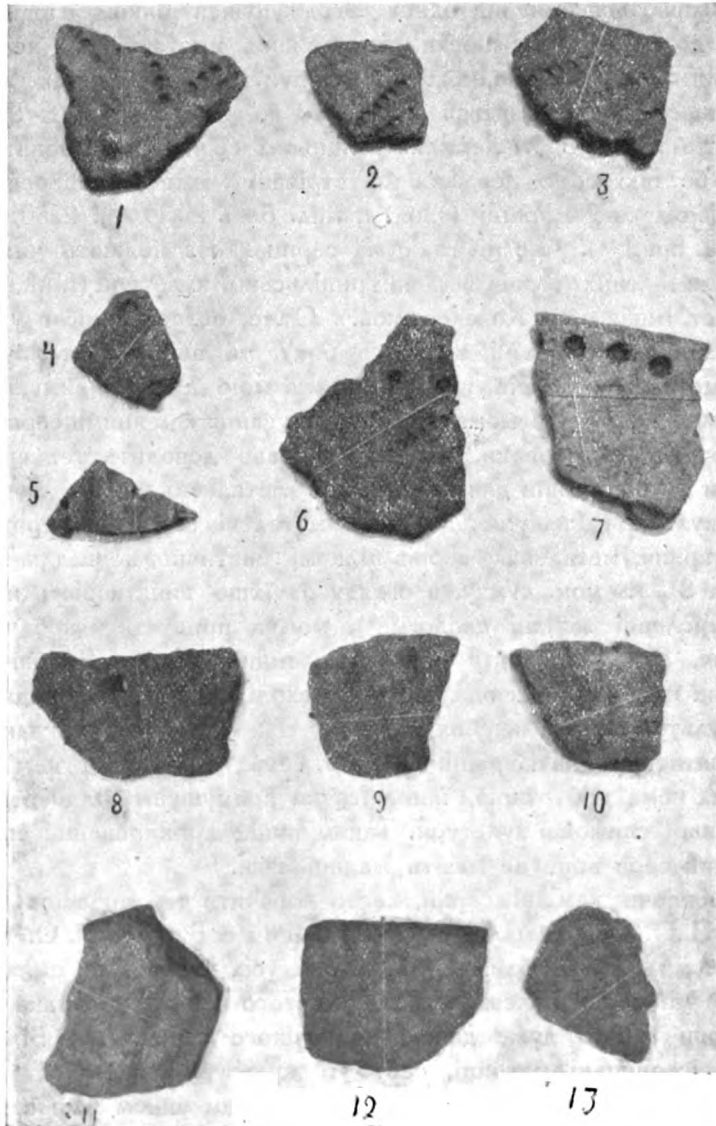

Табл. II. Зразки кераміки, зібраної на місці знахідки серпа.
Мірило — 2,3:5,1.

до середнього ступеня кам'яно-мідяної культури¹⁷⁾. Але проф. Ю. Авліо цілком слушно заперечує таке визначення гребінцевої кераміки й відсуває

¹⁷⁾ З огляду на брак у мене праці проф. А. М. Тальґрена, цитую її за J. Ailio, *Fragen der Russischen Steinzeit*. Helsingfors. 1922, ст. 85.

її до значно ранішого ступеня¹⁸⁾. Навіть беручи до уваги те, що він підкреслює рівнобіжність гребінцевої кераміки та Трипільської кераміки¹⁹⁾, ми мусимо звернути увагу на те що Смячка не дала жадних натяків на Трипільську кераміку чи на якісь її відгуки (табл. II). Тим часом проф. Айліо²⁰⁾ слушно застосовує Трипільську культуру до кам'яно-мідяних культур. Таким чином Смячківська кераміка не була одночасова з Трипільською. Але серед Смячківських черепків можна легко добачити типові черепки Білогородського типу (табл. II, мал. 5, 7 та 8). Досі археологи досить одноголосно застосовували типово кварцитову культуру, до якої належить Білогородська культура, до півного неоліту²¹⁾. Але розкопи д. П. П. Курінного в Білогородівці дали низку вказівок на те, що тогочасні мешканці Білогородівки знали вже металеві та, може бути, ліярництво²²⁾. Поруч з тим ті розкопи свідчать про певні звязки поміж Білогородівською культурою та Трипільською культурою²³⁾. Але останні розкопи д. П. П. Курінного примушують поділити Білогородівську культуру на певні ступені²⁴⁾. В такому разі Смячківська кераміка Білогородівського типу припадає на найраніший ступінь Білогородівської культури, до якого можна віднести знахідки в с. Будах, в х. Березівці, в с. Хухрі то-що²⁵⁾. Решта Смячківської кераміки не порушує культурно-історичного та часового складу Смячківської кераміки (табл. II, мал. 4 та 9—13). Досить вказати хоча на те, що різкату лінійну орнаментацию (табл. II, мал. 11) ми бачимо в Білогородівці²⁶⁾. Так само рельєфна півкульна орнаментация (табл. II, мал. 12—13), дуже розповсюджена на Слобожанщині, стрівається майже завжди поруч з посудом Білогородівського типу²⁷⁾. Поруч з тим Смячківська стація не має зовсім кераміки, прикрашеної такими типовими для культури стацій та майстерень орнаментами, як різкатий мотузковий орнамент (порів. табл. II, мал. 1—13, до Айліо, мал. 9)²⁸⁾. Таким чином культура Смячківської

18) Ailio, Fragen, ст. 28—43 та 80—87.

19) Тамо-ж, ст. 59—60 та ст. 61, мал. 19а та ст. 88—89.

20) Тамо-ж, ст. 99.

21) В. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки, Ахтырского уезда (Труды XII Археологического Съезда. Т. I. М. 1905); В. Данилевич, Стоянка и мастерская около сл. Хухры, Ахтырского уезда, Харьковской губернии. X. 1905; В. Данилевич, Археологічна минувшина, ст. 40—41, 153—154 та мапа I; Коротке звітання. 1925, ст. 77; М. Рудинський, Кварцитові вироби в інвентарі півнонеолітичних стадій України. К. 1927, ст. 267. Коротке звітання за 1926 рік. К. 1927, ст. 82; Пособие к курсу рус. древностей, ст. 68.

22) Коротке звітання. 1925, ст. 77; Коротке звітання за 1926 рік, ст. 82.

23) I. M., Білогородівка, розкопки 1927 р.; Коротке звітання за 1926 рік, ст. 82.

24) I. M., Білогородівка, розкопки 1927 р., ганчарський посуд невідомих з раніших розкопів форм.

25) Див. нотатку 21.

26) Коротке звітання. 1925, ст. 79, таб. XIX.

27) Данилевич, Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах, Харьковской губернии. X. 1902; Пособие к курсу рус. древностей, ст. 68—69.

28) Ailio, Fragen, ст. 32—33 та мал. 9.

стації була молодша від неолітичної культури стацій та майстерень. Усі ці факти дають змогу визначити культурно-історичний ступінь цієї стації та з'ясувати місце смячківського серпа серед інших металевих серпів. Присутність Білогрудівської кераміки згаданого вище типу вказує на те, що ця стація належить до найранішого ступеня Білогрудівської культури. Тому вона старша й від того ступеня, що подає нам сама Білогрудівка, й старша тим паче від Трипільської культури. Але наука ще не знає на Україні кам'яно-мідяної культури, ранішої від Білогрудівської культури, бо Трипільська культура була, безперечно, молодша від Білогрудівської культури. Отже, культура Смячківської стації та тотожні з нею культурні явища становлять самісінський початок енеолітичної культури. В такому разі Смячківський серп являє собою найстарший металевий серп на Україні.

UNE FAUCILLE INTÉRESSANTE.

PROF. BASILE DANYLEVYTCH.

La faucille éditée sur le Pl. I, gr. 7, fut trouvée par M. J. Roudinsky, en été de 1926 sur la rive gauche de la rivière Smiatchka, non loin du village Mamekino (district de Novhorod Siverskyï). La faucille est en cuivre. En même temps furent trouvés des instruments en pierre et des fragments de poterie d'un type très tardif (Pl. II, gr. 1 — 13).

L'affirmation, du prof. A. M. Tallgren que le type des faucilles métalliques peut être rattaché aux prototypes en pierre est parfaitement véridique. Il a de même raison en disant, que „la faucille métallique soit née dans les steppes et qu'elle ait passé de là dans les cultures hongroises du bronze“.

L'évolution entière des faucilles en pierre peut être observée en Ukraine dans tous ses détails (Pl. III a). Si les faucilles en pierre avaient imité les faucilles métalliques, il y aurait eu dans l'évolution des premières un saut quelconque. Cependant nous ne le voyons point. Au contraire, l'évolution des faucilles métalliques (Pl. III b) n'indique point un passage ininterrompu d'un degré à un autre. Ainsi leur évolution subissait toutes sortes d'influences. D'un côté nous apercevons clairement une imitation des faucilles en pierre, d'un autre côté nous voyons l'évolution graduelle de ces formes en formes plus perfectionnées et troisièmement nous apercevons des formes

qui n'ont en Ukraine aucun degré antécédent ni dans les faucilles en pierre ni dans les faucilles métalliques (Pl. III c) et appartiennent manifestement aux types étrangers empruntés, comme par exemple les faucilles d'un type large.

Les détails techniques de la faucille de Smiatchka nous obligent d'admettre que c'est un type plus ancien que le type des trouvailles trypilliennes. Ce type imite manifestement les formes encore purement néolithiques de faucilles en pierre (cf. Pl. I, gr. 4, 5 et. 7). Cependant la céramique de Smiatchka est entièrement énéolithique. De cette manière, cette faucille doit être rapportée au début de la civilisation énéolithique, c'est à dire au commencement de l'âge de pierre et du cuivre. D'après sa céramique cette faucille appartient à la première période de la civilisation de Bilohroudivka et doit être estimée comme antérieure à la civilisation trypillienne. Ainsi cette faucille représente la plus ancienne faucille métallique connue de la science.

Kyiv
Fevrier 1928.

Схема розвитку кам'яних та металевих серпів на Україні.

а		б	с	
Розвиток кам'яних серпів на Україні за часів неолітичної та енеолітичної культур.		Металеві серпи, що наслідують кам'яні серпи та їхні нащадки на Україні.	Металеві серпи, що не мають прототипів у кам'яних серпах на Україні.	
Прототип кам'яних серпів.				
І. Н. О., ч. 79 (Місц. Піщана, коло с. Сапанова, був. Кременец. повіту, — таб. I, мал. 1).				
Напрями в розвитку прототипу кам'яних серпів.				
Сегментуватий тип.	Кривий тип.			
І. Н. О., ч. 78 (Місц. Піщана, таб. I, мал. 2).	І. Н. О., ч. 16 (м. Київ, Кирилівські печери — таб. I, мал. 3).	І. Н. О. (Смячка — таб. I, мал. 7).		
	І. Н. О., (с. Грищинці — таб. I, мал. 4).			
	І. Н. О., ч. 2392 (с. Буца, був. Дубенськ. пов. — таб. I, мал. 5).			
	І. Н. О., ч. 2633 (с. Вишеньки, був. Остер. пов.).			
	І. Н. О., ч. 2634 (с. Вишеньки, був. Остер. пов.).			
	І. Н. О., ч. 2637 (Микільська Слобідка).			
	І. Н. О., ч. 7635 (Волинь).			
	І. М., ч. 326 [(ч. 47) — Велика Половецька, був. Васильків. пов.].			Tallgren мал. 95
	І. М., ч. 17048.			
	І. Н. О., ч. 487 (с. Корчівка, був. Житомир. пов.).			І. М. (Білогрудівка, розкопи 1927 р.). Галичина (Музей Еразма Мавєського в Варшаві).
		І. М., ч. 17012 (с. Камонське); Tallgren, мал. 82, 5, 9, та 12		
		Tallgren, мал. 82, 10 та 11.		
			Tallgren, мал. 96.	
			Tallgren, мал. 80, та 81.	

Дещо про знаряддя, які Городцов В. О. називає формочками для виливання мідяних прутиків.

Иноді при стародавніх похованнях знаходять особливе кам'яне знаряддя, яке складається з двох половинок, доволі гарно одна до одної пристосованих. Вдовж цих половинок з внутрішнього боку єсть посередині жолобок. Як що скласти обидві ці половинки, то в середині залишається кривий каналчик діаметром не більш 0,5 см., иноді ще й менше.

Це знаряддя вироблялося найбільше з шаршавого каменю (пісковика) й лише зрідка трапляються примірники з м'якого (каменю) горотвору. Розміри цього знаряддя не великі: завдовжки від 5 до 10 см., завширшки 3—4 см., завтовшки до 5 см. (коли скласти обидві половини). Дві протилежні (зовнішні, як що скласти) сторони — пласкі, а дві другі трошки закруглені. Поверхня каналу взагалі стерта й до країв поширюється конічно, це поширення дуже гарно видно й на примірниках, які описує В. О. Городцов.

Подібні знаряддя знайдено в Зах. Європі, Росії, Україні, а також і в Трої. Між иншим такі самі знаряддя знайшов В. О. Городцов і в Бахмутському повіті при катакомбових похованнях¹⁾, які він визнає за „формочки для отливки медных прутиков²⁾“, товщиною в карандаш, из которых затем уже выковывались различные медные вещи“. Базуючись на цих „формочках“, В. О. Городцов робить висновок, що в донецькій катакомбовій культурі була вже тоді розвинена металургія, а частково припускає такий же здогад і що до Фат'янівської культури³⁾.

В цьому В. О. Городцова ніби то переконує ще й те, що „формочки“, які він знайшов, мають на собі сліди вогню. Таке знаряддя селяне знайшли й на Херсонщині (в межах кол. Антонівської волости) в могилі при похованнях. На превеликий жаль, точні обставини цієї знахідки не відомі⁴⁾.

¹⁾ В. А. Городцов. Результаты арх. исследований в Бахмутском уезде 1907 г. Стр. 18—19.

²⁾ Отчет Рос. Истор. Музея за 1914 г. В. А. Городцов. Культура бронзовой эпохи в Средней России, стр. 167—168; 175—176.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Речі переховуються в Херсонському Музеї.

Всього було знайдено п'ять пар такого знаряддя та уламок половинки. Двоє з цих знарядь зроблено з дрібно-зернистого пісковика, цементованого вапню. Одно — з породи червоно-бурого кольору, дрібно-зернистої структури, що нагадує пісковик.

Одне — з каменю буро-вохристого кольору, теж дрібно-зернистої структури, що нагадує обпалену цеглу. Одно — з пісковика сірого кольору з бурим відтінком, що в ньому вкраплено крупно-зернясті гніада (2—3 зернини), прошарування й плями в масі дрібно-зернистого кварцу.

Ці троє останніх при діянні на них соляною кислотою не вступають в реакцію, що вказує на цементування їх не вуглекислою вапню, а скоріше кременьоземом. В нашій місцевості таких пісковиків немає. Один уламок зроблено (не парний) з м'якого місцевого вапняка¹⁾.

Розміри їх такі: перша пара — 9,3 см., довж. 5,2, шир. 2, 1, товщ. та 8,5 см. довж., 5,1 см. шир. 1,9 см. товщ.; друга пара — 8,9 см. довж. 4,2 см. шир. 1,9 см. товщ. та 8,9 см. довж. 4,3 см. шир. 2,4 см. товщ.; третя пара — 7,5 см. довж. 4,2 см. шир. 2,1 см. товщ. та 7 см. довж. 3,9 см. шир. 2 см. товщ.; четверта пара — 6,1 см. довж. 3,3 см. шир. 1,9 см. товщ. та 5,8 см. довж. 3,1 см. шир. 1,7 см. товщ.; п'ята пара — 5,4 см. довж. 3,6 см. шир. 1,7 см. товщ. та уламок; шоста — уламок. Ніяких слідів вогню на них немає.

Як що скласти обидві половинки цього знаряддя, то утворюється барилкувата форма з двома пласкими та двома округленими ребрами. Канали на всіх — від роботи вдовж — стерті й навіть трошки зглажені, а в м'яких знаряддях навіть одшліфовані; це, без сумніву, доводить, що робота провадилась вдовж цього каналу рівномірно. При такій роботі краї природньо розроблювалися трохи конічно.

Мені здається, що ці знаряддя ні в якому разі за ливарні форми визнавати не можна з таких міркувань: перш за все, порода каменю, з якої здебільша зроблено це знаряддя, вже сама не дає можливості зробити такий висновок, бо для ливарних форм служила інша м'яка порода, в якій легко можна було вирізати бажані негативи й мати вилив чистий та охайний. Хіба, яка є в одній з половинок такого знаряддя, що знаходиться в Херсонському Музеї, ще більше стверджує це переконання.

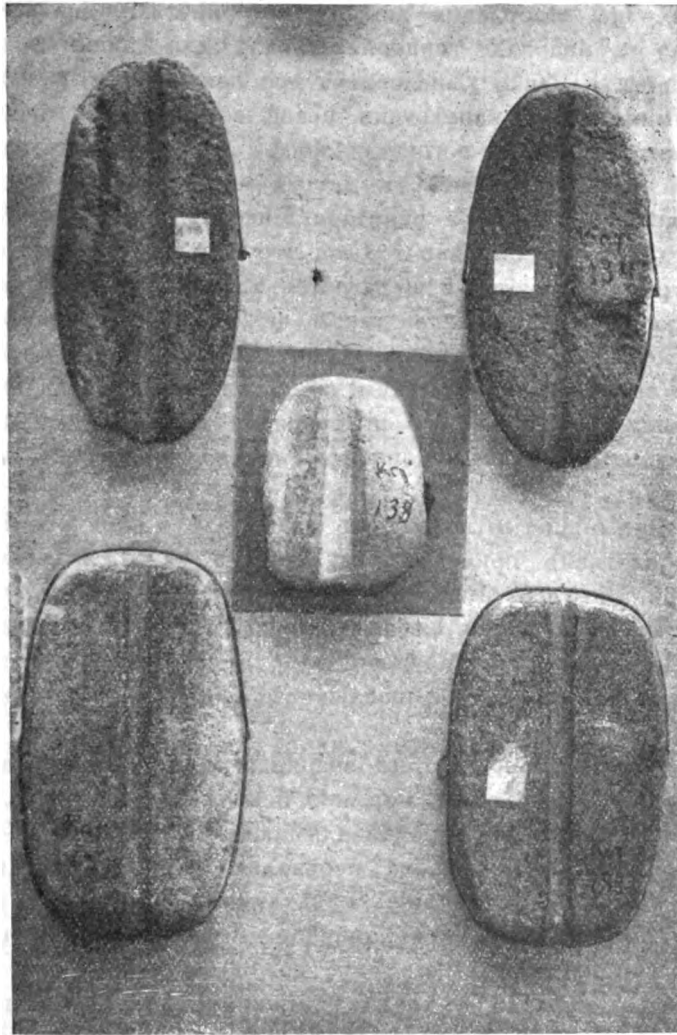
Річ у тому, що на поверхні однієї з таких половинок, як раз на тій, де знаходиться жолобок (рівчачок), вилущено частину поверхні так, що поглиблення зачіпає й канал, навіть переходячи трохи ще й за самий канал на другу частину поверхні. Тимчасом поверхня цього вилущеного місця своїм виглядом однакова з рештою поверхні; це свідчить про те, що таке вилущення відбулося ще при виробі цього знаряддя. Завдяки цьому при складанні цих половинок з боку утворюється отвір, який не тільки досягає каналу, але ще й перетинає його, йдучи далі. Отже, як би це дійсно була форма, то в ній нічого не можна було б вилити тому, що

¹⁾ Визначення П. В. Луцького.

розтоплений метал вилився б кріз цей боковий отвір. Канал же цього знаряддя стертий, що без сумніву свідчить про те, що воно було в роботі.

Крім того, ясно видно, що для цих знарядь добирали спеціальний матеріал з сильно шаршавою поверхнею.

На мій погляд, стародавній людині далеко легше було зробити відповідну виглибинку просто в землі й вилити в ній такий тонесенький пруттик. Я навіть не розумію, як взагалі в такій „формочці“ можна було що небудь вилити.

Річ у тому, що отвір в них йде наскрізь, а з цього виникає, що обидві половини, по перше, треба було зв'язати, потім затулити чим-небудь отвір, або закопати в землю, надавши формі вертикальне поло-

ження й тільки в такому вигляді вже можна було б налити в неї розтопленої міді для виливу, а це рівнозначно тому, коли б ми зробили таку ж дірку прямо в землі—себ то ні для чого було й „гороба городити“. Крім цього, отвір настільки малого діаметру при відносно великій довжині, що взагалі в ньому вилити прутика не можна, тому що розтоплений метал, через опір повітря, не зміг би зайти в такий канал.

Я думаю, що стародавня людина такі прутики виливала далеко простіше, а це знаряддя використовувала для іншої відповідної мети. Ще проф. І. Ранке¹⁾ висловився про призначення цього знаряддя в тому розумінні, що ці каналчики певне є наслідком точіння та шліхування м'яких кістяних та рогових знарядь: „назначение этого предмета, который, насколько мы знаем, в других местах еще не найден (Ранке знав таке знаряддя тільки з цвинтаря Гінкельштейну біля Монсгейму), трудно определить, несомненно только, что в углублении этого канала весьма быстро заостряются и шлифуются маленькие предметы из кости и рога“. Ранке перший зазначив також, що вони „настолько одинаковых размеров, что почти вполне подходят друг к другу“, але, певно, ще не знав, що це знаряддя парне. Таким чином вже Ранке правдиво розумів їх призначення, визнаючи, що ці знаряддя служили для шліхування, але треба думати, що ними користувались зовсім инакше, не так, як думав Ранке.

Я гадаю, що обидві ці половинки стискували в руці (розмір їх дуже до цього придатний), причому завдалегідь в канал вкладалися жила, шматок шкіри, або може й дерев'яний прутик. Продовжнім рухом вгору та вниз ці речі шліхувалися і заокруглялися, з поверхні їхньої сходило все зайве. Далі таким же знаряддям, але вже з гладенькою поверхнею, в разі потреби, можна було й вишліхувати ці речі. Діаметр каналу теж стверджує цю мою думку.

Таким чином, я думаю, що це знаряддя могло служити до обробки жил, тетівок, ременю, а також можливо й держалок для стріл, які вимагали безумовно найкращої обробки для правильного льоту.

Цим знаряддям така обробка переводилася дуже скоро й легко. Я вважаю, що за зайвий доказ цієї моєї думки править і те, що крайки каналу завжди трохи розроблені кінцічно, що вказує на те, що робота йшла рівнобіжно каналові.

Ще й тепер, правда в трохи відмінному вигляді, наші шорники користуються такими ж знаряддями для заглажування та заокруглення шкіри, а сільські хлопчики, перепускаючи дерев'яний прутик поміж двома шаршавими камінцями, скоро виробляють собі пужална для батіжків. Так саме й присутність на них діяння вогню, яку спостеріг В. О. Городцов, не має в даному разі особливої ваги тому, що в катакомбах, які він досліджував, часто трапляються жаровні і взагалі останки вогнищ, напевне, як частина ритуалу.

¹⁾ І. Ранке. Человек т. II. 1903 г. СПб. стр. 641.

Та й ввагалі ливарні форми рідко мають сліди дії вогню на них (це помітно здебільша лише на глинних формах).

Міркуючи так, з'являється мимоволі сумнів і що до існування „металургії“ у донецького населення так само, як і у Фат'янівського. Швидче всі ці речі було занесено через торгівлю.

Наприкінці підкреслюю, що я зовсім не претендую на непомильність цієї моєї думки, проте гадаю, що ця думка у всякому разі повинна, на-решті, відкинути попередній здогад В. О. Городцова про призначення цих зварядь і дати стимул до дальшого вивчення цього, на мій погляд, дуже цікавого питання.

Херсон 8/VI—26 р.

A PROPOS DES INSTRUMENTS, DESIGNES PAR M. V. GORODTZOV, COMME MOULES à FONDRE DES PETITES BAGUETTES EN CUIVRE.

ARCADIUS DOBROVOLSKY.

Au Musée de Kherson se trouvent 5 paires d'objets en pierre qui se composent de deux moitiés, s'adaptant bien l'une à l'autre, trouvés dans l'anc. gouv. de Kherson, arrond. d'Antonievsk. Chaque moitié a une rainure dans toute sa longueur, son diamètre ne dépassant pas 0.05. C'est des roches dures—grès et quartz—que ces objets ont été faits. Les rainures sont usées, lissées, parfois même polies dans leur longueur, ce qui est dû au travail. Le travail s'opérait dans ces rainures longitudinalement et d'une manière égale.

On a trouvé des objets d'un pareil type dans l'Europe occidentale, en Russie, en Ukraine, à Troie.

M. V. Gorodtzoff en a trouvés au district de Bahmout, dans les sépultures à squelettes dans la position accroupie de l'époque du bronze, et les a pris pour des „moules à fondre des petites baguettes en cuivre“.

Selon l'auteur, les objets indiqués ne pouvaient servir à cet usage. Les dimensions des rainures sont si restreintes, que les trous (quand les deux moitiés sont jointes) sont si petits, que c'est presque impossible d'y verser du métal fondu.

D'ailleurs ces objets sont faits de telles roches, qu'on n'employait point pour les moules à fondre des objets en cuivre et en bronze.

L'auteur croit, qu'en passant à travers le trou une petite courroie et peut-être même une baguette de bois, l'on serrait ces objets dans la main

et d'un mouvement tout en longueur on les polissait et arrondissait. C'est ainsi qu' à l'aide de ces instruments on pouvait vite et aisément lisser des cordes pour les arcs et peut-être des hampes pour les flèches.

Il est intéressant de noter qu'à l'heure actuelle nos bourreliers se servent des mêmes instruments pour lisser et arrondir la courroie, et que les garçons, en faisant passer une baguette de bois entre deux pierres à surface rugueuse, se font bien vite des manches du fouet.

Кабінет антропології ім. Ф. Вовка УАН.

Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка являє собою науково-дослідчу організацію Української Академії Наук, що поставила собі завдання сприяти розвитку антропологічних дисциплін на Україні в галузях спеціальної антропології та передісторії (палеоетнології), насамперед планово досліджуючи та вивчаючи людину в її минулому й сучасному, особливо на терені України, збираючи різноманітні відповідні матеріали та речі, що характеризують фізичну природу та первісну культуру й поширюючи наукове знання з даних галузей антропологічних дисциплін серед людности України.

Це є перша й єдина на Україні така наукова організація, що почала працювати над висвітленням для науки й широкого громадянства згаданих дисциплін, особливо над знанням, що стосується до території України, населення якої дуже мало досліджено з боку антропології та побуту найдавніших часів (палеоетнології); тимчасом треба відзначити, що наші досягнення в обох цих галузях своїм інтересом та значенням приваблюють науковий світ не лише самої України, але й далеко поза її межами. Питання про антропологічний тип українського народу, про первісні ступені культури людности на терені України, особливо доби палеоліту та неоліту, викликали й викликають до себе найживіший інтерес учених так своєю ще не достатньою виявленістю, як і тими ціннішими скарбами, що до цього часу вже виявлено.

Умови існування й праці Кабінету Антропології (колишнього Відділу Антропології та Передісторії Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка), що, заснуваний в часи бурхливого революційного життя (р. 1921), перші роки своєї праці провадив за часів організаційних форм нашої Республіки,—звичайно, не дали йому змоги розгорнути на всю широчінь свої завдання й розвинути свою дослідчу, лабораторну та видавничу діяльність. Але, не вважаючи на дуже обмежені фінансові засоби, на брак штатного персоналу, на не спроможність нормально оплачувати працю своїх співробітників, Кабінет Антропології перевів уже чималу роботу в межах своїх завдань, особливо в напрямку наукових дослідів (зібравши нові цінні матеріали з обох своїх дисциплін) та опрацювання вже здобутих матеріалів, як і у напрямку згурповування коло себе і наукових сил, і молодняку, що охоче приєднується до роботи Кабінету та до вдосконалювання в даних антропологічних галузях.

Відомості за перші роки (до 1925) існування Кабінету Антропології

ім. Ф. Вовка було вже опубліковано¹⁾, нижче подаються відомості за дальше триліття (1925—1927 рр.).

Загальна скрута з штатами Академії Наук відбилися й на Кабінеті Антропології ім. Ф. Вовка: йому й досі не додано жадної штатної посади, й досі він перебуває лише з одною штатною посадою (Носов, А. З.), а з інших співробітників та взагалі з осіб, що йому допомагають у роботі, формально числиться лише двоє позаштатних наукових співробітників: Рудинський, М. Я. (без оплати) і Мушкет, М. С. (з невеличкою оплатою праці). Як бачимо, Кабінетові Антропології так і не пощастило збільшити число наукових робітників, працю яких можна було б забезпечити достатньою оплатою.

Позбавлений можливості за перші роки існування провадити самостійні антропологічні досліді, бо довгий час Кабінет не мав власних антропометричних струментів та різних потрібних для цього приладь, — нині, придбавши вже, хоч і мінімальну, але найпотрібнішу кількість струментарію, Кабінет розпочав уже дослідницьку роботу на місцях. Зібравши чималий антропологічний матеріал, переважно матеріал, що стосується українського народу, з дослідів покійного проф. Ф. Вовка та його учнів (в копіях антропометричних карток, оригінали яких знаходяться в Кабінеті Антропології Ленінградського Університету), — Кабінет почав їх опрацьовувати. Так, опрацьовано й здано до друку матеріали що до українців Кубани. Подібна робота провадиться й далі.

Власні досліді за цей час (організувавши для того спеціальні екскурсії) Кабінет провадив такі: досліджував українців Полісся, Київщини, Поділля (останні досліді вже опрацьовано й видруковано) та кримських татар, здебільшого південної та середньої частин Криму (останнє готується до друку); намічено в близькому часі дослідити татар і степової частини Криму. Наукова праця Кабінету виявилася в підготованні та участі (зачитано доповіді) в різних наукових з'їздах, нарадах, прилюдних засіданнях: Краєзнавча Конференція в Москві (1924), З'їзд для вивчення Продукційних Сил та Народнього Господарства України в Харкові (1924—25), Підготовча Нарада до скликання Археологічної Конференції в Одесі (1925), Археологічна Конференція в Керчі (1926), З'їзд Анатомів, Зоологів та Гістологів в Ленінграді (1927), спільне з Археологічним Комітетом прилюдне засідання присвячене десятиріччю Жовтневої Революції (1927), спільне засідання з Геологічною Секцією УАН та Товариством Природників (1927) то-що.

За цей час Кабінет опрацьовував, крім тих, що вище зазначено, різні спеціальні питання що до антропологічного типу українського народу, вивчення населення України взагалі з антропологічного боку, сучасного стану антропології на Україні, досягнень української антропології за останні десять років то-що (ці праці видруковано).

¹⁾ „Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка“ ч. I. 1925. На жаль, цей орган, ідея якого повстала в нашому закладі, припинив своє існування з причин, од Кабінету Антропології незалежних.

Кабінет встановив зв'язок та обмін виданнями з обох галузей знання, які репрезентує Кабінет, з аналогічними науковими організаціями України, також СРСР й почасти за кордонними; останнє, на жаль, ще не набрало форм нормальних наукових зносин та контакту.

Кабінет провадив роботу ще і в напрямку відповідних наукових консультацій та експертиз.

Лабораторія Кабінету давала притулок для практичних вправ студентів вищих шкіл, а за останній час Кабінет розпочав систематичну роботу згуртком молоді над удосконаленням її знанів та підготуванням нових наукових сил.

За ці роки Кабінет поповнено струментарієм, препаратами, остеологічними збірками та вище зазначеними антропометричними матеріалами.

Робота Кабінету в галузі передісторії (переважно доба палеоліту та неоліту) за перші роки провадилася переважно в розбиранні, впорядкуванні та збиранні додаткових матеріалів і речей з Мізинських розкопів проф. Ф. Вовка та його учнів. З р. 1925, крім роботи над підготуванням та опрацюванням мізинських матеріалів, Кабінет розпочав готувати спеціального Мізинського Збірника, присвяченого всім здобуткам з Мізинської стації. Видання такого Збірника запізнилося з одного боку через брак коштів на виготовлення ілюстративного матеріалу, а з другого — через складність праці в зв'язку з розкиданістю самих мізинських колекцій, з відсутністю або перебуванням дослідників стоянки в Мізині по різних місцях СРСР і навіть закордоном. Праця в цьому напрямку провадиться далі.

Крім цього в зв'язку з трохи поліпшеним станом Кабінету взагалі, розпочалися систематичні дослідження, головним чином, у сфері вивчення раньо-неолітичних, епіпалеолітичних та палеолітичних форм.

Протягом 1925—27 рр. відбулися численні екскурсії співробітників Кабінету в різні пункти території України, здобутки яких висунули Кабінет на чільне місце серед інших, старіших закладів Республіки, що вивчають пам'ятки української передісторії. За цей час зроблено 20 екскурсій почасти коштом самих співробітників, почасти на кошти Кабінету, а почасти на об'єднані кошти Кабінету та Археологічного Комітету УАН:

На Київщині — екскурсія до Бугаївки для перевірки відомостей про палеолітичні знахідки; дві подорожі в околиці Києва для збирання матеріалів про знахідки решток трипільської культури на північ од Києва; дві екскурсії до Трахтемирова з метою вивчення пізнього середньодніпряньського неоліту; подорож узбережжям Тетерева для поповнення матеріалів з мезолітичної доби.

На Поділлі: — подорож р. 1926 на західне Поділля з метою вивчення неолітичних культур і подорож р. 1927 на середню наддніпрянщину в межах Кам'янецької та Могилівської округ з метою перевірки давніших палеолітичних знаходок у Врублівцях, Студениці й Озаринцях та студій неолітичних.

На Чернігівщині: чотири подорожі в межах кол. Новгород-Сіверського повіту з метою вивчення неолітичних культур; три подорожі на Остерське Лівобережжя з тою самою метою.

На Полтавщині: подорож р. 1925 на Кобеляччину для загального орієнтування в старожитностях долішньої течії р. Ворскла; подорож р. 1926 на Кременчуччину з метою перевірити попередні спостереження на перегоні Городище—Кремінчук і відшукати сліди епохи La Tène та в Полтавську округу на стацію „Біла-Гора“; подорож на місце виявлення палеолітичних решток в м. Журавці на Прилуччині.

На Харківщині: подорож на Куп'янщину з метою перевірити відомості про сліди житлових споруд Оскільських неолітиків.

На Дніпропетрівщині: подорож для студіювання відкритих на о. Лоханському шліхувадлів з доби пізнього неоліту.

З найбільших досягнень Кабінету в цій ділянці треба відзначити:

1) Відкриття кола ранньо-неолітичних стацій в межах Новгород-Сіверського повіту, цілком невідомого до першої подорожи на Чернігівщину р. 1925;

2) Відкриття невідомої досі ранньо-неолітичної культури з виробами з сірого кременю на Кам'яниччині поміж річками Тернавою, Студеницею, Ушицею й Калюсом;

3) Опрацювання й публікація епіпалеолітичних індустрій з кількох пунктів і відкриття кількох нових стацій;

4) Збільшення матеріалів до вивчення українського палеоліту з Поділля та Полтавщини;

5) Виявлення шліхувадлів з доби пізнього неоліту у Надпоріжжі;

6) Збільшення матеріалів до вивчення культури мальованої кераміки (Поділля, Київщина).

Кабінет не ставить перед собою завдання створити Музей. Ті величезні колекції, що поступили до Кабінету (їх треба обчислювати тисячами) перебувають тут часово, до їх наукового опрацювання, після чого частини їх можуть бути переданими до відповідних Музеїв. Кабінет ставить за мету створити в себе добірні колекції з різних галузей передісторичних студій, а насамперед такі колекції: породи уживані у виробництві кам'яної доби; натуральне розколювання кременю під впливом природніх причин; розвиток умілости обробляти камінь; типові асортименти кам'яної індустрії певних діб та певних культур; порівняльні матеріали до вивчення української передісторії. Поки-що з огляду на невідповідність теперішнього приміщення, ці колекції, що їх почасти вже складено, не розгорнуті, але приступні для ознайомлення.

Так само і в галузі спеціальної антропології Кабінет не ставить собі завдання створити Музей. Ті остеологічні колекції, муляжі то-що, які він вже має та якими в майбутньому поповнюватиметься, потрібні для науково-дослідчої праці антропологічного закладу. Дуже бажано, щоб подібні матеріали та препарати, які стосуються людини та антропоїдних мавп, передавалися до Кабінету тими різними організаціями, де вони безпосереднього відповідного призначення не мають.

А. Н.

LABORATOIRE D'ANTHROPOLOGIE DE TH. VOVK.

Le Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences Ukrainienne a pour but le développement de l'anthropologie spéciale et de la paléoethnologie en Ukraine.

Nous donnons ici quelques renseignements sur ses études en 1925—27.

Les travaux du Laboratoire ont été dirigés vers l'étude systématique d'anthropologie du peuple ukrainien ainsi que du paléolithique et du néolithique en Ukraine.

Nouveaux matériaux anthropologiques concernant les ukrainiens de Polissia, de gouv. de Kyïv et de Podillia complétèrent les matériaux recueillis par feu Th. Vovk et ses élèves, dont une partie est étudiée et publiée.

Le Laboratoire ne se borne point d'études anthropologiques sur le peuple ukrainien; d'autres recherches commencées vont être poursuivies, par exemple des études sur les Tartares de la Crimée.

Quelques questions théorétiques concernant l'anthropologie spéciale ont été travaillées et publiées.

Dans le domaine de la préhistoire le Laboratoire concentra son attention sur les études du mésolithique ukrainien et entreprit des nombreuses excursions dans des régions de l'Ukraine peu étudiées, dont les résultats le plus importants sont tels: la découverte d'un cercle jusqu'alors inconnu de stations campgniennes dans les limites du gouv. de Tchernihiv (arrond. de Novhorod Siversky); la découverte d'industrie campgniienne, également inconnue, avec les produits en silex gris, au distr. de Kamianetz en Podolie; la découverte de nombreuses stations avec l'industrie épipaléolithique dans quelques régions d'Ukraine.

Quant au paléolithique le Laboratoire recueillit des nouveaux matériaux bien importants à Podolie d'Ouest.

De plus ses excursions procurèrent des nouvelles trouvailles néolithiques, jusqu'ici inconnues, notamment les polissoirs fixes sur les îles du Dnieper et le nouveau facies de la civilisation de la céramique peinte en Podolie.

Toutes les recherches signalées ont fourni de nombreuses collections.

La description des ses collections et les résultats de ces travaux le Laboratoire va publier dans son annuaire „l'Anthropologie“.

ЗМІСТ.

	Стор.
Федір Вовк. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні	3
Анатоль Носов. Матеріали до антропології України. Українці Кубани	31
Михайло Рудинський та Андрій Вороний. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині	65
Михайло Рудинський. До питання про культури мезолітичної доби на Україні	73
Сергій Локтюшев. Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині	95
Марія Мушкет. Предісторичні розшуки в північній Київщині . .	109
Володимир Рівниченко. Зразки первісного мистецтва на межі пустель Гобі	119
Анатоль Носов. Петрогліфи з долини р. Орхон (Монголія) . .	135
Михайло Рудинський. Пам'ятки Лоханського острова	143
Проф. Василь Данилевич. Цікавий серп	169
Аркадій Добровольський. Де що про знаряддя, які Городцов В. О. називає формочками для виливання мідяних прутиків	179
Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка	185
Зміст та пояснення рисунків і таблиць	191

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages.
Quelques remarques sur les „Produits du type prémycénien dans les stations néolithiques de l'Ukraine“ de Th. Vovk	3
Vovk (Th.). Les produits du type prémycénien dans les stations néolithiques de l'Ukraine	9
Nossov (A.). Etude anthropologique sur les Koubaniens	31
Roudynsky (M.) et Vorony (A.). A propos de la trouvaille de Jouravka (départ. de Prylouka, anc. gouv. de Poltava)	65
Roudynsky (M.). Sur la question du „mésolithique“ en Ukraine	73
Loktuchev (S.). L'industrie microlithique dans le bassin du Donetz moyen	95
Mouchkette (Marie). Recherches préhistoriques au nord du départ. de Kyïv	109
Riznytchenko (W.). Echantillons d'art primitif aux confins des déserts de l'Asie centrale	119
Nossov (A.). Les pétroglyphes d'Orkhon (Mongolie)	135
Roudynsky (M.). Les monuments de l'île Lokhan	143
Danylevytch (Prof. V.). Une faucille intéressante	169
Dobrovolsky (A.). A propos d'instruments, désignés par M. V. Gorodzov comme „moules à fondre les petites baguettes en cuivre“	179
Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences Ukraïnienne	185
Explication des figures	193

EXPLICATION DES FIGURES.

Figures dans le texte.

1. Plan d'un fond de cabane de la civilisation trypillienne aux environs du v. Rjystchev, exploré par M. V. Khvoika 12
2. Plan d'un autre fond de cabane, exploré par M. V. Khvoika dans la même localité 12
3. Plan d'une jourte souterraine des guiliaks 13
4. Plan d'une construction en argile cuite de la civilisation de la céramique peinte, explorée par M. Buțureanu à Cucuteni 14
5. Plan de la construction en argile cuite trypillienne, explorée par M. M. Biliachivsky et Domanytzky à Kolodysté en 1900 14
6. Coupe transversale de la construction en argile cuite à Cucuteni (Buțureanu) : 15
7. La même du v. Vassylkivtzi en Galicie (Ossowski) 15
8. La même du v. Chypentzi en Bukovine, faite par M. M. Vovk et Ariitchouk 16
9. La même du v. Kolodysté, faite par M. Th. Vovk d'après les données de M. M. Biliachivsky 19
10. Lames en silex de Khalépié, près du v. Trypillia, dép. de Kyïv. 21
11. Grattoirs divers provenant des fouilles de M. V. Khvoika au dép. de Kyïv 23
12. Perçoirs en os: a — dép. de Kyïv; b — Chypentzi en Bukovine.
13. Objets en os et en corne: a) hameçon; b — c) haches percées en corne d'élan (dép. de Kyïv) 24
14. Haches en cuivre (?), provenant du v. Vérémié (fig. 14, a) et du v. Stcherbanivka, dép. de Kyïv 25
15. Carte de gouv. de Poltava avec l'indication des trouvailles paléolithiques (Hontzi, Serhiivka, Poltava, Jouravka) 65
16. Coupe de la vallée de la r. Oudaï près du v. Jouravka. 66
17. Coupe géologique de la seconde terrasse de la rive gauche d'Oudaï à Jouravka 67
18. Carte des environs de la v. Okhtyrka, arrond. d'Okhtyrka, anc. gouv. de Kharkiv, avec l'indication des stations près d'Okhtyrka, à Bouimérvka et à Khoukhra 77
19. Industrie lithique de la station près d'Okhtyrka. Pl. I. Lames, lames retouchées, lamelles à bord abattu (N° 13 — 14, 25), pièces dentées

- (№ 27 — 28), lames retaillées en biais (№ 16 — 17, 19 — 21), lame retouchée en biseau (№ 24), petit perçoir latéral (№ 26) etc. . . . 78
20. Industrie lithique de la station près d'Okhtyrka. Pl. II. Gratoirs divers, pièces à coche, menus objets retouchés sur la face inférieure (№ 54 — 55), nucleus (№ 57), compresseurs (№ 58 — 59) 79
21. Industrie lithique de la station près d'Okhtyrka. Pl. III. Burins divers en silex, burin ordinaire en grès (№ 76), lame à coches en grès (№ 66) 80
22. Industrie lithique de la station près d'Okhtyrka. Pl. IV. Eclats retouchés détachés de nuclei (№ 99 — en grès), pointes, perçoirs, petit tranchet du type tardenoisien, lames en grès (№№ 92 — 98) . 81
23. Carte des environs de la v. Novhorod-Siversky, anc. gouv. de Tchernihiv, avec l'indication de la station Smiatchanienne XIV, une des dix-huit stations découvertes entre v.v. Smiatch, Mamékino, Lis-konohy 85
24. Station Smiatchanienne XIV. Pl. V. Nucleus, rabots, burins, gratoirs. 86
25. Station Smiatchanienne XIV. Pl. VI. Lames, lames retouchées, pointes à soie 87
26. Station Smiatchanienne XIV. Pl. VII. Lames-gratoirs et gratoirs . 88
27. Station Smiatchanienne XIV. Pl. VIII. Burins divers. Lame de coup de burin № (95). 89
28. Station Smiatchanienne XIV. Pl. IX. Grattoir double avec le burin d'angle droit, perçoir, burins. Tranchet campignien du type „court“, ramassé sur la station XIV. 90
29. Spécimens d'industrie lithique de la station près de Khanev, arrond. de Radomyśl, dép. de Kyïv.
30. Gravures rupestres de la vallée de Djénichké. (Asie centrale) Pl. I. 123
31. Gravures rupestres de la vallée de Djénichké (Asie centrale). Pl. II. 124
32. Gravures rupestres de la vallée de Djénichké (Asie centrale). Pl. III. 125
33. Gravures rupestres de la vallée de Djenichké. (Asie centrale) Pl. IV. 126
34. Carte de l'île Lokhan et ses environs avec l'indication des deux stations néolithiques et des polissoirs fixes découverts sur l'île (+) 143
35. Polissoir fixe II aux rainures en „pincette“ 146
36. Groupe des polissoirs fixes III — V. 147
37. Polissoir fixe VI aux rainures en pincette, aux cuvettes et surfaces polies 149
38. Polissoir fixe IX aux cuvettes 150
39. Polissoir fixe XIV à onze cuvettes 152
40. Polissoir fixe XV aux cuvettes et plages de polissage 153
41. Polissoir fixe XVI aux cuvettes, une ovale et deux rondes . . . 154
42. Polissoir fixe XVII aux cuvettes et surfaces polies 155
43. Gravure montrant le procédé de frottement en rond 160
44. Gravure montrant le procédé de frottement en arc 160
45. Gravure montrant le procédé de frottement en rond et en arc combiné 160

46. Schleifsteinplatte de Hatunluoma (Finlande) 161
 47. Schleifsteinplatte d'Esbo (Finlande). 162
 48. Spécimens de la céramique recueillie sur la station de l'île Lokhan I (partie d'Ouest) et les objets en silex trouvés sur l'île Lokhan II (partie d'Est). 163
 49. Instruments en silex: 1, 2. v. Sapanov, distr. Kréménétz en Volhynie 3. Grottes artificielles de la rue St. Cyrille à Kyïv. 4. v. Hrystchyntzi, dép. de Kyïv. 5. v. Boustcha, distr. Doubno en Volhynie. 6. v. Holoub, distr. Loutzk en Volhynie. 7. Faucille en cuivre trouvé par M. Roudynsky sur la station Smiatchanienne XII . . . 172
 50. Spécimens de la céramique accompagnant la faucille en cuivre de la station Smiatchanienne XII 174
 51. Petits polissoirs à main du Musée de Kherson provenant d'arrond. d'Antonievsk, gouv. de Kherson 181

Planches hors texte.

1. Photographies des fouilles de M. Biliachivsky à Kolodysté en 1900 28
 2. Photographies des fouilles de M. Biliachivsky à Kolodysté en 1900 28
 3. Instruments et armes trouvés dans les ruines des constructions trypilliennes. 1—3. Lames retouchées. 4—6. Haches en cuivre, trouvées à Vérémié, dép. de Kyïv. 7—8. Lissoirs en os, trouvés à Biltché Zoloté en Galicie. 9. Casse-tête en pierre polie de Vérémié, dép. de Kyïv 29
 4. Industrie lithique de Jouravka. 1—6. Objets retouchés. 7—11. Petits éclats minces. 12—16. Eclats et lames. 17—21. Eclats plus volumineux et nicléï 71
 5. Industrie microlithique de dép. de Louhansk (Ukraine d'Est). Pl. I. Nucléï, lames et lamelles 103
 6. Industrie microlithique du dép. de Louhansk (Ukraine d'Est). Pl. II. Lames, grattoirs, perçoirs 105
 7. Industrie microlithique du dép. de Louhansk (Ukraine d'Est). Pl. III. Silex de formes géométriques, grattoirs 107
 8. Industrie lithique de la station près du v. Ivankové, dép. de Kyïv. Lames, lames cassées à retouche terminale (N° 10—11), lamelles à bord abattu (N° 12 et 14), pointe, grattoirs, silex de formes géométriques 117
 9. Gravures rupestres de la vallée de Djenichké (Asie centrale) . . . 130
 10. Fig. 1. „Abo“. Fig. 2. Pétroglyphes. (Orkhon, Mongolie) . . . . .
 11—13. Pétroglyphes d'Orkhon (Mongolie) 142
 15—17. Polissoirs de l'île Lokhan 168
 18. Fig. 1. Polissoir XV de l'île Lokhan. Fig. 2. Un des polissoirs fixes, découverts aux environs du rocher Monastyrko près du rapide Nassytiets 168

ADDENDUM.

По за рисунками авторів, ілюстрації для цього видання виконали: В. Д. Фатальчук (рис. 15—24, 28—29, 34—48, табл. 3, 8)
та Ю. Ю. Павлович (рис. 25—27, табл. 4).

ERRATA.

Надруковано:

Треба читати:

Стор. 7, останній рядок: (стор. 48)

(стор. 18)

Стор. 160, другий рядок під рисунками: (мал. 10)

(Мал. 11)

Видання Кабінету Антропології
і. м. Ф. Вовка УАН.

Редактори:
А. Носів, М. Рудинський.

Ц. 3 крб.

Bel
Russ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ім. Ф. ВОВКА

EXCHANGE
MAR 26 1932

Антропология, річник кабінету

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ

1928

КИЇВ—1929

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ІМ. Ф. ВОВКА
ACADÉMIE des SCIENCES d'UKRAÏNE. LABORATOIRE d'ANTHROPOLOGIE de Th. VOVK

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ

1928

II

ANTHROPOLOGIE

ANNUAIRE DU LABORATOIRE

1928

II

КИЇВ—1929—KYÏV

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в Літопису
Укр. Друку, квартковому
реперт. в інших покажчиках
Укр. Книжк. Палати.

Дозволяється випустити в світ
В. о. Неодмінний Секретар Академії Наук,
акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

Державний Трест „Київ-Друк“, 8-ма друкарня.
Вул. Толстого 5.
Київській Окрліт 232. 518—1200.

Пам'яті

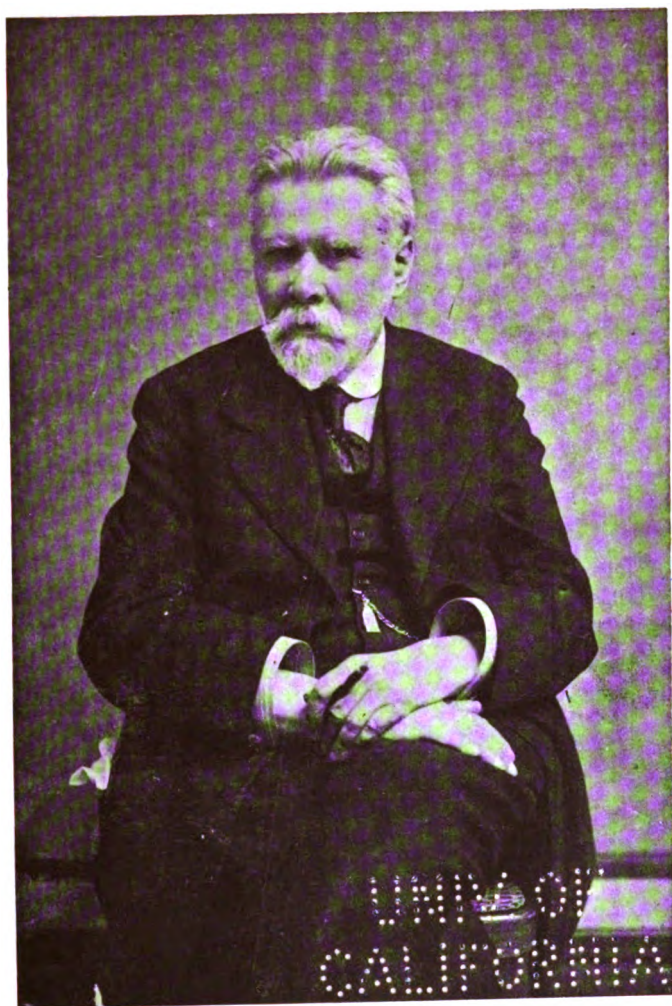
ФЕДОРА ВОВКА

з нагоди 10 річниці з дня його смерті..

30. VI. 1918.—30. VI. 1928.

Ф. К. БОБК

5/III 1847 — 30/VI 1918

TO VIBU
RIBBON LAD

АНАТОЛЬ НОСОВ.
(Київ).

Ф. К. ВОВК І УКРАЇНСЬКА НАУКА.

Федір Кіндратович Вовк—це видатна в українській науці постать ідеолога розвитку та наряду певних антропологічних дисциплін, духозбудника й невичерпного джерела імпульсів до наукової роботи та керівника працями молодшого покоління, що його він якось надзвичайно сердечно вмів згуртувати біля себе, підносячи йому енергію та підтримуючи сили й бажання наукової діяльності, особливо, коли це стосувалося наукового світогляду й обсягу наукової праці Ф. К. на користь української науки.

В особі Ф. К. антропологічні дисципліни знайшли собі яскраво виявленого представника, видатного й відомого в світі спеціаліста, що його авторитет високо стояв не тільки в межах нашого теперішнього Союзу, але й далеко за кордоном. Протягом кількох десятків років перебування за кордоном Ф. К. здобув собі широку наукову освіту в галузях антропологічних наук, слухаючи курси таких видатних професорів, як L. Maspouquier, E. Hamy, Topinard (антропологія), Hervé (етнологія), A. Hovelacque (лінгвістика), A. de Mortillet (порівняльна етнографія), Letourneau (соціологія), G. de Mortillet (палеоетнологія), Filhol (порівняльна анатомія) та St. Meunier (геологія) і проводячи спеціальні дослідження в лабораторіях. В наслідок цього Ф. К. засвоїв собі так звану «французьку школу» методів, техніки та поглядів на антропологію, як на одну з природничих наук, що обіймає цілий комплекс природничих наук, застосованих до вивчення людини. Саме в той час, коли Ф. К. здобув собі вже певне почесне ім'я серед наукових діячів Західної Європи, про що свідчить вже той факт, що Ф. К. було обрано на дійсного члена багатьох наукових Товариств закордону, колишньої Росії та України,—він переносить свій досвід та знання до Росії (1906 р.), одержавши дозвіл на поворот, хоч і не на Україну, а до Ленінграду. Тут він засновує в Університеті та в Руському Музеї наукові осередки, звідки проміння його наукових ідей і почало розходитися по широкій периферії.

Ці ідеї, переважно, стосувалися України. Ф. К. поклав собі за мету свої знання поширити на українську молодь, на розвиток української науки в її антропологічних дисциплінах.

За головні галузі знання, зв'язані з науковою діяльністю Ф. К. на користь української науки, став цикл антропологічних наук, переважно,

етнографія і фольклор, анатомічна антропологія і передісторична антропологія. Нижче, оскільки дозволяє тут місце, ми й торкнемося діяльності Ф. К. в цих галузях знання.

Ще за молодих студенських часів у Києві Ф. К. почуває певний нахил до наукової діяльності спочатку взагалі, а згодом увага його починає зосереджуватись переважно на інтересах, власне, української науки. Після перших спроб наукової праці та друкування їх у галузях хемії та ботаніки, Ф. К., бачучи, як мало до того часу досліджувано власний рідний нарід і в той же час бачучи, як багато цінного матеріялу може дати дослідження його для науки взагалі та зокрема для з'ясування питання про походження та історію культури людства,—Ф. К. що-раз більше зосереджує свою увагу на цих питаннях і з часом майже всю свою діяльність та життя віддає цій справі.

Розгляньмо окремо наукову працю Ф. К. у вищезгаданих дисциплінах антропологічних наук.

Етнографічні студії—це перші праці Ф. К. на ниві суто української науки, що потім і поклали основу многогранчастої і великоцінної для цієї науки його діяльності.

Здавна вже окремі дослідники цікавилися матеріяльним та духовним побутом українського народу, але з цього більш пощастило останньому, фольклорові: він давно вже привабив до себе, порівняльно, велику кількість дослідників, тоді як матеріяльний побут вивчали значно меншою мірою, і досліди з останнього провадили здебільшого різноманітними що-до методики та техніки способами. Щоб уникати хиб, неповности та випадковости матеріялів, Ф. К. спочатку виступає з працями, що мали внести в роботу над дослідженням матеріяльного побуту українців елементи організації та системи самих дослідів, а саме розробляє програми збирання відомостей з етнографії (1873); це він робив кілька разів за своє життя. Одночасно Ф. К. починає й власні оригінальні досліди з етнографії, але за кілька років, примушений покинути Україну, переїздить за кордон.

Протягом мало не тридцятилітнього примусового перебування за кордоном Ф. К. знайомиться з етнографією українського народу безпосередньо в Галичині, Добруджі то-що, а також по різних закордонних музеях; разом вивчає порівняльну етнографію інших слов'янських народів; невпинно весь час стежить за досягненнями в етнографії на Україні і знайомиться з літературою цих питаннів. Студіюючи, таким чином, етнографію, Ф. К. випускає між люди свої численні оригінальні розвідки, рецензії то-що, друкуючи їх по різних закордонних виданнях і тим ознайомлюючи світ з характерними етнографічними рисами українського народу. Особливо діяльну участь Ф. К. брав у Львівському Науковому Товаристві ім. Шевченка, читаючи лекції, друкуючи власні праці та редагуючи «Матеріяли до україно-руської етнольоґії».

Довгорічний досвід та знання, що їх Ф. К. здобував, збираючи матеріяли безпосередньо на місцях і взагалі вивчаючи етнографію, «як науку про народний побут—зовнішній і внутрішній»—за його висловом, дали

Йому змогу опрацювати й видати таку найціннішу єдину працю, як «Этнографические особенности украинского народа» (1916), де, хоч трохи й коротко, але зразково описано з зазначенням певних класифікаційних форм та географічного поширення тих або тих явищ та ознак народній побут цілого українського народу. У цій праці Ф. К. широко охопив народній побут, вперше висвітлюючи в такому систематичному й великому обсязі найрізноманітніші його ділянки: тут є мисливство, рибальство, скотарство, хліборобство, народня техніка з її різноманітними галузями, засоби пересування, їжа, будівництво, одяг, вірування, звичаї та народні знання. Вистудіювавши та описавши народній український побут, Ф. К. дав науці коштовний вклад, звичайно, не самим тільки фактом освітлення побуту цього народу, але й тим, що ця робота має велике значіння для порівняльної етнографії з іншими народами і тим самим для історії культури людства взагалі.

Крім вищезгаданої важливої праці, видрукованої в період пізнішої творчості, Ф. К. цікавився й окремими етнографічними питаннями, в наслідок чого видрукував численні оригінальні праці на різноманітні українські етнографічні теми: народні назви рослин (1873), сільські ярмарки та їх значіння (1873), народній орнамент (1878), Задунайська Січ (1883), побратимство на Україні (1891), весільні звичаї та обряди (1891—1892), про казки (1895), санки (1896), дерев'яні церкви (1910), про закрутки (1915) т. и. Багатьох українських етнографічних тем торкався Ф. К. і в численних рецензіях, що друкувалися по закордонних, російських та українських виданнях. Не обминув Ф. К. і українських етнографів, присвятивши їм кілька некрологів.

Широкий світогляд, глибоке знання української етнографії, що виявилось в друкованих працях, Ф. К. пощастило застосувати й на практично-організаційній ниві. З поворотом до Ленінграду Ф. К. перевів величезну організаційну роботу над систематичним збиранням етнографічних речей та заснуванням Етнографічного Відділу нині Руського Музею в Ленінграді, особливо його української частини. Ще за життя Ф. К. ця частина Музею являла собою, власне кажучи, єдиний і перший на території кол. Росії справжній музей української етнографії, що тепер продовжує поширюватися й поповнюватися. Нині весь Етнографічний Відділ Руського Музею і частина українська зокрема являють собою справжні гордощі цілого нашого Союзу.

Цінною заслугою Ф. К. на ниві української етнографії була його близька й діяльна участь підчас перебування в Ленінграді в працях Російської Академії Наук та Російського Географічного Товариства над складанням етнографічних мап Росії, також і той живий зв'язок, в якому Ф. К. завжди перебував з молодшими дослідниками, та його постійне керування їхньою працею з етнографії української й порівняльної взагалі; курс останньої Ф. К. читав в Ленінградському Університеті, даючи українській етнографії завжди чільне місце.

Другою в хронологічному порядку дисципліною, що нею зацікавився Ф. К., була загальна та спеціальна (анатомічна) антропология. Здобувши

собі в цій галузі великий досвід та теоретичні знання, переважно, у французьких наукових осередках, працюючи по лабораторіях видатних учених, Ф. К. швидко вже посідає в європейській науці поважне місце і стає першим українським антропологом, що розпочав систематично й глибоко досліджувати рідний нарід.

На початку такої праці Ф. К. студіює, переважно, теоретичні питання, здебільшого з порівняльної анатомії. Кілька видрукованих наукових праць швидко звертають на нього увагу європейських учених, а така його праця про ступню (докторська дисертація), як «Variations squelettiques du pied chez les Primates et dans les races humaines», що за неї він одержав премії Godard (1901) та акад. Бера від Російської Академії Наук (1906),—ще більше підвищує науковий авторитет Ф. К., і він стає вже поруч з такими французькими антропологами як Manouvrier, Mortillet т. и.

Свої теоретичні знання Ф. К. і тут застосовує до практичних питань, скеровуючи свою роботу на антропологічне вивчення, головним чином, українського народу. Ще за часи перебування за кордоном Ф. К. висуває ідею дослідження українців з антропологічного боку; вона викликає цілковите співчуття й зацікавленість Паризького Антропологічного Товариства, що особливо виявилось в дискусіях з приводу праць французького антрополога Deniker'a, в яких цей поважний учений, подаючи класифікацію європейських рас, майже не згадує про українців. З цього приводу, щоб розв'язати питання про расовість українського народу, Паризьке Антропологічне Товариство доручає Ф. К. Вовкові, тоді професорові Антропологічної Школи в Парижі, дослідити антропологічні ознаки українського народу в Галичині, Буковині та Угорщині¹⁾. Таку роботу за допомогою Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка Ф. К. перевів (1903—1905) і видрукував (1908).

Повернувшись із закордону до Ленінграду, Ф. К. поставив собі за мету зорганізувати там антропологічну роботу і написав для цього кілька статей спеціально організаційного характеру, програми праці з антропології (1911), про організацію антропологічних дослідів слов'ян (1912), про новіші напрями в антропологічних науках та найближчі завдання антропології в Росії (1913), про міжнародню угоду що-до об'єднання вимірів, де подається техніка антропометрії (1913), про саму антропологію, як науку, та її викладання в Університеті (1915) Така підготовка, організаційна робота Ф. К. виявилася, головним чином, ще й в тому, що він розпочав систематично читати в університеті, вперше в Ленінграді, курс антропології, підготовляючи, т. ч., молоді наукові сили і широко організуючи антропологічні досліді. Так Ф. К. і організував із своїх слухачів-студентів Ленінградського Університету нову антропологічну школу, переносючи сюди світогляди та ідеї переважно французьких учених, на яких виховався він і сам. Здебільшого слуха-

¹⁾ Раковський, І. Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу. («Збірн. Математ.-Природопис. Лікарської Секції Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. XXIII—XXIV. Львів. 1925).

чами Ф. К. були студенти-українці, тому легше йому було здійснити свою мету—розпочати систематичні досліді українського народу. Врешті це йому й пощастило зробити, завдяки кипучій його енергії та умінню піднести на таку роботу дух молодших сил робітників, з яких потім вийшло кілька антропологів, що почасти переводять в життя ідею Ф. К. про дослідження українського народу, почасти ж, ставши антропологами взагалі, продовжують антропологічну, так мало, особливо до того часу, розвинену в кол. Росії, роботу.

Наслідки вищезгаданої роботи самого Ф. К. та його учнів за його керуванням опрацьовано було в лабораторії Кабінету Антропології Ленінградського Університету з метою скласти антропологічну мапу України, і разом вони ж подали матеріал для його цікавої монографії про антропологічні властивості українського народу (1916). Це є перша робота, що, на підставі досить великої кількості досліджених (3.727) суб'єктів, в сумарному вигляді із спробою класифікувати матеріал на географічні смуги подає дані що-до антропологічних ознак українського народу. Результати цієї праці дали Ф. К. змогу вивести загальну характеристику антропологічного типу українського народу, застосувавши з расового погляду українців до південної групи слов'ян, до, т. з., адріятичної або динарської раси. Здобуті цим новіші дані цілком ствердили попередні міркування Ф. К. що-до антропологічного типу та расовості українців, які він висловлював в раніш опублікованій своїй праці (1908), аналізуючи матеріали про західних українців, а так само ствердили погляди Deniker'a, які він висловлював що-до українців, тільки як попередні міркування. Ця праця Ф. К. стала відома закордоном допіру р. 1924, коли д-р І. Раковський доповів про неї на I Конгресі Слов'янських Географів та Етнографів у Празі; вона викликала до себе величезний інтерес, збагативши науку новими антропологічними даними про велику групу слов'янських народів, що з цього погляду до того часу майже не була відома.

Ф. К. до самого останнього дня свого життя мріяв свій науковий світогляд та знання й досвід перенести безпосередньо на Україну, заснувати там науковий осередок та викладати в Університеті курс антропології, що його тоді на Україні зовсім не було. Дійсно, він уже стояв напередодні здійснення цієї основної своєї думки:—Київський Університет р. 1917 обрав його на професора географії та антропології; наступного року вже тяжко знесилений та втомлений Ф. К. вирушив із Ленінграду на Україну, але раптом по дорозі, тяжко занедужавши, помер.

Отже, й у цій галузі антропологічних наук головну провідну ідею Ф. К. бачимо не тільки в тому, щоб поширити в Росії та на Україні саму науку антропологію, але й у тому, щоб міцно ув'язати її з інтересами рідного народу.

Зостається оглянути діяльність Ф. К. в третій галузі антропологічних наук, що теж тісно звязана з Україною,—передісторичною антропологією, палеоетнологією. В цій частині знання Ф. К. почав найпізніше друкуватися (1894), але так само, як і в попередніх, живучи за кордоном,

він виявляв надзвичайну зацікавленість всіма археологічними новинами та відкриттями з далекої України. Завдяки енергійному листуванню (з проф. В. Антоновичем, акад. М. Біляшівським, В. Хвойкою т. и.) та стеженню за літературою Ф. К. завжди бував у курсі археологічної справи, г. ч., України, також і Росії, постійно обмірковував ці справи з закордонними вченими та приятелями, інформував про них у різних спеціальних закордонних виданнях, і, таким чином, Ф. К. був постійним живим зв'язком між українською археологією взагалі та закордонними науковими колами.

Зацікавлення археологічними питаннями взагалі й зокрема України виявилось у Ф. К. ще за часи перебування в Києві перед еміграцією; він допомагав славнозвісному проф. В. Б. Антоновичу (р.р. 1875—1876) в його археологічних дослідках на Київщині та Волині. Глибокі й безпосередні інтереси Ф. К. до археології тут ще не виявилися цілком, очевидно, для цього потрібний був певний еволюційний час, щоб сформувалися також і ці наукові інтереси. І з своєї натури і з виховання справжній природник, Ф. К. був людиною з глибоко-допитливою вдачею; по волі й старанно збираючи найрізноманітніші дані й матеріяли, він розшукував еволюційного зв'язку та первопричин тих питань, що його цікавили. Така вдача позначилася, очевидно, й тут. Ф. К. спочатку студіює те, свідком чого він сам був, сучасне йому, захоплений інтересами свого народу та своєї країни, цікавиться народнім побутом; потім і поруч працює над виявленням його походження та расових ознак і тоді тільки разом з попередніми питаннями захоплюється давнішими часами, заглиблюючись в найдавніший період, т. з. передісторії, на якій вже й зосереджує свій науковий інтерес. Гадаємо, що такою вдачею Ф. К.—глибоко розшукувати в науці перводжерела—і можна пояснити те, що так, порівняльно, пізно сформувався світогляд та виявився науковий інтерес Ф. К. до археології взагалі.

Зосередивши свою увагу на археології, Ф. К. починає протягом багатьох років спочатку вивчати її не тільки теоретично, а й практично на живих, так би мовити, зразках, оглядаючи, замальовуюючи, фотографуючи то-що поруч з етнографічними і археологічними матеріяли по різних музеях багатьох закордонних міст; ознайомлюється з поглядами представників західньо-європейської науки, і після того тільки стає на шлях роботи самостійного вченого, завойовує собі і в цій дисципліні поважне місце, здобуває певний науковий авторитет зокрема серед російських та українських учених.

В друку, як ми вже зазначали, Ф. К. з'являється з р. 1894, коли він в «l'Anthropologie» робить огляд праці Археологічного З'їзду у Вільні, пізніше регулярно подає такі самі огляди З'їздів у Ризі, Києві та Харкові, а також інформує про нові відкриття, г. ч., з України.

З часом інтерес Ф. К. все більше й більше прихилиється до передісторичних часів людства, а саме до найдавнішої палеолітичної культури. Передісторичні знахідки В. Хвойки на Кирилівській вул. у Києві надзвичайно зацікавили Ф. К., і ми маємо його оригінальну розвідку (1898—

1899), де він докладно студіює цей матеріал, висловлюючи свої міркування, як точніше датувати всю знахідку, а пізніше (1902) стверджуючи ці свої висновки в праці «Магдаленське майстерство на Україні».

Далі треба відзначити праці Ф. К. (1900—1905) з неолітичної культури мальованої кераміки України; до останніх треба додати й ті матеріали Ф. К., що були видруковані вже після смерти його ¹⁾.

Нарешті маємо кілька праць, присвячених всесвітньо відомій палеолітичній стації в Мізині на Чернігівщині, що її відкрив Ф. К. після переїзду з-за кордону до Росії. Через Мізинські здобутки, які мають першорядну вагу в науці для вивчення палеолітичної культури, Ф. К. зажив всесвітньої слави, а українська археологія піднеслася на почесну височінь. Не довелося Ф. К. закінчити дослідження цієї Мізинської стації та докладно опублікувати її здобутки, але українські передісторики не повинні залишати цю справу незакінченою; обов'язок їх в інтересах науки як-найкраще й найдокладніше закінчити її.

Переглядаючи тут коротко участь Ф. К. в українській археології та зокрема в її передісторії, треба відзначити, що він не обмежував свою діяльність самою наукою, як такою, але він так само, як і в розглянутих вже дисциплінах, дбав про заступників собі, про молодше покоління, про його підготування до наукової праці, і учні Ф. К., слухаючи його курс передісторичної антропології, перейняли від нього багато теоретичних та практичних знань що-до методів та техніки дослідів.

Через усе життя з р. 1894 в науковій роботі Ф. К., зв'язаний з археологією, проходить та сама провідна ідея, це—інтереси національного питання, такого завжди близького покійному, інтереси української науки.

Справедливо й дотепно оцінює заслуги Ф. К. Вовка в палеоетнологічній науці відомий знавець передісторії нашого Союзу П. П. Єфименко ²⁾, він каже: «пробуждение серьезного внимания к остаткам палеолитической культуры может быть поставлено в прямую связь с трудами нашего выдающегося этнолога Ф. К. Волкова. В сущности, ему русская ³⁾ палеоэтнология обязана первым сдвигом в понимании памятников древнего каменного века, в применении к их изучению методов и перспектив, являющихся достоянием западной науки».

Отже, зосередивши головні свої наукові інтереси на питанні розвитку української науки і пропрацювавши мало не все своє життя поза межами України на дослідницькій та організаційній ниві, Ф. К. вже на заході днів своїх, року 1918, збирається перенести свою діяльність безпосередньо на Україну. Вище ми зазначали, що здійснити цього так і не пощастило. Улюблений, широко відомий на Україні і поза її межами видатний знавець з етнографії, антропології та палеоетнології, мудрий старий Вовк несподівано помер.

¹⁾ Федір Вовк. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні («Антропологія», 1927, ВУАН, Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка).

²⁾ Єфименко, П. П. Некоторые итоги изучения палеолита СССР («Человек» Изд. Акад. Наук СССР, № 1, 1928, ст. 47).

³⁾ Мова йде очевидно про всесоюзну палеоетнологію.

Тяжка це втрата для науки і зокрема для молодшої української науки, особливо що-до вищезгаданих галузей, основоположником яких, без прибільшення можна сказати, і був Ф. К. Вовк.

Закладені підвалини згаданих дисциплін відразу ж після смерті покійного Ф. К. знайшли собі радий відгук на його батьківщині і стали за основу дальшої праці та дальшого розвитку їх. Зусиллями учнів та прихильників покійного всю наукову його спадщину разом з неоціненною спеціальною книгозбірнею перевезено було на Україну, а Українська Академія Наук заснувала спеціальний заклад, принципи якого Ф. К. ще за свого життя так енергійно висував і популяризував, це раніш єдиний Кабінет Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка, нині для більшого успіху та розвитку поділений на Кабінет Антропології та Передісторії і на Кабінет Етнології; обом надано ім'я покійного. Ці організації прийняли кинуті Ф. К. Вовком зерна знання і нині продовжують розпочату ним роботу в напрямі розвитку української антропології, матеріальної етнографії та палеоетнології.

АНАТОЛЬ НОСОВ.
(Київ).

ДО АНТРОПОЛОГІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР.

Кримських татар з антропологічного боку вистудіювано дуже мало, навіть, так мало, що, поминаючи, звичайно, невеличкі досліджені групки їх, які дають незначний і випадковий матеріал,—їх можна вважати майже зовсім за недосліджені.

Хто такі були й є з антропологічного боку татари взагалі, що нині оце, відомо, посідають різні території нашого Союзу, не звязані в якусь спільну географічну одиницю (район р. Волги, Кавказ, Крим, кол. Західна Росія: Гродненська, Ковенська, Віленська, Плоцька, Менська губернії, також Волинь на Україні т. и. території),—хто це були татари, з яких національних груп вони склалися й що собою нині являють,—все це й досі докладно не висвітлено й залишається майже не відомо. Нині маємо підставу гадати, що ті колосальні маси людства, які величезним чинником увійшли в історію Азії та Східньої Європи, які колись, переважно в XII—XIII віках, безперечно залишили певний слід величезного значення для історії, історії культури та антропології народів, що так чи інакше стикалися з цими зайшлими масами,—маси ці, пройшовши, як великі завойовники, через величезний простір земної кулі, звалися спільним єдиним ім'ям «Татари».

В дійсності ці «Татари» не були якоюсь однородною антропологічною одиницею, це був цілий комплекс різноманітних племен. Тут можна шукати основні елементи монгольські, тюрко-татарські, змішані з іранськими, фінськими то-що. Ця маса, місцями асимілюючись сама, місцями асимілюючи інших, беручи силу полонених і посуваючись з ними з місця на місце, в часи, коли вона прийшла на Україну, потім просунулася далі аж на Угорщину, коли проходила, вертаючись на Схід, знов Україну, і коли, кінець кінцем, залишила на терені нашого Союзу порозкидані в різних місцях свої частинки, які опинилися між иншим і на Кримському півострові,—ця маса людства, цілком зрозуміло, не була одностайно-етнічною одиницею, вона відбивала в собі елементи багатьох різних культурою й будовою расових ознак своїх складових частин.

Що ж вона являла собою з антропологічного боку, це фактично й досі залишається невідомо. Безперечно можна тільки одно сказати, як уже й зазначали ми, що ці «Татари» не становили одностайного цілого—навіпаки, це була збірна група народів, переміщана з багатьма найрізно-

манітнішими расовими елементами і тим самим не являла собою якогось чистого чи б. м. чистого антропологічного типу. А все ж, хоч і мішаний, то який це був антропологічний тип—на жаль, докладно невідомо.

Те саме можна сказати й про кримських татар, одної з груп тих «Татар», що про них ми згадували вище: їх теж з антропологічного боку не висвітлено. В літературних джерелах, особливо в давніших виданнях ¹⁾, ми знаходимо загальний опис типу кримських татар, але, здебільшого, це описувалось, як суб'єктивні вражіння, без докладного антропологічного дослідження, й тому всі ті відомості, цікаві самі по собі, не мають справжнього наукового значення.

До цього часу антропологічні досліді кримських татар переводили, г. ч., Мережковський, Іков, Лижин, Харузин, Балабан і Молочек (про конституцію півден. крим. татар), Беседин (про кров'яні групи гірських татар) ²⁾. Але ці досліді не охопили всіх кримських татар, усіх їхніх, очевидно різних, груп і не дають уявлення про всю кримську групу татар. За свідченнями вищезгаданих та інших дослідників, а також і за нашими спостереженнями, кримські татари в дійсності не є нині одноцільна якась антропологічна група, їх можна розбити, принаймні, на три групи, відповідно до географічних зон: південну, узбережну групу; гірську, чи то середню й групу степових татар. Антропологічний тип в сучасному, очевидно, у всіх цих групах відмінний, і в кожному разі такий розподіл треба завжди мати на увазі, говорячи про антропологічні риси кримських татар.

З історії Крима відомо, що ця країна вміщала в себе різними часами багато різноманітних національних груп людности, які перебували тут, чи залишаючись назавжди й зливаючись з іншою людністю, чи виселяючись знов кудись в інші місця, але, звичайно, кинувши після себе той чи інший слід на кримських тубільців. За найдавніших часів, наприклад, ще з Гомеровського епосу дізнаємося, що в Криму, переважно в степовій частині, колись жили, т. з., «кимеріяни», цей таємничий нарід, а в горах та почасти на морському узбережжі були «таври»; потім, переважно, в степовій частині з'являються скити, що стверджується вже й археологічними матеріялами. Коло VIII в. перед нашою ерою засновано спочатку на морському узбережжі низку грецьких колоній, які згодом поширилися й на середню частину Крима. Далі історія каже, що з часом зникають скити, з'являються сармати й алани, що Крим далі підпадає під володіння Риму, а після поділу Римської Імперії східня її частина, Візантія, опановує Крим. В гірській та узбережній частинах з'являються готи (III в. н. е.), далі сюди переселяються окремі частинки різних народів—грузинів, євреїв, вірмен т. и. Велике переселення народів, звичайно,

¹⁾ «Описание Черного моря и Татарии. Состав. доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. г. 1634» («Зап. Одес. О-ва Истории и Древности». т. XXIV. Одесса. 1902).

Радде Г. Крымские татары («Вестн. И. Рус. Геогр. О-ва» 1856, ч. XVIII. СПб. 1857) т. и.

²⁾ Коли дану роботу вже було здано до друку, нами одержано новішу працю про кримських татар Н. Тереминської-Шенгер, скористуватися з якої, на жаль, ми вже не мали змоги.

теж не проминуло Крим, і в степовій частині з'являються (IV в.) гуни т. и. Десь віку VII—IX Крим займають хозари, потім половці, пізніше (XII в.) утворюються на узбережжі венеційські та генуезькі факторії. Нарешті р. 1223 приходять до Криму татари, які й засновують тут самостійний державний центр під владою кримських ханів, аж поки вони не підупали під натиском турків (XV в.), а в XVIII в. Крим уже приєднує кол. Росія.

Отже, з цих історичних пересувань та зміни головніших народів Криму (про що вище зазначено в дуже коротких рисах, бо говорити про це докладніше не наше завдання) бачимо, що татари, прийшовши до Криму, могли застати тут уже такі народи, як рештки хозарів, генуезців, вірмен, євреїв, караїмів, готів, греків то-що, пізніше сюди прийшли й турки. До народів, що прийшли до Криму трохи пізніше за татар, треба зачислити тюрко-татарське плем'я ногайців, рештки Золотої Орди, що посунулися сюди з півдня України, і рештки яких, очевидно, треба шукати десь в степовій частині Криму.

Різноманітність кримської людности того часу, різного характеру близькі взаємні стосунки, цілком природньо, призвели до того, що завойовники татари змішалися різною мірою з місцевим населенням, а потім може й з турками, в залежності від місць розселення цих національних груп; пізніші поповнення складу людности Кримського півострова новими національними групами вже сучасного Криму теж могли деякою мірою відбитися на фізичній будові кримських сучасних татар. Все це, разом узяте, звичайно, не дає права вважати сучасних татар за одноцільну антропологічну масу, або, принаймні, за той антропологічний тип, з яким татари свого часу прийшли до Криму. В дійсності виявляється, як ми вище вже зазначали, що сучасних кримських татар доводиться поділити, принаймні, на три групи: степову, гірську та південно-узбережну.

Сучасні кримські татари, власне антропологічні ознаки їх, привертають до себе увагу антропологів не лише тому, що вони є нащадки тої групи народів, що під назвою «Татари» в історії народів Азії та Східньої Європи відіграли величезну роль, залишивши позитивні й негативні впливи на культуру, а може й на антропологічну будову сучасних деяких народів, з якими їм доводилося стикатися, і нині можуть до деякої міри кинути світло на науці на первісні антропологічні ознаки цих знаменних «татар»; звертають увагу на себе й тому, що вони являють собою яскравий приклад змішування різнорідних елементів і цікавий продукт такого змішування в сучасному. Кримські татари цікаві ще й зокрема для української антропології, як певний об'єкт вивчення, щоб відшукати можливі фізичні впливи на будову антропологічного типу українського народу, бо історія свого часу, як відомо, звязувала обидва ці народи.

Отже, з цих причин кримські татари зацікавили особисто й нас.

Бажаючи взагалі вистудіювати кримських татар з антропологічного боку, мені довелося перевести деякі досліди, але спочатку для більшої суцільности таких студій і доповнення матеріалів, що вже маємо в літературі, правда, не дуже великих, що стосуються, здебільшого, південно-

бережних кримських татар, ми на цей раз обмежилися, переважно, татарами гірської смуги й почасти східньо-узбережної. Сподіваємося, що в недалекому майбутньому пощастить зосередити наші дослідження над кримськими татарами головної степової смуги півострова, де, треба сподіватись, можна зустрінути антропологічний тип більш збережений проти основного типу, який й може бути характерним для татар того часу, коли вони прийшли до Криму.

Зазначені дослідження ми перевели р. 1927 за широкою допомогою Уряду Кримреспубліки, в особі Наросвіти, Райвиконкомів та Сільрад¹⁾. Дослідження переведено за маршрутом: Симферополь, Карасубазар, Аргин, Баксан, Старий Крим, Джума-Елі, Теодосія, Отузи, Кози, Токлук, Судак, Біюк-Таракташ, Кучук-Таракташ, Кутлак, Ускут, Алушта.

Разом досліджено було 179 (8) кримських татар, усі з походження селяни-сільські господарі, і кілька душ іншої національності, але про останніх ми тут не говоритимемо. Досліджені від нас кримські татари суб'єкти дорослі, з них 38% віком 21—30, 32,4%—віком 31—40, 21,2%—віком 41—50, і 8,4% віком—51 і більше.

Виміри й спостереження провадилися згідно з Міжнародною Згодою, що її ухвалено на XIII та XIV Міжнародних Конгресах Передісторії та Антропології в Монако р. 1906 та в Женеві р. 1912.

Перейдімо до розгляду окремих антропологічних ознак дослідженої групи кримських татар.

Уклад.

Загальний уклад дослідженої групи татар, як це видно з табл. 1, здебільшого середній (2)—58,7%, приблизно половина цього—27,9%

Таблиця 1.

Кримські татари	Число Nombre	Уклад Constitution					
		1		2		3	
		N	%	N	%	N	%
Бахчисарайський р.	2	—	—	2	100,0	—	—
Симферопольськ. »	2	—	—	2	100,0	—	—
Карасубазарськ. »	55	16	29,1	31	56,4	8	14,4
Керченський »	2	2	100,0	—	—	—	—
Теодосійський »	27	4	14,8	19	70,4	4	14,8
Судацький »	90	27	30,0	51	56,7	12	13,3
Ялтинський »	1	1	100,0	—	—	—	—
Разом	179	50	27,9	105	58,7	24	13,4

укладу слабкого (1) і 13,4% з міцним укладом. Останній ми зустріли в районах Карасубазарському, Теодосійському та Судацькому, в яких

¹⁾ Користуюся приємною нагодою висловити глибоку подяку Наросвіті Кр. А.С.Р.Р., Райвиконкомам та Сільрадам, яких мені довелося відвідати під час моєї подорожі, а також шановному Османові Акчокракли (Симферополь) та Шейх Заде (Карасубазар) за цінні вказівки та загальну допомогу.

і взагалі найбільше ми досліджували татар; в інших районах суб'єктів міцного укладу зовсім не зустрінuto, але, звичайно, це ще не дає права гадати, що таких там зовсім нема, це може бути й випадкове явище тому, що на ці райони припадають лише поодинокі досліджені суб'єкти. Що-до суб'єктів слабкої будови тіла, то вони зустрічаються скрізь по всіх районах, і до того в таких приблизно співвідношеннях, як вище зазначено що-до пересічних даних, і тільки в одному селі Кози Судацького району, при більшості з середнім укладом, слабосилих менше, ніж міцних та в с. Джума-Елі Теодосійського району і тих і тих застрінуто однакову кількість.

Пігментація.

Колір волосся та очей ми визначали за певними групами, якими взагалі ми користуємося в своїх працях. Колір волосся визначався трьома групами: білявий, русявий та темний.

Таблиця 2.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Колір волосся Couleur des cheveux						Колір очей Couleur des yeux					
		Білявий Blonde		Русявий Châtain		Темний Brun		Ясний Claire		Мішан. Mêlée		Темний Foncée	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Бахчисарайськ. р.	2	—	—	—	—	2	100,0	—	—	—	—	2	100,0
Симферопольськ. »	2	—	—	—	—	2	100,0	—	—	—	—	2	100,0
Карасубазарськ. »	55	—	—	21	38,2	34	61,8	3	5,4	27	49,2	25	45,4
Керченський »	2	—	—	—	—	2	100,0	—	—	—	—	2	100,0
Теодосійський »	27	2	7,4	8	29,6	17	62,9	2	7,4	11	40,7	14	51,8
Судацький »	90	1	1,1	32	35,6	57	63,3	2	2,2	37	41,1	51	56,7
Ялтинський »	1	—	—	—	—	1	100,0	—	—	—	—	1	100,0
Разом . .	179	3	1,7	61	34,1	115	64,2	7	3,9	75	41,9	97	54,2

Білявих серед досліджених татар зустрінuto тільки 1,7% (табл. 2), і це припадає на райони Теодосійський (с. Джума-Елі 1 суб. та с. Киліші 1 суб.) і Судацький район (с. Токлук 1 суб.). Русявих—порівняльно багато, приблизно третина всіх досліджених—34,1%; вони зустрічаються по всіх районах, за винятком тих саме районів, де досліджено лише 1—2 суб'єктів, але це може бути випадкове явище і на нього звертати увагу, звичайно, не доводиться; є й такі села, де ми зазначили русявих однакову кількість, як і темноволосих (Аргин, Карасубазарського р.), або навіть і більшу, ніж темноволосих (с. Ускут, Карасубазарського району, це село знаходиться далеко від центральної частини Криму, близько морського узбережжя; с. Кози Судацького району та Старий Крим Теодосійського району). Звідси бачимо, що така, порівняльно, значна поширеність русявих припадає на місцевості, які прилягають до морського узбережжя, де, зрозуміло, під впливом різних історичних

подій та заселення краю різноманітною людністю елементи змішування повинні виявитися яскравіше.

Характерним для дослідженої групи татар є темний колір волосся, що його зустрінуто аж 64,2%; по всіх районах та, навіть, селах темний колір волосся зустрічається здебільшого, крім деяких вищезгаданих місцевостей, де русявих більш, ніж темноволосих.

Отже кольором волосся татари нашої групи здебільшого темноволосі з досить великою домішкою русявих по всіх місцевостях, і це виявилось особливо там, де більше досліджено суб'єктів; що-до білявих суб'єктів, то вони трапилися тільки як виняток, їх на всю досліджену групу було лише 3 суб'єкти.

Колір очей теж розподілено на три групи: ясний, мішаний та темний. Ясних очей зустрінуто мало, лише у 3,9%, і в тих самих районах, що й біляве волосся: Теодосійського р. Старий Крим та с. Киліші, Судацького р. сс.. Кутлак і Токлук, а крім того, Карасубазарського р. с. Аргин і Баксан, скрізь тут було по 1—2 суб'єкти; очевидно, це є явище випадкове і, за нашими даними, помітного значення не має, але вважаємо за потрібне зазначити тут, в яких саме місцях ми зустріли білявих.

До групи темнооких ми зачислили суб'єктів з темними та карими очима; таких серед досліджених татар була більшість, а саме 54,2. Темноокі взагалі зустрічаються поруч з «мішаними» очима по всіх районах і селах, причому, оскільки дозволяє це твердити, порівняльно, невелике число взагалі досліджених, що припадає на кожне село; здебільшого в кожній місцевості темноокі зустрічаються найчастіше, хоч правда, є й такі села, де ми спостерігали, що очей мішаних трохи більше, ніж темних,—це сс.. Аргин, Ускут, Старий Крим, Кози.

Третя, середня група з, т. з., мішаним кольором очей взагалі зустрічається не так часто, як темноокі, але разом з тим вона, очевидно, дуже поширена серед татар, ми її зустріли аж у 41,9%.

Отже, наша група татар, здебільшого темноока, має й багато суб'єктів з мішаними очима, трапляються й ясноокі, але це як поодинокі випадки, разом останніх ми зустріли 6 суб'єктів.

Звертаючись до комбінацій однотонності колірив пігментації волосся та очей, себ-то до типів пігментації, констатуємо, що світлого типу пігментації зустрінуто було лише в 2 випадках по 1 суб'єкту (с. Токлук та Киліші), темного типу—50,9% розкидано по всіх районах та селах поруч з іншими типами пігментації; мішаного ж типу з різними комбінаціями пігментації волосся та очей було 48% і теж порозкидано скрізь.

З того, що тут вище було зазначено, кажучи про пігментацію татар, бачимо, що дана група їх, хоча здебільшого й є темноволоса й темноока, здебільшого разом і суто темного типу, але в той же час включає в себе численні елементи змішування з світлішою пігментацією, причому, очевидно, факт цього змішування або є досить давній, такий давній, що світлі елементи майже зовсім позникали і тепер великої ролі не відіграють, або наявність між татарами великої кількості мішаного типу каже за те, що причини цьому треба шукати у впливах чужих антропо-

логічних елементів, теж не чистої пігментації, власне, з мішаним характером пігментації волосся та очей.

Пігментації татар більш менш докладно майже не досліджували інші дослідники.

Лижин ¹⁾ подає неопрацьовані матеріяли. Іков ²⁾, досліджуючи кримських татар південно-бережної групи, подає дані, що стосуються лише 67 суб'єктів. Серед них автор зазначає ясного типу 4⁰/₀, мішаного та темного по 48⁰/₀, але здебільшого темний тип ³⁾. Приблизно таке саме співвідношення різних типів пігментації зустріли й ми в нашій групі татар, почасти узбережної, почасти гірської частини Криму. Описуючи фізичний тип кримських татар не за точними спостереженнями, а швидше за особистим загальним враженням, Радде ⁴⁾ зазначає, що між іншим гірські татари мають «очі темні, волосся й бороду густі й темні». Останнє є звичайний поверховий опис не антрополога; і подібних описів пігментації у татар кримських ми можемо навести немало. Дійсно, кримські татари і за нашими спостереженнями здебільшого темноокі й темноволосі, як вже й зазначалося, але, звичайно, усіх татар гірської смуги за таких визнати неможна, бо, безперечно, серед них є чимало елементів справжньо мішаного характеру, себ-то з яснішою пігментацією очей та волосся різних відтінків, і це в такій, порівняльно, великій кількості, що обминати це явище аж ніяк не доводиться.

З р і с т.

Досліджена група татар являє собою дуже різноманітну на зріст групу населення. Як бачимо з табл. 3, індивідуальні величини зросту з великою амплітудою хитань при мінімумі в 1521 мм. і максимумів 1846 мм., себто від дуже малорослих до значно високих. Пересічний зріст нашої групи татар є 1678 мм., вони належать до т. з. вищесередніх на зріст. Не надаючи великого значення даним тих районів, що з них узято невеличку кількість досліджених суб'єктів, бо вони, звичайно, не можуть характеризувати дану ознаку свого району, зупинятимемося далі, переважно, на районах Карасубазарському, Теодосійському та Судацькому, де досліджено більшу кількість татар. Пересічний зріст татар по цих районах буде трохи більший, ніж пересічний усієї нашої групи, але в межах вищесередніх на зріст. Деяке зменшення загальної пересічної величини зросту усієї групи в даному разі залежить від того низького зросту, який ми зустріли між поодинокими суб'єктами Ялтинського та Бахчисарайського районів.

Отже, райони, зазначені вище, де досліджено більше суб'єктів, можуть дати за нашими даними правдивіше уявлення про справжній зріст

¹⁾ Лижин, Н. И. Антропологические наблюдения над Таврическими татарами (Дневник Антропологического Отдела Об-ва Люб. Ест., Антроп. и Этногр., в. I. Москва. 1891).

²⁾ Иков, К. Н. Краниологии татар южного берега Крыма (Дневник Антропологического Отдела Об-ва Люб. Ест., Антроп. и Этногр., в. I. Москва. 1891).

³⁾ Відсотки ми вирахували за матеріялами Ікова.

⁴⁾ Радде. Крымские татары («Вестн. И. Рус. Геогр. О-ва» 1856, ч. XVIII. СПб 1857).

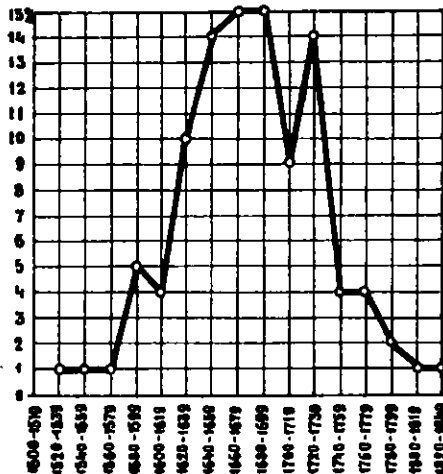
татар нашої групи. Тут бачимо, що в усіх цих районах найбільше зустрічається суб'єктів вищесереднього та високого зросту, причому останнього скрізь менше, ніж вищесереднього, крім Судацького, де знайдено найбільше високорослих елементів.

Таблиця 3.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	З р і с т T a i l l e									
		Min.—Max.	Пересічно Moyp.	Малий Petite taille le jusqu'à 1599		Нижчесе- редній Au-dessous de la mo- yenne 1600—1649		Вищесе- редній Au-dessus de la mo- yenne. 1650—1699		Високий Grande taille au- dessus de 1700	
				N	%	N	%	N	%	N	%
Бахчисарайськ. р.	2	1585—1695	1640	1	50,0	—	—	1	50,0	—	—
Симферопольськ. »	2	1686—1792	1737	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0
Карасубазарськ. »	55	1521—1800	1699	7	13,0	13	23,0	18	33,0	17	31,0
Керченський »	2	1675—1837	1756	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0
Теодосійський »	27	1580—1820	1689	1	4,0	7	26,0	13	48,0	6	22,0
Судацький »	90	1585—1846	1685	4	5,0	18	20,0	31	34,0	37	41,0
Ялтинський »	1	1605	1605	—	—	1	100,0	—	—	—	—
Разом . .	179	1521—1846	1678	13	7,3	39	21,8	65	36,3	62	34,6

Нижчесереднього зросту татари зустрічаються в усіх цих районах, приблизно в однаковій кількості. Що-до низькорослих суб'єктів, то їх найбільше в Карасубазарському р., трапляються вони і в інших районах, в невеличкій кількості.

Діаграма I.

Індивідуальні величини зросту, розміщені в діаграмі I графічно, поділивши досліджених суб'єктів на групи з різницею в 20 мм.,—дають біноміальну криву з двома верховинами. Одна в межах зросту 1660—1699, це, очевидно, головна верховина, яка вказує на такий характер основної антропологічної ознаки зросту татар. Друга верховина дає значну й досить численну групу в межах 1720—1739.

Звідси можемо припустити, що дана група татар складається з різноманітних на зріст елементів, як це вже вище й зазначалося, а саме: з невеличкої кількості низькорослих і дуже високих елементів, з основної вищесередньої на зріст маси та ще й досить значною домішкою високорослих, а також і з переходових дозгаданих груп зросту елементів.

Отже, бачимо, що дана група татар за цією ознакою являє собою мішану масу, вона вбирає в себе різноманітні на зріст одиниці. Тут треба

значити, що ця безперечна змішаність татарського типу не дуже відбивається на різницях пересічних величин зросту по окремих районах, що ми досліджували, особливо, коли брати на увагу райони з більшою кількістю досліджених суб'єктів, там пересічний зріст дуже близький один до одного і скрізь в межах вищесереднього зросту. Те саме, кажучи в загальних рисах, виявляється й що-до окремих сел тих самих районів. А індивідуальний зріст всієї нашої групи татар, як вже й зазначалося, варіює дуже помітно з великою амплітудою хитань.

Звернімося до інших дослідників кримських татар. За даними Харузина ¹⁾, а другого разу Харузина й Щепетова ²⁾ пересічний зріст татар Гурзуфа та сел біля нього (район узбережних татар) в першому випадку 1659 (35 суб.), а в другому—1666 (130 суб.), причому по окремих тут селах пересічний зріст не дуже відмінний від зазначеної загальної величини пересічного зросту: тут є 1650, 1659, 1664, 1671, 1672. Як бачимо, ця група татар (Харузина) пересічним зростом досить одноманітна і є низькорослішою, ніж наша, де, як зазначалося, яскраво виявляється домішування елемента високого на зріст, чому й підвищується її загальний пересічний зріст.

Іков ³⁾, досліджуючи територіально близьку до групи татар Харузина, подає пересічний зріст 1649 (81 суб.); це вказує на те, що пересічний зріст Гурзуфської групи можливо поширюється й далі для узбережних татар, бо різниця в даних Харузина та Ікова не значна.

Лижин ⁴⁾ досліджував переважно гірських татар, почасти й степових; деякі села він узяв ті самі, що й у нас, напр., Біюк-Таракташ, Токлук, Кози (пересічний зріст 1710—17 суб., у нас 1685), Бахчисарай (1632—7 суб., у нас 1640), а для степових татар: Теодос. р.—1625 (8 суб.), Перекопськ. р.—1646 (11 суб.) і Мелітоп. р. 1635 (6 суб.). Досліджена від Лижина група татар є досить невелика (50 суб.) з різних районів, включаючи гірських і степових татар, себ-то матеріял різноманітний і може мати значення тільки як антропологічний матеріял до зросту татар окремих сел, а не до загального порівняння в даному разі з даними нашої групи татар.

На жаль, докладніших й численніших дослідів зросту кримських татар взагалі в літературі не маємо, тому й не можемо, як хотілося би, порівняти з нашими даними й докладніше дослідити зріст чи то гірської групи, чи взагалі кримських татар.

В таблиці 4 подаємо співвідношення поміж зростом і пігментацією—кольором волосся та очей у нашої групи татар. Тут бачимо, що ясний тип ми зустрічали тільки високорослий, та й то 2 суб. (Теодосійський та Судацький р.р.); мішаний і темний типи—з усіма категоріями зросту, причому помітної переваги якоїсь з цих категорій не помічається.

¹⁾ Харузин, А. Н. Заметка о татарах южного берега Крыма («Дневн. Антроп. Отд. О-ва Л. Е., А. и Э.», 1890, в. II, ст. 60. Москва).

²⁾ Харузин, А. Н. О росте татар южного берега Крыма («Дневн. Антроп. Отд. О-ва Л. Е., А. и Э.», 1890, в. III, ст. 81).

³⁾ Іков, К. Н. К краниологии татар южного берега Крыма («Дневн. Антроп. Отд. О-ва Л. Е., А. и Э.», 1891, в. I, ст. 6. Москва).

⁴⁾ Лижин, Н. И. Антропологические наблюдения над Таврическими татарами («Дневн. Антроп. Отд. О-ва Л. Е., А. и Э.», 1891, в. I, ст. 8, 16, 23. Москва).

Таблиця 4.

Кримські татари	Число Nombre	З р і с т T a i l l e							
		Малий ...—1599		Н.-середній 1600—1649		В.-середній 1650—1699		Високий 1700—...	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Тип світлий . . . . . Clair	2	—	—	—	—	—	—	2	1,1
Тип мішаний . . . . . Mélange	96	8	4,5	24	13,4	28	15,6	26	14,5
Тип темний . . . . . Foncé	91	5	2,8	15	8,4	37	20,7	34	19,0

Змішаність даної групи татар тут яскраво виявляється, і можна відзначити ще те, що елементи низькорослі яскравіше виявляються в мішаних що-до пігментації типах, тоді як високорослі—в типах темних і в приблизно однакових, що-до співвідношення поміж обома цими типами, пропорціях категорій вищесереднього та високого зросту.

Отже, маючи тільки 1,1% ясного високорослого типу, наша група татар складається, здебільшого, з основної маси темного вищесереднього на зріст типу та з великої, порівняльно, кількості елементів мабуть раніш уже змішаного типу різних категорій зросту.

Показник голови.

Група кримських татар, що ми тут її описуємо, має досить різноманітний подовжний промір з мінімумом 166 і максимумом 205 (табл. 5), пересічний розмір його 187. Подібний різноманітністю в них і поперечний промір з хитаннями від 141 до 178 і пересічного розміру 157. Що-до показника голови, то відповідно до його складових частин, він теж є різноманітний: зустрічаються татари від справжньо-довгоголових (74,74) до дуже короткоголових (98,89); пересічний показник усієї групи—84,08, себ-то вони пересічно є короткоголові (брахікефали). Пересічний показник по окремих районах, поминаючи тут ті райони, де досліджено було лише по 1—2 суб., скрізь є короткоголовий, власне брахікефали і суббрахікефали, причому найбільшої короткоголовости (85,96) він досягає в Карасубазарському районі, а найменшої (82,91) в Теодосійському.

Розглядаючи розповсюдженість чи %/о поширення різних типів кефалії в нашій групі татар (табл. 5), бачимо, що довгоголові елементи ми зустрічали тільки в Карасубазарському районі, та й то в одного суб'єкта з с. Аргин (0,5% усієї нашої групи). Трохи більше (5,6%) серед них піддовгоголових (судоліхокефалів), і зустрінуто їх у Керченському, Теодосійському та Судацькому районах. Наявність у цих районах елементів довгоголових цілком зрозуміла, бо як-раз ці райони може найбільш належать до тих, що увібрали в себе різноманітніший склад населення минулих історичних часів, де ці елементи довгоголовости, гадаємо, не важко відшукати. Те саме можна сказати й за середньоголових (мезокефалів), яких ми зустріли ще більше (13,4%), і це стосується тих самих районів та ще Карасубазарського.

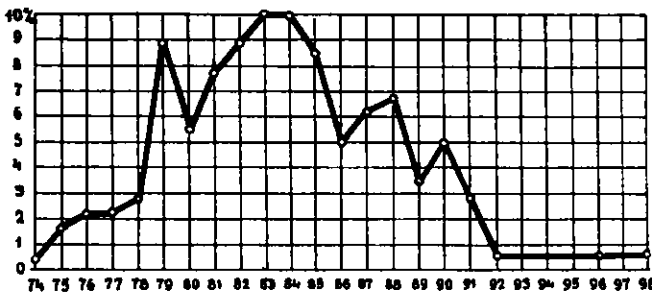
Таблиця 5.

Кримські татари	Число вмірен. Nombre		Пром. по-доржн. D. anteroposter.		Пром. попере-речн. D. transvers.		Показник голови Ind. céphalique		Доліхоке-фали Dolichoceph.		Судоліхоке-фали Sous-dolichoceph.		Мезокефали Mésoséphal.		Субрахіке-фали Sous-brachyceph.		Брахіке-фали Brachyceph.	
	Min.— Max.	Пере-сич. Moєв.	Min.— Max.	Пере-сич. Moєв.	Min.— Max.	Пере-сич. Moєв.	Min.— Max.	Пере-сич. Moєв.	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Бахчисарайськ. р.	2 185—192	188	155—160	157	83,33—83,78	83,55	—	—	—	—	1	50,0	—	—	1	50,0	1	50,0
Симферопольськ.»	2 190—198	194	160—169	164	83,33—88,95	86,14	—	—	—	—	1	50,0	—	—	1	50,0	1	50,0
Карасубазарськ.»	55 166—200	185	142—178	159	74,74—98,89	85,96	1	1,8	—	—	—	—	5	9,1	12	21,8	37	67,3
Керченський »	2 189—200	194	149—152	150	76,00—78,00	77,00	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—
Теодосійський »	27 177—200	187	143—169	158	76,06—88,95	82,91	—	—	—	—	2	7,4	4	14,8	9	33,3	12	44,4
Судацький »	90 170—205	188	141—172	155	75,00—96,02	83,37	—	—	—	—	7	7,8	14	15,5	26	28,9	43	47,8
Ялтинський »	1 181	181	158	158	87,29	87,29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100,0
Разом .	179 166—205	187	141—178	157	74,74—98,89	84,08	1	0,5	—	—	10	5,6	24	13,4	49	27,4	95	53,1

Що-до короткоголових, то їх, звичайна річ, найбільше між татарами нашої групи, а саме: підкороткоголових (суббрахікефалів) 27,4% і власне короткоголових (брахікефалів) 53,1%, себ-то останні найпоширеніші між татарами даної групи. Розглядаючи типи кефалії по окремих районах, бачимо, що, зберігаючи скрізь здебільшого елементи брахікефальні, в той же час Карасубазарський район відзначається найбільшою кількістю цих брахікефалів і найменшою кількістю довгоголових ¹⁾.

Переходячи до огляду індивідуальних показників голови усієї нашої групи татар, бачимо з діаграми II, що біноміальна крива цих показ-

Діаграма II.

ників дає дуже різноманітну картину з чотирма різними верховинами, які стосуються показників 79, 83—84, 88 і 90. Максимальна верховина припадає на 83—84, що й відповідає пересічному показникові всієї групи. Друга

верховина стосується показника 79, і це свідчить за те, що дана група вбирає в себе досить численний елемент довгоголовости. Решта значно нижчих верховин стосується справжньо брахікефальних елементів, які, можливо, й треба зачислити до старо-татарського брахікефального антропологічного типу, що, очевидно, в своєму б. м. чистому вигляді ще зберігається у кримських татар, але поширюється поруч з довгоголовішими чужими елементами, що в решті, приводить в даному разі нашу групу татар до тої антропологічної групи, яка за показником голови, також і за зростом (це ми бачили вище) характеризується наявністю змішування різноманітних антропологічних елементів.

Розгляньмо показник голови кримських татар за даними інших авторів. Мережковський ²⁾, подаючи дані вимірів кримських татар—27 суб'єктів степової частини, наводить пересічний їх показник—84,74 при 81,5% короткоголових; звідси він робить висновок, що «татари—нарід досить одностайний що-до черепного індексу». Може це й так, кажучи про степових татар (докладних, відповідних антропологічних даних поки що в літературі немає, а за цими 27 суб'єктами не можна давати загальну характеристику усієї степової групи татар), але беручи на увагу наші дані, які ми тут розглядаємо, дані Харузина, Ікова та Лижина, що наводимо нижче, бачимо, що такої одностайности у кримських татар, скажімо, гірської та узбережної груп ні в якому разі не

¹⁾ Пересічний показник усього району за нашими даними — 85,96, навіть пересічний показник по всіх селах цього району, матеріяли з яких ми маємо, виключно брахікефальний.

²⁾ Мережковський, К. С. Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 году («Географические Известия» И. Р. Г. О-ва, т. XVII, в. II. 1881. СПб. ст. 117).

спостерігається, бо вони складаються, очевидно, з досить різноманітних антропологічних елементів:

- за Харузиним ¹⁾ показник голови 86,08 (Гурзуф, 35 суб.)
- » Іковим ²⁾ » » 83,80 (Алупка, 28 суб.)
- » Іковим ²⁾ » » 84,35 (район Ялти, 54 суб.)
- » Лижиним ³⁾ » » 76,84 (Бахчисарай, 7 суб.)
- » Лижиним ³⁾ » » 82,21 (Токлук, Кози, Б.-Таракташ, 17 суб.)
- » Лижиним ³⁾ » » 81,38 (Теодосійський район, 8 суб.)
- » Лижиним ³⁾ » » 79,58 (Перекопськ. район, 11 суб.)
- (є суб. з показником 85,36)
- » Лижиним ³⁾ показник голови 80,73 (Мелітопольськ. район, 6 суб.).

З другого боку, наведені тут усі дані що-до показника голови разом із нашими начеб-то позначають той факт, що узбережні татари відрізняються більшою брахікефалією, що ця брахікефалія трохи зменшується в гірській частині Криму (Теодосійський та почасти Судацький р.р.), а далі на північ, переходячи через Карасубазарський район у степову смугу, знов збільшується. Але це, звичайно, не є наші категоричні твердження, це, на нашу думку, тільки позначається певний такий ухил ⁴⁾, та ще треба пам'ятати й те, що в даному разі маємо справу з невеличкою кількістю взагалі досліджених суб'єктів.

Далі розглянемо співвідношення показника голови з пігментацією волосся та очей і з зростом, так само й співвідношення цих трьох ознак поміж собою у татар нашої групи.

Таблиця 6.

Показник голови Ind. céphalique	Число Nombre	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	96	98
		Тип світлий . . . . . Clair	2									1						1				
Тип мішаний . . . . . Mélange	86	1	1	2	2	2	6	5	8	7	10	9	8	5	4	5	4	2	3	1	1	
Тип темний . . . . . Foncé	91		2	2	2	3	10	5	6	8	8	9	7	4	6	7	2	7	2			1

З табл. 6 бачимо, що ясний тип татар ми зустріли тільки в 2 випадках, як це вже раніш зазначалося, і це були суб'єкти, що відзначаються певною короткоголовістю: один підкороткоголовий і один суто короткоголовий. Мішаний тип зустрічався досить часто серед усіх категорій кефалії, а переважно в підкороткоголових та короткоголових. Нарешті, темного типу зустрінуто половину усіх у нас досліджених татар, і, теж

¹⁾ Харузин, А. Н. Заметка о татарах южного берега Крыма, ст. 61.

²⁾ Іков, К. Н. К краниологии татар южного берега Крыма, ст. 5.

³⁾ Льюкин, Н. И. Антропологические наблюдения над Таврическими татарами, ст. 13, 20, 33, 34.

⁴⁾ Певна обережність тут потрібна й через те, що за даними Лижина маємо показник голови степових татар досить низький: 79,58 та 80,73 та 81,38, але це може бути випадково, бо стосується дуже малої кількості суб'єктів.

можна вважати, зустрічається серед усіх категорій кефалії, крім деяких незначних вийнятків; переважно ми зустріли його між мезокефалами, суббрахікефалами та брахікефалами, звичайно, найбільше між останніми.

Таке співвідношення між показником голови і пігментацією волосся та очей каже нам за те, що дана група татар являє собою, при більшості темних брахікефалів, значною мірою перемішану антропологічну групу.

Співвідношення між показником голови і зростом подаємо в абсолютних числах на табл. 7. Звідси бачимо, що більшість з нашої групи, на зріст вищесередньої та почасти високої й нижчесередньої, належить переважно до короткоголових, потім до підкороткоголових і почасти навіть до середньоголових (мезокефалів). Що-до низькорослих та вищих груп категорії високорослих, то їх, власне, зустрінуто і між довгоголовими і між крайніми короткоголовими, правда, як поодинокі випадки, що, треба сподіватися, має характер випадковий.

Таблиця 7.

Показник голови Ind. céphalique	Зріст. Taille															Разом		
	1520—1539	1540—1559	1560—1579	1580—1599	1600—1619	1620—1639	1640—1659	1660—1679	1680—1699	1700—1719	1720—1739	1740—1759	1760—1779	1780—1799	1800—1819		1820—1839	1840—1859
74	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
75	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	3
76	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1	—	4
77	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	4
78	—	—	—	—	—	1	—	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	5
79	—	—	—	—	—	3	1	5	3	—	1	2	—	1	—	—	—	16
80	1	—	—	—	—	1	2	—	1	2	3	—	—	—	—	—	—	10
81	—	—	—	2	1	1	1	2	1	3	3	—	—	—	—	—	—	14
82	—	—	—	1	—	2	3	5	2	—	—	—	3	—	—	—	—	16
83	—	—	—	1	2	1	—	2	3	2	4	2	—	1	—	—	—	18
84	—	—	—	2	1	1	3	2	4	1	3	—	1	—	—	—	—	18
85	—	—	1	—	2	1	3	3	1	2	2	—	—	—	—	—	—	15
86	—	—	—	—	1	2	1	2	—	—	1	1	1	—	—	—	—	9
87	—	—	—	—	1	—	2	1	3	2	1	—	1	—	—	—	—	11
88	1	—	—	—	—	2	2	—	3	1	—	—	1	1	—	—	1	12
89	—	—	—	1	1	—	—	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	6
90	—	1	—	—	—	1	3	1	1	—	1	—	—	—	1	—	—	9
91	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	5
92	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
96	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
98	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Разом . . .	2	1	1	9	9	17	23	28	27	16	25	7	7	3	1	2	1	

У всякому разі, розглянуте тут співвідношення цих двох ознак не дає якоїсь певної картини, де б переважував якийсь певний тип, і цілком воно свідчить про різноманітність та певну з цього погляду мішанину антропологічного типу сучасної людности татарської (звичайно, користуючись матеріялами нашої групи).

Таблиця 8.

Кримські татари	Показник голови Ind, céphalique										Пігментація Pigmentation						Число Nombre
	Доліхокефал Doilchocéphal		Судоліхокефал Sous-dolichocéph.		Мезокефал Mesocéphal		Субрахікефал Sous-brachycéphal		Брахікефал Brachycéph.		Темний Foncé		Мішаний Mélange		Світлий Clair		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Малий зріст . . . (до 1599)	1	0,5	—	—	—	—	5	2,8	7	8,9	5	2,8	8	4,5	—	—	13
Нижче-середн. (1600—1649)	—	—	1	0,5	7	3,9	9	5,0	22	12,8	15	8,4	24	13,4	—	—	39
Вище-середн. (1650—1699)	—	—	4	2,2	10	5,5	16	8,9	35	19,5	37	20,7	28	15,6	—	—	65
Високий (1700 і б.)	—	—	5	2,8	7	3,9	19	10,6	31	17,2	34	19,0	26	14,5	2	1,1	62
Разом . . .	1	0,5	10	5,6	24	13,4	49	27,4	95	53,1	91	50,9	86	48,0	2	1,1	179

Коли ж розглянемо комбіновану табл. 8 (співвідношення показника голови, пігментації та зросту разом), то побачимо, що малорослі татари нашої групи здебільшого є типу мішаного що-до пігментації та короткоголові, але зустрічаються між ними і типу темного і підкороткоголові та навіть один і довгоголовий суб'єкт. Більшість нижчесереднього зросту є мішаного типу, короткоголова; ця група перемішана, з одного, боку з темним типом, а, з другого, з підкороткоголовими, середньоголовими та піддовгоголовими суб'єктами.

На вищесередній зріст припадає більшість уже темного типу короткоголових, але є чимало суб'єктів і мішаного типу що-до пігментації, так само як і різних категорій кефалії. Що-до високого зросту, то здебільшого він зустрічається у суб'єктів темного типу короткоголових.

В абсолютних числах що до одноманітних пігментацією типів (разом з усієї нашої групи татар 92 суб.) співвідношення цих трьох ознак виявлено так:

Темний тип.

зріст високий	показник голови	84,79 . . .	34 особи
» вищесереднього	»	83,84 . . .	38 »
» нижчесереднього	»	82,49 . . .	13 »
» малий	»	83,20 . . .	5 »

Ясний тип.

зріст високий	показник голови	85,03 . . .	2 особи
---------------	-----------------	-------------	---------

Розглянувши тут співвідношення трьох антропологічних ознак, можна констатувати, безперечно, той факт, що дана група кримських татар, здебільшого зберігаючи в собі характерні риси основного антропологічного типу: темний, короткоголовий, вищесереднього зросту,—в той же час є групою виразно мішаного характеру, бо, очевидно, вбирає в себе чужі елементи усіх категорій зросту, починаючи від високого до дуже низького, так само й елементи всіх категорій кефалії від крайніх брахікефалів, з показником навіть 98, до доліхокефалів, з показником 74. Поширеність цих різноманітних елементів поволі зменшується в обидві сторони від зазначеного вище характерного для татар типу. Така антропологічна різноманітність, звичайно, виявляється і в пігментації волосся та очей, але ясно, що переважає темна пігментація при дуже частих випадках мішаного характеру пігментації.

Висота черепа.

Досліджена група кримських татар відзначається досить різноманітною висотою черепа. Абсолютні числа висоти черепа дають велику

Таблиця 9.

Кримські татари	Чис. вимірен. Nombre	Висота черепа Haut. du crâne		Показн. ви- сокоподовж. Ind. vertical	Показн. ви- сокопереч. Ind. transver- sovertical	Хамеке- фали (до 72) (Chamaecé- phales		Ортоке- фали (72,01— 75,00) (Orthocé- phales		Гіпсіке- фали (75,01 і більш) (Hypsicé- phales	
		Min.- Max.	Пересіч. Moyp.			N	%	N	%	N	%
Бахчисар. р. . .	2	120—133	126,5	67,1	80,3	2	100,0	—	—	—	—
Симфероп. р. . .	2	124—127	125,5	65,7	76,3	2	100,0	—	—	—	—
Карасубазар. р.	55	88—143	122,3	68,9	76,5	45	81,8	5	9,1	5	9,1
Керченськ. р. . .	2	85—159	122,0	62,2	89,9	1	50,0	—	—	1	50,0
Теодосійськ. р. . .	27	99—160	129,2	69,4	83,6	15	55,6	6	22,2	6	22,2
Судацьк. р. . . .	90	93—148	118,9	63,9	76,7	84	93,3	5	5,6	1	1,1
Ялтинськ. р. . .	1	136	136,0	75,1	67,1	—	—	—	—	1	100,0
Разом	179	88—160	121,8	65,4	77,9	149	83,2	16	8,9	14	7,8

амплітуду хитань від 88—160 мм. (табл. 9), і це помічається по всіх районах, звідки взято більшу кількість суб'єктів. Пересічна висота черепа, при 121,8 мм. для цілої групи, по всіх районах відрізняється в той чи інший бік одна від одної, досягаючи найменшого розміру (118,9) в Судацькому районі. Що-до відносної величини ІІ, себ-то показника висотноподовжного, то бачимо, що пересічно скрізь він невеликий і найменший (беручи на увагу кількість досліджених суб'єктів) належить до Судацького району, це 63,9 при пересічному для цілої групи—65,4.

Розглянувши індивідуальні показники висоти черепа і поділивши їх на класифікаційні групи, яскраво бачимо з тої самої табл. наявність у нашої групи татар різноманітнішого матеріялу. Мало не в усіх районах зустрічаються показники всіх трьох категорій—від високо до низько-

голових, причому такий район, як Теодосійський, відзначається найбільшим відсотком гіпсикефалів (високоголових) — 22,2%, зустрінuto їх і в Карасубазарському районі (9,1%), в інших — тільки поодинокі випадки. В двох зазначених районах стільки само і ортокефалів (середньоголових). Судацький район має помітно менше цих категорій. Констатувавши різноманітність матеріялу що-до висоти черепа абсолютної та відносної, в той же час яскраво висуваємо той факт, що значна більшість так цілої дослідженої групи (83,2%), як і по окремих районах належить до хамекефалів (низькоголових).

Другий показник висоти черепа (висотнопоперечний) для цілої нашої групи є 77,9, з відповідними відмінами по окремих районах, як це видно з тої ж таки таблиці.

Ш и р и н а ч о л а .

В абсолютних числах ширина чола нашої групи татар є невелика, при пересічній для цілої групи в 107,1 мм. (табл. 10); приблизно така

Т а б л и ц я 10.

Кримські татари	Чис. вимірен. Nombre	Найм. шир. чола D. front.-minim.		Показн. чола Ind. frontal	Мікро-земи (до 65,99) Microsèmes		Мезоземи (66,00 — 68,99) Mésosèmes		Мегаземи (69,00 і більш) Mégasèmes	
		Min.-Max.	Пересіч. Moyen.		N	%	N	%	N	%
Бахчисарайський р.	2	100—109	104,5	66,4	1	50,0	—	—	1	50,0
Симферопольський р.	2	110—110	110,0	66,9	1	50,0	1	50,0	—	—
Карасубазарський р.	55	99—118	107,9	67,7	16	29,1	22	40,0	17	30,9
Керченський р.	2	97—105	101,0	67,1	1	50,0	—	—	1	50,0
Теодосійський р.	27	99—112	105,5	68,5	5	18,5	9	33,3	13	48,2
Судацький р.	90	92—117	107,2	69,2	15	16,7	26	28,9	49	54,4
Ялтинський р.	1	106	106,0	67,1	—	—	1	100,0	—	—
Разом	179	92—118	107,1	68,6	39	21,8	59	33,0	81	45,2

сама і в окремих районах, матеріял з яких ми тут подаємо. Що-до відносного її розміру, показника чола, то бачимо, що він для цілої групи становить 68,6, себ-то пересічно татари нашої групи є мезоземи (середньочолі). За всіма пересічними показниками окремих районів, досліджені татари теж належать до мезоземів, але в Судацькому районі цей показник підвищується до 69,2, себ-то татари цього району здебільшого належать до мегазамів (широкочолых). Розподіливши індивідуальні показники чола на відповідні класифікаційні групи, як це наведено в тій же таки таблиці, помічаємо і в цій ознаці досить велику різноманітність. Яскраво виявляється в нашій групі татар змішаність усіх трьох категорій ширини чола, причому майже скрізь по районах виступає більшість мегаземів, лише в Карасубазарському більшість буде мезоземів. Чимало по всіх районах є й мікроземів (вузькочолых).

Отже, вся наша група татар, хоч за пересічним показником чола є середньочола, але має ухил і до вузькочолих і ще більше до широкочоліх.

За іншими дослідниками, маємо такий матеріал що-до найменшої ширини чола:

за Лижиним ¹⁾ Судацьк. район	114,6 . . .	17 суб.
Бахчисарайськ. р.	110,0 . . .	7 »
Теодосійськ. р.	116,9 . . .	8 »
Перекопськ. р.	116,6 . . .	11 »
Мелітопольськ. р.	113,7 . . .	6 »
за Харузиним ²⁾ Гурзуф	111,2 . . .	35 »
за Мережковським ³⁾ Степові татари	103,0 . . .	27 » (незрозуміло мала величина).

Наведені тут дані показують більшу абсолютну ширину чола, ніж за нашими даними, але ця різниця, можливо, залежить від невеликої кількості досліджених від згаданих авторів суб'єктів з кожного району, а може й від різниці в методах вимірів.

Показник обличчя й лиця.

Перше ніж перейти до огляду цих показників, зупинімося на складових їхніх частинах.

Таблиця 11.

Кримські татари	Чис. вимірен. Nombre	Висування вилиць Saillie des pommettes							
		0		1		2		3	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Бахчисарайський р.	2	2	100,0	—	—	—	—	—	—
Симферопольський р.	2	—	—	1	50,0	1	50,0	—	—
Карасубазарський р.	55	2	3,6	23	41,8	24	43,6	6	10,9
Керченський р.	2	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0
Теодосійський р.	27	1	3,7	13	48,1	11	40,7	2	7,4
Судацький р.	89	9	10,1	41	46,1	35	39,3	4	4,5
Ялтинський р.	1	1	100,0	—	—	—	—	—	—
Разом	178	15	8,4	78	43,8	72	40,4	13	7,3

В таблиці 11 подаємо висування вилиць. Досліджуючи взагалі татар, можна сподіватися зустрінути в них здебільшого максимальне висування вилиць, себ-то в нашій таблиці зазначене числом «3», але в даному

¹⁾ Лижин. Антропологические наблюдения над Таеирскими татарами, ст. 14, 21, 38.

²⁾ Харузин, А. Н. Татары Гурзуфа («Днери. Антроп. Отд. О-ва Л. Е., А. и Э.», в. 7. 1890. Москва. ст. 262.

³⁾ Мережковский, К. С. Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 году, ст. 119.

разі маємо справу з тою групою кримських татар, яка, очевидно, являє собою яскравий продукт змішування різноманітних елементів, тому й не дивно, що, за нашим визначенням, висування вилиць здебільшого середне так по всіх районах, як і взагалі в цілій групі. Зовсім незначне висування вилиць (0) зустрінуто майже по всіх районах, найчастіше в Судацькому (10,1%). Дуже значне висування вилиць «3» теж зустріли ми скрізь, а найчастіше в Карасубазарському (10,9%). Незначне висування вилиць «1» найчастіше траплялося взагалі серед усіх досліджених, особливо ж у Теодосійському (48,1%) і Судацькому (46,1%); в Карасубазарському р. такого висування трохи менше, ніж в інших, але в цьому районі здебільшого ми зустріли значніше висування вилиць «2» — 43,6%, а беручи до уваги те, що в цьому самому районі, як вище зазначалося, найбільше зустрінуто суб'єктів з досить значним висуванням «3», можна буде, очевидно, вважати, що цей район зберігає найбільшу ступінь висування вилиць, себ-то в ньому можна знайти більше, ніж в інших досліджених районах, слідів значного висування вилиць, цієї характерної ознаки тюркських (монгольських) народів.

Таблиця 12.

Кримські татари	Чис. вимірен. Nombre	Промір вилиць Diam. bizygomatique		Висота лобопідбор. H. ophrio-menton.		Показ. лиця Ind. facial
		Min.-Max.	Пересічн. Moyen	Min.-Max.	Пересічн. Moyen	
Бахчисарайський р. . .	2	134—138	136,0	140—150	145,0	93,85
Симферопольський р. . .	2	149—154	151,5	141—152	146,5	103,49
Карасубазарський р. . .	55	134—156	143,8	129—157	142,4	101,20
Керченський р.	2	136—150	143,0	140—160	150,0	95,44
Теодосійський р.	27	135—154	144,1	133—152	143,2	100,76
Судацький р.	90	130—152	141,8	130—160	143,4	99,06
Ялтинський р.	1	133	133,0	139	139,0	95,68
Разом	179	130—156	142,8	129—160	143,2	99,91

Промір вилиць для цілої нашої групи татар пересічно є 142,8 (табл. 12); найбільший виявився, за нашими даними, в Теодосійському та Карасубазарському районах (144,1 і 143,8), звичайно, коли не рахувати Симферопольського (2 суб.), де ми зустріли найбільший промір вилиць—151,5. Найменший промір вилиць, як і найслабше висування вилиць, припадає на Судацький район.

Дані що-до проміру вилиць за іншими авторами маємо такі:
за Лижиним ¹⁾ Судацький район промір вилиць 127,1 . . . 17 суб.
Бахчисарайськ. р. » » 132,0 . . . 7 »

¹⁾ Лижин. Антропологические наблюдения над Таврическими татарами, ст. 15, 21, 42.

Теодосійськ. р.	промір вилиць	136,1 . . .	8 суб.
Перекопськ. р.	»	» 140,4 . . .	11 »
Мелітопольськ. р.	»	» 135,6 . . .	6 »
за Харузиним ¹⁾ Гурзуф	»	» 116,9 . . .	35 »

(неймовірна мала величина проміру вилиць).

Порівнюючи наведені дані з нашими, бачимо досить велику різницю в абсолютних числах, вони взагалі значно менші за наші, що, можливо, залежить від якогось іншого способу виміру, в той самий час вони дають подібну до нашої картину повільного збільшення проміру вилиць від узбережних татар (в даному разі Гурзуфу та Ялти) через гірських до степових татар.

Висота лобо-підборідна, або, як ми кажемо, висота лиця має пересічний розмір для цілої групи наших татар 143,2 мм. (табл. 12); по окремих районах досліджені татари висотою лиця сливе не відрізняються.

Показник лиця (ind. facial) себ-то відношення між проміром вилиць та висотою лобо-підборідною, пересічно для цілої групи є 99,₉₁ (табл. 12); звідси бачимо, що промір вилиць та висота лобо-підборідна майже однакові пересічно, і лице набирає форми незначного овалу, тільки трохи подовженого в бік висоти. В районах Карасубарському та Теодосійському помічається протилежно явище: там ind. facial пересічно є 101,₂₀ і 100,₇₆ і, хоч із не дуже великою різницею, все таки ширина лиця (промір вилиць) трохи більша за висоту, тому лице набирає форми більш широкуватої.

Таблиця 13.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Загальна висота обличчя Hauteur du visage					Показн. обличчя Ind. visage	°/о °/о		
		Мін.- Max.	Пересічн. Moyp.	°/о °/о				Лептопрозопи (до 70) Leptoprozopes	Мезопрозопи (до 80) Mesoprozopes	Хампрозопи (80.01 і б.) Champrozop.
				Мала (до 170)	Середня (до 185)	Велика (186 і б.)				
Бахчисар. р. . .	2	175—196	185,5	—	50,0	50,0	75,49	—	100,0	—
Симфероп. р. . .	2	192—198	195,0	—	—	100,0	77,70	—	100,0	—
Карасубазар. р.	54	161—209	186,5	7,4	37,0	55,6	77,30	1,8	76,0	22,2
Керченськ. р. . .	2	190—213	201,5	—	—	100,0	71,00	—	100,0	—
Теодосійськ. р. . .	27	180—202	190,4	—	29,6	70,4	75,70	3,7	92,6	3,7
Судацьк. р. . .	86	165—206	187,0	4,6	36,1	59,3	75,90	4,6	81,4	14,0
Ялтинськ. р. . .	1	187	187,0	—	—	100,0	71,10	—	100,0	—
Разом . . .	174	161—213	187,7	4,6	34,5	60,9	76,2	3,5	82,2	14,3

Переходячи до розміру та форми цілого обличчя, бачимо з табл. 13, що загальна висота обличчя нашої групи татар взагалі

¹⁾ Харузин. Татари Гурзуфа, ст. 268.

є велика, такої ми зустріли аж 60,9⁰/₀, середньої—34,5⁰/₀ і малої—тільки 4,6⁰/₀; здебільшого велику висоту обличчя мають татари Теодосійського (70,4⁰/₀) району та Судацького (59,3⁰/₀). Загальна висота обличчя, за Харузиним ¹⁾, у татар Гурзуфа є 181,16 (35 суб.).

Що-до показника обличчя (ind. visage), відношення поміж проміром вилиць та загальною висотою обличчя, то з тієї ж таки таблиці бачимо, що так для цілої групи татар пересічно, як і по окремих районах татар наших треба зачислити до мезопрозопів (середньовидих). Розподіливши індивідуальні показники на класифікаційні групи, що подано в табл. 13, побачимо, що серед досліджених татар дійсно зустрінуто значну більшість (82,2⁰/₀) мезопрозопів, порівняльно не дуже багато хамепрозопів (14,3⁰/₀) — широковидих, які найчастіше зустрічаються в Карасубазарському районі, і 3,5⁰/₀ лептопрозопів (довговидих), останніх, хоча взагалі їх зустріли ми не багато, найбільше в Судацькому районі.

Ind. visage за Харузиним ²⁾ у татар Гурзуфа—64,45.

Отже, за показником обличчя, як і за показником лица наша група татар, маючи пересічно середню форму й середній розмір лица й цілого обличчя, як це видно з вищесказаного, має певний ухил до збільшення своєї ширини, г. ч., в Карасубазарському районі; в інших районах якоїсь певної виразности в цьому не виявляється. Це, очевидно, стоїть у звязку з тим, що як-раз у Карасубазарському районі, про що ми вже згадували, яскравіше виступає висування вилиць та ширина лица.

Розмір і форма носа.

Висоту носа, як це видно з табл. 14, при пересічному розмірі П цілої групи наших татар 51,6 ми зустріли найменшу в Судацькому районі

Таблиця 14.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Висота носа H. naso-sous-nasale		Ширина носа Largeur du nez		Показник носа Indice du nez	% ⁰ / ₀		
		Min.- Max.	Пересіч. Moyen	Min.- Max.	Пересіч. Moyen		Лепторини (до 70) Leptorhiniens	Мезорини (70,01—85,00) Mesorhiniens	Платирини (85,01 і б.) Platyrrhiniens
Бахчисар. р. . .	2	53—58	55,5	39—42	40,5	73,2	50,0	50,0	—
Симфероп. р. . .	2	52—52	52,0	39—42	40,5	77,9	—	100,0	—
Карасубазар. р.	54	46—62	53,0	33—47	38,5	73,2	38,9	55,6	5,5
Керченськ. р. .	2	51—58	54,5	36—40	38,0	69,8	50,0	50,0	—
Теодосійськ. р. .	27	46—65	52,8	31—45	37,1	70,8	44,4	48,2	7,4
Судацьк. р. . .	90	45—58	51,2	30—45	37,5	75,2	26,7	63,3	10,0
Ялтинськ. р. . .	1	54	54,0	33	33,0	61,1	100,0	—	—
Разом . . .	178	45—65	51,6	30—47	37,8	73,8	33,7	58,4	7,9

¹⁾ Харузін. Татари Гурзуфа, ст. 266.

²⁾ Харузін. Татари Гурзуфа, ст. 313.

(51,2) та в Теодосійському (52,8), не рахуючи Симферопольського; в інших районах наші татари мають більшу висоту носа. Висота носа татар Гурзуфа за Харузним 53,42¹⁾.

Що-до ширини носа, то, хоч помітної різниці по районах і немає, в тих самих районах Теодосійському та Судацькому вона наче б то найменша (37,1, 37,5); татари інших районів здебільшого мають більшу ширину носа, що пересічно доходить 40,5, крім Ялтинського—33,0 (1 суб.).

Розглядаючи відношення ширини до висоти носа, або показник носа, з тої ж таки таблиці бачимо, що за пересічним показником цілої групи (73,8) наших татар треба зачислити до мезоринів (середньоносих), крім того, татари майже всіх районів здебільшого теж є мезорини, тільки Керченського району татари мають показник 69,8 (на межі з лепторинами-вузьконосими) та Ялтинського—61,1 (лепторини), але в цих останніх випадках досліджено разом лише 3 суб. Показник носа степових татар за Мережковським—68,15 (27 суб.)²⁾.

Таблиця 15.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Виставання носа Proéminence du nez					
		1		2		3	
		N	%	N	%	N	%
Бахчисарайський р.	2	1	50,0	1	50,0	—	—
Симферопольський р.	2	1	50,0	—	—	1	50,0
Карасубазарський р.	54	19	35,2	30	55,5	5	9,3
Керченський р.	2	—	—	2	100,0	—	—
Теодосійський р.	27	7	25,9	19	70,4	1	3,7
Судацький р.	90	27	30,0	52	57,8	11	12,2
Ялтинський р.	1	—	—	1	100,0	—	—
Разом	178	55	30,9	105	59,0	18	10,1

Розподіливши індивідуальні показники носа на класифікаційні групи, бачимо (табл. 14), що справді наші татари всіх районів здебільшого мезорини; чималий відсоток серед них є лепторинів і зрідка зустрічаються платирини (широконосі). Останні були лише в трьох районах—Судацькому, Теодосійському та Карасубазарському, себ-то там, де найбільше ми дослідили суб'єктів, причому частіше натрапляли ми на платиринів у Судацькому, менше в Теодосійському і найменше в Карасубазарському районі.

Отже, татари так разом цілої нашої групи, як і по окремих районах, здебільшого є середньоносі, але значне місце серед них займає тип довговузьконосий, особливо в Теодосійському районі 44,4%, в той же час зустрічається й тип широконосий, значно менше поширений, ніж вузьконосий.

¹⁾ Харузнін. Татары Гурзуфа, ст. 268.

²⁾ Мережковський. Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 году. ст. 119.

Виставання носа (табл. 15) у наших татар всіх районів здебільшого середнє «2», причому найчастіше (70,4%) цей тип зустрічався в Теодосійському районі і найменше його в Карасубазарському (55,5%). Чималий відсоток з досліджених майже всіх районів становлять суб'єкти з незначним виставанням носа «1», причому найчастіше цей тип зустрічається, в протилежність попередньому, в Карасубазарському районі (35,2%) і найменше його в Теодосійському (25,9%). Що-до значного виставання носа «3», то найбільше (12,2%) його в Судацькому районі, але взагалі цей тип носами зустрічали мало не по всіх районах, хоч і в невеличкій кількості.

Отже, можна вважати, що у кримських татар нашої групи носи виставання здебільшого середнього, з порівняльно частими випадками незначного виставання, і тільки з окремими випадками виставання значного, причому це останнє найчастіше, як ми й зазначали, зустрічалось в Судацькому районі.

Таблиця 16.

Кримські татари	Чис. вимір. Nombre	Профіль носа Profil du nez									
		- 2		- 1		0		+ 1		+ 2	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Бахчисарайський р.	2	—	—	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—
Симферопольський р.	2	—	—	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—
Карасубазарський р.	54	—	—	20	37,0	23	42,6	9	16,7	2	3,7
Керченський р.	2	—	—	—	—	2	100,0	—	—	—	—
Теодосійський р.	27	2	7,4	9	33,3	12	44,4	1	3,7	3	11,1
Судацький р.	90	—	—	22	24,4	56	62,2	9	10,0	3	3,3
Ядтинський р.	1	—	—	—	—	1	100,0	—	—	—	—
Разом	178	2	1,1	53	29,8	96	53,9	19	10,7	8	4,5

Лишається ще розглянути профіль носа. З таблиці 16 бачимо, що татари всіх районів здебільшого мають носи прямі, зазначені в таблиці знаком «0». Порівняльно часто зустрічали ми трохи увігнуті носи «-1», значно ж увігнуті зустрілися тільки в Теодосійському районі у двох суб'єктів. Зустрічаються й носи трохи вигнуті «+1» та значно вигнуті «+2», але разом в меншій кількості, ніж носи увігнуті. Серед вигнутих носів значно вигнутих «+2», в Теодосійському районі більше, ніж мало-вигнутих «+1» і найбільше, проти інших районів.

Звідси бачимо, що профілем носа нашої групи татари досить різноманітні, тут є всі типи носів від прямого до значно увігнутого й значно вигнутого, і це виявилось по всіх районах, де вимірено більшу кількість суб'єктів. Характерною рисою є й те, що, маючи скрізь по районах здебільшого носи прямого профілю, наша група татар чималий відсоток має й носів типу увігнутого та вигнутого, причому першого більше, ніж останнього.

Г у б и.

Висота країв губ кримських татар нашої групи, як і всі сливе антропологічні ознаки, досить різноманітна, хитається від 4 до 23 мм. при

Таблиця 17.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Ріт La bouche				Показник губ Ind. des lèvres
		Висота країв губ H. de rebords des lèvres		Ширина рота Larg. de la bouche		
		Min.-Max.	Пересіч. Moyen	Min.-Max.	Пересіч. Moyen	
Бахчисарайськ. р. . .	2	14—15	14,5	50—51	50,5	28,7
Симферопольськ. р. . .	2	12—16	14,0	52—54	53,0	26,3
Карасубазарськ. р. . .	54	7—23	12,8	45—60	53,2	24,2
Керченський р. . . .	2	11—13	12,0	51—56	53,5	22,4
Теодосійськ. р. . . .	27	4—19	12,7	47—57	52,1	24,3
Судацький р.	90	5—21	13,2	46—59	52,1	25,6
Ялтинський р.	1	15	15,0	48	48,0	31,2
Разом	178	4—23	13,0	45—60	52,4	25,0

середніх розмірах пересічної величини, здебільшого 12—13 мм. (табл. 17); великої різниці поміж районами, особливо з більшою кількістю досліджених, не помічається. Ширина рота теж середніх розмірів по всіх районах, г. ч., в межах 52—53 мм. Що-до показника губ, то з головних наших районів найбільший він є для Судацького (25,6), при пересічному для цілої групи наших татар—25,0 (табл. 17).

Висота носо-губна.

Таблиця 18.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Вис. носогубна Haut. nasiobuccale	
		Min.-Max.	Пересіч. Moyen
Бахчисарайськ. р. . . .	2	76—76	76,0
Симферопольськ. р. . . .	2	74—76	75,0
Карасубазарськ. р. . . .	54	65—87	75,9
Керченськ. р.	2	74—79	76,5
Теодосійськ. р.	27	67—83	74,7
Судацьк. р.	90	63—83	71,9
Ялтинський р.	2	71	74,0
Разом	178	63—87	73,6

При індивідуальних хитаннях від 63 до 87 мм. пересічна висота носо-губна (табл. 18) досліджених татар Судацького району є найменша—

71,9 мм., татари інших районів мають її більшу. Отже, відповідна частина лица найкоротша буде в Судацькому районі, досить помітно відрізняючись від такої ж у інших районах.

Розміри долішньої щелепи.

Розглядаючи табл. 19, бачимо, що абсолютна величина проміру долішньої щелепи нашої групи татар при, порівняльно, не дуже великій амплі-

Таблиця 19.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Пром. доліш. щелепи Diam. bigoniaque		Diam. bizygomatic—100
		Min.-Max.	Пересіч. Moyen.	
Бахчисарайськ. р. . .	2	104—112	108,2	79,6
Симферопольськ. р. . .	2	113—114	113,5	74,9
Карасубазарськ. р. . .	55	100—125	110,9	77,1
Керченський р. . . .	2	112—120	116,0	81,1
Теодосійськ. р. . . .	27	104—122	112,4	78,0
Судацьк. р.	90	96—125	109,1	76,9
Ялтинський р.	1	99	99,0	74,4
Разом	179	96—125	110,2	77,2

туді індивідуальних хитань для цілої групи (96—125 мм.), теж і для Судацького району,—взагалі середнього розміру. Тут виявляється, що промір долішньої щелепи найменший (109,1) буде для Судацького району, більший (110,9) для Карасубазарського і найбільший (112,4) для Теодосійського району.

Отже, долішню щелепу за нашими даними, порівняльно найширшу зустрінуто в Теодосійському районі і найвужчу в Судацькому. Поодинокі наші дані з інших районів не беремо до уваги. Промір долішньої щелепи татар Гурзуфа за Харузиним—108,25¹⁾.

Порівнюючи промір долішньої щелепи з проміром вилиць (табл. 19), бачимо, що математично це співвідношення для цілої групи визначається цифрою 77,2, приблизно при таких самих відмінах величини його по районах, які ми вже зазначали і для проміру спідньої щелепи.

Що-до висоти долішньої щелепи (табл. 20), то при індивідуальних хитаннях від 43 до 62 мм. найвищу долішню щелепу, пересічно 51,4, ми знайшли в Судацькому районі, в інших районах вона нижча, причому можна вважати, відкинувши поодинокі випадки, що різниці по районах сливе не помічається.

Показник висоти долішньої щелепи, себ-то співвідношення її до висоти лобо-підборідної, майже не відрізняється по окремих районах, особливо там, де більше досліджено суб'єктів, і показник цей для кож-

¹⁾ Харузін. Татари Гурзуфа, ст. 313.

ного району є близький до пересічного показника цілої групи наших татар—35,5.

Таблиця 20.

Кримські татари	Число вимір. Nombre	Вис. доліш. щелепи Haut. mandib. bucco- mentonnière		Haut. ophryo- menton. 100
		Min.-Max.	Пересіч. Moyen.	
Бахчисарайськ. р. . . .	2	43—52	47,5	32,7
Симферопольськ. р. . . .	2	51—53	52,0	35,5
Карасубазарськ. р. . . .	54	43—60	50,2	35,2
Керченський	2	49—52	50,5	33,7
Теодосійський р. . . .	27	46—58	50,2	35,1
Судацький р.	90	44—62	51,4	35,8
Ялтинський р.	1	48	48,0	34,5
Разом	178	43—62	50,8	35,5

Отвір очей.

З таблиці 21 бачимо, що внутрішній промір кутів очей хитається від 30 до 44 мм.; для цілої групи наших татар, пересічно, він стано-

Таблиця 21.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Очі Les yeux					
		Вн. промір кутів очей D. bipalpebral int.		Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.		Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	
		Min.-Max.	Пересіч. Moyen	Min.-Max.	Пересіч. Moyen	Min.-Max.	Пересіч. Moyen
Бахчисарайськ. р.	2	33—36	34,5	88—94	91,0	27,5—29	28,2
Симферопольськ. р. . . .	2	34—39	36,5	89—97	93,0	27,5—29	28,2
Карасубазарськ. р.	54	30—44	34,5	82—100	90,4	24—31	27,9
Керченськ. р.	2	31—36	33,5	82—93	87,5	25,5—28,5	27,0
Теодосійськ. р.	27	30—38	34,0	72—95	89,1	19,5—30,5	27,6
Судацьк. р.	90	30—39	33,5	82—98	89,8	21,5—31,5	28,1
Ялтинський р.	1	34	34,0	84	84,0	26	26,0
Разом	178	30—44	33,9	72—100	89,9	19,5—31,5	27,9

вить 33,9. Що-до окремих районів, то він повільно збільшується, порівняльно із Судацьким районом, де взагалі він найменший (33,5), в Теодосійському й далі Карасубазарському (34,5); в останньому районі виявляються й найбільші хитання індивідуальних промірів. За Лижиним ¹⁾,

¹⁾ Лижин. Антропологические наблюдения над Таврическими татарами, стр. 15.

цей промір внутрішніх кутів очей для Судацького району—25,2, себ-то надзвичайно малий, а за Харузиним ¹⁾, для татар Гурзуфа—31,54.

Зовнішній промір кутів очей (табл. 21) хитається від 72 до 100 мм. і пересічний для цілої нашої групи є 89,9, причому найменший цей промір виявлено в Теодосійському районі (89,1), де й найбільша амплітуда його хитань. В Карасубазарському, звичайно, поминаючи поодинокі випадки інших районів, зовнішній промір кутів очей буде найбільший (90,4 мм.), себ-то тут найширше виявляється віддалення один від одного зовнішніх кутів очей.

Що-до отвору самих очей, то як бачимо з тої ж такі таблиці, цей отвір найбільший для Судацького району (28,1 мм.) і найменший (27,6) для Теодосійського, при пересічній величині цілої групи—27,9 мм.

Тут ще варто відзначити наявність у кримських татар нашої групи «монгольських повік», які, треба сказати, дуже рідко нам зустрічалися.

Карасубазарськ. р.	8 суб.	«0—1»;	4 суб.	«1»;	2 суб.	«2»
Теодосійськ. р.	6 »	»	4 »	»	— »	—
Судацьк. р.	9 »	»	— »	—	— »	—
Керченськ. р.	1 »	»	— »	—	— »	—

Знаком «0—1» ми відзначали дуже мало розвинені монгольські повіки, «1»—незначно і «2»—більш менш значно розвинені. Виявляється, що найчастіше натяк чи більш менш ясно виявлені монгольські повіки зустріли ми в Карасубазарському районі, причому, треба зазначити, що найчастіше вони тут зустрічаються у вигляді дуже мало розвинених, але трапляються й значніше виявлені. По інших районах нам зустрілися монгольські повіки лише у вигляді дуже мало розвинених, і тільки в Теодосійському маємо ще 4 випадки монгольських повік незначно розвинених.

Взагалі можна сказати, що монгольські повіки ми зустріли, г. ч., в Карасубазарському районі, але й то не в дуже яскраво виявленому вигляді, в інших районах ми або не зустріли їх зовсім, або тільки в вигляді певних слідів цих монгольських повік, причому останні наче б найбільш зберігаються ще в Теодосійському, крім вищезазначеного Карасубазарського, районі.

В у х о.

Розмір вуха нашої групи кримських татар подаємо на таблиці 22. Велика вісь вуха в абсолютних числах, при індивідуальних хитаннях від 54 до 80 мм. (така сама амплітуда хитань і для Судацького району),— як виявляється, пересічно найменша в цьому ж таки Судацькому районі (65,9); в інших районах вона більша, причому в Теодосійському та Карасубазарському сливе однакова (66,6 та 66,8 мм.). Відносний розмір великої осі вуха, себ-то порівняльно із загальною висотою обличчя та з зростом, сливе однаковий для всіх районів і близький до пересічних цих даних цілої групи наших татар (35,4 і 3,9).

¹⁾ Харузин. Татары Гурзуфа, стр. 314.

Що-до малої осі вуха, то в районах, де досліджено більшу кількість суб'єктів, вона сливе однакова за абсолютними числами, і пересічно приблизно така сама, як і пересічно для цілої нашої групи (36,8 мм.). Те саме можна сказати і про її відносний розмір що-до висоти обличчя (19,6) і що до зросту (2,2).

Таблиця 22.

Кримські татари	Число вимірен. Nombre	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille				Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille				Показник вуха Ind. de l'oreille	Довж. хрящ. вуха Long. l'oreille du cartilage	
		Min-Max.	Пересічн. Moyen.	Висота облич.—100 Haut. de visage—100	Зріст—100 Taille—100	Min-Max.	Пересічн. Moyen.	Висота облич.—100 Haut. de visage—100	Зріст—100 Taille—100		Min-Max.	Пересічн. Moyen.
Бахчисар. р. . .	2	62—76	69,5	37,5	4,2	36—43	39,5	21,2	2,4	57,3	48—58	53,0
Симфероп. р. . .	2	64—71	67,5	34,6	3,9	37—40	38,5	19,7	2,2	57,1	50—54	52,0
Карасубаз. р. . .	55	55—77	66,8	35,8	3,9	32—45	36,8	19,7	2,2	55,1	44—65	51,6
Керченськ. р. . .	2	68—73	70,5	34,9	4,0	37—39	38,0	18,8	2,2	53,9	51—55	53,0
Теодосійськ. р. . .	27	61—77	66,6	35,0	3,9	32—41	36,5	19,2	2,2	55,3	45—60	51,7
Судацьк. р. . .	90	54—80	65,9	35,2	3,9	29—43	36,9	19,7	2,2	56,1	42—64	51,4
Ялтинськ. р. . .	1	63	63,0	33,7	3,9	31	31,0	16,6	1,9	49,2	45	45,0
Разом . .	179	54—80	66,4	35,4	3,9	29—45	36,8	19,6	2,2	55,6	42—65	51,5

Пересічний показник вуха цілої групи татар—55,6, приблизно такий самий показник і для районів Теодосійського та Карасубазарського; в Судацькому районі показник вуха більший—56,1; це, очевидно, в зв'язку з тим, що велика вісь вуха цього району відносно найменша.

На тій же таки (22) таблиці подаємо пересічний розмір довжини хрящового вуха для цілої групи: 51,5 мм.; по районах, приблизно, така сама довжина хрящового вуха, крім тих, де досліджено поодинокі суб'єкти.

Що-до віддалености вуха від черепа, то з табл. 23 бачимо, що ця ознака в наших татар досить різноманітна. Вуха віддалено способом усіх класифікаційних груп. Найбільше (54,2%), кажучи про цілу групу наших татар, віддалених незначно (знак «1»), потім—віддалених значніше «2»—38,0%; трапляються суб'єкти й з дуже значним віддаленням вуха «3»—6,7% і, нарешті, двох суб'єктів зустрінули ми з притиснутими до голови верхніми частинами вуха «0». Усі ці форми віддалености вуха зустрінуто лише в Судацькому районі, з розповсюдженням цих форм близьким до вищенаведеного проти пересічних даних цілої нашої групи татар. Цікавим тут є Карасубазарський район, де зустрінуто не тільки найбільше з усіх районів віддалення вуха «2», але в той же час ця форма як-раз здебільшого й зустрічається серед досліджених суб'єктів Карасубазарського району (50,9%), крім того, цей район

відрізняється найчастішою віддаленістю «3»—12,7%. В Теодосійському р. більшу віддаленість вуха «2», «3» ми зустрічали частіше, ніж у Судацькому.

Таблиця 23.

Кримські татари	Чис. вимірен. Nombre	Віддаленість вуха Écartement de l'oreille							
		0		1		2		3	
		№	%	№	%	№	%	№	%
Бахчисарайськ. р.	2	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—
Симферопольськ. р.	2	—	—	2	100,0	—	—	—	—
Карасубазарськ. р.	55	—	—	20	36,4	28	50,9	7	12,7
Керченськ. р.	2	—	—	1	50,0	—	—	1	50,0
Теодосійськ. р.	27	—	—	16	59,3	10	37,0	1	3,7
Судацьк. р.	90	1	1,1	57	63,3	29	32,2	3	3,3
Ялтинськ. р.	1	—	—	—	—	1	100,0	—	—
Разом	179	2	1,1	97	54,2	68	38,0	12	6,7

Отже, в нашій групі кримських татар, при відсутності по районах дуже помітної різниці в пересічних даних розмірів вуха, можна відзначити, що вухо здебільшого середніх розмірів і що в Судацькому районі воно взагалі трохи менше, ніж в інших.

Крім того, більш менш значна віддаленість вуха помічається, г. ч., в Карасубазарському та почасти в Теодосійському районах; меншою віддаленістю вуха відзначається, за нашими даними, Судацький район.

Що-до горбка Дарвіна, то зустрічався він нам, здебільшого слабо виявлений, лише в 30 випадках на цілу групу досліджених татар по всіх районах і в різному співвідношенні.

Горішня й долішня кінцівки.

Довжина горішньої кінцівки (од висоти асгоміон'а віднімається висота середнього пальця) для цілої групи наших татар пересічно є 73,0 см. (табл. 24). Різниця поміж районами помічається така: Теодосійський район має найменшу довжину горішньої кінцівки (72,5), далі йде Судацький район (72,8), і найбільшу пересічну довжину зустріли ми в Карасубазарському районі (73,3); про інші райони ми тут не говоримо. Відносна довжина кінцівки горішньої, себ-то в порівнянні з бюстом та з зростом, у першому випадку дає пересічну величину 82,8, теж найбільшу для Карасубазарського району (84,1), себ-то в цьому відношенні горішні кінцівки дають ухил до більш довгих; у другому випадку, в порівнянні з зростом, пересічна величина для цілої нашої групи буде 43,5, себ-то наша група татар, за розподілом проф. Івановського ¹⁾, належить до

¹⁾ Івановский, А. А. Об антропологическом составе населения России («Труды Антроп. Отд. О-ва Л. Е., А. и Э», т. XXII. Москва. 1904).

середньоруких; те саме помічаємо і для всіх районів, крім Теодосійського, де помічається більший ухил до короткоруких, тоді як в Карасубазарському та Судацькому сливе однаково татари середньоруки.

Таблиця 24.

Кримські татари	Довж. горішн. кінцівки Extrémités super.					Довж. доліш. кінцівки Extrémités infer.				
	Ч. вимір. Nombre	Min.- Max.	Пересічн. Moypen.	При бюсті— 100 Buste—100	При зрості— 100 Taille—100	Ч. вимір. Nombre	Min.- Max.	Пересічн. Moypen.	При бюсті— 100 Buste—100	При зрості— 100 Taille—100
Бахчисар. р.	2	66,0—77,3	71,6	86,3	43,6	2	81,0—81,0	81,0	97,6	49,4
Симфероп. р.	2	73,0—75,9	74,4	81,1	42,8	2	80,7—83,6	82,1	89,5	47,3
Карасубазар. р.	55	62,4—83,4	73,3	84,1	43,1	48	71,3—88,8	79,9	91,6	47,0
Керченськ. р.	2	77,8—80,9	79,3	85,8	45,2	2	77,6—88,7	83,1	89,9	47,3
Теодосійськ. р.	27	66,1—76,9	72,5	82,7	42,9	27	73,8—85,0	79,5	90,6	47,1
Судацьк. р.	90	63,3—80,5	72,8	82,0	43,2	90	67,9—90,0	79,6	89,6	47,2
Ялтинськ. р.	1	69,3	69,3	78,7	43,1	1	72,5	72,5	82,4	45,1
Разом	179	62,4—83,4	73,0	82,8	43,5	172	67,9—90,0	79,7	90,4	47,5

Розглядаючи довжину долішніх кінцівок (від величини зросту віднімається зріст навсидячки—висота бюста) — табл. 24, бачимо, що в абсолютних числах пересічно для цілої групи наших татар вона буде 79,7 см.; приблизно, така сама вона й по районах головніших з тих, що ми тут взагалі розглядаємо, різниця помічається тільки в 1—2 мм. Відносна довжина долішніх кінцівок в порівнянні з бюстом для цілої групи пересічно буде 90,4, з відносно меншим розміром для Судацького району (89,6), сливе однаковим для Теодосійського і більшим для Карасубазарського (91,6). А в порівнянні з зростом при пересічній величині цілої групи 47,5, довжина долішніх кінцівок сливе однакова у всіх наших головніших районах, з різницею на 1—2 мм., відрізняючись більше тільки для районів, де досліджено було малу кількість суб'єктів.

З інших дослідників маємо дані Лижина що-до кінцівок татар ¹⁾.

Горішні кінцівки:

Судацьк. р.	78,46 (17 суб.),	що-до зросту	45,88
Бахчисарайськ. р.	72,50 (7 »),	» » »	44,42
Теодосійськ. р.	74,06 (8 »),	» » »	45,57
Перекопськ. р.	65,00 (11 »),	» » »	39,40
Мелітопольськ. р.	75,08 (6 »),	» » »	45,87

¹⁾ Лижин. Антропологические наблюдения над Таврическими татарами, ст. 12, 13, 19, 31.

Долішні кінцівки:

Судацьк. р.	87,51 (17 суб.),	що-до зросту	51,10
Бахчисарайськ. р. . .	82,12 (7 »),	» » »	50,30
Теодосійськ. р. . . .	83,50 (8 »),	» » »	51,38
Перекопськ. р.	85,20 (11 »),	» » »	51,76
Мелітопольськ. р. . .	83,75 (6 »),	» » »	51,22

Звідси бачимо, що довжина так горішніх, як і долішніх кінцівок, за Лижиним, в абсолютних і відносних величинах, трохи більша, ніж за нашими даними.

Бюст і тулуб.

Висота бюсту при індивідуальних хитаннях од 77,0—98,5 см. для цілої групи пересічно є 88,2 стм. (табл. 25). Судацький район має найбільшу висоту бюсту (88,8), в бік зменшення відзначаються Теодосійський і далі Карасубазарський райони. Рівняючи з зростом, висота бюсту для цілої групи 52,6; тут Судацький район теж відрізняється найбільшим бюстом (52,7) і найменшим теж Карасубазарський.

Таблиця 25.

Кримські татари	Число вмірен. Nombre	Висота бюста Hauteur du buste			Довжина тулуба Long. du trone		
		Min.-Max.	Пересічн. Moyp.	При зрості —100 Taille—100	Min.-Max.	Пересічн. Moyp.	При зрості —100 Taille—100
Бахчисар. р.	2	77,5—88,5	83,0	50,6	46,2—57,6	51,9	31,6
Симфероп. р.	2	85,0—98,5	91,7	52,8	52,5—64,6	58,5	33,7
Карасубазар. р. . . .	48	77,0—96,0	87,2	51,3	48,1—61,1	54,6	32,1
Керченськ. р.	2	89,9—95,0	92,4	52,6	57,4—59,0	58,2	33,1
Теодосійськ. р. . . .	27	80,0—97,3	87,7	51,9	47,6—66,6	54,8	32,4
Судацьк. р.	90	77,5—96,0	88,8	52,7	44,8—61,4	55,2	32,8
Ялтинськ. р.	1	88,0	88,0	54,8	57,3	57,3	35,7
Разом	172	77,0—98,5	88,2	52,6	44,8—66,6	55,0	32,8

Довжина тулуба (від зросту навсидячки віднімалася різниця між загальним зростом і висотою грудної виглибини) нашої групи татар, маючи індивідуальні хитання від 44,8 до 66,6, пересічно становить 55,0 стм. (табл. 25). Найбільша довжина тулуба, як і бюсту, що ми вище відзначили, припадає на Судацький район і найменша на Карасубазарський. Відносна довжина тулуба, в порівнянні з зростом, пересічно для цілої групи наших татар становить 32,8, така сама для Судацького району і з невеличкими відхиленнями—для інших районів.

Скелія.

Показник скелії є важлива антропологічна ознака, яка виявляє деякі пропорції тіла, а саме відношення довжини долішніх кінцівок до висоти бюсту. Користуючись класифікацією проф. Maouvi^rier, ми індивідуальні показники скелії розподілили на відповідні групи, що й подаємо на табл. 26.

Таблиця 26.

Кримські татари	Hyperbrachy- skélie au des- sous 75		Brachyskélie 75—79,9		Sous-brachy- skélie 80,0—84,9		Mésatiskélie 85,0—89,9		Sous-macro- skélie 90,0—94,9		Macraskélie 95,0—99,9		Hypermacro- skélie 100,0.....	
	№	‰	№	‰	№	‰	№	‰	№	‰	№	‰	№	‰
Бахчисар. р. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50,0	—	—	1	50,0
Симфероп. р. . .	—	—	—	—	1	50,0	—	—	—	—	1	50,0	—	—
Карасубаз. р. . .	—	—	1	2,0	8	16,7	10	20,9	13	27,1	11	22,9	5	10,4
Керченськ. р. . .	—	—	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—
Теодосійськ. р. . .	—	—	—	—	4	14,8	10	37,0	6	22,2	6	22,2	1	3,7
Судацьк. р. . . .	—	—	2	2,2	17	18,9	34	37,8	23	25,6	9	10,0	5	5,5
Ялтинськ. р. . .	—	—	—	—	1	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	—	—	3	1,7	31	18,0	55	32,0	44	25,6	27	15,7	12	7,0

Для цілої групи наших татар найбільше маємо мезатискелів (середньоногих) — 32,0‰; різних груп у бік більшої довгоногости разом маємо 48,3‰, а в бік більшої коротконогости тільки 19,7‰. Що-до районів, то в головніших маємо здебільшого середньоногих, крім району Карасубазарського, де найчастіше нам зустрічалися сумакроскелі (піддовгоногі); в останньому районі елементи довгоногости взагалі найбільше виявилися, бо з усіх груп довгоногих разом він має 60,4‰, з них 10,4‰ припадає на значно довгоногих суб'єктів (гіпермакроскелів). В Теодосійському районі ця довгоногість різних груп виявилася в 48,1‰, тоді як у Судацькому—41,1‰.

Елементи коротконогости зустрінуті взагалі в значно меншій кількості, причому найбільше їх (21,1‰) у Судацькому.

Отже, можемо констатувати, що за нашими даними найбільшою довгоногістю відзначається Карасубазарський район, і що взагалі по всіх районах елементів довгоногих більше, ніж елементів коротконогих.

Розглянувши окремо вищенаведені антропологічні ознаки нашої групи кримських татар, можна прийти до певних висновків що-до антропологічного типу даної групи.

Досліджена нами група кримських татар досить мішаного укладу, переважають суб'єкти середнього укладу, чимало є між ними слабких на будову тіла, і порівняльно мало суб'єктів з міцним укладом. Значну

більшість по всіх районах становлять темноволосі, але чимало зустрічається й руських; що-до білявих, то таких зустрінуто в поодиноких випадках в Судацькому та Теодосійському районах. За коліром очей по всіх районах хоч здебільшого зустрічаються темноокі, але сливе стільки ж і з очами мішаного характеру пігментації, а в Карасубазарському районі останніх навіть більше, ніж темнооких. Ясноокі суб'єкти зустрічалися нам у всіх головніших з досліджених районів, але, звичайно, в дуже невеликій кількості. На зріст здебільшого наші татари вищесередні (1678); високорослих найбільше зустрінуто в Судацькому, менше в Карасубазарському і найменше в Теодосійському районі; малорослі разом з нижчесереднім зростом суб'єкти зустрічалися по всіх районах, найбільше їх у Карасубазарському районі, а взагалі малорослих елементів менше, ніж високорослих, якими найбільш відзначається Судацький район. Показник голови цілої групи брахікефальний (84,08); найбільшою короткоголовістю відзначається Карасубазарський район, з пересічним показником 85,96, довгоголових ми зустріли там тільки одного суб'єкта; татари Судацького та Теодосійського районів пересічно близькі до межі короткочолових та короткоголових, між ними однаковий відсоток зустрінуто довгочолових, а справжніх довгоголових ні одного не зустрінуто. Висота голови різноманітна, а все ж значна більшість низькоголова, особливо це помітно для Судацького району, теж в трохи меншій мірі в Карасубазарському районі; в Теодосійському, хоч і переважають низькоголові, але тут яскравіше виявився мішаний характер висоти голови. Шириною чола наша група татар є різноманітна, здебільшого трапляються близькі до широкочолох, а в Карасубазарському районі яскравіше виступають середньочолох; чимало є по всіх районах суб'єктів і вузькочолох. Наші татари по всіх районах здебільшого є мезопрозопи (за *ind. visage*), широковидих найчастіше зустрінуто в Карасубазарському районі, довговидих, хоч і зустрінуто по всіх районах, але дуже мало. Певна широкуватість лиця (за *ind. facial*) найбільше виявляється теж у Карасубазарському та Теодосійському районах; що-до Судацького, то лице здебільшого тут довгочолової форми, те ж можна сказати й про загальне обличчя татар цього району. Ніс здебільшого середній (мезорини), але дуже часто зустрічаються лепторини (вузьконосі), особливо це в Теодосійському та Карасубазарському районах, в Судацькому їх трохи менше, але там зустрінуто найбільше платиринів (широконосних) з невеличкого взагалі відсотка платиринів для всіх районах. Висування носа здебільшого середнє, чимало є по всіх районах суб'єктів з незначним висуванням носа і порівняльно мало суб'єктів із значним висуванням, останнього найбільше зустрінуто в Судацькому районі. Що-до профіля носа, то він по всіх районах зустрічається всіх своїх категорій, але здебільшого носи прямі та з незначною увігнутістю. Губи різноманітної висоти, здебільшого середні, найбільшою висотою відзначається Судацький район; ширина рота середня. Зубного прогнатизму ми не зустріли зовсім. Монгольські повіки взагалі спостерігаються в дуже мало розвиненому вигляді і зустрічаються рідко, найчастіше в Карасубазарському районі; в інших

районах або зовсім ми їх не зустріли, або зустрічали тільки як сліди цих монгольських повік. Вуха по всіх районах здебільшого досить велике з незначним віддаленням від голови; віддаленість вуха найбільш розвинена в Карасубазарському районі. Горбок Дарвіна зустрічається, але нечасто, в незначно розвиненому вигляді. Горішні кінцівки здебільшого середні; в Теодосійському районі помічається найбільший, хоч і не дуже значний, ухил до короткоруких. Долішні кінцівки теж здебільшого середні, за показником скелі, з більшим ухилом до довгоногости, ніж до коротконогости, причому ця довгоногість яскравіше виявилася в Карасубазарському районі, а в Судацькому, навпаки, найменше. Бюст та тулуб найдовші в Судацькому і найменші в Карасубазарському районі.

Резюмуючи вищесказане, треба зазначити, що досліджена нами група татар майже за всіма описаними антропологічними ознаками і переважно головнішими ознаками являється дуже мішаною групою, ні в якому разі вона не є одноцільною антропологічною одиницею, тут перемішано найрізноманітніші ознаки і, навіть, у різних способах та комбінаціях. За нашими матеріалами ми можемо в даній групі кримських татар зазначити тільки сліди наявності певних чужих антропологічних елементів, розуміючи в даному разі під «чужими» ті елементи, що могли влитися в, т. з., основний антропологічний тип татар вже після приходу їх в XIII в. до Криму. За рештки цього основного типу татар, гадаємо, можна вважати групу сучасних степових татар Криму, приплив до якої чужих елементів, за часи перебування татар у Криму, міг бути менший, ніж до інших груп кримських татар.

Такі сліди чужих елементів помічаються найяскравіше в Судацькому районі у вигляді: ясної пігментації волосся та очей, поруч з іншими пігментаціями (теж і в сусідньому Теодосійському р.) більшої високорослости, зниження брахікефалії, низькоголовости, лиця й обличчя більш овальної форми, більшого розміром й значніше виступаючого носа й почасти більшої вигнутости профіля носа.

В Карасубазарському районі, теж як і в попередньому,—на тлі змішування різноманітного характеру ознак, яскравіше виступають: темна та мішана пігментація, зменшений зріст, більша брахікефалія, широкувате лице й обличчя, більше виставання вилиць, вузькуватість носа з незначним виставанням та почасти з більшою вигнутістю його.

Що-до Теодосійського району, то тут татарська людськість остільки мішаного характеру, що більш менш яскравих слідів наявності якихось певних елементів за нашим матеріалом виділити неможливо.

А взагалі татари гірської чи то середньої смуги півострова, на підставі наших матеріалів, що тут подаємо, являють собою дуже мішану антропологічну групу, без яскравого виявлення якогось певного антропологічного типу чи типів, і, очевидно, групу, яка прийняла в себе багато чужих різноманітного характеру антропологічних елементів. Але в той же час в них можемо бачити береження в деякій мірі і основних їх елементів; вони становлять тим самим перехідний антропологічний етап до степових від, так званих, «узбережних» або південних татар, які, на підставі

взагалі наших спостережень, а також почасти за даними інших дослідників (Харузин т. и.), — яскравіше відзначаються змішуванням з чужими елементами.

Отже, інтерес до антропологічного дослідження кримських татар степової смуги тим більше набирає актуальних форм, тим більше він мусть привабити до себе увагу антропологів для виявлення справжнього антропологічного типу кримських татар так взагалі в сучасному, бо з цього боку вони дуже мало досліджені, як і в минулому, так само для виявлення форм і причин зміни основного антропологічного типу татар, яка, безперечно, відбулася протягом історії та під впливом сучасних взаємовідносин з іншими народами, що залюднюють Кримський півострів.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА, ЯКИМИ КОРИСТУВАВСЯ АВТОР.

- Балабан и Молочек. Строение тела шизофрeнных татар Крыма («Рус. Антроп. Журн.», т. XIV. 1926).
- Беседин, Г. И. Кровяные группы у крымских горных татар («Врач. Дело», № 21, 1/X—1926).
- Васильев, А. А. Готы в Крыму («Извест. Рос. Акад. Истор. Мат. Культуры», ч. I. 1921. Пгг.).
- Ивановский, А. А. Об антропологическом составе населения России («Тр. Антроп. Отд. О-ва Л. Е. А. и Э.», т. XXII. 1904. Москва).
- Иков, К. Н. Краниологии татар южного берега Крыма («Дневник Антроп. Отд. О-ва Л. Е. А. и Э.», в. I. 1891. Москва).
- Кондараки, В. X. Универсальное описание Крыма. 1875.
- Крым-Путеводитель (Крымск. О-во Естествоиспыт. при Крымск. Университете. Крымиздат. 1923. Симферополь).
- Кулаковский, Ю. Прошлое Тавриды (изд. Археолог. Комис. 1914).
- Куфтин, Б. А. Южнобережные татары Крыма («Крым». I. 1925. Москва).
- Лыжин, Н. И. Антропологические наблюдения над Таврическими татарами («Дневник Антроп. Отд. О-ва Л. Е. А. и Э.», в. I. 1891. Москва).
- Мережковский, К. С. Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 году («Географические Известия», т. XVII, в. 2. 1881. СПб).
- Описание Черного моря и Татарии—составил доминиканец Эмиддио Дотелли д'Асколли, префект Кафы, Татарии и проч. 1634 г. («Зап. Одес. О-ва Истор. и Древн.», т. XXIV. 1902. Одесса).
- Путеводитель по Крыму (Крымохрис. Крымгосиздат. 1925. Симферополь).
- Раде, Г. Крымские татары («Вестн. Рус. Географ. О-ва» за 1856 г., ч. XVIII. 1857. СПб).
- Сергеев, Ал. Ногайцы на Молочных Водах («Извест. Таврич. Учен. Архивн. Ком.» № 48. 1912. Симферополь).
- Сергеев, А. А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. («Извест. Тавр. Учен. Архивн. Ком.», № 49. 1913. Симферополь).
- Харузин, А. Н. Заметка о татарах южного берега Крыма («Дневн. Антроп. Отд. О-ва Л. Е. А. и Э.», в. 2. 1890. Москва).
- Харузин, А. Н. О росте татар южного берега Крыма («Дневн. Антроп. Отд. О-ва Л. Е. А. и Э.», в. 3. 1890. Москва).
- Харузин, А. Н. Татары Гурзуфа («Дневн. Антроп. Отд. О-ва Л. Е. А. и Э.», в. 7, 8. 1890. Москва).

ETUDE ANTHROPOLOGIQUE SUR LES TATARS DE CRIMÉE

par ANATOL NOSOW

(Kyjiv).

L'auteur communique dans cet article les résultats des mensurations anthropologiques sur les tatars de Crimée, faites en 1927.

Il a mesuré 179 sujets (hommes) dans l'arrondissement de Bachéysaraj (2), dans celui de Symféropol (2), de Karasubazar (55), de Kerç (2), de Teodosija (27), de Sudak (90) et dans celui de Jalta (1).

Tous les tatars mesurés appartiennent, par leur état social, aux cultivateurs-proprétaires de l'âge de 21—58 ans. La grande majorité a de 21—40 ans. Etudiant en détail les indices anthropologiques de ce groupe de tatars en entier et dans chaque arrondissement en particulier—principalement dans ceux où ont été faites les mensurations sur le plus grand nombre de sujets, l'auteur arrive à la conclusion que ce groupe de tatars présente un groupe très mélangé, qui n'est pas une unité anthropologique homogène, mais qui présente une grande variété d'indices et de combinaisons des plus hétérogènes.

Sur ce fond général d'un caractère tellement mélangé et hétérogène, on peut distinguer, rien que dans l'arrondissement de Sudak, quelques traces de l'influence d'éléments anthropologiques étrangers, qui se font jour principalement par: une pigmentation plus claire des cheveux et des yeux (ensemble avec d'autres pigmentations), une taille plus grande, une baisse de la brachycéphalie, un indice facial de formes plus ovales, des dimensions du nez plus grandes et par des nez plus proéminants et parfois par une plus grande convexité du nez.

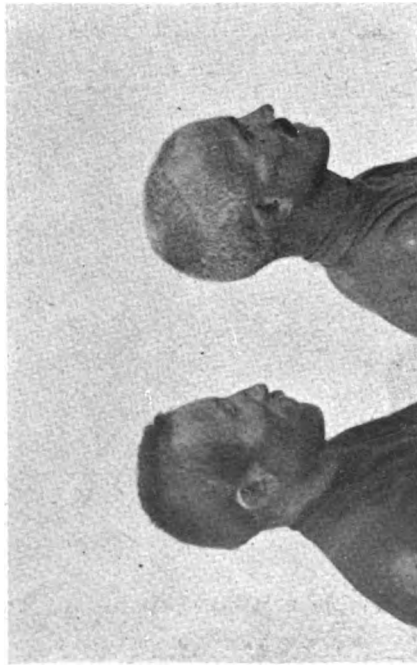
Dans l'arrondissement de Karasúbazar apparaissent d'une façon plus prononcée la pigmentation foncée ou mélangée, la taille plus petite, une plus forte brachycéphalie, une face et un visage plus larges, des pommettes plus saillantes, un nez plus étroit, un peu plus proéminent et parfois plus convexe.

La population tatar de l'arrondissement de Teodosia a un caractère si mélangé, qu'il est impossible de reconnaître avec nos données des traces plus ou moins précises des éléments étrangers.

Somme toute il faut noter que les tatars de la partie montagneuse de la Crimée, tout en présentant un groupe anthropologique très mélangé, ont, jusqu'à un certain degré, conservé leurs éléments fondamentaux. Ils présentent un groupe transitoire entre les tatars de la plaine de Crimée et ceux de la partie riveraine du Sud chez lesquels on remarque le plus d'éléments étrangers.

Selon l'auteur il faut chercher les éléments anthropologiques fondamentaux de la race chez les tatars de la plaine de Crimée qui, malheureusement, sont encore très peu étudiés. En même temps l'étude de leur type anthropologique acquiert une grande importance pour la détermination du vrai type anthropologique des tatars de Crimée dans les temps passés et actuels et aussi pour la détermination en général les formes et les causes des changements du type fondamental. Voilà pourquoi l'étude des tatars de la plaine de Crimée présente un grand intérêt pour les anthropologues.

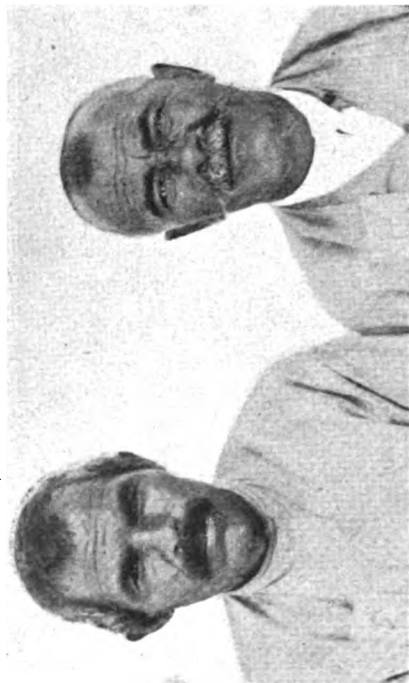
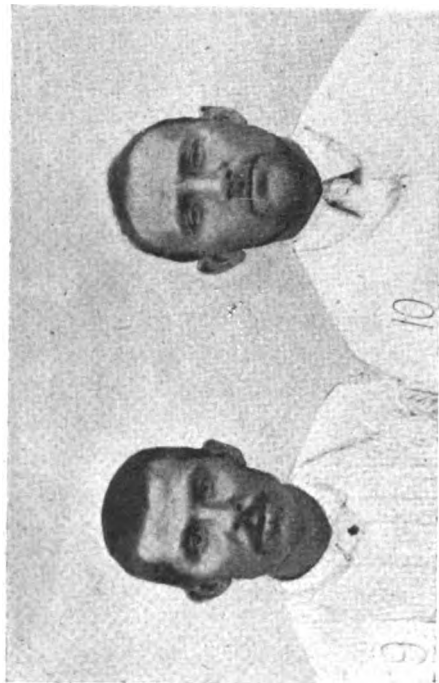
Кримські татари. Табл. 1.

№ 2. Карасубазарськ. р., с. Аргин. № 1,

№ 4, Карасубазарськ. р., с. Аргин. № 3,

Кримські тагари. Табл. 2.

№№ 9—6. Карасубазарськ. р., с. Баксан. №№ 10—5.

№ 8. Карасубазарськ. р., с. Баксан. № 7.

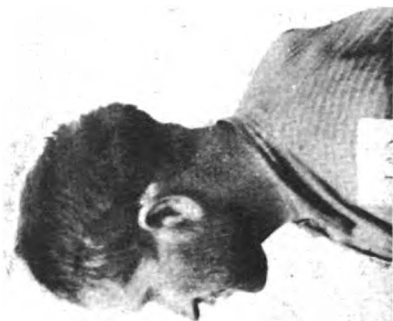
Кримські татари. Табл. 3.

№ 11. Теодосійськ. р., с. Джума-Елі. № 12.

№ 17. Теодосійськ. Р., с. Джума-Елі. № 18.

Кримські тагари. Табл. 4.

№ 20. Теодосійськ. р.
с. Бурундук.

№ 19. Теодосійськ. р.
с. Киліші.

№ 25. Судацьк. р.
с. Огузи.

№ 26. Керченськ. р.
с. Джав-тебе.

Кримські татари. Табл. 5.

№ 23.

Судацьк. Р., с. Огузи.

№ 24.

№ 21.

Судацьк. Р., с. Огузи.

№ 22.

Кримські татари. Табл. 6.

№ 28/27.

Судацьк. р., с. Кози.

№ 27/28.

№ 30.

Судацьк. р., с. Кози.

№ 29.

Кримські татари. Табл. 7.

№ 36. Сулацьк. р., с. Біюк-Таракташ. № 35.

№ 34. Карасубазарськ. р.
с. Кагиша.

№ 33. Сулацьк. р.
с. Біюк-Таракташ.

Кримські татари. Табл. 8.

№ 37.

Судацьк. р., с. Кутлак. № 40.

№ 39.

Судацьк. р., с. Кутлак.

№ 38.

До стат. «До антропології кримських татар».

Т А Б Л И Ц І
антропометричних вимірів 179 кримських татар
р. 1927

№№	Район і село	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота грудн. виглибини Fourchette sternale	Висот. вушн. отвору H. du trou auditif	Висота краю плечев. виростку лопатки Acromion	Висота локтєв. суглобу Haut. du coude
	Бахчисарайський р.									
158	Бахчисарай	28	2	темн.	темн.	169,5	138,6	157,5	140,1	108,1
159	»	41	2	»	»	158,5	127,2	145,2	124,2	96,7
	Симферопольський р.									
181	Симферополь	52	2	»	»	179,2	145,0	166,5	147,6	116,0
173	Яні Сарай	49	2	»	»	168,6	136,1	156,2	137,0	105,5
	Карасубазарський р.									
1	Аргин	42	1	»	»	157,0	125,0	146,0	128,0	97,8
2	»	35	1	рус.	міш.	158,9	130,0	148,2	131,3	101,1
3	»	43	2	темн.	темн.	172,3	138,8	161,5	139,5	104,1
4	»	40	2	»	міш.	173,0	140,4	162,6	140,8	105,2
5	»	51	2	рус.	ясн.	160,2	129,1	147,5	128,9	96,8
6	»	42	3	темн.	темн.	169,0	135,0	156,4	134,8	103,7
172	»	53	2	рус.	міш.	154,3	122,7	140,0	122,3	92,7
171	»	40	3	темн.	темн.	168,2	135,6	156,0	136,0	107,3
170	»	22	2	»	»	176,0	140,8	162,9	142,2	111,5
169	»	53	2	рус.	міш.	158,5	128,6	146,5	127,0	99,5
168	»	35	2	»	»	167,5	135,8	154,7	136,2	104,7
167	»	48	2	»	»	168,1	135,0	156,5	136,4	103,2
166	»	48	2	темн.	»	167,5	136,7	155,2	136,2	106,5
165	»	48	1	рус.	ясн.	172,5	137,6	159,7	139,5	109,8
164	»	50	1	темн.	міш.	173,0	139,0	160,1	139,1	107,9
163	»	31	2	рус.	»	164,0	130,0	150,0	133,7	99,0
161	Баксан	33	2	темн.	темн.	165,9	134,0	153,3	135,4	105,0
162	»	48	2	»	»	164,5	133,2	153,7	135,1	103,9
57	»	38	2	рус.	міш.	167,2	135,2	155,0	136,6	106,2
56	»	25	2	»	»	167,2	134,6	155,8	137,4	105,8
55	»	32	3	темн.	темн.	166,0	134,0	153,6	137,0	107,4
54	»	42	2	рус.	міш.	162,2	137,9	151,5	130,0	99,6
53	»	24	1	темн.	темн.	162,0	128,9	150,0	133,4	102,3
52	»	44	1	»	»	166,5	131,5	154,3	135,0	105,1
51	»	31	1	»	»	169,0	137,2	155,3	137,8	105,3
50	»	50	3	рус.	міш.	159,3	127,2	147,0	128,1	100,1
49	»	42	3	темн.	»	172,3	139,3	162,4	145,5	113,9
48	»	44	2	»	темн.	172,5	140,8	160,5	141,3	106,7
47	»	38	1	»	міш.	177,3	145,0	163,8	148,9	112,4
46	»	23	2	»	»	152,1	123,9	139,9	120,2	91,9
45	»	27	2	рус.	темн.	172,5	139,6	161,0	141,6	110,8
44	»	34	2	темн.	»	167,0	132,5	154,0	133,6	109,9
43	»	46	1	»	»	171,3	141,5	162,6	142,3	110,2
42	»	25	2	»	міш.	168,7	135,8	157,3	136,3	106,2
41	»	26	2	»	темн.	173,4	141,0	161,3	139,6	106,5
10	»	36	3	рус.	міш.	170,0	136,9	158,0	136,2	102,1
9	»	30	2	темн.	темн.	176,3	141,8	163,0	144,6	109,8
8	»	35	1	рус.	ясн.	158,5	127,3	149,7	131,5	100,3
7	»	55	2	темн.	міш.	164,6	130,3	151,7	130,9	101,1
174	Борюс	43	3	»	темн.	180,0	147,5	165,9	149,0	111,2
157	Ускут	29	2	рус.	міш.	164,5	131,3	152,3	133,2	105,1
150	»	32	1	»	»	169,0	135,0	154,8	132,2	99,5
149	»	22	1	»	»	162,0	129,4	148,6	131,2	100,4
146	»	42	2	»	»	161,5	129,2	148,8	130,4	102,2
155	»	48	2	»	»	161,0	128,5	150,1	128,6	99,3
154	»	45	2	темн.	»	167,8	133,8	157,0	139,8	106,0

Висота сер. пальця H. de l'extr. du médus	Висота коліна Haut. du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст на сиді Taille assis	Довжина тулубу Long. du tronc	Довжина дол. кін- цівки Extrémités inf.r	Скелія Skélie	Довжина гор. кін- цівки Extrémités super.	Показник голови Indice céphalique	Премір подовжн. D. antéropostérieur	Промір поперецн. D. transversal	Найменша ширина чол D. frontal minimum	Показник чол D. transv.-100	Промір вилиць D. bizygomatique	Висування вилиць Saillie des pommettes
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
62,8	47,1	7,2	88,5	57,6	81,0	91,53	77,3	83,78	185	155	109	70,32	138	0
58,2	41,9	6,8	77,5	46,2	81,0	104,5	66,0	83,33	192	160	100	62,50	134	0
71,7	47,3	6,5	98,5	64,6	80,7	81,93	75,9	88,95	190	169	110	65,09	154	1
64,0	48,0	7,0	85,0	52,5	83,6	98,35	73,0	83,33	198	160	110	68,75	149	2
58,0	47,2	7,0	81,5	49,5	77,5	95,09	70,0	85,57	194	166	112	67,47	146	2-3
57,3	44,7	7,0	77,0	48,1	81,9	106,36	74,0	89,67	184	165	105	63,64	147	2
61,3	46,5	6,5	84,2	50,7	88,1	104,63	78,2	91,30	184	168	109	58,60	139	2
63,0	47,0	8,0	90,5	57,9	82,5	91,16	77,8	78,76	193	152	105	69,08	149	2
58,5	43,7	7,1	83,0	51,9	77,2	93,00	70,4	89,27	177	158	108	68,35	142	1
61,0	46,2	6,2	86,2	52,2	82,8	96,06	73,8	82,54	189	156	105	67,31	145	2-3
55,5	39,5	5,4	82,0	50,4	72,3	88,17	66,8	90,56	180	163	109	66,87	138	1-2
63,6	44,8	5,6	88,0	55,4	80,2	91,13	72,4	90,96	188	171	116	67,84	150	1
67,2	46,5	7,8	91,5	56,3	84,5	92,35	75,0	88,78	196	174	118	67,82	153	2
57,8	47,2	7,0	81,0	51,1	77,5	95,68	69,2	74,74	190	142	102	71,83	140	1
65,8	43,6	7,5	84,5	52,8	83,0	98,22	70,4	83,25	191	159	108	67,92	138	0
62,0	48,2	8,0	86,2	53,1	81,9	95,01	74,4	91,11	180	161	107	65,24	142	1
60,0	47,7	7,0	87,5	56,7	80,0	91,43	76,2	82,16	185	152	107	70,39	138	2
65,8	43,5	7,0	91,3	56,4	81,2	88,94	73,7	84,37	192	162	108	66,67	144	2
65,5	47,1	8,8	85,5	51,5	87,5	102,34	73,6	86,77	189	164	111	67,69	145	2
56,9	42,0	6,3	85,0	51,0	79,0	92,94	76,8	90,34	176	159	99	62,26	138	2
65,3	45,7	7,4	84,5	52,6	81,4	96,33	70,1	86,59	179	155	101	65,16	141	2
59,1	43,5	7,0	88,1	56,8	76,4	86,72	76,0	84,86	185	157	112	71,34	144	1-2
63,5	44,5	6,0	89,2	57,2	78,0	87,44	73,1	79,89	189	151	110	72,85	146	1
63,6	44,1	8,0	91,5	58,9	75,7	82,73	73,8	79,00	200	158	102	64,56	141	1
65,3	48,3	8,0	85,0	53,0	81,0	95,29	71,7	90,00	190	171	110	64,33	156	1-2
59,2	41,6	7,0	86,3	52,0	75,9	87,95	70,8	86,41	184	159	108	67,92	146	3
61,5	44,1	5,8	84,5	51,4	77,5	91,72	71,9	82,07	184	151	107	70,86	134	1
60,4	43,3	6,0	90,2	55,2	76,3	84,59	74,6	86,34	183	158	103	65,19	141	1-2
63,6	49,0	5,5	84,8	53,0	84,2	99,29	74,2	85,41	185	158	109	68,99	143	1
60,1	45,0	7,0	88,0	55,9	71,3	81,02	68,0	82,45	188	155	110	70,97	145	2
71,0	47,0	7,6	87,7	54,7	84,6	96,47	74,5	81,54	195	159	108	67,92	145	2
61,3	43,1	7,1	89,5	57,8	83,0	92,74	80,0	80,65	186	150	104	69,33	145	1-2
66,3	44,3	7,0	88,5	56,2	88,8	100,34	82,6	82,11	190	156	110	70,51	144	1
49,5	44,5	6,0	79,6	51,4	72,5	91,08	70,7	88,56	166	147	106	72,11	141	1-2
67,8	45,2	6,5	94,0	61,1	78,5	83,51	73,8	83,77	191	160	109	68,12	138	1
65,8	45,5	6,0	93,0	58,5	74,0	79,57	67,8	82,74	197	163	104	63,30	144	1
64,2	46,5	7,0	89,8	57,0	84,5	94,10	78,1	79,90	199	159	106	66,67	140	1
64,5	46,0	6,5	89,0	56,1	79,7	89,55	71,8	88,33	192	160	112	70,00	145	2
62,2	45,4	7,8	85,5	53,1	87,9	102,81	77,4	98,89	180	178	111	62,36	151	2
61,1	46,2	6,7	87,6	54,5	82,4	94,06	75,1	84,82	191	162	106	65,43	156	2-3
61,2	49,3	7,0	90,0	55,5	86,3	95,89	83,4	86,96	184	160	106	66,25	148	2
57,9	44,8	5,3	81,1	49,9	77,4	95,44	73,6	92,57	175	162	109	67,28	150	3
61,9	42,0	5,8	89,5	55,2	75,1	83,91	69,0	82,41	199	164	103	62,80	138	1
70,1	47,2	7,0	96,0	63,5	84,0	87,50	78,9	90,66	182	165	117	70,91	153	0
61,1	45,1	4,6	—	—	—	—	72,1	85,08	181	154	112	72,73	140	1
59,7	41,5	7,5	88,3	54,3	80,7	91,39	72,5	88,57	175	155	102	65,81	142	2
61,8	46,4	7,0	86,5	53,9	75,5	87,27	62,4	88,89	180	160	103	61,38	136	1-2
57,9	42,8	4,5	—	—	—	—	72,5	85,56	180	154	104	67,53	143	3
63,3	41,2	6,5	—	—	—	—	65,3	83,24	179	149	108	72,48	140	1
61,5	44,4	4,2	—	—	—	—	78,3	85,63	181	155	107	69,03	142	1

Промір долішньо-щелепний D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne	Показник висотно-подовжн. Ind. vertical	Показн. вис.-попер Ind. transverso-ver- tical	Загальна висота обличчя Hauteur du visage	Показник обличчя Indice visage	Вис. лоб.-підборідн. Haut. orbito-men- tonière	Показник лляця Indice facial	Вис. нос.-підборідн. Haut. naso-mento- nière	Висота носа Haut. naso-sous- nasale	Ширина носа Largeur du nez	Показник носа Indice du nez	Профіль носа Profil du nez	Виставання носа Proéminence du nez	Висота носогубна Haut. nasolabiale
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
112	120	64,86	77,42	196	74,41	150	92,00	128	58	39	67,24	-0	2	76
104	133	69,27	83,12	175	76,57	140	95,71	113	53	42	79,25	-1	1	76
113	127	66,84	75,15	198	77,78	152	101,32	122	52	42	80,76	-1	1	76
114	124	64,58	77,50	192	77,60	141	105,67	122	52	39	75,00	0	2-3	74
101	110	56,70	66,27	188	77,76	137	106,57	116	46	42	91,30	-1	2	69
120	107	58,15	64,85	193	76,17	148	99,32	128	54	34	62,96	-1	1	76
102	108	58,70	58,08	194	71,65	142	97,89	123	51	35	68,63	+1	1	73
112	104	53,87	68,42	195	76,41	142	104,93	127	54	36	66,67	0	2	75
110	127	71,75	80,38	180	78,89	135	105,18	116	50	39	78,00	0	2	71
107	126	66,67	80,77	185	78,37	142	102,11	120	46	41	90,22	+1	1	73
107	132	73,33	80,98	185	74,59	140	98,57	118	52	42	81,77	0	2	76
110	122	64,89	71,34	173	86,70	133	112,78	114	53	45	84,91	0	1	72
115	131	66,84	75,29	202	75,74	156	98,08	131	52	39	75,00	0	1	89
106	120	63,61	84,51	186	75,27	136	102,94	-	-	-	-	-	-	-
106	128	67,02	80,50	180	76,67	137	100,73	118	49	35	71,43	0	2	72
106	116	64,44	70,13	173	82,08	139	102,16	119	54	42	77,18	0	2	75
104	123	66,49	80,92	188	73,40	142	97,18	126	59	47	79,16	+1	2	80
112	128	66,67	79,01	183	78,69	141	102,13	125	60	42	70,00	+1	2	77
109	129	68,25	78,66	187	77,54	142	102,11	124	59	42	79,19	+1	2	85
110	110	79,55	88,05	185	74,59	149	92,62	125	50	34	68,00	0	1	80
110	126	70,39	81,29	185	76,22	139	101,44	121	47	36	76,60	-1	1	74
117	108	58,38	68,79	187	77,01	140	102,86	126	55	47	85,45	+1	2	76
109	122	64,55	80,79	194	75,25	146	100,00	120	51	42	82,35	-1	2	74
108	114	57,00	72,15	189	74,60	137	102,92	125	53	34	64,15	-1	1	74
112	124	65,26	72,51	185	84,32	129	120,93	114	50	39	78,00	-1	2	72
125	107	58,15	67,30	139	77,25	140	104,29	122	54	38	70,37	-1	2	77
108	120	65,22	79,47	187	71,66	138	97,10	116	49	34	69,39	+1	1	71
115	122	66,67	77,22	188	76,60	148	97,30	125	58	38	65,52	0	2	84
100	137	74,05	86,71	187	76,47	148	96,62	130	54	35	64,81	0	1	81
116	123	65,43	79,35	195	74,36	148	97,97	129	55	40	72,73	0	2	80
109	99	50,77	62,26	л и с н й	146	146	99,32	128	50	41	82,00	0	2	76
107	120	64,52	80,00	175	82,86	135	107,41	117	50	39	78,00	0	2	75
115	135	71,05	86,54	190	75,79	152	94,74	130	54	38	70,37	-1	2	81
100	122	73,49	82,99	176	80,11	141	100,00	120	58	35	60,34	+2	2	74
110	115	60,21	71,87	195	70,77	145	95,17	120	49	33	67,34	0	1	74
115	130	65,99	79,75	184	78,26	140	102,86	118	48	38	79,17	-1	1-2	69
116	117	58,79	73,58	184	76,09	141	99,29	123	55	45	81,82	-1	2-3	74
115	114	59,37	71,25	180	80,56	136	106,62	120	46	35	76,09	-1	1	69
113	121	67,22	67,98	166	90,96	135	111,85	116	50	38	76,00	-1	1	65
113	120	62,83	74,07	181	86,19	139	112,23	120	55	38	76,09	-1	1	77
120	133	72,28	83,12	186	79,57	145	102,07	125	50	36	72,00	-1	1	77
106	88	50,29	54,33	166	90,36	133	112,78	114	47	39	82,98	-1	1	72
114	129	64,82	78,56	187	73,80	142	97,18	120	53	39	73,58	0	2	78
119	141	77,47	85,45	196	78,06	142	107,75	122	51	42	77,78	-1	1	75
113	122	67,40	79,22	161	89,96	134	104,48	115	52	33	63,46	-1	1	69
110	142	81,14	91,61	196	72,45	157	90,45	136	57	35	61,40	+1	2	81
111	134	74,44	83,75	175	77,71	141	96,45	124	52	39	75,00	0	2	72
116	127	70,56	82,47	193	74,09	145	98,62	127	57	38	66,67	0	3	79
103	109	60,89	73,15	205	68,21	147	95,24	127	57	39	68,42	0	3	74
113	103	59,69	69,67	170	83,53	137	103,65	122	59	37	62,71	0	2	78

Прогнатизм зубів Prognathisme	Внутр. промір ку- тів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рога Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Вис. долішн. щелепи Haut. mandib. buc- comenton	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довж. хрящов. вуха Long. de l'oreille cartilag.	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tubercul de Darwin
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
0	36	94	29,0	0	14	50	28,00	52	62	48	36	58,06	1	1
0	33	88	27,5	0	15	51	29,41	43	76	58	43	56,58	0	0
0	39	97	29,0	0	16	54	29,63	53	71	54	40	56,34	1	0
0	34	89	27,5	0	12	52	23,08	51	64	50	37	57,81	1	0
0	35	89	27,0	0	8	45	17,78	46	62	50	35	56,45	2-3	0
0	32	84	26,0	0-1	10	48	20,83	47	61	51	39	63,93	2	1
0	31	88	28,0	0-1	12	50	24,00	52	65	52	36	55,38	1-2	1
0	36	92	28,0	0	12	54	22,22	53	67	53	34	50,75	1	0
0	32	91	29,5	0	8	55	14,55	51	72	53	34	47,22	1	0
0	37	96	29,5	0	20	47	42,55	50	65	51	39	60,00	2	1-2
0	37	94	28,5	0	12	54	22,22	45	69	53	35	50,72	2	1
0	39	96	28,5	0	9	53	16,98	43	70	54	39	55,71	2	0
0	35	95	30,0	0	15	59	25,42	54	69	55	40	57,97	2	0
0	32	88	28,0	0	10	51	19,61	55	68	55	35	51,47	1	0
0	30	89	29,5	1	9	50	18,00	48	60	48	35	58,33	2	0
0	35	89	27,0	0-1	10	55	18,18	50	74	57	38	51,35	2	0
0	35	92	28,5	0	8	50	16,00	46	71	50	38	53,52	2	0
0	34	89	27,5	0	10	52	19,23	45	72	55	44	47,22	2	0
0	32	87	28,5	0	21	50	42,00	51	65	52	37	56,92	2	0
0	32	86	27,0	0	18	50	36,00	53	60	44	32	53,33	2	0
0	39	90	25,5	1	14	53	26,42	54	74	55	38	51,35	2	0
0	36	91	27,5	0	19	58	32,76	46	70	54	37	52,96	2-3	0
0	33	90	28,5	0	15	52	28,85	55	62	48	38	61,29	1	0
0	36	92	28,0	0	14	58	24,14	49	71	53	36	50,70	1	0
0	36	92	28,0	0	9	53	16,98	49	65	49	36	55,38	2	0
0	34	84	25,0	0-1	14	49	28,57	50	63	47	35	55,56	1	0
0	33	90	28,5	0	12	59	20,34	45	71	53	36	50,70	3	0
0	44	92	24,0	0-1	14	52	26,92	53	68	51	38	55,88	2	0
0	35	92	28,5	1	9	56	16,07	51	69	51	39	55,07	1	0
0	37	90	26,5	0	14	55	25,45	50	73	57	39	53,42	2-3	1
0	34	89	27,5	0-1	10	57	17,54	47	65	51	39	60,00	2	0
0	34	93	29,5	0	17	53	32,08	58	65	47	32	49,23	1-2	0
0	34	82	24,0	0-1	14	56	25,00	50	62	44	34	54,84	1	0
0	36	89	26,5	0	14	51	27,45	48	65	50	40	61,54	1	0
0	34	91	28,5	0-1	14	56	25,00	54	64	52	36	56,25	1	0
0	40	93	26,5	0	14	53	26,42	51	70	55	37	52,86	2-3	1
0	34	93	29,5	0	18	54	33,33	52	65	53	38	58,46	0-1	0
0	38	100	31,0	1-2	9	55	16,36	47	69	52	37	53,62	2	0
0	36	91	27,5	0	10	53	18,87	50	68	53	39	57,35	2	0
0	30	87	28,5	0	23	56	41,07	52	64	50	34	53,12	2	0
0	35	86	25,5	1	11	56	19,64	48	58	44	35	60,34	2	0
0	38	90	26,0	0	11	57	19,30	45	66	52	35	53,03	2	0
0	38	94	28,0	0	9	50	18,00	46	72	50	36	50,00	1	0
0	33	89	28,0	0	10	52	19,23	54	55	47	34	61,82	2	0
0	33	87	27,0	0	16	49	32,65	54	64	49	37	51,81	1	0
0	33	83	25,0	0	17	52	32,69	55	62	47	36	58,06	3	1
0	35	94	29,5	0	12	58	20,69	49	75	59	36	48,00	3	1
0	33	91	29,0	0	11	54	20,37	50	65	51	39	60,00	2	0
0	32	91	29,5	0	7	53	13,21	45	74	59	39	52,70	1	0

№№	Район і село	Вік	Уклад	Колір волосся	Колір очей	Зріст	Висота грудн.	Висота вушн.	Висота краю плечев.	Висота локтев.
		Age	Constitution	Couleur des cheveux	Couleur des yeux	Taille debout	выгибни	отвору	виростку лопатки	суглобу
№№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
153	Ускут	32	1	темн.	темн.	165,5	133,2	154,0	131,6	102,5
152	»	42	2	»	»	161,4	127,3	150,8	131,3	102,8
151	»	38	2	»	»	176,0	141,0	163,4	141,3	108,0
175	Карасубазар	41	1	рус.	міш.	165,0	133,8	152,8	133,9	103,5
176	»	30	1	темн.	темн.	164,5	132,5	151,9	132,8	102,9
177	»	28	2	»	»	162,3	128,8	148,4	132,5	99,0
180	»	36	2	»	»	170,5	138,4	157,2	140,8	109,5
34	Катиші	50	1	»	міш.	167,5	133,2	153,3	131,3	101,8
179	Яні-Сала	34	3	»	темн.	177,1	143,6	165,4	147,3	114,0
Керченський р.										
26	Джав-тебе	43	1	»	»	183,7	147,7	167,8	145,9	111,4
32	Ташзнар	39	1	»	»	167,5	135,9	159,0	137,4	104,0
Теодосійський р.										
20	Бурундук	37	2	темн.	темн.	164,2	130,1	151,2	130,7	99,6
11	Джума-Єлі	52	3	»	міш.	182,0	146,5	166,0	146,1	113,0
12	»	27	3	»	темн.	167,0	133,3	153,7	135,3	101,9
13	»	50	2	»	»	166,2	133,9	154,0	135,0	103,3
14	»	32	2	»	»	171,5	137,7	160,1	138,7	108,1
16	»	22	2	»	»	169,1	135,7	154,2	134,0	101,5
17	»	36	2	рус.	міш.	162,2	129,9	149,4	133,2	98,4
18	»	37	3	темн.	темн.	165,0	133,4	155,1	135,9	105,2
62	»	30	2	рус.	міш.	167,2	132,4	154,6	133,8	102,0
63	»	24	2	темн.	темн.	167,5	135,8	154,3	136,7	106,2
64	»	24	2	»	міш.	163,0	131,3	152,6	134,7	104,3
65	»	35	2	біл.	»	162,2	130,8	150,5	129,2	102,0
66	»	57	2	темн.	»	162,4	129,4	150,4	131,1	101,7
67	»	31	2	»	темн.	167,4	135,0	155,2	134,2	103,6
68	»	37	1	»	»	166,6	134,6	151,8	132,5	100,3
69	»	35	1	»	»	167,2	131,5	153,4	133,8	102,4
70	»	22	1	»	»	167,7	134,4	154,5	135,8	105,6
71	»	24	2	рус.	міш.	170,1	134,9	156,5	134,8	104,6
72	»	35	2	темн.	темн.	165,2	132,0	152,9	132,2	103,7
73	»	52	2	рус.	міш.	168,0	135,0	154,0	132,7	99,7
74	»	30	2	»	»	158,0	125,6	143,9	124,6	94,5
19	Куліші	40	3	біл.	ясн.	173,2	139,8	158,2	138,6	107,2
15	Савучі	22	2	темн.	темн.	173,2	139,5	159,7	142,0	111,2
58	Старий Крим	40	2	рус.	міш.	165,6	132,7	151,6	134,2	101,6
59	»	40	2	»	ясн.	164,0	133,6	152,0	136,0	104,5
60	»	58	1	»	міш.	164,5	130,0	152,5	131,4	102,4
61	»	39	2	темн.	темн.	174,0	149,0	159,6	141,0	109,0
Судацький р.										
33	Бік-юТаракташ	50	2	темн.	темн.	170,8	137,7	159,5	139,8	107,0
35	»	24	2	»	»	174,5	141,1	161,5	141,7	108,0
36	»	30	2	»	»	171,0	138,5	159,4	138,8	106,3
117	»	24	2	»	міш.	172,0	138,4	158,8	135,8	105,9
118	»	47	1	»	темн.	167,0	133,9	155,6	136,9	103,2
119	»	27	2	»	»	168,8	135,0	157,3	135,9	103,6
120	»	51	2	»	міш.	162,2	128,5	149,8	133,4	103,5
121	»	25	2	рус.	»	170,3	136,8	158,1	135,3	104,0
122	»	25	3	»	темн.	164,5	131,4	152,1	131,7	102,1
27	Кози	33	2	»	міш.	161,0	129,1	150,3	129,5	100,2
28	»	49	2	темн.	темн.	168,0	133,2	157,0	135,9	105,4

Висота сер. пальця H. de l'extr. du médius	Висота коліна Haut. du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст навсидя Taille assis	Довжина тулубу Long. du tronc	Довж. дол. кінцівки Extrémités infer	Скелія Skélie	Довж. гор. кінцівки Extrémités super	Показник голови Indices céphalique	Промір подовжн. D. antéropostérieur	Промір попереchn. D. transversal	Найменша ширина чоло D. frontal minimum	Показник чола D. trans.-100	Промір вилиць D. bizygomatique	Висування вулиць Saillie des pommettes
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
60,6	42,6	5,1	—	—	—	—	71,0	88,57	175	155	116	74,84	134	1
61,9	42,6	5,2	87,5	53,4	73,9	84,46	69,3	84,83	178	151	103	68,21	140	1
66,0	45,2	4,5	—	—	—	—	75,3	82,11	190	156	106	67,95	142	1
63,8	42,9	6,0	90,3	59,1	74,7	82,72	70,1	91,62	179	164	110	67,07	146	1
60,5	43,7	8,2	87,9	55,9	76,6	87,14	72,3	90,11	182	164	108	65,85	144	1
57,7	41,6	4,2	86,2	52,7	76,1	88,28	74,8	90,71	183	166	107	64,46	139	1
65,3	44,9	6,4	—	—	—	—	74,5	78,89	199	157	114	72,61	153	2
59,0	43,6	7,0	90,7	56,4	76,8	84,67	75,0	89,78	186	167	114	68,26	148	2
71,0	49,8	6,4	91,3	57,8	85,8	93,98	76,2	87,23	188	164	110	67,07	151	1
65,0	49,2	9,2	95,0	59,0	88,7	93,37	80,9	76,00	200	152	105	69,08	150	3
59,6	44,7	5,9	89,9	57,4	77,6	86,32	77,8	78,00	189	149	97	65,10	136	2
58,7	44,2	5,0	86,5	52,4	77,7	89,83	72,0	81,38	188	153	110	71,90	145	2
71,8	50,8	7,3	97,3	61,8	84,7	87,05	74,3	77,50	200	155	105	67,74	141	1—2
62,1	41,8	6,1	88,2	54,5	78,8	89,34	73,2	82,56	195	161	109	67,70	149	1—2
62,7	43,1	7,8	84,6	52,3	81,6	96,45	72,3	84,18	177	149	100	73,83	139	1
66,7	45,1	6,0	86,5	52,7	85,0	98,27	72,0	81,68	191	156	112	71,79	143	0—1
62,2	42,6	5,9	91,7	58,3	77,4	84,41	71,8	87,23	188	164	102	62,20	149	2
65,2	42,3	6,8	84,5	52,2	77,7	91,95	68,0	88,95	190	169	108	63,91	149	1—2
64,0	43,9	5,8	85,8	54,2	79,2	92,31	71,9	85,87	184	158	101	63,93	144	1
61,5	44,4	6,2	92,0	57,2	75,2	81,74	72,3	83,78	185	155	107	69,03	144	1
63,7	42,5	5,5	89,0	57,3	78,5	88,20	73,0	87,64	178	156	106	67,95	145	1
63,7	44,8	6,5	83,9	52,2	79,1	94,28	71,0	78,61	187	147	102	69,39	141	1
58,6	45,1	6,0	80,7	49,3	81,5	100,99	70,6	76,06	188	143	100	69,93	135	1
65,0	39,2	6,2	87,2	54,2	75,2	86,24	66,1	83,15	184	153	107	69,93	145	1—2
62,0	45,2	5,2	88,3	55,9	79,1	89,58	72,2	79,47	190	151	112	74,17	144	1
57,4	43,8	4,8	88,0	56,0	78,6	89,32	75,1	85,08	181	154	100	71,43	140	1
60,5	42,4	5,0	89,8	54,1	77,4	86,19	73,3	78,95	190	150	102	68,00	148	2—3
62,5	43,8	5,7	86,5	53,2	81,2	93,87	73,3	81,58	190	155	112	72,26	145	1
62,7	45,7	4,5	86,5	51,3	83,6	96,65	72,1	85,48	186	159	99	62,26	141	0
58,6	42,0	6,1	90,3	57,1	74,3	82,95	73,6	80,31	193	155	104	67,10	140	1—2
59,6	42,8	6,0	90,1	57,1	77,9	86,46	73,1	84,24	184	155	109	70,32	146	2—3
51,8	41,8	4,3	80,0	47,6	78,0	97,50	72,8	81,91	188	154	102	66,23	138	0—1
64,0	44,5	6,1	88,5	55,1	84,7	95,71	74,0	87,89	190	167	111	65,86	154	2
69,4	48,8	7,0	90,8	57,1	82,4	90,75	72,6	85,48	186	159	107	67,30	147	2
59,1	41,6	5,7	86,1	53,2	79,5	92,33	75,1	80,62	191	154	103	66,88	145	1—2
64,1	43,6	7,0	82,3	51,9	81,7	99,27	71,9	85,79	183	157	106	67,52	151	2
59,4	42,6	5,2	90,7	56,2	73,8	81,37	72,0	79,79	193	154	108	70,13	145	1
64,1	47,2	5,5	91,6	66,6	82,4	89,96	76,9	83,33	180	150	106	70,67	139	0—1
61,4	46,0	6,6	90,2	57,1	80,6	89,36	78,4	75,38	195	147	107	72,79	141	2
64,9	44,6	6,5	89,3	55,9	85,2	95,41	76,8	89,33	178	159	111	69,81	141	1
62,1	45,6	5,8	88,2	55,7	82,8	93,88	76,7	89,33	178	159	105	66,04	145	1
62,7	44,8	4,9	90,8	57,2	81,2	89,43	72,1	84,32	185	156	107	68,59	150	2
61,0	45,5	5,8	86,2	53,1	80,8	93,74	75,9	84,86	185	157	101	64,33	141	1
61,9	41,5	7,5	86,2	52,4	82,6	95,82	74,0	88,83	179	159	110	69,18	144	1
64,2	42,8	4,8	85,8	52,1	76,4	89,04	69,2	81,48	189	154	112	72,73	142	1
58,1	43,6	5,5	92,0	58,5	78,3	85,11	77,2	83,33	192	160	107	66,87	142	1
62,0	40,4	6,0	86,7	53,6	77,8	89,73	69,7	84,13	189	159	110	69,18	145	0
61,0	42,0	5,6	85,3	52,4	75,7	88,75	68,5	83,42	187	156	106	67,95	136	1
62,2	44,5	5,0	89,3	54,5	78,7	88,13	73,7	80,42	189	152	101	66,45	141	1

Промір доліщньо-щелепний D. bigoniaque	Висота черепа Hautеur du crâne	Показник висотно-подовжн. Ind. vertical	Показн. вис.-попер. Ind. transverso-ver-tical	Загальна висота обличчя Hautеur du visage	Показник обличчя Indice visage	Вис. лоб.-підборідн. Haut. orhrio-men-tonière	Показник лица Indice facial	Вис. носо-підборідн. Haut. naso-men-tonière	Висота носа Haut. naso-sous-nasale	Ширина носа Largeur du nez	Показник носа Indice du nez	Профіль носа Profil du nez	Виставлення носа Proéminence du nez	Висота носо-губна Haut. nasolabiale
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
106	115	65,77	74,20	180	74,44	140	95,71	120	50	30	60,00	+2	2	76
110	106	59,55	70,20	173	80,92	139	100,72	123	51	37	72,55	-1	3	77
111	126	66,32	80,77	195	72,82	148	95,95	127	53	42	79,25	0	3	78
102	122	68,16	74,39	205	71,22	148	98,60	130	61	38	62,80	0	2	84
105	126	69,23	76,83	185	77,84	142	101,41	120	49	41	83,67	-1	2	75
107	139	75,96	83,73	192	72,40	152	91,45	132	58	45	77,59	-1	2	78
119	133	66,83	84,71	209	73,21	156	98,08	134	62	35	56,45	0	1	87
124	142	76,34	85,03	195	75,90	149	98,33	131	55	37	67,27	+1	2	81
121	117	62,23	71,34	209	72,25	151	100,00	130	58	40	68,97	0	2	79
120	159	79,50	104,61	213	70,42	160	93,75	129	58	40	68,97	0	2	79
112	85	44,97	75,17	190	71,58	140	97,14	117	51	36	70,59	0	2	74
117	130	69,15	84,97	185	78,38	137	105,84	117	53	36	67,92	0	1	71
110	160	80,00	103,32	202	69,80	146	96,58	128	53	38	71,70	-1	3	77
118	133	68,21	72,61	195	76,41	145	102,76	129	54	38	70,37	0	2	76
113	122	68,93	81,88	194	71,65	143	97,20	126	53	37	69,81	+2	2	77
108	114	56,69	73,08	189	75,66	143	100,00	132	52	38	73,08	0	2	73
110	149	79,26	90,85	195	76,40	139	107,19	126	49	41	83,67	-2	2	76
111	128	75,29	75,74	195	76,40	147	101,36	129	59	38	64,41	0	2	82
111	99	53,80	62,66	180	80,00	141	102,13	120	51	35	68,63	0	1	75
119	126	68,11	81,29	200	72,00	150	96,00	127	51	36	70,59	-1	1	75
112	132	74,15	84,62	182	79,67	139	104,32	116	52	37	71,15	0	2	68
108	114	60,96	77,55	186	75,81	141	100,00	117	49	35	71,43	-1	1	69
110	117	62,23	81,82	190	71,05	144	93,75	126	53	36	69,92	0	2	74
108	120	65,22	78,43	184	78,80	140	103,57	120	53	34	64,15	-1	2	72
122	122	64,21	80,79	195	73,85	147	97,96	126	54	42	77,78	-1	2	73
111	118	65,19	76,62	184	76,09	136	102,94	110	46	33	71,74	-1	1	67
104	138	72,63	92,00	202	73,25	152	97,37	132	56	37	60,07	+(1-2)	2	79
117	132	69,47	85,16	192	75,52	146	99,32	127	57	36	63,16	0	1	76
115	136	73,12	85,53	188	75,00	142	99,30	128	52	34	65,38	0	2	76
110	123	63,73	79,35	195	71,79	152	92,11	133	54	40	74,07	-(1-2)	2	78
110	140	76,09	90,32	196	74,49	145	100,69	128	51	32	62,75	-1	2	83
109	141	75,00	91,56	185	74,59	139	99,28	121	58	36	75,00	-1	2	71
113	150	78,95	89,82	195	78,97	146	105,48	124	51	38	74,51	+1	2	74
116	135	72,58	84,91	184	78,89	146	100,68	123	48	41	85,42	0	2	70
119	140	73,30	90,91	189	76,72	135	107,47	119	50	45	90,00	-2	1	71
110	120	65,57	76,43	187	80,75	143	105,59	121	51	38	74,51	0	2	75
114	120	62,18	77,92	183	79,23	133	109,02	122	60	39	65,00	+2	2	78
105	144	80,00	96,00	188	73,94	150	92,67	131	65	31	56,36	0	2	81
116	113	57,95	76,87	лн	с и й	156	90,38	132	56	35	62,50	0	2-3	77
114	130	73,03	81,76	185	76,22	141	100,00	119	52	38	73,08	-1	2	71
106	116	65,17	72,96	199	72,86	150	96,67	124	51	45	88,24	-1	2	70
102	132	71,35	84,62	187	80,21	139	107,91	116	51	39	76,47	0	2	73
100	115	62,16	73,25	178	80,90	148	97,30	120	46	39	84,78	0	2	72
114	115	64,25	72,33	188	76,60	138	104,35	115	45	37	82,22	0	1-2	69
103	124	65,61	80,52	174	81,61	138	102,90	112	46	43	93,48	+1	2	69
115	122	83,54	76,25	195	72,82	151	94,04	125	50	38	76,00	0	2	72
119	124	65,61	77,99	192	75,52	140	103,57	119	48	38	79,17	0	1	70
107	103	57,22	68,67	190	76,84	148	91,89	125	49	35	71,43	0	2	78
105	110	58,20	72,37	184	76,63	143	98,60	120	49	41	83,67	0	2	71

Прогнатизм зубів Prognathisme	Внутр. промір кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. Buccal	Вис. доліщ. щелепи Haut. mandib. buc- comenton	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довж. хрящов. вуха Long. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tubercul de Darwin
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
0	30	88	29,0	0	13	45	28,89	49	57	46	36	63,16	1	0
0	33	94	30,5	0	9	53	16,98	49	68	51	36	52,94	2	0
0	34	93	29,5	0	12	58	20,69	53	63	45	38	60,32	1	0
0	33	92	29,5	0	7	60	11,67	49	77	65	45	58,44	2	1
0	34	89	27,5	0	14	53	26,42	48	68	54	38	55,88	2	0
0	34	88	27,0	0	20	55	37,27	60	62	48	38	61,29	1	0
0	31	90	29,5	0	17	49	34,69	50	71	54	34	47,89	2	0
0	34	94	30	0	15	52	28,85	51	77	58	42	54,55	1	0
0	35	93	29	0	11,5	55	20,91	55	70	52	39	55,71	2	0
0	36	93	28,5	0-1	13	56	23,21	52	73	55	39	53,42	3	0
0	31	82	25,5	0	11	51	21,57	49	68	51	37	54,41	1	1
0	30	85	27,5	0	11	52	21,15	50	61	51	36	69,02	1	0
0	31	86	27,5	0-1	12	56	21,43	57	72	60	33	45,83	1	0
0	36	89	26,5	1	19	52	36,54	56	63	45	36	57,14	1	0
0	33	85	26	0	18	52	34,62	53	70	56	38	54,28	2	0
0	38	92	27	0	17	52	32,69	58	66	53	40	60,61	2	0
0	35	92	28,5	0	14	53	26,42	54	68	50	38	55,88	1	0
0	34	93	29,5	1	17	57	29,82	50	64	48	36	56,25	2	0
0	33	88	27,5	0-1	16	51	30,20	47	74	55	38	51,35	2	0
0	33	72	19,5	0	9	50	18,00	54	71	56	37	52,11	1	1
0	34	87	26,5	0-1	12	50	24,00	48	63	49	35	55,36	1	0
0	33	89	28	0	14	55	25,45	48	63	50	36	57,14	1	1
0	33	86	20,5	0	12	49	24,49	49	63	49	38	60,32	1	1
0	35	89	27	0	4	53	7,55	50	63	49	36	57,14	1	1
0	36	95	29,5	1	13	53	24,53	55	64	49	38	59,37	2	0
0	33	87	27	0-1	12	52	23,12	46	66	50	36	54,55	3	0
0	34	91	28,5	0	14	52	26,92	58	64	53	34	53,12	1	0
0	34	94	30,5	1	17	50	34,00	55	65	50	36	55,38	2	1
0	31	87	28	0-1	17	50	34,00	55	64	55	33	56,25	1	0
0	33	89	28	0	11	51	21,15	50	68	52	33	48,53	1	0
0	36	85	24,5	0	6	55	10,91	50	67	49	32	47,76	1	0
0	33	87	27	0	15	47	31,70	52	67	53	39	58,21	1	0
0	33	90	28,5	0-1	6	50	12,00	52	70	50	38	54,28	2	0
0	36	95	29,5	0	12	51	23,53	53	70	55	34	48,57	1	0
0	35	93	29	0	11	55	20,00	51	65	50	36	55,38	2	0
0	37	94	28,5	0	9	54	10,66	49	68	52	39	57,35	2	0
0	35	95	30	0	12	57	21,05	50	77	56	41	53,25	1	1
0	33	90	28,5	0	14	48	29,17	55	62	50	36	58,06	2	0
0	35	91	28	0	16	51	31,37	56	65	55	35	53,85	1	0
0	31	91	30	0	12	56	21,43	50	65	52	40	61,54	1	0
0	36	92	28	0	20	52	39,04	53	67	53	38	56,72	1	1
0	34	91	28,5	0	21	52	40,38	51	61	50	37	60,66	1	0
0	30	87	21,5	0	17	56	30,36	52	69	55	36	52,17	1	0
0	35	96	30,5	0	12	51	23,53	51	66	51	36	54,55	1	0
0	34	93	29,5	0	10	57	17,72	50	70	61	37	52,86	2	1-2
0	32	88	28	0-1	17	50	34,00	58	70	55	34	48,57	2-3	1
0	34	93	29,5	0	17	52	32,69	51	63	49	34	53,97	1	0
0	33	90	28,5	0-1	17	50	34,00	53	67	52	36	53,73	1	0
0	33	90	28,5	0	11	51	21,15	50	71	57	41	57,75	2	1

№№	Район і село	Вік	Уклад	Колір волосся	Колір очей	Зріст	Висота грудн.	Висота вухн. ст-	Вис. краю плечев.	Висота локтев.
		Age	Constitution	Couleur des cheveux	Couleur des yeux	Taille debout	видлини Fourchette sternale	Н. du trou auditif	виростку лопатки Acromion	суглобу Haut du coude
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
29	Қози	30	3	рус.	темн.	174,7	141,7	164,4	142,7	109,8
30	»	46	2	темн.	міш.	168,0	136,0	156,2	135,9	104,3
95	»	26	2	рус.	»	168,0	136,4	158,0	135,5	106,9
96	»	26	3	»	»	168,7	135,5	157,2	135,5	105,7
97	»	30	2	»	»	163,1	129,6	152,3	129,3	99,5
98	»	27	2	»	»	172,0	137,0	160,3	135,1	108,0
99	»	43	2	темн.	темн.	171,2	137,6	158,8	141,4	110,2
100	»	30	2	рус.	міш.	162,7	130,1	151,5	131,1	104,6
101	»	47	1	темн.	темн.	173,0	138,1	159,2	138,6	108,4
102	»	32	3	рус.	міш.	172,0	137,6	160,1	138,1	104,7
103	»	50	1	темн.	темн.	166,7	132,8	156,6	134,6	105,0
104	»	40	2	»	темн.	164,7	132,7	153,4	134,0	104,5
37	Қутлак	29	2	»	»	172,1	136,8	160,2	136,9	103,6
38	»	33	2	рус.	міш.	172,0	136,0	159,0	136,1	104,5
39	»	30	2	темн.	темн.	175,4	141,1	162,6	143,2	109,4
40	»	21	1	»	»	168,0	134,9	157,5	136,5	102,8
133	»	41	1	»	міш.	159,6	128,4	146,9	129,9	100,4
134	»	27	1	рус.	»	179,5	145,3	166,8	147,9	113,6
135	»	34	2	темн.	темн.	153,2	121,6	140,8	124,0	98,5
136	»	27	1	»	»	169,6	136,2	156,7	135,2	101,0
137	»	30	1	»	»	173,5	140,3	162,8	145,0	108,9
138	»	27	2	рус.	»	174,0	142,9	163,6	144,0	111,8
139	»	48	1	темн.	міш.	160,0	127,6	148,6	130,2	97,8
140	»	38	2	»	темн.	158,5	125,3	146,8	125,9	96,3
141	»	32	2	рус.	ясн.	167,5	133,2	156,0	134,4	105,0
142	»	25	2	темн.	темн.	175,5	140,2	162,8	141,0	109,0
143	»	24	2	рус.	міш.	162,5	128,8	150,0	128,0	101,1
144	»	27	2	»	»	168,7	134,5	156,8	136,4	102,8
145	»	24	2	темн.	темн.	173,0	137,5	159,1	138,3	107,6
146	»	54	2	»	»	170,0	137,7	156,7	137,5	105,1
147	»	35	1	»	»	168,0	133,0	156,2	136,2	104,0
148	»	25	1	»	міш.	165,8	132,0	154,1	133,7	103,4
123	Қучук-Таракташ	27	2	»	темн.	173,0	140,1	162,0	132,6	107,0
124	»	29	2	»	»	170,6	135,9	158,9	138,8	107,2
125	»	37	2	»	»	164,0	132,1	151,8	134,1	104,5
126	»	30	2	»	»	172,2	137,5	160,0	139,7	109,1
127	»	35	3	»	»	176,5	143,5	164,5	144,8	112,9
128	»	52	1	»	міш.	164,0	131,3	151,2	132,0	102,4
129	»	27	1	»	»	166,0	132,2	153,9	131,8	102,3
130	»	40	2	»	»	166,5	133,7	155,7	134,7	105,7
131	»	35	3	»	темн.	173,0	138,8	159,6	140,8	109,7
132	»	52	1	»	»	160,0	126,2	147,7	127,5	99,2
21	Отузы	46	2	рус.	міш.	166,5	130,8	154,9	134,8	103,2
22	»	40	2	»	»	171,8	137,7	159,4	138,5	108,0
23	»	51	2	темн.	темн.	169,2	135,0	159,9	140,6	105,1
24	»	40	3	»	»	167,2	134,5	154,8	134,2	105,7
25	»	31	1	рус.	міш.	168,0	133,2	156,4	137,0	105,7
75	»	33	—	темн.	темн.	184,0	147,7	173,2	152,2	117,1
76	»	24	2	»	»	168,0	132,3	153,2	133,8	104,5
77	»	28	3	рус.	міш.	179,6	143,5	165,6	145,2	113,6
78	»	30	3	темн.	темн.	165,7	133,7	153,3	132,5	103,5
79	»	40	1	рус.	міш.	168,6	133,7	156,9	135,0	103,0
80	»	33	3	рус.	темн.	170,5	136,7	159,2	141,0	106,2
81	»	32	1	темн.	міш.	170,0	136,4	156,4	137,6	106,7
82	»	28	2	рус.	»	171,4	136,4	162,1	139,6	104,6

Висота сер. надляця H. de l'extr du médius	Висота коліна Haut du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст навсидя Taille assis	Довжина тулубу Long. du tronc	Довжина дол. кін- цівки Extremités infer	Скелія Skélie	Довжина гор. кін- цівки Extremités super.	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжн. D. antéropostérieur	Промір поперецн. D. transversal	Найменша ширина чоло D. frontal minimum	Показник чола D. trans.-100	Промір вилиць D. bizygomatique	Висування вилиць Saillie des pommettes
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
64,0	47,7	7,1	87,0	54,0	87,7	100,80	78,7	83,33	180	150	105	70,00	146	2
64,2	43,1	5,3	87,7	55,7	80,3	91,56	71,7	79,06	191	151	109	72,18	141	1-2
62,2	44,6	6,5	88,0	56,4	80,0	90,91	73,3	84,13	189	159	111	69,81	138	0
61,5	43,8	4,0	90,1	56,9	78,6	87,24	74,0	87,89	190	167	111	66,47	147	0-1
61,7	42,7	3,9	85,0	51,5	78,1	91,88	67,6	86,34	183	158	105	66,46	141	1
63,4	45,0	6,5	92,6	57,6	79,4	85,75	71,7	81,77	181	148	108	72,97	140	1
66,0	43,6	6,5	88,1	54,5	83,1	94,32	75,5	81,77	181	148	102	68,92	138	1
60,2	42,6	4,6	84,7	52,1	78,0	92,09	70,9	84,78	184	156	112	77,79	138	0
64,3	46,3	6,7	88,4	53,5	84,6	95,70	74,3	76,62	201	154	101	65,58	136	1
60,3	46,3	7,5	90,7	56,3	81,3	89,64	77,8	80,00	190	152	102	67,11	139	1
63,6	47,6	7,2	83,5	49,6	83,2	99,64	71,0	79,58	191	152	105	69,08	142	1
66,6	43,6	4,2	90,5	58,5	74,2	81,98	67,4	82,26	186	153	102	66,67	140	1
61,4	43,0	4,2	94,5	59,2	77,6	82,12	75,5	90,56	180	163	113	69,33	148	0
65,0	44,3	6,3	94,2	58,2	77,8	82,59	71,1	85,19	189	161	114	70,81	151	1
63,1	49,9	6,9	90,5	56,2	84,9	93,81	80,1	86,74	181	157	106	67,52	142	1-2
63,2	44,7	4,7	90,2	57,1	77,8	86,25	73,3	83,42	187	156	108	69,23	140	1
60,0	41,5	4,0	86,8	55,6	72,8	83,87	69,9	84,78	184	156	105	67,31	141	2-3
69,5	47,1	7,0	89,5	55,3	90,0	100,56	78,4	79,79	193	154	111	72,08	134	2
59,0	38,5	6,0	85,3	53,7	67,9	79,60	65,0	80,98	184	149	100	76,11	136	1
63,2	44,6	6,5	91,0	57,6	78,6	86,37	72,0	87,36	182	159	109	68,55	140	1
64,5	44,9	7,0	89,0	55,8	84,5	94,94	80,5	83,89	180	151	103	68,21	137	2
70,4	47,2	5,0	92,5	61,4	81,5	88,11	73,6	96,02	176	169	110	65,09	146	1
55,7	41,7	4,5	85,7	53,3	74,3	86,70	74,5	86,41	184	159	105	66,04	139	1
55,4	38,5	5,0	85,9	52,7	72,6	84,52	70,5	84,41	186	157	114	89,17	151	2-3
65,0	45,2	5,0	88,5	54,2	79,0	89,26	69,4	86,49	185	160	107	68,87	143	1
66,1	46,2	5,7	96,0	60,7	79,5	82,81	74,9	79,60	201	160	119	74,37	149	1
60,2	41,0	4,0	88,0	54,8	74,0	84,09	67,8	85,56	180	154	112	72,73	140	1
64,1	42,0	5,5	90,0	55,8	78,7	87,44	72,3	84,70	183	155	112	72,26	141	1-2
66,3	44,0	5,3	93,0	57,5	80,0	86,02	72,0	91,98	187	172	117	68,02	150	1
63,5	42,8	5,5	90,4	58,1	79,6	88,05	74,0	88,11	185	163	112	68,71	150	1-2
61,8	43,2	6,7	88,0	53,0	80,0	90,91	74,4	82,26	186	153	105	68,63	131	1-2
63,5	41,2	4,1	88,5	54,7	77,3	87,34	70,2	82,94	170	141	100	70,92	141	2-3
64,6	47,2	5,5	88,5	55,6	84,5	95,48	75,0	79,26	188	149	105	70,47	139	1
65,3	42,5	6,0	91,1	56,4	79,5	87,27	73,5	85,56	180	154	106	68,83	144	1-2
65,9	46,3	6,7	86,0	54,1	78,0	90,70	68,2	77,78	189	147	105	71,43	144	2
44,5	46,5	5,0	84,9	49,3	88,2	105,00	75,7	80,31	193	155	109	70,32	149	1-2
66,8	48,0	7,0	91,6	58,6	84,9	92,69	78,0	84,10	195	164	116	70,73	150	1-2
59,4	44,0	6,3	77,5	44,8	86,5	111,61	72,6	87,50	184	161	107	66,45	143	1
59,0	44,4	5,0	88,3	54,5	77,7	88,00	72,8	91,43	175	160	109	68,12	134	1
62,0	44,1	7,0	82,0	49,4	84,5	103,05	72,7	82,61	184	152	107	70,39	139	1-2
67,0	45,5	5,4	91,5	57,3	81,5	89,07	73,8	84,21	190	160	112	70,00	146	1-2
61,5	40,6	6,0	84,5	50,7	75,5	89,35	66,0	85,34	191	163	107	65,64	143	1-2
60,5	45,6	5,0	91,5	55,2	75,0	81,97	74,3	82,20	191	157	110	70,06	151	1-2
64,1	43,7	5,1	89,0	54,9	82,8	93,03	74,3	87,50	192	168	105	62,50	152	2
61,2	44,5	5,0	90,6	56,4	78,6	86,75	79,4	79,58	191	152	108	71,05	139	1
65,2	44,2	7,0	88,5	55,8	78,7	88,93	69,0	79,54	191	152	104	64,42	145	1-2
62,5	43,2	5,7	86,4	51,6	81,6	94,44	74,5	89,44	180	161	113	70,19	146	3
73,7	50,0	5,7	94,5	58,2	89,5	94,71	78,5	88,65	185	164	106	64,63	150	1-2
64,0	48,4	5,2	91,0	53,3	77,0	84,62	69,8	75,12	205	154	112	72,73	139	0
71,4	47,5	5,3	91,4	55,3	88,2	96,50	73,8	83,08	195	162	107	66,04	150	0-1
63,7	44,5	5,2	89,6	57,6	76,1	84,93	68,8	88,59	184	163	105	64,42	147	1-2
60,0	42,3	7,0	91,2	56,3	77,4	84,87	75,0	81,62	185	151	99	65,56	140	1-2
65,6	45,7	5,6	88,7	54,9	81,8	92,22	75,4	80,53	190	153	108	70,59	138	0
63,5	43,2	5,6	89,8	56,2	80,2	89,31	74,1	87,03	185	161	105	65,22	139	1-2
63,5	45,4	6,9	88,5	53,5	82,9	93,67	76,1	80,63	191	154	112	72,73	144	2

Промір довшньо-щелепий D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne	Показник висотно-подовжки. Ind. vertical	Показн. вис.-попер. Ind. transverso-ver-tical	Загальна висота обличчя Hauteur du visage	Показник обличчя Indice visage	Вис. лобо-підборідн. Haut. orphrio-men-tonière	Показник лица Indice facial	Вис. носо-підборідн. Haut. naso-mento-nière	Висота носа Haut. naso-sous-nasale	Ширина носа Largeur du nez	Показник носа Indice du nez	Профіль носа Profil du nez	Виставання носа Proéminence du nez	Висота носо-губна Haut. nasio-buccalle
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
112	107	57,22	68,59	186	73,12	137	105,57	115	49	36	32,47	-1	1	64
104	118	61,78	78,15	185	76,22	136	103,68	116	48	42	87,50	0	2	70
108	100	52,91	62,89	198	69,70	137	100,73	115	49	35	71,43	-1	1	69
107	115	60,53	68,86	190	77,37	146	100,68	125	52	37	71,15	-1	1	79
104	108	59,00	68,35	187	75,40	139	101,44	114	45	31	68,89	-1	2	70
111	117	64,64	79,05	177	79,10	134	104,48	113	48	38	79,17	0	2	71
106	124	68,51	83,78	190	72,63	145	95,17	125	53	34	64,15	+1	2	71
111	112	60,87	71,79	170	81,18	135	102,22	110	46	35	76,09	0	1	66
109	138	68,66	89,61	ли с и й	147	147	92,51	130	54	36	66,67	0	2-3	82
104	119	62,63	78,29	189	73,54	144	96,53	125	46	38	82,61	0	2	73
113	101	52,88	66,45	190	74,74	150	94,66	122	58	49	68,97	+2	2-3	72
110	113	60,75	73,86	179	78,21	160	87,50	115	45	35	77,78	0	1	69
118	119	66,11	73,01	206	71,84	153	96,73	130	53	35	66,07	0	1	74
125	130	68,78	80,75	202	74,75	152	99,34	130	51	39	76,41	0	1	78
106	128	70,72	81,53	200	70,00	153	91,50	131	51	43	84,33	-1	1	74
110	105	56,15	67,31	180	78,89	139	102,16	116	45	33	73,30	0	2	67
96	127	69,02	81,41	195	72,31	148	95,27	121	50	39	78,04	0	2	74
115	127	65,80	82,47	175	76,57	141	95,04	123	52	35	67,31	+1	2	75
104	124	67,39	83,22	186	73,12	140	97,14	116	48	39	81,25	0	2	69
107	129	70,87	81,13	193	72,54	153	91,50	132	53	34	64,15	0	1	78
101	107	59,44	70,86	186	73,66	145	94,48	120	47	30	63,83	-1	1	67
117	104	59,09	61,54	179	81,56	137	106,57	117	50	32	66,04	0	1	70
106	114	61,96	71,70	186	74,73	141	98,51	118	49	39	79,59	-1	2	68
101	117	62,90	74,52	189	79,89	139	108,63	120	46	41	89,13	-1	2	70
105	115	62,16	71,37	202	70,79	147	97,28	123	46	33	71,74	0	1	72
119	127	63,18	79,37	204	73,04	157	94,90	136	50	40	80,00	0	2	78
100	120	66,67	77,92	174	80,46	137	102,19	117	53	41	77,36	0	2	69
111	119	65,03	76,77	179	78,77	146	96,45	120	48	34	70,83	0	1	68
111	139	74,33	80,81	203	73,89	147	102,04	127	45	40	88,89	-1	1	70
113	133	71,89	81,60	182	82,42	142	105,63	120	50	39	78,00	+1	2-3	72
99	118	63,44	77,12	180	72,78	138	94,93	116	48	36	75,00	-1	2	68
104	117	68,82	82,98	178	79,21	138	102,17	117	46	34	73,91	0	2	70
102	110	58,51	73,83	194	71,65	148	93,92	127	56	36	64,29	0	2	75
114	117	65,00	75,97	196	73,47	159	90,56	129	55	39	70,90	0	2	82
110	122	64,55	82,99	188	76,00	148	97,3	128	53	38	71,70	0	2	74
112	122	63,21	78,71	194	76,80	147	101,36	120	53	34	64,15	0	1	74
119	120	61,54	73,17	195	76,92	154	97,40	128	57	41	71,93	-1	2-3	79
109	128	69,57	79,50	ли с и й	137	137	104,38	119	51	42	82,35	0	2-3	71
104	121	69,14	75,62	183	73,22	143	93,71	128	53	36	67,92	0	2	74
110	108	58,70	71,05	172	80,81	139	100,00	120	48	39	81,25	0	1	72
115	134	70,53	83,75	173	84,39	139	105,04	118	52	42	80,77	(0-1)	1	73
115	123	64,40	75,46	190	75,26	145	98,62	124	54	40	74,07	+1	2	73
113	116	60,73	73,83	187	80,75	141	107,09	120	53	43	81,13	0	2	71
120	124	64,58	73,81	ли с и й	152	152	100,00	127	54	35	64,81	0	2	78
119	93	48,69	61,18	176	78,98	143	97,20	119	50	39	78,00	+1	1	68
116	124	64,92	81,58	183	79,23	137	105,84	119	47	40	85,11	-1	2	73
115	116	64,41	72,05	186	78,49	140	104,29	116	50	36	72,00	0	1	73
112	108	58,38	65,85	194	77,32	147	102,04	118	51	40	78,43	0	3	76
109	148	72,20	96,10	197	70,56	138	100,72	120	49	40	81,63	0	2	71
109	140	71,79	86,42	190	78,95	140	107,14	123	53	35	66,04	0	1	76
115	124	67,39	76,07	199	73,87	157	93,63	130	48	36	75,00	0	1	76
99	117	63,24	77,48	185	75,68	140	100,00	119	51	37	72,55	0	2	70
105	113	59,47	73,86	179	77,09	143	96,50	115	50	40	80,00	0	2	72
103	136	73,51	84,47	196	70,92	149	93,29	130	58	38	65,52	+1	2	79
116	102	53,40	66,23	180	80,00	140	102,86	117	51	41	80,39	0	2-3	70

Прогнатизм зубів Prognathisme	Внутр. промір кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рота Large. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Вис. доліщ щелепи Haut. mandib. buccomenton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящов. вуха Long. de l'oreille cartilag.	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tubercul de Darwin
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
0	31	87	28	0	13	54	24,07	50	63	47	31	49,21	1	0
0	33	90	28,5	0	8	57	14,04	50	64	52	35	54,69	2	0
0	37	91	27	0	14	50	24,00	49	62	47	36	58,06	1	0
0	36	94	29	0	15	52	28,85	53	69	52	39	56,52	1	0
0	34	90	28	0	12	53	22,45	51	57	46	32	56,14	1	0
0	36	90	27	0	12	49	24,49	48	67	53	31	46,27	1	0
0	31	85	27	0	11	47	25,53	54	64	51	40	62,50	2	0
0	37	92	27,5	0	7	52	13,50	44	65	49	34	52,31	2	0
0	32	84	26	0	12	56	21,43	52	73	55	32	43,83	2	0
0	33	90	28,5	0	16	56	28,57	55	65	53	40	61,54	2	1
0	31	91	30	0	7	56	12,50	46	67	50	32	47,76	1	0
0	32	88	28	0	11	49	22,45	49	66	54	38	57,58	2	0
0	33	93	30	0	20	52	39,04	56	72	58	41	56,94	2	1
0	34	96	31	0	15	54	27,78	59	70	55	40	57,14	1	0
0	33	87	27	0	13	50	26,00	59	62	49	37	59,68	1	0
0	32	88	28	0	14	51	27,44	51	65	52	36	55,38	1	0
0	32	89	28,5	0	17	49	34,69	50	65	50	41	63,08	1	0
0	34	93	29,5	0-1	13	55	23,64	55	59	52	38	64,41	1	0
0	39	85	23	0	10	50	20,00	52	62	50	38	61,29	1	0
0	35	89	27	0-1	20	53	37,73	58	65	53	38	58,46	3	0
0	31	89	29	0	18	55	32,73	51	66	52	34	51,52	1	0
0	32	89	28,5	0-1	12	52	23,12	51	66	50	40	60,61	2	0
0	31	87	28	0	7	47	14,89	51	66	48	37	56,06	1	0
0	36	91	27,5	0-1	9	55	16,36	50	68	53	40	58,82	1	0
0	33	90	28,5	0	17	57	29,82	56	66	54	36	54,55	1	0
0	35	93	29	0	19	55	34,55	60	68	57	40	58,82	1	0
0	34	91	28,5	0	11	52	21,15	48	66	54	39	59,09	1	0
0	33	89	28	0	18	49	36,73	57	59	46	36	61,02	1	0
0	38	94	28	0	18	53	39,96	57	54	42	34	62,96	1	0
0	37	92	27,5	0	9	59	15,25	47	68	52	39	57,35	2	0
0	30	89	29,5	0	10	49	20,41	50	65	48	34	52,31	2	0
0	31	89	29	0	11	53	20,75	46	61	46	35	57,38	1	0
0	32	93	30,5	0	11	51	21,57	51	65	53	37	56,92	1	0
0	30	87	28,5	0	14	50	28,00	48	66	52	36	54,55	2	0
0	33	90	28,5	0	15	55	27,27	57	64	51	38	59,37	1	0
0	32	89	28,5	0	18	51	35,29	51	69	51	39	56,52	1	0
0	36	93	28,5	0	17	49	34,69	54	80	64	43	53,75	1	0
0	33	92	29,5	0	10	54	18,52	46	71	56	42	59,15	1	0
0	34	89	27,5	0	11	50	22,00	53	65	51	36	55,38	3	0
0	33	90	28,5	0	11	50	22,00	49	64	53	40	62,50	1	0
0	37	95	29	0	12	53	22,45	49	72	55	40	55,56	1	0
0	34	84	25	0	9	54	16,67	50	68	50	37	54,41	2	0
0	34	92	29	0	10	54	18,52	51	68	50	39	57,35	2	0
0	38	96	28	0	12	58	20,69	55	67	52	36	53,73	2	0
0	37	94	28,5	0	5	56	8,93	52	65	48	36	55,38	1-2	0
0	35	87	26	0	11	56	19,64	51	64	46	37	57,81	2	1
0	30	86	28	0	14	48	29,17	47	71	56	37	52,11	1	0
0	36	92	28	0	14	55	25,45	47	74	55	40	54,05	2	0
0	38	95	28,5	0	13	54	24,07	50	64	46	36	56,25	1	0
0	32	93	30,5	0	20	52	39,04	51	72	55	40	55,56	1	0
0	33	88	27,5	0-1	13	49	26,53	49	63	47	35	55,56	1-2	0
0	35	86	25,5	0	13	53	24,53	52	64	51	39	60,94	2	0
0	36	88	26,0	0	10	55	18,18	46	74	51	36	48,65	1	0
0	32	87	27,5	0	11	50	22,00	51	76	59	39	51,32	2	0
0	58	98	30	0	17	58	29,31	48	69	50	38	55,07	1	0

№№	Район і село	Вік	Уклад	Колір волосся	Колір очей	Зріст	Висота грудн.	Висота вушн.	Висота краю плечев	Висота локтєв.
		Age	Constitution	Couleur des cheveux	Couleur des yeux	Taille debout	выглибини	отвору	виростку лопатки	суглобу
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
83	Отузы	28	2	темн.	темн.	172,0	138,8	160,9	143,2	110,2
84	"	24	1	рус.	"	162,3	127,5	150,2	128,8	98,7
85	"	28	2	темн.	"	163,5	130,8	153,9	133,0	102,3
86	"	26	2	рус.	міш.	169,8	137,4	158,9	139,6	106,6
87	"	40	2	"	"	167,6	133,8	153,8	134,7	103,5
88	"	24	1	темн.	темн.	169,5	136,0	157,5	136,7	104,0
89	"	29	1	"	"	162,1	128,5	150,5	125,0	101,2
90	"	27	1	"	"	158,7	126,8	147,2	130,1	101,6
91	"	25	1	рус.	міш.	170,0	135,7	158,1	138,0	105,7
92	"	38	2	"	"	173,1	139,2	161,9	141,7	110,0
93	"	23	1	темн.	темн.	160,0	126,0	148,2	126,5	98,6
94	"	36	3	"	"	165,5	131,5	153,9	134,5	105,6
105	Токлук	46	2	рус.	міш.	172,0	138,4	160,0	139,3	107,5
106	"	32	2	темн.	темн.	164,0	132,6	153,0	132,9	103,3
107	"	45	1	"	"	163,0	130,4	152,7	130,3	97,9
108	"	45	3	"	міш.	167,5	131,8	155,2	132,6	103,0
109	"	35	2	"	темн.	171,8	139,0	160,0	140,9	108,5
110	"	36	1	рус.	міш.	163,3	129,1	151,7	130,6	97,1
111	"	31	1	темн.	темн.	168,0	134,2	156,1	135,1	105,8
112	"	36	2	біл.	ясн.	177,3	141,2	162,5	139,4	108,2
113	"	30	2	рус.	міш.	173,3	139,2	160,4	139,7	108,7
114	"	26	1	темн.	темн.	167,5	134,8	155,5	137,4	105,7
115	"	52	2	"	"	165,5	131,6	153,1	132,7	102,7
116	"	25	2	рус.	міш.	168,5	135,8	154,9	135,9	106,2
Ялтинський р.										
160	Ялта	21	1	темн.	темн.	160,5	129,8	146,9	131,5	99,3

Висота сер. пальця H. de l'extrémité ditus	Висота коліна Haut. du genou	Висота шиюлотки H. de la maillede	Зріст навсидя Taille assis	Довжина тулубу Long. du tronc	Довжина дол. кін- цівки Extrémités infer.	Скелія Skélie	Довжина гор. кін- цівки Extrémités super.	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжн. D. antéropostérieur	Промір попереchn. D. transversal	Найменша ширина чолы D. frontal minimum	Показник чолы D. trans.-100	Промір вильць D. bizygomatique	Висунання вильць Sailie des pommettes
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
68,2	46,7	6,5	88,0	54,8	84,0	95,45	75,0	83,06	183	152	99	65,13	135	0
61,2	43,2	6,0	89,5	54,7	72,8	81,34	67,6	79,78	183	146	104	71,23	130	1—2
63,4	44,6	4,9	89,2	56,5	74,3	83,30	69,6	82,32	181	149	106	71,14	134	0
62,5	46,7	6,4	87,6	55,2	82,2	93,84	77,1	76,02	196	149	108	74,48	141	1—2
62,0	42,7	4,2	87,0	53,2	80,6	92,61	72,7	85,50	184	161	111	66,07	143	1
65,6	46,6	6,5	87,5	54,0	82,0	93,71	71,1	79,35	184	146	109	74,66	137	1—2
61,7	43,0	5,8	87,2	53,6	74,9	85,89	63,3	79,46	185	147	102	69,39	138	1—2
61,7	40,7	4,0	87,6	55,7	71,1	81,16	68,4	81,72	186	152	92	60,53	134	0
64,1	45,2	6,2	92,1	57,8	77,9	84,58	73,9	81,38	188	153	107	69,93	137	1
67,7	47,8	7,6	88,0	54,1	85,1	96,70	74,0	77,72	193	150	104	69,33	140	1
59,8	40,0	5,5	88,2	54,2	71,8	81,41	66,7	81,82	176	144	109	75,69	132	1
63,3	44,6	6,8	87,5	53,5	78,0	89,14	66,2	87,29	181	158	112	70,89	146	1
65,3	46,6	6,3	89,5	55,7	82,5	92,18	74,0	81,22	181	147	107	72,79	140	1—2
66,4	42,4	5,0	88,5	57,1	75,5	85,31	66,5	90,45	178	161	106	65,84	145	1
56,2	43,3	4,9	87,5	54,9	75,5	86,29	74,1	79,58	191	152	104	64,42	136	1
60,8	43,5	5,2	93,4	57,7	74,1	79,24	71,8	81,31	198	161	105	65,84	142	1
65,0	47,4	6,0	92,0	59,2	79,6	86,64	75,9	83,42	187	156	108	69,23	139	1—2
57,3	40,5	4,6	87,0	52,8	76,3	87,70	73,3	80,00	190	152	107	70,39	146	2
64,3	45,4	6,5	87,3	53,5	80,7	92,44	70,8	84,07	182	153	105	68,63	145	2
64,0	46,8	6,3	93,5	57,4	83,8	89,63	75,4	82,26	186	153	106	69,28	142	0—1
64,6	46,2	7,0	88,5	54,4	84,8	95,82	75,1	83,33	192	160	115	71,87	145	2
62,5	45,6	6,0	89,6	56,9	77,9	86,94	74,9	77,66	188	146	105	71,92	135	1
62,0	43,8	4,5	91,0	57,1	74,5	88,71	70,7	84,62	182	154	107	69,48	143	—
63,8	45,7	6,5	86,8	54,1	81,7	94,12	72,1	75,00	200	105	104	69,33	136	1—2
62,2	42,8	6,4	88,0	57,3	72,5	82,39	69,3	87,29	181	158	106	67,09	133	0

Промір долішньої- лещий D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne	Показник висотно- подовжн. Ind. vertical	Показн. вис.-попер. Ind. transverso-ver- tical	Загальна висота обличчя Hauteur du visage	Показник обличчя Indice visage	Вис. лобо-підборідн. Haut. ophrio-mento- nière	Показник лиця Indice facial	Вис. носо-підборідн. Haut. naso-mento- nière	Висота носа Haut. naso-sous- nasale	Ширина носа L.argeur du nez	Показник носа Indice du nez	Профіль носа Profil du nez	Виставання носа Proéminence du nez	Висота носо-губна Haut. nasiobuccale
26	27	28	29	30	31	32	33	3	5	36	37	38	39	40
109	111	60,66	73,03	176	76,70	135	100,00	115	52	39	75,00	0	2	66
107	121	66,12	82,88	200	65,00	155	83,87	131	51	33	64,71	0	1	73
105	96	53,04	64,43	188	71,28	138	97,10	116	48	38	79,17	-1	2	67
104	109	55,61	73,15	184	76,63	132	106,82	112	45	37	82,22	-1	1	64
113	138	75,00	85,71	190	75,26	140	102,14	123	53	39	73,58	0	2	76
105	120	65,22	82,19	191	71,73	148	95,57	126	52	36	69,23	0	2	73
109	116	62,70	78,91	166	83,13	131	105,34	112	52	37	71,15	-1	2	70
102	115	61,83	75,66	198	67,68	150	89,33	124	53	32	60,38	0	2	75
99	119	63,30	77,78	194	70,62	146	93,83	128	53	36	67,93	0	2	81
110	112	58,03	74,67	189	74,07	139	100,72	121	53	35	66,04	+2	2-3	73
104	118	67,05	81,94	168	78,57	133	99,24	115	46	36	78,26	-1	1	69
106	116	64,09	73,42	189	77,25	140	104,29	117	51	36	70,59	+1	2	70
115	120	66,30	81,63	180	77,78	132	106,67	118	50	35	70,00	+2	2	67
112	110	61,80	68,32	193	75,13	147	98,65	123	49	38	77,55	0	2	69
102	103	53,93	67,76	194	70,10	148	91,89	116	49	38	77,55	-1	2	67
112	123	62,12	76,40	193	73,57	148	95,95	129	50	43	86,00	0	3	78
103	118	63,10	75,64	181	76,80	134	103,73	111	45	43	95,56	0	1	63
113	116	61,05	76,32	183	79,78	142	102,82	120	50	36	72,00	0	2	70
101	119	65,38	77,78	196	73,98	140	105,57	118	48	33	68,75	0	2	68
110	148	79,57	96,73	190	74,74	153	92,81	125	53	39	73,58	0	2	69
113	129	67,19	80,62	183	79,23	147	98,64	129	47	39	82,98	-1	1	77
105	120	63,83	82,19	183	73,77	144	93,75	122	51	32	62,74	+1	2	71
117	124	68,13	80,52	165	86,67	130	110,00	113	48	40	83,33	-1	2-3	67
107	136	68,00	90,67	182	74,73	135	100,74	116	48	41	85,42	0	2	68
99	136	75,14	86,08	187	71,12	139	95,68	120	54	33	61,11	0	1	74

Прогнатизм зубів Prognathisme	Внутр. промір кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebrale	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Вис. долішн. щелепи Haut. mandib. vis-comenton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящов. вуха Lang. de l'oreille cartilag.	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tuberculi de Darwin
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
0	31	85	27	0	11	50	22,00	50	63	48	38	60,32	2	0
0	35	88	26,5	0	14	46	30,44	62	62	52	36	56,45	1	0
0	31	89	29	0	15	52	28,85	50	70	53	38	54,29	1	0
0	34	88	27	0-1	16	54	29,63	46	64	47	34	53,12	1	1
0	34	89	27,5	0	13	54	24,08	48	65	51	35	53,85	1	0
0	32	89	28,5	0	13	48	27,08	52	66	50	35	53,03	1	0
0	34	88	27	0-1	16	53	30,19	47	60	49	35	58,33	1	0
0	32	83	25,5	0	16	49	32,65	54	57	42	29	50,88	1	0
0	30	82	26	0	16	46	36,09	55	62	49	38	61,29	2	1
0	33	91	29	0	9	49	18,37	49	69	56	38	55,07	1	0
0	34	85	25,5	0	16	49	32,65	51	72	57	37	51,39	2	0
0	34	86	26	0	7	48	14,58	55	67	47	34	50,75	2	0
0	32	90	29	0	8	53	15,09	48	66	51	38	57,58	1	0
0	31	89	29	0	19	52	36,54	52	62	50	38	61,29	1	1
0	34	90	28	0	11	50	22,00	50	66	52	40	60,61	2	0
0	32	95	31,5	0	9	58	15,52	53	67	53	41	61,19	1	0
0	31	90	29,5	0	11	53	20,75	50	65	52	39	60,00	2	0
0	30	89	29,5	0	10	49	20,41	51	65	51	33	50,77	1	0
0	33	88	27,5	0	10	47	23,40	50	61	48	36	59,02	1	1
0	32	92	30	0	12	53	22,45	58	63	50	36	57,14	2	0
0	34	81	27,5	0	18	53	39,96	55	63	50	36	57,14	1	0
0	30	84	27	0	15	46	32,61	52	65	51	31	47,69	1	0
0	36	95	29,5	0	8	53	15,09	47	65	46	36	55,38	1	0
0	34	88	27	0	16	53	30,19	49	63	53	37	58,73	0	1
0	32	84	26	0	15	48	31,25	48	63	45	31	49,21	2	1

МАКСИМ ТКАЧ.

(Київ).

АНТРОПОМЕТРИЧНІ ПОМІРИ ЛЮДНОСТИ СЕЛА БОНДАРОВОЇ, НА ШЕВЧЕНКІВЩИНІ.

Матеріяли до антропології України.

Історичних даних про залюднення території, що її тепер посідає людність с. Бондарової, розшукати нам, на превеликий жаль, не пощастило. Невідомо, хто були осадчі, що прибули і посіли цю територію, що за тодішніх часів була вкрита лісом, невідомо, звідкіля й коли вони прибули, невідомо також, від якого слова походить назва села. Очевидячки, невідоме це слово й авторам різних статистичних праць, бо-ж кожен на свій погляд виводить назву згаданого села. Тому-то ми в різних працях подибуємо такі назви: «Бондирéвкa», «Бондарев», «Бондурова», а старожильці цього села зберегли в пам'яті назву «Бондарова»¹⁾ (род. відм. -ої).

Не відкидаючи правдивості цих назв, крім назви «Бондарево», яку виводять від прізвища купця Ф. М. Бондарева, що збудував у селі Бондаровій року 1872 церкву, бо в околицях Бондарової Бондарев з'явився, купивши в К. Давидової масток, року 1831, а назва села відома ще з року 1808,—нам здається правдивіше буде, спираючись на місцеву вимову і на народні перекази, вживати назви «Бондарова» (від бондара).

У народніх переказах збереглося кілька варіацій що-до історії села, але вони, в основному, ані трохи не суперечать—навіпаки, одна одну доповнюють. Ось одна з варіацій, що нам подав П. Ілля Максимович Червак, 49 років²⁾. «Приїхали невідомі люди, якісь бондарі. Тоді тут був ліс. Зайди (осадчі) оселились у лісі, де тепер Коцулина Левада (уроч. Левада), а тоді Манастирська Чернеча (там був монастир), щоб робити діжки. Перші були Бондаренки, Кравченки та Кучері. До них приєднувались інші зайди, що приходили звідкись. Манастирська Чернеча чомусь не сподобалась, і осадчі перейшли на Стáру. Там вони загатили для ставка ярк і оселились. Але сусідні люди з Тимошівки вигнали їх, і вони перейшли на місце,

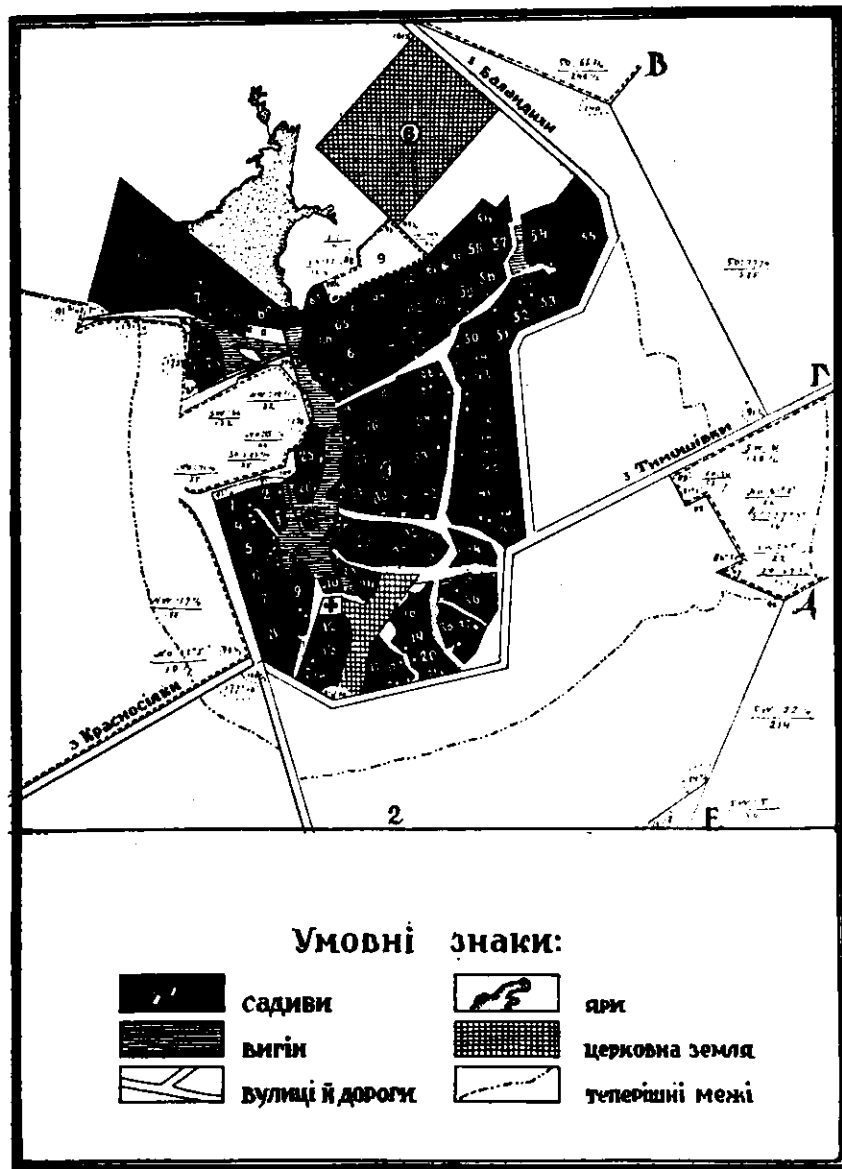
¹⁾ У книгах метричних записів 1878 року ми знаходимо ще назву Тясмінка.

²⁾ Член Комітету допомоги школі, людина бувала і в селі поступова, проте поміряти не дався, посилаючись на слова, чути від старих людей, що «прийде час, коли будуть міряти людей» (станеться якесь лихо).

де тепер Бондарова, а тоді Перегонівка (від того, що їх пере-
гнали)». А інші перекази ¹⁾ розповідають, що недалеко від монастиря
жили татари, а тому ані монастир не утримався, ані осадчі, і що монастир

План села

був і до «м'ятежу» (якого—невідомо). Є ще перекази ²⁾, що монастир
тільки мали будувати, але побоялися татар, що тут оселилися.

¹⁾ Данило Іванович Кучер, 63 р.

²⁾ Танас Кіндратович Кулинич, 91 р. (Зберіг у пам'яті чимало переказів, але через непослідовність і плутанину ми використати їх не змогли.

Хоч як там було, а такі назви, як Черниця, Стара, що увійшли до загального вжитку («погнав пасти на Черницю, на Стáру») та пам'ять про колишні назви «Перегонівка», «Вигнанка» свідчать, що, в межах території с. Бондарової якийсь час перебували черниці, але з невідомих нам несприятливих обставин, покинули її, а осадчі через ті самі обставини кілька разів переходили з місця на місце, аж поки остаточно осілись на тому місці, де живуть і тепер.

Село розкинулося переважно на горяній місцевості, недалечко від Сухого Тясміну¹⁾, на кількох колишніх річечках, що впадали в С. Тясмін. На двох таких річечках, що творять собою майже прямокутник, і оселилася перша людність с. Бондарової. На плані 1865 року, що ми його подаємо, цей прямокутник, хоч і не вповні, зберігає свої первісні обриси (58, 59, 61, 62, 63, 89, 6?, 6?; 75, 77, 76, 87, 78 і 79). Згодом поле цього прямокутника на південному катеті поволі забудовується рядом хат (82, 81, 80, 83, 84, 85, і 86), а північний росте зовні (56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 6?, 65, 66 і 67), а ще ген пізніше південний катет просувається на південь (28, 27, 29, 32, 31, 33, 30; 34; 23, 22, 24, 10) і, мабуть, на якийсь час стає за центр села. І вже десь у періоді, між кінцем XVIII століття й до здійснення плану, кінці катетів сполучаються гіпотенузою (54, 55, 53, 52, 51, 50, 49, 48, ??, 46, 45, 44, 43, 42, 41, 40, 39), а південний катет росте на південь і захід (35, 36, 37, 38, 16, 19, 20, 21; 15, 17, 18; 12, 13, 14, 8, 9, 7, 6, 5, 11, 4, 3, 1, 2; 27, 26, 25; 74, 73, 72, 68, 69, 70 і 71).

Таку реставрацію розростання села нам дозволяють зробити народні перекази старожильців, старі (вже зруйновані) будівлі та перші криниці, що збереглися й досі.

За наших часів село виросло мало не втрое, але не так територіяльно, як кількісно. Очевидячки, недостача вільних садибних земель та взагалі малоземелля примушували будувати по кілька хат на одній садибі. Проте, воно чимало розрослося і територіяльно, а надто швидким темпом уже в часи пореволюційні.

Село лежить за 15 верстов від району Кам'янки і за 17 верстов від найближчої залізничної станції, однакової назви з районом, на Шевченківщині, а за дореволюційним територіяльно-географічним розподілом на колишній Чигиринщині. За часів Польської держави, до розподілу України на губернії, воно належало до Смілянського староства, а це останнє—князям Любомирським із резиденцією в м. Смілїй.

Року 1787 останній володар Смілянського староства, князь Любомирський, доброхіть помінявся землями з російським князем Потьомкиним на його володіння в Білорусі. Потьомкин, умираючи, поділив вимінені в Любомирського Смілянські володіння, між двома сестрами: одній, що була за Висоцьким, припав Златопіль із околицями, а другій, що була за Самойловим,—Сміла-Кам'янка з околицями. На цьому дроблінні величезних Потьомкінових володінь не припиняється, бо по-

¹⁾ У народній пам'яті назва Сухий Тясмін зовсім забута, натомість твердо тримається — Черниця або Мочар.

дружжя Самойлови, видавши свою доньку Катерину Миколаївну за Раєвського ¹⁾, віддають Кам'янку з околицями зятеві, але К. М. Раєвська незабаром повдовівши, йде заміж удруге за Левка Денисовича Давидова, до якого переходять усі володіння Катерини Миколаївни, а разом і Бондарова ²⁾.

Десять у періоді між першим десятиліттям ХІХ віку і кінцем тридцятих років Л. Д. Давидов, чи то загрузнувши в боргах чи, може, з інших міркувань, переважно більшість своїх володінь або записує в заставу, і вони кінець-кінцем переходять на власність кредиторів, або-ж просто продає різним особам; Бондарову продає М. Кольнарському, а по смерті Кольнарського одна частина її припадає вдові його, а друга генеральші Беренс—сестрі Кольнарського. Року-ж 1850 обидві частини села купує Сігізмунд Карлович Росцішевський ³⁾

Зробивши коротенький історичний огляд с. Бондарової, подамо тепер деякі відомості про людність, що протягом зазначеного часу заселяла й заселяє це село. Вище ми вже мали нагоду сказати, що відомостей про те, хто були осадчі, коли саме й звідкіля прибули—ми не маємо. Але можна гадати, що осадчі були безперечно українці і протягом усього часу значного впливу чужої крові, розуміючи під словом чужої—іншої нації, не зазнали, хоч через історичні події цілком уникнути цього було неможливо: через це, в основному, українці с. Бондарової зберегли свої фізично-українські риси. Це показують прізвища з народніх переказів, як от: Бондаренки, Кучері та Кравченки або Терешки та Кулиничі. Усі допіру згадані прізвища, крім Кравченків, є й тепер, можливо, що Кравченки, не залишивши слідів у народній пам'яті, прибрали якесь інше прізвище. Процес змін прізвищ у Бондаровій не припиняється й тепер. Так, приміром, колишні Бондаренки ще зовсім недавно поволі перейшли в Гедзі, а Кислі ⁴⁾, вже цими роками, перейшли в Христенки (одна—більша група). На жаль, ми не знаходимо прямих вказівок у Похилевича (в його «Сказаніяхъ» 1864 р.) про національний склад села, але на підставі того, що він зазначає це в багатьох селах, можна припустити, що за його часу національний склад села був суто український. Проте, беручи до уваги 1) політично-соціалні події, що часто-густо відбувалися протягом ХVІІ і ХVІІІ стол., а надто в історичній Чигиринщині, в наслідок яких село не могло бути ізольоване уже хоч би й тому, що через його проходив військово-транспортний шлях, 2) близькість Польського кордону та 3) існування Красовського хутора, де урядові по-

¹⁾ Дідич із с. Бовтишки за 10—12 вер. від с. Бондарової, що його маєток межував із польським кордоном до першого поділу Польщі.

²⁾ Крім Бондарової, до володінь Давидових належали села: Березівка (Катеринівка, названа так на честь Кат. Микол.), Голикова, Красносілка, Василівка, Тимошівка, Кримки, Ставидла, Шпакова, Хайнівка, Ясиноватка, Ямки, Баландиха, Коханівка, Вербівка, Ярове, Капітанівка, Радивонівка, Телепина, Улянівка, Пастирське, Оситняжка, Рементарівка, Кам'янка, Юрчиха, Пляківка, Косара, Ревівка та Ребедайлівка.

³⁾ Частина села, що нею володіла вдова Кольнарського, зберегала до недавнього часу назву «Красовський хутір» (від Красовського, що мабуть якийсь час орендував попереду у вдови, а потім і в Росцішевського цю частину села).

⁴⁾ Прізвище відоме з 1808 року.

сади обіймали особи здебільшого польської або російської національності, що завжди мали стосунок із людністю с. Бондарової, треба визнати, що до де-якої міри чужий національний вплив позначився на антропологічному типові людности с. Бондарової. Мабуть, змінилася виразність фізичних рис і через приплив до села Бондарової українців з інших місцевостей, бо, перебуваючи в повсякчасних життєвих стосунках із близькими і навіть далекими околичними селами, село що-разу поповнювалось людьми з чужих сусідніх сел, тоб-то людність збільшувалася не тільки за природнім відсотковим зростанням, а й коштом припливу зовні. Отже, зберігаючи, в основному, певне ядро чистих нащадків колишніх осадчих і розростаючись усередині, воно росло і за коштом зайшлих. Найбільшого впливу зазнала людність с. Бондарової від осіб, що прибули і влилися в живий організм основного ядра через шлюби. На табл. № 1 ми подаємо прізвища з числом осіб, що його має кожне прізвище.

З поданих 50 прізвищ ¹⁾, 19 становлять прийшлу частину населення з чоловічої сторони. Серед них є особи, що про них ми не тільки не знаємо звідкіля вони прибули, а навіть не знаємо їх національного походження, — хоч вони вважають себе за українців, але це ще не є ґрунтовний доказ їхнього національного походження. Так, прізвища—Остряков, Гончаров ясно чужі для українського села; так само й що-до Маркова, Платонова й Терентієва: останні—це громадяни з Київського притулку, вихованці Бондарівської двокласової колишньої школи та окремих осіб, що в них вони на певних умовах під доглядом школи перебували. Ясно, що не знаючи батька-матери, вирости в суто селянсько-українському оточенні, вони зовсім асимілювалися і, ставши правомочними громадянами с. Бондарової, не знають, хто вони. Усі інші «чужі», крім Лісевича й Пшенюрка, що офіційно й фактично є поляки, безсумнівно українці.

Що-до припливу жінок до с. Бондарової через шлюби, то в даному разі можна говорити про осіб, що є тепер, а це має значіння більше для майбутнього, аніж теперішнього, бо наші досліди стосуються тільки дорослих. Одначе, скажемо кілька слів і про це. З 226 осіб чол. ст. (♂) і 279 осіб жіночої (♀), що перебувають у шлюбному стані, 212 пар одружені в своєму селі, цеб-то шлюб узяли бондарівець із бондарівкою; 5 українців із жінками-росіянками; 2 поляки—один з полькою і один з росіяною; усі інші 49 осіб прибули з сусідніх сел; серед них Красносілка стоїть на першому місці (14), за нею йдуть: Баландиха (11), Тимошівка (8), Голикова (6), Юрчиха (4); далі йдуть поодинокі шлюби з більшменш далеких сел. Отже, треба визнати, що бондарівці беруть шлюби безперечно з бондарівками, але в цьому ми не спостерегли жадної традиції, звязаної з свідомим прагненням до оздоровлення своїх нащадків, скоріше тут має місце матеріяльне міркування.

¹⁾ Дані про теперішню людність с. Бондарової нам подав Ткач М., що виконував обов'язки секретаря сільради. Вважасмо за свій обов'язок на цьому місці висловити щирю подяку: голові сільради—Шпильовому та голові кооперативу—Кучеренкові і вчителям—Мозаренкові П. та Колтановському А., що прихильно поставились до нашої роботи і всебічно нам допомагали.

Таблиця 1.

№№	Прізвища	Осіб до 18 р.		Осіб від 18 р. і б.		Разом		Разом чоловік. (♂) і жінок. (♀)	Звідкіля прибули
		♂	♀	♂	♀	♂	♀		
1	Балюки	11	12	10	12	21	24	45	Походять із с. Бондарової.
2	Березенки	11	11	11	8	22	19	41	
3	Багачі	10	6	3	9	13	15	28	
4	Буртові	6	2	2	2	8	4	12	
5	Валії	3	1	2	5	5	6	11	
6	Гедзі	14	11	13	15	27	26	53	
7	Залевські	3	4	2	4	5	8	13	
8	Зборчі (Лисакови)	3	4	7	3	10	7	17	
9	Кулійнічі	28	27	24	30	52	57	109	
10	Коваленки	1	1	1	1	2	2	4	
11	Кислі	1	3	3	4	4	7	11	
12	Кучеренки	15	17	19	23	34	40	74	
13	Крамарі	11	7	6	6	17	13	30	
14	Коляди	10	8	23	20	33	28	61	
15	Лисиці	12	10	4	8	16	18	34	
16	Олуди	21	14	16	20	37	34	71	
17	Полішуки	8	17	13	10	21	27	48	
18	Подояни	10	6	4	5	14	11	25	
19	Павленки	6	14	18	12	24	26	50	
20	Погрібняки	—	3	3	4	3	7	10	
21	Скирдані	2	3	1	4	3	7	10	
22	Ткачі	8	6	18	15	26	21	47	
23	Терещенки	2	3	2	4	4	7	11	
24	Хлівні	9	10	6	7	15	17	32	
25	Христенки (Кислі)	7	11	11	8	18	19	37	
26	Черваки	14	11	13	8	27	19	46	
27	Шишаки	9	6	6	3	15	9	24	
28	Шпилеві	1	3	4	3	5	6	11	
29	Щорби	15	18	12	15	27	33	60	
30	Юрченки	31	31	25	37	56	68	124	
31	Лисакови	1	2	1	2	2	4	6	
	Всього	283	282	283	307	566	589	1145	
32	Гончарі	1	2	1	1	2	3	5	Невідомо
33	Грищенки	2	1	1	1	3	2	5	Кримки
34	Дем'яненки	2	1	2	2	4	3	7	Кам'янка
35	Єрмаченки	1	—	2	3	3	3	6	Боровиця
36	Ковбасенки	1	1	1	1	2	2	4	Невідомо
37	Кононенки	1	—	1	1	2	1	3	Голикова
38	Комірни	1	2	2	1	3	3	6	Баландиха
39	Качури	—	—	1	1	1	1	3	Косара
40	Лисевичі	1	—	1	1	2	1	3	Польща
41	Маркови	—	1	2	1	2	2	4	Київськ. притул.
42	Острякови	—	1	2	2	2	3	5	Невідомо
43	Пшениюрки	—	—	1	1	1	1	2	Польща
44	Платонові	—	1	1	1	1	2	3	Київськ. притул.
45	Пляченки	—	—	1	1	1	1	2	Пляківка
46	Терентієви	—	—	1	1	1	1	2	Київськ. притул.
47	Харченки	1	2	1	1	2	3	5	Кам'янка
48	Чернишенки	2	3	2	3	4	6	10	Пляківка
49	Загинайки	—	—	1	1	1	1	2	Леськи
50	Мелники	1	—	1	1	2	1	3	Кам'янка
	Всього	14	15	25	25	39	40	79	
	Разом	297	297	308	332	605	629	1234	

Антропометричні досліді ми перевели за методою й системою XIII і XIV Міжнародних Конгресів у Монако—1906 р. і в Женеві—1912 р. ¹⁾ на суб'єктах дорослого віку—чоловіках від 23 до 55, а жінках від 18 до 45 р., тільки, як випадок, трапився нам один суб'єкт віку старшого 55. Всього вимірено чоловіків 147 і жінок 31, докладні дані цих помірив подаємо на табл. № 2. Що-до жінок, то зважаючи на те, що бажаної кількості не набралось, ми не будемо розглядати фізичних їх ознак і не подамо аналітико-синтетичних висновків, а в таблиці № 2 подаємо дані тільки як матеріал.

Усі вимірені, за соціальним станом—хлібороби, окрім кільканадцятьох осіб різних професій (ковалів—4, теслярів—7, учителів—4, кравців—2, службовців—1, пічників—1, чоботарів—1, разом—20), але вони всі, крім учителів, в основному, хлібороби, навіть учителі, крім одного, походженням селяни, тому спинятися окремо на них не будемо.

На таблиці № 3 ми подаємо в абсолютних і відсоткових числах дані помірив бондарівців що-до віку.

Таблиця 3.

Українці села Бондарової	Число змiрен. Nombre	В і к A g e							
		23—30		31—40		41—50		51 і б.	
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
	147	55	37,4	50	34,0	36	24,5	6	4,1

Найбільший відсоток припадає на роки 23—30 (37,4⁰/₀); далі йдуть 31—40 (34,0⁰/₀) і 41—50 (24,5⁰/₀) і найменший відсоток осіб старших від 51 року (4,1⁰/₀). Отже, маємо найбільший відсоток осіб віком від 23 до 40 років, разом—71,4⁰/₀. Вважаючи рік 23 за вік, коли анатомічна структура вже зовсім сформована, констатуємо, що наші досліді припали на найкращий з антропологічної сторони вік, бо в цих осіб анатомічна структура, безперечно, ще не має будь-якого ухилу від нормального стану дорослої людини.

Зазначивши осіб зі слабою будовою тіла числом 1, з середньою—2 і з сильною—3 і згуртувавши та підрахувавши ці групи, ми побачимо на табл. № 4, що осіб з сильною комплекцією сливе нема, всього 8,8⁰/₀, натомість слабосила група підноситься аж на 42,2⁰/₀. З середньою силою—49⁰/₀, цеб-то на 6,8⁰/₀ більше, ніж слабосилих.

Отже, виходить, що бондарівці—середньої і слабій сили з невеликою перевагою в сторону середньосилих.

З таблиці № 5 видно, що осіб із слабою силою найбільше віком від 23 до 30 і від 41 до 50. На першу групу припадає 52,7⁰/₀, а на другу 38,9⁰/₀. Найбільший відсоток осіб середньої сили припадає на групу 31—40 р. (58,0⁰/₀), а в групах старшого віку поступово спадає і доходить до 50⁰/₀.

¹⁾ Їх уживас Кабінет Антропології ім. Вовка Української Академії Наук, з доручення якого ми й перевели ці досліді.

У групі 41—50 р. відсоток падає на користь слабосилих, а в групі 51 і ст.—навпаки.

Таблиця 4.

Українці села Бондарової	Число змір. Nombre	Уклад Constitution					
		1		2		3	
		Число	%	Число	%	Число	%
	147	62	42,2	72	49,0	13	8,8

Таблиця 5.

Українці села Бондарової	Число змір. Nombre	Уклад за віком																							
		23—30			31—40			41—50			51 і б.														
		1		2		3		1		2		3		1		2		3							
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%						
	147	29	52,7	24	43,65	2	3,65	16	32,0	29	58,0	5	10,0	14	38,9	19	52,8	3	8,3	1	16,7	3	50,0	2	33,3

Деталізуючи допіру розглянуту фізичну ознаку, треба додати, що бондарівці віком від 23 до 30 р.—слабосилі з ухилом до середньосилих; від 31 до 40 і від 41 до 50 р. середньосилі з ухилом до слабосилих, а від 51 і ст.—середньосилі з ухилом до сильноселих.

По сьому переходимо до важливішої з антропологічної сторони фізичної ознаки—пігментації (табл. 6 і 7).

Таблиця 6.

Українці села Бондарової	Число змір. Nombre	Колір волосся Couleur des cheveux						Колір очей Couleur des yeux					
		Білявий Blonde		Русявий Châtain		Темний Brune		Ясний Claire		Мішан. Mêlangés		Темн. Brune	
		Число		Число		Число		Число		Число		Число	
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
	174	4	2,7	67	45,6	76	51,7	39	26,5	66	45,0	42	28,5

Таблиця 7.

Українці села Бондарової	Число змірених Nombre	Біляві Blonds			Русяві Châtain			Чорняві Bruns										
		З очима: Avec les yeux:			З очима: Avec les yeux:			З очима: Avec les yeux:										
		Ясними Clairs		Мішан. Mêlangés	Темним. Foncés		Ясними Clairs		Мішан. Mêlangés	Темним. Foncés		Ясними Clairs		Мішан. Mêlangés	Темним. Foncés			
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
		147	3	2,05	1	0,7	—	—	29	19,7	35	23,8	3	2,05	7	4,8	30	20,4

За кольором волосся досліджені бондарівці—темні й русяві: темних—51,7%, русявих—45,6%, а відсоток білявих зовсім незначний—2,7%. Отже, будучи в невеликій більшості темні, вони мають значний відсоток русявих. Що-до кольору очей, то тут перевагу має мішаний колір (45,0%); відсоток ясних і темних сливе однаковий (ясних 26,5%, темних 28,5%).

У співвідношенні волосся до очей біляві мають ясну (2%) й мішану (0,7%), з перевагою на ясну, пігментацію, а русяві—здебільшого мішану (23,8%) з меншим відсотком ясної (19,7%), темних знаходимо 2%. Загалом, темні на волосся переважно темні й на очі (26,5%) з тенденцією до мішаного кольору (20,4%), ясних—мало, всього 4,8%. Отже, бондарівці—темні й русяві, а на очі—мішані, з однаковою тенденцією до ясного й темного кольору. При тому біляві, на очі—ясні, русяві—мішані й ясні, а темні—з темною і мішаною пігментацією.

З р і с т.

На таблиці № 8 подаємо дані про зріст. У вимірених 145 суб'єктів найменший зріст в абсолютних числах—1512, а найбільший—1851 при

Таблиця 8.

Українці села Бондарової	Число змiрен. Nombre	Абсолютні числа Chiffres absolus		Малий Petite taille jusqu'à ... 1599		Нижч.-сер. Au-dessous de la moyenne 1600—1649		Вище-серед. Au-dessus de la moyenne 1650—1699		Високий Grande taille au- dessus de 1700..	
		min.—max.	Пере- сiчн. Moyen	Число N	%	Число N	%	Число N	%	Число N	%
	145	1512—1851	1691	7	4,8	25	17,2	53	36,6	60	41,4

амплітуді—339, а пересічний—1691. Згуртувавши зріст усіх вимірених на малий, нижче-середній, вище-середній і високий, найбільший відсоток матимемо високих (41,4%) та вищесередніх (36,6%), разом—78%; нижче-середніх—значно менше (17,2%), малого зросту—зовсім мало (4,8%)—разом 22%. Як бачимо, бондарівці зросту високого й вище-середнього з незначним відсотком малого й нижче-середнього.

Біноміальна крива зросту (діаграма I) дає три вершки; перші два лежать у межах вище-середнього зросту: один з них сливе на межі від нижче-середнього до вище-середнього (1640—1659), а другий на межі від вище-середнього до високого (1680—1699); третій вершок лежить у межах високого зросту (1720—1739). Крива як зростає так і знижується, хоч і великими стрибками, проте обабіч рівномірно. Пересічне припадає на максимум (1680—1699). З цього видно, що зростом людність села Бондарової розподіляється на три групи: дві вище-середнього і одну високого зросту. Можливо, що група третього вершка в межах великого зросту (1720—1739) визначає корінну людність, тоб-то нащадків колишніх осадчих, і становить основну групу людности села Бондарової, а група протилежного вершка, що в межах нижче-середнього чи сливе середнього зросту

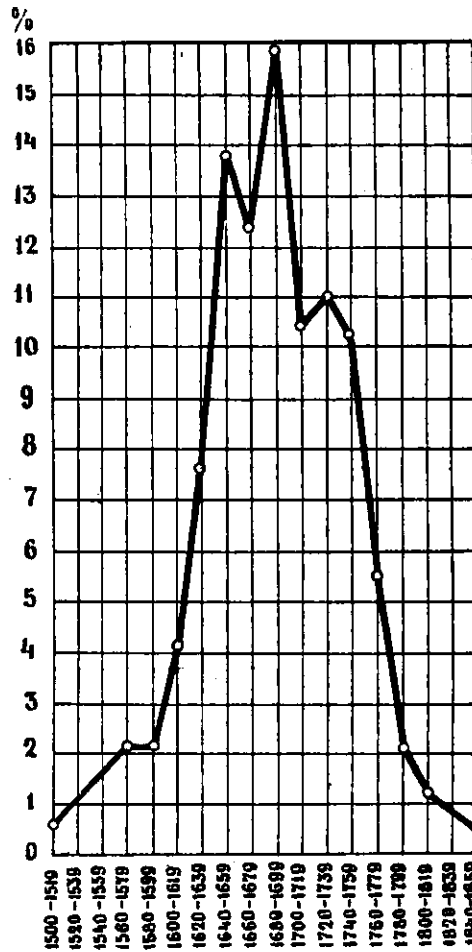
(1640—1659), визначає зайшлих і, зрештою, група максимального вершка в межах вище-середнього зросту (1680—1699), близького до високого, визначає мішанину зайшлих з корінною людністю.

За Артюховим Є. ¹⁾ (із неопублікованих матеріалів) пересічний зріст близький до нашого—1684. В інших дослідників сусідніх районів пересічне зросту трохи відмінне: в Алешо ²⁾ — 1681 (гуманці й тарашанці), в Артюхова—1690 ³⁾ (звингородці й тарашанці), з наведених пересічних сусідніх районів бачимо, що вони сливе сходяться з нашими. Що-до співвідношення пігментації волосся і зросту (табл. № 9), то найбільший відсоток темної пігментації припадає на високий зріст (60,0%), поступово зменшуючись разом із зменшенням зросту до нижче-середнього (40,0%) і роблячи на малому ледве помітний стрибок (42,9%), порівнюючи з нижче-середнім, але це не перешкоджає зробити висновок, що високі й вище-середні переважно темного кольору.

У русявій пігментації спостерігаємо з'явище протилежне темній, тоб-то найбільший відсоток припадає на малий зріст (57,1), поступово, без стрибків, але з різницею арифметичної прогресії в перших двох групах—значно меншою, ніж у двох останніх групах, зменшуючись до високого зросту (38,3). Отже, особи русявого кольору в протилежність темній пігментації, здебільшого малі і нижче-середні.

У пігментації очей (таблиця та сама) певної закономірності не спостерігається, натомість чувається розкиданість. Тут мішаний колір припадає на малий, нижче-середній і високий зріст. Ясний—майже однаковий з темним у всіх групах, крім високого, де відсоток темного кольору більший від ясного.

Діаграма I

¹⁾ Артюхов Є. виміряв 1912 року 49 осіб у сусідніх 3-х містечках (Кам'янка—22, Телупина—1, Олександрівка—24) і в одному селі (Суботів—2).

²⁾ Алешо О. Антропометричні досліді українського населення Уманського і Тарашанського повітів Київщини, Київ, 1919.

³⁾ Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ, СПб. 1916, стор. 439.

Таблиця 9.

Українці села Бондарової	Число змін. Nombre	Зріст Taille							
		Малий ... 1599		Нижче-сер. 1600—1649		Вище-серед. 1650—1699		Високий 1700 ...	
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
Волосся:									
Біляве	4	—	—	1	4,0	2	3,8	1	1,7
Русяве	67	4	57,1	14	56,0	26	49,0	23	38,3
Темне	74	3	42,9	10	40,0	25	47,2	36	60,0
Очі:									
Ясні	39	2	28,55	6	24	19	35,8	12	20,0
Мішані	64	3	42,9	14	56	16	30,2	31	51,7
Темні	42	2	28,55	5	20	18	34,0	17	28,3

Показник голови.

На таблиці № 10 подаємо дані що-до показника голови.

Таблиця 10.

Українці села Бондарової	Число змін. Nombre	Діаметр подовжний Diam. antero-poster		Діаметр попе- речний Diam. transvers		Показник голови Indice céphalique			
		min.— max.	Пересічн. Moyen.	min.— max.	Пересічн. Moyen.	min.— max.	Пересічн. Moyen.		
	146	172—200	184,9	142—169	155,0	76,84—92,66	83,79		
Доліхокефали Dolichocéphales (до 75,00)		Судоліхоке- фали Sous-dolicho- céphales (75,01—77,77)		Мезокефали Mésotocéphales (77,78—80,00)		Субрахікефали Sous-brachy- céphales (80,01—83,33)		Брхікефали Brachycéphales (83,34 ...)	
Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
—	—	5	3,4	16	11,0	43	29,2	82	56,4

Подовжний діаметр в абсолютних числах має мінімум 172, максимум 200 і пересічне—184,9, а поперечний в таких разях: 142, 169 і 155,0. Відсоткове відношення поперечного діаметру до подовжного становить мінімум 76,84, максимум 92,66 і пересічне 83,79. Тоб-то доліхокефалів (довгоголових) зовсім нема, а пересічний індекс брахікефальний. У відсоткових числах по групах маємо: відсоток судоліхокефалів (піддовгоголових) зовсім не значний (3,4); мезокефалів (середньоголових) — більший (11,0); субрахікефалів (підкруглоголових) ще більший (29,2) і на—

решті брахікефалів (круглоголових) найбільше (56,4). Виходить, бондарівці переважно брахікефали і суббрахікефали, але брахікефалів на багато більше від суббрахікефалів.

Біномінальна крива показника голови (діаграма II) дає два максимуми: один підноситься до 13,7%, а другий до 14,4%. Пересічне міститься між ними. Крива як підноситься, так і знижується рівномірно, тобто функції координат перебувають у більш-менш правильній закономірності; це дає змогу сміливіше говорити про те, що в даному разі за показником голови бондарівці становлять дві групи, як це можна було бачити трохи вище—група брахікефальна—більша, і суббрахікефальна—менша.

Розглядаючи далі співвідношення показника голови і пігментації (таблиця № 11), ми бачимо, що на волосся брахікефали темні з меншим числом русявих, а суббрахікефали—навпаки; що ж до очей, то брахікефали мішані й темні, з меншим числом темних, а суббрахікефали—мішані і ясні.

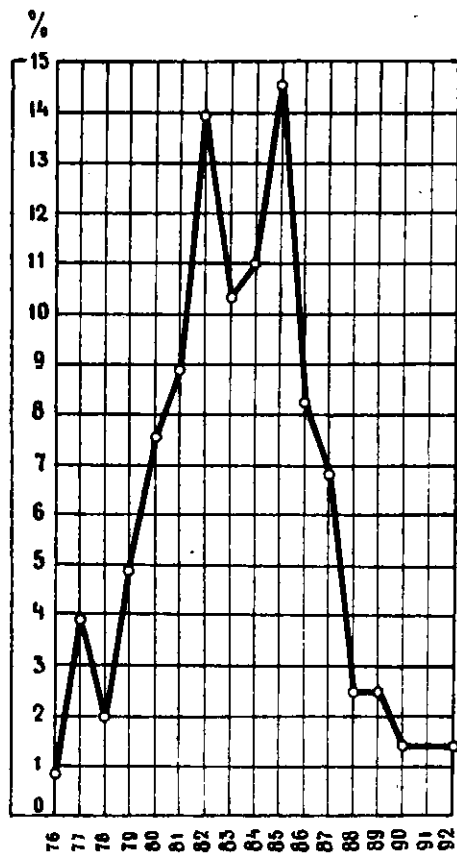
Порівнюючи пересічний показник голови з даними інших дослідників, бачимо, що в Артюхова (неопубліковані матеріали), який перевів досліди в околицях більш-менш близьких до села Бондарової, пересічний показник становить 83,79—сливе однаковий з нашим, а в його дослідях ¹⁾ над звиногородцями й тарашанцями—82,6, а в дослідях Алешо ²⁾ над гуманцями й тарашанцями—83,21; у двох останніх авторів помічаємо невеличку різницю з нашими: на 1,19 у першого і на 0,58 у другого.

Вертаючись знову до зросту, показника голови й пігментації, поданих на табл. № 12-а і № 12-б, розгляньмо співвідношення цих трьох важливіших антропологічних ознак.

На таблиці № 12-а подаємо співвідношення показника голови до зросту, а на таблиці № 12-б співвідношення зросту до пігментації.

Як бачимо з цих двох таблиць, високорослі—брахікефали мають переважно темне волосся й мішані очі, але серед них спостерігається значний відсоток русявоволосих і темнооких; вище-середнього зросту—брахі-

Діаграма II

¹⁾ Українській народь въ его прошломъ и настоящемъ, СПб., 1916 р., стор. 442.

²⁾ Алешо О. Антропол. досл. укр. нас. Уман. і Тар. пов. Київщини, Київ, 1919 р.

кефали й суббрахікефали з русявим волоссям і ясними очима, але й серед них значний відсоток темноволосих та темнооких; що-до мезокефалів, то вони переважно високорослі з невиразною пігментацією.

Таблиця 11.

Пок. голови Ind. céphalique	Число Nombre	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92
		Білявий	4	—	—	—	—	—	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—
Русявий	66	—	2	1	4	6	7	8	6	5	13	5	3	3	1	1	—	1
Темний	75	1	3	2	3	5	5	10	8	9	8	7	6	2	4	1	—	1
Ясний	39	1	1	—	2	3	3	8	3	2	8	2	2	2	2	—	—	—
Мішаний	64	—	1	3	3	4	9	5	6	8	10	5	5	1	1	1	—	2
Темний	42	—	3	—	2	4	1	6	5	6	3	5	2	2	2	1	—	—

Таблиця 12-а.

Українці села Бондарової	Число змірен. Nombre	Показник голови. Indice céphalique									
		Доліхокефали Dolicho-céph.		Судоліхокефали Sous-dolicho-céph.		Мезокефали Mesotich-céph.		Суббрахікефали Sous-brachicéph.		Брахікефали Brachicéph.	
		ч.	%	ч.	%	ч.	%	ч.	%	ч.	%
Малий зріст ... 1599 . .	6	—	—	1	0,7	—	—	1	0,7	4	2,8
Нижче-серед. 1600—1649	25	—	—	2	1,4	2	1,4	6	4,2	15	10,4
Вище-серед. 1650—1699	53	—	—	—	—	5	3,5	19	13,2	29	20,1
Високий 1700	60	—	—	2	1,4	9	6,2	17	11,8	32	22,2
Разом	144	—	—	5	3,5	16	11,1	43	29,9	80	55,5

Таблиця 12-б.

Українці села Бондарової	Число змірен. Nombre	Колір волосся Couleur des cheveux						Колір очей Couleur des yeux					
		Білявий Blonde		Русявий Châtain		Темний Brune		Ясний Claire		Мішан. Mêlé		Темний Foncée.	
		ч.	%	ч.	%	ч.	%	ч.	%	ч.	%	ч.	%
Малий зріст ... 1599 . .	6	—	—	3	2,1	3	2,1	2	1,4	2	1,4	2	1,4
Нижче-серед. 1600—1649	25	1	0,7	14	9,7	10	6,9	6	4,2	14	9,7	5	3,5
Вище-серед. 1650—1699	53	2	1,4	26	18,0	25	17,4	19	13,2	16	11,1	18	12,5
Високий 1700	60	1	0,7	23	16,0	36	25,0	12	8,3	31	21,5	17	11,8
Разом	144	4	2,8	66	45,8	74	51,4	39	27,1	63	43,7	42	29,2

Узагальнюючи все допіру сказане, зазначимо, що бондарівці зберігають до певної міри темний, можна гадати, основний колір волосся і мішаний колір очей з високим або ж близьким до високого зростом та, переважно, брахікефалією, але в той саме час помітна група вищесередніх брахікефалів та суббрахікефалів з руським або темним волоссям і з ясними та темними очима.

Високість голови і широкість чола.

На таблиці № 13 подаємо числові дані що-до високости голови (черепа) та широкости чола і їх відсоткове відношення,—у першому разі—до діаметра голови як подовжного, так і поперечного, а в другому тільки до поперечного. Розглядаючи ці дані, бачимо, що високість голови коливається в межах 108—151 при амплітуді варіяції 43, що є порівнюючи невелика, і пересічному 129,4. Цікаво, що пересічне відбиває середину цієї варіяції, отже відхилення в один і другий бік в десятих долях сливе однакове, тоб-то воно стоїть в середині амплітуди, а показники—один 69,57, а другий 83,14. За прийнятою класифікацією пересічний показник високости голови в наших дослідах належить до групи хамекефалів (низькоголових), наближаючись до ортокефалів (середньоголових). За Артюховим українці сусідніх сел належать до середньоголових (72,28), але наближаються до наших низькоголових. Різниця, як бачимо, незначна.

Таблиця 13.

Українці с. Бондарові	Число змiрен. Nombre	Високість черепа Haut. du crâne		Показн. висотно- подовжн. Ind. de haut.	Показн. висотно- поперечн. Ind. de larg.	Наймен. ширина чола Diam. front. minim.		Показник чола Ind. frontal
		min.—max.	Пересіч. Moyenne			min.—max.	Пересіч. Moyenne	
		144	108—151	129,4	69,57	83,14	96—116	103,0

Приглядаючись до широкости чола, на тій самій таблиці № 13 бачимо, що досліджені бондарівці широкістю чола належать до середньоширокочолних (мезоземи).

Високість і широкість лиця.

Звертаючись до даних на таблиці № 14, тоб-то до діаметра вилиць і анатомічної високости лиця та їх відсоткового відношення (ind. facial.), помічаємо, що при середній широкості лиця показник анатомічного лиця низькуватий і за класифікацією належить до вузьковатоліцих.

Перейдімо тепер до морфологічної високости лиця, або, як ще кажуть, загальної високости обличчя (табл. № 15).

За нашими дослідями, бондарівці, при амплітуді 156—219 і пересічній високості 184,8, мають переважно середню високість (51,8%), з чималим відсотком великої високости (43,1%), а у відсотковому відношенні

широкости лиця до високости обличчя належать до мезопрозопів (70,8), тоб-то середньовидих; відсоток лептопрозопів (довговидих) та хаеппрозопів (широковидих) малий і сливе однаковий.

Таблиця 14.

Українці села Бондарової	Число змірен. Nombre	Діаметр вилиць Diam. bitygomatique		Високість чолопід- борідна H. ophrio-ment.		Показник лиця Ind. facial
		min.—max.	Пересіч. Moyenne	min.—max.	Пересіч. Moyenne	

Таблиця 15.

Українці с. Бондарової	Число змірених Nombre	Загальна високість обличчя Haut du visage				Показник обличчя Ind. visage	% %			
		min.—max.	Пересічно Moyenne	% %			Лептопрозопи (до 76,00)	Мезопрозо- пи (70,01—80,00)	Мезопрозо- пи (80,01 ...)	Хаеппрозо- пи (80,01 ...)
				Мала (до 170) petite	Середня (171—185) Moyenne					
137	156—219	184,8	5,1	51,8	43,1	74,93	13,9	70,8	15,3	

Закінчуючи характеристику обличчя, подаємо на табл. № 16 дані що-до виставання вилиць.

Таблиця 16.

Українці села Бондарової	Число змір. Nombre	Виставання вилиць. Saillie des pommetes							
		0		1		2		3	
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
146	81	55,5	49	33,6	12	8,2	4	2,7	

За цією фізичною ознакою, бондарівці належать до осіб переважно з найменшим (55,5%), або з незначним (33,6%) виставанням вилиць.

Узагальнюючи наші висновки, зазначимо, що бондарівці низькоголові, середньоширокочолі, вузьковатолиці і середньовиді з найменшим (0) або незначним (1) виставанням вилиць.

Розмір і форма носа.

Високість носа (табл. № 17) у пересічному числі 48,0, а широкість—36,0.

Таблиця 17.

Українці села Бондарової	Число змірених Nombre	Високість носа H. nasio- sous-nasali		Широкість носа Largeur du nez		Показник носа Ind. nasale	% %		
		min.— max.	Перес. Moyen	min.— max.	Перес. Moyen		Лепторини (до 70,00) Leptorhiniens	Мезорини (70,01—85,00) Mesorhiniens	Платирини (85,01 і б.) Platyrhiniens
	146	34—62	48,0	29—43	36,0	75,41	37,0	44,5	18,5

Уже з цих даних можна бачити, що бондарівці належать до групи мезоринів (середньоносих); справді, звертаючись до показників носа досліджених суб'єктів у пересічному обчисленні, ми маємо 75,41, а в окремих групах прийнятої класифікації такі відсотки: лепторинів (вужконосих) 37,0; мезоринів (середньоносих) 44,5 і платиринів (широконосих) 18,5%. Отже бондарівці—переважно мезорини, проте не дають одної виразної групи, а до певної міри хиляться більше в сторону групи лепторинів і менше в сторону платиринів, а пересічно до мезоринів.

Розглядаючи дані що-до профілю носа (табл. № 18), ми бачимо одну виразну групу визначену нулем, тоб-то групу з рівним профілем.

Таблиця 18.

Українці с. Бондарової	Число до- сліджених Nombre	Профіль носа. Profil du nez									
		% %									
		0	—			+			Разом		
			1	2	3	1	2	3	0	—	+
	146	71,2	14,4	6,2	0,7	6,8	0,7	—	71,2	21,3	7,5

Разом таких суб'єктів маємо 71,2%. Увігнутих носів, визначених знаком мінус (—), далеко менше, а суб'єктів з орлиним знак (+) зовсім мало.

Виставання носа наперед у досліджених бондарівців здебільшого середнє (табл. № 19), тоб-то таке, що його визначають цифрою 2. Таких осіб у нас 57,5%.

Таблиця 19.

Українці села Бондарової	Число досліджених Nombre	Виставання носа. Praéminence du nez							
		0		1		2		3	
		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
	146	1	0,7	44	30,1	84	57,5	17	11,7

Другою групою, після середньої, йде група з малим виставанням носа (1), таких осіб маємо 30,1%; з цифрою 3 великим виставанням спостерігаємо 11,7%, а з нулем всього-на-всього 0,7%. З допіру сказаного

бачимо, що бондарівці формою носа належать до групи мезоринів з прямим у профілі носом і середнім виставанням наперед. Подібні висновки ми знаходимо й що-до українців сусідніх районів у інших дослідників ¹⁾.

Губи і рот.

На табл. № 20 подаємо дані, що характеризують форму губ та рота.

Таблиця 20.

Українці села Бондарової	Число змiрен. Nombre	Рот. La bouche				Показник губ Ind. buccal
		Високість країв губ H. e la rebords des lévres		Широкість рота Largeur de la bouche		
		min.—max.	Пересіч. Moyen	min.—max.	Пересіч. Moyen	
	145	5—22	14,2	34—64	54,6	26,45

З наведених чисел видно, що варіаційні коливання високости країв губ і широкости рота—в першому разі від 5 до 22 і в другому від 34 до 64—чималі: мінімуми надто низькі, а максимуми високі. Проте, це не відбивається негативно на пересічному показникові (26,45), за яким бондарівці наближаються до українців інших районів, не відрізняючись від них. Отже, ми зачисляємо їх до групи з середнім розміром.

Очі.

Таблиця 21.

Українці села Бондарової	Число змiрених Nombre	Очі. Les yeux				Отвір очей Long de l'ouverture palpebrale
		Внутрішн. діам. кутків очей Diam. biangulaire int.		Зовнішн. діаметр кутків очей Diam. biangulaire ext.		
		min.—max.	Пересіч. Moyen	min.—max.	Пересіч. Moyen	
	144	29—41	35,5	82—97	90,9	27,6

Довжина отвору очей (табл. № 21) у досліджених бондарівців, як і в українців сусідніх сел і районів (за Артюховим 25,0, а за Алешо в Гум. і Таращ. 26,5), більш-менш середня—27,6, при внутрішньому діаметрі 35,5 і зовнішньому 90,9.

Скелія.

За показником скелії (табл. № 22), бондарівці не становлять переважної більшості в будь-якій групі прийнятої класифікації, скупчуючись

¹⁾ О. Алешо. Антропометр. дослідн укр. нас. Уман. і Таращ. пов. Київц., Київ. 1919.

разом у трьох групах, а саме: в мезатискельній (середньоногій), що є найбільша з них (25,9%), сумакроскельній (довгуватоногій), що на 0,7% менша від мезатискельної, і макроскельній (довгоногій) 23%, з сумакроскельним пересічним для всіх вимірених українців села Бондарової.

Таблиця 22.

Українці села Бондарової	Число змірених Nombre	Скелія. Skélia														
		Hyperbrachy- skélie au-dessous 75,0		Brachyskélie de 75,0—79,9		Sous-brachy- skélie 80,0—84,9		Mésatiskélie 85,0—89,9		Sous-macro- skélie 90,0—94,9		Macroskélie 95,0—99,9		Hypermacro- skélie 100,0 ...		Показник скел. Ind. Skélie
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
	139	2	1,4	2	1,4	13	9,4	36	25,9	35	25,2	32,0	23,0	19	13,7	

Отже, кажучи взагалі, бондарівців треба вважати, очевидно, за сумакроскелів з наближенням до мезатоскелів і макроскелів. Українці сусідніх районів, за висновками Алешо, теж сумакроскелі.

Синтезуючи дані нашої аналізи фізичних ознак людности с. Бондарової, як окремого антропологічного організму, що його становлять названа людність і що разом вливається в єдиний етнографічний організм Українського племені, як складова його одиниця, приходимо до дальших висновків. Бондарівці анатомічною будовою є середньосилі, але при високому, трохи не рівному до середньої сили відсоткові слабосиліх,—середньосилість виразно не видається, а тому фактично треба визнати, що така середньосилість має значну тенденцію в сторону слабосилости; що-до співвідношення комплекції та віку, то суб'єкти до 30 років—слабосилі, а старші від 30 років—середньосилі. На волосся вони темні, але є чимало суб'єктів і з русявим волоссям; на очі—мішаної з сливе однаковим відсотком темних і ясних; у співвідношенні волосся і очей: біляві—ясні, русяві—мішані, темні—темні і на очі. Зросту високого і вище-середнього, з вище-середнім близьким до високого, пересічним; крива зросту дає три вершки: два в межах вищесереднього та один у межах високого росту; макроскелі (за пересічним) та брахікефали, хоч серед них є значний відсоток і суббрахікефалів (це ясно відбиває крива показника голови).

Деталізуючи співвідношення пігментації, зросту й голови, маємо: високі на зріст—переважно брахікефали, темної що-до волосся і мішаної що-до очей пігментації, а вище-середні—брахікефали і суббрахікефали з русявою і темною що-до волосся та ясною і темною що-до очей пігментацією. Високістю голови, формою чола та лиця—низькоголові, середньоширокочолі, вузьколиці (анатомічне лице) і середньовиді (морфологічне лице) з найменшим виставанням вилиць. Формою носа—мезорини, з рівним у профілі носом і середнім виставанням наперед.

Отже, за фізичними ознаками, бондарівці не становлять одної ясно-визначної групи, а через історично-географічні умови, про які ми на початку говорили, змішавшись з «чужим» зайшлим елементом, насамперед, мабуть, з польським,—виявляють три групи, а саме: 1) ясно-визначену—високорослу з брахікефальним показником голови і темним волоссям та сливе темними очима, 2) вище-середню на зріст з брахікефальним і суббрахікефальним показником голови і русявою та темною на волосся і ясною та темною на очі пігментацією, і 3) нижче-середню на зріст з суббрахікефальним показником голови, русявим волоссям і мішаними очима.

Спираючись на авторитетні висновки Ф. Вовка ¹⁾, за яким «Українці становлять досить одноцільне плем'я темноволосе, темнооке, вище-середнього або високого зросту», та на наші попередні висновки в історичній частині, скажемо, що високоросла група є основний тип людности села Бондарової, а група нижче-середнього зросту—певна домішка, тоб-то тип нащадків зайшлих; третя ж мішанина цих двох груп,—тип мішаної крові.

Наприкінці, вважаємо за свій приємний обов'язок висловити нашу щиру подяку керівникові Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка при Українській Академії Наук—А. З. Носову за його наукові вказівки до цієї роботи і допомогу в нашій практиці в Кабінеті.

ЛІТЕРАТУРА.

А л е ш о, А. Антропометричні дослідження українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. Збірн. пам'яті Хв. Вовка, вид. Укр.-Наукового Т-ва. Київ. 1199.

В о л к о в, Ф. Антропологические особенности украинского народа. Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. II. СПб. 1916.

Н о с о в, А. Матеріали до антропології України. Українці Кубані. «Антропологія», Річник Кабінету Антропології ім. Вовка УАН за р. 1927. Київ. 1928.

Н о с о в, А. Матеріали до антропології України. Українці Поділля «Етнографічний Вісник». УАН, № 5. Київ. 1927.

Списокъ населенныхъ мѣстъ Кіевской губерніи. Вид. Кіев. губ. Стат. К-ту. Кіев. 1895.

П о х и л е в и ч А. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ. Кіев. 1864.

Ф у н д у к л е й И. Статистическое описаніе Кіевской губ. СПб., 1852. Київ. 1928.

¹⁾ Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. II. СПб. 1916, стор. 452.

Т А Б Л И Ц Я 2

антропометричних помірів 178 українців с. Бондарової.

№	Ім'я, прізвище та по батькові Nom et prénom	Стать Sexe	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Високість груд. виглибини Fourchette sternale	Високість вухн. отвору Haut. du trou auditif	Висок. краю плечов. виростка лопатки Acromion	Висок. лікт. суглобу Haut. du coude	Висок. серед. пальця H. de l'extr. du médus
1	Багаченко Іван Костьов.	♂	36	2	р.	м.	1696	1369	1560	1395	1070	627
2	Багаченко Петро Панас.	♂	24	1	т.	т.	1726	1419	1607	1422	1069	633
3	Балюк Іван Єротєєв.	♂	34	2	т.	м.	1631	1324	1508	1334	1009	586
4	Балюк Сергій Кирил.	♂	26	2	р.	я.	1687	1372	1563	1441	1056	636
5	Балюк Микита Єрот.	♂	24	1	т.	т.	1761	1435	1629	1452	1109	653
6	Балюк Тодось Степан.	♂	36	2	т.	м.	1607	1306	1494	1331	1011	625
7	Балюк Микола Кир.	♂	35	2	т.	я.	1664	1351	1532	1382	1050	629
8	Балюк Микола Март.	♂	26	2	т.	т.	1740	1415	1609	1436	1080	657
9	Березенко Клим Іван.	♂	41	1	т.	я.	1744	1432	1606	1449	1087	649
10	Березенко Назар Олекс.	♂	26	3	р.	я.	1640	1340	1508	1365	1059	644
11	Березенко Герман Сав.	♂	47	3	т.	м.	1706	1381	1563	1399	1025	579
12	Березенко Василь Сав.	♂	42	2	т.	т.	1762	1435	1631	1446	1077	622
13	Буртовий Какоп Арт.	♂	31	1	р.	я.	1631	1309	1501	1323	1107	611
14	Бурт. Марк. Арт.	♂	43	2	р.	м.	1702	1378	1575	1381	1076	657
15	Валій Павло Хомович	♂	25	1	т.	т.	1692	1392	1568	1397	1065	608
16	Валій Афон Іванов.	♂	44	2	р.	я.	1634	1315	1496	1319	1002	577
17	Гончаров Грицько Трох.	♂	25	1	р.	м.	1665	1353	1537	1368	1050	625
18	Гедзь Макар Іванов.	♂	43	1	р.	я.	1573	1272	1448	1265	974	581
19	Гедзь Василь Олексов.	♂	29	2	т.	т.	1696	1365	1562	1394	1094	675
20	Гедзь Тиміш Волод.	♂	23	1	р.	я.	1677	1357	1543	1400	1098	670
21	Гедзь Прокіп Денис.	♂	31	2	р.	я.	1703	1378	1573	1410	1072	644
22	Гедзь Степан Денис.	♂	28	2	р.	я.	1750	1420	1617	1422	1102	676
23	Гедзь Дмитро Сильвестр.	♂	43	1	т.	м.	1671	1365	1557	1395	1079	678
24	Зборщик Демень Макс.	♂	41	1	р.	м.	1644	1331	1528	1343	1026	619
25	Залевської Семен Федор.	♂	42	2	р.	т.	1662	1358	1535	1378	1045	617
26	Коваленко Грицько Григ.	♂	52	3	т.	м.	1761	1442	1632	1452	1126	687
27	Коляда Федь Марков.	♂	30	1	р.	я.	1697	1388	1568	1399	1079	649
28	Коляда Семен Гнатов.	♂	23	1	т.	я.	1709	1390	1368	1415	1099	633
29	Коляда Давид Стапан.	♂	31	3	р.	я.	1728	1384	1583	1443	1120	699
30	Коляда Ларій Степ.	♂	40	2	т.	т.	1772	1434	1649	1471	1143	688
31	Коляда Грицько Федор.	♂	36	3	т.	т.	1732	1425	1556	1445	1083	648
32	Коляда Андрій Григор.	♂	27	2	р.	м.	1745	1435	1593	1408	1075	614
33	Комірний Петро Пил.	♂	23	2	р.	я.	1746	1399	1608	1424	1029	653
34	Крамар Микита Ром.	♂	23	1	т.	м.	1709	1401	1581	1410	1080	654
35	Крамар Федь Ільков.	♂	40	2	т.	м.	1654	1352	1538	1360	1042	636
36	Кулинич Захарко Прохв.	♂	41	2	р.	я.	1654	1345	1537	1361	1046	643
37	Кулинич Ларій Прохв.	♂	45	1	р.	м.	1673	1363	1543	1372	1055	632
38	Кулинич Грицько Сильв.	♂	31	1	р.	м.	1642	1324	1510	1345	1015	577
39	Кулинич Карпо Макар.	♂	25	2	т.	м.	1621	1306	1481	1294	995	577
40	Кулинич Трохим Іванов.	♂	48	2	р.	м.	1709	1384	1582	1414	1077	610
41	Кулинич Федот Олекс.	♂	40	2	т.	м.	1763	1449	1640	1472	1111	656
42	Кулинич Степан Филон.	♂	26	1	р.	я.	1664	1350	1540	1366	1022	639
43	Кулинич Прохвило Лар.	♂	23	2	т.	м.	1668	1361	1539	1389	1039	609
44	Кулинич Опанас Омельк.	♂	55	2	р.	я.	1665	1359	1567	1359	1036	565
45	Кулинич Федь Андрійов.	♂	26	2	р.	м.	1738	1415	1630	1425	1100	656
46	Кулинич Роман Андр.	♂	24	2	т.	м.	1629	1316	1492	1317	1023	597
47	Кулинич Марко Дан.	♂	31	2	р.	я.	1725	1410	1595	1429	1109	667
48	Кучеренко Пилип Вас.	♂	26	2	т.	т.	1698	1383	1564	1392	1051	634
49	Кучеренко Семен Вас.	♂	37	2	т.	т.	1694	1377	1562	1395	1077	651
50	Кучеренко Олекс. Вас.	♂	23	1	т.	т.	1643	1346	1510	1337	1008	603
51	Кучеренко Грицько Іван.	♂	41	1	т.	м.	1728	1398	1592	1437	1075	621
52	Кучеренко Арт. Дан.	♂	31	1	р.	я.	1851	1522	1730	1534	1182	697
53	Кислий Василь Трох.	♂	23	1	р.	я.	1687	1381	1556	1387	1090	641
54	Лисиця Левко Мах.	♂	30	1	р.	я.	1654	1340	1515	1329	1005	579

Високість коліна Haut. du genou	Висок. підколітка Haut. du malléole	Зріст навсидячки Taille assis	Довгість тулуба Long. du tronc	Довгість ноги Long. extrémités infer.	Довгість стегна L. de la cuisse	Довг. вел. гомілки L. du mollet	Скелія Skélia	Довгість руки Extrémités super.	Довгість плеча L. du fémur	Довгість передпліч.	Довгість китиці Long. de la main	Широк. китиці Larg. de la main	Показник голови Indic. céphalique	Діаметр подовжний D. antéropostérieur	Діам. поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transv. = 100	Діаметр виллинь D. bizygomatique
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32
448	46	904	577	792	344	402	87,61	788	325	253	210	98	78,84	189	149	104	69,80	132
437	54	878	671	848	411	383	94,19	789	353	218	218	—	88,14	177	156	102	65,32	139
457	53	982	675	649	292	404	66,09	748	325	224	199	93	82,11	190	156	106	67,95	141
412	55	906	591	781	369	357	86,21	775	355	210	210	95	82,90	193	160	110	68,73	143
430	54	905	679	756	326	376	83,54	799	343	254	202	101	83,33	180	150	107	71,20	138
452	63	925	624	682	230	389	73,72	706	320	295	191	96	85,31	177	151	98	64,90	135
429	56	—	—	—	—	373	—	753	332	—	—	—	83,87	186	156	104	66,67	142
438	60	930	605	810	372	378	87,10	789	356	223	210	91	87,29	181	158	105	66,52	149
458	58	858	546	886	428	402	103,26	800	362	228	210	93	76,84	190	146	106	72,60	144
435	62	862	662	778	343	373	90,26	721	306	219	196	99	85,24	183	156	104	66,67	140
442	52	853	528	853	411	390	100,00	820	374	230	216	104	86,97	192	167	111	66,47	146
522	54	909	582	853	331	468	93,84	824	369	233	222	91	85,41	195	158	104	65,82	142
454	56	892	570	739	285	398	82,85	712	216	296	200	88	80,77	182	147	96	65,31	136
422	66	928	604	774	352	356	83,40	724	305	217	202	90	79,57	186	148	104	70,27	136
419	54	910	610	782	363	365	85,94	789	332	244	213	89	84,24	184	155	107	69,03	141
435	45	853	539	776	341	390	90,44	742	317	220	205	90	85,00	180	153	101	66,01	136
463	65	847	535	818	355	398	96,58	743	317	225	201	90	85,98	185	159	96	60,38	139
382	52	867	566	706	324	330	81,43	684	291	195	198	94	96,74	181	157	93	59,24	138
453	52	881	550	815	362	401	92,51	719	300	217	202	94	86,63	187	162	107	64,05	149
484	56	885	565	792	308	428	89,38	739	311	228	200	90	82,97	182	151	104	68,87	133
470	58	941	516	862	392	412	91,60	766	338	216	212	94	85,25	183	156	111	71,15	143
473	55	900	570	850	377	418	94,44	746	320	210	216	92	81,32	182	148	103	69,60	139
477	67	866	560	805	328	410	92,96	717	316	198	203	94	83,52	182	152	101	66,45	129
397	52	898	585	746	349	345	83,07	724	317	210	197	90	80,00	190	152	106	69,74	138
407	45	889	585	773	366	362	86,95	761	333	226	202	95	86,41	184	159	102	64,15	145
467	56	959	640	802	335	411	83,63	765	326	217	222	101	84,13	189	159	106	66,67	141
437	47	865	586	832	395	390	96,19	750	320	223	207	97	87,00	177	154	104	67,53	137
475	61	869	550	740	265	414	85,16	782	316	256	210	96	80,42	189	152	107	70,39	139
449	67	926	582	802	353	382	86,61	744	323	222	199	96	85,35	198	169	106	62,72	152
455	54	954	616	818	363	401	85,75	763	328	215	220	98	86,63	187	162	100	67,29	140
462	67	859	552	873	411	395	101,63	797	362	222	213	100	80,93	194	157	110	70,06	148
450	52	899	599	846	396	398	94,10	794	333	242	219	100	85,41	185	158	105	66,52	147
417	52	929	592	817	400	365	87,04	771	395	219	204	94	85,11	188	160	106	66,25	143
442	55	875	567	834	392	387	95,32	756	330	219	207	94	82,20	191	157	105	66,88	142
420	45	845	543	809	389	375	95,73	724	318	203	203	90	90,12	172	155	100	64,52	134
435	65	831	522	823	388	370	99,05	718	315	205	198	97	79,03	186	147	101	68,71	142
447	59	851	541	822	375	388	96,59	740	317	222	201	99	80,00	185	148	99	66,89	141
432	56	799	481	842	411	376	105,51	768	330	232	206	94	77,37	190	147	95	64,63	138
388	48	908	593	713	325	340	78,32	717	299	214	204	97	87,57	177	155	102	65,81	136
430	45	866	541	843	413	385	97,34	804	337	258	209	94	81,28	187	152	103	67,76	140
484	61	910	596	853	369	423	93,77	816	361	235	220	122	81,10	190	154	101	65,58	145
443	54	880	566	784	341	389	89,09	727	344	187	196	96	85,71	182	156	104	66,67	143
432	43	894	587	774	342	389	86,58	720	350	166	204	94	79,17	192	152	101	66,45	132
406	46	882	576	783	377	360	88,78	794	323	—	—	97	77,78	182	147	101	68,71	123
—	61	880	557	858	—	—	97,50	769	325	228	216	97	92,66	177	164	102	62,20	143
406	55	806	493	823	417	351	102,11	720	294	219	207	90	92,18	179	165	105	63,64	147
420	52	891	581	829	409	368	92,52	762	320	—	—	—	—	—	—	—	—	—
424	61	900	585	798	371	363	88,67	758	341	216	201	88	82,80	186	154	101	65,58	138
417	54	897	580	797	380	363	88,89	744	318	221	205	86	85,16	182	155	100	64,52	142
402	50	892	595	751	349	352	84,19	734	329	211	194	93	77,08	192	148	101	68,24	132
462	62	918	588	810	348	400	89,01	816	362	238	216	94	85,24	183	156	100	64,10	136
503	78	960	631	891	398	425	92,81	837	352	257	228	99	88,36	189	167	109	65,27	142
443	51	916	610	771	328	392	84,24	746	297	344	205	93	82,22	180	148	100	67,57	136
413	53	831	517	823	410	360	99,04	750	324	211	215	84	89,56	182	163	102	62,58	144

Виставляна вилінь Saillie des prom- mettes	Діаметр сідьовоше- леп. D. bigoniaque	Високість черепа H. du crâne	Показн. висотно- подовж. Ind. de haut	Показн. висотно- попереч. Ind. de larg.	Загальна вис. обличчя H. du visage	Показн. обличчя Ind. visage	Високість чолово- підборіддя H. ornementonnière	Показн. лиця Ind. facial	Високість носо- підборіддя H. nasiontonnière	Високість носа H. nasiosnasale	Широкість носа Larg. du nez	Показн. носа Ind. du nez	Профіль носа Prof. du nez	Виставляна носа Proéminence du nez
33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
1	108	136	71,96	91,23	188	75,63	138	96,65	117	41	35	85,37	0	2
0	—	119	67,23	75,64	175	79,43	134	103,73	116	55	35	63,64	0	2
1	120	123	64,74	78,85	189	74,60	144	97,22	122	50	31	62,00	0	1
1	114	124	64,25	77,50	184	77,72	144	99,31	125	50	37	74,00	+	2
0	109	132	73,33	88,00	174	79,31	139	99,28	123	49	32	65,31	0	2
0	107	113	63,84	74,83	169	82,82	138	97,83	115	41	36	87,80	-	1
2	111	132	70,97	84,62	203	69,95	147	96,53	121	48	32	66,67	0	2
0	120	131	72,38	82,91	177	84,18	139	107,19	118	47	37	78,73	0	1
3	107	138	72,63	94,52	185	77,84	143	100,70	119	49	38	77,55	0	2
0	106	132	72,13	84,62	176	79,55	136	101,45	116	43	34	79,07	-	2
0	113	143	74,48	85,62	—	—	150	97,33	130	56	38	67,85	0	3
0	104	131	70,81	82,91	186	76,76	151	94,04	132	46	36	78,26	0	1
0	102	130	71,43	83,44	177	76,84	141	96,45	117	47	36	76,59	-	2
0	116	127	68,28	85,81	176	77,27	134	101,49	111	42	41	97,62	-	2
0	107	124	67,39	30,00	170	82,94	139	101,44	115	44	40	90,91	-	2
1	114	138	76,67	90,20	—	—	133	102,26	114	44	35	79,55	0	1
0	110	128	69,19	80,50	181	76,24	124	112,90	110	40	35	87,50	0	1
0	94	125	69,06	79,62	—	—	135	102,22	115	41	34	82,93	0	1
1	110	134	71,66	82,72	182	81,86	132	112,88	118	50	38	76,00	0	2
1	107	134	73,63	88,74	190	70,00	154	86,36	129	54	32	59,26	0	3
1	107	130	71,04	83,33	188	76,06	144	99,31	126	50	31	62,00	0	2
0	112	133	73,08	89,86	182	76,37	142	97,89	123	47	36	76,60	0	1
0	110	114	62,64	75,00	—	—	138	93,48	109	42	40	95,24	0	2
0	102	116	61,65	76,32	187	73,80	138	100,00	119	50	35	70,00	0	2
2	104	127	69,02	79,87	—	—	142	102,11	120	41	35	85,37	0	1
1	108	129	68,25	81,13	178	77,53	142	99,29	124	48	39	81,25	+	3
1	108	129	72,88	83,77	181	75,70	136	100,74	118	46	39	84,78	0	2
1	103	141	74,60	92,76	177	73,54	144	96,53	127	51	35	68,62	-	2
0	111	145	73,23	85,80	176	86,36	140	108,57	120	49	36	73,47	-	1
2	108	123	65,78	75,93	219	68,49	163	85,89	140	53	34	64,15	0	2
0	109	136	70,10	86,62	189	78,31	147	100,68	129	55	32	58,18	0	3
0	99	142	76,76	89,87	182	80,77	146	100,68	123	50	34	68,00	0	2
1	109	136	72,34	85,00	191	74,87	143	100,00	117	47	37	78,72	-	2
0	107	128	67,02	81,53	185	77,77	143	99,30	123	51	34	66,67	0	2
2	99	116	67,44	74,84	186	72,04	140	95,71	120	44	33	75,00	-	2
2	99	117	69,90	79,59	183	77,60	136	104,41	117	43	42	97,67	-	2
2	104	129	69,68	87,16	190	74,21	139	102,16	121	41	40	95,12	-	2
0	93	132	69,47	89,80	194	71,13	144	95,83	125	51	38	74,51	-	2
0	102	140	79,10	90,32	172	79,07	140	97,14	120	57	35	61,40	0	2
0	102	127	67,91	83,55	—	—	140	100,00	120	39	39	100,00	0	1
0	108	123	64,77	79,87	190	76,32	140	103,57	115	49	35	71,43	0	2
1	114	118	64,84	75,64	184	77,72	143	100,00	121	51	35	98,63	0	1
0	109	129	67,89	84,87	191	69,11	144	91,67	128	53	35	66,04	0	2
1	108	108	57,14	73,47	179	67,72	150	83,00	124	52	42	80,77	0	2
0	108	108	61,02	65,85	185	77,30	151	94,70	130	54	36	66,67	0	3
0	102	137	76,54	83,03	190	77,37	141	104,26	126	55	27	67,27	0	3
0	100	130	67,71	81,25	207	67,63	155	90,32	132	55	34	61,82	0	2
1	103	134	72,04	87,01	172	80,23	133	103,76	114	42	33	78,57	0	1
0	101	132	72,53	85,16	183	77,60	137	103,65	117	48	35	72,92	0	2
0	95	133	69,27	89,56	186	70,97	135	97,78	118	48	35	72,92	0	1
1	114	136	74,32	87,17	182	74,72	137	99,27	120	50	34	68,00	0	1
1	106	121	64,02	72,51	187	75,94	152	93,42	128	54	37	68,52	-	2
2	100	131	72,78	88,30	184	74,24	146	100,00	133	50	31	62,00	0	2
3	99	139	76,37	85,28	180	80,00	136	105,88	118	50	35	70,00	1	2

Висок. носо-губна H. nasobuccale	Прогнагізм зубів Prognathism	Внут. діам. кутк. очей D. bipalpebrale int.	Зовніш. діам. кутк. очей D. bipalpebrale ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebrale	Монгольські повіки Les yeux bridés	Високість губ H. des rebords des lèvres	Широкість рота Larg. de la bouche	Показ. губ Ind. buccal	Висок. долішн. щелепи H. buccomenton	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довжина хрящ. вуха L. de l'oreille cartilagin	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показ. вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartem. de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercut de Darwin
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63
62	0	37	94	28,5	0	12	51	23,53	55	69	54	37	53,62	1	0
74	0	34	88	27	0	17	50	34,00	46	59	49	35	59,32	2	0
75	0	34	94	30	0	15	51	29,40	52	68	53	37	54,41	0	0
76	0	39	93	27	0	17	56	30,36	61	65	50	35	62,50	1	0
66	0	35	90	27,5	0	13	54	24,07	50	63	54	34	53,96	1	0
69	0	37	87	25	0	18	51	35,29	48	63	50	32	50,79	0	0
72	0	35	91	28	0	18	59	30,51	60	74	57	39	52,70	0	0
72	0	35	94	29,5	0	16	49	32,65	51	67	54	36	53,79	1	0
72	0	38	95	28,5	0	11	52	21,15	47	66	49	34	51,52	0	0
70	0	34	90	28	0	15	53	28,30	52	55	46	34	61,82	0	0
79	0	38	93	27,5	0	14	52	26,92	56	64	53	36	56,25	0	0
75	0	36	87	25,5	0	16	56	28,57	60	62	52	31	51,67	1	0
66	0	30	87	28,5	0	11	51	21,56	45	61	47	33	54,10	1	0
64	0	37	90	26,5	0	11	58	18,97	54	62	48	35	56,45	1	0
73	0	36	90	27	0	15	51	29,41	49	78	60	39	50,00	1	0
71	0	34	88	27	0	9	54	16,67	46	67	56	35	52,04	1	1
65	0	32	92	30	0	20	52	38,40	54	66	55	34	51,52	0	0
63	0	34	86	26	0	14	49	28,57	50	64	50	36	56,25	0	1
68	0	37	90	26,5	0	15	61	24,59	52	62	47	36	58,06	1	0
73	0	33	88	27,5	0	21	48	43,75	58	66	54	36	54,55	2	0
73	0	39	96	28,5	0	17	54	31,48	61	61	48	28	45,90	0	0
74	0	36	92	28	0	17	57	29,82	52	64	64	30	46,87	1	0
66	0	36	88	26	0	6	57	10,53	48	64	50	33	51,56	0	0
76	0	34	90	28	0	9	54	16,67	44	69	56	31	44,93	0	0
73	0	36	87	25,5	0	17	53	32,08	54	62	53	34	54,84	1	2
73	0	34	86	26	0	10	50	20,00	57	63	49	37	58,73	0	0
70	0	38	92	27	0	17	54	31,48	53	62	50	34	54,84	0	0
75	0	37	96	29,5	0	21	52	40,38	58	62	47	31	50,00	0	0
70	0	36	94	29	0	10	56	17,86	49	73	56	36	49,32	0	0
87	0	36	91	27,5	0	18	54	33,33	64	61	49	35	57,38	0	0
84	0	41	92	25,5	0	22	56	39,29	52	73	55	36	49,32	0	0
69	0	32	85	26,5	0	18	48	37,50	51	65	51	36	55,38	0	0
69	0	35	89	27	0	14	53	26,79	53	61	49	36	59,02	1	0
71	0	35	91	28	0	17	57	29,82	54	64	50	33	51,56	0	0
72	0	36	89	28,5	0	13	51	25,49	49	62	49	33	53,23	0	0
65	0	39	92	26,5	0	11	58	18,97	50	64	58	38	59,37	0	1
69	0	35	91	28	0	18	60	30,00	52	64	64	36	56,25	1	0
76	0	35	97	31	0	20	54	37,04	57	69	59	33	47,83	2	0
69	0	38	96	29	0	16	51	31,37	53	66	51	37	56,06	0	0
73	0	36	92	27	0	9	52	17,31	50	71	52	38	53,52	0	0
76	0	36	98	26	0	16	52	30,77	50	62	46	34	54,84	0	0
74	0	36	92	28	0	20	50	40,00	55	71	51	35	49,30	0	0
73	0	34	93	29,5	0	9	56	16,07	60	71	54	37	52,10	0	0
82	0	34	93	28	0	15	53	28,87	52	60	47	32	53,33	0	0
79	0	37	92	29	0	12	55	21,81	55	64	50	35	54,69	0	0
69	0	37	92	29	0	16	53	30,18	52	63	52	32	50,79	1	0
70	0	33	90	29,5	0	11	50	22,00	47	60	45	29	48,33	0	0
75	0	35	93	29	0	14	51	13,21	52	69	49	35	50,72	0	0
78	0	33	89	28	0	16	56	28,57	47	60	49	34	56,67	0	0
79	0	33	95	28	0	15	63	23,90	52	62	50	33	53,23	0	1
73	0	33	90	28,5	0	18	47	38,76	54	70	52	35	50,00	1	1
69	0	36	88	26	0	11	59	18,64	52	58	50	33	54,10	0	0

№	Ім'я прізвище та по батькові Nom et prénom	Стать Sexe	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Високість груд. вгубляни Fourchette sternale	Високість вуши. Hauf. du trou auditif	Висок. краю плечов. виростка лопатки Acromion	Висок. лікт. суглобу Hauf. du coude	Висок. серед. пальця H.de l'ex-tr. du médus
55	Лисиця Федь Прох.	♂	37	3	т.	я.	1811	1482	1684	1501	1145	669
56	Одуд Адриій Келеник	♂	30	2	т.	т.	1707	1403	1597	1398	1064	625
57	Одуд Пилип Яков.	♂	38	2	т.	т.	1655	1355	1526	1371	1049	644
58	Одуд Іван Тодосович	♂	46	1	б.	м.	1652	1339	1536	1355	1039	614
59	Одуд Арсен Явтухов.	♂	23	1	р.	м.	1782	1457	1652	1492	1153	694
60	Одуд Явтух Яков.	♂	54	2	т.	м.	1757	1442	1623	1462	1167	648
61	Одуд Петро Мартіян.	♂	23	1	р.	м.	1618	1304	1482	1287	970	565
62	Павленко Андр. Васильович	♂	32	2	т.	м.	1687	1379	1549	1408	1079	646
63	Павленко Пилип Іванов.	♂	24	2	р.	я.	1699	1382	1560	1387	1056	660
64	Павленко Іван Гавр.	♂	39	1	т.	т.	1608	1305	1472	1311	1012	605
65	Павленко Опанас Вас.	♂	26	2	т.	т.	1785	1446	1635	1444	1095	639
66	Погребняк Арсен Прох.	♂	34	1	р.	я.	1683	1362	1555	1376	1040	659
67	Подольн Павло Макс.	♂	47	2	р.	м.	1597	1303	1477	1329	1015	585
68	Подольн Федь Оверк.	♂	35	1	т.	м.	1618	1300	1488	1331	1011	628
69	Подольн Федь Максим.	♂	34	3	р.	т.	1703	1395	1581	1444	1075	637
70	Поліщук Грицько Кор.	♂	44	1	р.	я.	1692	1372	1565	1375	1052	630
71	Поліщук Гаврило Тер.	♂	41	1	т.	т.	1512	1249	1418	1263	946	582
72	Поліщук Купріян Ільков.	♂	24	1	т.	т.	1642	1330	1518	1341	1008	567
73	Терещенко Юхим Вас.	♂	35	2	р.	м.	1751	1433	1600	1444	1092	752
74	Терещенко Кирило Іван.	♂	28	3	р.	м.	1719	1396	1587	1404	1070	638
75	Ткач Василь Павлов.	♂	29	2	т.	т.	1676	1396	1553	1389	1073	677
76	Ткач Грицько Григор.	♂	59	3	р.	м.	1760	1421	1612	1458	1136	699
77	Ткач Сакій Павл.	♂	37	1	р.	м.	1688	1375	1558	1358	1025	613
78	Ткач Микола Опанасов	♂	29	2	т.	м.	—	—	—	—	—	—
79	Ткач Тимофій Андр.	♂	40	2	т.	я.	1671	1356	1527	1370	1022	630
80	Ткач Мина Григор.	♂	50	2	р.	м.	1786	1454	1651	1465	1145	684
81	Ткач Кирило Яков.	♂	49	1	т.	т.	1651	1339	1523	1333	1033	648
82	Ткач Семен Тодос.	♂	25	1	т.	т.	1687	1367	1549	1365	1048	596
83	Ткач Тодось Павлов.	♂	54	2	т.	м.	1726	1416	1604	1409	1072	619
84	Ткач Олек. Андр.	♂	29	1	т.	м.	1680	1365	1539	1387	996	622
85	Ткач Ілля Опанас.	♂	33	3	р.	м.	—	—	—	—	—	—
86	Хлівний Іван Тод.	♂	37	2	р.	м.	1625	1320	1489	1330	1021	618
87	Хлівний Трох. Тодос.	♂	46	3	р.	м.	1725	1421	1595	1467	1158	721
88	Хлівний Федь Карп.	♂	45	1	т.	м.	1759	1452	1641	1479	1114	664
89	Хлівний Іван Роман.	♂	32	2	р.	м.	1649	1359	1521	1363	1049	609
90	Хлівний Купріян Ром.	♂	28	2	т.	я.	1677	1375	1555	1378	1044	603
91	Христенко Данило Ів.	♂	27	1	р.	м.	1728	1406	1597	1414	1080	630
92	Христенко Іван Сав.	♂	34	1	р.	м.	1648	1335	1508	1342	1027	607
93	Христенко Лукіян Іван	♂	33	2	т.	т.	1696	1378	1560	1373	1053	639
94	Христенко Ераст Сав.	♂	38	2	р.	м.	1655	1363	1536	1383	1043	623
95	Христенкв Кирило Ів.	♂	28	1	т.	м.	1755	1416	1633	1465	1118	693
96	Христенко Яків Ів.	♂	31	2	т.	т.	1728	1412	1606	1415	1073	673
97	Чернищенко Денис Григ.	♂	34	2	р.	м.	1633	1334	1527	1377	1044	644
98	Червак Свирид Андр.	♂	28	1	р.	м.	1719	1405	1594	1424	1105	676
99	Червак Купріян Тер.	♂	23	1	т.	т.	1666	1359	1530	1365	1029	619
100	Червак Федь Тер.	♂	44	1	т.	м.	1716	1398	1593	1431	1069	663
101	Червак Юхим Андр.	♂	38	1	р.	м.	1720	1396	1593	1392	1060	629
102	Червак Павло Мик.	♂	43	2	р.	м.	1571	1366	1544	1361	1029	627
103	Червак Сила Андр.	♂	40	1	р.	я.	1643	1328	1535	1373	1038	612
104	Шишак Антін Мар.	♂	50	2	р.	я.	1651	1350	1528	1340	1038	608
105	Шишак Михайло Ант.	♂	28	2	т.	я.	1718	1406	1578	1404	1123	697
106	Шпильовий Степан Ів.	♂	32	2	р.	м.	1728	1399	1589	1423	1065	625
107	Шпильовий Опанас Ів.	♂	38	1	т.	т.	1658	1354	1531	1361	1042	622
108	Щорба Микита Пав.	♂	28	2	р.	я.	1661	1445	1536	1446	1089	639

Високість коліна Haut. du genou	Висвк. щиколотка Haut. du malléole	Зріст навсидячки Taille assis	Довгість тулуба Long. du tronc	Довгість ноги Extrémités infér.	Довгість стегна L. de la cuisse	Довг. вел. голілки L. du mollet	Скелія Skélia	Довгість руки Extrémités super	Довгість плеча L. du fémur	Довгість передпліч.	Довгість китиці Long. de la main	Широк. китиці Larg. de la main	Показник голови Indic. céphalique	Діаметр подорожний D. anteropostérieur	Діам. попереочний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transv. = 100	Діаметр вилиць D. bizygomatique
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32
468	60	977	648	834	366	408	85,36	832	356	251	225	104	82,11	190	156	102	65,32	146
445	52	908	604	799	354	393	88,00	773	334	244	195	86	80,00	185	148	94	63,52	128
416	47	873	573	782	366	369	89,58	727	322	205	200	90	84,78	184	156	98	62,82	143
435	48	896	588	754	319	387	83,96	741	316	225	200	97	84,70	183	155	96	61,94	136
452	63	918	613	864	412	389	96,30	798	339	245	214	89	85,41	185	158	101	63,92	142
455	49	903	588	854	399	393	91,57	814	295	294	225	94	87,57	185	162	99	61,11	137
389	46	897	523	781	392	343	93,31	722	317	195	210	89	84,66	176	149	100	67,11	145
428	58	868	560	819	391	370	94,35	762	329	207	226	92	81,44	194	158	108	68,35	142
429	52	847	530	852	423	377	100,59	727	331	192	204	98	91,35	193	157	105	66,88	144
410	48	853	550	755	345	362	88,51	706	299	220	187	96	83,05	173	154	98	63,63	135
449	50	975	636	810	361	399	84,10	805	349	252	204	86	80,00	195	156	100	64,10	139
403	52	892	577	785	382	351	87,42	717	336	177	204	88	87,64	178	156	100	64,10	133
415	43	---	---	---	---	372	---	744	314	---	---	---	---	---	---	---	---	---
415	66	898	580	720	305	351	80,18	703	329	197	186	91	82,98	188	156	98	62,82	134
437	63	841	533	862	425	374	10,50	807	369	236	202	96	72,54	189	156	100	64,10	141
444	55	814	494	878	434	389	107,86	745	323	225	197	89	82,42	182	150	92	61,33	136
383	41	---	---	---	---	342	---	681	317	---	---	---	82,26	186	153	102	66,67	129
391	46	813	501	829	438	345	101,96	774	333	232	209	90	83,98	181	152	99	65,13	138
469	67	904	584	847	378	402	93,69	692	352	160	180	96	88,11	185	163	99	60,74	143
445	64	876	553	843	398	381	96,34	766	334	209	223	102	84,29	191	161	112	69,56	150
450	58	844	564	832	382	392	98,57	712	316	---	---	93	81,72	186	152	101	66,45	136
422	63	885	646	775	353	359	76,68	759	322	236	201	95	86,24	189	163	104	63,80	143
438	45	865	552	823	385	393	95,14	745	333	213	199	90	82,12	179	147	104	67,48	126
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	87,10	186	162	104	64,20	133
434	52	845	530	826	392	382	97,75	740	348	188	204	98	85,41	185	158	107	67,72	151
465	62	930	598	856	391	404	92,04	781	320	255	206	99	84,22	190	160	104	65,00	132
434	53	---	---	---	---	381	---	685	300	187	198	90	82,80	186	154	104	67,53	128
427	47	911	591	776	349	380	85,18	769	317	240	212	96	86,67	180	156	97	62,18	133
475	73	913	603	813	338	402	89,05	790	337	241	212	97	84,48	174	147	100	68,03	135
467	53	859	544	821	345	423	95,58	765	391	173	201	99	81,58	190	155	102	65,81	146
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	86,17	188	162	106	65,43	150
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	186	99	---	---	---	---
475	53	834	529	791	316	422	94,84	712	309	202	201	90	85,11	188	160	104	65,00	140
465	44	878	574	847	382	421	96,47	743	309	222	212	100	90,56	180	163	116	71,17	146
469	71	926	619	833	364	398	88,88	815	365	---	---	---	81,72	186	152	100	65,79	130
436	54	820	530	829	393	382	101,10	754	314	---	---	---	84,78	184	156	103	66,03	142
442	54	862	560	815	371	388	94,55	775	334	241	200	91	89,01	182	162	102	62,96	142
447	61	862	540	866	419	386	100,46	784	334	246	204	96	81,52	184	150	106	76,76	136
416	48	826	513	822	406	368	99,52	735	315	229	191	90	86,81	182	158	96	60,76	140
429	43	882	534	814	385	386	93,29	724	320	---	---	---	82,08	178	146	94	64,38	128
434	50	859	567	796	362	384	92,67	760	340	---	---	91	83,41	185	158	102	64,56	143
451	67	890	551	865	414	384	97,19	772	347	221	204	95	82,97	182	151	94	62,25	136
492	72	882	566	846	354	417	95,92	742	342	199	201	95	79,68	187	149	98	65,77	135
442	52	836	537	797	355	390	95,33	733	333	203	197	90	80,54	185	149	104	60,80	132
432	45	857	543	862	430	387	100,58	748	319	213	216	94	80,45	179	144	99	68,75	134
403	62	874	537	822	419	341	97,39	746	336	213	197	95	84,32	185	156	102	65,32	143
454	50	882	564	834	380	404	94,56	768	362	206	200	95	86,86	175	152	96	63,16	141
432	52	858	534	862	430	380	100,47	763	332	211	220	93	79,33	179	142	97	68,31	140
401	57	864	559	807	406	344	93,40	734	339	207	195	91	81,62	185	151	103	68,23	142
426	58	823	508	820	394	368	99,64	761	335	230	196	88	82,58	178	147	99	67,35	134
425	54	834	530	820	395	371	99,31	732	302	227	203	95	81,91	188	154	102	66,23	128
424	48	920	616	798	374	376	86,74	707	281	227	199	90	86,74	181	157	100	63,69	140
427	51	844	515	884	457	376	104,74	798	358	227	213	92	81,28	187	152	109	71,71	143
428	53	902	578	776	348	375	18,03	739	319	220	200	90	84,09	176	148	102	68,92	138
423	46	912	696	749	326	377	82,13	807	357	245	205	98	82,20	178	157	103	65,60	140

	Виставання вилиць Saillie des prom- mettes	Діаметр спідьоче- леп. D. bigoniale que	Високість черепа H. du crâne	Показн. висотно- подовж. Ind. de haut	Показн. висотно- попереч. Ind. de larg.	Загальна висок. обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Високість чолово- підборіддя H. ornementaire	Показник лиця Ind. facial	Високість носо- підборіддя H. nasiolementonnière	Високість носа H. nasosousnasale	Широкість носа Larg. du nez	Показн. носа Ind. du nez	Профіль носа Prof. du nez	Виставання носа Promérence du nez
	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
3	112	127	66,84	81,41	198	73,74	157	92,99	132	45	36	80,00	-1	2	
0	108	110	59,46	74,32	194	65,98	140	91,43	118	48	42	87,50	0	2	
0	101	129	76,11	82,69	174	82,18	128	111,72	111	45	37	82,22	-2	2	
1	110	116	63,39	74,84	188	72,34	149	91,27	130	56	32	57,14	0	2	
0	112	130	70,21	82,53	184	77,10	141	100,71	141	44	37	84,09	-2	2	
0	118	134	72,44	82,72	185	74,05	146	93,84	128	45	35	77,78	-1	2	
1	100	136	71,27	92,28	182	79,67	144	100,69	122	54	34	62,96	0	2	
1	121	138	71,13	87,34	200	71,00	154	92,21	131	59	39	66,10	0	2	
1	114	139	72,02	88,34	184	72,26	141	102,13	124	52	36	69,23	0	2	
1	104	136	78,61	88,31	188	71,81	140	96,43	122	54	33	61,11	0	2	
1	106	150	76,92	96,15	191	72,77	157	88,54	128	48	37	77,08	0	2	
1	105	128	71,91	82,05	183	72,68	140	95,00	121	45	39	86,87	0	1	
1	102	130	69,15	83,33	186	72,04	131	102,29	105	40	35	87,50	+1	2	
0	110	122	64,55	78,20	187	76,40	143	98,60	121	42	40	95,24	0	2	
1	107	127	69,78	84,67	170	80,00	140	97,14	121	54	35	64,81	-1	1	
1	106	104	55,91	67,97	—	—	129	100,00	104	42	34	80,29	+1	1	
2	100	124	68,51	81,58	183	75,41	138	100,00	122	54	36	66,67	0	2	
0	105	151	81,62	92,64	184	77,72	137	104,38	119	46	38	82,61	0	1	
1	111	132	69,11	81,99	200	75,00	162	92,59	134	62	40	64,52	0	3	
0	104	123	66,13	80,92	184	73,91	136	100,00	116	52	34	65,38	0	2	
0	110	148	78,31	90,80	196	72,96	148	96,62	125	54	39	72,22	+1	3	
0	106	130	72,63	88,44	178	70,79	140	90,00	117	44	33	75,00	-2	2	
0	102	—	—	—	192	69,27	153	86,93	132	48	32	66,67	0	2	
1	116	144	77,84	91,14	178	84,83	138	109,42	118	43	40	93,02	-1	1	
0	110	135	71,05	84,37	210	62,86	145	91,03	119	50	42	84,00	0	2	
1	106	128	68,82	83,12	189	67,72	143	89,51	119	42	34	80,95	-1	2	
1	105	138	76,67	88,46	177	75,14	142	93,66	126	49	33	67,35	0	1	
0	105	142	70,12	82,99	194	69,59	140	96,43	124	52	39	75,00	0	2	
1	114	141	74,21	90,96	185	78,92	150	97,35	123	42	37	88,10	0	1	
0	107	—	—	—	184	81,52	144	104,17	127	52	32	61,54	0	2	
0	106	136	72,34	85,00	193	72,54	140	100,00	122	47	37	78,73	0	1	
0	120	130	72,22	80,25	192	76,04	147	99,32	127	54	39	72,22	0	3	
1	102	118	63,44	87,63	—	—	141	92,19	117	46	37	80,43	0	2	
0	105	128	69,57	82,05	188	75,53	144	98,61	119	45	32	71,11	0	1	
0	108	122	67,04	75,31	193	73,58	151	94,04	131	55	29	52,73	0	2	
1	111	131	71,20	87,33	188	72,34	141	96,45	124	56	35	62,50	0	3	
0	106	140	76,92	88,61	175	80,00	136	102,94	122	50	37	74,00	0	2	
1	103	116	76,40	93,84	189	67,72	141	70,78	112	39	36	92,34	0	2	
0	106	119	64,32	75,31	175	79,89	134	106,72	117	52	35	67,31	+2	2	
0	107	122	67,03	80,79	189	74,32	144	94,44	122	52	35	67,31	0	2	
0	98	122	65,24	81,88	191	70,68	151	89,40	131	56	33	58,93	+1	2	
0	100	106	57,30	71,14	180	73,33	134	98,51	112	45	35	77,78	0	1	
2	101	125	69,83	86,80	182	73,63	138	97,10	122	44	35	79,35	0	1	
0	111	136	78,51	87,18	166	86,14	125	114,40	109	46	37	80,43	0	2	
1	100	123	70,29	80,92	156	90,38	123	114,63	115	51	34	66,67	0	2	
1	114	127	70,95	89,44	180	77,78	150	93,33	130	46	40	86,96	0	2	
0	104	128	68,65	84,11	172	85,56	143	99,30	122	45	38	84,44	0	1	
0	96	106	60,67	73,47	183	73,22	134	100,00	120	49	40	81,63	0	1	
0	101	121	61,36	78,57	189	67,72	148	86,48	129	53	36	67,92	0	2	
0	100	140	71,35	89,17	196	71,43	145	96,55	132	51	34	66,67	0	1	
0	110	139	74,33	91,45	189	75,66	136	105,15	120	43	34	79,07	-1	1	
1	101	127	72,22	85,81	174	79,31	138	100,00	111	40	35	87,50	+1	2	
0	109	125	70,22	79,62	185	75,68	151	92,72	128	48	34	70,83	0	1	

Висок. носу-губна H. nasolabiale	Прогнатизм зубів Prognathisme	Внут. діам. кутк. очей D. bipalpebrale int.	Зовніш. діам. кутк. очей D. bipalpebrale ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebrale	Монгольські повіки Les yeux bridés	Високість губ H. des rebords des lèvres	Широкість рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Високість долішн. щелепи H. buccomenton	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilagin	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показн. вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartem de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63
74	0	39	98	29,5	0	20	59	33,90	58	69	58	36	52,17	1	0
75	0	36	96	30	0	15	56	26,79	54	56	49	31	55,36	1	0
69	0	36	90	27	0	15	55	27,27	51	63	52	34	54,96	0	0
80	0	34	84	25	0	15	57	26,32	54	56	41	32	57,14	0	0
68	0	37	93	28	0	13	54	24,07	57	65	56	41	63,08	0	1
78	0	33	90	28,5	0	13	60	21,67	53	68	57	42	61,76	0	0
74	0	32	89	28,5	0	15	49	36,61	49	57	48	35	66,40	0	0
81	0	41	93	26	0	18	52	34,62	61	71	60	40	56,34	0	0
77	0	37	95	29	0	14	55	25,45	51	61	51	38	62,30	1	1
70	0	31	83	26	0	15	50	30,00	56	65	50	32	49,23	0	1
70	0	36	95	29,5	0	16	45	35,56	58	64	51	36	56,25	1	0
77	0	37	88	25,5	0	18	56	14,27	44	62	50	33	53,23	1	0
69	0	36	92	28	0	10	52	19,23	51	65	51	37	56,92	1	0
70	0	37	97	30	0	19	57	33,33	56	70	54	39	55,56	0	0
73	0	31	83	26	0	14	50	28,00	47	63	48	33	52,38	0	0
70	0	38	93	27,5	0	12	58	20,69	53	65	51	34	52,31	0	0
75	0	38	93	27,5	0	14	51	27,45	49	62	50	35	56,45	0	1
68	0	34	86	26	0	9	56	16,07	50	62	51	34	54,84	1	0
79	0	37	95	29	0	5	54	9,26	60	67	56	37	55,22	0	0
75	0	31	86	27,5	0	12	54	22,22	47	73	59	39	53,42	1	0
78	0	35	89	27	0	8	59	13,56	56	76	54	38	50,00	0	0
70	0	37	85	24	0	15	53	28,30	54	63	50	32	50,79	0	0
77	0	33	92	29,5	0	17	55	30,91	62	64	51	32	50,00	0	0
67	0	35	94	29,5	0	14	63	22,22	51	64	56	37	57,81	0	0
68	0	38	93	27,5	0	7	60	11,67	54	72	60	37	51,39	0	0
73	0	34	88	27	0	13	58	22,43	56	73	55	35	47,95	0	1
71	9	34	84	25	0	18	54	33,33	58	58	47	35	60,34	0	0
71	0	34	91	28,5	0	15	55	27,27	55	65	33	33	50,77	0	1
74	0	34	91	28,5	0	17	55	30,91	57	58	42	32	55,17	1	0
74	0	38	96	29	0	15	59	25,42	56	65	49	39	60,09	1	0
73	0	33	90	28,5	0	18	61	29,51	50	65	53	37	56,92	0	0
82	0	40	98	29	0	12	60	20,00	51	71	61	36	50,70	0	0
68	0	35	90	27,5	0	12	59	20,36	49	70	46	35	50,00	0	0
76	0	63	90	27	0	17	52	32,69	54	65	49	36	55,38	0	0
78	0	33	92	29,5	0	21	64	38,88	60	62	49	32	51,61	0	0
74	0	36	90	27	0	14	56	25,00	52	65	50	36	55,38	1	0
73	0	34	87	26,5	0	20	55	36,36	53	61	50	35	57,38	1	0
73	0	33	86	26,5	0	15	60	25,00	50	65	53	37	56,19	2	0
74	0	35	90	27,5	0	16	62	24,19	46	63	55	35	55,56	0	1
75	0	33	84	25,5	0	16	50	32,00	48	66	58	36	54,55	1	0
75	0	34	90	28	0	9	47	17,02	53	65	53	38	58,46	2	0
71	0	35	90	26,5	0	14	56	25,00	47	62	52	33	53,23	0	0
71	0	34	84	25	0	14	59	23,73	56	70	50	33	47,14	0	0
69	0	38	95	28,5	0	14	54	25,93	44	68	53	35	51,47	1	0
71	0	30	84	27	0	11	54	20,37	53	66	55	34	51,52	0	0
75	0	35	87	26	0	11	57	19,49	58	65	52	35	53,85	0	0
73	0	35	90	27,5	0	12	58	20,45	55	68	50	34	50,00	1	0
72	9	36	87	25,5	0	18	63	23,57	53	60	48	32	53,33	0	0
79	0	39	91	26	0	10	61	16,40	59	67	55	37	55,25	0	0
77	0	35	88	26,5	0	14	54	25,93	58	67	52	39	58,21	0	1
71	0	34	88	27	0	15	57	26,32	51	73	58	35	47,95	0	0
82	0	35	94	29,5	0	11	59	18,64	54	71	58	37	52,11	1	0
80	0	34	88	27	0	13	64	20,31	54	65	51	32	49,23	2	0

№	Ім'я прізвище та по батькові Nom et prénom	Стать Sexe	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Високість груд.- виробини Fourchette sternale	Високість вухн. отвору Haut. du trou auditif	Висок. краю плечов. виростка лопатки Acromion	Висок. лікт. суглобу Haut. du coude	Висок. серед. пальця H. de l'extr. du médius
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
109	Щорба Яків Гавр.	♂	34	1	р.	я.	1750	1439	1620	1442	1103	656
110	Щорба Арсен Гавр.	♂	43	2	р.	м.	1665	1378	1530	1366	1035	638
111	Щорба Василь Петр.	♂	46	2	т.	м.	1706	1390	1578	1418	1085	665
112	Щорба Грицько Петр.	♂	44	1	р.	м.	1589	1274	1452	1259	961	545
113	Щорба Андрон Федор.	♂	50	3	т.	т.	1771	1476	1645	1466	1105	646
114	Щорба Прокіп Вас.	♂	32	2	т.	м.	1650	1350	1523	1370	1042	620
115	Щорба Яків Вас.	♂	44	1	т.	м.	1627	1325	1490	1316	1009	558
116	Щорба Андрон Арт.	♂	34	1	т.	т.	1653	1341	1533	1367	1043	641
117	Щорба Кіндрат Кузьм.	♂	52	1	р.	м.	1658	1361	1528	1378	1076	635
118	Юрченко Тодось Яков.	♂	25	1	т.	м.	1738	1411	1609	1423	1066	613
119	Юрченко Семен Тих.	♂	25	2	т.	т.	1694	1372	1563	1407	1057	632
120	Юрченко Марко Тихон	♂	24	2	т.	т.	1715	1395	1582	1397	1064	614
121	Юрченко Волод. Ничип.	♂	47	2	р.	я.	1578	1277	1458	1322	1011	618
122	Юрченко Мусій Кал.	♂	40	2	т.	я.	1681	1359	1550	1360	1039	599
123	Юрченко Тихін Петр.	♂	50	2	т.	м.	1758	1423	1616	1451	1110	651
124	Юрченко Самійло Юхим.	♂	44	2	р.	я.	1699	1369	1575	1394	1050	615
125	Юрченко Пилип.	♂	48	2	т.	м.	1577	1289	1400	1322	986	590
126	Юрченко Василь Кор.	♂	32	3	т.	т.	1793	1476	1671	1509	1148	683
127	Юрченко Ілько Андр.	♂	32	1	б.	я.	1732	1418	1611	1461	1111	678
128	Юрченко Харитін Степ.	♂	25	2	р.	я.	1668	1365	1540	1390	1055	620
129	Юрченко Яків Ничипор.	♂	41	2	б.	я.	1633	1344	1524	1369	1035	628
130	Юрченко Тодось Кор.	♂	37	1	т.	т.	1772	1437	1648	1432	1077	643
131	Юрченко Микола Петрович	♂	46	2	р.	м.	1708	1381	1555	1378	1050	632
132	Юрченко Савка Іванов.	♂	27	1	т.	т.	1752	1424	1614	1433	1091	646
133	Юрченко Павло Тихон.	♂	23	2	т.	т.	1674	1357	1541	1386	1056	627
134	Юрченко Овсій Петров.	♂	25	1	т.	я.	1698	1364	1569	1385	1061	671
135	Юрченко Семен Ничипор.	♂	34	2	б.	я.	1681	1375	1568	1380	1051	641
136	Юрченко Максим Петр.	♂	28	1	т.	т.	1743	1414	1613	1438	1069	626
137	Юрченко Трохим Іван.	♂	24	1	т.	м.	1810	1496	1683	1499	1130	673
138	Ярмаченко Купріян Прок.	♂	28	1	р.	я.	1631	1326	1506	1324	991	543
139	Ярмаченко Грицько Прок.	♂	42	1	р.	м.	1632	1331	1524	1332	1050	593
140	Мельник Максим Опан.	♂	24	1	р.	т.	1608	1305	1482	1326	994	609
141	Загинайко Степан Йосип.	♂	38	2	т.	м.	1727	1404	1598	1423	1078	646
142	Гуриненко Іван Марк.	♂	37	2	т.	т.	1756	1445	1624	1468	1120	673
143	Ковбасенко Микола Андр.	♂	35	1	т.	т.	1600	1311	1472	1328	991	586
144	Платонов Антін Платон.	♂	26	2	т.	т.	1682	1363	1548	1372	1043	612
145	Терешко Никодим Терен.	♂	26	1	т.	м.	1751	1432	1622	1453	1104	691
146	Марків Олекса Іван.	♂	31	1	т.	т.	1580	1268	1445	1286	960	536
147	Ковтановський Андрій Мик.	♂	49	2	т.	м.	1695	1380	1564	1404	1099	653
148	Балюк Мотря Ол.	♂	30	2	т.	т.	1546	1259	1406	1279	985	632
149	Балюк Катер. Іван	♂	21	2	р.	я.	1593	1284	1466	1416	999	601
150	Балюк Катер. Ром.	♂	25	2	р.	м.	1573	1282	1447	1300	980	561
151	Валій Ганна Андр.	♀	38	1	т.	т.	1526	1231	1402	1249	935	544
152	Валій, Мотря Афон.	♀	18	2	б.	я.	1549	1238	1416	1269	974	569
153	Гусакова Ганна Яков.	♀	34	2	т.	т.	1582	1291	1443	1290	958	540
154	Гедзь Марина Євмен.	♀	22	2	р.	м.	1510	1218	1377	1217	922	561
155	Гедзь Ольга Іван.	♀	39	1	р.	м.	1452	1187	1344	1197	945	564
156	Ковбасенко Ганна Ісак.	♀	36	1	т.	т.	1481	1192	1358	1202	917	541
157	Ковбасенко Пріська Гр.	♀	18	2	т.	т.	1590	1300	1472	1329	1015	609
158	Кулинич Олекс. Кир.	♂	35	1	р.	м.	1577	1285	1451	1308	1001	632
159	Кучеренко Антон. Корн.	♂	33	1	б.	я.	1553	1256	1422	1260	980	573
160	Лисакова Оксана Лев.	♀	20	1	р.	я.	1597	1318	1458	1295	1060	553
161	Павленко Химка	♂	28	1	р.	м.	1497	1215	1384	1229	938	525
162	Полщук Ганна Мак.	♀	41	2	т.	т.	1522	1233	1390	1251	958	580

Високість коліна Haut du genou	Висок. щиколотка Haut du malléole	Зріст навісядачки Taille assis	Довгість тулуба Long. du tronc	Довгість ноги Extrémités infer	Довгість стегна L. de la cuisse	Довг. вел. голілки L. du mollet	Скелія Skéllia	Довгість руки Extrémités super	Довгість плеча L. du fémur	Довгість передплічч.	Довгість китиці Long. de la main	Широк. китиці Larg. de la main	Показник голови Indc. céphalique	Діаметр подовжний D. antéropostérieur	Діам. поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transv. = 100	Діаметр виллиль D. bizygomatique
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	25	25	26	27	28	29	30	31	32
462	62	918	607	832	370	400	90,64	786	329	250	207	92	80,00	185	148	104	70,27	132
409	48	893	606	772	363	361	86,45	728	331	201	196	90	83,68	190	159	104	65,41	142
454	48	894	518	872	418	406	97,51	753	333	220	200	97	87,91	182	160	105	65,63	145
403	52	-	-	-	-	351	-	714	298	221	195	91	83,89	180	151	111	73,51	138
463	62	901	606	870	407	401	96,56	820	361	230	229	96	82,11	190	156	107	68,59	150
433	52	864	564	786	353	381	90,97	750	328	227	195	90	87,64	178	156	102	65,32	144
440	47	846	544	781	341	303	92,32	758	307	248	203	90	89,56	182	163	111	68,10	141
441	54	885	573	768	327	387	86,78	726	324	206	196	95	83,82	173	145	96	66,21	126
429	57	844	547	814	385	372	96,44	743	302	239	202	91	83,33	180	150	113	75,33	135
326	59	932	605	806	380	367	86,48	810	357	242	211	95	85,06	183	152	102	67,10	133
419	46	902	580	792	373	373	87,81	775	350	217	208	96	88,77	191	166	111	66,86	140
452	48	936	616	779	327	404	83,23	783	333	232	218	96	85,56	187	160	105	65,62	141
407	58	811	510	767	300	349	94,57	704	311	194	199	99	84,53	181	153	103	67,32	141
409	61	883	561	798	389	348	90,26	761	327	218	216	92	83,16	190	158	101	63,92	147
454	65	925	590	833	379	389	90,05	800	341	242	217	95	85,34	191	163	102	62,58	141
434	52	880	550	819	385	382	93,07	779	344	-	-	-	82,29	192	158	107	67,72	140
438	54	831	543	746	308	384	89,89	732	336	184	204	100	84,15	183	154	102	66,23	134
476	52	936	619	857	381	424	91,56	826	361	250	215	95	86,93	176	153	104	67,97	138
199	56	930	616	802	303	448	86,24	783	350	217	216	102	84,70	183	155	104	67,10	143
459	65	834	531	834	375	404	100,00	770	335	236	199	99	85,71	182	156	102	65,32	140
457	65	815	516	818	361	392	100,37	741	334	210	197	100	82,11	190	156	106	67,95	145
481	57	891	556	881	401	424	98,88	789	355	215	219	113	83,16	190	158	106	67,09	146
430	47	837	510	871	441	383	104,62	746	328	214	204	94	85,71	189	162	109	67,28	146
447	53	897	569	855	408	394	95,32	787	342	216	229	105	77,08	192	148	98	66,22	127
442	63	848	531	826	384	379	97,41	759	330	220	209	102	83,42	187	156	106	67,95	139
453	63	913	579	785	332	390	85,98	714	324	191	199	92	80,51	195	157	104	66,24	136
451	52	868	532	813	362	399	93,66	739	329	-	-	-	81,35	193	157	111	70,70	141
145	57	918	589	825	380	388	89,87	812	369	226	217	96	79,58	191	152	112	73,68	140
520	58	905	591	905	385	462	100,00	826	369	243	214	99	78,95	190	150	100	66,67	140
418	47	836	538	795	377	371	85,10	781	333	242	206	90	79,24	183	145	97	66,90	134
432	50	788	487	844	412	382	107,11	749	282	266	201	99	83,52	176	147	100	68,03	132
410	34	-	-	-	-	376	-	717	332	200	185	86	87,50	176	154	102	66,23	145
452	63	917	594	810	358	389	88,33	787	345	231	211	95	87,71	179	157	104	36,24	136
477	67	886	575	870	393	410	98,19	795	348	239	208	94	84,04	188	158	106	67,09	147
419	52	823	534	777	358	367	94,41	742	337	206	199	98	84,70	183	155	104	67,10	140
440	63	889	570	793	353	377	89,20	760	329	209	202	90	89,13	184	164	102	62,20	148
450	57	916	597	835	385	393	91,16	762	349	203	224	99	73,00	200	156	112	71,79	135
377	53	814	502	766	394	324	90,76	750	317	235	198	99	77,49	191	148	102	68,92	130
456	43	948	533	847	361	443	99,88	751	305	237	209	91	83,40	200	167	112	67,06	147
382	48	813	526	733	351	334	90,16	647	294	170	183	85	84,75	177	150	99	66,00	135
401	57	854	545	739	338	344	85,36	715	317	-	-	-	92,21	154	142	99	69,72	135
435	42	771	480	802	467	393	104,02	739	320	-	-	-	85,80	176	151	101	66,89	130
394	50	781	486	781	387	344	95,39	705	314	203	188	89	85,55	173	148	100	67,57	134
368	62	791	480	758	390	306	95,83	700	295	225	180	84	87,08	178	155	103	66,45	136
106	55	820	529	762	356	351	92,93	750	332	228	190	87	86,03	179	154	105	68,18	135
366	58	814	522	696	330	308	85,50	656	295	-	-	-	85,88	170	146	102	69,86	128
409	55	803	535	652	243	434	81,20	633	252	-	-	-	86,44	177	153	95	62,99	130
379	46	770	481	711	332	333	92,34	661	285	-	-	-	87,43	167	146	92	63,01	124
359	58	857	567	733	374	301	85,53	720	314	216	190	82	85,29	170	145	102	70,34	138
402	64	866	574	711	399	338	82,10	676	307	183	186	87	81,14	175	132	100	70,42	135
416	54	832	535	721	306	362	86,66	687	260	-	-	-	82,86	175	145	99	68,27	130
444	46	792	513	805	361	398	101,64	742	265	272	201	86	84,62	169	143	198	75,52	126
423	43	745	463	752	329	380	100,94	704	291	222	191	85	85,14	175	149	102	68,46	130
369	45	777	482	751	382	324	97,41	671	293	199	179	88	84,44	180	152	104	67,76	138

Виставання вилиць Saillie des prom- mettes	Діаметр спіднище- леп. D. bigoniaque	Високість черепа H. du crâne	Показн. висотно- подовж. Ind. de haut	Показн. висотно- попереч. Ind. de larg.	Загальна висок. обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Високість чолово- підборіддя H. ophrgomontnière	Показник лия Ind. facial	Високість носо- підборіддя H. nasioomontnière	Високість носа H. nasiosousnasale	Широкість носа L. larg. du nez	Показник носа Ind. du nez	Профіль носа Prof. du nez	Виставання носа Promérence du nez
33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
1	110	130	70,27	87,84	192	68,75	153	86,27	135	51	31	60,78	0	1
0	109	135	71,05	84,90	180	78,89	134	105,97	107	44	39	88,64	0	1
1	112	128	70,33	80,00	184	78,80	139	104,32	114	43	41	95,35	0	2
2	114	137	76,11	90,74	185	74,54	137	100,73	116	43	38	88,37	0	1
3	111	126	66,32	80,77	188	79,79	146	102,74	124	46	39	84,78	0	2
0	110	127	71,35	81,41	197	73,10	153	94,12	130	54	37	68,52	0	2
0	98	137	75,27	84,05	205	68,78	156	90,38	127	53	35	66,04	-2	2
0	108	120	69,36	82,76	168	75,00	126	100,00	108	43	35	81,40	+1	2
1	105	130	72,22	83,66	172	78,49	138	97,82	118	48	35	72,92	-1	0
0	109	129	70,49	84,87	193	68,91	142	93,66	129	49	31	63,27	-2	1
0	111	131	68,59	79,52	197	71,71	142	98,59	121	48	35	72,92	0	2
0	111	132	70,59	82,50	173	81,50	141	100,00	124	47	39	82,98	-1	3
0	113	120	66,30	78,43	186	75,81	148	95,27	124	51	37	72,55	0	2
0	118	131	68,95	82,91	192	76,60	152	96,24	128	57	35	61,40	0	3
0	105	142	74,34	87,12	181	77,90	153	92,16	136	52	39	75,00	0	2
0	116	124	64,58	78,48	—	—	142	98,59	117	46	36	78,28	0	2
0	111	117	63,93	75,97	293	66,61	142	94,37	119	47	43	91,49	0	3
1	121	122	69,31	79,74	185	74,59	133	103,76	112	41	38	92,68	0	2
1	106	121	66,12	78,06	199	71,86	156	93,59	132	51	34	66,67	0	1
1	110	128	70,33	82,05	182	76,92	145	96,55	130	59	37	62,71	-1	1
1	114	109	57,37	69,87	203	71,43	154	94,16	130	49	40	81,63	0	2
0	107	124	65,25	78,48	175	83,43	141	103,55	118	46	40	86,96	0	2
0	110	153	58,20	67,90	177	82,49	143	102,10	122	43	35	81,40	0	1
0	105	138	71,87	93,24	184	69,02	143	85,81	126	59	36	61,02	0	3
0	102	133	71,12	85,26	186	74,73	142	97,89	115	48	37	77,08	0	2
0	107	129	66,15	82,17	180	75,56	143	95,10	120	47	33	70,21	-1	1
0	114	123	67,73	78,34	191	73,82	136	103,67	125	47	37	78,72	0	2
0	105	130	68,06	85,53	184	76,09	143	97,90	118	44	35	79,55	0	1
0	106	127	66,84	84,67	190	71,58	142	98,59	122	50	39	78,00	+1	2
2	106	125	68,31	86,21	165	81,81	141	95,04	120	45	32	71,11	0	1
1	108	108	61,36	73,47	176	75,00	135	97,78	117	44	31	70,45	0	1
2	111	126	71,60	82,47	181	80,11	143	101,40	119	39	34	86,92	-1	1
0	109	139	87,65	88,55	186	73,12	147	92,59	124	46	33	71,74	0	2
1	99	132	70,21	83,54	183	80,33	144	102,08	124	52	38	75,00	0	2
0	105	128	69,95	82,58	176	79,55	134	104,47	114	47	32	68,09	0	2
2	111	134	72,83	81,71	179	82,68	142	101,23	118	49	34	69,39	0	2
1	101	129	64,50	82,69	193	69,95	148	91,22	127	48	40	83,33	-2	3
0	99	135	70,68	91,22	180	72,22	143	90,90	123	50	34	68,00	+1	3
0	109	131	65,50	78,44	177	83,05	138	106,52	118	50	39	78,00	-2	1
0	111	140	79,10	93,33	161	81,47	121	112,10	100	30	30	100,06	-2	1
0	104	127	82,47	89,44	165	81,82	126	107,14	104	39	33	84,62	0	1
0	96	126	71,59	83,45	178	73,03	127	102,36	107	42	31	73,81	0	1
1	104	124	71,10	83,78	184	72,83	140	95,71	110	49	30	61,23	0	1
0	100	133	74,72	85,81	183	74,37	135	100,74	109	48	33	68,75	+2	1
0	107	139	77,65	90,26	171	78,95	128	105,47	104	45	30	66,67	-1	1
0	108	133	78,24	91,10	176	72,73	129	99,22	119	49	35	71,43	0	2
0	104	108	61,02	70,59	168	77,38	121	104,84	110	43	31	72,09	0	1
1	84	123	73,65	84,25	161	77,02	128	96,87	118	45	35	77,78	0	2
0	99	118	69,41	81,38	161	85,71	127	108,66	115	45	35	77,78	0	1
0	103	126	72,00	88,73	179	75,42	130	103,85	114	44	31	70,45	-1	1
0	101	131	74,86	90,34	161	80,75	130	100,00	120	41	34	82,93	-1	1
0	101	139	82,25	97,20	172	73,26	138	91,30	115	45	36	80,00	-1	2
1	98	113	61,57	75,81	182	71,37	125	104,00	119	41	32	78,05	-2	1
1	99	132	73,33	86,84	168	83,33	129	106,98	118	45	31	68,89	-1	1

Висок. носогубна H. nasio Buccale	Прогнатизм зубів Prognathisme	Внутр. діям. кутк. очей D. bipalpebrale int	Зовніш. діям. кутк. очей D. bipalpebrale ext.	Довж. отвору очей Long de l'ouverture palpebrale	Монгольські повіки Les yeux brides	Високість губ H. des rebords des levres	Широкість рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Високість долішн. щелепи H. buccomenton	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilagin	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показн. вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartem de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darvin
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63
68	0	35	96	30,5	0	13	56	23,21	58	58	48	33	56,90	1	0
68	0	35	90	27,5	0	10	58	17,24	51	60	50	34	56,67	1	0
69	0	39	95	28	0	15	60	25,00	47	62	50	35	56,45	0	0
69	0	36	91	27,5	0	13	56	23,21	53	62	48	33	53,26	0	0
71	0	37	94	28,5	0	11	60	18,33	60	60	52	39	54,93	0	0
74	0	34	89	27,5	0	20	50	40,00	62	63	51	34	63,97	0	0
74	0	39	94	27,5	0	20	57	35,09	58	65	52	33	50,77	0	1
74	0	34	82	24	0	11	54	20,37	44	63	55	35	55,56	0	0
74	0	35	85	25	0	—	—	—	—	63	52	33	52,38	0	0
74	0	34	89	27,5	0	14	51	27,45	60	64	50	32	50,00	1	0
74	0	37	94	28,5	0	17	55	30,91	52	59	49	32	54,25	0	0
74	0	35	97	31	0	16	54	29,63	57	67	50	36	53,73	0	0
74	0	37	91	27	0	10	57	17,54	59	68	53	34	50,00	0	0
74	0	35	93	29	0	11	60	18,33	57	78	60	37	47,44	0	0
74	0	40	91	25,5	1	16	61	26,23	63	65	49	30	46,15	0	0
74	0	35	96	30,5	0	12	61	19,67	50	75	55	38	50,67	1	0
74	0	36	90	27	0	17	60	28,33	56	63	47	36	57,14	1	1
74	0	36	92	28	0	10	52	19,23	34	65	51	37	56,92	1	1
74	0	39	97	29	0	19	53	35,85	58	62	51	38	61,29	0	1
74	0	35	90	27,5	0	15	54	27,78	61	61	49	33	54,10	0	0
74	0	35	92	28,5	0	14	62	22,60	58	62	42	34	54,84	1	0
74	0	37	95	29	0	12	57	21,05	47	64	52	36	56,25	0	0
74	0	40	94	27	0	15	54	27,78	57	64	50	32	50,00	1	0
74	0	30	82	26	0	14	60	23,33	49	65	55	34	52,31	1	0
74	0	35	93	29	0	15	58	25,86	49	62	52	35	56,45	0	0
74	0	35	91	28	0	20	50	40,00	54	56	49	31	55,36	2	0
74	0	39	93	27	0	18	51	35,29	56	64	49	33	51,56	1	0
74	0	36	92	28	0	9	41	21,95	51	65	53	33	50,77	0	0
74	0	33	87	27	0	16	55	29,09	55	63	53	34	53,97	0	1
74	0	34	90	28	0	12	51	23,53	51	58	48	33	56,90	0	0
74	0	35	90	27,5	0	17	52	32,69	50	67	50	35	52,24	1	0
74	0	37	94	28,5	0	11	52	21,15	58	85	56	35	53,85	1	0
74	0	34	92	29	0	16	34	44,44	56	64	50	35	54,69	2	0
69	0	34	98	32	0	12	60	20,00	59	63	49	37	58,73	0	0
68	0	31	87	28	0	11	45	24,44	43	67	57	37	55,22	1	0
74	0	37	98	30,5	0	17	49	34,90	50	64	52	36	56,25	0	0
76	0	37	95	29	0	16	55	29,00	53	72	59	39	54,17	0	1
73	0	29	85	28	0	15	51	29,40	58	61	45	34	55,74	0	0
74	0	38	97	29,5	0	10	55	18,18	50	70	57	37	52,85	0	0
57	0	35	89	27	0	14	51	27,45	50	55	43	29	52,73	0	0
61	0	38	92	27	0	13	56	23,22	51	60	48	31	51,67	0	0
64	0	36	89	26,5	0	14	45	31,11	49	59	46	32	54,24	0	0
69	0	32	86	27	0	11	50	22,00	48	63	48	31	49,21	0	1
63	0	32	90	29	0	14	43	32,58	44	64	50	34	53,12	0	0
66	0	35	91	28	0	11	52	21,15	42	60	47	33	55,00	0	0
65	0	31	82	25,5	0	12	50	24,00	46	57	43	33	57,89	0	0
64	0	35	88	26,5	0	9	47	19,15	43	56	47	32	57,14	0	0
66	0	33	89	28	0	12	47	25,53	46	57	43	31	54,39	0	0
65	0	34	85	25,5	1	15	50	30,00	51	62	53	32	51,61	0	1
66	0	32	84	26	0	12	55	21,82	42	54	47	30	55,56	0	0
62	0	34	90	28	0	15	56	26,79	49	62	50	34	54,84	0	0
62	0	34	88	27	0	17	54	31,48	46	60	50	31	51,67	0	0
67	0	37	92	27,5	0	9	55	16,07	42	62	48	35	56,45	0	0

Виставання виллиць Saille des prom- mettes	Діаметр спіднище- леп. D. bigonlaque	Високість черепа H. du érape	Показн. висотно- подовж. Ind. de haut	Показн. висотно- попереч. Ind. de larg.	Загальна висок. обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Високість чолово- підборіддя H. ophrgementomnière	Показник лиця Ind. facial	Високість носо- підборіддя H. nasiolementomnière	Високість носа H. nasiosousnasale	Широкість носа L. arg. du nez	Показник носа Ind. du nez	Профіль носа Prof. du nez	Виставання носа Proéminence du nez
33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
1	110	130	70,27	87,84	192	68,75	153	86,27	135	51	31	60,78	0	1
0	109	135	71,05	84,90	180	78,89	134	105,97	107	44	39	88,64	0	1
1	112	128	70,33	80,00	184	78,80	139	104,32	114	43	41	95,35	0	2
2	114	137	76,11	90,74	185	74,54	137	100,73	116	43	38	88,37	0	1
3	111	126	66,32	80,77	188	79,79	146	102,74	124	46	39	84,78	0	2
0	110	127	71,35	81,41	197	73,10	153	94,12	130	54	37	68,52	0	2
0	98	137	75,27	84,05	205	68,78	156	90,38	127	53	35	66,04	-2	2
0	108	120	69,36	82,76	168	75,00	126	100,00	108	43	35	81,40	+1	2
1	105	130	72,22	83,66	172	78,49	138	97,82	118	48	35	72,92	-1	0
0	109	129	70,49	84,87	193	68,91	142	93,66	129	49	31	63,27	-2	0
0	111	131	68,59	79,52	197	71,71	142	98,59	121	48	35	72,92	0	2
0	111	132	70,59	82,50	173	81,50	141	100,00	124	47	39	82,98	-1	3
0	113	120	66,30	78,43	186	75,81	148	95,27	124	51	37	72,55	0	2
0	118	131	68,95	82,91	192	76,60	152	96,24	128	57	35	61,40	0	3
0	105	142	74,34	87,12	181	77,90	153	92,16	136	52	39	75,00	0	2
0	116	124	64,58	78,48	—	—	142	98,59	117	46	36	78,28	0	2
0	111	117	63,93	75,97	293	66,61	142	94,37	119	47	43	91,49	0	3
1	121	122	69,31	79,74	185	74,59	133	103,76	112	41	38	92,68	0	2
1	106	121	66,12	78,06	199	71,86	156	93,59	132	51	34	66,67	0	1
1	110	128	70,33	82,05	182	76,92	145	96,55	130	59	37	62,71	-1	1
1	114	109	57,37	69,87	203	71,43	154	94,16	130	49	40	81,63	0	2
0	107	124	65,25	78,48	175	83,43	141	103,55	118	46	40	86,96	0	2
0	110	153	58,20	67,90	177	82,49	143	102,10	122	43	35	81,40	0	1
0	105	138	71,87	93,24	184	69,02	143	85,81	126	59	36	61,02	0	3
0	102	133	71,12	85,26	186	74,73	142	97,89	115	48	37	77,08	0	2
0	107	129	66,15	82,17	180	75,56	143	95,10	120	47	33	70,21	-1	1
0	114	123	67,73	78,34	191	73,82	136	103,67	125	47	37	78,72	0	2
0	105	130	68,06	85,53	184	76,09	143	97,90	118	44	35	79,55	0	1
0	106	127	66,84	84,67	190	71,58	142	98,59	122	50	39	78,00	+1	2
2	106	125	68,31	86,21	165	81,81	141	95,04	120	45	32	71,11	0	1
1	108	108	61,36	73,47	176	75,00	135	97,78	117	44	31	70,45	0	1
2	111	126	71,60	82,47	181	80,11	143	101,40	119	39	34	86,92	-1	1
0	109	139	87,65	88,55	186	73,12	147	92,59	124	46	33	71,74	0	2
1	99	132	70,21	83,54	183	80,33	144	102,08	124	52	38	75,00	0	2
0	105	128	69,95	82,58	176	79,55	134	104,47	114	47	32	68,09	0	2
2	111	134	72,83	81,71	179	82,68	142	104,23	118	49	34	69,39	0	2
1	101	129	64,59	82,69	193	69,95	148	91,22	127	48	40	83,33	-2	3
0	99	135	70,68	91,22	180	72,22	143	90,90	123	50	34	68,00	+1	3
0	109	131	65,50	78,44	177	83,05	138	106,52	118	50	39	78,00	-2	2
0	111	110	79,10	93,33	161	84,47	121	112,40	100	30	30	100,06	-2	1
0	104	127	82,47	89,44	165	81,82	126	107,14	104	39	33	81,62	0	1
0	96	126	71,59	83,45	178	73,03	127	102,36	107	42	31	73,81	0	1
1	104	124	71,10	83,78	184	72,83	140	95,71	110	49	30	61,23	0	1
0	100	133	74,72	85,81	183	74,37	135	100,74	109	48	33	68,75	+2	1
0	107	139	77,65	90,26	171	78,95	128	105,47	104	45	30	66,67	-1	1
0	108	133	78,24	91,10	176	72,73	129	99,22	119	49	35	71,43	0	2
0	104	108	61,02	70,59	168	77,38	124	104,84	110	43	31	72,09	0	1
1	84	123	73,65	84,25	161	77,02	128	96,87	118	45	35	77,78	0	2
0	99	118	69,41	81,38	161	85,71	127	108,66	115	45	35	77,78	0	1
0	103	126	72,00	88,73	179	75,12	130	103,85	114	44	31	70,45	-1	1
0	101	131	74,86	90,34	161	80,75	130	100,00	120	41	34	82,93	-1	1
0	101	139	82,25	97,20	172	73,26	138	91,30	115	45	36	80,00	-1	2
1	98	113	61,57	75,81	182	71,37	125	104,00	119	41	32	78,05	-2	1
1	99	132	73,33	86,84	168	83,33	129	106,98	118	45	31	68,89	-1	1

Висок. носо-губна H. nasioibuccate	Прогнагізм зубів Prognathisme	Внут. діам. кутк. очей D. bipalpebrale int	Зовнішн. діам. кутк. очей D. bipalpebrale ext.	Довж. отвору очей Long de l'ouverture palpebrale	Монгольські лопіки Les yeux brides	Високість губ H. des rebords des levres	Широкість рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Високість долішн. щелепи H. buccomenton	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilagin	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показн. вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartem de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63
78	0	35	96	30,5	0	13	56	23,21	58	58	48	33	56,90	1	0
68	0	35	90	27,5	0	10	58	17,24	51	60	50	34	56,67	1	0
69	0	39	95	28	0	15	60	25,00	47	62	50	35	56,45	0	0
69	0	36	91	27,5	0	13	56	23,21	53	62	48	33	53,26	0	0
71	0	37	94	28,5	0	11	60	18,33	60	71	52	39	51,93	0	0
74	0	34	89	27,5	0	20	50	40,00	62	63	51	34	63,97	0	0
74	0	39	94	27,5	0	20	57	35,09	58	65	52	33	50,77	0	1
62	0	34	82	24	0	11	54	20,37	44	63	55	35	55,56	0	0
72	0	35	85	25	0	—	—	—	—	63	52	33	52,38	0	0
72	0	34	89	27,5	0	14	51	27,45	60	64	50	32	50,00	1	0
72	0	37	94	28,5	0	17	55	30,91	52	59	49	32	54,25	0	0
73	0	35	97	31	0	16	54	29,63	57	67	50	36	53,73	0	0
75	0	37	91	27	0	10	57	17,54	59	68	53	34	50,00	0	0
79	0	35	93	29	0	11	60	18,33	57	78	60	37	47,44	0	0
83	0	40	91	25,5	1	16	61	26,23	63	65	49	30	46,15	0	0
69	0	35	96	30,5	0	12	61	19,67	50	75	55	38	50,67	1	0
72	0	36	90	27	0	17	60	28,33	56	63	47	36	57,14	1	1
69	0	36	92	28	0	10	52	19,23	34	65	51	37	56,92	1	1
75	0	39	97	29	0	19	53	35,85	58	62	51	38	61,29	0	1
73	0	35	90	27,5	0	15	54	27,78	61	61	49	33	54,10	0	0
71	0	35	92	28,5	0	14	62	22,60	58	62	42	34	54,84	1	0
68	0	37	95	29	0	12	57	21,05	47	64	52	36	56,25	0	0
66	0	40	94	27	0	15	54	27,78	57	64	50	32	50,00	1	0
80	0	30	82	26	0	14	60	23,33	49	65	55	34	52,31	1	0
70	0	35	93	29	0	15	58	25,86	49	62	52	35	56,45	0	0
74	0	35	91	28	0	20	50	40,00	54	56	49	31	55,36	2	0
68	0	39	93	27	0	18	51	35,29	56	64	49	33	51,56	1	0
66	0	36	92	28	0	9	41	21,95	51	65	53	33	50,77	0	0
76	0	33	87	27	0	16	55	29,09	55	63	53	34	53,97	0	1
74	0	34	90	28	0	12	51	23,53	51	58	48	33	56,90	0	0
74	0	35	90	27,5	0	17	52	32,69	50	67	50	35	52,24	1	0
67	0	37	94	28,5	0	11	52	21,15	58	65	56	35	53,85	1	0
74	0	34	92	29	0	16	34	44,44	56	64	50	35	54,69	2	0
69	0	34	98	32	0	12	60	20,00	59	63	49	37	58,73	0	0
68	0	31	87	28	0	11	45	24,44	43	67	57	37	55,22	1	0
74	0	37	98	30,5	0	17	49	34,90	50	64	52	36	56,25	0	0
76	0	37	95	29	0	16	55	29,00	53	72	59	39	54,17	0	1
73	0	29	85	28	0	15	51	29,40	58	61	45	34	55,74	0	0
74	0	38	97	29,5	0	10	55	18,18	50	70	57	37	52,85	0	0
57	0	35	89	27	0	14	51	27,45	50	55	43	29	52,73	0	0
61	0	38	92	27	0	13	56	23,22	51	60	48	31	51,67	0	0
64	0	36	89	26,5	0	14	45	31,11	49	59	46	32	54,24	0	0
69	0	32	86	27	0	11	50	22,00	48	63	48	31	49,21	0	1
63	0	32	90	29	0	14	43	32,58	44	64	50	34	53,12	0	0
63	0	35	91	28	0	11	52	21,15	42	60	47	33	55,00	0	0
66	0	35	90	27,5	0	14	48	29,17	50	57	43	33	57,89	0	0
65	0	31	82	25,5	0	12	50	24,00	46	57	43	31	54,39	0	1
68	0	35	88	26,5	0	9	47	19,15	43	56	47	32	57,14	0	0
61	0	33	89	28	0	12	47	25,53	46	57	43	31	54,39	0	0
65	0	34	85	25,5	1	15	50	30,00	51	62	53	32	51,61	0	1
66	0	32	84	26	0	12	55	21,82	42	51	47	30	55,56	0	0
62	0	34	90	28	0	15	56	26,79	49	62	50	34	54,84	0	0
62	0	34	88	27	0	17	54	31,48	46	60	50	31	51,67	0	1
67	0	37	92	27,5	0	9	55	16,07	42	62	48	35	56,45	0	0

№	Ім'я прізвище та по бмтккові Nom et prénom	Стать Sexe	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Високість груд. виглибини Fourchette sternale	Високість вуши. отвору Haut. du trou auditif	Висок. краю плечов. виростка лопатки Acromion	Висок. лікт. суглобу Haut. du coude	Висок. серед. пальця H. de l'extr. du médus
163	Полішук Марфа Єлис.	ж	28	1	т.	т.	1601	1397	1467	1319	1010	597
164	Терещенко Палажка Пр.	ж	30	1	р.	я.	1605	1300	1487	1318	985	609
165	Ткач Єлисавета Тихон.	ж	35	2	р.	т.	1550	1265	1415	1272	—	—
166	Ткач Софія Тодос.	ж	26	2	т.	т.	1598	1290	1460	1315	978	581
167	Ткач Федора Тодос.	ж	23	2	р.	я.	1613	1308	1480	1328	1027	592
168	Ткач Пріська Кир.	ж	18	2	т.	т.	1544	1257	1412	1291	999	577
169	Ткач Надія Лар.	ж	37	2	т.	м.	1549	1263	1423	1277	988	586
170	Харченко Явдоха Опан.	ж	38	2	р.	я.	1605	1280	1459	1274	993	580
171	Христенко Христя Сил.	ж	22	1	р.	м.	1601	1293	1478	1293	967	552
172	Червак Параска Дм.	ж	38	2	т.	т.	1576	1288	1444	1210	973	576
173	Чернишенко Одарка Гр.	ж	18	1	р.	м.	1496	1176	1367	1193	908	552
174	Чернишенко Параска Кир.	ж	38	2	т.	м.	1561	1279	1442	1300	992	597
175	Щорба Мотря Артем.	ж	38	1	т.	м.	1478	1176	1348	1180	884	518
176	Юрченко Одарка Мик.	ж	24	2	р.	м.	1577	1272	1449	1286	965	584
177	Юрченко Явдоха	ж	26	1	р.	м.	1513	1224	1413	1268	954	589
178	Юрченко Олена Єлис.	ж	24	2	т.	т.	1599	1301	1464	1312	1013	594

Виставання вилиць Saillie des prom- mettes	Діаметр сіднище- лен. D. bigoniale	Високість черепа H. du crâne	Показн. висотно- подовж. Ind. de haut	Показн. висотно- попереч. Ind. de larg.	Загальна висок. обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Високість чолово- підборідна H. ornementonnière	Показник лица Ind. facial	Високість носо- підборідна H. nasostomtonnière	Високість носа H. nasosousnasale	Широкість носа Larg. du nez	Показник носа Ind. du nez	Профіль носа Prof. du nez	Виставання носа Prominence du nez
33	34	35	36	37	38	36	40	41	42	43	44	45	46	47
1	95	134	74,44	85,90	175	75,43	130	101,54	109	39	35	89,75	-3	1
0	98	118	65,56	78,67	182	72,53	134	98,51	115	43	35	81,40	-1	1
0	84	135	73,37	92,47	178	74,16	132	100,00	113	45	34	75,55	0	1
0	104	138	75,41	88,46	173	79,77	141	97,89	118	46	32	69,57	0	1
0	104	133	78,24	91,72	176	73,30	131	98,47	112	45	34	75,55	0	2
0	106	132	70,97	88,59	179	75,42	134	100,75	114	39	30	76,93	-1	1
0	100	126	68,85	82,35	183	72,13	134	98,43	114	39	33	67,35	0	1
1	100	147	87,22	94,84	179	78,21	138	101,45	121	54	31	57,41	0	3
0	100	123	66,85	84,25	175	73,14	133	96,24	115	40	27	67,50	0	1
0	102	132	73,33	88,00	181	76,80	136	102,21	110	41	28	68,78	-1	1
0	100	129	72,47	88,36	173	73,41	132	96,21	113	45	35	77,78	0	1
0	100	119	66,85	79,33	170	80,00	127	107,09	110	44	32	72,73	0	1
1	91	130	78,79	92,86	168	70,24	127	92,91	116	41	33	80,49	0	1
0	99	128	73,56	78,67	169	80,47	130	104,62	103	42	35	83,33	-1	1
0	93	100	59,52	69,44	172	71,51	125	98,40	117	41	36	72,93	-1	1
0	103	135	75,42	86,54	172	77,91	129	103,87	109	41	35	85,37	-2	1

Високість коліна Haut du genou	Висок. щиколотка Haut du malléole	Зріст наслідячки Taille assis	Довгість тулуба Long. du trone	Довгість ноги Extrémités infer	Довгість стегна L. de la cuisse	Довг. вел. гомілки L. du mallet	Скелія Skélia	Довгість руки Extrémités super	Довгість плеча L. du fému	Довгість передпліч.	Довгість китиці Long. de la main	Широк. китиці Larg. de la main	Показник голови Indic. céphali que.	Діаметр подовжний D. anteropostérieur	Діам. поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transv. = 100.	Діаметр вилиць D. bizygomatique
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32
467	54	838	634	763	396	413	91,05	722	309	221	192	90	86,67	180	156	105	67,31	132
432	51	865	460	840	408	381	97,11	709	333	183	193	89	83,33	180	150	101	67,33	132
432	45	814	529	736	304	387	91,65	694	—	—	183	81	79,35	184	146	92	63,01	132
396	45	855	547	743	352	346	86,90	734	337	200	197	—	85,25	183	156	103	66,03	138
413	58	849	544	764	351	355	89,99	736	301	225	210	95	85,29	170	145	99	68,27	129
377	47	823	536	721	344	330	86,66	714	292	226	196	87	80,11	186	149	103	69,13	135
391	62	798	512	751	355	334	94,11	691	289	215	187	88	83,61	183	153	102	66,67	132
438	42	843	518	762	324	396	87,05	703	308	—	—	—	85,64	181	155	106	68,39	140
428	52	852	544	749	321	376	87,91	741	326	225	190	85	79,35	184	146	96	65,75	128
414	46	839	551	737	323	368	87,84	634	237	—	—	—	83,33	180	150	103	68,67	139
381	54	787	467	709	328	327	90,09	641	285	178	178	85	82,02	178	146	96	65,75	127
393	48	834	552	727	334	345	87,05	703	308	206	189	87	84,27	178	150	102	68,00	136
332	43	809	507	669	334	286	82,69	662	296	188	178	85	84,85	165	140	87	62,14	118
382	45	859	554	718	336	337	83,59	702	321	189	192	86	86,21	174	150	104	69,33	136
385	52	844	555	669	284	333	79,27	679	314	187	178	82	85,71	168	144	93	64,58	123
398	54	827	529	772	374	344	93,35	718	299	218	201	85	87,15	179	156	102	65,38	134

Висок. носу-губна H. nasolabiale	Прогнатизм зубів Prognathisme	Внут. діам. кутк. очей D. bipalpebrale int.	Зовніш. діам. кутк. очей D. bipalpebrale ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebrale	Монгольські повіки Les yeux brides	Високість губ H. des rebords des lèvres	Широкість рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Високість доліш. щелепи H. bicusmenton	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilagin	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartem de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63
61	0	36	90	27	0	15	55	27,27	48	59	45	31	52,54	1	1
62	0	38	93	27,5	0	14	50	28,00	50	58	49	32	37,93	0	0
68	0	33	87	27	0	13	51	25,49	52	59	43	33	53,93	0	0
71	0	33	90	28,5	0	12	61	19,67	51	56	42	30	53,57	0	0
55	0	34	89	27,5	0	17	50	34,00	49	60	48	35	58,33	0	0
67	0	34	92	29	0	14	47	29,79	49	60	48	34	56,67	0	0
73	0	35	89	27	0	15	54	27,78	46	61	48	32	52,49	0	0
78	0	34	87	26,5	0	8	54	14,81	43	63	54	32	50,79	0	0
62	0	36	87	25,5	0	16	43	37,21	49	57	44	28	49,65	0	0
55	0	33	90	28,5	0	15	52	28,85	48	67	51	34	50,75	0	0
66	0	31	86	27,5	0	13	51	25,49	44	62	51	33	53,23	0	0
66	0	32	84	26	0	14	50	28,00	45	63	50	35	55,56	0	0
62	0	34	82	24	0	11	49	22,45	44	56	46	32	57,14	0	1
63	0	34	88	27	0	9	49	18,37	41	59	47	31	52,54	0	0
63	0	30	83	26,5	0	10	43	23,26	48	55	47	32	58,18	0	0
68	0	35	91	28	0	12	55	23,64	52	57	46	29	56,88	0	0

ETUDE ANTHROPOLOGIQUE SUR LES HABITANTS DE BONDAROVA.

(departement Ševčenkivščyna, anc. distr. de Čyhyryn, gouv. de Kyjiv).

par MAKSYM TKAČ.

(Kyjiv).

En 1928 l'auteur a pris des mensurations de 147 hommes (♂) et 31 femmes (♀)—habitants de Bondarova.

Dans cet article l'auteur traite seulement des données concernant les hommes. Les résultats concernant les femmes sont ajoutés ici seulement comme matériel. Les mensurations ont été faites sur les hommes âgés de 25 ans à 55 ans (il s'en est trouvé un plus âgé que 55 ans) et les femmes de 18 à 45 ans.

La plupart des hommes était de l'âge de 23 à 40 ans. Il y avait en tout d'hommes de cet âge 71,4%. Tous les individus mesurés étaient des agriculteurs ukraïniens excepté quatre individus, les maitres d'école, mais dont les pères de trois d'entre eux étaient également agriculteurs.

Les mensurations étaient conduites d'après le système approuvé par les Congrès Internationaux de Monaco et de Genève 1905 et 1912.

Résumant tout ce qui a été dit pour la caractéristique des habitants de Bondarova, nous pouvons constater que: par leur structure anatomique les habitants de ce village appartiennent au type des moyens (49%) avec un assez fort penchant pour le type faible (42,2%) et en les divisant d'après l'âge, nous pouvons dire que les individus au-dessous de 30 ans appartiennent aux faibles (52,7%) et au dessus de 30 ans aux moyens.

Les habitants de Bondarova sont de grande taille (41,4%) et au dessus de la moyenne (36,6%). Taille moyenne—169 mm. Ils sont en moyenne: indice skélie 93,01, mésatiskélie 25,9%, sousmacroskélies 25,3%, macroskélies—23,6%.

Indice céphalique: 83,79 (brachycéphales) 56,4%, sous-brachycéphales 29,2% mésaticéphales 11,0% sous-dolichocéphales 3,4%.

Les cheveux sont de pigmentation brune (51,7%), les yeux mélangés (45,0%). Sous le rapport de la taille, de la forme de la tête et de la pigmentation, ils sont en masse de haute taille, brachycéphales, bruns et ont des yeux mélangés.

Ceux qui sont au dessus de la moyenne comme taille, sont brachycéphales et sous-brachycéphales, châtains et bruns et des yeux de couleurs mélangées et foncées. Pour ce qui concerne la hauteur du crâne, la forme du front et de la face et du visage, ils sont chamoécéphales, sous-brachycéphales leptoprosopes et mésoprosopes. Sous le rapport du nez ils sont mésorhiniens (44,5%) avec un profil droit et une proéminance moyenne.

ОЛЕКСАНДЕР ГАБІНСЬКИЙ.
(Одеса).

НАЦІОНАЛЬНА РІЗНИЦЯ В ФІЗИЧНИХ ОЗНАКАХ ПРИЗИВНОЇ ЛЮДНОСТІ ОДЕЩИНИ ¹⁾.

З погляду господарчих та культурних інтересів країни, людина є одна з головних її продукційних сил. Поруч з іншими продукційними силами країни запас фізичних сил людности значною мірою впливає на хід економічного та культурного розвитку певної країни. Цей чинник потрібно якомога повно обчислити та належно вивчити, щоб його доцільно можна було використати. Але тоді як інші продукційні сили країни вивчають всебічно, цю силу—людину, не як окрему особу, а як колективний фізичний тип—вивчають недостатньо. Це великою мірою стосується України, де питанню про фізичний розвиток людности почали надавати ваги тільки останніми роками. Історичний період, що ми його тепер переживаємо, природньо висуває на перший план обчислення та вивчення запасу фізичних сил різних громад людности. Що-до вивчення у зазначеному напрямі, то найближчий інтерес має та частина людности, яка є найпрацездатніша, тому, що вона переважно і становить собою господарчу та військову міць країни (робітники різних професійних груп, селяни, людність призовного віку та інші). Подібні дослідження, якщо тільки їх зроблено у великому масштабі найбільш об'єктивними науковими методами, можуть дати багато цінного теоретичній науці, зокрема що-до вивчення людности країни з антропологічного боку, а найбільше—служити практичним прикладним цілям.

Найпридатнішим методом, що забезпечує найбільшу точність та об'єктивність при масових дослідженнях зазначеного характеру, є метода антропометрична. З одного боку, нескладна техніка збирання матеріалу за цією методою особами з достатньою спеціальною підготованістю робить її придатною для масових досліджень. З другого боку, способи вимірювання, на яких здебільша і базується метода, та які набирають надто великої ваги при порівняльній характеристиці фізичного розвитку, маючи значну перевагу над описовими, великою мірою усувають можливість суб'єктивізму з боку дослідника. Цим самим збираний матеріал стає найбільш придатним для порівняння. До переваг цієї методи належить також опрацювання збираного матеріалу математично обгрунто-

... ¹⁾ Із Науково-Дослідчої катедри Морфології та Фізіології Украіни (Одеса). Керівник проф. М. К. Лисенков. Прочитано на засіданні Медичної Секції Одеського Наукового Товариства при ВУАН 20 грудня 1928 р.

ваними та виточеними за останній час засобами варіаційної статистики. Все це робить антропометричний метод найбільш об'єктивним та точним. Користуючись цією методою, ми досліджували осіб призовного віку, 1904 року народження, Одеської округи. З усієї маси досліджених ми для цієї роботи взялися опрацювати матеріал, що стосується чотирьох народностей Одещини—українців, росіян, євреїв та німців—кількістю 1000 чоловік. Підчас дослідів ми застосували загальнопоширену тепер методику антропометричних досліджень, користуючись переважно збірником «Методика антропометрических исследований», за редакцією В. В. Бунака (²). У своїй роботі ми точно додержували загальних та спеціальних методичних вказівок, що їх подано в згаданому збірнику. Виміри пророблювались інструментарієм, що належить Антропометричній лабораторії Науково-Дослідчої Катедри Морфології та Фізіології. Перед вимірюванням струменти вивірялись. Всіх умов що-до техніки вимірювань та запису їх результатів, так само умов обставлення самої роботи, що їх вимагає «Методика», ми додержали. Статистичне опрацювання зібраного матеріалу пророблено методом варіаційної статистики.

Зібраний матеріал має і дані, що характеризують санітарну конституцію досліджуваних осіб, і досліджування з кефалометрії та ще деякі описові ознаки, як колір очей, волосся т. и. В оцій роботі ми ставимо собі за мету подати наслідки опрацювання тільки першої частини матеріалу, тоб-то тих ознак, що ступінь їх розвитку залежить переважно від екзогенних впливів, і що мають здебільша соціально-гігієнічний інтерес; решту матеріалу, що розвиток окремих його ознак залежить більшою мірою від ендогенних причин та почасти від расової приналежності—кефалометричні дані, пігментація, поскільки ці ознаки належать до галузи расової антропології, буде опрацьовано окремо. Одержані дані ми зіставили з цілою низкою соціальних та біологічних чинників, як, напр., місцем постійного перебування—городяни, селяни, соціальним станом, професією, національністю, здатністю до військової служби т. и. Завдання ж цієї статті є—дати порівняльну характеристику фізичного розвитку дослідженої групи певного віку для основних народностей, що з них переважно складається людність міста Одеси та нижчезазначених районів Одеської округи, користуючись для цього головними фізичними ознаками в їх абсолютних та відносних величинах. Основні вимоги, що їх ставлять до антропометричного матеріалу, який претендує на науковість висновків, великою мірою, як нам здається, у нашому дослідженні виконано. А саме: 1) Матеріал зібрано за єдиною загальнопоширеною, хоч би в межах нашого Союзу методикою—умова надто важлива, щоб порівняти здобуті в нас дані з даними інших досліджень. 2) Всі вимірювання проробила одна особа—автор. Це гарантує цілковиту однастайність техніки збирання матеріалу, насамперед техніки вимірювання,—умова, що має велику вагу при порівняльній характеристиці фізичного розвитку різних груп людности, як, напр., з боку народности в нас. Запис результатів вимірювання провадив увесь час при дослідженні той самий кваліфікований помічник, що гарантує достеменність запису.

3) Самий матеріал—суб'єкти, що їх вимірювано, одноцільний що-до таких важливих основних ознак, як стать, вік та територіяльні умови. Дані про склад досліджених з розподілом їх за цими ознаками ми наводимо нижче. 4) Число спостережень, що дорівнює 1000, порівняльно й невелике, але достатнє, як нам здається, для тих висновків, що їх маємо на увазі в оцій роботі.

Що-до віку досліджених осіб, то вони поділяються на 22-літніх, 1904 року народження,—889 чол., 23-літніх—86 чол., 24 та 25-літніх—25 чол. Головну масу становлять таким чином 22-літні. Що-до місця постійного перебування, то вони поділяються на городян, мешканців м. Одеси, 591 чол., та селян—районів Одеського, Овідіопільського, Грос-Лібентальського та Червоно-Повстанського—409 чолов. Соціальний склад групи такий: трудова частина становить 944 чол.; в оцій групі перше місце кількістю займають робітники—488 чол., потім ідуть: селяни-хлібороби—363 чол., службовці—93 чол. і так звані «инші», тоб-то, особи без певного соціального стану—56 чол. Що-до народностей, то наш матеріал становлять: українці, євреї, росіяни та німці. Кожна з перших трьох народностей являє собою однакову кількістю групу, а всі разом вони становлять 92% усіх досліджених, а саме: українці—31,1% (311 чол.), євреї—31,0% (310 чол.) та росіяни—29,9% (299 чол.). Німці становлять решту 8,0% (80 чол.). Підставами, щоб зачислити того чи того індивіда слов'янського племені до української чи російської народности були свідчення самого досліджуваного про належність його до одної з цих народностей, про місце народження його батьків та про мову, яку він вважає за свою рідну. Що-до розподілу матеріалу про окремих індивідів з зазначених народностей за соціальною приналежністю, за місцем постійного перебування та здатністю до військової служби, то такі дані наведено в табл. 1.

Табл. 1.

Національ- ності Nationalités	Число змірених Nombre	Місце прож. Le domicile		Соціальн. стан L'etat social					Здатність до військ. служби Aptitude du service militaire			
		Городяни Citadins	Селяни Villagers	Робітники Ouvriers	Хлібороби Cultivateurs	Службовці Fonctionnaires	Иниї Les autres	Безуми. здатні та обмеж. здатні Absol. aptes et relat. aptes	Нездатні та відстрочені Non aptes et demand. delai	Безумовно здатні Absolument aptes	Безумовно нездатні Absolument non aptes	
Українці . . . Ukrainiens . . .	Abs %	311 31,1	75 24,11	236 75,89	87 27,9	214 68,8	7 2,2	3 1,1	232 78,3	64 21,7	197 63,2	37 11,8
Росіяни . . . Russes . . .	Abs %	299 29,9	208 69,6	91 30,4	194 64,9	74 24,7	25 8,3	6 2,1	194 69,7	84 30,3	155 51,8	50 16,7
Євреї . . . . . Juifs	Abs %	310 31,0	303 97,8	7 2,2	198 63,9	7 2,2	59 19,1	46 14,8	187 64,9	101 35,1	132 42,5	79 25,4
Німці . . . . . Allemands . . .	Abs. %	80 8,0	5 6,25	75 93,75	9 11,2	68 85,0	2 2,5	1 1,3	42 61,7	26 38,3	31 38,7	17 21,3
Всі загалом. Le tout . . .	Abs. %	1000 100,0	591 59,1	409 40,9	488 48,8	363 36,3	93 9,3	56 5,6	655 70,5	275 29,5	515 51,5	183 18,3

З ознак фізичного розвитку ми виміряли такі: зріст, вагу, обвід огруддя та плечовий діаметр. З співвідношень названих ознак, так званих показників фізичного розвитку, ми досліджували такі: показник міцності будови тіла Пінье (Pignet), грудно-зрісний показник Бругша (Brugsch) та вагово-зрісний Кетле (Quétèlèt). Дослідження ваги тіла провадилось наголо. Обвід огруддя вимірювано підчас спокійного дихання.

У табл. 2 для кожної ознаки чи показника подані показні величини—параметри та інші потрібні, згідно з сучасними антропометричними методами дослідження, елементи, що характеризують варіаційний ряд, а саме: N —число досліджуваних, $Min-Max$ —амплітуда варіації, M —пересічна арифметична величина, σ (сигма)—пересічне квадратичне відхилення, V —коефіцієнт варіації, $m(M)$, $m(\sigma)$ та $m(V)$ —пересічні помилки останніх трьох параметрів, Q_1 , Q_2 , Q_3 —перший, другий та третій кварталі, A —коефіцієнт асиметрії та E —ексцеса кривої¹⁾. Вирахування M , σ та V провадилось способом моментів, що його запропонував Пирсон (Pearson), причому для всіх ознак та показників, за винятком плечового діаметру при вирахуванні M , узято класовий проміжок (інтервал) рівний 1 відповідної назви. Для плечового діаметру класовий проміжок рівний 0,1 см. Коефіцієнти A та E вираховано квантилями за формулою, що їх запропонував Ярхо⁽¹⁵⁾.

Перейдімо до аналізу матеріялу нашого дослідження за даними таблиці 2.

З р і с т. Довжина тіла чи зріст навстоячки є одна з головних фізичних ознак для характеристики фізичного розвитку так окремого індивіда, як і групи. Зріст, як відомо, залежить не тільки від ендогенних чинників (спадковість, расова приналежність і т. и.), що впливають переважно на остаточний розвиток зросту, але і від екзогенних чинників, як, напр., умови живлення, матеріяльний стан, рід праці, санітарно-гігієнічні умови праці та побуту то що. Вплив останніх чинників позначається особливо на швидкості розвитку зросту, але меншою мірою на його остаточній великості (Пальяні, Pagliani). Про вплив екзогенних чинників на зріст маємо вказівки багатьох авторів. Вказівки ці ґрунтуються на дослідженнях та спостереженнях, переведених на великому статистичному матеріялі (Villergme, Manouvrié, Lombroso, Ерісман, Marie, Livi, Mac-Auliffe, Rietz, Каур. Івановський⁽⁸⁾, Ried т. и.). З цього погляду вивчати розвиток зросту тіла, як і інших важливих фізичних ознак, до яких також стосується вищесказане, на здорових, в медичному розумінні, індивідах, з фізичним розвитком ще незакінченим, має практичний інтерес. Наслідки такого вивчення, переведеного при досить великій кількості та якості спостережень, могли б стати за дані для порівняльної, що-до часу та території, характеристики добробуту тієї чи тієї залюдненої місцевості з санітарно-гігієнічного погляду. Поруч з іншими даними, ці дані можуть стати за важливі вказівки для органів охорони здоров'я, щоб ужити тих чи інших заходів до оздоровлення тих чи інших залюдне-

¹⁾ За Бунаком⁽⁴⁾ слід брати до уваги при порівнянні груп тільки великості A та E , які для A більші за $\pm 0,5$, а для E — 0,3.

них районів з санітарно-гігієнічної сторони. Далі, такий матеріял про фізичні ознаки людности після опрацювання його, допоможе встановити «норми» фізичного розвитку окремо для тих груп людности, що відрізняються національністю, соціальним станом, професією та іншими подібними прикметами. З цих «норм» можна було б скористатися, наприклад, підчас призову до війська, і це безперечно дало б більше позитивних наслідків, ніж тоді, коли до різних груп людности ставляться однакові що-до фізичного розвитку вимоги.

Як видно з табл. 2 (див. I), українці, маючи пересічний зріст 168,48 см., є найбільш високорослі серед досліджених народностей. Зростом ця група переважає німців та росіян, правда, на невелику, порівняльно, величину, перших—на 0,19 см., других—на 0,22 см., а для євреїв різниця пересічного зросту, порівнюючи до українців, досить значна і дорівнює 2,62 см. Різницю пересічних арифметичних зросту зазначених народностей ми перевірили за так званою пересічною помилкою різниці за формулою: $3 m(D) = 3 \sqrt{m(M_1)^2 + m(M_2)^2}$. Причому виявилось, що для українців та німців різниця (D) в пересічних арифметичних зросту не дійсна, бо величина Π , що дорівнює 0,19 см., майже в 4 рази менша за великість своєї пересічної помилки $[m(D)]$, яка дорівнює 0,74 см. Так само не дійсна різниця між пересічними великостями зросту українців та росіян, бо й тут D, що дорівнює 0,22 см., менша за $m(D) = 0,47$ см. А євреї своїм пересічним зростом, так проти українців, як і проти росіян та німців дають дійсну, безумовну різницю. Для євреїв та українців різниця (D) зросту перевищує свою пересічну помилку $[m(D)]$ у 5,4 рази, для євреїв та росіян—у 5,0 раз та для євреїв і німців—у 3,37 рази. Далі відзначимо, що великість пересічного квадратичного відхилення (σ) ознаки зросту, що показує відносну широчінь варіації цієї ознаки, с.-т. як задалеко розпорощені окремі варіанти ряду від пересічної арифметичної—також неоднакова для розглянутих груп. Ця великість менша для груп українців, росіян та німців порівняльно з групою євреїв. Такі самі співвідношення відзначаються і для великості коефіцієнту варіації (V), що показує абсолютну широчінь мінливості ознаки. (Див. σ та V в табл. 2, I). Це все показує на більшу однотайність, що-до ознаки зросту, груп українців, росіян та німців проти групи євреїв.

Характеристики досліджуваних груп людности що-до ступня їх високорослости ми зробили, користуючись класифікацією зросту проф. Мартіна (Martin, 1928) ¹⁾. За цією класифікацією, що в основу її покладено пересічний зріст для всієї людности 165 см., встановлено 3 головних групи (Hauptgruppen) та 9 підгруп зросту. Окремі індивіди з досліджених народностей попадають до різних категорій зросту. Групи українців, німців та росіян належать до категорії зросту вищесереднього (167,0—169,9 см.), причому з цих трьох народностей українці більше наближаються до групи високорослих (170,0—179,9 см.). Євреї, маючи пересічний зріст 165,86 см., належать до категорії середнього зросту (164,0—166,9 см.) ¹⁾.

¹⁾ За класифікацією зросту, що її запропонував Денікер (Deniker, 1908) тільки для населення Європи, досліджені в нас групи українців, росіян та

Табл. 2

Національності Nationalités		N	Min	Max	M	m (M)
I З р і с т .						
Українці	Ukrainiens	310	153,5	189,0	168,48	0,34
Росіяни	Russes	297	153,0	186,5	168,26	0,33
Євреї	Juifs	310	146,5	186,5	165,86	0,35
Німці	Allemands	80	154,0	189,0	168,29	0,63
Всі загалом Le tout . .		997	146,5	189,0	167,6	0,19
II. В а г а						
Українці	Ukrainiens	303	47,0	88,0	64,28	0,37
Росіяни	Russes	285	46,0	95,3	62,98	0,42
Євреї	Juifs	289	42,0	86,5	59,61	0,43
Німці	Allemands	70	47,1	76,4	62,58	0,75
Всі загалом Le tout . .		947	42,0	95,3	62,33	0,23
III. О б в і д о г р у д д я						
Українці	Ukrainiens	308	71,0	103,0	87,22	0,21
Росіяни	Russes	296	75,0	107,0	86,34	0,27
Євреї	Juifs	307	70,0	100,0	82,83	0,27
Німці	Allemands	76	76,0	97,0	86,18	0,44
Всі загалом Le tout . .		987	70,0	107,0	85,5	0,15
IV. Ш и р о к і с т ь п л е ч е й						
Українці	Ukrainiens	310	32,6	42,7	37,05	0,10
Росіяни	Russes	298	31,3	41,3	36,92	0,10
Євреї	Juifs	307	30,9	46,3	36,81	0,11
Німці	Allemands	80	31,5	41,9	37,26	0,21
Всі загалом Le tout . .		995	30,9	46,3	36,96	0,06
V. П о к а з н и к П і н ь с						
Українці	Ukrainiens	301	-17,5	+41,5	16,88	0,49
Росіяни	Russes	283	-31,0	+42,0	18,94	0,58
Євреї	Juifs	289	-9,7	+47,0	23,46	0,58
Німці	Allemands	70	+4,9	+43,9	19,18	0,83
Всі загалом Le tout . .		943	-31,0	+47,0	19,71	0,31
VI. В а г о в о з р і с н и й п о к а з н и к						
Українці	Ukrainiens	300	29,0	53,0	38,11	0,18
Росіяни	Russes	281	29,0	56,0	37,38	0,22
Євреї	Juifs	289	28,0	53,0	35,83	0,22
Німці	Allemands	70	28,0	45,0	37,18	0,35
Всі загалом Le tout . .		943	28,0	56,0	37,10	0,13
Г р у д н о - з р і с н и й п о к а з н и к						
Українці	Ukrainiens	308	44,0	60,0	51,82	0,15
Росіяни	Russes	296	44,0	63,0	51,35	0,15
Євреї	Juifs	307	42,0	59,0	49,97	0,16
Німці	Allemands	76	46,0	59,0	51,22	0,26
Всі загалом Le tout . .		987	42,0	63,0	51,07	0,09

σ	m (σ)	V	m (V)	Q ₁	Q ₂	Q ₃	A	E
T a i l l e. (in cm.)								
5,86	0,25	3,47	0,14	164,64	168,57	172,10	-0,11	+0,06
5,72	0,23	3,39	0,14	164,40	168,01	171,78	+0,04	+0,04
6,13	0,25	3,69	0,15	161,80	166,21	169,97	-0,17	+0,01
5,64	0,45	3,35	0,26	164,00	168,60	173,16	+0,23	-0,17
5,99	0,13	3,57	0,08	163,75	167,72	171,33	-0,09	+0,06
P o i d s (in kg.)								
6,32	0,26	9,83	0,40	59,73	63,86	68,27	+0,07	-0,01
7,03	0,29	11,16	0,47	58,18	62,53	66,91	+0,01	+0,08
7,37	0,31	12,36	0,51	54,34	59,25	63,93	-0,05	-0,06
6,29	0,53	10,05	0,85	57,87	62,64	67,20	-0,04	-0,09
7,12	0,16	11,42	0,23	57,60	61,89	66,71	+0,11	+0,05
P é r i m è t r e t h o r a c i q u e (in cm.)								
4,26	0,17	4,88	0,19	84,55	87,05	90,15	+0,2	+0,03
4,64	0,19	5,37	0,22	82,96	86,10	89,31	+0,02	-0,02
4,73	0,19	5,71	0,23	79,22	82,48	85,90	+0,05	-0,05
3,86	0,31	4,47	0,36	83,90	86,13	88,00	-0,19	+0,27
4,86	0,11	5,68	0,13	82,10	85,50	88,86	-0,011	-0,03
L a r g e u r d e s é p a u l e s (in cm.)								
1,82	0,07	4,91	0,20	35,91	37,10	38,17	-0,11	+0,08
1,72	0,07	4,65	0,19	35,69	37,16	38,06	0,6!	-0,02
1,94	0,08	5,26	0,21	35,68	36,85	38,20	+0,13	+0,03
1,89	0,15	5,06	0,40	36,18	37,30	38,35	-0,06	+0,17
1,84	0,04	4,99	0,11	35,77	37,05	38,12	-0,19	+0,055
C o e f f i c i e n t d e P i g n e t								
8,45	0,35	50,05	2,04	12,31	17,02	22,46	+0,14	+0,12
9,74	0,41	51,42	2,16	13,08	19,40	25,70	0	+0,04
9,77	0,41	41,64	1,74	17,94	24,29	29,80	-0,15	+0,11
6,94	0,59	36,18	3,07	14,75	18,83	23,75	+0,18	+0,04
9,16	0,22	47,99	1,10	13,79	19,98	25,85	-0,05	+0,058
R a p p o r t d u p o i d s à l a t a i l l e								
3,26	0,13	8,55	0,34	35,91	37,95	40,10	+0,05	+0,05
3,72	0,15	9,95	0,41	34,90	37,23	39,38	-0,08	+0,12
3,87	0,16	10,81	0,45	33,19	35,60	38,08	+0,03	+0,06
3,00	0,25	8,06	0,68	35,37	37,09	39,25	+0,21	+0,04
3,75	0,09	1,02	0,24	34,73	37,03	39,44	+0,05	+0,07
R a p p o r t d u p é r i m è t r e t h o r a c i q u e à l a t a i l l e								
2,64	0,10	5,09	0,20	49,97	51,78	53,38	-0,13	+0,04
2,75	0,11	5,35	0,22	49,46	51,32	53,20	0	-0,01
2,95	0,11	5,90	0,23	47,96	49,81	51,68	0	+0,07
2,33	0,18	4,54	0,36	49,61	51,41	52,44	0,74!	+0,11
2,86	0,07	5,59	0,13	49,12	51,03	52,91	-0,015	+0,018

Відсотковий розподіл окремих категорій зросту в середині кожної з досліджених груп ми зробили, застосувавши для цього повну класифікацію зросту Мартіна. Дані про цей розподіл наведено в табл. 3 (див. А).

З цієї таблиці видно, що найбільш серед українців високорослих суб'єктів (37,8%), далі йде досить значний відсоток осіб зросту вище-середнього (24,2%), 17,1% осіб зросту середнього, 11,6%—зросту нижче-середнього та 6,1%—малого зросту. Осіб дуже високого зросту серед українців—3,2%, а дуже малого зросту не трапилось зовсім. Такі самі приблизно співвідношення в відсотковому розподілі на категорії зросту і для решти досліджених народностей, за винятком євреїв. Загальний фізичний розвиток останньої народности, тоб-то євреїв, за численними дослідями єврейської людности, зокрема євреїв України, багато гірший за розвиток тих народностей, серед яких євреї живуть. Про зріст ми вже наводили дані (див. табл. 2, 1); які показують, що пересічний зріст євреїв є найменший за зріст досліджуваних народностей. А відсотковий розподіл матеріялу цієї народности на категорії зросту теж показує, що зростом євреї поступаються значно перед іншими з досліджених у нас народностей. Так, відсоток малорослих серед цієї національної групи проти інших найбільший (16,8), а високорослих та дуже високого зросту—найменший (26,5 та 0,9). Що-до німців, то вони зростом у відсотковому розподілі його на окремі категорії поступаються перед українцями і навіть перед росіянами і перевищують тільки категорією високорослих перших на 2,2%, а других—на 4,3%. Але про групу досліджуваних німців треба сказати, що хоч ми і наводимо всі дані для них, так для зросту, як і для інших ознак та індексів, все ж таки ці дані через малу порівняльну кількість досліджуваних осіб цієї народности мають менше значіння (особливо для порівняльної характеристики фізичного розвитку), ніж дані інших досліджуваних народностей, в яких групи кількісно однаково насичені.

Різниця в відсотковому розподілі категорій зросту для досліджених народностей буде виразніша, коли розкласти матеріял на три головні групи зросту за класифікацією того самого Мартіна, тоб-то, на малий (159,9 см. і нижче), середній (160,0—169,9 см.) та високий (170,0 см. і вище) зріст. Цей розклад подано на табл. 3 (див. В). З цієї таблиці видно, що українці, маючи майже однаковий з іншими народностями відсоток осіб зросту середнього ¹⁾,—перевищують росіян категорією високорослих на 2,6%, а євреїв на 13,6% і через це малорослих серед українців менше, ніж серед росіян на 3% та ніж серед євреїв на 10,7%.

На більшу високорослість української людности проти росіян, німців та особливо євреїв, за нашими даними, показують також викликовості кватилів (див. табл. 2: Q_1 , Q_2 і Q_3). З цих величин видно, що тоді як серед українців 50% усіх досліджуваних сягають зросту в 168,57 см.,

німців належать до категорії високорослої людности (167,5—169,9 см.). Євреї зостаються в групі середнього зросту (165,0—167,4 см.).

¹⁾ Німці, маючи однаковий відсоток високорослих з українцями, перевищують останніх особами категорії зросту середнього на 3,4% за рахунок зменшення осіб малого зросту.

Т а б л. 3.
Розподіл призовних по категоріях зросту за класифікацією Мартіна.
Répartition des conscrits en groupement d'après la hauteur de la taille. (Classification de Martin).

Національність Nationalités A./	Карли-ковні Naine		Дуже малий Très petite		Малий Petite		Нижче середній Au-dessous moyenne		Середній Moyenne		Вище середній Au-dessus moyenne		Високий Grande		Дуже високий Très haute		Велетенський Géante		Разом En tout	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%		
см.	x—129,9	130,0	149,9	150—159,9	160—163,9	164—166,9	167—169,9	170—179,9	180—189,9	200—x										
Українці Ukrainiens	—	—	—	19	6,1	36	11,6	53	17,1	75	24,2	117	37,8	10	3,2	—	—	—	310	100,0
Росіяни Russes	—	—	—	15	5,05	42	14,15	55	18,5	71	23,9	106	35,7	8	2,7	—	—	—	297	100,0
Євреї Juifs	—	—	1	0,3	51	16,5	53	17,1	56	18,1	64	20,6	82	26,5	3	0,9	—	—	310	100,0
Німці Allemands	—	—	—	2	2,5	15	18,8	12	15,0	18	22,5	32	40,0	1	1,2	—	—	—	80	100,0
Всі загалом Le tout	—	—	1	0,1	87	8,7	146	14,6	176	17,7	228	22,9	337	33,8	22	2,2	—	—	997	100,0
B./	Малий—Petite x—159,9				Середній—Moyenne 160,0—169,9				Високий—Grande 170,0—x											
см.	Absol.		%		Absol.		%		Absol.		%		Absol.		%		Absol.		%	
Українці Ukrainiens	13		6,1		164		52,9		127		41,0		310		100,0		310		100,0	
Росіяни Russes	27		9,1		156		52,5		114		38,4		297		100,0		297		100,0	
Євреї Juifs	52		16,8		173		55,8		85		27,4		310		100,0		310		100,0	
Німці Allemands	2		2,5		45		56,3		33		41,2		80		100,0		80		100,0	
Всі загалом Le tout	100		10,0		538		54,0		359		36,0		997		100,0		997		100,0	

(Q_2), а 75%—зросту в 172,10 см. (Q_3) відповідні дані для росіян будуть де-що менші, а для євреїв тільки 166,21 см. і 169,97 см. Німці в зазначеному відношенні поступаються перед українцями великостями Q_1 та Q_2 і перевищують їх великістю Q_3 .

Ми наводимо також розподіл зросту серед досліджених чотирьох народностей за категоріями з різницею в 2 см. (див. табл. 4).

Т а б л. 4
Зріст—Taille

Націонал- ності Nationalités	Українці Ukrainiens		Росіяни Russes		Євреї Juifs		Німці Allemands	
	См.	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %		
147—148	—	—	—	—	1	0,32	—	—
149—150	—	—	—	—	—	—	—	—
151—152	—	—	—	—	5	1,61	—	—
153—154	1	0,32	2	0,67	4	1,29	1	1,25
155—156	3	0,97	2	0,67	12	3,87	1	1,25
157—158	12	3,87	4	1,35	16	5,16	—	—
159—160	11	3,55	19	6,39	18	5,81	4	5,0
161—162	19	6,13	20	6,74	32	10,32	9	11,25
163—164	29	9,36	29	9,76	33	10,65	8	10,0
165—166	33	10,65	36	12,12	40	12,91	6	7,5
167—168	45	14,52	50	16,84	45	14,51	14	17,5
169—170	51	16,45	39	13,13	35	11,29	9	11,25
171—172	36	11,61	31	10,44	28	9,03	6	7,5
173—174	28	9,03	29	9,76	20	6,45	9	11,25
175—176	22	7,09	14	4,73	11	3,55	7	8,75
177—178	7	2,26	8	2,69	4	1,29	1	5,0
179—180	5	1,61	7	2,35	3	0,97	2	2,5
181—182	2	0,65	3	1,01	2	0,65	—	—
183—184	1	0,32	1	0,34	—	—	—	—
185—186	4	1,29	2	0,67	—	—	—	—
187—188	—	—	1	0,34	1	0,32	—	—
189	1	0,32	—	—	—	—	—	—
Разом . .	310	100,0	297	100,0	310	100,0	80	100,0

Цей розподіл (табл. 4) показує певну національну різницю. Більшу високорослість української людности Одещини помітно, особливо починаючи з високого зросту (169,0—170,0 см.).

Звертаючись до літературних даних про пересічний зріст в окремих народностей, що живуть на Україні, зазначимо, що для українців в загалі ще Анучин (1889) в своїй монографії про зріст чоловічої людности призовного віку у колишній Росії відзначив відносну високорослість українського населення того часу, особливо населення чорноморських країн. Характеризуючи український тип, що-до зросту, він каже: «українці мають високий зріст особливо в південних губернях». Другий дослідник, що вивчав українців з антропологічного боку, Ф. К. Вовк (1916) дає таку характеристику українського типу що-до зросту: «українці являють

собою одноцільне плем'я... вищесереднє, або високе на зріст». У цього автора знаходимо вказівки на те, що зріст українців дуже високий в південній Подолі та в кол. Херсонській губернії. В останній, зріст українців за вимірами Чикаленка та Шульгина не перевищує 167,5 см. Далі Чепурківський (1922) ⁽¹²⁾ у своїй праці, де він наводить дані про розподіл селян¹⁾ за головним показником по повітах, також зазначає високий зріст українців. Що-до дослідів фізичного розвитку людности України, зроблених та опублікованих останніми роками, то зазначимо де-які з них, а саме: досить велику працю Чистякова (1926) ⁽¹³⁾, де автор подає наслідки дослідження призовних Харківської та Сумської округ, працю А. Носова ⁽¹⁰⁾ про українців Поділля, його ж таки—про українців Кубани ^(10а), досліджених з антропологічного боку, досліди Бару та Чистякова ⁽⁵⁾, Попова ⁽¹¹⁾, Берліна ⁽⁶⁾ і т. и. За Чистяковим, українці 22-літні Харківської та Сумської округ мають найбільший пересічний зріст проти росіян та євреїв тих самих округ. Пересічний зріст, за Чистяковим, для українців дорівнює 168,31 см., для росіян—167,82 см., а для євреїв—165,66 см. Різниця в пересічному зрості українців та євреїв, незалежно від соціального стану їх, на нашому матеріялі така сама, як і в Чистякова (2,62 см. і 2,65 см.). А різниця між росіянами та євреями в нас трохи більша, ніж у Чистякова (2,4 і 2,16 см.). Українці Поділля, що їх досліджував Носов (1927), мають пересічний зріст 170,7 см., а українці Кубани, яких вимірював Пахлов, а опрацював та опублікував матеріял про них А. Носов (1928) мають пересічний зріст 168,6 см. Бару та Чистяков (1925), що досліджували селян-хліборобів із Сумської округи (червоноармійці-перемінники), знайшли пересічний зріст для 23-літніх, 1902 року народження—168,1 см., для 24-літніх—168,45 см., для 25-ти та 26-літніх—168,16 см. Пересічний зріст для 22-літніх призовних Криворізької округи, за матеріялами, що їх зібрали лікарсько-призовні комісії та опрацював Попов (1927) дорівнює 168,23 см. Берлін (1925), що досліджував селян, 1902 р. народження із кол. Подільської губ., визначив пересічний зріст для них в 166,83 см. Соколов (1923) зробив дослідження фізичного розвитку українців взагалі ²⁾ 1901 р. народження і визначив пересічний зріст для них в 168,89 см. Що-до зросту євреїв за літературними даними, то відзначимо де-які з них. Пересічний зріст євреїв в м. Одеси, за Пантюховим, дорівнює 166,9 см. За Вайсенбергом, пересічний зріст південно-російських, тоб-то українських, євреїв 21—25-літніх дорівнює 165,2 см. За Чистяковим, 22-літні призовні євреї Харківської округи мають пересічний зріст: робітники—164,96 см., а інтелігенти—166,41 см. Що-до порівняльних даних про зріст німців призовного віку, що живуть на Україні, то ми таких у приступній нам літературі не знайшли ³⁾.

В а г а. Вага тіла є ознака найменш стала серед інших фізичних ознак. Величина цієї ознаки залежить великою мірою від чинників ото-

1) Не зазначивши місцевости до якої вони належать.

2) Численних губерній кол. Росії.

3) Доламо, що за даними Анучина пересічний зріст призовних (20-літніх) м. Одеси був за 1874—1883 призовні роки рівний 166,1 см., а для кол. Одеського повіту—166,0 см.

чення; на першому місці з яких відзначають живлення, далі професію, санітарно-гігієнічні умови праці т. и. На вагу тіла впливає також чинник спадковости, але багато меншою мірою, ніж на зріст (Мартін). Як видно з табл. 2 (див. II) для ваги тіла відзначено досить виразну національну різницю. Найбільшу пересічну вагу мають українці (64,28 кг.); де-що менша вага у росіян (62,98 кг.), а перед останніми поступаються німці (62,58 кг.). Євреїв характеризує порівняльно мала вага (59,61 кг.); нею вони поступаються перед усіма названими народностями. Отже, перше місце що до ваги тіла займають українці, а останнє—євреї. Пересічне квадратичне відхилення цієї ознаки менше для українців (6,32), ніж для росіян (7,23) та євреїв (7,37). Також найменша великість коефіцієнту варіації в українців, що дорівнює 9,83% проти 10,05% для німців, 11,16% для росіян та 12,36% для євреїв. За Мартіном, коефіцієнт варіації ваги тіла для німців 20—30-літніх дорівнює 8,3%.

Щоб оцінити ступінь живлення досліджених груп, ми визначили для кожної з них так звану «нормальну» вагу (Normalgewicht), користуючись для цього формулою Брока (Broca), з поправкою до неї Бругша та Швійнінга (Schwiening). Згідно з цією формулою, живлення групи українців з їх пересічною вагою в 64,28 кг. при пересічному зрості в 168,48 см. досить гарне. Пересічна «нормальна» вага цієї групи дорівнює 63,5 кг., а пересічна фактична вага переважає «нормальну» на 0,78 кг. Для росіян та німців живлення слабше, ніж для українців. Їх пересічна фактична вага нижча за «нормальну». Нормальна вирахована для росіян, дорівнює 63,26 кг. Фактична ж вага цієї групи дорівнює 62,98 кг. Для німців відповідні цифри такі: 63,29 кг. і 62,58 кг. Ще слабше живлення мають євреї. Для них формула подає «нормальну» вагу в 60,86 кг., а їх фактична пересічна вага (59,61 кг.) на 1,25 кг. менша за «нормальну». Розподіл у відсотковому відношенні даних про абсолютну вагу тіла серед досліджених груп ми наводимо в табл. 5.

Дані цієї таблиці (5) виявляють досить виразну національну різницю що-до абсолютної ваги тіла. Малі категорії ваги (до 59 кг.) дають далеко менший відсоток осіб української народности проти інших народностей. А більші категорії ваги мають вищий відсоток осіб серед українців¹⁾. Так само виразна національна різниця цієї ознаки з великостей квартилів (див. табл. 2, Вага). Надто яскраво виступає ця різниця для українців та євреїв. Це видно хоч би з великостей другого квартиля (Q_2) для українців проти третього квартиля (Q_3) для євреїв. Коли серед українців одна половина (50%) всіх досліджених сягає абсолютної ваги в 63,86 кг., серед євреїв такої ваги (63,93 кг.) сягає тільки чверть усіх досліджених осіб, а три чверті—решта осіб не сягають цієї великості, тоб-то, мають меншу вагу.

Але абсолютна вага має обмежене застосування. З цієї великості користуються найчастіш підчас набору до війська, причому осіб з вагою меншою за встановлений мінімум не приймають до кадрового складу

¹⁾ За незначним винятком.

армії)¹. Важливіше значіння для характеристики фізичного розвитку має відносна вага тіла. Щоб визначити її, ми, користуючись зазначеною вище методикою, застосували рекомендований цією методикою вагово-зрісний показник Кетле, що дає за Бунаком (1924 ³), 1927 ²) такі самі наслідки, як і показник Бардина-Гульда (Bardeen, Gould), що його запропонували для осіб призовного віку Девенпорт (Davenport, 1920), Кауп (Каир, 1923) та Ярхо (1924) ¹⁴). З табл. 2 (див. VI) видно, що пересічна великість вагово-зрісного показника для українців дорівнює 38,14, тоб-то, на кожний сантиметр зросту тіла припадає 38,14 грам ваги, для росіян ця величина знижується до 374,3 гр., для німців—до 371,8 гр., а для євреїв сягає лише 358,3 гр. Це показує, що відносною вагою тіла, так само як і абсолютною, українці переважають однолітків росіян, німців та євреїв.

Т а б л. 5.
Вага—Poids.

Національ- ності Nationalités	Українці Ukrainiens		Росіяни Russes		Євреї Juifs		Німці Allemands	
	kg.	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %	
42	—	—	—	—	1	0,35	—	—
43—44	—	—	—	—	1	0,35	—	—
45—46	—	—	1	0,35	—	—	—	—
47—48	1	0,33	1	0,35	11	3,80	1	1,43
49—50	1	0,33	1	0,35	11	3,80	—	—
51—52	4	1,32	13	4,56	24	8,30	1	1,43
53—54	6	1,98	15	5,26	26	9,00	4	5,72
55—56	10	3,3	14	4,91	25	8,64	6	8,57
57—58	27	8,91	32	11,23	35	12,10	8	11,43
59—60	42	13,86	29	10,18	36	12,46	8	11,43
61—62	44	14,53	36	12,63	28	9,69	6	8,57
63—64	28	9,24	35	12,28	25	8,64	11	15,71
65—66	35	11,55	33	11,58	21	7,26	4	5,72
67—68	32	10,56	21	7,40	17	7,87	8	11,43
69—70	24	7,92	17	5,96	11	3,80	5	7,14
71—72	22	7,26	9	3,15	4	1,40	2	2,86
73—74	9	2,97	12	4,21	3	1,05	3	4,28
75—76	7	2,31	3	1,05	2	0,70	3	4,28
77—78	4	1,32	6	2,10	1	0,35	—	—
79—80	3	0,99	3	1,05	1	0,35	—	—
81—82	1	0,33	3	1,05	2	0,70	—	—
83—84	—	—	—	—	3	1,05	—	—
85—86	2	0,66	—	—	—	—	—	—
87—88	1	0,33	—	—	1	0,35	—	—
89—90	—	—	—	—	—	—	—	—
91—92	—	—	—	—	—	—	—	—
93—94	—	—	—	—	—	—	—	—
95	—	—	1	0,35	—	—	—	—
Разом . .	303	100,0	285	100,0	280	100,0	70	100,0

¹) Такий мінімум встановлено для нашого Союзу в 53 кг.

Зазначимо де які з літературних даних в питанні про абсолютну та відносну вагу тіла у людности України. Вже згаданий вище Чистяков знайшов для 22-літніх Харківської округи пересічну абсолютну вагу для українців-селян—62,93 кг., для українців-робітників, а так само інтелігентів—62,3 кг. Для росіян тих самих трьох соціальних груп відповідні дані, за цим автором, такі: 60,8 кг., 62,0 кг. і 61,5 кг. Євреї значно відрізняються вагою тіла від українців та росіян, а саме: євреї-робітники мають пересічну вагу 58,0 кг., а інтелігенти—59,2 кг. Пересічна абсолютна вага призивних Сумської округи, за даними того таки Чистякова, така: для селян-хліборобов—61,48 кг., для селян-робітників та кустарів—61,77 кг. і для сільських інтелігентів—61,78 кг. Вирахований за матеріялами Чистякова вагово-зрісний показник Кетле для призивних Харківської округи дорівнює для українців-селян—37,4, для українців-робітників—36,9, для росіян-селян—36,3, для росіян-робітників—36,8 і для євреїв-робітників—37,1. Отже, порівнюючи наші дані що-до абсолютної та відносної ваги тіла з наведеними даними, що стосуються людности України, знаходимо, що людність Одещини віку та національностей тут розглянутих характеризується кращим живленням, ніж людність того самого віку, статі та національностей де-яких інших округ України (Харківська, Сумська) для яких (округ) є дані про вагу.

Обв'ід о грудд'я. Здобуті дані про обв'ід огрудд'я на нашому матеріялі виявляють національні особливості що-до великості цієї ознаки так абсолютної, як і відносної. Як це видно з табл. 2 (див. III), пересічна великість обводу огрудд'я для українців дорівнює 87,22 см., для росіян—86,34 см., для німців—86,18 см., а для євреїв—82,83 см. Отже, пересічним обводом огрудд'я серед досліджених народностей українці займають перше місце, а євреї—останнє. Що-до розподілу досліджуваних за категоріями обводу огрудд'я, то, зробивши сім категорій з різницею в 5 см., ми масмо дані, наведені в табл. 6.

Т а б л. 6.

Розподіл призовних за групами абсолютного обводу огрудд'я.
Répartition des conscrits en groupement d'après leur périmètre thoracique absolu.

Національності Nationalités		x—75,0		76,0—80,0		81,0—85,0		86,0—90,0		91,0—95,0		96,0—100,0		101,0—x		Разом	
		Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Українці	Ukrain.	1	0,32	17	5,52	94	30,44	130	42,3	59	19,2	6	1,9	1	0,32	308	100,0
Росіяни	Russes	1	0,3	29	9,7	99	33,4	120	40,5	39	13,1	7	2,7	1	0,3	296	100,0
Євреї	Juifs	13	4,2	92	30,0	116	37,8	66	21,5	17	5,5	3	1,0	—	—	307	100,0
Німці	Allemands	—	—	6	8,0	25	32,9	39	51,3	4	5,2	2	2,6	—	—	76	100,0
Всі загалом	Le tout	15	1,5	144	14,6	334	33,9	355	36,0	119	12,0	18	1,8	2	0,2	987	100,0

З табл. 6 видно, що серед українців, росіян та німців найбільший відсоток досліджуваних мають обв'ід огрудд'я від 86 до 90 см., а серед

євреїв найбільший відсоток (37,8) припадає на категорію 81—85 см. Треба окремо зазначити, що за згаданим розподілом матеріялу що-до росіян можна відмітити де-який пересув у бік малих величин абсолютного обводу огруддя проти українців. З матеріялів про німців видно, що ця народність, поступаючись обводом огруддя перед українцями, має відносно гарно розвинене огруддя, але кількість вимічених у нас німців порівняльно мала, щоб ствердити це припущення, потрібні дослідження повніші що-до кількості. Відзначену національну різницю що-до обводу огруддя видно також з даних про квартилі, за якими українці мають найбільші великості по всіх трьох квартилях, а євреї—найменші (див. табл. 2, Q₁, Q₂ і Q₃). Наводимо також варіаційні ряди абсолютного обводу огруддя з різницею в 2 см., вираховані для кожної народности окремо (див. табл. 7).

Т а б л . 7.
Обвід огруддя—Périmètre thoracique.

Національ- ності Nationalités	Українці Ukrainiens		Росіяни Russes		Євреї Juifs		Німці Allemands	
	См.	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %	Abs. %	
70—71	1	0,32	—	—	1	0,32	—	—
72—73	—	—	—	—	1	0,32	—	—
74—75	—	—	1	0,34	11	3,58	—	—
76—77	2	0,65	3	1,00	17	5,54	1	1,32
78—79	5	1,62	11	3,71	53	17,26	2	2,63
80—81	18	5,85	31	10,46	50	16,28	5	6,58
82—83	38	12,34	36	12,16	43	14,00	9	11,84
84—85	48	15,59	47	15,88	45	14,65	14	18,42
86—87	54	17,53	53	17,91	43	14,00	19	25,00
88—89	44	14,29	45	15,21	19	6,20	13	17,11
90—91	48	15,59	31	10,47	8	2,62	7	9,21
92—93	32	10,39	20	6,76	9	2,95	3	3,95
94—95	11	3,57	10	3,38	4	1,32	1	1,32
96—97	5	1,62	3	1,01	1	0,32	2	2,62
98—99	1	0,32	2	0,68	1	0,32	—	—
100—101	—	—	2	0,68	1	0,32	—	—
102—103	1	0,32	—	—	—	—	—	—
104—105	—	—	—	—	—	—	—	—
106—107	—	—	1	0,34	—	—	—	—
Разом . .	308	100,0	296	100,0	307	100,0	76	100,0

Більшу вагу, ніж абсолютний обвід огруддя, має відносний обвід, зазначений у грудно-зрісному показнику Бругша. Пересічна арифметична величина у досліджених народностей така (див. табл. 2, VII): в українців вона дорівнює 51,76, у росіян 51,31, у німців—51,2, а в євреїв—49,9. Ступнем широкогрудности, за класифікацією Бругша, наш матеріял розподіляється ось так (див. табл. 8).

Т а б л. 8.

Розподіл призовних за широкогрудістю за Бругшом.
Répartition des conscrits d'après le rapport de périmètre thoracique à la taille (pourcentages).

Національності Nationalités	Вузькогруді A poitrine etrotte x — 50		Нормогруді A poitrine normale 51 — 54		Широкогруді A poitrine large 55 — x		Разом En tout	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Українці Ukrain.	94	30,5	175	56,9	39	12,6	308	100,0
Росіяни Russes.	111	37,5	153	51,7	32	10,8	296	100,0
Євреї Juifs . .	190	61,7	95	30,8	22	7,5	307	100,0
Німці Alleman.	27	35,5	45	59,2	4	5,3	76	100,0
Всі загалом . Le tout	422	42,8	468	47,4	97	9,8	987	100,0

Як це видно з табл. 8, українці, росіяни та німці мають досить високий відсоток нормо-та широкогрудих, і між собою відрізняються мало. Скрайні групи становлять українці та євреї. Серед останніх є дуже значний порівняльно відсоток (61,7) вузькогрудих. Показник Ерісмана—різниця між обводом огруддя та половиною зросту, що його ми вирахували сумарно, тоб-то, за пересічними арифметичними обводу огруддя та півзросту, дає для кожної з досліджених народностей різні цифри. Їх ми наводимо в таблиці 9.

Т а б л. 9.

Розподіл призовних за показником Ерісмана.
Répartition des conscrits d'après l'indice d'Erissman.

Національності Nationalités	Перес. зріст Moyen. d. taille	Перес. обв. огруд. M. d. périm. thor.	Різн. обв. огруд. і півзрост Perim. thorac.— $\frac{1}{2}$ de la taille
Українці Ukrain.	163,48 см.	87,22 см.	+2,98
Росіяни Russes	168,26 »	86,34 »	+2,21
Євреї Juifs	165,86 »	82,83 »	—0,10
Німці Alleman.	168,29 »	86,18 »	+2,03
Всі загалом Le tout .	167,6 »	85,5 »	+1,70

З табл. 9 видно, що українці мають найкращий показник Ерісмана, за ними йдуть росіяни та німці. А євреї мають негативну величину цього показника, тоб-то, їх пересічний обвід огруддя менший за пересічний півзріст.

Літературні дані в питанні про розвиток огруддя в людности України багатші, ніж дані про вагу. Наведемо де які з них. За Чистяковим, обвід огруддя для 22-літніх призовних Харківської округи для українців-селян дорівнює 88,27 см., для робітників-українців—87,62 см., для українців-інтелігентів—86,96 см. Для росіян тих самих соціальних груп відповідні цифри такі: 87,11 см., 87,0 см. і 86,37 см. Для євреїв-робітників

Чистяков знайшов, що великість абсолютного обводу огруддя дорівнює 83,99 см., а для євреїв-інтелігентів лише 83,52 см. Отже, ця ознака для 22-літніх українців та росіян Харківської округи в пересічних великостях де-кілька більша, ніж у призывних Одещини тих самих національностей та віку. Сільська призывна людність Сумської округи, що П досліджував Чистяков, пересічним обводом огруддя, порівнюючи з нашим матеріалом ще більше, ніж призывні Харківської округи переважає людність Одещини того самого віку. Що до літературних вказівок на відносний обвід огруддя серед людности України, то, за Чистяковим, цей показник, вирахований сумарно для згаданих призывних Харківської округи сумарно, для українців-селян дорівнює 52,52, для робітників—52,01, для інтелігентів—51,22. Для росіян відповідні величини такі: 52,10, 51,69 та 50,99. Для євреїв-робітників—50,91, для євреїв-інтелігентів—50,19. Цей самий автор відзначає, що серед росіян на його матеріялі осіб з обводом огруддя меншим від півзросту трапляється більший відсоток, аніж серед українців, і що найбільший відсоток осіб із слабо розвиненим огруддям трапляється серед євреїв. Вайсенберг подає пересічну величину абсолютного обводу огруддя для українських (південно-російських за Вайсенбергом) євреїв 21—25-літніх рівну 83,6 см., а відносного—52,2, а для 22-літніх відносний обвід огруддя—50,6. Серед 16 народностей Європи, що для них у Мартіна наведено дані про відносний обвід огруддя, українці, для яких ця великість дорівнює 56,1, мають перше місце.

Показник Пінье. Не зважаючи на недостатне математичне обґрунтування показника Пінье, його широко вживають при масових обслідуваннях дорослих. За його допомогою на нашому матеріялі виявляється певна національна різниця в міцності будови тіла. Цей показник, щоб уточнити дані, ми вираховували за варіаційною статистикою, а не сумарно. Здобуті дані наведено в табл. 2 (див. V). Як це видно з таблиці, пересічна величина показника Пінье дорівнює для українців 16,88, для росіян—18,94, для німців—19,18, а для євреїв—23,46.

Через те, що найбільшій ваги показник Пінье набуває при відсотковому розподілі його в середині групи (Мартін), ми зробили такий розподіл за окремими категоріями будови тіла в кожній з досліджених груп, користуючись класифікацією цього ж таки автора (Пінье). Наслідки цього розподілу наведено в табл. 10.

З табл. 10 видно, що найбільший відстоок серед українців припадає на групи з гарною санітарною конституцією, тоб-то, будовою тіла за Пінье. Серед євреїв, навпаки, великий відсоток осіб (70%) припадає на середню та слабу (кволю) конституцію. Осіб з дуже кволою конституцією серед євреїв вчетверо більше, ніж серед українців. Таким чином, за показником Пінье, міцність фізичної організації українців найкраща, а євреїв—найгірша. Що-до росіян та німців, то вони, за цим показником, хоч і поступаються перед українцями, але далеко меншою мірою, ніж євреї. Про індекс Пінье можна б сказати, що хоч він і виявляє виразну національну різницю, але його (як ото маємо для ознак ваги тіла та обводу огруддя компоненти в його формулі) треба вважати за ознаку,

яка набирає конституціонального значіння, але не расового. Також показник Пінье, виявляючи санітарну конституцію, ще не визначає стану здоров'я.

Т а б л. 10.

Розподіл призовних по санітарній конституції (міцністю будови тіла) за класи фікацією Пінье.

Repartition des conscrits d'après la constitution sanitaire (la force de leur complexion) (La classification de Pignet).

Конституція Constitution	Дуже міцна Très forte		Міцна Forte		Гарна Bonne		Середня Moyenne		Слабка Faible		Дуже слабка Très faible		Кепська Mauvaise		Разом En tout		Avec la valeur négative de l'indice de Pignet	
Indice de Pignet	x—10		11—15		16—20		21—25		26—30		31—36		37—x					
Українці Ukrain.	59	19,6	69	22,9	74	24,6	59	19,6	27	8,9	11	3,7	2	0,7	301	100,0	7	2,3
Росіяни Russes	47	16,6	44	15,6	66	23,3	52	18,4	43	15,2	26	9,2	5	1,7	283	100,0	7	2,5
Євреї Juifs	29	10,0	28	9,7	30	10,4	79	27,3	57	19,7	42	14,5	24	8,4	289	100,0	4	1,4
Німці Allem.	9	12,9	10	14,3	24	34,3	14	20,0	9	12,9	3	4,2	1	1,4	70	100,0	—	—
Всі згалом . Le tout . . .	144	15,3	151	16,0	194	20,5	204	21,7	136	14,5	82	8,7	32	3,3	943	100,0	18	1,9

Наводимо тут де-які літературні дані про показник Пінье для людності України. У Чистякова для згаданих вище призовних Харківської округи ми знаходимо, що українці мають показник Пінье менший, тобто кращий ¹⁾, за росіян, а росіяни мають значно менший за євреїв. Пересічний показник Пінье для селян Поділля, 1902 року народження, за даними Берліна (1925) дорівнює 17,05.

Ш и р о к і с т ь п л е ч е й. Нам лишилось розглянути останню з досліджених у нас фізичних ознак—плечовий діаметр. Підчас аналізу здобутих про цю ознаку даних виявилось, що пересічна величина її однакова з усіх досліджених народностей. Як це видно з табл. 2 (див. IV), пересічна величина абсолютної широкости плечей дорівнює в українців 37,05 см., у росіян—36,92 см., у німців—37,26 см. (найбільша), у євреїв—36,81 см. (найменша). Різниця, як бачимо, дуже мала і не сягає навіть для скарйних груп—німців та євреїв—і півсантиметра. Також мало помітна національна різниця і для відносної великості плечей. Цей показник для українців дорівнює 21,99, для росіян—21,94, для німців—22,14, а для євреїв—22,13. Відзначимо, що розпорошеність окремих варіантів у варіаційному ряді для плечового діаметру значно менша, ніж розпорошеність для інших досліджених у нас ознак (див. G). Також дуже мала порівняльно амплітуда варіації (min-max) цієї ознаки в ряді інших ознак. На матеріялі 22-літніх Сумської округи що-до цієї ознаки в її абсолютній та відносній величині Чистяков теж не відзначає помітної національної різниці. Що-до ознаки широкости плечей, то здобуті в нас дані, а також де-які літературні дані що-до застосування її, наводять

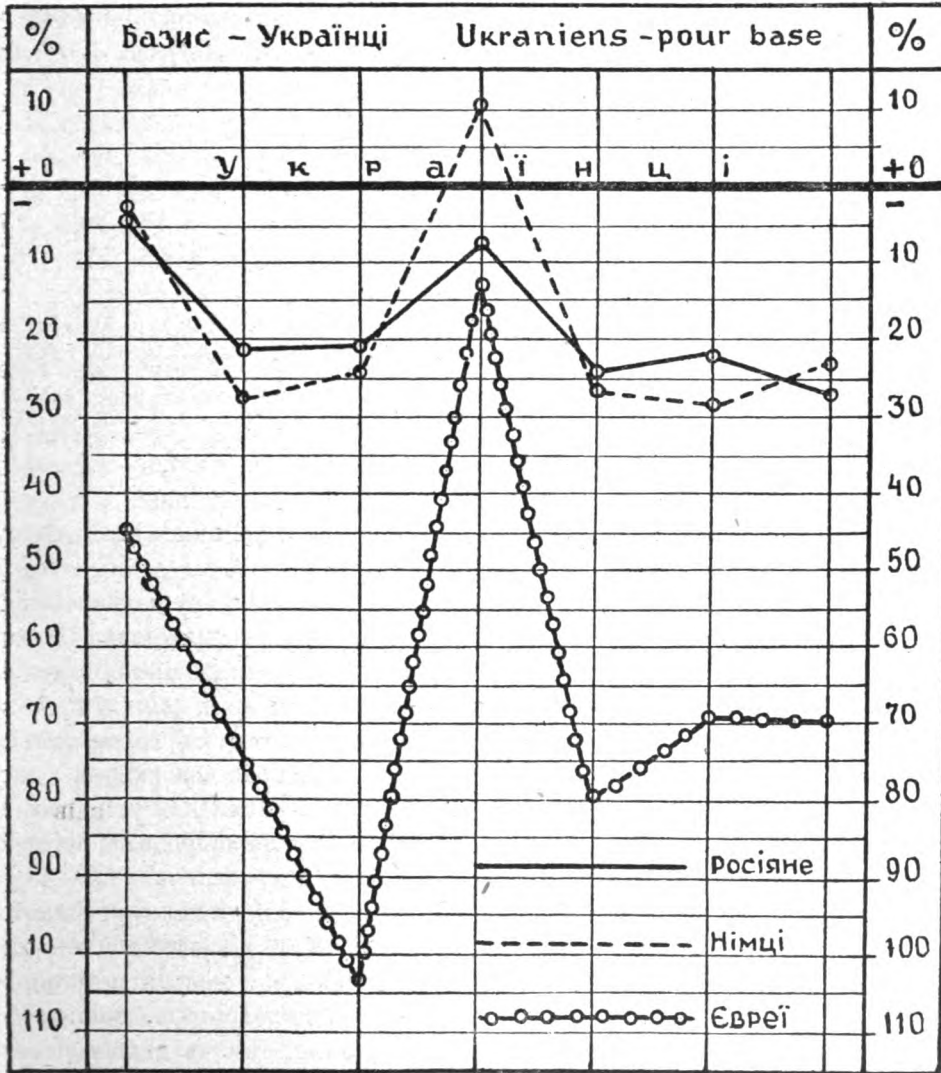
¹⁾ Як відомо, чим менша величина показника Пінье, тим краща санітарна конституція, себ-то міцність фізичної організації.

на думку, що цій ознаці можна б не надавати ніякої ваги в низці ознак, які служать порівняльній характеристиці фізичного розвитку для віку досліджуваного в нас, а доцільність вимірювання цієї ознаки з зазначе-

Порівнювання націон. груп за методом групових профілів Малісона.

La comparaison des groupements nationaux d'après la methode des profils de Mollison.

Діаграма 1.

Зріст	Вага	Обвід	Широкість	Показн.	Показн.	Показн.
Taille	Poids	о груддя	плечей	Піньє	Кетле	Бругша
		Perim.	Largeur	Pignet	Indices	Brugsch
		thorac.	d. epaules		Quétélét	

ною метою та і взагалі треба перевірити теоретично обґрунтованим дослідом всіх тих елементів та їх взаємовідношень, що обумовлюють цей роз-

мір, як от довжина на перепела, широкість груднинного держална, баркового паростка т. и.

Нарешті, ми наводимо наслідки порівнювання фізичних ознак пересіченими їх великостями для досліджених народностей методом групових профілів (відносного відхилення) Молісона (Mollison). Цей спосіб базується на порівнянні груп різницею між пересіченими арифметичними певної ознаки, поділеною на пересічне квадратичне відхилення (G) відповідної ознаки в ‰. Він зручний тим, що дає змогу порівнювати де-кілька груп багатьма ознаками одночасно, а це дає змогу показати різницю більш наочно. Наслідки цього порівнювання показано на діаграмі 1 та на таблиці до цієї діаграми.

Таблиця до діаграми 1.
Explication du diagramme 1.

Ознаки Characteres	Mx	My	Mz	Me	$\frac{Dy}{My} = \frac{Mx}{My}$	$\frac{Dz}{Mz} = \frac{Mx}{Mz}$	$\frac{De}{Me} = \frac{Mx}{Me}$	σ_x	$\frac{Dy_0}{\sigma_x} / 0$	$\frac{Dz_0}{\sigma_x} / 0$	$\frac{De_0}{\sigma_x} / 0$
Taille	168,48	168,26	168,29	165,86	-0,22	-0,19	-2,62	5,86	-3,75	-3,2	-44,71
Poids	64,28	62,98	62,58	59,61	-1,30	-1,70	-4,67	6,32	-20,6	-26,9	-73,9
Perim. thor. .	87,22	86,34	86,18	82,83	-0,88	-1,04	-4,39	4,26	-20,7	-24,4	-103,0
L rg. d. epaul.	37,05	36,92	37,25	36,81	-0,13	+0,20	-0,24	1,82	-7,1	+10,9	-13,2
Pignet. (ind.)	16,88	18,94	19,18	23,46	-2,06	-2,30	-6,58	8,45	-2,4	-27,2	-77,9
Quëtêlêt. »	38,11	37,38	37,18	35,83	-0,73	-0,93	-2,27	3,26	-22,4	-28,5	-69,6
Brugsch. »	51,82	51,37	51,22	49,97	-0,45	-0,60	-1,85	2,64	-27,0	-22,7	-70,1

За основну групу (базис), до якої дорівнюються всі інші, взято групу українців.

З діаграми видно, що найбільш відстає від основної групи (українців) своїм фізичним розвитком група євреїв. Ця група дає найбільше відхилення в бік мінусу в обводі огруддя (на 103‰ великості сигми цієї ознаки) й досить значне відхилення в решті ознак та показників (біля 70‰), за винятком плечового діаметру. Росіяни та німці багато менше відхиляються від основної групи, ніж євреї. Це відхилення однакове для кожної з цих народностей і дорівнює від 20 до 30‰ великості сигми для всіх досліджених ознак та показників, за винятком зросту та широкости плечей. Зростом ці групи відхиляються на дуже незначну величину (3—4‰). Для широкости плечей німці відхиляються в бік плюсу від групи взятої за базу на 11‰ великості сигми цієї ознаки. Тут, до речі додати, що, вважаючи за потрібну при всякому дослідженні, що має на меті порівняльну характеристику фізичного розвитку різних груп людности, обов'язкову перевірку здобутих даних що-до різниці тим чи іншим певним способом, ми, застосувавши формулу потроєної пересічної помилки (наведено вище, див. зріст), визнану в сучасній антропометричній методиці серед інших формул за найпевнішу, перевірили різницю між пересіченими арифметичними великостями не тільки для зросту (II подано вище), але й для решти ознак (вага, обвід огруддя, плечовий діаметр), а також для показника Пінье. При цьому виявилось таке. Для групи євреїв, з одного боку, і груп українців, росіян та німців, окремо кожної з них,

з другого боку, дійсність різниці в пересічних арифметичних великостях для всіх перелічених ознак (за винятком широкости плечей), а також для показника Пінье є реальна, безумовна. З кількісної сторони ця різниця найбільша для євреїв та українців, менша для євреїв та росіян, і найменша для євреїв та німців. Для українців та росіян, а також для українців та німців дійсність різниці, що є в пересічних арифметичних досліджених ознаках, тільки можлива для ваги, обводу огруддя та для показника Пінье і зовсім нереальна, а тому і не має ніякої ваги для зросту. Для росіян та німців дійсність різниці в пересічних арифметичних нереальна для кожної з зазначених ознак. Що-до плечового діаметру, то ця ознака, коли ми зіставили її для двох з досліджених народностей за наведеною перевіркою, дає нереальну, недійсну різницю. Отже, обидва способи,—перевірка за формулою потроєної пересічної помилки різниці та порівнювання за методом Молісона — в своїх наслідках, як бачимо, цілком збігаються.

Все вищенаведене ми підсумовуємо так:

Для призовної людности Одещини, 1904 року народження, виявляється досить виразна національна різниця в головних фізичних ознаках, що характеризують фізичний розвиток. А саме. Українці серед досліджених мають найкращу фізичну організацію. Їх характеризують: більші абсолютні та відносні пересічні великості зросту, ваги, обводу огруддя, а також кращі порівняльно великості показників фізичної організації. Зростом українці належать до категорії вищесереднього зросту. Серед них досить великий відсоток високорослих. Вони мають досить високу вагу тіла проти інших досліджених народностей. Серед них досить високий відсоток нормо- та широкогрудих і найменший порівняльно відсоток вузькогрудих. Міцність будови тіла, за Пінье, для українців найкраща проти решти досліджених народностей.

Росіяни та німці, поступаючись фізичним розвитком дещо перед українцями, відрізняються від останніх, а також поміж собою, надто мало.

Євреїв характеризує найгірша фізична організація проти трьох зазначених народностей; вони займають останнє місце серед досліджених груп. Досить значно відхиляються вони в бік мінусу від українців, росіян та німців в усіх зазначених ознаках. Зростом вони належать до категорії середнього зросту. Серед них малорослих суб'єктів найбільш, а високорослих найменш, проти решти досліджених народностей. Євреїв характеризує порівняльно мала вага тіла. Живлення серед них за абсолютною та відносною вагою тіла значно відхиляється в бік мінусу від т. зв. «нормального», та нижче за живлення решти досліджених груп. Значно відстають євреї від народностей, серед яких живуть, розвитком огруддя. Серед них дуже високий відсоток вузькогрудих суб'єктів. Їхній пересічний обвід огруддя не сягає і півзросту. Серед євреїв також дуже великий відсоток суб'єктів з середньою та слабкою санітарною конституцією.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА, ЩО НА НИХ ПОСИЛАВСЯ АВТОР.

1. Анучин Д. Н. — О географическом распределении роста мужского населения России (по данным о всеобщей воинской повинности за 1874—1883 г.г.). СПб., 1889.
  2. Бунак В. В. — Методика антропометрических исследований. Изд. 1925 г. и 1927 г.
  3. Його ж. — Русский Евгенический Журнал. 1924.
  4. Його ж. — Русский Антропологический Журнал Том 15, вып. 3—4. 1927 г.
  5. Бару и Чистяков. — Военно-Санитарный Сборник Украинского Военного Округа. Выпуск 3-ий. Издание Украинского Окружного Военно-Санитарного Управления. Харьков. 1925 г.
  6. Берлін П. — Там же. Физическое состояние красноармейцев рожд. 1902 г. (Подольской губ.).
  7. Волков Ф. К. — Антропологические особенности украинского народа. «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Том II, отдел IV. Петроград. 1916.
  8. Ивановский А. А. — Антропологическое исследование голодающих. Сборник «О голоде». Харьков, 1922.
  9. Martin, Rudolf. — Lehrbuch der Anthropologie, 2-te Aufl. 1928. 1 Band. Somatologie. Його ж. — Anthropometrie. 1925. Berlin.
  10. Носов А. — Матеріали до антропології України. Українці Поділля. «Етнографічний Вісник», кн. 5, вид. УАН. Київ. 1927.
  - 10-а. Його ж. — Матеріали до антропології України. Українці Кубани. «Антропологія». Річник Кабінету Антропології ім. Ф. К. Вовка. 1927 г. Видав. УАН. 1928. Київ.
  11. Попов Е. П. — Профил. Медицина, № 5, 1927. Физическое развитие призывн. Криворож. округа.
  12. Чепурковский Е. — Русский Антропологический Журнал. Том 12, кн. 1—2. 1922.
  13. Чистяков Г. А. — Материалы по антропологии Украины. Труды Психоневрологического Института Наркомздрава УССР. Сборник второй, под редакц. Л. П. Николаева. Национальные и социальные различия в физическом развитии призывных Харьковского и Сумского округов.
  14. Ярхо А. И. — Русский Антропологический Журнал. Том 13, вып. 3—4. 1924 г.
  15. Його ж. — Русский Антропологический Журнал. Том 15, вып. 1—2. 1926.
- Решта авторів, що їх наведено в тексті—цит. за Мартіном, Анучіном, Ярхо, Соколов—за Бару та Чистяковим, Пантюхов—за Горським: Физическое развитие населения Бобруйск. у. Минск. губ. Диссерт. СПб. 1910.

LES DIFFÉRENCES NATIONALES DANS LES CARACTÈRES PHYSIQUES DE LA POPULATION DU DÉPARTEMENT d'ODESSA

par OLEKSANDER HABINS'KYJ.

Odessa.

L'auteur expose les résultats de ses recherches anthropométriques, effectuées sur mille conscrits du département d'Odessa. De ce nombre 591 sujets sont citoyens, habitants de la ville d'Odessa, et 409 individus sont villageois, habitants des arrondissement d'Ovidiopol, d'Odessa, de Gross-Liebenthal et de Červono-Povstancesk. Les sujets examinés se répartissent en groupements suivants: d'après leur âge en 889 individus de 22 ans (nés en 1904), en 86 personnes de 23 ans; tous les autres ont de 24—25 ans; d'après leur nationalité: en 311 Ukrainiens, 299 Russes, en 310 Juifs et en 80 Allemands; d'après leur état social en 488 ouvriers, en 363 paysans-cultivateurs et en 93 fonctionnaires (voir la table I). L'auteur a mesuré la taille, le poids, le périmétrie thoracique, la largeur des épaules de tous ces sujets. En outre il a calculé pour chaque individu le coefficient de robusticité de Pignet, l'indice du poids par rapport à la taille de Quételet et l'indice du

périmètre thoracique par rapport à la taille de Brougche. Les recherches ont été pratiquées d'après les préceptes de la méthodologie anthropométrique actuelle. L'auteur de cet article a effectué tous ces mensurations à lui seul. Tout ce matériel a été traité d'après la méthode de la statistique mathématique (des amplitudes des variations).

Les paramètres principaux ont été donnés pour chaque caractère et chaque indice ainsi que les autres éléments, caractérisant l'amplitude des variations, à savoir: le nombre des sujets mesurés (N), l'amplitude de la variabilité (min.-max.) la valeur moyenne (M), la déviation—type ou indice de dispersion (σ), le coefficient de variabilité (V), les erreurs moyennes (m) de M. et V. le premier, le second et le troisième des quartils (Q^1 , Q^2 , Q^3), les coefficients d'assymétrie et de l'excès de la courbe (Voir la table 2). Prenent pour base les résultats obtenus, l'auteur aboutit aux conclusions suivantes.

De toutes les nationalités sur lesquelles les recherches ont été effectuées, les Ukrainiens sont caractérisés par la taille la plus élevée. La valeur moyenne de leur taille (168,48 cm) est supérieure à celle du groupement des Russes de 0,22 cm. à celle du groupement des Allemands de 0,19 cm. et à celle du groupement des Juifs de 0,62 cm. Les Ukrainiens, les Russes et les Allemands doivent être classés parmi les individus de taille au dessus de la moyenne et les Juifs parmi les individus de taille moyenne (la classification est faite d'après Martin, 1928). Le pourcentage le plus considérable des individus de haute taille se trouve parmi les Ukrainiens, le pourcentage le moins considérable parmi les Juifs (Voir la table 3).

De même les Ukrainiens sont caractérisés par la plus grande valeur moyenne du poids. Cette valeur moyemme (64,28 kg.) est supérieure à celle des Russes de 1,3 kg., à celle des Allemands de 1,7 kg., et à celle des Juifs—de 4,67 kg. Ce sont toujours les Ukraïniens qui viennent en premier lieu par leur valeur moyenne relative du poids. Dans leur groupement 381 grammes du poids du corps correspondent à chaque cm. de leur taille, dans le groupement des Russes ce ne sont que 374 gr., chez les Allemands—372 gr. et chez les Juifs seulement 358 gr. (Voir la table 2).

Enfin par leur périmètre thoracique ce sont encore les Ukrainiens qui occupent la première place parmi toutes les nationalités qui ont passé par cet examen. La valeur moyenne de leur périmètre thoracique (87,22 cm.) est plus grande que celle des Russes de 0,88 cm., que celle des Allemands de 1,04 cm. et que celle des Juifs de 4,39 cm.

Tandis qu'on voit parmi les Ukraïniens le plus grand pourcentage de sujets à poitrine large, les Juifs présentent le plus grand pourcentage d'individus à poitrine étroite. Celui-ci offre un chiffre presque double de celui du même pourcentage des autres nationalités examinées d'après la classification de Brougche (Voir la table 8).

D'après l'indice de Pignetles Ukrainiens sont caractérisés par le meilleur développement physique ayant la moyenne valeur de cet indice (16,88) la plus basse relativement aux autres groupements examinés. Les Juifs viennent en dernier lieu pour la solidité de leur complexion. Parmi les Ukraïniens

on rencontre deux fois plus de sujets d'une constitution solide que parmi les Juifs. Chez ces derniers prédominent des sujets de constitution moyenne et faible (Voir la table 10).

Quant au diamètre des épaules les nationalités examinées ne présentent point de distinctions ni par la grandeur absolue, ni par la grandeur relative. Il faut donc considérer la largeur des épaules comme un élément peu caractéristique pour l'appréciation du développement physique.

ЛЕОНТИЙ АБАЗА.
(Новочеркаське).

ДЕФОРМОВАНИЙ ЧЕРЕП, ЗНАЙДЕНИЙ КОЛО СТ. МЕ- ЛІХОВСЬКОЇ ПІВНІЧНО-КАВКАЗСЬК. КРАЮ Р, 1927.

До цього часу у різних народів існує звичай штучно змінити форму голови дітям.

Подібне явище ми зустрічаємо у вагандів, на верховинах ріки Нілу, у де-яких індіців Північної та Південної Америки, в Мексиці, на островах Полінезійських, у народів північного та південного Кавказького узгір'я (у Тифліському повіті, Ахалсиському, Сигнаському та Душетському, в Рачинському пов. Кутаїської губ.), у греків на р. Цальці, у татар Ечміядзинського повіту, в Шеруро-Далагезькому пов. у курдів та в де-яких місцевостях Дагестану (д-р Покровський), в Малій Азії, в середній Азії на узбережжі Аму-Дар'ї у племені туркмен Ерсарі і навіть в Європі: по де-яких місцевостях Франції, як зазначає доктор Фовіль. Повстав цей звичай за давньої давнини, але показати точно час і місце де він повстав дуже трудно. На підставі відомостей, що маємо тепер про деформовані черепи та місцевості, де їх було знайдено, можна тільки сказати, що звичай цей виник десь в Азії, звідти поширювався по Європі поки дійшов до її західних кордонів. В IV ст. до нашої ери Гіпократ в своєму творі: «De aere, locis et aquis» змалював якийсь нарід, що жив на березі Озівського моря, у якого існував звичай механічно змінити форму голови дітям «шляхетнім і вільнонародженим», і назвав їх макрокефалами. У названому творі Гіпократовому про це говориться так: «Зазначений звичай полягає в тому, що негайно після народження дитини вони міняють руками форму її легкої та ніжної голови, примушуючи її рости в довжину, потім накладають завої і живляють відповідних допоміжних засобів, якими калічать круглу форму голови і збільшують її довжину».

Про такі подовжні черепи згадують Пліній, у своєму «Природознавстві», описуючи якийсь нарід на березі Чорного моря, Ксенофонт (Анабазис—4, 8, 3; 5, 5, 18—7, 8, 25), Страбон та ин. XIX століття багате на знахідки zdeформованих черепів по різних державах Європи. На початку цього століття вперше в Росії було знайдено такі черепи біля Керчі й Енікале (стародавня Пантікапея), що потім дісталися до Керченського Археологічного Музею, відкритого 1826 року.

Штучність деформації кримських черепів визначив уперше проф. Ратке, якому ми завдячуємо й перше наукове дослідження їх. В сорокових роках XIX ст. було знайдено частину деформованого черепа коло Енікале, що її р. 1849-го описав директор Керченського музею Ашик. Там же таки, в Криму, р. 1850 К. Майєр знайшов і описав чолову кістку штучно zdeформованого черепа, що тепер переховується в Берлінському анатомічному музеї. Наступними роками в Росії знаходили штучно деформовані черепи знову коло м. Керчи, Бахчисараю, в Алушті (1904), в могилах біля гирл Дону (П. М. Леонт'єв), в Самтаврському могильнику поблизу Мцехта (за 25 вер. від Тифлісу), що його описав Байєрн, на верхній течії р. Баксана—коло Ельбруса (проф. Міллер), поблизу станиці Ільїнської (Донеччина), в Ростові та коло Самари. В Австрії деформовані черепи було знайдено р. 1820 в долишній Австрії коло м. Кремса, дослідження одного з них належить проф. Ретціусові (1844 р.). Р. 1846 було знайдено деформованого черепа коло м. Відня, його описав академик Фітцінгер разом з попереднім під назвою «черепи аварів».

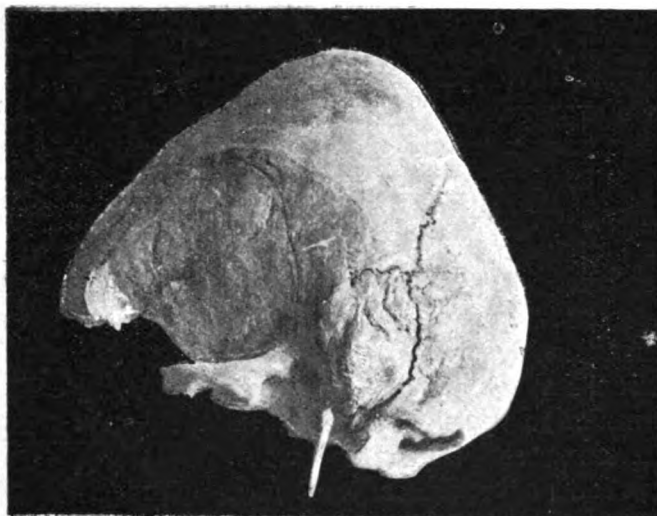
У Франції такі черепи знайдено в Нормандії, Бретані, Савойї, в могилах департаменту Юри то що.

В середині га в другій половині XIX ст. було знайдено подібні черепи в Англії (1853 р.), Швайцарії (коло Лозани), Німеччині, Італії (в Падуї), Угорщині та Туреччині (в Константинополі і Еренкіюї—в Малій Азії). Отже з місцевостей, де знайдено цікаві нам черепи, видно, що звичай штучно деформувати голови був поширений на великій території у різних народів.

Поминаючи черепи, деформовані з якихось випадкових причин—довгочасне лежання дитини в одній поставі на твердій поверхні, або з причин паталогічних—при чоловому передлежанні плоду, від передчасного зрощення черепових швів то що, ми розглянемо тут тільки черепи штучно деформовані, що мають незвичайні розміри своєю довжиною, шириною, вишиною.

Існує багато різних варіацій у техніці деформування черепів, що дають найрізноманітніші їх форми; всі ці форми можна, між иншим звести до чотирьох типів, які визначив проф. К. З. Яцута: 1) Чолово-тім'яна деформація (типова макрокефалічна форма)—із скошеним чолом і низьким теж скошеним назад тім'ям, що має сідлоподібну заглибину вінцевого шва (в ділянці брегми); такі черепи бувають дуже довгі, порівняльно вузькі та низькі; потилична кістка у них майже рівномірно підноситься спереду назад без гострого залому (в ділянці ініону). 2) Чолово-потилична деформація—череп стиснутий спереду назад, короткий, але високий та широкий з тім'ям пласким, склепінним або загостреним, як голова рафінаду, чоло високе, вертикальне мало або дуже скошене; потилична частина заломлена майже під прямим кутом в ділянці ініону, від чого долишня частина її луски лежить майже поземо, а горішня її частина та задня частина тім'яних кісток—вертикально. 3) Чолова деформація—довге, скошене назад чоло, що повільно переходить у скле-

пінне тім'я; потилиця й тім'я нормальні; черепи широкі і порівняльно високі. 4) Потилична деформація—пласка, вертикально поставлена потилиця через крутоспадне підвищення верхньої частини луски потиличної кістки та задньої частини тім'яних кісток; чоло і тім'я нормальні. Як і черепи третьої форми, ця деформація відзначається тільки позірною висотою черепа проти зменшеної довжини при збільшеній широті».

Фиг. 1.

Яким же способом і яким знаряддям робили цю деформацію черепа? На підставі опису цього звичаю в Г і п о к р а т о в о м у творі, також опису деформованих черепів по різних музеях та способів деформації у сучасних народів, можна сказати, що способи деформації черепа за різних часів у різних народів були відмінні, але маніпуляції з черепом можна звести до стискування його руками, до завоїв—бинтів та твердих платівок.

Вживання завоїв горизонтальних кругових через чоло-потилицю дає високий череп із зменшеним горизонтальним обводом; завої вертикальні через тім'яні кістки і нижню шелепу—череп подовжений спереду назад, не високий, із втисненням у ділянці брегми. Це два основні способи перев'язувати черепи; їх можна вживати нарізно або обидва вкупі, в останньому разі деформація буде складніша. Що тугіше буде затягнуто вертикальні завої, то рельєфніше виступатимуть частини черепового склепіння перед бинтом та за ним, утворюючи випуклини. На інших черепах можна спостерігати поперечні втиснення на черепі перед його верхком та й позад нього, а також на верхку черепового склепіння вповдовж стрілкуватого шва та на потиличній кістці, що свідчить уже про складніші завої, комбіновані, щось ніби бандажі, при вживанні яких череп не міг рости рівномірно в усіх напрямках і прибирав найрізноманітніших форм, через зменшення горизонтального обводу, повздовжнього проміру, висоти й т. ин.

За даними проф. Д. Н. А н у ч и н а, сім керченських деформованих черепів мали горизонтальний обвід 448—482 мм; нормальний череп, там же таки знайдений, мав—502 м.м. Повздовжній промір перших 156—164 м.м., другого—175 м.м. Керченські черепи є найтиповіші з усіх знайдених деформованих черепів і зуться «керченськими макрокефалами».

Що до питання, коли з'явився описуваний звичай в Європі та який нарід його приніс, то в ньому думки дослідників розходяться: Д ю б у а де М о н п е р е і Б р о к а приписують його Кімерійцям і застосовують до давньої давнини, К. Е. фон Б е р т а віденський академик Ф і т ц і н г е р—середньовічним аварам, Трейнос і Г о с с приписують Гельветам, Сарацинам або Франкам, а проф. В. А. Г о р о д ц о в—Сарматам, що прийшли з Заволзьких степів в перші століття нашої ери. Найімовірніше, це звичай існував у різних народів, які поступово переймали його один від одного, посуваючись з Азії до Європи, на території якої з'явилися вже за нашу еру.

Вивчаючи весь матеріал про деформовані черепи, що переховується по різних музеях, можна з певністю лише сказати, що народи з деформованими черепами не були монголи. Так само трудно встановити, для якої мети взагалі штучно змінювали форму голови. Де-які автори вбачають у цьому прагнення до краси або до відзнаки від інших: «привилей вільних та шляхетних», за Г і п о к р а т о м.

Т о р к в е м а д а зазначає, що деформування голови вживали тільки царі і часом вища аристократія в Перу. З довідок од де-яких мешканців Дагестану, де цей звичай існує і по цей день, завоі накладають дітям, що часто плачуть, щоб охоронити їх ніжний череп од можливого розриву, коли здригається все тіло; думка по суті неправдива, але дуже поширена в Дагестані.

Останніми роками zdeформовані черепи було знайдено в Саратовській губернії, про що мене повідомив проф. В. А. Г о р о д ц о в, а в літку 1927 року я знайшов такий череп у випадково розритій могилі поблизу станиці Меліховської, Шахтинської Округи Північно-Кавказького Краю, коли проводили траншеї для водогінної магістралі від правого берега Дону до м. Шахтів (див. фіг. I).

Верств за 4,5 від правого берега Дону стоять чотири могили, як їх зуть, «Чотири брати». Південнішу з них і було зайнято земляними роботами і на глибині двох метрів у ній знайдено кістяк та мідний посуд римської доби (I—III ст. нашої ери). Череп, що його були викинули з землею робітники, знайдено пізніше, і він являє собою лише ліву половину цілого з яскраво виявленою деформацією. З стану швів видно, що череп належав дорослій, але не старій людині; з огляду на фрагментарний його стан, виміри було зроблено лише де-які:

довжина черепа (glabella—inion)	173—176 м.м.
ширина	130 » »
висота од basion	148 » »
висота од porion	128 » »

Що до самого типу деформації, то знайдений череп під описані в літературі типи не підходить і посідає становище *sui generis*.

Інші кістки з кістяка, на жаль, не повні і не дають змоги визначити стать та народність похованого.

Могили стоять близько одна від одної і мають характер кладовища; розкопавши його, можна було б визначити точніше добу поховання та, напевне, ще знайти деформовані черепи.

ЛИТЕРАТУРА.

1. Д. Н. Анучин. «О древних искусственно-деформированных черепах, найденных в пределах России». Москва. 1887 г. (протоколы заседаний отделения антропологии общества любителей естествознания, антропологии, и этнографии).
2. К. З. Яцуга. «Об искусственно-деформированных черепах на Юго-Востоке России» («Известия Донского Государственного Университета»).
3. Dubois de Montreuil. «Voyage autour du Caucase. Vol. V, p. 229.
4. Ашик. «Воспорское царство», ч. III. Одесса. 1849 г., стр. 229.
5. Müller's Archiv für Anatomie etc. 1843 p. 143 ff.
6. Müller's Archiv für Anatomie etc. 1850 p. 510. Taf. XIV u. XV.
7. Gosse. Essay sur les deformations artificielles du crâne. P. 1855.
8. Memoires de l'Academie Imper. des sciences de St. Petersbourg (7 sér. t. II. № 6. 1860).
9. К. Е. фон-Бер. Die Macrocephalen im Boden der Krym und Oesterreichs.
10. Blumenbach. Decas craniorum prima. Tab. III.
11. Чуди. Müller's Archiv. 1845.
12. Фітцінгер. Denkschriften der K. Academie der Wissenschaften math. naturw. Cl. Bd. V. 1853. Wien.
13. I. de Lengossek. Des Deformations artificielles du crân ect. Budapest. 1878. I. 81.
14. Б. Девис и Еккер. Archiv für Anthropologie Bd. I i II.
15. Гиппократ. De aere, locis et aquis.
16. Ксенофонт. Анабазис — 4, 8, 3; 5, 5, 18; 7, 8, 25.
17. В. Давіс. Ueber macrocephale Schädel ect. Archiv für Anthropologie. II. 1867.
18. Сизов. «Древности», т. X. «О кладбище в Биа-Сала».
19. Байерн. Zeitschrift für Ethnologie. 1872. Mitteilungen der Wiener Anthropolog. Gesellschaft. 1873. Contribution à l'archeologie du Caucase. Lyon. 1882. Verhandlungen der Anthr. Ges. zu Berlin. 1882.
20. Tefler. Journal of the Anthr. Inst. 1874 of Great-Britain.
21. Вроса. Bulletin de la Soc. d'Anthropologie. 1873.
22. Сцепура. Опыт антрополог. исследования макроцефалических черепов, найденных в гробницах древнего сомтаврского кладбища. Тифлис. 1875.
23. Смирнов. Bulletin de la Soc. d'Anthropologie. 1877.
24. Шантре. Revue d'Anthropologie. 1881.
25. Вирхов. Verhandl. Berl. Gesellschaft. 1881.
26. Д. Н. Анучин. Доисторическая археология Кавказа. Журнал Министерства Нар. Просв. 1884.
27. Ваієрн. Untersuchungen über die aeltesten Grüber und Schatzfunde in Kaukasien mit Vorwort von R. Virchow. B. 1885.
28. А. Ескер. Skelet eines Macrocephalus in einem fränkischen Todtenfelde, Archiv für Anthropologie. Bd. I. 1866.
29. О падуанском черепе см. Canestrini e Moschen, Sopra un cranio deformato Scavato in Piazza capitaneato a padova, в «Atti della Societa Veneta-Prentina. 1880. Vol. XI, fasc. I.
30. Монография Ленгоссека: 1. De déformations artificieles du crâne en général, de celles de deux crânes macrocephales trouvés en Hongrie ect. Budapest. 1878.
2. Die Ausgrabungen zu Szeged-Oethalom in Ungarn, ferner ein dritter und vierter künstlich Verbildeter makrocephaler Schädel aus o-szöny und Panczova in Ungarn. W. 1886.
31. I. Ранке. Человек, т. I, стр. 208, т. II, стр. 259.
32. А. Д'Обігнью. L'homme americain I, 315.
33. Domenech. loc. cit., 501.
34. Соок. Deuxième Voyage, loc. cit. vol. VIII. 282; Moerenhout, loc. cit., vol. II, 58.
35. D-r Hureau de Villeneuve, thèse du doctorat, 1863.

36. Ошанин Л. Некоторые дополнительные данные к гипотезе скифосарматского происхождения туркмен («Изв. Средне-Азиатск. Комитета по делам Музеев и охр. пам. Старины, Искусства и Природы», в. III. Ташкент. 1928).

37. Фридолин Ю. Деформированные черепа, найденные в Алуште (Крым). («Ежегодник Рус. Антропол. О-ва», т. III. СПб. 1909).

TROUVAILLE D'UN CRÂNE DÉFORMÉ.

Par LEONTIJ ABAZA.

Novoçerkask.

L'usage de la déformation artificielle de la tête chez les peuples existe depuis l'antiquité la plus reculée. Hypocrate cite cet usage dans son œuvre «De acre, locis et aquis» (IV siècle avant notre ère) en décrivant les coutumes d'un peuple macrocéphale qui habitait au bord de la mer d'Azov.

A ce qu'il paraît, l'usage mentionné a été apporté de l'Asie par une nation inconnue et dès lors il s'est répandu en Europe jusqu'aux côtes de l'Atlantique, ne s'élevant pas au dessus de 540 de latitude. Au Caucase cet usage existe jusqu'à présent dans beaucoup d'endroits sur les versants du Nord et du Sud. (Docteur Pokrovski).

Les méthodes de la déformation du crâne dans leurs variations diverses selon les coutumes nationales présentent des formes très variées, en les classant, le professeur de l'Université de Rostov C. Jacuta mentionne quatre types correspondants:

- a) la déformation du front et sincipitale
- b) la déformation du front et de la nuque.
- c) la déformation du front
- d) la déformation de la nuque.

Le crâne déformé découvert près du bourg Melichovskaja par l'auteur de l'article présent est très original et n'a aucune ressemblance avec les crânes susindiqués, trouvés en Europe. D'après sa forme, c'est un type sui generis.

Longeur du crâne (glabella—inion)	173—176 mm.
Largeur du crâne	130 mm.
Haut de basion	148 mm.
Haut de porion	128 mm.
Indice céphalique	74 »

Проф. ВОЛОДИМИР КРОКОС.
(Київ).

УМОВИ ЗАЛЯГАННЯ ПАЛЕОЛІТУ В М. ЖУРАВЦІ НА ПРИЛУЧЧИНІ.

(Попереднє повідомлення).

В розвідці М. Рудинського та А. Вороного «З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині», надрукованій в Річнику Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1927 р. (стор. 65—73), повідомляється про виявлення палеолітичної стації на першій надлуковій терасі лівого берега р. Удаю. Культурні рештки було знайдено в піскуватому лесуватому суглинку з тонкими проверстками піску, а саме, внизу цих піскових проверстків. Піскуватий суглинок вкривається лесом, який до низу набуває піскуватости. Грубина лесу із зформованим на ньому сучасним чорноземельним ґрунтом сягає 3,15 м. Підстелюється культурний позем зеленкуватими піскуватими суглинками з проверстками піску. Вкупі з знахідками кремінних виробів було зустрінuto відламки кісток, які І. Г. Підопличка визначив як *Marmota bobac Müll.*

Влітку 1928 р. з доручення Українського Відділу Геологічного Комітету я переводив трьохверстове здймання четвертинних покладів Лубенщини та, щоб ув'язати розвинені в дослідженному мною районі четвертинні нашарування з археологічними знахідками, відвідав журавський палеоліт. Цього ж таки року Антропологічний Кабінет мав змогу перевести в Журавці невеличкі розкопи, які поруч з археологічними знахідками здобули де-який палеонтологічний матеріал, що його Кабінет ласкаво дозволив мені використати ¹⁾.

В стрімкому урвищі тераси до пійми р. Удаю на місці розкопів минулого року я спостерігав таке нашарування:

1. Напівзмитий чорноземельний ґрунт. До низу ледве буруватий від 0 до 0,9 метр.

2. Половий з вапняними трубочками та гумусовими кротовинами лес 0,9—1,8 метр.

3. Половий з вапняними трубочками лес, донизу стає піскуватим 1,8—3,8 метр.

4. Ясносірий з сизуватим відтінком листуватий, слабо поруватий супісок з іржаво-вохряними плямочками. Дрібні пухкі зернятка солів

¹⁾ Вважаю за потрібне висловити глибоку подяку М. Я. Рудинському та А. М. Вороному, від яких я одержав палеонтологічний та описовий матеріал.

Mn та Fe. В ньому проходить гумусовий проверсточок глибиною $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ см, в якому було знайдено оброблені відламки креміння. Місцями поверх набуває яснозеленкуватого відтінку та в ньому зустрічаються проверсточки ясносірого піску. Видко 3,8—4,3 м.

5. Осипища лесових пород. До пійми лишається 2— $2\frac{1}{2}$ метра.

За рік, що минув з часу розкопів, відслонення дещо зіпсувалося. Окремі шматки лесу посунулися до низу та закрили підніжжя урвища. На жаль, за браком часу, я не мав змоги розчистити цього урвища. Але в головному мої спостереження збігаються з даними М. Рудинського та А. Вороного.

На віддалі 280 метрів від місця розкопів на краю цієї тераси в цегельні Єлисея Дейнеки відслонюються:

1. Рештки змитого чорноземельного ґрунту від 0—0,3 м.

2. Лес; в горішньому поземі з кротовинами; донизу набирає сизуватого кольору 0,3—1,8 м.

3. Синюватий суглинок. Посередині проходить проверсток піску з черепашками *Planorbis*, *Succinea*, *Physa* та інш. Знайдено також відламок долішньої щелепи з двома зубами молодого мамута (*Elephas cf. primigenius*) 1,8—2,8 м.

4. Синюватий суглинок 2,8—3,8 м.

5. Синюватий суглинок із проверстками піску. Донизу переходить в пісок.

В синюватому суглинку в шарі № 3, вище та нижче проверстку піску, також знайдено солодководні черепашки.

В цьому відслоненні—звертає на себе увагу № 3, в якому знайдено органічні рештки. Цікаво відзначити, що солодководні м'якуни (*Planorbis*, *Succinea*, *Physa*) мають незначні розміри. Очевидячки, він утворився за часи існування в даному місці тихої затоки давнього Удаю. На підставі умов уложення, його можна синхронізувати з культурним поверхом місця розкопів. Дійсно, в обох випадках маємо верстуватий суглинок, який вкривається лесом, та підстелюється суглинясто—піскуватою серією.

Де що менша глибина лесового поверху в цегельні Дейнеки з'ясується пізнішим змивом, завдяки якому від сучасного ґрунту лишилося тільки 30 см.

Отже, цілком можливе припущення що до одночасового існування палеолітичної людини та мамута.

Рештки доісторичної культури лежать у верстуватій супіскуватій породі, яка до гори поступово переходить у лес. В цегельні Дейнеки цей же таки лес вкриває давні річко-озерові поклади.

В моїх попередніх роботах (1) я застосовував одноцільний лес, що вкриває на терасах давні річкові поклади до першого поверху лесу та умовно паралелізував його с останнім зледенінням західньої Європи—себто з Вюрмом. Тому можливо було б визначати вік журавського палеоліту кінцем третьої міжльодовикової доби, або початком насування вюрмського зледеніння.

Але ці міркування зустрічають де-які перешкоди. Вивчення лесів західної Європи та кореляція їх з подіями льодовикової доби встановили, що останнє, вюрмське, зледеніння характеризувалося двома насуваннями льодовика, поділеними добою його відступання, або, так званою, інтерстадіальною добою. З кожним наступом Вюрма зв'язано окремий поверх лесу. В зв'язку з двома наступами льодовика маємо два поверхи лесу, які визначаються як молодший лес I (Jüngerer Löss I), та молодший лес II (Jüngerer Löss II). Їх розділює позем звітрення, себто похований ґрунт. Останній має надто важливе значіння, тому що на його поверхні знайдено культуру оріньяка (3, стор. 110—111).

Цю думку підтримав у недавній цікавій роботі Л. Савицький, який зазначає, що останнє зледеніння Польщі та Росії відповідає другому насуванню останнього північно-європейського льодовика. З насуванням цього льодовика зв'язується утворення лесу, що його репрезентовано горішнім поверхом молодшого лесу (Jüngerer Löss II). Першому насуванню (його не знайдено в Польщі та Росії) відповідає долішній позем молодшого лесу (Jüngerer Löss I), (4, стор. 26). Аналізуючи відомий палеолітичний постій біля с. Гонців (Лубенщина), вкритий першим поверхом лесу, автор визначає його як оріньяк (4, стор. 30).

На підставі вивчення крем'яних виробів, М. Я. Рудинський та А. М. Вороний визначають вік постою с. Журавки як горішній палеоліт (2, стор. 70). Тому слід застосувати лес, який вкриває рештки культури с. Журавки, до Jüngerer Löss II. Очевидячки, журавська людина мешкала наприкінці вюрмського інтерстадіялу, коли кліматичні умови почали погіршуватися, з'явився мамут та здрібніла солодководна фауна. За Soergel'ем, вюрмському інтерстадіялові відповідає оріньяк (3, стратиграфічна таблиця). З де-якою ймовірністю, журавський постій можливо застосувати до оріньяку (швидче до його горішнього позему). Слід сподіватися, що дальші археологічні дослідження з приводу цього питання дадуть вичерпну відповідь.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Крокос В. І. Матеріали до характеристики четвертинних покладів південної та східної України. Матеріали дослідження ґрунтів України. Випуск 5, стор. 1—326. Харків. 1927 р.
2. Рудинський М. та Вороний А. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1927р.
3. W. Soergel. Löss, Eiszeiten und Paläolithische Kulturen. S. 1—177. Iena. 1919.
4. L. Sawicki. Materjaly do znajomosci prehistorii Rosji. Poznan. 1928, стор. 1—49, 24 табл. малюнків.

STRATIGRAPHIE DU PALEOLITHIQUE SUPERIEUR DU VILLAGE DE ŽURAVKA DU DEPARTEMENT DE PRYLUKA.

par le Prof. VOLODYMYR KROKOS.
Kyjiv.

M. Rudyn's'kyj et A. Voronyj ont publié récemment un article intitulé «A propos de la trouvaille de Žuravka (départem. de Pryluka anc. gouv. de Poltava). Cet article donne la description de la station du paléolithique

supérieur, découverte par A. Voronyj, sur la seconde terrasse de la rive gauche de la rivière d'Udaj, à la distance de 25 kilom. au S. E. de la ville Pryluka. Un escarpement de cette terrasse montre d'après l'auteur de cet article une coupe géologique suivante:

1. La terre noire végétale (černozem) de 0 à 0,9 metr.
2. Le loess de teinte jaune pâle, présentant des tubes calcaires et des taupinières. 0,9—1,8 m.
3. Le loess jaunâtre traversé par des tubes calcaires et qui devient sableux vers le bas. 1,8—3,8 m.
4. Une formation sableuse de teinte gris-clair, ayant des reflets gris d'acier, de composition faiblement poreuse et feuilletée avec des taches ocreuses et des petits grains de sel de Fe et de Mn. On y rencontre des interstratifications de sable gris-clair et une mince couche d'humus de 1,5 cm. avec des fragments de silex travaillés. 3,8—4,3 m.

5. Les éboulis de loess, qui recouvrent les formations argilo-sableuses de teinte verdâtre avec les interstratifications de sables jaunes (d'après les observations de Rudyn'skyj et de Voronyj). Pour atteindre le niveau de la berge il reste encore 2—2,5 m. (2, page 67).

Une autre coupe se trouve d'après l'auteur à la distance de 280 m. au SSO de la station sur les lieux d'exploitation d'argile, sur cette même terrasse:

1. Les vestiges de černozem (terre noire, végétale) 0—0,30 m.
2. Le loess avec les taupinières vers le haut et vers le bas une teinte gris d'acier. 0,30—1,8 m.
3. L'argile sableuse bleuâtre avec une mince couche de sable avec *Planorbis*, *Succinea*, *Physa*. Dans ce sable ont été trouvés les dents d'*Elephas* cf. *primigenius*. 1,8—2,8 m.
4. L'argile sableuse bleuâtre. 2,8—3,8 m.
5. L'argile sableuse bleuâtre avec les interstratifications de sable et qui passe aux sables vers le bas.

Dans cet affleurement la couche № 3 représente le dépôt d'un golfe tranquille de l'ancien Udaj. Il est intéressant à noter des dimensions réduites de mollusques, qui ont été trouvés dans ce niveau. Les conditions du gisement nous permettent de mettre la couche № 3 en synchronisme avec la couche № 3 du premier profil (la couche qui montre les indices de l'industrie paléolithique). Effectivement, l'argile sableuse stratifiée se présente dans les deux cas superposée à une série de formations argilo-sableuses et est recouverte par du loess. De cette façon il est possible d'admettre la coexistence simultanée de l'homme paléolithique et du mammoth. Les vestiges de l'industrie du paléolithique supérieur gisent dans la formation argilo-sableuse qui passe successivement vers le haut dans du loess.

Pour la détermination de l'âge de la station paléolithique, un rôle essentiel joue le fait du recouvrement de restes de cette station par du loess. Les recherches de ces dernières années, surtout celles de W. Soergel, ont permis d'attribuer au loess l'âge glaciaire (3, page 6—51).

L'étude de la série de loess de l'Europe Occidentale et leur corrélation avec les événements de l'époque quaternaire ont permis d'établir que la

dernière glaciation (Würm) est caractérisé par deux stades d'avancement de glaciers séparés par un stade de recul (époque interstadaire).

Avec chaque stade d'avancement du glacier de l'époque de Würm est lié la formation d'un étage de loess, de sorte que les deux stades d'avancement du glacier correspondent aux deux étages de loess: «Jüngerer Löss I» et «Jüngerer Löss II». Les étages de loess sont séparés par un horizon d'altération et de désagrégation c. a. d. par le sol fossile. Sur la surface de ce dernier (et même en partie à l'intérieur) a été rencontré l'industrie de l'époque aurignacienne (3, p. 110—111).

L. Sawicki en 1928 a indiqué que la dernière glaciation de la Pologne et de Russie correspond au second stade d'avancement du glacier de l'époque de Würm. L'avancement de ce glacier est lié à la formation de l'étage «Jüngerer Löss II». Le premier stade d'avancement du glacier (dont la présence n'a point été constaté en Pologne et en Russie) correspond au «Jüngerer Löss I» (4 page 26). L'auteur ci-dessus mentionné détermine la station paléolithique près du village de Honcy comme appartenant à l'époque aurignacienne (4, page 30).

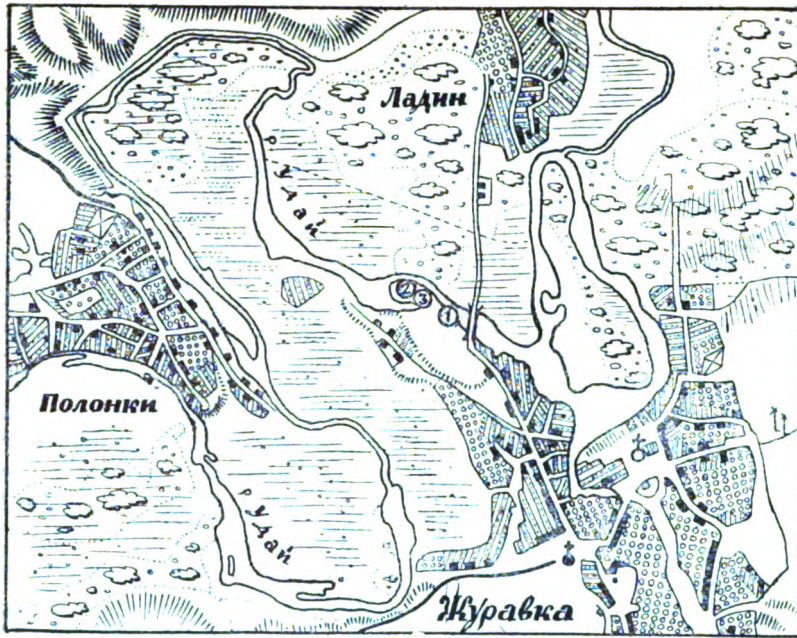
M. Rudyn'skyj et A. Voronyj se basant sur l'étude des instruments de silex déterminent l'âge de la station de Žuravka comme appartenant au paléolithique supérieur (2, p. 70). Ce fait nous permet de rapporter avec certitude la formation du loess qui recouvre les vestiges de l'industrie trouvés au village de Žuravka au «Jüngerer Löss II».

Il est évident que l'homme de l'époque du paléolithique de Žuravka a vécu à la fin de l'époque interstadaire de Würm quand les circonstances climatériques se sont empirés, quand le mammoth a apparu et la faune d'eau douce s'est amoindrie.

Dans le tableau stratigraphique de W. Soergel l'époque aurignacienne correspond à l'époque interstadaire de Würm (3).

On peut rapporter la station de Žuravka avec quelque dose de probabilité à l'époque aurignacienne (plutôt à son horizon supérieur).

Il est évident que les recherches archéologiques ultérieures viendront trancher définitivement cette question.

Фіг. 1. Мапа м. Журавки та її північ.-західньої околиці. 1—місце перших знаходок; 2—садиба Г. Могилянського; 3—цегельня Є. Дейнеки.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.
(Київ).

ДОСЛІДИ В ЖУРАВЦІ.

За планом дослідження Журавського палеолітичного знаходвища¹⁾, цього року малося на меті: поперше, встановити, за допомогою шурфів, межі поширення культурних решток і, подруге, зробити красм урвища тераси широкий розкоп—перетин, по змозі, із зачисткою цього краю на всім протязі, від пункту перших знаходок (на мапі—п. 1) до дороги—греблі через р. Удай.

На жаль, за браком коштів²⁾, від здійснення того плану довелося відмовитися й обмежитися лише невеличким розкопом поруч розвідного

¹⁾ М. Рудинський—А. Вороний. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Антропологія, Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за рік 1927. I, стор. 65 дд.

²⁾ На початку дослідного сезону видавалося, що кошти на досліді будуть. Упр-наука НКО згодом вносила до свого кошторису спеціальні кошти на так звану Мізинську експедицію, що—за моїм тлумаченням—повинна була набути характеру експедиції для обслідування північно-українських палеолітичних знаходвищ (Журавка, Шаповалівка на Конотіпщині, Вороніж на Глухівщині, Мізин та Діхтярівка на Новгород-Сіверщині). Прилуцький ОВК, за прикладом попередніх років, асигнував

викопу р. 1927. Йому передпослано було розвідку А. Вороного із завданням детально обслідувати урвища другої тераси і спробувати з'ясувати горизонт, якому належали знахідки решток мамутової фавни в садибі гр. Могилянського (на мапі—п. 2) ¹⁾.

Розсліди А. Вороного було зосереджено, крім садиби Могилянського, коло нового відслонення нашарувань другої тераси в цегельні гр. Дейнеки (на мапі—п. 3), на 280 метрів в бік півдня і заходу од місця перших знаходок, де у верстві зеленкуватого суглинку, що відповідає горішнім шарам III поверху нашарувань урвища із знахідками палеолітичними, гр. Дейнека знайшов щелепу мамута, а А. Вороний видобув збірку ²⁾ черепашок солодководних м'якунів, переданих до опрацювання проф. В. І. Крокосові.

Жоднісіньких, проте, указівок на культурні рештки в цьому пункті, так само, як і по інших місцях, де А. Вороний поробив зачистки урвища, не трапилося.

Відмовившись, за браком засобів, од шурфування, ми використали сприятливу нагоду—копання погребя в садибі селянина Л. Івашини (100 метрів в бік південь-сходу од місця першої знаходки), який і було заглиблено до потрібного рівня. Викоп (3 метра на 2,2 м.) довів, що в цім пункті нашарування мають певні відміни, як рівняти до профіля урвища 2-ої тераси; ³⁾ принаймні, III-й поверх нашарувань урвища (зеленкуватий піскуватий суглинок А. Вороного) в них цілковито відсутній, і шар лесу лежить, на глибині 4.10, безпосередньо на поверсі IV (верстуватий дрібнозернястий пісок), себто в нашаруваннях цього пункта відсутній саме той шар, в якому трапилися культурні залишки ⁴⁾.

Розкопи на місці виявлення палеолітичних решток склалися з двох окремих моментів. Спершу було розчищено невелику просторінь культурного шару, схованого в брилі землі, що відкололася й одійшла від стіни урвища, трохи зсунувшись вниз (0,58). Ця просторінь обіймала собою вузьку смугу (найширша частина її, посередині, сягала 1,60) довгу на 8,5 метрів. Знахідки нотовано по метрах (I—VII). Перелік їх наведено в кінці подання.

Після того було закладено перший в нерушеній стінці урвища розкоп, що стає, таким побитом, за вихідну точку дальших систематичних розкопів у Журавці.

був на досліди археологічні 500 карб. Отже здобути кошти на Мізінську експедицію не пощастило, асигнування ОВК було знято. Досліди в Журавці, як і минулого року, відбулися обмеженим коштом Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка та його співробітників.

¹⁾ Назв. праця стор. 67, примітка 1.

²⁾ Див. вище—В. Крокос. Геологічні умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. Вважаю за приємний для себе обов'язок скласти свою сердечну подяку проф. В. Крокосові за ласкму згоду відвідати Журавську стацію й поділитися враженнями про умови залягання палеолітичних решток на сторінках Антропології.

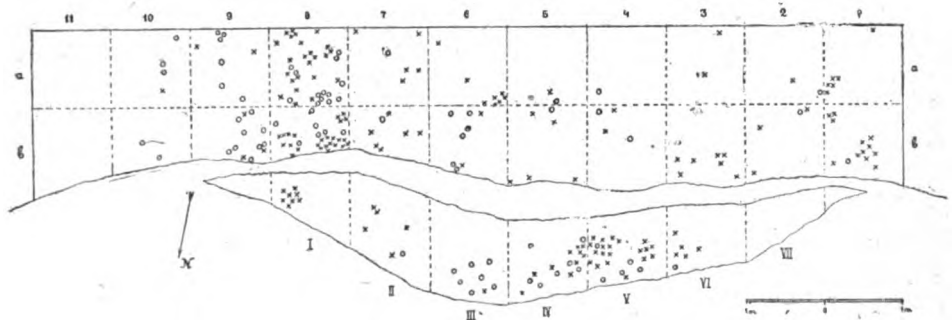
³⁾ Див. профіль урвища на стор. 67, Антропологія 1.

⁴⁾ Де той шар «виклинюється», в напрямі південь-сходу, не знати. Варто занотувати, що і власник садиби Л. Івашина й сусіди упевняють, ніби, підчас будівництва його хати, в ямі на глину назбирано було «цілий ворущок кремінців». Свідчення варті особливої уваги ще й тим, що, за твердженням селян, кремінці видобували з меншої проти знаходок в урвищі глибини.

Закладений рівнобіжно краєві урвища, він, з одного боку, охопив торішній викоп, а з другого, перейшов за межі дослідженої смуги осуву. Площа розкопу дорівнює 11 метрам уподовж, при широчині його, відповідно до нерівності краю, від 1,58 до 2,08 м. (фіг. 2).

Площу було розподілено на 11 двометрових дільниць із окремою нумерацією кожного метра. Перелік знаходок по метрах подається нижче.

Розкоп цього року ми розглядали лише як перевірку тогорічних вражень і підготовку до дальших, ширших розкопів. От чому його було закладено понад краєм урвища. Фактично, це була глибока (до 2,08 макс.) зачистка цього краю на протязі 11 метрів.

Фіг. 2. Схема розкопу р. 1928. х — означають кремійні знахідки, ○ — знахідки кісток.

Нашим завданням було: упевнитися в існуванні культурного шару, здобути значніші матеріали фавністичні й зібрати показовіші матеріали побутіві.

Наслідки розкопу треба вважати за цілком задовільні.

Розкопину виявили, що поверхня з культурними рештками, поперше, являє собою ледве помітну, отже певну похилість в напрямі з NO на SE (пересічно 0,031 на 1 метр), а подруге, має певні нерівності, западини й підвищення (найвищі точки цієї поверхні в кв. кв. 1-му та 4-му на глибині 3,70 м., а в кв. кв. 6-му та 8-му на глибині 3,80 та 3,84 м. вище дна западин у кв. кв. 2-му, 4-му, 7-му та 9-му на 0,09—0,23 м.).

Культурний шар виявляється мало не по всій площі розкопу чи то окремими цятками культурних залишків, чи то скупченнями кремійного грузу, разом із кістками, здебільша, потрошеними, іноді кальсинованими, із зотлілими й порозпадалими вуглінками та перепалом, що в цілому свідчать за рештки огнищ.

Такі скупчення культурних решток виявлено в двох пунктах розчищеної площі: 1) в осуві, в метрах IV—V, з найбільшою кількістю знаходок в метрі V, і 2) в основному розкопі, в дільницях 6—10, з центром в метрах дільниці 8-ої.

Як знати з поданої схеми нашого розкопу, скупчення покиди в IV-му й V-му квадратах осуву виявлено ближче до його зовнішньої межі. По всьому, воно являє собою лише невеличку частку ширшої просторони рясніших культурних залишків, зруйнованої обвалами й вивозкою землі на греблю. З другого боку, знаходками з метрів II та III воно звязується

з другим, більшим скупченням культурних решток в метрах 8-ої ділянки основного розкопу.

Сліди «вогнища» виявляються не тільки в знаходках надпалених кісток (м. IV) та уламку кальцинованої кісточки (м. III), про нього свідчать і тоненькі поверхневі прошарки чорного порошу, перепалу, що проступають де-не-де у вигляді розірваних покручених смужок.

В основному розкопі сліди «вогнища» виявилися виразніше. Центр його (для площі розкопу) лежить в квадратах 8-х. Кількість культурних решток у сусідніх квадратах ступнево меншає; їх мало в квадратах 10-ої ділянки і зовсім не трапилося в квадратах 11-а, 11-б (E); так само і з другого боку (O), в квадратах ділянки 6-ої, відзначено лише кілька окремих цяток.

Таким чином, просторінь отого скупчення культурних решток має в однім напрямі (E—O) 4,0—5,0 метрів.

Проте, як і в осуві, залишки «вогнища» вкривають згадану просторінь не суцільним шаром культурних решток, а знов же чи окремими цятками різної покиди, а чи покрученими смугами й плямами перепалу з укрупленими в них вуглинками, кремінцями, потрощеними кістками і т. інше. Найвиразніше скупчення перепалу виявлено в квадраті 8-б, де в окремих плямах шар його сягав глибини 0,05—6 м.

В цілому, від культурного шару в мене лишилося певне вражіння давно кинутого «вогнища, сильно розвіяного вітром і розмитого водою.

З цілковитою ясністю виявляючи культурний шар, в якому знайдено низку характеристичних для визначення культури Журавської стації виробів, розкопани цього року, на превеликий жаль, мало що додають до наших відомостей про її фавну.

Кістковий матеріал складається з цілих і поламаних кісток дрібних гризунів ¹⁾ та потрощених на дрібні дрозочки кісток великих тварин ²⁾. Визначені кістки гризунів належать: *Marmota bobak* Müll., *Citellus rufescens* Keys. et Blas., *Spalax microphtalmus* Güld., *Citellus* sp.

Безсумнівні сучасники Журавських палеолітичних огнищ *Marmota bobak* та *Citellus rufescens*. Окрім дрібних уламків кальцинованих кісток, що здебільша, так само належать гризунам, в розкопі виявлено п'ять надпалених на одному кінці кісток *Marmota bobak*. Цікаво, що всі ці кістки надпалені з одного кінця і належать до числа більших кісток кінцевостей (стегно, гомілка, рамено). Цілком правдоподібно, що Журавські палеолітики споживали *Marmotae*, як їх споживають нині деякі народності Сибіру ³⁾.

¹⁾ Визначення кісток гризунових поробив співробітник Геологічного Інституту І. Г. Підоплека, якому складаємо нашу глибоку подяку. І. Г. Підоплека готує про них окрему розвідку.

²⁾ На жаль, більшість кісток цілком діагностичні. Проф. Домбровський, що ласкаво погодився визначити їх, міг вибрати лише два фрагменти, що будуть, правдоподібно, визначені.

³⁾ Вуглинки, що їх далось добути цього року, за визначенням зав. відділу палеоботаніки Київського Ботанічного Інституту Д. Персидського, якому складаємо нашу подяку, належать *Picea excelsa* L. (ялина звичайна).

Отже за найцікавіші знахідки з «огнища» основного розкопу треба визнати грудочки якоїсь фарби чи барвної речовини червоного кольору, що трапилися в квадратах 8-а, 8-б та 9-а. Аналіза II дає таку картину:

А н а л і з а.

Жовто-червоні грудочки. На зламі—колір охри. Загальна кількість 1.0702 гр.

Води	0,59 ⁰ / ₀
Оксиду алюмінія Al_2O_3	2,52 ⁰ / ₀
Оксиду заліза Fe_2O_3	30,09 ⁰ / ₀
Оксиду силіція SiO_2	55,92 ⁰ / ₀
Оксиду кальція CaO	1,87 ⁰ / ₀
	90,89 ⁰ / ₀

Конституційної води та інш. не визначувано за малою кількістю матеріалу. Висновок: виходячи з аналогії, можна гадати, що це є одна з форм більш темної залізної охри.¹⁾

За призначення цієї фарби поки що говорити не доводиться.

Що до виробів Журавських палеолітиків, то, як і минулого року, їх репрезентують самі-но кремінні знаряддя.

Численний кремінний груз (загальна кількість добутих кремінців дорівнює 840) більш-менш виразно виявляє технічні способи виробництва.

Цього року дуже рясно траплялося дрібнісіньких лускуватих відлупків, здебільша, цілими купками. Іноді в купці, що складається з кількох десятків відлупків, найбільший сягає всього 0,015—0,023 уподовж (метр I, метр I-б). Ці найдрібніші відлупочки творять загальне тло кремінних знаходок цього року. Поза окремими більшими примірниками скалок та більших відколин, й інші відлупки взагалі невеликі. Зразки до 0,040 уподовж складають незначний відсоток.

Одмітну серед них групу становлять дрібні й тоненькі скалочки, справжні остружки, що іноді так само траплялися цілими гніздами. Особливо з цього погляду цікаві «гнізда» таких скалочок в квадраті 6-а (8 штук), а надто в метрі V (осув), де разом знайдено було їх коло 50 штук, більш менш однакової міри (до 0,022 упод. та 0,006 упод.) й однакових контурів. Вони яскраво свідчать за високу техніку відтискання. Варт одзначити, що в обох згаданих «гніздах» скалочки зроблено з дуже доброї породи прозорого кременю ясно-жовтавої барви, що являє собою третій сорт (с) кременю, уживаного в Журавці.

Так само новий в наших знаходках і четвертий гатунок кременю—густо-брунатовий, аж чорний (d), що його репрезентують кілька скалок і гембель з м. VI (табл. 1, рис. 11).

Поза нечисленними відщепками, що з них кращі наведено на табл. I з номерами I—4, 9, та кількома відлупками із слідами вживання в роботі, вироби, загалом, нечисленні.

¹⁾ Аналізу зробив співробітник ВУАН Д. Зосимович, якого просимо прийняти вислів нашої подяки.

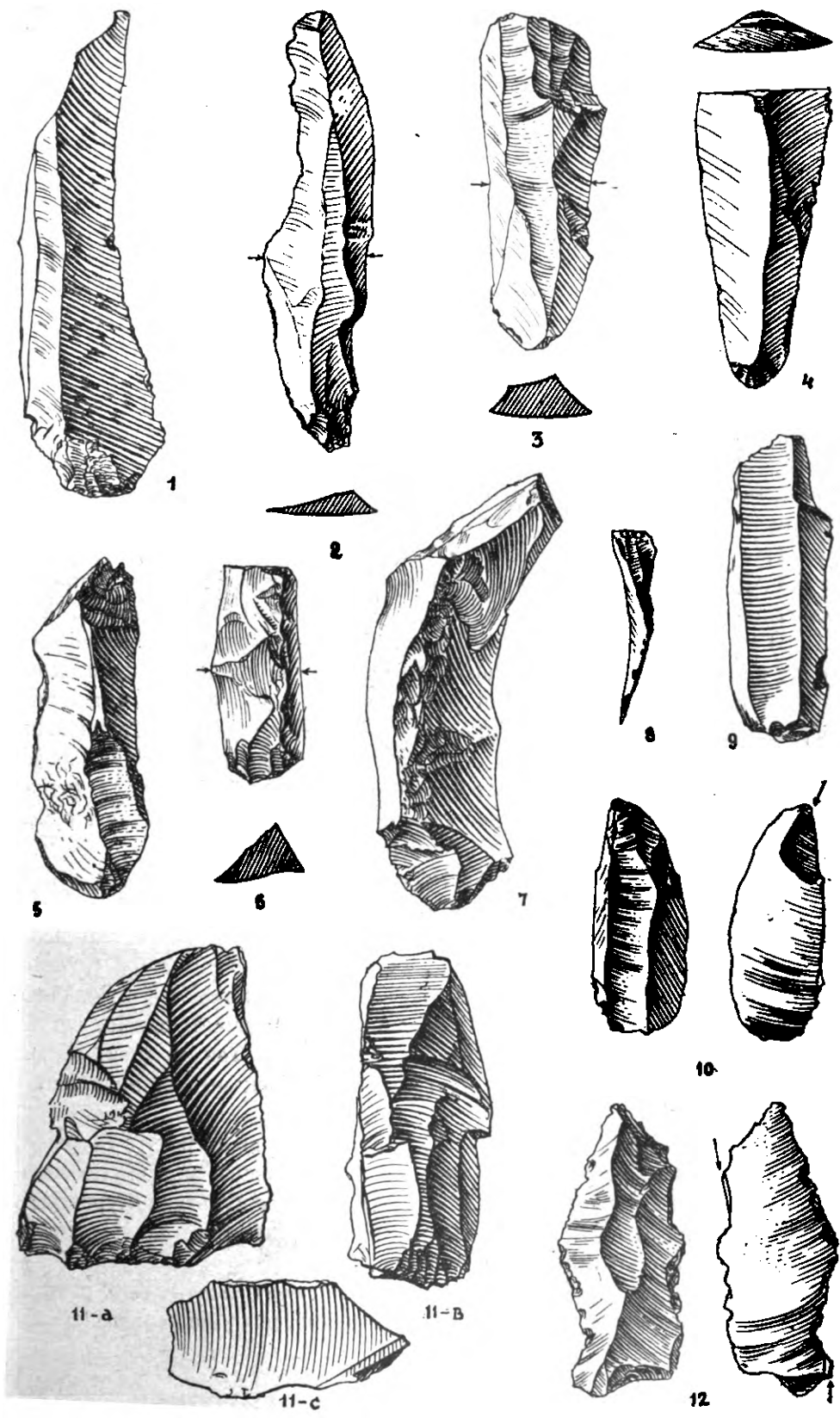

Табл. 1. Журавка. 1928. 1/1.

Ретушованих об'єктів знайдено всього кільканадцять штук.

Ретуш відщепків, наведених на таблиці I з № № 2 (часткова ретуш лівого краю та карбовина коло бази з правого) і з № 12, треба розглядати, здається, як результат вживання тих скалок в роботі.

Цілком відокремлено стоїть відщепок заокруглений (на кінці з горбовинкою відбивання) ретушшю, що ніби скидається на лямелярну манеру середньо-ориньясієнської фази (табл. I, № 4).

Виразну групу становлять мікролітичні знаряддя з найдрібнішою, ледве помітною, «запобіжною» ретушшю окремих дільниць їхніх країв чи кінця (табл. II, № 7—правий край; № 10—правий кут горішнього кінця, № 11—правий край, № 13—ретуш кінця).

I надзвичайно виразну серію складають знаряддя з обрубаним ретушшю краєм кількох типів: 1) типу Châtelperron (табл. II, 1), 2) типу Gravette (табл. II, 2, 3), 3) вістря переходової до *pointe à cran* форми (табл. II № 4)¹⁾, 4) знаряддя в формі витягнутого прямокутника, стесаного по трьох сторонах (табл. II, № 5)²⁾.

Насамкінець, до категорії ретушованих об'єктів треба застосувати і гарний примірник гембля (*rabot*), зробленого з нуклевса, з акцентованими ретушшю зарубками, що їх творять нуклевсові фасети (табл. I, № 11)

В знаходках цього року, як і торік, не трапилося жодної скребачки. Мало характеристичні різці, що їх знайдено лише два примірники. Вони вражають випадковістю обраної скалки чи відлупку, якоюсь непевністю обробки доліття (*biseau*) і цілковитою відсутністю ретуші. Типологічно вони належать до категорії простих різців. Отже формою доліття перший з них (табл. II, № 9) треба застосувати до групи полієдричних, а другий (табл. II, № 12) до відроду простих різців з одним фасетованим рубом («*b. en bec de flûte à facettes, simples*» Bourlon'a).

Зібрані в розкопі *lamelles de coup de burin* мало типові. Одну з них, найтипівішу, наведено на рис. 8 табл. I.

В звязку з питанням про техніку різців, треба спинитися на кількох відщепках з безсумнівними відколинами од *coups de burin* (табл. I, № 10, № 12 та табл. II, № 8). Заслугує на всяку увагу цікавий факт одколювання їх на грубшому кінці з горбовинкою відбивання, спосіб, що ми звикли спостерігати тільки в дубльованих різцях. Так чи інак, обидва відщепки доводиться долучити до групи різців, як певний вияв різців кутових.

Оцим і вичерпується реєстр знаряддів добутих цього року в Журавці.

Не зважаючи на малу кількість їх, вони з повною виразністю виявляють перед нами горішньо-ориньясієнський характер культури Журавської стації. Одначе, здобуті побутові матеріяли, звісна річ, ще недостатні для остаточного і точнішого визначення її віку.

На жаль, геологічні вивчення умов залягання палеолітичних решток у нас допіру розпочинається, і, хоч як це прикро, поки що не передісторія

¹⁾ H. Breuil. Les subdivisions du paléolithique supérieur et leur signification. C. I. A. Compe rendu de la XIV session. Genève .I, p. 167, p. 169.

²⁾ L. Sawicki. Materjaly do znajomosci prehistorji Rosij. Przegląd archeologiczny, Tom III, zes. 2, str. 95, tabl. IX.

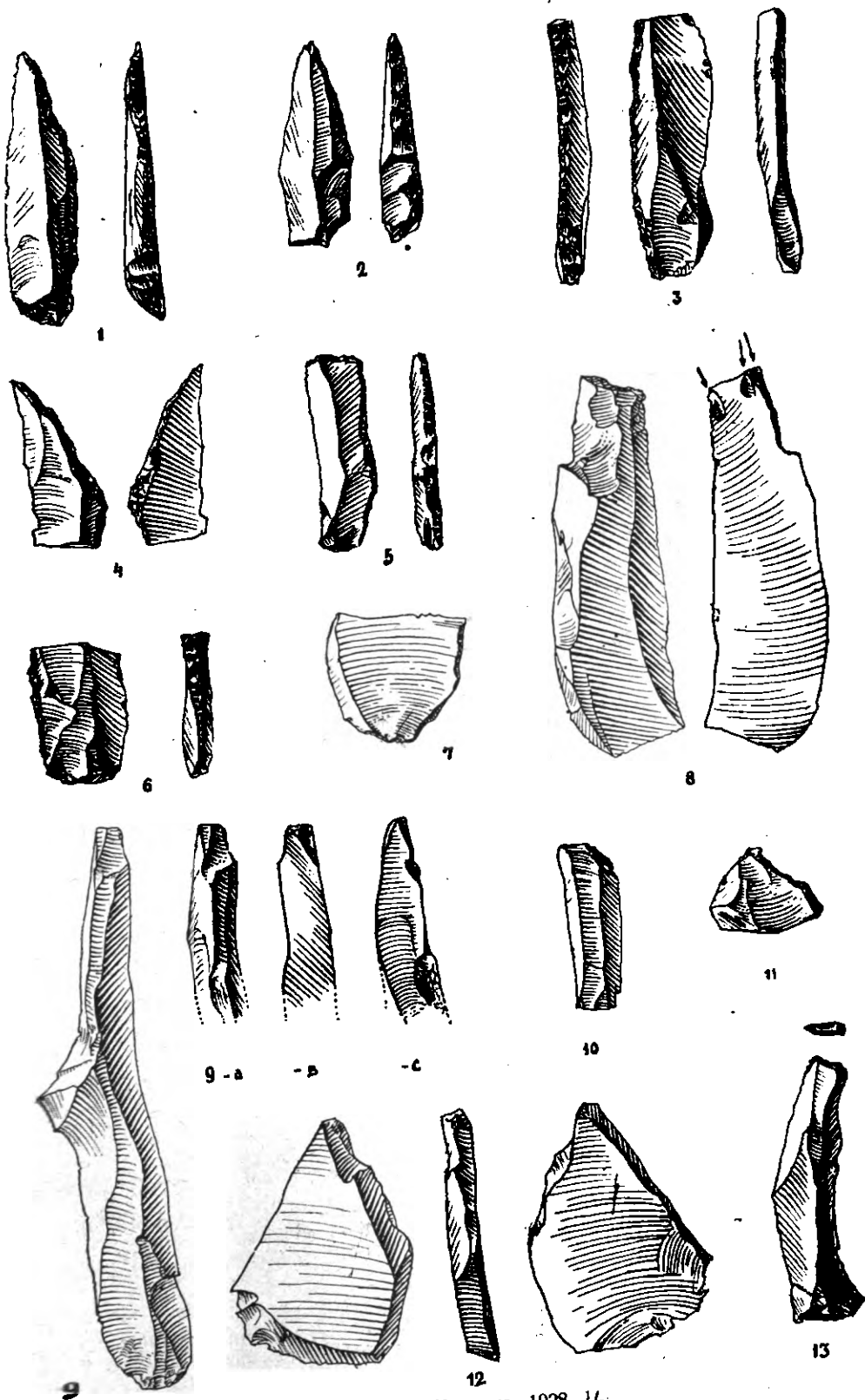

Табл. II. Журавка. 1928, 1/1.

спирається на дані геологічних тверджень, а геологія корегує свої висновки на підставі спостережень передісторичних ¹⁾).

Одначе, ми сподіваємося в дальших спільних дослідах з геологами (і не в самій лише Журавці, звичайно), угрунтувати наші твердження про вік окремих палеолітичних стацій й окремих оринясієнських виявів, базовані на вивченні побутового матеріялу, певнішими спостереженнями геологічними.

Тим часом, закінчуючи наше подання, ми обмежуємося лише вказівкою на те, що найближчі культурні паралелі Журавській стації ми маємо в інвентарі Боршевської стації I. Інакше кажучи, в Журавці маємо найвиразнішого поки що репрезентанта горішньо-оринясієнської культури на Лівобережжі.

РЕЄСТР ЗНАХОДОК.

О с у в.

МЕТР I. Кремінь. Дрібні відлупки (38). Один уламочок дрібно-ретушованої речі. Вістря (табл. II, рис. 4).

МЕТР II. Кремінь. Дрібні відлупки (4), lames (2) з ясної породи.

Кістки. Останки скелету *Marmota bobak* Müll. (7 визначених кісток, уламки).

МЕТР III. Кремінь. Один відщепок з кутовим одколлом, можливий *burin de fortune*.

Кістки. Уламки потрошених кісток більших тварин (10), з них один кальсинований. Уламок різця *Marmota bobak*. Права спідня щелепа *Spalax microphthalmus*.

Перепал.

МЕТР IV. Кремінь. Відлупки (53), lame (табл. I, рис. 2), lames (2), lamelles retouchées (табл. 2, рис. 10—11).

Кістки. Останки скелетів двох *Marmota bobak* (17 визначених кісток, уламки), серед них уламок лівого рамена надпалений. Кістки *Spalax microphthalmus*—з кротовини (2).

МЕТР V. Кремінь. Відлупки (найдрібніші—347, більшенькі подовгасті—45, більші, до 0,027—0,030, — 32, найбільші й грубіші—13). Lames (3), lamelloïdes (в уламках, 12), lamelles de coup de burin (2), lame à retouches lamellaires (табл. I, рис. 4), відлупок заретушований, купка lamelles (50).

Кістки. Фрагменти невизначених кісток гризунових (4).

Перепал, вуглики.

МЕТР VI. Кремінь. Відлупки (4), гембель (табл. I, рис. 11, а, б, с).

Кістки. Один уламочок, невизначимий.

Основний розкоп.

МЕТР 1-а. Кремінь. Відлупки невеликі (4), lame, великий відлупок.

Кістки. Останки скелету *Citellus* sp.—з кротовини (4).

МЕТР 1-б. Кремінь. Відлупки (найдрібніші—62, більші—7, більший (0,045 один)).

МЕТР 2-а. Кремінь. Відлупок великий (0,054).

Кістки. Фрагмент рамена *Marmota bobak* Müll.

МЕТР 2-б. Кремінь. Відлупки (дрібнісінькі—3, грубий—1), lame.

Кістки. Один кальсинований фрагмент.

Перепал.

МЕТР 3-а. Кремінь. Фрагментовані відщепки (2), дві lames з різаківими відколинами (табл. I, рис. 10, табл. II, 8).

Кістки. Останки скелету *Spalax microphthalmus* Güld. (з кротовини, 4).

МЕТР 3-б. Кремінь. Відлупки (один грубий, бічний; середньої міри—до 0,040—5 примірників). Lame (табл. I, рис. 5), фрагмент відщепка. Lamelle de coup de burin.

МЕТР 4-а. Кремінь.

Кістки. Фрагменти кісток *Marmota bobak* Müll. (2).

МЕТР 4-б. Кремінь. Відлупок грубезний (0,018), довгий на 0,075 (найбільший із знаходок 1928), відлупок з корою. Lame з слідами вживання в роботі й бічними відколинами (табл. I, рис. 12).

¹⁾ Див. вище працю В. І. Крокоса, стор. 137.

- Кістки. Дрібні фрагменти гризунових кісток, невизначимі (2).
 МЕТР 5-а. Кремінь. Відщепок.
- Кістки. Фрагменти кісток (4) *Marmota bobak* Müll. (?), голілка *Citellus aff. rufescens*.
- МЕТР 5-б. Кремінь. Відлупки (3), відщепок, різець (табл. II, рис. 9).
 Кістки. Два невизначимі фрагменти кісток більших тварин.
- МЕТР 6-а. Кремінь. Велика відколина пуклевсова. Гніздо скалок і відщепків (12), дрібнісенські відлупочки (4). Вістря (табл. II, рис. 5).
 Кістки.
 МЕТР 6-б. Кремінь. Відлупки (3).
 Кістки. Останки скелетів двох особів *Citellus* sp. (з кротовини). Останки скелету *Marmota bobak* Müll. (5), з них—надпалений уламок стегна. Фрагмент кістки більшої тварини.
- МЕТР 7-а. Кремінь. Відщепки (табл. I, рис. 1 та 3), скалочки (2), заретушована скалка (табл. II, рис. 13), уламок відщепка трикутного перекрою з розчавленим середнім рубом (табл. I, рис. 6).
 Кістки. Адіагностичний фрагмент гризунової кістки. Уламок кістки більшої тварини.
- МЕТР 8-а. Кремінь. Відлупки (один широкий з слідами вживання в роботі; лічна відколина нуклевсова з розчавленим рубом—табл. I, рис. 7; відлупок великий, (найбільший в знаходках 1928—0,065 . 0,045); 9 малих відлупків; 12—дрібнісіньких. Вістря (табл. II, рис. 1, 3 та 6). Скалка від *coup de burin* (табл. I, рис. 8) й інші скалки того самого походження, нетипові (9). Різець (табл. II, рис. 12). Відлупочок з ретушшю.
- Кістки. Фрагменти кісток більших тварин (12). Фрагменти кальцинованих кісток, адіагностичні (7). Кістки *Marmota bobak* Müll. Уламок стегна *Citellus rufescens*.
 Барвна речовина (6 грудочок).
 Перепал, вуглинка.
- МЕТР 8-б. Кремінь. Відщепок великий (0,077). Відлупки (більші—9, найдрібніші—40). Два кремінці кальциновані. Уламок вістря.
- Кістки. Дрібні фрагменти кальцинованих кісток (32). Уламки палених кісток (8). Фрагменти кісток більших тварин (9), з них 4—надпалені. Останки скелетів *Marmota bobak* Müll. (двох особів?).
 Барвна речовина (грудочка, порошок).
 Перепал, вуглинка.
- МЕТР 9-а. Кремінь. Відлупок, фрагмент відщепку.
 Кістки. Останки скелету *Marmota bobak* Müll., одна кістка (рамено ліве) надпалене.
 Барвна речовина (грудка).
- МЕТР 9-б. Кремінь. Відлупок великий, відщепок фрагментований, два малі відщепки.
- Кістки. Один фрагмент кістки більшої тварини. Останки скелету *Marmota bobak* Müll.
- МЕТР 10-а. Кремінь. Відщепок (табл. I, рис. 9), відлупочок.
- Кістки. Фрагмент кістки більшої тварини. Останки скелету *Marmota bobak* Müll.
- МЕТР 10-б. Кремінь.
 Кістки. Останки скелету *Citellus rufescens* Keys. et Blas.

FOUILLES A ŽURAVKA

(dép. de Pryluka. anc. gouv. de Poltava).

par MYCHAJLO RUDYNS'KYJ

Kyjiv.

D'après le plan d'exploration de la station paléolithique de Žuravka ¹⁾, cette année nous avons supposé d'essayer de déterminer l'espace occupé par les restes paléolithiques et de creuser plus ou moins largement le bord de l'escarpement de la seconde terrasse à l'endroit des premières découvertes (point 1 sur la carte).

¹⁾ L'Anthropologie, annuaire du Lab. d'Anthropologie de th. Vovk. an 1927 (I) pages 65—70.

Malheureusement ce plan n'a pas pu être exécuté à cause du manque des moyens et les explorations ont dû se borner à une petite excursion géologique de A. Voronyj, principalement sur les endroits où l'on avait trouvé les restes de la faune du mammoth (points 2—3 sur la carte), et dans mes fouilles près de l'endroit des premières trouvailles.

Les fouilles ont pris un espace d'environ 30 mètres carrés de la station: dans l'ébouli du terrain 7 mètres et 22 mètres dans le pan intacte de l'escarpement de la seconde terrasse (mètre 1a, 1b,—11a, 11b).

La surface déblayée qui contient des restes paléolithiques a une légère inclinaison du NO au SE (avec une moyenne de 0,031 par mètre) et présente certaines inégalités qui expliquent la profondeur différente à laquelle ont été trouvés tels ou tels objets (de 0,09 à 0,20).

Les restes paléolithiques se trouvent presque sur toute la surface déblayée tantôt sous forme de trouvailles séparées, tantôt en agglomérations de rebuts de silex, d'os de rongeurs, de petits débris d'os d'autres animaux, parfois calcinés, et de parcelles de charbons qui indiquent les traces des foyers.

L'agglomération la plus considérable de restes paléolithiques a été découverte dans les carrés 6—10, avec un centre de 8a, 8b mètres (fig. 2); l'épaisseur de l'agglomération atteignait par places 0,05—6 m.

Les fouilles de cette année, qui nous ont procuré toute une série d'outils caractérisant l'âge paléolithique de la station de Žuravka, n'ont ajouté que peu de données en ce qui concerne sa faune.

Jusqu'à présent on a réussi à déterminer seulement les os des rongeurs: *Marmota bobak* Müll. et *Citellus rufescens* Blas.

Les fragments d'os des autres animaux sont si minimes, qu'il est impossible de les déterminer.

Il est intéressant de noter qu'on a trouvé quelques os de *Marmota bobak* brûlés à l'un des bouts. Il est très probable que les habitants paléolithiques de Žuravka s'en servaient comme nourriture ainsi que le font actuellement certains peuples de Sibérie.

Ce qui doit être considéré comme la plus intéressante des trouvailles de cette année sont quelques morceaux d'une matière colorante de couleur rouge (après l'analyse chimique—ocre rouge foncée).

Les outils sont représentés seulement par des objets en silex. Ils sont peu nombreux. On a trouvé seulement environ 2 dizaines d'objets retouchés.

Les instruments à dos rabattus présentent un groupe très expressif dans lequel on rencontre la pointe du type Châtelperron (pl. II, № 1), des pointes de type de la Gravette (l. II, № 2, 3), une pointe de forme transitoire, probablement, à la pointe à cran (pl. II, № 4) et enfin un instrument de la forme d'un rectangulaire allongé, retouché de trois côtés (pl. II, № 5).

On a trouvé seulement deux burins. Ils frappent par le peu de sureté dans le travail du biseau et par l'absence des retouches (pl. II № 9, 12).

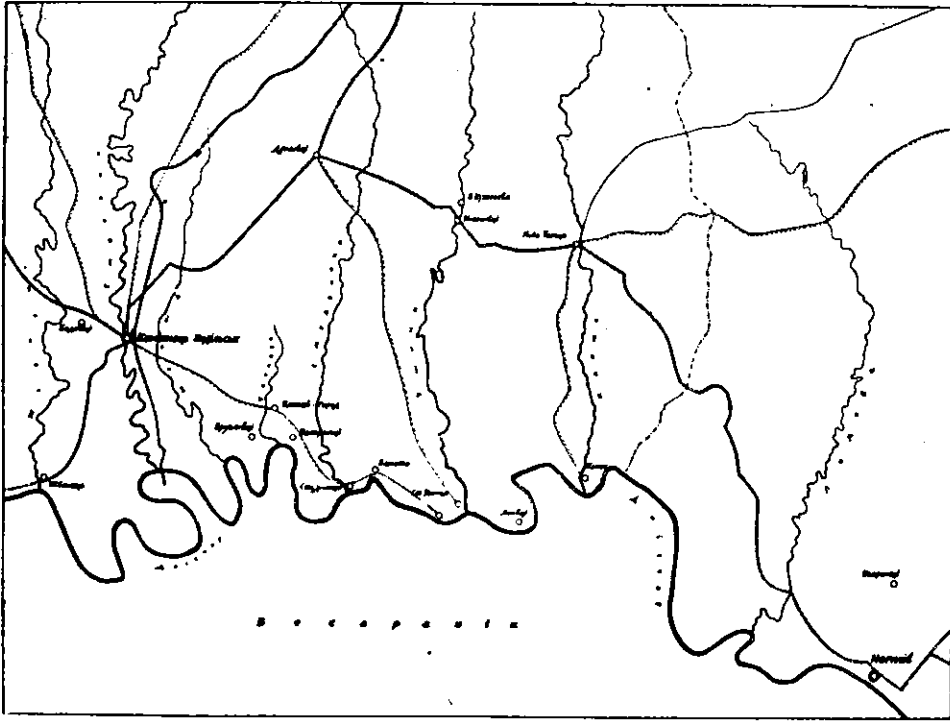
On n'a pas rencontré de grattoirs. On a seulement trouvé un très bel exemplaire d'un rabot (pl. I, № 11). De même que l'année dernière on a trouvé toute une série d'instruments microlithiques, dont les bords sont

retouchés seulement en partie par des retouches microscopiques (pl. II, №№ 7, 10, 11, 13).

Somme toute, bien que peu nombreux, l'outillage lithique nous montre avec précision le caractère aurignacien supérieur de la station de Žuravka.

Pour le moment l'auteur s'abstient de préciser plus exactement son âge. Il nous semble que ce qui est le plus proche à l'industrie de la station de Žuravka, c'est l'inventaire de la station de Borševo I. Autrement dit, la station de Žuravka présente une des manifestations les plus expressives de l'aurignacien supérieur en Livoberežja (Région de la Rive Gauche du Dniro).

Мапа оглянутого узбережжя Дністрового між Кам'янцем Подільським та Могилевом.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.
(Київ).

З МАТЕРІЯЛІВ ДО ВИВЧЕННЯ ПЕРЕДІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ.

З поміж численних уже й різноманітних матеріялів, що їх далось мені зібрати підчас передісторичних розшуків на Поділлі ¹⁾, особливої уваги заслуговують знахідки палеолітичні й ранньо-неолітичні.

Хоча в історії палеолітичних одкрить на Україні указівки на палеолітичні рештки з Поділля належать до числа найстаріших ²⁾, ті вказівки, кінець кінцем, не було перевірено, нових матеріялів не було зібрано чи не було опубліковано, і тому до цього часу жодного уявлення про палеолітичні знахідки з Поділля немає ³⁾.

¹⁾ М. Рудинський. Досліди на Кам'янецьчині. Коротке звітлення ВУАКУ за р. 1926. К. 1927, стор. 123 дд. Передісторичні розшуки на Середній Наддністрянщині (друкується в короткому звітенні ВУАКУ за р. 1927). Повідомлення про наслідки подорожі на Поділля р. 1928 (див. нижче в справозданні Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка).

²⁾ Р. 1881 А. Уваров, на підставі відомостей В. Б. Антоновича, робить указівку на Кам'янець-Подільську знаходку (Каменный период т. I. М. 1881, стор. 111). Р. 1883 В. Б. Антонович відзначає Студеницький палеоліт (О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра въ Подольской губерніи. Труды VI археол. съѣзда въ Одессѣ. т. I. О. 1886, стор. 95).

³⁾ Відомі до цього часу палеолітичні матеріяли з Поділля, крім ритованої мамутової кістки з м. Озаринець, що зберігається в Кам'янецькій Музеї, переховувалися в Музеї Київського Університету, куди передано й колекції В. Б. Антоновича та

В екскурсіях 1927-28 р.р., що саме й ставили за мету перевірити старі відомості й поповнити позбірані матеріали, пощастило: 1) ствердити давніші вказівки на палеолітичні рештки з с. Врублівців на Кам'янецьчині та м. Озаринців на Могилівщині ¹⁾, 2) з'ясувати характер кремінної індустрії палеолітичного знаходища біля Студениці й 3) відкрити низку нових пунктів з палеолітичною індустрією біля с. Колачковці (р. Студениця), с. Бакоти (Дністер), с. Великої Кужелевої (р. Ушиця), м. Стара Ушиця (р. Ушиця) та м. Калюса (р. Калюс).

Всі знахідки зроблено по відкритих стаціях на поверхні землі. Розмивні процеси рішуче змінили первісну обстанову залягання культурних решток, і тому, здебільша, ми знаходили палеолітичні вироби безпосередньо на відкладах карпатської ріни (Ст. Ушиця, В. Кужелева) або в делювіяльному суглинку схилів (Врублівці, Колачковці, Бакота, Калюс).

Обов'язкова ситуація стацій з палеолітичними виробами — схил високо піднесених над рікою чи ярком плято. Єдиний виняток становить врублівська знахідка—на низькому порівняно мисі лівого берега ріки.

Цікаво, що зазначені стації відкрито або в безпосередньому сусідстві з печерами (Студениця, Бакота) або недалеко печер, гротів чи сховищ під скелями (Ст. Ушиця, В. Кужелева, Калюс): І звичайно, після попередніх розшуків, палеолітичні дослідження на Поділлі треба скерувати, в першу чергу, на розкопи печер та сховищ під скелями, тим паче, що вони перебувають під постійною погрозою знищення з боку місцевих каменярів.

К. М. Мельник-Антоновичевої (Каталогъ выставки XI археол. съезда въ Киевѣ. К. 1899. Стор. 36—Врублівці, стор. 179-180—Студениця). Палеолітичні знахідки з під Студениці, що про них говорить Н. А. Крыштофович (О геологическомъ изслѣдованіи палеолитическихъ стоянокъ въ Европейской Россіи лѣтомъ 1904 г. Древности. Труды Моск. Археол. Общества. т. XXI, вып. 2. М., 1907. Стор. 180), лишилися неопубліковані. А. А. Спицын в своїй зводній праці про палеоліт в межах СРСР (Русскій палеолитъ. Зап. О. Р. и Сл. А. И. Р. А. О. т. XI. СПб. 1915, Стор. 139—140) у відомостях за подільські знахідки обмежується самими-но джерелами літературними. Літичний матеріал Музею Київського Університету він не використовував. П. П. Ефименко, що спитується підбити деякі підсумки вивчення наших палеолітичних знаходок, за Поділля не згадує (Некоторые итоги изучения палеолита СССР. Журнал «Человек» № 1. р. 1928. Стор. 45—59).

¹⁾ Е. Сіцинський. Нариси з історії Поділля. ч. I. Вінниця. 1927. Стор. 33. Р. 1912 учитель Озаринецької школи О. Кривицький знайшов в околицях містечка, в ур. Борщевецький Яр, уламок мамутової кістки з ритованим виображенням мамута. Знаходку було передано через В. Ясинського до Музею Подільського Церковного Історично-Археологічного Товариства р. 1913. Першу вказівку на неї зробив Др. Л. Чикаленко в своїй праці «Начерк розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби» (Науковий Збірник Українського Університету в Празі. Прага 1923. Стор. 123). Р. 1926 О. Кривицький передав до Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка в Києві через покійного Д. М. Щербаківського велику колекцію передісторичних виробів з м. Озаринець та його околиць і серед них кілька кремінних знаряддів з з ур. Борщевецький Яр (див. Д. Щербаківський. Знахідки біля Могилева Подільського. Коротке звідомлення ВУАКу за р. 1926. К. 1927. Стор. 171, №№ 127—130. Зразки кремінного знаряддя). Р. 1927 я побував в Озаринцях і разом із О. Кривицьким оглянув місце знаходок. Підчас нашого огляду Борщевецького яру і пізніше було піднято ще кілька речей, що разом із попередніми складають цілком виразний комплекс. На жаль, і в Озаринцях, як і по інших подільських палеолітичних стаціях, розмивні чинники порушили залягання культурних решток, а може й перемістили ці останні. В мене, особито, немає певности в тому, що ми їх виявимо *in situ*. Одначе ми прагнутимемо того. Дякуючи допомозі О. Кривицького та його молодих помічників, Борщевецький Яр доглядається пильно, а спеціальні дослідження в ньому ми ставимо за одне з ближчих завдань. Описові Озаринецьких матеріалів буде присвячено окреме коротке подання.

Звичайно, не з усіх поименованих вище пунктів ми маємо однаково виразний чи повний матеріал, і тому про деякі з них, як ото В. Кужелевецьку чи Колачковоцьку стації, ми поки що утримуємося говорити. Натомість по інших стаціях зібрано цілком достатні матеріали, що дають певне уявлення про той чи інший палеолітичний вияв, а в цілому красномовно свідчать за своєрідну західньо-українську палеолітичну провінцію, до якої належала й Середня Наддністрянщина.

Та ж коли за подільський палеоліт ми мали хоч якісь—нехай і найзагальніші—вказівки, ранньо-неолітична індустрія кампінієнської фази з Поділля була цілком невідома так в літературі, як і в збірках наших музеїв. Експерсії 1927—28 р.р. установлюють новий район цієї культури на Україні—четвертий з відомих до цього часу ¹⁾.

Недостатність відомостей за передісторію Поділля й актуальність справи вивчення його передісторичних пам'яток, що гинуть під рукою нерозважного сучасника, з одного боку, й нові передісторичні студії, що їх провадиться, головним чином, в Галичині, а почасти і в Бесарабії ²⁾, з другого—диктують це подання.

Я уважав за доцільне дати цей попередній загальний опис найголовніших матеріалів тепер же, не відкладаючи публікації їх до того часу, коли в нас буде можливість говорити за кожне із названих тут знаходищ окремо, на підставі даних з розкопин та вивчення їх з погляду геологічного.

I. Знахідки палеолітичні.

Врублівці.

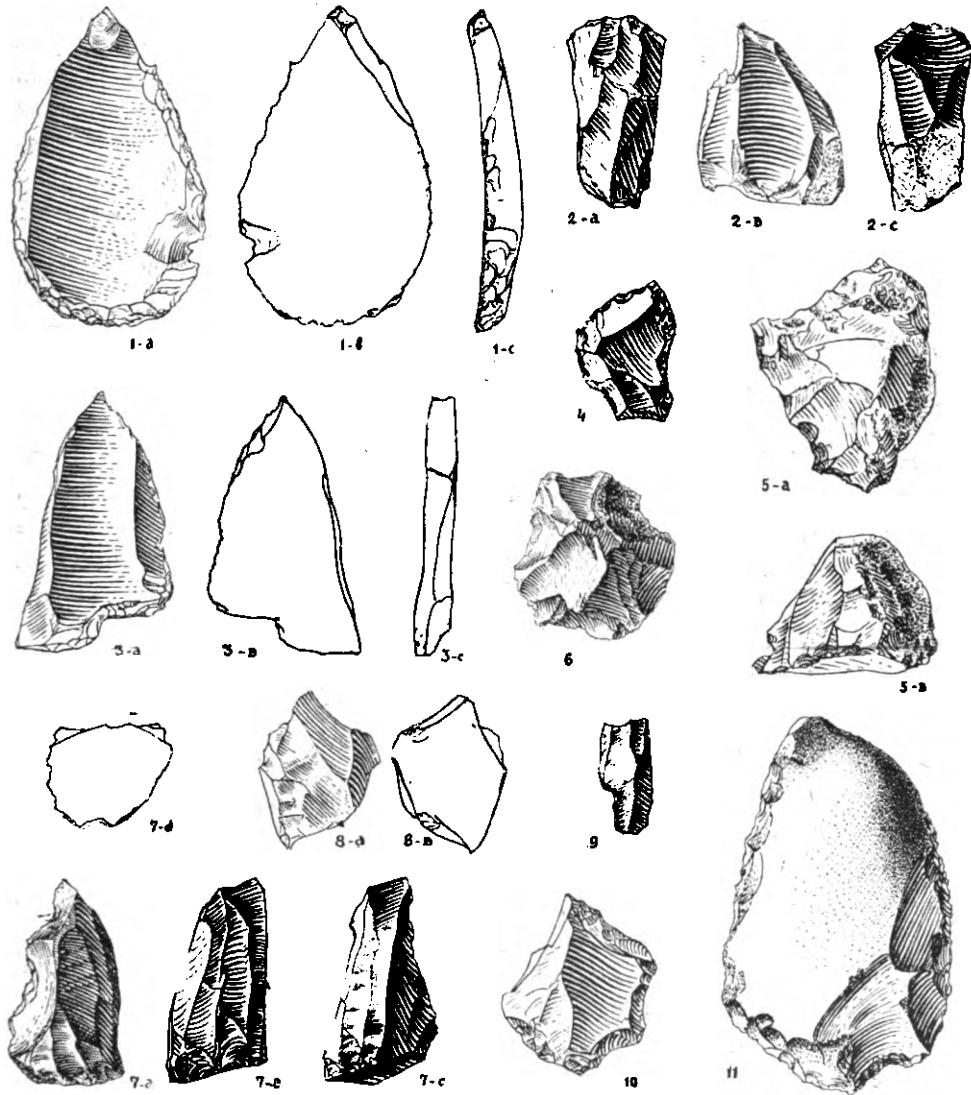
Врублівецькі палеолітичні знахідки, відзначені в археологічній карті Є. Сіцинського й Каталозі виставки XI-го Археологічного З'їзду, не були прив'язані до якогось певного пункту ³⁾.

¹⁾ Перший район ранньо-неолітичної культури, Овруцько-Поліський, відкрито в дослідках В. Б. Антоновича й К. М. Мельник (Музей Київського Університету. Каталог виставки XI археол. съїзда вь Києві. К. 1899. Стр. 22—29. Особливо—мигдалюваті сокири з стацій біля Збранок, Швабів, Карпового хутора, Чабанів. Пор. сокиру з Овруча в Nils Aberg. Die nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während die jüngere Steinzeit. Uppsala 1918. t. II Taf. I, abb. 1-5 № 2). Другий район, Ізюмсько-Донецький, відкритий за підготовчої роботи до XII археол. з'їзду в Харкові, де далі то ширше виявляється в дослідках Харківського Археологічного Музею та розшуках Музею Ізюмського, Луганського та Полтавського. Третій район—Новгород-Сіверський—виявлено в моїх розшуках на північній Чернігівщині р. 1925. (Коротке звідомлення ВУАКу за р. 1925, К. 1926. Стр. 13. Теж, за р. 1926. К. 1927. Стр. 118).

²⁾ Юрій Полянський. Нові археологічні знахідки з Галичини. Записки Наук. Товар. ім. Шевченка у Львові, т. 149 (1928), стор. 9—30 і табл. Georg Polanskyj—Stefan Krukowski. Die erste Paläolithstation in Novosilka-Kostiukowa (Podolien). Окр. відбитка із Збірника Матем.-Природ.-Лікарської Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XXV. Л. 1926. G. Polanskyj. Bericht über Quartärforschungen in Podolien während des Semmers 1927. Sitzungsberichte der Math.-Naturwiss.-Ärztl. Section der Ukr. Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Heft VIII. Lemberg 1928, s. 4—5. Česlav Ambrojevici. Les traces de l'homme diluvial en Bessarabie. Bull. du Musée national de sciences naturelles de Kichineff. Fasc. I. K. 1926. Цитується за розглядом цієї праці: Полянський Юрій. Нові праці про плейстоцен Бессарабії. Окр. відбитка із Збірника Фізикографічної Комісії, вип. II. Львів 1927, стр. 9—11.

³⁾ Е С ѿ ц и н с ь к и й. Археологическая карта Подольской губернии. Труды XI археологического съезда вь Києві. Т. I. Стр. 326: «У села Врублевецъ найдены: небольшою отбивной ножикъ изъ свѣтлаго кремня и такое же толстое остріе вмѣстѣ

Наша колекція палеолітичних виробів походить з урочища Монастирисько, що лежить у віддалі кілометру на південь і схід від с. Врублівців серед урвистих берегів р. Тернави і являє собою невисокий пологий виступ-мис лівого берега ріки. Знахідки походять з делювіяльного

Фіг. 1. Врублівці. Монастирисько. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

суглинку, що вкриває поверхню Монастириська негрубим, порівняно, шаром (в північній частині десь 0,65—0,70 м.). Поверхню Монастириська

сь костями мамонта». Каталог виставки XI археол. съѣзда в Києвѣ. Стор. 36, №№ 2404 2405. Е. О. Сіцинський доводить, що й давнішу вказівку на палеолітичні знахідки біля Кам'яця, відзначену в Уварова, треба прив'язати до с. Врублівців (Нариси з історії Поділля ч. I. В. 1927. Стор. 31—32). Zaborowski в своїх етюдах «Du Dniestre à la Caspienne», перелічуючи, певне, за Уваровим, палеолітичні стації в межах кол. Росії, згадує й Кам'янець-Подільську знахідку, отже з оговоркою, що він бере її під сумнів, не маючи відповідних деталей (Bull. de la Soc. d'Anthr. de Paris. 1895 p. 118).

ореться. На ньому трапляються рештки різних культурних діб ¹⁾. Палеолітичні знахідки нечисленні.

На нашій фіг. 1 наведено найвиразніші з піднятих речей: скребло (rascloir) доволі раннього вигляду (№ 11), чудові різці з ясної прозорої породи: простий, поєднаний із скребачкою, добре ретушований ориньясієнською ретушшю (№ 1) та подвійний з угнутою скребачкою (№ 3), грубий різець з обома фасетованими гранями (№ 2), малий різець подвійний (№ 8) та кутовий ретушований (№ 10), відщепок із зарубкою коло бази (№ 9), високі скребачки (№№4—6) та гембель (rabet) з чорного кременю (№ 7).

Знахідки не творять виразної картини, проте свідчать за приналежність їх до ориньясієнської культури.

Студениця.

Студеницьке палеолітичне сідлище ²⁾, містилося на т. зв. Білій Горі, що стоїть за північною околицею Студениці, праворуч дороги на Бакоту. Біла Гора являє собою справжній невеличкий острівець високого лівого берега Дністрового, утворений в наслідку ерозійних процесів, що відірвали його від більш-менше суцільної дільниці плято й оточили широкою та розлогою долиною в бік до с. Теремці та с. Бакоти. Височінь його сягає десь до 140 метрів над рівнем ріки. В південнім схилі Білої Гори знаходяться відомі студеницькі печери, змінені в своїх планах руйнуванням породи.

Нашу колекцію палеолітичних виробів (загальна кількість піднятих об'єктів дорівнює 815) зібрано на рівній вершині Білої Гори, у південь-східній її частині, саме проти трьох крайніх на схід печер. Поверхню Білої Гори інтенсивно розорюється. Напевне, ця оранка й пояснює рясоту наших знахонок, про яку не згадувалося в передніших описах знахонок зібраних на ній ³⁾.

Всупереч давнішим указівкам на палеолітичні знахідки із західніх околиць Білої Гори, зокрема з ярів між Білою Горою та ур. Гануси-ськом ⁴⁾, по цих околицях жоднісіньких слідів палеоліту не виявлено. Мамутові кістки, що їх раз-у-раз знаходять по тих ярах ⁵⁾, і справді мають за обов'язкових супровідників численні кавали й відлупки кременю, що з них деякі ніби скидаються на виробі людські. Одначе, весь той кремінний груз утворивсь у наслідку природніх причин і, звичайно, нічого спільного з виробами білогорських палеолітиків не має ⁶⁾.

Розгляд білогорської кремінної індустрії та уживаних у виробництві пород доводить, що на Білій Горі ми маємо справу із залишками одної індустріальної доби.

¹⁾ «Моластирницько» відзначене на мапі Е. О. Сіцинського, як місце пізніших знахонок, історичних часів. Археол. Карта, стор. 325.

²⁾ В. Б. Антонович, І. с. Стор. 93—95. Плян Білої Гори та печер №№ 3, 4, 5.

³⁾ Каталогъ выставки XI археолог. съѣзда. Стор. 179—180.

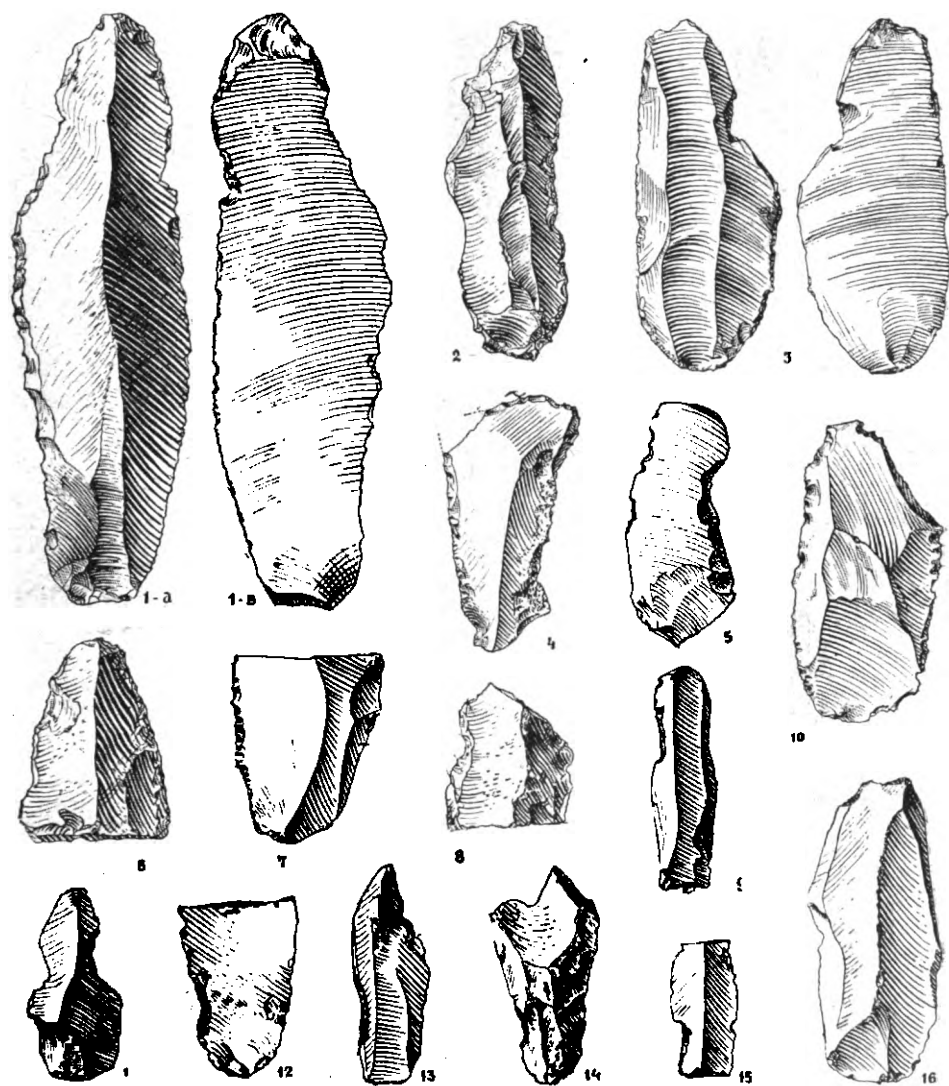
⁴⁾ Н. А. Крыштафовичъ І. с. Стор. 180.

⁵⁾ Е. Сіцинський. Нариси з історії Поділля. Стор. 32.

⁶⁾ Каталогъ выставки XI археол. съѣзда. Стор. 179.

У виробництві з кременю, здебільша, уживано невеликих конкрецій доброї прозорої породи темно-коричнуватої барви (пор. нуклеї на фіг. 3, №№ 17, 18). Їй властива рівна, блакитнава, а тоді біла патина. Поряд неї брали й кремій гіршого ґатунку, переважно, ясно-жовтавого кольору, так само прозорого. Патинізація цієї породи починається окремими білу-

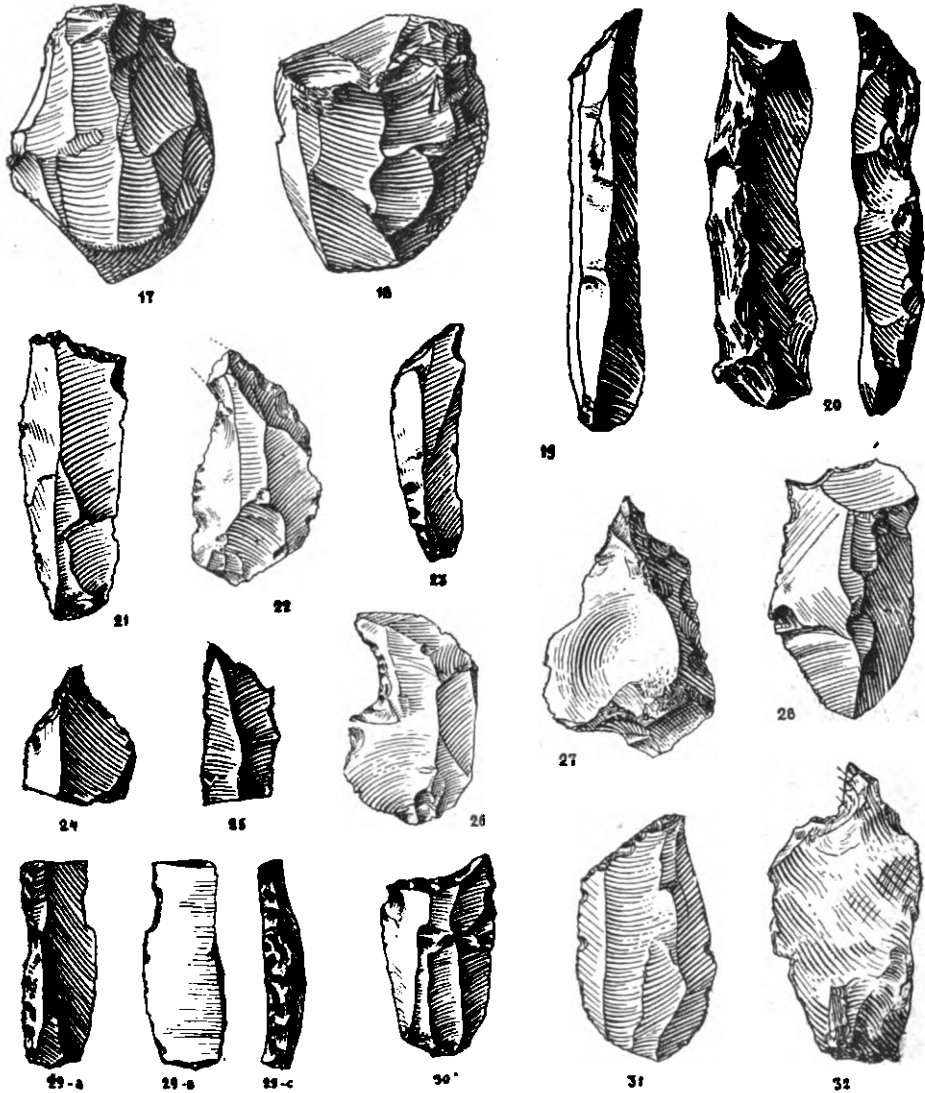

Фіг. 2. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

ватими крапками й плямами, що зрештою зливаються в більш-менш суцільну сугу бруднуватого біло-рожевого чи жовтавого тону.. Отже студеницькі палеолітики, як і мешканці сусідніх стацій у Қолачківцях та Бакоті, зовсім не вживали грубої матової верстової породи сірого кременю, що був улюблений матеріал для виробів за ранньо-неолітичної доби на Студениці.

Перше, що впадає в око із розглядом білогорських знаходок, це— мала кількість справжньої покиди виробництва, або, краще мовити, не пропорційно до неї велике число знярьд.

Не згадуючи за нуклеї, здебільша, пристосовані до вжитку, як гемблі (gabots), скребачки чи різці, раз-у-раз трапляються відлупки неправильної

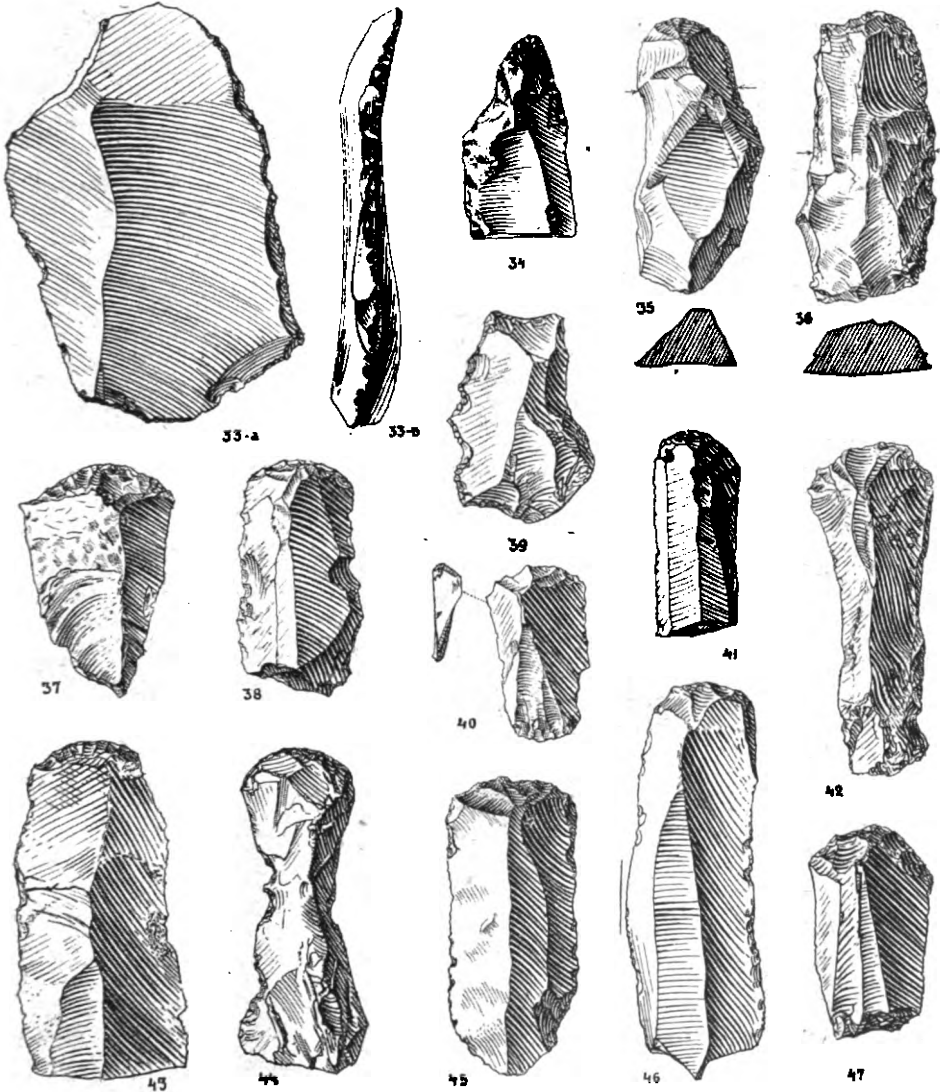

Фіг. 3. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

форми, обернуті на приладдя, головним чином, типу різців (фіг. 9, рис. 79, 82, 83, 84; фіг. 7, рис. 63—66).

Цілу індустрію треба характеризувати, як відлупкову. В ній знати безперечну перевагу коротших і ширших у базі відлупків (éclats), часто субовальних контурів, над подовгастими й вузькими скалками—відщепками (lames).

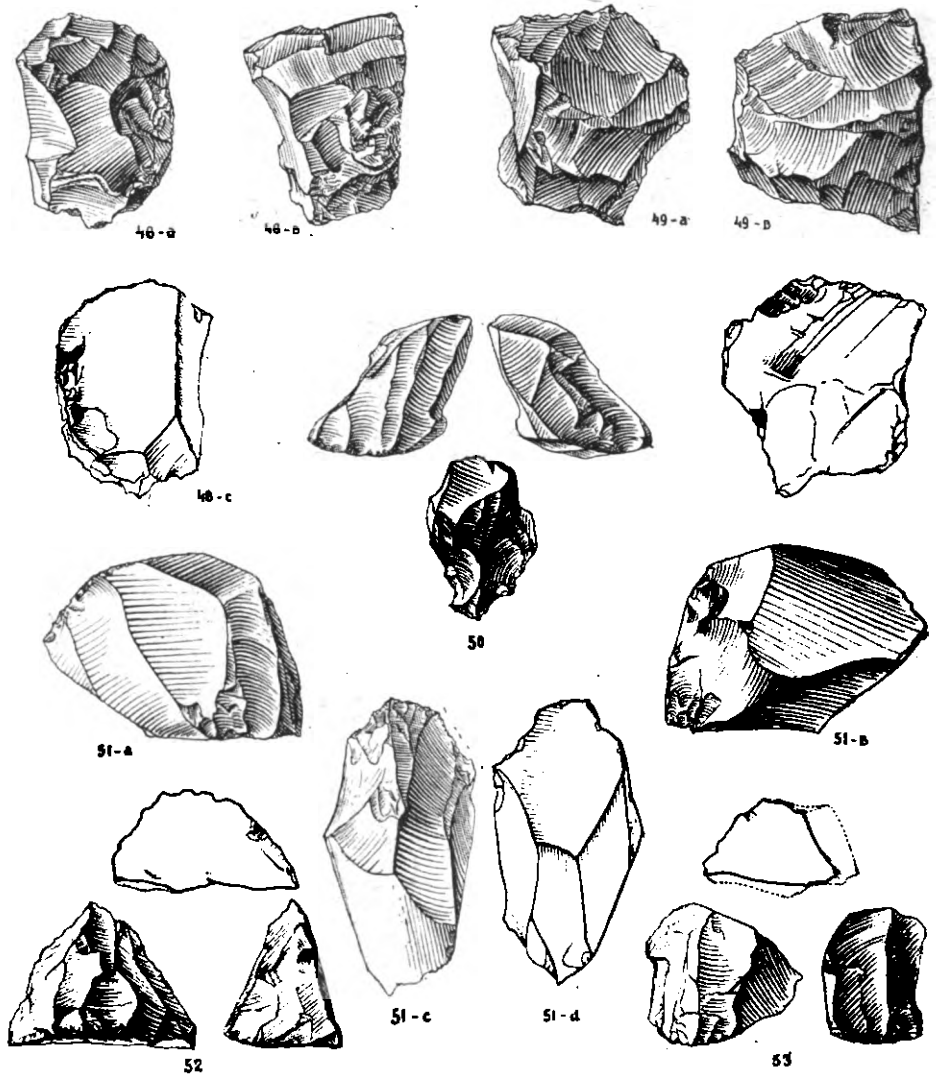
Відщепки в цілому не гарні і справляють враження відколотих аби як. Вони короткі й широкі (фіг. 2, №№ 2, 3, 10, 16). Довгі й широкі примірники, типу наведених на фіг. 2, № 1, так само, як і вузькі відщепки досконалішої техніки і ніби пізнішого вигляду, становлять справжній виїняток.

Фіг. 4. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Характеристичних відлупків певного походження, зосібна нуклеусових, загалом мало. Найцікавіші з них—так звані трикутні в перекрої відщепки з розчавленим середнім рубом (*lames à section triangulaire et à arête médiane écrasée*), зібрані в кількості 18 примірників, так само невеликі, здебільша побиті, іноді поперероблювані в приладдя (фіг. 23, № 20, фіг. 4, № 44, фіг. 9 № 81).

Ретушовані відщепки нечисленні. Добре поретушовані речі, типу уламку наведеного на фіг. 2, № 6, відсутні. Здебільша, трапляються відщепки з ретушю одного краю. Проте речі з увігнутим краєм, як № 2 на фіг. 2, і виразнішими карбовинами, типу фрагментів з № 8 та № 12 на фіг. 2, подібуються зрідка. Невеликі й неглибокі карбо-

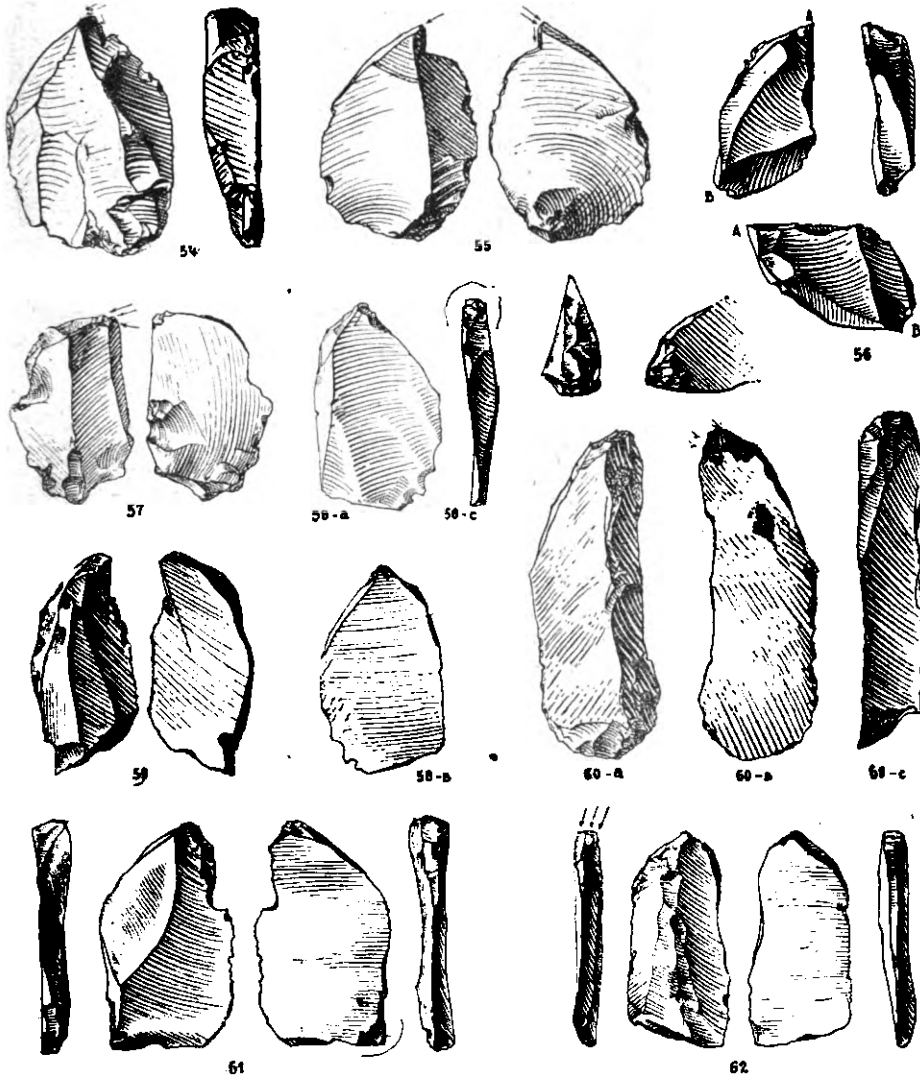

Фіг. 5. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

вини (фіг. 2, №№ 5, 9, 11—14) утворилися в наслідок вживання скалок в роботі, а може й цілком випадково. Найцікавішу серію складають викривлені відлупки з глибокими карбовинами що, правдоподібно, кінчилися кутовими проколками (фіг. 3, №№ 22, 26). З нечисленних відщепків із кінцевою ретушю—цікавіші: примірник із звуженим дрібною ретушю робочим кінцем, що його підкреслено іншим гатунком

ретуші (фіг. 4, № 43) та скалки з кінцевою ретушю і короткими кутовими проколками (фіг. 3, №№ 21, 30).

З категорії відщепків із стесаним краєм трапився лиш один примірник (досить широкий і грубий), що має з другого краю невеличку зарубку (фіг. 3, № 29-а, б, с). Так само відсутні й мікролітичні

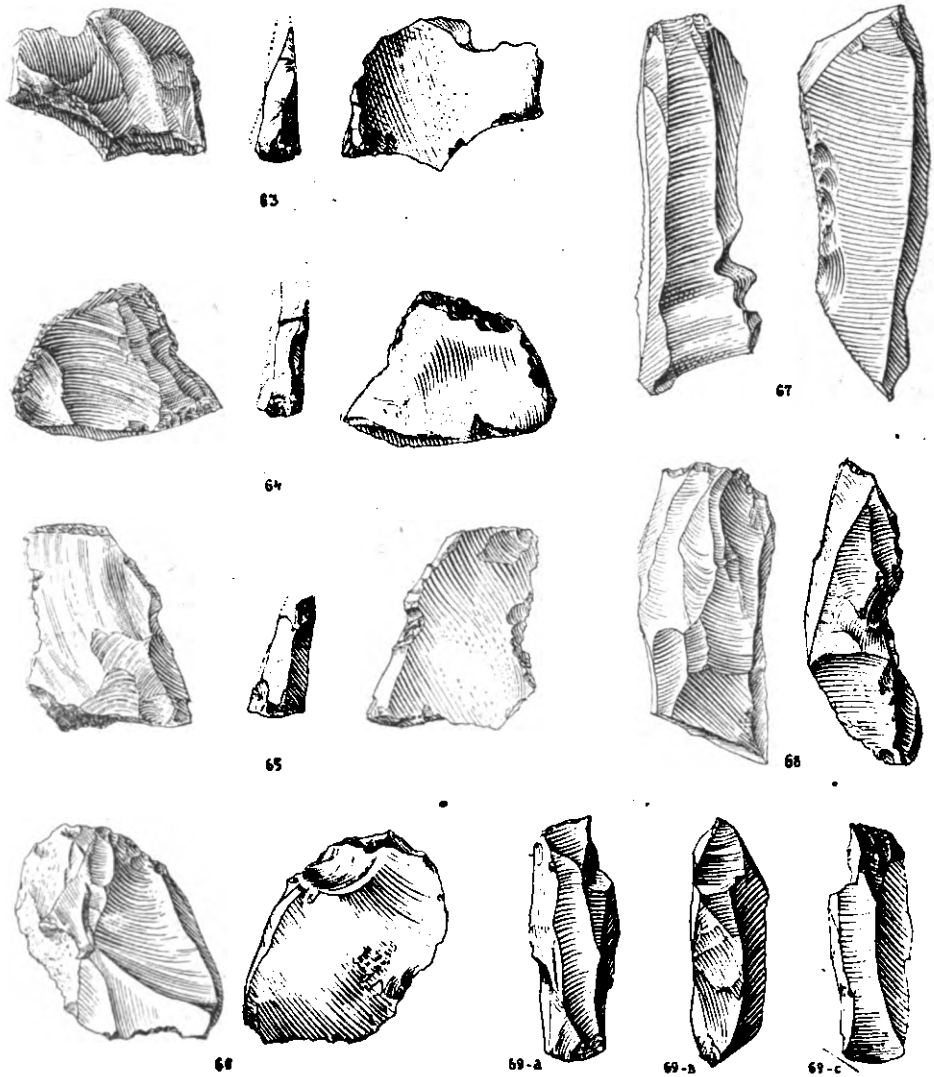
Фіг. 6. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

вироби (пор. єдиний поламаний відщепок з карбовиною й лівим кутовим різцем на фіг. 2, № 15).

Ретушовані й покарбовані відщепки щільно присуваються до скребачок, що їх піднято всього десь біля 3-х десятків. Що правда, до цього числа треба додати 12 скребачок поєднаних із різцями.

Ніби на межі цих двох категорій приладь стоять незвичайно характе-

ристичні: lame-grattoir à nez (фіг. 4, № 34)¹⁾, з лямелярною обробкою кінця, та відлупок з численними карбовинами (фіг. 4, № 39)²⁾. Серед скребачок вирізняються: «скребачка на грубій відщепку» з обробленим лямелярно півкруглим кінцем (фіг. 4, № 35)³⁾ та grattoir-raçloir з гру-

Фіг. 7. Студениця. Біла Гора. ²/₃ нат. вел.

бого відлупку (фіг. 4, № 36)⁴⁾. Решта скребачок—на кінці грубого від-

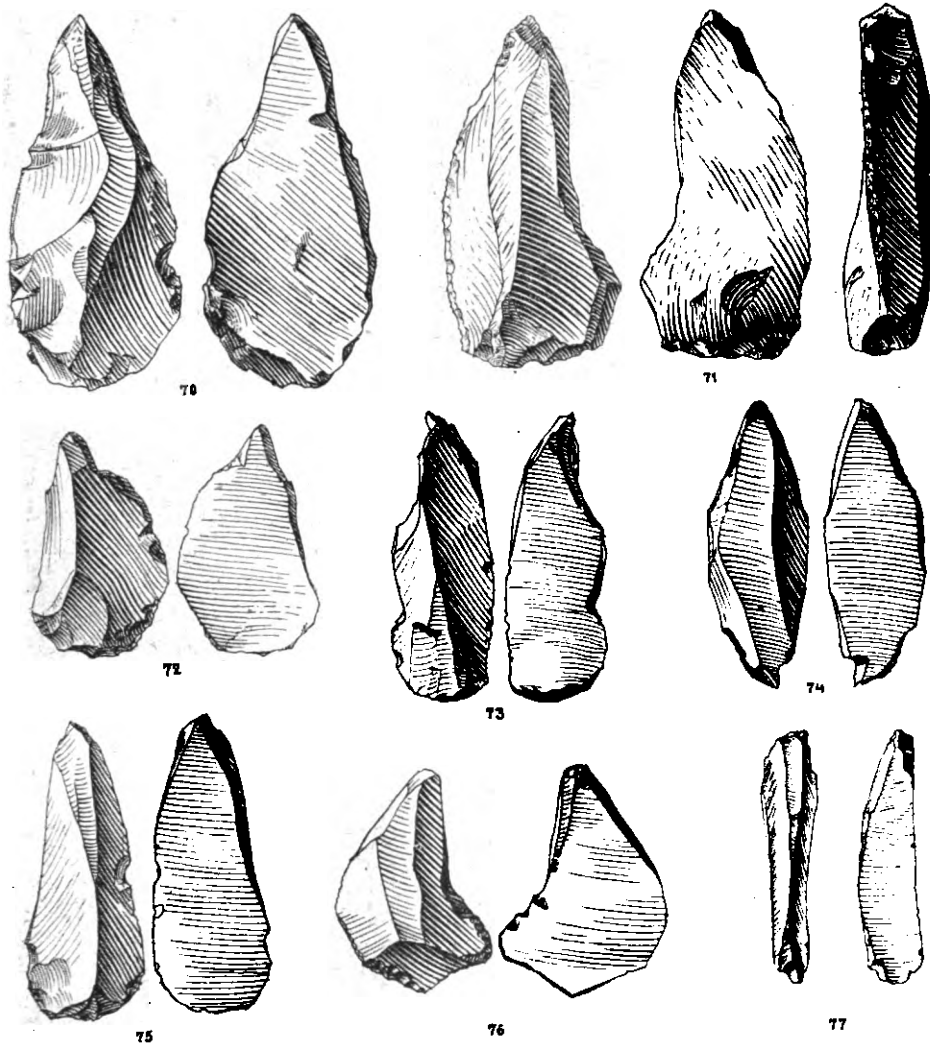
¹⁾ R. R. Schmidt. Die diluviale Vorzeit Deutschlands. Stut. 1912. Taf. XXXIII, № 12. Vildscheuer.

²⁾ Ib. Taf. VI, № 4. Sirgenstein, Spätaurignacien; Taf. XXXIV, № 8. Vildscheuer. L. Bardon, J. et A. Bonyssonie. La grotte Lacoste. R.E.A. 1910, p. 62 et fig. 25, № 15.

³⁾ Поп. A. Rutot. Qu'est ce que l'Aurignacien? Congrès préhistorique de France, VI session, Tours. P. 1911, p. 137, fig. 4, № 1.

⁴⁾ R. R. Schmidt. op. c. Taf. VI, № 14. Sirgenstein, Spätaurignacien.¹

щепку неретушованого (фіг. 4 № 40—41, 45)¹⁾, нуклевсової відколини (фіг. 4, № 44), асиметричного грубого відлупку з неакуратною обробкою в скребачку кінця з горбовинкою обдивання (фіг. 4, № 42). Цілком окремо стоїть великий гаслоїг з широкого відлупку доброго кременю, із запобіжною

Фіг. 8. Студенця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

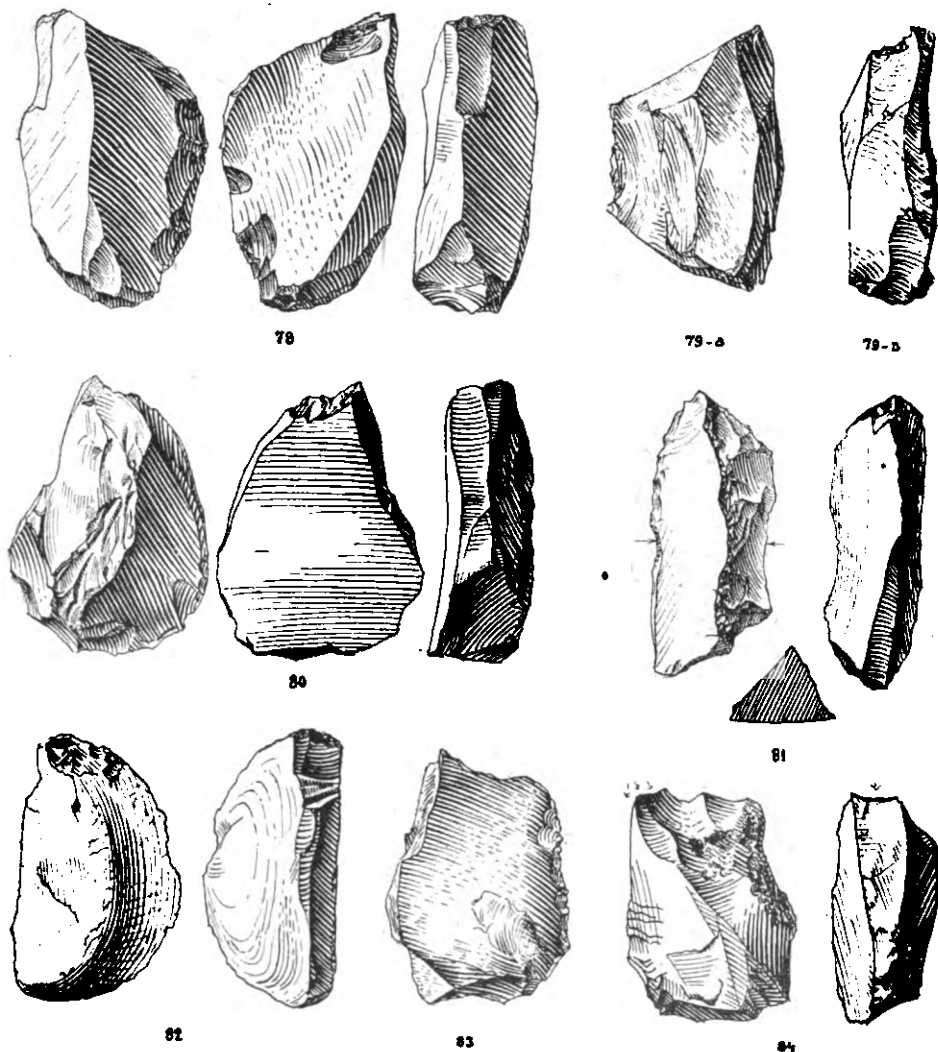
ретушню (ліворуч), стесаний через усей правий край (фіг. 4, № 33)²⁾. Нечисленну та виразну серію знарядь складають нуклеюваті й човнуваті скребачки (фіг. 5). Треба відзначити, що акцентовану випнутість робочого кінця спостерігаємо лише на одному з них (№ 51), типу довгастих та

¹⁾ Ib. Taf. VI, №№ 1, 4.

²⁾ E. Pittard—R. Montandon. L'outillage de la station aurignacienne «Les Rebières II» C. I. A. XIV session, Genève. P. 1913, p. 467, fig. 11, №№ 1, 2, а надто № 2. Пор. P. Girod. Les stations de l'âge du renne dans les vallées de la Vézère et de la Corrèze. Stations solutréennes et aurignaciennes. P. 1906, Pl. XLII, № 1. Cro Magnon.

високих ¹⁾. Решта приладів виявляє інший характер робочого кінця, що підводиться до вершини повільніше й виявляє тенденцію увігнутися, як це знати в подвійній скребачці № 50 ²⁾ або ж на скребачці з № 53 ³⁾.

Проколки, так само нечисленні (12), безпосередньо зв'язуються з карбованими відщепками (пор. відлупок з кінцевою карбовиною на

Фіг. 9. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

фіг. 3 з № 32). Деякі з них, як, приміром, проколка на широкому відлупку з кінцевою карбовиною з правого боку й обробленим лямел'ю кінцем, наведена на фіг. 3, № 27, яскраво доводять зпоріднення з відщепком-

¹⁾ L. Bardon, J. et A. Bouyssonie. Grattoir caréné et ses dérivés. R. E. A. 1906, p. 405, fig. 131, № 21.

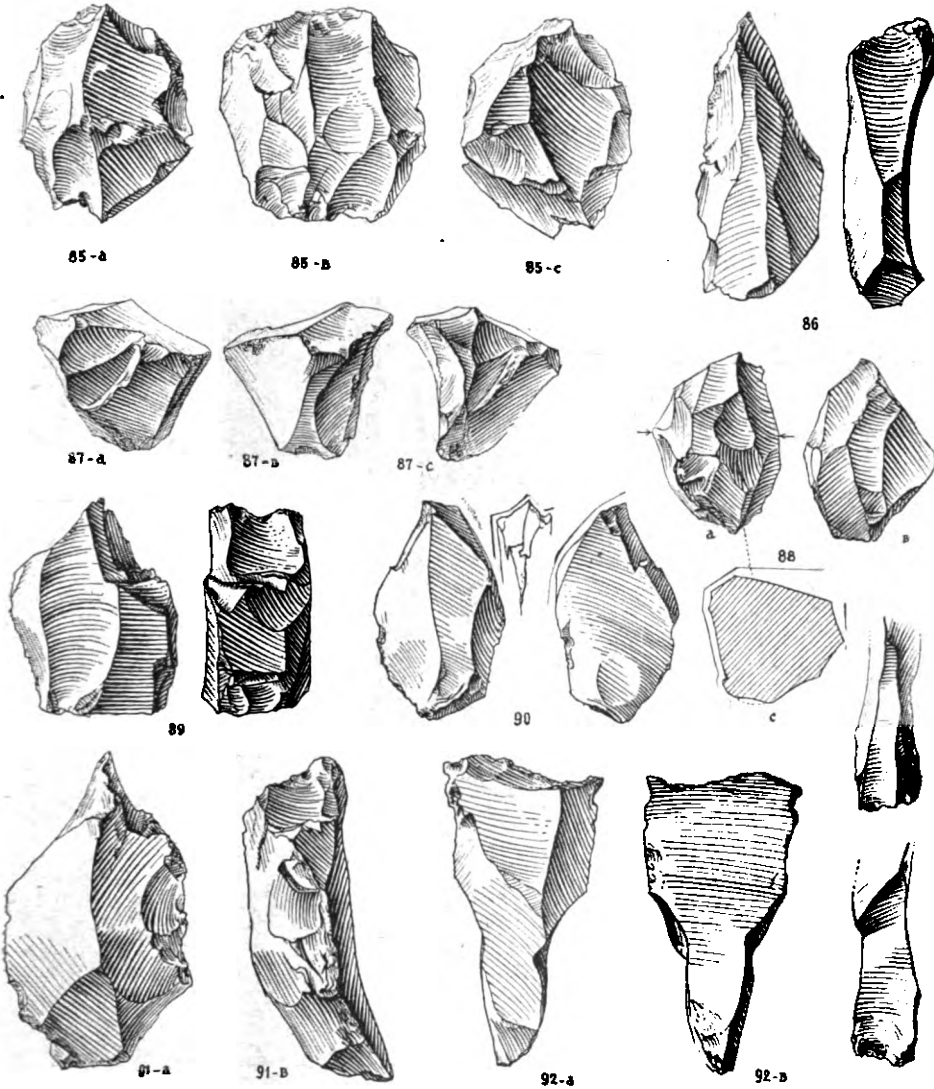
²⁾ Поп. Dr L. Franz. Kleine Beiträge zur urgeschichtlichen Archäologie Niederösterreichs. Mitteilungen der Anthrop. Gesel. in Wien. 1926, h. 3-4, s. 220, abb. 1. № 4.

³⁾ Поп. Bardon—Bouyssonie. Grattoir caréné. P. 404, fig. 130 № 14; p. 405, fig. 131, № 22.

скребачкою з № 34 фіг. 4. На загальнім тлі трохи вирізняються кутові проколки на довгих та вузьких відщепках (фіг. 3, №№ 19 та 23).

Різці становлять найчисленнішу групу знаряддів (172). Їх супроводить велика збірка скалочок одбитих під час виготовлення різців (*lamelles de coup de burin*), що яскраво свідчать за

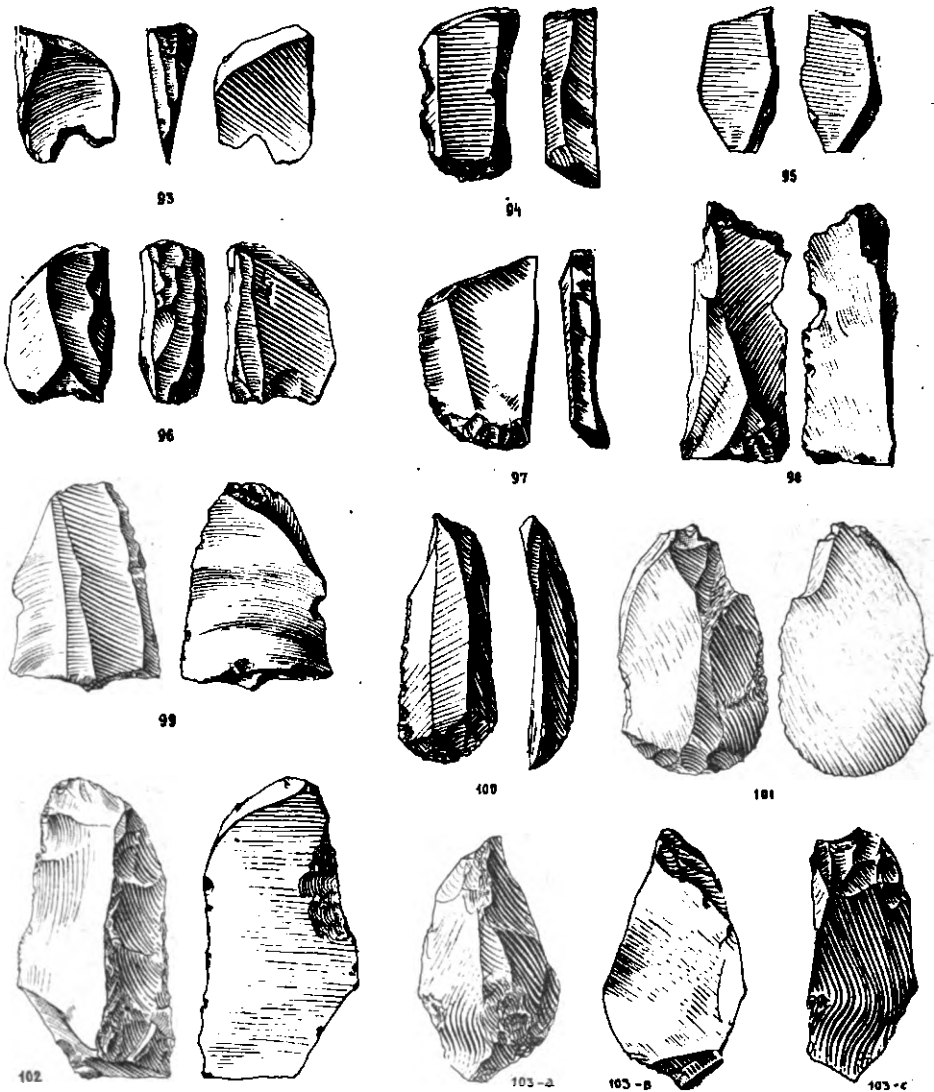
Фіг. 10. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

виготовлення й гостріння різців тут-таки на білогорському плято (фіг. 13).

Перше, що характеризує цілу групу, це різноманітність кремінних відлупків, ужитих на різці. Не було, здається, такого кремінного кавалку, що не міг би перетворитися під рукою білогорського палеолітика в різець. Ми знаходимо різці на нуклевсах (фіг. 10, №№ 85, 88), нуклеюватих скребачках (фіг. 5, № 48), на бокових нуклевсових відколинах (фіг. 9, № 81), просто на грубих—широких і коротких—кавалках кременю випадкової

форми (фіг. 9, №№ 79, 82, 84), на різноманітних відлупках та відщепках, нарешті, на самих *lamelles de coup de burin* (фіг. 12, № 110). В цілому переважають різці, пороблені з відлупків. Різців на відщепках значно менше.

Таку саму різноманітність знати і в типах білогорських різців. Серед них трапилися мало не всі форми, відзначені для цих знарядь. Списувати їх не доводиться. Гадаємо, що численні зарисовки, подані

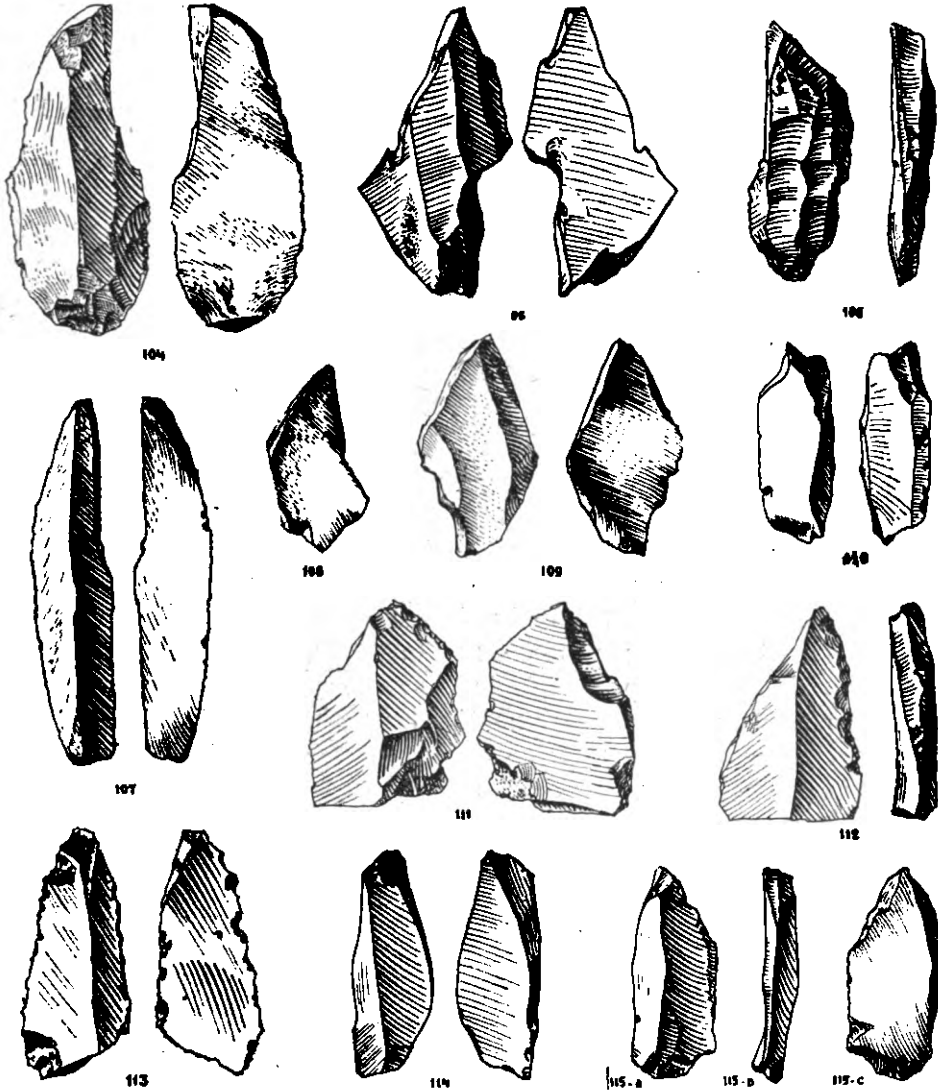
Фіг. 11. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

на наших таблицях, з достатньою повнотою виявляють цю категорію виробів. Однак, не можна не спинитися на головніших відродах різців, а надто на особливостях техніки їх виготовлення й способів гостріння, що вносять, здається, деякі доповнення до передніших спостережень.

З усієї маси різців, зібраних на Білій Горі, можна виділити хіба що кілька більше-менше чітко виявлених серій певних типів. Незрівняно

більшу частину складають різці переходових форм, що їх часто-густо не дається навіть застосувати до певної категорії. Особливо стосується це до класи кутових різців та різців звичайних.

Пильніший розгляд доводить, що це пояснюють певні технічні навички, зв'язані з фабрикацією човнватих скребачок та дугуватих різців, що їх знати в роботі білогорських майстрів, і що в основному зводяться

Фіг. 12. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

до цих двох рис: 1) оброблення горішнього кінця приладдя численними вузькими гранями, що перетворює його в долото полігональне, й 2) збільшення куту, під яким перетинається горішній (пофасетований) кінець приладдя з його краєм, що надає йому високого, дугуватого, «горбатого» профіля. Цю техніку або ж її переживання, в тій чи іншій мірі, знати на багатьох білогорських різцях.

З найбільшою виразністю виступає вона в двох різцях однакової форми, зроблених з овальних відлупків, з дзюбом (*bec*), поставленим по осі відлупку й обернутим праворуч (фіг. 6, №№ 54, 55). Дзюб утворено одним коротким різаківим ударом, скерованим прямовисно, а горішній, вигнутий дугою, кінець оброблено двома (№ 54) й трьома (№ 55) фасетками. Особливо елегантський так пропорціями, як і довершеною технікою сколювання вузьких скалочок, є другий примірник, із зарубкою (*à coche*), що блискучо виконує своє призначення перепинити відколювані скалки (№ 55-b). Перший різець підгострено сколюванням горішнього кінця, і тому його «дзюб» коротший, як рівняти до другого, що не має слідів гостріння.

Так само чітко виступає техніка *burins busqués* і в різці скребачці № 60 фіг. 6, хоча гостріння трохи порушило різаківий дзюб, наблизивши його до поліедру (див. 60-a, b, c, d й д тайлі його долітця).

Ту саму техніку фасетування горішнього дугуватого кінця різців із горбатим профілем ми спостерігаємо на численних зразках різноманітніших груп: і на кутових різцях із зарубкою (фіг. 6, №№ 56, 57), що являють собою переходові форми між дугуватим різцем та різцем кутовим, і в різців з категорії поліедричних (фіг. 6, № 59), і в призматичних різцях (фіг. 7, № 69), і на різних кутових різцях і на різцях звичайних. Ми бачимо її й на серії знаряддів, пророблених з негрубих (0,007—08) відлупків неправильних контурів, з дугуватим робочим кінцем, пофасетованим і підправленим на кінчику дрібними відколупинками (фіг. 7, №№ 63—66), що комбінують в собі риси скребачок, дугуватих різців та різців звичайних. Особливо цікаві № 65—із зарубкою (*à coche*) та № 64, оточений запобіжною ретушшю (на рисунку—вгорі).

Зовсім виїняткові зразки різців переходною від *b. busqués* форми маємо в примірниках, наведених на фіг. 6 з №№ 61 та 62. Морфологічно (двухстороннє стесування) вони належать до категорії різців звичайних. Однак, акцентована випнутість гранів, що сходяться під прямим кутом, і фасетування одної з них—лівої в обох зразках—присувають їх до *b. busqués*. Цікаво, що наші різці виготовано на грубшому кінці відлупку, кінці з горбовинкою одбивання.

А втім, у цілому, різці дугуватого профілю, за виїнятком кількох зразків, як ото згаданого дугуватого різця із зарубкою (фіг. 6, № 55) та різця скребачки (фіг. 6, № 60), являють собою зразки занепаду лямеллярної техніки, техніки сколювання вузьких і довгих скалочок.

Чи так, чи інак, фасетування—найпоширеніший технічний спосіб на Білій Горі у виробництві різців.

Це доводять і нуклеюваті різці (фіг. 10, №№ 85, 87, 88), й бічні різці фасетовані (фіг. 11, №№ 93, 96), і численні (21) поліедричні різці, і так само численні примірники звичайних різців, пофасетованих з одного краю (фіг. 12, №№ 107—109, 115).

Не можна, при тій нагоді не згадати, що бездоганних зразків *burins ordinaires* (з долітцем, утвореним двома гранями, що сходяться під гострим кутом на кінці відщепка, і поставленим перпендикулярно до

його спідньої фаси) немає зовсім. Навіть кращі зразки, як ото наведений на фіг. 12 з № 107, не відповідають тим вимогам і мають бути застосовані до категорії різців поліедричних.

Цікаво, що звичайних різців з обома фасетованими гранями (т. зв. *burins en bec de flûte à facettes multiples Bourlon'a*) так само немає. Фасетування лиш одного руба завжди асиметричного різця *en bec de flûte* з дзюбом обернутим на бік, вказує на генетичний зв'язок його з *burin busqué*¹⁾.

Фасетування рішуче змагається з ретушшю. Найголосніше промовляє за це мала кількість кутових різців з кінцевою ретушшю, яких піднято всього 12 примірників, себ-то щось із 7% всіх зібраних різців.

Фіг. 13. Студениця. Біла Гора. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Примірники, типу ретушованого різця проколки, поєднаного з скребачкою (фіг. 11, № 100)²⁾ або плоского різця з ретушованим кінцем (фіг. 11, № 98)—найрідші вийнятки, що якимось не в'яжуться із рештою різаків знарядь. Найвиразнішу серед ретушованих різців групу складають різці на загостреному відщепку (*b. sur lame appointée*), іноді з фасетованим рубом, або рубом, сколотим із спіднього боку (фіг. 12, № 111, 113).

Взагалі, ретуши на різцях вживаються зрідка. Немає й одного прикладу, щоб вона оточувала приладдя по всім околі, дуже зрідка ретушується один край. Здебільша, ретуш проблено тільки там, де без неї обійтися цілком неможливо: чи як запобіжну чи як карбіжеву, або ж там, де її вимагає призначення знаряддя, як ото в різцях-скребачках. Це мале вживання ретуші пояснює загальний характер індустрії—індустрії відлупку і здебільша грубого, що не так легко кориться ретушуванню та й не так його вже й потребує. Принаймні, фасетування горішнього кінця приладдя, цілком усувало потребу запобіжної ретуші.

¹⁾ Відзначено в Bardon—Bouyssonie. *Grattoir caréné et ses dérivés*. REA. 1906 pp. 410—411.

²⁾ H. Breuil. *Etudes de morphologie paléolithique*. III. *Revue Anthropologique* 1918, p. 320, p. 321 fig. 14, № 64.

Технічні навички, що їх набуто в роботі з грубо відлупковим матеріалом, пояснюють і цікавий факт умисного збільшення різаків долітця (*biseau*) в примірниках з тонкіших відлупків та відщепків. В таких різцях збільшення леза досягалося кількома «різаківими ударами», що їх навмисне скеровано було на стесування верхнього й спіднього боків відщепка. Цим способом іноді різакове лезо давалося збільшити у два рази проти глибини відлупку, з якого його було зроблено (фіг. 12, № 114)¹⁾.

Цей технічний спосіб можна бачити на багатьох зразках різного типу. Однак, як і в більшості інших різців, стесування провадиться, переважно, з одного боку (спосіб уживаний у виробництві плоских різців). З цього боку цікаві два приладдя, наведені на фіг. 11 з №№ 99 та 102. Удари, що ними перебито широкий відлупок і грубий трикутний в перекрої відщепок (*lame à section triangulaire*), з яких зроблено ці приладдя, скеровано на спідній бік і трохи навкоси, що мало наслідком утворення широких на 0,012 та 0,020 долот; після того, леза долот було ще позагострювано поверхневим сколюванням одного боку (№ 99—зосподу, № 102—згори, з лівої грани).

Поруч із дугуватими різцями з горбатим дзюбом та всіма переходовими формами, що тяжіють до цієї форми, на Білій Горі зібрано доволі численні різці кутові та звичайні, що в будові їхнього дзюба знати іншу тенденцію, прямо протилежну дзюбові *burin busqué*. Тим часом, як різці першої категорії характеризують випнутість горішнього кінця та рівність краю, чи випнутість одної грани та рівність другої, в «гостродзюбних» різцях горішній кінець рівний, ба навіть увігнутий, а край стесано сильним ударом і з визначеним бажанням виробити в ньому жолобок (фіг. 10, №№ 86, 89, 92).

Особливо виразно знати цей жолобок на кутових різцях, пророблених з грубих відлупків, та різцях, які я визначаю як «різці на грубому загостреному відлупку» (*b. sur éclat érais appointé*). Характерно, що так само, як і в різцях «горбатодзюбних», в них знати тенденцію по змозі збільшити розміри долота (*biseau*), щоб надати йому ще більшої сили. Дуже часто для того ці різці вироблено з грубезних відлупків та кавалків кременю (фіг. 9).

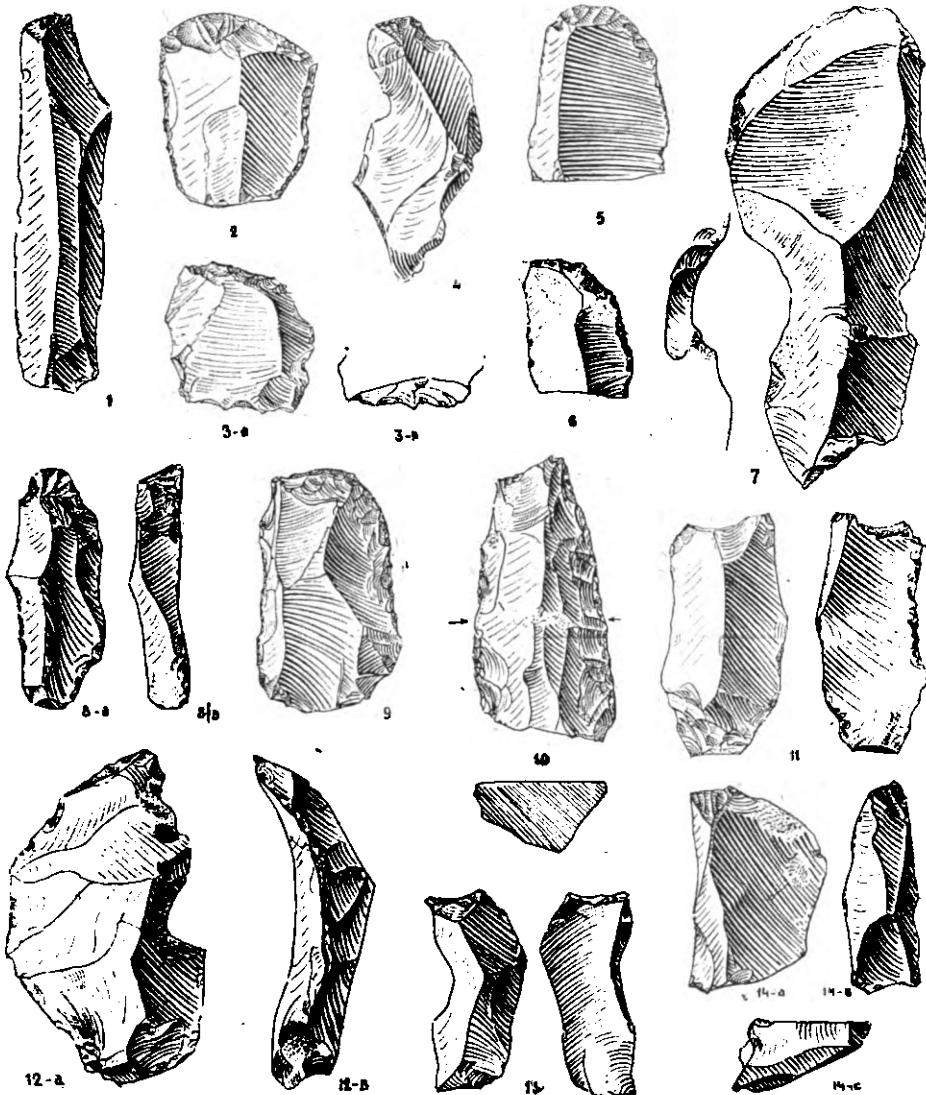
Цікаво, що ці дві форми різаків іноді трапляються разом на дубльованих примірниках (пор. фіг. 9, № 78).

Можливо, що ця друга форма різаків становить пізніший індустриальний етап. Принаймні, ми маємо кілька прикладів переробки—в процесі гостріння різців—горбатодзюбних різаків на різці гостродзюбі (фіг. 9, № 80). Однак, не виключна можливість, що ці дві форми цілком одночасові і їх диктували були спеціальні потреби.

Закінчуючи огляд білогорських різців, не можна не звернути увагу ще на оці характеристичні для цілої групи риси: 1) велику кількість дубльованих різців одного типу (здебільша, звичайно, кутових та простих), як і різних категорій (фіг. 12, фіг. 11, фіг. 6) і 2) чималу кількість підгострених різців, здебільша, з класи кутових та споріднених з дугуватими,

¹⁾ Пор. Arcelin et Mayet. *Solutré*. R. A. 1924, p. 54, fig. 1-1, № 3.

причому гостріння провадилося, головним чином, способом стесування горішнього кінця, себто способом укорочування приладу, а не способом стесування краю, себто способом звужування його, що його спостерігаємо лише зрідка.

Фіг. 14. Бакота. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Отже, підсумовуючи наш огляд і констатуємо більшу чи меншу суцільність зібраної на Білій Горі кремінної індустрії, її можна характеризувати, з боку техніки, як індустрію відлупку, мало розвинутої ретуші й розвинутого фасетування, а з боку форм, як індустрію скребакових (скребаки, карбовані відщепки й відлупки) та долотових (різці й споріднені з ними вироби) інструментів.

Її ориньясієнський характер, здається, не підлягає обговоренню, так само, як і середньо-європейське її обличчя. Визначення її віку передчасне.

Значніша частина списаних речей належить до горішньо-ориньясієнських форм. Одначе, не можна не відзначити, що серед зібраних на Білій Горі виробів є кілька яскравих представників середньо-ориньясієнської техніки (фіг. 3, № 27; фіг. 4, №№ 34—36, 43; фіг. 11, № 100) та взагалі речей старішого вигляду.

Б а к о т а.

Сліди палеолітичної стації виявляються в північ-західньому кутку плято над селом Бакотою, на віддалі 600—650 метрів в напрямі півночі од Бакотських печер і наблизю у такій самій відстані від дороги на Стару Ушицю. Знахідки трапляються, головним чином, по схилах до урвища плятового в бік північ-заходу та до влоговини з північного боку. Межі стації поки що з'ясувати не далось. По всьому, вона обіймає простору площу. Проте наші знахідки з під Бакоти не так численні.

У виробництві кремінного знаряддя уживано, головним чином, невеликих конкрецій темного кременю, хоча поруч з ним вживається й кременю ясної барви.

Індустрію Бакотської стації характеризує велика кількість покиди виробництва з малим порівняно числом викінчених знаряддів. У противагу до техніки з Білої Гори, Бакотські знахідки подають значний відсоток ретушованих речей. Лямелярну техніку знати на багатьох з наведених на нашій фіг. 14 приладдях (1—5, 8, 14). Трапляються речі добре поретушовані, мало не по всім околі, як ото скребачка з № 2 чи подвійне скребло (rasloir) з № 9. Подвійна скребачка (вигнута вгорі, угнута долі) з великою карбовиною з лівого краю (№ 7) і скребло № 12, grattoirs-museaux № 4 та № 8, що з них другий дубльований, творять з попередніми виробами дуже добрий ансамбль і доволі виразно промовляють за середньо-ориньясієнську пору. Їм не заперечують, здається, й інші з наведених на таблиці виробів, а зосібна кутові різці з увігнутим ретушню кінцем (№ 11 і № 13) ці далеко недовершені репрезентанти сім'ї різаківих приладь.

Стара Ушиця.

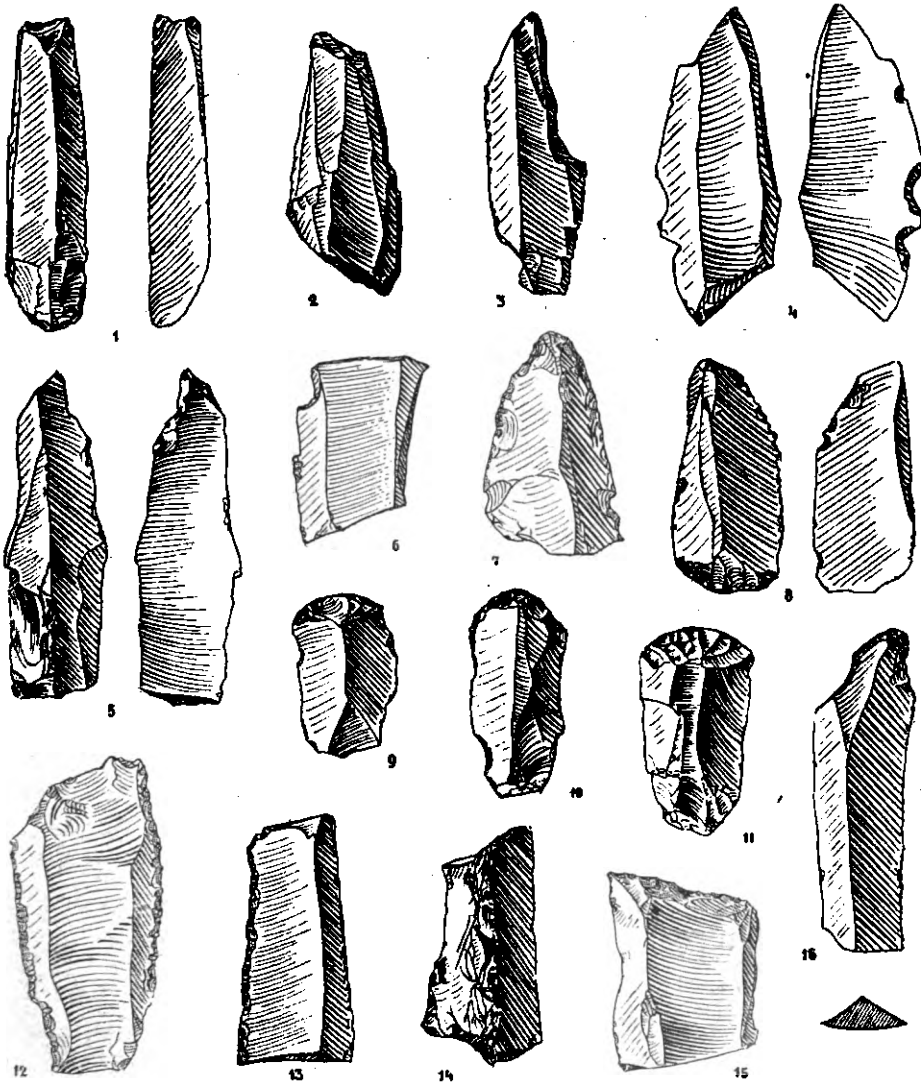
Палеолітичні вироби зібрано край північного схилу т. зв. Пижівської Гори—високого й рівного плято між р. Ушицею та Дністром, понад глибоким яром, що впадає в долину р. Ушиці з північ-східнього боку, зразу ж за виїздом з містечка, ліворуч дороги до с. Пижівки.

Індустрію, головним чином, з місцевої—Ушицько-Пижівської в стислому розумінні слова—верстової породи кременю ясно жовтявої барви, здобуваної із сеноманських покладів гори, характеризує відщепок (lame), що з нього, за малим винятком, і пороблено всі речі. Їх небагато. На нашій фіг. 15 подано найхарактеристичніші з них: поретушовані відщепки, з них один уламок ориньясієнського вигляду (№ 7), доволі численні різці (№№ 1—6, 8) з перевагою бічних, однакової форми скребачки з тонких відщепкуватих відлупків (№№ 9—11), широкий відщепок з ретушованим кінцем (№ 15) та відщепок із двома карбовинами угорі, що стискають його кінець, витягаючи його у «писок» (musaeu)—рис. 16.

На великій простороні Дніпрового узбережжя від ст. Ушиці аж до Калюса поки що слідів палеолітичних стацій виявити не пощастило.

Можемо занотувати лиш одну випадкову знаходку, що правда, надзвичайно типову: човнувату скребачку середньо-ориньясієнського вигляду

Фіг. 15. Стара Ушиця. ²/₃ нат. вел.

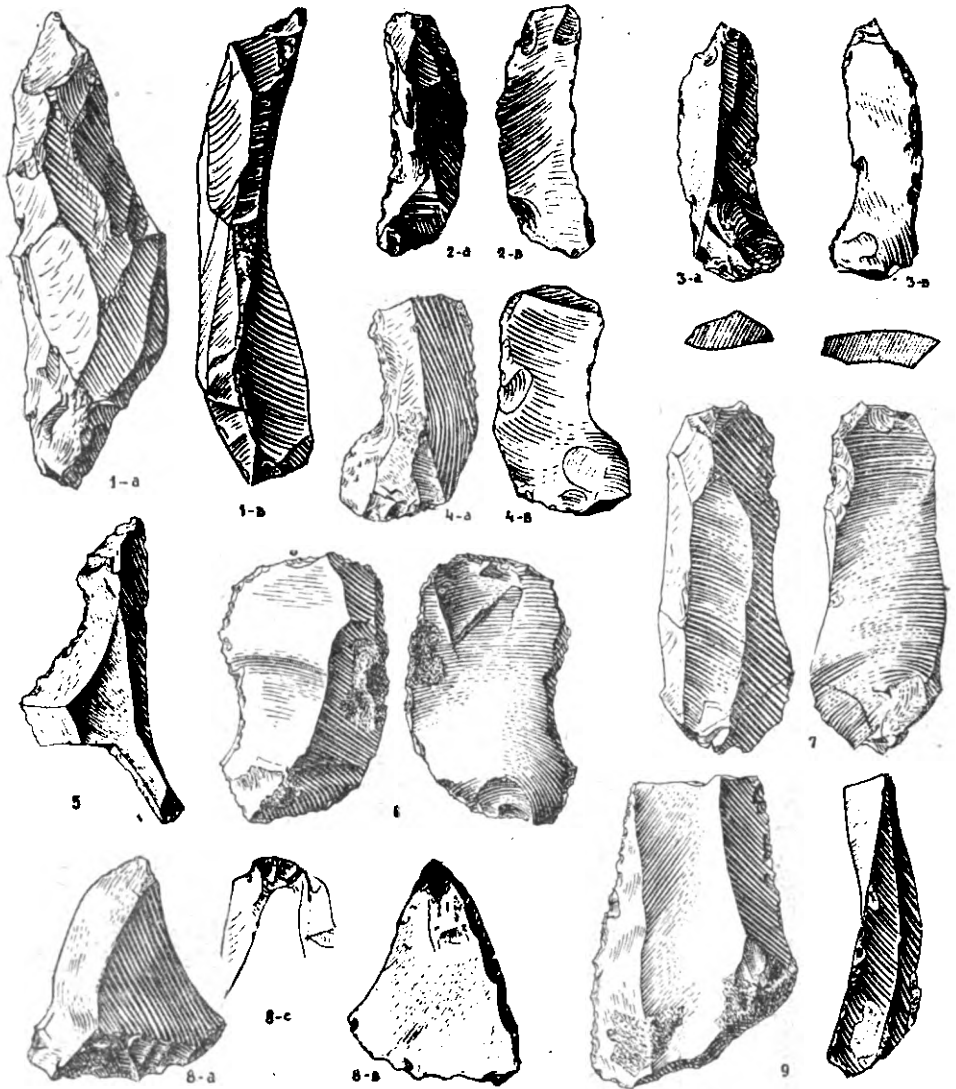
(фіг. 18), підняту на перегоні між ст. Ушицею й с. Лосвцями, недалеко ур. Попова Яма.

Калюс.

Сліди палеолітичного виробництва з кременю виявлено на південнім краї плато лівого берега р. Калюсу, за східньою околицею містечка, в урочищі «за хатами», що обіймає південь-східню дільницю схилу до дороги з м. Калюсу на с. Рудківці. Просторинь, що на ній трапляються

кремінні знахідки, невелика. Рештки виробництва численні, отже, здебільша, безформові й мало характеристичні.

У виробництві вживано, переважно, верстової породи темного кольору

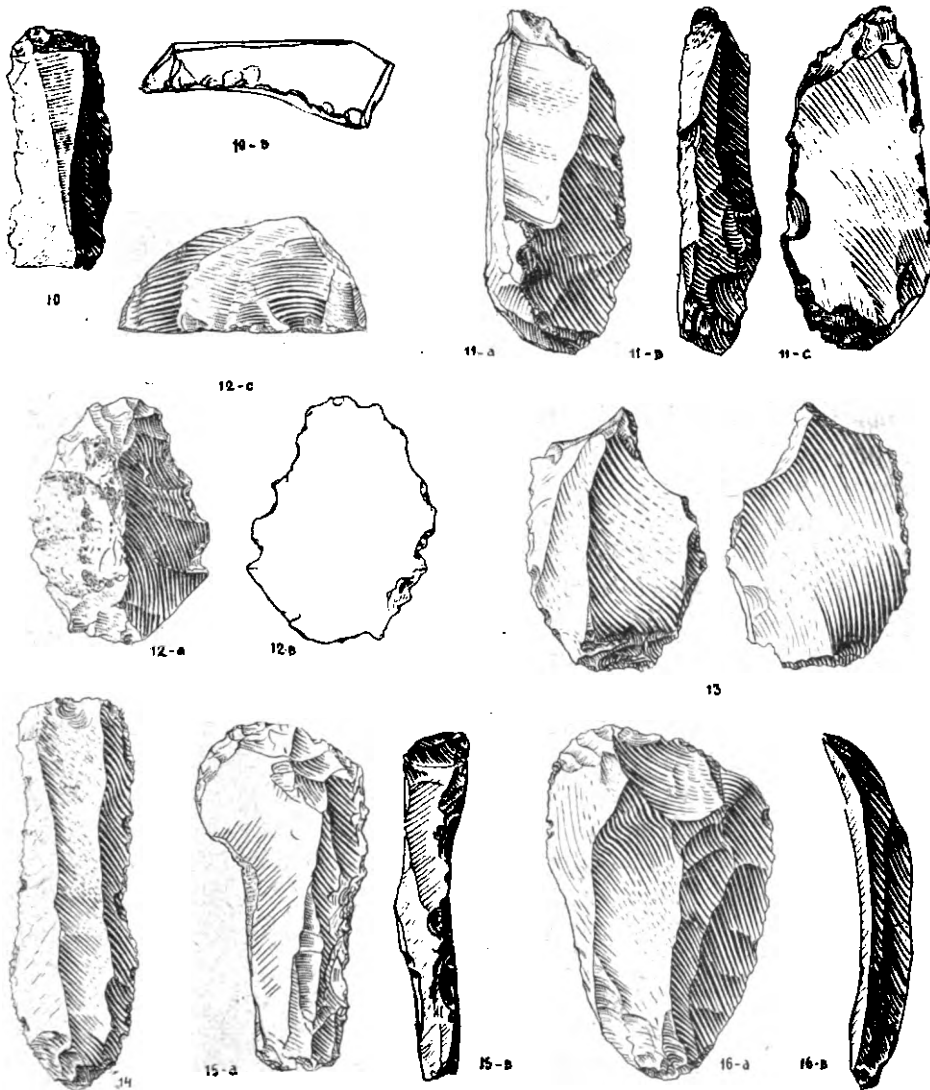
Фіг. 16. Калюс. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Всі знахідки патинізовані; вироби з темного кременю вкриті грубим шаром білої патини.

В техніці Калюського палеолітичного знаходища, як рівняти знахідки до виробів із стацій Студеницько-Ушицького району, знати певні особливості. Поперше, Калюську індустрію характеризує загальна масивність відлупків та скалок, ужитих на знаряддя, що лише зрідка мають симетрійні контури. Здебільша, вони викривлені, як на вісь (фіг. 16, №№ 2—4, 6; фіг. 17, №№ 13, 15, 16), або вигнуті як на верхню фасу (фіг. 16, №№ 1, 7, 9; фіг. 17,

№№ 10, 15, 16). Подруге, їй властиві—поза більше-менше типовою ретушшою робочих дільниць приладдів (фіг. 16, № 9; фіг. 17, №№ 10, 12, 15, 16)—своєрідний спосіб обробки країв, що різко від тої ретуші одрізняється.

Цю обробку провадилося способом розкришування гострих країв,

Фіг. 17. Калюс. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

що мало наслідком численні дрібні відколупини з обох боків приладдя (фіг. 16, №№ 2, 3, 6; фіг. 17, №№ 10, 11, 13). Іноді це розкришування провадилося і з кінців одлупка, в наслідку чого повставали типовіші зразки «повідколупуваних» (écaillés) об'єктів (фіг. 16, № 6).

В інвентарі—з цілковитою відсутністю нуклеїв, на загальнім тлі відлупкової техніки—вирізняються: викривлені відлупки й покарбовані речі (фіг. 16, №№ 2—6), скребачки з широких відлупків з одкинутим

ліворуч робочим кінцем (фіг. 17, №№ 15 та 16) ¹⁾, човнувата скребачка (фіг. 17, № 12) та різці на грубих відлупках—фіг. 17, №№ 11, та 13; фіг. 16, №№ 8—з яких останній (що правда мало виразний) є комбінований із скребачкою.

Так ото виглядають наші палеолітичні матеріали з Поділля, сказати, наші перші від подільського палеоліту враження.

Не зважаючи на їх однобічність, представлено бо їх самими-но виробами з кременю, і брак відповідних даних стратиграфічних, вони дають право говорити за те, що в Середній Наддністрянщині буйно цвілася ориньясієнська культура, яка полишила свої сліди в різноманітних індустріальних виявах.

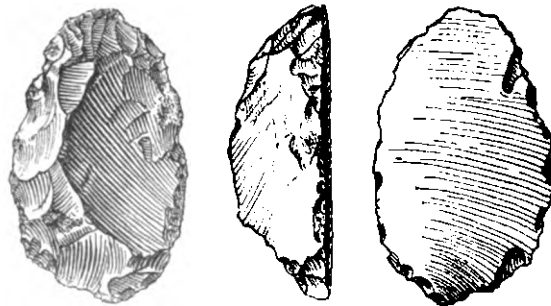
Визначити їх вік і розкласти їх за певною хронологічною скалею поки що не доводиться. Одначе, вже й тепер дозволено висловитися за те, що деякі з описаних стацій заходять у середньо-ориньясієнські часи. Вказівок на глибші доби ми поки що не маємо.

В кожному разі, списані знахідки дещо доповнюють наші дотеперішні відомості за український палеоліт. Якщо попередні матеріали з центральної України давали підставу говорити за своєрідну горішньо-ориньясієнську культуру східно-європейського гатунку, подільські знахідки доводять, що за ориньясієнських часів на Україні існували й інші її вияви, пов'язані з центрально-європейськими осередками.

В своїй сукупності вони позначають на мапі України нову палеолітичну провінцію.

Виявляти її в нових знаходках та паралелях, найсамперед, в північ-східному од Дністра напрямі і в південному напрямі понад Дністром—перше завдання наших дальших дослідів у Наддністрянщині. Друге чергове завдання—розшукати в ній старіші ориньясієнські вияви й глибші палеолітичні форми.

Останнє з тих завдань є найактуальніше. Воно має широке загальне значення. На нашу бо думку, саме на Наддністрянщині треба шукати той міст, що сполучить центрально-європейські палеолітичні осередки з відокремленими від них поки-що палеолітичними оазами Криму й Кавказу.

Фіг. 18. Човнувата скребачка з околиць ур. Попова
Яма. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

¹⁾ P. Girod. Les stations de l'âge du renne. Stations solutréennes et aurignaciennes. P. 1906. Pl. XXXVI, № 6; Pl. LXX (grattoirs incurvés).

II. Ранньо-неолітична індустрія.

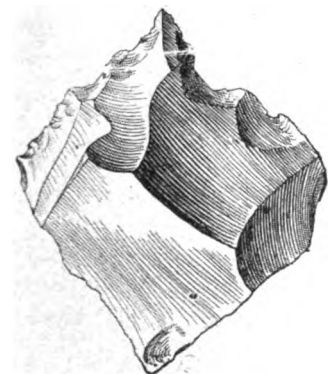
Перші знахідки виробів ранньо-неолітичної фази зроблено було підчас подорожі року 1927, що ставила за мету загальне ознайомлення з передісторичними пам'ятками Дністрового узбережжя між Кам'янцем-Врублівцями-Студеницею та Могилевом-Озаринцями.

З огляду на обмежений час й умови пересування, більше-менше повно оглянути далось лише певні пункти згаданої частини узбережжя. Не мавши змоги перейти його пішки й пересуваючися підводами, довелося поминути кілька дільниць його, головним чином, тих, що лежать осторонь шляху, в меандрових закрутах ріки. Так ото на Бакотсько-Ушицькій дільниці берега р. 1927 оглянуто самі-но ближчі околиці цих пунктів.

Та не зважаючи на це, саме підчас першої екскурсії, було виявлено найвиразніші осередки ранньо-неолітичної індустрії, що цілком рельєфно виступали на тлі інших культурних решток, одрізняючися од них так матеріалом виробів, як і скупченням їх по певних індустріальних гніздах.

Мало того, ця подорож показала, що ранньо-неолітичні знахідки належать до двох одмінних груп: Студеницько-Ушицької з великими виробами з ясних пород кременю і Калюсько-Могилівської з меншими мірою виробами темного кременю, здебільша, вкритого компактным шаром білої патини. Хронологічні різниці тих двох фацій поки що не з'ясовано.

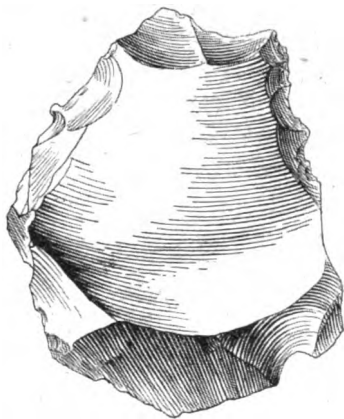
Екскурсія р. 1928, заповняючи деякі інтервали (Бакота - Дурняківці - Колунівка - Ушиця) кількосно мало доповнила попередні матеріали й фактично лише вкомплектувала знахідки з району першого. Поки що ми ним і обмежемося.

Фіг. 20. Патринці. $\frac{2}{3}$.

Найголовніші пункти знаходок—околиці с. Патринців, м. Студениці, с. Бакоти й м. Старої Ушиці. Близькі один до одного територіяльно, знайдені в однакових що-до загальної ситуації умовах і поєднані спільним характером техніки, а подекуди й спільними керівними формами,—значені пункти виявляють і певні особливості, що надають кожному з них своєрідного вигляду. Тому, можливо, найдоцільніше буде й подати опис знаходок з кожного пункту окремо.

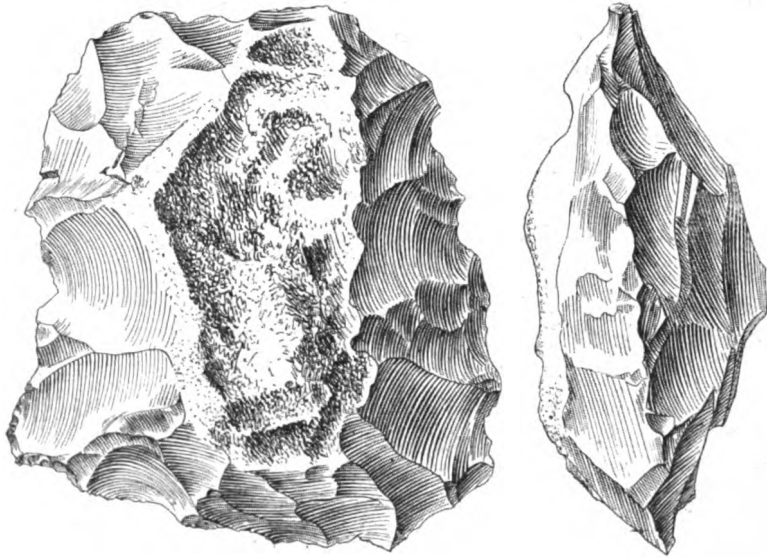
1. П а т р и н ц і. Ур. «Огнен»—високий щовб за північ-західньою околицею села, що південним боком знімається над річкою Студеницею. Знахідки трапляються понад західним урвистим схилом щовба до безі-

Фіг. 19. Патринці. $\frac{2}{3}$.

менного струмочку, що обтікає його з південного заходу. В масі складаються вони з грубих, широких і коротких відлупків та призматичних кавалків сіро-зеленуватого матового в білих крапках кременю місцевого походження. Техніка—оббивання. Ретуші, як такої, брак.

Вироби складаються з: пооббиваних лише по певних дільницях країв відлупків (до 0,092 упод., широкі на 0,045—48), що могли правити за скребла; скребла суб-трикутніх контурів з обробкою обох країв й увігнутим кінцем (фіг. 19); грубого свердла з коротким і широким вістрям, добре підгостреним оббивкою (фіг. 20); довгастих призматичних кавалків з пооббиваними в роботі кінцями та ребрами (0,055—0,080 впод.), типу одбивачів (найчисленніша група); кидальних каменів (projectiles

Фіг. 21. Патринці. ²/₃.

pucléiformes)—кубуватих та плесковатіших вугластих; уламку сокири з округлим лезом та грубої сокири суб-трапецевої форми, з випнутими боками, обтесаної способом сколювання широких мушлюватих відлупків і підправленої дрібними ударами (фіг. 21).

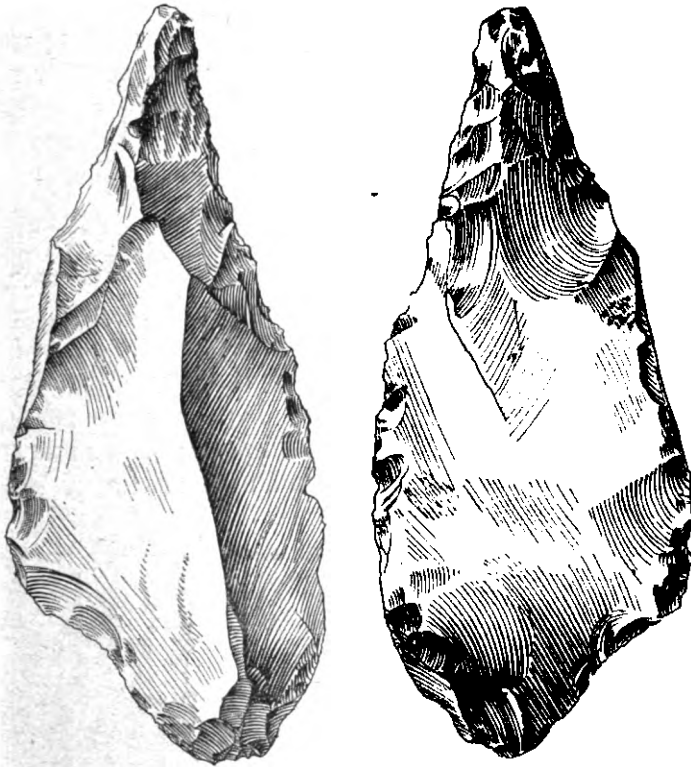
2. Студениця. Біла Гора. Цілком відокремлено від інших культурних залишків, які трапилися на Білій Горі, в західній частині її вершини виявлено справжнє «гніздо» ранньо-неолітичної індустрії, що обіймає невеличку просторинь, деь певне, на 40—50 кв. метрів. Вона не притягає до себе уваги одразу, бо весь добре задернований північ-західний схил Білої Гори рясно вкритий кавалами й виходами вапнякової породи, що замаскують культурні рештки.

Сировий матеріял—місцева верствова матова порода сірої барви різних відтінків (од зовсім ясного, сливе, білого і до густо-сірого), що лише в малих уламках дає рівний тон, а, здебільша, виявляє темніші прошарки та плями іншого барвлення. Поряд неї зрідка подибуються кавалки круглястих конкрецій темнішого зеленкуватого кременю з гру-

бою на кілька міліметрів шорсткою корою, що справляє враження губкуватих на них наростів чи напливів.

В техніці чітко простежується ті послідовні стадії, які проходив був під рукою майстра цей невдячний матеріал.

Попереднє обтісування безформових кавалів породи сильними ударами дало грубі відлупки обох типів (довгастих відщепкуватих та широких мушлюватих), що з погляду індустриального спиняють увагу не так своїми розмірами (до 0,150 упод. та 0,060 завш.), як дуже широкими «планами удару». Часто-густо ці плани сягають 0,030—0,035 упод. при висоті від 0,010 до 0,025.

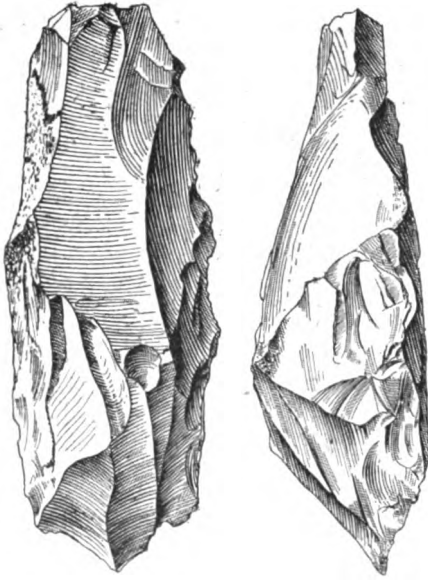
Фіг. 22. Студениця. ²/₃.

Дальша обробка обтесаного кавалу, що набував призматичної форми, провадилася звичайним способом сколювання тонкіших відлупків та оббивки поверхні, які й надавали йому зрештою потрібних для виробу обрисів. Після того, виріб остаточно підправляли, головним чином, в робочих його дільницях.

Технічні способи пояснюють загальний характер інвентаря, що складається виключно з грубо-відлупкових знаряддів та приладь, пороблених з призматичних кавалків. В ньому зовсім немає більш-менш типових відщепків, так само, як серед покиди не трапилося справжніх нуклеїв. Призматичні кавалки, що мають якусь подібність до ну-

клеїв, треба розглядати, як недороблені речі, покинуті в другій стадії обробки.

Не зважаючи на малу просторинь, що її обіймає це індустріяльне гніздо, зібрані на ньому вироби складають доволі виразний ансамбль.

Фіг. 23. Студениця. $\frac{2}{3}$.

Їх треба поділити на дві основні категорії, що, загалом беручи, повстали в наслідку відзначених технічних способів: 1) приладдя з призматичних кавалів, ударні та 2) знаряддя відлупкового походження, призначені «шкребти» та «свердлити». Ми подибуємо лише кілька приладдів, що їх зроблено в сенсі протилежному.

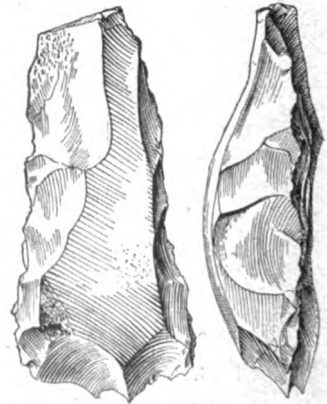
Приладдя першої категорії, своєю чергою, складаються з двох груп: виробів, що стискалися рукою, та струментів розрахованих на держак.

Поминаючи один-єдиний одбивач, ударні приладдя першої групи являють собою або ж довгасті прилади у вигляді високої тригранної піраміди з вузьким кінцем (призначення—«довбати») або ж короткі гранчасті вироби з ширшим робочим

красм (призначення—«трощити», може, «колоти»). Перші з них стискається всією рукою, причому великий палець лягає на нешироку п'ятку грубошого кінця; другі—менші, стискається самими-но пальцями, а широка (0,055 на 0,045—40) п'ятка впирається в долоню.

До них треба долучити викінчене знаряддя з грубезного відлупку (упод. 0,154, найб. шир. 0,064), пооббиване по всім околі, що дуже добре впадає в руку й не може бути визначене інакше, як *coup de poing* (фіг. 22).

Другу групу ударних приладдів (до держака) складають: 1) пікоїдальні струменти трикутного перекрою із звуженим гострим або ширшим долотуватим робочим кінцем і 2) сокири. На жаль, ці останні дійшли до нас, здебільша, в уламках або недороблені (фіг. 23). Невеличка ціла сокирка (фіг. 24) подає тип випнутих з одного боку гостроверхих сокир трохи поширених до леза.

Фіг. 24. Студениця. $\frac{2}{3}$.

Знаряддя відлупкового походження (всі для роботи «в руці») репрезентують самі-но скребла з мушлюватих відлупків, пооббивані по дузі як ото примірник на фіг. 25, чи з довгастих скалок, підправлених з одного

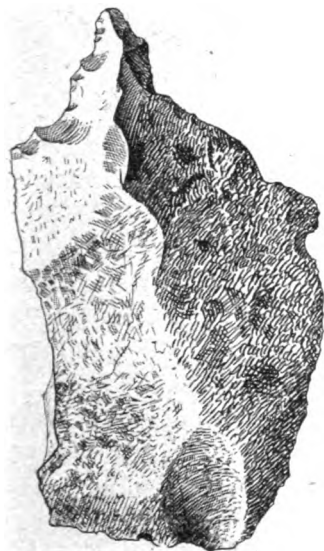

краю, та грубих свердлів з широких пласких відлупків, б. м. старанно оббитих на самому лише кінці (фіг. 26). В цій групі можна відзначити хіба що один прилад оригінальної форми (фіг. 27): добре обтесаний з країв та на ширшому робочому кінці, він комбінував у собі, здається, елементи різних знарядь і в кожному разі стругеля. Виїмка біля правого краю і сколотий лівий кут горішнього кінця розраховані на краще стискання приладу пальцями.

3. Б а к о т а. В бакотській групі знаходок, що походять з нечисленних загалом скупчень решток виробництва, виявлених, переважно, понад західнім краєм плято лівого берега дністрового, переважають довгасті ударні приладдя типу одбивачів. Однак, зібрані матеріали полишають враження невиразне. Серед інших форм, що подекуди творять паралелі до інвентаря попередніх пунктів (скребла з грубих відлупків, нуклеюваті кидальні кремінці, свердла, то-що), як певний новий тип можна відзначити лише скребла з увігнутим і зазубленим робочим краєм (фіг. 28).

Фіг. 25. Студениця. $\frac{2}{3}$.

Фіг. 26. Студениця. $\frac{2}{3}$.

4. С т а р а У ш и ц я. В околицях Старої Ушиці ранньо-неолітична індустрія виявляється найвиразніше. Окремі речі й невеликі скупчення покиди трапляються по всій сливе Пижівській горі, що становить собою високий і рівний лівий берег р. Ушиці, оточуючи містечко з південь-сходу до Дністра.

Добре визначене індустріяльне «гніздо» виявлено в північ-західньому куті Пижівської гори. Воно обіймає чималу просторинь, десь певне до 1000 кв. мтр. Оранка й дощеві води порушили його цілість. Знахідки трапляються розкидані по всій його площі. Певно окреслених скупчень решток, типу Білогорського гнізда, не знати.

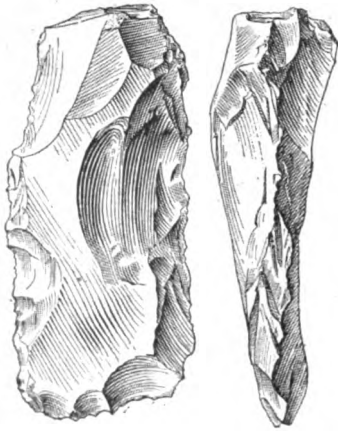
Матеріал—матовий ясно-сірий кремій, темніше забарвлений в поверхневих шарах породи, та прозорий кремій ясно-жовтуватої барви з білішими жилками й іржавими вкраплинами. Невичерпанні запаси обох пород грубими шарами виступають в сеноманських покладах Пижівської гори.

На жаль, ми позбавлені можливості подати відповідну картину старо-ушицької індустрії, що, з огляду на різноманітність виробів і цілком незвичайні своїми розмірами зразки покиди, вимагає численних

і до того ж великих ілюстрацій. Ми змушені обмежити ці ілюстрації лише тим матеріалом, що допомагає скласти загальне уявлення про ранішу фазу неолітичної культури західнього Поділля.

Тло знаходок творять численні одбивачі та грубезні відлупки мушлюватих контурів.

Серед одбивачів знайшлися, здається, всі типи цих знаряддів: і довгасті призматично обтесані з одним робочим кінцем (здебільша, гострішим), і коротчі конусуваті з ширшим робочим краєм, і плесковаті субовалеві

Фіг. 27. Студениця. ²/₃.

Фіг. 28. Бакота. ²/₃.

форми, і яйцюваті, і, нарешті, круглясті. Їх розміри та форму подиктували певні призначення. Наймасивніші з них належать до двох перших відродів, що важать 1120, 770 та 890 грамів. Їх осі—0,145, 0,120, 0,090 ¹). Найменші (круглясті) важать 400 та 200 грамів. Їх діаметри—0,075 та 0,057.

До групи пристроїв до обробки каменю відносяться й так зване «ковадло» (enclume) типової форми: високий (0,060), довгастий (0,175, кавалок кременю сливе сегментового профілю з б. м. рівною базою (найб. шир. 0,068) та розтрісканою в роботі поверхнею (вага 960 грамів).

Найбільші відлупки (виключно мушлюватих типів) вражають своїми незвичайними розмірами та вагою. Примірники з висотою в 0,130—0,125, широкі на 0,130—0,100, вагою в 750—800 грамів, не становлять винятку. Деякі з них, після незначної підправки країв, правили за знаряддя (фіг. 29 та 32). Ударні плани тих відлупків сягають 0,073 на 0,026 та 0,060 на 0,032!

Серед покиди менших розмірів подібуються довгасті відлупки й шірокі відщепки. Як і на Білій Горі, їх уживано, переважно, на скребла, а подекуди й ножі.

¹) Найбільший з відомих мені одбивачів подільських—чудовий одбивач яйцюватої форми, знайдений в околицях с. Колунівки біля Ст. Ушніці, що його подарував Кабінетові Антропології Г. В. Борзаківський, важить 2150 гр.; вісь має 0,135, шир.—0,094.

Так само, як і під Студеницею, на Пижівській горі не трапляється типових нуклеїв. Великий нуклеюватий кавалок пірамідальної форми (вис. 0,090; база 0,160 на 0,105; вага 1203 грамів), обтесаний лише в частині своєї поверхні, можна застосувати до нуклеїв хіба що з оговоркою. Інші призматичні кавали треба розглядати, як несформовані вироби або як певну до них «заготовку».

Отже та безперечна спільність індустріальна, що її спостерігаємо ми на Студеницькій та Старо-Ушицькій стаціях, не поширюється на їхній інвентар.

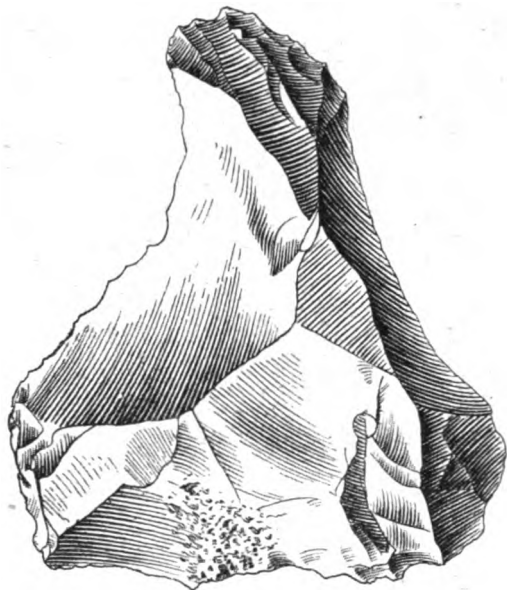
Білогорська стація подала чималу кількість ударних інструментів для роботи «в руці». Як що не вважати на серію одбивачів, таких ударних приладдів на Старо-Ушицькій стації ми не знаходимо зовсім.

Знаряддя поділяється на дві виразні групи: різних виробів до шкря-

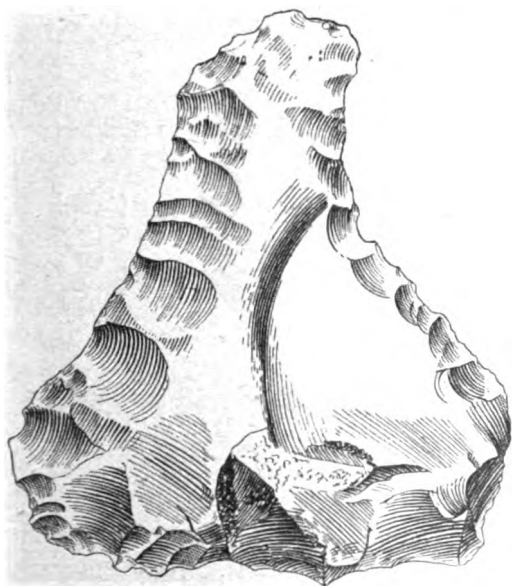
бання й різання та приладдів до держака (сокири, переважно).

Значнішу більшість приладдів першої групи становлять скребла. Їх роблено з найрізноманітнішого матеріалу. Найперше впадають в око скребла з великих відлупків, оббивані лиш з одного краю. В деяких примірниках цей край буває зовсім рівний і сягає 0,130 м. завдовжки. Поширеніші є типи з вигнутим або угнутим робочим краєм, завдовжки до 0,105 м. Іноді скреблові краї оброблені дрібними карбованими, що надають їм вигляду пилки. До цього відроду треба застосувати й примірник, наведений на фіг. 29.

Попідправлюваний по всіх трьох сторонах, хоч з одного лише боку, спіднього, він належить до кращих виробів цього гатунку, так само, як і скребло із заокругле-

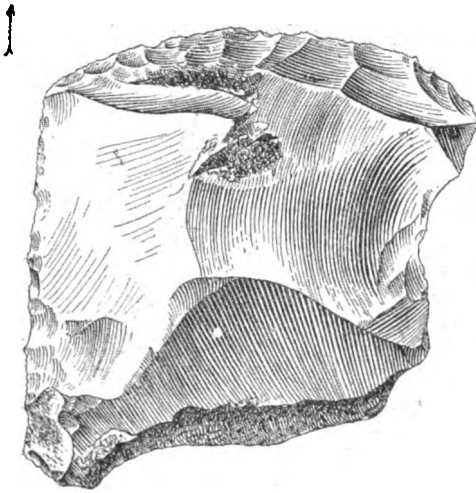

Фіг. 29-а. Стара Ушиця. $\frac{2}{3}$. Вигляд зверху.

Фіг. 29-б. Стара Ушиця. $\frac{2}{3}$. Вигляд зісподу.

ним робочим краєм, типу скребачки (фіг. 30). Поминаючи доволі численні скребла з відлупків неправильних контурів, оброблені в певних ділянках країв, подаємо цікавий зразок плоского дубльованого скребла, оббитого по всім околі (фіг. 31).

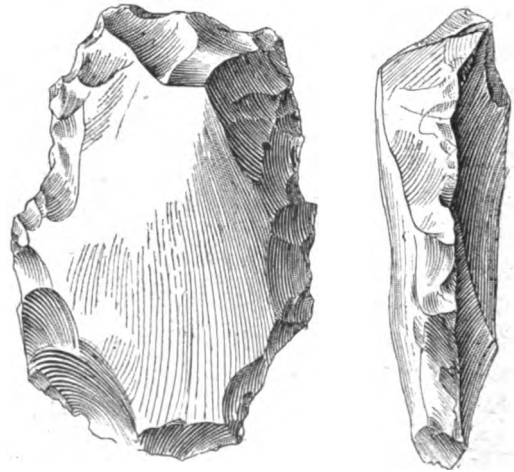
Фіг. 30. Стара Ушиця. ²/₃.

Поряд скреблів треба поставити аналогічні формою приладдя іншого призначення. Вони мають добре підгострений підправкою з одного боку або стесаний з двох боків вигнутий робочий край, призначений «сікти». На нашу думку, їх треба означити як *couroirs* (фіг. 32, 33). Групу приладдів «в руці» закінчують свердла, подібні до Патриницько-Студеницького типу.

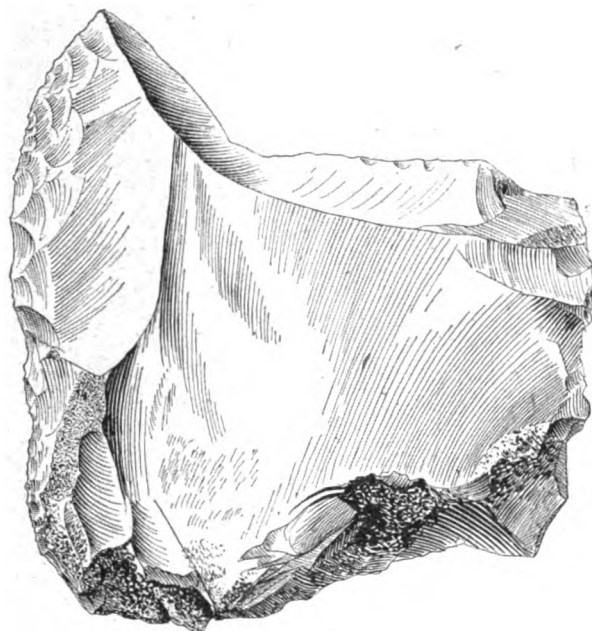
Що-до приладдів до держака, то їх репрезентують *pics*, транше та сокири.

Фрагменти *pics* належать до приладдів з відроду тригранних, оббиваних по самих-но гранях, і з одним загостреним кінцем (типу, поданого на фіг. 34). Висота трикутника перекрою—0,042 та 0,023. До роду *pics* з широким робочим кінцем (типу *pic-ciseau*) відноситься й велике приладдя трикутного так само перекрою, отже плескатише (0,170 завд., 0,065 завш.; вис. перекрою—0,062).

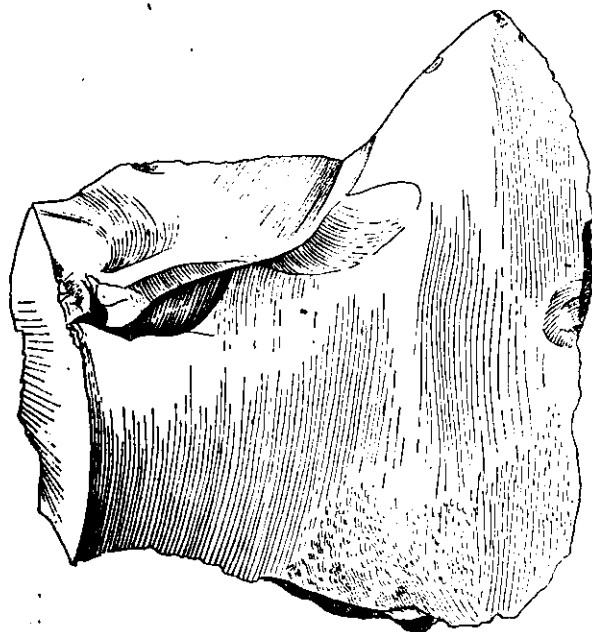
Повного уявлення про групу сокир дістати не можна, бо, здебільша, дійшли вони в фрагментах. Деякі з них виказують старіші форми, як от уламки гостроверхих сокир, оббиваних з обох боків, або мало не трикутня сокирка (вис. 0,078, шир. леза—0,045), оббита лише по довгих сторонах і з одного боку (спідній бік рівний, лезо без підправки), що й формою й технікою обробки наближається до транше. Інші—подають пізніший тип довгастих пласких сокир із вигнутим лезом, типу широких долот (шир. леза 0,049—0,051; grubinь—0,019—0,020). Піднято ще дві маленькі сокирки трохи поширені до леза; одна оброблена по всій поверхні з обох боків, друга (з відлупку) оббита по самих-но краях, отже з обох боків трохи згладжена шліхуванням.

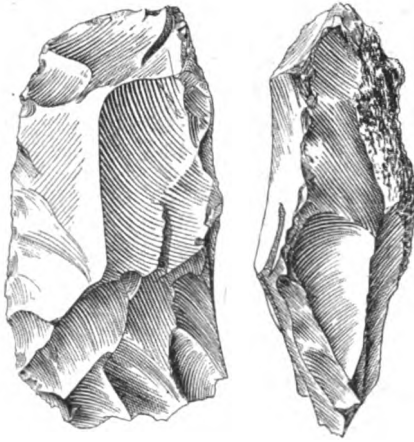
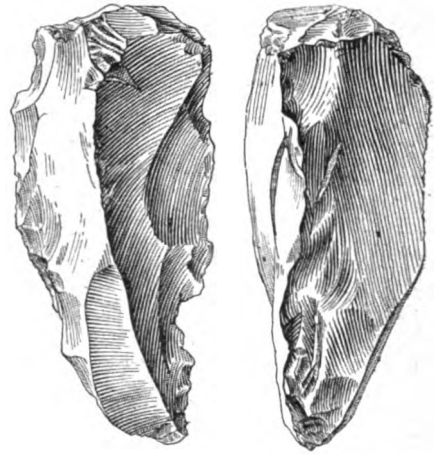
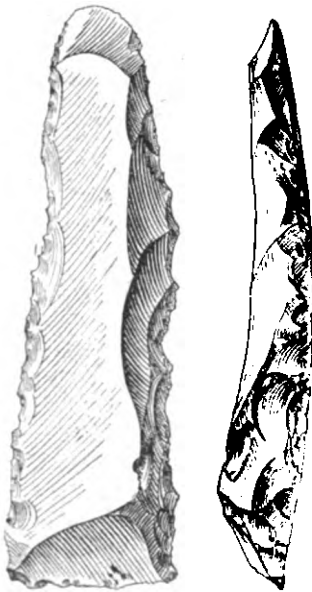
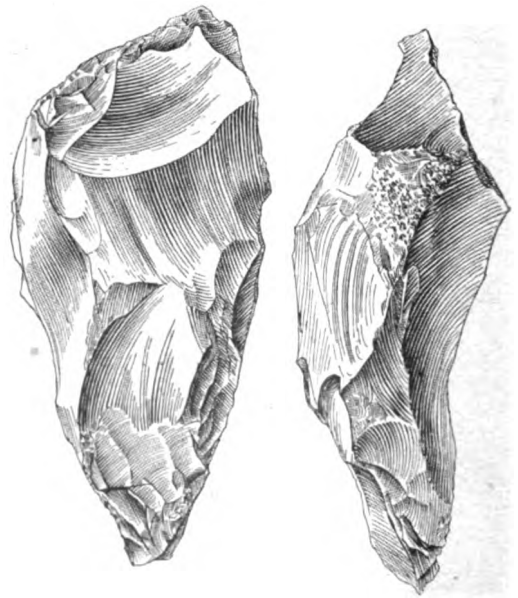
Фіг. 31. Стара Ушиця. ²/₃.

Фіг. 32-а. Стара Ушниця. $\frac{2}{3}$. Вигляд зверху.

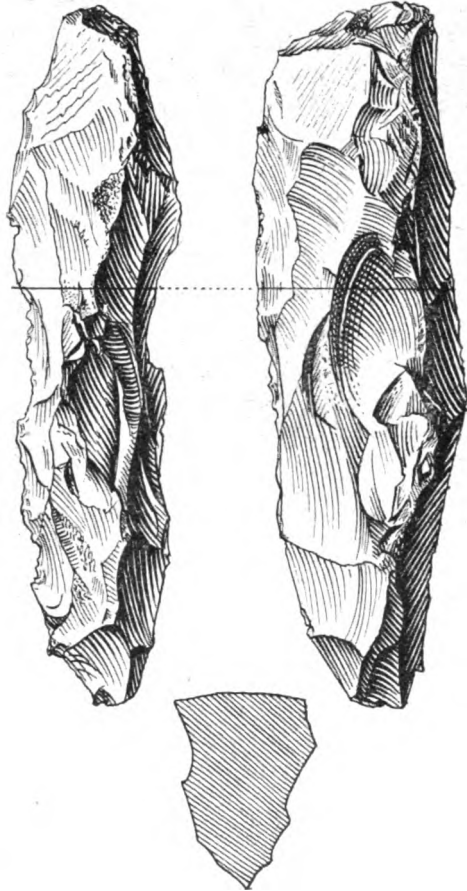
Фіг. 32-б. Стара Ушниця. $\frac{2}{3}$. Вигляд зісподу.

Фіг. 33. Стара Ушиця. $\frac{2}{3}$.Фіг. 34. Стара Ушиця. $\frac{2}{3}$.Фіг. 35. Стара Ушиця. $\frac{2}{3}$.Фіг. 36. Лосвці. $\frac{2}{3}$.

За найцікавіше і разом з тим найдовершеніше знаряддя з цілої знаходки треба визнати високе транше (0,116 завд.; широч. леза 0,031; grubinь найб. 0,011), що збереглося не ушкоджене (фіг. 35).

Якихось інших виробів, поза наведеними вище групами, не трапилося, та само, як не трапилося й інших культурних решток.

Окреслена в отих головніших знаходках ранньо-неолітична індустрія Студеницько-Ушицького типу поки що виявляється на неширокім просторі. Поодинокі знахідки того самого типу подибується лише в ближчих до Ст. Ушиці околицях, в напрямі на схід, до с. Лоевців (пор. ріс. на фіг. 36), з одного боку, і з другого, в північному напрямі по над р. Ушицею до с. Соколець (транше на фіг. 38). Далі на південь-схід виявляється тимчасом інший фаціес ранньо-неолітичної культури, що, можлива річ, не відповідає списаній індустрії хронологічно. На загальному тлі знаходок цього другого типу поки що відзначено лиш один пункт—біля с. Ханьківців—що звязується з Студеницько-Ушицьким індустріальним районом. Серед виробів, що найближче нагадують знахідки Патринецькі (на які, поряд темного кременю, вживано й сірої породи різної барви), особливо вирізняється наведений на фіг. 37 тригранний ріс класичної форми.

Фіг. 37. Ханьківці. $\frac{2}{3}$.

Ми констатуємо на Західньому Поділлі цікаву форму неолітичної культури, що не має тимчасом відповідних паралелів у відомих мені знаходках з Подільсько-Волинського плато.

Вона виявляє себе в кременній індустрії.

В цілому її характеризують знаряддя означені як *tranchets* та *pics*, ударні приладдя «в руці» (*à main*), грубі скребла (*racloirs*) та масивні свердла (*alésoids*). Цій культурі невідомі скребачки (*grattoirs*) і вона не вживає дрібніших знаряддів, пороблених з відщепків (*lames*). З боку техніки вона обмежується оббивкою і не знає спеціальних приладів до ретуші. В певних індустріальних пунктах (Патринці, Студениця) вона не подає жодних ознак техніки шліхування, так само як і вказівок на ганчарство.

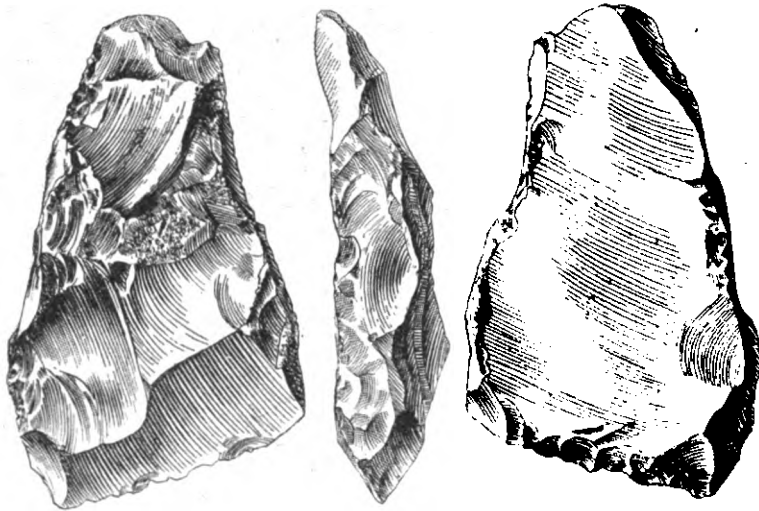
Ці, без сумніву, архаїчні риси не дозволяють, проте, відсувати її до глибших неолітичних часів, які репрезентують на Волині мигдалюваті сокири.

Загалом беручи, вона кореспондує тій добі неолітичної культури Заходу, що її означають, як Кампінієн.

Одначе, деякі форми, що правда, з одної поки що стації, Ушицької (як ото високе транше чи плескатий ріс, поряд з початковим шліхуванням маленької сокирки), щільніше присувають її до пори шліхованого справилля.

Паралелів їй треба шукати в Скандинавських неолітичних старожитностях, з якими маємо в пізніших добах так багато спільного.

Тимчасом напрям дальших розшуків цієї індустрії треба скерувати на північний захід Поділля, куди ведуть нас праві допливи Дністрові—Смотрич, Студениця й Ушиця.

Фиг. 38. Соколець. 2/3.

MATÉRIAUX POUR SERVIR A L'ÉTUDE DE LA PRÉHISTOIRE DE PODILLJA (PODOLLIE)

par MYCHAJLO RUDYNS'KYJ

Kyjiv.

Pendant ses recherches en Podolie l'auteur a rassemblé des bien nombreux et variés matériaux préhistoriques. Les trouvailles de l'âge paléolithique et du néolithique ancien méritent une attention particulière.

I. Les trouvailles paléolithiques.

Dans l'histoire de découvertes paléolithiques en Ukraine on trouve des indications concernant les trouvailles paléolithiques en Podolie qui datent de 1881—1883. Ces indications n'ont point été vérifiées, des nouveaux matériaux n'ont point été recueillis ou publiés. Et par ce fait on n'a jusqu'à présent aucune idée de trouvailles paléolithiques en Podolie.

Les recherches de 1927—1928 menés par l'auteur ont eu pour le but avant tout de vérifier les données antérieures et de compléter les matériaux recueillis. L'auteur a réussi de confirmer les indications de trouvailles paléolithiques au village Vrublivci distr. de Kamjanec et au village Ozarynci distr. de Mohyliv, d'élucider le caractère de l'industrie lithique de la station paléolithique près du village Studenycja et de découvrir toute une série des stations nouvelles paléolithiques: près du v. Kolačkovci (sur Studenycja), près du v. Bakota (sur Dnister), près du v. Velyka Kugeleva, près du v. Stara Ušycja (sur Ušycja) et près du v. Kaljus (sur Kaljus).

Toutes ces trouvailles ont été faites sur les stations ouvertes sur la surface du sol. Le processus d'érosion a changé totalement le mode de gisement primordial de restes paléolithiques et nous les trouvons, par ce fait, directement superposés sur les dépôts de galets de Karpathes (St. Ušycja, Vel. Kugeleva) ou superposés sur les argiles de pentes (Vrublivci, Bakota, Kaljus, Kolačkovci).

L'auteur s'arrête principalement sur la description des objets en silex qui ont été récoltés sur la station paléolithique près de Studenycja au lieu dit Bila Hora (fig. 2—13). Cette station a été découverte par le prof. V. Antonovyč en 1883 et étudiée au point de vue géologique par N. Krystafovyč en 1904. La détermination de l'âge de la station a été faite par N. Krystafovyč qui la rapporte à l'époque de la formation de loess en Ukraine. Mais cette attribution n'est pas suffisante. Les trouvailles de l'auteur rapportent l'âge de la station à Bila Hora à l'époque de la formation de loess Würmien.

L'auteur détermine les matériaux lithiques ramassés à Bila Hora comme industrie caractérisée par l'éclat épais, peu secondé par les retouches, et par les objets taillés à facettes. En ce qui concerne les formes caractéristiques, cette industrie est riche en gratteurs, encoches et burins. Les burins surtout sont représentés largement ici (172 burins sur 815 objets ramassés).

L'auteur s'abstient de préciser exactement l'âge de la station Bila Hora. Il la rapporte à l'aurignacien supérieur et souligne la présence indubitable de traits techniques de l'époque précédente (technique lamellaire) et la présence de quelques formes typiques, telles que les burins busqués et les gratteurs carénés.

En somme malgré le matériel bien peu complet (uniquement les objets en silex) et l'absence des données stratigraphiques correspondantes l'auteur arrive à conclusion que l'industrie aurignacienne a été largement répandue dans le pays d'au delà du Dnister à l'époque de la dernière glaciation. On ne possède point des données pour classer les stations découvertes dans un certain ordre chronologique. Néanmoins il est permis d'affirmer, que certains d'entre eux remontent à l'époque d'aurignacien moyen. Il est possible de rapporter à cette dernière la station près du village Bakota (fig. 14) et probablement près de Kaljus (fig. 16—17).

La présence de l'industrie de l'aurignacien moyen est confirmé par quelques trouvailles séparées, comme un grattoir, par exemple, bien typique (fig. 18), ramassé en aval du v. Stara Ušycja dans le lieu dit Popova Jama.

Pour le moment nous ne possédons point d'indication concernant les époques plus anciennes.

Les matériaux ainsi réunis ont complété d'une façon certaine les données sur le paléolithique ukrainien. En se basant sur les matériaux récoltés précédemment sur le territoire de l'Ukraine centrale on peut parler de l'existence d'une civilisation de l'aurignacien supérieur d'un type bien à part celui de l'Europe orientale. Et les trouvailles en Podolie attestent qu'ils existaient en Ukraine des manifestations bien différentes de l'aurignacien liées aux centres paléolithiques de l'Europe centrale.

Ces données permettent de tracer sur la carte de l'Ukraine une nouvelle province paléolithique. L'auteur se propose dans ses investigations ultérieures à circonscrire les limites de cette province à partir du Dnister dans la direction de NE et le long du Dnister dans la direction du Sud. Un autre problème consiste à rechercher dans cette province les formes plus anciennes d'aurignacien et du paléolithique inférieur. Ce problème a une importance d'ordre général puisque c'est justement le pays du Dnister peut servir de lien entre les stations paléolithiques de l'Europe centrale avec les oasis paléolithiques de la Crimée et du Caucase qui restent jusqu'à présent complètement isolés.

II. L'industrie campignienne.

Il a été connu jusqu'à présent dans les limites de l'Ukraine seulement 3 régions industrielles du néolithique ancien: en Volyn' (Volhynie), dans le gouv. de Charkiv et dans le gouv. de Černihiv.

Celle de la Volyn' a été découverte par le prof. V. Antonovyč et K. Melnyk, celle de Charkiv a été mise en vue le long du cours moyen de Donec par les travaux préparatoires du XII congrès archéologique à Charkiv en 1902, celle de gouv. de Černihiv a été découverte par l'auteur en 1925 dans les limites de l'ancien distr. de Novhorod-Sivers'kyj sur la rivière Smiacka.

A présent nous avons pu constater la quatrième région, celle de la Podolie occidentale. L'industrie du néolithique ancien est le mieux représentée dans les stations découvertes au delà du Dnister entre les rivières Smotryč et Ušycja près des villages Patrynci, Studenycja, Bakota et Ušycja.

Les objets grossiers fabriqués d'un silex de couleur grise opaque ou de silex gris-jaunâtre translucide de l'âge senomanien sont typiques pour cette industrie. Dans son ensemble elle est caractérisée par des tranchets et pics, par des instruments à choc en vue d'un travail à main, des racloirs grossiers et des alésoirs massifs. Les grattoirs typiques ne sont point représentés dans l'inventaire de ces stations ainsi que les outils plus petits fabriqués de lames. En ce qui concerne la méthode technique elle est limitée seulement à la taille du silex et n'a point de recours au retouchoir. Seulement un objet provenant de la station près du v. Ušycja donne les indices sur la technique de polissage. D'indications sur l'art céramique il n'y en a point.

Néanmoins ces traits archaïques ne permettent point de rapprocher cette industrie à cette phase du néolithique ancien qui est caractérisée par des haches amygdalaires de Volyn'. En général elle correspond à cette époque du néolithique de l'Europe occidentale qui est désigné sous le nom de Campignien. Quelques traits la rapprochent à l'époque des outils polies.

On doit chercher une certaine corrélation entre l'industrie décrite et les antiquités scandinaves, puisque ces dernières ont beaucoup d'analogie avec les trouvailles en Podolie aux époques ultérieures néolithiques.

Selon l'avis de l'auteur, les recherches ultérieures dans la domaine de l'étude de cette industrie doivent être dirigés au NO de la Podolie qui est lié à la région nouvellement découverte de l'industrie campignienne par des affluents gauches du Dnister, tels que Smotryč, Studenycja et Ušycja.

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ
(Житомир).

ПАМ'ЯТКИ МЕГАЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ВОЛИНІ.

Вивчення пам'яток мегалітичної культури на терені України, не вважаючи на першорядну їх роль й місце в неоліті Прикарпаття, стоищ горішнього Дністра й Наддніпрянщини, і по цей час має характер випадкових, несистематичних праць, що переважно стосуються знахонок переходового часу. Розкопи «гробів підплитових» в сточ. Збруча, Серета, Дністра, що їх перевів А. Кіркор в другій половині минулого століття ¹⁾, досліди С. Люби-Радзиминського в сточ. Гориня, біля Радзимина ²⁾, дані з розкопів Городецького могильника на Рівенщині ³⁾ дають загальне окреслення похоронних типів цієї культури, переважно, з часів раннього енеоліту. Відомості, що їх зібрали В. Антонович та Е. Сіцинський ⁴⁾ уперше фіксують цілу низку пунктів на Заході України, позначених знаходками мегалітичних споруджень з типовим для неоліту інвентарем. Згадані роботи не виходять з площини загальної постанови питання, обмежуючись часто коротким подаванням фактичного матеріалу; питання конструкції мегалітичних будов, їх місцеві побутові ознаки, значення впливу й зв'язків так з синхронічними, як і пізнішими, енеолітичними культурами Заходу України, — все таки лишаються нез'ясовані та в більшій мірі здогадкові.

У цій розвідці автор дає в типологічному огляді аналізу конструктивних ознак і форм мегалітичної культури на Волині, підсумовуючи матеріал попередніх дослідників та спираючись переважно на фактичних даних з дослідів мегалітичних пам'яток, що їх автор перевів на Волині протягом р.р. 1924—1928.

Лесовий масив південної Волини, здіймаючись над зандровими й моренними просторами північних районів ⁵⁾, становить одмінний краєвид у сточищах правих допливів р. Прип'яти, саме по верхоріччях: Стири,

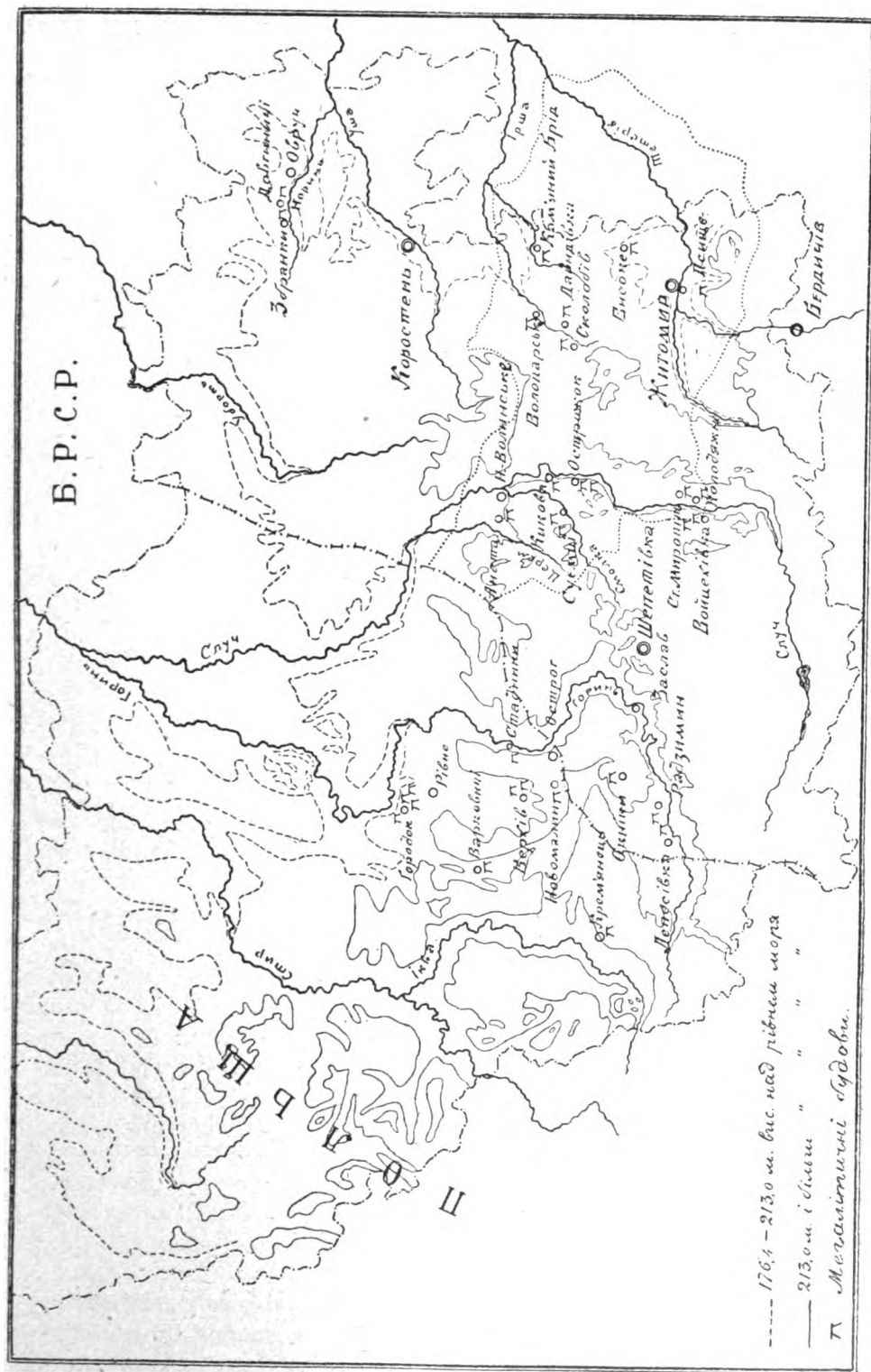
¹⁾ А. Н. Кіркор. «Sprawozdanie i wykaz zabytkow złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877». Zbiór wiadomości antrop. krajowej, t. II, str. 11.

²⁾ С. В. Люба-Радзиминский. Памятники каменного века части западной Волини. Труды IX Археол. С. т. II.

³⁾ П. К. Федоренко. Могильник с. Городка Ровен. у. Волин. губ. Тр. Об-ва Иссл. Волини, т. XIII, в. 1. Київ, 1915.

⁴⁾ В. Б. Антонович. О каменном веке в западной Волини. Тр. XI Арх. с., т. 1; Е. Сіцинский. Археологическая карта Подольской губ., там-само.

⁵⁾ П. А. Тутковский. Зональность ландшафтов и почв в Волинской губернии. Труды Об-ва Иссл. Волини, т. II. Ж. 1910.

Мапа мегалітичних будов на Волині.

Случа і Тетерева. Що-далі до заходу, лесові підвищення йдуть угору і переходять за смугою товтрів до східних схилів Карпатських відногів. Північна межа лесового масиву, з позначенням 213 і більше метрів над рівнем моря, йде від Вол.-Волинського на схід по широті 51—50,8°. На північ, у глиб Полісся, рівень на шир. 50,5° знижується до вис. 130 м. В північно-східній частині Полісся, на лесовому плато Овруцько-Словечанського кряжа рівень цей, за даними П. Тутковського, сягає коло с. Збранків близько 150 м. висоти¹⁾.

З даними гіпсометричними в повній мірі збігаються й спостереження що до районів і напрямів, якими ширився вплив мегалітичної культури на Волині. Високість 200 і більше метрів на північному схилі лесового масиву становить чітко-визначену північну межу цієї культури, що йде від Рівного на Н.-Волинське, Володарське, через вершину Уші, і переходить у суміжну Київщину по надбережжю р. Ірші.

Маємо понад 30 зареєстрованих і досліджених на Волині домовин мегалітичного типу.

В сточищі р. Ікви—м. Крем'янець.

В сточ. р. Горини—с.с. Лепесівка, Радзимин, Окнини, Новомалин, Верхів (2), Стадники, Варковичі, Городок (4).

В сточ. р. Случа—с.с. Войцехівка (2), Колодяжне, Ст. Миропіль, Острожок (2), Суємці (2), Кикова, к. Анета.

В сточ. р. Ірші—с.с. Сколобів, Давидівка, Володарське (Горошки), Кам'яний Брід.

В сточ. р. Тетерева—с.с. Псище(?), Високе.

Домовини—в Радзимині, Окнинах, Стадниках та поховання Городецького могильника належать до часів енеолітичних.

Далі від цієї головної смуги на північ зареєстровано тільки дві спорадичних знахідки домовин з трупоспаленням в лесовий смузі сточ. Нориня (Збранки, Довгиничі).

На південь, смуга, позначена знаходками мегалітичних споруджень, простягається в бік до Горішньої Наддністрянщини.

Геотопографічні умови лесових просторів Волини найбільш забезпечували нормальний розвиток примітивного рільництва, що було за одну з основних господарчих форм мегалітичної культури, тому для нас стають зрозумілі також і самі шляхи, що ними вона ширилася на Україні наприкінці неоліту—з Заходу, через Прикарпаття і середню Наддністрянщину на південний схід, стикаючись у пізні часи свого розвою з Трипільською культурою на південному заході України.

Д о с л і д и 1924—1928 р.р.

с. В о й ц е х і в к а (Полон. р.).

28. VIII—24. Домовина на лесовому підвищенні лівого надбережжя Случи. Викрив підчас корчування лісу гр. Козинський Ів. в осени

¹⁾ Його ж. Побережжє реки Нориня в Овруцком уезде. Тр. О-ва Иссл. Вол., т. VI. Ж. 1911.

1923 року. Будова типу камери прямокутного плану, з присінком, із притесаних і сторч уставлених плит гнейсо-граніту. Орієнтація W—O. Рівень основи 1,90—2 м. від рівної поверхні ґрунту, у верстві лесу. Бокові стіни домовини складено з 10 плит, розмірами й розміщенням своїм досить старанно пристосованих до важкого даху будови. Південна стіна з 4 плит, макс. розмірів 1,280×0,620, при груб. 0,017—0,009. Північна з двох великих, відмінно грубших плит; більша з них була розмірів 1,460×1,420×0,017. Західня стіна з трьох коротших (1,020×0,970) та вужчих. Східню стіну затулено лише в NO куті. Плити грубшими кінцями обернено досподу, більші з них встановлено по кутах. Незначні щілини між плитами закладено припасованими кавалками каменю й замащено глиною. Східня стіна на 0,260 вища від західньої в півн.-східньому куті і на 0,190 в півд.-східньому. Через це загальний схил плаского, урядженого з трьох гранітових плит даху мав напрям від NO кута по діагоналі до SW; домовина, знижуючись та звужуючись од вхідної частини до західньої стіни, мала вищу північну стіну та плаский, односхилий дах (Табл. I; 1-a, 1-b). Вхід у домовину шир. 0,660, насподі закладений порогом, завв. до 0,150 над рівнем долівки, що її було вистелено з пласких великих плит гнейсу. Плита, вставлена на віддалі 0,53 м. від східньої стіни, закривала вхід у домовину зовні. На південному краєчку даху, саме в межах входу, що йшов з півдня,—приладжено карниза (0,370×0,230) з гранітової плитки. Остання в поперечному перекрої має натуральне S-подібне вигнуття, яким нагадує звичайну плитку черепиці. Внутрішня камера домовини, разом з присінком, має завдовжки 2,260, східній бік завширшки 1,280, західній 1,180. Заввишки східня стіна 1,11 (NO)—0,97 (SO), західня 0,88 (NW)—0,76 (SW). Присінок, розм. 1,280×0,390, одгороджено від загальної камери стіною з дрібних гранітових плиток.

Конструктивними ознаками домовина скидається на житло; тип і техніку його будування з відповідною точністю та зменшенням розмірів було застосовано до спорудження цієї похоронної будови.

В домовині—груповий похорон родини й слуги(?). В головній камері, під західньою стіною, в сидячому стані поховано чоловіка. По обидва боки від нього, попід стінами південною й північною, в зібганому стані, дві жінки, коло них по двоє малолітніх дітей, 3—9 років. Ближче до присінка двоє старших дітей, 14—18 років. В присінку, за перетиною—слуга(?) в поставі на правому боці, обличчям до входу. Поховано його, як видно з способу будування перетики, одночасно з родиною. Кістяки дорослих, похованих у камері, належать субдоліхокефалам з виразним нахилом до мезокефалії. В одному випадку череп доліхокефалічний з гол. показн. 72,52. Раб—брахікефал (табл. V, Войцехівка, к. № 10).

На всіх кістках, за винятком кістяка чоловічого (№ 1), є ознаки пофарбування охрою, що нею було посипано небіжчиків. Найгустіше пофарбовано черепи та верхні кінцівки.

Інвентар: а. Чотири кремінних шліхованих сокири вузькі й тонкі в обушках, погрубшені в середині та рівномірно розширені до леза; клинувата сокира з грубим шліхованим обушком, долотце (табл. II, 14).

б. Уламки ножиків, вістря та відщепки кременні.

в. Посуд, розміщений біля небіжчиків: два сулійкуватих чорної глини з широким виплощеним дном, вузькогорлі, завв. 0,224—0,211 при макс. шир. боків 0,175 (табл. IV; 1, 2); 4 повнобоких посудки з пласким невеличким денцем, макс. розм. 0,175×0,120; кулястий посудок жовтої глини, завв. 0,095, завшир. у вичеревку 0,085. Посуд, здебільшого, орнаментований, в горішній частині плечей та в межах шийки.

г. 3 прикрас — шпилька ланцетуватої форми, делікатно виготовлена з трубчастої кістки тварини. Бережки оздоблено врізаними пасочками із сполучених між собою та заштрихованих всередині кутів (таблиця II, 5). Впод. 0,080, завшир. посередині 0,0165. Рештки страви— у вигляді розрізаних частин кабанячого кістяка (1).

с. Суємці, дом. № 1

(Баран. р.).

5/VII—26. В західньому напрямі за селом, на схилі незначного підвищення (ур. Черневецьке на лів. березі р. Смолки). Викрив гр. Голуб Сава на весні 1925 року, й попереду його розкопали місцеві «аматори». Основну домовину становить спорудження, подібне до невеликого дольмену (фот. 1) з двох вертикальних плит, накритих третьою великою. З NO та SW боків, у напрямі орієнтації, стіни дольменічної будови дороблено з незначних гнейсових та гранітових плиток, уламків, зліплених жовтою глиною. Через це пізнішим своїм виглядом спорудження наближається до типу кам'яних скринь. Долішній рівень плит лежить на глибині 0,92—1,02 м. від сучасної поверхні ґрунту у верстві морени. Поверхня над домовиною рівна. Півн.-західня стіна грубша, ширша й уставлена вище. Розміри вертикальних плит: вис. 0,800—0,720, шир. NW-ої 1,240—0,720, SO-ої 0,970; глибина—NW-ої 0,370, SO-ої 0,260—0,160. Дах мав незначний схил до півден.-сходу. Камеру домовини звужено з східнього боку, розм. впод. 2,000, шир. NO боку 0,920, SW 1,200; вис. 0,750 (SO)—0,980 (NW).

В домовині поховано чоловіка, три жінки та дитину. Превалює тип субдолохокефалічний (г. п. 75,00; 76,66). Похорон груповий. Після перебудування родинної домовини в ній відбулося додаткове поховання, що теж могло мати груповий характер.

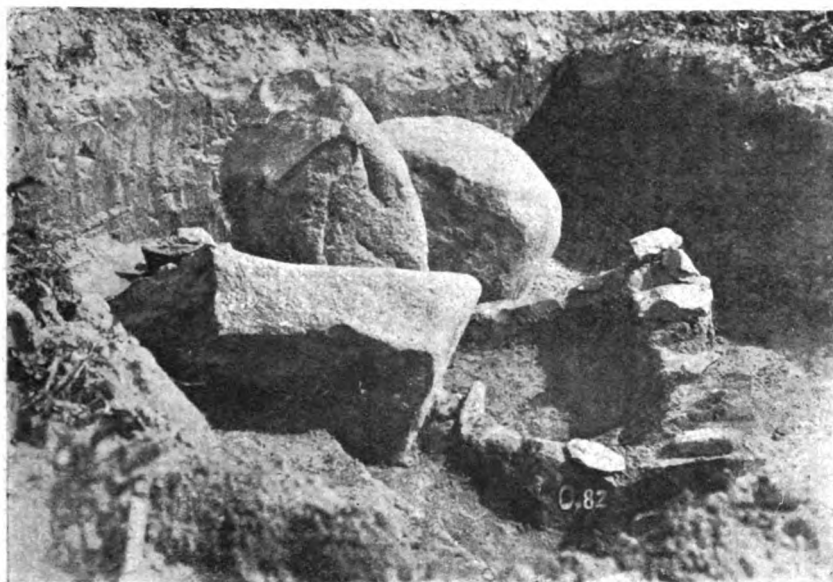
І н в е н т а р: а. Дві кременних шліхованих сокири (табл. II; 10, 13), одна з звуженим тонким обушком, рівномірно розширена до леза, друга з широким грубим обушком, типу клинуватих; сокира-молоток з сірої базальтової породи з недокінченою свердлінням діркою; скребачка на кінці бази подовгуватого відщепка трапецоподібного перекрою, ретушована з боку спинки дрібною оббивкою, впод. 0,076, шир. 0,026 при груб. 0,005; два коротких широкі відщепки добірного кременю, розм. більшого 0,048×0,031. б. Два невеличких вузькогорлих посудки т.-коричнявої й жовтої глини, орнаментовані в горішній частині (табл. III; 8,11); невеличкий сулійкуватий посудок чорної глини без орнаменту. Замість одламаного вушка в ньому проверчено дірку для прив'язування очипка; розширений у плечах посудок чорної глини, оздоблений імітованим

нитяним орнаментом з інкрустацією (табл. IV, 10); кулястий посудок з короткою рівною шийкою, інкрустований, завв. 0,121, діам. у вичервку 0,118 (табл. IV, 6); три мініатюрних кулястих посудки, розм. більшого: вис. 0,078, шир. у вичервку 0,077, діам. шийки 0,057.

Збереглися рештки страви—трубчасті кістки двох молодих кабанів різного віку.

У відстані 8 м. од входу домовини, просто на NO лежав звалений до землі менгіровий нагробок в формі кам'яної скиби неправильного квадратного перекрою із злегка скошеними кутами ширшого кінця. Вис. 1,500, макс. шир. до 0,500.

Фот. 1. Суємці. Домовина № 1. (NW).

с. Суємці, домовина № 2.

5—6/VII—26. Ближче до села, на південному схилі того самого підвищення. Рівень схилу відносно низький. Викрив 1917 року гр. Волянський Тодось; знято одну з накривних плит, домовина лишалася незаймана.

Будова типу кам'яної скрині, орієнтована з NO на SW (фот. 2). Споруджено з 10 кам'яних плит, вертикально вставлених на глибині 1,20—1,30 м. від сучасної поверхні ґрунту. З довших боків—по чотири плити заввишки 0,860—0,980; вищі до боку розширеної NO частини домовини, низькі—з протилежного боку. Стіна NW грубша й уставлена на 10 см. вище від стіни SO. Стіна NO-го, вхідного боку з одної широкої плити, вис. й шир. 0,950; SW—стіна вужча, теж з одної вертикальної плити, розм. 0,890×0,780. Камера неправильного прямокутного плану, висока й розширена на вході та знижена й звужена до протилежного боку. Впод. 2,260, шир. по NO стіні 1,090, по SW 0,860; вис. 0,980—0,890. Всередині камеру зовсім закидано землею. Дашок з трьох грубих

гранітових скиб, шир. до 1,500, плаский з похилістю од N кута по діагоналі до S-го.

Картина поховання, яку пощастило зафіксувати в нерушеній поставі кістяків та інвентаря така: під SW стіною в сидячому стані поховано двох чоловіків. Всередині камери (фот. 2) лежали один на одному два

Фот. 2. Суємці. Домовина № 2.

жіночих кістяки. Спідній на правому боці, верхній на лівому, головою на захід. Біля одного з жіночих кістяків—кістяк дитини, років 3-4. Навколо—роздроблені зернятка охри; поблизу жіночих кістяків кульки білої глини.

Превалює тип субдоліхокефалічний (г. п. 75, 67; 77,05).

Інвентар: а. Дві шліхованих кремінних сокири, 6 пращевих каменів з граніту й кременю, скалки з порозбиваних кремінних сокир.

б. Уламок кістяної шпильки ланцетуватої форми (табл. II, 7), навіска з ведмедячого ікла (табл. II, 8).

в. Чорний банятий посуд з широкими плечима, вузьким горлом та високою, злегка звуженою до вінців шийкою (табл. IV, 12). Вис. 0,248, діам. слабо визначеного дна 0,094, діам. у плечах 0,345; три повнобоких вузькогорлих посудки темно-жовтавої та чорної глини. Один орнаментований (табл. IV, 9); невеличкий сулійкуватий посудок червоної глини, орнаментований та зверху вкритий т.-сірою фарбою; дві покришки, одна грубостінна жовтої глини, друга коричнявої, гарно вимішаної глини, чудово орнаментована з боків і зверху. Мотив—п'ятипромінна зірка (табл. IV, 15).

З рештків страви—кістки від двох покрайних на шматки молодих кабанів, що їх було розкладено попід стінами півд.-західньої частини камери, а також кабанячі кістки з вареної страви у великому банятому посудку, що стояв у головах жіночих кістяків.

Загальна картина поховання, детальное студіювання остеологічного матеріалу, характер кераміки приводять до висновку, що поховання в домовині мало груповий характер і відбулося двічі. Пізніше відбулось

поховання одного з чоловіків у південному куті домовини та жінки на лівому боці, з дитиною. Домовину перед тим відкопано до верхнього рівня кістяків з попереднього поховання; банятий посуд із стравою в SW боці домовини стояв на 15—20 см. вище від рівня чоловічого кістяка, схиленого в південний кут домовини.

У відстані 11,25 м. від домовини на NO, на глибині 0,50 м. лежав у підґрунті звалений у тому самому напрямі менгіровий нагробок у вигляді гранітової скиби з скошеними кутами ширшого кінця. Розміри нагробка: вис. 1,670, шир. грубшого спіднього кінця 0,540, розширеного горішнього 0,780.

с. Високе (Чернях. р.).

10/X—26. Домовина у відстані 2 км. від села на південь, на схилі берега незначного ручаю—лівого допливу р. Тетерева. Викрив навесні 1926 року гр. Фесенко Гнат і розкопали місцеві селяни.

Орієнтація W—O. Збудовано домовину з 19 гарно оббитих та обтесаних прямокутніх плит у вигляді камери, розм. 1,500×0,700; вис. 0,800—0,900 з коротким ходом (присінком) із сходу, що був завдовжки близько півметра. Зверху камеру і вхід було закрито трьома широкими плитами (0,900—0,800×0,670—0,570, груб. 0,120—0,100) Середину домовини, до розкопу селянами, було до країв закидано землю.

Під західньою стіною домовини стояла урна—плечистий гарно орнаментований посудок з попелом від тілоспалення. На урні покришка, орнаментована й так само, як і урна, інкрустована білою масою (таблиця IV, 13). Мотив орнаментатії покришки—п'ятипромінна зірка. Попід стінами камери—чотири посудки типу плечистих і сулійкуватих з вузьким горлом і високою, рівною шийкою; мисочка. Коло посудків три шліхованих кремінних сокири з вузькими обушками та два долотця.

с. Сколобів (Пулин. р.).

21/VII—27. Домовина у відстані 1 км. від села на півн.-схід по Володарському шляху. Розташована на підвищеному березі незначного безименного ручаю, що за 300—400 метрів зливається з вершиною р. Ірші. Викрив року 1914 гр. Базилюк Олександр. Частина інвентаря (2 посудки й 12 кремінних сокир і долот) забрано в час викриття, саму ж домовину закидано землею.

Спорудження типу камери з присінком, овальної форми у плані, з 12 сторч уставлених гнейсових плит. Орієнтація NOO—SWW. Рівень основи на глибині 1,12 м. від сучасної поверхні ґрунту (табл. I; 2,2-а). NW стіна вища й грубша, з плит висотою 0,550 при груб. 0,420; SO—з коротких плит вис. 0,470, завгр. 0,180—0,100. Розміри камери—2,150×1,180; вис. 0,330—0,450. Вхід з NO у вигляді присінка з двох вертикальних плит, довж. 0,450, закладений такою самою плитою. Зверху домовину вкрито 4 плитами, що їх знайдено від сучасної поверхні ґрунту на глибині 20—25 см. В шарі змішаної в домовині землі знайдено купку попелу від трупоспалення, що його викинуто з посуду підчас попереднього розкопу-

вання, вістря на стрілу листкової форми, з ніжкою, впод. 0,028, шир. бази 0,015 (табл. II, 9); уламки двох кремінних відщепків, ретушованих з боку спинки по краях; 10 відщепків і скалок різних розмірів і форм; уламки з порозбиваних шліхованих сокир сірого кременю; великий жовен кременю з поодбиваними з нього й покиданими в могилу скалками; одну цілу й дві роздроблених циліндричних намистини з прозоро-червонястого бурштину, довж. 0,028, діам. 0,010; фрагменти та окремі частини від 11 більш менш цілих посудків, здебільшого невеличких розмірів, та 6 цілком попованих. Посуд: банюватої форми, розширений у вичеревку, сулійкуватий і кулястої форми з короткою шийкою, перес. вис. 0,155, діам. вичеревка 0,095; три невисоких півкулястих мисочки з слабо визначеними денцями. Табл. III, 9; табл. IV—3, 5, 8.

В піску, яким висипано дно домовини, збереглися в незначній кількості дрібненькі зернятка охри. Нею було посипано в західній частині домовини, де, очевидно, стояв і посуд з рештками трупоспалення.

Похорон одночасний. Присутність великої кількості посуду можна пояснити звичаєм ставити небіжчикам посуд із стравою в наступні після похорону часи, за що промовляють також самі розміри й форми посуду, серед якого переважали невеличкі кулясті й сулійкуваті та півкулясті мисочки.

к. А н е т а. (Ярун. р.).

29/X—27. Домовина на правобережжі р. Церема (допл. Случи). Викрив в-осени того самого року гр. Бібердорф Р. Північну й східну стіни порушено.

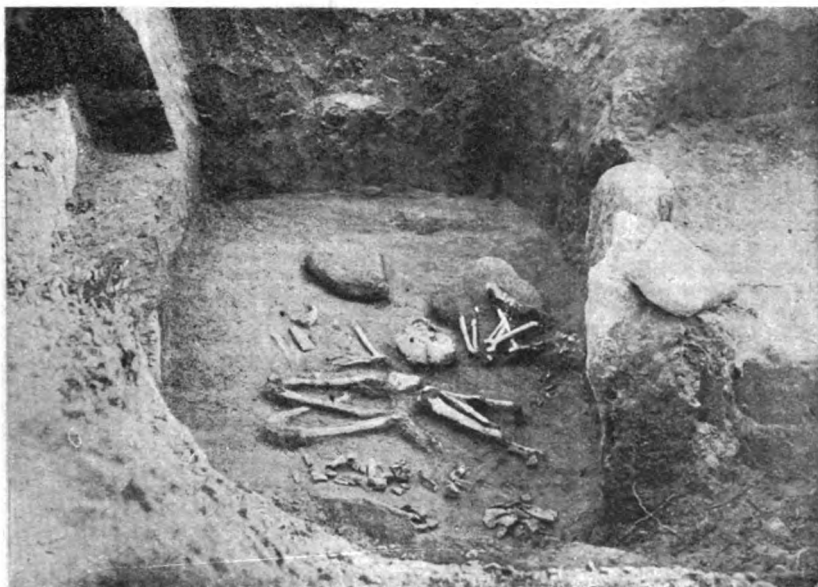
Спорудження типу камери з помітним переходом до овального плану. Орієнтація з W на O. Складено домовину з 10 гнейсогранітових плит, сторч установлених на глибині 1,50—1,60 м. від сучасної поверхні ґрунту, у верстві лесу. S-а стіна вища, знижена до сходу, з 4 плит макс. розм. 1,100×0,660, груб. 0,015—0,010; стіна N відносно нижча, грубша, з 3 плит завв. до 0,820, груб. 0,150; O стіна з двох плит, вис. 0,730—0,630; W з одної великої та грубшої плити, розм. 1,000×0,970×0,310. Камера, висока з західнього, вхідного боку—знижується непомітно до сходу й півночі (табл. I, 3). Завдовшки камера має 2,050; завширшки з коротших боків 0,970, посередині 1,150. Високість SW та W стіни над рівнем долівки 0,750—0,600. З боку входу долівку посипано білим піском. Зверху домовину в формі плаского дашка закладено кавалками граніту, гнейсу.

В домовині поховано чолоріка й жінку, молодих,—жінці років 16—18, чоловікові 18—20, в зібганому стані, на правому боці з орієнтацією на схід (фот. 3). Голови покладено на гнейсових плитах неправильної овальної форми. Розміри більшої з них 0,450×0,360. Кितिці рук перед обличчям. Коло кістяків: дві шліхованих кремінних сокири, вузькі в обушках, розширені до леза, менша, завд. 0,0785, оббивана й пришліхована над лезом з помітним погрубшенням одного з боків (табл. II, 12); інші уламки бурштинових намистин типу й розмірів Сколобівської домовини. Під чоловічим кістяком, що лежав ближче до південної стіни домовини, в ме-

жах голови, плечей і крижів у великій кількості рештки підсипаного купками вугілля; його найбільше було: на східньому боці біля черепа, на самому камені під черепом, перед обличчям у межах китиць рук (!). В даному випадку яскраво й цілком аргументально утотожнюється значіння вугілля з ролею, що її відіграє охра в похованнях зібганих кістяків.

В стопах жіночого кістяка (N стіна) купка білої глини.

В ногах кістяків, на верстві насипаного білого піску лежали, поперек входу, рештки напівзотлілого кабанячого кістяка. Коло них, ближче до входу, три посудки чорної глини—два сулійкуватих (табл. IV, 4), один високий плечистий з вузьким горлом та короткою шийкою, орнаментований (табл. III, 15).

Фот. 3. Анета.

Похорон одночасний. Небіжчики належали до доліхокефалічного типу з гол. пок. (♀) 71,79.

с. К и к о в а. (Н.-Волин. р.).

30/IX—28. Домовина на мореновому підвищенні лівого берега Случи. Викрив у м. травні 1928 року гр. Давидчук Павло. Попереду розкопали селяни.

Спорудження типу прямокутньої камери з присінком. Орієнтація W—O. Рівень основи 1,250 від сучасної поверхні ґрунту у верстві жовтої моренової глини. Складено з 6 малих та 9 великих гранітових плит, макс. розм. 0,950×0,850×0,250. Більші плити вміщено в західній частині, менші в східній. Камера обернена вхідною стороною на захід, звужується й знижується в напрямі до сходу. Впод. 1,800, шир. 0,850, вис. 0,750—0,600.

Плити оброблювано на місці грубшим оббиванням кантів. Щілини поміж плитами закладено відлупками та невеликими кавалками граніту.

Похорон трупоспаленням. У середині камери в великій кількості попіл, вугілля, дрібнорозпорошені зернятка охри, розрізнені кавалочки з кульок білої глини.

Інвентар: а. Три кременних шліхованих сокири. Одна з них довга, вузька з грубим і широким обушком, впод. 0,132; подовгуваті відщепки т.-сірого кременю; скребачка на кінці подовгуватого відщепка трикутного перекрою, ретушована з боку спинки, впод. 0,0755, шир. макс. 0,0185; короткі скалки з чорного добірного кременю з розбитої шліхованої сокири; 5 аформних скалочок.

б. 9 посудів різних форм і призначення; 5 сулійкуватих з більш менш визначеним поширенням у вичеревку, два з них чудово орнаментовано ниткою—зизгаговидною лінією та пасочками кругового лінійного орнаменту (табл. III, 1), завв. 0,200, шир. у вичеревку 0,180, діам. шийки 0,850; один невеликий кулястий посудок завв. 0,095 з діам. вичеревка 0,102 (табл. III, 3); півкулястий посудок з повільно витонченими до вінців стінками, короткою шийкою, вис. 0,130, шир. у вичеревку 0,183 (табл. IV, 7); посудок типу банюватих плечистих з ледве помітним переходом до шийки, завв. 0,185 (табл. III, 14); фрагменти великого плоскоденчатого посудка з широким отвором горла, типу «корчаг». Шийка коротка, злегка розширена до вінців.

В ґрунті камери й на стінках посуду—сліди розчиненої охри.

Похорон трупоспаленням. Різноманітний характер керамічних виробів дає підставу припускати 1—2 додаткових поховання членів родини.

ОСНОВНІ ТИПИ І КОНСТРУКЦІЯ ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД.

За пізньонеолітичної доби культура мегалітів дає на Волині таких чотири основних типи могильних споруджень.

I. Д о л ь м е н. Єдиним взірцем є поки що Суємецька домовина № 1. Дві вертикальних плити, зверху накриті третьою горизонтальною. Пізніш, після перебудування, наближається до типу кам'яної скрині з домурованими стінами, звуженої з східного боку. Орієнтація NO—SW. Північна стіна грубша, вища. Дах плаский з незначним схилом до SO. Вхід зі сходу. Трупопокладання. Дольменічне спорудження переходового типу маємо на Поділлі, в сточ. р. Рова, біля с. Токарівки; зверху могильної будови насипано могилу¹⁾.

II. Д о м о в и н а з п р и с і н к о м. Орієнтація NO—SW з переважним схилом до W—O. Довші стіни з 3—4 вертикальних плит, короткі з 1—2. Зверху накрито 2—4 плитами більших розмірів. Присінок у вигляді відгородженої вхідної частини домовини, або ж окремо прибудований під вхідною стіною у вигляді невисокого ганочка. В одному випадку над вхідним боком ганка на дашку приладжено карниза (Войце-

¹⁾ Е. Сецинский. Археолог. карта Подольской губ. Труды XI Арх. С., т. I, стор. 223.

хівка, № 1). Одна з довгих стін, залежно од орієнтації, вища, північна—грубша. Камера, висока на вході, знижується до протилежної короткої стіни. Вхід із сходу, рідше з заходу, причому в останньому разі основні конструктивні ознаки не змінюються; вищою стіною стає південна, права від входу; північна, що в натурі мала захищати від впливу північного та півн.-західнього холодних вітрів, лишається грубша (Кикова). Дах плаский, похилий до півдня, іноді до півночі з легким схилом по діагоналі від правого вхідного кута до лівого протилежної короткої стіни. Очевидячки, такий схил даху надавало житловим спорудженням часу неолітичних домовин бажання дати вільний вихід диму з огнища; як видно з конструктивних одмін Войцехівської домовини, огнища в житлах робили праворуч од входу, що займав SO кут при орієнтації домовини з W на O. Трупопокладання; постава в сидячому або зібганому стані. Трупоспалення.

Зміни цього основного типу відбуваються через декілька переходових форм.

а) Домовина з присінком, прямокутного плану, орієнтована з W на O. Трупопокладання. За типову треба вважати Войцехівську домовину № 1 (табл. 1; 1, 1-а, 1-б).

б) Така сама домовина з звуженим вхідним боком, або заокругленими 2—4 кутами й не так визначеною похилістю даху. Орієнтація W—O. Трупоспалення, трупопокладання (Високе).

в) Домовина з присінком, овального плану. Орієнтована з W на O з незначним відхиленням до півдня. Камера зовсім знижена. Трупоспалення (Сколобів, табл. 1, 2, 2-а).

III. Кам'яна скриня. Орієнтація NO—SW та W—O. Спорудження в головних рисах подібне до попереднього типу II-а, й відрізняється від нього відсутністю присінків, змінами в способах урядження даху. Конструктивними ознаками й переважною W—O орієнтацією наближається до овального типу домовин, що їх посутньою ознакою є похорон трупоспаленням.

а) Домовина прямокутного плану. Орієнтація NO—SW. Вхід з NO. Камера, вища на вході, звужується до протилежної від входу стіни. Північна стіна вища та грубша. Дашок з похилістю по діагоналі до сонячного боку. Трупопокладання. Постава в сидячому й зібганому стані (Суємці, дом. № 2).

б) Така сама домовина з заокругленими кутами звуженої вхідної частини. Орієнтація W—O. Вхід із заходу. Південна стіна вища, північна нижча та грубша. Камера знижується до сходу. Трупопокладання. Постава в зібганому стані, головою на схід (Анета; табл. 1, 3, 3-а).

З останніх двох типів на Волині поширеним є тип III, до якого треба зачислити також домовини Старо-Миропільську та Войцехівську № 2, що їх дослідили С. С. Гамченко разом з автором року 1924. Остання характеризується трупоспаленням і конструктивно стоїть ближче до дальших переходових форм мегалітичних пам'яток Волини.

Сюди належить і більшість неолітичних домовин, викритих на Волині раніш та відомих нам за даними, що їх зібрав В. Б. Антонович, домовини в селах: Острожку на Послуччі, Давидівці й Володарському в сточ. Гор. Ірші, Збранках і Довгиничах в сточ. Нориня, а також домовина Варковицька (кол. Дубен. пов.) та Лепесівська, що їх дослідив у 10-х роках цього століття Я. В. Яроцький. Аналогічними пам'ятками є—на Наддністрянщині, в сточ. р. Смотрича домовина в с. Кептинцях ¹⁾, що містила в собі похорон трупоспаленням і характеризується орієнтацією з NO на SW, в кол. західніх районах Київщини—домовини в с. Вишевичах і Глинниці (сточ. р. Тертеєва) ²⁾.

Одмінними рисами, які можна помітити в будові домовин з трупопокладанням й трупоспаленням є такі ознаки, що промовляють за досить раннє засвоєння довгоголовою людністю домовин звичаю спалювати небіжчиків. Співіснування обох типів похорону протягом певного часу безперечне. Дольменічні спорудження та домовини прямокутного плану з присінком стають за основні типи могильних будов, властиві для поховань трупопокладанням (тип I, тип II-а). Пізніші, які на Заході Європи, є кам'яні скрині. Будови овального плану з тенденцією до зменшення в розмірах характеризуються похованням через трупоспалення та більш менш визначеним переходом до W—O орієнтації. Переходові між цими двома одмінами мегалітичних споруджень є домовини типу II і III-б з поступовим звуженням або заокругленням кутів у камерах, що зрештою збудовані за прямокутним планом основи.

Ранньоенеолітичної та бронзової доби тип III дає низку варіацій, з яких можна відзначити т. зв. «groby brylowe» та «groby podplytowe»; близькі до них і будуть поховання Городецького могильника з трупопокладанням, а також значно пізніші поховання решток трупоспалення в кистах овального чи круглого плану, уряджених з дрібного каміння (Дубрівка, Суємці на Волині, 1926 та ин.).

IV. Кам'яні скрині, зверху вкриті могилами. Випадки поховань цього типу на Волині зареєстровано дослідями Люби-Радзиминського в сточ. р. Горини ³⁾. Трапляється в кам'яних скринях поховання трупопокладанням і трупоспаленням. Аналогічного характеру могильні спорудження, з похороном трупопокладанням маємо на суміжному Поділлі в сточ. р. Смотрича біля с. Завадинців ⁴⁾ й ин.

Поховання в кам'яних скринях під могилами з типологічної сторони є одною з переходових форм до пам'яток наступної енеолітичної доби, щільно сполучаючись з одного боку з курганными похованнями зібганих кістяків західньої Волині, з другого—органічно звязуючись з дальшою еволюцією та одмінами в обстанові обряду трупоспалення ранньо-історичних слов'янських поховань.

¹⁾ Е. Сецинский. Археол. карта Подольской губ. Тр. XI Археол. С., т. I, стор. 320.

²⁾ В. Б. Антонович. Археол. карта Киевской губ., стор. 58.

³⁾ С. В. Люба-Радзиминский. Памятники каменного века части западной Волини. Труды IX Археол. С., т. II.

⁴⁾ Л. Нидерле. Человечество в доисторические времена. СПб. 1898, стор. 146.

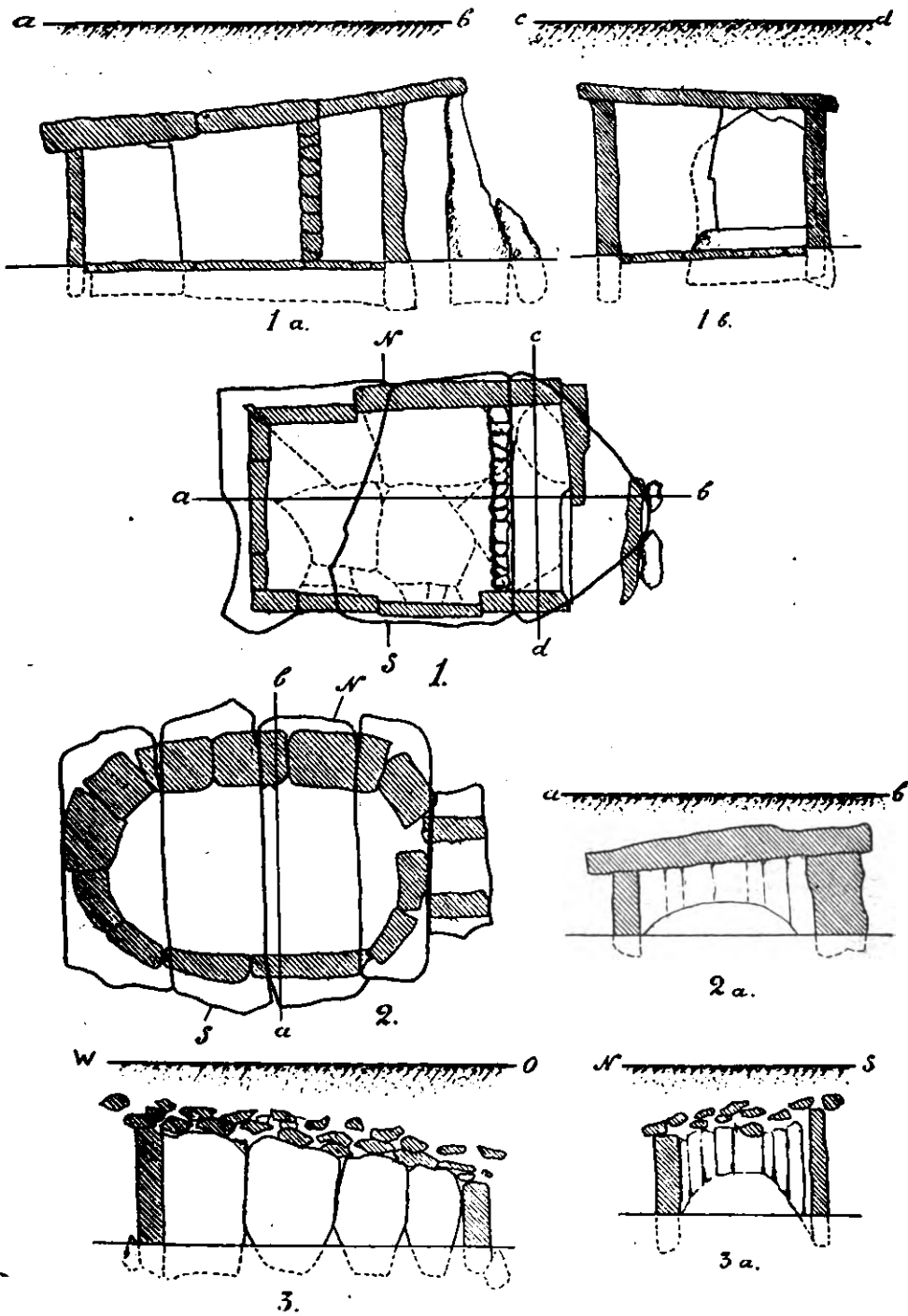
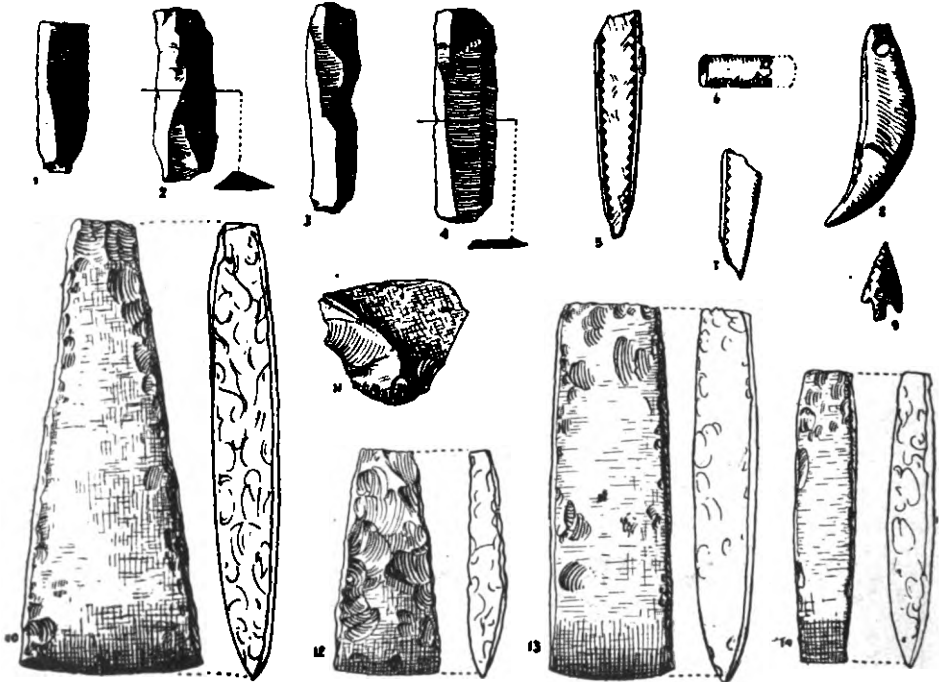

Табл. 1. Основні типи поховальних споруд. 1. Войцехівка. Домовина № 1.
 2. Сколобів. 3. Анета. $\frac{1}{60}$.

КРЕМІННА ІНДУСТРІЯ.

Техніку обробки каменю репрезентовано взірцями сталої форми та вдосконаленої техніки шліхування кремінних виробів. Матеріал: кремій добірних гатунків, кольору чорного, т.-сірого, рідше сірого; кремій останнього гатунку важкий для обробки—твердий, грубозернистої структури, щілинистий. Техніка—сколювання, оббивка. Широке місце займає шліхування виробів, зрідка (як виняток) свердління.

Вироби з кременю (досл. 1924—28 р.р.).

Таблиця II. Кремінні та кістяні вироби. Бл. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

1. В і д щ е п к и. а) Подовгуваті (5) трикутного або трапецевого перекрою, впод. 0,060—0,050; шир. бази 0,015—0,0115; макс. шир. 0,021, груб. макс. 0,0075.

б) Короткі, широкі (5) макс. розм.: впод. 0,065, база 0,023×0,006; макс. шир. 0,031.

2. С к а л к и. а) Подовгуваті з грубою базою, перес. довжини (5) 0,0342, макс. шир. 0,032 при груб. 0,010.

б) Короткі (7) макс. шир. 0,037, груб. 0,010.

в) Короткі з більшою поперечною віссю (4). Розміри типового прим. впод. 0,034; база 0,019×0,007; макс. шир. 0,032.

г) Аформні, різних розмірів і контурів.

3. Н о ж и к и (2). З подовгуватих відщепків добірного чорного кременю. Краї з боку спинки підправлено дрібним відтисковим ретушем. Розм. більшого—впод. 0,055, макс. шир. 0,018.

4. Скребачки. На кінці бази подовгуватих відщепків (2) трапецевого й трикутного перекроїв; підправлено з боку спинки робочі кінці та одного з країв. Техніка—оббивка, відтискання (табл. 11; 3, 4). Розміри більшого—впод. 0,076, база 0,019×0,005; макс. шир. 0,022 при гр. 0,0035.

5. Сокири. Характерні й найбільш поширені вироби. Трапляються трьох типів.

Шліховане кременне знаряддя.

Місцевість Типи знаряддя	Довгість	Широкість			Грубина		Вага (гр.)
		Обушок	Середина	Лезо	Обушок	Середина	
с. Войцехівка. Дом. №1. Сокира, тип А	0.138	0.0245	0.039	0.052	0.0115	0.0195	203,2
» » »	0.1235	0.027	0.039	0.078	0.0105	0.0205	176,4
» » »	0.103	0.0225	0.0030	0.0365	0.009	0.012	72,7
» » В	0.099	0.021	0.0325	0.0435	0.009	0.0125	75,1
» » С	0.1115	0.030	0.036	0.034	0.015	0.0235	174,8
Долотце . . .	0.1045	0.0175	0.023	0.017	0.0095	0.016	74,7
с. Суємці, Дом. №1. Сокира, тип А	0.160	0.0235	0.041	0.065	0.015	0.022	352,3
» » С	0.1325	0.034	0.0432	0.045	0.016	0.0205	253,5
Дом. №2. » » А	0.1165	0.0283	0.036	0.0445	0.009	0.023	170,0
» » В	0.118	0.0235	0.037	0.0495	0.007	0.0135	108,0
с. Високе. Сокира, тип А	0.143	0.020	0.032	0.043	0.008	0.013	128,1
» » »	0.1265	0.016	0.035	0.040	0.0072	0.0144	123,0
» » »	0.137	0.028	0.045	0.0545	0.010	0.0195	235,1
Долотце . . .	0.099	0.0155	0.0165	0.0135	0.009	0.012	38,1
» . . .	—	—	0.0175	0.018	—	0.013	—
к. Анега Сокира, тип А	0.1432	0.025	0.0402	0.044	0.012	0.0202	213,3
» » В	0.0785	0.018	0.030	0.036	0.0065	0.010	50,0
с. Кикова. Сокира, тип С	0.132	0.025	0.033	0.033	0.0125	0.022	178,7

А. Довгі, вузькі й тонкі в обушках сокири, повільно розширені до леза та погрубшені в середньому перекрої (табл. 11, 10). Завдовжки макс. 0,180. Пересічні розміри для 7 прим.: довг. 0,138; обушок 0,0234 × 0,0106; посередині 0,0387 × 0,0213; шир. леза 0,0425. Співвідношення глибини обушка й середньої частини 1 : 1,85. Краї рівні. Один з країв у долішній третині опукліший (5). Попередня оббивка з зубцюватою повторною підправкою кантів. Шліхування, здебільшого, до $\frac{2}{3}$ довжини, з обох боків і по краях (2), або ж частіше тільки з боків (5). Вага перес. (7) 205,9 гр.

В. Невеличкі короткі сокирки, повільно розширені до леза та погрубшені в середньому перекрої. Обушки вузькі та тонкі (табл. 11, 12). Впод. 0,118—0,0785; шир. леза макс. 0,0495, гр. 0,0135. Співвідношення шир. обушка, середини та ширини леза 1 : 1, 61 : 2,05. Співвідношення глибини обушка й середньої частини 1 : 1,88. Краї рівні. Один бік плоский, другий в долішній третині опукліший. Шліхування з боків, у межах долішньої третини. Вага 108,9—50 гр.

С. Довгі сокири з широкими глибокими обушками. Незначне погрубшення в перекрої середньої частини (табл. 11, 13). Розм. більшої: впол.

0,132, обушок $0,034 \times 0,0165$, посередині $0,037—0,035$, шир. леза $0,0495$. Співвідношення глибини обушка і середньої частини $1 : 1,76$. Краї рівні. Один бік з ледве визначеною опуклістю. Шліхування з боків, по краях та, частково, й на обушках. Вага макс. $253,5$ гр.

В домовинах з трупопокладанням трапляються разом сокири всіх трьох типів. Невеличкі сокирки типу В знаходжено виключно в домовинах з трупопокладанням ¹⁾.

6. Д о л о т ц я. Грубі в обушках, звужені до леза. Шліхування з обох боків, країв і на обушках (табл. II, 14).

7. В і с т р я н а с т р і л у (1). Трикутної форми, з ніжкою. Техніка відтискання. Суцільний ретуш країв і поверхней. Впод. $0,028$, шир. база $0,015$, груб. $0,0035$. Вага $1,1$ гр. (табл. II, 9).

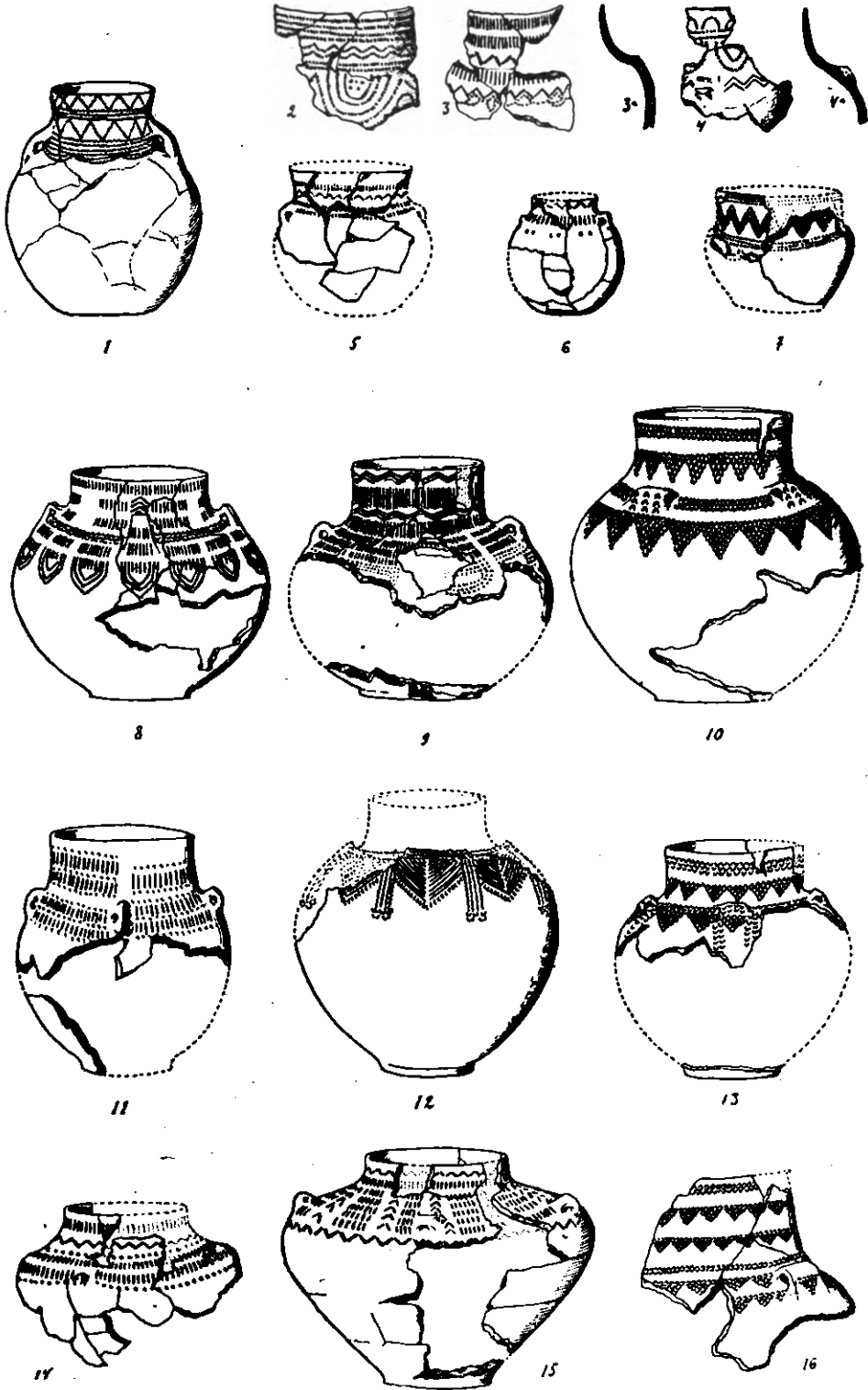
8. П р а щ е в и й к а м і н ч и к. Пласка конкреція т.-сірого кременю з частковою оббивкою країв. $0,065 \times 0,038 \times 0,0115$. Вага $44,05$ гр.

К е р а м і к а.

Різноманітні форми кераміки неолітичних домовин можна звести до двох головних типів посуду—круглоденчатого і плоскоденчатого. Кожний з цих типів відзначається своїми формами, має самостійні тенденції розвитку, що зберігаються, не вважаючи на обопільні впливи, запозичання та навіть деяку тотожність технічних способів виготовлення. З глин, уживаних в керамічному виробництві, виключне значення мають гатунки темних кольорів: чорного (56%), т.-сірого, сірого; рідше трапляються вироби з глини червоної (20%), жовтої та т.-коричнявої барви, іноді підфарбованих до основного тону. Домішки: пісок (39%), сірий товчений граніт ($25,7\%$), кварц ($17,5\%$), зрідка—польовик, червоний граніт. У виробках Західньої Волини в домішках переважає перепалений, дрібнотовчений кремій (Лепесівка, Варковичі).

Техніка—наліпкою, що визначається горизонтальним відлушенням фрагментів посуду, слідами пальців на внутрішніх поверхнях, не з'єднаних повністю швів і т. ін. Способів наліплювання було два: 1. Кругло викачаними вальками по горизонтальному обводу дна та стінок, що в міру підвищування й висихання стінок витискалися зовні та зсередини пальцями, через це кожний долішній пасочок глини заходив у горішній подовгуватим вузьким клинцем, погрубшеним на кінці язичком. Цим способом часто закінчували виготовлення горішніх частин посуду, від плечей до вінців; 2. Виплесковані долонями чи лопаточкою вальки глини наліплювано витонченими в пальцях краями зовні—кружками, спіралью, або ж послідовно з боку зовнішньої і внутрішньої поверхней посуду. Вушка наліплювано окремо. Нерівні місця доліплювано. Поверхні, особливо, коли маса, що з неї роблено посуд, мала велику кількість груботовченої домішки, примашувано тонким шаром рідкої глини та іноді підфарбовувано. Характерний колір підфарбки чорний; фарбою цього кольору звичайно вкривали поверхні посуду з глини ясніших

¹⁾ Пор. М. Гернес. Первобытная культура, ч. I. Камен. век. М. 1923, стор. 105-108.

Таблиця III. Кераміка. Трохи менш од 1/7.

гатунків—сірої, жовтої. Дуже рідко трапляється підкрашування, або ж обмашування жовтою підохреною глиною, ще рідше червоною фарбою. В цілому, темний колір кераміки яскравіше визначається в напрямі до західних районів Волини. Після підкрашування поверхні намашувано смолою й вигладжувано до блиску.

Посуд, здебільшого, орнаментований, іноді з інкрустацією білою масою. Начиння до орнаментатії—пласко затесані та рівно обрізані на кінці палички, кісточки; конічно вигострені кісточки, патички, порожні пташині кісточки круглого перекрою і т. ин.

Випал середній, міцний. Часто в процесі роботи, особливо підчас висушування—посуд осідав на якийсь бік.

Одірвані вушка замінювалися проверченими на місці їх дірками, через які й заправлялися поворозки очипків.

Т и п I. Круглоденчата кераміка.

Форма 1. Сулійкуватий посуд з виплощеним широким дном, м'якими контурами боків, повільно звужених у плечах до вузького горла. Трапляються двох гатунків: розширені в долішній третині, з високою рівною шийкою (табл. IV, 1,2); рівномірно розширені по всіх частинах боків, переважно в середній, з низькою шийкою (табл. IV, 3). В межах плечної частини по два горизонтальних (11), або ж вертикальних (6) вушка. Розмірів—більших і менших од 0,224 до 0,150 завв. Співвідношення: діам. середньої частини боків до висоти 0,85 : 1 (8); діам. дна й шийки 1 : 0,76. Форма дуже поширена.

Форма 2. Кулясті посудки невеличких розмірів з рівномірно виокругленим або злегка виплощеним денцем. Шийка широка. Стійкість цієї форми залежить од відповідного до розмірів посуду і тонких стінок урядження грубих денць, вагою останніх. Трапляються двох гатунків: 1—кулясті посудки, що мають низьку, або ж ледве визначену шийку з майже непомітним переходом контурів плечевої частини до вінців (табл. IV, 5); 2—мініатюрні посудки з високою рівною шийкою, що наближаються до форми 1. Завв. од 0,121 до 0,0765. Співвідношення діам. вичеревка до вис. 0,97 : 1 (7).

Форма 3. До неї належать горшки, риночки з округлим, або ж невеличким, доліпленим обідцями пласким денцем. Чіткі контури вичеревка, як і в посудях попередньої форми, повільно переходять до вінців (табл. IV, 7), або ж, як це помітно на посудках переходових до типу плоскоденчатих, мають більш менш чітко позначену лінію вигину плечей. Остання варіяція характеризується широким горлом, високою рівною шийкою (табл. IV, 8). На плечах чи в основі шийки, по два горизонтальних, широких вушка. Завв. 0,130—0,100. Співвідношення: діам. вичеревка до вис. 1,4 : 1; діам. дна в посудках другої варіяції до діам. шийки 1 : 1,56.

Форма 4. Покришка з сферично зниженими боками, витончена до вінців. Вис. 0,024, діам. отвору вінців 0,170 (табл. IV, 14).

Т и п II. Плоскоденчата кераміка.

Форма 1. Повнобокї посудки середніх розмірів, з невеличким пласким денцем та високою рівною шийкою малого діаметру. Два гатунки:

повнобокi посудки розширенi у вичеревку (табл. III, 8, 9; табл. IV, 9) та посудки з пiднятою вгору та розширеною вiд рiвня вичеревка горiшньою третиною бокiв (табл. III, 12; IV, 10), що мають тенденцiю змiнюватися до форми плечистих, банюватих посудiв цього самого типу. Дно грубе, стiнки повiльно витонченi до вiнцiв. В плечовiй частинi навхрест чотири широких горизонтальних вушка. Вис. загальна 0,250—0,174, шийки 0,050—0,035; дiам. дна 0,096—0,080. Спiввiдношення: дiам. вичеревка до вис. 1,1 : 1 (10); дна i шийки 1 : 1,26.

Форма 2. Плечистi, банюватi посудки з невеличким пласким денцем, що мають таких два гатунки: 1). Розширенi в горiшнiй третинi посудки з похилими плечима, що пiдвищуючись непомiтно переходять до основи низької шийки з рiвними вiнцями (табл. III; 14, 15); 2) Банюватий посуд з широкими рiвними або злегка вiгнутими пiд основою шийки плечима. Шийка вiдносно низька, звужена до отвору вiнцiв (табл. IV, 12). На вигинi плечей навхрест чотири широких вушка.

Розм. бiльшого: загальна вис. 0,225, шийки 0,055; дiам. дна 0,095, плечей 0,350, горла 0,195, отвору вiнцiв 0,164. Спiввiдношення: дiам. плечей до вис. пересiчно (5) 1, 3-4 : 1; дiам. дна i шийки 1 : 1,4.

Форма 3. Покришки пласкi з розкритими пiд незначним кутом боками. Вис. макс. 0,030, дiам. основи 0,110, отвору вiнцiв 0,125 (таблиця IV, 15). Зверху, здебiльшого орнаментованi. Мотив—п'ятипро-мiнна зiрка.

Орнаментика. Аналізу технiки й мотивiв орнаментациi розглянутих типiв керамiки найкраще можна зробити шляхом студiювання давнiших способiв носiння посуду, форми очипкiв, ув'язи та сполученої з цим технiки перев'язування, облiтання посуду за допомогою ликових поворозок, шнурiв i т. д. Поруч iз вiзрцями стилiзованого геометричного орнаменту та перехiдовими формами до скорописного орнаменту пiзнiших енеолітичних культур, керамiка мегалітичних будов Волини дає чимало оригiнальних зразкiв оздоблювання посуду, органiчно зв'язаних з цiлою низкою виробничих моментiв, що покликали їх до життя.

Звичайний спiсiб носiння посудiв з домовин кiнцевої пори неоліту—на очипках, прив'язаних за 2—4 вушка пасочками з 2—3 стьожок суканого шнура. Инодi сталки паска заправляли також через дiрочки, зумисне зробленi пiд вiнцями, инодi їх обводили попiд дном, 8 пасками, по двi сталки, пронизанi через навскiс протиканi дiрочки на зломi дна й долiшньої частини бока. В останньому випадку (Лепесiвка) над рiвнем виходу дiрочок залишається орнамент круговим пасочком iз сполучених рядкiв штампованих дужок.

З давнiших способiв, що цiлком зникли з практики неолітикiв часу культури мегалітiв, виникло три основних гатунки орнаменту, зв'язаних з наступними типами очипкiв та ув'язи.

1) Горизонтальна ув'язь з рiвнобiжних паскiв у 2—3 суканих нитки, або з поворозки, з'єднаних мiж собою такою самою зигзагувато переплетеною ниткою. Ув'язь могла охоплювати посуд по всiй поверхнi бокiв i дна, або ж тiльки в горiшнiй частинi, од вiнцiв до вушок, як це видно

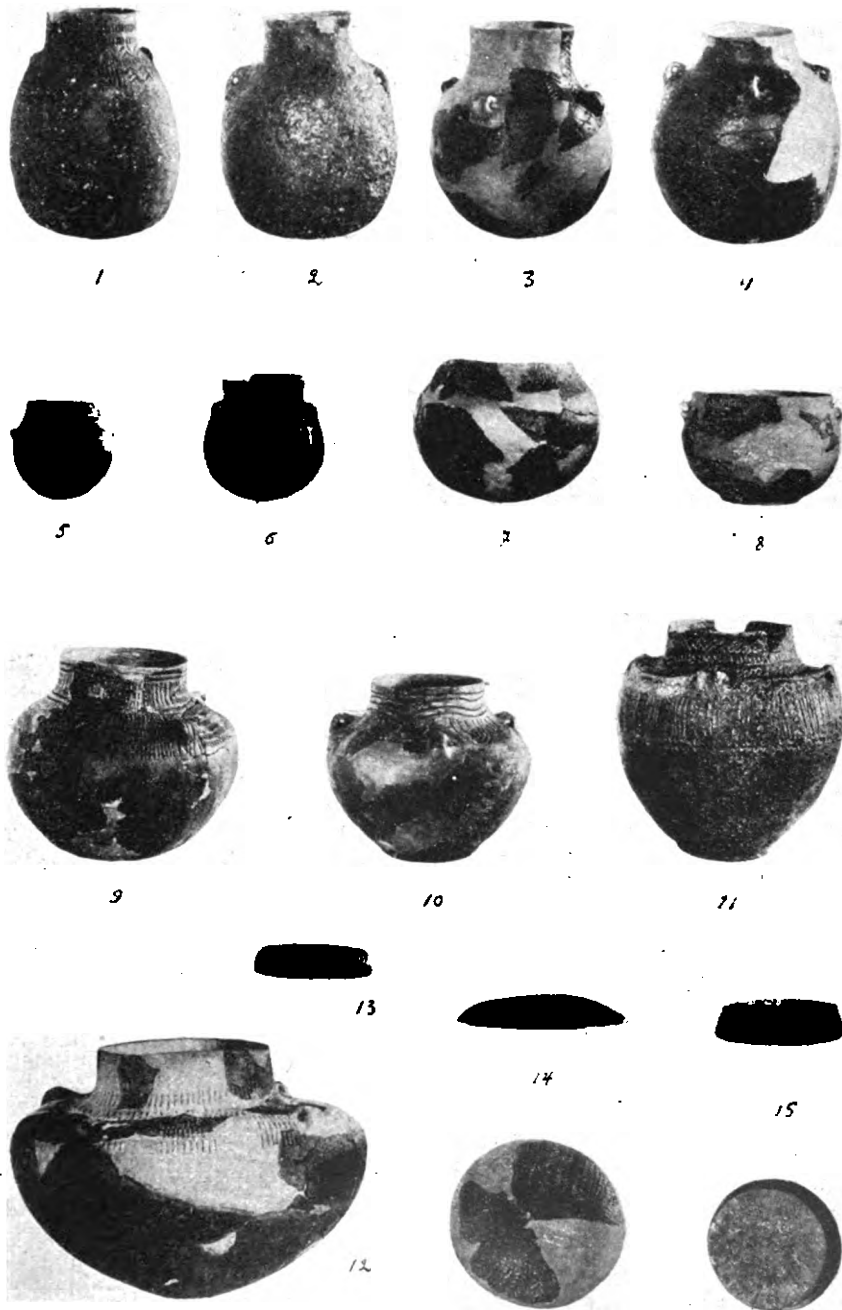
із способу орнаментациі сулійкуватого посуду з Киковської домовини та невеличкої плоскоденчатої риночки з домовини Старо-Миропільської (табл. III; 1, 7).

З цим типом безпосередньо сполучається орнамент стилізованої зигзагуватої лінії в різних комбінаціях з круговим лінійним орнаментом. Складовими елементами орнаменту цього гатунку є: короткі, уривчасті зигзагуватої лінії нитяного орнаменту, нитяний орнамент імітований крапками, крапчастий орнамент; дужки, трикутники, або ж короткі рівчаки, розміщені у вигляді зигзагуватих ліній у межах плечей, частіше в комбінації з рівнобіжними пасочками з коротких вертикальних рівчаків; обидві ці варіації і нитяного і лінійного орнаменту дають у дальшому типі взірці переходу до хвилястої орнаментики, напр. кераміка Висоцької домовини (табл. III, 2), Суємецької № 1 (табл. IV, 10) та Киковської (табл. IV, 7). Зигзагувату лінію на сулійкуватих та півкулястому посуді цієї останньої домовини виконано кремінним різцем скорописом чи з великими наближенням до нього. Такий трансформаційний зв'язок зигзагуватої переплітання в горизонтальній ув'язі посудів з орнаментом хвилястим аргументально стверджується керамікою домовини і типологічно сполучається з орнаментикою т. зв. слов'янської кераміки. За це ж саме, здається, промовляє і факт знаходження в дом. Киковській і Войцехівській № 2 широкогорлих посудків типу «корчаг», що розмірами, формою та співвідношенням окремих частин наближаються до слоїкуватих горщиків з короткою шийкою, типових для ранньослов'янської кераміки.

Розглянуті способи орнаментациі за типом горизонтальної ув'язи є характерні та найчастіш трапляються на посудках типу 1—сулійкуватих, кулястих і півкулястих. Останні ж форми є одною з сталих і властивих ознак домовини з трупоспаленням; разом з ними трапляються в домовинах пізнішого походження також і «корчаги» (макітри).

2) Прямовисна—з цілої низки пасків, якими водночас ув'язується дно, боки і горішню частину посуду; в межах плечей і шийки прямо-висні сталки затягуються 2—3 горизонтальними пасками. Цей тип має дві основних варіації: а) Паски у 5 і більше сталок спускаються по шийці, по плечах, ув'язуються на вушках і, звужуючись до низу, заплітаються попід дном та переходять на вушка й шийку протилежного боку посудка. В залежності від кількості вушок та розмірів посуду—пасків буває 2 або 4, що доповнюються через певні переміжки по колу боків 4—6 пасками на полях між вушками. б) Паски із заплетеного, або ж вив'язаного очипка горішньої частини посуду спускаються до низу, як довгі язички чи видовжені трикутники з двох зближених до дна сталок. Кількість пасків не обмежена, по колу плечей вони йдуть поряд, один по одному. В середині паски вив'язано горизонтальними чи вертикальними нитками густої сітки. Орнамент цього типу ув'язи є характерний для посудків типу II—повнобоких і плечистих, банюватих, розміри яких, натурально, вимагали й міцнішої ув'язи. Кращі взірці орнаменту варіації «а» дає нам кераміка Ст. Мирополя, де за основний складовий елемент орнамен-

Таблиця IV. Кераміка. Трохи менш од 1/2.

таці стає імітована дужками нитка Сусмецької домовини № 2—сталки 8 прямовисних пасків виконано імітованим нитяним орнаментом, а порожні між пасками поля заповнено уривчастими пасками з рядків коротких рівчаків (табл. IV, 9). Дедалі складові елементи цього орнаменту замінюються на рівчаки, комбіновані в різного розміру пасочки, що радіально розходяться в площині плечової частини посуду (табл. III, 15; IV, 12). Пізніші взірці орнаменту варіяції «б» подає кераміка Лепесівської домовини в Західній Волині (табл. III; 10,13,16). Сильно вкорочені паски прямовисної ув'язи виконано, як трикутники, заштриховані скісними рядками дужок. Останні сполучаються в багатих комбінаціях з круговими пасочками, доповнюючись на вушках короткими пасочками в дві—чотири сталки (китички). Аналогічного характеру орнамент бачимо на посуді з домовини в с. Коцюбинцях поблизу від Гусятини ¹⁾. За прототип цього гатунку орнаменту треба вважати орнаментику «шнурової кераміки» з провінцій Саксонії, Тюрингії ²⁾, що ширилася наприкінці неолітичної доби з північного заходу Германії на південний схід і могла мати безперечний вплив на створення місцевих орнаментацийних форм і мотивів.

3. Очипок з суканих у кілька сталок шнурів, якими прив'язувано посуд за широкі виплощені горизонтальні вушка. По обидва боки вушок кінці шнурів спускалися у вигляді китичок. Чудову квінацію орнаменту цього типу ув'язи з попереднім бачимо на посуді Варковицької домовини (табл. VII, 12).

Таким чином, обидва типи кераміки з властивою для них технікою й мотивами орнаментациї, не вважаючи на поширені обопільні впливи, приводять нас до різних вихідних пунктів. Кераміка круглоденчата з орнаментом типу горизонтальної ув'язи є типова для домовин з трупоспаленням й відзначається рисами, характерними для розвитку хвилястого орнаменту. Посуд цілком неорнаментований частіше трапляється саме в цих домовинах. Загальною ознакою кераміки в домовинах з трупоспаленням є тенденція до спрощування техніки та мотивів орнаментациї ³⁾.

Повнобокi й банюватi посудки типу II є типовi й частіше трапляються в домовинах з трупопокладанням (Лепесівка, Войцехівка, Суемці). Формами близько спорідненими з ними є, з одного боку,—банюватi й повнобокi посудки неолітичної мальованої кераміки з Більча Златого (Галичина ⁴⁾), з другого—ідентичні з останніми форми трипільської кераміки на Київщині (культура А) ⁵⁾. Близькість цих форм не можна вва-

¹⁾ Л. Нидерле. Человечество в доисторические времена. СПб. 1898, стор. 144, 145.

²⁾ Г. Обермайер. Доситорический человек. Мал. 304 і 308-с.

³⁾ В півд.-східній смузі Полісся, в сточ. р.р. Уші і Жерева, впливи мегалітичної культури зустрічаємо в пізньо-неолітичних могильниках, що в часі близько межують з скитськими пам'ятинками південної України. Кераміка курганів з трупоспаленням, на підсипках зберігає поруч з яйцюватими і круглоденчатими посудками також і сулійкувату форму типу Із характерним нитяним орнаментом (1925. Народичі, гр. VI). І. Л.

⁴⁾ Л. Чикаленко. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Трип. культ. на Україні, в. I. Київ. 1926. Мал. 4. 6, 9.

⁵⁾ В. Хвойка. Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI Археол. С. Табл. XXVIII; 7 і 9.

жати за суто зовнішню схожість. Проти цього найкраще промовляє характер орнаменту посудків з Більча Златого. Пасочки в горішній частині цих посудків з 3 і 8 прямовисних ліній (мал. 3, 6) та широкий пасок на посуді мал. 5, закреслений перехресними лініями, є пізніші пережитки орнаменту мегалітичної кераміки типу прямовисної ув'язи. Отже, форми повнобокх та банюватих посудків з мегалітичних будов Волини давніші за аналогічні форми культури А та кераміки з Більча Златого; прототипів цих споріднених між собою форм, очевидно, треба шукати в неолітичній кераміці Давнього Сходу.

ТИП ЛЮДНОСТИ.

Антропометричні дані характеризують основну масу людности, що ховала своїх небіжчиків в домовинах за обрядом трупопокладання, як групу, хоча й вирізнену окремо, але разом із тим окреслену чіткими рисами поступової асиміляції з типом брахікефалічним ¹⁾. В домовинах з трупопокладанням присутність цього типу констатовано в одному випадку, що говорить за значну розмежованість окремих родових організацій цих двох основних типів людности.

1. Кістяки дорослих судоліхокефалічного типу міцної й розмірної будови. Малих (до 1599) 3, н. середніх (1600—1649) 4, високих (1700)—1. Нижчий зріст сполучається з визначеним ухилом до мезокефалії.

Черепи в горизонтальній проєкції пентагоноїдної або овоїдної форми, склепінчастих або кутастих контурів в тім'яній частині. Виставання потилиці незначне (*Protuberantia occipit. ext.* здебільшого, 2—1).

Головний показник черепа (*Ind. céphalique*).

	Дит.	Дорослих		Р а з о м	
		♂	♀	Дит.	Дор.
Доліхокефалів (x—75,00)	—	1	2	—	3
Судоліхокефалів (75,01—77,77)	2	2	2	2	4
Мезокефалів (77,78—80,00)	—	—	1	—	1

Пересічний гол. показник—чол. (3) 76,36 (77,54—75,00), жін. (5) 75,36 (79,77—71,79), що виказує деякий ухил до мезокефалії.

Черепи судоліхокефалів та доліхокефалів хакефалічні (перес., № 9—69,30); гіпсикефалія у типів переходових до брахікефалії (Войцехівка, кіст. № 8).

Чоло низьке, середньої широкости, злегка похиле назад. Надбірвні дужки чоловічих черепів розвинені міцно (4). Очні ямки високі, кутасті (♂) з пок. 92,30 на черепах судоліхокефалічного типу та знижені й округлі (♀) на черепі мезокефалічному. Надочний край заокруглений (3), затуплений ний (5), рідше (2) гострий. Ніс широкий (♂), або середньої ширини (♀). Обличчя кістяка № 8 з Войцехівської домовини—вузьке (♀). Профілем

¹⁾ Виміри зроблено за інструкц. Інституту Археологічної Технології при Рос. Ак. Іст. Матер. Культури. Вип. V, Л. 1925.

Таблиця V.

Місцевість №№ кістяків	Вік Age	Стать	Краніометричні дані														Головніші краніол. показники				
			Промір подовжний Diam. céphalique	Промір поперечний Diam. transvers.	Висота bas.-bregm. Haut. bas.-bregm.	Промір вилиць Diam. bizygomatique	Найменша шир. чола Diam. frontal min.	Висота носа Haut. du nez	Ширина носа Larg. du nez	Ширина очної ямки Larg. orbitaire	Висота очної ямки Haut. orbitaire	Довж. долішн. щелепи Long. mandibulaire	Міжвиросткова широк. Larg. bicondylienne	Пром. долішньо-щелеп. Diam. bigoniaque	Показник голови Ind. céphalique	Показн. вис.-подовжн. Ind. vertical	Показн. вис.-поперечн. Ind. transverso-vertical	Показник чола Ind. frontal	Показник носа Ind. du nez	Показник очної ямки Ind. orbitaire	
с. Войцехівка. Домовина I. Кістяк № 1.	№ 1.	♂	187	145	131	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 2.	♀	182	132	126	—	96	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 3.	♂	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 4.	♀	170?	130?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 5.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 6.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	№ 7.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	№ 8.	♀	148	142	137	103	100	46,5	21,5	35	27	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	№ 9.	♂	180?	140?	—	—	102	—	—	36	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	№ 10.	♂	176	145	128	—	100	—	—	40	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
с. Сусамі. Домовина I. Кістяк № 1.	№ 1.	♀	180	138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 2.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 3.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 4.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 5.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 6.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 7.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 8.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 9.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 10.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
»	№ 1.	♂	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 2.	♂	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 3.	♀	184	138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 4.	♀	185	140	132	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 5.	♀	188	141	122	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
к. Анета. Домовина. Кістяк № 1.	№ 1.	♀	18—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 2.	♀	16—18	140	135	—	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 3.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 4.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	№ 5.	♀	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

Таблиця VI.

Місцевість №№ кістяків	3 рист Table	Humerus		Ulna				Radius			Femur				Tibia			
		Найб. довжина Long. totale	Найм. об'єм Circoufereuce min.	Найбільша довжина Long. max.	Найм. об'єм Circoufereuce min.	Промір п.-задн. Diam. antero-poster.	Промір поперецн. Diam. transvers.	Зар. довжина Long. totale	Промір п.-задн. Diam. antero-poster.	Промір поперецн. Diam. transvers.	Найбільша довжина Long. max.	Промір п.-задн. Diam. antero-poster.	Промір поперецн. Diam. transvers.	Найбільша довжина Long. max.	Промір п.-задн. Diam. antero-poster.	Промір поперецн. Diam. transvers.	Найм. об'єм Circoufereuce min.	
с. Войцехівка. Домовина I.	1710	324	68	272,5	40	21,5	19,5	241	15	12	460	90	30	28	348	37	19	76
	1630	315	62	256	—	23,2	20	229	—	—	440	—	28	26	—	36,5	20	50
	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	125	—	—	—	—	—	—	—
	—	220	42	178	26	17	13,5	—	—	9	302	85	30	25	—	22	16	76
	1645	316	61	264	—	27	19	234	18	12	442	—	—	—	38	20	20	—
	—	110	26,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	12	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	178	—	—	—	11	13	—
	1518	—	56,5	—	—	—	—	—	—	—	—	415	71	25	22	28	23	66,5
	1425	280	55	—	—	21	17	—	—	15	10,5	375	—	23	20	34	22	74
	1475	265	55	—	—	22	19	—	—	—	—	375	71	24	22,5	—	—	—
с. Суємці. Домовина I. Кістяк № 1.	1603	—	69	—	40	30	21,5	—	—	—	420	84	27,5	26	—	—	—	—
	—	—	69	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
» II. Кістяк № 1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	67	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	65,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	68	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	1602	315	64	261	40	28	23	242	18	10,5	450	88	30	24,5	32	23	70	70
к. Анета. Домовина. Кістяк № 1.	1573	—	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	1528	—	56	—	—	21	15	—	15	10	435	84	27	25	347	36	24	70
	—	—	52	—	—	—	—	—	—	—	390	68,5	22	22	305	29	19,5	63,5
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	21	20	28	18,5	—	63
	1477	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

обличчя черепа ортогнатичні. Підборіддя гостре. Долішня щелепа коротка. Diam. bigoniae 0,091—112. Місткість черепа кіст. № 8 з Войцехівської домовини 1470 к. см.

В будові довгих кісток помітно архаїчні риси. Стегнові кістки з сильно розвиненою *linea aspera* й *troch. tertius*. Платимеричність помірна, перес. (4)—64,14. *Tibia mesoknemica* з перес. пок. (4), 65,42. У двох кістяків Войцехівської домовини констатовано вийняткову гіперкнемічність з пок. 51,35 (♂) і 52,62 (♀) *Fibula canelata*. Певна заокругленість форм і перекроїв у будові кісток властива суб'єктам з визначеним нахилом до мезокефалії та мезокефалів.

Кістки підпліччя й великогомілкової проти загальної висоти зросту довгі, а плечні та стеговні відносно коротші.

Відношення проміння до плечевої кістки $\left(\frac{R \cdot 100}{H}\right)$: чол. кіст. 74,38; жін. пересічно (3) 74,52 при макс. 76,82 і мін. 72,62. Пересічні відношення вел. гомілки до стегна $\left(\frac{T \cdot 100}{F}\right)$: чол. (2) 79,10; жін. (4) 78,98.

Відношення кісток горішньої кінцівки до кісток долішньої $\left(\frac{H+R}{F+T}\right)$: чол. 68,22; жін. перес. 68,63 (2).

За ознаками, що їх наведено, судоліхокефалів неолітичних домовин з трупопокладанням треба застосувати до одного типу людности, що походила з північної групи індо-германців (північна раса).

2. Суббрахікефал Войцехівської домовини № 1 відрізняється цілком відмінною будовою черепа і кістяка (к. № 10). Зріст 1475. Череп в горизонтальній проєкції наближається до форми сфероїда, середньої ширини і висоти з показником голови (*Ind. céphalique*) 82,38. Чоло велике, низьке, злегка похиле дозад. Надбрівні дужки розвинені слабо. Очні ямки середні.

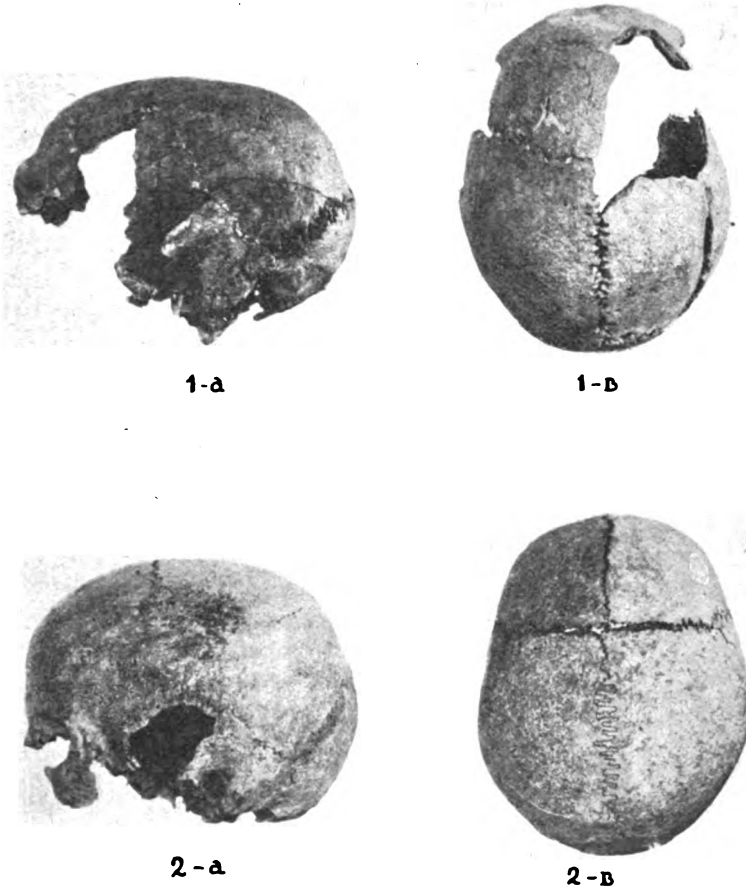
Перекрої довгих кісток округліших контурів. Стегна, не вважаючи на малу довжину, мають значний діаметр. *Troch. tertius* розвинений міцно *Tibia mesoknemica* з пок. 66,66. *Fibula canelata*. Співвідношення окремих частин кістяка відповідає одніам брахікефалічного типу. Кістки підпліччя та великі гомілки проти висоти зросту—короткі (Т . 21,23), а плечні кістки та стеговні відносно довші (Н . 19,27; F . 27,28) $\frac{R \cdot 100}{H} =$
 $= 71,69; \frac{T \cdot 100}{F} = 77,57; \frac{H+R}{F+T} = 68,23.$

В суббрахікефалі Войцехівської домовини можна вбачати представника короткоголової альпійської людности (*Homo alpinus*, кельто-слов'янська раса, «західня» за Денікером).

Співіснування обох цих типів з ріжних племінних організацій не потребує доказів.

Відсутність мішаних поховань трупопокладанням і трупоспаленням у тих самих домовинах промовляє за досить значне територіальне

розмежування окремих родів та яскраво стверджує провідну думку: що-до способу поховання, який панував серед короткоголової людности; корінним звичаєм короткоголової групи було спалювання небіжчиків. Зміни конструкції мегалітичних будов, як було доведено

Фот. 4. Черепи кістяків № 1 (1) та № 8 (2) з Войцехівської домовини.

попереду, відбуваються в бік впливів та форм, властивих домовинам з тілоспаленням й стосуються всіх трьох перших типів мегалітичних споруджень, але ж найбільші обопільні впливи позначилися на спорудженнях типу домовин з присінком, що в різних варіаціях ми подибуємо з обома способами поховання. Це свідчить про досить ранні впливи короткоголової людности з Альпів, що наприкінці неолітичної доби була

на просторах південно-західньої Волини, на Поділлі та в суміжних країнах Прикарпаття в безперечних асиміляційних зв'язках з довгоголовою людністю північної раси, разом з якою й дає згодом тип слов'янського населення в західній Україні, відомий нам уже з часів пізніших міграцій слов'ян на схід, що визначаються переважним впливом короткоголової людности в сточ. Горішньої Наддністрянщини та на правобережжі Середнього Дніпра.

SEPULTURES NEOLITHIQUES DOLMENIQUES EN VOLYN'.

par IVAN LEVIC'KYJ.

Žytomyr.

Dans cet article l'auteur donne dans un aperçu typologique l'analyse des formes et des caractères des monuments mégalithiques explorés par lui durant les années 1294—1928.

La civilisation mégalithique de l'époque néolithique tardive nous donne en Volyn' (Vclh nie) les quatre types suivants des sépultures.

I. Dolmen. Monument unique—la sépulture de Sujemci № 1. Deux dalles verticales, recouvertes horizontalement d'une troisième. Orientation NE—SO. Le mur septentrional est plus épais et plus haut. Le toit est plat, légèrement incliné vers le S. E. L'entrée est du côté Est. Squelette replié (fig. № 1).

II. Constructions à dalles avec vestibule. Plan rectangulaire. Orientation N E—S O avec une déclivité marquée vers l'O—E. Les côtés plus longs sont composés de 3—4 dalles, les courts—d'une ou deux dalles. Elles sont recouvertes par dessus de 2—4 dalles de grandes dimensions. Le vestibule se trouve soit du côté de la sépulture séparé par une cloison ou bien bâti séparément à côté, sous forme d'un seuil assez haut de 0,5 m. de longueur. Suivant l'orientation l'un des côtés longs est plus haut, celui du côté septentrional plus épais. L'intérieur qui est plus élevé à l'entrée, descend vers le côté opposé court. L'entrée est du côté Est, plus rarement du côté Ouest, ce qui ne change en rien les formes principales de la construction. Le toit est plat, incliné vers le S. parfois vers le N. avec une légère inclinaison le long de la diagonale depuis le coin droit à l'entrée, jusqu'au côté gauche opposé court.

Inhumation. Les squelettes gisent tantot en position repliée, tantot assise. On remarque quelques traces de saupoudrement d'ocre. On peut considérer comme typique la sépulture de Vojcechivka № 1 (Pl. I 1, 1-a, 1-b). Parmi les sépultures explorées, on peut mentionner ici celle qui a été découverte près du village de Visoké à incinération.

Une autre variante du même type, probablement plus récente, c'est la sépulture avec vestibule ovale orientée du NEE. au SOO (village Skolobiv. Pl. I, 2, 2-a).

III. Cistes en pierres. Orientation NE—SO, et O—E. Par leurs contours généraux ces constructions ressemblent aux types sus-mentionnés et se distinguent d'eux par l'absence de vestibule et une manière différente

de poser les toits. Par leur orientation pour la plupart O—E elles se rapprochent du type ovale des constructions sépulcrales à incinération.

Des monuments de ce genre ont été trouvés dans les fouilles de Sujémci (sep. № 2, fig. 2) d'Anéta (fig. 3. Pl. I, 3, 3-a) de Kykova à Sluč. Outre ces deux types, un troisième est le plus fréquent.

Les constructions dolméniques et les coffres en pierre sont typiques pour le rite funéraire à inhumation en position repliée.

IV. Les cistes en pierre sous tumulus.

Des sépultures de ce genre ont été enregistrées par M. Ljuba-Radzimims'kyj en Volyn' le long de la rivière Horyn'. Dans ces cistes de pierre on rencontre en même quantité des sépultures à inhumation et à incinération.

Les sépultures dans des cistes de pierre sous tumulus présentent, sous le rapport typologique, une forme transitoire à l'époque aenolithique et tiennent d'une part aux sépultures à squelette replié trouvés dans la partie Ouest de la Volyn'. D'autre part elles se relient d'une façon organique aux sépultures bien postérieures dans lesquelles on trouve des changements de coutumes d'incinération propres au peuple slave des temps préhistoriques.

L'industrie lithique.

Les objets en silex polis sont très répandus. Les instruments perforés font exception. Les outils les plus caractéristiques et qui se rencontrent le plus souvent sont des haches de 3 types différents.

A. Haches longues, étroites au sommet et minces, quelque peu élargies vers le tranchant et un peu plus épaisses dans le milieu du corps (Pl. II, 10). Long. max. 0,180 m.

B. Petites haches légèrement élargies vers le tranchant et bien plus protubérantes d'un côté. Les sommets sont étroits et minces (Pl. II 12). Long. 0,118—0,0785, larg. max. du tranchant 0,0495.

C. Longues haches à sommets larges et épais (Pl. II, 13).

On rencontre dans les sépultures à inhumation tous les trois types de haches. Les petites haches ont été trouvées exclusivement dans les sépultures à inhumation.

Poterie. Les différentes formes de vases trouvés dans les sépultures peuvent être rangés en deux catégories principales: les vases à fond rond et les vases à fond plat (forme de vases ventrus fig. 9 et 12. Pl. IV). La couleur de la poterie est noire ou gris-foncé ce qui se remarque d'une façon plus claire dans la région Ouest de la Volhynie (Varkovyči Lepesivka dans le bassin de Horyn').

Ces deux types de vases, différents par leur technique et par leurs motifs d'ornementation, malgré leur influence réciproque, nous amènent à de différents points de départ.

La céramique à fond rond avec ornements du type de «cordage» horizontal (Pl. III, 1—3, 5—7) est typique pour les sépultures à incinération et se distingue par des traits qui caractérisent le développement de l'ornement indulé. La céramique de ces sépultures a une tendance à simplifier

la technique et les motifs de l'ornementation. Les vases ventrus sont typiques pour les sépultures à inhumation. Leur ornementation se compose de combinaisons ornementales verticales.

La population, qui inhumait ses morts dans des sépultures aux squelettes repliés, est caractérisée d'après les données anthropométriques, comme un groupe qui appartient par des indices précis d'une assimilation graduelle au type brachycéphal. Le type sous-brachycéphal y prévalait avec un penchant prononcé pour le type mésocéphal. Ind. céphalique moyen: hommes (3) — 76, 36, femmes (5) — 75, 36. Hauteur de taille max. 1710, min. 1518. Ce groupe doit être rapporté au groupe indo-germanique du Nord (race septentrionale).

On a constaté seulement un cas de la présence du type brachycéphal dans des sépultures aux squelettes repliés (Vojtechivka sep. № 1) Taille 1475. Ind. céphalique 82, 38. Les os des avant-bras et les tibia sont courts comparativement à la taille et les poignets et les fémurs sont considérablement plus longs.

Le squelette sous-brachycéphal de la sépultrve de Vojtechivka, peut-être considérée comme appartenant à la race alpine (*homo alpinus*) de la race celto-slave de l'Est. d'après Deniker.

ІРЕНА ФАБРИЦІУС.
(Херсон)

ХЕРСОНСЬКІ ТРИКУТНІ КРЕМІННІ НОЖІ ¹⁾.

Поки що тільки на Херсонщині, на дюнах лівобережжя низового Дніпра, нам відомі знахідки оригінального вигляду кремінних виробів, визначених як херсонські трикутні ножі.

Першу з цих знахонок оголосив друком В. І. Гошкевич р. 1903 в своїх «Кладах и Древностях Херс. губ.» (табл. XVIII, 139), 2 других— у «Летописи 1914 г.» (стор. 40, мал. 21), під назвою «треугольные орудия в форме вареников». Всі три знайдено було в пісках біля Кардашинки, села, що розкинулося на березі одного з розтоків Дніпрових гирл—на Кардашинському лимані, багатому на рибу.

Кучугури низової лівобережної Наддніпрянщини, серед них зокрема Кардашинські, здавна вже славні знаходками кремінних виробів високої техніки, ливарними майстернями то що. Відзначено й досить роздимин з ознаками становищ, але, на жаль, всі вони не досліджені науково: по-перше, не було кому досліджувати їх, крім незабутнього В. І. Гошкевича, переобтяженого силою завдань організатора першого на півдні України Музею історії матеріальної культури; по-друге,—сама природа кучугурових становищ, розкиданих по незакріплених пісках, дуже несприятлива для вивчення нашарувань.

Хоч уже й знайдено було три примірники знарядь трикутньої форми з порівняльно слабо визначеною дугою леза, проте не давалося виявити призначення цього знаряддя, дати йому назву та встановити його місце серед кремінних виробів.

Р. 1924 трапилася нова цікава знахідка біля х. Перротте на тому самому лівобережжі, але нижче, на березі Дніпрового лиману. В роках 1926, 27 й 28—ще три, які дали загалом 5 «трикутніх ножів», при чому пощастило, особливо після розвідки р. 1928, що її перевела авторка, зібрати ще деякі супровідні вказівки.

Коли в Музеї зібрано було вже 8 варіантів типу трикутніх знарядь, тоді стало можливим зробити спробу вивести їх з ізоляції, пошукати розгадки їхнього походження, розвитку їхньої форми, їхнього призначення.

Вивчивши матеріал, що переховується в Херсонському Музеї, ознайомившись із тим, що я спромоглася знайти по інших Музеях, та

¹⁾ Доповідь на засіданні Одеської Краєзнавчої Комісії 11/VI—1928 на спогад про В. І. Гошкевича; перероблено й доповнено.

з літературою, я маю, здається, рацію назвати «вареники» цікавими питомими варіантами ножа, варіантами, що утворилися через вплив різних чинників, які виступали то з боку форми, то з боку техніки. Таким чином, склалося специфічне так формою, як, мабуть, і призначенням знаряддя, що трапляється до того ж, поки що, принаймні, тільки в певному районі.

Отже я й дозволяю собі подати ті висновки, що на їх підставі я вважаю за можливе дати цим оригінальним знаряддям назву «Херсонські трикутні

кремінні ножі» (за образним терміном В. І. Гошкевича, — «вареники»).

У збірці Херсонського Музею лічиться понад 20 кривих ножів різних типів. Вони поділяються на 2 групи: I. Ніж з одним гостряком — кутом, що його утворює увігнуте лезо й горбаста спинка ножа; з кутом, що протилежить до короткого боку ножа, боку, повер-

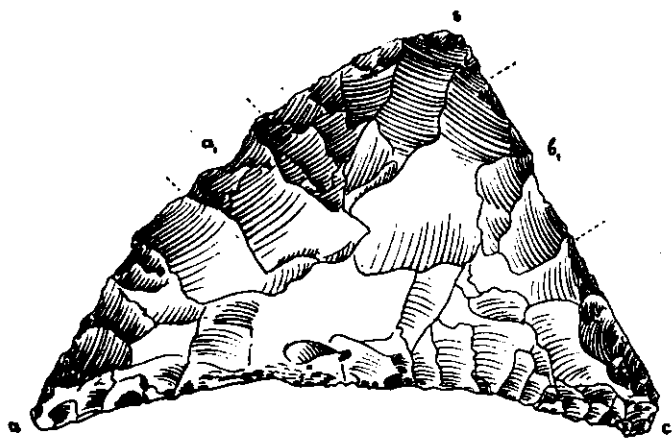

Рис. 1. Кардашинський тип. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

нутого до руки працівника або до держака, якщо його додавалося. Знаряддя товсте, потовщується в напрямі до середньої лінії та з короткого боку. Це — звичайний кривий ніж, поширений скрізь у низці варіантів, і розглядати його не входить у завдання огляду наших знарядь. II. Знаряддя, що має вироблені на гостряки обидва кути, що прилягають до увігнутого леза; спинка має кут, протилежний лезу, що й надає знаряддю характерну форму трикутника від рівнобічного до такого, що наближається до прямокутного. Оце й є група «херсонських трикутних ножів» (мал. 1, 2, 3).

Ці знаряддя взагалі відзначаються гарною технікою обробки гарно добраних шматків сірої або рудуватої різних відтінків породи; вони, що-до розміру площі, тонкі, плоскі. За найхарактернішу ознаку суто типового знаряддя стають: більш менш увігнуте шліхтоване лезо, без того, щоб воно мало пилкоподібну лінію, а, головне, ретельно оброблене витончення (b) тіла знаряддя по середині одного боку (bc) трикутника й відповідне поглиблення (a) на суміжному боці (ab), себто по боках, що утворюють верхній (b) кут знаряддя.

Класичними являються ті, що їх було знайдено біля Кардашинки. Перший з них (мал. 1) встановлює Кардашинський тип. Зроблений з жовто-сірого кольору темного борошна породи, сливе геометричної форми, рівномірно тонкий з опуклістю в центрі, він мимоволі викликав

назву «варенику». Цей Кардашинський тип репрезентовано в Музеї трьома примірниками. Їх розміри: за аб—від 12,5 до 10,8, заввишки за перпендикуляром від (b) на лезо—від 7,5 до 7,3 см.

Тип Перротте (мал. 2) відрізняється від кардашинського асиметричністю форми, стає дзьобоподібним; знаряддя потовщується, звужується, наближається до типу звичайного кривого ножа, але безумовно зберігає тип «вареника» в характерних ознаках. Здається, ніби-то горбасту спинку кривого ножа піднято кутом; подовжився короткий бік ножа, знаряддя збільшило свою площу. Від класичного «вареника» завжди застаються: три кути, витончення (b) й поглиблення (a) по боках трикутника та два гостряки біля леза. Розміри знаряддя типу Перротте не дають таких постійних чисел, як кардашинські. Проміри їх: за аб—13,7—5; заввишки від 6,7 до 2,2.

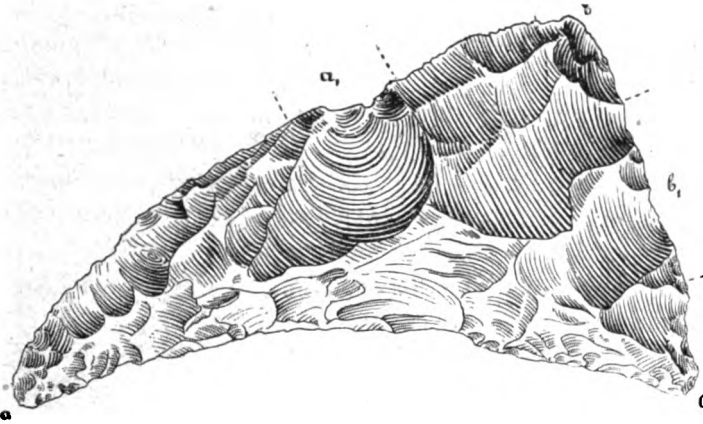

Рис. 2. Тип Перротте. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Поміж дзьобоподібними знаряддями типу Перротте та кривими ножами маємо проміжний тип. Він виявився у процесі ремонтування збірки кремінних виробів р. 1927, коли Музей мав уже 7 варіантів «вареників». Річ у тому, що В. І. Гошкевич, монтуючи кремінь, не мав ще всього матеріалу, що ми його маємо; в Музеї були тільки Кардашинські зовсім питомі знаряддя. Тому серед списів, взагалі не дуже рясних на Херсонщині, замішалися ніби-то списи, декілька знарядь, що скидаються на списи; вони відрізняються тим, що один бік їх завжди коротший, ніж другий, тоді як під ніколи не буває перпендикулярним до осі знаряддя, с. т. ніби один кут спису «відлаmano» (рис. 3). Але як порівняти їх з меншими знаряддями типу Перротте, тоді зараз впадає в око, що «відламаність» кута не є дефект виробництва або збереженості, а є наслідок обробки, щоб утворити ту саму форму трикутного ножа. Поглиблення (a) і витончення (b) визначено у цій проміжній групі не так яскраво, як на типових, а все таки його можна простежити й на виявлених вареникоподібних, взагалі грубших, товстіших знаряддях не рафінованого типу, ще ближчого, ніж тип Перротте, до кривих ножів.

Якщо обробка трикутних ножів надає їм постійних ознак, це визначає, що їх вимагало призначення знаряддя.

Безперечно, за головну робочу частину трикутного ножа правило лезо; тіло знаряддя—частина підсобна; а тому на тілі треба шукати засобів вдержати знаряддя підчас роботи. Якщо взяти «вареник» у руку—цей природній держак,—тоді завжди витончення (b) припадає затиснутим поміж великим та вказівним пальцями правої руки, великий палець—

Рис. 3. Переходовий тип. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

стисло уміститься в поглиблення (a), а бік (bc) стає за опору руки. Для вказівного пальця на другому зворотньому боці знаряддя завжди маємо вироблене відповідне поглиблення. Таким чином, взятий у руку трикутний ніж дуже добре підлягає велінням працівника. Здається, не треба шукати інших пояснень його вживання в роботі ¹⁾.

Звернімося до аналогій, продовжуючи аналіз, як утворився феномен. Безпосередніх не знаємо.

Доводиться розкласти форму на елементи та шукати аналогій до складових частин, пояснюючи сполучення їх цільовим призначенням знаряддя. Зрозуміло, що сказане далі не має на меті встановити хронологічні або культурно-етнічні чергування. Я тільки показую можливий процес складання елементів, що були в розпорядженні техніки кременя і що ними користувалися підчас складання типу.

Технікою, поширенням тіла знаряддя по площині, наявністю двох гостряків, що прилягають до леза, найближчими показуються всім відомі скандинавські сегментоподібні ножі. Тут маємо лезо, що використовується довжиною, а також високе пласке тіло знаряддя, пристосоване до затиснення його в руці працівника. Вони відрізняються від наших трикутних ножів відсутністю кута на спинковій частині та відсутністю підкреслення характерних пристосувань (a, b) ²⁾.

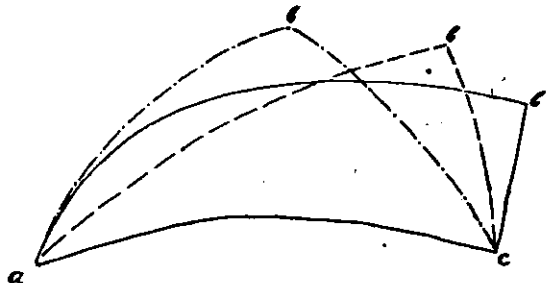

Рис. 4.

¹⁾ Як напр., пояснення S. Müller'a. Nord. Altert. Kunde I, 139—що-до пилочок. O. Montelius. Les temps préhist. en Suède, 19 fig. 10: Scie en silex; автор відзначає, що їх леза не завжди мають «dentelures». Soph. Müller. Nord. Altert. Kunde I, 139 abb. 56: «lange, breite und schiefe Sägen». V. G. Child. The Daw of E. C. 213, fig. 102: crescent-shaped Knife.

²⁾ На оригіналах, які я бачила в Музеї Антроп. і Етногр. Акад. Наук СРСР, їх немає. У СРСР відоме знаряддя теж сегментоподібне з двома гостряками, як, напр., у В. Городцова «Первобытная археология» табл. VIII, 1. Серед нових знахонок їх оголосив друком Сібілев у «Старовинностях Ізюмщини». Альб. малюнків. XXI. 1—3 «пилочки».

Від сегментоподібних знарядь наш трикутній ніж переймає площинність, два гостряки; від кривих ножів—кут (b), утворений боками, що прилягають до леза, та кривизну леза (рис. 4). Кут (b), якщо він наближається до перпендикуляру, встановленого через середину леза, дає симетричний кардашинський тип (рис. 1), а коли зостається ближче до боку колишнього кривого ножа,—дає тип Перротте дзьобоподібний (рис. 2). Надалі процес специфікації додає обробку пристосувань (a_1 і b_1), обробку всіх трьох кутів—і «вареник» має вже свою власну форму.

Якщо визнати Херсонські трикутні криві ножі за такі, що їх держить права рука поміж великим та вказівним пальцями, згідно з виробленими на них пристосуваннями, то наш ніж здатний працювати всією довжиною леза й обома кутами—гостряками, як знаряддя, що ріже, струже та розпорює. Це не є серп. Хоч і запрошується така назва для великих знарядь обох типів, але наявність маленьких примірників примушує від такої назви відмовитися. Дуже добре використовуються трикутні ножі до чищення й розділення великої риби, особливо щитової: осетра, білюги, стерляди; в цьому випадку добре допомагає верхній (b) кут знаряддя—ним враз, одним махом повздовж хорди можна вичистити тельбухи риби. Таке призначення тим більше певне, що трикутні ножі відомі тепер тільки в місцевостях особливо багатих на «червону» рибу.

Простежити супровідні дані пощастило тільки для типу Перротте. Завдяки увазі й допомозі М. О. Перротте, зібрано було: кремінні стрілки (один цікавий примірник із стрижнем форми риб'ячого хвоста; їх дуже мало на Херсонщині); маленький *hache marteau*—амулет з гірської вулканічної породи; ознаки наявності майстерні; керамічні фрагменти. Влітку 1928 р. авторка зробила розвідку місця, де знайдено «вареника». Як і завжди по кучугурах, ніяких решток житла пережежні піски не зберегли. Але роздимина розміром 60×60 м., розташована серед солончаків, дала дещо. Кераміка бідна на орнамент, а саме: карбований—заштриховані трикутники; пальцевий, відтиснутий по краєчку вінця, а переважно скульптурний: гульками виліпленими з тіла посуду без притиску з середини; наліпленими смужками з нащипками двома, або відтиском одного пальця. Звертає увагу значний відсоток глянсованого посуду. Денця пласкі; профілі не мають гострих кутів, вінця відігнуто мало. Сливе цілу посудинку підібрано у фрагментах; цікавий зразок: висока шийка, сферичне тіло, з округлим переходом до дна—сливе пласким; посуд тонкий, глянтований, глина сіра, опалена на жовто-рожевий колір (рис. 5). Фрагментів такого самого типу посуду зібрано досить так на

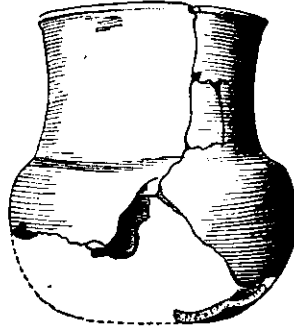

Рис. 5. Посудка з околиць х. Перротте. Бл. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

становищі А, де знайдено й трикутній ніж, як і на суміжних В й С, причому всі три становища однотипові й, що так рідко трапляється на кучугурах, не мають ознак декількох нашарувань—чисті. Склад керамічного матеріалу безперечно вказує на металічну добу. Хоч знаходок металу й немає на цих становищах, але посуд (рис. 5), органічно зв'язаний з усією керамікою становищ біля х. Перротте,—типове явище металічної доби¹⁾.

LES COUTEAUX TRIANGULAIRES DU TYPE DE CHERSON.

par IRENA FABRICIUS.

Cherson.

Les couteaux en silex de ce type ont été connu jusqu' à présent en Ukraine seulement dans la région de Cherson. On les trouve sur les dunes de la rive gauche du Dniro. Les premières trouvailles provenant des environs du vil. Kardašynka près du liman Kardašyns'kyj ont été publiées par feu Mr V. Hoškevyč. En 1924 on a trouvé encore un instrument de ce type près de la ferme Perroté au bord du liman du Dniro et en 1926—28 encore cinq autres outils semblables avec certaines autres trouvailles qui les accompagnaient.

Il nous semble qu'à présent il serait donc possible d'essayer de résoudre le problème de leur origine, de l'évolution de leur forme et de leur destination pratique.

Au musée de Cherson il y a environ une vingtaine de couteaux recourbés de types différents. On peut les diviser en 2 groupes:

1) Des couteaux avec un bout pointu formé par le tranchant concave et par le dos de l'outil à l'opposé de côté court du couteau. Ce sont des couteaux courbés proprement dit.

2) Des outils ayant deux bouts pointus adjacent au tranchant courbé; le croisement des côtés forme sur le dos de l'outil un angle opposé au tranchant, qui leur donne la forme caractéristique d'un triangle (depuis le triangle équilatéral jusqu' au triangle rectangulaire).

Ces couteaux forment le groupe des couteaux triangulaires de Cherson proprement dit (fig. 1, 2, 3). Ils se distinguent par une grande perfection technique dans le travail des pièces en silex gris ou brun soigneusement choisi.

Les traits caractéristiques sont:

Une concavité plus ou moins forte du tranchat unni et non denté, un amincissement du coprs (b) de l'outil d'un des côtés du triangle (bc) et un renforcement correspondant (a) de l'autre côté.

¹⁾ На Херсонщині такий посуд супроводить поховання 193 розк. Стемповського (В. Гошк. КЛ. и др., стор. 121); ще: мідний ніж і шило, кістяна шпилька; кістяк скорчений, фарбований; посуд оздоблено різьбленим орнаментом. Посуд з Лукіянівки (Літопис Музею, вип. 8, стор. 9, мал. 6—7) оздоблено гульками. Знахідку ливарських матриць для широкого серпа—біля Люстдорфа, Одеськ. окр.—оздоблено канелюрами. Більш-менш докладні відомості про цю групу знаходок подасть Літопис, вип. 9. Зараз згадую її, щоб підкреслити металічну добу існування на Херсонщині високої техніки кременітих виробів, серед яких «вареники»—питомо Херсонські.

Sous le rapport de la forme, les outils les plus classiques sont ceux de Kardašynka. Le premier d'entre eux (fig. 1) crée le type de Kardašynka. Dans le musée de Cherson il y en a trois exemplaires. Leurs dimensions sont (de a à b) de 0,125 à 0,108 de largeur, jusqu'à 0,075—0,073 de hauteur.

Le type Perroté (fig. 2) se distingue des précédents par une asymétrie des formes, un plus fort rétrécissement du corps et en même temps par une plus grande épaisseur du couteau qui se rapproche du couteau courbé typique.

Néanmoins il conserve les traits essentiels du couteau triangulaire dont-il garde l'amincissement (b) et le renforcement (a) et deux angles pointus au bout du tranchant (a et c).

Les dimensions varient de 0,137 à 0,050 (a—b) avec une hauteur de 0,067 à 0,022.

Entre le type Perroté et le couteau courbé du type ordinaire il existe une forme transitoire, qui garde néanmoins les traits principaux du type (fig. 3).

L'auteur suppose que le tranchant est la partie principale des couteaux triangulaires employée pour le travail. Le corps de l'instrument est fait de telle façon, qu'il est commode à manier à la main. C'est dans ce but qu'est fait l'«amincissement» sus-indiqué du plus petit côté et le «renforcement» du plus grand.

En déterminant ainsi les particularités des couteaux triangulaires de Cherson par comparaison avec ceux de Scandinavie de la forme de segments et avec d'autres outils analogues, l'auteur croit y voir un instrument à destination combinée, fabriqué pour trancher, couper, racler et qui sert aussi pour écailler et vider le poisson.

Pendant une excursion spéciale l'auteur a vérifié les dernières trouvailles de couteaux triangulaires dans les environs de la ferme Perroté.

Les matériaux rassemblés (pointes de flèches en silex, petite hache-marteau votive et la céramique (fig. 5) permettent à l'auteur de conclure que les couteaux triangulaires de Cherson doivent être rapportés à l'âge de métaux.

ВАЛЕРІЯ КОЗЛОВСЬКА

КРЕМІННА СОКИРА-МОЛОТ З М. РОМАНОВА КОЛ. НОВГОРОД-ВОЛИНСЬКОГО ПОВІТУ НА ВОЛИНІ.

Кам'яні сокири-молоти належать до численних пам'яток старовини, що заховались до наших часів з доби пізнього неоліту і енеоліту. Їх знаходять на піскових кучугурах разом із кремінними відщепками, дрібними знаряддями з кременю та численними фрагментами стародавнього посуду; знаходять їх також і в давніх могилах та як окремі загублені речі. Переважна більшість їх має просвердлені отвори, в які колись-то було заправлено дерев'яні держална. Під час роботи молоти-сокири часто-густо ламались у місці отвору, чому до наших днів заховалось також багато половинок їх. На деяких молотах початі й незакінчені отвори зберегли сліди струментів, якими їх було прокручено. Молоти початку 1-шої металеві доби часто-густо чудово вироблені, іноді мають надзвичайно гарні форми, а деякі з них прикрашені реберцями або видряпанним орнаментом—оздоби, що їх було перейнято з металевих речей. Все це промовляє за повне опанування матеріалу. Вироблено ці молоти з твердих порід каменю діориту, афаніту, порфіру, базальту, сіеніту тощо.

Не можна не згадати тут за волинські просвердлені сокирки-молоти з іншої породи каменю, а саме з вапнястого пісковцю, що їх описав був польський дослідник Е. Маєвський¹⁾. Вони визначаються невдалою формою і відрізняються від інших молотів. Є відомості також про жолобчасті молоти, що їх виробляли за неолітичних часів у Фінляндії з кременистого лупцю (лідиту)²⁾. Проте кременю не вживали на виробі молотів. Це цілком зрозуміло—молот-сокира є знаряддя, що з свого призначення—рубати і розбивати повинно бути важким та грубим. Для виробу його потрібний великий суцільний шматок кременя; таку кремінну гальку важко знайти. Крім того, велику перепону для вживання цього матеріалу на виріб молотів-сокир становила сама якість його: кремій надзвичайно твердий, і просвердлити в ньому отвір передісторичному майстрові було по-над силу. На відсутність просвердених кремінних знарядь в інвентарі передісторичних знаходок звернув увагу ще 50—років назад пок. О. С. Уваров³⁾.

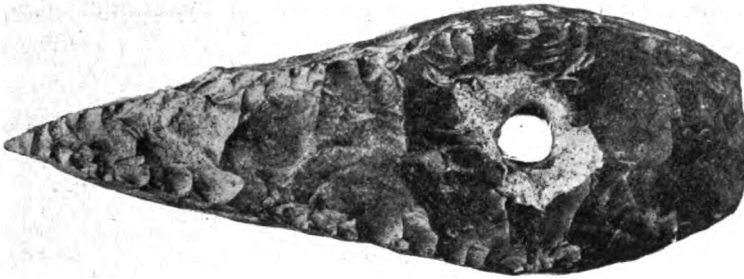
Проте передісторичний майстер вільно використовував камінь і, коли знаходив годящий матеріал для виробу, вживав його, не вважаючи на те, чи взагалі виробляли з нього такі речі, чи ні.

¹⁾ Erazm Majewski. «Toporki kamienne». Warszawa. 1898.

²⁾ А. С. Уваровъ «Каменный періодъ», в. I, стор. 349.

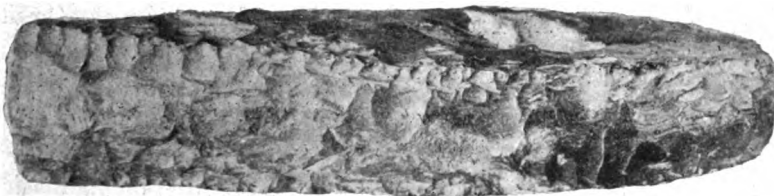
³⁾ А. С. Уваровъ. «Археологія Россіи». Каменный періодъ, в. I. 1881, стор. 355.

Ось такий саме виріб і є той кремінний молот-сокира, що я його маю описати. Ця надзвичайно цікава річ переходується в збірці Р. Г. Туркевича в Києві. Для цього молота-сокири було вміло використано велику кремінну гальку з природним отвором ¹⁾. Кремінь темний сіро-брунатного кольору з білястими плямками.

Фот. № 1.

Форма молота дуже гарна; передня частина його від отвору (тут він найширший) поступово звужується до лека і займає більш, як $\frac{2}{3}$ довжини всього знаряддя. До протилежної лека частини він теж трохи звужується

Фот. № 2.

(фотозн. 1). Знаряддя це старанно оброблено дрібним оббиттям, залишено тільки трохи корки з обох боків молота біля отвору. Всі краї його чітко загострено. З боків його оброблено в той саме спосіб, що і згори та знизу і до лека він поступово грубує (фотозн. 2). Розміри його такі:

Довжина—18,3 см.

Ширина коло отвору—6,4 см.

Ширина в частині протилежній лека—3,5 см.

Грубина коло лека—4 см.

Грубина в протилежній частині—2,2 см.

Отвір неправильної круглої форми (2×1,5 см.), покритий коркою.

Форма цього знаряддя і обробка його промовляють за повне орудування матеріалом. Тут почувається досвідчена рука вмілого майстра.

¹⁾ Такі природні отвори трапляються в кремені.

Походить цей цікавий молот-сокира з Волини з м. Романова, кол. Новгородволинського пов. Його було знайдено випадково завглибшки приблизно 0,75 м., коли копали канаву в садибі Іглатовських, років 15 назад (за відомостями Р. Г. Туркевича).

Волинь славна знахідками чудових кремінних знарядь—на її території знаходять пили, кинжалі, вістря на списи та стріли дивовижної тонкої роботи. Отже не дивно, що зазначений кремінний молот також волинського походження ¹⁾.

HACHE-MARTEAU EN SILEX TROUVE PRES DU V. ROMANIV EN VOLYN'.

par VALERIJA KOZLOVS'KA.

Kyjiv.

On a trouvé une grande quantité de haches-marteaux néolithiques et aenolithiques. Elles sont faites de roches dures comme le diorite, l'aphanite, le porphyre, le basalte, le sienite etc. Le savaut polonais M. E. Majewski décrit des haches-marteaux en calcaire sableux, qui ont été trouvés en Volyn'. En Finlande au néolithique on employait pour des haches—marteaux à rainures le lidite. En général on ne se servait pas de silex pour les haches-marteaux. L'artisan préhistorique ne savait pas perforer le silex, mais il savait employer le matériel qui convenait le mieux pour l'objet nécessaire. C'est justement en silex naturellement perforé qu'était confectonné la hache—marteau que décrit l'auteur.

Ce joli outil a été trouvé en Volyn' dans la propriété des Iglatovs'kyj au vil. de Romaniv du dist. de Novohrad-Volyns'kyj. La hache-marteau a une très jolie forme et est très bien ouvragée. La couleur du silex est gris-brun foncé (phot. 1—2). Le trou et la partie qui l'entoure sont convertis d'écorce. Les dimensions de cet outil sont les suivantes: longueur 18,3 cent. Larg. à la perforation 6,4 cts., larg. du côté opposé au tranchant—3,5 cent., Epaisseur du tranchant 4 cent. Epaisseur du côté opposé 2,2 cent. Trou 2×1 cent.

¹⁾ Коли я кінчала цю замітку, то довідалась про нову знахідку молота з кварциту—матеріалу, якого теж не вживали на виробі зазначеного типу знарядь. Цей молот, невдалої форми і виробу, теж має природній отвір. Знайшов його директор Ізюмського Музею М. Сибільов р. 1927 на стації з кварцитовими виробами на Донеччині біля х. Гуднарівські Грачики. М. Сибільов. Коротке повідомлення про досліді р. 1927 на Донеччині. Архів Укр. Археологічного Комітету при УАН.

СТЕПАН БАРАН-БУТОВИЧ.
(Чернігів).

ПЕРЕДИСТОРИЧНІ РОЗШУКИ В МЕЖАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОКРУГИ.

Питання за систематичне дослідження території Чернігівської округи з археологічного погляду повстало р. 1925, коли окремі Чернігівські музеї об'єднано в один Державний Музей. За дорученням Музею, згідно з планом, що його затвердив ВУАК, обслідування неолітичних стацій із співробітників Музею провадив виключно автор цих рядків.

Дослідження мали характер розшуків, без розкопів, зондажів, прорізування ґрунту траншеями.

План досліджень пов'язано з оро-гідрографічною побудовою Чернігівської округи.

Поверхня Чернігівської округи складається з 3-х невеликих плато: 1) Чернігівського, що має вигляд трикутника між Дніпром, Десною та болотом Замглаєм; 2) Городнянського та 3) плато, що міститься на південь від р. Десни. Відповідно до них ми маємо також три головних водоукладовища: р.р. Десну та Дніпро, з їх допливами, і болото Замглай; всі вони оточені широкими долинами. Отже дюнові утворення на надлукових терасах оціх долин, а також дюнові острови серед долин і були об'єктами досліджень.

Поки що переведено обслідування порівнюючи невеликої частини території Черніг. округи. В першу чергу охоплено околиці м. Чернігова: узбережжя долини Десни, від с. Ковчина до с. Слабіно, протягом до 55 кілометрів, та нижні течії допливів р. Десни: Білоуса, Стрижня, Замглая, Снови. В районі долини болота Замглая розшуки переводилися біля с. Ріпок—в напрямку с. Грабова і біля с. Лізунової (Костиної) Рудні—в напрямку с. Познопал.

Рештки неолітичної культури відзначено на лівому узбережжі р. Десни по таких пунктах: 1) між с.с. Салтиковою Дівцею та Ковчиним («Дубовиця»), в дачах с.с. 2) Пісок («Піски»), 3) Підгорного («Московщина»), 4) Онисова («Висока гряда» та «Крайній зруб» на болоті «Рогозному»), 5) Количевки («Ліскова»), 6) Янівки («Уборок»), 7) Красного («Бор»), 8) Друцького («Друцька гора»); на правому узбережжі р. Десни: на дачах с.с.: 1) Слабіна («Красні лози»), 2) Бобровиці («Круча»), 3) Миколаївки («Бор» та «Дурнівське городище»); на лівому узбережжі р. Білоуса проти с. Старого Білоуса («Високий груд» та «Підусівка»); на лівому

узбережжі р. Стрижня: 1) біля м. Чернігова («Яловщицьке городище»), 2) біля с. Півців («Піски»); на узбережжі р. Замглай: 1) біля с. Березанки та на дачах с. Брусилова («Чаратянка»); на узбережжі р. Снов: біля с. Борок («Дальні бугри», «Ближні бугри», узбережжя болота «Топило»); на придніпрянській долині—1) в дачах с. Неданчич та 2) Червоної Гути.

Зазначені пункти являють собою або піскуваті продовгасті горби серед луків, або більш-менш високі піскуваті-ж узгір'я—залишки надлукової тераси, що відрізані від неї водою, або вкриті «Кучугурами» півотоки надлукової тераси, що просуваються в долину. Всі вони щільно притулилися до лугових річок, озер або боліт. Раніш їх вкривали ліси, про що й свідчать назви урочищ: «Бор», «Уборок», «Дубовиця», «Ліскова» і т. и.; на одній стації, біля с. Красного, досить значні порості «карликової березки» (*betula nana*). Більшість з них зараз вкриті насадками лози та сосни.

Міцні нашарування жовтавого піску дали можливість виявити характер підгрунту тільки в небагатьох місцях.

Зовнішній вигляд дюн не однаковий: «Піски», «Дурнівське городище», «Друцька Гора», «Бор біля с. Миколаївки та «Бор» біля с. Красного уявляють простори, де рухомі піски утворили величезні кучугури або в вигляді курганів або продовгастих горбів—валів; по інших місцях це порушення нашарувань помітно менш. Геологічні нашарування, поскільки вони виявляються в розрізі по краях видмин, чергуються в такому порядку: 1) сучасний муріговий ґрунт, 2) шари піску, 3) старе гумусне нашарування (5—8 ст.; в Борках до 50 ст.) з рештками культури, потім знову шари піску.

Стації та майстерні бідні на культурні рештки. Назбирувано їх виключно на поверхні, по видминах. Розподілити знаходки по горизонталю залягання не є можливим.

Рештки культури складаються з кам'яних виробів, кераміки та виробів з кісток. З металевих виробів знайдено одне бронзове вістря на стрілу «скитського» типу біля с. Количевки, подібне ж вістря біля с. Півців та ромбувате залізне вістря на стрілу на бол. Рогозному; всі вони походять з горішнього горизонту.

Вироби з кісток складають, що-до кількості найменшу групу, однак притому однотипову. Знайдено самі-но протички: одну біля Миколаївки, дві на болоті «Рогозному», одну в Яловщині біля Чернігова. Їх зовнішній вигляд та техніка виготовлення звичайні для неоліту.

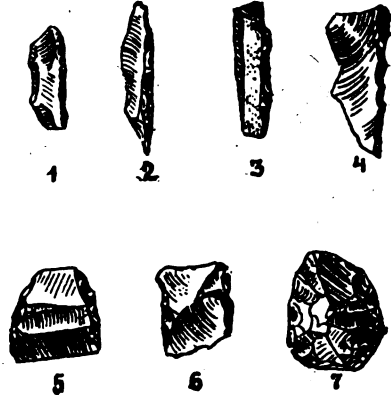
Вироби з каменю трапляються далеко не в однаковому числі, що, можливо, пояснюється неоднаковим станом стацій. «Дубовиця», «Дурнівське городище», «Друцька Гора», «Піски», «Підгорне», «Слабин», «Борки», «Яловщина», стації біля р. Замглай подали їх обмаль; решта стацій, а найбільше Півці, «Висока гряда» на бол. Рогозному, Количевка, С. Білоус, коли взяти до уваги незначні розміри видмин, навпаки порівнюючи рясніють подібними знаходками.

Деякі з пунктів, що їх зазначено вище, а саме: Півці, «Висока гряда» та «Крайній зруб» на бол. Рогозному, «Високий груд» біля С. Біло-

уса, «Ліскову» біля с. Количевки слід визнати невеличкими майстернями кам'яних виробів; у всякому разі виготовлення деякої частини кремінного начиння на тому місці, де його знайдено, факт, що не викликає сумніву. На це вказують скупчення в деяких місцях характеристичних відщепків кременю, покиді, іноді невеличких нуклевсів, що дають деяке уявлення за техніку виготовлення кремінного начиння; трапляються й незакінчені обробкою знаряддя.

За матеріал для виготовлення кам'яного начиння був переважно кремень. Частіш трапляються два гатунки кременю: 1) сіруватий, з білуватими плямами, матовий, мало просвітчастий, порівнюючи невисокої якості; 2) чорний, блискучий, з боку якості кращий за перший.

Вивчаючи знайдене начиння спостерігаємо два способи їх виготовлення: техніку відбивну чи сколоту і техніку віджимну. Іншою відзнакою є характер ретуші. Як правило, ретушню підправляється лише лицевий бік, переважно робоча частина. За винятком можна вважати з усієї збірки тільки вістря на стріли, де ретушню вкрито обидва боки.

Фіг. 1. Нат. вел.

Шліхованих виробів не траплялося.

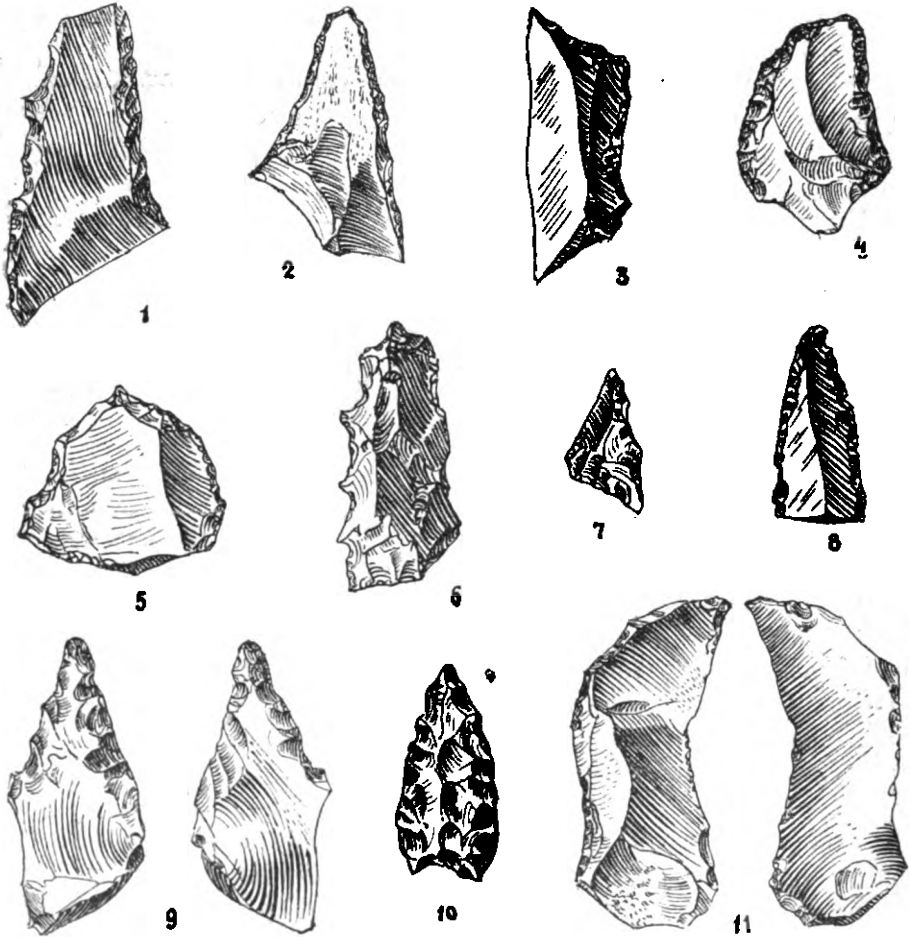
В цілому зазначений район характеризують стації з дрібною індустрією. Однак часто-густо на одних і тих самих стаціях трапляються вироби двох гатунків: справді мікролітичні і більші. Проте ми не маємо поки що даних вбачати в них відрубні групи індустріальні. Чи залягали вони на одному горизонті, не щастило встановити. Лише відносно декількох знарядь з двохбічною обробкою поверхні (наконечник до стріли, проколка-пилочка, що знайдено біля с. Количевки) можна з певністю було встановити місце їх залягання в горішньому горизонті старого гумусного шару.

Група мікролітичних виробів кількісно досить значна, хоча типових виробів зібрано обмаль. Здається, лише як винятком, трапилось кілька примірників скалочок тарденуазієнського типу ретельно ретушованих з одного краю (*lamelles du type tardenoisien*)—(фіг. 1 рис. 1, 2—Борки; 3, 4—Онисов). Більш типові для придесенських стацій вістря геометричних форм (*silex géométriques*). Більшість їх зроблено з двох або трьох-фасетних скалок; форма—трапеціовата (фіг. 1 рис. 5), що іноді наближується до прямокутника (фіг. 1. рис. 6). Проте вони нечисленні.

Скребачок, мікролітичних в стислому розумінні слова, назбирано небагато. Одні з них, не зважаючи на справді мінімальні розміри, належать до типу масивних високих скребачок, овальної та круглястої форми, ретушованих по всім околі (фіг. 1, рис. 7. Діаметр 0,015. Грубінь до 0,007; в інших, пороблених з тоненьких відлупків, ретушовано лише робочу частину.

Серед інших виробів мікролітичної індустрії, окрім тоненьких відщепків, що їх уживано в роботі, можна назвати ще мініатюрні протички з підправкою самого-но кінчика. Найбільший розмір начиння цієї групи (мікролітів) до 2 см.

Поміж більших виробів значне місце займають скребачки. Форми їх досить різноманітні. Найтиповіші—скребачки, зроблені з відлупків субовальних контурів, з широкою робочою частиною (фіг. 2, рис. 4).

Фіг. 2. Нат. вел.

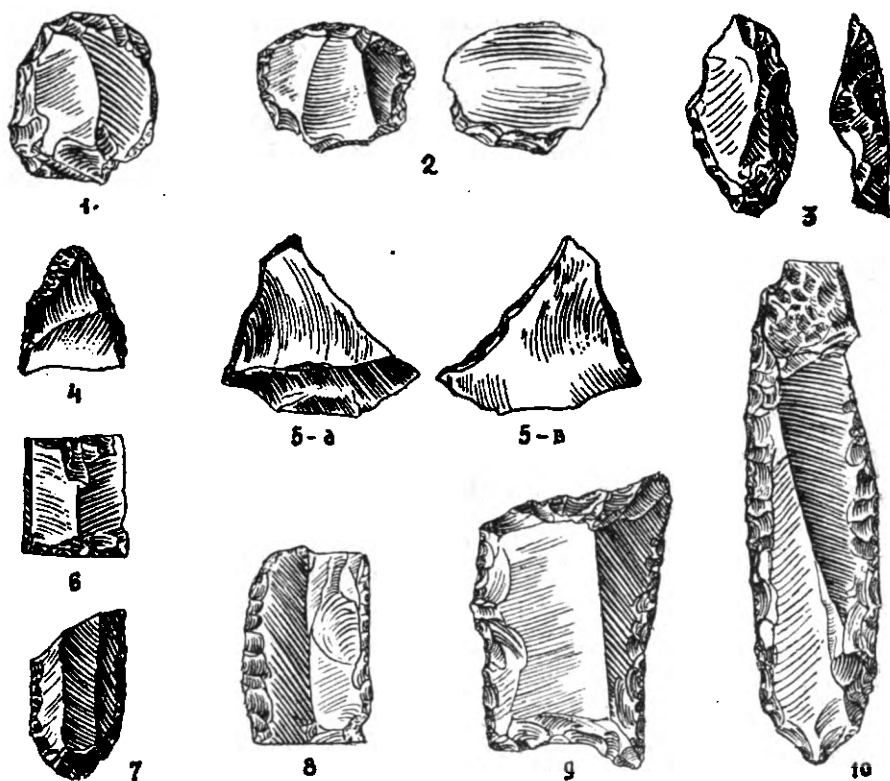
Іноді трапляються скребачки з протичковими гострячками, що являють собою знаряддя комбіновані (фіг. 2, рис. 5).

До них треба долучити й цікаве знаряддя з грубої скалки, оброблене низкою більше менше виразних зарубок та гострячків, що перетворюють його лівий край у пилочку (?) (Фіг. 2, рис. 6). Ретушовані відщепки й відщепки позагострювані на вістря (фіг. 2, рис. 8) подібуються зрідка. Так само зрідка трапляються й різці, здебільша, мало типові (фіг. 2, рис. 11).

Другу цілком виразну групу складають трапецюваті вістря з лезом упоперек (*pointes de flèche à tranchant transversal*) або малі транше, здебільша, з косим або асиметрійним лезом (фіг. 2, рис. 1 та 2, Червона Гута); краї оброблено крутою ретушю, вершину трапеції, що наближається контурами до трикутника, підокруглено (рис. 2).

Поряд з ними треба назвати й найбільший з геометричних кремінців, добре ретушований по трьох сторонах (фіг. 2 рис. 3, Брусилів)—форма, що являє собою для даного району певний виняток.

Фіг. 3. Нат. вел.

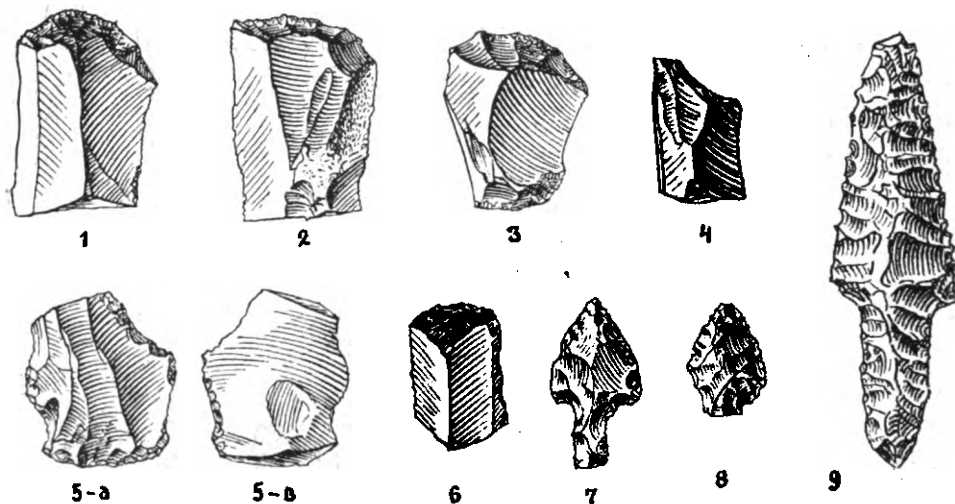
Нарешті особливу групу творять вістря на стріли різноманітних форм, отже однакової техніки, що визначається, крім двосторонньої оббивки, зазублюванням країв (фіг. 2, рис. 10). Не можна не звернути уваги на те, що в цій групі трапляються незакінчені роботою примірники, що іноді скидаються на приладдя іншого призначення (фіг. 2, рис. 7, 9).

Що-до кераміки (фрагменти посуду й т. зв. пряслечка), то вона не творить виразної картини, хоча в цілому справляє вражіння пізньої. Здебільша, вживано глину ясного кольору без домішок. Одначе не зрідка трапляються фрагменти посуду, ліпленого з глини із домішкою, переважно, кварцевих зернин та потовченого граніту; домішку потовчених мушлів одзначено в небагатьох зразках. Випал, здебільша, середній, іноді слабкий. В орнаментатії вживається різноманітних карбованих типів

(крапки, ямки, гребінець), рідше витиснутий (шнуровий—простий та петельками, тасьмою), зрідка—різаний та наліпний.

Розташування елементів по поверхні більше симетричне: найчастіше поземними рядками, пасками, ялинкою; дуже зрідка, коли визерунок вкриває всю поверхню посуду, переходячи й на дещо (крапковий орнамент), частина поверхні залишалася без орнаменту.

Питання про форми посуду лишається нерозв'язане. Одне можна сказати з певністю, що він був пласкоденний і мав, здебільша, мало розвинену шийку, трохи відігнуті надвір вінця, переважно, рівні. Піднято фрагменти низьких тарілкуватих посудин.

Фіг. 4. Нат. вел.

В районі долини болота Замглай обслідування велося між с.с. Ріпками та Грабовим, а тоді між Лізуною (Костиною) Руднею та Познопалами. Виявлено декілька пунктів з рештками передісторичної культури. З них багатші на знахідки: дюни т. з. «Глибокого лога», біля Ріпок та «Стецьків ріг» в дачах с. Лізунової Рудні. Простори дюн, де містяться стації-майстерні, досить значні, по декілька десятин; межі стацій без контрольних шурфів установити не пощастило.

Перша з зазначених стацій міститься на пів.-зах. від Ріпок, поблизу т. з. «Лосвського шляху». Нашарування починаючи з верхнього горизонту виявляються в такій послідовності: 1) муриговий шар; 2) шар жовтавого піску, що доходить иноді до 1,5 метрів завтовшки; 3) шар старого ґрунту, сірувато-чорного кольору, до 8 см. завгрубшки; 4) знову шар жовтавого піску; 5) потім червонувата глина.

Вироби з кременю доволі численні. Фрагментів кераміки знайдено небагато. З костяних виробів—піднято одну протичку.

Перше, що впадає в око із розглядом кремінних виробів з стації біля Ріпок, так само як і стації коло Лізунової Рудні, це більша чи менша однаковість розмірів їх. Тут не трапилося ані мікролітичних виробів, типу наведених на фіг. 1, ані великих речей ранне-неолітичного вигляду.

В цілому, індустрію Замгляєвських стацій треба поставити поряд із наддніянськими виробами, що ми їх визначили, як «більші».

В інвентарі стацій біля Ріпок помітне місце займають ретушовані відщепки із старанною обробкою країв (фіг. 3, рис. 7, 8), іноді з заокругленим ретушшю кінцем (фіг. 3, рис. 7).

Скребачки з відлупів, здебільша, добре окреслених субовальних контурів, оброблені мало не по всім околі (фіг. 3, рис. 1, 2, 3).

Нечисленну, правда, та виразну групу складають геометричні кремінці (фіг. 3, рис. 4,5), а надто цікавий примірник квадратної форми із стесаною спинкою (фіг. 3, рис. 6). Варт зазначити, що деякі з пойменованих тут знаряддів (скребачка за № 2, кремінець з № 6) вкриті блакитнуватою патиною, що трохи вирізняє їх серед решти речей. Не спиняючися на інших виробках, мало характеристичних, варт назвати лише одне знаряддя не зовсім звичайного вигляду (фіг. 3, рис. 9) в формі неправильної трапеції, обробленої мало не по всіх чотирьох сторонах. Призначення його з'ясувати важко.

Біля Лізунової Рудні культурні рештки виявлено в двох пунктах. Більше матеріалу подав т. з. «Стецьків ріг». Він являє собою дюнові утворення на правому березі болотяної річки Вир, що є доплив р. Сож. Геологічний розріз подібний до Ріпкинського.

Кераміка (фрагменти рівностінного, з пляским денцем посуду, з глини з домішками крупного кварцового піску; не орнаментовані в більшості) скупчувалася в невеликій кількості лише на двох видминах; в решті видмин трапилось саме-но кремінне начиння.

Стації біля Лізунової Рудні характеризують деякі одмінні, рівняючи її інвентар до Ріпкинської, риси.

Більшість виробів зроблено з відщепків та грубших відлупів довгастих, що безпосередньо з ними звязуються.

Найтиповіші знаряддя—більше-менше численні відщепки-скребачки з обробкою самого кінця (фіг. 4, рис. 1—3, 6). Трапився єдиний зразок бічного різця з угнутою кінцевою ретушшю, на жаль, побитий (фіг. 4, рис. 4). Решту знаходок складають відщепки, подекуди ретушовані, іноді з карбовинами (фіг. 4, рис. 5).

Зовсім відмінні риси має вістря до стріли (пункт Д), знайдене на оголеній поверхні старого гумусного нашарування, з чорного матового кременю, видовжених трикутних контурів, з ніжкою; рівні краї оброблено в спосіб зазублювання; поверхню ретельно ретушовано (фіг. 4, рис. 9).

Недалеко «Стецькова рога», кроків за 200, у видміні на високій піскуватій горі, знайдено декілька вістрів до стріл. З них подаємо трикутне з довгою тоненькою ніжкою, заспіль ретушоване широкою ретушшю (впод. 0,022) й ромбове із зрізаним для насадки нижнім кутом, з тоненького відлупочка сірого кременю (фіг. 4, рис. 7—8).

Не зважаючи на обмежену кількість наших матеріалів, нам здається, що ми маємо деякі дані вбачати в індустрії з стації біля Лізунової Рудні певні особливості, що вирізняють її з поміж інших оглянутих знаходкищ.

ЛІТЕРАТУРА.

1. М. Рудинський. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. Коротке звітлення ВУАК'у за археологічні дослідження р. 1925.
2. М. Рудинський. До питання про культури «мезолітичної доби» на Україні. Антропологія (річник Каб. Антропології ім. Ф. Вовка, р. 1927).
3. С. Локтшов. Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у столичі р. Донця на Луганщині (Антропологія, річник Каб. Антропології ім. Ф. Вовка, р. 1927).
4. М. Мушкет. Передісторичні розшуки в північній Київщині (Антропологія, р. 1927).
5. Проф. А. Спїцин. Південно-руський неоліт (Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія).
6. В. Городцов. Археологія.
7. Morgan (H. de). Des Premières Civilisations.
8. Беляшевський Н. Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах реки З. Буга в среднем его течении (Труды XI Археол. Съезда).

ПОЯСНЕННЯ ДО РИСУНКІВ.

- Фіг. 1. №№ 1—2. с. Борки (р. Снов); №№ 3—5. с. Онисів (р. Десна); № 6. с. Старий Білоус (р. Білоус); № 7. Количевка (р. Мамша).
- Фіг. 2. №№ 1, 8. с. Червона Гута (р. Дніпро); № 2. с. Миколаївка (р. Десна); № 3. с. Брусилів (р. Десна); №№ 4—5. с. Количевка (р. Мамша); №№ 6, 9—10. с. Старий Білоус (р. Білоус); № 7. с. Онисів (р. Десна); № 11. с. Півці (р. Срюжень).
- Фіг. 3. с. Ріпки (болота Замглай). №№ 1—5. пункт В; №№ 6—8, 10. пункт А; № 9. пункт С.
- Фіг. 4. с. Лізунова Рудня (долина болота Замглай). №№ 1—6. пункт С; №№ 7—8. пункт А; № 9. пункт Д.

LES RECHERCHES PREHISTORIQUES DANS LE DEPARTEMENT DE ČERNIHIV.

par STEPAN BARAN-BUTOVYČ.

L'auteur fait connaître les résultats de ses recherches préhistoriques qu'il a effectués en 1925—1928 dans les limites du département de Černihiv. Ces recherches ont été liées avec la structure oro-hydrographique de la région. L'auteur a découvert des nombreuses stations préhistoriques à l'inventaire mélangé, en majorité de cas.

Les stations les plus intéressantes dans la région au delà du fleuve Desna sont celles près des villages Borky et Onysiv qui présentent les objets microlithiques tardenoisien. Les instruments typiques ne sont point abondants (fig. 1). Dans la deuxième de régions visitées—celle du marecage Zamhlaj—se distinguent les stations près du v. Ripky et Lizunova Rudnja (fig. 3 et fig. 4). La première est caractérisée par des lames retouchées, des grattoirs ovalaires et des silex géométriques. La station près de Lizunova Rudnja présente une industrie bien à part, caractérisée par des grattoirs homogènes sur bout de lame et grattoirs concaves.

Les objets néolithiques, comme par exemple des pointes de flèche ramassées près du v. Lizunova Rudnja sur le point A. (fig. 4, №№ 7—8) et sur le point D (fig. 4, № 9), ont été trouvés en quantité peu considérable.

МАРІЯ МУШКЕТ.
(Київ).

КОРОТКЕ СПРАВОЗДАННЯ ЗА ПЕРЕДІСТОРИЧНІ РОЗШУКИ Р. 1928.

За планом науково-дослідчої роботи Кабінету Антропології імені Ф. Вовка ВУАН, в продовження моїх тогорічних дослідів на Київському Поліссі ¹⁾, цього року я перевела передісторичні розшуки по-над р. Іршою між м. Малином та с. Турчанкою (щось із 95 клм.), по-над р. Тростяницею, між селами Буки й Дерманка, та по-над р. Здрівлею, між селами Берківкою й Устинівкою (40 клм.).

На терені моїх розшуків р. Ірша протікає то глибоким руслом з урвистими берегами, то широкими заливними луками, що їх подекуди перетинають невисокі виступи гранітових пород.

Узбережжя р. Тростяниці характерні своїми високими крутими берегами, на яких майже скрізь проступають граніти.

Інший характер являє місцевість по-над р. Здрівлею, що протікає серед низин, густо вкритих лісами й болотами.

Стації передісторичної людини траплялися, переважно, на видмових пісках недалеко річок або болот.

Інвентар стацій, що їх вдалося мені занотувати в оглянутій місцевості, не можна застосувати до якоїсь одної культури. Деякі стації мають більш-менш певну фізіономію; здебільша, це стосується до стацій переходової, так званої, мезолітичної доби. Значніша частина стацій такої певної фізіономії не має. На цих стаціях можна подібати так речі з доби розвиненого неоліту, як і знахідки старіші.

Кремій, уживаний у виробництві—місцевий флювіогляціяльного походження, звичайно якості недоброї та різних кольорів. Що-до кераміки, то вона подібується мало не на всіх стаціях. Роблено її без ганчарського кругу, з недобре відмуленої глини з великою домішкою зерен кварцу, польового скаленцю, а на деяких стаціях ще із домішкою слюди. Випал керамічних фрагментів не однаковий; трапляються фрагменти від майже зовсім не палених посудів до випалених добре; орнаментованих фрагментів дуже мало. Для того, в поданому нижче опису знаходок я спинятимуся лише на визначніших групах кераміки. На мою думку, її не можна вважати за одночасову стаціям першої групи. Одначе, говорити за неї певніше я поки що утримуюся.

Знахідки, що за них подаються відомості, зібрані на поверхні і розкопами їх не потверджено.

¹⁾ М. Мушкет. Передісторичні розшуки в північній Київщині (Антропологія, р. 1927).

І. с. Гутка Логанівська. В околицях села виявлено п'ять окремих пунктів, з неолітичними виробами.

1) «За першим бродком»—недалеко шляху з с. Гутки Логанівської на м. Малин, в обриві берега р. Маньовки, доплива Ірши. Кремінні знаходки мало характеристичні. Кераміки немає.

2) Ур. «Біля смоляного заводу»—на полі, недалеко від попереднього місця знаходок. Знахідки численні. В інвентарі подибуються майже всі відомі за неоліту знаряддя. Відщепків, звичайно, найбільше, пересічні проміри їх при найб. дов. 0.050; найбільша широчинь 0.014; відщепків з обробкою країв мало.

Фіг. 1. Гутка Логанівська ур. Лиса
Гора. Нат. вел.

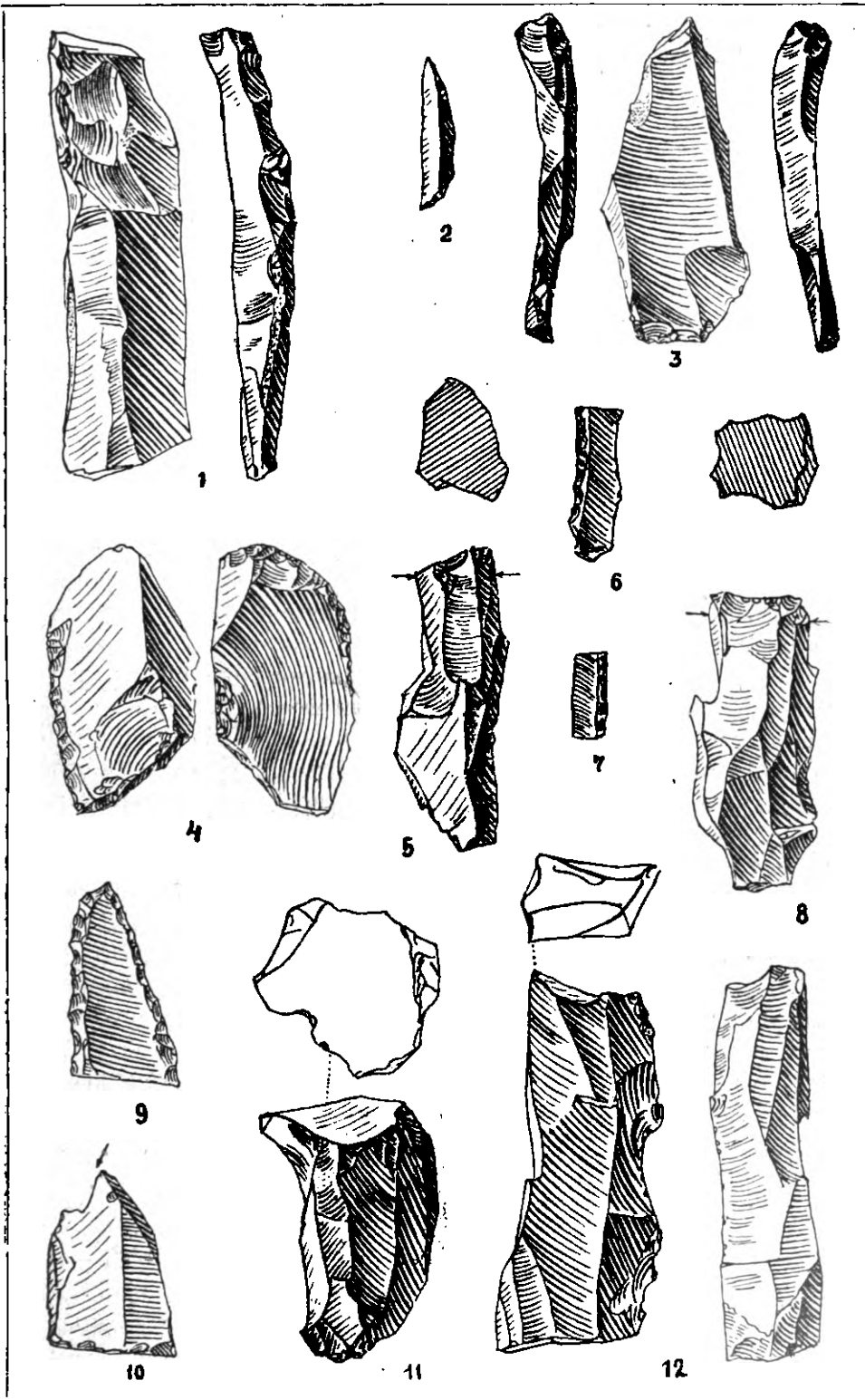
Другу категорію по кількості складають нуклеї та нуклеюваті знаряддя, що з них деякі повернуто на скребла й *rabots*. Скребачки роблено, переважно, з випадкових відлупків, що пояснює різноманітність їх форм. З таких самих випадкових відлупків зроблено і два грубих вістря. По-між іншого начиння трапилося два

трикутної форми вістря на стріли (одне з ніжкою), що формою та обробкою відносяться до розвиненого неоліту. Загалом кажучи кремінні знахідки настільки різноманітні, що однести їх до одної якоїсь фази неоліту заважко. Однак не можна не відзначити велику кількість грубих більших виробів ранньо-неолітичного вигляду. Кераміки досить багато здебільша без орнаменту.

3) Ур. «Оборок»—на тому ж таки правому березі р. Ірши на височенькому горбку, серед луків, що його ніколи не заливає вода. З по-між численних знаходок грубих кремінних виробів, по-між іншим, великих скреблів та приладь нез'ясованого призначення з нуклеїв і великих одколів, визначається мініатюрний кутовий різець на кінці відщепку, що якимось не пасує до решти зібраних речей. Кераміка більшістю неорнаментована.

4) Ур. «Усох». Знаходки трапилися над озером, що в сучасний мент вже цілком пересохло. Заглибина колишнього озера навкруги оточена передувними пісками, на яких місцями проступає культурний шар з попелу та вугілля. З по-між кремінних виробів варто відзначити добре оброблене патинізоване вістря на стрілу, трикутної форми з ніжкою. Кераміка неорнаментована, в дрібних уламках.

5) Ур. «Лиса Гора»—на полі невисокий до 4 метрів пісковий горб з розвіяною вітром серединою; з південного заходу до самого горба прилягає заглибина пересохлого озера, на північний схід, на віддалі 100—150 метрів, болото Бондарівського, з півдня, на віддалі щось із 600 метрів р. Здрівля. Знайдено самі-но кремінні вироби. Між ними заслуговують на увагу три траншетопоподібні кремінці зроблені з маленьких відлупків (фіг. 1, рис. 1, 2, 3). Що ж до решти знаходок—нуклеїв та різних форм одколів, то вони характерні своїми грубими й великими розмірами.

Фіг. 2. м. Чоповичі. Ур. Щеновське. Нат. вел.

II. м. Ч о п о в и ч і. В околицях села виявлено шість стацій.

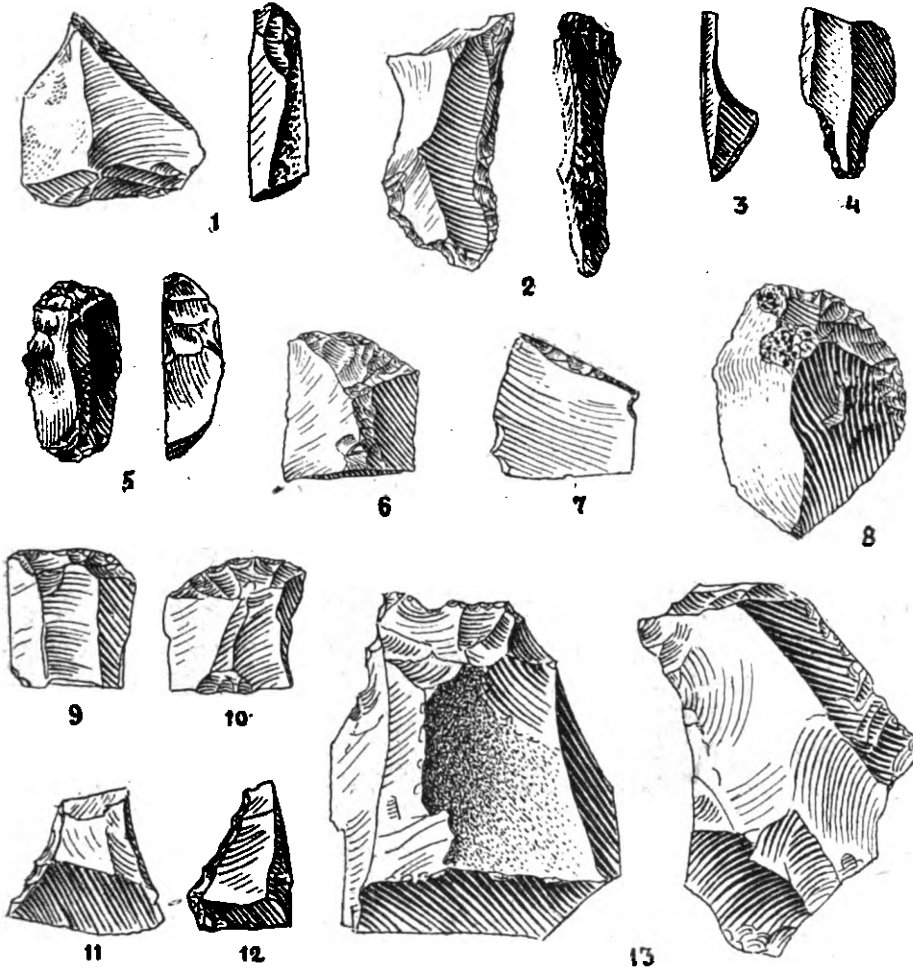
1) Ур. «Везбична». Місце знаходок—на полі, на лівому березі р. Ірши обіймає собою щось від 0,50 до 0,75 гектара. Надзвичайно рясна на знаходки стація, що достачила силу кремінних виробів. Відщепків (пересічні проміри 0,058 при наиб. широчині в 0,014—0,023) трапилося найбільше. Всі вони нечепурного вигляду. Серед них уламок відщепка чорного кременю із скошеним ретушшю горішнім кінцем являє різкий вийняток. Другу категорію знаходок складають нуклеї та різні нуклеюваті знаряддя (від зовсім маленьких до значних розмірами) здебільша, типу скреблів та gabots. Скребачки роблено з випадкових відпунктів. Піднято тільки дві скребачки на кінці відщепків. До цієї групи можна залічити і незграбний великий одкол з двома великими ретушованими крабовинами з одного краю й одною карбовиною на протилежному: прилад, що, очевидно, слугував для обробки кістки. Трапився всього один різець (звичайний) з грубого одколу, сколотий на всю довжину обох країв і ретушований у підстави. Не зважаючи на доволі численний матеріал, певної уяви про культуру стації поки що немає. Я гадаю доповнити його і подати опис матеріялу окремо. Кераміки не рясно. Вона—неорнаментована.

2) Ур. «Щеновське» — на лівому березі р. Ірши, напіввкритий травою пісковий горб. Основну масу знаходок цієї стації складають відщепки. Хоча вони—як і по інших сусідніх стаціях,—здебільша, негарні; одже трапляються відщепки і цілком правильних контурів, іноді оброблені з країв, ба навіть позагострювані ретушшю на вістря (фіг. 2, рис. 9). Пересічні розміри їх до 0,051 упод. при найбільшій широчині в 0,016. Між ними вирізняються відщепки з обрубаним перпендикулярною ретушшю краєм (фіг. 2, рис. 6, 7), вістря із скошеним ретушшю горішнім кінцем та маленьке геометричне вістря з заокругленими ретушшю кінцями в формі сегмента (фіг. 2, рис. 2). Різаків трапилося всього п'ять, з них три звичайні (фіг. 2, рис. 3, 10), четвертий з грубого відщепка, з боковою гранню на всю довжину і п'ятий—бічний фасетований, подвійний з грубого відлупку, пофасетований і на горішньому кінці (фіг. 2, рис. 1, 12). Крім того піднято дві скалочки од різаків ударів (*lamelles de coup de burin*). Скребачки різних контурів, роблені з відлупків; одна з них дубльована, що має ретуш так на горішньому кінці відлупку, як із нижнього боку лівого краю (фіг. 2, рис. 4). Нуклеї загалом невеликих розмірів, конічної форми, на де-яких біля площинки удару, помітно повторну оббивку (фіг. 2, рис. 5, 8, 11). На стації піднято саму-но неорнаментовану кераміку.

3) Ур. «Кремінниця»—високий пісковий горб, сусідній до «Щеновського», знаходки того ж типу, що і на «Щеновському». В інвентарі бічний фасетований різак та звичайний з фасетами. Варто відзначити і декілька різаків одколів (фіг. 3, рис. 1, 2, 3), скребачки з відлупків (фіг. 3, рис. 8), на кінці відщепка, з високою крутою ретушшю, що складають більшість (фіг. 3, рис. 6, 9, 10), маленьку високу дубльовану скребачку (фіг. 3, рис. 5), два геометричних кремінці трапецових контурів (фіг. 3, рис. 11, 12), уламок відщепка зі скошеним ретушшю горішнім кінцем

(фіг. 3, рис. 7), примітивне надбите вістря на стрілу з обробкою самої бази в ніжку (фіг. 3, рис. 4). Поряд них піднято й грубі вироби, переважно, з нуклеїв та нуклеюватих одколів, часто-густо обернуті на скребакові приладдя, характеру наведеного на (фіг. 3, рис. 13).

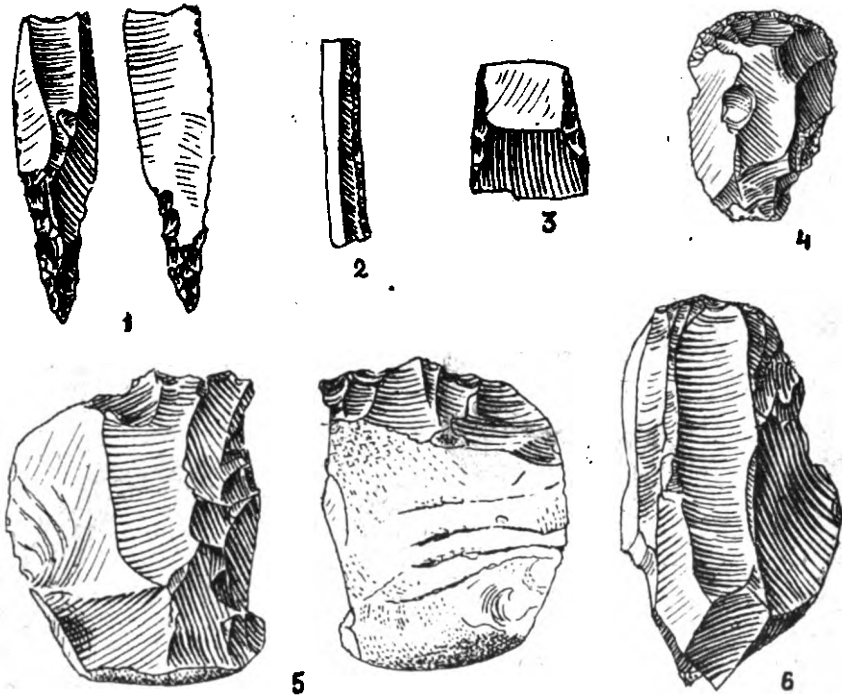
Фіг. 3. Чоповичі, ур. «Кремінця». Нат. вел.

4) Ур. «Мох» пункт I, II. На правому березі річки Ірши, на горбку недалеко поодинокій хаті в лісі, трапилися знахідки кремінної індустрії та уламки посуду. За якіхсь 500 метрів далі, в напрямку на м. Чоповичі, знову трапилися нечисленні кремінні знахідки й керамічні фрагменти; на одному з фрагментів жовтавого кольору, орнамент іде спіраллю, якто буває на посуді трипільської культури. В цілому керамічні уламки на цьому пункті своїм опалом і структурою подібні до попередніх знахонок, тільки тут до матеріялу, окрім звичайних домішок, примішували ще й слюду.

5) Ур. «Круча» пункт I і II. Правий беріг р. Ірши, в якому колишне русло річки утворило велику заглибину. Кремінні знахідки нечисленні.

Відщепків, звичайно, найбільше, окрім них трапилося де-кілька скребачок та нуклеїв. Керамічних уламків мало, переважають неорнаментовані.

б) Ур. «Млинище». На лівому березі річки Ірши, за м. Чоповичами, по дорозі на с. Мелені розлягається піщана горбувата місцевість вкрита травою. На одному з видувів трапилися в невеликій кількості знаходки кременіних виробів та уламки посуду.

Фіг. 4. Мелені, ур. «Круча». Нат. вел.

III. с. Рудня Чоповецька. Ур. «Усох».

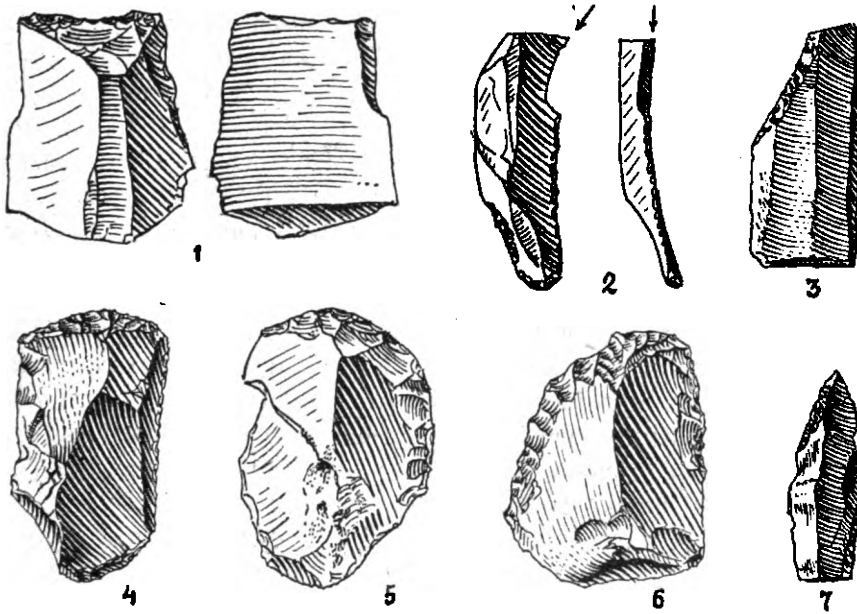
На правому березі р. Ірши на великій площі, з південного сходу на північний захід, тягнуться передувні піски. На цих пісках, ближче до берега річки, подибуються нечисленні знаходки кременіні й керамічні.

IV. с. Мелені. В околицях села виявлено 3 стації.

1) Ур. «Круча»—піщана горбувата місцевість, на лівому високому березі річки Ірши, що являє собою клин—південним боком повернуте до р. Ірши; з південно-західнього боку до нього прилягає пересохле русло якоїсь річечки, з північно-східнього боку протікає майже пересохла р. Суботник, а з північного боку—заглибина кол. озера. Таким чином, цей клин був колись, правдоподібно, островом. Занотовані три пункти (I, II, III) розташовано в такому порядку: I—недалеко заглибини колишнього озера, II—на ріжку, утвореному руслом річечки, III—недалеко від гирла річечки Суботник. В інвентарі цих трьох пунктів, що по складу свого кременіного матеріялу цілком однакові, окрім численних

відщепків так з обробкою країв, як і без обробки, відзначимо: два мінія-тюрні відщепки з обрубаними перпендикулярною ретушшю краями (фіг. 4, рис. 2); два вістря з двохбічною обробкою ніжки (фіг. 4, рис. 1) та геометричний кремінець у формі трапеції (фіг. 4, рис. 3). Скребачки зроблено переважно з випадкових відлупків (фіг. 4, рис. 4). Нуклеї нечисленні, з них деякі повернуто на *rabots* (фіг. 4, рис. 5, 6). Керамічні фрагменти неорнаментовані окрім одного маленького вушка, відділене від поверхні посуду цілим рядом круглих дірочок. На II пункті трапилася також пізньослав'янська керамика.

2) Ур. «Луг-Перейма»—піскуваті горби в напрямку на с. Рудню Шершнівську між річечками Суботник та Восьмах. На них в невеликій кількості трапляються кремінні знахідки.

Фіг. 5. Мелені, ур. «Луки». Нат. вел.

3) Ур. «Луки». Ідучи далі лівим берегом р. Ірши в напрямку на с. Рудню Шершнівську, за річечкою Злобич, знову розлягається піскувата місцевість, що місцями позаростала травою, місцями ж розвіяна вітром. Тут лежить дуже багато битого кременю всуміж з обкоченим. Кремінний матеріал цієї стації можна побити на дві групи. Для грубіших виробів вживано більше-менше однакового сірого непрозорого кременю різних відтінків. З цього матеріалу ми маємо грубі відщепки (пересічні проміри: 0,075 завдовжки, 0,027 завширшки, 0,015 завгрубшки), велике пікоїдальне приладдя, два одбивачі та нуклеї, що іноді повернуті на скребла, великі скребачки з відлупків й великі грубі одколи. До цієї ж групи можна залічити й невелике долото, що по всьому околі спинки має повторну оббивку. Другу категорію складають вироби роблені з кременю різних кольорів. Відщепки в цій групі значно менші (пересічні

проміри їх при найбільшій довжині 0,045, найбільшій широч. 0,018, площинка удару 0,004). Між ними на більшу увагу заслуговують два маленькі відщепки зі стесаними ретушню горішніми кінцями (фіг. 5, рис. 3, 7). Скребачки роблено з випадкових відлупків, навскіс оброблених ретушню (фіг. 5, рис. 5, 6). Тільки одну скребачку зроблено з відщепка (фіг. 5, рис. 4). Різаків трапилося всього два, обидва—кутові (фіг. 5, рис. 1, 2). Кераміки мало без орнаменту.

V. с. Б у ч к и над р. Тростяницею. В околицях села за валом «замчище», яке одзначено в «Археологической карте Киевской губернии» В. Б. Антоновича, трапляються вироби кременної індустрії й уламки посуду. Детальнішого досліду провести було неможна, бо місцевість вкрита травою й бур'янами.

VI. с. У с т и н і в к а над р. Здрівлею. Околиці цього села дали нечисленні кременні знахідки та зразки кераміки, переважно, недалеко боліт на ур. Круглик і Розсоха. З рясніших на знахідки стацій по-над р. Здрівлею треба відзначити ур. Здрівля.

VII. с. Ф о р т у н а т і в к а. Недалеко річечки Гарт, на полях «великі городи», а також в садибах селян І. Корзуна та П. Зіневича відзначено знахідки кременних виробів та керамічних фрагментів.

Підбиваючи підсумки, не можна не визнати, що культурні рештки на терені дослідженої місцевости над р.р. Іршою, Тростяницею та Здрівлею в масі своїй не є одночасові. Найвиразнішу картину подають стації на ур. Щеновському й Кремениці м. Чопович та на ур. Круча й Луки с. Меленів, що мають б. м. повний асортимент виробів, типових для мезолітичної доби, одже, точніше визначити фази культурного розвитку поки що не можна, бо іноді поруч із мікролітичними формами глибших стадій трапляються й вироби ранньо-неолітичного вигляду, хоч правда й репрезентовані досить одноманітними формами грубих скреблів.

Рівняючи наші матеріяли із знаходками минулого року, ми бачимо, що до деякої міри вони аналогічні. Тільки знахідки цього року дали значно більш матеріялу, виразніше виявляючи певні категорії речей. Розшуки цього року мало доповнюють наші відомості, що-до кераміки. Керамічні фрагменти в масі неорнаментовані. Невелика кількість орнаментованих зразків подає, переважно, витискані типи (у вигляді простих ліній) й дуже зрідка витиски гребінця і шнура. Все це дозволяє разом вбачати в ній пізні керамічні вияви. Одначе якісь твердження в цій справі поки що не повинні мати місця.

RECHERCHES PREHISTORIQUES EN 1928.

par MARIJA MUŠKET.

Kyjiv.

En 1928 l'auteur était chargé par le Laboratoire de Th. Vovk de continuer les recherches préhistoriques au nord de l'ancien gouv. de Kyjiv dans le bassin de la rivière Ircha (Ircha et ses affluents Trostjanycja et Zdrivlja). Il a constaté une vingtaine de stations préhistoriques, pour la plupart avec une industrie mixte.

Les industries épipaléolithiques se manifestent plus ou moins clairement aux stations de Ščenovs'ke (fig. II), de Kremenycja (fig. III), près de Čopovyci, de Kruča (fig. IV) et de Žuky (fig. V), près de Meleni sur la rive gauche de l'Ircha.

Les stations ont procuré encore des spécimens d'industrie d'un aspect néolithique ancien, représentés, en grande partie par des instruments taillés grossièrement et très volumineux (racloirs, rabots, objets nucléiformes). Les débris de la poterie sont dans la masse sans ornements. Selon l'auteur, ils se rapportent à une époque plus récente.

Les trouvailles sont au Laboratoire d'Anthropologie de Th. Voyk.

ОЛЕКСАНДЕР ТАХТАЙ.
(Полтава).

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ РОЗШУКИ В МЕЖАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ОКРУГИ В РОКАХ 1926—1928.

Полтавський Музей, маючи за першочергове завдання поточних років суцільний розвідний археологічний дослід річкової мережі Полтавської округи, розпочав саме його р. 1926, за ініціативою М. Я. Рудинського, з сточища р. Орели на Костянтиноградщині.

За три роки розшуків охоплено: долішні течії правих допливів Орели, р.р. Орчика (до 30 км.) й Берестови (до 50 км.) і середні—р.р. Орели (до 100 км.) й Ворскла (до 60 км.). Стацій із кремінною індустрією виявлено: по Орчику в лівобіччі—7, по Берестові обабіч—до 15, по Орелі в правобіччі—10, по Ворсклу в лівобіччі—до 20, по Коломаку обабіч, над гирлом р. Свинківки—2, поминаючи оголошені друком Хуторцівську¹⁾ й Брусіянську²⁾ (Ворскло) та Білогорську³⁾ (Коломак), що їх наново оглянуто.

Розкидано стації, здебільша, край надлуччя або на піскових масивах у долині (тип—усі Орільські), одного разу серед надлуччя над озерами (гурт Дібрівський, Ворскло), нарешті—на лугових супіскуватих горбовинах, ба навіть низинах (Буланівська, Ворскло). Способи вияву культурних решток—видимання, оранка, зрідка копанка.

Опріч покиди, а то й матеріялу виробництва (невеличке депо заскоринених жовен на «Московській Горі», Берестова), кремінна індустрія стаційна подає знаряддя відбивної та відтискової техніки, загалом, т. зв., «мікролітичного», іноді неолітичного (й халколітичного) вигляду. Вироби грубо оббивної техніки становлять ви́мок, як от: невеличкий тригранчастий ріс (Чернецькі горби проти Глинського, Ворскло), ріс'увате знаряддя з довгастого жовна-нуклевса з навскіс сколотим планом удару (Оріль), обушкове приладдя (фіг. 1, рис. 1) та инш. ок. Обазівки Берестова), ножуватий відщеп-скребло (фіг. 1, рис. 2 Буланівське ур. Луг), груба сокирка з жовна з лезом в один відщеп і гострорєбра підтрикутня сокирка (яшмуватої породи), обабіч

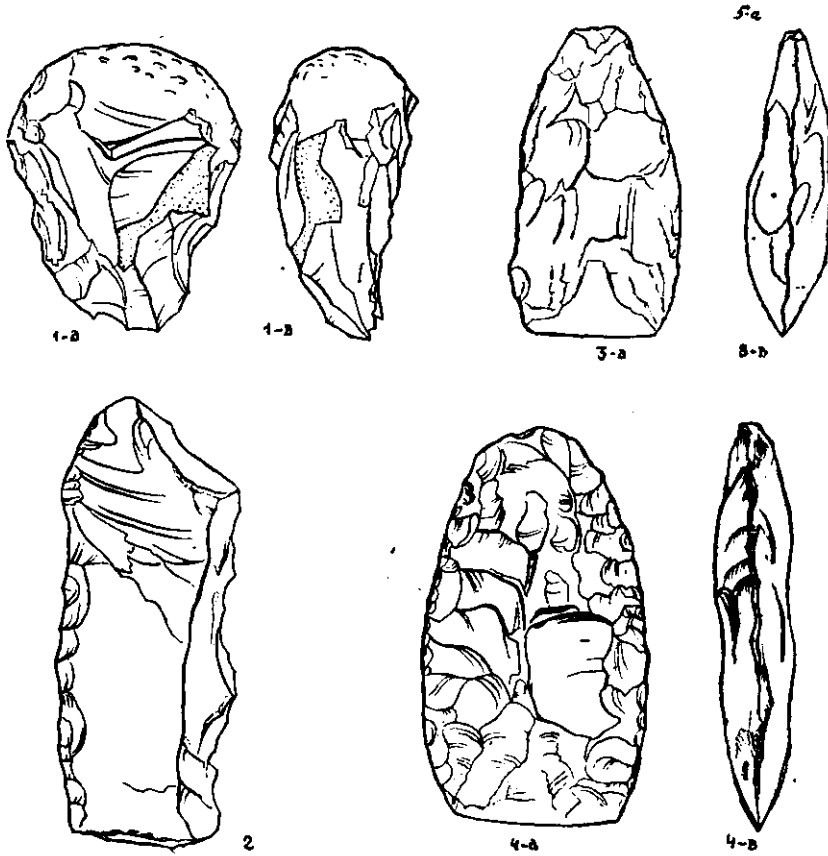
¹⁾ М. Рудинський. Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла. Зап. Укр. Наук. Т-ва... на Полтавщині. Вип. I. П. 1919.

²⁾ М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського Музею. Ювілейний Збірник, т. I. Полт. Музею. П. 1928.

³⁾ М. Рудинський. Матеріяли до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою. К. 1926.

оббита й пришліхтована по лезу (Марківка ¹⁾, Ворскло; фіг. 1, рис. 3), то-що.

Поминувши Орчик, на кремій, як і на піски вбогий, що всеньке його справилля становить до 50 мікро-виробів (відтискач, ножуваті відщепки, м. ин., кременицевий, пилочка, скребачки, стрілка), за найбагатші на кремій стації маємо: по Берестові—а) гурт Московськогорський при

Фіг. 1.

розі вододілу Берестова—Берестовенька (5 пунктів, взявши на облік нуклеї й ножуваті відщепки без ретуші, цілі й уламки,—до 300 виробів), в) «Шевчишина могила» Зачепилівська близько гирла (до 80); по Орелі—В.-Бучківська (до 180), гурт Сомівський (три пункти, до 300), Завалянська I (до 700); по Ворсклу—гурт Яцуново-Слобідський (три пункти, до 230), гурт Марківський (до 250), гурт Головацько-Буланівський ²⁾ (до 120).

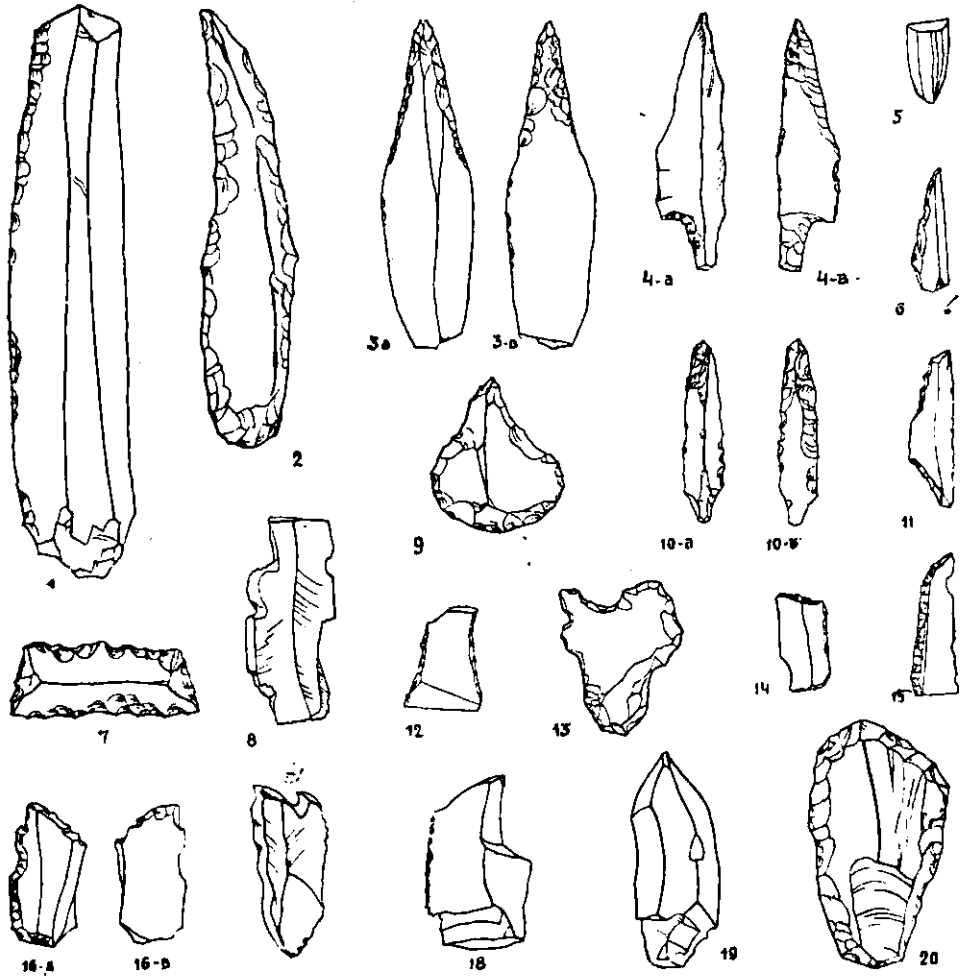
Склад утиляжу. Нуклеї конічні, призматичні й ин., переважно дрібні (фіг. 2, рис. 5—найменший), рідка річ—чималі, числом на стацію до 12 тух.; найбільший Марківський. Відбивачі: кулясті (3), з них один дрібний

¹⁾ Цікава стація (правдивіше, гурт), що з неї поодинокі знахідки відомі з р. 1921 (А. Несвицький «Рудне») і 1925 (В. Грінченко).

²⁾ Частиною виявлений р. 1927 за діяльною участю М. О. Макаренка.

(2 г.—0,035) і кілька—інших форм. Відтискачі: трапляються частіш, не більш як 2—3 на стацію, разом до 15.

Ножуваті відщепки без ретуші—найрясніший рід виробів (до 500 на Завалянській I). Домінують дрібні (від 0,002 ушир) й середні, не рідка річ чималі. Відщепки ретушовані, не так численні (до 50 *ibid.*), йдуть упарі з попередніми що-до калібрів. Виймок—великий відщепок, підретушований з одного краю, вдовж—0,115 (*ibid.*, фіг. 2, рис. 1). Відщепків із сте-

Фіг. 2.

саним краєм, із навскіс заретушованим кінцем не гурт, найбільше по Орелі (фіг. 2, рис. 6, 11, 15). Скребачки: значною частиною становлять знаряддя кінцевого типу, зокрема довгасті (до 0,087) *lames—grattoirs*, часом відретушовані по цілому краю. Решту становлять різні конфігурації круглястого й рубчастого типів, зрідка подібуються виїмчасті, здебільш—випадкові, поодиноці поєднані з проколкою (фіг. 2, рис. 9) або різцем. Калібри домінують середні, є великі (фіг. 2, рис. 20). Різці (й краєві відщепки) становлять поважну частку Орільського утиляжу (до 20 на

Завалянський 1), спорадичні по решті річок. Переважають кутові, є бічні, звичайні й ин. (фіг. 2, рис. 16—19). Проколки серединні й бічні—добірне справилля, часом мініатюрне, подекуди велике (уд.—0,090; фіг. 2, рис. 2), є подвійне. Вістря: проколкуваті, листуваті з підправою по черевку, чимало випадкових (з ретушшю), одно на взір *pointe à sape* (фіг. 2, рис. 3-4). Стрілки трапляються підправлені по краю, переважають із обабічною обробкою, иноді зазублені. База здебільша з виімкою, часом глибокою (з борідками). Є форми з рівною й випнутою базою, ромбічні, листові, черенкові, тригранчаста. Списки відтискової техніки: 2 листуваті, 1 широкий субромбічний. Геометричне приладдя не дуже численне (до 16 мах., Сомівка); трапляється на більшості становищ, переважно трапеціювате різних пропорцій, м. ин. долотцювате (фіг. 2, рис. 12), рідше сегментове, напівсегментове (1 пр.), з підструганою спинкою (2 пр.). Видається з гурту субтрапеція з тонко зазубленою на взір пилочки верхньою базою; умовно долучається до гурту довгаста трапеція з карбистою ретушшю обох основ і гострим—обох боків (фіг. 2, рис. 7—Марківка). Кремій виробів ясний і темний із кольоровими відмінами рудою, фіялкуватою й ин.; невеликий загалом відсоток виробів різною мірою патинізовано.

У парі з кремінними виробами на всіх стаціях ідуть пісковикові точила, а иноді (за виімком Орільських) й уламки кам'яних шліхтованих виробів, здебільша топорів-молотів, разом до 20 (Головацько-Буланівський гурт переважно). З кістяних речей варт відзначити фрагм. плескатого гладильця з цікавої тесаним кремінним знаряддям лугової стації в ок. Обазівки на Берестовій (див. ст. 1).

Кераміка стаційна, поминаючи мало не повсюдні нашарування ранньо-залізних форм і пізніших, характеризується наявністю ямково-гребінчастої та иншої штампових типів орнаментациї (ямчаста, кутова, лускова, нігтева, тощо); до неї долучаються: а) відбитки шнура, а зрідка тасьми й тканини і б) ліплено-пружасті й почасти різані гатунки ¹⁾, що часом переважають (числом уламків) штампові. За зразок стацій останнього типу можна вважати Завалянську II, де, м. ин., піднято тавроване глечатко В. Салтівського взірця. На «Шевчишиній Могилі», навпаки, знайдено круглоденний горщик із гребінчастою оздобою, характерною для основної маси керамічних решток. Найбагатша на кремій стація, позначена *maximum* ом мікролітичних форм, Завалянська I, кераміки сливе не дала.

У Білогорсько-Макухівській збірці (до 1500), опріч фіксованих друком типів (і калібрів) крем. виробів відзначаються: чималий нуклевс (Н—0,055) з числа до 40, сферичний відбивач, зразковий відтискач (із числа 10), широкий підтрикутній відщеп, відретушований по краю, велика відретушована *lame à encoches*, уд.—0,087, дві довгі кременицеві відщепки й широка напівовальна скребачка, масивне вістря з широкої (0.040) скалки, масивна лупакова стріла з черенком, трапеція, відретушована

¹⁾ Чи не з цим гуртом керамічних решток треба звязувати знайдені на трьох Орільських стаціях 3 уламки мідяних виробів із тонких платівок, склепаних (по 2) заклепками з тих таки платівок, скручених у рурочку.

по цілому краю (боки затуплено) з вістрям, одзначеним прикінцевою увігнутістю нижньої бази, трапеціювата з випнутими ребрами сокирка, частково пришліхтована (фіг. 1, рис. 4); з численних керамічних решток—ребристоплеча, рівнобока, плоскоденна посудина, заспіль оперезана рельєфними пружками і 3 грузилоподібні кружала, надзвичайного калібру 2г—0,135. У Брусіянській збірці (до 50) відзначаються: чималий кремницевий нуклей (Н—0,065), невеличкий масивний відтискач, масивний довгасто-підтрикутній відщепок, одретушований по краю, вістря листувате й прямокутно-трапецеове, кутовий різець, уд.—0.070, тощо¹).

За найважливіше досягнення останнього часу (жовтень 1928 р.) треба вважати відкриття першої на Полтавщині майстерні ранньо-неолітичних виробів на р. Орільці, лівому допливі Орели, під сл. Жовтневою, Кремінною теж, Іванівської сільради, Сахновщанського району, за 20 прибіл. клм. від її гирла. Розташована майстерня в правому надлуччі—підгір'ї, супіскувато-чорноземному, ораному, сягаючи до 30 дес. над родовищем кременю, що його виявлено в кар'єрі на пісок (у «Кощесвій кручі») на 7-ми метровій прибіл. глибині²). Позначається майстерня десятками пудів, видимо, місцевого матеріалу—заскоринених жовен та плоток, а надто індустріальною покиддю й цілими виробами, що їх зібрано по-над 150 примірників, м. ин., і в перекрої другого кар'єру (Харченкової кручі), в супіскувато чорноземному шарі, могутністю до 1 м., де вони траплялись, по всій товщі шару до його спіднього обрію (вапнистого). Брунатнуватий загалом, здебільша, темних тонів кремін, різної якости, в значній частині виробів (до 1/5) і покиди понятої густою білою, зрідка жовтою, патиною та її блакитнавивими деградаціями. Основною масою виробу являють найпримітивніше ручне приладдя тесаної техніки з мінімальним її застосуванням, що часто обмежуються на 1—2 відщепах. Форми знярядь цілком випадкові, суто-залежні від морфології родимих кременин. Розпадаються на 2 основні категорії: 1) з робочим кінцем—гостряком (часом вузьким лезом), подовжені й короткі, захоплюються рукою зверху або збоку, правлять за ручні рубила, можливо, різак, долота, то-що, вельми своєрідно наближаючись до т. зв. *coups de poing* і *pics*³) (фіг. 3, рис. 2), і 2) з робочим краєм-лезом, обушкові захоплюються зверху, зрідка збоку, частиною сокируваті, частиною ножуваті або шкрябакуваті (фіг. 3, рис. 3, 5, 8)⁴). Поодинокими примірниками трапляється зняряддя типу гостряка

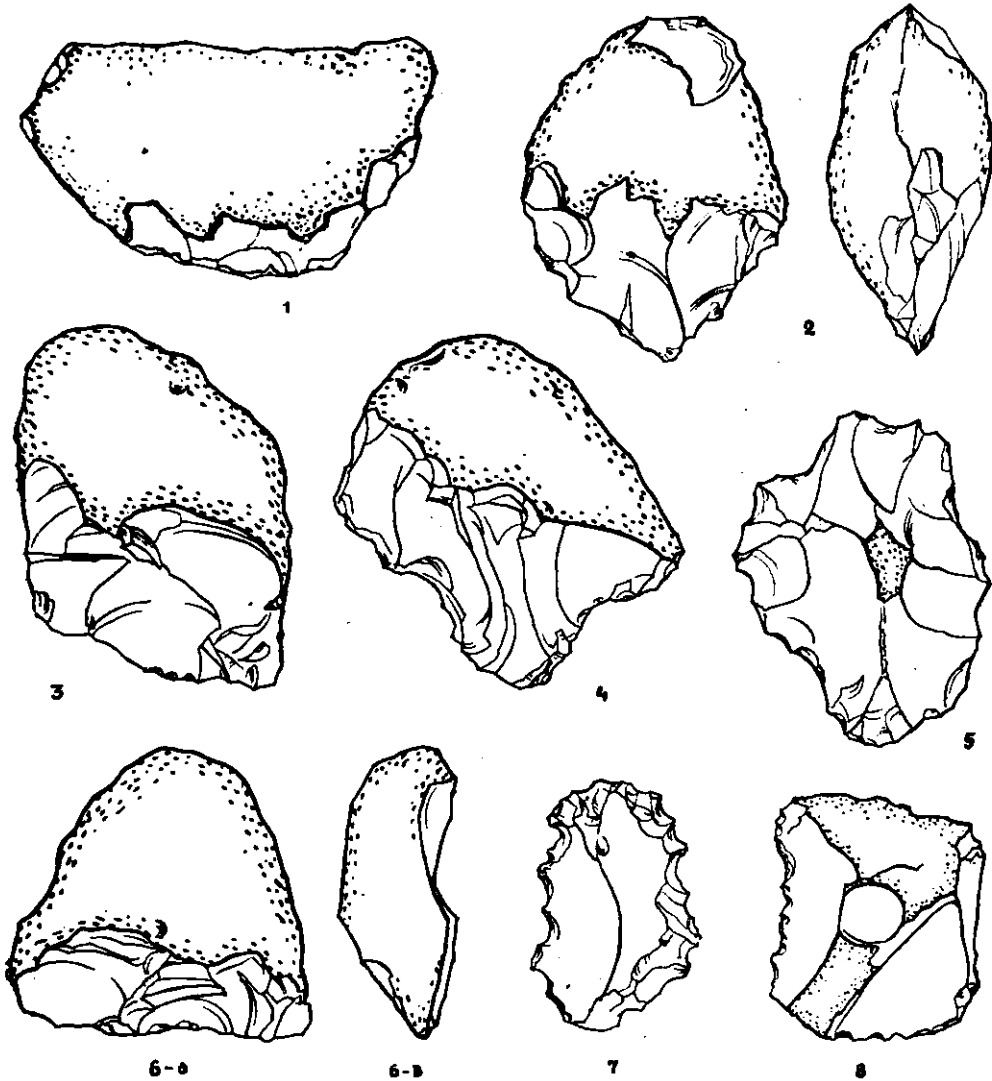
¹) Слід відзначити діяльну участь у розшуках геолога Г. Л. Тесленкової (Харків), художника Л. Ф. Бордого (Полтава), музейця Г. Н. Никифорова (Кон-град), учителів С. Д. Похна (Зачепилівка), В. Ю. Чубенка (Опішне), Л. П. Снігуровського (Запаляна) й ин.

²) Стратиграфічна ситуація (за даними копачів для спідніх шарів): 1) супіскувата чорноземля—до 0,5 м.; 2) жовта лесувата порода («глей»)—до 0,75 м.; 3) біла вапниста порода (білий глей)—до 0,75 м.; 4) сірий, жовтий, білий, брунатнуватий пісок шарами—до 5 м.; 5) родимий кремін—заскоринені жовна, плити, мішма з піском, зрідка з темно-сірим кременистим пісковцем—до 0,3 м.; 6) блакитнава «ганчарська глина» до 0,5 м.; 7) біла глина (мажуть хати). Виходи кременистого пісківцю мішма з кременем на денну поверхню в підшві надлуччя спостерігаються до 1 км. вище по річці, а за переказами, й далі.

³) Кілька їх—кременицеві.

⁴) Пор. Н. Макаренка. Поездка 1903 г. по верхньому теченню р. Волги. Изв. Имп. Арх. Комиссии. В. 6, 1904 г., стор. 95—98, р. кс. 31—33.

(2 пр., фіг. 3, рис. 4), неправильно овалювате гостроробре (1 пр., фіг. 3, рис. 5), траншегувате (відбивне; мало типове). Завбільшки знаряддя в максимальному промірі від 0.055 до 0.130, рідко дрібніше. Меншість виробів становлять нечисленні ножуваті відщепки б. м. масивні й дрібні, іноді підретушовні, скребачки овалюваті, чотирикутні, випадкові, зна-

Фіг. 3.

ряддя з карбистою ретушю краю і т. и. (фіг. 3, рис. 7, 8), невеличке ромбічне вістря з ретушю рамен, нарешті, вироби непевні. Є нуклеюваті форми, але типових нуклеїв бракує.

Піднято не гурт (до 30) уламків примітивного посуду (всі на одній ділянці майстерні), 2 з-поміж них оздоблено: 1) разком луск'ювих ямок по під краєм рівних вінець і 2) кутом із поглиблених пасмужок.

Маємо певні ознаки, що «Кременна» майстерня не є самотня на Орільці, принаймні в лівобіччі («Вовча балка»). Шукати її сусідів, а найперше на ній самій—невідкладне завдання майбутнього сезону.

ПОЯСНЕННЯ ДО РИСУНКІВ.

Фіг. 1. № 1. с. Обазівка (р. Берестова); № 2. с. Буланове (р. Ворскло); № 3. с. Марківка (Ворскло); № 4. Біла Гора (р. Коломак).

Фіг. 2. №№ 1, 6, 14—16. с. Залінейне (р. Оріль); № 2. с. Головач (Ворскло); № 3. х. Ярохи (Ворскло); № 4. с. Яцунова Слобідка (Ворскло); №№ 5, 8, 17. с. Крутий Берег (Ворскло); №№ 7, 10. с. Марківка (Ворскло); №№ 9, 18, 19. с. Сомівка (Оріль); №№ 11, 13. с. Великі Бучки (Оріль); № 12. с. Герновщина (Ворскло); № 20. с. Зачепилівка (Берестова).

Фіг. 3. с. Жовтнева (р. Орілька).

RECHERCHES PREHISTORIQUES DANS LE DEPARTEMENT DE POLTAVA DURANT LES ANNEES 1926—1928.

par OLEKSANDER TACHTAJ.

Poltava.

L'auteur fait part des résultats de ses recherches le long des rivières Vorsklo et Oril et les affluents de ce dernier Orçyk et Berestova.

La plupart des stations ont fourni des objets divers appartenant aux époques mésolithique, néolithique et aénéolithique. Les trouvailles les plus intéressantes et en même temps tout à fait nouvelles dans cette région sont les haches polies en silex (fig. 1, №№ 3—4. Markivka et Bila Nora sur le Vorsklo dans anc. district de Poltava) et surtout l'industrie lithique du néolithique ancien de l'atelier près du village de Jovtneva sur la rivière Oriilka (ancien district de Kostjantynohrad, fig. 3).

Toutes les trouvailles sont au Musée de Poltava.

ІВАН ПЛЕСКАЧ.
(Лубні).

ШЛІХОВАНІ СОКИРИ-МОЛОТИ ЛУБЕНСЬКОГО МУЗЕЮ.

Лубенщина надзвичайно багата на археологічні пам'ятки. Численні, знайдені так випадково, як і нарочитими археологічними дослідками пам'ятки матеріальної культури, що переховуються по музеях Лубенщини та в Полтавському Держ. Музеї яскраво стверджують сказане.

Найдавніші з цих пам'яток належать до часів палеоліту. Гонцівська на Лубенщині палеолітична стація, часом виявлення її, є найстаріша з-поміж інших українських. Її досліджували Ф. І. Камінський (1873), проф. Гельвіг (1904—1906) та В. М. Щербаківський (1914—1915) ¹⁾.

Цими дослідками здобуто значну кількість великої наукової вартости матеріялу. Але, хоч як це дивно, Лубенщина цих матеріялів по своїх музеях не має. Велика частина їх переховується в Полтавському Держ. Музеї, частина невідомо де, і лише одна скребачка переховується в Окр. Центр. Музеї Лубенщини ²⁾.

Випадкові знахідки ікол мамута (*Elephas primigenius*) в с. Воронинцях, Тарандинцівського району в 1925 р. ³⁾, в с. Луговиках, Горнуського району в 1926 р. ⁴⁾, в уроч. Заудай, Тишківської сільради, Вовчанського району в 1927 р. ⁵⁾, як і раніші знахідки кісток мамута та різного каміння з слідами оброблення їх (?) в с. В'язівку, Лубенського району, в м. Яблунові, Яблунівського району, в м. Лубнях та по інших місцях Лубенщини ⁶⁾ наводять на думку про те, що досліди в місцях

¹⁾ Ф. І. Камінський. Реферат. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ея притокам. Труды 3-го археолог. с'езда в Кіеве 1874 г. Київ. 1878 р. том 1-й, стор. 149. Атлас к трудам 3-го археологич. с'езда. Київ. 1878 р., таб. VII, рис. від № 1 до № 47; К. М. Феофилактів. Реферат. О местонахождении, кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае, Лубенского уезда, Полтавской губ. Труды 3-го археологич. с'езда в Кіеве 1874 г. Київ. 1878 р., том 1-й, стор. 153—159; А. С. Уваров. Археология России. Каменный период. Москва. 1881 р. том 1-й, стор. 104—110. В. М. Щербаківський. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцах, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р.р. Записки Українського Наукового Т-ва дослідув. й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Полтава. 1919 р. Випуск 1-й, стор. 61—76.

²⁾ В археолог.-істор. відділі Окр. Музею Лубенщини за № 1399. Передав її до Музею археолог Г. Я. Стеллецький 14/1—1926 р.

³⁾ В природничому відділі Музею Лубенщини за № 2770 переховується частина мамутового ікла.

⁴⁾ В природничому відділі Музею Лубенщини за № 1844 переховується частина дуже добре зацілілого мамутового ікла.

⁵⁾ Ці останки мамута ще не передано до Музею, але їх мають передати.

⁶⁾ Ф. І. Камінський. Реферат. Труды 3-го археологич. с'езда в Кіеве 1874 г. Київ. 1878 р., том 1-й, стор. 152 (150—151); А. С. Уваров. Археология России. Каменный период. Москва. 1881 р., том 1-й, стор. 110, 111.

цих знаходок могли б дати нам новий матеріал для вивчення палеолітичної людини на терені Лубенщини.

Неолітичну культуру на Лубенщині не досліджувано. В археологічно-історичному відділі Лубенського Музею переховуються лише кілька шліхованих знарядь, що їх можна застосувати до неолітичної доби.

За № 2451 переховується кам'яний молоток, що його випадково знайшов учень Оболюнянської трудшколи Іван Ярош улітку 1927 року, під час копання ями під глинище, на рівному місці, поблизу затоки р. Сули в с. Дем'янівці, Оболюнянського району і передав його до згаданої школи; до Окр. Музею Лубенщини його приставив кореспондент Музею М. І. Корінецький 14/IV—1928 року. Порода—кварцит чи кременістий пісковець. Молоток не дуже добре виглянсований і без свердлинка для насаджування на держак, а замість неї поперек молотка, на середині проходить рівчак, щоб прив'язувати молоток до держака, причому зісподу він має заглибину, певне для того, щоб краще, щільніше підігнати його до держака (рис. 1-й). Розміри: Уповодж—0.115. Широчінь (у профіль) через лезо—0.048, через перехват—0.055, через обух—0.044. Упоперек через перехват 0,045.

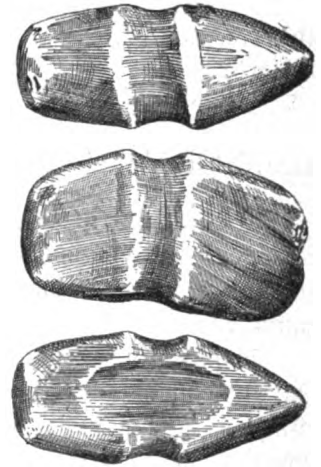

Рис. 1. С. Дем'янівка
Близько $\frac{1}{3}$ нат. вел.

Техніка виробу молотка різниться від техніки свердлених сокир-молотів. Як формою так і гляном, він більше подібний до знарядь неолітичної епохи, можливо, навіть, давнішої пори неолітичної ¹⁾, і являє собою гарну, перехідову від глянсованих до просвердлюваних молотків форму.

Під № 1289 переховується великий порівнюючи молоток пізньої пори неолітичної епохи, випадково знайдений р. 1915 на хуторі Грань, Остапівського району на Лубенщині. Порода каменю—діябаз. Молоток дуже гарно виглянсований. Свердлину для насаджування на держак вироблено дуже добре. Одержано його до Окр. Центр. Музею Лубенщини з Хорольського районного Музею 30/XI—1924 року (рис. 2-й). Розміри: Уповодж—0.154. Широчінь (у профіль) через лезо—0.061, через просвердл.—0.054, через обух—0.043. Діям. свердл.—0.030. Упоп. через. свердл.—0,065.

Рис. 2. Х. Грань. Щось із
 $\frac{1}{3}$ нат. вел.

¹⁾ За класифікацією проф. В. Данилевича, цей молоток належить до неолітичної епохи, другої доби першого періоду. Археологічна минувшина Київщини. Київ. 1925 р., стор. 20.

За № 1839 переховується такий самий пізньої пори, неолітичної епохи кам'яний молоток ¹⁾.

Порода каменю молотка—діабаз. Цей молоток також добре виглянсований й просвердлений, але розміром цей молоток значно менший за попередній. Знайдено його випадково підчас копання ями, з якої брали глину для будівлі, на глибині 5—6 аршин (червень 1913 року) в садибі Герасименка по Кладовищенському переулку № 2, в м. Лубнях. Придбано його до Окр. Музею Лубенщини 29/1—1927 року (рис. 3-й). Розміри: Уподовж—0,095. Широчінь (у профіль) через лезо—0,027 через просвердлину—0,054, через обух—0,038. Діаметр просвердлини—0,023. Упоп. через свердл. 0,056.

Рис. 3. Лубні. Щось із $\frac{1}{3}$ нат. вел.

Якось мимоволі хочеться поставити питання, чи не зв'язуються ці знахідки з відомими покладами діабазу в с. Висачках Вовчанського району на Лубенщині? ²⁾. Вивчення пород, що їх було вжито на молотки, і породи Висачківського горба могло б висвітлити цікаве питання про місцеві виробництва шліхованого знаряддя на Полтавщині.

Крім того, за № 2764 переховується кам'яний молоток, що його випадково знайшов селянин Петро Колотій, коли ставив на могилі вітряка в уроч. Циганівка села Новоселиці, Оболонянського району, а до Окр. Музею Лубенщини приставив кореспондент Музею М. І. Корінецький 25/V—1928 року. Молоток цей чорного, з білими вкраплинами, каменю, дуже добре виглянсований і з добре зробленою просвердлиною (рис. 4-й). Обставини, серед яких знайдено цього молотка, а також його тендітність не дозволяють мені зачислити його до неолітичної епохи. Скоріш його можна було б застосувати до енеолітичної або, навіть, до бронзової доби. До могили він потрапив, певне, як річ похоронного ритуалу, але це, розуміється, вимагає перевірки ³⁾. Розміри: Уподовж—0,109. Широчінь (у профіль) через лез—0,027, через просвердлину—0,054, через сбух—0,022. Діаметр просв.—0,023. Упоп. ч. с. 0,046.

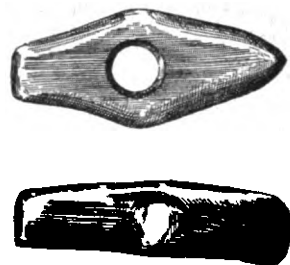

Рис. 4. С. Новоселиця. Близько $\frac{1}{3}$ нат. вел.

¹⁾ Пам'ятки №№ 1289; 1839 визначено за археологічною класифікацією В. А. Городцова. За класифікацією проф. В. Данилевича, вони належать до неолітичної епохи, другої доби другого періоду, ба навіть до енеолітичної культури. Арх. минушина Київщини. Київ. 1925 р., стор. 20, 26.

²⁾ А. В. Г у р о в. Геологическое описание Полтавской губернии. Изд. Полтав. губ. Земства. Харків. 1888 р., стор. 360—404; 542—571; 809—814.

³⁾ До речі тут пригадати, що, коли я їздив у січні місяці 1927 року в село Луговики, Чорнуського району для огляду колодязя, де було знайдено мамутові ікла, то господарка приміщення (не пам'ятаю прізвища) у м. Чорнухах, що в неї я спинився, хотіла передати мені кам'яний молоток з діркою; вона знайшла його в Чорнухах і користувалась ним, як свічником, вставляючи свічку в дірку молотка, але ніяк не могла знайти його. Чекаю нагоди, щоб побувати знову в Чорнухах і довідатись про цей молоток.

Оцим о й вичерпується реєстр кам'яних шліхованих знарядь, що їх має Лубенський Музей. На превеликий жаль, я не мав можливости оглянути місця, де було виявлено описувані випадкові знахідки і тому нічого не можу сказати про геологічні умови знаходок і про інші речі, що в їх оточенні, можливо, були знайдені молотки.

Не можу не згадати тут, що в Миргородському районному Музеї переховується три кам'яні сокири-молоти. Два з них знайдено на терені Миргородщини, а один, здається, в Хорольському районі. Крім того, в Лохвицькому районному Музеї переховується кам'яна сокира-молот, знайдена на Лубенщині—в ур. Замок м. Сенчі ¹⁾).

HACHES-MARTEAUX EN PIERRE POLIES DU MUSEE DE LUBNI, ANC. DÉPART. DE POLTAVA.

par IVAN PLESKAČ.

L'auteur décrit les haches-marteaux en pierre polies qui ont été trouvés dans les limites du distr. de Lubni et qui sont conservés au Musée de Lubni. Ce sont des trouvailles isolées qui ont été mis à jour, principalement, pendant les travaux de terrassement.

№ 1 (№ 2451 au Musée de Lubni) en quartzite trouvé près du v. Demjanivka, № 2 (№ 1289) en diabase—près du v. Hran', № 3 (№ 1839) en diabase — à Lubni, № 4 (№ 2764) en granit—près du v. Novoselivka.

¹⁾ Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка. В. І. К. 1925, стор. 30.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.
(Київ).

СТАРО-ОРЛИЦЬКИЙ СКАРБ НЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ.

Влітку цього року я ще раз одвідав був Старий Орлик на Кременчуччині, що здавна притягає мене своїм скарбом бронзової доби з Кабакових хуторів¹⁾. Одначе цього разу я ставив перед собою суто неолітологічні завдання. В мої плани увіходило оглянути обидва береги Дніпрові між Старим Орликом (на лівому березі) й Мишуриним Рогом (на правому), та Кременчуком, з метою відшукати там неолітичні стації і збільшити відомості що-до району поширення Надпорізьких шліхувадлів, одкритих торік²⁾.

Огляд околиць Старого Орлику, х. Половещини та Кабакових хуторів мало що додав до моїх неолітичних матеріалів, і я мав уже виїздити з Орлику, коли випадково довідався од місцевого мешканця Филимона Квачка, що в нього зберігається кам'яний «ніж», знайдений в Ст. Орлику, разом із іншими, навесні цього року.

Уже з першим поглядом на цей «ніж» (фіг. 1, рис. 1, a, b, c), ставало очевидним, що перед нами—знахідка вийняткової ваги.

Висока майстерність одколу, мінімальна, як на розміри відщепка, грубінь, незвичайно старанна й тонка ретуш, що нею попідправлювано обидва краї, нарешті, цілий вигляд цього знаряддя з ясного прозорого кременю, вкритого шляхетною біло-блакитнавою патиною—все разом викликало справжнє здивовання перед цим бездоганим утвором неолітичного майстра.

Його наукова й музеальна коштовність збільшувалася з кожним словом оповідання П. Квачка про умови, в яких його було знайдено, та про сумну долю його супровідників—інших подібних ножів.

Знаходку зроблено десь у місяці квітні р. 1928, в центрі містечка, біля ярмаркового плацу, на 75—80 метрів од крайньої зо сходу хати Киселя Грицька, біля Троїцької церкви, і в такій самій віддалі від садиби Квачка в напрямі півночі, підчас висипання греблі.

Ножі було знайдено на малій глибині («у другому, а може, й у третьому штику»). За одностайнім свідченням селян, «ножі», пересипані

¹⁾ Виданий в «La Pontide préscythique» проф. А. Tallgren'a (Eurasia Septentrionalis Antiqua, II. Н. 1926, р. 163, fig. 96) і в моїх «Археологічних збірках Полтавського Музею» (Збірник Полтавського Державного Музею. П. 1928, стор. 41—42 і табл. V.)

²⁾ М. Рудинський. Пам'ятки Лоханського острова. «Антропологія», Річник Кабінету Антропології ім. Вовка, I, стор. 143 дд.

землею, лежали «один на одному, стовпцем». Їх було, як на більшість свідчень, одинадцять і були вони «цілісінькі». Декому з селян здалося, що то «скам'янілі кінські ребра» («бо ж усі вони були білі»). Інші доводили, що вони кам'яні. В наслідку суперечки вмент більшість ножів було поламано на дрібні дрозочки й покресано. Культурніші селяни, і, насамперед, П. Квачко, врятували були кілька штук. Одначе, за вийнятком Квачківських примірників, доля їх була та сама. Присутні селяни, одногосно визнавши високу вартість кременю, порозбирали й уламки. Кінець кінцем, все було побито, покресано, а згодом, як це ведеться, й позакидувано («дітвора десь позаносила»). Принаймні, в наслідку всіх можливих заходів: оповіщення про придбання й найдрібніших уламків, персонального обходу учасників висипання греблі та окремих свідків знаходки і дальших розшуків П. Квачка, після мого виїзду з Орлика,—здобуто тільки шість невеличких і остаточно понівечених уламків (фіг. 1 №№ 2—5).

В П. Квачка зацілів лиш один екземпляр. Два інші ножі він віддав своєму товаришеві, що обіцявсь був «приставити їх до Музею». Доля їх невідома.

Отака ото, в коротких словах, історія відкриття і знищення одної з найцікавіших пізньо-неолітичних знахонок на Лівобережжі.

Місце знаходки являє собою ясно визначений схил до розлогої западини—долини, серед якої, на віддалі десь 250 м. в напрямі північ-заходу, ясніє вузьке напіввисхле озерце Грушка. На захід цей схил стає чим раз виразніший і зрештою переходить у доволі високий берег Грушки. Немає сумніву, що місце знаходки лежить край просторого в давнині озера, правдоподібно, зовсім недалеко од його північ-східнього берега.

Перевірочна траншея, закладена рівнобіжно канаві, що її викопано було на висипку греблі, виявила нашарування в такій послідовності: 1) поверхневий шар сірого дрібно-зернястого піску (0,12), 2) черноземля з обрідними вапнякуватими вицвітами (0,13—0,43), 3) глина темна брунатна з вапнякуватими вицвітами, гумусова (0,44—0,87), 4) глина ясно жовтава, сильно вапнякувата (0,87—1,32), 5) глинястий пісок ясної, жовто-зеленуватої барви (1,33—)¹⁾.

В розкопі не помічено будь-яких слідів зрушення нашарувань, розкопування чи перекидання землі. В ньому не трапилося жоднісіньких культурних решток, що могли б своєю наявністю хоч у якійсь мірі заперечити характер знаходки. Лише на початку розкопу, близько краю канави, ми знайшли один фрагмент відщепка такої самої техніки й такої самої породи кременю, що незаперечно свідчать за приналежність його до решти речей (фіг. 1, рис. б). Фрагмент добре патинізований на зламі біло-блакитнавою патиною, інтенсивнішою за патину боків. На велику нашу радість, на ньому не знати й найменших слідів дослідчих вправ старо-орлицьких грабарів. Очевидно, його не помітили цілком випад-

¹⁾ Визначення К. О. Цитович, якій складаю мою глибоку подяку.

ково. Знайдено його на глибині 0,62 од поверхні землі. В нас немає, проте, підстави вбачати в ній якусь указівку на глибину сховища для всього асортимента речей, селяни бо «добре були обкопали» місцинку, де було виявлено ножі, шукаючи інших знаходок. Припускаючи певні коливання—в один і в другий бік—од тої вказівки, що її маємо з оповідання грабарів («не глибоко, на другому чи на третьому штиху»), можна гадати, що скарб було заховано саме в компактнішому шарі темної глини, десь на глибині між 0,30—0,75 од давнішого рівня землі (грубінь горішнього шару сірого піску, як новотвору, треба відкинути). Вважаючи на те, що сховано його було просто в ямі, і що ножі укладено було «один на одному, стовпцем», цілком можливо, що глибина сховища була мільша, десь і справді 0,50—0,60.

На жаль, врятовані рештки старо-орлицької знаходки не дають про неї повного уявлення. За свідченням грабарів, вона складалася з самих-но «ножів». На підставі фрагментів, знати, що вони були різної міри.

Окрім цілого знаряддя, до нас дійшли: три фрагменти долішніх кінців відщепків, два фрагменти серединні та два горішні кінці. Що найбільше, належать вони до чотирьох-п'яти знаряддів. На нашому рисунку № 2 подано три фрагменти, що, правдоподібно, являють собою частки одного екземпляра. Не виключена можливість, що так само до одного екземпляра належать і уламки з №№ 4 та 5. Отже дані, що-до розмірів знарядь, маємо, таким чином, лише з п'ятьох примірників. До того ще, деякі фрагменти так пообкресювані з країв (№№ 4, 5), що точно виміряти їх не дається, і наші дані зводяться до цих:

1) Цілий примірник. Впод. 0,193; шир. найб. 0,030; грубінь макс. 0,007. Плян удару—0,0110 на 0,0030. Вага 40 грамів.

2) Долішній уламок примірника № 2. Широч. 0,024; груб. найб. (через *conchoide de percussion*)—0,007; грубінь на зламі—0,005. Плян удару 0,0100 на 0,0025.

3) Долішній уламок відщепку № 3. Найб. шир. (на зламі)—0,023; найб. груб. (через *conchoide de p.*)—0,0065. Грубінь на зламі 0,006. Плян удару—0,0095 на 0,0045.

Широчінь відповідної до нього дільниці відщепку № 1—0,025, відщепка № 2—0,023, відщепку № 6—0,022.

4) Долішній уламок відщепку № 6. Найб. шир. 0,025; широч. на зламі 0,023; найб. груб. (через *conchoide de p.*) і грубінь на зламі—0,005. Плян удару—0,0090 на 0,0020.

5) Серединний фрагмент № 5. Груб. долішнього зламу 0,006; груб. горішнього зламу (посередині центральної фасети) 0,0045; шир. найб. 0,028.

Отже, беручи цілий примірник за одиницю, в зацілілій групі фрагментів знаходимо вказівки лише на коротші проти нього примірники, як от № 2, № 3, № 6, що не переходили міри на 0,170—0,180 завд. при шир. 0,024—0,026. Ніж, від якого маємо фрагмент № 5, що (хоч і дуже обкресаний) дає широчінь в 0,028 і чималу грубінь з одного кінця (0,006), мабуть, не повершав міри цілого примірника. Таким побитом, питання про те, чи були в скарбі довші й ширші відщепки, лишається нерозв'язане.

Обертаючися до самих виробів і розглядаючи їх з боку технічного, маємо незаперечні докази того, що вийшли вони з рук добре досвідченого майстра. Не говорячи вже про те, що саме відколювання симетричних в контурах, довгих до 20 см., вузьких і тонких відщепків вимагало великої вправності руки, високу техніку знати і в ретельній попередній підготовці нуклевса перед сколюванням і в остаточній підправці відщепкової поверхні після того, як його було відколото.

Долішні кінці знаряддів мало чим грубші проти глибини їх посередині й на горішньому кінці. Тим часом, як загальне правило, що його диктують властивості породи, кожен відщепок, скалка чи відлупок, одбитий чи відтиснутий од нуклевса, мусить бути грубший на кінці з пляном удару. Примірники з тонкішим (проти глибини середини) долішнім кінцем завжди становлять з того правила виняток. Зменшити грубіню долішнього кінця можна або попереднім стесуванням нуклевсової поверхні в тому місці, що його, обрано, щоб відколоти відщепок, або підправкою відколотого примірника.

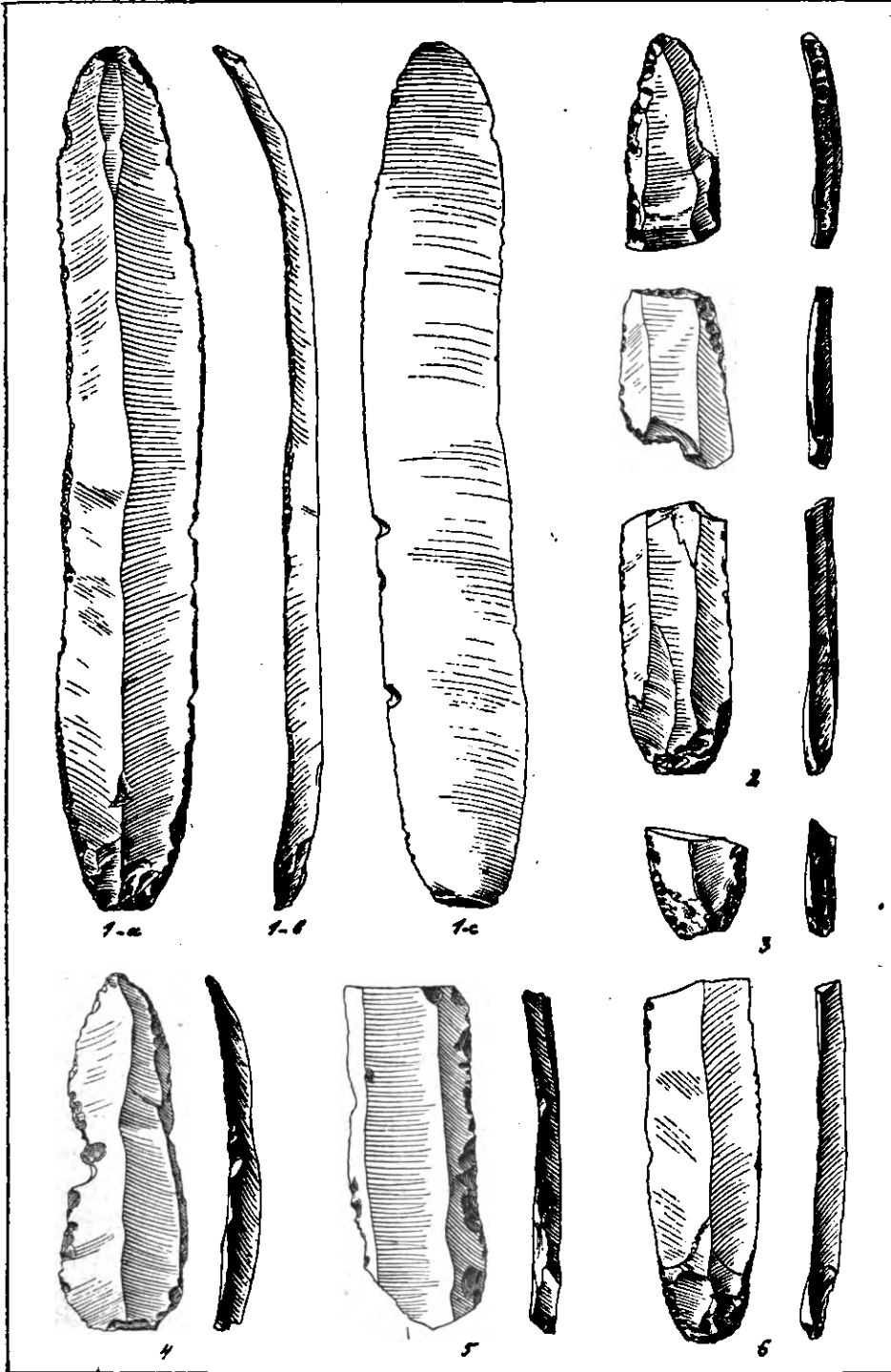
Перший спосіб виявляється в численних на долішнім кінці негативах відколупин, що, на перший погляд, ніби повстали в наслідку спорсування відтискача (№ 1, долішній кінець № 2). Другий полягає в підправці долішнього кінця відщепка ретушшю з обох країв (як в нашому фрагменті з № 3), ба навіть і на самому кінці з пляном удару (зразок бездоганної з цього погляду роботи маємо в фрагменті з № 6).

Що-до зовнішнього вигляду відщепків, то наші зразки подають однакову кількість обох типів: відщепків з середнім рубом (перекрій трикутний, 3) та відщепків з центральною фасетою (перекрій трапецевий, 3); В деяких культурах той чи той тип переважає, а іноді й добре характеризує певний технічний рівень. Відщепки першого типу з високим трикутним перекроєм являють собою б. м. виразну рису техніки старіших культур. В неоліті переважає тип другий—тонких фасетованих відщепків. В старорорлицькій знахідці відщепки трикутного перекрою не те не грубші за відщепки з перекроєм трапецевим, а іноді й тонкіші. Варт зазначити, що саме на відщепках першого типу знати найдосконалішу роботу.

Поза правильністю загальних контурів, що їх характеризує б. м. однакова широчінь, відщепки показують помітну вигнутість профілю, що дає (в цілому примірнику) висоту в 0,013.

Щоб закінчити опис речей, маємо спинитися ще на їх ретуші. Цілий ніж та непокресані фрагменти (серединний уламок відщепка № 2, № 3, № 6) не полишають сумніву, що всі відщепки були або ж попідправлювані по краях заспіль (№ 1) або ж вирівняні по тих дільницях країв, що трохи були виставали (№ 6, правий край). Особливо цікава з цього погляду ретуш середньої частини лівого краю примірника з № 1. Відщепок дав певні у цьому місці нерівності, що порушували його симетричність. Майстер не міг не згладити того дефекту, і його ретушер поробив на цій дільниці помітніші, ширші й глибші, відколупини.

Так само попідправлювано ретушшю й кінці відщепків (№ 1, № 2, № 4), хоча іноді тільки з одного краю (№ 2).

Старо-Орлицький скарб. Близько $\frac{2}{3}$ нат. вел. (? 12).

Що-до самої ретуші, то вона являє собою чи не найвищий щабель техніки підправлення робочих країв приладдя, що, зміцнюючи їх і убезпечуючи від щербіння, залишає їх гострими.

Мала грубінь відщепків, їх довжина та вигнутість у профілі, з одного боку, й загальний характер ретуші та поширення її по краях знаряддів, з другого, повно з'ясовують призначення старо-орлицьких відщепків. Їх треба розглядати, як «ножі» (*couteaux*), а не «вістря до списів» (*pointes de lance*) чи клинки гинджалів (*lames de poignard*) за означенням деяких передісториків.

Отож перед нами—знахідка, що складалася з остаточно викінчених, готових для вжитку речей доведеної роботи.

Ізольована від інших неолітичних знаходок, закопана в певному місці, в країні, що не знає сирового матеріалу й найгіршого гатунку,— вона не може бути трактована инакше, як скарб, і до того ж скарб коштовний.

Що змусило давнього мешканця Старо-Орлицької околиці чи заїзд-жого майстра сховати його край озера Грушки—не знати. Можна з певністю говорити про те лишень, що привезено його сюди з якогось іншого краю, далекого, десь певне, від нинішнього Старого Орлика.

Технічна досконалість виробів і висока якість кременю промовляють за країну з багатими запасами сирового матеріалу й розвинутою неолітичною культурою. Розглядаючися по шляхах, що ними йшли культурні зносини передісторичні, ми знаходимо в околицях Орлика оці дві головні дороги: Дніпро (один кілометр од місця знаходки) та р. Оріль (5—6 кілометрів од місця знаходки). Ми схиляємося до думки про Оріль. Північне, західне й південне походження скарбу заперечує матеріал. Навпаки, проти східного походження скарбу заперечень немає ні з боку матеріалу, ані з погляду технічного.

Гарний прозорий кремій ясної жовтуватої барви із властивою йому біло-блакитною патиною, що ми знаємо його з рясних знаходок із сто-чища Дінця від часів епіпалеолітичних, веде нас Орілью до центральної Харківщини та її багатой неолітичної культури.

В тій орієнтації на слобідську неолітичну провінцію ми не допускаємо помилки. Одначе, не виключена можливість, що з того осередку скарб міг потрапити до Старо-Орлицької околиці й іншими водяними шляхами. Ми пересвідчилися, що, приміром, впливи центрально-харківських осередків епіпалеолітичних індустрій ширилися на захід й меншими допливами головних річок Дніпрової системи, що близько підходили до басейна Дінця, як от, скажемо, Коломаком, допливом Ворскловим¹⁾. Отож ці малі річки могли бути проказувати дорогу на захід до Дніпра і Пелом, і Ворсклом, і Орілью і Самарою.

Старо-Орлицька знахідка має не тільки місцеве значення.

¹⁾ Михайло Рудинський. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою. К. 1926, стор. 14. Серед сьогорічних знаходок моїх з узбережжя Орільського є безсумнівні вказівки на культурні зв'язки долішньої течії Орели з її верхоріччям та центральною Харківщиною за часів епіпалеолітичних.

Це є перший з відомих нам пізньо-неолітичних скарбів на Україні, що й загальним характером виробів, ба й способом схованки, нагадує типовіші скарби західно-європейські, зокрема французькі, зв'язані з поширенням індустрії Grand Pressigny ¹⁾.

Старо-Орлицький скарб розгортає одну з найцікавіших сторінок історії культурних зносин і торгівлі за пізньо-неолітичної доби на Україні. Вивчення її індустріальних осередків та тих шляхів, що ними ширилися торговельні зносини між окремими районами, являє глибокий науковий інтерес. У зв'язку з нашою знахідкою, дуже цікаво було б ширше виявити ті майстерні, що продукували вироби старо-орлицького типу, і нанести на мапу всі аналогічні знахідки. Діяльні передісторичні розшуки, що їх бачимо ми в останніх роках саме в межах Харково-Донецького району (Музеї Харківщини, Полтавський Музей, Музей Луганський) дають підставу сподіватися, що для такої спроби ми матимемо матеріяли в ближчому часі.

Поки що ми нагадаємо лиш про одне з недавніх придбань Полтавського Музею, що дуже добре пасує до Старо-Орлицьких ножів.

Р. 1923 мені передано було «ніжу», знайдений на Хорольщині в сточищі р. Голтви, допливу Псла, на хуторі Дорогобідька. Це дуже гарний, довгий і вигнутий в профілі, відщепок з темно-сіруватого кременю, добре ретушований по всім околі в тій самій манері гостріння країв ²⁾. Його розміри такі: 0,0815 завд.; шир. посередині 0,030; груб.—0,007 (вгорі коло загнутото кінця) і 1,008 (вище conchoïde de р.). Височінь дуги профіля—0,095.

Цілком правдоподібно, що він походить з того самого індустріального району, що й Старо-Орлицькі речі. Умови знаходки були подібні: його знайдено було випадково, на невеликій глибині, так само недалеко якогось водоймища. Свого часу я не міг був перевірити тої знаходки й доповнити її іншими матеріялами. Треба, щоб це зробив той з музеїв Полтавщини, що в районі його діяльності її зроблено.

UNE CACHETTE NEOLITHIQUE DE STARYJ ORLYK

(départ. de Kremenčuk, anc. gouv. de Poltava).

par MYCHAJLO RUDYNS'KYJ.

Kyjiv.

Le v. Staryj Orlyk se trouve dans l'angle S. O. du gouvernement de Poltava au confluent du Dniro et de l'Oril. La cachette a été découverte en 1928 au centre du village sur la place du marché pendant les travaux de terrassements.

La cachette consistait en 11 conteaux, superposés les uns sur les autres dans un enfoncement peu profond. Les ouvriers qui les ont découvert, les

¹⁾ A. de Mortillet. Instruments en silex du Grand Pressigny. Cachette de la Croix Blanche à Moigny (Seine et Oise). L'Homme préhistorique. 1907, № 3, p. 66 sv. Підсумки вивчення гран-пресіньської індустрії свого часу підбито було на французькому передісторичному з'їзді в Турі (Congrès préhistorique de France. VI session. Tours. P. 1911, p.p. 235—436).

²⁾ Виданий в моїх «Археологічних збірках Полтавського Музею», стор. 12 і табл. I № 25.

ont pris pour les côtes du cheval pétrifiés. En quelques minutes une grande partie de ces couteaux a été brisée. Paysan P. Kvačko a réussi de sauver seulement 3 couteaux. Deux couteaux il a cédé à un de ces camarades qui a promis de les «transmettre au Musée», mais leur destinée reste inconnue. Ainsi le contenu de toute la cachette se réduit à un seul exemplaire (fig. 1, № 1).

Le lieu de trouvaille présente une pente doucement inclinée vers une dépression qui est le reste d'un grand lac ancien dont il est conservé un vestige peu considérable sous forme d'un petit lac Hruška. Selon toute probabilité la cachette a été enfouie près de sa berge SE.

Les fouilles pratiquées par l'auteur sur le lieu de trouvaille n'ont point fournis d'indication sur les restes d'une industrie et ont bien confirmés le caractère de la trouvaille. Il a été trouvé un seul fragment d'un couteau (fig. 1, № 6) qui a échappé à l'attention des ouvriers. On a pu acquérir en outre chez le paysans six autres fragments (fig. 1, №№ 2—5).

Il est dommage que les restes épargnés de la cachette ne donnent point une représentation complète de sa valeur scientifique. Ces fragments appartiennent aux couteaux de moindres dimensions (№№ 2, 3, 6) ou de dimensions à peu près pareilles à l'exemplaire entier qui est conservé. Les dimensions du couteau entier sont: 0,193 de longueur, 0,030 de largeur, 0,007 d'épaisseur; plan de frappe 0,011-0,003; la flèche de l'arc que forme la lame vue de profil-0,014. Son poids 40 gr.

Néanmoins les fragments acquis complètent nos données sur le caractère des objets.

Les couteaux trouvés à Staryj Orlyk appartiennent aux oeuvres parfaites de l'industrie néolithique en silex. La longueur considérable des couteaux, leur épaisseur bien petite, les dimensions minimales de leurs plans de frappe, surtout les retouches de leurs bords fines et aiguës, tout cela indique une technique supérieure qu'on peut mettre en comparaison avec la technique des centres éminents de la fabrication des couteaux en silex néolithiques de l'Europe occidentale.

La cachette de Staryj Orlyk a été faite dans la région pauvre au point de vue de restes néolithiques et complètement dépourvus de silex. L'origine du dépôt reste inconnue. Les centres industrielles de l'époque néolithique en Ukraine ne sont point étudiés, ainsi que les voies de communications commerciales. Néanmoins, en se basant sur le matériel (le silex translucide de couleur jaune-claire de qualité supérieure) et la technique, l'auteur est incliné de croire que ce dépôt provient de l'orient, de la province du Donec moyen que la rivière Oril réunie au lieu de trouvaille.

L'auteur indique en outre une trouvaille récente d'un couteau superbe du même type que précédemment décrit, faite dans les circonstances analogues dans le district de Chorol de gouv. de Poltava au hameau de Dorohobidka—localité peu éloigné du village Staryj Orlyk (à distance d'environ de 75 kilom. dans la direction de NE).

ВОЛОДИМИР ШЕВЧЕНКО.
(Київ).

З РОБОТИ КИЇВСЬКИХ УСТАНОВ У ГАЛУЗІ АНТРОПОЛОГІЇ.

Проблема вивчати людину в нашій радянській дійсності набуває щороку все більшої й більшої ваги і ставить перед антропологією низку практичних завдань, що їх треба невідкладно розв'язувати, а тому доцільно зробити деякі підсумки з роботи наших Київських установ за минулий рік. Головне місце серед усіх установ, що працюють у галузі антропології, займає Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН, де зосереджено всю наукову роботу з антропології та передісторії. Минулий рік, це—рік перелому в роботі Кабінету. Переведено велику організаційну роботу, як у самому Кабінеті, так і за його межами. Нав'язано постійні зносини з багатьма відомими інституціями як нашого Союзу, так і закордонними. Почалася систематична праця гуртка молоді при Кабінеті в галузях передісторії та антропології і разом з цим розробка великого наукового скарбу Кабінету. Коли сюди долучити всю поточну роботу Кабінету, як наукові подорожі для дослідів (болгарські колонії Криму, кримські татари, грецькі колонії Маріупольщини, різні пункти з території УСРР—Поділля, Чернігівщина, Київщина, Полтавщина та ин.), відповіді на різні запитання, консультації, видання річника «Антропологія», і до цього, додати, що все це пророблено при одному штатному та двох нештатних робітниках Кабінету, то треба сказати, що роботу переведено чималу. Поминувши подробиці про працю в Кабінеті, зупинимось на роботі інших Київських установ і насамперед на Інституті Гігієни Виховання. Мета цього Інституту широка та глибока. Треба вивчити людину, а насамперед дитину, яка вона є в сучасних умовах, знайти вплив на неї біологічних, расових та соціальних чинників, і в зв'язку з цим відкрити шляхи до нової людини. Всебічне вивчання дитини провадиться по багатьох кабінетах Інституту; з них близько до нас стоять Кабінет конституції та спадковості і Антропометричний Кабінет. Досить добре устаткований Антропометричний Кабінет дає змогу провадити широку наукову роботу з соматометрії, соматоскопії, статевого розвитку, соматографії то що. Під керуванням д-ра Григорьєвої Кабінет встановив стандарти на 7-м найважливіших ознак, як вага, зріст, обмір грудей, поперечний промір, сагітальний промір т. и. для дітей м. Києва від 4—20 років за расовими рисами, але брак робітників

статистів (1 на весь Інститут) не дає змоги опрацювати той багатий матеріал, що зібрав Кабінет. Своїм практичним сучасним завданням Кабінет ставить насамперед вивчити дитину статевого віку, та встановити закони зростання за індивідуальними ознаками, себ-то, вивчити зростання оркемих дітей на протязі кількох років у відповідному оточенні. Крім цього, встановити стандарти з динамометрії, спірометрії та кістяка і весь взагалі матеріал розподілити на соціальні стани робітників, службовців, робочої інтелігенції, кустарів, пенсіонерів, безробітних та торговельників. Така робота вимагає багато часу і багатьох робітників, а їх, на жаль, у Кабінеті всього 3 чоловіка. Також не мало відбивається на роботі відсутність другого начиння, через що не можна послати на село окремих робітників для дослідів і доводиться використовувати екскурсантів, що приїждять влітку до Києва. Треба зазначити ще не малу науково-педагогічну роботу Кабінету. При Кабінеті працює семінар з 11 чол. лікарів, з яких 7 надіслав Наркомздор на 2 роки з окремими стипендіями. Крім цієї роботи, провадиться інструктаж 5 профамбулаторій в м. Києві. Нарешті, треба зазначити, що Кабінет нав'язав зносини з відповідними інституціями закордоном, з Мюнхеном, Берліном, Упсалою то що. За недовгий час свого існування Інститут видав три збірники: «На шляхах до нової людини»; із них другий увесь належить Кабінетові Антропометрії.

Не зупиняючись на роботі дитячих профамбулаторій, де антропометрія відіграє не малу роль, скажемо кілька слів про роботу Інституту Науково-Судової Експертизи. Своїм завданням Інститут ставить вивчати конституції людини, розподіляти їх на елементарні спадкові ознаки, щоб цим установити залежність між професією, в даному разі злочинністю, і конституцією. Виконати таке завдання багато поміг би Кабінет Антропометрії, та його, на жаль, немає в Інституті. Правда, в Інституті є комплект антропометричних струментів і предбачається вивчати Бупри. Цікава робота провадиться в біологічній секції Інституту, де вивчають волосся, кров, сперму, кістки т. ин. за індивідуальними ознаками. Зокрема, треба зазначити цікаву роботу коло крові й розподілу її на групи.

Наука про групи крові привертає до себе що раз більше уваги вчених. У Німеччині є окреме наукове т-во, на чолі якого стоїть антрополог Рехе. Т-во поставило своїм завданням між иншим дослідити географічний розподіл груп крові по території Європи. У нас це почала вивчати Медична Секція Харківського Наукового Т-ва, а в РСФРР утворено «Бюро для антропологічного вивчання груп крові» при Музеї Антропології та Етнографії В. А. Н. Це бюро висилає місцевим дослідникам сироватку та інструкції, як провадити роботу. Треба, щоб і в Києві праця з ізогемаглютинації стала на певну височінь, а тому побажаємо, щоб робота Біологічної Секції Інституту Науково-Судової Експертизи не обмежувалась тільки своїми практичними завданнями, а обіймала і галузь суто наукового характеру. Добре встаткована Фотографічна Секція Інституту дає змогу зафіксувати мікроскопічні препарати і т. ч. багато поліпшує мікроскопічне вивчання.

Кабінети Інституту мають багато антропологічного матеріалу, особливо що-до індивідуальних ознак, але, на великий жаль, видавнича справа Інституту дуже обмежена. В Інституті є до 50 аркушів готового до друку матеріалу, що його дуже важко видрукувати.

Серед інших установ, що почасти торкаються антропологічних дисциплін, треба зазначити Патолого-Анатомічну Комісію ВУАН, Комісія має Музей національно-расової та географічної патології; з закладів його привертаять до себе увагу відділ ендокринології для вивчення спадковости та конституції, Бюро для вивчення угруповань крові та Всеукраїнський Пантеон.

Стандартування ендокринних залоз за деякими ознаками, як вага, по Київській Окрузі вже розв'язано і провадиться робота над стандартуванням інших ознак. Що-до Бюро для вивчення угруповань крові, то незабаром воно розпочне працю в новому приміщенні, де тепер провадиться розташування кабінетів, та ремонт. Бюро ставить перед собою завдання вивчати важливі патологічно-антропологічні національні та расові особливості та стандартування крові.

Зрештою, Пантеон, де буде зосереджено вивчення проблем талановитости та геніяльности на мізкові великих людей, вже налічує десятки мізків, з яких треба згадати мізок Короленка, Блакитного, Вороного, проф. Волковича т. ин.

Тісні товариські зносини не тільки з установами нашого Союзу, але й закордонними, стають за поруку того, що роботу Патолого-Анатомічної Комісії в новому приміщенні буде поставлено широко та глибоко, і двері Комісії будуть завжди відчинені для всіх, хто бажає працювати в цій науковій галузі.

Закінчуючи цей коротенький огляд, треба сказати, що в Києві є ще чимало установ, що працюють над людиною, скажімо, з сторони етнографії, етнології, то що, але розгляд характеру їхньої праці не входить у завдання цього огляду.

АНТІН ЛЕЩЕНКО.
(Краснодар).

АНТРОПОЛОГІЯ ТА ПЕРЕДІСТОРІЯ НА КУБАНІ.

Роботу в царині антропології та передісторії на Кубані, в цілому дуже невелику, провадять наукові робітники краєвих виш'ів: Медичного та Педагогічного Інститутів.

Виявляється вона переважно в збиранні остеологічного матеріалу, що його наші антропологи вивозять з гір. Надто багато зробив у цій справі проф. Бобін, що цього року приставив до Наукового Музею велику силу кісток, разом з матеріалом, що їх датує, з долини річки Теберди, лівого допливу горішньої Кубани, долини річки Учкулана та межигір'я, що виходить в долину горішньої Кубани з правого боку (в районі Ундиша).

Частину кісток взято з плитнякових гробниць (за шість верстов від аулу Уч-Кулану, в межигір'ї р. тої самої назви, та на Теберіді, поблизу від місця, де вона впадає в Кубань).

Інвентар цих гробниць, покритих тоненьким шаром жорстви, показує, що люди, в них поховані, належали до іранського плем'я, правдоподібно, до аланів. Таке датування підказують скляні гранчасті намистини, скляні намистини з очками, перстні з уставленим склом то що.

Алани перебували в тій місцевості дуже довго, звідтіля витіснили їх допіру тюрки, що їх загнали сюди з степу в дуже великому числі татари. Від приходу тюрків (хазар, половців) змінилася мова людности горішньої Кубани, а не антропологічний її тип. Зверхнім виглядом людність межигір'я горішньої Кубани, відома під назвою карачаївців, сливе не відрізняється від верховинців адигського походження. З другого боку, їхня мова дуже відмінна від мови ногайських татар, їхніх найближчих сусідів, що їх загнав до гір уже російський та український колонізаційний рух 18 й 19 в.в.

Поховання цього типу, дуже позверхові, руйнують хижакі, з якими боротися в диких місцевостях немає змоги, і зосталося їх обмаль, тим то матеріал професора Бобіна, який він що-року поповнюватиме, разом з матеріалом, зібраним у цих місцях раніш, має дуже велику цінність для антропологів.

Його можна використати, не тільки розв'язуючи питання про антропологічний тип карачаївців, адигів, що зазнали найпотужнішого іранського впливу. Для всіх народів, більшою чи меншою мірою іранізованих,

серед них і для українців, остеологічний матеріал з плитових гробниць горішньої Кубані, може бути тою чи тою стороною корисний.

Трохи загадковішу групу поховань масмо в печерах і напівпечерах на високих місцях долини Теберди, в межигір'ях Индиша то-що. Остеологічного матеріалу зібрано тут велику силу, але з поховань зруйнованих. Речей поки що знайти не пощастило. Цікаво уряджено ці поховання. Кістяки лежать на приступках, що мають форму ніш, іноді площадка приступка збільшується, або її заміняє поміст, що має форму «рундука» (балкона). Труп, покладений на такий приступок чи рундук, зверху замазували по дашку, зробленому з таких саме дерев'яних кілочків, як і «рундук». Замазані таким чином поховання, до того розташовані на великих високо-стях, не вважаючи на чутки, що в них заховано золото, краще збереглися, і, можливо, проф. Бобін знайде їх незаймані.

Коли бронзовий серп і зливок, що їх привіз проф. Бобін, справді, як запевняють карачаївські пастухи, походять з цих печер, то кістяки, ще давніші, ніж ті, що знайшов Бобін у плитових могилах, мають особливий інтерес. На багатьох з них муміфіковано шкіру, кінцівки, добре збереглося декілька сорочок з полотна грубого роблива, проте тонкого, іноді з мережками, рештки замшового одягу, ремінного взуття.

Дуже цікавий матеріал антропологічний надійшов до Краснодарського Музею взимку 1927—1928 р. Було розрито найдавніше кладовище, що належало першим колоністам Кубані «запорожцям». Ховали тут померлих від помору, що від нього багато загинуло перших колоністів, тим-то біля кістяків знайдено досить багато побутових речей (гроші від половини XVIII в. до 30-х років XIX віку, образки, оздоби, знайдено новіть серпа та інші побутові речі). Для антропологічної характеристики перших поселенців, що належали здебільшого до запорожців, цей матеріал безперечно має особливий інтерес. Раніш у нашому музеї «запорозького» остеологічного матеріалу не було.

Для передісториків особливий інтерес повинна мати палеолітична стація коло станиці Ільської, на нафтових промислах (дільниця ч. 17). Наявність стації на ільських нафтових промислах констатував ще французький археолог де-Бай. Р. 1925 її відкрив удруге С. Н. Замятнін. Точні вказівки на присутність кісткового матеріалу, серед нього й мамутових кісток, біля копани 17-ої дільниці подав йому місцевий геолог проф. Попов. Замятнін розкопував стацію протягом двох років, року 1926-го і року 1928-го.

За два роки праці було розкопано близько 250 кв. м. Роботи 1926 року було переведено по краю площадки на невеликій глибині (від 0,5 до 2 м.). Роботи 1928 року скеровано було в глиб стації, і тому пощастило розкопати тільки 53 кв. м. Двохлітня робота дала змогу С. Н. Замятніну визначити правдоподібні розміри стації площею від 3 000 до 3 500 кв. м. Року 1928 стацію було знято мензульним зніманням. У праці над з'ясуванням геологічних умовин стації взяв участь місцевий ґрунтознавець проф. С. А. Захаров.

Стація являє собою площадку алювіяльного походження, злегка зболотнілу, бо її обмивала з трьох боків річка Іль. В обрізі розкопів відрізняються два похоронних ґрунтових горизонти. Вище стації є тераса, на якій багато ріни. Стація лежить на лівому березі Іля, на третій терасі. В околицях є печероподібні витвори (в ст. Дердентській, за 9 в.) і сховища під скелями.

Знаряддя, пластини залягають досить густо, число їх дуже збільшується в бік центру стації (на 53 кв. м. їх було знайдено стільки, скільки на 200 м. 1926 року). Основну масу знаряддя виготовлено з пластин з нуклевсів. Типова їх форма—мустьєрський ручний гостроконечник. Рідше трапляються скребла (*racloirs*), ще рідше знаряддя з двобічною обробкою, виготовлені з ріни; С. Н. Замятнін вважає їх за звироднілі форми ашельського *сoup-de-poing*. Дуже рідко трапляються маленькі ковадла (*enclumes*).

Підчас розкопів 1928 р. траплялися довгі знаряддя (близько 10 см.), з двобічною обробкою, іноді стесані донизу; на думку С. Н. Замятніна це могли бути вістря на списи.

Знаряддя здебільша дрібне, бо виготовлено його з ріни, форми якої набирають тут переважно різноманітні тверді породи. Великий відсоток знаряддя вироблено з доломіту; грубі верстви його виступають тут скрізь.

Що-до віку Ільської стації, то, на думку С. Н. Замятніна, вона належить до «розвиненої мустерієнської культури в її східній фації».

В Кубанському Науковому музеї Ільську стацію репрезентує невелика, але різноманітна колекція знаряддя, пластин (за винятком вістря на списи), що її здебільшого зібрав співробітник музею Корольов, викладач Ільської школи 2-го ст. і керівник красназничого гуртка, від дітей, що ту стацію плюндрували. У цій колекції є чудове знаряддя правильної форми рівнораменного трикутника, плескувате, з обробкою обох поверхней, із стесаним рубом основи. Цим знаряддям зацікавився проф. В. А. Городцов, що схиляється визнати його за типове солютрейське знаряддя. «Кухенні покидьки», як от розколені кістки кінцівок, черепи, зуби та инш. матеріали дуже численні та досить різноманітні. Це здебільша кістки жуйних тварин, переважно биків (*bos primigenius*), є й бізони. Трапляються кістки велетенського оленя, благородного, коней, мамутів. З хижаків трапляються кістки вовків, печерної гієни та дрібних хижаків. Можливий і ведмідь.

Окрім Ільської стації палеолітичної людини, на Кубані можливо є багато инших. Про це свідчать уламки знарядь і нуклевсів відтискної техніки; частину їх знайдено на території міста Краснодару. За це припущення промовляє і те, що кубанський ґрунт багатий на копальні тварини льодовикового періоду.

За останніх три роки Музей зібрав багато мамутових кісток із різних частин краю, здобув п'ять кістяків печерних ведмедів із колодязя в околицях Краснодару, знайшов кістяк сибірського носорога (*rhinoceros tichorhinus*) в долині р. Псекупса, за 40 в. від Краснодару; а в долині р. Єї знайдено кістяк печерної гієни.

Неолітичні культури на Кубані явище дуже рідке. Експедиція проф. Башкірова р. 1926 виявила сліди неолітичної стації на дюнових пісках кодо давнього гирла Кубани на східньому березі Таманської затоки, поблизу від руїн Фанагорії. Знайдено було знаряддя (між иншим пилку) та мікролітичний матеріал. А в тім матеріал фанагорійських дюн в цілому не ясний.

Трапляється неолітичне знаряддя на кубанських пісках дюнового типу біля станиці Кавказької та коло Краснодару в лесі.

Проф. ОЛЕКСАНДЕР ЛЕНЦ.
(Менськ).

АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ НА БІЛОРУСІ.

Заснована наприкінці 1926 р. Антропологічна Комісія Інституту Білоруської Культури, і зреформована тепер на Катедру Антропології Білоруської Академії Наук, за два роки свого існування встигла розвинути свою працю до досить значних розмірів.

Насамперед було вивчено та систематизовано весь літературний матеріал, що стосується до антропології білорусів, було розроблено програму антропологічних дослідів та організовано антропологічну лабораторію. Майже одночасно почалися й антропологічні виміри: насамперед досліджено було білорусів Менської округи, призваних до Червоної Армії (760 чол.), далі одержано дані антропологічного досліджування білоруських та єврейських дітей в Менську та Гомелі. В літку 1927 р. було переведено експедицію на Князь-Озеро (Полісся, район Слуцької та Мозирської округ), в наслідок якої маємо дані, виведені на підставі вимірів над 400 білоруськими селянами. Ці дані можна підсумувати в такій таблиці:

Таблиця 1.

Антропологічні дані експедиції до Князь-Озера.

Довжина черепа	м — 184,58; т(м) — 0,29 min — 172; max — 207; σ 5,79
Ширина черепа	м — 152,70; т(м) — 0,27 min — 139; max — 171; σ 5,46
Показник черепа	м — 82,94; т(м) — 0,15 min — 76; max — 91; σ 2,95
Висота обличчя	м — 120,30; т(м) — 0,26 min — 109; max — 134; σ 5,28
Ширина обличчя	м — 140,16; т(м) — 0,22 min — 131; max — 150; σ 4,38
Показник обличчя	м — 85,86; т(м) — 0,27 min — 77; max — 98; σ 4,14
Зріст	м — 166,10; т(м) — 0,28 min — 151; max — 184; σ 5,76
Волосся	біл. 37,5%; середн. 36,25%; темн. 26,25%
Очі	ясн. 39,75%; середн. 52,75%; темн. 7,5%
Шкіра (відтінки)	ясн. 64,0%; середн. 30,5%; смагл. 5,2%

Групи пігментації за Фюрстом (волос.+очі): 0—20,75%; I—30,5%; II—24,5%; III—20,0%; IV—4,25%.

(Зазначення м — середнє арифметичне.

т(м) — середня помилка.

σ — середнє квадратичне відхилення).

Протягом літа 1928 р. переведено було дві антропологічні експедиції—до Могилівської округи (досліджено 350 душ) та Оршанської округи (досліджено 300 душ). В цих експедиціях антропометричні досліді було поповнено визначенням груп крові (ізогемоаглютинація) та досліджуванням вищої нервової діяльності.

Групи крові визначалися (мікроскопічно, за Moss'ом) у селян—білорусів, тубільців—сел розкиданих в районі річки Ухлясце і Проні. Як виняток, було переведено обслідування в с. Железняки, людність якого походить від польських колоністів. На табл. № 2 подано результати дослідження сел даного району:

Таблиця 2.

Назва сел	Кількість людей	Групи в %/о				Індекси	
		AB	A	B	O	Hirschfeld	Вишневський
		I	II	III	IV	RBI	IW
с. Лісне	82	4,9	28,0	24,4	42,7	1,13	1,084
» Кошелевки	14	—	28,6	42,9	28,6	0,66	0,75
» Робовичи	80	5,0	36,0	25,0	33,7	1,36	1,25
» Червона слобода	73	9,6	48,0	13,7	28,7	2,50	2,41
» Трилесина	70	7,1	34,3	27,0	31,5	1,21	1,157
» Проміжна	16	12,5	25,0	6,3	56,2	2,0	1,46
» Железняки	25	20,0	24,0	40,0	16,0	1,07	0,72
Разом	360	7,5	35	23,9	33,9	1,36	1,683

Маючи невелику кількість обслідованих селян с. Железняки (25 душ), ми не обстоювали б факта відмін, що ними ці кров'яні групи відрізняються од відповідних даних інших досліджень, коли б цієї виразної поміченої відмінності не супроводила також перевага в даному селі польських прізвищ та деякі інші особливості. За Е. Романовим, Железняки належать до числа сел, по яких селилися поляки після Люблинської Унії. А людність інших згаданих у табл. № 2 сел, за Довнар-Запольським, Шендриком та Романовим, є нащадки рядимичів.

Подамо ще дані груп крові по Червенському району (Менської округи), де досліджено було чоловіків та жінок.

Таблиця 3.

	Кількість людей	Групи в %/о				Індекси	
		AB	A	B	O	Hirschfeld	Вишневський
		I	II	III	IV	RBI	IW
Чоловіки	92	6,5	33,7	18,4	39,1	1,6	1,37
Жінки	138	8,0	47,0	36,0	44,0	1,22	1,177
Разом	230	7,4	33,9	23,0	35,6	1,365	1,245

Наведені цифри показують, що індекси для білорусів різних місцевостей значно хитаються. Так, у Червенському районі RBI у жінок дорівнює 1,22; у чоловіків—1,6. У Пропойському районі індекс дає хитання 1,13—2,5 (див. табл. № 2).

Отже, казати про запровадження одного загального індексу для білорусів поки що немає підстав.

Антропометричний матеріал останніх експедицій перебуває зараз у періоді статистичної обробки і по закінченні з'явиться друком.

Особливістю нашої Катедри є те, що вона запровадила до антропологічних праць момент динамічний, а саме, досліджування вищої нервової діяльності, в масовому масштабі.

Для цього ми користуємося методом діяння за сигналом¹⁾, що є метод умовних (рухових) рефлексів, з відмінами, що їх запровадив автор цієї статті.

Техніка експерименту: на ліве передпліччя досліджуваного надягають 2 «касалки»—прилади, що дають ритмічний дотик до шкіри суб'єкта (зразка, який застосовують по лабораторіях акад. І. П. Павлова). «Касалкам» дають рух натиском руки експериментатора на гумову грушу, що сполучається з «касалкою» гумовою руркою. Досліджуваному пропонують покласти вказівний палець правої руки на клавішу-пружину, під якою міститься гумовий барабанчик; барабанчик через гумову рурку сполучено з вертикальною скляною манометричною руркою; останню прикріплено до підпори поруч з сантиметровою шкалою. Барабанчик, гумову рурку та нижню частину манометричної рурки заповнено кольоровою рідиною. Від натиску пальця досліджуваного на клавішу рідина в манометрі йде вгору.

На триразовий дотик до шкіри першої «касалки», досліджуваному пропонують відповідати натиском на клавішу. Скритий період реакції виміряють секундоміром. Висоту підняття рідини відлічують по шкалі.

На дворазовий дотик першої «касалки», а також на дотик (триразовий) другої «касалки», досліджуваний не повинен реагувати.

Всього досліджуваний дістає, за нашою програмою, 13 позитивних сигналів подразників та 8 гальмових (негативних).

Таким способом, ми вивчаємо явища збудження та гальмування в центрах кори головного мозку. Ввесь експеримент забирає не більше, як 10 хвилин часу.

За цим методом ми перевели досліди над 152 студентами та 361 селянином.

З студентів на всі (13) позитивні подразники відповіло правдиво (дали адекватні реакції) 47,4% загального числа, 19,6% дали 12 адекватних реакцій, 15,6% дали 11 адекватних реакцій; останні (18%) дали меншу кількість адекватних реакцій.

Інакше стояла справа з гальмовими (негативними) подразниками, на які, за умовою, реакції не повинно бути. Тут на 8 подразників не натисли на клавіші тільки 3,2% загального числа досліджуваних. Найбільший (відносно) відсоток досліджуваних (22%) дали адекватні гальмування тільки на 6 подразників. Останні групи давали по 5-ти та менше правдивих реакцій. Цікаво, що 3,2% студентів на 21 подразник

¹⁾ Уперше цей метод запропонував автор для досліджування психічно-слабих
1921 р.

(13 позитивних та 8 негативних) давали позитивну реакцію і виявили себе, в умовах даного досвіду, «негальмовими».

Селян разбили за віком на такі три групи: 1) молодша, 18—22 р., 2) середня, 23—45 р. та 3) старша, 45—52 р.

У молодшій селянській групі 35% дали адекватні позитивні реакції на всі 13 позитивних подразників. 17% дали по 12 адекватних позитивних реакцій, останні 48% давали ще менше адекватних реакцій. Отже, ясно, що молоді селяни виявили нижчий рівень розвитку вищої нервової діяльності, ніж студенти.

Ще яскравіше це виявляється, коли порівняти реакції молодих селян на гальмові подразники з відповідними реакціями студентів. Так, кількість «негальмових» серед селян цієї групи дорівнює 31,2% (відпов. цифра студентів—3,2%). Відносна більшість (21,2%) давала 2 адекватних гальмування (у студ. 22% давало 6 адекв. гальмувань).

Селяни середнього віку дали наслідки дуже подібні до молодших. Кількість негальмових тут дорівнює 20,6%, себ-то трохи менша, ніж у молодих (31,2%) та значно більша, як у студентів (3,2%). І тут відносно більша група дає тільки 2 адекватних гальмування. Всі позитивні адекватні реакції дали 40,4% досліджуваних (у молодих 35%, у студентів—47,4%). Отже, «середні» селяни реагують краще, ніж молоді, але гірше ніж студенти.

У старшій групі кількість «негальмових» знову збільшується (26%). Відносна більшість (27,6%), як і раніш, дає тільки 2-і (з 8) адекватних реакції на гальмові подразники (студенти дають 6 з 8-ми). Адекватні реакції на всі позитивні подразники здобуто в 44,4% досліджуваних цієї групи (середні—40,4%, молодші—35%, студенти 47,4%). Отже, деякими сторонами старші селяни стоять вище від молодших та середніх. Це стосується до процесу утворення позитивних умовних рефлексів; що ж до процесу внутрішнього гальмування, то тут старші селяни знову дають гірші наслідки, наближаючись до молодших, у яких процеси внутрішнього гальмування виявлено слабо.

Праці школи акад. І. П. Павлова, так само й досліди автора цієї статті встановили непохитно той факт, що процеси внутрішнього гальмування розвиваються рівнобіжно з філо- та онтогенетичною еволюцією центральної нервової системи. Ці процеси найслабше виявлено у тварин, дітей, психічно-хворих. Розвиваючись з культурою та віком, вони знову спадають на старість.

Отже, наслідки, які ми здобули, застосувавши нашу методику до антропологічних дослідів, цілком погоджуються з даними фізіології вищої нервової діяльності людини та тварин. Це свідчить про придатність нашого методу до антропологічних дослідів.

Ми тепер широко застосовуємо цю методику в досліджуваннях дитинства, а також різних груп дорослих—нормальних та психічно-слабих.

Порівнюючи дані вищої нервової діяльності з антропометричними даними, ми дістаємо змогу зв'язати тип будови тіла з типом поведінки.

З цього погляду ми статистично опрацюємо тепер великий матеріал, який свого часу оголосимо друком ¹⁾.

Такі загальні характерні риси праці нашої Катедри. Спеціально ж наше завдання є всебічно обслідувати антропологічні типи людности Білорусі.

Користуюсь з нагоди, щоб висловити свій щирий привіт Українській Академії Наук та побажати розквіту її плотодворчої діяльности.

Менськ. 14-го грудня 1928 р.

¹⁾ Перні труди нашої Катедри вміщено в виданні Інституту Білоруської Культури, в збірнику праць цього Ін-ту («Зборник Артыкулаў» Менск. 1928 г. Інститут Беларускае Культуры). Сюди ввійшли статті О. К. Ленца, А. А. Смірнова, його ж і Ф. А. Богорада, Д. Л. Ейгорна, Л. М. Монозон-Любиної, О. К. Ленца та А. А. Смірнова. Дальші праці буде вміщено в журналі «Запіскі Аддзелу Прыроды і Гаспадаркі Беларускай Акадэміі Навук», та по окремих періодичних виданнях СРСР. Виготовлено до друку статті Ю. М. Вермецько (про ізогемаоглютинацію) та П. Е. Вишневецького (про діяння за сигналами при антропологічних дослідженнях).

МАКСИМ ТКАЧ.
(Київ).

МАТЕРІЯЛИ ДО БІБЛЮГРАФІЇ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ ЗА ОСТАННЄ ДЕСЯТИРІЧЧЯ.

(1918—1928).

В подані «Матеріяли» увійшла відома нам антропологічна література, що стосується людности всієї України. Отже, ми зазначили літературу не тільки про українців, а й про інші національності, що живуть на території УСРР.

Може, через об'єктивні умови, ми всієї антропологічної літератури не спромоглися подати, зокрема що-до літератури закордонної. Проте ми використали майже всі можливості, що були в нас. Сподіваємось, продовжуючи далі цю роботу, подати літературу, що не попала в «Матеріяли», в наступному «Річнику» Кабінету Антропології.

1. А л а п и н, В. — Состав рабочих подростков (по данным обследования 1923). «Труды Укр. Инст. Раббеда». Вып. II. Харків 1925. Стор. 9—40.

2. А л а п и н, В. — Рабочие подростки гор. Харькова. «Профилактическая Медицина», март, 1925. [Харків 1925].

3. А з е н ш т е й н, И. — Изменение стопы у прядильщиков и нителовок. «Профилактическая Медицина», № 5. Харків. 1927. Стор. 56—63.

4. А л е ш о, О. — Антропометричні досліді українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. «Збірник пам'яті Хв. Вовка». Вид. Укр. Наук. Т-ва Київ, 1919.

5. Б а р у, В. и Ч и с т я к о в, Г. — Оценка физического развития населения Сумского округа в приложении к комплектованию армии по методу М а р т и н а (предварительное сообщение). «Военно-Санитарный Сборник» Укр. воен. окр., вип. 3 Харків. 1925. Стор. 74—81.

6. Б е р л и н, П. — Физическое состояние красноармейцев рождения 1902 года, переменного состава легартполка. «Военно-Санитарный Сборник» Укр. воен. окр., вип. 3. Харків. 1925. Стор. 87—94.

7. Б у н а к, В., (проф.). — Антропологический тип донских казаков. «Русский Антропологический Журнал», том 12, книга 1—2. Москва. 1922. Стор. 130—149.

8. Б у ш к о в и ч, В. — Станія україніса [«Український Медичний Архів», т. 1, ч. 2, р. 1927].

9. В а й с е н б е р г, С. — Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей. «Русский Антропол. Журнал», том 13, вип. 3—4. Москва. 1924. Стор. 103—114.

10. В а ш е т к о, М., проф. — Де-які антропометричні дані виміру людности Наддніпрянської Київщини та Чернігівщини. «Укр. Мед. Вісті», № 5. Вид. Київ. Держ. Медінст. Київ. 1927. Стор. 19—20.

11. В і т т е, М. — Фізичний розвиток сільсько-господарського робітництва з даних обслідування 1925 р. «Укр. Мед. Вісті», № 2 (4), березень 1926. Вид. Київ. Держ. Медінст. Київ. 1926. Стор. 123—132.

12. В и т т е, Н. — Характеристика физического развития укр. с.-х. рабочих [«Научно-Агрономический Журнал», № 1. 1928. Стор. 48—55].

13. Г а б и н с к и й, А. — К характеристике санитарн. конституции населения призывн. возраста Одесск. Округа. «Одесский Медич. Журнал», № 2 [Одеса]. 1928. Стор. 69—75.

14. Герштейн, Ф. — Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц г. Харькова в связи с влиянием периода недоедания. «Материалы по антроп. Укр.». 36. II. [Харків]: 1926.
15. Григорьева, А. — Нормы физич. развития детей г. Киева и способы оценки данных антропометрич. исследования. «На путях к новому человеку». 36. II. Вид. Всеукр. Гос. Ин. Гигиены воспитания. Київ. 1928. Стр. 3—112.
16. Гринштейн, М. — Наблюдения над профес. изменениями органов движения сердца и легких у горняков. «Профилактическая Медицина», № 5. Харків. 1928. Стр. 46—53.
17. Грищенко, И. — Средний вес и длина доношенных новорожденных за 1920—1924 г.г. по материалам родовспомогательных учреждений. «Врачебное Дело» № 3. Харків. 1926. Стр. 249—254.
18. Дроздальюк, С., д-р. — До питания про морфологічну характеристику конституційних типів. «Укр. Медичні Вісті», № 1 (3) січень 1926 р. Вид. Київ. Держ. Медінст. Київ. 1926. Стр. 191—196.
19. Экель, С. — Материалы о санитарном быте, заболеваемости и физическом развитии сельских школьников на Украине. Харків. 1925.
20. Иванов, К. — Некоторые данные о размерах головы и о росте студентов Медицинского факультета Харьковского Университета, исследованных в период 1887—1904 г.г. «Материалы по антроп. Укр.». (Труды Укр. Психо-Невр. Института) вып. V. Збірн. III Харків. 1927. Стр. 187—197.
21. Игнатюк, Д. — Возрастные, половые и конституциональные различия в частоте заболеваний и причин смерти у украинского и великорос. населения г. Харькова по дан. патолого-анатом. вскрытий. «Материалы по антропол. Укр.». Збірн. III. (Труды Укр. Психо-невр. Института (вып. V). Харків. 1927. Стр. 262—325.
22. Иванов, К. — Размеры головы и рост студентов в зависимости от их социальн. происхождения и в связи с вопросом о корреляции величины мозгов. отдела и интеллектуальн. способностей. «Материалы по антропологии Украины». Збірн. III. (Труды Укр. Психо-Невр. Института вып. V). Харків. 1927. Стр. 163—186.
23. Ивановский, А., проф. — Антропологические учреждения и антропологические исследования в Харькове. «Наука на Украине», № 3. Харків. 1922.
24. Ивановский, А., проф. — Изменения физических признаков населения России под влиянием голодания. «Наука на Украине», № 3, 4. Харків. 1922.
25. Каган, Э., проф. — Физическое состояние рабочих подростков на основании данных антропометрич. обследованія. «Труды Укр. Инст. Рамбеда». Вып. II. Харків. 1925. Стр. 41—78.
26. Катедра географії та антропологии при ХІНО. — Звіт за 1926—1927 р. [«Наука на Украине». Харків. 1928].
27. Кафедра географин и антропологии Украины. — [Звіт] «Наука на Украине». Хроніка. Харків. 1922.
28. Кафедра географин и антропологии Украины. — [Звіт] «Наука на Украине», № 4. Харків. 1922. Хроніка. Из деятельности Харьковских научно-исследовательских кафедр. Стр. 384—386.
29. Кодицкий, Г. — Аномалии прикуса, кривостоящие зубы и их влияние на ребенка. «На шляхах до нової людини». Збірн. III. Вид. Всеукр. Гос. Ин-та Гигиены и воспитания. 1928. Київ.
30. Крумбиллер, В., Ширман, О., Лисенко, Я., Кудинова, Э. — Деятельность антропо-психо-метрического кабинета Екатеринославского Охматдета Губздрава за первую половину 1923 г. «Профилактическая Медицина». №№ 11—12. 1923 р.
31. Крыжановская, К. — Процентное соотношение выявленных типов в периоды детства по Stratz'у «На шляхах до нової людини». Збірн. III, вид. Всеукр. Гос. Ин-та Гигиены воспитания. Київ. 1928.
32. Kugle, Georg. Siedlungs und Volkskundliches aus dem wöthynischen Poljesje (Mitt. d. Wiener Anthr. Ges., Bd. XLVIII, S. 118. 1918).
33. М., Н. Slavische Rundschau Ukraine. Rassenmerkmale der Ukrainer [«Prager Presse». 16 V—1926].
34. Недигайлова, О., д-р. — Походження людини в світлі найновіших знаходів давних костяних останків. «Червоний Шлях», № 4. Харків. 1925.
35. Недригайлова, О. — Монгольская складка у детей украинцев. «Тр. Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. I. Харків. 1926.
36. Недригайлова, О. — Развитие стопы в детском возрасте. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. I. Харків. 1926.
37. Недригайлова, О. — Мышечная сила украинских детей. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. I. Харків. 1926.
38. Недригайлова, О. — Национальные и социальные различия в мышечной силе и в процентах. отношениях право-, лево- и обоеруких. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. II. Харків. 1926.

39. Недригайлова, О. — Физические признаки работниц г. Харькова. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. II. Харків. 1926.
40. Недригайлова, О. — Изменения физических признаков украинок при старении. «Материалы по антропологии Украины». (Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та (вып. V). Збірн. III. Харків. 1927. Стр. 112—154.
41. Недригайлова, О. — Случай женского евнухоидизма с амастией и отсутствием менструаций на протяжении всей жизни. «Материалы по антропологии Украины». (Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та (вып. V). Збірн. III. Харків. 1927. Стр. 155—162.
42. Недригайлова, О. — Социальные различия в росте, весе и некоторых размерах таза у женщины в связи с вопросом о корреляции между размерами матери и новорожденного. «Материалы по антропологии Украины». (Труды Укр. Психо-Невролог. Ин-та (вып. V). Збірн. III. 1927. Харків. Стр. 198—210.
43. Никитский, Б. — Два случая макроцефалии у детей. «Труды Укр. Психо-Невролог. Ин-та», в. II. Харків. 1926.
44. Николаев, Л. — Гипертелия у украинцев. «Труды Харьковского О-ва Испытателей Природы», т. VII. 1925 [Харків].
45. Николаев, Л. — Оценка физического развития и конституции детей по методу R. Martin'a. Вид. В. У. С. П. С. Харків. 1925.
46. Николаев, Л. — Некоторые данные о морфологии подвзвальной области у украинского населения. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та, в. II. Харків. 1926.
47. Николаев, Л. — Случай акромегалического гигантизма. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. II. Харків. 1926.
48. Николаев, Л. — Национальные и социальные различия в размерах головы и в некоторых соматоскопических признаках у населения Харьковского окр. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та, в. II. Харків. 1926.
49. Николаев, Л. — Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. I. Харків. 1926.
50. Николаев, Л. — Рост головы у детей школьного возраста. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. I. Харків. 1926.
51. Николаев, Л. — Материалы к характеристике физического типа украинских детей. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. I. Харків. 1926.
52. Николаев, Л., д-р. — Физическое развитие детей украинцев школьного возраста. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. I. Харків. 1926.
53. Николаев, Л. — Нормы физического развития детей украинцев г. Харькова. Вид. В. У. С. П. С. Харків. 1925. Стр. 3—37.
54. Николаев, Л. — Влияние социальных факторов на физическое развитие детей. Укргоиздат. 1925.
55. Николаев, Л. — Возрастные, половые и конституциональные различия в размерах тела и весе органов у взрослых. «Материалы по антропологии Украины». (Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та (вып. V). Збірн. III. Харків. 1927. Стр. 9—98.
56. Николаев, Л. — Случай thoracoschisis lateralis congenitalis с аплазией грудных мышц. «Материалы по антропологии Украины». (Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та (в. V). Збірн. III. Харків. 1927. Стр. 211—218.
57. Николаев, Л. — Гипертелия у украинцев. «Харьковпечать». 1925.
58. Николаев, Л. и Чуцукало, Г. — Национальные и социальные различия в физическом типе преступников. «Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та», в. II. Харків. 1926.
59. Никольский, И. — Изменения морфологического состава крови. «Материалы по антропологии Украины». (Труды Укр. Психо-Неврол. Ин-та (вып. V). Збірн. III. Харків. 1927. Стр. 250—261.
60. Носов, А. — До питання про розвиток на Україні антропологічних наук. «Наука на Україні». Харків. 1926. Стр. 29—35.
61. Носов, А. — Матеріали до антропології України. Українці Кубані. «Антропология» за 1927 р. УАН, Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка. Київ. 1928.
62. Носов, А. — Матеріали до антропології України. Українці Поділля. «Етнограф. Вісник» УАН. № 5. Київ. 1927. Стр. 94—116.
63. Носів, А. — Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції Наукового Т-ва ім. Шевченка. [Рецензія-реферат]. «Вісник Природознавства», № 3—4. Харків. 1928. Від. огляд. літератури, рецензії та реферати. Стр. 222.
64. Носов, А. — До антропологічного типу українського населення. «Вісник Природознавства», № 3—4. Харків. 1927. Стр. 200—204.
65. Носів, А. — Досягнення української антропології за останнє десятиріччя. «Вісник Природознавства», № 5—6. Харків. 1927. Стр. 295—300.
66. Носов, А. — Антропо-Етнологічне вивчення людини-населення України. «Червоний Шлях», № 1—2. Харків. 1924. Стр. 136—141.
67. [Носов, А.] — Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка (Завдання, історія та потреби). Бюлетень кабін. Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Київ. 1925. Стр. 4—9.

68. [Н о с о в, А.] — 3 праці відділів Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка (короткий огляд) — I. Відділ соціальн. антропології. Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Київ. 1925. Стр. 9—10.
69. Н о с о в, А. — Вивчення населення України з антропологічного боку. «Бюлетень Окр. К-ту З'їзду в справі дослідж. продукц. сил та народн. господарства України», № 6. Харків. 1925. Стр. 10—11.
70. П а л л а д и н, А., проф. — Биохимия головного мозга и психохимия. «Наука на Украине», № 4 [Харків] 1922.
71. П і д г а е ц ь к и й, В., проф. — Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. «Укр. Мед. Вісті», № 3. Рецензія. Вид. Київ. Держ. Медінст. Київ. 1927. Стр. 104—105.
72. П о п о в, П. — Физическое состояние и заболеваемость лиц призывного возраста Криворожья. «Профилактическая Медицина», № 5. Харків. 1927. Стр. 34—42.
73. П о с т е р н а к, Я. — Антропометричні досліді над українським населенням полудневої Жовківщини. «Матеріали до Української Етнології», т. XIX—XX. Львів. 1919. Стр. 231—247.
74. P ö s c h, H e l l a, d-r. — Beiträge zur Anthropologie der ukrainischen Wolhynier [«Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien» V. LVI, Wien. 1925, 1926].
75. П у ч к і в с ь к и й, О., проф. — Перші медико-санітарні та антропологічні нариси України. «Лікарський Вісник», ч. I. Львів.
76. R a k o w s k y, I. — Les caracteres anthropologiques du peuple ukrainien. [Sbornik I Sjezdu slovanskych Geografů a Ethnografů v. Praze, 1924. Praha. 1926].
77. Р а к о в с ь к и й, І., д-р — Погляди Хведора Вовка на расовість Українського народу. «Збірник Математ. Природописно-Лікарської Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові», т. 23—24. Львів. 1925. Стр. 183—200.
78. Р а к о в с ь к и й, І. і Р у д е н к о, С. — Погляди на антропологічні відносини в українського народу. «Збірник Математ.-Природописно-Лікарськ. Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові», т. 26. 1927. Стр. 204—214.
79. Р а к о в с ь к и й, І., д-р. — Расовість Слов'ян. «Збірник Математ.-Природописно-Лікарськ. Секції Т-ва ім. Шевченка у Львові», т. 18—19. Львів. 1919. Стр. 163—296.
80. Х о л и н а, А. — К вопросу о конституции глаз. «На шляху до нової людщини», збірн. III. Вид. Всеукр. Гос. Ин-та гігієни і виховання. Киев. 1928.
81. Ч е п у р к о в с к и й, Е. (проф.). — Вопрос антрополога историкам. «Русский Антропологический Журнал», том 13, вып. 3—4. Москва. 1924. Стр. 134—136.
82. Ч е п у р к о в с к и й, Е. — О необходимости единого плана работы по антропологическому анализу населения России и о желательности этнографического исследования некоторых определенных областей. «Русский Антропологический Журнал». том 13, вып. 1—2. Отдел. Рефераты, мелкие заметки, критика и пр. Москва. 1924. Стр. 99—102.
83. Ч е п у р к о в с к и й, Е., проф. — Распределение головного показателя русских крестьян по уездам. «Русский Антропологический Журнал», том 12, кн. 1—2. Москва. 1922. Стр. 119—130.
84. Ч и с т я к о в, Г. — К вопросу о корреляциях размеров тела. «Материалы по антропологии Украины», (Труды Украинск. Психоневр. Института (вып. V) збірн. III. Харків. 1927. Стр. 98—112.
85. Ч и с т я к о в, Г. и Н и к о л ь с к и й, И. — Изменения физических и физиологических признаков и морфологического состава крови под влиянием двадцатикилометровых переходов. «Материалы по Антрополог. Укр.», (Труды Укр. Психоневр. Института (вып. V) збірн. III. Харків. 1927. Стр. 219—223.
86. Ч и с т я к о в, Г. — Изменения физических и физиологических признаков в связи с вопросами об объективной оценке утомления и о корреляциях между морфологическими и функциональными особенностями. «Материалы по Антрополог. Укр.», (Труды Укр. Психоневр. Института (вып. V) збірн. III. Харків. 1927. Стр. 223—250.
87. Ч и с т я к о в, Г. — Национальные и социальные различия в физическом развитии призывных Харьковского и Сумского округ. «Труды Укр. Психоневрол. Инстит.», в. II. Харків. 1926.
88. Ч и с т я к о в, Г. — Размеры головы украинцев-крестьян Сумского округа и их зависимость от социального положения». Труды Укр. Психоневр. Инстит., вып. II. Харків. 1926.
89. Ч и с т я к о в, Г. — О пропорциях тела украинских крестьян призывного возраста—предварительное сообщение. «Труды Укр. Психоневрол. Института», в. II. Харків. 1926.
90. Ч и с т я к о в, Г. и Б а р у, В. — К вопросу об оценке упитанности по методу Oeder'a. «Труды Укр. Психоневрол. Института», в. I. Харків. 1926.
91. Ч у ч у к а л о, Г. — Черпа из Верхне-Салтовского могильника. «Труды Укр. Психоневрол. Института», в. II. Харків. 1926.
92. Ч у ч у к а л о, Г. — Материалы о развитии грудной клетки в школьном возрасте. «Труды Укр. Психоневрол. Института», в. I. Харків. 1926.

93. Чучукало, Г. — Упитанность и развитие костно-мышечной системы у детей и у взрослых и методы их объективной оценки. «Труды Укр. Психоневролог. Института», в. I. Харків. 1926.
94. Шершевский, И. и Штейн, В. — Антропометрическое исследование одесских рабочих и служащих. «Статистический Вестник», №№ 4—6. Одеса. 1924.
95. Фершт, М. — Цвет и форма волос и цвет глаз у населения Харьковского округа. «Труды Укр. Психоневрол. Института», в. II. Харків. 1926.
96. Фершт, М. — Показатель Pignet у детей и у взрослых украинцев. «Труды Укр. Психоневрол. Института», вип. I. Харків. 1926.
97. Фершт, М. — Физическое развитие крестьян села «Репки». Антропологический очерк. «Туберкулез в городе и на селе», вип. II. Вид. Перв. Укр. Госуд. Туб. Инстит. Наркомздрава УСРР. Харків. 1926. Стор. 234—263.
98. Ярхо, А. — О взаимоотношении роста, веса и окружности грудной клетки и их значении для оценки физического развития человека. «Русский Антропологический Журнал», том 13, вип. 3—4. Москва. 1924. Стор. 83—102.
99. Бушкович, В. И. — О вариациях величины емкости черепа человека. «Журнал Научно-Исследовательских Кафедр в Одессе», т. I, № 6. Апрель, 1924.
100. Buschkowitscs, W. — Crania Ucrainica Відбиток з Українського Медичного Архіву, ч. 2—3. Харків. 1927.
101. Бушкович, В. И. — Матеріали до антропологии України. — Копальный череп з Уманя. «Журнал Науково-Дослідчих Катедр м. Одеси», т. III. в. I. 1927.
102. Buschkowitsch, W. I. — Über das. «Tuberulum Orbitale» das Sochbeins des Menschen. Odessa. 1927.
103. Buschkowitsch. W. I., Von Privat-Dozent. — Crania Ucrainica. Odessa. 1928.
104. Радзіловська, В. — Діти часів революції. (Фізичний розвиток дітей України). З лабораторії Науково-дослідчої катедри по педології. «Час». Київ. 1923.

ЛЕВ КІСТЯКІВСЬКИЙ.

(Київ).

МАТЕРІЯЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Показник літератури, складений з доручення Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН, обмежено тою галуззю передісторичної археології, що входить в обсяг студій Кабінету.

Отже в показник заведено тільки ті наукові праці й публікації матеріалів, що стосуються до палеоліту, мезоліту й неоліту України.

При складанню показника ми уникали хронікальних повідомлень, які друкувалося в періодичних виданнях УРСР та Союзу.

Оскільки більшість сучасних дослідників застосовує пам'ятки трипільської культури до енеоліту, цілком зрозуміло, що «Трипілля» виходить за межі нашого показника.

Утрималися ми заводити до показника й літературу про другу значну групу пам'яток, а саме могили з похованнями т. зв. «зібганих-корчених кістяків», бо передніші дослідники цих пам'яток не розв'язали остаточно хронологічні різниці їх.

Не можемо назвати нашого показника повним тому, що до нього не заведено закордонної літератури.

Але відсутність в Київських бібліотеках останніх закордонних видань, а надто комплектів періодичних публікацій, примусила нас одмовитися од напевно а ргіогі неповного показника закордонної літератури, в який ми можемо вписати лише приступні нам видання.

Як допомічну літературу, до показника заведено провідники по українських музеях, а також інструкції та програми для розвідок та збирання матеріалів.

1918.

Ф е д о р о в с к і й А. — Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Окрема відбитка із збірника «Природа и население Слободской Украины». 17 стор.; IX мал. Видавництво «Союз», Харків.

Загальний огляд археологічних пам'яток Слобожанщини. Кам'яній добі—неолітичним знахідкам, зокрема, присвячено 3 сторінки та IV мал.

1919.

К у р і н н и й П. — Показчик Історичного Музею Уманщини в році 1918. 16 стор. Умань.

Р у д и н с ь к и й М. — Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла. «Записки Укр. Наук Т-ва досліджування й охорони пам'яток старовини й мистецтва на Полтавщині», вип. I; ст. 79—94; II мапи+I табл. мал.

Неолітичні стації в межах Охтирщини.

Щербаківський В. — Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцах Лубенського повіту в р.р. 1914—1915, *ibidem*, ст. 61—78; VII табл.

I d e m: Провідник по археологічному Відділу Полтавського Народного Музею, з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. 29 стор. Полтава.

1920.

Шугаєвський В. — О собирании и хранении памятников старины. «Библиотечка школьного работника». Чернівці.

Інструкції.

Федоровський А. — Доисторические древности в бассейне реки Донца. «Изв. Лисичанского Музея», т. I, вип. 4; ст. 35—44; мал. 1—5.

Загальний огляд: неолітичним стаціям та майстерням присвячено 2 сторінки.

1922.

Зам'ятнин С. — Очерки по доистории Воронежского Края. Каменный и бронзовый век в Воронежской губ., 16 стор.; IX мал. Губ. Музей. Воронеж.

Загальний огляд; кам'яній добі присвячено 8 стор. та III мал.

Тутковський П. акад. — Про походження неолітичної культури.

«Наука на Украине. Орган Научного Комитета УкрГлавПрофобра» № 3, стор. 17—25.

1923.

Сибилев Н. — Городища, майданы, валы, каменные бабы и доисторические стоянки в пределах Изюмского уезда.

«Труды Экспедиции для изучения Изюмского Края», вип. I, ст. 31—32.

Подано коротенький реєстр відомих на той час неолітичних стацій на Ізюмщині.

Федоровський А. — Инструкции и программы для археологических разведок и сбора археологических материалов. *Ibidem*, стор. 1—30; XXI мал.

Інструкції.

Чикаленко Л. — Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. Науковий Збірник Українського Університету в Празі. Прага. 1923, стор. 148—188 і VI табл.

1924.

Городцов В. — Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год. Стаття в «Древнем Мире» органі «Арх. отделения Н.И. Института Археологии и Искусствоведения» РАНИОН. Москва.

В статті подано підсумки археологічних дослідів на території РСФРР., УРСР. та інших Союзних Республік; що до УРСР цікаво зазначити виявлення палеолітичної стації в околицях м. Луганського—С. Локтюшовим у р. 1922; виявлення низки нових неолітичних стацій на Ізюмщині проф. О. Федоровським та Н. Сібільовим у р. 1922—1923.

Ефименко П. — Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранне-неолитического возраста. Стаття в «Рус. Антропол. Жур.» № 13, вип. 3—4, стор. 211—228 + мал. 146. Зазначено також ранішні-неолітичні стації на Україні: Харківська група по узбережжю Сіверського Донця та Оскола (досліди П. Ефименка, А. Федоровського та інших), Чернігівська—по Десні (Д. Самоквасов) Північно-Київська—басейн Тетерева-Припяти (М. Якимович).

Кагаров Е. проф. — (рецензія на книжку) «Max Ebert. Südrussland in Altertum. Bonn und Leipzig. 1921».

«Червоний Шлях» № 6, стор. 269—270.

Стеллецький Г. — (рецензія на книжку) «М. А. Мензбир. Великий Ледниковый Период Европы (Век мамонта и пещерного человека). Петр. 1923». «Червоний Шлях» № 3, стор. 287—288.

1925.

Гамченко С. — Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та заборони охорони. 27 стор. Волинський Наук.-Досл. Музей. Житомир.

Інструкції.

Городцов В. — Археология, т. I, Каменный Век, стор. 396, мал. 77. ГИЗ. РСФСР. Москва.

Наново перероблений підручник; охоплює також Україну. Подано проект нової класифікації.

Готье Ю. — Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания Русского государства, т. I. Каменный век. Бронзовый век. Железный век. на юге России. 269 стор., вид. Брокгауз-Ефрон. Лнгр.

Загальний огляд, захоплює українську територію. Трипільську культуру застосовує до неоліту.

Данилевич В. проф. — Археологічна минувшина Київщини. 180 стор.; VI табл. мал.; IX мап. УАН. Київ.

Загальний огляд; палеоліту та неоліту присвячено стор. 1—48, 3 мал. та 1 мапа.

Idem (рецензії на книжку) «Max Ebert. Südrussland in Altertum»: 1) «Україна, кн. I, стор. 179—183; 2) «Записки Історично-Філологічного Відділу. УАН», кн. V, стор. 279—283.

Замятнин С. — Інструкція для изучения первобытных древностей. «Воронежский Краевед-Сборник» № 2.

Інструкції.

Левицький І. — З приводу знахідки в селі Колодяжному на Волині. Подання у «Бюлетені Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка УАН».

Рудинський М. — Розшуки по піскових надбережжях річок. Ibidem.

Інструкції.

Чикаленко Л. — Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. 11 стор.; VI мал. Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, Прага.

1926.

Біляшівський М. акад. — Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка. «Коротке Звідомлення ВУАКу за р. 1925», стор. 94—95; I табл. мал.

Звіт про збори на поверхні: неолітична кераміка.

Городцов В. — Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. Стаття в «Трудах Отд. Археологии Н.-И. Института Археологии и Искусствоведения», т. I. Москва.

Данилевич В. проф. — (рецензія на працю) «Julius Ailio. Fragen der russischen Steinzeit. Helsingfors. 1922». «Записки Історично-Філологічного Відділу УАН», кн. VII—VIII, стор. 572—574.

Рудинський М. — Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою. 15 стор., II табл. мал. УАН. Кабінет Антропології. Київ.

Мікроліти; неоліт.

Idem. — Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщини. «Кор. Звід. ВУАКу за р. 1925», стор. 13—32; IV табл. мал.

Неолітичні стації по Деснянському узбережжю в кол. Новгородсіверському та Кролевецькому повітах. Мікролітична індустрія (Кудлаївка); ранішнє неолітичні (узбережжя р. Смячки). стації.

Сибільов Н. — Старовинности Изюмщины.—Древности Изюмщины. Вип. I. Альбом малюнків. 10 стор.; XLII табл., вид. Изюм. Окр. Музею.

На таблицях I—VI мікроліти, на табл. VII—XX кремінна індустрія з пізньо-неолітичних стацій узбережжя Сіверського Донця.

Idem. — Вип. II, Археологические разведки в бассейне Донца в 1920—1926 г.г. 26 стор.; VIII табл., IV окремих мал.; VI мап.

Короткий звіт та реєстр 250 стацій по узбережжю Сіверського Донця та 23 по над Осолом. На табл. I подано зразки палеолітичних виробів. На табл. II—IV неолітичної індустрії.

Тутковський П. акад. — Передісторична природа Києва (Геологічне минуле території Києва за четвертинного періоду). «Записки Істор. Секції УАН, т. XXXII—Київ та його околиця в історії і пам'ятках»; стор. 26—32.

Юркевич В. — Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі. «Кор. Звід. ВУАКу за р. 1925», стор. 96—97.

Збори на поверхні: неолітичні стації в околицях с. Боровичи на північ від Н.-Сіверського.

1927.

Ефименко П. — Памятки Мустьерської культури на сході Європи.

Стаття в «Юбілейному Збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія». УАН. Київ, т. I, стор. 286—301.

Козловська В. — Відрядження в Тулинці. «Кор. Звід. ВУАКУ за р. 1926», стор. 39—40.

Знахідка кісток копальних тварин та кремінних уламків.

Рудинський М. — Кварцитові вироби в інвентарі пізньо-неолітичних стацій України. «Юб. Зб. на пошану акад. Д. І. Багалія», т. I, стор. 264—265; III табл. мал.

Огляд знахідок кварцитових виробів з неолітичних стацій узбережжя р. Ворскла.

I d e m. — Смячка. «Кор. Звід. ВУАКУ за р. 1926», стор. 118—122; табл. XXVII—XVIII.

Епіпалеолітична індустрія (пункт XIII d); решта—ранішньо-неолітичні вироби.

Сіцинський Є. — Нариси з історії Поділля, ч. I: Нарис. I. Загальний огляд історії Поділля. Нарис 2. Передісторія Подділля. 72 стор.; XLVII мал.; історично-археологічна мапа. Вид. Кабінету вивчення Поділля Вінницької Філії ВБУ при УАН. Кам'яній добі присвячено стор. 28—47 та малюнки 17—32; до книжки додано інструкцію «Програма і вказівки для збирання речей старовини та відомостей про пам'ятки стародавньої матеріальної культури».

Спїцин А. проф. — Південно-руський неоліт. «Юб. Зб. на пошану акад. Д. І. Багалія», стор. 251—263.

Загальний огляд; захоплює неолітичні стації України.

Федоровський О. проф. — Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Збірник «Охорона пам'яток культури на Україні», стор. 15—144; мал. 89; видання Всеукр. Ком. Охорони пам. культури УпрНауки. НКО. Харків. є також окремою брошурою

Сибилев Н. — Отчет о зондажных раскопках в Изюмском округе в 1926 г., 37 стор.; V табл. розрізів; I план; VIII табл. мал. Вид. Изюм. Окр. Музея.

Короткий звіт; реєстр знахідок мікролітичної та пізньо-неолітичної індустрії.

1928.

Грушевський М. акад. — Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. «Зап. Іст. Секції УАН, т. XXXIII. Чернігів та Північне Лівобережжя», стор. 17—35; VI табл.; VII окр. мал.

Історія відкриття; огляд палеолітичного інвентаря на підставі літературних джерел. Перша публікація Мізинських кістяних виробів.

Ефименко П. — Стоянки Каменного века в окрестностях г. Изюма. Збірник «Стар. Изюмщини», вип. III,

Козловська В. — Неолітичні та трипільські знахідки Чернігівщини. «Чернігів та Північне Лівобережжя», стор. 42—57; IV табл.

Сторінки 42—48 присвячені неоліту: подано огляд колекцій кремінної індустрії та кераміки, що зберігаються в Київських, Чернігівському та Остерському Музеях; реєстр відомих на р. 1926 неолітичних стацій Наддніпрянських та Лівобережних Наддніпрянських; окремі вказівки на знахідки неоліту по берегах Есмані, Сейма та Шостки. На I таблиці подано кремінне знаряддя та кераміку, зібрані на Бурімських дюнах в кол. Сосницькому повіті.

Козловська В. — Провідник по Археологічному Відділу Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка у Києві. 40 стор.; IV табл.

Левицький І. — Бондарівська неолітична стація-майстерня кремінних виробів. «Збірник Волинського Н.-Д. Музею», стор. 43—66; I план, IV табл. мал.

Опис неолітичної стації на р. Норині, та її інвентаря, що зберігається у Вол. Музеї в Житомирі.

Локтюшов С. — Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині.

Стаття в річнику Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. УАН. «Антропологія» за р. 1927, стор. 95—100; III табл.

Короткий огляд знахідок на стаціях узбережжя Сіверського Донця за р.р. 1926—1927.

Мушкет М. — Передісторичні розшуки в північній Київщині (Узбережжя р. Тетерева).

I b i d e m. стор. 107—116; I мапа; XXX мал.

Виявлено 10 урочищ, де зібрані неолітичні кремінні та керамічні вироби. Звертають увагу мезолітична стація на ур. Бураків під Іванковим, ранішньо-неолітична стація під Ханевим.

Рудинський М. — Археологічні збірки Полтавського Музею. «Збірник присвячений 35-річчю (Полтавського) Музею», стор. 27—62; VIII табл. є окремою відбиткою.

Історія утворення Відділу й загальний огляд колекцій; палеолітичним (Гонці) та неолітичним збіркам з Полтавщини присвячено 5 стор. та II табл.

I d e m. — До питання про культури «мезолітичної доби» на Україні. Збірник «Антропологія», стор. 73—94; IX табл.; II мапи.

Огляд знахідок кремінної індустрії біля м. Охтирки на Слобожанщині та по узбережжю р. Смячки на Чернігівщині.

I d e m. — Памятки Лоханського острова. *Ibidem*, стор. 143—168; I мапа; XIV окр. мал.; VIII фотографій шліхувадлів на таблицях.

Під час перебування автора на Дніпрових порогах, він відкрив в околицях Лоханського порога пізньонеолітичні стації-майстерні: особливу увагу звертає виявлення 20 кам'яних шліхувадлів для полірування молотів («*Polissoirs fixes*»).

Рудинський М. і Вороний А. — З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. — *ibidem.*, стор. 63—70; I мапа; II окр. мал., I табл.

Огляд знахідок рештків мамутової фауни та палеолітичних кремінних виробів на узбережжі р. Удая.

Сибилев Н. — Очерки по доистории и истории Изюмского края., вып. I. Далекое прошлое Изюма. 14 стор.; II плана. Вид. Изюм. Окр. Музею.

Загальний нарис; неолітичним стаціям в околицях Ізюма присвячено 3 стор. Спицын А. проф. — Изюмская керамика. «Стар. Изюмщины», вып. III.

Тутковський П. акад. — Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле Чернігівщини за четвертинного періоду). Зб. «Чернігів і північне Лівобережжя», стор. 1—16, II мапи; розріз Мізинської палеолітичної стації.

В нарисі подано огляд літератури про Мізинську стацію; є спеціальний розділ «Мізинська палеолітична стація в геологічному освітленні».

З В І Т

ПРО РОБОТУ КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ІМ. Ф. ВОВКА

за 1928 рік.

Що-року, починаючи звіт за діяльність нашої установи, доводиться вказувати на ті несприятливі умови праці, в яких проходить звітний рік.

Головніші хиби й перешкоди, що гальмували нормальну працю й виконання в потрібному масштабі поставлені перед Кабінетом завдання,—полягають в тому, що, за всі роки існування, не дивлячись на щорічні його прохання, Українська Академія Наук не мала змоги дати Кабінетові ані одної додаткової штатної посади наукового співробітника. Як було, так є й нині лише одна штатна посада Керівничого. Здобувши за звітний рік численні збірки й матеріали з антропології та палеоетнології, маючи коштовний для науки так з фізичної, як і з передісторичної антропології скарб матеріалів, Кабінет силами лише одного постійного штатного співробітника не мав змоги все, як слід, упорядкувати й опрацювати.

Другою перешкодою було те, що асигнування Кабінетові були недостатні для задоволення бодай мінімальних його потреб. Фінансування на науково-операційні потреби та на наукове устаткування за звітний рік не тільки не збільшилися, а навпаки, зменшилися: загальна сума асигнувань на всі потреби Кабінету р. 1926—1927, складає 2853,77, тоді як в р. 1927—1928 лише 2235,42. Це не тільки не дало змоги придбати потрібне наукове устаткування, інструментарій, літературу то-що, але й не дозволяло, б. м., нормально оплачувати працю нештатних співробітника, без яких, не маючи достатньої кількості штатних співробітників, Кабінет аж ніяк не міг і не може обійтися. Постійних нештатних наукових співробітників було двоє, при чому праця одного, не дивлячись на те, що ним пророблено дуже цінну наукову працю, особливо в частині палеоетнології, як і за минулі роки, зовсім не оплачувалася; праця другого—оплачувалася приблизно 50 карб. на місяць.

Третя перешкода—це брак відповідного приміщення, бо те, в якому Кабінет перебував і перебуває, не задовольняє мінімальних вимог, що відповідали б нормальному ходу його праці.

Оце ті головніші перешкоди, що продовжували і на цей рік стояти перед Кабінетом і не давали змоги розвинути роботу в бажаному напрямі та масштабі. Багато ще треба зробити, щоб дати лад і опрацювати усі ті численні матеріали й збірки, що за цей рік і ті, що за все існування своє, Кабінет здобув. Численні антропологічні матеріали, зібрані в Кабінеті, не могли бути науково опрацьовані до цього часу, бо потребують, довгого й складного попереднього напів технічного опрацьовування; хоч їх і опрацьовується, але це посувається дуже поволі, бо нема кому, за браком коштів, систематично і в потрібній кількості опрацювати відповідні матеріали. Крім цього, колосальні вже збірки Кабінету з палеоетнології (переважно палеоліт і неоліт України), що йому дісталися у спадщину від покійного проф. Вовка (це із стоянки Мізинської) та ті, що їх зібрав Кабінет в кількості багатьох тисяч екземплярів,—теж не можуть бути не тільки опрацьовані, але, навіть і розібрані як слід та впорядковані. Причини ті ж саме: нема робітників, нема коштів.

Давно намічений і всіма визнаний, як найпотрібніший, Мізинський Збірник з опублікованими першорядного для науки значення матеріалами, цієї видатної стації палеолітичної культури, цей Збірник і досі неготовий; в першу чергу треба спеціальні кошти на виготовлення ілюстрацій, але таких коштів Кабінет не мав досі.

Про ці потреби Кабінет дбає, домогається задоволення їх, але загально-академічний бюджет і на цей звітний рік не дав змоги їх задовольнити.

За звідомний рік персональний склад Кабінету був такий: Керівничий Н о с о в, А. З. (штатна посада), наукові співробітники: Р у д и н с ь к и й, М. Я. та М у ш к е т, М. С. (не штатні) і практикант Т к а ч, М. П., який довгий час вже працює в Кабінеті, допомагаючи йому в роботі, але без оплати праці.

Загальна праця Кабінету за звідомний рік полягала в опрацьовуванні матеріалів та збірок Кабінету, в наукових дослідях на місцях та опрацьовуванні здобутків цих дослідів, в упорядкуванні та реєстрації збірок, в консультативній роботі то-що.

За звітний рік Кабінет видрукував перше число щорічника «А н т р о п о л о г і я» за р. 1927 на 12^{1/4} друк. арк.), який має згрупувати й об'єднати антропологічні сили УСРР, і підготував матеріяли до чергового числа «Антропології» за 1928 рік.

Видання й розсилка цього органу дала змогу широко ув'язатися з науковим закладами не лише УСРР та СРСР, але й закордону, що призвело до обміну науковими виданнями з різними країнами: Германія, Франція, Чехія, Польща, Болгарія, Південно-Славія, Белгія, Еспанія, Португалія, Швеція, Данія, Норвегія, Америка і т. и.

Крім того, поглиблено й ширшого встановлено контакту з окремими науковими закладами та робітниками, переважно УСРР; це виявилось не тільки в поданні наукових статтів та матеріялів, але й в збиранні для Кабінету нових збірок; встановлено також і нові зносини з країнами поза межами УСРР: РСФРР, Крим, Узбекистан, Туркменістан та инш.

Науково-навчальна робота Кабінету полягала в керуванні працею гуртка, що зорганізувався при Кабінеті з молодих сил для вдосконалення й набуття практичних знаннів з антропологічних дисциплін в напрямках спеціальної антропології та передісторії.

Що-до внутрішньої наукової праці Кабінету, то в частині антропологічній вона полягала, головним чином, в напрямку раніш розпочатого систематичного опрацювання антропометричних матеріялів, що має Кабінет, та в напрямку збирання нових матеріялів.

Опрацювання антропометричних матеріялів що-до українців давно вже Кабінет розпочав, але закінчити цю, таку потрібну для з'ясування справжнього антропологічного типу українського народу, роботу, Кабінет і за цей рік не мав змоги за браком постійних науково-технічних сил, працю яких можна було б оплачувати і які відповідним чином підготували б матеріял. За цей рік попередньо опрацьовано матеріяли українців Полтавщини з метою підготувати до друку. З інших матеріялів спрацьовано й виготовлено до друку матеріяли до антропології кримських татар (наслідки подорожи А. Носова р. 1927).

З метою збирання нового матеріялу Кабінет організував в літку р. 1928 екскурсію для антропологічного вивчення болгар Кримського півострову. В екскурсії цій брав участь Керівничий Кабінету А. Н о с о в. Кримський Уряд в особі Наросвіти поставився дуже прихильно, зацікавившись такою роботою і видавши до всіх Окр. та Райвиконкомів одкритого листа з пропозицією всіляково допомагати в роботі. Дійсно, скрізь, де тільки доводилося бути, адміністраційні органи та й саме населення ставилося свідомо й доброзичливо. Екскурсія ця відбулася за певним маршрутом—одвідувалися пункти болгарських колоній лише однієї групи болгар, т. з., «кишлавської», себ-то тої, яка походить із с. Кишлав, першого пункту в Криму, заселеного болгарами десь біля р. 1803 за офіційними документальними даними. Маршрут: Симферополь, Теодосія, Коктебель, Старий Крим, Болгарщина, Кишлав, Кобурчак, Карасубазар, Симферополь. Досліджено було чоловіків 162, жінок 12. Наслідки після опрацювання будуть опубліковані.

Друга екскурсія відбулася на Маріупольщину в грецькі колонії.

Ще р. 1927 до Кабінету була командирована співробітниця Маріупольського Музею Н. Коваленко для тимчасової праці, набуття теоретичних та практичних знаннів, де й працювала кілька місяців. Після цього Маріупольський Музей приступив до антропологічного вивчення греків Маріупольщини, доручивши цю роботу Н. Коваленко і запросивши Кабінет керувати роботою. В інтересах встановлення живого наукового контакту з науковими закладами УСРР та почасти і з Маріупольським Музеєм Керівничий Кабінету А. Н о с о в одвідав Маріуполь та деякі грецькі колонії. В Маріуполі докладно ознайомився з місцевим Музеєм, який, завдяки енергії та відданій роботі його співробітників, являє собою один з інтересніших краєзнавчих Музеев УСРР. Грецькі колонії Маріупольщини одвідано разом із згадану співробітницею Музею Н. Коваленко за маршрутом: Маріупіль, Мангуш, Гурзуф, Ялта, Маріупіль,—себ-то відвідано села й проведено антропометричні виміри греків двох різних по мові груп: одна говорить грецькою мовою, друга татарською. Простеживши тут за практичною роботою та відповідним чином направивши дальшу працю, визнано було за достатнє одвідування згаданих пунктів. Дальшу роботу по антропологічному вивченні греків Маріупольщини продовжує Н. Коваленко, і нині опрацьовується до друку зібрані матеріяли.

Третя екскурсія з антропологічною метою відбулася на Шевченківщину до с. Бондарової, яку провів практикант Кабінету М. Т к а ч. Наслідки своєї роботи М. Т к а ч опрацьовав і виготовував до друку.

Наукова праця Кабінету в частині передісторичній, як і раніш, провадилася в двох напрямках: опрацювання й підготовки до друку матеріялів, зібраних раніше, і в нових польових дослідках.

Крім продовження систематизації та оброблення Мізинських (палеолітичних та неолітичних) та Смячанських (ранне-неолітичних) матеріялів, протягом звітного року опрацьовано:

1) Палеолітичні матеріяли з ориньясієнських стацій Зах. Поділля, коло с. Врублівців, м. Студениці, с. Бакоти, м. Калюса та ранньо-неолітичні знахідки з околиць с. Патринці, м. Студениці, м. Ст. Ушиці.

2) Здобутки розкопів палеолітичного селища в м. Журавці на Прилуччині.

3) Матеріяли, зібрані в літку р. 1927 в околицях с. Волоське на Дніпропетрівщині (неолітична стація нижче Лоханського порога).

Польові досліді Кабінету р. 1928 були продовженням дослідів р. 1927.

I. Експедиція на Поділля (М. Рудинський, М. Мушкет, О. Воробієва), на об'єднані кошти Кабінету та Археологічного Комітету, ставила за мету продовжити попереднє обслідування Кам'яничини для виявлення палеолітичних та ранньо-неолітичних стацій по берегах Дністрових допливів. Як і в попередніх роках, звичайно, збиралося матеріяли і з інших пізніших діб (див. нижче коротке повідомлення М. Рудинського). Поза невеликим екскурсом по р. Смотричу і Тернаві (Нігин, Черче, Вірмяни, Балин, Кривчик), що доставив матеріяли, г. ч., культури мальованої кераміки, розшуки проведено було понад р. Ушицею, від м. Мінківці до м. Ст. Ушиця, звідки зроблено кілька виїздів на раніш виявлені становища біля Бакоти й Конилівки і в новий пункт (Зелені Курилівці).

Узбережжя р. Ушиці між Мінківцями й Ст. Ушицею доставило, переважно, матеріяли неолітичні (стація біля м. Сокильця, м. Губарів, ур. Городище, коло Ушиці). Ще багатший неолітичний матеріял дали становиська біля с.с. Дурняківців і Колунівки, доповнені подарунками Кабінетові від учителів Колунівської й ст. Ушицької трудшкіл.

З нових палеолітичних пунктів треба назвати стацію біля Ст. Ушиці та стацію за Мінківцями в ур. Глибочиця. Проте, обидві вони бідніші, знахідками, аніж виявлені торік. Цілком несподівано відкрито було над р. Студеницею біля с. Колачківців нову палеолітичну стацію, що рясотою своїх знахідок, як і сусідством з Білою горою коло Студениці, зв'язується із Студеницькою культурою.

II. Досліді в м. Журавці на Прилуччині (М. Рудинський, А. Вороний) ставили за мету виявити культурний шар журавської палеолітичної стації в його нерушній частині, щоб добути певніші вказівки на її палеолітичний вік, так само, як і на побутові риси (див. подання М. Рудинського—Досліді в м. Журавці на Прилуччині «Антропологія» за р. 1928). Стацію розкрито було на площі 22 кв. метрів (11×2). Здобутки: виявлення решток огнищ (рештки вуглинок, потрошені й палені кістки гризунів й інших тварин) й більш-менш виразні зразки кременінних виробів, що промовляють за пізньо-ориньясієнську фазу горішнього палеоліту Східньої Європи (в її Боршево-Костенківському вияві).

III. Експедиція на Коростенщину (М. Мушкет), що продовжувала досліді минулого сезону (опубліковані в «Антропології» за р. 1927) ставила за мету дальше простеження епіпалеолітичних та ранне-неолітичних культур, виявлених на північній Київщині та на Овруччині. Експедиція мала наслідком виявлення численних стацій, г. ч., переходнової доби.

IV. Експедиція до м. Трактемирова на Київщині (М. Рудинський), яка ставила на меті закінчити збирання матеріялів, що-до передісторії с. Трактемирова та його ближчих околиць, мала наслідком знахідки з доби бронзи й ранньої доби заліза на ур. Круглий Дуб (Трактемирів) та Батурина Гора (с. Зарубинці).

V. Експедиція до м. Журавки на Прилуччині (А. Вороний) з метою глибшого вивчення будови другої тераси р. Удаю біля м. Журавки у зв'язку з відкриттям палеолітичної стації в ур. Низ.

Разом за р. 1928 Кабінет дістав до спрацювання 69 колекцій, з 31 пункту.

Колекції Кабінету, поза матеріялами, що їх здобуто підчас екскурсій, поповнювали й співробітники Кабінету на місцях. Особливо цінні збірки (фрагменти кераміки й вироби з каменя) систематично передає Кабінетові Іполіт Кривіцький з м. Озаринці на Могилівщині, що протягом звітного року надіслав 150 №№, та Гнат Борзаківський з м. Ст. Ушиці на Кам'яничині.

Кабінет висловлює їм за це глибоку подяку.

Над колекціями Кабінету окрім молоді, що гуртується біля нього та київських дослідників, працювали: Т. Пассек і А. Латинин (Ленінград)—енеоліт, г. ч., культури мальованої кераміки з Поділля; Л. А. Дінцес (Ленінград)—енеоліт, кераміка; Д-р Т. І. Арне (Стокгольм)—неоліт і бронзова доба; К. М. Полікарпович (Менськ)—палеоліт, неоліт.

За р. 1928 співробітники Кабінету Антропології ім. Вовка надрукували:

Н о с о в, А. З. Досягнення української антропології за останнє десятиріччя («Вісник Природознавства», № 5—6, 1927). Харків. Матеріяли до антропології України. Українці Кубани («Антропологія» за р. 1927). Київ. 1928. Петрогліфи з долини р. Орхон-Монголія («Антропологія» за р. 1927). Київ. 1928. Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка («Антропологія» за р. 1927). Київ. 1928. Рецензія-реферат. «Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції Наукового Товариства ім. Шевченка», т. XXVI. Львів. 1927.

Рудинський, М. Я. До питання про культури мезолітичної доби на Україні (Антропологія за рік 1927). Київ. 1928. Пам'ятки Лоханського острова (Там таки). Кілька попередніх зауважень до праці Ф. Вовка «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні (там таки). Археологічні збірні Полтавського Музею. Збірник Полт. Держ. Музею, т. I. Полтава. 1928 (і окремо).

Рудинський, М. та Вороний, А. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині (Антропологія, за рік 1927). К. 1928.

М у ш к е т, М. Передісторичні розшуки в Північній Ки'ївщині (там таки).

КОРОТКЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО НАСЛІДКИ ПОДОРОЖІ НА ПОДІЛЛЯ В Р. 1928.

Експедиція на Поділля була продовженням передісторичних розшуків, розпочатих року 1926.

Торішня подорож узбережжям Дністра од м. Студениці до Могилева, що мала наслідком ствердження давніших указівок на палеолітичні знахідки коло с. Врублівці, м. Студениці та м. Озаринці й відкриття двох нових палеолітичних стацій (с. Бакота, м. Калюс),—подала численні матеріали з інших діб передісторичних, а в першу чергу кампінієнські вироби з кількох індустріальних пунктів, констатованих між р. Тернавою та Ушицею. Цікаво, що ця Тернаво-Ушицька кампінієнська індустрія за м. Стара Ушиця зникає, уступаючися перед іншими формами, властивими Могилівщині.

Отже, експедицію р. 1928 було призначено на огляд узбережжя р. Ушиці, власне долинної її течії, від с. Велика Кужелева, через м. Мінківці, м. Сокоlecь, с. Губарів, с. Пижівка, до м. Стара Ушиця на Дністрі, щоб з'ясувати поширення цієї індустрії на північ од Дністра.

В зв'язку із дослідями минулого року, цій основній подорожі передпослано було кілька окремих виїздів з м. Кам'янець: 1) до с. Врублівців, 2) до Нігина-Вірменів-Балина-Кривчика, а після неї, з м. Стара Ушиця: 1) до с. Дурняківців-Конилівки, 2) до с. Бакоти, 3) до с. Зелені Курилівці.

Не спиняючися на описові знаходок по окремих пунктах, дозволю собі обмежитися переліком одкритих стацій та інших пам'яток і зазначенням виявлених культур.

1) Великі Вірмяни. А) Щовб «Лиса Гора». Мальована кераміка Буряківського типу. Б) Щовб «Вирлова Долина». Мальована кераміка монохромова.

2) Малі Вірмяни. Ур. «Маловірмянська Гора» над Смотричем. Мальована кераміка монохромова по ясному тлі, у супроводі кераміки оздобленої штампованим орнаментом і шнурковим.

3) Корачківці. А) Ур. «Лиса Гора». Мальована кераміка монохромова. Б) Ур. «Скала». Просторе оселище культури мальованої кераміки (монохромової).

4) с. Кривчик. А) Ур. «Городисько». Неолітична стація. Б) Щовб проти церкви. Стація культури мальованої кераміки (монохромової).

5) Велика Кужелева. А) Ур. «Глибочиця». Палеолітична стація (пізньо-палеолітична). Б) Кужелевецький Щовб. Якись поки що не з'ясовані пам'ятки неолітичної епохи, можливо, могили, позначені на поверхні купами каміння. В) Ур. «Над Хатами». Такі самі пам'ятки. Окремі знахідки неолітичні.

6) м. Мінківці. А) Землі Антонівської Земгромади. Мальована кераміка (є ритований орнамент). Б) Окремі знахідки палеолітичні й кампінієнські.

7) с. Отроків. Оселище ранньої залізної доби (в сад. кол. Мархоцьких).

8) с. Загоряни—с. Бучая. А) Ур. «За Селом». Неолітична стація. Б) Ур. «Ферма». Неолітична стація.

9) м. Сокоlecь. Ур. Жагаловка. Кампінієн. Неолітична стація.

10) с. Губарів. Ур. «Берести». Простора стація з доби мальованої (монохромової) кераміки з численними виробами з кременю.

11) Яр Хоробрів. Неолітичні знахідки. Указівки на палеоліт.

12) м. Стара Ушиця. А) Ур. «Городисько» та його околиці. Дві просторі неолітичні стації. Б) Ур. «Пижівська Гора». Палеолітична стація.

13) с. Конилівка. Ур. «Конилівський Яр». Простора неолітична стація.

14) с. Дурняківці. Ур. «Ганушівка». Простора стація з доби мальованої кераміки (монохромової, є ритований орнамент).

15) с. Зелені Курилівці. Ур. «Пасіка». Стація з доби мальованої кераміки (ритована орнаментация).

16) с. Бакота. Палеолітичні знахідки. Неолітична стація.

17) с. Колачківці. Палеолітична стація.

LISTE DES FIGURES.

Figures dans le texte.

	Pages
1. Crâne déformé trouvé près de Melichovskaja en province du Don	131
2. Carte des environs du v. Žuravka	140
3. Plan schématique de la partie de la station paléolithique de Žuravka fouillée en 1928	142
4. Industrie lithique de la station paléolithique de Žuravka (pl. I)	144
5. Industrie lithique de la station paléolithique de Žuravka (pl. II)	146
6. Carte de la partie SO de Podillja (Podolie)	152
7. Industrie en silex de la station paléolithique près du v. Vrublivci, dép. de Kamjanec Podil's'kyj	155
8. Objets divers en silex de la station paléolithique près du v. Studenycja, dép. de Kamjanec Podil's'kyj	157
9. Objets divers en silex de la même station	158
10. Racloir et grattoirs divers en silex de la même station	159
11. Grattoirs nucléiformes et grattoirs carénés en silex de la même station	160
12. Burins busqués et divers en silex. Même station	161
13. Instruments de forme transitoire et burins prismatiques en silex. Même station	162
14. Burins poliédriques en silex. Même station	163
15. Burins d'angle divers en silex. Même station	164
16. Burins divers en silex. Même station	165
17. Burins d'angle, burins plans et divers en silex. Même station	166
18. Burins divers en silex. Même station	167
19. Lamelles de coup de burin en silex. Même station	169
20. Industrie aurignacienne en silex de la station près du v. Bakota, dép. de Kamjanec-Podil's'kyj	171
21. Industrie lithique de la station paléolithique près du v. Stara Ušycja, dép. Kamjanec Podil's'kyj	173
22. Industrie lithique de la station paléolithique près du v. Kaljus, dép. Kamjanec-Podil's'kyj	174
23. Objets divers de la même station	175
24. Grattoir caréné ramassé aux environs de Stara Ušycja près de Popova Jama	176
25. Racloir en silex gris-verdâtre opaque de la station près du v. Patrynci, dép. Kamjanec Podil's'kyj	177
26. Alésoir de silex gris-verdâtre opaque. Même station	177
27. Hache en silex gris-foncé opaque. Même station	178
28. Coup de poing en silex gris-clair opaque de la station près de Studenycja, dép. Kamjanec Podil's'kyj	179
29—30. Ebauche et hache de silex gris opaque. Même station	180
31—32. Racloir et alésoir grossier de silex gris très opaque. Même station	181
33. Racloir-scie en silex gris opaque. Même station	182

	Page
34. Scie en silex gris opaque de la station près du v. Bakota dép. Kamjanec-Podil's'kyj	182
35. Instrument en silex gris-blanchâtre opaque de la station près du v. Stara Ušycja, dép. Kamjanec-Podil's'kyj	183
36—37. Racloir-grattoir et racloir en silex gris bleuâtre opaque de la même station	184
38. Coupoir en silex gris-clair opaque. Même station	185
39. Instrument en silex gris-foncé opaque. Même station	186
40. Instrument picoïde en silex blanchâtre. Même station	186
41. Tranchet en silex gris-bleuâtre. Même station	186
42. Instrument picoïde en silex gris-verdâtre ramassé aux environs du v. Lojevci, dép. Kamjanec-Podil's'kyj	186
43. Pic à section triangulaire en silex gris opaque de la station près du v. Chan'kivci, dép. Mohyliv-Podil's'kyj	187
44. Tranchet en silex jaunâtre translucide des environs du v. Sokolec, dép. Kamjanec Podil's'kyj	188
45. Carte des monuments mégalithiques en Volyn' (Volhynie)	193
46. Sépulture dolménique près du v. Sujemci (№ 1)	197
47. Ciste en pierre près du v. Sujemci (№ 2)	198
48. Sépulture près du v. Aneta	201
49. Types principaux des constructions dolméniques sépulcrales en Volyn'	205
50. Instruments en silex et objets de parure en os provenant des sépultures dolméniques en Volyn'	206
51. Poterie provenant des sépultures dolméniques en Volyn'. Ornaments	209
52. Poterie des sépultures dolméniques en Volyn'. Formes	213
53. Crânes des squelettes № 1 et № 8 de la sépulture près du v. Vojcechivka	219
54. Couteau triangulaire du type de Kardašynka	224
55. Couteau triangulaire du type de Perroté	225
56. Couteau triangulaire de forme transitoire	226
57. Schéma d'évolution de la forme du couteau triangulaire du type Cherson	226
58. Vase trouvé aux environs de la ferme Perroté	227
59—60. Hache-marteau en silex trouvé près du v. Romaniv en Volyn'	231
61. Industrie microlithique provenant des stations au delà de Desna dans les limites du dép. de Černihiv	235
62. Objets divers en silex provenant des stations au delà de Desna dans les limites du département de Černihiv	236
63. Objets divers en silex de la station près du v. Ripky dép. de Černihiv	237
64. Instruments en silex provenant des stations près du v. Lizunova Rudnja, dép. de Černihiv	238
65. Petits tranchets en silex de la station près de Hutka Lohanivs'ka, dép. de Korosten'	242
66. Industrie lithique de la station Vyzbyšna près du v. Čopovyči, dép. de Korosten'	243
67. Industrie lithique de la station «Kremenycja» près du v. Čopovyči, dép. de Korosten'	245
68. Objets en silex de la station «Kruča» près du v. Meleni, dép. de Korosten'	246
69. Instruments divers en silex de la station «Luky» près du v. Meleni, dép. de Korosten'	247
70. Instrument en silex trouvé près de Obazivka (rivière Oril'); racloir en silex provenant des environs du v. Bulanivs'ke (rivière Vorskla); hache en silex trouvée sur la station «Bila Hora» près de Poltava (r. Kolomak); hache trouvée près du v. Markivka (r. Vorskla)	251
71. Objets divers ramassés sur les stations dans les bassins des rivières Oril' et Vorskla au dép. de Poltava	252

	Pages
72. Industrie lithique de la station près du v. Jovtneva (Kreminna) anc. district de Konstantynohrad, gouv. de Poltava	255
73. Hache-marteau en grès siliceux trouvé près du v. Demjanivka, dép. de Lubni	258
74. Hache-marteau en diabase des environs du v. Hran' dép. de Lubni . . .	258
75. Hache-marteau en diabase trouvé à Lubni	259
76. Hache-marteau en granit provenant des environs du v. Novoselivka dép. de Lubni	259
77. Cachette de Staryj Orlyk, dép. Kremenčuk	265

P l a n c h e s   h o r s   t e x t e .

1. Portrait de Fedir Vovk (Theodor Volkov) . . . . Frontispice	
2—9. Tatars de Crimée	41

З М І С Т

	стор.
Анатоль Носов. Ф. К. Вовк і українська наука	1
Анатоль Носов. До антропології кримських татар	9
Максим Ткач. Антропометричні поміри людности села Бондарової на Шевченківщині	70
Олександр Габінський. Національна різниця в фізичних ознаках призивної людности Одещини	105
Леонтій Абаза. Деформований череп, знайдений коло ст. Меліховської Північно-Кавказького Краю р. 1927	129
Володимир Крокос. Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині	135
Михайло Рудинський. Досліди в Журавці	140
Михайло Рудинський. Матеріяли до вивчення передісторії Поділля	152
Іван Левицький. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині	192
Ірена Фабриціус. Херсонські трикутні ножі	223
Валерія Козловська. Кременна сокира-молот з м. Романова кол. Новоград-Волинського повіту на Волині	230
Степан Баран-Бутович. Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи	233
Марія Мушкет. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928	241
Олександр Тахтай. Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1924—1928	250
Іван Плескач. Шліховані сокири-молоти Лубенського Музею	257
Михайло Рудинський. Старо-Орлицький скарб неолітичної доби	261
Володимир Шевченко. З роботи київських установ у галузі антропології	269
Антін Лещенко. Антропологія та передісторія на Кубані	272
Олександр Ленц. Антропологічні досліді на Білорусі	276
Максим Ткач. Матеріяли до бібліографії Антропологічної літератури України за останнє десятиріччя	281
Лев Кістяківський. Матеріяли до бібліографії Передісторії України	286
Звіт про роботу Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за р. 1928	291

TABLE DES MATIERES.

	Pages
Nosov (A.). F. K. Vovk (Th. Volkov) et la science ukrainienne	1
Nosov (A.). Étude anthropologique sur les tatars de Crimée	9
Tkač (M.). Étude anthropologique sur les habitants de Bondarova	70
Habins'kyj (O.). Les différences nationales dans les caractères physiques de la population du département d'Odessa	105
Abasa (L.). Trouvaille d'un crâne déformé	129
Krokos (V.). Stratigraphie du paléolithique supérieur de Žuravka	135
Rudyns'kyj (M.). Fouilles à Žuravka	140
Rudyns'kyj (M.). Matériaux pour servir à l'étude de la préhistoire de Podillja	152
Levič'kyj (I.). Sépultures néolithiques dolméniques en Volyn'	192
Fabricius (I.). Couteaux triangulaires du type de Cherson	223
Kozlovs'ka (V.). Hache-mat reau en silex trouvé près du v. Romaniv en Volyn'	230
Baran-Butovyč (S.). Recherches préhistoriques dans le département de Černihiv	233
Mušket (M.). Recherches préhistoriques en 1928	241
Tachtaj (O.). Recherches préhistoriques dans le département de Poltava	250
Pleskač (I.). Haches-marteaux en pierre polie du musée de Lubni	257
Rudyns'kyj (M.). Cachette néolithique de Staryj Orlyk	261
Ševčenko (V.). Études anthropologiques à Kyjiv	269
Leščenko (A.). Anthropologie et préhistoire en Kuban'	272
Lenc (O.). Études anthropologiques en Bjelarus'	276
Tkač (M.). Matériaux pour la bibliographie de l'Anthropologie en Ukraine	281
Kistjakivs'kyj (L.). Matériaux pour la bibliographie de la Préhistoire ukrainienne	286
Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences d'Ukraine en 1928	291
Liste des figures	295

N. B: Le système de transcription des noms propres ukrainiens qui a été adopté ici est celui dont les slavistes font généralement usage; les signes diacritiques particuliers: č (ч=tch); š (ш=ch); ž (ж=j); šč (щ=chtch); j (ї=j «latin»); ch (x=ch «latin»); le signe ' accompagnant une consonne en indique le caractère mouillé.

ADDENDUM.

Рисунки, крім ілюстрацій до статтів І. Левицького та
О Тахтая, зробили В. Фатальчук (3—19, 24—44,
54—56, 58 73—77 та Л. Засенко (20—23, 61—69).

*Видання Кабінету Антропології
ім. Ф. Вовка ВУАН*

*Редактори:
А. Носов, М. Рудинський.*

Ціна 5 крб. 25 к.

7
7
Рис.

В СЕУКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Труди
Природничо-Технічного Відділу

AKADÉMIE DES SCIENCES
D'UKRAÏNE
Mémoires de la Classe des Sciences
Naturelles et Techniques

№ 2

EXCHANGE
SEP 19 1931

Anthropologie

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ

ім. Ф. БОВКА

1929

III

КНІВ

1930

КУЈУ

ВИДАННЯ КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ім. Ф. ВОВКА ВУАН.

1. Михайло Рудинський. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою. К. 1926. Стор. 15.

Michel Roudynsky. La station „Bila Hora“ près de Poltava.

2. Антропологія, Річник Кабінету за р. 1927, т. I. К. 1928. Стор. 196.

Федір Вовк. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. Анатоль Носов. Матеріали до антропології України. Українці Кубані. Михайло Рудинський та Андрій Вороний. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Михайло Рудинський. До питання про культури мезолітичної доби на Україні. Сергій Локтюшев. Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині. Марія Мушкет. Предісторичні розшуки в північній Київщині. Володимир Рівниченко. Зразки первісного мистецтва на межі пустель Гобі. Анатоль Носов. Петрогліфи в долині р. Орхон (Монголія). Михайло Рудинський. Пам'ятки Лоханського острова. Проф. Василь Данилевич. Цікавий серп. Аркадій Добровольський. Дещо про аваряддя, які Городцов В. О. називає формочками для виливання мідяних прутків. Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка. Зміст та пояснення рисунків і таблиць.

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, an. 1927, 196 pages, t. I. K. 1928.

Vovk (Th.) Les produits du type prémycénien dans les stations néolithiques de l'Ukraine. Nossov (A.). Etude anthropologique sur les Koubaniens. Roudynsky (M.) et Vorony (A.). A propos de la trouvaille de Jouravka (départ. de Prylouka, anc. gouv. de Poltava). Roudynsky (M.). Sur la question du „mésolithique“ en Ukraine. Loktuchev (S.). L'industrie microlithique dans le bassin du Donetz moyen. Mouchkette (Marie). Recherches préhistoriques au nord du départ. de Kyiv. Riznytchenko (W.). Echantillons d'art primitif aux confins des déserts de l'Asie centrale. Nossov (A.). Les pétroglyphes d'Orkhon (Mongolie). Roudynsky (M.). Les monuments de l'île Lokhan. Danylevytch (Prof. O.). Une faucille intéressante. Dobrovolsky (A.). A propos d'instruments, désignés par M. V. Gorodcov comme „moules à fondre les petites baquettes en cuivre“. Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences Ukrainienne. Explication des figures.

3. Антропологія, Річник Кабінету за р. 1928, т. II. К. 1929. Стор. 297.

Анатоль Носов. Ф. К. Вовк і українська наука. Анатоль Носов. До антропології кримських татар. Максим Ткач. Антропометричні поміри людности села Бондарової на Шевченківщині. Олександр Габінський. Національна різниця в фізичних ознаках призывної людности Одещани. Леонтій Абаза. Деформований череп, знайдений коло ст. Мелховської Північно-Кавказького краю р. 1927. Володимир Крокос. Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. Михайло Рудинський. Досліді в Журавці. Михайло Рудинський. Матеріали до вивчення передісторії Поділля. Іван Левицький. Пам'ятки мезолітичної культури на Волині. Ірена Фабриціус. Херсонські трикутні ножі. Валерія Козловська. Кремінна сокира-молот з м. Романова кол. Новоград-Волинського повіту на Волині. Степан Баран-Бутович. Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи. Марія Мушкет. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928. Олександр Тахтай. Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1924—1928. Іван Плєскач. Шліховані сокири-молоти Лубенського Музею. Михайло Рудинський. Старо-Орлицький скарб неолітичної доби. Володимир Шевченко. З роботи Київських установ у галузі антропології. Антін Лещенко. Антропологія та передісторія на Кубані. Олександр Леяц. Антропологічні досліді на Білорусі. Максим Ткач. Матеріали до бібліографії Антропологічної літератури України за останнє десятиріччя. Лев Кістяківський. Матеріали до бібліографії Передісторії України. Заїт про роботу Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за р. 1928.

ВСЕУКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Труди
Природничо-Технічного Відділу

AKADÉMIE DES SCIENCES
D'UKRAÏNE
Mémoires de la Classe des Sciences
Naturelles et Techniques

№ 2

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ

і м. Ф. ВОВКА

1929

III

ANTHROPOLOGIE
ANNUAIRE DU LABORATOIRE D'ANTHROPOLOGIE
DE TH. VOVK

1929

III

К И Ї В — 1930

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського Друку”,
„Картковому репертуарі” та інших покаж-
чикях Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

Київський Місячник № 232. 1930.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 849. 17 друк. арк. 1.000 прим.

АНАТОЛЬ НОСОВ
(Київ)

ДО АНТРОПОЛОГІЇ БОЛГАРІВ.

Болгари кримські.

З історії ми знаємо, що десь коло 679 року нашої ери частина повозьких кочовиків болгарів, тюркського походження, переживши до того часу складний процес етнічного змішування, убравши в себе чужі місцеві фінські, а може й слов'янські елементи, очевиднож, не обійшлося тут і без впливу монгольсько-татарського, — через степи України підійшла аж до р. Дунаву і посунулася потім далі в Добруджу та на територію сучасної Болгарії. Тут на Балканах болгари зустріли окремі слов'янські племена, ще не об'єднані поміж собою, підкорили частину їх, тим самим згодом об'єднавши їх у суцільну слов'янську групу.

Болгари, що прийшли сюди не в дуже великій кількості, не змогли довгий час залишатися окремою національною групою, вони швидко змішалися із слов'янськими та іншими елементами, давши, таким чином, об'єднаним народам свою назву „болгари“, але майже цілком перейнявши слов'янську мову. Можливо, що при цьому не обійшлося без певної асиміляції й інших неслов'янських елементів. Як раз на цей час, як відомо, перебували там ще рештки стародавніх тракійських племен (1, 2), рештки готів, гунів, аварів т. ін., згодом на цю ж таки територію з'явилися такі чужі азійські народи, як половці, кумани, татари, цигани і, нарешті, турки, які в XIV в. підкорили болгарів аж до кінця XIX в.

Спочатку на Балканах болгари дуже швидко поширювали й розвивали свою державність, збільшуючи територію та підкоряючи різних народів; найбільшого розквіту досягли вони наприкінці X та на початку XI вв. Але вже в XIV в. турки підкорили собі весь Балканський півострів, зокрема й територію тодішнього болгарського царства, і болгари втратили свою самостійність. Очевидно, як наслідок воєнничого настрою турків та тих військових подій, що протягом довгого часу точилися, г. ч., в північній частині Болгарії вздовж р. Дунаву, починається досить складне довге переселення болгарів з одного місця на друге, спочатку в межах територій близьких до сучасної Болгарії, а потім чималі партії болгарів посунулися й за кордон, за р. Дунав. Частина їх осіла в Банаті (Угорщина), частина ж прагнула перейти аж до кол. Росії, що певними партіями в різні періоди й було пророблено.

В роках 1752—54 (2) чимала кількість болгарів і гагаузів переселилася до Басарабії, в рр. 1787—91 це продовжувалося та, особливо, в рр. 1801—12

найбільше туди переселилося болгарів з Відинської округи. Пізніше теж були такі переселення і вже р. 1821 в Басарабії таких пересельців нараховувалося 7735 родин, а після р. 1829 добавилося ще 4400 родин.

Протягом наступних 50 років, як відомо, починається зворотній рух болгарів на батьківщину, повертаються з Румунії, Басарабії, кол. Таврії, з Малої Азії тощо; і цей рух значно збільшився після турецької війни р. 1877—78, коли величезна кількість турків, емігрувавши з Болгарії, залишила вільну просторінь на її території.

Безперечно, такі явища, як утворення болгарами своєрідного характеру державности на Балканах, об'єднання та зміна народностей на території сучасної Болгарії, свідоме потурчення певної заможнішої частини болгарів, т. зв. „помаки“, такі явища, як часті переселення болгар у межах своєї країни й поза її межі, нарешті поворот великої кількості цих пересельців назад до батьківщини, — все це, цілком зрозуміло, могло призвести до того, що нарід, який ми нині зємо „болгарами“, з антропологічного боку навряд чи зберігає основний свій тип (до прибуття болгарів на Балкани), треба, навпаки, вбачати в ньому наявність різноманітних національних елементів, що в тій чи іншій мірі відбилися на його сучасному антропологічному типі, чи може й на типах, як нижче це й побачимо, очевидячки, антропологічно віддаливши сучасних болгарів так від основного тюркського, як і від слов'янських типів. До цього треба додати й те, що, крім основної болгарської людности, на початку вже нашого століття в Болгарії перебувають за Іширковим (1) та Нідерле (2) такі народи (подаємо в порядку зменшення числа людности): турки, цигани, румуни, греки, євреї, помаки (болгари магометани), татари, вірмени, гагаузи, серби.

Переходячи докладніше до нашої теми — болгарів колоністів у кол. Росії, зокрема в Криму, які нас у даному випадку найбільш цікавлять, треба відзначити, що у вищегаданому переселенському рухові частина болгарів та гагаузів (до речі, їх у російській офіційній статистиці р. 1897 зараховано до болгарів разом), мабуть, г. ч., з тої групи, що вийшла з Болгарії в рр. 1801—12, потрапила й на Кримський півострів, це з т. зв. бердянських чи мелітопольських сучасних там болгарів, які за Державіним (3) вийшли переважно з Адріанопільського вілайету та з Відинської округи, що через Молдавію потрапили до Росії.

До Криму безпосередньо морем із Східньої Болгарії, за згодою російської влади, спеціальними транспортними суднами прибула партія болгарів р. 1801, висіла в портах Одеси та Криму (3, 4). Болгари цієї партії й були оселені в кримських колоніях: Старий Крим (р. 1802) та Кишлав (1803—4 р.)¹⁾, а також у колоніях біля Одеси та Миколаєва.

¹⁾ За відомостями, що нам ласкаво подав гр. с. Кишлав болгарин Чеднев М. К., разом з болгарами в цих самих місцях оселилося й кілька родин греків; тільки невідомо, чи це ті греки, що виселилися з Болгарії разом із болгарами, чи з тих, що раніш уже перебували в Криму. В с. Кишлав збереглися рештки грецької церкви в скелі Бор-Койя. Нині ще живуть у Кишлаві родини Арабаджієви та Ліфарови, це тепер болгари, а іноді їх звать і греками.

Той самий гр. Чеднев перекладавав нам, що перші офіційні відомості про переселення й залюднення болгарами Криму були породинні списки 112 родин року 1803 та земельний

Крім того, біля Евпаторії висадилося кілька родин болгарів, виходців з Анатолії (Мал. Азія), які й оселилися р. 1806 в колонії Балта-Чокрак, колишнє татарське місто (4).

Оце за тими відомостями, що маємо, й були перші колонії болгарів в Криму, Болгари інших колоній в Криму здебільшого походять, г. ч., від кишлавських болгарів, крім кількох колоній, де болгарська людина становить частину тої групи болгарів, що нині перебуває на Мелітопольщині, і про них кишлавські болгари, як нам довелося чути, кажуть — „це не наші, це бердянські болгари.

Разом же статистичними даними, що подає Державін (3), болгарських колоній в Криму на р. 1802 налічується: в Теодосійському повіті 10, в Симферопільському 5 колоній, але, як побачимо нижче, їх фактично там в трохи більше (дані Наросвіти Кримреспубліки).

Щодо кількості болгарської людності в Криму, наведемо нижче такі статистичні дані за р. 1897 (3) і за р. 1917 (що їх ми зібрали р. 1920 з матеріалів сільсько-господарського перепису р. 1917):

	1897 р.	1917 р.
Симферопільський повіт (без міст)	1449 душ	2342 душі
Евпаторійський „ „ „	7 „	—
Ялтинський „ „ „	15 „	27 „
Теодосійський „ „ „	5840 „	8716 „
Керченський „ „ „	59 „	? „
Севастопільський „ „ „	70 „	? „
Перекопський „ „ „	11 „	37 „

За новим районуванням Кримської Республіки з перепису р. 1926 нам пощастило в Наркомосвіті Кримської Республіки здобути такі цікаві офіційні дані, але з деяким попередженням, що вони, в частині кількості болгарської людності, не в абсолютно правдиві, а тільки близькі до справжніх даних. Нижче подаємо ці дані:

Звідси бачимо, що за офіційними даними сільських пунктів, залюднених болгарами в Криму, не рахуючи розсіяних по різних місцях, на р. 1926 було 19 (за Державінім 15), при чому болгарська людність в них становила значну більшість: тільки в одному пункті 46%, а в інших 58%—97%.

Болгари в Криму, за нашими відомостями, до останнього часу зберігали свої національні звичаї, свій побут і, як правило, не зменшувалися через різнородні шлюби з іншими національностями. Особливо болгари с. Кишлав, „столиці нашої“, як вони іноді жартуючи, звуть, весь час додержувалися такого національного консерватизму. Але, очевидно, революція, а за нею нові форми життя й господарства, внесуть багато нового в світогляд сучас-

пая надільної землі на ті ж таки 112 родин року 1805. На жаль, нам не пощастило розшукати й безпосередньо ознайомитися з цими архівними документами.

За тими ж свідченнями болгари, що оселилися в Кишлаві та Старому Криму в виходці з Тирнова та Сливен (Схід. Болгарія, Схід. Румелія).

БОЛГАРСЬКІ КОЛОНІЇ В КРИМУ ЗА ПЕРЕПИСОМ р. 1926.

Район	Пункт	Загальна людність	Болгари	°/°/° болгарів
1. Теодосійський	Кишлав * ¹⁾	1822	1549	85.0
2. "	Желябівка	1222	934	76.3
3. "	Болгарщина *	904	842	93.0
4. "	Коктебель *	686	402	58.5
5. "	Седжеут-Джага	192	187	97.0
6. "	Османчик	187	179	96.0
7. "	Кобек	89	73	83.0
8. "	Киявли	74	69	93.0
	Росіяно		915	
9. Карасубазарський .	Ново-Царицино	1263	805	64.0
10. "	Кобурчак *	803	730	91.0
11. "	Ново-Миколаев	866	395	46.0
12. "	Колпак	243	218	90.0
13. "	Малый Бурундук	92	77	86.0
	Росіяно		243	
14. Керченський	Марфівка	1978	1718	87.0
15. "	Узун-Аяк	159	152	95.0
16. "	Тайгуч	92	75	81.0
	Росіяно		279	
17. Симферопільський . .	Сарабуз-болгарськ.	570	352	62.0
18. "	Ново-Романов	178	144	80.0
19. "	Осма нижня	159	129	80.0
	Росіяно		226	
Джанкойський	—	—	181	—
Ялтинський	—	—	14	—
Судакський	—	—	11	—
Севастопільський	—	—	8	—
Бахчисарайський	—	—	6	—
Евпаторійський	—	—	3	—
Разом	—	—	10916	—

них болгарів, і потроху старі національні традиції зникнуть, зміняться погляди на „мішані“ шлюби, що вже й нині, ми спостерігали, правда в дуже рідких випадках, і поволі, звичайно, відміниться й етнічний тип кримських болгарів.

Нас цікавить виявлення сучасного антропологічного типу болгарських колоністів, з'ясування можливої зміни антропологічного типу їх в нових умовах політичного, географічного й економічного оточення після переселення з батьківщини (Болгарії) до кол. Росії та збільшення даних, щоб з'ясувати справжній етнічний тип болгарів. З такою метою ми й перевели антропологічні досліді двох груп болгарських пересельців — кримських і мелітопільських, чи як раніш останніх звали „бердянських“ від колишнього Бердянського повіту, де вони перебувають. Ці дві групи болгарів походять з різних місцевостей Болгарії, а після виходу з Болгарії перебували, як вище зазначалося, на відмінних одна від одної географічних територіях та в інших умовах життя.

¹⁾ Зіркою позначено пункти, в яких, г. ч., ми перевели антропологічні досліді.

Нижче ми маємо переглянути наслідки наших дослідів тільки над кримською групою болгарів, обмежуючись поданням матеріалів та наслідків без докладних висновків про принципові зазначені вище питання. В близькому часі сподіваємося опублікувати наші матеріали й щодо другої, мелітопільської групи, тоді провести потрібні загальні порівняння й ширше обговорити намічені завдання щодо антропології болгарів.

Антропологічні дослідження над кримськими болгарами ми перевели р. 1928 за згодою й допомогою Наркомосвіти Кримської Республіки та особливо безпосередньо тих сільрад, які нам довелося одвідати і які всебічно сприяли нашій роботі. Доследи ці переведено за маршрутом: Симферопіль, Теодосія, Коктебель, Старий Крим, Болгарщина, Кишлав, Кобурчак, Карасубазар, Симферопіль, при чому антропометричні виміри переведено в с. Коктебель, Болгарщина, Кишлав та Кобурчак, себ-то серед головної болгарської людности пунктів зазначеного маршруту. Виміри й спостереження провадилися за методом Міжнародної Згоди рр. 1906, 1912. Здобутий матеріал здебільшого опрацьовано варіаційно-статистичним методом, вираховуючи пересічне арифметичне — M , пересічне квадратичне відхилення — σ , пересічний коефіцієнт варіації — V , пересічні помилки цих трьох параметрів — $m(M)$, $m(\sigma)$, $m(V)$, перший, другий і третій кuartилі — q^1 , q^2 , q^3 , коефіцієнт асиметрії — S , ексцесу кривої — E . Параметри обчислено за Бунаком (10), лише параметр $m(V)$ за

формулою Поморського
$$V \sqrt{0,5 + \left(\frac{V}{100}\right)^2} \sqrt{n} \quad (11), S \text{ та } E \text{ за Ярхом (9) } ^1).$$

Досліджено було разом 162 (♂) походженням із зазначених вище сіл, крім того, 2 (♂), що народилися в Болгарії та 12 (♀) з тої ж таки групи кримських болгарів. За професією усі досліджені селяни, сільські господарі, крім поодиноких осіб службовців, якими вони стали лише за останні роки, тому, ми, не вагаючись, зараховуємо всю досліджену групу до одної професійної групи-хліборобів.

Нижче розглядатимемо антропологічні ознаки головної дослідженої групи болгарів (162 суб.), які належать до районів: Теодосійського (Болгарщина — 52 суб., Кишлав — 40 суб., Коктебель — 17 суб.), Карасубазарського (с. Кобурчак — 52 суб.), Керченського (с. Марфівка — 2 суб.) щодо 2 суб'єктів, які тимчасово перебувають в досліджених селах, але походять безпосередньо з Болгарії, а також щодо 12 вимірених жінок, то щоб не змішувати їх з нашим основним матеріалом кримських болгарів, з одного боку, а з другого з огляду на невеличку кількість вимірених жінок, антропометричні матеріали до них подаємо лише як матеріали в загальній таблиці індивідуальних вимірів.

З досліджених кримських болгарів узято було наймолодші суб'єкти 21 року, найстаріші — 55 р.; за віком усі вони розподіляються в такий спосіб:

віком 21—30	57 суб.	35,2%
„ 31—40	47 „	29,0%
„ 41—50	43 „	26,5%
„ 51 і більше	15 „	9,3%

¹⁾ За обчислення матеріалів висловлюємо М. П. Ткачеві щиро подяку.

Уклад.

Загальний уклад тіла дослідженої групи болгарів виявився такий:

слабкого (1)	21 суб.	13,0%
середнього (2)	116 "	71,6%
міцного (3)	25 "	15,4%

Отже, бачимо, що значна більшість (71,6%) наших болгарів має середній уклад, і це виявилось по всіх селах. де ми переводили дослід. Щодо слабкого та міцного, то такий уклад зустрінuto майже в однаковій кількості (міцного трохи більше), при чому на суб'єктів з міцним укладом ми натрапили здебільшого в с. Кобурчак, тоді як по інших селах слабосилих суб'єктів, навпаки, трохи більше, ніж з міцним укладом.

Взагалі ж можна відзначити, що наша група болгарів з цієї сторони характеризується середнім укладом тіла з певним ухилом до міцного, бо якраз у наших матеріалах, крім зазначених 25 суб'єктів міцного укладу, було зазначено 9 таких суб'єктів, що їх хоч і зачислено в загальному розподілі до групи (2), але фактично вони займають, т. м., переходове місце до суб'єктів з укладом (3) і в індивідуальних картках їх одмічено позначкою (2—3). Так само й щодо слабкого (1) укладу: при обчисленні ми зачислили до групи (1) кількох суб'єктів, яких одмічено в картках позначкою (1—2); себ-то фактична кількість суб'єктів слабосилих має відповідно зменшитися коштом тих, що мають середній уклад.

Пігментація.

Розподіляючи досліджених болгарів за кольором волосся на групи: білявих, русих та темних, маємо таке співвідношення:

білявих	1 суб.	0,6%
русих	26 "	16,1%
темних	135 "	83,3%

Звідси видно, що ця група болгарів у значній частині темноволося. Суб'єктів з русим різними відтінків волоссям ми зустріли по всіх селах, але в незначній кількості, і на всю нашу групу вони становлять 16,1%, Щодо білявих, з ясным волоссям. то ми зустріли лише одного суб'єкта в с. Кишлав, він же є й ясноокий.

Щодо кольору очей, то ми зустріли:

ясних	6 суб.	3,7%
мішаних	40 "	24,7%
темних	116 "	71,6%

Темнооких суб'єктів ми зустрічали так взагалі, як і по окремих селах найчастіше (71,6%). Скрізь трапляються суб'єкти, що мають, т. зв. мішаний колір очей, але в значно меншій кількості ніж темноокі, разом для цілої групи вони становлять — 24,7%, себ-то майже четвертину всіх досліджених у нас болгар. Суб'єктів з категорії яснооких ми зустріли невеличку кількість (1—2 суб.) в кожному селі, разом вони становлять 3,7% цілої групи.

Щодо однотонности в кольорах волосся та очей, себ-то типів за пігментацією, то в нашій групі виявлено:

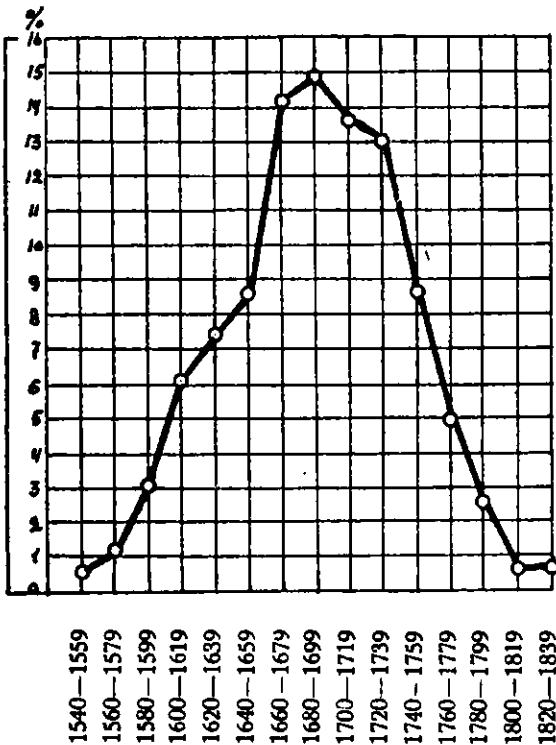
ясного типу	1 суб.	0,6%
мішаного типу	47	29,0%
темного	114	70,4%

Ці цифри показують, що кримські болгари в частині наших дослідів мають досить численну одноманітну за пігментацією групу темного типу (70,4%); мішаного типу припадає на них лише четвертина (29%); ясного типу зустрівся лише 1 суб'єкт.

Отже, зберігаючи в собі великий відсоток так темнооких, як і темноволосих, що здебільшого й зустрічається разом, кримські болгари даної кишлавської групи, за нашими дослідями, очевидно, одночасно зберігають у собі основний темний тип пігментації в досить значній кількості, в деякій тільки мірі послаблений наявністю елементів мішаного типу.

Зріст.

ДІАГРАМА I.

Таблиця 1.

Зріст. Taille		
мм.	суб.	% %
1540—1559	1	0,6
1560—1579	2	1,2
1580—1599	5	3,1
1600—1619	10	6,2
1620—1639	12	7,4
1640—1659	14	8,6
1660—1679	23	14,2
1680—1699	24	14,8
1700—1719	22	13,6
1720—1739	21	13,0
1740—1759	14	8,6
1760—1779	8	4,9
1780—1799	4	2,5
1800—1819	1	0,6
1820—1839	1	0,6
Разом . .	162	99,9

N . . .	162	q ¹ . .	1665,0
min . .	1540 мм.	q ² . .	1691,2
max . .	1825 мм.	q ³ . .	1738,1
M . . .	1689,5 ± 4,17	S . . .	+ 0,29
σ . . .	53,1 ± 2,95	E . . .	- 0,02
V . . .	3,14 ± 0,14		

Досліджена група кримських болгарів відзначається порівнюючи чималою варіацією індивідуальних величин зросту, вона становить 15% максимуму при мінімумі 1540 мм та максимумі 1825 мм, але звичайно, ці країні вели-

чини зустрічаються рідко (табл. 1). Пересічний зріст досліджених болгарів становить 1689,5 при пересічній помилці 4,17, себто цілу групу болгарів треба вважати за вищесередню на зріст, навіть, близьку до високорослої. Пересічне квадратичне відхилення (σ) становить $53,1 \pm 2,95$ при коефіцієнті варіації (V) $3,14 \pm 0,14$. Варіаційна крива (діягр. 1) дає, можна так вважати, одну верховину, яка, відповідаючи класі 1680—1699, майже збігається з M , з тим, що асиметрія кривої схиляється в правий бік, але на дуже незначну величину, коефіцієнт асиметрії (S) становить $+0,29$; щодо ексцесивності кривої (E), то в даному випадку величина її дуже мала ($-0,02$) і це показує, що верховина кривої належить до т. зв. низковерховинних кривих і проходить трошечки нижче од верховини нормальної кривої.

Говорячи про зріст нашої групи болгарів, треба спинитися на поширенні тих чи інших категорій зросту. Ми виявили

на зріст до 1599 мм	8 суб.	5,0%
" " 1600—1649 "	29 "	17,9%
" " 1650—1699 "	54 "	33,3%
" " 1700 і б.	71 "	43,8%

Отже, при пересічному зрості $1689 \pm 4,17$ найчастіше (43,8%) серед нашої групи кримських болгарів зустрічались суб'єкти високорослі, далі йдуть (33,3%) вищесередні й нарешті (5%) низкорослі. Звідси бачимо, що пересічно вищесередні на зріст болгар нашої групи мають досить великий ухил до високорослих, і елементи високорослі, займаючи таке велике кількостно місце очевидячки, становлять досить помітну складову частину сучасного антропологічного типу болгарських колоністів у Криму. Щодо інших категорій зросту, то наші матеріали якоїсь виразної картини в цьому не дають, показують тільки, що в цій антропологічній ознаці виявляються різноманітні елементи, існує певна мішанина.

Розглянемо ще співвідношення зросту й пігментації.

Таблиця 2.

	Зріст. Taille								
	N	До 1599		1600—1649		1650—1699		1700 і б.	
		N	%	N	%	N	%	N	%
Тип ясний Clair	1	—	—	1	100	—	—	—	—
Тип мішаний Mélange	47	2	4,2	10	21,3	17	36,2	18	38,3
Тип темний Foncé	114	6	5,3	18	15,3	37	32,4	53	46,5

Один тільки суб'єкт (табл. 2) ясного типу пігментації у нашій групі болгарів зустрівся нам нижчесереднього зросту (1602 мм). Темний тип буває різноманітний на зріст; найбільше серед нього суб'єктів високих на зріст (46,5%), і взагалі категорія високорослих темного типу пігментації, порівнюючи з іншими типами, очевидно, зустрічається найчастіше; відсоток темного типу в інших категоріях зросту поступово зменшується, відповідно до зменшення зросту. Щодо мішаного типу, то так само найчастіше зустрічається він се-

ред суб'єктів високих на зріст, далі відсоток їх зменшується відповідно до зменшення зросту, відрізняючись від категорій суб'єктів темного типу то в бік збільшення, то в бік зменшення величини цих відсотків.

Долішні кінцівки.

Таблиця 3.

Долішні кінцівки Extremités super.		
мм.	суб.	%
690—699	2	1,2
700—709	1	0,6
710—719	4	2,5
720—729	8	5,0
730—739	4	2,5
740—749	9	5,6
750—759	9	5,6
760—769	9	5,6
770—779	13	8,1
780—789	15	9,3
790—799	15	9,3
800—809	15	9,3
810—819	13	8,1
820—829	13	8,1
830—839	10	6,2
840—849	7	4,3
850—859	5	3,1
860—869	4	2,5
870—879	3	1,9
880—889	2	1,2
Разом . .	161	100,0

N . . . 161

min . . . 693 мм.

max . . . 890 мм.

M . . . 791,5 ± 3,32

σ . . . 49,19 ± 2,35

V . . . 5,44 ± 0,30

Таблиця 4.

Висота бюсту. Haut. du buste		
мм.	суб.	%
770—779	1	0,6
780—789	0	—
790—799	1	0,6
800—809	1	0,6
810—819	1	0,6
820—829	2	1,2
830—839	2	1,2
840—849	3	1,9
850—859	11	6,8
860—869	13	8,1
870—879	12	7,5
880—889	14	8,8
890—899	18	11,2
900—909	19	11,8
910—919	20	12,5
920—929	15	9,3
930—939	11	6,8
940—949	6	3,7
950—959	2	1,2
960—969	6	3,7
970—979	0	—
980—989	3	1,9
Разом . .	161	100,0

N . . . 161

min . . . 775 мм.

max . . . 990 мм.

M . . . 899,1 ± 3,01

σ . . . 38,2 ± 2,13

V . . . 4,25 ± 0,24

Довжину долішніх кінцівок ми вирахували, віднімаючи від величини зросту навстоячки величину зросту навсидячки, чи то величину бюсту. Пересічна довжина долішніх кінцівок є $791,5 \pm 3,32$ при мінімумі 693 та максимумі 890 мм. індивідуальних величин. Відносна широчинь варіації цієї ознаки (σ) становить $49,19 \pm 2,35$, а коефіцієнт варіації (V) $5,44 \pm 0,3$ (табл. 3).

Щоб докладніше мати уявлення про величину долішніх кінцівок у нашій групі болгарів, переглянемо нижче наш матеріал щодо величини бюсту (табл. 4) та відношення довжини долішніх кінцівок до бюсту, себ-то показника скелії (табл. 5).

Пересічна висота бюсту (зросту навсидячки) є $899,1 \pm 3,01$ при індивідуальних хитаннях від 775 до 990 мм. (21,8% максимуму). Квадратичне відхилення $38,2 \pm 2,13$, а коефіцієнт варіації $4,25 \pm 0,24$. (Табл. 4).

Таблиця 5.

		Показник скелії. Skélie			
		суб.	%		
N . . .	161				
	min. . .	70,0			
	max. . .	105,1			
	M . . .	$88,11 \pm 0,47$			
	σ	$5,96 \pm 0,34$			
	V	$6,76 \pm 0,38$			
			70,00—71,99	1	0,6
			72,00—73,99	0	—
			74,00—75,99	2	1,2
			76,00—77,99	3	1,9
			78,00—79,99	10	6,2
			80,00—81,00	9	5,6
			82,00—83,99	19	11,8
			84,00—85,99	6	3,7
			86,00—87,99	22	13,7
			88,00—89,99	23	14,3
			90,00—91,99	24	14,9
		92,00—93,99	12	7,4	
		94,00—95,99	12	7,4	
		96,00—97,99	8	5,0	
		98,00—99,99	4	2,5	
		100,0—101,9	5	3,1	
		102,0—103,9	0	—	
		104,0—105,9	1	0,6	
	Разом . . .	161	99,9		

При мінімумі 70 і максимумі 105,1, досить значному індивідуальному хитанні, пересічний показник скелії (M) становить $88,11 \pm 0,47$, і болгарів нашої групи, за класифікацією Manouvrier, треба зачислити до мезатискелів, середньоногих. Пересічне квадратичне відхилення (σ) $5,96 \pm 0,34$, коефіцієнт варіації показників скелії (V) є $6,76 \pm 0,38$; це показує, що варіаційний ряд з цієї ознаки помітно мінливий (Табл. 5). Розподіливши індивідуальні показники скелії на певні категорії, за класифікацією Manouvrier, маємо:

	Показн. скелії до	75,00	3 суб.	1,9%
Коротконогі	" "	75,01—79,99	13	8,1%
"	" "	80,00—84,99	31	19,3%
Середньоногі	" "	85,00—89,99	48	29,8%
"	" "	90,00—94,99	44	27,3%
Довгоногі	" "	95,00—99,99	16	9,9%
"	" "	100,00 і б.	6	3,7%

Звідси бачимо, що здебільшого кримські болгарі середньоногі, але помічається певний ухил у бік довгоногости, більший, ніж у бік коротконогости, при чому категорії власне довгоногих та коротконогих зустрічаються порівнюючи мало (13,6% та 10,0%), що лише в деякій мірі відповідає наявності в болгарів нашої групи досить великого відсотка високорослих суб'єктів (43,8%), як це ми бачили, розглядаючи вище їхній зріст.

Показник голови.

Таблиця 6.

		Промір подовжний. D. antéropostérieur		
		мм.	суб.	%
Промір подовжний.		176—177	2	1,2
N . . . 162		178—179	1	0,6
min. . 176 мм.		180—181	8	4,9
		182—183	9	5,6
max. . 206 мм.		184—185	9	5,6
		186—187	13	8,0
M . . . 192,1 ± 0,52		188—189	12	7,4
σ . . . . 6,66 ± 0,37		190—191	19	11,7
V . . . . 3,47 ± 0,13		192—193	20	12,4
		194—195	18	11,1
		196—197	18	11,1
		198—199	10	6,2
		200—201	7	4,3
		202—203	10	6,2
		204—205	4	2,5
		206—207	2	1,2
Разом . .		162	100,0	

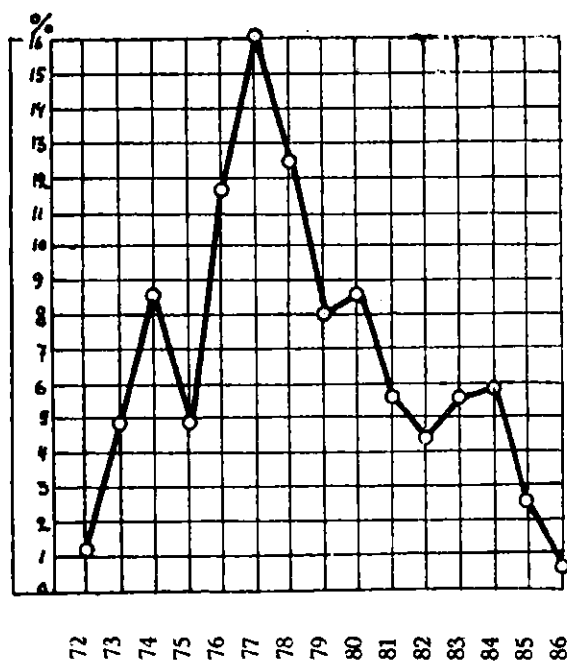
Індивідуальні хитання в величинах подовжного проміру голови у наших кримських болгарів виявилися чималі: від 176 мм. до 206, себто 18,5% максимума. Пересічна довжина голови у наших болгарів велика (табл. 6), вона є $192,1 \pm 0,52$, припадаючи на класу 192—193, збігається з модою ряду, але ліва, чи, як у нас на таблиці розміщено, верхня половина ряду трохи сильніша за праву-нижню. Квадратичне відхилення (σ) $6,66 \pm 0,37$, при його відносній величині, коефіцієнті варіації (V) $3,47 \pm 0,13$. (Табл. 6).

Таблиця 7.

		Промір поперечний. D. transversal.		
		мм.	суб.	%
Промір поперечний.		140—141	4	2,5
N . . . 162		142—143	10	6,2
min. . 140 мм.		144—145	16	9,9
		146—147	22	13,6
max. . 163 мм.		148—149	22	13,6
		150—151	27	16,7
M . . . 150 ± 0,36		152—153	23	14,1
σ . . . . 4,57 ± 0,05		154—155	20	12,3
V . . . . 3,15 ± 0,14		156—157	10	6,2
		158—159	5	3,1
		160—161	0	—
		162—163	3	1,8
Разом . .		162	100,0	

Індивідуальні хитання величин-поперечного проміру голови не дуже великі, від 140 мм. до 163, 14,1% максимуму. Пересічна ширина голови кримських болгарів за нашими даними (М) становить $150 \pm 0,36$ (табл. 7). Щодо моди, то вона збігається з пересічною лише в разі урахування помилки $+0,36$, тоді припадаючи на класу (150—151); коли ж узяти помилку $-0,36$, то пересічна ширина голови відповідатиме класі (148—149), збігатися з модою не буде, відхиляючись у лівий (верхній) бік. Квадратичне відхилення (σ) $4,57 \pm 0,05$, а коефіцієнт варіації (V) $3,15 \pm 0,14$.

ДІЯГРАМА II.

Таблиця 8.

Показник голови. Ind. céphalique	%	
	суб.	%
72,00—72,99	2	1,2
73,00—73,99	8	4,9
74,00—74,99	14	8,6
75,00—75,99	8	4,9
76,00—76,99	19	11,7
77,00—77,99	26	16,1
78,00—78,00	20	12,4
79,00—79,00	13	8,0
80,00—80,99	14	8,6
81,00—81,99	9	5,6
82,00—82,99	7	4,3
83,00—83,99	9	5,6
84,00—84,99	8	4,9
85,00—85,99	4	2,5
86,00—86,99	1	0,6
Разом . .	162	99,9

Показник голови.

N . . . 162   max. . . 85,63 σ . . . $3,24 \pm 0,18$ S . . . $+0,33$
 min. . . 71,78   M . . . $78,67 \pm 0,25$ V . . . $4,12 \pm 0,23$ E . . . $-0,001$

Пересічний показник голови при індивідуальних хитаннях від 71,78 до 85,63, що становить 16,2% максимуму, є $78,67 \pm 0,25$, себто за цією ознакою нашу групу болгарів треба зачислений до мезатикефалів, середньоголових. Щодо ступеня мінливості варіаційного ряду, то вона виявляється досить помітно і пересічне квадратичне відхилення (σ) становить $3,24 \pm 0,18$ при коефіцієнті варіації (V) $4,12 \pm 0,23$ (табл. 8).

Коли ж індивідуальні дані подамо у виявляді кривої (діягр. II), тоді ясніше уявимо собі цю мінливість ряду за ознакою показника голови.

Крива дає аж чотири верховини, відповідаючи різним категоріям показника голови. Найбільша верховина, відповідаючи показникові кляси, (77) не збігається з M, ухилившись в лівий бік; дві інші верховини дають симетрію, відповідаючи клясі (74) і (80). Крім того, тут же виявляється й асиметрія кривої, а саме правої її сторони; кількістно асиметрія кривої обчислюється в даному разі величиною коефіцієнту асиметрії (S) + 0,33. Екссесивність кривої (E) — 0,001, себто явища екссесивности в даному випадку майже не спостерігається, і верховина головної кривої, можна сказати, відповідає нормальній кривій.

Поширення різних категорій кефалії у кримських болгарів за нашими даними виявилось таке:

Показник голови	до 75,00	30 суб.	18,5%
" "	75,01 — 77,77	52 "	32,1 .
" "	77,78 — 80,00	35 .	21,6 .
" "	80,01 — 83,33	31 "	19,1 .
" "	83,34 і б.	14 .	8,6 .

Звідси бачимо, що найбільше (32,1%) поширюються судолікокефали — піддовголові, далі йдуть (21,6%) мезатикефали — середньоголові, суббрахікефали — підкороткоголові (19,1%), долікокефали — довгоголові (18,5%); останні три категорії майже однаково поширені, й, нарешті, серед наших болгарів зустрінуто було брахікефалів — короткоголових 8,6%. Кримські болгарі за нашими даними щодо цієї ознаки являються дуже мішаною народністю, мають усі елементи кефалії, але, очевидячки, елементи довгоголових преважують над короткоголовими.

Розглядаючи показник голови у кримських болгарів, зупинимося на співвідношенні між ним та пігментацією й зростом.

Таблиця 9.

Показник голови. Ind. céphalique	N	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85
Тип ясний . . . (Clair)	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
%	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—
Тип мішаний . . (Mélange)	47	—	3	2	3	2	6	7	5	3	3	3	2	5	1	2
%	—	6,4	4,3	6,4	4,3	12,8	14,9	10,6	6,4	6,4	6,4	4,3	10,6	2,1	4,3	
Тип темний . . (Foncé)	114	1	3	8	10	14	13	16	12	7	10	6	4	5	4	1
%	0,9	2,6	7,0	8,8	12,7	11,4	14,0	10,5	6,1	8,8	5,3	3,5	4,4	3,5	0,9	

Згаданий вище єдиний суб'єкт ясного типу є судолікокефал (77.49), як це видно з табл. 9, де подано розподіл за категоріями кефалії різних типів пігментації. Темний тип у кримських болгарів дуже різноманітний щодо показника голови, маючи всі категорії кефалії, але здебільшого він судолікокефальний. Мішаний тип, кажучи взагалі, теж щодо показника голови не менш різноманітний, як і темний тип, здебільшого він теж перебуває в межах судолікокефального та мезокефального, маючи теж усі категорії кефалії.

Таблиця 16.

Зріст Показник голови.	Зріст															Разом.
	1540—1559	1560—1579	1580—1599	1600—1619	1620—1639	1640—1659	1660—1679	1680—1699	1700—1719	1720—1739	1740—1759	1760—1779	1780—1799	1800—1819	1820—1834	
71	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
72	—	—	—	1	1	1	—	1	1	—	—	—	1	—	—	6
73	—	—	—	2	1	2	1	2	1	—	—	1	—	—	—	10
74	—	—	—	1	—	—	1	—	3	4	2	2	—	—	—	13
75	—	—	—	—	3	3	1	4	3	2	—	—	—	—	—	16
76	1	—	2	—	1	—	4	2	1	3	4	—	—	1	—	19
77	—	—	1	1	1	3	3	3	5	3	3	—	1	—	—	24
78	—	—	—	1	2	—	2	3	1	1	3	2	2	—	—	17
79	—	1	—	1	1	3	1	—	1	2	—	—	—	—	—	10
80	—	—	—	1	1	—	4	1	1	3	—	1	—	—	1	13
81	—	—	—	1	—	2	3	1	2	—	—	—	—	—	—	9
82	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	1	1	—	—	—	6
83	—	1	1	—	1	—	3	3	—	1	—	—	—	—	—	10
84	—	—	—	1	—	—	—	1	1	1	—	1	—	—	—	5
85	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	3
Разом . . .	1	2	5	10	12	14	23	24	22	21	14	8	4	1	1	

Співвідношення між показником голови і зростом подано в абсолютних числах (табл. 10). Звідси бачимо, що більшість з нашої групи болгарів вищесередня та висока на зріст переважно належить до середньоголових з ухилом у бік довгоголовости. Крім того, взагалі характер співвідношення ознак, що його тут розглядаємо, у болгарів надзвичайно різноманітний, хоч і невеличка виявилася за нашими даними кількість суб'єктів, що належать до кожного показника голови, але вони поразкидані мало не серед усіх категорій зросту; тут тільки хіба можна було б виділити категорію показника (74), яка переважно припадає на високорослих суб'єктів; та сама високорослість більш-менш помітно виступає й у межах показників (76 і 78). Категорично твердити щось у цьому відношенні, крім уже зазначеної різноманітності матеріалу, звичайно, неможна, беручи на увагу, що ми дослідили порівнюючи невеличку кількість кримських болгарів.

Залишається ще розглянути в цьому розділі наш матеріал з боку співвідношення всіх трьох вищерозглянутих антропологічних ознак: пігментації, показника голови та зросту.

З комбінованої таблиці 11 бачимо, що між дослідженими кримськими болгарями зустрівся 1 суб'єкт ясного типу, судоліхокефальний, нижчесередній на зріст. Мішаний тип належить до різних категорій показника голови та зросту, але здебільшого він судоліхокефальний та мезокефальний, також почасти й суббрахікефальний, крім того, вищесередній та високий на зріст. Темний тип теж належить до різних категорій показника голови та зросту здебільшого він судоліхокефальний та мезокефальний, має взагалі помітний ухил у бік довгоголовости; щодо зросту цей темний тип в значній кількості високорослий та вищесередній. Отож, можна сказати, що за цими трьома ознаками наша група кримських болгарів являє собою досить різноманітну масу, здебільшого темного типу з більш-менш виразно виявленою тенденцією так

Таблиця 11.

	N	Показник голови Ind. céphaliqu.					З р і с т Taille			
		До 75.00	75.01—77.77	77.78—80.00	80.01—83.33	83.34 і б.	До 1599	1600—1649	1650—1699	1700 і б.
Ясний тип . . . . . (Clair)	1 %	— —	1 0,6	— —	— —	— —	— —	1 0,6	— —	— —
Мішаний . . . . . (Mélange)	47 %	8 4,9	13 8,0	11 6,8	11 6,8	4 2,5	2 1,2	10 6,2	17 10,5	18 11,1
Темний . . . . . (Foncé)	114 %	22 13,6	38 23,5	24 14,8	20 12,3	10 6,2	6 3,7	18 11,1	37 22,8	53 32,7
	162 %	30 18,5	52 32,1	35 21,6	31 19,1	14 8,6	8 4,9	29 17,9	54 33,3	71 43,8

до довгоголовости, як і до високорослости, маючи поруч з цим елементи і короткоголові і низькорослі темного та мішаного типів пігментації.

Висота черепа.

Висота черепа ¹⁾ має індивідуальні хитання від 101 мм. до 155 мм. при 33,3% максимуму, себто в даному разі хитання ці дуже великі. Пересічна величина висоти черепа становить $127,8 \pm 0,82$. Квадратичне відхилення (σ) $10,44 \pm 0,58$, а коефіцієнт варіації (V) $8,17 \pm 0,45$. (табл. 12).

Таблиця 12.

	Висота черепа Hauteur du crâne.		
	мм.	суб.	%
	101—103	1	0,6
	104—106	0	—
	107—109	4	2,5
N 162	110—112	4	2,5
min . . . 101 мм.	113—115	2	1,2
max . . . 155 мм.	116—118	11	6,8
	119—121	13	8,0
M . . . . . $127,8 \pm 0,82$	122—124	21	13,0
	125—127	27	16,7
σ . . . . . $10,44 \pm 0,58$	128—130	19	11,7
	131—133	15	9,3
V . . . . . $8,17 \pm 0,45$	134—136	14	8,6
	137—139	15	9,3
	140—142	8	4,9
	143—145	2	1,2
	146—148	1	0,6
	149—151	3	1,9
	152—154	1	0,6
	155—157	1	0,6
	162	100,0	

¹⁾ Висоту слухового отвору віднято від зросту навстоячки.

Таблиця 13.

Показник висотно-подовжний Ind. vertical.		
	суб.	%
54,00—56,99	6	3,7
57,00—59,99	4	2,5
60,00—62,99	27	16,7
63,00—65,99	37	21,8
66,00—68,99	40	24,7
69,00—71,99	24	14,8
72,00—74,99	18	11,1
75,00—77,99	3	1,9
78,00—80,99	1	0,6
81,00—83,99	1	0,6
84,00—86,99	1	0,6
	162	100,0

Таблиця 14.

Показник висотно-поперечний Ind. transverso-vertical		
	суб.	%
66,00—68,99	2	1,2
69,00—71,99	2	1,2
72,00—74,99	3	1,9
75,00—77,99	11	6,8
78,00—80,99	21	13,0
81,00—83,99	33	20,4
84,00—86,99	25	15,4
87,00—89,99	30	18,5
90,00—92,99	17	10,5
93,00—95,99	10	6,2
96,00—98,99	1	0,6
99,00—101,99	5	3,1
102,00—104,99	2	1,2
	162	100,0

N . . . 162

min . . . 54,77

max . . . 84,18

M . . . $68,35 \pm 0,40$ σ . . . $5,04 \pm 0,28$ V . . . $7,37 \pm 0,41$

N . . . 162

min . . . 66,01

max . . . 104,73

M . . . $85,27 \pm 0,52$ σ . . . $6,60 \pm 0,37$

V . . . 7,74 % 0,35

На таблицях 13,14 наведено дані щодо відносної величини висоти черепа, себто показники висотно-подовжний та висотно-поперечний. Перший має $M=68,35 \pm 0,40$ при $\sigma=5,04 \pm 0,28$ та $V=7,37 \pm 0,41$, а другий $M=85,27 \pm 0,52$, $\sigma=6,60 \pm 0,37$, $V=7,74 \pm 0,35$.

Розподіливши показник висотно-подовжний у кримських болгарів між встановленими групами, матимемо:

Хамекефали		
(до 72,00)	. . . 137 суб.	84,6%
Ортокефали		
(72,01—75,00)	18 .	11,1 .
Гіпсикефали		
(75,01 і б.)	. . . 7 .	4,3 .

Отже, наша група кримських болгарів, маючи низький пересічний череп ($66,82 \pm 0,45$), одночасно в дуже значній кількості (84,6%) являється теж низькоголовою. Високоголових (гіпсикефалів) поміж ними дуже мало (4,3%) та й середньоголових небагато (11,1%).

Ширина чола.

Індивідуальні величини найменшої ширини чола при мінімумі 96 мм. та максимумі 116 мм. не дають, порівнюючи, великої амплітуди хитань, це становить 12,3% максимуму. Пересічна ширина чола $105,9 \pm 0,33$; квадратичне відхилення $4,63 \pm 0,23$ та коефіцієнт варіації $3,84 \pm 0,20$. (табл. 15).

Таблиця 15.

Найменша ширина чола D. frontal minimum		
мм.	суб.	%
96	1	0,6
97	1	0,6
98	2	1,2
99	5	3,1
100	6	3,7
101	12	7,4
102	8	4,9
103	9	5,6
104	14	8,6
105	21	13,0
106	15	9,3
107	15	9,3
108	15	9,3
109	7	4,3
110	7	4,3
111	10	6,2
112	6	3,7
113	3	1,8
114	1	0,6
115	3	1,8
116	1	0,6
	162	99,9

N . . . 162
 min . . 96 мм.
 max . . 116 мм.
 M . . . 105,9 ± 0,33
 σ . . . . 4,63 ± 0,23
 V . . . 3,84 ± 0,20

Таблиця 16.

Показник чола. Ind. frontal		
	суб.	%
62,00—62,99	1	0,6
63,00—63,99	0	—
64,00—64,99	2	1,2
65,00—65,99	2	1,2
66,00—66,99	8	4,9
67,00—67,99	21	13,0
68,00—68,99	15	9,3
69,00—69,99	23	14,2
70,00—70,99	21	13,0
71,00—71,99	22	13,6
72,00—72,99	16	9,9
73,00—73,99	11	6,8
74,00—74,99	15	9,3
75,00—75,99	1	0,6
76,00—76,99	3	1,8
77,00—77,99	0	—
78,00—78,99	1	0,6
	162	100,0

N . . . 162
 min . . 62,82
 max . . 78,83
 M . . . 70,49 ± 0,21
 σ . . . . 2,73 ± 0,15
 V . . . 3,87 ± 0,21

Відносна величина найменшої ширини чола, порівнюючи її з поперечним проміром голови, або пересічний показник чола (M) становить $70,49 \pm 0,21$, себто кримські болгари за цією ознакою широкочолі. Квадратичне відхилення $2,73 \pm 0,15$, а коефіцієнт варіації $3,87 \pm 0,21$. (табл. 16).

Класифікуючи індивідуальні показники чола наших болгарів, маємо:

Мікроземи (до 65,99) . . . 6 суб.	3,8%
Мезоземи (66,00—68,99) 43 „	26,5 „
Мегаземи (69,00 і в.) . . 113 „	69,7 „

Звідси бачимо, що значну більшість з нашої групи кримських болгарів (69,7%) становлять широкочолі; дуже мало поміж ними (3,8%) суб'єктів вузькочоліх і, приблизно, чверть цілої нашої групи (26,5%) становлять середньочолі.

Показники обличчя й лиця.

Розглянемо спочатку ті ознаки, що безпосередньо стосуються до цих показників.

Промір вилиць. Індивідуальні хитання проміру вулиць становлять 17,2% максимуму при мінімумі 125 мм. та максимумі 151 мм. Пересічний промір вилиць $139,9 \pm 0,45$; пересічне квадратичне відхилення $5,84 \pm 0,32$, а коефіцієнт варіації $4,17 \pm 0,23$. (таблиця 17).

Таблиця 17.

	Промір вулиць D. bizygomatique		
	мм.	суб.	%
N . . . 162	125—126	1	0,6
	127—128	0	—
min . . . 125 мм.	129—130	3	1,8
	131—132	8	4,9
max . . . 151 мм.	133—134	9	5,6
	135—136	15	9,3
M . . . $139,9 \pm 0,45$	137—138	23	14,2
	139—140	31	19,1
σ . . . . $5,84 \pm 0,32$	141—142	22	13,6
	143—144	26	16,1
V . . . . $4,17 \pm 0,23$	145—146	12	7,4
	147—148	4	2,5
	149—150	6	3,7
	151—152	2	1,2
		162	100,0

Висування вилиць. Визначаючи ступінь висування вилиць умовними цифрами 0,1,2,3, досліджена група кримських болгарів складається з:

висування вилиць . . . 0	0 с.	— %
" " . . . 1	77 "	47,5 "
" " . . . 2	82 "	50,6 "
" " . . . 3	3 "	1,9 "

З наведених даних бачимо, що ступінь висування вилиць у кримських болгарів характеризується цифрами (1) і (2), себто у них, г. ч., незначне й середнє висування вилиць, при чому останнього зустрінуто 50,6%, а першого 47,5%, обидва майже однаково поширені. Значного висування (3) дуже мало (1,9%).

З матеріалів до цих двох останніх ознак можемо бачити, що кримські болгари мають не дуже широке лице і незначне чи середнє висування вилиць.

Загальна висота обличчя. Пересічна загальна висота обличчя (висота від початку волосся до підборіддя) є $182,1 \pm 0,62$ при індивідуальних хитаннях від 163 мм. до 200 мм., себто 18,5% максимуму. Квадратичне відхилення $7,72 \pm 0,44$, а коефіцієнт варіації $4,24 \pm 0,24$. (табл. 18).

Таблиця 18.

		Загальна висота обличчя Hauteur/ du visage		
		мм.	суб.	%
		163—164	1	0,6
		165—166	4	2,6
		167—168	3	1,9
N . . .	157	169—170	2	1,3
min . . .	163 мм.	171—172	6	3,8
		173—174	9	5,7
max . . .	200 мм.	175—176	13	8,3
		177—178	17	10,8
M . . .	$182,1 \pm 0,62$	179—180	13	8,3
		181—182	11	8,9
σ . . .	$7,72 \pm 0,44$	183—184	14	8,9
		185—186	14	8,9
V . . .	$4,24 \pm 0,24$	187—188	20	12,7
		189—190	5	3,2
		191—192	5	3,2
		193—194	5	3,2
		195—196	6	3,8
		197—198	2	1,3
		19—200	4	2,6
			157	100,0

Розподіливши індивідуальні величини загальної висоти обличчя на групи, матимемо:

Мала (до 170 мм.) . . .	10 суб.	6,4%
середня (171—175) . . .	94 „	59,8 „
велика (186 і б.) . . .	53 „	33,8 „

Отже, наші болгари здебільшого (59,8%) мають середню висоту обличчя, але мають і чималий ухил до великої висоти обличчя, до довгого обличчя (33,8%), в той же час з коротким обличчям, з малою висотою його зустрінуто мало суб'єктів (6,4%).

Показник обличчя. Читання індивідуальних показників обличчя у болгарів нашої групи, при мінімумі 67,00 та максимумі 89,09 досить значне, становить 24,8% максимуму. За пересічним показником обличчя вони мезопростої, середньовиді ($76,87 \pm 0,31$). Квадратичне відхилення $3,92 \pm 0,22$, а коефіцієнт варіації $5,11 \pm 0,29$. (табл. 19).

Досліджену групу болгарів за показником обличчя становлять:

лептопростої		
(до 76,00) . . .	64 суб.	40,8%
мезопростої		
(76,01—80,00) . . .	58 „	36,9 „
хамепростої		
(80,01 і б.) . . .	35 „	22,3 „

Як бачимо звідси, кримські болгари за цією ознакою являються досить різноманітною масою, значної переваги якоїсь із класифікаційних груп не

Таблиця 19.

	Показник обличчя. Ind. visage	
	суб.	%
N 157	67,00—68,99	3 1,9
min . . . 67,00	69,00—70,99	5 3,2
	71,00—72,99	22 14,0
max . . . 89,09	73,00—74,99	18 11,5
	75,00—76,99	32 20,4
M . . . . 76,87 ± 0,31	77,00—78,99	29 18,5
	79,00—80,99	25 15,9
σ . . . . 3,92 ± 0,22	81,00—82,99	15 9,6
	83,00—84,99	6 3,8
V . . . . 5,11 ± 0,29	85,00—86,99	1 0,6
	87,00—88,99	0 —
	89,00—90,99	1 0,6
		157 100,0

виявляється, можна лише відзначити, що найменше серед них широковидих (22,3%) і найбільше вузьковидих (40,8%).

Висота лобно-підборідна. Пересічна висота лобно-підборідна, або висота власне лиця становить $140,3 \pm 0,45$ при індивідуальних хитаннях від 127 мм. до 155 мм. (17,3% максимум). Щодо пересічного квадратичного відхилення, то воно є $5,75 \pm 0,32$, а коефіцієнт варіації $4,10 \pm 0,22\%$. (Табл. 20).

Таблиця 20

	Висота лобно-підборідна Haut. ophrio-mentonière	
	мм.	суб. %
N 162	127—128	2 1,2
	129—130	6 3,7
min . . . 127 мм.	131—132	9 5,6
	133—134	14 8,6
max . . . 155 мм.	135—136	13 8,0
	137—138	23 14,2
M . . . . 140,3 ± 0,45	139—140	19 11,7
	141—142	23 14,2
σ . . . . 5,75 ± 0,32	143—144	13 8,0
	145—146	17 10,5
V . . . . 4,10 ± 0,22	147—148	10 6,2
	149—150	5 3,1
	151—152	5 3,1
	153—154	2 1,2
	155—156	1 0,6
		162 99,9

Показник лиця. Індивідуальні хитання показників лиця (inf. facial.) у наших болгарів мінімум 88,74 і максимум 115,75, становлять 16,7%

максимуму. Пересічний показник лиця є $100,43 \pm 0,35$. Квадратичне відхилення $4,42 \pm 0,25$ і коефіцієнт варіації $4,41 \pm 0,25$. (табл. 21).

Отже, за розглянутими показниками обличчя та лиця, кримські болгари нашої групи здебільшого мають удовжене загальне обличчя при середній ширині лиця; що ж до форми власне лиця, то здебільшого, при пересічній висоті лиця лише на 0,4 мм. більшій за пересічну ширину лиця (промір ви-

Таблиця 21.

		Показник лиця.	
		Ind. facial.	
		суб.	%
		88,00— 89,49	1 0,6
		89,50— 90,99	5 3,1
		91,00— 92,49	6 3,7
N . . .	162	92,50— 93,99	14 8,6
min . . .	88,74	94,00— 95,49	5 3,1
		95,50— 96,99	11 6,8
max . . .	115,75	97,00— 98,49	11 6,8
		98,50— 99,99	18 11,1
M . . .	$100,43 \pm 0,35$	100,00—101,49	30 18,5
		101,50—102,99	20 12,4
σ	$4,42 \pm 0,25$	103,00—104,49	14 8,6
		104,50—105,99	9 5,6
V	$4,41 \pm 0,25$	106,00—107,49	9 5,6
		107,50—108,99	8 4,9
		109,00—110,49	0 —
		110,50—111,99	0 —
		112,00—113,49	0 —
		113,50—114,99	0 —
		115,00—115,75	1 0,6
		162	100,0

лиць), себто майже рівній, то вона округла, лише трошечки подовжена в бік висоти.

Висота носа. Пересічна висота носа (табл. 22) у кримських болгарів є $51,2 \pm 0,29$ при індивідуальних хитаннях від 43 мм. до 59 мм., що становить лише 9,9% максимуму; щодо величини розсіяння рядів, квадратичного відхилення, то вона є $3,72 \pm 0,21$ при коефіцієнті варіації $7,26 \pm 0,40$ (Табл. 22).

Ширина носа. При індивідуальних хитаннях від 31 мм. до 46 мм. (9,3% максимуму) пересічна ширина носа в них є $37,4 \pm 0,24$ (табл. 23). Квадратичне відхилення від пересічної (σ) $3,10 \pm 0,17$, коефіцієнт варіації (V) $8,28 \pm 0,46$ (Табл. 23).

Показник носа. Пересічний показник носа в нашій групі кримських болгарів, при досить великій амплітуді хитань його індивідуальних даних, мінімум 54,24 і максимум 97,78 (44,5% максимуму), — є $74,02 \pm 0,65$, себто пересічно їх треба зачислити до мезоринів, середньоносих. Квадратичне відхилення $8,26 \pm 0,46$ і коефіцієнт варіації $11,16 \pm 0,63$. (табл. 24).

Розмір і форма носа.

Таблиця 22.

Висота носа. Haut. naso-sous-nasale.		
мм.	суб.	%
43	2	1,2
44	4	2,5
45	8	4,9
46	7	4,3
47	14	8,6
48	8	4,9
49	10	6,2
50	15	9,3
51	20	12,4
52	13	8,0
53	19	11,7
54	14	8,6
55	11	6,8
56	5	3,1
57	5	3,1
58	2	1,2
59	5	3,1
	162	99,9

N . . . 162   M . . . 51,2 ± 0,29
 min . . . 43 мм.   σ . . . . . 3,72 ± 0,21
 max . . . 59 мм.   V . . . . . 7,26 ± 0,40

Таблиця 23.

Ширина носа Largeur du nez.		
мм.	суб.	%
31	1	0,6
32	5	3,1
33	10	6,2
34	1	7,4
35	17	10,5
36	18	11,1
37	24	14,8
38	20	12,4
39	19	11,7
40	13	8,0
41	9	5,5
42	5	3,1
43	4	2,5
44	2	1,2
45	2	1,2
46	1	0,6
	162	100,0

N . . . 162   M . . . 37,4 ± 0,24
 min . . . 31 мм.   σ . . . . . 3,10 ± 0,17
 max . . . 46 мм.   V . . . . . 8,28 ± 0,46

Таблиця 24.

Показник носа Ind. du nez.		
	суб.	%
54,00—55,99	1	0,6
56,00—57,99	3	1,9
58,00—59,99	1	0,6
60,00—61,99	1	0,6
62,00—63,99	8	4,9
64,00—65,99	11	6,8
66,00—67,99	14	8,7
68,00—69,99	19	11,7
70,00—71,99	19	11,7
72,00—73,99	13	8,0
74,00—75,99	14	8,7
76,00—77,99	15	9,3
78,00—79,99	7	4,3
80,00—81,99	6	3,7
82,00—83,99	7	4,3
84,00—85,99	7	4,3
86,00—87,00	8	4,9
88,00—89,99	3	1,9
90,00—91,99	0	
92,00—93,99	2	1,2
94,00—95,99	2	1,2
96,00—97,90	1	0,6
	162	99,9

N . . . 162

min . . . 54,24

max . . . 97,78

M . . . 74,02 ± 0,65

σ . . . . . 8,26 ± 0,46

V . . . . . 11,16 ± 0,63

За показниками носа наші болгари становлять такі класифікаційні групи:

Лепторини (до 70,00) . . . 59 суб.	36,4%
Мезорини (70,01—85,00) . 83 „	51,2 „
Плятирини (85,01 і б.) . . 20 „	12,4 „

Звідси бачимо, що здебільшого (51,2%) вони мезорини; одночасно чимало серед них (36,4%) і вузьконосих, а широконосих найменше (12,4%). Отож, будучи пересічно середньоносими, кримські болгари наші виявляють помітний ухил до вузьконосих, включаючи в себе деяке число й широконосих суб'єктів.

Виставання носа. Розподіливши наші дані за групами виставання носа, матимемо такі угруповання:

Виставання незначне (1) . . . 62 суб.	38,3%
„ середнє (2) . . . 88 „	54,3 „
„ значне (3) . . . 22 „	7,4 „

Отже, у наших болгарів виставання носа здебільшого (54,3%) середнє; чимало серед них є (38,3%) із незначним виставанням і зовсім мало (7,4%) суб'єктів, що мають виставання носа значне. Т. ч., болгари, маючи переважно середнє виставання носа, в той же час виявляють помітний ухил до виставання незначного.

Профіль носа. Відзначаючи умовно форму (профіль) носа цифрами 0,1,2,3, із знаками (+) — вигнутість носа і (—) — увігнутість, у наших болгарів маємо її в такому вигляді:

—	—	—		+	+	+
3	2	1	0	1	2	3
—	6—3,7%	44—27,2%	89—54,9%	21—13,0%	2—1,2%	—

За наведеними тут нашими даними, болгари кримські мають здебільшого (54,9%) ніс прямий; чимало є (27,2%) носів трохи увігнутих (1), є (13,0%)

й трохи вигнутих (1); більший ступінь увігнутости та вигнутости трапляється в даному разі як поодинокі випадки, але ці форми зовсім не доходять до найвищої міри. Взагалі ж за нашими даними кримські болгари, здебільшого (не дуже великий відсоток — 54,9) прямоносі, в той же час мають, порівнюючи, чималий ухил в бік увігнутости носа, також почасти й у бік його вигнутости, але, як уже зазначалося, так те, як і друге зустрічається в формах незначного розвитку відповідних профілів носа.

Висота країв губ. Індивідуальні висоти країв губ мають досить велике хитання, від 6 мм. до 22 мм., що становить 72,7% максимуму. Пересічна висота країв губ є $12,8 \pm 0,27$. Пересічне квадратичне відхилення $3,42 \pm 0,19$, а коефіцієнт варіації $26,62 \pm 1,58$. (табл. 25)

Ширина рота. Індивідуальні хитання ширини рота теж, порівнюючи, значні — від 44 мм. до 65 мм. (32,3% максимуму). Пересічна ширина рота $52,6 \pm 0,34$; квадратичне відхилення $4,30 \pm 0,24$ та коефіцієнт варіації $8,23 \pm 0,46$. (табл. 26).

Губи.

Таблиця 25.

Висота країв губ Haut. des rebords des levres.		
мм.	суб.	%
6,0—7,9	6	3,7
8,0—9,9	28	17,3
10,0—11,9	26	16,1
12,0—13,9	37	22,8
14,0—15,9	26	16,1
16,0—17,9	25	15,4
18,0—19,9	10	6,2
20,0—21,9	2	1,2
22,0—22,9	2	1,2
	162	100,0

N . . . 162   M . . . $12,8 \pm 0,27$
 min . . . 6 мм.   σ . . . . $3,42 \pm 0,19$
 max . . . 22 мм.   V . . . . $26,62 \pm 1,58$

Таблиця 26.

Ширина рота. Largeur de la bouche.		
мм.	суб.	%
44,0—45,9	2	1,2
46,0—47,9	7	4,3
48,0—49,9	14	8,7
50,0—51,9	35	21,6
52,0—53,9	31	19,1
54,0—55,9	29	17,9
56,0—57,9	31	19,1
58,0—59,9	7	4,3
60,0—61,9	4	2,5
62,0—63,9	0	—
64,0—65,9	2	1,2
	162	99,9

N . . . 162   M . . . $52,6 \pm 0,34$
 min . . . 44 мм.   σ . . . . $4,30 \pm 0,24$
 max . . . 65 мм.   V . . . . $8,23 \pm 0,46$

Показник губ. Індивідуальні хитання показника губ при мінімумі 10,91 і максимумі 39,29 великі, це становить 74,8% максимума. За пересічним показником губи середнього розміру, він становить $24,69 \pm 0,53$. Квадратичне відхилення $6,78 \pm 0,37$, коефіцієнт варіації $27,46 \pm 1,62$. (табл. 27).

Таблиця 27.

Показник губ. Ind. buccal.		
	суб.	%
N . . . 162		
min . . . 10,91		
max . . . 39,29		
M . . . $24,69 \pm 0,53$		
σ . . . . $6,78 \pm 0,37$		
V . . . . $27,46 \pm 1,62$		
10,00—11,99	3	1,9
12,00—13,99	5	3,1
14,00—15,99	10	6,2
16,00—17,99	10	6,2
18,00—19,99	21	13,0
20,00—21,99	17	10,5
22,00—23,99	16	9,9
24,00—25,99	16	9,9
26,00—27,99	13	8,0
28,00—29,99	14	8,6
30,00—31,99	13	8,0
32,00—33,99	8	5,0
34,00—35,99	7	4,3
36,00—37,99	5	3,1
38,00—39,99	4	2,3
	162	100,0

Вухо.

Велика вісь вуха. Пересічна величина великої осі вуха у кримських болгарів є $65,4 \pm 0,35$ при індивідуальних хитаннях від 54 мм. до 77 мм., що становить 29,9% максимуму. Квадратичне відхилення $4,48 \pm 0,25$, а коефіцієнт варіації $6,85 \pm 0,38$. (табл. 28).

Таблиця 28.

	Велика вісь вуха. Grand axe de l'oreille		
	мм.	суб.	%
N . . . 162	54,0—55,9	2	1,2
min . . 54 мм.	56,0—57,9	2	1,2
	58,0—59,9	4	2,5
max . . 77 мм.	60,0—61,9	15	9,3
	62,0—63,9	35	21,6
M . . . $65,4 \pm 0,35$	64,0—65,9	27	16,7
	66,0—67,9	24	14,8
σ . . . $4,48 \pm 0,25$	68,0—69,9	25	15,4
	70,0—71,9	9	5,5
V . . . $6,85 \pm 0,38$	72,0—73,9	11	6,8
	74,0—75,9	4	2,5
	76,0—77,9	4	2,5
		162	100,0

Мала вісь вуха. Мала вісь вуха пересічно становить $37,3 \pm 0,23$ при індивідуальних хитаннях від 31 мм. до 45 мм., 31,1% максимуму. Квадратичне відхилення $2,88 \pm 0,16$, а коефіцієнт варіації $7,72 \pm 0,43$. (табл. 29).

Таблиця 29.

	Мала вісь вуха. Petit axe de l'oreille		
	мм.	суб.	%
N . . . 162	31,0—32,9	3	1,9
min . . 31 мм.	33,0—34,9	19	11,7
	35,0—36,9	46	28,4
max . . 45 мм.	37,0—38,9	50	30,9
M . . . $37,3 \pm 0,3$	39,0—40,9	27	16,7
σ . . . $2,88 \pm 0,16$	41,0—42,9	12	7,4
	43,0—44,9	4	2,5
V . . . $7,72 \pm 0,43$	45,0—45,9	1	0,6
		162	100,0

Показник вуха. Розглядаючи показник вуха, констатуємо що індивідуальні його хитання — від 47,22 до 78,72-е великі, 40% максимуму. Пересічний показник вуха $57,07 \pm 0,34$. Квадратичне відхилення $4,58 \pm 0,25$, а коефіцієнт варіації $8,02 \pm 0,45$. В даному випадку болгари кримські, за показником, мають пересічно вухо середніх розмірів. (табл. 30).

Таблиця 30.

		Показник вуха Ind de l'oreille	
		суб.	%
		3	1,8
		9	5,6
N . . .	162	17	10,5
min . . .	47,22	23	14,2
		33	20,4
max . . .	78,72	27	16,7
		24	14,8
M . . .	$57,07 \pm 0,34$	15	9,3
		6	3,7
c . . .	$4,58 \pm 0,25$	1	0,6
		1	0,6
V . . .	$8,02 \pm 0,45$	0	—
		1	0,6
		1	0,6
		0	—
		1	0,6
		1	0,6
		0	—
		1	0,6
		162	100,0

Довжина хрящового вуха.

При індивідуальних хитаннях у межах 44 і 61 мм., що становить порівнюючи великий (27,9) відсоток максимуму, пересічна довжина хрящового вуха наших болгар $51,2 \pm 0,26$ Квадратичне відхилення $3,37 \pm 0,19$ та коефіцієнт варіації $6,58 \pm 0,36$. (табл. 31).

Таблиця 31.

		Довжина хрящового вуха. Long. de l'oreille cartilag.	
		мм.	суб. %
		44,0—44,9	1 1,2
		45,0—45,9	4 2,5
		46,0—46,9	4 2,5
N . . .	162	47,0—47,9	11 6,8
min . . .	44 мм.	48,0—48,9	16 9,9
		49,0—49,9	14 8,6
max . . .	61 мм.	50,0—50,9	23 14,2
		51,0—51,9	16 9,9
M . . .	$51,2 \pm 0,26$	52,0—52,9	14 8,6
		53,0—53,9	17 10,5
c . . .	$3,37 \pm 0,19$	54,0—54,9	10 6,2
		55,0—55,9	12 7,4
V . . .	$6,58 \pm 0,36$	56,0—56,9	9 5,6
		57,0—57,9	5 3,1
		58,0—58,9	2 1,2
		59,0—59,9	1 0,6
		60,0—60,9	1 0,6
		61,0—61,9	1 0,6
		162	100,0

Залишається сказати ще кілька слів про віддалення (відстовбурчення) вуха. Розподіливши наш матеріал на групи:

вухо притиснуте (0) . . .	8 суб.	4,9%
незначне віддалення (1) . . .	115 „	71,0 „
значніше віддалення (2) . . .	39 „	24,1 „
дуже відстовбурчене (3) . . .	0 „	—

маємо здебільшого (71%) в наших болгарів ухо незначно віддалене від черепа, у 24,1% — більш віддалене; притиснуте вухо зустрічається, але рідко (4,9%), а, навпаки, дуже відстовбурченого — зовсім ми не спостерігали. Горбок Дарвіна зустрінуто в 24 суб'єктів (14,8%).

Отвір очей.

Зовнішній промір кутів очей. Пересічний зовнішній промір кутів очей для нашої групи болгарів становить $88,6 \pm 0,23$, індивідуальні хитання в даному випадку не дуже великі: мінімум 81 мм., максимум 98 мм., 17,3% максимуму. Квадратичне відхилення $2,96 \pm 0,16$, а коефіцієнт варіації $3,34 \pm 0,18$ (табл. 32).

Таблиця 32.

Зовнішній промір кутів очей. D. bipalpebral ext.		
мм.	суб.	%
81,0—81,9	1	0,6
82,0—82,9	2	1,2
83,0—83,9	1	0,6
84,0—84,9	12	7,4
85,0—85,9	18	11,1
86,0—86,9	14	8,6
87,0—87,9	9	5,6
88,0—88,9	18	11,1
89,0—89,9	23	14,2
90,0—90,9	27	16,7
91,0—91,9	10	6,2
92,0—92,9	14	8,6
93,0—93,9	2	1,2
94,0—94,9	3	1,9
95,0—95,9	5	3,1
96,0—96,9	1	0,6
97,0—97,9	1	0,6
98,0—98,9	1	0,6
	162	99,9

N . . . 162

min . . . 81 мм.

max . . . 98 мм.

M . . . $88,6 \pm 0,23$

σ . . . $2,96 \pm 0,16$

V . . . $3,34 \pm 0,18$

Внутрішній промір кутів очей. Індивідуальні хитання у внутрішньому промірі кутів очей сягають від 29 мм. до 41 мм., 29,3% максимуму; пересічний промір $33,7 \pm 0,18$. Квадратичне відхилення $2,37 \pm 0,13$, а коефіцієнт варіації $7,03 \pm 0,39$. (табл. 33)

Таблиця 33.

		Внутрішн. промір кутів очей. D. bipalpebral int.		
		мм.	суб.	%
N . . .	162	29,0—29,9	4	2,5
min . . .	29 мм.	30,0—30,9	10	6,2
		31,0—31,9	17	10,5
max . . .	41 мм.	32,0—32,9	20	12,4
		33,0—33,9	24	14,8
M . . .	$33,7 \pm 0,18$	34,0—34,9	34	21,0
		35,0—35,9	19	11,7
		36,0—36,9	13	8,0
σ	$2,37 \pm 0,13$	37,0—37,9	11	6,8
		38,0—38,9	5	3,1
V	$7,03 \pm 0,39$	39,0—39,9	3	1,8
		40,0—40,9	1	0,6
		41,0—41,9	1	0,6
			162	100,0

Отвір очей. Щодо отвору очей, який вираховано арифметично (зовн. промір кутів очей, без внутрішнього проміру, поділено на 2), то пересічно він становить $28,3 \pm 0,97$, при індивідуальних хитаннях від 24 мм. до 30 мм. Квадратичне відхилення (σ) $1,24 \pm 0,69$, а коефіцієнт варіації (V) $4,37 \pm 0,24$. (табл. 34).

Таблиця 34.

		Отвір очей. Long. de l'ouverture palpebral		
		мм.	суб.	%
N . . .	162	24,5—25,4	7	4,3
min . . .	24 мм.	25,5—26,4	17	10,5
max . . .	30 мм.	26,5—27,4	46	28,4
M . . .	$28,3 \pm 0,10$	27,5—28,4	56	34,6
σ . . .	$1,24 \pm 0,69$	28,5—29,4	27	16,7
V	$4,37 \pm 0,24$	29,5—30,5	9	5,5
			162	100,0

Тут же треба відзначити, що за нашими матеріалами монгольської повіки ми не зустріли зовсім у 92, 6% кримських болгарів себто майже ні в кого, і тільки у 12 суб'єктів (7,4%) зустрінуто було, власне, сліди монгольської повіки, тут вона так мало розвинена, що ми в індивідуальних таблицях відзначили її цифрою (1).

Долішня щелепа.

Висота долішньої щелепи. Пересічна висота долішньої щелепи у наших болгарів $51,8 \pm 0,25$, при індивідуальних хитаннях від 44 мм. до 60 мм. (16% максимуму). Квадратичне відхилення $3,17 \pm 0,12$, а коефіцієнт варіації $6,12 \pm 0,34$ (табл. 35).

Таблиця 35.

		Висота дол. щелепи Haut. mandib. buccomenton		
		мм.	суб.	%
		44,0—44,9	1	0,6
		45,0—45,9	0	—
		46,0—46,9	3	1,8
N . . .	162	47,0—47,9	5	3,1
		48,0—48,9	16	9,9
min . . .	44 мм.	49,0—49,9	16	9,9
		50,0—50,9	17	10,5
max . . .	60 мм.	51,0—51,9	24	14,8
		52,0—52,9	20	12,4
M . . .	$51,8 \pm 0,25$	53,0—53,9	13	8,0
		54,0—54,9	15	9,3
σ	$3,17 \pm 0,12$	55,0—55,9	7	4,3
		56,0—56,9	9	5,6
V	$6,12 \pm 0,34$	57,0—57,9	7	4,3
		58,0—58,9	2	1,2
		59,0—59,9	4	2,5
		60,0—60,9	3	1,8
			162	100,0

Промір долішньої щелепи. Індивідуальні хитання в промірі долішньої щелепи у кримських болгарів значні, від 96 мм. до 130 мм., що в даному разі становить 26,2% максимуму. Пересічний промір долішньої щелепи $112,6 \pm 0,54$. Квадратичне ж відхилення $6,84 \pm 0,32$, а коефіцієнт варіації $6,07 \pm 0,34$ (табл. 36).

Таблиця 36.

		Промір долішн. щелепи. D. bigoniaque		
		мм.	суб.	%
		96,0—97,9	1	0,6
		98,0—99,9	2	1,2
		100,0—101,9	3	1,8
		102,0—103,9	9	5,6
		104,0—105,9	12	7,4
		106,0—107,9	16	9,9
		108,0—109,9	12	7,4
		110,0—111,9	14	8,6
		112,0—113,9	21	13,0
		114,0—115,9	19	11,7
		116,0—117,9	15	9,3
		118,0—119,9	12	7,4
		120,0—121,9	11	6,8
		122,0—123,9	5	3,1
		124,0—125,9	4	2,5
		126,0—127,9	2	1,2
		128,0—129,9	3	1,8
		130,0—131,9	1	0,6
			162	99,9

Переглянувши вище окремі антропологічні ознаки дослідженої від нас групи кримських болгарів, спробуємо зробити загальну антропологічну її характеристику.

Вище ми зазначали, що дана група болгарів належить, очевидно, до тої частини пересельців болгарських, що десь близько 1801 року, виселившись із східної Болгарії, власне, із східної Румелії, переважно Сливенської округи, осіла в Старому Криму та Кишлаві Кримської Республіки. Треба сподіватися, що ці перші болгарські пересельці до Криму здебільшого дійсно походили з одної місцевості в Болгарії, що не раз нам стверджували самі болгарі кримські під час нашого в них перебування; докладніше про це довідатися нам не пощастило ані з літературних, ані з архівних джерел. Отже, з цього осередка в Криму (г. ч., с. Кишлав) і походять ті болгарі, що їх ми оце дослідили; ці „кишлавці“, розмножуючись, врешті й утворили більшу частину сучасних болгарських колоній у Криму. Щодо інших колоній у Криму, то їх утворила не ця група болгарських пересельців, а ті, що прийшли сюди пізніше з півдня України, куди потрапили через Румунію та Басарабію; останні здебільшого походять вже з інших місцевостей Болгарії, ніж кишлавські, про що ми вже на своєму місці згадували.

Таким чином, досліджена від нас група кримських болгарів являється, очевидно, одноманітною щодо місця походження в Болгарії групою. Це має велике значіння для певної антропологічної характеристики тому що, як відомо, склад людности в Болгарії є надзвичайно різноманітний з антропологічного погляду і не тільки в загальній масі, але й по окремих територіальних районах цієї країни.

Уклад тіла здебільшого середній, але одночасно помічається більший ухил у бік міцного (3), ніж у бік слабкого укладу (1). Колір волосся в значній більшості темний, не дуже часто зустрічаються русяві (16,1%) різних відтінків; білявих ми знайшли лише одного суб'єкта. Колір очей здебільшого теж темний, але поширений він не так часто, як темне волосся; мішаних та ясних очей більше (24,7 і 3,7%), ніж відповідного кольору волосся. Щодо типів пігментації, то яскраво в кримських болгарів виступав темний тип (волосся й очі) — 70,4%, ясного типу лише один суб'єкт, решта мішаного. Зріст досить різноманітний; пересічно наші болгарі належать до вищесередніх на зріст ($1689 \pm 4,17$), наближаються до високих, і взагалі високорослі елементи в них виявлені яскраво (43,8%), як складова частина сучасного антропологічного типу кримських болгарів; поруч з цим чимало (22,9%) в них є й елементів низькорослих. Зазначені високорослі елементи переважно належать до темного типу пігментації. Кримські болгарі здебільшого середньоногі (мезатискели) з більшим, хоч і незначним, ухилом до довгоногих, ніж до коротконогих. За пересічним показником голови ($78,67 \pm 0,25$) вони середньоголові, мезатикефали. Яскраво виявилася серед болгарів різноманітність цієї ознаки: значної переваги якоїсь категорії кефалії в них не виявлено, наприклад, найчастіше, лише 32,1%, зустрічаються судоліхокефали, серед інших є всі категорії кефалії — від крайніх доліхокефалів (71,78) до брахікефалів (85,63), при чому ступінь поширеності їх майже однакова; тільки короткоголових найменше, лише 8,6%. Взагалі дана група болгарів, за цією ознакою надзви-

чайно мішана, зберігає в собі помітніші елементи довгоголовости, ніж елементи короткоголовости. Співвідношення кефалії і пігментації не дає чогось виразного, матеріал надзвичайно різноманітний, в різні способи ці дві ознаки змішані. Висота черепа невелика: в значній більшості (84,6%) кримські болгари низькоголові, хамекефали. Здебільшого вони (69,7%) широкочолі, мегаземи, чимало й (26,5%) мезоземів. Промір вилиць та висування їх здебільшого середні; значний розвиток вилиць зустрічається рідко. За показником обличчя гони різноманітні, здебільшого (40,8%) лептопроводи, чимало є й мезопроевнів і, навіть (22,3%) хамепроєвнів, широковидих. Щодо властивого лиця, то воно за пересічними даними округле, висота його більша за ширину лише на 0,4мм. Ніс здебільшого (54,9%) прямий, чимало (30,9%) в суб'єктів з носами увігнутими, є й вигнуті (14,2%); виставання носа здебільшого середнє й незначне; за показником носа наші болгари мезорини з помітним ухилом до лепторинів, вузьконосих; широконосих зустрінуто лише 12,4%. Губи й вухо середніх розмірів; вухо віддалено від черепа здебільшого незначно (1 і 2). значного віддалення вуха зовсім не зустрінуто. Серед досліджених від нас болгарів монгольських повік майже не зустрінуто, лише у 12 суб'єктів (7,4%) ці повіки знайдено в дуже мало розвиненому вигляді; як ми гадаємо, залишилися тут лише сліди цих монгольських повік.

Як вище вже зазначалося, в наступній нашій роботі ми сподіваємося розглянути антропологічні ознаки другої групи пересельців болгарів, з Мелітопольщини, і тоді ж зупинитися на глибшій аналізі антропологічних ознак так болгарських пересельців нашого Союзу, як і болгарів взагалі, бо з антропологічного погляду вони викликають до себе великий інтерес дослідників антропологів.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА, ЩО НИМИ КОРИСТУВАВСЯ АВТОР.

1. Иширков, А. Болгария. Одесса 1911.
2. Нидерле, Л. Обзорение современного славянства (Изд. Отд. Рос. Яз. и Слов. Акад. Наук. Энциклопедия славянской филологии, вып. 2) СПб. 1909.
3. Державин, Н. Болгарские колонии Новороссийского Края, Херсонская и Таврическая Губ. (Изд. Тавр. Уч. Арх. Ком. № 41). Симферополь 1908.
4. Занетов, Г. Болгарскитъ колонии в Руссия. (Периодическое списание на българското книжовно дружество в Сръдецъ, кн. XXXVII-XXXIX. Сръдецъ. 1891,92.
5. „Болгаре“— („Большая энциклопедия“. Изд. „Просвещения“).
6. Матвеев, П. „Болгария“ (Энцикл. Слов. Брокгауза-Ефрона).
7. Орманов, И. „Болгария“ (Большая Советская Энциклопедия).
8. Островских, П. „Болгары“ (Большая Советская Энциклопедия).
9. Ярхо, А. И. „О некоторых морфологических свойствах человеческой кости („Рус. Антр. Журн.“, т. XV, вып. 1-2). Москва, 1926.
10. Бунак, В. В. „Методика антропометрических исследований“. 2-е изд. Москва, 1927.
11. Поморский. „Вариационная статистика. Часть I, Ленинград, 1919.

Etude anthropologique sur les bulgares de la Crimée.

Par Anatol Nosov. Kyjiv.

Dans le présent article l'auteur communique les résultats des mensurations anthropologiques sur les individus de la race bulgare de la Crimée en 1928. On été soumit à la mensuration 162 (♂) individus originaires de la Crimée, 2 (♂) de la Bulgarie et 12 (♀) natives de la Crimée. On a décrit seulement le premier groupe (162 individus); en ce qui concerne les autres données ils ont été inclus dans le tableau générale des mensurations individuelles. Les mensurations ont été faites au village Bolgaršžina — 12 ind., Kišlav — 49, Koktebel — 17, Koburčak — 52, Marfovka — 2. Les individus étudiés se repartissent d'après l'âge d'une façon suivante: (21 — 30 ans) — 35,2%; (31 — 40) — 29,0%; (41 — 50) — 26,5%; (51 et d'avantage) — 9,3%.

Le groupe actuel des bulgares dérive du groupe, qui en 1801 a émigré en Crimée, venant de la Bulgarie orientale (la Rumélie oriental), principalement le district Slivensky). La caractéristique anthropologique du groupe des bulgares de la Crimée est la suivante: la constution du corps est plutôt forte que faible, la couleur des cheveux dans la majorité des cas est brune; la teinte châtaine — 16,1% et la teinte blonde a été rencontrée seulement chez un seul individu. La couleur des yeux en majorité des cas est foncé — 71,6%; la couleur mélangée — 24,7%, la couleur claire — 3,7%. Le type de la pigmentation des yeux et des cheveux en majorité des cas est foncé — 70,4%, de teinte mélangée — 20%, de teinte claire — 0,6%. Les dimensions de la taille sont très variées; la taille moyenne $1689 \pm 4,17$ (au dessus de la moyenne). Les individus de la petite taille 6,0%; au dessous de la moyenne — 17,9%; au dessus de la moyenne 33,3%. Ceux de grande taille — 43,8%. Les individus de grande taille caractérisent les bulgares. Ils appartiennent généralement au type foncé de la pigmentation. Les bulgares de la Crimée en majeure partie sont mesatiskélie; hyperbrachyskélie — 19%; brachyskélie — 8,1%; sous-brachyskélie — 19,3%; mésatiskélie — 29,8%; sous-macroskélie — 27,3%; macroskélie — 9,9% et hypermacroskélie — 3,7%.

L'indice céphalique moyenne des bulgares de la Crimée — $178,67 \pm 0,25$. Dolichocéphales — 18,5%; sous dolichocéphales — 32,1%; mésaticéphales — 21,6%; sous-brachycéphales — 19,1% et brachycéphales — 8,6%. L'élément dolichocéphale est donc prédominant. Les bulgares de la Crimée en majorité des cas sont de chamaecéphales — 81,6%, mégasèmes — 69,7%; néanmoins on y rencontre mésosèmes — 26,5%. Le diamètre bizygomatique et les saillies des pommettes sont

moyennes. L'indice du visage est varié: leptoprosopes — 40,8%; mésoprosopes — 36,9% et chamaeprosopes — 22,3%; l'indice moyen facial — $100,43 \pm 0,35$.

Le nez en majorité des cas est droit — 54,9%, concave — 30,9%, convexe — 14,2%, la proéminence du nez est peu considérable: leptorhiniens — 40,8%, mésorhiniens — 51,2% et platyrhiniens — 12,4%. Les lèvres et les oreilles de dimension moyenne. Les yeux bridés sont rencontrés à quantité peu considérable — 7,4%. Le tubercule de Darwin est rencontré seulement chez 14,8%.

L'auteur représente ici en résumé les résultats de ses investigations sur la race des bulgares de la Crimée. Et dans le travail, qui viendra plus tard il se propose d'étudier plus en détails le matériel anthropologique, concernant les bulgares, qui vivent actuellement dans le district de Melitopil' de U. R. S. S.

ТАБЛИЦІ

антропометричних вимірів кримських болгар (♂ 162 і 12 ♀) р. 1928.

№№	Район, село Прізвище, і'мя ¹⁾	Вік	Уклад	Колір волосся	Колір очей	Зріст	Висота грудн. глубини	Висота вухн. отвору	Висота плечев. ви- ростка лопатки	Висота локтевого суглобу
		Age	Constitution	Couleur des cheveux	Couleur des yeux					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	♂ Карасубазарський район. с. Кобурчак,									
1	Радов, Павел	48	2	т	т	1540	1225	1409	1216	932
2	Бостанджиев, Иван	23	2	т	т	1624	1320	1499	1312	1010
3	Янков, Кирил	24	2	т	т	1649	1341	1515	1323	1006
4	Добрєв, Савва	23	2	т	т	1735	1402	1612	1406	1090
5	Бостанжиев, Кирил	32	2	т	т	1682	1339	1554	1361	1051
6	Попов, Константин	51	2	т	т	1694	1361	1561	1374	1056
7	Бедилев, Константин	50	3	т	т	1758	1417	1620	1436	1115
8	Тупович, Дем'ян	41	2	р	м	1627	1285	1496	1304	998
9	Шеретов, Савва	42	2	т	т	1630	1301	1486	1294	1000
10	Урумбегликов, Иван	24	2	т	т	1756	1415	1617	1454	1127
11	Шиншанов, Василий	44	2	р	т	1670	1330	1533	1361	1060
12	Кумунжиев, Феодор	53	2	т	т	1682	1359	1564	1411	1084
13	Мавродиєв, Петр	30	2	т	т	1733	1406	1607	1401	1094
14	Тричев, Феодор	30	3	р	я	1682	1349	1548	1357	1067
15	Разложков, Иван	29	2	т	м	1693	1364	1554	1370	1045
16	Попов, Иван	50	3	т	т	1685	1364	1557	1357	1044
17	Разложков, Василий	51	2	р	м	1762	1430	1632	1437	1090
18	Радов, Иван	39	2	т	т	1725	1398	1593	1432	1115
19	Попов, Георгий	41	2	т	т	1664	1328	1523	1336	1034
20	Разложков, Гордей	48	2	т	м	1664	1328	1532	1346	1034
21	Разложков, Димитрий	34	2	т	м	1695	1362	1569	1395	1075
22	Бедилев, Василий	33	2	р	м	1700	1359	1577	1370	1057
23	Шеврюкук, Феодор	50	3	т	т	1721	1381	1600	1395	1095
24	Загорков, Степан	22	3	т	т	1705	1386	1582	1410	1093
25	Пиронка, Георгий	29	2	р	м	1771	1418	1629	1443	1122
26	Янков Феодор	37	2	т	т	1656	1334	1527	1355	1042
27	Делиженев, Алексей	27	2	т	м	1675	1321	1542	1325	1033
28	Чендев, Николай	35	2	т	т	1705	1350	1575	1377	1067
29	Чебишев, Иван	43	2	т	т	1643	1310	1517	1327	1025
30	Тричев, Иван	34	2	т	т	1715	1365	1566	1368	1024
31	Шеретов, Дем'ян	30	2	т	т	1752	1425	1610	1445	1109
32	Разложков, Константин	21	3	т	т	1795	1458	1665	1449	1115
33	Албантов, Иван	53	3	т	т	1679	1350	1553	1380	1066
34	Разложков, Петр	39	1	т	м	1648	1324	1525	1339	1028
35	Вербов, Степан	36	2	р	т	1642	1315	1518	1330	1034
36	Попов, Димитрий	54	2	т	т	1703	1383	1575	1397	1076
37	Разложков, Иван	34	1	т	т	1745	1402	1625	1400	1106
38	Шеретов, Георгий	30	2	р	я	1705	1380	1582	1395	1065
39	Каражов, Алексей	28	2	т	т	1641	1304	1506	1338	1038
40	Загорков, Алексей	35	1	т	т	1702	1383	1581	1384	1076
41	Тупович, Василий	55	3	т	т	1580	1272	1454	1277	972
42	Деребеев, Георгий	22	3	т	т	1660	1312	1520	1311	1022
43	Деребеев, Пантелей	49	3	т	т	1715	1366	1585	1386	1075
44	Разложков, Кирил	54	2	т	т	1615	1276	1469	1283	977
45	Тричев, Константин	46	3	т	м	1631	1315	1505	1335	1035
46	Бостанжиев, Петр	33	2	т	т	1683	1357	1549	1365	1058
47	Попов, Марк	49	3	т	т	1760	1405	1607	1400	1092
48	Попов, Иван	37	2	т	т	1631	1319	1494	1328	1025
49	Шеретов, Феодор	23	2	т	т	1683	1330	1550	1335	1025
50	Попов, Николай	40	1-2	т	т	1603	1281	1473	1291	972

¹⁾ Подається в транскрипції російської мови, як вживають самі болгарини.

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Висота серва. пальця H. du l'extr. de médus	Висота коліна H. du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст навсидя Taille assis	Довж. дол. кінцівки Extrémités infér	Скелія Skélie	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжний D. antéropostérieur	Промір поперековий D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. = 100	Промір вимідь D. bizygomatique	Висування вимідь Saillie des pommettes	Промір долівньо- щелепий D. bigoniaque	Висота черепна Hauteur du crâne
564	395	42	791	749	94,69	76,80	194	149	102	67,79	142	3	114	131
644	433	46	871	753	86,45	73,53	204	150	103	68,67	141	2	113	125
588	445	55	910	739	81,21	77,95	195	152	103	67,76	137	2	110	134
638	445	60	954	781	81,87	75,50	200	151	109	71,52	143	2	117	123
625	434	51	923	759	82,23	84,53	181	153	110	71,90	140	2	105	128
658	458	60	930	764	82,15	75,51	196	148	105	70,27	150	2-3	121	133
666	475	68	918	840	91,50	47,32	194	150	108	72,00	139	2	115	138
621	405	52	916	711	77,62	79,58	191	152	106	69,74	144	2	110	131
614	417	60	910	720	79,12	77,66	197	153	100	65,36	140	1	116	144
692	475	60	966	790	81,78	78,24	193	151	103	68,21	143	2	122	139
660	432	60	945	725	76,72	77,37	190	147	110	74,83	143	2	121	137
683	443	60	915	767	83,83	78,61	187	147	110	68,03	136	1	120	118
680	464	65	928	805	86,75	76,59	188	144	103	71,53	134	2	113	126
639	457	62	942	740	78,56	83,08	195	162	111	68,32	142	2	113	134
618	456	50	922	771	83,62	78,75	193	152	116	76,32	149	2	120	139
635	434	50	921	764	82,95	83,68	190	159	108	67,92	149	2	113	128
646	470	63	983	779	79,15	78,19	188	147	108	73,47	140	1-2	113	130
694	467	59	921	804	87,30	74,11	197	146	102	69,86	139	1	116	132
622	422	51	951	713	74,97	74,36	195	145	111	76,55	140	2	114	141
632	435	63	940	724	77,02	77,32	194	150	111	74,00	143	1	107	132
650	474	61	934	761	81,48	73,76	202	149	106	71,14	138	1-2	121	126
632	454	62	945	755	79,89	72,59	197	143	100	69,93	131	1	104	123
654	466	67	940	781	81,08	77,42	186	144	100	69,44	140	2	114	121
647	458	62	935	770	82,35	75,63	197	149	105	70,47	134	2	105	123
699	474	65	963	808	86,32	74,50	200	149	106	71,14	140	1	116	142
628	442	55	857	799	93,23	75,91	191	145	101	66,67	139	2	110	129
602	441	57	960	715	74,48	81,87	182	149	101	67,79	134	1	107	133
637	435	49	932	773	82,94	74,26	202	150	111	74,00	146	3	116	130
630	432	52	892	751	84,19	75,79	190	144	96	66,67	137	2	107	126
589	451	64	900	815	90,56	73,37	199	146	108	73,37	144	2-3	128	149
687	466	67	926	826	89,20	78,01	191	149	105	70,47	136	1	106	142
651	466	70	939	856	91,17	77,72	202	157	113	71,97	149	2-3	117	130
655	442	57	903	776	85,94	75,86	203	154	109	70,78	146	2	119	126
627	450	48	862	786	91,18	77,83	194	151	104	68,87	141	1	110	123
610	472	60	845	797	84,32	72,82	195	142	106	74,65	136	2	115	124
656	461	60	890	813	91,35	80,64	186	150	104	69,33	143	2-3	123	128
656	460	52	913	832	91,13	82,16	185	152	102	67,10	135	2	105	120
669	458	58	900	805	89,44	77,78	189	147	106	72,11	137	1	105	123
645	432	62	910	731	80,32	75,86	203	154	104	67,53	137	2	117	135
650	464	62	886	816	92,10	82,54	189	156	98	62,82	136	1	109	121
575	432	42	814	766	94,10	76,76	202	155	111	71,61	147	2	113	126
619	431	45	882	778	88,21	78,00	200	156	111	71,15	144	2	107	140
640	452	57	906	809	89,29	74,36	195	145	106	73,10	147	2	122	130
568	463	48	863	752	87,14	78,49	186	146	107	73,29	142	2	120	146
630	448	52	860	771	89,65	78,84	189	149	105	70,47	135	1-2	109	126
644	455	55	895	788	88,04	73,79	206	152	111	73,03	148	1	108	134
669	468	69	913	847	92,77	73,89	203	150	112	74,67	144	2	118	153
636	454	50	852	779	91,43	78,28	198	155	107	69,03	143	2	124	137
625	415	46	990	693	70,00	72,96	196	153	107	69,94	145	2	119	133
587	421	46	898	705	78,51	73,60	197	145	101	66,67	137	2	113	130

Показник висотно- подовжній. Ind. vertical	Показник вис.-попер. Ind. transvers.-vertical	Заг. висота обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Вис. лобо-підборіддя H. ophrio-mentoniere	Показник ллця Ind. facial	Вис. носо-підборіддя H. naso-mentoniere	Висота носа H. naso-nasale	Ширина носа Larg. du nez	Показник носа Ind. nasal	Профіль носа Profil du nez	Виставлення носа Proémineince du nez	Висота носо-губна H. nasobuccale	Прогнатизм зубів Prognathisme
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
67,53	87,92	Лис.	—	142	100,00	119	44	37	84,09	—1	1	70	0
61,27	83,33	177	79,66	137	102,92	121	47	35	74,47	—1	1	70	0
68,72	88,16	188	72,87	140	97,86	119	44	37	84,09	0	1	65	0
61,50	81,46	187	76,47	144	99,31	123	54	37	68,52	0	2	73	0
70,72	83,66	188	74,47	145	96,55	125	56	36	64,28	0	2	81	0
67,86	89,86	178	84,27	139	107,91	119	51	40	78,43	0	2	75	0
71,13	92,00	186	74,73	145	95,86	121	52	36	69,23	0	2	73	0
68,59	86,18	175	82,29	138	104,35	117	50	43	86,00	—1	1	67	0
73,60	94,12	Лис.	—	145	96,55	127	52	38	73,08	0	3	78	0
72,02	92,05	177	80,79	142	100,70	128	49	42	85,71	0	2	73	0
72,11	95,14	Лис.	—	135	105,93	119	48	43	89,58	0	1	69	0
63,10	80,27	185	73,51	144	94,44	127	55	33	60,00	0	2—3	79	0
67,02	87,50	188	71,28	138	97,10	121	50	34	68,00	0	2	74	0
68,72	82,72	189	75,13	142	100,00	123	51	41	80,39	0	2	75	0
72,02	91,45	187	75,94	143	99,30	126	51	38	74,51	0	1	77	0
67,37	80,50	186	80,11	138	107,97	122	54	35	64,81	0	1	74	0
69,15	88,44	195	71,79	151	92,05	133	55	38	69,09	0	2	77	0
67,01	92,96	191	72,77	148	93,92	127	48	37	77,08	0	2	79	0
72,31	97,24	184	76,09	140	100,00	120	55	36	65,45	+1	2	76	0
68,04	88,00	187	76,47	142	100,70	125	53	35	66,04	+1	2	76	0
62,38	84,56	182	75,82	146	94,52	126	50	39	78,00	0	2	70	0
62,44	86,01	182	71,98	141	92,91	122	49	34	69,39	0	2	73	0
65,00	84,03	176	79,55	141	99,29	119	50	38	76,00	+1	2	75	0
62,44	82,55	183	73,22	135	99,95	117	49	36	73,47	—1	2	69	0
71,00	95,30	188	74,47	146	95,89	127	53	38	71,70	—1	3	75	0
67,53	88,97	173	76,30	129	102,32	112	47	41	87,23	—1	1	67	0
73,08	89,26	188	71,28	141	95,04	125	51	32	62,74	+1	2	75	0
64,36	86,67	200	73,00	151	96,69	135	59	34	57,63	+1	2	82	0
66,32	87,50	191	71,72	148	92,57	130	52	37	71,15	0	2	78	0
74,87	102,05	190	75,79	149	96,64	125	52	40	76,92	0	2	77	0
74,34	95,30	166	81,93	132	103,03	110	47	40	85,11	—1	1	65	0
64,36	82,80	184	81,52	139	107,19	122	49	38	77,55	—1	2	75	0
62,07	84,42	187	78,07	142	102,82	125	56	40	71,40	—1	2	74	0
63,40	81,46	178	79,21	141	100,00	120	50	37	74,00	—1	1	73	0
63,59	87,32	176	77,27	138	98,55	118	46	39	86,67	—1	1	68	0
68,82	86,90	185	77,30	139	102,88	121	51	35	68,63	—1	2	75	0
65,41	78,95	Лис.	—	148	91,22	128	53	35	66,04	—1	1	78	0
65,08	83,67	172	80,23	138	99,28	116	48	34	70,83	—1	1	68	0
66,50	87,66	181	75,69	137	100,00	117	45	37	82,22	0	1	63	0
64,55	77,51	190	71,58	140	97,10	118	51	32	62,74	0	1	71	0
62,38	81,29	173	84,92	137	107,30	115	46	44	95,65	—1	1	66	0
70,00	89,74	183	78,69	142	101,41	123	47	39	82,98	—1	1	71	0
66,67	89,66	174	84,48	136	108,09	120	46	43	93,48	—1	1	69	0
78,49	100,00	185	76,76	146	97,25	129	54	36	66,67	—1	2	81	0
66,67	84,56	187	72,19	150	90,00	135	53	35	66,04	+1	2	77	0
66,50	85,16	196	75,51	148	100,00	131	59	39	66,10	—1	2	82	0
75,37	100,20	175	82,29	139	103,60	123	51	37	72,55	—1	2	74	0
69,19	88,39	176	81,25	138	103,62	117	47	36	76,59	—1	1	71	0
67,86	86,93	197	73,60	143	101,40	125	50	39	78,00	—1	2	75	0
65,91	89,66	192	71,35	152	90,13	133	51	35	68,63	0	2	76	0

Вн. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de L'ouverture palpebrale	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Вис. доліпн. щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tubercul de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
36	88	26,0	0	16	53	30,19	56	56	44	36	64,28	1	1
34	89	27,5	0-1	13	49	26,53	55	60	48	32	53,33	1	0
35	89	27,0	0	12	47	25,53	51	58	47	34	58,62	1	0
35	90	27,5	1	15	49	30,61	57	67	52	35	52,24	1	0
32	89	28,5	0	15	50	30,00	51	61	49	36	59,01	2	1
34	90	28,0	0-1	8	52	15,38	51	70	55	37	52,86	1	0
33	85	21,0	0	14	56	25,00	55	68	54	42	61,76	1	0
34	90	28,0	0	8	57	14,04	50	65	49	35	53,85	1	0
33	89	28,0	0	13	51	25,49	55	68	49	34	50,00	1	0
35	89	27,0	0	22	60	36,66	60	63	50	34	53,97	1	1
38	94	28,0	0-1	12	58	20,69	48	64	49	32	50,00	1	0
32	85	26,5	0	14	52	26,92	53	67	48	37	55,22	1	0
31	87	28,0	0-1	17	50	34,00	54	62	47	35	56,45	1	0
38	95	28,5	0	16	54	29,63	50	62	46	38	61,29	1	0
36	92	28,0	0	13	54	24,07	52	64	51	39	60,94	1	0
36	90	27,0	0	11	51	21,57	50	63	49	39	61,90	2	0
33	87	27,0	0	8	57	14,04	56	74	56	38	51,35	2	0
32	90	28,0	0	11	54	20,37	52	69	56	37	53,62	0-1	0
34	89	27,5	0	15	50	30,00	53	69	54	38	55,07	1	0
34	88	27,0	0	10	53	18,87	52	73	54	37	50,68	2	0
32	86	27,0	0	11	57	19,30	56	66	49	36	54,54	1	0
29	82	26,5	0-1	10	49	20,41	52	65	48	35	53,85	1	1
33	84	25,5	0	9	50	18,00	50	77	57	43	55,85	1	1
31	86	27,5	0-1	11	52	21,15	51	61	50	38	62,29	1	0
37	95	28,0	0	14	57	25,56	58	66	52	37	56,06	1	0
33	88	27,5	1	10	51	19,61	50	60	45	33	55,00	1	0
30	85	27,5	1	17	45	37,78	51	66	50	39	59,09	1	0
36	91	27,5	0-1	10	56	17,86	58	70	54	37	52,86	1	0
29	82	26,5	0-1	9	48	18,75	57	62	46	36	58,06	1	0
34	89	27,5	0	14	51	27,47	57	74	58	41	55,40	1	0
30	86	28,0	0-1	12	53	22,64	50	65	53	37	56,92	2	0
36	96	30,0	0-1	20	52	38,40	51	66	49	39	59,09	1	0
35	89	27,0	0	10	59	16,90	51	69	50	34	49,27	1	0
33	88	27,5	0	9	51	17,65	51	62	51	37	59,67	1	0
36	89	26,5	0	17	57	29,82	52	65	50	36	55,38	0-1	0
32	85	26,5	0-1	11	50	22,00	49	68	53	35	51,47	1	0
30	88	29,0	0	9	50	18,00	51	68	53	39	57,35	1	0
31	86	27,5	0	13	47	27,66	54	63	50	37	58,73	1	1
32	83	25,5	0-1	11	47	23,40	52	66	50	38	57,57	2	1
31	85	27,0	0	16	52	30,77	51	59	48	35	59,32	2	0
33	86	26,5	0	8	57	14,04	52	68	48	36	52,94	1	0
31	90	29,5	1	15	53	28,30	56	68	54	35	51,47	1	0
32	89	28,5	0	16	56	28,57	52	73	55	38	52,05	1	0
34	84	25,0	0	12	50	24,00	51	60	48	38	63,33	1	0
36	89	26,5	0-1	11	55	20,00	59	62	48	39	62,90	2	1
36	92	28,0	0	13	57	22,81	55	68	56	40	58,82	1	0
34	91	28,5	0-1	12	52	23,08	51	76	56	37	48,68	2	0
31	85	27,0	0	13	51	25,49	51	65	46	35	53,84	1-2	0
34	92	29,0	0	16	53	30,19	53	65	51	36	55,38	1	0
31	88	28,5	0	12	57	21,05	60	65	50	36	55,39	1	0

№№	Район, село	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота грудн. в-глибини Fourchette sternale	Висота вушн. отвору H. du trou auditif	Висота плечев. в-ростка лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. du coude
	Прізвище, імя									
51	Попов, Андрей	24	2	т	т	1671	1325	1544	1334	1046
52	Урумбегликов, Яков	40	2	т	т	1709	1368	1576	1372	1047
Керченський р.										
с. Марфовка.										
53	Перонков, Александр	54	2—3	р	м	1800	1447	1645	1460	1125
54	Тричев, Василий	55	3	т	м	1710	1386	1591	1383	1065
Теодосійський р.										
с. Болгарщина.										
55	Луудов, Степан	50	2	т	м	1646	1338	1527	1325	1010
56	Станков, Афанасий	53	3	т	т	1658	1336	1518	1338	1026
57	Каров, Демьян	38	2	т	м	1669	1321	1546	1360	1036
58	Пеев, Константин	50	2	т	м	1691	1364	1565	1374	1056
59	Угарчев, Петр	48	2	т	т	1700	1371	1579	1362	1048
60	Каров, Иван	28	2	т	т	1686	1351	1568	1367	1057
61	Пеев, Андрей	25	1	т	т	1660	1312	1526	1310	1004
62	Богданов, Лефтерий	28	2	т	т	1677	1340	1551	1377	1046
63	Спасов, Михаил	38	2	р	м	1679	1360	1540	1364	1045
64	Бочев, Николай	42	1	т	т	1670	1294	1569	1300	1006
65	Михайлов, Степан	42	2	т	т	1753	1402	1631	1395	1078
66	Станков, Яков	21	2	т	м	1750	1412	1628	1425	1079
67	Паличев, Иван	23	2—3	р	м	1675	1338	1546	1342	1035
68	Драганов, Димитрий	24	2	т	т	1700	1374	1573	1377	1058
69	Бурлаков, Степан	50	2	т	м	1736	1398	1622	1436	1109
70	Каров, Василий	38	2	т	т	1732	1387	1603	1385	1057
71	Паличев, Димитрий	26	2	т	т	1774	1440	1664	1456	1105
72	Мавродиев, Василий	35	2	т	т	1703	1377	1592	1393	1089
73	Мутовчиев, Иван	30	1	р	м	1595	1276	1460	1280	967
74	Мавродиев, Петр	26	2	т	т	1635	1320	1526	1365	1050
75	Терновский, Василий	28	1	р	м	1671	1356	1550	1372	1086
76	Мандражиев, Иван	32	3	т	т	1660	1342	1537	1370	1065
77	Каров, Петр	23	1	т	т	1753	1408	1631	1435	1100
78	Чубаров, Савелий	36	2—3	т	т	1720	1389	1593	1407	1085
79	Партилов, Демьян	24	1	т	т	1610	1289	1479	1290	1001
80	Секов, Николай	31	2	т	т	1560	1245	1433	1252	956
81	Арнаутов, Николай	35	2	т	т	1723	1404	1596	1386	1055
82	Арнаутов, Константин	55	2—3	т	т	1746	1412	1619	1439	1126
83	Арнаутов, Роман	26	2	т	т	1765	1427	1630	1420	1078
84	Ургорчев, Иван	30	3	р	я	1720	1380	1587	1402	1075
85	Чубаров, Илья	30	3	т	т	1784	1442	1657	1455	1124
86	Стамов, Иван	45	1	т	т	1689	1380	1572	1375	1075
87	Духанов, Кирил	47	2—3	р	м	1695	1373	1574	1391	1075
88	Арнаутов, Иван	35	2	т	т	1608	1293	1490	1325	1024
89	Нешив, Афаназий	24	2	т	т	1658	1331	1530	1335	990
90	Тернавский, Константин	22	3	т	т	1739	1419	1623	1440	1096
91	Куваников, Константин	39	2	т	т	1740	1401	1606	1378	1123
92	Мандражиев, Василий	26	1	р	м	1622	1316	1498	1336	1030
93	Драганов, Роман	44	2	т	т	1730	1384	1601	1380	1046
94	Арнаутов, Демьян	21	2	т	м	1750	1435	1620	1441	1105
95	Москотав, Феодор	24	2	р	м	1695	1366	1580	1370	1060
96	Кустодинчев, Андрей	28	1	т	т	1684	1337	1557	1391	1054

Висота серед. пальця H. du l'extr. de médius	Висота коліна H. du genou	Висота шкідотки H. de la malléde	Зріст навсидя Taille assis	Довж. дол. кінцівки Extrémités infer	Скелія Skélie	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжний D. antéropostérieur	Промір попереочий D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. = 100	Промір вилідь D. bizygomatique	Висування вилідь Saillie des pommettes	Промір долішньо-щелепний D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
625	442	41	935	736	78,72	81,12	196	159	108	67,92	145	2	121	127
607	465	61	894	815	91,16	74,87	191	143	107	74,83	141	2	121	133
676	449	72	935	865	92,51	76,29	194	148	108	72,97	144	2	119	155
631	457	63	909	801	88,12	77,16	197	152	105	69,54	149	2-3	114	119
595	454	43	872	774	88,76	73,43	192	141	101	71,63	140	1	117	119
615	452	43	847	811	95,75	77,20	193	149	105	70,47	140	1-2	113	140
622	430	50	878	791	90,09	83,33	180	150	106	70,67	144	2	115	123
630	452	50	892	799	89,57	82,35	187	154	105	68,18	142	2	114	126
630	455	62	880	820	93,18	77,95	195	152	105	69,08	144	2	130	121
639	430	60	890	796	88,44	81,05	190	154	107	69,48	137	1	114	118
588	430	52	903	757	83,83	76,04	192	146	98	67,12	131	1	99	134
650	437	48	930	747	80,32	80,51	195	157	112	71,34	142	1	113	126
630	445	65	850	829	97,53	80,00	195	156	111	71,15	143	2	122	139
610	423	49	830	840	101,20	83,61	183	153	105	68,62	139	1-2	109	101
660	466	67	910	843	92,64	76,65	197	151	97	64,24	141	1-2	121	122
635	457	60	895	855	95,53	78,92	185	146	99	67,81	132	1	105	122
642	438	53	882	793	89,91	76,73	193	148	105	70,94	141	1-2	113	129
637	447	50	908	792	87,22	77,16	197	152	105	69,54	140	1-2	109	127
665	485	60	880	856	97,27	80,33	183	147	110	74,83	141	1-2	112	114
637	446	50	906	826	91,17	79,68	187	149	104	69,80	145	2	106	129
636	475	58	905	869	96,02	84,46	193	163	115	70,55	150	2	115	110
667	465	50	906	797	87,97	81,72	186	152	101	66,45	137	2	118	111
570	404	40	875	720	82,29	85,63	181	155	107	67,10	136	1	109	135
619	438	50	829	806	97,23	72,86	199	145	105	72,41	137	1-2	106	109
668	446	45	855	816	95,44	76,77	185	140	100	71,43	132	1-2	104	121
635	487	55	878	782	89,07	77,37	190	147	109	74,15	143	2	110	123
655	476	61	918	835	90,96	74,34	191	142	99	69,72	133	1	114	122
644	455	52	925	795	85,95	84,49	187	158	106	67,09	145	2-3	119	127
604	421	48	855	745	87,13	73,44	192	141	99	70,21	125	1	100	131
588	401	40	775	785	101,29	83,52	182	152	101	66,45	138	1	111	127
642	458	49	890	833	93,59	80,10	196	157	109	69,43	141	1-2	117	127
674	473	52	911	835	91,66	77,89	199	155	113	72,90	151	2-3	116	127
643	453	50	914	851	93,11	74,63	197	147	108	73,47	143	2	126	135
635	450	43	921	799	86,75	76,16	193	147	109	74,15	143	1-2	113	133
675	525	60	914	870	95,18	78,57	196	154	112	72,72	150	2	129	127
652	453	45	904	785	86,84	80,21	192	154	101	65,58	140	1	113	117
660	448	58	882	813	92,18	76,80	194	149	101	67,79	141	3	113	121
626	445	65	—	—	—	80,95	189	153	106	69,28	137	1	102	118
565	456	50	808	849	105,07	79,14	187	148	107	72,30	139	1	105	127
662	469	52	906	833	98,59	83,42	181	151	105	69,54	140	2	120	116
644	465	75	920	820	89,13	74,74	190	142	102	71,83	138	1	115	134
609	437	60	820	802	97,80	83,15	178	148	106	71,62	137	1	102	124
636	450	55	908	822	90,53	74,24	198	147	104	67,48	138	2	115	129
655	494	50	876	874	99,77	76,88	199	153	114	74,51	145	2	105	130
630	465	61	850	845	99,41	75,81	186	141	104	73,76	134	1	112	115
627	432	48	902	782	86,70	77,39	199	154	112	72,72	140	1	114	127

Показник висотно- подовжній Ind. vertical	Показник вис.-попер.- Ind. transv.-vertical	Заг. висота обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Вис. лобо-підборіддя H. orbito-mentonière	Показник лобя Ind. facial	Вис. носо-підборіддя H. naso-mentonière	Висота носа H. naso-nous-nasale	Ширина носа Larg. du nez	Показник носа Ind. nasal	Профіль носа Profil du nez	Виставлення носа Proéminence du nez	Висота носогубна H. nasobuccale	Прогнатизм зубів Prognathisme
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
64,80	79,87	184	78,80	142	102,11	126	52	37	71,15	0	2	75	0
69,63	93,01	180	78,33	144	97,28	125	54	41	75,93	-1	2	78	0
75,37	104,73	182	79,12	147	97,96	129	59	39	66,10	0	3	79	0
60,40	78,29	185	80,54	139	107,19	125	51	38	74,51	0	2	79	0
61,98	84,40	183	76,50	137	102,19	124	56	39	69,64	0	2	72	0
72,54	93,96	195	71,79	151	92,72	127	53	39	73,58	0	1	72	0
68,33	82,00	185	77,84	138	104,35	121	53	36	67,92	+1	2	69	0
67,38	81,82	181	78,45	140	101,43	120	51	37	72,55	-1	1	71	0
62,05	79,61	169	85,21	143	100,70	124	54	45	83,33	-1	2-3	74	0
62,11	76,62	171	80,12	132	103,79	115	48	39	81,25	0	2	72	0
69,79	91,78	189	69,31	145	90,34	127	55	36	65,45	0	2	77	0
64,62	80,25	178	79,78	132	107,58	116	53	40	75,47	0	2	71	0
71,29	89,10	174	82,18	132	108,33	115	43	41	95,35	-2	1	65	0
55,19	66,01	178	78,09	133	104,51	112	50	35	70,00	0	2	68	0
61,93	80,79	181	77,90	138	102,17	121	46	36	78,26	-1	1	70	0
65,95	83,56	173	76,30	134	98,51	119	46	34	73,91	0	1	67	0
66,84	87,16	181	77,90	141	100,00	127	55	38	69,09	0	2	77	0
64,47	83,55	178	78,65	139	100,72	119	54	42	77,78	0-1	2	74	0
62,30	77,55	171	82,46	137	102,92	122	54	39	72,22	+1	2	71	0
68,98	86,58	188	77,13	146	99,32	131	50	37	74,00	+1	1	75	0
56,99	67,48	191	78,53	146	102,74	131	55	37	67,27	0	2	79	0
59,68	73,03	180	76,11	130	105,38	115	47	35	74,47	0	1	70	0
74,59	87,10	179	75,98	136	100,00	121	47	33	70,21	0	1	74	0
54,77	75,17	165	83,03	129	106,20	113	50	41	82,00	-1	2	72	0
65,41	86,40	186	70,97	140	94,29	129	48	34	70,83	0	2	73	0
64,74	83,67	186	76,88	145	98,62	124	51	37	72,55	-1	1	75	0-1
63,87	85,91	179	74,30	132	100,76	116	53	34	64,15	0	2	69	0
67,91	80,38	186	77,96	139	104,32	122	51	38	74,51	-1	2	73	0
68,23	92,91	180	69,44	138	90,58	116	52	33	63,46	+1	1	69	0
69,78	83,55	175	78,86	134	102,99	117	53	31	58,50	+1	1	71	0
64,70	80,89	175	80,57	141	100,00	120	52	39	74,61	0	1	73	0
63,82	81,94	Лис.	—	145	104,14	122	55	41	74,54	0	2	74	0
68,53	91,84	187	76,47	146	97,95	127	57	39	68,42	0	2-3	77	0
68,91	90,48	187	76,47	149	95,97	127	53	34	64,15	0	1	74	0
64,80	82,47	185	81,81	149	100,67	132	57	37	69,91	-1	2	81	0
60,94	75,97	165	84,85	131	106,87	115	47	40	85,11	-1	2	68	0
62,37	81,21	187	75,40	144	97,92	124	53	35	66,04	-1	1	76	0
62,43	77,12	181	75,69	141	97,16	123	47	41	87,23	-2	1	70	0
67,91	85,81	169	82,25	136	102,21	117	53	37	69,81	+1	2	70	0
64,09	76,82	179	78,21	142	98,59	121	51	40	78,43	-1	1	77	0
70,53	94,57	182	75,82	147	93,88	123	52	35	67,31	0	1	74	0
69,66	83,78	181	75,69	147	93,20	128	54	35	64,81	0	2	74	0
65,15	87,76	178	77,53	136	101,47	113	51	45	88,23	-1	1	67	0
65,33	84,97	183	79,23	138	105,07	114	49	41	83,67	-2	1	70	0
61,83	81,56	176	76,14	143	93,71	121	51	33	64,71	0	2	74	0
63,82	82,47	184	76,09	140	100,00	125	56	36	64,28	0	2	77	0

Вя. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Вис. долина щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрипц. вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tubercuf de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
34	90	28,0	1	16	53	30,19	52	66	50	34	51,51	2	0
32	87	27,5	0	18	53	33,96	54	66	52	36	54,54	1	0
35	89	27,0	0	12	51	23,53	52	71	57	42	59,15	1	1
31	86	27,5	0	8	56	14,29	46	76	57	41	54,00	1	0
37	85	24,0	0-1	9	55	16,36	53	72	56	39	54,17	2	1
33	90	28,5	0	9	50	18,00	59	67	49	34	50,75	1	0
35	90	27,5	0-1	17	56	30,36	57	66	53	39	59,09	1	0
33	90	28,5	0	6	57	11,53	52	70	54	36	51,43	1	0
35	95	30,0	0	6	55	10,91	48	72	54	42	58,33	2	0
31	85	27,0	0	14	51	27,47	49	63	53	39	61,90	1	0
33	86	26,5	0	15	53	28,30	52	65	50	38	58,46	2	0
41	94	26,5	0	10	54	18,52	49	69	55	39	55,09	2	1
38	92	27,0	0	14	60	23,33	51	65	50	34	52,31	1	0
33	84	25,5	0	7	57	12,28	48	69	53	39	56,52	1	0
35	85	25,0	0	7	52	13,46	58	69	53	38	55,07	2	0-1
32	85	26,5	0	13	54	24,07	51	62	47	33	53,23	1	0
37	90	26,5	0-1	16	57	28,07	50	68	53	36	52,91	1-2	0
34	90	28,0	0-1	14	50	28,00	51	62	51	38	61,29	2	0
37	90	26,5	0	8	57	14,04	51	64	55	43	67,19	1	0
33	93	30,0	0	9	51	17,65	55	63	48	35	55,56	2	0
34	92	29,0	0-1	17	54	31,48	53	62	48	33	53,22	2	0
31	86	27,5	0-1	16	47	34,04	46	67	52	38	56,72	1	0
33	85	26,0	0	16	52	30,77	54	63	50	36	57,14	1	0
32	86	27,0	0	10	52	19,23	47	64	49	35	54,69	1	0
36	85	24,5	0	16	50	30,00	59	66	52	39	59,09	0-1	0
38	92	27,0	0-1	11	57	19,30	56	68	56	38	55,88	1	2
31	87	28,0	0	9	49	18,37	49	62	52	37	59,68	2	0
33	90	28,5	0	14	55	25,45	53	62	51	37	59,68	2-3	0
29	84	27,5	0	11	59	18,64	47	61	50	35	57,38	1-2	0
30	89	29,5	0	9	50	18,00	48	61	46	36	59,02	2	0
33	89	28,0	0	8	52	15,38	48	62	54	45	72,58	1	0
37	95	29,0	0	9	54	16,67	50	72	57	40	55,56	1	0
34	92	29,0	0	19	49	38,77	54	68	55	42	61,77	2	0
37	92	27,5	0	12	51	23,53	54	71	54	36	50,70	1	0
37	97	30,0	0	13	56	23,21	52	73	59	42	57,53	1-2	0
34	84	25,0	0	9	55	16,36	48	62	51	36	58,06	2	1
35	90	27,5	0	7	55	12,73	48	64	49	40	62,50	0	0
33	88	27,5	0	15	55	27,27	56	63	48	34	53,97	2	0
33	91	29,0	0	17	53	32,08	48	54	48	40	74,07	1	0
29	88	29,5	0	17	52	32,69	51	60	47	36	60,00	1	0
32	86	27,0	0	12	51	23,53	54	66	53	37	56,06	1	0
39	92	26,5	0	15	55	27,27	55	61	47	35	57,37	2	0
35	94	29,5	0	8	65	12,31	44	72	56	34	47,22	2	1
38	98	30,0	1	14	56	25,00	49	67	52	37	55,22	2	0
32	87	27,5	0	14	53	26,42	49	67	55	39	58,21	1	0-1
33	88	27,5	0	13	50	26,00	52	62	50	35	56,45	1	0

№№	Р а й о н, с е л о	Вѣк Age	Укава Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота грудн. ви- галибини Fourchette sternale	Висота вушн. отвору H. du trou auditif	Висота плечев. ви- ростка лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. du coude
	Пр і з в и щ е, і м'я									
	с. Кишлав.									
97	Вербов, Дем'ян	32	2	т	т	1616	1297	1491	1287	1006
98	Демитрашко, Дем'ян	47	2	т	т	1617	1297	1485	1296	1010
99	Каражов, Георгій	26	1	т	т	1703	1356	1564	1376	1056
100	Маврешко, Георгій	30	2	т	т	1629	1310	1496	1322	1016
101	Пиронко, Афанасій	31	2	т	т	1730	1383	1606	1414	1077
102	Радов, Василій	23	2	т	т	1689	1347	1567	1383	1072
103	Маврешко, Степан	32	1	р	р	1580	1280	1472	1292	996
104	Маврешко, Кирил	43	2	р	р	1663	1341	1540	1350	1071
105	Пенчев, Георгій	27	2	т	т	1744	1400	1612	1438	1095
106	Бостанжiev, Георгій	50	2-3	т	т	1582	1272	1445	1296	1020
107	Чендев, Николай	50	3	т	т	1735	1397	1605	1410	1112
108	Голяков, Степан	48	2	т	т	1667	1329	1546	1361	1042
109	Мутев, Михаил	41	2	т	т	1745	1410	1634	1442	1115
110	Каражев, Георгій	41	2-3	т	т	1695	1372	1572	1380	1082
111	Кряколов, Марк	55	2-3	т	т	1825	1488	1705	1515	1165
112	Чендев, Кирил	44	2	т	т	1688	1385	1569	1383	1075
113	Москотов, Феодор	28	2	т	м	1710	1375	1580	1374	1065
114	Албантов, Кирил	34	2	р	м	1735	1412	1626	1395	1069
115	Кихаев, Петр	25	1-2	т	т	1715	1369	1593	1396	1097
116	Москотов, Степан	37	1	т	т	1682	1357	1562	1345	1045
117	Мутиев, Димитрий	26	2	т	м	1726	1390	1590	1411	1094
118	Тричев, Георгій	35	1	т	т	1617	1280	1491	1305	1016
119	Зиборев, Николай	28	2	т	т	1721	1721	1603	1396	1081
120	Попов, Алексей	37	2-3	т	т	1669	1330	1530	1342	1065
121	Москотов, Алексей	55	2	т	т	1770	1420	1633	1404	1080
122	Тупович, Георгій	47	2	т	т	1651	1337	1517	1358	1060
123	Михо, Константин	48	3	т	т	1772	1446	1633	1433	1105
124	Вербов, Николай	30	3	р	м	1785	1439	1645	1445	1127
125	Кихаев, Петр	32	2	т	т	1767	1431	1642	1442	1114
126	Шеврикуков, Иван	52	3	б	я	1602	1294	1483	1310	1021
127	Маврешко, Иван	35	3	т	т	1723	1401	1596	1395	1080
128	Попучиев, Андрей	38	2	р	м	1704	1367	1567	6383	1078
129	Бойчев, Степан	35	2	т	т	1651	1314	1543	1373	1101
130	Лефаров, Георгій	39	3	т	т	1714	1388	1579	1390	1072
131	Кряколов, Петр	36	2	т	т	1567	1237	1443	1258	987
132	Албантов, Илья	51	2	т	т	1748	1418	1607	1428	1115
133	Главчев, Яков	51	1	т	т	1790	1456	1662	1460	1097
134	Тричев, Георгій	37	1	т	м	1609	1310	1460	1303	972
135	Бостанжiev, Константин	40	2	т	т	1754	1410	1613	1412	1095
136	Попучиев, Иван	48	2	т	м	1697	1373	1556	1341	1027
137	Михо, Алексей	47	2	т	т	1715	1391	1597	1397	1051
138	Чендев, Василій	37	2	т	т	1736	1397	1612	1410	1086
139	Бостанжiev, Петр	28	2	т	т	1634	1306	1496	1322	1024
140	Арабаджiev, Константин	33	2	т	т	1682	1358	1544	1356	1049
141	Арабаджiev, Марк	22	2	т	т	1665	1330	1536	1351	1031
142	Мастеров, Марк	35	2	т	т	1695	1357	1559	1360	1042
143	Вереникотов, Марк	48	2	г	т	1635	1310	1484	1302	996
144	Панов, Даниил	41	2	т	т	1590	1262	1465	1252	970
145	Шеврикуков, Иван	30	2	т	т	1665	1334	1530	1334	1020
	с. Коктебеля.									
146	Цирулиев, Георгій	50	2	т	т	1700	1372	1583	1450	1075
147	Стамов, Феодор	40	3	т	т	1713	1406	1595	1400	1070

Висота серед. пальця H. du l'extr. de médus	Висота коліна H. du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст навазда Taille assis	Довж. дол. кінцівки Extrémités infer	Скелія Skélie	Показник голови Indices céphalique	Промір подовжний D. antéropostérieur	Промір поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. = 100	Промір вулиць D. bizygomatique	Висування вулиць Saillie des pommettes	Промір долішньо- щелепий D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
621	415	50	865	751	86,82	79,89	184	147	59	67,35	130	1	107	125
625	411	50	885	732	82,71	72,91	203	148	110	74,32	143	1	107	132
619	449	55	884	819	92,65	84,13	189	159	105	66,04	140	1	118	139
603	441	47	866	763	—	75,49	204	154	105	68,18	140	2	117	133
654	475	52	901	829	92,01	74,50	200	149	101	67,79	130	1	101	124
626	446	51	899	790	87,88	77,84	185	144	103	71,53	132	2	102	122
605	413	47	830	750	90,36	83,89	180	151	101	66,89	132	2	102	108
661	442	46	879	784	89,19	79,58	191	152	109	71,71	140	2	112	123
642	450	67	910	834	91,65	76,41	195	149	111	74,50	131	1	104	132
602	416	46	858	724	84,38	76,32	190	145	102	70,34	139	2	115	137
695	471	60	910	825	90,66	79,02	205	162	112	69,14	146	2	129	130
621	445	65	871	796	91,39	73,30	206	151	107	70,86	143	1	110	121
680	468	59	912	833	91,34	71,78	202	145	102	70,34	142	1	112	111
618	460	48	890	805	90,45	77,12	188	145	103	74,48	137	1	123	123
670	495	75	961	864	89,91	80,10	196	157	111	70,70	151	1	125	120
651	445	52	880	808	91,82	85,23	176	150	104	69,33	140	2	118	119
664	457	50	880	830	94,32	77,50	200	155	113	72,90	145	2	112	130
656	464	50	915	820	89,62	77,72	193	150	105	70,00	143	2	111	109
672	462	62	935	780	83,42	78,57	196	154	100	64,94	135	1	107	122
646	437	46	922	760	82,43	75,66	189	143	103	72,03	135	1	108	120
646	465	42	922	804	87,20	80,31	193	155	107	69,03	140	1-2	119	136
597	415	50	894	723	80,87	81,91	188	154	102	66,23	133	1	109	126
650	461	61	928	793	85,45	76,17	193	147	101	68,71	139	2	105	118
670	426	53	928	741	79,85	80,41	194	156	106	67,95	141	1-2	115	139
655	450	69	990	780	—	80,10	191	153	104	67,32	147	2	118	137
624	443	53	861	790	91,75	73,71	194	143	105	73,43	130	1	98	134
649	482	60	946	826	87,31	78,24	193	151	104	68,87	143	1-2	120	139
690	450	65	965	820	84,97	72,06	204	147	115	78,23	145	1	125	140
715	463	62	965	802	83,11	82,70	185	153	110	71,90	141	2	117	125
659	456	62	861	741	86,06	77,49	191	148	108	72,97	143	2	106	119
585	470	50	920	803	87,28	78,57	196	154	108	70,13	144	2	109	127
658	430	67	933	771	82,64	79,79	188	150	105	70,00	135	1-2	110	137
685	452	65	885	766	86,55	79,35	184	146	107	73,29	138	1	112	108
661	472	65	904	810	89,60	75,74	202	153	105	68,63	134	1	115	135
601	470	58	873	694	79,50	79,36	189	150	104	69,33	138	2-3	103	124
665	458	61	917	831	90,62	77,11	201	155	106	68,39	144	2	117	141
673	459	65	900	890	98,88	78,14	183	143	103	72,03	136	2	109	128
557	421	60	828	781	94,32	84,75	177	150	107	71,33	131	1	111	149
660	450	65	936	818	87,39	76,75	185	142	105	74,65	135	1	119	141
605	436	50	909	788	86,69	78,75	193	152	109	71,71	142	2	116	141
640	470	52	898	817	90,58	75,65	193	146	103	70,55	135	2-3	110	118
644	452	70	910	826	90,77	75,38	199	150	107	71,33	140	2	110	124
645	425	50	890	743	83,48	75,50	200	151	107	70,86	137	1	107	137
659	432	65	866	816	94,23	75,38	199	150	115	76,67	140	2	102	138
623	432	45	855	810	94,74	78,15	192	151	108	71,52	141	2	108	129
632	430	55	894	801	89,60	82,94	182	151	107	70,86	140	1	109	136
609	414	60	890	745	83,71	80,98	184	149	108	72,48	138	2	116	151
577	419	63	876	714	81,51	77,32	194	150	108	72,00	138	1	107	125
612	420	52	865	800	92,48	81,77	181	148	101	68,24	141	2	107	135
630	450	75	860	840	97,67	76,32	190	145	105	72,41	137	1	115	117
688	479	68	863	850	98,49	81,77	192	157	108	68,79	146	1-2	114	118

Показник висото- подовжній Ind. vertical	Показник вис.-попер. Ind. transvers.-vertical	Заг. висота обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Вис. лобо-підборідна H. ophrio-mentonière	Показник лицьа Ind. facial	Вис. носо-підборідна H. naso-mentonière	Висота носа H. naso-sous-nasale	Шлярина носа Large. du nez	Показник носа Ind. nasal	Профіль носа Profil du nez	Виставлення носа Proéminence du nez	Висота носо-губна H. nasobuccale	Прогнатизм зубів Prognathisme
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
67,93	85,03	184	70,65	135	96,30	122	46	36	78,26	0	1	73	0
65,02	89,19	189	75,66	144	93,31	126	57	32	56,14	+1	3	78	0
73,54	87,42	195	71,79	153	91,50	128	51	37	72,55	0	2	76	0
65,20	86,36	185	75,68	145	96,55	132	54	40	74,07	0	3	83	0
60,00	83,22	188	69,15	141	92,20	124	51	36	70,59	0	1	73	0
65,95	84,72	168	78,57	129	102,33	109	45	34	75,55	0	1	64	0
60,00	71,52	177	74,58	133	99,25	115	45	32	71,11	0	1	67	0
64,40	80,92	178	78,65	130	107,69	113	49	43	87,65	0	2	68	0
67,69	88,59	200	67,00	151	88,74	135	56	35	62,50	-1	2	78	0
72,11	94,48	186	74,73	143	97,20	122	51	36	70,59	0	2	73	0
63,41	80,25	185	78,92	148	98,65	129	55	40	72,72	-2	1	78	0
58,74	80,13	193	74,09	145	98,63	125	52	38	73,08	+1	2	77	0
54,15	76,55	180	78,89	141	100,71	120	54	38	70,37	0	3	75	0
65,43	84,83	163	84,05	139	98,56	116	52	40	76,92	-1	2-3	71	0
61,22	76,43	188	80,32	141	107,09	127	55	39	70,91	+1	3	80	0
67,61	79,33	182	76,92	136	102,94	124	45	37	82,22	0	1	71	0
65,00	83,87	178	81,46	135	107,41	120	54	38	70,37	+1	2	71	0
56,48	72,67	180	79,44	134	106,72	117	58	41	70,62	+1	3	74	0
62,24	79,22	184	73,37	133	101,50	117	52	36	69,23	0-1	2	77	0
63,49	83,92	178	75,84	138	97,83	119	52	35	67,31	+1	1	70	0
70,47	87,74	188	74,47	136	102,94	122	57	39	68,42	0	3	76	0
67,02	81,82	184	72,28	142	93,66	124	51	33	64,70	0	1	73	0
61,14	80,27	194	71,65	148	93,92	126	57	36	63,16	0-1	2	74	0
71,65	89,10	184	76,63	140	100,71	122	50	38	76,00	0	1	71	0
71,73	89,54	165	89,09	127	115,75	108	45	44	97,78	-2	1	66	0
69,07	93,71	181	71,82	143	90,91	126	53	39	73,58	0	3	72	0
72,02	92,05	193	74,09	155	92,26	135	51	37	72,55	0	1	76	0
68,63	95,24	199	72,86	147	98,64	132	54	38	70,37	0	2	75	0
67,57	81,70	182	77,47	146	96,58	131	53	33	62,26	0-1	2	75	0
62,30	80,41	178	80,34	139	102,88	119	53	36	67,92	+1	2	75	0
64,80	82,47	200	72,00	153	94,12	133	59	32	54,24	0	3	80	0
72,87	81,33	171	78,95	138	97,83	119	49	37	75,51	0	2	72	0
58,70	73,97	174	79,31	133	103,76	118	51	35	68,63	+1	2	70	0
66,83	88,24	197	68,02	146	91,78	135	59	40	67,79	0	2	79	0
65,61	82,66	167	82,63	128	107,81	109	47	36	76,59	0	1	64	0
70,15	90,97	176	81,82	139	103,60	113	47	39	82,98	+2	2-3	68	0
69,95	89,51	175	77,71	133	102,26	123	58	33	56,89	+2	3	75	0
84,18	99,33	177	74,01	140	93,57	116	48	37	77,08	0	2	68	0
76,22	99,30	176	76,70	134	100,75	115	47	37	78,72	0	1	71	0
73,06	92,76	181	78,45	135	105,18	116	48	42	87,50	-1	2	69	0
61,14	80,82	196	68,88	144	93,75	127	53	37	69,81	-1	2	75	0
62,31	82,67	195	71,79	142	98,59	127	53	38	71,69	0	1	75	0
68,50	90,73	183	74,86	143	95,80	115	48	33	68,75	0-1	1	67	0
69,35	92,00	188	74,47	137	102,19	118	50	34	68,00	0	2	72	0
67,19	85,43	178	79,21	138	101,45	114	45	38	84,44	-1	1	67	0
74,73	90,07	177	79,10	134	104,48	117	55	35	63,63	0	2	74	0
82,07	101,34	172	80,23	135	102,22	117	50	42	84,00	0	2	73	0
64,43	83,33	175	78,79	138	100,00	115	52	35	67,31	-1	1	74	0
74,59	91,22	174	81,03	140	100,71	123	53	33	62,26	0	2	76	0
61,58	80,69	180	76,11	136	100,74	114	44	39	88,64	2-3	2	66	0
61,46	75,16	179	81,56	138	105,80	121	47	40	85,11	-1	1-2	67	0

Вж. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Вис. доліщ. щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilage	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tubercul de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
32	84	26,0	0	15	51	29,41	53	62	47	35	56,45	1	0
34	88	27,0	0	9	49	18,37	51	60	47	34	56,67	1	0
30	86	28,0	1-2	17	48	35,42	59	61	50	34	55,74	1	0
35	90	27,5	0	16	50	32,00	55	67	53	41	61,19	1	0
34	90	28,0	0	18	50	36,00	54	72	58	36	50,00	1	0
32	84	26,0	0-1	18	51	35,29	48	60	45	36	60,00	2	0
36	88	26,0	1	13	49	26,53	51	65	48	36	55,38	2	0
34	90	28,0	0	12	57	21,05	49	70	53	37	52,86	1	0
35	90	27,5	0	17	51	33,33	60	62	50	38	61,29	1	1
35	86	25,5	0-1	18	54	33,33	52	62	45	34	54,84	0-1	0
30	87	28,5	0	12	56	21,43	57	59	47	36	61,01	1	0
35	93	29,0	0	17	54	31,48	51	72	55	37	51,39	1	0
31	87	28,0	0-1	10	54	18,52	48	74	52	35	47,30	1	0
32	89	28,5	0	10	57	17,54	48	65	51	37	56,92	1	0
37	95	29,0	0-1	8	58	13,79	54	76	60	43	56,59	1	0
30	85	27,5	0	13	55	21,44	54	63	51	36	57,14	1	0
34	92	29,0	0-1	13	52	25,00	50	67	53	38	56,72	1	0
34	91	28,5	0	7	59	11,86	48	63	51	41	64,08	1	0
30	85	27,5	0-1	22	56	39,29	49	68	57	38	55,95	1	0
34	91	28,5	0	19	50	38,00	49	63	49	33	52,38	1	0
33	88	27,5	0-1	19	55	34,55	47	70	55	40	57,14	1	1
31	84	26,5	0-1	12	44	27,27	53	62	50	38	61,29	1	0
32	90	29,0	0	15	48	31,25	52	60	56	38	63,33	2	1
31.	85	27,0	0	17	58	29,31	53	63	47	31	49,21	1	0
34	90	28,0	0	8	55	14,55	47	67	55	37	55,22	1	0
34	90	28,0	0	11	54	20,37	54	67	53	39	58,21	1	0
34	90	28,0	0	12	55	21,82	57	73	55	37	50,68	1	0
34	92	29,0	0-1	21	56	37,50	56	74	57	41	55,40	1	1
34	92	29,0	0	15	52	28,85	54	66	52	35	53,03	2	0
34	91	28,5	0	9	53	18,87	49	68	51	38	55,88	1	0
34	89	27,5	1	14	52	26,92	57	67	55	39	58,21	0-1	0
30	84	27,0	0	14	56	25,00	54	64	50	35	54,69	2	0
32	86	27,0	0-1	12	55	21,82	52	63	51	36	57,14	1	0
35	88	26,5	1	12	53	22,64	56	68	51	42	61,76	1	1
33	89	28,0	0	13	57	22,81	48	67	53	40	59,70	1	1
33	90	28,5	0	11	57	19,30	48	68	52	37	54,41	2	0
32	84	26,0	0	14	47	29,79	47	73	61	44	60,27	1	0
32	87	27,5	0	12	56	21,43	50	62	48	36	58,06	2	0
32	88	28,0	0	12	52	23,08	51	64	47	34	78,72	1	0
35	89	27,0	0	10	55	18,18	50	64	51	37	57,81	1-2	0
33	89	28,0	0	9	53	16,98	54	70	55	40	54,14	1	0
34	89	27,5	0-1	19	51	37,26	52	62	51	40	64,51	1	0
34	90	28,0	0-1	15	65	23,09	51	58	47	35	60,34	0-1	0
37	91	27,0	0	18	51	35,29	49	61	48	37	60,65	1	0
37	91	27,0	1	12	54	22,22	50	63	50	38	60,31	2	0
31	87	28,0	0	18	52	34,62	50	66	48	38	57,57	2	0
36	89	26,5	0-1	8	54	14,81	50	68	50	36	52,94	1	0
36	91	27,5	0	9	51	17,65	49	56	45	36	64,28	1-2	0
30	81	25,5	0	15	52	28,85	53	64	51	39	60,94	1	0
34	88	27,0	0	15	60	25,00	50	65	52	38	58,46	1	1
33	86	26,5	0	13	54	24,07	52	71	53	38	53,52	1-2	0

№№	Район, село Прізвище, імя	Рік	Уклад	Колір волосся	Колір очей	Зріст	Висота грудн. ви- гакбини	Висота вушн. отвору	Висота плечев. ви- роста лопатки	Висота локтевого суглобу
		Age	Constitution	Couleur des cheveux	Couleur des yeux					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
148	Бурлаков, Кирил	48	2	т	м	1650	1316	1540	1329	1025
149	Влахов, Афанасий	36	2	т	м	1715	1376	1577	1396	1075
150	Кустодинчев, Кирил	27	2	т	т	1694	1372	1569	1375	1080
151	Стамов, Харитон	41	2	т	т	1680	1373	1545	1388	1054
152	Влахов, Степан	26	2	р	я	1735	1415	1605	1397	1075
153	Тричев, Григорий	30	2	р	м	1626	1295	1510	1312	1020
154	Шеретов, Михаил	26	2	т	т	1734	1397	1607	1414	1077
155	Влахов, Иван	45	2	р	м	1730	1394	1601	1423	1085
156	Кустодинчев, Степан	33	2	р	м	1615	1295	1491	1313	1035
157	Михайлов, Феодор	26	2	т	т	1673	1352	1557	1378	1075
158	Кустодинчев, Павел	24	2	т	м	1641	1317	1515	1317	1029
159	Влахов, Пантелей	42	2	р	я	1670	1347	1547	1337	1021
160	Шеретов, Пантелей	50	2	т	т	1622	1310	1497	1336	1027
161	Михайлов, Дмитрий	36	2	т	т	1658	1337	1526	1340	1025
162	Гаштов, Илья	24	1	т	т	1663	1342	1530	1351	1055
Болгарія.										
Елхово.										
163	Арабаджиев, Николай	28	2	т	т	1674	1328	1539	1325	1019
Харманлі.										
164	Керенский, Дмитрий	29	2	т	т	1605	1277	1475	1281	994
♀										
Теодосійський р.										
с. Андрієвка.										
165	Загоркова, Екатерина	30	2	т	т	1500	1216	1370	1189	944
с. Болгарщина.										
166	Бурлакова, Христина	32	2	т	т	1621	1313	1510	1311	1032
167	Муточнева Степанида	28	2	т	т	1548	1260	1425	1275	996
168	Арнаутова, Мария	24	1	т	т	1548	1260	1435	1238	950
с. Кишлав.										
169	Чендева, Анна	20	1	т	т	1560	1257	1437	1242	950
170	Чендева, Зиновия	42	3	т	т	1561	1270	1439	1249	977
171	Мутева, Анна	46	2	т	т	1505	1210	1367	1202	950
172	Чендева, Ирина	50	2	т	м	1576	1286	1429	1267	963
с. Кобурчак.										
173	Вербова, Вера	42	2	т	м	1515	1220	1397	1218	940
174	Загоркова, Зиновия	24	2	т	т	1463	1183	1353	1195	917
175	Албантова, Анна	21	2	т	т	1628	1326	1503	1314	1010
176	Москотова, Мария	28	2	т	т	1670	1360	1-27	1360	1065

Висота серед. пазухи H. du l'extr. de médus	Висота коліна H. du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст наведя Taille assis	Довж. дол. кінціяки Extrémités infér	Скелія Skélie	Показник голови Indice cephalique	Промір подовжний D. antéropostérieur	Промір попережний D. transverse	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показчик чола D. transver. = 100	Промір вилиць D. bizygomatique	Висування вилиць Saillie des pommettes	Промір долішньо- щелепний D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
615	437	63	876	774	88,36	81,12	196	159	110	69,18	140	1	105	110
651	462	61	851	864	101,53	82,79	180	154	106	68,83	140	2	102	138
668	462	62	855	836	97,43	83,89	180	151	108	71,52	138	1-2	101	125
613	447	70	855	825	96,49	76,84	196	146	99	67,81	135	1	106	135
654	446	66	860	875	101,74	74,61	193	144	102	70,84	134	1	96	130
620	427	61	898	728	81,25	75,25	198	149	104	69,80	140	1	113	116
635	449	69	912	722	79,17	77,96	186	145	110	75,86	137	1	112	127
653	484	65	848	882	104,01	85,32	182	155	107	69,03	143	2	103	129
615	410	60	867	748	86,27	74,34	191	142	104	73,24	141	2	103	124
654	450	49	887	776	87,49	76,17	193	147	104	67,48	146	2-3	124	116
610	445	53	870	771	88,62	81,21	181	147	106	72,11	136	1	114	126
589	445	62	885	785	88,70	83,06	183	152	103	67,76	141	1-2	110	123
615	428	69	858	764	89,04	76,19	189	144	107	74,30	140	2	110	125
627	467	55	908	750	82,60	79,59	196	156	105	67,30	143	2	127	132
665	420	60	880	783	88,98	80,53	190	153	112	73,20	140	2	107	133
598	441	58	898	766	85,31	78,42	190	149	110	73,83	143	2	114	135
583	424	42	876	729	83,22	74,38	203	151	113	74,83	142	1-2	109	130
560	406	45	801	699	87,27	84,36	179	151	100	66,23	135	2	104	130
632	450	52	877	744	84,83	78,81	184	145	98	67,59	136	2	109	111
589	440	43	760	780	102,63	77,37	190	147	106	72,11	131	1	100	123
565	382	40	828	720	86,96	75,56	180	136	99	72,79	125	1	97	113
565	393	46	806	754	99,55	79,67	182	145	105	72,41	131	1	100	123
610	430	60	864	697	80,67	76,68	193	148	107	72,30	136	2	109	122
574	412	45	816	689	84,44	76,35	190	145	104	71,72	132	1-2	111	138
606	415	52	851	725	85,19	78,83	189	149	102	68,46	131	1-2	106	147
563	378	42	795	718	90,31	77,66	188	146	98	67,12	132	2	100	118
582	371	42	803	660	82,19	80,34	178	143	103	72,03	133	2	109	110
618	435	5	906	722	79,69	76,41	195	149	106	71,14	135	2	105	125
673	460	65	905	765	84,53	78,57	182	143	101	70,63	136	1	109	143

Показник висотно- подовжній Ind. vertical	Показник вис.-попер. Ind. transv.-vertical	Заг. висота обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Вис. лобо-підборідна H. orbito-mentonière	Показник лиць Ind. facial	Вис. носо-підборідна H. naso-mentonière	Висота носа H. naso-sous-nasale	Ширина носа Larg. du nez	Показник носа Ind. nasal	Профіль носа Profil du nez	Виставлення носа Prominence du nez	Висота носогубна H. nasobuccale	Прогнатизм зубів Prognathisme
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
56,12	69,18	192	72,92	149	93,96	133	55	39	70,91	0	2	83	0
74,19	89,61	184	76,09	142	98,59	121	50	40	80,00	0	2	72	0
69,44	82,78	173	79,77	133	103,76	114	46	37	80,43	-1	2	67	0
71,05	92,47	188	71,81	134	100,75	114	53	38	71,70	+1	2	70	0
67,36	90,28	172	77,91	131	102,29	112	45	39	86,67	0	2	67	0
58,59	77,85	177	79,10	133	105,26	117	47	36	76,60	-1	2	66	0
68,28	87,59	188	72,87	146	93,84	123	49	34	69,39	-1	1	69	0
70,87	83,22	194	73,71	138	103,62	121	54	42	77,78	0	1-2	75	0
64,92	87,32	176	80,11	131	107,63	113	49	38	77,55	0	2	67	0
60,10	78,91	179	81,56	137	106,57	117	49	38	77,55	-1	1-2	68	0
69,61	85,71	169	80,47	130	104,61	115	43	33	76,74	0	1	66	0
67,21	80,92	180	78,33	134	105,22	118	50	46	92,00	-1	2	74	0
66,14	86,81	173	80,92	132	106,06	116	46	37	80,43	-1	1	70	0
67,35	84,62	180	79,44	141	101,42	120	44	38	86,36	-1	2	68	0
70,00	86,93	193	72,54	142	98,59	124	50	34	68,00	-1	1-2	75	0
71,05	90,60	199	71,86	153	93,46	130	52	36	69,23	0	2	79	0
64,04	86,09	179	79,33	138	102,90	124	52	40	76,92	0	2	72	0
72,63	86,09	168	80,36	124	108,87	102	44	35	79,55	-1	0	61	0
60,33	76,55	170	79,53	130	104,61	113	53	30	56,60	0	2	70	0
64,74	83,67	175	74,86	131	100,00	112	46	37	80,43	-1	1	65	0
62,78	83,09	168	74,40	130	96,15	109	46	32	69,56	-1	1	66	0
67,58	84,83	177	74,01	129	101,55	107	47	35	74,47	0	1	63	0
63,21	82,43	174	78,16	131	103,81	109	46	36	78,26	-2	1	62	0
72,63	95,17	189	69,84	135	97,78	115	49	34	69,39	-1	1	66	0
77,78	98,66	176	74,43	135	97,04	117	44	32	72,72	0-1	1	68	0
62,77	80,82	179	73,74	129	102,32	111	47	31	65,96	0	2	65	0
61,80	76,92	167	79,64	126	105,56	104	43	31	72,09	-1	1	66	0
64,10	83,89	179	75,42	135	100,00	116	46	33	71,74	-1	1	66	0
78,57	100,00	174	78,16	135	100,74	118	54	31	57,42	+1	1	74	0

Вя. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture p. l'pébral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Вис. долішн. щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвина Tubercul de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
37	90	26,5	0	10	47	21,28	54	68	50	37	54,41	2	0
36	88	26,0	0	11	56	19,64	49	63	49	35	55,56	1	0
34	88	27,0	0	13	48	27,08	49	64	49	39	60,94	1	0
33	85	26,0	0	10	50	20,00	46	65	52	38	58,46	1	0
34	84	25,0	0-1	13	51	25,49	48	68	50	37	54,41	2	0
35	88	26,5	0-1	13	57	22,81	48	68	53	40	58,82	1	0
31	85	27,0	0	13	46	28,26	52	62	51	39	62,90	2	0
34	89	27,5	0	8	54	14,81	49	66	52	35	51,01	1	0
31	85	27,0	0	10	51	19,61	50	64	52	41	64,06	0-1	1-2
39	91	26,0	0-1	17	59	28,71	53	64	51	38	59,37	1	0
35	84	24,5	0	9	48	18,75	51	55	44	33	60,00	1	0
35	89	27,0	0-1	13	60	21,67	50	64	48	38	59,37	1	0
34	92	29,0	0	10	50	20,00	48	68	53	37	54,41	1	0
39	90	25,5	0	17	48	35,42	53	65	50	34	52,31	1	0
40	92	26,0	0	16	49	32,65	53	61	49	35	57,38	1	0
31	89	29,0	0	19	53	35,85	55	61	48	34	55,74	1	0
34	94	30,0	0-1	16	52	30,77	53	62	49	33	53,22	2	1
31	81	25,0	0-1	12	46	26,09	43	59	45	34	57,63	1	0
29	81	26,0	0	13	48	27,08	46	60	48	36	60,00	1	0
31	88	28,5	0-1	16	52	30,77	46	56	48	34	60,71	1	0
32	86	27,0	0	13	52	25,00	48	62	46	34	54,84	1	0
37	90	26,5	0-1	18	48	37,50	46	59	44	32	54,24	1	0
34	92	29,0	1	11	54	20,37	46	58	46	32	55,17	0-1	0
32	85	26,5	0	10	54	18,52	49	54	42	34	62,96	1	0
36	87	25,5	0	10	45	22,22	47	57	46	35	61,41	1	0
29	84	27,5	0	11	46	23,91	44	68	52	36	52,94	1	0
33	87	27,0	0	14	46	30,43	46	61	46	31	50,82	1	0
35	87	26,0	0-1	17	47	38,64	51	57	45	35	61,40	1	0
28	83	27,5	1	10	46	21,91	47	63	48	34	52,97	1	0

Прив.-доц. ЮРІЙ КРАМАРЕНКО
(Київ)

ПРО МАСОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРОВ'ЯНИХ УГРУПОВАНЬ.

Питання про дослідження кров'яних угруповань серед певних верстов населення — як от військових частин, робітників заводів і фабрик, селян, або серед населення в певних місцевостях, особливо, мало відомих, — цебто питання про масові дослідження кров'яних угруповань мало розроблене, а ті установи та осередки, що мають на меті вивчати кров'яні угруповання, зовсім ще мало поширені в ССРР. Так допіру року 1927 в Ленінграді заснувалося „Бюро для антропологического изучения групп крови“ при Музее Антропологии и Этнографии Академии Наук СССР, пізніше на Україні „Постійна Комісія вивчення кров'яних угруповань“ при медсекції харківського наукового товариства, „Бюро вивчання кров'яних угруповань“ при паталогічній комісії ВУАН у Києві, гекматологічне бюро УЧХ в Одесі; філія згаданої „постійної комісії“ в Гумані та інш.

Також непорозумілися ще ці установи в тому, щоб виробити одноманітну техніку цих досліджень і одночасно узагальнити цю уніфіковану техніку. Немає також загально ухваленого зразка картки для того, щоб реєструвати та занотовувати наслідки досліджень.

А тим часом для нашого Союзу всі ці питання набувають великої ваги, бо якраз ССРР зі своїм багатомільйонним населенням, що має в своєму складі стільки різноманітних племен, народів і рас, має бути за найширший терен для того, щоб застосувати та вистудіювати масові дослідження груп крові.

Отже, на нашу думку, настав уже слушний час поставити на остаточне обговорення всю цю низку питань на одному з найближчих з'їздів відповідних наукових фахівців, хочби, наприкл., на засіданні секції антропології, на з'їзді анатомів, зоологів та гістологів, що має відбутися в Києві щойно в травні 1930 року. ¹⁾

Що дійсно потреба узагальнити вивчення кров'яних угруповань і разом з тим уніфікувати техніку самої реакції набула актуальности, про це свідчить хочби той факт, що його наводить у своїй праці „Кровяные группы у Пермьяков“ Парин: „з'ясувалося, каже він, що зібраний до цього часу в бюрі при музеї Антропології та Етнографії Академії Наук ССРР від різних авторів матеріал в більшій частині непридатний для точного антропологічного вивчення, тому що бракує таких важливих вказівок, як місце народження, підчас навіть національна приналежність суб'єктів, що підлягали дослідженню. Через це значну частину матеріалу довелося навіть викинути“.

¹⁾ На З'їзді, що відбувся, комісію таку організовано. *Ред.*

Отже, в першу чергу доцільно встановити певний зразок картки. Тут ми можемо навести зразок тієї картки, що ми користувалися нею підчас наших досліджень від комісії Дніпрельстану та кабінету антропології ім. Вовка ВУАН в районі деяких селищ біля порогів. Цю картку було заведено, як додаток до антропометричних карток.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІЇ ІМ. Ф. ВОВКА.

Картка для кров'яних угруповань.

№ .....

Антропометрична картка № .....

1. Прізвище, ім'я, по батькові .....
2. Вік .....
3. Національність .....
4. " батька .....
5. " матері .....
6. " прадідів .....
7. Місце замешкання .....
8. Звідки родом .....
9. Стан здоров'я .....
10. Кров'яна група: АВ. А. В. О.
11. Метода вивчення групи .....
12. Звідки стандартні сироватки .....
13. Примітки .....

Підпис .....

" " " 19..... року.

Для порівняння можемо тут навести інші зразки карток, якими користувалися Лейчик, досліджуючи євреїв-пересельців Одещини, та Верховін, досліджуючи ізоаглютинаційні властивості крові і хворобу Кашіна-Бека в Забайкалі.

Картка, що склав Лейчик:

№ .....

19--3

1. Прізвище, ім'я та по батькові.
2. Вік. 3. Національність.
4. Голова родини.
5. Спорідненість з головою родини (дружина, син, дочка, дід, баба, дядько, тітка, племянник, племянниця, онук, онука).
6. Одружений вперше, вдруге, втретє.
7. Місце народження.
8. " " батька " матері.
9. Спорідненість між одруженими: в, немає, яка саме (лінія споріднення).
9. Чи були серед предків шлюби мішані відносно релігії та національності: так, ні. Які саме релігії та національності?
10. Професія: сучасна " в минулому.
11. На які недуги хорів: 1) інфекційні 2) конституційно-спадкові, виміну речовин (горбковиця, нервово-психічні захворювання, ліхі новотвори, подагра, діабет).
12. Група червонокривців.
13. " сироватки.

Підпис.

Картка, що склав Верхозін:

1. Де живе обслідуваний.
2. Прізвище, ім'я та по батькові.
3. Де народився.
4. Стать і вік.
5. Національність обслідуваного.
6. Національність батьків і ближчих предків.
7. Колір волосся й очей обслідуваного.
8. Кров'яна група.
9. Діагноза.
10. Дата обслідування.

Як видно з поданих тут зразків, кожна картка має багато спільного. Зрозуміло, що бажано б було мати уніфікований зразок картки для вивчення ізогемоаглютинації. На нашу думку, щоб зручніше було вивчати кров'яні угруповання серед членів окремих великих родин, доцільно ще й гуртувати картки досліджених членів до купи в окремі родинні обгортки.

Крім картки, доцільно також виробити коротеньку інструкцію щодо заповнення її та застосування уніфікованої техніки реакції. Для ілюстрації того, оскільки потрібна така інструкція, візьмімо хочаб такий момент, як визначення національності. Як саме визначити національність? Чи можна покладатися на те, як себе сам визначає з погляду національного обслідуваний суб'єкт? Чи можна взагалі виявити чисті національні типи?

Зараз усі ці питання кожний дослідник розв'язує на свій кшталт. Так, наприклад Баринштейн, подаючи дані про расово-біохемічний показник людности м. Одеси, зазначає, що „величезна більшість досліджуваних (91%) припадає на дві основні групи: 1) росіяни та українці й 2) євреї. Росіян об'єднано з українцями не лише через їх етнографічну близькість, але ще й тому, що підчас розпитування дуже часто виявлялось походження від змішаних шлюбів поміж росіянами й українцями і навіть самому розпитуваному трудно було визначити свою національність; рідна мова в цьому випадку, певна річ, за критерій стати не може. Звичайно, ми не брали до уваги всіх випадків походження від змішаних шлюбів серед інших національностей (цебто поза комбінаціями росіян з українцями) вираховуючи відсоткові стосунки та індекси поодиноких національностей.

Диференціювати матеріал щодо місця народження досліджуваних та їхніх батьків у величезній більшості випадків ми не мали змоги“. Як видно з наведеної цитати, автор дійсно подав „сборний“ матеріал. Це явище трапляється не тільки в Баринштейна, а і в інших авторів, що подають обслідування великих міст на Україні: Київ, Харкова, Херсона. Матеріал досить великий але недостатньо опрацьований з боку національного: тому то інколи і висновки робляться несподівані, як, наприклад, у Ширяка — „тобто українці нічим не відрізняються від росіян, на що й можна було сподіватись“. А тим часом антропологічні дослідження українського народу на сьогоднішній день інакше розв'язують це питання, що ж до расово-біологічного показника, то деякі автори підходять до визначення його зовсім з іншого боку.

Так, наприклад, Snyder для індіців Північної Америки порушує питання про чисті типи і поруч із загальною статистикою подає окремо дані про

„найчистіших“ індіців. Аналогічні дані подає, Cleland про австралійських аборигенів, наводячи чистий расовий, правда, невеличкий матеріал.

Можливо, що якраз відносно українців висвітлити питання про показник чистого національного типу далеко легше на селі. Таку спробу ми зробили підчас подорожі в район Дніпрельстану з метою дослідити антропологічно населення деяких місць, що їх мають залити водою, та зокрема Лоцманської-Кам'янки та Старого-Кодака, де живуть переважно нащадки старих лоцманів, що й зараз лоцманують. Як відомо, ці села не були кріпацькими, й тому здавалося тут саме можливо було виявити чистіший український тип. Ретельно допитуючись про батьків, дідів та прадідів (а на селі про це дізнатися не важко, бо старі люди добре пам'ятають всілякі родинні події і зараз скажуть: „е, ні цього мати була лапацонка, а того дід був циган, а того діда привезли з Казані, бо його проміняв пан на собаку“), нам довелося з 315 карток виключити 43 картки, де було виявлено вказівки на мішані шлюби або ж на те, що діди або прадіди були не українці.

Ми гадаємо, що наведених у нас міркувань, фактів та спостережень досить, щоб довести, оскільки потрібно виробити таку інструкцію, яка б не лише погоджувала суперечливі пункти, як от визначення національності, а й подавала б уніфіковану техніку, як проробляти саму реакцію ізогемоаглютинації.

Як відомо, Антропологічна Секція III-го Всесоюзного З'їзду зоологів анатомів і гістологів рекомендувала вже для загального вжитку визначення кров'яних угруповань Vincent'ів метод. І дійсно різні дослідники здебільшого цього метода й уживають. Щодо масових досліджень кров'яних угруповань, то методика таких досліджень мусить бути якомога простіша й Vincent'ів метод, зрозуміло, цілком відповідає цій вимозі. Нагадаємо його тут коротенько: в невеличку епруветку або пробівку (як для Відалевої реакції) беруть Франковою голкою з пучки пальця 2—3 краплі крові; в епруветку заздалегідь налято 0,5—0,75 см фізіологічного розчину хлоричного натру з домішкою 2—3% розчину цитрату; зібрані за день підчас масових досліджень пробівки в кінці дня або ж увечері оброблюються стандартними сироватками. Коли чомусь немає змоги того самого дня проробити реакцію ізогемоаглютинації, — пробівки можна вільно залишити на другий-третій, а інколи й на більше число днів, тому що вживаний розчин цитрату є сприятливий для червонокривців і в такому розчині вони можуть перебувати інколи й досить довгий час: практика Антанти підчас всесвітньої війни довела, що кров можна переховувати в стерильному розчині цитрату без ніяких змін майже 4 тижні.

Ми вважали за дуже важливе з'ясувати, як довго може залишатися без змін (без гемолізи) кров у цитраті, коли її братимуть уколом голки в пучку пальця. Для цього за допомогою студента Ю. Бурчинського, за що тут користуємося нагодою висловити йому щире подяку, ми проробили таке дослідження. 19/XI—29 підчас дослідження кров'яних угруповань в одній червоноармійській частині Київської залози ми взяли кров у розчині цитрату трьох концентрацій 1,25%, 2,5% і 5% і до того ж одна половина цих пробівок була з нестерильним розчином, а друга половина — з розчином стерильним і в стерильних пробівках. Наслідки подаються в таблицях ч. 1 і 2.

Таблиця № 1.

НЕСТЕРИЛЬНІ ПРОБІВКИ.

№№	% роз- чину	19/XI	25/XI	26/XI	30/XI	1/XII	2/XII	3/XII	4/XII	5/XII	6/XII	7/XII	8/XII	9/XII	10/XII	13/XII	14/XII
№ 1		-	-	-	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 2		-	-	-	-	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 3		-	-	-	-	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 4	5,0	-	-	-	-	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 5		-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 6		-	-	-	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 13		-	-	-	Сліди	-	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+
№ 14		Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 15	2,5	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 16		Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 17		-	-	-	-	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 18		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 25		-	-	-	-	-	-	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 26		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 27		-	-	-	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 28	1,25	-	-	-	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
№ 29		+	+	+													
№ 30		+	+	+	+	+											

20/XII було зроблено 5 реакцій із них в 4-х здобуто позитивні наслідки

- означає відсутність гемолізи.
Сліди - лише ледве помітне рожеве пофарбування.
+ гемоліза. ++ яскрава гемоліза.
||| повна гемоліза.

СТЕРИЛЬНІ ПРОБІВКИ.

№ пробівки	% розчину	19/XI	23/XI	26/XI	28/XI	30/XI	1/XII	2/XII	3/XII	4/XII	5/XII	6/XII	7/XII	8/XII	9/XII	10/XII	11/XII	12/XII	13/XII	14/XII	15/XII	16/XII	18/XII	20/XII	23/XI	24/XI	27/XII				
								Сліди				Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	10/Г	
7		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	?	?	?	?	?	Сліди	+	+	+	+	10/Г		
8		-	-	-	-	-	?	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г	
9	5,0	-	-	-	-	-	-	-	-	?	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г	
10		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	?	?	?	?	?	+	+	+	+	+	+	10/Г	
11		-	-	-	-	-	-	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	Сліди	Сліди	Сліди	Слідь	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+	+	10/Г
12		-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г
19		-	-	-	-	-	?	?	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г
20		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	?	?	Сліди	Сліди	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г
21	2,5	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г
22		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	Сліди	Сліди	+	+	+	8/Г
23		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	8/Г
25		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	Сліди	Сліди	6/Г	
31		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10/Г	
32	1,25	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г
33		-	-	-	-	-	-	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г
34		-	-	-	-	-	-	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	10/Г
35		-	-	-	-	-	Сліди	Сліди	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10/Г
36		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10/Г	

Зі було зроблено 9 реакцій, з яких в 6 здобуто позитивні наслідки.

З таблиці № 1 видно, що того ж таки дня спостережено гемолізу в трьох пробівках концентрації 1,25%, в одній пробівці концентрації 2,5% і в двох пробірках лише сліди. В пробівках 5% концентрації протягом 11 днів гемолізу не було. Отже, можна сказати, що для нестерильних пробівок найкращі наслідки дали 5% концентрації.

З таблиці ч. 2 яскраво видно, яке значення має стерилізація розчинів: за одинадцять днів у всіх концентраціях не було гемолізу, крім пробівки ч. 21 (концентрації 2,5%); а за три тижні виявився і вплив концентрації: в пробівках з 1.25% розчином цитрату в більшості настала гемоліза, але неповна; в розчинах концентрації 2,5% і 5% наслідки були майже однакові з деякою перевагою в бік концентрації 2,5%. Треба додати, що пробівки весь час дослідження перебували в хатній температурі (на вікні).

Вживаючи стерилізованих розчинів цитрату натра в концентрації від 2,5% ми маємо можливість зберігати незмінені червонокривці мінімум протягом 3-х тижнів. Цей факт має значення для тих випадків, коли в умовах подорожі або експедиції масових досліджень не можна зараз же закінчити або, скажімо, через брак сироватки стандартної, або ж через відсутність досвідченого ляборанта, — тоді всю партію можна надіслати поштою до відповідної лябораторії і там дослідити. Цікаво тут відзначити, що Лейчик, досліджуючи євреїв-пересельців, брав кров за Рубашкіним в пастерівські піпетки й уже на 6—8 добу одержав гемолізу й не зміг дослідити червонокривців.

Щодо того, яким саме методом пророблювати реакцію гемоаглютинації, то тут треба ще раз підкреслити, що все таки простіший буде Вінцентів на шклі. За останній час є пропозиції як от Verzaga та інш. пророблювати цю реакцію не на шклі, а в пробівках. Можливо, що це й доцільно, але це все-таки ускладнює проробку реакції, бо потрібно для цього мати бодай ручну центрофугу. Тепер ми підходимо до кардинальної ваги питання, чи досить для визначення кров'яних угруповань досліджувати аглютиногена червонокривців, чи треба обов'язково пророблювати також і дослідження аглютиніну в сироватці? Власне кажучи, останню вимогу висовує Рубашкін, який і пропагує це, так би мовити, перехресне страхування, що реакція ізогомоаглютинації матиме найпевніші наслідки. Одначе, як підкреслює Верцар, ця вимога дуже ускладнює методіку, до того ж і сама Українська Постійна Комісія зазначає, що реакція червонокривців дуже рідко розбігається з реакцією сироватки. Ця хиба, як додає Верцар, що майже не трапляється в роботі в пробівках, не має великого значення.

На нашу думку, перехрестна, так би мовити, реакція, яку ми почали застосовувати ще з 1925 року, вживаючи її при переливанні крові, безперечно, має контрольне значення, бо вона викриває методичні помилки. Але, коли організувати пророблення реакції так, щоб ці методичні помилки було зведено майже на нівець (нумерація пробівок, нумерація корочок мусить відповідати нумерації карток), тоді контроль визначення аглютиніну в сироватці робиться непотрібним тому, що й підчас визначення кров'яних груп у сироватці залишаються ті самі можливості помилок, що й підчас визначення аглютиногену: холодна аглютинація, слабкий дуже титр сироватки тощо. Але ці помилки можна обмежити уважливим спостереженням реакції, у випадках

з неясними наслідками, контролем за допомогою мікроскопу, а інколи підогріванням шкелець. Там же, де й ці заходи залишають сумнів, чи певна оцінка наслідків реакції, — треба перевірити визначенням аглютиніну в сироватці. Підчас масових досліджень це можна здійснювати в той спосіб, щоб на другий день брати кров для визначення аглютиніну в сироватці у тих осіб, що реакція дала непевні наслідки. Для цього тоді можна просто взяти трохи крові з вени голкою в маленьку пробівку як для реакції Wassermann'a. Ще простіше, на нашу думку, щоб перевірити реакцію аглютинації в сироватці користуватися засохлою кров'ю на звичайній марлевій кульці, в якій потім можна зробити лакову кров і тоді визначити групу аглютиніну.

Роблячи масові дослідження як червоноармійців з деяких частин Київської залоги (100 випадків), так і хорих по факультетських клініках (44 випадки), ми перевели рівнобіжні дослідження обома засобами, цеб-то і сироватки (кров брали з вени), і червонокривців (з пальця). Отже ми мали розбіжність між наслідками реакцій у 4-х випадках. Цю розбіжність можна з'ясувати методичними помилками. Коли порівняти одержаний відсоток розбіжностей з таблицею Wodetzky, що подає в своїй праці Верцар, де на 187 досліджень припадає, на підставі вираховування ймовірності, 10% можливої помилки, то наші дані можна вважати за цілком задовільні. Можна гадати, що наші наслідки залежать від того, що ми користуємося стандартними сироватками від постійних донорів з високим аглютинаційним титром. На нашу думку, праця з сироватками від тих самих осіб має досить велике значення, особливо підчас масових досліджень.

Ще більшої ваги набирає це питання, коли кров'яні угруповання досліджуються підчас далеких експедицій в теплі краї, де сироватки від температури досить хутко псуються. Отже, найкраще мати в складі експедиції осіб груп А, В і О з високими аглютинаційним титром і тоді постачання свіжих стандартних сироваток та червонокривців буде забезпечено.

Наш невеликий, правда, досвід з масовим дослідженням кров'яних угруповань у районі Дніпрельстану, а також по червоноармійських частинах київської залоги виявив потребу в маленькій похідній лабораторії. На нашу думку та на підставі власного нашого досвіду, така лабораторія мусить мати вигляд спеціальної скриньки розміром 45—50 × 25 × 20 ст. Ця (див. табл. III, IV) скринька має два поверхи: в одному розташовані всі речі, потрібні для проведення реакції та для заготівлення реактивів — як от пробівки, шприц, піпетки, голка Франка, хемічні скляночки, спиртівка, мензурка, штандглази для сироваток, каламарчики з йодиною, колодієм, цитрат, вата і т. інш.

В другому поверсі містяться чотири менші індивідуальні скриньки, кожна на 90—100 пробівочок з нумерами на корках, на пробівках і на гніздах, де вони стоять. В шухляді між поверхами скриньки лежить 4—6 шматків скла розміром 45 × 25 для пророблення самої реакції.

З такою скринькою портативною й зручною для всяких подорожів можна користуватися як базою для 4-х дослідників, що можуть, приїхавши, скажімо, в село розійтися в різні кутки та провадити одночасно працю.

Тут не зайве буде зазначити, що дуже зручно переводити такі дослідження.

Таблиця 3.

Схематичний малюнок.

Загальний вигляд.

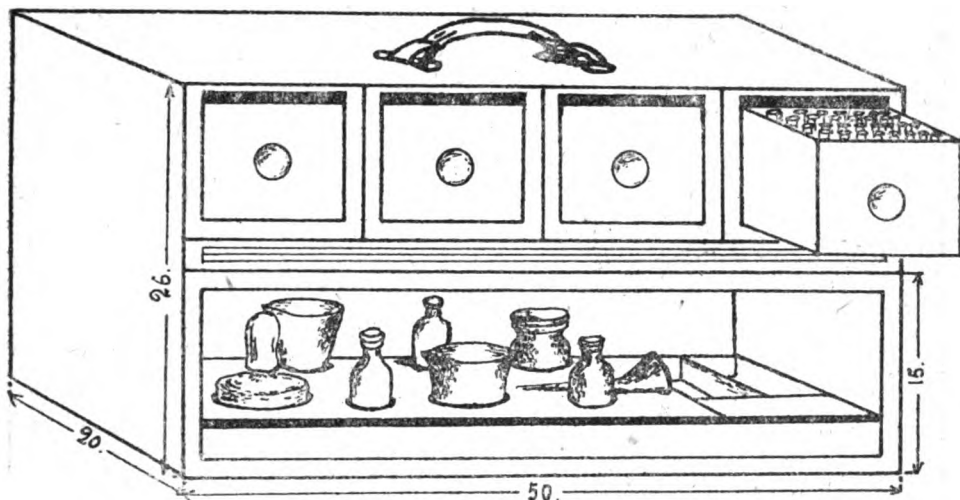
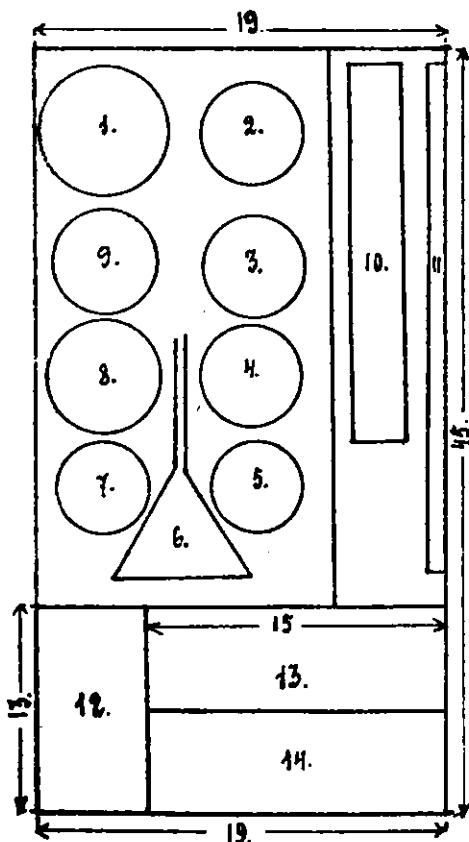
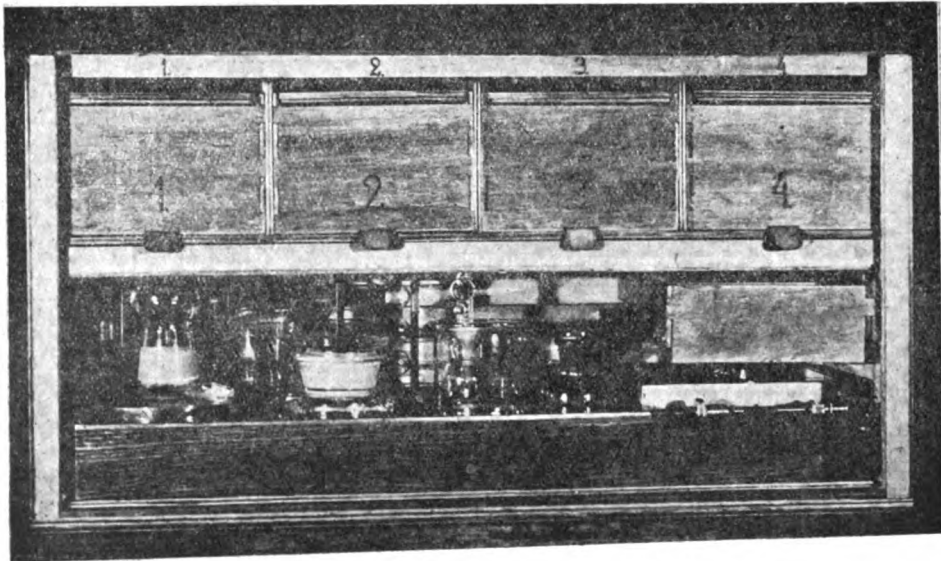

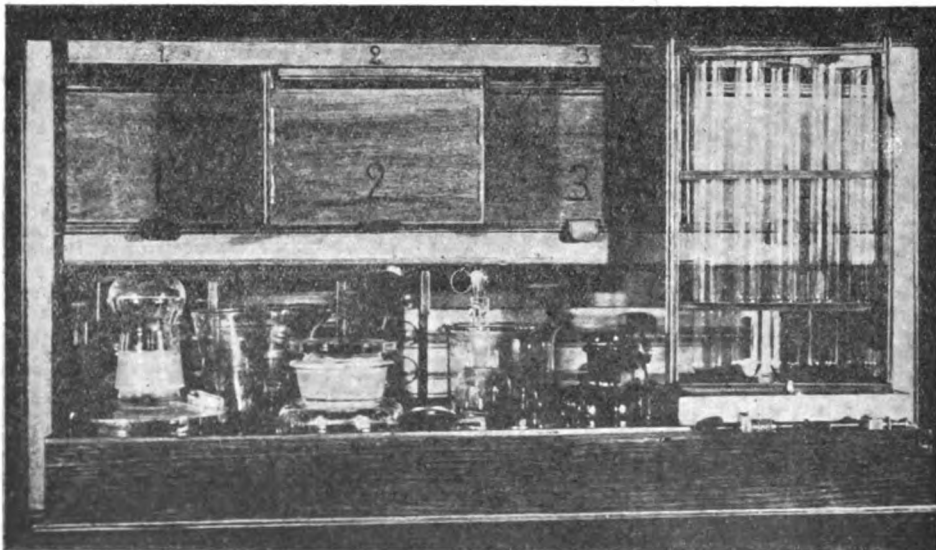
Схема долішнього поверху

- 1. спіртовка
- 2. сироватка А
- 3. менаурка
- 4. сироватка В
- 5. сироватка О
- 6. лійка
- 7. колодій
- 8. хем. склянка
- 9. йодина
- 10. пробівки
- 11. піпетки
- 12. голки Франка
- 13. вата
- 14. Natrium, citricum

1. Вигляд відкритої скриньки.

2. Теж — з висунутою індивідуальною скринькою № 2 та з поставленим стативом для пробівок.

як у сельрадах, зборнях так і в амбулаторіях або лікарнях при допомозі місцевого медичного персоналу, наприкл., водночас з прийомом лікаря.

Також корисно мати заздалегідь наготовлені довідки про те, які наслідки дала реакція ізогемоаглютинації щоб можна було, проробивши реакції, видавати такі довідки тим, хто бажає.

Наприкінці ще дві слова про те, як впливає кількість визначених осіб на певні висновки. Тому, хто мав нагоду пророблювати масові дослідження, мабуть, впадало в око, оскільки різноманітні бувають наслідки щодо розподілу групи, коли підраховувати, скажімо, по сотнях. Отже ясно, що лише великі числа (за деякими авторами не менше, як 500) можуть мати значення для статистики, здебільшого для того, щоб вираховувати певні взаємовідносини груп крові або національних чи расових показників. Однак це не значить, що не матимуть значення і малі кількості спостереження — їх можна скупчити в збірні статистики, але з одною умовою: коли ці спостереження пророблюватимуться за єдиною певною методикою то супроводитимуться за певною схемою зібраними даними (картка).

Звідсіля, знов таки впливає потреба якнайшвидше розв'язати питання: про те, щоб уніфікувати методику досліджень кр. угруповань, виробити інструкцію та єдину картку та організувати державну стандартизацію сироваток для ізогемоаглютинації.

Закінчуючи нашу працю, ми можемо зробити такі висновки:

1. Щоб правильно переводити масові дослідження кров'яних угруповань, перш за все треба кожну людину, що досліджується, записувати на окрему картку, де зазначається прізвище, ім'я по батькові, стать, вік, національність, а також національність батьків, дідів і, як можна, прадідів; особливо бажано з'ясувати, чи не було в роду мішаних шлюбів. Далі зазначається місцевість, де постійно мешкає людина та її місценародження, стан здоров'я, як є недуга, то яка саме; визначення кров'яної групи, метод визначення, примітка, дата й підпис особи, яка пророблювала реакцію аглютинації.

2. Техніка визначення кров'яних угруповань має бути найпростіша; кров найкраще брати з пальця Франковою голкою в невеличку пробівку (як для реакції Vidal'я), куди налято з 0,5 — 0,75 сс. 2% — 3% розчину натрієвого цитрату або з домішкою фізіологічного розчину хлоричного натру.

3. Вживання стерилізованих пробівок і стерилізованих розчинів дає можливість зберігати незмінені червонокривці на протязі від двох до чотирьох тижнів.

4. Щоб уникнути помилок під той час, коли добувається кров із пальця і коли переводиться сама реакція ізогемоаглютинації, кожна пробівка позначається черговим номером. Цей самий номер є й на корці та відповідає номерові біля того гнізда скриньки, куди ставиться пробівка. Той самий номер зазначається й на картці.

5. Зібрані за день пробівки оброблюються того самого вечора за Vincent'овим методом стандартними сироватками. При потребі можна пробівки, що були стерилізовані, переслати до лабораторії (в тому разі, наприкл., коли на місці немає стандартних сироваток).

6. Стандартні сироватки треба вживати лише такі, що мають високий титр.
7. Крім сироваток групи А і В, дуже доцільно пророблювати реакцію і з сироваткою групи О для певнішого контролю.
8. Наслідки реакції визначаються: в різних і безумовних випадках простим оком (мікроскопічно), а в неясних випадках, наприкл., коли трапляється холодна аглютинація або псевдоаглютинація, треба вживати мікроскопа.
9. В поодиноких сумнівних випадках бажано перевірити реакцію ізогомоаглютинації сироватки, для чого треба взяти кров із вени в таку саме пробівку, добре висушену на вогні.
10. Так званий перехрестний метод, цебто визначення реакції ізогомоаглютинації як з боку червонокривців так і з боку сироватки дав, зрозуміло, найпевніші наслідки. Але й тут можна спостерігати псевдоаглютинацію. Запропонований для цього перехресного визначення метод в суто лабораторний і тому ледве чи може бути застосований до масових досліджень підчас експедиції або подорожів.
11. Для масових досліджень по глухих кутках або в далеких краях дуже зручно користатися спеціальними скриньками, де скупчено все, потрібне на декілька сотень реакцій.
12. Зручно також мати в складі персоналу таких експедицій осіб груп А, В і О високого титру — тоді завжди забезпечене постачання свіжих стандартних сироваток і червонокривців, особливо літом, коли сироватки швидко псуються.
13. Корисно мати заздалегідь заготовлені довідки про наслідки реакції ізогомоаглютинації, щоб мати можливість видавати такі довідки тим, хто бажає.
14. Невеличка кількість досліджень кров'яних угруповань не дає можливості робити будь-які певні висновки, бо для цього потрібно бодай декілька сотень — не менше п'яти. Однак й ці нечислені дослідження, з'єднані до купи, даватимуть цінний матеріал для великих ябірних статистик.

Sur la question des investigations des groupes sanguins.

Par D-r Jurij Kramarenko. Kyjiv.

L'auteur expose la méthode d'investigation des groupes sanguins et souligne une nécessité pressante d'élaborer une forme spéciale d'une carte de registre en ce but et d'unifier la technique de la réaction.

Comme comparaison l'auteur présente les échantillons de cartes de registre, qui ont été mise en pratique par les divers auteurs et offre le type de la carte, qu'il a employé durant l'excursion dans la région de Dniprelstan (station hydro-électrique du Dniro) en 1929. En même temps l'auteur tâche d'éclaircir la question de la méthode uniforme de la réaction d'isohémoagglutination.

En se basant sur des expériences avec des solutions de citrate stérilisées et non stérilisées, l'auteur arrive à la conclusion, que l'emploi des solutions stériles de 2,5% et de 5% donne la possibilité de conserver immuables les globules rouges durant 3 semaines minimum. L'auteur est d'avis (qui a été exprimé égalem-

ment par d'autres investigateurs). que l'investigation des groupes sanguins en ce que concerne le serum complique beaucoup la pratique d'investigation des groupes sanguins.

Par la suite il propose comme la règle pour la détermination de la réaction qui concerne les globules rouges — d'employer la méthode de Vincent (sur le verre), en se servant des serums à titre supérieure et seulement dans certains cas on doit employer la mise au jour d'agglutination du serum.

En vue d'expéditions et des excursions l'auteur propose un modèle spéciale d'une boîte, dans la quelle on place tout le nécessaire qui est employé dans le travail d'investigation des groupes sanguins.

En outre selon l'avis de l'auteur il est à désirer que les personnes des groupes A, B et O fassent partie de l'expédition, puisqu'ils peuvent fournir constamment le serum pendant toute la durée de l'expédition.

ВОЛОДИМИР ШЕВЧЕНКО
(К н і в).

ДО ПИТАННЯ ПРО РІСТ ЗОВНІШНЬОГО ВУХА.

Питанням про зовнішнє вухо цікавилось чимало як наших, та і закордонних учених, але поспішність у висновках, що ґрунтувалися на досить невеликому матеріалі, та спроба пристосувати ці висновки до практичних потреб життя (наприклад, у кримінології, психіатрії і т. ін.) не виправдали себе, і це відштовхнуло дослідників від детальнішого вивчення цього цікавого органа. В останні часи ми не бачимо спеціальних антропологічних праць у цій галузі.

Зовнішнє вухо не відіграє значної ролі в нашому житті і цікавить нас тільки з наукового боку. Ще Ч. Дарвін звернув на цю частину вуха досить уваги і дав вказівки на ті ознаки, що свідчать нам про її поступову редукцію, але цього мало. Нам не зовсім зрозумілі причини її появи, як і причини її редукції, і треба гадати, що ці причини ще довго будуть не з'ясовані. Річ у тому, що взагалі вивчення історії організмів до останнього часу базувалося тільки на процесі нагромадження противенств, і дуже мало зверталось уваги на революційні переходи кількості в якість. Ця односторонність завжди почувалася і навіть найкращій теорії еволюції дарвінівській робили зауваження, що потрібен безмежний час, щоб утворити ту безліч форм, яка існує в природі, коли б життя на землі розвивалося лише за еволюційним принципом. Взагалі еволюційні теорії не охоплюють цілого процесу утворення нових форм, а тому й не можуть з'ясувати нам причин, чому з'явилися ті чи ті напрями в розвитку організмів. Крім того, з користування самим еволюційним принципом завжди випливає логічний висновок про цілеспрямованість такого процесу, як чогось незмінного, предбаченого заздалегідь, а відсіля й різні ухили в теологію.

Останніми часами, багато звернено уваги на революційні моменти, і тут на перше місце треба поставити мутації. Появу мутацій зв'язують з появою нового гена, що з'являється, як наслідок перерозподілу самого матеріалу в гені, під впливом різних чинників.

Ці процеси порівнюють з явищами ізомерії. При ізомерії ми маємо цілий ряд близьких ізомерів (наприклад, ізомери етіленового ряду, що різняться між собою своїми властивостями). Частина з них стійка, частина не стійка і утворюються вони під впливом то температури, то світла, каталізаторів і так інш.

Мутації теж дають цілий ряд переходових форм, що передаються в спадщину. Наприклад, ми маємо пшениці: *Tr. durum*, *Tr. turgidum*, *Tr. pyramidale*, *Tr. orientale* та інш. — Ці форми об'єднують під назвою *Tr. carinaceum*. Поміж

такими переходовими формами ми зустрічаємо стійкі і не стійкі, як і в ізомерах органічних речовин. Крім того, ми маємо вже випадки штучного утворення мутацій. Так, Меллер, впливаючи рентгеновим промінням на дрозофіл, здобував нові мутації, а це знову свідчить нам про аналогію між мутаційними та ізомерними процесами.

Таким чином, мутації нас наближають до того, щоб розв'язати питання, як появились нові організми, і стають за могутнього чинника прогресивної еволюції. Ці нові революційні моменти в історії організмів виправляють слабкі місця в теорії Дарвіна. Вони кажуть нам, що на утворення нових форм треба було витратити багато меншого часу, як за теорією Дарвіна, і крім того, освітлюють спірні питання так званої випадковості. На питання про добір стійких форм погляд міняється, і добір розглядається не тільки як здобуток боротьби за існування, а як результат широкого погляду на економіку в природі. Та безліч форм, що протягом довгого часу утворювалася мутаційним епособом, з погляду економіки не була доцільна. Більшість із них загинула досить швидко після своєї появи, а частина провадила вперту боротьбу з існування, пристосовуючи свої органи до відповідних умов життя шляхом еволюції, нагромаджуючи в собі нові противенства, щоб дати новий вибух, а за ним і нову якість, економічніше пристосовану до оточення.

В наших працях про вивчення історії органів, як і історії людини, не можна ще напевно говорити про мутації. Правда, ми не відкидаємо того, що появу різних рас можна з'ясувати мутаціями, але певних даних ми не маємо. На сьогодні треба розглядати людину, як організм, що з економічного боку виправдав себе, але за довгий час свого існування, він повинен був міняти свою організацію пристосовуючи її до оточення, яке, як знаємо, мінялось не раз, за довгі часи тваринного життя. Одно з таких пристосовань — перехід від горизонтальної постави тіла до вертикальної, мало велике значіння для економіки енергії людського тіла. Цей перехід відбився на всьому організмі і багато змінив роботу органів. Ті органи, що на шляху економіки стали непотрібні, почали втрачати свої функції, поступово атрофуватися.

В наведеній нижче роботі я звернув увагу на один з таких органів, це зовнішнє вухо людини. Мені хотілося виявити, як відбиваються закони росту всього організму на рості цього мало потрібного нам органу і особливо на тих частинах, що стають за виразних свідків його редукції. На жаль, я не міг знайти нових літературних вказівок, щодо росту зовнішнього вуха. Старі праці присвячено головним чином формі зовнішнього вуха, стандартним величинам різних промірів, та встановленню т. зв. нормального вуха в протилежність аномальному-дегенеративному.

З відповідних антропологічних праць треба згадати праці Schwalbe, де до речі подано й метод досліджування вуха. Цей метод використано в поданій далі роботі, але щодо промірів ковтки, мені здавалося доцільніше промірювати її згідно з постановою XIII Монакського конгресу 1906 року. За цією постановою, помір хрящового вуха визначається зверху вищим пунктом завитки, а зназу — спіднім краєм хрящової вушниці. Віднявши від довжини цілого вуха — довжину хрящового вуха, ми знаходимо величину ковтки.

Фізіологічне та біологічне значіння зовнішнього вуха.

Багато вчених цікавилось значінням зовнішнього вуха. Одні вчені надавали йому функції звуковловного апарату, як колектора звуксвих хвиль, що відбиває, та справляє хвилі з повітря до барабанної перетинки. Другі — апарату для охорони внутрішнього вуха від механічних ушкоджень, треті — і те і те вкупі.

Зовнішнє вухо ми помічаємо вже у рептилій, як дві зморшки коло барабанної перетинки. Ці зморшки зходяться до купи і прикривають останню. Тут дійсно, вони виконують функцію охорони вуха від механічних ушкоджень. Далі ми помічаємо таку функцію і в птахів, але, крім зморшок, тут трапляється й пір'яне вухо, як у пугача (*Bubo maximus. Sibb*) та інш. У ссавців ми бачимо вже інше. Зовнішнє вухо, у деяких, дійсно вже бере на себе функцію звуковловного апарату. Так, гризуни, коли прислухаються, то насторочують вуха; іноді одно вухо пригинають, а другим прислухаються, потім 2-ге пригинають, а першим прислухаються

В. Гааке каже, що в кажанів зовнішнє вухо надзвичайно чуткий орган і особливо в тих, що їдять живу тварину. У тих, що годуються лише рослинною їжею, їх зовнішнє вухо мало розвинене. Також, тут зовсім відсутні носові придатки — органи мало потрібні в такому раві.

У слонів ми бачимо досить цікаву функцію. Надзвичайно розвиненим зовнішнім вухом (особливо в африканських) вони обмахують весь час свою голову від мух, як це робить наш скот своїм хвостом. Взагалі, треба сказати, що кожний орган у даному ряді предків повинен розвиватися в одному напрямі. В зв'язку з причинами, що примусили даний ряд поділити на окремі галузі, в кожній галузі сталася перевага того чи іншого органу, а відсіля й зміна функцій інших органів.

Переходячи до антропоїдів, ми помічаємо навіть загальне явище. Вушні м'яси атрофуються і функцію їх бере на себе шия. Саме зовнішнє вухо теж атрофується. Як наслідок цього, зникає його гострий вершок, що залишається тільки як слід під наз. Дарвінового горбика. Хрящ, позвільнившись від того напруження, що давали йому вушні м'язи, утворює зморшки, як завитка та протизавитка. Лишки зайвої шкіри поступово звисають під назвою ковтки, і вухо набирає того вигляду, що його бачимо в людини.

Над людським вухом багато робилося дослідів. Так, щоб довести його звуковловну належність — замазували зовнішнє вухо воском, мокрим папером (*Schneider, Politzer* і ін.). Досліджували тих, у кого було ампутоване вухо, але всі ці експерименти не дали ясних наслідків. Помітної різниці в силі слуху, як з зовнішнім вухом, так і без нього — не спостерігалось. Позитивніше висловлювалися за те, що зовнішнє вухо є орган локалізації просторових відношень поміж органом слуху та гучним тілом. (*Kuss, Duval*), але напевне й тут нічого не можна сказати. Нагадаймо, що птахи мають прекрасно розвинений слух, не маючи зовнішнього вуха.

Щодо органу охорони від механічних ушкоджень, то тут теж нічого нема певного. Правда, розподіл хрящів прекрасно пристосовано для захисту внутрішнього вуха. Козел, яє заткальце, входить в слуховий отвір при механіч-

них ударах. Таку роль може відіграти протикозел, але самостійних функцій тут не бачимо. Відповідні м'язи атрофувалися і все яскраво свідчить про процес редуції.

Коли справедливий погляд на зовнішнє вухо, що цей орган поступово в людей редукує, то ясно, що справа з значенням так зван. дегенеративного вуха тут нідоного. Зовнішнє вухо поступово втрачає свої функції, як утратив їх і червакуватий паросток (рос. *vermiformis*), і не може відбивати сучасну еволюцію людини, як це ми бачимо наприклад на мозкові. Мозок є орган, що в сучасний момент життя людини поступово щораз більше розвивається. Він впливає на всю будову організму, відбиває найдрібніше його явища і роботу його ми помічаємо що-хвилини. Коли уявити собі, що в цьому органі щось змінилося, або він у своїй будові не такий, як у нормальній людини (ознаки атавізму т. ін), то зрозуміло, що він інакше буде реагувати на подразнення середовища. Це помітно відбиватиметься на організмі, і в такому разі ми маємо повне право говорити про аномальний тип. Зовсім інше стоїть справа з зовнішнім вухом. Воно не відіграє значної ролі в нашому житті, не реагує помітно для нас, на його подразнення, а відсіля, й усякі його особливості, чи то атавістичні чи запинки на ембріональних фазах розвитку, не мають для нас значіння. Прибічники дегенеративного вуха гадають, що наявність дегенеративності вуха свідчить і про наявність дегенерації в інш. органах. Вони часто дають на такій підставі, оцінку морального стану індивідуума. Так, Льюмбровівська наука, спираючись на такі принципи, за Вірховим, визначається як школа, що розглядає всі намисли і вчинки людини в залежності від анатомічної будови. Для зовнішнього вуха такої кореляції науково ще ніхто не довів, а навпаки, здобутки були не на користь Льюмбровівській школі (див. В. В. Воробйова „Наружное ухо человека“).

Процес росту.

В поданій праці, процес росту зовнішнього вуха я характеризував з боку лінійного приросту за рік, у відношенні до попереднього M , як це рекомендував Мартин. З математичного погляду, тут можуть бути помилки, про які нагадує в своїх працях Шмальгавзен, але маючи порівняльний матеріал інших авторів, оброблений таким способом, мені не хотілось відхилитися від ужитого в цих працях метода. Крім того, ці помилки не можуть відігравати значної ролі для наших висновків, а зовсім уникнути їх, виходячи з нашого матеріалу, не можна.

Я виміряв уха 500 дітей м. Києва протягом травня м-ця 1928 р.

Коли я розклав матеріал за віком, статтю, расою, то виявилось, що скласти певне уявлення про процесу росту, на цьому матеріалі мені не пощастить, бо число вимірів (N) по групах не велике. Тоді я вирішив переміряти цих самих дітей рівно через рік, щоб мати в своєю розпорядженні дійсний, фактичний матеріал, щодо приросту вуха протягом року. Це я зробив теж у травні 1929 року. З усього матеріалу я видібрав виміри 143 єврейських дівчат — віком з 9 до 17 років. Беручи до уваги те, що закони росту можна простежити не тільки по групах, але й на індивідуумах, я гадав,

що вони повинні виявитися й на моєму невеликому матеріалі. Крім того, досліді, що їх перевела два рази, та сама людина, тим самим струментом, у той самий час,— заслуговують на те, щоб їм більше вірити, ніж промірам, переведеним один раз, хоч і на багато більшому матеріалі.

Вимірював я ліве вухо в цілих мм., при чому, коли помір не збігався з цілими мм., а був більший, ніж 0,5 мм., то бралось дальше — вище число а коли був менший ніж 0,5 мм, то цей лишок зовсім відкидався. Матеріал було оброблено варіаційно статистичним методом за схемою Мартіна. Виразовування M — та σ — за методом моментів. Рік та число народження було перевірено за метричними записами. Національністю — це діти українських євреїв Київської округи. Всі вони мешканці м. Києва. За соціальним станом — це діти кустарів та службовців. Усіх їх вкупі з іншими — було перемеріано в Антропометричному Кабинеті Інституту Гігієни Виховання, і матеріали вміщено в збірнику Інституту ч. 2 „На Шляхах до нової людини“ під редактуванням А. Григор'євої. Цими матеріалами я і скористувався для відповідного порівняння. Розклад карток за віком я зробив такий, як і в д-ра Григор'євої себто за річними інтервалами 9, 10, 11 років, а не 9-ий, 11-ий роки. До 9-річок наприкл. я зачислив тих, хто мав від 8 рок. 7 м. до 9 рок. 6 міс; до 10-річок — тих, хто мав від 9 рок. 7 міс — до 10 р. 6 м., і т. д.

Довжина вуха.

Деякі закордонні дослідники, як Frigerio висловлювались, що людське вухо росте тільки до 14 років. Наші дані, щодо жіночого вуха зовсім цього не стверджують, але треба сказати, що приріст вуха за рік дуже незначний. Виявити його пересувним циркулем можна тільки при великій увазі в промірах. Наші діти, віком з 9 до 16 років, — дали максимум абсолютного приросту за ці 8 років в 4,63 мм., що становить пересічно 0,58 мм., на рік. Ця величина настільки мала, що при промірах пересувним циркулем, де є тільки міліметри, і при нашій точності в 0,5 мм. не може бути виявлена на окремих індивідуумах.

Переходячи до розгляду нижезазначеної таблиці № 1, — треба сказати, що мені не відомі праці про жіноче єврейське вухо, а тому для порівняння я буду користуватися працею Воробйова: „Наружное ухо человека“, не вважаючи на те, що дані його стосуються лише до росіян.

На таблиці № 1 ми бачимо, що встановити M за віком нам не можна. Ми маємо групу 13-річок, що мають M більше, як група 17-річок, чого в дійсності не може бути, і що впливає лише з невеликого M нашого матеріалу.

Таблиця № 20 у Воробйова, „Изменения женского уха по возрастам“, дає нам рядок, де ми бачимо поступове підвищення M при N багато меншому, як у нас. Тут треба сказати, або вухо наших єврейок досить сильно варіює, або Воробйов на своєму матеріалі зробив відповідні поправки. Розглядаючи $\text{mip.}-\text{max.}$, ми бачимо, що у нас воно варіює в межах, трохи менших ніж у Воробйова (48-64 у нас і 45-63 у Воробйова) і можна було б гадати, що у нас рівніший повинен вийти рядок, але таблиця № 2 нам каже зовсім інше.

У Воробйова на $\text{mip.}-\text{max.}$ вже видно поступовість у прирості і це на досить невеличкому матеріалі, тоді як у нас, на матеріалі в $3\frac{1}{2}$ рази більшому

Таблиця № 1.

Проміри 1928 р. Les mesurages de l'an. 1928 Довжина вуха. Longueur de l'oreille						Проміри 1929 р. Le mesurage de l'an. 1929									
Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Difference Різниця	
														abs	%
9 років	23	48-65	57,61	0,66	3,34	5,79	10 років	23	52-67	58,47	0,79	3,86	6,6	0,81	1,40
10 "	24	48-64	56,29	0,76	3,76	6,68	11 "	24	55-65	57,12	0,67	3,29	5,78	0,83	1,47
11 "	15	53-61	57,44	0,55	2,15	3,74	12 "	15	55-62	58,00	0,40	1,58	2,72	0,56	0,97
12 "	15	57-63	59,40	0,51	2,01	3,38	13 "	15	57-63	59,46	0,47	1,85	3,11	0,06	0,10
13 "	13	55-64	58,72	0,81	2,79	4,75	14 "	13	56-66	59,72	0,96	3,21	5,37	1,00	1,70
14 "	33	52-64	58,29	0,56	3,27	5,61	15 "	33	52-65	58,35	0,61	3,55	6,08	0,0f	0,10
15 "	13	54-61	58,00	0,66	2,39	4,12	16 "	13	54-62	58,61	0,66	2,38	4,07	0,61	1,05
16 "	7	52-61	58,00	1,01	2,67	4,60	17 "	7	53-62	58,71	1,06	2,81	4,78	0,71	1,22

нічого подібного немає. Тут треба сказати, що вухо дівчаток єврейок має багато більше індивідуальних хитань, як у росіянок, а коли це так, то при дослідах над цим вухом треба і *N* брати багато більше, як для росіян і порівнювати ці вуха треба обережно. Вухо росіянок відбиває багато ясніше поступове наростання в довжину, як на амплітуді коливань, тако і на *M*, чого ні в якому разі не можна сказати про вуха дівчаток єврейок.

Таблиця № 2.

Зміни що до росту довжини вуха за віком. La modification de la croissance de longueur de l'oreille avec l'âge							
За Вороб'євим. Daprès Vorrobioff				Наші дані. Nos données			
Nom- bre	Вік Age	Min.-Max.	M. Moyen	Nom- bre	Вік Age	Min.-Max.	M. Moyen
10	7-10	45-53	50,5	47	9-10	48-65	56,3
15	11-14	47-59	55,5	76	11-14	52-64	58,4
15	15-16	47-63	56,4	20	15-16	54-61	58,5

Розглядаючи графу відносного приросту, ми бачимо два максимуми, що припадають на 10-11 та 13-14 років, себто на часи гармонального досягання в 10 років, та статового в 13 років. За А. Григор'євою, збільшення росту всього тіла припадає на 9-10 та 12-13 років, що становить різницю в 1 рік. Різницю можна вважати за нормальну з ось яких міркувань: навіть у Григор'євої, по деяких помірах, вона пересувається теж на 1 рік і збігається тоді з нашими даними, як, наприкл., у поперечному помірі грудей, росту навсидячки та ін. Крім того, тут можуть відігравати ролю й соціальні моменти, на які, на жаль, ми не змогли звернути належної уваги. Ще Ломброзо зауважував, що соціальний стан у процесі росту відіграє велику ролю, і неможливі кляси завжди запізнюються з максимумом приросту, порівнюючи з багатими, утворюючи різницю в 1 рік, за межі якої наші дані не виходять.

Взагалі відомо, що найбільший приріст припадає на часи статевого до- стигання. За Вайсенбергом та за Герштейном, що досліджували євреїв Ук- раїни, це припадає на 14 р. 1 міс., і дійсно, наше вухо дає в ці часи най- більший приріст, як абсолютний, так і відносний. Після 14 рок. бачимо, від- носний приріст круто змен- шується до 0,1 і в 17 років знову збільшується до 1,22. Це яскраво виступає в діа- грами 1-ої.

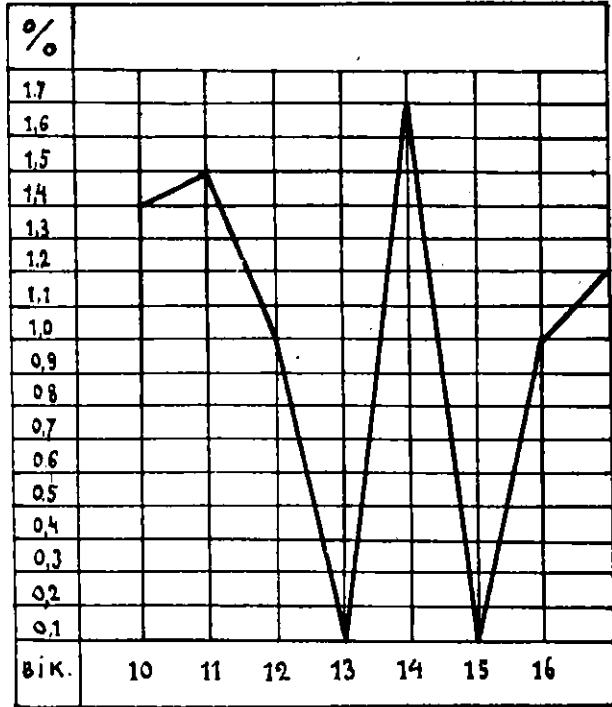
ДІАГРАМА I.

Отже, ріст вуха в дов- жину має ті самі коливан- ня, що і ріст люд- ського тіла взагалі.

Ширина вуха.

Розглядаючи таблицю № 3, ми бачимо, що аб- солютний та відносний при- ріст ширини вуха, становить багато більшу величину, по- рівнюючи з приростом вуха в довжину.

Абсолютний приріст за 8 років (з 9 по 17 вкл.), становить 10,14 мм. що пе- ресічно на рік дає 1,27 мм., проти 0,59 мм. приросту довжини. Таким чином, ши- рина вуха росте швидше, як довжина. Збільшення росту тут ми помі- чаємо 3 рази. Перші два збігаються цілком з даними щодо росту взагалі у д-ра Григор'євої і припадають на 9-10 та 12-13 років, а 3—е—15-16 р.

Таблиця № 3.

Проміри 1928 р. Les mesurages de l'an. 1928						Ширина вуха. Largeur de l'oreille						Проміри 1929 р. Les mesurages de l'an. 1929					
Вік Age	N	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Вік Age	N	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Різниця Difference			
														abs.	%		
9 років	23	28—35	31,30	0,39	1,89	6,07	10 років	23	29—37	33,04	0,40	1,94	5,87	1,74	5,56		
10 "	24	28—35	31,20	0,42	2,08	6,66	11 "	24	29—36	32,25	0,35	1,74	5,39	1,05	3,36		
11 "	15	28—35	31,00	0,52	2,03	6,55	12 "	15	30—35	31,80	0,49	1,82	5,72	0,80	2,58		
12 "	15	29—38	32,13	0,71	2,76	8,59	13 "	15	31—38	33,47	0,60	2,34	6,99	1,34	4,17		
13 "	13	26—34	30,30	0,38	1,37	4,52	14 "	13	27—35	31,30	0,60	2,16	6,90	1,27	4,15		
14 "	33	29—35	31,24	0,40	2,31	7,39	15 "	33	30—35	32,36	0,30	1,77	5,47	1,12	3,58		
15 "	13	26—34	30,76	0,48	2,12	6,89	16 "	13	28—35	32,30	0,59	2,14	6,62	1,54	5,00		
16 "	7	30—33	31,00	0,84	2,22	7,16	17 "	7	29—34	32,28	0,54	1,69	5,23	1,28	4,13		

Щодо M , то як і при довжині вуха, воно на нашому матеріалі наростає невиразно і приблизно повторює вже відомий нам розподіл при довжині вуха. Правда, коли взяти не річні інтервали, а такі, як у Воробйова (див. табл. № 30 у Воробйова), то наше M приблизно теж саме й дає протягом 11-14 р. 31,16 мм., а 15-17 років — 32,3 мм. Треба ще зауважити, що на наших річних групах досліджених дітей ясно помічається залежність поміж усіма промірами, і коли в який небудь групі M довжини мале, то воно буде мале й по всіх промірах даної групи (конструкційний закон).

Справжня висота-вуха.

Цей промір, поміж Дарвіновим горбиком та *sulcus helicino tragicus*, з антропологічного боку є цікавий промір. В процесі редукції, вершок вуха, що бачимо у більшості чотириногих, — поступово губиться і залишається як невеличкий, а то й зовсім непомітний горбок на завитці. Саме вухо в трикутного стає овальним. Коли це так, то можна гадати, що чим менша справжня висота, тим більша редукція вуха. Правда, при цьому не малу роль відіграє ще ступінь утворення протизавитки, форми Дарвінового горбика, його напрямок і т. ін. Розглядаючи абсолютний та відносний приріст на табл. № 4, ми бачимо знову збільшення приросту, що припадають на 10-11,

Таблиця № 4.

Проміри 1928 р. Les mesurages de l'an. 1928						Справжня висота вуха. Hauteur veritable de l'oreille						Проміри 1929 р. Les mesurages de l'an. 1929					
Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	$\pm m$	$\pm \sigma$	v	Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	$\pm m$	$\pm \sigma$	v	Різниця Difference			
														abs.	%		
9 років	23	23—30	26,39	0,37	1,78	6,7	10 років	23	24—31	27,40	0,39	1,89	6,89	1,01	3,82		
10 "	24	21—30	26,00	0,57	2,80	10,77	11 "	24	22—33	27,00	0,54	2,68	9,93	1,00	3,84		
11 "	15	23—30	25,67	0,73	2,83	11,02	12 "	15	23—30	26,40	0,61	2,37	8,98	0,73	2,84		
12 "	15	23—30	26,40	0,54	2,09	7,91	13 "	15	23—30	27,02	0,55	2,14	7,92	0,62	2,34		
13 "	13	20—30	25,00	0,40	1,44	5,76	14 "	13	22—31	25,85	0,80	2,90	11,22	0,85	3,40		
14 "	33	22—31	26,21	0,40	2,26	8,62	15 "	33	23—32	26,88	0,41	2,37	3,81	0,67	2,55		
15 "	13	21—28	24,6 ^o	0,51	1,91	7,68	16 "	13	23—28	25,8 ^o	0,34	1,28	4,95	1,00	4,02		
16 "	7	22—29	25,43	1,11	2,94	11,57	17 "	7	22—30	26,25	1,11	2,93	11,16	0,82	3,22		

13-14, та 15-16 років, себто відомі вже нам хитання в процесі росту. Коли порівняти відносний приріст справжньої висоти вуха з іншими приростами, то побачимо, що справжня висота за віком росте досить швидко й перегоняє ріст хрящового вуха в довжину, та довжину всього вуха. Пересічно цей приріст на рік становить 0,83 мм. проти 0,58 довжини. Величина самого проміру у нас значно менша як у росіянок (табл. 47 у Воробйова) і становить максимальну цифру в 27 мм. в 17 років, тоді як у росіянок вона дорівнює 28 мм., навіть в 10 років.

Щодо Дарвінового горбика, то, оцінюючи його за 6-баловою системою, як це рекомендує Schwalbe, згідно з малюнками в Мартина — маємо, що відсутність горбика для ока (Дарвінів горбик майже завжди є і його можна намацати руками, коли він і не виступає), у наших дітей дає 30% (бал. 6).

Легка веретенувата припухлість у 47% (бал. 5). Ясний горбик з затупленим верхком у 11% (бал. 4). Ясний трикутний верхок 10% (бал. 3), і так зван. церкопитекова форма у 2%, (бал 2).

Макакоподібної форми я не зустрічав. Найбільший відсоток (47%) припадає на бал 5. Коли порівняти наші цифри з табл. № 48 у Воробйова, що стосуються до розподілу Дарвінового горбика в дорослих жінок, — росіянок, то маємо, що балом 6 у нього позначено максимум (43%), тоді, як у нас максимум припадає на бал 5 (47%). Останній розподіл приблизно такий, як і в нас, і не перебільшує по II, III та IV, балах 7%, а у нас 10%. Щодо табл. 83 у Воробйова, розподілу Дарвінового горбика в хлопців, то бачимо приблизно те, що й у нас, і максимум припадає на V-й бал. Л. Ніколаев — відзначає лише форми III та IV, які на його матеріялі (дівчата-українки) зустрічаються лише 9,5%, що становить трохи меншу цифру проти даних Воробйова (11%) й досить різниться від моєї (20%).

Я пристежив також розподіл Дарвінового горбика по балах за віком, але не знайшов поступового збільшення редукції Дарвінового горбика, себто переходу від II, III, IV ф. — до V та VI-ої.

Треба сказати ще кілька слів про Сатирів горбик. Форми його я відрізняв за схемою Schwalbe, лише 1 та 0, де 1 показує його наявність, а 0 — його відсутність. Цей горбик остаточно встановлений дослідями Schwalbe, у нашлх дітей становить 20%, куди входить чимало досить невиразних форм. Воробйов у своїй праці наводить цифри інших авторів і вони дуже різняться між собою. Так, Eule, для мешканців Цюріха дає 0,9%, а Schäffer для Мюнхену — 11%. Schwalbe висловлювався за те, що сатирів горбик повинен зустрічатись у меншій кількості, ніж макакоподібна форма вуха. Наша цифра найближче підходить до цифри Воробйова для жінок-росіянок (23%). Така велика різниця в цифрах пояснюється самою суттю описового методу, де трудно знайти однаковий критерій при дослідах.

Довжина основи вуха.

Цей промір, де вплив ковтки багато менший, як при довжині вуха, — краще відбиває закони росту. В зв'язку з цим на процес росту основи вуха треба звернути більшу увагу, як на довжину всього вуха (таб. № 5). Перш за все, ми бачимо тут знову ясне збільшення росту, що припадає на 10-11, 12-13 та 16-17 р. Пересічний приріст в абсолютних цифрах становить на рік навіть 2 мм. Коли порівняти цю цифру з цифрою пересічного приросту довжини вуха в 0,58 мм., то різниця буде настільки велика, що з'ясувати її самою тільки присутністю ковтки не можна. Треба прямо сказати, що основа вуха росте швидше, як краї.

Розглядаючи числа *M* (таблиця № 6), ми бачимо тут поступове їх збільшення за віком, особливо в промірах 1928 року. Порівнюючи наші *M* за віком з даними у Воробйова (табл. № 51) для дівчат — росіянок, ми бачимо досить велику різницю, що можна пояснити тільки расовістю. Так, за Воробйовим, калмики мають велику довжину основи вуха, що становить 55 мм, росіяни — 48,7 мм, шваби (за Schiferr'ом) 46 мм, а ельзасці (за Schwalbe) 44,4 мм. Тут

Таблиця № 5.

Проміри 1928 р. L. s. mesurages de l'an. 1928						Довжина основи вуха. Longueur de la base de l'oreille					Проміри 1929 р. Les mesurages de l'an. 1929				
Bik Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	+m	+σ	v	Bik Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	+m	+σ	v	Різниця Difference	
														abs.	%
9 років	23	38—51	43,57	0,63	3,04	6,97	10 років	23	38—51	45,09	0,64	3,10	6,87	1,52	3,48
10 "	24	37—51	42,88	0,76	3,74	8,72	11 "	24	38—51	44,70	0,67	3,26	7,29	1,82	4,24
11 "	15	39—51	44,47	0,75	2,92	6,57	12 "	15	41—52	46,43	0,78	3,03	6,32	1,86	4,18
12 "	15	41—53	45,05	0,85	3,22	7,12	13 "	15	44—53	48,06	0,64	2,49	5,18	3,00	6,65
13 "	13	41—52	46,49	0,84	3,03	6,51	14 "	13	45—54	48,46	0,85	3,09	6,37	1,97	4,23
14 "	33	39—55	46,73	0,65	3,77	8,04	15 "	33	41—55	48,39	0,64	3,72	7,69	1,66	3,55
15 "	13	41—51	46,78	0,68	2,55	5,45	16 "	13	42—51	48,07	0,64	2,42	5,03	1,29	7,75
16 "	7	43—51	47,00	1,11	2,93	6,23	17 "	7	43—54	49,71	1,41	3,73	7,50	2,61	5,55

Таблиця № 6.

Зміни що до росту довжини основи вуха за віком. La modification de la croissance de la longueur de la base de l'oreille avec l'âge							
За Воробйовим. D'après Vorobieff				Наші дані. Nos données			
Nom- bre	Bik Age	Min.-Max.	M. Moyen	Nom- bre	Bik Age	Min.-Max.	M. Moyen
10	7—10	32—41	37,1	47	9—10	38—51	43,8
15	11—14	35—45	39,2	76	11—14	39—54	46,3
15	15—16	35—53	43,6	20	15—16	42—54	47,9

яскрава позначаються расові ознаки. Наші дані в порівнянні з Воробйовим розмістилися так: (табл. 6.)

З таблиці видно, що не тільки *M*, але й мінімум—максимум варіацій дуже різняться. Довжина основи вуха дівчат єврейок становить досить велику цифру. Вона перевищує довжину основи в дорослих чоловіків швабів та ельзасців і може вважатись за одну з расових ознак.

Довжина хрящового вуха.

Цей промір дуже невиразний при наших дослідах. Річ у тому, що знаходити нижчу точку цього проміру на завжди можна без помилки. Коли ковтка товста, або вона висувається наперед з площі вуха, то треба надавлювати ніжною цівкуля, щоб знайти кінець хряща. Це надавлювання приводить до неминучої помилки до 0,5 мм, що для нас відіграє велику роль, бо в абсолютних цифрах приріст на рік дає 0,85 мм. Коли так, та *N* за віком, повинно бути багато більше від нашого, і ясно, що нам трудно буде знайти знайомі збільшення росту.

Правда, і в нас є 2 максимуми але вони не характерні. Сказане примусило мене обережно аналізувати процес росту цього проміру, Розглядаючи таблицю № 7, ми бачимо, що як відносний, так і абсолютний приріст менший,

як у основи вуха, ало більший, як у довжини цілого вуха, що знову свідчить про те, що основа вуха росте швидше, як його краї.

Таблиця № 7.

Проміри 1928 р. Les mesurages de l'an. 1928						Довжина хрящового вуха Long. de l'oreille du cartilage					Проміри 1929 р. Les mesurages de l'an. 1929					
Вік Age	N Nombre	Min.-Max	M. Moyen	±m	±σ	v	Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Різниця Difference		
														abs.	%	
9 років	23	42—56	43,22	0,65	3,11	3,42	10 років	23	44—56	49,30	0,59	2,86	5,91	1,08	2,24	
10 „	24	41—52	46,42	0,63	3,10	6,71	11 „	24	43—53	47,42	0,52	2,56	5,39	1,00	2,15	
11 „	15	42—52	47,60	0,59	2,29	4,82	12 „	15	46—54	49,06	0,51	2,00	4,07	1,46	3,07	
12 „	15	47—53	49,53	0,43	1,69	3,39	13 „	15	48—54	50,13	0,31	1,20	2,39	0,60	1,21	
13 „	13	45—53	48,23	0,62	2,26	4,68	14 „	13	45—54	48,77	0,78	2,82	5,78	0,54	1,11	
14 „	33	41—56	48,21	0,50	2,90	6,01	15 „	33	44—56	48,82	0,50	2,29	5,96	0,61	1,26	
15 „	13	44—50	46,79	0,53	2,00	4,27	16 „	13	44—51	47,28	0,60	2,25	4,76	0,49	1,04	
16 „	7	44—52	47,28	1,25	3,30	6,97	17 „	7	44—52	48,29	0,97	2,56	5,30	1,01	2,13	

В зв'язку в цим проміром стоїть і довжина ковтки, що її ми вираховуємо, як я вже казав, відніманням від довжини вуха, довжину хрящового вуха. Ріст ковтки дуже відрізняється від росту інших частин вуха. Ми зовсім не бачимо тут відомих нам збільшень, а навпаки, підчас гормонального та статьового досягання маємо негативні прирости (табл. № 8). Коли це так, то

Таблиця № 8.

Проміри 1928 р. Les mesurages de l'an. 1928						Довжина ковтки Lang. de lobule					Проміри 1929 р. Les mesurages de l'an. 1929					
Вік Age	N Nombre	Min.-Max	M. Moyen	±m	±σ	v	Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Різниця Difference		
														abs.	%	
9 років	23	5—14	9,37	0,52	2,50	26,67	10 років	23	5—14	9,35	0,50	2,39	25,57	-0,02	--	
10 „	24	6—15	9,37	0,45	2,22	23,69	11 „	24	6—15	9,37	0,41	2,04	21,78	0,00	--	
11 „	15	7—12	8,94	0,35	1,37	15,32	12 „	15	7—12	8,87	0,49	1,80	20,29	0,07	+0,78	
12 „	15	5—13	9,73	0,47	1,83	18,80	13 „	15	5—13	9,80	0,32	1,26	12,96	0,07	0,71	
13 „	13	7—12	9,70	0,40	1,43	14,74	14 „	13	8—14	10,39	0,48	1,75	16,84	0,69	7,11	
14 „	33	6—13	9,60	0,34	1,96	20,41	15 „	33	7—14	10,51	0,31	1,81	17,22	0,91	9,48	
15 „	13	7—12	10,42	0,35	1,34	12,81	16 „	13	8—13	10,93	0,32	1,20	10,98	0,50	4,79	
16 „	7	9—12	10,29	0,52	1,38	13,41	17 „	7	9—12	10,43	0,48	1,27	12,17	0,14	1,36	

треба сказати, що дійсно це є нове утворення, що зустрічається головним чином у людей, настільки недавнє, побічне, що зовсім не зв'язане з організмом та його законами. На жаль, коли взяти до уваги, що пересічно на рік ковтка збільшується лише на 0,2—0,3 мм, — величина, що її за нашими вимірами не можна виявити — то такий висновок вимагатиме перевірки.

Воробйов теж відзначає дуже малий ріст ковтки до 25 років і не подає зовсім цифр до 18 років. Коли у нього наведено цифри по всіх промірах, то не подати їх до такого цікавого утворення, як ковтка, мабуть примусили ті

самі причини, що й мене — неточність промірів і мале *N*. Про перше він і сам каже, а друге ясно само собою з його попередніх таблиць.

Треба сказати ще кілька слів про описові ознаки ковтки.

Так, *culcus supralobularis*, що за Schwalbe визначаємо 4-х балозою системою, розподіляється так: до балу 1 (відсутність *sulc. supralobularis*) я зачислив 50%, до — (слабо помітна) — 32%, до — 3 ($\frac{3}{4}$ поверху ковтки) 23%, і до балу 4 (*sulc. supralob.* настільки велика, що з'єднується з *fossa scaphoidea*) 5%. Цей розподіл зовсім протилежний до розподілу для дорослих рязанців у Воробйова, і можна гадати, що це є наслідок того, що утворення *sulc. supralob.* зв'язано з віком людини, з плюскістю ковтки у старих людей під впливом ваги останньої, в протилежність пухкій дитячій ковтці.

Прирошення ковтки теж визначається 4-х балавою системою, при чому балом 4 відзначається вільна ковтка, балом — 3 не зовсім вільна, бал 2 — ставимо, коли долішній край утворює з щокою прямий кут, і бал 1, коли долішній край має напромак донизу, поступово зливаючись із щокою (приросна вушна ковтка). Л. Ніколаєв 4 й 3 форму об'єднує і дійсно, межі поміж ними зовсім невиразні.

Наш матеріал розподіляється так: (*N*—171).

Таблиця № 9.

Спосіб зрощення ковтки зо щокою. Mode de l'adhérencz de lobulo avec la jone.		
Форма. La forme.	abs.	%
I	4	3
II	45	26
III	42	24
IV	80	47

Цей розподіл дуже подібний до розподілу у Ніколаєва та Воробйова і свідчить про те, що півокругла форма ковтки найбільше поширена. За Воробйовим I-ша та II-га форми з віком зменшуються і переходить в III-ю та IV-у. Цікаво було-б простежити за змінами в рості різних форм, але Ніколаєв на своєму досить великому матеріалі цих змін не виявив.

Довжина скойки. (*Conchae*).

Цьому промірові я не надаю великої ваги, бо ступінь помилковости при дослідях може бути великий. Річ у тому, що верхня точка перекреслення нижчого краю *scuris anterioris interioris helicis* з частиною *helicis*, що має напромак догори настільки невиразна, що іноді може бути помилка до 1 мм в промірі. Беручи це до уваги, я відмовився аналізувати мої здобутки по даному проміру і вмістив таблиці тільки як матеріал, що його я зовсім не зустрічав у нашій практиці. Щодо проміру ширини скойки, проміру досить точного, то можна сказати, що він росте досить швидко і переганяє ширину вуха (1,8 мм проти 1,27 мм).

Теоретично цього й треба було сподіватись, бо за нашими дослідями вуха росте від кореня, себто зона найбільшого росту знаходиться в основі вуха.

Таблиця № 10.

Проміри 1928 р. Les mesurages de l'an 1928						Довжина скійки. Long. de la conchae					Проміри 1929 р. Les mesurages de l'an 1929					
Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Різниця Difference		
														abs.	%	
9 років	23	21—29	24,42	0,44	2,12	8,69	10 років	23	22—30	24,91	0,40	1,95	7,83	0,49	2,00	
10 "	24	19—30	24,42	0,39	1,95	7,96	11 "	24	20—30	25,08	0,45	2,13	8,50	0,66	2,74	
11 "	15	22—29	24,53	0,48	1,87	7,62	12 "	15	23—29	25,47	0,48	1,92	7,53	0,94	3,83	
12 "	15	23—31	26,20	0,57	2,22	8,47	13 "	15	23—31	26,87	0,51	1,98	7,36	0,67	2,17	
13 "	13	21—31	25,77	0,74	2,67	10,36	14 "	13	21—31	26,46	0,80	2,89	10,91	0,69	2,67	
14 "	33	21—32	26,06	0,43	2,47	9,47	15 "	33	23—33	26,86	0,39	2,24	8,33	0,80	3,07	
15 "	13	20—29	24,71	0,67	2,51	10,15	16 "	13	20—33	26,57	0,36	1,38	5,39	0,86	3,48	
16 "	7	25—28	25,71	0,53	1,39	5,40	17 "	7	24—29	26,71	0,60	1,60	6,00	1,00	3,89	

Знайомого збільшення росту ми тут не бачимо, а ті що є — для нас не можуть бути характерними, бо припадають не на 10—11 років, а на 11 | 12.

Таблиця № 11.

Проміри 1928 р. Les mesurages de l'an 1928						Ширина скійки. Larg. de la conchae					Проміри 1929 р. Les mesurages de l'an 1929					
Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Вік Age	N Nombre	Min.-Max.	M. Moyen	±m	±σ	v	Різниця Difference		
														abs.	%	
9 років	23	16—20	18,00	0,24	0,16	6,44	10 років	23	17—23	19,55	0,28	1,34	6,85	1,55	8,61	
10 "	24	15—21	17,84	0,38	1,90	11,21	11 "	24	17—24	19,46	0,40	1,99	10,23	1,62	9,07	
11 "	15	15—20	17,20	0,39	1,54	8,95	12 "	15	16—23	19,26	0,41	1,49	7,73	2,06	12,00	
12 "	15	14—21	17,80	0,47	1,85	10,39	13 "	15	15—24	19,86	0,40	1,79	9,01	2,06	11,59	
13 "	13	14—19	16,70	0,40	1,43	8,56	14 "	13	15—23	18,07	0,54	1,97	10,09	1,37	8,20	
14 "	33	14—21	17,73	0,32	1,88	10,60	15 "	33	16—23	19,18	0,26	1,43	7,45	1,45	8,17	
15 "	13	14—20	16,84	0,49	1,83	10,80	16 "	13	16—23	19,21	0,48	1,80	9,37	2,37	14,07	
16 "	7	14—19	16,57	0,65	1,72	10,38	17 "	7	16—22	18,57	0,78	2,07	10,60	2,00	12,07	

Підбиваючи підсумки росту вуха, треба ще раз сказати, що коли станемо розглядати сам процес в одному напрямі, напр. в довжину, або в ширину, то помічаємо загальне явище: темп росту зовнішнього вуха від країв до кореня поступово збільшується, що добре видно з табл. № 12. На цій таблиці ми бачимо, що відносний приріст за віком все збільшується, починаючи з довжини вуха, потім довжини хрящового вуха, скійки і основи вуха. Те саме бачимо і в напрямку щодо ширини. Це дає нам право зробити висновок, що вухо росте від кореня, бо там ми знаходимо найбільшу швидкість росту. Правда, тут треба не забувати і того, що при промірах на виявлення точності в прирості вуха впливають зморшки, як завитка та протизавитка, але, не вважаючи на це, ми гадаємо, що такий приріст, як 2 мм, на рік основи вуха, проміру невеликого, проти 0,58 мм довжини вуха, багато більшого проміру, становить таку велику різницю, що їй не можна заховатись у зморшках вуха.

Таблиця № 12.

Пиріст вуха за віком. Table de l'accroissement de l'oreille avec l'âge.												
В і к А г с	Довж. вуха Long. de l'oreille		Довж. зрп- цев. вуха L. du carti- lage de l'oreille		Довж. ской- ки Lang. de conchae		Довж. ос- нови вуха Long. de la base de l'oreille		Шир. вуха Larg. de l'oreille		Шир. ок сч- чак Larg de la conchae	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
9—10	0,81	1,4	1,08	2,24	0,49	2,00	1,52	3,84	1,74	5,56	1,55	8,61
10—11	0,83	1,47	1,01	2,05	0,66	2,74	1,82	4,24	1,05	3,36	1,62	9,07
11—12	0,56	0,97	1,46	3,07	0,94	3,83	1,86	4,18	0,80	2,58	2,06	12,00
12—13	0,06	0,10	0,60	1,21	0,67	2,17	3,00	6,65	1,34	4,17	2,06	11,59
13—14	1,00	1,70	0,54	1,11	0,69	2,67	1,97	4,23	1,27	4,15	1,37	8,20
14—15	0,06	0,20	0,61	1,26	0,80	3,07	1,66	3,55	1,13	3,58	1,45	8,17
15—16	0,61	1,05	0,49	1,04	0,86	3,48	1,29	2,76	1,54	5,00	2,37	14,07
16—17	0,71	1,22	1,01	2,13	1,00	3,89	2,61	5,55	1,28	4,13	2,00	12,97
M. Moyen	0,58	1,14%	0,85	1,77%	0,76	2,98%	1,97	4,37%	1,27	4,06%	1,81	10,35%

На жаль, закони росту людини і взагалі тварини, мало досліджені. Багато краще це питання розроблено для рослин. Там розглядаючи закони росту, бачимо, що корінь росте своєю верхушкою, лист — основою. У тварин, рогові утворення ростуть від кореня, і, як видно, й вухо росте від своєї основи (кореня). Коли це так, то в промірах довжини та ширини основи вуха треба шукати найбільшого відбивання законів росту, що дійсно ми й бачимо.

Другий висновок, який можна зробити на підставі нашого матеріалу, це той, що максимуми росту вуха, як і цілого організму, припадають на часи гормонального та статевого досягання. Це є одна з ознак антропоїдів. І. Шмальгавзен каже, що вплив середсекреторної системи на ріст у різних тварин — різний. Так, у гризунів статеве досягання зв'язано з більш-менш чималим падінням росту; у копитних не помічається зміни в рості, а в людини та антропоїдів бачимо збільшення росту в ці часи. Третій висновок той, що вухо дівчат єврейок має більшу величину, ніж вухо відповідних росіянок, більші межі мають індивідуальні хитання, що можна вважати за певні расові ознаки.

Описові ознаки зовнішнього вуха.

Завитка. (Helicis.)

В завитці більшість авторів відрізняють три частини: ніжку завитки, догірню, та додільну частини. Schwalbe, Gradenigo, His і др. автори гадають, що ніжка завитки розвивається з певних ембріональних частин. За Schwalbe, це припадає на так. зван. II-й tuberc. Мольденгауера, а її догірна частина — на III-й tuberc. Щодо додільної частини завитки, то появу її вважають за другорядне явище, як наслідок редукції. Вже на двохмісячному ембріоні ясно помітні перші дві частини, але III-ої немає. Таке вухо подібне до гострокінцевих вух ссавців. З III-го місяця починається процес редукції, що виявля-

ється в поступовому загинанні додільної частини звитки. Беручи це до уваги, Schwalbe дав такі вказівки, щодо класифікації форм цих трьох частин:

- 1 . . . . слабкий розвиток ніжки звитки,
- 2 . . . . середній,
- 3 . . . . сильний,
- 4 . . . . ніжка звитки навіть поділяє скоюку на дві частини.

Мій матеріал розподілився так:

Таблиця № 13.

Розподіл різних форм ніжки звитки. La distribuciu de diferentes formes de crus helicis.		
Форма. La forme,	abs.	%
I	61	30
II	100	50
III	41	19
IV	2	1

В наведеній таблиці найцікавіша IV-та форма, бо вона яскрава щодо свого визначення. На 204 дітях я знайшов її два рази. У Воробйова на 325 рязанцях вона зустрівлася тільки 1 раз.

Взагалі, коли порівняти таблицю № 107 у Воробйова з моєю, то бачимо, що недорозвинених форм у наших дітей багато більше, ніж у дорослих рязанців, а це може свідчити про те, що процес розвитку ще не закінчився. Гадаю, що для цього висновку расовість не відіграє великої ролі.

Ступінь загинання звитки я відзначаю за Schwalbe в двох місцях—вище від Дарвінового горбика і нижче від нього. Так, цифрою 1 відзначається відсутність загинання звитки, себто край вуха плоский. Цифрою 2—бічне загинання, цифрою 3—повне загинання і цифрою 4—не тільки повне загинання але й зрощення края з відповідною частиною вуха.

Наші вуха дали такий розподіл:

Таблиця № 14.

Ступінь загинання звитки вище та нижче Дарвінового горбика. Le dege du recourbement de l'helicis plus haut et plus bas que le tubercule de Darwin.					
Догірна частина звитки			Додільна частина звитки:		
Форма. La forme.	abs.	%	Форма. La forme.	abs.	%
I	8	0	I	26	13
II	18	9	II	84	40
III	185	91	III	94	47
IV	0	0	IV	0	0

З таблиці № 14 видно, що верхня частина звитки добре розвинена в наших дітей, а це свідчить про те, що вже в дитячі роки вона досягає нормальної величини. Цього ми не можемо сказати про нижчу частину, де бачимо лише 47% з добре загнутою звиткою.

Четвертої форми я не зустрічав, а Воробйов мав її лише в 1%. Взагалі, добра загнутість нижчої частини у дорослих становить більшу цифру, ніж

у наших дітей. Це свідчить про те, що процес редукції вуха ще не закінчився, а йде далі, майже до старости, про що каже й Воробйов.

Противазитка. (Anthelicis).

В противазитці треба відрізнити так зв. стовбур з горішньою ніжкою і ніби відхожу від нього долішню ніжку (*crista anthelicis superior*). Ця долішня ніжка є самостійне утворення з 4-го по His'у Мольденгаверового горбика. Вона зустрічається в більшості ссавців і в зв'язку з цим викликає до себе менше зацікавлення.

Стовбур з горішньою ніжкою є наслідок ретракції вухової площі. Він становить ознаку антропоїдного вуха, а тому його розвиток цікавитиме нас багато більше.

За *Schwalbe* для стовбура маємо 3 форми:

- I . . . . . вершок стовбура нижче від площі вуха,
- II . . . . . в площі вуха,
- III . . . . . вище від площі вуха.

При дослідах я накладав площу циркуля на вуха так, щоб вона торкалася середньої частини вуха та края козла (*Bertillon*'ова площа) і з боку дивився, чи стовбур під площею вуха, чи в площі, чи вище від площі вуха. Т. ч. можна і легко досить точно розподілити матеріал. На ступінь розвитку завитки, що може впливати на поставу *Bertillon*'ової площі вуха, я не звертав уваги. В зв'язку з цим не можна сказати чогось певного про так зв. Вільдермутове вуха, бо висування противазитки з площі вуха залежить головним чином від розвитку завитки, що при Вільдермутовім вусі не повинно відігравати ролі.

Перейдімо до розгляду нашого матеріалу. Число досліджених вух по цій ознаці становить 202 і розподілилися вони так:

Таблиця № 15.

Ступень розвитку стовбура противазитки Le degré du développement de la fige de l'anthelicis.		
Форма. La forme.	abs.	%
I	65	32
II	59	29
III	78	39

Як бачимо, до III-ої форми зачислено 39%, що дає найбільшу цифру. Воробйов на російських жінках до III-ої форми зачислив 26%, зато до другої 73%.

Важко в описовій ознаці знайти однаковий критерій, і різниця завжди буде у різних авторів навіть на тому самому матеріалі, але все таки на мою думку, Воробйов у даному разі припустив більший суб'єктивізм, як в інших ознаках. Прикладаючи площу циркуля до площі вуха, я мало зустрічав, щоб стовбур противазитки тільки торкався площі циркуля, і завжди він або трохи не доставав, або переходив за площу. Це давало змогу досить легко розподілити матеріал поміж I-ою та III-ю формами. Щодо II-ої форми, то завжди мене брав сумнів і не хотілося до цієї форми зачисляти багато вух, бо взагалі положення стов-

бура в площі зовнішнього вуха мало зустрічалось. Коли ж я і зачислив до II-ої форми 29% відсотків, то тільки через те, що різниця щодо висунання стовбура була дуже мала й не хотілося, щоб ця незначна величина впливала на наш розподіл.

Форма I-а у росіянок (табл. 118 у Воробйова) дає тільки 2%. Вона мало зустрічається й у дорослих чоловіків — 10%.

У нас вона доходить 32%, що може говорити про те, коли відкинути расовість, що ретракція вуха йде поступово до старости, про що вперто каже й Воробйов. Щодо інших авторів, то їх цифри дуже відмінні, так що про порівняння не може бути мови.

Переходячи до горішньої ніжки протизавитки, треба сказати, що класифікація тут зовсім не ясна, крім I-ої форми. За Schwalbe вона така:

- Форма I . . . . відсутність ніжки.
- „ II . . . . слабо помітна ніжка.
- „ III . . . . досить помітна ніжка.
- „ VI . . . . добре розвинена ніжка.

У нас матеріал розбився так:

Таблиця № 16.

Ступень розвитку горішньої ніжки протизавитки. Le degré du developement de l'anthelicis.		
Форма. La forme	abs.	%
I	3	2
II	80	39
III	107	53
IV	14	6

Відсутність ніжки становить усього 2%. У всіх інших авторів, як наших, так і закордонних, ця цифра не більша як 3%. Коли у нас найбільше III-ої форми, то в дорослих Воробйова найбільше IV-ої, а це знову може в деякій мірі свідчити про те, що ретракція вуха збільшується з віком.

Козел. (Tragus).

Козел за His'ом утворюється з 1-го Мольденгаверового горбика. Він як попередливе заткальце входить в вушний отвір при надавлюваннях і, як видно, в цьому й полягає його роля. Форма його буває то трикутна, то подібна до трапедії і за Schwalbe, 1-ша відзначається 0, а II-а — I.

За поглядами Frigerio, Schwalbe, His'ом ембріони мають трикутну форму і з віком на вільній частині козла утворюється так зван. надкозловий горбик — (tuberc. supratragicum), який і надає йому форму подібну до трапедії.

На досліджених дітях до 0 я зачислив 62% і 38% до I-ої форми. У Воробйова (табл. № 121) до форми 0 зачислено 33,3%, що досить різниться від наших даних. За віком трикутна форма козла розподіляється так: (табл. № 17).

На цій таблиці ми бачимо, що тенденція до зменшення недорозвиненої трикутної форми ясно помітна. За Воробйовим, перша поява надкозлового горбика припадає на 1—3 роки і дає з віком збільшується. В 30 років він зустрічається в 77%, і ця цифра залишається досить стаціонарною.

Таблиця № 17.

Розподіл трикутної форми козла за віком. La distribution de la forme triangulaire de tragus avec l'âge			
Вік Age	Nombre	abs.	%
9 років	28	19	68
10 „	23	17	74
11 „	16	11	69
12 „	16	9	56
13 „	15	8	53
14 „	39	23	56
15 „	19	10	53
16 „	25	14	56

Протикозел. (*Antitragus*).

Протикозел розвивається з V-го (за His'ом) Мольденгаверового горбика і варіює в досить широких межах. З його варіацій Schwalbe звертає увагу на ступінь нахилу горішнього коліна, порівнюючи з горизонтальною площею, та ступінь висунання до зовнішнього боку, над загальною площею цілого вуха, але та класифікація, яку він пропонує, має такі широкі межі для суб'єктивізму, що говорити про її наукову вартість не можна.

Це примусило мене відмовитися від аналізу мого матеріалу, за зазначеними ознаками. Скажу тільки, що найбільший відсоток припадає на вуха з горизонтальним горішнім коліном, та невеличким висунанням, з загальною вушною площею.

Віддаленість вуха від черепа.

В віддаленості вуха від черепа треба звернути увагу на так зван. відстовбурченість. Причини цього явища до останнього часу не з'ясовані. Частина ячених (Lombroso, Magg.). бачили тут атавістично-дегенеративні ознаки й з'ясовували їх, як наслідок малого розвитку *proc. mastoideus*. Binder, Kautz, Гільченко т. інш. відстовбурченість пояснювали впливом убрання голови, Воробйов — конфігурацією кісток черепа і т. д. Насамперед треба сказати де-кільки слів про вплив *proc. mastoideus*. Дійсно, цей паросток не помічається у низько організованих мавп, слабо розвинений у нижчих приматів, краще в антропоїдів і добре у людини, але сам факт малого відсотка відстовбурченого вуха, тоді як *proc. mastoideus* у всіх є, свідчить про те, що справа не в цьому. Щодо впливу вбрання голови, то багато дослідників висловлюються проти нього. С. Руденко знайшов велику віддаленість вуха у 72% башкирців, але думає, що вбрання голови тут не відіграє ролі. Діти башкирців носять на голові лише „тубітейку“, яка ніяк не може впливати на відстовбурченість вуха, мають, як і дорослі, великий відсоток відстовбурченості. Крім того, вбрання голови у всіх башкирців однакове, а відсоток відстовбурченості по різних групах — різний. А. Носов, що досліджував кримських татар знайшов цю ознаку, г. ч., в одній групі, що належала до Карасу-базарського району. Топінар каже, що кабіли мають відстовбурчене вуха. Бров-

дин вважає абесінців за расу з відстовбурченим вухом, але нагадує, що вони зовсім не носять вбрання на голові. Пржевальський, Зеланд, Талько-Гринцевич в відстовбурченості бачать расові ознаки. Все це свідчить про те, що вплив вбрання, хоч і є, але дуже обмежений.

На нашу думку, головну роль тут відіграє ретракція вухової площі.

Так, до 6-го місяця ембріони мають конусоподібну форму вуха без ясної скойки. Потім на вільній вушній площі з'являються зморшки і по одній з них периферична частина вуха перегинається назад, наближаючись до черепа. З цього часу вухо втрачає зхожість з вухом чотириногих і набирає характерної форми вуха приматів. Так, чином в розвитку людини ми ясно помічаємо стадію відстовбурченого вуха, яка зникає в зв'язку з появою перегибу, що йому надалі дають назву протизавитки. Коли це справедливо, то ясно, що поміж розвитком протизавитки та відстовбурченістю повинна бути залежність, яку ми дійсно і помічаємо на нашому матеріалі. Так, чим більше розвинена протизавитка, тим вухо ближче до черепа і навпаки. На моєму матеріалі малий розвиток протизавитки і відстовбурченість вуха дають такі цифри: 3% становить відсутність протизавитки і 4% відстовбурчене вухо, і це навіть в тому разі, коли індивідуально простежити з одного боку віддаленість вуха, а з другого — розвиток протизавитки.

У Воробйва ми бачимо майже повний збіг на його рязанця і 10,4% становить III форма віддалености вуха (табл. 13) і 11,3% — I-ша форма протизавитки (таб. 109). Я ще навпаки індивідуальні простежив за залежністю між малим віддаленням вуха та дуже розвиненою протизавиткою. Наслідки були такі: 39% становили дуже розвинені протизавитки (форма III) і 31% дала мала віддаленість вуха (форма I).

Цифри досить близькі для описових ознак.

Так, чином можна сказати, що форма відстовбурченого вуха повстає, як наслідок слабкої редукції вуха, а може й зупинки на 7—9 місяці ембріонального розвитку. Треба пригадати, що вухо шимпанзе буває відстовбурченим і мало редуктованим щодо цієї ознаки. Ленц знаходив у старих шимпанде таке плоске вухо, що не можна було відрізнити завитки від протизавитки. Вухо орангутана та горіли багато більше редуктовано, навіть більше, ніж у людини і зовсім не відстовбурчене, а це все стверджує справедливість висловленої у нас думки.

Нарешті наведемо таблицю віддалености вуха від черепа, складену за схемою Schwalbe:

I-ша форма . . .	досить щільно прищуленого вуха,
II . . .	значна віддаленість,
III . . .	віддаленість до 90° і більше.

У німців Karutz для III форми зачисляє 8,2%. Щодо інших народів, то цифри дуже різняться і доходять до 25,2% для італійців за Gradenigo. Руденко з своїх 72% великого віддалення вуха башкирів, виділяє цифру в 30,6% на віддаленість в 90° і більшу.

Щодо косої постави вуха, яку я вимірював шматком картону, зрізаним під кутом в 112°, прикладаючи його так, що основа була в очко вушній лінії, то такої я не знайшов.

Таблиця № 18.

Віддаленість вуха. Écartement de l'oreille.		
* Форма. La forme.	abs.	%
I	59	31
II	123	65
III	8	4

Закінчуючи цю невеличку роботу, висловляю щирю подяку А. З. Носову за його цінні вказівки та поради.

ЛІТЕРАТУРА.

- Бровцын Н. Материалы для антропологии Эфиопии. (С. П. Б. 1909 г. Дисс. на ст. доктора).
- Григорьева А. На путях к новому человеку. (Сборн. II-й Института Гигиены Воспитания. г. Киев 1928 г.)
- Гаак В. Происхождение животного мира. (С. П. Б. 1900 г. ред. Вагнера Ю.).
- Герштейн Ф. Возраст появления менструаций и начало половой жизни. (Сборн. II. под ред. Николаева. „Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины“). Харьков.
- His W. Anatomie menschliches embryoneu (Leipzig 1888 Heft. III).
- Karutz. Ein Beitrag zur Anthropologie des Ohres. (Arch. f. Anthr. Bd. 26. 1900).
- Langer C. Anatomie der äusseren formen des menschlichen Körpers (Wien 1884).
- Lomboso C. A. Ferro. Женщина, преступница и проститутка. Перевод. г. Киев 1897 г.
- Martin R. Lehrbuch der Anthropologie, II-te Aufl. 1928.
- Николаев Л. Материалы к характеристике физического типа украинских детей. (Сбор. I-й „Дети украинцы школьного возраста. г. Харьков. 1926).
- Носов А. До антропології кримських татар. (Антропология II річн. Каб. У.А.Н. 1928 р. м. Київ).
- Руденко С. Башкиры. (Записки Русск. Геогр. Общ. т. XI-XIII, в. I. Петр. 1916).
- Ранке I. Человек. (С. П. Б. II изд. 1902 г. ред Корончевского).
- Schwalbe G. Zur Methodik statistischer Untersuchungen über die Ohrformen von Geisteskranken und Verbrechen.
- Талько-Гринцевич Ю. К антропологии Забайкалья и Монголии. (Р. А. Ж. II в. 1902)
- Tornard. Eléments d'anthropologie générale. (Paris 1885).
- Шаповальников Н. Возрастно-половые эволютивные особенности школьников. (Ленинград (1927).
- Шмальгаузен И. Анализ роста хребетных за допомогою метода визначати константу росту. (Збірн. праць Біолог. Инст. ч. 3. 1929. Київ).
- Шмальгаузен И. О закономерностях роста животных. (Природа № 9. 1928).
- Фляксенберг К. Мутация и изомерия. (Природа № 10. 1929).
- Воробьев В. Наружное ухо в антропологическом отношении. (Р. А. Ж. 1900 № 1)
- Воробьев В. Наружное ухо человека. (Тр. Антр. Отд. Т. XX. Москва 1901).

Sur la question de la croissance du pavillon de l'oreille.

Par Volodymyr Sevčenko. Kyjiv.

A la proposition du Laboratoire d'Anthropologie de l'Académie des Sciences d'Ukraine l'auteur a entrepris au mois de Mai 1928 les études sur l'oreille de l'enfant. En tout l'auteur a examiné 500 enfants parmi les écoliers de Kyjiv.

Les indices descriptifs et des mensurations furent opérés sur l'oreille gauche d'après le schème de Schwalbe.

Après avoir classé les matériaux obtenus suivant les indices nationaux sexuels et ceux de l'âge, on arrive à la conclusion, qu'ils étaient insuffisants pour en tirer des déductions plus ou moins justes, et c'est pourquoi l'auteur a décidé de continuer les investigations l'année suivante.

De tous les matériaux obtenus l'auteur a choisi 143 mensurations faites sur des fillettes d'origine juive âgées de 7 jusqu'à 16 ans.

Les résultats de cet étude sont établis en se basant sur des données obtenues en tenant compte de la croissance d'une même personne et sur les enfants de la même race, ce qui doit en quelque sorte diminuer la faute inévitable, si la mensuration a été faite une seule fois.

Des investigations ont donnés des résultats suivants. La longueur de l'oreille a donné au moyen entre l'âge de 9 et 17 ans la croissance relative 1,14%. La longueur du cartilage de l'oreille a donné la croissance relative 1,77%; la longueur de la conque 2,98% et la longueur de la base de l'oreille — 4,37%, c'est à dire, que la valeur de la croissance diminue de la base de l'oreille à son bord. Quant à la largeur de l'oreille, nous avons obtenu les mêmes données et la même corrélation, ce qui nous permet de dire, que la croissance de l'oreille atteint sa plus grande vitesse à la base et diminue graduellement vers les bords de l'oreille.

En outre les investigations de l'auteur ont prouvé, que l'augmentation de la croissance de l'oreille correspond en moyen à l'âge de 9 — 10 ans et à l'âge de 12 — 13 ans, c'est à dire à l'époque de la maturation gormonale et sexuelle de l'organisme.

De la sorte la croissance de l'oreille en elle même présente le réffet des lois de la croissance de tout l'organisme.

Un fait intéressant a été remarqué quand à lobule de l'oreille: pendant la croissance la plus intense de toute l'oreille il ne manifeste aucune croissance, ou plutôt même des données négatives. Si cette observation est juste, elle pourrait nous prouver, que cette nouvelle formation, propre à l'homme seul, est de nature s'i récente, qu'elle n'est encore liée d'aucune façon avec la croissance de tout l'organisme humain. A regrêt les matériaux de l'auteur sont peu nombreux, et il est évident, que les déductions définitives seraient prématurées.

Quant aux indices descriptifs, il faut noter l'écartement de l'oreille du crâne. En laissant de côté l'hypothèse mécanique de l'influence des différentes parures de tête sur la grandeur de l'écartement (le sujet, qui a été envisagé par beaucoup d'auteurs mais sans résultats effectifs), l'auteur voudra it voir la cause de l'écartement de l'oreille du crâne de l'absence de l'anthélicis.

Après avoir vérifié les chiffres, qui sont importants dans cet étude, et ceux des autres auteurs, on peut tirer la conclusion, que l'absence de l'anthélicis et l'écartement de l'oreille donnent des chiffres bien analogues, ce qui fait chercher dans ce phénomène une des causes possibles du grand écartement de l'oreille du crâne.

Il faut se reppeler, que pendant les premiers mois de son développement embryonal, l'oreille humaine a une grande ressemblance avec les oreilles des autres animaux quadrupèdes et seulement à partir du cinquième mois apparait

sur la surface libre du pavillon de l'oreille la courbure (anthélicis), qui détermine la direction de cette partie de l'oreille vers le crâne.

Ainsi l'oreille écartée doit être considérée comme une oreille, qui s'est arrêtée dans son développement dans une des phases de sa croissance embryonale, ou à la rigueur, comme une oreille avec l'anthélicis, qui n'a pas atteint son développement complet.

Selon l'auteur l'influence des parures de tête ne peut présenter aucune influence sur l'écartement de l'oreille.

ГЕОРГІЙ ДЕБЕЦЬ
(Москва).

ЧЕРЕПИ КОЧОВИКІВ

З розкопів В. О. Городцова в Озюмському та Бахмутському повітах.

В Музеї Інституту Антропології І МДУ є 15 придатних до вимірів чоловічих черепів: 4 з Озюмських могил (1) і 11 з могил Бахмутських (2).

Щодо питання про етнічне та хронологічне датування, то остаточно його ще не розв'язано. Проте, зводячи до купи погляди ряду дослідників (Городцова, Спіцина, Трефільєва), можна їх з достатньою певністю застосувати до кочовиків турецької групи з початку II-го тисячоліття н/е. Спитуючися двизначити це точніше, більшість дослідників схиляється до думки, що дана культура належить племені торків; а втім, тут цілком можлива домішка половецького елементу, хоча виявити їх на підставі наявних даних часом дуже важко.

Сумарна характеристика черепів нашої серії (див. табл. 1) в цілому досить близько підходить до того типу, що його більшість дослідників називає турецьким або тюркським типом.

Таблиця 1.

Сумарна характеристика.	Наша серія Notre série	Казани Kasaks	Салтове Saltove		Наша серія Notre série	Казани Kasaks	Салтове Saltove
Промір подовжний D. antéro-postérieur	182	183	185	Висота лиць. D. naso-alvéolaire	75	77	70
Промір поперечний D. transversal	151	156	139	Промір вилиць. D. bizygomatique	142	148	131
Промір висотний D. vertical	136	129	135	Показник прогнат. лиць. Ind. de prognathisme	96	98	93
Найменша ширина чола D. frontal minimum	98	100	96	Кут лицевий. Angle facial	87	87	86
Показник голови Indice céphalique	83	85	75	Кут носових кісток. Angle du nez pr.-nas-rhi.	28	24	32
Кут профіля чола Angle du front nas.-met.	83	78	83	Показник очної ямки. Ind. orbitaire	84	87	81
Висування глябели (Martin) Saillie de la glabella	4,2	4,0	3,6	Показник носа. Ind. nasal	47	51	48

Краніологічно його характеризує брахікранія з великими розмірами черепа, похиле чоло, дуже розвинене надбрив'я. Лице широке й високе з середньо-висталим носом. Типовою тут може бути серія казаків (9 ♂ черепів), що її я вимірів у Музеї Антропології та Етнографії Академії Наук СРСР (див. табл. 1)

А втім, подібність дослідженої серії до черепів „турецького“ типу повторює це, лише сумарна та й то не повна. Черепний показник їх стоїть на межі суббрахікранії, висота черепа чимала, чоло не похиле, а середньо-похиле, ніс вистає дужче.

Переходячи до окремих черепів, побачимо серед них і чималі відбіги від „турецького“ типу з погляду поперечного, виличного та висотного промірів, висоти лиця, нахилу чола та виставання носа. Я зробив був спробу зіставити варіацію цих ознак через обчислення коефіцієнтів кореляції за рангами на підставі формули:

$$r = 1 - \frac{6(x-y)^2}{n(n^2-1)}$$

Таблиця 2.

Коефіцієнти кореляції Coefficients de correlations	Промір поперечний Diamètre transversal	Промір вилиць Diamètre bizygomatique	Кут профіля чола Angle du front nas.-met.	Кут носових кісток Angle du nez.	Висота лиця Diam. naso alvéolaire
Промір поперечний Diamètre transversal	×	+ 0,822	- 0,011	- 0,483	+ 0,578
Промір вилиць Diamètre bizygomatique	+ 0,822	×	- 0,202	- 0,619	+ 0,437
Кут профіля чола Angle du front nas.-met.	- 0,011	- 0,202	×	- 0,233	- 0,377
Кут носових кісток Angle du nez	- 0,483	- 0,619	- 0,233	×	- 0,533
Висота лиця Diam. naso-alvéolaire	+ 0,578	+ 0,437	- 0,377	- 0,533	×
Промір висотний Diam. vertical.	+ 0,024	- 0,107	+ 0,333	- 0,543	- 0,238

Як видно з таблиці 11-ої, перелічені щойно ознаки, на підставі яких помічаємо відхилення черепів нашої серії від чистого турецького типу, пов'язані між собою, себто, що менший поперечний промір, то менший промір виличний і висота лиця; разом з тим спостерігаємо, що чоло нахилене менше і носові кістки вистають дужче. Виходячи з цих даних, можна гадати, щодо брахікранного типу з похилим чолом, великим лицем та з відсталим носом домішано тип вузькоголовіший з опуклішим чолом меншим лицем та виста-

лішим носом. З 15 можливих коефіцієнтів кореляції 11 цілком відповідають такому згадові, два суперечать йому (кут нахилу чола — кут виставання носа; висотний поперечний промір — кут виставання носа) і два дають непевні наслідки (поперечний промір). В останнім разі треба ще взяти на увагу щільну функціональну залежність, що однак на нашому матеріалі не позначається, а це дозволяє думати, що відсутність кореляції поміж поперечним проміром та кутом нахилу чола й поперечним та висотним промірами є наслідком того, що цей тип помішано з другим типом, де череп вужчий і вищий, а чола опукліше.

Переходячи до розгляду окремих черепів, бачимо, що чимало з цих черепів (див. таблицю індивідуальних pomірів) мають в собі всі ознаки „турецького“ типу, тимчасом, як гіпотетично намічений у нас другий тип виявляється більш-менш задовільно лише в трьох черепах, а в решти комбінація ознак виявляється не досить чітко. Отже, в наслідок наших обчислень, існування другого типу може лише припускати, а не вважати за цілком доведене.

За доказ цьому могли б стати історичні дані про те, що до складу турецького й половецького племен належали якінебудь етнічні групи, де виразніше визначався б тип доліхоїдний з опуклим чолом, меншими розмірами лица та сильно висталим носом. Таких незаперечних даних у нас немає.

Та ми маємо за трохи давнішої доби (кінець 1-го тисячоліття нашої ери) на тій таки території тип людности Салтівського могильника, що всіма, своїми ознаками відповідає нашому гіпотетичному другому типові. Черепи з цього могильника досліджували І. І. Чучукало⁽⁴⁾ і я в однаковому, приблизно, числі примірників.

На табл. 1 подаються найважливіші пересічні дані для чоловічих черепів, що цілком підтверджують схожість типу Салтівської людности з другим типом нашої серії.

Як виходить з цих даних, за найправдоподібніше пояснення морфологічних відмін у черепах лізніх кочовиків північної України слід уважати згодом, що до цієї групи ввійшов у невеликий розміно кількості тип доліхокраній, високоголовий, вузьколиций з опуклим чолом та висталим носом; він трохи відмінний основний кількісно численніший тип, що його характеризує брахікранія, низький череп, похиле чола, велике лице й середньовисталий ніс.

Питання про місце доліхоїдного типа в систематиці рас виходить за межі цієї статті. А втім, до навряд чи може хтось заперечити проти того, щоб застосувати його до числа європеїдних типів. За це досить виразно говорять розміри та загальні форми лица й зокрема носового скелету.

Щодо розподілу цих типів у двох географічних районах (Озюмський та Бахмутський повіти) або за типами поховань („тюркський“ і „половецкий“), то матеріал наш надто малий для того, щоб на підставі його можна було поробити більш-менш певні висновки. Треба завважати, що всі чотири черепи з Озюмського повіту всіма своїми ознаками належать до „турецького“ типу. Щодо Бахмутських типів, то вони розподіляються порівну.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Городцов, В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде.. (Труды XII Археол. с'езда, 1905).
2. Городцов, В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде.. (Труды XIII Археол. с'езда, 1907).
3. Кривцова-Гракова. Погребения поздних кочевников.. (РАНІОН. Институт Археологии и Искусствоведения. Труды секции Археологии IV, 1929).
4. Чучукало, Л. И. Черепа из Верхне-Салтовского могильника. (Тр. Укр. Психо-Невролог. Ин-та. Матеріалы по антропологии Украины. Сб. II. Харьков, 1926).

ПРИМІТКА ДО ТАБЛИЦІ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВИМІРІВ.

Цифри й літери вгорі кожної графи — за щоденником розкопів В. О. Городцова. Літери показують місцевість.

Озюмський повіт.

- Сл. — Селімоска.
- Ч. — Хутір Черевків.
- РГ. — Рай Городок.
- Ст. — Стратилатівка.

Бахмутський повіт.

- ЮЛ. — Ювівка. Маєток Лагері.
- ЮП. — Ювівка. Хутір Піски.
- НР. — Новоолександрівка. Маєток Рубашкина.
- К. — Кам'янка.
- П. — Переїзна.

Перша цифра — № могили, друга — № поховання.

Нижче число — інвентарний № Музею Антропологічного Інституту І МДУ.

Crânes de nomades provenant des fouilles en Ukraine septentrionale.

Par Georgij Debec. Moskva.

Les 15 crânes mesurés (tous masculins) proviennent des kourganes de l'âge du fer récent, fouillés par V. Gorodçov aux districts d'Изюм et de Bachmut. Leur date peut être fixée au commencement du II mill. après J. C. La provenance ethnique n'est pas assez déterminée, mais on peut être sûr, que les kourganes appartiennent à une tribu turque. On peut supposer, que c'étaient les torgues ou les coumans.

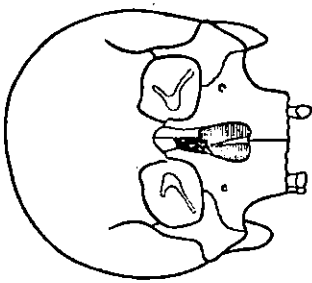
Les crânes sont hétérogènes. Par la méthode de corrélation et l'analyse individuelle crânioscopique l'auteur arrive à délimiter deux types:

1. (8 crânes). Brachycéphale, grand, à front fuyant, arcades sourcilières développées, face large et haute, nez moyennement proéminent.
2. (3 crânes). Dolichocéphale, front bombé, face étroite et de moyenne hauteur, nez très proéminent.

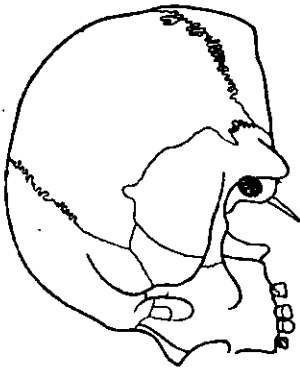
Le premier type est de la race turque de Deniker, le deuxième est sensiblement européen, commun à la nécropole de Saltovo (même territoire, fin du I mill. après J. C.).

Таблиця 3.

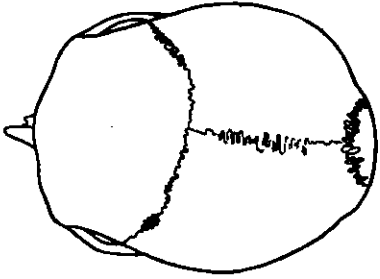
Європеоїдний тип (№ 6842)

Norma facialis.

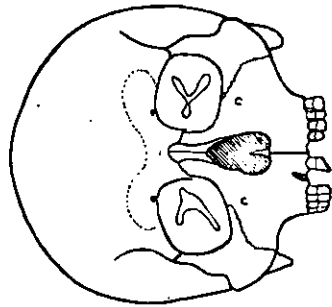

Norma lateralis.

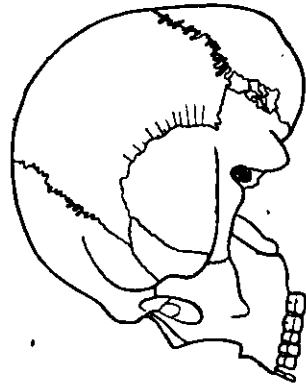

Norma verticalis.

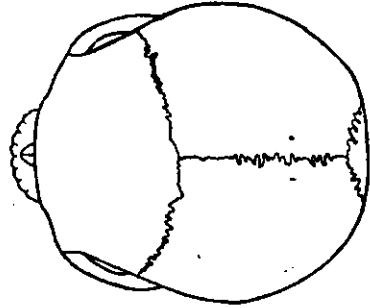
Турецький тип (№ 6771).

Norma facialis.

Norma lateralis.

Norma verticalis.

Таблиця індивіду

		Юл. 2. 2. 6848	Сл. 1. 1. 6774 А	Ч. 1. 3. 6778	РГ. 2. 2. 6671	Юл. 2. 1. 6842
Промір подовжний D. antéro postérieur	g — op	171	186	180	180	183
Промір поперечний D. transversal	eu — eu	149	149	153	160	143
Промір висотний D. vertical	ba — b	143	138	131	133	127
Найменша ширина чола D. frontal minimum	ft — ft	87	101	104	96	93
Промір вилиць D. bizygomatique	zy — zy	132	—	151	145	130
Промір носо-основний D. naso-basilaire	n — ba	97	110	102	104	96
Промір альвеоло-основний D. alvéolo-basilaire	ba — pr	96	106	97	108	84
Висота носо-альвеолярна D. naso-alvéolaire	n — pr	68	73	86	78	74
Висота носа Hauteur du nez	n — ns	48	53	59	55	53
Ширина носа Largeur du nez		25	25	24	25	24
Ширина міжочноїково Largeur interorbitaire	la — la	22	22	23	23	23
Ширина очної ямки Largeur orbitaire	d — ek	37	42	42	41	39
Висота очної ямки Hauteur orbitaire		29	32	37	36	34
Кут профіля чола Angle de l'incln. du front	n — met	92	80	83	82	82
Кут лицевий Angle faciale	n — pr	82	90	87	80	96
Кут горішн. ч. лица Angle facial supérieur	n — ns	86	100	94	88	99
Кут альвеолярний Angle alvéolaire	ns — pr	72	60	70	62	87
Кут носових кісток Angle du nez	pr — n-rhl	—	26	22	27	34
Кут горішн ч. потилиці Angle occipital supérieur	l — i	87	79	82	83	89
Кут долішн. ч. потилиці Angle occipital inférieur	l — o	35	35	36	36	24
Показник черепа Indice céphalique		87,1	80,1	85,0	88,9	78,1
Показник висотно-подовжний Ind. vertico-longitudinal		83,6	74,2	72,8	76,6	69,4
Показник очної ямки Ind. orbitaire		78,4	76,2	88,1	87,8	87,2
Показник носа Ind nasal		52,1	47,2	40,7	45,5	45,3
Показник прогнатизму лица Ind. du prognathisme		99,0	96,4	95,1	103,9	87,5
Norma vertikāl.		Sphen.	Eurypent.	Sphaer.	Sphaer.	Ellips.
Glabella	(1-2-3-4-5-6)	3	6	5	5	3
Горби чоліві Bosses frontales	(0-1-2-3-4)	2	1	2	1	1
Fossa canina	(0-1-2-3-4)	3	2	3	2	2
Перенісся, горизонт. профіль Profil horizontal de la racine du nez	(1-2-3)	2	2	2	2	3
Spina nasalis	(1-2-3-4-5)	2	2	2	3	2
Долішн. край грушк. отвору Bord inférieur de l'aperture pyriforme		F. pr.	Ant.	Ant.	F. pr.	Ant.
Загальний тип		Зміш.	Турецьк.	Турецьк.	Турецьк.	Європ.

вільних вимірів.

ЮЛ. 7. 2. 6845	Ст. 2. 7. 6773	ЮЛ. 2. 3. 6849	К. 16. 1. 6851	Н.Р. 2. 1. 6863	ЮП. 27. 1. 6847	К. 15. 1. 6850	ЮП. 27. 2. 6846	П. 4. 2. 6853	ЮП. 22. 1. 6838
193	179	189	170	191	182	174	184	177	186
153	149	150	158	160	153	152	145	140	159
141	130	138	—	—	—	—	—	—	—
97	94	103	96	104	102	98	94	96	106
139	140	137	144	153	146	143	—	—	148
112	100	102	—	—	—	—	—	—	—
105	96	95	—	—	—	—	—	—	—
81	74	77	73	76	77	—	68	71	78
59	54	54	54	56	55	50	47	50	54
26	21	28	28	27	22	27	21	21	30
22	20	24	22	25	24	21	20	19	27
39	41	39	40	41	41	39	38	39	43
34	36	38	32	34	37	31	31	30	35
80	79	83	88	88	80	90	—	—	76
88	89	86	82	87	89	—	—	—	89
94	92	93	86	94	93	91	—	—	90
73	88	70	65	66	81	—	—	—	89
24	36	—	30	24	33	—	—	—	—
87	90	92	—	77	90	88	—	—	87
30	25	26	—	34	—	22	—	—	24
79,3	83,2	79,4	93,0	83,8	84,1	87,4	78,8	79,1	85,5
78,2	72,6	73,0	—	—	—	—	—	—	—
87,2	87,8	97,4	80,0	82,9	90,2	79,5	81,6	76,9	81,4
44,1	38,9	51,9	51,9	48,2	40,0	54,0	44,7	42,0	55,6
93,8	96,0	93,1	—	—	—	—	—	—	—
Sphen. 5	Eurypt. 4	Ovoid. 5	Sphen. 4	Sphen. 4	Eurypt. 4	Sphen. 3	Ovoid. 5	Ellips. 3	Sphaer. 4
2	2	2	2	2	2	2	2 ^a	3	2
2	2	3	2	1	3 ^a	2	2	2	2
3	3	2 ^b	2	2	3	2	3	2	2
2	2	2	3	2	3	1	4	3	2
F. pr.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	F. pr.	Ant.	F. pr.	F. pr.
Турецьк.	Турецьк.	Турецьк.	Зміш.	Зміш.	Турецьк.	Зміш.	Європ.	Європ.	Турецьк.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ
Київ.

ЖУРАВКА.

Справоздання за розкопани р. 1929.

У п р н а у ц і Н К О У Р С Р .

Мені доводилося вже зазначати, що, через брак відповідних коштів, в роках попередніх Кабінет Антропології позбавлено було можливості розпочати ширші розкопани Журавської палеолітичної стації, відкритої р. 1927¹⁾.

Виявлення палеолітичних решток на невеликій простороні терасового одриву, в стіні кар'єру на глину, що значною мірою зруйнував був культурну верству, і загальна бідність культурного шару говорили за те, що такі розкопани вимагатимуть чималих засобів і можливі лише тоді, як будуть спеціальні асигнування. От чому, не зважаючи на конечну потребу продовжити розвідчі розкопи минулого року, Кабінет Антропології не заводив розкопани в Журавці до свого дослідчого пляну на р. 1929.

Розкопани цього року ми цілком завдячуємо ініціативі та коштам Упрнауки НКО УРСР. Наприкінці м. травня Народній Комісаріят Освіти УРСР приділив 1000 крб. на спеціальну „Експедицію Упрнауки для дослідження Журавської стації“. Організувати дослідчу партію й керувати її роботами було доручено мені.

Згідно з поданим до Упрнауки проектом дослідів, що ставили собі за мету розкрити ширшу просторонь стації й шурфувати поверхню другої тераси лівого берега Удаєвого, щоб заглибити вивчення її геологічної будови та виявити межі поширення культурних залишків у бік сходу й півдня, експедиція мала складатися з таких учасників: керівничого дослідями (передісторика), геолога, двох асистентів (геолога та передісторика), топографа й фотографа. Щоб ув'язати досліді в Журавці з діяльністю Прилуцького Округового Музею, до складу експедиції заведено було ще одного практиканта з числа його співробітників. В межах приділених сум, роботи розраховано було на три тижні.

Одначе, вже з першими заходами до підшукання зазначених спеціалістів-техніків (топографа, фотографа) перед нами повстали серйозні перешкоди. Заведені до кошторису суми на оплату їхньої праці аж ніяк не відповідали тим умовам, що ставили були спеціалісти, які погоджувалися взяти участь у дослідчій праці. Меліоративні й землевпорядні роботи відкликали з місцевого ОЗВ

¹⁾ М. Рудинський. Досліді в Журавці. „Антропология“ II, стор. 140.

багатьох фахівців, отже топографа ми не могли знайти й у Прилуці. Тому, перша й невідкладна робота, без якої не можна було розпочати розкопи — здійснити плян ближчої околиці Журавської стації — і яку після довгих клопотаннів було доручено виконати „відрядно“, значною мірою зменшила фінансові можливості експедиції, хоч і збільшені субвенцією ОВК з сум Прилуцького Музею (200 крб.) та коштами на мої досліди в межах Чернігівщини (200 крб.), відпущеними з ВУАК'у, що ласкаво згодився повернути їх на розкопину в Журавці ¹⁾.

До складу експедиції, крім мене, увійшли: проф. В. Крокос (Укргеолком, Київ), А. Вороний (асистент-геолог, Київ, Кабінет Антропології), Л. Кістяківський (асистент-передісторик, Київ, Кабінет Антропології), Ю. Коневський (практикант, Прилуцький Округовий Музей) і В. Маслов — Директор Прилуцького Музею, що ласкаво згодився допомогти її роботі фотографуванням ²⁾, яке покладено було в цілому на Ю. Г. Коневського,

Здіймання пляну зроблено було за участю А. Вороного до початку розкопін. Розкопи тривали з 12/IX по 8/X р. 1929.

За перше завдання цьогорічних дослідів було поставлено поширити розкопану торік площу з виявленими на ній слідами вогнища, що — як це знати з поданої схеми розкопів — заходили більше-менше суцільним шаром у південну стіну торішнього викопу (А) і поодинокими знахідками поширювалися в бік О. Отож, викоп А було спрямовано в двох зазначених напрямках: 1) ідучи лінією одриву терасового в бік О — на шість метрів (викоп В), і 2) заглиблюючи торішній викоп у бік півдня по всій його довжині (11 метрів), на три метри завширшки (викоп С).

Однак, в процесі розкопін, що, найсамперед, мали на меті вивчити поверхню, на якій відклалися культурні рештки, та ті наверствування, що підстелювали й покривали її, мені здалося за найдоцільніше в цьому році остаточно зректися бажання (щоправда, дуже гарячого) збільшити передісторичні матеріали й зосередити всенюк увагу на згаданому завданні — простежити культурний шар і будову відслонення на можливо довшому протязі. Для того, ще перед закінченням розкопу С, партію копачів ми поставили на роботу підготовчу до виявлення горизонту з культурними залишками в напрямі Е, вирівнюючи одрив за лінією південної стінки в тогорішньому викопі на 24 метри вдовж (розкоп Д; див. додану схему розкопів у Журавці на стор. 99). Це дало нам можливість мати перед собою картину горішніх нашарувань другої тераси на протязі понад сорок метрів (фот. 5, табл. V) і виявити поверхню з культурними залишками на простороні 123 кв. метр.

Задовольнитися, проте, самими розкопами понад краєм тераси не випадало. Треба було хоч у якійсь мірі зондувати околиці розкопаної площі з культурними рештками і простежити поширення їх, найсамперед, у південний бік

¹⁾ У зв'язку з цим, ми змушені були задовольнитися поки що самим-но здійсненням топографічним, відкладаючи викреслення пляну в горизонталях до сприятливішого, сподіваємося, майбутнього. Плян здіймав співробітник Прилуцького ОВК гр. Рудановський.

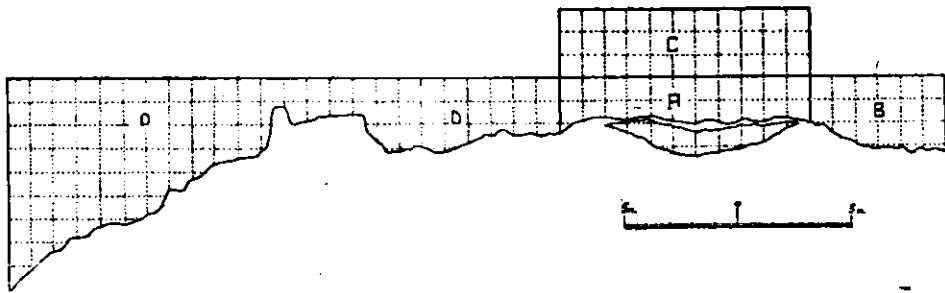
²⁾ Користуюся з нагоди ще раз висловити за це В. І. Маслову мою найглибшу подяку.

та в напрямі до тих знаходок у садибі селянина Л. Івашини, що про них уперто говорили місцеві люди¹⁾.

Одначе виконати це завдання нам не пощастило. Спостереження над культурним шаром Журавської стації, що виявляється, здебільша, нерясними цятками решток, відділеними одна від одної значними галявинами стерильної породи, вимагали численних і більше-менше широких шурфів. Ми спинилися на шурфах в 3.0×3.0 метри з віддаленням поміж центрами їх у 15.0 метрів²⁾.

Повільність розробляння наверстуввань, починаючи з глибини 3.50 м. подиктована несприятливими умовами роботи (в шурфі працювало щонайбільше двох робітників), рішуче перешкодила виконати намічений плян, і ми змушені були обмежитися лише трьома шурфами у ближчих околицях розкопаної площі стації (2 шурфи в напрямі південному та 1 шурф на відстані 12.5 м.

Фіг. 1. Загальна схема розкопки у Журавці: А — розкоп р. 1928. В, С, D — розкопи р. 1929.

од південно-східнього кута розкопу Д) і шурфом у садибі Л. Івашині, на віддалі 146.0 м. в напрямі південного сходу. (див. плян). Крім того, понад краєм тераси в напрямі Е зроблено було п'ять шурфів — зачисток одриву (шурфи IV—VIII) на віддалі 12.5 м. один від одного (фот. 6, табл. VI).

Культурні рештки — в незначній кількості — відзначено лише в шурфі ч. IX (в садибі Л. Івашини).

Таким чином, треба визнати, що наші заходи шурфувати поверхню тераси не дали бажаних наслідків і залишили поставлене питання не розв'язаним. Одначе, вказівка з шурфу ч. IX дає підстави сподіватися, що Журавська стація обіймає ширшу просторонь, і що в міру дальших розкопів ми можемо натрапити на сліди перебування тут палеолітичної людности виразніші ніж ті, що їх до цього часу ми виявили на півночі тераси, де вони так сильно зруйновані кар'єром на глину.

Перше, однак, ніж почати короткий огляд даних, що їх подали сьогорішні розкопани понад краєм тераси, мені здається за потрібне поділитися тими методами розкопної роботи, що їх застосовано було в Журавці.

¹⁾ М. Рудинський — А. Вороний. З приводу знаходки в м. Журавці: „Антропология“, I, стор. 67, примітка.

²⁾ Шурфи кодалося за способом, що його запропонував проф. В. Крокос. На глибині 2.0 м., з одного боку (у нас 0), кидали приступку на один метр завширшки, а решту викопу ($3.0 \text{ м.} \times 2.0 \text{ м.}$) заглиблювали до глибини 4 м. 50. Сходи в шурф (до приступки) вирізали за межами шурфу, сходи в приступки до дна в південно-західньому куті приступки.

До тих вимог, що стоять перед дослідником усякого „похованого“ культурного шару і що пов'язані з трьома головнішими моментами розкопування: 1) здійснюванню горішніх шарів, 2) розроблянням верстви з культурними рештками та 3) виявленню поверхні, на якій вони відклалися, — розкопи в Журавці додавали ще одну, а саме: виявити поверхню тої геологічної верстви, що підстеляє собою глинясто-лесові наверхствування, яким належить культурний шар. За даних умов, цій останній вимозі треба було надати чи не найбільшої ваги.

Виконання поставлених вимог полегшували природні умови, в яких знайдено журавські палеолітичні рештки. Застосовуючи методу пометрово досліджувати обрану до розкопів площу, ми мали спроможність провадити це дослідження в найвідповідальніші моменти розкопування (2, 3, 4) в горизонтальнім напрямі, розробляючи долішні верстви відслонення з одриву. Я дозволю собі спинитися на цьому довше, бо приклад Журавки, на мою думку, заслуговує на всяку увагу.

Усяке розкопування вглиб (шурф, траншея, кесон) має той негативний бік, що копачам доводиться увесь час залишатися над поверхнею з культурними рештками.

Підчас здійснювання горішніх шарів, коли дно розкритого викопу відстоїть од поверхні з культурними залишками на віддаленні достатньому, перебування, на ньому копачів не відбивається на стані непорушності культурної верстви. Однак, в міру того, як розкопи заглиблюються й наближаються до поверхні культурного шару, справа гіршає, і перебування робітників на площі викопу може спричинитися і спричиняється до пошкодження культурних решток, надто, коли культурна верства являє собою неміцний шар або лежить на якому м'якому чи сипкому витворі.

Щоб зменшити силу натискання й запобігти пошкодженню культурного шару, робітників доводиться переводити до праці навсидячки або класти їх на поверхню з культурними рештками безпосередньо, нехай і на спеціально підстелюваних для цього матах, як це було застосовано в Городку¹⁾. Мені завжди хотілося добрати способу уникнути цієї, в кожному разі неприємної, неминучості. Для цього можна: або ж класти робітників на нерухомім дерев'янім помості, що підносився б над поверхнею з культурними рештками на кілька сантиметрів, або ж уміщати їх на рухомих платформах, що підвішувалися б до бантин, покладених упоперек кесону, при чому опускання їх на потрібну глибину регулювалося б системою бльоків.

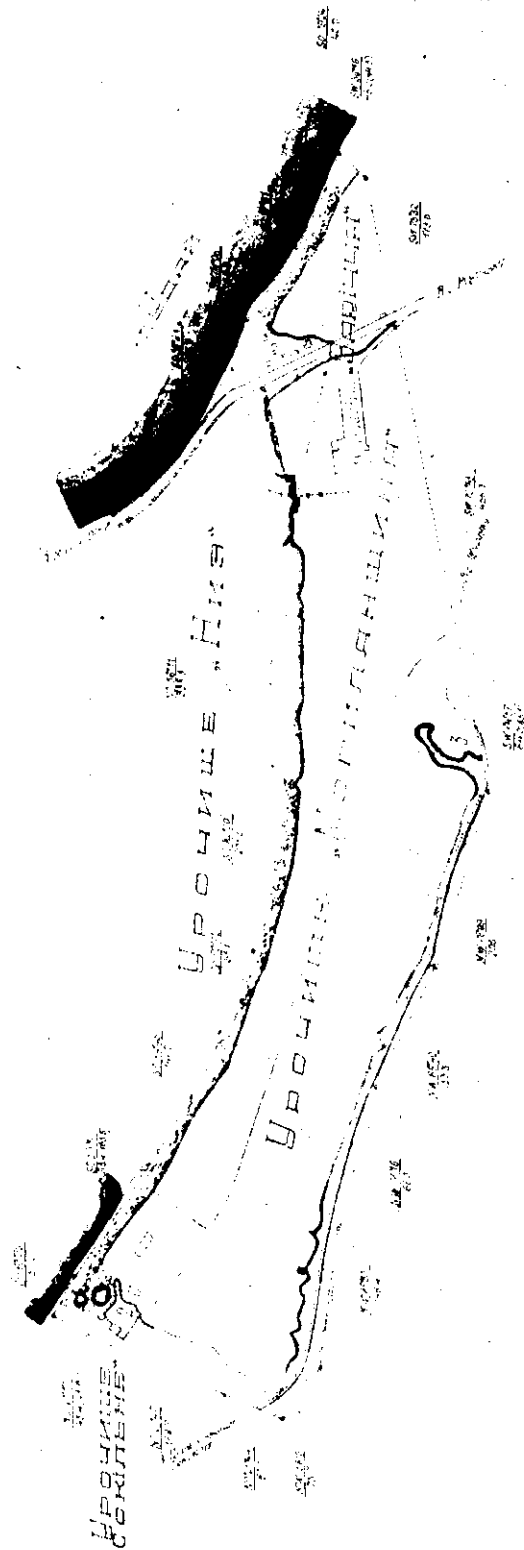
Умови залягання журавських решток (в одриві тераси) і метод пометрового розробляння культурного шару дали можливість припиняти розкопування лесових наверхствувань за 0.40—0.35 м. вище від культурного шару і ставити робітників на заглиблену нижче від культурної верстви приступку, звідки вони і зстругували лесовий покрив на широчінь одного метра (фот. 9, 10, табл. IX, фот. 13, табл. XI).

В міру зстругування, цю приступку відповідним чином заглиблювано, і, таким способом, робітник мав спроможність увесь час працювати в цілком

¹⁾ L. Sawicki. Stanowiska młodczego paleolitu w Gródku na Wołyniu. Окр. відбитка 3 Zemla, 1927, 1 lutego str. 6, ryc. 5.

План Палеолітичної стації в м. Журавці
на Прилуччині, урочище „Лиз“ та
урочище „Могилляшина“
на „Заріччі“

МАШТАБ: 1 см. = 50 м.

Фіг. 2. План ур. Низ та Могилляшина на Заріччі в північно-західній околиці м. Журавки на Прилуччині із зазначенням розкопаної просторони палеолітичної стації та шурфів р. 1929.

природній для копача позиції (фот. на табл. VII та VIII). Вигоди таким способом провадити роботу виявилися ще виразніше, коли робітники залишали лопати, переходячи до праці шпадлями із заокругленими кутами (фот. 19, табл. XII), й нарешті розробляючи культурну верству дерев'яними стеками та шпадлями кістяними (фот. 12, табл. X).

Я думаю, що, лише цій методи завдячуючи, ми спромоглися „видобути з культурного шару цілими ті ламкі й тендітні остеологічні матеріали, що мають для нас таке першорядне значення.

В процесі розробляння культурного шару, що мало на меті, найсамперед, виявити всі нерівності поверхні з культурними рештками, в межах даного квадр. метра, для кожної окремої знахідки (кремінець, фрагмент кістки, вуглинка, грудочка фарби) відзначаevano координати (сторони S та O) й глибину залягання від так званої нульової лінії, взятої через проверсток піску, що проходить у лесовому наверхствуванні приблизно на 3 м. 40 від теперішньої поверхні тераси. Це дало змогу зберегти картину розміщення культурних решток у пляні розкопу і проектувати їх по вертикалі.

Нулева лінія значнішою, проте, мірою потрібна була для того, щоб виконати останнє із завдань, що їх ми перед собою поставили, а саме — занотувати нерівності в рельєфі піскового шару, що підстеляє суглинкуваті витвори в долішній верстві лесового покрову. Повною мірою це зроблено в останньому розкопі — D , що його розроблялося трохи відмінним, проти двох інших викопів, способом. У розкопах B та C квадрати зстругувалося рядами, паралельно до лінії одриву (табл. IX—XII). При такому способі ми могли здобути в кожному розкопі тільки три профілі повздовжні (після кожного ряду квадратів) і два профілі поперечні (східня та західня стінки розкопу). Розкоп D ми розробляли поперечними до площі його траншеями через квадрат (фот. на табл. VII—VIII). Такий спосіб — за прийнятої системи зстругувати кожний квадратний метр окремо — дав нам можливість занотувати нерівності на поверхні піску по периметру кожного квадрату (поміри роблено через кожні 25 сант.). Отже, з розкопу D ми маємо чотири повздовжні профілі й усі 24 профілі поперечні.

Таким чином, було занотовано всі дані, потрібні для того, щоб відтворити „мікрорельєф“ піскової поверхні тераси, на якій відкладався лес.

Звичайно, така метода, певною мірою позбавляє дослідника можливості „бачити“ цілу картину культурної верстви або ширші за 1 кв. метр скупчення культурних решток; певною мірою тому, що, вживаючи системи, застосованої у нас в розкопі D , — досліджувати культурний шар поперечними рядами квадратів — ми дістаємо змогу обходити такі ширші ділянки його поверхні, не відмовляючись від методи розкривати її з боку (фот. на табл. VII—VIII).

В кожному разі цей спосіб роботи дає такі зручності, що я, принаймні, хотів би застосовувати його і в інших умовах, де доводиться розкривати поверхню з культурними рештками в кесоні. Викидавши землю до певної глибини, я вважав би за доцільніше розробити „сидячи“ або „лежачи“ тільки крайні ряди квадратів, а далі, заглибивши викоп нижче від верстви з культурними рештками, обернув би досліджені квадрати на траншею, з якої і розробляв би решту наміченої до розкопін площі нашим способом ізстругування її з боку.

Щодо фотографування, то його застосовано було, найголовніше, щоб зафіксувати окремі розрізи та наверстування. Спершу ми хотіли вживати фотографії ширше й фотографувати кожен квадрат із виявленими в ньому знахідками *in situ*. Однак, повний брак знаходок у багатьох квадратах розчищеної площі, а головним чином, мала виразність знімків, що не допомагали рельєфності картини, довели наочно, що поквдратове фотографування було б лише уступкою дослідницькому ригоризмові, навряд чи виправданому. Отож, і фотографовано було тільки найвиразніші скупчення культурних решток, що подають уявлення про залягання їх на поверхні стації.

За одно з найцікавіших спостережень, що їх подали сьогорішні розкопиви в Журавці, з погляду виучування горішніх нашарувань 2-ї тераси, треба визнати встановлення безперечної верстуватости лесового поверху в долішніх його горизонтах (фот. 7, 8 табл. VII—VIII), що в безпосередньому сусідстві з долиною ріки (п. 1 над північним одривом тераси та п. 3—у кар'єрі цегельні Дейнеки) ступнево переходить на глейкий та компактний сіро-блакитнувато-зеленкуватий суглинок.

Відходячи від долини ріки, цього дуже добре забарвленого суглинкуватого витвору, так само як і виразної картини верстуватости лесу, ми не подибуємо. Вже перший шурф, на віддалі всього 15.0 м. од південної стіни сьогорішнього розкопу (дільниця С), цього горизонту не виявляє. Таким побитом, вирізняти його в цілої верстви лесового поверху не доводиться. Хоча культурні рештки й належать горизонтові заглееного лесу, однак, залягають вони вище від цієї виразно-забарвленої смуги, що кінець-кінцем, аж нічим од горішніх нашарувань лесових не відзначена. Усе це разом говорить за те, що журавські палеолітичні рештки кинуті за часів, коли одкладався останній наймолодший лесовий поверх, у кожному разі, після того, як він утворив собою цей долішний шар. Від дальших розкопиви у Журавці в цьому відношенні можна чекати лише одного — перевірки й потвердження глибини цієї лесової бази, що підстеляє собою культурний шар.

Треба спинитися ще на одній рисі лесового поверху (в долішньому його відділі), що її, на мою думку, варт відзначити. З глибини 2 m 50, в лесовій верстві виразно знати тоненькі (на кілька мілім.) прошарки піску, що іноді творять в обрізі розкопу бездоганно горизонтальну лінію, більш-менш однакової, мало не на всім протязі перекрою, глибини. Через один із таких найвиразніших прошарків і було проведено так звану нулеву лінію, від якої вимірювано глибину залягання культурних решток. З погляду будь-яких залишків, ці піскові прошарки абсолютно стерильні. Не вдаючись у глумачення їх, маємо зазначити, що подібні прошарки спостерігаються подекуди і під палеолітичними рештками, хоча далеко не скрізь і далеко не так виразно, а найголовніше не в такій чистій горизонтальній проекції. В кожному разі, у дальших розкопинах на цих прошарках треба спинити якнайпильнішу увагу.

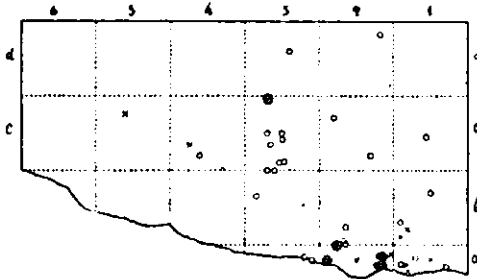
Спостереження, що малюють загальну картину положення Журавської стації, поки що недостатні. З цього погляду ми лише починаємо збирати потрібні факти. У повідомленні про наслідки розкопиви минулого року, ми відзначили певну похилість дослідженої площі в напрямі з О на Е, що становила 0,31 на 10,0 метрів перекрою тераси. Вирисовуючи лінію підлесової

бази, водночас і загальну лінію культурної верстви, на 6.0 м. у бік *O* та на 23,5 м. у бік *E*, сьогорішні розкопани подають дані лише для поздовжнього перекрою розчищеної просторони.

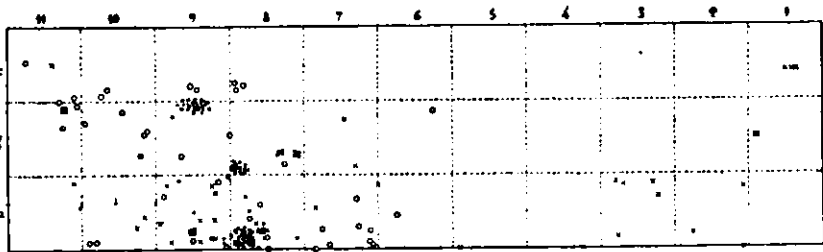
Цей перекрій виявляє перед нами досить виразну влоговину, що її найглибші точки лежать, супроти західного та східного її берегів, на 0 м. 68 та 0 м. 51 нижче. По дну цієї влоговини і спостерігається отой трансформований на суглинкуватий витвір долішній горизонт лесу, що грубшим шаром лежить саме посередині і відповідним чином тоншає до її країв.

У нас немає даних, щоб уявити собі характер цієї влоговини в напрямі *N—S*. Для поперечного перекрою через найглибші точки її ми маємо вка-

Ділянка В'

Ділянка С'

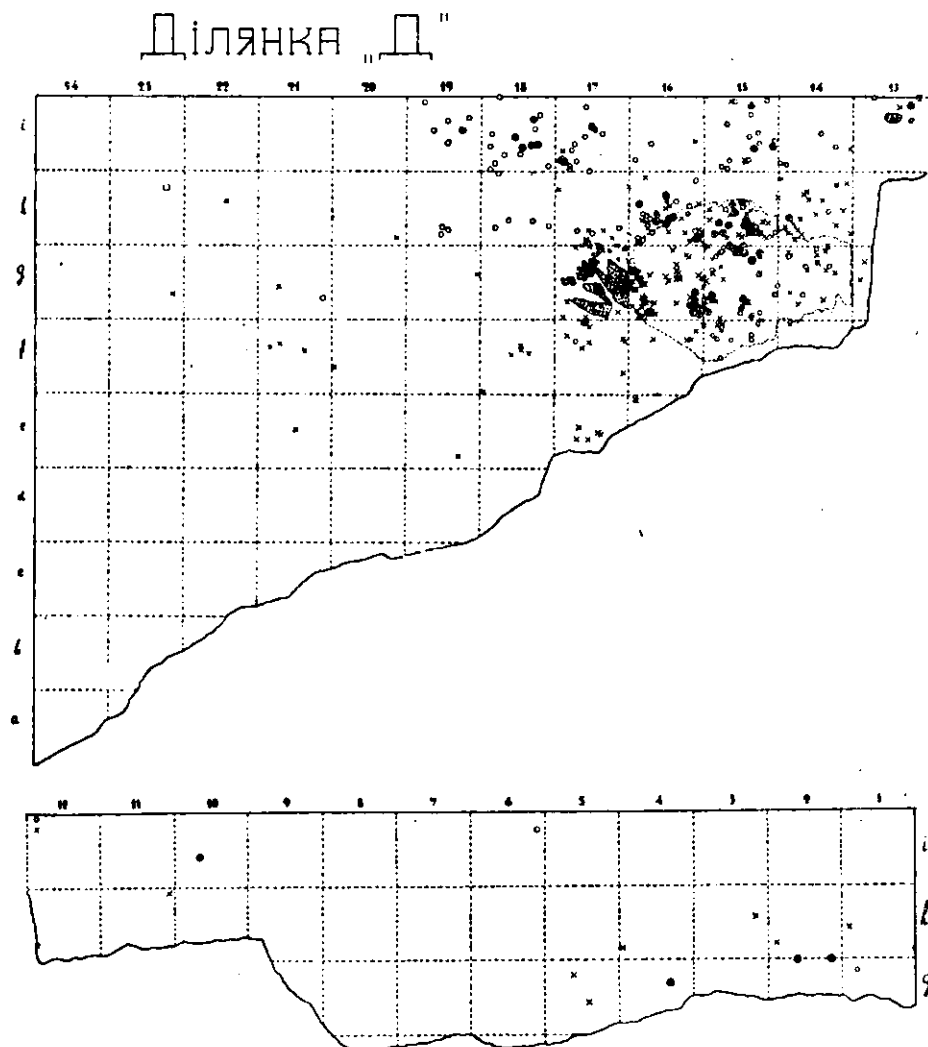

зівки лише з шести метрів. Хоча дальші розкопани й дадуть відповідні доповнення, та виявити цю влоговину в цілому, мабуть, не пощастить. Дедалі більше ми переконуємося в тому, що кар'єр на глину, в якому виявлено було перші знахідки, відрізав значну частину досліджуваної просторони з культурними залишками.

Щодо поверхні, де виявляється культурний шар, то на підставі сьогорішніх розкопани, ми можемо говорити про неї з більшою певністю. Відзначені ще торік нерівності на цій поверхні до певної міри з'ясовуються з структури долішніх наверхствувань — грузького лесового покриву та сипкого під ним піщового підложжя. Певної пори року, а надто за певних умов кліматичних, перебування людини на такій поверхні не могло не полишити по собі численних і різноманітних слідів.

Речові здобутки сьогорішніх розкопів, що обхопили собою чималу площу в 123 кв. м., не показні. Це з'ясовується загальним характером культурної верстви Журавської стації.

В розкопі В культурні рештки траплялися лише поодинокі або ж окремими купками в кількох об'єктах, не творячи собою „культурної верстви“ у стислому цьому слова розумінні і лише відзначаючи її горизонт.

В розкопі С культурна верства — негрубий прошарок перепалу з кремніям, кістками та грудками фарби — виступає виразно лише кв. кв. 7а—9а, що безпосередньо прилягають до виявленого торік вогнища № 1. В другому ряді відповідних квадратів (7в—9в) культурні залишки рідшають, скупчення перепалу подібуються, як нечисленні розірвані й мало виразні плями; нарешті, в останніх квадратах викопу (7с—9с) вони зникають зовсім. У західньому напрямі останні з поодиноких знаходок, що зв'язуються з вогнищем (кв. кв. 6—в; 6—с; 5—а), відділено від окремих цятки покиді в кв. кв. 1—3 чималою галлявиною без жодної знахідки. В напрямі на південь і схід од вогнища

культурні рештки можна простежити смугою через кв. кв. 10—11, одначе без відповідного прошарку темної барви.

Те саме треба сказати і про знахідки в розкопі *Д*. Справжня культурна верства, що виглядає, як темно-забарвлений шар перепалу з іншими культурними залишками (вогнище № 2), виявляється на невеликій порівняно площі в кв. кв. 14—15 f, 13—15 g, 14—15 h (на схемі окреслено пунктиром). Решту знаходок, відзначених на цій ділянці розкопу *Д*, що, правдоподібно, тяжіють до вогнища № 2, виявлено поза межами цієї площі на чистому лесі. Це стосується й до інших культурних залишків, що трапилися ізольовано в кв. кв. 1—5 та кв. 20—22.

Поза тим, що „культурна верства“, як така, кінець-кінцем, виявляє себе в Журавці окремими острівцями, вона лежить по тих острівцях занадто вже не грубим поверхневим шаром, що лише денеде, по заглибинах, сягає 0.05—0.06 м., завгрушки, а здебільша являє собою тоненький покрив, що вкриває нерівності стадії ніби сугою порошу.

Якщо взяти під увагу, що найхарактеристичніші знахідки — і з погляду природнього оточення, в якому перебувала палеолітична людність, і з погляду культурного її рівня — трапляються саме по більших скупченнях покиді та побіля вогнищ (пор. спостереження минулого року, реєстр знаходок, метр V осуву, метри 7—9 основного розкопу), „культурна верства“ такого характеру не могла обіцяти плідних наслідків.

І справді, з цього погляду, сьогорішні розкопани в Журавці задовольняють нас мало.

Найприкріше, що ми дуже мало збільшили наші матеріали остеологічні. Вони складаються переважно з кісток дрібних степових гризунів. Загальне фавністичне тло творять відзначені торік види: *Marmota bobak* Müll. та *Citellus rufescens* Keys. et Blas. З інших гризунів за сучасників палеолітичної людности в Журавці, на думку І. Г. Підоплічка, можна вважати деякі екземпляри *Citellus* sp., що їх не дається визначити точніше.

Лише серед гризунових кісток трапляються цілі примірники, іноді добре збережені. Решту знаходок складають невеликі фрагменти вкрай потрошених кісток більших тварин, що тільки в окремих випадках даються до визначення. В цілому вони являють собою справжні „кухенні рештки“, покидьки цілком не потрібні. На жаль, найцікавіші знахідки цього року — уламок рогу та фрагменти кісток якогось *савісогне*, виявлені в розкопі *С* біля вогнища № 1 поки що не визначені.

Серед кісткового матеріалу трапивсь лише один фрагмент обробленої кістки — відпилений кінець правого стегна *Marmota bobak* (фіг. 15). Це перша безсумнівна вказівка на те, що кінцівкові кістки дрібних гризунів тогочасні люди повертали на якісь вироби. Які саме потреби могла задовольнити ота тендітна трубчаста кісточка, з отвором на 0.004, важко домислитися.

Ще менш утішні наслідки маємо ми і в царині палеофітологічній.

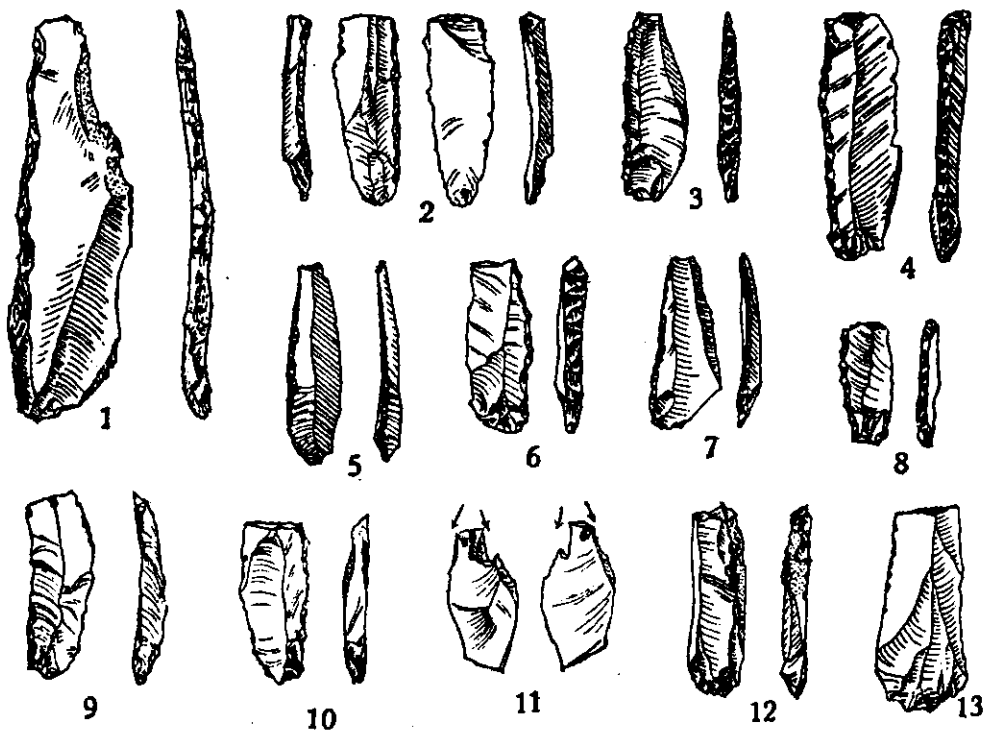
Із розчищеної цього року південної частини вогнища № 1 і з вогнища № 2 ми не маємо жодних матеріалів, що хоч якоюсь мірою могли б доповнити й перевірити визначення вуглинок, зібраних торік, які зачислено було до *Picea excelsa* L.¹⁾.

¹⁾ М. Рудинський. І. с. стор. 143, примітка.

Мало задовольняючи нас з боку фавни та фльори, здобуті матеріяли значно доповнюють характеристику Журавської стації з погляду індустриального.

У зібраних давніше матеріялах індустрію Журавської стації характеризували, найсамперед, відщепки з обрубаним краєм і вироби мікролітичні. Провідну форму становив гостроконечний відщепок з рівним чи трохи вигнутим краєм і заокругленим долішнім кінцем, споріднений із *pointe de la Gravette*. Серед зразків цього типу трапилися варіяції і в бік до *pointe du type Châtelperron* і в бік до *pointe à cran*.

Фіг. 4. $\frac{1}{5}$ нат. вел.

Загальне індустриальне тло творили видовжені відлупки (*éclats allongés*) і відщепки (*lames*) невеликих розмірів, що іноді зменшувалися до мінімальних відлупків — відщепків, які ми означили, як *lamelloïdes*.

В асортименті мікролітичних виробів перше місце посідали *lamelles à retouche terminale* або *lamelles* та *éclats retouchés*. Деякі примірники вказували бічну грань, що поставала в наслідку *coup de burin*.

Серед більшого знаряддя трапилося лише кілька різців недосконалої техніки та один гембель (*rabot*). Інших знаряддів, яких можна було сподіватися (*grattoirs, perçoirs*), не знайдено.

В техніці обробки, окрім крутого стесування одного краю відщепків та мікроретуші на приладах мікролітичних, відзначено відгомін техніки лямеллярної (1928, табл. 1, №№ 4, 11). В техніці виготовлення різців на відщепках помічено цікаву рису сколювання *lamelles de coup de burin* на кінці з *conchoïde* (1928, табл. I № 10; табл. II № 8).

Загальне враження від індустрії — виразність горішньо-ориньясієнських технічних навичок та форм і зв'язок її з східньо-українською палеолітичною провінцією в її Воронізькому вияві.

Матеріали цього року, з одного боку, подають нові для Журавки форми ориньясієнські, а з другого, являють деякі технічні способи, що пов'язані з добою пізнішою.

Як і давніше, провідна форма — відщепок з обрубаним краєм — виявляє себе в кількох цілих зразках і досить численних фрагментах (фіг. 4; фіг. 9, рис. 2, 5; фіг. 11, рис 3). Їх виготовлено з більше-менше грубих скалочок, причому grubinb стесаного краю (тупія) дорівнює найбільшій grubini скалки. Цього року трапилися цікаві відщепки з рівно стесаним краєм (лівим), в яких „стесування“ утворено інакшим способом. Його зроблено не на відколотому від нуклевса відщепку, звичайним способом крутого ретушування з спіднього боку, а на самому нуклевсі (чи на грубшому кавалку кременя) по рубові, що поділяє дві сусідні фасети. Інакше кажучи, „стесаний край“ було приготовано ще до того, як відщепок відколото. Належачи типологічно до даної категорії знаряддів, з погляду морфології й техніки обробки (стесування з боку спинки), вони являють собою тип одмінний. Найвиразніший зразок маємо у великий lame з № 1, фіг. 4.

Поряд з більш-менш грубими відщепками з круто обрубаним краєм, стоять тоненькі відщепки, заретушовані з одного краю дрібною й дуже делікатною ретушю, що має за мету вирівняти його за прямою лінією (фіг. 4, рис. 5, 7). Оця от питома їм риса заводить їх до групи *pointe de la Gravette*, одначе, їх розміри, мінімальна подекуди grubinb і делікатність ретуші щільніше пов'язують їх з виробами мікролітичними.

В матеріалах цього року більше знаряддя показано самими *grattoirs carénés* та *burins*.

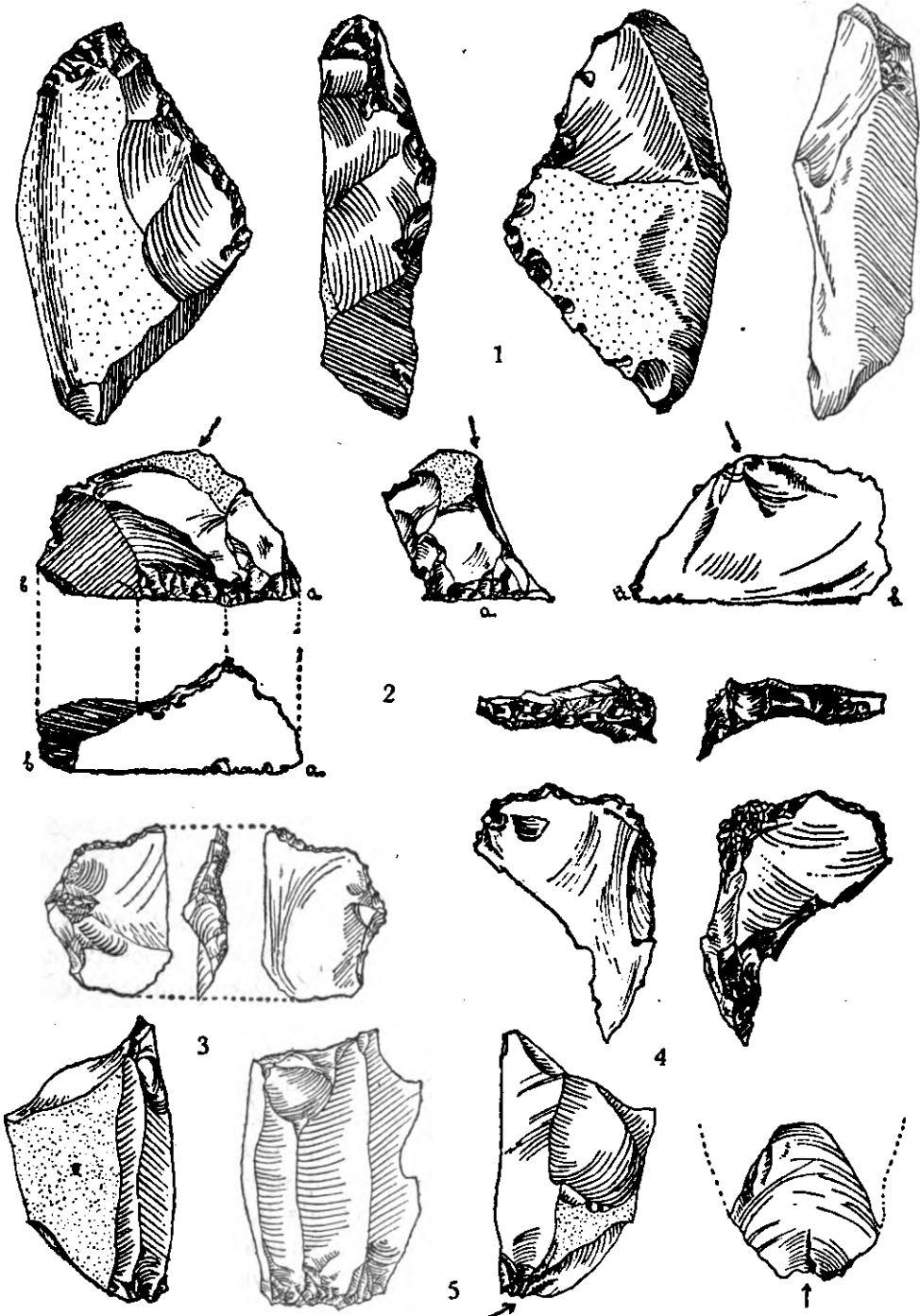
Grattoirs carénés (цілий примірник та фрагмент, фіг. 5, рис. 1, 2), поза виразною обробкою півокруглого кінця в лямелярній техніці, являють характеристичне почавлення з правого краю, що становить типову ознаку цих знаряддів. Перший має на горішньому кінці трохи незрозумілу грань, що перетинає фасетки від склолюваних *lamelles*. Другий розбито умисне сильним ударом згори, можливо, в процесі дальшого використання кремінного кавалку.

У знахідках цього року трапилося ще одне приладдя з нуклеюватого кавалку, що певною мірою доповнює серію скребакових знаряддів (фіг. 5, рис. 5). Крім обробки робочого кінця (на рис. — долі), належність його до групи *gabo*'ових виказує й утворена поперечним ударом база (див. деталі).

Доречі мовити, серед зібраної цього року покиді виробництва, ми здибаємо характеристичні зразки відлупків, стесаних з нуклеюватих форм у напрямі поперечному (фіг. 5, рис. 3, 4). Їх треба розглядати у зв'язку з групою *gabots*, як рештки від виготовлення їх (*de facture*) і від гостріння (*d'avivage*); в останньому разі, крім почавлених країв, на верхній фасі таких відлупків знати виразно окреслену рівну площинку, що являє собою негатив спіднього боку того поперечного відлупку, що був сколотий передніше (фіг. 5, рис. 4)¹⁾.

¹⁾ L. Jarlon, J. et A. Bouysse. Grattoir caréné et ses dérivés. R. E. A. 1906.

Серію нечисленних, як і торік, різців починає єдиний в наших знахідках *burin busqué à coche* (С, 11-а) зроблений на грубшому кінці (з *conchoïde*)

Фіг. 5. $\frac{1}{6}$ нат. вел.

широкого й короткого відлупку, з усіма характеристичними ознаками типу (фіг. 6, рис. 1; розміри та матеріял див. „Реєстр знаходок“, стор. 114).

Серед інших зразків найкращі приладдя становлять кутові різці без кінцевої ретуші: 1) *b. d'angle à troncature sans retouches* (фіг. 6, рис. 2), 2) різець, підгострений способом поперечного стесування кінця з пофасетованою гранню (фіг. 6, рис. 3), 3) потріпаний різець (*burin triple*) на грубом віощепку (фіг. 6, рис. 5). Решта різців (на нуклевсі, фіг. 6, рис. 4, або на відлупках випадкової форми, як ото примірники з №№ 7, 8 фіг. 6) складається з атипових представників типу *b. en bec de flûte*; один серед них треба застосувати до категорії поліедричних (фіг. 6, рис. 6). Мало не цілковитий брак виразних *lamelles de coup de burin* пояснюється з нечисленности цілої групи, як і з одзначеної атиповости окремих примірників.

Одначе, найхарактеристичнішу групу виробів Журавської стації являють собою вироби мікролітичні. Це й зрозуміло. Журавська кремінна індустрія є індустрія малих форм.

Найбільші з великих і грубих виробів Журавської кремінної індустрії не переходять міри в 0.070. Найдовший з довгих відщепків сягає 0.091. Ці розміри є граничні. Відщепок-тип вкладається в 0.055 уподовж (широчинь коливається від 0.016 до 0.009). Типовіші вироби відлупкового походження вкладаються в розміри від 0.069 до 0.029. Найяскравіше виявляють Журавську кремінну індустрію відлупки, що, за поділом їх на чотири групи: 1— понад 0.040; 2— від 0.040 до 0.020; 3— від 0.020 до 0.010 та 4— менші від 0.010, подають співвідношення 1 : 20 : 65 : 160.

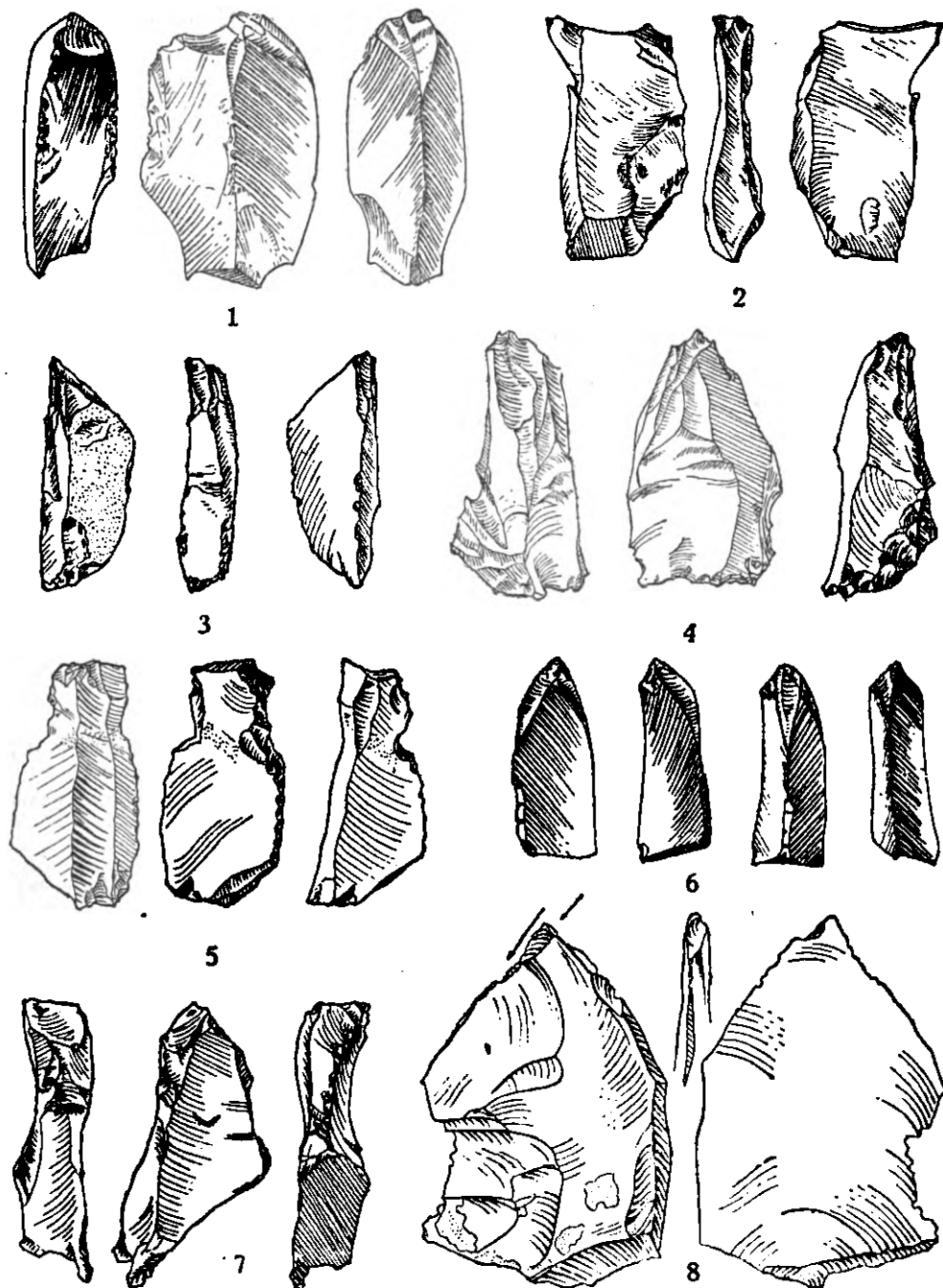
Слід одзначити, що в масі відлупки (*éclats*) наближаються контурами своїми до відщепків (*lames*), приймаючи це означення, як означення видовженої скалки (*Span*), а не округлого відлупку (*Scheibe*).

Мікролітичні вироби зроблено з відлупків другої категорії (від 0.040 і до 0.020) і виключно на формах довгастих. Немає й одної вказівки на вироби з коротких і широких відлупків, взагалі нечисленних.

Поминаючи *lames* та *lamelles* без ретуші, найбільшу групу складають *lamelles* з частковою ретушю одного краю (фіг. 4, рис. 9, 10, 13; фіг. 9, рис. 1, 3, 4, 8; фіг. 12, рис. 2; фіг. 13, рис. 1), що іноді обмежується лише незначною частиною його, ніби натякаючи на *coche* (фіг. 9, рис. 3, 4, 8; фіг. 11, рис. 1). Кінцева ретуш дуже зрідка йде в напрямі поперечнім (фіг. 4, рис. 12; фіг. 13, рис. 1), а здебільша навкоси, з лівої руки до правої (фіг. 12, рис. 5; фіг. 13, рис. 2). Покищо не трапилося й одного зразка *lame*, загостреної ретушю обох країв у протичку, якщо не вважати за таку чудне мікролітичне знаряддя з маленького відлупку трикутних обрисів, круто заретушоване на кінці з обох країв (фіг. 13, рис. 3). І навпаки, є зразки стесування одного краю відщепка в мініатюрний кутовий різець типу *b. d'angle à troncature retouchée oblique* або *b. sur lame appointée* (фіг. 12, рис. 1). Серед мікролітичних різців трапляються й інші форми, від *b. de fortune* (фіг. 14, рис. 1) до *b. en bec de flûte* (фіг. 12, рис. 3), ба навіть подвійного кутового різця (фіг. 4, рис. 11). Іноді різакону грань ми подибуємо на найдрібніших скалочках (фіг. 10, рис. 2).

Таким чином, провідні форми кремінного знаряддя з сьогорішних розкопін цілком стверджують наші попередні враження і говорять про те, що журавська індустрія виявляє техніку ориньясіена.

Одначе, до наведеної вище загальної характеристики журавської індустрії, ми маємо додати одну рису, що являє собою певну новину. Мова мовиться про техніку ретуші.

Фіг. 6. $\frac{1}{5}$ нат. асл.

Поza згадуваною манєрою ретушувати мікролітичні вироби тонкою ретушю, одмінного (супроти манери обрубувати край) характеру, цього року

ми відзначаємо й випадки, коли ретуш переходить на спідню фасу. Щоправда, таку ретуш ми подибуємо лише на двох примірниках, одначе, пройти повз неї мовчки не можна. Найвиразніше знати її на відщепку з частковою ретушню лівого краю й обробкою бази зісподу (фіг. 17). Це — ретуш, що постає в наслідку притискання ретушера під певним кутом до поверхні знаряддя, а не в напрямі простовісному, коли ретуш „обрубє“ його край.

Поява такого способу ретуші означає інші індустриальні впливи. Як сильно проявляються вони в Журавці, покажуть розкопани наступних років.

Лютий 1930 р.

Київ.

РЕЄСТР ЗНАХОДОК

Дільниць В.

МЕТР 1-а. Кремінь. Відлупки ¹⁾ з кременю С з корою зеленуватої барви й проверстками матової породи — 5 (I-1, II-3, III-1).

Кістки. Фрагмент дудчастої кістки більшої тварини (0,091) невизн., три дрібні фрагменти цієї самої (?) кістки.

МЕТР 2-а. Кремінь. Відщепки бічні, трикутні в перекроїз почавленим середнім рубом (0,058, 0,012 та 0,035, 0,003, фіг. 7) — 2. Відщепок короткий і широкий (0,017). Відлупки — 51 (I-3, II-10, III-38). Усі з кременю С, деякі з корою зеленуватої барви й проверстками матової породи.

Фіг. 7 ^{1/2} нат. вел.

Кістки. Останки скелету *Spalax microphthalmus* (9 визначених кісток, уламки; з кротовини).

МЕТР 3-а. Кремінь. —

Кістки. Фрагмент тазової кістки *Cricetus* sp., фрагм. гризунової кістки невизн.

МЕТР 4-а. Нічого не трапилося.

МЕТР 1-в. Кремінь. Відлупки з кременю С, з корою й проверстками матової породи — 2 (I-1, III-1).

Кістки. Два дрібні фрагменти кісток більшої тварини, один кальсирований (?), невизн.

МЕТР 2-в. Кремінь. —

Кістки. Велика гомілка. *Cricetus* sp. Атлант і грудний хребець *Spalax microphthalmus*.

МЕТР 3-в. Кремінь. —

Кістки. Уламок хребця *Spalax microphthalmus* (?).

МЕТРИ 4-в, 5-в., 6-в. Нічого не трапилося.

МЕТР 1-с. Кремінь. —

Кістки. Дрібний фрагмент кістки більшої тварини, невизн.

МЕТР 2-с. Кремінь. —

Кістки. Уламки (2) спідньої щелепи *Spalax microphthalmus* (з кротовини).

МЕТР 3-с. Кремінь. —

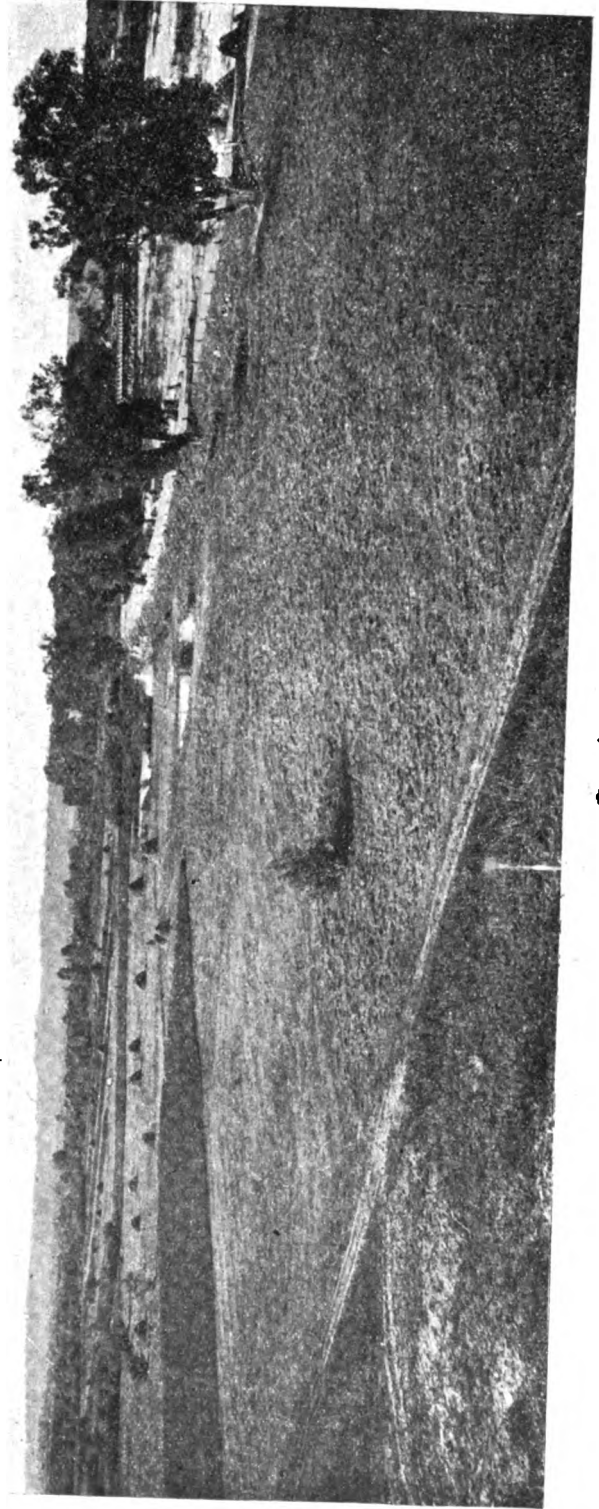
Кістки. Останки скелетів двох особин *Spalax micr.* (6 визначених кісток, уламки; з кротовини). Уламки метакарпальних кісток та фаланг (*Saiga*?).

МЕТР 4 с. Кремінь. Відлупок (0,040) з кременю В.

Кістки. Фрагмент (0,065) кістки більшої тварини, невизн. Останки двох скелетів *Spalax microphth.* (черепи, один цілий скелет) (з кротовини).

¹⁾ Відлупки, за розмірами їх, поділяються на такі групи: I — довші за 0,020; II — мірою від 0,020 до 0,010; III — менші за 0,010. Великі й варті відзначення потуються окремо, так само як і найдрібніші куснички мінімальних розмірів, коли їх трапляється багато й вони творять собою виразну групу покиді.

Табл. I.

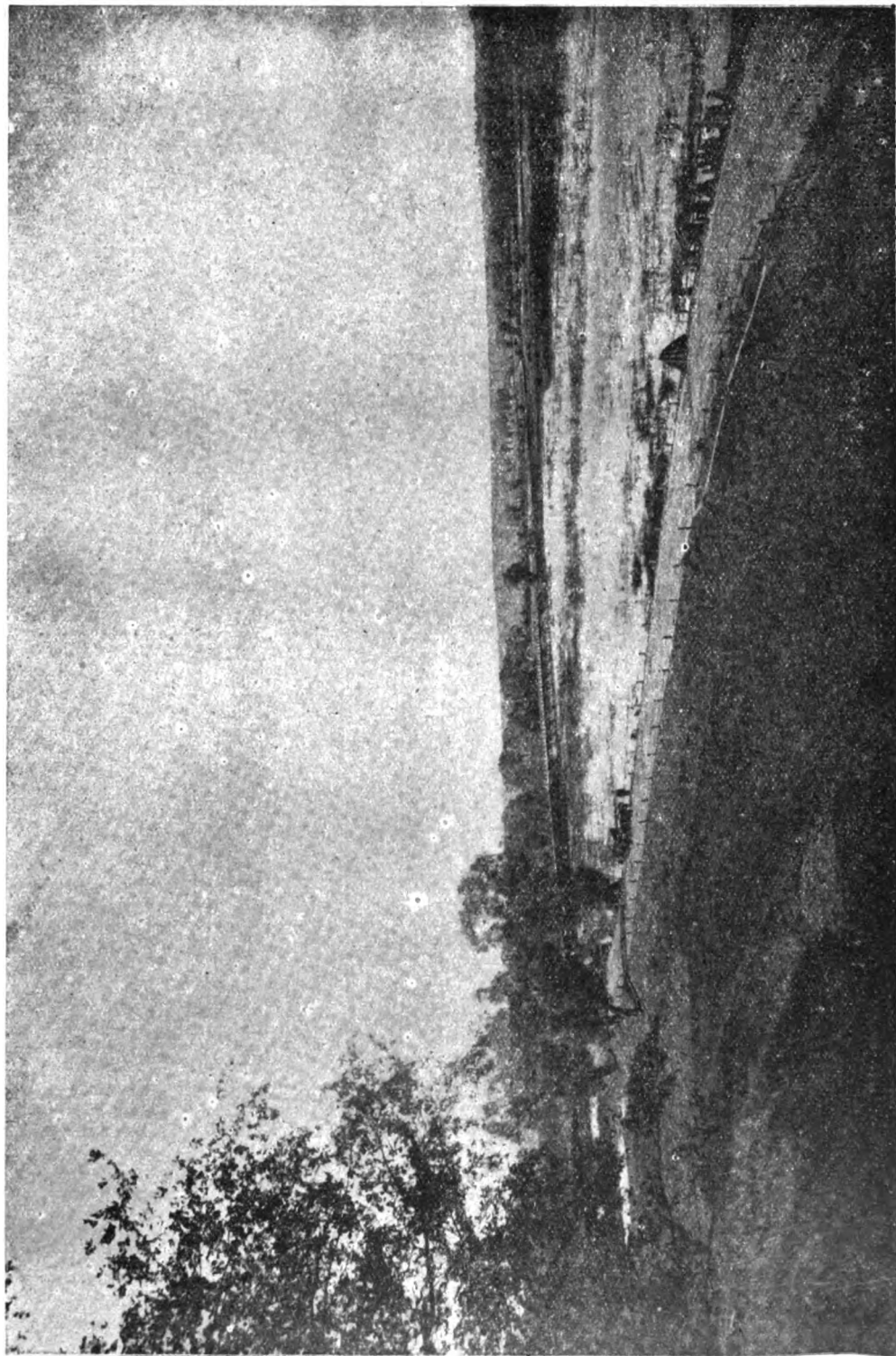

Фот. I.

3562

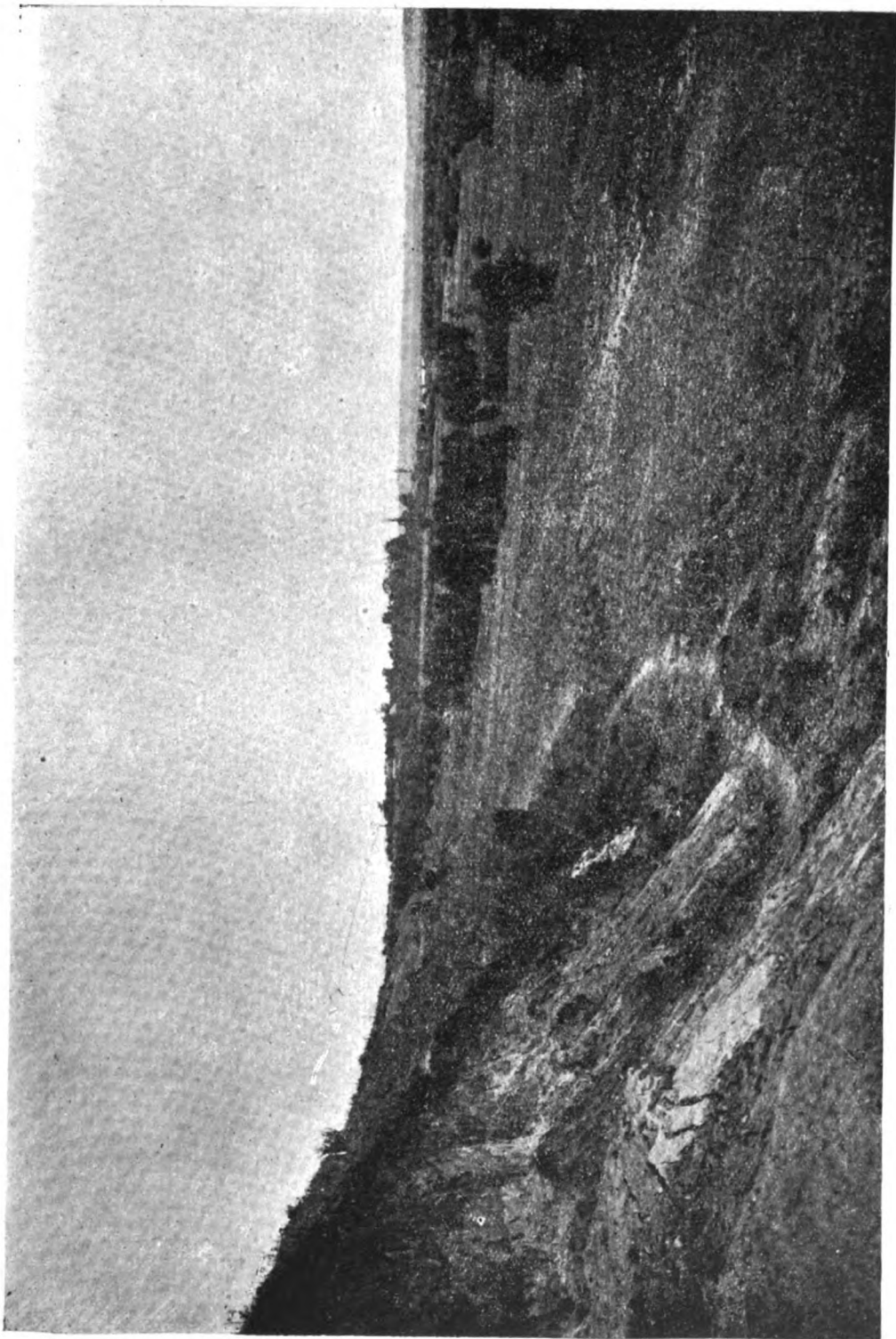
Табл II.

Фот 2.

10
9
8
7
6
5
4
3
2
1

Ταβλ. III.

Φοτ. 3.

1850

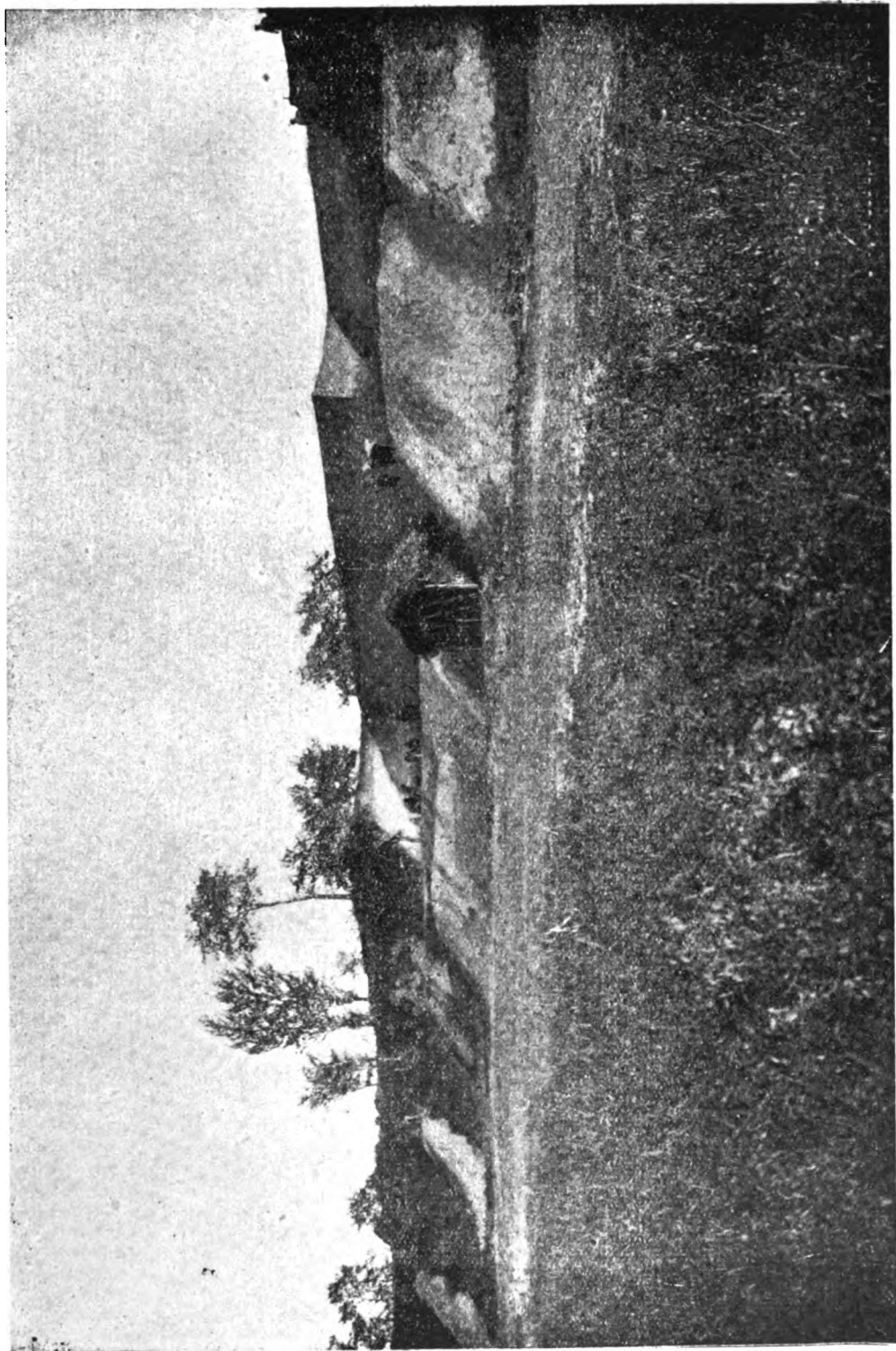
Ταβλ. IV.

Φορ. 4.

1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100

Табл. V.

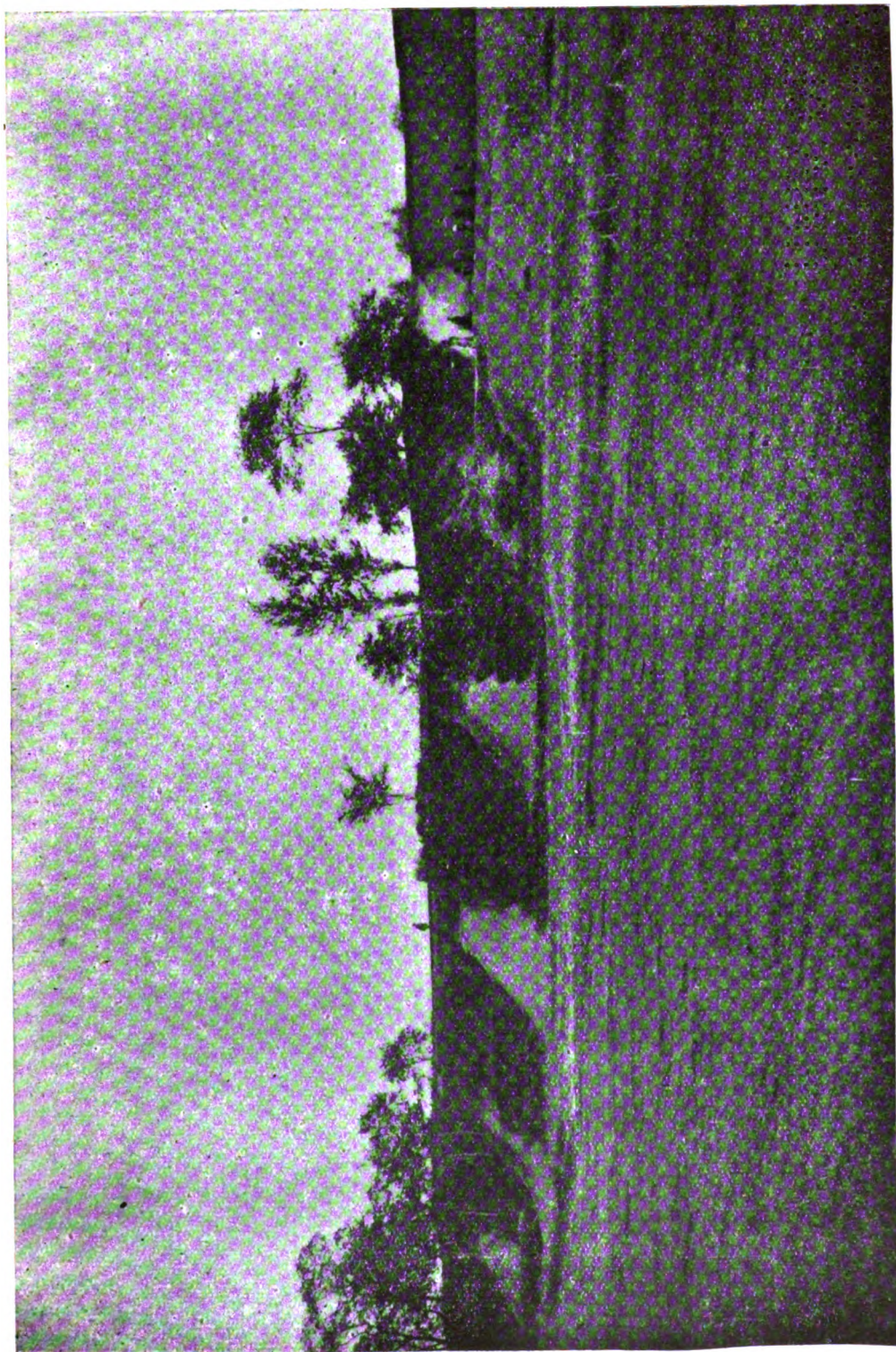

Фот. 5.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

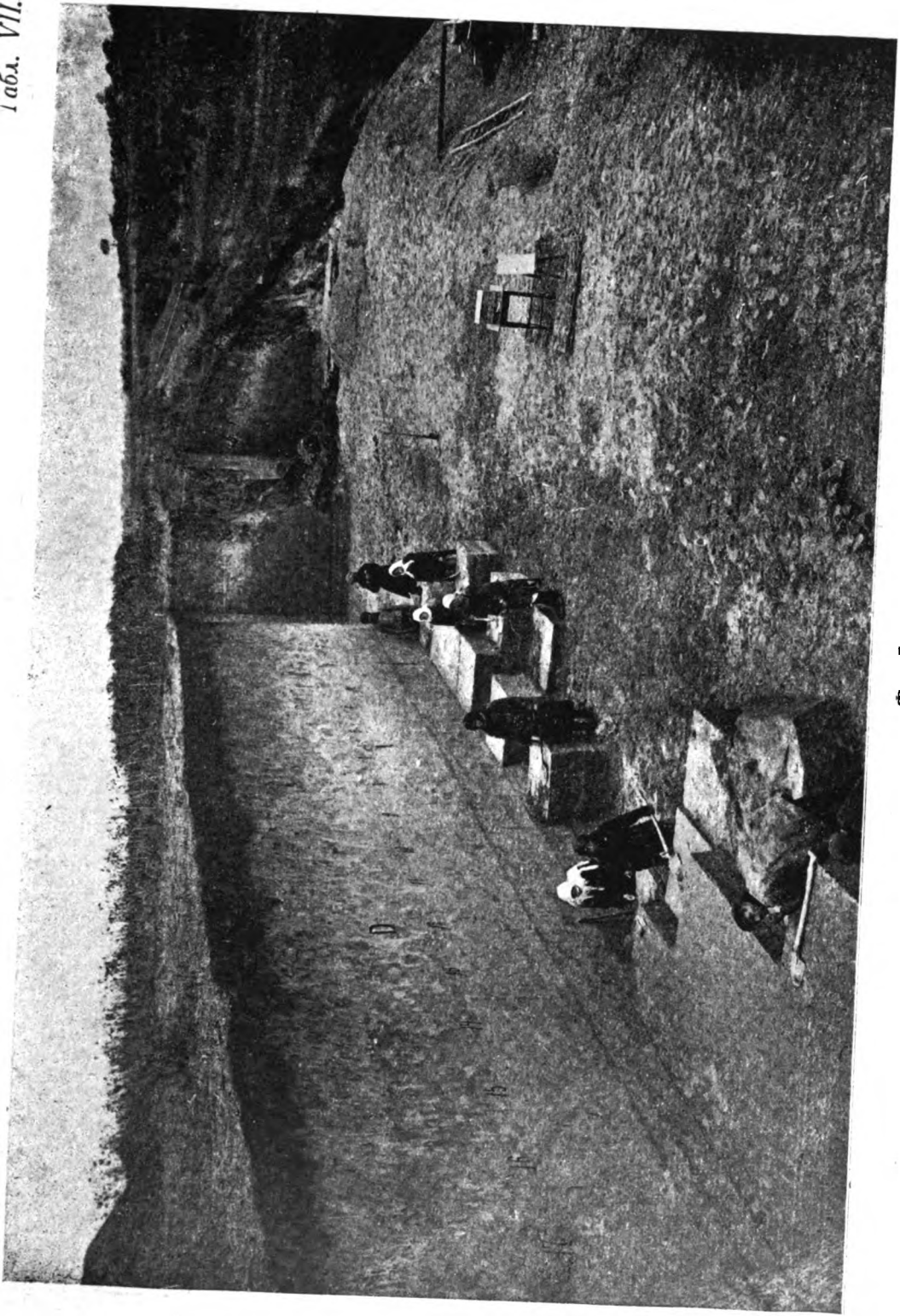

Табл. VI.

Фот. 6.

1950

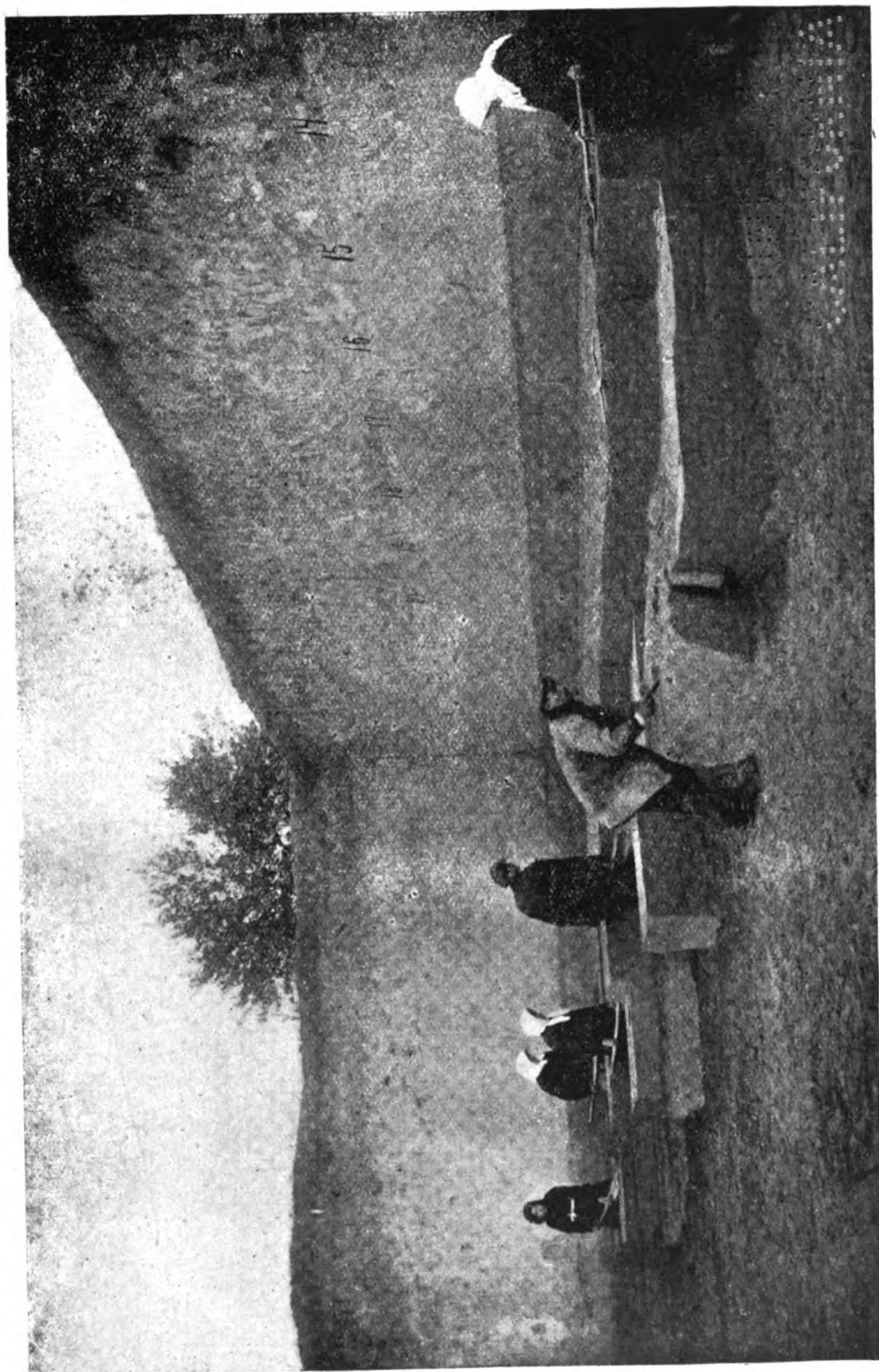

Φοτ. 7.

2000

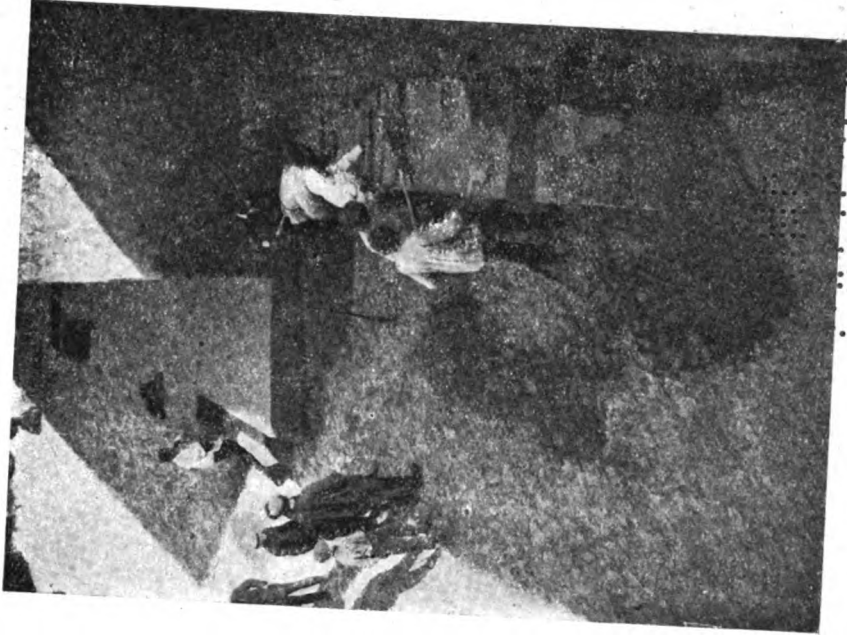
Табл. VIII.

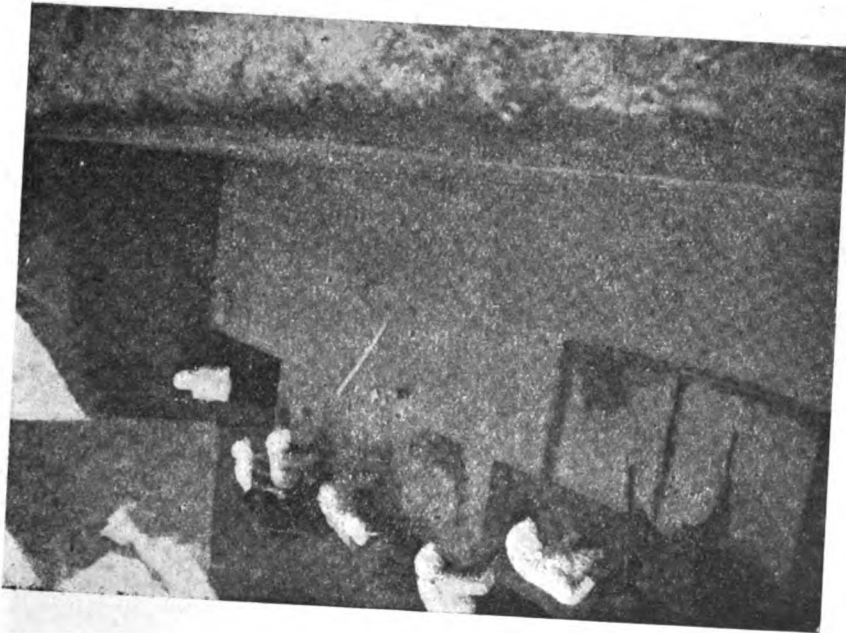
Фиг. 8.

2000

Табл. IX.

Фот. 16.

Фот. 9.

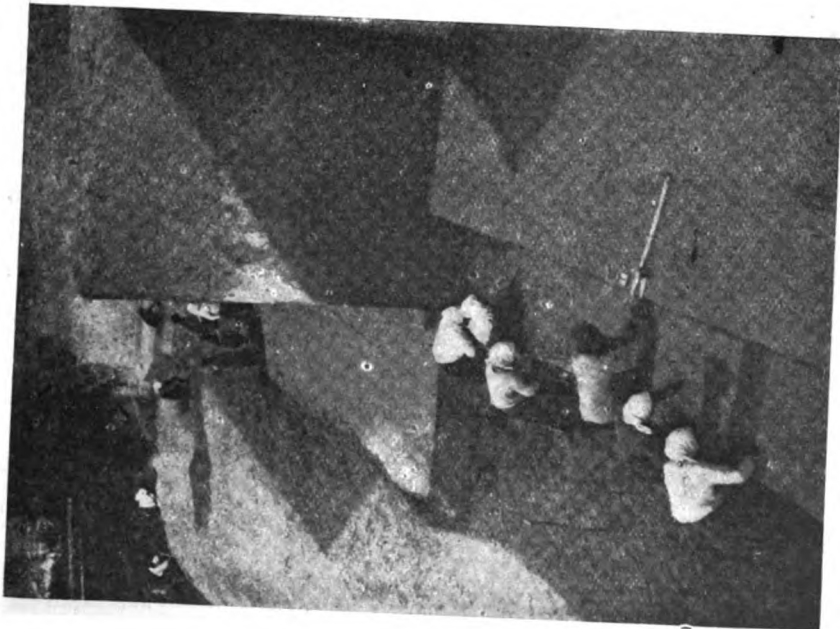
2000

Табл. X.

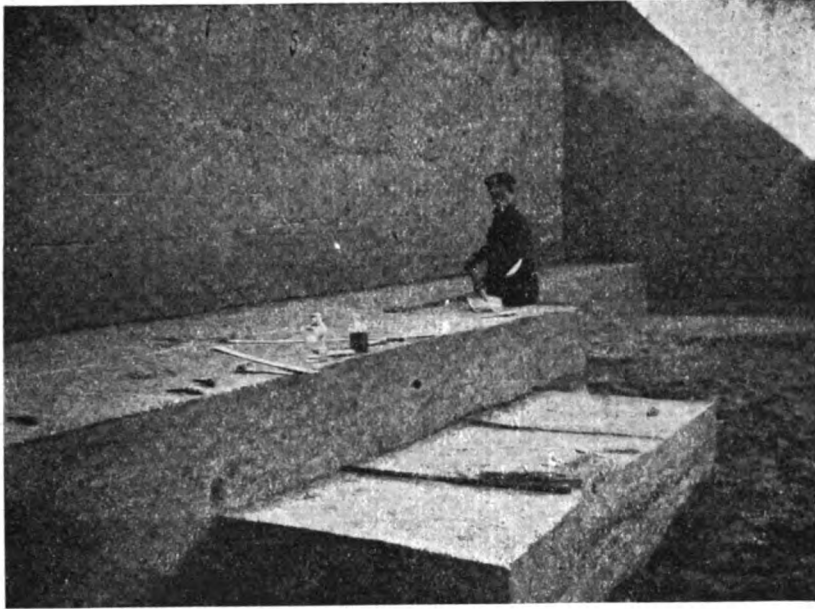

Фот. 12.

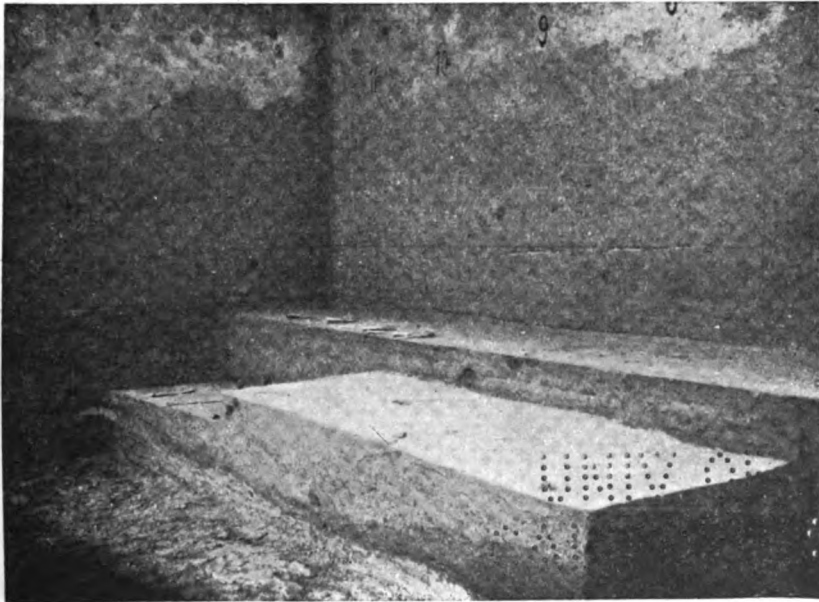

Фот. 11.

1890

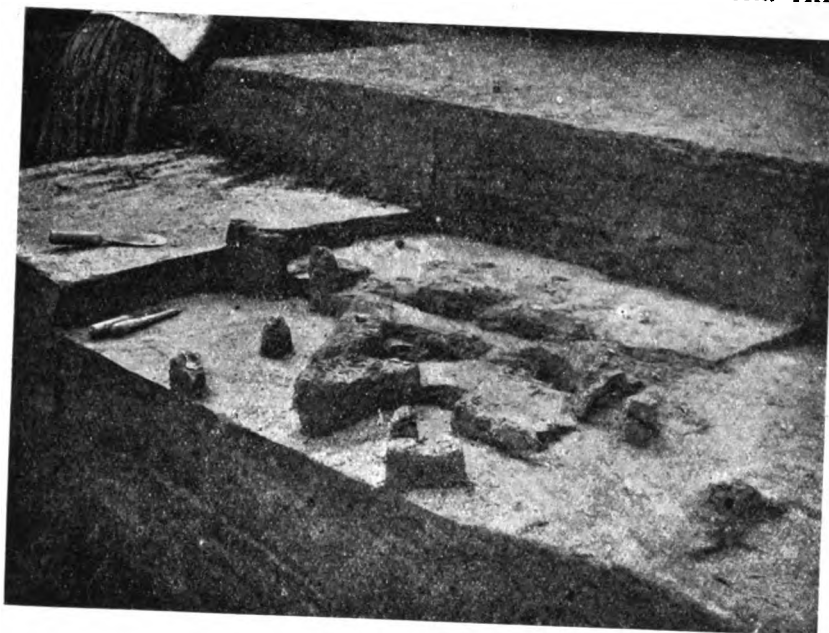

Φοτ. 13.

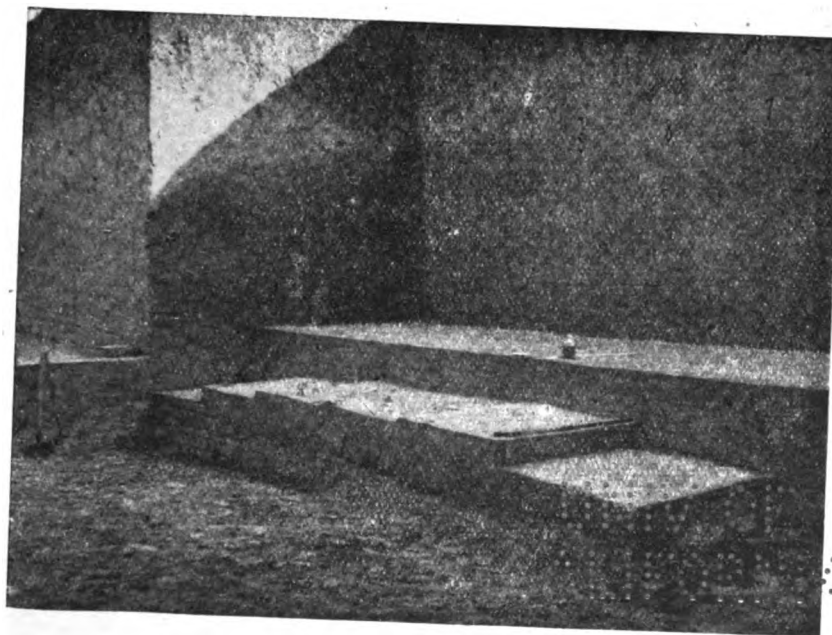

Φοτ. 14.

TO VINDI
SUBSTITUAS

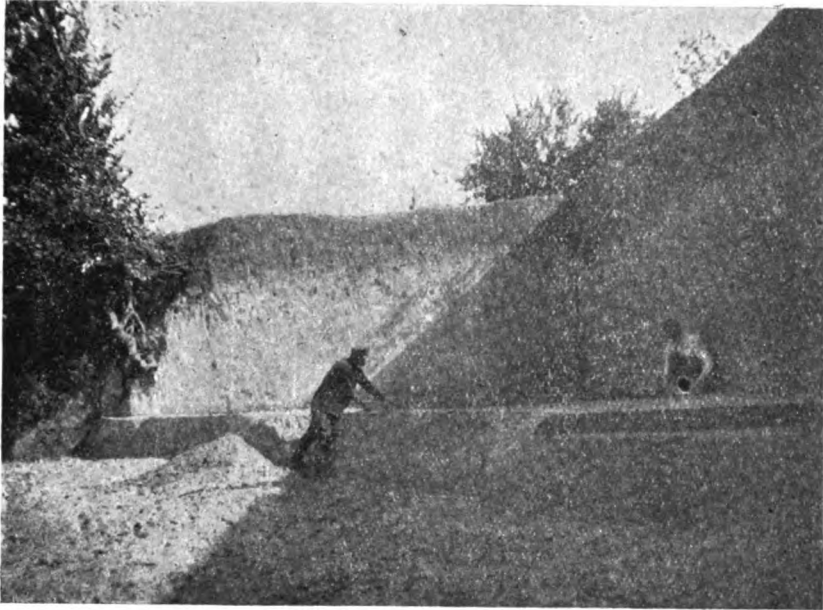

Фот. 15.

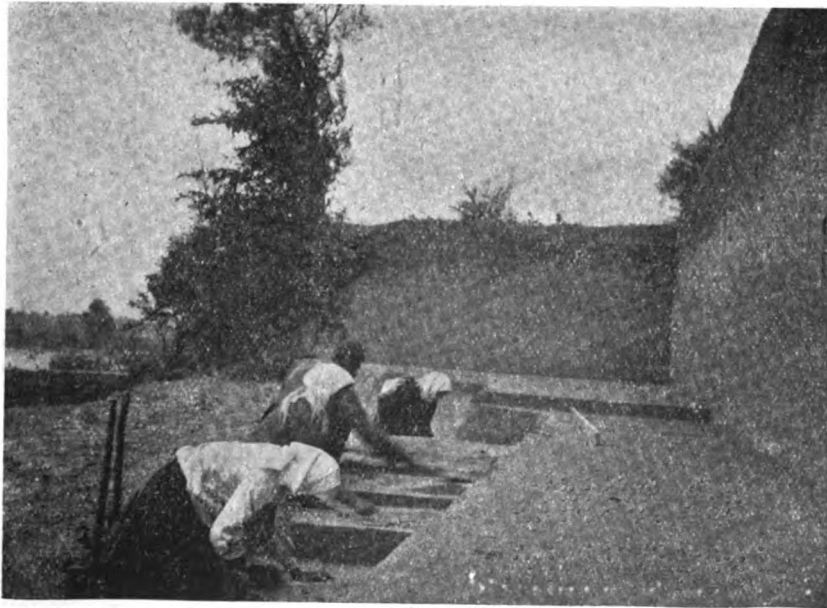

Фот. 16.

TO VIRU
ABROGLAO

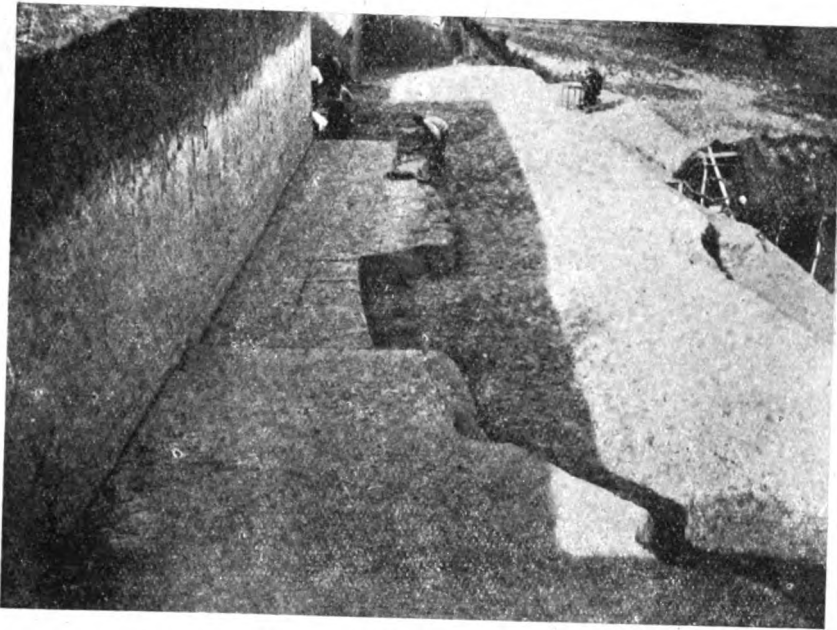
Фот. 17.

Фот. 18.

70 VIBU
AIRBORNE

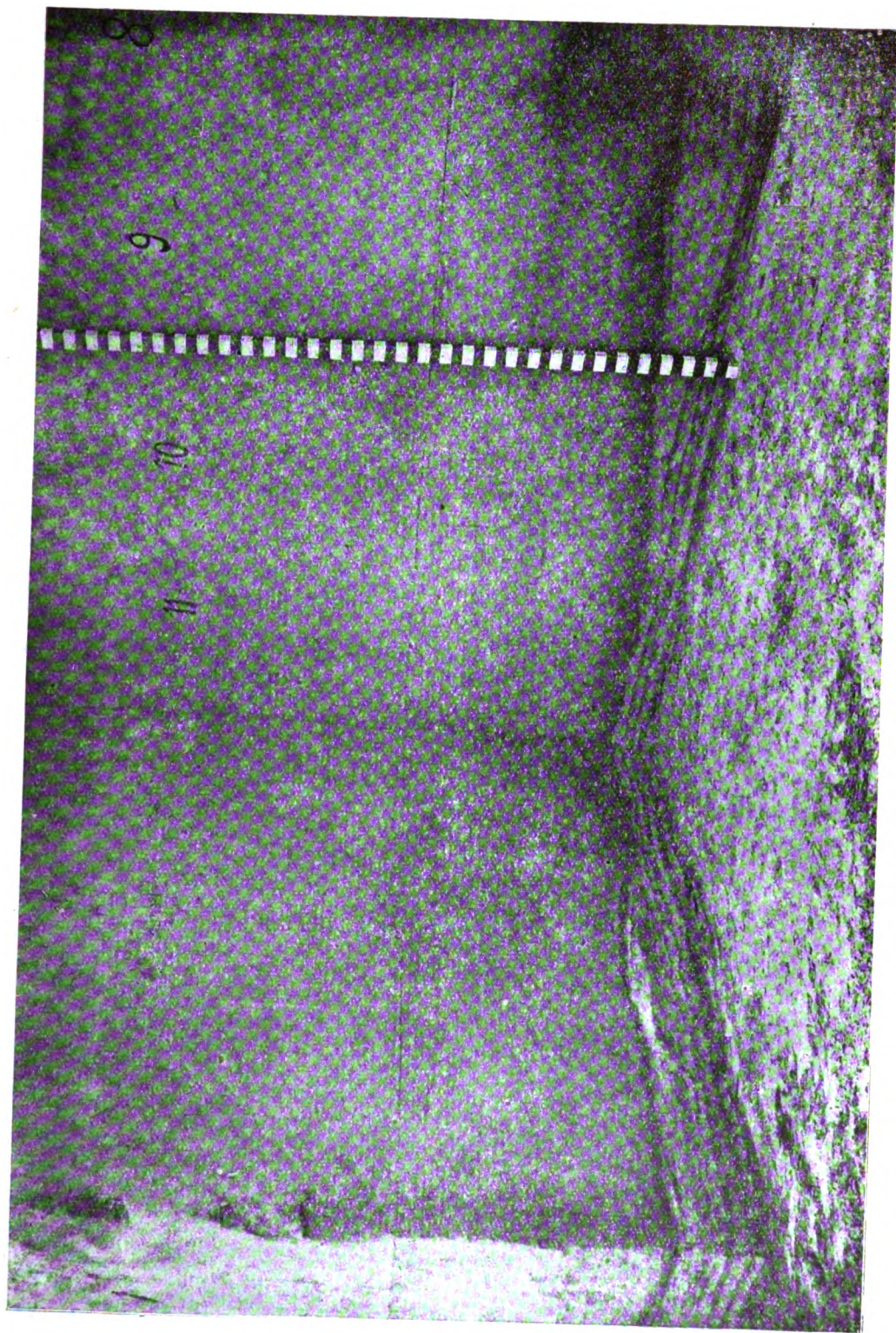
Фот. 19.

Фот. 20.

70 YIHU
AIBROTLIAO

Табл. XV.

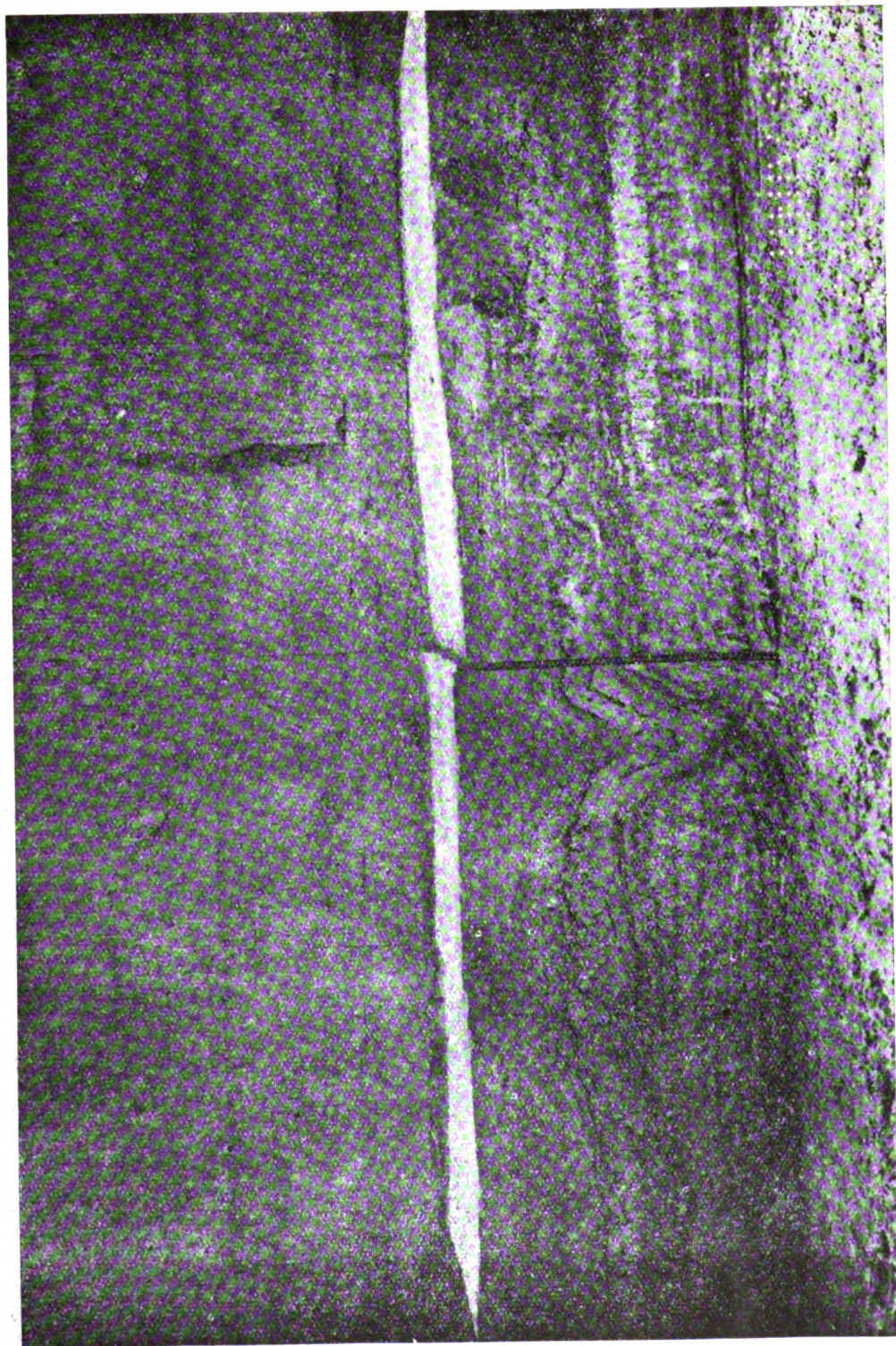

Фот. 21.

BRITISH
LIBRARY

Табл. XVI.

Фиг. 22.

2000

МЕТР 5-с. Кремійнь. Відлупочок (III) з кременю В.

Кістки. —

МЕТР 6-с. Нічого не трапилося.

МЕТР 1-d. Нічого не трапилося.

МЕТР 2-d. Кремійнь.—

Кістки. Фрагмент кістки більшої тварини, невизн. (з кротовини).

МЕТР 3-d. Кремійнь.—

Кістки. Фрагмент гризунової кістки, невизн. (з кротовини).

МЕТР 4-d. Нічого не трапилося.

МЕТР 5-d. Кремійнь. Відлупок з кременю С (0,033).

Кістки.

МЕТР 6-d. Нічого не трапилося.

Дільниця С.

МЕТР 1-а. Нічого не трапилося.

МЕТР 2-а. Кремійнь. Відлупки (3) з кременю С (II). Фрагмент відщепка (0,013 завш.) з такої самої породи.

Кістки.—

МЕТР 3-а. Кремійнь. Відщепки цілі (4), мірою 0,058-0,054 (фіг. 8, рис. 2), з них один à dos écrazé (фіг. 4, рис. 1), довгий на 0,067 при найб. шир. 0,019. Два фрагменти відщепків (завш. 0,013-0,017): Всі з кременю С, патнізовані частково.

МЕТР 4-а. Нічого не трапилося.

МЕТР 5-а. Кремійнь. Відлупок з кременю С (0,029).

Кістки. Уламочок кальцинованої кістки.

МЕТР 6-а. Кремійнь. Grattoir caréné з плоскої кремійної конкреції наметневого походження, вкритої зеленкуватою корою. Горішній кінець оброблено в лямелярній техніці. З правого боку карбовини з почавленими краями. Уповодж—0,069, найб. шир.—0,040; найв. grubінь 0,019 (фіг. 5, рис. 1).

Кістки. Невеличкий фрагмент кістки більшої тварини, невизн.

МЕТР 7-а. Кремійнь. Відлупок (0,037) з кременю С, з частковою ретушшою лівого краю при базі з спіднього боку.

Фиг. 8. 1. С, 8-а. 2. С, 3-а. 3. С, 9-а. нат. вел.

Кістки. Фрагменти кісток більшої тварини (два; один—0,051 завд.), невизн. Кістки *Marmota bobak* (дві визначені кістки, уламки). Останки скелетів двох особин *Sorex microph.* (5 визн. кісток, уламки) з кротовини.

МЕТР 8-а. Кремійнь. Відщепок широкий (0,028) з почавленим середнім рубом (0,054 завд.), з кременю В. *Burin d'angle à tronçature sans retouches conserve*, зроблений з поперечного відлупка нуклевсового (0,041; 0,021; найб. grubінь через *conchoïde* 0,011). Кремійнь гатунку В. (фіг. 6, № 2). *Lamelle de coup de burin* (?) з такого самого кременю (зпод.

Фиг. 9. Нат. вел. Дільн. Д, м. 14 - г.

0,045). *Lamelle de coup de b. d'avivage*, старанно заретушована на кінці (зпод. 0,031). Кремійнь С. *Lame triangulaire à arête écrazée* (0,091; 0,011; grub. найб. 0,007) з кременю С

(фіг. 8, рис. 1). Ламе з кременю В (0,039,0,016) з фасеткою від с. д. в. на кінці з *conchoïde*. Відлупки з кременю В (4) та С (5): II-5, III-4.

Кістки. Уламок рогу паристокопитої тварини, невизн. Дрібні уламки кісток більшої тварини, кальциновані (2). Останки скелету *Marmota bobak* (чотири визначені кістки, уламки).

Фарба. Дрібні грудочки (2).

МЕТР 9-а. Кремін'я. *Burin polyédrique, fragm.* (0,032) з кременю В (фіг. 6, № 6). Відщепки з кременю А (0,052; 0,012; 0,004 та з кременю В—0,042; 0,014; 0,004)—фіг. 8 рис. 3. Фрагменти відщепків з кременю А (найб. шир. 0,020; 0,016; 0,014). Відлупки з кременю в—9 (I-I, II-3, III-5).

Кістки. Дрібні фрагменти кісток більшої тварини, невизн. (3) і грудочки кальцинованих кісток (5).

Фарба. Плеската грудочка мірою 0,009, 0,005.

Ринячок, обканий білої барви (можливо, кварц).

МЕТР 10-а. Кремін'я. *Burin d'angle à tronçatige sans retouches oblique à facettes* з кременю В. Можливо, підгостренний в спосіб поперечного сколювання. Завд. 0,039; найб. шир. 0,015 (фіг. 6, рис. 3). Відлупки з кременю А—2 (II).

Фіг. 10. Нат. вел. Дільн. Д. м. 15--г.

Кістки. Два дрібні фрагменти кістки більшої тварини, невизн.

МЕТР 11-а. Кремін'я. *Burin bisqué à coche* на грубому (0,017) й широкому (0,029) відлупку з кременю В (0,046 упод.), зроблений на кінці з *conchoïde* (фіг. 6, рис. 1).

Кістки.—

Фарба. Велика грудка (0,023,0,014,0,017). Менша грудка (0,007, 0,004).

МЕТР 1-в. Кремін'я. Відщепки з кременю В (0,051,0,016; 0,042,0,014), цілі.

Кістки.—

МЕТР 2-в. 3-в, 4-в, 5-в. Нічого не трапилось.

МЕТР 6-в. Кремін'я.—

Кістки. Дрібний фрагмент гризунової кістки (*M. bobak*?)

МЕТР 7-в. Кремін'я. Фрагмент відщепочка, дрібно заретушованого з лівого краю (найб. шир. 0,007) з кременю В. Відлупок з такого самого кременю (0,037,0,024) з слідами обробки в *burin d'angle* (?).

Кістки.—

МЕТР 8-в. Кремін'я.—

Кістки. Фрагмент дудчастої кістки більшої тварини (0,053), невизн.

Фарба. Дрібнісінькі порошокки в багатьох місцях.

Вугілля. Маленький шматочок, невизн.

МЕТР 9-в. Кремін'я.—

Кістки. Фрагменти дудчастих кісток більшої тварини (1-0,068; 2-0,033), невизн.

Фарба. Одна грудочка більша, порошокки.

МЕТР 10-в. Кремін'я.—

Кістки. Кістки *Marmota bobak* (3 визначені кістки, фрагмент). Кістка пташина (?), невизн.

МЕТР 11-в. Кремін'я.—

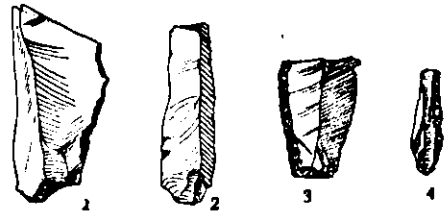
Кістки. Уламок кістки великої тварини. (впод. 0,083), невизн., ніби з слідами вживання в роботі. Невизначимі фрагменти гризунових кісток (5).

МЕТР 1-с. Кремін'я. Грубі відлупки (3) з кременю В (1), один із них з слідами ретуші.

Кістка. Ліва спідня щелепа й зуби *Spal. microphthalm.* (2), з кротовини.

МЕТР 2-с. Кременю й кісток не трапилось.

Фарба. Дві новеликі грудочки, порошокки.

Фіг. 11. Нат. вел. Дільн. Д. м. 16--г.

МЕТРИ 3-с, 4-с, 5-с. Нічого не трапилося.

МЕТР 6-с. Кремін'я. *Lame* (0,044.0,016) з кременю В.

Кістки.—

МЕТР 7-с. Нічого не трапилося.

МЕТР 8-с. Кремін'я.—

Кістки. Дрібні фрагменти гризунових кісток, невизначені (3).

МЕТР 9-с. Кремін'я.—

Кістки. Дрібні фрагменти гризунових кісток, невизначені (2).

МЕТР 10-с. Кремін'я.—

Кістки. Уламки ребра *Marmota bobak*. Фрагмент якоїсь кісточки *Sp. microphthalmus* (?)

МЕТР 11-с. Кремін'я. Від-

лупок (II) з кременю В. Великий (0,165) фрагмент кінцівкової кістки (п'ястної або пласневої) великої тварини (не визначено). Дрібний уламок кістки більшої тварини.

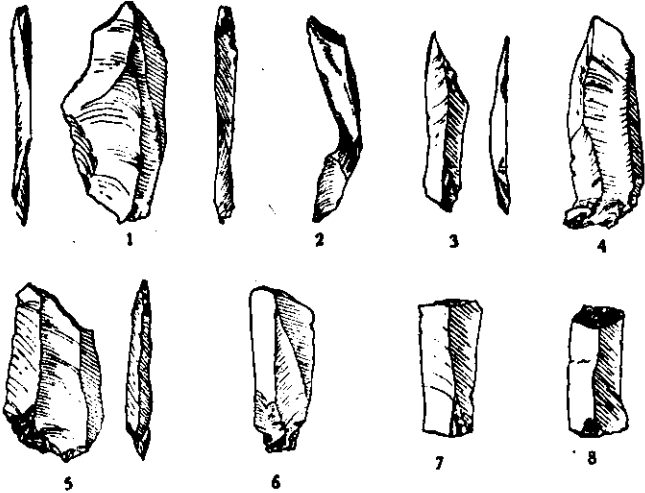

Fig. 12. Нат. вел. Дільн. Д, м. 17—г.

Дільниця Д.

МЕТР 1-г. Кремін'я.—

Кістки. Фрагмент струхлялої кісточки, з кротовини.

МЕТР 2-г. Кремін'я.—

Кістки. Череп *Microtus arvalis*. Уламки ребер *Marmota bobak* (4).

МЕТР 3-г. Нічого не трапилося.

МЕТР 4-г. Кремін'я.—

Кістки. Фрагменти кісток (найб. 0,093), невизначені (3).

МЕТР 5-г. Кремін'я. Дрібні відлупки (II) з кременю С (2).

Кістки.—

МЕТРИ 6-г, 7-г, 8-г, 9-г. Нічого не трапилося.

МЕТР 12-г. В обвалі землі — відлупок з кременю С (0,031.0,021) з обтесаними в грані обома краями (*burin*?).

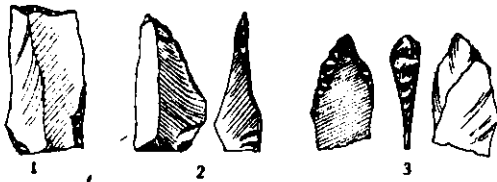

Fig. 13. Нат. вел. Дільн. Д, м. 14—h.

МЕТР 13-г. Кремін'я. Відлупок грубий (найб. *губинь* — 0,021), ніби від *grattoir caréné* типу *grattoir caréné* в метру 11-а, дільниці С, поданий на *фіг. 5* з № 2. Кремін'я гатунку В. Відщепок з кременю В (0,058.0,027), кінець стесаний на два боки (*burin*?).

МЕТР 14-г. Кремін'я. Фрагмент відщепка з кременю С (0,021.0,012; *фіг. 9*, *рис. 4*) чотири фрагменти вістрів типу *de la Gravette*, всі з кременю С. (*фіг. 9*). Фрагменти відщепків з частковою *регушю*—3 (*фіг. 9*, *рис. 3, 7, 8*). *Lamelle de coup de burin* *de facture, minuscule* (*ln. 0,019*) з кременю В. Відлупок поперечний (II) і чотири відлупки дрібні (III).

Кістки. Дрібні фрагменти кісток більшої тварини (10), з них 4 кальциновані й кісткові грудочки (24). Фрагмент кістки *Marmota bobak* (*humerus*).

Вуглинка (?) Чотири дрібнісінькі куснички.

МЕТР 15-г. Гніздо I. Кремін'я. Відлупки з кременю В та С-145 (I—2; II—40; III—103). В групі відлупків II—10 примірників довгастих відлупочків, що формою наближаються до тоненьких відщепків, які ми назвали *lamelloïdes*. В групі III — трапляються найдрібніші відлупочки (мірою до 0,004), що характеризують рештки виробництва на вогнищі № 2 (9 прим.),

Кістки. Дрібні фрагменти кальцинованих кісточок (10), маленький фрагмент кістки без слідів огню.

Знахідки поза гніздом. Кремійнь. Відлупки з кременю В та С — (I-7; II-9; III-6. Фрагмент lame з кременю С (найб. шир. 0,014). *Lamelle de s. d. b. de facture* (впод. 0,025). *Lamelle* (впод. 0,027) au *rap formé* par le coup de burin. Фрагмент *pointe de la Gravette* з кременю С (0,022.0,010 max.), стесана з лівого краю (фіг. 10, №№ 1-3)

Кістки. Уламки кісток *Marmota bobak* (4 визначені кістки), кальциновані фрагменти гризунових кісток (11), невизн. Дрібні фрагменти кальцинованих кісток (впод. найб. 0,010) — 123. Трохи більші фрагменти кальцинованих кісток (найб. до 0,030) — 69. Дрібні фрагменти кісток без слідів огню — 26; з них лише три кавалочки б. м. виразні.

Фарба. Маленька грудочка.

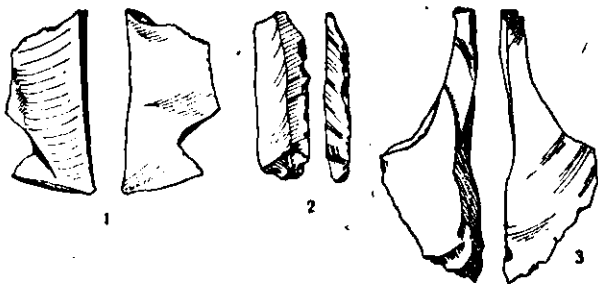
Вуглинка. Мінімальні куснички (2).

Знахідки на межі кв. кв. 15g — 16g.

Кістки. Кавалочки кальцинованих кісток — 57.

МЕТР 16-g. Кремійнь. Відлупки з кременю В та С — 87 (I-11; II-28, з них три *lamelloïdes*, найд. 0,017 при найб. шир. 0,004; III-47). *Lames* недосконалої техніки (0,032-0,026.0,014-0,009) — 3 цілі й 5 фрагментів. *Lame (fragm.)* з слідами вживання в роботі з кременю С — 0,034.0,015 (фіг. 4, рис. 13). *Eclat au bord droit retouché* (фіг. 11, рис. 2). *Lamelle à dos rabattu* (b. dr.) — 0,019.0,008 (фіг. 4, рис. 8).

Eclat transversal de nucleus з кременю А (фіг. 5, рис. 3). Грубий відлупок (0,050 упод.) з кременю В, оброблений в *burin* (фіг. 6, рис. 7).

Фіг. 14. Нат. вел. Дяльн. Д, м. 15 - h.

Кістки. Дрібний уламок кістки більшої тварини, невизн. Дрібні кавалочки кальцинованих кісток (28) Уламки кісток та палені кістки (7 визначених фрагментів). *Marmota bobak*(?).

Вуглинка. Мінімальні куснички (3).

МЕТР 17-g. Кремійнь Гніздо I. Фрагмент широкого (0,022) й тонкого (0,003) відщепка з кременю А. Відлупки з кременю С — 5 (I-2; II-2; III-1).

Гніздо II. Відлупки з кременю С, деякі з корою зеленкуватої барви — 43 (I-3; II-9; III-31).

Гніздо III. Відлупки великі з кременю С (0,055-0,048)-2. Грубий відлупок з кременю А. Відлупки менші — 73 (I-4; II-12; III-57) з кременю А та С. *Lamelles* (0,022-0,018.0,009.0,004) з кременю С (3) *Lame* з частковою ретушю кінця. Фрагмент *grattoir caréné* (фіг. 5, рис. 2), розбитий в процесі дальшої обробки кременю (?). Удар — згори. На кінці — типова обробка лямелярним способом, з правого краю — почавлені карбовини. Кремійнь В.

Гніздо IV. *Lame* (фрагмент) з кременю А (шир. 0,020). Відлупки з кременю А та В — 323, (I-28; серед них — 18 *lamelles* на 0,006-0,004 завш.; II-55; III-240). Крім того, найдрібніші відлупочки (менш за 0,005) і справжній кремійний порошок (не підраховано).

Гніздо V. Нуклеус з кременю В (0,044.0,026.0,018), з одного боку патинований. Кінець оброблено *burin* типу *bec de flûte* (фіг. 6, рис. 4). Відщепок з кременю В (0,047.0,012 *Lames-éclats allongés* (0,028-0,018; 0,011-0,005) — 10 цілих, одна ретушована. Побиті відщепки з кременю В — 18. Відлупок з кінцевою ретушю. Відлупок від знаряддя з двома добре окресленими зарубками з кременю В. *Éclat transversal de nucleus ou d'un rabot ravivé* (фіг. 5, рис. 4) з кременю В. Відлупки з кременю А та В — 370 (I-35; II-119; III-216).

Гніздо VI. Фрагменти відщепків (шир. найб. від 0,015-0,009)-4, з кременю А та В. Великі відлупки (0,039; 0,035)-2. Відлупки менші — 123 (I-12; II-39; III-72).

Гніздо VII. Відлупки з кременю А та В — 14 (I-1; II-6; III-7).

Поза гніздами. Широкий (0,022) відщепок з кременю В. *Lamelloïdes* 11. Відлупки (довші за 0,040)-3. Менші — 337 (I-5; II-82; III-250).

Мінімальні відлупочки й порошок (не підраховано).

Кістки. Один дрібний фрагмент кальцинованої кістки.

МЕТР 18-g. Нічого не трапилося.

МЕТР 19-г. Креміннь. Фрагмент широкого (0,019) відщепка з кременю В,
Кістки.—

МЕТР 20-г. Нічого не трапилося.

МЕТР 21-г. Креміннь. Pointe de la Gravette з кременю С (фіг. 4, рис. 5). Ретуш з лівого краю (0,032.0,009).

Кістки. Фрагмент кістки більшої тварини (0,048), невизн.

МЕТР 22-г. Нічого не трапилося.

МЕТР 23-г. Креміннь. Відлупок (II) з кременю В.

МЕТР 24-г. Нічого не трапилося.

МЕТР 1-н. Креміннь, Відлупок грубий (I) з кременю В.

Кістки. Фрагмент дудчастої кістки більшої тварини (0,027), невизн.

МЕТР 2-н. Креміннь. Lame (0,048.0,018) з кременю В, патинізована.

Кістки. Останки скелету Spalax сієг. (12 визн, кісток, уламки), с кротовини.

МЕТР 3-н. Креміннь Lame з кременю В, ціла (0,038, найб. шир. угорі 0,020), патинізована.

Кістки.—

МЕТР 4-н. Креміннь. Burin на кінці широкого й тонкого відлупка з кременю В, підгострений (фіг. 6, рис. 8.)
Впод. 0,063.

МЕТР 5-н, 6-н, 7-н, 8-н, 9-н, 10-н. Нічого не трапилося.

МЕТР 11-н. Креміннь. Відлупки (I) з кременю С (2).

Кістки.—

МЕТР 12-н. Креміннь. Дрібнісінький відлупок (III) з кременю В.

Кістки.

МЕТР 13-н. Нічого не трапилося.

МЕТР 14-н. Креміннь. Lame à dos rabattu (стесано правий край; 0,018.0,011; 0,0035), а кременю В, патинізована (фіг. 4, рис. 6). Lame (0,033.0,013) з кременю В, з слідами вживання з правого краю, з частковою ретушю на лівім краї, зарубкою при базі й обробкою П на спідній фасі (фіг. 17). Lame тонко ретушована з лівого краю (0,030.0,011; 0,035) з кременю С (фіг. 4, рис. 9). Lame (фрагм.) з дрібною частковою ретушю правого краю і кінця, з кременю С (фіг. 13, рис. 1). Відлупчок з кременю В, добре заретушованою по правому краю (фіг. 13, рис. 2). Дрібний фрагмент Lamelle à bord abattu. Мікролітичне знаряддя з відлупка трикутних контурів, загострене ретушю з обох країв (фіг. 13, рис. 3). Відлупки з кременю В та С — 29 (I-2; II-8; III-19).

Кістки. Уламок кістки більшої тварини невизн.

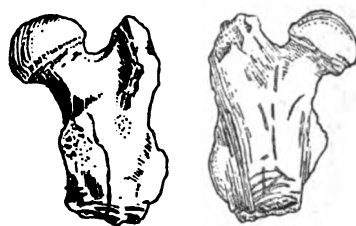
МЕТР 15-н. Креміннь. Нуклеус—гембель (rabot) з кременю В (Впод. 0,047), із стесаною площинкою й підправкою краю (фіг. 5, рис. 5). Відщепок з кременю А (найб. шир. 0,029). Фрагменти відщепків (2) з кременю С (найб. шир. 0,019-0,012). Lame à dos rabattu (0,041; найб. шир. 0,012) з кременю С (фіг. 4, рис. 4). Фрагменти lames à dos rabattu та lames retouchées 4; найб. шир. 0,011-0,008) з кременю В (фіг. 14, рис. 2). Lamelles de c. de b. (2; фіг. 14 рис. 3). Burin d'angle (double) з відлупочка кременю В (фіг. 4, рис. 11). Burin de fortune (?), з відлупочка кременю В, патинізований біло-блакитнуватою патиною (фіг. 14, рис. 1). Відлупки з кременю А, В, С — 139 (I-16; II-26; III-97).

Кістки. Кістки Marmota bobak (7 визначених кісток, невизн. уламки). Дрібні фрагменти кісток без слідів вогню (3). Фрагменти кальцинованих кісток (16). Дрібні грудки перепалених кісток (25).

МЕТР 16-н. Креміннь. Lame-éclat allongé з кременю В (0,043.0,015 найб. шир.), патинізована. Побиті відщепки (2) з такого самого кременю, патинізовані (найб. шир. 0,014.0,012). Відщепок з кременю С (0,026.0,010), з частковою ретушю правого краю. (Фіг. 4, рис. 10). Pointe de la Gravette з кременю В (0,031.0,311; фіг. 4, рис. 2). Відлупки з кременю В — 20 (I-5; II-9; III-6).

Кістки. Кістки Marmota bobak (8 визначених кісток, фрагменти). Серед них одпилений кінець правого стегна (фіг. 15). Дрібні уламки кісток більших тварин кальциновані—53.

МЕТР 17-н. Креміннь. Lame-éclat allongé (0,047.0,018 найб. шир.) з кременю В, патинізована. Відлупки з кременю В—6 (-5; III).

Фіг. 15. Нат. всл.

Кістки. Кістки *Marmota bobak* (3 визначні кістки),

Перепап. Зразок, вирізаний з лесом.

МЕТР 18-й. Кремінь.

Кістки. Остаточні перетрухлі грудочки (5).

МЕТР 19-й. Кремінь.—

Кістки. Уламок хребця більшої тварини. Кістки *Marmota bobak* (дві визначні кістки).

Дрібні фрагменти кісток більшої тварини, невизначені (2).

МЕТР 20-й. Кремінь. Відлупочок (III) з кременю В.

Кістки.—

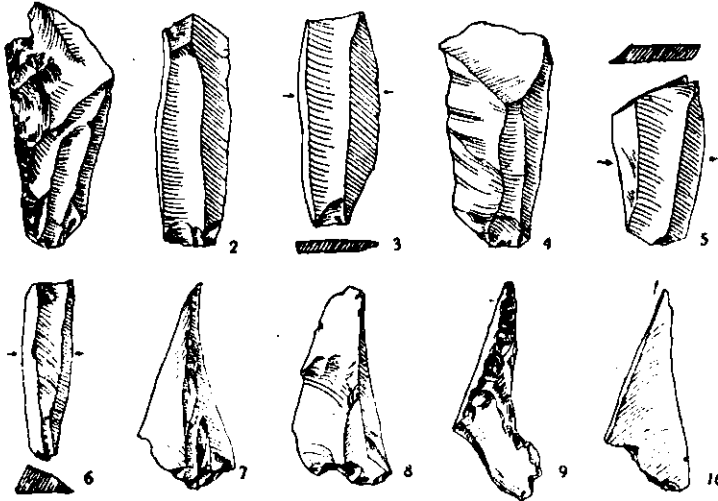
МЕТР 21-й. Нічого не трапилося.

МЕТР 22-й. Кремінь. *Lame-éclat allongé* з кременю С (0,031.0,017 найб. шир.).

Кістки.—

МЕТР 23-й. Кремінь.—

Кістки. Скелет *Spalax microphthalmus* (молодий екземпляр), з кротовини.

Фіг. 16. Нат. вел. Ділян. Д, м. 13—і.

Burin triple на сильно патинізованому відлупку з кременю В. Вел різці типу *b. d'angle*. Слди гостріння. Заповільна ретуш по лівім краї. Впод. 0,042. Найб. шир. 0,022. Найб. grub. 0,013 (fig. 6, рис. 5).

Кістки. Уламок *Incis. sinist. Marm. bobak*.

Фарба. Невеличка грудочка, (0,008.0,004).

МЕТР 13-й. Кремінь. Гніздо I, Відлупки з кременю С—79 (I-2; II-9; III-68).

Гніздо II. *Lamelles* та *éclats allongés* (10) з кременю В, патинізовані (fig. 16). Відлупки з кременю В та С—37 (II-14; III-23).

Гніздо III. Відлупки з кременю С—26 (I-2; II-14; III-10).

По ва гніздами. Відлупок з кременю В (I).

Кістки. Два дрібні фрагменти кісток більших тварин, кутній зуб *Marmota bobak*.

МЕТР 14-й. Кремінь. Відлупок з кременю В (II).

Кістки. Фрагменти кісток (дві визначені кістки, два уламки невизн.).

МЕТР 15-й. Кремінь. Відлупки з кременю В—3 (II).

Кістки. Фрагменти кісток *Marmota bobak* (15 дрібних уламків).

МЕТР 16-й. Кремінь. Відлупок з кременю В (II).

Кістки. Дрібні уламки хребця (?) *Marmota bobak*.

МЕТР 17-й. Кремінь. Відлупок з кременю В (I).

Кістки. Хребці (4) й уламки кісток *Marmota bobak*.

Кістка не бабакова, з слідами зубів дрібного гризуна (I. Підоплічка). Останки скелету дрібного гризуна в кротовини.

МЕТР 24-й. Нічого не трапилося.

МЕТРИ 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й. Нічого не трапилося.

МЕТР 6-й. Кремінь.

Кістки. Невирівні дрібні фрагменти гризунів кісток (*mand. Spal.?*).

МЕТРИ 7-й, 8-й, 9-й.

Нічого не трапилося.

МЕТР 10-й. Кремінь.—

Кістки. Фрагменти кісток і зуби *Marmota bobak* (5 визначених примірників).

МЕТР 11-й. Нічого не трапилося.

МЕТР 12-й. Кремінь.

МЕТР 18-і. Кремінь.

Кістки. Дрібні фрагменти кісток більших тварин без слідів огню (3) і кавалочки на-
лених кісток (15).

МЕТР 19-і. Кремінь.—

Кістки. Фрагменти (2) кісток більших тварин, невизначені. Дрібні уламки кісток
Mammota bobak (3).

МЕТРИ 20-і, 21-і, 22-і, 23-і, 24-і. Нічого не трапилося.

МЕТР 14-f. Кремінь. Відлупки з кременю В (11), один з слідами вогню (2).

Кістки.—

МЕТР 15-f. Кремінь. Відлупок більший (0,032) з зеленкуватою корою, з кременю В.
Фрагмент відлупка з такого самого кременю (завш. найб. 0,010). Відлупки менші—4 (11).

Кістки. Уламки кісток більших тварин (3), невизн. Дрібні кавалочки кісток. (6).

МЕТР 16-f. Кремінь. Відлупок великий (0,049) з кременю А. Відлупки (2) з кременю
А (II) та з кременю В (I).

Кістки.—

МЕТР 17-f. Кремінь. Відлупки з кременю В та С—16 (I-3; II-3; III-10).

Кістки. Уламок літвівки Mammota bobak.

МЕТР 18-f. Кремінь. Фрагменти (3) тонких відщепків (шир. 0,014-0,009) з кременю С.
Відлупки—2 (I-1, III-1).

Кістки.—

МЕТР 19-f. Нічого не трапилося.

МЕТР 20-f. Кремінь. Фрагмент широкого (0,028) відлупка з кременю В.

Кістки.—

МЕТР 21-f. Кремінь. Грубий (0,014) довгастих відлупок з кременю В. Lamelle à retouches
(0,031.0,009; fig. 4. рис. 12); Lamelle (0,028.0,012), ретушована через увесь лівий край
(fig. 4, рис. 7).

МЕТРИ 22-f, 23-f, 24-f. Нічого не трапилося.

МЕТР 16-е. Кремінь. Відлупки з кременю В—2 (II).

Кістки.—

МЕТР 17-е. Кремінь. Відлупки з кременю В—5 (II-4; III-1).

Кістки.—

МЕТР 18-е. Нічого не трапилося.

МЕТР 19-е. Кремінь. Pointe de la Gravette (0,031.0,010) з кременю В (fig. 4, рис. 3).

Кістки.

МЕТР 20-е. Нічого не трапилося.

МЕТР 21-е. Кремінь. Уламок відщепка з кременю С (найб.
шир. 0,011).

Кістки.—

МЕТРИ 22-е, 23-е, 24-е. Нічого не трапилося.

МЕТРИ 18-d, 19-d, 20-d, 21-d, 22-d, 23-d, 24-d. Нічого не тра-
пилося.

МЕТРИ 19-с, 20-с, 21-с, 22-с, 23-с, 24-с. Нічого не трапилося.

МЕТРИ 22-в, 23-в, 24-в. Нічого не трапилося.

МЕТРИ 23-а, 24-а. Нічого не трапилося.

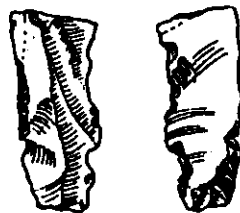

Fig. 17. $\frac{4}{5}$ нат. вел.
Дальн. Д. м. 14—h.

ЗНАХІДКИ З ШУРФІВ КРАЙ ОБРИВА ТЕРАСИ.

ШУРФ 1. Кремінь.—

Кістки. Останки скелету *Sorex microphthalmus* (9 визначених кісток), в лесі. Череп
без спідніх щелеп *Vormela peregrina* (з кротовини).

ШУРФ 2. Нічого не трапилося.

ШУРФ 3. Кремінь.—Обкресаний кавалочек плямистого кременю.
Кістки. Уламки черепа *Squalax microphthalmus*.
ШУРФ 4 Нічого не трапилося.

ЗНАХІДКИ З ШУРФІВ НА ПОВЕРХНІ ТЕРАСИ.

ШУРФ I. Нічого не трапилося.
ШУРФ II. Поховання (див. нижче подання Л. Є. Кістяковського — „З приводу протоісторичного шару у Журавці“; стор. 150).
ШУРФ VI. МЕТР 3-а. Кремінь. Фрагменти відщепків з кременю С; 1) найб. шир. — 0,012. 2) з слідами сколу по лівім краї; найб. шир. 0, 008. Відлупок невеличкий (II) з кременю В.
МЕТР 3-в. Кремінь. Lamelle de s. d. b. (?) з кременю В (0,027.0.008 найб. шир.) з частковою ретушю правого краю на спіднім боці. Уламки мініатюрних відщепків з кременю В (найб. шир. 0,008-0.009).
Кістки. Дрібні фрагменти кістки копитової тварини (І. Підоплічка), невизначені (глиб. 5 м 40—5 м 50).

ПОЯСНЕННЯ ДО ТАБЛИЦЬ.

- I. Загальний вигляд заплавної Удавчої в с. Журавці та правого берега р. Удаю (на північ од місця палеолітичної стації).
- II. Загальний вигляд долини Удавчої (на північний схід од місця палеолітичної стації).
- III. Загальний вигляд скилу другої тераси лівого берега Удавчого та ур. Могилянщини (на захід од місця палеолітичної стації).
- IV. Західний край другої тераси лівого берега Удавчого в ур. Могилянщина.
- V. Загальний вигляд розкопки р. 1929.
- VI. Загальний вигляд розкопки та шурфів понад краєм тераси.
- VII. Розробляння дільниці Д.
- VIII. Розробляння дільниці Д. На передньому пляні — розчистка вогнища № 2.
- IX. Розробляння дільниці С. Фот. 9. Розчистка квадратів „а“. Фот. 10. Розчистка квадратів „в“.
- X. Розробляння дільниці С. Фот. 11. Розчистка культурного шару в квадратах „а“. Фот. 12. Виявлення культурних решток в кв. 8-а (за працею А. М. Вороний).
- XI. Метода розробляти дільницю С. Фот. 13. 7—9 квадрати „а“. Зстругування на квадраті 6-в. Фот. 14. Квадрати 7, 8, 9-в з виявленими в них культурними рештками.
- XII. Розробляння дільниці С. 15. культурні рештки в кв. 8-а Фот. 16. Зстругані квадрати 6, 7, 8, 9, 10, 11-в.
- XIII. Розробляння дільниці Д. Фот. 17. Вирівнювання розкритої простороні. Фот. 18. Розчистка крайніх квадратів.
- XIV. Розробляння дільниці Д. Фот. 19. Загальний вигляд розкритої простороні. Фот. 20. Зстругування квадратів у шаховому порядку.
- XV. Дільниця С. Картина піскового підлесового підложжя в південно-східнім куті дільниці С.
- XVI. Дільниця Д. Характер долішньої веретви лесу (сіро-зеленкувато-блакитнуватого суглинку) в перших квадратах дільниці Д.

ŽURAVKA

Les fouilles de l'année 1929. Par Mychajlo Rudyn'skyj.

Kyjiv.

Les fouilles de l'année passée à Žuravka menées par l'auteur sur la pente septentrionale de la seconde terrasse de la rive gauche d'Udaj ont été commencées en 1928 (v. le plan et le schéma des fouilles)¹⁾.

¹⁾ M. Rudyn'skyj. Les fouilles à Žuravka. Антропология, т. II. Київ 1929.

Le but principal des fouilles était d'étudier la structure géologique de dépôts qui contiennent les restes paléolithiques. L'auteur fixe son attention non seulement sur l'étude de couches supérieures de loess qui couvrent la couche archéologique mais s'intéresse particulièrement à l'assise sous-jacente constituée par de loess transformé en matière argileuse bleuâtre et à l'assise sableuse d'origine alluviale.

L'auteur a adapté une méthode spéciale pour mener les fouilles. Les ouvriers devaient découvrir la couche archéologique en la déblayant de côté et non point de haut en bas.

Pour diminuer le poids qui pèse inévitablement sur la couche archéologique quand on la fouille d'en haut en bas, avant d'atteindre la surface à déblayer, au niveau de 0m40—0m35, les ouvriers ont été transférés sur un niveau plus inférieur et pouvaient alors raboter aisément la couche de loess qui couvre les restes paléolithiques sur une largeur de 1 mètre.

Cette méthode, qui permettait que l'ouvrier reste durant son travail en dehors la surface à travailler (v. fotogr. pl. pl. 7) a donné la possibilité d'extraire intactes les matériaux ostéologiques fragiles et toutes les moindres parcelles de silex (voir la liste des trouvailles sijoit).

Néanmoins la surface déblayée de la station a fourni un matériel peu suffisant.

La couche archéologique se présente (du reste comme celle déblayée l'année dernière) sous forme de trouvailles séparées. Sur l'espace de 124 mètres carrés fouillés cette année nous avons pu déceler seulement un seul foyer (voir le schéma de fouilles, pages 104—135).

Les restes du foyer couvrent la surface de la station d'une mince couche de 0m003—0m004 d'épaisseur de matières brûlées. Le matériel recolté contient principalement de très menues et nombreuses esquilles de silex et mentionnés déjà dans le c.-r. de l'année précédente les petits fragments d'os brûlés. Les instruments de silex sont rares.

En général les trouvailles de cette année sont peu considérables. Le matériel ostéologique consiste principalement en os de petits rongeurs de steppe (*Marmota bobak* Müll. et *Citellus rufescens* Keys. et Blas.). Parmi les os de rongeurs a été trouvé l'extrémité d'un femur de *Marmota bobak* sciée (fig. 15).

Les petits fragments d'os des autres animaux ne sont pas encore déterminés; on en peut citer seulement un fragment d'un corne d'un cavicorne (probablement d'une antilope).

Les restes paléo-botaniques, provenant de fouilles de cette année, sont extrêmement pauvres.

Nous n'avons pas pu réussir de trouver des parcelles de charbons qui pouvaient compléter des données qui ont été fournies par les fouilles de 1928 (les charbons trouvés en 1928 ont été rapportés à *Picea exselsa* L.).

Les objets en silex représentent les trouvailles les plus caractéristiques. La forme typique de l'industrie de silex à Žuravka — lame ou lamelle à dos rabattu de différentes formes apparentée à la pointe de la Gravette — est représentée par des nombreux spécimens de toutes dimensions (fig. 4).

Parmi les autres instruments caractéristiques on peut noter des burins: b. busqué à coche (fig. 6, № 1) et burins d'angle (fig. 6, №№ 2, 3, 5). Les bu-

rins en bec de flûte sont peu typiques (fig. 6, №№ 4, 7, 8). Les grattoirs (seulement deux exemplaires) appartiennent à la catégorie de grattoirs carénés. Ils sont complétés par un rabot fait d'un nucleus et des éclats transversaux qui étaient enlevés pour façonner des rabots ou de les aviver (fig. 5).

Les instruments microlithiques nombreux complétés par des lames à dos rabattu de petite dimension créent le fond général de l'industrie lithique de Žuravka.

En somme cette industrie peut être caractérisée comme l'industrie de petites formes.

En ce qui concerne la technique de la retouche, on observe la présense de la technique lamellaire (fig. 5—6) et la prédominance de cette manière de retoucher qui forme des pièces à dos rabattu.

Cependant cette année nous avons trouvé à Žuravka deux représentants de la retouche du type différent qui se manifeste sur la face dorsale et même se déplace parfois sur la face inférieure.

Ce type de la retouche indique plus clairement encore un certain degré de la parenté de la station de Žuravka avec les stations de l'Ukraine orientale du cercle de Voroneg (le groupe de stations paléolithiques aux environs de Kostienki).

Les fouilles prochaines pourront élucider cette importante question et nous montrer, je l'espère, de quelle façon employait on cette manière de retoucher à la station de Žuravka.

АНДРІЙ ВОРОНИЙ.

Київ.

МАТЕРІАЛИ ДО ГЕОЛОГІЇ ЖУРАВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТАЦІЇ 1928—29 рр.

Особливості геологічного уложення палеолітичної стації в м. Журавці на Прилуччині стоять у щільному зв'язку з загальними умовами утворення та будови першої надлукової¹⁾ тераси р. Удая (2-ої тераси за порядковою термінологією²⁾).

З початком середньої течії р. Удая нижче міста Прилук долина р. Удая глибоко врізалася в підвищене (75—80 і більше сажнів абсолютн. височини) плято, набуваючи особливо виразного окреслення профілю, як самої долини, так і значно розвиненої протягом середньої течії річки, надлукової тераси.

Це підвищене плято, що своїми урвистими краями обмежує долину, складено в утворень четвертинного віку на глибину понад 30 метрів.

Особливо глибокі відслонення містяться на урвистому правому березі р. Удая в околицях с. Ладин у близькому сусідстві з м. Журавкою (2—4 км.)

Розрізи цих відслонень являють нашарування кількох ярусів (можливо до 5) лесу, відокремлених шарами похованих ґрунтів і мореною. На жаль, геологічне вивчення долини р. Удая, особливо в цій місцевості (Журавка-Ладин) допіру починається. Тому доведеться ще зовсім утриматися від будь-якого використання фактичного матеріалу, що стосується до будови плято, а також і порівняння лесу на плято з лесом надлукової тераси.

Район містечка Журавки визначено значним розвитком і виразним окресленням профілю надлукової тераси, що має тут протяг без перерви від м. Варви (7 км. вище Журавки) до сіл Мокієвки й Антонівки (8—12 км. нижче від Журавки надлукова тераса досягає 2—3 км. завширшки).

В межах самого містечка надлукову терасу перетинає балка-річка Журавка, що утворює так само неглибоку долину й на поверхні цієї тераси від виходу з плято в південно-сусідній околиці м. Журавки до влиття в р. Удаю. Ця долина, з досить окресленим особливо ближче до р. Удаю коритом, займає своїм зниженням в осередку м. Журавки чималу площу, обмежуючи з сходу цікавий північно-західній виступ надлукової тераси, де знайдено палеолітичну стацію.

¹⁾ Проф. Володимир Крокос. Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. Антропологія. 1928, ст. 135.

²⁾ М. Рудинський та А. Вороний. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Антропологія. 1927, ст. 66—67.

З особливостей поверхні надлукової тераси в районі Варва — Журавка — Антонівка слід відзначити постійне підвищення поверхні тераси в напрямі від старого лівого берега до сучасного корита р. Удая, від чого найвищі пункти тераси лежать близько до берегів сучасного корита, а найнижчі — під старим лівим берегом долини.

Уповодж цього лівого берега можна легко помітити наявність зниження, що його не встигли ще вирівняти поклади тимчасових струмків, які руйнують та зносять породи з височин лівого берега долини.

По деяких особливо знижених місцях збереглися невеличкі багна й озерця, що підкреслюють ще яскравіше реліктовий характер зниження, як колишнього корита річки Удаю.

Описуване зниження досить рельєфно відокремлює з лівого боку підвищені, подібні формою своєї поверхні до невеликих плято, частини площі надлукової тераси, що лежать ближче до сучасного корита річки й урвистим приступком падають до нього на всьому майже протязі згаданої дільниці надлукової тераси.

Ці підвищені частини тераси почасти вкрито на значних просторах лесовим ярусом.

На перешкоді до того, щоб детально вивчити геологічну будову надлукової тераси в околицях м. Журавки є майже цілковитий брак відслонень, за винятком нечисленних і неглибоких штучних розрізів — ям та кар'єрів на глину.

Через брак коштів застосувати метод штучних розрізів до вивчення будови надлукової тераси поки що неможливо.

Доводиться обмежитися тільки наслідками вивчення штучних розрізів, зроблених переважно підчас розкопів у культурній верстві палеолітичної стації в Журавці, та деяких зачисток по старих ямах та глинищах протягом рр. 1928—29. Невеликі вказівки дали почасти погребні ями й різні неглибокі розкопи по селянських городах, що допомогли встановити наближено з півдня та почасти південного-заходу межу лесового вкриття північно-західнього виступу надлукової тераси, про який тут уже було згадано.

Журавська палеолітична стація міститься на північному краю цього північно-західнього виступу надлукової тераси, що відходить убік півночі й заходу на віддалення понад 2 км. від основної площі надлукової тераси; цей крайній виступ тераси забудовано від церкви й до самого майже знаходиться стації (цей район містечка має назву „Заріччя“).

Описуваний виступ надлукової тераси являє майже цілковиту одноцільність геологічної будови, що певно взагалі буде за зразок будови всіх, укритих лесом, найстаріших частин надлукової тераси долини р. Удая. З трьох боків межі його окреслено урвищами плято надлукової тераси до сучасного корита річки — з південно-західнього та західнього, північного, північно-східнього; досить глибоке корито балки — річки Журавки обмежує його з східнього боку.

Увесь виступ цей має характер малого розміру плято з досить рівною плескатою поверхнею та урвистими на значному протязі, краями що підноситься понад 10—12 метрів над рівнем річки.

Майже біля церкви з півдня та південного-заходу поверхня описуваного виступу знижується, поруч з чим зменшується й глибина лесового ярусу. Церква стоїть уже поза південною межею лесового вкриття, що його границю якого можна наближено провести від шкільної садиби спочатку в бік близько до південного-заходу на віддаленні $\frac{1}{4}$ км., далі ця межа досить крутою дугою повертає в бік заходу і північного заходу до урвища тераси.

Північно-західний виступ надлукової тераси має в зазначених межах видовжену багатокутню форму з довгою віссю понад 2 км. завдовжки, що має напрям з південного-сходу на північний захід, близько збігаючися з напрямом шляху на Прилуку, що йде від церкви до находитища палеолітичної стації.

Найбільша ширина виступу близько до середини його в напрямі з південного-заходу на північний-схід сягає понад 0,75 км. На своїй північно-західній окраїні виступ тераси продовжується в формі ще вузкого — 250—300 метрів завширшки — рогу в той же час північно-західний бік на віддаленні понад 0,75 км. При основі цього рогу на північному урвистому його краю біля шляху, що перетинає тут сучасне корито річки, лежить місце розкопів палеоліту; з другого південно-західнього боку тераси теж при основі рогу лежить місце, де знайдено кістки мамута року 1928 в цегельні Є. Дейнеки¹⁾. На крайньому північно-західньому пункті рогу в садиби Г. Могилянського маємо місце давньої знахідки кісток мамута²⁾.

В найближчих околицях стації поверхня згаданого північно-західнього рогу являє невеликий, але виразний схил в південно-західній бік.

Щодо геології Журавської стації, то поки що доведеться обмежитися матеріалом, що його здобуто переважно від спеціальних розкопів місця уложення палеоліту та з шурфів навколо нього.

До того весь цей матеріал стосується до лесового ярусу й дає тільки часткове уявлення про нашарування горішніх верстов старо-річкових покладів Удаєвих під лесом.

Треба відзначити також, що після робіт 1928—29 рр. загальне уявлення про нашарування надлукової тераси, що його дано було року 1927³⁾, залишилося без змін. Але рясніші матеріали останніх робіт, що їх дали розрізи далі в глибіню, незайманого краєвими розмивами й можливими осувами, плято надлукової тераси і на далеко ширшому просторі, трохи відмінюють це уявлення щодо ґрунту, який укриває лес згори, та до спідніх поверхів лесового ярусу, що містять у собі верству з палеолітичними рештками.

Підчас розкопів палеолітичної верстви на Журавській стації року 1929-го й почасті року 1928-го зроблено було перетин лесового ярусу в надлуковій терасі протягом до 40,6 метрів.

Розріз цей являє таке нашарування близько до середини його довжини:

І ґрунт: I-й поверх 0,00—0,50. Темносірий суцільний гумусовий шар, порохуватої структури в орному шарі й грубозернистої — на неораних дернуватих місцях.

¹⁾ Див. вище зазначену в примітці працю проф. В. Крокоса; також: М. Рудинський. Досліди в Журавці. Антропологія. 1928 ст. 141.

²⁾ Див. вище зазначену в примітці працю М. Рудинського та А. Вороного.

³⁾ Див. вище ту саму працю. Антропологія. 1927 ст. 67.

II-й поверх 0,50—1,40. Переходовий шар, що містить два підповерхи: а) 0,50—0,90. Темно-жовтовато-сірий, неяскраво виявленої горіхуватої структури з ледве помітною присипкою SiO_2 ; б) 0,90—1,40. Темно-жовто-бурий, горіхуватий зверху, нижче призматичної структури, підповерх. Лінію буріння досить яскраво виявлено на глибині 1,30 метра. В цілому ґрунт наближається до типу темно-сірих лісових суглинків.

2. Лесовий ярус: III-й поверх 1,40—2,20. Карбонатний з численними кротовинами, поруватий, яснополовий лес. Верстуватости не помітно. Карбонати в формі дудочок, „двілі“, „дудиків“ тощо.

IV-й поверх 2,20—3,55. Щільніший за попередній тонко-верстуватий, досить піскуватий лес. Верстуватість виявлено спочатку ледве помітно, нижче виразніше від чергування ясніших і пухкіших піскуватих, а в долішніх верствах піскових, дуже тонких проверстків з темножовтавими щільнішими проверстками суглінка. Загальний кольор породи в сирому стані темнувато-жовтавий, в сухому стані темнополовий. Карбонати в меншій ніж у попередньому кількості в тих самих формах скупчення. В долішніх шарах помітно перші сліди оглеєння, що надає суглинкові сизуватий відтінок і певну чіпкість.

V-й поверх 3,55—4,45. Верстуватий, лесуватий, піскуватий суглинок з ледве хвилястими проверстками піску до 1—2 см. завгрубки; суглинок темно-сизуватого відтінку з слідами значного оглеєння. Цей поверх містить у собі шар з палеолітичними рештками.

VI-й поверх 4,45—4,77. Дуже оглеєний суглинок, щільний і чіпкий, на свіжих розрізах синювато-сизий і навіть синюватий; зеленкуватий на розрізах, що протягом деякого часу підпадали під вплив атмосферних чинників. Верстуватість виразна з значною хвилястістю.

Суглинок залягає на першому пісковому поверсі, підстелюючи шар з палеолітом. Раніше описано було його під чергою III ¹⁾ („зеленкуватий піскуватий суглинок“), як відокремлений від лесового ярусу поверх. Коли поступати від середини розрізу в бік обох країв його, то стає ясно помітним піднесення в обидва боки межі суглінку з першим пісковим поверхом. За цим піднесенням, що сягає на протязі даного розрізу понад 70 см., ніби зникає поступово спідній оглеєний поверх суглінка (VI-й пов.) поруч із загальним зменшенням глибини лесового ярусу. Біля середини перетину спідній поверх цей досягає тут найбільшої глибини, як весь лесовий ярус до піску, що доходить тут 4,80 метра завгрубки; в той самий час по краях перетину на віддаленні щось із 20 метрів вся глибина лесового ярусу до піску не перевищує 4,10 метра. Отже, тут цей спідній поверх оглеєного суглінка, що його треба вважати за спідній поверх лесового суглінка, виповнює заглиблення поверхні поміж двома невисокими підвищеннями першого піскового поверху. З причини уложення спідніх оглеєних верстов суглінка в неглибокій западині стає зрозумілим і значна міра сглеєння суглінка в зв'язку з ближчим в часи, коли почалось відкладання лесу, ніж у вищих місцях рівнем ґрунтових вод, що взагалі тоді близько підходили до поверхні піскового поверху.

¹⁾ Див. вище зазначену в примітці, працю М. Рудинського та А. Вороного. Антропологія, 1927 ст. 67.

В бік півдня від розкопу зроблено цього року два шурфи з центрами на віддаленні 15 і 30 метрів від середини південної стінки розкопу. Ці розрізи дають дуже подібні наверствовання, тому їх можна сполучити в одному описі:

1. Грунт: I-й поверх 0,00—0,35. Суцільний темносірий гумусовий поверх; в горішньому одному шарі порохуватий, нижче грубозернистий.

II-й поверх 0,35—1,35. Переходовий поверх, зверху (підповерх а 0,35—0,60) темно жовтаво-сірий, невиразної горіхуватої структури з неясною присипкою SiO_2 , донизу (підповерх в 0,60—1,35) темножовтаво-бурий, щільний, грубогоріхуватий зверху, далі наниз призматичної структури. Лінію буріння досить виразно окреслено на глибині 1,10 метра.

2. Лесовий ярус: III-й поверх 1,35—2,00. Досить ясний, половий, карбонатний лес з нечисленними кротовинами, поруватий; карбонати в формі „дудочок“, „цвілі“, „дудиків“, плям різного розміру.

IV-й поверх 2,00—3,40. Темно-жовтавий, щільний, слабко поруватий лес, ледве помітно верстуватий. Верстуватість в долішніх верствах виразніша. Карбонатних дудочок і „цвілі“ значно менше, як у попередньому.

V-й поверх 3,40—4,15. Темно-жовтавий, верстуватий досить щільний лес, з слідами оглеєння.

VI-й поверх 4,15—4,40. Щільний, темно-сизувато-жовтавий, значно оглеєний, лесуватий суглинок з тонкими до 1 см. завгрубшки пісковими проверстками.

3. VII-й поверх 4,40 і нижче, дрібнозернистий, жовтавий, шаруватий пісок. В цьому розрізі відокремлення VI-го поверху лесуватого суглинка є в значній мірі штучне, що його зроблено на підставі більшої міри оглеєння його.

Це стверджує підстави, щоб застосувати цей поверх до спідніх верстов лесового ярусу.

Цього самого року зроблено було від розкопу до шляху (на віддаленні 81 метра) в напрямі NO: 71° 5 шурфів-зачисток на самому краю урвища надлукової тераси. Всі вони містяться на схилі плято тераси до урвища її (довжина схилу не перевищує тут 30—50 метрів), поритого колись канавами, дають уявлення лише про будову спідньої верстви лесового ярусу.

На підставі цих часткових даних можна встановити, що в цьому напрямі від розкопу підлесовий поверх піску поступово зникає (вже в першому шурфі через 15 метрів від розкопу), і його заступають смугасті зеленкуваті й сизувато-сині піскуваті суглинки, перешаровані тонкими проверстками піску. Щоб показати це, наведемо один із цих розрізів на віддаленні 60 метрів від розкопу.

1. Грунт: I-й поверх 0,00—1,20. Насипний поверх.

II-й поверх 1,20—1,80. Частина переходового поверху нормального ґрунту, жовтаво-бурого кольору, виразно призматичної структури з численними кротовинами.

2. Лес: III-й поверх 1,80—2,75. Яснополовий карбонатний лес з численними кротовинами.

IV-й поверх 2,75—2,93. Злегка оглеєний карбонатний лесуватий суглинок сизувато-білястого відтінку.

3. Підлесові утворення: V-й поверх 2,93 і нижче. Чергування тонких (2—3 см. завгрубшки) проверстків дрібно-зернистого піску з зеленкуватими та сизувато-білястими проверстками оглеєного суглинка.

Цього самого року в напрямкі S0: 82° на віддаленні 146 метрів від центру розкопів, майже над самим шляхом на Прилуку, що врізується тут глибоко в скраїну надлукової тераси, зроблено було шурф в садбі Л. Іващини.

У розрізі цьому пощастило виявити новий пункт уложення палеолітичної верстви. Тут теж місце горішнього пісового поверху підлесових старорічкових утворень заступає досить щільний, верстуватий, піскуватий, синюватосизий суглинок. Цікавим фактом є присутність у цьому пункті дуже рясної мішаної наземної та солодководної фавни м'якунів, що її представники трапляються в великій кількості з глибини 3,70 метра, тоб-то вище від рівня уложення тут палеолітичної верстви на 30—40 см. Це стверджує думку про невисоке піднесення над рівнем річки місця перебування палеолітичних мешканців, про що свідчить також і оглеєння долішніх верстов лесового ярусу, як то згадувано було вище. Треба також відзначити, що утворення з м'якунами мають досить обмежений простір (поки що м'якунів не було знайдено ні в розкопі, ні в шурфах, окрім останнього).

Розріз шурфа дає таке нашарування:

1. Грунт: I-й поверх 0,00—0,20. Суцільний темно-сірий гумусовий, поруватої структури поверх.

II-й поверх 0,20—1,00. Переходовий поверх, зверху (підповерх а 0,20—0,45) жовтаво-темносірий, спочатку грубозернистої, далі горіхуватої структури, нижче (підповерх в 0,45—1,00) жовтаво-бурий з темними плямами кротовин, характерної призматичної структури.

2. Лесовий ярус: III-й 1,00—2,10. Яснополовий карбонатний лес з кротовинами. Карбонати рясні в формі „цвілі“, „дудочок“, „дудиків“ тощо.

IV-й поверх 2,10—3,40. Темно-жовтаво-сірий, тонко, але виразно верстуватий лес, досить щільний і мало поруватий; кротовин мало; значно меншає таких форм скупчень карбонатів, як „цвіль“.

V-й поверх 3,40—4,50. Темний верстуватий, лесуватий суглинок з проверстками піску й слідами оглеєння, щільний ледве поруватий. Прошарки піску часто виклинюються. Карбонати переважно в формі домішки до маси породи та „дудиків“. Кольор стає спочатку сизуватим, а далі в глибінь набуває сизувато-синього відтінку. Перехід до підлесової серії старо-річкових утворень тут ледве помітний. Цей поверх на глибині від 4,0 до 4,3 метра містить верству з палеолітом.

3. VI-й поверх 4,50—6,60. Грубий поверх піскуватого, сизувато-синього, верстуватого й місцями смугастого від пофарбованих в різні відтінки буруватого кольору, пісових прошарків, досить щільного суглинку з мішаною фавною м'якунів на всю свою grubину. Суглинок містить у собі численні „дудики“. Проверстки піску між 5,0 та 5,7 метра досягають найбільшої grubини 7—10 см. Тонкі шари суглинку утворюють дрібно хвилясте нашарування. В долішніх верствах суглинку помітно чорнобурі й брудно-зеленкуваті з іржаво-бурими відтінками прошарки.

VII-й поверх 0,60 і нижче. Жовтавий дрібнозернистий пісок, червоно-бурий на межі з налягаючим суглинком, з дрібними уламками черепашок м'якунів.

Всі подані тут розрізи з місця уложення палеолітичної стації виявляють зовсім однакову структуру лесового ярусу, що його відрізняє від підлесової

серії старорічкових та озерових покладів, які досить швидко в горизонтальному та вертикальному напрямках змінюють характер утворень та їх порядок. Лесовий ярус разом з ґрунтом має досить постійну глибину, що сягає від 4,10 до 4,80 метра. Спідні поверхи лесового ярусу оглеєні в наслідок впливу колишнього близького до поверхні старорічкових покладів, рівня ґрунтової води. Верству з палеолітом поховано в цих оглеєних спідніх поверхах лесового ярусу, що підстеляють її також зісподу на 30—50 см.

Таку саму будову зберігає північно-західний ріг виступу надлукової тераси до самої садиби Г. Могилянського та в напрямі південного-заходу в цегельні Є. Дейнеки.

Розріз в садібі Г. Могилянського дає таке нашарування:

1. 0,00—1,25. Ґрунт, зверху зрушений на 40,45 см.
2. 1,25—4,45. Лесовий ярус. Зісподу на 1 метр виразно верстуватий від чергування тонких (до 1 см. завгубшки) проверстків дуже дрібного кварцевого піску з шарами лесоватого суглинку. Дуже тонку ледве помітну верстуватість лесу помітно й вище до карбонатного поверху лесового ярусу.

3. 4,45—5,85. Шарові дрібнозернясті піски з тонкими суглинковими проверстками.

5,85 і нижче. Смугастий, дуже піскуватий, синюватий, оглеєний суглинок з червонобурими та жовтавобурими пісковими прошарками і з фавною м'якунів.

З цього розрізу видно, що лесовий ярус з значною постійністю зберігає свою глибину й характер залягання на старорічкових покладах на всьому просторі північно-західного рогу північно-західного виступу надлукової тераси в Журавці протягом до $\frac{3}{4}$ км.

Не зроблено ще й досі штучних розрізів на поверхні плято виступу надлукової тераси, що забудовано частиною м. Журавки — „Заріччям“, в напрямі на південний-схід від палеолітичної стації до околиць церкви. Але огляд деяких ям, канав, деяких глинищ тощо дає підстави твердити, що лес зберігає і в означеному напрямі свою, означену вище, глибину, і, тільки трохи не доходячи до церкви, де місцевість досить виразно знижується на південний-схід, південь та південний захід виклинюється, переходячи спочатку в супіски й далі в справжні піски.

Піски далі на південь та південний-захід становлять безлесовий район до самого села Кулішівки (4 км. від м. Журавки), де знову знаходимо лесовий острів, де лес залягає на підвищеному місці, близько до урвища надлукової тераси, що теж створює тут виступ у західній бік. Лише тут глибина лесу разом з ґрунтовим вкриттям не перевищує 2,5 метра. Отже лес в Журавці і в Кулішівці вкриває найвищі пункти тераси, що лежать близько до сучасного корита р. Удая.

Цей факт залягання леса на найдальших від старого лівого берега долини та найвищих в той же час місцях надлукової тераси без сумніву стоїть у зв'язку з загальним легким похилом поверхні тераси в напрямі до лівого берега долини та з існуванням під останнім релікту колишнього корита річки.

Можна припустити, що саме пункти надлукової тераси, вкриті тепер лесом, першими в формі островів вийшли зпід вод річки; теплої пори року ці місця

з близькою водою ставали сухими й особливо придатними для перебування людини.

На цих підвищених пунктах терасової поверхні і відкладався переважно лес, що його в знижених місцях тодішньої долини річка перетворювала в різні суглинки тощо. Іноді й ці підвищені місця заливало підчас поводи водою, про що свідчить солодководна мішана з наземною фавна м'якунів, знайдена в лесі описаного вище розрізу в шурфі на глибині 3,70 м. і далі наниз, поруч з кремінними скалками й відщепками з глибини понад 4 метри.

Треба також відзначити, що тонку й ледве помітну верстуватість лесу надлукової тераси з глибини 2 метрів і нижче не сполучено до глибини 3,70 м. із знаходженням фавни солодководних м'якунів, знайдених лише в спідніх шарах лесового ярусу.

Ця верстуватість є наслідком деякої домішки дуже дрібного кварцевого піску до основної маси дрібного пороховатого матеріалу лесового суглинку. Це явище мало періодичний характер, що надало лесові тонке верстувате зложення, зафіксоване фотографічними пластинками на розрізах розкопу палеолітичної стації. Всі ці міркування в певній мірі дають підстави розглядати верхні та середні поверхи лесу, як витвори солового походження, і припускати участь води в утворенні спідніх поверхів лесу. Ці спідні поверхи лесу нижче від 3,50 метра стають виразно шаровими з тонкими пісковими проверстками і мають різну міру оглеєння, утвореного в наслідок близького колись до поверхні, на якій відкладено лес, рівня ґрунтової води. Спідні поверхи лесового ярусу набули в наслідок процесу оглеєння різних відтінків сизуватого, сизувато-синього і синюватого кольорів, змінюючи їх через деякий час під впливом атмосферних чинників на зеленкуватий колір.

Щодо особливостей лесуватої породи, в якій поховано палеолітичну верству, то спостерігається хід „культурної“ верстви, ледве помітної тут, за тонкими прошарками піску, що мають дрібно хвилястий вигляд, як і суглинкуваті верстви, і почасти сама „культурна“ верства.

Хвилястість „культурної“ верстви й підлеглих їй шарів суглинку, можливо, доведеться з'ясувати почасти механічними впливами, що були наслідком пересування тварин на поверхні грузького ґрунту. Це пояснення на вряд чи можна відкинути цілком після того, як вивчено форму поверхні чималого огнища, розкритого цього року, що виявляла різні неправильної форми нерівності поверхні, яких не можна було з'ясувати впливом чинників лише неживої природи.

Ось, покищо всі найголовніші спостереження, зроблені за останні роки в Журавці. Гадаємо, що ці перші слабкі проростки розгорнуться з розвитком дослідження у величну цікаву сторінку минулого, що матиме видатне теоретичне значіння. Лише треба зауважити, що вже й тепер для будь-яких висновків конче потрібна детальна обізнаність із четвертинними утвореннями долини р. Удая та околишнього плято її басейну.

Київ, січень 1930.

MATÉRIAUX POUR SERVIR A L'ÉTUDE DES CONDITIONS GÉOLOGIQUES DE LA STATION Á ŽURAVKA

Par Andrij Voronyj.

Kyjiv.

Les particularités de la structure géologique de la station paléolithique du village de Žuravka dans le département de Pryluka se trouvent en rapport direct avec les conditions de la formation et de la structure de la seconde terrasse du fleuve d'Udaj. Le plateau élevé de la hauteur absolu à 140—160 m., qui forme un ressaut abrupte au niveau de la seconde terrasse, délimite nettement la vallée du fleuve aux environs du v. de Žuravka. Aux environs du v. Ladyn sur la rive droite de la vallée du fleuve d'Udaj (2—3 klm. du v. de Žuravka) ce présentent des nombreux affleurements de couches, qui donnent l'idée de la puissance considérables de dépôts de l'âge quaternaire de cette localité. Ces dépôts sont formés par cinq horizons de loess séparés par quatre couches de sol ensevelies, en outre, un horizon morainique est intercalé dans le troisième horizon de loess (en comptant depuis le haut).

Aux environs du village de Žuravka la seconde terrasse est nettement délimitée du plateau par un ressaut abrupte et atteint par places 2—3 klm. de largeur et se continue sur une longueur de 19 klm. depuis la localité de Varva jusqu'au village Antonivka.

Cette terrasse au v. de Žuravka et à ses alentours offre 12 mètres au dessus du niveau actuel du fleuve d'Udaj le profil nettement délimité dont les points supérieurs sont disposés au dessus du niveau actuel du fleuve.

L'abaissement de la surface de la terrasse est manifesté sur toute sa longueur au dessus de l'ancien rive gauche; cet abaissement témoigne de l'existence de l'ancien lit, dont il reste comme des vestiges — les lacs peu considérables et les marécages (surtout dans les points peu élevés). Loess recouvre les points élevés de la terrasse sur une grande étendue et atteint en ces points l'épaisseur considérable. Les restes paléolithiques ont été décelés dans un promontoire étroit ($\frac{3}{4}$ klm. de largeur) orienté au N. O. Ce promontoire long de 2 klm. est délimité sur ses trois côtés par des pentes abruptes, qui descendent vers la terrasse alluviale moderne de la rivière.

La coupe géologique de la station est la suivante:

I 1,00—1,40 m. terre végétale, qui se rapproche de terres argileuses du type du sol de forêt.

II. Le dépôt de l'horizon de loess est formé de 3 couches:

a) 1,40—2,20—loess jaune clair, poreux avec des nombreux trous de rongeurs, riche en CO₂, non stratifié.

b) 2,29—3,55—loess finement stratifié, sableux, bien compacte, d'une teinte jaune foncé grisâtre, argileux dans les assises inférieures.

c) 3,55—4,45—loess bien argileux un peu sableux stratifié d'une teinte gris foncé et qui est divisé par trois minces couches de sable de 1—2 cm. d'épaisseur. Cette zone contient la couche archéologique de la station paléolithique.

d) 4,55—4,77. Cette formation argileuse très compacte et gluante gris-bleue sur des coupes fraîches et d'une teinte verdâtre sur des coupes, qui ont

subi l'action atmosphérique. Cette assise, quelquefois, ne peut pas être bien délimitée, elle recouvre la première assise sableuse de la série des dépôts anciens fluviaux, sous-jacentes au loess et qui passent insensiblement vers le haut au loess argileux, qui contient la couche archéologique.

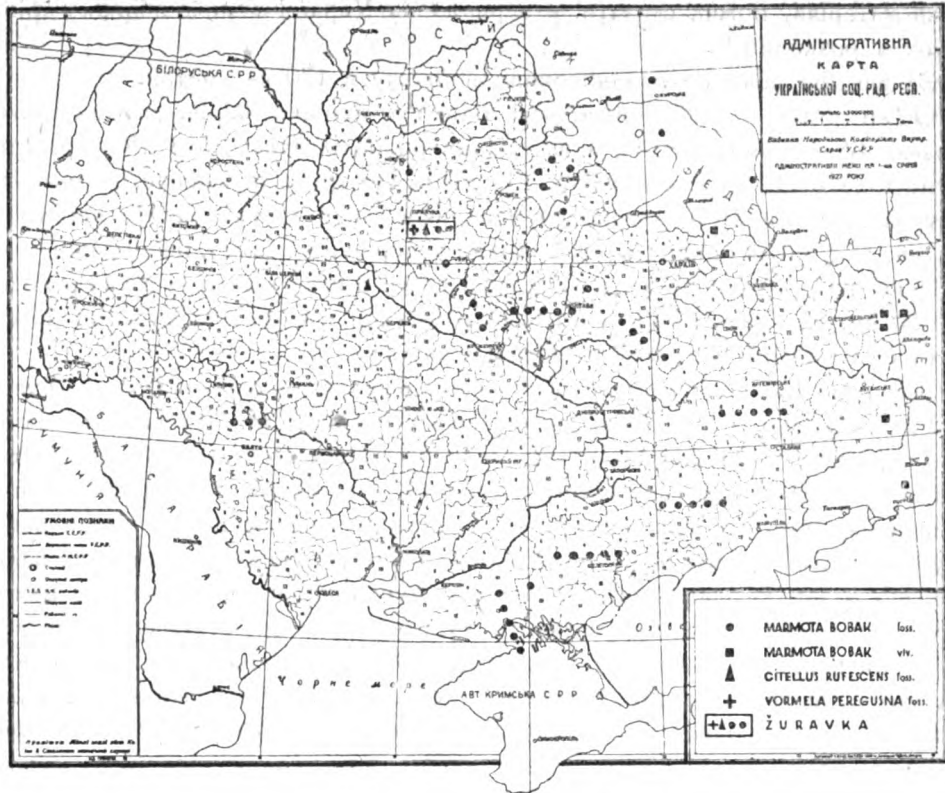
Sans quelques coupes, qui ont été pratiquées dans les fouilles ce niveau inférieur de loess n'a point été remarqué parcequ'il remplit les enfoncements du premier niveau sableux sur lequel a été déposé la formation de loess.

Dans la première description de couches de la seconde terrasse, qui a été faite en 1927, on a délimité cette assise inférieure argileuse et gluante, qui est sous-jacente à la couche archéologique; mais les dernières observations permettent de l'attribuer au loess.

L'année dernière on a trouvé dans la fouille pratiquée à la distance de 146 m. à S. O. : 82° des fouilles principales des mollusques d'eau douce mélangés avec les formes terrestres.

Cette même fouille a permis de mettre au jour les restes de la couche archéologique de la station à la profondeur de 4—4,30 m. Ce fait indique, que les points élevés de l'ancienne terrasse alluviale de la rivière ont été submergés pendant les eaux hautes et que l'homme a séjourné dans ces lieux pendant les eaux basses.

La couche archéologique de la station présente un aspect onduleux et repose aux niveaux inférieurs de l'horizon de loess en suivant des fines interstratifications du sable. Selon l'auteur, l'aspect onduleux de la couche archéologique est dû non seulement aux actions atmosphériques, mais à l'intervention de causes d'ordre mécanique.

Мапа знаходки на Україні копальних останків бабака, оренбурзького ховраха та перев'язки, а також сучасного поширення бабаків.

ІВАН ПІДОПЛІЧКА.
(Київ).

ГРИЗУНИ ТА ХИЖАКИ З РОЗКОПИН У С. ЖУРАВЦІ ПРИЛУЦЬКОЇ ОКРУГИ.

Підчас найпершого попереднього дослідження палеолітичної стації в с. Журавці Варвинського р. Прилуцької округи року 1927 було знайдено декілька кісток, що належать 2-м особинам бабака (*Marmota bobak*)¹⁾. Завдяки великій увазі керівників розкопін до цієї знахідки кісток наступними 1928 та 1929 роками²⁾, коли розкопини набули більше-менше великого маштабу, весь остеологічний матеріал було старано зібрано, що й дає змогу охарактеризувати журавське знаходище також з боку фауни дрібних звірів. Як буде видно далі, дрібні звірі дають багато важливих вказівок, щоб пізнати природне оточення, в якому жила колись людина. На жаль, до цього часу, роблячи різні розкопини, кістки „дрібних ссавців“ не завжди збирали, а тому журав-

¹⁾ Про ці кістки згадано у розвідці М. Рудинського та А. Вороного (28 стор. 68).

²⁾ Реєстр гризунів із розкопів 1928 р. вищено в розвідці М. Рудинського (27 стор. 143—149). Року 1929 розкопи перевела „Експедиція Упрнауки по дослідженню палеолітичної стації в с. Журавці на Прилуччині“.

ський матеріал, можна сказати, в першою на Україні повною збіркою дрібних кісток з розкопин¹⁾.

За всі три роки розкопини охопили площу в 170 кв. метрів.

Об'єм землі, з якої зібрано всю кількість дрібних звірів, разом становить близько 85 кубічних метрів, а за роками розподіляється так: 1927 р. 1 куб. метр; 1928 р. 11 куб. м.; 1929 р. 73 куб. м. Тут треба зауважити, що весь шар лесу завгрубшки 2—3 метри, що прикривав „культурний шар“, просто був знятий, так що останків звірів, головню теперішніх, з лесу не зібрано, — отож звірів, про яких буде мова, найдено в шарі землі завгрубшки 40—50 см., що налягав безпосередньо на зеленкуваті піскуваті суглинки з проверстками піску.

Журавську палеолітичну стацію виявлено в урвищі другої (надлукової) тераси р. Удая. Згідно з профілем, наведеним у розвідці М. Рудинського та А. Вороного (28 стор. 67), шар, в якому знайдено культурні рештки, складається з піскуватого лесуватого суглинку з тонкими проверстками піску; саме внизу цих піскових проверстків і містилися кремінці та кістки бабака. Грубизна культурного шару щось близько 0,65 м. На культурний шар налягає лес, що разом із зформованою на ньому теперішньою чорноземлею має грубизну близько 3,15 м. Підстелюють культурний шар зеленкуваті піскуваті суглинки з проверстками піску. Досліди 1928 р. виявили, що за 100 метрів від місця, де знято згаданий профіль, лес грубизною близько 4,1 м. налягає безпосередньо на пісок, а зеленкуватого піскуватого суглинку з культурними рештками тут зовсім нема. Таким чином, культурний шар тісно зв'язаний з природою другої тераси р. Удая. Над другою терасою Удая здіймається високе лесове плато, що про нього, на жаль, нема стратиграфічних даних, отож деяких питань про зв'язок звірів з певними верствами лесу то що, докладно з'ясувати поки що не можна. М. Я. Рудинський, зазначаючи недостатність вивчення журавської стації, все ж визначає культуру цієї стації як горішньо-оріньясієнську (27 стор. 146). В. І. Крокос, вивчаючи умови залягання журавського палеоліту та беручи на увагу висновки на підставі спостережень передісторичних, припускає існування журавської людини наприкінці вюрмського інтерстадіялу, „коли кліматичні умови почали погіршуватися і з'явився мамут та здрібніла солодководна фавна“ (15 стор. 147). Разом із журавською людиною, без сумніву, жив і бабак²⁾. Дотеперішні знахідки копальних останків бабаків на Україні не з'ясовують однак питання про історію бабака в Українських степах. Дані проф. Нерінга (19а) про копальних гризунів, в тому числі й про бабаків, для Німеччини теж не досить ясно пов'язані з окремими моментами четвертинної історії. Над погодженням давніших палеонтологічних даних про четвертинну фавну дрібних звірів з теперішніми даними про лес треба ще попрацювати. Річ у тому, що клясичне знаходище копальних гризунів та інших тварин у Німеччині, яке дало Нерінгові найбільше матеріалу для його відомої праці про колишні тундри й степи, має деякі особли-

¹⁾ Ці кістки передали мені на визначення керівник розкопин М. Я. Рудинський та А. М. Вороний, за що й висловлюю їм щирю подяку.

²⁾ Докази цьому подано нижче. Див. також М. Рудинський 27 стор. 143.

вості. Це знаходище міститься в гіпсових скелях біля Тіде і Вестергельна. Як зазначає Кобельт (13 стр. 159—160), в ті далекі від нас часи на ці скелі кістки дрібних звірів зносили хижі птахи, відригуючи їх після їжі у вигляді погадок¹⁾. Отож цей сам по собі дуже цікавий факт, треба відповідно зважити. Дослідження погадок в наш час і спостереження над хижими птахами свідчать про те, що коли погадки падають поміж скелі чи поза них, то потрапляють у різноманітні оголені верстви землі і тому, коли їх буде зовсім вкрито якоюсь новою верствою в наслідок зсуву, навівання, простого засипання чи замулювання і т. д., то вивчення цих кісток дуже утруднюється. В умовах України детальне вивчення копальної фауни дрібних звірів, у погодженні з відповідними даними про лес, набуває особливої ваги, бо воно повинно великою мірою перевірити й ствердити висновки західньо-європейських дослідників, зокрема Нерінга, що його даними широко користуються наші передісторики та геологи. В останній час проф. С. І. Огньов (22-а стр. 155) подав деякі критичні зауваження з приводу твердження Нерінга про колишню степову й тундрову фауну. За Нерінгом (цитовано за Огньовим) „види, що в наші часи характеризують певні країни, були типові для цих зон і в минулі епохи“. Навряд чи можна погодитися з цим твердженням шановного автора, каже С. І. Огньов; ціла низка даних примушує нас думати, що звички теперішніх форм звірів, рівняючи до звичок їх у минулому, не однакові й не відповідні.

Нерінг, не вважаючи на запропоновану від нього теорію послідовної зміни тундрової фауни на степову й лісову, виявив подекуди безсумнівне змішання арктичних типів з південнішими в верствах однакового статиграфічного рівня: кістки лемінга й пижмовця знайдено в найближчому сусідстві з останками справжніх південних тварин... Ми маємо право сказати, що розподіл арктичних ссавців за часів плейстоцену не мириться ні з кліматичними умовами тодішніх часів, ні з відомими нам тепер звичками цих тварин“. Ці цікаві зауваження С. І. Огньова великою мірою треба прийняти до відома, щоб не оцінити часом трафаретно ту чи іншу знахідку копальних четвертинних звірів. М. А. Мензбір, вивчаючи походження теперішньої тундрової фауни, взагалі не погоджується з думками Нерінга й визнає, що фауна степу є давніша від фауни тундри (17а, стр. 98). Оцінюючи журавське знаходище звірят згідно з поглядами на степову фауну, що їх додержує Осборн (22), а саме на підставі знахідки оренбурзького ховраха та бабака, можна сказати, що журавська стація належить, справді, десь до оріньясієнської епохи. Для середньо-мадленської епохи Осборн визначає сухий степовий клімат і степову фауну гризунів (стор. 237). Однак степових гризунів, як от оренбурзький ховрах, Осборн показує й для ранішої середньо-мустьєрської епохи, зазначаючи однак, що в цей час північна тундрова фауна переважала над степовою (стор. 158). Журавська стація ніяких північних елементів з-поміж фауни не має. Не знаючи точно природи лесового плято, що здійснюється над

¹⁾ Погадки — це кім'ях з неперетравленої в шлунку їжі (кістки, шерсть), що їх відригують птахи. Дуже часто хижі птахи зносять до своєї резиденції великих звірят, яких іноді проковтнути не можуть, так, наприклад, сови зносять кротів; багато з цих кротів зостаються не з'їдені й засихають тощо.

другою терасою р. Удая і не вдаючись в оцінку крем'яних виробів журавської людини, я однак зауважу, що всі дані про самі кістки дрібних ссавців з Журавки, про стан їхнього слову та видовий склад, дають змогу думати, що час, до якого належить ця фауна пізніший навіть, ніж оріньясієн¹⁾. Дальший виклад матеріалу я провадитиму за видами, де й подам докладніші відомості про окремі порушені питання, що стосуються до самого фактичного матеріалу з с. Журавки.

Бабак (*Marmota bobak* Müll. = *Arctomys bobak* auct.)

Можна сказати, що бабаки рясно вкрили своїми останками журавську стацію. Їхні кістки знайдено в 40 кубічних метрах. До цього звичайно спричинилося те, що людина видимо зносила їх до свого постю. Підрахувати число екземплярів здобутих звірів звичайно дуже трудно бо окремі частини кістяка не завжди дають змогу встановити їхню належність одному чи двом екземплярам, тому ми за основу взяли підрахунок кількості особин за останками черепа і тільки в окремих безсумнівних випадках ми брали на увагу й інші кістки. Число бабаків за окремими роками та за частинами кістяка розподіляється так:

	1927	1928	1929	РАЗОМ
Спідня щелепа права (mandibula dextra)	—	7	1	8
Спідня щелепа ліва (mandibula sinistra)	—	3	3	6
Верхніх кутяв зубів (dentes molares maxillae)	—	1	1	2
Рамен (humerus)	—	7	4	11
Промінів (radius)	—	3	4	7
Ліктівок (ulna)	—	2	3	5
Лопаток (scapula)	—	1	—	1
Великих гомілок (tibia)	2	8	2	12
Стегон (femur)	—	7	2	9
Мискових кісток (pelvis)	—	5	3	8
Хребців (vertebre)	—	14	7	21
Уламків ребер (costae, fragm.)	—	15	40	55

Отже, всього особин-бабаків виходить 12 екз., з них 7 екз. 1928 р. лічимо на підставі правих спідніх щелеп, 3 екз. 1929 р. на підставі лівих спідніх щелеп, а 2 екз. на підставі 2-х правих великих гомілок 1927 р. знайдених окремо²⁾.

Більшу частину гомілок, стегон та рамен надпалено на одним кінці або й зовсім звуглено (див таблицю фотографій). Це свідчить про споживання журавською людиною бабаків. Бабак здавна був і тепер є об'єкт мисливства, як заради хутра так і заради м'яса. Раніше

¹⁾ В. І. Громов, доповідючи в Комісії для вивчення четвертинного періоду в Акад. Г.аук СРСР 1929 р., зачислив Журавську стоянку до групи мадленських стоянок.

Крім того в листі до мене В. І. Громов говорить, що за мадленський вік журавської стоянки висловлюються П. П. Єфименко та С. Н. Зам'ятін. І. П.

²⁾ В число 12-ти великих гомілок входять як праві, так і ліві.

на Україні бабаків широко використовувало населення, так, напр., в передмові до праці Черняєва (36 стор. VII—IX) говориться: „байбаковый жир, кроме употребления его для смазки кожаных вещей вместо дегтя, славился прежде и тепер еще славится как целебное свойство, для заживления ран на домашних животных, в особенности же ссадин на лошадях, а байбаковые шкурки при всей негодности их для теплых мехов имели большое, повсеместное между малороссиянами южного края употребление на опушки воротников, рукавов и даже пол в простых овчинных тулупах. Остатки такого простонародного щегольства можно видеть еще и в настоящее время, но прежде это велось повсеместно и требование на байбаковые шкурки было большое“. За часів голоду 1921—1922 р. особливо багато здобуто було бабаків на їжу¹⁾. В Сибіру здобування тарбаганів, тобто сибірських бабаків, є важлива частина полювання серед місцевої людности.

Навіть прояви чуми найбільше припадають на час посиленого полювання на тарбаганів тому, що тарбагани часто бувають носіями чуми²⁾.

Бабак є істотний мешканець степу, — де степ знищено, там не втримався й бабак³⁾, але в гадки, що по деяких місцях на Україні бабаки „вигинули від якоїсь епідемічної хвороби, найімовірніше од чуми“ (Браунер 6 стр. 47). або їх винищили люди (Кесслер 12; Браунер 6). Бабаки, риючи свої нори, наривають величезні купи землі, що довгими роками у вигляді бабачих могилوک востаються на степу навіть там, де бабаки давно вимерли, Живучи на степу, бабаки часто сидять „стовпчиками“ на своїх могилках. Ця характерна картина колишнього степу видимо впливала на людей-степовиків. Принаймні в думки (Балліон 2, стор. 10), що саме слово „бабак“ походить від „баба“, тобто від тих кам'яних баб, що стояли раніше по степових могилках⁴⁾. Так чи ні, а бабак здавна звертав на себе увагу людини; журавська знахідка доказує це в часи палеоліту. Треба думати, що не тільки на їжу вживала бабаків журавська людина. Серед кісток знайшлося стегно, характерно перепилене кремінним знаряддям (див. табл. II, 17). Навіщо могла перепилувати стегно бабака тодішня людина, трудно гадати, але, видимо, з кісток робили тоді якісь шпички, голки тощо, як це відомо про інших звірів. Історія бабаків на Україні ще дуже мало досліджена. О. О. Бравнер (4 стр. 13) категорично запевняє, що бабаків не було на захід від Дніпра. Проти цього заперечує Б. І. Більський (2-а) на підставі загальних міркувань. На думку Б. І. Більського, бабаків винищено було на Правобережжі дуже давно через велике перелюднення цього краю з дав-

¹⁾ Про бабаків, які ще й тепер живуть на Україні та по інших місцях, див. Мигулін, 18; Литвиненко, 16; Аверін, 1; Огнєв, 24; Оболенський, 21; Ричков (38 стр. 210) 1762 року писав, що „только калмыки убивая сурков употребляют их в пищу и почитают мясо от многого жира деликатным“. Бопляя (8) 1660 р. говорить, що на Україні бабаків продають на базарах.

²⁾ Про чуму й бабаків дивися, напр. А. Левия. Чума. Энциклоп. Словарь Брокгауз и Ефрон. В. В. Сукнев. Чума и методы ее изучения та інш.

³⁾ Тепер на Україні бабаки живуть у степах, що належать кінським заводам у Старобільській та Куп'янській округах. Законом бабаків взято під охорону, як пам'ятку природи.

⁴⁾ „Когда сурок сидит на задних ногах, то имеет большое сходство с этими бабами“ (Балліон 2 стр. 10). Див. також малюнок у Аверіна (1 стр. 166).

ніх часів¹⁾. Для правобережного південноого степу думка Б. І. Більського може й не зовсім слушна, але треба взяти на увагу те, що через Правобережжя повинна була проходити транзитивно-регресивна границя бабака, поскільки бабак колись був навіть у Німеччині. Стикаючись з Дніпром, який, не ставлячи абсолютної перешкоди розселенню багатьох звірів, міг прискорити загибель (від діяльності людини насамперед) ізольованої Дніпром від усього Сибіру та східніх за Дніпром степів правобережної групи бабаків. Беручи на увагу знахідку оренбурзького ховраха (*Citellus rufescens*) біла Канева уже на правому боці Дніпра, можна чекати на Правобережжі й бабака. Тому до згадки Рачинського про бабаків на Поділлі та Нордмана про бабаків на Херсонщині треба ставитися не зовсім підозріло. О. О. Бравнер присутність копальних бабаків у Німеччині пояснював можливістю існування „в міжльодовиковий час киево-поліського степового або пустельного шляху“ до західньої Європи, яким і розселився бабак, обминаючи басейн р. Дніпра. Але новий матеріал, хоч і дуже бідний, дозволяв думати інакше, тому то при дальніших розкопинах на Правобережжі треба особливу увагу звернути на можливість виявити там останки бабака.

Як уже згадувалося, копальних бабаків знаходили в Західній Європі. Шарф (37 стр. 140) зауважує, що більшість кісток з європейських плейстоценових покладів належить видові *Marmota bobak*, а не альпейському бабакові — *Marmota marmota*. Це тим імовірніше, що вся степова фауна звірів, знайдена в плейстоцені Німеччини, у своїй, так би мовити, сукупності, разом із бабаком (*M. bobak*) дожила до наших часів на терені України та сумежних східних степів. Кістки бабака з Журавки виразно виділяються з-поміж усіх кісток своїм землясто-сірим кольором, що дуже трудно визначається, але наближається до „Drab“, „Light Drab“, (*Rydgway Pl. XLVI* і „*Moose Gray Pl. LI*). Деякі кістки дуже декальційовані й мають трохи відмінний, ближчий до лесу колір. Таку особливість у кольорі кісток бабака треба пояснити тим, що вони найдені не в кротовинах, а тісно зв'язані з культурним шаром, отже верства землі, що їх покривала, була зовсім, так би мовити, нетипова: з попелом і т. д. Навіть найдрібніші кістки, як от фаланги пальців, уламки ребер потрапили в огнище журавської людини і в перепаленому вигляді їх назбирано чимало. Отож це ще раз доказує, що журавська людина споживала бабаків, а різні покидки, як от лапки з фалангами, окремі хребці потрапляли в огнище. Кістки бабаків здебільшого мають на собі „короїдові ходи“, зроблені найшвидше корінцями рослин.

Оренбурзький ховрах (*Citellus rufescens* Keys. et Blas.)

Останки оренбурзького ховраха з фрагментами верхньої частини черепа знайдено тільки в одному куб. метрі (10 в 1928 р.). Цей один безсумнівний примірник копального оренбурзького ховраха дає однак багато цікавого матеріалу. Перш за все він свідчить про існування в якийсь час польодовикової

¹⁾ На підставі... того, єсть чи немає бабаковини в даному степу, можна судити швидше про сільсько-господарську історію його, ніж про історію розселення самого бабака (Більський 2-а, стор. 173).

1

3

4

5

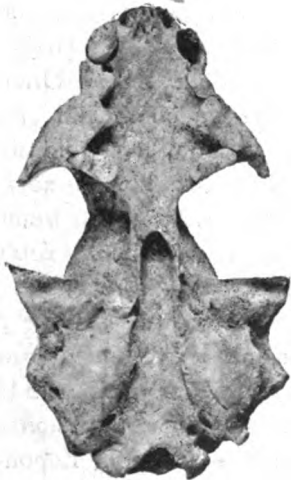
2

7

6

13

8

10

11

9

12

історії на Україні й цього ховраха. Тепер оренбурзький ховрах поширений на схід від Волги в губернях Казанській, Самарській, Уфимській, Оренбурзькій та в північній частині Тургайської області (Бобринський 7 стр. 89). На Україні в найближчий до нас історичний час оренбурзького ховраха не було й тепер нема. Коли за причину вимирання бабака на терені українських степів можна ще вважати розорювання степів, полювання та іншу діяльність людини, то про оренбурзького ховраха цього сказати не можна. Він зник з території України в наслідок зміни, що сталася в загальних природних умовах, найскоріше в зв'язку з насуванням лісу на степ. Життя оренбурзького ховраха ще не досить вивчено, тому тут ще не можна зробити певних висновків про ті екологічні умови для життя оренбурзького ховраха, що повинні були бути колись на Україні. Видимо, ті умови були значно відмінні від теперішніх. Коли визначення вуглинок з огнища журавської людини, що їх Д. Персидський вважає за ялинові, цілком імовірно, тоді цікаво зауважити, що колишня присутність ялини на Прилуччині¹⁾ не заперечує степового характеру тодішнього оточення. Навпаки, можливо, тоді на Прилуччині була та сама картина, що маємо її тепер у Казанській та Оренбурзькій губернях, де ялина підходить до степу, на якому живе оренбурзький ховрах. Так, наприклад, Мартіно зазначає (за М. Богдановим), що в Казанському повіті оренбурзький ховрах пробрався місцями в район поширення ялини (в південно-західньому кутку повіту)“.

В зв'язку з сказаним треба спинитися на питанні про одночасність існування оренбурзького ховраха й журавської людини, оскільки останки цього ховраха знайдено в кротовині.

Уже колір кісток оренбурзького ховраха, що визначається як „Light Pinkish Cinnamon“ (Ridgway, Pl. XXIX) відокремлює його від явно молодших представників степової фауни, що просто врилися зверху в шар, де знайдено культурні рештки. Найчисленніші з цих щойно згаданих звірів зінські щенята (*Spalax microphthalmus*) їхні кістки мають колір горішнього лесу, що визначається як „Capucine Buff“ і „Pale Yellow-Orange“ (Ridgway, Pl. III). Кістки оренбурзького ховраха мають на собі різні „корідові“ ходи, зроблені видимо корінцями рослин; такі самі ходи великою мірою властиві кісткам бабака. Помітне також декальціювання цих кісток ховраха особливо черепа, що властиво так само кісткам бабака й далеко меншою мірою кісткам зінського щеняти та зовсім не помітно на кістках хом'яка, нориці та перев'язки. Крім цих безпосередніх вказівок, треба зазначити, що в плейстоценових покладах „середньої, ба навіть і західньої Європи“, як каже Шарф (37 стор. 150), у складі степової групи звірів є й оренбурзький ховрах. Останки його знайдено в Німеччині і взагалі в Середній Європі (Blasius 3 стр. 126). Вік цих останків знову таки зовсім точно не встановлено, але сумісне життя бабака та оренбурзького ховраха в Західній Європі та колишній їхній подвійний транзитивний шлях через Україну в основному

¹⁾ Можна припустити, що людина принесла ялину десь здалеку, але це найімовірніше і крім того, відаль навіть на декілька десятків кілометрів особливо справи не міняє.

Таблица II.

14

15

16

17

18

19

22

23

24

25

26

20

21

27

28

29

30

можна вважати за доведені. Отож в даному разі оренбурзького ховраха можна вважати за бабакового супутника. Розкопани в с. Мізині Крелевецького пов. на Чернігівщині, що їх перевів Ф. Вовк 1909—1912 р., теж дали одного оренбурзького ховраха, видимо, з кротовини ¹⁾). Попереднє ознайомлення з мізинським матеріалом показує, що там бабака не знайдено.

Варта великої уваги знахідка копальних останків оренбурзького ховраха в Криму (Bonč — Osmolovskij 39).

Ховрах (*Citellus* sp.).

Ховрахів, що їх можна зачислити або до *Citellus suslicus*, або до *Citellus rugmaeus*, знайдено в 3-х метрах (3 екз. 1928 р. та 1 екз. 1929 р.) та в кротовинні (1 екз. 1929 р.). Всього маємо 5 ховрахів, з них на підставі черепа лічимо 4 екз. і на підставі інших кісток 1 екз. Кістки цих ховрахів досить трухлі й мають „короїдові“ ходи на поверхні.

Найкраще збереглися кістки з кротовини 1929 року. Отож, принаймні частина цих ховрахів, видимо, належить до того самого часу, що й оренбурзький ховрах та бабак. У визначенні цих ховрахів є деякі труднощі. Не вважаючи на те, що один череп пощастило зібрати майже цілком, говорити про видову приналежність трудненько. Тепер на Прилущчині живе краплистий ховрах (*Citellus suslicus* Güld.). Тому можна було б припустити, що він якраз і прорився кротовиною у низ аж до культурного шару. Але є деякі підстави припускати, що деякі знайдені кістки належать, можливо, й сірому ховрахові (*Citellus rugmaeus* Pall.). За це говорять деякі структурні ознаки черепа. Остаточного це питання можна розв'язати, тільки маючи більший матеріал, що його треба сподіватись, і буде зібрано.

Історія краплистого та сірого ховрахів на Україні криє в собі ще дуже багато цікавого. Краплистий ховрах, можна сказати, характерний для лісостепу взагалі, хоч він на Правобережжі заселює також степ.

Сірий ховрах характерний для справжнього степу, хоч так само місцями на Лівобережжі заходить у лісостеп. У зв'язку з насуванням лісу на степ багато степових звірів відтягли північну межу свого поширення на південь (окремі факти про це подають Формозов 34, Спрыгин 31), а тому можна сподіватися, що колись краплистий і сірий ховрахи були поширенні теж далі на північ, а потім їхні межі поширення могли змінитися в південному напрямі. Отож, з'ясування цього питання теж повине стати за справу дальших досліджень.

Хом'як (*Cricetus cricetus* L. = *Cricetus frumentarius* auct.).

З журавських розкопани є 2 екз. хом'яка. Останки черепа знайдено в метрі 7-а 1929 р. і 1 гомілка (від другого екз.) в метрі 2в. Останки цих хом'яків походять з кротовин, мають колір лесу і на вік недавні, тому застосувати їх до часів журавської людини не можна.

¹⁾ Колір спідньої щелепи з мізинських розкопани можна визначати як проміжний між „Pinkish Cinnamon“ і „Light Pinkish Cinnamon“ (Rydgway. Pl. XXIX). Це до деякої міри дає змогу думати, що мізинський оренбурзький ховрах залягав у приблизно однаковому шарі лесу разом із журавським.

В наш час хом'як звичайний звір на Прилуччині, як і по всій Україні, крім Полісся.

Звичайна норця (*Microtus arvalis* Pall.).

Один череп знайдено в метрі 2g 1929 р. і походить череп з кротовини, має колір лесу, зберігся гарно, належить до сучасної фавни. Звичайна норця найпоширеніша, найчисленніша і найшкідливіша з-поміж усіх дрібних звірів на Україні.

Зінське щеня (*Spalax micropthalmus* Guld.).

Останки зінських щенят, як і останки бабаків, рясно вкрили журавську стацію. Однак дослідження кісток не дає змоги застосувати навіть деякі зінські щенята до часів журавської людини — всі вони часів пізніших, і по кротовинах потрапили на глибину 3—4-х метрів. Деякі з них мають колір „*Sarucine Buff*“ (*Rydgway* Pl. III), або навіть наближаються в окремих частинах черепа до „*Pinkish Cinnamon*“ (Pl. XXIX), тоб то подібно до того, як у оренбурзького ховраха, але один колір у цім випадку говорить мало. Збереглися кістки дуже гарно, й деякі з них безумовно зовсім недавні. На деяких кістках є „короїдові“ ходи.

Всього зінських щенят викопано 13 екземплярів: 2 екземп. 1928 р. (один з них лічимо за черепом, а один за іншими кістками) та 11 ека. 1929 р. (всі лічимо за черепом).

Перев'язка ((*Vormela peregusna* Guld. = *Vormela sarmatica* Pall.).

Череп без спідніх щелепів знайдено в 2-му береговому шурфі 1929 р. Зберігся череп гарно, має колір лесу і походить з кротовини. До часів журавської людини не належить. Перев'язка вважається за типового мешканця степу, хоч часом вона може жити і в нестепових умовах. Поширина перев'язка на Україні тепер тільки в східних округах, але раніше була навіть в Басарабії й на Правобережжі. Більш-менш докладні дані про перев'язку є у Динника (10) та Аверіна (1-а стор. 33).

Підсумовуючи все сказане, треба визнати за безсумнівних сучасників журавської людини бабака й оренбурзького ховраха, також, можливо, дрібного ховраха (*Citellus* sp.). До звірів сучасної фавни, які потрапили до верстви з культурними рештками по кротовинах, треба зачислити хом'яка, зінське щення, норцю, перев'язку, а також і дрібного ховраха (екземпляр з кротовини 1929 р.). Всі ці звірі як один характерні для степу. Отож, від часів журавської людини до наших часів фауна Прилуччини має степовий характер ¹⁾.

¹⁾ У метрі 3-с 1929 р. знайдено останки метакарпальної кістки і один фаланг, що належить найшвидше сайгакові (*Antilope saiga* Pall). Це теж типовий представник степу. Остаточного визначення цих кісток через відсутність сайгакового кістяка в Києві ще не зроблено. У метрі 17—і 1929 р. знайдено також кістяк жаби трав'янки (*Pelobates fuscus*). Ця жаба потрапила в глиб по кротовині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ Й ЦИТОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Аверин, В. Г. Животный мир (Слободской Украины). Статья в сборнике „Природа и население Слободской Украины“ Харьковская губ. Харьков. 1918.
- 1а. Аверин, В. Г. Про перев'язку або рябого ттора. Український Мисливець та Рибалка № 11—12. 1928. Стор. 33.
2. Баллон, Э. Э. Опыт исследования о русских названиях (простонародных и книжных) млекопитающих животных, водящихся в пределах Рос. Имп. Казань. 1858.
- 2а. Біленький, Б. І. Поширення великого земляного зайця на Правобережній Україні. Труды Физ. Мат. Від. ВУАН. Т. XIII, вип. 1. 1929 р. (Збірник Праць Зоол. Муз. ВУАН № 7).
3. Blasius, W. Ueber Spermophilus rufescens Keys. et Blas. Ver. f. Naturw. z. Braunschweig, 111. Jahrsber. f. 1881—82 und 1882—83.
4. Браунер, А. А. Систематич. и зоогеографич. заметки о тушканчике, сером суслике, байбаке и кроте. „Записки Крымск. Общ. Ест.“ Том III. 1913. Симферополь.
5. Браунер, А. О млекопитающих, найденных в лессах Южн. России. 1915. Одесса.
6. Браунер, А. А. Сельско-Хов. Зоология. 1923. Одесса.
7. Бобринский, А. Определитель охотничьих и промысл. зверей. 1928. Москва.
8. Боплан. Описание Украины (Перевод с франц. по изд. 1660 г.) 1892. С. П.
9. Виноградов, Б. С. К вопросу о строении и происхождении кротовин. Бюллетень о вред. с.-хов. Энтом. Бюро Харьковск. Губ. Земства № 6. 1915.
10. Динник, Н. Я. Звери Кавказа. Ч. II. Хищные. Записки Кавказ. Отд. Русск. Географ. О-ва. Кн. XXVII. Вып. 2-й.
11. Зверезомб-Зубовский, Е. В. К познанию фауны млекопит. Донск. Области Ростов на Дону. 1923.
12. Кесслер, К. Животные млекопитающие Киев. Учебн. Округа. 1851. Киев.
13. Кобельт, В. Географическое распротр. животных Сев. Полушария. Перевод І. Бианки. 1903. С. П.
14. Крокос, В. І. проф. Матеріали до характеристики четверт. покладів східньої та південної України. 1927. Харків.
15. Крокос, В. проф. Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. Антропология. Річник Кабінету Антропол. ім. Ф. Вовка. 1928.
16. Литвиненко, П. Деякі дані про поширення бабаків (*Marmota bobak* Schreb.) у степах Старобільської округи. Матер. до Охорони Природи на Україні. Вип. I. 1928. Харків.
17. Мартино, В. Суслики водящиеся в Европейской России. Любитель Природы № 7. 1915.
- 17а. Мензбир, М. А. О происхождении фауны тундры (резюме). Бюллетень. Московск. О-ва Испытателей Природы. Год 1923—1924. Том XXXII вып. 1—2.
18. Мигулин, А. А. Байбак (*Marmota bobak* Schreber), его современное и прошлое распространение на Украине. Український Мисливець та Рибалка. № 5—6. 1928. Харків.
19. Miller, G. Catalogus of the Mammals of West. Europae. 1912. London.
- 19а. Nehring, A. Ueber Tundren und Steppen der Jetzt — und Vorzeit. 1890. Berlin.
20. Обермайер, Г. Донсторический человек. 1913.
21. Оболенский, С. И. Заметки о зверях Каменной Степи Воронежск. губ. „Природа и Охота“ изд. ВУСОП. 1926. Харьков.
22. Осборн, Г. Ф. Человек древнего каменного века. Изд. „Путь к Знанию“ 1924. Ленинград.
- 22а. Огнев, С. И. Млекопитающие Северо-Восточной Сибири. Владивосток. 1926.
23. Огнев, С. И. Байбак. Большая Советск. Энциклопедия.
24. Огнев, С. И. и Воробьев, К. А. Фауна позвоночных Воронежской губ. 1924. Москва.
25. Підоплічка, І. Г. До вивчення копальних гризунів України. Український Мисливець та Рибалка. № 1. 1929.
26. Плагинский, В. Фауна Западной части Центр. Чернов. Области. Курск, 1929.
27. Рудинський, М. Досліди в Журавці. Антропология. Річник Каб. Антропол. ім. Ф. Вовка. 1928.

28. Рудинський, М. та Вороний, А. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Антропологія. Річник Кабін. Антропол. ім. Ф. Вовка. 1927.
29. *Rudgway R. Color standards and color nomenclature.* 1912. Washington.
30. Свириденко, П. А. Распространение сусликов в Северо-Кавказском Крае. Известия С. К. Кр. Станции Защ. Раст. № 3. 1927, Ростов на Дону.
31. Спрыгин, И. И. проф. Исчезновение двух степных грызунов сурка и слопца в Пензенской губ. Москва. 1925.
32. Тутковський, П. акад. Природня районізація України. 19 2. Київ.
33. Тутковський, П. акад. Передісторична природа Києва. Київ та його околиці в історії й пам'ятках. Записки Істор. Секції У.А.Н. Т. XXII, 1926.
34. Формозов, А. Н. Основные черты фауны позвоночных Нижегородской губ. Матер. к изучен. флоры и фауны Цент. Пром. Обл. Москва. 1927.
35. Формозов, А. Н. Млекопитающие Сев. Монголии по сборам экспед. 1926 г. Изд. Акад. Наук СССР. 1929 Ленинград.
36. Черняев, Н. Описание сусликов обитающих в Южной России. 1856. С.-П.
37. Шарф, Р. Ф. Европейские животные, их геолог история и географ. распространение. Перев. с англ. С. А. Бутурлина. Изд. Природа 1918. Москва.
38. Рычков, П. И. Топография Оренбургской губ. (1762 года) Изд. Рус. Географ. О-ва. 1887.
39. Волѣ-Осмоловскій, G. Le Paleolithique de Crimée. Бюллетень Комиссии по изуч. четверт. периода № 1. 1929. Изд. Акад. Наук. СССР.

ПОЯСНЕННЯ ДО ТАБЛИЦЬ.

Таблиця I. Taf. I.

- 1—2. *Spalax microphthalmus*; 1 — cranium, 2 — mandibula.
3. *Marmota bobak*; mandibula.
- 4—6. *Citellus rufescens* 4 — ossa frontalia processus supraorbitalis. 5 — os nasale, os intermaxillare, incisivus. 6 — molares, maxilla.
7. *Cricetus cricetus*; mo'ares, maxilla.
- 8—10. *Citellus sp.* 8 — cranium; 10 — maxilla, molares; 9 — mandibula.
- 11—12. *Microtus arvalis*; 11 — cranium (fragm.); 12 — mandibula.
13. *Vormela peregrusna*; cranium.

Таблиця II. Taf. II.

- 14—23. *Marmota bobak*; 14 — pelvis; 15 — femur; 16 — tibia; 17 — femur; 18 — vertebre 19 — epyphysis distalis os tibiae, 20 — phalanx; 21 — phalanx tertia; 22 — epyphysis distalis os humeri; 23 — humerus.
- 24—25. *Citellus rufescens*; 24 — femur; 25 — humerus.
- 26, 29 *Citellus sp.*; 26 — tibia; 29 — femur.
- 27—28. *Spalax microphthalmus* 27 — femur; 28 — humerus.
30. *Cricetus cricetus*; tibia.
- №№: 17 перепилена кістка! 16, 19, 20, 21, 22 перепалені кістки.

Пояснення до карти.

1. Кружечки поставлені одиноко фіксують той адміністративний район в якому знайдені копальні останки бабака.
2. Кружечки поставлені по п'ять разом вказують знайдення копальних бабаків чи бабаковин, взагалі, в межах колишніх повітів чи частин губернь без точної фіксації пункту.
3. Трикутники вказують на місця знахідок оренбурзького ховраха.
4. Хрестик показує журавську знахідку перев'язки.
5. Квадратики вказують райони де ще живуть бабаки або принаймні жили ще в останні 5 років.

RODENTIA ET CARNIVORA QUI PROVIENNENT DE FOUILLES AU VIL- LAGE DE ŽURAVKA DU DÉPARTEMENT DE PRYLUKA.

Par Ivan Pidoplička

Kyiv.

Les os de mammifères de petite taille provenant de fouilles de Žuravka de la région de Varva du département de Pryluka ont été soigneusement récoltés grâce aux efforts de M. Rudynskij et A. Voronyj. On peut donc affirmer, que tout le matériel ostéologique, qui a été rencontré pendant les fouilles de la couche archéologique a été récolté d'une façon complète.

Pendant toute la période des fouilles 1927—1929, qui ont embrassées la surface de 170 m. c., on a soumis à l'investigation 85 m. c. de la couche avec les restes paléolithiques. Cette couche est constituée par une formation argilosableuse du type du loess avec de fines interstratifications de sable. Cette formation repose immédiatement sur des argiles de teinte verdâtre également interstratifiées avec des minces couches de sable.

La couche archéologique est recouverte par du loess et par une couche de terre végétale atteignant la puissance de 3,15 m.

On a découvert, qu'à la distance de 100 m. du lieu de fouilles le loess repose immédiatement sur le sable, l'argile sableuse de la couche archéologique manque complètement. Ainsi donc la couche archéologique est étroitement liée avec la structure de la seconde terrasse de la rivière Udaj, où étaient effectuées des fouilles. Au dessus de la seconde terrasse s'élève le plateau formé par du loess, dont les données stratigraphiques manquent pour le moment. La couche archéologique sur l'étendu de 85 m. c. a fourni les restes de 34 mammifères¹⁾:

Marmota babak Müll.	12	exemplaires
Citellus rufescens Keys. et Blas.	1	„
Citellus sp.	5	„
Cricetus cricetus L.	2	„
Microtus arvalis Pall.	1	„
Spalax micropthalmus Güld.	12	„
Vormela peregusna Güld.	1	„

Aux animaux contemporains de l'homme préhistorique de Žuravka il faut rapporter assurément *Marmota babak*, puisque on a trouvé la plupart de ses grands et petits os à demi calcinés dans les foyers de l'homme de Žuravka (voir les photos №№ 16, 19, 20, 21, 22).

En outre on a été trouvé le fémur de *Marmota babak* tranché d'une façon caractéristique par l'outil en silex de l'homme de Žuravka. Les os de cet animal présentent une coloration particulière d'un gris-terreux, qui se rapproche de „Drab“, „Light Drab“, „Mouse gray“ (Rydgway). Comme un autre animal contemporain de l'homme de Žuravka il faut considérer *Citellus rufescens*, quoique ses os ont été trouvés seulement dans les trous de rongeurs. A l'époque actuelle *Citellus rufescens* n'habite nul part en Ukraine.

¹⁾ Le calcul du nombre d'exemplaires de mammifères est effectué généralement sur des restes d'os du crâne.

On peut encore noter comme des animaux contemporains de la vie humaine à Žuravka — *Citellus* sp. qu'on peut déterminer comme *Citellus suslicus* Guld et *Citellus pygmaeus* Pall. Quelques autres mammifères comme:

Spalax microphtalmus.

Cricetus cricetus

Microtus arvalis.

Vormela peregusna et certains *Citellus* sp. appartiennent à la faune actuelle et probablement ils ont pénétré par les trous de rongeurs dans la couche archéologique. Ainsi donc la faune du village de Žuravka depuis l'époque de l'homme paléolithique jusqu'à nos jours porte le caractère bien accusé d'une faune de steppe. Aucun élément de la faune septentrionale, ou de la faune de forêts n'a point été constaté.

Il est intéressant de noter la trouvaille dans la couche archéologique des petits fragments du charbon de sapin. Cette trouvaille confirme l'existence des conifères dans la vallée de la rivière d'Udaj à l'époque de l'homme de Žuravka. Ce fait ne se trouve point en contradiction avec le caractère de steppe de la faune. A l'époque actuelle sur la territoire du gouvernement de Kazan et d'Orenbourg les pins et les sapins se rapprochent bien près de la steppe, qui est habitée par les *Citellus rufescens*. Il est possible, qu'une situation analogue eu lieu à l'époque paléolithique dans le département de Pryluka.

M. Rudynskyj a déterminé d'une façon plausible l'âge de la station de Žuravka, en l'attribuant à l'époque d'Aurignacien supérieur. Les résultats d'investigation de la faune ne sont point en contradiction avec cette détermination, mais il est possible, que l'époque de l'existence de l'homme de Žuravka et de la faune, qui lui est contemporaine, peut être rapportée à une époque plus avancée.

ЛЕВ КІСТЯКОВСЬКИЙ.
(Київ).

З ПРИВОДУ ПРОТОІСТОРИЧНОГО ШАРУ В ЖУРАВЦІ.

Експедиція Упрнауки в справі дослідження Журавської палеолітичної стації р. 1929, до складу якої мав честь входити автор цієї короткої інформації, була надто обмежена і в засобах і в часі, щоб, розсунувши межі свого безпосереднього завдання, мати можливість виявити та зареєструвати всі пам'ятки матеріальної культури, що є в околицях палеолітичної стації й м. Журавки взагалі.

Але самий процес виявлення палеолітичних решток, що були поховані під грубим шаром рослинного ґрунту та лесу 3,80 м.—3,90 м. подавав матеріали з інших діб, що відклалися над палеолітичними залишками в часах пізніших.

Основні розкопи ¹⁾ понад краєм 2-ої тераси в ур. Низ на Заріччі обхопили просторонь понад 120 кв. метрів. В горішньому, гумусовому шарі, щороку порушуваному оранкою й копанням землі на городи — на ріжній глибині трапилося до 30 фрагментів посуду.

Хоча, здебільшого, фрагменти були без орнаменту, одначе склад глиняного тіста (глина з домішкою битого каміння), недосконалий випал та карбований „гребінчастий“ орнамент (на деяких фрагментах) дозволили мені вилучити щось із 20 фрагментів, які без сумніву належать до бронзової доби. Решта фрагментів, до яких треба додати й розбиту кахлю, належить до наших часів.

Крім основних розкопів, з метою виявити межі поширення палеолітичної стації, в напрямках східньому та південному від головної площі розкопів, закладено низку шурфів на 9,0 м. у квадраті, що їх малося заглиблювати до 4,50 м.

У шурфі № 1 східньої лінії, що його закладено на віддаленні 15,0 м від головної площі розкопів, в шарі черноземлі виявлено поховання.

В околиці шурфу ґрунт дуже порушено: на віддаленні 0,75 м. в напрямі на схід росте груша, а в північному напрямку на віддалі 0,50—0,60 м. рокив 4—5 тому зроблено сховище для картоплі.

Отже гумусовий шар з одного боку насичено корінцями, що сприяло інтенсивному та одноманітному пофарбуванню гумусу, а з другого, дуже перемішаний копанням. Отож, з'ясувати контури ями не пощастило.

---

¹⁾ У статтю керівника Експедиції М. Я. Рудинського „Журавка“ „Антропологія“ III за р. 1929 Київ.

Поховання виявлено випадково, коли на глибині 0,80 м. робітники натрапили на череп, що лежав у якійсь дивній позиції.

Довелося припинити шурфування, щоб виявити й оперувати кістяка.

Кістяк лежав у неприродній позиції (фотографія № 1), орієнтований на захід. Віддалення крайньої точки черепа від фаланг ніг: 1.75 м.

Глибина, на якій виявлено цілий кістяк, хитається між 0,80—1,00 м.

. З'ясувати „обряд поховання“ дуже важко, бо коли ще кістки ніг перебувають в більш-менш нормальній, випростаній позиції, то цього не можна сказати про кістки тулуба та горішніх кінцівок.

Придивляючись до долішніх кінцівок, бачимо зміщення мискових кісток, переміщення з різним ухилом на північ від осі крижової кістки, більшості ребер, під якими лежали ліва променева та лопатки, решта ребер всуміж з кістками правої руки лежали майже на осі кістяка, більшість хребців знайдено на глибині 0.90—1.30—в різних місцях; шийні хребці лежали осторонь; череп лежав на боці; біля черепа—ключиця; долішня щелепа відпала.

Перше вражіння—нібито маємо справу з покійником, якого поховано в напів-зібганому стані, але це важко припустити.

Зрушення окремих кісток і взагалі неприродню позицію кістяка треба пояснити згаданими вище причинами.

Жодних речей обіхідку, що певною мірою допомагають датувати поховання не трапилося.

Хоча в цьому шурфі на глибині 1,0—1.25 метр. траплялися фрагменти орнаментованого посуду (бронзової доби?) їх важко сполучати з похованням.

Але однак ж я не відмовляюся від визнання за цим похованням правдивої давнини.

На підставі свідчень старих жителів Заріччя, що осілися в цій околиці 50 років тому, на місці нашого шурфу була „могила“ (tumulus).

Отже, цілком правдоподібно, що в наслідок господарювання двох поколінь, та ще треба додати і кількох родин, могильний насип розтягнуто¹⁾.

Виявлене в шурфі поховання дуже зацікавило місцеве вчительство і селян, що відвідували розкопи. Це дало мені змогу в розмовах одержати відомості про деякі випадкові знахідки.

Оскільки ці відомості зможуть прислужитися майбутньому дослідникові протоісторичних та історичних пам'яток культури Журавських околиць, я вважаю за доцільне подати їх тут.

1) Підчас копання ями на картоплю на городі селянина Івашини, у 115—120 метрах від розкопів Експедиції, натрапили були на „кістяк дівчини з намістом“ (?).

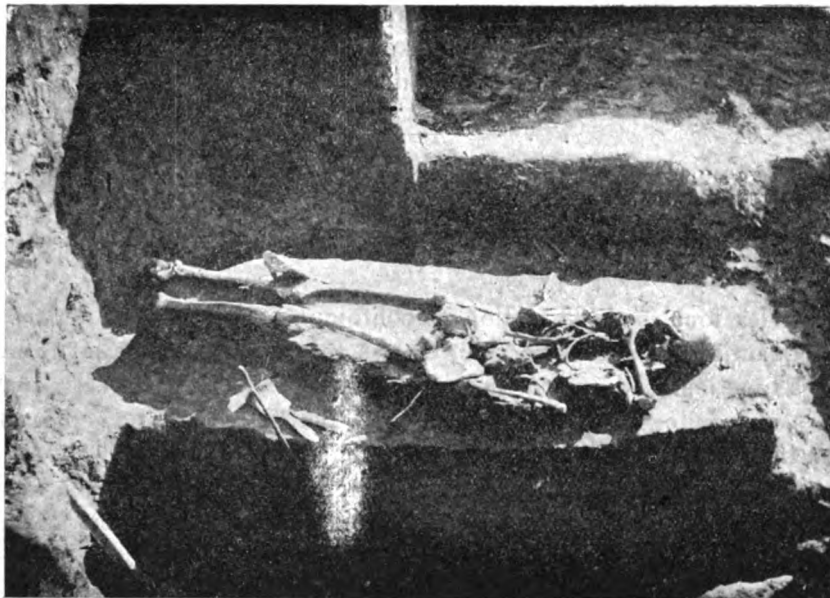
2) В кутку „Кулажин“, по той бік річечки Журавки, недалеко садиби Вороних, підчас земляних робіт, років 20 тому, розкопано горбок—„могилку“; трапилися перепалені кістки та биті горщики (!); горбки—„могилки“ заціліли на Кулажині в достатній кількості і чекають на археолога

¹⁾ Д. Я. Самоквасов був свідком зникнення сіверянських могильників під Черніговом та Седнівом—з 1870 рр. до 1907 р.

3) Навесні р. 1929, підчас робіт на Лохвицькому шляху робітники зруйнували якийсь людський кістяк.

4) Там таки зруйновано другий кістяк, біля якого знайдено металевий ланцюжок; на моє прохання, мені принесено уламок одного кільця з того ланцюжка, як виявилось з дуже патинізованого бронзу; це був такий жалюгідний фрагмент, що годі було думати про якенебудь датування.

5) Не зрідка по городах трапляються „скарби“ — горщики з грошима. Нам принесли коло сотні срібних копійок царя Петра Олексійовича 90 рр. XVII ст. (передано до Прилуцького Окр. Музею).

Прилуччина, це майже *terra incognita* для археологів¹⁾.

Зокрема містечко Журавка та її найближчі околиці не були за об'єкт археологічних дослідів; зновже у спеціальній літературі не траплялося відомостей ані про випадкові знахідки, що належать т. зв. „добі панування скитів“, „часам великої мандрівки народів“, „слов'янам“, ані про існування якогось поселення за князівських часів.

Тимчасом сусідні села Варва, Переволочне, відомі як місця знахідок бронзових речей; понад Удаєм є також низка поселень де зазначено городища²⁾

— (Дорогинка, Монастирище, Прилука, Варва, Пирятин і нижче за течією),— датувати їх без розкопів не можна.

Літописні відомості³⁾ кажуть, що деякі з поселень (Прилука, Пирятин) існували в добу феодалізму (т.-зв. князівські часи).

¹⁾ М. О. Макаренко „Археологічні досліді та розшуки на Прилуччині“ „Коротке звітлення ВУАКу за р. 1926“, К. 1928.

²⁾ В. Г. Ляскоронскій: „Исторія Переяславської Землі съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія“. К. 1903.

Отож, хоч археографічні джерела ¹⁾ кажуть за те, що містечко Журавка ²⁾ було засноване десь перед роком 1618, важко припустити, щоб в цій місцевості, де ми зустрічаємо (на мапі доданий до цит. праці В. Ляскоронського) досить густу мережу поселень князівських часів, не було використано для поселення такого зручного пункту як високий „Журавський“ берег в давніші, попередні часи.

На правдоподібність того, що крім „палеолітичної стації“, „сотенного містечка“ (XVII—XVIII) і сучасного „колективізованого села“, в Журавці жили люди і за інших часів, натякають ті відомості, що їх подано вище.

„Перередісторики“ вже три роки досліджують палеолітичну Журавку. На чергу стає потреба переведення детальних розшуків і розкопів „протоісторичної“ Журавки. Це розв'яже цікаву проблему безперервного мешкання людини в Журавці від „палеоліту“ до наших днів.

Київ 8 березня 1930.

SUR LA QUESTION DE LA COUCHE PROTOHISTORIQUE DE ŽURAVKA.

Par Lev Kistjakovs'kyj.
Kyjiv.

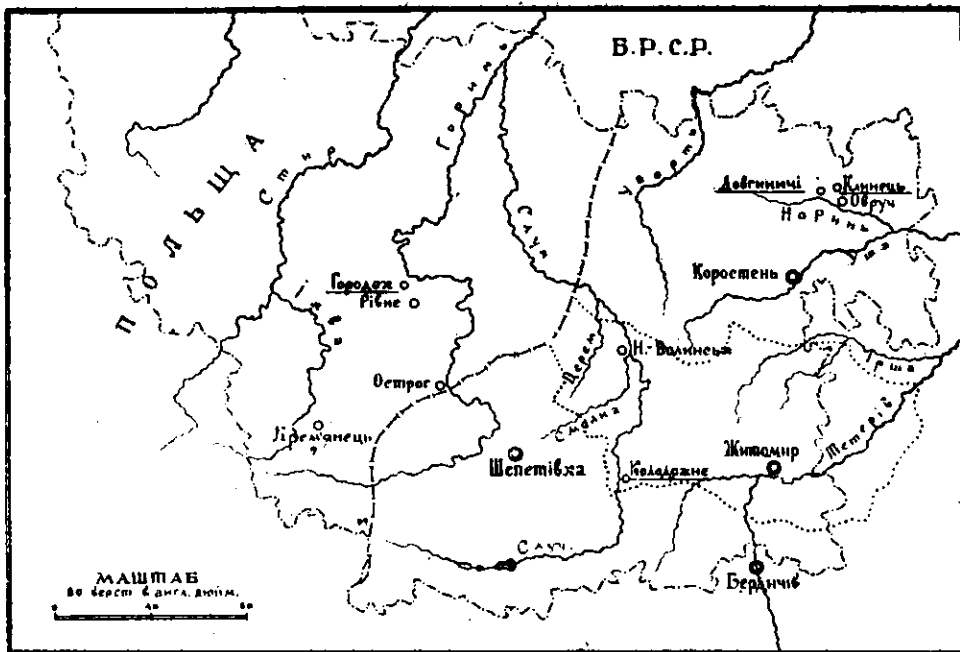
Pendant les fouilles de la station paléolithique à b. Žuravka, départ. de Pryluka, une quantité assez considérable de fragments céramiques fut trouvée dans les couches supérieures du sol à une profondeur de 0,40—1,50 m. La composition de l'argile, une cuite insuffisante et le type de l'ornementation permettent de rapporter la plupart de ces fragments à l'époque du bronze.

Dans un des creux de la fouille (N—3), terminé à une distance de 15,0 m. de l'angle SE de la place de la station paléolithique, explorée en 1929, on découvrit à l'endroit d'un tumulus disparu, sous les travaux agricoles, une sépulture apparemment violée (fig. 1). Aucun objet d'usage n'y fut trouvé auprès du squelette et bien que des fragments céramiques de l'époque du bronze furent découverts dans les limites du creux (3.0 × 3.0 m), mais il été impossible d'établir leur connexion avec la sépulture. La pose du squelette étendu sur le dos, orientation de l'ouest à l'est) parle en faveur d'une époque récente.

Le territoire contigu à la station paléolithique a conservé jusqu'à ce dernier temps les traces d'habitants postérieurs de Žuravka. Les témoignages des aborigènes concernant les trouvailles dans le plus rapproché de l'endroit exploré (p. ex. le témoignage à proros d'une sépulture découverte par hasard, dans laquelle il y avait une jeune fille avec un collier) et la situation topographique de Žuravka, étant donné la quantité de monuments archéologique dont celle-ci est entourée (par ex. un grand cimetière avec sépultures à incinération dans les limites du bourg) permettent à l'auteur de démontrer que les explorations ultérieures à Žuravka peuvent fournir à la science de nouveaux faits protohistoriques du département de Pryluka très peu exploré au point de vue archéologique.

¹⁾ А. Лазаревский: „Описание Старой Малороссии“ — „Полкъ Прилуцкій“. К. 1902.

²⁾ на мапі Beauplan'a — „Ukrainae Pars quae Kiovia Palatinatus Vulgo distur"... (перевиданий також від В. Г. Ляскоронського у р. 1901) — означені окремо „Журавка“ та „Кулажин“.

Мапа Волині. Пункти виявлення палеолітичних решток (підкреслено).

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ
Житомир.

ДОВГИНЕЦЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТАЦІЯ.

Попереднє повідомлення.

Уперше розшуки в ярах Довгинецьких ¹⁾ автор перевів восени року 1921; невеличка збірка решток палеофавни з обсипищ яру в ур. Старі Могилки вступила до Овруцького повітового Музею. Тоді ж про знахідки було оповіщено Волинський н.-д. Музей, алеж через бюджетові ускладнення Довгинич ніхто не одвідав. Пізніш екскурсії повторено в роках 1924, 1928. Розшуки цього року ствердили попередні спостереження й дали кілька окремих знаходок кремінного інвентаря *in situ*, разом із кістками копалинних тварин.

Зважаючи на характер розмивання ярів і стай відслонених у кручах культурних наверстувань, треба було для діагностування пам'ятки зробити розвідчі розкопи, що їх і переведено з 28. IX по 3. X—29 року при асистенті-лаборанті Археологічного відділу Волинського Музею О. П. Червінському.

Головна магістраля ярів тягнеться в північній околиці села понад смужками перекраєних полів і городів, розгалужуючись у верхів'ях системи та в могутніх наверстуваннях алювіяльної тераси, що ховає під собою рельєф давніших відкладань по схилах вододільного плято, до яких вона притулилася. Вододілом цим одмежовується простір, безпосередньо зв'язаний з системою Клинецьких ярів; схили його так само перерізують глибокі бокові паростки ярів.

Яр в ур. Старі Могилки за останнє десятиліття значно виріс у чільній частині. Протяг його з півдня на північ доходить до 150 м., шир. 15—17 м.,

¹⁾ с. Довгиничі, Коростен. окр., на лівобережжі Нориня.

високість лівої стіни у місці відслонення культурних залишків становить—20 м. Початок розкопів дає численний та надзвичайно коштовний матеріал. Укладено рештки у верстуватій лесуватій породі, намиваній делювіальними процесами на схилі моренового підвищення та вкритий угорі пеленою субаерального лесу та суглинком. На схід од ур. Старі Могилки, у відслоненнях суміжних ярів, могутня верства морени L_3 здіймається до вис. 15 й більше метрів над рівнем залишків у Старих Могилках, і місцями, в напрямі вододільного плято, що оточує з півночі систему Довгиницьких ярів, виходить на поверхню сучасного ґрунту.

Площа розкопу А, закладеного в цьому році, має 8×3 м. Довшу сторону прямокутника орієнтовано з півдня на північ, по краю кручі; нумерація смуг іде послідовно—з заходу на схід. Позначення метрів по окремих смугах встановлено з таким розрахунком, що майбутніми дослідями площу розкопу, за цією обліковою системою, можна було продовжити в основних напрямках простягання культурної верстви—на схід і північ, охоплюючи поволі відслонення кручі, що їм загрожує зсування, або цілковита руйнація. Залишки окремих поземів препаровано по всій площі розкопу, з послідовним замальовуванням і фіксацією вимірювань через 0,5 м.: у пляні й двох основних перекроях.

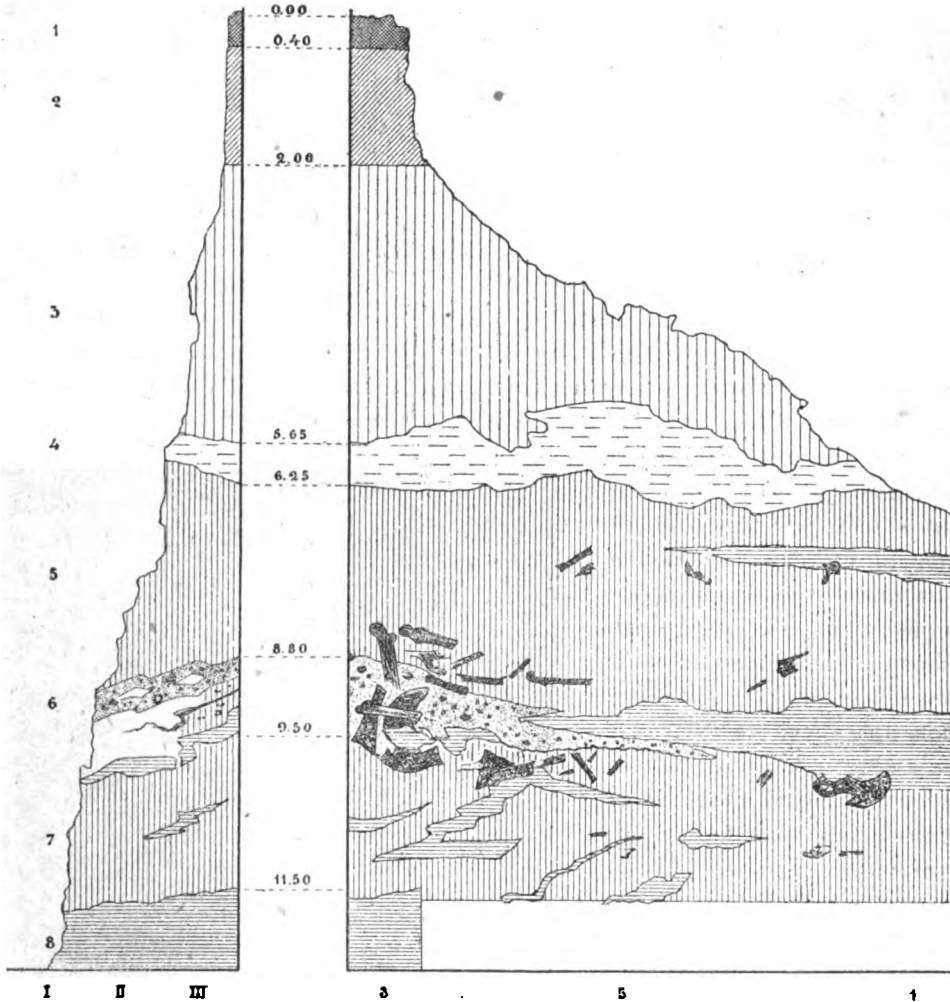
На перекрої смуги III (N—S) від 6,25 до 11,5 м. залягає верстуватий лес сірожовтавого відтінку. На рівні 8,80—9,50 м. цей шар переділює верства лесуватого піскуватого суглинку червоної барви, що в ньому частіше трапляється дрібний наметневий матеріал: невеличкі конкреції кременю, заокруглені й вигладжені уламки кристалічних порід (фіг. 1, верства 6). Праворуч, на простороні метрів 1—5 см. III, ці самі рівні займає сильно глеуватий сизуватий суглинок, місцями забарвлений у коричняво-бурий колір. У верстві лесу чітко позначаються чотири основні поземи, що характеризуються залізувато-вохряними просмушками, завгрубшки од 2 до 20—25 см. Поверхня поземів—нерівна, часто з западинами різних розмірів. До глибини 8,0 м. просмужки спадають по схилу підвищення на південний-схід; на рівні 9,5 м. і глибше вони знижуються на південний-захід, що ставиться у залежність од характеру схилів підвищення, які різко змінiali свій рельєф унаслідок тривалих делювіальних процесів. У просмушках помічено велику кількість палеофітологічних і палеонтологічних залишків; поряд з рослинними рештками й багатою солодководною фауною в них укладені могутніми угрупованнями кістки спожитих тварин та кремінний інвентар. Поземи культурних залишків чергуються між собою б. м. рівномірними переміжками намиваного лесу без жадних ознак культурних. Зрідка у верстуватому лесі (№№ 5, 7) повкрплювані дрібні наметні, невеличкі вапнякові кульки. Іноді на перекроях розкопу виступають проверстки сизуватого суглинку та одмуленого середньозернястого піску, завгрубшки 1—5 см. Виразнішою стає ця картина в спідніх поземах верстви 7.

Численний кістковий матеріал, що зберігся в цілому задовільно, характеризує фауну мішану, тундрово-степову, з окремих представників якої в Довгиничах виявлено на сьогодні такі види: *El. primigenius*, *Rhinos. tichorhinus*, *Rang. tarandus*, *Canis lupus*, *Eq. caballus*, *Sus scrofa*.

Позем 1 займає рівні 7—7,5 м. у верстві № 5. В ньому зрідка трапляються окремі фрагменти й дрібні кістки та поодинчі знахідки кремінного інвентаря.

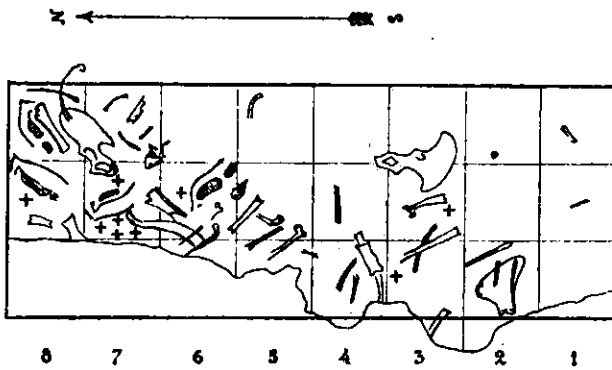
Кістковий матеріал № 2 позему, укладений на рівні 8—8,80 м. тієї самої верстви, простягається по діагоналі на південний захід. Найбільше його скупчено в північній ділянці розкопу (метри 6—8). Головна ж маса залишків стації валягає на рівні 9,65—10,5 м., у горішніх просмужках верстви № 7.

Фіг. 1. Перекрiй розкопу А: а) О — Е., б) N — S по слуві III. I. Гумусовий позем. 2. Суглінок. 2. Суглінок. 3. Лес сіржовтавий, колеться слупами. 4. Сіра лісувата порода з ледве помітною верстуватістю. 5) Сірожовтавий верстуватий лес з просмужками залізувато-вахряної барви, на рівні яких викладені органічні й культурні залишки. 6. Лесуватий піскуватий суглінок червоної барви; зрідка наметневий матеріал. 7. Верства, аналогічна до № 5. В ній соткуваті проверстки сизуватої глеястої породи, що не має в собі жадних залишків фавни. 8. Сизуватий глеястий суглінок з незначними проверстками лесу та відмуленого середньовернястого піску.

Характер розміщення кісток той самий, що і в поземі попередньому: окремі уламки кісток, ба навіть цілі частини з тих самих кінцівок мамутів, — розтягнуто в обох цих суміжних проверстках, що їх роз'єднує верства № 6 та сочкуватий проверсток сизуватого суглінку в см. III, м. 1—5. Рамена, стегна й інші кості кінцівок часто поставлені сторч, або витягнуті по схилу підви-

щення; важчий кістковий матеріал лежить нижче, легший, як от хребці, ребра,— вище. Окремі кості з тих самих кінцівок одтягнуто за 3—5 метрів одну від одної, що промовляє все таки за близькість до основного угруповання.

Фіг. 2. Плян розкопу А; позем 3. ++ — кремінні знахідки.

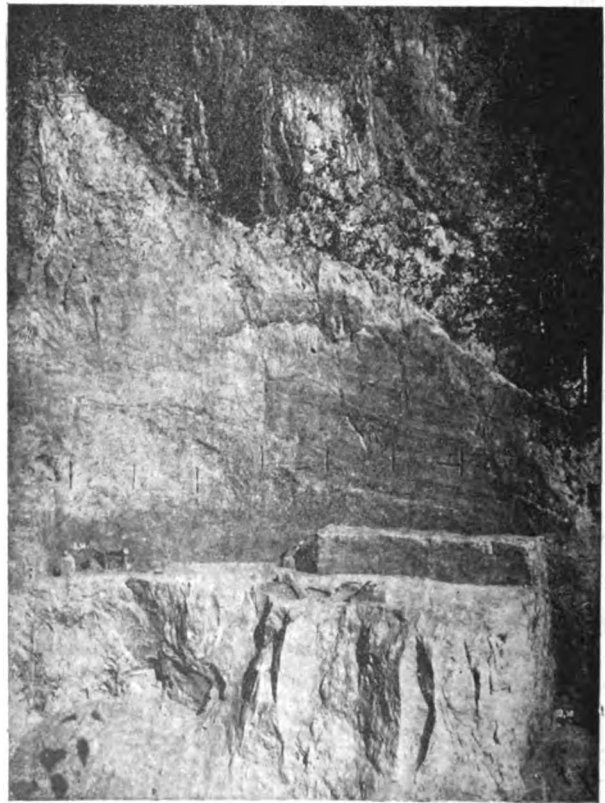
лозкуватих щелепів по схилу підвищення відбулося раніш, чому, безперечно, сприяла плинність намулір, якими поволі запливали рештки.

Походження верстви № 6 обумовлене розмиванням морени, в наслідок якого переміщувани по схилу залишки культурних комплексів почасті вкрито цією верствою, почасті перемішано в ній; значна частина їх відкладалася також над лесуватим суглинком, в поземі 2. Таким чином, палеонтологічний матеріал та кремінне знаряддя, що супроводить його, в розкопі 1929 р. знаходи мо в стані повторного відкладання, хоч основна маса залишається в близькому зв'язку з комплексом, частково охопленим у поземі 3.

На обрізі смуги 1, позем 4 виступає досить значним прошарком, що займає рівно 11—11,5 м. Площу розкопу р. 1929 цілком досліджено до глибини 10,5 м. Отже, всякі міркування про зв'язки позему 4 з скупченням кісток і кремінного інвентаря в 3 поземі тепер значною мірою передчасні.

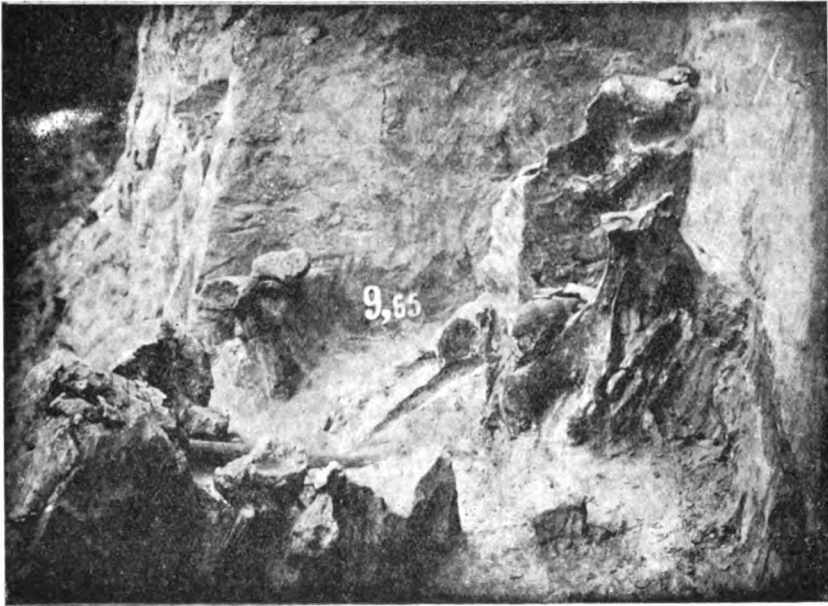
Знахідки кремінні загалом нечисленні й зосередженні переважно в метрах 6—7 позему 3. Кремін'я, уживаний у виробництві, походить з моренових

Не менш цікаві спостереження над характером розміщення щелепів мамутових. В спідніх провестках № 5, поміж кістками з кінцівок та разтросченими черепами — щелепів не знайдено зовсім. На рівні позему 3 щелепів було 6, нижче, в частково розкопаному поземі 4 — три; переміщення важких, по-

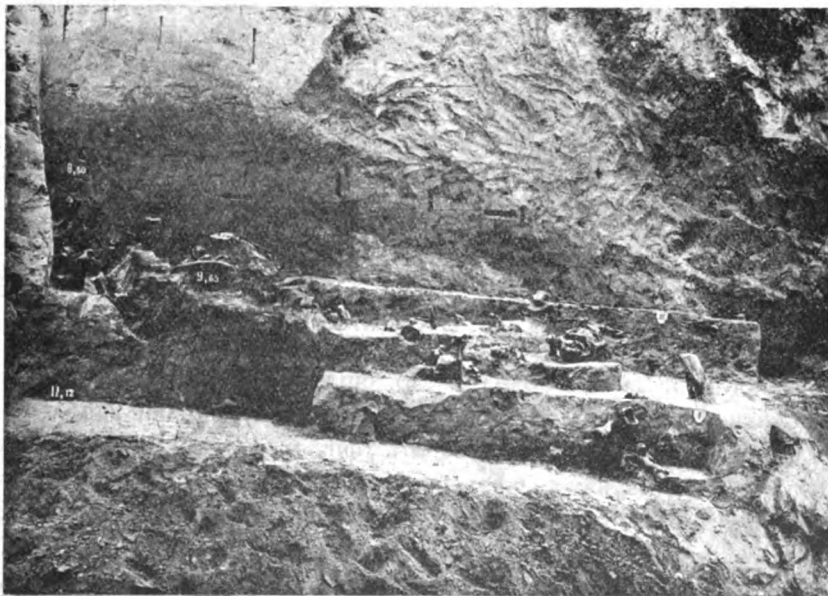
Фіг. 3. Розкоп на рівні позему 2, X — відслонення позему 3.

зложищ, які здибаються поблизу в ярах східньої околиці с. Клинця та у відслоненні лугової тераси біля с. Швабів. Це добірний ґатунок чорного, рідше

Фіг. 4. Позем 3.

темно-сірого пасмугуватого під корою кременю, легкого на обробку. Техніку сколювання характеризує невеличка серія відщепків, серед яких маємо: а) 7 від-

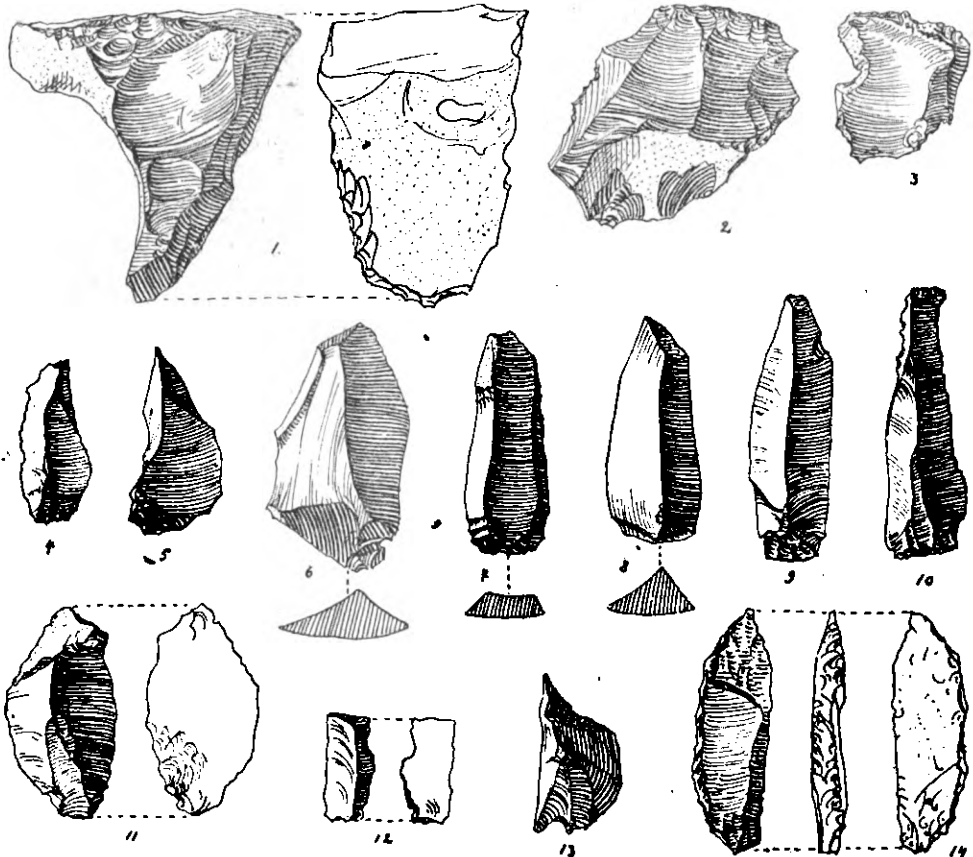

Фіг. 5. Детолі позему 3 в північній ділянці розкопу.

щепків подовгуватих, макс. розмірів 0.065×0.23 , при grub. 0.011 (фіг. 6,7—10); база широка, груба; площинка одбивання сягає більше, як за половину

ширини відщепка; б) коротких, широких відщепків, звужених до вершечка — 3; краї нерівні; розм. більшого $0.059 \times 0.31 \times 0.010$ (фіг. 6; 3,5,6). Відщепковий матеріал завжди зберігає на спинці невеличкі латочки незатесаної білястої, або зеленкуватої кори.

З виробів ретушованих та з закінченою обробкою можна відзначити такі: а) Відщепок з підправленим зі споду правим краєм. Ретуш широкий, плаский і займає лише спідній кінець відщепка. Впод. 0.060 (фіг. 6,11). б) Уламок підправленого таким самим способом вістря; ретуш, одмінно од № попе-

Фіг. 6. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

реднього — дрібний, злегка похилий до спіднього боку й виконаний надзвичайно делікатно. Вище, над ретушованою ділянкою краю, зроблено на боці спинки глибоку зарубку, діам. до 6 мм. (фіг. 6, 12). в) Вістря на кінці короткої скалки з дучкувато заретушованим краєм, що його можна вважати за модифікацію вістер типу *a cran*. Впод. 0.038, шир. 0.020 (фіг. 6,13). г) Чудовий примірник вістря типу *châtelperron*, зробленого з подовгуватої скалки димного гірського кришталю, ілюстровано на фіг. 6,14. Сколювано черновий матеріал та ретушовано знаряддя способом, що його уживалося для обробки кременю; на одному з боків є негатив подовгуватою відщепка, згрубілу спинку вістря затуплено короткими відколупинами. Ретуш перемінний — то з одного, то з другого боку. Впод. 0.059, шир. 0.018 при груб. макс. 0.007. Площинка одбивання 0.006×0.004 .

Нуклеюватий кавалок чорного плямуватого кременю з фіг. 6,1 перероблено на скребачку з рубчасто-окресленим робочим краєм. Одмінний варіант високих нуклеюватих скребачок становить примірник, показаний на фіг. 6,2: кінець знаряддя підправлено оббивкою, витончений край дрібно ретушовано одтискуванням.

З виробів кістяних можемо назвати лише протичку з уламка, впод. до 0.095, краї якої рівно обрізано й заглажено (№ 66).

Стратиграфічні й палеонтологічні дані, також типові ознаки індустрії, ще недосить виявленої з дослідів 1929 року, є характеристичні для культури ориньякської. Найближчим географічно й синхронічними з Довгиничами є Городецькі лесові зложища на Рівенщині, що утворилися за аналогічних умов Бюрмського інтерстадіялу¹⁾.

Досліди цього року, що їх маємо розгорнути в Довгиничах за участю Укр. Геол. Інституту, мусять здеталізувати низку питань, висунутих результатами розвідчих розкопів, які тут публікуються. Лише тоді можна буде повніше окреслити характер цілого становища й визначити його місце серед відомих зложищ ориньякської культури на терені Східньої Європи.

17—1, 30 Житомир.

LA STATION PALÉOLITHIQUE PRÈS DE DOVHENYČI.

Par Ivan Levyckyj. Žytomyr.

Les premières recherches dans les ravins de Dovhenyči ont été faites par l'auteur en automne 1921. Les excursions ont été répétées en 1924—1928. Les recherches de cette année ont fourni quelques trouvailles de silex, du lieu, dit Stari Mohylky,— in situ avec les ossements d'animaux fossiles. Les fouilles ont été pratiquées de 28/IX—9/X—29, le long du bord de l'abrupt = 8 × 3.

Les restes paléolithiques se trouvent sur la pente d'une colline morainique dans les couches de loess stratifié et sont recouvertes par une couche de loess soubaérien et par de l'argile sableuse. Les affleurements dans les ravins voisins montrent une couche morainique puissante, qui s'élève à la hauteur de 15 mètres et plus au dessus du niveau des restes paléolithiques dans les Stari Mohylky. La coupe de l'assise III (№ 5) montre que la couche de loess stratifié se trouve à l'hauteur de 6,25 aux 11,5 mètres. Cette couche à l'hauteur 8,80—9,50 m. est traversée par une zone de l'argile sableuse de la couleur rougeâtre du type de loess, dans laquelle on rencontre des petits galets morainiques (fig. 1, la couche 6).

Dans la couche de loess on distingue quatre horizons principaux, caractérisés par des minces couches ochreuses et ferrugineuses de 2 à 20—25 cm. d'épaisseur. Elles contiennent une certaine quantité des restes paléontologiques et paléophytologiques. Ici on remarque les restes d'une faune d'eau douce, des accumulations considérables des os d'animaux et l'outillage en silex.

¹⁾ L. Sawicki. Materiały do znajomości prehistorji Rosji. Przegl. Archeolog Tom III. 2 Poznań 1927. Стр. стр. 105, 106.

Les couches paléolithiques sont interstratifiées par les horizons de loess diluvial et de l'argile sableuse bléaûtre. Les niveaux inférieurs de loess stratifié contiennent des petits galets et des petites concrétions calcaires. Les horizons inférieures de la couche VII contiennent les interstratifications du sable de 1—5 c. d'épaisseur à grain moyen. Ce matériel d'ossements caractérise le type mixte de la faune, appartenant au type de toundra et de la steppe, dont les représentants à Dovhenyçi sont. *El. primigenius*. *Rhinoc. tichorhin.*, *Rang. tarandus*, *Canis lupus*. *Eq. cabbalus*, *sus serofa*.

La couche I occupe le niveau de 7—7—5 m. dans l'assise № 5 et contient peu des trouvailles. Le matériel d'ossements de la couche se trouve à la hauteur de 8—8,80 m. de cette même assise.

L'accumulation des restes paléolithiques gît à la hauteur de 9,65—8,80 m. de cette même assise dans les interstratifications supérieures de la couche № 7. Les fragments des os notamment des os des extrémités de mammoth sont dispersés dans ces deux zones, séparées par l'assise № 6. Les os les plus lourds sont contenus dans l'horizon 3, et les éléments plus légers comme les côtes, les vertèbres se trouvent plus haut. Le matériel paléontologique et l'outillage lithique, qui l'accompagne ont été trouvés dans les fouilles de 1929 dans les dépôts redéposés. Les fouilles de 1929 ont été menées seulement à la profondeur de 10,5 m. La coupe de la couche I représente l'horizon 4, qui atteint l'épaisseur considérable à la hauteur de 11—11,5 m. Les trouvailles d'objets en silex ne sont point nombreuses. Elles sont concentrées principalement dans les mètres 6—8 de la surface déblayée. Le silex est noir, plus rarement gris-foncé. La technique de la taille est caractérisée par une certaine série de lames (10 pièces), dont les échantillons des formes allongés atteignent $0,065 \times 0,023$, ayant l'épaisseur de 0,011. (fig. 6, 7—10); seulement trois exemplaires présentent les formes courtes (fig. 3, 5, 6).

Les objets retouchés et d'une préparation plus achevée sont représentés par: a) une lame au bord droit retouché de la face inférieure (fig. 6, 11) et le fragment d'une pointe, travaillée de la même façon; les retouches se distinguent de celles, qu'on voit sur la première (légère et fine, inclinée un peu vers la face inférieure). Face dorsale présente des coches profondes. b) La pointe, qui est la modification de la pointe à cran (fig. 6, 12). c) Un exemplaire superbe de la pointe du type châtelperon (fig. 6, 14). Pièces nucléiformes ont été transformées en instruments à gratter.

Un grattoir nucléiforme, qui offre un caractère particulier (fig. 6, 3). On peut citer seulement un objet en os, un perceur fabriqué d'un fragment. Les données stratigraphiques et paléontologiques, ainsi que les traits d'industrie lithique, sont caractéristiques de l'époque aurignacienne. Comme analogues au point de vue géographiques et synchroniques de Dovhenyçi on peut citer des dépôts de loess aux environs de Horadec au district de Rivne.

ЕТЮДИ З НАДПОРІЗЬКОГО НЕОЛІТУ.

I. Кам'яне прив'язуване знаряддя.

Серед неолітичних збірок по багатьох музеях можна побачити особливої форми кам'яне знаряддя, що має на поверхні вишліхувані жолобки для прив'язування до держална. Здебільша, воно має форму молота, молота-колуна і далеко рідше — сокири.

Трапляється таке знаряддя й булавовидної форми, особливо, здається, серед залишків трипільської культури. Деякі дослідники трипільської культури часто вважають його за „каміння до кидання“¹⁾, але, здається, це не вірно, бо на поверхні його знати сліди ударів ним, а це свідчить більше про те, що його використовували як знаряддя ударне. Досі лише це булавовидне знаряддя зв'язувалося із залишками трипільської культури, всі ж інші форми було знайдено випадково, а тому їх не можна було зв'язати з тим чи іншим етапом у розвитку неолітичних явищ.

Таке прив'язуване знаряддя відоме в старожитностях багатьох країн Європи, як північної (Скандинавія, Німеччина), так центральної (Угорщина) і південно-західньої (Італія, Іспанія, Португалія, Франція). Його відзначено на Кавказі, в Америці²⁾. В межах нашого союзу знахідки такого знаряддя занотовано по багатьох місцях³⁾. Значна кількість прив'язуваного знаряддя переховується по Музеях України, походить воно головним чином, з південної її частини⁴⁾.

Вже один факт такого поширення знарядь цього типу повинен би був звернути увагу наших передісториків і зацікавити їх вивченням цього явища. Тимчасом ми маємо досі лише коротку вказівку В. О. Городцова на те, що

¹⁾ Трипільська культура на Україні. Вип. I. 1926 р. С.С. Гамченко. Спостереження над давніми дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр., стор. 37.

²⁾ O. Montelius. *Minnen fran vår Torntid*. Stockholm, 1917. Табл. 19, №№ 244—255, стор. 13 (література). Déchelette Manuel, I, pp. 528—531 (література).

³⁾ А. Уваровъ. Каменный вѣкъ, вып. II, №№ 609; 808; 2053; 3254; 3268. Савенковъ, Н. Матеріали по археології восточныхъ губерній Россіи. Вып. II. М. 1896, стр. 230. Спицынъ, А. Вещественные памятники древнѣйшихъ обитателей Вятскаго Края. 1899, стр. 4. Древности Приднѣпровья I, табл. II, 4. Сибилев, Н. Древности Изюмщины. 1926, табл. XXV, рис. 5-а, 5-в, 6.

⁴⁾ Херсонський Музей — 12 примірянків; Нікопільський — 3; Дніпропетрівський — 4; Харківський Археологічний — 2; Лубенський — 1 (див. Плєскач, І. Шліховані сокири-молоти Лубенського Музею. Антропологія за рік 1928, стор. 357—360, рис. 1).

знаряддя цього типу є пізня форма, яка з'являється не раніше як за доби свердлених знарядь¹⁾.

Розкопи неолітичних стацій Надпоріжжя дають можливість навести деяке світло на це явище²⁾.

Експедиції пощастило дослідити вже не мало пізніх неолітичних стацій так по берегах, як і по островах порожистої частини Дніпра. Всі ці стації належать до доби шліфувальної техніки, при чому частина з них, як от стації на Собачках, на островах — Вовчку, Похилому, Виноградному (околиці порога Вільного) й на скелі Середній Стовп (околиці с. Кічкасу, шар 11) характеризуються ще не просвердленим кам'яним знаряддям-кам'яним шліхованим клином (з додатком і кістяних клинів), тимчасом як стації на Дурній скелі (околиці с. Кічкасу) й на острові Перуні (навколо Таволжаного острова) характеризуються вже посвердленим знаряддям у вигляді молотів-колунів та сокир-молотів і повною відсутністю кам'яних клинів. Дрібний інвентар цих стацій, а надто кераміка та її орнаментация так само стверджують пізніший час їх існування, порівнюючи з першою групою стацій.

Обом групам цих стацій властива присутність обкатаної гальки округлої або округло-подовгуватої форми. Більшість по стаціях гальки має безсумнівні сліди вживання її людиною, як ударні знаряддя, про що свідчать побиті й зацерблені поверхні. Трапляються гальки і з сколотими частинами поверхні, а деяку знайдено навіть і в стані фрагментарному.

Це говорить за те, що довгий час гальки уживано в роботі в повсякденному житті (щоб розбивати кістки тварин для здобуття мозку з них, тощо). Але серед залишків стацій першої групи знайдено й таку гальку, що на протилежних ребрах мала вже короткі й до того досить широкі вишліховані жолобки для прив'язування її до держална (фиг. 1, рис. 1). Можна помітити також, що в більшості добираю таку гальку, що мала одну поверхню (спідню) плескату; іноді знати, що цю поверхню вирівнювали й навмисне пришліховували. Треба думати, що ця плеската поверхня мала своє призначення — в неї упирали досить грубе держално, до якого потім і прив'язували вже гальку (див. спробу відтворення фиг. 1, рис. 2). А що це так, очевидно й було, здається, свідчить і молот-колун Херсонського Музею № 42 (і зразок Харківського Музею), в якому в спідній поверхні вишліховано вже поглиблення овальної форми, безумовно з тією самою метою. В цьому поглибленні можна вбачати лише розвиненішу форму засобу прив'язувати, так би мовити, практичнішу форму. (Фиг. 1, рис. 3).

Отже, першу форму й слід розглядати, як найпримітивнішу з погляду способу прив'язувати знаряддя до держална.

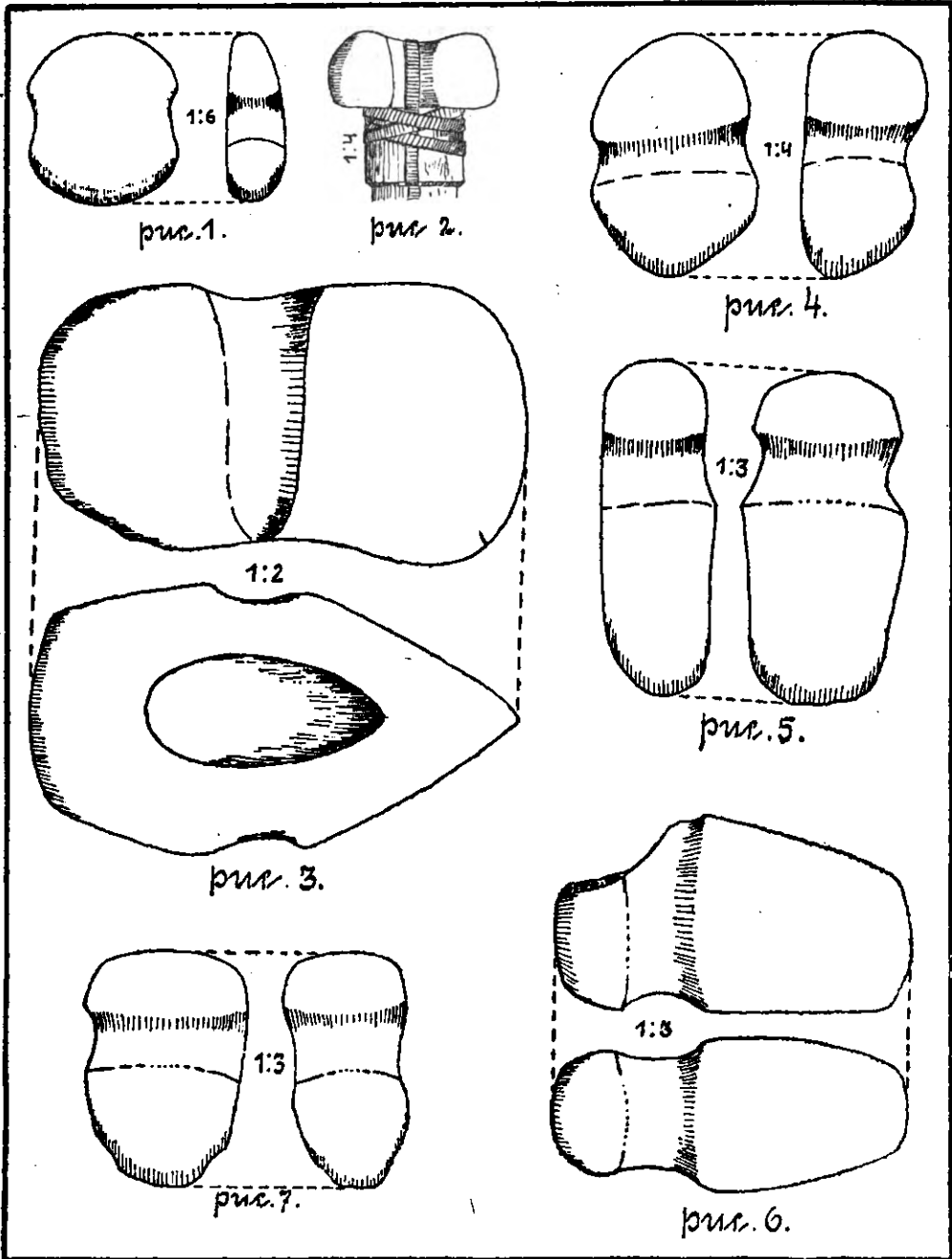
¹⁾ В. Городцовъ. Первобытная археология. 1908, стр. 412. Так само Археология, т. I. 1923, стр. 360.

В системі старожитностей надбалтицьких країн це знаряддя займає місце перед свердловним справляям (O. Montelius, op. cit. R. Beltz. Die Vorgeschichtlichen Altertümer des Grosgerzogtums Mecklenburg-Schwerin. Schwerin i M. 1919. Textband S. 41 „Aextemit Schafvorrichtung“. Tafelband, T. 7, Nr. Nr. 39, 40). Dechelette, вміщає його після свердленого знаряддя й зв'язує великі „Maillets a rainures“ з мідяними копельнями (l. c., p. 528).

²⁾ Археологічна експедиція Упрнауки 1927—1929 рр.

Серед залишків першої групи Надпорізьких стацій знайдено було також і гальку, що мала жолобок не на самих тільки ребрах, а й через усю горішню

Фиг. 1.

поверхню ¹⁾). (Фиг. 1, рис. 4), знов же й таку, що мала один край до деякої міри клинуватий, себто нагадувала в примітиві вже молот-колуна.

¹⁾ Відомі також і в музейних збірок. Херсон. муз. № 54 і 55.

Як я вже й зазначав, таку прив'язну гальку було знайдено лише по тих стаціях, що характеризуються кам'яним клином і зовсім її не було знайдено на тих стаціях, що характеризуються просвердленими молотами-колунами та сокирами-молотами з твердих горотворів. Таким чином, оскільки можна гадати на підставі дотеперішніх дослідів і спостережень, ця форма знаряддя, в умовах життя неолітичної людини в Надпоріжжі, ніби супроводить клин і зникає разом з ним. Можливо, що ці дві форми в роботі були зв'язані, і на це ніби то є деякі вказівки, але розглядати це питання не входить у завдання нашого огляду.

Якщо придивитись далі до тих зразків, що ми їх маємо по музеях, то можна помітити, здається, і поступовий розвиток форм цих прив'язаних знарядь і до того ж водночас ніби в двох напрямках: в напрямі розвитку молота-колуна і булавовидного молота.

Молот набирає практичнішої форми через заокруглення обушкової частини (фіг. 1, рис. 7), продовженням попередньої частини (фіг. 1, рис. 5) і перетворенням її на форму клина, спершу досить тупого (фіг. 1, рис. 6), а далі й досить уже гострого (фіг. 2, рис. 8). Кінець-кінцем, він набирає цілком сталої і, в повній мірі, практичної форми молота-колуна (фіг. 1, рис. 3). З другого боку, округла галька набирає що-раз більше кулястої форми й, нарешті, перетворюється на булавовидний молот, що має екваторіяльний жолобок, який переривається лише в тому місці, де шліхуванням було утворено навмисно рівну площинку, щоб оперти держално (фіг. 2, рис. 11).

Але водночас людина пристосувала для прив'язування до держална й клин і тим перетворила його на сокиру. Примітивніші форми такого способу прив'язувати сокири ми мавмо в зразках Нікопільського й Харківського Музеїв і прекрасні вже форми таких сокирок бачимо в зразках Нікопільського другого (фіг. 2, рис. 9) та Херсонського (фіг. 2, рис. 10) музеїв.

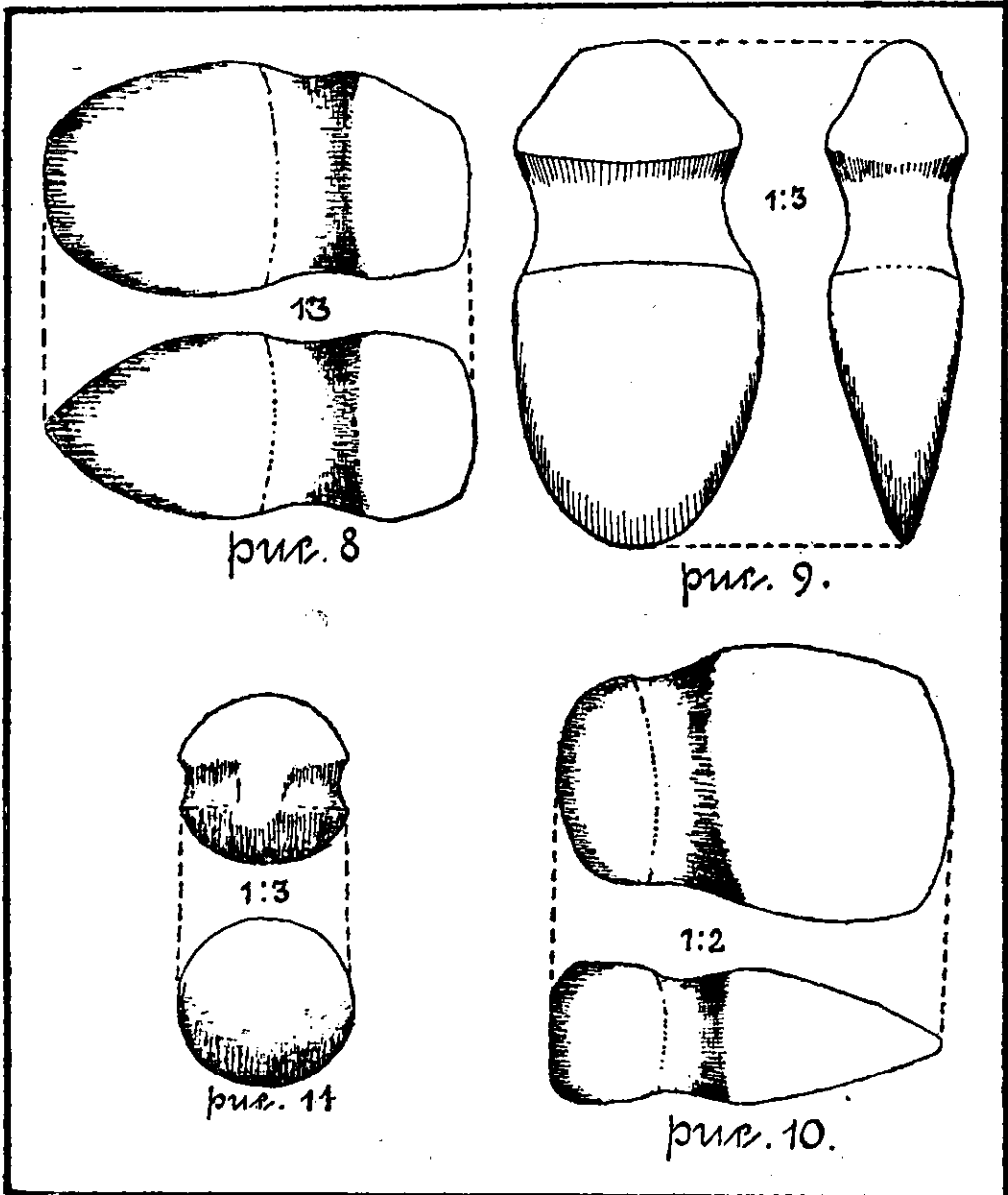
Таким чином, серед прив'язного знаряддя ми маємо форми: молота булавовидного, молота-колуна, ба навіть сокири, до того ж, поза сумнівом, у найпримітивнішому їх вигляді.

Серед знаряддя просвердленого можна вказати як раз ці примітивні форми, що розвиваються далі. За яскравий приклад можуть служити молоти-колуни, що мають лише заокруглений обушок і гостреньке лезо, що нагадує тип рис. 3, фиг. 1. В Дніпропетрівському Музеї є прекрасний зразок просвердленого клина (№ 82), що повністю повторює рис. 10, фиг. 2.

Не може бути також, здається, сумніву і в тому, що прив'язаний спосіб, як примітивніший, повинен був попереджувати техніку свердління, кам'яного знаряддя, виробленого з твердих горотворів. Можливо, що, нехай і короткий час, а знання шліхувальної техніки було скеровано на винахід способу сполучити знаряддя з держалном, себто, був час, коли людина, ще не знаючи техніки свердління твердих горотворів, винайшла спосіб прив'язувати кам'яне знаряддя до держална, користуючись для цього виключно технікою шліхувальною.

В основі неолітичного свердління твердих горотворів лежить шліхування, чи то ми візьмемо свердління дуплавим свердлом, чи масивним, з тією лише різницею, що тут це шліхування йде не по простій, або дузі, як у процесі шліхування поверхні, а по колу.

Підчас роботи дуплавим свердлом, так само як і масивним, через шліхування в горотворі поступово утворюється поглиблення кільцеве чи ямкувате, що дедалі більше поглиблюється, аж, нарешті, в наслідок довгого тертя, просвердає його наскрізь.

Фіг. 2.

Мимоволі спадають на думку шліхувача, в такій кількості виявлені на гнайсо-гранітових масивах Надпоріжжя, особливо округлої форми з виступом посередині. Ці виглибини утворилися в наслідок тертя по них твердими горотворами (підчас вироблення кам'яного знаряддя). Можливо, що оці от

сліди й навели людину на думку пристосувати цей спосіб і до свердління твердих горотворів.

Звичайно, дальші студії в цьому питанні зможуть навести більше світла й дати певніші дані, ніж маю їх я на цей час, але й тепер здається, вже можна визнати, що застосувати наш тип прив'язуваного знаряддя до пізніх часів доби ствердленого справилля не має достатніх підстав.

II. Кістяна протичка з неолітичної стації на О. Вовчку.

Серед культурних залишків пізньо-неолітичної стації на острові Вовчку (він же Шкварцевий), що лежить в околицях порога Вільного, під час моїх розкопін р. 1929 було знайдено кістяну протичку із скульптурно-виробленою на горішньому кінці звірячою голівкою.

Досі не було відомо скульптурних кістяних виробів з неоліту України, а тому, звичайно, ця знахідка набуває особливого інтересу.

В межах Надпоріжжя досліджено вже достатню кількість пізньо-неолітичних стацій, виявлено, навіть, окремі етапи в розвитку неолітичних явищ з часів шліхувальної техніки. До одного з цих етапів належить і стація на о. Вовчку.

Її доводиться застосувати до часів шліхувальної техніки, до доби кам'яного шлікованого клина, до того ще й до нижчого розділу її, й поставити, очевидно, враз же після того етапу, що його виявлено було на стації „Собачки“¹⁾, яка належить тут, в Надпоріжжі, до самого початку (поки що треба думати) цього періоду. Здається, життя неолітичної людини на о. Вовчку є не що інше, як продовження життя на „Собачках“, які і відділяються від Вовчка лише неширокою, але сильно порожистою протокою.

Серед залишків стації на Вовчку ми ще маємо й трапецеваті кремінці, але їх уже не багато і вони якось гублять свою форму. Крім того, середне ребро верхньої фаси (спинки) в них часто буває зарівняне стісуванням поверхні чого не спостерігається на Собачках. Орнамент посуду вже розвиненіший так в елементах, як і в мотивах, але в основі своїй, поза сумнівом, має орнамент Собачок.

На Вовчку ми не спостерігаємо не тільки шнурового та пальцевого орнаменту (що розвиваються в Надпоріжжі, очевидно, лише за часів наступних, доби свердленого шлікованого знаряддя, представниками якого є стації на Дурній Скелі, Перуні, тощо), а „осельняного“ (псевдошнурового), що з'являється й розвивається в Надпоріжжі, здається, допіру наприкінці періоду кам'яного клина (Середній Стовп)²⁾.

Отож, усе це й говорить за те, що шильце слід застосувати до першої частини в розвитку неолітичної культури на Надпоріжжі, а до того ще й до одного з найраніших етапів її розвитку.

Острів Вовчок являє собою невелику гранітову скелю-масив, що підіймається з води на зустріч течії Дніпра й має схил за водою тобто в на-

¹⁾ Матеріали друкуються в черговому виданні експедиції.

²⁾ Аркадій Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. Збірник Дніпропетрівського Краєвого Музею. Дніпропетрівське 1929, стор. 137 дд.

прямі. Південну частину цього острова і вкрито м'яким ґрунтом, в якому й знайдемо культурні залишки. Під м'яким ґрунтом, безпосередньо на скелі, лежить окреме каміння, часто облите водою. Це каміння перекриває шар чорно-бурого піску, що сягає по западинах понад 1.00 м. завгрубшки. Поверх цього шару лежить шар бурого піску завгрубшки, пересічно, щось із 0,40 м. і, нарешті, поверх цього шару лежить ще досить грубий (0,50 м.) шар жовтого, річкового піску, який після повені відкладається в низовій частині острова ще й тепер.

Культурні залишки починаються на самій скелі, в западинах між камінням у чорно-бурому піску, продовжуються і в бурому, але весь час до верху поступово зменшуються в числі.

В горішньому, жовтому, річковому піску, культурних залишків уже не трапляється зовсім.

Протичку було знайдено в долішньому шарі, що безпосередньо вкриває скелю, на висоті 0,20 м., у 119 квадраті розкопаної площі; її занотовано в польовому щоденнику з № 1851 фіг. 3. (Зарисовано зо всіх боків). На жаль, поки що не далось визначити тварину, що з її кістки протичку зроблено.

Вістря було пошкоджене ще за давніх часів;

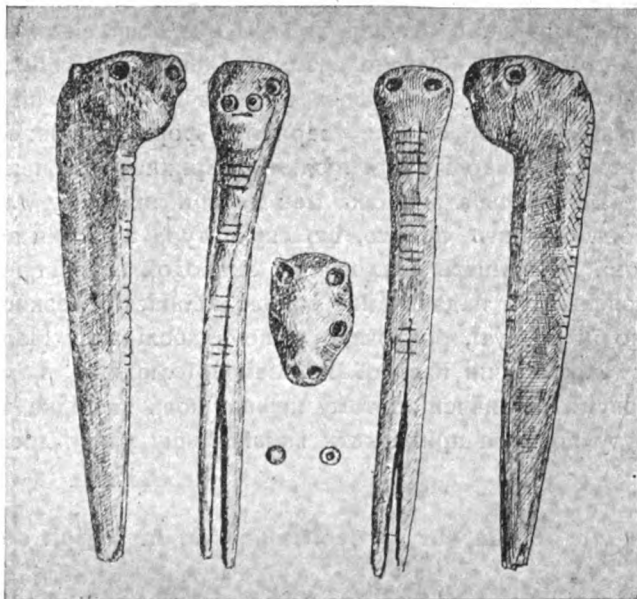
крім того, й сама кістка, починаючи від місця злому розкололася вповодж (треба думати, вже підчас перебування в землі).

Загальна довжина протички в нинішньому стані дорівнює 0,095 м. Можна гадати, що ціла вона мала завдовжки щось із 0,10 м. В техніці обробки вжито було трьох способів: шліхування, свердління й різання.

Шліхуванням вироблено було вістря й голівку звіря в загальних контурах; вуха в середині, очі й ніздрі пророблено свердлінням відповідних, не глибоких ямок. Дірочки вух вироблено конічним свердлінням, а очі й ніздрі сперше висвердлено циліндрично, а далі конічно, при чому діаметр нижньої, конічної, дірочки менший за діаметр дірки циліндричної.

Рот позначено однією поперечною нарізкою, кутового перекою.

На шії і зверху і зі споду, є поперечні нарізки. Зверху таких нарізок є чотири групи: вгорі — одна з п'ятьох нарізок, а нижче три-кожна з трьох нарізок, причому в той час, як три перші групи розташовано майже на однаковому віддаленні одну від другої, останню відсунуто на більшу відстань.

Фіг. 3.

Зі споду нарізки покладено так само чотирма групами. В нижчих групах по три нарізки, але в той час, як перші три розташовано одну від одної майже на однаковому віддаленні, останню присунуто ближче.

Щодо виконання, скульптуру не можна визнати за високо артистичну. Що ж до передачі натури, то вона справляє певне враження. Нарізки на шії, на мою думку, не є звичайні, орнаментальні мотиви; ними мистець, очевидно, хотів передати якісь характеристичні риси, може, кольорові ознаки шкіри.

На жаль, ми й досі не маємо визначення кісток, що їх знайдено серед залишків неолітичних стацій Надпоріжжя.

Тому з'ясувати, яку саме тварину хотів зобразити майстер, важко. Немає одначе сумніву, що зразок його був добре відомий і що він узяв його з числа тих тварин, що оточували його в повсякденному житті.

Довід на те маємо в тих скульптурних зображеннях з кістки, з почасти й каменю, що їх подають неолітичні стації півночі (зокрема Ладозька) де трапилися зображення тваринних форм, в яких можна впізнати представників сучасного неолітичній людині тваринного оточення.

Вовчківська знахідка має не аби яку вагу для наших неолітичних студій. Вона свідчать про те, що скульптура з кістки не була чужою нашому неолітові. Відсутність аналогічних знаходок не заперечує цього свідчення. Її треба пояснювати надзвичайно малою кількістю розкопін наших неолітичних стацій, що їх по суті, розпочато лише в дослідях у Надпоріжжі.

Артистичні настрої неолітичної людини в межах нашого Союзу сливе зовсім не вивчені, і тому кожна нова знахідка з цієї ділянки первісного побуту повинна привертати якнайбільшу увагу дослідників.

Etude sur le néolithique de la region des rapides du Dniro.

Par A. Dobrovol'skij.

Cherson.

I. L'auteur tâche d'établir le développement des différentes formes d'instruments en pierre à rainures, tout en indiquant la quantité considérable de ces instruments destinés à être attachés aux manches, connus sous le nom de „Aexte mit Schaftvorrichtung“ et „maillets à rainures“, trouvés en Ukraine, surtout dans les provinces du Sud.

Cet essai est principalement basé sur des faits recueillis pendant les fouilles dans la région des rapides du Dniro, faites par une Expédition spéciale de l'Administration des Institutions Scientifiques de RUSR.

Cette Expédition a exploré le long des rapides beaucoup de stations néolithiques appartenant à l'époque de la pierre polie. Les unes (les stations à Sobacky, a Serednij Stovp, près de Kyčkas) ont comme trait caractéristique la hache polie (mais non perforée), et d'autres, par ex. celle de Durna Skelja (près de Kyčkas) fouillée par l'auteur, et celle de l'île Perun (fouillée par M. P. Smoličev) les haches-marteaux perforées, tandis que la forme premièrement mentionnée ne s'y rencontre plus.

On rencontre dans l'inventaire des deux types des galets plats de forme arrondie ou oblongue arrondie, portant des traces incontestables de leur emploi comme iustruments d'attaque de l'homme préhistorique.

On a trouvé dans les stations du premier groupe des galets à base plate, parfois aplanis avec intention et munis de rainures des deux côtés seulement (fig. 1). La manière de les attacher (fig. 2) est la même que celle des haches de l'époque postérieure, munies de creux de forme ovale sur leur face inférieure (fig. 3. Musée de Cherson № 42).

D'autres galets ont été trouvés aux mêmes stations, ayant une rainure non seulement des deux côtés, mais aussi au travers de toute la face supérieure (fig. 4). Il est intéressant de noter, que les deux formes des galets à rainures indiquées n'ont pas été rencontrées aux stations avec des haches-marteaux. Autant qu'on peut juger d'après les matériaux actuels ces galets accompagnent, paraît-il celle des formes de la hache, désignée par l'auteur sous le nom de „coin“ et ils disparaissent en même temps. Passant à l'inspection d'autres instruments à rainures destinés à être attachés, arrêtons nous un moment pour observer le développement consécutif du galet arrondi en marteau-coin et en marteau arrondi.

Dans le premier cas le marteau-coin reçoit une forme plus pratique grâce à l'arrondissement de la tête de la hache (fig. 7) et l'allongement de la partie antérieure (fig. 5) qui d'abord est émoussée (fig. 6) et plus tard devient assez tranchante (fig. 8).

Dans le second cas le galet arrondi a été soumis à un arrondissement ultérieur et est transformée en marteau arrondi, rappelant une tête de massue, qui a une rainure équatoriale, coupée seulement à l'endroit, où la polissure a laissé une surface plane pour l'appui du manche (fig. 14).

La première forme de haches reçoit au cours de son développement la forme achevée de hache-marteau sans perforations (fig. 9. Musée de Nicopil et fig. 16. Musée de Cherson), ces dernières pouvant être considérés comme étant formées directement de la forme primitive de la hache-coin.

Ainsi parmi les instruments néolithiques à rainures nous possédons trois formes: marteau-arrondi, marteau-coin et hache-marteau. Ils représentent, selon l'auteur, les formes les plus primitives des instruments polis et précèdent les formes perforées qui les répètent quelquefois très nettement.

II. On a trouvé dans la station sur l'île Vovčok près du rapide de Vil'nyj, fouillée par l'auteur en 1929, un remarquable objet en os avec l'effigie sculptée d'une tête d'un certain animal (fig. 3). L'auteur rapporte la station sur l'île Vovčok en plein néolithique et l'envisage comme une des stations primitives de la civilisation néolithique de la région des rapides du Dnipro.

Le poinçon est confectionné avec beaucoup de soins. Les détails (yeux, oreilles, narines) sont indiqués par de petits creux soigneusement perforés à l'aide de deux instruments de calibre différent. La bouche est marquée par un petit trait. Des deux côtés du cou s'observent des entailles transversales, rapprochées en 4 groupes séparés (le groupe supérieur est composé de cinq petites lignes, les trois inférieures de trois lignes chacune). Évidemment ce ne sont pas de simples entailles. L'artiste a voulu rendre quelques traits caractéristiques, les différences des teintes de la peau de l'animal peut-être?

Bien que l'importance artistique de cette trouvaille ne soit pas considérable, elle mérite tout de même une attention particulière, étant jusqu'ici la première effigie sculpturale en os parmi les trouvailles néolithiques de l'Ukraine.

ІРЕНА ФАБРИЦІУС.
Херсон.

ГОРОЖЕНСЬКА ОРНАМЕНТОВАНА СОКИРА-МОЛОТ.

В „Літопису“ Херсонського Історично-Археологічного Музею, вже було оголошено про знахідку чудової сокири-молота із с. Гороженого на р. Інгулі, Херсонської округи, В.-Олександрійського району, але цей унікальний примірник заслуговує на те, щоб про нього сказати більше, ніж у тій коротенькій інформації ¹⁾.

В архіві зберігається листування щодо цієї знахідки (року 1917). Найцікавіше в ньому — листи селян Дідана Григорія та Карпенка Івана, що знайшли сокиру-молот вкупі з іншими речами, коли шукали скарбу в кургані. Цей останній мав розмір: заввишки — 0,75 м., діаметр N—S. = 6,0 м., діаметр O—W = 4,0 м., містився на „церковній“ землі, що її було орано, й, очевидно, дуже розплився. Поховання, що його Дідан та Карпенко раніш визначали щупом, розташоване було під південною полою на віддаленні 1,5 м. від центру кургану. Яма поховання — кругла, діаметр її 2,4 м. На глибині 2,5 м., на дні ями на лесовому ґрунті лежали 2 кістяки, головами на W., просто на спині, руки й ноги простягнуті. „Одяг був шкуратяний і багато вовни, окрашеної фарбою темнішою від манії („сурика“). Розбирали поховання „как следует“ (лист Карпенка та Дідана), і поміж лівою рукою кістяка, що лежав з південного боку, та правою другого північного — знайшли оту саме орнаментову сокиру-молот. Вище біля черепів, знайдено було: розтиральника з слідами червоної на ньому фарби, 5 пар полірувальників з подовжньою борозенкою, тотожньою для кожної пари, і кулясту грудку червоної фарби, замішаної на якійсь жировій речовині. Дідан та Карпенко навіть додали пляна своєї „розкопки“, отже, на підставі інших вказівок, можна визнати за певне їхнє твердження, що більш нічого не було знайдено, і, таким чином, перелічені речі становлять увесь інвентар гороженського поховання.

На жаль, музей не одержав зразків одягу (ременю та вовни), що про них пишуть скарбошукачі. Знаємо лише, що вовну було пофарбовано червоною фарбою, чи не тою самою, що її зразок маємо у великій кулястій грудці діаметром на 8 см. (Музейн. інв. № 139 доіст.), та що її сліди знати на кам'яному товкачику.

Товкачик, зроблений з пісковика (?) в формі зрізаного конусу, має такі розміри: заввишки 4,6 см. діам. горішньої пласкої поверхні — 8,2; діаметр

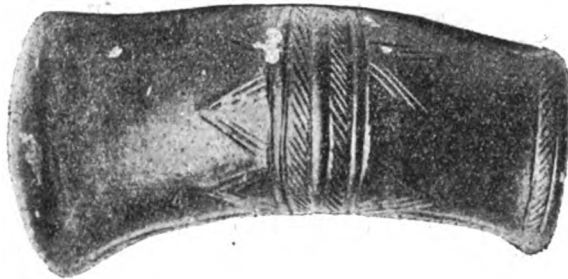
¹⁾ Літопис Херс. Іст.-Арх. Музею. Вип. 8. X. Стор. 4—5 рис. 1.

долішньої, трохи опуклої до центру, густо пофарбованої робочої поверхні знаряддя—10,0 см. Через уживання розтиральника всі поверхні його набрали рожевого відтінку. (Музейн. інв. № III, д. 5).

Полірувальники (інв. №№ 133, 134, 135, 136, 137 д.) не виявляють якихось особливих для вивчення цієї групи знарядь ознак. Детальний опис гороженських полірувальників подано було в статті А. Добровольського, зміщеної у I т. „Антрополгії“¹⁾.

Сокира-молот (інв. № 45 д.) стоїть у центрі уваги (рис. 1, 2, 3), бо поки що цей примірник є чи не найкращий серед усіх знайдених у ССРР зразків т. з. „Prachtaxe“.

Матеріал, що з нього вироблено сокиру,—чорний з білими крапками базальт (діорит?). Розміри: за віссю від леза до обуха—9,75 см., впоперек

Фиг. 1.

через просвердлину 6,16 см., вертикалі: через лезо—4,55 см., через просвердлину—3,38 см., діам. бази обуха—3,38 см.; діаметр просвердлини—2,25. Обробка свідчить про найвищі досягнення кам'яної індустрії, що її технікою майстер володів у повній мірі: чудове полірування, чіткість орнаменту,

¹⁾ Цей опис вимагає деяких корективів. Насамперед, як бачимо, не зовсім певне твердження автора статті: „на превеликий жаль, точні обставини цієї знахідки не відомі“ (стор. 179). Далі, до гороженської знахідки належать тільки 5 пар полірувальників; половинка шостої пари „з м'якого місцевого вапняка“ (А. Д.). Муз. інв. № 138 д. походить з другого місця. Дві пари коричневого кольору (№№ 135, 137), здається не мають ознак уживання; поглиблення, що його вважають за пристосування для полірування (стрижнів), або для обробки ременю, та жила (А. Д.), залишилося шорстким, тимчасом як в інших парах воно заглажене.

Хоч це питання і не стосується до теми статті, але можна додати, що думку В. О. Горродова, яку заперечує А. В. Добровольський, висловлено було ще р. 1907, і його визначення — „формочки для отливки медных прутиков“ — не увійшло в науковий обіг. В закордонній літературі вживають назву *polissoir* з додатком „*roue manche de flèche*“. Безумовно, можна поширити рямці призначення знаряддя і згодитися з А. Добровольським, що ці полірувальники придатні також і для ремінних виробів, але відмовлення від рішучого означення В. О. Горродова — „формочки для отливки“ не може стати за привід, щоб ставити під сумнів „можливість існування“ металургії у донецької людности так саме, як і в Фат'яннівській (Добров. ст. 183).

Так саме не можна згодитися з висновком А. М. Tallgren'a (*La Pontide préscythique après l'introduction de métaux, pass та стор. 118*, що не був р. 1926 повідомлений про знахідки на Херсонщині таких знарядь і відзначив їх, як „східне явище“ (вк. тв. ст. 118: „*seulement dans la partie orientale de notre territoire*“) тим більше, що сам Tallgren на тій саме сторінці відзначає поширення таких полірувальників у лісовій смузі ССРР, у Данії, Трансильванії, в Трої.

навіть архітектоніка знаряддя, що вкладається в рівнобічний ромб 10×10 см.— все це справляє вражіння справнього художнього твору.

Спина сокири трохи опукла з піднесеним горішнім кінцем лева. Відповідно звігнуто нижню частину, тільки долішній кінець лева спущено більше ніж піднесено горішній. Обидва діаметри бази обуха—однакові; сам обух має форму еліпса, що його горішня—до спини сокири—та долішня частини зрізані. Лезо, як і звичайно, не заточене. Близько лева 2—3 дефекти від недавніх пошкоджень, але можна помітити й сліди стародавніх—риски тоненькі, косо до лева поставлені. Просвердлина циліндрична; кільцевий рубчик на її стінці вказує на двохбічне свердлення.

Орнамент складено з смугових та шнурових рис. Тло навколо нанесеного визерунку вишкребане, і т. ч. визерунок стає рельєфний. Дві паралельні риси (на віддаленні від 5 до 35 м. м. одна від одної) вирисовують опуклі пружечки. Дві рівнобіжні поглиблені риси (пересічно на віддалі 35 м. м. одна від одної), що просторінь між ними заповнюється частими поставленими навкоси рисками, створюють шнур. Шнурові елементи заглиблено, і супроти них пружески являють собою найрельєфнішу частину визерунку. Шнуровими рисами вироблено поздовжню вісь по спинці знаряддя (у два рядки), перехват через просвердлину (два рядки) й обведено контури сокири на спідньому боці (в один рядок) та базу (один рядок). Пружками позначено опуклі риси між шнурами й зигзаговий визерунок (в один рядок) та трикутники, розташовані по обидва боки шнурового перехвату через просвердлину (двома й трьома рисками). П'ять поздовжніх рисок на спіднім боці сокири відповідають шнуровому мотивові по спинці. Орнаментальну смугу, що оперізує сокиру через просвердлину, відділено від неї на спинці двома рельєфними дужками, які обрисовують отвір просвердлини. Зроблено їх, одначе, недбало і вже після того, як закінчено орнаментацию перехвату.

Щодо форми цієї сокири, то ми можемо підшукати до неї низку аналогічних, як близьких, так і далеких. В Херсонському Музеї зберігаються зразки *Pracstächte*, зроблені так само з кращих вульканічних порід, але неорнаментовані. Можливо, що віддаленіші аналогії знайдемо в групі „фат'янівських“ сокир—до них наближають спущені кінці лева та обуха гороженської сокири, її досить пласка спина, хоч кволла, підкреслена тільки орнаментальним мотивом, гулькватість бази обуха. Але за найближчу аналогію треба вважати, безумовно, сокиру із Каракуби (Мелітопільщина), що зберігається в Московському Історичному Музеї (пор. Tallgren bk. mb. st. 132, 75; fig. 1); орнаментация, форма, розмір орнамент базового кільця, техніка орнаментации—тотожні; орнамент верхнього боку каракубинської сокири повторюється на спіднім боці гороженської з тією лише різницею, що замість однієї від лева до обуха опуклої смужки в каракубинської сокири, гороженська має чотири. Тільки гороженська сокира—пишніша, ретельніше вироблена з кращого матеріялу, до того ж і краще збереглася.

Головний мотив орнаментации—шнуровий. На каракубинській сокирі маємо тільки шнур та риси, згадані вище. Шнур оточує контури спини та обух, а на потовщенні тіла знаряддя проти просвердлини шнури сходяться шевроном і справляють вражіння, немов сокиру прикріплено до топоріща. На го-

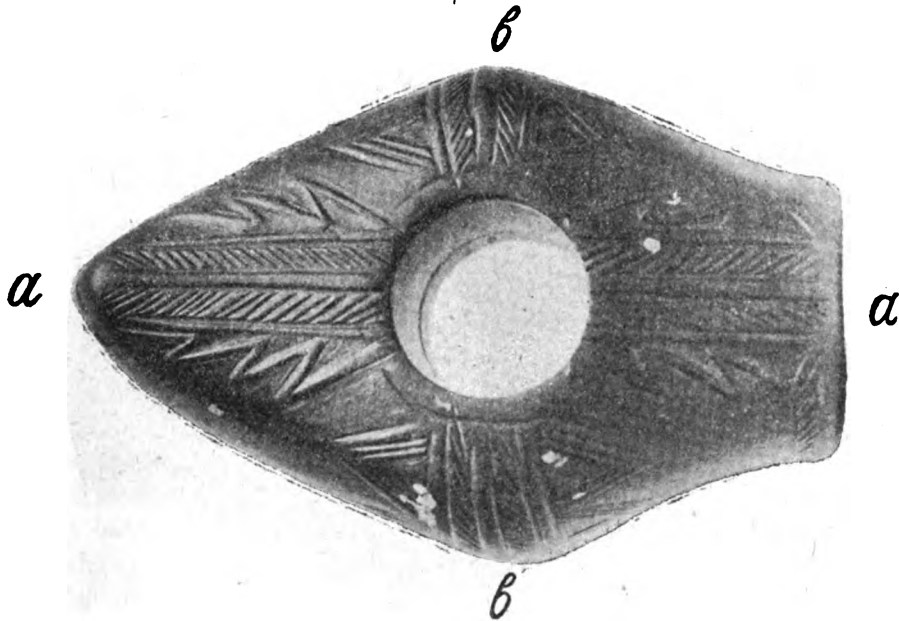
роженській сокирі на цьому місці ми бачимо два паралельні шнури, те саме прикріплення до держака, але орнаментальний комплекс у сокирі каракубинській, утворений через імітацію перехрещених (шеввроном) шнурів, тут складається із шнурових рис із додатком трикутників. Цей мотив „трикутників“ наближає орнаmentaцію гороженської сокири до славетних троянських сокир (із скарбниці L), що мають складену з шнурів та намистин обручку проти просвердлини (користуюся з рисунка в „The Dawn of Europ. Civili“, G. Childa, ст. 58, рис. 28, 1), але троянський орнамент більш „ювелірно металевого“ походження і, не кажучи вже про форму сокири, аналогія не йде далі. Мотив трикутників краще виявлено на речах бородинського скарбу (Е. Штерн, Матер. по археол. Росії, № 34, стор. 1—14, табл. 1) Орнамент руюок усіх трьох срібних бородинських списів повторяє мотив шнурів в металевій техніці (вони перетворилися на дріт) та трикутників понад дротами, так саме як і на гороженській сокирі,— кутами. За своєрідний деталь бородинських сокир Штерн визнав „характерный подрез на базисе“ (стор. 3). Ми бачимо й на гороженській, як і на каракубинській сокирах той самий підріз, підкреслення його шворковим орнаментом. Штерн намагався довести, що бородинських сокир не можна застосувати до егейського культурного кола, базуючи свої доводи перш за все на характерних для бородинських сокир „утолщениях вокруг отверстия для ручки в виде рельефного кольца“, але сокира із скарбниці, як згадано вище, має чудову орнаментовану обручку на такому саме потовщенні проти просвердлини. Одночасово Штерн відмовляється прийняти думку Mantelius'a, що обручка („утолщение“) навколо просвердлини сокири утворисаля, як наслідуювання мідяним зразкам, і цілком справедливий є довід Штерна що неминучість цього потовщення викликається матеріалом, який вимагає таким способом захищати слабкішу частину сокири — просвердлину для держака.

І наші дві українські сокири дають яскравий доказ того, як суто технічні вимоги комбінуються з художніми, а водночас і з символічними. Вони повторюють в орнаменті обв'язку сокири, прикріплення її до держака, при чому в каракубинській сокирі додержано копіювання обв'язки, перехрещувань шнура, а гороженська імітує обручку, подібну до ювелірних імітацій троянської сокири щодо шнурів, і трикутникові та (шнурово-) дротові золоті наштампування бородинських списів. Думку Montelius'a про сенс потовщення проти просвердлини нездатно прийняти за наслідуювання від металевих сокир ще й через приклад відомої лужицької сокири (sa Hoernes'o „Urgesch. d. bild. Kunst“ р. 1924 ст. 32, рис. 16); вона впевняє нас у тому, що, навпаки, металева сокира повторює, наслідує, як орнаментальний мотив, шнурову обв'язку навколо втулки, тоді як ця обв'язка не має ніякого сенсу для сокири з мідяним держакон.

Е. Штерн розглядає бородинські сокири, як мішану форму, що утворилася від чисто європейських „первоначальных неуклюжих ромбообразных форми і поступово переходить, підо впливом кавказьких дерев'яних або кам'яних із мідяною обшивкою, або вироблених із рогу з неолітичної стації Cucuteni до „изящной формы бородинських сокир“ (вк., тв., стор. 4), і цілком відмовляється від „оріенталізмів“.

З такого погляду можна було б розглядати українські сокири, як попередній етап розвитку, що в ньому потім з'являються бородинські риси, але,

мабуть, доцільніше буде тлумачити бородинський скарб, як вияв змішаних впливів, де гулькувате, як на бородинських, або тільки намічене орнаментом, як на українських, закінчення бази сокири та спущену кривизну лека треба застосувати до Південного Заходу, а елегантну подовгасту форму сокири та волютно-спіралеві мотиви орнаменту списів та шпильки — до Південного Сходу (див. також А. Спіцин, „Бородинський кдад“. Сборн. в честь П. С. Уваровой). Тоді українські сокири треба винести поза межі того кола, де утворилися бородинські речі. Чиста ромбова форма наших сокир, їхні відносно прямовисні лека, орнаментальні комбінації — все це дає привід застосувати

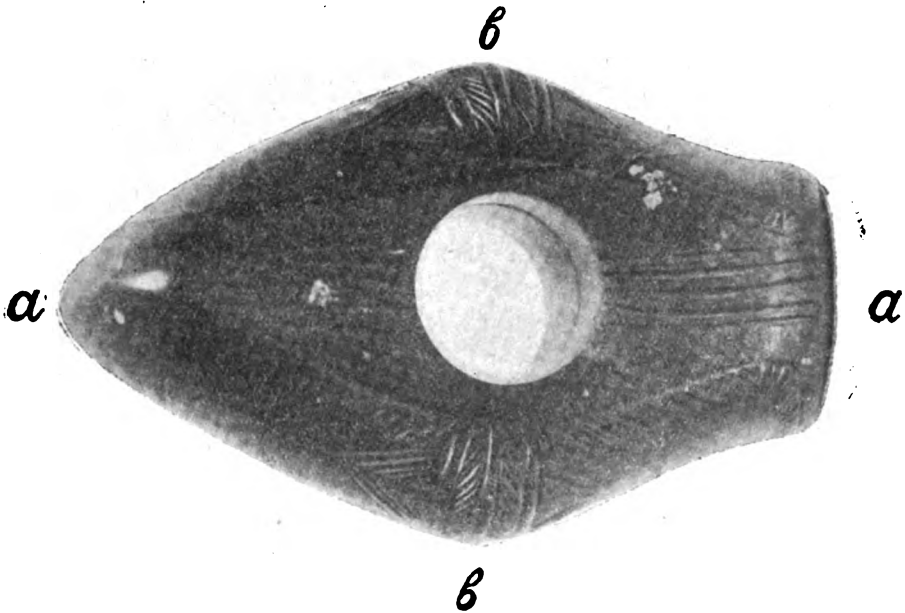
Фиг. 2.

їх під вплив північно-західнього (відносно території) середньо-європейського культурного кола з доби розвиненого енеоліту. Розгляд супровідних обставин підтримує таке твердження.

Полірувальники парні з подовжними поглибленнями (*polissoirs pour manche de flèche*), як це було зазначено вище, ніяк неможливо вважати за суто східне явище. Крім того, вони так само, як і товкачик для фарби, не можуть стати за опорні пункти. Але керамічні зразки, що разом із плоским бронзовим списом входять в інвентар поховання в Каракубі, дають цінні вказівки, тим більше, що гороженська та каракубинська сокири дуже схожі. Збереглися лише фрагменти 3-ох посудок (користуюся з фото-інвентаря Каракуб. поховання, що його дістала від Т. С. Пассек та Б. А. Латиніна), а тому гадати про форму дна та нижньої частини їх неможливо. Складні орнаменти вироблені або шнуром, або так зв. „обкрученим шнуром“, — техніка характерна для пізнішої неолітичної та енеолітичної діб центрально-європейського кола. Оскільки дозволяють міркувати фрагменти, в одному випадку подвійні витиски шнура становлять трикутники, підвішені верхами униз до подвійного шнурового оперезання ребра посудини; в другому —

витиск „обкрученого шнура“ утворює складний орнамент із ромбів, що торкаються один одного гострими кутами, при чому в середині ромбів містяться меандрово-зигзаговий мотив. На третьому зразку — шевронний мотив, що його витиснуто на вінці посуду краєм обробленої зубцями мушлі *Unio*, як на те вказують досліді А. Добровольського на території Дніпрельстану (див. А. Добровольський „Звіт за археологіч. досліді р. 1927. Збірн. Дніпропетровського Музею 1929 р. т. I, ст. 127 та рис. 25), де такий засіб орнаментациї становить типове явище (там само, рис. 1, 68, 72 додаток до таб. X' та в тексті).

Таким чином, гороженське поховання через орнамент посуду зв'язане з донецькою групою катакомбових поховань, що їх характеризують перші два

Фиг. 3.

зразки; з другого боку витиски мушлевого карбу еднає каракубинську знахідку з широким колом степових палеометалевих культур. Тим більш, що плаский, без нервюри, із стрижнем каракубинський мідяний (?) ніж належить до старіших степових типів.

Але зигзаговий орнаментальний мотив, вироблений на спинці гороженської сокири, я не можу визнати за зигзаговий „an und für sich“ орнамент, один із типових для катакомбової кераміки. Здається, саме розташування зигзагу, коли гострі кути спрямовані вістрями до лека та до обуха, символічно, для таких *Prachtstücke*, робочих частин знаряддя. Воно дає право розглядати гороженську сокиру, як ритуальну, а в її орнаменті бачити „блискавку“ — символ, що його зв'язують із робочим ефектом сокири. І через таке розташування зигзагів, окрім усіх інших ознак, неможна вважати сокиру в Попівки (Київщина, див. Fallgren, вк. тв. ст. 133, fig. 75 :6) за аналогію до гороженської. На першій, оскільки певне те враження, що його дає рисунок, ми зовсім не бачимо зигзагу, скоріше, це — хвилові мотиви, що їхні

осі спрямовано перпендикулярно до напрямку робочої частини леза та до боків сокири. Проте і сам Faallgren уважає (вк. тв. ст. 131, прим. 2), що орнамент сокири з Попівки більше нагадує валютний визерунок бородинської шпильки, себ то належить до південно-східнього впливу.

Гороженська сокира та її каракубинська аналогія дають нам яскравий приклад того, оскільки сильно репрезентовано на степовій Україні чудову кам'яну індустрію середньо-європейської кам'яно-металевої доби.

Грудень, 1929.

LA HACHE — MARTEAU ORNEMENTÉE DE HOROŽENO (DU CERELE DE CHERSON)

Par Irèna Fabricius.
Cherson.

Cet exemplaire remarquable a été trouvé par les chercheurs de trésor près du village Horoženo en 1916 (cf. „Літопис Музею“ 8 p. p. 4—5 fig. 1) dans un kourgane peu élevé. La fosse de la sépulture — ronde, de 2,4 m. de diamètre; sur la profondeur de 2,5 m. étaient posés deux squelettes, têtes orientées à l'ouest, sur le dos, les membres étendus. Mobilier: la hache-marteau en question, 5 paires de polissoirs, qu'on appelle „pour manche de flèche“. une pierre pour broyer la couleur, une boule de la couleur rouge, mêlée avec de la matière grasse. Les chercheurs de trésor indiquent dans leur information sur cette trouvaille des restes de l'habillement en forme des lambeaux de peau et de laine colorés en rouge. La hache — marteau est prise en thème de cet article et s'est pourquoi nous ne parlons pas beaucoup d'autres objets de cette sépulture, tant plus qu'ils ne peuvent pas nous donner des indications importantes quant aux définitions archéologiques.

La hache — marteau de Karakuba peut être prise comme une analogie la plus proche de la hache — marteau de Horoženo; elles sont identiques par la forme, par la technique et la contenu de l'ornement. Le motif de „cordonné“ imite l'attache d'un manche de ces outils et souligne leurs contours; seulement l'ornementation de la hache de Horoženo représente un bandeau des triangles — ce que l'approche à cette célèbre hache du trésor a du Mycène — d'un côté et aux ornements des lances à douille du trésor de Borodino en Bessarabie — de l'autre.

Il est bien intéressant, que la céramique de la trouvaille de la Karakuba peut être regardée comme un intermédiaire entre la céramique du type „des catacombes“ et celle de la civilisation énéolithique des rapides de Dnipro, ou nous la pouvons observer sur beaucoup d'échantillons, dont l'ornement est exécuté avec un outil préparé de la coquillage d'Unio (après les fouilles de A. Dobrovolskyj). L'ornement en zigzag et la liaison entre cette image (zigzag — la foudre) et l'effet du travail de cet outil (la hache — marteau) nous permettent d'y voir „la foudre“ symbolique. C'est tant plus possible, que, suivant les indications de la forme de l'ornement et de la technique de notre hache — marteau, il faut chercher les racines de son origine au N—O de notre territoire. Ce groupe des haches — marteaux, dont les représentants splendides nous voyons dans ces beaux exemplaires de Horoženo et de Karakuba, nous démontre le plus haut degré de la technique en pierre de la période d'énéolithique de l'Ukraine.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.
Київ.

МАР'ЯНІВСЬКА СТАЦІЯ.

(З матеріалів експедиції понад Сеймом)¹⁾

У межах Конотіпської, а надто Глухівської округи (кол. Путівельщина) Сеймова долина становить явище надзвичайне. Вийняtkово широка й виповнена озерами та торфовищами, що смугою простяглися попід правим горовим берегом, утруднюючи доступ до нього від нинішнього корита ріки, вона творить собою ніби якусь окрему зону, відмінну від природніх умов її далеко розсунутих берегів.

Подекуди серед цієї долини знімаються масиви давніх відкладів (як, приміром, крейдяний останець, на якому розташувалося с. Горки) чи пізніших річкових утворів (як от піскова гряда між Мовчанським болотом та озером Осетром, де осілося с. Мар'янівка), оточені просторами луків та болот. Одначе, такі високо піднесені пункти не становлять явища характеристичного.

Звичайними для Сеймової долини є піскові „острови“ й, так звані, „грудки“ — більші чи менші піскові пагорки — острівці, що витикаються серед обширів її маленькими, іноді сливе й зовсім на ній непомітними цятками тривкого ґрунту²⁾

Ці природні умови створили за часів передісторичних своєрідні побутові форми, найщільніше пов'язані з долиною й відмінні від тих, до яких призвичаїлися ми в умовах лісостепової смуги.

За певних передісторичних діб, що їхні культурні рештки ми ставили за головний об'єкт наших розшуків (неоліт, доба бронзу), життя розвивалося, головним чином, у межах цієї широкої долини, ніби зовсім обірвавшись від узбережжів. Принаймні, деякі культурні вияви, одзначені в долині, не лишили на узбережжях жадних слідів.

Не зважаючи на те, що значнішу частину поверхні „грудків“ залива повінь, і що остаточно „витають“ вони з лугово-болотяної стихії лише на суху пору, „грудки“ стали за найулюбленіші місця для неолітичних та енеолітичних осельників Сеймової долини, цих справжніх „болотяних“ людей. Іноді, як приміром, на „Хуїмі“ — невеличкому просторонню грудку, недалеко від с. За-

¹⁾ Див. Звідолення за діяльність Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка р. 1929. „Антропология“ т. III.

²⁾ Подібну картину ми маємо подекуди й на середній течії Десни. Згадати хоча б піскові „острови“ в долині Десни біля с. Дігтярівки, чи т. зв. „острови“ проти с. Мізіна на Новгород-Сіверщині. Одначе, ті наддесненські „луки“ аж ніяк не йдуть у порівняння з неосязними просторами Сеймової долини в межах кол. Путівельського й Конотіпського повітів.

болотова проти с. Божкова (тепер Червоний Ранок) на Конотіпщині, їх-украї насичено культурними рештками, головним чином, неолітичними. Цікаво, що на погляд сторонньої людини, значно придатнішим видавалося б суміжне урочище Скородне — просторіший і вищий пісковий горб, що відлежить од Хуїма щось на 400 метрів, одначе на ньому культурних залишків трапилося без порівняння менше. Цілком правдоподібно, що саме через оту малу досяжність „грудків“ для нової, непривичаеної людини вони й стали за оселища первісних мешканців Путивельсько-Конотіпського Посем'я.

Орієнтуватись у тих сеймівських умовах одразу не дається. Ми навчилися розшукувати найстаріші сідлища в межах Сеймової долини лише наприкінці нашої роботи, поминуши район Мовчанського болота та Путивельських озер. Тепер ми можемо говорити з цілковитою певністю, що всю увагу наступних дослідів у царині неолітичних та енеолітичних студій треба зосередити тут на торфовищах, болотах та озерах.

Ми маємо підстави гадати, що Посем'я подарує нам низку нових фактів, які внесуть свої корективи до уложеної давніше схеми культурних явищ на українському північному сході.

Довід на те маємо в Мар'янівській стації, яку ми відкрили з Я. М. Морачевським 30/VI р. 1929 в межах кол. Путивельщини при березі Мовчанського болота.

Вона висуває кілька цікавих запитань, що настирливо кличуть зробити ширші досліди в районі Путивельсько-Конотіпських торфовищ. Відчуваючи їх актуальність, у зв'язку з численними торфорозробками в сточищі р. Сейма, ми вважали за потрібне виділити Мар'янівську знахідку з матеріалів Сейминської експедиції, що їм присвячується окрему публікацію, і подати попередне про неї повідомлення в черговому числі „Антропології“.

Стація лежить в ур. Піски, на віддалі кілометра на південь од с. Мар'янівки й виявляється на південім схилі неширокої дюнової гряди, що вигнутою на SO смугою тягнеться понад берегом Мовчанського торфовища.

По той бік дюни, на низині, яка відділяє ур. Піски від с. Мар'янівки, заціліло кілька напівзаболочених озерець; далі за селом, простяглося озеро Осетер, оточене з півночі й сходу в бік до ст. Маркова та с. Горки грузьким болотами,

Таким побитом, дюна, на якій відкрито стацію, являє собою лівий берег Мовчанського торфовища в його нинішніх обрисах. Воднораз вона творить собою піскову гряду між озером Осетром з прилеглими до нього болотами та Мовчанським торфовищем, сполучаючись із просторим дюновим полем, розвинутим у південно-східньому від Мар'янівки напрямі (в бік до ст. Тьокіно) понад Сеймом.

Культурні рештки виявляються в типовій роздимині просторінню щось на 85 (E — O) на 35 (N — S) метрів. З боку півночі й сходу її оточено кучугурами піску; із сходу вона переходить у добре задернований вигін; розкривається вона на південь і захід, у бік до Мовчанського торфовища.

Ціле ур. Піски, приділене під соснову посадку, із сходу й півдня обкопано канавою. Знахідки, що траплялися у викинутій землі, а надто картина нашарування, що виявлялися в її стінках, відразу привернули до себе нашу увагу.

Культурні залишки походили з глибшого пісового горизонту, що його перекриває шар торфу, своєю чергою, похований під дюновим піском.

Фіг. 1. Карта околиць с. Мар'янівки.

Знахідки, зібрані у викинутій землі, а почасти і в канаві, належали до двох культурних виявів, що їх дуже добре характеризували два різні гатунки кераміки: 1) тонкостінна кераміка неолітичного вигляду, заспіль орнаменто-

вана витисками обвинутої ниткою скалки, й 2) грубша кераміка особливого типу з вигладженою лискучою поверхнею й карбованим орнаментом, споріднена з тою, яку ми називаємо „Мар'янівською“¹⁾. Ці керамічні фрагменти піднято разом з уламками пісковикової породи брудно-жовтуватої барви.

Аналогічні рештки творять собою загальне культурне тло і на розвіяній вітром простороні стації, хоча межі їхнього поширення на ній і неоднакові. Кераміка неолітичного вигляду, менш численна, вкриває ширше коло й трапляється завжди в супроводі виробів і кавалків з пісківця. Кераміка мар'янівського типу, без порівняння проти неї численніша, обіймає меншу просторінь, чітко виступаючи в південно-східній дільниці роздимини (пункт А). Зв'язок між нею й виробництвом із пісковикових порід не такий виразний. Натомість, кремінні знахідки подибуються лише в межах її поширення; їх зовсім не трапляється в межах, де найвиразніше виявлено кераміку неолітичного вигляду (північно-східня дільниця роздимини, пункт В).

Щоб перевірити перші враження від мар'янівських знаходок, другого дня ми спробували зондувати південно-західню дільницю стації.

Перший шурф, у межах канами, мірою 3.0 м. на 1.0 м. було закладено на відстані 60.0 м од східнього її краю, рівнобіжно берегові.

Горішній відділ дюни, що складається з різно-забарвленого середньо-дрібнозернястого піску, виразно поділяється на такі горизонти:

I. 0—0 м 15. Жовтуватий пісок з дрібними частками корінців зруйнованого трав'яного покриву дюни.

II. 0 м 15—0 м 18. Темносірий пісок з дуже значною домішкою торфового пороку.

III. 0 м 18—0 м 30. Торф.

IV. 0 м 30—0 м 35. Сіро-жовтуватий пісок з домішкою торфового пороку.

V. 0 м 35—0 м 525. Сірий пісок, що нагадує своїм забарвленням поверх II, але ясніший.

VI. 0 м 525—0 м 90. Жовто-коричневий пісок.

VII. 0 м 90—1 м 15. Темний сіро-коричневий пісок, подібний до поверху IV однак густіше забарвлений.

VIII. 1 м 15—Пісок ясно-жовтуватої барви.

На всім протязі шурфу зазначена послідовність піскових поверхів лишається незмінна. Виянток становить шар торфу, що іноді розподіляється тоненьким пересмужком піску на два шари: горішній 0 м 07—0 м 08, і долішній тонший, на 0 м 04—0 м 05 завгрубшки.

Культурні залишки виявляються двома виразно відокремленими верствами:

Перша—в шарі сірого торфового піску (поверх V), на глибині 0 м 38—0 м 50.

Друга—в долішнім розділі поверху VI, на глибині 0 м 80—0 м 90, відділена, таким чином,—від попередньої культурної верстви шаром піску, щось на 0 м 30—0 м 35 завгрубшки. Культурних залишків не рясно: глибина залягання їх хитається в зазначених межах 10—12 см.

Першу (горішню) культурну верству характеризує кераміка неолітичного вигляду: тонкостінна, прикрашена одним-единим типом орнаменту—витисками

¹⁾ Див. нижче опис кераміки з Мар'янівської стації Я. М. Морачевського.

обвитої ниткою скалочки, в значній кількості зібрана й на роздмнині кавалки пісковикової породи брудно-жовтуватої барви й фрагменти грубшої неорнаментованої кераміки ясної барви, слабо випаленої. В шурфі не трапилося фрагментів кераміки Мар'янівського типу, що так виразно виступає на стації, вирізняючися своєю лискованою поверхнею, формою вінець та орнаментациєю, насамперед, карбованою (див. нижче подання Я. Морачевського, стор. 195 та фіг. 2—5).

Друга культурна верства подає зразки кераміки особливого типу, що не в'яжеться ні з керамікою Мар'янівською, ані з керамікою „неолітичною“. Знайдено її в більшій кількості фрагментів. В глині є домішка органічних

Фіг. 2. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

речовин і дрібних кварцових зерен. Випал недосконалий. Поверхневий шар яснішої темно-жовтуватої барви становить якусь шосту чи сьому частину гурбини стінок, що мають на злам вугільно-чорний колір. Зісподу вони темні. Стінки посуду — рівні, вигладжені, одначе без жадних слідів якогось спеціального струменту. Серед фрагментів є лише один зразок вигладжування поверхні до глянсу (фіг. 2 № 1). Інші зразки мають поверхню шершаву.

На жаль, уявити собі форму цього посуду не дається. Знайдено лише кілька фрагментів од вінцив і один уламок дна. Вінець рівні, такі самі завгрубшки, як і стінки посуду. Краї ніби трохи заокруглено. Вінець відігнуто надвір. Шийки майже не знати. Вичеревок починається на перегині, відзначеному ямковим орнаментом з надвірнього боку або разком опуклин од притискання штампу всередині. Фрагмент дна, що за всіма ознаками належить посудині, вінце якої наведено на рис. 2 фіг. 2, грубий на 0,012, рівний; перехід у стінки нічим не відзначений. Виходячи з кривої вінець, отвір посудин дорівнював, десь певне, 0.19—0.18. Орнаментация обмежується глибокими $\frac{2}{3}$ гурбини стінок) круглими ямками з діаметром в 0,005 та 0.008, старанно вибитими на певній одна від одної віддалі попід віnciaми і по вичеревку (фіг. 2).

Поміж керамічними уламками долішньої верстви знайдено тільки один фрагмент, заспіль орнаментований витискама якоїсь засохлої стеблини (?) та глибокими ямками, вибитими прямовісно (фіг. 2, № 3).

Інших супровідних знаходок у долішній верстві не трапилось.

Таку саму картину наверхствування виявлено і в шурфі другому, на віддалі 85,0 м. у південно-східнім напрямі від шурфу першого. Горішньої культурної верстви не знайдено; долішня дала кілька фрагментів неорнаментованого посуду. В третім шурфі, ще далі на південний схід, на відстані 25,0 м. од другого, культурних решток не виявлено.

Таким побитом, уложення горішніх поверхів Мар'янівської дюни простежено на протязі понад 100,0 метрів. Долішню з двох культурних верств, похованих під торфовим шаром, виявлено в однакових умовах на відстані, 85,0 м.

Говорити про якусь випадковість означеного явища не випадає. Закладені шурфи цілковито переконують у тому, що Мар'янівська дюна ховає в своїх горішніх шарах щонайменше два культурні горизонти. Одначе, ці горизонти виявляють перед нами картину, що не може не видатися загадковою, чи в кожному разі поки що незрозумілою.

„Загадковість“ полягає в тому, що кераміка горішньої культурної верстви з архаїчною в своїх елементах орнаментациєю „неолітичною“ лежить над керамікою, що своїм зовнішнім виглядом аж ніяк, ніби то до „неоліту“ не належить.

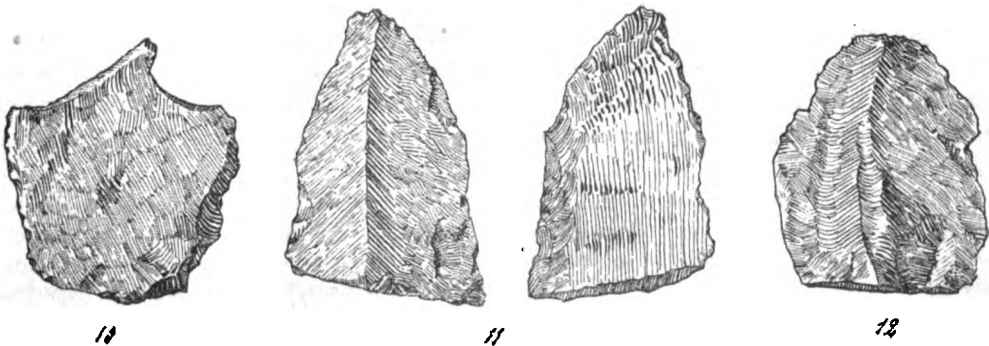
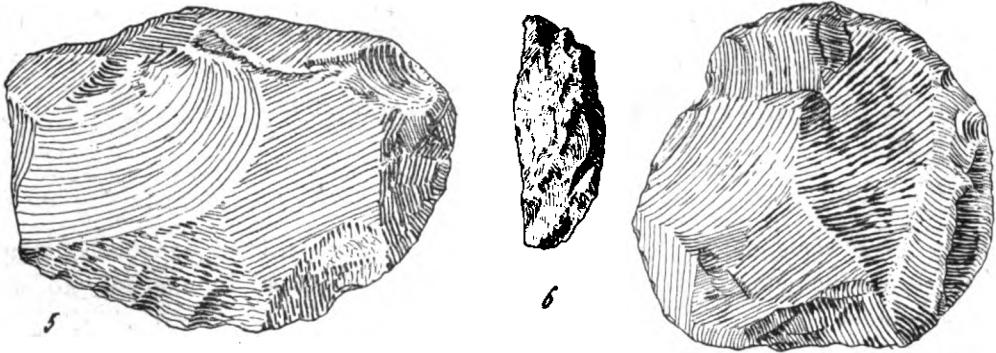
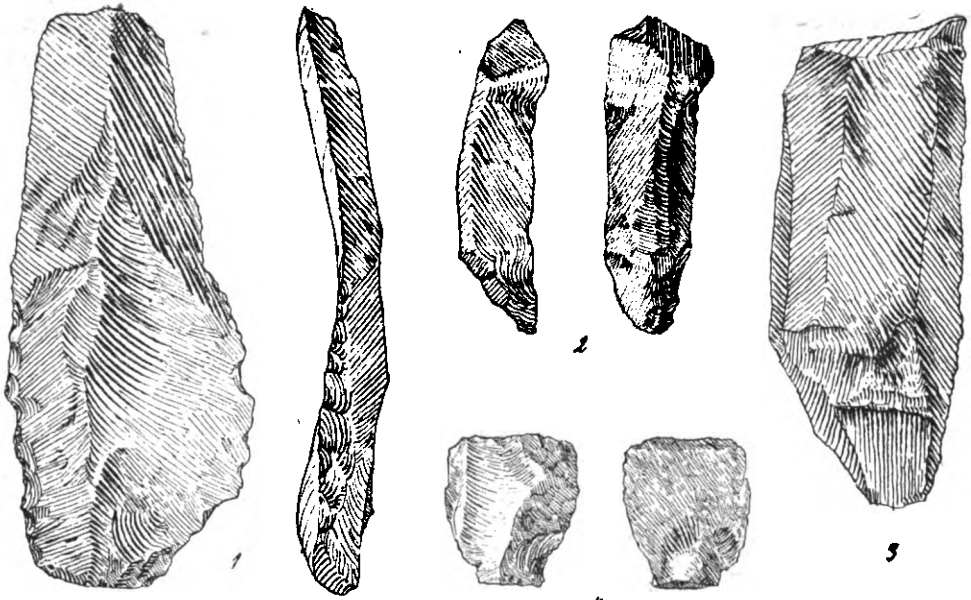
Щоправда, при теперішніх відомостях про український неоліт оперувати з цим терміном доводиться обережно. Поза сумнівом, значну частину наших „неолітичних“ знаходок треба перемістити в мідяно-бронзову добу.

Зосібна, широко розвинена в Посем'ї орнаментација з витисків обвитої нитки чи шворочки, до останнього часу відома, головним чином, з північно-східньої України (Чернігівщина в її колишніх межах), завжди йде там у парі з пізніми типами вістрів на стріли і супровідними кремінними виробами з повною обробкою поверхні, що характеризують останній крок у розвитку техніки оброблення кременю.

Варт одзначити, що деякі Сеймівські стації з неолітичним обличчям (між іншим, багата на кераміку з ямковою орнаментациєю стація в ур. Попів Вир при березі Сейма на межі Путивельщини й Кононотіпщини) зразків цієї кераміки не дали зовсім. Цікаво, що й на цій таки Мар'янівській дюні, на відстані щось із 300 м. в західньому напрямі, ми натрапили на сліди іншої стації (Мар'янівська стація II) з тонкостінною керамікою неолітичного характеру, заспіль прикрашеною самим лише орнаментом ямковим.

Не можна при тій нагоді не згадати, що ця Мар'янівська стація II дає численну покій кремінну, якої сливе зовсім не трапилось на стації I, де кераміка неолітичного вигляду йде в парі з виробами з місцевої породи пісковикової, до того ж далеко не досконалыми і, як на рівень тогочасної індустрії кремінної, досить грубими (фіг. 3).

Цей факт — сполучення ямкової орнаментациї з виробництвом з кременю та орнаментациї обвитою ниткою з виробами пісковиковими на двох сусідніх стаціях — варт усяко підкреслити. Не вдаючись у ширше обговорення цього

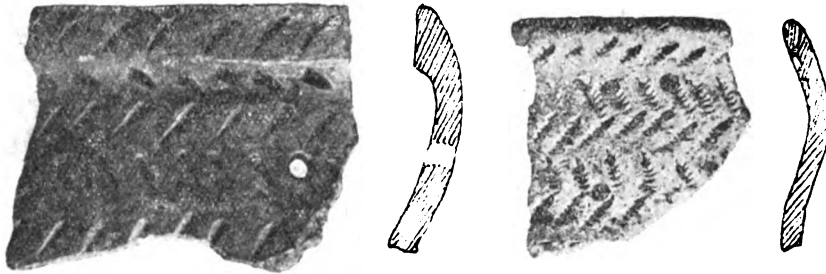

факту, маємо сконстатувати, що за пізньо-неолітичних часів, у Сеймовій долині, такій близькій до районів, багатих на кремій, виникає виробництво з гіршої породи місцевої¹⁾.

Його можна пояснити лише тою ізольованістю осельників долини, що могла постати в наслідок її природніх умов, а надто в періоди мочливі, коли зносини ускладнялися. Відзначені в нашаруваннях Мар'янівської дюни торфований пересмужок і різно забарвлені поверхи піску б. м. однакової структури з достатньою виразністю виявляють перед нами ті кліматичні хитання, що відбувалися в Сеймовій долині.

За періодів посушливих зносини полегшувалися, і долина жила інтенсивнішим життям, що сприяло просуванню до неї інших культурних виявів, одмінних від тих, що розвивалися в ній за доби попередньої.

На нашу думку, тільки це припущення може з'ясувати ту, сказати, „многоликість“, що її виявляють Сеймівські стації неолітичного характеру, і по-

Фіг. 4. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

яснити появу своєрідної мар'янівської культури з керамікою одрубного типу, як ми здибаємо вперше у межах кол. Путивельщини та прилеглої до неї Конотіпщини.

Пильніше приглядаючися до двох найпоширеніших на Мар'янівській стації гатунків кераміки, не можна не помітити певного між ними зв'язку.

Кераміка неолітичного вигляду, така суцільна в своїх елементах і мотивах орнаментальних (витиски обвинутої ниткою скалочки, покладені ялинкою, і різки ямок, що ніде не виявляють себе, як елемент рівнозначний першому, а становлять лише додаток до нього) подає кілька цікавих рис щодо самого способу орнаментування.

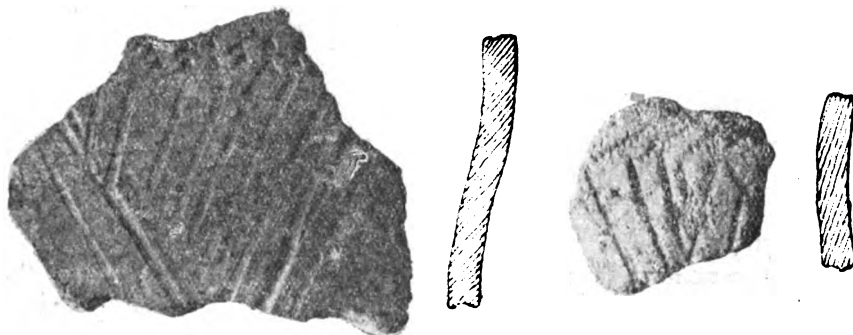
Сенс орнаментатії за допомогою скалочки (гострокутної чи обточеної), обвитої ниткою полягає у витисканні відбитків нитки, а не скалочки; отже, в кращих зразках цієї орнаментатії знаряддя притискалося до поверхні посуду в поставі паралельному до її стінок. Зібрана на Мар'янівській стації кераміка подає низку зразків такого способу. Коли починають орнаментувати цим знаряддям під певним кутом до стінки посуду — з усією ефектовністю

¹⁾ Вживана на Мар'янівській стації пісковикова порода б. м. густої жовтуватої барви походить, мабуть, з ур. Лави біля с. Волинцевої, що лежить по той бік Мовчанського торфовища, на відстані 12 км. од стації в бік півдня. Подекуди трапляються кавалки іншого гатунку й забарвлення (ясно-сіруватого), що нагадує пісковик з каменярень в околицях с. Берюх на Глухівщині (20 км. на захід од ст. Маркова).

Його відбитків — чистота цього типу зникає і він наближається до типів карбованих. Центр ваги переміщується з витисків ниткою на витиски скалочкою, яка й дає характеристичні відбитки витягнутої клинуватої форми. В „неолітичній“ кераміці Мар'янівської стації зразки такого способу орнаментатії подибуються дуже часто (див. подання в Морачевського фіг. 1, №№ 1, 4, 9, 12, 15—17)¹⁾.

Питому рису кераміки Мар'янівського типу становить, найсамперед, карбована орнаментатія. Кінець зняряддя, поставленого до стінки посудини під певним кутом, так само дає подекуди витиски клинуватої форми. Найпоширеніший у цій кераміці орнаментальний мотив — рівнобіжні паски з коротких

Фіг. 5. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

рисок, вибитих у напрямі від правої руки до лівої. Щоправда, посуд мар'янівського типу було вкрито орнаментом не так рясно, одначе, в більшості зразків, цей напрям рисунок зберігається і для суміжних пасків. Оцей-от, сливе обов'язковий для мар'янівської кераміки принцип орнаментатії і становить собою найпомітнішу відзнаку, що відрізняє її від орнаментатії кераміки „неолітичного“ вигляду, де так широко вживано ялинкового мотиву, і де, за нечисленними винятками суміжні паски витисків покладено в напрямі один до одного протилежному.

На місці найрясніших знаходок (пункт А) ці два ґатунки кераміки, різні зовнішнім своїм виглядом і принципами орнаментатії, відокремлювалися цілком виразно. Одначе, на периферії пункту А — у північно-східній дільниці стації, а надто в канаві у східньому краї — трапилися зразки „неолітичної“ й „мар'янівської“ кераміки з погляду орнаментатії дуже один до одного подібні. На нашій фіг. 4 ми зіставляємо їх. Не можна не погодитися, що подібність в орнаментатії — разюча.

Заглиблюючи порівняння, ми знаходимо паралелі і в однаковій ролі ямкової орнаментатії, що в неолітичній кераміці, як і в кераміці мар'янівській,

¹⁾ Розвиток орнаментатії першим способом — притисканням зняряддя паралельно до стінок посуду, — де на першому глині стоять відбитки шворочки чи нитки, — і справді міг викликати бажання замінити зняряддя зубчастим штампом (гребінець), що не дає відбитків скалки, які перебувають чистоту орнаменту. Розвиток орнаментатії другим способом — натисканням кінця зняряддя під кутом до стінки посуду — логічно повинен був зрестися обмотки, яка затушувала чистоту відбитків скалки. Можливо, що в цьому і слід шукати розгадки, чому сливе цілком відсутні „гребінцеві“ елементи і в Мар'янівці і по інших стаціях, де мар'янівська кераміка відкладалася на тлі кераміки обвитої шворчки.

прямує заповнити вужчу чи ширшу просмужку поміж пасками рисок або відзначити їх; і в однаковому способі вибивати їх, завжди в напрямі до стінок прямовісному; в застосуванні лінійної орнаментатії, що відзначена в неолітичній кераміці стації, ширше виявляється в кераміці Мар'янівській (фіг. 5).

Певне споріднення знати і в будові посуду, оскільки дається його розгадати на підставі зібраних фрагментів і аналогічних знаходок із ближчих до Мар'янівки стацій.

Плоскоденний посуд „неолітичного“ вигляду, заспіль орнаментований до дна, що лишається без орнаменту, на стації в ур. „Ності“ й зразки засполової орнаментатії до плаского рівного денця в мар'янівській кераміці, знов же й зразки вигнутих надвір вінців у кераміці неолітичній, що в загальних рисах наближаються до обов'язкової в Мар'янівській кераміці форми, — збільшують число точок, де стикаються ці два керамічні вияви.

Варт одзначити, що і в другому пункті оглянутого узбережжя, де кераміку мар'янівського типу було знайдено в значній кількості зразків (стація в ур. Обурок біля с. Духанівки на Конотіпщині), в ближчому сусідстві з нею виявлено кераміку з орнаментатією, зробленою обвитою ниткою, в супроводі пісковикових виробів.

Ми не допустимося помилки, коли дозволимо собі розглядати мар'янівську кераміку, як дальший етап поширеної в Сеймовій долині кераміки обвитої нитки, що, вдосконалюючи форму посуду (будова вінець, вигладжування стінок і денця), спрощує, прискорює його орнаментування¹⁾. Поза сумнівом, вона належить добі металевій.

Висуваючи завдання виявити її в межах УСРР (Конотіпщина, Глухівщина, а можливо, й Сумщина, пов'язана з Сеймом річкою Вир), ми не можемо не побажати, щоб водночас її простежено було й далі на схід понад Сеймом, у межах РСФСР, а насамперед у повіті Рильському.

За найцікавіше в наступних дослідях Мар'янівської культури ми вважаємо питання про взаємовідносини кераміки обвитою ниткою та кераміки Мар'янівського типу з керамікою гребінця.

Та ще цікавішу проблему, певна річ, становить собою кераміка спіднього горизонту Мар'янівської стації. Сподіваємося, що розв'язати її нам допоможе Глухівська Округа, що в її музеї переховуються перші знахідки цієї нової в наших старожитностях культури.

Січень 1930 р.

A propos de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv.

Par M. Rudynsk'yi.
Kyjiv.

La station près de Marjanivka a été découverte au cours des recherches pré-historiques menées sous direction de l'auteur le long de la rivière Sejm (affluent

¹⁾ Чи не матимемо ми доказу цього і в тій одрубній рисі орнаментики мар'янівського посуду рівнобіжними пасками рисок, що мають нахил лише в один бік, однак покладеними один від одного на певній відстані, з просмужками вільного місця, ніби кинутими навмисне, щоб не мусуватися з вибиванням рисок у напрямі протилежному?

de Desna), dans les limites d'anciens districts de Konotip, de Hluchiv et de Putyvel, en 1929.

Il faut noter, que ce territoire est une de régions les moins étudiées au point de vue archéologique de la zone des forêts-steppes de l'Ukraine. Jusqu'à ce temps nous ne pouvons point mentionner une exploration plus ou moins considérable dans ses limites. Néanmoins les études sur ses monuments préhistoriques doivent enrichir nos connaissances de la préhistoire d'Ukraine par des faits bien intéressants.

Dans cette opinion l'auteur s'appuie avant tout sur les conditions géographiques de la vallée de Sejm tout à fait exceptionnelles. Extrêmement large et séparée par places par des tourbières étendues de la rive droite, aux certaines époques préhistoriques cette vallée a vécu d'une vie isolée qui se concentrait sur des „îles“ sableuses perdues dans ses immenses marais et ses prés sans bords.

A l'un des endroits pareils, au coin NE de l'ancien district de Putyvel, nous avons découvert la station de Marjanivka. Elle est située sur les dunes du bord gauche de la tourbière Movča, qui la séparent du lac Oceter, entouré du côté de Nord et d'Est par des prés marécageux (v. la carte). Les vacillations du climat, qui se font distinguer bien clairement dans les assises sableuses de la rive gauche de Movča, transformaient de temps en temps les environs de Marjanivka en l'île isolée des rives de la vallée par des marais impénétrables.

Dans ces conditions à l'époque aénéolithique dans la vallée de Sejm surgit une civilisation locale qui se manifeste par la céramique intéressante inconnue jusqu'à présent dans nos antiquités (v. l'article du collaborateur de l'expédition M. J. Moretevs'kyj intitulé „La céramique de la station de Marjanivka“). Le plus nettement cette civilisation se dessine sur la station de Marjanivka, et par ce fait nous l'avons désignée „la culture de Marjanivka“.

Comme le montrent nos fouilles préalables pratiquées sur la station nous y avons — sous une couche de la tourbe de 0m 12—0m 13 d'épaisseur — deux couches archéologiques: la première sur la profondeur de 0m 38—0m 50 au dessous de la surface du sol et la deuxième à la profondeur de 0m 80—0m 90. La première est caractérisée par la céramique du type néolithique ornée des empreintes de si-nommé „wickelschnur“ (des empreintes d'un fil enroulé autour de la petite baguette ou de la tige quelconque); elle suit l'industrie lithique en grès local d'une teinte jaune-foncée ou brune-claire (v. la planche si-jointe). La deuxième couche archéologique montre la céramique bien à part à la surface lisse ornée pour la plupart seulement par des rangées de fossettes profondes ou de mamelons qui surgient sur la surface de vase résultant de la forte pression du style à face inférieure. Elle se distingue de la céramique du type néolithique aussi nettement que de la céramique du type de Marjanivka. Cette dernière est ornée pour la plupart par des empreintes d'un style pointu qu'on tenait en position inclinée et suit l'industrie en silex.

L'auteur concentre son attention sur l'analyse de l'ornementation de la poterie du type néolithique et la compare à l'ornementation du type de Marjanivka.

Un fait intéressant à noter, ce que tous les fragments de la poterie néolithique sont ornés exclusivement des empreintes de „wickelschnur“. Les „fossettes“

aussi que les autres éléments repandus dans l'ornementation néolithique aux ornements de cette céramique se rencontrent seulement comme éléments secondaires qui suppléent le „wickelschnur“. Et l'autre fait à suligner encore, que des empreintes de „peigne“ (kammornamentik) dans l'ornementation du type néolithique manquent entièrement.

Dans l'ornementation par des empreintes de „wickelschnur“ on peut distinguer deux manières suivantes: la 1-ère, quand le style s'empreinte sur la surface à orner posé parallèlement au paroi de vase; dans ce cas sur l'argile s'empreinte seulement le fil enroulé autour de la tige; si dans les ornements exécutés de cette façon se rencontrent parfois les empreintes du bord de la tige, il faut les considérer comme accidentelles parce que l'artiste concentrait son attention sur les empreintes de fil. La 2-ème manière consiste à empreinte le style sur la surface à orner sous l'angle aigu; dans ce cas sur l'argile s'empreint et le fil enroulé autour de la tige et le bout pointu du style. On peut dire que dans ce cas on commence de remettre le centre de gravité de l'ornementation des empreintes de fil aux empreintes de la tige.

Dans l'ornementation de la céramique néolithique de Marjanivka la deuxième manière est plus fréquente et la première manière est représentée par de spécimens peu nombreux.

Si tant est que l'ornementation à peigne (kammornamentik) s'évolua de „wickelschnurornamentik“ elle pouvait s'évoluer seulement d'empreintes de „wickelschnur“ exécutées de la première façon. Dans son évolution la deuxième manière doit renoncer legiquement des empreintes du fil et mener l'artiste préhistorique aux empreintes nettes de la tige.

La comparaison des fragments de la poterie néolithique avec les tessons de la céramique du type de Marjanivka porte l'auteur à croire, que l'ornementation de cette dernière est liée étroitement avec la „wickelschnurornamentik“ exécutée en deuxième manière. Cela est confirmé par des autres données, comme la forme commune des vases (à fond plat et aux rebords recourbés en dehors), la communauté des éléments ornementaux supplémentaires, tels que des fossettes, des lignes empreintes etc.

Le progrès de l'art céramique a eu deux tendances: d'un côté à perfectionner la forme et de l'autre à accélérer et simplifier l'ornementation.

Les rubans parallèles composés de mêmes éléments ornementaux — petits traits empreints de droite à gauche — qui font le motif principal d'ornementation de la poterie du type de Marjanivka, envisagés auprès des motifs „en branche de sapin“ extrêmement répandus dans l'ornementation néolithique poussent à croire que le premier motif s'évolue de deuxième en résultat de renoncement des empreintes intermédiaires exécutées en sens inverse.

La station près de Marjanivka pose toute une série des questions intéressantes pour la préhistoire de l'Ukraine: sur les rapports dans la vallée de Sejm de la céramique à wickelschnurornamentik avec l'industrie de grès local, sur les rapports de la poterie néolithique à fossettes et aux empreintes de peigne avec l'industrie de silex, sur l'apparition et la diffusion de la culture de Marjanivka et, surtout, sur l'autre culture inconnue qui laissa ses restes dans la couche inférieure de la station sous-jacentes les restes de l'industrie du type néolithique et de la culture de Marjanivka.

Nous espérons que les fouilles prochaines à Marjanivka aussi qui les recherches prolongées dans la vallée de Sejm nous permettent de résoudre quelques-unes des questions mentionnées.

ЯКІВ МОРАЧЕВСЬКИЙ.

Глухів.

КЕРАМІКА МАР'ЯНІВСЬКОЇ СТАЦІЇ.

Інвентар Мар'янівської стації складається, головним чином, з керамічних фрагментів, що мало не заспіль укривали собою південно-західний кут поверхні стації і траплялися по всій простороні розвіяної вітром видмини.

Одначе, в напрямі на північ і схід культурні залишки рідшали, а за грядою кучугур на півночі і сході зникали зовсім.

Пильніший огляд видмини спонукав відокремити знахідки з південно-західної ділянки стації (пункт А) від решток, зібраних у північно-східному куті її (пункт В).

Перший доставив мало не виключно фрагменти різних ґатунків кераміки кілька загустків металю (мідь? бронза?), другий — кераміку неолітичного вигляду і значну кількість пісковикових відлупків, серед яких трапилося кілька знаряддів (див. вище подання М. Я Рудинського).

Зібрана тут кераміка належить до кількох типів і відзначає кілька культурних фаз. Найвиразніше виявляється кераміка неолітичного типу й своєрідна кераміка, що її ми визначаємо, як „Мар'янівську“, з огляду на те, що її знайдено було вперше на Ма'янівській стації.

Неолітична кераміка збереглася, на жаль, тільки в дрібних уламках (найб. фрагмент щось 4×5 см.) і взагалі нечисленна, а надто, як порівняти її з кількістю зібраних тут фрагментів інших типів. ¹⁾

Глина, з якої роблено посуд, має домішку звичайного піску, подекуди з досить буйними зернами кварцу, в інших є й домішка товченого граніту (?), часом із чималими зернами, що бувають завгрубки до 0.0025.

З'ясувати техніку, як ліплено цей посуд досить важко. Фрагменти виразно виявляють верстуватість структури, що спокушає припустити техніку ліплення тонко-розкачаними „коржиками“, одначе говорити про це поки що не доводиться.

Випал черепків середній, у воді вони шиплять і від них сильно душить глиною.

Колір поверхні фрагментів в 75% черепків не відрізняється від кольору внутрішнього боку, але в інших супроти внутрішнього боку, трохи ясніший. Загальний тон черепків — жовтий. Щось із 12% фрагментів мають барву

¹⁾ Вважаю зк обов'язок висловити мою глибоку подяку М. Л. Рудинському за ласкаві вказівки й загальне керівництво моею роботою по обробці мар'янівських матеріалів.

жовто-сірувату. Зовсім мало черепків, що мають червоно-цеглястий колір і, як випадок, піднято один черепок темно-сірої барви.

Грубінь черепків більше-менше однакова, 5—5,5 мм., але трапляються фрагменти і в 3,5 мм. завгрубшки і грубші, до 7 мм. За форму посуду, певна річ, говорити не можна. Фрагментів від денць не піднято, од вінець траплялося лише кілька дрібних уламків.

Найголовнішу ознаку-форму денця-допомагають установити знахідки з ур. „Носці“, на відстані щось із 3 кілометри від Мар'янівської стації, де цілком аналогічна кераміка подає зразки за споловою орнаментациї боків посудини аж до плаского неорнаментованого денця.

Вінця неолітичного посуду бувають двох типів: із заокругленою формою краю, рівні ба навіть трохи увігнуті в середину отвору посудини (фіг. 1, рис. 1) і з краєм трохи вигнутим на двір. Зразок цієї форми маємо в фрагменті, піднятому на пункті В (фіг. 1. рис. 3).

Заслуговує на всяку увагу той факт, що мало не всі фрагменти посуду орнаментовані за одним типом — рисками, зробленими начавлюванням палички, обкрученої ниткою, та ямками, витиснутими рівно зрізаною круглою паличкою (діаметром щось із 3 мм; самі ямки виходять од 4 до 5 мм діаметром). Глибина ямок у більшості черепків сягає, пересічно, половину grubини стінок, в інших доходить до двох третин її, а в інших лише на 0.0015; такі неглибокі ямки подибуються дуже й дуже зрідка.

Як і звичайно, глибоким ямкам на внутрішнім боці посуду відповідають опуклини. Деякі палички, що ними робилися ямки, мали м'який стрижень, отже, на дні таких ямок знати невеличкі пуп'яшки — сліди порожняви, що її мала на кінці паличка. Самої ямкової орнаментациї, без сполучення з рисками, ніколи не трапляється.

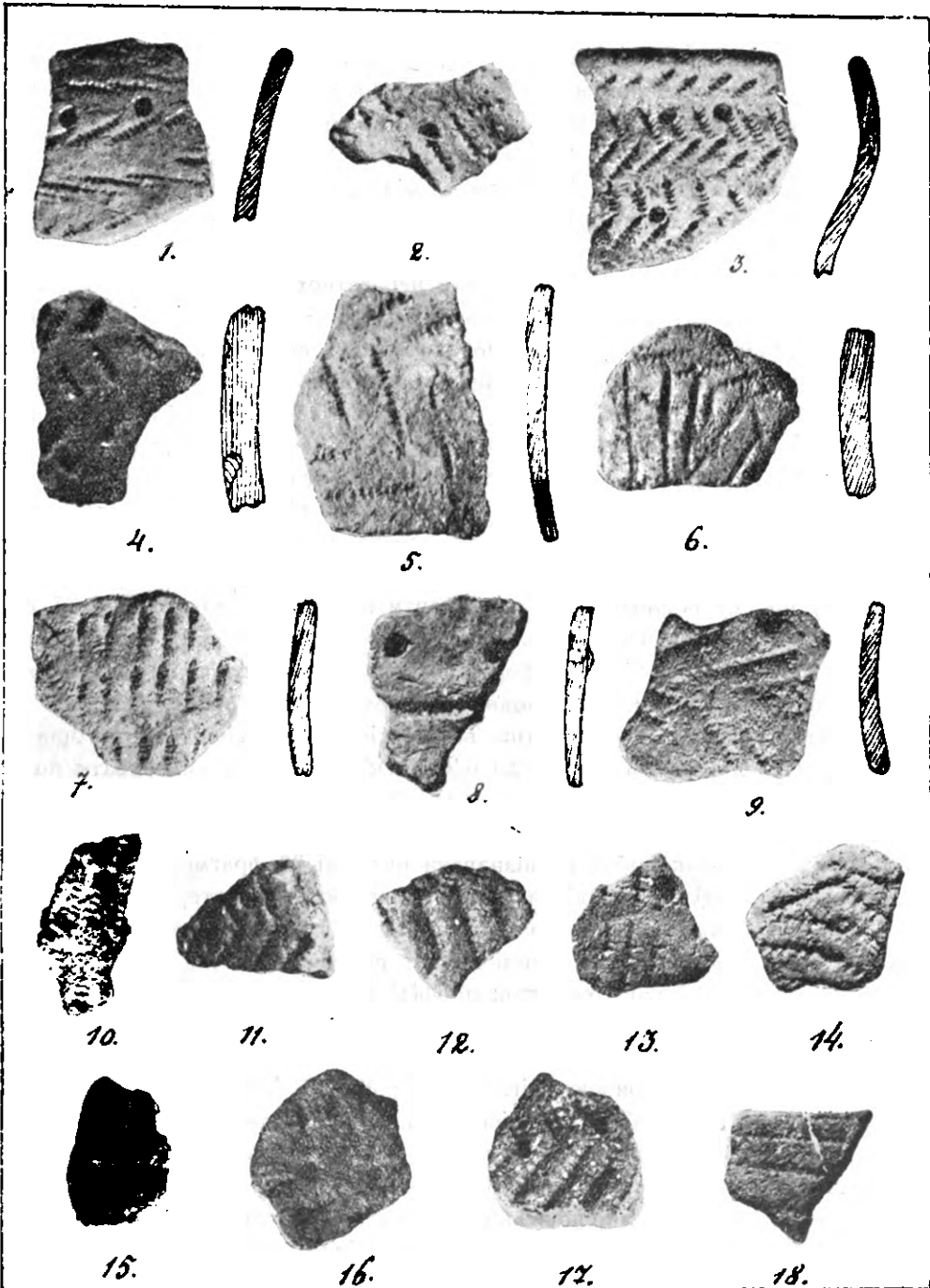
Загальний мотив орнаментациї — ялинковий або орнамент, що має його елементи — короткі риси, витиснуті навскоси поземими пасками і покладені в напрямі протилежному до таких самих рисок попереднього ряду. Варт одзначити, що вони лише зрідка стикаються своїми кінцями, як ото на зразках, наведених на фіг. 1 №№ 11, 12. Здебільша, між пасками рисок лишається доріжка, незаповнена орнаментом (фіг. 1, №№ 1, 4, 5, 9). На найвиразніших фрагментах поміж пасками скісних рисок вона сягає 4—5 мм.

Витиснуто риси під різними кутами, від 15° до 70°. Іноді їх покладено дуже близько одну від одної, всього на 1,5 мм, як ото на фрагменті № 1, і під таким гострим кутом, що витиски, зливаючись один з одним, наближаються до майже поземої лінії.

Взагалі орнаментация окремих фрагментів відрізняється лише дрібними деталями зняття, яким її робилося — grubиною палички, grubиною обмотаної нитки, рідшою чи густішою обмоткою (на 1 см. од 5 до 8 відбитків нитки), нарешті, обмоткою палички до самого кінця (більшість поданих на фіг. 1 зразків) чи обмоткою, що починається на якійсь од нього відстані (№ 14).

Паличку тримали в руці під різним кутом до поверхні посудини. Залежно від того, виразніше відтискалися кінець її й перші ряди обмотки; дальші ряди знати не так виразно, і самі відбитки ниток — коротші (№ 7). Дуже

часто паличка, обмотана ниткою, мала гострий руб, що добре позначивсь на витисках (№№ 2, 13, 14).

Фіг. 1. Кераміка неолітичного типу.

Серед наведених зразків слід одзначити фрагменти, що являють певні особливості орнаментатії: поперше, фрагмент з № 7, де витиски обмотаною

пальчкою йдуть не навскоси, а поставлені прямовісно, а, подруге, фрагмент з № 6, де витиски обмотаною пальчкою поєднано з витисками пальчки без обмотки.

Ямкова орнаментация становить собою не завжди вживаний додаток до улюбленого мотиву. Подекуди здається, що ямки призначалося для того, щоб прикрасити просмужки поміж пасками рисок (найкраще знати це на фрагменті № 1). Одначе, вибивалося ямки не дуже старанно, і тому вони потрапляли часом не на призначені для них місця (фрагм. №№ 3, 13).

Такий самий суцільний і виразно-відмінний характер має й інша кераміка, яка трапилася на пункті „А“ в найбільшій кількості й яку ми називаємо Мар'янівською.

Щодо складу глини, то вона лише в небагатьох порівнюючи черепках має домішку самого піску, здебільша в грубих зернах; до 75% усієї кількості фрагментів мають домішку дрібно потовченого граніту (лише, як виняток, трапилися зерна до 3 мм). Глину вимішано добре. Поверхня посуду, як правило, ретельно вигладжена, в інших фрагментах до легкого блиску. Випал — середній. Деякі фрагменти справляють враження випалених краще.

Типовий для кераміки колір поверхні — рудовато-жовтий з варіаціями від червонуватого до сіро-жовтуватого. Він мало що відрізняється, здебільшого, від кольору внутрішнього боку посуду, одначе, на зламі черепки мають посередині прошарок темнішої барви.

Форму посуду повною мірою відтворити не можна, однак, численні фрагменти вінець і кілька черепків од донець переходом до боків посудин дають підставу говорити, що він мав форму присадкуватих горшків чи кухликів із добре відзначеною шийкою, широким отвором вінець і рівним денцем.

Величина посуду — різноманітна, від зовсім малих, мініатюрних горшечків, до чималих, з діаметром отвору до 0.27 (оскільки можна вирахувати по дузі фрагментів од вінець).

Найхарактеристичнішу ознаку кераміки цього типу становить форма вінець, що за нею так добре розпізнавати належні їй фрагменти.

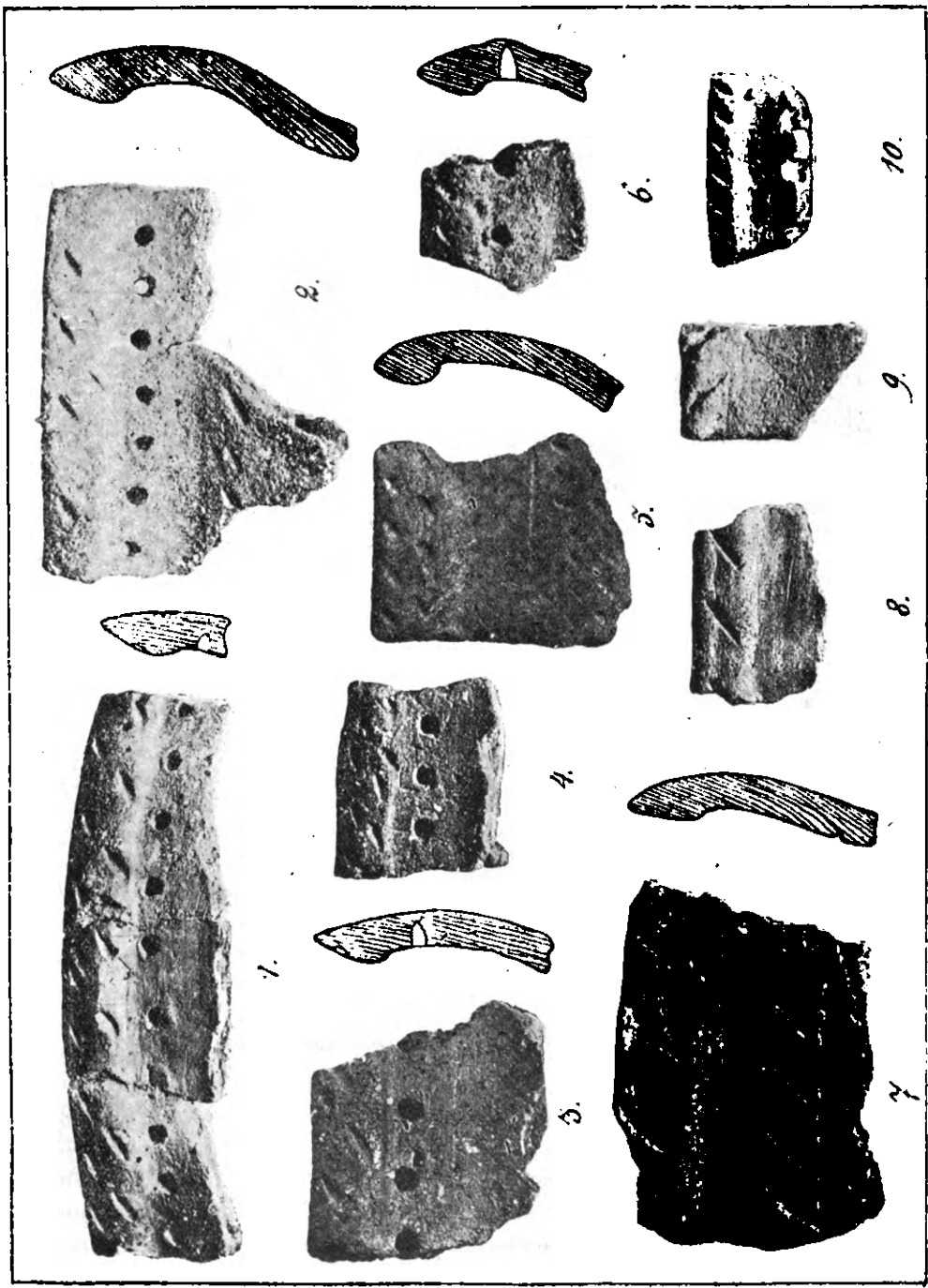
Виразно вигнуті надвір, вінця посуду виявляють характерну форму валика, на 0.005 до 0.012 заввишки, що має найбільшу grubiнь у долшній своїй частині й, чітко вистаючи над рівнем шийки, витончується до краю вінець за рахунок внутрішньої поверхні (див: профілі на фіг. 2, 3 та на фіг. 5, №№ 16, 17) Іноді цей валик буває рівно зрізаний (на зовнішнім боці посудини) від краю вінець під гострим кутом (більшість наведених на фотографіях зразків), іноді він обрисований кривою (фіг. 2, № 5; фіг. 3, №№ 13, 17—19).

Другу характерну рису Мар'янівської кераміки становить денце — завжди добре вигладжене й неорнаментоване, — що без жодного відзначення його, переходить у стінки посуду, під тупим кутом. Денця порівняно невеликі.

Відтворюючи форму мар'янівського посуду, треба думати, що присадкуватішою була саме нижня частина посудин; горішня частина вичеревка була витягнута вгору, даючи в профілі ефектно вогнуту лінію.

Орнаментация мар'янівської кераміки має питомі їй риси, що знов же дуже чітко вирізняють її з-поміж фрагментів інших культур. Найулюбленіші в ньому елементи — короткі риси, поставлені навскоси й круглі глибокі ямки.

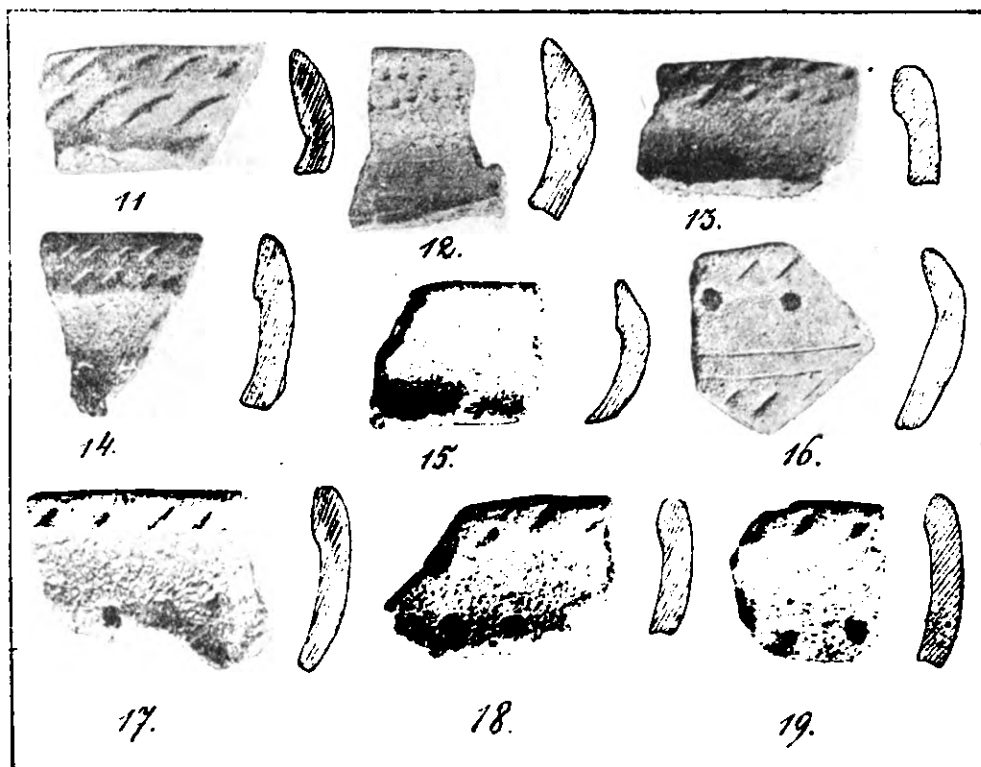

Фиг. 2 Керамика Мер'янівського типу.

Інші елементи (довгі риси, ямки інакшого вигляду, витиски гребінцевого типу) вживаються значно рідше.

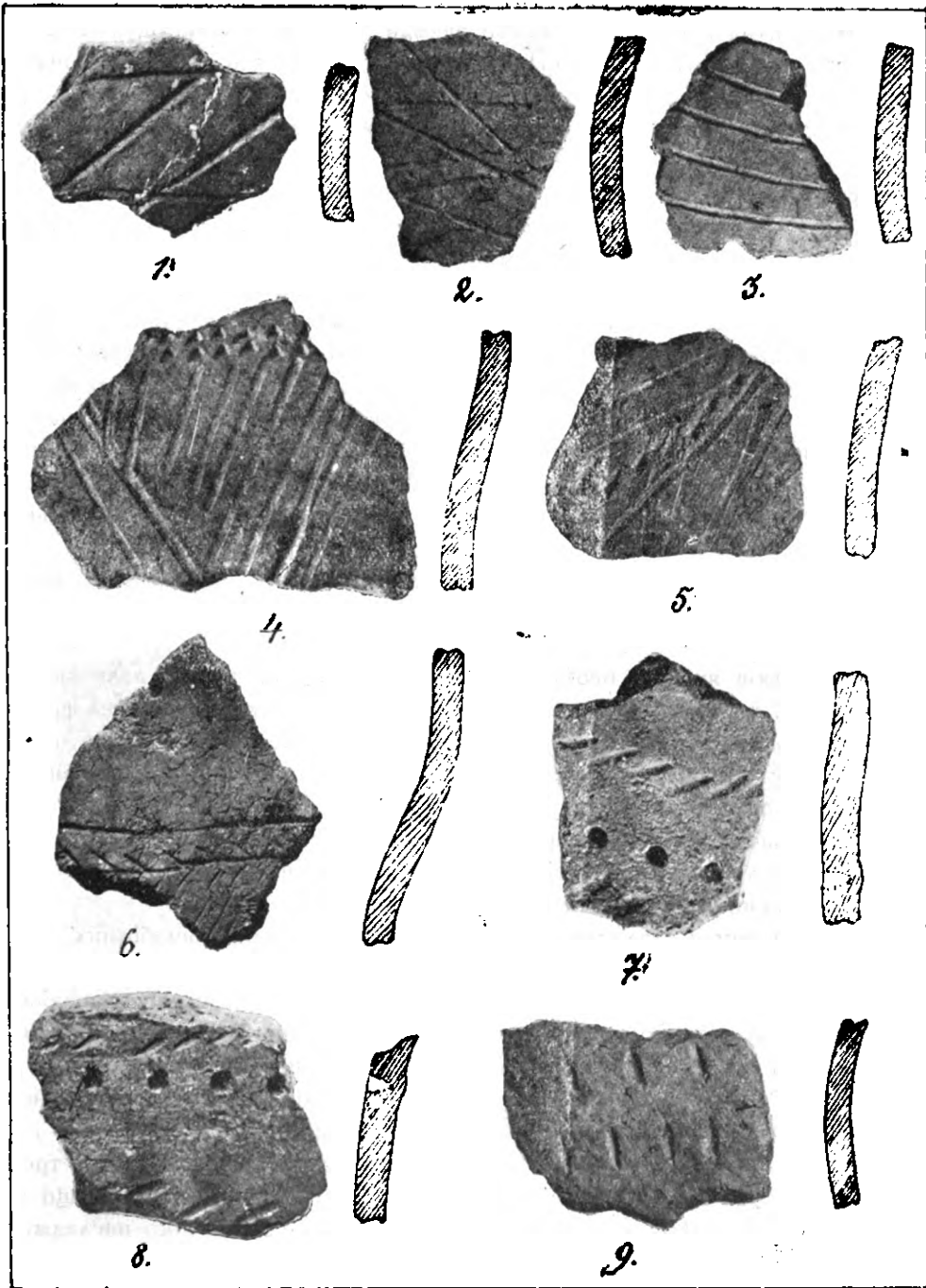
Найтиповішу рису орнаментатії становить прикрашання валика по вінцях. За нечисленими виїнятками, ці валики орнаментовані короткими рисками, витиснутими навкоси під кутом 40—50°, зрідка менше, звичайно в два ряди (фіг. 2, фіг. 3). Цікаво, що ці риси йдуть завжди (крім одного примірника з 27 зразків) від правої руки до лівої. Оздобленая валика одним рядком рисок (фіг. 2 №№ 7, 8, 10) подибується не так часто. Зразки валиків зовсім неорнаментованих становлять справжній виїняток (фіг. 3, № 15).

Фіг. 3. Кераміка Мар'янівського типу.

Орнамент нанесено паличкою, в тоньким кінцем, відтиснутою під різним кутом, іноді сливе прямовісно. Тому подекуди ці риси виходили такі коротенькі, що наближаються до подовгастих мілких ямок (фіг. 2 №№ 6, 10; фіг. 3, №№ 13, 14, 19). На фрагменті № 12, фіг. 3 — це справжні ямки,

Поza тим, що валик по вінцях являє собою в цілому рельєфний пружок, він одзначається на багатьох фрагментах ще низкою виразних і досить глибоких ямок од круглого чи конічного штампу. Варт одзначити, що цей штамп мав повадовжній рівчачок, що починався на якійсь відстані від гострого кінця, бо в стінці ямок позначилися пружечки, які відповідають отому рівчачкові. Плестеліновий виліпок дає форму, подібну до якоїсь зернини (ячмінної, двохрядки, голої) або схожу на кінчик борідки пера. Цікаво, що мало не всі ямки пороблено таким знаряддям.

Фиг. 4. Кераміка Мар'янівського типу.

Діаметр ямок, пересічно, дорівнює 3—4 мм. Ямки розташовано на певній відстані, від 0.012 — 0.015. Їх витиснуто досить енергійно (глибина — до $\frac{2}{3}$ grubини стінок), на спіднім боці майже завжди знати відповідні опуклини.

Більшість фрагментів од вичеревків посуду — орнаментовані. Це, поряд із фрагментами денць, де орнамент помітно побіля самого краю денця, дає право на висновок, що, здебільша, мар'янівський посуд орнаментовано було заспіль — од вінець і до дна, хоча й не рясно. Зразки того типу, що показано на фрагментах з №№ 14 та 16 фіг. 6, трапляються лише зрідка.

Головні елементи в орнаментатії вичеревків ті самі: короткі риски, покладені горизонтальними пасками, та круглі ямки. Ямки вибивано штампом, поставленим прямою, і дуже старанно, на певній відстані одну від одної (фіг. 4, №№ 7—8). Не завжди вибивано їх посередині тої просмужки, що відділяє собою пасочки рисок (№ 7); іноді вони ніби підкреслюють, відтіняють той пасок. Варт одзначити, що орнаментатія вичеревків цими типами орнаменту цілком відповідає манері орнаментатії валика по вінцях: напрям рисочок (від правої руки до лівої) зберігається в двох суміжних пасках (фіг. 4, № 8, а надто № 7; фіг. 5, № 11, а надто № 14). Орнаментатію в розумінні протилежному (ялинковий мотив) спостерігаємо на кількох зразках (фіг. 5, №№ 15—17).

Одначе, в орнаментатії вичеревків уживається і інших елементів і інших орнаментальних способів, ба навіть знарядь, що змушують трохи на них спинитися.

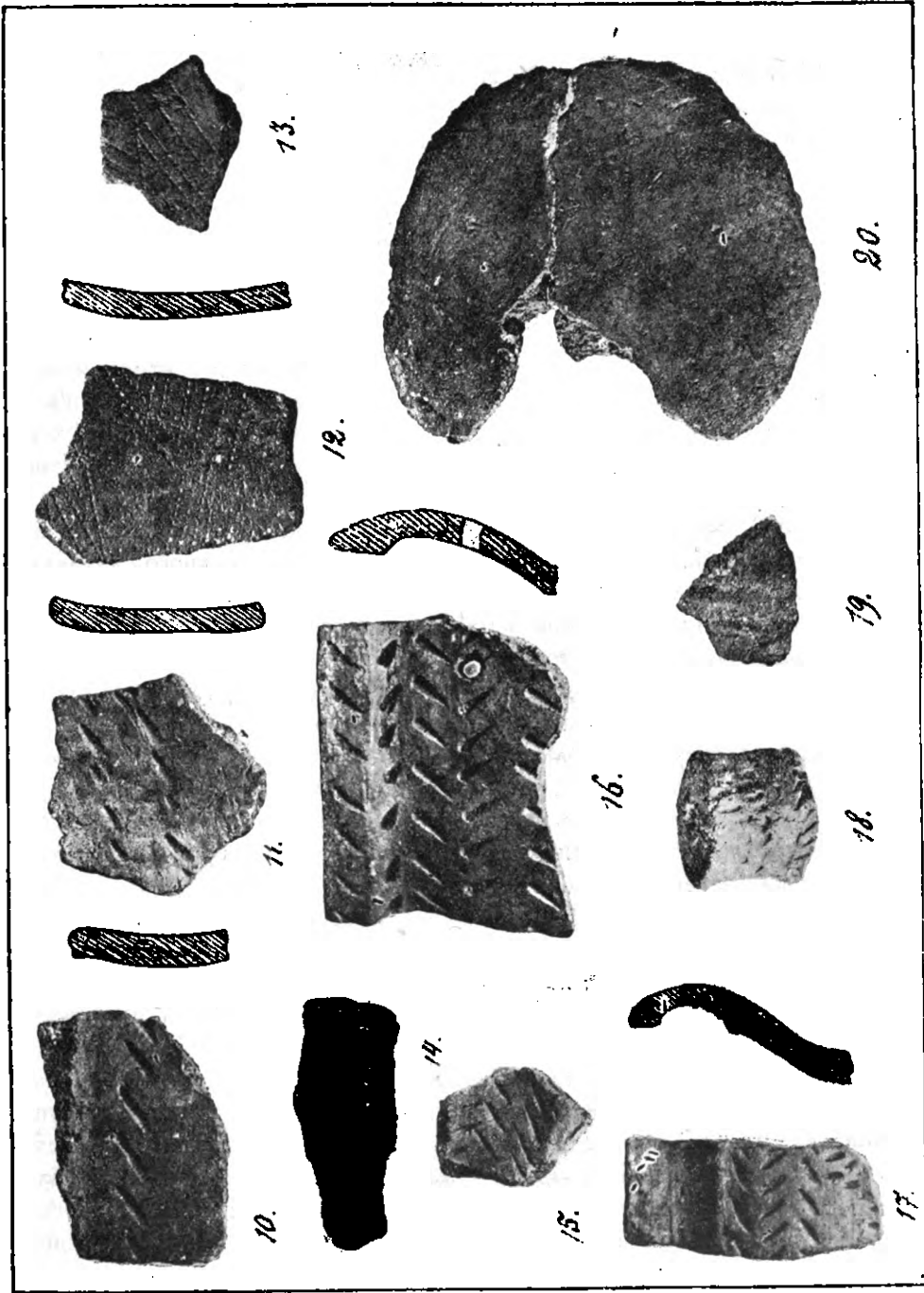
Окрім витисків якогось особливого штапу (гострий кінець палички, поставленої руба, чи вдвое складеної стеблини), що зразок їх подано на фрагм. з № 14, фіг. 5, найвиразнішу групу становлять фрагменти з лінійною орнаментатією, яку виконувано і притисканням гострорубої палички (фіг. 4, №№ 1, 2) і протяганням її плоским боком (фіг. 4, №№ 4, 5, можливо, № 3) або гострим краєм, що давало зразки орнаментатії різаної (фіг. 4, № 6). Крім того, трапилося кілька фрагментів, орнаментованих ніби гребінчастим приладдям з численними густими зубчиками (фіг. 5, №№ 12, 13).

В орнаменті немає сталости. Ми спостерігаємо: ряди рівнобіжних ліній (фіг. 4, № 3), перехрещування ліній, що творять ромбоїдальні фігури (фіг. 4, №№ 1, 2), фестонуваті фігури, заштриховані довгими рисами у звичайний для мар'янівської кераміки спосіб (фіг. 4, № 4) та інші мотиви, між іншим, ялинковий (фіг. 4, № 6), що являють собою зразки поєдинчі¹⁾.

Кілька фрагментів з „гребінцюватою“ орнаментатією не дають повного уявлення про її мотиви, як і про знаряддя, що ним її виконувалося.

Ці останні, до певної міри відрізняються від попередніх груп. Вони трохи тонші (0.0065) супроти звичайної для мар'янівської кераміки grubини, що хитається в межах 0.007—0.010. Одначе, поверхня їх так само вигладжена і має б.-м. типовий ясно-жовтий колір. В глині — незначна домішка піску і зовсім немає домішки потовченого ґрунту. Опал черепків ніби трохи кращий.

¹⁾ Треба, одначе, відзначити, що зразки ялинкових мотивів знайдено за межами пункту „А“, в кававі, що нею обкопано ур. Піски.

Фиг. 5. Кераміка Мар'янівського типу.

Поза пунктом „А“ кераміку мар'янівського типу виявлено лише в напрямі південному, де в каналі, що нею обведено ур. Піски з південної сторони (на віддалі 60 м. од пункту „А“ було піднято перші фрагменти. Найцікавіші із зібраних тут зразків наведено на фіг. 5, з №№ 16—18. Серед них привертає до себе увагу глиняне прясличко циліндричної форми, з вигладженою поверхнею, орнаментоване в типовій для орнаментациї посуду манері — рядками подовгастих ямок та рисок.

„Мар'янівська“ кераміка остільки виразно виступає на тлі інших знаходок, що зразки їх просто таки випадають із загальної маси керамічних фрагментів, які треба застосувати до інших пізніших діб.

Ми дозволимо собі не затримуватися на описові цієї кераміки, мішаної й надто поки що невиразної з погляду визначення хронологічного. Значніша більшість фрагментів належить до простого, добре випаленого, неорнаментованого посуду, плоскоденцевого, з вигнутими надвір вінцями. Колір череп'я — різний, од ясно червоного до майже чорного, але більшість фрагментів темної барви. У глині трапляються різні домішки, поміж іншими шамоту (товченого череп'я).

Серед зібраної на пункті „А“ кераміки трапилися фрагменти невеличкого глиняного бритваля, що, на жаль, не дають повного уявлення про його форму. Оскільки можна гадати по фрагментах, він мав форму невеличкої (діам. отвору не більш 0,09) й не високої риночки з товстим дном та грубими боками, що тоншали до загнутих до середини вінець, і, правдopodobно, мав грубеньку ручку. Долішня частина бритвалика цеглистого кольору, переходить на надвірнім боці в сіро-попелястий. Внутрішня сторона має сіро-зеленкуватий колір, що особливо виразно знати на землі. На одному фрагменті знати сліди від розтопленого металю, щось подібне до жувелиці, яка міцно прикипіла до поверхні уламку. В ближчій околиці цієї знахідки піднято кілька невеличких загустків металю (міді? бронзи?) різної форми, схожих на застигли краплі.

Певна річ, ув'язати цю знахідку з тою чи іншою керамікою не можна. Ми спинилися на ній лише тому, що вона являє собою красномовного свідка мідяно-бронзового ливарництва на Мар'янівській стації.

Цікаво, що на Мар'янівській стації кременних виробів знайдено дуже мало, а кременна покидь мало не зовсім відсутня. З кременних знаряддів (пункт „А“) піднято лише: вістря з чорного кременю, скребачку з відлупку такого самого кременю, заретушовану по лівому краю, три відлупки з слідами ретушу й одне попсоване в огні приладдя з попідправляваними краями. Натомість, на стації зібрано численну пісковикову покидь (найбільше з північної ділянки стації, надто в пункту „В“) і кілька добре вироблених речей. В нас лишилося таке вражіння, що ці дві групи знаходок — кременні й пісковикові — зв'язуються з двома різними гатунками кераміки (пор. вище подання М. Я. Рудинського¹⁾).

Так ото виглядають в загальних рисах найцікавіші категорії знаходок з Мар'янівської стації. Ми натрапили по ній на нову для Глухівщини „Мар'-

¹⁾ Зібрані на Мар'янівській діючі матеріали переховуються в Глухівському Округовому Музеї.

янівську“ культуру, що, як виявилось, підчас наших розшуків понад Сеймом, виступає на доволі широкій простороні.

Глухівський Музей ставить собі завдання глибше обізнатися з нею в своїх дослідах наступного року і точніше обрисувати межі її поширення. В тих дослідах її розкопи на ур. Піски біля Мар'янівки заступають перше місце. Поза тим, що вони повинні з більшою виразністю показати місце „мар'янівської“ культури в послідовній зміні передісторичних явищ на Глухівщині, Мар'янівська стація має дати відповідь і на інше цікаве питання про взаємовідношення виявлених на ній культур, що про нього говорить у своїм поданні М. Я. Рудинський.

Січень 1930.

Глухів.

Література.

В. Городцов — Русская доисторическая керамика. Труды XI Археологического съезда в Кіеве 1899, т. I.

I. Ailio. Fragen der russischen Steinzeit. Helsinki 1922.

Д-р Л. Чикаленко — Техніка орнаментування Мізинських неолітичних селищ. (Окр. відбитка) Прага.

La céramique de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv

Par J. Moračevs'kyj.
Hluchiv.

La station près de Marjanivka a fourni principalement des fragments de la poterie divers. Parmi les autres matériaux recoltés sur la station on peut noter quelques instruments en silex peu caractéristiques, une belle serie des objets en grès (v. l'article de M. M. Rudyns'kyj intitulé. „A propos de la station près de Marjanivka“) et quelques morceaux du cuivre (du bronze?) ramassés avec les fragments deux.

Dans l'ensemble céramique se distinguent principalement deux groupes de fragments: les fragments de la poterie du type néolithique et les fragments d'un type bien à part d'une civilisation plus avancée nommée par. M. M. Rudyns'kyj la culture de Marjanivka.

Les tessons des vases néolithiques sont ornés exclusivement des empreintes de fil enroulé autour de la petite baguette ou de la tige (wickelschnur). Les autres éléments, comme des fossettes ou des lignes empreintes ne sont que les éléments supplémentaires. Le dessin présente principalement des rangées des empreintes de wickelschnur inclinées mutuellement de droite à gauche et de gauche à droite et qui compose le dessin nommé „en branche de sapin“. Entre eux ont été empreintes des fossettes assez profondes qui donnent à la face inférieure des vases des petits mamelons correspondants. Les lignes empreintes ont été faites à l'aide d'une petite baguette quelconque qu'on tenait en position parallèle à la surface du vase. Sur la station de Marjanivka on n'a pas ramassé un seul specimen de cette ornementation — si repandue aux temps néolithiques

en Ukraine septentrionale — qui couvrait la surface des fossettes sans se servir des autres éléments, aussi qu'on n'a pas rencontré d'autres éléments d'ornementation néolithique tels que l'empreinte de „peigne“, par exemple, de coquille etc. En ce qui concerne les formes la céramique du type néolithique présente des vases pas grands et assez hauts, à embouchure bien large, aux bords recourbés pour la plupart en dehors et au fond plat.

La céramique du type de Marjanivka forme un groupe très expressif.

La masse d'argile est mêlée aux grains quartzeux plus ou moins volumineux et aux parcelles de granit concassé. Tous les fragments de la poterie du type de Marjanivka ont la surface unie et lisse, ce qui les distingue très nettement d'autres trouvailles céramiques. En ce qui concerne la forme la céramique du type de Marjanivka est représentée par des pots de dimension diverse (des tous petits aux grands vases à embouchure de 0.25--0.26 de diamètre) pas hauts, aux bords grands ouverts et au fond plat. La forme du bord de vase fait le trait le plus caractéristique de cette poterie. Ce bord présente une saillie, large de 0.005—0.012, qui se d'écoupe très nettement sur la surface de pot. Pour la plupart elle crée de profil un triangle dont une côté prolonge le paroi de vase et l'autre saillie sur la face extérieure.

L'ornementation de la céramique du type de Marjanivka se borne des quelques éléments choisis, principalement des petits traits empreints en biais et des fossettes de quelques types qui font pour la plupart un supplément au motif mentionné. Les ornements se composent des rubans de traits incisés perallèlement aux bords de vase et séparés les uns des autres par des rangées de fossettes. Contrairement aux principes de l'ornementation néolithique où les ornements couvrent toute la surface à ornementer les ornements de la poterie du type de Marjanivka sont incisés sur la surface le vase par intervalles plus ou moins considérables. Néanmoins, comme cela a été l'usage aux temps néolithiques, les ornements ne se bornent point la partie supérieure de vase, mais se prolongent sur la partie inférieure jusqu' aux bords de fond plat qu'on laisse sans l'ornement.

L'analyse de l'ornementation de la céramique du type de Marjanivka et la comparaison avec celle de la poterie néolithique ramassé sur la station denotent indubitablement que la première s'évolua de la deuxième.

ПЕТРО ПІНЕВИЧ
(Маріупіль)

НЕФРИТОВА СОКИРА-МОЛОТ З УЗБЕРЕЖЖЯ Р. ГАЙЧУЛУ МАРІУПІЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ.

На терені Маріупільщини траплялося чимало знаходок кам'яних шліхованих знарядь з різних порід, та до заснування музею вони здебільшого ставали за іграшки дітям або йшли в господарчий інвентар, як знаряддя, яке ще можна використати. Місцева людність аж ніяк не розуміла вартости таких знаходок; хоч дехто й цікавився їхньою обробкою та зовнішнім виглядом, одначе, нікому й на думку не спадало передавати їх кудись до Музею чи взагалі приховати і зберегти.

Такі знаряддя досить часто знаходили по схилах балок, по берегах річок Кальміуса, Кальчика, Берди; найрясніше траплялося приладів кам'яної доби на узбережжі Озівського Моря, а надто по гирлах річок при балках та біля лиманів.

Здебільша, це фрагменти (половинки) кам'яних сокир-молотів, які так часто ламалися, але же декілька й цілих примірників різного матеріалу і різної техніки обробки, від примітиву до надзвичайно гарних і рідких форм.

Більшість речей зроблено з місцевих порід каменю, що виступає на поверхню по берегах наших річок та балок: пісківця, твердих вапняків, граніту та порфіру. За малим винятком, усі знаряддя мають просвердлини; на деяких вони незакінчені, і це говорить за те, що їх покинуто в процесі виробництва, інші являють зразки досконало зробленого знаряддя високої умілости.

За винятково довершену річ треба вважати кам'яну сокиру-молот з нефриту, що його знайдено коло с. Гайчулу в межах Цареконстантинівського району Маріупільської округи, влітку р. 1929.

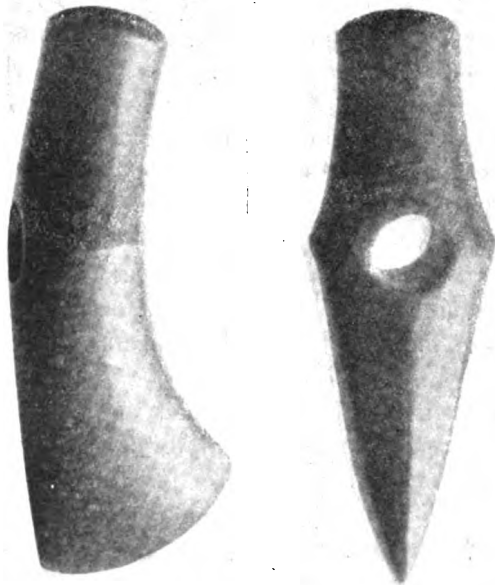
Сокиру знайдено, коли розробляли кар'єри на пісок для потреб південних залізниць; кар'єри йдуть лівим берегом р. Гайчулу у 1, 5—2 кл. на північ від с. Гайчулу. Знайшов сокиру селянин — незаможник Лисак І. Ф., що працював тут із своїми товаришами; він же й приставив її до Маріупільського Музею, запросивши за свою знахідку дуже великі гроші (50 карб.).

За його словами, сокиру знайдено в кар'єрі на схилі берега до річки; разом траплялось багато уламків череп'я з червоної та жовтої глини, з орнаментом (прямолінійний, хвилястий, крапками та зірочками) і без нього, але ж вони не звернули на них ніякої уваги, і все череп'я пішло під залізницю.

На зовнішній вигляд сокира така надзвичайно гарна і так чудово вироблена, що видається за цікаву дитячу іграшку або ж за річ, яку давали як дорогий подарунок. І справді, вироби з такого коштовного матеріалу і такої форми до роботи не придатні.

Зроблено сокиру з нефриту темно-зеленого кольору, з трохи помітними малесенкими білуватими плямками по всьому полю, що роблять її ще кращою. Щодо форми й роботи сокира належить, здається, до топорів кавказького типу.

Передня частина її (завдовжки 8 см.) повільно звужується до леза, яке наприкінці загинається донизу напівлугою. Лезо вироблено так добре і так гостро заточено, що камінь світиться наскрізь, особливо як розглядати його на сонці (фото-знімок 2). Боки від леза до просвердлини плескуваті і по-

Фотознімок 1.

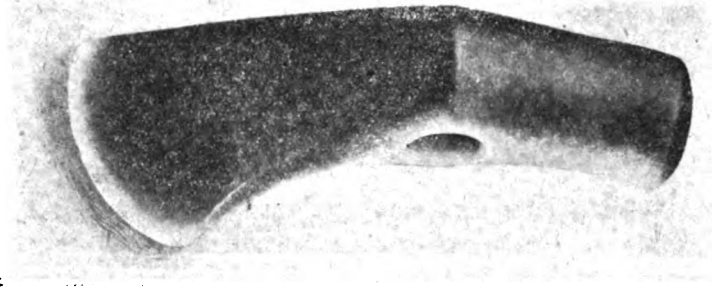
вільно сходяться до реберець, що трьома бездоганно виточеними лініями — з поверхні й зі споду знаряддя — простяглися до просвердлини. У найширшій частині (через просвердлину) знаряддя оперізує кільчастий загострений руб, від якого „сокира“ помалу переходить на округлий „молот“, так само трохи звужений до кінця й опущений до низу. Просвердлину зроблено майстерно. Шліхування — першорядне.

За формою виробу і з погляду опанування матеріалу, цю річ треба залічити до найкращих знахонок, що ілюструють собою пізньо-металеву добу. Вона відповідає за свого майстра-художника (фотознімок 1).

Розміри: 1) вповодж — 0,130; 2) Упоперек — через просвердлину — 0,035; 3) Широчінь у профіль — через лезо — 0,063; 4) Широчінь через обух — 0,030; 5) Широчінь через просвердлину — 0,028; 6) Навколо, через перехват — 0,110; 7) Грубина леза — 0,001; 8) Діаметр свердлини — 0,018.

Річ ясна, гайчулівська сокира є річ імпортована.

Хоча суперечки про виключно східне походження нефритових виробів у межах Європи треба вважати за припенені, немає сумніву в тому, що наша сокира походить із сходу. Поминаючи вже матеріал, про це говорить її форма, найсамперед, і місце знахідки — на второваному шляху зі сходу.

Фотознімок 2.

Здається, немає сумніву й у тому, що ця довершена річ, зроблена з дорогого каменню, якого не мають наші землі, була або ознакою найвищої влади й достойности, або мала якесь сакральне призначення.

Література.

1. А. С. Уваров. Археология России. Каменный период Т. II.
2. Э. Фон-Штерн. Бесарабская находка древностей, 1912.
3. Отчет Археологической комиссии за 1897 год.

Hache-marteau en nephrite trouvée à Hajčul, cercle Mariupil.

Par P. Pinevič.
Mariupil.

L'auteur décrit la hache-marteau superbe en nephrite trouvée par des ouvriers près du v. Hajčul au département de Mariupil pendant les travaux de terrassement non loin de la rivière Hajčul. A régrêt, les autres trouvailles qui la suivirent (les tessons de la poterie) n'ont point été remis au Musée de Mariupil et pour cela l'auteur est obligé de considérer cette hache-marteau comme une trouvaille isolée. Selon l'avis de l'auteur cette hache-marteau trouvée sur la grande voie de l'Orient à Occident ett d'une provenance orientale.

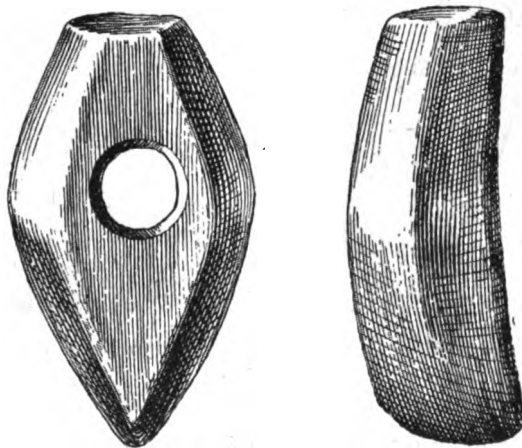

МИХАЙЛО СЕМЕНЧИК.
Ромен.

КІЛЬКА ПЕРЕДІСТОРИЧНИХ ЗНАХОДОК З РОМЕНЩИНИ.

Роменська округа з археологічного погляду являє собою дуже цікаву місцевість. Найяскравіше виявлена тут культура слов'янська (особливо городища) та культура скитська (оксютенський тип).

Культура полей похованнів, хоч і мало виявлена, але дала надзвичайно гарні речі. В Роменському Музеї є 14 шт. чудового посуду, знайденого випадково, коли копали колодязь в селі Коровинцях.

Фіг. 1. х. Березівський. $\frac{1}{2}$ нар. вел.

З раніших культур зустрічаються пам'ятки бронзової доби (поховання скорочених).

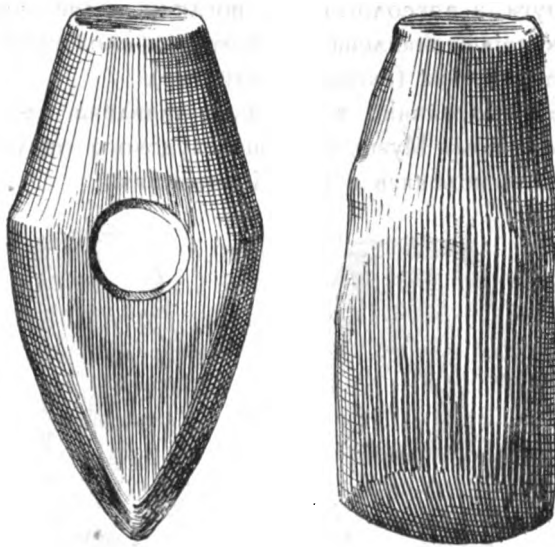
Що ж до кам'яного знаряддя, то треба сказати матеріалу зібрано дуже мало, а те, що зібрано (виглянсуване знаряддя), належить до металевих культур.

В Роменському Музеї є тільки три сокири-молоти.

Треба, однак, сказати, що вони сприяють на собі увагу відмінністю своїх форм, що промовляють за різні культурні осередки.

Перша з поданих сокир-молотів, знайдена на полі біля хутора Березівського (упод. 0.082), має опущені вниз лезо та обух і рівно вишліховану вгорі поверхню, що не виявляє в профілі жодної увігнутости на кінцях висвердлини (фіг. 1).

Друга (фіг. 2), знайдена коло с. Кропивинців (щось із 0.103 упод.) і третя (фіг. 3) викопана з глибини 0.70 в піску біля р. Хорол у с. Ручки (впод. 0.100), виявляють певне споріднення виразно відзначеними обушками і більше-менше рівною в профілі лінією спідньої фаси. До певної міри, їх пов'язує між собою увігнутість поверхні по обох кінцях висвердлани. Проте, вони помітно відрізняються одна від одної. В Кропивинецької сокири лезова частина (сокира, власне) зберігає свою широчінь од просвердлани і до лева, а ціла сокира-молот складається з двох частин: вигнутої в боках сокири й трохи увігнутого в боках молота. Ручківська сокира-молот складається з трьох частин: сокири з опущеним горішнім краєм, перехвату посередині й увігнутою в боках обука, знов же трохи опущеного вниз.

Фіг. 2. с. Кропивинці. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

На жаль, знахідки такого характеру, здебільша, поступають до Музеїв без інших супровідних матеріалів, перевірити їх буває важко, і тому доводиться обмежуватися лише зазначенням місця знаходки та її формою і матеріалом.

Слідів давнішого перебування людини на Роменщині ми майже не знаємо.

Треба сказати, що в багатьох місцях на Роменщині було знайдено, та й зараз, мало не щороку, знаходять кістки таких тварин, як мамут і носорог. Це свідчить, що й постійний супутник цих тварин — людина, безумовно, жила на Роменщині.

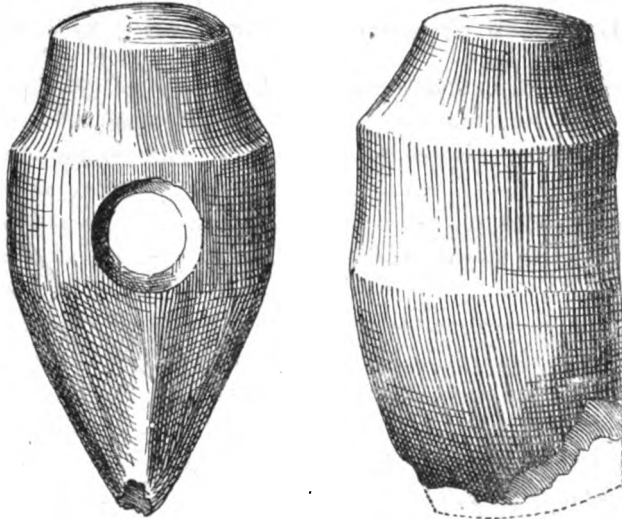
Кістки, здебільша, знаходять по схилах ярів у лесових нашаруваннях.

За кращого помігача у виявленні кісток стає вода. По весні, або після великих дощів підмиті схили обвалюються, в нових відслоненнях і зустрічаються кістки, іноді у значній кількості.

Так, року 1908 в одному з невеличких ярків м. Глинського громадянин С. М. Зінов'єв знайшов багато кісток мамута, носорога (*Rhinoceros tichorhinus*), ведмедя (*Ursus spelaeus*) то що. В яру Муховець (м. Ромен) теж знайдено

чимало мамутових кісток; року 1927 в селі Червона Слобода, теж у яру „Полуботки“, знайдено череп *Rhinoceros tichorhies* і декілька інших кісток.

Ще одна цікава знахідка. Року 1923 літом прийшов до Музею один селянин з х. Гай, Басівської Сільради і приніс уламок кістки (невеликий шматок ребра *Rhinoceros tichorhinus*, він копав льох і на глибині коло 1,5 м. знайшов цю кістку. Ми зацікавились і пішли з ним. Підчас обслідування ми знайшли у лесі (біля того місця, де знайдено кістку) на глибині 2,5 м. два кавалки кременю. Один (більший) плесковатий має форму півкола по діаметру 14 см., товщина — 5-6 см.; другий кавалок значно менший: одна сторона його гладенька, боки оббиті, верхній кінець круглястий.

Фіг. 3. с. Ручки. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

На нашу думку, ця знахідка не може не спинити на собі уваги спеціалістів. В кожному разі, її слід було б перевірити ще раз.

18/XI 1928.

Quelques objets en pierre polie du musés de Romén.

Par M. Semenčyk.
Romén.

L'auteur publie les trois haches marteaux en pierre polies trouvées dans les limites du département de Romén et qui se conservent au musée régional. Quoique ces trouvailles d'une provenance accidentelle présentent à premier coup d'oeil des formes différentes, l'auteur trouve quelques traits de la parenté technique entre les exemplaires décrits sous le № 2 et № 3. Le premier exemplaire a été trouvé près du v. Beresivka, le 2-me aux environs du v. Kropyvenci, le 3-me près du v. Ručky.

З РОБОТИ ОДЕСЬКИХ УСТАНОВ У ГАЛУЗІ АНТРОПОЛОГІЇ.

I.

Науково-Дослідча Катедра Морфології та Фізіології Упрнауки.

Дослідча праця в галузі фізичної антропології, що її провадить Науково-Дослідча Катедра Морфології та Фізіології Упрнауки в Одесі, складається з трьох частин: праця лябораторна, дослідження людности та вивчення питаннів антропометричної техніки.

За основну працю стає лябораторна, а саме вивчення коштовного остеологічного, переважно краніологічного, матеріялу Анатомічного Музею Одеського Медичного Інституту.

Керівник Катедри проф. М. К. Лисенков описав черепи чукчів (Записки Одеського Общества Естествоиспытателей, т. XLIV, 1928). Науковий співробітник В. Й. Бушкович вистудював серію українських черепів, виділяючи окремі типи (*Crania ucrainica*, Укр. Мед. Архів, 1927, ч. II — індивідуальні таблиці — Одесса, 1928). Співробітник О. Габінський за детальною антропологічною програмою дослідив та опрацював серію єврейських черепів (51 череп); ця серія найбільша з усіх по цілому Союзі, як показують відомості з мало не всіх антропологічних і анатомічних Музеїв та Інститутів Союзу (щось із 30). Результати цієї праці готуються до друку.

Опрацьовується також і загальні питання краніології. Проф. Лисенков студював варіації додаткових кісток у швах бокової стінки черепа (Журнал Научно-Исслед. Кафедры в Одессе. Том I, 1924), місце виходу *sinus petrosus inferior*. *Anat. Anz.* 61 В. 1926 та описав *tuberositas infraorbitalis* (Руск. Офтальмологич. журнал, № 2. 1928).

Співробітник В. Бушкович опрацював питання про варіації величини місткості людського черепа (Журнал Научно-Исслед. Кафедры в Одессе. т. I, 1924), описав декотрі особливості обеліона (там таки) та очний горбок на виличній кості (*Anatom. Anzeiger* 63 В, 1927).

Другу частину праці, а саме досліди над фізичним станом людности провадиться в тому напрямкі, що вивчається фізичний розвиток окремих соціальних груп людности Одеси й Одеської округи, хоча спеціальний кабінет, що обслуговуватиме ту працю, ще остаточно не встатковано. Співробітник О. Габінський дослідив з боку антропометричного призовників Одеської округи. На підставі зібраного матеріялу зроблено оцінку санітарної конституції обслідуваної групи, з'ясовано, в якій залежності стоїть придатність до військової служби від міцного укладу тіла — за індексом Пінье (Одесск. Мед.

Журнал № 2, 1928), подано порівняльну характеристику фізичного розвитку обслідуваної людности Одеської округи (Русск. Антроп. Журнал. т. XVIII, 1929) та відміни в фізичних ознаках („Антропология“, річник Кабінету Антропології ВУАН, 1929), переведено порівняльну оцінку фізичного розвитку єврейського та не єврейського населення м. Одеси (Збірник „Вопросы биологии и патологии евреев“ друкуються). Той таки співробітник зібрав кефалометричні дані та дані про пігментацію, що стосуються до української, російської та єврейської народности; далі перевів антропометричні досліди над групою робітничої молоді та досліди над групою хворих на серцево-жильяву систему, щоб з'ясувати зв'язок між цією хворобою та конституційними особливостями. Студент Дольберг, працюючи при Катедрі, дослідив з боку антропометричного німців-колоністів Одеської округи (праця готова до друку).

Щодо антропометричної техніки, можна відзначити таке: В. Бушкович сконструював спеціальний автоматичний апарат для місткості черепа (American journal of Physical Anthropology, vol. 10, 1927); запропонував певне пристосування, щоб уточнити циркуль товщинний, у вигляді контрольної муфти. (Anatom. Anzeiger, 62 Band, 1926 (27).

В. Бушкович та А. Габінський працювали над перевіркою ручних динамометрів. З огляду на те, що звичайно вживані динамометри дають, як виявилось, неточні цифри, згадані співробітники Катедри перевірили на особливому станку низку динамометрів з деяких установ (Антропометричні Кабінети Окргздравінспекції, Будинку Відпочинку Страхкаси, тощо), додаючи до тих динамометрів таблиці поправок. (Подання про це лагодиться до друку).

В. Бушкович.

Грудень р. 1929.
Одеса.

II.

Антропометричні кабінети.

Робота з царини антропометрії провадиться по відповідних установах м. Одеси в чималому обширі. З тих матеріалів, що нам удалося зібрати, на першому місці щодо охоплення людности антропометричними обслідуваннями слід поставити мережу антропометричних кабінетів Одеської Окргздоров'інспектури. Цих кабінетів усього 6, з них чотири існують при робітничих поліклініках та два — при шкільних. Загальне керування роботою цих кабінетів належить Інспектурі охорони здоров'я дітей та робітничої молоді (лікар-Розенфельд). На чолі кожного кабінету стоїть завідувач — лікар. Людський матеріал, що його обслуговують кабінети, — це диспансовані групи робітничої молоді та дорослих робітників, фізкультурники та школярі.

Далі відзначимо антропометричну лябораторію Науково-Дослідчої катедри Морфології та Фізіології Укрнауки. Керує роботою цієї лябораторії д-р В. Й. Бушкович. Провадиться переважно лябораторна робота. Розроблюються питання з антропометричної методології та антропометричної техніки. Переодично переводиться також обслідування

фізичного стану тих чи тих груп людности м. Одеси та Одеської округи (призовники, робітники, студенти). Ще приймає ця лабораторія з різних установ різний антропометричний струментар, щоб перевірити точність його.

Більш як один рік тому засновано Науково-Дослідчу Лабораторію Медичної Секції Одеської Округової Ради Фізичної Культури при ВИК'у, яка значну увагу в своїй роботі приділяє антропометричним дослідженням.

Лабораторію цю устатковано майже всім потрібним для її роботи струментарем та апаратурою. Керує роботою лабораторії лікар Я. О. Камінський. Лабораторія обслуговує переважно фізкультурників різних громад населення—членів професійних спілок, школярів та червоноармійців, переводячи над ними антропометраж та інші досліди. Особливу увагу лабораторія віддає вивченню того, які наслідки має вплив різних елементів фізичної культури. Для цього лабораторія використовує матеріал також школярів та червоноармійців. У плані роботи лабораторії, як зауважив керівник її, є також виробити штандарти фізичного розвитку школярів та дорослих різних народностей. В останній роботі лабораторія об'єднуватиме й інші антропометричні кабінети (Окредов'инспекція).

Антропометричні дослідження переводяться також і при катедрах Соціальної Гігієни (д-р И. Л. Дайліс) та Загальної Гігієни (д-р Д. О. Щіголев) Одеського Медичного Інституту. Хоча устаткування антропометричних кабінетів при цих катедрах не цілком достатнє, але робота з антропометрії в них провадиться чимала. З обслідувань, що їх перевела Катедра Соціальної Гігієни, можна зазначити антропометричні обслідування студентів перших трьох курсів усіх Одеських ВИШ'ів 1927 року, обслідування, вкупі з катедрою Загальної Гігієни, фізичного стану студентів медиків першого курсу в січні 1929 року.

Ці обслідування переведено в зв'язку з тим, що запроваджено обов'язкові для студентів вправи з фізкультури, і повторюватиметься щорічно на початку та наприкінці шкільного року. При кафедрі Загальної Гігієни, крім зазначеної роботи, переведено ще (д-р Д. О. Щіголев) масове дослідження на кров'яні угруповання, щоб в'ясувати зв'язок між останніми та конституціональними, переважно морфологічними, особливостями досліджуваних осіб. Матеріал, що над ним переводяться такі дослідження—це фізкультурники, спортсмени, студенти. Нарешті, ще відзначимо роботу антропометричних кабінетів, що є в Одесі по лінії транспортної медицини. Таких кабінетів два. Гарно поставив роботу та чітко веде її один з цих кабінетів—Одеський вузловий антропометричний кабінет при Центральній Залізничній Поліклініці (завідувач-лікар А. Г. Фішер). Цей кабінет, підурядний Медсануправі Південно-Західньої Залізниці, працює з 1926 р., устатковано його струментарем та апаратурою майже цілковито. Робота переводиться за 3 ухилами. 1) Лінія фізкультури-антропометрія та лікарсько-науковий контроль над фізкультурою. Обслуговуються дорослі: робітники, службовці та їх утриманці, старших класів школярі та школярі Фабзавучу.

2) Індивідуальна та групова оцінка фізичного розвитку школярів та дітей дошкільного віку й 3) лінія облику—який вплив роблять фізкультурні вправи

на фізичний розвиток та стан здоров'я зазначених груп людности. Особливу звертає кабінет увагу на вивчення наслідків, що їх має проходження фізкультури в школах Соцвих'у в залежності від різного обтяження (кількісного та якісного) фізкультурою.

Наприкінці, вважаємо за потрібне висловити побажання, щоб науково-дослідчу роботу в антропометричних кабінетах Одеси було піднесено та підсилено.

О. Габінський.

Грудень р. 1929.
Одеса.

МАКСИМ ТКАЧ
Київ

МАТЕРІАЛИ ДО АНТРОПОЛОГІЧНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ ЛЮДНОСТІ УСРР ТА УКРАЇНЦІВ ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ.

II

Подаючи продовження наших „Матеріалів“¹⁾, ми, як і минулого року, завели до них всю відому нам антропологічну літературу, що стосується людности всієї УСРР будь-якої національності, — це перше. Друге — подали й ту літературу, що стосується українців незалежно від географічно-територіального їх перебування, себто й тих українців, що мешкають поза межами УСРР.

Ці два принципи й лягли в основу наших торішніх і теперішніх „Матеріалів“.

Але, не порушуючи допіру сказаних принципів, ми вважали за потрібне зробити проти торішніх „Матеріалів“ такі корективи:

1) Дати „Матеріалам“ яснішу і читкішу назву, а тому надалі будемо їх звати: „Матеріали до антропологічної бібліографії людности УСРР та українців поза її межами“.

2) Не маючи змоги через об'єктивні умови охопити всю річну літературу, що за названими принципами до „Матеріалів“ підходить, в наслідок чого до кожних річних чергових матеріалів потраплятиме й бібліографія іншого року, ми слова року до оглаву не заводимо, а що разу чергові „Матеріали“ визначатимемо порядковими римськими цифрами.

3) До кожної назви додаємо анотації.

1. Абаза, Л. — *Деформований череп, знайдений коло ст. Меліховської Північно-Кавказького краю р. 1927.* „Антропологія“. Річник кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стор. 129—134. Київ 1929.

Історичні дані, що стосуються до деформування взагалі, а зокрема до техніки. В тексті подано малюнок деформованого черепа.

2. Александровський, Б. Л. — *Деякі антропологічні дані вимірів населення Наддніпрянської Київщини та Чернівщини.* М. Ващенко. (Київ). „Профілактична медицина“. Рецензії та реферати, № 11, 1929. Стор. 105. Харків 1929.

Інформація про висновки.

3. Баринштейн, Л. А. — *До питання про расово-біохемічний індекс людности м. Одеси.* „Бюлетень Постійної Комісії Вивчення Кров'яних Угруповань“ т. II, кн. 3. Стор. 55—57. Харків 1928

¹⁾ „Антропологія“, т. II, ст. 281. Київ 1929.

Характеристика вярєв за індексом порівнюючи з іншими національностями, а насамперед з росіянами та українцями.

В тексті 4 табл.

4. Березжович, А. С. — Опыт исследования украинского населения вне Украины. (Попереднє повідомлення) „Труды третьего Всероссийского Съезда Зоологов, Анатомов и Гистологов в Ленинграде 14—20 дек. 1927“. Авторефераты. Стр. 316—317. Ленинград 1928.

Фізична характеристика українців (емігрантів) південної частини Уст-Каменгородського пов. (в Казакстані), Семипалатинської губ. і ступінь зміни їх у наслідок нових фізично-географічних умов.

5. Березовський, Б. М. — К вопросу о связи между заболеваниями сердечно-сосудистой системы, туберкулезом легких и физическим развитием. „Врачебное Дело“, № 6, 1929. Стр. 419—421. Харків 1929.

Порівняльно-фізична характеристика здорових і хворих на серцежно-шляву систему та туберкульозу за найголовнішими фізичними ознаками (зріст, вага, обвід грудної клітини). Усіх досліджених — 8269.

6. В. Б. — Новый антропологический орган в СССР „Антропология“, Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка“.

„Русский Антропологический журнал“, том 17, вип. 3—4, 1929. Москва 1929 Ленинград. Інформація.

7. Ворожбин, А. И. — К вопросу о половой жизни селянки. „Профілактична Медицина“, № 2, 1929. Стр. 53—60. Харків 1929.

Характеристика сексуального життя за даними анкетного запиту. 1) Час. коли повстає статевий поваб. 2) Статева дійсність (за менструаціями). 3) Перші сексуальні задоволення (за віком) і 4) статеве життя по одруженні.

В кінці подано анкету.

8. Габінський, О. — Національна різниця в фізичних ознаках призывної людности Одещини. „Антропология“. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стр. 105—128. Київ 1929.

Порівняльна характеристика санітарної конституції призывних року 1904; — українців (31,1%), росіян (29,9%), вярєв (31,0%) та німців (8,0%). В тексті одна діаграма і 10 табл. Досліджено переведено за „Методикою“ Бунака, N 1000.

9. Габінський, А. М. — О различиях в физических признаках у городского и сельского населения. „Одесский Медицинский Журнал“ № 2—4, 1929. Стр. 238—244. Одесса 1929.

Фізично-порівняльна характеристика сільського й міського населення. З фізичних ознак та індексів подано: зріст, обвід грудної клітини, вага, плечовий промір, індекс міцности тощо. В тексті 4 таблиці. N 1062, народження 1904 р.

10. Геллер-Левинтов, С. Е. — К характеристике новорожденных в Белоруссии. „Журнал по изучению раннего детского возраста“, т. VI. № 5, 1927. Стр. 381—390. Москва 1927.

Цифрова таблиця ваги у хлопців та дівчат у порівнянні з білорусами та росіянами.

11. Граціянова-Вольпера, М. П. — До питання про норми фізичного розвитку українських школярів сільського типу. „Профілактична Медицина“, № 10, 1929. Стр. 32—37. Харків 1929.

Стандартизація росту й динаміка розвитку організму за віком і статтю. Досліджено 2137 суб'єктів від 8 до 14 років обох статей. В кінці тексту дві діаграми.

12. Грінфель, В. А. і Шумак, Д. Ю. — Зв'язок деяких біологічних властивостей і морфологічних ознак жіночого організму в конституцію. „Бюлетень Постійної Комісії Вивчення Кров'яних Угруповань“, т. III, кн. 2, 1929. Стр. 146—153. Харків 1929.

Спостереження над 303 породами, 301 новонародженими та 208 батьками, що зводяться до з'ясування залежности між кров'яними групами й найголовнішими морфологічними та функціонально-фізіологічними властивостями жіночого організму.

13. Дебець, Г. Ф. — Смена расовых типов в северной Украине. „Труды Третьего Всероссийского Съезда Зоологов, Анатомов и Гистологов в Ленинграде 14—20 дек. 1927“. Авторефераты. Стр. 329—330. Ленинград 1928.

Характеристика черепів (40 черепів із Верхнь-Салтовського катакомбного могильника) і порівняння з характеристикою черепів пізнішого часу.

14. Дольберг, И. Г. — Антропологические данные о немцах-колонистах. „Русский Антропологический журнал“, том 18, вып. 3—4, 1929. Стор. 24—30.

Фізична характеристика за зростом, розміром голови, формами носа, розмірами лиця та пігментацією з порівняльними даними про німців-колоністів та українців N ♂—100 і ♀—45. В тексті п'ять таблиць і дві діаграми.

15. — Зріст, вага, об'єм грудей рекрутів головніших національностей. Україна, 1929. Статистичний щорічник ЦСУ. Стор. 76—77. Харків 1929.

Цифрові дані окремо для всіх районів і географічних смуг. Рядом для українців, росіян, євреїв, поляків і німців.

16. Левицький, І. — Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. Тип людности. „Антропологія“. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стор. 215—220. Київ 1929.

Характеристика за зростом, показником голови, чола та довгих кісток. В тексті три табл. та чотири малюнки в черепів.

17. Лейчик, М. С. — Кров'яні групи й дослідження спадкової, передачі анатомічних субстанцій у євреїв-пересельців Одещини. „Бюлетень Постійної Комісії Вивчення Кров'яних Угруповань“. Стор. 30—35. Харків 1929.

1. Методика реакції.

2. Техніка масового застосування.

3. Спадкова передача. Останнє дослідження на 65 родинах з двома поколіннями і 8 з трьома. В тексті 8 табл.

18. Ленц, О. — Антропологічні дослідні на Білорусі. „Антропологія“. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стор. 276—280. Київ 1929.

Інформація про роботу з коротким резюме. В тексті одна табл. антропол. вим. і дві — кров'яних угруповань.

19. Лещенко, А. — Антропологія та передісторія на Кубані. „Антропологія“ Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стор. 272—275. Київ 1929.

Інформація.

20. Мерков, А. М. Заболевасмость различных национальностей населения пунктовых селений Винницкого округа. „Профілактична Медицина“, № 2, 1929. Стор. 42—53. Харків 1929.

Порівняльна структура захворювань. За західний момент у порівнянні взято стандарт українців. Окремо для чоловіків (♀)—84 і жінок (♀)—188. В тексті 5 табл.

21. Моргулис, Б. О. — К вопросу о синхондrame. „Врачебное Дело“ № 12, 1927. Стор. 900—904. Харків 1927.

Фізична характеристика, що найбільше ґрунтується на описовій стороні. В тексті один малюнок.

22. Нагорний, Д. — Плоска ступа паровозної бригади Харківського узла. „Український Медичний Архів“, т. IV, зшит 2, 1929. Стор. 122—127. Харків 1929.

Спостереження над ступаками №60 обслідуваних суб'єктів. В тексті чотири таблиці й п'ять малюнків. Висновки подано за власним методом.

23. Недригайлова, О. В. — Физическое развитие младенцев от рождения до одного года. „Материалы по антропологии Украины“, Сборн. IV. (Дети дошкольного возраста). Стор. 48—80. Харк. 1929.

Характеристика розміру тіла у немовлят віком від народження до одного року за зростом та вагою за тижнями; співвідношення ваги й обводу грудей та голови до зросту; вага за зростовими групами, межі ухлів ваги за зростовими групами, обвід грудей за зростовими групами і межі ухлів грудей за зростовими групами. Обвід голови. Різниця між розмірами немовлят по різних місцях народження й межі ухлів.

24. Николаев, Л. П. — Корреляции морфологических и физиологических признаков и размеров внутренних органов. „Труды Третьего Всероссийского Съезда Зоологов, Анатомов и Гистологов в Ленинграде 14—20 дек. 1927“. Авторефераты. Стор. 341—343. Ленинград 1928.

Дані про кореляцію: 1) між зростом і кінцівками; 2) між зростом і частотами пульсу; 3) зростом і місткістю легенів; 4) зростом та обводом грудей і 5) вагою та стеновою силою і показником Pignet.

25. Николаев, Л. П. — 1) Методика объективной оценки физического развития и конституции. 2) Физическое развитие украинцев г. Харькова. „Труды Второго Съезда Зоологов,

Анатомов и Гистологов СССР в Москве 4—10 мая 1925 г.". 5 секция, — подсекция Антропологии. Стр. 257—258. Москва 1927.

Найголовніші методично-принципові моменти, що їх вастосовано в роботі.

Николаев, Л. П. — Работа по антропологии в г. Харькове. „Труды Второго Съезда Зоологов, Анатомов и Гистологов СССР в Москве 4—10 мая 1925 г.". 5 секция, — подсекция Антропологии. Стр. 257. Москва 1927.

Інформація про роботу.

27. Николаев, Л. П. — Размеры новорожденных в зависимости от национальности и социального положения родителей, возраста матери и порядка рождения. „Материалы по антропологии Украины", зборн. IV, 1929 (Дети дошкольного возраста). Стр. 5—47.

Соціальна, національна і статевая характеристика фіз. розвитку за найголовнішими антропометричними даними.

28. [Носов, А.] — Звіт про роботу Кабінету Антропології ім. Вовка ВУАН за 1928 рік. „Антропология". Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стр. 291—294 Київ 1929.

Звіт.

29. Пелепейченко, П. — Применение простейшей антропометрии в исследованиях физического состояния военнослужащих. „Военно-Санитарный сборник Укр. Воен. Окр., выпуск втор. 1925. Стр. 97—101. Харків 1925.

Зміна антропометричних величин у зв'язку з фізичними вправами.

30. Родд, Н. П. — Случай pseudohermaphroditismus masculinus externus. „Материалы по антропологии Украины", зборн. IV, 1929 (Дети дошкольного возраста). Стр. 149—153. Харків 1929.

Анамнестична, соматоскопічна, соматометрична та статевая характеристика. В тексті одна табл. і два малюнки та дві діаграми.

31. Рубашкин, В. Я. — Стойкость расовых групповых свойств и взаимное влияние рас. „Кровяные группы". Стр. 89—94. Москва 1929 Ленинград.

Зміна расових серологічних ознак у народів, які живуть в оточенні другої раси, що виявляється в зміні расового індексу. В тексті 10 табл. (22—31).

32. Слонимская, В. М. д-р. — К кланке и этнологии евнухондизма у женщин". „Современная психоневрология", июнь—июль, 1929. Стр. 520—530. Київ 1929.

1. Історичні дані до цього питання. 2. Анамнез. 3. Status. Описова характеристика з даними про віст, розтяг рук, тощо.

33. Софронов, М. — До питання про інфективність ТВС червоноармійців. „Профілактична медицина" № 3—4, 1929. Стр. 122—125. Харків 1929.

Значіння фізичного розвитку для визначення витривалості організму.

34. Судомір, А. К. д-р. — Випадок сексуальної перевертї. „Київський Медичний журнал", № 3, 1929. Стр. 74—78. Київ 1929.

1. Дані анамнези прослідженої до 17½ р.

2. Описова характеристика обличчя, голови, волосся та пропорції тіла: довгости розтягнутих рук, бікроміального проміру, китиці, ступака, тощо.

35. Ткач, М. — Антропометричні поміри людности села Бондарової на Шевченківщині. „Антропология". Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стр. 70—104. Київ 1929.

Фізична характеристика за найголовнішими ознаками вимір. 147 осіб. У тексті подано дві діаграми, пали села від року 1865 і 21 загальну табл. та поза текстом одну індивідуальну. Досліді переведено за міжнародньою згодою XIII та XIV конгресів.

36. Фінкельштейн, Л. О. и Вильфанд, Р. А. — Новый признак недоношенности: деление тела на две равноветных половины. „Журнал по изучению раннего детского возраста", т. V, № 5, 1927. Стр. 331—335. Москва 1927.

Антропометричні дані про віст, вагу, обвід голови й грудей п'ятох недоношених немовлят.

37. Чучукало, Г. И. — Материалы к изучению пропорций тела у младенцев. „Материалы по антропологии Украины", зборн. IV, 1929 (Дети дошкольного возраста). Стр. 81—89. Харків 1929.

Характеристика пропорцій тіла у немовлят до одного року за найголовнішими антропометричними вимірами. Наведено 22 виміри і їх параметри (п., М, U та В) і відсоткове відношення цих вимірів до зросту та голови.

Досліджено 285 суб'єктів: 145 (♂) і 140 (♀). Матеріали розбито на 4 групи: 1) від народження до 3-х м. 2) від 4-х до 6 м., 3) від 7 до 9 і від 10 до 12 м., подано коротку техніку вимірів. В тексті 3 цифр. таблиць.

Діти м. Харкова.

38. Чучукало, Г. И. — Физическое развитие детей от одного года до восьми лет. „Материалы по антропологии Украины“, сборн. IV (Дети дошкольного возраста). Стр. 90—140. Харків 1929.

Фізична характеристика за віком і статтю на підставі 27 антропометричних вимірів дітей числом 1831 (914 і 917). М. Харків і Дніпропетровське. Подано докладну техніку вимірів. В тексті 46 таблиць і 28 графіків.

39. Шевченко, В. — З роботи Київських установ у галузі антропології. „Антропология“. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928. Стр. 269—271. Київ 1929.

Інформація.

40. Шейнберг, О. А. — Характеристика фізичного розвитку та здоров'я лікарів. „Профілактична Медицина“ № 5, 1929. Стр. 37—41. Харків 1929.

Найголовніші дані, що їх досліджено підчас відбування санітарно-військових зборів, — окремо року 1927 і окремо 1928. В першому—86 і в другому 85. В тексті три табл. і одна діаграма.

41. Ширяк, Е. — Кров'яні групи в Херсоні. „Бюлетені Постійної Комісії Вивчення Кров'яних Угруповань“ т. III, кн. 4, 1929. Стр. 321—323. Харків 1929.

Характеристика крові за групами в порівнянні з росіянами та євреями. На початку тексту подано методику.

42. Шмерлинг, С. Г. — К вопросу о национальных и социальных различиях в размерах головы. „Русский Антропологический журнал“, том 18, выпуск 3—4, 1929. Стр. 32. Москва 1929.

Цифрова табл. розміру голови українців, порівнюючи з великоросами білорусами та євреями.

43. Шульц, М. — Изоглютинационные свойства крови. „Военно-Санитарный сборник Укр. Воен. Округа“, вып. второй, 1925. Стр. 80—83. Харків 1925.

Расово-біологічний індекс.

Разом для українців, росіян і євреїв.

44. Щиголів, А. Д. — До питання про конституціональний характер ізоглютинаційних властивостей людської крові. „Бюлетень Постійної Комісії Вивчення Кров'яних Угруповань“, том II, кн. 4, 1928. Стр. 3—16, Харків 1928.

Розподіл крові на групи в одеських спортсменів (513) і порівняння їх з іншими морфологічними типами та кореляція між серологічним типом і конституціонально-морфологічним. В тексті XI табл.

ЛЕВ КІСТЯКОВСЬКИЙ.
Київ.

МАТЕРІЯЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНИ. 1929.

Показник літератури за рік 1929 є продовженням показника літератури за рр. 1918—1928, уміщеного в II томі „Антропології“ за р. 1928; він охоплює наукові праці, надруковані в межах УСРР, що стосуються до палеоліту, мезоліту та неоліту України.

Крім того, до показника введено допоміжну літературу.

Баран-Бутович С.:—Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи

„Антропологія“ Річник Кабінету [Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН] т. II за р. 1928, стор. 233—240; IV фіг. малюнків.

Коротке звітлення за розшуки на поверхні, що їх автор перевів рр. 1925—1928. По узбережжю р. Десни (на протязі 55 кілометрів від села Ковчина до села Слабина) виявлено 11 неолітичних пунктів; по узбережжю — р. Білоуса 2 пункти; понад р. Стрижем — 2 пункти; понад р. Замглави — 2 пункти; р. Снов'ю — 3 пункти; в Придніпрянській долині виявлено 2 пункти.

Крім більшости пунктів, що характеризуються неолітичними кремінними знаряддями та керамікою, особливу увагу привертають до себе стації біля сел Борки та Онисів (понад Десною), де трапляються мікролітичні вироби тарденуазійського типу; стація біля с. Рини, де трапилися геометричні кремінці, та стація біля с. Лязунова Рудня, що характеризується численними відщепками — скребачками в кінцевою обробкою.

Вовк Г.:—Бібліографія праць Хведора Вовка (1847—1918).

„Українська Бібліографія“ Вип. 3 [видання Бібліографічної комісії ВУАН]. стор. 80; VI портретів; 1 мал.

Науково-опрацьований реєстр праць Ф. К. Вовка, надрукованих рр. 1868—1928, обіймає також усі наукові твори, що стосуються до Передісторії України.

Вороний А.:—Сліди перебування людини старої кам'яної доби в м. Журавці, Варвинського району.

„Бюлетень Прилуцького Окружного Музею“ № 2, стор. 27—30.

Інформація.

Добровольський А.:—Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927.

„Збірник“ [Дніпропетровського Кравцова Історично-Археологічного Музею] том I; стор. 61—160; XXX мал.

Таблиці та рисунки до „Збірника“ Дніпропетровського Краєвого Історично-Археологічного Музею р. 1929, т. I (стаття Добровольського Аркадія)“.

В статті автор подає попередню інформацію за свої археологічні дослідження р. 1927 в Кічкасі. Крім пам'яток матеріальної культури, що стосуються до часів протоісторичних та історичних, було досліджено неолітичну стацію на скелі „Середній Стіг“, де виявлено два культурні прошарки. Стація дала кремінні вироби на скалки, а в II шарі клинувату кам'яну сокиру. Привертає до себе увагу численний керамічний матеріал — різноманітно орнаментований, та уламок мушлі, що нею на авторову думку, „карбували“ гребінчастий орнамент.

Крім малюнків у тексті (15—26), інформацію ілюструють ще пляни та перекрої неолітичної стеції та рисунки й фотографії кремінних виробів і орнаментованого посуду, що їх подано на таблицях VII—XI, уміщених в окремому додатку.

Козловська В.:—Кремінна сокира-молот з м. Романова кол. Новоград-Волинського повіту на Волині.

„Антропология“ т. II, стор. 230—232; II фот.

Цікавий випадок використання кавалка кременю, що мав природний отвір, на сокиру-молот.

Крокос В.:—Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. (Попереднє повідомлення).

Ibidem, стор. 135—129.

Автор вважає за можливе визначити умовно (поки ще не переведено великих розкопів у Журавці) лесовий шар, що вкриває стацію як „jüngerer Löss II“, а саму стацію умовно як належну до горішнього горизонту Оринясієну.

Мушкет М.:—Коротке с правоздання за передісторичні розшуки р. 1928. Ів. стор. 241—249; V фіг.

На узбережжю р. Ірші (від м. Малина до с. Турчанки, на протязі 95 кілометрів), та II допливів Тростяниці та Зривал авторка виявила 20 урочищ, де трапляється на поверхні кремінні вироби. Особливу увагу привертають до себе стації в урочищах „Щеновське“, „Кремінниця“, в околицях с. Меленів), які характеризуються зразками епіпалеолітичної Індустрії.

Плескач І.:—Шліховані сокири-молоти Лубенського Музею. Ів. стор. 257—260; IV фіг.

Коротка інформація; автор припускає, що деякі з сокир належать до неоліту.

Рудинський М.:—Досліди в Журавці.

Ів. стор. 140—151; II пляни; II табл.

Попереднє повідомлення за розкопи палеолітичної стації в м. Журавці (на Прилуччині) року 1928. Розкопи хоч були лише початком детального дослідження Журавської стації, що має відбутися на протязі кількох років, все ж дали цінний науковий матеріал — кремінні вироби: вістря типу Châtelergon, відщопки типу de la cavigette, різці тощо, кістковий (палеонтологічний) матеріал, що дозволяють дослідникам визначати Журавську стацію, як належну до горішнього оринясієнської культури.

Idem. — З матеріалів до вивчення Передісторії Поділля.

Ibidem: стор. 152—191; I мапа; XXXVII фіг.

Попередня публікація наслідків авторових екскурсій рр. 1927—28, підчас яких стверджено наявність решток палеолітичної Індустрії в околицях с. Озаринців на Могилівщині, а головне відкрито йнакше нових пунктів з палеолітичною Індустрією (крім Студениці, біля с. Бакоти-Колачківців, ст. Ушиці та Кужелевої) та в ранньо-неолітичного. (Понад р. Дністром, р. Студеницею, р. Ушицею, р. Калюсом). Численні знахідки на поверхні привертають надзвичайну увагу передісториків до Поділля, і ставлять на кон потребу переведення плянових розкопів.

Idem: — Старо-Орлицький скарб неолітичної доби.

Ibidem; стор. 261—268; I табл.

Публікація цілого кремінного ножа та кількох фрагментів, що їх пощастило одержати від селян с. Старого Орлика на Кремінчуччині, які знайшли „скарб“ з 11 кремінних пізньо-неолітичних ножів; автор, з огляду на сорт кременю, припускає, що „ножі“ походять із сточища Сіверського Донця.

Тахтай О.—Передісторичні розшуки в межах Полтавської Округи в роках 1926—1928.

Ibidem; стор. 250—256; III фіг.

Розшуки на поверхні; виявлено низку стацій з індустрією: понад р. Ворсклом—20, по р. Орелі—10, по р. Орлику—7.

Особливу увагу привертає до себе відкриття першої на Полтавщині майстерні ранньо-неолітичних виробів на р. Орільці під с. Жовтневою.

ЗВІТ ПРО РОБОТУ КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ІМ. Ф. ВОВКА ЗА 1929 РІК.

З кожним роком загальні умови праці Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка обсяг роботи та продуктивність її, безперечно, повільно кращають, але, звичайно, ще не досягли того стану, коли б робота могла розвиватися в нормальних обставинах та нормально продуктивним темпом на шляху до здійснення взагалі завдань Кабінету та зокрема тих завдань, що поставлені 5-тирічним пляном Кабінету.

Рік 1929 в цьому відношенні дійсно відзначається таким покращанням загальних умов та дослідчої праці Кабінету, рівняючи з попередніми роками. В той же час треба відзначити й різноманітні перешкоди, що фактично стояли на шляху його роботи. Перед Кабінетом знов стояли ті самі перешкоди, правда, в трохи послабленому вигляді, що й минулими роками. Та сама недостатня кількість штатних робітників, недостатнє лабораторне встаткування, недостатнє фінансування науково-операційними коштами та сумами на експедиції, а також незадовільність приміщення, — але говорити багато про це все ж неварто, бо це все цілковито залежить від тих загально-академічних та загально-державних труднощів, які доводиться переживати так УСРР, як і цілому Союзові. Відзначимо тут лише те, що ці всі перешкоди, на жаль, призводять до того, що Кабінет і досі не має змоги так опрацювати всі свої численні наукові матеріали, які впорядкувати як слід усі свої збірки, що збільшуються й збільшуються щорічно, надаючи Кабінетові все більшого значення, як осередкові вивчення антропологічних та палеоетнологічних проблем УСРР.

За зведений рік персональний склад Кабінету був такий: Керівничий — Носов А. З. (штатна посада), науковий співробітник Рудинський М. Я. (за конкурсом переведено з нештатних співробітників Кабінету в штатні з 1 жовтня того року) та Мушкет М. С. (нештатна співробітниця). Крім того, близьку участь в роботі Кабінету брало кілька осіб з того Гуртка-Практикума, що засновано було минулими роками при Кабінеті, а саме: Берегова, Н. О., Вороний, А. М., Зіневич, О. І., Кістяківський, Л. Є., Ткач, М. П. та Шевченко, В. Х. Зазначені практиканти дуже сумлінно працювали й багато допомагали Кабінетові в його загальній роботі, не одержуючи за це спеціальної платні.

Загальна праця Кабінету за зведений рік полягала, як і за попередні роки, в опрацюванні матеріалів та збірок Кабінету, зокрема тих, що стосуються до участі Кабінету в виставці Академії Наук, що має бути в зв'язку з ювілеєм Академії, в спеціальних дослідках та збиранні нових матеріалів, в опрацюванні здобутків цих дослідів, в упорядкуванні та реєстрації збірок

Кабінету, в консультативній роботі тощо. Докладніше про це буде сказано нижче.

За звітний рік Кабінет випустив II том свого щорічного органу „Антропологія“ з р. 1928, розміром 19 друкованих аркушів, вміщено там 22 розвідки, з них на співробітників Кабінету припадає 11 статтів—12 друкованих аркушів.

Розсилка II тому „Антропології“ ще більше ув'язала Кабінет з різними науковими закладами ССРР та закордону, а також значно збагатіла його книгозбірню, переважно новішими виданнями.

В справі обміну виданнями Кабінет за звітний рік провадив кореспонденцію з 87 установами та особами в межах ССРР та з 60—закордонними, з останніх в 21-му випадку—нові, а решта—продовження кореспонденцій попереднього року.

Стан книгозбірні: книжки заведено до інвентарної книги й на них складено картковий каталог. Одержано шляхом обміну книжок 330, назов 202; придбано—книжок 51, назов 47; разом до Книгозбірні за звітний рік надійшло книжок 381, назов 249. Уся Книгозбірня Кабінету складається на 1-ше січня р. 1930 з книжок 833, назов 454.

Кошти Кабінету були за звітний рік майже такі, як і за попередній рік, на жаль, деяке збільшення бюджету Академії не відбилося позитивно на Кабінеті: науково-операційні—1352.16, устаткування—796.46, експедиції—600.00,—разом—2748.62, крім того, на підготування до ювілею Академії одержано 3536.57. Разом за звітний рік Кабінет одержав 6285.19.

Науково-навчальна робота провадилася в напрямі дальшого керування працею Гуртка-Практикума з молодих сил для їхнього вдосконалення з дисциплін антропології та палеоетнології.

Наукова робота.

I.

Робота в частині антропологічній провадилася в напрямах упорядкування матеріалів з антропометричних вимірів, що їх раніш було придбано, переважно українських та із здобутків р. 1928, а також робота провадилася в напрямі нових дослідів.

Упорядкування й опрацювання антропометричних матеріалів Кабінету оце вже протягом кількох років не може посунутися як слід через брак співробітників та неможливість оплачувати цю роботу. На черзі стоїть опрацювання антропометричних вимірів українців в кількості понад 2000 карток; ця праця потребує, порівнюючи, довгої й систематичної статистичної роботи. Опрацьовано за звітний рік 444 таких карток. Дальша робота продовжуватиметься, сподіваємося, в більшому масштабі, наступного року.

Крім того, опрацьовано поперед нові матеріали, що їх зібрано протягом кінця р. 1928 та р. 1929, а саме: кримських татарів, кримських болгарів, українців в району Дніпрельстану та почасти болгарів Мелітопільщини. З них видруковано за звітний рік розвідку про кримських татар (А. Носов.).

Нові досліді Кабінет перевів такі:

I) Щоб продовжити досліді попереднього року над кримськими болгарами, досліджено болгарів на Мелітопільщині. Експедиція відбулася влітку зведеного року (Керівничий К-ту А. Носов). За певним пляном досліджено було болгарів з таких сіл: Ботіївка (52 суб.), Строгонівка (24), Райнівка (35), Богданівка (40), Інзівка (41), Преслав (41), Коларівка (41), Петрівка (42), Гюнівка (40); разом досліджено 356 (♂) та з тих же таки сіл ще 5 суб'єктів, що вийшли з Болгарії. Зфотографовано 40 типів. Треба зазначити, що так в Окр. ІНО м. Мелітополя, як і особливо в Сільрадах згаданих сіл, а також у місцевої людности скрізь зустрінуто доброзичливе ставлення і загальну допомогу в цій роботі.

II) Експедиція в район Дніпрельстану, з метою антропологічно дослідити українську людність, особливо т. зв. „лоцманів“ та їх нащадків по тих селах, що їх мають затопити Дніпром, в зв'язку з спорудженнями Дніпрельстану, — відбулася теж в літку р. 1929 з доручення Комісії Дніпрельстану ВУАН та в тісному контакті з Кабінетом Антропології, його силами, його струментарем. Завданням цієї експедиції було перевести антропометричні виміри разом з визначенням кров'яних угруповань даної групи української людности.

Експедиція ця в складі Керівничого К-ту А. Носова, запрошеного від Кабінету пр.-д. Ю. Крамаренка та практиканта К-ту М. Ткача перевела досліді за маршрутом: Дніпропетровське (ознайомила з місцевим Окмузеем і здобула ласкаво подані від Директора Музею акад. Д. І. Яворницького деякі потрібні історичного та побутового характеру відомості), с. Лоцманська Кам'янка (71 суб.) Старий Кодак (24), Звонецьке (39), Військове (15), Башмачка (1); разом досліджено 150 (♂), кров'яні угруповання визначено понад 300 суб.

Здобуті матеріали Кабінет опрацьовує в напрямі виявлення антропологічних ознах дослідженої частини української людности; складається вона з одного боку з т. зв. лоцманів, що їхня професія від покоління до покоління, була й здебільшого поки що й нині є — лоцманування, а з другого боку елементів зайшлих чи оселених тут від колишніх дідичів так українських, як і інших різноманітних національних груп колишньої Росії. Крім того, матеріал цей опрацьовується в напрямі виявлення конституційних типів у дослідженої групи, зокрема у лоцманів, що мають відмінну від іншої людности згадану вже постійну спеціальну професію. Антропометричні картки, що стосуються до цієї дослідженої групи, попередньо вже опрацьовано.

III) Щоб продовжити антропологічне дослідження української людности відбулася невеличка експедиція практиканта М. Ткача, який перевів антропометричні виміри в Кам'янському та Олександрівському районах на Шевченківщині. Дослідив він 69 (♂) та 2 (♀). Матеріал попередньо опрацьовано.

IV) Досліджено частину червоноармійців N дивізії, а саме 1397 суб.

(Докладніше про це див. окремий короткий звіт — додаток).

Крім вищезазначеного, свою дослідницьку роботу в частині антропології Кабінет поширив, зорганізувавши початок (сподіваємося і на дальший розвиток) роботи коло вивчення кров'яних угруповань, яку, г. ч., ласкаво згодився провадити пр.-д. Ю. Ю. Крамаренко, для чого поки що влаштовано невеличку лабораторію; наслідки її опрацьовуються.

Різноманітну консультативну роботу Кабінет провадив, як і попередніми роками подаючи консультацію різним установам так академічним, як і поза-академічним, та окремим особам.

За звітний рік Кабінет брав участь у II Всеукраїнському З'їзді Сходознавців у Харкові; прочитано доповідь на тему: антропологічний нарис кримських татар. (А. Носов).

Говорячи про антропологічну роботу Кабінету, не можна не відзначити надзвичайно сумлінну роботу практиканта М. Ткача, який добровільно вже кілька років працює в Кабінеті для своєї практики: не маючи систематичної оплати праці, він, проте, проробив велику допоміжну роботу і за цей звітний рік. Він упорядкував, обрахував й склав потрібні таблиці до антропометричних вимірів кримських татар (179 суб.), кримських болгарів (162), українців з Дніпропетрівщини (150) та Полтавщини (444); виготовлено ним й видруковано статтю про антропометричні виміри в с. Бондаровій на Шевченківщині; склав й видрукував матеріали до бібліографії антропологічної літератури України; додатково опрацював нові виміри з Шевченківщини, а також брав близьку участь у дослідях в Н Дивізії.

Другий практикант Кабінету В. Шевченко теж уже розпочинає свої дослідницькі роботи. Він продовжував дослідження учнів м. Києва; цього року вимірено 500 учнів, зокрема досліджено й виготовлено працю, що стосується до процесу росту зовнішнього вуха у дівчаток єврейок. Крім того, вивчає питання про пігментацію волосся, очей та шкіри в дітей. Брав участь у дослідях в Н Дивізії. Видрукував статтю: з роботи киевських установ в галузі антропології.

А. Н.

II.

Як і роками попередніми, робота Кабінету в галузі передісторії провадилася трьома напрямками: 1) Опрацювання колекцій зібраних давніше і тих, що вступили до його збірок із дослідів літнього сезону, та розроблення окремих тем; 2) досліджування польового (екскурсії та експедиції Кабінету) і 3) підготування науково-дослідчого молодняка до самостійної праці в полі.

I. На першому місці треба поставити справу опрацювання колекцій з Мизинської палеолітичної стації, що її, нарешті, можна було розгорнути ширше в зв'язку з підготування до святкування 10 річного ювілею Академії Наук і з приділеними на це коштами. До праці притягнуто було, крім постійних співробітників Кабінету, А. М. Вороного, О. І. Зіневич (кремінний утиляж), Д. М. Трипільського (реставрація кістяних виробів), З. М. Сапунову та П. С. Яременка зарисовка кістяних і кремінних виробів). На жаль, відмовлення від праці А. М. Вороного з причин особистого характеру і від'їзд із Києва досвідчених рисовників В. Д. Фатальчука та Л. Ф. Засенкової, що виконували рисунки роками попередніми, — відбилися на темпі цієї роботи. В кожному разі, протягом року 1929 розібрано увесь матеріал літичний, опрацьовано кремінний утиляж з розкопін р. 1916 і реставровано всі кістяні вироби.

На другому місці стоїть опрацювання здобутків з розкопін Журавської палеолітичної стації (рр. 1927—29). Протягом звітного року опрацьовано

геологічні матеріали, зібрані в цих роках (А. М. Вороний), фавністичні здобутки з культурної верстви стації (головним чином, І. Г. Підоплічка, а також проф. Крокос) та солодководну фавну з довшніх шарів лесу (С. С. Паночині). Наслідки згаданих студій намічено до друкування в річнику Кабінету „Антропології“ з р. 1929.

Поминаючи опрацювання деяких збірок Кабінету з дослідів попередніх років (палеолітичні знахідки і культура мальованої кераміки з м. Озаринець на Могилівщині та неолітичні колекції з Надпоріжжя та Кременчуччини — М. Я. Рудинський), особливо варт підкреслити виучування в Кабінеті всіх здобутків з передісторичних розшуків у межах Глухівщини, що їх зібрано під час т. зв. Сейминської експедиції і в спеціальних екскурсіях цього року Зав. Глухівського Окр. Музею Я. М. Морачевського, який працював у Кабінеті протягом двох тижнів. Кабінет Антропології підкреслює цей факт, як нове відрядне досягнення в його науковій роботі, що має спрямування об'єднати дослідчі сили в царині обхоплених у ньому дисциплін і допомагати периферіяльним дослідникам.

З окремих тем, що були предметом спеціальних студій Кабінету, слід відзначити тему про техніку в кам'яній добі, г. ч., у ділянці обробки каменю й морфології кременних виробів, та вироблення перспективного пляну передісторичних розшуків у межах УСРР (виготовлено до друку).

II. Польові досліді Кабінету цього року були нечисленні, однак мали значні результати.

А) Першими хронологічно були досліді що їх проведено було спільними силами Глухівського, Конотіпського, Сосницького Музеїв та Кабінету Антропології, за його керівництвом в особі М. Я. Рудинського, в т. зв., Сейминській експедиції. Питання про експедицію понад Сеймом виникло в Кабінеті в зв'язку з пропозицією Кабінетові від Зав. Конотіпського Музею О. В. Маліношевського взяти участь у дослідіх Музею на Конотіпщині, ця пропозиція Музею надзвичайно пасувала до плянових завдань Кабінету. Позатим, що Посейм'я лишалося цілком недослідженою з передісторичного погляду території, Конотіпщина здавна притягала увагу Кабінету ще й тим, що на Конотіпщині відзначено було одну з найдавніших палеолітичних знаходок (с. Шаповалівка, біля Конотопу). Перевірити Шаповалівську знахідку входило в ближчі завдання Кабінету в царині студювання українського палеоліту.

Отож, на спеціальних зборах Колегії Кабінету з участю О. В. Маліношевського 23/II р. 1929, радо приймаючи пропозицію Конотіпського Музею, було вирішено притягти до участі в дослідіх Глухівський та Сосницький Музеї, поставивши завдання — перевести передісторичні розшуки понад р. Сеймом у межах Глухівщини та Конотіпщини. На жаль, фінансові можливості, що їх спромоглися створити всі згадані інституції, становили занадто малу (щось із 570—580 кар.) і тому не могли не стати на перешкоді до того, щоб здійснити плян у відповідних масштабах. Подруге, дослідчу працю довелось прив'язувати до певних Округових завдань, витрачаючи кошти на досліді в межах тої і другої округи, відповідно до приділених сум. Експедиція (з 20.VI по 14.VII р. 1929), що до її складу ввійшли: О. В. Маліношевський (Конотіп), кореспондент Конотіпського Музею В. Я. Захарченко (м. Черешеньки),

співробітник Конотіпського Музею Г. Г. Зимовець, Зав. Глухівського Музею Л. М. Морачевський та співробітники Кабінету М. Я. Рудинський і М. С. Мушкет, поза екскурсом до Шаповалівки (в складі О. В. Маліношевського, М. Я. Рудинського та М. С. Мушкет), де було зроблено перевірчі розкопани на місці знахідки Зубко-Мокієвського, — оглянула узбережжя Сеймове від Маркової до ст. Чаплища — Пересипок на Глухівщині та між сс. Духанівкою-Каменем до сс. Червоний Ранок (Божок) — Ленінське (Спаське) на Конотіпщині.

З-поміж наслідків експедиції, що відкрила надзвичайно цікаву з погляду неолітичних студій стацію біля с. Мар'яновки на Глухівщині, за найбільше досягнення треба вважати виявлення нового району неолітичної культури своєрідного характеру серед болотяної долини р. Сейму, а надто культури мідяно-бронзової доби, що виявляє себе в новій для наших відомостей кераміці у супроводі кам'яних виробів із місцевих порід пісковикових. Конотіпський і Глухівський Музей збагатили свої колекції першорядного значення збірками неолітичної кераміки (Конотіп — ур. Хим., біля с. Заболотова, Глухів — ур. Попів Вир, біля с. Нечаївки).

Підчас роботи експедиції відзначено низку городищ, а надто городищ із керамікою роменського типу, і переведено розвідчі розкопани могильника з трупопаленням біля с. Камінь на Конотіпщині. Наслідки експедиції мається на думці опублікувати в особному виданні установ, що брали в ній участь.

В). Дуже цінні наслідки подала екскурсія М. Я. Рудинського до м. Озаринець на Могилівщині, звідки від р. 1927 Кабінет дістає численні передісторичні колекції, зібрані заходами Керівника Озаринецької школи О. О. Кривицького та його учнів. Розкопани переведено на ур. Попів Город у м. Озаринцях, звідки походять зразки кераміки з ритованою орнаментациєю та кам'яні шліховані вироби з лупакових порід. Виявлені залишки культури мальованої кераміки подали фрагменти ритованої кераміки й канелюрованого посуду з орнаментациєю пуантильованою, що їх супроводить малювання червоною барвою. Таким чином, озаринецьке оселище, сполучене, з одного боку з Линцями, а з другого зв'язане з осередками ритованої кераміки південно-західного типу, являє собою новий і незвичайно цікавий фациєс цієї культури (див. нижче, повідомлення М. Рудинського).

С) Останніми хронологічно дослідями (12.X—8.XI) були розкопани палеолітичної стації в Журавці на Прилуччині, що їх переведено було цього року, як експедицію Упрнауки на спеціально преділені для того кошти (1000 карб.) під проводом М. Я. Рудинського з участю проф. В. Крокоса (геологія), асистентів А. М. Вороного (геологія) та Л. Е. Кістяківського (передісторія), практиканта і фотографа Ю. Г. Коневського (Прилуцький Музей) та топографа І. Рудановського (Прилука). Велико допоміг роботі Зав. Прилуцького Музею В. І. Маслов. У завдання сьогорішніх дослідів у Журавці входило: розкрити ширшу просторинь верстви з культурними рештками і шурфувати поверхню 2-ої тераси з метою виявити межі поширення культурних решток. Розкопани ще виразніше встановили степовий характер фауни Журавської палеолітичної стації і чистоту її палеолітичної індустрії.

Розкопани охопили понад 100 кв. метрів стації. Позатим зроблено чотири шурфи в напрямках S та SE. Шурфування доводить конечну потребу дальших

розкопін у Журавці. Останній із шурфів (на 140 м. на Е від місця перших знахідок) подав культурні рештки подібні до виявлених р. 1927. Справоздання про досліди друкуються в III т. „Антропології“.

III. Підготування молодих дослідчих сил провадилося в особнім Практикумі (в складі: М. П. Ткача, В. Х. Шевченка, Л. Е. Кістяківського, О. І. Зіневича, Н. В. Романенкової, Н. І. Брояківської, М. С. Мушкет), що мав звідомного року своїм завданням — ознайомлення з головними етапами неолітичної культури і вивчення неолітичної кераміки. З учасників Практикуму О. І. Зіневич зробили подорож на Могилівщину, звідки привезли матеріяли до вивчення культури мальованої кераміки. Наприкінці року практичне виучування палеолітичних та неолітичних матеріялів Кабінету почала Н. О. Берегова.

Праця Кабінету в цім напрямі наочно довела загальну потребу публікувати спеціальні монографії, присвячені техніці в кам'яній добі та морфології передісторичних виробів, що їх опрацьовує останніми роками Кабінет. Випустити у люди — чи не найактуальніше завдання його ближчої роботи.

З колекцій, що надійшли до Кабінету протягом звідомного року, треба назвати: збірки Іполіта Кривецького з Озаринець (400 прим.), збірку М. С. Мушкет з с. Волинцева на Путивельщині (експед. понад р. Сеймом — 100 прим.), збірка О. І. Зіневич з узбережжя р. Лядова на Могилівщині (100 прим.) та вістя з р. Кальміус, що їх подарував Кабінетові П. М. Піневич (2 прим.).

М. Р.

Короткий звіт за проведене антропологічне дослідження червоноармійців N-ої Стрілкової Дивізії.

Восени минулого року до Кабінету Антропології ім. Вовка ВУАН звернувся Секретар Медично-Біологічної Підсекції Київськ. Окр. ТСО-Авіохему, він же лікар-інструктор фізпідготовки N-ої Дивізії та ТСО-Авіохему, лікар Шейнберг О. А. з пропозицією провести антропологічні досліди, які базувалися б на точніших наукових вимірах, ніж то звичайно робиться, коли заповнюються сніт. картки червоноармійців, і які одночасно могли б стати за основу до вивчення так фізичного стану червоноармійця, як і застосовання їх до деяких практичного характеру потреб. До цього Кабінет вважав за потрібне додати виявлення кров'яних груп кожної особи, із записом їх до індивідуальної санкартки.

Роботу треба було розпочинати в найближчому часі, бо наближався період, коли мали надходити нові військові кадри й цю роботу треба було сполучити із загальним звичайним санітарним оглядом нових кадрів.

У спішному порядку Кабінет разом із лікарем Шейнбергом виготовував картку — мінімум потрібних ознак, що доповнювали б звичайну саніткартку. Крім того, розпочалося підготування струментаря, робочої сили, кров'яних препаратів, інструктаж санітарних інструкторів, що, як це передбачалося, спочатку мали практично ознайомитися в Кабінеті зо всією такою роботою і працювати в своїх частинах поруч із робітниками Кабінету.

Звичайно, за той короткий час, що було дано Кабінетові для підготування санінструкторів, та, беручи на увагу, що частини не могли висилати їх регулярно в достатній кількості і на довший час, підготування це звелось швидше до загального ознайомлення санінструкторів, ніж до підготування їх до практичної роботи.

Тут треба відзначити, що дехто з санінструкторів дуже швидко орієнтувався в роботі і потім вони працювали вже, як певні помічники інструкторів Кабінету.

Отже, головну роботу довелося провадити силами Кабінету.

Терміновість праці (прибуття нових кадрів), відсутність спеціальних вільних робітників, брак достатньої кількості струментів та в деякій мірі недостатне обізнання й розуміння інтересів справи з боку представників деяких частин Дивізії, а також і дефекти в організації роботи, напр. відсилака червоноармійців на різні роботи якраз в ті години, коли за умовою призначено н/роботу,— все це не дало змоги в міру прибуття нових кадрів провадити потрібні досліди по всіх відповідних частинах Дивізії одночасно. Проте з боку Кабінету було вживано усіх можливих заходів, щоб як найдоцільніше використати час і дослідити як-найбільше осіб. Робота провадилася майже весь період, як поповнялися частини новими кадрами: організовано було так, що кожний суб'єкт при заповненні його санкартки, що провадить військова санчастина, вступав на антропологічне обслідування, поруч брато кров і групи її після відповідного лабораторного опрацювання записувалися в туж таки антропол. картку, а згодом з розпорядження лікаря Шейнберга і в індивідуальну санкартку. Антропологічні виміри провадилися точними струментами за методою, що вживається в Кабінеті. Досліди кров'яних угруповань провадилися способом Vincent'a. В ста випадках переводилися рівнобіжні досліди за Рубашкіним для перевірки. Розбіжності не виявлено, крім одного випадку.

В такій спосіб було досліджено:

Полк А	574 суб.
Полк В	670 „
Полк С	25 „
Кавал. Ескадрон	61 „
Рота зв'язку	67 „
Разом:	1397 суб.

Треба зазначити, що умови праці не скрізь були однакові сприятливі; більш щасливо в цьому відношенні переведено працю в А гарм. полку та в роті зв'язку, де адмінперсонал одразу й свідомо пішов на зустріч такій роботі, зрозумівши її теоретичну та практичну вартість. Що ж до полку С, то там робота так і не могла як слід налагодитися не з вини Кабінету (Досліджено лише 25 суб'єктів.).

Згадану вище роботу, крім керівника Кабінету А. Носова (загальне керування) з одного боку та лікаря Шейнберга О. А. (організація) з другого, провадили пр-доц. Ю. Ю. Крамаренко (кров'яні угруповання), співробітниця Кабінету Мушкет М. та практиканти К-ту Ткач М., Шевченко В, також студенти Білецька К., Доманицька К. і Бурчинський Ю., — яким кабінет Антро-

пології ім. Вовка ВУАН і складає щиру подяку за їхню працю, що провадилася з великою енергією в зв'язку з терміновістю справи та й за не зовсім сприятливих умов.

Нині Кабінет Антропології має приступити до опрацювання здобутого матеріалу. За принципами: національним, територіальним та соціальним Кабінет має дослідити за варіаційною системою антропологічні ознаки, зокрема ознаки, що стосуються до фізичного стану, та кров'яні угруповання. А саме: антропологічні ознаки голови (кефалія, висота черепа, форма й величина лиця), зріст, тулуб, ноги, погруддя, дихання, мускулатура, вага, показник міцності будови тіла (ind. Pignet), показник грудно-зрістний (ind. Brougsh'a), показник вагово-зрістний (ind. Quételet) та життєвий "показник.

А. Н.

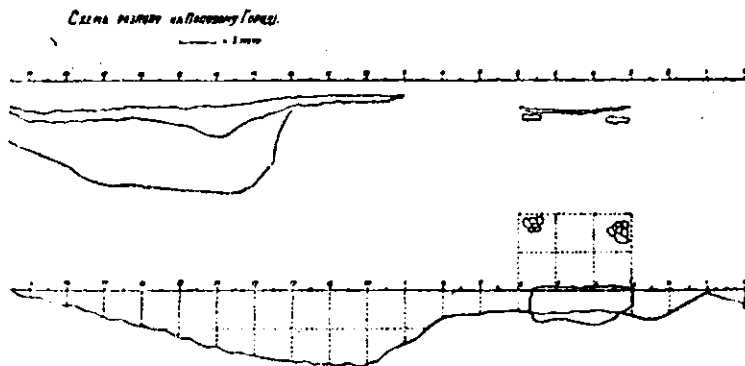

Редакція прохає виправити подані тут помилки, що затемнюють розуміння окремих фраз:

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба:
242	5	згори оброблені в дрібне зваряддя (фіг. 10)	оброблені в дрібне зваряддя (фіг. 11)
242	20	„ дає зразки грубопотиличних	дає зразки грубопотиличних
245	13	знизу Звідолення ВУАНу	Звідолення ВУАК-у
246	1	„ відповідають поширеним формам округлим вичервком	відповідають поширеним формам з округлим вичервком
248	4	„ на фрагментах чистішою орнаментациєю	на фрагментах з чистішою орнаментациєю
250	18	„ говорять одне ціле	творють одне ціле
253	2	згори візерунок „провалюється“	візерунок „провалюється“
253	3	знизу Слід звернути увагу на те, що на пряму долішніх разків круглих ямок на обох фрагментах не дотримує паралелі; в цьому вгадується піднімала б „поровальну“ площу	Слід звернути увагу на те, що на пряму долішніх разків з круглих ямок на обох фрагментах не дотримує паралелі; в цьому вгадується піднімала б провалеву площу
254	14	згори трапилися знов ще один єдиний раз	трапилися знов же один єдиний раз
254	18	знизу могло викинути	могло виникнути
255	3	„	могло виникнути

Крім того, пропущено зазначення розміру поданих на фігурах об'єктів. Вони подані в такому зменшенні: фігури з 2 по 11 та з 17 по 19 — $\frac{1}{2}$ натур. вел.; фіг. 12 — натур. вел.; фіг. з 13 по 16 та з 20 по 22 — $\frac{1}{3}$ натур. вел.

Фіг. 1. Схематичний перекрій та плян розкопу на Пошовому Городі.

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.
Київ.

ПОПОВОГОРОДСЬКИЙ ВИЯВ КУЛЬТУРИ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ.

З повідомлення про наслідки дослідчого сезону р. 1929 *).

На загальному тлі недослідженої з передісторичного погляду Могилівщини м. Озаринці вирісонується виразною і яскравою цяточкою.

Виявити передісторичні пам'ятки озаринецької околиці піднявся місцевий геолог О. О. Кривицький, керівник Озаринецької семилітки, що, його енергії і невтомній праці завдячуючи, обернулася на справжню школу краєзнавчої роботи, в широких масштабах узятій¹⁾.

Першу випадкову знахідку з околиць м. Озаринець, що, поза сумнівом, становить одну з найвидатніших знахонок у межах УСРР взагалі — уламок мамутової кістки з ритованим на ньому зображенням мамута (фіг. 2), було зроблено в Борщевецькому яру року 1912²⁾. Тоді вона не спинила на собі уваги О. О. Кривицького. Передана через В. Ясинського до Кам'янець-Подільського Музею після того, як вийшов в друку опис його колекцій³⁾, ця знахідка була мало кому відома і до цього часу не була опублікована⁴⁾.

*) Моя спроба прискорювати, по змозі, публікацію здобутків дослідчого сезону в стислих повідомленнях попереднього характеру, що виявилася в двох випусках „Короткого Звідолення Всеукраїнського Археологічного Комітету“ за р. 1925 та за р. 1926, на жаль, не увійшла в систему нашої роботи.

За р. 1927 малось на думці випустити таке коротке звідолення за дослідчу працю в масштабах всеукраїнських. З усім бажанням моїм пустити його в науковий обіг р. 1928, зробити цього не пощастило через причини од мене, як тодішнього секретаря ВУАКу, не залежні (Журнал зборів ВУАКу з 23/III р. 1928).

Відчуваючи певну незручність перед тими авторами, що надіслали були свої звіти за р. 1927, я мушу десь про це сказати. Здається, найправильніше буде сказати це саме тут, щоб пояснити появу цієї попередньої інформації, яку диктує глибоке переконання в тому, що всякі здобутки — і найменші навіть — не повинні залишатися довгий час непубліковані.

Звичайно, у звідоленні про наслідки дослідчого сезону ми вважали за можливе подати звіт лише за ту роботу, що її проведено було з доручення Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка.

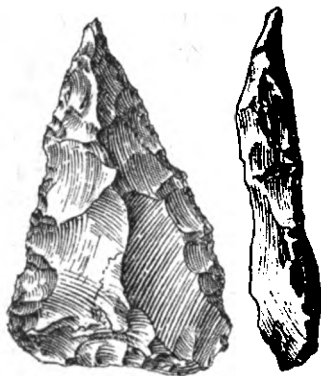
М. Р.

Більш-менш широко збирати археологічні об'єкти О. О. Кривицький заходився з року 1919, зацікавивши цією роботою своїх учнів. В наслідок цього, за короткий час в Озаринецькій школі було зібрано добірну археологічну колекцію, передану р. 1926 до Всеукраїнського Історичного Музею в Києві, через Д. М. Щербаківського⁵⁾.

Фіг. 2.

Збирання археологічних матеріалів провадилося далі і щоразу подавало нові знахідки, часом виняткового значення. Підчас перебування мого в Озаринцях р. 1927, О. О. Кривицький передав до Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН невеличку збірку передісторичних виробів, серед яких трапилися унікальні речі, як ото, приміром, вістря

Фіг. 3.

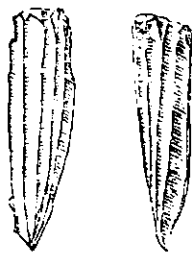
з чорного кременю з Борщевецького яру (фіг. 3), мікролітичний нуклеус (фіг. 4) або єдиний, якщо не помиляємося, у нас примірник подвійного долота з кременю сірої барви (фіг. 5).

Наш огляд Озаринецьких околиць ще виразніше виявив їхні передісторичні багатства, надто в царині культури мальованої кераміки, що полишила тут особливо численні сліди⁶⁾. З цього погляду, за найцікавіший пункт треба визнати ур. Попів Город, у центрі містечка.

Безпосередній зв'язок з Кабінетом певною мірою стимулював молодих краєзнавців збирати далі матеріал, головним чином, із цього урочища.

Кілька учнів, з Іполітом Кривицьким на чолі, взяли на себе систематичний нагляд за урочищем і визбирування матеріялу, що його і надіслано до Кабінету Антропології. В наслідок цієї роботи Кабінет дістав з Попового Города чималу збірку кераміки й інших знахонок, що в цілості своїй з достатньою виразністю виявляла ті культури, які на ньому повідклалися.

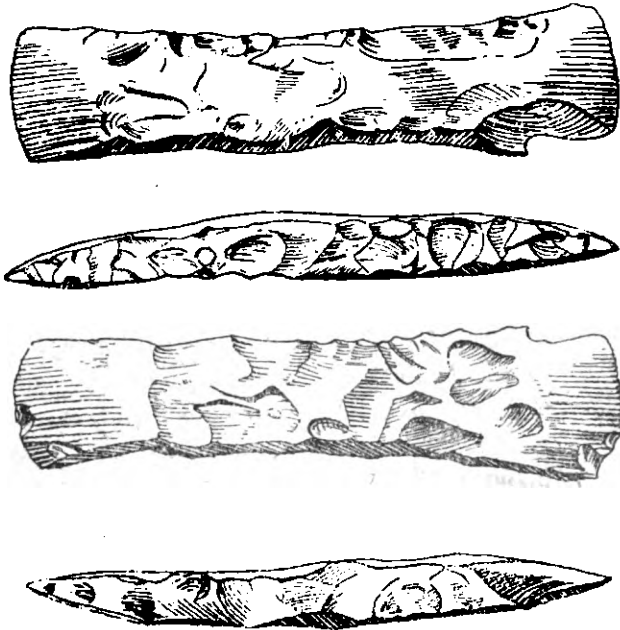
На першому місці — і кількістю зразків і значенням їх — стоять кам'яні шліховані вироби з лупакових порід та фрагменти посуду культури мальованої кераміки з орнаментациєю тих гатунків, що їх відзначено було свого часу на керамічних виробих з Линецьких розкопин М. Т. Біляшівського (ритована орнаментация по рівній поверхні в супроводі ямкових елементів і пунктована орнаментация по краях жолобків, що ними розробляється поверхню посуду⁷⁾).

Фіг. 4.

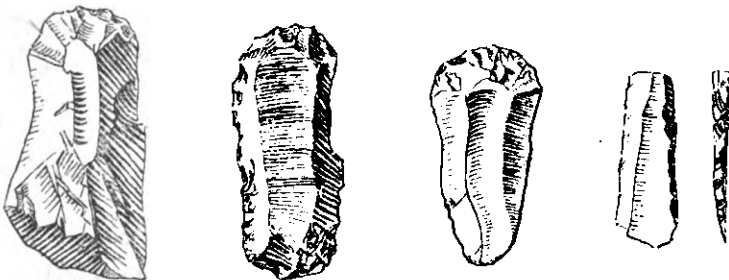
Влітку цього року І. Кривицькій повідомив Кабінет, що в одриві Попового Города, де беруть глину, позначилися, пересмуги печини, яку він зв'язував з культурою мальованої кераміки.

Відкладаючи ширші досліді в Озаринцях до слушного часу, цього року я міг приділити їм лише кілька день, виключно щоб перевірити оте повідом-

Фиг. 5.

лення. Протягом двох день, з ласкавою участю О. О. Кривицького та О. В. Іванова, завідувача Могилівського Округового Музею, на Поповім Городі зроблено було нешироку зачистку понад південно-східнім краєм одриву, що виявила деякі з культурних на ньому наверстувань і подала нові риси, що характеризують Поповгородську відміну культури мальованої кераміки.

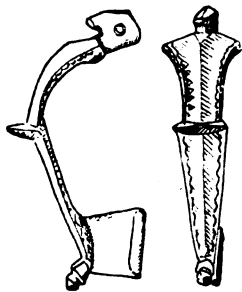

Фиг. 6.

Власне, оці от нові риси її і спонукають нас опублікувати частину зібраного в Озаринцях матеріялу, оскільки це дозволяють, звичайно, рамці короткого попереднього повідомлення.

Озаринецьке „містечко“ (в стислому розумінні слова, центр), лежить на лівім березі р. Немії, в долишній частині широкої розмоїни, що має загальний схил з північного сходу на південний захід і кінчається невисоким терасуватим піднесенням над рікою, яка різко змінює тут свою течію й перетинає її під кутом у діаметральнім напрямі з NNO на SEE.

Ур. Попів Город являє собою північно-західній кут цього піднесення, відризаний із сходу дорогою через містечко. Північний бік його обрисовує скелястий берег Немії. На захід та південь він сходить до ріки повільно. Вигоди цієї більш-менш просторої та рівної місцини, далеко не звичайної в умовах Могилівського рельєфу, у безпосередньому сусідстві з рікою, не могли не вабити до себе давню людність, що різними часами полишила на Поповім Городі рясні сліди свого перебування.

Фіг. 7.

Поверхню урочища, як це знати з його назви, віддавна приділено під городи. Дорога, що відтяла його з південного боку та утворила одрив, з якого вибирають глину, будівлі, насамкінець, вибалки що їх поробила на його поверхні вода, прямуючи схилом до ріки, порушують цілість Попового города й змішують культурні рештки різного віку. В матеріялах, зібраних з поверхні й з одриву, до дороги, трапилися, кремінні вироби палеолітичного вигляду (фіг. 6), неолітичне знаряддя, рясні залишки культури мальованої кераміки, свердлене справилля, кераміка й бронзові вістря на стріли скитянського типу, фібула (фіг. 7) на численні фрагменти римської доби, залізні вироби слов'янської епохи (фіг. 8), і, насамкінець, знахідки з часів козащини. Порушення найдавніших культурних шарів відбувалося і в часах передісторичних (культура мальованої кераміки, римська доба (і з особливою силою за доби козацької).

Розглядаючи культурні нашарування в обрізі нашого розкопу, знати, що горішній шар (козацьких часів) є найгрубший, при чому грубінь його більшає в напрямі до ріки, вганяючись клином у нижчі культурні верстви, а подекуди й перериваючи їх.

Виходячи з поставленої мети — з'ясувати послідовність культурних наверхствувань Попового Города, розкоп закладено було понад краєм одриву, вирівнюючи його від крайнього на сході глизища до виїмки в південно-західньому куті, утвореної зсувом землі, разом на протязі 19,5 метрів.

„Печини“, у стислішому розумінні слова, в одриві не знати. В кв. кв. 4—6 на глибині 0,70, проходив тоненький шар (найб. грубінь 0,06) добре збитої й слабо випаленої глини ясно-жовтуватої барви. Як виявилось, він укривав собою невеличку площу (2,80 на 1,0 у найширшій своїй частині) і лежав безпосередньо на землі, відбиваючи всі нерівності підложжя. Його вік визначає череп'я недавнього часу і знайдена під ним дрозочка шибкового скла. Він не старіший (якщо не молодший) від тої „печини“, що проверстками паленої глини й різного грузу позначалася у грубій верстві козацьких часів,

Фіг. 8.

яка виповнювала собою заглибину невиразних обрисів і глибоку яму в кв. кв. = 10—19 (фіг. 1).

В нашому розкопі ми мали можливість простежити лише три культурні верстви, більш-менш виразно одна від одної відокремлені: козацьких часів, римської доби та культури мальованої кераміки, що певною мірою відповідають природнім наверствувачням Попового Города. 1-й поверх 0—0, 70. Горішний шар, інтенсивно забарвлений гумусом, повен грудочок печини (горішкуватих) та дерев'яного вугілля, будови звичайної чорноземлі. 2-й поверх 0,70—1, 50. Сива карбонатна порода з домішкою кварцового пороку та лесу, із включенням шматочків печини, зрідки вугілля. 3-й поверх 1,50—2, 50 і далі. Лесовий наглинк ясно-жовтої барви (О. Кривицький).

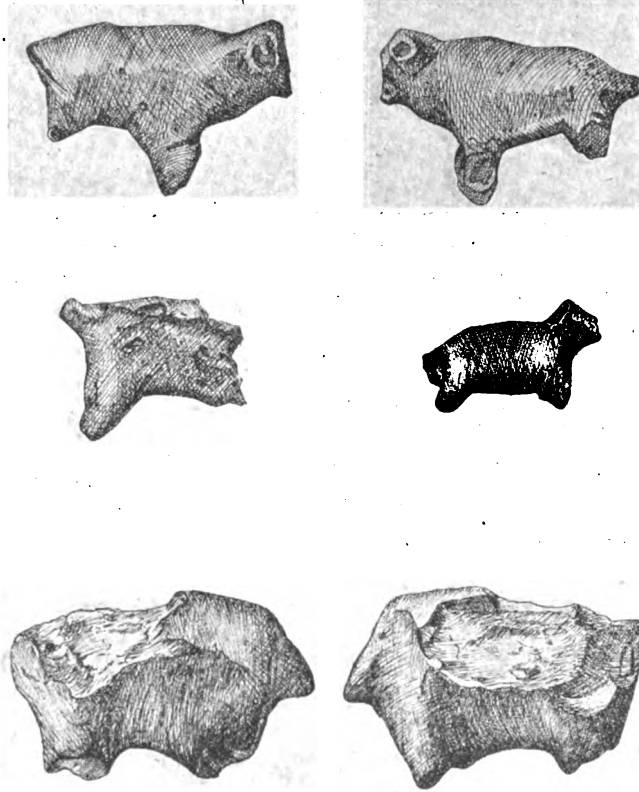
Слідкуючи за заляганням культурних решток, можна до певної міри уявити собі, який загальний вигляд мала поверхня цієї дільниці урочища в часах передісторичних. Культурний шар римської доби, належачи горішньому горизонтові 2-го з відзначених поверхів, що виявляється в східніх квадратах розкопу на глибині 0,70 — 0,85, заглиблюється в напрямі на захід до 1,30 — 1,50. Залишки культури мальованої кераміки, що починають траплятися і в горішніх шарах, рясніють в міру того, як наближаються до поверху лесуватого наглинку, на глибині 1,20 — 1,35; у крайніх західніх квадратах цей шар виявляється на глибині: 1,90 — 2,20. Інакше кажучи, давніша поверхня Попового Города в цьому місці мала пологіший схил із сходу на захід, пересічно в 0,06—0,07 на 1 метр. На віддалі 30 метрів од північно-східнього краю нашого розкопу ми перевірили, на яку глибину залягають культурні рештки в шурфі в межах церковної огорожі. В ньому виявлено лише залишки культури мальованої кераміки; вони цілком належать 2-ому поверхові і зникають на межі цього поверху з поверхом лесуватого наглинку, що виявляється тут на глибині 1,80 м.

Затримуватися на описові речових здобутків нашого одкопу, що розкрив культурні наверствування на дуже незначній простороні (вузькою смугою від 0,50 до 1, 75 завширшки), не випадає. Поминаючи знахідки з часів козаччини і фрагменти посуду римської доби, що подають зразки самої сірої кераміки з лискучою поверхнею, ми дозволимо собі спинитися лише на окремих групах знаходок культури мальованої кераміки, пов'язуючи їх із відповідними матеріалами, зібраними на Поповім Городі давніше.

На всім протязі розкопу печину виявлено лише двома невеликими скупченнями грудок у квадратах 4—6, де вона залягала на глибині 0,72 та 1,00 від поверхні. Найвиразніші кавалки, сильніше випалені згори, на споді подають одбитки щільно зсунутих обапелів значного діаметру. Випалено печину слабо; вона легка, пухка, брудно-жовтої барви.

Найчисленнішу групу знаходок становлять керамічні уламки, що відрізняються як орнаментациєю, так і гатунками глиняного тіста, з якого їх зроблено. Кількісно переважають фрагменти добре випаленого посуду з компактною глиняною масою різної якості, з ритованою орнаментациєю в супроводі ямкових елементів. Череп'я має різну барву, від ясно-жовтої й цеглястої до

темної, сливе чорної. У парі з ним йдуть фрагменти великих посудин з пухкої маси, без оздоб, з широкими, грубими й виразно — висталими над рівнем стінок вухами. Уламки посуду з поверхнею, розробленою жолобками, що їх обведено крапковим або пунктировим орнаментом, подекуди з краще вимішаної й дужче випаленої глини, іноді з поверхнею вигладженою до вилицу, становлять групу меншу. Насамкінець, останню кількість становить група фрагментів великого посуду з оздобами ліпними. Якістю глини вони наближаються до фрагментів без орнаменту; правдоподібно, їх треба долучити саме до цієї керамічної групи. Будь-яких указівок на те, що згадані гатунки

Фіг. 9.

кераміки різночасові не знати. Серед керамічних знаходок у нашому розкопі трапилась лише одна статуетка тварини з погано випаленої глини тонкого помолу сіро-жовтуватої барви (фіг. 9 № 1).

За найцікавіші знахідки з нашого розкопу треба визнати зразки обох найхарактеристичніших типів кераміки (з ритованою орнаментациєю та жолобкованою поверхнею), що на них заціліло малювання білою та червоною фарбами. Як виявилось згодом, в процесі лабораторного оброблення матеріялу, особливо поширено було малювання червоною та білою фарбами на посуді з ритованою орнаментациєю.

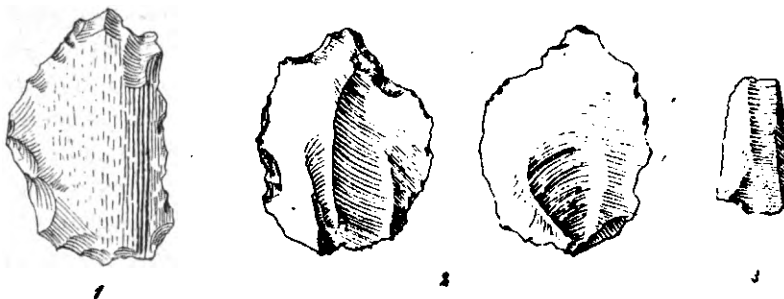
Другий цікавий добуток — численні відлупки місцевої лупакової породи густо зеленкуватої барви, з якої переважно вироблялося шліфоване знаряддя поповгородського сідлища культури мальованої кераміки, показане в нашій збірці багатьма гарними зразками (фіг. 10 №№ 2—8). Серед них трапилося два відлупки, оброблені в дрібне знаряддя (фіг. 10). Одначе, вони являють собою вияняток. В обихідку на дрібне знаряддя вживалося кременю. Лупакову породу вживано на виготовлення сокир та доліт, про що свідчить грубо обита заготовка на сокиру (фіг. 10, № 1) або уламок від заготовленої до шліфування сокири пізнього типу. Вони цілком стверджують давніше наше спостереження, що деякі з подільських виявив культури мальованої кераміки, з погляду обробки каменю, пов'язані саме з цими м'якими лупаковими породами і виявляють інші індустриальні навички, відмінні від навичок обробляти кремень, що так виразно виказує на Поділлі впливи північні,

Одне з істотніших завдань у справі вивчення культури мальованої кераміки — виучування індустриальних центрів її та шляхів, якими ширилися їхні впливи в оцій кам'яній індустрії з глинястих порід, знайде собі колись дуже доброго пособника. Можливо, що вона стане за пособника і в питаннях хронології. Зараз мені здається, що ця індустрія характеризує пізні вияви культури мальованої кераміки. Принаймні значніша кількість сокирок і доліт із цієї породи, зібраних підчас моїх дослідів на Поділлі, дає зразки грубопотилічних (*dickebackige*) і широко-потилічних (*breitbackige*) типів, завжди добре шліхованих⁸⁾. До речі, на Поповім Городі знайдено чудовий маленький виріб із цієї породи — справжня іграшка, якщо не річ вотивна — в формі сокирки з вужчим горішнім кінцем і поширеним округлим лезом (фіг. 12).

Оскільки виразно встановлюється зв'язок мальованої кераміки з виробами з цієї глинястої породи, остільки ж нез'ясоване лишається питання про роль в ній кременю. Кременна індустрія відомих мені подільських сідлищ цієї культури визначається атиповістю своїх виробів. Добірні й подекуди оригінальні форми знарядь (приміром, тригранні свердла, подвійні кутові проколки, ложкуваті скребачки, криві ножі, тощо), які характеризують пізні фази Подільського неоліту, в знахідках з мальованою керамікою відсутні. Серед її залишків трапляються найрізноманітніші форми головніших категорій знаряддів, найсамперед, ретушованих відщепків, скребачок, протичок, що ніде не виявляють усталених і властивих їй типів. Єдина, здається, форма, що не відміняється, — це трикутне вістря на стрілу з рівною, або ввігнутою базою. Одначе, трапляється воно не часто. В цілому, складається враження певної, сказати, занехаяности кременної індустрії, хоча серед зібраних зразків іноді трапляються й речі високої техніки.

Глибше вивчення „кремінного питання“ в культурі мальованої кераміки всяково заслуговує на увагу. За нинішнього стану речей ми не виключаємо, ще можливе і постачання кремінних виробів від інших оселищ і навіть використання випадкових знаходок давнішого часу. В нашому одкопі кремінних виробів не трапилося зовсім. Кінець-кінцем, хоча кремінні речі, що належать до культури мальованої кераміки, і вирізняються з поміж інших кремінних виробів, піднятих на Поповім Городі, вони аж ніяк не допомагають її характеристиці.

В характеристиці Поповгородського вияву культури мальованої кераміки чільне місце посідають, звичайно, знахідки керамічні, найсамперед, фрагменти посуду орнаментованого. Покищо наша збірка кераміки складається з самих лише уламків, що не дають повного уявлення про форму посуду й цілі орнаментальні композиції. Однак, вони дозволяють окреслити загальний керамічний тип і схарактеризувати технічні способи та принципи, за якими орнаментовано обидві найголовніших групи поповгородської мальованої кераміки.

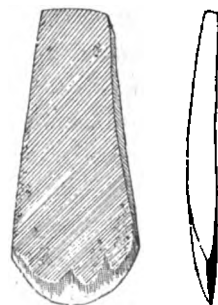

Фіг. 11.

З погляду форми вона належить до кераміки з округло-вечерковими типами посуду, більше чи менше звуженого до отворів, що кінчаються прямими (переважно в малих формах) та вигнутими надвір (переважно у формах великих) вінцями на майже не позначеній шийці, в масі своїй плоскодонецьового і в більшості зрізків орнаментованого по всій поверхні. Жадної вказівки на гостропрофільовані вечеревки (східної провінції), з одного боку, як і на круглоденисть малого посуду (західної провінції), з другого, немає. Натомість серед фрагментів з ритованою орнаментациєю трапляються форми посуду з вечеревком на підставці (Standring) здебільша, невисокий і порожній і зрідка на суцільній масивній, що виявляє собою власне грубе дно, виразно од вечеревка відокремлене. Оця от нова форма масивного дна — підставки трапляється нам у знахідках культури мальованої кераміки на Поділлі вперше. Відзначені в поповгородській кераміці низькі Standringe й вигладжені зі споду масивні денця, з ледве помітною угнутістю до середини, виказують споріднення цих форм. Кераміка жолобкована (переважно малий і тонкостінний посуд) подає форму плоского, знов же трохи увігнутого в середину денця (фіг. 20 №№ 14—16).

Фрагменти з ритованою орнаментациєю (від посуду різної міри, а здебільша, великого) об'єднані більш-менш однаковим складом глини і однаковим способом наносити орнамент, виявляють перед нами кілька відмін уживаної на них маніри орнаментувати й поширених в орнаментиці мотивів.

Ритовану орнаментацию наносилося округлим знаряддям, що вижолоблювало неглибокі одкриті риси дугуватого перекрою. Кінець його був круто зрізаний, і це давало можливість, одмінюючи кут, під яким його тримали,

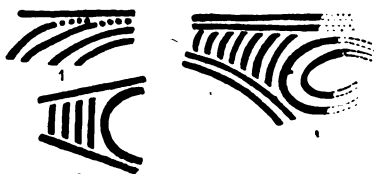

Фіг. 12.

витискати ним і ямки. Не спиняючися на деталях його форми, можна говорити з певністю, що ті риси та ямки, які так часто сполучаються в ритованій орнаментиці, зроблено, здебільшою, тим самим знаряддям. Щодо маніри орнаментувати, то, в цілому, за більшістю зібраних зразків, її можна визначити, як широку, розмашну. Зразків скрупульозного вирисовування дрібних і щільно вкомпанованих візерунків, що густо вкривали б собою приділену для них просторонь (фіг. 13, №№ 9, 11, 13) трапляється дуже мало.

Треба сказати, що риса—цей основний елемент ритованої орнаментики—на небагатьох лише зразках виступає перед нами, як елемент самодіний. На всіх інших зразках вона поступається перед складнішим елементом стьожки й починає виконувати функції елемента допоміжного.

Перший етап, що його переходить вона в ритованій орнаментиці, це етап стьожки з двох і трьох ліній з мотивами волоти. Ритований орнамент виступає цілком виразно. Ямкові елементи в орнаментациї цього типу не розвинені. Подекуди, надто, коли викреслено його старанно, не виникає сумніву в тому (принаймні, з першим поглядом на нього), що головну роль відіграють у ньому риси, а не ті пересмужки поверхні, що вистають поміж ними (фіг. 14 №№ 2, 9). Однак, чітких зразків цієї орнаментациї дуже мало. Значно частіше трапляються зразки, що

викликають у глядача певне вагання, не знати, в чому саме полягає центр ваги в даному візерунку: в рисах, що обкреслюють певну фігуру, чи в площі цієї фігури? (фіг. 14, №№ 1, 4, 5).

В межах обмеженої рисами фігури чи стьожки, що виводить, основні мотиви, ні штрихових, ані ямкових елементів немає; вони лежать поза межами обкресленої фігури чи стьожки іноді, як позначене ямками продовження риси, що доходить до певної межі чи впирається в кут (фіг. 15, №№ 5, 10, 14), або ж, як позначені концентричними рисами дальші закрути стьожки, що їх перетинають контури сусіднього мотиву (фіг. 15, №№ 8, 13).

Вагання щодо ролі застрихованих і незарисованих площин збільшується в міру збільшення числа рис, що обрисовують певну площину, та поширення штриховки. Відзначений щойно сенс ямкового елемента й концентричних рисок, що зазначали можливе—в умовах ширшої простороні—продовження лінії та дальших обертів стьожки, губиться. Короткі дугуваті риси випростуються й виконують інше завдання—заштрихувати вільні площини, здебільша, в формі гострокутників з увігнутими сторонами (фіг. 15, № 12). Посутня різниця між ямками, що продовжували рису (власне кажучи, назначали лінію пунктиром), і дугуватими рисками, що являли собою відрізки кривої основного мотиву, зникає. Прямі риси, виповнюючи зазначену гострокутню фігуру, меншають у напрямі до її вершини, де логічно й закінчуються ямкою (див. додану схему 1, 2, 3). Риса переходить другий етап—етап облямівки й заштриховки вільного місця поміж незарисованими площинами. Давніша суто ритована орнаментация, що складалася з самих рис, поступається перед інакшою композиційною манірою

в якій на перший плян висувається суто світо-тіневе завдання — чергування прокреслених і незарисованих площин. На багатьох зразках, місце обведених рисами фігур (коло, овал, гостро-овальна, сегментувата чи вугласта фігура) в загальній композиції орнаменту видається за рівнозначне тій ролі, яку відіграв в ній орнамент ритований, навіть по тих фрагментах, де він покривав собою значнішу частину оздобленої поверхні.

Водночас відбувається еволюція первісних елементів, що ускладнюються, розгалужуються й набувають різноманітних обрисів.

Здається, розвиток ритованої орнаментики на тому більшому чи меншому рівноваженні незарисованих площин та ритованих смуг не спиняється. Принаймні, трапляються орнаментовані фрагменти, що ніби свідчать за перемагання незарисованих площин. Зразки такого розроблення поверхні (фіг. 16, №№ 1—3) подають нову в принципах ритованої орнаментики подробицю — вибивання разків ямок у межах незарисованої площини, — що становить собою певний коректив до цієї нової в ритованій орнаментики композиційної маніри. Треба, проте, сказати, що таких зразків не рясно.

Слід спинити увагу ще на одній цікавій подробиці: ямки вибивано спеціальним штампом, а не тим триладдям, що вирізблювало риси. Ямки зроблено дуже акуратно; штамп притискали до стінки посуду в напрямі простовісному.

Не зважаючи навіть на поширене (а може й обов'язкове) в поповгородській ритованій кераміці малювання, де червоною фарбою вкривалося тло й пересмужки рівної поверхні поміж рисами, які прорисовувалося білою фарбою чи виповнювалося білою масою, домінуюча ролля риси (в малюванні білої лінії) часто залишається під знаком запитання.

Іноді, надто на зразках з рясним орнаментом, де широчінь червоних смужок мало чим відрізняється від ширини білих рис, ці риси можна сприймати і як білий візерунок по червоному тлу і як білу облямівку візерунка червоною фарбою.

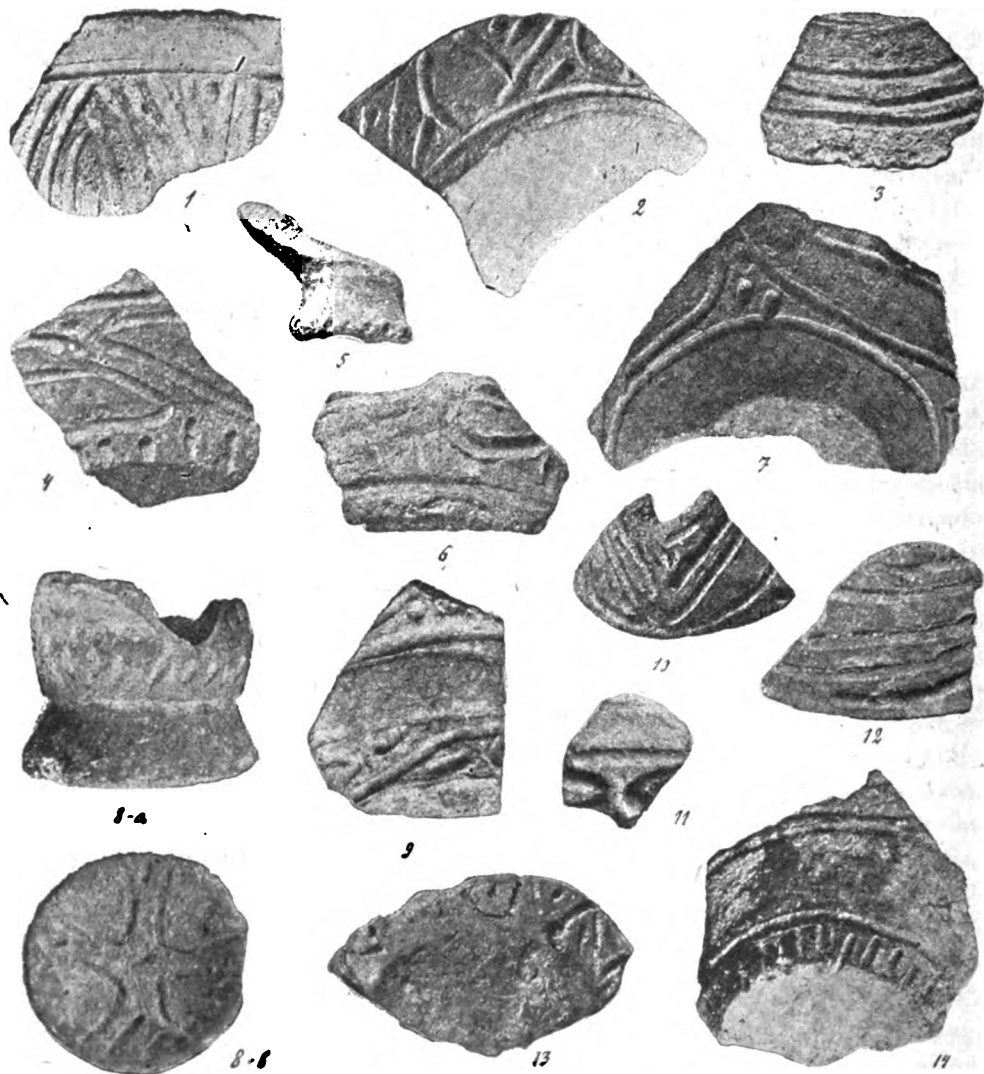
З цього погляду поповгородська орнаментика певною мірою нагадує примхливу орнаментуку мальованої кераміки Кадіївецької, де цілковиту виразність позитивного малювання білою фарбою відзначено лише на кількох зразках, і де малювання білою та темною фарбами на багатьох зразках набуває характеру рівнозначного (Пор. мої „Досліди на Кам'яниччині“ Коротке звітлення ВУАНу за рік 1925, стор. 133, табл. ХХІХ).

Орнаментуку посуду найщільніше пов'язано з його формами. Проста лінія вінців диктує одну чи декілька (зрідка) рівнобіжних до неї рис попід вінцями, так само як і лінія плоского дна викликає паралельну йому рису. Зразків орнаментуки, щоб нехтувала б оту сливе обов'язкову вимогу, дуже мало (фіг. 13, №№ 4, 13). Ці прості лінії обкреслюють, таким чином, ширшу чи вужчу смугу вичеревка, яку й треба покрити орнаментом. Більша чи менша опуклість вичеревка своєю чергою диктує відповідні мотиви та загальний характер і напрям композиції.

І справді, якщо кулясту форму, що в кожному даному місці її поверхні проектується, як коло, найдоцільніше орнаментувати круглими мотивами, якщо циліндричні й урізано-конічні форми, з проекцією прямокутника й трапеції кличуть мотиви простолінійні, то ширше чи вужче сферичне кільце,

відповідно до кривини своєї твірної, вимагатиме видовжених чи сплюснених мотивів з основним елементом кривої й вигнутої надвір лінії.

Таку цілковиту відповідність орнаментики до форми посуду ми спостерігаємо на посуді мальованої кераміки з Кадіївців (в. с., стор. 123, табл. XXIX, фіг. 1, 2, 4, надто 2), де вигнутість кривої основного мотиву цілком відповідає кривизні твірної (фіг. 2), а ціла композиція з надзвичайною виразністю

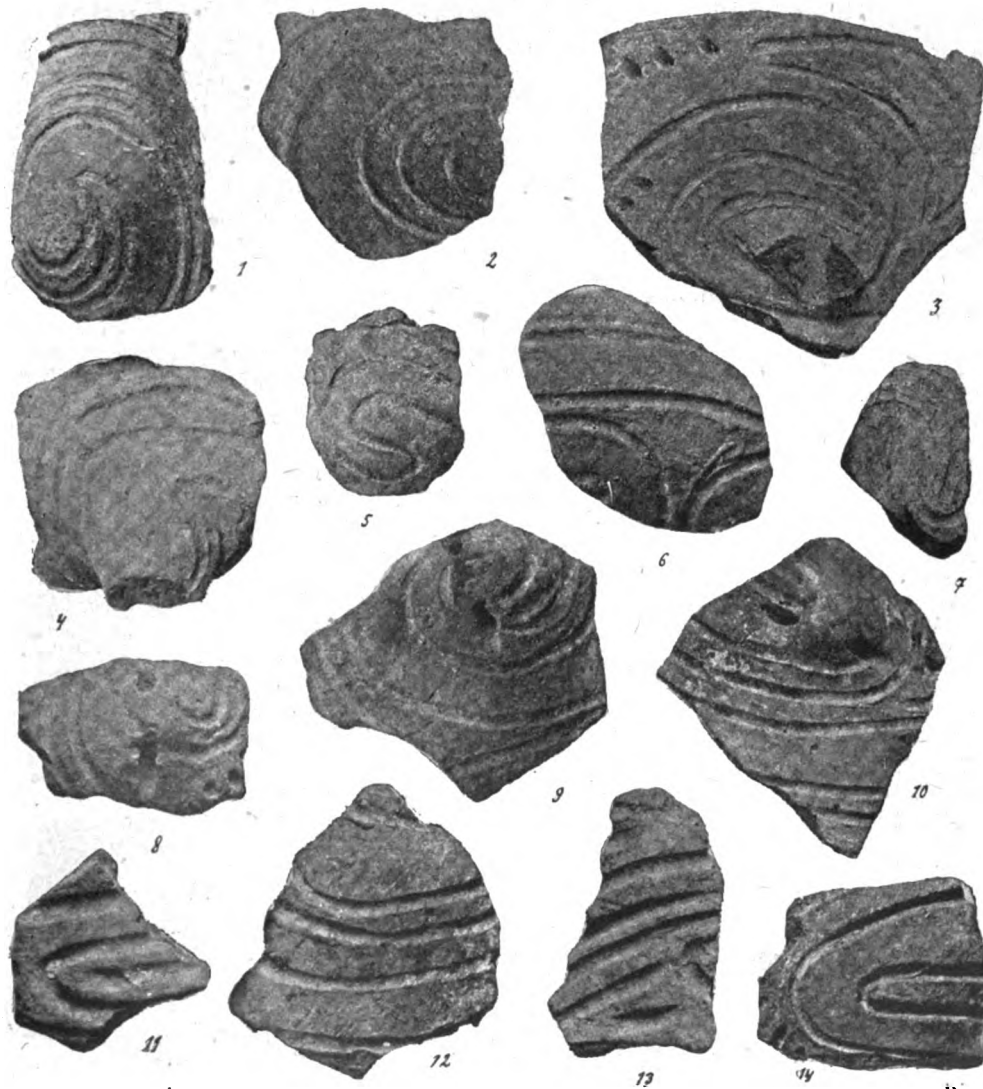
Фіг. 13.

підкреслює сильно опуклу поверхню напрямом похилим (№ 2) і сливе рівну поверхню напрямом прямовісним (№№ 1, 4),

Отже, дуже поширені в Озаринецькій ритованій кераміці круглясті мотиви, цілковита перевага вигнутої кривої над простою і перевага похилого напрямку композиції, що йде, здебільшого, згори донизу від правої руки до лівої, відповідають поширеним формам округлим вичеревком. Зважаючи на

вживання сплюснених, овальних мотивів, можна сказати наперед, що в своєму профілі вичервок значно відійшов уже від форми кола й наблизивсь до овалу, покладеного, як на більшу вісь, поземо або ж поставленого прямовісно. Ціліші уламки посуду доводять це наочно.

Всі мотиви, що їх складено з ліній простих і пов'язано в композиції прямовисні чи поземі, належать до інших форм посуду (мисок, біноклів, покри-

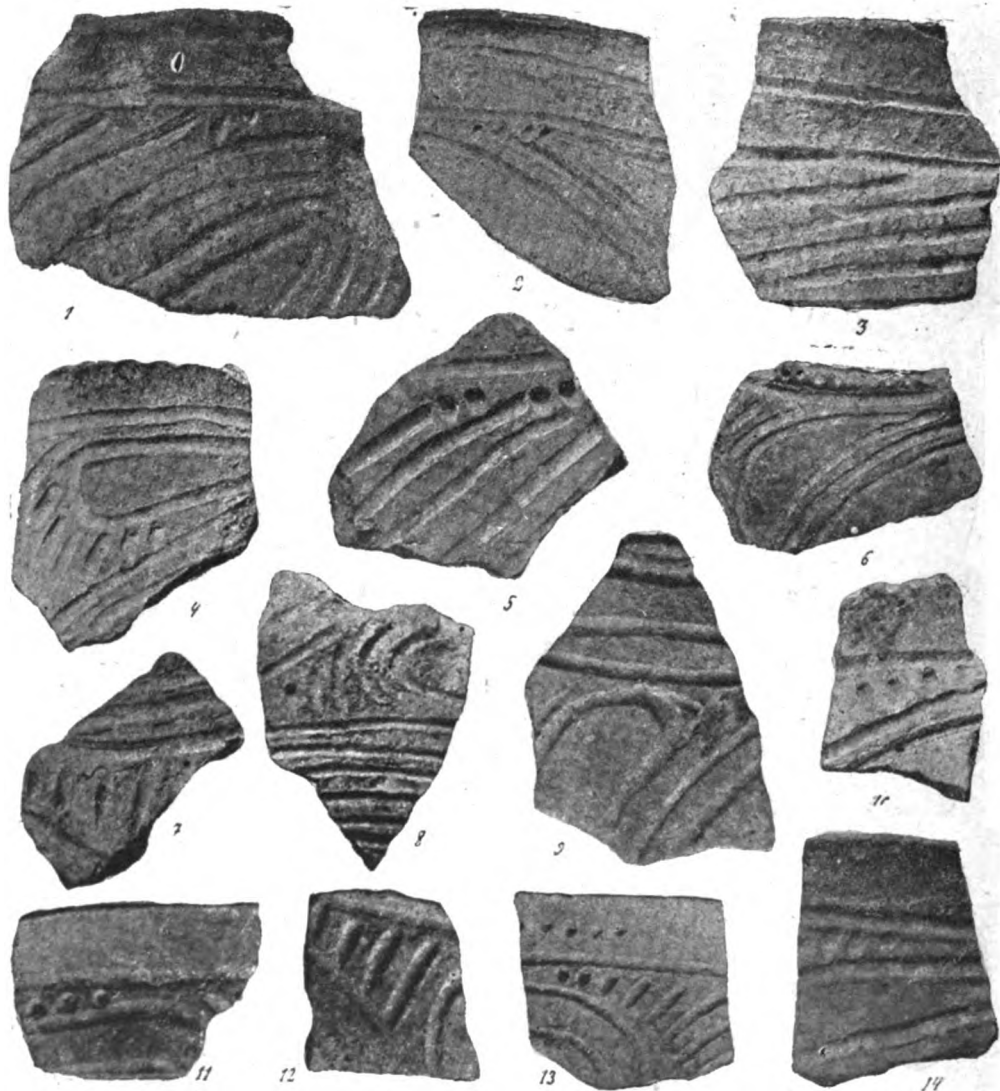

Фіг. 14.

шок, тощо) абож прикрашають ті чи ті частини посудин складнішої будови, що їх сформовано з кількох окремих тіл (врізано-конічної підставки, опуклого вичеревка, прямих вінців чи вигнутих у формі широко відкритих бокалів, фіг. 13, №№ 1—3, 12, 14). Цікаво, що Озаринецька ритована кераміка повторює на цих бокалах ті самісінькі мотиви (фіг. 13 № 1), що їх одзначено

було на посуді такої [самої форми в мальованій кераміці Кадітвецькій (I. с., стор. 137, табл. XXIX, №№ 1 та 4).

Нарешті, простолінійні елементи, як і цілком круглі мотиви, ми подибуємо на ручках біноклевого посуду й на опуклих оздобах посуду та вухах. Круглі опуклини обрисовує одне чи два концентричні кола, плескаті ручки біноклів і широкі сплюснені дужки вухів заштриховують прості лінії (фіг. 16,

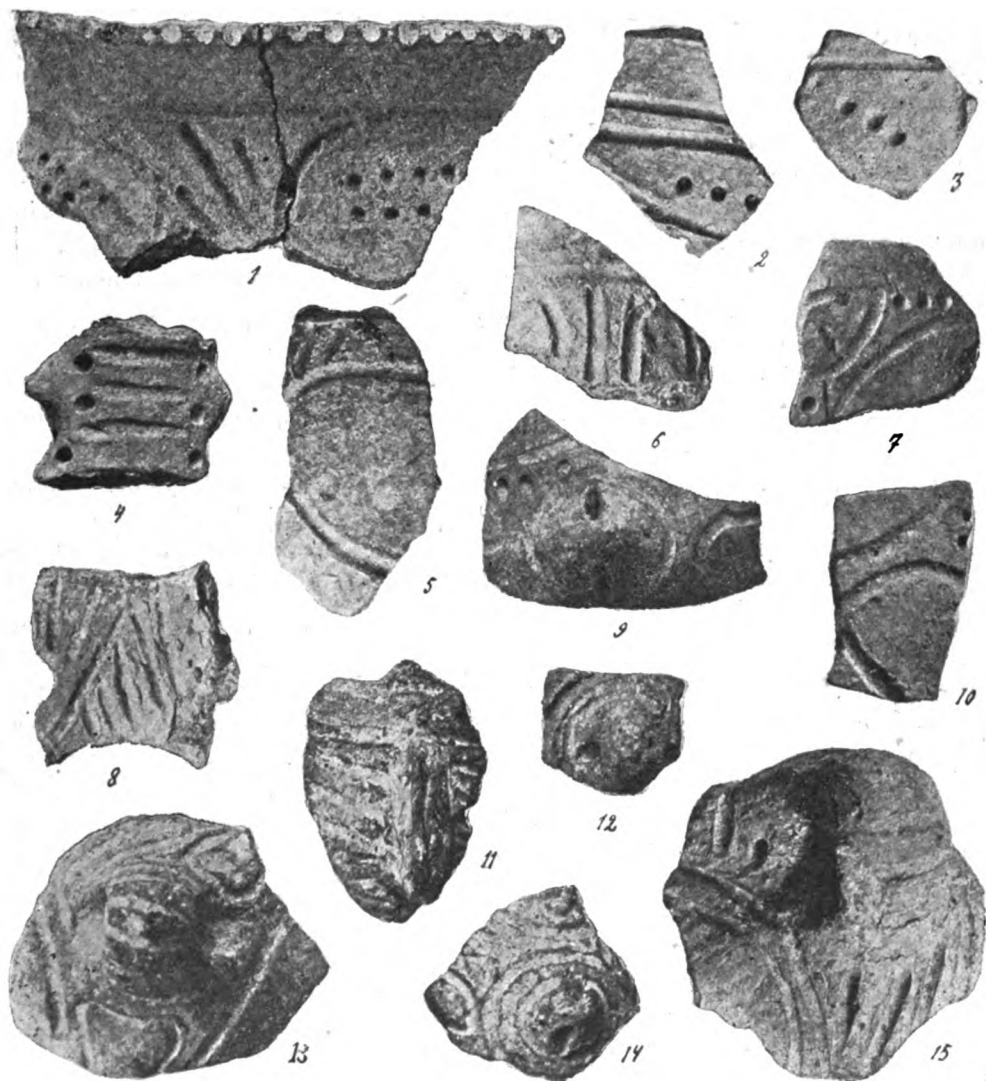
Фіг. 15.

№№ 4, 8, 12—15). Одначе, зразки ці треба, здається, застосувати до пізнішого етапу в розвитку ритованої орнаментики, коли виникають незарисовані площини і поширюється штрихування. Принаймні, на фрагментах чистішою ритованою орнаментациєю і виразнішими волютовими мотивами опуклини й вуха посуду не виводиться із загального візерунку в окремі орнаментальні одиниці (фіг. 14, №№ 3, 4, 9, 10).

Закінчуючи цей побіжний огляд ритованої орнаментації, відзначимо, що вона поширюється і на спідній бік посуду, прикрашаючи увігнуті донця (фіг. 13, № 8), біноклеві бокали та конічні підставки. Іноді краї вінців, як і краї підставок, оздоблено карбовинями (фіг. 13, №№ 3, 5; фіг. 15, №№ 4, 10).

Насамкінець, ритована орнаментація вкриває подекуди й інші керамічні вироби. Ми наводимо, як приклад, чудово виконану голошку статуетки (фіг. 17)

Фиг. 16.

та фрагмент чотирикутньої бази якогось виробу (чи не від статуетки?), що, його, зважаючи на пророблені в ньому наскрізні дірочки й орнаментоване дно, очевидно, підвішували (фіг. 18). Обидва фрагменти сильно випалені, ясно-жовтої (1) і цеглястої (2) барви. Ритована орнаментація не поширюється на статуетки тварин і малі конічні вироби невідомого призначення, зроблені в тонкої глини ясного кольору й слабого випалу (фіг. 9 та фіг. 19).

Ритована і водночас помальована білою та червоною фарбами Озаринецька кераміка розгортає цікаву сторінку з історії тих численних впливів і запозичень від різних осередків культури мальованої кераміки, що перехрещувалися в ганчарстві окремих її виявів. Їх сливе зовсім іще не студійовано.

В Озаринцях ми маємо красномовного свідка того, що ритована кераміка подекуди являє собою лише відміну суто-технічного порядку, а не культурно-історичного чи тим паче хронологічного.

Мені здається, що ті численні паралелі, які встановлюються в ритованій кераміці з Попового Города з поліхромовою керамікою Кадіївецькою і в формах посуду і в однаковому розв'язанні орнаментальних завдань — доводять це досить твердо. „Ритована“ кераміка Озаринецька значно ближча до „мальованої“ кераміки з Кадіївецьких „Бавків“, аніж ця остання до мальованої кераміки з сусіднього до них сідлища на Фридрівецькій „Фермі“.

Отож, нові Озаринецькі факти настирливо кличуть перевірити інших спостереження щодо виявів культури мальованої кераміки з „ритованою“ орнаментациєю взагалі.

На цьому, однак, свідчення Попового Города не спиняється. Він говорить іще про один гатунок кераміки — а саме кераміки з жолобкованою поверхнею.

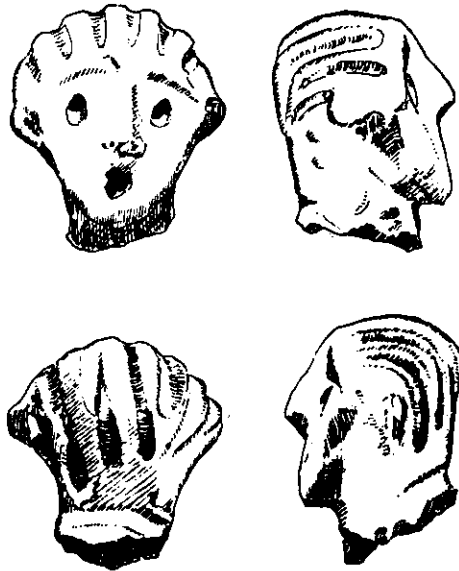
Трапляючися виключно на посуді тонкостінному, типова жолобкована орнаментика не являє собою проте єдиното для цієї керамічної групи орнаментального способу. Деякі зразки тонкостінного посуду цілковито повторюють орнаменти, поширені в кераміці ритованій (фіг. 20, №№ 2, 4); значна частина тонкостінного посуду з погляду орнаментики належить до переходових типів, що знов же тяжіють до групи кераміки ритованої; з погляду форми (невеличкі посудки більш-менш однакової форми кухличка, з широким, як на вичеревок, отвором, помітно вигнутими надвір вінцями з рівними краєм і плескатим, але трохи увігнутим у середину денцем), вони говорять одне ціле з типовою керамікою жолобкованою.

Пильніший розгляд тонкостінної кераміки, взятої в цілому, доводить безсумнівний і щільний зв'язок жолобкованої орнаментики з орнаментом ритованим.

Принципи оздоблювати поверхню тонкостінного посуду ті самі, що і в кераміці ритованій. Як і там, поле, що його вкривається орнаментом, становить більш чи менш опукла поверхня вичеревка, облямована паралельними пасками основного елементу (риси чи жолобка). У наведених зразках розробки вичеревка спостерігаємо велику різноманітність: риси чи жолобки вироблено і в поземому, і в похилому, і в прямовісному напрямках; вони мають однакову на всім протязі широчінь, як і різну; одні жолобки характеризує ледве помітна увігнутість перекрою і значна широчінь, інші вкривають поверхню глибокими й вузькими канелюрами; насамкінець, на одних фрагментах жолобки вкривають собою поверхню посудини заспіль, сполучаючися своїми берегами, на інших поміж жолобками кинута широка смужка рівної поверхні, ще на інших — жолобки вкривають поверхню посуду окремими смугами з кількох щільно зсунутих жолобків (фіг. 20).

В композиції виявляється тенденція до напряму прямовісного, в мотивах — змагання кривої та простої лінії, яка нібито забирає гору. В елементах пе-

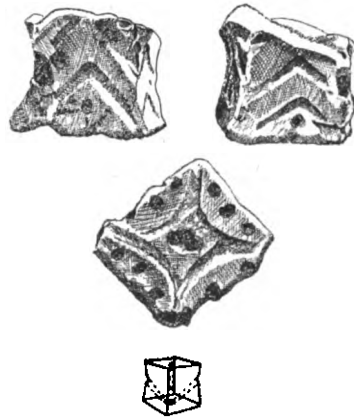
реважає риса й жолобок. На численних зразках інших елементів не знати. Ямкові елементи подібуються значно рідше, але завжди в ролі рівнозначній рисам-жалобкам.

Фиг. 17.

Одначе, оці от відзнаки в орнаментациї тонкостінного посуду, взятого в цілому, не можна вважати за присутні. Поки що серед них немає й одної, щоб давала право відокремлювати фрагменти тонкостінного посуду в одрубну з погляду орнаментики групу. І навпаки, базуючися на цілком законному припущенні про певні (нехай і незначні) відміни в формах кухличкового посуду і виходячи з того, що його розміри ставали на заваді відзначеній на великому посуді орнаментальній манірі, ми маємо право розглядати їх, як вияви іншої маніри, застосованої на малих формах.

Та в тонкостінній кераміці є певна група посуду, що її орнаментика, на перший погляд, видається занадто вже далекою від елементів ритованої. Це — група типової жолобкованої кераміки, заспіль укритої неглибокими поверхневими жолобками, формованими за допомогою шпателя з широким округлим кінцем (?) чи пальцем (?), які оточено відбитками спеціального приладдя, що витискає почленовану на чотирикутні ямки риску (т. зв. „пунктир“). Оце от приладдя, вживане виключно в кераміці пожелобкованій, і становить собою єдину перешкоду, яка втримує від категоричного твердження, що поповгородська жолобкована кераміка розвивається на Поповім Городі, поряд ритованої кераміки, шляхом еволюційним із тих самих елементів і без сторонніх впливів. Я дозволю собі поки що не

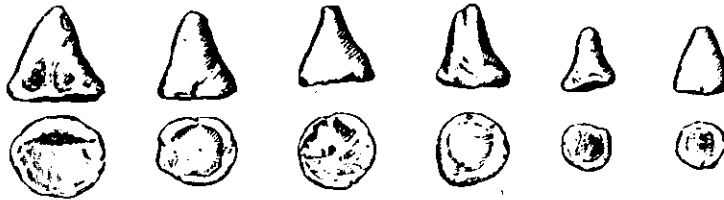

Фиг. 18.

спинятися на цьому знарядді, що його постання з ямкових елементів лишається спірним. Відрубність його відбитків, уживання його в орнаментациї виключно жолобкованій по інших сидлищах культури мальованої кераміки (Линці, приміром), відсутність його відбитків в орнаментациї ритованій і те, насамкінець, що відбитки цього приладдя на жолобкованій кераміці Попового Города далеко не обов'язкові, — дають підстави розглядати його, як запозичене й нове в ганчарській справі попово-городців.

Нашу увагу притягає головний елемент орнаментики — жолобок і найсамперед, його походження.

На перший погляд може видатися, що між глибшою „рисиою“ ритованої кераміки і поверхневим „жолобком“ кераміки жолобкованої є безпосередній зв'язок, і що жолобок являє собою не що інше, як розширення, розгортання риси, з одного боку на її глибині, а з другого, на рахунок пересмужки поверхні поміж двома паралельними рисами. З Попового Города маємо чималу кількість зразків різної інтенсивності жолобків, що дають підстави тлумачити їх саме так. На цих зразках

Фіг. 19.

орнамент побудовано на чергуванні вдавнених рис і висгалених смужок рівної поверхні (фіг. 20, №№ 7, 9, 10, 12). Ямкових елементів чи почленованих рисок немає, отже з'ясувати, який елемент творить в орнаменті позитив, не можна. Певність у тому, що позитив творять жолобки, ми достаємо від фрагментів од вичеревків з частиною вінців чи донець (фіг. 20, №№ 14, 15). Та цілком переконують нас у цьому фрагменти з жолобкованою поверхнею, на яких жолобки обведені пунктиром. На кількох зразках з Попового Города ми знаходимо на жолобкованій кераміці поширений в ритованій орнаментациї мотив завинutoї стьожки, що її вирсовує жолобок і облямовує пунктир (фіг. 21, №№ 6, 9). Підкреслюючи ще раз розвиток поповогородської орнаментики з елементу стьожки, ці зразки доводять, що (принаймні, в типовій кераміці жолобкованій) жолобок відповідає не рисі ритованої орнаментики, а оточеній рисами смужі, яка з плоско-рельєфного елемента в ритованій орнаментациї обертається на заглиблений елемент в орнаментациї жолобкованій. В такому разі в жолобкованій орнаментациї пунктир виконує переднішу роллю риси, що, навпаки, піднімається на пересмужки рівної поверхні. Цікаво, що в нашому розкопі трапився фрагмент жолобкованої посудинки, на якому пересмужки рівної поверхні, позначені пунктиром, було помальовано червоною фарбою (фіг. 21 № 10), а червоної фарби вживалося в ритованій орнаментациї Попового Города на малювання тла та незарисованих площин.

Отож, у жолобкованій орнаментиці ми спостерігаємо цікаве явище, так би мовити, „вигернутого“ орнаменту, в якому візерунок „проявлюється“, а його ритовані, заглиблені рисами контури, навпаки, піднімаються до рівня поверхні. Треба відзначити, що зразки такого „проваленого“ візерунка ми подибуємо і серед грубих фрагментів більшого посуду, що належить до групи кераміки ритованої. На них ми бачимо широко розкриті риси — жолобки, що

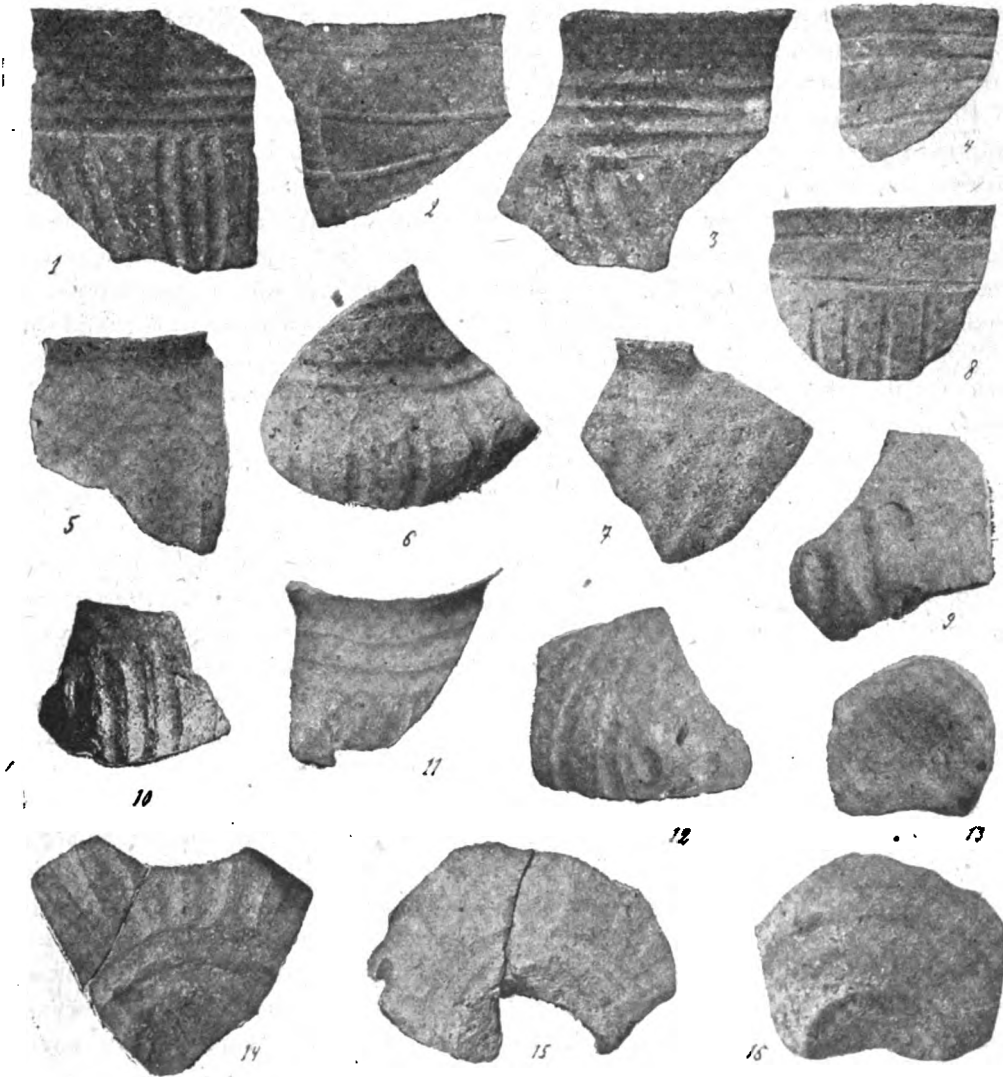

Fig. 20.

чергуються з ширшими чи вузкими пересмужками рівної поверхні, які оздоблено довгастими (фіг. 22, № 5) чи круглими ямками (фіг. 22, №№ 6, 8). Слід звернути увагу на те, що напряду долішніх разках круглих ямок на обох фрагментах не додержує паралелі; в цьому згадується звичайну для ритованої орнаментики Попового Города криву лінію осноених мотивів.

Не зважаючи на всю красномовність доводів за те, що жолобкована орнаментика щільно пов'язана з орнаментикою ритованою і що постає вона подекуди з елементу стьожки, а не риси, як такої, важко якось погодитися, що риса, так буйно розвинена на ритованій кераміці, цілком зникає в кераміці жолобкованій. Направду риса в ній залишається, хоч і в сильно зміненому вигляді, — пунктиру. Ця заміна широкої риси тоненьким пунктиром сталася цілком природньо, як з міркувань артистичних, так і з вимог технічного характеру.

В цьому процесі розрізняється два моменти: розрив суцільної риси на чотирикутні ямки і зменшення її глибини.

Розуміння орнаментальних завдань змушує відмовитися найсамперед від суцільної риси. Адже, „провалюючи“ основні мотиви орнаменту неглибокими жолобками, не можна обводити їх рисою, що, всупереч поставленому бажанню, піднімала б „поровальну“ площу. Одначе, залишити її без облямівки визначало б зменшувати виразність візерунка. З другого боку, облямовувати її суцільною рисою визначало б затушувати керівну роллю провалених елементів. Вихід знайдено в тому, щоб цю рису тільки позначити. Єдиний спосіб — уживаний у креслярстві всіх часів і всіх народів — розбити її на складові частки — коротенькі рисочки чи крапки. Чистий зразок цього дає фрагмент від великої посудини з групи ритованої кераміки з проваленим мотивом, що його обведено разками ямок від чотирикутного штампу (фіг. 22, № 7). До речі мовити, од витисків такого штампу і до пунктирової риси в типовій кераміці жолобкованій — один крок.

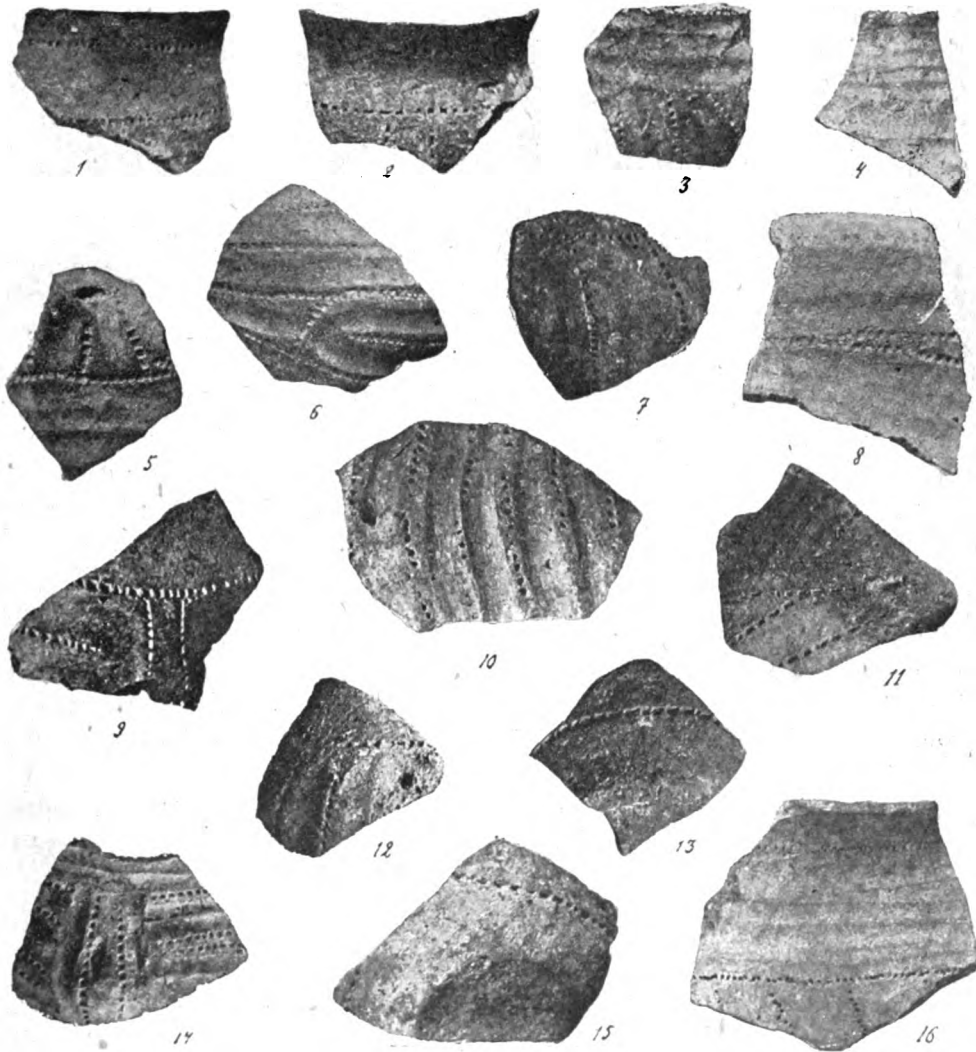
На жаль, цей зразок поки що єдиний. Коли б витиски чотирикутних штампів повторялися в більшому числі зразків, а надто на фрагментах тонкостінної кераміки, останній сумнів що типова пунктована орнаментация розвинулася з орнаментики ритованої, відпадав би. Одначе, на тонкостінній кераміці, де кругло — ямкові елементи досить поширені, витиски чотирикутного штампу трапилися знов ще один єдиний раз (фіг. 22, № 3). Отож, цей штамп наслідує, мабуть, пунктирі, а не попереджає його.

Наведені щойно зразки облямівки провалених візерунків круглими ямками (фіг. 22, №№ 6, 8) виявляють досить широкі пересмужки рівної поверхні поміж сусідніми жолобками. Розвиток жолобкованої орнаментации йде лінією поширення жолобків та повужчання отих пересмужків. Таким чином, прокреслювати їх грубою, нехай і поділеною на ямки, рисою не випадало. В міру вужчання смужок, мусіла тоншати й риса. Кінець-кінцем, пересмужок поміж двома сусідніми жолобками зникає остаточно. Замість його, щільно зсунуті жолобки утворюють гострий руб. Бажання прокреслити його рисою натрапляло в його формі на серйозну перешкоду.

Назначити його, не порушуючи його делікатної форми, можна було тільки найтоншою рисочкою чи поділеною на крапки лінією. На жолобкованій кераміці з Попового Города трапилося кілька зразків справжньої пуантильованої лінії (фіг. 21 №№ 10, 16). На першому з наведених фрагментів знати витиски якимось гребінцюватим приладдям на 5 чи 6 гостроконечних зубів сливе круглястого перекрою; другий подає зразок на колювання лінії тоненькою гостроконечною шпичкою (?).

Трудощі такого способу пуантиляції впадають в вічі: лінії нерівні, перериваються, крапки подекуди зливаються одна з одною. Можливо, саме в цей момент і постає питання про спеціальне приладдя, що ним легше було б прокреслювати розривану, почленовану рису.

Що то за приладдя? Воно втискає рису, поділену на дрібні чотирикутні ямки з рівним дном, яку можна спрямувати і по простій лінії і по кривій.

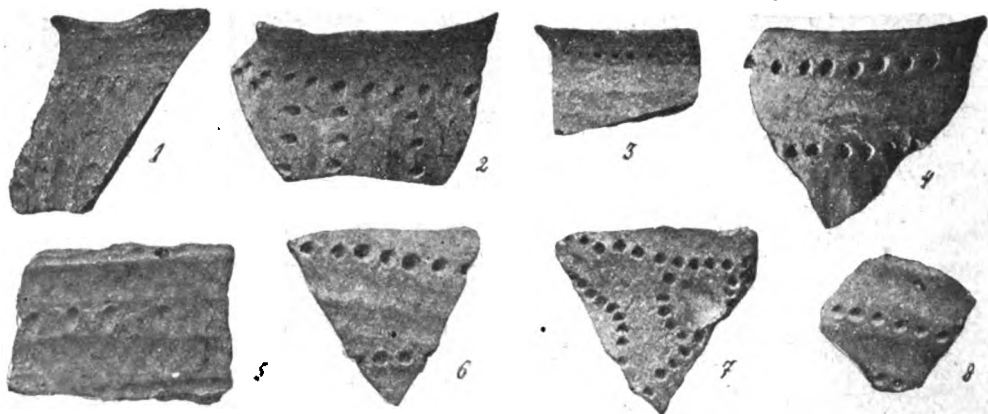

Фіг. 21.

Здається, це не гребінець, надто обмежений у своїх орнаментальних можливостях. Його форма інакша. Дуже правдоподібно, що це коліщатко чи півколо з забуленим краєм. Чи так, чи інак, важко припустити, щоб це спеціалізоване приладдя могло викинути в різних місцях, незалежно від сторонніх впливів, з одного бажання озброїти руку найзручнішими приладдям. І ще важче, певна річ, припустити, щоб його винайшли на Поповім Городі. Значно

легше припустити запозичення. Отже коли і як? На нашу думку, воно з'являється на Попівім Городі, як приладдя принесене разом з новою манірою орнаментувати, вижолоблюючи візерунок (себто з типовою жолобковою орнаmentaцією).

Одначе, маніра ця потрапляє на міцний ґрунт своєрідного тлумачення орнаментальних проблем і не пересаджує на Попів Город своїх принципів

Фіг. 22.

рзробляти поверхню посуду, а пов'язане з нею знаряддя для пунктиру слухняно виконує вимоги поповогородського ганчара.

Закінчуючи на цьому нашу інформацію про орнаментику Попового Города, ми не можемо не відчувати гострої потреби збільшити наші епостереження в дальших дослідах і розкопах на цьому урочищі, що, дякуючи допомозі наших юних помічників з Озаринецької школи, виступає перед нами, як пам'ятка першорядного значення.

В кожному разі, Попів Город висувається на перше місце в тих проєкт-ованих розкопах, що їх ставить перед собою автор у царині культури мальованої кериміки.

Січень 1930 р.
Київ.

ПРИМІТКИ.

1. В царині геологічних студій на Подділі О. О. Кривицький має численні заслуги. Він перший дослідив на Могилівщині тектоничні рухи „Про явища дислокаційного метаморфізму на Могилівщині“, Бюлетень Могилівського ОВК, 1927), перше на Могилівщині та й на Поділі взагалі) дослідив трепел та літографський камінь с. Нагоряни (про трепел — „Вісті“ з 29/V р. 1929), розподілив сеноманську крейду на Могилівщині на відповідні серії („Про розчленування сеноманських покладів на Могилівщині“) і склав єдину в межах Союзу колекцію сеноманської фауни (200 зразків, 1930). Р. 1920 він заклад при Озаринській школі геологічний Музей, а р. 1928 геологічний відділ Могилівського Округового Музею. Р. 1927 О. О. Кривицький пустив у шкільний обіг учобову колекцію горотворів та мінералів, додавши до неї порадник з характеристикою Могилівщини (видання Могилівської Округової освіти р. 1927).

Науково-дослідча діяльність О. О. Кривницького щільно пов'язана з практичними завданнями (крім праці в школі, він приймав безпосередню участь в організованій з його ініціативи кооперованій розробці трепелу в околицях Озаринець).

Геологічне настановлення краєзнавчої роботи в школі, що перетворюється оце на нижчий гірничий заклад, спрямувало інтереси кількох учнів до наукової роботи в царині геології по ВИШ'ах.

Навички спостерігати й нотувати спостереження, що їх набуто в роботі геологічній, допомагають учням Озаринецької школи відповідати на інші заклики й виконувати завдання з інших галузей. У відповідь на заклик Етнографічного Т-ва в Києві, в Озаринецькій школі постає етнографічний гурток (див. „Побут“ Всеук. Етн. Т-ва у Києві, в. II, 1929), що збирає відповідні матеріали (як з матеріальної культури, так і в галузі фольклору). Археологічний ухил відразу подає добірні матеріали в даряки доісторичної минувшини краю.

В Озаринецькій школі маємо прекрасний зразок того, як велико може прислужитися науці шкільна молодь, коли веде її уважна та зміла рука досвідченого й відданого роботі педагога.

2. Е. Сіцінський. Нариси з історії Поділля, ч. I. Вінниця 1927, стор. 33. Л. Чикаленко. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. Науковий Збірник Українського Університету в Празі. I, 1923, стор. 183.

3. Е. Сьцинський. Музей Подольського Церковного Историко-Археологического Общества. 2. Опись предметов старины. Кам'янець-Подільський 1909.

4. M. Rudyns'kyj. Les trouvailles paléolithiques d'Ozarynci. Księga pamiątkowa ku czci Prof. Dr. W. Demetrykiowicza. Poznań, 1930.

5. Д. Щербакієвський. Знахідки біля Могилева Подільського. Коротке Звідолення ВУАКу за р. 1926. К. 1927, стор. 169 дд.

6. Р. 1927, крім Попового Города, занотовано в околицях Озаринець ще дві стадії культури мальованої кераміки: 1-а, в околицях Борщевецького Яру, на правому березі Немії, біля с. Борщівці; 2-а, в двох кілометрах на південь од м. Озаринець, в ур. Мізерна, знов же на правому березі Немії. Обидві стадії дають зразки мальованої кераміки монохромової.

7. М. Біляшівський. Досліди на городищі біля с. Борисівки Линецького району (к. Липовецького повіту) на Київщині. Коротке звідолення ВУАКу за р. 1925. К. 1926, стор. 67 дд.

8. М. Рудинський. Досліди на Кам'яниччині. Коротке звідолення ВУАКу за р. 1926. К. 1927, стор. 132, 134. Сокири й долота з лупакових порід трапилися, крім Кадиївців, на стадіях біля с.с. Дурняківці, Колунівка Ст.-Ушицького району та в околицях Озаринець (ур. Мізерна). Серед моїх знаходок є й один фрагмент свердленого молота з лупакової породи з-під с. Малі Вірмени на Кам'яниччині (р. Смотрич).

La station de la civilisation à céramique peinte à Popiv Horod

v. Ozarynci en Podolie.

Par M. Rudyns'kyj.

Kyjiv.

L'auteur fait part des recherches préhistoriques aux environs d'Ozarynci et de ses fouilles préalables pratiquées sur la station à l'endroit „Popiv Horod“ au centre du village.

Les environs du v. Ozarynci ont fourni toute une série des trouvailles préhistoriques remarquables, comme par exemple: le fragment d'os de mammoth gravé, double ciseau en silex gris poli, nucléus en silex d'industrie microlithique inconnue jusqu'à ce temps en Podolie etc. (fig. 2-5). A l'endroit dit „Popiv

Horod“, situé sur le bord gauche de la rivière Nemija, sont superposées les unes sur les autres les restes des plusieurs époques: du paléolithique supérieur et de quelques phases néolithiques jusqu'à l'époque kosaque (fig. 6—8). Les plus fréquentes et les plus précieuses au point de vue scientifique sont les trouvailles de la civilisation à céramique peinte ukrainienne, qui présentent quelques traits nouveaux pour nos connaissances de cette civilisation si riche et si peu étudiée jusqu'à ce temps.

La station à Popiv Horod avec son industrie lithique appartient à ce cercle industriel qui travaillait largement le schiste et — comme le montrent nos fouilles sur la station — non seulement pour fabriquer les instruments en pierre polis, tels que les haches ou les ciseaux (v. planche 10) mais pour confectionner aussi des petits outils (fig. 11). Ce sont notamment les instruments en schiste qui présentent le trait caractéristique de la station de Popiv Horod; les objets en silex récoltés ici sont peu typiques. Donc, l'auteur pense, que cette industrie de schiste est un fait de plus qui nous prouve que la civilisation à céramique peinte vient à l'Ukraine de SO. En tout cas en Podolie elle se diffère profondément de la civilisation nordique, qui se manifeste ici par ses produits en silex d'une haute technique.

Les nombreux fragments de la poterie montrent deux types céramiques principaux, qui se diffèrent par sa technique d'ornementation: 1) la céramique rubannée à surface ornée de bandes tracées par des lignes continues (l'ornementation nommée en préhistoire ukrainienne gravée) accompagnées des petites fossettes et 2) la céramique à surface ornée de cannelures soulignées aux bords par des lignes pointillées (l'ornementation nommée „cannelée“). Jusqu'à présent ces deux techniques de l'ornementation — liées aux poteries de formes bien distinctes — ont été rencontrées ensemble seulement sur deux stations de la civilisation à céramique peinte. Une d'elles notamment la station à Borysivka (Lynci, anc. district de Lypovec au gouv. de Kyjiv) a fourni quelques fragments peints en blanc. Sur la station de Popiv Horod ont été trouvés de si nombreux fragments de deux types mentionnés de l'ornementation (incisée et cannelée) peints en rouge (principalement sur la surface des vases) et en blanc (principalement par des lignes incisées et par des cannelures) que nous sommes obligés de considérer la céramique de Popiv Horod comme céramique avant tout peinte.

L'analyse des motifs ornementaux et des principes de la décoration des vases dénote que deux types de l'ornementation (lignes incisées et petites fossettes, d'un côté, et cannelures et lignes pointillées de l'autre) sont d'origine différente. Le premier type d'ornementation a pour but de rehausser le motif ornemental, de le faire en relief et le deuxième au contraire a l'intention de l'approfondir, de le faire en creux. Pour cette raison la première manière d'ornementation use des lignes plus ou moins profondes et larges continues pour faire rebondir le dessin et la deuxième se sert des lignes pointillées (parce que la ligne continue aurait du diminuer l'effet de la décoration en creux).

Pour le moment l'auteur s'obstie des conclusions définitives sur l'âge de ces principes ornementaux. Néanmoins il lui semble que la deuxième manière, — qui se sert pour tracer les lignes pointillées d'un instrument spécial et qu'on ne

rencontre jamais dans l'ornementation du premier type — vient de côté et présente un nouveau trait industriel.

Quant aux autres trouvailles céramiques l'auteur fixe l'attention sur les fragments des figurines en argile bien cuite anthropomorphes, premièrement sur la tête d'une figurine féminine (fig. 17), ornées de lignes et de fossettes, et sur les figurines des bêtes (les moutons? fig. 9) et les objets d'une destination inconnue en forme d'un petit cachet (fig. 19) faits de l'argile très bien préparée presque pas cuite.

**Регистр наукових інституцій та окремих осіб, що обмінюються виданнями
з Кабінетом Антропології ВУАН.**

Liste d'échange.

I.

- Ашхабад: Інститут Туркменської культури.
Баку: Азербайджанський комітет охорони пам'яток старини, мистецтва і природи (Б. Археологічний комітет).
Баку: Азербайджанський державний Університет.
" Общество исследования и изучения Азербейджана.
Бахчисарай: Музей-дворец.
Віцебск: Акруговое Товариство Краєзнаўства
Владивосток: Государственный Дальневосточный Университет.
" Отделение Русского Географического Общества.
Владикавказ: Осетинский Научно-Исследовательский Институт Краеведения.
" Ингушский Научно-Исследовательский Институт Краеведения.
Житомир: Волинський Науково-Дослідчий Центральний Музей.
Иркутск: Восточно-Сибирское Отделение Русского Географического Общества.
" Государственный Университет.
Ізюм: Археологічний Краєвий Музей.
Казань: Общество Археологии Этнографии и Истории.
" Общество Татароведения при АкадемЦентре ТатНарКомПроса.
" Отдел по делам музеев и охраны памятников искусства старини и природы.
" Центральный Музей А. Т. С. С. Р.
Київ: Професор В. Ю. Данилевич.
" Всеукраїнський Археологічний Комітет.
" Лаврський Державний Городок-Заповідник
" Український Н.-Д. Інститут Книгознавства.
" Український Відділ Геологічного Комітету.
" Всеукраїнський Державний Інститут Гігієни Виховання.
Кострома: Научное общество по изучению местного края.
Краснодар: Общество изучения Адыгейской Автономной Области.
Красноярск: Отделение Русского Географического Общества.
Ленинград: Музей Антропологии и Этнографии при Академии Наук С. С. С. Р.
" Комиссия по Изучению Четвертичного Периода при АН СССР.
" Комиссия по Изучению Производительных Сил СССР.
" Особый Комитет по исследованию Союзных Автономных Республик при АН СССР.
" Комиссия по изданию справочника „Наука и Научные работники СССР“.
" Академия Истории Материальной Культуры.
" Комиссия по Изучению Племенного Состава Населения СССР при АН СССР.
" Институт Археологической Технологии при Академии Истории Материальной Культуры.
" Еврейское Историко-Этнографическое Общество.
Менск: Беларуская Академія Наук.
" Центральнае Бюро Краєзнаўства.
" Дзяржаўны Універсітет.

- Махач-Кала: Асоціація Северо-Кавказских Горских Краеведческих Организаций.
 Минусинск: Государственный Музей.
 Москва: Профессор В. В. Бунак.
 „ Антропологический Институт і Московского Университета.
 „ Институт Археологии и Искусствоведения.
 „ Общество „Москва“.
 „ Общество Любителей Естественная, Антропологии и Этнографии.
 „ Центральный Музей Нарооведения.
 „ Научная Ассоциация Востоковедения.
 „ Общество Изучения Урала, Сибири и Дальнего Востока.
 Нижний-Новгород: Археолого-Этнологическая Комиссия.
 Новгород: Общество Любителей Древности.
 Новороссийск: Общество Изучения Черноморского побережья Кавказа.
 Одесса: Державний Исторично-Археологічний Музей.
 „ Науково-Дослідча Катедра Морфології та Фізіології.
 „ Професор М. К. Лисенков.
 „ Пр. В. Й. Бушкович.
 Омск: Западно-Сибирское Отделение Русского Географического Общества.
 Пермь: Пермский Областной Музей.
 „ Кружок по изучению Северного Края при Пермском Университете.
 Полтава: Центральный Пролетарський Музей.
 Прилука: Округовий Музей.
 Ростов в/Дону: Северо-Кавказское Краевое Об-во Археологии, Истории и Этнографии.
 Самара: Общество Истории, Археологии, Этнографии и Естественная.
 Севастополь-Херсонес: Херсонесский Музей.
 Симпалатинск: Отделение Русского Географического О-ва.
 Симферополь: Эрнст Н. А.
 Суми: Художньо-Историчний Музей.
 Ташкент: Туркестанское Отделение Русского Географического О-ва.
 Тифлис: Кавказский Историко-Археологический Институт Академии Наук СССР.
 „ Музей Грузии.
 Тобольск: Музей Тобольского Севера.
 Уфа: Об-во по Изучению Башкирии при Наркомпросе АБССР.
 Харків: Геологічний Кабінет Харківського ІНО.
 „ Український Психо-Неврологічний Інститут.
 „ Археологічний Музей.
 „ Відділ Соціальної Патології і Профілактики.
 „ Всеукраїнська Асоціація Сходознавства.
 „ Проф. А. П. Ніколаєв.
 „ Проф. О. С. Федоровський.
 Чернігів: Державний Музей.
 Эривань: Комитет Охраны памятников Древности Армении.

II.

ALGÉRIE.

Oran: Société de Géographie et d'Archéologie d'Oran.

ARGENTINA.

Buenos-Aires: Museo Etnografico.

BELGIQUE.

Bruxelles: Musées Royaux du Cinquantenaire.

BULGARIE.

Sofia: Institut Archéologique de Bulgarie.

ČESKOSLOVENSKO.

- Chrudim: Vlastivedné Museum pro Vychodní Čechy.
 Praha: Antropologický Ústav.
 " Narodní Museum.
 Teplitz-Schöna: Deutsche Gesellschaft für Vor- und Frühgeschichte in der Čechoslovakie.

DANMARK.

- Kjøbenhavn: Kongl. Nordiske Oldkriftselskab (Société Royale des Antiquaires du Nord).

DEUTSCHLAND.

- Berlin: Redaktion der „Zeitschrift für Ethnologie“.
 " Institut für Anthropologie, menschl. Erblehre und Eugenik.
 " Prof. E. Fischer.
 Frankfurt a. M.: Senckenbergische Bibliothek.
 Günzburg: Historisches Museum.
 Hamburg: Museum für Völkerkunde.
 Halle (Saale): Landesanstalt für Vorgeschichte.
 Königsberg: Altertums-Gesellschaft „Prussia“.
 Lubeck: Verein für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde.
 München: Prähistorische Staatssammlung.
 Stettin: Provinzialmuseum Pommerscher Altertümer.

FREISTADT DANZIG.

- Danzig: Museum für Naturkunde und Vorgeschichte.

EESTI (ESTLAND).

- Tartu: Eestische Gelehrte Gessellschaft.

ENGLAND.

- Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.

ESPANA.

- Madrid: Sociedad española de Antropología, Etnografía y Prehistoria.

FRANCE.

- Avesnes-Sur-Helpe: Société Archéologique et Historique.
 Eyzies: Musée Préhistorique aux Eyzies de Tayac.
 La-Rochelle: Les Muséums d'Histoire naturelle de La-Rochelle.
 Paris: Association Française pour l'Avancement des Sciences.
 " Société Préhistorique Française.
 " Professeur de la Préhistoire Henri Breuil.
 Saint-Germain-en-Laye: Professeur d'Archéologie Salomon Reinach.

ITALIA.

- Firenze: Redazione dello „Archive per Antropologia e di Etnologia“.
 Mantova: R. Deputazione di Storia Patria per l'Antico Ducato di Mantova.
 Roma: Redazione del „Rivista di Antropologia“.

JUGO-SLAVIA.

- Ljubljana: Rédaction de la Revue „Glasnik Muzejskoga Društva za Slovenijo“.
 Ljullana: Etnografski Muzej.
 Sarajewo: Bosnisch-Herzegovinisches Landes Museum.

LATVIJA (LETTONIE).

- Riga: Administration des Monuments.

LIETUVA (LITHUANIE).

Kaunas: Musée de Ville.

MAGYAR (HONGRIE).

Budapest: Magyar Nemzeti Muzeum (Musée National).

" Országos Magyar Regészeti Társulat (Société Archéologique)

NORGE.

Bergen: Bergens Museum.

[Oslo: Norsk Folkemuseum.

" Universitets Oldsaksamling.

Tromsø: Tromsø Muzeum.

ÖSTERREICH.

Wien: Dr. Oswald Menghin, Professor der Urgeschichte.

" Redaktion der „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“.

" Redaktion der „Wiener Prähistorischen Zeitschrift“.

" Redaktion des „Anthropos“.

POLSKA.

Lwow: Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika. (Société d'Histoire Naturelle).

" Instytut Prehistorji.

Poznań: Dr. Józef Kostrzewski, Professeur d'Archéologie Préhistorique.

" Polskie Towarzystwo Antropologiczne (Société d'Anthropologie).

" Rédaction de la Revue „Przegląd Archeologiczny“.

Warszawa: Institut d'Anthropologie de Pologne.

" Muzeum Narodowe (Musée National).

PORTUGALIA.

Porto: Socié de Portugeza d'Antropologia e Etnologia.

SUISSE — SCHWEIZ.

Neuchâtel: Musée Historique et Archéologique.

" Präsident der Schweizerischen Gesellschaft für Anthropologie und Ethnologie

Zürich: Anthropologisches Institut der Universität Zürich.

" Dr. Otto Schlaginhaufen, Professor der Anthropologie.

SUOMI (FINLAND).

Helsinki: Rédaction de la Revue „Eurasia Septentrionalis Antiqua“.

SVERIGE.

Lund: Universitets Biblioteket.

Göteborg: Göteborgs och Bohuslans Fornminnesförening (Société des Antiquaires).

Stockholm: Kungl. Witterhets Historie och Antikvitets Akademien (Académie Royale d'Archéologie et d'Histoire).

" Nordiska Museet.

Malmö: Museum.

TUNIS.

Tunis: Direction des Antiquités et d'Art.

UNITED STATES OF AMERICA.

New-York: The American Museum of Natural History.

" Columbia University.

Washington: Smithsonian Institution.

Liste des figures.

FIGURES DANS LE TEXTE.

	Pages.
1. Crânes des nomades provenant des fouilles à l'Ukraine septentrionale: 1) type européen, 2) type de la race turque	93
2. Plan schématique de la surface aux restes paléolithiques à Žuravka fouillée en 1928-1929	99
3. Plans schématiques des parties B et C de la surface déblayée à Žuravka en 1929	104
4. Plan schématique de la partie D de la surface aux restes paléolithiques déblayée en 1929: mètres 13-24 (en haut), mètres 1-12 (en bas)	105
5. Industrie lithique de la station à Žuravka. Pointes du type de la Gravette et les instruments microlithiques	107
6. Industrie lithique de la station à Žuravka. Grattoirs carénés et les éclats transversaux enlevés pendant la fabrication des rabots	109
7. Industrie lithique de la station à Žuravka. Burins divers	111
8. Lame à arête écrasée. La station paléolithique à Žuravka. Partie B, mètre 2-a	112
9. Lames diverses en silex. La station paléolithique à Žuravka. Partie B.	113
10. Instruments microlithiques en silex. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 14-g.	113
11. Objets d'industrie microlithique en silex. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 15-g.	114
12. Instruments microlithiques divers en silex. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 16-g.	114
13. Instruments microlithiques en silex. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 17-g.	115
14. Instruments microlithiques en silex. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 14-h.	115
15. Objets d'industrie microlithique en silex. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 15-h	116
16. Femur de Marmota bobak scié. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 16-h	117
17. Petits éclats allongés de silex caractérisant l'industrie lithique près du foyer № 2. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 13-i	118
18. Lame retouchée. La station paléolithique à Žuravka. Partie D, mètre 14-h	119
19. Les ossements des rongeurs et des petits carnivores provenant de la station paléolithique à Žuravka	139
20. Les ossements des rongeurs provenant de la station paléolithique à Žuravka	141
21. Sépulture découverte dans une des tranchées creusées sur la seconde terrasse d'Udaj dans la direction SE de la station paléolithique à Žuravka	151
22. La carte de la Wolhynie soviétique	153
23. La coupe transversale de la fouille A de O à E (a) et de N à S (b) pratiquée dans le ravin de Stary Mohylky aux environs du v. Dovhenyč, cercle Ovruc en Wolhynie	155
24. Le plan schématique de la fouille A à Dovhenyč	156
25. Fouilles au niveau № 2 à Dovhenyč	156
26. Niveau № 3 à Dovhenyč	157
27. Niveau № 3 à Dovhenyč dans la partie N des fouilles	157
28. Objets en silex de la station paléolithique de Dovhenyč	158
29. Galets travaillés de granit et les instruments en pierre polis à rainures. №№ 1-2 — ramassés sur les stations néolithiques de la région des rapides du Dniro. № 3. Musée de Cherson (cat. du Musée, № 42). №№ 5-7 — trouvés sur les stations de la région des rapides du Dniro	163

30. Instruments en pierre polis à rainures. № 8 et № 10 — provenant des stations néolithiques de la région des rapides du Dnipro. № 9 — Musée de Nicopil. № 10 — Musée de Cherson	165
31. Perçoir en os sculpté provenant de la station néolithique sur d'île Vovtok (région des rapides du Dnipro)	167
32. Hache-marteau de Horoženo (cercele Cherson) vue de côté	170
32. La même hache, vue d'en haut	173
33. La même hache, vue de la face inférieure	174
34. Carte des environs du v. Marjanivka, cercle Hluchiv	179
35. Fragments de vases en argile provenant de la couche inférieure de la station près de Marjanivka	181
36. Instruments en grès de la station près de Marjanivka	183
37. Tesson de la poterie du type de Marjanivka (à gauche) et le fragment d'un vase du type néolithique (à droite) ramassés sur la station près de Marjanivka	184
38. Fragment d'un vase du type de Marjanivka (à gauche) et le tesson de la poterie du type néolithique (à droite) ornés des lignes empreintes (station près de Marjanivka)	185
39. Spécimens de la céramique du type néolithique ramassés sur la station près de Marjanivka	193
40. Fragments de la poterie du type de Marjanivka	195
41. Fragments de la poterie du type de Marjanivka	196
42. Fragments de la poterie du type de Marjanivka	197
43. Fragments de la poterie du type de Marjanivka	199
44. Hache — marteau en néphrite, trouvé près du v. Hajžul, cercle Mariupil, vue de profil et en face	204
45. La même hache, vue d'en bas	205
46. Hache-marteau en pierre polie, trouvée près du h. Beresiv's'kyj, cercle Romen	207
47. Hache-marteau en pierre polie des environs du v. Kropyvenci, cercle Romen	208
48. Hache-marteau en pierre polie trouvée près du v. Ručky, cercle Romen	209
49. Fragment d'os de mammoth gravé trouvé dans le ravin Borštevč'kyj Jar aux environs d'Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	236
50. Pointe en silex noir opaque provenant de Borštevč'kyj Jar	236
51. Nucléus d'industrie microlithique en silex gris ramassé aux environs d'Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	236
52. Double ciseau en silex gris-clair poli trouvé aux environs d'Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	237
53. Grattoirs sur bout de lame, grattoir double et lame à dos rabattu ramassés sur le „Popiv Horod“ à Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	237
53. Fibule en bronze, provenant de „Popiv Horod“ à Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	238
54. Pointe de flèche en fer trouvée sur le „Popiv Horod“ à Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	238
55. Figurines des bêtes (moutons ?) en argile cuite provenant des fouilles à Popiv Horod à Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	240
56. Haches et ciseaux divers en schiste trouvés à Popiv Horod à Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	241
57. Grattoirs et lame en schiste de la même provenance	243
58. Petite hachette en schiste polie de la même provenance	243
59. Spécimens de la céramique de Popiv Horod à l'ornementation incisée	246
60. Spécimens de la céramique du même type	247
61. Spécimens de la céramique du même type	248
62. Spécimens de la céramique du même type	249
63. Fragment d'une figurine en argile cuite trouvé à Popiv Horod à Ozarynci, cercle Mohyliv-Podil's'kyj	251
64. Fragment d'un objet en argile cuite, de la même provenance	251
65. Objets en argile trouvés à Popiv Horod	252
66. Spécimens de la céramique de Popiv Horod à l'ornementation cannelée	253

67. Spécimens de la céramique du même type	255
68. Spécimens de la céramique de Popiv Horod d'un type transitoire	256

PLANCHES HORS TEXTE.

1. Vue générale sur la vallée d'Udaj au *N* de l'endroit de la station paléolithique de Žuravka.
2. Vue générale sur la vallée d'Udaj au *NE* de la station paléolithique de Žuravka.
3. Pente septentrionale de la seconde terrasse de la rive gauche d'Udaj, photographiée dans la direction *O* de l'endroit de la station paléolithique de Žuravka.
4. La même terrasse photographiée de l'enclos de M. Mohyljans'kyj de *NO* de l'endroit de la station paléolithique.
5. Vue générale des fouilles en 1929.
6. Vue générale sur la fouille centrale et fouilles pratiquées sur la pente de la terrasse.
7. Fouilles de la partie „*D*“.
8. Fouilles de la partie „*D*“. On déblaye le foyer № 2.
9. Fouilles de la partie „*C*“. On découvre les mètres „*a*“ (phot. 9) et les mètres „*b*“ (phot. 10).
10. Fouilles de la partie „*C*“. On déblaye la couche archéologique dans les mètres „*a*“.
11. Méthode à déblayer la partie „*C*“. On rabote le mètre 6 — *b* (phot. 13). Les restes paléolithiques dans les mètres 7, 8, 9 — *b* (phot. 14).
12. Fouilles de la partie „*C*“. Les restes paléolithiques dans le mètre 8 — *a*. (phot. 15). Les mètres 6, 7, 8, 9, 10, 11 — *b* déblayés (phot. 14).
13. Fouilles de la partie „*D*“. On prépare la surface à raboter (phot. 17). On rabote les mètres extérieurs (phot. 18).
14. Fouilles de la partie „*D*“. Vue générale de la surface découverte (phot. 19). Rabotage des mètres (phot. 20).
15. Assise sableuse d'origine alluviale dans la partie „*C*“.
16. Couche inférieure de loess dans la partie „*D*“.

З М І С Т.

	Стор.
Анатоль Носов. До антропології болгарів. Болгари кримські	1
Прив.-доц. Юрій Крамаренко. Про масові дослідження кров'яних угруповань .	53
Володимир Шевченко. До питання про ріст зовнішнього вуза	67
Георгій Дебед. Черепи кочовиків. З розкопів В. О. Городдова в Озюмському та Бахмутському повітах	89
Михайло Рудинський. Журавка. Спровоздання за розкопани р. 1929	97
Андрій Вороний. Матеріали до геології Журавської палеолітичної стації 1928—29 рр.	123
Іван Підоплічка. Гризуни та хижаки з розкопня у с. Журавці Прилуцької округи	133
Лев Кістяковський. З приводу протолітичного шару в Журавці	149
Іван Левицький. Довгенецька палеолітична стація. Попередня повідомлення . . .	153
Аркадій Добровольський. Етюди з надпорізького неоліту	161
Ірена Фабриціус. Гороженська орнаментована сокира-молот	171
Михайло Рудинський. Мар'янівська стація (з матеріалів експедиції понад Сеймом)	179
Яків Морачевський. Кераміка Мар'янівської стації	191
Петро Піневич. Нефритова сокира-молот з узбережжя р. Гайчулу Маріупільської округи	203
Михайло Семенчик. Кілька передісторичних знаходок з Роменщини	207
З роботи Одеських установ у галузі антропології:	
І. В. Бушкович. Науково-Дослідча Катедра Морфології та Фізіології Упрнауки	211
ІІ. О. Габінський. Антропометричні кабінети	212
Максим Ткач. Матеріали до антропологічної бібліографії людности УСРР та Українців поза її межами.	215
Лев Кістяковський. Матеріали до бібліографії передісторії України. 1929.	221
Звіт про роботу Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1929 рік	225
Михайло Рудинський. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки . .	235
Ревстр наукових інституцій та окремих осіб, що обмінюються виданнями з Кабінетом Антропології ВУАН	261

TABLE DES MATIERES.

	Pages.
Nosov (A.). Etude anthropologique sur les bulgares de la Crimée	1
D-r Kramarenko (J.). Sur la question des investigations des groupes sanguins	53
Ševčenko (V.). Sur la question de la croissance du pavillon de l'oreille	67
Debec (G.). Crânes de nomades provenant des fouilles en Ukraïne septentrionale	89
Rudyns'kyj (M.). Žuravka. Les fouilles de l'année 1929	97
Voronyj (A.). Matériaux pour servir a l'étude des conditions géologiques de la station à Žuravka	123
Pidoplička (I.). Rodentia et carnivora qui proviennent des fouilles au village de Žuravka au département de Pryluka	133
Kistjakovs'kyj (L.). Sur la question de la couche protohistorique de Žuravka	149
Levyč'kyj (I.). La station paléolithique près de Dohenyči	153
Dobrovol'skyj (A.). Etude sur le néolithique de la région des rapides du Dnipro	161
Fabricius (I.). La hache-marteau ornementée de Horoženo (du cercle de Cherson)	171
Rudyns'kyj (M.). A propos de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv	179
Moračevs'kyj (J.). La céramique de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv	191
Pinevič (P.). Hache-marteau en nephrite trouvée à Hajčul, cercle Mariupol	203
Semenčyk (M.). Quelques objets en pierre polie du musée de Romén	207
Etudes anthropologiques à Odessa:	
1. Buškovič (V.). Chaire de morphologie et de physiologie (de la Direction des institutions scientifiques d'Ukraïne)	211
2: Habins'kyj (O.). Cabinets anthropologiques	212
Tkač (M.). Matériaux pour la bibliographie d'Anthropologie en Ukraïne	215
Kistjakovs'kyj (L.). Matériaux pour la bibliographie de la Préhistoire Ukraïnienne 1929	221
Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences d'Ukraïne en 1929	225
Rudyns'kyj (M.). La station de la civilisation à céramique peinte à Popiv Horod	235
Liste d'échange des éditions	261
Liste des figures	265

E R R A T A.

СТОП.

1	12 р. знизу:	наприкінці X та на початку X вв.
3	10 р. згору:	Разом же статистичними даними,
3	14 р. знизу:	Звідси бачимо,
5	15 р. "	(Болгарщина — 52 суб., Кишлав — 40 суб.,
12	5 р. "	себто за цією ознакою нашу групу болгарів треба зачислений
13	1 р. згори:	у вигляді кривої
18	4 р. "	індивідуальні хитання проміру вулиць
18	табл. 17 "	Промір вулиць
32	9 р. "	Bolgaržina — 12 ind
65	2 р. "	d'investigation
70	15 р. знизу:	Мартин
71	8 р. згори:	Мартин
71	4 р. знизу:	(48—64 у нас і 45—63 у Воробйова)
72	табл. № 1, 2 циф. р.	55—65
72	" № 7 " "	2,38
74	" № 4, " "	2,68
76	" № 5, 3 " "	46—43
76	" № 7 " "	
77	" № 7, 4 " "	1,69
77	" № 8 " "	44—52
79	" № 10, 2 " "	7,96
79	" № 3 " "	0,48
79	" № 8 " "	25—28
80	" № 12, 7 " "	2,76
81	" № 14, 1 " "	8
85	26 р. знизу:	(табл. 13)
89	10 р. згори:	спитуючися визначити
91	2 р. "	такому адогадові
91	15 р. знизу:	розмірно
91	10 р. "	А в тім, до навряд
115	17 р. "	типу grattoir caréné з метру 11-а.
121	22 р. згори:	pages 104—135
131	3 р. знизу:	de la statipn
136	18 р. "	8
146	13 р. згори:	du loess
146	13 р. "	dusa ble
146	15 р. "	de sable
146	21 р. "	a structure
146	22 р. "	ouilles
147	11 р. знизу:	d'Udaj
152	20 р. "	de l'ange
152	18 р. "	aupres

ТРЕБА ЧИТАТИ:

наприкінці IX та на початку XX вв.
Разом же статистичними даними,
З них бачимо,
(Болгарщина — 42 суб., Кишлав — 49 суб.,
себто за цією ознакою нашу групу болгарів треба зачислити
у вигляді кривої
індивідуальні хитання проміру вулиць
Промір вулиць
Bolgaržina — 42 ind.
d'investigation
Мартин
Мартин
(48—65 у нас і 49—63 у Воробйова
52—65
2,39
2,86
46—33
42—51
1,68
43—52
7,98
0,49
24—28
2,75
0
(табл. 143)
Спитуючися визначити
такому адогадові
розмірно
А в тім, навряд
типу grattoir caréné з метру 6-а.
pages 104—105
de la station
3
de loess
du sable
du sable
la structure
fouilles
Udaj
de l'angle
prés

СТОП.	НАДРУКОВАНО:	ТРЕБА ЧИТАТИ:
152 15 р. "	cètenqn	(cétendu
152 6 р. "	lmites	limites
155 12 р. "	N—S по слугі	N—S по смугі
157 колон. цифр	оалетична	палеолітична
160 5 р. згори:	Ce matériel	Ce matériel
160 9 р. "	7—7—5	7—7,2
162 4 р. знизу:	„Aëxtemt schafvorrchtung“	„Aëxte mit schafvorrchtung“
167 4 р. "	а нижче три—кожна з трьох нарізок	а нижче три—кожна з трьох нарізок
169 22 р. "	considérés	considérées
169 10 р. "	de petite	de petits
173 17 р. згори:	пружески	пружечки
173 17 р. знизу:	Prachtäxte.	Prachtäxte,
174 7 р. згори:	„The Dawn. of. Europ. Civiliz“, G. Childa,	„The Dawn. of. Europ. Civiliz“. G. Childe,
174 22 р. "	Mantelius'a	Montelius'a
176 3 р. знизу:	див. Fallgren.	див. Tallgren
177 2 р. згори:	Проте і сам Fallgren уважає	Проте і сам Tallgren уважає
177 15 р. знизу:	du trésor a du Mycène —	du trésor x du Mycènes —
177 5 р. "	de notre hach — marteau,	de notre hache-marteau,
179 14 р. "	ніби зовсім обірвавшись	ніби зовсім одірвавшись
185 під табл.	пропущено	фіг. 3. 2/3 нат. вел.
189 20 р. "	Як ми здибаємо вперше	Яку ми здибаємо вперше
189 9 р. згори:	l'auteur s'l'appuie	l'auteur s'appuie
194 13 р. знизу:	за рахунок зовнішньої поверхні	за рахунок внутрішньої поверхні
194 4 р. "	ефектно вигнуту лінію	ефектно вигнуту лінію
198 8 р. згори:	показано на фрагментах з №№ 14 та 16 фіг. 6	показано на фрагментах з №№ 14 та 16 фіг. 5
198 2 р. знизу:	немає домішки потовченого ґрунту.	немає домішку потовченого граніту
201 16 р. "	avec les fragments deux	avec les fragments d'un creuset
209 10 р. "	Quelques objets en pierre polié du musés de Romén	Quelques objets en pierre polis du musée de Romén
209 2 р. "	du V. Beresivka, le 2-me aux environs	du h. Beresivsk'uj, le 2-me aux environs
221 16 р. згори:	понад р. Замглаєм—2 пункти; р. Снов'ю—3 пункти;	понад р. Замглаєм—2 пункти; понад р. Снов'ю—3 пункти;
221 20 р. "	де трапляються мікролітичні вироби тарденуазітського типу;	де трапляються мікролітичні вироби тарденуазівського типу;
222 6 р. "	Стація дала кременні вироби на скалки.	Стація дала кременні вироби та скалки.
222 23 р. знизу:	та II допливів тростяниці та Зривали	та II допливів тростяниці та Зривали
222 21 р. "	Особливу увагу привертають до себе стації в урочищах „Щеновське“, „Кремініця“, в околицях с. Маленів),	Особливу увагу привертають до себе стації в урочищах „Щеновське“, „Кремініця“, (в околицях с. Чоповичів), та ур. „Круга“, „Жуки“ (в околицях с. Меленів).
222 11 р. "	відщепки типу de la cesravette,	відщепки типу de la Gravette,
222 6 р. "	Попередня публікація наслідків авторових ескурсій рр. 1927—28, підчас яких стверджено наявність решток палеолітичної індустрії в околицях с. Озаринців на Могилівщині,	Попередня публікація наслідків авторових ескурсій р. 1927—28, підчас яких стверджено наявність решток палеолітичної індустрії в околицях с. Врублівців на Кам'янецьчині та в околицях с. Озаринців на Могилівщині,
223 4 р. "	виявлено низку стацій з індустрією:	виявлено низку стацій з кременною індустрією:
238 5 р. згори:	у діаметральнім напрямі з NNO на SEE	у діаметральному напрямі з NNO на SSE

СТОП.	НАДРУКОВАНО:	ТРЕБА ЧИТАТИ:
238 24 р. „	фібула (фіг. 7) на численні фрагменти	фібула (фіг. 7 та численні фрагменти
240 6 р. „	останню кількість становить	останню кількостю становить
242 5 р. „	оброблені в дрібне знаряддя (фіг. 10)	оброблені в дрібне знаряддя (фіг. 11)
242 20 р. „	дав зразки грубопотиличоих	дав зразки грубопотиличоих
245 13 р. зв'язу:	Звідомлення ВУАНу	Звідомлення ВУАКУ
246 1 р. „	відповідають поширеним формам округлим вичеревком.	відповідають поширеним формам з округленим вичеревком
248 4 р. „	на фрагментах чистішою орнамен- тацією	на фрагментах з чистішою орнамен- тацією
250 18 р. „	говорять одне ціле	творють одне ціле
253 2 р. згори:	візерунок „проявляється“	візерунок „проявляється“
253 3 р. зв'язу:	Слід звернути увагу на те, що на- прям долішніх разках круглях ямок на обох фрагментах не додержув пара- лелі; в цьому згадується	Слід звернути увагу на те, що на- прям долішніх разків з круглях ямок на обох фрагментах не додержув пара- лелі; в цьому згадується
254 14 р. згори:	піднімала б „поровальну“ площу	піднімала б провальну площу
254 18 р. зв'язу:	трапилися знов ще один єдиний раз	трапилися знов же один єдиний раз
255 3 р. „	могло викинути	могло виникнути

ADDENDUM.

Ілюстрації, крім до статтів: Г. Дебца, І. Підоплічки, А. Кістяківського, І. Левицького, А. Добровольського, І. Фабриціуса, Я. Морачевського та Піневича, зробили: „Журавка“ (стор. 97—119) — З. Сапунова та І. Лисенко, „Мар'янівська станція“ (стор. 179—190) — З. Сапунова, „Кілька передісторичних знакодок з Роменщини“ (стор. 207—209) — В. Фатальчук і „Поповгородській вияв культури мальованої кераміки“ (стор. 235—267) — В. Фатальчук та Є. Кричевська.

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk. an 1928, t. II. K. 1929, 297 pages.

Nosov (A.). F. K. Vovk (Th. Volkov) et la science ukrainienne. Nosov (A.). Étude anthropologique sur les tatars de Crimée. Tkač (M.). Étude anthropologique sur les habitants de Bon-darova. Habins'kyj (O.). Les différences nationales dans les caractères physiques de la population du département d'Odessa. Abasa (L.). Trouvaille d'un crâne déformé. Krokos (V.). Stratigraphie du paléolithique supérieur de Žuravka. Rudyns'kyj (M.). Fouilles à Žuravka. Rudyns'kyj (M.). Matériaux pour servir à l'étude de la préhistoire de Podillja. Levic'kyj (J.). Sépultures néolithiques dolméniques en Volyn'. Fabricius (J.). Couteaux triangulaires du type de Cherson. Kozlovs'ka (V.). Hache-marteau en silex trouvée près du v. Romaniv en Volyn'. Baran-Butovyč (S.). Recherches préhistoriques dans le département de Černihiv. Musket (M.). Recherches préhistoriques en 1928. Tachtaj (O.). Recherches préhistoriques dans le département de Poltava. Pleskač (J.). Haches-marteaux en pierre polie du musée de Lubni. Rudyns'kyj (M.). Cachette néolithique de Staryj Orlyk. Ševčenko (V.). Études anthropologiques à Kyjiv. Lejčenko (A.). Anthropologie et préhistoire en Kuban'. Lenc (O.). Études anthropologiques en Bjelarus'. Tkač (M.). Matériaux pour la bibliographie de l'Anthropologie en Ukraine. Kistjakivs'kyj (L.). Matériaux pour la bibliographie de la préhistoire Ukrainienne. Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences d'Ukraine. Liste des figures.

4. Антропология, Річник Кабінету за р. 1929, т. III. К. 1930. Стор. 272.

Анатоль Носов. До антропологии болгарів. Болгари кримські. Прив. доц. Юрій Крамаренко. Про масові дослідження кров'яних угруповань. Володимир Шевченко. До питання про ріст зовнішнього вуха. Георгій Дебец. Черепи кочовиків. З розкопів В. О. Городцова в Озюмському та Бахмутському повітах. Михайло Рудинський. Журавка. Справоздання за розкопани р. 1928. Андрій Вороний. Матеріали до геології Журавської палеолітичної стадії 1928—29. Іван Підоплічка. Грязуни та хижаки в розкопани у с. Журавці Прилуцької округи. Лев Кістяківський. З приводу протоісторичного шару в Журавці. Іван Левицький. Довгинецька палеолітична стадія. Попередні повідомлення. Аркадій Добровольський. Етюди з надпорізького неоліту. Ірена Фабриціус. Горожеська орнаментована сокира-молот. Михайло Рудинський. Мар'янівська стадія (з матеріалів експедиції понад Сеймом). Яків Марачевський. Кераміка Мар'янівської стадії. Петро Піневич. Нефритова сокира-молот з узбережжя р. Гайчулу Маріупольської округи. Михайло Семенчик. Кілька передісторичних знаходок в Ромешцани. З роботи одеських установ у галузі антропологии. І. В. Бушковиц. Науково-Дослідча Катедра Морфологии та Физиологии Упрнауки. П. О. Габінський. Антропометричні кабінети. Максим Ткач. Матеріали до антропологиичної бібліографии людности УСРР та Українців поза її межами. Лев Кістяківський. Матеріали до бібліографии передісторії України. 1929. Звіт про роботу Кабінету Антропологии ім. Ф. Вовка за 1929 рік. Михайло Рудинський. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки. Реєстр наукових інституцій та окремих осіб, що обмінюються виданнями з Кабінетом Антропологии ВУАН.

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, an 1929, t. III. K. 1930, 272 pages.

Nosov (A.) Etude anthropologique sur les bulgares la Crimée. D-r Крамаренко (J.) Sur la question des investigations des groupes sanguins. Ševčenko (V.). Sur la question de la croissance du pavillon de l'oreille. Dekec (G.). Crânes de nomades provenant des fouilles en Ukraine septentrionale Rudyns'kyj (M.). Žuravka. Les fouilles de l'année 1929. Voronyj (A.). Matériaux pour servir à l'étude des conditions géologiques de la station à Žuravka. Pido-plička (J.). Rodentia et carnivora qui proviennent des fouilles au village de Žuravka au département de Pryluka. Kistjakovs'kyj (L.). Sur la question de la couche protohistorique de Žuravka. Levyč'kyj (J.) La station paléolithique près de Dovhenyč. Dobrovols'kyj (A.). Etude sur le néolithique de région des rapides du Dnipro. Fabricius (I.). La hache-marteau ornementée

de Horozeno (du cercle de Cherson). Rudyns'kyj (M.). A propos de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv. Moračevs'kyj (I.). La céramique de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv. Pinevič (P.). Hache-marteau en nephrite trouvée à Hajčul, cercle Martupil. Semenčyk (M.). Quelques objets en pierre polie du musée de Romén. Etudes anthropologiques à Ojessa: 1. Buškovič (V.). Chaire de morphologie et de physiologie (de la Direction des institutions scientifiques d'Ukraine). 2. Habins'kyj (O.). Cabinets anthropologiques. Tkač (M.). Matériaux pour la bibliographie d'Anthropologie en Ukraine. Kistjakovs'kyj (L.). Matériaux pour la bibliographie de la Préhistoire Ukrainienne 1929. Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie de Sciences d'Ukraine en 1929. Rudyns'kyj (M.). La station de la civilisation à céramique peinte à Popiv Horod. Liste d'échange des éditions. Liste des figures.

5. Антропология, Річник Кабінету за р. 1929. т. IV. (друкується).

Анатоль Носов. До антропології болгарів. Болгари Мелітопільські. Лев Ніколаєв. До питання про бальзамування трупів і зокрема про способи ексцеребрації у стародавніх єгиптян. Георгій Дебєц. Черепи з Верхня-Салтівського Могиляника. Максим Ткач. Українці Шевченківської округи. Матеріали до антропології України. Михайло Рудинський. Деякі підсумки та ближчі завдання палеоетнологічних дослідів у межах УСРР. Володимир Різницький. Геологічні та геоморфологічні умовни Журавської палеолітичної стадії. Іван Левицький. Стадія в урочищі Пшаному біля Народич. Антін Лещенко. Матеріали до орнаментики дольменів на північно-західному Кавказі. Володимир Шевченко. Секція Антропології на IV Всесоюзному З'їзді Зоологів, Анатомів та Гістологів в Києві.

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, an 1929. t. IV. (sous presse).

Nosov (A.). Etude anthropologique sur les bulgares de l'arrondissement Melitopol' (Ukraine). Nikolajev (L.). Contribution à l'étude de l'embaumement et en particulier des méthodes d'excéribration chez les égyptiens anciens. Debec (G.). Les crânes de Verchnij-Saltiv. Tkač (M.). Matériaux sur l'anthropologie de l'Ukraine. Ukrainiens de l'arrondissement Chevtchenkivščyna. Rudyns'kyj (M.). Mouvement scientifique en Ukraine pendant la Révolution. Rizničenko (V.). Conditions géologiques de la station paléolithique à Zuravka. Levyc'kyj (I.). Station de Pistane près de Narodychi à l'arrondissement d'Ovruc' (Volyn'). Leščenko (A.). Matériaux concernant l'ornementation des dolmens de N—O du Caucase. Ševčenko (V.). Section d'anthropologie à IV congrès de zoologie, d'anatomie et de histologie à Kyjiv (1930).

Ціна 5 крб. 65 коп.

Антропологія, річник Кабінету

**ВСЕУКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК**
Труди
Природничо-Технічного Відділу

**AKADÉMIE DES SCIENCES
D'UKRAINE**
Mémoires de la Classe des Sciences
Naturelles et Techniques

№ 7

EXCHANGE
MAR 3 1932

АНТРОПОЛОГІЯ

РІЧНИК КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ
ім. Ф. БОВКА.

1930

IV

К И Ї В

1931

K Y I V

ВИДАННЯ КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ім. Ф. ВОВКА ВУАН.

1. Михайло Рудинський. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскли. Стая в ур. Біла Гора під Полтавою. К. 1926. Стор. 15.

Michel Roudynsky. La station „Bila Hora“ près de Poltava. K. 1926.

2. Антропология, Річник Кабінету за р. 1927, т. I. К. 1928. Стор. 196.

Федір Вовк. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. Анатоль Носов. Матеріали до антропології України. Українці Кубані. Михайло Рудинський та Андрій Вороний. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Михайло Рудинський. До питання про культури мезолітичної доби на Україні. Сергій Локтюшев. Кременна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Дінця на Лугавщині. Марія Мушкет. Предісторичні розшуки в північній Київщині. Володимир Різниченко. Зразки первісного мистецтва на межі пустель Гобі. Анатоль Носов. Петрогліфи в долині р. Орхон (Монголія). Михайло Рудинський. Пам'ятки Лоханського острова. Проф. Василь Данилевич. Цікавий серп. Аркадій Добровольський. Дещо про знаряддя, які Городцов В. О. називає формочками для виливання мідяних прутків. Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка. Зміст та пояснення рисунків і таблиць.

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, an 1927, 196 pages, t. I. K. 1928.

Vovk (Th.) Les produits du type prémycénien dans les stations néolithiques de l'Ukraine. Nossov (A.). Etude anthropologique sur les Koubaniens. Roudynsky (M.) et Vorony (A.). A propos de la trouvaille de Jouravka (départ. de Prylouka, anc. gouv. de Poltava¹). Roudynsky (M.). Sur la question du „mésolithique“ en Ukraine. Loktuchev (S.). L'industrie microlithique dans le bassin du Donetz moyen. Mouchkette (Marie). Recherches préhistoriques au nord du départ. de Kyïv. Riznytchenko (W.). Echantillons d'art primitif aux confins des déserts de l'Asie centrale. Nossov (A.). Les pétroglyphes d'Orkhon (Mongolie). Roudynsky (M.). Les monuments de l'île Lokhan. Danylevytsch (Prof. V.). Une faucille intéressante. Dobrovolsky (A.). A propos d'instruments, désignés par M. V. Gorodcov comme „moules à fondre les petites baguettes en cuivre“. Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences d'Ukraine. Explication des figures.

3. Антропология, Річник Кабінету за р. 1928, т. II. К. 1929. Стор. 297.

Анатоль Носов. Ф. К. Вовк і українська наука. Анатоль Носов. До антропології кримських татар. Максим Ткач. Антропометричні поміри людности села Бондарової на Шевченківщині. Олександр Габінський. Національна різниця в фізичних ознаках привної людности Одещини. Леонтій Абаза. Деформований череп, знайдений коло ст. Меліховської Північно-Кавказького краю р. 1927. Володимир Крокос. Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. Михайло Рудинський. Досліди в Журавці. Михайло Рудинський. Матеріали до вивчення передісторії Поділля. Іван Левицький. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. Ірена Фабриціус. Херсонські трикутні ножі. Валерія Козловська. Кременна сокира-молот з м. Романова кол. Новоград-Волинського повіту на Волині. Степан Баран-Бутович. Предісторичні розшуки в межах Чернігівської округи. Марія Мушкет. Коротке справоздання за предісторичні розшуки р. 1928. Олександр Тахтай. Предісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1924—1928. Іван Плєскач. Шліховані сокири-молоти Лубенського Музею. Михайло Рудинський. Старо-Орлицький скарб неолітичної доби. Володимир Шевченко. З роботи Київських установ у галузі антропології. Антін Лещенко. Антропология та предісторія на Кубані. Олександр Ленц. Антропологічні досліди на Білорусі. Максим Ткач. Матеріали до бібліографії антропологічної літератури України за останні десятиріччя. Лев Кістяківський. Матеріали до бібліографії предісторії України. Звіт про роботу Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за р. 1928.

ВСЕУКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Т р у д и
Природничо-Технічного Відділу

AKADÉMIE DES SCIENCES
D'UKRAINE
Mémoires de la Classe des Sciences
Naturelles et Techniques

№ 7

АНТРОПОЛОГІЯ
РІЧНИК КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ
ім. Ф. ВОВКА
1930
IV

ANTHROPOLOGIE
ANNUAIRE DU LABORATOIRE D'ANTHROPOLOGIE
DE TH. VOVK
1930
IV

К И І В — 1931.

Бібліографічний опис цього видання
міститься в „Літопису Українського Друку”,
„Картковому репертуарі” та інших пока-
зниках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ
Неодмінний Секретар Академії Наук
академік *О. Корчак-Чепурківський*

Київський Міськліт № 232. 1931.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук. Київ, Печерське (Цитаделя 9).
Зам. № 67—1000 прим. 21 др. арк.

АНАТОЛЬ НОСОВ.
Київ.

ДО АНТРОПОЛОГІЇ БОЛГАРІВ.

БОЛГАРИ МЕЛІТОПІЛЬСЬКІ.

Часткове виселення болгарів із Болгарії мало, як відомо, досить складний і довгий характер. Тяжкі матеріальні умови, часті військові події, що великим тягарем лягали на широкі громадські маси болгарського народу, г. ч., на неможливі елементи його, політичний і соціальний гніт, що, особливо за часів панування Туреччини боляче відбивався на різних прошарках людности, нарешті, небезпека для життя й позбавлення волі та спокою в будіванні особистого й громадського життя, що йому довгі часи загрожували різноманітніші внутрішні заколоти, — все це примушувало поодинокі, а навіть і великі групи болгарської людности шукати собі кращої долі десь поза межами своєї країни. Коли саме розпочався масовий пересельський рух болгарів у чужі країни, точно сказати важко, бо на те не маємо певних літературних даних, але все ж відомо, що процес переселення болгарів, скажімо, в Басарабію, через Румунію та на південь України продовжувався понад сто років XVIII-го та XIX-го століття.

Ми тут не будемо зупинятися на історії та подробицях цього пересельського руху болгарів взагалі, коротко відзначимо його лише в частині, що стосується до території України та почасти суміжної Басарабії.

За різні часи зазначеного вище періоду, за згодою російської влади прибула на територію України велика кількість болгарських родин, які далеко

тут і поширилися, спочатку в кол. Новоросійському краї, а згодом, під впливом недородів, незадоволення оточенням і умовами господарчого та економічного характеру, поширилися й далі аж до Кубані та Кавказу (Клаус—6).

Перше офіційне поселення болгарів у Новоросійському краї (Скальковський—3) відбулося десь близько 1752—1754 рр.; тоді 620 родин виїшло з Болгарії, через Румунію вони пройшли в землі, що були тоді під Польщею, але швидко, побачивши, що там „не було волі до хліборобства, попереходили російський кордон і врешті оселені були в поселеннях сербського гусарського полку вздовж річки Синюхи“.

Року 1764—1769 нова менша група болгарів опинилася на Україні, потрапила аж до Києва й осіла так у самому Києві, як і на Чернігівщині.

Переселення болгарів до Басарабії постійно продовжувалося і в більшому розмірі протягом років 1769—1791.

Досить велика група болгарів із села Флатар, що біля фортеці Силістрія, р. 1773 теж прийшла на Україну й оселилася біля Ольвіополя на Херсонщині.

Після Яського замирення чимала кількість болгарських родин перейшла Дністер, оселившись у Тирасполі, Одесі та в інших прикордонних пунктах.

Року 1801—1802 до Одеси прибула нова партія болгарів з адріанопільського вілайету; оселено було їх в Одесі та в Одеському повіті, біля Миколаєва. Прибули також виселенці з Східньої Румелії, що нині живуть у Криму (Занетов—21); частину виходнів з цієї групи було оселено й у кол. Бердянському та Мелітопільському повітах (Державін—42).

До районів Одеси, Тирасполя та в інші ближчі місця прибували щоразу нові партії болгарів рр. 1804, 1806, 1808 і далі. За цей час до кол. Росії потрапляли болгарини навіть з Малої Азії, приміром, ті, що оселилися в районі Евпаторії, село Балта-Чокрак. Поруч майже безперервно йшла колонізація болгарами Басарабії аж до року 1821.

Останнє значне переселення болгарів до Росії було 1830—1834 рр., і вже після цього 1835 року в Басарабії (Державін—42) налічувалося 9 641 болгарських родин, а в Новоросійському краї 11 342 родини чи 66 900 душ, але року 1844 їх було вже 75 360 душ.

Нарешті, після 1856 року, коли частина Басарабії відійшла до Молдави, разом із тодішнім болгарським центром там Болградом, великі маси болгарів знову рушили, г. ч., на територію України. „Головна маса, 27 000 душ закордонних виходнів (болгарські колоністи з Молдави, турецькі болгарини-гагаузи та віддинці) прибули на місце 1861, 1862 рр. із тих колоній, що відійшли до Молдави, з віддинського пашалика та адріанопільського округу“ (Клаус, ст. 364—6). Вони, г. ч., і осілись у кол. Бердянському та Мелітопільському повітах, заснувавши там на рік 1868 аж 47 болгарських колоній з людністю 24 261 душ (Державін—42).

Загальне число болгарської людности за переписом року 1897 в Бердянському повіті (крім місць) налічувалося 31 843 душі, а в Мелітопільському повіті—1952д.,—разом це становило 37 колоній.

За даними Бердянського повітового земства, на р. 1902 налічувалося в Бердянському повіті 33 болгарські колонії, а в кол. Мелітопільському

повіті 4 колонії, в тім числі 1 болгарська (Тирнівка) і 3—гагаузьких (Волканешти, Олександрівка і Дмитрівка) (Державін — 42)¹).

За час нашої подорожі по Мелітопільщині ми намагалися збирати відомості про походження місцевих болгарів, про села та взагалі територіяльні пункти Болгарії, звідки повиходили предки нинішніх болгарських колоністів, про різні історичні моменти з життя цих колоністів; відомості ці ми збирали переважно від людей старшого віку. Але, треба зауважити, що такі відомості, очевидно, не завжди були в достатній мірі певними, бо, прим., відомості про пункти походження предків сучасних колоністів часто розходилися між собою. Що стверджувалося в багатьох випадках, то це те, що вся група мелітопільських та бердянських болгарів прибула на цю територію приблизно одночасно, в 60-х роках минулого століття; про це говорить і Державін (42). Крім того, за цима усними відомостями предки болгарів тих сіл, що ми відвідали на Мелітопільщині, здебільшого походять з Адриянопільського вілайету (сс. Вайзал, Дермен-Дере (Хаїні), Тирново та і.), а також із Східньої Румелії (сс. Сливно, Ямбол, Карабунар та і.). За Клаусом (6), дана група болгарів походить переважно з Адриянопільської та Віддинської округ. Перше стверджують і наші відомості; щождо другого — Віддинської окр., яка лежить у північно-західньому кутку території Болгарії, то ствердження цього в словесних відомостях ми не знайшли, Теоретично ж можна гадати, що з північної Болгарії найлегше можна було переселятися болгарам до Румунії, а, значить, півніше справді могли і з цієї частини Болгарії потрапити пересельці до України, а там і до Мелітопільщини.

Отож, за тими джерелами, що їх вище ми зазначали, категорично щось твердити, або давати докладніші вказівки про територію та окремі пункти, звідки повиходили предки нинішніх болгарів-колоністів, не маючи офіційних даних чи докладніших історичних відомостей, — ми не наважуємося. Безперечним, очевидно, є за Скальковським, Клаусом, Державіном та зібраними нашими відомостями на місцях лише те, що частина групи мелітопільських болгарів походить з Адриянопільського вілайету та з Східньої Румелії, що вийшли вони з Болгарії в рр. 1801—1812 та в 30-х рр. минулого століття.

З наведеного тут ми бачимо, оскільки великий був цей рух пересельців болгарів на територію спочатку Басарабії, а потім і України (через Басарабію й безпосередньо морем). На превеликий жаль, ми не знайшли точних офіційних відомостей про ті пункти з Болгарії, звідки предки наших болгарських колоністів вийшли, зібрані ж словесні відомості занадто суперечні, проте все ж маємо підстави гадати, що мелітопільські болгари, які нас у даному разі й цікавлять, начеб походять з Адриянопільської та Віддинської округ, як це вище й зазначалося, і це треба буде пам'ятати при дальшому розгляді антропологічних ознак болгарів, що ми їх тут наважуємося подати.

Болгари-колоністи кол. Росії до останніх років з антропологічного боку досліджені майже не були. Оскільки нам відомо, маємо лише одну працю Гінкулова (22), що дослідив 53 болгарів (♂ і ♀) із с. Марфівки Теодосійського району (Крим). За останні роки інтерес до колоністів-болгарів з цього погляду

¹ На мапі Мелітопільщини, що ми тут подаємо, зазначено всі ці болгарські та гагаузькі колонії (Софіївка та Лизаветівка одійшли до нинішньої Бердянщини).

збільшився. Р. 1928 ми зробили відповідні досліді (162 ♂ і 12 ♀) болгарів-колоністів Криму (51); Недригайлова (50) дослідила 478 (204 ♂ і 274 ♀) болгарів із села Коларівки на Мелітопільщині, далі йдуть наші досліді р. 1929, що подаються в одій праці. Взагалі ж антропологічна література про болгарів досить численна¹⁾, але вона здебільшого обіймає чи поодинокі чи невеличкі групи болгарських черепів із різних територій та часів, починаючи з території, яку до VII віку опосідали волзькі болгары, і до староболгарських та, б. м., сучасних черепів теж з різних територій Болгарії; другу частину літератури присвячено, б. м., сучасним болгарам, що їх досліджували болгарські вчені в багатьох тисячах суб'єктів,—це такі цінніші праці, як Ватова, Бассановича, Михайловського, Дрончилова, Кіркова т. і. Ми дуже жалкуємо, що нам не довелося ознайомитися з сучасною нам закордонною антропологічною літературою про болгарів, що, гадаємо, значно ще збільшилася за останні 10—20 років.

Наші антропологічні досліді болгарів Мелітопільщини переведено було року 1929 по таких селах: Петрівка-Аннівка (41 суб.), Гюнівка (40), Райнівка (35), Богданівка (40), Інзівка (41), Преслав (41), Кодарівка, кол. Романівка (41)²⁾, Ботіївка, кол. Цареводар (52), Строганівка (24) і, випадково, Федорівка (1), — разом досліджено було 356 (♂) суб'єктів.

Тут уважаємо за свій прийнятний обов'язок відзначити, що так у Мелітопільському Окрвиконкомі, як по сільрадах (відвіданих сіл, також з боку окремих місцевих болгарів, зокрема з боку кол. навчителя А. Г. Занкова (с. Ботіївка), ми зустріли цілковите співчуття й усебічну допомогу в роботі. Користуємося нагодою висловити завзначеним офіційним органам та окремим особам найщирішу нашу подяку.

Переходячи до огляду антропологічних ознак дослідженої групи мелітопільських болгарів, зупинимось на визначенні віку досліджених суб'єктів. Разом досліджено було:

віком 20—30 рр.	103 суб.	. . . . .	29,0%
„ 31—40 рр.	141 „	. . . . .	39,7 „
„ 41—50 рр.	82 „	. . . . .	23,1 „
„ 51— і б.	29 „	. . . . .	8,2 „

Головна частина досліджених припадає на суб'єктів дорослих, віком 31—40 та почасти віком 20—30 років.

У к л а д.

Загальний уклад тіла досліджених мелітопільських болгарів, розуміючи під цим лише комплекцію, а не конституційний тип, що його ми не визначали, виявлено такий:

слабкого (1)	152 суб.	. . . . .	42,8%
середнього (2)	169 „	. . . . .	47,6 „
міцного (3)	34 „	. . . . .	9,6 „

¹⁾ Див. додаток „Література до антропології болгарів“.

²⁾ З цього числа при обчисленні антропометричних даних одного суб'єкта (№ 239) було зовсім виключено через те, що він надзвичайно малий на віст (1496 мм), і зустрінувши ми його як поодинокий такий випадок.

Наші мелітопільські болгари здебільшого середнього укладу тіла і мало не в такій же самій кількості слабого фізичного розвитку; міцно розвинених суб'єктів ми зустріли мало (9,6%).

Коли порівняти загальний уклад тіла болгарів Мелітопільщини та Криму (за нашими дослідженнями—51)¹⁾, то виявляється, що уклад тіла мелітопільських болгарів слабкіший за уклад тіла кримських, бо серед перших є значно більше суб'єктів, які мають слабкий уклад (проти 13% у кримських болгарів) суб'єктів середнього укладу серед них менше, так само менше й міцного укладу (проти 15,4% кримських болгарів).

Таке явище, очевидно, є дійсно правдиве, бо взагалі, навіть на око болгари мелітопільські вражають своєю не дуже розвинутою фізичною комплекцією. Треба гадати, що несприятливі економічні умови, в яких перебували мелітопільські болгари, що ми й спостерігали безпосередньо під час подорожі серед них р. 1929 — можливо, й вплинули негативно на розвиток фізичного стану цієї людності.

Пігментація.

За кольором волосся досліджені мелітопільські болгари складаються з таких груп:

білявих	3 суб.	0,8%
русявих	69 "	19,4 "
темних	283 "	79,8 "

В значній більшості вони — темноволосі (79,8%); русявих різних відтінків серед них порівнюючи небагато (19,4%), а білявих ясноволосих ми зустріли тільки 3 суб'єктів в різних селах по одному.

За кольором очей зустрінуто:

яснооких	12 суб.	3,4 %
мішаних	85 "	3,9 "
темних	258 "	72,7 "

Темноокі суб'єкти найчастіше зустрічаються серед мелітопільських болгарів (72,7%); трохи менше четвертини (23,9%) суб'єктів з мішаним кольором очей, і так само, як і білявих суб'єктів, дуже мало (3,4%) яснооких.

Звідси бачимо, що за пігментацією волосся й очей мелітопільських болгарів, в частині досліджених, можна вважати за досить одноманітну групу, із значною перевагою темних елементів. Справді, коли розглянемо поширеність серед них різних типів пігментації:

	Болгари мелітопільські	Болгари кримські
ясного типу	3 суб. 0,8%	1 суб. 0,6%
мішаного!	96 " . . . . . 27,1 "	47 " . . . . . 29,0 "
темного	256 " . . . . . 72,1 "	114 " . . . . . 70,4 "

то побачимо значну перевагу темних елементів, яка виявилася в тім, що суб'єктів темного типу зустрінуто 72,1%, а ясного лише 0,8%.

Типи пігментації серед кримських болгарів поширені в такому самому

¹⁾ Нижче, коли посилаємося на антропологічні дані кримських болгарів без зазначення літературного джерела, треба розуміти саме ці наші дослідження р. 1928.

співвідношенні, як і серед мелітопільських болгарів, з дуже незначною лише різницею, як це видно з вищенаведених даних.

Гінкулов (22), дослідивши 53 суб. (♂ і ♀) із с. Марфівки Теодосійського району (Крим), подає такі дані: суб'єктів з темними очима 21—39,6%, різних переходових відтінків до ясного кольору 15 суб. — 28,3% і до зеленого кольору 17 суб. — 32,1%; темноволосих же за ним 90,5% (48 суб.). Отже, цими даними potwierджуються наші дані щодо факту найбільшої поширеності темних елементів серед кримських болгарів, а значить і серед мелітопільських. Інший спосіб визначати кольори у нас і в Гінкулова призводить наче б до різниці в % поширеності інших кольорів очей, але тут в дійсності розібратися важко через зазначену вже причину; можливо, що якраз це ті відтінки (за Гінкуловим), що частину їх ми зачислили до групи „мішаних“, а не до суто, скажімо, ясного кольору.

Недригайлова (50), дослідивши 204 ♂ і 274 ♀ болгарів с. Коларівки, на Мелітопільщині, подає такі дані про пігментацію волосся та очей: за скалею Фішера, темний колір волосся—97% у ♂ і 96,7% у ♀; темний колір очей, за скалею Мартіна, — 55,9% у ♂ і 64,9% у ♀; темний тип пігментації волосся й очей разом зустрінуто в 58% у ♂ і 68% у ♀; ясний тип в 1,6% у ♂, у ♀ не зустрінуто зовсім. Тут виявляється деяка розбіжність з нашими даними, які стосуються до кількох сіл болгарських колоністів Мелітопільщини, тоді як у Недригайлової—до одного з сіл, що його брали й ми, але ця розбіжність, очевидно, виявляється, з одного боку, лише в абсолютних величинах поширеності так темного кольору волосся й очей, як і типів за пігментацією, а з другого боку, також, можливо, і вона залежить і від різних способів визначати кольори (№ 7 за таблицею Фішера, ми зачисляли до групи русих чи руських, а не до темноволосих). Разом з тим у співвідношенні різних типів за пігментацією поміж собою у болгарів нашої групи і в болгарів одного села з тої самої території за Недригайловою є й спільні головні моменти: і там і там дуже мало ясного типу, і, навпаки, темний тип зустрічається переважно. Зменшений, за Недригайловою, відсоток темного типу серед мелітопільських болгарів, порівнюючи з нашими даними, а значить, і збільшений відсоток мішаного типу, можливо, залежать саме від того, що Недригайлова досліджувала людинність лише в межах одного села і на великій кількості суб'єктів, а ми в кількох селах; у першому випадку могло виявитися більше різних комбінацій змішування, ніж у другому випадку.

Зріст.

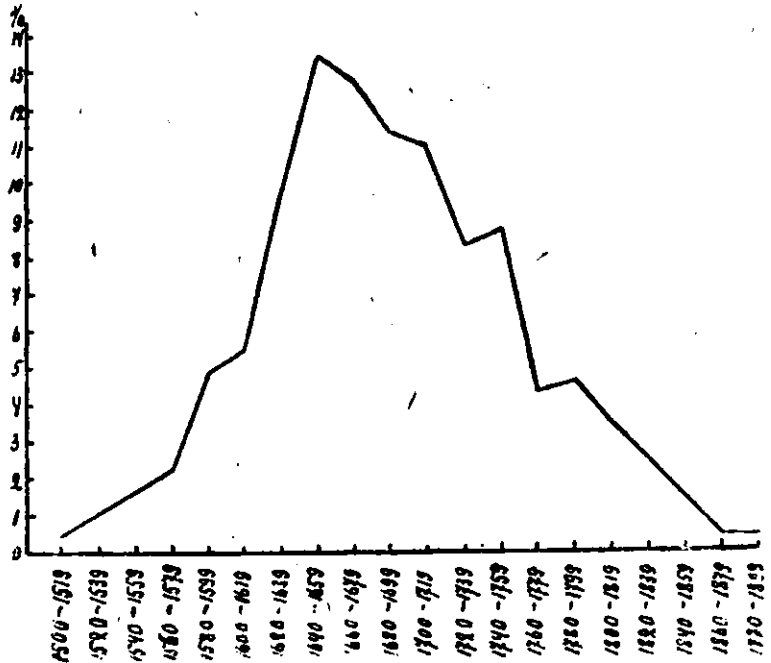
Середня арифметична зросту досліджених у нас мелітопільських болгарів становить $1688,4 \pm 3,26$ при пересічному квадратичному відхиленні (σ) $60,42 \pm 2,30$ та коефіцієнті варіації (V) $3,58 \pm 0,14$. Отже, пересічно наша група болгарів є вищесередня на зріст. Індивідуальні хитання зросту, від 1503 мм, до 1872 мм, досить значні і становлять 19,71% максимуму (табл. 1).

З'єднавши неправильний ряд індивідуальних величин зросту в класи по 2 см, матимемо правдивіший ряд і відповідну криву зросту (діягр. 1). Одна головніша верховина кривої (мода) відповідає класі (1640—1659) і не збігається з М, відхиляючись у лівий бік. Асиметрія кривої, в даному випадку правої її сторони, виявляється незначною, коефіцієнт її (S) $+0,23$, ексцесивність кривої (E) теж незначна ($-0,07$).

Таблиця 1.

ДІЯГРАМА 1.

Зріст Taille		
мм	суб.	%
1500—1519	1	0,3
1520—1539	0	—
1540—1559	0	—
1560—1579	8	2,2
1580—1599	17	4,8
1600—1619	19	5,3
1620—1639	34	9,6
1640—1659	47	13,2
1660—1679	45	12,7
1680—1699	40	11,3
1700—1719	39	11,0
1720—1739	29	8,2
1740—1759	31	8,7
1760—1779	15	4,2
1780—1799	16	4,5
1800—1819	12	3,4
1820—1839	0	—
1840—1859	0	—
1860—1879	1	0,3
1880—1899	1	0,3
Разом	355	100,0

N . . .	355	M	1688,4 ± 3,26	q ¹	1654,2	S	+ 0,23
min . . .	1503 мм	σ	60,42 ± 2,30	q ³	1692,2	E	- 0,07
max . . .	1872 мм	V	3,58 ± 0,14	q ²	1741,2		

Поширеність окремих категорій зросту серед дослідженої групи мелітопільських болгарів виявилася така:

на зріст до 1599 мм	припадає 26 суб.	. . . . . 7,3%	кримські болгар	8 суб.	. . . . . 5,0%
„ 1600—1649	„ 71	 20,0	„	29	. . . . . 17,9 „
„ 1650—1699	„ 112	. . . . . 31,6 „	„	54	. . . . . 33,3 „
„ 1700 і б.	„ 146	 41,1	„	71	. . . . . 43,8 „

Звідси бачимо, що значної переваги якоїсь категорії зросту не спостерігається; здебільшого (41,1%) зустрічаються високорослі суб'єкти, далі йдуть (31,6%) суб'єкти зросту вищесереднього, ще менше (20,0%) нижчесереднього і, нарешті, суб'єктів низькорослих (7,3%).

Наявність у нашій групі болгарів великого числа суб'єктів того зросту, що відповідає класі 1640—1659, як це ми бачили з моди кривої (діягр. 1), з одного боку, в той же час наявність чималої кількості, навіть більше, ніж інших категорій зросту, високорослих суб'єктів, з другого боку, — все це промовляє за те, що мелітопільські болгари (за нашими даними) становлять досить різноманітну величиною зросту групу, і що в них яскраво виявляються так елементи зросту середнього з певним ухилом до низькорослості, як

і елементи зросту високого, що ні в якому разі не може говорити за однородність типу, маючи на увазі дану антропологічну ознаку.

Таблиця 2.

Тип—Type	N	До 1599		1600—1649		1650—1699		1700 і б.	
		п	%	п	%	п	%	п	%
Ясний—clair	3	—	—	—	—	1	33,3	2	66,7
Мішаний—mélange	96	8	8,3	22	22,9	25	26,1	41	42,7
Темний—foucé	256	18	7,0	49	19,1	86	33,6	103	40,2

Розглядаючи співвідношення зросту й пігментації, бачимо (табл. 2), що темний тип, який взагалі, як ми й зазначали раніш, найчастіше зустрічається серед мелітопільських болгарів, буває дуже різноманітний на зріст, але високорослі елементи найбільше поширені серед цього типу; поширеність інших категорій зросту серед темного типу повільно зменшується, в міру того, як знижується категорія зросту. Невеличку кількість суб'єктів ясного типу зустріли ми лише серед високорослих та вищесередніх на зріст. Щодо мішаного типу за пігментацією, то він зустрічається серед усіх категорій зросту, з такою самою приблизно поширеністю для різних категорій зросту, як і темний тип.

Отже, якоїсь виразної картини у співвідношенні цих двох ознак серед мелітопільських болгарів ми не спостерігали, єдине, що тут виявляється,—це різноманітність, мішанина різних типів.

Таблиця 3.

Село	N	M ± m(M)	σ
Петрівка . . .	41	1689,5 ± 10,41	66,62
Преслав . . .	41	1689,1 ± 9,87	63,16
Ізівка	41	1719,3 ± 9,88	63,20
Богданівка . .	40	1687,5 ± 7,87	49,76
Райківка . . .	35	1692,3 ± 11,68	69,14
Коларівка . .	40	1670,9 ± 9,69	61,00
Гюнівка . . .	40	1658,0 ± 9,39	59,32
Ботіївка . . .	52	1703,7 ± 7,20	51,90
Строганівка .	24	1661,3 ± 9,71	47,60
Федорівка . .	1	1692	—

Щодо окремих колоній, де проведено було дослід, то, як це видно з табл. 3, пересічна арифметична зросту досліджених болгарів досить різноманітна: такі колонії, як Ізівка та Ботіївка, за нашими даними, начеб найбільш вирізняються високорослими суб'єктами (1719,3 ± 9,88 і 1703,7 ± 7,20), навпаки, колонії Гюнівка, Строганівка й Коларівка відзначаються найменшим зростом; пересічний же зріст болгарів з інших колоній сто-

ть близько до загальної середнеарифметичної зросту цілої дослідженої групи болгарів. Чи справді такі висновки можна застосувати до всієї людности досліджених болгарських колоній, звичайно, сказати важко, маючи на увазі ту кількість суб'єктів, що ми дослідили для кожної колонії, ми тільки тут зазначаємо певні антропологічні властивості, що намічаються за нашими даними.

Щодо болгарів с. Коларівки, то зазначене вже зменшення їхнього зросту potwierджується матеріалами Недригайлової (50); за нею, пересічний зріст 204 болгарів з цього села становить 1 672 мм, отже дуже близький до нашого.

В кожному разі, наші дані про зріст болгарів за окремими селами ще ясніше показують факт різноманітності мелітопільських болгарів за ознакою зросту, що зазначалося вже вище.

Коли ж порівняти зріст досліджених у нас мелітопільських болгарів з кримськими, то різниці поміж ними так за середнеарифметичною величиною зро-

сту (у кримських болгарів $M = 1689,5 \pm 4,17$), як і за ступенем поширеності різних категорій зросту (відповідні дані про кримських болгарів наведено вище разом із мелітопільськими) — майже немає: величина пересічного зросту майже однакова, а відсотки поширеності категорій зросту, кажучи взагалі, досить аналогічні (кримські болгари, за нашими даними, відзначаються трохи більшим відсотком високорослих суб'єктів).

Взагалі ж на підставі розглянутих даних про зріст обох цих груп болгарів (кримських та мелітопільських) можна гадати, що вони антропологічно близькі одна до одної за цією ознакою.

Гінкулов (22) подає такий пересічний зріст кримських болгарів с. Марфівки — 1640 мм для суб'єктів віком 20—25 і 1660 мм для суб'єктів віком 25 і більше років, що, можливо, беручи на увагу різноманітність зросту так кримських, як і мелітопільських болгарів, не суперечить тим даним, що ми маємо для окремих болгарських колоній.

Долішні кінцівки.

Таблиця 4.

Довж. долішніх кінцівок Extremités supér.		
мм	суб.	% %
680—689	1	0,3
690—699	0	—
700—709	6	1,7
710—719	2	0,6
720—729	7	2,0
730—739	8	2,2
740—749	15	4,2
750—759	32	9,0
760—769	27	7,6
770—779	32	9,0
780—789	37	10,4
790—799	35	9,9
800—809	38	10,8
810—819	27	7,6
820—829	21	5,9
830—839	20	5,6
840—849	13	3,7
850—859	12	3,4
860—869	9	2,5
870—879	8	2,2
880—889	5	1,4
Разом . .	355	100,0

N . . . 355
 min . . . 684 мм
 max . . . 889 мм
 M . . . 794,0 ± 2,08
 σ . . . 39,10 ± 1,47
 V . . . 4,92 ± 0,18

Таблиця 5.

Висота бюсту Haut. du buste		
мм	суб.	% %
810—819	3	0,8
820—829	4	1,1
830—839	8	2,3
840—849	16	4,5
850—859	24	6,8
860—869	36	10,1
870—879	37	10,4
880—889	38	10,7
890—899	39	11,0
900—909	33	9,3
910—919	47	13,2
920—929	28	7,9
930—939	19	5,4
940—949	8	2,3
950—959	4	1,1
960—969	3	0,8
970—979	4	1,1
980—989	0	—
990—999	2	0,6
1000—1009	2	0,6
Разом . .	355	100,0

N . . . 355
 min . . . 811 мм
 max . . . 1005 мм
 M . . . 893,09 ± 2,50
 σ . . . 47,19 ± 1,77
 V . . . 5,28 ± 0,20

Довжину долішніх кінцівок вираховано, віднімаючи величину бюсту від величини зросту навістоячки. Індивідуальні хитання в цій величині досить значні — від 684 мм до 889 мм і становлять 23,1% максимуму. Пересічна абсолютна довжина долішніх кінцівок у досліджених мелітопільських болгарів становить $794,0 \pm 2,08$ при квадратичному відхиленні $39,10 \pm 1,47$ та коефіцієнті варіації $4,92 \pm 0,18$ (табл. 4).

Щоб уявити собі відносну довжину долішніх кінцівок, розглянемо спочатку величину бюсту, а потім відношення довжини кінцівок до висоти бюсту (показник скелії).

При індивідуальних хитаннях висоти бюсту від 811 мм до 1005 мм пересічна висота бюсту становить $893,09 \pm 2,50$; $\sigma = 47,19 \pm 1,77$, а $V = 5,28 \pm 0,20$ (табл. 5).

Пересічна висота бюсту кримських болгарів, за нашими даними, становить $899,1 \pm 3,019$ при $\min$ 775 мм і $\max$. 990 мм, $\sigma = 38,2 \pm 2,13$ і $V = 4,25 \pm 0,24$. Звідси бачимо, що у мелітопільських болгарів при майже однаковому з кримськими пересічному зрості висота бюсту трохи менша, а σ і V трохи більші ніж у кримських болгарів.

Таблиця 6.

		Показник скелії Skélie	
		суб.	% %
		78,00— 79,99	6 1,7
		80,00— 81,99	10 2,8
		82,00— 83,99	26 7,3
		84,00— 85,99	37 10,4
		86,00— 87,99	63 17,7
		88,00— 89,99	78 22,0
		90,00— 91,99	47 13,2
		92,00— 93,99	46 13,0
		94,00— 95,99	22 6,2
		96,00— 97,99	12 3,4
		98,00— 99,99	5 1,4
		100,00—101,99	2 0,6
		102,00—103,99	1 0,3
	Разом . . .	355	100,0
N . . .	355		
$\min$ . . .	78,23		
$\max$ . . .	103,55		
M . . .	$89,06 \pm 0,23$		
σ . . .	$4,28 \pm 0,16$		
V . . .	$4,81 \pm 0,18$		

При індивідуальних хитаннях показників скелії від 78,23 до 103,55, які становлять 24,4%, пересічний показник скелії — $89,06, \pm 0,23$, себто, за Маловіг'ом, наша група мелітопільських болгарів належить до середньоногих, мезатискелів. Квадратичне відхилення $4,28 \pm 0,16$, а коефіцієнт варіації $4,81 \pm 0,18$. За класифікаційними групами індивідуальних показників скелії, досліджені від нас мелітопільські болгарі складаються з:

	Показник скелії до 75,00	Болгари кримські	
		3 суб.	1,9%
Коротконогі	75,01—79,99	6 суб. 1,7%	13 " 8,1 "
"	80,00—84,99	55 " 15,5 "	31 " 19,3 "
Середньоногі	85,00—89,99	155 " 43,7 "	48 " 29,8 "
"	90,00—94,99	112 " 31,5 "	44 " 27,3 "
Довгоногі	95,00—99,99	24 " 6,8 "	16 " 9,9 "
"	100,00 і б.	3 " 0,8 "	6 " 3,7 "

Звідси бачимо, що наші болгари здебільшого (43,7%) середньоногі, одночасно мають досить помітний ухил у бік довгоногости, а саме в бік сумароскелів, яких мають 31,5%. Власне ж коротконогих та довгоногих серед них мало, при чому коротконогих суб'єктів менше, ніж довгоногих, але, порівнюючи з наявністю поміж нашими мелітопільськими болгарами численних високорослих елементів, що завначалося вище, власне довгоногих суб'єктів серед них надто мало. Подібне явище ми відзначили й серед кримських болгарів.

Показник скелії у болгарів с. Коларівки (Недригайлова) пересічно становить 88,07; він трохи нижчий, ніж пересічний показник для цілої групи мелітопільських болгарів за нашими даними, але в усякому разі — близький до нього, і так само болгари с. Коларівки, як і пересічно досліджені тут від нас болгари, належать до мезоскелів.

Коли порівняти абсолютну й відносну довжину долішніх кінцівок, а також поширеність різних категорій скелії серед болгарів мелітопільських і кримських за нашими дослідженнями, виявляється, що значної різниці, особливо в величинах M^1) поміж ними не спостерігається; звичайно, різниці деякі є, наприклад, в амплітудах хитань між індивідуальними величинами цих ознак, також у величинах різних обчислених параметрів, але, очевидно, такі незначні різниці не можуть перечити схожості цих ознак у мелітопільських і кримських болгарів.

Показник голови.

Таблиця 7.

		Промір подовжній D. anteroposterieur		
		мм	суб.	% %
		170—171	3	0,8
		172—173	3	0,8
		174—175	0	—
		176—177	3	0,8
		178—179	4	1,1
		180—181	18	5,1
		182—183	41	11,5
		184—185	34,	9,6
		186—187	52	14,7
		188—189	31	8,7
		190—191	54	15,2
		192—193	39	11,0
		194—195	29	8,2
		196—197	17	4,8
		198—199	11	3,1
		200—201	5	1,4
		202—203	4	1,1
		204—205	5	1,4
		206—207	2	0,6
		Разом . . .	355	99,9
N . . .	355			
min . . .	171 мм			
max . . .	207 мм			
M . . .	$189,0 \pm 0,33$			
σ . . .	$6,14 \pm 0,23$			
V . . .	$3,25 \pm 0,12$			

¹⁾ У кримських болгарів M долішніх кінцівок становить $79,15 \pm 3,32$, а скелії $88,11 \pm 0,47$.

Промір подовжній. Індивідуальні хитання подовжніх промірів голови від 171 мм до 207 мм становлять 17% максимуму. Пересічний подовжній промір голови досліджених від нас мелітопільських болгарів становить $189,0 \pm 0,33$ при квадратичному відхиленні $6,14 \pm 0,23$ та коефіцієнті варіації $3,25 \pm 0,12$. В даному випадку М не збігається з модою варіаційного ряду, трохи відхиляючись від неї в лівий бік (табл. 7).

Пересічний подовжній промір кримських болгарів становить $192,1 \pm 0,52$, при $\sigma = 6,66 \pm 0,37$, себто відрізняється від цієї ознаки мелітопільських болгарів у бік подовженішої голови. У інших авторів даних щодо проміру подовжнього, а також і поперечного у болгарів-колоністів, на жаль, не маємо.

Промір поперечний. Поперечний промір голови має індивідуальні хитання від 140 мм до 167 мм, що становить 16,2% максимуму і є не дуже значними. Пересічний же промір поперечний становить $152,8 \pm 0,27$, квадратичне відхилення $5,02 \pm 0,19$, а коефіцієнт варіації $3,29 \pm 0,12$. М і в данім випадку, як і для проміру подовжнього, не збігається з модою, а відхиляється в правий бік (табл. 8).

Таблиця 8.

		Промір поперечний D. transversal		
		мм	суб.	% %
N	355	140—141	3	0,8
min	140 мм	142—143	6	1,7
		144—145	16	4,5
max	167 мм	146—147	23	6,5
		148—149	39	11,0
M	$152,8 \pm 0,27$	150—151	66	18,6
		152—153	57	16,1
σ	$5,02 \pm 0,19$	154—155	49	13,8
		156—157	38	10,7
V	$3,29 \pm 0,12$	158—159	16	4,5
		160—161	25	7,0
		162—163	8	2,3
		164—165	6	1,7
		166—167	3	0,8
		Разом	355	100,0

Пересічний промір поперечний, як і промір подовжній, у кримських болгарів відрізняється від такого самого в мелітопільських болгарів, М його є $150 \pm 0,36$ при $\sigma = 4,57 \pm 0,05$, себто ширина голови у них менша, ніж у мелітопільських болгарів.

Показник голови.

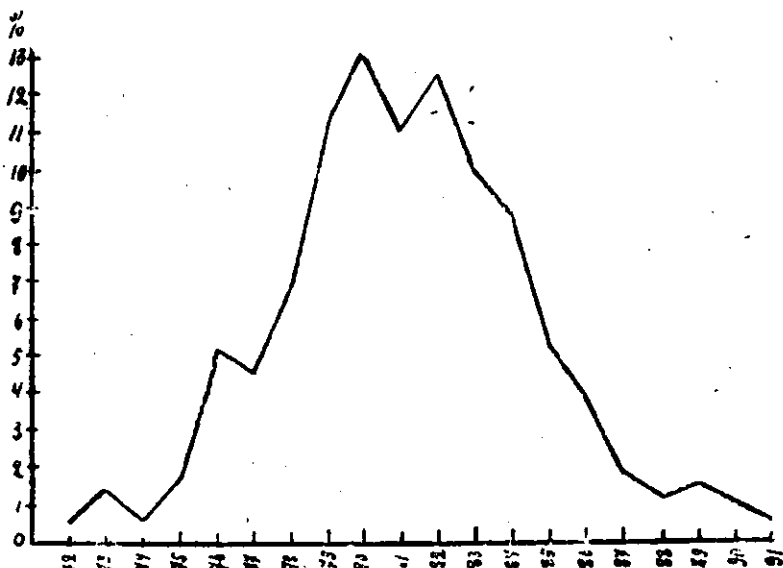
Величини індивідуальних показників у досліджених від нас мелітопільських болгарів хитаються поміж 71,86 і 90,71, що становить 20,8% максимуму. Пересічний показник голови у них є $81,03 \pm 0,18$ при квадратичному відхиленні $3,37 \pm 0,12$ і коефіцієнті варіації $4,17 \pm 0,16$ (табл. 9). Таким чином, дослі-

джена група мелітопільських болгарів, за пересічним показником голови,—суб-рахікефальна.

Таблиця 9.

Показник голови Ind. céphalique		
	суб.	%
71,00—71,99	1	0,3
72,00—72,99	2	0,6
73,00—73,99	5	1,4
74,00—74,99	4	1,1
75,00—75,99	13	3,7
76,00—76,99	15	4,2
77,00—77,99	21	5,9
78,00—78,99	37	10,4
79,00—79,99	36	10,1
80,00—80,99	38	10,7
81,00—81,99	50	14,1
82,00—82,99	36	10,1
83,00—83,99	32	9,0
84,00—84,99	26	7,3
85,00—85,99	12	3,4
86,00—86,99	12	3,4
87,00—87,99	7	2,0
88,00—88,99	3	0,9
89,00—89,99	4	1,1
90,00—90,99	1	0,3
Разом . . .	355	100,0

ДІЯГРАМА II.

N	355	M	81,03 ± 0,18	q ¹	78,25	S	- 0,85
min	71,86	σ	3,37 ± 0,12	q ²	80,57	E	- 0,01
max	90,71	V	4,17 ± 0,16	q ³	82,76		

Коли розкласти індивідуальні величини показників голови у варіаційний ряд з проміжкою в 1 поміж клясами, то вони дадуть графічну криву (діягр. II)

Дві головніші верховини кривої відповідають клясам 80,00—80,99 і 82,00—82,99, при чому мода відповідатиме першій із зазначених клясі, не збігаючись з M. В даному випадку виявляється асиметрія кривої, а саме права половина варіаційного ряду кривої розвинута більше, і в цю половину переміщується M; отже, фактична крива з теоретичною не сходиться. Коефіцієнт асиметрії виявлене—0,85, щодо величини ексцеси, то вона в даному випадку—незначна (—0,01) (табл. 9).

За клясифікаційними групами показників голови мелітопільських болгарів виявлено:

показн. голови . . до 75,00	12 суб.	3,4%
" " 75,01—77,77	40 "	11,2 "
" " 77,78 80,00	89 "	25,1 "
" " 80,01—83,33	132 "	37,2 "
" " 83,34 і б.	82 "	23,1 "

Здебільшого (37,2%) серед них зустрінито субрахікефалів; мезокефалів 25,1% і брахікефалів 23,1%, майже однаково, як і мезокефалів; судоліхокефалів і доліхокефалів разом 14,6%. Отже, досліджена група мелітопільських болгарів за показником голови досить різноманітна, без значної переваги будь-якої з кате-

горій кефалії, все таки елементи брахікефальні, короткоголові яскравіше виявляються, ніж елементи довгоголові.

Таблиця 10.

Тип—Type	N	до 75,00		75,01—77,77		77,78—80,00		80,01—83,33		83,34 і б.	
		п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
Ясний—clair . . .	3	—	—	1	33,3	—	—	1	33,3	1	33,3
Мішаний—mélange	96	4	4,2	9	9,4	23	24,0	42	43,7	18	18,7
Темний—foncé . . .	256	8	3,1	30	11,7	66	25,8	89	34,8	63	24,6

Співвідношення показників голови з пігментацією волосся й очей, типами пігментації подано на табл. 10. Невеличка кількість, що їх ми зустріли, суб'єктів ясного типу за кефалією різноманітна, тут є і короткоголові і довгоголові. Мішаний тип пігментації найбільше (43,7%) зустрінuto серед субрахікефалів, потім (24%) у мезокефалів, 18,7% у брахікефалів; зустрічається цей тип і серед судоліхокефалів і серед доліхокефалів, але в найменшій кількості. Щодо темного типу, то він зустрічається так само серед усіх категорій кефалії, найчастіше ж, (34,8%), як і мішаний тип, — серед субрахікефалів, потім серед мезокефалів і брахікефалів. Як бачимо звідси, досліджені мелітопільські болгари з цього погляду теж становлять досить різноманітну, мішану групу.

Розглянемо співвідношення між показниками голови й зростом.

Таблиця 11.

З р і с т	N	до 75,00		75,01—77,77		77,78—80,00		80,01—83,33		83,34—і б.	
		п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
До 1599	26	—	—	2	7,7	5	19,2	12	46,2	7	26,9
1600—1649	71	—	—	7	9,9	21	29,6	25	35,2	18	25,3
1650—1699	112	6	5,4	9	8,0	25	22,3	45	40,2	27	24,1
1700—і б.	146	6	4,1	22	15,1	38	26,0	50	34,2	30	20,6

З табл. 11 бачимо, що до всіх категорій зросту здебільшого належать суб'єкти субрахікефальні, крім того, кожна з цих категорій за кефалією — різноманітна, відповідаючи всім категоріям кефалії; деякий виняток становлять суб'єкти малі та нижчесередні на зріст, серед яких власне довгоголових елементів зовсім немає. Взагалі ж щодо співвідношення цих двох ознак, як і в попередньому, наші мелітопільські болгари являють собою помітно мішану групу.

Коли скомбінувати разом тут вищевизначені ознаки: типи за пігментацією, зріст і кефалією (табл. 2, 11), яскраво виявиться та мішаність антропологічних типів серед досліджених мелітопільських болгарів, яку ми вказували вже, розглядаючи ці ознаки в комбінаціях поміж обома парами. Виявлений вищесередній та високий на зріст ясний тип за пігментацією різноманітний за кефалією. Різного зросту мішаний тип, здебільшого високорослий і вищесереднього зросту, теж дуже різноманітний і за кефалією, але здебільшого субрахікефальний. Так само різноманітного характеру є й темний тип, що серед нього найчастіше зустрічаються субрахікефали високі й вищесередні на зріст.

Таблиця 12.

С е л о	N	M ± m (M)	σ
Петрівка	41	80,59 ± 0,52	3,36
Преслав	41	81,59 ± 0,39	2,49
Ізівка	41	81,40 ± 0,41	2,64
Богданівка	40	78,84 ± 0,53	3,33
Райнівка	35	80,14 ± 0,48	2,81
Коларівка	40	81,87 ± 0,60	3,78
Гюнівка	40	82,67 ± 0,50	3,19
Ботівка	52	80,63 ± 0,54	3,88
Строговівка	24	81,91 ± 0,61	3,09
Федорівка	1	82,83	—

Розглянемо показники голови досліджених болгарів за окремими селами. З табл. 12 бачимо, що пересічні показники голови всіх колоній близько схожі поміж собою, а також і щодо загального пересічного показника цілої групи. Вийняток, почасти, дають болгари з колонії Гюнівки, де пересічний показник трохи більший за інші, але міститься в межах тої самої категорії кефалі—суббрахікефалів, як і по інших колоніях і як для цілої дослідженої групи болгарів.

Болгари з Гюнівки, як ми вище зазначали, відзначаються й трохи особливим, найменшим зростом. За показником голови болгари з колонії Богданівки начеб найбільш відрізняються від інших (78,84) і пересічно вони, в межах дослідженої групи суб'єктів, належать до мезокефалів. Ця виїмковість показника голови болгарів кол. Богданівки не потверджується такою ознакою, як зріст, що ми розглядали вище.

Говорючи про зріст болгарів по окремих колоніях, ми не наважувалися робити певні висновки; з тих же причин те саме можна сказати і в даному випадку, але все ж пересічним показником голови болгари досліджених колоній начебто досить одноманітні, близькі до пересічного показника голови для цілої дослідженої від нас групи болгарів мелітопільських, крім, може, як уже й зазначалося, болгарів з колонії Богданівки, що являють собою за нашими даними якийсь виїмток в цього погляду (якщо це не є випадкове явище), серед усієї болгарської людности з досліджених мелітопільських колоній.

Порівняймо дані показників голови у болгарських колоністів за іншими авторами з даними нашими, що їх ми вище розглянули.

Пересічний показник голови мелітопільських болгарів з села Коларівки за Недригайловою (50) становить 81,9, себто дуже близький до пересічного показника голови цілої групи досліджених від нас мелітопільських болгарів, і майже такий самий, як і за нашими даними для того ж таки села Коларівки. Докладніших даних про самий показник голови коларівських болгарів та про його складові частини в доповіді Недригайлової, яку ми тут цитуємо, на жаль не маємо.

Коли порівняти з кримськими болгарями за нашими даними, відразу впадає в очі досить велика різниця щодо показника голови та його складових частин поміж ними та мелітопільськими болгарями. Перш за все, промір подовжній у кримських болгарів $192,1 \pm 0,52$, а поперечний $150,0 \pm 0,36$, себто пересічно голова у кримських болгарів довша й вужча, ніж у мелітопільських; щодо показника голови, то у кримських болгарів пересічно він становить $78,67 \pm 0,25$, у наших же мелітопільських $81,03 \pm 0,18$. Отже, кримські болгарі відрізняються від мелітопільських за нашими даними більшою довгоголовістю, і, коли брати на увагу ступінь поширености окремих категорій кефалі, серед тої й другої групи болгарських колоністів, то ясно видно, що

у кримських болгарів елементи доліхокефальні преважують над брахікефальними, тоді як у мелітопільських навпаки—при пересічному показнику субралікефальному преважують елементи брахікефальні. Різниця ця в показниках голози виявляється досить помітно, тоді як у інших антропологічних ознаках, що ми їх тут розглянули, подібної різниці ми не спостерігаємо.

Гінкулов (22) у своїй праці про болгарів с. Марфівки (Крим) подає загальні дані щодо показника голови 53 суб'єктів і віком від 5 до 80 років, змішавши всіх в одну групу; доліхокефалів 25 суб. судоліхокефалів 22 і мезокефалів 6 (за Broca) з пересічним показником 79,37. Хоч ці дані стосуються до різноманітного статтю й віком матеріалу (такого змішування в антропологічній практиці нині не робиться), але, очевидно, пересічний показник голови цієї групи болгарів, мабуть, не буде відрізнятися значно від показника досліджених у нас кримських болгарів, і тим самим болгар с. Марфівки ближче, мабуть, підійдуть взагалі до групи кримських болгарів, ніж до групи мелітопільських, що, як вказано вище, відзначаються більшою круглоголовістю.

Висота черепа.

Індивідуальні читання висоти черепа у досліджених мелітопільських болгарів дуже великі¹⁾ від 96 мм до 153 мм і становлять 37,2% максимуму. Середня арифметична висота черепа є $124,3 \pm 0,46$ при квадратичному відхиленні $8,58 \pm 0,32$ і коефієнті варіації $6,74 \pm 0,25$ (табл. 13).

Таблиця 13.

		Висота черепа Haut. du crâne	
		мм	суб. %
		101—103	4 1,1
		104—106	0 —
		107—109	8 2,2
		110—112	14 3,9
		113—115	30 8,5
		116—118	29 8,2
		119—121	44 12,4
		122—124	68 19,2
		125—127	40 11,3
		128—130	38 10,7
		131—133	31 8,7
		134—136	24 6,8
		137—139	8 2,2
		140—142	8 2,2
		143—145	4 1,1
		146—148	2 0,6
		149—151	3 0,8
		Разом	355 99,9
N . . .	355		
min . . .	96 мм		
max . . .	153 мм		
M . . .	$124,3 \pm 0,46$		
σ . . .	$8,58 \pm 0,32$		
V . . .	$6,74 \pm 0,25$		

¹⁾ Треба зазначити, що крайні величини висоти черепа при складанні варіаційного ряду, як поодинокі випадки, віднесено з одного боку до дальшої, а з другого до попередньої яляск. щоб уникнути великої розсіяності варіаційного ряду.

Таблиця 14.

Показник висотно-подовжн.		
Ind. vertical		
	суб.	%
51,00—53,99	3	0,8
54,00—56,99	3	0,8
57,00—59,99	25	7,0
60,00—62,99	70	19,7
63,00—65,99	95	26,8
66,00—68,99	88	24,8
69,00—71,99	32	9,0
72,00—74,99	25	7,0
75,00—77,99	11	3,2
78,00—80,99	2	0,6
81,00—83,99	1	0,3
Разом	355	100,0

Таблиця 15.

Показник висотно-поперечн.		
Ind. transverso-vertical		
	суб.	%
63,00—65,99	2	0,6
66,00—68,99	2	0,6
69,00—71,99	12	3,4
72,00—74,99	31	8,7
75,00—77,99	59	16,6
78,00—80,99	66	18,6
81,00—83,99	72	20,3
84,00—86,99	64	18,0
87,00—89,99	22	6,2
90,00—92,99	19	5,3
93,00—95,99	5	1,4
96,00—98,99	0	—
99,00—101,99	1	0,3
Разом	355	100,0

N . . . 355   M . . . $65,46 \pm 0,26$
 min. . . 50,75 σ . . . $4,80 \pm 0,18$
 max. . . 81,42   V . . . $7,33 \pm 0,28$

N . . . 355   M . . . $82,81 \pm 0,30$
 min. . . 63,58 σ . . . $5,66 \pm 0,21$
 max. . . 99,33   V . . . $6,85 \pm 0,26$

Пересічний висотно-подовжній показник у наших мелітопільських болгарів $65,46 \pm 0,26$ при $\sigma = 4,80 \pm 0,18$ і $V = 7,33 \pm 0,28$ (табл. 14).

Пересічний же показник висотно-поперечний у них $82,81 \pm 0,30$ при $\sigma = 5,66 \pm 0,21$ і $V = 6,85 \pm 0,26$ (табл. 15).

Розподіливши індивідуальні висотно-подовжні показники за класифікаційними групами, матимемо:

Хамсєфали (низькоголові)		Болгари кримські
до 72,00	316 суб. 89,0%	137 суб. 84,6%
Ортокефали (середньоголові)		
72,01—75,00	25 „ 7,0	18 „ 11,1
Гіпсикефали (високоголові)		
75,01 і б.	14 „ 3,9	7 „ 4,3

Звідси бачимо, що досліджена від нас група мелітопільських болгарів в значній кількості (89%) низькоголова і лише незначна кількість їх — середньоголова (7%), високоголових же зовсім мало (3,9%).

За висотно-подовжнім показником кримські болгари теж — низькоголові (84,6%) при пересічному показнику ($68,35 \pm 0,40$) трохи більшому, ніж у мелітопільських болгарів. Взагалі ж можна вважати, що різниці поміж цими групами болгарів колоністів у даному випадку (за нашими даними) майже не спостерігається.

У інших авторів даних про цю ознаку болгарських колоністів, а також і про багато інших ознак, що їх далі розглядатимемо, на жаль, не знаходимо.

Ш и р и н а ч о л а .

Таблиця 16.

Найменша ширина чола D. frontal minimum		
мм	суб.	% %
95	1	0,3
96	0	—
97	1	0,3
98	2	0,6
99	10	2,8
100	12	3,4
101	15	4,2
102	22	6,2
103	19	5,3
104	32	9,1
105	23	6,5
106	43	12,1
107	31	8,7
108	29	8,2
109	43	12,1
110	25	7,0
111	16	4,5
112	14	3,9
113	8	2,2
114	2	0,6
115	1	0,3
116	1	0,3
117	4	1,1
118	0	—
119	1	0,3
Разом	355	100,0

N . . . 355   M . 106,4 ± 0,21
 min . . . 95 мм   σ . 3,91 ± 0,15
 max . . . 119 мм   V . 3,67 ± 0,14

Таблиця 17.

Показник чола Ind. frontal		
	суб.	% %
60,00—60,99	1	0,3
61,00—61,99	0	—
62,00—62,99	1	0,3
63,00—63,99	4	1,1
64,00—64,99	7	2,0
65,00—65,99	14	3,9
66,00—66,99	31	8,7
67,00—67,99	37	10,4
68,00—68,99	52	14,6
69,00—69,99	52	14,6
70,00—70,99	50	14,1
71,00—71,99	38	10,7
72,00—72,99	30	8,5
73,00—73,99	15	4,2
74,00—74,99	8	2,3
75,00—75,00	9	2,5
76,00—76,99	4	1,1
77,00—77,99	1	0,3
78,00—78,99	1	0,3
Разом	355	99,9

N . . . 355
 min . . . 60,24
 max . . . 78,80
 M . . . 69,68 ± 0,15
 σ . . . 2,85 ± 0,11
 V . . . 4,09 ± 0,15

Індивідуальні величини найменшої ширини чола хитаються від 95 мм до 119 мм; хитання це становить 20,1% максимуму. Пересічна найменша ширина чола досліджених мелітопільських болгарів $106,4 \pm 0,21$ при квадратичному відхиленні $3,91 \pm 0,15$ та коефіцієнті варіації $3,67 \pm 0,14$. (табл. 16).

Щодо показника чола, то індивідуальні його величини хитаються від 60,24 до 78,80, що становить 23,5% максимуму. Пересічний же показник чола $69,68 \pm 0,15$ при $\sigma = 2,85 \pm 0,11$ і $V = 4,09 \pm 0,15$ (табл. 17). За цим пересічним показником чола болгарі нашої групи належать до категорії мезгаземів, широкочолых.

Розподіливши індивідуальні величини показників чола на відповідні групи, матимемо:

Мікроземи (до 65,99)	27 суб.	7,6%
Мезоземи (66,00—68,99	120 „	33,8 „
Мегаземи (69,00 і б.)	208 „	58,6 „

Таким чином, досліджена від нас група мелітопільських болгарів дійсно здебільшого (58,6%) — широкочोла; крім того, серед них приблизно третина (33,8%) середньочолих і порівнюючи мало суб'єктів вузькочолих (7,6%).

Найменша ширина, а також і показник чола досліджених мелітопільських болгарів узагалі мало чим відрізняється від таких самих кримських болгарів, що за нашими даними мають найменшу ширину чола $105,9 \pm 0,33$, а показник чола $70,49 \pm 0,21$. Ті й ті належать до широкочолих, тільки серед кримських болгарів широкочолі суб'єкти ще більше (69,7%) поширені, ніж серед мелітопільських.

Показники обличчя й лиця.

Таблиця 18.

		Промір вилиць D. bizygomatique		
		мм	суб.	%
		127—128	2	0,6
		129—130	3	0,8
		131—132	3	0,8
		133—134	15	4,2
		135—136	27	7,6
		137—138	25	7,0
M	355	139—140	51	14,4
min.	127 мм	141—142	53	14,9
max	156 мм	143—144	67	18,9
M	$142,0 \pm 0,25$	145—146	54	15,2
σ	$4,64 \pm 0,17$	147—148	27	7,6
V	$3,27 \pm 0,12$	149—150	19	5,4
		151—152	5	1,4
		153—154	2	0,6
		155—156	2	0,6
		Разом . . .	355	100,0

Пересічний промір вилиць у досліджених мелітопільських болгарів становить $142,0 \pm 0,25$ при квадратичному відхиленні $4,64 \pm 0,17$ і коефіцієнті варіації $3,27 \pm 0,12$. Індивідуальні ж величини промірів вилиць хитаються від 127 мм до 156 мм, і хитання це становить 18,5% максимуму (табл. 18).

Ці дані показують на наявність серед мелітопільських болгарів, крім вузьколицих, і досить численних елементів із ширшим лицем, розуміючи тут лише самий промір вилиць, себто абсолютну ширину лица.

Порівнюючи з кримськими болгарами, що мають пересічний промір вилиць $139,9 \pm 0,46$ при *мін.* 125 мм і *макс.* 151 мм, бачимо, що наша група мелітопільських болгарів відрізняється більшим проміром вилиць при майже однаковій з кримськими болгарами амплітуді індивідуальних хитань цих промірів вилиць.

Ступінь виставання вилиць ми зазначали умовними цифрами 0,1,2,3. За цією ознакою мелітопільські болгары становлять

Виставання вилиць 0	— суб.	. . . . .	— %
" " 1	173	. . . . .	49,0 „
" " 2	170	. . . . .	48,2 „
" " 3	10	. . . . .	2,8 „

Звідси бачимо, що вилиці у болгарів мелітопільських не дуже чи середньо вистають; значне виставання, типу справжньо монгольського, дуже рідко зустрічається (2,8%), а, т. м., відсутности виставання зовсім не спостерігалось.

З наведених вище даних можна прийти до висновку, що за проміром вилиць як кримські, так і мелітопільські болгары досить різноманітні: в них поруч з суб'єктами з малим проміром вилиць чимало зустрічаються й суб'єкти з великим проміром, елементи останнього в кількісному відношенні серед мелітопільських болгарів начеб трохи менше виявляються, ніж серед кримських, але в якісному відношенні, в розумінні наявности розвиненіших вилиць, безперечно, вони більш відрізняють мелітопільських болгарів, що й відбилося в них на збільшенні пересічного проміру вилиць. Ось тому, треба гадати, у мелітопільських болгарів більше збереглося монголоїдних форм вилиць, хоч справжньо монгольського виставання вилиць в той же час зберігається серед них мало, лише, як вище зазначалося, 2,8%.

Загальна висота обличчя. Найменшу величину загальної висоти обличчя (від початку волосся до підборіддя) у мелітопільських болгарів ми зустріли в 156 мм, а найбільшу в 206 мм, хитання це становить 24,3% максимуму. Пересічно для цілої дослідженої групи загальна висота обличчя становить $184,2 \pm 0,44$, себто пересічно обличчя в них середньої довжини. Квадратичне відхилення $8,17 \pm 0,31$, а коефіцієнт варіації $4,44 \pm 0,12$ (табл. 19).

За класифікаційними групами загальна висота обличчя в наших болгарів виявилася така:

Мала (до 170 мм	14 суб.	. . . . .	4,1%
Середня (171—185)	182	. . . . .	53,2 „
Велика (186 і б. мм)	146	. . . . .	42,7 „

Таким чином, мелітопільські болгары, маючи здебільшого (53,2%) середню висоту обличчя, в той самий час мають і дуже великий відсоток (42,7) суб'єктів з довгим обличчям, тоді як, навпаки, з коротким, серед них зустрінуто лише 4,1% усіх досліджених від нас мелітопільських болгарів.

Загальна висота обличчя в кримських болгарів за нашими даними становить $182,1 \pm 0,62$, себто вони теж належать до групи з середньою висотою

Таблиця 19

		Загальна висота обличчя Haut. du visage		
		мм	суб.	%
N	342	155-156	1	0,3
min	156 мм	157-158	0	—
max	206 мм	159-160	1	0,3
M	184,2 ± 0,44	161-162	1	0,3
σ	8,17 ± 0,31	163-164	0	—
V	4,44 ± 0,12	165-166	2	0,6
		167-168	2	0,6
		169-170	7	2,0
		171-172	12	3,5
		173-174	8	2,3
		175-176	27	7,9
		177-178	24	7,0
		179-180	35	10,2
		181-182	32	9,4
		183-184	31	9,1
		185-186	32	9,4
		187-188	24	7,0
		189-190	35	10,2
		191-192	10	2,9
		193-194	11	3,2
		195-196	19	5,5
		197-198	18	5,3
		199-200	1	0,3
		201-202	5	1,5
		203-204	2	0,6
		205-206	2	0,6
		Разом	342	100,0

обличчя, але, як порівняти їх з нашими мелітопільськими болгарами, то виявляється, що пересічно в мелітопільських болгарів обличчя трохи довше, бо серед них більше поширено, ніж серед кримських болгарів, суб'єктів з великою загальною висотою обличчя (проти 33,8% у кримських болгарів).

Показник обличчя. Індивідуальні показники обличчя хитаються від 67,88 до 89,86 і хитання це становить 24,4% максимуму. Пересічний показник цілої дослідженої групи мелітопільських болгарів є $77,32 \pm 0,21$, себто вони належать до мезопровопів, середньовидих. Квадратичне відхилення $3,95 \pm 0,15$ коефіцієнт варіації $5,11 \pm 0,20$ (табл. 20).

За класифікаційними групами наші мелітопільські болгари бувають:

Лептопроoppi		Кримські болгари	
(до 76,00)	136 суб. 39,8%	64 суб.	40,8%
Мезопровопи			
(76,01—80,00)	131 „ . . . . . 38,3 „	58 „	36,9 „
Хамеопровопи			
(80,01 і б.)	75 „ . . . . . 21,9 „	35 „	22,3 „

Як бачимо з наведених тут даних, досліджені від нас мелітопільські болгари являють собою досить різноманітну групу за показником обличчя.

Таблиця 20.

		Показник обличчя Ind. visage	
		суб.	% %
N	342		
min	67,88		
max	89,86		
M	$77,32 \pm 0,21$		
δ	$3,95 \pm 0,15$		
V	$5,11 \pm 0,20$		
		67,00—68,99	2 0,6
		69,00—70,99	12 3,5
		71,00—72,99	36 10,5
		73,00—74,99	46 13,5
		75,00—76,99	72 21,0
		77,00—78,99	68 19,9
		79,00—80,99	46 13,5
		81,00—82,99	34 9,9
		83,00—84,99	13 3,8
		85,00—86,99	9 2,6
		87,00—88,99	3 0,9
		89,00—90,90	1 0,3
		Разом . . .	342 100,0

За пересічним показником мезопрозопи, вони в той же час мають у своєму складі найбільше (39,8%) (правда, на дуже невеличку, порівнюючи з мезопрозопами, величину) лептопрозопів, довговидих суб'єктів; крім того, мають меншу, але, порівнюючи, немалу, кількість (21,9%) хамепрозопів, широковидих.

Порівнюючи з кримськими болгарами, пересічний показник обличчя яких за нашими матеріалами становить $76,87 \pm 0,31$, мелітопільські болгарі різниці майже не виявляють, навіть, поширення різних категорій цих показників по обох групах болгарів аналогічне.

Пересічна висота лобо-підборідна досліджених болгарів $144,1 \pm 0,35$ при індивідуальних хитаннях від 122 мм до 170 мм, що становлять 28,2% максимуму. Квадратичне відхилення $6,68 \pm 0,25$, коефіцієнт варіації $4,64 \pm 0,12$ (табл. 21).

Показник лиця. Розглядаючи показник властивого лиця, бачимо, що пересічний показник анатомічного лиця $99,47 \pm 0,26$ при $\sigma = 4,97 \pm 0,19$ і $V = 5,00 \pm 0,19$. Звідси виявляється, що наша група мелітопільських болгарів пересічно має майже кругле лице, себто ширина (промір вилиць) і довжина (висота лобо-підборідна) величиною майже однакові. Індивідуальні показники лиця хитаються від 84,21 до 113,74, що становить 26% максимуму (табл. 22). За Недригайловою (50) пересічний показник лиця 91,8.

У кримських болгарів цей показник за нашими даними в $100,43 \pm 0,35$, себто вони, коли й відрізняються від нашої групи мелітопільських болгарів, за ознакою показника лиця, то, очевидно, на дуже незначну величину. Вище ми зазначали, що промір вилиць у мелітопільських болгарів виявлено більший, ніж

Таблиця 21.

N 355
 min . . . . . 122 мм
 max . . . . . 170 мм
 M . . . . . $144,1 \pm 0,35$
 σ . . . . . $6,68 \pm 0,25$
 V . . . . . $4,64 \pm 0,12$

Висота лобо-підборідна Haut. ophrio-mentonière		
	суб.	% %
121—122	1	0,3
123—124	0	—
125—126	1	0,3
127—128	3	0,8
129—130	4	1,1
131—132	13	3,7
133—134	8	2,2
135—136	23	6,5
137—138	33	9,3
139—140	30	8,4
141—142	44	12,4
143—144	42	11,8
145—146	56	15,8
147—148	29	11,0
149—150	22	6,2
151—152	8	2,2
153—154	7	2,0
155—156	9	2,5
157—158	7	2,0
159—160	2	0,6
161—162	0	—
163—164	1	0,3
165—166	1	0,3
167—168	0	—
169—170	1	0,3
Разом	355	100,0

Таблиця 22.

N 355
 min 84,21
 max 113,74
 M . . . . . $99,47 \pm 0,26$
 σ . . . . . $4,97 \pm 0,19$
 V . . . . . $5,00 \pm 0,19$

Показник лица Ind. facial		
	суб.	% %
83,50—84,99	1	0,3
85,00—86,49	0	—
86,50—87,99	4	1,1
88,00—89,49	3	0,8
89,50—90,99	10	2,8
91,00—92,49	16	4,5
92,50—93,99	17	4,8
94,00—95,49	20	5,6
95,50—96,99	32	9,0
97,00—98,49	40	11,3
98,50—99,99	36	10,1
100,00—101,49	60	16,9
101,50—102,99	37	10,4
103,00—104,49	26	7,3
104,50—105,99	25	7,0
106,00—107,49	13	3,7
107,50—108,99	5	1,4
109,00—110,49	3	0,8
110,50—111,99	3	0,8
112,00—113,49	3	0,8
113,50—114,99	1	0,3
Разом	355	99,7

у кримських, також загальна висота обличчя та висота лобо-підборідна у них більша, але на пересічних показниках обличчя й лиця це відбилося незначно, як видно з наведених вище даних. У даному випадку можна вбачати лише те, що як обличчя, так і лице в мелітопільських болгарів довше, ніж у кримських, але навряд щоб ця невеличка різниця, особливо коли брати на увагу відносні розміри обличчя й лиця, мала якась істотне значіння.

Розмір і форма носа.

Таблиця 23.

Висота носа. Haut. naso-sous-nazale		
мм	суб	%
42	1	0,3
43	0	—
44	2	0,6
45	3	0,8
46	6	1,7
47	13	3,7
48	21	5,9
49	20	5,6
50	41	11,5
51	41	11,5
52	44	12,4
53	44	12,4
54	39	10,9
55	32	9,0
56	16	4,5
57	14	3,9
58	8	2,3
59	3	0,8
60	2	0,6
61	2	0,6
62	2	0,6
63	1	0,3
Разом	355	99,9

Таблиця 24.

Ширина носа. Largeur du nez		
мм	суб.	%
28	1	0,3
29	0	—
30	6	1,8
31	7	2,0
32	21	5,9
33	28	7,9
34	33	9,3
35	53	14,9
36	54	15,2
37	46	12,9
38	46	12,9
39	26	7,3
40	12	3,4
41	10	2,8
42	8	2,3
43	3	0,8
44	1	0,3
Разом	355	100,0

N 355	M. . . . . 35, 9 ± 0,14
min. . . . . 28 мм	σ . . . . . 2,72 ± 0,10
max. . . . . 44 мм	V . . . . . 7,56 ± 0,28

N 355	M . . . . . 52, 2 ± 0,18
min. . . . . 42 мм	σ . . . . . 3,33 ± 0,13
max. . . . . 69 мм	V . . . . . 6,38 ± 0,24

Висота носа. Пересічна висота носа наших мелітопільських болгарів $52,2 \pm 0,18$ при індивідуальних хитаннях від 42 мм до 69 мм, досить значних; амплітуду цих хитань, значно збільшує те, що серед досліджених болгарів трапляються поодинокі суб'єкти з досить довгим носом, і вона показує ще те, що носи у них довжиною різноманітні. Квадратичне відхилення $3,33 \pm 0,13$, коефіцієнт варіації $6,38 \pm 0,24$ (табл. 23).

Ширина носа. Індивідуальні хитання величин ширини носа виявилися від 28 мм до 44 мм, і це показує, що величини ширини носа у мелітопільських

болгарів досить різноманітні. Пересічна ширина носа $35,9 \pm 0,14$ при $\sigma = 2,72 \pm 0,10$ і $V = 7,56 \pm 0,28$ (табл. 24).

Таблиця 25.

		Показник носа. Ind. du nez.		
		суб.	% %	
		52,00—53,99	2	0,6
		54,00—55,99	2	0,6
		56,00—57,99	4	1,1
		58,00—59,99	7	2,0
N	355	60,00—61,99	24	6,8
min.	52,63	62,00—63,99	31	8,7
max.	95,24 ¹⁾	64,00—65,99	32	9,0
M	$69,39 \pm 0,33$	66,00—67,99	47	13,2
σ	$6,23 \pm 0,23$	68,00—69,99	45	12,7
V	$8,98 \pm 0,34$	70,00—71,99	53	14,9
		72,00—73,99	37	10,4
		74,00—75,99	21	5,9
		76,00—77,99	18	5,1
		78,00—79,99	16	4,5
		80,00—81,99	4	1,1
		82,00—83,99	6	1,7
		84,00—85,99	3	0,8
		86,00—87,99	3	0,8
		Разом	355	99,9

Пересічний показник носа $69,39 \pm 0,33$ при $\sigma = 6,23 \pm 0,23$, $V = 8,98 \pm 0,34$; за цим показником мелітопільські болгари лепторини, вузьконосі. Індивідуальні хитання показників носа дуже значні: від 52,63 до 95,24 (табл. 25).

Отже, як бачимо, розміри носа в мелітопільських болгарів дуже різноманітні, як за показником, так і за висотою та шириною носа. Серед наших болгарів ми зустріли такі групи:

Лепторини (до 70,00)	203 суб.	57,2%
Мезорини (70,01—85,00)	149 "	42,0
Платирини (85,01 і б.)	3 "	0,8

Найбільш поширені серед них вузьконосі суб'єкти (57,2%) і середньоносі, перших лише трохи менше (42,0%); широконосих же суб'єктів зустрічається дуже мало, в даному випадку їх було лише 3 суб'єкти.

Виставання носа. Досліджена група мелітопільських болгарів має таке виставання носа:

Незначне (1)	128 суб.	36,1%
Середнє (2)	196 "	55,2
Значне (3)	31 "	8,7

¹⁾ При визначенні частот варіаційного ряду максимум 95,24 залічено до класу 86,87, через відсутність відповідних показників в інтервалі поміж класами 86—95.

Здебільшого (55,2%) виставання носа в них середнє й незначнє (36,1%); значного виставання зустрінуту лише 8,7%.

Профіль носа, що визначавсь умовними цифрами 0,1,2,3 і знаками: (+) — вигнутість, а (—) — угнутість, у досліджених мелітопільських болгарів виявився такий:

3	2	1	0	+	+	+
				1	2	3
1—0,3%	3—0,8%	33—9,3%	280—78,9%	31—8,7%	6—1,7%	1—0,3%

Значна більшість (78,9%) наших болгарів має пряму спинку носа (0); вигнутих і угнутих носів зустрінуту майже однакову незначну кількість (10,7% і 10,4%), з повільним зменшенням поширеності ступенів вигнутості й угнутості.

Отже, у досліджених мелітопільських болгарів здебільшого ніс досить великий, довгий; за показником носа вони, г. ч., лепторини і мезорини, з середнім і незначним виставанням, у значної більшості ніс прямий, але трапляються й угнуті та вигнуті носи.

Таблиця 26.

Висота країв губів. Haut. des reberds des levres.		
мм	суб.	% %
5	2	0,6
6	3	0,8
7	13	3,7
8	20	5,6
9	24	6,8
10	34	9,6
11	54	15,2
12	42	11,8
13	52	14,6
14	38	10,7
15	21	5,9
16	17	4,9
17	15	4,2
18	8	2,2
19	4	1,1
20	4	1,1
21	2	0,6
12	2	0,6
Разом	355	100,0

N . . . 355	M . . . 12,3 ± 0,13
min. . . . 5 мм	σ . . . . 2,46 ± 0,09
max. . . . 22 мм	V . . . . 20,0 ± 0,75

Таблиця 27.

Ширина рота. Largeur de la bouche.		
мм	суб.	% %
42,00—43,99	1	0,3
44,00—45,99	9	2,5
46,00—47,99	28	7,9
48,00—49,99	40	11,3
50,00—51,99	73	20,6
52,00—53,99	91	25,6
54,00—55,99	58	16,4
56,00—57,99	41	11,5
58,00—59,99	9	2,5
60,00—61,99	4	1,1
62,00—63,99	0	—
64,00—65,99	1	0,3
Разом	355	100,0

N . . . 355
min . . . 43 мм
max . . . 65 мм
M . . . 52,0 ± 0,18
σ . . . 3,40 ± 0,13
V . . . 6,54 ± 0,24

За Недригайловою (50) болгари коларівські здебільшого лепторини (показник носа 58,9)¹⁾ з прямою чи хвилястою спинкою носа.

У кримських болгарів М висоти носа—51,2 ± 0,29, ширини—37,4 ± 0,24 та показника носа 74,02 ± 0,65. Звідси бачимо, що поміж болгарами мелітопільськими й кримськими в оцій ознаці виявляється деяка різниця. У мелітопільських болгарів висота носа більша, ширина менша і показник носа менший, ніж у кримських, що навіть пересічно належать до мезоринів, тоді як мелітопільські—до лепторинів. Щодо виставання носа, то тут різниці майже не спостерігається, а за профілем серед мелітопільських болгарів прямі носи значно частіше зустрічаються, ніж у кримських, у останніх же в більшій ніж у мелітопільських мірі виявляються носи увігнуті.

Г у б и.

Висота країв губів. Індивідуальні висоти країв губів хитаються від 5 мм до 22 мм, хитання це становить 77,3% максимуму. Пересічна висота ця—12,3 ± 0,13 при $\sigma = 2,46 \pm 0,09$ і $V = 20,00 \pm 0,75$ (табл. 26).

Ширина рота. При мінімумі в 43 мм і максимумі в 65 мм (33,8% максимуму) пересічна ширина рота—52,0 ± 0,18, $\sigma = 3,40 \pm 0,13$ і $V = 6,54 \pm 0,24$ (табл. 27).

Таблиця 28.

		Показник губів. Ind. bucca.	
		суб.	% %
		8,00—9,99	1 0,3
		10,00—11,99	3 0,8
		12,00—13,99	10 2,8
		14,00—15,99	23 6,5
		16,00—17,99	21 5,9
		18,00—19,99	33 9,3
		20,00—21,99	44 12,4
		22,00—23,99	51 14,4
		24,00—25,99	62 17,5
		26,00—27,99	27 7,6
		28,00—29,99	23 6,5
		30,00—31,99	17 4,8
		32,00—33,99	19 5,3
		34,00—35,99	8 2,2
		36,00—37,99	5 1,4
		38,00—39,99	4 1,1
		40,00—41,99	2 0,6
		42,00—43,99	0 —
		44,00—45,99	1 0,3
		46,00—47,99	1 0,3
		Разом	355 100,0
N	355		
min	9,43		
max	47,83		
M	23,41 ± 0,33		
σ	6,18 ± 0,23		
V	26,83 ± 1,08		

¹⁾ Нам невідомий спосіб виміру носа Недригайловою, тому може пиякний, порівнюючи з нашими даними, показник носа залежить саме від різних способів вимірювання.

Пересічний показник губів— $23,41 \pm 0,33$ при мінімумі в 9,43 і максимумі 47,83, хитання ці дуже значні і становлять 80,3% максимуму. Пересічне квадратичне відхилення $6,18 \pm 0,23$, а коефіцієнт варіації $26,83 \pm 1,08$ (табл. 28).

Порівнюючи з кримськими болгарами, наведеними ознаками губів, мелітопільські, взагалі кажучи, помітної різниці не виявляють.

У х о.

Таблиця 29.

Велика вісь уха Grand axe de l'oreille		
мм	суб.	%
50.0—51.9	2	0.6
52.0—53.9	0	—
54.0—55.9	2	0.6
56.0—57.9	10	2.8
58.0—59.9	18	5.1
60.0—61.9	49	13.8
62.0—63.9	70	19.8
64.0—65.9	64	18.1
66.0—67.9	55	15.5
68.0—69.9	39	11.0
70.0—71.9	25	7.1
72.0—73.9	11	3.1
74.0—75.9	7	2.0
76.0—77.9	1	0.3
78.0—79.9	1	0.3
Разом . . .	354	100.1

Таблиця 30.

Мала вісь уха. Petit axe de l'oreille		
мм	суб.	%
31.0—31.9	3	0.8
32.0—32.9	8	2.3
33.0—33.9	13	3.7
34.0—34.9	25	7.1
35.0—35.9	48	13.6
36.0—36.9	59	16.7
37.0—37.9	60	16.9
38.0—38.9	49	13.8
39.0—39.9	38	10.7
40.0—40.9	27	7.6
41.0—41.9	14	3.9
42.0—42.9	7	2.0
43.0—43.9	1	0.3
44.0—44.9	2	0.6
Разом . . .	354	100.0

N . . . 354   M . . . $64,5 \pm 0,23$
 min. . . 51 мм σ . . . $4,28 \pm 0,16$
 max. . . 78 мм   V . . . $6,64 \pm 0,25$

N . . . 354   M . . . $37,1 \pm 0,13$
 min. . . 31 мм σ . . . $2,36 \pm 0,09$
 max. . . 44 мм   V . . . $6,36 \pm 0,24$

Велика вісь уха. Пересічна величина великої осі уха досліджених мелітопільських болгарів— $64,5 \pm 0,23$ при $\sigma = 4,28 \pm 0,16$ і $V = 6,64 \pm 0,25$. Хитання індивідуальних величин її виявилось від 51 мм до 78 мм що становить 34,6% максимуму (табл. 29).

Мала вісь уха. Індивідуальні величини малої осі уха хитаються від 31 мм до 44 мм (30% максимуму). Пересічна величина її $37,1 \pm 0,13$ при $\sigma = 2,36 \pm 0,09$ і $V = 6,36 \pm 0,24$ (табл. 30).

Пересічний показник уха дослідженої групи мелітопільських болгарів— $56,96 \pm 0,22$ при $\sigma = 4,10 \pm 0,15$ і $V = 7,20 \pm 0,27$. Мінімум цього показника 48,00, а максимум 70,97, себто хитання в індивідуальних показниках уха становлять 32,4% максимуму. Пересічно ж можна вважати, що вухо у них середніх розмірів (табл. 31).

Таблиця 31.

		Показник уха. Ind. de l'oreille	
		суб.	% %
		47.00—48.99	4 1.1
		49.00—50.99	14 4.0
		51.00—52.99	37 10,5
		53.00—54.99	63 17.7
		55.00—56.99	58 16.4
		57.00—58.99	71 20.0
		59.00—60.99	50 14.1
		61.00—62.99	28 7.9
		63.00—64.99	13 3.7
		65.00—66.99	8 2,3
		67.00—68.99	7 2.0
		69.00—70.99	1 0,3
		Разом . . .	354 100,0
N	354		
min.	48,00		
max.	70,97		
M	$56,96 \pm 0,22$		
σ	$4,10 \pm 0,15$		
V	$7,20 \pm 0,27$		

Таблиця 32.

Довжина хрящового вуха. Long. de l'oreille cartilag		
мм	суб.	% %
41.0—41.9	2	0.6
42.0—42.9	2	0.6
43.0—43.9	3	0.8
44.0—44.9	4	1.1
45.0—45.9	9	2.5
46.0—46.9	8	2.3
47.0—47.9	20	5.7
48.0—48.9	32	9.0
49.0—49.9	24	6.8
50.0—50.9	50	14.1
51.0—51.9	50	14.1
52.0—52.9	22	6.2
53.0—53.9	38	10.7
54.0—54.9	33	9.3
55.0—55.9	16	4.5
56.0—56.9	21	5.9
57.0—57.9	7	2.0
58.0—58.9	6	1.7
59.0—59.9	2	0.6
60.0—60.9	3	0.8
61.0—61.9	2	0.6
Разом . . .	354	99,9

N	354
min	41 мм
max	66 мм
N	$51,2 \pm 0,19$
σ	$3,61 \pm 0,14$
V	$7,05 \pm 0,27$

Довжина хрящового вуха. Довжину хрящового вуха ми зустріли мінімум 41 мм і максимум 66 мм, хитання ці становлять 38% максимуму. Пересічна довжина хрящового вуха $51,2 \pm 0,19$ при квадратичному відхиленні $3,61 \pm 0,14$ і коефіцієнті варіації $7,05 \pm 0,27$ (табл. 32).

Віддалення (відстовбурчення) вуха. У досліджених від нас мелітопільських болгарів ми знайшли:

вухо притиснуте (0)	27 суб.	7,6%
незначне відстовбурчення (1)	199 "	56,2 "
значніше відстовбурчення (2)	123 "	34,7 "
дуже відстовбурчене (3)	5 "	1,4 "

Звідси бачимо, що здебільшого (56,2%) досліджена група мелітопільських болгарів має вухо незначно відстовбурчене, чимало (34,7%) серед них суб'єктів має вухо значніше відстовбурчене; трапляється й вухо притиснуте до голови, але рідко (7,6%), ушей же, дуже відстовбурчених, зустрінuto зовсім мало (1,4%).

Порівняймо здобуті від нас антропологічні дані про вуха групи мелітопільських болгарів з такими даними у кримських болгарів. Останні мають М великої осі вуха $65,4 \pm 0,35$, малої осі $37,3 \pm 0,23$, показника вуха $57,07 \pm 0,34$ і хрящового вуха $51,2 \pm 0,26$. Дані ці дуже близькі до відповідних даних мелітопільських болгарів, і помітної різниці тут не спостерігається. Те саме можна сказати й про відстовбурчення вуха: поширеність різних ступенів від-

Таблиця 33.

Зовнішн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.		
мм	суб.	% %
79,0—79,9	1	0,3
80,0—80,9	1	0,3
81,0—81,9	5	1,4
82,0—82,9	5	1,4
83,0—83,9	10	2,8
84,0—84,9	13	3,7
85,0—85,9	22	6,2
86,0—86,9	32	9,0
87,0—87,9	42	11,9
88,0—88,9	49	13,8
89,0—89,9	39	11,0
90,0—90,9	33	9,3
91,0—91,9	38	10,7
92,0—92,9	26	7,3
93,0—93,9	12	3,4
94,0—94,9	12	3,4
95,0—95,9	4	1,1
96,0—96,9	7	2,0
97,0—97,9	0	—
98,0—98,9	2	0,6
99,0—99,9	1	0,3
Разом	354	99,9

N	354	M	88,6 ± 0,18
min	79 мм	σ	3,32 ± 0,13
max	99 мм	V	3,75 ± 0,16

Таблиця 34.

Внутрішн. промір кутів очей D. bipalpebral int.		
мм	суб.	% %
27,0—27,9	1	0,3
28,0—28,9	2	0,6
29,0—29,9	7	2,0
30,0—30,9	28	7,9
31,0—31,9	39	11,0
32,0—32,9	60	17,0
33,0—33,9	46	12,7
34,0—34,9	76	21,5
35,0—35,9	39	11,0
36,0—36,9	24	6,8
37,0—37,9	18	5,1
38,0—38,9	7	2,0
39,0—39,9	4	1,1
40,0—40,9	2	0,6
41,0—41,9	1	0,3
Разом	354	99,9

N	354
min	27 мм
max	41 мм
M	33,3 ± 0,12
σ	2,28 ± 0,09
V	6,85 ± 0,25

стовбурчення у тих і тих болгарів аналогічна, з невеличкими розбіжностями в відсотках, помічається тільки деяка різниця в тім, що болгари мелітопільські більше мають значнішого відстовбурчення вуха, мають, навіть, дуже велике відстовбурчення (3), чого у кримських ми не спостерігали.

Тут треба зазначити, що Дарвінового горбика серед мелітопільських болгарів ми зустріли лише у 17 суб'єктів у слабкій формі його розвитку.

Отвір очей.

Зовнішній промір кутів очей. Індивідуальні хитання цього проміру зустріли ми від 79 мм до 99 мм (20,2% максимуму). $M = 88,6 \pm 0,18$; $\sigma = 3,32 \pm 0,13$ і $V = 3,75 \pm 0,14$ (табл. 33).

Внутрішній промір кутів очей. $M = 33,3 \pm 0,12$ при $\sigma = 2,28 \pm 0,09$ і $V = 6,85 \pm 0,25$. Мінімум індивідуальних хитань у внутрішнього проміру кутів очей 27 мм, максимум 41 мм, що становить 34,1% максимуму (табл. 34).

Отвір очей. Вирахувано величину отвору очей, поділивши на 2 різницю між зовнішнім і внутрішнім проміром кутів очей. При індивідуальних хитаннях від 24 мм до 33 мм (27,3% максимуму) пересічний отвір очей у мелітопільських болгарів $27,8 \pm 0,07$; квадратичне відхилення $1,35 \pm 0,05$, а коефіцієнт варіації $4,86 \pm 0,18$ (табл. 35).

Таблиця 35.

	Отвір очей. Long. de l'ouverture palpébral.		
	мм	суб.	% %
N	354		
min	24 мм		
max	33 мм		
M	$27,8 \pm 0,07$		
σ	$1,35 \pm 0,05$		
V	$4,86 \pm 0,18$		
		23.5—24,4	2 0,6
		24,5—25,4	10 2,8
		25,5—26,4	35 9,9
		26,5—27,4	99 27,9
		27,5—28,4	91 25,7
		28,5—29,4	85 24,0
		29,5—30,4	26 7,3
		30,5—31,4	2 0,6
		31,5—32,4	2 0,6
		32,5—33,4	2 0,6
	Разом	354	100,0

Щодо кримських болгарів, то за нашими даними маємо в них: M зовнішнього проміру кутів очей $88,6 \pm 0,23$, внутрішнього проміру кутів очей $33,7 \pm 0,18$ і отвору очей $28,3 \pm 0,10$. Тут, коли й помічається деяка різниця між ними й мелітопільськими болгарами так у величинах M , як і в інших параметрах кожної з цих ознак, то різниця ця у всякому разі незначна і великої ваги мати не може.

Зауважимо тут ще те, що серед кримських болгарів зустрінуто лише у 7,4% в дуже мало розвиненому вигляді монгольські повіки, у мелітопільських же болгарів монгольські повіки поширені приблизно в тій самій кількості (7,3%), при чому сліди цих монгольських повік помічено у 6,5%, а трохи більш розвинені (1) зустрінуто лише в 3 суб'єктів.

За Недригайловою, (50) у коларівських болгарів серед групи тих самих мелітопільських болгарів монгольські повіки, без зазначення ступеня їх розвитку, зустрінуто в 9,8%, себто близько до наших даних.

Долішня щелепа.

Таблиця 36.

		Висота долішньої щелепи. Haut. mandib. buccomenton.		
		мм	суб.	% %
N	354	44,0—44,9	2	0,6
min.	44 мм	45,0—45,9	4	1,1
max.	67 мм	46,0—46,9	5	1,4
M	$5,2 \pm 0,20$	47,0—47,9	13	3,7
σ	$3,71 \pm 0,14$	48,0—48,9	13	3,7
V	$6,97 \pm 0,26$	49,0—49,9	24	6,8
		50,0—50,9	34	9,6
		51,0—51,9	41	11,6
		52,0—52,9	41	11,6
		53,0—53,9	35	9,9
		54,0—54,9	40	11,3
		55,0—55,9	23	6,5
		56,0—56,9	20	5,7
		57,0—57,9	25	7,1
		58,0—58,9	12	3,4
		59,0—59,9	4	1,1
		60,0—60,9	9	2,5
		61,0—61,9	4	1,1
		62,0—62,9	0	—
		63,0—63,9	1	0,3
		64,0—64,9	2	0,6
		65,0—65,9	1	0,3
		66,0—66,9	0	—
		67,0—67,9	1	0,3
		Равом	354	100,2

Висота долішньої щелепи. Пересічна висота долішньої щелепи у мелітопільських болгарів— $53,2 \pm 0,20$ при $\sigma = 3,71 \pm 0,14$ і $V = 6,97 \pm 0,26$. Індивідуальні ж хитання величин висоти долішньої щелепи виявилися від 44 мм до 67 мм (34,3% максимуму) (табл. 36).

Промір долішньої щелепи. Індивідуальні хитання промірів долішньої щелепи у досліджених від нас мелітопільських болгарів виявилися досить великі: від 93 мм до 128 мм, що становить 27,3% максимуму. Пересічний промір долішньої щелепи $111,2 \pm 0,32$ при квадратичному відхиленні $6,06 \pm 0,23$ і коефіцієнті варіації $5,45 \pm 0,21$ (табл. 37).

Коли порівняти з кримськими болгарами, висота долішньої щелепи у них трохи менше ($51,8 \pm 0,25$), ніж у мелітопільських; щодо ширини (проміру) долішньої щелепи, то в них вона навпаки трохи більша ($112,6 \pm 0,54$).

Розглянувши вище деякі антропологічні ознаки досліджених від нас мелітопільських болгарів, можна на підставі цього зробити загальну антропологічну характеристику їх. Мелітопільські болгари в межах дослідженої групи—здебільшого належать до середнього загального фізичного стану укладу тіла

Таблиця 37.

		Промір долішньої щелепи D. bigonlaque.		
		мм	суб.	% %
		92,0— 93,9	1	0,3
		94,0— 95,9	1	0,3
		96,0— 97,9	1	0,3
		98,0— 99,9	7	2,0
		100,0—101,9	5	1,4
		102,0—103,9	7	2,0
N	355	104,0—105,9	31	8,7
min	93 мм	106,0—107,9	33	9,3
max	128 мм	108,0— 109,9	44	12,4
M	111,2 ± 0,32	110,0—111,9	37	10,4
σ	6,06 ± 0,23	112,0—113,9	44	12,4
V	5,45 ± 0,21	114,0— 115,9	49	13,8
		116,0—117,9	34	9,6
		118,0—119,9	26	7,3
		120,0—121,9	15	4,2
		122,0—123,9	8	2,2
		124,0—125,9	8	2,2
		126,0— 127,9	3	0,8
		128,0—129,9	1	0,3
		Разом	355	99,9

разом із слабким; міцно розвинені суб'єкти зустрічаються поміж ними рідко. Здебільшого вони — темноволосі й темноокі, біляві й ясноокі суб'єкти трапляються рідко; щодо, т. зв., мішаної пігментації волосся та очей, то вона, поширюючись приблизно на четвертину цілої дослідженої групи болгарів, яскравіше відбивається, звичайно, на кольорі очей, ніж на кольорі волосся; поширення типів за пігментацією разом волосся і очей у них таке: ясного типу 0,8%, мішаного 27,1% і темного 72,1%.

Зріст дослідженої групи мелітопільських болгарів різноманітний: найбільш (41,1%) поширені серед них високорослі елементи, далі в бік зменшення поширені суб'єкти вищесереднього зросту (31,6%), нижчесереднього (20,0) і, нарешті, найменше суб'єктів малих на зріст (7,3%). Індивідуальні ж величини зросту хитаються від 1503 мм, і навіть менше, до 1872 мм. Отже, досліджена група мелітопільських болгарів складається з різноманітних зростом елементів: високорослих, вищесереднього й нижчесереднього зросту, також і малого зросту. Високорослі (особливо) й вищесередні на зріст належать, переважно, до темного пігментацією типу; нижчесередні й, почасти, малі на зріст належать переважно до мішаного типу. За середньо-аритметичною зросту досліджені мелітопільські болгарі — вищесередні на зріст ($1688,4 \pm 3,26$).

Довжиною долішніх кінцівок вони переважно — мезатискели з певним ухилом у бік довгоногости, більшим, ніж у бік коротконогости.

За пересічним показником голови ($81,03, \pm 0,18$) досліджена від нас група мелітопільських болгарів належить до суббрахікефалів. Взагалі в цій ознаці виявляється значна різноманітність типів кефалії серед наших болгарів: вони

складаються здебільшого з суббрахікефалів (37,2%), мезокефалів (25,1%), брахікефалів (23,1%), судоліхокефалів (11,2%) і власне доліхокефалів (3,4%). Значної переваги якоїсь із зазначених категорій кефалії тут не спостерігається, але, очевидно, в загальні елементи короткоголові превалюють над елементами довгоголовими. Амплітуда хитань індивідуальних показників голови в даному випадку досить велика: від 71,86 до 90,71, що теж стверджує різноманітність складу мелітопільських болгарів за цією важливою ознакою — за показником голови. Щодо координації категорій кефалії з пігментацією, то тут певної картини не виявляється, бо майже до кожної категорії кефалії належать усі три типи за пігментацією без значної переваги в бік того чи іншого типу. Майже те саме можна сказати й про координацію кефалії з ростом: виявляється надзвичайна різноманітність матеріялу, і ці ознаки перемішано в різні способи, в різні комбінації.

Досліджені мелітопільські бодгари низькоголові (89%), в той же час мають невеличку кількість суб'єктів середньоголових і високоголових. Вони здебільшого (58,6%) широкочолі, але чимало є суб'єктів середньочоліх (33,8%), а вузькочоліх мало (7,6%).

Пересічний промір вилиць порівнюючи великий ($142,0 \pm 0,25$), але виставлення вилиць здебільшого незначне (1) й середнє (2); в загальні розвиток вилиць у них досить різноманітний. За показником обличчя серед досліджених суб'єктів найбільш поширені (39,8%) лептопрозопи й мезопрозопи (38,3%); широковидих зустрінито 21,9%. Властиве ж лице пересічно округле (показник лица $99,47 \pm 0,26$) з різницею поміж висотою лобо-підборідною і проміром вилиць в 2,1 мм.

Наша група мелітопільських болгарів здебільшого — лепторини (57,2%), але є багато серед них і мезоринів (42,0%), тоді як платиринів, широконосих дуже мало (0,8%). У значній більшості (78,9%) ніс — прямий, але зустрічаються в приблизно однаковій кількості носи вигнуті й увігнуті, переважно з незначним розвитком цих обох властивостей профілю носа. Виставлення носа здебільшого середнє (55,2%) і незначне (36,1%), в той же час трапляються й довгі великі носи, що вистають досить значно (3).

Губи середніх розмірів. Вуха теж здебільшого середніх розмірів з незначним відстовбурченням (56,2%) і з значнішим (34,7%); трапляється вухо притиснуте до голови, також і дуже відстовбурчене. Горбок Дарвінів зустрінито лише у 17 суб'єктів в слабкій формі його розвитку. Монгольські повіки зустрічаються теж рідко (7,4%) в мало розвиненому вигляді.

Недригайлова (50), подаючи наслідки обслідування болгарів з тої самої мелітопільської групи одного села Коларівки, а саме про такі ознаки, як пігментація волосся й очей, зріст, скелія, показник голови, показник морфологічного лица, показник і спинка носа, монгольські повіки, ознаки яких ми вже вище торкалися, — своїми даними стверджує подані тут наші дані, що стосуються не до одного села, а до цілої групи сіл на Мелітопільщині, в тім числі і с. Коларівки. Різниця, що виявилася в деяких ознаках між її даними й нашими матеріялами, гадаємо, залежить від різної техніки мірювання, а не від суті справи.

Розглядаючи окремі антропологічні ознаки дослідженої від нас групи мелі-

топільських болгарів, ми зупинялися на пересічних даних щодо зросту й показника голови як даної групи в цілому, так і по окремих селах, і зазначали ті розбіжності, які при цьому виявилися серед болгарів окремих сіл. Тепер, говорячи про загальну антропологічну характеристику даної групи мелітопільських болгарів, треба зазначити, що болгари здебільшого тих сіл (Інаївка, Ботіївка, Строгонівка), які зростом відрізняються від інших, за показником голови не дають аналогічної різниці, лише болгари села Гюнівки дійсно наче відрізняються і тою і тою з цих ознак, а саме — вони круглоголові й менші на зріст. З другого боку, є болгари таких сіл, що, відрізняючись від інших показником голови (прим. с. Богданівка), різниці зростової не мають. Таке явище в головніших антропологічних ознаках показує на ту різнорідність, змішаність, що її виявила досліджена від нас група мелітопільських болгарів.

Обговорімо ще питання про схожість мелітопільських болгарів з кримськими. Вище ми вже зупинялися на цьому, розглядаючи окремі ознаки. Тепер, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити певні висновки з цього питання.

В табл. 38 ми наводимо результати порівняння варіаційних рядів за кожною з тих ознак, що їх розглядалося вище, застосовуючи їх до мелітопільських і кримських болгарів і обчисливши відповідним способом варіаційного методу величину різниці поміж цими групами болгарів $\left(\frac{D}{m(D)}\right)$. Розглядаючи зазначену таблицю, бачимо, що одні ознаки дають справжню різницю поміж мелітопільськими й кримськими болгарами, другі ж дають остільки малу різницю, що вона не може вважатися за дійсну, є випадковою, що залежить чи то від недостатньої кількості досліджених суб'єктів, чи від випадковости самого дослідженого матеріалу. Справжню різницю виявлено в 14, а випадкову в 18 ознаках. Мелітопільські й кримські болгари за цими даними дійсно відрізняються одні від одних такими ознаками, що стосуються зяклюдно до голови: проміри подовжній і поперечній, показник голови, висота черепа, показники висотно-подовжній і висотно-поперечній, показник чола, промір вилиць, висота лобо-підборідна, висота, ширина й показник носа, отвір очей і висота долішньої щелепи. Решта ознак, — такі, як зріст, долішні кінцівки, бюст, скелія, а також показники обличчя й лица, найменша ширина чола, вухо, рот, очі та інші з досліджених, що стосуються до голови, — справжньої різниці поміж мелітопільськими й кримськими болгарами не дають.

Отже, за нашими даними виявилось, що мелітопільські болгари відрізняються від кримських меншим подовжнім і більшим поперечним проміром голови, а значить і більшою короткоголовістю, більшою брахікефалією; вони ж відрізняються меншою висотою черепа, трохи меншим показником чола, більшим проміром вилиць, більшою лобо-підборідною висотою, довшим і вужчим носом, трохи меншим отвором очей і, нарешті, вищою долішньою щелепою. За іншими антропологічними ознаками, як ми вже й зазначали, різниці поміж обома групами болгарів начеб і не виявляється. Наведене тут співвідношення ознак, що мають справжню різницю у тих і других болгарів і що такої різниці не мають, звичайно, не може давати підстави твердити взагалі про якусь виразну загальну антропологічну різницю поміж цими групами болгарів. Воно

Таблиця 38.

О з н а к а	М				D m (D)	Різниця
	Меліт. Крам. болгари	D	m (D)	m (D)		
Зріст	1668,4	1689,5	1,1	5,29	0,02	нема
Долішні кінцівки	794,0	791,5	2,5	3,58	0,7	нема
Бюст	893,1	899,1	6,0	3,91	1,5	нема
Скелія	89,06	88,11	0,95	0,52	1,8	нема
Промір подовжній	189,0	192,1	3,1	0,62	5,0	е
Промір поперечний	152,8	150,0	2,8	0,45	6,2	е
Показник голови	81,03	78,67	2,36	0,31	7,6	е
Висота черепа	124,3	127,8	3,5	0,95	3,7	е
Показник висотно-подовжній	65,46	68,35	2,89	0,47	6,1	е
Показник висотно-поперечний	82,81	85,27	2,46	0,6	4,1	е
Найм. ширина чола	106,4	105,9	0,5	0,39	1,3	нема
Показник чола	69,68	70,49	0,81	0,25	3,2	е
Промір вилиць	142,1	139,9	2,2	0,5	4,0	е
Загальна висота обличчя	184,2	182,1	2,1	0,76	2,8	нема
Показник обличчя	77,32	76,87	0,45	0,44	1,02	нема
Висота лобо-підборідна	144,1	140,3	3,8	0,57	6,7	е
Показник лиця	99,47	100,43	0,96	0,44	2,2	нема
Висота носа	52,2	51,2	1,0	0,33	3,03	е
Ширина носа	35,9	37,4	1,5	0,28	5,3	е
Показник носа	69,39	74,02	4,63	0,73	6,3	е
Висота країв губів	12,3	12,8	0,5	0,29	1,7	нема
Ширина рота	52,0	52,6	0,6	0,38	1,6	нема
Показник губів	23,41	24,69	1,28	0,62	2,07	нема
Велика вісь уха	64,5	65,4	0,9	0,42	2,2	нема
Мала вісь уха	37,1	37,3	0,2	0,26	0,08	нема
Показник уха	56,96	57,07	0,09	0,40	0,02	нема
Довжина хрящового вуха	51,2	51,2	0,0	0,35	0,0	нема
Зовн. пром. кутів очей	88,6	88,6	0,0	0,29	0,0	нема
Внутр. пром. кутів очей	33,3	38,7	0,4	0,22	1,8	нема
Отвір очей	27,8	28,3	0,5	0,12	4,2	е
Висота долішн. щелепи	53,2	51,8	1,4	0,32	4,4	е
Промір долішн. щелепи	111,2	112,6	1,4	0,63	2,2	нема

може, гадаємо, говорити лише за те, 1) що так мелітопільські, як і кримські болгари мають чимало спільних антропологічних ознак і чимало відмінних ознак, без помітної переваги одних над другими, і 2) що обидві разом

групи болгарів становлять неоднорідну з антропологічного боку масу, навпаки, масу з різноманітними ознаками, етнічну групу явно мішаного характеру, групу, що в той же час зберігає в собі частину і спільних антропологічних властивостей.

Мішанина антропологічних елементів, що виявилася за нашими даними так у мелітопільських, як і в кримських болгарів та досить невиразний стан щодо схожості обох цих груп болгарів-колоністів, можуть ще знаходити собі potwierдження в тім, що, очевидно, нинішні болгарські колоністи, коли не припускати, що наявність мішаної людності можлива і в одній місцевості, — дійсно є виселенці з різних місцевостей Болгарії. Тут, що вище й зазначалося, можуть бути вихідні з Адріанонопільської округи (південна ч. Болгарії) і з Віддинської округи (північно-західна Болгарія?) — за Клаусом, а за Державіним можуть бути тут вихідні і з Східньої Румелії (Південно-східня Болгарія). Беручи на увагу надзвичайну різноманітність антропологічних типів між сучасними болгарами з різних територій Болгарії, цілком натурально було, що ми не зустрінули певної етнічної однорідності поміж мелітопільськими та кримськими болгарськими колоністами.

Фактові можливого змішування болгарів-колоністів з іншими національними групами так ще під час переселення, як і на осілих уже сучасних місцях не доводиться надавати будь-якої ваги, бо, як відомо, ані мелітопільські, ані кримські болгари зовсім тут не змішувалися, вони весь час залишалися в цьому відношенні надзвичайно національно-консервативними. Очевидячки, виявлені від нас, — з одного боку, мішаність антропологічних типів в обох цих групах болгарів-колоністів, а з другого боку, наявність певної різниці поміж нашими групами болгарів у деяких ознаках, — усе це промовляє за те, що різноманітність типів між болгарами-колоністами є явище давнє, ще до переселення їх із Болгарії.

А що ж являють собою з антропологічного погляду болгари основні в Балканського півострова? Досить численна література, що стосується до антропології болгарів і що її ми подали наприкінці даної розвідки у вигляді, можливо, не цілком вичерпаному, ця література складається з дослідів багатьох учених (особливої цінності вона набуває у болгарських учених, охоплюючи багатотисячний матеріал з досліджених суб'єктів) над болгарськими черепами так давнього походження, як і, б. м., сучасними, та з дослідів над живими суб'єктами. Література ця говорить нам головне те, що сучасні болгари не суцільна антропологічним типом етнічна група, а навпаки дуже різноманітна. Цю властивість болгарів, безперечно, ми зустріли, як бачили вище, і серед болгарських колоністів Мелітопільщини та Криму.

Торкнемось тут кількох головніших антропологічних ознак, що дійсно стверджують різноманітність типів взагалі серед сучасних болгарів та зокрема за географічним поширенням їх у межах Болгарії, звертаючись до даних з дослідів кількох авторитетних авторів.

Зріст.

Півн. Болгарія (Ватев)	перес. зріст	1664— 443	суб. (зах.-півн. ч.)
" "	" "	1661—1028	" (середня ч.)
" "	" "	1670— 661	" (півн.-східня ч.)

Півн. Болгарія (Бассанович)	перес. зріст	1638—1956	суб. (півн. ч.)
Півд. " (Ватев)	" "	1665—1038	" (півд.-зах. ч.)
" " "	" "	1667—1854	" (півд.-східн. Румелія)
" " "	" "	1678—155	" (Македонія, Тракія)
" " (Дрончилов) ¹⁾	" "	1600—1700—	599 суб.
" " "	" "	1660—1700—	38872 "

За Раковським (49), пересічний зріст болгарів, приблизно, 1660 мм причому низькорослих 15⁰/₀, нижчесередніх 28⁰/₀, вищесередніх на зріст 32⁰/₀ та високих 25⁰/₀; на сході Болгарії людність, за Раковським, високоросліша, ніж по інших місцевостях.

Показник голови.

Півн. Болгарія (Ватев)	пересічн. показн.	81,0—443	суб. (зах.-півн. ч.)
" " "	" "	80,9—1028	" (середн. ч.)
" " "	" "	80,3—661	" (півн.-схід. ч.)
" " (Бассанович)	" "	85,0—2116	" (півн. ч.)
Півд. " (Ватев)	" "	79,9—1038	" (півд.-зах. ч.)
" " "	" "	78,2—1854	" (східн. Румелія)
" " "	" "	79,5—170	" (Македонія, Тракія)
" " (Дрончилов)	" "	75—80,0—601	суб.

Раковський (49), розглядаючи мапу Deniker'a (35) за матеріалами Ватева, робить певний висновок про показник голови болгарів. Він уважає, що південна Македонія має два протилежні типи болгарської людности: брахікефали й доліхокефали та що „з цих обох антропологічним характером цілком протилежних областей, що лежать якраз найдальше на полуднево-західних українках болгарської вітчизни, розходяться згадані типи в напрямі на північний схід, перехрищуючись і переплітаючись взаємно так, що ціла остання частина Болгарії являє нам дивну мішанину областей з найрізномірнішими типами головного показника. Все ж таки північна Болгарія переважно мезокефальна, а середня судоліхокефальна, причім очевидно обі ті області попоривані густо округами з иншими типами головного показника“ (ст. 277).

Пігментація волосся та очей.

Той же таки Раковський (49), докладно розглянувши за матеріалами різних авторів і ці ознаки, приходить до висновку: „Північна і полуднево-західня Болгарія має населення значно темнішого типу, як середня й полуднево-східня. Полуднева Болгарія (Східня Румелія), а також Македонія й Тракія (останнє — це шкільна молодь) мають найбільший відсоток ясного та найменший відсоток темного типу“ (ст. 267—268).

Отже, коли взяти на увагу всі здобуті від різних авторів антропологічні дані про болгарів узагалі (самих даних усіх ми тут не наводимо, бо це значно поширило б рамці нашої розвідки, зацікавлені знайдуть їх у зазначених нижче літературних джерелах), дані, що їх розглянув д-р Раковський і що їх ми почасті вище вже торкалися, то, очевидно, болгарі вже за такими ознаками, як зріст, показник голови та колір волосся й очей — дійсно явля-

¹⁾ Цитуємо за Раковським (49).

ють собою дуже складний конгломерат антропологічних типів. Очевидячки, різноманітний пересічний зріст по різних територіальних одиницях Болгарії, наявність різноманітних чималих груп для кожної з категорій зросту (від низького до високого) не менше свідчать про правдивість дійсної наявності різних зростом типів серед болгарів. Не менша мішанина виявляється й за показником голови, про що так влучно й характерно висловився д-р Раковський і що ми вище наводили.

Безперечно мішанину антропологічних типів серед болгарів можна простежити й за іншими ознаками, але докладніше торкатися їх і порівнювати тут ми не будемо, бо навряд чи в цьому є рація, маючи на увазі почасти розбіжності в способах вимірювання, почасти ж і те, що подекуди ці способи залишаються й зовсім невідомі.

Різнманітність типів і певну своєрідність болгарів з антропологічного погляду, порівнюючи з іншими слов'янськими народами, стверджують чи дають підставу її ствердити такі авторитетні вчені, як Корєнїcky, Jereček, Virshow, Deniker, Ватев, Дрончілов, Раковський т і.

Вертаючись до мелітопільських та кримських болгарів, ми бачили те саме, сконстатувавши наявність тої самої різноманітності типів так у межах кожної з цих груп, як і поміж обома групами. Отже, кажучи взагалі, з цього погляду вони не відрізняються від основних болгарів Балканського півострова. Але, придивляючись пильніше, можна констатувати, що за показником голови разом із відсотками поширення окремих категорій кефалії мелітопільські болгарі найбільше підходять до болгарів північної смуги Болгарії (за Ватевим 80,8 для 2 132 суб.), а кримські болгарі — до південної смуги Болгарії (г. ч. Східня Румелія) — за Ватевим 78,2 для 1854 суб. Зростом мелітопільські й кримські болгарі, г. ч., наявністю у них великого відсотку високорослих елементів, значно відрізняються від усіх досліджених з Болгарії груп, але все ж найбільше, може, підходять до болгарів південно-західньої та південної смуг Болгарії (за Дрончіловим). Щодо пігментації волосся та очей, тут, говорячи про схожість між мелітопільськими та кримськими болгарами та болгарами балканськими, щось більш менш виразне сказати не можна, відзначити можна лише те, що обидві наші групи болгарів-колоністів відрізняються найбільш темною й ясною пігментацією.

Таким чином, вищенаведене начеб дійсно стверджує те, що розглянуті вже у нас літературні відомості про територію Болгарії, звідки в свій час походили болгарі кримські, правдиві, а саме, кримські болгарі вийшли з східньої Румелії. Щодо мелітопільських болгарів, то, як це й зазначалося на початку цієї розвідки, за відомостями різних авторів, серед них можуть бути вихідні так із північної Болгарії, як, почасти, й з південної, а може і з Східньої Румелії, і дійсно антропологічні дані їх, особливо показник голови та колір волосся й очей дають підстави гадати, що вони могли вийти з північної більш короткоголової придунайської смуги Болгарії. Дані ж про зріст мелітопільських болгарів менше дають підстав на це, правдивіше можна було б уважати їх за вихіднів із Східньої Румелії.

Звідси виникає думка, чи не є сучасні мелітопільські болгарі нащадками колишніх вихіднів так із північної, як і з південної, власне південно-східньої

частин батьківщини болгарів на Балканському півострові. В усякому разі антропологічні дані, здобуті в нас, стверджують те, що мелітопільські та кримські болгари колись повиходили з різних територій Болгарії.

Аналізуючи антропологічні дані болгарів, різні автори, приходячи взагалі до висновку, що болгари являють собою дуже різноманітну типами етнічну групу, роблять спробу виділяти ті антропологічні типи, застосовуючи їх до різних існуючих расових типів, з яких власне складаються сучасні болгари. Торкнемося кількох з цих авторів.

Ще Корєнїцький (8) відзначав 2 головні типи болгарів: 1) чисто болгарський — довгоголовий і 2) мішаний, що постав із змішування цього чисто болгарського типу з слов'янським. Іречек (20, 49), відзначаючи мішаний характер болгарів, визнавав серед них кілька типів, крім слов'янського, як от романський, грецький, кавказький чи вірменський, старотурецький, татарський чи калмицький, циганський тощо. Бассанович (19) виділив 2 типи: сарматський (круглоголовий) і тракійський (довгоголовий). Дрончілов (48) теж виділяє два головні типи: 1) темний, довгоголовий, високий і 2) ясний, довгоголовий, високий („північний тип“) та різні комбінації з цих типів. Далі він відзначає існуючі різні комбінації 2-х короткоголових типів: 1) темний, високий (динарський тип) і 2) ясний чи русявий (сарматський тип). Крім цього, Дрончілов визнає наявність і типу „праалтайського походження“ — темний, низький, дуже короткоголовий та типу гетітського (переднеазійський), а також зустрічаються і фінські елементи. Dr. Atgier в дискусії на доповідь Deniker'a (35) висловив цікаву думку про основні елементи расовости болгарів, а саме, що на північ від Балкан виявляється вплив кельтсько-слов'янської (brune, brachycéphale) раси, а на південь — іберо-пелазгів (brune, dolichocéphale). Нарешті Недригайлова (50) вважає, що найчастіше (коларівські болгарі) зустрічається динарський тип, рідко-східний, а північний тип — дуже рідко (2,8⁰/₀); щодо монголоїдного типу, то його Недригайлова виявила в 4,5⁰/₀. 50⁰/₀ з дослідженої від неї групи, не підлягають будь-якій класифікації на типи, остільки вони являють собою перемішані елементи.

Переходячи до нашого матеріялу (болгарів мелітопільських) і роблячи дуже невдячну спробу виділити на загальному тлі надзвичайної змішаности типів окремі більш менш виразні антропологічні типи, — можемо лише намітити, не претендуючи на категоричність цього, такі моменти щодо розподілу мелітопільських болгарів на типи. Виключаючи зовсім елементи явно мішаного характеру, серед темних пігментацією суб'єктів можна було б у мелітопільських болгарів виділити: 1) найбільше (30,4% з цілої дослідженої від нас групи) короткоголові, високі чи вищесередні на зріст елементи, типу динарського; 2) 13,8% — тип високий чи вищесередній, середньоголовий; 3) 12,6% — тип малорослий короткоголовий („праалтайський“ Дрончілова); 4) 9,3% — тип високий чи вищесередній на зріст, довгоголовий (перший тип за Дрончіловим); 5) 1,4% чисто монгольський, крім того, скажімо за виставленням вилиць, зустріли ми 10,4% типу, який можна було б зачислити до монголоїдного, але він змінений у різних ознаках — чи в показнику голови, чи в зрості, чи й у інших ознаках.

Про ясний пігментацією тип тут нічого певного сказати не можна, бо ми

зустріли його тільки в 3 особах і серед них є короткоголові й довгоголові, високі й вищесередні на зріст. Щодо представників східного, північного, фінського, скажімо, типів (Недригайлова, Дронцілов та інші автори), то ми ці типи явно виявленими не зустрічали серед мелітопільських болгарів, але наявність їх припускаємо в змішаному вигляді серед „мішаного“ за пігментацією типу нашої групи.

Отже, розкладаючи на типи мелітопільських болгарів, чи лише частину їх, ми тільки ще раз констатуємо серед них безперечну мішанину багатьох дуже відмінних расових типів. Ця мішанина виявляється нині в такій уже складній формі, що виразних складових антропологічних типів серед сучасних мелітопільських, а напевно й серед болгарів узагалі, на підставі здобутого досі матеріалу, виявити не можна. Покищо чітко виявилася лише те, що сучасні мелітопільські болгарі складаються з двох головніших елементів темного пігментацією типу та з різноманітних комбінацій їх: 1) короткоголового (розуміючи брахікефалів і суббрахікефалів), високого й вищесереднього на зріст і 2) довгоголового (доліхокефали та судоліхокефали) теж високого й вищесереднього на зріст, при чому треба пам'ятати, що короткоголові різноманітніші на зріст, ніж довгоголові. Ясний пігментацією тип виявляється серед них дуже в незначній кількості і в невиразному антропологічному вигляді. Крім двох зазначених головніших темних елементів та суб'єктів ясного типу, решта з досліджених у великій кількості являє собою в різних комбінаціях цих, а очевидячки, й інших антропологічних елементів, мішану масу.

Усе вищенаведене значно віддаляє так мелітопільських болгарів, як, очевидно, і взагалі болгарів з антропологічного погляду від слов'ян, елементи яких безперечно болгарі зберігають, але в значно зміненому під впливом домішок з інших расових одиниць вигляді, перетворюючи їх у цьому складному процесі змішування в зовсім інший антропологічний тип, і сами болгарі в своїй антропологічній структурі нині являють своєрідний, значно відмінний від інших слов'ян, комплекс расових типів.

ПОЯСНЕННЯ ДО ТАБЛИЦЬ З ФОТОГРАФІЯМИ:

Тип темний, на зріст високий, довгоголовий	№№ 194, 311, 321, 315, 113, 151.
„ „ „ „ „ „ середньоголовий	№№ 196, 155, 16.
„ „ „ „ „ „ короткоголовий	№№ 192, 323, 152, 114, 10, 9.
„ „ „ „ „ вищесер. і вис., середньоголовий	№№ 166, 174, 162, 182, 136, 11.
„ „ „ „ „ вищесередній.	№№ 124, 74.
„ „ „ „ „ низький, короткоголовий	№№ 85, 49, 60.
„ „ „ „ „ вищесередній	№№ 96, 101, 53.
„ ясний „ „ високій, короткоголовий	№ 189.
„ мішаний „ „ „ „ „ „ „ „ „ „ „ „	№ 112, 120, 24, 25, 45, 80.

„Т“—тип темний.

„Я“—тип ясний.

„М“—тип мішаний.

ЛІТЕРАТУРА ДО АНТРОПОЛОГІЇ БОЛГАРІВ.

1. 1836. Скальковскій А. Хронологическое обзрѣніе истории Новороссійскаго края. Одесса.
2. 1840. Boue Ami. La Turquie d'Europe. Paris.
3. 1848. Скальковскій А. Болгарскіе колонніи в Бессарабіи и Новороссійском крае. Одесса.
4. 1850—53. Скальковскій А. Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края. Ч. I, II. Одесса.
5. 1861. Lejean G. Ethnographie de la Turquie d'Europe. Gotha.
6. 1869. Клаус А. Наши колонніи. СПб.
7. 1873. Scheiber d-r. Bulgarenschädel. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnographie und Urgeschichte. Sitzung von 5 mal.
8. 1875. Kopernicki J. Sur la conformation des crânes bulgares. Revue d'Anthropologie T. V. Paris.
9. 1875. Hovelacque A. Sur deux crânes bulgares. Bulletin de la S-té d'Anthropologie de Paris. Serie II, t. X.
10. 1875. Kanitz F. Zur Charakteristik der Bulgaren. Globus XXVII. Bd. I.
11. 1877. Virchow R. Die nationale Stellung der Bulgaren. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropol. Ethnolog. und Urgeschichte. Sitzung von II/II.
12. 1879. Богданов А. П. Жители древних Болгар по краниологическим признакам. Антроп. Выставка О-ва Люб. Естеств., Антроп. и Этнограф. Т. III, Ч. I, 31/VII.
13. 1879. Beddoe J. On the Bulgarians. The Journal of the anthropological Institute of Great Britain and Ireland-London. Vol. VIII.
14. 1880. Obédénare. Dictionaire encyclopédique des Sciences médicales. A. Dechambre. Paris. T. 25. Danubienne (Region). D. Bulgarie. II. Ethnograf.
15. 1880. Diefenbach Lorenz. Völkerkunde Osteuropas insbesondere der Haemoshalbinsel und der unteren Donauegiete. Bd. II. Erster Halbband. Darmstadt.
16. 1882. Kanitz F. Donau-Bulgarien und der Balkan. II Aufl. Bd. II et III. Leipzig.
17. Virchow R. Anthropologie der Bulgaren. Verhand. der Berliner Gesellsch. für Anthropol. Ethnolog. und Urgeschichte. Sitzung von 30/I.
18. 1889. Scorpil. Ein Bulgaren Schädel. Verhand. der Berliner Gesellsch. für Anthropol. Ethnolog. und Urgeschichte.
19. 1891. Бассанович, И. д-р. Матеріалы за санитарната етнографія на България. I. Ломскіятъ округъ. Сборникъ за Народни умотворенія, наука и книжнина. V. София.
20. 1891. Jirček Constantin. Das Fürstenthum Bulgarien. Wien.
21. 1891--92. Занетов, Г. Българскіятъ колонніи въ Руссія. Периодическо списаніе на Българското книж. Дружество в Сръдецъ. XXXVII—XXXIX. Сръдецъ.
22. 1891. Гынкуллов. Ф. К. Предварительный отчет о поездке в Крым. Изв. О-ва Люб. Естеств., Антроп. и Этногр.
23. 1899. Deniker J. Les races de l'Europe. I. L'indice céphalique en Europe. Association française pour l'avancement des Sciences. Paris.
24. 1900. Wateff S. Beitrag zur Anthropologie der Bulgaren. Archiv für Anthropologie Bd. XXVI.
25. 1900. Wateff S. Observations anthropologiques sur la couleur des yeux, des cheveux et de la peau chez les élèves et les soldats en Bulgarie. Compte Rendu du XIII Congrès international de médecine. Paris.
26. 1900. Wateff S. Contribution à l'étude anthropologique sur les poids du cerveau chez les bulgares. Compte Rendu du XIII Congrès international de médecine. Paris.

27. 1901. Wateff S. Anthropologische Beobachtungen an den Chülern und Soldaten in Bulgarien. Correspondenzblatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft № 4.
28. 1901. Bloch Adolphe. De la transformation d'une race de couleur en une race blanche. Bul. et Mémoires de la S-té d'Anthropologie de Paris. Séance du 14 Mars.
29. 1901. Pittard E. avec la collaboration de M. M. Ném'sky et Bontcheff. Contribution à l'étude anthropologique des bulgares. S-té Anthropologie de Lyon. Séance du Febrier.
30. 1902. Hamv E. T. Types ethniques du Rhodope. Extrait du Bulletin du Museum d'histoire naturelle I.
31. 1902. Wateff S. Anthropologische Beobachtungen der Farbe der Augen der Haare und der Haut bei den bulgarischen Schulkindern in der Europäischen Türkei. Correspondenzblatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. № 3.
32. 1903. Wateff S. Anthropologische Beobachtungen der Farbe der Augen der Haare und der Haut bei den Schulkindern von den Türken, Pomaken, Tataren, Armenter, Griechen und Juden in Bulgarien. Correspondenzblatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. № 7, 8.
33. 1903. Bloch Adolphe. Origine turque des bulgares. Bulletin et Mémoires de la S-té d'Anthropologie de Paris. Séance du 1 October.
34. 1904. Wateff S. Contribution à l'étude anthropologique des Bulgares. Bulletin et Mémoires de la S-té d'Anthropologie de Paris. V. Serie. T. V. fascicule 4. Paris.
35. 1904. Deniker J. Les Bulgares et les Macédoniens. Note complémentaire à la communication du D-r Wateff. Bulletin et Mémoires de la S-té d'Anthropologie de Paris. V Serie. T. V. fascicule 4.
36. 1904. Deniker J. Les six races composant la population actuelle de l'Europe. The Journal of the Anthropological Institute. Vol. XXXIV. Juli-December.
37. 1905. Wateff S. Notes manuscrites sur la taille des Bulgares de la Macédoine.
38. 1905. Еланх, Бог. д-р. Черепа. Изв. Рус. Археологического института в Константинополе. Т. X. Глава XVI.
39. 1907. Wateff S. Taches pigmentaires chez les enfants bulgares. Bulletin et Mémoires de la S-té d'Anthropologie de Paris.
40. 1908. Kirkoff N. Notes manuscrites sur la taille des conserits de la ville de Sofia (Bulgarie) et des ses environs (classe de 1905) suivant l'âge.
41. 1908. Deniker J. Les races de l'Europe. II. La taille en Europe. Association française pour l'avancement des sciences. Paris.
42. 1908. Державин, Н. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. Изв. Таврич. Ученой Архивной Комиссии. № 41. Симферополь.
43. 1909. Ватев С., д-р. Чужда литература антропологията на българитѣ. Сборникъ за Народни умотворения, наука и книжнина. XXV. III. Дѣлъ природоученъ. София.
44. 1909. Михайловский, К. Наблюдения върху физическото развитие на войницитѣ отъ 16-й п. Ловчански полкъ, набори 1898—1903 г. Периодическо списание. XXI, св. 5—6. София.
45. 1909. Нидерле, А. Обзорение современного славянства. Изд. Отд. Рос. Яз. и Слов. Акад. Наук. Энциклопедия Славянской филологии В. 2. СПб.
46. 1911. Иширков, А. Болгария. Одесса.
47. 1911. Ивановский, А. Население земного шара. Труды Антроп. Отд. О-ва Люб. Естест., Антроп. и Этнографии. Т. XXVII. Москва.
48. 1919. Дрончлов. (За Раковским № 49).
49. 1919. Раковський, І. Расовість славян. I. Збірникъ Математ. Природопис. —Ліварськ. Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. XVIII—XIX. Львів.
50. 1930. Недригайлова, О. Болгары села Коляровка Медитопольского округа. Доклад в Антропологической Секции IV Съезда Зоологов, Анатомов и Гистологов. Киев.
51. 1930. Носов, А. До антропології болгарів. Болгары крымські. „Антропология“. Т. III. Київ.

Étude anthropologique sur les bulgares de l'arrondissement Méliotop (Ukraine).

Par Anatol Nossou. Kyjiv.

Dans le présent article l'auteur communique les résultats des recherches anthropologiques sur les bulgares de l'arrondissement Méliotop (Ukraine) en 1929. En tout 355 sujets furent examinés dans les villages suivantes: Pétrivka—Ganivka (41 ind.), Gunivka (40), Raïnivka (35), Bogdanivka (40), Jnzivka (41), Préslav (41) Kolarivka (40), Botijivka (52), Strogonivka (24), Teodorivka (1). D'après l'âge les sujets examinés se classent ainsi: (20 — 30 ans) — 29%, (31 — 40) — 39,7%, (41 — 50) — 23,1%, (51 et d'avantage) — 8,2%.

Le groupe actuel des Bulgares fut transporté principalement de l'arrondissement Adrianopol, en partie de la Rumélie orientale et aussi des arrondissements du nord de la Bulgarie en 1801 — 1812 et durant les trentièmes années du XIX siècle, arrivés en Ukraine en majeure partie en 1861 — 62.

Après avoir examiné les caractères anthropologiques séparés l'auteur donne une caractéristique générale anthropologique du groupe des bulgares colonistes, examinés. La constitution du corps en majeure partie est moyenne et faible; les sujets bien développés physiquement se rencontrent rarement.

La couleur des cheveux: brune — 79,8%, châtain — 19,4% et blonde — 0,8%; la couleur des yeux: foncé — 72,7%, mélangée — 23,9% et claire — 3,4%.

Le type de la pigmentation des yeux et des cheveux: foncé — 72,1%, mélangée — 29,0% et claire — 0,6%. La taille très variée (min. 1503 et max. 1872) la taille moyenne — $1688,4 \pm 3,26$ (au dessus de la moyenne).

Les individus de la petite taille — 7,3%; au dessous de la moyenne — 20,0%; au dessus de la moyenne 31,6% et de grande taille — 41,1%. Les derniers deux groupes sont de préférence des individus d'un type brun, au dessous de la moyenne et de petite taille — par préférence du type mélangée.

Les bulgares examinés sont en moyen mesatiskèles; brachyskèles — 1,7%, sous-brachyskèles — 15,5%, mésatiskèles — 43,7%, sous-macroskèles — 31,5%, macroskèles — 6,8% hypermacroskèles 0,8%.

L'indice céphalique moyen — $81,03 \pm 0,18$. Les individus dolichocéphales — 3,4%, sous-dolichocéphales — 11,2%, mésaticéphales — 25,1%, sous-brachycéphales — 37,2% et brachycéphales — 23,1%. L'élément brachycéphale est donc prédominant. L'indice transversovetical moyen — $65,46 \pm 0,26$: chamaécéphales 89,0%, orthocéphales 7,0% et hypsicéphales — 3,9%. Les individus mégasèmes — 58,6% mésosèmes — 33,8% et microsèmes — 7,6%. Le diamètre bizygomatique moyen $142,0 \pm 0,25$ à min. 127 et max. 156; les saillies des pommettes sont moyennes: (1) — 49,0%, (2) — 48,2% et (3) — 2,8%. L'indice du visage moyen — $77,32 \pm 0,21$: chamaeprosopes — 21,9%, mésoprosopes — 38,3%, et leptoprosopes — 39,8%; l'indice facial moyen — $29,47 \pm 0,26$.

Le nez en grande partie droit — 78,9%, la proéminance du nez pour la plupart moyenne — 55,2%. L'indice du nez moyen — $69,39 \pm 0,33$: leptorhiniens —

57,2%, мѣсорhiniens — 42,0% et platyrhiniens — 0,8%. Les lèvres et les oreilles de dimension moyenne. Les yeux bridés sont rencontrés en quantité peu considérable — 7,3%.

Ensuite l'auteur compare les groupes de Мѣлитопле et ceux de Crimée (d'après ses recherches mêmes), déterminant la différence effective pour chacune des caractères anthropologique par la formule $\frac{D}{m(D)}$. Une différence effective donne les

14 caractères et une différence fortuite — 18. Les bulgares de Мѣлитопле se différent de ceux de Crimée par une plus grande brachycéphalie, une moindre hauteur du crâne, un peu moindre indice frontal, un plus grand diamètre bizygomatique, une plus grande hauteur ophrio-mentonnaire, un plus long, mince et droit nez et par une plus grande hauteur mandib — buccomentonnaire. Les autres caractères ne présentent pas de différence effective.

Les deux groupes des bulgares examinés représentent des groupes ethniques très variés et mélangés. L'auteur, s'arrêtant sur les données anthropologiques des bulgares du presqu'île de Balkan et s'appuyant sur les autres auteurs, parvient à constater du point de vue anthropologique une excessive variété du peuple bulgare en général, ce qui se répercuta en particulier et sur les bulgares colonistes de l'Ukraine et de Crimée (l'auteur nie leur miction après leur migration), qui évidemment sont des émigrés en partie de la Bulgarie méridionale (l'arrondissement d'Adriopol et la Rumélie orientale) et en partie de la Bulgarie du nord. (L'auteur ne possède d'autres données officielles que celles de la littérature). Enfin, profitant quelques ressources littéraires, l'auteur s'arrête sur la question de l'évidence des types anthropologiques chez les bulgares en général et en particulier chez les bulgares de Мѣлитопле. Sur le fond d'un grand nombre de types de différentes races et de types mélangés chez les bulgares de Мѣлитопле l'auteur assigne de la quantité des types examinés les types suivants, bruns d'après la couleur des yeux et des cheveux: 1) Dinarais — 30,4%; 2) grande taille ou au-dessus de la moyenne, mѣsocéphale — 13,8%; 3) petite taille brachycéphale — 12,6%; 4) grande taille et au-dessus de la moyenne, dolichocéphale — 9,3% et 5) mongol pur — 1,4% et 10,4% du type mongoloïde d'après la saillie des pommettes, mais fort changé d'après les autres caractères: indice céphalique, ou la taille, ou d'autres. Les individus — type blond (en tout — 3) sont de divers types anthropologiques. Etant mélangés à un tel point le reste de la masse des bulgares examinés de Мѣлитопле ne se soumet point à la subdivision en types. Parlant généralement les bulgares de Мѣлитопле présentent un mélangé compliqué d'une quantité de types des races différentes et d'après les matériaux, qui existent jusqu'à présent il est impossible de fixer un type anthropologique composé, déterminé. On peut constater seulement, que chez eux le type brun — grand au-dessus du moyen brachycéphale s'entrelace visiblement avec celui de dolichocéphale pur. Ces types sont des variations de différentes combinaisons et aussi avec d'autres éléments anthropologiques.

Anthropologiquement les bulgares de Мѣлитопле, ainsi que les bulgares en général présentent une grande variété originale et différent évidemment d'autres peuples slaves. En terminant son ouvrage l'auteur donne une liste littéraire sur l'anthropologie des bulgares et 36 types photographiés des bulgares de Мѣлитопле.

ТАБЛИЦЯ

ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВИМІРІВ БОЛГАРІВ МЕЛІТОПІЛЬСЬКИХ

(№ 356).

№№	Район, село Прізвище, ім'я ¹⁾	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille dedout	Висота грудн. виглядіння Fourchette sternale	Висота вушн. отвору H. du trou auditif	Висота плечов. вр- ростку лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. du coude
♂										
Коларівський район.										
с. Петрівка.										
1	Дуйловский, Федор Захар.	28	1—2	т	т	1725	1391	1600	1398	1077
2	Дуйловский, Илья Яковл.	35	1	р	м	1626	1306	1500	1329	1043
3	Герченев, Иван.	47	2	т	т	1632	1330	1520	1336	1003
4	Шопов, Ефим Васил.	50	1	р	м—(я)	1700	1384	1577	1400	1070
5	Кончевский, Андрей Михайл.	55	1—2	т—р	т	1770	1435	1649	1472	1133
6	Кольчев, Степан	33	1	т	т	1680	1368	1579	1383	1064
7	Штенгелов, Иван Петров.	28	1	т—р	м	1713	1391	1590	1408	1075
8	Иорганский, Иван Павл.	30	2	т	т	1703	1374	1590	1401	1087
9	Штенгелов, Павел Степ	25	2	т	т	17.9	1391	1603	1429	1093
10	Рудевский, Петр	24	2	т	т	1760	1413	1624	1480	1117
11	Говедаров, Илья	30	1	т	т	1678	1364	1555	1385	1075
12	Дженков, Афанасий	36	2	т—р	м	1562	1225	1439	1245	946
13	Загорский, Архип Афан.	33	1	т	т	1679	1330	1557	1382	1059
14	Дуйловский, Степан Матв.	34	2	т	т	1594	1294	1480	1295	993
15	Дичев, Андрей Михайл.	41	1	т	т	1607	1344	1487	1381	1040
16	Тафров, Марк Петр.	34	1	т	т	1806	1477	1679	1484	1149
17	Шопов, Федор Игнат.	24	2	т	т	1786	1449	1642	1451	1107
18	Гордевский, Марк	51	1	т	т	1599	1284	1475	1273	969
19	Гордевский, Аким	39	2	т	т	1571	1240	1451	1242	944
20	Иорганский, Федор	28	2	т	т	1643	1333	1519	1365	1036
21	Христофоров, Федор	48	3	т—р	т	1640	1336	1527	1331	1026
22	Стойловский, Иван	30	2	т	т—м	1620	1305	1497	1314	1021
23	Загорский, Дмитрий	31	1	т	т	1560	1256	1445	1273	979
24	Шопов, Иван Кир.	34	2	р	я	1784	1457	1653	1470	1115
25	Шопов, Александр	30	2	т—р	я	1756	1436	1620	1431	1089
26	Христофоров, Петр Васил.	41	2	т	т	1712	1367	1577	1376	1043
27	Горлаков, Степан	46	2	т	т	1771	1441	1648	1458	1117
28	Дичев, Петр Иван.	28	1—2	т	т	1802	1476	1672	1490	1164
29	Киччевский, Вас	37	1	р	м	1700	1371	1570	1367	1059
30	Дуйловский, Тихон	36	2	т	м	1701	1369	1580	1390	1072
31	Дуйловский, Лавид	51	1	я—р	м	1715	1402	1593	1418	1082
32	Иорганский, Афанасий	37	1	т	м	1710	1375	1590	1397	1086
33	Штенгелов, Семен Никиф.	36	1—2	т	т	174? 1410	1410	1620	1420	1061
34	Шопов, Семсн Кир.	32	2	т	т	1785	1461	1651	1483	1139
35	Дуйловский, Дмитрий	37	1	т	т	1660	1349	1540	1351	1024
36	Гордевский, Петр	25	1—2	т	т	1656	1344	1531	1332	1034
37	Здравчев, Алек.	55	3	т	т	1675	1350	1536	1357	1042
38	Киччевский, Георгий	45	1	т—р	м	1682	1370	1575	1399	1075
39	Гордевский, Петр	32	1	т	т	1680	1359	1555	1370	1054
40	Елкин, Иван	53	1	т	м	1650	1323	1528	1327	1025
41	Бачурский, Иван	24	2—3	т	т	1684	1359	1562	1356	1024
с. Гюшівка.										
42	Купчев, Петр	39	3	т	т	1630	1313	1506	1302	1025
43	Шидеров, Иван	34	3	т	т	1586	1272	1457	1251	963
44	Пиварников, Лазарь Феод.	44	2	т	т	1570	1267	1444	1278	1002
45	Мирчев, Яков	53	2	р	м—я	1743	1404	1599	1407	1076
46	Кетков, Георгий	31	2	т	т	1668	1347	1546	1385	1070
47	Хаджолов, Дмитрий	46	1	т	м	1778	1432	1638	1450	1097

¹⁾ Транскрипцію подано тут так, як вимовляють болгари.

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Висота серед. пазухи H. du l'extr. de médus	Висота коліна H. du genou	Висота щиколоти H. de la malléde	Зріст навсляччи Taille assis	Довж. дол. кінцівки Extrémités infer.	Скелія Skélic	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжній D. anteropostérieur	Промір поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. — 100	Промір влядць D. bizygomatique	Висунання влядць Saillie des pommettes	Промір долішньо-щелепний D. bigoniacque	Висота черепа Hauteur du crâne
634	465	54	925	800	85.49	84,24	184	155	106	68,39	141	1	107	125
635	428	56	863	763	83,41	80,63	191	154	106	68,83	133	1	98	126
588	430	43	357	775	90,43	76,19	189	144	102	70,84	138	1	114	112
649	456	49	883	817	92,53	73,84	189	149	103	69,12	136	1-2	112	123
684	471	51	925	945	91,35	79,59	196	156	107	68,59	142	2	111	121
645	434	41	876	804	91,79	71,86	199	143	103	72,03	140	2	105	101
653	446	46	919	794	86,40	83,87	186	156	107	68,59	147	2-3	108	123
660	440	47	910	793	87,14	78,42	190	149	109	73,15	136	1	110	113
644	447	46	909	820	90,21	82,45	188	155	107	69,03	136	2	114	126
709	455	54	912	848	92,98	81,96	187	157	107	68,15	141	1	114	136
646	464	52	879	799	90,90	78,42	190	149	108	72,48	144	2-3	103	123
544	378	43	831	731	87,97	79,79	188	150	103	68,67	135	1	107	123
639	434	42	913	766	83,90	82,05	195	160	110	68,75	144	2	110	122
593	417	40	855	739	86,43	82,90	193	160	110	68,75	144	2	111	114
625	426	47	900	707	78,55	81,72	186	152	101	66,45	144	1-2	114	120
700	482	53	970	836	86,19	78,42	190	149	105	70,47	137	2	116	127
673	469	58	937	849	90,61	81,82	187	153	107	62,94	146	2	106	144
576	407	40	865	734	84,86	81,11	180	146	108	73,97	143	1-2	114	124
554	415	43	850	721	84,82	77,92	186	145	110	75,86	140	1	112	129
639	420	49	865	778	89,94	81,97	183	150	99	66,00	139	1	102	124
614	424	50	878	762	86,79	84,13	189	159	105	66,04	146	1-2	115	113
623	435	43	858	762	88,81	81,38	188	153	112	73,20	145	1	122	123
578	405	46	820	740	90,24	84,41	186	157	107	68,15	147	2	115	115
688	472	61	918	866	94,34	78,81	203	160	107	66,87	147	1	123	131
631	480	52	905	851	94,03	85,03	187	159	112	70,44	145	1	108	136
615	433	44	910	802	88,13	84,87	185	157	109	69,43	145	2	118	135
680	461	57	928	843	90,84	81,11	190	156	105	67,95	144	1-2	111	123
712	495	52	913	889	97,37	81,82	198	162	110	67,90	114	1	109	130
605	487	50	915	785	85,79	79,89	189	151	100	66,23	143	2	111	130
625	450	55	918	783	85,29	79,47	190	151	110	72,85	143	2	115	121
634	455	44	885	830	93,79	80,83	193	156	107	68,59	144	2	104	122
638	455	57	915	795	86,89	77,92	186	145	99	68,28	148	3	109	120
627	464	51	939	803	85,52	84,04	188	158	106	67,09	150	2-3	125	122
709	487	65	908	877	96,59	77,89	199	155	108	69,68	144	1-2	109	134
618	430	54	854	806	94,38	78,92	185	146	104	71,23	136	1	104	120
631	424	54	883	773	87,54	80,73	192	155	111	71,61	145	1	124	125
634	426	49	915	760	83,06	82,90	193	160	108	67,50	150	2-3	123	139
651	459	50	880	802	91,14	81,01	179	145	100	68,97	141	2	117	107
635	445	41	895	785	87,71	83,98	181	152	105	69,08	131	1	109	125
608	425	50	875	775	88,57	73,06	193	141	106	75,18	140	1-2	105	122
590	440	45	891	793	89,00	78,24	193	151	109	72,19	143	1-2	106	124
586	441	45	855	775	90,64	86,39	191	165	117	70,91	152	2	118	124
561	420	48	840	746	88,81	86,32	190	164	109	66,46	145	1	112	129
598	418	43	840	730	86,90	88,89	171	152	100	65,79	140	1-2	118	136
660	438	52	957	786	82,13	83,07	189	157	110	70,06	142	1	109	144
640	440	51	885	783	88,47	83,61	183	153	109	71,24	143	2	111	122
642	455	53	929	849	91,39	81,72	186	152	107	70,39	144	2	116	140

№№	Показник висотно-подовжній	Показник вис.-попер.	Заг. висота обличчя	Показник обличчя	Вис. лобно-підборіддя	Показник лиця	Вис. носо-підборіддя	Висота носа	Ширина носа	Показник носа	Профіль носа	Виставлення носа	Висота носогубна	Програмний зубів
	Ind. vertical	Ind. transv.-vertical	H. du visage	Ind. visage	H. ophrio-mentonnier	Ind. facial	H. naso-mentonnier	H. naso-sous-nasale	Larg. du nez	Ind. nasal	Profil du nez	Proéminence du nez	H. nasolabiale	Prognathisme
	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
1	67,93	80,65	185	76,22	150	94,00	127	53	37	69,81	0	1	75	0
2	65,97	81,82	176	75,57	125	106,40	116	49	37	75,51	0	2	72	0
3	59,26	77,78	198	69,70	146	94,52	125	51	36	70,59	0	1	76	0
4	65,08	82,55	177	76,84	137	99,27	120	49	41	83,67	0	1	73	0
5	61,73	77,56	165	86,06	133	106,77	107	50	35	70,00	0-(-1)	1	75	0
6	50,75	70,63	177	79,10	136	102,44	119	50	37	74,00	-1	1	68	0
7	66,13	78,85	181	81,22	140	105,00	120	49	34	69,39	0	1	74	0
8	59,47	75,84	190	71,58	142	95,77	123	50	35	70,00	0	2	66	0
9	67,02	81,29	185	73,51	142	95,77	125	49	35	71,43	0-(-1)	1	75	0
10	72,73	86,62	189	74,60	147	95,92	129	49	36	73,47	0	1	77	0
11	64,74	82,55	189	76,19	148	97,30	126	51	34	66,67	0	1	70	0
12	65,43	82,00	182	74,18	136	99,27	116	47	32	68,09	0	1	69	0
13	62,56	76,25	191	75,39	149	96,64	129	54	38	70,37	0-(-1)	1	76	0
14	59,06	71,25	190	75,79	145	99,31	126	54	38	70,37	-1	2	76	0
15	64,52	78,95	180	80,00	141	102,13	122	48	34	70,83	+1	1	72	0
16	66,84	85,23	183	74,86	145	94,48	125	51	35	68,62	0	1	75	0
17	77,01	94,12	183	79,87	145	100,69	126	53	38	71,70	0	2	78	0
18	68,89	84,93	177	80,79	166	86,15	115	50	38	76,00	0	1	70	0
19	64,52	82,76	187	74,87	146	95,89	124	52	38	74,08	0	1	72	0
20	67,76	82,67	190	73,16	149	93,29	127	54	34	62,96	0	1	74	0
21	59,79	71,07	189	77,25	146	100,00	124	49	39	79,59	0-(-1)	1	75	0
22	65,43	80,39	176	81,34	137	105,84	118	50	35	70,00	0	1	73	0
23	61,82	73,25	195	75,38	145	101,38	128	49	36	73,47	0	1	76	0
24	64,54	81,87	186	79,03	140	105,00	122	54	41	75,93	0-(-1)	1	74	0
25	72,73	85,53	171	84,79	131	110,69	112	46	39	84,78	-1	2	69	0
26	72,97	85,94	182	79,57	138	105,07	121	52	34	65,38	0	1	75	0
27	64,74	78,85	182	79,12	141	102,13	127	42	32	61,54	0	1	75	0
28	65,66	80,25	204	70,59	147	97,96	123	47	35	74,47	0-(-1)	1	72	0
29	68,78	86,09	189	75,66	142	100,70	124	55	38	69,09	0	1	74	0
30	63,68	80,13	174	82,18	141	101,42	122	48	33	68,75	0	1	70	0
31	63,21	78,21	183	78,69	138	104,35	122	52	36	69,20	0-(-1)	2	78	0
32	64,52	82,76	186	79,57	146	101,37	125	56	31	55,36	0	3	76	0
33	64,89	77,22	190	78,94	145	104,45	125	53	38	71,70	0	2	78	0
34	67,34	86,45	176	81,82	140	102,86	120	54	43	79,63	0	1	73	0
35	64,86	82,19	165	82,42	134	101,49	115	52	32	61,54	+2	2	69	0
36	65,10	80,65	176	82,34	134	108,21	114	51	37	72,55	0	1	71	0
37	72,02	86,87	ансній	—	153	98,03	132	52	38	73,08	0	1	80	0
38	59,78	73,79	184	76,64	142	99,30	125	50	33	66,00	0	1	74	0
39	69,06	82,24	193	67,88	147	89,12	127	52	31	59,62	0	2	76	0
40	63,21	86,52	ансній	—	133	105,26	119	49	34	69,39	0	2	73	0
41	64,25	82,12	189	75,66	140	102,14	122	48	36	75,00	0	1	71	0
42	64,92	75,15	203	74,88	156	97,44	128	53	37	69,81	0	1	82	0
43	67,89	78,66	185	78,38	139	104,32	123	51	37	72,55	0-(-1)	2	74	0
44	79,54	89,47	179	78,21	132	106,06	115	48	39	81,25	0-(-1)	1	71	0
45	76,19	91,72	182	78,02	145	97,93	134	57	39	68,42	0	3	83	0
46	66,67	71,74	190	75,26	142	100,70	122	50	31	62,00	0	2	77	0
47	75,27	92,11	191	75,39	147	97,96	130	55	38	69,09	0-(-1)	2	84	0

Вн. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebrale	Монгольські позинки Les yeux bridés	Висота краєв губів H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губів Ind. buccal	Вис. долин. щелепи H. mandib. buccomenton.	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
32	85	27	0-1	14	48	29,17	55	63	53	36	57,14	2	0
33	89	28	0	10	46	21,74	47	59	43	35	59,32	1	0
34	91	28,5	0	12	51	23,53	53	62	46	36	58,06	1	0
32	87	27,5	0	9	52	17,31	50	64	50	36	56,25	2	0
32	88	28	0-1	7	46	15,22	45	68	54	40	58,82	2	0
31	88	28,5	0	12	52	23,08	52	62	48	38	61,29	1-2	0
35	87	26	1	9	51	17,65	50	64	48	36	56,25	1	0
33	87	27	0	9	61	14,75	56	65	52	35	53,85	0-1	0
31	88	28,5	0	15	50	30,00	49	62	50	41	66,13	2-3	0
32	87	27,5	0	18	47	38,30	55	67	55	38	56,72	2-3	0
36	92	28	0	11	44	25,00	52	64	53	41	64,06	0-1	0
31	87	28	0	9	54	16,67	52	64	47	32	50,00	0	0
37	88	25,5	0	13	46	28,26	54	64	53	34	53,13	1	0
37	95	29	0	12	53	22,64	50	63	54	40	63,49	1	0
31	84	26,5	0	12	50	24,00	50	62	53	37	58,06	1	0
34	88	27	0	11	52	21,15	54	65	51	37	55,38	2	0
31	87	28	0-1	18	53	33,96	57	58	47	34	58,62	2	0
34	86	26	0	8	51	15,69	47	61	46	34	55,74	1	0
34	89	27,5	0	11	48	22,92	52	61	47	35	57,38	1	0
34	86	26	0	12	52	23,08	58	66	51	39	59,09	2	0
34	89	27,5	0	17	53	32,08	53	63	50	39	61,90	1	1 2
36	96	30	0	13	49	26,53	48	65	51	36	55,38	1	1
34	90	28	0	14	53	26,42	55	61	47	36	59,02	1	0
38	91	26,5	0	11	51	21,57	53	62	48	37	58,06	1	0
38	92	27	0	11	51	21,57	47	68	56	40	58,82	1	0
37	94	28,5	0	7	48	14,58	50	62	50	36	58,06	2	0
35	89	27	0	10	53	18,28	52	68	51	40	58,82	0-1	0
32	90	29	0-1	15	55	27,27	55	67	50	37	53,73	2	0
34	88	27	0	8	52	15,38	51	65	57	40	61,54	2	0
32	86	27	0	9	50	18,00	52	65	51	38	58,46	1	0
34	86	26	0	9	51	17,65	51	71	51	35	49,30	1	0
32	86	27	0	7	48	14,58	53	66	54	40	60,60	0-1	0
32	89	28,5	0	10	53	18,28	50	65	51	39	60,00	2	0
37	90	26,5	0	14	55	25,45	51	66	50	38	57,58	1	0
30	87	28,5	0	12	49	24,49	51	61	48	35	57,38	1	0
34	92	29	0	12	50	24,00	47	57	48	36	63,16	1	0
37	96	29,5	0	11	54	20,37	57	62	50	36	58,06	1	0
34	87	26,5	0	12	52	23,08	54	72	56	35	48,61	0-1	0
32	85	26,5	0	13	45	28,89	53	59	47	37	61,02	1	0
35	92	28,5	0	5	45	11,11	48	62	48	40	64,52	1	0
32	89	28,5	0	21	47	44,67	51	58	48	35	60,34	2	0
37	95	29	0	12	58	20,69	53	67	51	38	56,72	1	0
31	87	28	0	12	50	24,00	50	70	53	40	57,14	2	0
33	83	25	0	9	51	17,65	50	64	48	37	56,25	1	0
36	94	29	0	7	52	13,46	56	69	50	36	52,17	1-2	0
34	88	27	0	18	50	36,00	51	62	50	36	58,06	2	0
31	87	28	0	8	56	14,29	51	68	52	38	55,88	2	0

№№	Район, село	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота грудів. виглябіння Fourchette sternale	Висота вухн. отвору H. du trou auditif	Висота плечов. ви- ростку лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. du coude
	Прізвище, ім'я									
48	Скачков, Иван	35	1	т	т	1755	1426	1641	1460	1112
49	Сягалов, Феодор	35	3	т	т	1585	1268	1473	1283	994
50	Ихтияров, Василий	30	3	т	т	1638	1328	1522	1350	1046
51	Ангелов, Кирил	29	2	т	т	1685	1355	1555	1378	1025
52	Вельчев, Николай	25	1	т	т	1726	1400	1593	1427	1085
53	Жейнов, Василий Кирил	29	1	т	т	1656	1330	1545	1358	1020
54	Златев, Константин	27	1	т	т	1620	1317	1487	1320	1027
55	Кулянков, Игнат	38	1-2	т	р-т	1667	1350	1554	1356	1050
56	Мирчев, Николай	24	2	т	т	1690	1378	1555	1383	1051
57	Найдинов, Георгий	26	1	т	т	1713	1409	1594	1423	1092
58	Кударев, Феодор	43	1	т	т-м	1775	1425	1640	1453	1097
59	Кносев, Константин	33	2-3	т-р	т	1680	1345	1558	1380	1053
60	Чалдыков, Дмитрий Никол.	35	2	т	т	1503	1263	1402	1240	950
61	Чалдыков, Дмитрий Никол.	37	2	т	т	1641	1339	1525	1352	1035
62	Приварников, Иван Петр.	25	1-2	т	т	1622	1315	1496	1331	1015
63	Карастянов, Степан	45	1-2	т	т	1604	1309	1477	1298	994
64	Кносев, Иван Степ.	29	1-2	т	т	1620	1310	1496	1322	1000
65	Приварников, Иван Конст.	24	2	т	т	1690	1369	1565	1382	1056
66	Пройчев, Михаил	39	3	т	т	1615	1317	1502	1330	1024
67	Ончев, Иван Кир.	39	2	т	м	1698	1368	1579	1382	1045
68	Кносев, Василий Георг.	30	2	р	м	1780	1432	1641	1440	1106
69	Приварников, Иван Конст.	28	2	т	т	1637	1310	1512	1315	1005
70	Гешов, Яков	33	1	т-р	т-м	1664	1349	1538	1375	1057
71	Жейнов, Степан Иван.	35	2	т	т	1660	1320	1530	1343	1029
72	Кософов, Николай	28	1-2	т	т	1725	1403	1593	1421	1077
73	Буцанов, Дмитрий	32	2	т	т	1623	1307	1506	1409	109
74	Приварников, Николай Петр.	35	3	т	т	1602	1292	1485	1296	980
75	Ончев, Иван Игнат.	32	2	т-р	т-м	1675	1353	1555	1354	1037
76	Марков, Константин	33	1	т	т-м	1640	1324	1507	1328	1016
77	Краев, Владимир	38	1	т	т	1595	1289	1470	1297	990
78	Кносев, Степан Дмитр.	45	2	т	т	1620	1320	1496	1322	1015
79	Згурев, Иван	29	1	т	т	1658	1330	1536	1345	1014
80	Кударев, Кирил Ильич	31	1	р	м	1595	1281	1482	1337	1015
81	Бурдяков, Зиновий	27	1	т	т	1627	1310	1505	1315	1003
Ботунський район.										
с. Райнівка.										
82	Велков, Феодор	25	2	т	т	1565	1253	1432	1242	960
83	Плачков, Илья	42	1	р	м	1584	1274	1469	1268	979
84	Краев, Петр	37	1	т	т	1591	1281	1471	1312	1020
85	Клибаров, Иван	44	1	т	т	1595	1286	1481	1283	973
86	Пепелешков, Савелий	24	1	т-р	м	1612	1290	1482	1314	993
87	Топалов, Яко Н.	41	1	т	т	1614	1290	1492	1287	957
88	Чернов, Павел Н.	39	2	т-р	м	1625	1291	1472	1305	999
89	Янаков, Тимофей	36	1	т-р	м	1642	1326	1524	1338	1031
90	Пепелешков, Семен	36	1	т	т	1645	1331	1522	1345	1015
91	Нетков, Кирил Т.	34	1	т	т	1646	1309	1523	1321	1009
92	Попалов, Феодор И.	49	2	р	я	1653	1305	1530	1350	1038
93	Белев, Георгий Г.	44	1	т	т	1660	1327	1539	1358	1027
94	Попалов, Феодор И.	31	2	т	т	1662	1346	1533	1370	1034
95	Топалов, Иван С.	45	2	т	т	1665	1337	1535	1348	1024
96	Ишумикан, Петр	40	1	т	т	1668	1339	1553	1369	1045
97	Узунов, Дмитр. С.	41	1	т	т	1670	1355	1545	1357	1026

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Висота серед. пальца H. du l'extr. de médium	Висота коліна H. du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст наведячичи Taille assis	Довж. дол. кінцівки Extrémités infer.	Скелія Skélie	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжній D. antéropostérieur	Промір поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. = 100	Промір явища D. bizygomatique	Висування явища Saillie des pommettes	Промір долішньо- вугленний D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne
670	465	49	923	832	90,14	81,18	185	150	102	68,00	137	1-2	110	114
605	412	41	840	745	88,69	83,15	184	153	102	66,67	141	2	105	112
625	441	42	850	788	92,71	84,66	189	160	107	66,87	153	3	114	116
554	453	50	867	818	94,35	78,39	199	156	111	71,15	144	2	104	130
629	464	47	905	821	90,71	88,46	182	161	107	66,46	144	1	112	133
613	449	51	860	796	92,56	81,97	183	150	108	72,00	140	1-2	117	111
620	437	41	860	760	88,37	83,87	186	156	99	63,46	134	1	101	133
625	442	44	860	807	93,84	78,61	187	147	99	67,35	133	1	106	111
620	450	50	895	795	88,82	75,13	193	145	112	77,24	136	2	99	135
645	472	46	885	828	93,56	79,79	193	154	111	72,08	148	2-3	110	119
649	465	50	912	863	94,63	87,85	181	159	107	67,30	144	1	118	135
610	430	50	899	781	86,87	85,08	181	154	109	70,78	143	2	110	122
567	396	40	819	684	83,52	86,34	183	158	104	65,82	140	2	105	101
596	435	44	865	776	89,71	76,34	186	142	106	74,65	136	1-2	106	116
585	435	46	850	772	90,82	81,82	187	153	111	72,55	146	2	119	126
584	411	44	850	754	88,71	82,07	184	151	102	67,55	139	2	116	127
585	415	40	851	769	90,36	84,62	182	154	107	69,48	139	1	93	124
605	445	41	883	807	91,39	83,43	181	151	105	69,54	141	1	119	125
613	425	41	851	764	89,78	81,18	185	151	104	68,87	144	2	113	113
639	455	50	902	796	88,25	82,51	183	151	106	70,19	147	2	117	119
660	470	45	915	865	94,54	80,53	190	153	108	70,59	145	1	108	139
590	413	40	883	754	85,39	86,55	171	148	104	70,27	134	1	106	125
648	428	43	848	816	96,23	81,18	186	151	105	69,54	137	2-3	113	126
604	421	45	915	745	81,42	84,41	186	157	109	69,43	147	1-2	104	130
636	450	44	915	810	88,52	87,36	182	159	109	68,55	145	2	113	132
605	410	43	868	755	86,98	81,86	182	149	99	66,44	137	2	106	117
576	406	46	865	737	85,20	80,32	188	151	104	68,87	139	2	108	117
622	446	47	872	803	92,09	80,10	191	153	106	69,28	149	2-3	106	120
599	427	41	845	795	94,08	83,15	184	153	103	67,32	139	1	102	133
596	412	41	845	750	88,76	77,84	194	151	104	68,87	140	2	103	125
609	430	45	869	751	86,42	82,78	180	149	103	62,12	142	1	109	124
589	427	45	867	791	91,23	77,84	185	144	106	73,61	138	1	115	122
599	404	49	839	756	90,11	83,87	186	156	105	67,30	141	1-2	104	113
584	429	42	845	782	92,54	82,97	182	151	102	67,55	140	2	119	122
575	411	40	858	707	82,40	79,58	191	152	109	71,71	139	2	114	133
590	414	40	844	740	87,68	80,95	189	153	105	68,62	139	1	105	115
615	413	51	837	754	90,08	82,22	180	148	106	71,62	138	1	104	120
567	405	48	844	751	88,98	81,38	188	153	104	67,97	141	1	113	114
577	414	49	872	740	84,86	81,58	190	155	108	69,68	145	2-3	113	130
340	427	40	815	799	98,04	82,07	184	151	106	70,19	140	1	107	122
601	413	50	889	736	82,79	82,50	200	165	112	67,88	145	1	109	153
620	436	50	879	763	86,80	78,72	188	148	111	75,00	140	2	118	118
592	430	50	870	775	89,08	80,75	187	151	108	71,52	142	1	114	123
604	407	59	920	726	78,91	79,78	183	146	102	69,86	141	1-2	110	123
608	415	41	896	757	84,49	80,11	186	149	106	71,14	135	1	109	123
624	430	54	917	743	81,03	79,90	194	155	108	69,63	143	1	110	121
592	435	55	898	764	85,08	86,49	185	160	106	66,25	145	2	109	129
697	437	48	862	803	93,15	77,08	192	148	108	72,97	143	2	116	130
628	434	41	883	785	88,90	87,91	182	160	109	68,12	149	2-3	118	115
620	446	46	877	793	90,42	75,92	191	145	103	71,03	134	1-2	118	125

№№	Показник висотно-подовий	Показник вис.-попер.	Зар. висота обличчя	Показник обличчя	Вис. лобо-підборідна	Показник лідія	Вис. носо-підборідна	Висота носа	Шірина носа	Показник носа	Профіль носа	Виставлення носа	Висота носогубна	Прогнатизм зубів
	Ind. vertical	Ind. transv.-vertical	H. du visage	Ind. visage	H. ophrio-mentonnière	Ind. facial	H. naso-mentonnière	H. naso-sous-nasale	Larg. du nez	Ind. nasal	Profil du nez	Proéminence du nez	H. nasobuccale	Prognathisme
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	
48	61.62	76.00	184	74.46	143	95.80	125	54	33	61.11	0	2	73	0
49	60.87	73.20	200	70.50	153	92.16	133	54	36	66.67	0	2	80	0
50	61.38	72.50	182	84.07	147	116.08	130	55	35	63.64	0	2	79	0
51	65.33	83.33	188	76.60	142	101.41	122	50	39	78.00	0	2	77	0
52	73.08	82.61	169	85.21	130	110.77	116	53	38	71.70	0	2	74	0
53	60.66	74.00	182	76.92	132	106.06	113	53	33	62.26	+1	1	69	0
54	71.51	85.26	173	77.46	145	92.41	122	55	37	67.27	0	1	73	0
55	59.36	75.51	187	71.12	144	92.36	124	62	38	61.29	0	2	74	0
56	69.95	93.10	184	73.91	139	97.84	115	51	37	72.55	0	1	72	0
57	61.66	77.27	183	78.72	148	100.00	124	52	40	76.92	0	2	78	0
58	74.59	84.91	175	82.29	136	105.88	119	50	42	84.00	0	3	73	0
59	67.41	71.22	176	81.25	136	105.15	123	50	32	64.00	0	1	71	0
60	55.19	63.92	188	74.47	144	97.22	124	47	37	78.73	0	1	72	0
61	62.37	81.69	182	14.73	146	93.15	127	56	35	62.50	0	2-3	79	0
62	67.38	82.35	190	76.84	144	101.39	130	50	31	62.00	0	1	75	0
63	67.02	84.11	180	77.22	138	100.72	121	52	39	75.00	0	2	72	0
64	68.13	80.52	176	78.98	132	105.30	115	52	30	57.69	+1	2	70	0
65	69.66	82.78	178	79.21	139	101.44	121	54	36	66.67	+1	2	74	0
66	60.75	74.83	185	77.84	148	97.30	128	55	36	65.45	0	2	80	0
67	65.05	78.81	179	82.12	144	102.08	122	53	37	69.81	0	2	73	0
68	73.16	90.85	185	78.38	145	100.00	127	52	34	65.38	0	2-3	73	0
69	73.10	84.46	176	76.14	136	98.53	123	47	35	74.47	0-(+1)	2	71	0
70	67.74	83.44	185	74.05	149	91.95	127	50	39	78.00	0-(+1)	2	72	0
71	69.89	82.80	201	73.13	159	92.45	139	54	37	68.52	0-(+1)	2	83	0
72	72.53	83.02	196	73.98	147	98.64	131	52	35	67.31	-1	2	75	0
73	64.29	78.52	159	86.17	129	106.20	110	45	34	75.56	0	1	64	0
74	62.23	77.48	189	73.54	150	92.60	132	50	36	72.00	0	2	76	0
75	62.83	78.43	194	76.81	146	102.05	130	54	36	66.67	0	2	78	0
76	72.28	86.93	196	70.92	149	93.29	129	48	30	62.50	0	1	75	0
77	64.43	82.78	172	81.40	138	101.45	118	48	36	75.00	0	1	70	0
78	68.89	83.22	183	77.60	138	102.90	122	57	38	66.67	+2	2-3	76	0
79	65.95	84.72	171	80.70	145	95.17	123	47	33	70.21	0-(+1)	1	71	0
80	60.75	72.44	178	79.21	136	103.68	124	49	32	65.31	0	2	75	0
81	67.03	78.81	188	74.47	149	93.96	130	54	33	61.11	0	2	77	0
82	69.63	87.50	178	78.09	137	101.46	116	52	33	63.46	0-(+1)	1	71	0
83	60.85	75.16	179	77.65	140	99.29	120	51	32	62.74	0	1	72	0
84	66.67	81.08	156	88.46	122	113.11	109	54	37	68.52	0-(+1)	2	72	0
85	60.64	73.86	179	78.77	137	102.92	115	46	32	69.67	0	1	71	0
86	68.42	83.87	175	82.86	143	101.40	122	51	37	72.55	0	1	75	0
87	66.31	80.79	175	80.00	132	106.06	114	54	34	62.96	+1	2	72	0
88	76.50	92.72	198	73.23	147	98.64	127	53	37	69.81	0	1	73	0
89	62.77	79.73	182	76.92	144	97.22	119	55	38	69.09	0	2	81	0
90	65.78	81.46	194	73.20	156	91.03	136	56	32	57.14	0-(+1)	1	79	0
91	67.21	84.25	190	74.21	150	94.00	127	51	36	70.59	0	2	75	0
92	66.13	82.55	179	75.42	135	100.00	123	51	36	70.59	0	3	74	0
93	62.37	78.06	184	77.72	140	102.14	123	50	37	74.00	-1	1	76	0
94	69.73	80.62	178	81.48	141	102.84	122	52	37	71.15	0	2	75	0
95	67.71	87.84	181	79.01	135	105.93	113	48	38	79.17	+1	1	68	0
96	63.19	71.97	180	82.78	137	108.76	117	53	35	66.34	0	2	73	0
97	65.44	86.21	182	73.63	142	94.37	125	52	36	69.20	0	2	75	0

40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
Въ. пром. кутія очей D. bipalpebral int.	Възм. промѣр кутія очей D. bipalpebral ext.	Дълж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольскі повіка Les yeux bridés	Висота краіа губів H. des rebords des levres	Шіарина рота Larg. de la bouche	Показник губів Ind. buccal	Вис. долин. щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Дълж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
31	83	26	0	14	50	28,00	54	69	54	37	52,17	1	0
33	91	29	0	14	45	31,11	60	63	47	38	60,32	1	0
37	92	27,5	0	13	54	24,07	56	65	51	34	52,31	1	0
37	96	29,5	0	10	56	17,86	52	69	53	37	52,17	1	0
31	89	29	0-1	9	53	16,98	44	60	48	38	63,33	2	0
32	90	29	0-1	14	51	27,47	67	70	56	39	55,71	1	0
32	87	27,5	0	10	50	20,00	49	60	45	41	68,33	1	0
30	88	29	0	13	54	24,07	54	66	50	42	63,64	1	0
38	92	27	0	14	43	32,56	50	54	41	34	62,96	2	0
35	92	28,5	0	19	53	33,96	51	—	—	—	—	—	—
31	88	28,5	0	8	54	14,81	49	67	55	40	59,70	1	0
33	87	27	0	14	50	28,00	53	62	48	32	51,61	1	0
30	81	25,5	0	12	50	24,00	57	63	48	39	61,90	1	0
33	86	26,5	0	13	50	26,00	53	63	50	34	53,96	1	0
34	88	27	0	12	52	23,08	50	57	49	31	54,39	1	0
34	82	24	0	7	54	12,96	54	62	48	37	58,06	2	0
34	92	29	0	10	47	21,28	48	59	48	40	67,79	1	0
36	89	26,5	1	13	56	23,21	49	63	51	35	55,56	1	0
34	90	28	0	12	59	20,34	53	60	50	40	66,67	1	0
35	87	26	0	13	51	25,49	52	70	53	38	54,29	1	0
32	80	24	0	10	47	21,28	58	63	50	37	57,14	1	0-1
33	87	27	0	12	56	21,43	55	71	53	37	50,70	1	0
36	88	26	0	11	54	20,37	57	64	50	39	60,94	2	0
34	90	28	0	11	56	19,64	57	65	54	40	61,54	2	0
34	91	28,5	0	13	54	24,07	60	58	47	37	62,07	1	0
30	79	24,5	0	8	47	17,02	50	57	42	32	56,14	2	0
31	86	27,5	0	11	57	19,30	57	63	48	34	53,96	1	0
35	99	32	0	16	53	30,19	60	63	53	38	60,32	1	0
33	84	25,5	0	11	52	21,15	57	60	45	31	51,67	2	0
34	89	27,5	0	9	52	17,31	51	62	51	32	51,61	1	0
31	85	27	0	8	51	15,69	49	60	47	35	58,33	1	0
34	86	26	0-1	16	46	34,78	56	63	50	34	53,96	1	0
32	82	25	0	12	51	23,53	54	66	52	36	54,55	1	0
32	85	26,5	0	13	52	25,00	54	63	47	35	55,56	1	0
32	87	27,5	0	7	47	14,89	50	51	42	35	68,63	1	0
30	81	25,5	0	12	53	23,64	54	57	45	39	68,42	1	0
35	86	25,5	0	15	57	26,32	44	61	47	34	55,74	1	0
33	82	24,5	0	10	52	19,23	49	71	54	37	50,70	1	0
38	91	26,5	0	17	59	28,81	51	64	51	39	60,94	2	0
31	85	27	0	10	52	19,23	49	60	47	36	60,00	1	0
40	98	29	0	13	52	25,00	57	60	48	33	55,00	1	0
33	91	29	0	16	52	30,77	46	66	56	38	57,58	0	0
34	91	28,5	0	15	51	29,41	60	64	48	37	56,25	2	1
28	84	28	0	11	53	20,75	57	62	50	33	53,23	1	0
35	91	28	0	13	55	23,64	53	72	57	40	55,56	1	0
35	92	28,5	0	17	56	30,56	51	67	51	36	53,73	1	0
37	94	28,5	0	12	55	21,81	52	58	48	34	58,62	2	0
34	89	27,5	0	13	53	24,53	48	68	51	35	51,47	1	0
33	88	27,5	0	10	56	17,86	48	62	50	36	58,06	2	0
34	84	25	0	11	56	19,64	55	60	48	38	63,33	0-1	0

№№	Р а й о н, с е л о	Вѣк Age	Устава Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота грудн. виглядіння Fourchette sternale	Висота вухн. отвору H. du trou auditif.	Висота плечов. вим- ростку лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. du coude.
	П р и з в и щ е, і м'я									
98	Янаков, Степан	26	1	т	т	1670	1347	1558	1360	1036
99	Попазов, Дмитрій И.	25	1	т	т	1671	1341	1446	1353	1034
100	Попазов, Дмитрій К.	42	1-2	т	т	1676	1345	1558	1377	1044
101	Белев, Николай К.	29	2	т	т	1680	1350	1555	1378	1042
102	Малеv, Николай	53	2	т	т	1687	1350	1565	1377	1020
103	Стоев, Василий И.	26	2	т	т	1692	1364	1585	1391	1061
104	Жечев, Дмитрій	25	1	т	т	1713	1370	1590	1385	1120
105	Нетков, Яно И.	36	2	т	т	1720	1393	1595	1405	1056
106	Жавжаров, Аятов	32	2	т	т	1740	1418	1607	1416	1080
107	Жавжаров, Александр	25	2	т	т	1742	1397	1610	1416	1058
108	Узунов, Петр Р.	26	1	т	т	1750	1418	1629	1415	1090
109	Пелтек, Георгий	42	3	т	т	1760	1414	1613	1415	1101
110	Стоев, Иван Г.	37	1	т-р	я	1770	1436	1651	1426	1080
111	Стоев, Петр Д.	35	2	т	т	1780	1428	1655	1441	1085
112	Тюркеджи, Петр	26	1	т	м	1785	1439	1666	1438	1095
113	Попазов, Иван Вас.	25	1	т	т	1788	1439	1654	1443	1120
114	Чернев, Феодор.	49	2	т	т	1800	1460	1679	1453	1095
115	Малеv, Феодор А.	37	3	т	т	1802	1439	1674	1470	1137
116	Войников, Дмитрій	59	2	т	т	1800	1455	1670	1474	1116
с. Богданівка.										
117	Радев, Григорий Гавр.	28	2	р	м	1564	1244	1442	1263	964
118	Георгиев, Дмитрій	37	1	р	м	1587	1250	1454	1282	965
119	Михов, Иван Ильич	31	1	р	м	1609	1292	1485	1291	989
120	Михов, Иван Гавр.	33	1	р	м	1625	1301	1516	1307	1002
121	Хияев, Георгий Васил.	23	2	т	м	1727	1408	1598	1411	1074
122	Кулов, Николай	33	2	т	т	1603	1296	1490	1331	1000
123	Радев Павел Т.	32	1	т	м	1640	1328	1520	1337	1035
124	Янов, Степан Павл.	40	2	т	т	1644	1328	1513	1353	1047
125	Куру-Оглу Дмитрій	40	1	т	т	1645	1335	1521	1338	1015
126	Радев, Николай Ильич	27	2	т	т	1655	1332	1546	1361	1022
127	Дымов, Кирилл Рад.	26	2	т	т	1656	1326	1546	1345	1028
128	Пешков, Кирилл	38	2-3	т	т	1659	1336	1542	1338	1038
129	Дьяков, Пантелей Дим.	35	1	т-р	м	1660	1320	1537	1341	1030
130	Михов, Николай Мих.	55	2-3	р	я	1670	1371	1554	1359	1059
131	Михов, Иван Харл.	29	2	т	т	1671	1344	1557	1360	1038
132	Чумаков, Эмануил	33	2	т	т	1675	1349	1545	1335	1033
133	Радев, Радион Из	32	2	т	т	1675	1348	1545	1348	1023
134	Трофимов, Николай	37	2	т	т	1676	1355	1547	1370	1050
135	Дьяков, Иван Алекс.	25	1	т	т	1679	1358	1564	1360	1050
136	Янев, Николай Иван.	35	1	т	т	1682	1350	1561	1377	1059
137	Мешков, Кирил	22	2	б	я	1688	1378	1577	1398	1078
138	Хияев, Иван Георг.	39	1	т	т	1688	1354	1565	1372	1040
139	Куртев, Прохор	53	1	т	т	1700	1375	1582	1370	1045
140	Радев, Илья Спирид.	41	1	т	т	1703	1397	1600	1408	1087
141	Михов, Кирил Михайл.	37	1	т-р	м	1704	1384	1585	1381	1050
142	Михов, Георгий Захар.	26	1	т	т	1705	1385	1571	1385	1051
143	Дьяков, Семен Дмитр.	40	2	т	м	1709	1370	1575	1386	1062
144	Маслянка, Кирил	44	1	т	т	1715	1355	1586	1367	1047
145	Михов, Савелий Гавр.	31	1	р	я	1716	1374	1601	1376	1035
146	Михов, Иван Георг.	46	2	т	т	1720	1391	1596	1381	1044
147	Славов, Феодор	29	2	р	м	1723	1391	1605	1390	1078
148	Хияев, Лазарь Георг.	47	2	т	т	1731	1390	1598	1402	1075

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Висота серед. пальця H. du leatr. de médius	Висота коліна H. du genou	Висота щиколотки H. de la malléde	Зріст навсідячки Taille assis	Зовн. дов. кінцівки Extrémités infér.	Скелія Skélie	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжній D. antéropostérieur	Промір поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transver. = 100	Промір вилиць D. bizygomatique	Висунення вилиць Saillie des pommettes	Промір доліньно-щелепний D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne
617	496	53	895	775	86,59	80,75	187	151	104	68,87	143	1	115	112
608	409	52	921	750	81,43	78,68	197	155	110	70,97	140	2	106	125
620	434	55	915	761	83,17	79,06	191	151	106	70,19	140	2	111	118
623	437	46	910	770	84,62	84,74	190	161	110	68,32	145	2	115	125
603	436	60	912	775	84,98	79,46	185	147	112	76,19	143	1-2	112	122
633	443	49	916	776	84,72	77,49	191	148	102	68,92	133	1	115	107
668	452	61	856	857	100,12	79,57	186	148	104	70,27	138	1	117	123
621	455	62	900	820	91,11	77,84	194	151	110	72,85	145	1-2	117	125
629	475	65	930	810	87,10	80,20	197	158	109	68,99	146	1	108	133
642	447	52	938	804	85,71	82,38	193	159	110	69,18	148	2-3	117	132
665	463	49	912	838	91,89	80,32	188	151	108	71,52	140	1	108	121
641	442	52	949	811	85,46	78,97	195	154	109	70,78	145	1	113	147
638	467	56	959	811	84,57	79,47	190	151	105	69,54	145	1	110	119
646	479	62	912	868	95,18	76,32	190	145	102	70,36	143	2	115	125
646	476	63	928	857	92,35	78,76	193	152	104	68,42	140	1	109	119
662	451	56	944	845	89,61	75,61	205	155	104	67,10	144	1-2	116	134
646	477	60	925	875	94,59	84,21	190	160	109	68,12	150	2-3	105	121
674	483	62	967	835	86,35	75,12	205	154	110	71,43	150	2-3	126	128
656	490	62	916	884	96,51	78,65	192	151	106	70,19	145	1	118	130
576	402	42	855	709	82,92	85,24	183	156	101	64,74	137	1	103	122
554	413	40	837	750	89,61	76,41	195	149	105	70,47	134	1	115	133
594	401	51	863	746	86,44	77,04	196	151	119	78,80	140	1	105	123
580	430	43	836	789	94,14	78,14	183	143	104	72,73	135	1	108	109
634	457	62	872	855	98,05	85,41	185	158	101	63,92	137	1	106	129
596	406	45	846	757	89,48	81,18	186	151	107	70,86	141	1	116	113
600	434	46	851	789	92,71	81,58	190	155	107	69,03	144	1	112	120
629	414	40	894	750	83,89	77,84	194	151	109	72,19	144	2	110	131
567	445	49	837	808	96,54	86,11	180	155	109	70,32	145	2-3	105	124
590	450	47	860	795	92,44	79,89	184	147	105	71,43	138	1	108	109
574	469	59	892	764	85,65	79,58	191	152	106	69,74	145	1	105	110
590	442	55	872	787	90,25	81,15	191	155	107	69,03	145	2	114	117
621	431	50	885	775	87,57	75,00	196	147	104	70,75	134	1	98	123
605	428	58	879	791	89,99	74,13	201	149	111	74,51	143	2	114	116
614	430	52	865	806	93,18	79,79	193	154	107	69,48	142	1-2	115	114
585	419	48	885	790	89,27	79,37	189	150	109	72,66	141	1-2	121	130
577	448	40	856	819	95,68	75,74	202	153	110	71,90	145	2	116	130
621	433	57	880	796	90,45	82,51	183	151	109	72,19	141	2	121	129
590	461	58	870	809	92,99	78,24	193	151	109	72,19	144	2	112	115
643	450	51	892	790	88,57	78,87	194	153	102	66,67	143	1-2	110	121
622	450	55	870	818	94,02	75,26	190	143	104	72,73	139	1	114	111
605	438	42	882	806	91,38	82,20	191	157	106	67,52	149	2-3	120	123
616	453	50	870	830	95,40	78,53	191	150	109	72,66	145	2-3	115	118
630	464	49	883	820	92,87	80,11	176	141	105	74,47	136	1	104	103
611	451	60	861	843	97,91	73,50	200	147	109	74,15	136	1	107	119
633	440	56	913	792	86,75	74,87	195	146	106	72,60	130	1	109	134
636	445	58	856	853	99,65	75,98	204	155	109	70,32	147	2	117	134
633	428	45	914	801	87,64	76,89	199	153	112	73,20	142	1	113	129
629	439	56	892	824	92,38	78,65	192	151	108	71,57	142	1	109	115
622	460	62	845	875	103,55	72,50	200	145	105	72,41	142	2	120	124
655	452	50	906	817	90,18	82,78	180	149	99	66,44	137	1	106	118
662	446	49	903	828	91,69	73,04	207	151	104	68,87	144	2	118	133

№№	Показник висотно- подовжній	Показник вис.-попер.	Заг. висота обличчя	Показник обличчя	Вис. лобо-підборіддя	Показник лиця	Вис. носо-підборіддя	Висота носа	Ширина носа	Показник носа	Профіль носа	Виставлення носа	Висота носогубки	Прогнатизм зубів
	Ind. vertical	Ind. transv.-vertical	H. du visage	Ind. visage	H. ophrio-mentonnière	Ind. facial	H. naso-mentonnière	H. naso-sous-nasale	Larg. du nez	Ind. nasal	Profil du nez	Proéminence du nez	H. nasobuccale	Prognathisme
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	
98	59,89	74,17	173	82,66	127	112,60	108	55	33	60,00	+ 1	1	69	0
99	63,45	80,65	175	80,00	133	105,26	113	42	40	95,24	- 3	1	65	0
100	61,78	78,14	189	74,07	146	95,89	123	53	37	69,81	2-3	2	75	0
101	65,78	77,64	172	84,32	141	102,84	119	51	35	68,62	0	2	74	0
102	65,95	81,99	189	75,66	142	100,70	123	57	39	68,42	0	3	79	0
103	52,06	72,30	190	70,00	145	91,72	127	53	34	64,15	0	1	79	0
104	66,13	83,11	195	70,77	147	93,88	123	48	34	70,83	0	2	71	0
105	64,43	82,78	173	83,82	149	97,32	129	53	39	73,58	0	2	77	0
106	67,51	84,18	201	72,64	160	92,25	137	55	39	70,91	0	2	80	0
107	68,39	83,02	198	74,75	154	96,10	135	54	39	72,22	0	1	80	0
108	64,36	80,13	167	83,83	141	99,29	118	50	34	68,00	0	1	73	0
109	75,38	95,45	197	73,60	148	97,97	128	49	39	79,59	0	2	77	0
110	62,63	78,81	195	74,36	147	98,64	123	51	38	74,51	- 1	2	78	0
111	65,78	86,21	180	79,44	147	97,28	124	55	38	69,09	0	3	75	0
112	61,66	78,29	183	76,50	150	93,33	129	55	37	67,27	0	2	75	0
113	65,37	78,45	186	78,49	146	100,00	120	52	38	73,08	0	1	71	0
114	63,68	75,62	190	78,94	147	102,04	130	54	39	72,22	0	2	83	0
115	62,44	83,12	197	76,14	151	99,34	132	60	44	73,33	0	3	81	0
116	67,71	86,09	181	80,11	142	102,11	130	59	36	61,02	0	3	80	0
117	66,67	78,21	182	75,27	136	100,74	116	51	35	68,62	0	1	74	0
118	68,21	89,26	188	71,28	138	97,10	124	56	37	66,07	+ 1	2	75	0
119	62,76	81,46	179	78,21	140	100,00	118	46	39	84,78	0	1	70	0
120	59,56	76,22	176	77,70	136	99,27	117	52	33	63,46	- 1	1	72	0
121	69,73	81,65	176	77,84	136	100,74	115	54	38	70,37	0	2	71	0
122	60,75	74,83	177	79,66	140	100,72	121	51	37	72,55	0	2	74	0
123	63,16	77,42	180	80,00	137	105,11	121	55	35	63,64	0-(+1)	1	74	0
124	67,53	86,75	179	80,45	139	103,60	121	50	35	70,00	0-(+1)	1	73	0
125	68,89	80,00	171	84,79	128	113,28	114	49	40	81,63	0	3	68	0
126	59,84	74,15	176	78,41	140	98,57	117	50	32	64,00	0	2	69	0
127	62,83	78,94	188	77,13	145	100,00	122	49	32	65,31	+ 1	1	73	0
128	61,26	75,48	182	79,67	138	105,07	120	53	42	79,25	- 1	1	75	0
129	63,76	83,67	195	68,72	152	88,16	131	56	34	60,71	0	2	82	0
130	57,71	77,87	лиц	-	132	108,33	114	53	38	71,70	- 1	2	73	0
131	59,06	74,03	198	71,72	158	89,87	135	57	36	63,16	0	2	77	0
132	68,78	86,67	190	74,21	144	97,92	124	54	32	59,26	+ 1	1	77	0
133	64,36	84,97	191	75,92	152	95,39	130	54	37	68,52	0	2	80	0
134	70,49	85,43	186	75,81	142	99,30	121	52	38	73,08	0	2	80	0
135	59,59	76,16	189	76,19	144	100,00	122	51	36	70,59	0-(+1)	1	77	0
136	62,37	79,08	186	76,88	144	99,31	125	53	38	71,70	0	2	78	0
137	58,42	77,62	181	76,80	138	100,72	121	48	36	75,00	0	1	71	0
138	64,40	78,34	171	87,13	131	113,74	113	53	39	73,58	0	3	72	0
139	61,78	78,67	186	78,92	143	101,40	125	55	36	65,45	0	2-3	76	0
140	58,52	73,05	188	72,34	150	90,67	126	51	32	62,74	0	2	70	0
141	59,50	80,95	194	70,10	144	94,44	127	50	35	70,00	- 1	2	77	0
142	68,72	91,78	181	71,82	145	89,65	124	52	37	71,15	0	1	73	0
143	65,69	86,45	205	71,71	152	96,71	132	55	39	70,91	0	2	82	0
144	64,82	84,31	190	74,74	149	95,30	131	51	38	76,00	0	2	79	0
145	59,90	76,16	186	76,34	140	101,43	119	50	33	66,00	0	1	70	0
146	62,00	85,52	197	72,08	157	90,45	133	53	37	69,81	0	2	78	0
147	65,56	79,19	183	74,86	142	96,48	120	50	36	72,00	0-(+1)	1	73	0
148	64,25	88,08	181	79,56	142	101,41	123	52	38	73,08	0	2	75	0

Вд. пром. кутів ошей D. bipalpebral int.	Зона промір кутів ошей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору ошей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повліки Les yeux bridés	Висота країв губія H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губія Ind. buccal	Вис. долішн. щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. кращ. вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
30	87	28,5	0	12	47	25,53	45	65	51	34	52,31	2	0
40	91	25,5	0	14	54	25,93	53	68	53	36	52,94	2	0
33	88	27,5	0	9	56	16,07	52	61	51	39	63,91	1	0
32	90	29	0	13	51	25,49	49	66	55	38	57,58	1	0
32	90	29	0	11	53	20,75	50	73	56	40	54,79	1	0
29	85	28	0	20	48	41,67	54	64	50	34	53,13	2	0
32	91	29,5	0	13	52	25,00	56	70	54	36	51,43	1	0
34	87	26,5	0-1	11	56	19,64	57	60	49	35	58,33	1	0
35	91	28	0	15	53	28,30	60	62	51	35	56,45	1	0
36	90	27	0	22	46	47,83	58	65	53	38	58,46	1	0
32	88	28	0	10	52	19,23	51	69	53	37	52,17	2	0
36	91	27,5	0	21	56	37,50	58	67	56	36	53,73	1	0
34	92	29	0	10	53	18,27	51	71	56	38	53,52	1	0
31	89	29	0	14	49	28,57	53	63	51	35	55,66	1	0
30	86	28	0	17	52	32,69	58	65	53	39	60,01	1	1
34	91	28,5	0	14	51	27,47	53	64	52	36	56,25	1	0
39	92	26,5	0	13	54	27,07	52	78	60	44	56,41	2	0
35	95	30	0	13	54	24,07	58	68	52	37	52,94	1	0-1
34	88	27	0	13	57	22,81	48	73	59	38	52,05	2	1
33	87	27,00	0-1	10	50	20,00	48	65	47	35	53,85	2	0
32	90	29	0	12	54	22,22	50	61	46	38	62,30	1	0
41	96	27,5	0	13	55	23,64	—	61	45	36	59,02	1	0
30	83	26,5	0	15	51	29,41	48	58	47	36	62,07	1	0
35	87	26	0	14	54	25,93	49	63	50	33	52,38	1	0
31	88	28,5	0	14	48	29,17	52	64	50	36	56,25	2	0
30	88	29	0	14	49	28,57	50	62	49	36	58,06	1	0
31	85	27	0	15	54	27,78	52	63	49	37	57,14	1	0
34	87	26,5	0	11	57	19,30	45	63	48	39	61,90	1	0
33	91	29	0	12	53	22,64	52	64	50	36	56,25	1	0
30	89	29,5	0	13	51	25,49	54	65	50	38	58,46	0	0
34	88	27	0	9	53	16,98	47	68	50	37	52,94	2	0
32	88	28	0	11	55	20,00	54	66	51	37	54,55	1	0
34	87	26,5	0	11	59	18,97	49	72	55	38	52,78	1	0
37	92	27,5	0	15	55	25,45	58	69	55	38	55,07	1	0
34	88	27	0	12	50	24,00	50	64	50	35	54,69	1	0
36	96	30	0	14	58	24,14	57	64	48	36	56,25	1	0
34	91	28,5	0	7	54	12,96	51	67	54	39	58,21	0-1	0
31	89	29	0	17	51	33,33	50	60	46	36	60,00	2	0
28	81	26,5	0-1	12	53	23,64	56	71	56	39	54,93	1	0
34	88	27	0	19	53	33,96	52	60	48	34	56,67	1	0
35	94	29,5	0	8	60	18,33	47	63	47	37	57,14	1	0
32	85	26,5	0	11	54	20,37	55	69	55	40	57,97	1	0
29	83	27	0	10	52	19,23	54	63	50	34	53,96	1	0
33	86	26,5	0	19	54	33,33	53	66	51	37	54,55	1	0
32	88	28	0	15	56	26,79	56	64	51	35	54,69	2	0
34	91	28,5	0	10	53	18,27	53	76	60	41	53,95	0-1	0
34	90	28	0	18	54	33,33	56	71	58	39	54,93	2	0
30	85	27,5	0	16	51	31,37	51	60	51	36	60,00	1	0
35	89	27	0	13	52	25,00	61	69	55	37	52,17	1	0
30	82	26	0	16	49	32,65	50	61	49	33	54,16	1	0
36	93	28,5	0	7	61	14,48	51	66	51	39	59,09	1	0

№№	Р ай он. село Пр и зв и щ е, і м'я	Вік	Уклад	Колір волосся	Колір очей	Зріст	Висота груди.	Висота вухн. отвору	Висота плечов. вн-	Висота локтевого
		Age	Constitution	Couleur des cheveux	Couleur des yeux	Taille debout	вгладбини Fourchette sternale	H. du trou auditif	ростку лопатки Acromion	сугробу H. du coude
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
149	Лымов, Ілья Федор.	47	1	т-р	м	1734	1407	1605	1427	1088
150	Михов, Пржекофій Федор.	31	2	т	т	1735	1378	1600	1397	1074
151	Шунтов, Данила	54	1	т	т	1742	1391	1610	1397	1060
152	Радев, Павел Савв.	40	3	т	м	1745	1430	1615	1450	1115
153	Радев, Федот Савв.	30	1	т	т	1752	1437	1633	1430	1085
154	Жейнов, Иван	24	2	т	м	1758	1407	1636	1441	1090
155	Недов, Тит Федор.	36	2	т	т	1780	1458	1653	1471	1122
156	Хинов, Федор Георг.	33	2	т	т	1789	1454	1663	1444	1086
с. Ізвівка.										
157	Дейнов, Дмитр.	37	1	т	т	1580	1269	1450	1280	982
158	Дымов, Иван	35	2	т	т	1600	1290	1475	1296	970
159	Гердов, Иван Никол.	40	3	т	т	1618	1310	1501	1309	991
160	Мальчев, Василий Серг.	41	2	р	м	1644	1317	1520	1320	996
161	Малев, Георгій Ефим.	35	3	т	т	1655	1329	1540	1352	1035
162	Мильчевский, Петр Ионов.	37	2	т	т	1657	1321	1539	1325	1020
163	Димитриев, Георгій Феод.	34	2	р	м	1658	1355	1538	1376	1053
164	Герчинов, Андрей	34	1	т	т	1658	1339	1539	1326	1038
165	Бельчев, Степан Димитр.	39	1	т	т	1665	1343	1547	1372	1064
166	Сербинов, Георгій	50	3	т	т	1668	1360	1546	1363	1055
167	Бельчев, Димитрій Иван.	26	2	т	т	1670	1345	1557	1372	1060
168	Гердов, Иван Феодос.	37	1-2	т	т	1671	1357	1548	1374	1040
169	Божков, Пантелей	27	1	т	т	1680	1360	1563	1355	1043
170	Греблев, Георгій Димитр.	34	1-2	т-р	м	1685	1357	1568	1378	1060
171	Мальчев, Михаила Серг.	43	3	т-р	м	1690	1378	1564	1379	1073
172	Биберов, Иван Андр.	32	2	т	т	1693	1363	1569	1359	1050
173	Вапиров, Иван	29	1	т	т	1694	1384	1573	1417	1081
174	Бурюклайский, Иван	57	3	т	т	1695	1365	1563	1405	1069
175	Ганев, Петр	44	2-3	т	т	1702	1367	1574	1368	1066
176	Биберов, Афан Авт.	51	2	т	т	1707	1369	1575	1375	1038
177	Мильчевский, Георгій Конст.	29	1	р	м	1720	1390	1606	1411	1071
178	Распопов, Петр Вас	30	2-3	т	т	1820	1465	1709	1505	1183
179	Соломонов, Степан Андр.	49	3	т	т	1725	1400	1603	1421	1087
180	Журков, Димитрій	25	2	т	т	1726	1397	1617	1420	1077
181	Филанов, Алексей	37	3	т	т	1732	1411	1610	1423	1125
182	Чорнокальський, Иван Сав.	29	2-3	т	т	1741	1406	1622	1419	1080
183	Димитриев, Степан Пант.	40	3	т	т	1743	1414	1626	1404	1089
184	Перевесов, Николай	42	2	т	т	1744	1427	1609	1415	1075
185	Чорнокальський, Афанас. Георг.	47	2	т	т	1750	1420	1627	1430	1099
186	Биберов, Василий Иван.	30	3	т-р	м	1753	1434	1612	1417	1081
187	Райчев, Василий	41	2	т	т	1760	1449	1641	1439	1110
188	Чипчев, Алексей	40	2	т	т	1775	1400	1653	1415	1091
189	Соломонов, Георгій Авт.	24	2	б	я	1778	1455	1666	1456	1114
190	Мильчевский, Димитрій Ив.	29	3	т	т	1790	1468	1665	1450	1127
191	Смоковский, Иван	36	2	т	т	1792	1474	1679	1469	1124
192	Мальчев, Георгій Иван	36	2-3	т	т	1799	1472	1662	1496	1166
193	Греблев, Михаил Авт.	34	2	т	т	1804	1466	1680	1494	1154
194	Распопов, Георгій Вас.	43	1-2	т	т	1806	1455	1694	1490	1120
195	Мильчевский, Георгій Степ.	30	3	т	т	1809	1485	1688	1482	1171
196	Бельчев, Василий Филанп.	35	2-3	т	т	1815	1483	1681	1484	1173
197	Соломонов, Иван Конст.	36	2	р	м	1860	1506	1735	1564	1224

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Висота серѣд. палѣца H. du extr. de médus	Висота колѣна H. du genou	Висота шкѣлотки H. de la malléole	Зрѣст лавстѣячки Taille assis	Дов. дод. кінцѣвки Extrémités infér.	Скѣлія Skélie	Показник голови Indice céphalique	Промѣр подовжній D. anteropostérieur	Промѣр поперечний D. transversal	Найш. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. = 100	Промѣр внальць D. bizygomatique	Висування внальць Saillie des pommettes	Промѣр долинньо-щелепний D. bizygonique	Висота черепа Hauteur du crâne
598	467	45	880	854	97,04	76,80	194	149	100	67,11	145	2-3	109	129
630	443	45	924	811	87,77	79,59	196	156	108	69,23	143	1	127	135
633	455	57	905	837	92,49	76,29	194	148	103	69,59	146	2	108	132
665	484	49	890	855	96,07	81,77	192	157	112	71,34	151	2-3	115	130
635	462	51	915	837	91,48	81,15	191	155	105	67,74	149	2-3	115	119
642	452	50	910	848	93,19	81,22	197	160	106	66,25	145	2	112	122
683	469	58	912	868	95,18	80,42	189	152	110	72,36	150	2-3	120	127
613	467	57	912	877	96,16	77,72	193	150	109	72,66	149	2-3	115	124
584	394	40	871	709	81,40	81,72	186	152	98	64,47	139	1	116	130
524	412	40	880	720	81,82	82,26	186	153	104	67,97	139	2	104	125
602	419	40	849	769	90,58	79,27	193	153	109	61,24	141	1	116	117
573	417	50	890	754	84,72	79,59	156	156	104	66,67	143	1	110	124
604	430	51	870	785	90,23	81,38	188	153	99	64,71	149	1	104	115
611	427	55	907	750	82,69	79,38	194	154	106	68,83	150	2-3	119	118
658	435	51	871	787	90,36	81,58	190	155	109	70,32	148	2-3	106	120
628	440	45	888	770	86,71	81,35	193	157	107	68,15	144	2	112	119
626	442	48	886	779	87,93	83,24	173	144	99	68,75	134	1	106	118
621	426	52	910	758	83,30	80,00	190	152	104	68,42	154	3	110	122
628	431	45	892	778	87,22	81,18	185	150	104	69,33	141	2	103	113
628	448	49	885	786	88,81	81,58	190	155	114	73,55	144	2	111	123
630	451	52	873	807	92,43	82,01	189	155	101	65,16	139	1-2	99	117
638	441	49	888	797	89,75	84,83	178	151	106	70,19	143	1	105	117
645	448	51	921	769	83,50	84,29	191	161	111	68,94	149	2	121	126
628	428	55	893	800	89,59	85,33	184	157	107	68,15	141	1	111	124
657	450	58	877	817	93,16	84,27	178	150	110	73,33	139	1	104	121
643	446	52	907	788	86,88	79,29	198	157	105	66,88	142	1-2	112	132
637	445	42	915	787	86,01	80,51	195	157	113	76,97	147	1	112	128
599	456	51	901	806	89,46	77,66	188	146	106	72,60	140	2	121	132
648	470	50	917	803	87,57	89,44	180	161	102	63,35	138	1	105	114
706	481	57	997	823	82,55	77,44	195	151	108	71,52	138	1	124	111
664	470	56	907	818	90,19	80,00	190	152	106	69,74	143	1-2	122	122
636	468	50	895	831	92,85	79,57	186	148	102	68,92	141	1	118	109
696	470	60	926	806	87,04	85,71	189	162	110	67,90	148	1-2	109	122
648	453	46	972	769	79,12	80,21	192	154	107	69,48	144	2	109	119
667	462	59	938	805	85,82	83,96	187	157	111	70,70	147	2	114	117
630	470	47	891	853	95,74	76,85	203	156	106	67,95	135	1	105	135
645	460	56	937	813	86,76	83,51	188	157	110	70,06	148	2	124	123
654	463	53	930	823	88,49	83,08	195	162	109	67,28	147	2	109	141
657	477	57	921	839	91,10	80,10	191	153	113	73,86	147	2	112	119
645	460	55	902	873	96,78	84,87	185	157	102	64,97	147	2	109	122
651	469	46	993	785	79,05	81,97	183	150	102	68,00	143	1	112	112
676	470	59	973	817	83,97	78,28	198	155	107	69,03	149	2-3	117	125
645	489	72	935	857	91,66	82,70	185	153	109	71,24	146	2	104	113
715	492	55	931	868	93,23	82,90	193	160	113	70,63	147	2	120	137
709	457	59	978	826	84,46	78,87	194	153	112	73,20	143	2-3	114	124
662	487	61	960	846	88,12	76,84	190	146	110	75,34	142	1	126	112
713	477	52	967	842	87,07	80,31	193	155	111	71,61	142	1-2	116	121
712	482	56	957	858	89,66	78,92	185	146	106	72,60	136	1	106	134
738	505	60	1000	860	86,00	79,58	191	152	106	69,74	147	2	116	125

№№	Показник висотно-подовный	Показник вис.-попер.	Зар. висота обличчя	Показник обличчя	Вис. лобо-підборідна	Показник лиць	Вис. носо-підборідна	Висота носа	Ширина носа	Показник носа	Профіль носа	Виставлення носа	Висота носо-губки	Прогнатизм зубів
	Ind. vertical	Ind. transv.-vertical	H. du visage	Ind. visage	H. ophryo-mentonnière	Ind. facial	H. naso-mentonnière	H. naso-sous-nasale	Larg. du nez	Ind. nasal	Profil du nez	Proéminence du nez	H. nasobuccale	
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	
149	66,49	86,56	187	77,54	148	97,97	125	52	35	67,31	0	1	78	0
150	68,88	86,34	190	75,26	148	96,62	130	56	36	64,29	0	2	80	0
151	68,04	89,19	лисий	—	136	107,35	115	54	41	75,93	0	3	75	0
152	67,71	82,80	197	76,65	142	106,34	122	53	36	67,92	0	2	76	0
153	62,30	76,77	177	84,18	138	107,97	119	57	34	59,65	+2	3	74	0
154	61,93	76,25	181	80,11	145	100,00	124	54	36	66,67	0	2	78	0
155	67,20	83,55	175	85,71	144	104,17	128	56	33	58,93	0	3	79	0
156	64,25	82,67	172	86,63	134	111,19	116	58	41	70,69	+2	2	69	0
157	69,89	85,53	176	78,98	135	102,96	114	51	34	66,67	0	1	70	0
158	67,20	81,70	184	75,54	144	89,53	122	49	31	69,39	+1	1	75	0
159	60,62	76,47	192	73,44	146	96,58	125	56	41	73,21	0	1	75	0
160	63,27	79,49	лисий	—	143	100,00	125	51	36	70,59	0 (-1)	1	72	0
161	61,17	75,16	183	81,42	144	103,47	122	51	36	70,59	0	2	74	0
162	60,82	76,62	185	81,08	148	101,35	128	50	39	78,00	-1	1	75	0
163	63,16	77,42	198	74,75	148	100,00	126	50	35	70,00	0	1	78	0
164	61,66	75,80	168	85,71	131	109,92	108	47	37	78,73	+2	1	65	3
165	68,21	81,94	185	72,43	145	92,41	124	50	32	64,00	0	2	75	0
166	64,20	80,26	180	85,55	147	104,76	129	51	38	74,51	0	2	78	0
167	61,08	75,33	186	75,81	137	102,92	120	48	33	68,75	0	1	73	0
168	64,74	79,35	191	75,39	144	100,00	121	52	34	65,38	0	3	75	0
169	61,90	75,48	180	77,22	138	100,72	120	52	38	73,08	0	2	76	0
170	65,73	77,48	лисий	—	150	95,33	130	53	35	66,04	0	2	77	0
171	65,97	78,26	184	80,98	143	104,20	120	51	34	66,67	0	1	75	0
172	67,39	78,98	лисий	—	145	97,24	124	51	38	74,51	0	2	76	0
173	67,98	80,67	173	80,35	136	102,21	118	52	34	65,38	0	2	76	0
174	66,67	84,08	183	77,60	146	97,25	126	56	43	76,79	+1	2-3	80	0
175	65,64	81,53	176	83,52	138	106,52	121	51	35	68,62	0	2	76	0
176	70,21	90,41	181	77,35	150	93,33	130	58	37	63,79	0	3	83	0
177	63,33	70,81	194	71,13	150	92,88	134	57	38	66,67	0	2	81	0
178	56,92	73,51	201	68,66	153	90,20	135	53	37	69,81	0 (-1)	2	80	0
179	64,20	80,26	177	80,79	138	103,62	115	47	40	85,11	0	1	68	0
180	58,60	73,65	188	75,00	147	95,92	128	54	35	64,81	+1	2	78	0
181	64,55	75,31	191	77,49	145	102,01	126	50	36	72,00	0	1	72	0
182	61,97	78,29	198	72,73	157	91,72	143	55	33	60,00	0 (-1)	1	82	0
183	62,57	74,52	195	75,38	143	102,80	124	51	38	74,51	0	1	77	0
184	66,50	86,54	184	73,37	142	95,07	123	53	36	67,92	0	2	77	0
185	65,43	78,34	186	79,57	150	98,67	123	54	40	74,07	+1	1	77	0
186	72,31	87,04	182	80,77	145	101,38	121	52	41	78,85	0 (-1)	1	73	0
187	62,30	77,78	187	78,61	141	04,76	117	53	42	79,36	-1	2	76	0
188	65,95	77,71	185	79,46	145	101,38	125	53	40	75,47	0	2	76	0
189	61,20	74,67	182	78,57	142	100,70	121	51	39	76,46	-1	2	72	0
190	63,13	80,65	178	83,71	143	104,20	126	51	36	70,59	0	1	75	0
191	61,08	73,86	192	76,04	149	97,98	128	53	38	71,70	0	2	77	0
192	70,98	85,62	193	76,17	146	100,68	127	56	37	66,07	0	2	76	0
193	63,92	81,05	195	73,33	164	87,20	135	55	33	66,00	-1	2	81	0
194	58,95	76,71	192	73,96	146	97,25	127	53	37	69,81	0 (+1)	1-2	75	0
195	62,68	78,06	184	77,17	147	96,60	125	53	38	71,70	0 (-1)	1	74	0
196	72,43	91,78	180	75,56	146	93,15	125	54	37	68,52	0	2	76	0
197	65,44	82,24	198	74,24	170	86,47	138	54	35	64,81	0	2	82	0

Вн. пром. куціс овей D. bipalpebral int.	Зовн. промір куціс овей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору овей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольскі помік Les yeux bridés	Висота країв губів H. des rebords des levres	Шириня рота Larg. de la bouche	Показник губів Ind. buccal	Вис. долішн. щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуза Grand axe de l'oreille	Довж. краєц. вуза L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуза Petit axe de l'oreille	Показник вуза Ind. de l'oreille	Віддаленість вуза Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercule de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
34	89	27,5	0	10	56	17,86	51	74	58	38	51,35	0-1	0
32	89	28,5	0	15	55	27,27	54	65	55	37	55,38	1	1
30	88	29	0	6	57	11,53	49	71	57	37	50,70	1	0
34	88	27	0	12	53	22,64	49	71	56	39	54,93	2	0
32	91	29,5	0	14	49	28,57	45	67	53	42	62,69	1	0
35	91	28	0	22	53	41,51	55	68	55	38	55,88	2	0
33	94	31,5	0	16	57	28,07	53	70	55	37	51,43	1	0
35	92	28,5	0	7	54	12,96	53	68	56	40	58,82	2	0
29	86	28,5	0	14	55	25,45	51	61	50	35	57,38	1	0
32	87	27,5	0	14	49	28,57	52	59	47	37	61,02	2	0
39	91	26	0	12	51	23,53	50	63	49	38	60,32	0-1	0
32	90	29	0	14	45	31,11	56	66	53	36	54,55	1	0
30	88	29	0	11	50	22,00	51	64	51	38	59,37	1	0
34	92	29	0-1	17	56	30,56	56	68	56	41	60,29	1	0
37	88	25,5	0	12	50	24,00	54	60	51	38	57,58	2-3	0
30	87	26	0	6	51	11,76	47	63	51	37	57,14	1	0
32	84	26	0	11	44	25,00	55	59	45	35	59,32	2	0-1
34	93	29,5	0	13	56	23,21	57	68	49	37	52,94	1	0-1
34	88	27	0	13	48	27,08	50	60	50	34	56,67	1	0
33	86	26,5	0	13	51	25,49	50	72	55	38	52,78	1	0
33	92	29,5	0	15	50	30,00	50	54	44	36	66,67	2	0
32	90	29	0	17	50	34,00	56	64	51	35	54,69	2	0
33	92	29,5	0	13	47	27,66	50	65	53	35	53,85	0-1	0
35	87	26	0	14	56	25,00	50	65	52	32	49,23	3	0
31	87	28	0	16	49	32,65	49	56	43	35	62,50	2	0
34	91	28,5	0	9	55	16,36	52	72	56	38	52,78	1	0
35	89	27	0	7	51	13,73	49	66	53	39	59,09	1	0
36	91	27,5	0	13	55	23,64	52	67	53	39	58,21	1	0
31	90	29,5	0	11	51	21,57	55	64	53	40	62,50	2	0
31	91	30	0	16	54	27,78	60	65	53	33	50,77	2	0
31	84	26,5	0	8	52	15,38	53	69	59	38	55,07	0-1	0
32	90	29	0	13	49	26,53	53	65	51	36	55,38	2	0-1
36	89	26,5	0	15	54	27,78	54	62	50	36	58,06	3	0
30	87	28,5	0	12	48	25,00	64	67	54	39	58,21	2	0
33	89	28	0	13	56	23,21	51	66	54	36	54,55	1	0
32	87	27,5	0	11	52	21,15	52	62	51	37	58,06	2	0
32	89	28,5	0-1	12	49	24,49	51	64	55	35	54,69	1	0
35	90	27,5	0	10	47	21,28	51	59	46	32	54,24	1	0
34	92	29	0	10	52	19,23	50	63	53	41	65,08	2	0
34	89	27,5	0	14	50	28,00	54	65	53	36	55,38	1	0
34	90	28	0	11	50	22,00	49	61	50	36	59,02	2	0
34	94	30	0	18	48	37,50	57	74	60	41	55,41	2	0
32	91	29,5	0	17	49	34,69	55	67	53	37	53,73	1	0
31	86	27,5	0	10	48	20,83	54	67	53	35	52,24	2	0
34	89	27,5	0	9	50	18,00	55	59	50	35	59,32	2	0
33	93	30	0	15	50	30,00	55	69	55	38	55,07	1	0
32	91	29,5	0	8	51	15,69	51	66	52	36	54,55	0-1	0
32	88	28	0	13	54	24,07	55	62	54	41	66,13	1	0
32	87	27,5	0	13	53	24,53	59	63	52	36	57,14	2	0

№№	Р айон. село Пр ізвище, ім'я	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille dedout	Висота груди. виганбили Fourchette sternale	Висота вуши. отвору H. du trou auditif	Висота плечов. ви- ростку лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. du coude
с. Преслав										
198	Калицев, Иван Георг.	45	2	т-р	м	1593	1296	1482	1308	1019
199	Савов, Дмитрий	35	1	т-р	т	1596	1297	1482	1305	996
200	Господинов, Феодор	32	1	т-р	т	1600	1295	1473	1309	1004
201	Гервалов, Феодор	40	1-2	т-р	т	1613	1298	1496	1325	1036
202	Нейковский, Василь	24	1-2	т-р	т	1630	1306	1506	1300	992
203	Фуклев, Афанасий Иван	50	1	т-т	т	1634	1312	1514	1309	1003
204	Гогунский, Феодор Никол.	37	1	т-т	т	1635	1318	1522	1327	1016
205	Гогунский, Николай Андр.	46	1	т-т	т	1635	1310	1522	1360	1054
206	Калицев, Игнат Никол.	32	1	р-т	т	1638	1322	1511	1337	1020
207	Рунчев, Александр	36	2	т-т	т	1642	1320	1516	1332	1030
208	Чунгулов, Семен	28	1	т-т	т	1650	1331	1518	1334	1011
209	Анастасов, Митрофан	29	2	т-р	т	1655	1328	1533	1335	1025
210	Калицев, Степан Степ.	47	1	т-т	т	1661	1356	1543	1402	1105
211	Варбанский, Павел	51	2-3	т-т	т	1665	1358	1532	1369	1057
212	Мяков, Владимир	39	1	т-р	т	1670	1337	1548	1369	1039
213	Хаджийский, Михаил Степ.	49	2	т-т	т	1670	1332	1550	1341	1017
214	Калицев, Георгий Алекс.	48	1	т-р	т	1673	1370	1553	1362	1027
215	Туриец, Василий	39	2	т-т	т	1680	1372	1560	1354	1046
216	Маноилов, Иван	38	1	т-т	т	1680	1369	1560	1403	1075
217	Главчев, Филип	29	2	т-т	т	1682	1373	1559	1373	1054
218	Гогунский, Глеб Вас.	39	2	р-т	т	1695	1365	1573	1359	1037
219	Гогунский, Семен Мих.	25	1	р-т	т	1697	1373	1584	1380	1056
220	Стояновский, Петр	39	2	т-т	т	1700	1388	1566	1400	1075
221	Бутев, Иван	32	2	т-т	т	1700	1380	1587	1410	1075
222	Божков, Константин	50	1	т-т	т	1706	1355	1583	1374	1038
223	Ганев, Александр	40	1	т-т	т	1708	1355	1578	1397	1094
224	Кносев, Иван Антон.	50	3	т-т	т	1716	1395	1586	1419	1096
225	Манган, Иван Мих.	24	2	т-т	т	1711	1390	1590	1428	1091
226	Вельчев, Александр	32	2	т-т	т	1713	1382	1574	1414	1093
227	Арделянов, Михаил	39	2	т-т	т	1213	1412	1601	1400	1085
228	Гогунский, Григорий Иван.	31	1	т-т	т	1714	1403	1590	1401	1074
229	Хаджийский, Михаил Иван.	27	3	т-т	т	1722	1405	1611	1395	1086
230	Гогунский, Иван Степ.	53	1	т-т	т	1738	1389	1598	1441	1118
231	Фуклев, Михаил Демьян.	52	1	т-т	т	1742	1388	1602	1425	1083
232	Фуклов, Павел Иван.	33	2	т-т	т	1744	1406	1615	1419	1081
233	Степанов, Николай Степ.	51	3	т-т	т	1750	1424	1630	1449	1114
234	Фуклев, Петр Петр.	33	1	т-т	т	1750	1431	1624	1440	1113
235	Мангов, Михаил Иван.	56	2	т-р	т	1750	1433	1614	1451	1100
236	Мышкин, Иван	25	1	т-т	т	1872	1505	1748	1523	1162
237	Степанов, Михаил Феод.	48	2-3	т-т	т	1775	1446	1640	1472	1114
238	Кносев, Аркадий Дмитр.	31	2	т-т	т	1795	1445	1662	1467	1140
Коларівський район с. Коларівка.										
239	Черкез, Христофор Феод.	41	1-2	т-т	т	1496	1213	1373	1216	925
240	Янчев, Иван	39	2	т-т	т	1588	1280	1459	1279	990
241	Черкез, Иван Ильич	35	2	т-т	т	1590	1282	1471	1283	996
242	Вичев, Дмитрий	43	3	р-т	т	1590	1292	1465	1293	993
243	Лаптанев, Илья Васи.	42	2	т-т	т	1613	1314	1489	1300	969
244	Бурлаков, Дмитрий	25	2	т-т	т	1616	1300	1497	1313	995
245	Димов, Георгий Рад.	48	1	т-т	т	1617	1309	1481	1318	996
246	Попов, Степан	30	2	т-т	т	1619	1302	1495	1312	995
247	Горлаков, Тодор	49	1	т-т	т	1627	1300	1498	1321	998
248	Мечев, Федот Фрод.	55	2	т-т	т	1628	1305	1497	1307	1000
249	Мечев, Георгий Дориф.	37	1	р-т	т	1632	1315	1514	1324	1034
250	Островский, Степан Петр.	39	2	т-т	т	1632	1324	1510	1320	1019

Висота серед. паху H. du l'extr. de médus	Висота коліна H. du genou	Висота щиколотки H. de la malléole	Зріст навсидячки Taille assis	Дов. дол. кінцівки Extrémités infér.	Скелія Skélie	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжній D. antéropostérieur	Промір поперековий D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. = 100	Промір вилиць D. bizygomatique	Висування вилиць Sailie des pommettes	Промір долішньо-щелепний D. bigoniaque	Висота черепа Hauteur du crâne
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
613	421	40	875	720	82,29	83,33	180	150	106	66,67	144	2	106	113
607	404	46	845	751	88,88	82,61	184	152	108	71,05	137	1—2	114	114
589	416	40	867	739	85,24	83,70	184	154	101	65,58	136	2	103	133
616	416	41	905	708	78,23	80,54	185	149	104	69,80	140	2	109	117
588	424	48	877	753	85,86	78,61	187	147	109	74,15	138	2	107	124
603	404	40	825	709	85,94	84,07	182	153	104	67,97	140	2	111	120
582	435	48	870	765	87,93	79,26	188	149	101	67,79	140	2—3	111	113
632	434	55	870	765	87,93	83,24	173	144	99	68,75	135	1	104	113
613	418	46	867	771	88,93	79,57	186	148	100	67,57	139	1	107	127
631	428	41	863	779	90,27	78,57	196	154	109	70,78	141	1	106	134
581	434	40	891	759	85,19	85,85	187	160	113	70,63	147	2	107	132
584	440	60	901	754	83,68	82,70	185	153	100	65,36	135	2	108	122
688	423	40	865	796	92,02	87,43	183	160	106	66,25	141	1	113	118
639	433	55	878	787	89,64	81,97	183	150	100	66,67	137	1	101	133
628	445	47	895	775	86,59	81,32	182	148	106	71,62	145	2	111	122
596	451	53	885	785	88,70	82,16	185	152	113	74,34	144	1	109	120
605	447	50	890	783	87,98	81,52	184	150	104	69,33	141	1—2	115	120
649	448	52	899	781	86,87	80,65	185	150	111	74,00	142	2	112	120
640	443	52	882	798	90,48	84,41	186	157	101	64,33	141	2	111	120
627	430	41	900	782	86,89	83,42	193	161	113	70,19	145	1	113	123
600	460	53	890	805	90,45	83,94	193	152	112	69,14	148	2	115	122
597	433	51	921	775	84,26	81,11	180	146	108	73,97	145	2	119	113
660	452	54	900	800	88,89	76,53	196	150	113	75,33	148	2	109	134
653	436	60	895	805	89,94	82,45	188	155	106	68,39	143	1—2	99	113
605	433	41	924	782	84,63	81,42	193	149	109	73,15	143	2	114	123
669	434	41	949	759	79,98	81,63	196	160	109	68,12	148	3	119	130
650	462	46	914	802	87,75	86,24	189	163	114	69,94	145	2	111	130
667	454	60	885	826	93,33	77,60	192	149	99	66,44	142	2	108	121
641	440	40	925	788	85,19	82,63	190	157	109	69,43	146	2	120	139
631	460	55	908	805	88,66	80,77	182	147	107	72,79	143	2	116	112
620	447	53	937	777	82,92	78,87	194	153	103	67,32	143	2	112	124
640	446	55	897	832	92,75	83,33	192	160	111	69,38	149	2	115	111
684	446	41	925	813	87,89	81,44	194	158	105	66,45	137	2	94	140
645	465	60	913	829	90,80	83,33	186	155	101	65,16	143	2—3	105	140
623	460	42	920	824	89,57	81,68	191	156	117	75,00	146	2—3	120	129
656	465	55	920	830	90,22	82,14	196	161	117	72,67	155	2—3	113	120
658	455	51	933	817	87,57	79,89	184	147	101	68,71	135	1	108	126
687	464	47	905	845	93,37	80,07	190	152	110	72,36	149	2	112	136
706	484	55	1005	867	86,27	77,20	193	149	106	71,14	142	2	117	124
631	478	49	916	859	93,78	76,96	204	157	109	69,43	145	1—2	120	135
683	473	57	957	838	87,57	81,62	185	151	107	70,86	138	1	112	133
549	365	39	810	686	84,69	86,67	180	156	105	67,31	140	1	110	123
585	406	48	870	718	82,53	80,00	190	152	103	67,76	141	2	106	129
575	420	40	843	747	88,61	89,47	171	153	102	66,67	143	3	116	119
587	396	40	870	720	94,25	76,44	191	146	105	71,92	146	2	113	125
560	422	40	861	752	87,34	75,51	196	148	111	75,51	142	1	109	124
599	402	40	860	756	87,91	84,66	176	149	103	69,12	139	—	113	119
587	418	41	834	783	93,38	79,47	190	151	97	64,24	130	1	99	136
601	425	55	892	727	81,50	78,95	190	150	93	65,33	134	1	106	124
595	425	44	867	760	87,66	78,65	192	151	106	70,19	137	2	106	129
592	417	42	880	748	85,00	86,34	183	158	107	67,72	145	1—2	113	131
634	431	59	861	771	89,55	82,70	185	153	106	69,28	141	2	107	118
616	419	51	882	750	85,03	77,01	187	144	95	65,97	138	2	114	122

№№	Показник висотно-подовий	Показник вис.-попер.	Зар. висота обличчя	Показник обличчя	Вис. лобо-підборіддя	Показник анда	Вис. носо-підборіддя	Висота носа	Ширина носа	Показник носа	Профіль носа	Виставлення носа	Висота носогубна	Прогнатизм зубів
	Ind. vertical	Ind. transv.-vertical		Ind. visage		Ind. facial								
26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	
198	62,78	75,33	190	75,79	142	101,41	127	53	36	67,91	0	2	79	0
199	61,96	75,00	178	76,97	140	97,29	119	48	34	70,83	0	2	74	0
200	72,28	86,36	173	78,61	142	95,77	123	48	32	66,67	0	2	76	0
202	63,24	78,52	лиц	—	145	96,55	129	55	33	60,00	0	2	79	0
202	66,31	84,35	193	71,50	146	94,52	128	51	33	64,71	0	2	75	0
203	65,93	78,43	169	82,84	134	104,48	116	51	37	72,55	0	2	77	0
204	60,11	75,84	176	79,55	141	99,29	118	51	35	68,62	0	1	76	0
205	65,31	78,47	170	79,41	128	105,47	112	51	35	68,62	0	1	69	0
206	68,28	85,81	187	74,33	144	96,53	125	52	32	61,54	0-(-1)	2	77	0
207	68,37	83,01	197	71,57	151	93,38	132	50	39	78,00	-2	2	79	0
208	70,59	82,50	180	81,67	141	104,76	120	50	34	68,00	0	1	73	0
209	65,95	71,74	180	75,00	141	95,74	124	50	35	70,00	0	1	74	0
210	64,48	73,75	лиц	—	148	95,27	132	56	35	62,50	0	2	81	0
211	72,78	88,67	177	77,40	139	98,56	120	51	36	70,59	0	2	76	0
212	67,03	82,43	180	80,56	139	104,39	123	55	36	65,45	0	2-3	74	0
213	64,86	78,95	177	81,36	137	105,11	113	44	36	81,82	0	1	70	0
214	65,22	80,00	180	78,33	138	102,17	114	50	41	82,00	0	2	72	0
215	64,52	80,00	195	72,82	157	90,45	140	59	36	61,02	+1	2-3	83	0
216	64,52	76,43	182	77,47	146	96,58	127	52	37	71,15	0	1	77	0
217	63,73	76,40	185	78,38	142	102,11	128	46	34	73,91	0-(-1)	1	74	0
218	63,21	75,31	198	74,75	144	102,78	124	45	36	80,00	0-(-1)	1	72	0
219	62,78	73,40	185	78,38	141	102,84	118	53	36	67,92	0	2	72	0
220	68,37	89,33	182	81,32	145	102,01	122	48	35	72,92	0	2	72	0
221	60,11	72,90	197	72,59	156	91,67	135	54	34	62,96	0	1	77	0
222	67,21	72,55	175	89,86	140	103,57	124	52	38	73,08	0	3	81	0
223	66,33	81,25	193	76,68	157	94,27	137	53	35	66,04	1-(-1)	2	79	0
224	68,78	79,75	202	11,78	144	100,69	132	55	39	70,91	1-(-1)	2	84	0
225	63,02	81,21	186	76,34	145	97,93	126	54	35	64,81	0	2	76	0
226	73,16	88,53	182	76,92	139	100,72	119	48	41	85,42	0	1	74	0
227	61,54	76,19	187	76,47	145	98,62	128	50	36	72,00	0-(-1)	2	75	0
228	63,92	81,05	201	71,14	146	102,14	130	55	35	63,64	+3	2	75	0
229	57,81	69,37	180	82,78	144	103,47	125	48	38	79,17	0-(-1)	1	75	0
230	72,16	88,61	175	77,29	138	99,28	122	52	40	76,92	0	1	75	0
231	75,27	90,32	189	75,66	158	90,51	142	55	30	54,55	0	2	82	0
232	67,53	82,69	188	77,66	143	102,10	124	49	35	71,43	0	1	77	0
233	61,22	74,54	196	79,08	147	105,44	131	56	38	67,86	-1	2-3	79	0
534	68,48	85,71	180	75,00	132	102,27	117	52	33	63,46	0	2	69	0
235	71,68	89,47	186	80,11	146	102,05	125	53	37	69,81	0	1	74	0
236	64,25	88,22	184	77,17	155	91,61	130	51	34	61,67	-(-1)	2	79	0
237	66,18	85,98	188	77,13	141	102,84	123	57	37	64,91	-1	2-3	78	0
238	71,89	88,08	192	71,87	153	90,20	132	57	36	63,16	0	2	79	0
239	68,33	78,84	171	81,87	138	101,44	116	53	40	75,47	0	2	72	0
240	67,89	84,87	187	75,40	141	100,00	121	47	32	68,09	0	2	70	0
241	69,59	77,78	179	79,89	141	101,42	122	57	37	64,91	0	2	75	0
242	65,44	85,62	116	78,49	144	101,39	125	57	40	70,18	+2	2-3	78	0
243	63,27	83,78	184	77,17	137	103,65	113	55	33	60,00	0	1	72	0
244	67,61	79,87	174	79,89	131	106,10	107	47	36	76,50	0	2	65	0
245	71,68	90,07	лиц	—	146	89,04	124	48	33	68,75	0-(-1)	1	75	0
246	65,26	82,67	186	72,04	145	92,41	128	53	32	60,38	0	2	73	0
247	67,19	85,43	192	71,35	150	91,33	128	53	31	58,49	0	2	79	0
3-8	71,58	82,91	179	81,01	138	105,07	127	51	42	82,35	0-(-1)	3	72	0
249	63,78	77,12	177	79,66	143	98,60	121	50	33	66,00	0	2-3	73	0
250	65,24	84,72	175	78,86	137	100,73	124	52	34	65,38	0	2-3	74	0

Вн. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота крапа губія H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губія Ind. buccal	Вис. доліня. щелеп H. mandib. bucco-menton.	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilag.	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
32	88	28	0	12	52	23,08	51	62	49	36	58,06	0	0
32	83	25,5	0-1	9	44	20,45	46	60	45	37	60,00	2	0
29	86	28,5	0	11	50	22,00	51	60	47	33	55,00	1	0
31	86	27,5	0	16	50	32,00	53	60	48	38	63,33	1	0
34	92	29	0	13	51	25,49	57	67	44	34	50,75	2	0
34	87	26,5	0	9	53	16,98	47	61	49	37	59,02	1	0
30	87	28,5	0	16	53	30,19	51	65	51	36	55,38	2	0
33	85	26	0	11	48	22,92	46	61	50	37	59,02	1	0
27	84	28,5	0	14	49	28,57	50	66	54	40	60,60	0-1	0
34	90	28	0	12	56	21,43	60	66	50	36	54,55	2	0
31	88	28,5	0	11	49	22,45	51	61	50	34	55,74	2	0
30	89	29,5	0	10	52	19,93	52	62	52	34	54,84	2	0
33	88	27,5	0	8	53	15,09	56	61	50	37	59,02	2	0
34	83	24,5	0	11	50	22,00	51	72	54	35	48,61	1	0
32	89	28,5	0	6	49	12,24	53	60	47	36	60,00	1	0
38	92	27	0	17	53	32,08	49	62	49	37	58,06	2	0
30	86	28	0	8	57	14,04	47	74	58	37	48,65	1	0
36	87	25,5	0	14	53	26,42	63	68	53	37	52,94	1	1
36	85	24,5	0	11	45	24,44	50	62	48	35	56,45	1	0
36	94	29	0	14	57	24,14	55	65	54	36	55,38	2	0
38	95	28,5	0	18	50	36,00	57	64	51	37	56,25	2	0
34	90	28	0	12	54	22,22	50	65	54	37	52,38	3	0
36	94	29	0	14	51	27,47	54	62	50	35	56,45	1	0
32	92	30	0	14	52	26,92	65	64	51	40	62,50	1	0
34	88	27	0	12	53	22,64	52	65	53	37	55,38	1	0
37	96	29,5	0	14	53	26,42	61	67	54	39	58,21	2	0
35	91	28	0	9	52	17,31	52	62	49	34	54,84	1	0
32	88	28	0	14	48	29,17	54	66	51	35	53,03	2	0
34	90	28	0	16	57	28,07	48	67	54	35	52,24	1	0
33	87	27	0	10	57	17,54	57	68	54	42	61,76	1	0
32	86	27	0	13	48	27,08	57	63	51	37	57,14	2	0
33	93	30	0	14	54	25,93	56	64	51	34	53,13	2	0
34	88	27	0	10	55	18,18	50	64	52	37	56,25	1	0
37	88	25,5	0	11	53	20,75	64	69	53	41	59,42	1	0
38	92	27	0	11	51	21,57	52	64	49	35	54,69	1	0
34	93	29,5	0	9	56	16,07	54	70	58	40	57,14	0	0
30	85	27,5	0	8	53	15,09	52	63	51	35	55,56	1	0
33	89	28	0	7	50	14,00	55	69	51	35	50,70	2	0
30	84	27	0	18	46	39,13	58	66	56	36	54,55	1	0
32	90	29	0	11	54	20,37	51	70	57	40	57,14	0-1	0
33	92	29,5	0	11	49	27,45	55	63	51	53	52,38	1	0
36	90	27	0	9	49	18,37	52	62	49	36	58,06	1	0-1
33	85	26	0	14	54	25,93	55	58	46	39	67,24	0-1	0
33	86	26,5	0	13	44	29,55	56	59	46	38	64,41	2	0
33	89	28	0	8	54	14,81	52	66	52	37	54,55	1	1
33	91	29	0	11	49	22,45	47	70	51	39	55,71	1	0
33	87	27	0-1	9	51	17,65	47	65	50	37	55,38	2	1
33	87	27	0	11	50	22,00	54	60	49	39	65,00	1	0
30	86	28	0-1	12	49	24,49	58	62	48	37	58,06	1	0
31	84	26,5	0	9	49	18,37	57	68	52	36	52,94	2	0
35	89	27	0	13	55	23,65	49	69	54	41	59,42	1	0
34	88	27	0	10	46	21,74	53	64	47	39	60,94	3	0
34	86	26	0	9	52	17,31	52	69	52	37	52,17	2	0

№№	Район, село	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота груди. вирлябни Fourchette sternale	Висота вуха, отвору Н. du trou auditif	Висота плечов. ви- ростку лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. du coude
	Прізвище, ім'я									
251	Райков, Михаил	53	1	т	т	1634	1339	1513	1338	1020
252	Джанков, Андрей Никит.	55	1	т	т	1635	1320	1507	1333	1013
253	Чердаклиев, Василий	43	2	т	т	1640	1322	1500	1318	1070
254	Дамаскин, Ф. Ф.	42	1	т	м	1640	1312	1510	1296	974
255	Кочков, Андрей Ильич	49	2	р	т	1642	1313	1513	1325	1030
256	Кочков, Иван Ильич	53	3	т	т	1645	1310	1509	1324	1016
257	Мечев, Василий Петр.	33	1	р	т	1645	1329	1530	1317	1015
258	Дамаскин, Григорий Степ.	45	2	т	т	1647	1323	1516	1358	1023
259	Степанов, Василий	29	1	т-р	м	1650	1322	1424	1334	1016
260	Черкез, Димитрий Иван.	31	1	т	т	1652	1329	1530	1333	1010
261	Апостолов, Василий Алекс.	28	2	т	т	1655	1335	1529	1327	1009
262	Константинов, Георгий	22	2	т	т	1664	1332	1532	1342	1024
263	Стоянов, Иван	23	3	т	т	1672	1360	1528	1363	1019
264	Лапананов, Иван Апан.	31	2	т	т	1673	1344	1545	1339	1014
265	Джанков, Степан Георг.	29	1	т	т	1678	1356	1552	1369	1033
266	Божков Михаил Дим.	50	2	т	т	1680	1360	1543	1345	1010
267	Мечев, Иван Федот.	29	2	т	т	1685	1350	1551	1352	1028
268	Островский, Василий Степ.	48	2	т	т	1687	1354	1559	1380	1058
269	Волчанов, Степан	26	1	т	т	1690	1352	1583	1404	1068
270	Марин, Семен	39	3	т	т	1720	1400	1587	1411	1082
271	Станков, Георгий	28	2	т	т	1722	1396	1606	1386	1071
272	Ионов, Илья Георг.	32	2	р	м	1725	1405	1598	1415	1078
273	Михайлов, Михаил	43	2	р	м	1726	1411	1600	1448	1110
274	Сьбов, Тодор	24	2	т	т	1730	1405	1591	1415	1070
275	Апостолов, Георгий Алекс.	35	2	т	м	1736	1402	1617	1434	1099
276	Ионов, Георгий Ильич	55	3	р	м-я	1750	1436	1624	1425	1083
277	Черкез, Пантелей	53	2	т	т	1763	1421	1630	1458	1099
278	Димов, Ананий Андр.	42	2	т	т	1786	1463	1664	1500	1150
279	Кара, Иван	32	1	т	т	1816	1490	1689	1500	1168
Ботівський район. с. Ботієво.										
280	Волчанов, Филипп	41	1-2	т	т	1562	1261	1450	1276	980
281	Занков, Георгий	38	2	т	т	1613	1281	1483	1279	950
282	Нейков, Степан	24	2	т	т	1623	1315	1505	1341	1028
283	Тилькиев, Иван	25	1	т	т	1632	1332	1516	1348	1065
284	Радолов, Кирил	46	2	т-р	м	1638	1308	1495	1319	990
285	Занков, Иван	35	1	р	м	1650	1324	1536	1347	1047
286	Куненков, Василий	46	1	р	м	1650	1326	1533	1359	1021
287	Островский, Ананий	49	1	р	т	1650	1322	1529	1345	1026
288	Занков, Степан	35	2	т	т	1654	1324	1520	1320	1006
289	Тилькиев, Николай	33	1	т	т	1655	1334	1544	1343	1023
290	Островский Петр	48	1	т	т	1658	1344	1525	1320	1000
291	Занков, Димитрий	27	3	т	т	1658	1336	1518	1357	1059
292	Куртев, Иван	52	1	т	т	1660	1332	1531	1332	1020
293	Тилькиев, Василий	39	2	т	т	1663	1349	1540	1356	1046
294	Занков Афанасий	23	1	т	м	1664	1335	1531	1352	1037
295	Волчанов, Николай	45	1	т	м	1675	1353	1526	1367	1036
296	Арабаджи, Петр	38	2	т	м	1675	1333	1536	1358	1026
297	Фрежев, Василий	57	1	т	м	1682	1345	1553	1325	995
298	Маринов, Петр	30	1-2	т	м	1686	1345	1557	1366	1052
299	Нейков, Георгий	45	1	т	м	1688	1350	1563	1381	1070
300	Пачев, Степан	24	1	т	т	1690	1352	1563	1365	1042
301	Маринов, Степан	26	2	т-р	м	1691	1357	1572	1347	1049
302	Стоянов, Даниил	34	2	т	т	1691	1361	1562	1377	1049
303	Фрежев, Степан	38	2-3	т	т	1695	1379	1574	1383	1076
304	Островский, Степан	24	1	т	т	1700	1380	1577	1370	1050

Висота серед. пальця H. du l'extr. de médium	Висота коліна H. du genou	Висота шкідотки H. de la malléde	Зріст навсміячки Taille assis	Довж. дол. кісточки Extrémités infer.	Скелія Skélie	Показник голови In l'ice cephalique	Промір подовжній D. antéropostérieur	Промір поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transver. — 100	Промір вилиць D. bizygomatique	Висуната вилиця Saillie des pommettes	Промір долішаво-щелепний D. bigonique	Висота черепа Hauteur du crâne
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
576	442	40	850	784	92,24	78,87	194	153	101	66,01	128	1		121
600	427	45	846	789	93,26	83,78	185	155	103	66,45	135	1		128
630	425	42	868	772	88,94	85,41	185	158	106	67,09	145	2-3	110	140
562	427	41	873	767	87,86	88,77	187	166	109	65,66	139	1	112	130
625	412	41	881	761	86,37	80,75	187	151	103	68,21	145	2	106	129
609	430	46	888	757	85,25	78,12	192	150	106	70,67	142	2	114	136
604	439	55	851	794	93,30	83,78	185	155	103	66,45	138	1	97	115
615	431	45	863	784	90,85	79,06	191	151	107	70,86	140	1-2	111	131
604	423	45	912	738	80,91	87,43	183	160	102	63,75	139	1	114	126
599	423	45	872	780	89,45	90,71	183	166	100	60,24	136	1	105	122
5-7	425	48	908	747	82,27	83,06	183	152	103	67,76	136	1	108	126
616	435	42	885	779	88,02	81,67	180	147	104	70,75	140	2-3	116	132
611	445	50	860	812	94,42	80,73	192	155	106	68,39	144	2	113	144
612	431	59	894	779	83,78	84,07	182	153	103	67,32	145	3	125	128
624	432	58	871	807	92,65	77,92	186	145	106	73,10	136	2-3	111	126
580	476	54	865	815	94,22	80,00	190	152	106	69,74	140	1	117	137
593	440	50	891	794	89,11	85,16	182	155	102	65,81	145	2	116	134
622	443	40	870	817	93,91	79,57	186	148	102	68,92	144	2-3	108	126
630	434	59	875	825	94,29	87,43	183	160	105	65,63	140	1	104	107
660	465	62	916	805	87,98	82,90	193	160	108	67,50	142	1	124	133
620	445	45	922	800	86,77	78,35	194	152	110	72,36	146	2-3	115	116
631	470	45	880	845	96,02	81,15	191	155	111	71,61	145	1-2	115	127
952	474	61	855	871	101,87	83,07	189	157	111	70,70	147	2	119	126
629	456	51	893	837	93,73	80,31	193	155	104	67,10	142	2	109	139
642	455	42	933	803	86,07	78,97	195	154	106	68,83	143	2	118	119
614	470	59	890	860	96,63	80,95	189	153	109	71,24	147	1-2	119	126
670	455	42	939	824	87,75	82,11	190	156	112	71,79	146	2	106	133
688	486	65	912	874	95,83	75,74	202	153	105	68,62	138	1	100	121
684	488	63	942	874	92,78	85,86	191	164	109	66,46	145	1	118	127
577	403	40	811	751	80,27	79,26	188	149	100	67,11	140	2-3	118	112
559	411	57	856	757	88,43	77,78	198	154	109	70,78	144	1-2	118	130
624	442	50	852	771	90,49	79,57	186	148	103	69,59	142	2-3	117	118
647	418	42	832	800	96,15	82,42	182	150	101	67,33	136	1	120	116
602	405	47	869	769	88,49	78,53	191	150	101	67,33	139	1	106	143
637	425	55	893	757	84,77	81,18	186	151	104	68,87	144	2	124	114
616	443	43	858	792	92,31	81,36	177	144	104	72,72	133	1-2	108	117
607	436	50	865	785	90,75	72,70	194	141	107	75,89	134	1	111	120
596	426	42	898	756	84,19	83,42	187	156	109	69,87	140	1	114	134
616	448	45	861	794	92,22	81,91	199	163	110	67,48	143	2	111	111
586	431	49	904	754	83,41	73,03	204	149	104	69,80	131	1	110	133
657	421	50	881	777	88,20	81,72	186	152	108	71,05	141	1	114	140
613	430	52	886	774	87,36	76,70	206	158	109	68,99	136	1	115	129
619	452	59	877	786	89,62	81,05	190	154	106	68,83	145	2	123	123
629	411	50	866	798	92,15	81,05	190	154	109	70,78	141	2	112	133
629	426	55	888	787	88,63	81,97	183	150	107	71,33	144	2	114	149
627	437	42	887	788	88,84	83,33	186	155	110	70,97	141	2	111	139
558	456	59	890	792	88,99	76,92	195	150	104	69,33	134	1	113	129
650	430	50	921	765	83,06	80,93	194	157	113	76,97	152	3	128	129
638	425	48	913	775	84,88	76,12	201	153	110	71,90	144	2	105	125
625	432	52	921	769	83,50	85,48	186	159	111	67,81	143	2	104	127
635	442	55	889	802	90,21	80,31	193	155	102	65,81	145	1-2	113	119
600	445	47	897	794	88,51	85,93	192	165	117	70,91	155	2-3	113	129
662	479	60	894	801	89,60	83,08	195	162	116	71,60	151	2	119	121
651	445	58	905	795	87,84	78,69	183	144	102	70,84	129	1	111	123

№№	Показник висотно- подовжній	Показник вис.-попер.	Заг. висота обличчя H. du visage	Показник обличчя	Вис. лобо-підборідна H. ophrio-mentonnieré	Показник лиця	Вис. носо-підборідна H. naso-mentonnieré	Висота носа H. naso-sous-nasale	Ширина носа Larg. du nez	Показник носа Ind. nasal	Профіль носа Profil du nez	Виставляння носа Proéminence du nez	Висота носогубна H. nasobuccale	Прогнатизм губні Prognathisme
	26	27		28		29								
251	62,37	79,08	197	69,98	152	84,21	133	52	28	53,85	0	3	78	0
252	69,19	82,58	169	79,88	136	99,27	115	54	35	64,81	0	3	72	0
253	75,68	88,61	171	84,79	145	100,00	124	50	41	82,00	0	1	75	0
254	69,52	78,31	193	72,02	158	87,97	138	61	35	57,38	0-(+1)	2-3	81	0
255	68,98	85,43	196	73,98	147	98,64	129	55	38	69,09	0	3	84	0
256	70,83	90,67	197	72,08	156	91,03	136	58	40	68,97	0	3	81	0
257	62,16	74,19	195	70,77	148	93,24	127	52	35	67,31	0	1	77	0
258	68,59	86,75	187	74,87	156	89,74	135	58	38	65,52	0	3	82	0
259	68,85	78,75	197	70,56	143	97,20	128	57	35	61,40	0	2	77	0
260	66,67	73,49	184	73,91	137	99,27	121	54	33	61,11	0	2	72	0
261	68,85	82,89	183	74,32	140	97,14	119	52	35	67,31	0	2	75	0
262	72,53	89,80	169	82,84	135	103,70	120	46	30	65,22	0	1	73	0
263	75,00	92,90	186	77,42	145	99,31	123	50	36	72,00	0(-1)	1	75	0
264	70,33	83,60	184	78,80	140	103,57	120	46	35	76,09	0	2	72	0
265	67,74	86,90	185	73,51	145	93,79	128	52	36	69,20	0	2	76	0
266	72,11	90,13	193	72,54	145	96,55	124	55	37	67,27	0	2	73	0
267	73,63	86,45	182	79,67	147	98,64	131	53	35	66,04	0	2	78	0
268	67,74	75,14	187	77,01	147	97,96	128	55	35	63,64	0	3	81	0
269	58,47	66,87	195	71,79	145	96,55	126	44	32	72,79	0(-1)	1	70	0
270	68,90	83,13	184	77,17	148	95,95	127	54	35	64,81	0	2-3	77	0
271	59,79	76,32	190	76,84	156	93,59	134	54	35	64,81	0	2-3	76	0
272	66,49	81,94	175	82,86	142	102,11	121	50	38	76,00	0(-1)	2	73	0
273	66,67	80,25	190	77,37	147	100,00	127	55	39	70,91	0(-1)	3	77	0
274	72,02	89,68	190	74,74	147	96,60	128	52	34	65,38	0(-1)	1	78	0
275	61,03	76,27	179	79,89	146	97,95	124	49	36	73,47	0	2	75	0
176	66,67	82,35	181	81,22	144	102,08	126	49	42	71,18	0-(+1)	3	82	0
277	70,00	85,26	195	74,87	153	95,42	128	55	36	65,45	0	3	80	0
278	60,40	79,74	196	70,41	153	90,20	136	55	39	70,91	0	3	82	0
279	66,49	77,44	177	81,92	140	103,57	119	50	38	76,00	-1	1	70	0
280	59,57	75,17	184	76,09	142	98,59	125	50	37	74,00	+1	2	76	0
281	65,66	84,42	181	79,56	147	97,96	125	52	37	71,15	-2	1	74	0
282	63,44	79,73	161	88,20	129	110,08	112	48	34	70,83	-1	1	68	0
283	63,74	77,33	180	75,56	136	100,00	118	48	35	72,92	0	2	74	0
284	74,87	95,33	186	74,73	145	95,86	128	53	33	62,26	0	2	75	0
285	61,29	75,50	184	78,26	139	103,60	115	48	38	79,17	+1	2	70	0
286	66,10	81,25	177	75,14	136	97,79	116	51	34	66,67	0	1	75	0
287	62,37	85,82	181	74,03	142	94,37	122	52	38	73,08	-1	2	72	0
288	71,66	85,90	186	75,27	145	96,55	122	57	30	52,63	0	2	76	0
289	55,78	68,10	189	75,66	143	100,00	120	54	34	62,96	0	2	75	0
290	65,20	89,26	182	71,98	141	92,91	125	53	36	67,92	0	2	78	0
291	75,27	92,11	188	75,00	144	97,92	126	53	33	62,26	-1	2	77	0
292	62,62	81,65	185	73,51	140	97,14	121	55	43	78,18	0	2	78	0
293	64,74	79,87	190	76,32	143	101,40	126	49	39	79,59	0	2	76	0
294	70,00	86,36	178	79,01	140	100,72	224	50	35	70,00	-1	2	74	0
295	81,42	99,33	173	83,24	137	165,11	123	47	33	70,21	0	2	72	0
296	74,73	89,68	187	75,40	142	99,30	129	52	38	73,08	0	3	76	0
397	66,15	86,00	174	77,01	143	93,71	115	53	41	77,36	-2	2	72	0
298	66,49	82,17	178	85,39	144	105,56	120	48	37	77,08	-1	1	72	0
299	62,19	81,70	184	78,26	135	106,66	122	51	35	63,62	+1	2	74	0
300	68,28	79,87	183	78,14	143	100,00	123	56	37	68,07	0	2	77	0
301	61,66	76,77	177	81,92	137	105,84	120	45	35	77,78	0	1	70	0
302	67,19	78,18	183	81,97	144	104,17	125	49	37	75,51	0(-1)	1	76	0
303	62,05	74,69	183	82,51	140	107,86	125	51	42	82,35	-1	1	72	0
304	67,21	85,42	176	73,30	137	94,16	118	52	35	67,31	-0	1	75	0

Вн. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські позивки Les yeux bridés	Висота країв губів H. des rebords des levres	Ширинна рога Larg. de la bouche	Показник губів Ind. buccal	Вис. долина. щелепи H. mandib. bucco-menton.	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрещ. вуха L. de l'oreille cartilage	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
31	95	31,5	0	12	55	21,81	59	62	51	39	62,90	0-1	0
33	85	26	0	5	53	9,43	48	59	52	37	61,02	0-1	0
36	93	28,5	0	13	56	23,21	53	64	48	35	54,69	2	0
34	91	28,5	0	11	54	20,37	60	67	52	39	58,21	2	0
37	93	28	0	9	50	18,00	54	70	54	36	51,43	0-1	0
39	93	27	0	10	52	19,23	58	68	53	39	57,35	1	0
34	87	26,5	0	13	51	25,49	56	73	56	38	52,05	2	0
35	91	28	0	11	56	19,64	57	67	54	36	53,73	2	0
34	87	26,5	0	7	54	12,96	52	63	44	38	60,32	1	0
33	85	26	0	9	50	18,00	51	67	54	37	53,73	2	0
32	84	26	0	11	60	22,00	53	63	49	39	61,90	1	1
30	89	29,5	1	15	47	31,91	51	61	51	35	57,38	1	0
34	91	28,5	0	20	55	35,71	51	64	49	34	53,13	2	0
30	88	29	0	16	53	30,19	51	64	53	38	59,37	1	0
34	89	27,5	0	10	49	20,41	57	69	56	36	52,72	2	0
34	88	27	0	9	57	15,79	51	69	53	39	56,52	2	0
35	91	28	0	13	52	25,00	56	65	53	42	64,16	1	0
36	89	26,5	0	11	49	22,45	52	75	57	36	48,00	1	0
34	88	27	0	11	49	22,45	61	61	50	40	65,57	2	0-1
36	93	28,5	0-1	13	51	25,49	54	65	52	38	58,46	1	0
34	92	29	0	16	52	30,77	59	66	56	37	54,55	1	0
35	91	28	0	11	52	21,15	52	74	58	41	55,41	1	0
37	92	27,5	0	10	53	18,28	56	71	55	40	56,34	2	0
32	87	27,5	0-1	18	47	38,30	55	61	49	38	62,30	2	0
37	93	28	0	12	53	22,64	53	59	45	37	61,02	2	1
35	90	27,5	0	8	59	13,55	52	74	56	42	56,76	1	0
35	92	28,5	0	12	46	26,09	52	62	51	44	70,97	1	0
35	89	27	0	13	53	24,53	59	66	54	43	65,15	1	0
36	90	27	0	13	52	25,00	52	66	54	39	59,09	2	0
34	88	27	0	11	53	20,75	54	67	51	34	50,75	2	0
35	91	28	0	10	52	19,23	55	62	49	35	56,45	2	0
34	89	27,5	0	17	50	34,00	49	62	49	36	58,06	2	0
29	81	26	0-1	16	49	32,65	50	59	46	37	61,02	1	0
29	82	26,5	0	12	53	22,64	53	68	52	37	52,94	2	0
39	94	26,5	0	8	52	15,38	48	56	44	35	62,50	2	0
30	83	26,5	0	9	47	19,15	46	65	50	32	49,23	2	0
32	90	29	0	11	55	20,00	54	62	50	36	58,06	2	0
31	84	26,5	0	11	52	21,15	53	57	45	33	57,89	2	0
35	89	27	0	11	49	22,45	51	60	51	39	65,00	0-1	0
30	83	26,5	0	13	47	27,66	50	63	52	37	57,14	1	0
31	86	27,5	0	19	57	33,33	53	61	48	35	57,38	2	0
32	85	26,5	0	12	55	21,81	51	65	50	39	60,00	1	0
33	86	26,5	0	11	48	22,92	54	71	56	38	53,52	1	0
32	86	27	0	15	52	28,85	54	64	50	35	54,69	2-3	0
—	—	—	—	11	54	20,37	53	63	50	35	55,56	2	0
31	89	29	0	12	53	22,64	56	66	49	35	53,03	1	0
31	86	27,5	0	8	54	14,81	48	66	52	39	59,09	1	0
35	96	30,5	0	10	47	21,28	53	56	41	33	58,93	2	0
30	86	28	0	15	55	27,27	52	70	57	38	54,29	1	0
32	88	28	0-1	16	47	34,04	51	67	54	37	53,73	1	0
33	90	28,5	0	12	51	23,53	50	61	50	38	62,30	1	0
36	94	29	0	11	57	19,30	57	72	56	39	54,17	2	0
37	93	28	0	13	56	23,21	54	63	51	37	57,14	1	0
32	85	26,5	0	11	50	22,00	51	62	51	32	51,61	2	0

№№	Район, село	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота груди- вигляданн Fourchette sternale	Висота вуши. отвору H. du trou auditif	Висота плечов. ви- ростку лопатки Acromion	Висота локтевого суглобу H. de coude
	Прізвище, ім'я									
305	Островский, ...	35	2	т	т	1705	1372	1557	1368	1050
306	Чубукалев, Петр	26	2	т	т	1706	1383	1580	1366	1045
307	Танасов, Иван	50	2	т	т	1711	1397	1579	1399	1075
308	Крачелов, Георгий	47	2	р	т	1712	1376	1592	1378	1053
309	Занков, Димитрий	33	2	т	т	1715	1379	1581	1380	1060
310	Занков, Гавриил	47	1	т	т	1715	1376	1586	1376	1147
311	Стойнов, Николай	37	2	т	т	1816	1474	1693	1526	1180
312	Златев, Александр	28	2	т	т	1718	1402	1598	1372	1060
313	Чулаков, Иван	44	1	т	т	1720	1374	1603	1395	1060
314	Гайдаржиев, Василий	34	2	т	т	1731	1394	1614	1411	1082
315	Нейков, Николай	52	1	т	т	1733	1400	1600	1407	1081
316	Христов, Степан	53	2	р	т	1734	1397	1615	1398	1063
317	Диордиев, Феодор	42	2	т	я-м	1734	1396	1593	1409	1072
318	Христов, Петр	43	1	т	т	1738	1409	1614	1433	1092
319	Жейнов, Георгий	32	1	т	т	1742	1417	1606	1415	1097
320	Невов, Димитрий	39	2	т	т	1746	1422	1616	1434	1105
321	Диордиев, Иван	47	2	т	т	1748	1418	1624	1445	1130
322	Диордиев, Аким	24	2	т	т	1750	1419	1635	1453	1105
323	Чубукалев, Василий	49	2	т	т	1752	1404	1643	1420	1094
324	Гайдаржи, Георгий	40	2	т	т	1754	1402	1628	1443	1108
325	Сиромаха, Феодор	26	2	т	т	1756	1418	1660	1417	1070
326	Иванов, Николай	33	1	т	т	1766	1423	1643	1449	1120
327	Тилькиев, Антон	27	1	т	т	1770	1443	1650	1475	1133
328	Панчуков, Афанасий	38	1	т	т	1778	1446	1652	1481	1147
329	Занков, Димитрий	41	1	т	т	1780	1428	1649	1465	1133
330	Кулов, Николай	35	2	т	т	1785	1441	1669	1441	1110
331	Кукенко, Иван	39	2	т	т	1800	1468	1686	1506	1148
с. Строганівка.										
332	Орешков, Иван	38	1	т	т	1562	1243	1439	1288	977
333	Славов, Петр	56	3	т	т	1583	1260	1455	1271	978
334	Пачев, Иван	42	1	т	т	1605	1281	1483	1286	997
335	Орешков, Константин	42	1	т	т	1610	1303	1485	1219	999
336	Орешков, Иван	44	1	т	т	1615	1275	1480	1310	1006
337	Шишманов, Петр	25	1	т	т	1622	1310	1491	1292	986
338	Занков, Афанасий	28	2	т	т	1622	1303	1500	1327	1023
339	Солибеев, Петр	41	2	я-р	т	1633	1303	1520	1342	1034
340	Занков, Г'ввел	47	2	т	т	1645	1325	1516	1341	1014
341	Славов, Василий	33	1	т	т	1645	1304	1525	1359	1026
342	Волчанов, Василий	38	2	т	т	1650	1339	1535	1374	1027
343	Радолов, Николай	29	2	т	т	1651	1318	1511	1314	1005
344	Орешков, Иван	23	1	т	т	1654	1326	1532	1260	1060
345	Волчанов, Петр	28	2	т	т	1660	1344	1534	1341	1022
346	Попов, Петр	23	1	т	т	1662	1329	1534	1348	1034
347	Славов, Евдоким	41	2	т	т	1670	1340	1561	1377	1056
348	Славов, Василий	24	1	т	т	1680	1360	1552	1366	1061
349	Пачев, Георгий	39	2	т	т	1698	1363	1575	1381	1077
350	Пачев, Александр	24	2	р	т	1700	1387	1582	1393	1107
351	Паньчков, Афанасий	43	2	т	т	1701	1354	1570	1282	1045
352	Салибеев, Дмитрий	39	2	р	т	1715	1370	1576	1412	1089
353	Занков, Степан	30	1	р	т	1728	1380	1611	1424	1075
354	Христофоров, Зиновий	41	2	р	т	1743	1417	1620	1440	1070
355	Журков, Петр	29	1	б	т	1745	1410	1624	1439	1114
с. Федорівка.										
356	Касапский, Кирила	42	3	т	т	1692	1361	1565	1399	1098

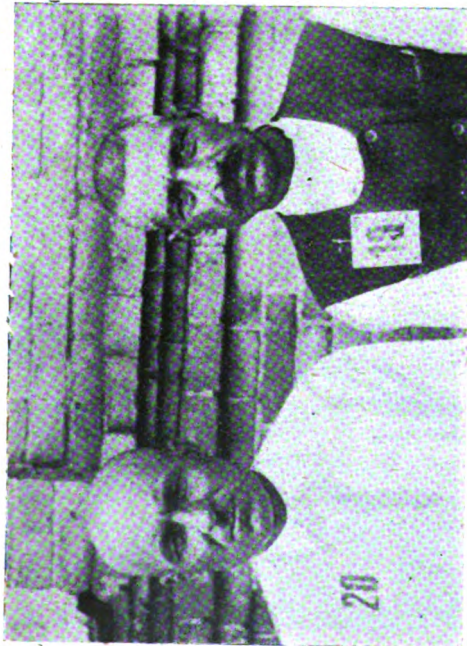
Висота серед. пальця H. du l'extr. de médium	Висота коліна H. du genou	Висота щиколотки H. de la malléole	Зріст навсидячки Taille assis	Довж. дод. кінцівки Extrémités infer.	Скелія Skélie	Показник голови Indice spheraique	Промір подовжній D. antéropostérieur	Промір поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum	Показник чола D. transvers. = 100	Промір виландь D. bizygomatique	Висування виландь Sautille des pommettes	Промір домішньо-щелепний D. bizipnastique	Висота черепа Hauteur du crâne
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
600	454	50	906	799	88,19	84,13	189	159	109	68,55	142	1-2	116	148
608	439	52	906	800	88,30	87,57	185	162	112	69,14	1-6	2	113	126
642	470	47	890	821	92,25	77,44	195	151	107	70,86	140	2	117	132
605	450	50	909	803	88,34	77,44	195	151	110	72,85	144	2	116	120
643	432	48	940	775	82,45	84,32	185	156	108	69,23	143	2	112	134
603	450	50	902	813	90,13	86,81	182	158	110	69,62	146	2	108	129
657	473	62	935	881	94,22	73,54	198	146	112	76,71	152	3	124	123
651	456	55	921	797	86,54	84,32	185	156	107	68,59	144	1	118	120
632	465	70	892	828	92,83	80,54	185	149	104	69,80	140	—	100	117
662	450	55	938	793	84,54	75,76	198	150	105	70,00	142	2	113	117
661	460	50	918	815	88,78	74,87	195	146	109	74,66	141	1	115	133
611	462	66	916	818	89,30	79,08	196	155	103	66,45	146	2	123	119
634	450	55	916	818	89,30	78,57	196	154	105	66,18	142	1	121	141
646	470	56	915	833	92,04	76,44	191	146	108	73,97	136	2	99	124
671	455	55	920	822	89,35	82,51	183	151	108	71,52	142	2	115	136
662	476	56	901	845	93,78	83,98	181	152	106	69,74	143	2	113	130
732	475	59	921	827	89,79	75,63	197	149	110	73,83	150	3	124	124
670	460	60	916	874	91,05	80,41	194	156	108	69,73	144	2	112	115
649	445	49	937	815	86,98	83,98	181	152	108	71,05	143	1-2	112	109
678	470	55	937	817	87,19	86,10	187	161	109	67,70	148	3	117	116
626	457	60	927	829	89,43	81,18	186	151	108	71,52	140	2	115	96
644	467	56	931	835	89,69	78,42	190	149	107	71,81	140	1	119	123
675	470	68	915	855	93,44	79,17	192	152	112	73,68	142	1-2	117	120
717	477	55	895	883	98,66	80,31	193	155	108	69,68	143	2	116	126
712	448	55	945	835	88,36	80,00	190	152	104	68,42	142	1	106	131
667	487	67	946	839	88,69	84,41	186	157	103	65,60	144	1-2	105	116
705	468	62	920	880	95,62	79,68	187	149	101	67,79	138	1	110	114
575	404	41	850	712	83,76	82,42	182	150	100	66,67	139	1	110	123
585	412	55	825	758	91,88	83,33	186	155	107	69,03	146	2	108	128
570	416	40	881	724	82,18	84,53	181	153	108	70,54	136	1	123	122
579	413	45	847	763	90,18	75,65	193	146	105	71,92	135	1	121	125
600	407	41	868	747	86,06	79,06	192	151	103	68,21	142	1-2	114	135
590	429	41	873	749	85,80	80,11	181	145	102	70,34	139	2	110	131
600	423	56	862	760	88,17	76,34	186	142	101	71,13	147	2	104	122
636	441	41	885	748	84,52	81,97	183	150	105	70,00	133	1	107	113
682	450	45	827	818	98,91	83,61	183	153	105	68,62	139	2	110	129
637	445	45	880	765	86,93	84,53	181	153	108	70,59	143	2	116	120
626	460	55	871	779	89,44	81,32	182	148	111	75,00	142	2	108	115
568	415	42	908	743	81,83	79,19	197	156	101	64,74	145	2	123	140
644	428	47	869	785	90,33	83,80	179	150	102	68,00	136	2	106	122
602	437	42	891	769	86,31	78,95	190	150	104	69,33	132	1	116	126
594	42	42	873	789	90,38	82,08	173	142	100	70,42	127	1	106	132
650	446	48	877	793	90,42	82,51	183	151	108	71,52	142	1-2	108	109
626	449	42	910	770	84,61	84,15	183	154	102	66,23	138	1	110	128
655	448	42	893	805	90,15	79,79	193	154	106	68,83	143	1	114	123
632	464	60	901	799	88,68	89,30	187	167	109	65,27	146	1-2	108	118
625	442	52	910	791	86,92	78,01	191	149	106	71,14	140	1	120	131
643	454	60	910	805	88,46	84,62	182	154	112	72,72	143	2	119	139
629	440	62	945	783	82,86	82,26	186	153	108	70,59	144	2	114	117
652	473	61	905	838	92,60	80,11	186	149	104	69,80	134	1	109	123
599	455	50	925	820	88,65	86,02	186	160	106	66,25	149	2	112	121
684	424	47	935	757	80,96	82,83	198	164	115	70,12	156	2-3	115	127

№№	Показник висотно- подовжній Ind. vertical	Показник вис.-попер. Ind. transv. vertical	Заг. висота обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Вис. лобо-підборіддя H. orhylo-mentonnière	Показник лідія Ind. facial	Вис. носо-підборіддя H. naso-mentonnière	Висота носа H. naso-sous-nasale	Циринна носа Larg. du nez	Показник носа Ind. nasal	Профіль носа Profil. du nez	Виставання носа Prominence du nez	Висота носогубна H. nasobuccale	Прогнатизм зубів Prognathisme
	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
305	78,31	93,09	186	76,34	142	100,00	129	54	38	70,57	0	2	75	0
306	68,11	77,78	194	75,26	147	99,32	128	50	36	72,00	- 0	2	79	0
307	67,69	87,42	195	71,79	142	98,59	126	53	35	66,04	+ 1	2	74	0
308	61,53	79,49	189	76 19	149	96,64	128	53	36	67,92	+ 1	2	77	0
309	72,43	85,90	175	81,71	135	105,93	118	50	34	68,00	0	2	70	0
310	70,88	81,65	196	74,49	148	98,65	130	58	35	60,34	+ 1	2	78	0
311	62,12	84,24	195	74,88	155	98,06	133	60	36	60,00	0	2	83	0
312	64,86	76,92	183	78,69	143	100,70	128	50	37	74,00	0	2	73	0
313	63,24	78,52	172	81,40	135	103,70	118	52	40	76,92	0	2	70	0
314	59,09	78,06	182	78,02	143	99,30	125	56	39	69,64	+ 1	2	77	0
315	68,21	91,10	179	78,77	148	95,27	131	54	33	61,11	0	2	82	0
316	60,71	76,77	189	77,25	149	97,98	135	58	38	65,52	+ 1	2	88	0
317	71,94	91,56	176	80,68	145	97,93	130	61	37	60,66	+ 1	3	82	0
318	64,92	84,93	188	72,34	144	94,44	129	53	33	62,26	+ 1	2	76	0
319	74,32	90,07	171	83,04	135	105,18	119	53	35	66,04	0	2	70	0
320	71,82	85,43	190	75,26	148	96,62	129	52	40	76,92	- 1	1	80	0
321	62,94	83,22	187	80,21	150	100,00	128	54	36	66,67	0	1	74	1
322	59,28	73,72	176	81,82	141	102,13	120	58	35	60,34	0	2	76	0
323	60,22	71,71	180	79,44	139	102,88	124	54	36	66,67	0	2	76	0
324	62,03	72,05	197	75,13	150	98,67	128	62	42	67,74	+ 1	2	80	0
325	51,61	63,58	179	78,21	146	95,89	128	54	39	72,22	0	2	81	0
326	64,74	82,55	180	77,78	131	106,87	112	55	42	76,36	0-1(+1)	2	75	0
327	62,50	78,95	184	77,17	145	97,93	123	53	36	67,92	+ 1	1	75	0
328	65,28	81,29	190	75,26	145	98,62	121	52	37	71,15	0	1	76	0
329	68,95	86,18	196	72,45	142	100,00	125	54	32	59,26	0	2	70	0
330	62,37	73,89	186	77,42	147	97,96	130	69	40	57,97	+ 1	2	79	0
331	60,97	76,51	178	77,53	142	97,18	119	53	38	71,70	- 1	2	72	0
332	67,58	82,00	189	73,54	148	93,92	125	47	31	65,96	0	2	69	0
333	68,82	82,58	лисий	—	141	103,55	122	53	38	71,70	0	2	77	0
334	67,40	71,74	178	76,40	138	98,55	127	56	33	58,93	+ 1	2	78	0
335	64,77	85,62	лисий	—	143	94,41	125	55	34	61,82	- 1	2	74	0
336	70,31	89,40	189	75,13	138	102,90	117	49	36	73,47	0	2	73	0
337	72,38	90,34	171	81,29	130	106,92	116	52	33	63,46	+ 1	1	68	0
338	65,59	85,92	169	86,98	134	109,70	117	55	35	63,64	0	3	75	0
339	61,75	75,33	169	78,70	132	100,76	118	50	35	70,00	0	2	73	0
340	70,49	84,31	179	77,65	145	95,86	126	57	37	64,91	0	3	76	0
341	66,30	78,43	178	80,34	139	102,88	122	51	32	62,74	0	2	72	0
342	63,19	77,70	180	78,89	137	103,65	119	51	32	62,74	0	2	77	0
343	71,07	89,74	189	76,72	145	100,00	118	56	38	67,86	0	2	72	0
344	68,16	81,33	179	75,98	143	95,10	119	49	35	71,43	0	2	75	0
345	66,32	84,00	181	72,93	136	97,06	122	47	39	82,98	0	1	71	0
346	76,30	92,96	172	73,84	131	96,95	113	47	30	63,83	- 1	1	66	0
347	59,56	72,19	лисий	—	148	95,95	125	50	36	72,00	- 1	2	74	0
348	69,95	83,12	182	75,82	142	97,18	125	54	36	66,67	0	2	80	0
349	63,73	79,87	186	76,88	146	97,95	125	58	36	62,07	+ 1	2-3	76	0
350	63,10	70,66	177	82,49	139	105,04	121	51	34	66,67	- 1	2	73	0
351	68,59	87,92	186	75,27	152	92,11	131	54	38	70,37	0	2	76	0
352	76,37	90,96	180	79,44	140	102,14	121	53	36	67,92	0-1	2	72	0
353	62,90	76,47	179	80,45	140	102,86	119	48	37	77,08	- 1	1	71	0
354	66,13	81,88	184	72,83	137	97,81	121	49	34	69,39	0	2	72	0
355	75,05	75,62	179	83,24	144	103,47	132	51	31	60,68	0	2	84	0
356	64,14	77,44	206	75,73	151	103,31	129	57	37	64,91	0	2	79	0

Вн. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. промір кутів очей D. bipalpebral ext.	Довж. отвору очей Long. de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губів H. des rebords des levres	Шарина рота Larg. de la bouche	Показник губів Ind. buccal	Вис. долівн. щелепи H. mandib. bucco-menton.	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрящ. вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвінів Tubercut de Darwin
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
35	90	27,5	0	14	50	28,00	54	63	50	37	57,14	1	0
32	91	29,5	0-1	15	49	31,61	54	63	48	36	57,14	2	0
34	89	27,5	0	13	53	24,53	56	70	53	37	51,43	1	0
36	93	28,5	0	15	53	28,30	55	70	56	39	55,71	2	0
32	82	25	0	11	53	20,75	52	63	51	38	60,32	2	0
31	89	29	0	11	55	20,00	54	69	53	38	55,07	1	0
35	90	27,5	0-1	16	54	29,63	56	70	55	38	54,29	1	0
34	87	26,5	0	13	52	25,00	57	62	50	35	56,45	1	0
33	87	27	0	15	55	27,27	49	65	54	39	60,00	1	0
36	90	27	0	17	53	32,08	54	60	47	36	60,00	1	0
32	90	29	0	13	53	24,53	54	66	53	34	51,72	1	0
32	90	29	0	10	51	19,61	52	73	54	36	49,32	1	0
33	87	27	0	12	53	22,64	52	63	53	34	53,96	1	0
35	88	26,5	0	13	51	25,49	53	61	48	36	59,02	1	2
34	88	27	0	8	56	14,29	50	61	50	33	54,10	1	0
31	87	28	0	17	52	32,69	55	63	51	36	57,14	2	0
35	91	28	0-1	15	60	25,00	61	68	52	38	55,88	1	0
37	91	27	0	16	65	24,62	51	62	50	38	61,29	2	0
36	92	28	0	10	54	18,52	51	68	54	38	55,88	1	0
33	94	30,5	0	20	58	33,49	53	75	58	42	56,00	3	9
33	89	28	0	17	55	30,91	54	69	56	42	60,87	1	0
32	98	33,1	0	17	54	31,48	46	65	55	35	53,85	1	0
34	91	28,5	0	13	51	25,49	50	66	54	38	57,58	2	0
33	90	28,5	0	14	57	24,56	54	66	54	36	54,55	1	0
31	86	27,5	0	11	52	21,15	57	68	53	40	58,82	1	0
32	85	26,5	0	10	51	19,61	55	70	57	41	58,57	1	0-1
31	81	25	0	12	48	25,00	54	66	54	38	57,58	1	1
35	88	26,5	0	11	51	21,57	58	61	48	37	59,02	2	0
35	88	26,5	0	7	57	12,28	49	67	51	37	53,73	1	0
33	86	26,5	0	13	54	24,07	53	56	43	33	58,93	1	0
36	89	26,5	0	8	59	13,55	52	65	52	40	61,54	1	0
32	85	26,5	0	12	52	23,08	48	67	49	35	62,24	0-1	0
35	88	26,5	0	12	47	25,53	49	61	48	39	63,93	2	1
31	85	27	0-1	17	48	35,42	49	60	47	40	66,67	2	0
34	89	27,5	0	11	46	23,91	47	65	53	35	53,85	2	0
34	88	27	0	8	57	14,04	52	70	54	38	54,29	1	0
34	85	25,5	0	11	50	22,00	54	63	49	36	57,15	1	0
31	86	27,5	0	14	53	26,42	52	60	47	35	58,33	2	0
31	87	28	0	13	55	23,64	47	66	52	33	50,00	1	0-1
30	88	29	0	16	44	36,36	53	61	50	36	59,02	1	0
31	84	26,5	0	15	56	26,69	51	58	49	31	53,45	2	0
31	83	26	0	14	53	26,42	49	61	48	36	59,02	1	0
32	86	27	0	13	51	25,49	54	62	49	38	61,29	1	0
32	84	26	0	14	47	27,79	57	66	54	40	60,60	2	0
29	85	28	0	10	50	20,00	49	60	48	36	60,00	1	0
34	91	28,5	0	13	54	24,07	57	66	51	36	53,03	2-3	0
33	85	26	0	14	56	25,00	60	66	53	39	59,09	0-1	1
33	90	28,5	0	13	55	23,64	52	64	49	37	56,25	2	1
35	86	25,5	0	8	50	16,00	54	64	52	41	64,06	1	0
34	88	27	0	15	46	32,61	53	69	54	41	59,42	1	0
33	91	29	0	20	52	38,46	58	57	55	33	57,89	2	0
35	90	27,5	0	10	51	19,61	55	68	50	34	50,00	2	0

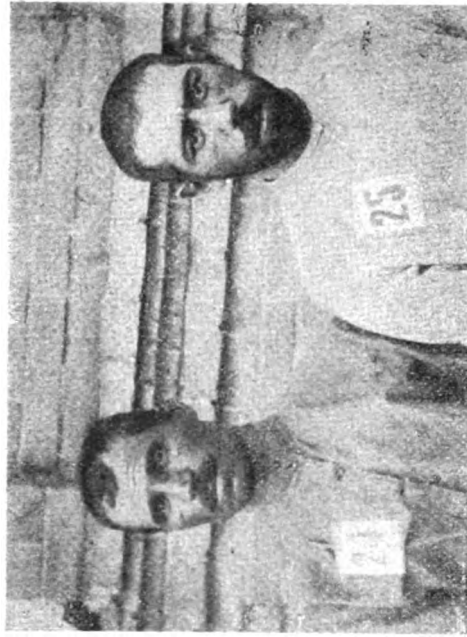
Т, зр. 1799, пок. гол. 82,90. Т, зр. 1806, пок. гол. 76,84.

Андр., (ст. Носова).

Я, зр. 1778, пок. гол. 81,97. Т, зр. 1815, пок. гол. 78,92.

Digitized by Google

№ 166

Т, зр. 1668, пок. гол. 80,00. Т, зр. 1695, пок. гол. 79,29.

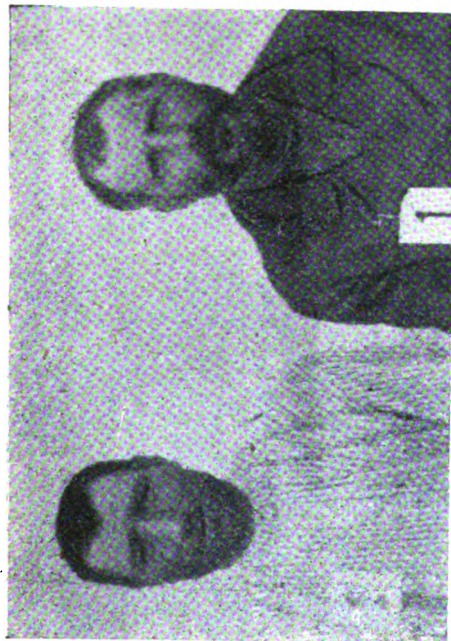
Т, зр. 1657, пок. гол. 79,38. Т, зр. 1741, пок. гол. 80,21.

3000

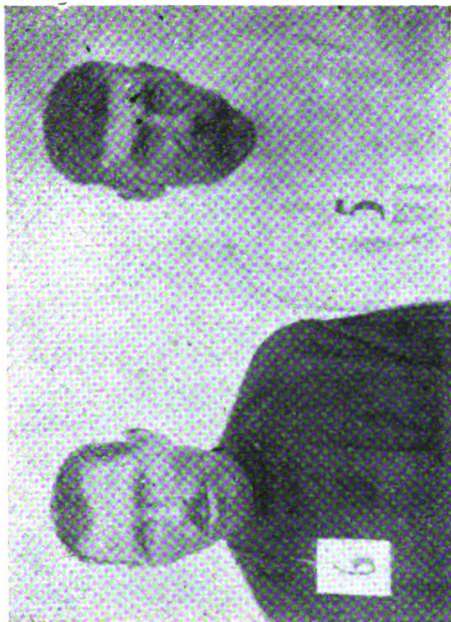
с. БОТІВКА.

№ 323 № 321

№ 311

Болгери мелітопільські
Таба. 3.
№ 315

Т, зр. 1816, пок. гол. 73,54. Т, зр. 1752, пок. гол. 83,98.

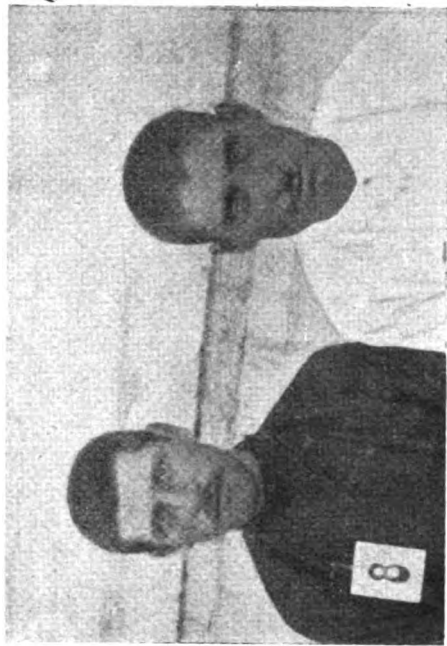
Т, зр. 1748, пок. гол. 75,63. Т, зр. 1733, пок. гол. 74,87.

Digitized by Google

Болгари мелітопільські
с. БОГІЇВКА. 1

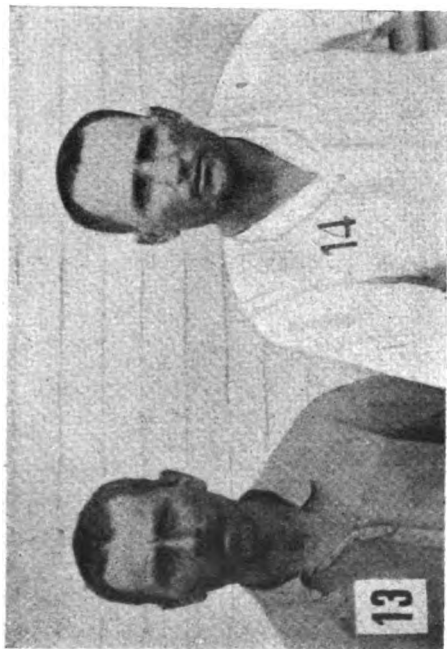
№ 112

М, зр. 1785, пок. гол. 78,76. Т, зр. 1788, пок. гол. 75,61.

№ 152

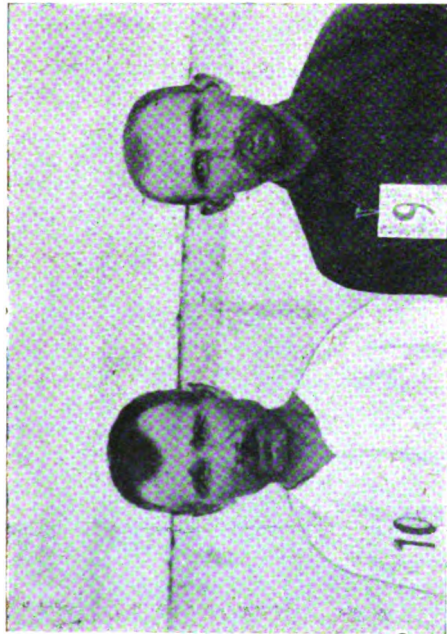
с. СТРОГАНІВКА.

Т, зр. 1682, пок. гол. 78,87. М, зр. 1745, пок. гол. 81,77.

Digitized by Google

№ 85

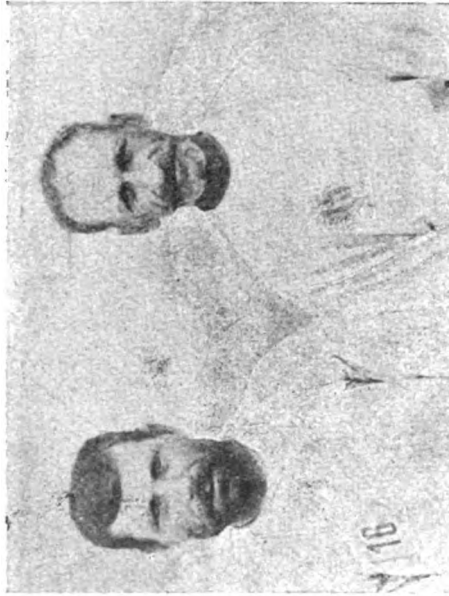

Т, зр. 1595, пок. гол. 81,38. Т, зр. 1668, пок. гол. 87,91.

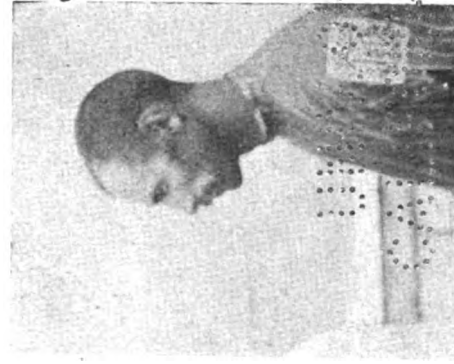
Т, зр. 1680, пок. гол. 84,74. Т, зр. 1800, пок. гол. 84,21.

1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2100

с. БОГДАНІВКА.
№ 151 № 124

Болгари мелітопільські! Табл. 6.
№ 120

№ 155

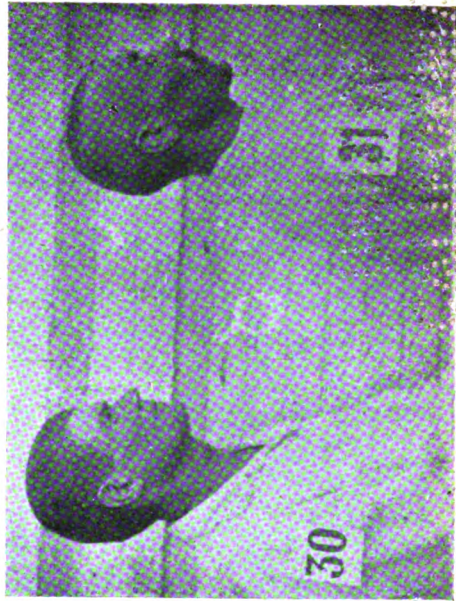
Т, зр. 1780, пок. гол. 80,42. Т, зр. 1742, пок. гол. 76,29.

Т, зр. 1644, пок. гол. 77,84. М, зр. 1625, пок. гол. 78,14.

2000

№ 24

М, зр. 1784, пок. гол. 78,81. Т,1 зр. 806, пок. гол. 78,42.

М, зр. 1756, пок. гол. 85,03. зр. 1678,Т, пок. гол. 78,42.

W
B
O
S
E
E

Болгаря мєлітопільськї. Табл. 8.
с. ПЕТРІВКА. № 9.

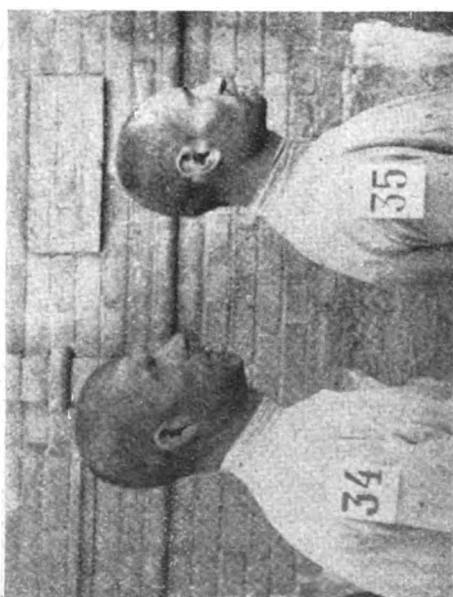
Т, сп. 1760, пок. гол. 83,06. Т, сп. 1729, пок. гол. 82,45.

№ 10

№ 53

с. ГЮНІВКА.

№ 45

М, сп. 1743, пок. гол. 83,07 Т, сп. 1656, пок. гол. 81,97.

1870

Т, ар. 1602, пок. гол. 80,32. М, ар. 1595, пок. гол. 89,87.

Т, ар. 1585, пок. гол. 83,15. Т, ар. 1503, пок. гол. 86,34.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

ЛЕВ НІКОЛАЄВ
Харків

ДО ПИТАННЯ ПРО БАЛЬЗАМУВАННЯ ТРУПІВ І ЗОКРЕМА ПРО СПОСОБИ ЕКСЦЕРЕБРАЦІЇ У СТАРОДАВНІХ ЄГИПТЯН.

Походження звичаю бальзамування в давньому Єгипті слід, правдоподібно, шукати в кліматичних умовах цієї країни. Сухий та гарячий клімат і наявність пісків сприяли спочатку збереженню трупів. Можна гадати, що вже в передісторичну добу консервації трупів досягали тим, що їх заривали в гарячий пісок, і там відбувалося природне висушування тіла жарою та вільним припливом повітря. При цьому окремі органи (і зокрема головний мозок) набували твердої консистенції; це зокрема зазначив Elliot Smith, який досліджував матеріал, що належав до передісторичного періоду. Можливо, що цього способу консервації вживали теж і протягом історичної доби. Те, що його поступово замінило бальзамування, треба пояснити тим, що далеко не скрізь у Єгипті існували умови настільки сприятливі для природної консервації трупів. А саме в низьких місцевостях, що періодично затоплювались під час поводі Нілу, сприятливих умов для висушування трупів не було. Крім того, за даними Касія, давні єгиптяни почали бальзамувати трупи в зв'язку з тим, що під час поводі не було змоги їх ховати. Як пише Геродот, „вони їх не ховали тому, що боялись, що їх їстимуть хробаки, і вони їх не спалювали тому, що вважали вогонь за дикого звіра, який пожирає все, що може захопити“. Далі звичай бальзамування освячували релігійні традиції. Як відомо, єгиптяни вірили в те, що після смерті двійник повертається до тіла, якщо тіло залишається цілим. Тому вони намагались оберегати тіло від гниття, і для цього почали вживати різних способів бальзамування.

Наші відомості про самий процес бальзамування, з одного боку, мають історичний характер, а, з другого боку, їх здобуто через дослідження мумій. Дані першої категорії нечисленні, і їм не можна цілком діяти віри. Їх наводять Геродот і Діодор Сіцилійський, при чому перший автор сам, відвідав Єгипет. Однак, з одного боку, в творах Геродота можна помітити низку безумовних неточностей і, з другого боку, він, зрозуміло, міг описати лиш ті обряди, яких уживали того часу. А тимчасом можна гадати, що способи бальзамування змінювались протягом тисячі років.

З історичних джерел нам відомо, що способи бальзамування залишались таємницею. Кольхит, який стояв на чолі підприємства для бальзамування, лиш один знав ті засоби, які уживали для консервування трупів. Оскільки бальзамування було явищем майже загальним, принаймні за часів Геродота, бальзамувальники повинні були оброблювати трупи як багатих, так і незаможних.

Проте ціна була різна і відрізняли бальзамування першої, другої і третьої класи. Коли бальзамувалися трупи незаможних, то бальзамувальники не тільки повинні були робити це безплатно, але навіть і постачати своїм коштом потрібні для того матеріали.

Наявність трьох категорій бальзамування дає підставу гадати, що обробка трупів незаможних робилась далеко не так старанно, як трупів багатих. Цей факт має значіння тому, що більшість тих мумій і окремих черепів, на яких вивчали засоби бальзамування, були зібрані в гіпогеях, куди вкладали тисячами мумії незаможних суб'єктів.

Щодо самого процесу бальзамування, то він, безумовно, спирався на деяких анатомічних знаннях. Єгиптяни мали відомості про мозок, кишки, печінку, косу, нирки та серце. Вони вважали цей останій орган за центр життя і за джерело почуття.

Як зазначає Chantre, бальзамування мало три основні мети: 1) віддалити з трупа ті частини, які могли би найлегше ровкластися, 2) дезинфікувати тіло, зануривши його в антисептичний розчин, 3) висушити труп, щоб охоронити тіло від усього того, що надалі могло перешкоджати його консервації.

Згідно з даними Геродота, під час бальзамування спочатку віддаляли з порожнини черепа мозок бронзовим або залізним гачком, що робили через ніздрі проколюванням основи черепа. Іноді ексцеребрація робилась через потиличний отвір, при чому в таких випадках голова відділялась від тулуба. Після виїмання мозку тим самим шляхом впроваджували в його порожнину ароматичні або смолисті речовини. В тих випадках, коли голову відділяли від тулуба, її знову фіксували на своєму місці палицею, що втикалась у хребетний канал, що зазначив Macalister (1894 р.).

Після цього починали віддаляти інші органи і з цією метою робили розріз, який проходив через ліву бічну ділянку передньої стінки черева від підребір'я до клубового гребня рівнобіжно до лінії, що з'єднує пупок з переднім, горішнім остюком клубової кістки. Іноді розріз робився трохи нижче, рівнобіжно до пахвинної зморшки. Після виїмання нутрощів, черевну порожнину обмивали пальмовим вином та посипали солями і пахучими речовинами, після чого розріз в череві зашивали.

Потім починали другу стадію бальзамування, а саме занурювали трупа в розчин натрону (правдоподібно, натрійного карбонату), де його залишали на декілька десятків днів. Цим дезинфікували трупа і неутралізували різні кислотні продуктів, при чому тканини просякали солями. Труп у натроні не повинен був перебувати далі певного строку, бо в противному разі від ідкого розчину могли розчинитися тканини. Є дані гадати, що пересічно труп залишався в розчині натрону близько 2—2½ місяців.

На думку Günther'a, натрон був не чистим карбонатом натрію, а сумішкою кількох натрійних солей, що їх поклади зустрічаються по деяких частинах доісторичного Єгипту, а саме на місцях висохлих озер. Ці поклади складаються, головним чином, з карбонату, сульфату та хлориду натрію. На думку Schmidt'a, натрон був просто кухенною сіллю. Цей автор обґрунтовує свою думку тим, що хемічна аналіза тканин мумій в різних часів доводить існування в тканинах жирних кислот. Він гадає, що коли б натрон

складався з натрійного карбонату, то ці кислоти було б неутралізовано. На думку Oette king'a, висновки Schmidt'a не можна вважати за переконливі, бо з одного боку протягом часу, коли труп лежав у розчині, не всі тканини могли просякнутися в достатній мірі солями і могли залишитися ділянки, які місцями вкривали жирні кислоти, що їх не було неутралізовано, з другого боку тому, що ці кислоти могли утворитися надалі по тих ділянках жирової тканини, де не зробилося омиління, головним чином, у ситих суб'єктів.

Після того, як тіло виймали з розчину натрону, його покривали смолистими речовинами. Ці речовини повинні були захищати зовнішні вкриття від комах. Трупи клали в сухі лавні, де під впливом жару, вони щільно

Мал. 1.

впадалися з тканинами, при чому ці тканини скоро доходили до того стану висушування, в якому перебувають тепер. На думку Chantre'a, цей етап бальзамування, що про нього не говорить жадний історик, правдоподібно, був найголовніший.

Закінчивши процес бальзамування, тіло обвивали лляними сповивачами, що бували іноді дуже довгі. Наприклад, Macalister визначив довжину сповивачів одної мумії в один кілометр, вагою в 12 кг. Отвори тіла — рот, ніс, вуха — закорковували воском. (Особливу увагу звертали на обличчя, якому намагалися надати того вигляду, що був у живого. З цією метою фарбували щоки та губи, іноді вставляли штучні очі або ніс, позолочували повіки й зуби.

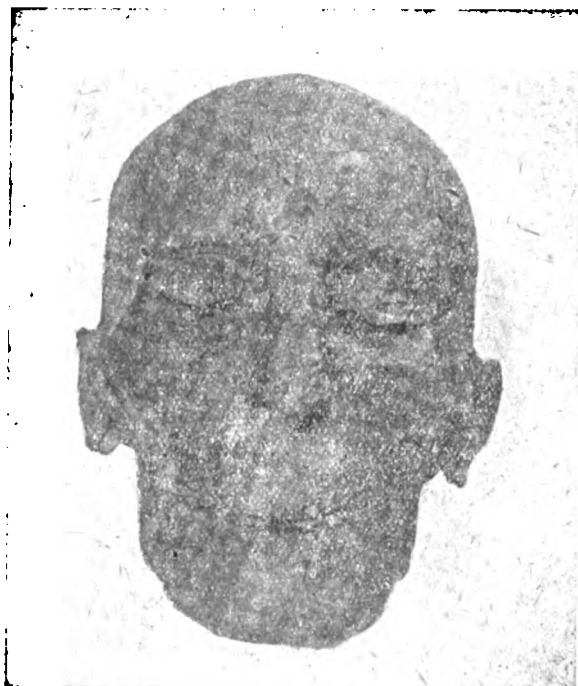
В порожнину рота вливали жирну масу. Язик іноді прищипляли поміж зубами. В порожнину носа втикали ганчірку, з одного боку, для того щоб комахи не пролазили в порожнину черепа через отвір, штучно зроблений в його

основі, а з другого боку, для того щоб запобігти зморщуванню й осіданню м'яких частин носа. Правдоподібно, ця остання мета пояснює, чому Oetteking знайшов на одній мумії порожнину носа, заповнену финиковими кісточками.

Всі ці заходи дуже добре забезпечували цілість м'яких частин і голови деяких мумій і дивно віддають особливості обличчя живої людини (див. мал. 1, 2 і 3).

Крім тих засобів бальзамування, що було описано, існували засоби простіші та дешевші. Так, наприклад, іноді робили ін'єкцію через просту кишку їдких речовин (правдоподібно розчину натрону, що мав у собі їдкий натрій).

Мал. 2.

При цьому внутрішніх органів не виймали з черевної порожнини, а їх руйнували цим розчином.

З різних маніпуляцій, що робилися протягом бальзамування, одна з найцікавіших — це екстрація мозку з порожнини черепа. Ексцеребрація виконувалась не завжди однаково, і засоби виїмання мозку з порожнини черепа, правдоподібно, були різні в різні часи історії Єгипту. Деякі дані про цей етап бальзамування є зокрема в роботах Fouquet, Chantre'a, Stahr'a, Oetteking'a і Ellid Smith'a, що досліджували черепи єгипетських мумій, але залишається досить багато деталей, ще не ясних.

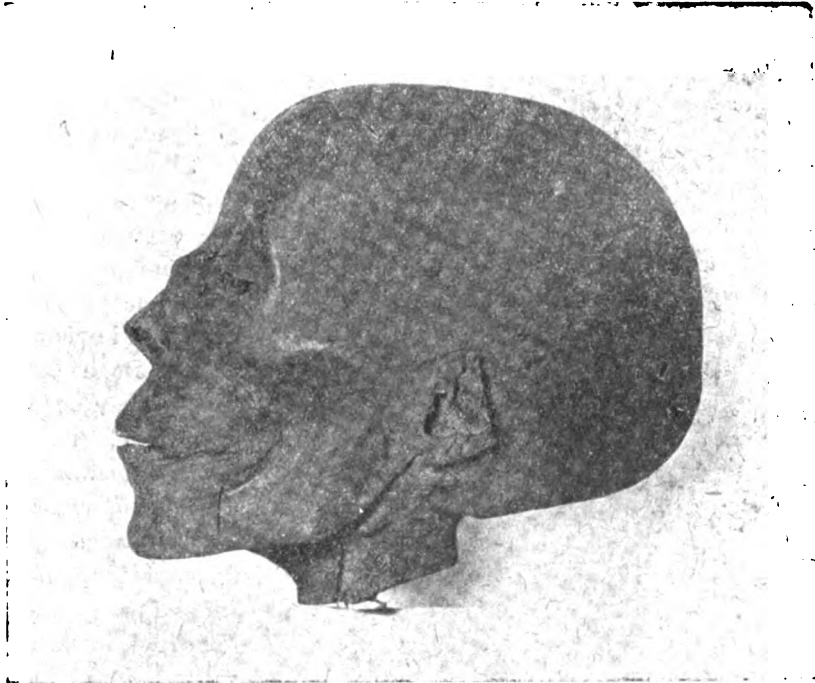
Цей факт подав мені думку взятися до вивчення цього питання. Протягом мого перебу-

вання в Парижі 1928 року я зробив вимірювання 492 стародавніх єгипетських черепів. Під час огляду цих черепів звертав увагу на сліди екстракції мозку. Стан 452 черепів дозволив визначити, чи була зроблена ексцеребрація. Більшість цих черепів (413), що переходять у Музеї Природничих Наук і в Музеї Броса, походять з розкопів, які зробили Mariette в Саккара і біля Теб. Деякі з них (24) належали до колекції Prisse d'Avesnes і, нарешті, 15 походять з колекцій Geoffroy Saint-Hilaire, Hamy, Maspéro, Mugnier і Dumoutier. Про більшість цих черепів існують досить точні відомості щодо доби і до місця їх знаходження. 43 черепа належать до періоду IV династії; про 8 з них є відомості, що вони належать до Давнього Царства; 43 належать до XI династії, 2 — до XII, 29 — до XVIII, 9 — до XIX, XX і до XXI, 23 — до XXII династії; 123 черепи належать до кінця Нового Царства і 115 — до грецької доби. Нарешті, 46 черепів не датовано, а про 6 з них немає ніяких відомостей, крім того, що вони належать до давніх єгипетських черепів.

В свій час Вгоса досліджував деякі з цих черепів і результати його вимірювань залишилися в його зошитах, що їх мені довелося переглянути. Цей матеріал, на жаль, до цього часу ще залишається ненадрукованим. Багато єгипетських черепів, що перебувають по Паризьких лабораторіях, досі зовсім не було досліджено.

На кожному черепі я зробив досить велику кількість вимірювань і занотував численні краніоскопічні ознаки. Зокрема я звертав увагу на порожнину носа та на основу черепа і відзначив наявність зруйнувань, що могли статися від тих маніпуляцій, які було зроблено під час ексцеребрації.

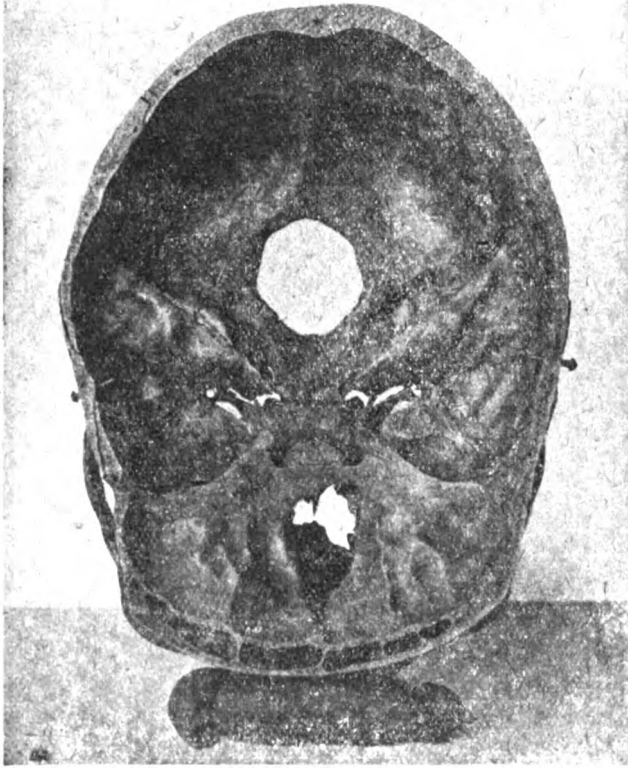

М а л. 3.

На 105 черепах (23,2%) я спостерігав безсумнівні сліди екстракції мозку, або впровадження різних речовин в порожнину черепа. На 25 інших черепах (5,5%) я констатував атипічні зруйнування основи черепа, що їх походження здається мені непевним. Отже є підстава гадати, що мозок екстрагувався лише на меншій частині трупів. Можна думати, що ексцеребрація, яка забирала досить великий час, робилася тільки при бальзамуваннях першої і другої класи. Бальзамування трупів неможливих, правдоподобно, провадилось іншими, простішими методами, при чому штучної екстракції мозку не робили зовсім.

На більшості з тих 105 черепів, де я констатував безсумнівні сліди ексцеребрації, спостерігались характерні зруйнування основи черепа і порожнини носа. Відзначалось, зокрема, що перетинка носа зруйнована, та що від неї залишаються тільки нижня й задня частини леміша. Зруйновані теж середні

й верхні скойки, деякі частини бічних мас губчастих кісток. Паперові платівки здебільшого залишаються цілими. Між іншим, цей факт потверджує те, що ті зруйнування порожнини носа, які я констатував, не були випадкового характеру, бо інакше було б багато шансів за те, що були б зруйновані і надзвичайно тонкі паперові платівки. Нижня скойка здебільшого була ціла. Решітчаста платівка, а також передня частина тіла клинуватої кістки зруйновані. На їх місці можна констатувати присутність отвору овальної форми, що його передньо-задній діаметр здебільшого має 2 см, а поперечний діаметр —

Мал. 4. Єгипетський череп невизначеної доби, на якому видно отвір в решітчастій кістці.

1,5 см (див. мал. 4 і 5). Турецьке сидло, за рідкими винятками, не зруйноване. Отвір через решітчасту кістку іноді має округлі краї і залишається вражіння, що це було зроблено штучно.

Віддаль від грушкуватої вирізки (*apertura piriformis*) до отвору в решітчастій платівці дорівнює 6—7 см. Отже, на трупі віддаль між ніздрями і отворами в основі черепа мала бути близько 8—9 см. Доводиться констатувати, що єгипетські бальзамувальники виявляли велику спритність, оскільки їм удавалось зробити отвір в основі черепа в певному місці і на дуже обмеженому просторі та по змові закруглити іноді краї цього штучного отвору. Цікаво те, що порожнина носа частіше більш зруйнована в своїй правій половині. Глибокі зруйнування бічних мас решітчастої кістки здебіль-

шого спостерігалися з правого боку. Цей факт промовляє за те, що єгипетські бальзамувальники, що здебільшого, правдоподібно, були правшами, під час ексцеребрації стояли з правого боку трупа, проходили своїм струментом через ліву ніздрю і що під час маніпуляцій, які мали на меті зробити отвір в основі черепа, їх струмент частіше відхилявся в правий бік.

Перше питання, що його мій матеріал дає можливість порушити це питання про давність звичаю бальзамування у єгиптян і, зокрема, звичаю ексцеребрації. Думки з приводу цього були висловлені різні. На думку Chantre'a, протягом перших трьох династій так само, як і в передісторичні часи, трупів

не підлягали жадній обробці. Їх просто висушували на повітрі і потім клали в могили рівних типів. Elliot Smith, що присвятив декілька праць вивченню мумій, помітив ознаки бальзамування на деяких кістках часів перших трьох династій, але від цих часів не залишилось мумій, правдоподібно, що засоби, яких уживали, тоді були ще недостатні для того, щоб забезпечити консервацію трупів. В музеї в Каїрі переховуються мумії лише починаючи з XVII династії і до VI століття нашої ери. Fouquet досліджував черепи з некрополю El-Amra h, що належить до часів перших трьох династій, і відзначив те, що основа черепа і зокрема решітчасті кістки були цілі, в той час як мозку в порожнині черепа не було. Це дозволяло гадати, що мозок було виїнято через потиличний отвір. Fouquet гадав, що цей спосіб ексцеребрації був найдавніший, що далі почали екстрагувати мозок через верхню стінку орбіти і що, нарешті, почали користуватися методом ексцеребрації через порожнину носа, руйнуючи решітчасту платівку. Нарешті, слід навести думку Oettingking'a, який гадав, що ексцеребрації ще не робили за часів IV династії, про що свідчать, на його думку, дослідження 23 голів єгиптян з Медуму, що їх зібрав Petrie і що належать до цієї доби: виявилось, що в них мозок не був виїнятий з порожнини черепа.

Мал. 5. Єгипетський череп грецької доби покритий смолою, на якому видно отвір через решітчасту кістку.

Мої власні спостереження ґрунтуються на дослідженні 43 черепів, що належать до IV династії, і 8 черепів, датованих часами Давнього Царства. Є дані гадати, що ці 8 черепів теж належать до IV династії, бо вони теж походять з розкопів Mariette'a. Це ще потверджується тим, що в зошитах Вроса є відомості про 51 череп в часів IV династії. Оскільки я досліджував усі єгипетські черепи, що перебувають у двох вищезгаданих лабораторіях, з якими мав зв'язок Вроса, є підстава гадати, що він об'єднав ті 8 черепів, зачислених до Давнього Царства, з групою 43 черепів, датованих IV дина-

стією. Коли це так, то кількість черепів цієї доби, що їх досліджував Броса та вимірював я, цілком збігається. З 43 черепів IV династії я знайшов два (колекція Mariette'a череп № 273, а також череп з колекції Mugnier), що на них виявлено цілком характерні зруйнування порожнини носа і наявність отвору в решітчастій кістці. Третій череп тієї самої доби має теж зруйнування, але про походження їх мені трудно висловитися, і вони можуть бути випадковими. Щодо 8 черепів, зачислених до Давнього Царства, то один з них теж мав характерні зруйнування порожнини носа і решітчастої платівки. Мені неможливо припустити, щоб у всіх трьох згаданих випадках зруйнування, які я констатував на основі черепа, були випадкового характеру. Це й дає можливість зробити висновок, що ексцеребрація в деяких, хоч і досить рідких випадках, робилася уже протягом IV династії і що вже в цю добу екстракція мозку була зв'язана з проходом в порожнину черепа через решітчасту платівку.

У зв'язку з цим виникає питання про те, як часто робилась ексцеребрація в різні часи. На це дає відповідь цифровий матеріал, наведений у таблиці.

Частота слідів ексцеребрації на черепах різних часів.

Доба	Число черепів	З безсумнівними слідами ексцеребрації		З зруйнуваннями сумнівного походження	
		п	%	п	%
IV династія	43	2	4,6	1	2,3
Давнє Царство	8	1	12,5	3	37,5
XI династія	43	—	—	1	2,3
XII династія	2	—	—	1	—
XVIII династія	29	5	17,0	—	—
XIX, XX, XXI династія	9	2	22,2	—	—
> XII династія	23	4	17,3	8	34,6
Кінець Нового Царства	128	15	11,7	3	2,3
Грецька доба	115	58	50,4	5	4,3
Невизначена доба	46	16	34,7	3	6,52
Невизначена доба і місце знаходження	6	2	33,3	—	—
Всього	452	105	23,2	25	5,5

Як видно, сліди ексцеребрації зустрілися лише в невеликому відсотку випадків на черепах до часів XVIII династії. Так, напр., з 43 черепів, що належать до доби XI династії і що походять з розкопів біля Теб, не знайшлося жадного з слідами ексцеребрації. Найчастіше зруйнування, обумовлені екстракцією мозку, зустрічались на черепах грецької доби (50,4% випадків).

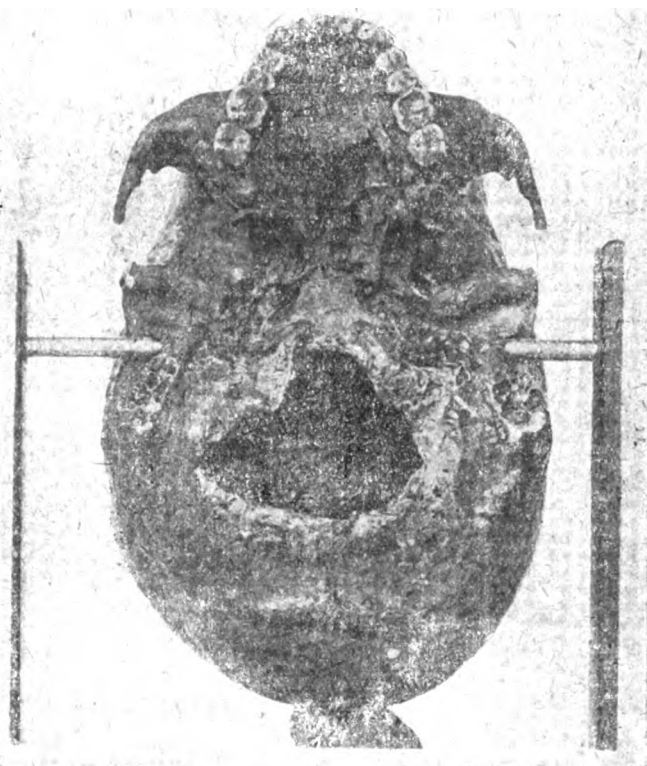
Слід зазначити, що Macalister знайшов сліди ексцеребрації на 56% черепів. Oetteking, який досліджував 182 голови мумій, відзначив наявність ексцеребрації приблизно в 50% випадків. Слід, однак, зазначити, що матеріал цього автора, що його зібрав Martin у Єгипті 1896 року, не точно датований. Oetteking застосовує його головним чином до часів XVIII династії, але, звичайно, можлива і належність до пізнішої доби.

Але навіть приймаючи ту цифру, що дає Oetteking, можна констатувати, що ексцеребрація з зруйнуванням основи черепа робилась не на всіх трупях навіть протягом грецької доби, і на половині черепів нема ознак, що свідчили б про штучну екстракцію мозку. Такий факт можна пояснити або тим, що ексцеребрація робилась через потиличний отвір без зруйнування основи черепа, або тим, що в багатьох випадках мозок не екстрагувався з порожнини черепа і в зв'язку з поганою консервацією руйнувався, не залишаючи ніяких решток.

Огляд черепів дозволив теж відзначити деякі відміни в засобах ексцеребрації за різних часів. На черепках до часів XVIII династії спостерігалися зруйнування тільки порожнини носа і решітчастої платівки і жадного разу не довелося бачити штучного зруйнування потиличного отвору. Правдоподібно, це пояснюється тим, що до часів XVI династії ще не користувалися при бальзамуванні смолистими речовинами. Вживання цих останніх стало вимагати грубіших засобів проходу в порожнину черепа, причому, правдоподібно, потиличний отвір уже був недостатніх розмірів для тих маніпуляцій, що робилися для вливання смоли в порожнину черепа. Цим, мабуть, пояснюється те, що в деяких випадках почали зрізувати його краї, щоб поширити доступ до порожнини.

З 29 черепів, що належать до XVIII династії, лише на трьох є безумовні сліди смоли. Це, мабуть, вказує на те, що користування смолистими речовинами ще не було дуже поширене.

З цих двох черепів один мав досить характерні штучні зруйнування основи. В його решітчастій платівці був лиш невеликий отвір (довжина — 15 мм і ширина 10 мм). Задній та бічні краї потиличного отвору були зруйновані. Краї цього отвору були тупі і частково покриті смолою. Цей штучний отвір мав 65 мм в поперечному і 48 мм в передньо-задньому напрямі (див. мал. 6). В нижніх заглибинах потиличної кістки було знайдено

Мал. 6. Череп грецької доби, на якому видно штучне зруйнування частини потиличної луски.

рештки мозочка, що був напівзруйнований і покритий смолою. Залишалось враження, що цю смолу було влито через потиличний отвір, бо розміри отвору в решітчастій кістці мало сприяли її вливанню.

Є підстава гадати, що в грецьку добу просмолювання трупів робилось значно частіше, ніж попередніми часами. В зв'язку з цим більшість черепів, що належать до цієї доби, має бурий або темнобурий колір, обумовлений смолистими речовинами. Можливо, що в зв'язку з користуванням цими останніми стали вживати частіше інших методів ексцеребрації. Слід, однак, зазначити, що мені довелося бачити тільки один череп з слідами екстракції мозку через орбіту. Цей череп не був точно датований. Є підстава гадати, що він належав, найправдоподібніше, до кінця Нового Царства або до

М а л. 7. Отвір в стінці орбіти (передньовадний діам. — 23 мм, вертикальний — 20 мм).

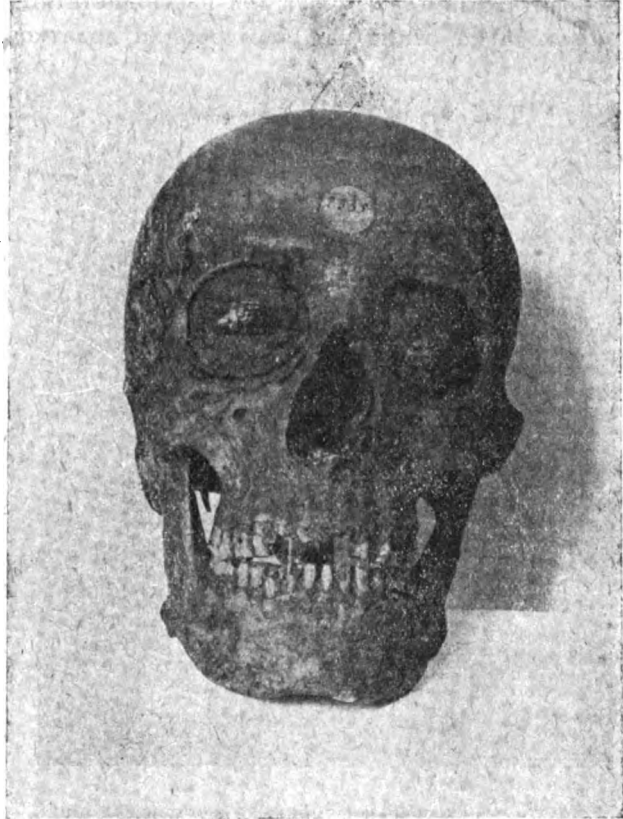
грецької доби. Отвір, через який була зроблена ексцеребрація, міститься на верхньо-внутрішній частині орбіти, має округлу форму і гладенькі краї (див. мал. 7). Цей шлях значно скорочує доступ до порожнини черепа, а саме зменшує його до 2—2,5 см, і можна дивуватися, чому єгиптяни не користувалися цим способом частіше. Це пояснюється, правдоподібно, небажанням пошкодити орган зору, бо, як відомо, під час бальзамування часто вставлялися штучні очі (див. мал. 8). На черепях грецької доби частіше зустрічаються великі зруйнування основи черепа, в зв'язку з уживанням грубіших методів ексцеребрації. Іноді зруйнування спостерігаються на склепінні черепа. Так, наприклад, Stahr відзначає, що на його матеріялі деякі черепи мали великі дефекти склепіння, зроблені під час бальзамування. На думку Stahr'a, в мало шансів за те, щоб ці отвори, спостережені в склепінні, виникли в наслідок поранення, бо їх зустрічали так само часто на жіночих черепях, як і на чоловічих. Щодо мене, то я бачив лиш один дефект скле-

піння, зроблений штучно, правдоподібно під час бальзамування. Цей череп належав жінці 20—30 років і стосувався до грецької доби. В його лівій тим'яній частині, косо згори додолу і ззаду наперед, міститься виїмка, зроблена якимсь гострим струментом (див. мал. 9). Вона має завдовжки 72 мм і завширшки 20 мм. Можна побачити сліди чотирьох ударів. Один із них зробив отвір у стінці черепа. Ці чотири сліди ударів на дуже обмеженому просторі говорять проти того, щоб це поранення було зроблено за життя. Є підстава гадати, що отвір було зроблено для того, щоб дати доступ повітрю під час ексцеребрації. Справді, цілком зрозуміло, що випорожнення черепа значно полегшується тоді, коли існує ще додатковий отвір для входу повітря. Можна думати, що в даному разі отвір було зроблено без попереднього видалення м'яких частин, бо [в товщині *diploë* я знайшов декілька рудуватих волосин, які правдоподібно ввійшли в кістку під тиском ударів або розрізів, що пройшли через м'які вкриття.

Нааявність дефектів у скелетній черепі, що, цілком правдоподібно, служили за додаткові отвори, через які проходило повітря, дає підставу порушити питання про те, яке призначення мав іноді отвір у платівці решітчастої кістки. Деякі автори припускають, що ексцеребрацію дійсно робили через цей отвір так, як про це свідчать дані

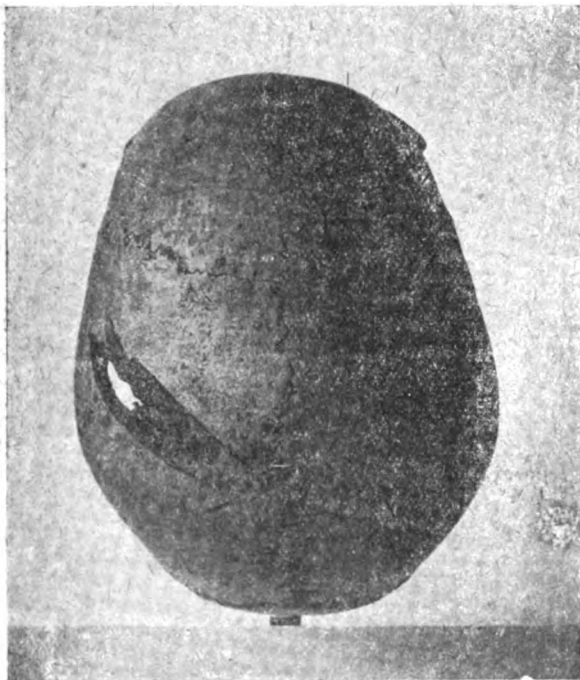
Геродота. Oettinger гадає, що оскільки на досліджених головах мумій не було знайдено жадних інших зруйнувань, крім отвору в решітчастій платівці, є підстава зробити висновок, що ексцеребрація була зроблена через цей самий отвір і що через нього були впроваджені різні речовини в порожнину. Derru, який описав мумію Tut-ench-Amun'a, теж зазначає, що мозок було витягнуто з порожнини черепа і що в ній було знайдено лиш невелику кількість смоли, вилитої через отвір у решітчастій кістці. »

Ці дані дають можливість зробити висновок, що принаймні в деяких випадках ексцеребрація робилась дійсно через порожнину носа. Але залишається неясним, чи наявність отвору в решітчастій платівці дійсно завжди

М а л. 8. Череп XVIII династії з штучними очима.

свідчить про такий спосіб екстракції мозку. Неясна також і техніка виїмання цього органу. Дійсно, як указує Stahr, важко припустити, щоб мозок, який характеризується м'якою консистенцією, можна було витягти гачком. Таким способом не можна було б виїняти навіть шматочків цього органу, в зв'язку з дуже невеликими розмірами того отвору, через який їх треба було б витягти. Stahr припускає, що єгиптяни протягали через ніс якийсь погнутий струмент, яким роздушували й дробили мозок, після чого його кашкуваті рештки вимивалися цівкою води з порожнини черепа. На думку цього автора, в тих випадках, коли ексцеребрацію робили повільно, отвір у решітчастій платівці був для цього достатній. Але, коли треба було витягнути мозок за короткий час, тоді робили додаткові отвори в склепінні черепа. На

Мал. 9. Череп грецької доби з отвором в склепінні.

підставі моїх досліджень мені здається, що не слід прибільшувати значіння отвору в губчастій платівці. Є підстава гадати, що в деяких випадках цей отвір служив тільки як додатковий прохід для повітря, а що екстракція мозку в дійсності робилась через потиличний отвір. За це промовляє низка даних.

Дійсно, на деяких черепах, де є наявні типові зруйнування кісток, що утворюють порожнину носа, в решітчастій кістці отвір був дуже незначних розмірів, що через нього ледве можна було просунути кінець мізинця. Безумовно, через такий отвір не тільки не можна було витягти з порожнини мозку, але сумнівно, щоб він міг би послужити навіть для того, щоб опустити якунебудь трубку для влиття в череп цівки води. На одному черепі грецької доби довелось констатувати в решітчастій кістці наявність двох невеликих отворів округлої форми, відділених один від одного невеличким містком 3 мм завширшки. Існування такого дуже тонкого містка поміж цими двома отворами свідчить, на мою думку, проти можливості якихнебудь маніпуляцій гачком, або іншим струментом, бо вони неминуче зруйнували б цей тоненький місток. В даному разі не було можливості припускати, що ці два отвори були випадкового походження.

Нарешті, слід зазначити, що в двох випадках, де був наявний отвір у решітчастій кістці, за шлях для проходу в порожнину черепа, правила внутрішня стінка орбіти, що безумовно, не сприяло б ексцеребрації. При дослідженні

цих двох черепів було визначено, що передня частина перетинки носа ціла і що кістки, які обмежують передню частину порожнини носа, не пошкоджені. Але було звернуто увагу на зруйнування паперової платівки з лівого боку. Проходячи зігнутиим пінцетом через цей отвір, знайшли, що перетинка носа зруйнована в своєму верхньому відділі і що прохід веде до порожнини черепа через решітчасту платівку. Оскільки цей шлях зігнуто під тупим кутом, дуже важко припустити, щоб через нього можна було екстрагувати мозок

М а л. 10. Череп грецької доби, на якому видно стоки смоли заду наперед вдовж склепіння.

або пропускати цівку води. Слід зазначити, що ці зруйнування ні в якому разі не можна вважати за випадкові. Дійсно, в одному з цих двох випадків, проходячи пінцетом через отвір у паперовій платівці, я витягнув з лабіринту решітчастої кістки довгастий напівзотлілий шматочок дерева, що дуже глибоко засів у кістці. Він мав близько 2,5 см завдовжки і близько 3 мм завширшки. Є підстава гадати, що цей шматочок відколовся від того дерев'яного струмента, яким робили отвір у стінці орбіти і в решітчастій платівці.

Мені здається, що в усіх згаданих випадках існування отвору в решітчастій кістці пояснюється виключно потребою проколювання твердої мозкової оболонки для проходу повітря, що мало полегшити випорожнювання через потиличний отвір.

За те, що нерідко ексцеребрацію робили через потиличний отвір, промовляє також розподіл смолистих речовин у порожнині черепа. В деяких випадках смола покриває тільки зовнішню поверхню черепа. Іноді вона розподіляється грубим шаром по всій поверхні порожнини черепа. Нарешті, в деяких випадках вона заповнює тільки потиличну частину і стікає вздовж стінок порожнини черепа. Є підстава гадати, що іноді трупи просто зануряли в рідку смолу, яка й імпрегувала м'які частини й зовнішні поверхні черепа. В тих випадках, коли смола покриває всю внутрішню поверхню, її, правдоподібно,

Мал. 11. Череп грецької доби, порожнина якого заповнена смолою. Видно сліди шматка матерії.

вливали через потиличний отвір, бо важко припустити, щоб при вливанні її через ніс можна було б досягти рівномірного розподілу її вздовж усієї внутрішньої стінки черепа.

Нарешті, в тих випадках, коли стінки порожнини черепа лиш частково покриті смолою, ця речовина здебільшого утворює сток ззаду наперед, а не навпаки. На деяких черепах в зруйнованій основі було помічено вздовж передньої межі смоли наявність досить глибокого ривчак, що його краї можна було простежити в напрямі до потиличного отвору (див. мал. 10). Залишалося враження, що цей ривчак було зроблено якоюсь гнучкою лозиною, що її, мабуть, стромляли в череп через потиличний отвір для врегулювання току смоли вздовж стінок черепа.

Мабуть, для того самого вводили тампони. Дійсно, на деяких черепах з переднього боку від межі смоли можна було бачити відтиск шматків тканини (див. мал. 11). Іноді ці бинти просто призначались для заповнення порожнини черепа і мали досить велику довжину. Наприклад, Oetteking витягнув з порожнини черепа бинт 5 м завдовжки та 3 см завширшки.

Резюмуючи наведені дані про способи ексцеребрації у давніх єгиптян, можна зробити висновок, що ексцеребрація робилась уже за часів IV династії. Можливо, що тоді бальзамування трупів було ще не дуже поширене, але потім у міру наближення до грецької доби виїмання мозку з порожнини черепа робилось щораз частіше. Протсмолювання трупів обумовило вживання грубших засобів ексцеребрації, а саме почали іноді руйнувати краї потиличного отвору й робити додаткові отвори в склепінні. Екстракція мозку через отвір у решітчастій кістці робилась далеко не так часто, як про це звичайно гадають. В багатьох випадках цей отвір призначався виключно для проколювання твердої мозкової оболонки та для доступу повітря. Можна гадати, що принаймні за грецької доби ексцеребрація, а також вливання смоли в порожнину черепа робились досить часто через потиличний отвір.

Наприкінці слід зазначити, що методи бальзамування, яких уживали стародавні єгиптяни в багатьох своїх рисах схожі з тими, що їх уживали представники деяких інших народів (Канарські острови, Австралія, Півден. Америка). Elliot Smith завважив, що багато особливостей бальзамування, що їх виявило вивчення єгипетських мумій, спостерігаються так само й на муміях народів, що живуть на великому віддаленні один від одного. Dawson, порівнюючи способи бальзамування, що їх уживали в давньому Єгипті за часів XXI династії, з тими, якими користувались в Австралії, в Перу і в Мехіці, зазначає також багато спільних особливостей. Зокрема, на американських муміях виявляється іноді існування проходу в порожнину черепа через порожнину носа. Але, як помітив Oetteking, на перуанських муміях, як правило, в порожнині черепа залишається головний мозок.

Ще не досить ясне питання, чи існує генетичний зв'язок між способами бальзамування, що їх уживали в Єгипті, і тими, якими пізніше користувались в різних пунктах земної кулі. Безперечно лише, що жадна людність не досягла тої високої техніки, яка виявляється при вивченні єгипетських мумій і зокрема тих засобів ексцеребрації, які уживали єгипетські бальзамувальники.

Закінчуючи, мені приємно скористатися з нагоди висловити тут мою щирю подяку професорові Rivet за ласкавий довіл досліджувати цінну колекцію єгипетських черепів та його асистентам P. Clavellin і P. Lester за допомогу, яку вони мені зробили під час цих дослідів.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Chantre, E. — Recherches anthropologiques en Egypte. — Lyon, 1904.
2. Czermak, J. — Beschreibung und mikroskopische Untersuchung zweier ägyptischer Mumien.
3. Dawson, W. R. — Mummification in Australia and in America. The Journ. of the Royal Anthropol. Institute. Vol. LVIII, 1928.
4. Fouquet, D. — Observations relevées sur quelques momies royales d'Egypte. — Bull. de la Soc. d'Anthrop. de Paris. Sér. 3, T. 9, 1886.
5. Fouquet, D. — Note pour servir à l'histoire de l'embaumement en Egypte. — Bull. Inst. Egypt. Sér 3, № 7, 1897.

6. Macalister, A. — Notes on Egyptian Mumies. — Journ. Anthrop. Inst. Vol. 23, 1894.
7. Oetteking, B. — Kranilogische Studien an Altägyptern. — Archiv für Anthropologie. N. F. Bd. VIII, 1909.
8. Smith, G. E. — On the natural preservation of the brain in the ancient Egyptians. — The Journ. of Anat. and Physiol. Vol. 36, 1902.
9. Smith, G. E. — A contribution to the study of mummification in Egypt with special reference to measures adopted during the time of the XXI Dynasty for moulding the form of the body. — Mém. présenté à l'Institut Egyptien. Vol. 5, 1906.
10. Stahr, H. — Die Rassenfrage im antiken Ägypten. Kranilogische Untersuchungen an Mumien Köpfen aus Theben. Berlin — Leipzig, 1907.

Contribution à l'étude de l'embaumement et en particulier des méthodes d'excérération chez les égyptiens anciens.

Par Léon Nicolajev. Charkiv.

Au cours d'un séjour à Paris l'auteur a examiné 452 crânes égyptiens dans le laboratoire d'Anthropologie du Museum d'histoire Naturelle et dans le Musée Broca et il a noté sur 105 d'entre eux des traces d'excérération. Ces crânes proviennent pour la plupart des fouilles pratiquées par Mariette à Sakkarah et aux environs de Thèbes et se rapportent aux diverses périodes depuis la IVe dynastie à l'époque grecque.

Ces recherches ont fait aboutir l'auteur aux conclusions suivantes: L'excérération est une pratique fort ancienne, qui s'effectuait déjà pendant la IVe dynastie. Sa fréquence a augmenté au cours du Nouvel Empire et surtout pendant l'époque grecque. L'usage du bitume a nécessité l'emploi de méthodes plus grossières de pénétration dans la cavité crânienne. Dans ce but on pratiquait parfois l'élargissement artificiel du trou occipital et la perforation de la voûte crânienne. L'extraction du cerveau par l'orifices produit dans l'os ethmoïde semble avoir été assez rare. La pénétration à l'intérieur du crâne par la cavité nasale paraît avoir eu surtout pour but de donner accès à l'air afin de faciliter l'évidement du crâne. Il est possible, que l'introduction du bitume s'effectuait souvent par le trou occipital.

Г. ДЕБЕЦ.
Москва.

ЧЕРЕПИ З ВЕРХНЄ-САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА.

Який культурно-історичний інтерес має Верхне-Салтівський катакомбний могильник, це річ досить відома. Я не спинятимусь на численних теоріях, що їх висловили переважно історики й археологи, про його етнічну приналежність. Я маю намір тільки подати деякі міркування антропологічного характеру, оперті на матеріалі, що його опублікувала Г. І. Чучукало (9), також на моїх вимірах черепів із колекцій Музею Антропології та Етнографії Академії Наук СРСР і Антропологічного Інституту І МДУ.

Опрацьовано лиш деякі найважливіші ознаки чоловічих черепів, що до них є матеріал для порівнянь (табл. 1, 2). Усі інші дані, а також виміри жіночих черепів є в таблицях вимірів індивідуальних.

Табл. 1.

Виміри автора і Г. І. Чучукало
Mensurations de l'auteur et de G. Tchoutchoukalo réunis
Чоловічі черепи. Crânes masculins

1. Промір подовжній D. antero-postérieur	8. Промір поперечний D. trans-versal	17. Промір висотний D. vertical	9. Найм. ширина чола D. frontal minimum	5. Промір носовий D. naso-alvéolaire	23. Обвіз горизонтальний. Conférence horizontale	24. Поперечна дуга Courbe transversale	40. Довжина основи лиць D. alvéolaire basilaire	45. Промір вилиць D. bizygomatique
172—173	1 128—129	1 125—126	1 88—89	3 97	1 500—504	2 294—297	2 87—88	2 125—126
174—175	1 130—131	1 127—128	— 90—91	2 98	— 505—509	1 298—301	1 89—90	— 127—128
176—177	4 132—133	2 129—130	1 92—93	1 99	2 510—514	6 302—305	5 91—92	2 129—130
178—179	2 134—135	5 131—132	1 94—95	10 100	— 515—519	5 306—309	4 93—94	2 131—132
180—181	4 136—137	5 133—134	3 96—97	7 101	1 520—524	8 310—313	4 95—96	3 133—134
182—183	2 138—139	3 135—136	6 98—99	7 102	3 525—529	4 314—317	4 97—98	1 135—136
184—185	3 140—141	5 137—138	3 100—101	6 103	3 530—534	5 318—321	6 99—100	1 . . . . .
186—187	4 142—143	9 139—140	1 102—103	2 104	1 535—539	2 322—325	1 101—102	2 148
188—189	5 144—145	1 141—142	1 104—105	— 105	— 540—544	— 326—329	5 103—104	1 —
190—191	3 146—147	3 143—144	1 105—107	— 106	4 545—549	— 330—333	1 105—106	—
192—193	3 148—149	1 145—146	— 108—109	1 107	1 550—554	— 334—337	1 107—108	1 —
194—195	2 150—151	1 147—148	1 —	— 108	1 555—560	2 338—341	—	—
196—197	1 —	—	—	—	—	— 342—345	1 —	—
. . . . .	—	—	—	—	—	—	—	—
204—205	1 —	—	—	—	—	—	—	—
M 184,81 m ± 1,06 σ ± 6,30	M 139,34 m ± 0,82 σ ± 4,97	M 135, 2 m ± 1,17 σ ± 5,12	M 96,45 m ± 0,65 σ ± 4,08	M 103,18 m ± 0,72 σ ± 2,99	M 522,86 m ± 2,06 σ ± 12,20	M 315,26 m ± 1,81 σ ± 11,22	M 95,90 m ± 1,29 σ ± 5,48	M 130,70 m ± 0,72 σ ± 3,62

Виміри автора й Г. І. Чучукало
 Mesurations de l'auteur et de G. Tchoutchoukalo réunis.
 Чоловічі черепи. Crânes masculins.

Табл. 2.

46. Ширина середньої частини лідця Larg. bimaire	48. Висота лідця D. naso-alvéolaire	8:1 Показник черепний Ind. céphalique	17:1 Показник висхідно-подовгий Ind. vertico-longitudinal	17:8 Показник вис-поперечний Ind. vertico-transversal	9:8 Показник чола Ind. fronto-transversal	48:45 Показник лідця Ind. facial	52:51а. Показник очної ямки Ind. orbitaire	54:55 Показник носа Ind. nasal	40:5 Показник висхідно-прогнатизма Ind. prognathisme
86—87	1 64—65	3 68,0—69,9	2 70—70,9	4 87—88,9	2 63—64,9	2 49—49,9	2 70—71,9	1 41—42,9	2 86—87,9
88—89	3 66—67	5 70,0—71,9	1 71—71,9	1 89—90,9	4 65—66,9	4 50—50,9	— 72—73,9	— 43—44,9	4 88—89,9
90—91	3 68—69	4 72,0—73,9	7 72—72,9	2 91—92,9	10 67—68,9	10 51—51,9	1 74—75,9	1 45—46,9	3 90—91,9
92—93	3 70—71	6 74,0—75,9	13 73—73,9	2 93—94,9	2 69—70,9	12 52—52,9	— 76—77,9	— 47—48,9	4 92—93,9
94—95	3 72—73	2 76,0—77,9	4 74—74,9	1 95—96,9	5 71—72,9	6 53—53,9	4 78—79,9	4 49—50,9	7 94—95,9
96—97	3 74—75	4 78,0—79,9	3 75—75,9	1 97—98,9	1 73—74,9	1 54—54,9	7 80—81,9	7 51—52,9	3 96—97,9
98—99	3 76—77	— 80,0—81,9	4 76—76,9	1 99—100,9	4 75—76,9	1 55—55,9	7 82—83,9	7 52—54,9	1 98—99,9
100—101	3 78—79	1 82,0—83,9	— 77—77,9	1 101—102,9	1 77—77,9	— 56—56,9	4 84—85,9	— 100—101,9	1 100—101,9
102—103	1 80—81	1 84,0—85,9	2 78—78,9	4 103—104,9	1 78—78,9	— 57—57,9	— 86—87,9	—	—
104—105	—	—	79—79,9	— 105—106,9	2 79—79,9	—	88—89,9	2	—
106—107	—	—	80—80,9	—	—	63—63,9	—	—	—
108—109	1	—	—	—	—	—	—	—	—
M 95,42	M 70,19	M 75,39	M 74,67	M 97,82	M 69,31	M 53,67	M 81,96	M 48,25	M 92,93
m ± 1,05	m ± 0,81	m ± 0,65	m ± 0,75	m ± 1,18	m ± 0,42	m ± 0,62	m ± 0,74	m ± 0,69	m ± 1,11
σ ± 5,16	σ ± 4,11	σ ± 3,90	σ ± 3,19	σ ± 5,16	σ ± 2,50	σ ± 2,97	σ ± 3,72	σ ± 3,40	σ ± 4,25

Загальний морфологічний тип черепа згори характеризується, для чоловічих, перевагою овоїдних типів. Проте овоїдні обриси не гострі, бо чоло досить широке, а в жіночих черепів з трохи розвиненими чоловими горбками форма частіше еліпсоїдна. З даними Чучукало є деяка розбіжність, залежить вона, очевидно, від різниці в методиці визначення, тим більше, що як зазначено вище, типові Салтівські черепи характеризуються швидше проміжною овоїдно-еліпсоїдною формою. Характерна, в кожному разі, невелика кількість пентагоїдних форм (табл. 3).

Череповий показник і діаметри, що його складають, єдині ознаки порівняльно високої та таксономічної цінності, які можна опрацювати, застосовуючи біометрію.

Подовжній діаметр, при різних комбінаціях індивідуальних величин, дає три більш-менш виразно визначені моди, приблизно на 176,5; 180,5 і 188,5 (рис. 1); поперечний — менш виразно визначені модальні величини, приблизно на 135,5; 141,5; 146,5. (Рис. 2). Комбінування цих величин дає індекси 75, 75

і 83 — досить близькі до мод кривої — 75 і 81. Обчислення індексів у порядку $\frac{146,5}{176,5}$; $\frac{180,5}{135,5}$; і $\frac{188,5}{141,5}$ зроблено на підставі вивчення графіка комбінації обох діаметрів (рис. 3, 4), з якого виходить, що основна доліхо-мезокранова група дає варіацію обох діаметрів у звичайному корелятивному співвідношенні, тобто додатньому, але разом з тим, намічається невелика група брахікранів одночасно коротших і ширших.

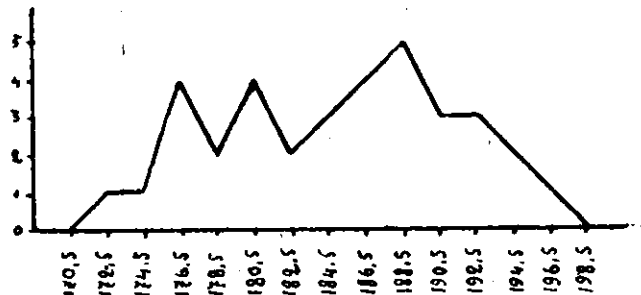

Рис. 1.

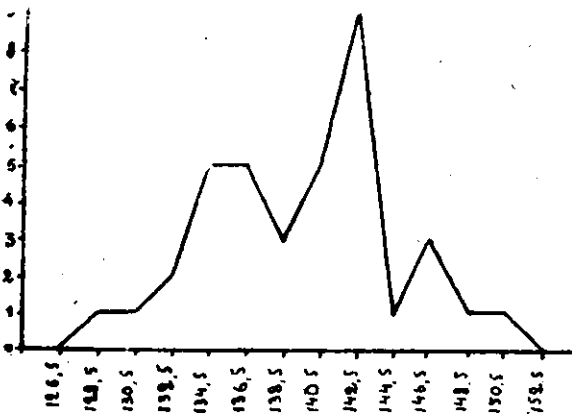

Рис. 2.

У брахікранових черепів вона ніби трохи менша.

Чоло середнє або широке, як абсолютно, так і відносно, профіль прямий

Питання про два варіанти доліхоїдного типу, що відрізняються абсолютними розмірами обох діаметрів, покищо не розв'язане, бо в виділенні більш мікроземного типу не виключена можливість випадковості.

Всі спроби комбінувати й корелювати за іншими ознаками не дали якихось переконалих наслідків. Говорити про наслідки цих спроб — зайва річ.

Висота черепа (базіо-брегматична) взагалі досить велика, як абсолютно, так і відносно.

або середньо-похилий, чолові гєрбки розвинені слабо, або середньо, надбрів'я — середньо або сильно.

Лице типово ортогнатне, поземе профілковання, гостре що почасти позначається на досить помітному ровиткові fossa canina. Ширина лица мала або

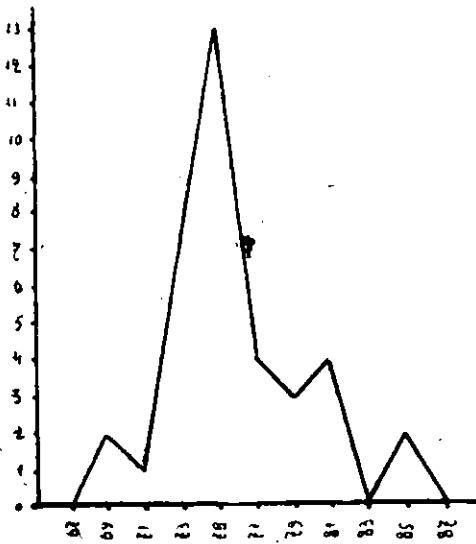

Рис. 3.

середня, розподіл окремих розмірів ніби показує, що існують типово вузьковидий й трохи більш широковидий варіанти. Висота лица типово середня, трохи більш широковидих черепів навряд чи є наслідок домішки іншого типу.

Ніс дуже випнутий з високим переїссям, широкими носовими кістками, розвиненою spina nasalis і переважною антропіноювою формою грушкуватої відтулини. За показником, видимо, можна відрізнити більш лепториновий і більш мезориновий варіанти.

Орбіти (очні) низькі або середні за показником, форма їх найчастіше підпрямокутня.

Переходжу до аналізу Салтівської серії й почну з діагностики брахікранового типу, що великих труднощів не має. За всіма даними цей тип треба зближати з типом Зливкінського могильника, надто близького до Салтівського територіяльно й хронологічно, а на думку деяких дослідників також і культурно. Нижче наводимо важливіші дані про 10 чоловічих черепів із цього могильника, що їх обміряв Д. Н. Анучін (1). Порівнюючи з брахікрановими типами Європи, за зведенням Моранта (10) їх зближують швидше з групою А (динарська раса Денікера) (табл. 4).

Близькі до Зливкінського варіанти часто трапляються пізніше по слов'янських могилах, особливо на кладовищах християнської доби, де вони, видимо переважають. Щоб порівняти, наводжу (табл. 4) пересічні для брахікранових черепів із Чернігівських кладовищ XIII-го віку (5). Щоб розв'язати питання

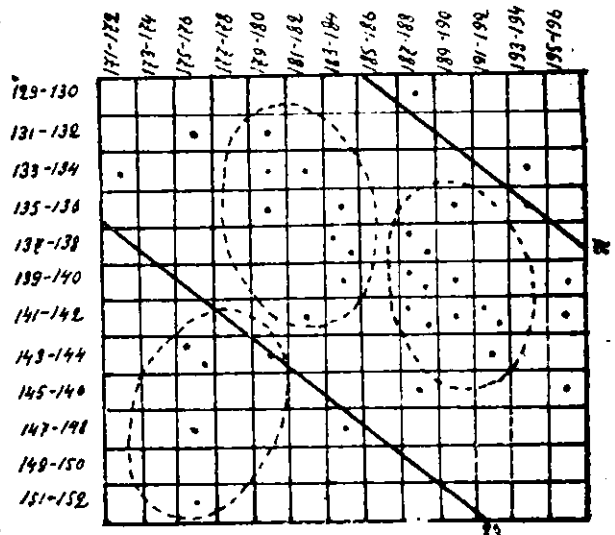

Рис. 4.

— яке саме місце належить цьому типові в систематиці рас, потрібні докладніші досліді, але, в кожному разі, ясно, що Зливкінський тип і разом з тим Салтівські брахікранові черепи слід зачислити до кола євразійських брахікранових форм.

Загальний тип Верхне-Салтівських черепів.
Type général des crânes de Saltovo

Табл. 3.

Автор	Auteur.	Дебец		Debetz	Чучукало
Пол.	Sexe	♂	♀	♂ + ♀	♂ + ♀
Ellipsoides		4	9	13	23
Ovoides		10	4	14	9
Pentagonoides		1	2	3	—
Sphaeroides		2	3	5	—
Sphenoides		—	1	1	—
Eurypentagonoides		—	1	1	—

Порівняльні дані для брахікранового типу.
Chiffres de comparaison pour le type brachycéphale.

Табл. 4.

♂	Група А. Groupe A. (Morant) ¹⁾ Динарська раса інш. авторів	Група В. Groupe B. (Morant) ²⁾ Альпійська раса інш. авторів	Зливка (Анучія) Zliwka (Anoutchine)	Чернігівські XIII в. (Богданов) Сіметієр де Tchernig. XIII в. (Bogdanov)
1. Промір подовжній	175.3—179.7	177.7—184.5	174 (10)	179 (17)
8. Промір поперечний	143.1—147.6	147.9—151.2	147 (10)	147 (15)
17. Промір висотний	131.4—136.4	129.9—134.9	135 (8)	134 (17)
8 : 1 Показник черепний	81.2—84.0	80.9—85.0	84 (10)	82 (15)
17 : 1 Показник вис.-подовжн.	74.8—77.8	71.8—74.8	77 (8)	75 (17)
48. Висота лиць	67.3—72.9	69.1—74.5	71 (10)	64 (11)
45. Промір вилиць	131.3—136.5	131.8—138.5	138 (10)	136 (9)
52 : 51a. Показник очної ямки	82.0—89.7	85.8—89.1	81 (10)	82 (12)
54 : 55. Показник носа	47.1—48.1	46.7—48.4	51 (9)	51 (11)

Питання про доліхоїдний тип трохи складніше. А втім безперечно його теж слід зачислити до європоїдних типів. За це досить ясно промовляє дуже поземне профілювання лицевого кістяка, разом з ортогнатністю, вузьковидістю—лепторинією, випнутим носом з широкими носовими кістками та іншим. Питання ускладнюється при докладнішій діагностиці. Посилкуємось розглянути його в широкому масштабі, бо порівняння з окремими серіями навряд чи може дати переконадальні наслідки: по окремих групах тої чи іншої раси варіації тих чи тих ознак бувають великі, при чому розмір цих варіацій часто перевищує різницю між основними расовими типами.

Даних про антропологічний тип людности України в бронзову й „скитську“ добу порівняно небагато й розкидані вони по різних виданнях. До того ж черепи здебільшого кепсько датовано, обміри їх зроблено за методикою, мені невідомою й часто невідповідною до сучасної, значною мірою вони фрагментарні.

Тому я використовував свої обміри 12 ♂ черепів бронзової доби (скорчені й пофарбовані кістяки Наддніпрянщини) та 14 ♂ черепів скитської доби з того самого району, що переходується в Київському Історичному Музеї.

1) Сербо-кравти, греки, турки, мадари, словени, румуни, чехи.

2) Швайцарці, тирольці, баварці, баденці, вюрте-бержці, британські бронзової доби.

Усі черепи гарно збереглися й датовані, для нашої мети, досить добре. На таблиці 5 подано пересічні для цих черепів і крім того, для 8 ♂ черепів із полів поховальних урн, з яких проте тільки 4 з лицевими кістками.

Передісторичні черепи України.
Stânes préhistoriques de l'Ukraine

Табл. 5.

	Бронзова доба Age du bronze		Скитська доба Epoque schythique		Поля поховальних урн Champs des urnes cineraires	
	n	M	n	M	n	M
1. Промір подовжній	11	191,1	14	189,7	8	183,1
8 Промір поперечний	11	141,4	14	138,4	8	133,8
17. Промір висотний	8	140,5	14	135,7	6	136,7
8:1. Показник черепний	11	74,0	14	73,0	8	73,1
48. Висота лиця	11	68,6	14	69,8	4	71,5
45. Промір вилиць	10	134,5	13	132,3	4	131,5
52:51a. Показник очної ямки	12	80,6	14	78,5	4	80,2
54:55. Показник носа	12	50,4	14	52,2	4	45,3

Загалом з цих даних маємо досить перекональні доводи того, що доліхокрановий тип з великим подовжнім проміром довго побутував на Україні. Наші Салтівські матеріали надто невзначні, щоб можна було зробити порівняння й за іншими ознаками, проте ніщо не суперечить тому, щоб порівнювати мегаземний довгоголовий Салтівський тип із типом бронзової та скитської доби. Треба сказати, що такі ж характеристики цілком відповідають і дані інших авторів — Бобринського (2), Заборовського (14), Третьякова (8), Анучіна (1), Талько-Гринцевича (7). Слід тільки зауважити, що між черепами, що їх опублікували ці дослідники, є невелике число брахікефалів. Завдання майбутнього вирішити, чи ці черепи випадкові, тільки індивідуальні відхили, чи вони представники „альпійського“ типу, як думає Третьяков, чи зрештою, вони належать до іншого часу й потрапили між черепи бронзової й скитської доби лиш тому, що їх неправдиво датовано.

Останнього часу Заллер (II) у праці в антропології дунайського неоліту вирівняє змежи черепів із Смілої навіть два брахікранові типи, але цей висновок спирається на черепах скитської доби й навіть пізніших кочовиків, що не стосується до нашої теми.

Повертаючись до питання, яке місце належить доліхокрановому типові в расовій систематичній, я спочатку розгляну думки інших авторів цього питання.

Розв'язуючи його звичайно в площині „північна чи середземноморська?“ раса, Третьяков розв'язує його на користь „північної“, спираючись на похиленій формі чола¹⁾ та розвиненому надбрів'ю. До такого самого висновку приходять і Заборовський (14). Не можна не вивнати, що цю гадку стверджують і дані Марантового зведення. Із трьох груп доліхокранів наші серії найближчі до групи Д (північна раса інших авторів) (табл. 6).

¹⁾ Наш матеріал — скорчені й пофарбовані кістки з Київщини — дає вказівки на чоло безумовно пряме.

Порівняльні дані для доліхокранового типу.
Chiffres de comparaison pour le type dolichocéphale.

Табл. 6.

♂	Група С. Groupe C. (Morant) ¹⁾ Іберійська раса	Група Е. Groupe E. (Morant) ²⁾ Середземно- морська раса	Група Д. Groupe D. (Morant) ³⁾ Північна раса
1. Промір подовжній	181,3—185,8	184,7—185,2	185,3—193,7
8. Промір поперечний	140,9—143,7	132,3—132,7	138,9—142,4
17. Промір висотний	129,0—133,4	133,6—133,8	129,7—136,0
8:1 Показник черепний	77,2—79,0	71,8—71,5	71,1—75,4
48. Висота лиця	68,4—71,3	68,5—69,7	68,6—71,7
45. Промір вилиць	125,9—134,5	125,9—127,7	128,7—133,3
52:51a. Показник очної ямки	82,4—86,3	82,4	80,1—86,0
54:55. Показник носа	44,8—47,4	48,6—50,0	45,2—48,3

Проте, на вважаючи на такі дані, я думаю, що це питання можна розв'язати і інакше. Ще Денікер звертав увагу, що на Чорноморщині існує високорослий, доліхокрановий темний тип. Пізніше його досить добре виявив між болгарською людністю Дрончів. Шумахер (13) вказує, що на східній Середземноморщині існують черепи великих розмірів, краніологічно дуже близькі до північних. Подібні типи описав також Богданов (5-а). Наводжу пересічні для 10 чоловічих доліхокранових черепів наддунайських болгарів для 11 черепів із черкаських могил північного Кавказу (6). Обидві серії краніологічно досить близькі до північної раси, проте, належать вони до іншого антропологічного типу (табл. 7).

Табл. 7.

♂	Придунайські болгари (доліхо- кранні черепи). Bulgares (doli- chocéphales) n = 10.	Черкаські курганні Tchérguesses des Kourgan- nes n = 11.	Чернігівські курганні сло- в'янські. Slaves des Kour- ganes de Tcher- nigov n = 22.
1. Промір подовжній	189	189	182
8. Промір поперечний	138	139	137
17. Промір висотний	137	136	135
8:1 Показник черепний	73	74	76
48. Висота лиця	70	68	68
45. Промір вилиць	133	132	132
52:51a. Показник очної ямки	84	81	85
54:55. Показник носа	47	48	50

Другий приклад наводжу з Моранта. Переддинастичних єгиптян він зачисляє до групи Е, яку ніхто не вагається утотожити з середземноморською расою, а єгиптян 26—30 династії разом з германцями рядових могил англо-саксами, передісторичними черепами Швеції та іншими він залічує до групи Д. Однак Стессігер (Stoessiger) (12) досить ясно показав, що між доліхокрановим і мезокрановим типом передісторичного Єгипту та більш мезокрановим і лепториновим типом пізніх династій є ряд переходів.

¹⁾ Баски, гуанчі, помпейці, етруски, французи, копти. ²⁾ Переддинастичні єгиптяни, сардинці. ³⁾ Британські неолітичної й римської доби, англо-сакси, англійці XVII віку, германці рядових могил, шведські передісторичні, єгиптяни 26—30 династії.

Це, на мою думку, досить ясно показує, що в південно-східній Європі існує тип, краніологічно близький до північного, але відрізняється він од північного низкою інших ознак, головне пігментацією. Все це не суперечить тому, що генетично північна раса найближче стоїть саме до цього типу.

Річ у тому, що взагалі питання „північна чи середньоземноморська“ навряд щоб можна було формулювати так спрощено, схематично. Поділяючи доліхокефальних європеоїдів на темних і ясних, не можна цим підрозділам надавати генетичного значіння, як це робить Третьяков. Нема нічого неймовірного в тому, що одна яканебудь група темних доліхокефалів генетично ближче до ясних нордійців, ніж до іншої групи темних доліхокефалів.

Усі вищенаведені міркування я подаю тільки для того, щоб показати, що людність України в бронзову та ранню залізну добу навряд чи можна відділяти від високорослого темного доліхоїдного типу, що де-не-де трапляється в надчорноморщині до останнього часу.

Цей тип можна, як ми вже говорили, поставити поруч із мегаземним варіантом довгоголових Салтівських черепів. Щодо мікроземного варіанту з приблизно наміченими діаметрами 180,5 і 135,5, то питання про нього трохи складніше. Деякий світ на його походження ніби наводять черепи з полів поховальних урн (табл. 5). Вони яскраво відрізняються від черепів бронзової та скитської доби, особливо двома основними діаметрами черепної коробки. Не претендуючи на повну довідливість своєї думки, я все ж уважав би за можливе подати гіпотезу, що мікроземний доліхокрановий тип Салтівського могильника, увійшов до складу людности даної культури, як самостійний компонент. Таке припущення можуть до деякої міри ствердити численні ранньо-слов'янські довгоголові черепи, що відзначаються невеликими розмірами. Як приклад, я наводжу пересічні 22 ♂ черепів з Чернігівських могил, що в них цей тип виявляється досить ясно, хоч і ця серія, як і всі слов'янські черепи взагалі, більш або менш мішана.

Питання про те, яке місце належить даному типові в расовій систематичі, очевидно не розв'язується на східно-європейському матеріалі. Аналогії до нього доведеться шукати очевидно десь на заході.

Через це, а також через те, що морфологічні особливості його на іншій території ще не досить ясно виявлено, на мою думку таке питання виходить за рямці нашої розвідки.

Питання, що його історики та археологи звичайно ставлять перед Салтівським могильником: „хазари чи алани?“ певна річ не розв'язується нашим матеріалом, бо в самих цих термінах і з культурно-історичного погляду повно неясности. Можна тільки сказати, що в фізичному типі людности з Салтівського могильника, немає жадних слідів східних впливів. Мої неопубліковані дані з палеоантропології долішньої Волги показують, що вже там ми маємо в так званих сарматських культурах зовсім інший тип, що походить, видимо, в степів Казакстану.

ВИСНОВКИ.

1. Всі черепи з Салтівського могильника належать до європеоїдних типів.
2. Перший доліхокрановий елемент з великими розмірами черепа, краніологічно схожий з північною расою, належить до типу, поширеного на даній

території, починаючи з бронзової доби, що його тепер презентують деякі групи на півночі Балканського півострова й Кавказу. Можливо, що це в східній варіант атланта-медитеранової раси Денікера.

3. Другий доліхокрановий тип з меншими розмірами черепа намічається умовно. Питання, звідки він походить та яке місце йому належить в систематиці, покищо неясне. Трапляється він на так званих полях поховальних урн і пізніше поміж могильними слов'янськими черепами України.

4. В далеко меншому числі репрезентовано брахікрановий тип, ідентичний з типом Зливкінського могильника, схожий з пізніми слов'янськими черепами і найближчий до динарської раси.

Червень 1930 р.

Л І Т Е Р А Т У Р А.

1. Анучин. О черепях из курганов и могильников Изюмского Уезда (Тр. XII арх. съезда т. I).
2. Бобринский. Курганы и случайные находки близ м. Смелы, т. (1887) т. II (1894).
3. Богданов. О могилах скифосарматской эпохи и о краниологии скифов (Антр. Выст. т. III ч. I стр. 263).
4. Богданов. Древние Киевляне по их черепам (Антр. Выст. т. III ч. I стр. 305).
5. Курганные жители Северянской земли (Антр. Выст. т. III ч. I стр. 350).
- 5а. Богданов. Жители древних Болгар по краниологическим признакам (Антр. Выст. т. III стр. 365).
6. Богданов. О черепях из Кавказских курганов и могил (Антр. Выст. т. III стр. 419—434).
7. Таако-Гриндевич. Опыт физической характеристики древних восточных славян. (Сборник по славяноведению III 1909.
8. Третьяков. Остатки человеческих скелетов из кургана... в Одессе (Зап. Одесского О-ва Истории и Древностей 1915 т. XXXII).
9. Чучукало. Черепа из Верхне-Салтовского могильника (Труды Укр. Психо-Неврологического И-та. Материалы по антропологии Украины т. II 1926).
10. Morgan. A preliminary classification of european races based on cranial measurements (Biometrika 1928, vol. XX).
11. Saller. Die Rassen d. jüngeren Steinzeit im Donaustromgebiet. (Zschr. f. Anatomie u. Entwicklungs-geschichte 1925. Bd. 77. H. 5/6.
12. Stoessiger. A study of the Badarian Cranla. (Biometrika, 1927 vol. XIX).
13. Gschumacher. Uber alt-griechische Schädel von Myrina und. Ephesus (Zschr. f. Morph. u. Anthropol. 1926. Bd. XXV).
14. Zaborowski. Du Dniestre à la Caspienne. (Bul. Soc. Anthr. Paris).

Les crânes de Verchny—Saltov.

Par. G. Debetz (Institut d'Anthropologie) Moscou.

La nécropole de Verchny—Saltov (district de Charkiv en Ukraine) datant des VIII—XI siècles a fourni un nombre assez considérable de crânes, dont une partie a été étudiée par G. Fchoutchoukalo et l'autre par l'auteur. En somme 36 crânes ♀ ont été mesurés. L'étude des diamètres antéro-postérieur et transversal et de l'indice céphalique montre que la série est assez hétérogène. L'auteur délimite deux types dolichocéphales et un brachycéphale. Les caractères de la face sont beaucoup plus homogènes et franchement européens.

En passant en revue les crânes de l'âge de bronze et du fer ancien (schythiques), l'auteur conteste les opinions de Tretiakov et Zaborowski, qui rattachent les crânes préhistoriques de l'Ukraine au type nordique, et montre, que certains groupes ethniques du bassin de la Mer Noire ont le crâne du type nordique (tchèrquesses), la taille élevée, mais les yeux et cheveux foncés. Ce type forme peut-être l'élément dolichocéphale mégasème de Saltov.

Le type dolichocéphale microsème se rapproche au type des urnes cinéraires et des kourganes slaves de la même région. Son origine est obscure.

Le troisième élément brachycéphale, qui a été décrit par Anouchine est représenté surtout dans la nécropole de Zliwka (même époque) et se trouve aussi dans les cimetières slaves récents de l'époque chrétienne. On peut le rapprocher à la race adriatique de Deniker.

Череп мозковий	δ															
	Музей Антропології та Етнографії									Музей Антропології						
	748	749	1272	1273	1276	1277	1278	1280	1283	6372	6373	6374	6377	6378	7314	7318
1. Промір подовжній	205	179	192	187	189	188	184	176	—	194	—	192	181	180	183	183
8. Промір поперечний	140	144	142	142	142	139	140	151	—	134	136	143	133	134	135	137
17. Пром. висотний (базіон-брегма)	—	144	136	138	134	148	—	133	—	136	136	—	142	139	—	136
20. Пром. висотний (поріон-брегма)	130	121	117	126	111	122	114	119	120	112	118	117	114	117	117	114
9. Найм. ширина чола	98	98	101	100	97	97	100	98	99	96	95	98	89	90	94	—
10. Найб. ширина чола	124	120	114	124	120	122	116	129	—	114	118	120	113	107	117	112
12. Ширина потилиці	106	114	110	110	114	108	—	111	—	111	—	109	106	112	105	—
5. Промір носо-основний	—	103	106	106	106	108	—	107	—	104	—	—	102	102	—	—
29. Хорда чолова	126	108	113	119	110	120	111	110	112	112	—	113	108	111	115	117
30. Хорда тім'яна	118	106	115	111	121	118	116	109	—	121	111	117	107	117	113	109
31. Хорда потилична	—	96	95	99	97	101	—	91	—	96	—	92	103	95	97	104
26. Дуга чолова	143	125	128	134	118	134	131	125	126	127	—	128	122	125	127	133
27. Дуга тім'яна	130	120	127	122	138	132	126	120	—	136	124	133	117	126	126	124
28. Дуга потилична	—	122	126	122	120	120	—	107	—	122	—	112	134	115	112	129
25. Дуга сагітальна	—	367	350	378	353	380	—	352	—	385	—	373	373	366	365	386
24. Дуга поперечна	342	326	320	334	318	320	304	328	—	307	316	320	310	310	315	306
23. Обвід горизонтальний	—	520	529	525	528	525	519	518	—	530	—	535	504	510	520	530
32. Кут профіля чола (n-met) . . .	84	90	86	80	—	79	—	83	86	82	—	80	84	83	80	—
32 (1a). Кут нахилу чола (n-br.) . .	53	55	51	50	—	50	—	49	53	53	—	49	52	52	50	—
33 (1). Кут горішн. ч. потилиці (l-i)	81	80	87	87	—	89	—	86	—	92	—	97	89	95	88	—
33. Кут потилиці (l-o)	—	—	117	115	—	118	—	114	—	119	—	124	114	117	117	7
34. Кут потиличн. отвору (ba-o) . .	—	—	9	10	—	5	—	5	—	6	—	—	3	7	—	—
8:1. Показник черепний	68,4	80,5	74,0	75,9	75,1	74,0	76,0	85,8	—	69,0	—	74,5	73,5	74,5	73,8	73,3
17:1 Показник вис.-подовжній . . .	—	80,5	70,9	73,8	70,9	78,8	—	75,5	—	70,1	—	—	78,5	77,3	—	72,7
9:8 Показник чола	69,5	68,0	71,1	70,4	68,0	69,8	71,5	64,5	—	71,6	69,8	68,5	67,0	67,2	69,6	—
Norma verticalis (Frassetto)	El	P.	Ov.	El.	Ov.	Ov.	Ov.	Sr.	—	Ov.	Ov.	El.	El.	Ov.	Ov.	Ov.
Norma occipitalis ¹⁾	Пв.	К.	С.	Пв.	Пв.	Пв.	Пв.	К.	—	Пв.	Пв.	Пв.	С.	Пв.	Пв.	Д.
Glabella (Martin)	5	3	3	5	4	5	3	2	4	5	—	4	4	3	4	3
Горби чола (0—1—2—3—4)	1	2	1	1	0	1	1	2	1	0	3	2	2	1	1	—
Мишечковий паросток (1-2-3-4) . .	3	2	3	2	3	3	—	1	3	2	2	3	3	2	1	—

¹⁾ Пв — напівсферична форма (Mart. 1914 рис. 266), К — куляста (id. рис. 265), С — складниста

Додаток 1

ного Інституту		Музей Антропології та Етнографії												Музей Антропологічного Інституту										
		7320	7322	7323	7328	746	750	754	1274	1275	1279	1281	1282	1284	6371	6375	6376	7312	7315	7317	7321	7324	7325	7326
188	—	176	—	172	179	171	180	182	172	176	—	170	174	—	189	183	183	163	180	168	177	171	173	—
146	—	148	—	141	143	143	135	137	134	140	—	137	136	126	147	141	133	148	138	—	144	140	—	—
—	—	129	—	—	138	—	128	—	—	130	—	128	—	—	135	135	—	127	131	—	—	—	—	—
118	—	113	—	118	122	118	113	117	109	112	—	118	114	108	117	115	109	112	—	—	—	—	—	—
101	94	103	93	95	93	101	95	96	98	91	94	90	90	91	93	100	100	94	95	94	97	94	89	—
122	—	126	115	113	115	121	113	118	115	—	—	111	117	107	117	122	113	120	121	118	120	117	—	—
—	—	—	—	116	107	111	109	104	102	—	—	109	107	—	112	111	109	106	—	—	—	—	—	—
—	—	99	—	—	102	—	98	—	—	101	—	96	—	—	102	99	—	89	110	—	—	—	—	—
118	110	112	101	107	116	115	106	113	110	104	108	103	106	102	116	108	114	107	107	104	112	113	106	—
118	—	108	111	113	109	108	110	114	107	113	—	100	115	110	114	120	108	108	104	107	108	106	114	—
97	—	93	—	87	94	85	94	—	—	87	—	91	—	—	102	—	86	92	90	95	—	—	—	—
135	127	125	122	124	135	138	121	128	*25	116	123	117	119	115	133	128	131	125	123	119	126	129	122	—
130	—	126	122	125	128	126	121	128	124	126	—	114	129	124	125	133	118	123	115	120	123	121	126	—
123	—	104	—	108	111	99	119	—	—	104	—	109	—	—	119	—	111	109	107	113	—	—	—	—
388	—	355	—	357	374	363	366	—	—	346	—	340	—	—	377	—	360	357	345	352	—	—	—	—
326	301	316	—	322	324	329	301	313	311	306	—	309	308	285	322	316	302	316	305	298	306	—	—	—
532	—	518	—	499	507	512	506	515	486	500	—	478	502	—	529	529	507	490	512	481	507	—	—	—
87	—	—	—	82	86	90	86	87	—	79	—	86	86	86	90	95	81	91	—	—	—	—	—	—
49	—	—	—	50	51	49	51	50	—	51	—	54	54	51	50	56	45	55	—	—	—	—	—	—
87	—	—	—	50	89	95	77	99	—	90	—	82	98	—	94	90	92	93	—	—	—	—	—	—
124	—	—	—	120	117	116	117	—	—	120	—	118	—	—	120	—	120	121	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	9	—	14	—	—	10	—	4	—	—	7	—	—	14	—	—	—	—	—	—
77,6	—	84,1	—	82,0	79,9	83,6	75,0	75,3	77,9	79,5	—	80,6	78,1	—	77,8	77,1	72,6	90,8	76,6	—	81,4	81,9	—	—
—	—	73,3	—	—	77,1	—	71,1	—	—	73,9	—	75,3	—	—	71,5	—	73,8	77,9	—	—	—	—	—	—
69,1	—	69,6	—	67,4	65,0	70,6	70,4	70,0	73,1	65,0	—	65,7	66,1	72,2	63,3	71,0	75,2	63,5	68,9	—	67,4	67,2	—	—
Ов.	—	Сг.	—	ЕІ.	Р.	Ов	Ов	Ов	Ов	Ов	—	Ер.	ЕІ.	ЕІ.	ЕІ.	ЕІ.	ЕІ.	Sn.	ЕІ.	Р.	Сг.	Сг.	—	—
Д.	—	С.	—	Пв.	С.	Пв.	Пв.	К.	С.	Пв.	—	С.	Пв.	—	К.	К.	Д.	С.	С.	С.	С.	С.	—	—
3	4	3	1	3	3	2	3	2	2	4	0	2	1	3	3	2	3	1	2	3	2	3	2	—
2	2	2	0	2	2	2	2	3	2	1	3	2	2	1	2	3	2	4	1	3	3	1	1	—
2	2	1	—	2	1	2	3	1	1	2	—	1	1	2	2	1	1	1	1	2	—	4	—	—

(id. рис. 262), D — дахувата (id. р. 263).

Череп лицевий	δ															
	Музей Антропології та Етнографії								Музей Антропології							
	748	749	1272	1273	1276	1277	1278	1280	1283	6372	6373	6374	6377	6378	7314	7311
40. Довжина основи лиця	—	92	107	100,5	—	97	—	101	—	102	96	—	91	94	—	—
48. Висота лиця	71	71	71	75	—	80	—	72	67	67	—	75	70	69	67	—
43. Горішня ширина лиця	106	104	110	105	—	105	106	102	—	104	102	104	98	—	104	—
46. Середня ширина лиця	91	97	102	98,5	—	95	—	95	—	91	96	93	86	—	93	—
45. Промір вилиць	136	136	136	136	132	127	—	131	—	135	128	130	126	127	129	—
49a. Ширина міжочномкова	17,5	23	24	20,5	—	24	—	21	18	19	—	24	21	18	20	—
A. Дуга перенісся	31	33	33	36	—	34	—	29	30	30	—	33	34	31	31	—
57. Найм. шир. нос. кісток	7	8	10	10,5	—	10	10,5	11	7,5	12	—	12,5	9	7	10,5	9
57(1). Найб. шир. нос. кісток	17,5	17	20,5	19	—	17	—	15	18	17	—	18	16	12	15,5	—
55. Висота носа	49	50	50,5	60	—	55	—	55,5	50,5	46	—	52	52	54	51	—
54. Ширина носа	25	24	27	28	—	24	—	26	21	25	25	25	23	27	24	—
51a. Ширина очної ямки	44	39,5	42	41	—	40	—	38	40	39	40	38	39	38	38	—
52. Висота очної ямки	31	33	33	35	—	33	—	33,5	33	31	30	31	32	34	32	—
72. Кут профіля лиця	84	89	83	91	—	90	—	87	83	85	—	87	86	85	85	—
73. Кут сер. частини лиця	92	92	85	95	—	91	—	92	85	86	—	89	89	88	86	—
74. Кут альвеол. частини лиця	72	84	77	77	—	86	—	76	78	75	82	80	81	71	79	—
75(1). Кут носових кісток	41	26	29	31	—	32	—	23	38	—	—	33	35	40	27	—
48:45. Показник лиця	52,2	52,2	52,2	55,1	—	63,0	—	55,0	—	49,6	—	57,6	55,5	54,4	52,0	—
40:5. Показник вистав. лиця	—	89,4	101,0	94,8	—	89,9	—	94,9	—	98,1	—	—	89,3	92,2	—	—
52:51a. Показник очної ямки	70,4	83,6	78,6	85,5	—	82,5	—	88,2	82,5	79,5	75,0	81	82,0	89,5	84,3	—
54:55. Показник носа	51,0	48,0	53,5	46,7	—	43,6	—	46,8	41,6	52,1	—	48,1	44,2	50,0	47,1	—
49a:A. Показник висоти перенісся	56,5	69,7	72,7	57,0	—	70,6	—	72,5	60,0	63,4	—	72,8	61,8	58,0	64,5	—
Fossa canina (0-1-2-3-4)	3	1	2	2	—	—	—	2	4	3	2	2	4	3	3	—
Гориз. профіль перенісся (1-2-3)	3	2	2	3	—	2	3	3	3	3	—	1	3	3	2	—
Spina nasalis (Broca)	4	2	2	3	—	3	—	3	4	4	2	—	3	3	4	—
Долішн. край нос. отв. ¹⁾	A	Fr	A	Fr.	—	A	—	Fr.	A	Fr.	A	J.	A	A	A	—
Профіль спілки нос. (-1;0:+1)	+1	+1	0	0	—	+1	—	0	+1	—	—	+1	+1	+1	0	—

¹⁾ A—антропічна форма, Fr—fossa praenasalis, J—інфантильна.

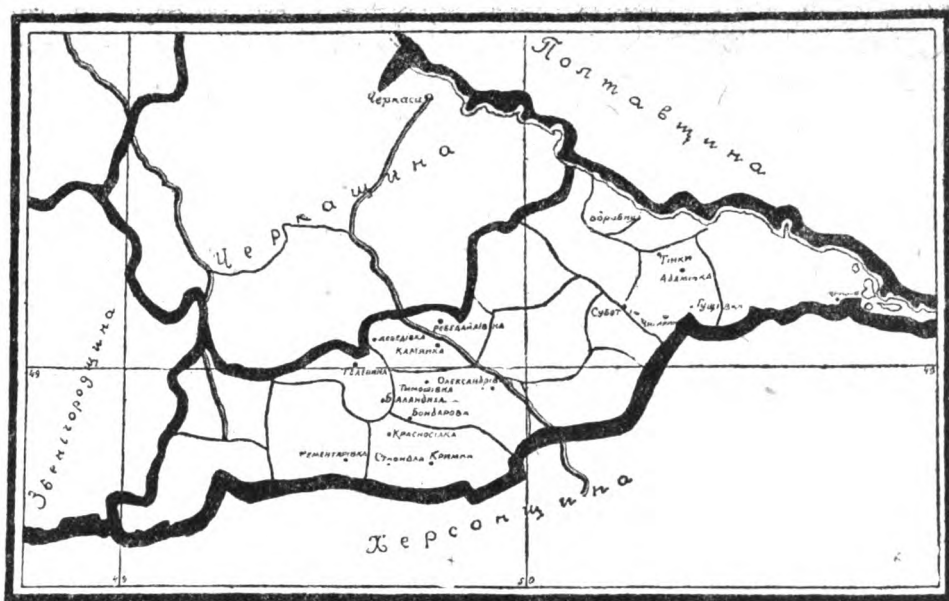

Додаток 2.

2

ного Інституту				Музей Антропології та Етнології									Музей Антропологічного Інституту											
120	7322	7323	7328	746	750	754	1274	1275	1279	1281	1282	1284	6371	6375	6376	7312	7315	7317	7321	7324	7325	7326	7329	
					94		91,5					94			92	90		87						
75	67			70	72	64	61	66		66		63	64	67	67	63	67	62						
07			97	106	102	106	103	101	104			96	97	100	94	107	102	100		101				92
00				85,5	97	84	85	88				84,5	89	86	89	92	94	92						
34				129	132	133	119	116				123	122	112	124	127	122	126						
22	21			20	22	20	22	20	21	20		19,5	21		21	23	22	19						
35	29			31	30	30	29		30				29		34	34	37	29						
15	11,5			7,5	8,5	8	9	10,5	8	8,5		10,5	8		12	8	12	7		10,5				
19				14,5	15	15			16	16		16	16		16,5	16	17	12						
57	49			51	52	48	45,5	45,5				48	53	50	51	50	51	46						
29				22	24	23	25					23	23	23	24	26		23						
42	40			42	39,5	39,5	40	39,5	42,5	39,5		40	35	39	38	40	40	37,5						
33	33			36	33,5	33,5	31	31	31	31,5		32	31	31	33	31	33	30						
88				82	91	86	85	83				86	85	80	92	90	91	89						
90				87	93	90	90	92				91	86	84	94	92	93	92						
81				73	80	80	75	78				73	81	72	80	85	85	81						
25				32	36							31	27			33	27	28						
6,0				54,5	54,5	48,1	51,3	56,9				51,2	52,5	59,8	54,0	49,6	55,0	49,2						
					92,2		93,4					98,0			90,2	91,0		97,8						
78,5	82,5			85,7	84,9	84,9	77,5	78,5	73,0	79,7		80,0	88,5	79,5	86,8	77,5	82,5	80,0						
50,9				43,1	46,2	47,9	54,9					47,9	43,4	46,0	47,0	52,0		50,0						
62,9	72,5			64,5	73,4	66,6	75,9		70,0			72,5		61,8	67,6	59,5	65,5							
1	2			2	2	2	3	3		1		3	2	2	1	2	2	2						
2	3			3	3	3			3	3		2	3		2	3	3	2						
2				3	3	4	3	3	3			3	3	2		3	2							
Fr.	A			A	A	A	A	A	A	A		A	A	J	J	A	A	J						
0				+1	+1	0			0	0		+1	0			+1	0							

МАКСИМ ТКАЧ.
Київ.

МАТЕРІАЛИ ДО АНТРОПОЛОГІЇ УКРАЇНИ. УКРАЇНЦІ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОКРУГИ.

Влітку цього року, перебуваючи під час профвідпустки в межах³ Шевченківської округи, я мав нагоду, з доручення Кабінету Антропології ім. Вовка Всеукраїнської Академії Наук, перевести антропометричні поміри людности цієї округи. Та з об'єктивних причин бажаної кількості мені поміряти не пощастило. Поміряв усього чоловіків (♂) 69 і жінок (♀) 2, разом—71. З погляду наукової цінности це число помічених шевченківців не дає потрібного мінімуму, а тому я, з ласкавого дозволу Кабінету Антропології ім. Вовка, до моїх помічених шевченківців додав шевченківців, що їх поміряли: Носов А. З.—чоловіків (♂) 5 і жінок (♀) 1, та Артюхов і Сахаров—чоловіків (♂) 49 і жінок (♀) 2, картки яких переходять в цьому кабінеті. Разом із моїми поміченими вийшло—чоловіків (♂) 122 і жінок—(♀) 5, а всього—127.

Усі названі дослідники перемеряли людність, що, за старою географічно-адміністративною номенклатурою, мешкає на території колишньої Чигиринщини, а саме—в південно-східній її частині, що за новим районуванням належить до Шевченківської округи. Зокрема ці поміри припали на людність, що мешкає в таких залюднених місцевостях: 1) Кам'янський район: Кам'янка—чоловіків (♂) 23, Красносілка—чоловіків (♂) 11 і жінок (♀) 1; Ставида—жінок (♀) 1, Лебедівка—чоловіків (♂) 1, Лемонтарівка—жінок (♀) 1, Телупина—чоловіків (♂) 1, Тимошівка—чоловіків (♂) 17, Рибидайлівка—чоловіків (♂) 2, і жінок (♀) 1, Бондарова—чоловіків (♂) 2 та Баландиха—чоловіків (♂) 9—разом 68 (чоловіків (♂) 65 і жінок (♀) 3); 2) Олександрівський район: Голикова—чоловіків (♂) 9, Кримки—чоловіків (♂) 18, Олександрівка—чоловіків (♂) 1, і жінок (♀) 1, Станіслав Кримки—чоловіків (♂) 1, і жінок (♀) 1, разом 20 (чоловіків (♂) 19 і жінок (♀) 1).

ксандрівка — чоловіків (♂) 24, — разом чоловіків (♂) 51; 3) Чигиринський район: Адамівка — чоловіків (♂) 1, Гушівка — чоловіків (♂) 1, Тінки — чоловіків (♂) 1, Суботів — чоловіків (♂) 2 і жінок (♀) 2, — разом чоловіків (♂) 7 і жінок (♀) 2.

Історичних даних про колонізацію цього краю за початкових часів ми не знаходимо. Не відомо на підставі історичних фактів, хто залюднював цю землю, — теперішнє пограниччя лісостепу, що за тодішніх часів та за пізніших була коли не вся в зоні диких кочових народів (а пізніше — козацьких степів), то щонайменше на межі до цього. Проте можна припустити (а воно очевидно, так і було), як це робить А. Похилевич¹⁾ та й О. Єфименко на це натякає²⁾, що за князівських часів тут жили слов'яни (себто українці).

Зате від пізніших часів збереглося чимало історичних фактів, що частогусто ілюструють події, які відбувалися на терені Чигиринщини, і тим самим, безперечно, чималою мірою впливали на фізичні ознаки українського плем'я, що залюднювало цю землю. Бо ж трудно припустити, щоб людність, яка жила тут, змогла ізольовати себе від тих народів, що понад сто років топтали Чигиринські поля.

Нам добре відомо, що в минулому Чигирин і Чигиринщина довгий час були важливим історичним центром. „В нім і навколо нього відбувалися важливі військові події, що мали вплив на цілий тутешній край“³⁾. Ось вони ці події:

1. Року 1596 Наливайко, скупивши всі свої сили в Чигирині⁴⁾ і розташувавшись табором на річці Тясмині, дає на чигиринських полях великий бій стотисячній польській армії, що нею керував Станіслав Жолкевський⁵⁾. Отож нема сумніву, що саме тут перебувало польське військо.

2. Отаман Жмайло року 1625 приймає під Чигирином бій з польським військом, що наступало на козаків⁶⁾.

3. Року 1637 недалеко від Чигирини, коло Крилова, на річці Цибульнику та в Боровицях Павлюк та його співучасники знов приймають бій з польським військом, що теж наступало на козаків⁷⁾.

Десятьма роками пізніше, за часів Хмельницького, Чигирин стає за столицю і, „1647 року тут, в Чигирині і його околицях стався дуже простий і не важний на зміст пролог до жахливої в історії драми“⁸⁾.

4. 1650 року Хмельницький у Чигирині приймає послів від трьох держав: Польщі, Росії й Туреччини.

5. Року 1662 турки й татари, що їх привів сюди Юрась Хмельницький, розташувавшись табором тут, провадять облогу Чигирини⁹⁾.

¹⁾ Сказання о населенных местностях Киевской губ. Киев 1864, стор. 666.

²⁾ Історія українського народу. Харків 1922, стор. 15.

³⁾ Узятий з Похилевича.

⁴⁾ Чигирин стоїть на річці Тясмині, і, як каже Похилевич, за народними переказами, походить від слова Чагарник.

⁵⁾ Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II. СПб 1916, стор. 227. История Малой России. Москва 1830. стор. 175.

⁶⁾ Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II. СПб. 1916, стор. 236.

⁷⁾ О. Єфименко. Історія українського народу. Харків 1922. стор. 156.

⁸⁾ О. Єфименко. Очерки истории Правобережной Украины. Киев 1895, стор. 79.

⁹⁾ Летопись Самовидца Київ 1878, стор. 65.

6. Року 1664 чигиринці — прихильники Тетері, обороняють Чигирин від гетьмана Бруховецького, що наступає на Тетерю ¹⁾.

Але останньої руйнації Чигиринщина зазнала за часів гетьмана Дорошенка, за якого москалі, поляки й турки приходили й відходили один за одним, кожен господарюючи тут по-своєму.

7. Року 1674 князь Ромодановський обступає Дорошенкове військо, що обороняло Чигирин. На допомогу Дорошенкові приходить Турецький султан, але входить до Чигирин, як переможець ²⁾.

8. Року 1676 Московське військо знов обступає Дорошенка, який, побачивши врешті, що іншого порятунку, як „здатися на милість Московського уряду“ немає, восени того року здає Москві Чигирин, центр спустошеного краю ³⁾.

9. Року 1677 Турецький султан, що вів його Юрась Хмельницький, провадить облогу Чигирин (Самойловича) 60 000 армією; на виручку Самойловичеві Москва й собі приводить таку саму армію ⁴⁾.

10. Року 1678 Турецький султан знову приходить із стотисячною армією й обступає Самойловича, а Москва й собі приходить з такою армією ⁵⁾.

11. Зрештою за трактатом року 1686, що був між Росією й Польщею, Чигирин відходить до Польщі і робиться польським староством.

Отже, як бачимо, протягом мало не цілого століття тут, як у калейдоскопі, вириваються події одна за одною і несуть руйнацію, що, безперечно мала чималу вагу для людности цього краю, а для фізичної характеристики зокрема. Не можна допустити, щоб усі ці народи, що перебували тут на Чигиринських полях і переходили із села в село, не залишили слідів свого перебування бодай і недовгочасного, не кажучи вже про вплив чужої крові тих, що перебували тут довше.

Щоб докінчити характеристику історичного минулого Чигиринщини, що так, чи так вплинуло на фізичні ознаки українського племені, вважаємо за незайве сказати кілька слів ще про інші соціальні чинники, що діяли в цих місцях і збільшували процес названої зміни. До таких чинників треба залічити розвиток промисловости, а насамперед цукроварень, як у Кам'янці та Олександрівці, в останній уже р. 1852 було росіян 11 і поляків 36; подруге, — винокурні, що були в Телепині—дві й по одній у Рибидайлівці, Кам'янці, Баландисі та Кримках ⁶⁾; потрете, — торговельно-транспортні та військові шляхи, що йшли: 1) Гумань — Чигирин: Златопіль — Кам'янка — Осота — Любомирівка. 2) Чигирин — Златопіль: Любомирівка — Олександрівка — Баландиха.

Взявши все це до уваги та ще додавши до всього сказаного економії, що були майже по всіх селах, де перебувало чимало „чужих“, що нав'язували живий стосунок з людністю цих сіл, матимемо повне уявлення про ті соціально-

¹⁾ Летопись Самовидца. Київ 1878, стор. 85.

²⁾ Там само, стор. 125.

³⁾ О. А. Ефименко, История Украинского народа. СПб 1906, стор. 256.

⁴⁾ Очерки истории Правобережной Украины. Київ 1895, стор. 119.

⁵⁾ Там само, стор. 119.

⁶⁾ Войкович Д. и Загоскин В. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. СПб 1867.

історичні та економічні чинники, що протягом часу негативно діяли на фізичні властивості людности цього краю, які, безперечно, не могли зберегтися в тому первісному комплексі ознак, що з ними людність вийшла на історичну арену.

Поміри, як я, так і названі автори, перевели за методами і системою, що їх виробили й ухвалили на XIII і XIV Міжнародних конгресах передісторичної Археології та Антропології, вперше в Монако 21/IV 1906 р. і вдруге в Женеві 14/IX 1912 р., та що їх застосовує Кабінет Антропології ім. Вовка Української Академії Наук, на суб'єктах віку в принципі для чоловіків не меншого як 23 і не старшого за 55, а для жінок не меншого як 18 і не старше 45, але кільканадцять суб'єктів трапилося віку як меншого від 23, так і більшого за 55. Усі вимірені українці-хлібороби, крім дев'ятох, що з них три службовці, шість учителів, але з цих дев'ятох вісім походженням селяни. Отже, можна вважати нашу досліджену групу українців з професійного погляду за одну одноцільну антропологічну одиницю, а саме за селян.

Усі дані, що стосуються до варіаційної статистики, ми опрацювали за „Методикою антропометрических исследований“ за редакцією проф. Бунака (Москва 1927). При тім через те, що жінок (♀) зовсім мало (5), ми їх не розглядаємо і подаємо на табл. 27 індивідуальні дані як матеріал.

Отож, як бачимо з табл. 1, такої додержаности згаданого принципу в дослідженнях від трьох згаданих авторів нема.

Таблиця 1.

Українці Шевченківщини	Ціло мірив. Nombre	В і к A g e									
		до 22		23—30		31—40		41—50		51 і бл.	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
	122	19	15,6	39	31,9	44	36,1	15	12,3	5	4,1

Цей принцип, що його практикує Кабінет Антропології ім. Вовка Української Академії Наук, порушив Артюхов, а я і Носов А. З. в цілому його додержували. Отож, суб'єктів до 23, себто до того віку, що його Кабінет вважає за дорослий, в розумінні оформлення анатомічної будови, аж 15,6% — чималий. Проте головна маса помірених припала на вік старший від 22 і з них найбільше від 23—40, таких осіб разом 68%, а приєднавши до них і решту помірених, старших від 22 р. — матимемо 84,4%. Загалом відсоток чималий, а коли взяти до уваги, що в певних випадках окремі особи стають фізично розвинені і до 22 р., — а, можливо, тут і є місце тільки таким суб'єктам, — то наш відсоток ще збільшиться. З цього маємо рацію зробити висновок, що наша досліджена група українців віком відповідає загально-антропологічним вимогам і тому принципіві, що його ми мали нагоду вище вже зазначити.

Комплекція.

Будовою свого організму, що її, йдучи за Кабінетом Антропології, ми визначаємо цифрою 1 — для осіб із слабою будовою, цифрою 2 — з середньою

Таблиця 2а.

Українці Шевченківщини	Число змiрен. Nombre	Уклад Constitution					
		1		2		3	
		N	%	N	%	N	%
	122	38	31,2	52	42,6	32	26,2

Й цифрою 3—з сильною, помірені українці Шевченківської округи середньосилі—таких осіб—42,6% в чималім відсотком як слабосиліх (31,2%), так і сильносиліх (26,2%), але середньосилість хилиться більше в сторону слабосиліх, ніж у сторону сильносиліх, себто середньосилість має тенденцію в сторону слабосиліх.

Таблиця 2б.

Місцевість	Хто дослідив	Число змiрен. Nombre	Уклад Constitution					
			1		2		3	
			N	%	N	%	N	%
Шевченківщина	Ткач, Носов, Артюхов	122	38	31,2	52	42,6	32	26,2
„ с. Бондарова	Ткач М.	147	62	42,2	72	49,0	13	8,8
Гуманський пов.	Алешо О.	81	4	4,94	27	33,33	50	61,73
Таращанський пов. . . .	Алешо О.	39	2	5,13	7	17,95	30	76,92
Поділля	Носов Ан.	83	21	25,3	49	59,0	13	15,7

Щось близьке до цього бачимо й у бондарівців¹⁾ (табл. 2б), але в бондарівців нахил в сторону слабосиліх значно більший і такий нахил збільшується за відсоток сильносиліх. Аналогічного висновку доходить і Носов А.З²⁾ про подільців, але в нього середньосиліх у дослідженій групі значно більше (59,0%) проти нашої (42,6%).

Алешо³⁾ по районах ближчих до Шевченківщини, знаходить картину протилежну тій, що її дає допіру згаданий дослідник, у нього сильносилі,—природно з нахилом до середньосиліх.

Колір волосся.

Пігментацією людність Шевченківської округи на волосся переважно темна (63,1%), але з чималім відсотком русявих (35,3%), білявих зовсім мало (1,6%), а на очі більшість мішаного кольору (44,2%) з чималою (порівнюючи в пропорції, більшою ніж русявоволосі до темноволосих) тенден-

¹⁾ Антропометричні поміри людности села Бондарової, на Шевченківщині. Антропологія. Річник Кабінету 1928. Київ 1929.

²⁾ Етнографічний Вісник, кн. 5. Київ 1927.

³⁾ Антропометричні дослідні українського населення Уманського й Таращанського повітів Київщини. Київ 1919.

Таблиця 3а.

Українці Шевченківщини	Число змін. Nombre	Колір волосся Couleur des cheveux						Колір очей Couleur des yeux					
		Білявий Blonde		Русявий Châtain		Темний Brun		Ясний Claire		Мішан. Mélange		Темний Brun	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
	122	2	1,6	43	35,3	77	63,1	26	21,6	53	44,2	41	34,2

цією в сторону темноокості (34,2%), ясних теж немало (21,6%). Виходить, що на очі шевченківці переважної більшості не дають, а тільки на першому місці стоять мішані, потім темні і зрештою ясні, і всіх трьох груп відсоток чималий.

Отож, шевченківці, за названими дослідниками, маючи чималий відсоток русявоволосих, всетаки переважно темні, а на очі одної ясновиявленої з переважною більшістю, групи не дають, а тільки порівнюючи можна сказати, що вони мішані й темні з невеликим відсотком яснооких.

Таблиця 3б.

Місцевість	Хто дослідив	Число змін. Nombre	Колір волосся Couleur des cheveux						Колір очей Couleur des yeux					
			Білявий Blonde		Русявий Châtain		Темний Brun		Ясний Claire		Мішан. Mélange		Темний Brun	
			N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Шевченківщина	Ткач, Носов.	122	2	1,6	43	35,3	77	63,1	26	21,6	53	44,2	41	34,2
	Артюхов	147	4	2,7	67	45,6	76	51,7	39	26,5	66	45,0	42	28,5
с. Бондар.	Ткач М.	81	3	3,7	20	24,69	58	71,61	4	4,94	31	38,27	46	56,79
Гуманський пов.	Алешо О.	39	1	2,57	5	12,82	33	84,61	2	5,13	11	28,21	26	66,76
Таращанський пов.	Алешо О.	83	12	14,5	27	32,5	44	53,0	17	20,5	39	47,0	27	32,5
Поділля	Носов А.													

І, як видно з табл. 3б, шевченківці кольором різняться від бондарівців, проте істотного розходження не спостерігаємо, а щодо інших дослідників, то людиність Шевченківської округи виразно різниться від ближчих до цієї округи районів гуманців і таращанців за Алешо і наближається до подільців за Носовим А. З. Трохи більше наближається вона й до чернігівців за Вовком Ф. та Руденком і київців за Сахаровим¹⁾, де в першому разі темних на волосся—60, а на очі—37,3%, а в другому—60,8% і 26,0%.

Щодо співвідношення кольору волосся до очей, то спостерігаємо таке: біляві на волосся—ясні на очі (1,7%)—іншого кольору очей тут не знаходимо; русяві переважно мішані (20,8%) з майже наполовину меншим відсотком ясних (10,8%), з темними ж очима в цій групі мало (3,4%); темні на волосся майже переважно темні й на очі (30,8%), але з чималим відсотком мішаних (23,3%), і малим числом ясних (9,2%), при тім поміж усіма групами відсоток темних на волосся з темними очима найбільший, себто абсолютно темних найбільше, що дає підставу цю групу вважати за основну.

¹⁾ Український народ в его прошлом и настоящем, т. II. СПб 1916.

Таблиця 4.

Українці Шевченківщини	Число змiрен. Nombre	Біляві Blondes						Русяві Châtaines						Темні Brunnes					
		З очима Avec les yeux						З очима Avec les yeux						З очима Avec les yeux					
		Ясними Clairs		Мішан. Mêlang.		Темними Foncés		Ясними Clairs		Мішан. Mêlang.		Темними Foncés		Ясними Clairs		Мішан. Mêlang.		Темними Foncés	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
	120	2	1,7	—	—	—	—	13	10,8	25	20,8	4	3,4	11	9,2	28	23,3	37	30,8

Отже, узагальнюючи допіру сказане про пігментацію, визначимо, що на волосся шевченківці переважно темні з добре помітним нахилом до русяво-волосих, а на очі тільки мішані й темні, себто мішаних трохи більше, ніж темних, а в співвідношенні, то біляві — ясні; русяві переважно мішані з чималим відсотком ясних, а темні на волосся переважно темні й на очі з виразною тенденцією до мішановолосих. Коротко кажучи, шевченківці в основному темні з тенденцією до русявоволосих та мішанооких.

Аналогічну картину ми знаходимо й у бондарівців, але трохи відмінну у подільців за Носовим і в гуманців та таращанців за Алешо. У Носова біляві — мішані (2,4%), темні (1,2%) і ясні (0,9%), а в Алешо (гуманці) мішані (2,47%) і ясні (1,24%) або тільки мішані (2,56% таращанці). Щодо русявого й темного волосся, то з подільцями повна тотожність, русяві — мішані (22,9%) і ясні (7,2%), темних мало (2,4%), а темні — темні (30,1%) та мішані (20,5%) на очі; в таращанцями й гуманцями як у русявій, так і в темній пігментації значне розходження. Тут русяві: ясні 3,7%, мішані — 14,81%, а темні: мішані — 20,99% і темні — 50,62%. Таращанці русяві: ясні — 5,13%, мішані — 5,13% і темні — 2,56%, а темні: мішані — 20,56% і темні — 64,1%.

ЗРІСТ.

На зріст людність Шевченківської округи за даними названих дослідників (1694) — майже висока й мало не однакова з бондарівцями (1691). Майже ні трохи не рівниться людність Шевченківської округи від людности сусідніх і дальших районів. Так за Артюховим звинородці й таращанці на зріст 1690¹⁾, — знов мало не тотожність, але трохи відходять у сторону гуманці (1679) і менше таращанці (1685) за Алешо²⁾ Щодо зросту люд-

Таблиця 5.

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(v)	q ₁	q ₃	q ₅
Зріст	122	1556	1870	1694	4,71	52,04	3,33	3,07	0,19	1638	1661,0	1696,9
Скелія	69	64,61	122,86	93,72	0,87	7,23	0,61	7,71	0,66	—	—	—
Довгість ноги .	70	728	1064	819,5	5,42	45,4	3,84	9,53	0,47	—	—	—
Довгість руки .	120	683	888	752,3	2,85	33,18	2,14	4,41	0,29	—	—	—

¹⁾ Укр. нар. в его прошлом и настоящем т. II, стор. 439.

²⁾ Антропометричні дослідні укр. насел. Гуман. і Таращ. пов. Київ 1919.

ности дальших районів, то відзначимо, що шевченківці в однаковій мірі близько стоять до кубанців (1686) за Пахомовим¹⁾, що їх опрацював Носов А. З., та одеситів (168,48) за Габінським²⁾ і трохи далі від подільців (1707) за Носовим.

Таблиця 6.

Українці Шевченківщини	Число змѣрен. Nombre	Малый Petite taille jusqu'à ... 1599		Нижчесередн. Au-dessus de la moyenne 1600--1649		Вищесередній Au-dessus de la moyenne 1650--1699		Високий Grande taille au-dessus de 1700...	
		N	%	N.	%	N	%	N	%
	122	2	1,6	20	16,4	52	42,6	48	39,4

А в групі прийнятої класифікації шевченківці вищесередні й високі. Вищесередніх—42,6%, високих—39,4%; разом цих двох груп—82%. Отож, як за пересічним, так і в допіру зазначеній групі людність Шевченківської округи вищесередня, але з певною тенденцією до високої.

В інших ближчих і дальших районах висока й вищесередня. Явище трохи відмінне від шевченківців.

	Низькі	Нижче- середні	Вище- середні	Високі
Бондарівці	4,8	17,2	36,6	41,4
Гуманці	11,11	24,69	24,69	39,51
Таращанці	5,13	12,82	38,46	43,59
Подільці	4,8	3,6	38,6	53,0
Кубанці	5,9	12,9	32,4	41,8

Крива зросту (діягр. I, стор. 118) дає майже одну на диво ідеальну верховину (1680—1699), що припадає на групу вищесереднього зросту, але надто близьку до високого, що майже можна вважати за високих і характерне те, що як теоретичне (пересічне), так і фактичне, відбиваючи одну групу, збігаються на одному зрості. Отже, вони, відбиваючи як одну групу, так і один зріст, дають право гадати, що за зростом людність Шевченківської округи на сьогодні має тільки одну—основну групу, а саме—вищесередню, і що зовнішні чинники настільки вплинули, що корінна людність, чистого фізичного типу, не вирівняє. На це натякають дві другорядні незначні верховини обабіч максимальної. Себто людність Шевченківської округи за зростом має на сьогодні більш-менш одноцільну антропологічну одиницю, але ця одиниця людности Шевченківської округи взагалі підпала під вплив щодо зміни фізичних ознак, і вона становить вищесереднього, дуже близького до високого зросту.

Отже, прийнявши на сьогоднішній день максимальну верховину за основну групу, що в той самий час становить і групу певної мішанини, а дві інші—

¹⁾ Антропология. Річник Кабінету 1927. Київ 1928.

²⁾ Антропология. Річник Кабінету 1928. Київ 1929.

одну високого зросту за більш-менш чистий фізичний тип корінної людности, а другу в межах нижчесереднього близького до низького зросту за групу зайшлих, матимемо, що людність Шевченківської округи дає три групи: одну основну близьку до високого зросту — групу значної мішанини, і дві другі — високого зросту — корінну й нижчесередню близьку до низького зросту — зайшла і ці дві групи асимілюючись зникають.

У відсотковому ж відношенні ніг до бюсту (табл. 5) людність Шевченківської округи належить за пересічним до сумамакроскелів (піддовгоногих) або макроскелів (довгоногих) ($93,72 \pm 0,87$). Піддовгоногі й бондарівці (93,01). Те ж саме бачимо й у гуманців (90,90%), але мезатискели (середньоногі) таращанці (89,72), подільці мають 91,24%, себто вони сумамакроскели. Сумамакроскели подільці й за Вовком (92,5).

Таблиця 7а.

Українці Шевченківщини	Число змірених Nombre		Hyperbrachyskélie au dessus 75,00		Brachyskélie 75,01—79,99		Sous-brachyskélie 80,00—84,99		Mésatiskélie 85,00—89,99		Sous-macro-skélie 90,00—94,99		Macro-skélie 95,00—99,99		Hypermacro-skélie 100,00...	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
	69	2	2,9	—	—	5	7,3	14	20,3	23	33,3	16	23,2	9	13,0	

А за класифікацією проф. Manouvrier досліджена людність Шевченківської округи теж належить до сумамакроскелів (піддовгоногих — 33,3% в майже однаковим відсотком мезатискелів (середньоногих — 20,3%) та макроскелів (довгоногих) — 23,2% алеж з збільшеним відсотком довгоногих.

Таблиця 7б.

Місцевість	Хто дослідив	Число змірених Nombre		Hyperbrachyskélie au dessus 75,00		Brachyskélie 75,01—79,99		Sous-brachyskélie 80,00—84,99		Mésatiskélie 85,00—89,99		Sous-macro-skélie 90,00—94,99		Macro-skélie 95,00—99,99		Hypermacro-skélie 100,00 i 6.		
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
		Шевченківщина .	Ткач, Носов, Артюхов.	69	2	2,9	—	—	5	7,3	14	20,3	23	33,3	16	23,2	9	13,0
„ с. Бондарова	Ткач М.	139	2	1,4	2	1,4	13	9,4	36	25,9	35	25,2	32	23,0	19	13,7		
Гуманськ. пов. .	Алешо О.	81	—	—	—	—	7	8,64	25	30,86	36	44,45	13	16,05	—	—		
Таращанськ. пов.	Алешо О.	39	—	—	—	—	5	12,82	13	33,33	18	46,16	3	7,68	—	—		
Поділля	Носов А.	83	—	—	1	1,2	9	10,8	24	28,9	25	30,1	15	18,1	9	10,8		

В інших дослідників (табл. 7б) ми спостерігаємо аналогічні дані, але шевченківці ближче стоять до гуманців і подільців. У Вовка даних про Київщину не знаходимо.

ГОЛОВА.

Щодо голови, то за даними трьох авторів пересічний показник голови у людности Шевченківської округи — 83,5, брахікефальний, а беручи до уваги $m(M) \pm 0,32$, можливий і суббрахікефальний, але і в цьому разі дуже близький до брахікефального, при променах: подовжному — мінімум 169 і максимум 201 та пересічному — 184,7 і поперечному у тих самих разях 142—164 і 154,5.

Таблиця 8.

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(v)
Показник голови Indice céphalique	121	73,20	92,31	83,52	0,32	3,56	0,23	4,26	0,27
Промір подовжній Diam. antéroposter	122	169	201	184,7	0,53	5,91	0,38	3,20	0,20
Промір поперечний Diam. transvers	121	142	164	154,5	0,40	4,44	0,28	2,88	0,15

За іншими дослідниками в ближчих і дальших районах показник голови порівнюючи однаковий: у гуманців — 83,15, таращанців — 83,33, подільців — 83,72 і бондарівців — 83,78, авинигородців і таращанців — 82,6 (Вовк). З наведених цифр наш показник найближче стоїть до подільців і природно до бондарівців і найдалше (а треба було сподіватися навпаки) від авинигородців і таращанців. Отож, людиність Шевченківської округи за показником Голови брахікефальна, як і майже вся людиність України, і найближче стоїть до подільців.

Таблиця 9.

Українці Шевченківщини	Число осіб Nombre	Доліхокефали Dolichocéphales (до 75,00)		Судоліхокефали Sous-dolichocéphales (75,01—77,77)		Мезокефали Mésoticéphales (77,78—80,00)		Суббрахікефали Sous-brachycéphales (80,01—83,33)		Брахікефали Brachycéphales (83,34—)	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
	121	4	3,3	6	5,0	9	7,4	34	28,1	68	56,2

Переважно брахікефали (табл. 9) шевченківці і в групі прийнятої класифікації — брахікефалів 56,2% і рівно на половину менше суббрахікефалів (28,1%), разом — 84,3. Уже на підставі цих двох даних можна з певністю говорити про безперечну наявність у шевченківців брахікефалів. Точнісінько таку картину ми бачимо й у дослідників інших районів, себто там більшість брахікефалів, а саме:

	Субрах.	Брахікеф.
Бондарівці	29,20%	56,40%
Гуманці	37,04%	41,98%
Таращанці	33,33%	58,88%
Подільці	34,90%	51,80%
Кубанці	44,10%	35,60%

Тільки протилежне спостерігаємо в кубанців, де більшість суббрахікефалів, але кубанці за пересічним всетаки суббрахікефали.

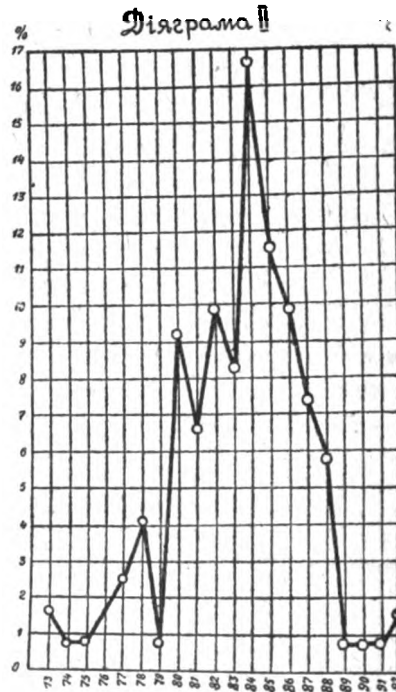
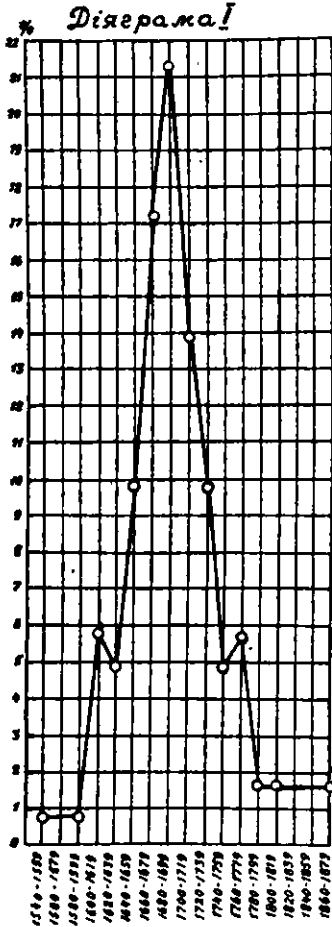
Табл. 10.

Українці Шевченківщини	N	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92
Колір волосся. Couleur des cheveux																					
Білий Blonde	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—
Русий Châtain	43	—	—	—	—	1	3	—	5	3	5	6	5	4	6	2	1	2	—	—	—
Темний Brun	76	2	1	1	—	3	1	2	4	6	6	4	16	8	7	6	6	—	—	1	2
Колір очей. Couleur des yeux																					
Ясний Clair	26	—	—	—	—	—	—	—	3	4	3	3	1	2	3	3	1	2	1	—	—
Мішаний Mélangée	53	—	—	—	—	1	4	2	4	3	4	5	9	5	7	4	3	—	—	—	2
Темний Foncée	40	2	1	1	—	3	—	—	2	2	3	2	10	5	4	1	3	—	—	1	—

Табл. 11.

Українці Шевченківщини	Число вимірів Nombre	Долікоцефали Dolichocéphales (до 75,00)		Судолікоцефали Sous-dolichocéphales (75,01—77,77)		Мезоцефали Mesoticéphales (77,78—80,00)		Субрадікоцефали Sous-brachycéphales (80,01—83,93)		Брахіцефали Brachycéphales (83,94...)	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Малі (до 1599)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Нижсереди. (1600—1649)	20	1	0,8	—	—	3	2,5	—	—	—	—
Вищсереди. (1650—1699)	51	3	2,5	4	3,3	1	0,8	13	10,7	30	24,8
Високий (1700...)	48	—	—	2	1,7	5	4,1	12	10,0	29	24,0
Разом	121	4	3,3	6	5,0	9	7,4	34	28,1	68	56,2

Біноміальна крива показника голови (діяграма II) дає три вершини, дві суббрахікефальні (одну на межі від мезокефалів до суббрахікефалів і одну від суббрахікефалів до брахікефалів) і одну брахікефальну, з яких максимальна брахікефальна підноситься на 16,7%, а дві другі суббрахікефальні одна — 9,2% і друга — 9,9%. При тім максимальна вершина, що є фактичний виразник основної групи людности Шевченківської округи, збігається з нашим теоретичним (83,52), що надто характерно. Отже, пригадавши попередне й додавши останнє, можемо сміливіше говорити, що людність Шевченківської округи в основній масі брахікефальна, себто основне ядро

людности Шевченківської окр. має брахікефальну голову. Проте наявність трьох вершин свідчить, що крім основної групи брахікефальної є ще дві групи суббрахікефальні.

У співвідношенні голови до кольору (табл. 10) помічаємо розпорошеність і почуваємо безсилість уловити якусь закономірну антропологічну залежність.

Тут майже в усій пігментації, крім білявої, трапляються суб'єкти від доліхокефалів і до гіпербрахікефалів, проте найбільше трапляється темних брахікефалів, а потім мішаних і русявих брахікефалів.

ГОЛОВА Й ЗРІСТ.

У співвідношенні голови до зросту чи навпаки, себто у тім, як збільшується показник голови із збільшенням зросту у групах прийнятих класифікацій, помічаємо, що малі на зріст — суббрахікефали (0,8%) і брахікефали (0,8%) — їх однаково й при тім мало, це тому, що мало зросту, як ми вже

Табл. 12.

Українці Шовченків- щина	Біляві. Blondes						Русяві. Châtaines						Темні. Brunnes					
	3 очима: Avec les yeux						3 очима: Avec les yeux						3 очима: Avec les yeux					
	Ясніши Clairs		Мішані Mêlés		Темні Foncés		Ясніши Clairs		Мішані Mêlés		Темні Foncés		Ясніши Clairs		Мішані Mêlés		Темні Foncés	
N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Малій (до 1599)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Нижсередній (1600—1649)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вищсередній (1650—1699)	2	1,7	—	—	—	—	1	0,8	13	10,9	1	0,85	8	6,7	13	10,9	15	12,8
Високий (1700 і б.)	—	—	—	—	—	—	8	6,7	7	6,4	1	0,85	1	0,8	10	8,9	18	15,5
Долікоцефали (.75,00)	2	1,7	—	—	—	—	13	8,9	25	21,5	4	3,4	11	9,2	28	24,0	36	30,8
Судолікоцефал. (75,01—77,77)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мезоцефали (77,78—80,00)	—	—	—	—	—	—	2	1,7	3	2,5	—	—	—	—	4	3,4	—	—
Суббрахіцефали (80,01—83,33)	—	—	—	—	—	—	5	4,2	8	6,7	1	0,85	6	5,0	5	4,2	8	6,7
Брахіцефали (83,34 і б.)	2	1,7	—	—	—	—	6	3,0	11	9,8	3	2,55	5	4,2	19	16,4	21	18,2
	2	1,7	—	—	—	—	13	8,9	25	21,5	4	3,4	11	9,2	28	24,0	36	30,8

знаємо, взагалі мало і тут категорично щось казати нема підстав, — адже, тут могла бути просто випадковість. Нижчесередніх на зріст взагалі більше — і з них доліхокефалів — 0,8%, судоліхокефалів — нема, мезокефалів — 2,5%, а суббрахікефалів і брахікефалів по 6,6% і знов в однаковій кількості, тому говорити про перевагу тих чи тих не доводиться, а починаючи з вищесередніх і високих, вони вже виразно брахікефальні і суббрахікефальні. Вищесередніх брахікефалів — 24,8% і суббрахікефалів — 10,7%, а високих брахікефалів — 24,0% і суббракефалів — 10,0%; як бачимо, залежність у відсотках тотожня. Отож, коли ми характеризували шевченківців за зростом і визначили, що вони вищесередні й високі, то тепер маємо додати, що вони брахікефали і суббрахікефали.

Те саме помічаємо й у бондарівців, де вищесередні й високі — брахікефали (20,1%) і суббрахікефали (13,2%), але відсоток брахікефалів у високому зрості більший, такого висновку доходить і Носов А. З.¹⁾ у подільців, де

	суббрахікефали	брахікефали
вищесередніх	13,2	20,5
високих	19,3	26,5

з невеличкою різницею в тім, що в групі високого зросту вищий відсоток суб- і брахікефалів.

Щодо співвідношення кольору до зросту й показника голови, то тут спостерігаємо ось що: біляві на волосся — ясні на очі, брахікефали і вищесередні на зріст — їх тільки 2; русяві на волосся — переважно мішані й ясні, але вже брахікефали і суббрахікефали і, як треба було й сподіватися, на зріст вищесередні й високі, при тім чомусь мішані — вищесередні, а ясні — високі, коли справді треба було б навпаки; темні на волосся — переважно темні й на очі (30,8%) з помітною тенденцією до мішаних (24,0%), брахікефали і суббрахікефали, а на зріст високі й вищесередні. Притім абсолютно темних, себто таких, що темні на волосся й на очі, відсоток узагалі найбільший між усіма групами. Одже, відсоток темних на волосся з темними очима, або, як ми сказали, абсолютно темних, — найбільший. Виходить, що шевченківці в основному темні, високі на зріст з брахікефальним показником голови, але з ясно помітною тенденцією до вищесереднього зросту з мішаною і темною пігментацією з брахікефальною і суббрахікефальною головою.

ВИСОКІСТЬ ГОЛОВИ (ЧЕРЕПА).

Подаємо дані, що характеризують високість голови (черепа) та її відсоткове відношення до промірів подовжнього й поперечного. Високість черепа — мін. 101 і макс. 193, а пересічне — 128,8 значно різниться, як в сторону мін. так і в сторону макс. від українців ближчих і дальших районів, а саме: від гуманців (112—140) і таращанців (114—139) — за Алешо, так само й від кубанців (110—140) — за Пахаловим, дуже наближається до подільців (108—183) — за Носовим і менше до бондарівців (108—151), що їх поміряв я.

Щодо показників, то помічаємо картину трохи іншу, але все ж до деякої міри тотожну з визначенням, що ми його допіру дали. Наш показник висотноподовжній 69,45 — хамекефальний (короткоголовий) і висотнопопереч-

¹⁾ Етнографічний Вісник, кн. 5. Київ 1927.

Табл. 13

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(V)
Показник висотноподовжній Ind. vertical	120	53,72	103,76	69,45	0,58	6,41	0,41	9,23	0,59
Показник висотнопоперечний Ind. transversovertical	118	63,92	123,72	83,05	0,66	7,18	0,46	8,65	0,56
Високість черепа Haut. du crâne	120	101	193	128,8	0,92	10,08	0,65	7,83	0,51
Промір подовжн. Diam. anteropost.	122	169	201	184,7	0,53	5,91	0,38	3,20	0,20
„ поперечи. Diam. transvers.	121	142	164	154,5	0,40	4,44	0,28	2,88	0,15

ний — 83,05, а в подільців за Носовим аналогічні: висотноподовжній — 69,54 висотнопоперечний — 83,19. Як у першому, так і в другому показники однакові, чи дуже близькі. Аналогічний висотноподовжній і в гуманців (69,31) — за Алешо, але менший у таращанців за тим же таки автором (67,83). У бондарівців висот. подовжн. 69,57 і висотнопоперечний — 83,14. Значно вищий показник для київців за Артюховим (70,7)¹⁾. Отже, шевченківці за показником висоти голови хамекефали.

Табл. 14.

Українці Шевченківщини	Число змiрен. Nombre	Хамекефали Chamaecéphales (до 72,00)		Ортокефали Orthocéphales (72,01—75,00)		Гіпсикефали Hypsicéphales (75,01...)	
		N	%	N	%	N	%
	120	84	70,0	26	21,7	10	8,3

Хамекефали шевченківці і в групі прийнятої класифікації: тут їх 70,0%. Ортокефалів (середньоголових) значно менше — 21,7%, а гіпсикефалів зовсім мало — 8,3%.

Ч О Л О.

Хитання найменшої ширини чола, як і пересічне, не набагато різниться, а подекуди й зовсім не різниться від українців інших районів. У наших помірених — мін. 96, макс. 118 і пересічно — 107,1, а показник чола — 69,33 себто за показником чола людність Шевченківської округи належить до мезгаземів (широкочолоих) за іншими дослідниками:

	Мінім.	Максимум	Пересічне	Показ. чола
Бондарівці	96	116	103,0	66,49
Гуманці	92	120	106,0	69,03
Таращанці	100	116	107,0	69,39
Подільці	97	117	108,0	68,51
Кубанці	98	128	109,0	70,07

З наведених цифр бачимо, що наші досліджені шевченківці за показником чола найближче стоять до таращанців, але в останніх менша амплітуда хитання найменшої ширини чола. Можливо, це тільки тому, що в таращанців менше число досліджених і, мабуть, коли б число досліджених було більше, то й амплітуда збільшилася б. Отож, теоретично міркуючи, шевчен-

¹⁾ Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. II, СПб. 1916.

Табл. 15.

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(V)
Показник чола Ind. frontal .	121	60,76	75,64	69,33	0,60	6,64	0,43	9,43	0,61
Найменша шир. чола Diam. front. minim.	121	96	118	107,1	0,35	3,87	0,25	3,61	0,23
Промір поперечний Diam. transvers.	121	142	164	154,5	0,40	4,44	0,28	2,88	0,15

ківців можна було б прирівняти до таращанців, а почасти й до гуманців, але фактично вони стоять найближче до подільців.

Табл. 16.

Українці Шевченківщини	Число звіров. Nombre	Мікроеми Microèmes (до 65,99)		Мезоеми Mésoèmes (66,00—68,99)		Мегаеми Mégaèmes (69,00 і б.)	
		N	%	N	%	N	%
	119	12	10,1	46	38,6	61	51,3

У групах прийнятої класифікації шевченківці дають найбільший відсоток мегаемів — 51,3% (широкочолих), як і за пересічним; мезоемів (середньочол.) менше — 38,6%. Отож, шевченківців треба вважати за мегаемів, але в нахилом до мезоемів.

ВУХО.

Показник вуха у шевченківців 55,91, середній, але близький до великого. Велика вісь вуха мін. — 55, макс. — 76, а мала у тих самих разях 30—44. У ближчих і дальших районах такий:

За Алошо: 54,39 — у гуманців
54,88 — у таращанців
За Носовим: 57,09 — у подільців

Табл. 17.

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(V)
Показник вуха. Ind. de l'oreille	122	46,05	70,18	55,91	0,35	3,9	0,25	6,98	0,45
Велика вісь вуха. Grand axe de l'oreille . . .	122	55	76	63,8	0,39	4,28	0,27	6,87	0,44
Мала вісь вуха. Petit axe de l'oreille	122	30	44	35,5	0,23	2,57	0,16	7,24	0,47

ОЧІ.

Отвір очей у досліджених шевченківців мін. — 20 і макс. — 30,5 з пересічним 26,3. У гуманців та таращанців за Алошо в перших — 26,7, у других — 26,1, а в подільців за Носовим — 27,8 і в бондарівців — 27,6.

Як бачимо, найближче стоять до гуманців і найдалше за цією ознакою до подільців.

Табл. 18.

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(V)
	122	20	30,5	26,3	0,16	1,81	0,12	6,81	0,44

ЛИЦЕ.

1. Показник обличчя (indic. visage). Шевченківці, як бачимо з табл. 19а, високість обличчя за пересічним мають середню — 182,2, близьку до великої, при мін.—164 і макс.—203. Точнісінько так само (табл. 20) і у групі прий-

Табл. 19а.

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(V)
Показник обличчя Ind. visage .	115	67,03	87,58	75,25	0,44	4,71	0,31	6,26	0,38
Загал. вис. обличч. Haut du visage	116	164	203	182,2	0,54	6,33	0,42	3,48	0,21
Діам. вилиць Diam. bizygomatique	121	122	154	140,1	0,55	6,02	0,39	4,30	0,28
Показник лиця Ind. facial . . .	121	85,91	121,31	102,05	0,58	6,46	0,41	5,83	0,37
Високість чоло-підборіддя H. orhyment	122	123	153	138,2	0,55	6,07	0,39	4,39	0,37

нятої класифікації, себто і тут більшість має відсоток середньої високости—53,5%; великої—36,2%. Отож, високість обличчя в шевченківців середня з помітною тенденцією до великої, при більш-менш середній широкості вилиць — мін. 122, макс. — 154; пересічне — 140,1.

Відповідно до цього, й показник обличчя (табл. 19а) у шевченківців лептопронопний (довговидий), але близький до мезопронопного (середньовидого). Справді, звертаючись до пересічного, ми знаходимо, що він — 75,25, тобто лептопронопний.

Табл. 20.

Українці Шевченківщини	Число змі- рених Nombre	Загальна вис. обличчя. Haut du visage			% %		
		% %			Лептопроп. Leptoproprop. (до 76,00)	Мезопроп. Mesooproprop. (76,01—80,00)	Хамепроп. Chamaoproprop. (80,01 . .)
		Мала Petite (до 170)	Середня Moyenne (171—185)	Велика Grande (186 . .)			
	116	10,3	53,5	36,2	7,0	68,7	24,3

Інше ж місце за показником обличчя займають шевченківці у групі прийнятої класифікації, а саме; вони мезопронопи (середньовиді). Їх знаходимо 68—7%, тобто переважну більшість. Хамепропів (широковидих) 24,3% — далеко менше, а лептопропів (довговидих) ще менше—7,0%. Очевидно, що пересічне не відбиває фактичної групи, а тільки до деякої міри, оскільки воно теоретичне.

2. Показ лиця. (indice facial). Щодо характеристики анатомічного лиця, то маємо ось що: високість лобнопідборідна — мін. 122, макс. — 153, пересічне — 138,2, а показник — 102,05 (табл. 19а). Як бачимо, за цією ознакою шевченківці круглолиці, притім за абсолютними числами амплітуда хитання вилиць і високости чоловопідборідної — однакова, а саме: вилиці 122—154, а лице 122—153, себто лице кругле, але за пересічним вилиці 140,1, а лице 138,7 — лице дещо ширше, ось чому й показник 102,05.

Табл. 19б.

Місцевість	Число змірених Nombre	Діаметр вилиць Diam. bizygomatique		Min. — max.		Пересічна моуєнна (1)	Пересічна моуєнна (2)	Високість обличчя. Haut. du visage										
		Min.	Max.	Пересічн. моуєнна	Загальна високість обличчя Haut du visage (1)			Високість лобно-підборідної Haut orbyuomment (2)	%				%				Показник обл. Indice visage	Показник лиця. Indice facial
									Високість				Показник					
									Мала Petite (до 170)	Середня Moуєнна (до 185)	Велика Grande (186 і в.)	Далекопоз. (до 70,00)	Лепторозор. (70,01-80,00)	Мезорозор. (80,00-90,00)	Хамепрозор. (90,00 і в.)	Чаноспрозор.		
Шевченк.	121	122—154	140,1	164—203	122—153	182,2	138,2	10,3	53,5	36,2	7,0	68,7	24,3	75,25	102,05			
с. Бондар.	146	123—152	139,3	156—219	123—163	184,8	139,3	5,1	51,8	43,1	13,9	70,8	15,3	74,93	98,25			
Гуман. п.	81	128—154	141,7	163—207	127—159	184,0	141,0	2,47	55,55	41,98	1,24	76,54	22,22	77,30	100,67			
Таращ. п.	38	130—148	140,1	165—201	124—155	182,0	141,0	10,53	47,37	42,10	5,27	73,68	21,05	76,66	99,85			
Поділля	83	132—154	143,0	167—220	125—163	186,0	141,0	1,2	51,2	47,6	4,9	70,7	24,4	76,89	101,64			

З табл. 19б бачимо, що шевченківці за наведеним комплексом лицевих ознак мало чим різняться від людности ближчих і дальших районів. Щодо мінімумів і максимумів вилиць, то мінімум нижчий, а в максимумі тільки таращанців помітна різниця; а в пересічних загальної й чоловопідборідної високости, — крім подільців і таращанців, вони аналогічні з іншими. У розподілах же на групи, як високість обличчя, так і показників, знову таки в показниках, різниці або не помічаємо, або коли й помічаємо, то вона незначна. В усякому разі у всіх наведених групах людність за названими дослідниками має, як і шевченківці, переважно середню загальну високість обличчя, всі вони як і шевченківці переважно мезопрозопи й хамепрозопи, — мезопрозопи й за пересічним.

Табл. 21.

Українці Шевченківщини	Число змірених Nombre	Виставання вилиць Saillie des pommettes							
		0		1		2		3	
		№	%	№	%	№	%	№	%
	122	72	59,0	42	34,4	8	6,6	—	—

На табл. 21 подаємо дані, що характеризують виставання вилиць. За цією ознакою шевченківці належать до найменшого виставання вилиць, що його Кабінет Антропології ім. Вовка визначає цифрою — 0. З таким виставанням знаходимо — 59,0%, себто переважна більшість, але з чималим нахилом до

малого виставання, що Кабінет Антропології визначає цифрою — 1, таких знаходимо — 34,4%. З цифрою 2 далеко менше, всього — 6,6%, а з цифрою 3 — зовсім нема.

За іншими дослідниками в ближчих і дальших районах знаходимо картину протилежну нашій:

	0	1	2	3
Бондарівці	0,7	30,1	57,5	11,7
Подільці	14,5	53,0	32,5	—

НІС.

Показник носа, за даними трьох дослідників, дає високість — 48,9, широкість — 36,3, а показник 76,64. У бондарівців, що їх дослідив я, цифрові дані до двох перших у десятих частинах менші, а показник — більший на одиницю, у них довгість — 48,0, широкість — 36,0, а пересічне — 75,41.

Табл. 22.

Українці Шевченківщини	N	min.	max.	M	m (M)	σ	m (σ)	V	m (V)
Показник носа. Ind. nasale . .	121	58,93	110,53	76,64	0,78	8,62	0,55	11,25	0,73
Висок. носа. H. nasio-sous-nasale	121	35	57	48,9	0,37	4,07	0,26	8,33	0,26
Широкість носа. Largeur du nez	121	31	47	36,8	0,23	2,57	0,17	6,98	0,45

У гуманців (табл. 23) та в таращанців, відповідно до наших цифр, ще менший, а в подільців та кубанців довгість більша, але широкість менша, тому й показники менші. А за Вовком¹⁾ у київців 64,1 — найменший. Отож, показник носа у шевченківців найбільший, але він істотно не різниться. Усі наведені цифри свідчать, що як шевченківці, так і всі інші належать до мезоринів, себто середньоносих. Мезорини (середньоносі) шевченківці і в групі прийнятої класифікації.

Табл. 23.

Місцевість	Хто дослідив	Число змірених Nombre	Високість носа H. nasio- sous-nasale		Широк. носа Largeur du nez		Показник носа Ind. nasal	% %		
			min.-max.	Пересіч. Moyen.	min.-max.	Пересіч. Moyen.		Лепторини Leptorhiniens (до 70,00)	Мезорини Mésorhiniens (70,01-85,00)	Платирини Platyrrhiniens (85,01 і б.)
Шевченківщина	Ткач, Носов, Артюхов . .	121	35—57	48,9	31—47	36,8	76,64	23,9	64,4	11,7
	с. Бондарова	146	34—62	48,0	29—43	36,0	75,41	37,0	44,5	18,5
Гуманський пов.	Алешо О.	75	43—62	48,0	30—41	35,3	72,44	29,34	70,66	—
Таращанський пов.	Алешо О.	34	42—52	47,5	29—38	33,8	72,14	41,18	58,82	—
Поділля	Носов А. .	83	43—63	52,0	35—45	31,0	71,26	47,10	49,4	3,6

¹⁾ Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II СПб 1916.

	N	%
Лепторинів Leptorhiniens (до 70,00)	29	23,9
Мезоринів Mézorhiniens (70, 01—85,00)	85	64,4
Плятиринів Platyrhiniens (85,01 і в.)	14	11,7

Іх знаходимо — 64,4%, значно менше лепторинів — 23,9% (довгоносих) і ще менше плятиринів (вузьконосих) — 11,7%.

Переважають мезорини (табл. 23) і в ближчих та дальших районах за Носовим, Алешо та моїми дослідками, але в гуманців та таращанців зовсім немає плятиринів, у подільців теж майже немає — 3,6, а в бондарівців — 18,5%, натомість у таращанців і подільців ростуть лепторини, а в гуманців мезорини. У бондарівців більше лепторинів та плятиринів і менше мезоринів.

Таблиця 24.

Українці Шевченківщини	Число дослідів Nombre	Профіль носа. Profil du nez									
		% %									
		0	—			+			Разом		
		1	2	3	1	2	3	0	—	+	
	122	68,3	20,5	2,4	0,8	7,2	0,8	—	68,3	23,7	8,0

Щодо профілю носа, то шевченківці здебільшого мають рівний ніс, що його Кабінет визначає — 0 (68,3%), себто ніс у них з прямим профілем. Увігнутих набагато менше (23,7% і то з них — 20,5% мають незначну увігнутість, що визначено цифрою — 1, а з орлиним носом ще менше — 8,0%.

За іншими дослідниками в ближчих і дальших районах України, крім подільців, подибуємо картину аналогічну:

	0	—	+
Бондарівці	71,2	21,3	7,5
Гуманці	71,63	9,88	18,51
Таращанці	71,79	10,28	17,93
Подільці	43,4	47,0	9,6

Взагалі, кажучи про профіль носа, цікаво згадати висновок Вовка, який зазначає, що українці мають рішуче прямий ніс¹⁾; майже аналогічне явище маємо і в шевченківців.

Таблиця 25.

Українці Шевченківщини	Число дослідів Nombre	Виставання носа. Prééminence du nez							
		0		1		2		3	
		N	%	N	%	N	%	N	%
	122	—	—	31	25,4	81	66,4	10	8,2

І, зрештою, виставання носа у шевченківців — середнє (66,4%) з помітним нахилом до малого (25,4%). Те ж саме знаходимо й у гуманців та таращанців за Алешо. Але в гуманців однаковий ухил обабіч, а в таращанців більшість перехиляється в сторону великого; в подільців у сторону малого

¹⁾ Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том II, стор. 450. СПб 1916.

відсоток підноситься аж на 43,4%. І все ж таки шевченківці найближче стоять до подільців.

	1	2	3
Бондарівці	30,1	57,5	11,7
Гуманці	13,58	72,84	13,58
Таращанці	15,38	61,54	23,08
Подільці	42,8	51,8	4,8

ГУБИ.

Губи в досліджених шевченківців такі: високість мінім. — 7, макс. — 25 і перес. — 13,3, а широкість рота мін. — 41, макс. 65 в пересічн. — 53,2. Як бачимо, розміри середні; відповідно до них, і показник губів середньомірний — 25,19.

	Висок.	Широк.	Показн.
У бондарівців	14,2	54,6	26,45
У гуманців }	13	50,0	27,09
У таращанців	15	50,0	29,14
У подільців	15,4	52,1	29,56

Порівнюючи з іншими районами, шевченківці, як бачимо, найближче стоять до гуманців, звичайно, коли не вважати на бондарівців.

Таблиця 26.

Українці Шевченківщини	N	min	max	M	m(M)	σ	m(σ)	V	m(V)
Показник губ. Ind. buccale . .	122	12,28	51,02	25,19	0,58	6,38	0,41	25,33	1,72
Широкість рота. Largeur de la bouche	122	41	65	53,2	0,41	4,56	0,29	8,67	0,55
Високість країв губ. H. de rebords des levres	122	7	25	13,3	0,28	3,13	0,20	23,53	1,58

Підсумовуючи всю аналізу фізичних ознак людности Шевченківської округи, що залюднює південно-східний кут цієї округи, подамо їх синтезу, як суму всіх розглянутих ознак, або комплекс цих ознак, який і характеризує людність зазначеної округи, але в той же час вона є частина єдиного нерозривного організму українського племені, що перебуваючи в певних географічно-економічних та історично-соціальних умовах в тій чи тій ознаці, під впливом зовнішніх чинників, виявила більш-менш помітну відмінність від людности інших сусідніх районів.

Отож, синтезуючи їх, зазначимо, що шевченківці на сьогоднішній день за фізичними ознаками такі:

I.

1) Будовою свого організму середньосилі (42,6%) в тенденцією до слабосиліх (31,2%), чи властивіше сказати — середньосилі й слабосилі.

2) На волосся переважно темні (63,1%) з помітним нахилом до русявоволосих, а на очі мішані (44,2%) і темні (34,2). У співвідношенні пігментації волосся до очей, біляві — ясні (1,7%), русяві — переважно мішані (20,8%) з чималим відсотком ясних (10,8%), а темні на волосся — переважно темні

й на очі (30,8%) з виразною тенденцією до мішановолосих (23,3%). Отож, шевченківці в основному темні.

3) На зріст, як за теоретичним (1694), так і за фактичним (1680—1699), вищесередні, але настільки близькі до високого зросту, що їх майже можна вважати за високих. В групі ж прийнятої класифікації — вищесередні (42,6%) і високі (39,4%) — їх майже однаково, себто середньовисокість має значну тенденцію до високого зросту.

Біномінальна крива зросту максимальною верховиною, збігаючись із теоретичним, майже ідеальна. Крім максимальної, є ще дві менші верховини, однакового відсотку обабіч. Це дає підставу говорити, що людність досліджених районів Шевченківської округи, становить три антропологічні групи: одну основну — максимальної верховини, що її характеризує й пересічне, і це є та група, що підпала під вплив соціально-історичних чинників, про які ми говорили вище, і другі дві значно менші: одну високу, яка є очевидно група чистого типу, і одну нижчесередню, що є група зайшлих, але ці дві групи настільки малі, що, очевидно асимілюючись, зникають.

4) У відсотковому відношенні бюсту до ніг шевченківці сумакроскелі (93,72), сумакроскелі шевченківці в групі (за проф. Manouvrier) прийнятої класифікації — їх 33,3%, але чимало макроскелів (23,2%) і мезатискелів (20,3%), себто вони сумакроскелі, макроскелі, а потім уже мезатискелі. Отож, шевченківці вищесередні й високі і, відповідно до цього, піддовгоногі та довгоногі.

5) За показником голови — брахікефали (83,52) — брахікефали вони й у групі прийнятої класифікації, але тут чимало відсотків і суббрахікефалів (28,1%).

Крива показника голови дає три верховини: максимальну, що збігається з нашим теоретичним (і що характеризує основну групу) і дві суббрахікефальні, але такі, що стоять на протилежних кінцях.

6) У співвідношенні зросту і показника голови — вищесередні й високі в однаковій мірі брахікефали і суббрахікефали. Вони в основному темні, але з помітною тенденцією до мішаного кольору.

7) Високістю черепа (голови) шевченківці, як за пересічним (69,45), так і в групі прийнятої класифікації хамекефали — їх (70,8%).

8) А за чолом знов, як за пересічним (69,33), так і в групі, — мезаземі (51,3%), але тут чимало й мезоземів (38,6%).

9) Обличчя й лице у шевченківців такі: у першому разі високість за пересічним (182,2) — середня, близька до великої, середня вона в групі прийнятої класифікації (53,5%), але тут чималий відсоток і великої (36,2%). Отож, як за пересічним, так і в групі зазначеної класифікації, високість обличчя має тенденцію до високої.

Вилиці — більш-менш середні (140,1). А показник обличчя за пересічним лептопрозопний (75,25), але в групі прийнятої класифікації — мезопрозопний — їх 68,7%.

Високість лобно-підборідна за пересічним 138,2, а порівнюючи з вилицями в абсолютних числах, маємо: високість лобно-підборідна 122—153, а діаметр вилиць 122—154, як бачимо — однакова, але за пересічним маємо невеличку

різницю — у першому разі 138,2, в другому 140,1, а тому й показник 102,05, — отож, лице кругле. З рештою, шевченківці мають найменше виставання вилиць (59,0%).

10) За показником носа (76,64) шевченківці мезорини (середньоносі), мезорини шевченківці і в групі прийнятої класифікації — їх 64,4%. Вони з рівним профілем (68,3%) і середнім виставанням 66,4%. І з рештою.

11) Губи розмірно-середні (25,9).

II.

Шевченківці, частина єдиного нерозривного організму українського племені, водночас за розглянутими ознаками найближче стоять до подільців (за Носовим). До людности ближчих районів вони тільки частково наближаються, але окремо то до таращанців, то до гуманців.

Конкретизуючи сказане, скажемо, що шевченківці різняться від подільців тільки: 1) зростом, 2) обличчям і лицем, де як у першому, так і в другому разі наближаються до таращанців, а 3) за показником голови та губів стоять у першому разі водночас близько до подільців і таращанців, але до подільців ближче, а в другому до гуманців. 4) Ближче стоять шевченківці до таращанців і за виставанням носа, ще близько й до подільців. За іншими розглянутими ознаками шевченківці найближче стоять до подільців.

III.

Очевидно, основну причину висловленої аналогії шевченківців (досліджених районів) до подільців треба шукати в отих історичних подіях, що довгий час точилися на терені Чигиринщини, і що, діючи безперечно негативно, отак вплинули на них. Адже теоретично міркуючи, знаходимо аналогію в історичних умовах цих двох географічно-протилежних частин України. Ми вже наводили низку історичних фактів, що свідчать про перебування на Чигиринщині турків і поляків. Крім уже наведених фактів, можна ще додати, що в Крилові, мабуть, довгий час стояли турки, бо ж там є сліди мечету¹⁾, а село Кримки за народними переказами походить від „Кримські татари“²⁾, бо ніби тут стояли татари. Про поляків ми вже не говоримо, бо це ж і так відомо.

Подільці, як відомо з історії, мають подібне минуле.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА, ЩО НА НИХ ПОСИЛАВСЬ АВТОР.

1. А л е ш о О. Антропометричні дослідни українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. Київ 1919.
2. Б у н а к В. Методика антропометрических исследований. Москва 1927.
3. В о л к о в Ф. Антропологические особенности украинского народа. Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II. СПб 1916.
4. В е й к о в Д. и Загоскин В. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценностях имений и о крестьянском деле. СПб 1867.

¹⁾ Грушевский М., проф. История украинского козачества, т. II. Київ 1914. стор. 289.

²⁾ Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губ. Киев 1864.

5. Габінський О. Національна різниця в фізичних ознаках призывної людності Одещини. Антропологія. Річник Кабінету 1928. Київ 1929.
6. Грушевський М., проф. Історія Українського козацтва, т. II, Київ 1914.
7. Його ж. Український народ в прошлом и настоящем, т. I. СПб 1916.
8. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. Київ 1895.
9. Його ж. Історія українського народу. СПб 1906.
10. Його ж. Історія Малої Росії. Москва 1830.
11. Носов А. Українці Поділля. Етнографічний вісник, кн. 5. Київ 1927.
12. Його ж. Українці Кубані. Антропологія. Річник Кабінету 1927. Київ 1928.
13. Похилевич. Сказання о населенных местностях Киевской губ. Київ. 1864.
14. Список поселень Черкаської округи. Черкаси 1926.
15. Ткач М. Антропометричні поміри людності села Бондарової на Шевченківщині. Антропологія. Річник Кабінету 1928. Київ 1929.
16. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб 1852.

Matériaux sur l'anthropologie de l'Ukraine. Ukrainiens de l'arrondissement Chevtchenko.

Par Maxime Tkatch. Kyjiv.

L'auteur publie les résultats de ses recherches anthropologiques sur la population de l'arrondissement Chevtchenko (Ukraine) en quantité 69 (chiffres de l'auteur) et 53 de diverses personnes, en tout 122 individus, dont les matériaux se trouvent dans le Cabinet de l'anthropologie de l'Académie des Sciences d'Ukraine.

Les principaux caractères anthropologiques des Ukrainiens examinés se caractérisent en général ainsi:

Couleur des cheveux brune — 63,1%, chataine — 35,3%. Couleur des yeux: mélangée — 44,2%, foncée — 34,2%. Taille — $1694 \pm 4,71$, petite taille 1,6%, au dessus de la moyenne — 16,4%, au dessus de la moyenne — 42,6%. Indice skèlique — $93,72 \pm 0,87$, en majeure partie d'entre eux sont makroskèles (93,3%). Indice moyen céphalique — $83,52 \pm 0,32$: dolichocéphales 3,3%, sous-dolichocéphales — 5,0%, mésaticéphales — 7,4%, sous-brachycéphales — 28,1% et brachycéphales — 56,2%. Par la hauteur du crâne chamaecéphales (69,45) ils sont 70,8%. Indice frontal — 69,33, mégasèmes — 51,3%, mésosèmes — 38,6%. Diamètre moyen bizygomatique — 140,1, indice visage — 75,25, indice facial — 102,05. Indice nasal — 76,64: leptorhiniens — 23,9%, mésorhiniens — 64,4%, platyrhiniens — 11,7%.

D'après tous les caractères anthropologiques étudiés par l'auteur chez les Ukrainiens de l'arrondissement Chevtchenko ils sont anthropologiquement assez voisins des Ukrainiens de celui de Podol et ne se rapprochent qu'en partie de ceux de plus proches arrondissements. L'auteur explique l'analogie des caractères anthropologiques des Ukrainiens de l'arrondissement Chevtchenko et de ceux de Podol, jusqu'à un certain point, par l'analogie des facteurs historiques comme, par exemple l'influence des turcs, des polonais, qui pouvaient la produire sur ces deux arrondissements quoiqu'ils ne fussent pas limitrophes.

ТАБЛИЦЯ
ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВИМІРІВ УКРАЇНЦІВ ШЕВЧЕНКІВЩИНИ
(№ 122, № 5).

№. №	Село, прізвище, ім'я	Стать Sexe	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота груд. вимірювання Fourchette sternale	Висота плеч. вимірювання Haut. du trou auditif	Висота лопатки Acromion	Висота лік. суглобу Haut. du coude
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	с. Адамівка										
1	Лінчевський О.	♂	24	1	т	т	1750	—	1620	1445	1070
	с. Баландиха										
2	Суржиборода К.	♂	26	1	р	м	1685	1363	1560	1399	1085
3	Широкопояс П.	♂	32	3	т	т	1739	1416	1625	1410	1085
4	Драченко І.	♂	40	3	т	т	1719	1405	1601	1427	1121
5	Драченко О.	♂	45	3	р	т	1727	1418	1610	1435	1120
6	Кучеренко М.	♂	45	1	р	т	1610	1304	1497	1334	993
7	Онищенко А.	♂	49	1	т	т	1672	1374	1556	1367	1039
8	Притуза М.	♂	33	1	т	т	1690	1402	1579	1400	1089
9	Сокуренько Ф.	♂	36	3	р	р	1730	1410	1593	1444	1190
10	Щербина Г.	♂	29	1	р	р	1870	1489	—	1516	1128
	с. Бондарова.										
11	Волошин Є.	♂	26	2	т	т	1675	—	1495	1354	1050
12	Ткач М.	♂	29	2	р	т	1691	—	1570	1377	1075
	с. Гоанкова.										
13	Великий Ф.	♂	25	2	р	м	1643	1333	1528	1338	1026
14	Вовченко П.	♂	25	3	р	р	1817	1483	1699	1497	1140
15	Демченко В.	♂	24	1	т	т	1671	1352	1554	1365	1050
16	Кудченко Я.	♂	42	2	р	т	1706	1487	1582	1385	1057
17	Луценко М.	♂	39	1	р	т	1659	1357	1539	1364	1049
18	Таустенко М.	♂	29	1	р	т	1698	1379	1571	1392	1079
19	Торбенко С.	♂	38	3	р	т	1653	1338	1538	1459	1030
20	Фундовий П.	♂	54	2	р	т	1633	1335	1516	1314	1002
21	Фундовий Я.	♂	30	3	р	т	1792	1471	1670	1483	1161
	Гуцівка										
22	Мальований	♂	30	2	р	т	1696	—	1573	1388	1079
	Кам'янка										
23	Завізіон Я.	♂	22	1	р	т	1670	1355	1545	1369	1029
24	Безвірний	♂	35	3	р	т	1697	—	—	1386	1062
25	Велько	♂	40	3	р	т	1863	—	—	1539	1183
26	Висоцький	♂	33	1	т	т	1708	—	—	1383	1054
27	Волошин	♂	40	3	р	т	1625	—	—	1315	1025
28	Волошин	♂	42	2	т	т	1674	—	—	1361	1043
29	Гарнога	♂	43	2	т	т	1670	—	—	1353	1039
30	Туренко	♂	19	2	т	т	1644	—	—	1318	1007
31	Зайченко	♂	44	2	т	т	1556	—	—	1274	998
32	Іскренко	♂	19	1	т	т	1679	—	—	1353	1026
33	Короленко	♂	34	2	р	т	1617	—	—	1311	1007
34	Кравченко	♂	35	3	т	т	1710	—	—	1417	1081
35	Лозовий	♂	18	3	р	р	1724	—	—	1390	1066
36	Манько	♂	36	3	р	т	1695	—	—	1386	1047
37	Мушта	♂	21	2	т	т	1678	—	—	1372	1050
38	Луштингаль	♂	34	2	т	т	1727	—	—	1398	1073
39	Мельник	♂	38	2	б	т	1698	—	—	1369	1042
40	Саранча	♂	46	3	т	т	1615	—	—	1311	1000
41	Туренко	♂	40	2	т	т	1667	—	—	1360	1047
42	Шевченко	♂	28	2	т	т	1597	—	—	1284	971
43	Туренко	♂	34	3	р	т	1644	—	—	1339	1031
44	Циберко	♂	33	2	т	т	1689	—	—	1361	1033
45	Фоменко	♂	40	2	т	т	1617	—	—	1304	1009
	Красносілка										
46	Загородний І.	♂	34	1	т	т	1758	1438	1624	1432	1092
47	Коломієць І.	♂	33	2	т	т	1687	1391	1585	1415	—
48	Багач Н.	♂	17	2	т	т	1651	1353	1516	1334	1042
49	Дубовий Я.	♂	24	2	т	т	1692	1386	1562	1388	1068

№	Висота диклолоти Haut. du la malléole	Зріст навсидлячки Taille assis	Довгість тулуба Long. du trone	Довгість ноги	Довгість стегна L. de la cuisse	Довгість вел.ч. гом. L. du mollet	Скелія Stelia	Довгість руки Extrémités super	Довгість плеча L. du fémur	Довгість передпліччя	Довгість китиці Long. de la main	Широк. китиці Long. de la main	Показник голови Indic. céphalique	Промір подовжній D. antéropostérieur	Промір поперечний D. transversal	Н. фр. шпр. чола D. frontal minimum
№	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
4	—	870	—	—	—	—	—	816	375	222	205	100	76,78	196	150	108
7	57	895	573	790	383	350	88,26	731	391	153	187	84	84,70	183	154	98
7	56	937	614	802	445	401	85,59	757	325	222	210	96	84,97	193	164	109
9	64	926	612	793	354	375	85,64	833	306	221	206	95	86,61	184	152	104
2	55	890	581	837	365	417	94,04	801	315	277	209	89	84,24	184	155	106
4	66	821	515	789	345	378	96,10	702	341	264	197	94	86,78	174	151	104
7	68	893	594	779	342	349	72,23	746	328	211	207	82	82,98	188	156	108
8	65	874	582	810	338	413	93,36	744	311	227	206	93	82,11	190	156	100
—	56	871	551	859	—	—	—	770	253	299	218	99	79,60	201	160	110
6	75	866	425	1064	548	441	12286	888	388	268	232	98	85,95	185	159	108
11	—	852	—	823	372	—	96,60	771	350	216	205	96	84,37	192	162	110
11	—	873	—	818	377	—	93,70	733	302	226	205	86	77,72	184	143	101
15	52	818	508	825	380	393	100,84	721	312	209	200	86	79,79	188	150	106
75	54	956	622	861	386	421	90,06	801	357	239	205	87	82,29	192	158	104
54	56	831	512	840	386	398	101,08	746	315	223	208	98	80,98	184	149	106
32	56	917	598	786	357	376	86,04	752	328	214	210	89	80,73	192	155	106
16	52	870	568	789	343	394	90,69	741	315	226	200	92	84,49	186	158	96
78	61	838	519	860	389	517	102,63	744	313	214	217	93	74,87	192	149	110
16	56	891	576	762	346	360	85,52	726	329	200	197	86	85,00	180	153	110
74	53	859	581	774	300	421	90,10	738	312	214	212	90	80,54	185	149	104
73	58	907	586	885	412	415	64,61	795	322	—	—	—	82,63	190	157	110
50	—	870	—	820	370	—	93,61	729	309	215	205	87	82,81	192	159	104
28	52	833	518	—	—	376	—	770	340	227	203	94	84,41	186	157	102
59	84	—	—	—	—	375	—	759	324	—	—	—	86,19	181	156	111
14	84	—	—	—	—	460	—	847	356	—	—	—	89,29	177	158	112
33	78	—	—	—	—	385	—	755	329	—	—	—	82,63	190	157	105
39	83	—	—	—	—	356	—	716	290	—	—	—	81,15	191	155	105
38	83	—	—	—	—	375	—	751	318	—	—	—	85,46	186	159	104
13	73	—	—	—	—	370	—	744	314	—	—	—	85,51	178	154	109
19	85	—	—	—	—	364	—	725	311	—	—	—	79,06	191	151	104
23	76	—	—	—	—	347	—	683	276	—	—	—	85,55	180	154	108
31	86	—	—	—	—	375	—	756	327	—	—	—	84,24	184	155	114
10	79	—	—	—	—	361	—	701	304	—	—	—	79,56	181	144	104
33	88	—	—	—	—	395	—	774	336	—	—	—	84,69	183	155	110
15	80	—	—	—	—	365	—	763	324	—	—	—	82,97	182	152	110
18	87	—	—	—	—	361	—	771	339	—	—	—	77,37	190	147	109
2	76	—	—	—	—	386	—	762	222	—	—	—	82,45	188	156	118
6	80	—	—	—	—	386	—	766	325	—	—	—	83,59	189	158	109
39	81	—	—	—	—	378	—	733	327	—	—	—	89,65	174	—	104
19	73	—	—	—	—	376	—	736	311	—	—	—	85,55	180	154	108
6	81	—	—	—	—	385	—	735	313	—	—	—	91,95	174	160	110
6	77	—	—	—	—	379	—	717	313	—	—	—	80,32	188	151	103
17	83	—	—	—	—	364	—	736	308	—	—	—	82,42	182	149	103
31	86	—	—	—	—	365	—	746	328	—	—	—	80,75	187	151	104
57	81	—	—	—	—	376	—	724	295	—	—	—	80,54	185	149	106
57	55	927	607	831	364	412	89,64	787	340	246	201	92	91,48	176	161	114
31	52	883	587	804	373	359	91,05	—	—	—	193	90	84,66	176	149	105
51	53	859	561	792	331	408	92,20	694	292	207	195	91	87,78	180	158	115
42	57	898	592	794	352	385	88,42	753	320	—	—	—	—	179	—	107

№ №	Показник чола D. transvers. = 100	Промір вилиць D. bizygomatique	Виставання вилиць Saillie des pommettes	Промір спінащелеп- ний D. bigoniaque	Висота черепна Hauteur du crâne	Показник висотно- подовжній Ind. vertical	Показник вис.-попер. Ind. transvers.-vertical	Заг. висота обличчя H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Вис. лобо-підборідна H. ophrio-mentonnière	Показник ледя Ind. facial	Вис. носо-підборідна H. naso-mentonnière	Висота носа H. naso-sous-nasale	Ширина носа Larg. du nez	Показник носа Ind. nasal
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46
1	72,00	143	1	100	130	66,33	86,67	188	76,06	135	105,93	122	—	—	—
2	63,64	134	0	108	125	68,31	81,17	170	78,82	134	100,00	117	47	36	76,59
3	66,46	149	0	106	114	59,06	69,51	192	77,70	150	99,33	132	48	40	83,33
4	68,42	136	0	105	118	64,13	77,63	174	78,16	140	97,14	120	54	37	68,52
5	68,39	142	0	110	117	63,59	75,48	182	78,02	137	103,65	118	49	42	85,71
6	68,87	140	0	108	113	64,94	74,83	174	80,46	134	104,48	—	54	35	64,81
7	69,23	148	2	116	116	61,70	74,36	174	85,06	143	103,50	122	44	36	81,82
8	64,10	122	0	99	121	63,68	77,51	182	67,03	142	85,91	120	48	40	83,33
9	68,75	143	0	112	137	68,11	85,62	187	76,47	146	97,85	134	55	40	72,73
10	67,92	134	0	114	—	—	—	183	73,22	136	98,53	117	43	37	86,05
11	67,90	142	1	—	180	93,75	111,11	176	80,68	129	110,08	107	50	41	82,00
12	70,63	140	2	—	121	65,71	84,62	186	75,27	140	100,00	114	48	38	79,19
13	70,67	132	0	112	115	61,17	76,67	174	75,86	135	97,78	117	50	36	72,00
14	65,82	137	0	114	118	61,46	74,68	199	68,84	153	89,54	129	51	37	72,55
15	71,14	139	0	102	117	63,59	78,52	173	80,35	127	109,45	110	47	36	76,59
16	68,39	146	2	111	124	64,58	80,00	174	83,90	134	108,96	111	44	37	84,09
17	60,76	—	1	105	120	64,52	75,95	185	—	138	—	120	53	36	67,92
18	73,83	136	1	104	127	66,15	85,23	186	73,12	142	95,77	122	47	37	78,73
19	71,89	144	0	118	120	66,67	78,43	167	86,23	136	105,88	116	44	35	79,55
20	69,80	127	0	99	117	63,24	78,52	170	74,71	135	94,07	110	47	41	87,23
21	70,06	143	0	110	122	64,20	77,71	197	72,54	144	99,31	124	48	36	75,00
22	65,41	142	1	112	123	64,04	77,36	174	81,61	132	107,52	112	54	34	62,96
23	64,91	141	0	105	125	67,20	79,62	173	81,50	139	101,44	114	49	33	67,35
24	71,15	143	0	—	136	75,14	87,18	189	75,66	134	106,72	—	51	36	70,59
25	70,89	145	0	—	134	75,71	84,81	191	75,92	138	105,07	—	54	37	68,52
26	66,88	138	0	—	136	72,11	86,82	183	75,41	128	107,81	—	56	33	58,93
27	67,74	145	1	—	131	68,59	84,51	199	72,86	145	100,00	—	51	38	74,51
28	65,41	140	0	—	133	71,51	83,65	183	76,50	129	108,53	—	52	38	73,08
29	70,78	133	1	—	127	71,35	82,47	—	—	142	93,66	—	51	38	74,51
30	68,87	137	0	—	137	71,73	90,73	196	69,90	143	95,80	—	47	34	72,34
31	70,13	141	0	—	126	70,00	81,82	191	73,81	138	102,17	—	43	36	83,72
32	73,55	136	0	—	139	75,54	89,68	172	79,07	130	104,61	—	46	35	76,09
33	72,22	136	1	—	119	65,75	82,64	177	76,84	124	109,68	—	47	38	80,85
34	70,97	148	0	—	133	72,78	85,81	175	84,57	138	107,25	—	56	38	67,86
35	72,36	144	1	—	131	71,98	86,18	183	78,69	137	108,03	—	49	37	75,71
36	74,15	141	0	—	128	67,37	87,07	192	73,44	149	98,60	—	55	37	67,27
37	75,64	141	0	—	144	71,28	85,90	203	69,46	146	96,57	—	50	37	74,00
38	68,99	138	0	—	132	69,84	83,54	196	70,41	139	92,29	—	49	37	75,51
39	134	134	1	—	138	79,31	—	171	78,31	126	106,35	—	56	36	64,29
40	70,13	141	0	—	126	70,00	81,82	183	77,05	129	109,30	—	52	38	73,08
41	68,75	142	0	—	138	69,84	86,25	189	75,13	136	104,41	—	49	38	77,55
42	68,21	143	0	—	133	72,53	88,08	186	76,88	143	100,00	—	48	36	75,00
43	69,12	139	1	—	132	70,74	88,59	196	80,92	139	100,00	—	53	38	71,70
44	68,87	134	0	—	134	71,16	88,74	179	74,85	138	97,10	—	49	37	75,71
45	71,14	131	0	—	128	69,19	85,91	179	73,18	126	103,97	—	47	32	68,09
46	70,81	154	1	114	134	76,14	83,23	187	82,35	133	115,79	117	45	36	80,00
47	70,47	139	0	115	102	57,95	68,46	—	—	145	95,86	125	52	36	69,23
48	72,78	140	1	106	135	75,00	85,44	180	77,78	148	94,59	128	46	38	82,61
49	136	136	0	113	130	72,63	—	167	87,43	132	110,61	117	43	38	88,37

Виставання носа Prominence du nez	Висота носогубна H. nasobuccale	Прогнатизм зубів Prognathisme	Вв. пром. кутів очей D. bipalpebral int.	Зовн. пром. кут очей D. bipalpebral ext.	Довжина отвору очей Long de l'ouverture palpebral	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губів H. des rebords des levres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губів Ind. buccal	Вис. долішн. щелепи H. mandib. bucco-menton	Велика вісь вуха Grand axe de l'oreille	Довж. хрещ.-вуха L. de l'oreille cartilag	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartement de l'oreille	Горбок Дарвіна Tubercul de Darwin
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64
2	71	—	34	93	29,5	—	15	52	28,85	52	62	51	33	53,23	1	0
2	64	—	36	90	27,0	—	10	56	17,86	51	62	47	32	51,61	2	0
2	70	—	44	98	27,0	—	20	58	34,49	57	71	54	35	49,30	2	0
3	75	—	31	91	30,0	—	12	58	20,69	54	73	53	34	46,58	1	0
1	71	—	32	89	28,5	—	15	62	24,19	47	68	55	35	51,47	2	0
2	73	—	42	82	20,0	—	10	65	15,38	50	67	55	37	55,22	2	0
1	71	—	35	88	26,0	—	17	60	28,33	57	69	48	36	52,17	1	0
2	71	—	40	90	25,0	—	15	52	28,85	51	61	50	31	50,82	2	0
3	81	—	37	92	27,5	—	16	57	28,07	68	74	60	40	54,01	1	0
1	71	—	39	98	29,0	—	19	60	26,67	48	61	48	35	57,38	3	0
2	69	—	35	85	25,0	—	13	56	23,21	—	62	51	35	56,45	1	0
1	70	—	36	95	29,0	—	17	52	32,69	—	65	50	34	52,31	1	0
1	73	—	35	86	30,5	—	22	52	42,31	48	61	50	38	62,30	2	0
2	75	—	41	94	26,5	—	18	52	34,62	55	60	47	30	50,00	2	0
1	65	—	42	96	27,0	—	10	47	21,28	45	63	50	33	52,38	1	0
2	64	—	40	92	26,0	—	8	58	13,79	50	64	53	34	53,25	1	0
1	77	—	35	87	26,0	—	10	54	18,52	48	62	53	36	58,07	1	0
1	73	—	43	95	26,0	—	16	51	31,37	50	66	53	38	57,57	2	—
1	64	—	39	97	29,0	—	11	54	20,37	49	63	51	35	55,56	1	0
3	66	—	37	92	27,5	—	8	54	14,81	50	62	47	32	51,61	2	0
1	72	—	44	97	26,5	—	16	56	28,57	56	65	51	33	50,77	2	0
2	71	0	36	91	27,5	0	13	54	24,07	44	55	46	31	56,36	1	0
2	68	0	36	88	26,0	0	12	49	24,49	48	65	52	36	55,38	2	0
2	72	0	41	87	23,0	0	13	54	24,07	—	60	50	35	58,33	1	0
2	75	0	38	86	24,0	0	14	59	23,73	—	68	56	42	61,76	1	0
2	72	0	39	88	24,5	0	12	56	21,43	—	64	50	34	53,25	1	0
2	74	0	42	88	23,0	0	11	60	18,33	—	71	53	38	53,52	0	0
2	72	0	42	94	26,0	0	9	51	17,65	—	66	54	40	60,60	0	0
2	74	0	38	84	23,0	0	10	53	18,87	—	62	49	32	51,61	0	—
2	75	0	43	87	22,0	0	18	46	39,13	—	66	51	36	54,55	1	0
2	72	0	39	86	23,5	0	11	52	21,15	—	58	47	34	58,62	0	0
2	63	0	42	96	27,0	0	11	52	21,15	—	57	47	38	66,67	0	0
2	68	0	39	88	24,5	0	13	56	23,21	—	59	49	36	61,02	0	0
2	80	0	43	94	25,5	0	17	60	28,33	—	63	53	35	55,56	0	0
2	71	0	38	91	26,5	0	15	48	31,25	—	66	51	39	59,09	0	0
2	79	0	47	95	24,0	0	12	57	21,05	—	68	59	37	54,41	0	0
2	79	0	43	94	25,5	0	14	52	26,92	—	59	50	37	62,71	0	0
2	72	0	42	90	24,0	0	9	58	15,52	—	62	52	36	58,06	0	0
3	74	0	40	85	22,5	0	7	57	12,28	—	66	53	38	57,57	0	1
2	72	0	42	94	26,0	0	9	51	17,65	—	66	54	40	59,09	0	0
2	69	0	41	89	24,0	0	5	53	16,98	—	62	49	35	56,45	1	0
2	73	0	42	95	26,5	1	15	57	26,32	—	59	50	36	61,02	0	0
3	77	0	39	89	25,0	0	14	57	24,56	—	65	52	33	50,77	0	0
2	72	0	40	88	24,0	0	11	56	19,64	—	65	52	38	58,46	0	0
2	68	0	37	86	24,5	0	12	54	22,22	—	69	53	34	49,28	0	0
2	70	—	42	92	25,0	—	12	53	22,64	50	55	48	35	63,63	2	0
2	73	—	39	89	25,0	—	13	49	26,53	54	60	48	32	53,33	0	0
2	72	—	37	92	27,5	—	12	44	27,27	62	64	49	39	60,93	1	0
1	66	—	38	93	27,5	—	20	52	38,40	57	60	51	38	63,33	1	0

№№	Село, прізвище, ім'я	Стать Sexe	Вік Age	Уклада Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота грудн. вгидіни Fourchette sternale	Висота вушр. отвору H. du trou auditif.	Висота плечев. ви- ростку лопатки Acromion	Висота ліктьового суг- лобу Н. du coude	Висота серед. пальця H. du 3 ^e extr. de médium
50	Козяр І.	♂	36	1	т	м	1717	1388	1582	1411	1087	658
51	Панасенко К.	♂	26	1	р	м	1743	1411	1614	1443	1160	676
52	Піддубко І.	♂	35	3	р	м	1618	1381	1385	1319	1070	630
53	Спиволюб В.	♂	23	1	р	я	1787	1470	1650	1479	1121	660
54	Фундорот І.	♂	40	1	т	м	1689	1370	1569	1380	1067	662
55	Витрищак П.	♂	31	3	т	м	1770	1428	1616	1440	1111	671
56	Мандяук І.	♂	27	2	т	м	1670	—	1547	1355	1030	640
Кримки												
57	Варцова М.	♀	28	2	т	т	1755	1438	16,32	1415	1115	656
58	Дегтяр Я.	♂	32	1	р	я	1692	1376	15,69	1379	1032	611
59	Дегтяр І.	♂	38	2	т	я	1693	1372	15,63	1372	1041	631
60	Журавель Я.	♂	29	1	т	т	1674	1362	15,39	1356	1069	645
61	Іщенко Я.	♂	53	3	т	т	1762	1440	16,36	1479	1145	660
62	Коломієць О.	♂	35	2	т	я	1649	1351	15,18	1343	1028	629
63	Лебедович Т.	♂	39	1	т	т	1815	1503	16,91	1492	1118	657
64	Литвин С.	♂	33	2	т	т	1671	1375	15,59	1406	1088	635
65	Литвин Т.	♂	29	2	т	т	1717	1397	15,88	1416	1092	650
66	Марченко П.	♂	28	1	р	я	1642	1322	15,18	1346	1013	610
67	Однокоз І.	♂	21	1	р	т	1779	1434	16,50	1469	1139	689
68	Пересунько М.	♂	32	2	т	т	1701	1392	16,00	1423	1106	670
69	Пересунько Я.	♂	47	1	т	т	1680	1370	15,58	1385	1055	600
70	Сумський І.	♂	29	1	т	т	1653	1332	15,18	1327	1027	602
71	Дупренко В.	♂	22	2	т	м	1633	1339	15,15	1328	1013	612
72	Дупренко Ю.	♂	29	2	р	я	1728	1412	15,99	1422	1080	645
73	Чернишюк С.	♂	36	2	т	я	1618	1303	15,02	1291	994	579
74	Шпичак Х.	♂	33	1	т	т	1701	1371	15,72	1392	1068	653
Лебедівка.												
75	Тетеора І.	♂	47	2	р	т	1731	1396	1589	1402	1069	667
Лиментарівка												
76	Курчин А.	♂	26	3	т	т	1772	1442	1646	1456	1112	650
Олександрівка												
77	Безкріпий	♂	40	3	т	м	1671	—	—	1363	1052	640
78	Безкріпий	♂	21	3	т	я	7733	—	—	1415	1073	637
79	Безпечний	♂	25	3	р	я	1713	—	—	1404	1079	624
80	Безсмолий	♂	21	2	р	м	1666	—	—	1354	1058	648
81	Волошенко	♂	28	2	р	м	1707	—	—	1374	1064	628
82	Волошенко	♂	42	2	р	т	1674	—	—	1361	1043	610
83	Волотаненко	♂	22	2	р	т	1705	—	—	1367	1053	628
84	Дяуба	♂	19	1	т	т	1645	—	—	1340	1036	605
85	Дубіцький	♂	20	1	т	м	1717	—	—	1403	1078	640
86	Дубіцький	♂	50	2	т	м	1714	—	—	1398	1088	645
87	Зачинайко	♂	30	3	р	т	1663	—	—	1376	1063	648
88	Коваль	♂	19	3	р	т	1746	—	—	1409	1058	621
89	Костенюк	♂	20	2	р	т	1648	—	—	1344	1058	637
90	Кравченко	♂	21	3	т	т	1763	—	—	1435	1096	663
91	Луценко	♂	23	3	т	т	1697	—	—	1417	1101	642
92	Рула	♂	21	2	т	т	1734	—	—	1393	1083	649
93	Кравченко	♂	58	3	т	т	1739	—	—	1435	1089	628
94	Судак	♂	23	2	т	т	1686	—	—	1368	1055	616
95	Семещенко	♂	21	2	т	т	1703	—	—	1408	1098	636
96	Тищенко	♂	24	2	т	я	1697	—	—	1386	1062	627
97	Тищенко	♂	24	2	б	я	1691	—	—	1389	1065	626
98	Чорногор	♂	35	2	т	м	1674	—	—	1412	1099	653

Висота коліна H. du genou	Висота шиюлотки H. de la mailleole	Зріст вавсядики Taille assis	Довгість тулуба Long. du trone	Довгість ноги	Довгість стегна L. de la cuisse	Довгість велик. гом. L. du mollet	Скелія Skellia	Довгість руки = Extrémités supér	Довгість плеча L. du fémur	Довгість передпліччя	Довгість кятиді Long. de la main	Широк. кятиді Long. de la main	Показник голови Indice céphalique	Промір подовжній D. antéro-postérieur	Промір поперечний D. transversal	Найм. шир. чола D. frontal minimum
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
427	48	900	571	817	390	379	90,77	753	324	217	212	83	84,35	179	151	105
428	53	922	590	821	393	375	89,04	767	283	279	205	89	83,61	183	153	—
414	64	836	599	782	368	350	93,54	689	249	250	190	82	87,78	180	158	105
495	57	912	595	875	380	438	—	817	358	245	214	88	86,03	179	154	105
458	64	870	561	819	361	394	94,14	720	313	205	202	93	78,42	190	149	103
497	52	887	545	883	386	445	99,55	769	329	225	215	89	80,00	190	152	104
445	—	855	—	815	370	—	95,32	715	325	196	194	85	88,39	181	160	110
484	71	924	607	831	347	413	89,94	793	334	250	209	94	86,34	183	158	108
433	61	893	577	799	366	372	82,47	768	347	206	215	87	84,92	179	152	96
438	50	917	596	776	348	388	84,62	741	341	196	204	92	84,78	184	156	102
434	47	907	595	767	333	387	84,57	711	287	221	193	90	74,37	199	148	106
467	61	893	571	869	402	406	97,31	819	334	252	233	97	83,68	190	159	108
413	43	825	527	824	411	370	98,88	714	315	213	186	87	87,15	179	156	104
458	62	920	608	895	437	396	97,29	835	374	241	220	98	86,89	183	159	110
456	57	859	563	812	356	399	94,53	771	318	218	205	91	73,20	194	142	106
445	63	900	580	817	372	382	90,77	766	324	225	217	88	77,20	193	149	105
424	54	832	512	810	386	370	97,36	736	333	201	202	90	80,98	184	149	100
500	52	946	601	833	333	448	88,05	780	330	235	215	93	79,89	189	151	99
457	48	867	558	834	377	409	96,19	753	317	228	208	89	84,04	188	158	104
442	43	839	529	841	399	399	100,24	785	330	237	218	91	84,09	176	148	102
441	49	894	573	759	318	392	84,90	725	300	220	205	92	80,83	198	156	110
414	49	860	566	773	359	365	89,88	716	315	205	196	90	85,19	189	161	110
466	63	859	553	869	403	403	101,16	777	342	221	214	98	83,15	184	153	110
382	45	890	575	728	346	357	81,86	712	297	210	205	90	82,11	190	156	104
448	56	865	535	836	388	392	96,65	729	324	207	198	90	80,54	185	149	104
450	48	868	533	863	413	402	99,42	735	343	183	219	96	85,26	190	162	109
463	48	922	592	850	387	415	92,19	806	344	244	221	94	81,87	193	158	105
462	82	—	—	—	—	380	—	723	311	—	—	—	84,33	187	158	112
471	90	—	—	—	—	381	—	778	342	—	—	—	84,45	193	163	114
481	82	—	—	—	—	399	—	780	325	—	—	—	87,41	184	160	114
460	82	—	—	—	—	378	—	706	296	—	—	—	81,52	184	150	105
472	90	—	—	—	—	382	—	746	310	—	—	—	78,26	184	146	106
458	81	—	—	—	—	377	—	751	318	—	—	—	85,46	186	159	104
464	81	—	—	—	—	363	—	749	314	—	—	—	87,29	181	158	111
463	72	—	—	—	—	391	—	735	304	—	—	—	73,22	183	144	105
474	86	—	—	—	—	388	—	763	325	—	—	—	84,36	179	151	110
479	80	—	—	—	—	399	—	753	310	—	—	—	83,67	183	153	110
460	79	—	—	—	—	381	—	728	313	—	—	—	85,90	183	157	108
478	86	—	—	—	—	392	—	788	351	—	—	—	87,57	177	155	107
465	83	—	—	—	—	382	—	707	286	—	—	—	82,97	182	151	105
493	86	—	—	—	—	307	—	772	339	—	—	—	82,19	191	157	111
465	83	—	—	—	—	382	—	775	316	—	—	—	85,68	176	157	108
473	83	—	—	—	—	391	—	744	310	—	—	—	80,41	194	156	112
495	84	—	—	—	—	411	—	807	346	—	—	—	83,77	191	159	111
415	88	—	—	—	—	327	—	752	313	—	—	—	86,75	181	157	110
498	82	—	—	—	—	416	—	772	310	—	—	—	83,61	180	150	110
459	83	—	—	—	—	376	—	759	324	—	—	—	92,31	169	156	107
470	88	—	—	—	—	382	—	763	324	—	—	—	86,34	183	158	113
472	83	—	—	—	—	389	—	759	313	—	—	—	76,88	186	153	111

№№	Показник чола D. transv. — 100	Промір вилиць D. bizygomatique	Виставання вилиць Satilie des pommetes	Промір спінащелеп. D. bigonique	Висота черепа H. du crâne	Показник висот. лодов Ind. vertical	Показк. вис. поперец. Ind. transv.-vertical	Загальна вис. облич. H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Вис. лобо-підборід. H. ophrio-mentonniere	Показник анція In. i. facial	Висота носо-підборід. H. naso-mentonniere	Висота носа H. naso-sous-nasale	Широта носа Larg. du nez	Показник носа Ind. du nez	Профіль носа Prof. du nez
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
50	69,54	135	1	111	135	75,42	89,40	171	78,95	133	101,50	120	45	38	84,44	0
51	—	142	1	120	129	70,49	84,31	184	77,17	143	92,30	124	46	36	78,26	0
52	66,45	143	0	110	133	73,89	84,48	186	76,88	142	100,70	118	39	34	87,18	+1
53	68,18	140	1	113	137	76,54	88,51	172	81,40	130	107,62	111	42	35	83,33	0
54	69,12	139	1	99	120	63,16	80,54	188	73,94	146	95,21	129	46	34	73,91	0
55	68,42	136	0	113	154	81,05	101,32	184	73,91	140	97,14	120	48	38	79,17	-1
56	68,75	145	1	107	—	—	—	185	78,38	128	113,28	114	53	36	67,92	0
57	68,35	149	0	113	123	67,21	77,85	187	79,68	144	103,47	128	50	40	80,00	2
58	63,16	133	0	104	123	68,72	80,92	170	80,00	135	100,74	124	45	37	82,22	2
59	65,38	124	0	109	130	70,65	83,33	172	72,09	136	91,18	119	52	47	90,38	0
60	71,62	135	1	108	135	67,84	91,2	175	77,11	137	98,55	115	45	38	84,44	0
61	67,92	146	0	—	126	66,33	79,75	—	—	139	105,04	122	44	42	95,45	0
62	66,67	137	0	99	131	73,18	83,97	167	77,84	135	96,30	113	47	34	72,34	0
63	69,18	143	1	116	124	67,76	77,99	179	79,89	140	102,11	122	57	36	63,16	0
64	74,65	133	1	111	112	57,73	78,87	176	73,86	143	90,90	127	46	35	76,69	0
65	70,47	140	0	102	129	66,84	86,58	175	80,00	140	100,00	122	47	39	82,98	-1
66	67,11	130	0	103	124	67,39	83,22	175	74,29	135	96,30	118	47	38	80,85	0
67	65,56	134	0	99	129	68,25	85,43	174	77,01	133	100,75	120	52	40	76,92	0
68	65,82	143	1	104	101	53,72	63,92	185	77,30	129	110,85	115	43	35	81,40	0
69	68,92	140	1	106	122	69,32	81,33	171	81,87	128	109,37	113	49	35	71,43	0
70	70,51	133	0	102	135	69,95	86,54	181	73,48	141	94,33	118	46	38	82,61	0
71	68,32	146	0	98	118	62,43	73,29	168	86,90	127	114,96	118	35	37	10,57	-1
72	71,90	150	0	120	129	90,11	84,31	177	84,75	140	107,14	117	45	37	82,22	0
73	66,67	130	0	102	116	61,05	74,36	182	71,43	145	89,65	124	53	38	69,81	0
74	69,80	127	0	100	129	69,73	86,58	173	73,41	132	96,21	117	47	34	72,31	0
75	67,28	146	1	114	142	74,74	87,65	—	—	150	97,33	130	50	41	82,00	0
76	66,45	141	0	109	126	65,28	79,75	196	71,94	144	97,28	133	54	35	64,81	0
77	70,89	147	1	—	137	73,26	86,71	182	80,77	140	105,00	—	48	36	75,00	-1
78	69,94	152	0	—	142	73,58	87,12	203	74,88	150	101,30	—	54	37	68,52	0
79	71,25	145	1	—	129	70,11	80,62	196	73,98	148	97,97	—	55	34	61,82	0
80	70,00	142	2	—	131	71,20	87,33	186	76,34	129	110,08	—	46	35	76,09	1
81	72,60	133	0	—	132	71,74	90,41	190	70,00	138	96,38	—	55	35	63,64	0
82	65,41	140	0	—	133	71,51	83,65	183	76,50	136	102,44	—	48	37	77,08	0
83	70,25	139	0	—	133	73,48	84,48	195	71,28	149	97,89	—	49	31	63,27	0
84	72,92	138	1	—	129	70,49	89,58	181	76,24	132	104,55	—	49	36	73,47	0
85	72,85	135	0	—	132	72,07	85,43	190	71,05	140	96,43	—	52	34	65,38	+1
86	71,90	142	1	—	137	72,13	86,27	193	73,58	150	94,67	—	52	34	65,38	-1
87	68,79	146	0	—	137	72,13	84,08	176	83,43	134	108,96	—	51	35	68,62	0
88	69,03	147	0	—	136	77,40	88,39	183	80,33	134	109,70	—	48	38	79,17	0
89	69,54	138	1	—	136	74,73	90,07	169	81,66	122	113,11	—	45	36	80,00	0
90	70,70	147	1	—	129	71,20	86,62	186	78,03	143	102,80	—	48	36	75,00	+1
91	68,79	141	0	—	139	73,30	82,17	189	74,60	139	101,44	—	48	35	72,93	0
92	71,79	141	0	—	132	70,62	89,10	182	77,47	136	103,68	—	53	38	71,70	0
93	69,81	148	1	—	131	69,11	83,02	184	80,43	139	106,47	—	57	39	68,42	+1
94	70,06	148	2	—	132	72,38	83,44	169	87,58	122	121,31	—	46	36	78,26	0
95	73,33	138	0	—	126	73,33	88,00	198	89,70	133	103,76	—	48	33	68,78	0
96	68,59	144	2	—	135	74,55	—	167	86,75	126	114,29	—	45	32	71,11	-1
97	71,52	147	1	—	132	73,77	85,44	173	84,97	129	113,95	—	50	37	74,00	0
98	72,55	142	0	—	141	70,97	85,27	192	73,96	148	95,96	—	54	33	61,11	-1

Виставляння носа Prominence du nez.	Висота носогубна H. nasobuccale	Прогнатизм зубів Prognathisme	Внут. пром. кут. очей D. bipalpebral int.	Зовн. пром. кут. очей D. bipalpebrale ext.	Довж. ота. очей Long. de l'ouverture palpebr.	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота крапа губ. H. des rebords des levr.	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губ Ind. buccal	Висота долін. шелепи H. mandib. buccoment.	Велика вісь вуха Grand. axe de l'oreille	Довж. хрещ. вуха L. de l'oreille cartilag.	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartem. de l'oreille	Горбок Ларіна T. Larina
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64
2	67	—	45	93	23,5	—	18	52	34,62	51	58	48	35	60,34	2	0
2	70	—	36	91	27,5	—	11	55	20,00	53	66	54	35	50,03	1	0
1	68	—	41	96	27,5	—	14	52	26,92	52	60	50	32	53,33	2	0
1	63	—	39	88	24,5	—	13	41	31,71	50	65	51	35	53,85	1	1
1	75	—	36	92	28,0	—	15	51	29,41	65	64	50	39	60,93	1	0
1	68	—	41	98	27,5	—	14	53	26,42	53	69	54	36	52,17	2	0
2	70	—	35	89	27,0	—	14	47	29,79	45	64	51	34	53,25	1	1
2	71	—	40	94	27,0	—	15	56	26,79	60	65	49	36	55,38	2	0
1	72	—	38	93	27,5	—	18	48	37,50	57	58	47	35	61,40	3	0
3	71	—	32	90	29,0	—	17	51	33,33	49	63	50	36	57,14	2	0
1	68	—	43	90	23,5	—	13	51	25,49	52	67	54	38	56,71	2	0
3	70	—	40	93	26,5	—	11	51	21,57	49	71	51	37	52,11	2	0
2	65	—	42	90	24,0	—	10	54	18,52	46	60	46	34	56,67	2	0
2	77	—	42	95	26,5	—	15	56	26,79	48	63	52	38	60,32	1	0
1	72	—	37	91	27,0	—	16	56	28,57	57	67	53	38	56,71	2	0
2	68	—	34	96	29,0	—	13	54	24,07	48	63	55	37	58,73	2	0
2	70	—	38	88	25,0	—	14	60	23,33	52	62	50	33	53,23	1	0
2	76	—	41	96	27,5	—	14	53	26,42	44	58	50	34	58,62	1	0
1	62	—	40	94	25,0	—	13	52	25,00	50	60	50	35	58,33	2	0
2	71	—	40	90	27,0	—	15	48	31,25	48	70	51	34	48,57	2	0
1	67	—	41	96	27,5	—	11	45	24,44	50	62	46	33	53,23	1	0
1	64	—	42	98	28,0	—	17	51	33,33	46	62	49	32	51,61	2	0
2	65	—	43	98	27,5	—	8	58	13,79	47	74	57	40	54,05	1	0
3	79	—	37	91	27,0	—	17	50	34,00	50	61	46	33	54,10	1	0
1	67	—	41	93	26,0	—	12	52	23,08	53	62	50	34	54,84	3	0
3	81	—	40	94	27,0	—	16	46	34,78	60	72	56	34	47,22	2	0
1	75	—	38	90	26,0	—	14	48	29,17	57	66	53	32	48,48	2	0
2	76	0	43	93	25,0	0	11	55	20,00	—	58	48	36	62,07	0	0
2	77	0	45	97	26,0	0	11	54	20,37	—	67	50	36	52,94	1	0
2	78	0	43	88	22,5	0	13	55	24,44	—	68	55	38	55,88	0	0
2	67	0	43	90	23,5	1	13	53	24,53	—	67	52	35	52,24	0	0
2	78	0	41	93	26,0	0	12	49	24,49	—	58	48	38	65,52	1	0
2	73	0	41	91	25,0	0	14	46	30,43	—	64	50	36	56,25	1	0
2	72	0	42	92	25,0	0	11	51	21,57	—	64	53	37	57,81	1	1
2	67	0	41	92	25,5	0	10	48	20,83	—	62	51	34	54,84	0	0
2	72	0	42	93	25,5	0	9	49	18,37	—	65	53	36	55,38	1	0
2	72	0	39	86	23,5	0	13	56	23,21	—	66	56	37	56,06	1	0
2	74	0	44	94	25,0	0	10	58	17,41	—	67	51	36	52,94	0	0
2	73	0	41	96	27,5	0	14	53	26,42	—	70	56	44	62,86	0	1
2	62	0	41	90	24,5	0	16	50	32,00	—	57	57	30	52,63	1	0
2	73	0	42	95	26,5	1	15	57	26,32	—	59	52	36	61,02	0	0
2	72	0	42	92	25,0	0	14	52	26,92	—	61	51	37	60,66	0	0
2	73	0	41	95	27,0	0	15	55	27,27	—	61	50	36	59,02	0	0
2	77	0	45	92	23,5	0	11	61	18,03	—	73	58	41	56,16	1	0
2	67	0	46	95	24,5	0	8	51	15,69	—	60	48	36	60,00	0	1
2	74	0	43	96	26,5	0	12	45	26,67	—	62	55	38	61,29	0	0
2	66	0	42	90	24,0	0	11	54	20,37	—	56	46	33	58,93	0	0
2	73	0	42	93	25,5	0	11	54	20,37	—	66	55	38	57,57	0	0
2	78	0	46	92	26,5	0	12	58	20,69	—	65	—	38	58,46	0	0

№ №	Село, прізвище, ім'я	Стать Sexe	Вік Age	Уклад Constitution	Колір волосся Couleur des cheveux	Колір очей Couleur des yeux	Зріст Taille debout	Висота груди. вглубини Fourchette sternale	Висота вуши. отвору H. du trou auditif	Висота плечев. ви- ростку лопатки Acromion	Висота ліктьового суглобу H. du coude	Висота серед. пальця. H. de l'extr. du médium
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
99	Фундовний	♂	21	2	р	м	1661	—	—	1342	1047	629
100	Шелест	♂	35	2	т	м	1739	—	—	1420	1090	644
	Телепина											
101	Погорілов	♂	39	2	р	м	1627	—	1501	1344	1033	627
	Тінки											
102	Домніцький А.	♂	36	3	т	т	1692	1388	1578	1398	—	667
	с. Тимошівка											
103	Василенко Г.	♂	29	1	р	т	1633	1323	1519	1338	1025	621
104	Євенко В.	♂	33	2	р	м	1683	1358	1556	1368	1025	590
105	Кічань В.	♂	34	2	р	яс	1633	1332	1507	1327	1021	638
106	Коваленко А.	♂	46	2	т	м	1683	1371	1559	1387	1052	621
107	Конюшенко А.	♂	30	1	р	т	1667	1338	1535	1340	1034	617
108	Литвиненко К.	♂	25	2	р	т	1604	1307	1489	1335	989	567
109	Луб'яний С.	♂	25	1	т	яс	1684	1383	1554	—	1043	619
110	Луб'яний П.	♂	27	2	т	яс	1679	1354	1658	1357	1042	633
111	Майборода І.	♂	24	2	т	т	1701	1377	1575	1373	1052	625
112	Майборода Т.	♂	26	1	т	м	1695	1370	1502	1372	1047	657
113	Міщанчук Ф.	♂	36	3	т	м	1703	1416	1583	1422	1093	684
114	Мучаченко Л.	♂	47	2	т	м	1681	1386	1563	1390	1048	641
115	Сумлений М.	♂	22	1	т	т	1746	1438	1622	1437	1093	642
116	Чумаченко М.	♂	24	1	т	т	1730	1388	1596	1422	1104	660
117	Чумаченко П.	♂	34	1	т	т	1762	1426	1654	1428	1108	665
118	Шинкаренко А.	♂	56	1	т	т	1678	1360	1563	1395	1073	633
119	Яковенко С.	♂	47	2	р	м	1652	1366	1521	1355	1020	619
	Рабиданівка											
120	Хоменко В.	♂	40	2	р	м	1772	1442	1633	1504	1163	706
	Суботів											
121	Топчян	♂	34	2	т	т	1683	—	1559	1373	1040	594
122	Тютюник	♂	53	2	т	т	1701	—	1571	1396	1089	607
	Ребедайлівка											
123	Ткач Х.	♀	21	2	т	т	1582	1294	1462	1300	952	565
	Ставида											
124	Чернищенко Т.	♀	33	2	т	т	1534	1266	1421	1255	948	569
	Красносілка											
125	Мулякко Л.	♀	25	1	р	яс	1580	—	1465	1294	1005	631
	Суботів											
126	Тимошкова П.	♀	48	3	р	м	1650	—	—	—	1023	591
127	Гришкова Л.	♀	46	2	р	т	1590	—	—	1305	980	566

Висота коліна Haut du genou	Висота щиколотки Haut du malléole	Зріст навсидячки Taille assis	Довгість тулуба Long. du tronc	Довгість ноги	Довгість стегна L. de la cuisse	Довгість велик. гом. L. du mollet	Схелія Skélia	Довгість руки Extrémités super	Довгість п'яча L. du fémur	Довгість передпл'яччя	Довгість кистиці Long. de la main	Широк. кистиці Long. de la main	Показник голови Indic. céphalique	Промір подовжній D. antéropostérieur	Промір поперековий D. transverse	Найм. шир. чола D. frontal minimum
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
447	73	—	—	—	—	374	—	713	295	—	—	—	80,10	191	153	105
499	86	—	—	—	—	413	—	776	330	—	—	—	83,24	185	154	107
482	66	—	—	—	—	416	—	717	311	—	—	—	85,80	183	157	106
452	69	874	—	818	366	383	93,59	731	—	—	203	89	82,70	186	154	104
423	—	868	658	765	342	—	88,13	717	313	199	205	92	82,54	189	156	110
449	66	—	—	—	—	383	—	778	343	222	213	92	84,22	190	160	111
409	53	874	973	759	350	356	86,84	689	306	188	195	86	88,64	176	156	105
442	58	863	551	820	378	384	55,07	766	335	219	212	94	88,27	179	158	108
427	57	876	547	791	364	370	90,30	723	296	226	201	94	77,60	192	149	111
450	52	788	491	816	366	398	103,55	768	346	219	203	95	85,79	183	157	106
438	64	868	567	816	378	374	94,01	—	—	—	208	97	80,11	186	149	100
433	42	881	556	798	365	391	90,58	724	315	198	211	98	86,81	182	158	106
451	56	822	499	879	428	395	106,94	748	321	214	213	95	84,24	184	155	103
443	43	874	549	821	378	400	93,94	715	325	190	200	90	83,87	186	156	108
461	54	876	589	827	366	407	94,41	738	329	206	213	103	79,29	198	157	109
456	51	852	557	829	373	405	97,30	749	342	196	211	91	82,26	186	153	110
474	58	894	586	852	378	416	95,30	795	344	228	223	98	87,64	178	156	108
456	55	886	544	844	388	401	95,26	762	318	220	204	98	86,11	180	155	109
467	62	922	586	840	373	405	91,11	763	320	227	216	95	88,11	185	163	116
435	62	862	544	816	381	373	94,66	762	322	223	217	99	85,71	182	156	105
437	58	879	596	773	336	379	87,94	736	335	194	207	92	82,26	186	153	113
476	60	898	568	874	398	416	97,33	798	341	240	217	95	81,92	188	154	105
455	88	—	—	—	—	—	—	779	333	—	—	—	85,48	178	151	114
436	92	—	—	—	—	—	—	789	307	—	—	—	83,96	193	163	112
444	47	830	542	752	308	397	90,60	745	348	203	194	79	84,44	180	152	106
387	42	804	536	730	343	345	90,80	686	307	194	185	80	83,78	185	155	106
416	—	823	—	757	341	—	—	663	289	—	—	—	82,96	182	151	104
465	—	—	—	—	—	—	—	761	329	—	—	—	82,02	178	146	107
424	—	—	—	—	—	—	—	739	325	—	—	—	80,22	182	146	102

№№	Показник чола D. transvers. 100	Промір вуха D. bizygomatique	Виставання вух Sallie des pommettes	Пром. спіднищелпний D. bigoniaque	Висота черепа H. du crane	Показник висот. под. Ind. de vertical	Показник висот. поп. Ind. transv.-vertical	Загальна вис. облич. H. du visage	Показник обличчя Ind. visage	Висота лобо-підб. H. ophrio mentonniere	Показник лиця Ind. facial	Висота носо-підборід. H. nasio mentonniere	Висота носа H. naso-sous-nasale	Широта носа Larg. du nez	Показник носа Ind. nasal	Профіль носа Prof. du nez
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
99	68,62	135	0	—	141	73,82	92,16	193	69,95	135	110,00	—	48	35	72,92	1
100	69,48	150	1	—	144	77,84	93,31	188	79,79	145	103,45	—	51	37	72,55	0
101	67,52	130	1	106	127	69,40	69,40	186	69,89	139	93,53	—	46	32	69,57	-1
102	67,53	134	0	106	114	61,21	61,29	184	72,83	147	91,16	—	47	38	80,85	0
103	70,51	140	2	108	114	60,31	73,08	179	78,21	141	99,29	118	44	35	79,55	-1
104	69,38	136	0	114	127	66,84	79,37	183	74,32	147	92,52	124	47	34	72,34	0
105	67,30	135	1	105	126	71,60	80,77	164	82,32	131	103,05	112	43	32	74,42	0
106	68,35	141	0	102	124	69,27	78,48	189	74,60	125	112,80	118	38	42	110,53	-1
107	74,50	133	1	96	132	67,69	88,59	188	70,74	140	95,00	125	46	35	76,09	-1
108	67,52	137	0	106	115	66,48	73,25	170	80,59	128	107,03	113	37	39	105,41	3
109	67,11	136	1	104	130	68,48	87,25	180	75,56	138	98,55	118	52	34	65,38	+1
110	67,09	144	0	112	121	103,76	76,58	175	82,29	143	100,70	127	49	35	71,43	+1
111	66,45	142	1	99	126	60,61	81,78	178	79,78	142	100,00	122	47	35	74,47	0
112	69,23	136	1	105	193	63,44	123,72	194	70,10	143	95,10	125	43	29	90,70	0
113	69,43	149	0	118	120	69,66	76,43	183	81,42	144	103,47	124	43	43	100,00	-1
114	71,89	145	2	105	118	74,44	77,12	183	79,24	139	104,32	120	44	37	84,09	0
115	69,23	136	0	106	124	58,38	79,49	182	74,73	138	98,55	117	47	39	82,98	-1
116	70,32	140	1	108	134	74,44	86,45	182	76,92	142	98,59	119	44	41	93,18	0
117	71,17	149	0	114	108	58,38	66,26	188	79,26	146	102,05	125	47	37	78,73	0
118	67,30	148	1	116	115	63,19	73,72	—	—	132	112,12	116	47	38	80,85	0
119	73,86	146	0	114	131	70,43	85,62	—	—	138	105,80	125	49	39	79,59	0
120	68,18	143	1	104	139	73,94	90,26	174	82,18	133	107,52	117	47	38	80,85	+2
121	75,50	144	0	—	123	69,10	81,46	183	78,69	142	101,42	—	50	40	80,00	0
122	68,71	148	0	—	130	67,36	79,75	188	78,72	140	105,71	—	50	39	78,00	0
123	69,74	136	0	107	120	66,67	78,95	173	78,61	126	107,94	118	46	32	71,74	0
124	68,39	136	0	103	112	60,54	72,26	182	74,73	131	103,81	114	46	36	78,26	0
125	68,87	141	—	—	—	—	—	189	74,60	132	106,82	109	48	30	62,50	+2
126	73,29	132	—	—	—	—	—	171	76,64	132	100,00	—	45	30	66,67	0
127	69,86	132	—	—	—	—	—	179	78,11	133	99,25	—	51	30	58,82	—

Висота носу Prominence du nez	Висота носу-губна H. nasolabiale	Прогнатизм зубів Prognathisme	Внутр. пром. кут. очей D. bipalpébrale int.	Зовн. пром. кут. очей D. bipalpébrale ext.	Довж. отв. очей Long. de l'ouverture palpébr.	Монгольські повіки Les yeux bridés	Висота країв губ. H. des rebords des lèvres	Ширина рота Larg. de la bouche	Показник губів Ind. buccal	Висота доліщ. щелепи H. mandib. buccoment.	Велик. вісь вух. Grand axe de l'oreille	Довж. хрещ. вуха L. de l'oreille cartilag.	Мала вісь вуха Petit axe de l'oreille	Показник вуха Ind. de l'oreille	Віддаленість вуха Ecartem. de l'oreille	Горбик Дарвіна Tubercul de Darwin
48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64
2	74	0	44	97	26,5	0	16	52	34,61	—	57	45	34	59,65	0	0
2	80	0	43	94	25,0	0	11	57	19,30	—	63	50	35	55,55	1	0
2	72	0	46	96	26,0	0	13	54	24,07	—	66	—	33	50,00	0	0
2	66	0	39	91	26,0	0	11	56	19,64	54	64	47	36	51,56	2	0
1	62	0	43	94	25,5	0	14	52	26,92	48	63	54	39	61,91	2	0
2	68	0	38	92	27,0	0	14	50	24,60	60	52	44	36	61,02	2	0
1	61	0	36	84	24,0	0	14	47	29,79	47	57	48	40	70,18	2	0
2	61	0	39	92	26,5	0	13	55	24,44	53	72	54	42	58,33	1	0
1	70	0	38	96	28,0	0	14	60	23,33	60	65	52	30	46,15	2	0
1	63	0	41	96	27,5	0	18	52	34,62	54	61	45	34	55,74	1	—
2	70	0	38	90	26,0	0	12	49	24,49	46	63	51	32	50,79	2	0
2	72	0	42	96	27,0	0	16	52	30,77	56	67	55	33	49,25	1	0
1	69	0	40	90	25,0	0	14	56	25,00	56	66	51	33	50,00	1	0
1	73	0	43	101	29,0	0	25	49	51,02	60	61	47	33	54,10	1	0
1	75	0	42	95	26,5	0	18	60	30,00	60	72	60	40	55,56	2	—
1	65	0	39	92	26,5	0	12	60	21,00	64	68	51	38	55,88	2	—
2	74	0	33	87	27,0	0	19	54	35,09	51	60	47	35	58,33	1	0
2	66	0	38	94	28,0	0	17	54	31,48	51	63	50	30	47,12	1	0
2	73	0	45	100	27,5	0	15	60	25,00	58	76	58	35	46,05	1	—
2	70	0	44	92	29,0	0	12	48	25,00	43	61	49	35	57,38	1	0
2	73	0	41	98	28,5	0	8	56	14,29	58	70	52	35	50,00	2	0
3	64	0	42	95	26,5	0	12	55	21,82	51	67	—	—	—	—	—
2	73	0	46	95	24,5	0	9	51	15,69	52	65	—	30	46,15	0	0
2	74	0	43	94	25,5	0	8	54	16,67	51	67	—	32	47,76	0	0
1	64	0	37	89	26,0	0	12	50	24,00	—	59	49	33	55,93	2	0
2	66	0	39	93	27,0	0	17	50	34,00	51	67	46	34	50,75	1	0
1	67	—	32	86	27,0	0	12	49	24,49	44	58	46	34	58,62	1	0
2	68	—	40	85	22,5	—	7	48	—	—	62	—	32	53,23	—	—
2	75	—	41	90	45,4	—	12	52	23,08	—	64	—	33	50,77	—	—

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ.

Київ.

ДЕЯКІ ПІДСУМКИ ТА БЛИЖЧІ ЗАВДАННЯ ПАЛЕТНОЛОГІЧНИХ ВИВЧЕНЬ У МЕЖАХ УСРР.

Палеоліт. Епіпалеоліт. Ранній неоліт.

Дедалі ширший розвиток передісторичних вивчень у межах УСРР й нові завдання, що повстають перед наукою передісторії у зв'язку із розвитком нашого будівництва, давно вже спонукають до спроби підсумувати досягнення в цій галузі за роки революції й підкреслити в них ті питання, що потребують глибокої уваги та дальшої впланованої праці.

Свого часу я зробив це в загальному огляді археологічних досягнень за 10 років революції¹⁾. Завдання даного огляду значно вузчі. Він має за мету підбити підсумки лише в царині студій палетнологічних і спинитися на головніших проблемах, що їх висуває перед нами вивчення палеоліту й т. зв. мезолітичної доби. Ті рямці встановлюється не тільки тому, що в них наш огляд найкраще відповідатиме рямцям „Антропології“ і не тільки тому, що звуження завдання повинно сприяти більшій виравності висунутих питань, а й тому також, що в цій саме царині палетнології дослідницька акція виявила себе в останніх роках з найбільшою силою, і що її досягнення вимагають спеціального докладнішого обговорення.

Ставлячися до тих досягнень з потрібною критикою й можливою обережністю, не можна не визнати, що вони значно посунули наперед вивчення української передісторії, як цілою низкою нових фактів, так і новими методами, що їх застосовано було в роботі. Ці факти подається нижче. Зараз нам хотілося б коротко спинитися на загальному спрямованні дослідчої роботи та головних її формах.

Оглядаючи її в цілому, треба сказати, що переважав у ній метод збирання т. зв. під'ємного матеріалу. Розкопани пам'яток, як і давніше, заступали друге місце. Однак, в останніх роках (1928—1930), коли археологічні дослідні розгорнулися ширше, на цій ділянці роботи ми можемо відзначити — як певне нове досягнення — і цілий ряд розкопани неолітичних стацій, що їх провадили в різних пунктах УСРР. Відсилаючи читача до друкованих звідомлень за розкопи, що виявляють застосовані в них дослідчі методи, затримаємося на методі збирання під'ємного матеріалу, якого так широко вжи-

¹⁾ Доповідь на об'єднаних зборах Всеукраїнського Археологічного Комітету та Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН на 10-ті роковини Жовтневої Революції (XI, 1927).

вається, та який, одначе, ще не вийшов в категорії питань, що не викликають дискусії.

Добре випробований в роботі української археологічної школи (В. Антонович, К. Мельник-Антоновичева, М. Біляшівський), цей метод свого часу дав виняткові своїм значінням матеріали, що були зібрані в кол. музеї Київського університету й показані на виставці XI-го Археологічного з'їзду в Києві. Його досягнення стимулювали підготовчі роботи до XII Археологічного з'їзду в Харкові й визначили шляхи дальших дослідників у царині неоліту на Лівобережжі, що були пов'язані в своїй роботі з кол. Музеєм Харківського університету. На жаль, цього метода сливе зовсім не було запроваджено в підготовчій роботі до XIII-го та XIV З'їздів, як і в дальшій практиці кол. Музею імені А. Поля (Дніпропетрівське) та Чернігівських наукових закладів. Відступ покійного М. Біляшівського від археологічної праці й цілковите відмовлення покійного В. Хвойка від методу збирання під'ємного матеріалу для методу розкопін, з надзвичайною силою відбилися на повноті колекції кол. Київського художньо-промислового музею (тепер Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка).

Тимчасом, збирання під'ємного матеріалу в перша підвалина всякого добре зміркованого й уґрунтованого дослідю. Позатим, що метод вибірування врятовує пам'ятки від знищення й нотує відповідні знаходища, він подає певні комплекси речей (часом дуже виразні й суцїлі в своєму складі), що з більшою виразністю визначають місця наступних дослідів з розкопами.

Та коли ми хочемо бачити цей метод у практиці передісторичних дослідів увагалі, в дослідженні пам'яток кам'яної доби він набирає характеру обов'язковости. Значніша частина пам'яток, з якими має до діла дослідник, належать до категорії становищ часового характеру, і дуже часто увесь культурно-історичний матеріал по тих становищах зводиться до нечисленних побутових решток, що лишилися па поверхні від короткого перебування тут первісних мисливців або рибалок. Якщо взяти під увагу, що ті рештки дуже легко зникають з поля нашого зору підо впливом природних і культурних чинників, згаданий метод набуває ще більшої ваги, кожен бо неврятований комплекс речей в безсумнівна втрата для ширшого висвітлення даного побутового вияву. Отже, вибірування решток з поверхні є обов'язковий етап дослідів палетнологічних. Справа йде лише про форми роботи, її впланування, її систематичність.

Найкращі наслідки з погляду повноти зібраного матеріалу дає, звичайно, стаціонарний метод вибірування. З погляду виразности даного культурно-історичного з'явища на певному обширі, кращі результати дає метод маршрутний, хоча, звісно, зібрані таким способом матеріали характеризують окремі його вияви значно блідіше. За коректив до цього стають повторні маршрутні подорожі, що доповнюють зібрані відомості й вкомплектують попередні матеріали.

Оглядаючи наші здобутки за часи революції, мусимо відзначити, що в справі застосування методу вибірування матеріалу з поверхні на практиці, як і в справі проваганди його, зроблено чимало. В практиці польового дослідю було використано всі три зазначені форми роботи, при чому запроваджено їх

і в дослідях неолітичних і в розшуках палеолітичних. Кінець кінцем, цьому методу й завдячуємо ми передусім ті численні нові факти, що допомагають нам повніше висвітлити давні доби людської культури на терені УСРР.

З усім тим, однак, її досягнення аж ніяк не задовольняють нас. Відзначаючи на мапі України стаціонарні дослідні й маршрутні подорожі окремих дослідників та спільні екскурсії дослідних закладів, ми не можемо не пожалкувати, що згаданий метод не було запроваджено ширше. Деякі музеї лишилися осторонь тої колекторської роботи, інші не спромоглися розгорнути її належною мірою. Тим ото, на нашій мапі, як і давніше, залишаються прикрі лякуни, і, як давніше, ми все ще далекі від повного уявлення про головні центри прадавніх культур на Україні, про межі поширення їх у певних географічних районах і про ті відмінні форми, що їх набирають вони на периферії. Це ще в більшою силою спонукає нас висловитися за потребу якширшого розвитку т. зв. передісторичних розшуків та вибірування під'ємного матеріалу. Насамперед, збирання матеріалу, планове, систематичне, уперте й можливо повне. Поза сумнівом, для нашої ближчої роботи це в перше й невідкладне завдання.

Річ цевна, це не визначає відсування на другий план заглиблених дослідів з розкопами. Вважаючи, однак, на обшир нашої території, загальне географічне положення її, що надзвичайно ускладнило її історію матеріальної культури в часах передісторичних, та відмінність природних умов по окремих районах, що спричинилася до великої різноманітності культурних виявів за певних передісторичних діб, насамкінець, складність і відповідальність розкопів, що подають належні наслідки лише по кількох роках праці, опертої на відповідні кошти, — розкопиви треба добре впланувати. Отже, говорячи про планові дослідні, ми не можемо не підкреслити, що розкопиви поза планом дозволені лише в тих випадках, коли ті чи ті пам'ятки перебувають під безпосередньою загрозою знищення.

Переходячи до огляду ближчих завдань у певних ділянках палетнологічних дослідів, ми не можемо не спинитися на питанні про ув'язку цих дослідів з польовою роботою споріднених і близьких дисциплін, насамперед, геології. Практика останніх років довела наочно, як багато важить для палетнології уважне ставлення до її завдань з боку дослідників геологів (Журавка). Коли б польове вивчення відслонень четвертинного віку провадили водночас і з погляду палетнології, пильнуючи, щоб не поминути в них слідів первісної культури, в ньому мали б ми доброго пособника для тої нової форми наших „передісторичних розшуків“, яку ми лише починаємо практикувати. Немає жадного сумніву в тому, що позитивні наслідки цієї форми передісторичних розшуків позначатимуться дуже скоро.

ПАЛЕОЛІТ.

Не доводиться говорити про те, що палеолітичні студії повинні стати в центрі українських передісторичних дослідів. Низка проблем, пов'язаних із поширенням і розвитком горішньо-палеолітичних культур, обертає науку палетнології до сходу Європи і зокрема до України, де виявлено найвидатніші на європейському Сході горішньо-палеолітичні знаходки. Не зважаючи на те, що саме ці знаходки дають найбільші підстави говорити про певну

відмінність горішньо-палеолітичних (зокрема горішньо-оріньясієнських) виявів на сході Європи, повно висвітлити культуру чи культури окремих українських стацій покищо не пощастило.

Імперіалістична війна й роки громадянської боротьби не дали змоги закінчити нові досліді Гонцівської стації (В. Щербаківський, 1914—15, 1919) й провадити далі систематичні розкопки в Мізіві, що припинилися в р. 1916 (Л. Чикаленко). З тих самих причин здобутки цих розкопок лишилися неопрацьовані. Палеолітичні студії в роках революційних лише почасти ув'язані з попередніми дослідями; здебільшого, нові палеолітичні знаходки виявлено випадково і в кожному разі не в плані суто палеолітичних завдань. Чи так чи інакше, виявляються вони в досить довгому ряді поодиноких знахонок та стацій, відкритих у різних пунктах УСРР. Подаємо їх тут в порядку хронологічному.

1921. С. Сергіївка Гадацького району на Полтавщині. За повідомленням місцевих учителів про мамутові кістки, виявлені в обриві глибокого яру, місце знахідки влітку року 1921 оглянув В. Щербаківський. На жаль, умови знахідки, як і обставини політичні, не дали йому змоги провести ґрунтовніші досліді, що вимагають спеціальних дренажних робіт. Палеолітичний характер знахідки, що складається переважно з мамутових кісток, виказує виглаженний в одного краю великий фрагмент мамутового ікла й кремінні скалки.

Перше повідомлення: Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства в Києві. К. 1921, стор. 153. V. Šerbakivskij. Bemerkungen über neue wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine. Eiszeit, IV, 1927.

1923. С. Щурівка (Щурів ріг) Ізюмського району на Харківщині. Випадкову знахідку мамутових кісток та кремінних виробів, виявлених р. 1920, підчас Ізюмської експедиції р. 1923 перевірів проф. О. Федоровський. Результати дослідів тимчасом не опубліковані. Я мав можливість оглянути лише невелику збірку кремінних виробів, що переховуються в Харківському Археологічному Музеї. Серед виробів з різно-кольорового кременю в кілька кутових різців недосконалої техніки і без ретуші, що певною мірою нагадують аналогічні вироби з Журавки.

1923. м. Луганське. В околицях міста С. Локтюшев натрапив на рештки зруйнованої стації горішнього палеоліту. Фавну репрезентують: мамут (*Eleph. primigenius*), носоріжець (*Rhinoceros tichorh*), північний олень (*Cervus tarandus*), копальний кінь (*Equus caballus*), первісний бик (*Bos priscus*). Найвизначнішу знахідку становить вироблене в мамутової ікловиці вістря на спис у вигляді вишліхованої палічки з гостро обточеним кінцем і навкіс зрізаною базою (0 25 завд.). В. Городцов, що повідомляє про Луганську знахідку, застосовує її до маґдаленієну. Л. Савицький вбачає в ній аналогію до знахонок оріньясієнських.

В. Городцов. Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год. Древний мир. вып. 1. М. 1924, стр. 2. L. Sawicki. Materiały do znajomości prehistorji Rosji Przegląd, archeologiczny, t. III, z. 2. P. 1926.

1924. Харківщина — Донщина. Влітку року 1924 П. Єфименко знайшов в алювіяльних відкладах давньої надлукової тераси р. Деркула, недалеко впливу його в Дінець, коло х. Колесникова, кам'яну індустрію мустерієнського

типу. На жаль, стацію порушено зміною течії ріки, і тому розкопани р. 1925 мало що доповнили знахідку попереднього року. Її характеризує численна кварцитова покидь і кілька типових з того матеріалу знаряддів (нуклеус, скребло, уламок ретушованої з одного краю широкої скалки). З крем'яних виробів знайдено лиш' одно пошкоджене мустерієнське вістря.

П. Б ф и м е н к о. Пам'ятки мустерієвської культури на Сході Європи. Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Багаія. К. 1927, стор. 294 дд.

1924. с. Колодяжне Миропільського району на Волині. Під час дослідів С. Гамченка — І. Левицького у сточищі р. Случі, при впливу в неї р. Тюхтерівки, біля с. Колодяжного, восени р. 1924 дослідникам передано було кілька випадкових знаходок: корінні зуби копалинного коня, обпиляну з обох боків товарищу кістку й уламки стегнової кістки з невиразним візерунком, в якому І. Левицький бачить ритоване виображення ренової голови. Кістки знайдено було на різних горизонтах в кам'яноломні гр. Луцкевич. Р. 1926 С. Гамченко провів там перевірки розкопани. Рештки копалинної фавни (мамут, кінь) виявлено під грубим шаром лесової верстви (до 9 метр.), що її підстеляє шар піску з гніздами зеленкуватої глини, серед гнайсо-гранітового грузу, вище масиву цієї породи на 0,27 м. Розкопани не дали певних указівок на культурні рештки. В цілому, палеолітичний характер колодяжниської знахідки лишається під сумнівом.

І. Левицький. З приводу знахідки в с. Колодяжному. Бюлетень Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. К. 1925, стор. 35 дд. М. Рудинський. Археологічні досліді р. 1926. Коротке Звіdomлення Всеукр. Археол. Комітету за р. 1926. К. 1927, стор. 9.

1927. Бакота, Стара Ушиця, Калюс в межах кол. Кам'янецького повіту на Поділлі. Під час авторової подорожі на Середню Наддністрянщину, з метою перевірити давніші повідомлення про палеолітичні знахідки в с. Врублівців та м. Студиниці на Кам'янецьчині й м. Озаринців на Могилівщині, понад Дністром відкрито ніяку нових знаходок з палеолітичною індустрією орінвясієнської культури.

М. Рудинський. З матеріалів до вивчення передісторії. Поділля. Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за р. 1928. К. 1929, стор. 152 дд.

Журавка Варвинського району на Прилуччині. Влітку р. 1927 місцевий геолог А. Вороний, вивчаючи другу терасу р. Удаю, виявив в урвищі лівого берега рештки виробництва з кременю й дрібні уламки кісток. Перевірки розкопани автором в р. 1927 встановили палеолітичний характер знаходки, що його досліджується протягом 4-х років. До цього часу розкрито коло 330 кв. м просторони з культурними залишками.

Звіdomлення М. Рудинського та статті А. Вороного, В. Крокоса, І. Підолічки та В. Різниченка в I—IV т. т. Антропології.

1928. с. Колачківці, с. Кужелева в межах колишнього Кам'янецького повіту на Поділлі. В дальших розшуках автором на Середній Наддністрянщині відкрито два нові знаходки з півно-орінвясієнською індустрією. Публікація зібраних матеріалів має вийти в черговому випуску Антропології за р. 1930.

1928. с. Довгиничі Овруцького повіту на Волині. Палетнологічні знахідки в обсіпцях яру коло ур. Старі Могилки в околицях, с. Довгинич відомі з року 1921 (Коростенський музей). Перевірчі розшуки І. Левицького в рр. 1924 та 1928 спонукали його зробити там р. 1929 попередні розкопани, що виявили палеолітичну стацію, яку автор застосовує до культури оріньясівської.

І. Левицький. Довгиницька палеолітична стація. Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Вовка за р. 1929. К. 1930. стор. 153 дд. В. Крокоє. Стратиграфія горішнього палеоліту с. Довгиничі на Овруччині. Четвертинний період на Україні. Київ 1931 (друкується).

Позатим, протягом останнього десятиліття відзначено кілька випадкових знаходок, що промовляють за можливість палеолітичних решток. Серед них згадаємо такі: 1) Ур. Скакалка біля м. Городище на Кременчуччині (1922. Решти мамутової фавни й кремінна лаше. Полтавський Музей. Бюлетень Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. К. 1925, стор. 27). 2) с. Бабанка Гуманського району на Київщині (Гуманський Музей. Бюлетень Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. К. 1925, стор. 22). 3) х. Гай Роменського району на Полтавщині (Кістки копалинних тварин та грубі скалки кремінні. Роменський Музей. М. Семенчик. Кілька передісторичних знаходок з Роменщини. Антропологія, т. III. К. 1930, стор. 209). 4) с.с. Горбів, Юхнова, Новгород-сіверського повіту на Чернігівщині. (Повідомлення про знахідку мамутових кісток разом з кремінними скалками. І. Абрамов. Хроніка Археології та мистецтва Всєукр. Археолог. Комітету ч. I. К. 1930, стор. 76).

Тимчасом ці знахідки й повідомлення лишаються не перевірені.

Визнаючи всю важливість цих нових досягнень і всяково вітаючи якнайширші розшуки нових палеолітичних пунктів, не можна не побажати, щоб надалі палеолітичні дослідження скеровано було у певних напрямках і з певною, наперед визначеною метою.

Ці напрями диктують і вищезгадане питання про своєрідність окремих виявів східньо-європейського молодшого палеоліту й палеолітичні здобутки у роках останніх.

На мою думку, тих головних напрямів буде два. Перший напрям — до глибшого вивчення лівобережних стацій у Гонцях та в Мізині. З відкриттям нової стації у Журавці маємо третє на Лівобережжі палеолітичне знаходження, що виявляється до того ж у виразних горішньо-оріньясівських рисах. Найбільше значіння Журавки полягає в її стратиграфії. З погляду стратиграфії, Журавка є знаходження клясичне й становить собою ту базу, на яку треба спертися, визначаючи геологічний вік лівобережних стацій взагалі і, в першу чергу, Гонців. Отже, в своєму плані дальших розшуків у Журавці ми навчаємо й розшукування палеолітичних решток понад Удаєм і дальші розкопани в Гонцях. Треба, щоб ці розшуки охопили якширший район і були б щільно пов'язані з роботою дослідчих партій Укргеолкому, що провадить нині трьохверстове здійснення на Полтавщині. Щодо Мізина, то в дальших дослідках, окрім продовження розкопани Мізинської стації, треба ґрунтовно перевірити всі повідомлення про палеолітичні знахідки з ближчих до нього околиць (Юхнова, Діхтярівка, Буженка) й організувати ширші розшуки палеолітичних решток на середній течії Десни.

Оскільки можемо вважати на попередні повідомлення про нові дослідження на Східній Волині, тамтешні лесові стадії виявляють певні аналогії (хронологічні й побутові) до лесових стадій Лівобережжя. Отже, план нових дослідів на радянській Волині треба всяково ув'язати з геолого-палеонтологічними роботами на Полтавщині та Чернігівщині.

Другий напрямок палеолітичних вивчень треба скерувати на Середню Наддністрянщину, що з погляду горішньо-палеолітичних знаходок, виявляється перед нами, тим часом, як периферія центрально-європейської провінції пізнього оріньясієну. Попередні розшуки понад Дністром в межах Кам'яниччини та Могилівщини дали вказівки на епоху попередню (розвинений, середній оріньясієн). В завдання дальших дослідів на Поділлі треба завести розкопання печер у Білій Горі над Студеницею, що подала найвизначніший комплекс горішньо-оріньясієнської індустрії, і дальші систематичні розшуки понад лівими допливами Дністровими на всім протязі цієї смуги скельних печер. Немає жадних підстав заперечувати можливість знайти у них старіші оріньясієнські форми, як і знаходища давнішого віку.

Насамкінець, до плану ближчих дослідів треба завести, конечно й перевірку давніших знаходок біля с. Селища на Канівщині та в околицях Кривого Рогу, що їх оглянув був з геологічного боку Н. Криштафович. Заведені віддавна до реєстру палеолітичних знаходок на Україні, з погляду передісторичного вони залишаються не з'ясовані й до сього часу.

ЕПІПАЛЕОЛІТ.

Вивчення кінцевого палеоліту й т. зв. мезолітичної доби становить собою одно з найскладніших завдань сучасної палеонтології. Завмирання старих побутових явищ, що склалися за часів горішнього палеоліту, й переживання їх у змінених умовах природного оточення, поява нових культур і, в наслідку їхніх взаємин, постання своєрідних мішаних форм — усе це разом утворює складну й невиразну тимчасом картину, в якій дається (прочитати лиш окремі освітленіші місця. Дотеперішні спроби охопити епіпалеолітичні вияви в цілому й укласти їх за певною послідовністю в горизонталях давнішої класифікації натрапляють на серйозні перешкоди саме в отій різноманітності нових форм та відмінності їх по окремих культурно-історичних районах.

Тим часом, як у визначенні горішньо-палеолітичних виявів західно-європейська палеонтологія застосовує тричленного розподілу (долішній горизонт, середній та горішній), епіпалеолітичний поверх являє собою, фігурально висловлюючись, стратиграфічно неподілений культурний шар, в якому проходять перетинаючися пересмужки азівієна, кінцевого капсієна, тарденуазівієна та маглемозівієна. Щоправда, в розумінні хронологічному, епіпалеолітичний поверх являє собою порівняно короткий відтинок часу.

Справа ускладнюється тим, що значна частина відомих матеріалів походить во стадій на поверхні і що їх не оперто на дані геології; до того ж складаються вони дуже часто з самих лише знаходок літичних (капсієн, тарденуазівієн), отже визначення їх базовано, здебільшого, на самій типології кам'яних виробів.

З усією відрубністю індустріальних проявів та побутових рис зазначені культури пов'язані між собою спорідненими формами геометризованих мікролітичних виробів. В азілівських та маґлемозієнських знаходищах ці мікролітичні вироби складають собою лиш якийсь відсоток літичного інвентаря. Це давало підставу вбачати в них певну ознаку нового побуту чи форми, пов'язані з певним родом зайнят'я та відповідним знаряддям. Одначе, півнокапсієнські й тарденуазієнські знаходища виступають перед нами, як вияви з абсолютною перевагою мікролітичних знаряддів усіх відомих типів, доводячи наочно, що в них ми маємо справу з новою своєрідною індустрією.

Походження цієї мікролітичної індустрії остаточно не в'ясовано. Дехто з дослідників припускає можливість одночасового виникнення її з двох різних джерел — маґдаленієнського (в Західній Європі) та капсієнського (в Європі Південній). Інші шукають її джерел саме на півдні, в капсієні, що еволюціонує на крайньому південь-заході Європи поряд маґдаленієнської культури і в розвитку своєї літичної індустрії подає найповніший шерг переходових форм до типових геометричних виробів епіпалеолітичних.

Правда, здається, лежить посередні. В азілівні, що являє собою найвиразніший вияв епімаґдаленієнський і розвивається на південь-заході, та в маґлемозієні, що становить собою півнішу епіпалеолітичну культуру північного походження, геометричні вироби представлено лише двома-трьома формами (коло, трикутник, сегмент). Коли в типових формах сегментів та в низьких рівнораменних трикутниках азілівських можна бачити форми, запозичені на півдні, в асиметрійних трикутниках та сегментуватих вістрях маґлемозієнських можна признати форми, що розвиваються еволюційним шляхом з близьких до них форм маґдаленієнських. Щодо кінцевого капсієна й тарденуазієна, то їх, після останніх дослідів, треба розглядати, здається, як регіональні вияви одної й тої самої культури, що розвивається з надсередземноморських джерел.

Якщо вирізнити азілівен в окремий культурно-побутовий тип, що зв'язується з маґдаленієном найщільніше, в інших культурах: кінцевого капсієна — тарденуазієна та маґлемозієна, маємо не тільки форми відмінніші, а головне, форми, що пов'язані з різними з погляду природних умов країнами: Середземноморським півднем (північна Африка, південна Іспанія, Італія), Атлантицьким заходом (північна Іспанія, західня Франція, Бельгія, Британія) та Балтицькою північчю.

В цьому полягає один з присутніших моментів в історії розвитку епіпалеолітичних культур в центральній Європі та на її сході. Ці відмінні з побутового боку культури, що розвиваються в різних з погляду природного оточення умовах, поширюють свої впливи у певних напрямках і в певних межах, які позначили були ці природні умови.

Маґлемозієн виростає на півночі. Хоча випромінювання його простежено досить далеко на захід та південний захід (Франція), його територію обкреслюють межі озерно-болотяної смуги північно-європейської низини. Поширення тарденуазієна в межах цієї смуги не таке виразне. Щоправда, його впливи в надбалтицькій півночі сягають Ютляндії, але в своїй екстензії у східному напрямі він просувається головним чином центральною Європою.

На півдні його шляхи перетинає капсієн, що посувається з Іберійського півострова в зустрічнім напрямі на північ і далеко випромінює свої впливи на схід, простуючи південним узбережжям Середземного моря, а далі, мабуть, і Чорного.

Другий присутній момент у вивченні епіпалеолітичних виявів полягає в тому, що зазначені культури проходять на периферію в дещо змінному вигляді, бо обопільні впливи двох суміжних культур позначаються дуже рано й утворюють мішані форми.

Насамкінець, третій момент у справі епіпалеолітичній полягає в тому, що, поширюючися в певних напрямках, згадані культури здібають місцеві палеолітичні традиції, що якоюсь мірою на них і позначаються.

Отже, вивчаючи епіпалеолітичні форми на сході Європи, зокрема на Україні, й шукаючи в них проявів тої чи тої із згаданих культур, не можна забувати про ту основу, що її наснувала була доба попередня.

Загальне тло палеолітичної України заштриховано рисами горішнього оріньясьєну, які переходять в наступні палеолітичні культури й прозирають у пізніших виявах епіпалеолітичних.

Найвиразніше знати це в тому епіпалеолітичному вияві, що його подає нам XIV пункт Смячківських на Новгородсіверщині знаходищ, і що має коріння в кінцевій фазі оріньясьєну. Він увіходить до нового кола пізньо-палеолітичної культури, що її виявлено в межах Польщі заходами польських палетнологів і визначено, як свідерієн. Він підстиляє собою знаходища з індустрією мікролітичною.

Розглядаючися по тих культурах, які виявляють себе в індустрії мікролітичній, ми здібаємо на терені УСРР дві просторі провінції: південно-східню, що доходить на півночі межі лісостепу, й північно-західню, що майже збігається з смугою лісовою.

Суцільший характер індустріальних форм і рясніші матеріали подає південно-східня провінція, означена, насамперед, стаціями „Донецької“ мікролітичної індустрії, що найвиразніше виявляє себе на середній течії р. Дінця в межах Харківщини та прилеглих до неї країв. Північно-західня провінція виступає перед нами в різноманітніших виявах, що не дають тимчасом такої виразної картини.

Одначе, за нинішнього стану палетнологічних вивчень на Україні, ми позбавлені можливости простежити ті етапи, які переходила в своєму розвитку донецька мікролітична індустрія, так само як і встановити певну послідовність виявів з мікролітичною індустрією, які ми знаємо в провінції північно-західній. Навіть той безсумнівний факт, що донецька мікролітична індустрія в основі своїй має інше джерело, аніж вияви з мікролітичною індустрією північно-західньої сторони, ми не маємо ще змоги освітлити з належною повнотою. Він виступає, проте, з достатньою виразністю із розглядом загального характеру геометризації мікролітичних виробів на північному заході та південному сході України.

Переглядаючи форми геометричних виробів з відщепків, що їх подають нам мікролітичній індустрії взагалі, ми знаходимо в них п'ять основних фігур: сегмента, трикутника, прямокутника, паралелограма й трапеції. Дві перші

форми мають один гострий край (хорда в сегменті, довша сторона в трикутнику), а другий затуплений ретушшю (дуга в сегменті, дві коротші сторони в трикутнику). Інші форми мають по два гострі краї (паралельні) та по два краї (протилежні), затупленні ретушшю. Обертаючися до мікролітичних форм горішнього палеоліту й шукаючи в них відповідних аналогій, ми знаходимо їх лише для двох перших у нашому ряді фігур, а саме для сегмента й трикутника. Сегмент і трикутник мають спільне джерело в *lames à un tranchant rabattu*, однаке виходять з двох різних форм. Найстарішу сегментувату форму подає вістря *Châtelperron*, форму витягнутого різностороннього трикутника здибаємо вперше в пізніх модифікаціях вістря типу *de la Gravette*. З усім наближенням деяких мікролітичних виробів горішнього палеоліту з одним гострим краєм до контурів прямокутника, паралелограма, ба навіть трапеції, в них не можна вбачати аналогій до відповідних геометричних кремінців епіпалеолітичних, бо вони різні з погляду морфології (ретушування трьох прилеглих сторін чотирикутника, себто затуплювання одного, власне, краю — в палеоліті і ретуш двох протилежних сторін чотирикутника — в епіпалеоліті). Кінець кінцем, в мікролітичних чотирикутниках з двома гострими краями, ми маємо новий, пізніший утвір епіпалеолітичний¹⁾.

Сегментуваті й трикутні форми трапляються в усіх епіпалеолітичних індустріях. Тимчасом форми чотирикутні властиві лише капсієну й тарденуазієну. Мікролітичні чотирикутники відразу виявляють тарденуазієнську індустрію чи її впливи в межах поширення маглемозієна.

Сегмент — у довершеному вигляді, з правильно виробленою дугою — найясніше трапляється в межах поширення капсієнських виявів, де він становить собою типову форму. Він не має такої ролі в знаходвищах тарденуазієнських. Не чужий інвентареві азієнських та маглемозієнських становищ він уступається там перед поширенишою формою трикутника і до того ж ближче нагадує горішньо-палеолітичні типи: скалочку з обрубаним краєм (*lame à un tranchant rabattu*) чи т. зв. цезорикове лізко (*lame de canif*), аніж типовий сегмент епіпалеолітичний.

Геометричні кремінці трикутних контурів, на перший погляд, виявляють надзвичайну різноманітність форм. Однаке, приймаючи за базу трикутника його гострий край і вважаючи на довжину ретушованих сторін, ці форми можна об'єднати в дві групи: 1) трикутників симетричних, з ретушованими сторонами однакової довжини, та 2) трикутників з ретушованими сторонами різної довжини, в контурах асиметричних. Мікролітичні трикутники першої форми являють собою типову форму в азієні. Симетричні трикутники властиві району поширення капсієнської індустрії. В тарденуазієні рішуче переважає другий тип — трикутники асиметричних контурів різних форм. Насамкінець, в маглемозієні трикутники симетричних контурів цілковито відсутні,

¹⁾ Варто всякої уваги, що цей старіший „палеолітичний“ принцип геометризації (ретушування трьох прилеглих сторін), який виразно виявляється в Корезьких знаходвищах *L. Bardon, A. et I. Vouyssonie* і зв'язується з європейським оріньясієном (пор. палеолітичні знаходвища в Вороніжчини й Журавки) та африканським капсієном, довше зберігається в епіпалеолітичних індустріях капсієнського походження, де геометричні кремінці часто-густо ретушовані з трьох прилеглих сторін (cf. G. Courty, A. Debruge, D. Peyrony).

тим часом як витягнутий трикутник асиметрійний являє собою форму доміную (1).

Кінець кінцем, перегляд форм, що являють собою епіпалеолітичну модифікацію вістрів з обрубаним краєм (сегмент, трикутник) приводить нас до двох манір геометризувати дрібні вироби: асиметрійної, головним чином у межах Західньої Європи та симетрійної, головним чином, на Середземноморському півдні. Те саме треба сказати й про геометричні форми чотирикутні. З погляду геометризації виробів, тарденуазієн виступає як індустрія з численними варіаціями мікролітичних виробів в контурах асиметрійних, тим часом як капсієн виявляє себе меншою кількістю варіантів і виразнішим нахилом до обрисів симетрійних (між іншим, паралелограмів і прямокутників, ретушованих уздовж трьох прилеглих сторін).

Обертаючися до України та прилеглих до неї провінцій з мікролітичною індустрією геометричних контурів, ми здібаємо, з одного боку, багату на тарденуазієнські знаходки Польщу з провідними формами асиметрійного трикутника й трапеції, а з другого боку, Крим, де виявляється мікролітична індустрія з типовою формою короткого й широкого сегмента.

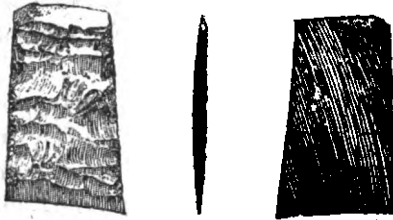
Найхарактеристичнішу форму польського тарденуазієна становить витягнутий трикутник асиметрійних контурів, означений як „голкувате вістря з кошою базою“ („grosik igielkowaty o podstawie ukośniej“), що поряд з поширеним типом відщепків з обрубаним краєм (*lame à tranchant rabattu*) та відщепків з кінцевою вигнутою ретушшю (*lame à retouche terminale convexe*) виразно виявляє західньо-європейське походження індустрії. Мала кількість сегментуваних форм (завжди високих і вузьких, що іноді щільно надходять до трикутників)²⁾ і численні трапеції асиметрійних контурів лучать її з надатлантицьким виявом тарденуазієна.

Донецька мікролітична індустрія, насамперед, є індустрія симетрійних контурів. Сегмент — широкий і короткий — звичайний для її знаходок. Вона сливе зовсім не знає витягнутого трикутника асиметрійних обрисів, а її високі рівнораменні трикутники щільно пов'язані з трапеціями та відщепками стесаними навскіс (*lames retaillées en biais* або *lames à retouché oblique rectiligne ou concave*). З усією різноманітністю трапецоїдальних форм в ній переважає форма видовженої низької трапеції симетрійних контурів. Завершення її тенденції до симетрії виявляє пізня форма трапеції — прямокутника з обробкою верхньої фаси способом ізстругування спинки з двох країв (форма поширена і в знахідках кримських). Ми наводимо викінчений зразок цієї форми з околиць м. Валуки на р. Осколі, лівому допливі ріки Донця, що належить Кабінетові антропології ім. Ф. Вовка (фіг. 1).

¹⁾ Надзвичайно показовий з того погляду облік геометризованих вістрів з Свєрдборга та Гольмеґерда. У Свєрдборзі вони складаються з таких груп: асиметрійні трикутники — 832 (з них трикутники з двома ретушованими сторонами — коротшими — трапилися в кількості 404), в формі ляпцета — 22, в формі сегмента — 1 (крім п'ятих нетяпових, що їх можна поставити поряд нього). У Гольмеґерді на 192 примірники вістрів асиметрійні трикутники Свєрдборзьких типів трапилися в числі 147. Решта — нетяпові вироби неправильних контурів, що їх Broholm застосовує до виробів з початкової стадії оброблення.

²⁾ Пор. Е ф и м е н к о. Мелкие кремневые орудия и т. д. Стор. 217, фіг. 40, 41, 43.

Південно-східня провінція. Протягом останнього десятиліття поширення донецької мікролітичної індустрії, відкритої наприкінці минулого століття в розшуках В. Спесивцева на Ізюмщині й досить рельєфно показано на виставці XII Археологічного З'їзду в Харкові, простежено крім Харківщини на південний схід у межах Луганщини і на захід у сточищі Дніпра, понад р.р. Ворсклом та Орілляу. Поодинокі вказівки на неї занотовано над р. Пселом. На жаль, ми не збільшили наших даних щодо поширення її на півдні України, так само як і не простежили її випромінювання на північ та північний схід.

Ф і г. 1. Валуїжк. $\frac{1}{1}$. Valujky. Трапезе
„à dos raboté“. $\frac{1}{1}$.

Не зважаючи на той глибокий інтерес, що його викликає до себе ця блискуча „Донецька“ культура, до вивчення її, власне, не приступали. До цього часу ми не маємо ні каталогу відкритих стацій з відсотковим визначенням зібраного матеріалу, ні монографічних описів найважливіших знаходок в Наддонецької Харківщини, а ні відповідної публікації харківських знаходок. На підставі дотеперішніх відомостей ми можемо поділити відкриті стації з мікролітичною індустрією донецького типу лише на такі групи: 1) стації з чистим мікролітичним інвентарем, без жодних домішок пізніших неолітичних культур, 2) стації з мішаним інвентарем, де літичний матеріал складається з мікролітичних виробів та кремінної індустрії ранньо-неолітичного вигляду і 3) стації з мішаним інвентарем, в якому виступають неолітичні форми й кераміка, споріднена з керамічними виявами лісової смуги.

Немає жадного сумніву в тому, що мікролітична індустрія донецького типу зходить до епіпалеолітичних часів і заштриховує собою на межі українського лісостепу те тло, на якому відкладаються пізніші неолітичні форми. Говорити про синкретизацію донецької мікролітичної індустрії з ранньо-неолітичними формами стадії кампінівна, так само як і з пізнішими неолітичними формами, тимчасом не доводиться. Одначе, є всі підстави гадати, що донецька мікролітична індустрія продовжує своє існування в повному, неоліті і в змінених формах (можливо, лише в певних районах) переживає епоху шліхованого й свердленого справилля.

Варто всякої уваги, що і в окремих стаціях пізнього часу і, що особливо цікаво, в інвентарі поховань бронзової доби трапляються мікролітичні вироби геометричних контурів¹⁾. Вони не сприяють на собі належної уваги. Тимчасом, переживання мікролітичної індустрії в пізніших добах, і наявність геометричних виробів у похованнях мегалітичної культури в країнах прилеглих до Середземноморщини, факт добре відомий. Він доводить сталість індустріальних традицій у певному районі і нерозривний зв'язок пізніх виявів з дале-

¹⁾ Майкопський курган з серією геометричних кремінців сегментуватих. Пор. мої „Досліди на Полтавщині“. Коротке повідомлення Всеукр. Арх. Ком. за р. 1926, стор. 147.

ними від них хронологічно, але близькими з погляду наступності і безперервного переймання формами.

Хоч яка поширена в межах південно-східної провінції, донецька мікролітична індустрія не являє собою, певна річ, єдиного в ній мікролітичного вияву. Навіть у непосредньому сусідстві з нею ми здібаємо вказівки на дещо відмінні форми. Свого часу ми поділилися на сторінках Антропології з тими відмінними рисами, що їх подає мікролітична індустрія з стації біля м. Охтирки на середній Надворсклянщині. Про них не можна не згадати.

По стаціях з чистим інвентарем донецька мікролітична індустрія виступає перед нами, як індустрія, що в обробці кременю обов'язково переходить через форму симетричного в своїх контурах відщепка й фабрикує своє знаряддя сливе виключно з цієї форми. Відщепки, як такі (*lames de couteaux*, лізка ножів), в утиляжі її стацій посутньої ролі не грають. В масі це є матеріал, заготовлений до дальшого оброблення, та покидь виробництва. В інвентарі стацій донецької мікролітичної індустрії в її ранішій фазі найбільшу групу становлять відщепки поламани. Умисне поламани відщепки становлять найхарактеристичнішу ознаку виробництва. З поламаних відщепків фабриковано певні категорії знарядь (найпоширенішу форму різця в кутку поламаной скалки й відщепки скресані вгорі навскіс, т. зв. *lames retaillées en biais*). По стаціях пізніших дуже рясно трапляється невеликих фрагментів, між іншим від середньої частини відщепку. Це не тільки відламані рештки, „покидьки“ виробництва. Значною частиною це дальша форма „заготовки“ до фабрикації деяких геометричних форм, а почасти й викінчені вироби (лізка - вкладочки до кістяних приладів, що дальшого оброблення не потребують).

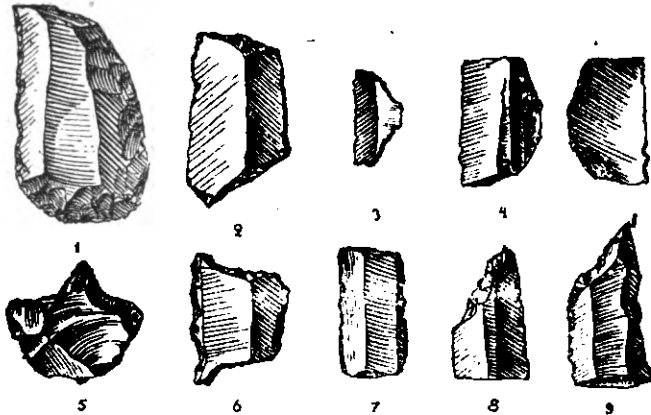
Все це разом дає право на наше означення донецької мікролітичної індустрії, насамперед, як „індустрії поламаного відщепка“, а далі як „індустрії геометричних форм“. І справді, саме ці два індустріальні моменти найкраще характеризують її на південь-сході України. Відсутність цих рис по інших виявах в мікролітичною індустрією змушує винести їх поза її межі.

На першому серед них місці треба поставити Охтирську стацію. Тимчасом вона стоїть цілком ізольовано і лише назначає собою одну з тих точок, від яких, на мою думку, треба виходити у дальшому висвітленні епіпалеолітичних індустрій з геометричними виробами на Лівобережжі. Треба відшукати інші знаходища з аналогічною індустрією і спробувати встановити її походження. Можливо, що в індустрії Охтирської стації маємо дериват іншої культури, що зазнає впливів мікролітичної індустрії донецької. Насамкінець, не можна відкидати й тої можливості, що це є вияв якоїсь місцевої епіпалеолітичної форми, яку ми ще не знаємо.

За одно з найцікавіших досягнень у роках останніх, з погляду наявності геометричних виробів в інвентарі пізньо-неолітичних знаходищ, треба вважати відкриття своєрідної неолітичної культури у Надпоріжжі, що виявляє себе в кількох фазах. Фаза шліхованого знаряддя у виробництві з каменю обмежується виключно місцевим матеріалом, використовуючи на дрібне знаряддя різнокольоровий кремінний матеріал наметневого походження, а на оббиване й шлізоване справила — місцеві породи еруптивні.

Вважаємо за потрібне подати тут матеріали з одної стації, що її відкрито було в авторових розшуках влітку р. 1927 коло Лоханського порогу і що характеризує, на нашу думку, одну з раніших стадій цього неолітичного вияву.

Загальний характер кремінної індустрії підкреслює недостачу сирового матеріалу (цілковите використання кремінних кавалків, вжиття невеликих мірою нуклеїв на дрібне приладдя, мало не цілковитий брак неретушованих відщепків, незначна кількість покиді виробництва). У виробництві з кременю

Фіг. 2. Лоханська стація. $\frac{1}{1}$. Station près du rapide Lokhan.
Silex microlithiques. $\frac{1}{1}$.

крім невеликих розмірів зняття, біатерального ретушування довгастих форм й оброблення коротких та широких виробів геть по всім околі, що відповідають пізньому часу, треба відзначити й ті риси, що свідчать за переживання старші: 1) високий відсоток відщепкових форм, 2) ретушування самих лише країв зняття, 3) вживання своєрідного способу тупити гострі краї, що дає зразки т. зв. почавлених виробів (pièces écaillées) і 4) повний брак ретуші біфасіяльної (двобічної).

В складі кремінного утиляжу, поряд виразно виявлених неолітичних форм, подибуємо і старі форми вістрів (фіг. 3 № 19, 20), різців (фіг. 3 №№ 21, 22, 24) та мікролітичних виробів з контурами геометричними (фіг. 2 №№ 1—9).

Надзвичайно виразну групу в інвентарі Лоханської стації становлять шліховані сокири з еруптивних порід зеленої барви (головним чином, з амфіболіту), далеко ще недовершеної техніки шліхування, яке обмежується, власне, загладжуванням поверхні, загострюванням лева та вирівнюванням країв зняття (фіг. 5—6). Поряд шліхованого справилля трапилися численні кам'яні вироби днскоїдальних та овальних контурів, вироблені в плескатих гранітових гальок, більш-менш гостро обтесаних по краях (фіг. 6). У виробництві кам'яного справилля вживали круглястих одбивачів з дрібно-зернистої піско-викової породи ясно-зеленої барви.

Кераміка Лоханської стації ще з більшою силою виявляє відрубний характер знаходища. В орнаментатії плоскоденцевого посуду (фіг. 7, № 4), з грубими стінками, спостерігаємо своєрідну композиційну маніру, відмінну від способу komponувати орнамент в напрямі горизонтальному, властивого товкостінній неолітичній кераміці Лівобережжя. В техніці орнаментування, поряд маніри

вибивати окремі відбитки, вживається й пізнішої „скорописної“, за нашим визначенням, маніри, коли орнаментувальне приладдя витискає свої відбитки не одриваючися від поверхні посудини. В орнаменті дуже поширені відбитки „кривого гребінця“ і цілком відсутні відбитки шнура.

В таких ото загальних рисах виступає перед нами інвентар цієї стації надпорізького неоліту, що виявляється, на перший погляд, як своєрідний витвір місцевого походження.

З погляду кременної індустрії, єдина нитка, що могла б пов'язати Лоханську стацію з відомими нам у близькому сусідстві культурами, простягається в напрямі до мікролітичної індустрії південно-східньої провінції. Найближчу аналогію її кременній індустрії, яку ми можемо назвати поза межами Надпоріжжя, подають знахідки з околиць Херсону.¹⁾ Деякі форми дрібного кременного знаряддя близько нагадують відповідні вироби донецької мікролітичної індустрії в її пізніших виявах. Одначе, ці аналогії у межах південно-східньої провінції ми не можемо підперти тимчасом ні посилками на відповідні форми шліхованих знаряддів, а ні вказівками на вияви керамічні. Навпаки, надпорізька кераміка відтягає нас від східньої й південної України й обертає у бік протилежний, а саме на північний захід. Південне походження надпорізького неоліту, що так виразно виявляється в добах пізніших у могильних спорудженнях мегалітичного типу з основною формою кола, не підлягає сумніву. Одначе, не можна відкидати і зв'язку його з північним заходом.

Лоханська стація лежить у безпосередньому сусідстві з Лоханським островом та його численними пам'ятками з доби шліхованого каменю, що я визначив їх як шліхувача (polissoirs fixes). В публікації лоханських шліхувачів я зазначав, що найближчі паралелі вони знаходять у т. зв. Schleifsteinplatten фінського неоліту та в аналогічних пам'ятках скандинавських. Зв'язок лоханських шліхувачів з окремими стадіями надпорізького неоліту не встановлений. Одначе, я звертав увагу на те, що вони виявляють перед нами два різні способи шліхування (по дузі, по колу-овалу), які треба розглядати, на мою думку, не в розрізі технічного завдання (два виробничі процеси), а в розрізі технічного вдосконалення (два виробничі етапи).

Фінляндські пам'ятки відбивають, головним чином, другий етап і подають аналогії лише до овальних та круглястих виглибин на лоханських шліхувачах. Проте, хоч шліхувальні плити й відзначено мало не по всій Фінляндії, кругло-овальні виглибини щільніше зв'язуються з гребінцевою керамікою фінського типу і, на думку Ю. Айлію, виказують східні впливи. Тимчасом ця східня фінська кераміка, з якою зв'язана тою чи тою мірою неолітична кераміка лісової смуги й лісо-степового Лівобережжя, в районі поширення надпорізького неоліту себе не виявляє, хоча гребінцюватий штамп і широко вживається в орнаментції посуду. Тут розвинена зовсім інша керамічна група, що ближче стоїть до кераміки шну-

¹⁾ Всеукраїнський Історичний Музей ім. Шевченка у Києві. №№ 30613—30666. Кременні вироби, що їх знайдено на лівому березі Дніпра проти Херсону (В. І. Готшевич). Передано з кол. Музею Київської Духовної Академії. Пор. Ailie, Fragen, ss. 5—6, abb. 1.

рової. Одначе, шнурова орнаментика повною мірою виявляється на порогах лише в добі сверделеного справилля.

На мою думку, кераміка Лоханської стації відповідає тому етапові у розвитку неолітичної кераміки на сході Європи, що найвиразніше виявляє себе в південно-східній Надбалтиці, зокрема у східній Пруссії, як кераміка, що межує з двома виявами: шнурової на заході та гребінцевої на сході. Випромінювання цієї кераміки сягають і західньої Фінляндії, виявляючи себе, проте, в нечисленних знаходищах т. зв. аляндської групи. Розвиваючися поряд шнурової кераміки з одного боку й гребінцевої з другого, з усіма видимими впливами із сходу, надпорізька кераміка тягнє до заходу й північ-заходу.

В цьому полягає одно з найцікавіших питань, що їх висуває перед нами вивчення надпорізької неолітичної культури. Якщо питання про шнурову орнаментіку, так само як і про орнаментіку гребінцеву, не викликає дискусії, питання про відрубну кераміку з орнаментікою переходового типу треба піддати уважному розглядові. Я хочу знову підкреслити значіння відкритих у Надпоріжжі шліхувадлів з довгастими рівчачками своєрідних клішнюватих обрисів (*polissoirs fixes à rainures*), яким я не міг дібрати повних аналогій на півночі. Треба з'ясувати зв'язок їх з тим чи тим виявом надпорізької неолітичної культури і треба відшукати відповідних їм пам'яток у напрямі північного заходу. Не виключена можливість, що в питанні зв'язку між Надпоріжжям та північно-західньою стороною воно виступить не як периферіальний вияв, а як потужний культурний осередок із зустрічними впливами.

Цікаво відзначити, що на північ від Надпоріжжя аналогії до надпорізького неоліту простежується лише на правому березі Дніпра. Під час авторових розшуків р. 1928 в околицях села Деріївки на Кременчуччині (давніше ця дільниця берега належала до Херсонщини), відкрито кілька неолітичних стацій з подібною кремінною індустрією мікролітичного вигляду й керамікою, що в'яжеться з певними виявами надпорізького неоліту. В її орнаментіці є окремі риси, що лучать її з керамікою Лоханської стації, але в цілому вона інша. На особливу увагу заслуговує поширення в ній відбитків рівного (а не кривого) гребінця з чотирикутними рівно зрізаними зубцями. З нею мабуть пов'язані й ті долменічні поховання без могильних висипів, що їх зруйновано під Деріївкою, і шліховані й просверделені сокири ромбічного плану з еруптивних порід зеленої барви¹⁾.

Цілком правдоподібно, що й дальших аналогій надпорізькому неолітові в сточищі Дніпра треба шукати саме в напрямі північного заходу, насамперед, в межах т. зв. кристалічної смуги, де конечно треба пошукати й шліхувадла.

Не можна при тій нагоді не зазначити, що з Полтавського Лівобережжя аналогій надпорізькому неолітові ми тимчасом не маємо. Мабуть, це можна пояснити тим, що Лівобережжя (крім невеликої смуги узбережжя між Келебердою та Кременчуком) не знає подібних до Надпоріжжя природних умов; вони єсть тільки на Правобережжі.

¹⁾ Переховуються в Кременчудькому округовому музеї.

Йдучи за матеріалом для кремінних виробів (наметневий кремій, різних барв) ми натрапляємо на ту саму стежку Правобережну, що знов же веде нас на північ і захід.

Звичайно, це не визначає, що неолітичне Надпоріжжя, беручи його в рамках Кременчук — Кічкас, не зазнавало впливів зо сходу. В цій справі ми знатимемо більше лише після дослідів у цьому районі, а надто в сточищі р. Самари, що лишається до цього часу країною незною.

Насамкінець, не можна не згадати, що у Надпоріжжі сливе зовсім не трапляється кремінних виробів шліхованих. З цього погляду серія Лоханських сокир набуває особливого значіння. На Лоханській стації відклалися найдавніші форми шліхованого справилля з еруптивних порід зеленої барви, що характеризують „неоліт“, як „добу шліхованого каменя“.

Чи так чи інакше, не виключена можливість, що середній Дніпро з Надпоріжжям творили собою той рубіж, через який за неолітичної доби не переходили північно-східні вияви і на якому спіялися потужніші впливи північно-західньої сторони. Тимчасом на порогах розцвітає місцева рибальська культура, що, вбираючи в себе різносторонні впливи, виявляє себе з цілою низкою своєрідних рис.

Північно-західня провінція. В межах північно-західньої провінції ми не можемо вказати чогось рівнозначного донецькій мікролітичній індустрії, ні з погляду яіткості виробничих рис, а ні з погляду виразності їх на певному обширі. Не зважаючи на давніші досліди й досить широко розгортані розшуки в роках революційних, вияви епіпалеолітичного характеру виступають у ній окремими цятками, що їх не дається тимчасом пов'язати щільніше у відповідні групи.

Стації з мікролітичною індустрією тарденуазієнського вигляду, здебільша, подають мішаний матеріал. Пункти з чистим мікролітичним інвентарем занадто нечисленні й надто бідні для того, щоб на них можна було спертися. Справа ускладнюється тим, що в північно-західню провінцію дуже рано просякають впливи надбалтицьких осередків переходнової доби. Вони перекривають впливи польського тарденуазієна, в наслідок чого подекуди постають своєрідні мішані форми. Крім того, на культурах з мікролітичною індустрією виразно позначилися і впливи згадуваного свідерієна. Чи так чи інакше, тарденуазієнська індустрія виступає в межах північно-західньої провінції в обрисах неясних.

Правдоподібно, що вона поширюється тут ще в ранній фазі свого розвитку, обходячи Прип'ятьські болота з південного заходу. Одначе, по всіх сливе стаціях, поряд сегментуваного й витягнутого трикутного вістря з косою чи рівною базою та відщепочків з обрубаним краєм, ми подибуємо й пізнішу форму чотирикутника в контурах короткої трапеції. Ця коротка трапеція являє собою найпоширенішу на північному заході України форму з категорії „геометричних“ виробів. Проте, спиратися на неї не випадає. Її виразність губиться у зв'язку з появою близької до неї в своїх обрисах іншої форми, пов'язаної з північчю. Я маю на увазі т. зв. мале транше (petit tranchet) чи

вістря на стрілу з лезом упоперек (*pointe de flèche à tranchant transversal*). В знаходищах маглемозієнських ця форма відсутня. Вона являє собою типовий виріб у ранніх фазах стадії кьекенмедингів. Різні з погляду морфологічного (транше вироблялося переважно з придатнішого відлупку, трапеції виключно з відщепків), як і з погляду побутового, малі транше й тарденуазієнські трапеції, принаймні на півночі, синхронічні.

Отже, наявність мікролітичних виробів з контурами високих і вузьких трапецій, вироблених з відлупків, примушує зменшити вік даного знаходища й насамперед відчуті в ньому впливи надбалтицькі. На стаціях з мікролітичною індустрією в межах північно-західньої провінції, ми раз-у-раз здибаємо „трапеції відлупкового походження“ поряд коротких і високих, „трапецій тарденуазієнського вигляду“, зроблених з відщепків. Коли б навіть не бачити в цьому ознаки пізнішого часу, вже самий факт щільного співжиття цих форм говорить за інші виробничі принципи і, в кожному разі, свідчить проти тарденуазієна, як індустрії передусім відщепкової.

За нинішнього стану наших вивчень, ми можемо окреслити в межах північно-західньої провінції лише невеликий район, де тарденуазієнські форми виступають більш-менш виразно. Він обіймає собою північну Київщину й прилеглу частину волинського Полісся. Давніші колекції М. Біляшівського, А. Шервашидзе¹⁾ та М. Якимовича виявляють перед нами мікролітичну індустрію, що віддає геометричні форми польського вияву тарденуазієна. Інші знахідки, найсамперед в межах Овруччини, а тоді на Чернігівським березі Дніпра проти Києва й нижче понад Дніпром в межах Київщини, сполучені однаковим матеріалом — різно-кольоровим кременем наметневого походження, ясных, переважно, а подекуди й яскравих (бурштинової, червоноуватої) барв, — виявляють дальші, неолітичні, стадії, в які вростають певні тарденуазієнські переживання. Ми не маємо ще достатніх даних, щоб простежити ступеневий розвиток цієї киево-волинської культури, але своєрідність її вистав дедалі виразніше. Випромінювання її на чернігово-полтавському Лівобережжі відзначено тимчасом лише в межах кол. Остерського повіту (Вишеньки, Вигуровщина). По той бік Дніпра ця правобережна культура „барвистого кременю“ зустрічає хвилі чернігівські, що їх характеризують — на всіх стадіях кам'яної доби — місцеві кремінні породи крейдяного походження й темних кольорів (густо-сірого та чорного).

В межах Чернігівщини в часах епіпалеолітичних ми здибаємо інші прояви й інші культурні стосунки. Посуваючися в напрямі північного сходу лісовою Чернігівщиною, ми увиходимо в зону „малого транше“. Щоправда, і тут ми подибуємо зазначену коротку трапецію, одначе, трапляється вона значно рідше і без відповідних форм „тарденуазієнського“ характеру. Отже, на підставі теперішніх даних, в лісовій Чернігівщині ми не відчуваємо відгомону польського тарденуазієна. Вияви з мікролітичною індустрією виказують інші лінії культурних зносин. Вони ведуть нас до Надбалтики іншими шляхами,

¹⁾ Всеукраїнський Історичний Музей ім. Шевченка у Києві. № 7671. Речі з стації коло с. Злодіївки, що їх зібрав А. К. Шервашидзе (28 дрям.), №№ 21409—21446. Кремінні знаряддя та скалки, що їх було знайдено коло Миківської слобідки (М. Т. Біляшівський).

правдоподібно через Білорусь та Литву, обминаючи район Прип'ятських багновищ.

Дуже цікаві з цього погляду виробничі ансамблі подає група стацій з мікролітичною індустрією в околицях с. Кудлаївки на Новгородсіверщині, оглянута в авторових розшуках р. 1925 і знов у р. 1930. Ми подаємо тут в можливо повному вигляді ті форми, що виявляються на одній стації (п. VI) з чистим мікролітичним інвентарем (фіг. 8). Найтиповіші серед них: мініатюрні вістря — відщепки з круто-обрубаним краєм (здебільшого, рівним, інколи дугуватим), малі транше поряд „коротких трапецій“ та вістря з вирізаною ніжкою не подають й одної риси, що могла б указати якісь інші напрями культурних стосунків.

Дещо відмінну картину подає південна Чернігівщина, а надто на межі лісової смуги й українського лісостепу, означена, насамперед, кривою р. Сейма. Щільно пов'язана з північчю вона увиходить і в коло тих впливів, що їх випромінює схід та схід південний. Не можна не відзначити дуже показової в цьому відношенні знахідки: „геометричного прямокутника з обструганою спинкою“, що трапився на одній стації понад р. Білоусом в околицях Чернігова (С. Баран-Бутович).

Тими загальними зауваженнями про епіпалеолітичні форми в межах північно-західної провінції ми маємо закінчити цей розділ нашого огляду. Призбирані матеріали ще надто малі для того, щоб питання можна було висвітлити повніше. Кінець кінцем, на обширі України ми можемо намітити лише кілька невеликих порівняно районів, де певні форми виступають тою чи тою мірою рельєфно. Незрівняно ширші простори лежать поза межами наших знань; деякі з них і до цього часу вирисовуються на мапі УСРР великими білими плямами. Такі плями в цікавому для нас питанні ми бачимо насамперед на Правобережжі (мало не вся Київщина, південна Волинь, Поділля), тоді в межах західньої Поднавщини, а далі — найбільші — на Степовій Україні.

Отже, мусимо визнати, що в справі епіпалеолітичних вивчень ми стоїмо ще при самому початку дороги, яку позначають окремі й невиразні в своїх обрисах, маняки.

Найраніша з відзначених тимчасом у нас епіпалеолітичних форм — Смячківська індустрія з пункту XIV — поза сумнівом, повинна знайти собі відповідні паралелі, можливо, індустріальні й, напевне, хронологічні. „Передтарденуазієнські“ вияви вгадується подекуди й по інших місцях, насамперед, в межах північно-західньої провінції. Ту епіпалеолітичну фазу чи ті фази, що попереджають появу й розвиток мікролітичних індустрій, маємо ми, звичайно, і на південному сході. Їх можна відчутти в цілому ряді форм, що їх, у зв'язку з невгрунтованим поділом літичного матеріалу з Донецького району на „мікроліти“ та „макроліти“ зараховано в альбомах Ізюмського музею до „макролітів“.

В справі вивчення епіпалеолітичних індустрій особливої ваги набуває геологічне вивчення дюн, що цілком несправедливо, не зважаючи на їх глибокий вік, залишаються поза увагою наших геологів — четвертинників. Вивчання їх у зв'язку з археологічним матеріалом повинно дати дуже

плідні наслідки і для геології і для палетнології. На особливу увагу заслуговує дослідження залишків давніх терас у межах сучасних річкових долин, що заціліли у вигляді „островів“ чи „грудків“, між іншим на Десні, де ми подибуємо сліди виразних палеолітичних переживаннів (наприклад, т. зв. Мізянський острів проти Мізіна).

В найближче завдання наших дослідів у царині вивчення мікролітичних індустрій треба завести, насамперед, розшуки на периферії згаданих вище індустріальних районів. Особливої ваги, на мою думку, набуває розшукування південніших проявів мікролітичної індустрії: 1) нижче в сточищі Дінця та понад Доном, 2) понад річками Озівського басейну та 3) на низовому Дніпрі і по сточищах останніх лівих допливів Дніпрових: Самари, Вороної, Конки.

Велико прислужилися в справі вивчення мікролітичної індустрії в межах південно-східньої провінції відповідні досліди уздовж кавказького узбережжя Чорного моря. За років революційних мікролітичну індустрію (з обсидіану) виявив був на Закавказзі співробітник Харківського музею О. Потапів. На жаль, не зважаючи на всі наши заходи допомогти публікації зібраних матеріалів, вони залишаються неопрацьовані. Тимчасом, питання про зв'язок нашого лісостепу з Кавказом в найдавніші доби української передісторії давно вже непокоїть наших дослідників. В останніх роках обсидіанові вироби трапилися на південному сході Полтавщини (в розшуках О. Несвіцького та О. Тахтая). Вказівку на обсидіани маємо і з Харківщини (О. Федоровський). Отже виявлення мікролітичних індустрій на Кавказі обходить нас не менше, як і вивчення їх у Криму.

Надзвичайної знов же актуальности набирають і розшуки на південному заході України в трикутнику між Дніпром та Дністром, що цілком випадає з нашого уявлення про найстаріші доби в межах УСРР. В наших матеріалах з Середньої Наддністрянщини, ми маємо кілька вказівок на своєрідні індустрії, які не знаходять тимчасом відповідних аналогій ні в подільському палеоліті, а ні в неолітичних виявах з Волинсько-Подільського плято. Найцікавіші для нас в даному разі індустрії вузько-відщепкової техніки показані в тих матеріалах лише поодинокими зразками нуклеїв з Могилівщини (фіг. 9, №№ 2—4). Ми не знаємо цих форм на Кам'яничині. Правдоподібно, що їх треба шукати в напрямі сходу та нижче по Дністру в межах АМССР і далі в згаданому херсонському трикутнику. Використовуючи нагоду, ми подаємо винятково цікавий зразок неолітичного (?) нуклеуса з околиць Старої Ушиці на Кам'яничині (випадкова знахідка), що своєю вишуканою формою й артистичною фасетацією змушує поставити його поряд наведених нуклеїв мікролітичного вигляду (фіг. 9, № 1).

Не меншої ваги набувають і дальші розшуки в межах північно-західньої сторони, з одного боку, на Правобережжі, де треба глибше висвітлити поширення західніх тарденуазієнських форм, і з другого боку, на Чернігівському Лівобережжі, де є всі підстави сподіватися виявів, пов'язаних з маглемозієном (див. нижче). В зв'язку з останнім завданням треба встановити якнайбільший археологічний догляд за численними торфорозробками, що з особливою силою розгорнулися в останніх роках. Найщільніша ув'язка київських передісторичних закладів з Інститутом торфової промисловости та Укрторф-

об'єднанням, постійний зв'язок місцевих музеїв з промисловими артільми й видання декрету про обов'язкову передачу усіх знайдених матеріалів до відповідних музеїв треба визнати за справу сьогоdnішнього дня. Найбільше стосується це, крім закладів центральних, Коростенського, Черкаського, Переяславського, Ніженського, Конотопського, та Глухівського музеїв.

РАННІЙ НЕОЛІТ.

Виявлення ранньо-неолітичних індустрій на Україні становить собою одно з найбільших досягнень нашої передісторії у роках революційних.

На цій ділянці, крім дослідів Харківського музею й широкої колекторської роботи, що її провадить Ізюмський музей понад Дніщем, та розкопін на півночі Волині, в авторових розшуках виявлено два нові райони ранньо-неолітичної культури з доби кампініена: в межах кол. Новгород-Сіверського повіту на Чернігівщині понад р. Смячкою та на західному Поділлі в межах Кам'янецьчини. Водночас ранньо-неолітичні форми відзначено на південному сході Полтавщини в сточищі Дніпра, а в останніх роках паралелі до Новгород-Сіверських знаходок встановлено нижче по Десні в межах Коропського району на Чернігівщині. Вони вкладаються в неширокі порівняно територіальні рямці, як певні місцеві культури одного, приблизно, часу, і належать лісовій смузі (Волинь — Овруччина, Чернігівщина — Середнє Наддесення), та лісостепові (Харківщина — Середній Дінець, Полтавщина — Горішня Оріль, Поділля — Середній Дністер).

За нинішнього вивчення цієї доби на Україні, не можна, звісно, наважитися на якісь твердження про появу тих індустрій на нашій території, одначе, цілком можливо, що виходять вони з різних джерел, і, в кожному разі, в основі їх лежать різні хронологічно індустріальні підвалини. От чому, ми вміщаємо їх в т. зв. „кампініен“ цілком умовно, лише приблизно окреслюючи ту добу, в якій вони у нас відкладаються. Кінець-кінцем, до кампінієнської фації найближче надходять вияви подільські. Ні Овруччина, ні Дінець, ні тим паче Смячка суто-кампінієнських рис не віддають. Звичайно, з цього не вибігає, що ми маємо ускладняти класифікацію новими розділами й заводити до неї нові означення. Проте, класифікуючи наші ранньо-неолітичні індустрії, ми мусимо брати означення „кампініен“ лише із знаком рівняння до „епохи данських мушлевих куп“ і долучати до них передкампінієнські та докьбекенмедингівські фази. Лише так окреслюючи цю добу, ми могли б обхопити виявлені на Україні ранньо-неолітичні форми.

Переходячи до побіжного огляду їх, мусимо коротко спинитися на одній спільній для них рисі, що, не доводячи зв'язку їх між собою, виразно виказує приналежність їх до нової індустріальної пори. Ми маємо на увазі розвиток грубо-відлупкової техніки у виробництві з каменю.

Останніми роками, головним чином, в російській фаховій літературі, а почасти, під її впливом, і на Україні, поширилося не зовсім, на нашу думку, щасливе означення ранньо-неолітичних індустрій, як виробництва „макролітичного“ чи виробництва, що вживає „макро-техніки“. Цей „макролітизм“ чи „макротехніка“ протиставляється мікролітичній техніці тарденуазівського

характеру і, кінець-кінцем, приводить до узагальнення про „мікроліти“ і „макроліти“.

Можливо, що таке означення знайде колись своє виправдання і навіть увійде згодом в палетнологічний обихідок, одначе, не можна не відзначити, що воно занадто спрощує оцінку індустриальних рис згаданих діб, ба навіть затемнює їх.

„Макро-техніку“, як і „мікро-техніку“ можна розуміти тільки в двох сенсах: абож, як відмінні виробничі настановлення, що мають виготовляти відповідні „макро“ та „мікро-фабрикати“, абож як відмінні виробничі маніпуляції, що мають обробляти сировий матеріал відповідними „макро“ та „мікро-формами“. Отже, означення „макролітична“ й „мікролітична“ техніка, в кращому разі, освітлюють лише один бік виробництва, а саме, спосіб обробляти масу й готовий фабрикат. Ні перше тлумачення його, ні друге, а ні обидва разом аж ніяк не висвітлюють тих різних способів фасонувати матеріал до виробів, що відзначають деякі епіпалеолітичні індустрії від деяких індустрій неолітичних.

Капсіо-тарденуазієнська індустрія має до діла сливе виключно з вузьким і тоненьким відщепком, індустрія кампінієна оперує, здебільшого, з широким і грубим відлупком. Капсіо-тарденуазієнська індустрія обробляє пласко-фасонований матеріал й сливе зовсім не використовує полієдричні форми нуклеїв, уживаючи односторонньої (уніфаціальної) підправки виробів; кампінієнська індустрія, широко використовуючи матеріал, фасонований полієдрично, й відсуваючи пласко-фасонований матеріал на другий план, застосовує обробки двосторонньої (біфаціальної). Кінець-кінцем, перша продовжує „відщепкові“ традиції горішнього палеоліту, друга розвиває виробництво з „відлупку“ і видає риси, що з першим поглядом ніби знаходять собі паралелі в техніці долішнього палеоліту. Ми не маємо змоги затримуватися довше на цьому явищі, що свого часу спричинилося до помилкового тлумачення деяких пізніх форм, але мусимо підкреслити, що принципів до визначення індустриальних виявів треба шукати, звичайно, не тільки в об'ємі чи розмірах знаряддя і не тільки в способах роздрібнювати чи формувати кам'яну масу (відбивна техніка, техніка відтискова), а насамперед в способах фасонувати матеріал та обробляти ті основні форми відділених від маси частин, що їх диктують обриси й типи виробів.

Найгірше, що славлений „макролітизм“, який, доречі мовити, зовсім не характеризує деяких ранньо-неолітичних виявів (наприклад на Смячці) і навпаки характеризує деякі пізніші неолітичні стадії (приміром на Дінці і на Західній Волині), спричиняючи згадану вже плутанину в уявленні неспеціалістів, одвертає увагу від найголовнішої для нас у вивченні раннього неоліту проблеми: появи нової техніки та її поступінного розвитку.

Тимчасом, у вивченні ранньо-неолітичних індустрій увагу треба загострювати не на тих ознаках, що відрізняють їх од виробничих проявів попереднього часу, а якраз навпаки на тих рисах, що тою чи тою мірою можуть їх між собою пов'язати.

Хоча деякі ранньо-неолітичні індустрії та властиві їм вироби подекуди остільки відрізняються від горішньо-палеолітичних форм, що з першим означенням з ними і справді полишають враження певного індустриального

розриву, якогось відмовлення від старих способів обробляти матеріал, ба навіть невмілої чи неохайної роботи, одначе, це перше враження цілком невірне. Пильніший розгляд виявляє і давні звичайні типи знаряддів, і знайомі способи обробляння, і, найголовніше, глибоке розуміння властивостей породи та зважену і вправну роботу руки. Все разом промовляє за глибокі традиції й добрі навички обробляти камінь. З кінцем, ми приходимо до висновку, що насправді чогось надзвичайного й цілком несподіваного ранньо-неолітичної індустрії не виявляють, і, в суті, різниця зводиться до розвитку грубо-відлупкової техніки та появи кількох нових форм, що їх диктують, правдоподібно, нові умови природного оточення.

Можливо через те, що увагу європейської палеонтології скеровано було, головним чином, на вивчення палеоліту, питання про генезу й розвиток неолітичної культури висвітлено недостатньо. Власне кажучи, після того, як було встановлено т. зв. кампінієнську фазу, більш-менш ув'язану з стадією данських мушлевих куп, розшукування глибших фаз європейського неоліту і не провадилосся. Ба навіть більше. Ця кампінієнська фаза, що виявляється в Європі й Надсередземноморщині в двох головних формах — континентальній (з її землянками та шахтами на видобування кременю) і літоральній (з її купами мушлів та оселями коло печер) — відома в цілому ряді осібних регіональних виявів, що значно один від одного відрізняються. До цього часу якоїсь ув'язки тих виявів чи поділу їх не зроблено, і в суті питання стоїть тимчасом на здогаді, що зародків неолітичної культури треба шукати поза межами палеолітичної Європи, правдоподібно, на півдні. Чи так чи інакше, в справі вивчення неолітичної доби сучасна палеонтологія переходить стадію призбирування нових матеріалів.

Цілком зрозуміло, що за тих умов виучування ранньо-неолітичних форм на Україні набуває особливого значіння, надто як зважити на природні особливості її території.

Цілий ряд фактів з найдавніших діб нашої передісторії переконує нас у відрубності багатьох побутових виявів на степо-лісо-степовому півдні та в лісовій півночі. В міру дальших вивчень, цей ряд фактів, річ певна, більшатиме. В цікавому для нас питанні виняткової ваги набувають, насамперед, вивчення лісо-степової смуги, головним чином, з погляду геоботанічного. Змагання степу і лісу, поширення сосни і дуба становлять собою найцікавіші в ньому моменти. Поза всяким сумнівом, українська лісо-степова смуга, що простяглася по цей бік Волино-Киево-Чернігівського полісся, таїть у собі не одну відповідь на ті питання, що їх висуває перед нами вивчення неоліту на сході Європи.

З розглядом ранньо-неолітичних індустрій на терені УСРР нашу увагу незмінно притягає до себе Надбалтика. За нинішнього стану вивчення ранньо-неолітичної пори, інакше, здається, й бути не може. Надбалтика видає найстаріші тимчасом неолітичні форми. Зародки надбалтицького неоліту виявляються в маґлемозієні. Індустріальні попередники його не виявлені. Думки схиляються до того, що їх треба шукати знов же в Надбалтиці, далі на схід.

Останні досліді в царині „найдавнішої кам'яної доби“ в Данії установлюють індустріальний зв'язок між Свердборґом — Гольмеґердом — Мулерупом

(маглемозієн) та Ертебелле (найдавніші мушлеві купи). З погляду кремінної індустрії, Ертебелле характеризує розвиток грубо-відлупкової техніки з її провідними формами „транше“ (tranchet, Spalter,) та „пік“ (pic, kernbeil). Одначе, в Ертебелле широко використовується й відщепок, що з нього виробляють вістря-протички, скребачки на кінці відщепку і т. зв. малі транше або стріли з лезом упоперек.

До останнього часу за найбільшу відзнаку інвентаря „давніших мушлевих куп“ від сідалищ маглемозієнських уважали відсутність мініятурних вістрів з обрубаним краєм та круглястих скребачок і появу малих транше. Після дослідів у Свердборзі й інших указівок, обстоювати ті відзнаки не доводиться. Ертебелле, як і інші ранні знаходища літорального вияву кампінієна в Данії, становить собою пізнішу відміну в розвитку тої культури, що позначається вже і в маглемозієні. В кремінній індустрії ранніх мушлевих куп ми маємо лише перевагу нових форм, пов'язаних з дальшим розвитком відлупкової техніки й поворотом до використання полієдрично-фасонованого матеріалу. Обидва знаряддя, характеристичні для мушлевих куп — транше та пік — відомі і в культурі Свердборг-Мулеруп, одначе виступають в ній у незначній відсотково кількості.

З погляду форми, і транше і пік являють собою цілковиту новину, а надто на тлі тонко-відщепкової індустрії, яка характеризує маглемозієн. З погляду техніки, транше в його найпростішому вигляді — плаского відлупку з односторонньою обробкою лише по краях — стоїть до неї ціби то ближче, аніж пік, зфабрикований з полієдричного кавалку й оббитий з обох боків і по всім околі. Наявність в інвентарі мушлевих куп Ертебелле численних знаряддів, що комбінують у собі обидві форми й оті відрубні ознаки в фабрикації їх, являючи найдавніші типи неолітичних сокир, свідчить про злиття цих форм і перекриття одного способу обробки другим. Одначе, в Мулерупі і в Свердборзі транше і пік виступають, як типи знаряддів, цілком усвідомлені з погляду побутового (форма), як і з погляду виробничого (техніка).

Отже, постання цих нових знаряддів треба шукати поза межами маглемозієна, принаймні, поза межами знаходищ у Свердборзі, Гольмегерді та Мулерупі. Але як його шукати і де? В цій справі може бути два шляхи, відповідно до двох здогадів. Один — від здогаду, що ці форми принесені з новою культурою, яка розвивається з далеких джерел. Другий — від здогаду, що їх заповичено в близької територіяльно культури, яка виростає з одного з маглемозієном пня.

Здається, не підлягає вже сумнівові, що на світанку неолітичної пори на півночі Європи ми маємо явище біфуркації палеолітичних традицій: з одного боку, в напрямі кістяної індустрії і з другого, в напрямі виробництва з кременю. Носії традицій кістяного виробництва виявляють себе в північному вияві неолітичної культури з перевагою кістяної індустрії та підупадом виробництва з кременю. Продовжувачі кремінярських традицій творять потужну культуру „кремінну“, що занедбує виробництво з кісті.

Наприклад, не зважаючи на велику кількість решток виробництва з кременю в знаходищах Свердборг—Мулеруп (у Свердборзі 102.402 прим.), кремінний утиляж в кількості 2.128 примірників (крім 6.172 відщепків без слідів

обробляння) укладається в кілька груп, часом дуже бідно репрезентованих (приміром, відщепки-скребачки 11; відлупки-скребачки 79; дискуваті скребачки 74). Найбільшу серед них групу (близько 40%) становлять трикутні вістря з обрубаним краєм, що являють собою кремінні вкладочки до великих кістяних вістрів („pointes de flèche à tranchant de silex“ данських палеонтологів). Кінець-кінцем, у Свердборзі — Гольмеґерді — Мулерупі ми в оточенні кістяної індустрії, що подає рівноманітні типи кістяного приладдя та зброї, використовуємо кремій, насамперед, як матеріал підсобний. В Ертебелле, що зачинає собою розвиток кремінного неоліту півночі, навпаки, маємо повну перевагу кременю, як основного й самоцінного матеріалу.

Цілком правдоподібно, що і в Свердборзі — Гольмеґерді — Мулерупі і в Ертебелле ми здивуємося з цікавим явищем перехрищування двох відокремлених, але споріднених культурних впливів, що вибігли з одного джерела. Коли це так, того спільного джерела треба шукати в горішньому палеоліті.

Обертаючися до останніх проявів його кремінної індустрії, ми потрапляємо в оточення, в якому переважає пласко-фасонований матеріал, оброблений лише по краях і з одного боку. Пласко-опуклі відлупки, що їх подає процес декортикації кремінних зростків, і що їх так широко використовують культури раннього неоліту, ігнорується цілком. Однак ми подибуємо в горішньому палеоліті зняття поліедричні.

Найвиразнішу групу серед поліедричних виробів становлять гемблі (rabots) двох типів: з коротких конічних нуклеїв, підправлених по всьому краю відбивної площинки, та з довгастих призматично обтесаних нуклеюватих кавалків, оброблених лише на робочому кінці з одного боку приладдя. Дубльовані форми гемблів — з двома протилежними робочими кінцями на двох боках кавалку — треба вмістити в категорію виробів з біфасіальною обробкою. Що правда, виробляючи їх, майстер зосереджує свою увагу лише на цих діаметрально протилежних кінцях кавалку, точнісінько так, як у фабрикації дубльованих кутових різців він має на увазі лише діаметрально протилежні краї відщепка, однак гемблеві леза можна поробити і на вузких „краях“ (bords) кавалку і на ширших його „боках“ (faces), якщо їх можна, кінець-кінцем, розрізати.

Чи так чи інакше, нуклеюваті вироби й насамперед гемблі становлять собою єдину палеолітичну форму, в якій можна шукати зародків майбутніх „пик“ та „транше“.

У фабрикації гемблів з готових уже кавалків (нуклеус чи нуклеювата форма) розрізняється два виробничі моменти: 1) поперечне стесування кавалку з метою створити ту більш-менш рівну й широку площинку на кінці приладдя, що творить спідній бік робочого кінця (biseau) і 2) поздовжню підправку на прилеглій поверхні кавалку з метою вирівняти другий бік робочого кінця. Зрештою процес повторює ті самі маніпуляції, що їх вимагала фабрикація дугуватих різців (burins busqués) та човнуватих скребачок (grattoirs carénés). І справді, присуття різниці між оріньясенськими grattoirs carénés та пізнішими гемблями полягає не в принципах виготовлення, а в манірі підправляти робочий край (т. зв. лямелярної підправки в оріньясієні й звичайного ретушування в добах пізніших).

В розподілі гемблів на відповідні групи треба мати на увазі той кут, під яким сходиться рівна площинка, утворена поперечним стесуванням, з фасетованою поверхнею кавалку. Здебільшого, цей кут буває високий (від 90° до 60°), однак подібуються форми і з гострішим кінцем. Цей кут постає в наслідку відповідно скерованого удара впоперек кременного кавалку.

Практичне вживання гемблів з'ясувати завважко, однак їх треба поставити, як паралель, до тих кістяних виробів з масивним робочим кінцем („haches en bois de cerf à taillant oblique“ данських палетнологів), стесаним під кутом у 45°, які ми знаємо в Сverdборзі — Гольмегерді і в північних неолітичних знаходвищах, головним чином, з району поширення кістяної неолітичної культури (пор. нижче знахідки з-під села Погорілової на Чернігівщині, фіг. 16).

З погляду форми, гостріший гембель з довшою рівною площинкою з одного боку й фасетованою поверхнею з другого, треба прирівняти до тих своєрідних ранньо-неолітичних інструментів астуриєнської фації з одним пласким (необробленим) боком і другим фасетованим, що їх визначено, не зовсім правильно, на мою думку, як „picos“. Не зважаючи на їх звужений і загострений робочий кінець, астуриєнські „picos“ не мають характеристичної прикмети піка (двостороння обробка), а призначення їх більше відповідає призначенню транше (рознімача, відчачувача, відколювача). Справжній „пик“ подають астуриєнські „coups de poing“, оброблені з обох боків¹⁾. Чи так чи інакше, якийсь органічний зв'язок поміж горішньо-палеолітичними „rabots“ та кампінієнськими „picos“ є. Цілоком можливо, що в поступінному творенні нової форми відбувався той самий процес дедалі більшого загострення робочого кінця приладдя, який ми знаємо і в розвитку палеолітичних різців на грубо-відлупкових формах, що приводить, з кінцем, до обробки його з обох боків²⁾.

Значно важче з'ясувати появу форми транше, для якої в палеоліті ніби то й зовсім немає нічого відповідного.

На нашу думку, цілоком імовірно, що й транше виходить з виробництва гемблів, тільки не від гембля як такого, а від тих пласких відлупків, що їх сколювали в поперечному напрямку (éclats de coup de rabot transversaux). Поза сумнівом, серед цих відлупків повинні були траплятися й такі форми, що навіть без жадного дальшого обробляння, мали всі типові для транше риси.

І справді, спідній бік відлупку творить плаский бік транше. Відбивна площинка нуклеюватого кавалку, що утворює з його поверхнею певний кут, дає той перетин двох площин, що становить собою найхарактеристичнішу ознаку верхньої фаси транше. Пофасетовані краї збитого відлупку відповідають оббиваним краям транше. Якщо уявити собі, що поперечний відлупок збито з нуклеюватого кавалку плескатого й фасетованого не по всій поверхні, в такому відлупку будуть наявні всі прикмети транше: видовжені контури, гостре лезо, оббивані краї і характеристична випнутість верхньої фаси, зформованої з двох площин.

¹⁾ H. Obermaier. El Hombre fósil, pág. 384, fig. 169. R. de Serpa Pinto. O Asturicense em Portugal, „picos“ fig. 3—14; „coup de poing“, fig. 20.

²⁾ L. Bardon. J. et A. Bouyssonnie. Grattoir caréné et ses dérivés R. E. A. 1906.

Коли б навіть піддати цей здогад сумніву, не можна заперечувати того, що спосіб збивати поперечні відлупки у виробництві гемблів цілком задовольняє й фабрикацію транше, а грубий полієдричний кавалок з широкою й рівною площинкою відбивання найбільше до неї придається. В кожному разі, на мою думку, в кремінній індустрії горішнього палеоліту трансверсальні відлупки від виготовлення чи гостріння гемблів становлять собою єдину форму пласко-фасонового матеріалу, що могла подиктувати ідею транше¹⁾.

Отже, зародків грубо-відлупкових форм раннього неоліту треба шукати у невивчених тимчасом епіпалеолітичних індустріях, де розвивається масивні полієдричні форми, що їх покликали до життя змінені умови природного оточення, і що пов'язані, правдоподібно, з обробкою дерева.

Не можна не подати при тому надзвичайно цікавого виробничого ансамблю, що походить з одного смячківського знаходища, відзначеного в моїх попередніх повідомленнях, як пункт XVI. Це знаходище належить до числа пунктів на плято. Вони не спускаються за лінію, по той бік якої (від долини ріки) відкрито і пункт XIV з епіпалеолітичною індустрією, що я її зв'язую з польським свідеріном.

На Смячці полієдричні форми розвинені надзвичайно. Численні нуклеюваті кавалки різноманітних обрисів і форм в різних стадіях оббивання й фасетації становлять найвиразнішу категорію знаходок. По пунктах, відзначених нижче, надто по дюнових горбах у безпосередньому сусідстві з долиною, де відклалися рештки кількох культурних діб, це не так вражає. Одначе, по кількох пунктах з чистим інвентарем на плято (а надто на пунктах XV та XVI) цих нуклеюватих кавалків так рясно, а знаряддя, крім відщепків, показані на них так бідно, що в першим оглядом вони полишають вражіння дивовижних „майстерень“, де фабрикували не знати які вироби і де покинули чомусь самі лише покидьки виробництва. Глибше ознайомлення з матеріалом виявляє своєрідну індустрію з перевагою полієдричних форм.

Найчисленнішу групу покиді становлять відлупки. Одначе й відщепки посідають у ній не останнє місце. Розгляд відщепкових форм поряд нуклеюватих кавалків виявляє розвинену техніку фасетації, що не завжди, проте, охоплює кавалок з усіх боків і часто межує безпосередньо з поверхнею, з якої не збито кори. В складі відщепків подибується різні форми: від більше-менше добре виявлених грубих „відщепків трикутного перекрою з почавленим середнім рубом“ та широких відщепків не зовсім правильних обрисів до невеликих тоненьких відщепків довшеної техніки.

З усім тим, одначе, добре характеризуючи умілість майстрову, відщепок як такий випадає з поля його уваги. Поза всяким сумнівом, вона скупчена цілком на оброблянні кремінного кавалку.

Відповідно до процесів, які прямують до фабрикації невеликих мірою нуклеюватих форм (декортикація кремінних зростків, зменшення їхнього

¹⁾ Cf. спосіб виробляти транше вертикальним сколюванням у S. Müller (Affalsdynger, 30—31, pl. IV). Про форму транше в горішньому палеоліті див. D. Peyrony. Etude de formes inédites ou très peu connues du muostérien etc. R. A. 1925, p. 290 sv.

об'єму стесуванням, фасетація) у вигляді покиді, залишається сила різноманітних відлупків і добре фасонованих відщепків, що могли б придатися у іншому виробництві. Кінець-кінцем, з тої маси покиді дається вибрати лише незначну кількість виробів з пласко-фасонованих форм. Здебільшого, вони мало характеристичні, і в цілому індустрію характеризують форми нуклеюваті.

Мабуть, ці форми являють собою різні типи знаряддя чи виробу, в яких комбінуються часом кілька знарядь (скребло, різець). Проте, поділити їх за ознакою спеціального призначення чи вживання в роботі заважко. Зрештою вони видають спільні риси, що лучать їх із групою гемблів (rabots). Спиняться тут на всіх варіантах даної форми не випадає, отже в опису подається лише загальну характеристику цих приладів. Споріднення їх, як і відмінні риси окремих груп, знати з доданих до цього таблиць (фіг. 10—14).

На пункті XVI переважають довгасті й трохи сплюснені нуклеюваті кавалки. Короткі й широкі, знов же сплюснені до одного кінця, зразки складають видиму меншість. Здебільшого, кавалки оброблено конічно, при чому гострий кінець часто залишається без підправки, а база — площинка відбивання — майже завжди підправлена з одного краю ретушшю. Зразки з двома площинками — типу призматичних нуклеїв трапляються зрідка. Дуже часто один кінець буває стесаний під гострим кутом. В такому разі він обов'язково підправлений ретушуванням, і ціле знаряддя являє собою гембель подвійний.

Як правило, горизонтальну проекцію робочого кінця обрисовує дугувата лінія більшого чи меншого радіусу. Ретуш має на меті вирівняти цю лінію за рахунок висталих частин поверхні. Примірники з рівним чи увігнутим краєм становлять рідкий виянок, так само, як і виробу з витягнутим краєм трикутних обрисів (фіг. 12, № 3). В такому разі, ретуш іде за кривими лініями фасет, підкреслюючи їхню угнутість. Те саме стосується й вертикальної проекції робочого кінця. Здебільшого, його обкреслює крива, подекуди сильно вигнута лінія. Серед зібраних гемблів є лише кілька зразків з профілем рівним, і не трапилося й одного примірника з виразно-увігнутим робочим кінцем.

В цілому вони чітко відбивають бажання створити якісніший прилад, що легше переборював би опір твердого матеріалу з нерівною поверхнею (ріг, дерево). Цілком правдоподібно, що гемблі вживалося в роботі і без держака (до числа таких треба застосувати численні зразки подвійних гемблів) і з держакон (до таких належать, мабуть, примірники з гостро затесаним горішнім кінцем, що його встромляли у відповідну дупловину держака).

Не можна не звернути уваги на те, що найефектніші форми і водночас найдовершеніші з погляду обробляння робочого кінця подають подвійні гемблі з гостро стесаними кінцями (фіг. 13, № 4; фіг. 14, № 3). Звичайно, в нас немає даних для того, щоб бачити в них форму, яка еволюціонувала від коротких гемблів з широким і грубим робочим краєм, однак вони помітно відрізняються від масивних гемблів і в цілому дають підставу тлумачити їх, як приладдя пікоїдальні.

„Індустрію поліедрічних форм“ характеризує велика кількість покиді, до якої треба долучити й невикористані в ній продукти фасетації у вигляді чи-

сленних відщепків. Виробництво гемблів повинно лишати по собі й специфічну покидь у вигляді плескатих відлупків, що їх збивали з нуклеюватих кавалків у напрямі поперечному.

Цікаво, що серед покиді цього гатунку на пункті XVI трапилося кілька відлупків трапецоїдальних обрисів, що цілком підпирають висловлений допіру здогад про можливість постання транше з виробництва гемблів (фіг. 14, № 6, 7).

Я не можу поширювати цього екскурсу на Смячку й спинятися на повнішому висвітленні знайдених там виявів. Це будо зроблено окремо. Мушу, одначе, зазначити, що в моїй схемі розподілу знаходищ, виявлених на Смячці, пункти XV і XVI стоять між згаданим епіпалеолітичним пунктом XIV і тими знаходищами, де виразно відбивається стадія Ертебелле.

Прив'язати їх до кампінієно-кьекенмедингівської фази не можна. На мою думку, ця індустрія поліедричних форм щільніше пов'язана з тими епіпалеолітичними виявами, з яких розвивається неолітичний кампінієн.

До цього часу індустрії з перевагою поліедричних форм відзначено по один і другий бік Данії: в Швеції (Гетеборг) та в Бельгії (Буа Руж). Дуже бажано, щоб їх знайдено було ближче до нас, насамперед, у південній Надбалтиці і по тих країнах, що ними проходили стосунки лісової України з Надбалтикою за ранньо-неолітичної доби.

Спом'януті Смячківські знаходища подають найстаріші тимчасом прояви ранньо-неолітичної культури в межах УСРР. В нас немає ще подібних матеріалів з Волині й Наддонецчини.

На жаль, давніші розшуки (головним чином на Волині) прямували часом до збирання „типових речей“, не зосереджуючи відповідної уваги на формах індустрії, як такої. З того погляду, в мене особисто є певне побоювання і до теперішньої колекторської роботи деяких наших музеїв на провінції. Чи завжди добре відбивають даний виробничий вияв зібрані в музеях матеріали? Чи практикували в колекторській роботі той спосіб, що його запропоновано було в підсобній літературі й перевірено в кількох уже випадках, а саме: вибирати ввесь під'ємний матеріал з одного типового становища? І чи завжди підходили у збиранні матеріалу по знаходищах одного типу з ясно окресленим бажанням знайти в ньому не тільки родові риси, а й видові, ба навіть риси осібні?

Розкопани в Піщаному на Овруччині, на Рогалинській стації на Луганщині та коло Ізюму, що результати їх іще не видано, можуть висвітлити питання лише в рямцях вузько-локальних. Якою мірою характеризують ті знаходища згадані райони і якою мірою відбивають вони перейдені в них етапи ранньонеолітичної культури, покажуть досліди дальші. Отже, базуватися на них тимчасом не випадає.

Ми не маємо відповіді на цікаве для нас питання про „індустрію поліедричних форм“ на Волині. Так само немає вказівок на неї і з Донеччини. В неясних знов же обрисах виступає вона й на Поділлі, де я можу вказати лише поодинокі знахідки масивних гемблів, зовсім іншої — супроти Смячківських — форми, що близько нагадують високі оріньясієнські *grattoirs carénés* (фіг. 15).

Отже зародкові форми нової доби на Україні тимчасом лише намічаються.

Дальші фази ранньо-неолітичної культури виступають перед нами у вигляді більш-менш зформованих виробничих виявів з відмінними в кожному районі провідними формами „кампінієнської“ індустрії. Якщо нам бракує матеріалів, щоб ствердити походження їх з різних індустріальних джерел, ми маємо всі докази того, що в розвитку своєму пішли вони різними шляхами.

За головну підвалину в характеристиці ранньо-неолітичних індустрій має стати форма піка чи пікоїдального знаряддя, що в тому чи тому вигляді властива геть усім виявам нової культури.

На жаль, постання цього приладдя, його розвиток і різні модифікації його ще й досі не привернули до себе належної уваги. Уживанедля різних потреб воно виявляється і як приладдя ручне (тип „*coup de poing*“) і як приладноване до держака (тип „*ric*“). Розглядаючи його з боку форми й домислюючися його ролі в побуті, в ньому вбачають то рубало — сокиру (з широким лезом) то кайло (з гострим кінцем) то долото (з лезом вузьким). Цілком правдоподібно, що воно й справді задовольняло ці різні потреби, одначе, відповідно до умов природного оточення чи спеціальних побутових вимог, воно прибирало відмінні форми.

В кожному разі, в пікві ми знаходимо зародки усіх трьох форм.

Генетичний зв'язок піка з сокирою не підлягає сумніву. Не зважаючи на всю подібність пізніших неолітичних сокир до форми транше, сокира розвивається саме з піка. Це найвиразніше знати в розвитку надбалтицького неоліту.

З погляду форми, найдавнішу сокиру характеризують: двоопукле тіло, ширше супроти гострішого обуха округле лезо й гострі краї (так зв. гостроверха чи гострообухова форма, *spritznackige Beil*), а з погляду техніки оброблення: двохбічне обтесування країв, іноді геть по всім околі й обов'язково з країв. Риси, питомі транше — цієї плескатої формі з тупими, здебільшого, краями і більш-менш рівним лезом — ми подибуємо лише в пізніших формах шліхованих сокир т. зв. широковерхої, широкообухової (*breitnackige Beil*) чи грубообухової сокири (*dicknackige Beil*).

Різниця між сокирою і долотом полягає не так у формі знаряддів, як у спеціальному призначенні їх та в різних способах уживати їх в роботі (безпосередні сильні удари сокирою, щоб рубати, і слабші удари долотом за допомогою іншого приладу, щоб видовбувати). Отже, близьке з усіх поглядів до сокири долото відрізняється від неї лише тим, що має рівне ба навіть звужене до низу тіло й вузьке лезо.

Не зважаючи на долотувату форму й призначення своє (довбати), способом уживання в роботі кайло стоїть ближче до сокири. Відповідно до спеціальних вимог у розбиванні того чи того матеріалу, кайло має рівніше чи гостріше до низу тіло й ширший чи гостріший робочий кінець. Ті самі вимоги диктували, мабуть, і формування його тіла — грубшого чи пласкішого. Звідціль — трикутні чи чотиригранні кайла, з одного боку, й плескати, долотуваті кайла, з другого. Можливо, проте, що в цій ознаці треба бачити й відзнаку хронологічну, і що ці зміни в будові тіла кайлового сталися в наслідку вдосконалення піка, як основної форми, що в усіх трьох відмінах — сокирі, долоті й кайлі — з двоопуклого виробу перетворюється з бігом часу на виріб плескатої.

У ранніх мушлевих купах, що їх передусім характеризує транше, трапляються всі три відміни піка, одначе найпоширеніша серед них форма е форма сокируватого піка з ширшим робочим кінцем. Типовіший виріб кампінієнських знаходищ у Бельгії становить довгастий пік, з вузьким гострим кінцем, трикутного чи ромбоїдального перекрою; другу типову форму бельгійського кампінієна становить короткий овальний пік, що своїми обрисами скидається на шеллеєнські „*soups de roing*“. У славетнім Кампін'ї „кампінієнське“ справиля репрезентують транше і плескатіші „піки“, що подають зразки долотуватих знаряддів. Можливо, що в тих відмінних формах е і якісь відзнаки хронологічного порядку, а не тільки відміни місцеві чи побутові.

По окремих районах ранньо-неолітичних індустрій на Україні, ми подибуємо ці різні з типологічного боку форми в різних модифікаціях і в різному індустріальному оточенні, що не завжди консонуює з нашим уявленням про той чи той вияв „кампінієнської“ індустрії на заході та півночі.

Заслуговує на увагу, що форму транше виявлено на Україні тимчасом у незначній кількості зразків. Крім невеликих (з погляду „макролітичного“) транше з північної Чернігівщини (пор. Коротке звітлення ВУАК'у 1925, стор. 23, табл. III, фіг. 1), я можу нагадати транше з Поділля (Антропологія II, стор. 186, фіг. 35, стор. 188, фіг. 38) й подати тут одне транше з Волині (фіг. 20, 1). Не думаю, щоб їх могли проминути в колекторській роботі на Дінці. В цілому, в нашому „кампінієні“ транше розвинено лише на західньому Поділлі, де „кампінієн“ і виявляється найвиразніше. В характеристиці інших виявів чільне місце посідають форми пікоїдальні.

На північній Чернігівщині, де сильно витягнуті малі транше й своєрідні трикутні сокирки з рівним лезом, що творить з одним краєм кут простий (Коротке звітлення Всеукр. археол. ком. 1925, табл. 1, 4; табл. II, 7; табл. III, 7; табл. IV, 5), поряд інших указівок, так добре консонують з аналогічними виробами з Limhamn (Antikv. Tidskrift XVII: 3, Pl. I, 3; Pl. IV, 8), короткі пікоїдальні знаряддя ромбоїдального чи трикутного перекрою, поряд численних „кидальних камінців“ (*projectiles nucléiformes*) близько нагадують відповідні вироби по знаходищах західніх.

З бігом часу на Смячці, як і на всій лісовій Чернігівщині, переважають форми, пов'язані з північними та з східніми виявами неолітичної культури, що її характеризують, з одного боку, кістяна індустрія, а з другого ямково-гребінцева кераміка.

За найвиразніше досягнення останніх років треба вважати відкриття багатого знаходища в кістяною індустрією біля села Погорілової Коропського району на Чернігівщині (середня Десна), що його завдячуємо викладачеві Черешеньківської агрошколи В. Я. Захарченкові. Гарпуни, „кістяні вироби з робочим кінцем, стесаним під кутом“ (*haches en bois de cerf à taillant oblique*), шліховане й свердлине знаряддя з кісток та оленячого рогу, „кістяне вістря на стрілу з кременним гострієм“ (*pointe de flèche à tranchant de silex*), бідність кременних виробів та ямково-гребінцева кераміка, повною мірою виявляють перед нами „кістяний неоліт півночі“ (фіг. 16)¹⁾.

¹⁾ Під час передісторичних розшуків понад Десною р. 1930, в околицях с. Вишеньки Коропського району на Чернігівщині, викладач Черешеньківської агрошколи В. Захарченко

У зв'язку з цим, можливо, ми й не знаходимо на Чернігівщині тих форм, що пов'язані з північною культурою шліхованого мременю, яка так виразно позначається на Волині та Поділлі. Цікаво, що серед нешліхованих неолітичних сокирок на північній Чернігівщині досить звичайна форма гостроверхої сокирки з рівним лезом, обробленим на кшталт т. зв. *hohlmeisseln* (Коротке звітлення 1925, стор. 31, табл. VI, № 2). Їх супроводять кераміка типу гребінцевої й кремінні вістря листуватої чи ромбової форми, оброблені з обох боків по всій поверхні.

Йдучи за формою пікоїдальних знаряддів, на Правобережжі за ранньо-неолітичної пори можна сподіватися, здається, двох відмінних виявів: північнішого „поліського“, з центром на Овруччині, й південно-західнього „горового“ в межах Подільсько-Волинського плято, що найвиразніше виявляє себе на Кам'яниччині.

Овальна чи мигдалювата форма пік-сокири відома, головним чином, в Овруччині¹⁾. На жаль, ми не маємо звідти відомостей про витягнуту кайлувату форму піка, відому в Рівенщині (фіг. 17), де відзначено й сокири мигдалевої форми²⁾. В Наддністрянськiм вияві ранньо-неолітичної культури ми здібаємо форми масивних трикутних „пік“ і зовсім не знаходимо овальних форм, які можна було б поставити поряд Овруцьких „сокир“. З Поділля я маю тимчасом одно лише знаряддя овальних контурів, що трапилося в оточенні транше та більш-менш пласкатих пікоїдальних знаряддів на стадії біля с. Колунівки Староушицького району на Кам'яниччині (фіг. 18, № 3). Зіставлення цих знаряддів з типовими для Поділля „долотами“ гостро-овального перекою (фіг. 18, №№ 4—5) виказує, здається, пізніший характер знаходкища.

В дальшому розвиток кремінної індустрії на Подільсько-Волинському плято переходить в цілому ті самі фази, що й кремінний неоліт скандинавської півночі, хоча подекуди постають відмінні (пор. типи сокир з Поділля на фіг. 19) й цілком оригінальні форми, як ото „сокири з перехватом“ (фіг. 20) чи своєрідні відмінні пізньо-неолітичних виробів, питомих сканди-

натрапив при самому березі (лівому) Десни недалеко с. Погорілової на стацію з численними виробами в кості та рогу. У збірці В. Захарченка в цюсь із 80 прим. кистяного знаряддя, серед яких на першому місці стоять гарпуни з широко розсуненими зубцями й кистяні вироби з навскіс стесаним робочим кінцею. Наведені на нашій таблиці речі зібрано під час моєї екскурсії на цю стацію в Мівина восени р. 1930.

Стація лежить у долині, при самому березі одного з т. зв. „стариків“ Десни. Нині ріка прокладала собі нову дорогу саме оцим „стариком“, розмиваючи поверхню з культурними рештками. Значнішу частину своїх знаходок В. Захарченко зробив за малої води на глинястому дні ріки.

Трохи нижче, коло с. Оболоння, в таких само приблизно умовах, В. Захарченко відкрив другу стацію цієї „кистяної“ неолітичної культури. З найвидатніших знаходок оболоннянських греба назвати цілий гарпун чи вістря з дрібними щільно-всунутими зубцями тої форми, що її вважають за тип старіший (Сf. Kossina, Die Indogermanen, s. 18. abb. 16). Матеріали В. Захарченка буде видано в одному з ближчих чисел „Антропологі“.

¹⁾ Каталог виставки XI археол. з'їзду в Києві, №№ 1425, 1426, 1427—28 (с. Збранки), № 1624 (с. Шваби), № 2001 (с. Чабани). N. Aberg. Nord. Kulturgebiet, II. taf. 1, № 2.

²⁾ Там таки, Колекція К. Н. Мельник-Антоновичевої, стор. 174, № 166 (Білів-Пересопниця).

До статті М. Рудинського
Деякі підсумки та ближчі завдання
палеолітичних вивчень у межах УСРР.

ТАБЛИЦІ (фіг. 3—22)

PLANCHES (fig. 3—22)

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 3.

1. Нуклеус.
- 2, 3. Поперечні відщипки від нуклеусів.
4. Поздовжній відлупок від нуклеуса.
- 5 — 8. Фрагмент відщепка, відщепок та поламані відщепки: без ретуші.
9. Відщепок ретушований з правого краю.
10. Відщепок з карбовиною.
11. Фрагмент відщепка з частковою ретушю лівого краю.
12. Фрагмент широкого відщепка, ретушованого з правого краю.
13. Фрагмент відщепка з частковою ретушю правого краю.
14. Фрагмент відщепка, ретушованого з правого краю.
- 15 — 16. Фрагменти відщепків, ретушованих з обох країв.
17. Відщепок з кінцевою поперечною ретушю.
18. Фрагмент відщепка з ретушю країв на обох боках.
19. Вістря з ретушю на гострому кінці, уламане.
20. Вістря заспіль ретушоване з обох країв¹⁾.
21. Кутовий різець пофасетований.
22. Різець в кутку широкого відлупку.
- 23, 25. Зразки „почавлених“ знарядів з ретушю країв.
24. Кутовий різець пофасетований.
26. Eclateur?
27. Поздовжній відлупок з слідами дальшого обробляння.
28. Приладдя нез'ясованого призначення, комбіноване (скребачка і різець?).
29. Фрагмент широкого відщепка з ретушю обох країв.
30. Кінцева частина великого приладдя, заспіль ретушованого уздовж обох країв.

Колекції Кабінету Антропології ім. Вовка ВУАН.

(Рис. В. Фатальчука).

¹⁾ Пор. М. Рудинський. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою. К. 1926, табл. II, 35

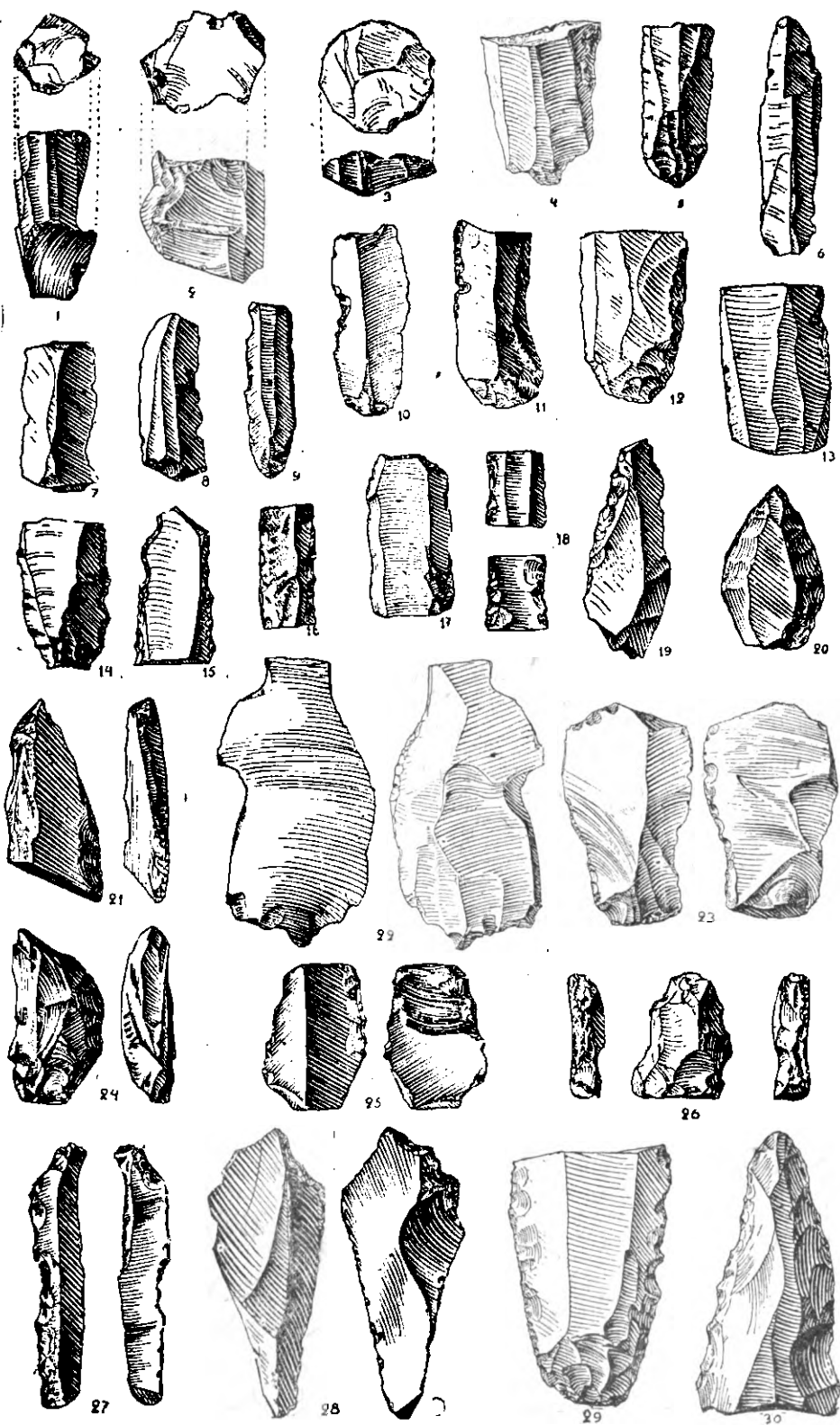

Fig. 3. Лоханська стая. Кремінні вироби. 2/3. Station près du rapide
 Lokhan. Outillage en silex. 2/3.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 4.

1. Велика скребачка, оброблена лише на робочому кінці, з відлупку, вкритого зеленою ватою корою.
2. Скребачка з поперечного відлупку від нуклеуса.
3. Округла скребачка, оброблена по всім околі.
- 4, 6. Скребачки з поперечних відлупків від нуклоїв.
5. Скребачка з тоненького круглястого відлупку.
- 7, 8. Скребачки з вирівняним робочим кінцем.
- 9, 12. Круглясті скребачки.
10. Скребачка на кінці відщепка.
11. Скребачка на відлупку.
12. Скребачка підтрикутвих обрисів, оброблена по всім околі.
- 14, 17. Скребачки з коротких і широких відлупків з добре викругленим робочим кінцем.
- 15, 16, 18, 22, 24, 25, 25. Фрагменти зварядів з грубих відщепків, заспіль ретушованих з обох країв, з більш-менш рівним кінцем.
19. Т. зв. „зворотка“ скребачка (*grattoir inversé*).
- 20 — 21. Знаряддя з грубих відщепків, заспіль ретушованих по всім околі.
23. Аналогічне знаряддя з короткого грубого відщепка, ретушоване по всім околі (надбите¹⁾).
27. Фрагмент знаряддя нез'ясованого призначення, оббите з обох боків.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.
(Рисунки В. Фатальчука).

¹⁾ Пор. М. Рудинський І. с, табл. II № 39.

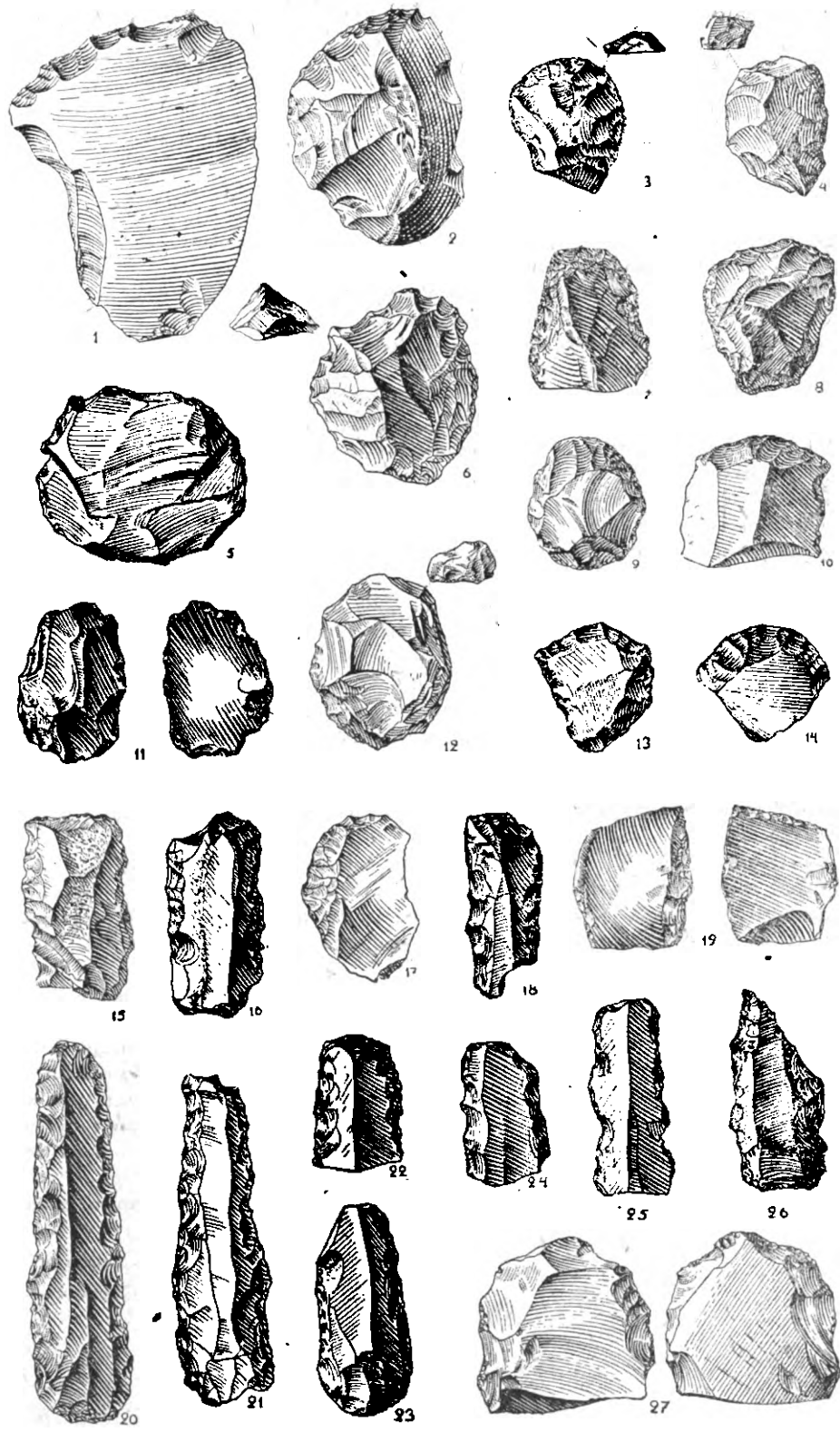

Fig. 4. Лоханська стадія. Кремінні вироби. $\frac{2}{3}$. Station près du rapide Lokhan. Outillage en silex. $\frac{2}{3}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 5.

1. Сокира з рогово-світневого граніту. Упод. 0.091. Найб. шир. біля лева—0,051. Найб. груб. (посередині) 0.030. Горішній кінець (наблизо) — $0,032 \times 0,024$. Звітрянлася. Вишлікована погано: зі споду заспіль (крім виглибин) і двома заходами; згори шлікування збереглося тільки біля лева (дві окремі площинки шлікування). Верхній бік випнутий (найб. випнутість мало не посередині), спідній бік — рівний. Лезо заокруглене. Краї — без слідів шлікування.

2. Сокира з рогово-світневого граніту. Впод. 0.092. Найб. шир. мало не посередині — 0,050. Біля заокругленого лева шир. 0.030. Найб. груб. 0.021. Хоч і залишилися незашліковані западини, вишлікована добре. Можна розпізнати окремі площинки шлікування (зверху 3, на споді — 4). Краї незашліковані. Знати тенденцію зашлікувати їх, зливши з поверхнею боків. В цілому, обрисами своїми зв'язується в попереднім примірником (краї обрисовують дугуваті лінії, що їх стягнуто до лева). Горішній кінець без шлікування, як і в інших.

3. Сокира з рогово-світневого граніту. Впод. 0.084. Найб. шир. мало не посередині, 0,032. Груб. найб, знов же не мало не посередині, 0,012. Горішній кінець рівний. Краї обрисовані дугуватими лініями. Лезо ніби заокруглене. На прошлікованій поверхні лишилися численні виглибини, що їх не вкрито шлікуванням. Зі споду, шлікування знати лише коло лева та (дуже невиразно) біля горішнього кінця. Правий край заглажено шлікуванням по рубу (0,002), лівий залишився незашлікований.

4. Сокирка невелика з амфіболіту. Впод. 0,051. Найб. шир. трохи нижче середини — 0,037. Груб. 0,010. Краї обрисовані дугуватими лініями, лезо заокруглене, горішній кінець рівний. На шлікованій поверхні знати окремі полощинки шлікування зверху — 5 на споді не менше, як три). Лезо дуже добре вигострене. Краї пришліковані.

5. Сокира з рогово-світневого граніту. Впод. 0.110. Найб. шир. мало не посередині — 0.055. Найб. груб. трохи нижче середини — 0,021. Шир. біля лева — 0.035. Зверху випнута; на споді рівна, ба навіть трохи увігнута. Правий край майже рівний, лівий обписаний кривою. Лезо — округле. Горішній кінець — рівний, на шлікованій поверхні можна розпізнати кілька окремих площинок шлікування (зверху не менш, як три, зі споду — дві). Краї зашліковані.

6. Сокирка з амфіболіту (?). Впод. 0.072. Найб. шир. трохи нижче середини — 0.046, біля лева — 0.044. Найб. груб. — 0.011. Контур дуговий (краї ніби стягнуті біля лева). Ледві помітна опуклість боків. Поверхню вишліковано погано. Як і в попередніх примірниках, на ній знати окремі заглибини, що їх не заглажено шлікуванням. Горішній кінець і краї сокирки — не шліковані.

7. Сокирка з амфіболіту (?). Впод. 0.084. Найб. шир. долі — 0.063. Найб. груб. 0.019. Контур дуговий. Лезо побите. Фасова поверхня ніби трохи випнута, спідня — б. м. рівна. Обидві мають незашліковані місця. Зашлікована поверхня складається з окремих площин шлікування (зверху — 2, на споді не менш як чотири). Краї зняряддя обточено двома (лівий), ба навіть трьома заходами.

8. Сокира з амфіболіту (?), розбита і знову вигострена. Впод. 0.095. Найб. шир. долі — 0.065. Найб. груб. 0.024. Найм. груб. — угорі 0.009. Фасова поверхня має незначну випнутість у долішній частині. Позатим, що з обох боків повалишалися невшліковані місця, шлікована поверхня складається з окремих діляниць шлікування. Як знати в рисунку, долішній кінець було шліковано двома заходами: спершу, щоб зменшити грубінь приладдя, а тоді щоб вигострити лезо. Ці окремі діляниці не заглажено, отже вони утворюють руб. Те саме треба сказати й за краї сокири. Правий має дві окремі площинки шлікування, лівий — одну. Вони не зв'язуються з поверхнею зняряддя і творять окремі грані.

Кінець-кінцем, списані сокири подають зразки широковерхніх і тонко-обухових типів.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. В. Фатальчука).

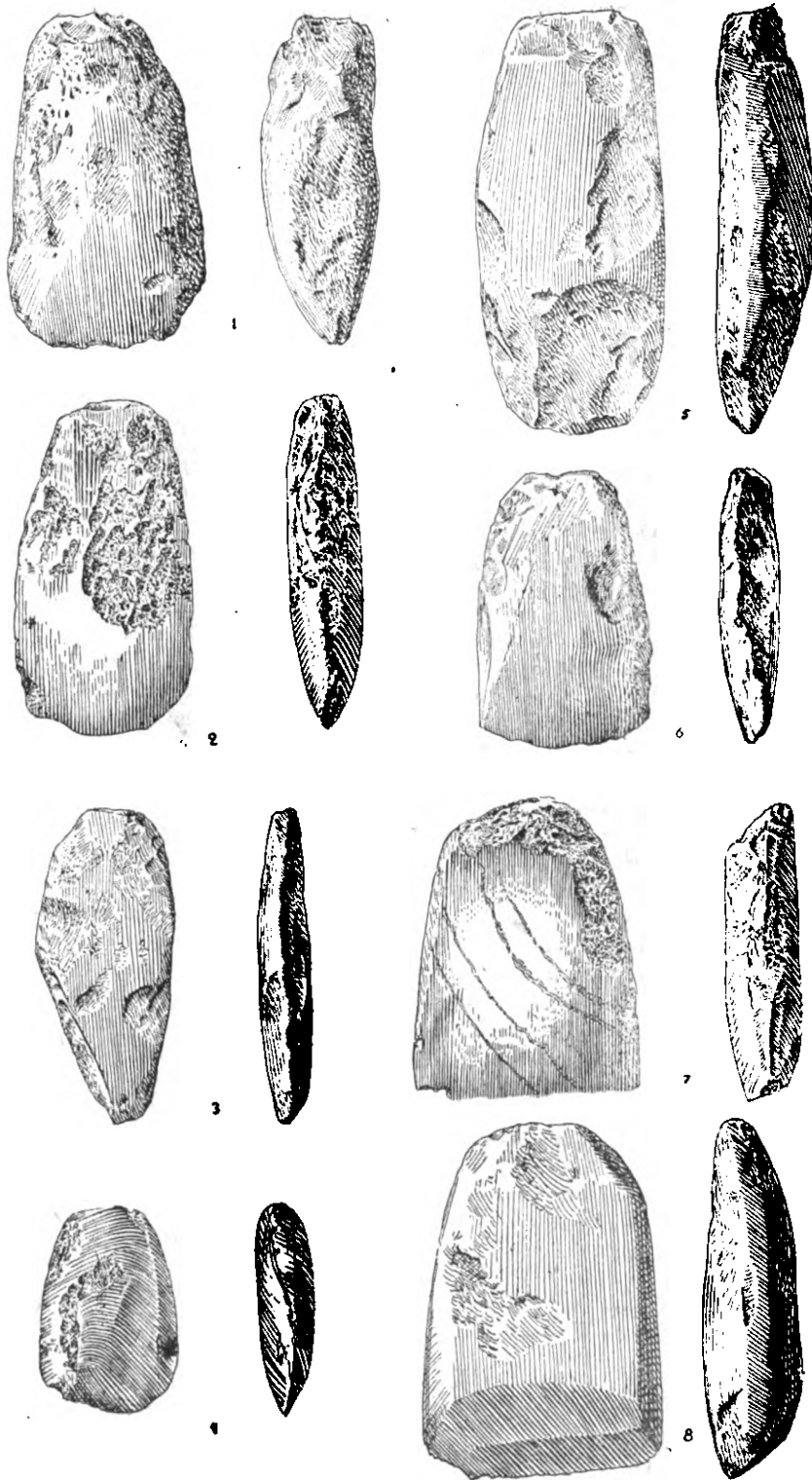

Fig. 5. Лоханська стадія. Кам'яні вироби шлізовані. $\frac{2}{3}$
 Station près du rapide Lokhan. Haches en pierre polies $\frac{2}{3}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 6.

1. Плеската гранітова галька, старанно оббита по краях у формі кружала. З верхнього боку й на споді залишилися незбиті частки рівної поверхні. Діам. 0.116 та 0.103. Найб-груб. 0.036.

2. Гранітова галька, 6. м. рівномірно оббита по всім коал в круглясте приладдя з підгостреними краями. Діам. 0.123 та 0.117. Найб. груб. 0.033.

3. Аналогічне приладдя, зроблене з кавалка рогово-світневого граніту, що його оббито лише з одного боку (на рисунку — верхнього) з бажання надати йому правильніших овальних контурів і загострити робочий кінець (на рисунку — долі). Завд. 0,123. Найб. шир. 0.091. Найб. груб. 0.035.

4. Таке саме приладдя овальних контурів, добре підгостре оббиванням з обох боків мало не по всім околі (крім долішнього грубшого кінця). Завд. 0.120. Найб. шир. 0,097. Найб. груб. 0.033. Граніт.

5. Плеската й тонка амфіболітова галька, підгострена оббиванням геть по всім околі в формі широкого овала. Найтонкіше (найб. груб. 0.021) з усієї серії овальних та круглястих знаряддів, піднятих на стадії. Завд. 0.107. Найб. шир. 0,092.

6. Гранітова галька оббита з обох боків і по всім околі. Поряд примірників з № № 5 та 8 становить одно з типовіших для стадії приладдів з гостро-овальним перекроєм. Завд. 0.102. Найб. шир. 0.078. Найб. груб. 0.033.

7. Приладдя невідомого призначення (амфіболіт) з обрисами видовженого овалу в проекції вертикальній (рис. 7а) й низького рівнораменного трикутника з вирізаною вершиною в проекції горизонтальній (рис. — 7б¹). Шліковане. Спідній бік — рівний, верхній — випнутий. Саме посередині опуклого боку вироблено поперечний рівчачок у 0.010 завш. і 0.005 завгл. Упод. 0.039. Найб. шир. — 0.018. Найб. груб. 0.015.

8. Плеската амфіболітова галька з оббитими краями в обрисах субовала чи прямокутника з заокругленими кутами. Являючи собою єдиний зразок такої форми, щільно пов'язана з серією овальних виробів, поданих на рис. 3 — б; як довгастістю тіла, так і 6. м. вирівняними, ба навіть увігнутими (як в № 4) чи карбованими (як в даному примірнику) краями для зручнішого приладнення чи прив'язування. Завд. 0.084. Найб. шир. 0.069. Найб. груб. 0.030.

9. Приладдя нез'ясованого призначення в контурах прямокутника з округленими меншими сторонами, зроблене з кавалка гранітової породи темної барви. Не зважаючи на правильність загальних контурів (рис. 7 б, вигляд зверху), в техніці шлікування знати ту саму недосконалість роботи, що її відзначено було допіру в опису сокир (фіг. 5). В цілому воно лише вирівнює поверхню приладдя, залишаючи просторі подекуди дільниці незашлікованими (уся ліва половина верхньої фаси, мало не половина спіднього боку). Обидва кінці приладдя дуже старанно викруглено (рис. 7 б) й ніби вигострено шлікуванням з обох боків (рис. 7 а). Однак, вишліковування кінців приладдя, ніяк не було пов'язано з шлікуванням поверхні, отже кінці знаряддя являють собою дільниці цілком відокремлені від решти поверхні. На плескато-тому (спідньому) боці, за віссю приладдя вишліковано неглибокий поверхневий рівчак (на 0.010 завш.), що зачинається на віддалі 0.040 від правого кінця і йде не перериваючися до кінця протилежного. Завд. 0.189. Найб. шир. 0.102. Найб. груб. 0.054.

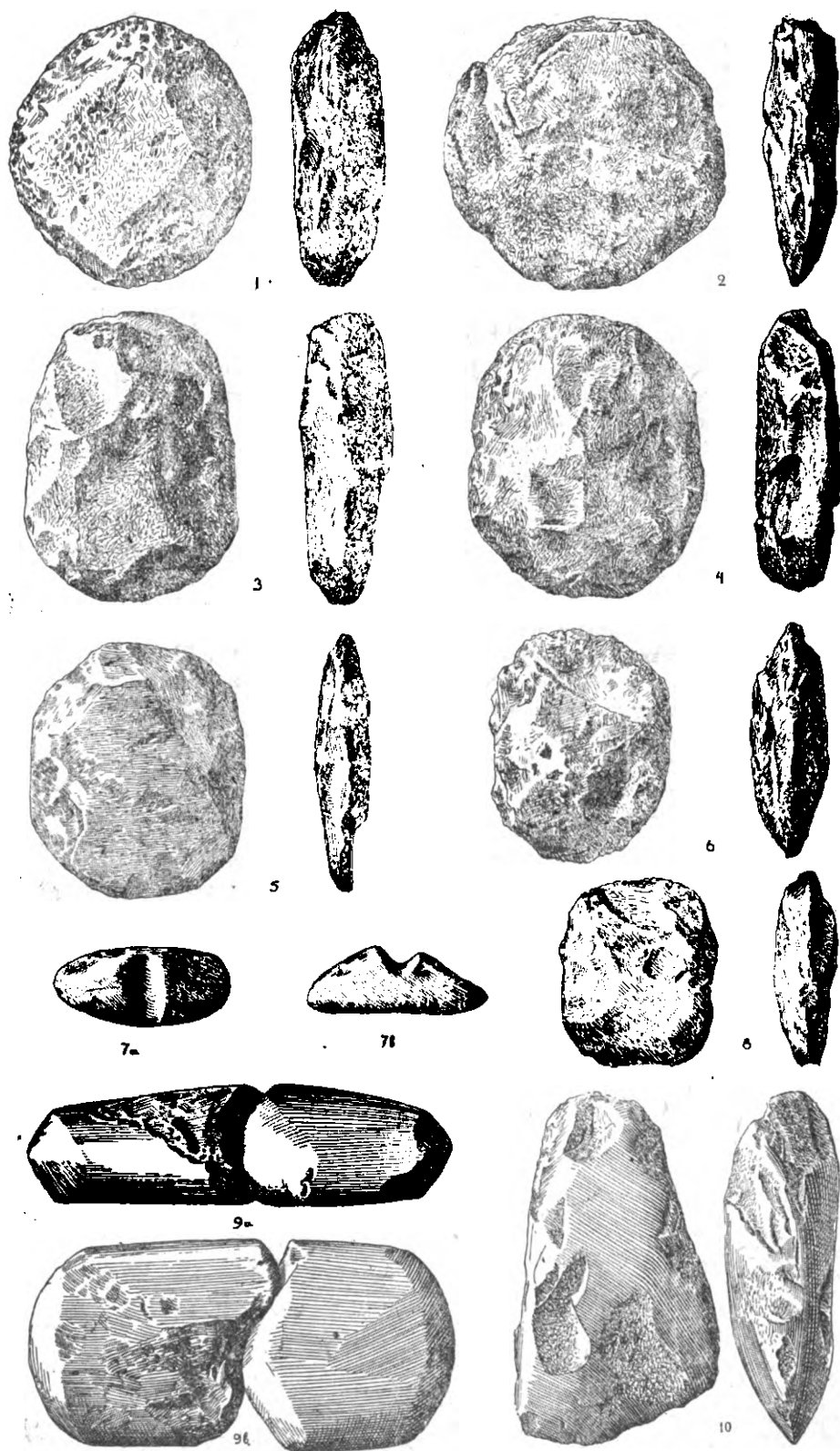
10. Сокира (амфіболіт?), пощерблена й надбита (вгорі). Грубо оббитий і мало властиво, придатний до оброблення кавалок шліковано з обох боків і вирівняно з країв. Шлікування лише загладжує нерівності поверхні, залишаючи численні виглибини незашлікованими. На шлікованій поверхні знати окремі дільниці, що їх вишліковано окремо (на верхній фасі що-найменше чотири, на спідній — не менш, як три). Пошкодження позбавляють можливості точно визначити форму приладдя, однак його треба поставити поряд тонкообухових сокир. Завд. 0.153. Найб. шир. 0.090. Найб. груб. 0.048.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. В. Фатальчука).

¹) Cf. К. Мольникъ. Каталогъ колекції древностей А. Н. Поль въ Екатеринославѣ. Вып. I, К. 1893, стр. 24, №№ 370 — 373, табл. III, А. М. Tallgren. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. Н. 1926, p. 159, fig. 5 — 6.

Ф і г. 6. Лоханська стація. Кам'яні вироби оббивані й шліховані. $\frac{1}{3}$.
 Station près du rapide Lokhan. Instruments en pierre taillés et polis. $\frac{1}{2}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 7.

№№ 1 — 2. Фрагменти од вінців. № 4 — фрагмент плаского дещя, орнаментованого концентричними смужками витисків. Решта — різні фрагменти від стінок посуду. Грубина стінок від 0.008 (№ 2) до 0.011 (№ 12), а здебільшого 0 009.

Глина погано відмулена. В ній — натуральна домішка тонких рослинних волокон (надто №№ 2, 6, 7, 9, 12 — 18) та зерен кварцю й товченого граніту (№№ 1, 2, 6 — 8, 10, 11, 15 — 18). Випал — середній. Череп'я — різних кольорів, переважають одначе відтіні (ясні (ясно — полова, сірувата, цегляста). Череп'я темної барви становлять виняток і складають незначний відсоток. Поверхню посуду (зокола і всередині), здебільшого, добре вигладжено, іноді за допомогою приладдя до витискання гребінцюватих відбитків (№№ 17 — 18).

Серед приладдя до орнаментациї перше місце посідають різні форми стилів для коротких окремих витисків, а тоді забулена мушля для витисків гребінцюватих. Приладдя до витискання видовжених або суцільних елементів уживано зрідка (№№ 2, 5, 14). Щодо маніри орнаментувати, то П характеризує, насамперед неглибоке, позверхнє витискання штампів, поставлених до поверхні посуду під гострим кутом (це стосується й до відбитків забуленої мушлі). Глибокі витиски й зразки перпендикулярного штампування являють собою виняток №№ 11, 15, 17). Друга характеристична риса орнаментациї полягає в „скорпису“, коли окремі відбитки штампів наносяться близько один коло одного (№№ 3, 7, 18), а зрештою і зливається в суцільні риси (№№ 4, 6, 8, — 10, 12).

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. В. Фатальчука).

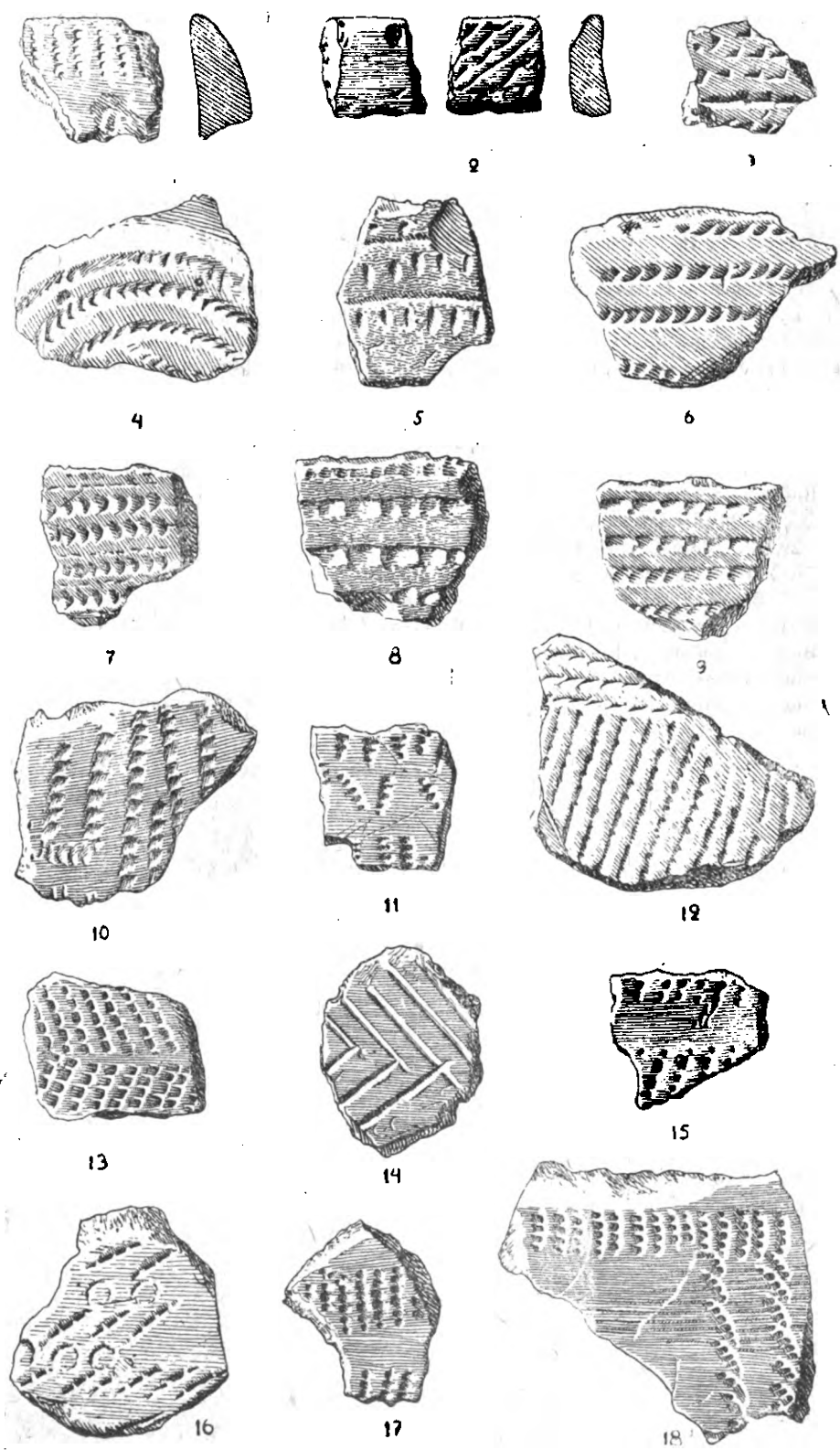

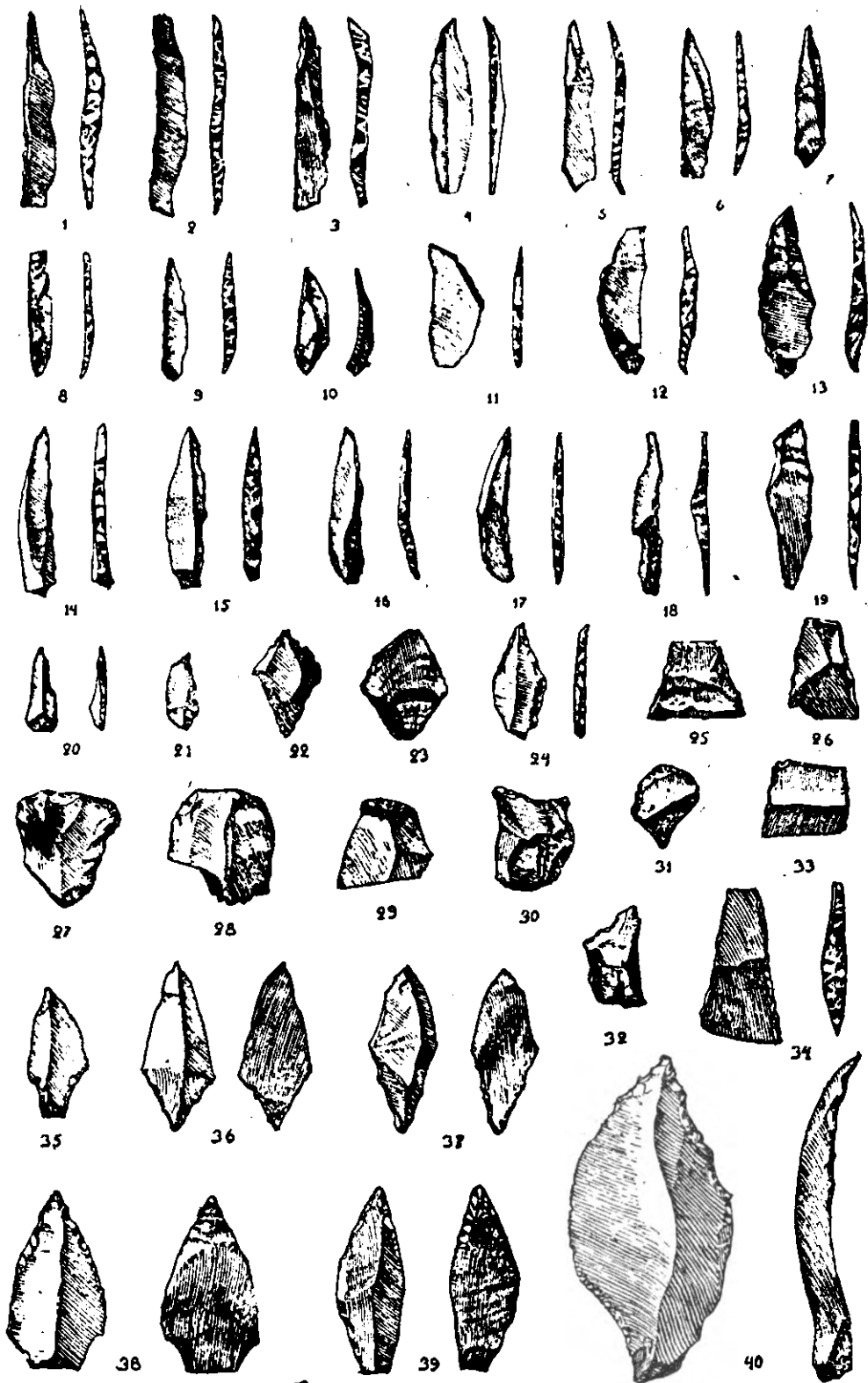
Fig. 7. Лоханська стація. Кераміка. 2/3. Station près du rapide Lokhan. Spécimens de la céramique. 2/3.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 8.

- 1 — 10. Відщепки й відлупки з обрубаним краєм (лівим), здебільшого рівним, іноді (4,7) трохи вигнутим.
- 11 — 13. Відщепки з обрубаним краєм сегментуватих обрисів.
- 14 — 20. Відщепки з обрубаним краєм (правим), здебільшого рівним, іноді навіть увігнутим (16 — 18, 20).
21. Мініатюрна кутова протичка.
- 22 — 23. Приладдя типу вістрів; перше з обробкою бази і самого кінчика, друге — дрібне заретушоване по всім околі.
24. Вістря — протичка.
- 25, 26, 33, 34. Малі транше.
- 27 — 29, 31. Вигнуті скребачки з відлупків.
- 30, 31. Увігнуті скребачки з відлупків.
- 35 — 37. Вістря з обрובленою базою і горішнім кінцем без ретуші.
38. Вістря з вирізками при базі; горішній кінець без ретуші.
39. Вістря з кінчиком, обробленим з обох країв верхньої фази і зісподу. При базі ретушоване лише з одного краю.
40. Велике вістря — протичка, добре заретушоване на кінці й підправлене при базі з одного краю.

Колекції Кабінету Антропології ім Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. Ю. Павловича).

Фиг. 8. Кудалівка. Кремінні вироби. $\frac{1}{1}$.
 Kudalajivka. Outillage lithique. Silex. $\frac{1}{1}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 9.

1. Нуклеус з сірого матового кременю, заспіль укритий фасетами посколюваних відщепків. Вважаючи на виразніші негативи, останні з відколотих відщепків сягали уподовж 0,160 за шир. в 0,014 — 0,013. Інших слідів оброблення не знати. Зважаючи, проте, на форму нуклеуса й затуплену площинку відбивання, можливо, що його вживано в роботі, як приладдя. Упод. 0,165. Найб. шир. 0,030. Випадкова знахідка з околиць м. Стара-Ушиця на Кам'янецьчині.

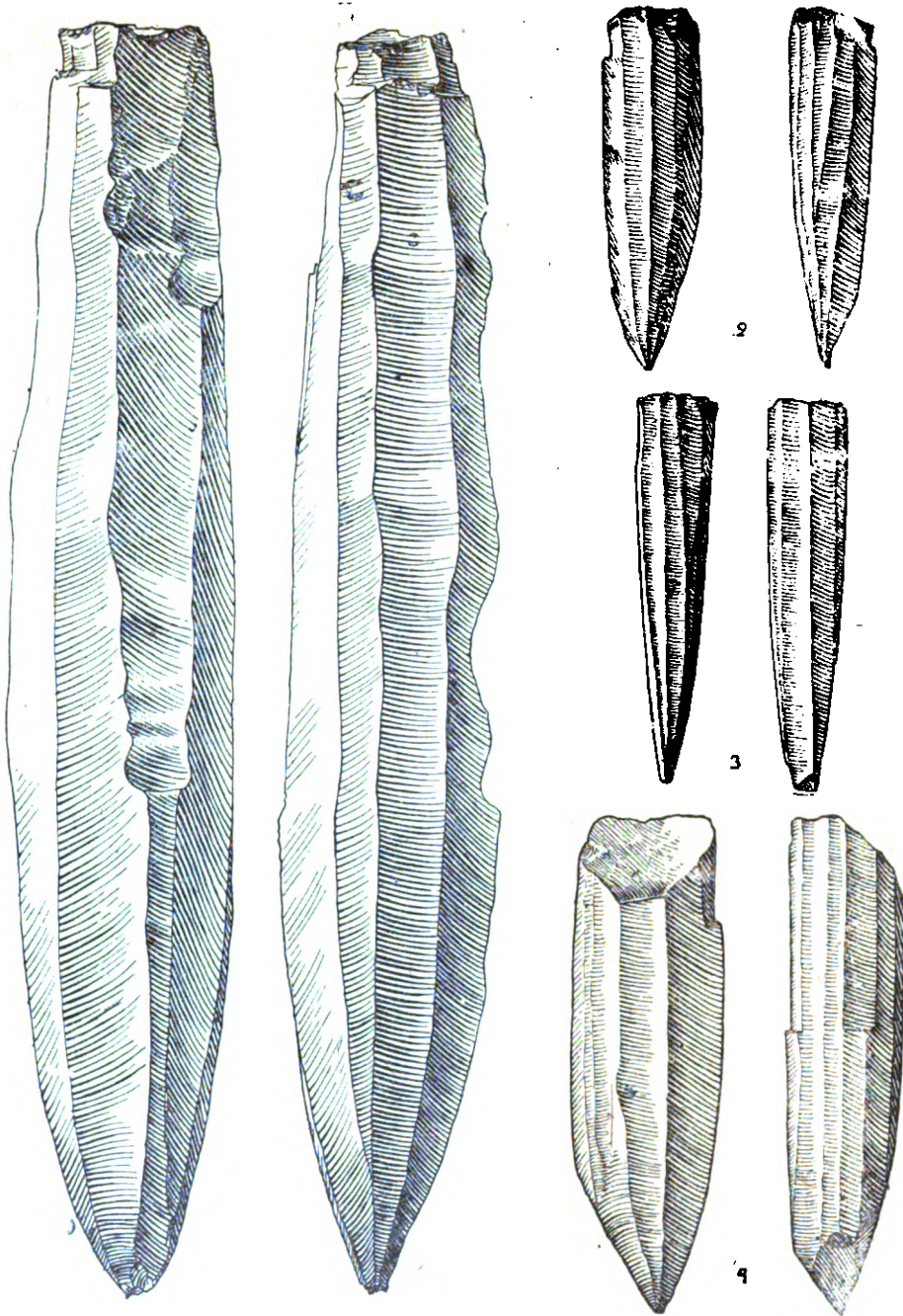
2. Нуклеус з темно-сірого матового кременю, оточений фасетками сколотих скалок, що з них найширша дорівнює 0,006. Вважаючи на бездоганно рівну й округлу площинку відбивання та дрібне ретушування її геть по всьому околу, а надто зпрацьовання її в роботі, нуклеус треба розглядати, як спеціальне приладдя, типу нуклеюватих скребачок чи гемблів. Упод. 0,048. Найб. шир. 0,0135. Діаметри площинки відбивання 0,012 та 0,009. Випадкова знахідка з околиць м. м. Оваринці на Могилівщині.

3. Нуклеус з білого прозорого кременю, фасетований з усіх боків. Найширші з відколотих відщепків дорівнюють 0,005 — 0,006. Слідів оброблення нуклеуса в якое приладдя не знати. Упод. 0,052. Найб. шир. 0,011. Діаметри круглястої площинки відбивання — 0,010 та 0,009. Випадкова знахідка з околиць с. Лядової на Могилівщині.

4. Нуклеус з такої самої породи кременю, з усіх боків оточений фасетами сколотих відщепків у 0,002 — 0,008 завширшки. Горішній кінець збитий поперечним ударом, що відтяв негатив *conchoïdes de percussion* від посколюваних відщепків. Можливо що правив, як різець. Упод. 0,067. Найб. шир. 0,020. Діаметри площинки відбивання — 0,017 та 0,016. Випадкова знахідка з околиць с. Лядової на Могилівщині.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис Ю. Павловича).

Фиг. 9. Нуклеус в сірого матового кременю, знайдений в околицях м. Стара Ушиця на Кам'янецьчині (№ 1) та нуклеї з Могилівщини (№№ 2—4). Поділля. $\frac{1}{1}$. Nucleus en silex gris opaque trouvé aux environs du v. Stara-Ušycja, cercle Kamjaneč-Podil's'kij et nucléi provenant du cercle Mohyliv-Podil's'kij (Podolie). № 2. v. Ozarynci. №№ 3—4. v. Ljadova. $\frac{1}{1}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 10.

1. Гембель з плоско-опуклого кавалку кременю, фасетованого лише з одного боку (фаса профіль, вигляд бази). Дрібне ретушування краю підкреслює увігнуті лінії фасет і гострі кінчики нервюр (рис. 1 — с). База сливе рівна. Перетин бази й фасетованої поверхні творить високий кут щось у 60° . Вис. 0.042.

2. Гембель, фасетований лише з одного боку (фасовий бік, профіль, база). Другий бік стесаний кількома сколинами, що навіть не збили з кавалку кори. Ретушування краю вирівнює його на півколо й загладжує виставання нервюр. Базу зформовано двома площинами. Вис. 0.057.

3. Гембель з широкого й короткого кавалку, пофасетованого з одного боку (фаса, вигляд бази та профіль). Ретушований край обрисовують сильно підкреслені дугуваті лінії фасет. База зформована одним ударом, увігнута. Перетин бази й пофасетованої поверхні дає кут десь у 75° . Вис. 0.053.

4. Гембель з широкого й плоского нуклеюватого кавалку, фасетованого з усіх боків (фасовий бік, база). Робочий край дрібно заретушований. База зформована одним ударом, трохи увігнута. Вона перетинається з поверхнею приладдя під кутом 45° . Вис. 0.074.

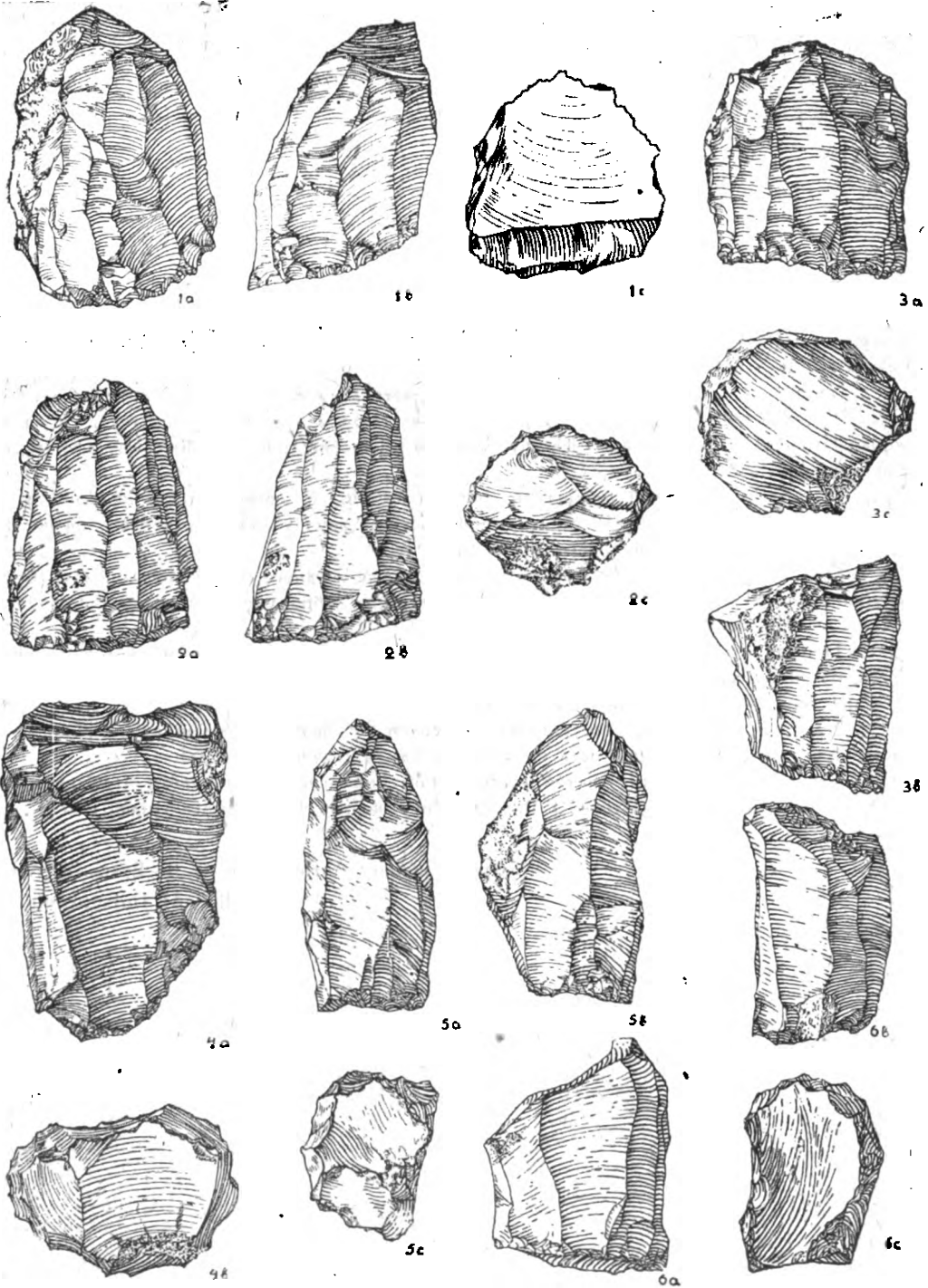
5. Гембель з довгастого кавалку, пофасетованого лише з одного боку (фаса, профіль, база). Ретушування не згладжує гострі кінчики нервюр. Трохи звігнута база зформована одним ударом. Кут перетину її з фасетованою поверхнею близько 90° . Вис. 0.061.

6. Гембель з короткого нуклеюватого кавалку (профіль, фасовий бік, база), добре ретушований з ширших боків (рис. 6 а). База, зформована одним ударом, увігнута. Кут перетину її з фасетованою поверхнею десь на 80° . Вис. 0.050.

Коллекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. М. Потьомкіна).

Фиг. 10. См'ячки, пункт XVI. Гембл. 2/3. Smjačka. Station № 16. Rabots en Silex. 2/3.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 11.

1. Гембель, фасетований лише з одного боку (фаса, профіль, вигляд бази). Другий бік укритий корою. Вирівнюючи загалом робочий край, приладдя, ретушування, підкреслює один гостряк, що відповідає крайній ліворуч нервюрі. База цілком рівна. Профіль виказує сильну випнутість фасетованої поверхні. Вис. 0.051.

2. Гембель з плескатою кавалку, декортикованого лише в долішній частині (профіль, фаса, база). Горішній кінець, круглястий, укритий корою, творить дуже зручну „п'ятку“. Ретуш, що вирівнює робочий край, охоплює фасову дільницю та правий (рис. 2-а) бік. Базу зформовано одним ударом. Вис. 0.063.

3. Гембель з круглястою конірекції, стесаної на кінці й частково декортикованої з одного боку (профіль, фаса, база). Як і примірник 1, має зручну „п'ятку“, вкриту корою. Ретуш заокруглює робочий край. База рівна. Вис. 0.054.

4. Гембель з плескатою кавалку, фасетованого лише з одного боку (фаса, профіль, база). Другий бік заспіл укритий корою. Дрібне ретушування добре вирівнює дугуватий робочий край. База — рівна. Вис. 0.065.

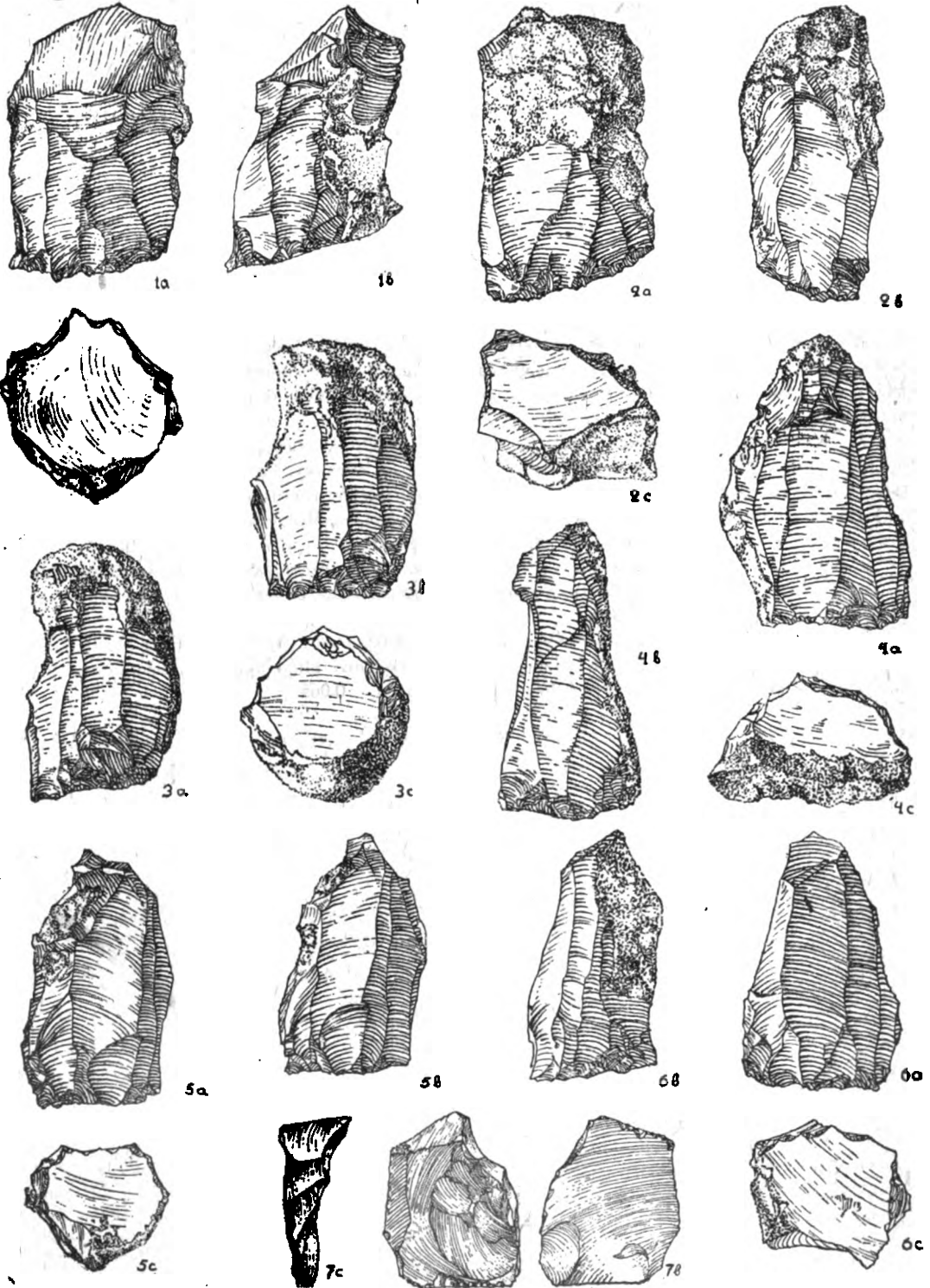
5. Гембель з конічного нуклеатого кавалку, фасетованого більш як на половину кола (фаса, профіль, база). З другого боку заціліла кора. База рівна, стесана одним ударом. Ретушування вирівнює робочий край. Вис. 0.050.

6. Гембель такого самого типу (профіль, фасовий бік, база). Ретушування краю підкреслює окремі гостряки нервюр. Випнутість профілів 5в, 6в) ідентична. Вис. 0.053.

7. Поперечний відлупок, стесаний з нуклеатого кавалку, щоб створити гемблесу базу („*écart de coup de gabot transversal*“). Вигляд з боку, верхня фаса та фаса спідля.

Колекція Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. ВУАН.

(Рис. М. Потьомкіна).

Фиг. 11. См'ячка, пункт XVI. Гемблi. 2/3. Smjačka. Station № 16. Rabots en silex. 2/3.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 12.

1. Гембель з плоского кавалку, фасетованого лише з одного боку (фасовий бік, профіль, база). Базу вирівняно двома ударами (рис. 1-с лівий край). Робочий край обрисовують карбовини, дрібно заретушовані. Профіль сильно випнутий. Вис. 0.067.

2. Гембель з плоского кавалку, обробленого лише з одного боку, подвійний (профіль, фасовий бік, база). База трохи увігнута, площинка на горішнім кінці знаряддя — рівна. Ретушування знати на обох кінцях, одначе знаряддя краще відретушовано при базі. Профіль видає сильну випнутість долішнього робочого краю (рис. 2 а). Вис. 0.061.

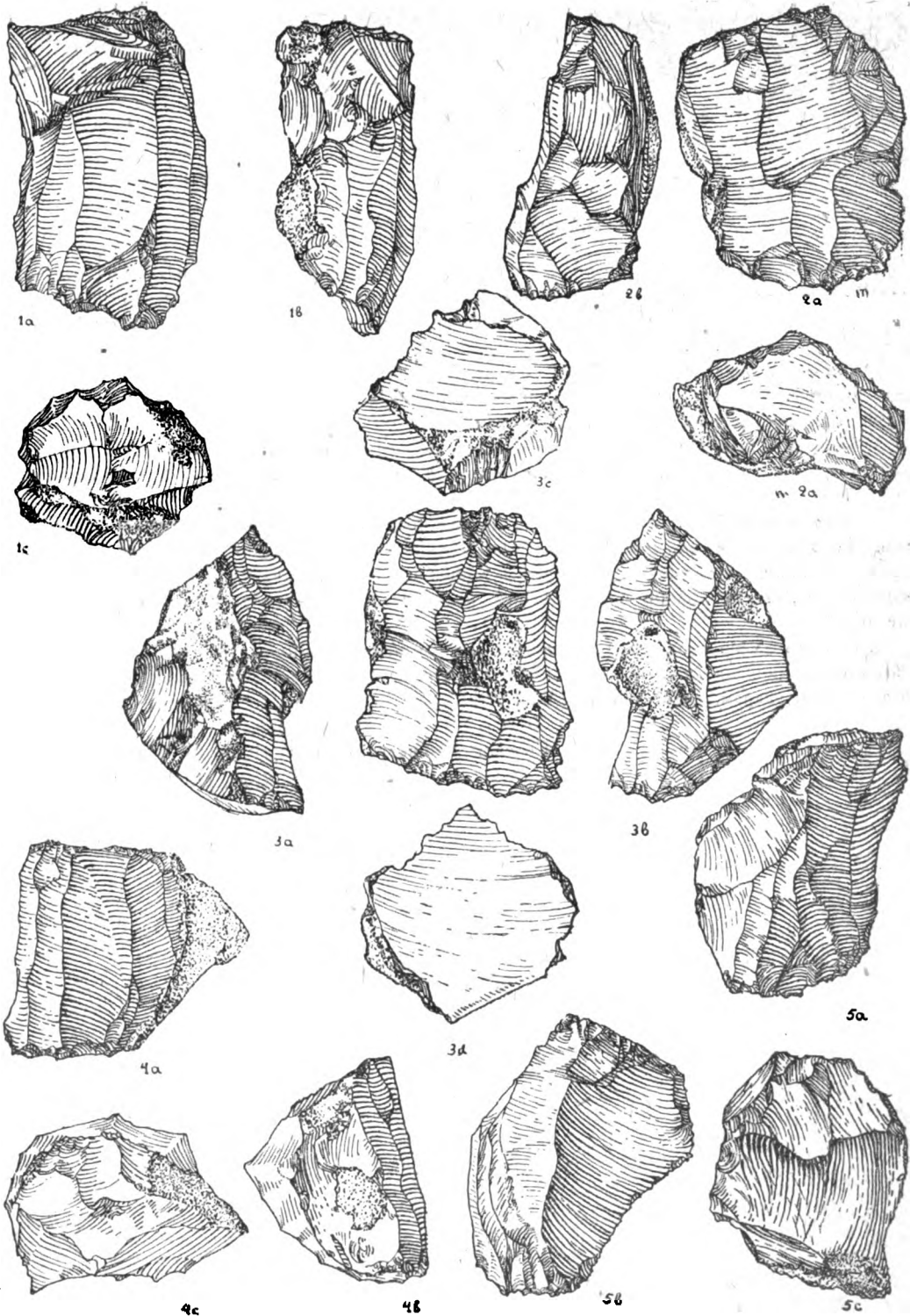
3. Гембель подвійний (фаса, лівий профіль, правий профіль, площинка на горішньому кінці приладдя, база). Фасетований лиш один бік, верхній на рисунку. Ретушування робочих країв підкреслює гостряки від нервюр, і тому база подає фігуру гостроконечну. Спідні боки робочих кінців приладдя рівні. Зформовані сильними поперечними ударами, що їх скеровано (як на вісь кавалку) під кутом у 45° . Висота 0.052. Упод. через вісь — 0.062.

4. Гембель подвійний з широкого й короткого кавалку, фасетований лиш з одного боку (фасовий бік, профіль, вигляд бази). Ретушування заокруглює обидва робочі краї приладдя. Профіль майже рівний. Вис. 0.048.

5. Гембель подвійний, сильно випнутий з одного боку (фаса, профіль, вигляд бази). Базу стесано кількома ударами (рис. 5с). Площинка на горішньому кінці приладдя, зформована одним ударом, рівна. Вис. 0.052. Упод. через вісь знаряддя — 0.065.

Колекції Кабінету Антропології ім. Вовка ВУАН.

(Рис. М. Потьомкіна).

Фиг. 12. Смячка, пункт XVI. Гембли. $\frac{2}{3}$. Smjčka. Station № 16. Rabots en silex. $\frac{2}{3}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 13.

1. Гембель подвійний, фасетований з трьох боків. Фасовий бік (1b), профіль (1a), спідня фаса (1c), вигляд згори (1d), база (робочий край праворуч — 1e). Обидві площинки зформовані сильними поперечними ударами, що їх скеровано під гострим кутом. Дрібне ретушування вирівнює робочі краї. Вис. 0.062.

2. Гембель з плоского нуклеатового кавалку, оббитого з усіх боків (фасовий бік, профіль, база). Фасетовано лиш один бік (верхній на рисунку). Базу зформовано одним ударом. Ретушування заокруглює робочий край. Вис. 0.066.

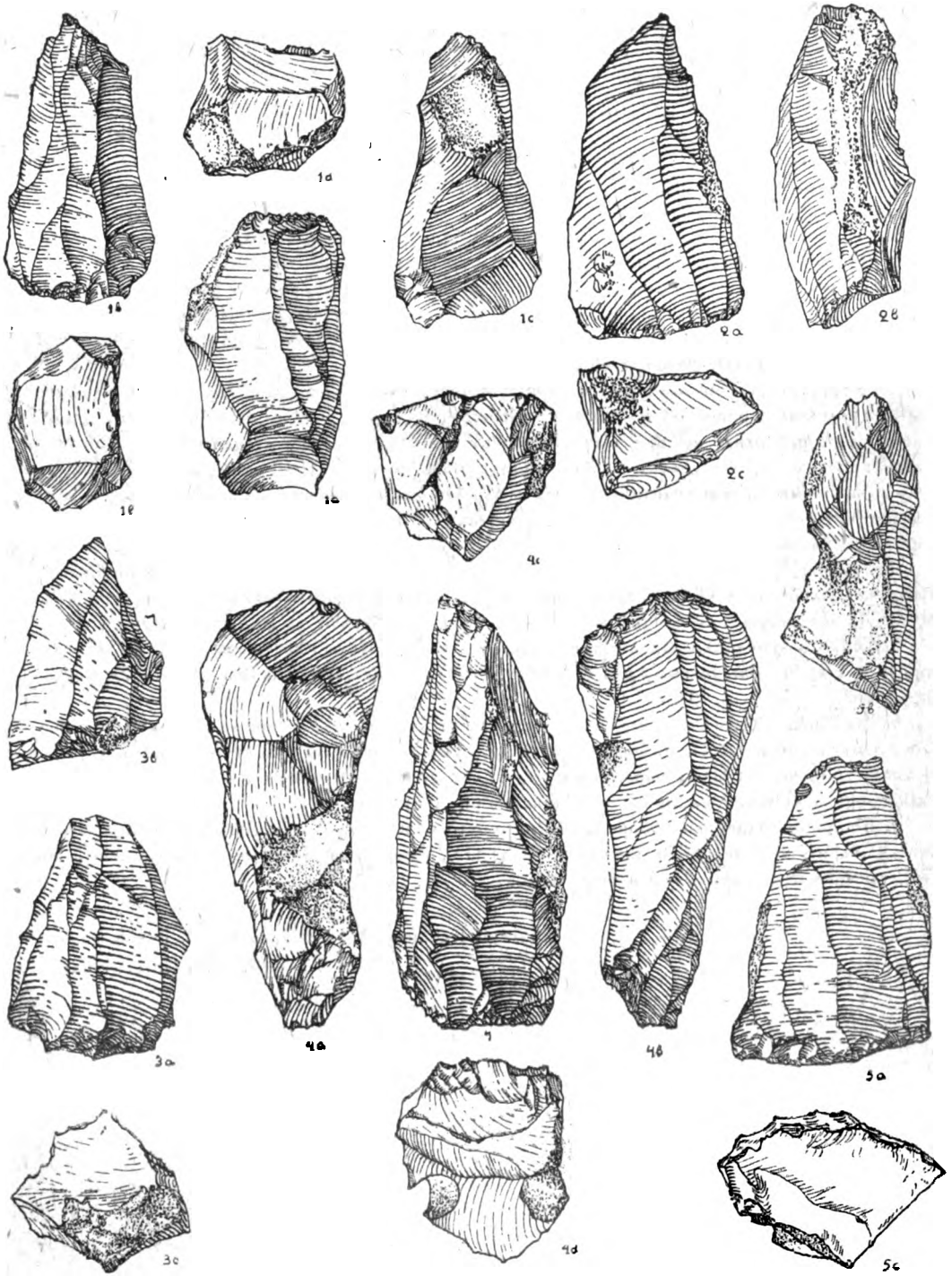
3. Гембель з кінцевого нуклеатового кавалку, пофасетованого лише з одного боку (правий профіль, фасовий бік, база). Ретушування акцентує увігнутість фасет та гостряки нервию. Вис. 0.048.

4. Гембель подвійний. Фасовий бік (4), правий профіль (4a), лівий профіль (4b), вигляд згори (4c), вигляд бази (4d). Фасетовано лиш верхній бік. Ретушування добре вирівнює робочі краї — рівний долішній бік і вигнутий горішній. Площинка на горішньому кінці приладдя — рівна, стесана одним ударом. Базу вирівнювано кількома заходами (4d, згори). Вис. 0.093.

5. Гембель з широкого, плоского кавалку, фасетованого з одного краю (профіль, фасовий бік, база). Спідній бік укритий корою. Дрібна ретуш заокруглює робочий край. База, зформована одним ударом, трохи увігнута. Вис. 0.061.

Колекція Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. М. Потьомкіна).

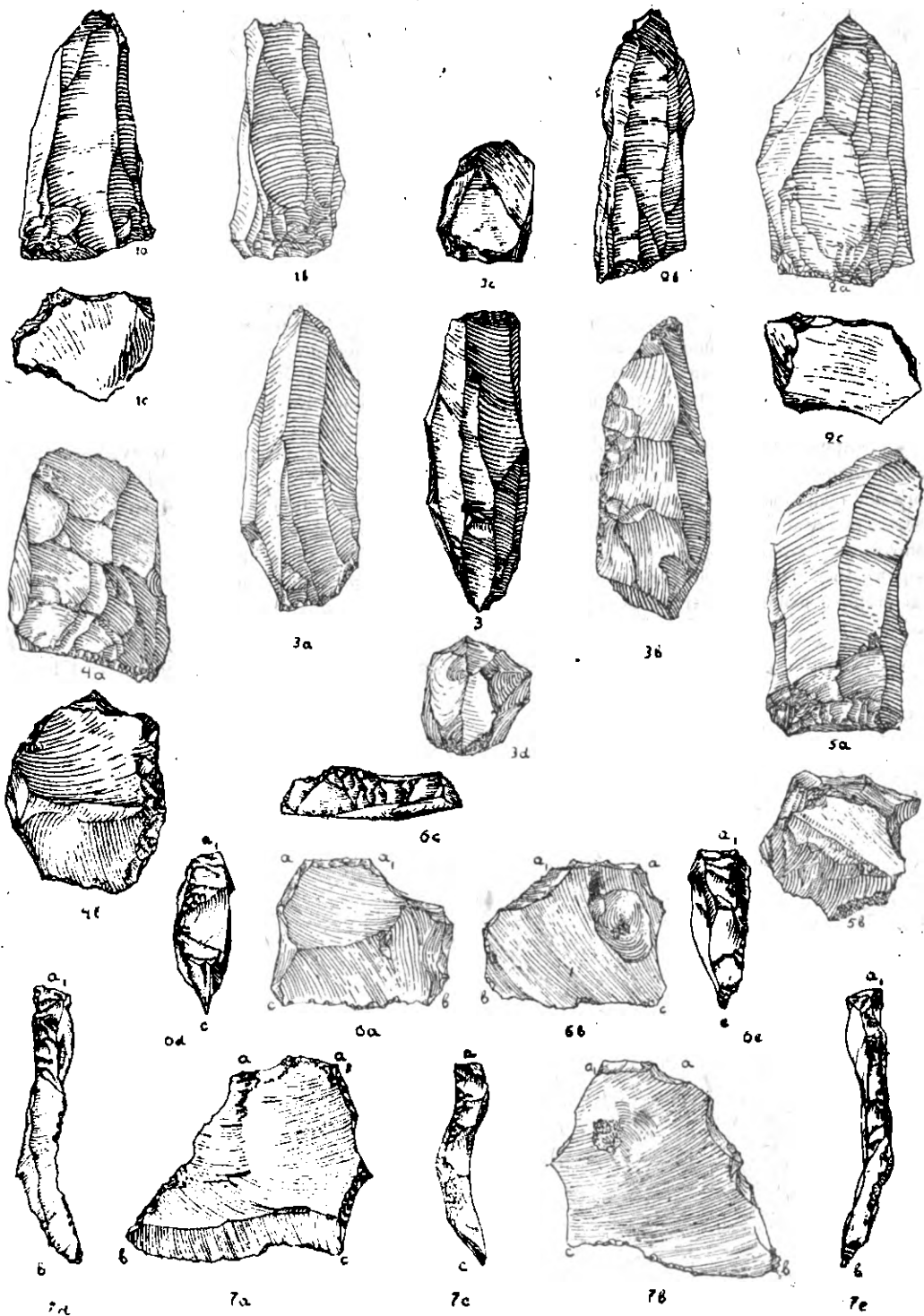
Фиг. 13. Сп'ячка, пункт XVI. Гемблї. $\frac{2}{3}$. Сп'ячка. Station № 16. Rabots en sillex. $\frac{2}{3}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 14.

1. Гембель з конічного нуклеюватого кавалку, пофасетованого з одного боку (профіль, фасовий бік, база. База, зформована одним ударом, трохи увігнута. Ретуш вирівнює робочий край. Вис. 0.050.
2. Гембель з плаского нуклеюватого кавалку (фасовий бік, профіль, база) обтесаного з усіх боків. Фасетовано лише верхній бік. Один з нечисленних зразків дещо відмінної техніки оброблення, що перед ретушуванням робочого краю підправляє прилеглу до нього поверхню знаряддя способом сколювання тоненьких платівок (пор. рис. 5а). Рівно стесана база творить, перетинаючися з верхньою фасою, гострий кут десь на 75° . Робочий край добре вирівняно ретушуванням. Вис. 0.051. Завд. через вісь знаряддя — 0.060.
3. Гембель подвійний з довгастого призматичного кавалку (фасовий бік, профіль, другий бік, площадка на горішньому кінці, база). Фасетовано, проте, як і в інших наведених примірниках, лише поверхню, що прилягає до робочих країв. Бік, що його віддано на рис. 3б, оброблено поперечними відлупками і добре заретушовано по краю. Ця риса споріднює даний гембель з високими оріньясієнськими скребачками. Обидві площадки на кінцях знаряддя стесані під гострим кутом на 45° . Ретушування робочих країв підкреслює увігнутість фасет. Завд. через вісь знаряддя — 0.067. Вис. 0.051.
4. Гембель звичайний з короткого й широкого в базі конічного кавалку (фасовий бік, база). Фасетовано лише поверхню, показану на рис. 4а. База зформована одним ударом, трохи увігнута. Дрібна ретуш добре вирівнює робочий край. Вис. 0.038.
5. Гембель звичайний з довгастого кавалку з б. м. круглястою базою й гостро затесаним горішнім кінцем. Фасетовано один бік, Ретуш іде за увігнутими лініями фасет. База рівна. Вис. 0.062.
6. Відлупок, оббитий з нуклеюватого кавалку в напрямі поперечному, можливо, в процесі „гостріння“ гембля („éclat de coup de rabot d'avivage“) трапезових контурів. Вигляд згори (6а), зі споду (6б), вигляд збоку через довшу вісь (6с), профіль за лінією $a - c$ з верхнього боку (6d), профіль за тою таки лінією з спіднього боку (6е).
7. Відлупок трапезових обрисів, збитий з гембля в процесі гостріння поперечним ударом, вигляд згори (7а), з боку (7б, вигляд зі споду (7с), профіль за лінією $a - b$ з фасового боку (7d), профіль за лінією $a - b$ з боку спіднього.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.
(Рис. М. Потьомкіна).

Фіг. 14. См'ячка. Пункт XVI. Гемблі (1—5) та поперечні відаупки від виготовлення гемблів (6—7). $\frac{3}{8}$. Smjčka. Station № 16. Rapots en silex (1—5), éclats transversaux (6—7). $\frac{3}{8}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 15.

1. Гембель з широкого й плоского кавалку, оббитого з усіх боків і різно стесаного вгорі та долі (профіль, вигляд спереду, база). Фасетовано лише ту ділянку поверхні, що прилягає до заокругленого ретушню робочого кінця. Горішню площинку (не робочу) зформовано кількома ударами. Долішня (база) сліве бездоганно рівна (Вис. 0.076. Кремій сірий, матовий, уживаний на Поділлі лише в добі неолітичній. Уроч. Зелена Керниця недалеко м. Яришів на Могилівщині. Окремі знахідки ранньо-неолітичного вигляду¹⁾).

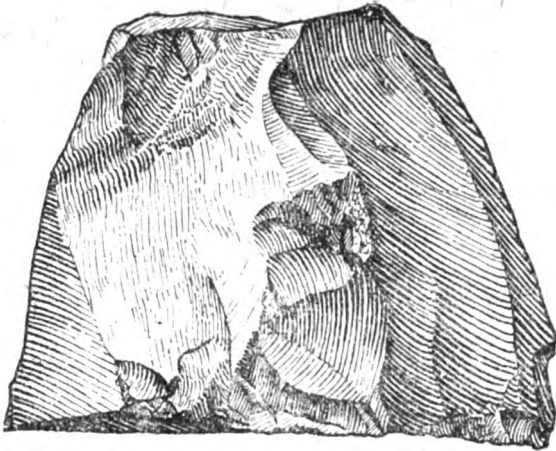
2. Гембель з такої самої породи кременю, зроблений знов же з широкого й плоского кавалку, обтесаного з боків і вирівняного в базі (профіль, фасовий бік, база). Горішня частина знаряддя зформована площинами, які перетинаються під кутом і творять гострий край, що придавався, можливо, для роботи Фасетацію і ретуш звати лише на фасовій ділянці (рис. 2в). Базу підправлено ударом, скерованим за горизонтальною віссю знаряддя від робочого краю (рис. 2с. ліворуч). Вис. 0.083. Уроч. Пижівська Гора недалеко м. Стара Ушиця на Кам'янецьчині. Околиці стадії з ранньо-неолітичною індустрією²⁾).

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

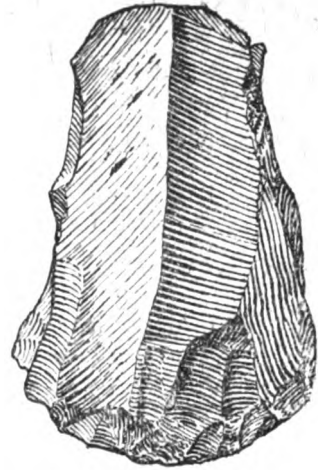
Рис. Ю. Павловича.

¹⁾ Reginald A. Smith. Un facies aurignacien en Angleterre. Congres international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques. C. -- r de la XIV session, Genève 1912. P. 409, fig. 2.

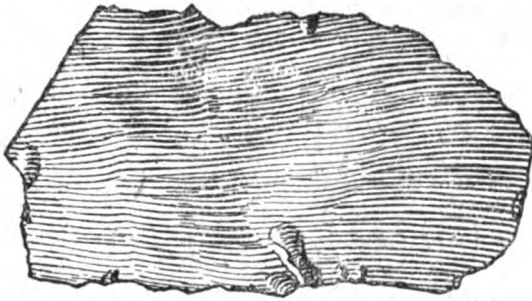
²⁾ М. Рудяцький. Матеріали до вивчення передісторії Поділля. Антропологія, Річник Кабінету Антропології за р. 1928. К. 1929. стор. 181 дд.

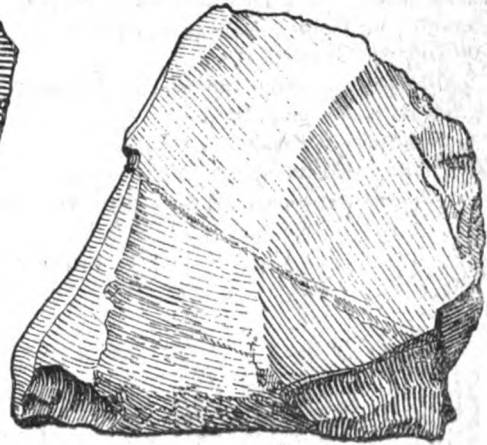
1a

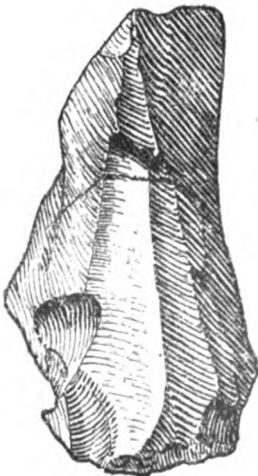
1b

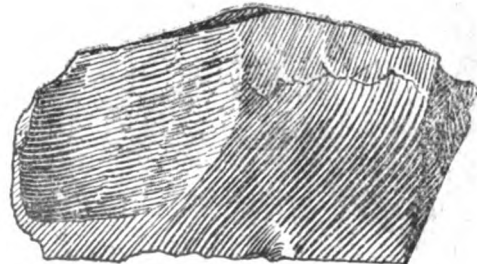
1c

2a

2b

2c

Fig. 15. Гемблї в Поділля. $\frac{2}{3}$. Rabots de silex trouvés en Podolie. $\frac{2}{3}$.
1—Jaryšiv, cercle Mohyliv. 2—Stare Ušycja, cercle Kamjanec.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 16.

1. Фрагмент кістяного приладдя типу ложила (верхня частина, профіль та вигляд зісподу). Оброблена поверхня видає численні сліди стругання кістки, лише злегка заглаженого. Упод. 0.086.

2. Фрагмент кістяного вістря з поздовжніми рівначками з обох країв для кремінних вкладочок, добре виструганого й вигладженого. Як показано на рис. 2d, рівначки починаються на різній висоті: лівий на віддалі 0.052 від горішнього кінця, правий на 0.028. Правий рівначок завглиб. найб. 0.004. Упод. 0.065. Шир. гострия при базі (на висоті правого рівначка) 0.0085. Найб. груб. 0.005.

3. Приладдя з паростку оленячого рогу із стесанням під кутом на 45° і зашлікованим кінцем. Впод. 0.09. Шир. роб. кінця — 0.22. Найб. вр. 0.022.

4. Гак на рибу, виструганий з міцної кістки й злегка пришлікований з одного боку. Оригінальна форма гачка, що тимчасом не знаходить паралелів по інших знаходвищах¹⁾, є типова для стації біля Погорілової, де піднято вже цілу серію таких самих гачків. Упод 0.055. Найб. шир. 0.017. Найб. груб. 0.009.

5. Фрагмент короткої протички з широкої кістяної скалки, пришлікованої з одного боку. Впод. 0.044, Найб. шир. 0.012.

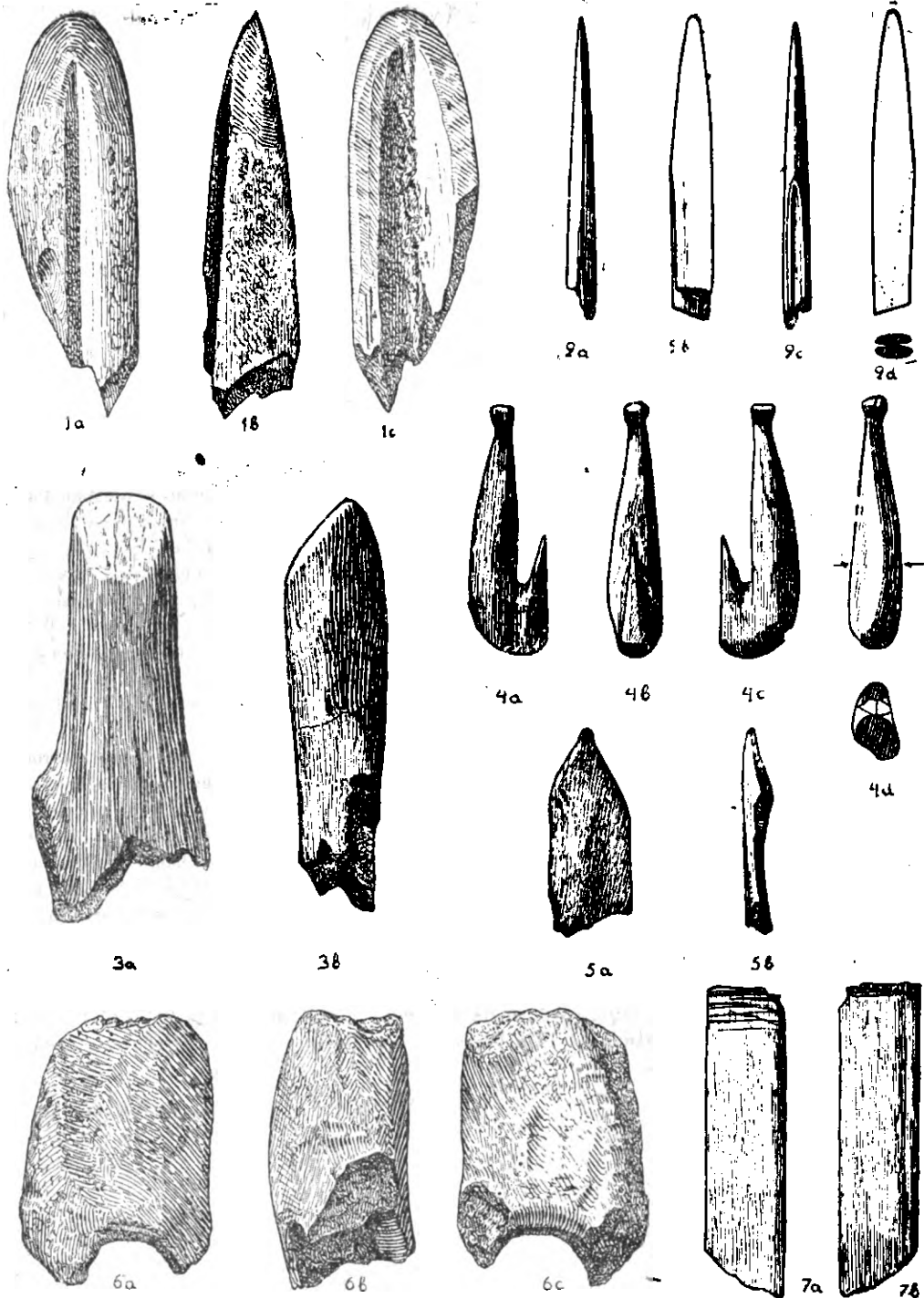
6. Фрагмент приладдя з оленячого рогу, з просвердлюною. Найб. шир. 0.042. Найб. груб. 0.029. Діам. висвердлини — 0.022.

7. Фрагмент ребра, переламаного через нарізки, пороблені з обох боків. Упод. 0.068.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. Ю. Павловича).

¹⁾ Cf. O. Montelius. *Minnen från vår Forntid* 1, 40, № 621.

Фиг. 16. Кістяні вироби з стації коло с. Порорідової. $\frac{2}{3}$. Instrument en os de la station néolithique près du v. Pohorilova (anc. gov. de Černihiv, cercle Korop). $\frac{2}{3}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 17.

1. Пік з доброго кременю темно-брунатної барви, грубо оббитий по всій поверхні в обох боках. На верхній фасі, наближено на $\frac{2}{3}$ довжини, знати виразний руб, що постав у наслідку оббивання поверхні від країв. Спідня фаса, хоч і помітно випнута, такого виразного рубу не має. Отже перекрій знаряддя наближається до трикутника з вигнутою базою. Краї пооббивано дрібнішими ударами в напрямках протилежних: лівий край—ударами з боку верхньої фасі, правий—з боку спіднього. Розміри: уздовж — 0,129; найб. шир. 0,036; найб. груб. угорі — 0,031; грубінь коло гостряка (десь на віддалі 0,027 від дол. кінця) — 0,018. В цілому, в знарядді можна розрізнити дві окремі частини: горішню грубшу, мало не чотиригранну, й долішню (гостряк), плескатішу. Знайдений в околицях м. Городка, кол. Рівенського повіту на Волині. № 1470 Городецького Музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

2. Пік з сірого матового кременю доброї якості з укралпинами темнобрунатної прозорої породи. Спідній бік плескатий, горішній — сильно випнутий (найб. випнутість, приближно на висоті $\frac{2}{3}$ від долішнього кінця). Уповдовж — 0,114; найб. шир. саме проти випнутости 0,037; перес. широчінь дол. кінця — 0,022. Техніка оббивання та сама. Повторне оббивання країв не таке ретельне (виразна зіпсованість країв). З усім тим, технічно довершена й гарна річ. М. Городок, кол. Рівенського повіту на Волині. № 4669 Городецького Музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

3. Пік з типового для Рівенщини кременю (темнобрунатного з укралпинами сірої матової породи). Горішня частина грубша, долішня — гостряк — плеската й помітно з одного боку випнута. Перекрій гостряка дає підтрикутну фігуру. В техніці обробляння варто відзначити дрібну підправку країв, щоправда тільки з верхньої фасі, але дуже ретельну. На верхній фасі залишилася незбита частина грубої патини (sacholong). Розміри: уздовж — 0,108; найб. шир. 0,039; найб. груб. гор. частини — 0,024, пересічна груб. гостряка — 0,014. М. Городок кол. Рівенського повіту на Волині. № 4314 Городецького Музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

4. Пік з такого самого кременю (горішній кінець брунатної прозорої породи, гостряк — сірої матової) плескатої, долотуватої форми. Краї дрібно й ретельно пооббивані. Розміри: 0,127 упод.; найб. шир. 0,038; найб. груб., набл. на висоті $\frac{2}{3}$ від дол. кінця, 0,020. М. Городок, кол. Рівенського повіту на Волині. № 1476 Городецького Музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

(Рис. М. Потьомкіна).

Fig. 17. Піки з Рівенщини. $\frac{2}{3}$. Pics en silex trouvés aux environs du v. Horodok, cercle Rivne (Volhynie). $\frac{2}{3}$.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 18.

1. Долотувате знаряддя з ясного матового кременю, оббите по всій поверхні з обох боків і дрібно заретушоване по краях. З одного боку плескате, з другого випнуте; найб. випнутість нижче середини знаряддя, завд. 0.141. Найб. шир. 0.047. Шир. роб. кінця 0.036. Найб. груб. 0.024. З інвентаря ранньо-неолітичної стадії в ур. Колунівський яр в околицях с. Колунівки Старо-Ушицького району на Кам'яниччині. Екскр. 1928.

2. Аналогічне знаряддя з такої самої породи й такої самої будови, оброблене, головним чином, по верхній фасі, за винятком робочого кінця, що його підправлено дрібними ударами з обох боків. Завд. 0.126. Найб. шир. 0.045. Найб. груб. 0.032. Звідти ж. Екск. р. 1928.

3. Знаряддя субовальних контурів, гостроовального профіля, з такої самої породи кременю, оброблене по всій поверхні з обох боків. Завд. 0.083. Найб. шир. 0.043. Найб. груб. 0.022. Звідти ж. Екск. р. 1928.

4. Долото з ясної проворої породи, оброблене з обох боків по всій поверхні й ретельно підправлене по краях. Завд. 0.090. Найб. шир. 0.026. Найб. груб. (посередині) 0.014. Станція за „Пижівською горою“ в околицях м. Стара Ушиця на Кам'яниччині. Екск. р. 1927.

5. Долото з такої самої породи кременю й тої самої техніки оброблення. Завд. 0,082. Найб. шир. 0.022. Найб. груб. (трохи вище середини) 0.020. Звідти ж. Екск. р. 1927.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

(Рис. Н. Прахової),

Ф і г. 18. Пікоїдальні знаряддя з Поділля. $\frac{2}{3}$. Instruments picoïdes
 provenant de Podolie. $\frac{2}{3}$. №№ 1—3 v. Kolunivka, arr. de Stara Ušycja,
 №№ 4—5. St. Ušycja, cercle Kamjaneč Podil's'kyj.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 19.

1. Гострообухова сокирка гостроовального перекрою, зроблена з плоского кавалка кременю, вкритого на споді корою, й оббита лише з країв. Лезо, як і горішній кінець, оббиванню не піддано. Найдавніша форма. Кремій брунатний, прозорий, дуже зрідка вживаний на Поділлі за доби кампін'єну. Завд. 0.071. Найб. шир. 0.032. Найб. груб. 0.017. З інвентаря ранньо-неолітичної стації в ур. Колунівський Яр в околицях с. Колунівки Старо Ушицького району на Кам'янецьчині.

2. Грубообухова сокирка, з поширеним лезом та увігнутими краями¹⁾, з ясносірого кременю, типового для подільських неолітичних індустрій. Пришліхована лише в долішній частині боків. В профілі видає властиву подільським неолітичним сокирам випнутість боків, що припадає на середину. Завд. 0.089. Шир. коло леза — 0.038. Найб. груб. 0.018. С Івахівці на Кам'янецьчині. Ур. Кушнерівка. Випадкова знахідка. 1926.

3. Тонкообухова сокира з ясносірого кременю, пришліхована з боків. Найпоширеніша в подільських неолітичних знаходках форма. Завд. 0.093. Шир. коло леза — 0.042. Найб. груб. 0.023. С. Сирватинці на Кам'янецьчині. Ур. Ліс. (Недобор). Випадкова знахідка. 1926.

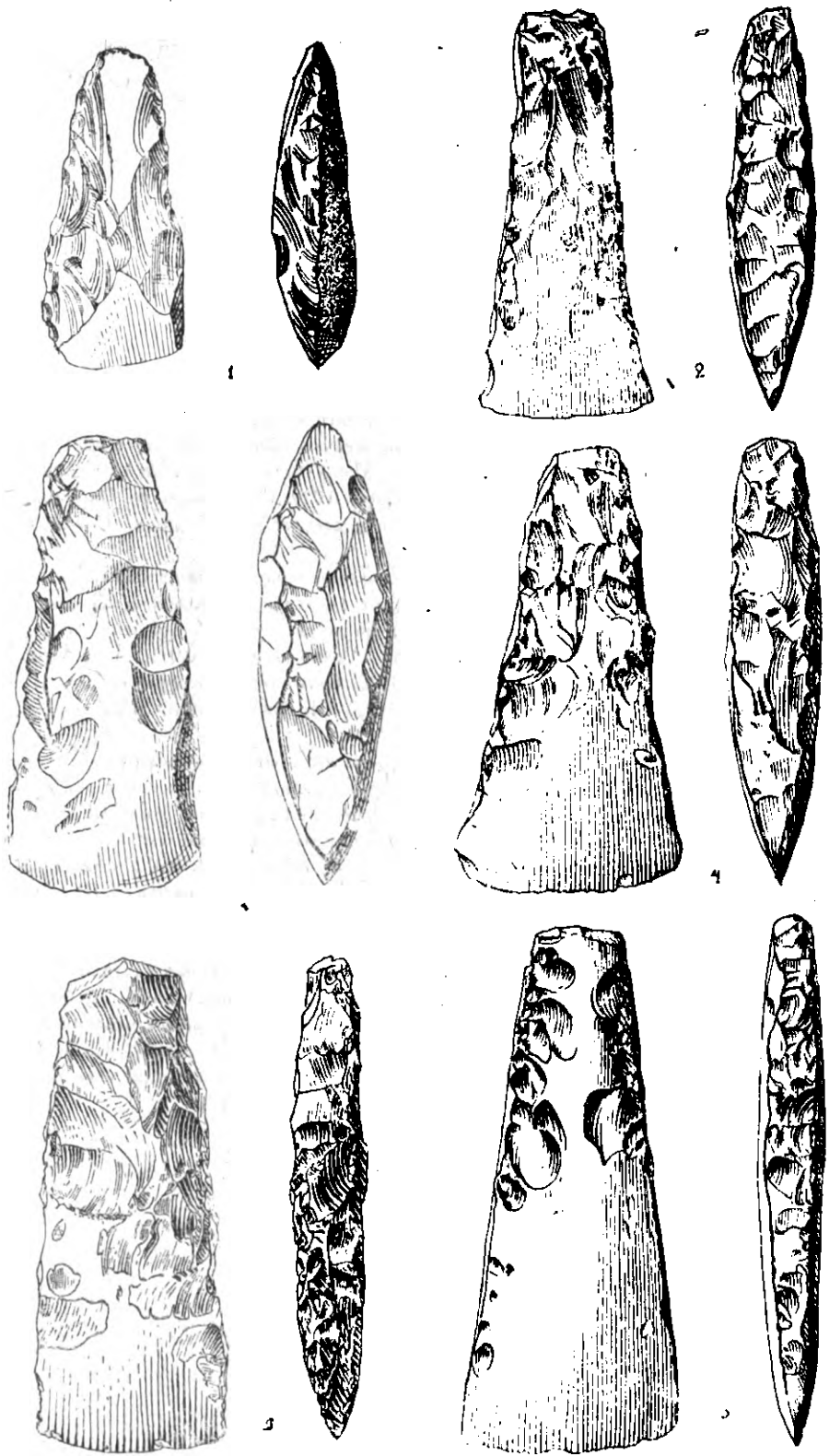
4. Грубообухова сокира, подібна своїми контурами й технікою оброблення до примірника з № 2, зроблена з сірого матового кременю. Пришліхована так само лише з боків. Завд. 0.098. Шир. коло леза — 0.052. Найб. груб. — 0.018. М. Озаринці на Могилівщині. Випадкова знахідка. 1927.

5. Грубообухова сокирка з темного прозорого кременю брунатної барви, вкрита блакитнуватою патиною (головним чином на зашліхованих місцях). Шлікування — часткове (коло леза) недосконале; і з одного і з другого боку знати дві окремі ділянки шлікування. Добре вишлікувано, властиво, тільки лезо. Завд. 0.110. Шир. коло леза — 0.043. Найб. гр. 0.017. Знайдена в обочі Білої Гори коло м. Студениці на Кам'янецьчині під час екскурсії р. 1927.

6. Сокирка з брунатного прозорого кременю із залученнями темносірої матової породи (волинський кремій), шліхована по всій поверхні з обох країв і по краях. Типова форма подільсько-волинських „скринькових гробів“. Завд. 0.118. Шир. коло леза — 0.049. Найб. груб. 0.013. С. Сирватинці на Кам'янецьчині. Ур. Золотарка. Випадкова знахідка.

Колекції Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН.

¹⁾ (Рис. В. Фатальчука).

Фиг. 19. Типи подільських сохир. 2/2. Types principaux des haches en silex podoliennes. 2/2. 1—Kolunivka, 2—Ivachnivci, 3—Syrvatynci, 5—Studenycja, 6—Syrvatynci, cercle Kamjanec. 2—Ozarynci, cercle Mohyliv.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 20.

1. Транше з сіро-жовтуватої породи кременю невисокої якості. Верхню фасу заспільно укрито корою. Спеціального *coup de tranchet* не роблено. Краї оббито крупними відлупками від ударів, що їх скеровано було зісподу під гострим кутом, з наміром зменшити поверхню з корою. Горішній кінець без слідів оббивання. Звертає увагу підправлене лезо, що знов же пояснюється з того, що кавалок укритий корою. Упод. 0.073 (лівий край) і 0.069 (правий край). Найб. шир. — 0.059. Шир. леза — 0.054. Найб. груб. 0.020. С. Бондари на Овруччині. № 2355 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в колекціях художн. пром. школи в Армавірі, Кубань).

2. Сокира з сіро-брунатного мало-прозористого кременю, старанно оббивана з обох боків б. м. однаково випнутих. В оригінальних контурах знаряддя слід відзначити: заокруглення горішнього кінця, ретельно оброблені „плечики“, поширення сокири до леза та ледві помітну вигнутість країв і невеличку вигнутість леза. Розміри: упод. 0.091; найб. шир. гор. частини — 0.036; найб. груб. (посередині) — 0.017. С. Ступно Бударжської волости на Дубенщині (Волинь). № 1874 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

3. Маленька сокирка з прозорого кременю брунатної барви, зроблена з плескатого кавалку, вкритого густою корою патиною (*sacholong*). Техніка оббивання б. м. гоуба, спрямована найголовніше на те, щоб збити патину. Далше підправлення дрібними ударами знати лише по правому краю. Лезо, а почасти й тіло сокирки пришліховані. Краї вирівняно шліхуванням. Розміри уздовж — 0.058; найб. шир. біля леза — 0.048; найб. груб. 0.012. Знайдена в околицях м. Городок на Рівенщині (Волинь). № 4736 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

4. Сокира з доброго прозорого кременю брунатної барви, ретельно оббита по всій поверхні з обох боків й підправлена по краях дрібним оббиванням на два боки. Горішній кінець рівний, краї обрисовують увігнуті лінії, лезо — вигнуте, ніби ламана лінія. Найб. грубінь припадає, з одного боку, на горішній кінець, а з другого на середину долішньої частини знаряддя, дорівнюючи 0.021. Упод. 0.115. Найб. шир. 0.079. Шир. гор. кінця — 0.062. С. Бударж на Дубенщині (Волинь). № 1403. Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в колекціях художн. пром. школи в Армавірі, Кубань).

(Рис. М. Потьомкіна).

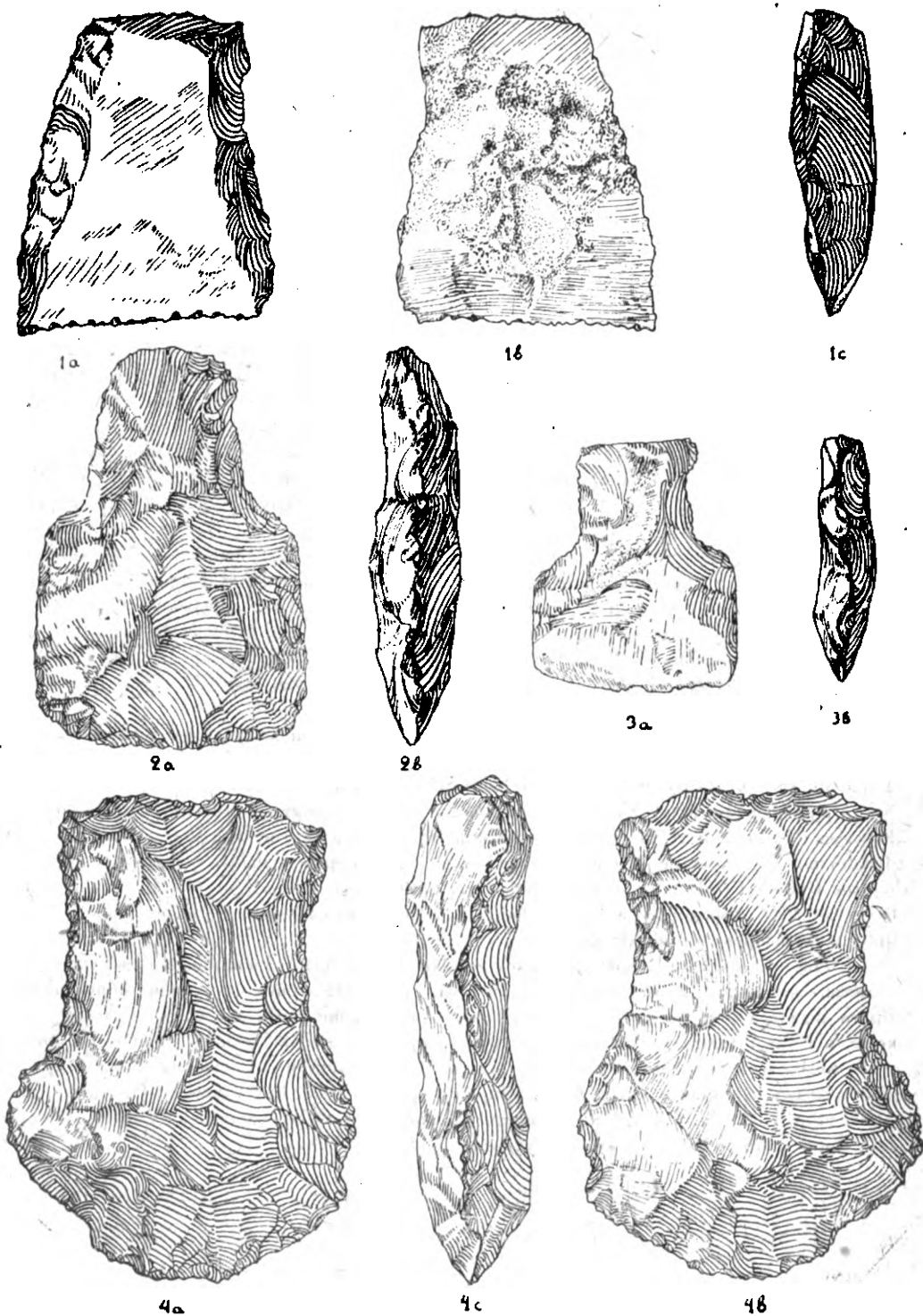

Fig. 20. Транше та сокири з „перехватом” в Волині. $\frac{2}{3}$. Tranchet et haches de Volhynie. Silex. $\frac{2}{3}$. № 1—Boudary, cercle Ovrut. № 2—Stupno, cercle Dubno. № 3—Horodok, cercle Rivne. № 4—Tuderaž, cercle Du. no.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 21.

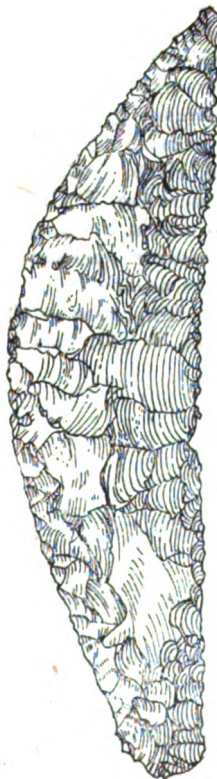
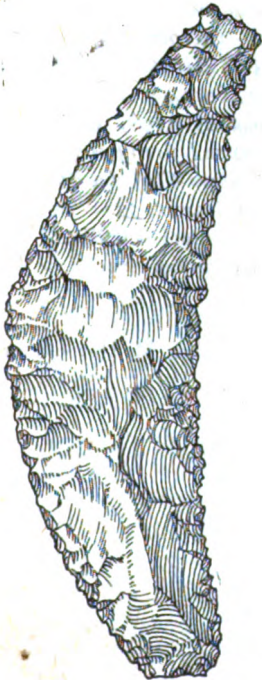
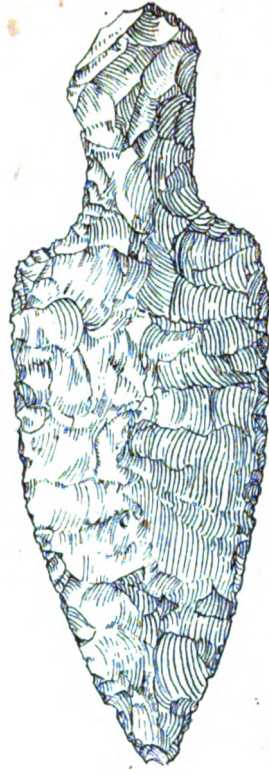
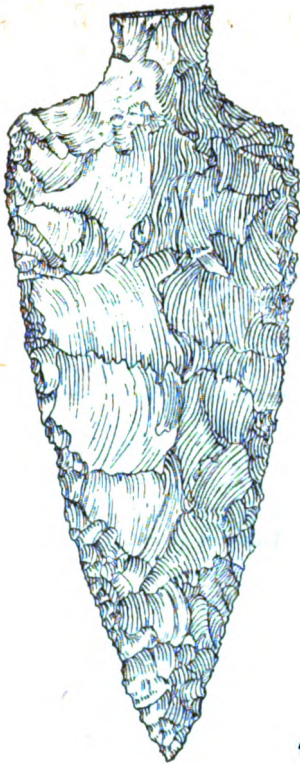
1. Гинджал з сірого матового кременю з прожилками прозорої породи брунатої барви. В техніці оброблення, крім знімання поверхні широкими мушлюватими відлупками, звертає увагу надзвичайно ретельне підправління — вигострювання країв дрібними відколупинами, що зрештою утворюють уподовж країв відокремлену від поверхні смужку ретуші (завш. 0,003 — 0,005). Лист гинджалів трохи вигнутий, стрижень держака має сучковатий перехрій. Долішній кінець загострений бездоганно. Упод. 0.158. Найб. шир. 0.059. Найб. груб. стрижня (кол. листа) — 0.011. Груб. листа вгорі 0.010, в долішній частині максимум 0.008. М. Городок на Рівенщині (Волинь) № 4702 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

2. Гинджал з доброго прозорого кременю брунатої барви, заспіль укритий блакитнуватою патиною. В техніці оброблення поверхні знати сколювання довгастих відлупків. Відзначене в опису попереднього примірника „гостріння“ країв дрібними відколупинами рельєфно повзначилося на поверхні знаряддя (пор. правий край верхньої фаси). Упод. 0.155. Найб. шир. 0.048. Найб. грубів (через стрижень) — 0.010. Груб. листа посередині — 0.007, груб. долішньої частини 0.005. М. Городок на Рівенщині (Волинь) № 1875 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

3. Ніж з доброї прозорої породи брунатої барви. В дузі лівого краю відчувається перелам. Цілком бездоганно, з погляду суцільності кривої, оброблено долішню частину цього краю. Горішній кінець уламаний. В техніці оброблення простежується три етапи: 1) сколювання широким мушлюватим відлупків, 2) вирівнювання загальних контурів знаряддя дрібнішими відлупками і 3) вирівнювання — гостріння країв. Край оброблено не однаково: лівий вирівняно, правий вигострено й вазублено. Смужка ретуші, що поставила в наслідок гостріння краю, дорівнює 0.003 — 0.004. Упод. 0.138. Найб. шир. 0.040. Груб. посередині 0.008, на гор. кінці — 0.005. № 4694 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля. На споді — напис Городок Торск. (нині в Армавірському музеї, Кубань).

4. Ніж з такої самої породи, високої техніки роботи. Одміна в порівнянні до попереднього, полягає, насамперед, в лінії спинки (лівий край), що її обрисовує бездоганно, описана друга. Друга відзнака — в тому, що „смужка гостріння“ виразно знати не тільки удавж правого краю, а й до половини (від горішнього кінця) краю лівого. В техніці оброблення поверхні треба відзначити сколювання довгастих відлупків, що подекуди сягають половини поверхні, ба навіть за неї переходять. Впод. 0.156. Шир. посередині 0.040. Груб. долі — 0.008, посередині — 0.007, вгорі 0.005. М. Городок на Рівенщині (Волинь) № 4695 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

(Рис. М. Потьомкіна).

Фіг. 21. Глиняні ножи з Волині. $\frac{2}{3}$. Poignards et couteaux en ailex de Volhynie. $\frac{2}{3}$. v. Horodok, cercle Rivne.

ПОЯСНЕННЯ ДО ФІГ. 22.

1. Ніж з прозорого кременю брунатної барви, зроблений з кавалку, викритого пативою, що вузькою смужкою заціліла при базі знаряддя. „Тупій“ (лівий край) обрисований кривою лінією „гострій“ (правий край) — рівний. Вищербина правого краю постала мабуть, в наслідку попереднього оббивання кавалку, а не з бажання відокремити горішню вузьку частину знаряддя (лезко) від ширшої долішньої частини, що вставлялася, правдоподібно, в колодку. Обидва краї ножа добре попідгострювані дрібним оббиванням, з видимим бажанням зменшити „щербуватість“. Упод. 0.154. Найб. шир.,% при базі 0.011 — 0.012, біля горішн. кінця — 0.010. М. Городок на Рівенщині (Волинь). № 4697 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (нині в Армавірському музеї, Кубань).

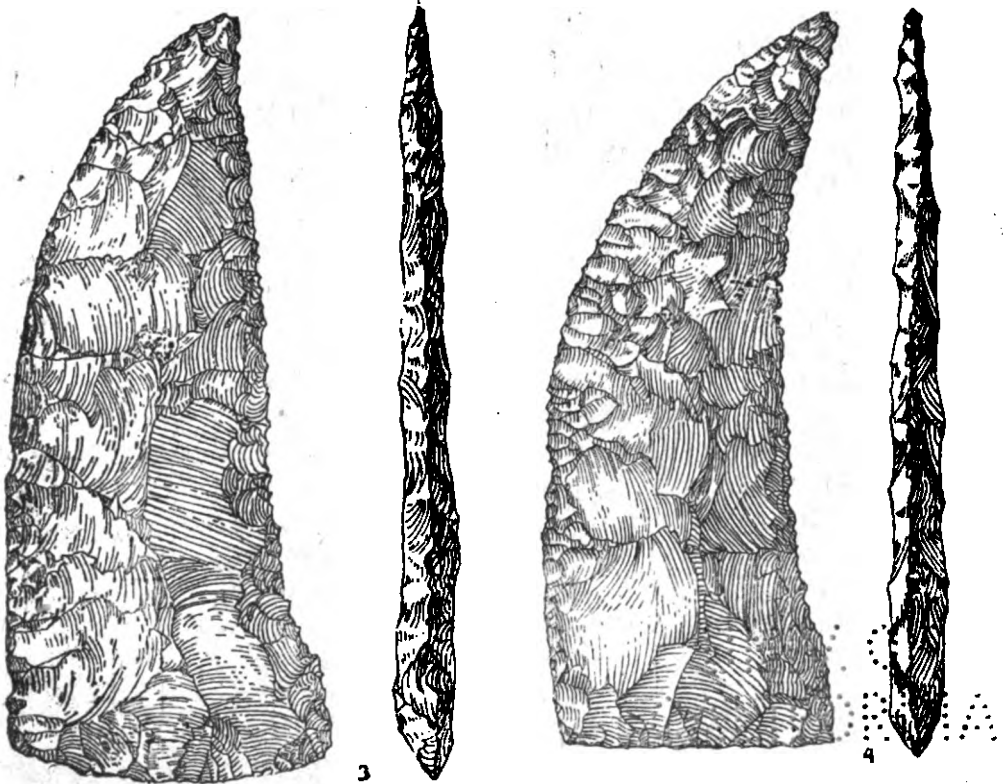
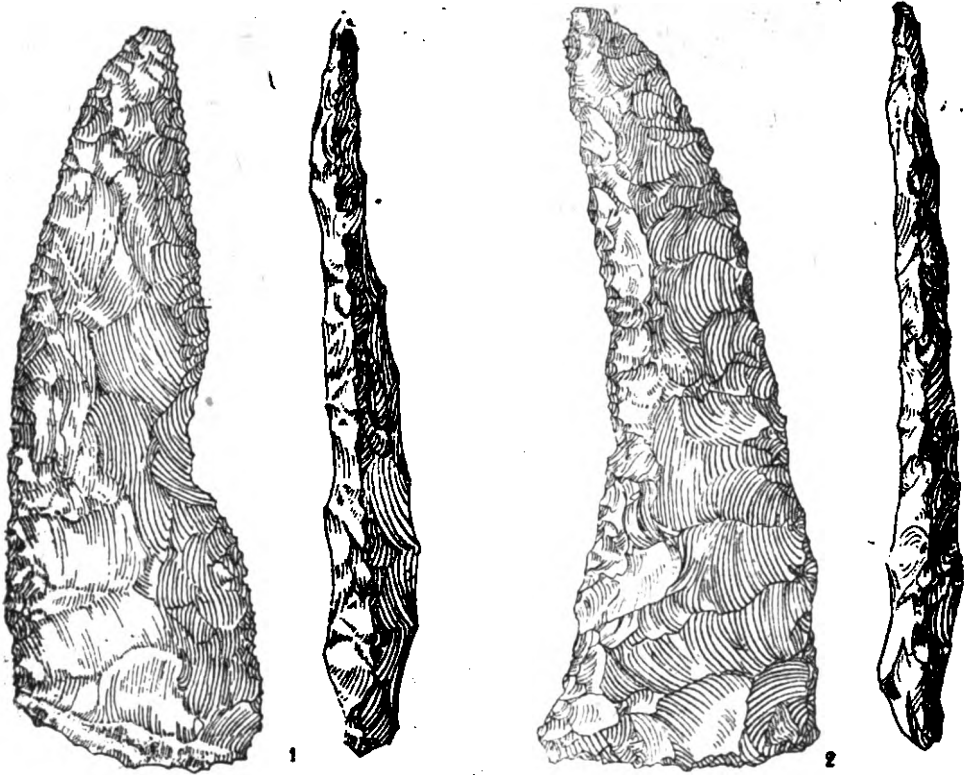
2. Ніж з такої самої породи кременю, з вузькою й витягнутою горішньою частиною (лезко власне), виразно відокремленою від ширшої долішньої, обробленої не так старанно. Однак, базу оббивано таким самим способом загострювання дрібними ударами, як і краї. Впод. 0.159. Шир бази — 0.058. Шир. біля витягнутої горішньої частини леза — 0.037. Груб. найб. 0.012, посередині — 0.009, коло горішн. кінця 0.007. С. Годомичі на Рівенщині (Волинь). № 4700 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (тепер в художньо-промисловій школі в Армавірі, Кубань).

3. Ніж з сірого матового кременю із смужками брунатної прозорої породи. Загальними обрисами наближається до примірника 1. На відзнаку від нього має широке лезко, виразно відокремлене від короткої, значно супроти нього ширшої бази, ретельно заретушованої. В техніці обробляння спостерігається всі три відзначені вище етапи: попередня обробляння кавалку широкими відлушками, повторне дрібніше ретушування й вирівнювання — гостріння країв (смужку цієї специфічної ретуші виразно знати уздовж правого краю). Упод. 0.157. Шир. бази — 0.057. Найб. шир. лезка — 0.058. Найб. груб. 0.012, посередині — 0.010. М. Городок на Рівенщині. № 2819 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (тепер в Армавірському музеї, Кубань).

4. Ніж з такої самої породи кременю, довшеної техніки обробляння. Контури лезка зформовано бездоганно-викресленими кривими, базу — цілком рівною лінією. Краї оброблено дуже старанно. Відзначеної на попередньому примірнику смужки ретушування, щоб загострити краї, немає. Упод. 0.156. Шир. бази — 0.057. Найб. груб. (долішня частина) — 0.010. М. Городок на Рівенщині (Волинь). № 4701 Городецького музею бар. Т. Штейнгеля (тепер в Армавірському музеї, Кубань).

(Рис. М. Потьомкіна).

Фиг. 22. Криві ножи з Волинні. $\frac{1}{2}$. Couteaux en silex de Volhynie. $\frac{1}{2}$.
 1, 3, 4—Horodok. 2. Hodomyti, cercle Rivne.

навському неолітові з „доби гинджау“ (фіг. 21), як „криві ножі волинського типу“ (фіг. 22), а на західній Волині позначаються й інші впливи, що йдуть з Центральної Європи.

Варто підкреслити, що довершені форми кривих ножів та гинджалів, так щільно пов'язані з північним неолітом, становлять собою суто-правобережну рису. Поодинокі примірники, що їх знайдено на Лівобережжі у Наддніпрянській смузі, походять з правого берега. Херсонські трикутні ножі являють собою місцевий тип спеціального призначення, що знов же тяжіє до Подільсько-Волинського плято. Сегментуваті знаряддя з Донеччини, де їх трапляється рясніше, та з північної Чернігівщини, де їх подибуємо зрідка, до кривих ножів волинського типу прив'язати не можна.

Ранньо-неолітичну індустрію Наддонецчини насамперед характеризує пік—сокира, що з усією видимою різноманітністю її відмін виявляється, власне, у варіантах суб'овальної форми з коротчим і ширшим чи довшим і вужчим тілом. Всі вони щільно пов'язані між собою технікою оброблення (двостороннє оббивання поверхні й країв) і дають у перекрої ромбоїдальну, гостроовальну чи лінзувату фігуру. У щільному зв'язку з ними, як обрисами лева так і формою тіла, стоять і сокируваті знаряддя, що поєднують у собі риси піка (з лезом і краями, що їх зформовано більш-менш рівномірним оббиванням з обох боків) і транше (з лезом без оббивання і краями, оббитими з одного боку). Посутню відзнаку становить горішній гостріший кінець знаряддя; щодо країв, то їх знов же обрисовують вигнуті лінії, а не рівні чи увігнуті. Типових транше бракує, так само як і довгих вузьких „пік“ трикутного чи ромбоїдального перекрою.

Отож, виходячи з форми пікоїдальних знаряддів, в Донецькій ранньо-неолітичній індустрії мавмо дуже виразний і суцільний вияв. На жаль, вона й досі не привернула до себе уваги спеціалістів і зовсім не вивчена. Паралелізувати її з іншими ранньо-неолітичними виявами тимчасом не випадає. Не можна, однак, не відзначити, що стоїть вона якось ізольовано. Деякі форми, як от, приміром, великі овальні скребачки, не знаходять собі паралелів по інших українських районах. Крім того, її вирівняє і ще одна цікава риса.

Виростаючи у виїнятково-щасливих умовах щодо матеріалу для виробництва з кременя, донецька неолітична культура не виявляє себе в кремені шліхованому. В розвитку сокири, як такої, вона не переходить через форми гостроверхої та широко-обухової сокири (*breitnackige Beil*), зберігаючи подекуди обрисоване кривою лезо й незмінно подаючи у перекрої лінзувату фігуру. Цей лінзуватий перекрій виразно свідчить за щільний зв'язок пізніших кремінних сокир з індустрією давнішого часу, що розвивалася поза впливами кремінного неоліту північно-західньої сторони.

Можливо, що це сталося тому, що вона зіткнулася в добі шліхованого каменю на південному сході України з іншою культурою, що використовувала на шліховане справилля чороди еруптивні.

Найтиповіші форми кремінних виробів цієї південно-східньої культури: великі вістря на дроток чи спис з рівною чи скісною базою, великі листуваті й ромбоїдальні клинки до гинджалів з довершеною двосторонньою обробкою

поверхні, великі відщепки з ретушованими способом підгострювання краями— відомі на Степовій Україні і з випадкових знаходок і в інвентарі старіших степових могил. Вона належить добі металу, яка виявляється на південному сході України, звісна річ, значно раніше, аніж на північному заході. Хронологічно вона відповідатиме „епосі гинджалу й грубо-обухової сокири“ північного неоліту. Отже, відсутність на Степовій Україні та українському Лівобережжі шліхованих кремінних сокир тонко-обухових¹⁾, а надто грубо-обухових пояснюється з появи нової культури південно східного походження, що приходять до нас обізнана з технікою шліхування, ба й свердлення каменю.

Вийнятою ваги у цій справі набувають сьогорічні розкопки М. Макаренка біля Маріюполя, де він дослідив один з найстаріших, мабуть, у нас могильників енеолітичної доби. Могильник не має могильних насипів. Поховання у зібганому стані з допіру згаданими кремінними вістрями й іншими супровідними формами, становлять у ньому поховання наймолодші. Могильник залишила по собі якась незнана досі у наших краях людність, що ховала небіжчиків у випростаному стані. Могильний інвентар головної маси поховань складається виключно з кремінних виробів та кістяних і мушлевих оздоб. З публікацією здобутих матеріалів, що з'являється в одному з наступних випусків „Антропології“, питання про взаємини кремінної індустрії та виробництва я еруптивних пород на українському півдні певною мірою пояснює. Варто зазначити, що в інвентарі могильника трапилися мікролітичні „відщепки з оббитим краєм“ та „прямокутники із стесаною спинкою“ й пришліховані сокири тонко-обухові (з них одна кремінна).

Отже, на загальному тлі мікролітичної індустрії, що обіймає собою ширші простори на південному сході України, й виявляється в різноманітних формах: то в чистих знаходках з древнішими типами знаряддів (*lames retailées en biais, burins sur lame cassée, segments, trapèzes allongés*), як у Петриці на Куп'янщині, то в пізніших виявах з розвитком білатерального ретушування довгастих виробів, занепадом різців та розвитком трапецоїдальних форм, як на Білій Горі під Полтавою, то в пізній фазі з шліхованим справиллям з еруптивних пород і занепадом геометричних форм, як на Лоханській стації, то, нарешті, в добі остаточного занепаду мікролітичної індустрії, як у могильнику Маріюпільському—ранньо-неолітична індустрія донецька вирисовується тимчасом, як надзвичайно цікавий „епізод“ в передісторичному розвитку українського лісостепу. За нинішнього стану наших вивчень, найпростіше було б пов'язати її з неолітичною північчю та лісовою смугою. Та, звичайно, відповідь на це ми матимемо лиш після того, як спроможемося оглянути з погляду ранньо-неолітичного геть усю південно-східню Україну та прилеглі до неї краї.

Підсумовуючи наші здобутки у царині ранньо-неолітичній, треба визнати, що в цій справі ми лише починаємо нашу дослідчу роботу. Намічені в межах УСРР чотири райони ранньо-неолітичних індустрій повністю ще не обкреслені. Між ними залишаються широкі простори зовсім не оглянуті. Отже, дальшу роботу треба спрямувати насамперед на заповнення цих галявин.

¹⁾ Пор. О. Тахтаї, Передісторичні ровшуки в межах Полтавської округи. Антропологія II, стор. 251, фіг. 1. №№ 3—4.

Найбільшу увагу притягає південний схід та південь: Донбас, що з погляду неолітичного залишається країною невідомою, і Надчорноморська смуга. Не можна при тій нагоді не вказати, що поруч цих дослідів конечно потрібні й паралельні досліді поза межами УСРР на Кубані та Чорноморському узбережжі Кавказу. Після єгипетських мушлевих куп та сірію-палестинських ранньо-неолітичних знахідок і „coups de poing“ з Вірменії, в питанні ранньо-неолітичному наш погляд мимоволі одривається від північного заходу й обертається туди, звідки докочуються до нас впливи геометризованого епіпалеоліту, і де ми маємо право сподіватися інших слідів ранньо-неолітичної доби. Поза сумнівом, ця проблема української палеонтології переростає межі українські і має значіння цілосоюзне. Отже, на порядку денному стоять і спеціальні експедиції з тою метою на Кавказ і відповідний зв'язок нашої роботи з науковими закладами Кубані та Закавказзя.

Не можна не побажати водночас і ширших розшуків поза межами радянської України в напрямі півночі, що допоможуть нам ґрунтовніше уяснити місце Смячківських знаходіщ.

Щодо глибших дослідів у межах згаданих районів, то їх треба скерувати, крім повнішого й уважнішого вибирування під'ємного матеріалу, у бік розшукування тих пам'яток, що характеризують „континентальні“ вияви кампінієнської доби. Гадаю, що і в цій справі центр уваги слід було б умістити на районах Лівобережних. Немає жадних підстав заперечувати можливість знайти там „шахти до видобування кременю“ (puits d'extraction de silex) і за всяку ціну треба відшукати рештки житлових споруд ранньо-неолітичної людности (fonds de cabane). Розкопинам пам'яток цієї культури треба передпослати спеціальні розвідчі екскурсії, що повинні пильно вивчити багаті на окремі знаходіща пункти з погляду загального характеру місцевости та тих амін, що сталися на її поверхні з різних причин.

Київ, XII. 1930.

ЛІТЕРАТУРА.

Вступ. Труды экспедиции для изучения Изюмского края под руководством профессора А. С. Федоровского. Выпуск 1. Изюм 1923. М. Рудинський. Розшуки по піскових надбережжях річок. Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка. Вып. 1. К. 1925. С. Гамченко. Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони. Житомир 1925. О. Федоровський, Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. X. 1927.

Палеоліт. В. Городцов. Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год. „Древний Мир“. Вып. 1. М. 1924. П. Ефименко. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи. Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія. К. 1927. П. Ефименко. Некоторые итоги изучения палеолита в СССР. Журнал „Человек“, № 1. Лев. 1928. М. Рудинський та А. Вороний. З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. Антропология, т. I. К. 1928. М. Рудинський. Досліді в Журавці. Антропология, т. II. К. 1929. М. Рудинський. Журавка. Антропология, т. III. К. 1930. М. Рудинський. З матеріалів до вивчення передисторії Поділля. Антропология, т. II. К. 1929. М. Rudyn's'kij. Trouvailles paléolithiques d'Ozarynci. Księga pamiątkowa ku czci Prof. W. Demetrykiewicza. P. 1930. В. Крокос. Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині. Антрополо-

гія, т. II. К. 1929. А. Вороний. Матеріали до геології Журавської палеолітичної стадії 1928—1929 рр. Антропологія т. III. К. 1930. В. Рівниченко. Геологічні та геоморфологічні умовини Журавської палеолітичної стадії. Антропологія т. IV. К. 1931. І. Левицький. Довгиницька палеолітична стадія. Антропологія, т. III. К. 1930. В. Крокос. Стратиграфія горішнього палеоліту с. Довгиничі на Овруччині. Четвертинний період. т. I. К. 1931. L. Sawicki. Materjaly do znajomości prehistorji Rosji. Przegląd archeologiczny. t. III. Poznań 1926. L. Sawicki. Stanowiska młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu. Ziemia, 1927, № 3. H. Breuil. Les subdivisions du paléolithique supérieur et leur signification. Congrès intern. d'anthrop. et d'archéol. préhistoriques. XIV session, Genève. 1912. А. Спицинь. Русскій палеолитъ. Записки отд. Русск. и Слав. Археологій Русск. Археол. Общества, т. XI. СПб. 1915. Н. Крыштафовичъ. О геологическомъ исследованіи палеолитическихъ стоянокъ въ Европейской Россіи альбомъ 1904 г. Древности. Труды Моск. Археол. Общества, т. XXI, вып. 2. М. 1907.

Епіпалеоліт. М. Рудинський. До питання про культуру „мезолітичної“ доби на Вкраїні. Антропологія, т. I. К. 1928. М. Рудинський. Дюнні стадії неолітичної доби в побережжя Ворскла. Записки Укр. Наук. Товариства дослідвання й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Вып. 1. П. 1919. М. Рудинський. Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла. Стація в ур. Біла Гора. К. 1926. М. Рудинський. Пам'ятки Лоханського острова. Антропологія, т. I. К. 1928. М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського Музею. Полтава 1928. П. Бфименко. Мелкіе кремневые орудія геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранне-неолитического возраста. Русск. Антроп. журнал, т. 13, вып. 3—4. М. 1924. Старовинности Ізюмщини. Вып. I—IV. Ізюм 192—192. А. Спицинь. Південно-руський неоліт. Збірник на пошану акад. Д. Богалія. К. 1927. С. Локтюшев. Кремінна мікролітична індустрія, збірава по дюнах у сточищі р. Дізня на Луганщині. Антропологія, т. I. К. 1928. М. Мушкет. Передісторичні розшуки у північній Київщині. Антропологія, т. I. К. 1928. М. Мушкет. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928. Антропологія, т. II. К. 1929. С. Баран-Бутович. Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи. Антропологія, т. II. К. 1929. О. Тахтаї. Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в рр. 1926—1928. Антропологія, т. II. К. 1929. І. Левицький. Стація в ур. Пісчаше. Антропологія, т. IV. К. 1931. Збірник Дніпропетровського Історично-Археологічного Музею. т. I. Дніпроп. 1928. М. Якимовичъ. Дюнные стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уездѣ Киевской губернии. Арх. Алт. Южной Россіи, 1903. E. Majewski. Grocki dlutowate polskie do strzal przedhistorycznych. Swiatowit, I. W. 1899. W. Czukiewicz. Poszukiwania archeologiczne w powiatach Lidzkim i Trockim gub. Wileńska). Swiatowit, III. W. 1901. A. de Mortillet. Les petits silex taillés à contours géométriques trouvés en Europe, Asie et Afrique. R. E. A. 1896, XI. L. Coutil. Tardenoisien, Saptien, Gétullen, Ibéro-Maurisien, Intergétulo-néolithique, Tellien, Loubrien, Geneyenien (Silex à formes géométriques, silex Pygmées et microsilex géométriques). Congrès intern. d'anthrop. et d'archéol. préhist. Genève. 1912. E. Vielle. Pointes de fleches typiques de Fère-de-Tardenois (Aisne). Bull. de la Soc. d'Anthrop. de Paris. 1900. J. de Morgan—L. Capitan—V. Boudy. Etude sur les stations préhistoriques du Sud Tunisien. R. E. A. 1910—1911. G. Courty. Silex préhistoriques de Tunisie. L'Homme préhistorique. 1905. A. Debruge. Etude sur les burins et les silex de formes géométriques de la région des Hautes-Plateaux de l'Atlas. H. P. 1905. R. Siret. La taille des trapèzes tardenoisien. Revue Anthrop. 1924. L. Bardon, A. et J. Bouyssonie. La grotte de la Font-Robert près Brive. Bull. de Société scientifique, historique et archéologique de la Corrèze. t. XIII, livr. 3. Brive 1908. D. Peyrony. Eléments de Préhistoire. Nouv. éd. P. 1927. L. Kozłowski. L'époque mésolithique en Pologne. L'Anthropologie 1926. L. Kozłowski. Epoka kamienia na wydmach wachodniej części wyżyny Małopolskiej. Lwów 1923. G. F. L. Sarauw. Maglemosc. Ein steinzeitlicher Wohnplatz im Moor bei Mullerup auf Seeland, verglichen mit verwandten Funden. Prähist. Zeitschrift. Bde III (1911) u. VI (1914). K. Friis Johansen. Une station du plus ancien âge de la pierre dans la tourbière de Svaerborg. Mémoires de la Société royale des antiquaires du Nord. Nouvelle série 1918—1919. H. C. Broholm. Nouvelles trouvailles du plus ancien âge de la pierre. Les trouvailles de Holmegaard et de Svaerborg. Mémoires de la Société des antiquaires du Nord. Nouvelle série, 1926—1927. H. Breuil. Harpon maglémosien trouvé à Bethune en 1849. L'Anthropologie, t. XXXVI, 1926. J. de Morgan, La préhistoire orientale. t. II. L'Egypte et l'Afrique du Nord t. III. L'Asie

antérieure. P. 1926—1927. G. Wilke. Südwesteuropäische Megalithkultur und ihre Beziehungen zum Orient. *Mannus—Bibliothek* № 7. Würzburg 1912. M. Ebert. Südrussland im Altertum. Bonn-Leipzig. 1921. S. Müller. Communautés stylistiques en Europe dans le récent âge de la pierre. *Mémoires de la société royale des antiquaires du Nord*. N. S. 1920—1924. Dr. W. Gaerte. Die steinzeitliche Keramik Ostpreussen. Königsberg 1927.

Ранній неоліт. A. P. Madsen, S. Müller, C. Neergard, C. G. Joh. Petersen, E. Rostrup, K. J. V. Steenstrup, Herluf Winge. *Affaldsynger fra Stenalderen i Danmark*. Kjobenhavn 1900. G. Kossina. Die Indogermanen. *Mannus-Bibliothek*, № 26. L. 1921. А. Иностранцевъ. Доисторическій человекъ побережья Ладожскаго озера. СПб. 1882. C. Grewingk. Die neolithischen Bewohner von Kunda in Esthland und deren Nachbarn. *Verhandlungen der gelehrten esthnisch. Ges. zu Dorpat*. t. XII. D. 1884. Б. Жуков. К вопросу о древних насельниках Прибалтики. *Русский Антропологический журнал*, т. 13, вып. 3—4. М. 1924. М. Рудинський. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. *Коротке звідомлення ВУАКу за 1925*. К. 1926. М. Рудинський. Смячка. *Коротке звідомлення ВУАКу за р. 1926*. К. 1927. П. Ефименко. Некоторые находки каменных орудий в Тверской и Новгородской губерниях и их место в системе европейской палеонтологии. *Русс. Антроп. Журнал* кн. XXXVII—XXXVIII. М. 1916. Н. Obermaier. El hombre fósil. Madrid. 1925. R. de Serra Pinto. O asturiense em Portugal. *Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia*, v. IV. Porto. 1928. C. Rademacher. Frühneolithikum und belgisches chelléen. *Präh. Zeitschr.* B. IV. 1912. J. Bayer. Das vermeintliche Solutréen in Scandinavien. *Mannus*. 1921. Oscar Montelius. *Minnen från vår Forntid*. I. Stockholm. 1917. N. Aberg. Die nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während die jüngere Steinzeit. *Upsala* 1919. Knut Kjellmark. En stenaldersboplatz i Järvallen vid Limhamn. *Antikvarisk Tidskrift för Sverige*. Del 17, № 3. Stockholm 1904. S. Müller. Instruments tranchants de l'ancien âge de pierre. *Mémoires de la Société royale des antiquaires du Nord*. Nouvelle série. Copenhagen 1889. Ch. Schleicher. Tranchets néolithiques. *Congrès préhist. de France*. *Compte-rendu de la IV session*. Chambéry 1909. L. Capitan. La Préhistoire. 2-me éd. Paris, Payot. 1925. Ph. Salmon, D'Ault de Mesnil et Capitan. Le Campignien. Fouille d'un fond de cabane au Campigny, commune de Blangy-sur-Bresle (Seine Inférieure). R. E. A. 1898. E. Collin, Reynier et Fouju. La station de la Vignette. *Bull. de la S. A. P.* 1897. Romain. Atelier de tranchets de la Coudrate près Montvillier (Seine-Inférieure). R. E. A. 1896. C. Weber—i. Mestorf. Wohnstätten des älteren neolithischen Periode in der Kieler Förde. 43-er Bericht der Schleswig.—Holsteinschen Museums vaterl. Altertümer bei der Universität Kiel. 1904. P. Kupka. Das Campignien im nordeuropäischen Glazialgebiet. *Zeitschrift für Ethnologie* t. XXXIX. 1907. M. Schneider. Die mesolithische Siedlung bei Friesack. *Mark in Rhinluch*. *Forschungen und Fortschritte*, 1927, № 2. E. Rahir. Vingt-cinq années de Recherches, de Restaurations et de Reconstitutions. Bruxelles. 1928. I. de Morgan. Les stations préhistoriques de l'Alagheuz, Arménie russe. R. E. A. 1909. Ph. Salmon. Exposé méthodique des divisions industrielles aux ages de la pierre. *Bull. de la société d'anthropologie de Bruxelles*, t. X. B. 1891. Marcel de Puydt. Quelques constations relatives à la station néolithique de Sainte-Gertrude (Limbourg hollandais). Ruremonde. J. Hamal-Nandrin et J. Servais. La station néolithique de Sainte Gertrude. *Revue anthrop* 1923, № 9—10. J. Dechelette. *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, I. P. 1908. J. Allio. Fragen der russischen Steinzeit. Helsinki. 1922. J. Allio. Die steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finland. I, II. Helsinki. 1909. К. Мельникъ. Каталогъ коллекціи древностей А. Н. Поля [въ Екатеринбургѣ]. Вып. I. К. 1893. Каталогъ выставки XI Археологическаго Съезда въ Кіевѣ. К. 1899. Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga 1896. R. 1896.

Le mouvement scientifique dans le domaine du paléolithique et mésolithique en R U S S pendant la Revolution.

par Mychajlo Rudyns'kyj.

Kyjiv.

L'auteur donne un aperçu des recherches préhistoriques dans le domaine des études paléolithiques et mésolithiques en Ukraine pendant la Revolution et indique quelques problèmes pour les études ultérieures.

Les études sur le paléolithique n'étaient liées qu'en partie avec les recherches des années précédentes (les recherches de l'auteur en Podolie occidentale, fouilles à Mizyn en 1930). Parmi les résultats les plus considérables dans ce domaine il faut mentionner: la découverte de la station moustérienne aux environs de h. Kolesnikova au confluent de la rivière Derkul ot du Donec', les découvertes des stations du paléolithique supérieur à Ščuriv Rih (cercle Isium, anc. gouv. de Kharkiv) et près du v. Dovhynyči (cercle Ovruč, Wolhynie), l'exploration de la station de Žuravka, cercle Pryluka, anc. gouv. de Poltava (aurignacien supérieur), et les matériaux de nombreuses stations aurignaciennes en Podolie occidentale, récoltés par l'auteur en 1927—1929.

La station paléolithique à Žuravka (non loin de celle de Honci) donne une base solide pour la détermination de l'âge géologique des stations près de Honci et de Mizyn. L'auteur propose d'organiser largement des recherches dans le bassin d'Udaj et dans les localités adjacentes, au gouv. de Poltava, ainsi que le long du cours moyen de la rivière Desna au gouv. de Černihiv, dans le but d'approfondir l'étude des stations paléolithiques de loess en Ukraine centrale.

Non moins d'importance ont les recherches et les fouilles en Podolie, où l'on a rencontré des formes se rapportant à l'aurignacien supérieur et moyen du type de l'Europe centrale et se rattachant aux cavernes et aux abris sous roche. L'auteur propose d'effectuer les fouilles des cavernes aux environs de Studenzia, cercle Kamianec-Podil'skyj, près de la station aurignacienne à Bila Hora.

En outre, il faut nécessairement qu'on recueille des données complémentaires sur toute la série de trouvailles paléolithiques, qui restent jusqu'à ce temps non vérifiées par des préhistoriens (Kryvyj Rih, anc. gouv. de Jekaterinoslav, Sełyšče dans l'anc. gouv. de Kyjiv, etc.).

Dans le domaine des études sur le mésolithique en Ukraine on a obtenu des résultats considérables.

Il n'y a aucun doute que sur le territoire de l'Ukraine aux temps mésolithiques nous avons deux provinces séparées: celle de l'industrie microlithique du sud-est, qui se manifeste dans la zone des forêts-steppes, surtout dans les limites des anc. gouv. de Kharkiv et de Poltava, et celle des industries microolithiques du nord-ouest avec les centres dans le Polissia (en Wolhynie septentrionale) et au gouv. de Černihiv. Apparemment ces industries se sont développées des sources différents. Au nord-ouest elles se lient avec le maglémosien et le tardenoisien, refracté par

le prisme du tardenoisien de Pologne, dans lequel les influences de l'industrie épi-magdalénienn^e locale, désignée comme „svidérien“ et du maglémosien avoisiné se font sentir (géométrisation asymétrique, triangles et trapèzes asymétriques, manque de segments larges et courts réguliers). Au sud-est les industries microlithiques montrent l'influence du capsien et se lient avec la Méditerranée (géométrisation symétrique, formes trapezoidales et triangles symétriques, semi-lunes régulières, parallélogrammes dits „à dos raboté“, fig. 1).

Dans la province du sud-est les survivances des industries microlithiques se retracent jusqu'à l'époque de la pierre polie (stations néolithiques de la région des rapides du Dniro, voir fig. 2—7) et jusqu'à l'âge du cuivre (tumulus de Majkop au Kuban', ainsi que les autres trouvailles dans les sépultures à squelette colorié d'ocre rouge de l'attitude repliée, le cimetière récemment découvert près de Mariupil' etc).

Dans la province du nord-ouest on peut tracer une région séparée qui n'a pas subi les influences occidentales du tardenoisien et qui se trouve hors les limites de l'influence du sud. C'est la partie septentrionale de l'anc. gouv. de Černihiv. Elle appartient au nord et se lie au cercle des industries baltiques. Elle est caractérisée, comme ce démontre l'ensemble industriel des stations typiques, par de petites lamelles à tranchant rabattu et petits tranchets (voir fig. 8).

Dans les recherches ultérieures l'auteur propose de prêter une attention particulière d'un côté au sud-est de l'Ukraine, au Caucase du nord-ouest et au littoral caucasien de la mer Noire et de l'autre côté au territoire adjacent au cours inférieur du Dniro et au bas Dniester, qui reste jusqu'à présent, au point de vue des industries épipaléolithiques, un pays inconnu (conf. les trouvailles isolées des nucléi microlithiques en Podolie du sud-est, cercle Mohyliv Podil's'kyj, fig. 9, № 2—4).

Les résultats les plus considérables ont été obtenus dans le domaine des études sur néolithique ancien. Aux deux régions des industries du néolithique ancien dans les limites de la Wolhynie et dans l'anc. gouv. de Kharkiv, qui étaient connues antérieurement, à présent il faut ajouter deux nouvelles régions, découvertes par l'auteur au cours des recherches pendant les années 1925—1927: au nord de l'anc. gouv. de Černihiv (le long de la petite rivière Smiačka aux environs de Novhorod Sivers'kyj) et au cours moyen du Dniester en Podolie.

Si nos connaissances actuelles ne sont pas encore suffisantes pour pouvoir déterminer l'origine de telle ou telle de ces industries campigiennes ou proto-néolithiques, ces origines pouvant être différentes, la voie qu'elle on suivie dans leur développement ultérieur nous est claire. L'auteur croit possible de les diviser ainsi: 1) groupe d'industries qui correspondent à l'industrie des anciens „amas des coquilles“ du type Ertebölle (Smiačka, Wolhynie septentrionale); 2) les industries de la Podolie occidentale, qui correspondent au campigien occidental; 3) l'industrie du cours moyen du Donec' qui ne trouve des parallèles si prononcées ni au nord-ouest ni à l'ouest.

Dans leur développement ultérieur les industries de la Podolie et de Wolhynie se conformèrent au développement du Nord Baltique. L'industrie du néolithique ancien de la partie septentrionale de l'anc. gouv. de Černihiv s'est confondue avec les formes néolithiques arrivées du Nord Finnois. L'industrie du Donec

s'est développée isolément et s'est fondue dans la culture néolithique venue du sud-est.

La Podolie et surtout la Wolhynie ont développé l'industrie de silex. Dans ses formes nous trouvons toutes les formes typiques de haches en silex (fig. 20) de poignards de silex (fig. 22), qui caractérisent le néolithique scandinave. Au nord de l'anc. gouv. de Černihiv ces formes manquent. Parmi les instruments en pierre polie on rencontre la forme dite „hohlmeissel“ typique pour le néolithique du Nord Finnois. En outre dans cette région se développe une industrie néolithique en os associée à la céramique „à peigne“ si largement répandue dans la zone des forêts (conf. fig. 17). Le long du Donec on ne rencontre pas d'instruments en silex polis. La fabrication d'instruments de silex s'arrête aux pièces taillées liées aux outils picoïdes: hache à sommet pointu et hache à sommet large aplati.

Une intéressante acquisition dans le domaine des études sur le néolithique ancien nous donne la découverte à Smiačka d'une industrie des formes polyédriques dans laquelle sont extrêmement développées les formes des rabots—ordinaires et doubles—fabriquées des nucléi (fig. 10—14). D'autres formes présumées celles des grattoirs sur lame, des perceurs, des lames retouchées ne se trouvent pas. Parmi les instruments on trouve des grattoirs-racloirs faits d'éclats épais, des pièces nucléiformes d'une destination indéterminée et rarement des pointes à soie d'allure magdalénienne.

L'auteur pense que cette industrie peut-être placée entre l'industrie découverte à Smiačka sur le point XIV (voir l'article de l'auteur dans *Антропология*, t. I intitulé „Sur la question du mésolithique en Ukraine“) et le néolithique ancien au gouv. de Černihiv et qu'elle représente le point de départ du précampignien. Selon l'auteur, c'est une industrie des éclats épais et des pièces facettées, dans laquelle fait l'apparition la forme du pic et, probablement, vient l'idée du tranchet.

Dans les autres régions des industries du néolithique ancien des instruments semblables, quoique de formes toutes différentes, n'ont été trouvés qu'en Podolie occidentale (fig. 15).

L'auteur suppose que dans les études ultérieures sur les industries du néolithique ancien des recherches au sud de l'Ukraine et sur le littoral caucasien de la mer Noire sont indispensables. Jusqu'à ce temps nous estimions que les industries du néolithique ancien en Ukraine pouvaient provenir seulement de la région Baltique. Les amas de coquilles néolithiques de l'Égypte, les industries du néolithique ancien de Phénicie et de la Palestine, ainsi que les trouvailles en Arménie russe attirent involontairement les regards vers l'Orient et vers le Sud.

В. РІЗНИЧЕНКО.

Київ.

ГЕОЛОГІЧНІ ТА ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ УМОВИНИ ЖУРАВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТАЦІЇ.

За останніх років, в тому рахункові і під час геологічної експедиції літом 1930 року в Середній Наддніпрянщині, нам довелося зібрати поважний матеріал для в'ясування важливих моментів з геологічних подій за четвертинного періоду.

Цим же літом мені пощастило перевести ув'язку моїх спостережень з обсягу четвертинної геології в Середній Наддніпрянщині з даними, що до цього часу здобуто їх експедицією Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка при ВУАН за керуванням М. Я. Рудинського при детальних розкопах недавно відкритої Журавської палеолітичної стації над Удаєм на Прилуччині.

Про наслідки моїх геологічних та геоморфологічних спостережень в Журавці я і маю подати тут повідомлення:

Журавську палеолітичну стацію відкрив р. 1927 А. М. Вороний¹⁾. Після того цю стацію попередньо дослідив з орієнтовним визначенням її віку М. Я. Рудинський²⁾. В році 1928 родовище оглянув і подав в друку свій геологічний висновок проф. В. І. Крокос³⁾.

В серпні року 1930 я, маючи за мету підсилити археологічною документацією дані стратиграфічних, палеонтологічних і геоморфологічних спостережень над надзвичайно багатою та повно представленою четвертинною серією Середньої Наддніпрянщини, а також ув'язати наслідки моїх дослідів з дослідями з іншої галузі знаннів виконав поїздку в с. Журавку на місце робіт археологічної експедиції за керуванням М. Я. Рудинського, де на цей час було зроблено великі розчистки та детальні розкопи.

Подаю тут в стислому вигляді записаний від мене геологічний перебір і в зазначених розкопів палеолітичної стації с. Журавки:

1) Шар ґрунту, порушений сучасною культурною обробкою	0,15 м	} 1,19 м
2) Темносірий лісовий ґрунт, що утворився в наслідок деградації чорноземлі (повем А ¹)	0,24 м	
3) Сірий, буроватий переходовий повем (А ²)	0,28 м	
4) Бурий повем ґрунту (В)	0,52 м	

¹⁾ Михайло Рудинський та Андрій Вороний, „З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині“. — Антропологія. Річн. Кабін. ім. Ф. Вовка ВУАН 1927, стор. 65.

²⁾ Михайло Рудинський, „Досліди в Журавці“ — Антропологія. Річн. Каб. ім. Ф. Вовка ВУАН. 1928, стор. 140.

³⁾ Проф. Володимир Крокос, „Умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині“. — Антропологія Річн. Каб. ім. Ф. Вовка ВУАН, 1928, стор. 135.

- 5) Половожовтий, сіруватий кротовинний лес, густо переритий давніми кротовинами (діаметр 6,5 см) з невиразними контурами, заповненими бурим і сірим матеріалом. Зрідка трапляються сучасні кротовини з різкими контурами, заповнені матеріалом сучасного ґрунту з по-
зему А . . . . . 0,42 м 0,72 м
- 6) Половожовтий, неверстований, еоловий лес шпаристий (горішній підповерх першого поверху лесу часів відступання Вюрм'а II та першої частини польодовикової епохи). В ньому зустрічаємо значно менше давніх і сучасних кротових, ніж в вищеуложеному шарі . . . . . 0,30 м
- 7) Більш-менш виразноверстована делювійно-алювійна товща полово-жовтого лесового матеріалу, що утворилася шляхом перевідкладання долішнього підповерху 1-го поверху лесу, а також, почасти, 2-го поверху лесу. Верстованість в цій породі набуває донизу все більшої та більшої виразності і на глибині 1,24 м від поверхні даного шару, або на глибині 3,15 м від поверхні землі, серед верстованого легкого лесуватого суглинку починають зустрічатися проверсточки завгрубшки в 1—2 см світлосірого, жовтуватого кварцевого піску, дуже нерівнозернястого з добре заокругленими зернами. Грубість цього делювійно-алювійного шару . . . . . 1,90 м
- 8) Культурна верства палеолітичної стації знаходиться під досить грубою (1,90 м) товщею верстованих делювійно-алювійних лесуватих суглинків. Це дуже негруба верства (від 0,002 м до 0,06 м найбільше), в якій трапляються культурні рештки у вигляді кремінної індустрії, фрагментів дрібних кісток (*Marmota bobak Müll.* та деякі інші за визначенням від І. Г. Підоплічки) та вуглинок (*Picea excelsa L.* за визначенням від Д. Персідського). Місцями культурна верства переривається і виявляється лише у вигляді окремих розкиданих документів в долішній частині делювійно-алювійної товщі; місцями ж цій верстві відповідає темносіра гумусова проверсточка делювійного походження завгрубшки 0,002 м—0,025 м в якій трапляються і культурні рештки (вуглини тощо). Пересічна грубість культурної верстви становить усього 0,031 м
- 9) Делювійно-алювійний верстований суглинок з проверстками піску . . . . . 0,209 м
- 10) Світлий, сірувато-жовтавий, взагалі середнезернястий, але дуже нерівнозернястий пісок, з добре заокругленими кварцевими зернами різковерстований, пошмоверстований з деякою хвилястістю; спостерігається чергування більш грубого піску і більш дрібного з глиняним матеріалом. Цей шар розчисткою відслонено неоднаково: на 0,15 м—0,34 м—0,40 м . . . . . 0,37 м

Таким чином в Журавці нами досліджено штучно розчищене 1930 року відслонення заввишки усього в 4,42 метра, завдовжки в 40 метрів.

Культурна верства тут лежить на глибині 3,81 метра від поверхні землі.

Журавська палеолітична стація знаходиться в корінному уложенні, в майже цілком непорушеному з стратиграфічного боку стані. Виразність статиграфічної серії, в якій вона міститься, надає цій стації великої ваги і становить її на одне з перших місць для визначення віку стації з геологічного боку.

С. Журавка розташувалася на лівому узбережжі долини р. Удая, на типово виявленій однолесовій терасі давньої долини цієї річки. Перетин цієї тераси ми й подали вище. Систематичні геологічні та геоморфологічні спостереження наші останніх років в районі Середнього Дніпра та його правих і лівих допливів дозволяє нам підійти до розв'язання віку цієї тераси з більшою чи меншою точністю.

Старий розподіл терас українських річок при сучасному стані наших знань на „лукову“, „першу надлукову“, „другу надлукову“ і т. д. або інакше — „лукову“, „борову“, „степову“ тощо, аж ніяк не може задовольнити нас поперше через те, що числовий розподіл терас або так само розподіл за рослинними ойкологогеографічними ознаками не визначає їх віку і може призвести до прикрої плутанини, бо, наприклад, „перша надлукова“ тераса в якомусь певному місці даної долини може бути віком за давнішу, аніж „друга надлукова“ — в другому місці; а подруге — ми тепер маємо змогу розрізнити більше терас, ніж їх нараховували до недавнього часу.

В Середній Наддніпрянщині ми з'ясували 5 стратиграфічних ступенів терас: Перша це — сучасна заплавина річки, що характеризується серією сучасних і давніших алювійних покладів. Друга — безлесова, піскова, тераса з давніми барханами та дюнами, що її постання ми зараховуємо до Вюрма II-го. Третя — з одним поверхом лесу і уложеною під ним товщею давнього алювія; вона закладалася за часів Вюрма I-го. Четверта — з двома поверхами лесу і уложеною під ними товщею ріських флювіо-гляціяльних покладів; постання її зв'язано з епохою ріського зледеніння. Врешті п'ята, найдавніша з відомих нам досі терас Середньої Наддніпрянщини, характеризується наявністю двох поверхів надморенового лесу (з них перший часто ділиться ще на 2 підповерхи), морени ріського зледеніння, підморенового лесу та товщі переважних пісків міндельриської доби і флювіо-гляціяльних пісків міндельського зледеніння (вік міндель-ріських пісків документовано відповідною фавною); ця остання тераса в ґрунтовних рисах своїх утворилася за доби Міндел'я¹⁾.

Тераса, в покладах якої поховано Журавську палеолітичну стацію, за нашим визначенням належить до Вюрма I-го.

Геологічна історія її нам малюється так:

За першої великої стадії Вюрмського, тобто четвертого, останнього, великого зледеніння на початку, в зв'язку з великим звогченням підсоння, відбувся енергійний плин проточних вод, що спричинилося до широкого жолоб-

¹⁾ В. Різниченко, „До питання про стратиграфію і тектоніку терас Середнього Дніпра“ — Вісник УРГРУ. № 1', 1930. Його ж. „Про тераси та ознаки коливальних рухів земної кори в Середній Наддніпрянщині“ — Вісник УРГРУ. № 16.

лення долини Пра-Удая. Далі, коли енергія плину вод почала притихати, процеси намівання взяли перевагу над процесами розмиву, відкладалася товща алювійних покладів— шар № 10-й нашого розрізу. Наприкінці цієї стадії, коли збіднілі на воду в наслідок посушання підсоння потоки льокалізували свою діяльність на більш обмеженій смузі фарватера, утворився первісний приступок тераси, площа її вийшла з-під води, осушилася, і на ній почалося навіювання лесового пороку, яке точилося і за першої найсухішої половини вюрмського інтерстадіалу. Шару еолового лесу, відповідного до цього моменту геологічної історії долини, ми не спостерігаємо на нашому розрізі тому, що його було знищено і матеріал його у вигляді верстованого лесового делювія, а, почасти, також алювія, перевідкладено підсиленою діяльністю вод у зв'язку з новим звогченням підсоння за другої великої стадії Вюрмського зледеніння. Цей досить грубий шар верстованих лесуватих суглинків з проверсточками піску і з культурною верствою в його спідній частині ми мали змогу занотувати на нашому розрізі під №№ 9—7. В інших місцевостях цієї самої тераси Вюрма I-го, як от, наприклад, на дослідженій від нас Тясминській терасі, де водні процеси тому не заважали, утворилися ґрунти на давніх алювіяльних покладах, поховані потім під одним поверхом лесу. Кінець другої стадії Вюрм'а ознаймувався в наслідок посушання підсоння припиненням водних процесів на Журавській терасі і заміною їх еоловими, що тривало також за певної надто сухої частини повюрмської доби і спричинилося до навіювання лесового пороку, відкладання шару еолового лесу. Горішня частина цього, наймолодшого щодо часу утворення, шару лесу за другої половини польодовикової доби, що визначається новим поступовим звогченням підсоння, почала підлягати процесам степового ґрунтоутворення, але степові ґрунти— чорноземлі, що утворилися тут, в наслідок насування лісів уже за нашої доби, що зв'язується з дальшим повогченням підсоння, були здеґрадовані. Так читаємо ми на штучних відслоненнях Журавської тераси найостанніші сторінки, досить докладно записані рукою часу в веле-тенській книзі геологічної історії.

Про що ж розповідають нам дані археологічних дослідів, і як ув'язується з ними намальована від нас геологічна схема?

М. Я. Рудинський, що від Кабінету антропології ім. Ф. Вовка провадить докладні досліді даної палеолітичної стації, свідчить, що зняряддя, здобуті в Журавці, „з повною вирівністю виявляють перед нами горішньориньясієнський характер культури Журавської стації“¹⁾.

Горішній же оріньяк відповідає насуванню льодовиків Вюрм'а II-го, що цілком збігається з намальованою від нас вище схемою геологічних подій.

Знаходження серед інших решток стації вуглин з *Picea excelsa* L. (за визначенням Д. Персідського) ще більше стверджує наявність не сухого і теплого, а вогкого і більш холодного, ніж тепер, підсоння за доби існування Журавської культури (тобто за доби початків наступу льодовиків Вюрм'а II) і тим доводить з боку ботанічної також документації правдивість пропонованої схеми.

¹⁾ Михайло Рудинський, „Досліді в Журавці“— Антропологія. Річник Кабін. Антр. ім. Ф. Вовка ВУАН. 1928, стор. 146.

Les conditions géologiques et géomorphologiques de la station paléolithique de Žuravka.

Par V. Riznyčenko.

Membre de l'Académie des Sciences d'Ukraine. Kyjiv.

Dans le but de lier mes observations sur la riche série des dépôts quaternaires dans la région du Dnipro moyen avec les données archéologiques, je me suis rendu en 1930 à Žuravka, où Mr. M. Rudynskýj pratiquait en ce moment les fouilles détaillées à la station paléolithique récemment découverte.

La station paléolithique de Žuravka est située sur l'ancienne terrasse de la vallée de la r. Udaj affluent droit de la r. Sula (système du Dnipro) à la distance de 21 kil. au S. O. de la ville de Pryluka.

La netteté de la série stratigraphique des assises dans lesquelles ont été trouvés les restes paléolithiques rend cet endroit fort important pour la détermination de l'âge géologique de la station. Les investigations, que j'ai entreprises pendant ces dernières années dans la région du Dnipro moyen, m'ont permis de noter l'existence de cinq terrasses: 1) terrasse contemporaine de pré, 2) terrasse de Würm II sans loess sablonneuse couverte d'anciennes dunes et de barkhans, 3) terrasse de Wurm I avec un étage de loess, qui recouvre une assise d'anciens dépôts alluviaux, 4) terrasse rissienne à deux étages de loess et des assises fluvio-glaciales en dessous de l'époque de la glaciation rissienne, 5) terrasse mindélienne à deux étages de loess de dépôts sousmorainiens, de la moraine de la glaciation rissienne, d'un étage de loess sousmorainien, qui recouvre des assises de sable éolien de l'âge de Mindel-Riss et de sables fluvio-glaciaux mindéliens (dans la partie inférieure des dépôts des sables éoliens ont été trouvés des restes d'*Elephas trogontherii* Pohlig). L'étage supérieur des dépôts susmorainiens du loess se divise en deux sous-étages par le sol fossil.

La coupe schématique de la terrasse de la r. Udaj dans laquelle a été découverte la station paléolithique de Žuravka présente le tableau suivant:

1. La partie supérieure de l'étage le plus récent du loess éolien recouverte par la couche actuelle — 1,91 m.

2. Assises stratifiées d'argiles sableuses semblables au loess avec interstratifications de sables dans la partie inférieure d'origine diluvio-alluviale — 2,14 m.

3. Sables alluviaux nettement stratifiés.

La couche archéologique d'une épaisseur de 0,031 m en moyenne repose dans la partie inférieure de la couche № 2 à une profondeur de 3,81 m de la surface du sol.

L'âge de la terrasse d'Udaj dans les dépôts de laquelle la station paléolithique a été trouvée peut être déterminé d'après nos observations comme se rattachant

au Würm I. Son histoire géologique nous semble devoir être la suivante: à l'époque du premier stade (maximum) de la glaciation de Würm, au commencement, en rapport avec une forte humectation du climat, un grand mouvement des eaux fluviales a eu lieu, et comme conséquence dans la vallée de l'ancien Udaj s'opèrent des changements considérables. Dans la suite, lorsque l'énergie des eaux fluviales diminua, les processus d'alluvion prirent le dessus sur les processus de creusement, ce que amena la formation de l'épaisse couche des sables alluviaux (N° 3 de la coupe géologique). Vers la fin du stade de Würm I, lorsque par suite d'une plus grande sécheresse du climat les fleuves concentrèrent leur activité sur une bande restreinte de leur lit, se forma la première saillie de la terrasse.

La surface de la terrasse sorti des eaux, sécha et commença à se couvrir de loess, ce qui prolongea pendant la première moitié de l'interstade de Würm qui fut la plus sèche. Dans notre coupe nous n'avons pas observé de couche de loess éolien, qui aurait dû correspondre à ce moment de l'histoire géologique de la vallée; elle fut détruite et en partie sous forme de loess diluvial stratifié et en partie sous forme de loess alluvial elle fut transposée par un nouvel mouvement des eaux, comme conséquence d'une nouvelle humectation du climat durant le second grand stade de la glaciation de Würm.

Nous avons eu la possibilité d'observer dans la partie inférieure de notre coupe une assez forte couche N° 2 des argiles sableuses semblables au loess avec de minces couches stratifiées de sable et des restes paléolithiques. A cause de la sécheresse du climat pendant le second stade de Würm des processus fluviaux sur la terrasse de Žuravka cessèrent; ils furent remplacés par les procès éoliens, qui se prolongèrent un certain laps de temps pendant la période würmienne et furent cause de la formation d'une couche de loess éolien.

La partie supérieure de cette formation la plus récente de la couche du loess à la seconde moitié de la période post-glaciale est caractérisée par une humectation graduelle et a subi le processus de la formation du sol des steppes et aussi celle de la terre végétale noire (černozem). Par la suite en rapport avec la continuation de l'humectation du climat cette couche supérieure a subi le processus de dégradation, ce que nous avons eu l'occasion d'observer sur le terrain actuel de la terrasse de Žuravka.

Nous basant sur ces données on peut supposer, que l'homme paléolithique de la terrasse de Žuravka a vécu dans cet endroit à la fin de l'interstade würmien et au commencement du stade de Würm II. Mr. M. Rudynskýj se basant sur l'étude d'outillage trouvé à Žuravka constate qu'il decèle indubitablement le caractère de l'aurignacien supérieur de l'industrie de la station de Žuravka. Cela correspond entièrement à notre définition de son âge géologique.

Le fait de la présence parmi les restes recueillis à la station des morceaux du charbon de *Picea excelsa* L. prouve que le climat à l'époque de l'existence de la station à Žuravka—c'est à dire à l'époque du commencement de l'avancement des glaciers de Würm II—n'était pas sec et chaud, mais humide et plus froid, qu'actuellement.

• ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ.
Житомир.

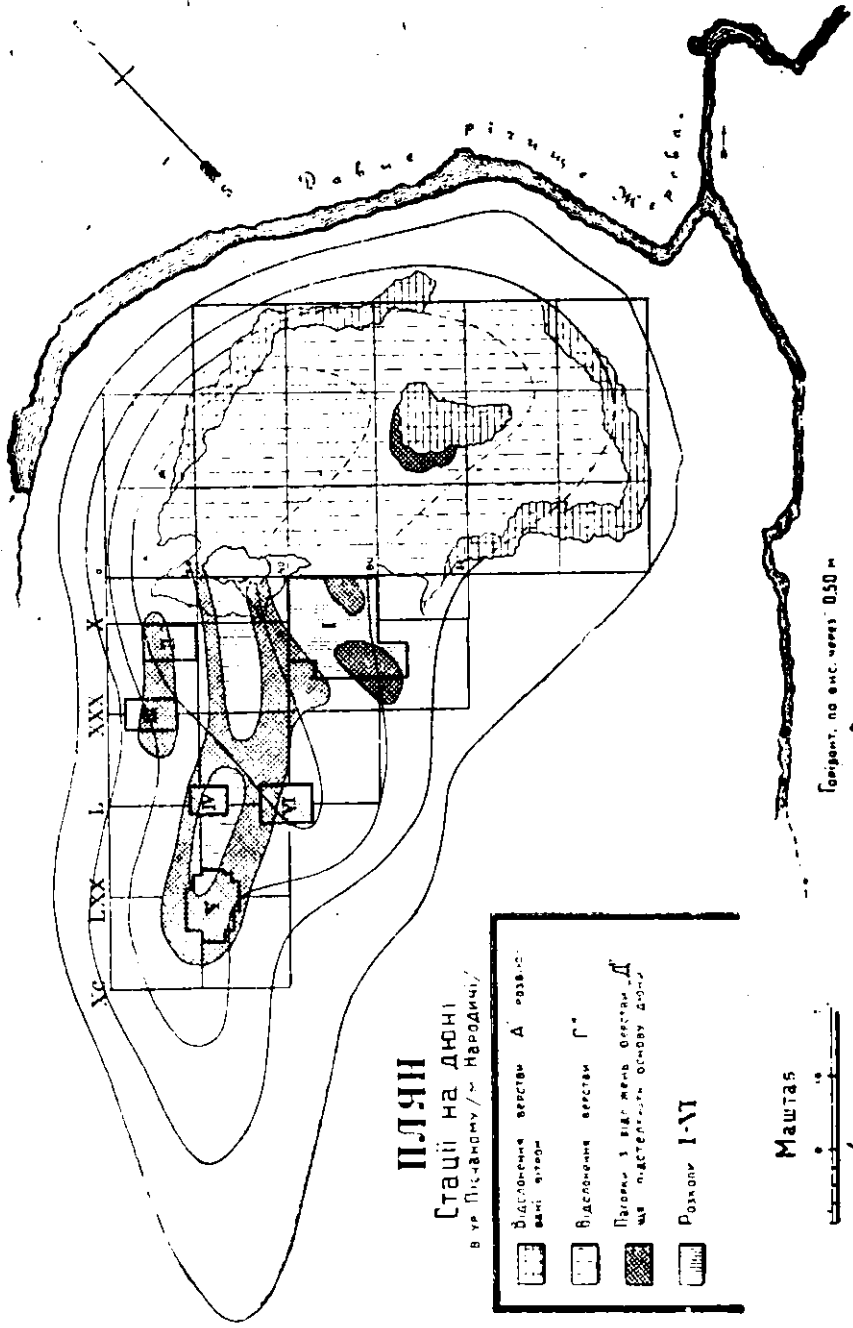
СТАЦІЯ В УР. ПІЩАНОМУ БІЛЯ НАРОДИЧ.

Випливаючи на околиці хутора Росохівського з скелястих берегів, р. Уша трохи вище того місця, де зливається з своїм лівим допливом Жеревом, виходить на широку, розлогу долину. Лівий берег Уші, що сягає біля м. Народич 15 м височини, — похилий, з могутніми відслоненнями моренового суглину, вкритого подекуди флювіогляціяльними пісками та розмитою пеленою Л. На обніжжі схилів до нього яригулилася широка алювіяльна тераса з сірих тонковерстуватих пісків, збагачених насподі орштайновими витворами, що їх підстеляє річкова ринь з незначними лінзуватими проверствами сивої глини. Вздовж правого, пониженого надбережжя, йде ціла низка торфовищ та видолинків — давніх заток Уші, роз'єднаних між собою високими піскуватими виспами. Система піщаних підвищень в надбережжі Уші, знижена на лівому березі біля х. Булева й начеб перерізає по діагоналі течією ріки в околицях Народич — перед х. Уманцями, в ур. Вовчій Кормі знову підвищується, поширюючись на південний схід та південь, у напрямі пунктів Звіздаль-Базар.

На широкому просторі долини Уші, від кута, де зливається з нею р. Жерев до х. Уманців, у два ряди тягнуться ланцюжками невисокі параболічні дюни, що займають рівень першої надлугової тераси. Найвищі дюни йдуть правою, зниженою смугою надбережжя Уші, де вони сягають 6—7 м висоти. З них слід відзначити дюни в ур. „Снетячому“ та „Високий Хвойник“. Дюни лівої смуги долини видовжені, знижені, заввишки пересічно 2—2,3 м. Типові такого характеру дюни маємо біля с. Сельця в ур. „Бродок“ та проти Нового Міста в ур. „Піщаному“. Пониззя долини поміж дюнами густо перерізане мережею давніх річищ, що протягом довгого часу одно одне змінiali з'єднувалися між собою, виривали нанесене підґрунтя по нових місцях, підмиваючи де-не-де й обніжжя, схили дюн.

Ознаки передісторичних осель подибуємо скрізь по дюнах річкової долини. Особливо ясні на знахідки стації в ур. Високому Хвойнику та в Піщаному. З них остання, з огляду на своє розташування й сприятливі геологічні умови, стала за об'єкт систематичних дослідів автора ще з року 1925. Стація розміщена на лівому березі р. Жерева й оточена з усіх боків давнішими річищами, від яких в східній закраїні стації залишилися незначні, роз'єдані між собою озерця, зарічки. Площа дюни становить 280 x 90 — 140 м. Високість в чільній частині 2,55 м над рівнем заплавної. Східня, найвища частина дюни, на просторині 80 x 60 м розвіяна протягом останніх десятиліть. Північні схили

спадисті, південні — рівномірно знижуються й переходять поволі в незначні видолинки між обвіжжями крил. Чергові збори з поверхні доповнюють збірку року 1926 численним інвентарем з поруйнованих комплексів східньої частини

дюни, що характеризують ранні середземноморські впливи в типовому вияві Ма д'Авилю. Однак, для ознайомлення з індустрією наступних культур виабраний матеріал зовсім недостатній. Року 1927 дослідчі роботи зосе-

реджуються виключно на систематичному вивченні культурних залишків. *in situ*. Багаті здобутки розкопів широко висвітлюють основні питання з обсягу культур мезолітичної доби, накреслюють окремі етапи раньонеолітичної індустрії, відзначаючи Народичі, як один з головніших осередків кременної індустрії на дюнних заложищах південно-східнього Полісся. Горішні наверхтвування дюни дають кілька не менш цікавих комплексів неолітичної та переходнової до бронзи.

СПОСОБИ Й ТЕХНІКА РОЗКОПІВ. СТРАТИГРАФІЧНІ ДАНІ. МЕТОДИ ЛЯБОРАТОРНИХ РОБІТ.

Розкопи стадії відбулися між 10.VIII—17.X 1927 року за досить погідної для роботи години. Межу поруйнованих залишків у чільній частині дюни відбито траншеєю з північного заходу на південний схід, поперек дюни, додержуючись рельєфу непорушених ділянок дюни. В основу нумерації в пометровому розкопі покладено попереднє вимірювання й розмічання дюнної площі, повздовж-поперечними смугами метр завширшки, що мають римську нумерацію і йдуть від головної траншеї на південний захід, упоперек — звичайна нумерація по метрах, що на них розподілено кожену смугу, в залежності від розмірів потрібної площі розкопів у тій або тій ділянці стадії. По лінії X,10—X,40 траншеєю перекривно найвищі точки гребеня на північному крилі дюни, по лінії 1,40—1,60 розкоп проходить через видолянок між крилами дюни. На перекроях цієї частини стадії гарно позначилися умови відкладання цілої низки культурних комплексів, що викінчувалися були в східній частині дюни. Отже, звідси, на довжину траншеї 1,40—1,60 було закладено розкопа 1, що мав охопити собою всю площу видолянка.

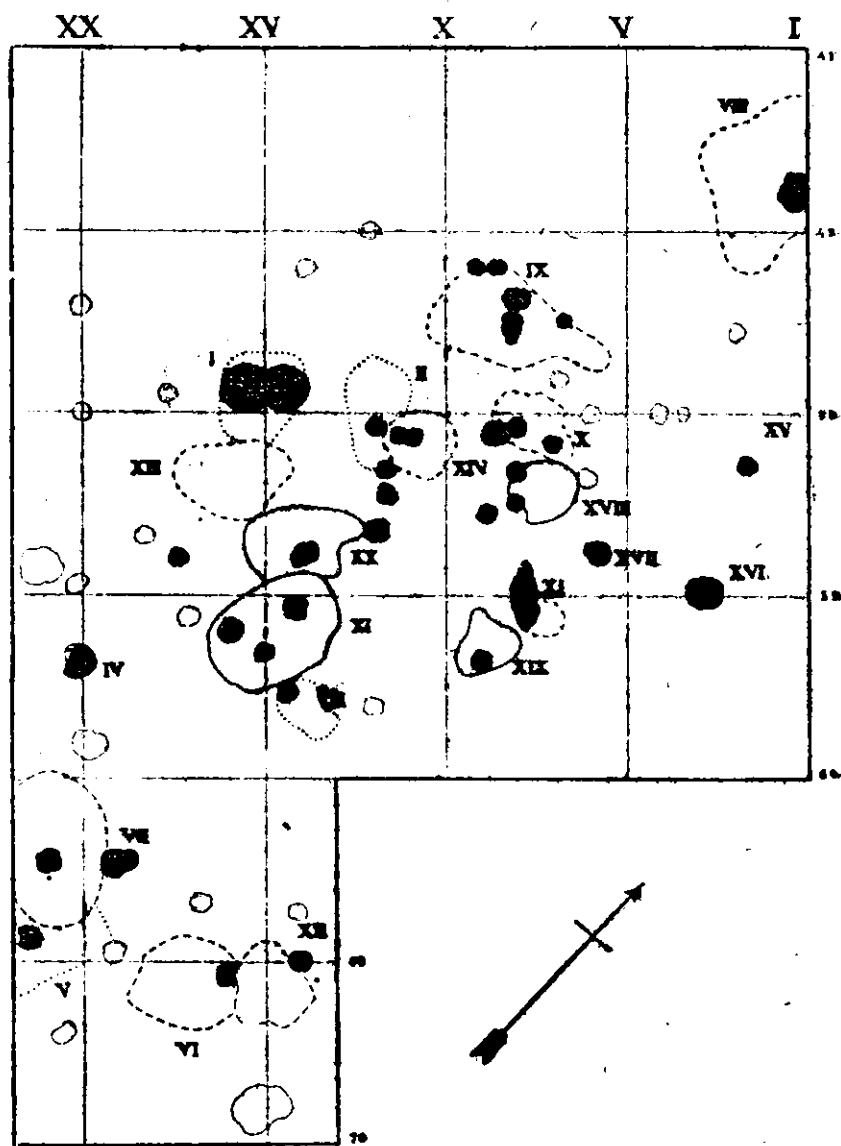
Перекрій гребеня на північному крилі дюни в одній з найвищих точок дає такі виміри (XI, 22).

Рослинна верства	0—0,10 м
A. Дрібний еоловий пісок барви сіро-пепелястої	0,11—0,25 м
B. Теж, жовтий	0,26—0,55 м
C. Теж, у горішній частині з прошарками сіро-жовтавої барви, насподі забарвлений залізистими витворами	0,56—1,12 м
D. Сірі верстуваті, середньо абож дрібнозернясті безнаметневі піски, зрідка насичені глеюватими намулами алювіяльного походження	1,13—1,16 м
D. Білий дрібнозернястий, а під ним грубозернястий верстуватий пісок з великою кількістю дрібного наметневого матеріалу	1,17—

Верстви B і C в напрямі до південного схилу дюни виклянюються до 15—20 см завгрушки. За північним схилом, на заплавині, верству D безпосередньо вкривають бурі глеюваті намули річкової долини.

Рослинна верства	0—0,14 м
Глеюваті намули	0,15—0,47 м
Білий верстуватий середньозернястий пісок з домішкою річкової ріни	0,48

Аналогічну картину спостережено в шурфах, що закладав я з співр. Укр. геол. ін-ту М. Й. Абрамовичем на алювіяльній терасі лівого берега ріки у вересні 1929 р.

Розкоп I.

Спостереження над геологічною будовою дна перевірено в цілій низці точок по центральній та західній частині стації, де стратиграфію культурних наверстувань, орієнтацію й розміри заселюваних площ визначено систематично закладеними та розкопаними по верствах шурфами, розм. 5×1 м, так само орієнтованими з *NW* на *SO* з віддаленням один від одного через 10 м. Усіх шурфів зроблено 30. Дослідження найкраще виявлених комплексів переведено, в залежності від характеру наверстувань, за системою розкопів

квадратового, прямокутного та складного фігурчастого плану. Розкопів — шість: три на південному схилі дюни, три на північному. Розкоп I, що охоплює цілком найчастіш та здавна заселювану ділянку дюни, має 506 кв. м основної площі. Інші розкопи мають менші розміри: II — 12×8 м, III — 10×7 м, IV — 8×6 м, VI — 10×8 м, V — фігурчастий з заг. пл. 138 кв. м.

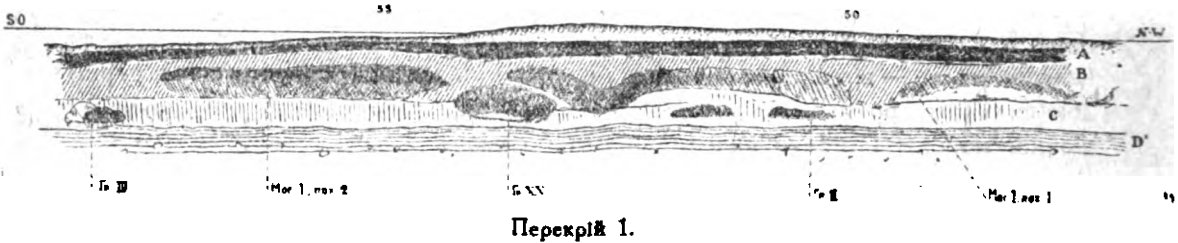
Основу дюни становлять п'ять пагорків, створених давніми алквіяльними процесами в умовах мінливого режиму річкової долини. Стратиграфічно вони відповідають верстві *Д* перекрою X, 22. Центральний, видовжений за течією Жерева, має вдовж 90—100 м. Ширина його на перекрої головної траншеї 28 м, високість над рівнем сірих верстуватих пісків Жеревової заплави $\% D/2,20$ м. Між окремими пагорками виразно позначаються в рельєфі наверстувань — видолинки, протоки, що їхнє походження зв'язується з періодом сильного розмивання вторинних відкладань порушеної й розмитої дюнної морени. Глибина видолинки між розкопом I і VI сягає 0,50—0,60 м. Загальне нівелювання підвищеного в Піщаному давнього берега Жерева починається пізніше. Видолинки поволі заносить піском з порушених на верхів'ях Жерева схилів моренових підвищень. Утворюється низка послідовно один на один накладених, а місцями знову розмитих, проверстків середньо та дрібнозернистого сірого безнаметневого піску (верства *Д*), що їх шар значно грубіший на північних схилах пагорків (0,30—0,55 м). Менше порушено цими процесами південні схили. З буйним розквітом рослинності зв'язуються збагачені залізистими витворами проверстки горішнього по земі сірих безнаметневих пісків. На пагорках смуга оршттайну позначається саме над верствою грубозернистого піску та лінауватих проверстків сивої глини. Таким чином у процесі уложення верстви *Д* треба розмежувати дві стадії, з них перша характеризується абсолютним завмиранням діяльності польодовикових течій, пізніша відбиває риси тундрово-степового краєвиду й відповідає періодові утворення спідніх намулів річкової заплави.

Навівання піску, спершу досить повільне, йде вздовж напрямку центрального пагорка, з південного заходу на північний схід. Пізніш утворилося південно-східне крило, значно знижене щорічним розмиванням, а даного часу цілком знищено вітром. Високість дюни в чільній частині сягала 2,5—3 м над рівнем заплави.

Детальніший огляд геологічних верств подається далі поряд з аналізою культурних форм, пов'язаних з окремими періодами утворення дюни. Тут же доводиться спинитися коротенько на кількох моментах засадничого характеру, що стосуються до методу лабораторного опрацювання матеріалу, здобутого дослідями.

Залишки з культурних комплексів верстви *С* та спіднього по земі *В* характеризують послідовні етапи в розвитку культур мезолітичної та ранньої неолітичної доби, найкраще виявлені в розкопі I. Синхронічні комплекси з інших розкопів матимуть для нас скоріш порівняльне значіння. Життя осельників стації зосереджувалося біля огнищ; їх завжди супроводить покинутий, забутий, абож умисне захований інвентар, численні рештки та покидь від обробки кременіного начиння. Механічне розтягування інвентаря, що його залишила людина, не обмежувалося рівнями відповідних поземів чи верств.

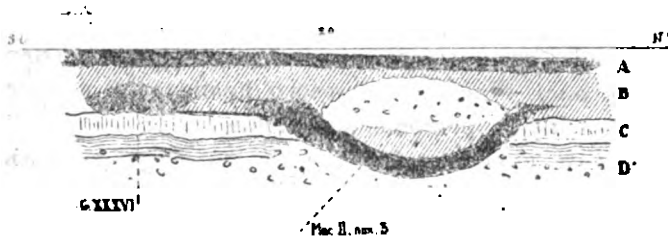
Іноді кавалки та відщепки з відтворених реставрацією конкрецій, нуклеуси знаходилися в двох-трьох суміжних верствах; раннішого походження речі — в горішніх верствах, пізніші часто подибувано в спідніх. Отже, типологічна аналіза інвентаря тої чи іншої культурної верстви, ба навіть цілих комплексів, не завжди може дати потрібну упевненість у тому, що студійований за тим методом матеріал походить саме з тієї, а не з іншої верстви. Далі, з цілої низки яскравих прикладів ми матимемо змогу бачити, що, крім механічного розтягування, — переміщення інвентаря з спідніх верств у горішні іноді

Перекрій 1.

залежало від причин зовсім іншого порядку. Недостачу матеріалу, принесеного на дню, — осельникам Піщаного часто доводилося компенсувати визбируванням кавалків кременю, нуклеїв, абож готового начиння з давніших огнищ стації.

Отже, в основу вивчення кремінної техніки автор поклав відтворення того процесу, що ним опрацьовано матеріал шляхом реставрації конкрецій,

Перекрій 2.

нуклеїв тощо. Типологія інвентаря за даними морфологічної аналізи відтворених частин у такій спрямованості лабораторних робіт набирає цілком виравних рис. Кремінний інвентар розкопу 1 списується окре-

мо за верствами, групами та огнищами. За однакових стратиграфічних умов визначити хронологічний зв'язок між окремими огнищами можна лише згаданим шляхом через вивчення цілого процесу обробки й уживання конкрецій. Матеріал, уживаний на стації, походить з кількох зложищ. Поширені типові гатунки кременю визначають на верхів'ях Уші та її допливів два основні райони, що відігравали першорядну роль в економічному житті осельників Народицької стації. Мікроскопічне дослідження шліфів (25) з кременю стації та зразків збірки з відомих авторові зложищ у сточ. р. р. Уші, Нориня, Уборті, Случа та Ікви цілком стверджують такі міркування¹⁾.

Гатунок 1. Чорний, абож сірий пасмуговатий кремій з тонкою, сіясто-сірою корою. Прозорий. Поверхня відщепка рівна, блискуча. При поляризо-

¹⁾ Шліфи автор досліджував у мінералогічному кабінеті В. лінського н.-д. музею; за цінні вказівки проф. Більському С. В. складаю щирю подяку.

ваному світлі на полі аморфної маси дрібно скристалізовані органічні залишки йдуть ясно-хвилястими пасмами. Кристали, розм. 0,005 мм. Під кутом 57° пасма перетинаються рівнобіжними стьожками газових сферичних порожняв. Напрямок порожняв відповідає площинам сколювання подовгуватих тонких відщепків з рівно окресленими краями (лінія корисного удару). Скалки, збивані поперек до напрямку стьожок $\perp$ короткі, широкі. Найближчі зложища відомі нам у Західній Волині, на узбережжі Ікви й Вілії. Шліфи з подовгуватих відщепків Суемецької домовини № 1¹⁾ та з стації ранньонеолітичної в окол. Березців на Крем'яниччині²⁾ характеризують аморфну породу такої самої стьожчастої тонковерстуватої будови.

Гатунок 2-а. Невеличкі скоринкуваті конкреції чорного, сірого та сірожовтавого плямуватого кременю. Поверхня відщепка злегла блискуча, не гівна, іноді порувата й переривається порожнявами до 4—8 мм в діам. В аформній масі поодиночі трапляються кристали халцедону, розм. 0,01 зрідка 0,3 мм. Порожняви газові розміщені здебільшого рівномірно по всьому полю, абож у вигляді коротких стьожок, пересічених між собою в різних напрямках. Зрідка вони простягаються вдовж напрямку корисного удару.

Свалки здебільша короткі, широкі з грубою базою, збивані в двох-трьох напрямках. Довші відщепки сколювано з підкоркової, незачищеної частини, що має краще виявлену стьожкуватість.

б. Кремій чорний, сірий, зрідка жовтавий, верстуватий, „сухий“. Кристали дрібніші, розміщені густіш. Велика кількість уламків з органічних залишків. Порожняви перетинають поле рівними ланцюжками, рівнобіжно до лінії корисного удару. Кремій легко сколюється, ламкий. Ретуш країв залишає короткі, виглиблені негативи.

Найбагатші моренові зложища гатунку 2 виявлено в околицях Овруча, у відслоненні лугової тераси біля с. Швабів (шліф 21). Конкреції густо уложені в розмитому дрібному наметневному матеріалі, де переважає місцева червона відміна пісковика.

Гатунок 3-а. Великі гуглясті конкреції жовтого та сірожовтавого кременю з рожевим, абож сизуватим відтінком, гарно викристалізовані всередині. Поверхня рівна. Велика кількість уламків органічних залишків. Дрібні кристали халцедону рівномірно розміщені по всій площі поля (0,005 мм). Зрідка аформні зернятка CaCO_3 . Порожняви з виразно окресленими темними контурами; напрями стьожок на похило зсічених площинах відповідають лінії корисного удару.

б. Рожева, викристалізована пасмами відміна гатунку 3-а. Стьожки газових порожняв під прямим кутом перетинають викристалізовані пасма, що в даному разі визначають можливі способи й напрями корисних ударів. Відщепки — подовгуваті, рівні, з невеличкими площинками відбивання.

в. Жовта та сіра відміна кременю грубішої структури. Поверхня, здебільшого, матова. Розміщення кристалів (0,02—0,20 мм) рівномірне. Газові по-

¹⁾ І. Левицький. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. Антропологія. 1928. К. 1929.

²⁾ Збірка Я. В. Яроцького. Волин. Н.-Д. Музей. Шліфи 2998, 709/178.

рожняви в середині конкреції трапляються зрідка. Скалки, збирані з поверхні — короткі, широкі, абож витягнуті впоперек, зрідка — подовгуваті. Відщепків обмаль.

Зерняста, збагачена CaCO_3 та краще викристалізована відміна гатунку 3-в. дає низку переходових варіантів, значно легших на оброблення.

г. Морфологічно зв'язаний з гатуном попереднім. Відрізняється значною кількістю кристалів великих та середніх розмірів (0.02 мм), рівномірно розміщених; напрями стьожок збігаються з лініями корисних ударів. Подовгуваті, рівноокреслені з країв відщепки сколювано з однаковим успіхом як на скорінкуватих боках конкреції, так і зсередини.

Гатунок 3 подибуємо на широкому просторі надбережжя Уші, в районі Коростеня-Ушомира. По горішньому Жереву цей гатунок ясніший, сильно зернястий. 3-а, б. — це типові гатунки кременю Бовсунівської стації та Могиланської майстерні. 3-в. характеризує зложища з околиць Коростеня (шліф 22) та Ушомира. 3-г. частіше трапляється біля В'язівки та В'язівецької слобідки на Жереві. Вимитий з морени місцевий кремій багато гіршої якості й можна зрівняти лише з гатунками 2 б та 3-в, г. Уживано його переважно на відбивачі, скребачки, свердла та інше знаряддя грубовідбивної техніки раннього неоліту.

Посутні властивості кременю органічно пов'язані з двома способами обробки чорнового матеріялу, що з рештою характеризують окремі періоди в розвитку культурних форм мезолітичної доби, а своїми давнішими традиціями сягають у глиб палеолітичних культур.

1. Спосіб обробляти кремій гатунку 3 характеризується зачищуванням скорінкуватої поверхні конкрецій короткими, широкими відлупками, розбиванням на кавалки. Зуживається краще викристалізована середина конкреції. Цей спосіб щільно зв'язано з технікою грубооббиваних начинь (розбивання конкреції на кавалки, „затісування“ придатних кавалків грубим оббиванням). Нуклевси призматичного типу з двома похилими площинками відбивання, часто перероблювані на невеличкі нуклевси конічного типу.

2. Конкреції гатунків 1 і 2 сколювано переважно з боків без попереднього зачищення кори. Нуклевси — низькі призматичні, збивані з двох різних боків, абож асиметричні з 2—3 площинками відбивання. Напівзужиті нуклеї, нарівні з іншим матеріялом, оброблювано на скребачки, струги та різці. Делікатна відтискова ретуш, і дрібні геометричні форми лучать цей спосіб із впливами тарденуазької індустрії.

Верства С.

Пагорки річкової ріні здіймаються над долиною, знівельованою сірими верстуватими пісками. Основу дюни, спочатку в чільній частині, а далі з півдня, завіває піском. Накреслюється видолинок між крилами дюни. Пісок — жовтий з проверстками сірожовтавих, абож попелястих плям навколо огнищ, насподі забарвлений залізистими витворами. На перекрої смуг XII—XIII розкопу першого верства С займає рівні: м 41 0, 53—0, 76 м від поверхні дюни, м 51 0, 72—0, 94 м, м 60 0, 52—0, 72 м. Огнища середнього й горішнього поземів розкидані по 1—2 на завіяних схилах пагорків.

I ГОРИШНІЙ ПАЛЕОЛІТ.

Найранніша стадія утворення верстви С припадає на початок анцилового періоду Балтики, коли в північній Європі панував режим польодовикової пустилі, а навколо залишалися великі водозбори тундрової зони. Спіднім поземам дюн підваршавських відповідає Хвалибоговицька індустрія в Польщі¹⁾, синхронічна з пізньою порою маґдаленієну. Жадних залишків культурних у спідньому поземі С у Піщаному не знайдено.

Сухоу континентальному підсонню максимуму й кінцевого стадіалу Анцилового озера відповідає середній позем С, з яким зв'язані найдавніші сліди заселювання дюни. Репрезентує ці кінцеві періоди горішнього палеоліту інвентар з поодинокого комплексу в східній частині дюни, що його вибрувано рр. 1925—26. Наступного 1927 року всю верству з рештками інвентаря пересіяно.

Типове геометричне знаряддя Ма д'Азилю, повдане з відщепковими формами листуватих вістрів, характеризує щільні зв'язки горішнього палеоліту в Південно-східньому Поліссі з середньоевропейськими районами надатлян-тійських впливів маґдаленієну, відомих з вияву Хвалибоговицького й ін.

Площа розвіяних решток займала не більше, як 12×10 м. Визабирано 110 №№ з окремих категорій:

1. Відщепки з карбованими краями (4). Два оброблено на кінцеві струги, розм. більшого 0.030×0.014 (фіг. 1, 10). Відщепків з зубчато-підправленими краями маємо кілька поламаних та два цілих, коротких. Більший з угнутим робочим краєм (фіг. 1, 21) дубльовано на ширшому кінці з струговою скребачкою типу фіг. 1, 11. Окремо стоїть відщепок з нерегулярно ретушованими краями, розм. 0.033×0.0085 при груб. макс. 0.0025 (фіг. 1, 1). На верхочку дві рубчасті вирізки.

2. Вістря з відщепків дають кілька варіантів горішньопалеолітичних типів. Домінують риси пізньосолютрейські.

а. Вістря з затесаю базою типу Font Robert (2), розм. меншого 0.0295×0.010 .

б. Піанішу відміну становлять два відщепки, підправлені по правому краю верхка. Край бази затесаю: — правий з боку спинки, лівий зісподу. Типовий прим. впод. 0.0295 (фіг. 1, 3).

в. В інших варіантах рівно затесувано обидва кінці з різних боків. Знаряддя наближаються до ромбуватої форми (2). Один невеличкий примірник (0.024×0.0085) зберігає широку, високо заретушовану ніжку (фіг. 1, 5).

г. Вістря похідні з листуватих, ретушовані по всім околі. Ретуш пряма. Край нерівний. Два примірники листуватої форми, три наближено до ромбів (пор. фіг. 1, 6). Кінці баз підправлено зісподу пласкою, широкою ретушкою, що надає вістрям ознак солютрейських відщепкових форм. Менша розмірів 0.018×0.012 при груб. макс. 0.005 .

д. Закінчує цю серію мініятурне листувате вістря, ретушоване з обох кінців на спідньому боці. Ретуш бази сягає більш як на половину довжини відщепка. Розм. 0.042×0.008 (фіг. 1, 8).

З цими формами щільно сполучаються й два вістря пізньосолютрейського типу з глибокою вирізкою краю. Цілий прим. подано на фіг. 1, 9; впод. 0.029 , шир. 0.009 .

3, а, б. Відщепки, заретушовані навкис (lames retillées en biais), трапляються двох типів. Пересічні розміри 0.027×0.008 (фіг. 1, 13—15). Ретушовано, адебільша, лівий край на кінці бази.

в. Безпосередньо за цією формою йде нечисленна серія знарядь, призначених до наколювання (3); коротко обламані вістря мають округло затесаний кут бази, протилежний до краю, зрізаного на вістря (фіг. 1; 29, 30).

г. Єдиний примірник вістря з обома похило зрізаними краями кінця подано на фіг. 1, 16. Тип, ширше знаний в горішньооріньякських верствах печер La Gravette і Font Robert²⁾.

¹⁾ L. Kozłowski, Epoka kamienna na wydmach wachod. części Wyżyny Małopolskiej. Lwów Wazsawa, 1923. Стр. 133, 140.

²⁾ Пор. Г. Осборн, Человек древн. камен. века. Л. 1924. Рис. 69—13, 15.

д. Краще виявлена група вузьких подовгуватих відщепків з затесаним правим (13), або: лівим краєм (5). Цілях знайдено три примірники, найменший 0.025×0.005 при груб. макс. 0.0025 (фіг. 1, 17—19).

е. Як і в попередньому розділі, в цій серії маємо одно вістря з додатково затесаним на верхешку правим краєм (фіг. 1, 20).

ж. Вістря комбінованих типів „а“ і „д“. Примірників з похило зрізаним кінцем бази 4, більш. впад. 0.090 (фіг. 1, 24); з рівною базою, що наближаються до видовжено-трикутної форми,—2 (фіг. 1, 25, 26); уламків баз з вістрів цього типу, що дуже нагадують собою дзюбуваті різці,—4 (фіг. 1, 27, 35).

з. Відщепки з затесанням до обох кінців краєм (2). Фіг. 1, 28.

4. Різці із комплексу мікролітів у Піщаному знайдено два. Один типу звичайних з частковим одколлом краю (фіг. 1, 33).

5. Проколки в Народицькій збірці кількох типів: шилуваті, що характером ретуші наближаються до вістрів типу 2-г (фіг. 1, 39); серединні, з угнутим до лівого краю ramenom (фіг. 1, 37, 38); Шильце фіг. 1, 38 відноду делікатно підправлено довгою, плоскою ретушню. Невеличка бічна протичка (фіг. 1, 36) є модифікація вістрів з навскіс затесаним кінцем.

Трапецуваті знаряддя вибирали переважно обіч описуваного комплексу. За матеріал для трапецій правили скалки, або уламки з широких відщепків, що їхні розміри та техніка характеризують шерг пізніших культурних залишків дюни, багато виявлених у наверстуваннях мезолітичної доби.

II. РАННЯ ПОРА МЕЗОЛІТУ.

Горішній позем С, час утворення якого датується кінцем анцилового озера.

В культурному вложищі Маглемозе разом із грубооббиваним знаряддям, широко виявлені форми, властиві азійській культурі. Синхронічно, мікролітичним формам Маглемозе відповідає тарденуазієнська культура Західної Європи та Середземноморщини¹⁾. В ранньому мезоліті Піщаного тло індустрії становлять епімагдаленські впливи, а поряд з ними переживають змодифіковані форми азійські. Присутність досить мало поширених у цій індустрії трапецуватих знарядь наближає культуру верстви С до періоду найбільшого розвитку культури Маглемозе.

Типові комплекси подається тут в розкопу I.

Гр. г.р. I—II. Інвентар в хронологічно близьких між собою огнищ, розміщених у видолинку, ближчі до схилу центрального пагорка. Рештки огнищ гр. I розтягнуто в горішньому поземі С (XV—XVI, 49—50). Огнища гр. II збереглися краще; північне, діам. до 0,60 м, займає рівні 0,77—0,86 м (XII—XIII, 51). З краю огнища, нижче від давньої поверхні горішнього позему С, невеличкою купкою збереглася схованка відщепків із сірого та жовтого кременю.

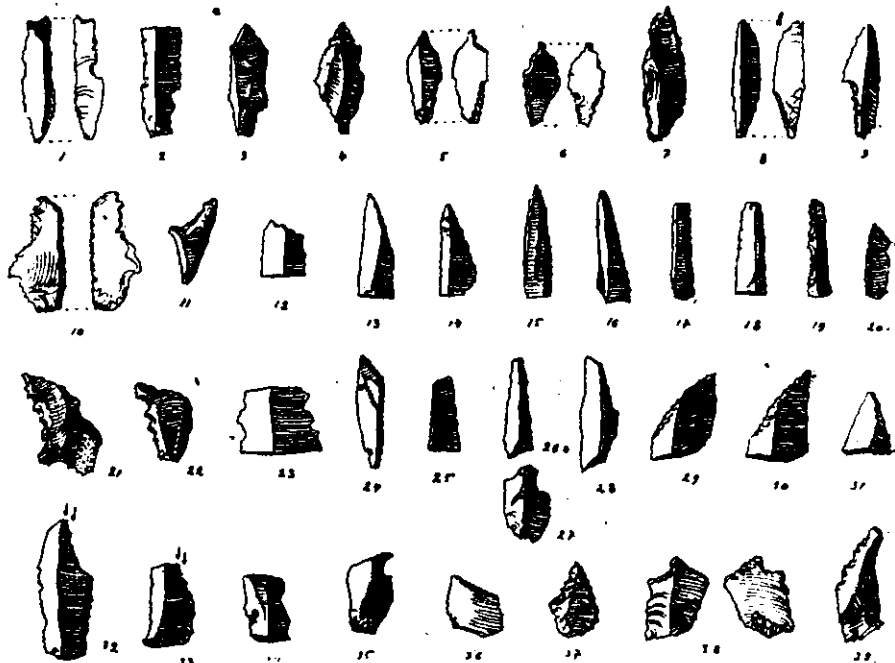
Матеріал гр. I характеризує початкову стадію обробки конкрецій. Крім цілих кавалків, тут залишилися переважно грубі відлупки, збивані з поверхні конкрецій. Подовгуватих відщепків та готового знаряддя обмаль. Невикористовані в роботі нуклеї й конкреції оброблювано далі біля огнищ гр. II.

№№ 1, 2. Кремень сірожовтавий з сильуватим відтінком. Гатунок 3-а. Шліф 10/2405.

Нерівну поверхню конкрецій оббивано короткими грубими відлупками, макс. ровн. $0.058 \times 0.073 \times 0.020$. Скалки, збивані в підкорковій частині,—аформні, або звужені кутом від широкої бази; рідше трапляються скалки, розширені від точки удару (фіг. 3, 1). Кавалки, не цілком оброблені в гр. I, розбито біля огнища гр. II на 2—3 менші. Кінцеву стадію зужив-

¹⁾ В. С. Жуков, К вопросу о древнейших насельниках Прибалтики в связи с культурными проблемами неолита восточной Европы. Русск. антропол. журнал. Том 13, в. 3—4. М. 1924, стор. 231—233.

ванні таких кавалків показано на фіг. 2. Відтворений нуклеус є типовим для техніки сколювання дрібних відщепків способом стісування викристалізованого ядра. Площинки відбивання підправлено одним-двома одноклоами під кутом 25—45° до головної осі конкреції. Поверхня відколів укрита негативами відлупків та кавалків більших розмірів. Надвірний бік розколотої подовжними й поперечними перекроями конкреції зберігає кору. Сколювано відщепки в півокол, послідовно з обох площинок. Негативи збитих відщепків, що ближче до зовнішніх поверхстків конкреції, то рідше простягаються за половину довжини нуклеуса; разом з подовгуватими вузькими відщепками в тому самому ж напрямі збивно й короткі, широкі відщепки. Розмір нуклеусів спершу становить до 0.070—0.078 довжини. Цю стадію характеризують 15 відщепків видовжених, макс. розм. $0.057 \times 0.037, 7$ коротких, грубих скалок щодамі меншав. Натомість збільшується серія невеличких відщепків, серед яких можна виділити два

Ф і г. 1. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

типи: подовгуваті, шилуваті, частіш трикутні в перекрої (40) та короткі, широкі, повслі, зменшувані в розмірах (25). Подовгуваті впод. 0.047—0.027 при макс. шир. 0.013; база часто дорівнює ширині відщепка. Короткі й дрібніші впод. 0.028—0.020, шир. 0.017. Розміри напіввикористуваних нуклеїв $0.065 \times 0.033 \times 0.041$.

Відщепків ретушованих обмаль. Підправлені краї нерівні, зазублені. Два відщепки підправлено способом виготовлення вістрів типу à sape. — зверху (фіг. 3, 7), зісподу (фіг. 3, 9).

За матеріал для скребачок правлять відлупки різних форм і розмірів та короткі широкі відщепки трапекуватих перекроїв. З начинь першої серії можна назвати 4—5 скалок, підправлених на ширшому кінці. Далі йдуть дві скребачки, ретушовані на кінці, одна з них подвійна розм. 0.037×0.021 (фіг. 3, 12). Одною з характеристичних форм даної індустрії є скребачка показана на фіг. 3, з типу коротких ступакуватих, ретушована по всім околі, за винятком кінця бази. 7 делікатніш виконаних скребачок з №№ 1 і 2 знайдено біля огнища гр. XXXIII, в розкопі III (верства В). Див. фіг. 3, 4, 5, 11, 13.

Різці типу звичайних (*b. ordinatae*): один з великого відлупка, розм. 0.056×0.052 , двічі підправлений сколюванням лівого краю; другий, з плоскої короткої скалки, повднаний з скребачкою (фіг. 3, 24). Кутові різці мають заретушований кінець та частково підправлений дрібною ретушшою лівий край (2). Зразок фіг. 3, 25.

Вістря з подовгуватого відщепка підправлено на кінці бази широкою перпендикулярною

ретушню (фіг. 3, 8). Єдиний примірник вістря з навскіс затесаним краєм зроблено з вузького дрібно ретушованого відщепка.

З геометричних знарядь знайдено високу трапецію з короткої пласкої скалочки, розм. 0.026×0.015 (фіг. 3, 16) та ебош трапеції, частково підправленою по довгому краю.

З начинь, знайдених навколо огнища гр. II, окремо слід відзначити: три скребачки, одна з них з глибокою зубчастою ретушню робочого краю (фіг. 4, 5); кілька різців: один типу *b. ordinaires*, решта бічні та кутові. Відміну кутових різців становить різець із піднятим угору долітцем (фіг. 5, 9); кінця затесано зісподу короткими відколупинками; широке долітце підправлено фасетуванням.

Цікавий варіант вістрів із навскіс затесаним кінцем дав примірник, показаний на фіг. 3, 10; загнутий ліворуч кінець відщепка зрізано по правому краю на довжину 15 мм для поміщення вказівного пальця.

Про наближеність цієї фази епімагдаленських переживань до впливів азійських / свідчить присутність у гр. II вістря типу геометричних з навскіс затесаним кінцем бази (фіг. 3, 18) знайдене разом із високою трапецією з відщепка (завг. 0.022). У В'юскові, трапеція погрубшана, вузький кінець затуплено (фіг. 3, 17). Остання сполука характеризує ранні тарденуавієвські впливи.

№ 3. Структурою і барвою він подібний до гатунку попереднього. Поверхню збивано раз-по-раз короткими відлупками раниш із одного боку конкреції, далі з другого. Нуклеї (3) типу призматичних збивано більше, як на половину обводу. Подовгуватий відщепок, підправлений нерегулярною ретушню на всю довжину країв, оброблено на дубльоване знаряддя: кінець відправлено на скребачку, лівий край сколото на різця (фіг. 5, 6). Форму цю можна вважати за модифікацію відщепків з рубчатими вирізками, типу фіг. 1, 1.

Скребачок 4. Дві з видовжених скалок, дрібно ретушовані на дуговатих кінцях; дві з коротких широких відщепків з повторною відправкою кінця та лівого краю. Скребачка типу фіг. 3, 2 зроблена з широкої в базі скалки; ділянки країв, ретушовані з одного боку, на другому, відмінно від скребачки фіг. 3, 2, залишаються незав'язані (перемінна ретуш). Вістря типу *lames retallées en bials* по лівому краю, з кінця бази. Ретуш коротка, перпендикулярна до спіднього боку.

№ 4. Гатунок 3-в. Шліф 15/3763. Колір темносірйй. Конкрецію оброблювано десь із північного боку гр. I, звідки півніш частину матеріалу (нуклеї та кілька невикористаних кавалків) забрано до огнищ гр. II, де переважав матеріал дрібніший. Частину матеріалу й начиння забрано до огнищ гр. VII, XX та гр. XXIX в розкопі II. В останній групі, на рівні верстан В знайдено понад 20 скребачок, вибіраних з різних ділянок стадії. Серед них 9 скребачок з сірих гатунків кременю гр. гр. I — II.

Скорлякуваті відлупки, збивані з конкреції, — короткі, або ж видовжені впоперек до лінії удару. Переважають скалки-відщепки, що в них ширина дорівнює довжині, розм. найм. 0.028×0.021 . В масі відщепкового матеріалу вирізняється група вузьких, середньої довжини відщепків з нерівним окресленням країв та верхечка. Пересічні розміри для 14 примірників цілих становлять: впод. 0.0465, шир. 0.0145 при grub. макс. 0.009. База, відмінно від № 1, — ширша та грубша, перес. 0.0083×0.0035 . Мінімальні розміри подовгуватих відщепків 0.035×0.0055 .

Відщепків частково ретушованих по правому краю — 5. Ретуш дрібна. Відмінний тип скребачок становить № 897; для шкрябання пристосовано широкий кінець, край верхечка затесано на протичку. Впод. 0.057, шир. 0.034 (фіг. 4, 11). Решта скребачок на кінці коротких, або ж аформних скалок. Дві протички з відлупків не являють посутньої відмінки від звичайних цієї категорії знарядь. Більше заслуговує на увагу мигдалювате вістря, уживає замість протички, зроблене з короткої скалки; витягнутий рівнобіжно з поперечною віссю скалки правий край ретушовано зісподу, широкий край верхечка регулярно підправлений з боку спинки. Розм. 0.022×0.037 при grub. 0.008 (фіг. 5, 11). Різців бічних два. Більший (фіг. 5, 5) морфологічно споріднений із дубльованим різцем фіг. 5, 4. Фасетований кінець рядя зверху перешко до ретушню. Впод. 0.063, grub. макс. 0.006. Короткий відщепок з кінцевою ретушкою та два вістря типу *a scan* доповнюють нечисленну групу виробів з № 4. Ретуш вістрів простягається не більше, як на половину довжини країв. Спосіб ретушувати спідній бік на одному з вістрів характеризує переживання впливів солотренських (фіг. 5, 15).

№ 5. Гатунок тотожний з попереднім, але добірніший, легкий до фасетування. Шліф 14/2819.

Єдиний нуклеус конічної форми, що залишився на місці, на дві третини обводу вкрито негативами подовгуватих, вузьких та тонких відщепків. Відщепкові форми такі самі як і в попередньому №. Подовгуваті, розм. $0.070 - 0.050 \times 0.031$ при груб. макс. 0.014 . Відщепків з кінцевою ретушню 2. Скребачки повторюють форми № 1. Краще в № 5 виявлена техніка різцевих форм.

а. Різців типу b. ordinaires знайдено 3. Прим. фіг. 5, 1 має форму скіснокутника. Край затесано з вершечка широким пласким одколом. Кількаразову підправку долотця виконано затісуванням.

б. Різців типу бокових 6. Різець фіг. 5, 3 рівно обламано на вершечку й майже до половини затесано вузьким одколом рубя. Примірник фіг. 5, 4 дубльовано з двох кінців та удруге підправлено затісуванням.

№ 6. Гатунок 3-в, зернистої структури. Матеріал мішаний, з двох-трьох конкрецій.

№ 7 Гатунок той самий, колір сірий. Скоринкуватих відлупків два. Коротких скалок, що серед них переважають примірники трикутних перекроїв, — 15; скалок, що в них ширина дорівнює довжині, — 12, макс. розм. $0.058 \times 0.053 \times 0.014$; скалок з більшою поперечною віссю 8. Серія подовгуватих відщепків досить численна. Поминаючи 4 — 5 примірників більших, впад. до 0.076 , маємо типові розміри в 0.047×0.011 . База широка, тонка. Майже цілком використований нуклеус вкрито негативами подовгуватих і коротких скалок, сколюваних у дві третини обводу з похилої площинки. Скребачок 3, різців 2. Відмінною формою, що її не дає матеріал з інших конкрецій, є накрутка в дугувато заретушованими краями вершечка, розм. 0.054×0.046 (фіг. 5, 16).

Списаному інвентареві в №№ 1 — 7 відповідають невеличкі купки й сфероїди кремінного дріб'язку в північного боку огнищ гр. 1 — 11, що залишилися на місці обробки кременю. Конкреції ясножовтавих гатунків принесено до огнищ гр. 1 пізніше. Матеріалу в №№ 1 і 2 більше в гр. II, де бачимо й утиляж з нуклеїв та конкрецій, виключно тут опрацьованих. Аналогічний процес оброблювання кременю бачимо також у двох точках з південно-східного та західного боку огнищ гр. 1, де робота провадилася трохи пізніше. За це найкраще пояснює характер матеріалу; конкреції походять з тих самих родовищ, що й №№ 1 — 7, але гатунки їх вирізняються гіршою якістю, через що більшість матеріалу знайдено в напівобробленому вигляді. Кілька конкрецій залишено зовсім цілими.

№ № 8. Гатунок 3-а. Кремій сірий з рожевим відтінком. Видовжена скалка, й дві трапеції з уламків коротких відщепків.

№ 9. Гатунок 3-в. Кремій темносірий з блідожовтавим відтінком, зернистий.

Нуклеус призматичного типу, сильно вузятий, розм. 0.061×0.023 . Сколювано з півкола з боку стрижневої частини. Переважають короткі скалки аформних окреслень, збивані нашвидку (32). Подовгуватих відщепків 7, уламків 13. Впад. макс. 0.072 при шир. 0.023 . На знарядді однаково вживано так грубі відлупки, як і відщепки. Скребачок 6. З них дві на звужених вершечках коротких скалок неправильних контурів (фіг. 4; 2, 3), що їх морфологічно можна зв'язувати з відщепками з кінцевою ретушню. В наступній стадії пізнього мезоліту ця серія близько стає до скребачок з частковою підправкою кутів горішнього кінця. Типологічно споріднюється з нею й скребачка на закрутленому кінці скалки, показана на фіг. 4, 4. Далі йдуть дві скребачки на кінці скалок більших розмірів, що зберігають на спинці незначену кору (тип. фіг. 4, 10).

Різців 4. Два типу звичайних, зроблені з одного подовгуватого відщепка, чудово ілюструють технічні способи й умілість майстра. Після короткого чіткого удару в правий кут горішнього кінця відщепок дає два ободі типових різців ordinaires. Підправка долітців провадилася сколюванням рубя під гострим кутом до кінця: один різець підправлювано з лівого краю відщепка, другий на правому. Розм. більшого $0.037 \times 0.020 \times 0.005$ (фіг. 5, 2).

З іншого начиння можна назвати невеличкий клинчик та ромбувате вістря з асиметрично обламаними кінцями (фіг. 5, 12).

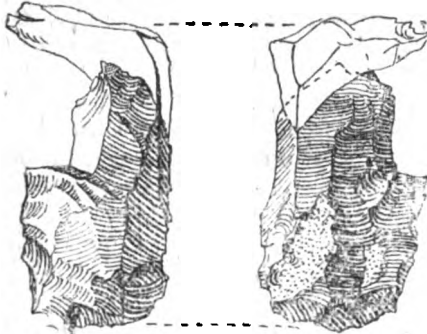
№№ 10, 11. Гатунок той самий, кольору сірожовтавого.

На увагу заслуговують два нуклеї з м. 50 см. XVI. Більший, призматичного типу (0.126×0.070), вкритий негативами скалок, сколюваних в різних напрямках: попереk головною осі, а далі подовж, з двох похилих площинок. Другий, майже цілком вузятий, розм. 0.058×0.035

Одну з площинок збито зовсім; негативи видовжених відщепків ідуть з неї під кутом до головної осі нуклевса.

З готових виробів, крім двох різців, можна відзначити декілька скребачок з широких відлупків, регушованих на коротких ділянках вершечків, ближче до країв. Скребачка № 2698 наближається до Старо-Ушицьких форм на Поділлі¹⁾; делікатна висока ретуш кінця переходить на лівий край й дрібнішає до бази (фіг. 4, 13), розм. 0.040×0.041 , груб. макс. 0.017.

№№ 12 — 16. Кілька дрібніших конкрецій, частково зужитих біля огнища групи II, взято було з тих самих азожищ, що й попередні. За винятком №№ 12, 13, подібних якістю до №№ 10, 11, — решта являє собою сірожовтаву відміну гатунку 3-а. Рєспочаті оброблюванням кавалки й нуклеї з крашого кременю, пізніш було вишукано й забрано авідсв; матеріалу з гірших, важчих на обробку гатунків гр. II у межах розкопу першого не знайдено зовсім.

Фіг. 2 Гр. II № 1. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Нуклеї — типу призматичного (6), розм. макс. 0.075×0.045 . Відщепків у цілому не багато. Примірників, сколотих на всю довжину нуклевса, зовсім мало (3). З закінчених виробів маємо дві скребачки на кінці коротких скалок та дві з січних країв. Широку ниваьку трапецію виконано з короткої скалочки трикутного перекрою; кінець бази підправлено зісподу, вершечок — з боку спинки. Вис. 0.021, шир. макс. 0.027, груб. 0.0055.

Гр. III. См. XV, м. 58. Рештки огнища з черенем з порозбиваних на кавалки наметнів граніту. Навколо, на рівні 0,65 м, розтягнуто шість конкрецій сірожовтавого й сірого кременю, та два відбивачі з наметнів: один гранітовий, впод. 0.080, другий з пісковика зіпсований, розм. 0.130×0.100 .

№ 17. Гатунок 3-в. кольору блідокоричнявого з жовтавим відтінком. Шліф 20/2975.

Грубі відлупки, кілька скалок. Приблизні розміри конкреції — шир. 0.140, груб. 1.120—1.130. Нерівні скоринкуваті боки зачищено широкими відлупками, збиваними раз-по-раз спершу з одної (фіг. II, I), а далі з двох площинок. Поверхні давніх розколів конкреції вирівняно способом, характерним для нуклеїв призматичного типу, себто воднораз, послідовно з одної й з другої площинки. Відтворені реставрацією часті конкреції окреслюють зовнішню, підкову частину, а самого нуклевса не знайдено.

Відлупки розмірів $0.067 — 0.033 \times 0.060 — 0.025$, груб. макс. 0.023. На двох скалках, поряд збитих на давньому розколі конкреції, помітно випробування якості кременю (часткова ретуш вершечка, фасетування краю). Єдиний примірник подовгуватого відщепка так само вкритий г.а. спинці корою. Очевидно, нуклевса забрав майстер, переходячи на інше становище.

Гр. IV. Рештки огнища в ямі на північному схилі незначного пагорка (XXI—XXII, 55—56). Яма займає рівні горішнього й середнього позему С. Діам. до 0,80 м, глиб. 25 см. З півдня-пласкуватий кавалок граніту, розм. $0.280 \times 0.160 \times 0.100$.

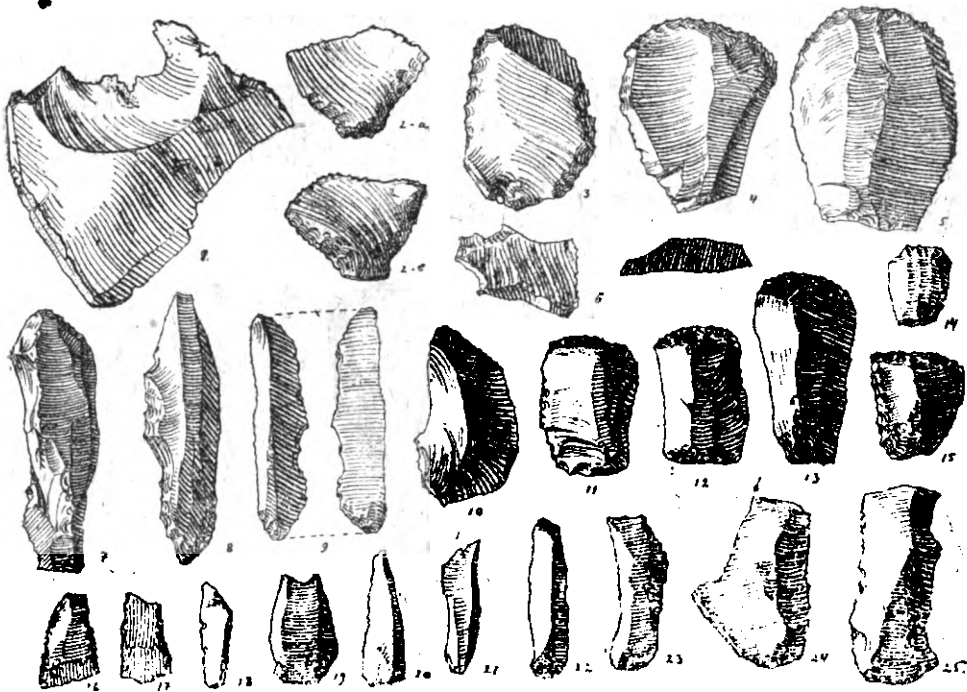
№№ 18, 19. Навколо огнища мішаний відщепковий матеріал та 5—6 невикористаних конкрецій гірших гатунків.

Гр. V. Огнище з південного, трохи підвищеного боку того самого пагорка (XXII, 65). В горішньому позему С займає рівні 0.32—0.50 м, діам. 0,60—0,65 м. Біля огнища рештки з обробки кременю, перепалені скалки.

№ 20. Гатунок 3-г. Колір сірожовтавий. З поверхні вкрито корою густої сивої барви. Шліфи 18 (4212. 19) 6528.

¹⁾ М. Рудинський, З матеріалів до передісторії Поділля. Антропология, 1928. К., 1929 стор. 184, фіг. 30.

Залишені навколо огнища грубі відщепки з затосачих боків конкреції, а також готове знаряддя розтягнуто по радіусах до 4—6 м. Дрібні аформні скалочки скупчені в точці XXI—61, 65, переважно в верстві С. Відщепковий матеріал знайдено схованим з краю спеле-

Фіг. 3. Гр. II, № 1. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

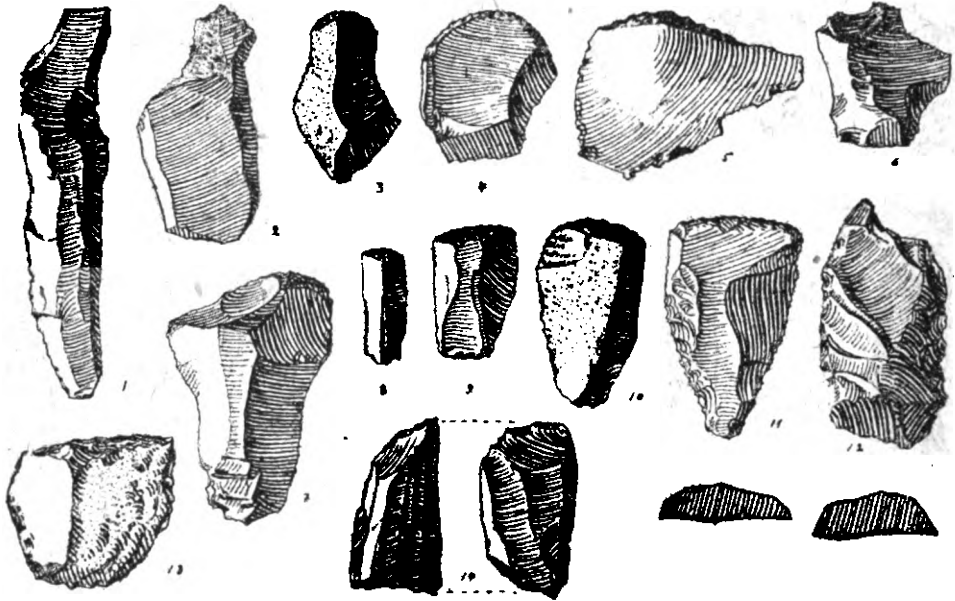
лілого огнища, нижче від давньої рослинної верстви (Д), саме на глибині 0,49—0,58 м (XXII, 65%); 38 найкращих відщепків, ще невикористаних у роботі, ретельно складено в ящі й засипано піском. Повернутися майстрові на становище у Піщаному не довелося більше; схованка збереглася цілком

Після тривалої лабораторної роботи пощастило в головних рисах відтворити звесь процес оброблювання конкреції, з якого видно надзвичайну майстерність у техніці сколювання кременю. З конкреції, розбитої десь осторонь, на стацію забрано два кавалки; більший, яскішбарви, принесено зачищеним. Другий кавалок, після двох-трьох пробних ударів вирівняно подовгуватими одколами, що в основному визначають форму й розміри нуклеуса з двома симетричними площинками відбивання. Довжина нуклеуса з більшого кавалка має на початку 0,150. Менший нуклеус, поволі знижуваний з обох кінців, дає декілька розмірів: на початку довжина його становить 0,112, далі 0,100—0,078, і нарешті, після останньої підправки сильно зменшеної площинки відбивання, сягає лише 0,068 при шир. 0,045—0,050 (фіг. 6, 3). Ці цифри й становлять пересічні розміри нуклеусів, що характеризують кінцеву стадію вужування конкреції в гр. гр. I—II. З різким зниження розмірів нуклеуса з 0,100 на 0,078 довжини зв'язав одноразова підправка обох площинок; грубина кожної з них становить 0,008—0,012.

На загальну кількість подовгуватих відщепків та уламків з № 20 (80) коротких скалок маємо лише 30. Розм. подовгуватих: 0,095—0,044 × 0,030—0,011, груб. 0,010—0,025. База вузька, тонка.

Виробів закінчених мало. Відщепків з кінцевою ретушшю два. Скребачок 9, з них можна вирівняти такі варіанти основних типів: а. Скребачки на кінці подовгуватих (2) і коротких відщепків (4), що завжди зберігають на одній із площинок спинки незачищену кору; б. Тем, на кінці бази (1), правий край підправлено; в. Скребачка на широкому, дугувато заретушованому кінці скалки; г. Скребачка типу заокруглених на кінці короткої скоринкуватої скалки.

делікатно відретушованої по всім околі, за винятком кінця з планом удару (фіг. 6, 6), ретуш коротка, широка; д. Скребачка на розширеному й погрубшаному кінці бази короткої скалки; видовженої впоперек (пор. фіг. 4, 5 з № 1); е. Скребачки (2) на звужених вершечках подовгуватих, широких у базі відщепків. Впод. макс. 0.065, шир. бази 0.032 (фіг. 6, 7). Тип переходний, морфологічно близький до скребачок фіг. 4; 2, 3 з № 9 та фіг. 4, 7 з № 12.

Фіг. 4. Гр. I—II. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Вістря з навіскі затесаною по лівому краю базою (фіг. 6, 4), впод. 0.040. Трапецидний уламок широкого відщепка. Шир. бази 0.038, вис. 0.022.

№ 21. Білдоржева відміна № 20. Переважають подовгуваті відщепки. Біля огнища залішено високу вузьку трапецію та вістря видовжено ромбуватої форми з заретушованими навіскі кінцями, перероблене на різця; кінці обламано й зафасетовано. Розм. 0.024 $\times$ 0.105.

№ 22. Гатунок 3-а. Креміль жовтий добірний. З двох, обтесаних біля огнища кавалків копирці, одного пізніш забрано до огнища гр. X (спідній позем В).

Подовгуваті відщепки, три скребачки та уламок вістря типу фіг. 3, 28.

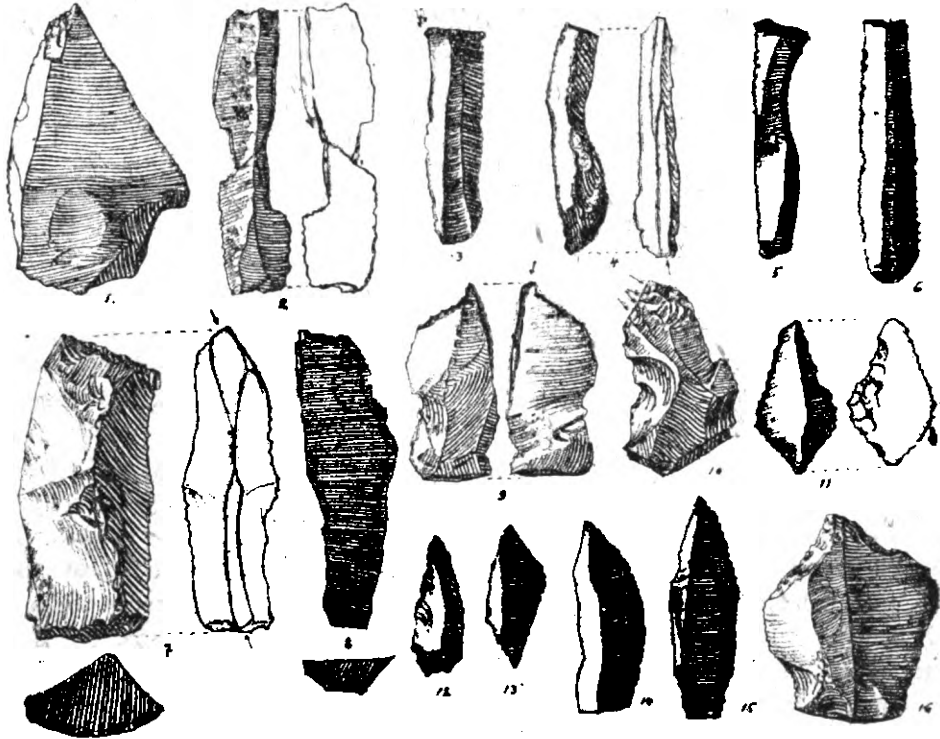
№ 23. Гатунок 3-в, темнішої барви.

Скалок коротких 7, подовгуватих 8, скребачок дві: одна на кінці короткої скалки, поєднана з кутовим різцем, друга типу заокруглених.

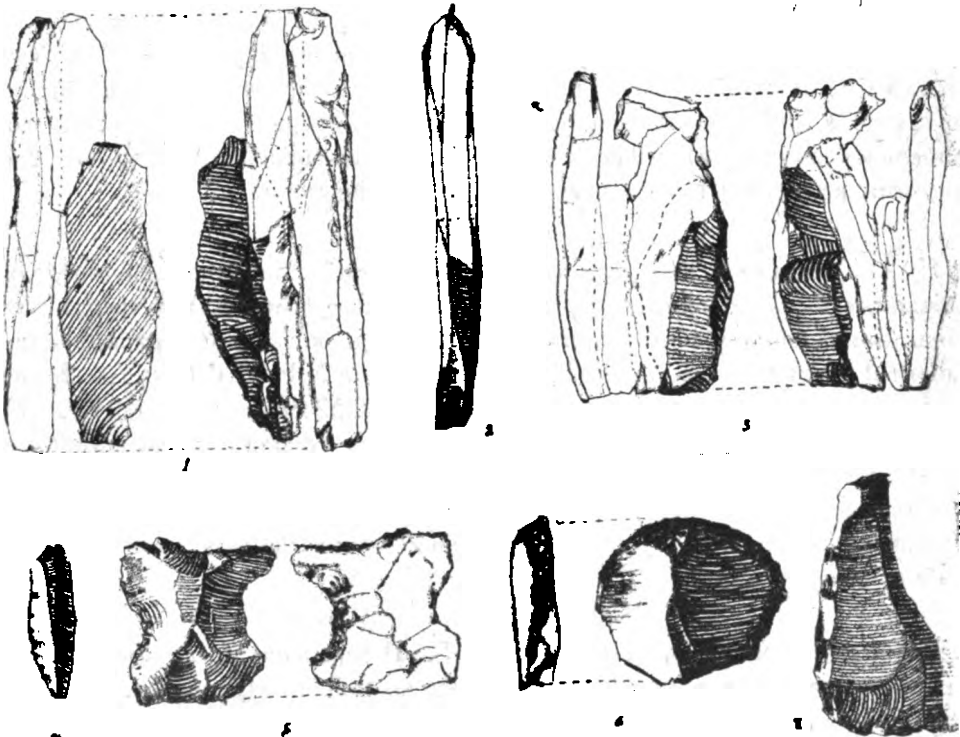
Типові ознаки індустрії горішнього позему С, як бачимо, щільно лучать її з технікою кременю викристалізованих порід гатунку 3. Висока майстерність магдаленієнської індустрії в ранньому мезоліті Південно-східнього Полісся позначається гарно додержаними формами, що з рештою характеризують надатлянтійські впливи магдаленієну.

Грубі відлупкові форми становлять не більше, як одну четверту сколотого матеріалу. Перекрої відщепків обумовлені способами й напрямками сколювання: удар перпендикулярний до головної осі нуклеуса дає пласкі скалки, трикутні перекрої найкраще виявлено в численній серії подовгуватих відщепків. Закінчене знаряддя має суцільну, регулярну ретуш з боку спинки;

Фіг. 5. Гр. гр. I—II 1/2 нат. вел.

Фіг. 6. Гр. V, № 20. 1/2 нат. вел.

листуваті вістря зберігають ретуш зісподу. Скребачки на кінці відщепків виявлено досить широко. Часто, і в інших категоріях знарядь, для роботи підправляювано кінець бази. Рідше вживаються скребачки на звужених кінцях, або ж кутах відщепків типу фіг. 4; 2, 3, 7; фіг. 6, 7. Скребачок заокруглених бракує. З конкрецій легших на оброблення гатунків вироблювано 7—8 примірників різних типів скребачок, з кременю гіршого 5—6. Техніка різців характеризується добірним відщепковим матеріалом та способами підправляювання: на різці звичайні та кутові вживано переважно відщепки трикутних перекроїв, різці бічні роблено з відщепків трапецевого перекрою та пласких. Куткові різці, здебільша, ретушовано на кінцях; бічні та звичайні підправляювано сколюванням, або ж дрібним фасетуванням лівого краю. Виготовлялося різців значно менше, ніж скребачок, пересічно, з тих самих конкрецій, 4, малю. 5. Збільшені розмірами геометричні форми азильських типів переживають поруч з трапеціями, ще не досить засвоєними в індустрії раннього мезоліту. З трапецій ширше репрезентовано тип високих знарядь з вузькою базою, виконаних з уламків подовгуватих відщепків. Листуваті форми пізньосолютрєєнських типів трапляються разом з мигдалюватими вістрями-протичками, ретушованими на всю довжину країв зодного, або з двох боків.

Характер інвентаря не однаковий по всіх групах. В гр. гр. I—II різці йдуть нарівні з скребачками, в гр. V різців зовсім не вироблялося. Спостереження ці доповнюються цілою низкою досить переконливих фактів з пізніших комплексів.

Техніка й форми горішнього позему С виказують пізнішу стадію розвитку горішньопалеолітичної індустрії, багато (репрезентованої в Хвалибогівському зложищу, з яким М. Я. Рудинський паралелізує п. XIV Смячки¹⁾). Виявлені на широкій простороні впливи польсько-української фації горішнього палеоліту, в комплексах пізньомезолітичних повторюють смячанські форми, доповнюючись щодамі мікролітами тарденуазієнського типу та знахідками, типовими для інвентаря культури передкампінієнської.

ВЕРСТВА В.

Після незначної перерви, формування дюни поновлюється інтенсивним навіванням піску на північні схили пагорків. Накреслюється сучасний рельєф дюни. Виповнений піском видолонок має вигляд незначної тераси, захищеної з півночі лівим крилом дюни. На перекрої смуг XII—XIII верства В займає рівні: в м. 21 0,30—0,57 м, в м. 41 0,26—0,52 м, в м. 51 0,21—0,71 м, в м. 60 0,26—0,51 м. Максимальне підвищення гребенів дюни припадає на час від раннього енеоліту до I—II вв. н. ери, що ними датуються знахідки в горішньому поземі В. Відкладаннями цього позему вкрито два могильники, розташовані в середньому поземі. Пізніший з них характеризується інвентарем бронзової доби.

III. ПІЗНЯ ПОРА МЕЗОЛІТУ.

Поверхня верстви С, спідній позем В. Пісок жовтий з сіропепелястими поверстками навколо огнищ, розкиданих по всій площі тераси.

¹⁾ М. Рудинський. До питання про культури „мезолітичної доби“ на Україні. Антропологія. 1927. К. 1928. стор. 91.

Головніші елементи індустрії накреслюються в гр. гр. VI—VIII. Основною рисою, що позначає процес модифікації форм епіпалеолітичних, є повільне поширення впливів північних та північно-східних, зв'язаних з індустрією оббиваних знарядь. Давніші тенденції розвитку культури тарденуазієнської та напівзасимільовані форми епімагдаленієнські стають лише за канву, що по ній чітко вимережано контури районів пранеолітичної культури на Поліссі.

Спідній позем В дає в межах розкопу I кілька ряєних на знахідки комплексів, що обіймають період до раннього неоліту включно. Типові вияви їх характеризують дві основні культурні течії.

А. Форми епімагдаленієнські, чудово виявлені в гр. гр. VI, VIII, частіш супроводить грубооббиване знаряддя з такими провідними формами як транше, ріс, грубі протички, свердла, що ведуть нас пізніш до Коростенсько-Ушомирського району ранньонеолітичної індустрії. В гр. гр. X, XII—XIV відбилися впливи техніки дрібних геометричних форм.

Б. Ширше виявлено в цьому поземі індустрію, непосредньо зв'язану з переживаннями тарденуазієнських впливів. З нею в пізньому мезоліті лучаться мигдалюваті форми дрібних вістрів та мигдалюваті сокири з однічною обробкою країв, відомі з районів горішнього Жерева та Нориня. Гр. гр. VII, IX.

Гр. VI. Схил пагорка в південному куті розкопу I. Рештки огнища лежать під спіднім поземом В в м. 66 см. см. XVI—XVII. Технікою сколювання ближче стоїть до гр. V.

№ 24. Гатунок 3-в. Шліф 16/6304. Конкретцію, без попередньої зачистки боків, спочатку стесувано з двох похилих площинок ширшого кінця (фіг. 7). Далі, сильним боковим ударом збито дві площинки, орієнтовані в протилежних напрямках. Зміна осей нуклеуса позитивних наслідків не дала; грубина бази відщепків мало не в 1,5 рази перевищує розміри відщепків, збиваних з дрібного кременю. Розмір нуклеуса — 0.074×0.057 , гроб. 0.052. Відщепків коротких 12, подовгуватих 15. З викінчених знарядь маємо різця на кінці подовгуватого відщепка, пізніш підправленого фасетуванням руба з спіднього боку (фіг. 8, 3), а також вістря, що становить модифікацію відщепків із затесаним долішнім кінцем; край затесано навскіс, кінчиків вигончено та підгострено додатковою ретушю зісподу (фіг. 8, 1).

№ 25. Теж, яснішої барви, легший на обробку. Нуклеус призматичного типу. Готове начиння обмежується кількома уламками ретушованих відщепків та великим боковим різцем, ретушованим на кінці, долітце підправлено фасетуванням руба похило до спіднього боку (фіг. 8, 6). Ввод. 0.116, шир. 0.035.

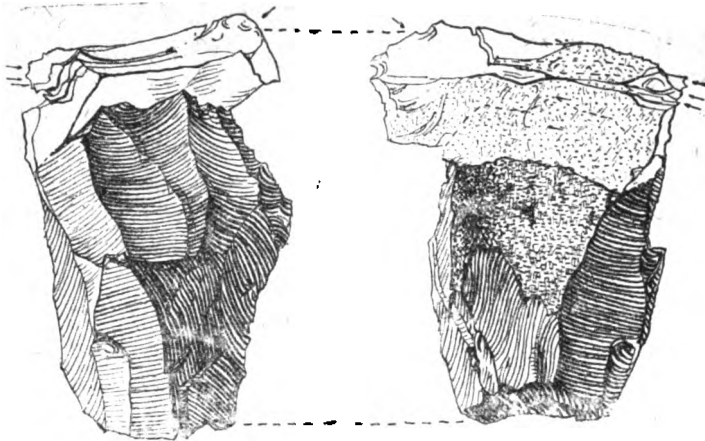
№ 26. Теж, з жовтавим відтінком. Розміри зужитого нуклеуса призматичного типу — 0.040×0.022 при гроб. 0.015. Залишилося 5 відщепків. З двох різців бічних один дубльований, ромб. 0.036×0.018 (фіг. 8, 5). Вістря з крутоваретушованим долішнім кінцем (фіг. 8, 2) нагадує форми Хвалибоговицькі¹⁾. В Піщаному цей тип більше закруглений у базі, іноді з високими зарубками (пор. фіг. 3, 8 в № 1, а також фіг. 20, 5 гр. VII).

№ 27. Теж, структурою подібний до №№ 5, 22, 23. Нуклеуса й кілька готових знарядь пізніше забрано до огнища гр. VIII. Серед матеріалу, залишеного на місці, переважають подовгуваті відщепки з рівно окресленими краями. Ретушованих відщепків бракує. Скребачок 2. Одна на кінці відщепка типу фіг. 4, 8 в гр. гр. I—II, друга на кінці скалки, повднана з кутовим різцем. Техніка грубооббиваних форм гарно ілюструє скребло з дугувато підправленим широким кінцем (фіг. 8, 4), озом. 0.065×0.060 .

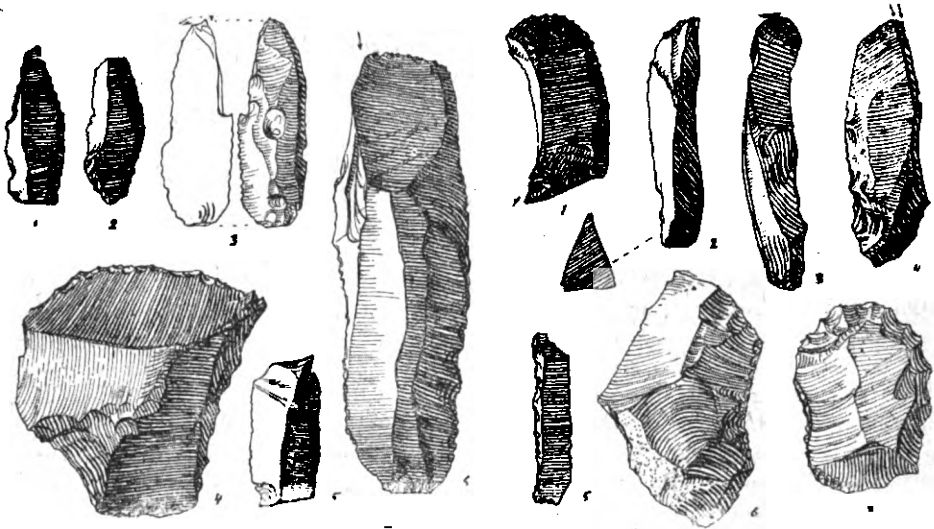
№№ 28, 29. Дрібнозерниста важка на обробку відміна гатунку 3-в. Шліф 13/3565.

Переважають грубі скоринкуваті відлупки в 2—3 зачищених біля огнища конкрецій. Знаряддя з цих №№ завоює форми й техніку оріньяєнської ретуші. Скребачки двох типів:

¹⁾ Leon Kozłowski, назв. пр., стор. 103.

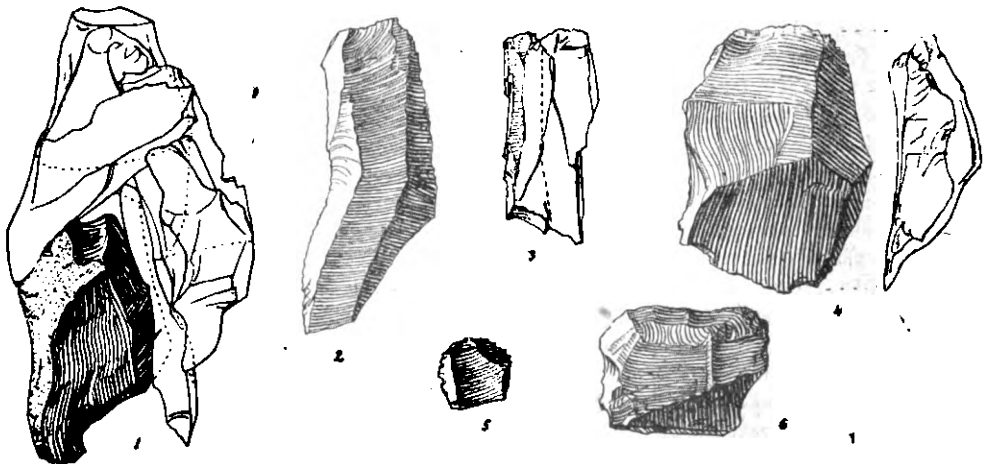

Фіг. 7. Гр. VI, № 24. 1/2 нат. вел.

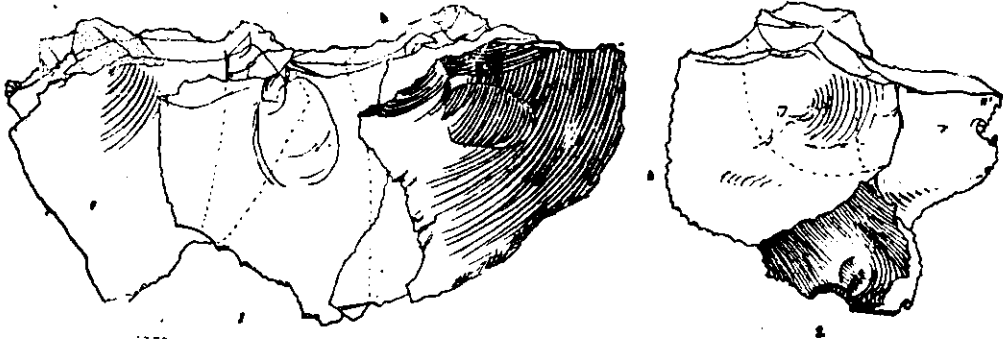
Фіг. 8. Гр. VI, №№ 24. 25. 27. 1/2 нат. вел.

Фіг. 9. Гр. VI, № 28. 1/2 нат. вел.

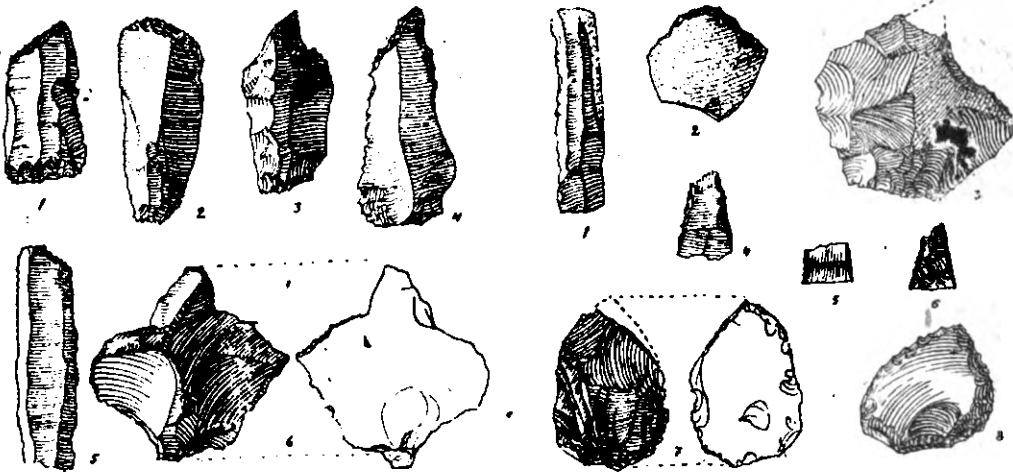

Фіг. 10. Гр. VI, № 30. 1/2 нат. вел.

поєднані з рідцями (фіг. 9; 1, 4) та з одним-двома робочими краями, розміщеними в двох кінцях в різних площинах (фіг. 9, 2)¹⁾, одна з них наближається до типу фіг. 4, 1. Переходовою до цієї серії знарядь є скребачка на кінці подовгуватого відщепка з робочим краєм, заре-

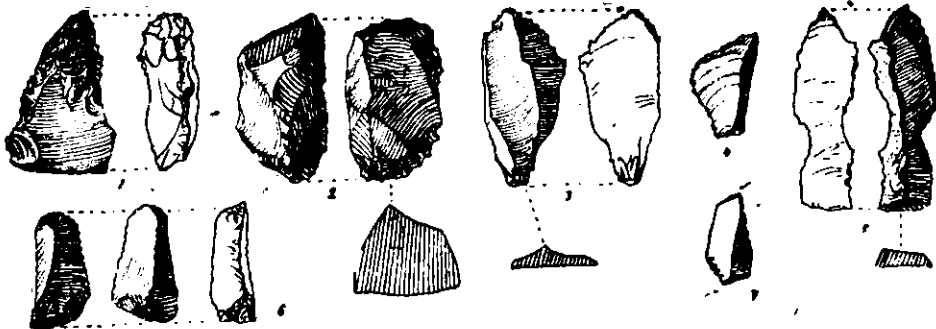

Фіг. 11. 1 — гр. III, № 17; 2 — гр. VIII, № 40. 1/2 нат. вел.

Фіг. 12. Гр. VIII, № 42 1/2 нат. вел.

Фіг. 13. Гр. VII, № 43, 1/2 нат. вел.

Фіг. 14. Гр. гр. VI — VIII. 1/2 нат. вел.

тушованим по лівій фасеті (фіг. 9, 3)²⁾. Виянткове значіння має ручне вістря неправильної мигдалюватої форми, підправлене на тоншому кінці нерегулярною оббивкою. Кути грубшого кінця відтискуванням оброблено на дубльовану скребачку, що її робочі краї розміщено в пло-

¹⁾ Пор. Г. Обермайер, Доисторический человек. М. 1913. Рис. 105, і т. п.

²⁾ Там, рис. 102, п.

щинах, одна до одної перпендикулярних (фіг. 9, 7). Спосіб розміщення країв і характер ретуші зближують знаряддя з попередньою серією скребачок з цього самого ж № 3. З другого боку, техніка оріньясієнської ретуші є властива для нуклеюватих скребачок у комплексах культури „В“, що вони трапляються разом із типовими мезолітичними формами.

№ 30. Гатунок 3-а, сірожовтавого кольору. Спосіб зачищування гуглястих боків конкреції ілюструє фіг. 10, 1. Реставрацією відтворено один кінець призматичного нуклеуса, збиваного зсередини способом №№ 1, 2. Знаряддя в контурах трапше (фіг. 10, 4) з затесаним зісподу вузьким кінцем та скребачка на розширеному кінці короткої скалки (фіг. 10, 6) мають аналогії серед наддеснянських знахонок в п. XIV Смячки¹⁾.

Гр. VII. На межі тих, що зникають, форм і впливів надатлянтійського кола магдаленієну стоїть гр. VII, інвентар якої дає цілу низку нових рис, характеристичних для доби поширених впливів тарденузієнської індустрії.

Поряд з кременем покладів, що з них користувалися осельники Народицькі в ранньому мезоліті, ширше експлуатуються глибші зложища різних

Фіг. 15. Гр. VIII. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

відмін гатунку 2. Шваби та Рулевщина біля Овруча, були, очевидно, головними пунктами, звідки простували стежки в широку долину Уші. Економічне значіння Овруча, в наслідок цих зв'язків, могло виявитися на території лівих допливів горішньої Уші ще на світанку раннього неоліту.

Огнища групи розміщено трохи далі на північ од гр. V. Ближче з них на рівні — 0,36 в м. 63 сл. XXI—XXII.

№ 31. Гатунок 3-а, жовтавий, прозорий. Майже зовсім використаний у роботі нуклеус вкрито короткими та видовженими негативами скалок, збиваних із похилих площинок, в півкола з різних боків—на одному кінці зовні, на другому всередині відстрижля. Розм. 0.052×0.023 . Переважають подовгуваті відщепки високих перекроїв, впод. $0.050 - 0.040$, шир. макс. 0.014 при груб. 0.0.0. База широка.

Скребачок — 3. а. Заокруглена з короткого відлупка; напівкола підправлено високою стороною ретушню. б. Теж, типу високих, на розширеному кінці грубої тригранної скалки з вузьким стеблом-держальцем, що є одна з провідних форм у спідньому появі В (фіг. 20, 2); розм. $0.033 \times 0.0225 \times 0.014$ в. Скребачка на кінці бази короткого відлупка, повдвана на протилежному кінці з різцем.

Різців на місці знайдено 2. Один кутовий; погрубшаний правий край затесано для прищиплення пальця, верхечка підправлено кілька разів дрібним фасетуванням. Білатеральний різець фіг. 20, 4 характеризує відмінну серію різцевих форм; верхечка збито зісподу короткими відлупками, обидва руби фасетовано косо до боків, через що різець має в перекрої ромбувату форму й завжди обернений широкими доліттями до майстера.

З вістрів — одно типу фіг. 8, 2 з гр. VI (фіг. 20, 5), друге з короткої скалки, затесане на кінці бази з двох сторін (фіг. 20, 7). Тріпція коротка; база 0.019 , вис. 0.012 .

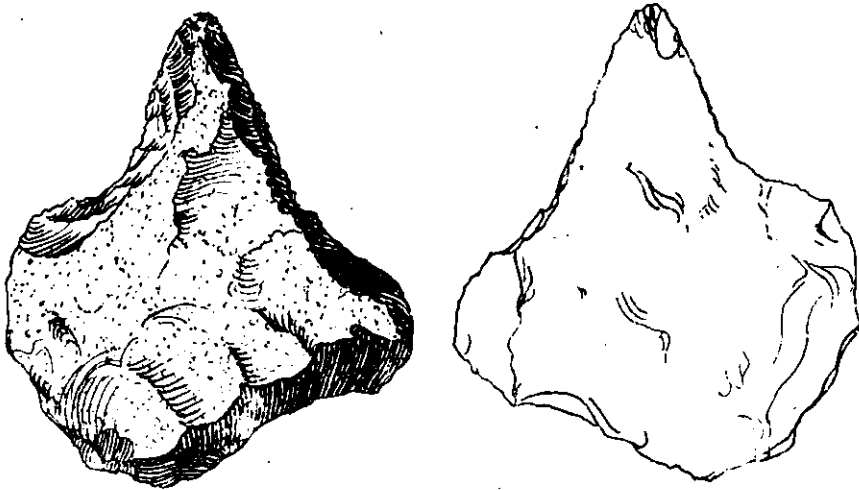
№№ 32, 33. Жовтувата, пасмуговата відміна гатунку 2-а (зложища не відомі). Більшу конкрецію розбито на 4—5 кавалків, збиваних з двох кінців. Використані нуклеї перероблено

¹⁾ Пор. М. Рудинський, Назв. пр. Табл. V—8, 9; табл. IX—59.

на скребачки та різці. Нуклеус з невеличкої плоскої конкреції, після невеликого сколювання, перероблено на двоколового різак. Відщепковий матеріал заховує ознаки техніки горішнього позему С. Для порівняння на фіг. 1, 2 показано відщепка найбільших розмірів, а поряд з ним вістря з затісаним кінцем, що його зроблено з відщепка тієї самої ж конкреції. Загалом, викінчене знаряддя повторює форми з № 31. Скребачок 2, різець 1. Окремо стоїть скребачка на розширеному кінці короткої скалки, з глибокими струговими дучками на краях (фіг. 18, 5). Вістря неправильної ромбуватої форми з відтягнутим правим горішнім кутом заретушовано з трьох країв (фіг. 18, 3).

№ 34. Гатунок 2-б. Шліф 2/4848. Неваеличка конкреція чорного кременю (0.078×0.040) вкрита сіроколивнявою корою. З обох кінців збито по дві — три скалочки.

№№ 35, 36. Темнозеленкувата відміна того самого гатунку. Нуклеї невеличкі, призматичного типу, менший розмір. 0.030×0.020 . Сколювання способом № 31. Кількість коротких гру-

Фіг. 16. $\frac{1}{2}$ н. в. вел.

бих скалок з широкою базою дорівнює подовгуватим (18).

Численну категорію становлять скребачки. Їх кілька типів. а) Скребачки з уламків подовгуватих відщепків, ретушовані на кінці (фіг. 17; 11, 14). № 3694 заретушовано похило до лівого краю; одна скребачка подвійна (фіг. 17, 8), розмір 0.024×0.017 . б) Дві скребачки типу фіг. 20, 2 з № 31 на спинці вкриті корою. Ретуш на більшому примірнику заходить з похило зрізаного кінця майже на третину лівого краю (фіг. 17, 6). в) В цілому асортименті вирізняється скребачка на розширеному кінці з відтягнутим у бік гострим кутом; лівий кут робочого кінця заокруглений (фіг. 17, 7). г) Скребачка звичайного типу великих заокруглених, ретушована в півокола, вис. і шир. 0.037 при груб. 0.007 (фіг. 17, 17). д) Скребачка на випнутому січному краї скалки, пов'язана з оригінальним варіантом бічних різців (фіг. 17, 4; пор. фіг. 4, 1 з №№ 10 — 11). Типологічна спорідненість більшості виробів цієї категорії з ранньомезолітичними формами верстви С не потребує доказів. Однак, морфологічно вони цілком пов'язані з технікою нуклеюватих скребачок, білатеральних різців та інших відмінних типів знаряддя з сіднього позему В.

Різці бічних біля огнищ гр. VII знайдено 3. Нуклеюватий різець № 5727 має ознаки кількарязової підправки рубя дрібношнєвими відколупниками. Цікавий щодо техніки кутовий різець фіг. 17, 10: косо обламаний кінець верхечка заретушовано зісподу; край на всю довжину підправлено широким похилим одколом; горішній кінець має сліди двоколовості підправки ретушню, зверху кожний раз перекритою фасетуванням з боку доліття.

Трапезій дві: видовжена, з обламаним вузким кінцем, та коротша, наближена до трикутної форми. Обидва зроблено з широких скалочок (фіг. 17; 15, 16).

Великий ніж — різак, трикутної форми, з оббиванням по ширшій стороні лезом.

№ 37. Гатунок 2-а. Кремій чорний з сірозеленкуватим відтінком. Неваеличкі, вузкі; в роботі нуклеї перероблено — одного на скребачку, другого на різці типу звичайних з ши-

роким лезом, підправлюваним через фасетування так на кінці, як 1 на рубі. Білатеральний різець фіг. 17, 9 на звуженому кінці вершечка повдано з протичкою.

№ 38. Гатунок 2-б. Кремій чорний, у зламі дрібноп'ямуватий. Нуклеус типу призматичних. Сколювано в двох перпендикулярних один до одного напрямках. Розм. 0.048×0.030 . 4—5 відщепків. Скребачка типу фіг. 17, 6.

№ 39. Скоринкуваті відлупки (12) з зачищеної на нуклеусі конкреції такого самого гатунку. Спосіб відбивання характеризують відлупки з фіг. 17, 1. Нуклеуса, або ж відщепків, сколотих з нього, в межах групи не знайдено.

№№ 4, 5. Нуклеуса та '5 скалок з цих №№ взято біля огнищ гр. гр. I—II. За такої способ надбання промовляє між іншим і характер кременю та виготовленого з скалок начиння; в гр. гр. I—II, як зазначалося раніш, уживано кремій сірого й жовтого кольору. Останнього ж гатунку навколо огнищ гр. VII не знайдено зовсім.

Нуклеуса, відмінно од техніки гр. гр. I—II, сколювано способом № 31. Знаряддя, органічно сполучене з усім списанням попереду інвентарем гр. VII, становлять два кутові різці з відретушованим горішнім кінцем (фіг. 21; 2, 4) та широкий білатеральний різець з рубчасто засіченим вершечком (фіг. 21, 1). Формою, що лучиться з дальшим процесом диференціації знаряддя, є мигдалювате вістря з типовою для даної стадії мезоліту двобічною ретушкою по всім околі країв; не затесана база займає бокове положення (фіг. 21, 3). Вага 3, 75 г.

Гр. VIII. Дальші кроки переживання епімагдаленієнських форм, значно змінених під впливами тарденуазієнськими, бачимо в гр. VIII. На тлі горішньопалеолітичних традицій у кремінному інвентарі позначаються риси окремих типів знаряддя, що формою й технікою своєю пов'язані з північними впливами. Морфологічно ці знаряддя є прототипами грубооббиваних форм раннього неоліту, що поволі ширяться на просторах південного Полісся, раз-по-раз виступаючи в комбінаціях з основними формами культури А і В. Гр. VIII характеризує саме початкову стадію цього процесу. Елементи тарденуазієнські слабо виявлені в ній, хоча співіснування їх по суміжних районах допливів Уші можна довести аналізом інвентаря з цілої низки комплексів, синхронічних з гр. VIII.

Незначні сліди огнищ у північному куті розкопу. В м. 43 см. I—II, на рівні 0,20—0,50 м купи кремінного дріб'язку, кавалки з порозбиваних конкрецій, навколо — численний утиляж і готове знаряддя.

№ 40. Гатунок 3-в. Грубі, здебільшого, скоринкуваті відлупки з конкреції, затесаної на нуклеуса способом № 17 з гр. III (фіг. 11, 2). Кремій жовтий, плямуватий у зламі. Відлупків 30, розм. $0.060 - 0.040$ при шир. макс. 0.060 . Нуклеуса, або ж відщепків з нього не знайдено.

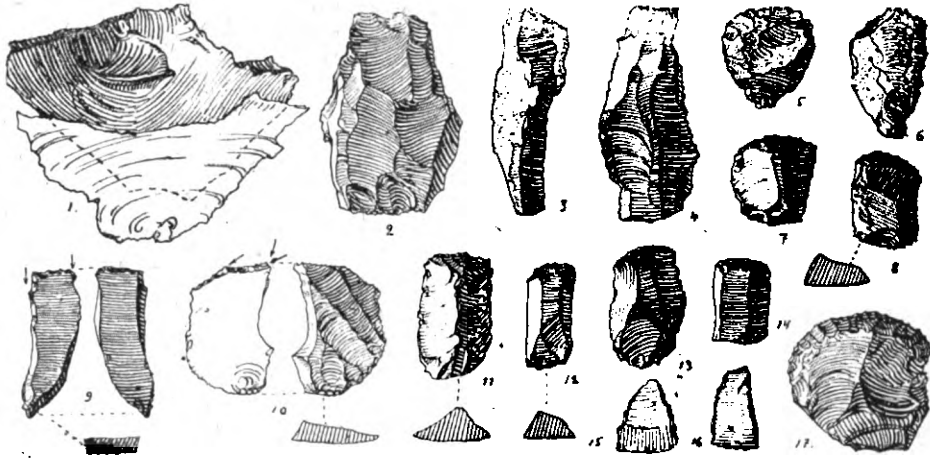
З оброблених скалок маємо два типові примірники скребачок із частковою підправкою звужених вершечків та одного бічного скребака з рубчасто заретушованою ділянкою краю типу скребачок фіг. 28; ретуш сторчова, нерегулярна. Накрутка, подану на фіг. 15, 1, зроблено з грубого трикутного відламка конкреції, «круто оббиваного на увігнутих раменах». Вершечка підправлено фасетуванням зісподу. Тотожним щодо форми робочого кінця й техніки є свердло архаїчного типу, знайдене під час перекопування на штих східної ділянки стадії, з поверхні С. (фіг. 16). Вис. 0.108 , шир. 0.094 при груб. 0.025 .

№ 41. В м. 42 см, I, разом із скалками з № 40 знайдено різак трикутної форми, виготовленого з плоского кавалка кременю сірожовтою барви (гатунок 3-в). Довший катет оббиваний на всю довжину, — край гіпотенузи — частково (фіг. 15, 2), база 0.060 , вис. 0.085 , гр. 0.018 .

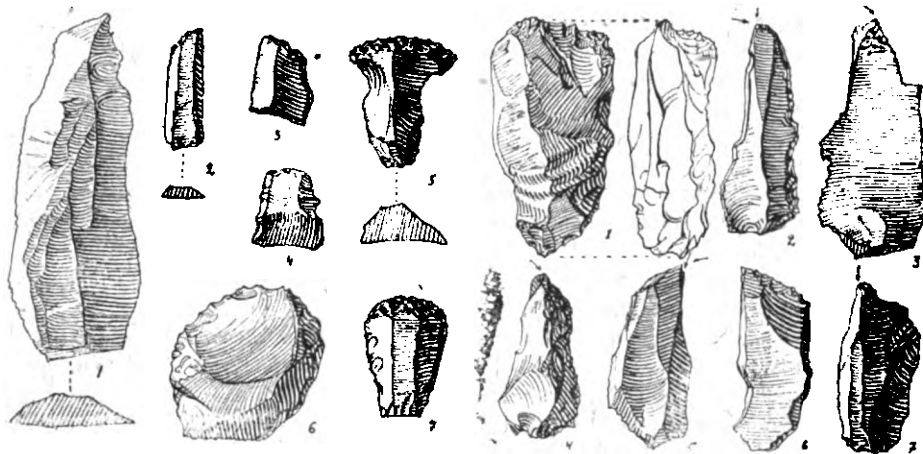
№ 42. Гатунок такий самий, барви яснішої, з попелястим відтінком. Зачищувало конкрецію широкими пласкуватими відлупками, макс. розм. 0.080×0.064 . За винятком 6—8 коротких скалок, решта матеріалу являє собою бездоганно сколювані відщепки (13), впад. $0.076 - 0.038$, шир. макс. 0.019 . За одну з провідних форм, що дегенерують в равньонеолітичній індустрії, треба вважати протичку-скребачку з короткої, грубої в базі скалки з підправленими

для роботи окремими ділянками випнутих країв: лівий край заокруглено короткою кривий ретушю; правий—рубчастий, заретушований з обох боків, міг уживатися за різак; гостродягобою витин вершечка підправлено на протичку з таким самим рубчастим вістрам (фіг. 12, 6).

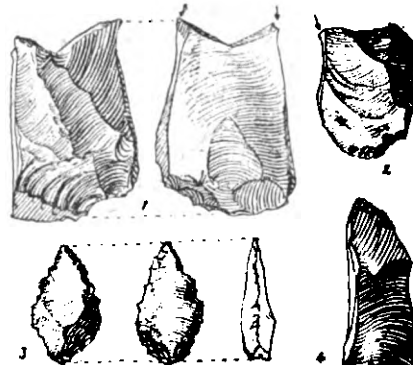
Фиг. 17. Гр. VII, №№ 35 — 37, 39 1/2 нат. вел.

Фиг. 18. Гр. VII, 29—30 1/2 нат. вел. Фиг. 19. Гр. VIII, №№ 32 33, 35, 36 1/2 нат. вел.

Фиг. 20. гр. VII, № 31. 1/2 нат. вел.

Фиг. 21. Гр. VII №№ 4—5 1/2 нат. вел.

З відомих знаходок українських ближчі аналогії маємо в п. XIV Смячки з даних дослідів М. Я. Рудинського за рік 1927¹⁾. Поданий на фіг. 12 інший інвентар цілком утотожнює обидва ці пункти щодо морфології знарядь. Однак, серед Смячанських знаходок ми не знаємо трапезуватих форм, що супроводять інвентар гр. гр. I, II, V та особливо поширені в гр. гр. VI і VIII Народицької стації. Знаряддя фіг. 12, 6 можемо вважати за варіант протички з п. XIV Смячки (табл. IX, 57), функціонально ускладненої в пізньому мезоліті. Ретуш скребачки фіг. 12, 2, дубльованої з звичайним різцем скребачки № 1217 (фіг. 12, 3), така сама і на знарядді фіг. 12, 6, що має тонший край й через те ретушоване дрібніше. Гірше відретушовано протичку, перероблену з різця (фіг. 12, 4), а також відщепка фіг. 12, 5, що становить пізнішу модифікацію вістрів із навскіс затесаним клидем.

№ 43. Гатунок I. Шліф 3/801. Переважають подовгуваті відщепки (16). На скребачки вживано короткі, часто вкриті корою скалки. Показану на фіг. 13, 2 скребачку виконано так само, як протичку-скребачку фіг. 13, 3. А остання повторює форму фіг. 12, 6 з № 42. Різців 2. Мигдалювате вістря зроблено з погрубшаної в базі та косо витягнутої до лівого краю скалки (фіг. 13, 7). Выпнутий бік спинки спершу затесано широкою тонкою ретушню, а далі підправлено над базою повторним відтискуванням; верхечка відретушовано зісподу дрібними відколупинками вдовж краю. Інший варіант цього типу маємо в гр. XXXII розкопу III; слід вістря затесано оббивкою, край підправлено відтисковою ретушню з боку спинки.

З кременю, вишуканого біля давніших огнищ стації, докладнішої аналізи вимагають такі № №.

№ 10. Взято 6—7 відщепків та 4 скребачки. Делікатнішого відщепка оброблено на вістря типу фіг. 5, 15. З дрібніших зроблено дві трапедії. Припустити можливість механічного переміщення цих речей не можна. В такому разі ми бачили б серед інвентаря гр. VIII — утиляж з інших №№ гр. гр. I—II.

№ 11. Два нуклеюваті кавалки. Одного перероблено на траншеподібне знаряддя. В південно-східній частині гр. VI взято декілька нуклеїв та відщепків добірнішого кременю. Численний скалковий матеріал та дрібну покидь від сколювання цих нуклеїв знайдено в м. 43 см. см. I і II разом із кремінним дріб'язком з №№ 40 та 42. Скорнякуватих відлупків, що характеризують стадію початкової обробки кременю в гр. VI, — серед забраного інвентаря не знайдено.

№ 27. Скребачка, нуклевс. З нього біля огнища гр. VIII сколото 5—6 відщепків; одного оброблено на різця типу звичайних.

№ 28. З двох напівзужитих нуклеїв одного перероблено на високу неправильної форми скребачку. Різців 2, скребачок 4. Варті особливої уваги дві човникуваті скребачки, що зберігають риси ориньякських форм. Одна, невеличких розмірів, на три робочі кінці: один — на звуженій базі, два займають суміжні канти погрубшаного верхечка скалки (фіг. 14, 6; пор. Обермайер, наєв. пр. рис. 105, m). Човникувата скребачка фіг. 14, 1 поєднана на широкому кінці з бічним різцем. Трапедій, виготовлених тут же такі — 4.

№ 30. 6—7 відщепків. Базу грубого пристосовано для шкрябання.

В пошукуванні кременю глибше було розкопано верству з рештками огнищ гр. VII. Тут одібрано переважно готове знаряддя; форми гр. VII типологічно ближче стоять до гр. VIII. Абсолютна відсутність дрібного утиляжу в відповідних №№ конкрецій, а також характер забраного матеріалу, що ми його не зустрічаємо ніде на простороні між гр. VIII і V—VII, рішуче відкидає можливість якихось інших припущень.

№№ 32, 33. Два широкі плоскі відщепки, 3 різці: два типу звичайних (фіг. 19; 4, 5), один кутовий (фіг. 19, 6). Скребачка на кінці короткої скалки, поєднана з білатеральним різцем.

№ 37. Мало не цілком зужитий нуклевс, призматичного типу, видовжена, тригранна в перекрої скалка та три різці: два, — типу звичайних, мають ознаки спроби підправки країв для шкрябання (фіг. 19; 2, 3); один — кутовий, пізніш перероблений крутою широкою ретушню, що її легко можна відрізати од техніки ретушування скребачок та різців в гр. гр. VII (фіг. 19, 7). Нуклевса делікатним ретушуванням кутів ширшого кінця перероблено на дубльовану скре-

¹⁾ М. Рудинський. Навв. пр. таблиці V—IX.

бачку; краї для шкрябання встановлено в площинах, одна до одної перпендикулярних (фіг. 19, 1). Знаряддя це становить модифікацію скребачок на кінці відщепків, що в гр. гр. VI і VIII дають кілька варіантів, переходових до скребачок човникуватих.

Гр. IX. 4—5 огнищ на північ від гр. II (VIII—X, 46—48). Краєце збереглися рештки огнища в м. 47 см IX; діам. ями 0,80., глибина 20 см. Виокруглене дно заходить у верству С.

№ 44. Гатунок 2-а, кольору чорного. Шліф 1/44⁹⁶. Матеріал з невеличких аформних та сильно скоринкуватих конкрецій, що дають, здебільша, дрібненькі видовжені скалки (25) розм. макс. 0,047 × 0,013. Аформних відаупків та скалок широких 10, розм. типов. 0,030 × 0,030, груб. 0,007.

Оббиване знаряддя, як і в попередній групі, репрезентують окремі примірники. Разом із повторною підправкою країв трапляється й уривчаста ретуш. З провідних форм можна назвати: нуклеюваті скребачки з рубчастими окресленнями країв (4), скребачки з мініятурних скоринкуватих відаупків субовальних (фіг. 22, 3), або ж аформних контурів (фіг. 22, 2), скребачки з вузьким стеблом (2, заокруглені типу фіг. 22, 8). Широка скребачка на рівно відретушованому лівому краю короткої скалки та подвійна човникувата скребачка фіг. 22, 1 звершують типовий інвентар спіднього позему В. Різців 4: — звичайний, бічний та два кутових. Грубший з них, дучкувато відретушований на кінці та дубльований із скребачкою, щільно сполучений з технікою нуклеюватих форм (фіг. 22, 9).

№ 45. Гатунок 2-б, кольору сірожовтавого. Шліф 7/1376, 8/1590. 1—2 конкреції.

Збивано без попередньої зачистки кори, що завжди вкриває як подовгуваті, так і короткі відщепки. Нуклеї невеличкі. Розміри менше зужитого 0,040 × 0,025; привзятичні (3) сколювано способом № 31, копінний (1) в півкола, нуклеуса з асиметричними площинками — збивано в двох, один до одного перпендикулярних напрямках. Коротких скалок 27, подовгуватих 11, впод. 0,071—0,045 при шир. макс. 0,033.

Скребачки кількох серій і типів. а) На кінці грубих скоринкуватих скалочок (5); кінці ретушовано округло, дугувато, або ж похило до лівого краю (фіг. 23, 1). Одна подвійна типу фіг. 23, 3 з гр. VII; №№ 702, 6413 морфологічно наближаються до човникуватих. б) Скребачка на розширеному кінці короткої скалки. в) Скребачки з січного краю коротких скалок. Два відмінних типів: 1 — з дугуватим окресленням краю, 2 — з бічним, рубчато затесаним робочим краєм (фіг. 23, 6), що його контури і спосіб ретушування нагадують нуклеюваті скребачки. г) Скребачка типу високих з оббитими по околі боками. д) Нуклеюваті скребачки з широко підправленими краями відбитих площинок (3).

Вістря: два ромбуватих високі перекрої, випнуті на одному боці; зубцювата ретуш країв заходить на боки, розм. меншого 0,028 × 0,016 × 0,0075 г., вага 2,1 гр. (фіг. 23; 7, 8); вістря правильної мигдалюватої форми, делікатно ретушоване в обох боків. Випнутий бік зберігає традиційну кору (фіг. 23, 9). довж. 0,0365, шир. 0,018, груб. макс. 0,009; вага 5,2 г. Протогип цієї форми становлять мигдалюваті сокири та вістря з Бовсунівської мезолітичної стадії на бережжі Горішнього Жерева¹⁾, що їх ретушовано по краях оббивкою з двох різних сторін. Вік їх значно випереджує оббивані кампівненські знаряддя, серед яких в ранньо-неолітичному інвентарі Південно-східного Полісся можна бачити й змодифіковані мигдалюваті сокири²⁾. Пізнішу стадію в розвитку мигдалюватих форм гр. IX характеризує сокира, викопана під час перевірки розвіяних верств у східній частині Піщаного (фіг. 34). Впод. 0,158, шир. макс. 0,059 при груб. 0,019, лево шир. 0,0425. Один бік випнуто над лезом, злегка вирівняним та пришліхованим. Співіснування кампівненських форм поряд з удосконаленою технікою мигдалюватих сокир — очевидне. Таким чином, переднеолітичний характер індустрії гр. IX можна вважати за цілком доведеним. Морфологічні ознаки знарядь гр. IX ведуть нас через гр. VII до впливів середземноморської мікролітичної індустрії, що дали такі рясні комбінації форм у Піщаному на тлі магдаленівської культури.

Гр. X. Три огнища на південний схід від попередньої групи. Площа метрів 50, 51 см VII—IX. Група доповнює типові форми з №№ 24—45

¹⁾ З даних дослідів автора в торіши. Наджерев'ї в 1928. №№ інвен. 644, 645.

²⁾ Пор. М. Рудинський, З матеріалів до передісторії Поділля. Антропология, 1928, К. 1929. ст. ст. 154, 188.

інвентарем, що дає можливість студіювати техніку пізньомезолітичної доби на матеріалі з різних гатунків кременю,—принесеного з моренових відкладань та вибираного з давніших огнищ у гр. гр. I, V та VI.

№№ 46, 47. Гатунок 2-б. Верстувата відмінна сірого та сіроковтуватого кольору, значно легша на обробку, аніж №№ 44, 45. Сильно зужиті призматичні нуклеї перероблено на скребачки (3), розм. типів. 0.052×0.033 . Відщепів коротких зовсім мало (6). Переважають—довгасті, з рівноокресленими контурами країв (54), часто вкриті на спинці смужечками незначної кори. Впод. 0.085×0.037 , база незначних перекроїв.

З викинутих знарядь абсолютну перевагу мають скребачки, що їх типологічно можна прирівняти лише до форм гр. VII. Розмірами вони невеличкі, з коротких скалок, ординарні, абож дубльовані типів фіг. 27; 3, 8 впод. макс. 0.033). Трапляються й скоринкуваті скребачки з грубих скалок, підправлені способом ретушування незначних ділянок країв, що наближаються до гарно виявлених у цій групі нуклеюватих скребачок. Особливо цікавий у даному відношенні № 1991 з круто затесаним долішнім кінцем (фіг. 27,5). Скребачки на вищупотому правому краї скалок становлять інший варіант цієї серії, що аналогії до його маємо в гр. I і VI.

Різців 6 примірників різних типів. Серед них два: гостродзюбий, підправлений зісподу (фіг. 27, 6), та грубий, затесаний на горішньому кінці (фіг. 27, 7). Бічних різців три, кутувий один. Вістря, похідні з пізньосолютрєвських типів, нагадують форми з гр. I — II, V (фіг. 27: 14 — 16). Трапеції дві, більший ромб. 0.018×0.024 (фіг. 27, 12). Не менше важливе значіння для характеристики тарденуазійських впливів має протичка на похило заретушованому кінці відщепка, показана на фіг. 27, 13.

Транше, подібне до фіг. 10, 4 гр. VI, розм.— вис. 0.053, шир. лева 0.035, груб. макс. 0.025 (фіг. 27, 17).

№ 48. Гатунок 3-в. Процес оброблювання тотожний з № 47. Серед оброблювання матеріалу два ебоші скребачок з вузькими стеблами типу фіг. 20, 2 з гр. VII.

№ 49. Кремій срий однакового гатунку з № 6. гр. I, звідки, очевидно, й було взято конкрецію разом з іншим матеріалом. Шліф 17/3024. З готових виробів—скребачка, скребак (фіг. 28). Повторну підправку в даному разі застосовано й до знарядь з гіршого кременю.

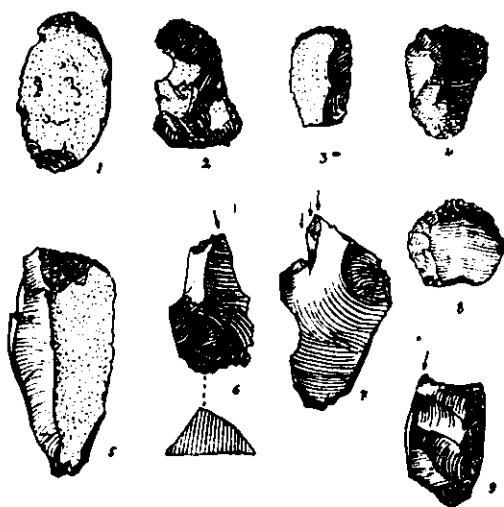
№ 4. Скалки та скоринкуваті відлупки, вибирані там само, біля огнищ гр. I. Частину їх оброблено. Широку пласку скалку заретушовано на обох краях для шкрябання. Невеличкий скоринкуватий відлупок оброблено на ручне вістря мигдалюватої форми (накрутка). розм. 0.040×0.025 , груб. 0.014 (фіг. 29, 1).

Таку саму накрутку знаходимо в інвентарі гр. XXVIII розкопу II (співній позем B; фіг. 29, 2) разом з оббиваною високою скребачкою неправильної кружалуватої форми, що її краї місцями підправлено повторною відтисною ретушшю (фіг. 29, 3); обидва знаряддя зроблено з одного кавалка сірого кременю. Більшість накруток типу фіг. 29, 1 з гр. X, піднятих у східній частині стації, зроблено, як і всі вістря мигдалюватої форми гр. гр. VI, IX й ін. з коротких, видовжених упоперек скалок, причому робочий край їх завжди займає кут, найбільше витягнутий у бік. Варіант фіг. 29, 2 з боку техніки і зміни форми краще виявлено в ранньому неоліті, де він дає таку відмінну форму, як Патрінецька накрутка з Подільських збірок М. Я. Рудинського¹⁾. Вістря типу фіг. 29, 1 морфологічно зв'язане з вістрями фіг. 21, 3 гр. VII. Остання ж форма є одною з провідних у мезоліті; в ранньому неоліті її цілком заступають знаряддя заспіль ретушовані на обидва боки. Найкраще виявлена ця стадія в Льялівській неолітичній стації²⁾, що її мигдалюваті ріси закінчують ближчу фазу в розвитку вістрів з гр. VII (фіг. 21, 3). Виконано їх з однакового матеріалу, за однаковим способом розміщення частин, алеж у способах ретушування вістрів з Підданого превалює коротка ретуш, обмежена краями. Дальші спостереження йдуть до гр. XXXVIII розкопу V, що в її інвентарі так само, як і в гр. IX співіснують ромбувата й мигдалювата форма вістрів, ретушованих

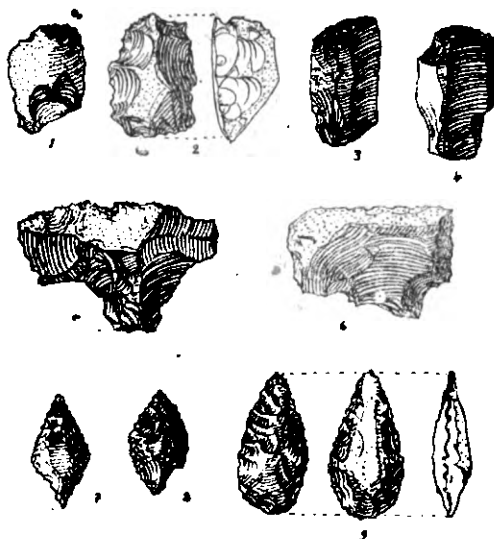
¹⁾ М. Рудинський, З матеріалів до передісторії Поділля. Антропологія, 1928. К. 1929. ст. 177, 178; фіг. 20.

²⁾ Б. С. Жуков, Неолитическая стоянка близ с. Льялова, Моск. у. Русский Антрополог. журнал. Прил. т. XIV, в. 1 — 2. М. 1925. Стор. 54, 55; пор. мал. 6, 3.

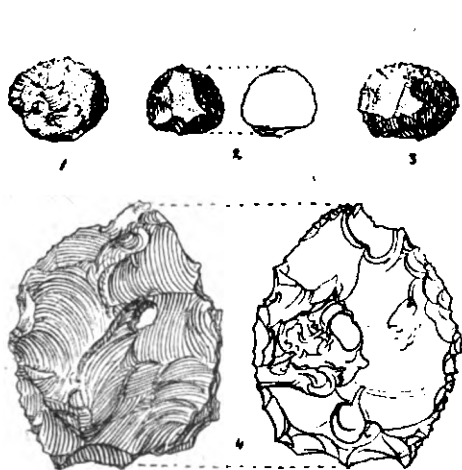
з одного, з двох боків понад краєм (фіг. 25; 6, 7). Вістря фіг. 25, 7 типологічно ближче стає до Льялівських знаходок, загалом грубіших розмірів. За півномезолітичний характер інвентаря гр. VII та XXXVIII промовляє й вістря видовжено-мигдалюватої форми, оббиване на обидва боки, що його знайдено в комплексі гр. XXXVIII (фіг. 25, 8), вкупі з вістрями частково ретушованими по краях.

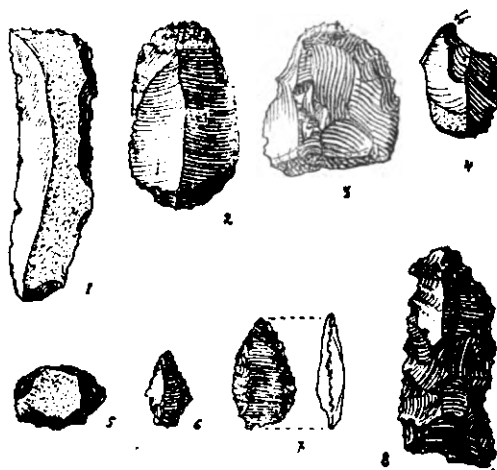
Фіг. 22. Гр. IX, № 44 $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Фіг. 23. Гр. IX, № 45. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

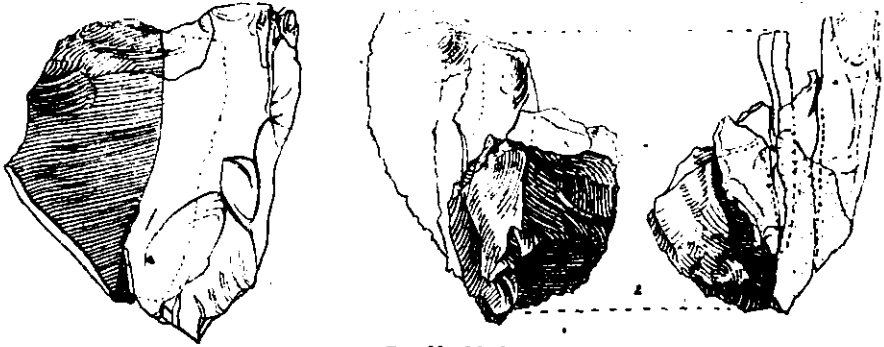
Фіг. 24. Гр. XXXII. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

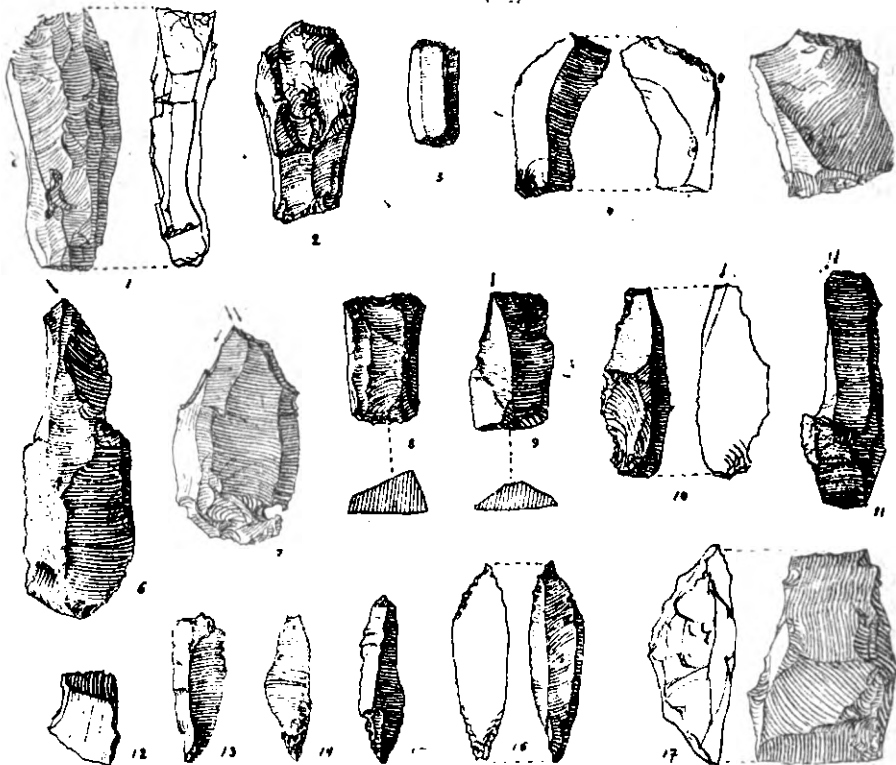
Фіг. 25. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Інвентар гр. IX та X, разом із мигдалюватими вістрями та високими скребачками кружальватих, абож неправильних овальних контурів, супроводять також скребаки і скребачки з рубчато затесаним робочим краєм. У гр. X їх виконано з грубих відлупків, у гр. IX обробка крем'я взагалі відзначається кращим добром матеріалу, дрібнішими розмірами та делікатнішою технікою відтисканої ретуші. Морфологічно ці скребакові форми споріднюються, з скребачками типу фіг. 4, 1 гр. I - II, що характеризують маденські переживання і становлять відміну скребачок, в яких робочі частини переходять з кінця на кут, випнуті ділянки країв, а далі набувають рубчатих контурів, краще виявлених у комплексах культури В.

Отже, за цими порівняльними даними, вістря з гр. IX та мигдалюваті накрутки типу фіг. 29, 1 гр. X треба вважати за синхронічні, пізніші варіанти змодифкованої форми мигдалюватих ріс-ів, що їх розвиток відбувається під впливом неоднакових стічних елементів. Група X більше заховала рис магдаленівської індустрії, наближеної до культурної фази А. Гр. IX позначається сильнішими впливами індустрії мікролітичної.

Фіг. № 26. Гр. X, № 22. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Фіг. 27. Гр. X; №№ 46, 47. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

№ 22. Взяту на скіл від огнища гр. V зачищену конкрецію розбито на — двох. Зумято ж обидва кавалки неоднаковим способом. Більший збивано з двох площин, симетрично розміщених у напрямках, перпендикулярних до головної осі нуклеуса (призматичний тип); розбитого згодом нуклеуса перероблено на скребачки з високо випнутими робочими краями. Відщепки з меншого кавалка спочатку так само сколювано в двох асиметричних напрямках, а далі в до-

нієї, 4 або 5 разів підправлені і горизонтальної площинки (конічний тип). Послідовний процес зменшення нуклеуса, після кожного шеругу відщепків, збиваних у дві третини обводу площинки, показано на фіг. 26, 2. Радіус площинки на п'ятому шерезі вкорочується з 50 на 13 мм. Довжина відщепка від першого до четвертого шеругу зменшується з 0.065 до 0.035 с. т. на 8—12 мм за кожною підправкою площинки. Перед останнім, шостим шеругом, площинку нуклеуса знижено ще на 6—8 мм (пор. № 20).

Інвентар гр. гр. IX, X доповнює в синхронічних гр. гр. XXXI, XXXII розкопу третього чудова серія овальних та мін'ятюрних округлих скребачок з широкою, іноді не затисненою базою. Разом з округлими та нуклеюватими скребачками з гр. XXXII маємо широке мигдальовате вістря, затесане на плоскому спідньому боці широкими скалками, а на протилежному випнутому підправлене мішаним способом: оббивкою-відтискуванням (фіг. 24, 4).

В. переході до овальних типів скребачок бачимо два варіанти:

1. Виникає в форми скребачок, дубльованих на кінцях відщепків (фіг. 25, 2).

2. Походить із скребачок, заокруглених на кінці коротких скалок з більшою поперечною віссю, через ретушування кінця бази, що в багатьох випадках має рівний край (фіг. 24; 2, 3).

Гр. XI. Рештки огнища, невзначна кількість покиді з обробки кременю гатунків №№ 43—47.

Гр. XII. Огнище в південному куті розкопу, на поверхні С. Діам. до 0, 90 м.

№№ 50, 51. 2 нуклеї, скалки та виготовлене з них нечисленне начиння з кременю сірої відміни гатунку 2-6. Скребачки, вістря та трапеції тих самих типів техніки, що й у гр. X.

Гр. XIII. Матеріал мішаний, з різних гатунків. З нечисленних знаходок можна відзначити вістря неправильної ромбуватої форми та незакінчену обробкою овальну скребачку, розм. 0.036 × 0.025.

Гр. XIV. Рештки з двох огнищ в м. 51 см. XI—XII, на рівні 0,50—0,75 м.

Спрощування техніки відтискової ретуші набирає характеру провідних рис і зв'язане з грубо збиваним матеріалом. Гр. XVI в одному із останніх комплексів напередодні розвинених впливів кампінівської культури, зрештою досить убого виявлених у розкопі I. Поминаючи значний кремінний утиляж та начиння, поровтягуване між огнищами в наслідок кількарязового перегрівання залишків, доводиться спинитися лише на кількох типових формах з найменш зачеплених гнізд.

№ 52. Гатунок 2-а. Кремін'я сірожовтавий. Коротких, широких скалок, часто вкритих незначеною корою, — 33, подовгуватих 10; (впод. 0.060—0.043, шир. макс. 0.015). Решту становлять скалки з кінцевою ретушю (3) та оброблені на скребачки. Використані для того аформні скалки підправлено на вершечку та на всю довжину краю. Скребачка № 981 має заокруглений лівий кут. Край інших примірників нерівні, зубцюваті, або ж рубчаті як в № 2220, близькому до типу фіг. 23, 6 з гр. IX. Невеличка заокруглена скребачка з рубчато відретушованим зісподу лівим краєм заховає овнаки, типові для знарядь гр. гр. VII IX. За переживання впливів тарднуазійських промовляє вістря з навскіє затупленим вершечком (№ 929).

Частіш доводилося користуватися різцями та скребачками готовими в інших, давніших огнищ. До цієї категорії треба застосувати 6 різців та 6—7 скребачок, вишуканих біля огнища гр. I, гр. VII (№ 2337), IX (№№ 2477, 8966 й ін.), а також поза межами площі розкопу I. Вибране начиння характеризується матеріалом та формами в відповідних №№ конкрецій. В способі підправлювання різцевих долотець (№№ 2336, 2339) короткими відколуваннями не можна не бачити властивих рис підупалої техніки гр. XII.

Гр. XV. В м. 51 смуги II огнище з черенем, у ямці. Діам. плями в спідньому поземі В—1 м. Конічна виглибина займає рівні 0,930—0,64 м.

Фіг. 28. Гр. X, № 49.
нат. вел.

верстви С. Всподі її купка березового вугілля й попелу, що вкриває рештки череня з кавалків розбитого наметня сірого граніту; діам. череня до 20 см.

Біля огнища нуклеус, скребачки та кілька відщепків.

Гр. гр. XVI, XVII. Окремі огнища, що навколо їх не знайдено залишків.

Краще збереглися огнища на підвищеному лівому крилі дюни. На перекроях розкопів II та III контури виокруглених насподі ям позначаються досить густо, але ж знаходок біля них значно менше, аніж на терасі розкопу I. Діам. ям з огнищами, здебільшого — 0,85 — 1,40 м, глибина 0,24 — 0,50 м.

Надвичайну ощадність та вмідє й раціональне використання кременю аморфних гатунків в комплексах пізньомезолітичних гармонійно сполучено з способами ретушувати сильне геометризовані форми. Виняток становлять групи, що відбивають на собі впливи ранньомезолітичні. Відщепковий матеріал наполовину скоринкуватий. Короткі пласкі скалки частіш сколювано з середини нуклеїв. Широко уживаються вироби ретушовані. Ретуш коротка крута, або ж злегка похила, пласкими видовженими відколупинками. Поряд з частковим запровадженням оббивної техніки водночас уживається й повторні підправки робочих країв відтискуванням. Переживання ориньясієнських впливів характеризують форми з окремих серій скребачок і різців, що зберігають типову ориньясієнську ретуш. Відщепків, підправлених на всю довжину країв, не багато. З провідних форм скребачок декільма переходових типів дають човникуваті (гр. гр. VI, VIII). За ними йдуть високі, кружалуваті заокруглені та дрібненькі, цілком виокруглені. В інших комплексах (IX) краще виявлені скребачки нуклеюваті та рубчаті на січних краях. З конкретій розмірами 0.100 — 0.110 × 0.070 виготовляли пересічно 3 — 5 скребачок, та 3 — 4 різці. З останніх краще, аніж в гр. гр. I — V, репрезентовано серію кутових різців, що їхня техніка відмінно від типів ранньомезолітичних, позначена широким уживанням комбінованих способів підправки фасетуванням відтискуванням.

Вістря ромбуваті ближче сполучені з індустрією дрібних виробів (гр. гр. IX, XXXVIII). Листуваті, змодифіковані форми пізньосолютреєнські трапляються окремо, в культурних комплексах А. Мигдалюваті — однаково зустрічаються і в тих, і в других групах; в комплексах культури В їх виконано делікатніше (гр. IX). Цікаву відміну в цій серії становить широке мигдалювате вістря, заспіль ретушоване на рівному спідньому боці (фіг. 24, 4), що, безперечно, є відбитком впливів солютреєну. За поважний аргумент для датування спіднього позему В правлять невеличкі транше в комплексів культури А (гр. гр. VI, X), що зайвий раз підкреслюють найближчі органічні зв'язки між цією фазою епімагдаленієнських переживань та кампінєнським і формами раннього неоліту.

IV. РАННІЙ НЕОЛІТ.

Формування дюни на якийсь час зупиняється. Перерва ця, очевидно, була зв'язана з періодом сильного розвитку рослинного покриву на терасі та знижених крилах дюни й припадає на час теплого атлантийського клімату.

Гр. гр. XVIII — XXI охоплюють низку огнищ на південному схилі дюни, стратиграфічно зв'язаних з горішньою частиною і поверхнею спіднього позему В.

Кремінну індустрію характеризує грубе оббиване знаряддя, поряд з яким існують форми й техніка з попередніх часів.

Креміль гірших гатунків. Однак, технічні способи обробляти й сколювати нуклеї заховують у загальній масі грубооббиваних відлупкових форм досить гарно виявлені риси епімагда-ленські.

Гр. XVIII. Решти невеличкого огнища на VIII — IX, 52 — 54.

№ 53. Гатунок 2-а. Креміль сірий з брунатними та сірожовтими пасмами під корою. Конкрецію зачищено грубими аформними відлупками, розм. 0.085×0.055 . З відщепків, сколотих з нуклеуса, маємо один прим., впод. 0.055 (фіг. 30, 3). Зберіглося небагато знарядь, що їх треба перелічити: а) Знаряддя до шкрябання показане на фіг. 30, 1; морфологічно подібне до скребачки фіг. 27, 5 з гр. X; рубчато окреслений робочий край у даному разі підправлено короткою крутою оббивкою. б) Невеличке скребло овальної форми виконано способом мигдалюватих вістрів з короткого, видовженого в бік відлупка: грубий кінець леза оббито на випнутому боці, тонший край протилежного кінця-зісподу (фіг. 30, 2). в) Вістря на стрілу ромбуватої форми, ретушоване на всю поверхню боків; рамена тоншого кінця угнуто (фіг. 30, 6). Два трапеції. Вузька та довша — з короткої пласкої скалки, заретушований з трьох країв (фіг. 30, 5).

№ 54. Теж, креміль сірий, зернистий. Серед знарядь — різак на січному краю кремінної скалки; грубший край рівно затесано широкими тонкими відколупинами.

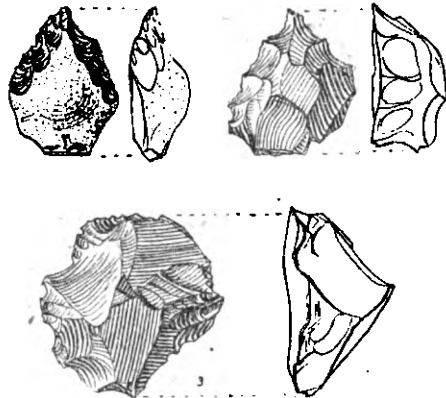
Гр. XIX. Рештки огнища на межі IX — X, 52; діам. до 0,90 м.

№ 55. Гатунок 3-в. Креміль сірий, зернистої структури. Зачищувано конкрецію способом № 17. Відлупків коротких 16, розм. макс. 0.075×0.070 при груб. 0.023. Єдиний цілий примірник подовгуватого відщепка оброблено на вістря типу листуватих (фіг. 32, 2), розм. 0.079×0.018 , груб. 0.005. Нуклеуса перероблено на сокиру, надмірно грубу, що її намагалися потоншити поперечними відколупинами (Гратбейль: фіг. 32, 4). Довша вісь 0,108; поперек 0,046. Півнішу стадію в розвитку цієї форми становлять видовжено-овальні сокирки з пришлікованим лезом у збірках Волянського Музею (839, 895 — Бовсуни). З менших кавалків зроблено скребло напівовальної форми (фіг. 32, 3) та невеличке мигдалювате знаряддя, оббите зісподу (тип фіг. 24, 4). Нарешті, в цьому ж таки ансамблі ранньонеолітичної техніки знаходимо транше топодібне знаряддя з грубого відлупка; лезо підправлено дрібною оббивкою (фіг. 32, 1), розм. 0.068×0.055 , груб. макс. 0.025.

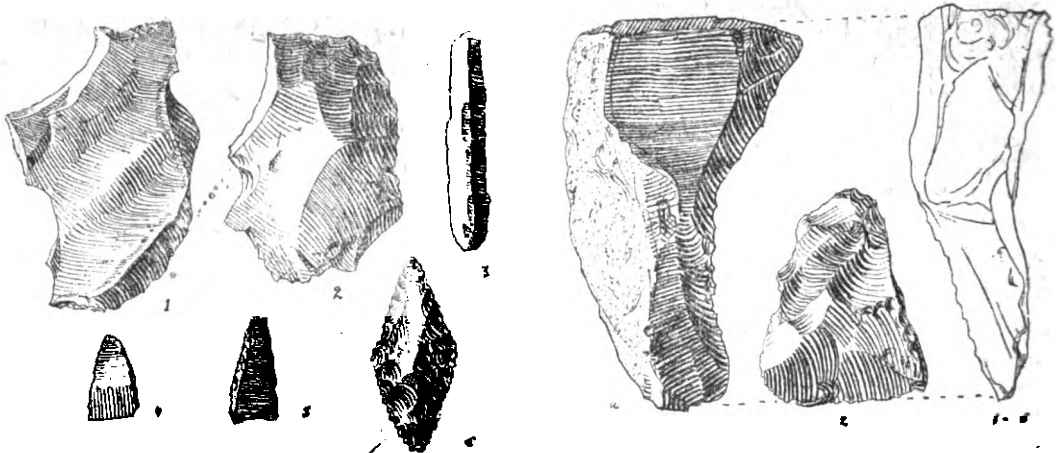
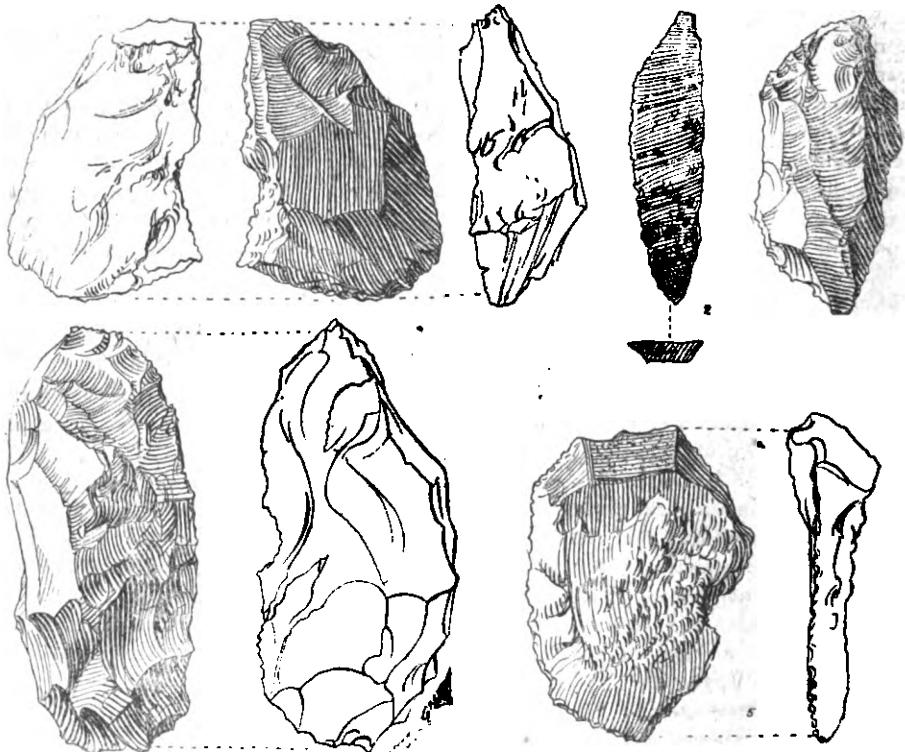
№ 56. Теж, жовтавий.

Невеличка невикінчена сокирка неправильної мигдалюватої форми та пласкувате ручне рубильце з уривчато підправленими краями, що зберігає на п'ятці незатесану кору (фіг. 32, 5). 0.085×0.060 , груб. п'ятки 0.024.

Гр. XX. Розтягнута купа скребачок, визбираних біля огнищ різних поземів і культур (23). Серед них три скребачки грубооббиваних з кременю гр. гр. I — II. Звідти ж походить і більшість скребачок (10). Решту взято біля огнищ гр. гр. V (1), VI (2), X (1) та поза межами дослідженої площі. В цілому підібрано асортимет скребачок з коротких, широко заретушованих на кінці скалок.

Фіг. 29. $\frac{1}{2}$ Нат. вел.

Ф і г. 30. Гр. XVIII, № 53 $\frac{1}{2}$ нат. вел.Ф і г. 31. Гр. XXI; 1—№ 57, $\frac{1}{3}$ нат. вел.Ф і г. 32. Гр. XIX. 1—4. № 55. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Аналогічні спостереження маємо в північно-західньому куті розкопу II, де серед загальної кількості скребачок (18) було знайдене разом з грубооббиваними №№ також 6 скребачок з конкр. №№ 4, 5 гр. гр. I—II.

Не менш цікаві та переконливі є дані з розкопу III: поряд з вишуканими скребачками з гр. гр. IX, X—біля огнища гр. XXXIII знайдено 7 скребачок

різних типів, вибраних там само, біля огнищ гр. гр. I—II (конкр. № 1). Ясно, що при механічному розтягуванні такого розподілу знарядь з різних гатунків по окремих огнищах пізніших поземів не могло бути. Інвентар гр. гр. I—II в цілому зберігся гарно, і саме цієї категорії виробів ми й не долічуємо біля огнищ обох груп.

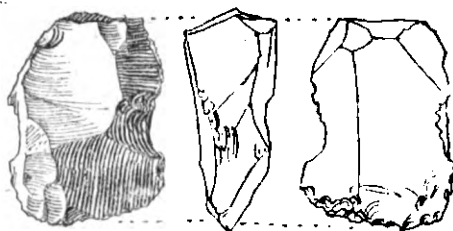
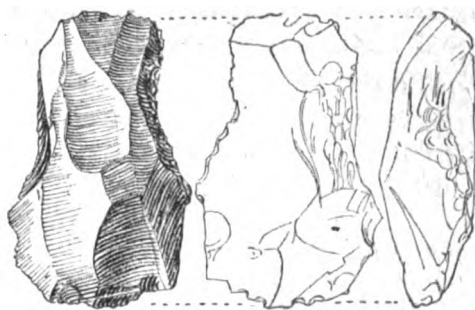
Гр. XXI. Три ями з рештками огнищ на площі XIV—XVI, 55—57. На перекрої смуг XV—XVI діам. ями в м 55 1,05 м, глибина 0,30 м. Рештки огнища в м. 56 см XIV займають рівні 0,45—0,65 м від рослинної верстви.

№ 57. Гатунок 3-в. Грубе знаряддя з розколотих на подовгуваті кавалки конкрецій сіро-жовтавого кременю а. Киркоподібне знаряддя з широко затесаним грубим обушком. Угнутість заднього краю побільшено додатковою оббивкою. Лезо підправлено короткими відщепками (фіг. 1, 1). Впод. 0.096, обушок 0.060×0.035 ; б. Різак.

Віддалік знайдено дві сокирки з гострими обушками. Краї та широке лезо на випнутому боці підправлено грубою оббивкою. Менша зав. 0.055, шир. 0.040 (фіг. 31, 2).

Відмінний у ранньому неоліті Південно-східнього Полісся тип сокирок становлять №№ 9498, 9499 з східньої ділянки стації (фіг. 33; 1, 3) та № 8781 з розкопу VI (фіг. 33, 2). Широке виокруглене лезо та гостре обушко № 9498 оббивано з обох боків. № 8781 має широке, заокруглене обушко. Для прив'язування до держаків на передньому й задньому краях є дучки, вибивані з одного, або з двох боків. Розміри: № 9498 — заввиш. 0.068, шир. макс. 0.049 при груб. 0.020; № 8781 — 0.054×0.040 , груб. обушка 0.022¹⁾. Цей тип, краще виявлений в к'єкенмедингах Данії²⁾, у пізньому неоліті Надбалтицьких країн дав низку форм добре шлікованих сокир на два леза, з провірткою, що певною мірою можуть бути зв'язані з впливами бронзової доби³⁾.

Підупад техніки в окремих комплексах пізнього мезоліту значною мірою залежав, мабуть, від змін у продукційних взаєминах, що відбувалися в наслідок

Фіг. 33. ¹/₂ нат. вел.

¹⁾ На Україні цей тип відзначено було в Наддніпрянських матеріалах М. Рудинського Смячка, п. VIII. Передісторичні розшуки на північно-східній Чернігівщині. Коротке звітлення ВУАКУ за р. 1925, стор. 22, табл. III, № 5.

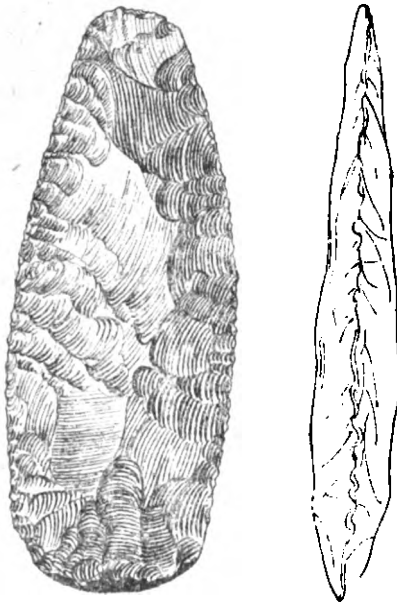
²⁾ М. Герне, Первобытная культура. Ч. I. М. 1923. Пор. стор. 91, мал. 15.

³⁾ Теж, стор. 108, 109.

диференціації праці, з відокремленням певних форм господарства від кременярської роботи.

Пояснити цими самими причинами низький рівень техніки грубих відлупкових форм раннього неоліту не можна. З другого боку, не можна пристати на думку й тих авторів, які походження грубооббиваних знарядь раннього неоліту ставлять у залежність від неощадного використання матеріалу¹⁾.

Аналіза техніки кременю викристалізованих гатунків 3 а—г цілком заперечує міркування про „неощадність“. Способи обробки конкрецій у комплексах культури А, так щільно пов'язані в мезоліті з відлупковими формами,— в основному характеризуються розколюванням на кавалки, „затісуванням“.

Фіг. 34. $\frac{1}{2}$ нат вел.

Ці ж риси властиві й техніці оббиваних знарядь раннього неоліту, що більше позначаються архаїчними рисами грубих, функціонально ускладнених форм. Знаряддя з складними функціями, що водночас виконують роль рубила, скребла і різака, а також грубі вироби, що сполучають у собі по дві-три окремі форми, широко репрезентовано в інвентарі ранньонеолітичних стацій Південної Коростенщини. Головний осередок цієї індустрії в надбережжі горішньої Уші, за даними дослідів автора р. р. 1925—28 охоплює район: Шатрище—Коростень—Ушомир.

На однаковий рівень технічної вдосконалості, відмінність форм ранньонеолітичної індустрії обумовлене, в першу чергу, неоднаковими формами організації праці та суспільних взаємин у розмежованих територіально етнічних групах. З цього погляду ранньонеолітична індустрія Коростенського кола більше відбиває впливів кампінської культури, поряд з якими переживають архаїчні типи грубооббиваних знарядь. Отже, немає жадних підстав тлумачити грубооббивану техніку раннього неоліту, як наслідок загального підпаду post-палеолітичних індустрій. В такому разі студії з мезоліту не змогли б вийти з зачарованого кола у передніх та неперевіренних фактах „ідей“.

V. КІНЕЦЬ НЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ. БРОНДЗОВА ДОБА.

Рельєф діюни змінився мало. Залишки поселень ранньонеолітичних та поодинокі й нетривалі комплекси пізньонеолітичні вкрито проверстком піску, завглубшки не більше, як 10—15 см. Задерновані схили Піщаного на деякий

¹⁾ В. А. Городцов, Археологія, т. I. М. 1923. стор. 340.

час стають за місце поховань. Один за одним утворилося два могильники різних культур, що їх у дальшому, з відновленням діяльності пісків, укривають середній і горішній поземи В.

Могильник I.

Одна з невеличких груп розташована на терасі в межах розкопу I. Окремі кургани знайдено в розкопах VI і V.

Кургани мають вигляд приземкуватих, сильно розвіяних горбочків овального плану з віддаленням між обніжжям до 1—2 м. Вис. макс. 0,35 м над рівнем даного ґрунту. Поховання через тілоспалення та тілопокладання (?) в ямах, що займають переважно рівні спіднього позему В. Насипи збереглися частково в похованнях 2—4, краще в 2-му, де насип на перекрої смуг XII—XIII, 54—57 виступає непорушною лінзою сірожовтавого піску до горішнього проверстку А.

Поховання 1. Орієнтація насипу N—S. Тілоспалення в ямі, розмірів 5×3, 5 м глиб. 25—30 см. В межах ями та навколо неї у великій кількості перепалені кістки. Над північно-східним та південним краєм ями, біля невеликого осередка — фрагменти з 6—7 глеків та одної півкулястої миски. Тут же таки над південним кутом ями знайдено два уламки прясничок та надзвичайно цікаве пластичне зображення профілю людської голови, що його було поставлено в могилі наліпленим на полицку. Вис. 0.0455, шир. на рівні підборіддя 0.025, ґруб. 0.010. Глина жовта з коричнявим відтінком. Зроблено за допомогою пласкої ватесаної стеки. Випал середній. У будові фронтальної частини в наявні архаїчні риси. Обличчя зображено грубо, але з певною помірністю частин: обличчя довге з високими щелепами, ніс, що видається наперед, має скорочену, втягнуту базу (фіг. 35).

Фіг. 35. 1/1

Фіг. 36. 2/3 нат. вел.

Поховання 2. W—O. Овальна, обпалена яма 4,5×2,5 м. Шириня в споді 0,98 м. глибина до 0,30 м. З північного та південно-східного країв, біля осередка — фрагменти та цілі частини з 8 посудин та два різькаті прясничка. Більший пок. на фіг. 36. З інших речей — декілька скалок та 4—5 оббиваних кубиків з пісковика, які мали, очевидно, ритуальне значіння.

Поховання 3. W—O. Овальна, злегка опалена яма, 4×2 м. Над південно-східним краєм ями купкою фрагменти миски та глеків. У протилежному куті ями два прясничка.

Поховання 4. N—S. Яма овального плану, розмірів 4,5×2,5 м. Над півд.-східним та півн.-західним краями — два осередка, ближче до останнього фрагменти глекуватих посудин. У південному боці ями уламки великого рибальського грузила, діам. 0.072.

Поховання 5. Збереглася західна частина ями й насипу, орієнтованого з W на O. Навколо ями осередка. В західній частині купкою фрагменти двох мисок та глеків (4), уламок грузильця рибальського. Пісковиковий інвентар: відлупки, неправильно обсічені кубики.

Поховання 6. Західний кут розкопу V. Яма на рівні верстви С та спіднього позему В. Зрідка уламки перепалених кісток. Разом із фрагментами з двох орнаментованих посудин знайдено три кремінні вістря з ніжками, ретушовані на обидва боки (фіг. 37), впад. макс. 0.028, шир. бази 0.014.

Поховання 7. Розкоп. VI. Поруйнована яма. Ф-ти 3—4 глеків і мисок.

Кераміка могильника I досить виявлена з боку техніки й форм. Мотиви орнаментацийні характеризуються в окремих похованнях відмінними варіантами основних типів, що іноді повторюються й комбінуються в різних формах керамічних виробів.

Фіг. 37. $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Форм основних небагато, алеж походженням вони будуть зв'язані з впливами різних неолітичних культур.

1. Виключне значіння мають глеки та глекуваті посудки, що преважують в інвентарі поховань. Глина чорна, червонувата у випалі, зрідка сірожовтавих відтінків, з домішкою червоного, абож сірого груботовченого граніту, піску. Виробка вальками, наліплюваними звичайно зовні. Після легкого підсушування посудину підмащувано легеньким шаром червоної, абож жовтої підохреної глини й вилискувано зовні, а іноді й всередині.

Трапляються глеки двох типів.

Глеки вузькогорлі. Дно виплошене, грубе. Гарно розвинені контури вичеревка. Вінця погрубшані. Два гатунки: грубостінний і тонкостінний. Розміри типових примірників: завв. 0.180—0.160. вис. шийки 0.087—0.038. Співвідношення: діам. вичеревка до вис. 0,82 : 1; діам. дна до вис. 0,37—0,44 : 1; діам. дна і шийки 1 : 1; 6—1,9 (фіг. 38; 3, 10).

Глеки з широким отвором горла. Повільне вигострювання спідньої частини відносно загальної висоти й ширини посуду. Макс. розвиток підплечної частини. Перехід плечей до основи шийки позначається слабо. Шийка знижена. Вінця погрубшані. Бувають посудини великі й малі. Розміри великих: вис. пересічно до 0.300, вис. шийки 0.075, діам. дна 0.100, підплечна частина 0.270, отвір вінців 0.220. Грубість стінок 7—8 мм. Розміри ж типових глечиків меншого гатунку: завв. 0.175, вис. шийки 0.045, діам. дна 0.061, макс. шир. боків 0.136. Співвідношення: діам. дна до вис. 0,35 + 1, діам. дна до макс. шир. боків 1 : 2, 2—2, 7; діам. дна і шийки 1 : 2—2, 3 (фіг. 38; 1, 2).

Складові елементи оздоблювання посуду: лінії, витискувані кінчиком затесаної палички, або пензликком; короткі ривчакі, як додатковий елемент у комбінаціях інших гатунків; сферичні, абож півконічні виглибини, роблені частіш паличкою, похило установленою до плечей.

ТИПИ Й МОТИВИ ОРНАМЕНТАЦІЇ.

1. Кутовий стрічковий орнамент. Пасочки в межах шийки на двітри рівнобіжні лінії, знизу й під вінцями доповнені зигзагами, кутами, заштрихованими трикутниками, концентричними півколами. З головніших відмін цього типу треба відзначити такі:

а. Пасочки доповнені зигзагами з 2—4 рівнобіжних ліній, з'єднаних кутами по спідній лінії (фіг. 38, 1; пох. 2).

б. Такого самого характеру орнамент доповнюється на рівні роз'єднаних кінців зигзагуватих ліній уривчастими пасочками з вертикальних коротких ривчаків. Цей варіант лінійного орнаменту близько зв'язаний з орнаментаций-

ними мотивами кераміки з мегалітичних будов¹; сильно розвинені зигзагувальні лінії — характеристичні для орнаменту горизонтальної ув'язи. Пасочки з коротких рівчаків виконано в даному разі відтискуванням, косо установленою паличкою. Спосіб розміщувати пасочки на вільних полях між основними елементами орнаментативної — залишається той самий (фіг. 38, 8; пох. 2. Пор. табл. IV, 1).

в. Пасмо широких кутів, обмежено по колу надрам'я додатковою горизонтальною лінією (фіг. 38, 2; пох. 4. Пор. Ст. Миропіль, табл. 3, 7).

г. Зигзаги розміщені на два поверхи: горішній низенький виконано ламаючою лінією на полі, позначеному рівнобіжними круговими лініями; під спіднім — широке пасмо зигзагів на три лінії, перехрещених повторною прорисовкою (фіг. 38, 5; пох. 2).

д. Теж, спіднє пасмо складається з цілої низки витягнутих на плечі кутів, сполучених один в одному по 2—3 (фіг. 38, 6; пох. 2).

е. Приклад спрощування цього варіанту маємо на невеличкому глечичку в пох. 5 (фіг. 38, 3). З основного узору, роздробленого в низькій посудині на цілу низку окремих елементів, тут залишається стрічка зигзагів з коротких уривчастих пасочків, виконаних чотирима рівнобіжними лініями.

II. Наколотий орнамент. Сферичні, або ж півконічні виглибини розміщено в два рядки у межах плечей (фіг. 38, 4).

III. Окремо можна виділити посуд з різноманітними комбінаціями типів попередніх. Тло становить тип I. Тип II уживається для доповнення основних елементів і узорів, заступаючи в одних випадках крапковий орнамент, у других — уривчасті пасочки з коротких рівчаків, властивих орнаментові кераміки мегалітичної (фіг. 38; 7, 9—11; пох. 2, 5 (пор. табл. III, 6).

2. Миски кулястої, або ж наближеної до неї форми, що в цілому являють собою місцеве трактування „бомбуваної“ кераміки (рубчатої стрічкової за Келем) з Гінкельштайну, Райнгевану й ін. осередків Західньої Німеччини²). В способах оздоблювання повторюються комбінації вирізаних, або ж витиснутих під різними кутами ліній з типом наколотої орнаментики (фіг. 38; 12, 13).

3. Макітри з широким отвором рівних, або ж злегка угнутих всередину вінців та невеличкі високі миски, що їх відзначає темносірий, а іноді червоноуватий колір лискованої поверхні. Значна обмішка піску. Макітра з пох. 2 завв. 0.170; діам. отвору вінців 0.220; діам. дна 0.085 (фіг. 38, 18). Фрагменти мисок дв. фіг. 38; 13—15.

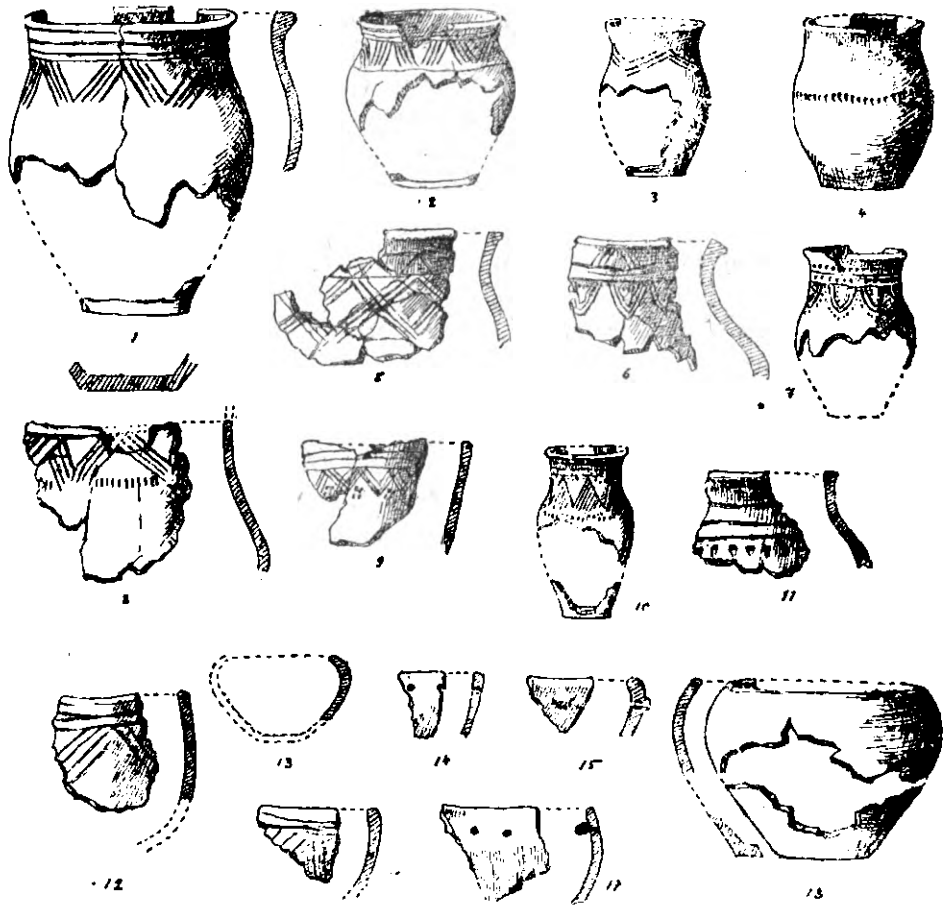
Сірі макітрикуваті посудини нагадують технікою пізнішу, гальштатську кераміку, але ж походження їх слід зв'язувати з виявами раніших, південних впливів, позначених своєрідною керамікою Усатова³). В сточищу середнього Случа присутність Усатівських форм виявлено в похованнях енеолітичної доби, що їх досліджував С. С. Гамченко біля Войцехівки р. 1924. Войцехівська збірка Волинського музею характеризує дві течії в розвитку цих форм;

¹) І. Левицький, Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. Антропологія, 1928. К., 1929.

²) Г. Обермайер, Доисторический человек. М. 1913, стор. стор. 562, 563; рис. 300.

³) М. Болтенко, Кераміка з Усатова. Трипільська культура на Україні. в. I. К. 1926 стор. 8—30.

миски великої грубої техніки, зв'язані з давнішими комплексами Трипільської культури; невеличкі миски усатівського типу №№ інв. 3435, 4129, 4201, 4665 з круг. 4, що їх не виявлено дослідями трипільських пам'яток на Волині — широко ув'язують віддалені географічні пункти Півдня та Українського лісостепу. Миски й макітерки з Народицького могильника зберігають орнаментику дірочками та пуд'яшками, витиснутими попід вінцями й, очевидно, ближче стоять до кераміки з Усатова.

Фіг. 38. Могильник I.

4. Кухлики. Технікою подібні до посудин 1, 2. Стінки високі, рівні, злегка розгорнуті до вінців. Орнамент комбінований з рубчатих лінійних нарізок і наколотого орнаменту (фіг. 38, 9).

Серед знайдених у похованнях грузил і прясличок заслуговують на увагу два різкаті прясличка у вигляді вірок з поховання 2. Більше, діам. 0.060, з 6 різками, орнаментоване на одному боці овальними виглибинами, симетрично розміщеними у вигляді пірамідки, оберненої основою до центру; п'ять пірамідок мають по 6 заглибин, в одній 3. Аналогічними пірамідками овдобрено також рівно виплескані вершечки різків, але в іншій, досить оригінальній проєкції; основу пірамідок обернено до протилежного боку прясличка, що був, очевидно, спіднім. На одному з різків, замість пірамідки з вигли-

бин, зроблено Х-подібну позначку пласким штампом. Саме під цим ріжком і зроблено три заглибки на оздобленому боці прясличка. Очевидно, така сполука мала умовне значіння, сама ж форма безперечно пов'язана з культовими обрядами.

Подібного типу прясличко відоме з дослідів А. Бобринського біля с. Текліна¹⁾. Разом з бронзовим нашійником з спіралью завиненими у вигляді щитків кінцями, в кургані СССХІVІІ знайдено невеличку широкогорлу посудину, оздоблену чотирма піптями. Найближчі паралелі до цих знахонок становить Войцехівський неолітичний могильник на Волині (нашійники та подвійні бронзові спіралі; №№ інв. Волин. Музею 2962 — 2964) та Кустовецький курган на Звягельщині²⁾. Порівнюючи з Теклиним, техніка й орнамент в Народицького могильника в Піщаному промовляють за значно раніший час, тим більше, що бронзові вироби в ньому цілком відсутні. Форми, мотиви та комбінації орнаментальних типів кераміки з Піщаного відбивають впливи Горішньо-Дунайського неолітичного кола. Сильно спрощені елементи рубчато-стрічкового орнаменту в Кустовцях і Войцехівці зв'язані з новими формами кераміки, що серед них типів кулястих не знайдено зовсім. Отже, хронологічно Народицький могильник у Піщаному припадатиме на кінець неолітичної доби, або ж на початок доби переходової до бронзи. Весь комплекс керамічний з Піщаного характеризує культурні форми, що в дальшому виступають у багатому вияві „гальштатської“ кераміки на Україні, що її М. Я. Рудинський визначає, як кераміку української лісо-степової залізної культури³⁾.

Могильник II.

Окремі кургани могильника, розкидані на північному схилі дюни, завіяно грубою верствою піску, особливо розвиненою в горішньому поземі В (поховання 1 — 4 в розкопах II — V).

Похорон тілоспаленням у ямах овального плану, викопаних до глибини верстви Д і Д'. Розм. 3,5 × 2 м і менше. Орієнтація W — O, SW — NO. Насип найкраще зберігся в пох. 3. На перекрої смуг XLIX — L в розкопі IV по контурах ями й насипу зроблено такі виміри (перекрій 2): шир. ями 1,95 м, глиб. 0,61 м, вис. насипу, що складається з грубозернистого піску і рін верстви Д' — 0,33 м. Інвентар покладено звичайно за таким порядком: над південно-східнім кутом ями, біля огнища 5 — 7 посудин; в північно-східньому куті — традиційні зуби коня, барана. Прикраси, розламані, або ж зумисне зігнуті, клалися в яму.

Тип цей широко виявлений у могильниках бронзової доби біля Народич, за даними авторових дослідів р. р. 1925 — 1926 триває до скито-сарматських часів.

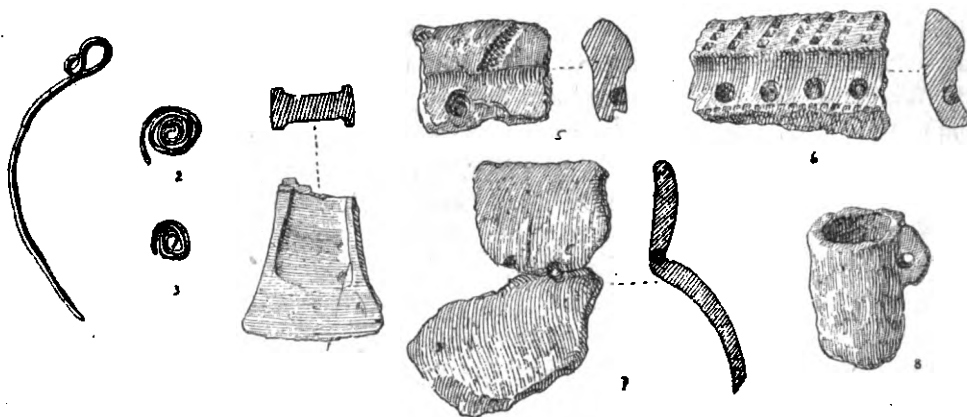
¹⁾ А. Бобринський, Кургани и случ. археолог. находки близь местечка Смелы. Том III; с. с. 18, 23, 24; табл. IV, 6.

²⁾ I. Kostrzewski, Przyczynki do epoki bronzowej na Wołyniu. Przegląd Archeolog. Том III, 2. Poznań, 1927. стор. стор. 113, 114.

³⁾ М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського Держ. Музею. П. 1928, ст. 22.

Характеризують ці ранні поховання бронзової доби:

а. Невеличкі, розширені в плечах горщики з короткими шийками, погрубшані у вінцях; оздоблювано їх нарізками, гребінкою в різних комбінаціях з орнаментом ямковим, гусеничним й т. д. (фіг. 39; 5, 6). б. Глекуваті посудинки, що відзначаються рисами переходового характеру й свідчать про зміну форм до слоїкуватих типів. Орнамент спрощений типу „а“ цього могильника. в. Зрідка трапляється посуд яйцюватої або круглоденчастої форми з типовим для нього ямковим орнаментом та пуп'яшками в межах шийки.

Фіг. 39. Могильник II.

З бронзових виробів знайдено: два уламки шпильок, виплесканих та завинених на кінці спіралею на кілька оборотів (фіг. 39; 2, 3), заколку з фібули (фіг. 39, 1; пох. 4), уламок бронзового цельта, з рівно відклепанними на два боки кантами бережків. Одмінно від типу сокирок Чубинського скарбу¹⁾ має лезо рівне, шир. 0.0365; губ. по середині макс. 0.007 (фіг. 39, 4; пох. 3).

Верства А уложена — однаково по всій поверхні тераси й непомітно грубшає в перекроях північного крила. В м. 41 смуг XI—XII верства займає 0,14—0,30 м; в м 51 0,09—0,21 м. Пісок сіропепелястий, рівномірно забарвлений. В розкопі V ним безпосередньо вкрито рештки двічі перебудованих земляних споруджень (землянка, загата для худоби; I—II вв. н. ери), що ними в середньому поземі В порушено поховання бронзової доби.

Залишки з верстви А загалом нечисленні. Окремі знахідки (уламки ножиків, вістря залізни на стріли) належать до князівських часів на Україні й датуються IX—XI ст. н. ери.

5/XII-29

Народичі.

¹⁾ Поп. Т. Sullmirski, Skarby bronzowe z Czubina i Raszewa. Przegląd Archeol. Tom III, Poznań, 1927 стр. 130—134; мал. 1, 5-а.

Station à Piščane près de Narodyci.

Par Ivan Levyckyj.

Z y t o m y r.

La station est située dans une vaste vallée sur la dune de la rive gauche de la rivière Žerev et occupe la surface de la première terrasse sur l'étendue de 280 x 90—140 m.; la partie orientale de celle-ci, la principale, s'élève jusqu'à 2,55 m. audessus des prés submergés pendant les eaux hautes. La coupe de l'aile septentrionale de la dune dans un de ses points les plus élevés donne des chiffres suivants:

Couche végétale	0,10 m.
A. Sable fin d'origine éolienne, d'une couleur gris cendré . . .	0,11—0,25
B. Mêmes assises, couleur jaune	0,26—0,55
C. C. Mêmes assises, partie supérieure avec de minces couches gris-jaunes, le bas coloré par des formations ferrugineuses . .	0,56—0,12
D. Sable gris stratifié, aux grains fins, sans galets, quelquefois saturé d'argile de l'origine alluviale	1,13—1,16
D'. Sable blanc, fin, au dessous en gros grains avec une grande quantité de cailloutis	1,17

Dans la formation de la couche D, qui forme la base de la dune, il est nécessaire de signaler deux stades. Le premier se caractérise par un absolu cessement de l'activité postglaciaire; le plus avancé reflète les traits des paysages de la tundra — steppe marécageuse du nord et correspond à la période de la formation des alluvions inférieures du terrain submergé pendant les eaux hautes.

Les matériaux servant à travailler le silex sont d'origine différente et viennent de plusieurs endroits assez éloignés (Švaby, Korosten).

Les habitants de Piščane devaient souvent compenser leurs manque, en ramassant les morceaux de silex, des nucléi et les instruments des foyers anciens. Parfois on ne prenait dans les restes des habitants précédents qu'exclusivement les instruments achevés. L'auteur base son étude de la technique du silex sur la reproduction du procédé à travailler le matériel par la restauration des concrétions, des nucléi etc.

PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR.

Au maximum du climat sec, continental, au stade finale du lac d'Ancilus correspond l'horizon moyen C, c, qui se rattache aux traces les plus antérieures du peuplement de la dune. A ces périodes conclusives du paléolithique supérieur correspond l'inventaire d'un complet recueilli à l'est de la dune en 1925—26. Les typiques instruments géométriques de Mas d'Azil, les formes

des pointes démontrent des étroites liaisons entre le paléolithique supérieur du Polissia du SE et l'influence de la civilisation magdalénienne de l'Europe occidentale.

MÉSOLITHIQUE ANTÉRIEUR.

Le temps de la formation de l'horizon supérieur C date par la fin du lac d'Ancilus. Au temps du mésolithique antérieur à Piščane l'industrie lithique se forme sous l'influence épimagdalénienne à côté de laquelle survivent les formes aziliennes modifiées. La présence des instruments trapézoïdaux, peu fréquents dans cette industrie approche le sédiment de la couche C à la période du développement de la culture Maglemose.

Le caractère de l'inventaire n'est pas le même dans tous les groupes. Les groupes I et II renferment également les burins et les racloirs; le groupe V ne contient point de burins. En général la technique et les formes de l'horizon supérieur C reflète un stade plus postérieur du développement de l'industrie du paléolithique supérieur, richement représentée dans les assises de Chvalibogovice en Pologne, auxquelles M. M. Rudyns'kyj parallélise celles du p. XIV de Smjačka.

TEMPS POSTÉRIEURS DU MÉSOLITHIQUE.

La surface de la couche C, l'horizon inférieur B. L'horizon inférieur B donne dans les limites de la fouille I plusieurs complets, riches en objets trouvés, embrassant une période jusqu'au néolithique antérieur y compris. Leurs manifestations typiques caractérisent deux étapes de la culture.

A. Les formes épimagdaléniennes, représentées dans les gr. gr. VI/VIII, renferment le plus souvent des outils grossièrement taillés, mais en formes bien prononcées comme tranchets, pics, poinçons, perçoirs, qui nous amènent plus tard vers les régions de l'industrie néolithique inférieur à Korosten'-Ušomir. Les figures des gr. gr. X—XIII—XIV dénotent l'influence de la technique de petits silex à contours géométriques. B. Plus largement est représenté dans cet horizon l'industrie immédiatement rattachée aux phases des influences tardenoisennes. Avec elle sont liées au temps du mésolithique postérieur les formes amygdaloïdes de petits poinçons avec une typique retouche solutréenne et les haches en forme d'amande aux bords taillés sur une des faces gr. gr. XII, IX.

NÉOLITHIQUE ANTÉRIEUR.

Gr. gr. XVIII—XXI de la fouille I embrassent un rang de foyers sur la pente S de la dune stratigraphiquement liés avec la partie supérieure et la surface de l'horizon inférieur B.

Le silex travaillé ici est d'une qualité pire. Cependant la manière de le façonner et de tailler les nucléi conserve dans la masse générale des formes grossièrement taillées les traits épimagdaléniens assez bien prononcés.

Outre les petites haches taillées du type tranchet un type particulier dans le néolithique antérieur du Polissia du S-E. (les №№ 9781, 9498, 9499, fig. 33, 1—3) est plus connu dans les Kjekkenmöddings danois.

LA FIN DU NÉOLITHIQUE. EPOQUE DE BRONZE.

Les restes des habitations du néolithique antérieur et les demeures isolées de courte durée du néolithique postérieur sont couverts de minces couches de sable pas plus épaisses de 10 à 15 cm. Sur la pente des dunes se sont formées deux groupes des tumuli de différentes cultures; par laps de temps au renouvellement de l'activité des sables ils ont été couverts des horizons moyens et supérieurs de la couche B.

Tumulus I.

L'un des groupes de tumuli est situé dans les limites de la fouille I. Des tertres isolés furent découverts dans les fouilles V et VI. Les tumuli ont l'apparence des collines basses fortement dissipées, d'un plan ovale à distance de 1—2 m. l'un de l'autre. La hauteur en est maximum 0,35 m. L'enterrement par incinération et par inhumation dans les fosses, qui occupent de préférence le niveau de l'horizon inférieur B. Orient. de NS au O. Peu de formes céramiques. Une importance exceptionnelle ont les pots et les coupes en forme de pot en argile cuite noire rougeâtre lustrée (fig 38; 1—3,10).

Les motifs de l'ornement sont proches à la céramique des constructions mégalithiques et à la céramique „rubanée“ de Hinkelstein et d'autres centres de l'Allemagne occidentale. Assez nombreuses sont les terrines hémisphériques aux bords droits ou légèrement courbés en dedans, des terrines pas grandes de la même forme en argile gris-foncée, quelquefois rougeâtre.

Chronologiquement les tumuli de Narodychi à Piščane peuvent être datés de la fin de l'époque néolithique ou le commencement de l'époque transitive au bronze. Les éléments fortement simplifiés de l'ornementation en „ruban angulaire“ à Kustovci et Vojcechivka ont liés avec des nouvelles formes de la céramique parmi lesquelles les types sphéroïdes ne furent point trouvés. Plus tard les formes céramiques à Piščane se révèlent richement dans la céramique halstattienne en Ukraine.

Tumulus II.

Des tertres isolés sont dispersés sur la pente septentrionale de la dune. L'enterrement à incinération dans les fosses de plan ovale d'une grandeur de 3,5 × 2 m. et moins. Orient. O—E, SO—NE. Les sépultures de l'époque de bronze caractérisent: pots pas grands au goulot court ornés d'entailles en différentes combinaisons avec les ornements en fossettes etc. (fig. 39, 5,6) et vases en forme de cruche; rarement on trouve des fragments de coupes ovoïdes, au fond rond, avec un typique ornement dans les limites du goulot.

Parmi les objets en bronze on peut signaler les fragments des épingles à cheveux, l'ardillon d'une fibule (fig. 39,1), un fragment de la hache à douille (fig. 39,4).

Les restes de la couche A ne sont pas nombreuses. Les trouvailles isolées (fragments de couteaux, pointes de flèches en fer) se rapportent à la période princière en Ukraine et datent les IX—XI siècles de n. ère.

АНТІН ЛЕЩЕНКО
Краснодар.

МАТЕРІАЛИ ДО ОРНАМЕНТИКИ ДОЛЬМЕНІВ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЬОМУ КАВКАЗІ.

ВСТУПНІ УВАГИ.

Ще порівнюючи недавно на Північно-Західньому Кавказі мегалітичні споруди, відомі під назвою „дольменів“, лічили тисячами. В 90-х роках Сисоев визначає число їх 500. Тепер, за відомостями Кубанського Музею навряд чи набереться й сотня більш або менш зацілілих цих нерозгаданих ще пам'яток невідомої культури. Чорноморське шосе брукували, а тепер лагодять матеріалом з дольменів, церкви по деяких станицях (ст. Шапсузька) збудовано з цього самого матеріалу. У людности по деяких місцях існує спеціальний осінній промисел—відшукувати дольменові плити, розбивати їх і вивозити до станиць на виготовлення „гарманів“, порогів тощо. Коли боротьба з цим промислом ще можлива, то спинити руїницьку роботу копачів, хуліганів не можна.

Небезпека знищення найбільше погрожує орнаментиці дольменів, що її збивають і хулігани і „аматори старовини“ з туристів та курортників. А тимчасом орнаментовані врізаним або опуклим рисунком дольмени, трапляються дуже рідко, і їхній орнамент дає найпевніші вказівки на культуру дольменових будівників і на час їхнього збудування.

Як відомо, розкопи аматора-археолога Є. Д. Феліцина, що багато ^рпопрацював коло вивчення Кавказьких дольменів, розпочаті в широкому масштабі (було „розкопано“ близько 700 дольменів), дали вельми суперечні наслідки. Як і під час розкопів славнозвісного кургану Карагода-оашха, Феліцин не дав у своїх щоденниках досить точної і ясної картини опису своїх знаходок. Особливо прикро, що в нього немає вказівок на наявність ознак пізніших „впускних“ поховань. Не можна припустити думку, що північні—кавказькі дольмени уникли „споганення“ тоді, як пантікапейські склепи, кубанські кургани, навіть осетинські могили змушені були приймати нових пощильців, при чому в кращих випадках кістки старих господарів тільки відсувалися на бік. Більшість оглянутих від нас дольменів, як показує груба верства нагорутої в них землі, „очищено“ від кісток і речей в дуже давні часи.

Увесь „дольменовий“ (дев'ятий) випуск „Матеріалов по археологии Кавказа“ не дає певних вказівок на вік дольменів Північно-Західнього Кавказу.

Те необроблене креміння, що його Феліцин знаходив здебільшого в районі ст. Багівської, за його словами („Матеріалы по археологии Кавказа“,

вып. IX, стр. 36) в жадному разі не можна визнати за сокири, ножі, вістря та стріли, і він, узагалі дуже обережний дослідник, зрікається ці знахідки пояснювати. Тепер уже є досить підстав думати, що кремення „богатирських хат“ не можна вважати за доказ приналежности „хат“ до кам'яного віку. Їхня присутність у похованнях достатньо пояснюється, як забуток старої кам'яної культури в похоронному ритуалі, як відомо, дуже консервативному.

Багато типовіші знахідки бронзової доби: сокири різних форм (напр. знахідка Каменева в ст. Абадзехській), стріли, оздобі. Кераміка має іноді примітивний характер: посуд зроблено від руки, він невеликий, сірий: кепсько випалений, часом зроблений на ганчарському крузі й досить майстерний. Орнаментовано його ялинковим орнаментом, вилюжкою, кутами та іншими рисунками, типовими для доби бронзи.

Тільки в одному випадку Феліцин знайшов залізні речі: залізне кільце та меч, короткий (53 см) на римський зразок. Меча знайдено над кістяком (дольмен № 1 поблизу Багівської станиці). В одному з дольменів (№ 16) на Зацепиній галяві знайдено електрову монету царя Боспорського Рискунпора IV 215 р. нашої ери. Ця знахідка могла б розв'язати всі вагання, коли б оточення не викликало сумнівів. Дольмен знайдено в напівзруйнованому стані, в ньому виявлено багато людських кісток (11 кістяків) безладно розкиданих. Монету знайдено в землі над одним із черепів. В цьому ж таки дохованні знайдено вісім необроблених кременів, фрагменти примітивної кераміки, речі, що мало в'яжуться з добою розквіту римської торгівлі на північному Кавказі. Проте, ці знахідки в двох дольменах (№ 1 і № 16) Багівської групи нахиляють і Феліцина і Сисоева до думки, що побудування кавказьких дольменів належить до пізніших щодо часу спорудження пам'яток цього роду.

На такий висновок трудно пристати. Окрім можливости впускного поховання, припустима можливість випадкового потраплення (монету й меч знайдено в горішніх верствах, над головою кістяка, і тільки в двох випадках із 700 дослідів).

В Кубанському музеї є дві статуї — чоловіча (скит з ритонем і акінаком) та жіноча за типом зображення на золотій пластині Карагодеоашського кургану. Обидві статуї не молодші від римського меча, але зроблено їх з горішніх дольменових плит: типові грубина, матеріал (пісковик) і навіть ритуальні ямки на поверхні „стіп“ статуї, що спускалися в землю і тому добре збереглися. Очевидячки, в перші століття нашої ери дольмени використовувались уже приблизно так, як і в наші часи, і не викликали особливої пошани до себе й остраху, як могили батьків. І те, що над частиною дольменів, які виступали на рівнину, було насипано кургани, найбільше промовляє за повторне використання дольменів на склепи для курганів. Один із таких невеликих розміром дольменів біля ст. Ахтирської є в Кубанському музеї; він має на втулку та на кінці горішньої плити низку зірчастих, тамгуватих карбувань, очевидно, сарматського походження й апотропеїчного значіння.

Висновки Феліцина й Сисоева про те, що культура дольменових будівників є переходова від каменя до бронзи й заліза, що жили ці будівники

порівнюючи недавно, в II—III вв. нашої ери, „а, может быть, и прэже“ (Сысоев, Краткий археологический очерк Кубанской области, стр. 9), не в'яжуться ні з звістками стародавніх письменників про північно-західній Кавказ, ні з фольклором адизьких народів.

Предки сучасних адизьких народів під ім'ям Зихів (*Zyroi*), пессів, керкетів, синдів тощо займали район дольменів з V в. до початку нашої ери в кожному разі. Але спогадів про поховання в дольменах, уявлення про них, як про гробниці, сучасні адиги не зберегли.

В фантастичних оповіданнях черкесів дольмени це будинки карликів (сип — уна). Плем'я карликів (Сипів), хитрих чарівників, панувало над племенами простацьких велетнів. Карлики мордували велетнів, залазячи їм у носи, і примушували споруджати для себе міцні будинки з вузькими вікнами, приступними тільки карликам, навіть коли б вони сиділи верхи на своїх верхових тваринах — зайцях. Очевидячки, карлики й зайці (останні й справді могли бути мешканцями розкритих дольменів) потрібні були черкесам, на те, щоб більш або менш „розумно“ пояснити загадкові для них спорудження. Тільки забобонно-шанобливе ставлення черкесів до цих пам'яток, острах перед хворобами й пошестями за розкриття їх, дають вказівки, що поміж найдавнішими машканцями того краю зберігався невиразний спогад про дольмени, як гробниці. Та ще в похоронних обрядах адизьких є деякі риси, що зв'язують їхню похоронну обрядовість з похоронним обрядом будівників дольменів та з мотивами їх орнаментики.

Римські та грецькі письменники нічого не кажуть про поховання серед народів північно-західн. Кавказу в кам'яних хатах. А тимчасом життя адиго-меотських племен, особливо культурних синдів, вони добре знали. Як би рівнобіжно з пишними похованнями синдських февдалів у курганах існували й поховання в дольменах, що на Таманському півострові стояли до приходу руських колоністів, то в звістках стародавніх письменників або в написах збереглись би які-небудь вказівки. Але замість таких вказівок ми знаходимо повторення адизького мотиву про велетнів-циклопів, що жили на Кавказі й будували „циклопічні“ споруди. Можливо, що саме греки, знайшовши на Кавказі споруди з величезних плит, які нагадували їм мегалітичні пам'ятки їхньої батьківщини, прищепили аборигенам краю свої міти про циклопів. Дольмени, очевидно, були для них такою самою загадкою, як і споруди мікенської культури.

Мовчання писаних джерел, невиразні вказівки фольклору й обрядовості адизького народу ми хочемо пояснити тим, що звичай ховати небіжчиків у дольменах аборигени Півн.-західнього Кавказу залишили або почали забувати ввагалі з 5—4 вв. нашої ери, після того, як цей край великою мірою культурно й етнічно переродився в зв'язку з гелленізацією узбережжя й, особливо, в наслідок масових міграцій людности з прилеглих рівнин, що їх викликала навала „скитів“ та їхня боротьба з „кімерійцями“. Події того часу, що їх грандіозність засвідчено сильними вражіннями малоазійських греків, які спостерігали бурхливий процес зміни народностей, загин кімерійської гегемонії в Надчорноморщині привели до того, що серед народностей Північно-західн. Кавказу сталася зміна дружинної февдальної верхівки.

Для історії адигів така зміна так саме звичайна, як, напр., для історії українців. Нові володарі принесли з собою обряди й звичаї курганових поховань, вони ж могли використати стародавні кам'яні могили-дольмени для своїх небіжчиків. Проте в масах повинні були зберегтися уявлення про дольмени, як про гробниці, що дедалі блідли, можливо, живлячись де-не-де в горах зацілілими стародавніми звичаями. Не всі й не відразу гірські племена підпали під владу нових чужоплеменних володарів.

До таких висновків приводить нас переважно аналіза дольменової орнаментики, найпевнішого свідка, що його свідчення зовсім незаслужено знехтували і Феліцин і інші дослідники кавказьких дольменів.

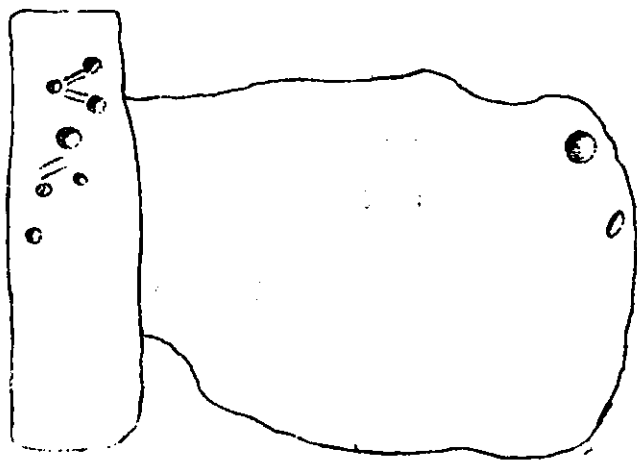
Перше ніж говорити про орнамент кавказьких дольменів, треба кількома словами нагадати про головніші архітектурні особливості кавказьких дольменів, про їхнє поширення та планування дольменових „городків“.

Царину поширення дольменів на Північно-західн. Кавказі тепер з'ясовано більше, ніж за часів Феліцина, Сисова й Уварова. Починаючи з Таманського півострова, вони віялом розкидані по двох схилах Північно-західньої частини кавказького пасма, що не становлять тут великих труднощів для сполучення й упираються в долини Зеленчуків і Кодору, де з найдавніших часів стелився важливий торговельний шлях від Сухуму (старовинна Діоскурія, Севастопіль) в долині р. р. Куми, Тереку, Манича. Це був шлях народів не тільки для торговельних подорожів на торжища в Діоскурії, що їх кольористий племінний характер відзначив свого часу Страбон, але й колонізаційна путь народів (ногайці, карачаївці, балкори, сильно іранізовані убіхи) одні за одними були ніби притиснуті „степом“ до самого моря. Отже, царина поширення дольменів обкреслюється не тільки, як певний географічний простір, але й як етнографічний край, що його посіли з найдавніших часів народи адизького кореня, а почасти й абхазького. Наявність дольменів в Абхазії недавно встановив В. І. Стражев („Изв. Абхазк. Научн. О-ва“ 1926, в. IV, стр. 126).

Дольмени, що їх я оглянув у надморській смузі (від ст. Еріванської до Пшади) мають цікаву рису в плануванні. Кожен із них, чи стоїть він на гірському пасмі, на схилі чи долі в ярузі, однаково має з боку „присінка“ більший або менший майданчик, що над ним трохи підноситься. По місцях, де дольмени скупчуються, по „городках“, дольмени стоять у два, три ряди, але в приблизно шаховому порядку, чим кожному дольменові забезпечується достатнього розміру майданчик. Частину цього майданчика, що прилягає до „присінка“, було очевидячки, обведено огорожею. На цю рису в плануванні стародавніх „святинь“ указують овалної форми „двір“, обкладений двома рядами плит, перед „присінком“ відомого Джубинського дольмену, і рештки великих каменів з обох боків присінка по багатьох дольменах, які я оглянув ¹⁾. „Присінки“ здебільшого зорієнтовано на південний схід, південь і південний захід, отже, їх добре освітлювало сонце. Очевидячки, подібне планування мало певну мету, що її відгадати допоможе тільки орнаментация дольменів.

¹⁾ Найхарактерніше впорядковано дольмен № 20 кожжохської групи (Феліцин З.-Кавказ. дольмени, стр. 46).

Переважає тип кавказького дольмену — чотирикутна, злегка видовжена „хата“ різних розмірів. Довжина найбільших плит (лівої бічної в Шапсузькому дольмені) доходить п'яти метрів. Збудовано його здебільшого з п'яти плит. Звичайно найбільша — горішня, найменша — затильна поперечна. Затильну плиту легко одвалити, не руйнуючи дольмену; цим певне й пояснюється чому в багатьох зацілілих дольменах затильну плиту одвалено. Можливо, що небіжчика вносили в дольмен, одваляючи саме затильну плиту. Завдяки малим

Фіг. 2. Дві покрівні плити з „ямками“ й „жолобками-каналами“ Адегойського дольмену.

розмірам затильної плити, покрівля дольменів спусковата назад. Фронтальна частина — найвища. Іноді її споруджали з окремих плит, ніби придинок, і вкривали окремою плитою до 0,5 м вищою, ніж дольменова покрівля. Для входу, що його влаштовували в передній стіні під піддашшям, робили круглу або овальну відтулину (в останньому разі більший діаметр проходив рівнолежно з землею). Відтулина навіть по малих дольменах (напр. у тому, що зберігається в Кубанському музеї) здебільшого досить широка, щоб худорлявий чоловік міг крізь неї пролізти. Але навряд чи можна було протягти крізь неї труп. Подібність дольмену до житла настільки очевидна, що козаци й адиги однаково називали дольмен „хатою“ („богатирська хата“) та „уною“ (сип-уна карликів хата). Справді, дольмен являє собою копію плетених абхазьких та мінгрельських хат з піддашшям, прибудованим до передньої стіни.

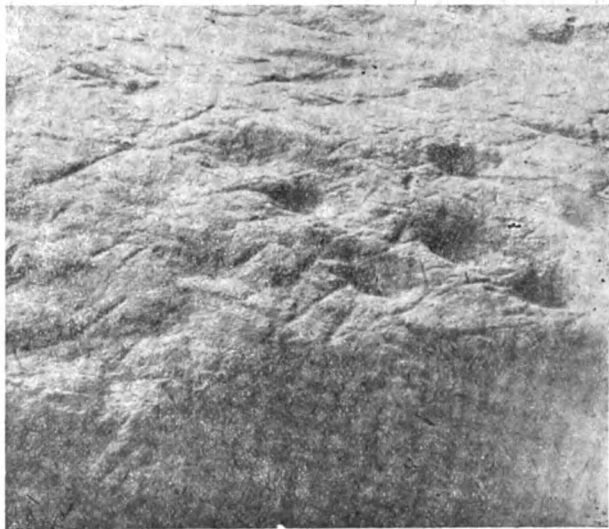
Оригінальний „грибуватий“ вигляд мають круглі дольмени, що їх стіни складено з чудово витесаних сегментів числом 10—12. Ця складніша архітектурна форма, десь, певне, є пізніша. Круглі дольмени треба вважати за копії круглих плетених халуп. Такі халупи характерні, здається, для тракійців (пор. круглі халупи на Траяновій колоні), і їх можна пристосувати до того часу, коли під тиском скитів відійшла в гори частина кіммерійців, що їх правдоподібно походження — тракійське.

Знахідки Феліцина встановлюють досить ясно призначення дольменів: це — гробниці, можливо, родові. За типове поховання Феліцина уважає поховання в Кожжохській групі дольменів поблизу Багівської станиці, описане під лит. М (стр. 65).

Як правило, небіжчика садовили в лівому покутті, так що випростані ноги лежали повздовж передньої стіни і простягалися під відтулиною. Якщо були інші мерці, то вони займали інші кутки абож сиділи поруч уздовж стін.

Небіжчикові речі ставились найчастіше біля його ніг. Сидяча поза—це, за спостереженнями Феліцина, правило, що не мало винятків. Ноги або простягались, або згинались. Кам'яна підлога трапляється по великих дольменах. Часом у такій підлозі залишали чотирикутний проруб, немов скриню, що в ній ховали небіжчика. Іноді його ховали під кам'яною плитою. В обох таких випадках дольмен набирав характеру надгробної споруди.

Щоб зрозуміти орнамент дольменових гробниць, уявлення їхніх будівників про тогосвітнє життя, багато важать деякі подробиці похоронного ритуалу. Труп засипали галькою та кругляками. Цю рису похоронного ритуалу ми подибуємо в стародавніх курганах в пофарбованими й скорченими кістяками. Трапляються по дольменах і грудки червоної фарби, скорчені та пофарбовані кістяки (ст. Царська).

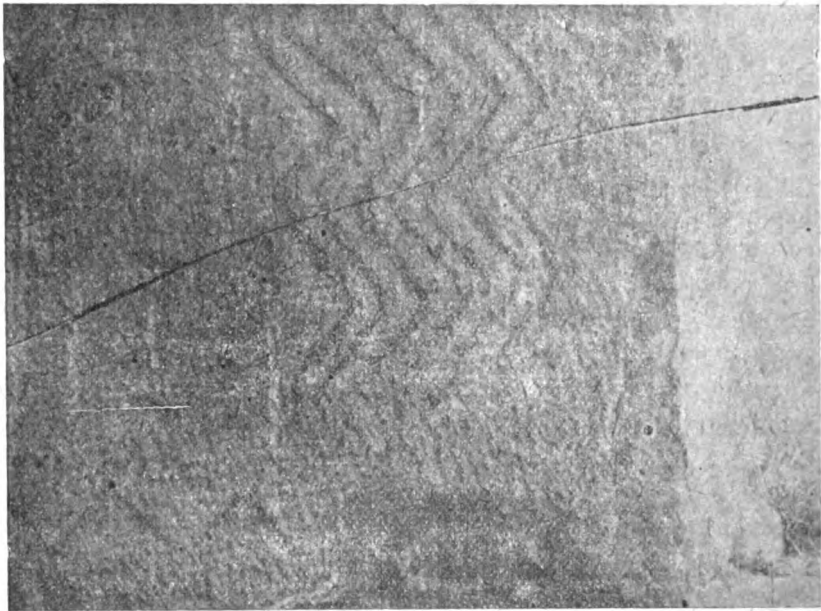
Фіг. 3. Частина поверхні покрівної плити в ахтирського дольмену в ямками та ритованими візерункам. Кубанський музей.

ОРНАМЕНТИКА ДОЛЬМЕНІВ.

До орнаментики дольменів попередні дослідники зібрали якнайменше матеріалів. Почасти це й зрозуміло: орнаментованих дольменів на північно-західі. Кавказі дуже мало. З другого боку, обмаль матеріалів до орнаментики пояснюється, до певної міри, тим, що до огляду пам'яток ставилися не зовсім уважно. Так, напр., Феліцин не помітив невиразного рисунку на правому боці „присінка“ в Шапсузькому дольмені. Отже, можливо, що цей дослідник, мавши змогу оглянути сотні дольменів (близько 700), не помітив орнаментики і в інших випадках. Якщо це так, то могли статися недогляди, на жаль, непоправні, бо дольмени жадливо швидко зникають. Деякі орнаменти списано й зарисовано неправильно. Пояснюється це, певно, тим, що в них бачили тільки „трикутники“ та „вилюжки“, звичайний і малоцікавий орнамент з доби неоліту й бронзи. Не було зроблено спроби зв'язати інвентар, обрядовість поховання, планування дольмену та його орнаментацию одно з одним та з іншими сусідніми культурними матеріалами. Це щонайменше непослідовно, бо датування дано надзвичайно пізно, коли культура Боспору пройшла і в гори, і в далекі лісові рівнини і прийняла від барбарського світу зворотну хвилю впливів у формі іранізації (географічно точніше можна було б висловитись „кубавізації“) Боспору.

Нам відомі такі орнаментовані дольмени: два в районі ст. Ериванської-Шапсузької, один коло Геленджика, один у вертепі р. Жане на 16-тій верстві від Геленджика, один коло Пшади.

Орнаментуються звичайно три внутрішні поверхні стін у камері, проти відтулини та дві бокові. Особлива увага приділяється оздобленню піддашшя або відкритого примурку до передньої частини дольмену, що його ми зватимемо „присінком“. Тут оздоблюються і передня стіна дольмену, і внутрішні поверхні бокових обгород присінка, і втулок, що закриває — „вхід“. Зрештою, на поверхні покрівної плити бувають іноді круглі ямки, по великих дольменах сполучені — „каналами“ (фіг. 2.). Самітно стоять складні нариси, „накарбовані“ вузькими рисками на втулку та на покрівній плиті невеликого Ахтирського дольмену, що тепер переховується в Кубанському музеї (фіг. 3).

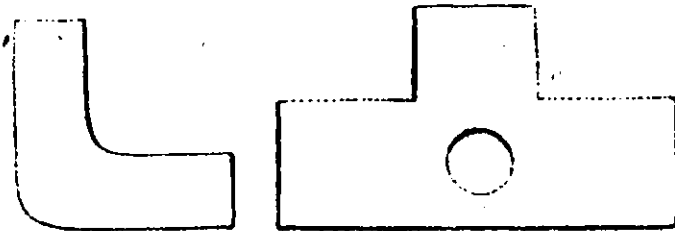
Фіг. 4. Фотографія балдахину та хвилястих ліній на правій стінці Геленджикського малого дольмену.

Орнаментация камери. Орнаментацию внутрішніх дольменових поверхнів нам довелося бачити в дольменах на 6-тій верстві біля Геленджика на гірському пасмі над р. Адербой та за 16 верстов від Геленджика в долині р. Жане.

Як можна бачити на фотографії (фіг. 4), частини правої бокової стіни адербойського (малого геленджикського) дольмена, внутрішні поверхні трьох дольменових стін являють собою балдахин, що займає дві третини площі стін. Висота рельєфу дорівнює 0,01 м. До долішньої третини стін балдахин спускається зубцями. На фотографії видно, що частину зубців відвідувачі вже збили. Деяка верствуватість пісковики, що з нього зроблено дольмен, дозволяє легко збивати зубці і цим спокушає аматорів старовини. На бокових плитах зубці досить великі, а на затильній багато менші, проте вони зберігають тип прямокутного рівнораменного трикутника. Мимоволі спадає на думку, що, зменшивши зубці на затильній стіні, стародавній декоратор хотів

на глядача, що дивиться крізь входову відтулину в тьмяно освітлену камеру, справити враження більшої її глибини, більшого простору. Такий задум будівника видається цілком імовірним; бо 1) дольмен належить до числа великих, 2) дольмен споруджено надзвичайно майстерно з багатьох плит. Особливо варті уваги наріжні плити, суцільними кутами (фіг. 5—6). Не вважаючи на те, що дольмен складено з багатьох плит (частина їх загинула), рисунок балдахину та інші не розриваються (фіг. 7). Є підстави гадати, що декоратор працював над оздобою гробниці вже тоді, коли її було складено й плити одну до одної щільно припасовано.

Найближчі аналогії до похоронного балдахину на геленджицькому дольмені ми спостерігаємо в славнозвісному майкопському кургані, де було знайдено чотири стрижні від балдахину з золота й срібла. Виходячи, головним чином, з аналізу рисунку святої круглоденної посудини, Фармаковський, як ві-

Фіг. 5—6. Суцільні плити азербайджанського (малого геленджицького) дольмену. 5. Суцільний кут. 6. Передня стіна.

домо, датував ці поховання другим тисячоліттям до нашої ери і вважав балдахин, як і посудину, за ритуальні риси поховання, запозичені від хеттів. Трудніше зв'язати „балдахин“ наших дольменів з балдахинними колісницями таманських та керченських склепів, що належать до III віку й пізніших часів, бо жадних натяків на колісницю в дольменах немає. А по склепах зазначеного часу не трапляється й оздоба гробничних стін не тільки рельєфом, а й фарбами в формі балдахину. Треба відзначити, що й балдахинові колісниці в боспорських гробницях—каппадокійського походження, дериват хеттських похоронних звичаїв. (Про це див. Ростовцев „Античная декоративная живопись на Юге России“, стор. 512.)

В чотирикутному дольмені, що стоїть поруч з округлим у вертепі р. Жане е орнаментация внутрішніх поверхонь камери, що має декоративний характер. Коло стелі (на 0,35 м нижче) на бокових стінах викарбовано в 0,01 м, завглибшки ряди сполучених між собою рівнораменних трикутників, опущених верхком дотолу. На затільній поверхні замість трикутників врізано на ту саму глибину ламану смужку, завширшки коло 0,02 м (фіг. 8). Високе положення орнаменту на місці карніза і його правильний лінійний характер промовляють за те, що тут символіка відступила на другий план, а на першому місці стоять завдання декоративні. Перевага моменту декорації свідчить про порівняльно пізній час спорудження дольмену, про вплив на будівників якоїсь високої культури, де трикутник і хвиляста лінія, якщо не втратили своєї священної ваги, то все таки обернулись на декоративний орнамент, правда, зв'язаний з похоронним ритуалом.

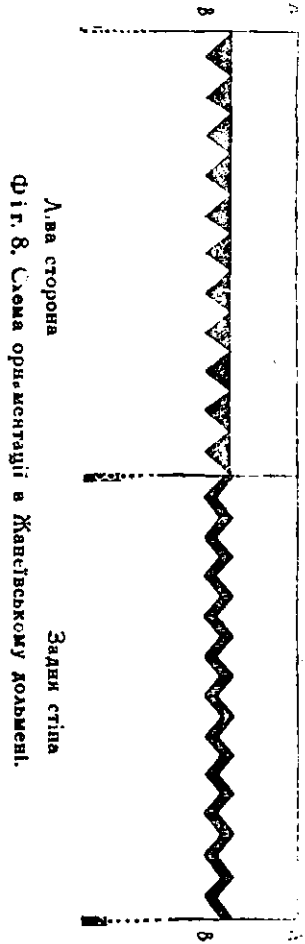
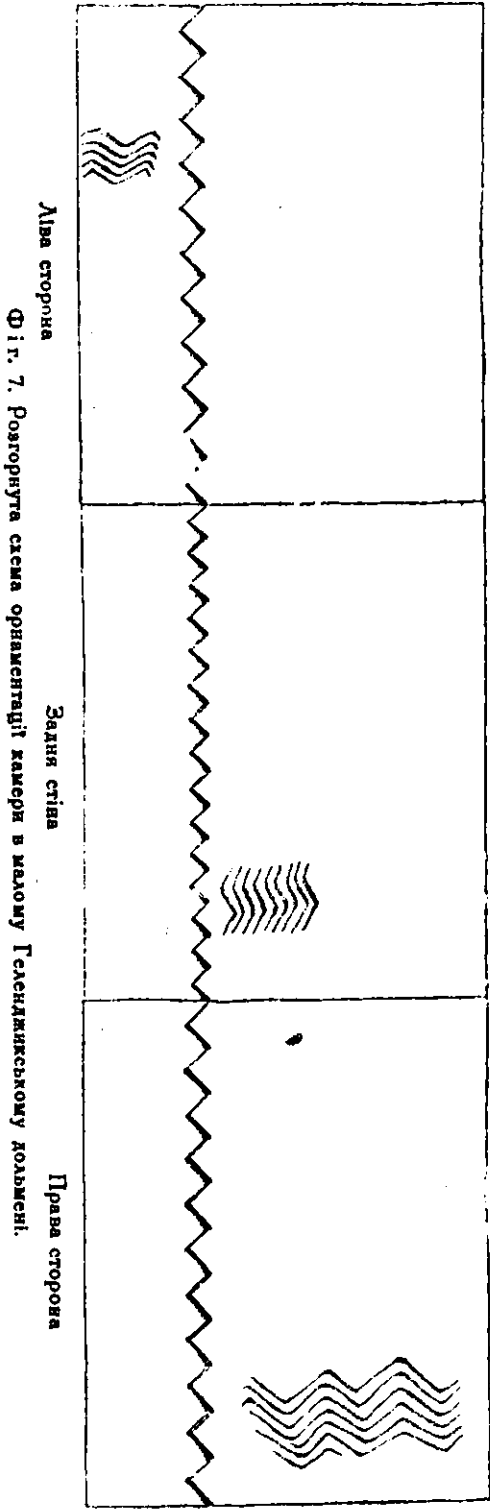
У малому азербайджанському дольмені додаткова орнаментация трьох внутрішніх поверхонь камери має зовсім інший характер, (фіг. 7). На кожній стіні накреслено жмути хвилястих ліній, врізаних у камінь завглибшки в 0,01 м.

На лівій від входу поверхні п'ять ліній врізано в напрямі прямовісному і вміщено під зубцями балдахину. На затильній стіні жмут складається з 9 ліній; вміщено його вже на полотні балдахину в долішній його частині, а хвилясті лінії дуже короткі й мають напрям поземий. На правій внутрішній поверхні жмут складається з семи ліній, напрям має прямовісний і доходить мало не до стелі. Лінії проведено недбало: одні глибші й ширші, другі вузчі й мілкіші, нема точної рівнобіжності. На рисунку правої стіни п'яту лінію не доведено до краю, сьома зовсім коротка. Видимо різьбар зовсім не вважав на рельєф балдахину, на вимоги симетрії, пропорційности, що їх так добре виявлено в оздобі балдахину. Рисунки доводиться вважати за символічні, за своєрідний „напис“, що говорить про певні вірування. Впадає в очі особливість їхнього розміщення: ліворуч від входу, де звичайно садовили небіжчика, рисунок уміщено в долішній частині стіни, на затильній стіні поземі хвилясті лінії підведено на середину, праворуч, напроти небіжчика, вміщено найбільший і найстаранніший рисунок, що займає дві третини стіни. Таке розміщення, очевидно, проказано певною думкою, сами рисунки не пасують до балдахина, до декоративних рядів трикутників та ламаної лінії в дольмені з р. Жане, але вони дуже схожі на рисунки, що їх розміщено на великих дольменах в їхніх „присінках“ на обох плитах прибудови. Вміщено їх на внутрішніх поверхнях камери, очевидно, тому, що дольмен невеликий, а що до того складено його з великого числа дрібних порівняльно плит, то можливо, обочин ніші в нього не було. А втім про відсутність обочин нічого певного сказати не можна, бо фасад зруйновано.

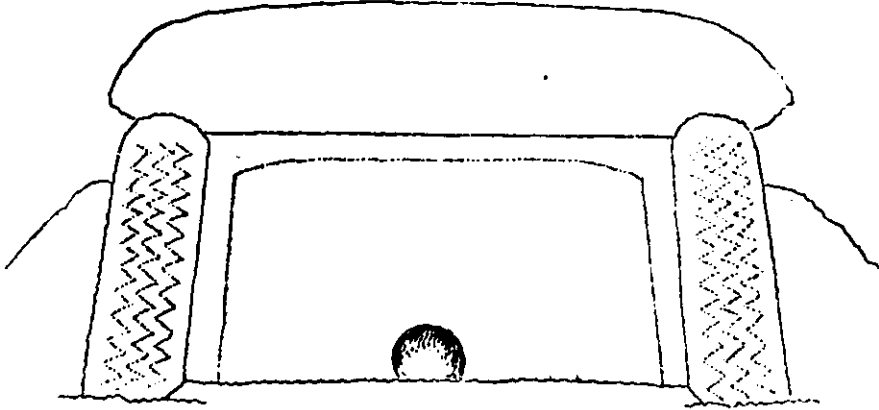
Орнаментация „присінок“. Різноманітніша й цікавіша орнаментация „присінок“. В середній частині їх трапляються рисунки суто декоративного характеру: тонка, неглибоко врізана риса дугасто облямовує плиту, ніби повторюючи присінок. Мало помітна риска, очевидно, в орнаментации дольмену самостійної ролі не відіграла; її можна розуміти, як рису, що ділила площу фронтальної стіни, можливо, для того, щоб пофарбувати на різні кольори лямівку й центральну частину. Такі риси видно на Жанеївському та Пшадському дольменах. На Пшадському їх викарбовано на фронтальній частині покрівної плити, вони ширші й глибші, число їх 3. До цього самого типу фронтальних, суто декоративних оздоб належить рельєфна в формі дольменового піддашся рямка навколо входової відтулини в Дзубві, також рельєфне зображення круглого втулка на місці входової відтулини, коли вона робиться з затильного боку. Таку оздобу найчастіше спостерігаємо на дольменах „коритуватих“, що їхні камери вирубано в суцільній скалі і лиш прикрито окремою покрівною плитою.

Перенесення справжнього „входу“ в кам'яну „хату“ назад і обернення фалшивого втулка на декорацію не можна пояснити бажанням замаскувати „вхід“ у дольмен, щоб уникнути споганення або пограбування „хати“ й „мощів“. Ми гадаємо, що його слід поставити в зв'язок з ускладненими вимогами (релігійного, а почасти й естетичного характеру) до „присінка“, з перетворенням дольмену на „святиню“, на храм, де „присінкові“, обведеному огорожею, було приділено самостійну роллю. Тут могли відбуватися відправи перед натовпом, що містився на майданчику перед огорожею. Для цього

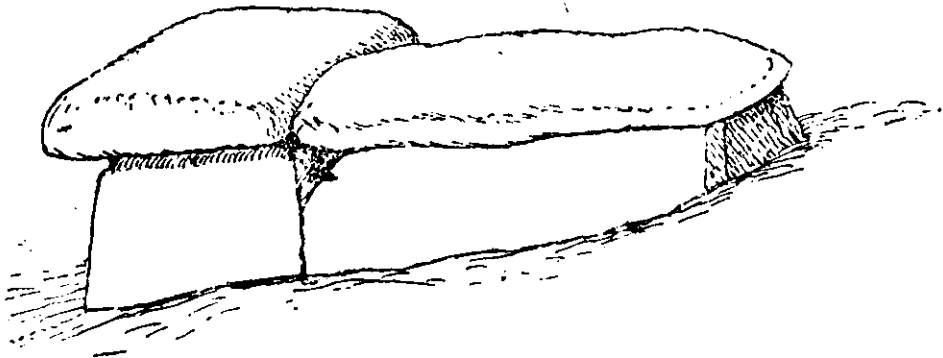

„присінок“ завжди конструювали так, щоб він стояв вище від камери, а цілий дольмен споруджали здебільшого на маленькому горбку. Такому завданню „присінка“ відповідає зосередження в ньому орнаментики не тільки декоративної, а й виразно символічної.

Фіг. 9. Схема орнаментатії „присінку“ в Жанеївському дольмені.

Символічна орнаментика розміщується на лівій і правій обочинах „присінка“. Так зроблено на одному з Жанеївських дольменів і на дольмені Адегойському (близько ст. Шапсузької). Вийняток із цього правила зазначено тільки в геленджицькому малому дольмені, що очевидно, пояснюється і характером конструкції (з багатьох плит, в тому числі суцільних наріжних) і малими розмірами дольмену.

Фіг. 10. Схематичний вигляд Адегойського дольмену з правого боку (щоб показати нахил покровних плит та малий розмір задньої плити).

В Жанеївському орнаментованому дольмені композиція проста. Ліворуч і праворуч кинуті жмути звивчастих ліній, що мають прямовісне положення (фіг. 9).

На величезному Адегойському дольмені (фіг. 10), що іноді зветься „царським“, композиція багато складніша.

На внутрішній поверхні лівій обочини в горішній її частині вирізблено ряд із 9-ти трикутників не зовсім правильної форми вершком догори, основи яких сполучено досить широкою лінією, що його в поземому напрямі,

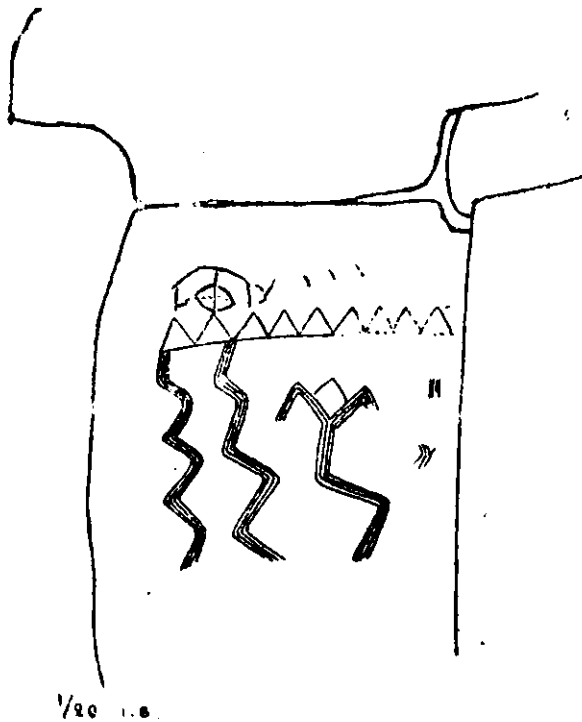
підносячись злегка вгору, завдовжки в 0,79 м (фіг. 11а). Вище на 0,37 м, очевидно, тягся другий ряд таких трикутників, трохи коротший. На жаль, неглибоке ритування сильно попсовано часом відколюванням та написами відвідувачів, так що трикутники помітно тільки по окремих місцях.

Дуже загадкова фігура міститься з лівого боку трикутників. Фелідин дав їй (стор. 31) не сповна. Це швидше подвійне коло з майже простими лініями, що перетинаються навхрест. Під долішнім рядом трикутників нарисовано п'ять жмутів хвилястих ліній, що вигадливо загинаються, по 4 лінії в жмуті, в напрямі прямо-вісному. Добре збереглися тільки три перші жмути під п'ятьма першими трикутниками з лівого боку композиції, інші чотири трикутники й 2 жмути ліній ледве помітні.

Оригінальний вигляд має середній жмут, що чудово зберігся. В горішній частині він роздвоєний на два симетричні коліна,—одно в три лінії, друге в чотири. Між ними нарисовано трикутник трохи меншого розміру (0,06 зам. 0,8—0,9). Рисунок цей займає центральну частину не тільки композиції, а й цілої стіни. Складається таке враження, що ритовник умістив його туди цілком свідомо, що рисунок цей основний для цілої композиції.

На правій обочині теж міститься складна композиція, але тонкі риси її остільки малозначні, що Фелідин не звернув на них уваги. Вона потрібна, певна річ, як симетричний додаток до всього розпису „присінка“. Тому вона є й на Жанейському дольмені, але там вона тільки повторює мотив лівого орнаменту.

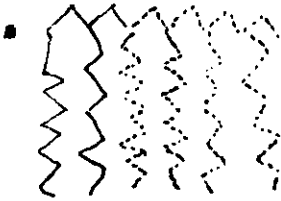
В Геленджицькому дольмені всю композицію розміщено на трьох внутрішніх поверхнях камери. Між окремими рисунками є зв'язок. Очевидячки, вони розвивають певну думку, зв'язану з уявленнями про тогосвітнє життя. Права гравюра Адегойського дольмену, трохи подібна до лівої, все таки, як і геленджицька, має самостійне значіння, бо багато в чому відрізняється від лівої. Нема подвійного кола з перехрестями, нема відокремленого трикутника з „індивідуальним“ жмутом ліній, нема взагалі жмутів, хвилясті лінії нарисовано окремо. Пощастило простежити таких ліній, з прямо-вісним напрямом, щось із шість. Ламана лінія трикутників, з-під якої починаються хвилясті лінії,

Фіг. 11а. Композиція на лівій обочині присінку в Адегойському дольмені. $\frac{1}{20}$ нат. вел.

вирізана, очевидно, без тої поземої простої, що в лівій гравюрі становить основу трикутників (фіг. 12). Естампаж, що його репродукував за тяжких умов співробітник музею Способін, дав тільки відбиток двох трикутників і трьох ліній. Гірша збереженість правої гравюрі пояснюється, очевидно, тим, що вона більше підпадала під руйніницький вплив сонця та вітрів з горішньої частини вертепи.

Гравюри Адегойського дольмену в жадному разі не можна визнати тільки за орнамент декоративний. Складність композиції, різноманітність рисунка промовляють за те, що будівники кавказьких дольменів бачили в ній картину, що мала висловити певні їх уявлення. Розгадати ці уявлення можна, тільки взявши під увагу цілу сукупність даних, що їх може дати Північно-Західній Кавказ в його далекому минулому в пережитках глибокої старовини адизького народу, стародавнього мешканця цих яруг; а насамперед треба мати на увазі цілу сукупність даних в архітектури, планування дольменів та інвентаря знаходок, що їх приналежність будівникам дольменів доводить факт порівняльно частого їх знаходження.

Фіг. 12. Композиція на правій обочині присівку в Адегойському дольмені. $\frac{1}{16}$ нат. вел.

Найближчі аналогії до гравюр великого Адегойського дольмену дає той самий майкопський курган, де ми знайшли аналогії до похоронного балдахину. Це гравюра на круглodenній хеттській посудині, що зображає, як тлумачить Фармаковський („Архаический период в России“), гори й річки Північного Кавказу, точніше, те царство, що ним правив або що на нього важив похований у майкопському кургані стародавній володар. Порівнюючи дві композиції, треба, звичайно, мати на увазі велику грубість рисунка, важку його схематичність, особливо, недостатню збереженість адегойської композиції і, нарешті, матеріал — камінь замість тонкої срібної бляхи.

Гори зображено приблизно тим самим способом, як і на першій вазі майкопського кургану. Проведено одну, може, дві поземі ламані лінії, головну лінію підкреслено порівняльно ширшою простою лінією, що становить спід „гір“. Одну „гору“ поставлено окремо, як місцеву особливість гірського ландшафту. З гір виривають ріки; їхнє зображення не таке, як на посудині, а швидше схоже на вавилоно-асирійські й хеттські типи зображень текучої, води в вигляді жмутів з хвилястих ліній (пор. наведені у Фармаковського, там само, стор. 66, рисунки асирійського штандарту і на стор. 33 циліндрів із зображенням води, р. №№ 34, 35). Тип символічного рисунка води на майкопській посудині — смуга, наповнена поперечними ламаними лініями — Фармаковський пояснює хеттським запозиченням від египтян. Але, як відомо. Кавказ і Хетти мали міцніші зв'язки з Дворіччям, особливо з сусідньою Ассірією. В усякому разі вплив Ассирії мав бути дуже сильний в першій половині першого тисячоліття, коли хеттські племена в 717 р. робляться данниками Ассирії.

Композицію срібної посудини Фармаковський порівнює з пізнішими хеттськими й закавказькими, де виступає виразна тенденція зображати всесвіт, підвладний великій хеттській богині-матері, через символи землі (гори), води

(ріки) й неба. На майкопській вазі символів неба нема, що Фармаковський пояснює глибокою давниною посудини. В розгляданій композиції, багато пізнішій, ніж майкопська, пізня хеттська символіка неба, на нашу думку, є. Це коло з перехрестям, що його відзначили Феліцин і ми. Це коло,— соняшне коло, трапляється і на хеттських печатах і в багато пізніших символах великої богині та її паредра, нарисованих на стінах склепів так званих себазіастів у Пантікапеї (Керчі), в той час її існування, коли вона зазнала якнайсильнішої „кубанізації“ (Див. Ростовцев. Античная декоративная живопись на юге России“ табл. 100 та інш.). Це соняшне коло живе в мітах і обрядах усіх народів, що мали зв'язок з хеттською культурою, з берегами Чорного моря.

Одна з символічних річок Адегойського дольмену має характерний закрут і починається біля „гори“, що стоїть окремо. Спробуймо поглянути на всю цю чудну композицію так, як поглянув Фармаковський на композицію майкопської срібної посудини.

Пам'ятка, що її розглядаємо, — один з найбільших дольменів на всьому Північно-західньому Кавказі, — має величний портал, стоїть на найзручнішому перевальному шляху, що сполучає береги двох більш менш зручних для мореплавців морських заток на східньому березі Чорного моря — Геленджицької та Новоросійської — з долиною р. Кубані та Передкубанськими степами. Хеттсько-каппадокійські купці мусіли познайомитися з цим шляхом так само рано, як і з відомим багатоострів'ям, що відділяє Чорне море від Озівського тепер Таманський півострів. Хеттський вплив тут мав бути не менш сильний, як і в районі Майкопу. Гірський царик, володар п'яти (відповідно до числа річок) перевальних шляхів, що до того розбійникував на морі, міг мати в своєму розпорядженні добрих майстрів з півдня, що нарисували для нього схематичну мапу його володінь за хеттським звичаєм і згідно з хеттськими уявленнями про тогосвітне життя. Дозволивши собі таке припущення, ми матимемо досить точну для його часу схематичну мапу району, що в його центрі тече річка Абін. Тільки Абін, на допливі якого стоїть дольмен, має той характерний великий закрут, що його зображено на дольмені. А гора Папай (назва старовинного скитського бога неба-Папай), що дає воду верхів'ям Абіну, стоїть трохи осторонь від центрального пасма Коцегура, як раз на тому боці, де зображено річки. Дві річки з лівого боку „Абіну“ відповідають двом значним гірським річкам — Афіпсові й Псекупсові, що їх вертепи теж виходять до зручних низьких перевалів. Невиразні сліди двох річок з правого боку — це, можливо, Адагум і Анапка, що їхні верхів'я починаються на головному пасмі. Композицію правого боку дуже зручно можна пояснити як зображення надморського пасма Маркотха з бурхливими мілководними гірськими потоками.

Треба зауважити, що цю територію споконвіку залюднював один нарід — адиги, стародавні вихи, й, за деякими звістками стародавніх та ранніх середньовічних істориків, тут часами справді поставали „царства“. В кожному разі, повстання тут „царств“ полегшувалось порівняльно стійкою етнографічною одністю, достатністю шляхів військових і торговельних та торговельної людности південного походження; суспільна диференціяція могла точитися

досить швидко й висувати завойовників. Завоювання цілого північного Кавказу, що його припускає Б. Фармаковський, справа, безперечно, важча, але цілком імовірна.

Наша гіпотеза, що спирається на добре розробленій гіпотезі Б. Фармаковського, здається нам далеко правдоподібнішою, ніж припущення цілковитої

Фіг. 13. Кам'яний утулок Шапсузького дольмену, орнаментований конусом та подвійним колом. Загальний вигляд. Кубанський музей.

нічим не визначеної випадковості в розміщенні хвилястих ліній, трикутників, кола. Передісторію Північно-західного Кавказу, зосібна надморської його частини, не можна зрозуміти більш або менш достатньо, якщо не взяти на увагу могутнього чинника розкладу стародавніх родових відносин у вигляді хеттсько-каппадокійського купця, завойовника, культуртрегера.

В присінку є одна деталь, що її слід розглядати, як своєрідну оздобу: кругла овальна, напівовальна, грибувата кам'яна „затичка“ для закривання відтулини. Таких „дверей“ лишилося в „горах“ обмаль, і нам не доводилося чути про орнаменти на них. Орнаментовану „затичку“ я привіз до музею з ст. Шапсузької (фіг. 13). Молодий козак, що притяг п'ятипудовий утулок на своїх плечах у двір станради, розповідає нам, що знайшов її біля „царського“ дольмену. Але ні Феліцин, ні Сисоев нічого за той утулок не згадують. Отже й козакове свідчення викликає сумнів. Він міг належать до якогось із тих двох орнаментованих дольменів, що їх незадовго перед тим, як ми приїхали до станиці, зруйнував хлібороб Белов, щоб наробити гарманів. На жаль, один хлібороб „потішився“ й відбив від утулка шишковату оздобу (в діаметрі 0,14 м; заціліла частина краю, має заввишки 0,015 м); ця „шишка“ містилася в центрі овальної грибуватої голівки й обведена двома рівнобіжними колами, зробленими цілком правильно очевидячки, за цирклем (фіг. 14). Різьба на камені зовсім неглибока, коло одного міліметра, і не скрізь збереглася. Цілком можливо, що конус-шишка, з його мінімальною, судячи з залому

нічим не визначеної випадковості в розміщенні хвилястих ліній, трикутників, кола. Передісторію Північно-західного Кавказу, зосібна надморської його частини, не можна зрозуміти більш або менш достатньо, якщо не взяти на увагу могутнього чинника розкладу стародавніх родових відносин у вигляді хеттсько-каппадокійського купця, завойовника, культуртрегера.

В присінку є одна деталь, що її слід розглядати, як своєрідну оздобу: кругла овальна, напівовальна, грибувата кам'яна „затичка“

Фіг. 14. Конус та подвійне коло на утулку в Шапсузького дольмену. Кубанський музей.

зацілілого краю, висотою 0,06 — 0,07 м, мав якийсь символічне значіння.

З найдавніших часів культ великої богині хеттів сполучавсь з культом її чоловічого паредра, що його символом був „конус“, в орнаментиці—трикутник, вершком донизу (пор. відома олив'яна статуетка з Трої Шлімана). Сполучення символів двох могутніх божеств життя і смерті, неба, землі й води давало шостикутну зірку, тамничу „печатя Соломонову“, страшну для всіх духів землі, неба й вод. Подвійне, коло, що обрисовує конус, аналогічне подвійному колу на композиції Адегойського дольмену, тільки підкреслює соняшну гіпостась бог плодючости, що під кінець стародавньої цивілізації Сходу став соняшним богом. Орнаментування втулки можна пояснити тільки як ускладнення, підкреслення його декоративної ролі, що в свою чергу можна пояснити впливом високого мистецтва хетто-каппадокійців.

Фіг. 15. Кам'яний втулок Ахтирського дольмену в ритованими візерунками. Упад. 0. 43. Більший діаметр голівки—0,44. Кубанський музей.

До оздоб дольменових деякі дослідники зачисляють загадкові округлі ямки різного розміру й глибини, що їх знаходять на поверхні багатьох дольменів, зокрібно в надморській смузі.

Фіг. 16. Орнаментований втулок Ахтирського дольмену. Апотропейні знаки, що їх накарбовано було, мабуть, під час впускного поховання. Куб. муз.

У „царському дольмені“ їх зроблено й на плиті, що покриває присінок, й на великій покривній плиті. На першій плиті частина ямок сполучена парними жолобками. Розміщено їх без видимої системи й дуже нерівномірно. Ця обставина, так само як і те, що вони неприступні для очей, позбавляють їх значіння орнаменту. Вони мають зв'язок з ритуалом поховання, з віруванням в тогосвітне життя душі і знаходять собі відповідне місце в тому поясненні символіки дольменової орнаментики, що ми пропонуємо.

Окреме місце в орнаментиці дольменів посідають штриховані нариси на грибуватій поверхні втулка та на краю покривної плити маленького

Ахтирського дольмену, що переховується нині в Кубанському музеї (фіг. 15 та 16). Штрихи, густо вкриваючи поверхню, утворюють сполучення, що в них можна бачити трикутники, зірки, хрести, вузли, ґрати тощо. Деякі з них скидаються на черкеські тамги. Дуже поді до них нариси на скелі ва 5 верстов від ст. Дахівської праворуч річки Дегуако. Склея міститься на пасмі, що замикав широку галяву з групою дольменів (Феліцин. Зап. Кавк. Дольмени стр. 39). Не можна заперечувати їхнього зв'язку з дольменами в обох випадках. Проте зв'язок цей конструктивного характеру не має, він випадковий. Грубість і недбалість „рисуноків“ показує, що їх робили не будівники, бо праця останніх підпорядкована певній ідеї, планові й виявляє порівняльно високу каменярську техніку. Найшвидше ці нариси зроблено, як закляття страшного місця, як апотропеї, що виганяють старих духів з місця їхнього пробування. Забобонний страх перед дольменами Дегуако, що завадив користуватися вертепою, як шляхом, бажання вигнати з Ахтирського дольмену невідомих духів, щоб поховати нового небіжчика—найімовірніша причина тому, що на дольмені Дегуацької галяви з'явилися ці невірні, нашвидку накреслені апотропеїчні знаки, пізнішого, не вважаючи на свою примітивність, походження. За відомостями музею, Ахтирський дольмен знайдено в кургані, й, дуже можливо, його було використано, як кургановий склеп, більш або менш звичайний для кургану IV—III вв. передхристиянської ери й пізніших.

З вищенаведеного видно, що матеріали до орнаментики дольменів Північно-зах. Кавказу досить убогі. Чи є надія поповнити їх? Ми гадаємо, що пильний огляд дольменів, їхніх уламків, систематично переведені опити людности можуть додати дещо, але небагато. Зацілілі орнаментовані дольмени зосереджені в околицях Геленджика й на підступах до нього, особливо, в півночі. Очевидячки, вони мають зв'язок з тим торговельним життям, і з тими соціальними формаціями, що їх зродило „море“. Певна річ, вони існували і навколо Новоросійської затоки і на Таманському півострові. Дольмени, що бачили й описали Паллас (про це див. Герц. „Археологическая топография Таманского полуострова“, стр. 115) на Фонталівському півострові та Дюбуа, дають такі вказівки. Але зроджені „морем“, вони від моря й гинуть. Зміна культур і людности на великих шляхах, де стали найбагатіші орнаментовані дольмени, зруйнували ці пам'ятки людськими руками, бо стихії здаються безсилим перед ними. Далеко від моря незаймані дольмени знайдуться, але вони не матимуть орнаменту. В усякому разі, таких дольменів, як Адегойський, на Кавказі знайти вже не можна.

ЗВ'ЯЗКИ ДОЛЬМЕНІВ З КУЛЬТОМ ВОДИ НА КАВКАЗІ ТА В МАЛІЙ АЗІІ.

Один висновок спадає на думку після аналізу матеріалів до орнаментики дольменів: дольмени для народу, що їх будував, не були тільки родинними або родовими гробницями, як думає Феліцин, але гробницями, повернутими на храми, перші храми. Все, що ми знаємо про дольмени, дає вказівки на це. Дольмен оселя духа, можливо, багатьох духів; для цього власне й будується „хата“. Про це говорять „ямки“ на покрівній плиті: перше призначення їх, як видно, полягає в тому, щоб зупиняти дощову воду на покрівлі „житла“, бо покрівля спусковата. Адже вода потрібніша, ніж їжа. Призначення „ямочок“ те саме, що й склянки з водою, яку ставлять на вікно побожні

хлібороби в наші часи в перші дні після смерті члена їхньої родини. Тільки дольменові "ямки"—дрвічні склянки. Адигейці щойно засипану могилу поливають водою, щоб забезпечити нею небіжчика. Але вони ж певні, що спогадання могили викличе посуху або, навпаки, страшну зливу. Кубанські хлібороби під час посухи старанно поливають могили вішалників, щоб здобути від них дощу. У адигів зв'язок душі з тілом підкреплено навіть словом: пси (вода), псе (душа). Похоронна обрядовість дольменів, їх орнаментика показує на зв'язок тогосвітнього існування душі не просто з водою, а з рікою, про що говорять річна галька похоронів і хвилясті лінії орнаментів.

Звідки цей культ річок? Його база, з одного боку, в тому величезному значінні, що його мають гірські потоки для верховинців. Їхнє розселення й племінні назви визначаються річками: Шапсуги від „псухо“ річна долина та річка Шапсухо, Жанеївці від р. Жане, загальну племінну назву „зихи“—зближають з абхазьким коренем „дзи“ що означає „воду“, „річку“, точніше „зихи“—річні люди, мешканці річних долин. Річними долинами проходять дороги верховинців. Але верховинцеві, що пробирається цими дорогами на лови, війну, для торгівлі чи з іншою метою, його „куажє“ (селищам верховинців) ці річки стають дуже небезпечними, коли раптом бутніють від дощу і котять величезні водяні вали та купи кругляків, що гублять на своєму шляху людей, худобу, оселі.

Всього цього досить щоб первісні тотемістичні вірування, обертаючися в хліборобів на культ предків, у дальшому своєму розвитку виявили тенденцію створити культ річок і гір, гірських снігів, звідки річки беруть початок. Але релігія, як відомо, розвивається остільки, оскільки розвивається суспільство. Духи предків тільки тоді робляться володарями річок, гір, коли деякі предки—ватажки вже об'єднали роди, що живуть у тій або тій долині і навіть по кількох річних долинах, організували збирання данини та інші форми привлащення надпродукту від праці верховинців, коли вже зорганізувався той соціальний прошарок, дружина юнацька, що згодом обернеться на клясу фєвдалів.

Самий факт будування хат-дольменів з величезних плит для духів предків, що вимагав об'єднаної праці сотень людей і праці фахівців каменярів та ритовників, показує, що гірські суспільства, споруджаючи дольмени, завнали вже розвиненого процесу соціальної диференціяції. Розглянута вище орнаментика дольменів показує, що ця диференціяція відбувалася під найсильнішим впливом приходнів з моря, переважно, з того надбережжя Чорного моря, куди випливала головна Хеттська річка, пізніше відома з ім'ям Галіса, і де тепер знаходять велику силу Хеттських черепків (розкопи Макріді Бея в Акалані, недалеко від Самсуна. Див. Explorations in Hittite Asia Minor by H. H. von der Osten. 1927. The Oriental Institute the University of Chicago, August, 1927, p. 54). Один із видатніших фахівців хеттсько-каппадоктської кераміки Анрі до-Женуїльєк указує на інший шлях, що сполучав Малу Азію з Кавказом,—Троаду (Céramique Cappadocienne, Musée du Louvre, 1926 an.). За це говорять і Ростовцев і Фармаковський.

Щороку, зосібна останніми роками, археологи виявляють нові й нові документи, що встановлюють величезну світову роль стародавньої малоазійської

цивілізації, зв'язаної вже в 3-ьому тисячолітті з найдавнішою культурою сумерів. Мала Азія була мостом із Азії в Європу. Її народи рано виділяли купців-воєнків, що зорганізували держави воєнного типу. Дуже рано увагу цих купців-воєнків привернули до себе північні країни, звідки, як видно з мови та інших даних, багато з них і прийшло. До півночі їх притягали величезні запаси риби, бо, як свідчать стародавні письменники, наприклад Клавдіян, уся риба з Середземного і Чорного морів щовесни упливає в Меотиду. Це звичайно, перебільшення, бо на пайку Дунаєві й Дніпрові лишається дуже багато. Ще принадніші були запаси самосадної соли в лиманах північного узбережжя Чорного моря. Сіль потрібна була хліборобам з їхньою переважно рослинною їжею, та їх свійській худобі, а скелясті береги Середземноморського узбережжя, відсутність могутніх рік не сприяли утворенню соледайних лиманів, подібних до північно-чорноморських. Вивозили вони й запаси шкур і навіть бурштин з далеких берегів Балтики якимись шляхами достався до них.

Р. 1200 столицю Хеттської імперії Хаттушаш було зруйновано, близько того часу зруйновано й Трою. Почалась агонія хеттської культури. Як пізніше (IV—III вв.) ще повторилося в Гелладі, розвивається хеттська еміграція тими шляхами, що їх проклали купці-завойовники, між іншим на північ. Один із „хеттистів“ Рендель Харріс у своїх працях (*The early colonists of the Mediterranean*, 1926; *Further traces of Hittite migration* — *Byll I. Rylands Library*, II, 1927) висловлюється, що ця еміграція дуже широко охопила узбережжя як Середземноморщини, так і Черноморщини, приписуючи їй заснування Ольбії; навіть германське плем'я хаттів він вважає за нащадків хеттських емігрантів.

Якщо великі віддалення зменшують правдоподібність хеттської колонізації або інтенсивність хеттського впливу, то в близькому порівняльній сусідстві їхній вплив, їхні міграції мали відчуватися сильніше. Багатоострів'я, що відділяло в старовину Чорне море від Озівського, повинне було рано прийняти хеттські факторії, а потім і колонії. Хеттські „регалії“ в Майкопському кургані, культу великого жіночого божества, що їх іонійські греки знайшли на Таманському півострові, свідчать про інтенсивність хеттського впливу.

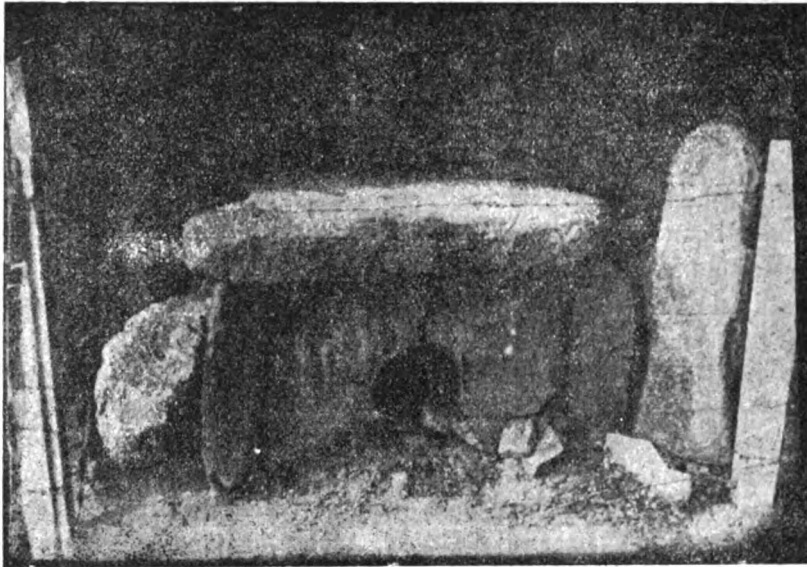
Хеттська релігійна система, витвір довгочасної синкретизації вавилонського, єгипетського, малоазійського та інш. релігійних світоглядів, відзначалася високою мірою універсалізму і в руках хеттських кіпців — завойовників та емігрантів мала відгравати ту роль, яку відгравало мусульманство в руках арабів, православ'є в руках візантійців, католицизм в руках еспанців. Віра в хеттську трійцю, що в ній за головну постать була велика богиня — мати, об'єднувала, надавала духа купцям — воєнкам та емігрантам і, накинувшись на підлеглим народам, зміцнювала панування завойовників. Верховинці, будівники дольменів, не були за винятком із загального правила. Хеттські релігійні уявлення їм було накинуто, певне, так само як пізніше візантійське християнство. Це могли зробити і самі хеттські купці — воєнки і ті дружинники-февдали, що їх висунула гірська людність під впливом приходнів з моря.

Велика богиня хеттів була владичицею неба, землі, вод; разом з тим вона була владичицею душ; її чоловічий паредр дідав з нею владу. Обох їх оточала незчисленна сила великих духів, небесних воввод, здебільшого, її „дітей“, богів та півбогів. І де тільки вона з'являлась, місцеві великі духи, боги вступали в її почет, іноді зливались з її паредром, дружиною або сином. На Західньому Кавказі подібний процес злиття почався дуже рано. Круглоденна срібна посудина великого царя з майкопського кургану показує улюблену путь, що її знайшли хетти, до апотеози духів царів,— путь священного шлюбу царя з богинею. Згідно з Ростовцевим, що в спеціальній розвідці дослідив уявлення про монархічну владу на Північно-західньому Кавказі пізнішого часу (V-IV в. в. перед хр. ерою), путь до апотеози, до життя вкупі з великою богинею ішла через містичний шлюб із нею. Сцену цього „шлюбу“ Ростовцев бачить на золотій пластині від жіночого головного вбрання в кургані Карагодеашх. „Шлюб“ цей, за Ростовцевим, брали стаючи на царство, і одночасно він був обрядом коронування. В майкопському кургані знайдено й хеттську золоту царську корону, що має форму вінка з квіток богині (пор. квітки в руках богині на скалях Язілі-кая). Відомий етнограф проф. Штернберг „священний шлюб“ уважає за дуже давнє й поширене явище в історії релігії і в своїй статті „Избранничество в религии“ (Этнография, 1927, т. III.) відносить походження його аж до шаманства.

Хеттський характер композиції на адегойському „царському“ дольмені свідчить, що похований у ньому володар заслужив на обранство й апотеозу та, як васаль великої богині неба й землі, прийняв до рук довічну владу над районом, накресленим на його гробниці, над його горами й річками.

Гробниці так „героїзованих“ володарів звичайно перетворювалися на святині, храми (латинське *templum* — храм первісно значило „огорджа“). Про це свідчить орнаментация, призначена більше для вірних, ніж для небіжчика. На це вказує планування дольменів, де ми бачимо три відділи, типові для найдавніших єгипетських храмів, єврейської „скинії“, християнського храму. Перший відділ — святе святих — внутрішня камера, де спочивають „мощі“, живе великий дух, бог. Другий присінок, властиво святиня, де приносяться жертви, „моління“, оздоблена символічними рисунками, піднесена на курган або спеціальний майданчик, освітлена сонцем і, можливо, обведена огорожею, як святе місце, неприступне простим людям. Цим людям приділено було нижній майданчик.

Символічні річки, що їх стародавній мистець нарисовав на стінах кавказьких дольменів, означають не тільки границі земель, шляхи, підвладні володареві дольмену. В геленджицькому малому дольмені, пізнішому, виступає друге, вельми поширене вірування стародавніх і сучасних народів. Духові небіжчика, щоб поєднатися з духами предків, з великою богинею, владичицею душ, треба довго мандрувати річками, водою, бо царство великої богині там десь за морями.

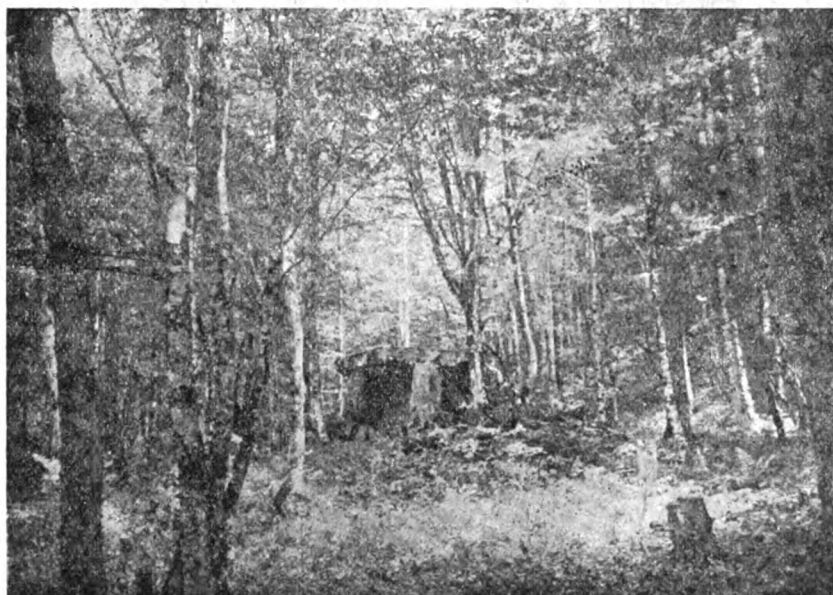

1. Дольмен із станиці Ахтирської, перенесений на подвір'я Кубанського музею.

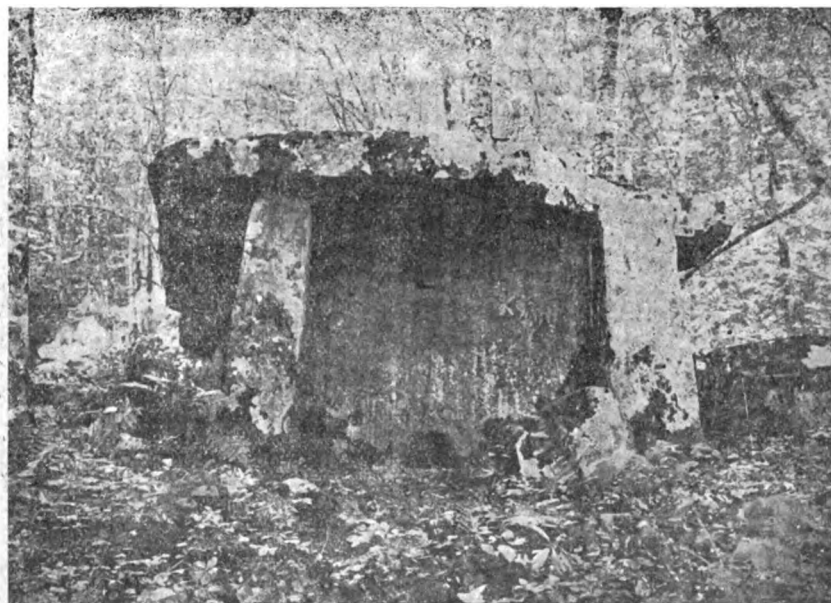

2. Загальний вигляд малого Гелекджикського дольмену (орнаментованого).

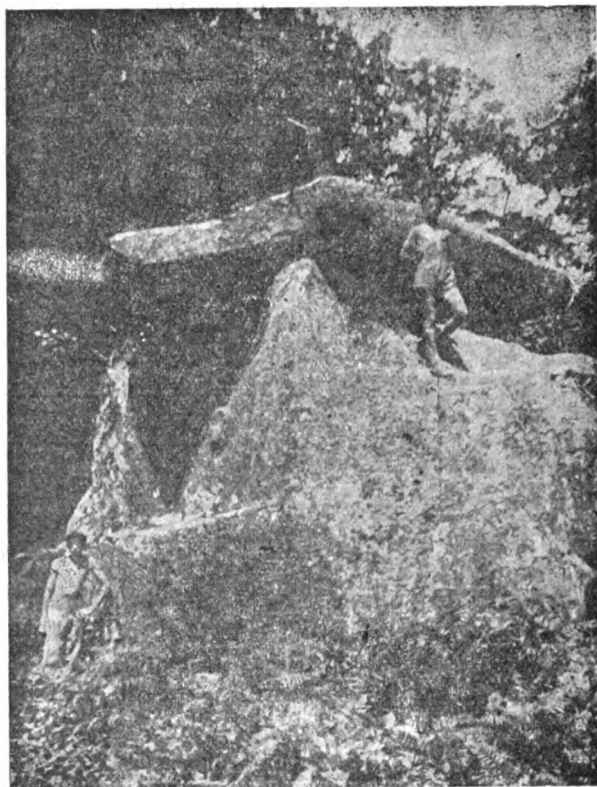
Табл. II.

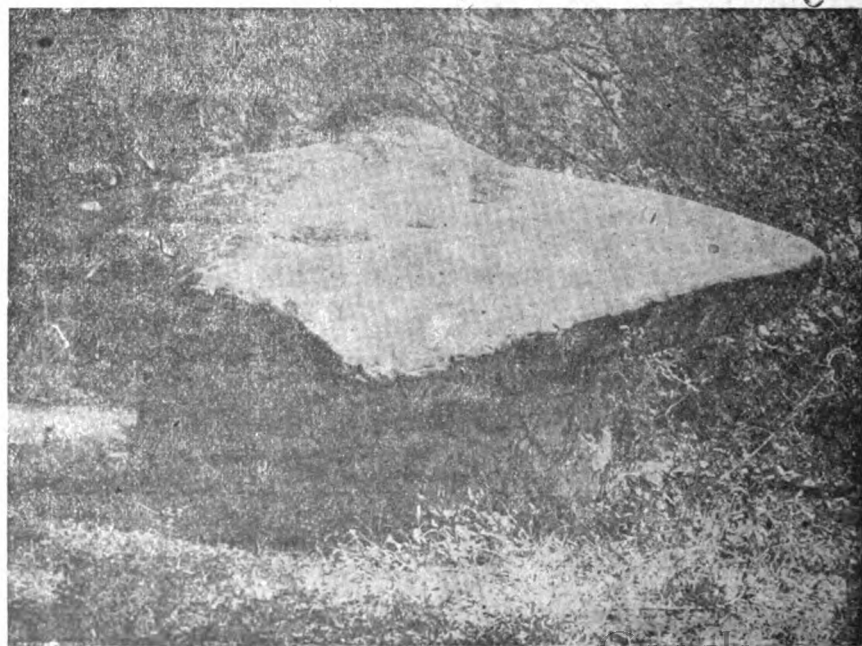
3а. Дольмен коло поляни Гузерипль у верхоріччі р. Бідої на Північному Кавказі. Майкопська округа. Фот. 1928 р. В. Н. Робінсон.

3в. Дольмен коло поляни Гузерипль у верхоріччі р. Бідої на Північному Кавказі. Майкопська округа. Праворуч — рештки огорожі. Фот. 1928 р. В. Н. Робінсон.

4. Фотографія „присінку“ Туапсівського коритуватого дольмену в декоративним (фалшивим) утулком. Дольмен висічений у скелі й покритий плитою. Перед ним — майданчик для відправ.

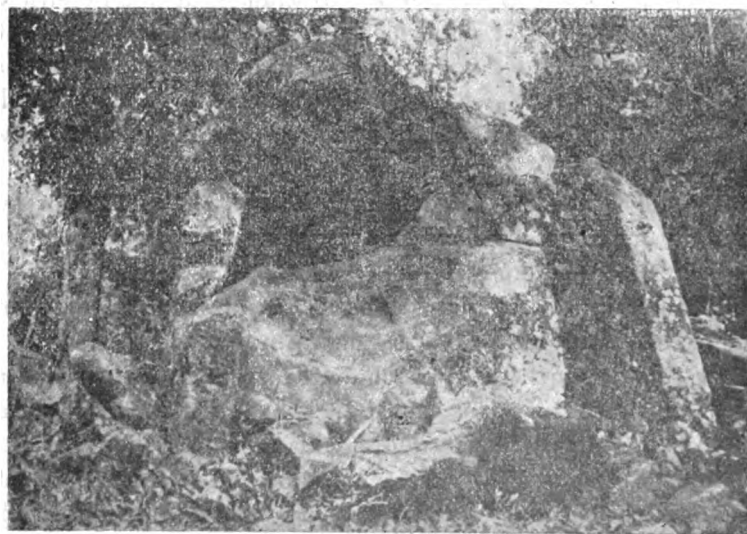

5. Коритуватий дольмен в околицях Туапсе, недалеко Шапсугського вула

Табл. IV.

6. Дольмен у юрті станиці Холмської (опис. у Матеріалахъ по археології Кавказа, вып. IX, стр. 107). Фот. А. Шавлач.

7. Дольмен в околицях станиці Ериванської. Фалшивий втулок, зрізана риса, мабуть, межа пофарбування. Вуглярі обернули дольмен на жыто. Нині він зруйнований остаточно.

Matériaux concernant l'ornementation des dolmens du Caucase occidental.

par A. Leščenko.

Krasnodar.

Kuban'.

Les ornements des dolmens du Caucase occidental sont très peu connus. En outre tout ce qui est publié est publié mal et négligemment. Le manque de l'attention qu'on y porte s'explique: 1) de petit nombre des dolmens aux ornements et de la rareté de l'ornementation et 2) de l'opinion préconçue que la culture des constructeurs des dolmens, transitive de l'âge de la pierre à l'âge des métaux (bronze, fer), primitive et pauvre, n'a pas pu créer qu'une ornementation ordinaire.

Pendant l'étude attentive des ornements des dolmens du Caucase occidental nous amène aux conclusions opposées. Suivant les motifs d'ornementation, la culture des constructeurs des dolmens est celle d'un organisme sociale développé, dont la classe dominante se trouvait en contact et sous l'influence des idées religieuses hétéra — cappadociennes et de la vie sociale de l'Asie mineure.

Se rangeant à l'avis du Prof. D. Anučin, préhistorien et anthropologue russe renommé, qui suspectait la justesse des définitions de l'âge des dolmens caucasiens admises, et se basant sur les trouvailles de M. Felicyn dans quelques dolmens aux endroits morts du Caucase occidental, l'auteur tient pour les typiques de la civilisation des constructeurs de ces dolmens les découvertes de M. Veselovskij à stanitsa Carskaja (Compte rendu de la Comm. Archéol. an 1898) et de M. Kameniev près de stanitsa Abadzeh (Matériaux pour servir à l'archéol du Caucase t. IX, 34).

On trouve des ornements sur les dolmens dans la zone littorale près de stanitsas d'Erivane, Šapsugh (vallée de la r. Abine) dans la vallée de la r. Aderbe (près de Gelendžik), aux bords de la r. Žané, de la r. Pšad.

L'ornementation porte un double caractère: purement décoratif et symbolique.

Les ornements purement décoratifs on trouve dans la chambre d'un dolmen, aussi que sur son portique. Le plus intéressant de motifs ornementaux est ce petit dolmen de Gelendžik construit très habilement de nombreuses dalles. Les parois de la chambre ont vêtues d'un baldaquin en relief, qui descend jusqu'à $\frac{2}{3}$ de la hauteur des parois et qui se termine en festons (la hauteur du relief est de 0.01). Dans l'ornementation décorative l'attention attirent les motifs des chevrons et d'autres types qui partagent la surface d'un portail en parties, qui pourraient être coloriées de différentes couleurs, comme ce montrent les dolmens de la stanitsa Carskaja peints en rouge.

L'ornementation symbolique des dolmens du Caucase occidental offre un intérêt particulier. Sur le dolmen d'Adeghoj (prés de la st. Šapsugh, à 15 klm. de la baie de Novorosijsk) elle est développée en une composition compliquée exécutée en traits légers sur les deux dalles latérales du „parvis“. Cette composition ne peut être comprise que par l'analogie avec les compositions de l'art décoratif hittite en général et en particulier avec le dessin d'une coupe sacrée de tumulus de Majkop, expliqué par M. Farmakovskij.

Les particularités individuelles prononcées de la gravure, le double cercle avec croix symbolisant le ciel permettent expliquer cette composition à peu près comme M. Farmakovskij commentait celle de la coupe de Majkop s'appuyant sur les analogies de l'art hittite.

Sur les parois du dolmen est tracée une carte schématique de la contrée du type hittite, au centre de laquelle se dresse le dolmen — tombeau du seigneur defunt du Caucase occidental. Elle est tracée en ferme croyance que l'esprit du maître après sa mort restera toujours dieu-seigneur de ses terres.

Le symbole de l'origine héthéen — un cône entouré d'un double cercle — se trouve aussi sur un bouchon de pierre, qui appartient, d'après les assertions de celui qui l'a trouvé, au même dolmen.

Les particularités du plan (la chambre, le „parvis“, la plateforme, l'ornementation soigneuse du „parvis“, surélevé, ouvrant sur le côté du soleil, et d'autres données portent l'auteur à croire, que les dolmens du Caucase sont non seulement des tombeaux, mais aussi des sanctuaires, des temples des dieux-ancêtres locaux.

ВОЛОДИМИР ШЕВЧЕНКО.
Київ.

СЕКЦІЯ АНТРОПОЛОГІЇ НА IV-МУ ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ ЗООЛОГІВ, АНАТОМІВ ТА ГІСТОЛОГІВ У КИЄВІ 6—12 травня 1930 р.

Організацію Секції Оргкомітет З'їзду доручив Л. П. Ніколаєву (голова) та А. З. Носову (секретар).

Велика зацікавленість З'їздом, бажання поділитися новими науковими роботами, що проводяться в широких межах нашого Союзу, дали себе відчутти ще з січня м-ця. З цього часу до Секції надходило багато листів на різні запитання з найдальших кутків Союзу, таких, як Бак, Омськ, Іркутськ, Ташкент тощо.

Під час відкриття З'їзду Секція мала 86 заяв на такі доповіді: ¹⁾

Аллер, Б. Ф.: — 1) Караїми Еваторії. — 2) Значіння ізоляції в ентогенезі. — 3) Деформація черепа у різних народів.

Ансерів, Н. І.: — 1) Антропологічні дані про деякі народи Азербайджану: Тати. — 2) Антропологічні дані про деякі народи Азербайджану: Талиші. — 3) Динаміка росту мозкового та лицевого черепа. — 4) До характеристики фізичного типу Азербайджанських тюрків. — 5) Про антропологічне вивчення Азербайджану.

Бажанов, Б. Н.: — 1) Матеріали до фізичного розвитку Омських фізкультурників.

Баранов, С. С. — 1) Антропометричні індекси. — 2) До методики вивчення описових ознак приматів. — 3) До методики визначення кольорів шкіри.

Белкіна, В. І. — Мішанивість у киргизьких дітей за віком.

Боровко, І.: 1) Про деформацію рядів розподілення.

Бунак, В. В.: — 1) Зміни щодо зросту призовної людности ССРСР за останні 50 р.

Видро: — 1) До питання про методику фізичного розвитку дитини.

* Вішневський, Б. Н.: — 1) Сучасне завдання науково-дослід. роботи з антропології. — 2) Про зв'язок морфологічних ознак людини з біохімічними.

* Володько, І.: — 1) Професійне дослідження наукових робітників та видатних шахістів. — 2) Рід Достоевських.

* Вуйч, Л. Г.: — 1) Німці сс. Кайзерталь і Ейгенфельд.

Гамбурцев, В. А.: — 1) Фізичне вивчення пігментів шкіри людини в відбитому світі. — 2) Морфологічна характеристика конституції у різних професій.

Гінце, Д. К.: — 1) Міжнародній Антропологічний І-тут (з приводу IV-го конгресу в Португалії). — 2) Антропологія в системі медичної освіти.

* Геселевич, А. М.: — 1) Про крайні типи будови тіла у деяких племінних груп ССРСР.

* Гамбурцев, В. А.: — Про фізичний тип шоферів та кіно-робітників.

* Гінзбург, В. В.: — 1) Про розміри зовнішніх пахвинних отворів та залежність їх від конституційних особливостей індивідуума.

* Годінов, В. М.: — 1) До антропології Ольхонських бурятів. — 2) Артеріальна система мозку у дорослих.

* Гремязцький, М. А.: — 1) Расові проблеми. — 2) Фізичний розвиток студентів Ком. Унів. трудящих Сходу. — 3) Еволюція м'яснів кінцівок у приматів.

* Григор'єва, А. І.: — 1) Колективний антропометричний профіль, як точний спосіб колективної характеристики та обліку ефективності фізичного розвитку. — 2) Proportionsfiguren (Martin) дають прекрасний спосіб індивідуальної характеристики пропорції суб'єкта. — 3) Динаміка сексуального розвитку за зростом, статтю, і т. д.

¹⁾ Зіркою зазначено доповіді, що були заслухані на з'їзді. ♣

- * Грушевський, О. С.:— 1) Історіографічні вказівки до антропологічних дослідів України.
- * Давілов, С. С.:— 1) Визначення трепанації на копальних черепках.
- * Дебець, Г.:— 1) Палеоантропология Півн. Азії.
- * Дьяков, П. П.:— 1) Підхід до самометрії робітника розумової праці.
- * Зенькович, П. І.:— Морфологічне дослідження волосся людини.
- * Калініна, А. В. Маваев, С. Р. Семенова Л. Ф.:— 1) Про відношення між показником голови, лиця та групами крові.
- * Країнська-Ігнатова, В. Н.:— 1) До питання про видову специфічність аглютинації Левін, В. І.:— 1) Співвідношення кранію та кефалометричних розмірів у серії досліджуваних.
- * Лібман, Є. Г.:— 1) До питання про серологічну расу Середи. Азії.
- * Ляховецький, А. М. та Рованів, М. Н.:— 1) До питання про спадковість передачі кров'яних угруповань.
- * Неструх, М. Ф.:— 1) До порівняльної морфології пляцента приматів.
- * Ніколаєв, Л. П.:— 1) Про способи експеребрації у стародавніх єгиптян.— 2) Розміри та контури стопи у робітників Укр. у зв'язку з завданням стандартизації вауття.— 3) Чистота схрещування поміж сільською та міською людністю України.
- * Недригайлова, О. В.:— 1) Болгари сел. Коларівка Мелітопільської округи.
- * Носов, А. З.:— 1) Матеріали до антропології болгарів. Кримські болгари.
- * Носов, А. З. та Крамаренко, Ю. Ю.:— 1) Антропологічні ознаки та кров'яні групи українців Дніпропетровщини.
- * Нурк, А. М.:— 1) До антропології Зирян.
- * Ошанин, Л. В.:— 1) Дані до географічного поширення головних антропологічних ознак у корінної людности Середньої Азії та спроба виділення основних антропологічних типів Середи. Азії.— 2) Конституційні типи головних етнічних груп Середи. Азії.— 3) До питання про деформацію голови у туркменів.
- Петров, Г. І.:— 1) До питання про зв'язок морфологічних ознак з групами крові.— 2) Культурна праця антрополога на місцях.
- * Петров, М. А.:— 1) Спроба виділити типи будови тіла червоноармійців з практичною метою.— 2) Лікарсько-антропологічне дослідження нормальної стопи в зв'язку з шиттям раціонального вауття.
- * Пуванів, І. І.:— 1) Спроба графічно відобразити родослов'я людини в напрямку розвитку специфічно-людських ознак.
- * Седих, С. Н.:— 1) Про кадри антропологів та їх підготування.
- Синельників, Н. А.:— 1) До морфології довгих кісток людини.
- * Соколов, П. Н.:— 1) Спроба виділити морфологічні типи за вістом, вагою, окр. грудей і їх функц. характеристика.
- * Серебровська, Р.:— 1) Далтонізм як расова ознака (генеогеографія далтонізму).
- * Сергєєв, В. І.;— 1) Антропологічне дослідження мордви.
- Суркін, Н. А.:— 1) Сучасний стан питання про фізичний розвиток людности СССР.
- * Троїцький, В. В.:— 1) До питання про формування кістки.— 2) Спроба стандартизації московських учнів.
- * Чучукало, Г. І.:— 1) Греки с. Ялти, Мар. ок-ги.
- Чистяков, Г. А. і Соломонова С. Я.:— 1) Расові та конституційні особливості євреїв хліборобів с. Сейде-Мінуха, Херс. ок-ги.
- * Шевкуненко, В. Н.:— 1) Матеріали до конституції людини.
- * Шефф, В. Х.:— Матеріали до військової антропології Шевченківської округи.
- * Шидловський, П. С.:— 1) Паузи чола.
- Штефко, В. Г.:— 1) Конституційні типи підлітків за даними профдоброру.— 2) Про морфологічні типи капілярів шкіри.
- Ясевич, В. К.:— 1) Зміни за віком епікантоїдної зморшки у деяких етнічних груп Середи. Азії.— 2) Конституційні особливості та антропологічний тип туркменської мінки.
- * Ярхо, А. І.:— 1) Метисація у турецьких народів СССР.— 2) Спроба стандартизації м'яких частин лиця.— 3) Методологічні проблеми масової аналізи.

Ясеняч, В. К.— 1) Дані до географічного поширення кров'яних груп та серологічних рас у Серед. Азії.

* Яцута, К. З.— 1) Наявність примітивних ознак на черепах сучасних людей.— 2) Викладання антропології на медфаці.— 3) Роботи кафедри анатомії С. К. Д. У. в галузі антропології.

Таку велику силу доповідей треба було вкласти в 8 засідань, а тому довелося установити суворі норми щодо часу. Так, на доповідь давалося 15 хв., на висловлювання 3 хвилини і на останнє слово 5 хв. Ця обмеженість часу дуже відбивалася, як на самих доповідях, що дуже скорочувалися, так і на тій великій кількості посвячувальних відповідей на запитання, що їх доводилося давати доповідачам в наслідок надмірного скорочення.

Цим можна пояснити й те, що деякі автори вняли свої доповіді, а то й просто їх не заслухали через брак часу. Крім того, було висловлено побажання на наступному З'їзді зробити вибірку, щоб усунути рівнобіжні та малоцінні доповіді.

Передбачаючи всі ці труднощі й бажаючи використати всі можливості, Секційний Комітет запрошував учасників З'їзду вивізувати всі діаграми, таблиці та інш., як до заслуханих, так і до не заслуханих доповідей для широкого ознайомлення.

Це малось на увазі і при виборі приміщення для засідань (Зоотехнічний Інститут) з широкими довгими коридорами, не вважаючи на те, що вони занадто нагадували буденне академічне життя. Правда, це не стало на перешкоді тому, щоб задовольнити 1-ше бажання учасників З'їзду, перенести засідання до одної з залів Академії.

Порядок читання доповідей був такий, що на кожному засіданні вислухували доповіді на теми, близькі між собою, як наприклад: з расової антропології, методологічного характеру, серологічного і т. і.

Це давало в деякій мірі змогу членам З'їзду не пропускати важливих для них питань і разом з тим відвідувати засідання інших секцій.

Центральними моментами були доповіді методологічного характеру.

Антропологія — молода, як наука, і в межах нашого Союзу, особливо на Україні, не знайшла собі певного місця, як серед навчальних так і наукових установ, а в зв'язку з цим і певної марксистської бази.

Ми бачимо на Заході безмежне господарювання в ній реакційних, або в крайнім разі ліберальних буржуазних учених, що намагаються біологізувати всі явища в людському суспільстві, запліваючи очі на соціальну природу людини. Особливо це відчувається в расовій аналізі. Тут яскраво виступає односторонність, бажання звести всі соціальні закономірності до біологічних, поминаючи якісні рівниці поміж ними.

Попросту кажучи, це — бажання розглядати людину, як тварину, щоб відірвати її від соціальної природи, але, не забуваючи наділити нею свою „виду расу“.

Ця тенденційність настільки науково безпідставна, що прикриватися нею можуть примусити лиш моменти буржуазної колоніальної політики. Отже антропологові може, як нікому з представників природничих наук, треба озброїтись діалектичним світоглядом, провести чітку межу поміж біологічними закономірностями та соціальними й не зводити науку про людину на ступінь звичайних, механічних глумачень на підставі природознавчих наук.

Крім сказаного, треба ще зауважити, що самі методи антропології теж не без гриха, а тому зрозуміло чого так уважно поставився З'їзд до доповіді Гремязького про расові проблеми. Не подаючи тут авторського реферату, бо всі вони будуть вищені в „Працях З'їзду“, наведемо лиш революцію, що її ухвалили Загальні Збори цього З'їзду:

„IV Всесоюзний З'їзд Зоологів, Анатомів та Гістологів вітає почин Московської групи в справі перегляду методологічних проблем антропології на базі діалектичного матеріалізму, констатує повну своєчасність у поставленні методологічних проблем, на всю їх широчінь та придується до головних тез доповіді: про

1. Конечну потребу визнати соціальну природу людини за керівний методологічний принцип при вивчанні та в'ясовуванні явищ у людському середовищі.

2. Якісну своєрідність ходу еволюції, що її не можна бути звести до суто-біологічних закономірностей.

3. Повну наукову безпідставність та класово-вороже наставлення (тенденційність) спекуляцій антропосоціологічних напрямів (Лянуж, Гюнтер і др.) на розумінні „Вищої“ та „Нижчої“ раси.

4. Потребу надалі, як практично розробляти, так і практичного вивчати расовий склад людності СССР*.

Слідуючим, не менш важливим моментом була серія доповідей на тему „Антропология на послугах соцбудівництва та про кадри антропологів“. (Б. Н. Вішневський, Г. І. Петров, С. Н. Седих).

В обговорюванні доповідей виявились цікаві моменти.

В той час коли антропология заняла почесне місце в медицині, педології, судовій експертизі, справах стандартизації, — відповідних кадрів антропологів, як і з'язок на них немає. Міряє кожен починаючи з чоботаря, кравця (стандартизатори) і кінчаючи високо кваліфікованим у своїй царині лікарем, але всі ці виміри йдуть, за висловом одного з членів З'їзду, в утільсьировини.

Часто витрачається чимало коштів, що пропадають марно, як і марно пропадає вся праця витрачена на ці виміри. Ми мавмо яскраві ознаки незадоволення серед робітників існуючими стандартами, і це вже примусило деякі тресты звернутись до антропологів по допомогу; хоч вони дають на цю справу десятки тисяч карбованців, але не завжди можна задовольнити їх бажання через брак відповідних фахівців.

Ця тимчасова практична допомога звичайно не зможе задовольнити Тресты, і перед нами не сьогодні-завтра гиторити поставити питання про постійного штатного консультанта-стандартизатора. Чимало говорилось про підготування робітників судової експертизи та військової антропологии.

Були вказівки, що, роблячи антропологічний добір червоноармійців за різними фахами, можна піднести продуктивність праці на 100% і більше. Також згадували й профдобір, що у нас почав практикуватися вже при розподілі піддітків по профшколах та технікумах, і про стандартування виробничих меблів, верстатів, струментів та інш.

Також яскраво виявилось, що з кадрами антропологів у нас дуже й дуже погано, а на Україні стан зовсім жахливий. Тут антропологів можна перелічити на пальцях. Всі вони головним чином наукові робітники. Вишів для підготування антропологів немає. Курсів антропологии на медфаках, педфаках та інш. немає. Середнього антропологічного персоналу, так потрібного Червоній Армії, або при лікарських педологічних справах немає. Шкільні лікарі, що в першу чергу повинні стежити, керувати динамікою розвитку самотики дитини, не мають уваження про самотометрію і постарому вислухують, вистукують та приписують. Зміни науковим робітникам — аспірантів немає.

Який же наслідок цього? Незадоволення шкільними, військовими лікарями, — що є лише лікарі. Гаузування з кооперативних стандартів, як напр. взуття, одягу, коли доводиться купувати найбільший стандарт і прохати кравця переробити, та нерозуміння з першого разу наслідків, чому встановлення стандартів приводить до витрачання більшої кількості сировини, ніж без стандартів і т. д. і т. д.

Беручи все це до уваги Секція висловилась, що СССР кочче потрібен фахівець — Антрополог з певною природничою та медичною освітою, що це одна з найактуальніших справ, яка приведе до раціоналізації та економізації нашого життя.

Резолюцію ухвалено на ці доповіді таку:

„Заслухавши доповідь на теми „Антропология на послугах Соцбудівництва та про кадри антропологів“, секція Антропологии ухвалює тезы подані в означених доповідях і визнає за актуальне завдання пляново вивчати фізичний розвиток людності Союзу (призначених кадрів, молоді, різних професійних угруповань та інш.) та збільшити працю в напрямі задоволення поточних потреб Соцбудівництва (встановлення стандартів взуття, одяжі, меблів та інш.).

Разом з цим, особливо увагу Антропологи повинні приділити вивчуванню наскладу СССР, та його расових особливостей, що виникають із зростанням виробничих сил окремих Республік Союзу.

Секція підкреслює при цьому потребу плянувати науково-дослідчу роботу, особливо в частині експедиційній, щоб уникнути паралелізму в роботі, як установ, так і окремих груп робітників, та забезпечити в 1-шу чергу експедиції в малодослідженні райони.

Успішно розв'язати порушені питання прикладної Антропологии можна лише поглибивши теоритичну роботу, та критично переглянувши загально-теоритичні засади та методологічні основи на базі діалектичного матеріалізму.

Практичне здійснення згаданих завдань в умовах СССР щільно зв'язано з широкою популяризацією та культурною роботою, що вимагає видання масової літератури з основних антропологічних питань, відкриття стаціонарних показових установ та словесної популяризації.

Секція ухвалює реорганізацію Антропологічних відділів 1 М. Д. У. та Л. Д. У. та їх цільове наставлення готувати робітників Вишів, та наукових установ, як і фахівців з різних галузей прикладної Антропології.

Секція вітає поширення викладів Антропології в Медвишах і рекомендує антропологам активно допомагати їм.

Готування нових кадрів антропологів повинно йти в бік пролетаризації їх через висування на науково-дослідчу працю робітників та селян.

Вживання антропологічних методів фахівцями близьких дисциплін (лікарів, педагогів та інш.) вимагає організувати відповідний інструктаж для них з боку антропологів.

Щоб задовольнити попит на висококваліфікованих антропологів порушити питання про поширення аспірантури*.

Крім цього спеціально в справі поширення викладів антропології було ще ухвалено таку резолюцію.

Беручи до уваги практичне значіння Антропології, яка вивчає низку питань, зв'язаних з соціалізацією, прикладною біологією та медициною, розробку тем, що мають головне значіння для антиреалістичної пропаганди та для матеріалістичного дослідження проблеми про походження людини — Секція звертається до Наркомосу Республіки СССР з такою пропозицією:

1. Організувати кафедри антропології на фізико-математичних факультетах, медфаках та курси антропології на Етнофаках.

2. Організувати кафедри антропології на Профілактичних Відділах Медфаків та Курсів "З великою увагою вислухано доповіді з так званої прикладної антропології.

А. П. Ніколаєв доповів З'їздові, що за пропозицією Наркомторгу УССР, щоб встановити стандарти взуття, було досліджено 10340 робітників, 2852 робітниць та 4337 дітей, м. Харкова, Дніпропетровського, Миколаєва, Стаїна та Слав'янського. У кожного індивідуума було взято не лише розміри, а й контури стопи, як в горизонтальній, так і в вертикальній площі. Після опрацювання їх виявилось, що існує статева та расова рівниця в розмірах та контурах стопи. Кожному подовжному розмірові довелось виділити три типи; щодо ширини Тут демонструвалися виготовлені вже стандартні колодки та рентгено-знімки стопи в відповідному взутті.

Лікар Петров М. А. докладно зупинився на застосуванні антропології в військових частинах.

Комбінуючи дані антропологів з психотехнічними, можна раціонально розташувати червоноармійців по різних частинах, про що вже згадувалось.

П. П. Дяконов доповів про стан соматички робітників розумової праці.

Охарактеризував буржуазні напрямки в Антропології на Заході, де часто розглядають конституційні типи, як щось неаміне (Sigaud, та інш.), що належить даній расі, а то соціальній категорії в відповідними висновками про належність тої чи іншої класи до командних висот, або до чорної роботи, а також бажання німецького уряду полішити "Цвет учащейся молодежи", в зв'язку з загрозливим її станом, доповідач зупинився на стані соматички вашої студентської молоді. За його даними у нас з охороною праці не все гаразд. Часто трапляються зміни в формі хребта, як надмірні заглибини в попереку, та шийні частині, що помітно відбивається на органах, зв'язаних з цими частинами, як діафрагма та інш.

Користуючись методами соматометрії та корегуючої фізкультури, ці дефекти можна виправити.

Учасники З'їзду, що виступали після доповіді, зазначали, що негативне ставлення до типів Sigaud з боку автора не зовсім справедливе: що суть справи не в типах Sigaud, а тих висновках, що з них роблять, що дійсно, є різниця в конституційним характері студентів міста та села, що формування того чи іншого типу тягнеться протягом трьох поколінь, що не можна відкидати впливу того чи іншого трудового чинника на характер конституції, з чим погодився й автор, але застерігав, що лише для даного покоління. Секція на доповідь Дяконова ухвалила таку резолюцію:

„За конче потрібне, невідкладне завдання треба визнати проблему раціоналізації обставин робітників інтелектуальної праці, зокрема студентської молоді, як організмів особливо пластичних, що легко піддаються під вплив нераціональних умов праці. Плани, утворення нових кадрів повинен передбачати роботу коло їх соматички, як невідмінного елементу охорони їхньої праці, раціоналізацію роботи та побутових обставин і планове переведення корегуючої фіз культури“.

З серії доповідей про расову антропологію треба згадати про нацменів (німці, балгари, греки) а також і корінну людність, як українці, населення середньої Азії та інші.

Цікава була доповідь А. В. Ошаніна про географічне поширення головних антропологічних ознак серед людностей Середньої Азії та спробу виділити основні Антропологічні типи.

Члени З'їзду, що виступали після цієї доповіді відзначили цінний новий вклад в расову Антропологію Середньої Азії, але висловлювались, що за одним географічним принципом не можна провести повну антропологічну аналізу, не порушуючи історичного взаємозв'язку різних етнічних груп, що роботи які базуються на географічному принципі, констатують лише факт не торкаючись внутрішнього зв'язку, конче потрібного для расової аналізи.

Скупчила навколо себе увагу також доповідь В. Н. Шевчука на спільному засіданні з анатомами, подана як матеріал до типової анатомії людини та їх значіння. Матеріали доповідач викладав частково в еволюційному аспекті, напр, доліхо- і брахіморфізм в деталях, що їх характеризують з боку положення, контурів т. інш. Звернено було увагу на зміни за віком тканин та органів, з боку топографії і морфології. Так, у старих людей, порівнюючи з дітьми, сліпа кишка стає довгою і корінь її спускається, січковий міхур втрачає циліндрову форму і сплющується, теж поступово спускається, а разом з цим сплющується і prostata і т. і. Це з свого боку відбиває ембріогенез та його порушення, філогенез та вплив оточення (середовище, соціальні чинники і. інш), а в зв'язку з цим воно наводить світло на патогенез. Виділення крайніх типів форм, та положень органів відносно їх рухомості, дислокації тощо допомагає з'ясувати ухили їх функцій, а все це має велике значіння при лікуванні, особливо хірургічним шляхом. Т. ч. ця доповідь була мостом поміж анатомами, антропологами та клініцистами взагалі. Матеріали її свідчать про наявність динаміки явищ в органах та системах і допомагають обґрунтувати анатомічну сторону конституції людини.

До речі додамо ще, що крім цієї доповіді, на спільному засіданні антрополога прочитали ще такі доповіді: Геселевич, А. М. про крайні типи тіла деяких народів СРСР, Гінзбург, В. В. про розмір пахвинних отворів та Яцута, К. З. про роботу з антропологією СКГУ та викладання її на медфаці.

Єдиним фронтом виступила Ленінградська наукова молодь на чолі з Б. Н. Вішнявським в сервію доповідей серологічного характеру. Уперте шукання певного зв'язку поміж морфологічними ознаками та групами крові і бадьорній настрої, що його неслуго вбачити тільки труднощами, які повстають перед ними, почувся в усіх їхніх доповідях. Мимоволі захоплюючи аудиторію, він був за виразку поруку дальшого успіху.

З доповідей виявлялося, що деякий зв'язок поміж морфологічними ознаками та групою належністю є. Так, при поступовому переході від лєпто до хамепропоів збільшується відсоток $Oa\beta$ і Ba , в той час коли $A\beta$ зменшується. Разом із зменшенням носового показника зменшується кількість $Oa\beta$ і наростає відсоток βa і т. і. Цей зв'язок помічається в окремих расових груп і не у всіх напрям однаковий. Очевидячки, це залежить від складних умов спадковості, як морфологічних, так і біологічних ознак.

Ці не досить певні наслідки вимагають того, щоб питання генетичної аналізи, у зв'язку поміж тими й тими ознаками було приділено максимум уваги, щоб воно стало черговим завданням дослідчої роботи в антропології.

З доповідей, що порушували методичні питання, привернули до себе увагу доповіді — А. А. Григор'євої про колективний антропологічний профіль та Proportionsfiguren; П. Н. Соколова — про виділення морфологічних типів за зростом, вагою, обсягом грудей та їх функційна характеристика; Ярко — про стандартизацію м'яких частин лиця та демонстрування відповідних гіпсових зразків форм вуха, носа, губ, очей і др.

При обговоренні цих доповідей багато дісталось ситмі, як величній занадто абстрактній, математичній. Зазначалося, що вона не зрозуміла широким колам людности, що чи мало авторів у своїх аналізах йдуть від ситми до біологічних явищ і прикладають до зовсім несправданих, несподіваних висновків.

Навіть були бажання поставити хрест над сігмою і щоб більше обґрунтувати свої думки, притягали діалектичний матеріалізм, згадували про механістів т. інш.

Не розгортаючи широкого обговорення взагалі методичних питань через брак часу, і вважаючи, що уніфікація антропологічної методики є одна з найважливіших справ, виділили спеціальну комісію, щоб проробила це питання. Комісія засідала два рази і прийшла до висновку, що в умовах З'їзду не можна розв'язати таку важливу справу, а тому накреслила лише схему організації, як і час роботи спеціальної комісії для уніфікації методів антропометрії, соматометрії т. інш. Комісія виробила і З'їзд ухвалив таку революцію:

„Щоб розробити питання уніфікації методики та опрацювання антропологічних матеріалів скласти Комісію з представників наукових організацій та окремих фахівців:

До складу Комісії входять: (з правом кооптації):

1. Антропологічний Інститут І МДУ (Бунак, В. В., Сиркін Л. А.).
2. Антропологічний Відділ Тимірязівського Інституту при Комзакадемії (Гремяцький М. А., Троїцький В. В.).
3. Антропологічний Відділ Ленінградського Державного І-ту та Музею Антропології Етнографії Ак. Наук ССРСР. (Вишневський Б. Н., Седих С. Н.).
4. Кабінет Антропології ім. Вовка ВУАН (Носов, А. З. Крамаренко, Ю. Ю.)
5. Катедра Антропології Білоруської Ак. Наук (Ленц, А. К.).
6. Н. Д. Катедра Антропології та Відділ Антропології Псіхо-Неврологічного Інституту Харків. (Ніколаєв Л. П., Чистяков, Г. А.).
7. Кабінет Антропології і Етнографії Т-ва Вивчення Північної Азії (Адлер Б. Ф., Ярко, А. І.).
8. Катедра Анатомії і Антропології Ростовського Державного Інституту (Ядута, К. З.).
9. Відділ Антропології Середньо-Азіатського Муз. Природи та Продукційних сил і Катедра Антропології Узбецького Держ. Н.-І. (Оманін, Л. В.).
10. Секція Антропології Т-ва Вивчення Азербайджану і Катедра Анатомії та Антропології Азербайджанського І-ту (Ансеров, Н.-І.).

ПЕРСОНАЛЬНО:

Рубашкін, В. Я., Штефко, В. Г., Горнявська, В. В., Синельників, Н. А. проф., Бушмакін, Григор'єва А. А. і лікар Ніарадзе (Тифліс).

Визнати за потрібне виділити із складу членів Комісії 3 підкомісії.

- 1) Соматометричну для уніфікації методів антропометричних та фізіологічних вимірів методів опрацювання соматометричного матеріалу;
- 2) Соматоскопічну та 3) Серологічну Підкомісії.

Організацію праці Комісії, а також її скликання доручити трьом Академіям: Комуністичній, Всесоюзній та Всеукраїнській.

Підготування роботи Академії почати в найближчий час.

Як термін попередньої роботи коло уніфікації, визнати жовтень 1930 р.

Термін робіт комісії в цілому визначити 1 січня 1931 р.

До роботи Комісії можна запровадити обговорення питань про складання програм, спеціальних антропологічних дослідів, але за основне й першочергове завдання треба вважати уніфікацію методів“.

На доповідь О. С. Грушевського про історіографічні вказівки до антропологічного дослідження України, було ухвалено важливу резолюцію про ув'язку роботи історика, антрополога, археолога та етнолога такого змісту:

„Важливіші питання давньої міграції народів на території України та суміжних Республік ССРСР, вимагають побажати, щоб у розробці відповідних питань, крім істориків, брали участь антропологи, археологи та етнологи. Також бажано складати мапи поширення стародавніх та сучасних етнічних груп на території ССРСР“.

Останню резолюцію ухвалено на доповідь Дебеца про палеоантропологію Північної Азії.

„Секція визнає за конче потрібне просити Наркомос Республік ССРСР запропонувати археологам, при збиранні остеологічного матеріалу, брати не тільки черепи, але й увесь матеріал, а в крайнім разі довгі кістки“.

Треба висловити жаль, що палеоантропологію репрезентувала на З'їзді лиш одна доповідь. Маючи досить великі сили палеоантропологів і знаючи про їх досягнення в науці, побажаємо, щоб на наступному З'їзді вони поділилися своїми науковими роботами, щоб єдиним фронтом виступити за здійснення того, що ухвалює З'їзд.

Крім революцій ще були ухвалені програмові теми майбутнього З'їзду.

- 1) Антропологія та діалектичний матеріалізм.
- 2) Антропогенез.
- 3) Проблема рас та стан расового вивчення ССРСР.
- 4) Палеоантропологія ССРСР.
- 5) Фізичний розвиток окремих груп людности ССРСР (військових, професійних, педагогічних, національних та інш.).
- 6) Питання про „вимираючі“ народи ССРСР.
- 7) Антропогенетика (проблема спадщини нормальних та патологічних ознак людини).
- 8) Антропологія та її пристосування до виробничих завдань.
- 9) Кров'яні угруповання й раси в генетичному освітленні.

Нарешті, треба згадати демонстрування К. З. Яд у тою його конструкції краніофору, що усуває відомі всім труднощі, Молісоновського краніофору, щодо переведу черепа в одної площі в другу, та похідної скриньки для масових серологічних дослідів, що її виготовував Кабінет Антропології ВУАН, за проектом Ю. Ю. Крамаренка¹⁾.

Підбиваючи підсумки значінню З'їзду, треба відзначити, поперше, безумовну його своєчасність та конечну потребу.

В той час, коли наша Країна розвиває могутні теми соціалістичного будівництва, антропологи, яких так мало й які так розпорошені по широкому простору нашого Союзу, повинні зібратись і домовитись про ту частину, що припадає на їх пайку в цьому будівництві.

Крім того, Країна Рад, що І-а у всесвітній історії поставила конкретно питання про вільність усіх народів, на ділі довела абсурдність твердження „реакційних кіл про „вищі“ та „нижчі“ раси та не адатність „нижчих“ рас до засвоєння, вищої культури, рішуче ставить перед антропологами питання про ревізію антропології, про переоцінку цінностей на базі діалектичного матеріалізму.

Чи виконав ці два завдання З'їзд? На це сміливо треба відповісти, що в основному виконав.

Хто був на З'їзді, той яскраво відчував ці два моменти. Не забираючись в гущу спірних, ще мало досліджених питань, З'їзд одноголосно ухвалив основні засади антропології, як марксистської науки. Це потреба визнати соціальну природу людини, як провідний методологічний принцип, якісну своєрідність еволюції людини, що її не можна звести до біологічних закономірностей і рішуче відмежування від буржуазних напрямів у трактуванні расової антропології.

Другий пункт: „Антропологія на послугах соціалістичному“, теж З'їзд ухвалив на нашу думку ясно й конкретно.

Максимум енергії на фронт крім расової ще військової, промислової, професійної і інш. галузів антропології, навви, що здобули права громадянства на З'їзді, у зв'язку з тими бойовими завданнями, що стоять перед ними: — встановити стандарти виробничих меблів, струменту, одягу, взуття, удосконалити методи фізкультури в напрямі перевірки досягнень її соматометрією; виробити практичний підхід в напрямі наукового розв'язання питання про профдобр та вплив оточення й професії на соматичку людини, і нарешті, практично допомогти переробити програми наших ВИШ'ів, Наукових установ в бік наставлення їх на найекономічніший, найраціональніший розподіл людської енергії в нашому новому суспільстві.

За заporуку сказаного стають моменти конкретизації умови про соціалізацію поміж ВУАН та САН підчас З'їзду, в усіх тих питаннях, що їх було ухвалено.

Як же відповідає усьому сказаному науковий бік справи? Треба твердо сказати, що доповіді були настільки глибоко, широко, поставлені, що турбуватися про їх малу наукову вартість не доводилося.

¹⁾ Див. ст. Ю. Крамаренко „Про масові дослідження кров'янику групвань“ Антропологія т. III. Київ, 1930 р.

Розглядаючи їх, ми бачимо серед них чимало методологічних, методичних, серологічних, про расові питання, метисацію, викладання антропології, динаміку розвитку, кадри антропологів і т. інш. і т. інш.

Багато з них спиралось на великому матеріалі й опрацьовувались за останніми даними науки. — В обговоренні всіх цих різноманітних доповідей, можна було почути стільки нового, що його не почувш за 10 років буденного академічного життя, як висловивсь один член З'їзду.

Але не вважаючи на все це, треба сказати й про те, чого на нашу думку треба уникати на наступному З'їзді.

Так, ясно всім, і це не новина, що велика сила доповідей на різноманітні теми мають свій негативний бік. Вони розпоршують роботу З'їзду, стомляють його членів, часто витрачається час на другорядні теми й послаблюється змога скупчити увагу на важливіших темах.

Економія часу, щоб заслухати всі доповіді, мала наслідком скорочення і їх обговорення.

Крім того, де в кого в уявленні, що З'їзд — це місце огляду молодих сил, ревізій і т. інш. і та інш.

Збираючись раз за три роки на 5—6 день, ми в жодному разі не можемо доволити собі цю розкіш.

Все це примушує нас сказати, що деякі зміни в організацію з'їздів треба запровадити. — По-перше, треба твердо встановити основні теми та їх наступство й ні в якому разі не допускати відхилень, щоб З'їзд не став за конгломерат доповідей, а являв собою щось цілкове, конкретне.

Огляд молодняка, всякі ревізії тощо слід або перенести на сторінки відповідних журналів, або поставити їх, як одну з основних тем і, нарешті, дати час на детальну, всебічну колективну проробку основної теми, щоб у наслідок її повстала єдина цільова праця, яка б дала певний напрям, стала за провідний етап у дальшій роботі.

Висловлюючи ці побажання, ми ні в якому разі не хочемо вважати їх за негативний бік нашого З'їзду. Перший раз ми маємо секцію Антропології на Всесоюзнім З'їзді й таку велику кількість доповідей. Це все свідчить не лише про велике зацікавлення антропологів З'їздом, а й про напружену інструктивну роботу Оргкомітету.

Щире бажання дати всім висловитися, щоб дати змогу поділитися своїми роботами з іншими, та вислухати поради, відсування себе в число останніх, яскраво відчувалось у всій роботі Оргкомітету. — Воно було запорукою тісного колективного єднання всіх антропологів, стимулом до широкої майбутньої товариської роботи, об'єднаної одними бажаннями, одною метою-бути корисним.

За все це учасники З'їзду висловили щире подяку Оргкомітетові Секції у своїх прощальних словах.

Мені особливо хочеться підкреслити це через те, що тільки цілковитою єдністю, щільним з'ятованим фронтом можна здійснити всі побажання З'їзду.

ЗМІСТ

	Стор.
Анатоль Носов. До антропології болгарів. Болгари мелітопільські	1
Лев Ніколаєв. До питання про бальзамування трупів і зокрема про способи ексцерабрації у стародавніх єгиптян	77
Георгій Дебєц. Черепи в верхне-салтівського могиляника	93
Максим Ткач. Матеріали до антропології України. Українці Шевченківської округи .	107
Михайло Рудинський. Деякі підсумки та ближчі завдання палеологічних вивчень у межах УСРР	145
Володимир Рівниченко. Геологічні та геоморфологічні умовиня Жувавської палеолітичної стації	185
Іван Левицький. Стація в ур. Піщаному біля Народиц	191
Антін Лещенко. Матеріали до орнаментики дольменів на північно-західному Кавказі	237
Володимир Шевченко. Секція антропології на IV Всесоюзному З'їзді зоологів, анатомів та гістологів у Києві	265

TABLE DES MATIÈRES.

Nosov (A.). Étude anthropologique sur les bulgares de l'arrondissement Melitopil' (Ukraine)	1
Nikolajev (L.). Contribution à l'étude de l'embaumement et en particulier des méthodes d'excérébration chez les égyptiens anciens	77
Debec (G.). Les crânes de Verchnij Saltiv	93
Tkač (M.). Ukrainiens de l'arrondissement de Ševčenko	107
Rudyns'kyj (M.). Le mouvement scientifique dans le domaine du paléolithique et du mésolithique en R.U.S.S. pendant la Revolution	145
Riznyčenko (V.). Conditions géologiques et géomorphologiques de la station paléolithique de Žuravka	185
Levyč'kyj (I.). Station de Piščane près de Narodyči à l'arrondissement d'Ovrut' (Volyn')	191
Leščenko (A.). Matériaux concernant l'ornementation des dolmens de N-O du Caucase	237
Ševčenko (V.). Section d'anthropologie à IV congrès de zoologie, d'anatomie et de histologie à Kvjiv (1930)	265

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, an 1928, t. II. K. 1929, 297 pages.

Nosov (A.). F. K. Vovk (Th. Volkov) et la science ukrainienne. Nosov (A.). Étude anthropologique sur les tatars de Crimée. Tkač (M.). Étude anthropologique sur les habitants de Bondarova. Habins'kyj (O.). Les différences nationales dans les caractères physiques de la population du département d'Odessa. Abasa (L.). Trouvaille d'un crâne déformé. Krokos (V.). Stratigraphie du paléolithique supérieur de Žuravka. Rudyns'kyj (M.). Fouilles à Žuravka. Rudyns'kyj (M.). Matériaux pour servir à l'étude de la préhistoire de Podilja. Levick'kyj (I.). Sépultures néolithiques dolméniques en Volyn'. Fabricius (J.). Couteaux triangulaires du type de Cherson. Kozlovs'ka (V.). Hache-marteau en silex trouvée près du v. Romaniv en Volyń. Baran-Butovyč (S.). Recherches préhistoriques dans le département de Černihiv. Mušket (M.). Recherches préhistoriques en 1928. Tachtaj (O.). Recherches préhistoriques dans le département de Poltava. Pleskač (I.). Haches-marteaux en pierre polie du musée de Lubni. Rudyns'kyj (M.). Cachette néolithique de Staryj Orlyk. Ševčenko (V.). Études anthropologiques à Kyjiv. Leščenko (A.). Anthropologie et préhistoire en Kuban'. Lenc (O.). Études anthropologiques en Bjelarus'. Tkač (M.). Matériaux pour la bibliographie de l'Anthropologie en Ukraïne. Kistjakivs'kyj (L.). Matériaux pour la bibliographie de la préhistoire Ukraïnienne. Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie des Sciences d'Ukraine. Liste des figures.

4. Антропологія, Річник Кабінету за р. 1929, т. III. К. 1930. Стор. 272.

Анатоль Носов. До антропології болгарів. Болгари кримські. Прив. — доц. Юрій Крамаренко. Про масові дослідження кров'яних угруповань. Володимир Шевченко. До питання про ріст зовнішнього вуха. Георгій Дебец. Черепи кочовиків. З розкопів В. О. Городцова в Озюмському та Бахмутському повітах. Михайло Рудинський. Журавка. Справоздання за розкопни р. 1928. Андрій Воропий. Матеріали до геології Журавської палеолітичної стадії 1928—29. Іван Підоплічка. Гризуни та хижаків з розкопів у с. Журавці Прилуцької округи. Лев Кістяківський. З приводу протоісторичного шару в Журавці. Іван Левицький. Довгиницька палеолітична стадія. Попереднє повідомлення. Аркадій Добровольський. Етюди з надпорів'язького неоліту. Ірена Фабриціус. Гороженська орнаментована сокира-молот. Михайло Рудинський. Мар'янівська стадія (з матеріалів експедиції понад Сеймом). Яків Марачевський. Кераміка Мар'янівської стадії. Петро Піневич. Нефритова сокира-молот з узбережжя р. Гайчулу Маріупольської округи. Михайло Семенчик. Кілька передісторичних знахідок з Роменщини. З роботи одеських установ у галузі антропології І. В. Бушкович. Науково-Дослідча Катедра Морфології та Фізіології Упрнауки. П. О. Габінський. Антропометричні кабінети. Максим Ткач. Матеріали до антропологічної бібліографії людности УСРР та Українців поза її межами. Лев Кістяківський. Матеріали до бібліографії передісторії України. 1929. Звіт про роботу Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка за 1929 рік. Михайло Рудинський. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки. Реєстр наукових інституцій та окремих осіб, що обмінюються виданнями з Кабінетом Антропології ВУАН.

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, an 1929, t. III. K. 1930, 272 pages.

Nosov (A.). Étude anthropologique sur les bulgares de la Crimée. D-r Kramarenko (J.) Sur la question des investigations des groupes sanguins. Ševčenko (V.). Sur la question de la croissance du pavillon de l'oreille. Debec (G.). Crânes nomades provenant des fouilles en Ukraine septentrionale. Rudyns'kyj (M.). Žuravka. Les fouilles de l'année 1929. Voronyj (A.). Matériaux pour servir à l'étude des conditions géologiques de la station à Žuravka. Pido-plička (I.). Rodentia et carnivora qui proviennent des fouilles au village de Žuravka au département de Pryluka. Kistjakovs'kyj (L.). Sur la question de la couche protohistorique de Žuravka. Levyc'kyj (I.). La station paléolithique près de Dovhenyči. Dobrovols'kyj (A.). Etude sur le néolithique de la région des rapides du Dniro. Fabricius (I.). La hache-marteau ornementée

de Horoženo (du cercle de Cherson). Rudyn's'kyj (M.). A propos de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv. Moračev's'kyj (I.). La céramique de la station près de Marjanivka, cercle Hluchiv. Pinevič (P.). Hache-marteau en nephrite trouvée à Hajčul, cercle de Mariupil. Semenčyk (M.). Quelques objets en pierre polie du musée de Romen. Études anthropologiques à Odessa: 1. Buškovič (V.). Chaire de morphologie et de physiologie (de la Direction des institutions scientifiques d'Ukraine). 2. Habtn's'kyj (O.). Cabinets anthropologiques. Tkač (M.). Matériaux pour la bibliographie d'Anthropologie en Ukraine. Kistjakov's'kyj (L.). Matériaux pour la bibliographie de la préhistoire Ukrainienne 1929. Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk de l'Académie de Sciences d'Ukraine en 1929. Rudyn's'kyj (M.). La station de la civilisation à céramique peinte à Popiv Horod. Liste d'échange des éditions. Liste des figures.

5. Антропология, Річник Кабінету за р. 1930. т. IV. К. 1931, стор. 334.

Анатоль Носов. До антропології болгарів. Болгари Мелітопільські. Лев Ніколаєв. До питання про бальзамування трупів і зокрема про способи ексцеребрації у стародавніх єгиптян. Георгій Дебєц. Черепи в Верхнь-Салтівського могильника. Максим Ткач. Українці Шевченківського округи. Матеріали до антропології України. Михайло Рудинський. Деякі підсумки та ближчі завдання паленологічних дослідів у межах УСРР. Володимир Різницький. Геологічні та геоморфологічні умовини Журавської палеолітичної стадії. Іван Левидцький. Стадія в урочищі Піщаному біля Народич. Антін Лещенко. Матеріали до орнаментики дольменів на північно-західньому Кавказі. Володимир Шевченко. Секція Антропології на IV Всесоюзному З'їзді Зоологів, Анатомів та Гістологів в Києві.

L'Anthropologie, Annuaire du Laboratoire d'Anthropologie de Th. Vovk, an 1930. t. IV. К. 1931, pages. 334.

Носов (А.). Etude anthropologique sur les bulgares de l'arrondissement Melitopil' (Ukraine). Nikolajev (L.). Contribution à l'étude de l'embaumement et en particulier des méthodes d'excération chez les égyptiens anciens. Debes (G.). Les crânes de Verchnij-Saltiv. Tkač (M.). Matériaux sur l'anthropologie de l'Ukraine. Ukrainiens de l'arrondissement Chevtchenkiv's'kyj Rudyn's'kyj (M.). Mouvement scientifique dans le domaine du paléolithique et mésolithique en Ukraine pendant la Révolution. Rizničenko (V.). Conditions géologiques de la station paléolithique à Žuravka. Levyč'kyj (I.). Station de Pištane près de Narodyi à l'arrondissement d. Ovruč (Volhyn'). Leščenko (A.). Matériaux concernant l'ornementation des dolmens de N—O du Caucase. Ševčenko (V.). Section d'anthropologie à IV congrès de zoologie, d'anatomie et de histologie à Kyjiv (1930).

6. Найвизначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стадії в освітленні Ф. Вовка. За редакцією М. Рудинського (друкується).

Les séries les plus remarquables des objets en os de la station paléolithique de Misyn, interprétées par Th. Vovk. Publie sous la rédaction de Michel Roudynsky.

Ціна 4 крб. 65 коп.

